

מיקרופדיה תלמודית-הלכתית

על שם משפחת רוהר

מבוססת על ערכי האנציקלופדיה התלמודית לענייני הלכה

אוצר מתומצת של ערכי האנציקלופדיה התלמודית, עם תיקונים, השלמות ועדכונים,

בסגנון שוטף וברור

ביקורת והערות

הרב זלמן נחמיה גולדברג

נשיא

הרב הראשי לישראל

הרב דוד לאו

עורך ראשי

הרב פרופ' אברהם שטינברג

חברי המערכת

הרב יצחק יחזקאל הלוי פוקס

הרב שלמה הירש

הרב משה רוזנר

הרב משה וינר

הרב שמואל שולביץ

עורך לשוני ומביא לבית הדפוס

הרב שלמה רקובסקי

מתאם ומזכיר המערכת

הרב דוד ארנובסקי

כרך ז

חזקה (ד): הוחזק – טומאה בחבורים

הוצאת האנציקלופדיה התלמודית בע"מ חל"צ / ירושלים ה'תשע"ז

סדרת "המיקרופדיה התלמודית" רואה אור בסיוע מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

ספר זה יוצא לאור בסיוע
מלם-תים בע"מ *MalamTeam*

מספר מסת"ב: 978-965-445-032-4

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאכסן במאגר מידע, לסדר
או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני או פטי או מכני אחר –
מהחומר שבספר זה, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

נדפס בישראל תשע"ז – 5777, Printed in Israel (2016)

כל הזכויות שמורות להוצאה, כולל זכויות התרגום והקיצור

Copyright by Talmudic Encyclopedia Institute Publ. Ltd. Pbc, Jerusalem (Israel)

המיקרופדיה התלמודית

על שם משפחת רוהר

נושאת את שמם ובאה לחלוק כבוד לזכרו של הנדיב

ר' שמואל בן ר' יהושע אליהו רוהר ז"ל

בהיותו איש מעש, בעל חזון, נדיב לב, אוהב כל יהודי ומאדיר תורה, הוא החיה וחיזק את צמיחת החיים היהודיים בקהילות אין ספור בכל קצווי תבל,

ולזכר אשתו האהובה

מרת שרה בת ר' יקותיאל יהודה (לבית קסטנר) ע"ה

ניצלה מלהבות השואה, והקימה באלגנטיות, בחן, באהבה ובמסירות בלתי נידלת, משפחה ענפה, תחילה בקולומביה, ולאחר מכן בארה"ב. נשאה חן בעיני כל רואיה.

יחדיו הם זכו לראות את כל ילדיהם עוסקים בצרכי ציבור באמונה להפצת תורה ואהבת ישראל לתפארת העם היהודי

ת.נ.צ.ב.ה

מוקדש באהבה על ידי ילדיהם

יקותיאל יהודה ופעסל לאה רוהר

ד"ר שמואל יצחק וצ'רנה כ"ץ

משה ולאה טבצניק

מיאמי וניו-יורק, ארה"ב

תוכן הענינים

חֲזָקָה (ד): הוֹחֵזֵק	1	חֲכָמִים הֶעֱמִידוּ דְּבָרֵיהֶם ע"ע העמידו דבריהם	
חֲזָקָה (ה): מְקָרָה הַחוּזָר	5	חֲכָמִים סָמְכוּ דְּבָרֵיהֶם ע"ע אסמכתא (א) וע' דברי סופרים	
חֲזָקָה דְּרָבָא ע"ע גדול; גדולה; חזקה (ג) בטבע האדם		חֲכָמִים עָשׂוּ חֲזוֹק לְדְּבָרֵיהֶם	93
חֲזָקַת הַמִּצְוֹת	9	חֶלֶב	94
חֲזָקַת חַיִּים	13	חֶלֶב	99
חֲזָקַת יָשׁוּב	16	חֶלֶב שֶׁל גֹּי	103
חֲזָקַת כְּשָׁרוֹת	19	חֶלְדָּה	107
חֲזָקַת מְטַלְטְלִים	22	חֶלֶה	109
חֲזָקַת מָמוֹן	26	חִלּוּל ע"ע פדיון (בחילול הקדש, מעשר שני ורבעי) וע' פרות שביעית (בחילול שביעית)	
חֲזָקַת מָרָא קַמָּא	32	חִלּוּל הַשֵּׁם	123
חֲזָקַת קָרְקָעוֹת	36	חִלּוּל קִדְּשִׁים ע"ע בזיון קדשים	
חֲזָקַת שְׁרָרָה	47	חִלּוּמוֹת ע"ע דברי חלומות וע' הטבת חלום	
חֲזָקַת תַּשְׁמִיּוּשִׁים	53	חֲלוּף אוֹתִיּוֹת ע"ע גימטריא וע' מדות	
חֲזָרַת הַשִּׁי"ץ	58	חֲלוּצָה	128
חֲטָאוֹת [לסוגיהן] ע"ע חטאת		חֲלוּצָה לְכָהֵן	129
חֲטָאוֹת	61	חֲלוּק מְלֹאכּוֹת	130
חֲטָאוֹת הַלּוּיִם ע"ע לויים		חֲלוּקַת שׁוֹתֵפּוֹת	133
חֲטָאוֹת נְחֹשׁוֹן ע"ע מלואים		חֲלוֹת תּוֹדָה ע"ע לחמי תודה	
חֲבִיבֵי אֲשָׁמוֹת ע"ע חבי קרבנות		חֲלֹזוֹן	139
חֲבִיבֵי גְלוּיּוֹת ע"ע גלות וע' רוצח		חֲלִיטָה	140
חֲבִיבֵי חֲטָאוֹת ע"ע חבי קרבנות		חֲלִין ע"ע חולין	
חֲבִיבֵי טְבִילוֹת ע"ע טבילה		חֲלִין שֶׁנֶּשְׁחָטוּ בְּעֶזְרָה ע"ע חולין שנשחטו בעזרה	
חֲבִיבֵי כְּרִיתוֹת	66	חֲלִיפִין	142
חֲבִיבֵי לֹאוּיִן	68	חֲלִיצָה	145
חֲבִיבֵי מִיתוֹת בִּידֵי שְׁמַיִם	69	חֶלֶל; חֶלְלָה	152
חֲבִיבֵי מִיתוֹת בֵּית דִּין	70	חֶלֶל הַגּוֹף ע"ע טרפה	
חֲבִיבֵי מַלְקָיוֹת	71	חֲלָקַת שׁוֹתֵפּוֹת ע"ע חלוקת שותפות	
חֲבִיבֵי עוֹלוֹת ע"ע חבי קרבנות		חֲלַת חוּץ לְאֶרֶץ ע"ע חלה	
חֲבִיבֵי עֶרְכִּין ע"ע ערך		חֲמָאֵת גֹּי ע"ע חלב של גוי	
חֲבִיבֵי עֲשָׂה	77	חֲמוּד וְתַאֲנָה ע"ע לא תחמוד	
חֲבִיבֵי קֶרֶבְנוֹת	77	חֲמוּתוֹ ע"ע אשה ובתה	
חֲבִיבֵי שְׁלָמִים ע"ע חבי קרבנות		חֲמִי טְבֻרָיָה	157
חֶה	79	חֲמָסוֹן	159
חֲיִישִׁינָן ל... ע"ע חישין ל...		חֲמֵץ	160
חֵיל	81	חֲמֵץ נִוְקָשָׁה	167
חֲיָשִׁינָן לְבֵית דִּין טוֹעִין ע"ע טעות הדיינים		חֲמֵץ שֶׁעֲבַר עָלָיו הַפֶּסַח	169
חֲיָשִׁינָן לְגוּמְלִין ע"ע גומלין		חֲמֵר מְדִינָה	173
חֲיָשִׁינָן לְזִילוּתָא דְּבִי דִּינָא ע"ע זילותא דבי דינא		חֲמָרָא ע"ע גאווה וע' הלכה וע' כל הפטור מן הדבר וע' לפנים משורת	
חֲיָשִׁינָן לְלַעַז ע"ע לעז		חֲדִין וע' מדת חסידות	
חֲיָשִׁינָן לְמִיתָה	83	חֲמֹשׁ מְגֻלוֹת ע"ע מגלות	
חֲיָשִׁינָן לְפָרְעוֹן ע"ע מלוה בשטר וע' שטרות		חֲמֹשָׁה עָשָׂר בָּאָב	175
חֲיָשִׁינָן לְקֶנוּנָא ע"ע קנוניא		חֲמֹשָׁה עָשָׂר בְּשַׁבָּט	177
חֲיָשִׁינָן לְתַקְלָה	85	חֲמִשָּׁת הַמִּינִים ע"ע דגן וע' חיטה	
חֲכִירוֹת ע"ע חוכר		חֲנוּךְ	179
חֲכָם	88	חֲנוּךְ בֵּית	188
חֲכָמָה וְאִינָה מְלֹאכָה ע"ע אופה וע' תקיעת שופר וע' שבות		חֲנוּךְ כָּלִי הַמְקֻדָּשׁ	189
חֲכָמָה וְיֹנִית ע"ע חכמות חיצוניות: חכמה יונית		חֲנוּכָּה	191
חֲכָמוֹת חִיצוֹנִיּוֹת	89	חֲנוּכַת הַמְקֻדָּשׁ	214
חֲכָמֵי יִשְׂרָאֵל; חֲכָמֵי אוֹמוֹת הָעוֹלָם ע"ע ברכות הראיה וע' מזלות			

303	חֲרָשׁ	215	חֲנוּכָּה
311	חֲרָשׁ שׁוֹטֵה וְקָטָן	216	חֲנֻטָּה
315	חֲשָׁד	219	חֲנֹק
317	חֲשָׁד ; מְרֵאִית הָעֵין	219	חֲסוּרָה
323	חֲשׂוֹד	220	חֲסִיד
330	חֲשׂוֹד עַל הַשְּׁבוּעָה		חֲסִידֵי אוֹמוֹת הָעוֹלָם ע"ע בן נח
	חֲשׂוֹן ע"ע מִרְחָשׁוֹן	221	חֲסִימָה
	חֲשָׁמֶל ע' אוֹצֵר הַחֲשֵׁמֶל	224	חֲסָרוֹת וְיִתְרוֹת
335	חֲתִיכָה הָרְאוּיָה לְהִתְכַבֵּד	226	חֲפָה
338	חֲתִיכָה נַעֲשִׂית נִבְלָה	230	חֲפִיפָה
343	חֲתָן וְכֵלָה	234	חֲצוּצָרוֹת
353	חֲתָנוּת	239	חֲצוֹת
355	ט	242	חֲצִי דָּבָר
356	טָבוֹל יוֹם	244	חֲצִי גֶזֶק
	טָבוֹלוֹ בְּמִשְׁקָה ע"ע נְטִילַת יָדַיִם		חֲצִי עֶבֶד וְחֲצִי בֶן חוֹרִין ע"ע חֲצִיו עֶבֶד וְחֲצִיו בֶן חוֹרִין
	טְבִיחָה וּמְכִיכָה ע"ע אַרְבַּעַה וְחֲמִישָׁה	249	חֲצִי שְׁעוֹר
358	טְבִילָה	251	חֲצִיו עֶבֶד וְחֲצִיו בֶן חוֹרִין
369	טְבִילַת כְּלִים	253	חֲצִיצָה
375	טְבִיעוֹת עֵין	261	חֲצָר (א): מְקוֹם
379	טְבִיעוֹת קוֹל	266	חֲצָר (ב): קִנְיָן
381	טָבַל	269	חֲצָר הַכֶּבֶד
387	טִבֵּת		חֵק וְרִכּוֹת ע"ע חֵק תּוֹכוֹת
389	טְהַרָה	271	חֵק תּוֹכוֹת
392	טְהַרַת מְצוּרָע	273	חֲקוֹת הַגּוֹזִים
399	טוֹבֵי הָעִיר		חֲקִירוֹת ע"ע דְּרִישָׁה וְחִקְרָה
402	טוֹבַת הַנָּאָה		חֲרָב הָרִי הוּא כְּחָלָל ע"ע אֲבִי אֲבוֹת הַטּוֹמָאָה וְע' טֹמָא מֵת
406	טוֹוָה	278	חֲרוֹסֶת
408	טוֹחָן		חֲרוּתָה ע"ע רִיאָה
413	טוֹמָאָה	280	חֲרָם (א): הִרְחַקְתָּ עֲבָרָן
421	טוֹמָאָה בְּחֻבוּרִים	283	חֲרָם (ב): חֲרָמִי צִיבוֹר
		289	חֲרָם דְּרַבְּנֵי גֵרְשׁוֹם
	אִיּוֹרִים וְתַמוֹנוֹת	299	חֲרָמִים

חֲזָקָה (ד): הוֹחֵזֵק

דבר מוסכם אצל בני אדם שהוא במצב מסויים, או אומרים שבאמת הוא כך

הפרקים:

- החזקה, גדרה ומקורה
- אופן החזקה
- במקום הוכחות נגדיות
- במקום אמתלא

החזקה, גדרה ומקורה

חזקת קורבה מי שהוחזק בשאר בשר דנים בו על פי החזקה (רמב"ם איסורי ביאה א כ, וטושי"ע אה"ע יט א, על פי קדושין פ א), ומלקים על החזקות, וסוקלים ושורפים על החזקות (גמ' שם; טושי"ע שם), היינו על דבר שאנו מחזיקים כן (רש"י שם ד"ה מלקין), אף על פי שאין שם ראיה ברורה שזה קרוב (רמב"ם שם; טושי"ע שם), וחשוב כודאי, וכאילו ראינו בעינינו שכך הוא (תורת הבית הארוך ז ב)².

ולכן איש ואשה תינוק ותינוקת שהגדילו בתוך הבית בחזקת שהיא אשתו ואלו בניהם, ואין אנו מכירים בהם בעדות גמורה (גמ' שם, ורש"י ד"ה איש ואשה), אם בא הבן על הבת לוקים משום בא על אחותו (ראה ערך אחות), כדין חייבי כריתות שהתרו בהם (רמב"ם שם), בא על האשה נסקלים משום בא על אמו (ראה ערך א ב. רש"י שם ד"ה נסקלין; רמב"ם שם; טור שם), בא האיש על הבת נשרפים משום בא על בתו (ראה ערך בת ב. רש"י שם ד"ה ונשרפין; רמב"ם שם; טור שם).

וכן איש ואשה שבאו ממדינת הים, הוא אומר זאת אשתי והיא אומרת זה בעלי, שאם נבעלה לאחר אין הורגים אותה על פיה (ראה ערך הודאת בעל דין: כשמשעים עצמו רשע), אם הוחזקה בעיר שלשים יום שהיא אשתו, הורגים על חזקה זו (ירושלמי שם; רמב"ם שם כא; טושי"ע שם ב), ואם קידש קרובתה אין קידושו תופסים בה (שו"ת רבי עקיבא איגר קכא).

ומניין שהורגים על החזקות, שנאמר: וּמָכָה אָבִיו וְאִמּוֹ מוֹת יוֹמָת (שמות כא טו), וכי דבר ברי הוא שזה הוא אביו, אלא חזקה היא שהוא אביו, וכך שאר קרובים בחזקה (ירושלמי קדושין ד י; רמב"ם שם כ)³.

חזקת כהונה מי שהוחזק שהוא כהן, אפילו שלא הוחזק בכל דיני כהונה, מכל מקום לאותו ענין שהוחזק - הוחזק, שנאמר בעולי בבל: וּמִבְּנֵי הַכֹּהֲנִים בְּנֵי חֲבִיָּה בְנֵי הַקּוֹץ בְּנֵי בְרוּזִי אֲשֶׁר לָקַח מִבְּנוֹת בְּרוּזִי הַגִּלְעָדִי אִשָּׁה וַיִּקְרָא עַל שְׁמֵם, אֵלֶּה בְּקִשּׁוֹ כְּתָבָם הַמִּתְחַשְׁשִׁים - לפי שהתחתנו כהנים בגולה בגויי הארץ וילדו להם בנים והם חללים, הוצרכו הנולדים בגולה להתייחס כשעלו מן הגולה לשרת בבנין שני (רש"י כתובות כד ב ד"ה בקשו) - וְלֹא נִמְצְאוּ, וַיִּגְּלוּ - ויפסלו (רש"י שם ד"ה ויגאלו) - מִן הַכֹּהֲנִים, וַיֵּאמֶר הַתַּרְשֶׁתָּא - נחמיה בן חכליה (רש"י שם ד"ה התרשתא, ועזרא ב סג, על פי ירושלמי קדושין ד א) - לָהֶם אֲשֶׁר לֹא יֵאָכְלוּ מִקֹּדֶשׁ הַקֹּדֶשִׁים עַד עֲמֹד כֹּהֵן לְאוֹרֵים וּלְתַמִּים (עזרא שם סא-סג. כתובות כד ב), כאדם האומר לחברו עד ימות המשיח לא יעלה דבר זה, ואיני יכול לפתור עד עמוד כהן לאורים ותומים (ראה ערכו), ובית שני היה חסר אורים ותומים (ראה ערך הנ"ל: אורים ותומים בבית שני. רש"י

כתובות שם ד"ה עד עמוד, ועזרא שם, על פי סוטה מח ב, וירושלמי שם). ואמר להם נחמיה אשר לא יאכלו מקדשי הקדשים, שאמר: הרי אתם בחזקתכם. במה הייתם אוכלים בגולה בקדשי הגבול - תרומה (ראה ערכו), שהיא נוהגת אף בגבולין, חוץ למקדש וירושלים (רש"י כתובות שם ד"ה קדשי הגבול) - אף כאן בקדשי הגבול, אבל לא לאכילת קדשי המקדש, ולעבוד עבודה במקדש, וליחסין (ראה ערכו), ואין חוששים שמא יעלו אותם ליוחסין, שחזקתם היא רעועה (גמ' שם, ורש"י ד"ה מקדש).

על חזקה זו אמרו חכמים שגדולה חזקה (גמ' שם; ירושלמי שם), שכיון שהוחזקו להיות שם אוכלים, אף כאן אוכלים (ירושלמי שם), ונחלקו לשונות התלמוד:

- ללשון הראשונה גדולה חזקה, שאף על פי שקודם לכן אכלו בתרומה שמדרבנן, שהרי בגולה היו שאין שם תרומה מן התורה, שתרומה היא מצוה התלויה בארץ (ראה ערך ארץ ישראל ה: תרומות ומעשרות), עתה יאכלו תרומה דאורייתא (גמ' שם כה א, ורש"י ד"ה בתרומה דרבנן).

- וללשון השניה אף עכשיו לא הותרו לאכול אלא בתרומה דרבנן, כגון תרומת פירות האילן וירק (גמ' שם, ורש"י ד"ה איבעית אימא), וכן הלכה (רמב"ם תרומות ו ב, ואיסורי ביאה כ א), וגדולה חזקה שאמרו, הוא לפי שבבבל אין מקום לחוש שמא יאכלו גם בתרומה של תורה, שלא היתה מצויה שם, אבל עכשיו כשעלו לארץ ומצויה שם גם תרומה של תורה, ויש לחוש שמא יאכילוה שם, מכל מקום לא חששו, כיון שכבר הוחזקו בתרומה שמדרבנן (גמ' שם, ורש"י ד"ה דאיכא למיגזר)⁴.

לחיתר טומאה מי שהיה ידוע על פי עדים שהוא כהן, ולאחר זמן בא לו אחד ואמר עליו שהוא אביו, ונהג עמו כאב ומת, מניחים לו להיטמא לו, שאם מועילה חזקה לחייבו מיתה, כל שכן להתיר לו לאו של טומאת כהנים (שו"ת הרשב"א א כז, בשם רבי יצחק הצרפתי).

לחביא ראיה על כהן - מיוחס - שיצא הוא ואשתו - שידענו שהיא בנים (רמב"ם איסורי ביאה כ ו; טור אה"ע א) - למדינה אחרת, ובא הוא ואשתו ובניו, ואמר אשה שיצאה עמי היא זו ואלו בניה, אין צריך להביא ראיה לא על האשה - שהרי היא כבר בחזקת כשרה (רמב"ם שם) - ולא על הבנים (משנה קדושין עט ב; רמב"ם שם; טור שם), והוא שהיו הבנים כרוכים אחריה (גמ' שם; רמב"ם שם; טור שם). ונחלקו אמוראים:

- יש אומרים שאין סומכים על מה שהבנים כרוכים אחריה אלא בקדשי הגבול - לאכול בתרומה (רש"י כתובות כד ב ד"ה קדשי הגבול)

איסורי ביאה א; ושאר אחרונים דחו דבריו (יד המלך שם; חתם סופר יו"ד שלח, ואה"ע עו-עז; כן משמע מבית מאיר אה"ע יט).⁴ על דברים שהוחזק בהם ככהן, המשמשים הוכחה אף לדברים שלא הוחזק בהם, וכן על כהנים בזמן הזה, שאין להם כתב יחוס ואינם אלא כהני חזקה, אם דינם ככהנים

חזקה (ד): הוחזק. 1. יג, טורים תשיד-תשלח. 2. ויש מהאמוראים הסובר שאין הורגים על החזקות (רבי יוסי בשם רבי זעירא בשם רבי שמעון בן לקיש בירושלמי קדושין ד ו). 3. ויש מהאחרונים שכתב שלמים חזקה זו ממה שמעמידים כל דבר על "חזקה דמעיקרא" (ראה ערך חזקה ב. קרית ספר

שהיה לבעלה אח (שו"ת הרא"ש שם), וסומכים על החזקה להתירה לשוק, כדרך שסוקלים ושורפים על החזקות (שו"ת מהרי"ט א פב). ואפילו לא נולד הבעל כאן, אלא שהיה דר כאן עמנו כמה שנים, ולא נשמע שהיה לו אח (ראה להלן: אופן החזקה), הרי זו חזקה שאין לו אחים (שו"ת מהרי"ט ושו"ת חתם סופר שם), ואין אומרים לא-ראינו-אינה-ראיה (ראה ערכו), לפי שבדבר ההווה והרגיל אף לא ראינו ראיה היא (שו"ת חתם סופר שם, על פי ש"ך יו"ד א סק"א).

כשאפשר לברר במקום שאפשר לבדוק ולברר את הדבר, אין לסמוך על החזקה להתיר (אור זרוע א תרעב, בשם ה"ר אליעזר ב"ר יהודה; כן משמע מריטב"א קדושין סג, ומטוש"ע אה"ע קסט יא).⁸

אופן החזקה

פרסום חזקה זו אין צריך שתחזק בבית דין, כדרך שצריך בקול (ראה ערך קול), אלא כל שנתפרסם הדבר בעיר שהם קרובים וכיוצא, אף על פי שלא נודע אז לבית דין, הרי זו חזקה (כן משמע משו"ת הרא"ש צט ח; מהרי"ק פז; שו"ת הרדב"ז ד רמח), ואין צריך עדים כשרים לדבר, אלא השכנות נאמנות שהחזקה אצלן נידה (תשובות מימוניות אישות יד; חלקת מחוקק קטו סק"ב; תבואות שור א ס"ק עט, על פי רש"י כתובות עב א ד"ה הוחזקה).⁹ וכן בבכור, אם בני אדם קוראים לו בכור, הרי הוא מוחזק לבכור, וכל שכן שאם היה מוחזק אצל שכניו לבכור, שהוא נוטל פי שנים (שו"ת מהרי"ק קמד).

מנהג או אמירה במהות חזקה זו נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שהיא על פי המנהג וההרגל, כשרואים העולם את האשה שנוהגת עם בנה כמנהג אם בבנה (שלטי גבורים קדושין לב ב מדפי הרי"ף, ב, בשם ריא"ז), וכן הנידה לובשת בגדי נידותה ונוהגת כדרך נידה, אבל אם לא הוחזקה על פי המנהג, אין עונשים אותה על פי עצמה (רש"י כתובות שם, ושו"ע יו"ד קפה א, ואה"ע קטו ב, לפי באור הגר"א אה"ע קסט ס"ק לג; שלטי גבורים שם, בשם ריא"ז).

- יש אומרים שאפילו אין שם מעשה שמוכיח את החזקה, אלא הוחזק בעיר שהוא כך על פי אמירתו, הרי זו חזקה גמורה (רמב"ם איסורי ביאה א כג, לפי שו"ת הרדב"ז ד רמח, ובית שמואל יט סק"א, ובית מאיר שם; טור שם, לפי הבית שמואל שם), וחזקה של שאר בשר שמלקים והורגים על פיה, הוא שבני אדם אומרים פלוני הוא אחי פלוני או אביה (חינוך ריא). ולכן אשה שבאה ממדינת הים ואמרה שהיא גרושה, אם הוחזקה כך בעיר, אפילו באו עדים שהיתה אשת איש, מותרת להינשא, שסומכים על החזקות, אף על פי שאין שם מעשה שיוכיח שנתגרשה (שו"ת הרדב"ז שם).¹⁰

- יש מחלקים בין מלקות למיתה, שלמלקות אין צריך מעשה שיעיד על החזקה, אבל למיתה אין סומכים על החזקה אלא כשיש מעשה שמעיד עליה, כגון בתינוק שכרוך אחרי אמו, או איש ואשה שנוהגים כבעל ואשתו לכל דבר, אבל אם אין שם מעשה, אף על פי שנאסרת על ידי החזקה, אינה נהרגת, ולכן

- אבל ביוחסין לא (ריש לקיש בקדושין פ א), שאין הבנות נישאות לכהנים עד שיביאו ראיה שהן בנותיה של זו (רש"י שם ד"ה אבל ליוחסין; תוספות ר"י הזקן שם; מאירי שם).⁵

- יש אומרים אפילו ביוחסין (רבי יוחנן בגמ' שם), שאם סמכו על החזקה לדיני נפשות (ראה לעיל), כל שכן שסומכים עליה להכשר כהונה (גמ' שם, ורש"י ד"ה), וכן הלכה (כן משמע מהרמב"ם והטור שם; מאירי שם).

הוחזקה נידה אשה שהוחזקה נידה בשכנותיה (ראה להלן: אופן החזקה), בעלה לוקה עליה משום נידה (קדושין פ א; רמב"ם איסורי ביאה א כב), והיא חשובה ודאי נידה (טוש"ע יו"ד קפה א).

הוחזק לכהן הוחזק בעיר לכהן, ונשא גרושה, לוקה על פי החזקה, וכופים אותו להוציאה (רמב"ם איסורי ביאה כ יג, לפי שב שמעתא ו י-יא; שו"ת מהרי"ט א קמח, בשם חכמי ויניציה, וקמט, בסתם; חוט השני יז).

ירושה כל היורשים יורשים (ראה ערך ירושה) בחזקה (רמב"ם נחלות ד ז, על פי תוספתא בבא בתרא (ליברמן) ח ה; טור ורמ"א חו"מ רפד א), כשם שסוקלים ומלקים על החזקה (ריב"ש מו). כיצד, עדים שהעידו על אחד שזה מוחזק לנו שהוא בנו של פלוני או אביו, אף על פי שאין עדי יחוס ולא ידעו אמיתות יחוסו, הרי זה יורש בעדות זו (רמב"ם שם; טור ורמ"א שם; שו"ע שם רפ א). וכן אם לא היה ידוע שהוא בכור אלא על פי מה שבני אדם קוראים לו בכור, הרי זה בחזקת בכור ליטול פי שנים (תשב"ץ א נח ו; מהרי"ק קמה, על פי בבא בתרא קכו ב), הואיל והוחזק בעיר שהוא בכור (כן משמע במהרי"ק שם; קצות החושן רפד סק"א).⁶

חזקת השם כל מי שהוחזק שמו בעיר שלשים יום, אין חוששים שמא שם אחר יש לו והוא שינהו כדי לרמות ולעשות קנוניא, לפיכך מי שבא ואמר כתבו עלי שטר שאני חייב לפלוני כך וכך דינרים, שאם לא הביא ראיה שזה שמו אין כותבים לו, אם הוחזק - כותבים (רמב"ם מלוה כד ד, על פי בבא בתרא קסז ב; טוש"ע חו"מ מט ג). וכן מי שבא ואמר כתבו גט לאשתי, שאין כותבים לו אלא אם כן מכירים אותו (ראה ערך גט: הכרת הבעל והאשה), אם הוחזק בעיר שלשים יום שכך שמו, אין חוששים לו יותר (גמ' שם; בית יוסף אה"ע קכ ג; רמ"א שם).

חזקת נכסים הוציא שטר חוב על שמעון, ובא לגבות מנכסי לוי בטענה שלקחם משמעון לאחר שנתחייב לו, אם הביא עדים שלאחר זמן החיוב היה מפורסם בעיר שאותם נכסים של שמעון הם, הרי זה גובה מהם, שכיון שהיו מוחזקים בחזקת שמעון החזקה מועילה, שבכל מקום הפרסום מועיל, כדרך שאמרו סוקלים על החזקות ושורפים על החזקות (שו"ת הרא"ש צט ח).⁷

לשליה אף כשהחזקה היא לשלילת דבר - סומכים עליה (שו"ת חתם סופר אה"ע א מא, על פי שו"ת הרא"ש נב ה), כגון אשה שמת בעלה בלא בנים, שאם הוחזק שאין לו אחים - מותרת לשוק (ראה ערך יבמה לשוק), היינו כשמעולם לא נראה ולא נשמע ולא נודע

סומכים על החזקה, ואין צריך לבדוק (כן משמע מאור זרוע שם, והתרומה קלג, ומרדכי יבמות נט, בשם רבנו תם).⁹ ויש מהאחרונים המצדד לומר שאין השכנות עצמן נאמנות, אלא צריך שני עדים כשרים שיעידו שנתפרסם הדבר בין שכנותיה (הפלאה, קונטרס אחרון קטו ה).¹⁰ ואף על פי שעל ידי קול אין מתירים אשת איש להינשא (ראה ערך קול), אין חזקה דומה לקול, שהקול הוא שיצא בלא הסכמה ואינו הולך ומתחזק והוא לזמן קצר, אבל חזקה הוא

גמורים, ראה ערך יוחסין וערך כהן; על דברים שהם חזקה ללוי, ראה ערך לוי.⁵ ויש המפרש שמותרות להינשא לכהונה, אלא שאין נסקלים על ידה (ראה לעיל: תוספות שם ד"ה לא, בשם רבנו תם).⁶ ויש מפרשים שנאמנים בתורת עדות (תשב"ץ שם).⁷ על שכיב מרע שאמר נכסי אלו לפלוני, אם היה מוחזק לנו שאין לו עוד נכסים האם חוששים שמא יש לו, ראה ערך דברי שכיב מרע ככתובים וכמסורים: במקצת נכסים.⁸ ויש מהראשונים הסובר שלעולם

בגדי נידותה שלשים יום (חלקת מחוקק יט סק"ב; ט"ז שם ב ד"ה אם הוחזקו; יד המלך איסורי ביאה א כא), אם מפני שאין הדרך ללבשם יותר מימים אחדים (חלקת מחוקק שם); או שבעשה מעשה, הרי המעשה הזה עומד במקום אמירה עם שלשים יום, אבל אם לא לבשה בגדי נידות אלא שאמרה שהיא נידה, כל שלא עברו שלשים יום יכולה לתרץ דבריה (ראה להלן: במקום אמתלא), ואף בהוחזקו שאר בשר בתוך שלשים יום יכולים לתרץ דבריהם (ט"ז שם); או ששיעור שלשים יום עניינו שאם נהגו זה עם זה כמנהג אח ואחות או איש ואשתו שלשים יום, יש לנו אומד הדעת שהדבר כן הוא כפי שהם מתנהגים, ולכן בנידה שכלבישת בגדיה יש הוכחה שהיא נידה הרי זה בחזקת נידה מיד (יד המלך שם).

במספר ערים שלשים יום שאמרו באשת איש, נחלקו אחרונים אם כך הדין דוקא שהוחזקו כן בעיר אחת, אבל אם נדרו בעיירות שלשים יום בחזקת בעל ואשה, אין זה חזקה, מאחר שבכל מקום לא היו שלשים יום (חוות יאיר קלח); או שאף כשנסעו יחד בדרך הרי זה חזקה (כן משמע משבות יעקב ג קט).

לשליחה חזקה בשליחה, שאף היא חזקה, כגון אשה שבאה עם בעלה ממדינה אחרת ומת בלא בנים, שאם הוחזק הדבר בעיר שאין לו אחים מותרת לשוק (ראה לעיל: גדרה ומקורה), כתבו אחרונים שצריך שיוחזקו כן זמן רב, שהיה ראוי שנשמע דבר מאחיו אם יש לו אח (כן משמע משו"ת מהרי"ט א פב; שו"ת חתם סופר אה"ע מא) ¹¹.

במקום הוכחות נגדיות

נגד עדים דבר שהוחזק, אף על פי שאם באו עדים והכחישו את החזקה, הם נאמנים (כן משמע מקדושין סד ב, ורש"י ד"ה ורבי). כגון מי שהוחזק אצלנו שהוא כהן כשר, ובאו עדים והעידו שהוא בן גרושה, מוציאים אותו מחזקתו, ואף על פי שסוקלים על החזקה, נאמנים העדים לשנותה (חזון איש אה"ע קטז ד), שהרי נתברר לנו שהחזקתה בטעות (דברי מלכאל א עה), מכל מקום עד אחד אינו נאמן נגד מה שהוחזק, אף לסוברים שעד אחד (ראה ערכו) נאמן להוציא מחזקה דמעיקרא (ראה ערך הנ"ל שם שמעתא ז ו).

נגד יכיר האב שנאמן לומר על בנו שהוא בן גרושה או חלוצה לפסלו מן הכהונה (ראה ערך יכיר: הדין וגדרו), הרי זה אפילו שהוחזק עד עתה לכהן, ודוקא כשהוחזק לא מחמת דיבור האב, אבל אם החזקה היתה מחמת דיבורו, שוב אינו נאמן לפסלו מן הכהונה, שכיון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד (רבנו ירוחם כג ד, בשם הרמ"ה; בית יוסף אה"ע ד כט, בשמו).

נגד ברי בחזקה במקום טענת ברי נחלקו הדעות:

• יש אומרים שהוחזקה נידה בשכנותיה, שבעלה לוקה עליה משום נידה, הרי זה דוקא כשהיא לא הכחישה לומר שאינה נידה (מאירי קדושין פ א, בשם רבותיו), וכגון שבא עליה כשהיא ישנה, שאם בא עליה כשהיא ערה אף היא לוקה (מאירי שם, בשם גדולי המפרשים), אבל אם הכחישה ואמרה טהורה אני, אינו לוקה (חו"ט המשולש ז) אלא אם כן התרו בהם וקיבלו את ההתראה, ששוב אינה נאמנת לומר טהורה אני, הואיל והודתה שהיא טמאה; וכן הוחזקו בשאר בשר שסוקלים ושורפים על החזקות, הרי זה

אמרו מלקים על החזקות, וסוקלים ושורפים על החזקות, ולא עירבו ביחד לומר מלקים וסוקלים ושורפים על החזקות, לפי שאין החזקות שוות, שלמיתה החזקה היא במעשה, מה שאין כן למלקות (רש"י קדושין פ א ד"ה מלקין וד"ה איש, לפי שו"ת מהרי"ק פז, והסכים עמו; שו"ת באר שבע עה).

עד אחד אמר לו עד אחד חלב (ראה ערך חלב א) כליות הוא זה ושתק, ואחר כך חזר ואכלו בעדים, אם התרו בו לוקה, אף על פי שעיקר העדות בעד אחד (ירושלמי סוטה ו ב, וניזר ח א; רמב"ם שגגות ג ב, וסנהדרין טז ו), שאין צריך שני עדים למלקות אלא בשעת מעשה, אבל האיסור עצמו בעד אחד יוחזק (רמב"ם סנהדרין שם). ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שהדברים אמורים כשהוחזק שזה חלב שלשים יום על פי העד, ומלקים על החזקות (שב שמעתא ו י).

• ויש אומרים שדוקא מה שהוחזק על פי הבעלים עצמם הרי זה ראייה על אמיתות הדבר, אבל מה שהוחזק על פי עד, החזקה נעשית בעל כרחו, ואין כאן ראייה על אמיתות הדבר, ואין כאן חזקה (חמדת שלמה אה"ע נו), ומה שלוקה על ידי העד הרי זה לפי שמאחר שהאמינה תורה עד אחד לענין איסור, דנים הדבר כודאי איסור ולוקים עליו, והדברים אמורים אף לפני שלשים יום, ואפילו לא הוחזק הדבר בעיר (שו"ת חתם סופר אה"ע א עז; חזון איש אה"ע כ יט; לבוש מרדכי בבא קמא כח).

שלשים יום איש ואשה שבאו ממדינת הים, הוא אומר זאת אשתי, והיא אומרת זה בעלי - אם הוחזקה בעיר שלשים יום שהיא אשתו, הורגים הבא עליה, אבל בתוך השלושים יום אין הורגים משום אשת איש (רמב"ם איסורי ביאה א כא, על פי ירושלמי קדושין ד י).

ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שבקרובים אם איש ואשה באו ממדינת הים, ואמר שזו אחותו או בתו או אמו, ובא עליה, אפילו בתוך שלשים יום נהרג עליה, שכיון שהודה שזו ערוה עליו, הודאת-בעל-דין (ראה ערכו) כמאה עדים היא והוחזקה ערוה ונהרג עליה, אבל אמרו שהיא אשתו ונבעלה לאחר אף על פי שהיא נהרגת אף בתוך שלשים יום, אין הבעל נהרג, לפי שיכול לומר כי היה סבור שאינה אשת איש, שהרי בתוך שלשים יום אין הדבר מפורסם, ואינה בחזקת שאשה זו היא אשתו של זה (ב"ח אה"ע יט ב), ודוקא שעל פי דיבורו הוחזק הדבר בעיר שהם קרובים, וכן כשעל פי דיבורה הוחזק הדבר בעיר שהיא אשת איש, שאז נהרגים אף בתוך שלשים יום, אבל אם לא הוחזק בעיר, אינה נהרגת בהודאת עצמה בלבד (שערי תורה ז ה, בדעת הב"ח); או שטעם החילוק שבין זמן החזקה בשאר בשר לבין זמן החזקה באשת איש, שבאיש ואשתו אין ראייה ממה שמתנהגת אתו כדרך איש ואשתו זמן מועט שהיא אשתו, כי שמא שפחתה היא, או אחותו או בתו שמשמשות אותו גם כן בדרך זו, מה שאין כן להחזיקה אחותו או בתו די כמה שנוהגים כדרך אח ואחותו או אב ובתו אפילו קצת ימים, וכן הוחזקה נידה שכן הוא המנהג שכשלוש בגדי נידות היא מוחזקת לנידה, אין צריך שלשים יום (שו"ת פני יהושע אה"ע א; יד דוד ב ע).

• ויש שכתבו רק שאם החזיקה עצמה נידה אין צריך שתלבש

איש ואשתו, כגון שבאו לפנינו ממדינה אחרת בחזקת איש ואשתו, שאנו אומרים שנישאו זה לזו בתחילת התנהגותם, אבל אם תחילת התנהגותם היתה שלא בתורת קידושין, שהוא יש לו אשה אחרת, ונתחברו יחדיו, אף על פי שאחר כך הלכו לעיר אחרת והתנהגו שם כאיש ואשתו אפילו כמה שנים, אינה חזקה, ומעמידים אותה על חזקתה הראשונה ואומרים שלזנות נתכוונו, ועדיין היא אצלו שלא לשם נישואין (שו"ת פני יהושע אה"ע א), ומכל מקום אין להקל מטעם זה להחזיקה להינשא לכתחילה, אלא שאם נישאת לא תצא (עין יצחק אה"ע, בדעת הפני יהושע).

כשקידש בעד מי שקידש אשה בעד אחד שאין חוששים לקידושין אחד (ראה ערך קדושין), אם הוחזקו באותן הקידושין ועומדים בחזקת איש ואשתו, אף על פי שאין להם עדי קידושין ולא עדי יחוד, שלא נתייחדו בפני עדים, הואיל ומוחזקים במקומם בחזקת איש ואשתו הרי חזקה זו כמו עדות ברורה (שלטי גבורים קדושין כח א מדפי הרי"ף, בשם ריא"ז).

במקום אמתלא

הוחזקה נידה בין שכנותיה, נחלקו הדעות אם מועילה אמתלא [נתינת טעם למה החזיקה עצמה נידה בשקר] (ראה ערכו) להוציאה מחזקת נידה:

- יש אומרים שהיא נאמנת (שאלות צו; מאירי קדושין פ א; שו"ת הרמ"א ב), שכשם שכשאמרה בפירוש טמאה אני נאמנת באמתלא (ראה ערך הנ"ל), כך בחזקה שעל ידי לבישת בגדי נידות נאמנת באמתלא, שאין הלבשה עדיפה מאמירה בפירוש (טור י"ד קפה). ואף לדעת הסוברים שבהחזקו אח ואחות או אם ובנה שלשים יום אינם נאמנים לבטל החזקה על ידי אמתלא (ראה להלן), הרי זה מפני שהחזקו על ידי אחרים, בלא דיבורם, מה שאין כן כשאין אחרים יודעים אלא על ידי שלבשה בגדי נידות, נאמנת באמתלא; ועוד שבהחזקה נידה נאמנת באמתלא לפי שמעמידים אותה בחזקת טהרה, מה שאין כן בחזקת עריות שלא היה לה חזקת היתר מעולם (שו"ת הרמ"א שם).

- יש אומרים שלעולם אינה נאמנת באמתלא לבטל החזקה שהוחזקה נידה בין שכנותיה (טור שם, בשם הרמב"ן; תורת הבית הארוך והקצר ז ב; ר"ן כתובות כב א, בשם הרשב"א; מאירי כתובות שם; מגיד משנה איסורי ביאה ד ט), שמאחר שבעלה לוקה עליה, הרי היא אצלנו כודאי נידה משעה שהוחזקה נידה (תורת הבית הארוך שם; מאירי שם), שכיון שראינוה לובשת בגדי נידות, הרי זה כאילו ראינו בעינינו שראתה דם, שאינה נאמנת לומר לא ראיתי (תורת הבית הקצר שם; טור שם, בדעת הרמב"ן), ואף על פי שהאומרת טמאה אני נאמנת לומר טהורה אני אם נותנת אמתלא לדבריה הראשונים, זו אינה נאמנת, שמחמת בושה או אונס אפשר שתאמר טמאה אני, אבל כשלבשה בגדי נידות אין זו אמתלא, שמשום האמתלא לא תעשה מעשה כזה (תורת הבית הארוך שם; מאירי שם), וכן הלכה (שו"ע שם ג; ב"ח שם).

הוחזקה נידה בשכנותיה ועברה ושמשתו נידה, ואחר ועברה ושמשה כך אמרה טהורה אני ונותנת אמתלא, נחלקו הפוסקים: יש אומרים שאינה נאמנת, שודאי משקרת עכשיו כדי

כשכבר קיבלו את ההתראה, ואינם נאמנים לחזור בהם ולהכחיש את החזקה, או שהדברים אמורים כשהם מודים עכשיו שהם שאר בשר, אלא שמאחר שאין אדם נהרג בהודאת פיו (ראה ערך הודאת בעל דין: כשמשים עצמו רשע) הוצרכנו לדין חזקה (חוט המשולש שם).

- יש אומרים שאפילו כשמכחישה את החזקה בעלה לוקה עליה משום נידה (שאלות צו; הלכות נידה לרמב"ן ב י; מאירי שם, בשם יש מפרשים, והסכים עמם), וכן ביבם ויבמתו אפילו טענו שניהם שלא נבעלה, אינם נאמנים להחזיקה לשוק בלא גט (שלטי גבורים יבמות לח ב מדפי הרי"ף, ד, בשם ריא"ז), אלא שבנידה אם אומרת טהורה אני, נאמנת לגבי עצמה שלא תלקה (בית אפרים אה"ע א; שו"ת חתם סופר אה"ע עז), שלא נאמר דין החזקה אלא לגבי מי שאינו יודע (שו"ת חתם סופר שם, על פי רשב"א יבמות פח ב בפני יהושע כתובות כב ב)¹².

נגד חזקה חזקה זו שהוחזק הדבר על פי התנהגות, אם כחה יפה אחרת נגד חזקה אחרת, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שסומכים עליה, כשבאה להוציא הדבר מחזקתו הראשונה (אור זרוע א תרעב, בשם ה"ר אליעזר ב"ר יהודה; מהר"י בי רב נו), ולכן אשה שהיתה ודאי פנויה, ואחר כך הוחזקה בעיר אשת איש ונבעלה לאחר - נהרגת (מהר"י בי רב שם, על פי תוספות בבא קמא ע ב ד"ה דאף, ורמב"ם איסורי ביאה א כג; שו"ת הרדב"ז ד רמה), וכן הוחזקה נידה בשכנותיה שבעלה לוקה עליה משום נידה, הרי זה אפילו כשעומדת בחזקת טהרה (אור זרוע שם; מהר"י בי רב שם), וכן אשה שהיתה אשת איש והוחזקה אחר כך גרושה, מותרת (שו"ת הרדב"ז שם).

- יש אומרים שכל שיש לפנינו חזקת היתר נגד החזקה, אין ממיתים על החזקה (אור זרוע שם, בשם רבנו יואל הלוי; זכרון יוסף אה"ע ח), ולא אמרו מלקים על החזקות אלא כשלא הוחזק בתחילה לא היתר ברור ולא איסור ברור, כמו בהחזקה נידה, שמתחילה לא היתה אלא ספק נידה - כגון שהגיע שעת וסתה (מאירי כתובות עב א; שיטה מקובצת שם, בשם רש"י במהד"ק) - ואם הוחזקה אז נידה בשכנותיה, בעלה לוקה עליה משום נידה (אור זרוע שם, בשם רבנו יואל הלוי), או לפי שבנידה אף על פי שיש לה חזקת טהרה - לוקים ואין מעמידים על חזקה זו, מפני שדרכה לראות דם (ראה ערך חזקה ב: העשויה להשתנות. זכרון יוסף שם, על פי נידה ב ב), אבל לא להוציא דבר מחזקת איסור, כגון הוחזקה גדולה בין שכנותיה, אין מוציאים אותה מחזקתה הראשונה על ידי חזקה, ומטעם זה אמרו שאין שורפים תרומה על החזקות (ראה קדושין פ א), לפי שהתרומה עומדת בחזקת טהרה (אור זרוע שם, בשם רבנו יואל הלוי).

- יש אומרים שאין כחה יפה נגד חזקה אחרת, ולכן האשה שאמרה לבעלה גרשתי שנאמנת, שחזקה אין-אשה-מעזה-פניה-בפני-בעלה (ראה ערכו), אין הדברים אמורים אלא כשאין עדות ברורה שהיתה אשת איש אלא בחזקה בלבד, לכן החזקה האחרת, שאין אשה מעזה פניה, שהיא מדרבנן מבטלת החזקה הראשונה שהוחזקה אשת איש, שאף היא אינה אלא מדרבנן (ארחות חיים קדושין יג, ובית יוסף אה"ע יז א, שיש מי שאומר).

כשתחילת התנהגותם חזקת התנהגות של איש ואשתו אינה חזקה אינה לפי החזקה אלא אם בתחילת התנהגותם יש לומר שהם

12. חזקת התנהגות אם מועילה נגד מיגו, ראה ערך מגו.

בלב בני העיר, ושיעור החזקה הוא שלשים יום (חזון איש אה"ע קטז ד).

שלשים יום, ואפילו לא הוחזקה אלא על פי דיבורם בלבד בלא מעשה (ט"ז אה"ע יט ב ד"ה אם הוחזקו; בית שמואל שם סק"ב; שו"ת באר שבע עה; שבות יעקב ג קט), שכל שהוחזק הדבר הרי הוא כאילו ראינו שהוא כך, ואין אמתלא מועילה נגד ראייתנו (שו"ת באר שבע שם), ואין חזקה מתבטלת על ידי אמתלא אלא על ידי שני עדים (שבות יעקב שם).

עיסוף הראש אשה שעטפה ראשה כדרך הנשואות (ראה ערך דת יהודית; דת משה), ואחר כך אמרה שאינה אשת איש ונתנה אמתלא על מה שכיסתה ראשה, נחלקו אחרונים:

- יש אומרים שנאמנת, שדוקא בלבישת בגדי נידות, שהם מאוסים ומגונים, אנו אומרים שאילו לא היתה נידה לא היתה לובשתם, מה שאין כן לצנוף מצנפת, שלפעמים אף הבתולות מכסות ראשן לאיזה צורך, ולכן מועילה על כך אמתלא (חוות יאיר קלח; זכרון יוסף אה"ע ח).

- יש אומרים שזו חזקה גמורה שעל ידי מעשה, ואין אמתלא מועילה לבטלה, כדרך שאינה מועילה לבטל חזקה שעל ידי לבישת בגדי נידות (חמדת שלמה אה"ע עז; בית דוד כב), אלא שאם היתה בעולה, אין ראייה שהיא אשת איש, מאחר שאף פנויה בעולה חייבת לכסות ראשה (חמדת שלמה שם).

ומכל מקום אם זו שכיסתה ראשה כדרך הנשואות אומרת שהיא גרושה או אלמנה, שאף הן הולכות מכוסות ראש - נאמנת (כן מצדד בצמח צדק אה"ע שב).

שלא תפסיד הכתובה (ראה ערך עוברת על דת. פרישה אה"ע קטו סק"י, בדעת הטור); ויש אומרים שנאמנת באמתלא, ולא אמרו שמפסידה כתובתה אלא כשלא נתנה אמתלא (ט"ז שם ב ד"ה ואמרה לו).

חזקת שלשים בחזקה של שלשים יום, כגון איש ואשה שבאו יום ממדינת הים בחזקת שהיא אשתו, או בחזקת שהיא אמו וכיוצא, והוחזקו כן שלשים יום, נחלקו אחרונים אם אמתלא מועילה לבטל את החזקה:

- יש אומרים שלעולם נאמנת באמתלא, ולא אמרו שהורגים על החזקות אלא כשלא נתנו אמתלא, וכן מצינו ביצחק אבינו, בשנותו את טעמו לפני אבימלך ואמר על רבקה שהיא אחותו, ושימש עמה כמו שכתוב: וַיִּשְׁקֶף אֲבִימֶלֶךְ וַיֹּאמֶר וַיֵּרָא וַהֲנֵה יִצְחָק מְצַחֵק אֶת רַבְּקָה אִשְׁתּוֹ (בראשית כו ח), אלא שהיתה לו אמתלא: פִּי יָרָא לֵאמֹר אִשְׁתִּי פֶן יִהְיֶה אֲנִי הַמָּקוֹם עַל רַבְּקָה פִּי טוֹבֵת מִרְאֶה הִיא (שם ז. שו"ת הרמ"א ב), אף שעבר זמן רב יותר משלשים יום, כמו שכתוב: וַיְהִי פִּי אֶרְכוּ לוֹ שָׁם הַיָּמִים (בראשית שם ח. שו"ת חתם סופר אה"ע א עז; שו"ת פני יהושע א כב, על פי כתובות כב א), אלא שמחלקים בין הוחזקה על פיה, כגון בניה שאין אחרים יודעים אלא על פיה, שנאמנת באמתלא, שהפה-שאסר-הוא-הפה-שהתיר (ראה ערכו), להוחזקה על ידי אחרים, כגון תינוק ותינוקת שגדלו בבית בחזקת אח ואחות וכיוצא בזה, שאף בלא דיבורם החזקה באה מאחרים הרואים אותם, שאינם נאמנים לבטל החזקה באמתלא (שו"ת הרמ"א שם).
- יש אומרים שאין אמתלא מועילה לבטל חזקה שהוחזקה

חֲזָקָה (ה): מְקָרָה הַחוֹזֵר¹

מאורע החוזר ונשנה שתיים או שלש פעמים אנו אומרים שכך דרכו וטבעו של מי שקרה לו כך

הפרקים:	• ברשעות
• גדרה	• בשור המועד
• במילה	• בוסתות
• בנישואין	• במקרים שונים

גדרה

מאורע החוזר ונשנה, הוחזק הדבר שאין זה מקרה, אלא שכך דרכו וטבעו, ואנו קובעים שכך יארע גם להבא, ויש שמפני כך אנו אומרים שהוברר הדבר גם למפרע שלא היה מקרה אלא שחזקתו כך להיות.

מדאורייתא או חזקה זו נחלקו בה הדעות אם היא מדאורייתא (יחסי מדרבנן תנאים ואמוראים (מימון) עמ' רצו; כן משמע מש"ך חו"מ שפח ס"ק נז; מקור חיים תסז סק"ח); או מדרבנן (כן מצדד בור זהב לאיסור והיתר הארוך מא ב; קונטרס החזקות ב).

כמה פעמים ונחלקו בה תנאים בכמה פעמים יחזרו המקרים יחזרו המקרים שייחשבו לחזקה - אם שלש (רבן שמעון בן גמליאל, ראה בכל הפרקים להלן), או שתיים (רבי, כנ"ל), ולהלכה לעיתים נוקטים כדעה הראשונה, ולעיתים כשניה (ראה בכל הפרקים להלן).

וכשם שהמקרים מצטרפים להחזיק הדבר בשלש או בשתי פעמים, כך מצטרפים לבטל החזקה (ראה להלן: במילה; בשור המועד; בוסתות).

כשייתכן שהם אין אומרים חזקה זו אלא כשיש גורם המסתבר לומר שאינם סתם מקרים, והיקש השכל מחייב שיהיה כך, אבל כשאין גורם המסתבר אין חזקה למקרים (מקור חיים שם; בית שלמה יו"ד ב ריט; ישרש יעקב יבמות סד ב).

במילה

אשה שמלו בנה הראשון ומת - מחמת מילה, שהמילה מתו אחים מחמת מילה הכשילה את כחו (רמב"ם מילה א יח; טושי"ע יו"ד רסג ב) - ומלו את השני ומת, נחלקו תנאים אם ימולו השלישי, ואם מת אף הוא לא ימולו הרביעי (רבן שמעון בן גמליאל בתוספתא שבת (ליברמן) טו ח, וביבמות סד ב; גמ' שם, בשם רבי ברייתא אחרת; רבי נתן בירושלמי יבמות וו; ברייתא שנייה בירושלמי שם); או שלא ימולו אף השלישי (רבי נתן בתוספתא שם, ובחולין מז ב, לפי תוספות שם ד"ה שלישי; רבי ביבמות שם; גמ' שם, בשם רבן שמעון בן גמליאל ברייתא אחר; ברייתא ראשונה בירושלמי שם), וכן הלכה, שספק נפשות הוא, וספק נפשות להקל (רי"ף שם; רא"ש שם ו יג; טושי"ע שם)².

¹ הפוסק כדעה הנגדית, שכן לדעתו ההלכה לעולם כרבן שמעון בן גמליאל

חזקה (ה): מקרה החוזר. 1. יג, טורים תשלט-תשס. 2. ויש מהראשונים

מפני שהוא דבר של סכנה (ראה לעיל), לכן כתבו ראשונים שגובה כתובתה מהיורשים, שלדבר שבממון צריכה שתחזק בשלש פעמים (רא"ש כתובות ד ג; טושי"ע שם).

כשנתגרה מחמת מי שנשא אשה ושהתה עמו עשר שנים ולא ילדה שלא ילדה וגירשה (ראה ערכו גרושין וערך פריה ורביה) מותרת להינשא לאחר (משנה יבמות סד א; רמב"ם אישות טו יד; טושי"ע אה"ע קנד טז), שלא הוחזקה להיות עקרה, אפילו אם יש לו בנים מאשה אחרת, ושלא לא זכה להיבנות ממנה (שו"ת הרא"ש ח ז).

שהתה עם השני עשר שנים ולא ילדה וגירשה, הדבר תלוי במחלוקת התנאים בכמה פעמים הוחזקה, שלדעה שחזקה בשתים, אסורה להינשא לשלישי (גמ' שם, בדעת רבי) - אם טרם קיים פרייה ורבייה - שהוחזקה עקרה (רש"י שם ד"ה שלישי), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם יז), שבאיסורים הולכים להחמיר (רשב"א ומאירי שם); ולדעה שחזקה בשלש, מותרת להינשא לשלישי, ואם שהתה עמו עשר שנים ולא ילדה אסורה להינשא לרביעי (גמ' שם, בדעת רבן שמעון בן גמליאל).

גביית כתובה אף בגביית כתובתה נחלקו תנאים ואמוראים: יש אומרים שבשלישי יש לה כתובה, וברביעי אין לה (תוספתא יבמות (ליברמן) ח ו; סתמא דגמ' בירושלמי יבמות ו), שלדעתם החזקה היא בשלש (קרבן העדה שם); ויש אומרים שבשני יש לה כתובה, ובשלישי אין לה (סתמא דברייתא ביבמות סה א; רבי חנינא בר עגול בשם רבי חזקיה בירושלמי שם), שלדעתם החזקה היא בשתים (תוספות שם ד"ה נשאת; קרבן העדה שם).

ומכל מקום באותם הנישואים שהם החזקה יש לה כתובה, ונחלקו ראשונים בטעם הדבר:

- יש מפרשים שהחזקה אינה מועילה אלא מכאן ולהבא, אבל לא על אותה פעם שבה הוחזקה (תוספות ר"י שם).
- ויש מפרשים שאף הסוברים שחזקה בשתים, מודים שממון צריכים חזקה של שלש פעמים (כן משמע מתוספות שם, בשם ר"י, והרמב"ן ורשב"א וריטב"א שם).

נישאת לרביעי נישאת לרביעי והיו לה בנים, אין היא יכולה לטעון וילדה שנתגלה הדבר למפרע שאינה עקרה ותחזור ותגבה כתובתה מהשלישי, שאנו אומרים עכשיו הוא שהבריאה (גמ' שם; טושי"ע שם יט).

הוחזקה לנפלים אשה שהפילה וחזרה והפילה וחזרה והפילה, הוחזקה לנפלים (יבמות סה ב; רמב"ם אישות טו יב; טושי"ע אה"ע קנד יב), ויוציא ויתן כתובה, שלא לא זכה להיבנות ממנה (רש"י שם ד"ה הוחזקה; ר"ף שם; רמב"ם שם; רא"ש שם ו יט, במסקנתו; טושי"ע שם), ומותרת להינשא לאחר, שאין תולים בה אלא בעונש הבעל (רא"ש שם, לדעה ז).

משפחה שהוחזקה לא ישא אדם אשה לא ממשפחת נכפים, ולא לנכפת או מצורעת ממשפחת מצורעים, כשהוחזקה בשלש פעמים, כדרך שאמרו במילה שאחיות מחזקות (יבמות סד ב; רמב"ם איסורי ביאה כב ל; טושי"ע אה"ע ב ז), ואפילו לדעה שחזקה בשתים, אין משפחה מוחזקת בפחות משלש פעמים (נמוקי יוסף שם; ריטב"א שם; חלקת מחוקק שם סק"י).

והחזקה היא שמשפחה זו - היינו בני האשה (ראה להלן) - דמם רופף (גמ' שם), ואין הבדל בין שנולדו מבעלה הראשון, ובין מבעלה השני (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

ונחלקו ראשונים: יש אומרים שממתינים לו עד שיגדל ויתחזק כחו (רמב"ם שם, על פי המעשה ברבי נתן בתוספתא שם; רשב"א וריטב"א ומאירי שם), וכן הלכה (טושי"ע שם); ויש אומרים שלא ימולו אותו לעולם ויגדל ערל, וזהו ערל שמתו אחיו מחמת מילה (תוספות זבחים עה א ד"ה (עד ב) והא; תוספות ר"י יבמות שם).

מותו בני אחיות אם האחיות מחזקות, לדעה שהחזקה בשלש, שנינו מחמת מילה מעשה בארבע אחיות בציפורי שמלה ראשונה את בנה ומת, שניה ומת, שלישית ומת, רביעית - אמרו לא תמול (חכמים בתוספתא שם; רבי יוחנן בשם רבן שמעון בן גמליאל בגמ' שם).

ולדעה שהחזקה בשתים, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאף התנאים הסוברים כן מודים לדין זה, ולדעתם שתי אחיות מחזקות (כן משמע מהרא"ש והמאירי שם), וכן הלכה (שו"ע שם ג; ב"ח שם), שספק נפשות להקל (ב"ח שם).
- יש אומרים שמודים לדין זה, ומודים אף בשלש אחיות מחזקות (רשב"א שם, בדעת רבא בגמ' שם), שבמשפחה חזקה היא בשלש פעמים (כן משמע מרבא בגמ' שם).
- ויש אומרים שחלוקים על עיקר הדין, ולדעתם אין אחיות מחזקות (הר"ף והרמב"ם, שהשמיטו הדין, לפי רבי אברהם מן ההר שם והב"ח שם).

בנישואין

קטלנית אשה שנישאת לראשון ומת, לשני ומת, נחלקו תנאים אם תינשא לשלישי, ואם מת אף הוא לא תינשא לרביעי (רבן שמעון בן גמליאל בתוספתא שבת (ליברמן) טו ח, ויבמות סד ב; או שאף לשלישי לא תינשא (רבי שם ושם), וכן הלכה (יבמות שם וכתובות מג ב; רמב"ם איסורי ביאה כא לא; טושי"ע אה"ע ט א), מפני שספק נפשות הוא (רשב"א וריטב"א ונמוקי יוסף יבמות שם; רא"ש שם ו ג).

אשה זו היא הנקראת קטלנית (ראה ערכו), שהוחזקה להיות בעליה מתים (רש"י כתובות מג ב ד"ה תו; טושי"ע שם).

גדר החזקה בגדר חזקה זו נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שמעין גורם (רב הונא ביבמות שם), שמביאה את המשמש עמה לידי חולי ומת (מגיד משנה שם), ולכן אם נתארסה ומת לא הוחזקה, שהרי לא שימש עמה, ואם נפל מן האילן ומת לא הוחזקה, שהרי לא מת מחולי (גמ' שם, לדעה זו, ורש"י ד"ה אי נמי).
- ויש אומרים שמזל גורם (רב אשי בגמ' שם), שמזלה גרם שימותו בעליה, ולא יהיה לה מי שיפרנס אותה (שו"ת הרא"ש נג), ולכן אף אם נתארסה ומת, או שנפל מהאילן ומת, הוחזקה להיות קטלנית (גמ' שם, לדעה זו).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים מזל גורם (מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם; שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן קכא; רמ"א שם, בסתם; ב"ח שם, בדעת הטור והפוסקים שסתמו; בית שמואל שם סק"א); ויש פוסקים מעין גורם (מאירי יבמות שם, וכתובות שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים).

גביית כתובה מאחר שהטעם שקטלנית הוחזקה בשתי פעמים הוא

ברשעות

מי שלקה שתי פעמים על שתי עבירות (רש"י סנהדרין פא ב ד"ה מי שלקה), שעבר על לאו שיש בו כרת (ראה ערך אסור כרת) והתרו בו למלקות (ראה ערכו), ובפעם שניה ושלישית חזר ועבר על אותו איסור כרת עצמו (גמ' שם), נחלקו תנאים בדינו:

• יש אומרים שאין מלקים אותו בפעם שלישית, אלא בית דין מכניסים אותו לִכְפָּה (ראה ערכו) ומאכילים אותו שעורים עד שכריסו מתבקעת (סתם משנה שם; תנא קמא בגמ' שם)³, וכן הלכה (יבמות סד ב; רי"ף שם; רמב"ם סנהדרין יח ד; רא"ש יבמות ו יג).

• ויש אומרים שאף בשלישית מלקים אותו, וברביעית כונסים אותו לכיפה (אבא שאול בסנהדרין שם).

ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שמחלוקת זו תלויה במחלוקת בכמה פעמים היא החזקה, שלדעה שחזקה בשתיים, בשתי פעמים הוחזק רשע, ואין מלקים אותו פעם שלישית (רב יוסף ביבמות שם, ורש"י ד"ה כונסין), ולדעה שחזקה בשלש, בשלש פעמים הוחזק רשע, ואין מלקים אותו פעם רביעית (כן משמע מהגמ' בסנהדרין שם).

• ויש אומרים שהמחלוקת היא האם העבירות מחזיקות אותו להיות רשע, בהתראה עליהן; או שהמלקות מחזיקות אותו להיות רשע (רבינא בגמ' שם, ורש"י ד"ה עבירות). שהכל מודים שחזקה בשלש (גמ' שם), אלא שאם העבירות מחזיקות ברשעות, משהותרה בפעם השלישית מכניסים אותו לכיפה (תנא קמא בתוספתא סנהדרין (צוקרמאנדל) יב ז, וגמ' שם); ואם המלקות מחזיקות ברשעות, לאחר שלקה בפעם השלישית, מתרים אותו ברביעית, ומשעבר עבירה מכניסים אותו לכיפה (אבא שאול שם ושם, לפי הגמ' שם), ואין מכניסים אותו לכיפה מיד לאחר המלקות, למרות שהוחזק בהן לרשע, שאין דנים בשני דינים (רש"י שם ד"ה ומר); אכן, לדעה שהחזקה בשתיים, אם עבירות מחזיקות, מכניסים אותו לכיפה מיד לאחר שעבר עבירה שניה, ואם מלקות מחזיקות, מכניסים אותו לכיפה לאחר העבירה השלישית (תוספות נדה י א ד"ה ברוב; יד רמ"ה סנהדרין שם; ריטב"א יבמות שם).

אין אדם מניח מי שהוחזק בשלש עבירות, ושוב עשה מעשה שיש להסתפק בו אם עשה באופן המותר או באופן האסור, הדבר ספק אם אומרים בו אין אדם מניח דבר היתר ועושה איסור. כגון שהיו לפניו ארבע בהמות של קודש ואחת מהן בעלת מום, וארבע בהמות של חולין תמימות, ואמר הרי אלו תחת אלו, שבשלוש הבהמות התמימות של קודש עבר על הלאו של לא יִחְלִיפֶנּוּ וְלֹא יִמִּיר (ויקרא כו י), ועל הרביעית שהיא בעלת מום הדבר ספק אם נתכוין בתורת פדיון, שזה מותר, שכיון שיכול לעשות בהיתר, בפדיון, לא יעשה באיסור, בתמורה (ראה ערכו); או כיון שאדם זה הוחזק כבר בשלש התמימות לעשות באיסור אין אומרים שכיון שיכול לעשות בהיתר לא יעשה באיסור, אבל בשתי פעמים לא הוחזק לעשות באיסור (תמורה כז א, ורש"י ד"ה גברא). ויש להסתפק שמא עשה באופן המותר, לפי שאין זו חזקה גמורה, שבבת אחת עשה כל שלש העבירות (שיטה מקובצת שם אות יא, בשם הר"י). כיון שאנו מסופקים

בדין זה, אין מלקים על הספק (כסף משנה תמורה ב א), ואינו לוקה אלא אחת (רמב"ם שם).

מוסר מוסר (ראה ערכו) שהוחזק בשלש פעמים, מבקשים עצה ותחבולה לבערו מהעולם על ידי גרם (שו"ת הרא"ש יז א; שו"ע חו"מ שפח טו).

טבח שיצאה טבח שיצאה טריפה מתחת ידו שתיים ושלש טריפה מתחת ידו פעמים, כתבו ראשונים שמעבירים אותו (שו"ת הרא"ש כ כט), ונחלקו אחרונים:

• יש מפרשים שתיים ושלש פעמים שאמרו, שהוא אם הטריפה השניה היתה אותה הטריפה עצמה של הראשונה, הרי הוא פושע והוחזק בשתי פעמים, אבל אם בכל פעם היתה טריפה אחרת, לא הוחזק עד שלש פעמים (שו"ת מהרי"ט ב י"ד טו).

• ויש מפרשים, שתיים לדעה שחזקה בשתיים, ושלש לדעה שחזקה בשלש (שו"ת הבי"ח (החדשות) יג).

בודק שנמצאה בודק המאכלות והירקות מתולעים, שנמצאו תולעת אחר תולעת אחר בדיקתם, אין דוחים אותם מבדיקתם עד שימצאו תולעים אחריהם שלש פעמים (פרי חדש יו"ד קיט ס"ק כח ד"ה אמנם, בשם הראב"ד)⁴.

בשור המועד

גדר החזקה איזהו מועד, כל שהעידו בו על שלש נגיחות, ואינו משלם נזק שלם כשור המועד אלא מנגיחה רביעית ואילך (ראה ערך מועד). ונחלקו תנאים:

• יש אומרים שהחזקה היא כשיעידו בו שלשה ימים (רבי יהודה במכילתא משפטים י, ובמשנה בבא קמא כג ב; רבי יוסי בגמ' שם כד א) - שנגח בכל יום מהם - שנאמר: או נֹדַע כִּי שׁוֹר נִגַּח הוּא מִתְּמוֹל שְׁלֹשָׁם וְלֹא יִשְׁמְרֶנּוּ בְּעֻלּוֹ (שמות כא לו), שביאורו: או נודע, שלא היה תם, אלא שור נגח הוא, היום, ומתמול שלשום, הרי שלש נגיחות (רש"י עה"ת שם, על פי המכילתא שם).

• ויש אומרים שהחזקה היא אפילו כשנגח שלש פעמים ביום אחד (רבי מאיר במכילתא שם, ובמשנה שם כג ב; רבי יוסי במכילתא שם; רבי שמעון בגמ' שם כד א), שלא נאמר "מתמול שלשום", אלא ללמד שאם התרה בו שלשה ימים שלא בזה אחר זה, אינו נידון אלא כתם (רבי יוסי במכילתא שם)⁵.

וביאר אחרונים שמחלוקת תנאים היא בגדרה: לדעה הראשונה ההעדאה באה על ידי שבשלש נגיחות התברר שאין מקריות אלא שכך טבעו והנגיחות הן סימן והוכחה; ולדעה השניה ההעדאה היא שעל ידי שעשה כן שלש פעמים נתחנך בכך והורגל בזה וקנה מעתה טבע זה לנגוח (דעת כהן ח).

חזרה ממועדות בחזרתו של שור המועד להיות תם נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהוא משיחזור בו שלשה ימים (רבי יהודה במכילתא שם, ובמשנה בבא קמא כג ב; רבי שמעון בגמ' שם כד א).

• ויש אומרים שהוא משיהו התינוקות ממשמשים בו ואינו נוגח (רבי מאיר במכילתא שם, ובגמ' שם כג ב; רבי יוסי בגמ' שם כד א).

ב; על מי שהביא לבית דין עדים והוכחו וחזר והביא עדים והוכחו, אם הוחזק שכל עדים שיביא הם שקרנים, ראה ערך עדות. 5. לענין פסק ההלכה,

3. על סדר ההכנסה לכיפה, ראה ערך כפה. 4. על המזומן לבוא לבית דין ולא בא, אם נקרא מסרב אחרי שתי פעמים או אחר שלש פעמים, ראה ערך הזמנה

זקנה זקנה שאמרו דיה שעתה (ראה ערך נדה) היא כל שעברו עליה שלש עונות סמוך לזקנתה (משנה נדה ז ב; רמב"ם שם א) ולא ראתה דם (רמב"ם שם).

במקרים שונים

הלוקח תפילין הלוקח תפילין ממי שאינו מומחה, שצריך לבדוק ממי שאינו מומחה את התפילין (ראה ערכו תפילין), הדבר תלוי במחלוקת התנאים כמה פעמים היא החזקה, לדעה שהחזקה היא בשנים, צריך לבדוק שנים, אחת של יד ואחת של ראש (עירובין צו א, בדעת רבי); ולדעה שהחזקה בשלש, צריך לבדוק שלש, שנים של יד ואחת של ראש, או שנים של ראש ואחת של יד (גמ' שם, בדעת רבן שמעון בן גמליאל), וכן הלכה (רמב"ם תפילין ב י; שו"ע או"ח לט ט), שבאיסורי תורה יש להחמיר (ברכי יוסף שם א) ⁷.

ספר תורה ספר תורה שנמצאו בו שלש טעויות אסור לקרות בו עד שיגיהנו, כי הוא מוחזק במוטעה (שו"ת הרשב"א ז רפז; בית יוסף יו"ד רעט ג, בשמו; שו"ע שם).

קמיע מומחה קמיע מומחה שאדם מותר לצאת בו בשבת (ראה ערך מוציא) הוא זה שריפא ושנה ושילש (שבת סא א), וכתבו ראשונים שכאן הכל מודים שלא הוחזק בשני קמיעות, לפי שחזקה קלושה היא (ריטב"א שם).

השוחט השוחט, לסוברים שאינו רשאי לשחוט, אפילו שיודע הלכות שחיטה ומומחה, עד שישחט שנים ושלש פעמים לפנינו לראות אם הוא רגיל וזריז שלא יתעלף (ראה ערך שחיטה), ושנים ושלש שאמרו תלוי במחלוקת בכמה היא החזקה (ריטב"א חולין ג ב, בפירוש השני; שו"ת הב"ח (החדשות) ג), ולהלכה הוחזק בשלש פעמים (רמ"א יו"ד א א).

מכת מדינה המקבל שדה מחברו ואכלה חגב או נשדפה, שאם מכת מדינה היא מנכה לו מדמי חכירותו (ראה ערך חוכר), לדעה שחזקה בשנים אינו מנכה לו אלא אם כן חזר וזרעה אחר שנאכלה או נשדפה ושוב נאכלה ונשדפה, שהחזקה שדה זו באכילת חגב ושדפון, ואם לא זרעה שנית אינו מנכה לו; ולדעה שחזקה בשלש אינו מנכה לו עד שיחזור פעם שלישית ויזרע ויתקלקל בחגב או שדפון (בבא מציעא קו ב, ורש"י ד"ה פעם ראשונה), ונחלקו ראשונים אם ההלכה בזה כדעה הראשונה (רמב"ן שם; רא"ש שם ט יד), או השניה (השלמה שם; מאירי שם).

בית הקברות המוצא מת בתחילה מושכב כדרכו, נוטלו ואת תפוסתו; שנים - נוטלם ואת תפוסתם; מצא שלשה - אם יש בין זה לזה מארבע אמות ועד שמונה, הרי זו שכונת קברות (ראה ערך בית הקברות. משנה נזיר סד ב), שכיון שכך הם מונחים הרי זה גורם המסתבר שנתייחד לשכונת קברות (מקור חיים או"ח תסא).

שוטה העושה אחד מסימני שטות שאמרו חכמים שהוא שוטה בהם (ראה ערך שוטה), לדעה שחזקה בשלש הרי זה דוקא כשחזר על שטותו עוד שתי פעמים, ולדעה שחזקה בשנים - כשחזר על שטותו עוד פעם אחת (טורי אבן חגיגה ג ב; שו"ת חתם סופר אה"ע ב ב; אור גדול מא; תורת גיטין קכא סק"ד) ⁸.

חזקה בשנים שלש פעמים שאמרו בחזרה זו, יש מהראשונים שכתבו שהדברים אמורים לדעה שחזקה בשלש, אבל לדעה שחזקה בשנים די שיחזור בו שתי פעמים להיעשות תם (שיטה מקובצת שם, בשם תוספות שני).

בוסתות

קביעת וסת בקביעת וסת (ראה ערכו) נחלקו תנאים:

- לדעה שחזקה בשלש פעמים, אינה קובעת עד שתקבענו שלש פעמים, ואינה מיטהרת מן הוסת עד שיעקר ממנה שלש פעמים (סתם משנה נדה סג ב; רבן גמליאל בר רבי שאמר משום רבן שמעון בן גמליאל בגמ' שם), וכן הלכה (יבמות סד ב; רמב"ם איסורי ביאה ח ד; טושי"ע יו"ד קפט ב), שמפני שוסתות מדרבנן (ראה ערך הנ"ל), לכן הקלו בדבר (רמב"ן ורשב"א וריטב"א ונמוקי יוסף ומאירי שם) ⁶.
- ולדעה שחזקה בשתי פעמים, קובעת וסת בשתי פעמים (חכמים בכתובות שם), וכן נעקר בשתי פעמים (ערוך לר נדה י א ד"ה ובוסתות).
- וסת על ידי וסת הבא על ידי מעשה, כגון על ידי אכילת שום ומעשה ובצלים וכיוצא, לדברי הכל אינו נקבע אלא בשלש פעמים (גמ' שם, ותוספות ד"ה אכלה), מפני שאינו וסת גמור (תוספות שם וד"ה לימים).

רואה דם רואה דם מחמת תשמיש, נחלקו תנאים: יש אומרים מחמת תשמיש שדי בשתי פעמים להחזיקה שרואה דם מחמת תשמיש (ברייתא ראשונה בירושלמי שם), שלדעתם כל חזקה היא בשנים (ירושלמי שם, וקרוב העדה ופני משה שם; כן משמע מרש"י נדה סו א ד"ה ותנשא לרבי; רשב"א שם); ויש אומרים שיש צורך בשלש (ברייתא שנייה בירושלמי שם), שלדעתם כל חזקה היא בשלש (ירושלמי שם, וקרוב העדה ופני משה שם; כן משמע מרש"י שם ד"ה ותנשא לאחר, השני; רשב"א שם), וכן הלכה, שההלכה כדעה זו בוסתות (ראה לעיל. רשב"א שם).

תינוקת שהגיע תינוקת שהגיע זמנה לראות, וראתה פעם ראשונה זמנה לראות דיה שעתה, ואינה מטמאה טהרות מעת לעת למפרע, שניה מטמאה מעת לעת למפרע או מפקידה לפקידה, היינו עד שעת בדיקה למפרע (ראה ערך נדה. נדה ט ב).

תינוקת שלא תינוקת שלא הגיע זמנה לראות ראשונה דיה שעתה, שניה דיה שעתה, שלישית, נחלקו תנאים ואמוראים:

- יש אומרים שהרי היא ככל הנשים, ומטמאה למפרע מעת לעת ומפקידה לפקידה (ברייתא בגמ' שם; רבי ירמיה בשם רב בירושלמי נדה א ה), שלדעתם חזקה בשנים, ומכל מקום באותה ראייה שבה היא תהיה מוחזקת אינה מטמאה (רש"י שם ד"ה שלישית וד"ה ס"א אינו; רמב"ן שם; תוספי הרא"ש שם ד"ה שניה; ר"ן שם), לפי שכל טומאות מעת לעת למפרע אינן אלא בתורת קנס מדרבנן על שלא בדקה עצמה שחרית וערבית לטהרות כתקנת חכמים (ראה ערך בדיקת אשה: לטהרות), ולכן כל שלא היתה צריכה לבדוק עצמה, כתינוקת שלא הגיע זמנה לראות קודם שהוחזקה, לא היתה בכלל הקנס (רמב"ן ור"ן שם). וכן הלכה (רמב"ם משכב ד א).
- ויש אומרים שלישית דיה שעתה, מכאן ואילך מטמאה מעת לעת (סתמא דגמ' בירושלמי שם), שלדעתם חזקה בשלש (רמב"ן שם).

מהראשונים הפוסק כדעה הראשונה (טור שם). ⁸ לדעת הסוברים שבממונות אף הכל מודים שאינו מוחזק אלא בשלש פעמים (ראה לעיל: בשור המועד),

ראה ערך מועד. ⁶ ומהאחרונים יש שכתב הטעם לפי שהוא דבר טבעי, וחזקה שעל פי הטבע צריך שלש פעמים (שו"ת מהרי"ט ב יו"ד טו). ⁷ ויש

עיתים חלימה
עיתים שוטה

עיתים חלימה ועתים שוטה, בשתי פעמים לא הוחזקה שתחזור לשטותה, ומותר לגרש אותה בגט בשעת חלימתה, עד שתוחזק בשלש פעמים (ראה ערך שוטה. אור זרוע א תשעת, ושו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תנה, ובית יוסף אה"ע קיט ו, בשם הר"ש משאנץ).

שעורים וחטים
שלא נתקבעו

תבשיל בפסח שנמצאו בו שעורים או חטים ולא נתבקעו, שאין חוששים שנתחמצו (ראה ערך חמץ: בלתייה ובישול), יש מהראשונים שכתב שהדברים אמורים דוקא כשלא נמצאו יותר משנים, אבל אם נמצאו שלשה, חזקה שיש יותר, ויש לחשוש שאלו נתבקעו (כלבו מח, וארחות חיים חמץ ומצה סד, בשם הראב"ד); ויש מהפוסקים שהביאו במקום אחד (בית יוסף או"ח תסז ט), ובמקום אחר השמיטו (שו"ע שם), וביארו בדעתו שאינו סובר כן להלכה, שלא אמרו הוחזק התבשיל באיסור אלא בדבר שגדל ממנו גופו, כגון בתולעים (ראה להלח), ולא בדבר הבא מבחוץ (מגן אברהם שם ס"ק יב, על פי הים של שלמה חולין ג ק), או משום שאין דנים חזקה שלש פעמים אלא כשיש גורם המסתבר שמפני כך היה, אבל בדבר שנפל במקרה אין זה גורם המסתבר לומר שמפני כך קרה כמה פעמים, שאין חזקה למקרים (מקור חיים שם סק"ח).

תולעים
בתבשיל

תבשיל של ירקות שנמצאו בו תולעים, שהתבשיל מותר בתבשיל (ראה ערך תולעים), כתבו ראשונים שהרי זה דוקא כשלא נמצאו בו אלא אחד או שנים, אבל אם נמצאו בו שלשה או ארבעה, כל התבשיל אסור, ולא די בזריקת התולעים, שהוחזק בתבשיל זה שיש שם יותר (ר"ן חולין נח ב, וכלבו מח, בשם הראב"ד; שו"ע י"ד פד ט, בשם יש מי שאומר, ושם ק ד, בסתם). וכתבו אחרונים שכן הדין לדעה שחזקה בשלש; אבל לדעה שחזקה בשתיים, שני תולעים אוסרים (בי"ח י"ד ק ד; ט"ז שם סק"ו; פלתי שם סק"ז; פרי חדש שם סק"ד), אלא שההלכה כדעה שחזקה בשלש, שדוקא בסכנה ההלכה שחזקה בשתיים (ראה לעיל: בנשואין. ט"ז שם; פרי חדש שם), או שלא אמרו להחמיר שההלכה שחזקה בשתיים אלא באיסורים של תורה, אבל באיסורים דרבנן ההלכה שחזקה בשלש (ראה לעיל: בוסתות. פלתי שם); או לפי שבאיסורים של תורה יש להחמיר כרבי, אבל בתבשיל שאינו אלא מדרבנן, שמן התורה בטל ברוב, הלכה כרבן שמעון בן גמליאל

(בכור שור בהשטות בסוף חס' שחור בו; פלתי ס"י ק; ישועות יעקב שם).
תגר איזהו תגר - שאם הביא פירות ממקום שרוב ישראל, הלוקח ממנו צריך לעשר דמאי (ראה ערכו) - כל שהביא ושנה ושילש (תוספתא דמאי (ליברמן) ד כא; ירושלמי דמאי ב א), שכיין שמכר שלש פעמים, חזקתו שלוקח מהרבה בני אדם ופירותיו דמאי (מנחת בכורים שם) ⁹.

הביא שלש משואין - משאות גדולים הראויים לבוא בשלוש פעמים (מהר"א פולדא שם) - בפעם אחת, אינו נעשה תגר (מסקנת הירושלמי שם, לפי מהר"י קורקוס שם ז, ופני משה שם; רמב"ם שם), שבחזקת האדם, שהוא עסוק וקבוע בפעולה אחת, צריך שיעשה הדברים על ידי הפסקות באמצע, שבלא סירוגין יש לתלות שמקרה גרם לו שעשה פעולה זו, והסיבה גרמה גם הגדלת הפעולה, אבל כשעבר זמן מן הסתם נתבטלה סיבה זו, ואם חזר ושנה ושילש הרי הוא מוחזק (דעת כהן ח).

שוותף הרגיל
להדיר הנאה

שוותף הרגיל להדיר הנאה על חלקו, כופים אותו למכור חלקו (תוספתא נדרים (ליברמן) ב ט) אם נדר פעם שלישית (ירושלמי שם ה ב).

הצלחה
בית תינוק ואשה - שבנה בית, או שנולד לו תינוק, או שנשא אשה, ועסק ראשון שעשה אחר זה הצליח, או לא הצליח - שאף על פי שאסור לנחש בו, מכל מקום הרי זה סימן שהולך ומצליח, או להיפך (ראה ערך נחוש) - הדברים אמורים שהוחזק כן שלש פעמים (חולין צה ב; רמב"ם עבודה זרה יא ה; טוש"ע יו"ד קעט ד).

הרגל לשון
פעמים: התפלל ואינו יודע מה הזכיר - בנוגע להזכרת הגשם בתפילה (ראה ערך גבורות) - כל שלשים יום חזקה מה שהוא למוד הזכיר, מכאן ואילך מה שהוא צריך הזכיר (ירושלמי תענית א א; טוש"ע או"ח קיד ח-ט). וכעין זה: טעה בקריאת שמע ונסתפק אם דילג פרשה - שאינו יודע אם הוא ב'וכתבתם' של שמע או ב'וכתבתם' שבוהיה אם שמוע (רמב"ם קריאת שמע ב ד) - וכבר הוא עומד בלמען ירבו ימיכם, חזקה כיוון (ירושלמי ברכות ב ד), שעל הרגל לשונו הולך (רמב"ם שם; פני משה שם).

חִזְקַת הַמִּצְוֹת

מי שהיה רגיל במצוה מסויימת של ציבור יש לו חזקה עליה ואין לסלקו

גדרה וכחה

בה (שו"ת הראנ"ח בספר מים עמוקים ט), או לפי שכבוד המקום הוא שיתעסקו רבים במצוה, משום ברב עם הדרת מלך (ראה פסחים סד ב, וראה ערכו. שו"ת שמש צדקה חו"מ שלו). ובכמה מקומות דנו בזה:

- כתבו ראשונים ביין של הבדלה - שהחזיק אחד בנתינת יין להבדלה בבית הכנסת - שכל מי שיתן יותר לצדקה, הרי הוא זוכה (מרדכי מגילה תתלד, הובא בבית יוסף או"ח קנ, ושו"ת דבר שמואל מז בדעתו).
- מי שהוחזקו לקבור מתי העיר, אף לסוברים שבשררה מועילה חזקה (ראה ערך חזקת שררה), במצוה אין חזקתו מועילה (שו"ת משפטי שמואל נג; דבר שמואל שם), מפני שכל אחד רוצה לזכות

אדם שהיה רגיל במצוה, כגון בגלילה (ראה ערכו) וכיוצא מהמצוות שנעשות על ידי אחד מהציבור, זכה בה, ואי אפשר להוציאה ממנו (תשובת מהר"ם מרוטנבורג דפוס קרימונה רט, והובאה במרדכי בבא בתרא תקלג, ובבית יוסף או"ח קנ, ובדרכי משה חו"מ קנו ט; שו"ע או"ח קנ כב; רמ"א חו"מ קמט לא). ונחלקו אחרונים:

כשקונה המצוה
מהציבור

יש סוברים שהדברים אמורים במקום שרגילים לקנות חזקה כזו מן הציבור (שו"ת תרומת הדשן פסקים קכח), שכל אחד מהציבור מסתלק על ידי הנאת ההקדש, אבל אם אין רגילים בכך, כל אחד יכול לומר אף אני רוצה לזכות

פעמים הוחזק לתגר (רמב"ם מעשר יג ט).
חזקת המצות. 1. יד, טורים קלג - קמז.

לענין איסור הוחזק לשוטה בשתי פעמים, ולממון בשלש פעמים (טורי אבן שם).
לענין פסק הלכה, ראה ערך שוטה. 9. ויש מהראשונים שפסק להלכה שבשני

אין ליתן המצוה לאחר (מגן אברהם תקפא ס"ק ו), שכבר זכה זה במצוה (מחצית השקל שם).

• וכן אשה שהחזיקה להעלות נר של בית הכנסת בימים ידועים, כיון שלא מיחו בידה, אף שאינה טוענת שקנתה זכות זו, אינה כשאר חזקות שצריכות טענה, שהרי אינה מחסרת כלום מהקהל (שו"ת רדב"ז ד אלף פה (יא)).

דעות נוספות • ויש סוברים שאם יש תועלת להקדש, אין חזקתו מועילה כלום (שו"ת נאמן שמואל צו; שו"ת הר"י הלוי כא), ומטעם זה כתבו הראשונים ביין הבדלה, שמי שנותן יותר זוכה במצוה (נאמן שמואל שם; בתי כהונה ב י).

• ויש מחלקים, שאם החזיק בה בחינם, אי אפשר להוציאה ממנו, אבל אם קנאה בדמים, כל המרבה בדמים זכה בה, שכן הוא המנהג במכירת המצוות (שו"ת שאילת יעבץ ב סח), ובאופן זה הוא שכתבו ראשונים בהבדלה שכל הנותן יותר זוכה (שו"ת מנחת שי צב).

• ויש שכתבו שבמצוה שהיא הפקר לכל הרוצה, לא שייך חזקה, אבל במצוה שדרך הציבור למכרה, יש בה חזקה אף כשלא מכרו לו, שהרי זה כנתנו לו במתנה, כיון שהיה צריך הסכמת הציבור (שו"ת רבי עקיבא איגר מהדורה תניינא יב, בדעת תרומת הדשן, וראה שם בדעת הרמ"א או"ח קנ"ג ויו"ד רמח).

חלק מהמצוה אף כשאין רוצים ליטלה לגמרי ממנו אלא לשתף אחר עמו, אין הרשות בידם (שו"ת רבי עקיבא איגר שם; בתי כהונה שם. וראה להלן: במקום תפלה).

מספר הפעמים • לסוברים שיש לו חזקה, כתבו אחרונים שהחזקה היא כדי לחזיק בשלש פעמים (פרי מגדים או"ח תקפא אשל אברהם ס"ק ו).

• ויש שכתבו שמי שהחזיק על פי הציבור אפילו פעם אחת, אין מעבירים אותו, ואפילו יש אחר בקי ממנו, כל זמן שלא הורע בקיאותו וכשרותו (סדור היעבץ סוף דיני תקיעת שופר, והובא בשערי תשובה תקפא ס"ק ט), שמעלים בקודש ולא מורידים, וכיון שעלה לא ירד (שאלת יעבץ שם, וראה שם עוד טעמים).

• מהראשונים יש שהזכירו בחזקת מצוות - שהוא רגיל במצוה (תשובות מהר"ם מרוטנבורג שם; שו"ע או"ח קנ"ג כב), או כשהיה כן ימים רבים (מהר"ק קיג; שו"ע שם יז ורמ"א חו"מ קמ"א לא), ויש שהזכירו שהחזיק כמה שנים (שו"ת רדב"ז שם).

• ויש מחלקים בין החזק על פי הציבור, שדי בפעם אחת, להחזיק מעצמו, שצריך שיחזיק זמן רב (ראה שדי חמד שם מח).

מינוי מסייע מי שנתמנה שליח ציבור, שיש לו חזקה ואי אפשר להעבירו (ראה לעיל, ולהלן: בירושה), והיה צריך סיוע, כתבו ראשונים שיכול הוא למנות את מי שירצה לסייע לו (שו"ת הרשב"א א ש, ראה כנסת הגדולה או"ח נג בהגהות בית יוסף, וראה ערך חזקת שררה).

כשבלעדי התנדב לעשות מצוה, ולולא הוא היתה מתבטלת - היתה מתבטלת זכה בה לעולם (שו"ת מהר"ם שיק חו"מ יח ויט), וכן מצינו שכשעלו בני הגולה מבבל לא מצאו עצים בלשכה, ועמדו תשע משפחות והתנדבו משלהן (ראה תענית כו א, ושם כח א), ועמדו נביאים שביניהם והתנו שאפילו לשכה מלאה עצים יהיו אלה

במצוה (משפטי שמואל שם), או לפי שמשררה אין מורידים אותו משום חשד (ראה ערך חזקת שררה), אבל במצוה לא שייך טעם זה (שו"ת שמש צדקה חו"מ לו), ויש שכתבו כן בחזקה להוציא הרבים ידי חובתם, שאין בהורדתו משום חשד (דבר שמואל שם)².

• הוחזק שיקראו הציבור בספר תורה שלו, ואחר כך קנו הציבור ספר תורה, אינה חזקה (ראה בבא בתרא מא א, וראה ערך חזקת קרקעות: הטענה. שו"ת בנימין זאב קפ"ג)³, ואפילו הקנו לו, כיון שנוק גדול הוא לציבור, יכולים לומר סבורים היינו לקבל ועכשיו אין אנו יכולים, כדרך שאמרו שאין חזקה לנזקים (בנימין זאב שם טעם א, וראה ערך הרחקת נזקין מחלוקת ראשונים. וראה דבר שמואל מז).

• שליח ציבור שיש אחר שקולו ערב יותר, יש שכתבו שכל אחד יתפלל מקצת התפילה (שו"ת הרלב"ח עט), שאין חזנות שררה אלא מצוה, וכיון שאף הוא מתפלל אף משום חשד אין כאן (חקרי לב או"ח טו, בדעת הרלב"ח. וראה להלן: בירושה).

• מי שנהג לעלות לספר תורה לעלייה מסויימת, ורצו ראשי הקהל להעלות אחר במקומו, אם הוא גדול ממנו בחכמה וביראה, אין לזה חזקה, ואם הוא שוה לו, אפשר שיש בו משום דרכי שלום (ראה ערכו), ואם הוא קטן ממנו, כיוצא בזה אמרו מעלין בקודש ולא מורדין (ראה ערכו. שו"ת פאר הדור לרמב"ם קנה).

כשאינו קונה ויש סוברים שאף במקום שאין רגילים לקנות מן הציבור, המצוה יש חזקה במצוה (שו"ת הרדב"ז ד אלף פה (יא); דרכי משה חו"מ קמ"ט ובשו"ע שם לא; שו"ת מהרש"ד א מה; בתי כהונה ב י, וראה עוד בציונים הסמוכים), מפני דרכי שלום (ראה ערכו), כדרך שאמרו בעירובי חצרות, שאין לשנות הבית שרגילים להניח בו העירוב, מפני דרכי שלום (ראה גיטין נט א וראה ערך דרכי שלום, וערך עירובי חצרות), שלא יחדשו שעשה שלא כהוגן, ואפילו בלא חשד כיון שיש במצוה כבוד אין להוציאה ממנו (הרדב"ז שם), או שבמצוה יש משום דרכי שלום, אפילו כשאין בה חשד, שאם יטלוה ממנו יבואו לידי קטטה (מהרש"ד שם). ויש שכתבו, שאפילו אין חשד ולא דרכי שלום, זכה בה, ואין להוציאה ממנו (שו"ת רבי עקיבא איגר תניינא יב).

ויש שכתבו הטעם, שכן אמרו: וְהִקְמַתְּ אֶת הַמִּשְׁפָּן כְּמִשְׁפָּטוֹ (שמות כו ט) - קרש שזכה להינתן בצפון ינתן בצפון, בדרום ינתן בדרום (ירושלמי סוף הוריות, ופני משה שם. שו"ת זרע אברהם חו"מ כב), או כיון שיש במקיים מצוה מעלה וחשיבות, כי גדול שכרם, ועוד שהרי נוהגים בו כבוד, הרי זה כשררה, שיש בה חזקה (גינת וורדים יו"ד ג ז).

• ולכן אם החזיק שיקראו הציבור בספר תורה שלו - אסורים לשנות (דרכי משה חו"מ קמ"ט, ורמ"א שם לא), ודוקא כשהיה ספר תורה אחר, אבל אם לא היה אין לו חזקה, כיון שלא היה להם למחות (שם ושם), ואפילו היה להם ספר תורה, צריך שתהיה חזקתו עם טענה (דרכי משה שם; סמ"ע שם ס"ק ט), שהחזיק בהסכמת הקהל (תומים שם ס"ק יט; נתיבות המשפט שם חידושים ס"ק טז. וראה לעיל משו"ת בנימין זאב שם שצריך טענה גמורה), כיון שהיה להם למחות ולא מיחו (שו"ת שמש צדקה חו"מ לו).

• וכן מי שהחזיק להיות תוקע לציבור, אין להעביר את המצוה ממנו (בתי כהונה שם).

• וכן כתבו אחרונים שנהגו שמי שמתחיל להתפלל או לתקוע

2. וראה שם שבש"ץ קבוע אין להורידו משום חשד. 3. הובא בקיצור בדרכי

שהרשות בידם, כיון שגם בבית הראשון מתפללים קצת (הראנ"ח שם, הובא במגן אברהם קנ"ג ס"ק מא), כשם שאין בן אומנות יכול למנוע אחר מלעסוק באומנותו (הראנ"ח שם, וראה ערך יורד לאומנות חבירו), והוא שיהיו מתפללים כל התפילות כאן וכאן (בתי כהונה שם; רבי עקיבא איגר שם), שיכול המחזיק לומר אין רצוני לילך לטרוח להתפלל רחוק, ועוד שכבר החזיק במצוה, ויכול לומר אין רצוני לבטל זכותי אפילו פעם אחת (רבי עקיבא איגר שם).

ויש מחלקים, שאם בשעה שהחזיק לא היה לקהל בית הכנסת משלהם, שאין לו חזקה (ראה לעיל), אינו יכול לעכב, אבל אם היה להם בית הכנסת והתפללו בשל זה, שיש לו חזקה, אף מקצת המתפללים אינם יכולים לשנות לבית אחר, שכבר החזיק שיתפללו בביתו ברוב עם (שו"ת מחנה חיים ב או"ח ח).

מכר הבית מכרו בעל הבית לאחר, הסתפקו אחרונים אם יש ללוקח חזקה זו, לפי שהיא חזקת הבית, ואף על פי שאין בו משום חשד, כאן חזקתו היא בכבוד או בזכות המצוה; או שאין לו חזקה, לפי שאינה חזקת הבית אלא של בעל הבית, ואין הלוקח יכול לומר מה מכר ראשון לשני כל זכות שתבוא לידו, שאי אפשר למכור חזקת כבוד (הראנ"ח במים עמוקים שם. וראה ערך חזקת שררה).

התפללו מחמת אונס בבית אחר, שכשעבר האונס הראשון מוחזק (ראה להלן: ביטולה), אם מכר הראשון את ביתו לאחר, אם אין ללוקח חזקתו של מוכר, נעשה השני מוחזק (הראנ"ח שם).

על חזקת מקומות בבית הכנסת, ראה ערך בית הכנסת וערך חזקת קרקעות.

בירושה

ירושה במצוות החזיק במצוה, לסוברים שאי אפשר להוציאה מידו (ראה לעיל), ומת, נחלקו אחרונים:

• יש סוברים שהבן יורש, כדרך שמצינו בשררות (שו"ת כנסת הגדולה או"ח כז, והובא בברכי יוסף או"ח קנ"ג. וראה ערך חזקת שררה: בירושה), וכן מי שהחזיק להיות תוקע בראש השנה, בנו יורשו (שו"ת הלכות קטנות לט. וראה להלן בשליח ציבור), אלא אם היה קטן והעמידו אחר תחתיו, שכיון שנדחה - נדחה (הלכות קטנות שם. וראה ערך חזקת שררה, מחלוקת כשהיה חירש קטן).

ויש שהסבירו הטעם, לפי שכל חזקת מצוות הוא מצד שהיא כשררה (ראה לעיל: גדרה וכחה), ויש ירושה בשררה (גינת ורדים יו"ד ג ז). לטעם זה יש שכתבו שאם לקח האב את המצוה בדמים, שאין בה משום שררה, אינו מורישה לבנו (חקרי לב או"ח טו, בדעת המרכזי, ראה להלן).

וכן אם זכה לא מטעם חזקה, אלא משום דרכי שלום (ראה לעיל: גדרה וכחה, במקום תפילה), אינו מורישה (פרי מגדים או"ח קנ"ג אשל אברהם ס"ק מב).

• ויש סוברים שאף שיש חזקה במצוות, אין ירושה במצוות, ואינה דומה לחזקת שררה (שו"ת מהר"י בי רב מט, ושיירי כנסת הגדולה או"ח קנ"ג הגהות בית יוסף יח תירוץ א, ושו"ת דבר שמואל רפט, בדעת המרכזי מגילה תתלד בשם מהר"ם מרוטנבורג), שלמדנוה מריבוי מיוחד בפסוק (ראה ערך הנ"ל, שם), מה שאין כן בחזקת מצוות (משפטי שמואל נג, וראה זרע אמת או"ח ט), ולכן מי שהחזיק ליתן יין של

מתנדבים משלהם, ולא ידחו אותם ממקומם (ראה שם ורש"י), וכן הדין בכל מצוה שהתאמצו בה יחיד או רבים (שו"ת מהר"ם שיק שם ושם).

במקום תפילה

הוחזק להיות הוחזק ימים רבים להיות בית הכנסת בביתו, אין בית הכנסת בביתו הציבור רשאים לשנותו (מהרי"ק שורש קיג; שו"ע או"ח קנ"ג יז; רמ"א חו"מ קמ"ט לא), ואפילו יש להם טענה, לפי שיכול לומר שנוח לו להיות בית הכנסת סמוך לביתו, ועוד מפני דרכי שלום, שלא יאמרו שבני ביתו אינם מהוגנים, וכיון שיש גם טעם שלא לשנותו - אין משנים (מהרי"ק שם), שכיון שזכה בענין של כבוד או מצוה, אין מעבירים ממנו אלא אם יש טענה למערער, ואפילו בהיות טענה, אם תהיה טענה נגדית - אין משנים (שו"ת הראנ"ח בספר מים עמוקים ע, על פי המהרי"ק, והובא בכנסת הגדולה או"ח קנ"ג הגהות בית יוסף, ובמגן אברהם ס"ק מט, וראה שו"ת מהר"י הלוי בדעת המהרי"ק).

• ויש שכתבו הטעם של דרכי שלום בלבד, ולכן כתבו שאינו אסור אלא כשרוצים לשנות מבית זה לבית אחר, אבל אם באו לבנות בית הכנסת של ציבור - בונים (לבוש או"ח קנ"ג יז, וראה פרי מגדים שם אשל ס"ק מב), כיון שמה שהתפללו בביתו, משום שלא היה מקום אחר, אבל אם היה להם בתחילה מקום אחר, יש לו חזקה (פרי מגדים שם).

• ויש שאינם מחלקים, שאף על פי שאין חשד, מכל מקום אינו רוצה לילך רחוק לבית הכנסת אחר (שו"ת שב יעקב חו"מ ה, בדעת המהרי"ק).

• ויש שכתבו שאין חזקה במצוות אלא כשהוא עצמו מתעסק במצוה, אבל כאן שהמצוה תלויה באחרים שבאים לביתו להתפלל, אין הטעם משום חזקה (בתי כהונה ב י, בדעת המהרי"ק. וראה בארוכה בשו"ת שרידי אש ב טו).

ביחס לחזקת • כתבו אחרונים שלסוברים שאין חזקה במצוות אלא מצוות כשרגילים למכור (ראה לעיל: גדרה וכחה), אף לבית הכנסת אין חזקה, ואין יכול למנוע אחר מלקבוע בית הכנסת בביתו (הראנ"ח במים עמוקים שם).

• ויש שכתבו שבית הכנסת, שהוא דבר של ציבור לקבוע מקום אסיפתם, לדברי הכל יש בו חזקה (שו"ת רבי עקיבא איגר מהדורה תנינא יב, בדעת מהרי"ק ותרומת הדשן, וכשיטתו ראה לעיל: גדרה וכחה).

חזקה שלא אף אם לא הוחזקו להתפלל בביתו תדיר, אלא כשבאים בקביעות יהודים לאותו מקום היו רגילים להתפלל בביתו, ולפעמים יעבור זמן רב שלא יקבעו שם תפלה, הרי זו חזקה (הראנ"ח שם).

מבית עם הארץ היה המחזיק עם הארץ, ובאו לשנות לביתו של לבית תלמיד חכם תלמיד חכם, כתבו אחרונים שאף על פי שאין כאן משום חשד, שהכל יודעים שהוא משום כבוד התורה, ואפילו אם יש חשד, הרי כבוד התורה עדיף (ראה ערך חשד וערך כבוד חכמים), מכל מקום כיון שהחזיק במצוה אינו חייב לוותר עליה, שלא מצינו בכבוד תלמיד חכם שיהיה זוכה בזכות אחרים, ואינו דומה לעם הארץ שהחזיק בכבוד שחייב לוותר לתלמיד חכם (ראה ערך חזקת שררה. הראנ"ח שם, וראה מגן אברהם שם ס"ק מט).

רצו מקצת הציבור להתפלל בבית אחר, יש שכתבו רצו חלק מתציבור לשנות

ממנו, לבין חזנות של שאר ימות השנה (חקרי לב או"ח טו, בדעת ספר חסידים, וראה פירוש קרית עולם מהחיד"א לספר חסידים שם).

• ויש מחלקים - שאם יש אחר טוב ממנו, אין הבן יורש, אבל כששניהם שווים, הבן קודם (נאמן שמואל צו, וכן כתב גם בדעת הספר חסידים שם).

אם הירושה כמיוני מחדש היה קולו של הבן משונה, אינו יורש את החזנות מאביו, כיון שהוא דבר שאינו מצוי, הרי זה אינו ממלא מקום אבותיו, אבל בדבר המצוי, כל שאין ממנים אותו לכתחילה, ואם כבר מינוהו אי אפשר לסלקו (ראה ערך שליח ציבור), יש להסתפק אם הבן יורש את אביו, שהרי זה כאילו כבר נתמנה, או שדינו כאילו באים למנותו לכתחילה (חקרי לב שם בדעת הרשב"א).

איבוד

היתר לתת היתר לו חזקה במצוה, אם נתרצה עם שאר הקהל לאתר לאחר ליתנה לאחר - איבד את זכותו (תשובות מהר"ם מרוטנבורג דפוס קרימונה רט; שו"ע או"ח קנ"ג כב, ורמ"א חו"מ קמ"ט לא), שהרי מחל - ומחילה אינה צריכה קנין (ביאור הגר"א או"ח שם. וראה ערך מחילה) - ואפילו אין עדים שנתרצה, אלא שלא ערער, איבד את זכותו, אם האחר אומר שברשות הראשון נתנו לו (מהר"ם מרוטנבורג שם, וראה שו"ת בנימין זאב רצ"א), ויש שכתבו שאם בפני הראשון עשה השני ושתק, הרי זו חזקה לשני לאלתר (ביאור הגר"א שם, וראה ערך חזקה תשמישים).

היתר מחמת אם בשעה שנתנה הקהל לאחר, לא היה בידו אונס הראשון לתת מה שהיה נותן בכל שנה עבור המצוה, ועכשיו שיש בידו רוצה לחזור ולזכות במצותו - חוזר למצותו, כיון שלא היה אלא מחמת אונס, שהיה עני (מהר"ם מרוטנבורג שם, על פי יומא יב ב, שו"ע שם. וראה ערך חזקה שררה: איבוד חזקה). וכן בכל אונס שאירע, חוזר למצותו (בנימין זאב שם: רמ"א חו"מ שם).

מחמת עבירה עבר מחזקתו מחמת עבירה שעבר, אפילו עבר בשוגג - אינו חוזר (ראה תשובות מהר"ם מרוטנבורג שם).

התיאוש מחזקתו - איבד את זכותו (הראנ"ח במים עמוקים ע, וראה מגן אברהם שם ס"ק מט).

אינו יכול להמשיך במצוה היתה לו חזקה מאבותיו להדליק נרות בבית הכנסת לשבת, ומטה ידו ואינו יכול להדליק כפי מה שהיה רגיל, לא איבד את זכותו, ומדליקים משל ציבור, או נותנים לאחר על מנת שכשיוכל הראשון או זרעו להדליק יחזיר לו חזקתו, או מוכרים חזקת ההדלקה, ונותנים לו את המעות (שו"ת הרדב"ז א שפ"ז).

תוקע שנעשה עיור הוחזק להיות תוקע, ונעשה סומא והעבירוהו, לפי שיש סוברים שהוא פטור מכל המצוות (ראה ערך סומא), יש שכתבו שכיון שלדעת רוב ראשונים הוא חייב במצוות, ויכול להוציא את הרבים ידי חובתם, אם לא ימצאו תוקע בקי כמותו, מחזירים אותו למינויו, כיון שהחזיק במצותו, ואם ימצאו בקי כמותו, יעמוד השני בחזקתו, מאחר שיש סוברים שאינו יכול להוציא הציבור ידי חובתם (שו"ת הרדב"ז ד אלף קלא (נט)).

הבדלה לבית הכנסת ומת, כל מי שיתן יותר לצדקה - זוכה (מרדכי מגילה תתלד, הובא בבית יוסף או"ח קנ"ג)⁴, וכן אם הוחזק לתקוע בראש השנה ומת, אין בנו יורשו (זרע אמת שם).

וכתבו אחרונים שאפילו החזיקו הבנים מפני שסברו שהם יורשים, חזקה בטעות היא ואינה כלום (מהר"י ב"ר רב שם; שיירי כנסת הגדולה שם).

• ויש שכתבו שאין ירושה במצוות לפי שאין ירושה במינויים של קדושה, וכמו שאין ירושה ברבנות לדעתם (שו"ת חתם סופר או"ח יב)⁵.
• ויש מן האחרונים מחלקים - שאם יש תועלת להקדש בכך, כגון שהאחר נותן יותר, או שהאחר הוא הגון יותר לקיום המצוה, אין הבן יורש את אביו (נאמן שמואל צו).

קנה מצוה לו יש שכתבו שאפילו אין ירושה במצוות, אבל אם קנה ולזרעו את המצוה לו ולזרעו הרי הם יורשים אותו (זרע אמת שם), אלא שאין בנו נאמן בלא ראייה, שהרי לא היו יכולים הציבור למחות באביו (זרע אמת שם).

מצוה שיש בה החזיק במצוה שיש בה שררה לדברי הכל יש בה שררה ירושה (בתי כהונה ב י, בדעת המרדכי בבא קמא קח; זרע אמת שם, בדעת כנסת הגדולה בתשובה).

לסוברים שיש ירושה במצוות, אם אף כשהוא חי ומסתלק ממנה בנו יורשו, ראה ערך חזקה שררה: ירושה מחיים (וראה להלן בשליח ציבור).

ירושא בשליח היה שליח ציבור והזקין, ואינו יכול לעמוד ציבור בשימוש, ויש לו בן שראוי לכך, שאין עבירות תחת ידו ואין קולו משונה, אלא שאינו ערב, כתבו ראשונים שאף על פי שיש אחר טוב ממנו, שורת הדין שהבן קודם לכל אדם, לפי שהמנהג הוא שהבנים מתמנים מדעת הציבור לחזנים תחת האבות, וכלל גדול אמרו לענין המינויים, שאם היה הבן ראוי, הוא קודם לכל אדם, ואפילו כהן גדול אם היה בנו ראוי, הוא קודם (שו"ת הרשב"א שם. וכן כתב בתשב"ץ ד טור א ז. וראה ערך חזקה שררה; בירושא). ונחלקו אחרונים בדעתם:

• יש מפרשים שלעולם הבן קודם, אלא אם יש מנהג שאין הבן יורש (שו"ע הרב או"ח נ"ג לד; שו"ת שם אריה או"ח ז), ואף הסוברים שאין ירושה במצוות (ראה לעיל) מודים שיש ירושה בשליח ציבור, לפי שהוא דבר של כבוד (חקרי לב שם), או לפי שיש בה שררה, שהרי הוא נעשה סרסור בין ישראל לאביהם שבשמים (גינת ורדים יו"ד כלל ג), ושררה זו דוקא בבית הכנסת של ציבור, אבל לא בשל יחיד (תשב"ץ שם).

• יש סוברים שאם אין מנהג אין הבן מתמנה חזן תחת אביו (שו"ת חתם סופר שם, ושו"ת דבר משה א ב, זרע אמת שם, בדעת הרשב"א. וכן כתב בספר חסידים תשנ"ז), שלא מצינו ירושה אלא במלך וכהן גדול, ולא במצוות (ספר חסידים שם, וכן כתב בזרע אמת שם), ואין החזנות שררה (זרע אמת שם), או לפי ששליח ציבור הוא מינוי של קדושה, ואין בו ירושה (חתם סופר שם, וראה לעיל).

יש מהאחרונים שכתב שאף במקום שיש מנהג, אם אין לו בן, אין שאר קרובים יורשים את החזנות (חקרי לב שם)⁶.

• יש שכתבו לחלק בין חזנות של ראש השנה ויום הכפורים, שבוחרים באדם גדול שבועיר, ולכן אינו מוריש לבנו כשיש גדול

וראה להלן שיש מפרשים אחרת, ועל פי המהרשד"ם שסובר שאין ירושה ברבנות, וראה ערך חזקה שררה מחלוקת בדבר. ⁶ וראה ערך חזקה שררה

⁴ וראה לעיל: גדרה וכחה, שיש סוברים בדעתו שאף למחזיק עצמו אין חזקה.
⁵ על פי הבנתו בשו"ת הרשב"א א ש שאין ירושה בשליח ציבור אם יש מנהג,

חזקת חיים¹

מי שהיה חי, מעמידים אותו על חזקתו ואומרים שעודנו חי

החזקה וגדרה

אדם שהיה ידוע שהוא חי, ועכשיו אינו בפנינו, מעמידים אותו על חזקתו ואומרים שעודנו חי (ראה משנה גיטין כח א, ורש"י שם ד"ה נותנו), ואפילו לזמן מרובה (תוספות שם ד"ה הא), שכן למדים מן התורה להעמיד דבר על חזקתו (רש"י שם, על פי חולין י ב, וראה ערך חזקה, ושם על הלימודים לכך וכו'). ויש מן האחרונים מפרשים שחזקה זו היא מכח רוב, שרוב העולם בחזקת בריאים הם (פני יהושע גיטין שם, וכעין זה בשו"ת חות יאיר רא).

לפיכך, שליח שהביא גט, והניח את הבעל זקן או חולה (וראה להלן: בזקן או חולה), נותנו לאשה בחזקת שהוא קיים (משנה גיטין כח א; רמב"ם גירושין ו כח; טוש"ע אבן העזר קמא סח), ואין חוששים שמא מת (רש"י שם ד"ה נותנו, והוסף: ובטל שליחותו, וראה ערך שליח להולכה), ואין גט לאחר מיתה (תוספות ר"י ומאירי שם), אלא הרי היא בחזקת גרושה, ואינה זקוקה ליבם (מאירי שם), עד שיתברר שמת קודם שהגיע הגט לידה (מאירי שם). ואפילו הניחו בן מאה שנה (ראה להלן: בזקן או חולה), ועשה השליח בדרך עוד מאה שנה, נותנו לה בחזקת שהוא קיים (ירושלמי שם ג א).

בדינים שונים חזקה זו נאמרה במקומות נוספים וכדלהלן:

• בת ישראל הנשואה לכהן - שמאכילה בתרומה (ראה ערך אכילת תרומה) - והלך בעלה למדינת הים, אוכלת בתרומה בחזקת שהוא קיים (משנה גיטין כח א; רמב"ם תרומות ט ב), ואין חוששים שמא מת, והרי היא אסורה לאכול בתרומה כשאין לה זרע ממנו (תוספות ר"י שם. וראה ערך הנ"ל).

• השולח חטאתו ממדינת הים, מקריבים אותה בחזקת שהוא קיים (משנה שם; רמב"ם פסולי המוקדשין ד יד), ואין חוששים שמא מת והרי זו חטאת שמתו בעליה שהולכת למיתה (רש"י שם ד"ה מקריבין. וראה יומא נה ב. וראה ערך חטאות המתות), והרי הוא מקריב חולין בעזרה (גמרא שם ב).

• המלוה מעות את הכהן או את הלוי להיות מפריש עליהם מחלקם - שכשפירש תרומותיו ימכור התרומה ויעכב הדמים לעצמו בפרעון החוב (רש"י) - מפריש עליהם בחזקת שהם קיימים (משנה גיטין ל א; רמב"ם מעשר ז ה), ואינו חושש שמא מתו ואינו יכול שוב להיפרע מהם וחייב ליתנם לאחרים (תוספות ר"י שם).

האם חזקה זו חזקה זו נחלקו אמוראים אם היא לדברי הכל:

• לדעת אביי הדבר תלוי במחלוקת תנאים, ולא אמרו שמעמידים אותו בחזקת חי אלא לדעת התנאים הסוברים שאף לעתיד אין חוששים שמא ימות (ראה ערך חזקה; חזקה להבא, וערך חיישין למיתה), אבל לדעת הסוברים שחוששים שמא ימות (ראה הנ"ל), הוא הדין שחוששים שמא מת (גיטין כח א), ואף שבכל התורה הולכים אחר חזקה, חזקת חיים אינה חזקה גמורה, לפי שהיא חזקה העשויה להשתנות, שהרי סוף כל חי למות (ראה פני יהושע שם, וראה ערך חזקה: העשויה להשתנות)².

• ולדעת רבא אין חולק בדבר, שלא נחלקו תנאים אלא אם חוששים שמא ימות, שהרי אין לו חזקה שלא ימות, שבודאי ימות פעם אחת (ראה שו"ת נודע ביהודה קמא י"ד נה), אבל לשמא מת אין חוששים (גמרא גיטין שם), שמעמידים אותו על חזקתו (רש"י שם ב ד"ה שמא), שכמו שהיה חי עד עתה עדיין חי הוא (שו"ת נודע ביהודה שם).

ביבוס האשה שמת בעלה, והיה לו בן במדינה אחרת ויש לו אח, הרי זו מותרת להינשא, ואין חוששים שמא מת הבן והיא זקוקה ליבם, אלא העמד אותה על חזקתה (ראה רמב"ם יבוס וחליצה ג יז; טוש"ע אהע"ז קנו י), שסומכים על חזקת חיים של הבן (ראה מגיד משנה שם שמקורו מגיטין כח, שאין חוששין שמא מת³).

באבלות אף לענין אבלות (ראה ערכו), שכתבו ראשונים שאם שנים אומרים מת, ושנים אומרים לא מת, אין מתאבלים מספק (ראה בית יוסף יורה דעה שצז, בשם המרדכי והגהות מיימוניות, ושו"ע שם ב), הרי זה לפי שמעמידים אותו בחזקת חי (ב"ח שם ושי"ך סק"ב); ויש שכתבו הטעם שכיון שהוא ספק אבלות, אנו הולכים בו להקל (ט"ז שם סק"ב. וראה באור הגר"א שם סק"ב).

בממונות חזקת חיים, יש מן האחרונים שכתבו, שלא אמרו אלא באיסורים אבל לא בממון, שכשם שאין הולכים בממון אחר הרוב (ראה ערך אין הולכין בממון אחר הרוב), כך אין הולכים בממון אחר החזקה (ב"ח חושן משפט קכב; שו"ת חות יאיר רא), וכתבו שמטעם זה אמרו שהמלוה שעשה שליח לגבות חובו מהלוה, אם ירצה הלוה לא ישלחנו לו על ידי שלוחו, שיש לו לחוש שמא מת המלוה קודם שיתן לשליח, ואם יאבדו בדרך יתחייב לשלם ליורשים (טוש"ע שם א), אלא אם כן בא בהרשאה (ראה ערכו), שהקנה לו המלוה המעות שיש לו ביד הלוה (טוש"ע שם. וראה ערך הרשאה); ויש שפירש הטעם שדוקא באיסור שהוא בין אדם למקום אין לחוש למיתה, אבל בממון שהוא בין אדם לחברו הרשות בידו לחוש למיתה שלא יפסיד ממנו (דרישה שם וסמ"ע סק"ג).

על שאר דברים, שאינם בעלי חיים, שאמרו שהם בחזקת קיימים, ואין חוששים שמא אבדו, ראה ערך חזקה.

בזקן או חולה

גיל הזקן זקן שאמרו שהוא בחזקת קיים (ראה לעיל: חזקת חיים), אמר רבא שאינו אלא בזקן שלא הגיע לגבורות - היינו שמונים שנה (רש"י, על פי תהלים צ י ואם בגבורות וגו'. וראה ערך אדם) - אבל הגיע לגבורות - לא (גיטין כח א⁴); אביי חולק וסובר שאפילו הגיע לגבורות הרי הוא בחזקת קיים, שכן אמרו בברייתא: המביא גט והניחו זקן אפילו בן מאה שנה - ועשה השליח בדרך עוד מאה שנה (כן הוא בירושלמי גיטין ג ג, והביאו הרשב"א גיטין שם⁵) - נותנו לה בחזקת שהוא קיים (גיטין שם⁶).

ללשון אחד בגמרא נידחו דברי רבא מכוח הברייתא (גמרא שם תיובתא דרבא תיובתא), וללשון שני בבן מאה אף רבא מודה כיון

הגולה שם, והגר"א ס"ק לא. 4. ויש גורסים רבא. 5. בברייתא שבבבלי שם אין הוספה זו. 6. וראה שו"ת כתב סופר אהע"ז סד, שרצונו לומר מסברא שאפילו לדעת אביי אין לו חזקת חיים אלא כשהניחו זקן שהגיע לגבורות, אבל

שבכל המינויים והשררות כל הקודם בנחלה יורש. חזקת חיים. 1. יד, טורים א-ט. 2. וראה תוספות שם ד"ה הא, וביבמות יח א ד"ה דלמא. 3. וראה רשב"א יבמות צד א, וט"ז אהע"ז קנו י, ובאר

בעיר שכבשה כרקום, שלא אמרו שנותנים עליהם חומרי חיים וחומרי מתים אלא בכרקום של אותה מלכות, אבל בכרקום של מלכות אחרת הרי הם בחזקת קיימים, לפי שאנו אומרים שלא באו אלא על עסקי ממוץ (שו"ת מהרי"ט שם).

• יש מפרשים אף הם שחילוק הירושלמי הוא בכבשה כרקום, אלא שהחילוק הוא להיפך, שבכרקום של מלכות אחרת שהם כליסטים, אין נותנים עליהם חומרי חיים כלל, שאם כבשה הרי הם בחזקת מתים (רבינו ירוחם נתיב כד חג, וכן הוא במאירי שם).

• ויש מפרשים שהחילוק הוא בעיר שהקיפה כרקום, שלא אמרו שהם בחזקת קיימים אלא בכרקום של אותה מלכות, שאין לחוש שמא עשו תחבולות כדי להשחית את העיר ויושביה, לפי שהם חסים על העיר שלהם, אבל בכרקום של מלכות אחרת נותנים עליהם חומרי חיים וחומרי מתים, לפי שאינם באים אלא לבזו ולהחריב את העיר וחומותיה, ויש לחשוש שמא יפילו את החומה פתאום על יושבי העיר (בית יוסף אהע"ז קמא, לדעת הטור שם; וכן כתב בשו"ע שם סט להלכה).

יש שכתב שאין דברים אלו מצויים בזמננו, שאפילו בשעת הכיבוש שומרים על התושבים שלא יוזקו (ערוך השלחן שם סעי' קסח: שהמלכים מלכי חסד הם, ובזמננו יש תקנות בין - לאומיות על זה).

ספינה שבים ספינה המטורפת בים - שהים סוער עליה, ואין המלחים יכולים להוליכה כרצונם (פירוש המשניות לרמב"ם ומאירי שם), אבל עדיין לא טבעה (רש"י) - הנמצאים בה הם בחזקת קיימים (משנה גיטין כח ב; רמב"ם גירושין ו כח, ושם תרומות ט ב; טוש"ע אהע"ז קמא סט), אבל ספינה שאבדה בים - שנשברו כליה ונשארה על פני המים בלא עוגן ומשוטות (פירוש המשניות שם); ויש גורסים: שטבעה (רא"ש שם ג ה, וכן הוא בטוש"ע אהע"ז יז לו⁹) - נותנים עליהם חומרי חיים וחומרי מתים (משנה שם; רמב"ם גירושין שם כט, ותרומות שם; טוש"ע שם ושם), לפי שרובם ליאבד, אלא שמכל מקום נותנים עליהם גם חומרי חיים (בבא בתרא קנג ב).

היוצא לדין היוצא לידון - בדיני נפשות (רש"י שם), לשמוע גמר דינו (מאירי שם) - הרי הוא בחזקת קיים (משנה גיטין כח ב; רמב"ם גירושין ו כח, ושם תרומות ט ב; טוש"ע אהע"ז קמא סט), שמן הסתם אינו נידון למות (מאירי שם) - אבל היוצא ליהרג - שנגמר דינו, והניחוהו בבית הסקילה ליהרג (רמב"ם תרומות שם, וראה כסף משנה שם) - נותנים עליו חומרי חיים וחומרי מתים (משנה גיטין שם; רמב"ם שם ושם; טוש"ע שם).

ונחלקו בגמרא באיזה בית דין אמרו:

• ללשון אחד אמר רב יוסף שלא אמרו שנותנים עליו חומרי חיים אלא בבית דין של ישראל - שלאחר גמר דין לפעמים רואים לו זכות ומחזירים אותו (רש"י שם ד"ה אלא. וראה ערך דיני נפשות) - אבל בבית דין של נכרים אין נותנים עליו חומרי חיים כלל, שכיון שנגמר דינו ליהרג הורגים אותו (גמרא שם).

• וללשון שני אמר רב יוסף שלא אמרו שנותנים עליו חומרי חיים אלא בבית דין של נכרים, שלוקחים שוחד, אבל בבית דין של ישראל אין נותנים עליו חומרי חיים כלל, שכיון שיצא דינו ליהרג הורגים אותו (גמרא שם), ואין לחוש שמא ראו לו זכות והחזירו

שהפליג משאר דרך כל הארץ, מה שאין כן בזקן שהגיע לגבורות (גמרא שם ורש"י); ויש מן הראשונים מפרשים שלדעה זו זקן שהגיע לגבורות היינו מבין שמונים ואחת עד תשעים (רש"י שם ד"ה איפליג ותוספות ר"ד שם).

להלכה נחלקו ראשונים: רוב הראשונים סוברים שבכל זקן אמרו ששלח המביא גט נותנו לה בחזקת שהוא קיים (ראה רמב"ם גירושין ו כח, ומגיד משנה שם בדעתו; בית יוסף אהע"ז קמא, בדעת הר"ף והרא"ש שלא חילקו לפי שהלכה כאב"י וכסתמא דברייתא; דעה א בשו"ע קמא סח); ויש סוברים שמבין שמונים עד מאה לא יתנו לה (טור שם, בשם רמ"ה והגהות מיימוניות שם בשם ראב"ה; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר), ואם נתנו לה הרי זו ספק מגורשת (ראה שו"ע שם שדינו כגוסס, שהובא להלן).

מצב החולה חולה שאמרו שהרי הוא בחזקת קיים (ראה לעיל: חזקת חיים), אמר רבא שאינו אלא בחולה שאינו גוסס (ראה ערכו), שרוב חולים לחיים (ראה ערך חולה), אבל לא בגוסס, שרוב גוססים למיתה (גיטין כח א⁷). וכן הלכה שהמביא גט והניח הבעל גוסס לא יתנו לה (טוש"ע אהע"ז קמא סח), ואם נתנו לה הרי זו ספק מגורשת (רמב"ם גירושין ו כח; טוש"ע שם), ובמקום יבם חולצת ולא מתיבמת, וכן שלא במקום יבם אסורה לכהן (מגיד משנה שם. וראה בית שמואל שם ס"ק קו).

על גוסס אם מעידים עליו שמת להתיר את אשתו להינשא, וכן לענין אבלות, להתאבל עליו אחרי שלשה ימים, ראה ערך גוסס.

המוכה בידי אדם חולה בידי אדם, כגון שהוכה בחדרי בטנו, או שנפצע מוחו ונעשה טרפה (ראה ערכו), או ספק טרפה, כתבו ראשונים שדינו כגוסס וחוששים שמא מת (שלטי גבורים גיטין כח א, בשם רא"ש; רמ"א אהע"ז קמא סח), ולא אמרו שחולה הוא בחזקת קיים, אלא בחולה בידי שמים, כגון צינים ופחים וכיוצא בהם (רא"ש שם, וראה כתובות ל א, ותוספות ד"ה הכל), ואפילו הוא מסוכן (שו"ת יהודה יעלה למהר"י אסאד יו"ד טו).

במקרים שרובם למיתה

עיר הנתונה עיר שהקיפה כרקום - שהיא במצור (ראה רש"י גיטין במצור או שנכבשה כח ב ד"ה כרקום⁸), ועדיין לא כבשה (מאירי שם) - הרי יושביה בחזקת קיימים - שמן הסתם לא נכבשה (שם); אבל עיר שכבשה כרקום, נותנים עליהם חומרי חיים וחומרי מתים (משנה גיטין כח ב; רמב"ם גירושין ו כח, ושם תרומות ט ב; טוש"ע אהע"ז כז לו, ושם קמא סט. וראה להלן: הנפקא מינה להלכה בכל הני"ל), ואף על פי שרובם ליאבד, מכל מקום נותנים עליהם חומרי חיים (ראה בבא בתרא קנג ב, ורשב"ם ד"ה השתא).

בירושלמי אמרו: היתה שם פירצה אחת - מצלת על הכל (ירושלמי גיטין ג ד), שאפילו כבשה כרקום הרי הם בחזקת חיים, שאני אומר מהפירצה נמלטו (שו"ת מהרי"ט א קג). ועוד אמרו: ובלבד כרקום של אותה מלכות, אבל כרקום של מלכות אחרת כליסטים הם (ירושלמי שם, הובא בראשונים בגיטין שם).

ונחלקו בפירושו:

• יש מפרשים שהחילוק בין אותה מלכות למלכות אחרת הוא

תרגום של מצור, וברמב"ם גירושין ו כח: שהקיפה החיל והיא במצור. 9. וכן הוא בכתב יד רומי ג - צילום במכון הש"ס הישראלי השלם.

לא כשהניחו לפני כן, שמשלשון הכתוב משמע שרובם לא מגיעים לגבורות. 7. ויש גורסים רבה. 8. וראה עוד בערוך ערך כרכום וערך כרקום, שהוא

מטמאים, שכל-הטומאות-כשעת-מציאתן (ראה ערכו. טהרות ה ז, והובא בעירובין שם, ונדה ד א; תוספתא טהרות ו. וראה ערך הנ"ל וערך כל הטומאות כשעת מציאתן), ואפילו לדעת חכמים פירשו ראשונים שאינו אלא חומרא מדרבנן לתרומה וקדשים, אבל לחולין טהור לדברי הכל (תוספות עירובין ונדה שם).

ומודים חכמים שאם ראוהו חי מבערב - טהור (תוספתא שם; רמב"ם אבות הטומאה יח יד¹³). יש מן הראשונים מפרשים הטעם שדוקא כשלא ראוהו חי - טמא, שהרי אדם זה לא בחזקת חי היה עומד; אבל כשראוהו חי, שהיה עומד בחזקת חי, אין מוציאים אותו מחזקתו (רמב"ן ורשב"א נדה שם); ויש מן הראשונים מפרשים שראוהו חי היינו בבית זה שנגע בו, שדוקא כשלא הוחזק חי בבית זה סוברים חכמים שאין נותנים לו חזקת חי (ריטב"א נדה שם).

כשהורעה החזקה המפקח את הגל מעל האדם, ושחטו עליו את הפסח, ונמצא מת תחת הגל, חייב לעשות פסח שני, שהוא נטמא מתחילתו, לפי שהאחיל על הטומאה משעה שהתחיל לפקח (משנה פסחים צא א, ורש"י ד"ה שהוא). וכתבו ראשונים שאין אומרים חי היה כשהתחיל לפקח, שכיון שמצאו מת יש לנו לומר שמתחילתו היה מת, שכל הטומאות כשעת מציאתן (תוספות שם ד"ה שהיה), ואף שבכל מקום מעמידים על החזקה הקודמת, כתבו אחרונים שכאן אין אומרים עד עכשיו היה חי, מכיון שעכשיו הוא מת לפנינו וסוף אדם למות, ואין מעמידים על חזקת חיים אלא כשלא מבורר לנו שמת (ט"ז יו"ד שצו סק"ב, וראה להלן: באבלות, דעתו באבלות בספק מתי מת).

ויש שכתבו הטעם שאין מעמידים אותו בחזקת חי, מפני שכאן הורעה החזקה, שהרי נפל עליו הגל, ולכן אין להעמיד כאן על חזקת חי (נקודת הכסף שם בתירוץ. וראה ערך פסח שני).

וכן כתבו אחרונים בחולה מסוכן שאין מעמידים בחזקת חי לשעבר, כיון שהורעה חזקתו (ראה טהרות ו א, ותפארת ישראל שם).

באבלות מי ששמע שמת לו אחד מהקרובים שחייב להתאבל עליהם, ואינו יודע אם הוא בתוך שלשים יום וחייב באבלות (ראה ערכו) שלמה, או שכבר עברו שלשים ואינו חייב באבלות אלא שעה אחת, כדן שמועה-רחוקה (ראה ערכו), כתבו אחרונים שאף שבכל ספק אבלות הולכים להקל (ראה ערך אבלות , וערך הלכה), כאן יש להחמיר (שו"ת מהריב"ל ג עב, הובא בב"ח יו"ד שצו, ובש"ך שם ס"ק א, והסכימו לו¹⁴; שו"ת רדב"ז א סב), אם מטעם חזקת חיים, שאנו אומרים שהיה חי עד הזמן שנודע לנו שמת, ועדיין הוא בתוך שלשים (מהריב"ל ובי"ח וש"ך שם), או שלא אמרו ספק אבלות להקל אלא כשהספק הוא בעיקר החיוב, אבל כאן הרי בכל אופן חייב באבלות, ואין הספק אלא אם שעה אחת או אבלות שלימה, ובספק זה אין הולכים להקל (רדב"ז שם).

ויש חולקים וסוברים שאף כאן יש להקל, לפי שאין חזקת חיים דומה לשאר חזקות שמעמידים הדבר על חזקתו שלא נשתנה עד הזמן שנודע לנו שנשתנה, שהרי כל חי עומד למות והוא מועד לכך, לפיכך כל זמן שלא ברור לנו שמת אנו אומרים עדיין חי הוא,

אותו, שלאחר גמר דין לא מצוי שימצאו לו זכות (שם, ורש"י שם כט א ד"ה תו).

להלכה נחלקו ראשונים:

יש שפסקו כלשון ראשון (רא"ש שם ד בדעת הרי"ף; טור שם); יש שפסקו כלשון שני (רמב"ם שם וראה במאירי שם שכן דעת רוב הפוסקים; שו"ע שם); ויש שפסקו להחמיר כשני הלשונות - שביוצא ליהרג, בין בבית דין של ישראל ובין בבית דין של נכרים, ואפילו לאחר שנחתם פסק הדין, נותנים עליו חומרי חיים וחומרי מתים (רשב"א שם כח ב ד"ה איכא; טור שם בשם הרמ"ה; מאירי שם, בשם יש פוסקים¹⁰).

אופנים נוספים מלבד שלשה אלה ששינו, הוסיפו בברייתא עוד שלשה שנותנים עליהם חומרי חיים וחומרי מתים: שגירתו חיה, או ששטפו נהר, או שנפלה עליו מפולת (תוספתא גיטין ב, וירושלמי שם; רמב"ם תרומות ט ב; טושי"ע אהע"ז קמא טט). וכן יש מן הראשונים שכתבו שאף מי שנשבה לבין הגויים אין לו חזקת חיים (תוספות גיטין כח א ד"ה והניחו, ובבא מציעא לט ב ד"ה דילמא בתירוץ ב; ראשונים גיטין שם), שחוששים שמא מת, לפי שעשו לו יסורים (תוספות בבא מציעא שם).

וכן העומדים במערכות המלחמה יש מן האחרונים שכתבו שנותנים עליהם חומרי חיים וחומרי מתים (ערוך השלחן אהע"ז שם סעי' קסח¹¹), ומכל מקום כתבו שלא כל המלחמות שוות ולא כל המקומות שווים, ועל הבית דין להבין מצב הדברים, ואם לא יוכל לדעת הולכים להחמיר (ערוך השלחן שם).

על שאר דברים שרובם למיתה שאין מעידים עליו שמת להשיא את אשתו, וכן על דברים שחזקתם למיתה ומעידים עליו שמת, ראה ערך עדות אשה.

הנפקא מינה כל אלו שאמרו שנותנים עליהם חומרי חיים וחומרי להלכה בכל מתים, אם אשתו בת ישראל נשואה לכהן לא תאכל הנ"ל בתרומה, שמא מת; וכן אם היא בת כהן נשואה לישראל לא תאכל בתרומה, שמא חי הוא (משנה גיטין כח ב; רמב"ם תרומות ט ב). והוא הדין אם היה גטו של אחד מהם ביד השליח, אינו נותנו לאשתו (רמב"ם גירושין ו כח; טושי"ע אהע"ז קמא טט), שאין להחזיקה בגרושה על הספק (מגיד משנה שם¹²), ואם נתנו לה הרי זו ספק מגורשת (רמב"ם שם; טושי"ע שם). וכל שכן שאין מעידים על אחד מאלו שמת להשיא את אשתו, שהרי הם בספק חיים (טושי"ע שם יז לו. וראה ערך עדות אשה, ושם מחלוקת כשנשאת בדיעבד אם תצא).

חזקה לשעבר

חזקת חיים אמרו גם לשעבר, כגון במת שהוא לפנינו, מעמידים אותו על חזקתו שהיה חי עד הזמן שנודע לנו שמת, כדרך שאמרו בכל חזקה, שמעמידים הדבר על חזקתו שלא נשתנה עד הזמן שנודע לנו שנשתנה (ראה ערך חזקה), וכן שינונו: נגע באדם אחד בלילה, ואין ידוע אם חי אם מת, ובשחר עמד ומצאו מת, רבי מאיר מטהר - שמעמידים את המת על חזקתו הראשונה ואתמול חי היה (רש"י עירובין לה ב ד"ה ר"מ, וראה שם לו א ד"ה התם) - וחכמים

ושו"ת מהרי"ט א סו, ושו"ת לחם רב לב - לג. ¹³. וראה רמב"ן ורשב"א נדה שם שהשמיטו תיבת "מבערב", וראה נודע ביהודה קמא אהע"ז לא שמבערב לאו דוקא. ¹⁴. וראה שו"ת מהר"ם מינץ צה שנסתפק בדבר ונוטה להחמיר.

¹⁰. וראה בית יוסף שם סי' יז שפירש כן בדעת הטור, וראה דרישה קמא ס"ק יט. ¹¹. וראה אוצר הפוסקים ז עמ' קיד ואילך בשם אחרונים רבים שדנו בדבר מכמה צדדים, וראה ערך עדות אשה. ¹². וראה שו"ת מהרש"ך ב לט,

להקל (ט"ז שם סק"ב, על פי שיטתו לעיל: כשהורעה החזקה, במפקח הגל, והסכים לו בשו"ת חכם צבי ג. וראה ערך שמועה קרובה ושמועה רחוקה).

אבל כשברור לנו שמת בטלה החזקה, ואנו אומרים כיון שעכשיו הוא מת כבר היה מת לפני שלשים יום, ועוד שהרי ספק אבלות

חזקת ישוב

זכות שיש לבני מקום לדור בו ולמנוע אחרים להתיישב שם

גדרה וטעמה

גדרה ודינה חזקת ישוב לא הוזכרה בתלמוד ובגאונים, ולכן יש מהראשונים סוברים שאין צורך כלל בחזקה להיתר ישיבה במקום ידוע, ואותה שאמרו בן עיר אחרת הבא לעיר זו יכולים בני העיר לעכב עליו (בבא בתרא כא ב) מלעשות כאן אותה האומנות של בני העיר (רש"י שם ד"ה מצי, ורבינו גרשום שם), או מלמכור סחורה שבני העיר מוכרים (רש"י שם), מפני שפוסקים להם חיותם (ראה גמרא שם לעיל, וראה ערך יורד לאומנות חברו), אין הדברים אמורים אלא כשהוא דר בעיר אחרת, ולא בא לכאן אלא לעסוק בדברים שבני העיר עוסקים בהם, אבל אם בא לגור בעיר הזאת ולהיות כאחד מבני העיר, אין יכולים למנוע, שדבר פשוט הוא שאדם יכול לגור בכל מקום שירצה, ואין בני העיר יכולים לעכב עליו (הרא"ש בתשובה שבספר חזקה התנופה, הנדפס בספר חיים שאל טו, והובא בטור חושן משפט קנו, ובבית יוסף שם, וברמ"א בשו"ע שם ז, בשם יש אומרים). וכן כתבו ראשונים שמעשים בכל יום, שאדם בא לגור בישוב חברו שלא ברשות, ואף לכתחילה מותר, ואין בו דין עני-המהפך-בחררה (ראה ערכו. שו"ת מהר"ם ברי"ב [פראג] שפב).

יש חולקים וסוברים שאף אם בא לדור כאן ולעסוק בדברים שבני העיר עוסקים בהם, מעכבים עליו את הישוב (ראה מהר"ק שורש קצא (קפז), בדעת רש"י ורמב"ם שכנים ו ט ועוד).

כשרוצה לשלם יכולים לעכב עליו (ראה גמרא שם כא ב, ורמב"ם שם ח, וטושי"ע שם ה), אלא שיש מהראשונים סוברים שהדברים אמורים כשרוצה ליתן מס עם בני העיר מכאן ולהבא, אפילו אם עד עתה לא נתן (אביאסף במדכי בבא בתרא ב תקיז, בשם רבינו תם; שו"ת מהר"י ברוגא רג, בשם רבינו תם ורבי שמואל אביו)²; ויש סוברים שלא אמרו שאם נותן המס עמהם אין בני העיר יכולים לעכב עליו אלא כשהיה נותן עמהם מס קודם לכן (הגהות אשרי בבא בתרא ב יב, בשם רש"י, והסכים לו; מהר"ק שם, בדעת הלכות גדולות ורמב"ם; בית יוסף שם בדעת רש"י), ולדעתם אפילו לא נתן קודם לכן אלא מס גולגולת בלבד אינם יכולים לעכב עליו (מהר"ק שם, בדעת רש"י בגמרא שם ד"ה ואי שידך), ואם לא נתן מס גולגולת, אף שנתן שאר מסים, יכולים לעכב עליו (בית יוסף קנו חלק השני. וראה ערך מסים וערך תקנות הקהל).

האם בני העיר עצמם יכולים למנוע מלדור בהם יכולים לעכב עליו (ראה לעיל מהרא"ש ומתשובות מהר"ם ברי"ב [פראג]), וכן לדעת הסוברים שאם רוצה לשלם מס מכאן ולהבא, אין יכולים לעכב עליו (ראה לעיל בשם רבינו תם ועוד), יש שכתבו שבית דין של ישראל הם שאינם יכולים לעכב, אבל בני העיר עצמם אם יכולים לסגור הדלת

בעדו, או לגרום על ידי המושלים שימנעו בידו מלכנס לדור בעיר, הרשות בידם לעשות כן (מהר"ק קצא (קפז) והאריך הרבה לקבוע הדבר בתוקף, והובא בקצרה בבית יוסף שם, וברמ"א בשו"ע שם ז). ויש שתמחו עליהם שכיון שמצד הדין אין בית דין יכולים למנוע, אי אפשר שיהיו מותרים למנוע באלמות ובחזק על ידי השרים וכיוצא (בית יוסף בבדק הבית שם; שו"ת מבי"ט ג לא, והאריך לדחות ראיותיו של מהר"ק³); ויש מפרשים דבריהם שלא אמרו שיכולים לעכב על ידי השר אלא במקום שנהגו לקנות זכות הישוב מהשר, ובני העיר קנו ראשונים (בי"ח שם בדעת מהר"ק).

חרם הקדמונים קדמונים נהגו להטיל חרם על ישוב, שלא מן הדין, ואפילו כשרוצה לשלם מס ככל בני העיר (מרדכי בבא בתרא ב תקיז, בשם אביאסף, ראה הגה שם⁴), ויש מייחסים חרם זה לרבנו גרשום מאור הגולה (ראה שו"ת תרומת הדשן פסקים קכו, והגהות אשר"י בבא בתרא ב יב⁵), ונקרא חרם ישוב (ראה מרדכי שם, והגהות אשרי שם), או חרם חזקת ישוב (ראה רמ"א בשו"ע חו"מ קנו ז, וסמ"ע ס"ק כח).

חרם זה פירשו ראשונים שהוא על עצמם, היינו שלא ישאו ויתנו עם כל מי שנכנס לעיר שלא ברשותם (מרדכי שם, ורמ"א בשו"ע שם), וששום אדם לא יכניס בביתו אותו שבא לדור בעיר מבלי רשות כל הקהל, ואף אם רוצה לדור אצל גוי, או לבנות לו בית לעצמו, עושים ביניהם חרם שלא ישא ויתן שום אחד מהקהל עמו, אבל אין עונש בחרם חל על הבא לדור שם, מאחר שמן הדין אינם יכולים למחות (סמ"ע שם, ונתיבות המשפט חידושים שם ס"ק כז), שאין בני העיר יכולים לגזור על בני עיר אחרת (באור הגר"א שם סק"ג, וראה ערך תקנות הקהל).

להלן טופס של חרם ישוב, ומתוכו נראה שעשו חרם אף על זה שבא לדור שם שלא ברשות (הטופס נמצא בכתב יד פאריס 1293, והובא בספר אוצר השטרות [גולאק] עמ' 355):

"במותב זקנים בקהל עם גורנו באלה חמורה על פי החרם שלא יהא רשאי בר ישראל או בת ישראל לדור באותו יישוב פלוני ולא בקרוב לאותו יישוב פלוני בתוך פרס או כך וכך בלא רשות פלוני ופלוני, וכל מי שיעבור חרם זה שיבוא בלא רשות פלוני ופלוני לדור באותו עיר או באותו כפר, שיהא בחרם ובנידוי ולא יהא רשאי שום בר ישראל לישא ולתת עמו, ומה שעשינו וגורנו בכך וכך בירח פלוני שנת כך וכך לבריא עולם כתבו וחתמו ונתנו לידם".

טעם חזקה זו ישנם כמה טעמים לתקנת חזקת הישוב וכדלהלן:

• יש שכתבו שעיקרה הוא משום פסיקת החיות של בני העיר, כשבן עיר אחרת יעסוק שם במשא ומתן ואומנויות כבני העיר

בית יוסף מה שהביא כמה אחרונים המסכימים למהר"ק. 4. ראה מהר"ק קצא (קפז), ורמ"א בשו"ע חו"מ קנו ז יש מקומות שנהגים כן. 5. וראה תקנות רבינו גרשום שבאו בשו"ת מהר"ם מיץ פב, ובשו"ת מהר"ם ברי"ב

חזקת ישוב. 1. יד, טורים יז-כו. 2. וראה שם באביאסף ובמהר"ק שאין הכוונה רק למס גולגולת שיתן למלך או למושל העיר, אלא שרוצה להשתתף ולישא בעול עם בני העיר בכל צרכי הצבור. 3. וראה כנסת הגדולה הגהות

להתיר לו הגזרה (הגהות מרדכי בבא בתרא ב תקיז, בשם ראב"ה).

וכן כתבו ראשונים שיש תמהון במנהגים שמוחים הישוב לאדם שיש בו צרכי ציבור ואינו יורד לחייהם, והוא חטא גמור וממדת סדום ולא יזכו להיות במחיצתם של צדיקים (דרכי משה חו"מ קנו, וסמ"ע שם ס"ק כו, בשם אור זרוע), ומטעם זה לא הודו אותם ראשונים בעצם הגזרה של חזקת ישוב, ולא רצו להורות בזה, ואמרו שקדמונינו לא תיקנו חזקת ישוב אלא מפני האלימים והמוסרים שאינם רוצים לפרוע מס, אבל על אחרים אין תקנה זו (שם ושם בשמו. וראה להלן: התרת האיסור).

מלמד תינוקות מלמד תינוקות, אפילו שהוא בן עיר אחרת, אין מעכבים עליו, ואפילו שיש שם מלמד אחר, שקנאת סופרים תרבה חכמה (ראב"ן בבא בתרא כט ב, וראה ערך יורד לאומנות חברו; רבנו ירוחם מיישרים נתיב לא ו⁸), ואפילו כשנוטלים שכר (ערוך השלחן קנו ט); ויש סוברים שמלמד תינוקות הבא מעיר אחרת ויש שם מלמד אחר, כופים שלא להושיבו שם (ראה תוספות שם כא ב ד"ה כופים בשם ר"ש בן אברהם, ולא אמרו קנאת סופרים כו' אלא בבן אותה העיר, וראה ערך יורד לאומנות חברו).

שאר אומנים מלמד שאמרו יש מהאחרונים שכתבו שהוא לאו של מצוה דוקא, אלא הוא הדין לכל אומנים של מצוה שאין יכולים לעכב עליהם, וקנאת סופרים תרבה חכמה שאמרו הרי זה לא שבשביל כך התירו להם, אלא כדי שלא נחוש שמא אם לא תהיה פרנסתו בריוח יתירשל מללמדם יפה, לכך אמרו שאדברה קנאת סופרים תרבה חכמה (שו"ת חתם סופר חו"מ עט ד"ה התנאי השני, וראה ערך יורד לאומנות חברו).

על אלה שמתעכבים בעיר מחמת אונס וסכנה, או שיש להם מלוה בעיר, וכיוצא, ראה ערך יורד לאומנות חברו.

על סוחרים שבאים ביום השוק של עיר אחרת, ראה ערך הנ"ל.

קניינה ואיבודת

קניינה חזקת ישוב נקנית על ידי שקנה אדם עיר אחת מן השר על מנת שלא יבוא שום אדם לדור עמו באותה עיר, ויכול לעכב שלא יבוא שום אדם לדור עמו (מהרי"ק קפו וקלב, בשם הגהות סמ"ק [ולפנינו אין]).

וכן אדם זוכה בחזקת ישוב אף על ידי ירושה מאבותיו (הגהות מרדכי בבא בתרא ב תקיז), אבל אין ירושה זו דומה לשאר ירושת ממון, שאף הבת יורשת בה, ואין הבנים חולקים בישובים זה כנגד זה, כמו בשאר ממון, אלא כיון שהותר האיסור - הותר (שו"ת מהר"ם ברי"ב [לבוב] כק, ובהגהות המו"ל שם⁹).

בעל בירושת אשתו רנד ד"ה והשתא; הגהות מרדכי בבא בתרא ב תקיז), שהבעל כאשתו (מהרי"י ברונא שם, וראה שו"ת חמדת שלמה חו"מ ה). בני אשתו הראשונה אין להם ישוב בירושת אביהם שיש לו מאשתו השניה (מהר"ם ברי"ב [לבוב] קכ, וראה שם בהגהות).

כשאין עדים חזקת ישוב נקנית אפילו כשאין עדים שקנה אותה למחזיק

(ראה מרדכי בבא בתרא ב תקיז, ומהרי"ק קעב וקצא ועוד שסמכו דבריהם לסוגיות בבא בתרא כא ב, ושם כל הענין בפסיקת החיות).

• מהאחרונים יש שכתב שבני העיר שייסדו שם את הישוב גרמו שיבואו לכאן למכור ולקנות, והרי זה כמי שנתן מזון לפני הדג שאסור לאחר לבוא ולדוג שם (לבוש מרדכי בבא בתרא י, וראה בבא בתרא כא ב במצודת הדג, וראה ערך יורד לאומנות חברו וערך עני המהפך בחורה).

• יש שכתבו שתקנת הישוב היא אף משום דינא-דמלכותא (ראה ערכו), ורשאים מלכי האומות לומר לא ידור פלוני בארצי שלא ברשותי, כיון שהארץ שלו היא (מהרי"ק שם וקצא⁶), ולכן אם ציוה השר ששום יהודי לא ידור כאן מבלי רשות ראובן, יכול ראובן לעכב על כל הבא לדור כאן מדינא דמלכותא (מרדכי בבא קמא י קעח, וראה שו"ת מהר"ם ברי"ב [פראג] תתרא), אלא שיש מפרשים הדברים כשהשר ציוה כן מדעת עצמו, אבל אסור לראובן להשתדל אצל השר שיצווה כך (שו"ת מהר"ם ברי"ב שם; רמ"א בדרכי משה שם ט, מעצמו. וראה עוד במהרי"ק קפו).

• ויש שכתבו שבזמן שדרים בין האומות, ורבתה צרות העין של הגויים, ואפשר שעל ידי כך תתבטל חזקת הישוב ותיגרם גלות לכולו, נמצא שזה שבא לדור שם מגרה בהם את הדוב, והוא כרוף (ראה ערכו), ולא אמרו שאין בני העיר יכולים לעכב שלא ידור עממה אחר, כשנושא בעול עממה (ראה לעיל: גדרה, מדברי המהרי"ק), אלא בזמן שאין חשש סכנה ו"הריסת המעמד" (מהרי"ק קצא; רמ"א בשו"ע שם ז: שלא יבוא לידי קלקול מן האומות. וראה שו"ת הרמ"א נב).

תוקף חזקה זו דינים הללו - של חזקת הישוב - אינם אלא מדרבנן, מפני תקון-העולם (ראה ערכו). בית יוסף חו"מ קנו חלק השלישי), ואין להחמיר בדיני בני הישוב (מהר"ם ברי"ב [לבוב] כק), והלכו בהם אחר המנהג, והרבה ממנהגי הישוב אין להם על מה שיסמכו, אלא שמצאו להם איזה סמך ותקעו עליו יתד (שם ריג וראה שם ריד).

ומהאחרונים יש שכתב שכל תקנות הישוב הסמיכו לאמור בתורה: וּשְׁפָטָם צֶדֶק בֵּין אִישׁ וּבֵין אָחִיו וּבֵין גֵּרָו (דברים א טז), ואמרו: ובין גרו - זה שכנו (ספרי שם), שהוא גר עמו (ראה מזרחי על התורה שם), ויש בכלל זה כל ענייני הישוב (שו"ת חתם סופר חו"מ עט ד"ה פסיק), וכן כתוב: שָׁם שָׁם לֹא חָק וּמִשְׁפָּט (שמות טו כה), ופירשו ראשונים שהוא הנהגות וישוב המדינה (ראה רמב"ן על התורה שם), ומסרם הכתוב לחכמים שיתקנו הנהגות הישוב, ואחר שתיקנו נעשה דין תורה וגזל דאורייתא לעובר (חתם סופר שם. וראה ערך תקנות הקהל).

תלמיד חכם תלמיד חכם שבני אדם צריכים לתורתו, אפילו שבא ממקום אחר ובני עירו אינם נותנים מס למושל של מקום זה, אין בני העיר שבא לשם יכולים לעכב עליו את הישוב, ואפילו אם יש תלמיד חכם אחר בעיר, שקנאת סופרים תרבה חכמה, ובוודאי לא הסכים רבנו גרשום מאור הגולה מעולם לאסור שום מקום לתלמיד חכם (שו"ת מהרי"י ווייל קיח וקנא בשם אור זרוע; הגהות אשרי בבא בתרא ב יב⁷), ואם גזרו עליו בני הישוב בטעות דוחקים אותם להתיר לו את החרם, ויש לכופם בדין

[פראג] בסופו שאין שם אלא תקנה שלא לשכור בית גוי שדר בו ישראל. 6. וראה שו"ת הרשב"א א תרסד, ושו"ת מהרשד"ם חו"מ תמא לענין הרשות לבני העיר על פי המלך למנוע התעסקות ומסחר של אחרים, וראה ערך מסים וערך תקנות הקהל. 7. וכן הובאה בקיצור במהר"ם ברי"ב [לבוב] עח, והגהות

מרדכי בבא בתרא ב תקיז, ורמ"א בשו"ע חו"מ קנו ז. 8. וכן כתב בבית יוסף חו"מ קנו בריש חלק ג, ודרישה שם יג שהוא הדין בבן עיר אחרת. 9. וראה שרצונו לומר שאם היה לאב חזקת ישוב בשני מקומות הותר איסור החרם לשניהם.

מקצתם, והשתדלו בישוב, אין לאחרים עליהם כלום (רמ"א בשו"ע חו"מ קנו ז¹¹).

התרת האיסור

רוב הציבור שהתירו לאחד את הישוב, רובו ככולו, ואין האחרים יכולים למחות (מהר"ם ברי"ב [לבוב] קיא בשם ריב"ם; אור זרוע א קטו); ויש שכתבו שהיחיד הוא שאינו יכול למחות, אבל שלשה או ארבעה אנשים, אף שהם מיעוט, יכולים למחות (שם ושם).

הקהל שהתירו לאחד את חרם הישוב עד לאחר שנה, ^{גזירה שהותרה} ^{מקצתה אם} ^{הותרה כולה} הן חסר הן יתר, אם הותר אף לאחר הזמן, זו שאלה שאלו זקני פריש מזקני רומא, והשיבו שכשם שנדר שהותר מקצתו הותר כולו (ראה נדרים כה ב, וראה ערך התרת נדרים), כך גזרת הישוב שהותרה מקצתה הותרה לגמרי, ואינם יכולים שוב לגרשו (מהר"ם ברי"ב [לבוב] עח, בשם תשובות שבאו מאיי הים, והובא באור זרוע א קטו, ומרדכי בבא בתרא תקיז).

ונחלקו עליהם ראשונים וכתבו שלא אמרו בנדרים שהותר כולו אלא כשהנדר היה בטעות, ולאותו מקצת שהותר לא נתכוין מעיקרו (ראה ערך הני"ל), אבל כשגוזרים חרם תחילת הגזרה גוזרים על דעת המקום ועל דעת הקהל, ואין הגזרה חלה מתחילה אלא כפי רצונם של הקהל, ולא בטלה לעולם אלא כפי התרתם, וכפי הנהוג בעיר ותקנתם (מהר"ם ברי"ב שם, ואור זרוע ומרדכי שם; רמ"א בשו"ע חו"מ קנו ז), ולכן יכולים לגרשו אחר כך (רמ"א בשו"ע שם).

בזמן הזה כתבו אחרונים שדינים אלה - של חזקת הישוב - וכיוצא בהם היו בזמנים ההם שהיהודים היו קצתם תחת שר אחד, וקצתם תחת שר אחר, אבל במלכות של ימינו שפותחים פתח לכל באי עולם, וגם גויים באים וסוחרים שם, ואין מוחה בידם, וכן הוא דין המלכות שכל סוחר יכול לסחור בכל מקום שירצה, אי אפשר למחות גם בידי שום ישראל, ואפילו במקום שאין שם אלא ישראל והם הדירים ומתעסקים שם, מכל מקום כיון שכולם עומדים תחת שררה אחת אינם יכולים לעכב, אלא שמכל מקום ישתתפו עם בני העיר בפרעון המס (שו"ת מהרשד"ם חו"מ תז).

וכן יש מהאחרונים שכתבו שחזקת ישוב גזרו בימיהם שהיה הישוב מירשאל מרובה מאד, והגויים הגלו אותם ממקום למקום, וברבות הישוב רבו הבלבולים ותקפו הצרות, מה שאין כן עתה שהממשלות מניחות לישראל להתיישב בכל מקום שרוצים, אין תקנה זו שייכת כלל (ערוך השלחן חו"מ קנו יב, וסיים שיש לדון בכל מדינה לפי הענין).

וכתבו שמכל מקום בכפרים יש אף בזמן הזה תקנה זו (שם טז). ונראה שאף זה לפי זמנו ומדינתו.

על חזקה בבתי עסק או אומנות, או חזקה בבתי דירה, ראה ערך יורד לאומנות חברו, וערך נזקי שכנים וערך עני המהפך בחררה.

מבני הישוב, והקהל אינו מודה לו אלא החזיק בחזקה שיש עמה טענה - שהמחזיק עצמו טוען שקנה - ויכול לדור שם, ולמחות במי שבא לגור שם בלא רשות (מהר"ם ברי"ב [פראג] ק; מרדכי בבא בתרא ג תקלב; רמ"א בשו"ע חו"מ קנו ז, וראה ערך חזקת קרקעות); ויש שכתבו שבחזקת ישוב אין חזקה שיש עמה טענה חזקה, לפי שאף הם, בני הישוב, דרו שם, ולכן לא חששו למחות (מהר"ם ברי"ב שם מו¹⁰), ומכל מקום הדבר תלוי במנהג המדינה, וכל מקום לפי מנהגו (שם, וראה ערך מנהג).

מאימתי נחשב ^{למוחזק} מי שישב בישוב שנים עשר חדש, ולא ערערו עליו בני הישוב על שעובר על חרם הישוב, הוא המוחזק ועל בני הישוב להביא ראיה, ואם לא ישב בשופי - בשקט - שנים עשר חודש, שהיו תמיד מערערים עליו, הם המוחזקים בישוב ולא הוא, והם נאמנים בדבריהם בשבועת-הסת (ראה ערכו. הגהות אשרי בבא בתרא ב יב).

וכן יש שכתבו שאף שהקהל הם מוחזקים כנגד היחיד, מכל מקום אם ידענו שנתפשו בני הישוב עם אחד והחזיק בישוב, חזקתו חזקה אפילו בפחות משלש שנים, שאין אחר פשרה בקנין כלום, וחזקה היא כאחד מדרכי הקנאה (שו"ת הרמ"א עג).

ויש שנראה מדבריהם שאין חזקת הישוב נקנית בפחות משלש שנים (ראה מהר"ם ברי"ב [קרימונה] טו, ותשובות מיימוניות שופטים יג בשמו, ומרדכי בבא בתרא ג תקלב).

הכשרים להעיד כתבו ראשונים, שאפילו קרובים כשרים להעיד על חזקה זו שפלוני קנה חזקת הישוב, וכן עד מפי עד, ונתנו טעם לדבר שהרי כל המעידים על הישוב, אפילו שאינם קרובים, הם נוגעים בדבר, שאין באים להעיד אלא בני העיר, ואף הם אינם זוכרים במה שהיה כבר, ואינם יודעים אלא על פי קבלתם (תשובות מיימוניות שופטים יג, בשם מהר"ם; רמ"א בשו"ע חו"מ לו כב).

איבוד החזקה מי שהיתה לו חזקת ישוב בעיר, ויצא משם ושהה שנים עשר חודש, וגילה דעתו שאין כוונתו לחזור, כגון שנתיישב במקום אחר עם בני ביתו - איבוד חזקתו, שכשם שקונים החזקה בשנים עשר חודש (ראה לעיל: מאימתי נחשב למוחזק), כך מאבדים אותה בזמן זה; אבל אם דעתו לחזור, כגון שנותן מסים עם הקהל, אפילו שהה כמה שנים, לא איבוד זכותו בישוב (מהרי"ק קצא קפז), בשם ראב"ד בספר צפנת פענח, והסכים לו; רמ"א בשו"ע חו"מ קנו ז).

אם לא גילה כלל אם בדעתו לחזור או לא, איבוד חזקתו בשלש שנים (רמ"א בשו"ע שם, בדעת מהרי"ק שם); ויש סוברים שאפילו בסתם - שלא גילה דעתו כלל - לא איבוד חזקתו (רמ"א בדרכי משה ובשו"ע שם, על פי שו"ת הרשב"א אלף קלג. וראה מהרי"ק קלב).

כשעזבו בני העיר בני העיר שהיתה להם חזקת ישוב, אם נתיאשו וחזרו מקצתם פעם אחת מן העיר - שעזבו אותה - ואחר כך חזרו

¹⁰ וצריך ביאור שזה סותר למהר"ם ברי"ב בציון הקודם. ¹¹ ורצונו לומר

שהראשונים אבדו חזקתם, ואלה שחזרו ועשו השתדלות לזכות בישוב זכו בה,

חִזְקַת כְּשָׁרוֹת¹

חזקה שאדם מישראל הוא כשר, ואינו רשע

מהותה וגדרה

מהותה חזקה זו לא הוזכרה בפירוש בתלמוד², אבל הוזכרה בראשונים, ואמרו: כל ישראל בחזקת כשרות הם, עד שיוודע לך שהוא פסול (רמב"ם קידוש החודש ב ב, וראה שם במפרש ובלחם משנה; בית יוסף יורה דעה א ד"ה כתב המרדכי), ודבר גלוי וידוע הוא שכל ישראל בחזקת כשרים, לפי שכל בן ישראל עשאו ה' בתחילת ברייתו ישר, ובחזקת כשר הוא עומד עד שיוודע לך בבירור שיצא מדרך האמת והיושר (שו"ת מהרשד"ם חושן משפט שי). ויש שקראו לה חזקת צדקות (תוספות חולין יא ב ד"ה כגון, ורא"ש כתובות א יח, וראה בתשובותיו כ סוף סי' יז).

ולפיכך אין חושדים בכשרים לומר על אחד שעשה מעשה איסור, כל שיש לתלות שעשה באופן המותר, אפילו על צד הרחוק והזרות (שו"ת הריב"ש תמו ותמו בנוגע לזנות, וראה להלן: באישות). וכן כל שיש לתלות שעשה בטעות אין מוציאים אותו מחזקת כשרות (שו"ת הריב"ש שי; רמ"א חו"מ לד ד, וראה שו"ע שם יב. וראה ערך פסולי עדות).

גדרה נחלקו אחרונים בגדר חזקה זו:

- יש שכתבו שזוהי כמו חזקה דמעיקרא - כשמתעורר ספק על דבר מסויים אם נשתנה מצבו או דינו, אנו מניחים שלא חל בו שינוי (ראה ערך חזקה) - וכשיש ספק על אדם אם עבר עבירה, מעמידים אותו בחזקת כשרות, שהרי לא נולד עם עבירה זו (אבני מילואים קצו סק"ב; ראש אפרים ג כללי חזקה יא; שו"ת נחלת דוד כו).
- יש שכתבו שאין זו חזקה דמעיקרא, שכן מבטן אמו כבר אפשר שלא היה בחזקת כשרות - היינו שמתחילת ברייתו יש לחוש שהיה טבעו להרשיע - אלא שזוהי חזקה הבאה מכח רוב, שרוב בני ישראל כשרים הם (פני יהושע גיטין יז א סוף ד"ה משום בת אחותו³).
- ויש שהזכירו שני הטעמים, שזו חזקה דמעיקרא, וגם מכח רוב (שו"ת נודע ביהודה קמא אהע"ז סט⁴).

באיסור דרבנן אף באיסור דרבנן אומרים חזקת כשרות, ואין מחזיקים אדם מישראל שהוא רשע ועבר על איסור דרבנן (ראה מגיד משנה מלוה ולוה ד י, בדעת הרמב"ם שם ברבית דרבנן, ובית יוסף יו"ד קסו ד"ה ובחצר, ושו"ת מהרי"ט ב אהע"ז א. וראה ערך אחזקי אינשי ברשיעי לא מחזקינן וערך פסולי עדות); ויש שנראה מדבריהם שבאיסור דרבנן אין חזקה זו, שאין כל אדם זהיר באיסור דרבנן (ראה מגיד משנה אישות א ד. וראה משנה למלך מלוה ולוה שם).

באישות

אשת איש שנתגרשה בגט שאין בו זמן (ראה ערך גט), ובאו עדים שזינתה, ואין ידוע אם נתגרשה קודם הזנות, והיתה אז פנויה, או שנתגרשה לאחר הזנות, וחייבת מיתה - אינה נהרגת, ואף על פי

שיש לה חזקת אשת איש, לפי שהיא עכשיו לפנינו גרושה, ועוד שמעמידים אותה בחזקת כשרות, שלא נבעלה כשהיתה אשת איש (תוספות גיטין יז א ד"ה משום, ור"ן שם).

עכשיו, לאחר שתיקנו חכמים לכתוב זמן בגט, והוציאה גט בלא זמן, כתבו אחרונים שאין מעמידים אותה על חזקת כשרות, מאחר שאפילו זינתה אחר הגט, הרי עברה על איסור אשת איש מדרבנן (ט"ז אהע"ז קצו, וישועת יעקב שם בבאור דברי הטור שם, וראה ערך הנ"ל).

האשה שהלך בעלה למדינת הים וילדה לשנים עשר חודש, שאנו תולים שמבעלה נתעברה, ונשתתה הולד במעיה עד שנים עשר חודש (ראה יבמות פ ב, וראה ערך ממזר וערך נפל, ושם מחלוקת בדבר), הרי זה מפני שיש לה חזקת כשרות (מהרי"ק קג; שו"ת הריב"ש תמו; בית שמואל ד ס"ק יח, ובאור הגר"א שם ס"ק לט), ואף שזה בתכלית הזרות שישתתה כך, אין תולים שנתעברה בזנות לאחר שהלך בעלה, כל שיש לתלות בבעלה, אפילו על צד הזרות (ריב"ש שם⁵).

וכתבו ראשונים שהדברים אמורים כשלא ראינו באשה דבר מכוער, אבל אם ראו בה דבר מכוער, חוששים שזינתה (תשובות מיימוניות אישות כה; רמ"א בשו"ע שם יד), לפי שאינה בחזקת כשרות (בית שמואל שם, ובאור הגר"א שם. על גדרו של דבר מכוער, ראה ערך כעור וערך סוטה).

באופן הנ"ל כשילדה לאחר יב חודש למדינת הים, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שאף שאין הולד משהיה במעי אמו יותר משנים עשר חודש, מכל מקום אין הולד בחזקת ממזר, ואנו תולים שהבעל בא לביתו בצנעא בתוך הזמן וממנו נתעברה (טור אהע"ז ד, בשם הלכות גדולות; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר, וראה שם בבית שמואל ובביאור הגר"א), לפי שיש לה חזקת כשרות (בית מאיר שם, וכן הזכירו חזקת כשרות כאן בכמה אחרונים).

- ויש סוברים שהולד הוא ממזר ודאי, ואין תולים לומר שבא הבעל בצנעא לביתו (רמב"ם איסורי ביאה טו יט; טוש"ע שם. וראה ערך ממזר וערך סוטה), ומכל מקום אם האשה אמרה בתוך הזמן אמש בא אלי בעלי, ואחר כך ילדה לסוף תשעה חדשים מאותו יום - נאמנת, שמעמידים אותה בחזקת כשרות (ים של שלמה יבמות ח כט).

אשת איש אשת איש שידוע לנו שזינתה, ואין ידוע אם ברצון וזינתה ואסורה לבעלה, או באונס ומותרת לו (ראה ערך אשת איש), שמספק נאסרת על בעלה (ראה כתובות ט א, וראה ערך הנ"ל וערך טענת בתולים וערך סוטה), כתבו ראשונים שאין מתירים אותה על ידי חזקת כשרות לומר שודאי היה באונס, לפי ששורר שחוט לפניך - שהריעותא היא לפנינו - ואין כאן אלא ספק אחד,

נחלת דוד שם שהאריך לדחות סברא זו, והוכיח שחזקת כשרות היא חזקה דמעיקרא. וראה שו"ת בית הלוי ב ד שחזקה זו עדיפה מרוב, והוא ודאי בלא שום ספק. 4. וראה נחלת דוד שם שכתב שהנודע ביהודה בתניינא יט חזר בו מסברא זו של רוב. וראה שערי תורה ח, ודעת תורה שחיטה א ס"ק יח ויט שהאריכו ב' טעמים אלה. 5. ראה פני יהושע בקונטרס אחרון לכתובות ל, ושם מצדד לומר דווקא כשטוענת ברי ומצטרפת טענתה לחזקת כשרות.

חזקת כשרות. 1. יד, טורים כו-לט. 2. חזקה דכשרות בכתובות יג ב ורש"י שם, ובקידושין עב ב, וחזקת כשרות שבקדושין עב ב ועו ב אינה ענין לכאן, כי שם הכוונה כשרות לייחוס בניגוד לפסולות לייחוס (ובקדושין עב ועו יש לומר שהניקוד הוא כ' שוואית ושי' צרויה וכן משמע ברש"י שם עב ב ד"ה זו: בחזקת מיוחסות). וראה ערך יוחסין. 3. וראה ישועת יעקב אהע"ז ז סק"ה, ושו"ת חתם סופר שם א ו בדי"ה העולה שכתבו גם כן שזו חזקה מכח רוב. וראה שו"ת

• יש סוברים שבארץ ישראל, בזמן שכולה היא לישראל, מותר לקנות מכל אדם מישראל, ואין חוששים לו, ובחוץ לארץ אין קונים אלא ממי שהחזק בכשרות (רמב"ם מאכלות אסורות ג כא, ושם ח ז בבשר, ויא כה), ובזמן הזה - היינו בזמן שארץ ישראל לא היתה רובה ישראל - אין קונים בכל מקום אלא ממי שהחזק בכשרות (רמב"ם יא שם; טושי"ע יו"ד סה יד, בשוחט לעצמו ומוכר לאחרים; רמ"א בשו"ע שם קיט א, בשם יש אומרים בסתם⁶).

• יש חולקים וסוברים שלא נאמרו הדברים אלא במי שנחשד למכור דברים אסורים, אבל סתם ישראל, אפילו עם הארץ, אינם חשודים למכור דבר האסור (ראב"ד בהשגות יא שם; בית יוסף יו"ד א, בשם המרדכי), שסתם ישראל בחזקת כשרות הם (בית יוסף שם).

• ויש שכתבו שבזמננו שאנו רואים קלקול הדורות אין לנהוג כן (ט"ז שם קיט סק"ב, וכתב שלכן לא הביא הרמ"א בשו"ע מנהג זה).

בשחיטה אותה שאמרו רוב מצויים אצל שחיטה מומחים הם (ראה חולין ג ב, ורמב"ם שחיטה ד ז, וטושי"ע יו"ד א א, וראה ערך רוב וערך שחיטה), יש מן הראשונים שכתבו שגדרו הוא שאין אדם מישראל נזקק לשחוט אלא אם כן יודע הלכות שחיטה, שכבר מפורסם הדבר בישראל, ואפילו אצל עמי הארץ, שהנכילה אסורה (בדק הבית להרא"ה א א), והסבירו אחרונים לפי שכל ישראל בחזקת כשרות הם (שו"ת בית הלוי ב ד, וראה שם א ב⁷. וראה ערכים הנ"ל).

בעדות

עדים שבאו והעידו בבית דין, ציוותה תורה לחתוך את הדין על פיהם, ואף שאפשר שהעידו בשקר, הואיל וכשרים הם אצלנו, מעמידים אותם על כשרותם (רמב"ם יסודי התורה ז ז).

וכתבו ראשונים שאפילו הם אנשים ריקים ופוחזים האמינתם תורה כמו שהם, וכן בעד אחד במקום שהוא נאמן (מרדכי חולין א תקעט, והגהות אשרי שם יד, וראה ערך הנ"ל), ואפילו הוא עם-הארץ (ראה ערכו), כל שיש לו דרך ארץ, והחזק שהוא עוסק במצוות ובגמילות חסדים ונוהג בדרכי ישרים, כשר לעדות (רמב"ם עדות יא ב; טושי"ע חו"מ לד יז. וראה ערך דרך ארץ).

נמצאת אומר כל תלמיד חכם בחזקת כשר עד שיפסל, וכל עם הארץ בחזקת פסול, עד שיוודע לך שהוא הולך בדרכי הישרים (רמב"ם שם ג, וטושי"ע שם), ודוקא כשיודע שהוא עם הארץ, אבל אם אין ידוע, כל ישראל בחזקת כשרים הם (לחם משנה קדוש החודש ב ב⁸).

בקידוש החודש עדות לקידוש החודש, בשעה שהיו מקדשים על פי הראייה (ראה ערך קדוש החודש), היו בראשונה מקבלים מכל אדם מישראל (משנה ראש השנה כב א; רמב"ם קידוש החודש ב ב), שכל ישראל בחזקת כשרות עד שיוודע לך שזה פסול (רמב"ם שם), ומשקלקלו המינים והיו שוכרים אנשים להעיד שראו, והם לא ראו, התקינו שלא יקבלו בית דין עדות החודש אלא מעדים שמכירים אותם בית דין שהם כשרים (משנה ובריייתא שם ב; רמב"ם שם. וראה ערך הנ"ל).

וכתבו אחרונים שאף לאחר שקלקלו המינים כל ישראל בחזקת כשרים מדין תורה, וכי מפני שוטה אחד נוציא כל ישראל מחזקת כשרות, אלא תקנת חכמים היא (טורי אבן ראש השנה שם ד"ה משלחין).

ספק רצון ספק אונס, וספק של תורה להחמיר (משמרת הבית לרשב"א ד ב). והסבירו אחרונים שמאחר שלא טענה נאנסתי, אלא לא היו דברים מעולם, אין תולים באונס (שו"ת חתם סופר אהע"ז א סט, בבאור דברי הרשב"א).

טענה נאנסתי, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שנאמנת (רא"ש כתובות ט א, בשם רבנו יונה, ורמ"א בשו"ע אהע"ז סח ז, וראה ערך טענת בתולים וערך סוטה, ושם שכן דעת רוב הראשונים), והסבירו אחרונים שאנו מעמידים אותה בחזקת כשרות (פני יהושע בקונטרס אחרון לכתובות ל ולא; נודע ביהודה תניינא אהע"ז כא בדעת הרמ"א בשו"ע שם).

• ויש חולקים וסוברים שאף אם טענה נאנסתי, אינה נאמנת, שאונס אינו שכיח ויש לו קול, ומאחר שאין כאן קול שנאנסה יש כאן רוב ורוב עדיף מחזקה (רא"ש שם).

אשת איש שנשבתה האשה שנחבשה בידי גויים על ידי נפשות - בידי גויים שנידונה למות (רש"י במשנה כתובות כו ב ד"ה על ידי), או שבעלה נידון למות והפקירה המלכות את אשתו (גמרא שם כז א) - שהיא אסורה על בעלה (ראה משנה שם כו ב, רמב"ם איסורי ביאה יח ל, וטושי"ע אהע"ז ז יא), יש מהראשונים סוברים שהדברים אמורים אפילו שבעלה ישראל - ולא כהן - שחוששים שמא נבעלה ברצון כדי למצוא חן שלא יהרגוה (תוספות שם ד"ה על ידי; טור ורמ"א בשו"ע שם, בשם יש אומרים), ואין מעמידים אותה על חזקת כשרות לומר שלא תיבעל אלא באונס (חידושי מהרי"ט כתובות ט א ד"ה ורבנו נסים); ויש מהראשונים סוברים שדוקא לכהונה היא אסורה, אבל לבעלה ישראל מותרת (רמב"ם שם; המחבר בשו"ע שם), שחזקה על אשת איש שאינה נבעלת ברצון (ריטב"א כתובות שם ד"ה ורבינו), או שהריצוי גופו מחמת אונס הוא (רמב"ן הנדפס על שם הרשב"א כתובות שם ד"ה ושוב. וראה ערך אנוסה).

על חזקת כשרות במקום מיגו, ראה ערך מגו וערך ירושה.

באיסורים

המתארח אצל אדם שאינו מכיר והביא לו יין או בשר או גבינה וחתכת דג, הרי זה מותר לאכול, ואינו צריך לשאול עליו אף על פי שאינו מכירו, אלא יודע שהוא יהודי בלבד (רמב"ם מאכלות אסורות יא כו, על פי עבודה זרה לט ב; טור יו"ד קיט, ורמ"א בשו"ע שם א), שסתם כל אדם הוא בחזקת כשר, ומותר לאכול עמו (טור שם).

ואפילו הוא חשוד למכור דברים אסורים, מותר להתארח אצלו ולאכול עמו (טושי"ע שם ב), כיון שאינו חשוד אלא למכור, שאינו חושש על לפני עור לא תתן מכשול (ראה ערך לפני עור), אבל הוא בעצמו אינו אוכל איסור, ולכן מותר לאכול עמו ממה שהוא אוכל (רש"י ע"ז שם ד"ה אין, והובא בבית יוסף שם, וש"ך סק"ה. וראה ערך חשוד).

הוחזק שאינו כשר ואינו מדקדק בדברים אלו, אסור לאכול עמו (רמב"ם שם, וראה ערך הנ"ל).

הרוצה לקנות במה דברים אמורים כשמתארח אצלו ובא לאכול מאדם שאינו מכיר משל בעל הבית, אבל כשבא לקנות ממנו, נחלקו בכך ראשונים:

חזקת כשרות. ⁸ על מי שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך ארץ שפסול לעדות, ראה ערך עם הארץ וערך פסולי עדות.

⁶ ולא הזכיר ארץ ישראל וחוץ לארץ מפני שבזמנו לא היתה ארץ ישראל רובה ישראל. ⁷ וכן כתב בדרכי תשובה א ס"ק יב בדעת הפליתי שם סק"ז שזהו

מי שהיה חבוש בבית האסורים של ישראל והבטיחוהו להוציאו, שוחטים עליו את הפסח בפני עצמו (משנה וגמרא פסחים צא א; רמב"ם קרבן פסח ה ט), שכיון שהבטיחוהו ודאי יוציאו אותו, ששארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב (גמרא שם, וראה ערך קרבן פסח). וכן ישראל שאמר ללוי כור מעשר יש לך ביד, לוי זה יכול לעשותו תרומת מעשר על מקום אחר, ואינו חושש שמא חזר בו ישראל ונתן ללוי אחר (בבא מציעא מט א; רמב"ם מעשר ז ח), ויש לו לסמוך על מה שכתוב שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב (רש"י שם ד"ה משום).

אמר לקרובו מעשה באחד שאמר להשיא בתו הקטנה לקרובו, שישיא לו בתו ואשתו אמרה להשיאה לקרובה והכריחנה בדברים עד שהסכים להשיאה לקרובה, ועד שלא הספיק האב לקבל קידושיה מקרובה, בא קרובו וקידשה בסתר, ונחלקו אמוראים:

• אביי אמר שאף לסוברים קטנה שנתקדשה שלא לדעת אביה חוששים שמא נתרצה האב (ראה ערך קדושין וערך קטנה¹⁰), כאן אין חוששים, לפי ששארית ישראל לא יעשו עולה וגו', ולא חזר בו מדיבורו (קדושין מה ב, ורש"י ד"ה לא).

• ורבא אמר טעם אחר שאין חוששים שנתרצה, שאין אדם טורח בסעודה ומפסידה, וכיון שאבי הבת טרח לעשות סעודה לשם נישואי הקרוב שלה לא מפסידה (גמרא שם ורש"י. וראה ערך אין אדם טורח כו').

יש מהראשונים שכתב הלכה כרבא (תוספות ר"י הזקן שם¹¹), ומכל מקום סומכים בקרבן פסח ובמעשר על שארית ישראל וגו' (ראה לעיל), ואף רבא יודה שם, ודוקא כאן אינו סובר כך, לפי שגם קודם לכן רצה להשיאה לקרובו אלא שעל ידי הכפייה בדברים נתרצה (ראה ספר עינים למשפט קידושין שם, וראה שם עוד חילוקים¹²).

בשליחות מי שעשה שליח לקנות לו קרקע מסויימת - לא סתם קרקע - והלך וקנאה סתם, שלא פירש לשם מי הוא קונה, כתבו ראשונים שאין השליח יכול לומר אחר כך לעצמי קניתי, שהעושה כן הרי נהג מנהג רמאות (ראה קדושין נט א. וראה ערך עני המהפך בחררה), ובודאי קנה למשל, ואינו יכול לחזור בו (ר"ן קדושין נא ב; רמ"א בשו"ע חו"מ קפג ב), כי שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב (ר"ן שם).

בספק קידושין מי שיש לו שתי בנות קטנות, שביד האב לקדשן למי שירצה, ושידך אחת מהן לאיש אחד, ולאחר זמן קיבל מאותו איש קידושין, והמקדש אמר סתם בתך מקודשת לי, ולא פירש איזו מהן קידש, כתבו ראשונים שיש לנו לומר שדעתם היה לזו ששידך, לפי ששארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב (רבינו תם בתוספות קדושין נב א ד"ה והלכתא; ר"ן קדושין נא ב¹³, וראה ערך קדושין שאין מסורים לביאה).

כשיש אומדנא חזקת כשרות שיש לכל אחד מישראל מועילה להאמין לעדים אף במקום שיש אומדנא (ראה ערכו) שהבעל דבר שהביא אותם לבית דין מסית עדים לשקר, כגון שקודם לכן הביא עדים אחרים והוכחשו, שאם הוא הוחזק לחזר אחר עדי שקר, כל ישראל מי הוחזקו לשמוע לו (רבי יוחנן ורבי אלעזר במכות ה ב, ורש"י שם, והלכה כמותם, ראה רמב"ם עדות כב ה, וטו"ש חו"מ לא ד, וראה כסף משנה שם הטעם שסתם ישראל בחזקת כשרים).

בממונות

הלוה מחבירו מי שלוה מחברו מעות ואמר לו דור בחצרי, שאם ידור בחינם הרי זה אבק ריבית כשאין החצר עומדת להשכיר (ראה ערך אבק: אבק רבית), אין אומרים שכוונתו היתה שידור בחינם, ובודאי נתכוין לומר דור בחצרי בשכר, שכל מה שאנו יכולים לתלות כדי להעמידו בחזקת צדקות - תולים (בית יוסף יו"ד קסו ד"ה ובחצר דקיימא כו').

בעסקא מי שקיבל עליו עסקא (ראה ערכו), ויצא עליו שטר על כך, והיה כתוב בו מחצה שכר ומחצה הפסד, שהוא אבק רבית (ראה ערך אבק: אבק רבית, וערך עסקא וערך רבית), אם היה המקבל - או הנותן (טו"ש יו"ד קצו כה) - אדם גדול, וידוע שלא היה עובר על איסור רבית, אנו מפרשים את הכתוב בשטר שיטול מחצה בשכר, ויהיה עליו שני שלישי בהפסד, או שיטול שלישי בריוח, ויהיה עליו מחצה בהפסד (בבא מציעא סח ב ורש"י; טו"ש יו"ד שם⁹).

ואף שכל ישראל הם בחזקת כשרות, ואין מחזיקים אותם לרשעים, כאן אין חזקה זו אלא באדם גדול, ששאר בני אדם יתכן שאינם יודעים שזהו דבר של איסור (שו"ת מהרש"ם חו"מ סי' שי); ויש שכתבו הטעם לפי שלשון השטר מוכיח שיש שם רבית, ואין מוציאים אותו מפשוטו משום חזקת כשרות אלא באדם גדול (שו"ת תורת אמת להר"א ששון קפז).

בהלוואה לוה שהחזיר למלוה את חובו, ומצא המלוה יותר מכדי שהדעת טועה, כתבו ראשונים שאינו חייב להחזיר, שאין אומרים שנתן לו בתורת רבית מאוחרת, אלא תולים שנתן לו בתורת מתנה, לפי שאין מחזיקים את הלוה שהוא רשע (מגיד משנה מלוה ולוה ד י, וראה ערך אחזוקי אינשי ברשיעי כו'); ויש סוברים שכל שאפשר לתלות ברבית ולתלות במתנה - אסור, לפי שנראה כרבית (ש"ך יו"ד קס סק"ד. וראה ערך רבית).

שארית ישראל לא יעשו עולה

הבטחה בדיבור מי שהבטיח לחברו בדיבור איזה דבר, אין חוששים שמא שינה דעתו ועבר על הבטחתו, שכן שְׁאֲרִית יִשְׂרָאֵל לֹא יַעֲשׂוּ עֹלָה וְלֹא יִדְבְּרוּ כְזָב (צפניה ג יג). וזה קרוב למושג חזקת כשרות, אבל לא הזוכר בפירוש חזקת כשרות, אלא שארית ישראל וגו', ולכן

כל עיקר דין זה, וראה ספר עינים למשפט למסכת קדושין שם בטעם הדבר שסוברים שלעולם אין חוששים לשמא נתרצה האב, וראה ערך קטנה וערך קדושין. 12. וראה מחנה אפרים שלוחין כא שהקשה למה בפסח ובמעשר סומכים על שארית ישראל, והרי הלכה כרבא. 13. וראה תוספות ור"ן שם

9. וראה ערך עסקא וערך רבית בטעם האיסור של מחצה בשכר ובחפסד, ובטעם ההיתר כשהשכר פחות מההפסד. 10. וראה שם שיש פוסקים להלכה שאין חוששים שמא נתרצה האב, אלא שכאן החשש הוא שמא אביה אמר לה בחשאי שתתקדש ונתקדשה לדעתו. 11. הרמב"ם וטו"ש ושאר פוסקים לא הזכירו

חֲזָקַת מִטְלָטְלִים¹

דבר המיטלטל שהוא ברשותו של אדם, אנו אומרים שהוא שלו

גדרה ומהותה

מהותה כל דבר המיטלטל שהוא תחת ידו של אדם, הרי הוא בחזקת שהוא שלו, ואפילו אם יבוא אדם ויערער ויביא עדים שהיה שלו, וטוען למחזיק שהפקידו אצלו או השאילו לו, נאמן המוחזק לומר אתה מכרתו לי או נתתו לי במתנה, וישבע היסת (ראה ערך שבועת הסת), ונפטר (רמב"ם טוען ונטען ח א; טוש"ע חושן משפט קלג א), ואפילו שהוא מוחזק בו שעה אחת, כל שאנו רואים שהדבר יוצא מתחת ידו, נאמן לומר לקוח הוא בידי, שסתם מי שלוקח מטלטלים מחברו, בלא עדים ובלא שטר הוא קונה (רשב"ם בבא בתרא מב א ד"ה אין להם, ראה ערך חזקת קרקעות), ואף שיש למערער חזקת-מרא-קמא (ראה ערכו) - מומן שנולד לנו ספק של מי הוא, מעמידים אותו בידי בעליו הקודמים אפילו שאינם מוחזקים בו עכשיו - שהרי הביא עדים שהדבר היה שלו, מכל מקום חזקה זו שכל מה שתחת ידו של אדם הוא שלו מוציאה מחזקת מרא קמא (שו"ת מהרי"ט חו"מ ל).

גדרה בגדר חזקה זו נחלקו אחרונים:

- יש סוברים שאין זו חזקה המבררת בתורת ודאי שהדבר הוא של זה שהוא תחת ידו, כמו כל החזקות שעל ידן אנו מכריעים את הספקות (ראה ערך חזקה), אלא גדרה הוא כחזקת-מומן (ראה ערכו), שאין להוציא מומן ממי שהוא מוחזק בו אלא בראיה ברורה, כאותה שאמרו המוציא-מחברו-עליו-הראיה (ראה ערכו), והטעם הוא אותה סברא שאמרו על המוציא מחברו: מי שכוּבּא לו ילך אצל רופא (ראה בבא קמא מו ב: דכאיב לי כאיבא כו). שו"ת חתם סופר אבן העזר פ; אור שמח מלוה ולוה ב ו, וכתב שלא עדיפה מחזקת מומן, וראה ערך חזקת מומן, ושם ביאור הסברא של מי שכוּבּא כו).
- יש סוברים שחזקה זו שכל מה שתחת ידו של אדם הוא שלו היא חזקה גמורה ככל חזקות דמעיקרא, שמעמידים את הדבר על חזקתו הקודמת בתורת ודאי (ראה ערך הנ"ל. וראה שו"ת נודע ביהודא קמא אהע"ז לז, ואבן האזל גניבה ח י, ושם טוען ונטען ח ז), והרי זו חזקה של בירור, שמה שבידו מסתמא הוא שלו (אבן האזל שם ושם).
- ויש מהאחרונים שכתבו בטעם של חזקה זו שכל מה שתחת ידו של אדם הוא שלו, שהרי זה לפי שאנו אומרים כאן-נמצא-וכאן-היה (שער משפט נ. וראה ערך כאן נמצא כו וערך שטר אם אומרים בשטר כאן נמצא כו).

כשלא טוען המחזיק כלום לא טען המחזיק כלום, כתבו ראשונים שמכל מקום המחזיק כלום המטלטלים הם בחזקתו, ואף שבקרקע אם אינו טוען כלום מוציאים מתחת ידו, שכל חזקה שאין עמה טענה אינה חזקה (ראה ערך חזקת קרקעות), במטלטלים אינו כן, שהרי אנו רואים שהוא מוחזק בהם, ואי אפשר לומר שגנבם, שאין מחזיקים סתם בני אדם לגנבים (ראה ערך אחוזקי אינשי בגנבי לא מחזיקין), ואם לא רצה להשיבו דבר, אין יורדים לנכסיו, אלא המטלטלים בחזקתו, אבל משמתיים אותו (ראה ערך שמתא), עד שיעמוד בדין עמו (עליות דרבינו יונה בבא בתרא כח ב. וראה ערך הנ"ל).

מהאחרונים יש שכתבו שאין אומרים חזקה שכל מה שתחת ידו הוא שלו אלא אם כן המחזיק טוען שהוא שלו, שאף במטלטלים חזקה שאין עמה טענה אינה חזקה (קצות החושן קלג א. וראה נתיבות המשפט קלג א).

באיסורים המקדש את האשה על מנת שיש לו מאתים זוז, שאם יש לו מקודשת (משנה קדושין ס א; רמב"ם אישות ז ב; טוש"ע אהע"ז לח יד), היינו אם ידוע בעדים שיש לו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), כתבו ראשונים שאין העדים צריכים לדעת שהם שלו, אלא די שיעידו שראו בידו, וממילא אנו אומרים חזקה כל מה שתחת ידו של אדם הוא שלו (ר"ן קדושין שם²); ויש סוברים שצריך שהעדים ידעו שהכסף הוא שלו דוקא (בית יוסף שם, בדעת הטור שחולק על הר"ן), וכתבו אחרונים בטעמם משום שחזקה זו שמה שבידו של אדם הוא שלו אינה מועילה לאיסורים (חמדת שלמה אהע"ז לא. וראה ספר המקנה קדושין שם).

במקום עדים

הביא המערער עדים שמסר החפץ למחזיק בתורת פקדון, אם אין עדים שהוא עכשיו בידו, נאמן המחזיק לומר לקוח הוא בידי, במיגו שהיה יכול לטעון החזרתו לך, שהיה נאמן, שהמפקיד אצל חברו בעדים אין צריך להחזיר לו בעדים (ר"י בבא בתרא מה, על פי סוגיית הגמרא שם באומן; ר"י בבא מציעא ט מט; טוש"ע חו"מ קלג סק"א. וראה להלן: באומן, וראה ערך פקדון³).

כשעדים מעידים שהחפץ כעת תחת ידו היו עדי פקדון וגם עדים שראו עכשיו את החפץ בידו - אפילו אם אינם אותם העדים עצמם שראו שהפקידו אצלו (דרישה רצו, וסמ"ע שם סק"ז) - אינו נאמן לומר לקוח הוא בידי (בבא בתרא מו א, ורשב"ם ותוספות שם ד"ה אי; רמב"ם שאלה ופקדון ו ד, ומגיד משנה שם; טוש"ע חו"מ קלג ב, ושם רצו א), אלא המערער נשבע שבועת היסת על טענת המחזיק (ש"ך שם עב ס"ק פז; נתיבות המשפט שם חידושים ס"ק נח), ואפילו אם מת המפקיד מוציאים היורשים מרשות המוחזק אם היו עדי פקדון ועדים שראוהו עכשיו בידו (ש"ך שם ס"ק פח).

מת המוחזק, מוציאים מן היורשים בלא שבועה (רמב"ם שם, וראה טוען ונטען ט ה; טוש"ע רצו א), אלא אם כן טוענים היורשים ברי ואומרים בפנינו מכרת או נתת לאבינו, שנשבע המערער היסת (רמב"ם טוען ונטען שם); ויש מחייבים שבועת היסת אפילו כשהיורשים טוענים שמא (ראה ב"ח סי' קלג, לדעת הגאונים שברמב"ם טוען ונטען ח א).

בדברים שאינם עשויים להשאיל ולהשכיר, אפילו באו עדים והעידו שהשאילו או השכירו זה, אין מבטלים בהם חזקתם, אלא הרי הם ככל הכלים (רמב"ם טוען ונטען ח י), וזה שהשאילו או השכירו הוא שהפסיד לעצמו, ואין דנים לו דין חלוק משאר בני אדם (מגיד משנה שם).

והטור שם. 3. באופן שאמר לו אל תחזירני אלא בעדים - ראה בחידושי רבי עקיבא איגר על השו"ע שם, ובקצות החושן שם סק"א, ובנתיבות המשפט שם סק"ג.

שלמעשה לא סמך רבינו תם על זה להתיר את השניה בלא גט. 2. וכן כתבו בלחם משנה אישות שם, ובב"ח אהע"ז שם, ובט"ז ס"ק כב, ובית שמואל ס"ק כט אף בדעת הרמב"ם

שהוציאם, אלא שראוהו נכנס ריקם והוציא כלים, והנכנס מודה שאלו הם הכלים שהוציא (סמ"ע חו"מ צ"ט ס"ק מב) - ואחר שיחזיר את הכלים חוזר ותובע את בעל הבית בכל מה שטוען, והדין יכריע ביניהם (רי"ף שבועות ז' השער העשירי; רא"ש שם ה'; רמב"ם גזילה ד' יב'; טוש"ע חו"מ צ"ד, ושם שסד ב. וראה ערך גזלן).

יש מהגאונים חולקים על עיקר הדין של נכנס לבית חברו שלא בפניו, וסוברים שהנכנס נאמן לומר על הכלים שלקח שהם שלו (גאון, מובא ברי"ף ורא"ש שבועות שם; העיטור מלוה על המשכון), שאין אדם מתחצף ליטול חפץ מחברו, אם לא שנטל רשות מחברו (עיטור שם), וראשונים דחו דבריהם (עי' רי"ף ורא"ש שם שדברי שגה הם. וראה העיטור שם שמקיים דברי הגאון וכתב שאינם שגגה).

כשנטל בפני בעל הבית, ואחר כך טוען בעל הבית שהשאל לו את הכלים, נאמן לטעון שקנה אותם ממנו, ואם היו שם הוכחות שאין הכלים לקוחים אצלו, כגון שבעל הבית הזה אינו עשוי למכור כליו, והמוחזק הוציא את הכלים טמונים תחת כנפות בגדו, אינו נאמן לטעון לקוחים הם בידי (שבועות מו ב, לגירסת רבינו חננאל ושערים דרב האי גאון; רמב"ם טוען ונטען ט ד; טוש"ע חו"מ צ"א. וראה ערך דברים העשויים להשאל ולהשכיר), אם מפני שבזה שהטמנים תחת בגדיו מוכיח שהכלים היו שאולים אצלו, והטמנים לפי שמתבייש להראות לשכניו שצריך לשאול כלים מחברו (רש"י שם ד"ה אלא), או לפי שזה מוכיח שהיה בדעתו לכפור בכלים, ולא טען לקוחים הם בידו אלא מפני שבעל הבית הביא עדים שהוא הוציאם מביתו, וראה שאינו יכול לכפור ולומר לא היו דברים מעולם (רמב"ם שם; שו"ע שם).

היתה אחת מהוכחות אלו חסרה, נאמן לטעון לקוח (שבועות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואף שאין בעל הבית הזה עשוי למכור כליו, אנו אומרים שהוצרך בעל הבית זה לכסף, ומכר את הכלים (רש"י שם לגירסתו; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

יש מהראשונים סוברים שלא אמרו שבהוכחות אלו אינו נאמן לומר לקוחים הם בידי אלא בדברים-העשויים-להשאל-ולהשכיר (ראה ערכו), אבל בדברים שאינם עשויים להשאל ולהשכיר נאמן לומר לקוחים הם בידי, אפילו אם יש כל ההוכחות הללו ששאולים הם אצלו (רש"י שם לגירסתו שהיא כגירסת שלפניו; טור שם, בשם רבי יוסף הלוי ורמ"ה, וראה שם בבית יוסף).

כשבעל הבית טען גנובים הם, אבל אם טען גנובים הם, שזה שנכנס לביתו גנבם ממנו - אינו נאמן, שאין אנו מחזיקים בני אדם כשרים לגנבים - "אחזוקי אינשי בגנבי לא מחזיקין" (שבועות מו ב; רמב"ם גניבה ה' יב'; טור חו"מ צ'; שו"ע שם דעה ב, וכתב שכן עיקר).

יש מהראשונים סוברים שבעל הבית נאמן לומר גנובים הם, אם ישנן ההוכחות האמורות למעלה כגון שבעל הבית אינו עשוי למכור כליו, וזה הוציאם טמונים (ראב"ד בהשגות על הרמב"ם שם⁵).

הוחזק הנכנס לגנב שבעל הבית נאמן לומר גנובים הם, כשישנן ההוכחות שלמעלה (ראה לעיל. רי"ף שבועות מו ב' השער השמיני ורא"ש שם; רמב"ם גניבה ה' יב'; טוש"ע חו"מ צ"א), שלא אמרו אלא שאין

נגד המחזיק

אף המחזיק עצמו אינו נאמן לטעון שהחפץ שתחת ידו אינו שלו, כגון שבא בעל חוב שלו לגבות את חובו ממטלטלים, וטען הלוה שמטלטלים אלו אינם שלו, אלא פקדון הם בידו, או שכורים או שאולים, אין שומעים לו, אלא או יביא ראיה לדבריו, או בעל חוב גובה מהם את חובו (רמב"ם מלוה ולוה א ד, ובתשובות פאר הדור קצו; ספר התרומות ה א ד; טוש"ע חו"מ צ"ט א), שכל מה שנמצא תחת ידי אדם בחזקתו שהוא שלו⁴ (מגיד משנה שם, בשם רמב"ן; טור ורמ"א בשו"ע שם. וראה בביאור הדבר באור שמח מלוה ולוה ב ו בארוכה).

בבעלי חיים

הגודרות אין להן חזקה (ריש לקיש בבבא בתרא לו א, ושם נתבאר), היינו גודרות צאן וכל דבר המהלך בדרכים ובשווקים, שיכול - המערער - לומר מעצמו נכנס, או אתה הכנסתו לביתך והחזקת בו, אין לזה חזקה, ואינו יכול לומר לקוח הוא בידי (רשב"ם שם ד"ה הגודרות).

לפיכך בהמה או חיה שאינה שמורה אלא מהלכת בכל מקום ורועה, אינה בחזקת זה שתפסה מאחר שהיא ידועה לבעלים. כיצד, הביא התובע עדים שהבהמה הזאת ידועה לו - היינו שיש עדים שהיתה שלו (טוש"ע חו"מ קלה א) - וזה התופס טוען אתה נתת לי, אתה מכרת לי - אינו נאמן, שאין היתה תחת ידו ראה, שאפשר שהבהמה הלכה מעצמה ונכנסה ברשותו, ונטל המערער את הבהמה ונשבע היסת על טענת המחזיק (רמב"ם טוען ונטען י א; טוש"ע שם. וראה טוש"ע שם עב כא).

בהמה שמורה או שנמסרה לרועה, היתה הבהמה שמורה או מסורה לרועה, בענין שאינה הולכת לבדה כלל, כגון במקום שהדרך למסור הבהמה לרועה שחרית וללקחה מידו ערבית, דינה כשאר מטלטלין, והרי היא בחזקת זה שהיא תחת ידו (בבא בתרא לו א, ורשב"ם שם; רמב"ם טוען ונטען י ב, ומגיד משנה שם; טוש"ע חו"מ קלה א), ונאמן המחזיק בשבועת היסת לומר שקנויה היא לו (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ולפיכך מי שתפס בהמת חברו שהיתה שמורה או מסורה ביד רועה, והבעלים טוענים שיצאה מעצמה ובאה אצלו, או פקדון היא בידו, או שאולה היא לו, והתופס אומר כן הוא שאינה שלי, אבל אתה חייב לי כך וכך, או אתה משכנת בידי על כך וכך, או היזקת אותי נזק שאתה חייב לשלם כך וכך, יכול לטעון עד כדי דמיה, מתוך שיכול לומר לקוחה היא בידי (רמב"ם שם ג; טוש"ע שם).

בנטל מבית חברו

ראוהו עדים שנכנס לתוך בית חברו שלא בפני בעל הבית ונטל משם כלים, אף על פי שהוציאם מגולים - היינו כדרך בני אדם הקונים חפצים - ואפילו אם בעל הבית הזה עשוי למכור את כליו, אם טען בעל הבית בגזילה לקחת אותם, והנכנס טוען ברשותך באתי, ואתה מכרת לי או נתת לי במתנה או בחוב שיש לי אצלך תפסתים - אינו נאמן, שכל הנכנס לבית חברו שלא בפניו, ונטל כלים משם והוציאם בפני עדים, הרי זה בחזקת גזלן, ולפיכך מחזיר את הכלים לבעל הבית, ואין כאן שבועה ביניהם, שהרי העדים ראו מה גזל - ואפילו לא ראו את הכלים בשעה

4. וראה משנה למלך שם שכתב שחזקה זו אינה מפורשת בגמ' כלל. 5. וראה

שם שמתפק אם כל ההוכחות צריכות או אחת מהן, ותלוי לפי הגירסות

שאם מתה האשה בחיי בעלה, הבעל נחשב כמוחזק בנכסים של אשתו, ואין טוענים בשביל היתומים, אבל אם מתה אחרי בעלה, אפילו אם היורשים טוענים כנגד היתומים, טוענים בשבילם (ש"ך שם ס"ק יח, בישוב תשובות הרשב"א, וראה שם ס"ק יא).

משרת וכיצא **בן בית - משרת וכיצא - הנושא ונותן בשל בעל הבית,** כל מה שהפקיד אצל אחרים או שנמצא בידו, הוא בחזקת שהוא שלו, ואפילו אם אין בן הבית אמיד, וידוע שלא היה לו שום דבר חוץ משל בעל הבית, ואם מת נותנים ליורשיו, אלא אם כן נודע שהדבר הוא של בעל הבית (רבנו ירוחם משרים נתיב ל א; רמ"א בשו"ע חו"מ סב, וש"ך שם ס"ק כב בשמ), ואינו דומה לאשה הנושאת ונותנת בתוך הבית של בעלה, שאשה מתוך שהיא טורחת בשל בעלה היא מורה היתר לעצמה, וחשודה לגנוב ממנו, מה שאין כן בן בית, שמשלמים לו בעד טרחתו, ואנו אומרים שמא מציאה מצא או מתנה ניתנה לו (ש"ך שם), או שאשה מתוך שיש לה שייכות בממון של בעלה, היא חשודה, מה שאין כן בן בית (סמ"ע שם ס"ק יב, וש"ך שם).

ויש חולקים וסוברים שבן בית דינו כמו אשה הנושאת ונותנת, ואינו נאמן, ולא אמרו שבן בית נאמן אלא כשאנו סמוך על שולחן בעל הבית (ב"ח שם, ובש"ך שם דחה דבריו, וראה תומים שם שהשאר בצריך עיון).

בן אצל אביו **בן אצל אביו הוא כנושא ונותן,** ואינו נאמן על דברים שהם ברשותו לומר שהם שלו (ראה תשובות הגאונים שהביא הבית יוסף חו"מ סוף סי' רצו, וש"ך שם סוף סי' סב), ואינו דומה לבן בית הנ"ל, אלא לאשה הנושאת ונותנת, לפי שאף הוא עושה בחינם, ויש לו שייכות בממון, וממילא הוא חשוד על כך (ש"ך שם לשיטתו לעיל בטעם החילוק בין בן בית לאשה).

ויש מסתפקים לומר שדוקא אם התחיל לישא וליתן בנכסי אביו בעודו סמוך על שולחנו, וידוע שלא היה לו כלום משל עצמו כשהתחיל לישא וליתן (נתיבות המשפט שם).

באומן

האומן אין לו חזקה בכלים שתחת ידו (משנה בבא בתרא מב א; רמב"ם טוען ונטען ט א; טוש"ע חו"מ קלד א), היינו בעלי אומניות שמוליכים להם לביתם כלים לתקנם, כגון צבעים או כובסים או חייטים וכיצא (רשב"ם שם ד"ה האומנין), והוא דבר שאותו אומן רגיל לתקן (רשב"ם שם מו א ד"ה תיובתא; רא"ש שם מו; טוש"ע שם), כגון בגד לצבע לצבוע, וטלית לכובס וכיצא (רשב"ם שם).

והדברים אמורים בין בכלים העשויים להשאל ולהשכיר, ובין בשאר כלים, כיצד, ראה כליו ביד האומן, והביא עדים שיודעים שהיו שלו, וטוען לתקנם נתתם לך, והאומן אומר לא באו לידי אלא במכירה או במתנה, אף שמסרם לו שלא בפני עדים, בעל הכלים נאמן, ומוציאים אותו מיד האומן, וישבע בעל הכלים היסט על טענתו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), וכן אפילו אם מסרו לו בפני עדים, ולא פירש שמסרו לו בשביל לתקנו, אין האומן נאמן לומר שנמסר לו בתורת מכירה, שמן הסתם מסרו לו כדי לתקנו (תוספות שם מה א ד"ה אבל; רא"ש שם; טור שם, וראה שם בפרישה); ויש מן הראשונים סוברים שאפילו אם אין עדים שיודעים שכלים אלו

מחזיקים אנשים לגנבים, וזה הרי מוחזק ועומד הוא מקודם (רי"ף שם ורא"ש שם), ודינו כטוען שאולים הם (טור שם; שו"ע שם וראה סמ"ע וש"ך שם).

בנשים

במעות או מטלטלים מעות או מטלטלים שנמצאו ביד האשה, היא אומרת שבמתנה ניתנו לה - ויש להם דין נכסי-מלוג (ראה ערכו), שהגוף שלה והפירות לבעל (ראה ערך אין קנין לאשה בלא בעלה, וערך נכסי מלוג) - והוא אומר ממעשי ידיך הם, שהם שלי (ראה ערך בעל), הרי זו נאמנת (רמב"ם אישות כב ל; ספר התרומות ד ו; טוש"ע אבן העזר פה יב), ואין לבעלה עליה אלא חרם סתם על מי שטוען שקר (רמב"ם שם; טוש"ע שם) כשטוען שמא, או שבועת-היסת (ראה ערכו) כשטוען כרי (בית יוסף שם; חלקת מחוקק שם ס"ק כז; בית שמואל שם ס"ק כה. וראה ערך חרם, וערך שבועת הסת).

אמרה של פלוני אמרה האשה מעות הללו שבידי של פלוני הן, נחלקו ראשונים: יש סוברים שאינה נאמנת, שכל מה שנמצא בידי האשה הרי זה בחזקת הבעל לפירות (רמב"ם בבא בתרא נא ב⁶); ויש סוברים שנאמנת, במיגו שהיתה יכולה ליתן אותן למי שתרצה (תוספות שם ד"ה קבל; רמ"א בשו"ע אהע"ז פו א).

הלוח מאשתו לוח מאשתו, ואחר כך גירשה - וכל שכן שלא גירשה (רמ"א בשו"ע אהע"ז פו ב) - אין לה עליו כלום, ואין צריך לשלם לה (בבא בתרא נא א; רמב"ם מלוה ולוה ב ח; שו"ע שם חו"מ קכו א), שכל המעות הנמצאות בידה של האשה הרי הן בחזקת בעלה, אלא אם כן הביאה ראייה שהן מנדונייתה (רמב"ם שם; טור חו"מ שם בשמו; שו"ע שם ושם).

בנושא ונותן בתוך הבית

האשה שהיתה נושאת ונותנת בתוך הבית, אינה נאמנת לומר על המטלטלים שברשותה שהם שלה - שנפלו לה מבית אביה (ש"ך חו"מ סב סק"א) - אלא אם כן הביאה ראייה לדבריה (טור שם סב, בשם הרמ"ה, ע"פ בבא בתרא נב ב בשטרות והוא הדין במטלטלים; שו"ע שם א); ויש חולקים וסוברים שלא אמרו שהנושאת והנותנת בתוך הבית אינה נאמנת אלא בשטרות הכתובים על שמה, שאין תפיסת השטרות ראייה, שהממון ביד אחרים והשטרות נגזרים אחרי הממון, אבל במטלטלים - נאמנת (ספר התרומות מט טז, ושער נא ה בשם ה"ר נתן בה"ר מאיר, וראה ש"ך שם סק"ה).

מתה האשה מתה האשה, כתבו ראשונים שטוענים בשביל היתומים שהדברים היו שלה (שו"ת הרשב"א תתקט, והובא בדרכי משה אהע"ז פו, וכן כתב בשו"ת ריב"ש קסט), ובמקום אחר כתבו שאין טוענים בשביל היתומים שהיו שלה (שו"ת הרשב"א ג קצג, והובא בבית יוסף שם סוף פו, וראה שם בדרכי משה שהתשובות אלו סותרות זו את זו).

ויש שכתבו להשוות הדברים, שכשהבעל טוען כרי נגד היתומים, אין טוענים בשבילם, אבל כשטוען שמא נגדם, טוענים בשבילם, ודוקא כשהיא בחיים אינה נאמנת אפילו כשטוען שמא (בית שמואל שם ס"ק טז בישוב סתירת ב' התשובות⁷); ויש שכתבו לחלק בענין אחר,

פלוני אין הבעל יכול להוציאן מידו. 7. וראה ישועות יעקב שם פירוש הארוך

והשיטות לעיל. 6. וראה שם שכתב בשם הרי"י מיגאש שאם כבר נתנתו לאותו

רבינו ירוחם שם, בשם רשב"א והסכים לו), והדבר תלוי בראיית בית דין ואין לו שיעור מסויים (רשב"א שם).

אומן שירד ירד האומן מאומנותו, הרי הוא כשאר כל אדם, ויש לו מאומנותו חזקה (ברייטא בבבא בתרא מז א; רמב"ם טוען ונטען ט ג; טוש"ע חו"מ קלד ה), ואפילו בכלים שבאו לידו בעודו אומן (תוספות שם ד"ה ירד בפירוש ב; רא"ש שם ג נ; טוש"ע שם), ונחלקו בכך הפוסקים:

- יש סוברים שהדברים אמורים אפילו בלא שהו הכלים ביד האומן אחר שירד מאומנותו זמן רב יותר מהרגילות (דעה א בשו"ע שם, לפירוש התומים שם סק"ג), מפני שיש לו מיגו שיכול לומר שבאו לידו אחר שירד מאומנותו (תומים שם).

- יש סוברים שלא אמרו אלא אם הכלים נשתהו בידו אחר שירד מאומנותו זמן שאין דרך להניח כל כך בבית האומן אחר שירד מאומנותו (תוספות ורא"ש וטור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים), אבל אם לא נשתהו כל כך - אינו נאמן, אפילו כשאין עדים שמסר לידו בתורת אומנות, ואינו נאמן במיגו, שזהו נגד חזקה, שחזקה שמסתמא הגיעו לידו בהיותו אומן (תומים שם לדעה זו וכתב שזה דוחק).

- יש שכתבו בדעת ראשונים שאף הם לא אמרו שדוקא כשנשתהו בידו נאמן, אלא כשיש עדים שבאו לידו בתורת אומנות וראוהו אחר כך בידו, שאף שאין לו מיגו, כיון ששהה כל כך זמן אנו אומרים מסתמא החזירו ואחר כך קנאו ממנו, כשהיה כבר מתוקן, אבל אם אין עדים שמסר לידו בתורת אומנות, נאמן אפילו כשלא שהו אצלו כל כך זמן, במיגו שהיה יכול לומר עכשיו לקחתי ממך (תומים שם סק"ד, בדעת תוספות ורא"ש וטור).

- ויש מהראשונים סוברים שלא אמרו אומן שירד מאומנותו נאמן, אלא בכלים שבאו לידו אחר שירד מאומנותו, אבל כלים שבאו לידו בעודו אומן, אינו נאמן כלל (תוספות שם בפירוש א, להבנת באור הגר"א שם קג סק"ג).

בן האומן - שהוא עצמו אינו אומן (רשב"ם ד"ה אבל; טוש"ע שם) - יש לו חזקה (רבי יוחנן בבבא בתרא מז א;

רמב"ם טוען ונטען ט ג; טוש"ע חו"מ קלד ו), והוא שבא בטענת עצמו, ואומר שהוא עצמו קנאו מהמערער, אבל אם טוען שירשו מאביו, הרי הוא כאביו, ואין לו חזקה (גמרא שם; טוש"ע שם), ואפילו טען שירשו מאביו, אם אמר בפני הודה המערער לאבי שמכרו לו - נאמן, במיגו שהיה יכול לומר שהוא עצמו קנאו ממנו (גמרא שם, ותוספות ד"ה כגון; שו"ע שם, וסמ"ע ס"ק יג).

טען בפני הודה לו - או שהוא עצמו קנאו מהמערער (ראה רמ"א בשו"ע שם, וב"ח וסמ"ע ונתיבות המשפט סק"ג) - שנאמן, יש סוברים שהרי זה דוקא בכלים שנשתהו בידו זמן יותר משהדרך להניח אצל בן האומן אחר מיתת אביו, אבל אם לא נשתהו בידו כל כך אינו נאמן (תוספות שם; שו"ע שם בשם יש אומרים); ויש סוברים אפילו בלא נשתהה כל כך זמן נאמן (דעה א בשו"ע שם. וראה תומים שם).

היו של בעל הבית, אם יש עדים שראו עכשיו את הכלים אצל האומן, והאומן מודה שהיו של בעל הבית, וטוען שמכרם לו, אינו נאמן (ברמב"ם בכל הדפוסים; נאמן, ואם אינו טעות סופר רצונו לומר בעל הבית נאמן, ובטור בהעקת לשונו: אין האומן נאמן, וכן הוגה על הגליון ברמב"ם [כתב יד אוקספורד מ"ס תקמח]).

אבל אם אמר לא היו דברים מעולם ושלי הוא הכלי, נאמן האומן, אם לא הביא בעל הבית עדים שהכלי הזה ידוע לו (רמב"ם שם, בשם יש גאונים שדנו, וסיים ודין זה פלא הוא בעיני; חידושי ר"י מיגש לבבא בתרא מה א, בשם יש מי שמפרש ונוטה להסכים לו).

כשלא ראו כמה דברים אמורים שראו עדים את הכלים ביד האומן - בשעה שתבעם בעל הבית ממנו (ראה סמ"ע סק"א) - אבל אם לא ראו עדים את הכלים ביד האומן, אלא טען נתתי לך לתקן, והאומן אומר החזרתיו לך ומכרתו לי, או נתת לי במתנה - או לקוח הוא בידי משעה ראשונה (רמ"א בשו"ע שם, וסמ"ע סק"ו) - האומן נשבע היסת ונפטר, מתוך שיכול לומר לא היו דברים מעולם (חידושי ר"י מיגש לבבא בתרא מה א; רמב"ם טוען ונטען ט ב; טוש"ע חו"מ קלד א). ואפילו מסרו לתקן בעדים, האומן נאמן כשלא ראו הכלי עכשיו בידו, מתוך שיכול לומר החזרתיו לך, שהמפקיד אצל חברו בעדים אין צריך להחזירו בעדים (ראה ערך פקדון), לפיכך נשבע האומן היסת ונפטר (רמב"ם שם; טוש"ע שם ב).

יש מן הראשונים סוברים שאפילו אם לא ראו את הכלים ביד האומן, וגם אין עדים שמסר לו את הכלים, אין האומן נאמן במיגו שהיה יכול לומר לא היו דברים מעולם, או החזרתיו לך (ר"י בבא בתרא שם, להבנת הרמב"ן בחידושי ובמלחמות שם, וכתב שכן דעת רבינו תם ושהוא האמת; ראב"ה [כתב יד אוקספורד, צילום במכון התלמוד השלם] סי' אלף יז בשם ר"י ור"י); ויש שנתנו טעם לדבר שאין האומן נאמן במיגו, שהוא מפני תיקון העולם, שאם לא כן לא יהיו בעלי בתים מצויים אצל האומנים, שייראו למסור להם את כליהם לתקן כדי שלא יכפרו אחר כך (רמב"ן וראב"ה שם לדעה זו).

כלים ששהו ביד האומן זמן רב אפילו שהיו הכלים ביד האומן כמה שנים, יש מהראשונים סוברים שאין לו בהם חזקה (ראשונים בבא בתרא מז א וב; רבינו ירוחם נתיב כט ד, בשם יש מי שכתב, והביאו בבית יוסף חו"מ סוף סי' קלד; טוש"ע שם א), אם מפני שאנו אומרים ששכחם אצלו, או שמא שכח ביד מי נתן את הכלי, או שכיון שבא ליד האומן בתורת פקדון, אינו משתמש בו, ואין בעל הבית חושש למחות (ראשונים שם).

ויש חולקים וסוברים שדוקא בדבר שרגיל להניח אצל חברו לכמה שנים, כגון עבד שרגיל להניחו אצל אומן ללמדו אומנות, אין לו חזקה, אבל טלית וכלים וכיוצא בהם, מאחר ששהו ביד האומן זמן ארוך יותר מדרך בני אדם להניחם אצל אומן, יש לו בהם חזקה (רשב"א שם מז א ד"ה מדקנתי, ושיטה מקובצת שם בשמו;

חִזְקַת מָמוֹן¹

ממון שיש לנו ספק של מי הוא, אין מוציאים אותו מידי המוחזק בו

הפרקים:

- גדרה ומקורה
- בדררא דממונא
- המוחזק
- כששניהם מוחזקים
- בספק בשטר ובזמן
- בספק בביטול המקח
- במקום רוב, חזקה ועוד
- מוחזק בממון שאינו שלו
- במוחזק בדבר שכנגד הדמים
- בהקדשות, מצוות ואיסורים

גדרה ומקורה

גדרה ממון שיש לנו ספק של מי הוא, אין מוציאים אותו מידי המוחזק בו, אפילו כשחזקתו אינה הוכחה שהממון שלו (ראה להלן: בדררא דממונא. וראה ערך חזקת מטלטלים), אלא המוציא מחברו עליו הראיה (ראה ערכו. בבא קמא מו א ועוד), ועליו להביא עדים לברר את הספק (רש"י גיטין מח ב ד"ה המוציא).

וכן בספק אם חייב לחברו ממון, אין מוציאים מידו, אלא מעמידים הממון על חזקתו, היינו בחזקת בעליו (כתובות יב ב, ורש"י שם יב ב ד"ה מאי, ושם עה ב ורש"י, ושם עו א).

מקורה אמר רבי שמואל בר נחמני: מניין למוציא מחברו עליו הראיה, שנאמר **מִי בְעַל דְּבָרִים יִגַּשׁ אֲלֵהֶם** (שמות כד יד), יגיש ראיה אליהם (בבא קמא מו ב), והוא התובע (רש"י בבא קמא שם ד"ה בעל).

רב אשי אמר שסברא היא, שמי שכואב לו הולך לבית הרופא (בבא קמא שם).

במקום שאין כתבו אחרונים, שלהלכה שאין מוציאים ממון אפילו כשהרוב מסייע לתובע (ראה ערך אין הולכים בממון אחר הרוב), וכן אפילו כשטען התובע ברי והנתבע שמא (ראה ערך ברי ושמא. וראה להלן: במקום רוב, חזקה ועוד), למדו חזקת ממון מן המקרא, לפי שסברת רב אשי אינה שייכת במקום רוב או ברי ושמא (פני יהושע גיטין שם).

כשהספק רק בחזקת טענות בעלי הדין לא היה ספק לבית דין, והדבר עומד בחזקת הנתבע, כתבו אחרונים שפשוט מסברא שהמוציא מחברו עליו הראיה, ולדברי הכל אין צריך לימוד על כך (תורת חיים בבא קמא מו ב).

חזקה שאינה מבררת כתבו אחרונים שחזקת ממון אינה מבררת את הספק, אלא שאי אפשר להוציא מידי המוחזק (פני יהושע כתובות עו ב, ורש"י ד"ה כלה; קונטרס הספיקות א ה - ו; נתיבות המשפט לד ס"ק טו, עה סק"ד; שו"ת חתם סופר אהע"ז א פ).

בעלות מכח • יש סוברים שכשמעמידים את הממון בחזקתו, כודאי ממון הוא נחשב אצלו (ראה שו"ת הרמ"ע מפאנו פ בחזקת מרא קמא), ואף שיתכן שאינו שלו, אנו דנים בו כאילו הוא שלו (קונטרס הספיקות שם, ושערי יושר ה א בדעתו), שלא אסרה תורה משום גזל מה שבדיני ממון הוא שלו (קונטרס הספיקות שם ו, ושערי יושר שם בארוכה)².

• יש מי שכתב שרק הזכות להשתמש בו היא שלו, אבל בכל מה

שמסתעף מעצם קנין הממון עדיין הדבר בספק (שערי יושר שם ח).

• יש מי שכתב שאין הממון שלו בודאי, אך אינו חושש משום גזל, לפי שלא אסרה תורה ספק גזל, ומכל מקום אם אין הספק עתיד להתברר, זוכה בממון מצד יאוש הבעלים (תשובת נתיבות המשפט בשו"ת חמדת שלמה או"ח ב).

• ויש מי שכתב שלדעת הסוברים שאם תפס מן המוחזק מוציאים מידו (ראה ערך תפיסה), חזקת ממון מבררת שהדבר של המוחזק (ישועות יעקב חו"מ כה).

ספק ממון תפס התובע את הממון והזיקו או אכלו, כתבו שנתפס ואינו בעין אחרונים שאף לסוברים שאין תפיסה מועילה (ראה ערך הנ"ל), אינו חייב לשלם, שחזקת ממון אינה מבררת, ואין להוציא ממנו מספק (דברי חיים דיני תפיסה ג, ואמרי בינה דיני יום טוב כא ו, ודיני הלואה עז, על פי כנסת הגדולה יו"ד סא הגהות בית יוסף מד בשם דמשק אליעזר), ויש חולקים (פתח הבית מו סוף ענף ו. וראה ערך חזקת מרא קמא: בדמי הדבר).

חזקה בקרקעות אף קרקע שנולד בה ספק של מי היא, מעמידים אותה בחזקת המחזיק בה (ראה כתובות כ א, והיינו כל שאין חזקת מרא קמא. וראה בבא בתרא לב ב והלכתא כותיה דרבה בארעא, ורשב"ס ותוספות שם. וראה קצות החושן פב ס"ק יג).

היתה ידועה שהיא של אדם אחר, וספק אם יצאה ממנו, מעמידים אותה בחזקתו (כתובות שם בבר שטיא, ותוספות שם ד"ה ואוקי; בבא בתרא שם, לדעת התוספות שם; רשב"ס בבא בתרא קה ב ד"ה דהתם; תוספות בבא מציעא קג א ד"ה פרדיסל) - בחזקת מרא קמא (חזקת הבעלים הראשונים אפילו כשאין הממון בחזקתם. ראה ערכו) - לפי שקרקע בחזקת בעליה עומדת, שקרקע אינה נגזלת (רשב"ס שם).

אבל החזיק בה המחזיק שלש שנים ולא מיחו בו הבעלים הראשונים, וטוען שלקחה מהם, שמעמידים אותה בידו (רמב"ם טוען ונטען יא ב, על פי בבא בתרא כח א; טוש"ע חו"מ קמ ז. וראה ערך חזקת קרקעות), כתבו ראשונים שיצאה מחזקת בעלים הראשונים ועומדת בחזקת המחזיק, והמערער הוא המוציא מחברו ועליו הראיה (עליות דרבונו יונה בבא בתרא עמ' קח; רמב"ן בבא בתרא כח א; ריטב"א שם; ר"ן שם. לדעת רבי ישמעאל שלמדים חזקת שלש שנים משור המועד³, וכן כתב ברשב"א בבא בתרא לב ב ד"ה א"ל, אף להלכה).

בדררא דממונא

ספק בלא טענותיהם נולד הספק מעצמו (ראה ערך דררא טענותיהם דממונא, ושם עוד פירושים בדררא דממונא) **נחלקו תנאים:**

3. וראה ערך חזקת קרקעות שיש אומרים שהטעם מפני ששתיקת הבעלים

חזקת ממון. 1. יד, טורים פא - קלג. 2. וראה ערך ספק ממון טעמים אחרים.

ד"ה ומאי שנא; ר"ף בבא קמא כ א, ורא"ש שם ה א; ריטב"א בבא בתרא לה א ד"ה ומ"ש; רמב"ם נזקי ממון ט ב, ושם ג ו, ומכירה כ יג; טוש"ע חו"מ רכג א, או שאף סומכוס מודה כשהנתבע מוחזק (מאירי בבא מציעא ק א, בדעת הר"ף והרמב"ם. וראה באור הגר"א חו"מ רכג סק"א, בדעת הרמב"ם שם, ושו"ע שם ב בשם יש מי שאומר);

• ויש פוסקים כסומכוס שממון המוטל בספק חולקים, ואין מעמידים בחזקת ממון (רשב"ם בבא בתרא צב א ד"ה לשחיטה, ושם קסו ב ד"ה תיקו, וראה רש"י בבא מציעא פ א ד"ה תרווייהו, ותוספות שם ד"ה ואי; הגהות אשר"י בבא קמא ה א ד"ה פרה. וראה ספר המקח כ, ובמשפטי שבועות ה ו).

בירושת בכור בכור שהיה מוחזק בממון שיש בו ספק אם בכור נוטל בו פי שנים (ראה בבא בתרא קכו א, במלוה שעמו. וראה ערך ירושת הבכור), נוטל הבכור ממנו חצי חלק בכורה (בבא בתרא שם; רמב"ם נחלות ג ה; טוש"ע חו"מ רעה ז), ואף לדעת חכמים תקנת חכמים היא שחולקים (תוספות שם ד"ה ובמלוה). ויש מפרשים הטעם, לפי שהבכור והפשוט שניהם באים לירש מכח המת, וכיון שאין הבכור יכול לטעון טענת ברי שזכה בו, בחזקת שניהם הוא עומד (יד רמה שם צד).

וכן בספק אם ראובן הוא היורש או שמעון, שהם חולקים (ראה בבא בתרא קנח ב, וראה ערך ירושה), כתבו ראשונים שהרי זה אפילו האחד מוחזק בנכסים (רא"ש יבמות ד ח; טוש"ע אבהע"ז קסג א), שכיון שהנכסים היו בחזקת המת ושניהם באים בטענת ספק, ואם הוא כדברי האחד אין לשני זכייה בהם, הרי זה ספק וספק וחולקים (רא"ש שם).

המוחזק

שותפים בית ועליה של שנים שנפלו, ואין ידוע אלו אבנים של בעל הבית ואלו של בעל העליה - חולקים בשוה (בבא מציעא קטז ב; רמב"ם שכנים ד ב; טוש"ע חו"מ קסד א), ואפילו נפלו לרשות אחד מהם, לפי ששותפים אין מקפידים (בבא מציעא שם; טור שם), אלא כל אחד מפקיר רשותו לחברו להניח שם חפציו, ולכן גם ברשותו הם (רש"י שם ד"ה לא), וחצרו של כל אחד מהם כחצר של שניהם (ר"ן ונמוקי יוסף בבא מציעא שם, בשם הרשב"א).

וכתבו אחרונים שכל זה דוקא בשותפים, שהשאלה קיימת כל זמן השותפות ואפילו אין החפץ מונח, אבל הפקיד חפץ אצל חברו, אף על פי שחצר הנפקד מושאלת למפקיד (ראה ערך פקדון), בעל החצר מוחזק (נתיבות המשפט קסד סק"ז. וראה ערך חצר).

חזקה במעשה היה רכוב על גבי בהמה, הרי הוא מוחזק בה (ראה קנין בבא מציעא ב א, ושם ח ב, ורמב"ם טוען ונטען ט ז, ושו"ע חו"מ קלח א), וכן אם מנהיג את הבהמה (ראה בבא מציעא שם, ורמב"ם וטוש"ע שם), ואף על פי שאינו אוזח בה אלא מכישה במקל או מנהיגה בקול, מאחר שזהו מעשה קנין בבהמה (ראה ערך משיכה. נתיבות המשפט שם סק"ב).

תפיסה הראויה היה תפוס בממון באופן שאילו בא לקנותו בכך אין לקניו זה מעשה קנין, כתבו ראשונים שאינו נחשב מוחזק בו (תוספות בבא מציעא ח ב ד"ה או דילמא; רמב"ן בספר הזכות על הר"ף

המחליף פרה בחמור וילדה, וכן המוכר שפחתו וילדה, זה אומר קודם שמכרתי ילדה והולד שלי, וזה אומר אחר שלקחתי ילדה והולד שלי - לדעת סומכוס חולקים (בבא מציעא ק א)⁴, ולדעת חכמים רואים ברשות מי עומדת, והמוציא מחברו עליו הראיה (שם)⁵.

מוחזק בבעלי • יש מהראשונים מחלקים, שאם הלוקח מוחזק וטוען שמא, אין חזקתו מועילה, לפי שהגדרות -

בעלי חיים - אין להן חזקה (ראה בבא בתרא לו א. וראה ערך חזקת מטלטלין: בבעלי חיים), אלא שאם טוען ברי, כיון שיש ספק בדבר בלא טענותיהם, אין להוציא מידו (תוספות בבא מציעא ק א ד"ה וליחזי), או שהדברים אמורים בבהמה המסורה לרועה שיש בה חזקה (ראה ערך הנ"ל, שם. ריטב"א שם ד"ה וליחזי תירוץ א).

• ויש סוברים שלא אמרו שהגדרות אין להן חזקה אלא כשאין לו אלא טענת חזקה, אבל כאן שהפרה ודאי קנויה לו, ויש ספק גמור לפנינו על הולד, אף בגדרות הוא מוחזק (ריטב"א שם תירוץ ב; ר"ן שם)⁶.

מקרים נוספים מחלוקת זו נחלקו סומכוס וחכמים בכמה מקומות, אם ממון המוטל בספק חולקים, או שהמוציא מחברו עליו הראיה:

• שאל מחברו פרה ושכר ממנו פרה, ומתה אחת מהן, ואין ידוע אם היא השאולה וחייב, או השכורה ופטור (ראה ערך שואל ועוד שוכר. בבא מציעא צז ב, ופירוש המשניות לרמב"ם ח ב).

• שור שנגח פרה ונמצא עוברה בצידה, ואין ידוע אם קודם ילדה, או שמחמת הנגיחה הפילתו, לסומכוס משלם רבע נזק לולד (בבא קמא מו א), שהתם משלם חצי נזק (ראה ערך תם ועוד קרן), וחולקים (רש"י שם ד"ה ורביע)⁷.

• שור שרדף אחר שור, זה אומר שורך הזיק, וזה אומר בסלע לקה, או שרדפוהו שנים, תם ומועד, הניזק אומר מועד הזיק וחייב בנזק שלם, והמזיק אומר תם הזיק ואיני חייב אלא חצי נזק (בבא קמא לה ב, וראה שם עוד ספיקות).

לסומכוס שניהם בטעמו של סומכוס כתבו ראשונים שממון המוטל במוחזקים בספק הרי זה כאילו שניהם מוחזקים בו (תוספות בבא מציעא צז ב ד"ה לימא).

טענותיהם בברי נחלקו אמוראים בדעת סומכוס:

או בשמא • יש סוברים שאף שהתובע והנתבע טוענים ברי, אמר סומכוס יחלוקו (רבי חייא בר אבא בבא קמא לה ב, ורבה בר רב הונא בבא מציעא ק א);

• ויש סוברים שלא אמר אלא כשהתובע טוען ברי והנתבע שמא (רב פפא בבא קמא שם), שהורע כחו (רש"י שם ד"ה רישא דקאמר), או כששניהם טוענים שמא (רבא בבא מציעא שם).

טען הנתבע ברי והתובע טען שמא, לדברי הכל מודה סומכוס שאין מוציאים מידו (בבא קמא שם, ורש"י ד"ה רישא נמי).

להלכה להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כחכמים שהמוציא מחברו עליו הראיה (רבינו חננאל בבא קמא לה ב; תוספות בבא קמא מו א ד"ה המוציא, ובבא בתרא לה א

מוחזק. ראה קצות החושן רכג סק"ב ונתיבות המשפט שם סק"ה בדעת השו"ע שם. וראה ערך תפיסה. 7. כשהפרה עומדת באגס. ראה ערך חזקת מרא קמא.

מוכיחה שמכרה למחזיק. 4. ראה להלן שיש סוברים שלא נחלק סומכוס אלא בחזקת מרא קמא. 5. וראה להלן אם זה דוקא כשטוען ברי. 6. היינו שאין חזקת מטלטלין, שתשמש כראיה שלקחם, אבל כשיש ספק לפנינו נחשב

(שער משפט שם בדעת תוספות בבא מציעא צו ב ד"ה לימא וקטו ב ד"ה לימא, אבל נחל יצחק צא שם ענף ה דחה).

בספק בשטר ובזמן

שטר חוב שיש בו ספק אם נפטר מהחוב, נחלקו ספק איבדה כתובתה תנאים מי נקרא מוחזק:

אשה שקינא לה בעלה - שאמר לה בפני עדים אל תסתרי עם איש פלוני - ונסתרה (ראה ערך השקאת סוטה), ומת בעלה, ואי אפשר להשקותה מי סוטה לברר אם נטמאה (ראה ערך הנ"ל), וספק אם איבדה כתובתה (ראה ערך כתובה וערך סוטה) - בית שמאי אומרים נוטלת כתובתה, ובית הלל אומרים מתוך שאינה שותה אינה נוטלת כתובתה (סוטה כד א ועוד), שבית שמאי סוברים שטר העומד לגבות כגבוי הוא (סוטה כה א ועוד), ובעל השטר מוחזק בנכסים, ויורשי הבעל הם התובעים, ועליהם להביא ראיה (רש"י שם); ובית הלל סוברים שאינו כגבוי (סוטה שם ב), והיא התובעת, ועליה להביא ראיה (רש"י שם).

הלכה כבית הלל (רמב"ם סוטה ב ז). יש מהראשונים שפסק הלכה כבית שמאי (מרדכי יבמות נב), ותמחה עליו ונדחו דבריו (ראה בית יוסף חו"מ סז, וב"ח חו"מ יב, וש"ך שם ס"ק יז ועוד).

היה לבעל השטר טענת מיגו (ראה ערכו), לדברי הכל ספק בשטר כשיש טענת מיגו או רוב נקרא מוחזק, כגון המוציא שטר חוב על חברו שחייב לו מנה, שאם הביא הלוה עדים שפרע לו מנה, השטר בחזקת פרוע (ראה שבועות מב א. וראה ערך שטר חוב), מכל מקום אם לא היה הפרעון בפני עדים, נאמן המלוה לומר חוב אחר פרע לי, במיגו שהיה יכול לומר לא היו דברים מעולם (שבועות שם; רמב"ם מלוה ד ט; טוש"ע חו"מ נח א).

ואף לסוברים שאין אומרים מיגו להוציא (ראה ערך מגו: מיגו להוציא) - לפי שחזקת ממון עדיפה (קצות החושן פב סק"ט) - במקום שיש לו שטר אין זה להוציא אלא להחזיק (שו"ת הרשב"א ב רנד, ובתשובות המיוחסות לרמב"ן ק), ששטר העומד לגבות כגבוי (סמ"ע פב ס"ק מה; תקפו כהן קל; כנסת הגדולה חו"מ פב כללי מיגו נז, על פי תוספות בבא בתרא לב ב ד"ה והילכתא. וכן הוא בקצות החושן פב סק"ח וסק"י, ושם פג סק"ח), ואף שהלכה שאינו כגבוי, היינו כשרצה להוציא על ידי השטר בלבד, אבל כשיש לו מיגו, כגבוי הוא (כנסת הגדולה שם, וקצות החושן יב סק"א ופג שם).

בספק בביטול המקד

שכיר מרע שנתן כל נכסיו לאחרים, שאמדו חכמים דעתו שעל מנת כן נתנם שאם יעמוד מחוליו יחזור אליו (ראה בבא בתרא קמו ב ורשב"ם, וראה ערך מתנת שכיר מרע), והיה ספק אם יש לו עוד נכסים - אינו יכול לחזור בו (ראה בבא בתרא קמח ב, ורמב"ם זכיה ח כ, וטוש"ע רג, וראה ערך הנ"ל). וכתבו ראשונים הטעם, שאין מבטלים מעשיו שעשה בקנין גמור אלא על ידי אומדנא ברורה (עליות דרבנו יונה שם; רא"ש שם ח כא), וכשאנו מסופקים אין כאן אומדנא ברורה (שיטה מקובצת שם), ואין ספק מוציא מידי ודאי (מחנה אפרים צדקה ד; חזון איש אה"ע מט ס"ק יב).

ויש מהראשונים חולקים וסוברים שאפילו כשהמתנה גמורה

כתובות מג א, ור"ן שם; קונטרס הספיקות ח א, בדעת תוספות ורא"ש כתובות פה א, ושכן כתב הריב"ש. וראה שערי יושר ה טו שהאריך בגדר הדיון, ולכן החזיק בשטר הכתוב על שם חברו וטוען שקנאו, להלכה שאין שטרות נקנים במסירה אלא בכתיבה ומסירה (ראה ערך קנין שטרות) - אינו נאמן, שכיון שאין תפיסתו קנין, אינו מוחזק אלא בנייר (רמב"ן בספר הזכות ור"ן שם).

תפיסה בספק וכן אם היה רכוב על גבי בהמה, אינו נחשב למוחזק קנין בה אם אינו ראוי לקנותה ברכיבתו (תוספות בבא מציעא ח ב ד"ה או דילמא. וראה ערך מטלטלים וערך משיכה).

וכן אמר לחברו משוך בהמה זו וקנה כלים שעליה במכר או במתנה, שספק אם קנאם (ראה בבא מציעא ט ב), מעמידים בחזקת מרא קמא (רא"ש בבא מציעא א כד; וראה טוש"ע רב יד), לפי שאם אינה משיכה לקנות אף תפיסה אין כאן, ונמצאת אף חזקתו מסופקת (קונטרס הספיקות שם ב), מלבד במציאה ובהפקר, שתפיסת ספק מועילה כנגד אחר שאין לו טענה (ראה רא"ש שם, וטוש"ע שם יג).

וכן אם מכר מטלטלים, והיו בכליו של לוקח ברשות מוכר או בכליו של מוכר ברשות לוקח, שספק אם קנאם בתורת חצר (ראה בבא בתרא פה ב, וראה ערך חצר), מעמידים בחזקת מרא קמא, לפי שאם אינו קונה אף חזקת ממון אין לו (קונטרס הספיקות שם, בדעת רמב"ן במלחמות בבא בתרא שם).

כשניהם מוחזקים

שנים או חזים שנים או חזים בטלית, וכל אחד טוען אני מצאתיה, שחולקים בה (ראה בבא מציעא ב א, וראה ערך ספק ממון), כתבו ראשונים ששניהם מוחזקים בה בשוה (תוספות שם ד"ה וזה, בשם ריב"ם; תוספות הרא"ש שם ד"ה זה וד"ה וזה), או שכל אחד מוחזק בחציה (רמב"ן בבא מציעא ו א ד"ה מדקאמרין), לפיכך כשאמר זה כולה שלי וזה חציה שלי, שזה נוטל שלשה חלקים וזה נוטל רבע (ראה בבא מציעא שם), אין הטוען חציה שלי נאמן במיגו שהיה יכול לטעון כולה שלי, לפי שאין אומרים מיגו להוציא, שעל החצי שהם דנים עליו זה מוחזק בו כמו זה (תוספות שם; תוספות הרא"ש שם. וראה רמב"ן וריטב"א שם ⁸).

שנים אדוקים וכן המלוה והלוה שאדוקים בשטר חוב מקויים, המלוה אומר הוצאתי להיפרע בו ממך ⁹, והלוה אומר פרעתי וממני נפל - יחלוקו (בבא מציעא ז א; רמב"ם מלוה יד יד; טוש"ע חו"מ סה טו), שהמלוה שמחזיק במקצת השטר הוא כמוחזק במקצת החוב (דברי משפט שם סא א, על פי שו"ת הרשב"א ב רנד).

ברי ושנא שנים או חזים וטען האחד ברי והאחר שמא, כתבו בשנים או חזים (ראה להלן: במקום רוב וכו', וראה ערך ברי ושנא), אבל כששניהם או חזים - ברי עדיף, כיון שאין לאחד מהם חזקת ממון גמורה (רמב"ן בבא בתרא לד ב, וריטב"א בבא מציעא ב ב, ושער משפט קלח סק"י, ונחל יצחק צד ד בדעתם), שהרי אף חברו מוחזק עמו (נחל יצחק שם ענף ה), והוא שתפסו בשפת הבגד, אבל אם תפסו כל אחד מחצית הבגד, כל אחד מוחזק גמור על מה שבידו (שער המשפט שם; נחל יצחק שם ענף ח, וצב ו ענף א).

ויש שכתבו בדעת ראשונים שאף בשנים או חזים אין ברי עדיף

אחרים. 9. כן הוא ברמב"ם ובשו"ע, אבל בגמרא ובטור כתוב: ממני נפל

8. וראה שם שמסקנתם שאומרים מיגו ואף להוציא, וראה ערך מגו טעמים

כנגד חזקת ממון עדיפה מחזקת הגוף, ואין מוציאים ממון בחזקת הגוף (מאירי כתובות יב ב, וראה להלן דברי הראשונים על רוב עם חזקה. וראה שו"ת מהרי"ט חו"מ כ, ואה"ע"ז מ, וראה שב שמעתא ד פרקים ד-ט בדעת רש"י ותוספות), שהרי אין הולכים בממון אחר הרוב, וכל שכן אחר החזקה (רמב"ן במלחמות כתובות כב א; שו"ת לחם רב קמו; פני יהושע כתובות עה ב ד"ה טעמא).

ולכן האשה שהתאלמנה או התגרשה, היא אומרת בתולה נישאתי וכתובתי מאתים, והבעל או יורשיו אומרים, אלמנה נישאת וכתובתך מנה (ראה ערך אלמנה וערך כתובה), אין לה אלא מנה (כתובות טז א; רמב"ם אישות טז כה; טוש"ע אה"ע"ז צו טו), ואין מעמידים אותה על חזקתה ובתחילה בתולה היתה (רש"י שם), שאין הולכים אחר חזקת הגוף במקום חזקת ממון (ראה כתובות עה ב ורש"י לדעת רבי יהושע, ושם טז א שאף רבן גמליאל אינו חולק בברי וברי).

היו לתובע רוב וחזקה, מוציאים הממון מן המוחזק (תוספות ישנים כתובות טז א; בעל המאור ורמב"ן במלחמות על הר"ף שם ה ב; רמב"ן ורא"ה ור"ן בשם הרשב"א, ותוספות ר"י ומאירי כתובות טז א, וריטב"א שם י א), ויש שכתבו בטעם הדבר שכיון שיש רוב נחשבת טענת המוחזק לטענת שמא, וברי ושמא ברי עדיף כשחזקת הגוף מסייעתו (ראה תוספות ישנים שם, וראה פני יהושע שם לתוספות ד"ה כיון).

ויש מהראשונים סוברים שמחלוקת תנאים בדבר: לרבן גמליאל חזקת הגוף עדיפה, ולרבי יהושע חזקת ממון עדיפה (רש"י ותוספות כתובות עה ב, ופני יהושע ד"ה טעמא בדעתם, ושיטה מקובצת שם בדעת רש"י; פני יהושע שם, ושם לו א, לתוספות ד"ה החרשת בדעת רש"י שם לו א, ותוספות שם בשם ר"י לדעתו. ומפרשים דברי רבן גמליאל אף בלא ברי ושמא), והלכה כרבן גמליאל (כתובות יב ב). ואף שאין הולכים בממון אחר הרוב, חזקת הגוף עדיפה (ראה חזון איש אה"ע"ז פב ס"ק יב), או שאפילו אם הרוב עדיף כשהוא נגד החזקה, אבל כשאינה נגד הרוב - החזקה עדיפה (פני יהושע כתובות עו ב לתוספות ד"ה כל שנולד).

אף לדעה זו לרבן גמליאל חזקת הגוף מוציאה מחזקת ממון דוקא כששניהם טוענים שמא, אבל טענו שניהם ברי אין מוציאים על ידי חזקת הגוף (שם טז א, וראה פני יהושע שם).

במקום הכחשת עדים חזקת ממון במקום הכחשת עדים, כגון שנים מעידים על שטר שהוא פסול, ושנים מעידים שהוא כשר, שמעמידים הממון בחזקת בעליו (ראה כתובות כ א, וראה ערך הכחשה), כתבו ראשונים שאפילו לסוברים בתרי ותרי - שנים נגד שנים - שהוא ספק דאורייתא, ואין מעמידים על חזקה קודמת (ראה ערך הנ"ל), מכל מקום אין מוציאים מהמוחזק (רמב"ן בבא מציעא ו א ד"ה ואפשר, וכעין זה בריטב"א כתובות שם בשם רמב"ן).

כנגד חזקת העידו שנים על אחד שנפסל לעדות בעבירה (ראה ערך כשרות פסולי עדות), ושנים אחרים אמרו לא עשה עבירה זו:

• יש מהראשונים סוברים שאין מוציאים ממון בעדותו (רמב"ם עדות יב ג; טוש"ע חו"מ לד כח), ואין מעמידים אותו על חזקת כשרות (ראה ערכו). ר"ף כתובות כב א. וכן כתב בשו"ת רבי עקיבא איגר קלו בדעת הרמב"ם וטוש"ע הנ"ל, שחזקה כנגד חזקה היא, ואין עושים מעשה להוציא ממון, או לפי שחזקת ממון עדיפה (רמב"ן שם ור"ן שם ומאירי שם, שני פירושים). ולדעה זו אם אין עדותו להוציא ממון סומכים עליה (שו"ת רבי עקיבא איגר קלו; שער משפט לד ס"ק טו).

והאומדנא מסופקת אין מוציאים מידו, לפי שגדול כחה של חזקת ממון, שאפילו ספק אומדנא מועיל להחזיק את הממון בחזקת בעליו (תרומת הדשן שכא, בטעם האור זרוע בבא בתרא ט קפד, בשם רבינו ברוך מארץ יון, וכן דעת הרמב"ם זכ"ה ט יט, וטוש"ע רנ ג), ולא אמרו שאינו יכול לחזור בו, אלא מפני שיש הוכחה שלא כל הנכסים נתן, מאחר שנתנם בקנין, שעל כל נכסיו אין שכיב מרע צריך קנין (ראה קצות החושן שם ס"ק יא בשם הרשב"א, וראה שם עוד בשם נמוקי יוסף. וראה ערך מתנת שכיב מרע).

חוב כתובה המקדש אשה ונמצא עליה אחד מהמומים הפוסלים בספק מקודשת בנושים, או אחד מהנדרים שדרך בני אדם להקפיד עליהם, שהיא ספק מקודשת (ראה כתובות עג ב, וטוש"ע אה"ע"ז לט ה. וראה ערך קדושין), וצריכה גט מספק, אינה גובה כתובתה, שספק ממון להקל, שהמוציא מחברו עליו הראיה (כתובות שם, ורש"י ד"ה גב).

במקום רוב, חזקה ועוד

כנגד רוב הולכים באיסורים אחר הרוב, אבל אין הולכים בממון אחר הרוב (ראה בבא בתרא צב א מחלוקת רב ושמואל, והלכה כשמואל, ראה ערך אין הולכים בממון אחר הרוב), אלא אחר המוחזק (תוספות בבא בתרא כג ב ד"ה חוץ), שכיון שהמיעוט מצטרף עם חזקת ממון, אין הולכים אחר הרוב (תוספות בבא קמא כז ב ד"ה קמ"ל).

ואף על פי שרוב עדיף מחזקה דמעיקרא (ראה ערך רוב), חזקת ממון עדיפה יותר, לפי שאמרו בה המוציא מחברו עליו הראיה, ורוב אינו ראיה (תרומת הדשן שם). וראה שם אריה שם, שרוב אינו ודאי. וראה ערך הנ"ל), או לפי שחזקת ממון שהיא עכשיו, עדיפה מחזקה דמעיקרא שאינה אלא מכח מה שהיה מקודם (שב שמעתא ד כד). לפיכך אם אין חזקת ממון המתנגדת לרוב, הולכים אחר הרוב אף בממון (תוספות בבא קמא שם, ובבא מציעא כג א ד"ה והא, ובבא בתרא שם; רמב"ן בבא בתרא כג ב ד"ה רוב; ר"ן בבא מציעא כד ב ד"ה מי; תרומת הדשן שם).

וכן אין הדברים אמורים אלא כשהחזקה של המוחזק היא ודאית, אבל אם יש ספק בעצם החזקה, שאם נלך אחר הרוב איננו מוחזק כלל, הולכים אחר הרוב (שב שמעתא ד ז, וקצות החושן רנח א).

כנגד חזקת מטלטלים שנולד בהם ספק, מעמידים אותם בחזקת מרא קמא (ראה ערכו), היינו מי שהיו בעליהם מקודם, אבל אם הם עכשיו ברשות אחר, אין מוציאים אותם מחזקתו (בבא מציעא ק א, וראה ערך חזקת מרא קמא: במקום מוחזק), אלא אם כן יש ספק בחזקתו, שאז מעמידים בחזקת מרא קמא (שו"ת מהרי"ט א קנא. וראה לעיל: המוחזק, בספק קנין).

כנגד הודאת הודה הנתבע - חייב לשלם (תוספתא בבא מציעא א י; בעל דין גיטין מ ב, ועוד, וראה ערך הודאת בעל דין), ואינו יכול שוב לחזור בו (נמוקי יוסף על הר"ף בבא מציעא ב א ד"ה אינו).

האומר נתתי דבר זה לפלוני, והלה אומר לא נתת לי, והיה המקבל מוחזק - יש מהאחרונים סוברים שכיון שיש כאן הודאה נגד הודאה, מעמידים הדבר בחזקת המוחזק (קצות החושן פה סק"ט); ויש חולקים, כיון שבמצמו הודה שאינו שלו, אין חזקת ממון מועילה ומעמידים את הדבר בחזקת מרא קמא (נתיבות המשפט שם סק"ד¹⁰).

גדול לכל דבר, בחזקת גדול הוא אף להוצאת ממון (שו"ת בית אפרים אהע"ז קל).

• יש סוברים שאין מוציאים ממון על פי חזקה דרבא (שיטה מקובצת בבא בתרא שם, בשם הרא"ש), ואין המכירה קיימת אלא אם כן בדקוהו בחייו ונמצא שיש לו סימנים (שו"ת הרא"ש לג ה).

• יש סוברים שאף בדיקתו אינה ראייה, שמא הביא סימנים אחר המכירה (רשב"ם ורמב"ן וריטב"א בבא בתרא קנד א), שבמקום חזקת ממון אין סומכים על חזקה דהשתא אף אם מסייעת לה חזקה דרבא (נודע ביהודה מהדורה קמא חו"מ ד; שו"ת רבי עקיבא איגר ז).

כנגד ברי ושמא חזקת ממון העומדת נגד ברי ושמא, שהתובע טוען ברי והנתבע טוען שמא, שלהלכה אין ברי עדיף (ראה ערך ברי ושמא), הרי זה לפי שחזקת ממון של הנתבע עדיפה מברי של התובע (קצות החושן נט סק"א); ויש סוברים שאם אין לו גם חזקת מרא קמא, ברי ושמא ברי עדיף (דרוש וחינוך לרבי עקיבא איגר בבא מציעא כא ב ד"ה ויש לו).

מוחזק בממון שאינו שלו

דמי פדיון בכור דמי פדיון בכור
התערב ומת ושהתערב ומת
אין מוציאים מספק מידי המוחזק, אפילו כשהממון ממה נפשך אינו שלו:

שתי נשים, של שני אנשים, שילדו שתייהן בכור והתערבו, ונתנו האבות כל אחד בפדיון בכור חמש סלעים לכהן אחד, ואחר כך מת אחד מן הבנים בתוך שלשים יום, שהכהן צריך להחזיר לאביו של זה שמת (ראה בכורות מח ב, וראה ערך פדיון הבן), יכול הכהן לדחות כל אחד מהם ולומר לו לא שלך מת, אלא אם כן יכתבו האבות הרשאה זה לזה (שם; רמב"ם בכורים יא כו; טוש"ע יו"ד שה כט. וראה ערך הרשאה).

שני יוסף בן שני יוסף בן
שמעון שהלוי שמעון שהלוי
וכן שני אנשים ששם יוסף בן שמעון שהלוי לאחד, ונמצא אצל הלוי שובר על שטר אחד שנפרע, לכל אחד יכול לומר שטרך הוא הפרוע (בבא בתרא קעג א ורשב"ם; רמב"ם מלוה כד ח; טוש"ע חו"מ מט ז. וראה ערך שני יוסף בן שמעון).

שכיב מרע שכיב מרע
שאמר תנו שאמר תנו
ליוסף בן שמעון ליוסף בן שמעון
שכיב מרע שאמר תנו מאתים דינר ליוסף בן שמעון, והיו שם שני יוסף בן שמעון, שניהם חולקים בשוה (תוספתא בבא בתרא יא ז, וראה רמ"א חו"מ רג כט, ובש"ך ס"ק לט).

ממון שנדון בכל שנים שהיו מריבים על ספינה העומדת בים, זה אומר דאליה גבר שלי היא, וזה אומר שלי היא, ובא אדם שלישי וחטפה - בלא טענה (ראה רשב"ם בבא בתרא לה ב ד"ה אין מוציאין, ועלויות דרבנו יונה שם עמ' קסב) - נחלקו אמוראים:

• חכמי נהרדעא אמרו אין מוציאים אותה מידו, שמא אף להם אין חלק בה, מאחר שהם מכחישים זה את זה (בבא בתרא לה ב ורשב"ם);

• ורב אשי אמר מוציאים אותה ממנו, הואיל ולא טען כלום (בבא בתרא שם, ורשב"ם שם). הלכה כרב אשי (טוש"ע חו"מ קלט ב, וראה רמב"ם טוען ונטען טו ד שהביא דין זה בקרקע, וכן הוא בטוש"ע קמו כב).

גזל ליה או קנה גזל אחד מחמשה בני אדם, וכל אחד טוען ממני מאחד מחמשה גזלת, שלדעת רבי טרפון מניח הגזלה ביניהם ומסתלק (יבמות קח ב, וראה ערך גזל), לא יוכל לדחות לכל אחד

דהשתא ואפילו שלא במקום חזקת ממון. 12. ראה ערך גדול, ושם שיש

• ויש מהראשונים חולקים וסוברים שמעמידים אותו על חזקת כשרות (הלכות גדולות עדות; רבינו חננאל הובא במלחמות ובר"ן כתובות שם; תוספות שם בשם ר"י; בעל המאור שם), שחזקת כשרות עדיפה מחזקת ממון (רמב"ן שם בדעת רבינו חננאל).

כנגד חזקה דהשתא הכותב נכסיו לאחרים, הוא אומר שכיב מרע הייתי, ועמדתי מחוללי והנני חוזר בי (ראה ערך מתנת שכיב מרע), ומקבל המתנה אומר בריא הייתי ואינך יכול לחזור בך, נחלקו תנאים:

• רבי יעקב אומר על המקבל להביא ראייה (בבא בתרא קנג ב. וכן דעת חכמים שם א לדעת רב הונא שם קנד א), ואף לסוברים שהולכים אחר חזקה דהשתא (ראה ערך חזקה ב), ועכשיו בריא הוא, אין מעמידים אותו על חזקתו, לפי שמעמידים הממון על חזקתו (קדושין עט ב), והנותן הוא המוחזק (רשב"ם בבא בתרא קנד א ד"ה רבי מאיר), שחזקת ממון עדיפה (ריטב"א בבא בתרא שם ד"ה קמיפלגי; שו"ת מהרי"ט א קכח וח"מ ח. וראה בבא בתרא קנג ב, ורשב"ם שם בדעת אב"י), או לפי שחזקה דהשתא זו גרועה היא משאר חזקות, שהיא עשויה להשתנות (שו"ת הר"ן סו, הובא בבית יוסף יו"ד רא, ובשב שמעתתא ג יא. וראה ערך חזקה ב).

• רבי מאיר ורבי נתן סוברים, שאם בריא הוא עכשיו, עליו להביא ראייה ששכיב מרע היה (רבי נתן שם קנג ב, וגמרא שם קנד א בדעת רבי מאיר. וכן דעת חכמים שם קנג א לדעת רב חסדא ורבה בר רב הונא שם קנד א), שהולכים אחר חזקה דהשתא (רשב"ם שם קנד א ד"ה רבי מאיר. וראה שם קנג א וב, ורשב"ם שם בדעת רבה).

וכן להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שעל המקבל להביא ראייה (רי"ף בבא בתרא שם; מאירי בבא בתרא קמו ב; קצור פסקי הרא"ש בבא בתרא שם בדעת הרא"ש, וראה בית יוסף וב"ח רכא שהקשו עליו; רמב"ם זכיה ט כב; טור ורמ"א חו"מ רנא ב), שחזקת ממון עדיפה (שו"ת מהרי"ט שם ושמ"י¹¹); ויש פוסקים שאם בריא עכשיו, על הנותן להביא ראייה (רשב"ם שם קנג ב ד"ה תולים; הגהות מיימוניות זכיה ט כב, בשם הראב"ן וראב"ה, ורבינו מאיר; אור זרוע בבא בתרא שם קצט).

כשהמקבל לדעת הסוברים שעל המקבל להביא ראייה, אם היתה מוחזק המתנה מטלטלים והיו בידי המקבל, המקבל נאמן, במיגו שהיה יכול לומר שלי הם (רמב"ם זכיה ט כג; טור ורמ"א חו"מ רנא ב).

ואם אין לו מיגו, כגון שיש עדים שמחמת מתנה זו באו לידו, על המקבל להביא ראייה (כסף משנה שם כב בדעת הרמב"ם; ש"ך שם סק"ו בדעת הטור והרמ"א), כיון שאם זו מתנת שכיב מרע הרי אינה קונה אלא לאחר מיתה, ונמצא שלא יצאה מרשות הנותן (ש"ך שם); ויש שכתב שכיון שיש עדים שמחמת מתנה זו באה לידו, חזר הנותן להיות המוציא מחברו, ועליו הראיה, מאחר שהמטלטלים ברשות המקבל (מגיד משנה שם).

כנגד חזקה דרבא קטן בן שלש עשרה שנה ויום אחד, שחזקה שהביא סימנים וגדול הוא¹² - והיא נקראת "חזקה דרבא" על שם אומרה - ומכר נכסיו ומת, וטוענים יורשיו שקטן היה ואין המכירה כלום:

• יש סוברים שהדין עם הלקוחות (תוספות בבא בתרא קנד ב ד"ה ועוד; רמב"ם מכירה כט טז, וראה בית יוסף רלה יז), לפי שחזקה דרבא מועילה להוציא ממון (מתנה אפרים אישות א; נודע ביהודה מהדורה קמא אהע"ז סא), ועדיפה מרוב (נודע ביהודה שם), או שכיון שהוחזק

11. וראה קצות החושן קיב סק"ו שסובר שלהלכה אין הולכים אחר חזקה

עומדת, כמו שגבאה הוא (גמ' שם ורש"י) והמלוה נקרא מוחזק (בעל התרומות ג ו, והובא בש"ך קטו ס"ק לג).

דמי דבר היוצא מהמוחזק בתקנת חכמים היה הדבר עומד לצאת מן המוחזק, אבל לא מן הדין אלא מתקנת חכמים, ויש ספק בדמים שחברו חייב לשלם לו בעד הדבר, הרי זה נקרא מוחזק, ועל חברו להביא ראיה, כגון לקח קרקע סמוך למצר חברו, שיש רשות לבן המצר ליתן דמים ללוקח ולסלק אותו (ראה ערך בר מצרא), וטען הלוקח לי הוזילה ואתה צריך לתת לי כפי שוויה, והמצרן אומר שכך היה מוכרה לכל אדם, כתבו ראשונים שעל המצרן להביא ראיה (רא"ש בבא מציעא ט כד; טוש"ע חו"מ קעה ז) ¹³, ואין אומרים שמאחר שבין כך המצרן מסלקו על הלוקח להביא ראיה, אלא הקרקע ברשות לוקח, ותקנת החכמים אינה אלא לאחר שכבר באה לרשותו, ואין להוציא ממנו (רא"ש שם).

דמי שכירות בית השכיר ביתו לחברו, המשכיר אומר בעשרה זוז השכירתי לך, והשוכר אומר בחמשה - המשכיר נאמן, לפי שקרקע בחזקת בעליה עומדת (מרדכי בבא מציעא, הובא בדרכי משה ש"י, וברמ"א שם ב, וש"ך שם סק"ה. וראה ערך חזקת מרא קמא וערך שכירות).

בהקדשות, מצוות ואיסורים

מוחזק שהקדיש ספק ממון שאחד מוחזק בו, ועמד והקדישו, כתבו ראשונים שאפילו לדעת הסוברים שאם תפסו האחר אין מוציאים מידו (ראה ערך תפיסה), כיון שהקדישו המוחזק חל ההקדש, ואפילו תפסו אחר כן השני, אין ההקדש מתבטל (ראה תוספות בבא מציעא ו ד"ה והא חכא, בדין כל דאליס גבר (ראה ערכו), וראה סמ"ע קלח ס"ק יד שהוא הדין בספק ממון, וראה אמרי בינה דיני דיינים מ בכל חזקת ממון, וראה ש"ך שם סק"ט), אם מפני שהקדשו מספק, וספק איסור להחמיר (דברי חיים חזקת קרקעות ו), או מפני שאף אם לפי האמת אינו שלו, יש לו שם בעלים לעשות בחפץ כאדם העושה בשלו, ואף לכלותו, ואנו קוראים בו 'אֵיִשׁ כִּי יִקְדַּשׁ אֶת בֵּיתוֹ' (ויקרא כז יד), שדרשו בו: מה ביתו שלו, אף כל שלו (ראה בבא סח ב ועוד, וראה ערך דבר שאינו שלו: בהקדש).

מוחזק באתרוג • קנה אתרוג והיה ספק בדין אם נקנה לו, והלוקח לענין דין לכה מוחזק, לדעת הסוברים שאם תפסו המוכר מוציאים מידו (ראה ערך תפיסה), הרי זה כממון שלו, ויוצא בו ידי חובתו אף ביום ראשון של סוכות שצריך שיהיו הארבעה מינים שלו (ראה ערך נטילת לולב), ולדעת הסוברים שאין מוציאים מידו, אינו יוצא בו, לפי שאין חזקת ממון מועילה להחשיב האתרוג כממון ודאי של המוחזק (שו"ת חמדת שלמה חו"מ ו).

• ויש מצדדים לומר שאין זה תלוי בדין תפיסת השני, שאפילו לסוברים שאין מוציאים מידו, כיון שבידו לעשות בו כחפצו, ואף להקדישו (ראה לעיל מחלוקת), נחשב כשלו לענין אתרוג (אמרי בינה דיני יום טוב כא ז. וראה כסף משנה בכורות ב ו). וכן להיפך, אף לסוברים שמוציאים מידו, כיון שאם יזיקנו המוכר או יאכלנו לא יצטרך לשלם, שעכשיו הוא המוחזק לסוברים כן (ראה לעיל: גדרה), אין זה קרוי שלו לענין אתרוג (אמרי בינה שם ו).

בעלות בחזקת ממון קידש אשה בממון שזכה בו על ידי חזקת ממון, לקידושי אשה

ולומר לא ממך גזלתי, מפני שעל חפץ בעין לא אמרו שיכול לדחות (נתיבות המשפט עו סק"ד), או לפי שעשה איסור קנסוהו (שער משפט קלט סק"ב). והוא הדין כשהגזול עצמו אומר גזלתי מאחד מכם ואיני יודע ממי (ראה שם ושם).

וכן אמר לשנים לויתי מאחד מכם ואיני יודע ממי, והם אינם תובעים אותו, צריך להניח ביניהם והם יחלוקו (ש"ך עו סק"ז טו), וכן כתבו ראשונים שאם לקח מאחד מחמשה בני אדם ואינו יודע ממי, מניח דמי המקח ביניהם ומסתלק (רמב"ם מכירה כ ב; טוש"ע חו"מ רכב ב).

ויש חולקים וסוברים שבחוב של הלואה יכול לדחות לכל אחד, שאין כאן חפץ בעין, אלא חיוב הגוף לשלם (נתיבות המשפט שם; שער משפט עו סק"ג. על חיובו לצאת ידי שמים ראה ערך דיני שמים).

ברי ושמא כשהממון אינו שלו בשמא ושמא, אבל כשהתובע טוען ברי והנתבע שמא, מוציאים מידו (ראה ש"ך חו"מ צא ס"ק יב, בדעת הרמב"ם מלוה ט ה), ואין הוא כאומר איני יודע אם נתחייבתי לך, שאין אומרים בו ברי עדיף (ראה לעיל: במקום רוב, חזקה כו'. וראה ערך ברי ושמא), לפי שכאן אין להעמיד את הממון בחזקתו, שהרי סוף סוף הוא חייב בודאי, ובזה אומרים ברי עדיף (ש"ך שם וצב ס"ק יד).

וכתבו אחרונים שכן הדין לענין רוב, שאף שאין הולכים בממון אחר הרוב (ראה לעיל שם), במקום שהוא ודאי חייב, והספק למי, הולכים אחר הרוב (שם אריה קונטרס רוב וספק בממון יד).

במוחזק בדבר שכנגד הדמים

משכון שביד המלוה מלוה שהוא מוחזק במשכון, והלוה מוחזק במעות ההלוואה, נחלקו ראשונים מי מהם נחשב למוחזק, שזה שכנגדו ייחשב כמוציא מחברו ועליו הראיה:

• יש סוברים שהמשכון שעומד להחזרה כמי שהוחזר הוא, והמלוה הוא המוציא מחברו (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן פד; מהרי"ק צד; שו"ע חו"מ עב כג, וראה דעה א ברמ"א שם יח);

• ויש סוברים שהמלוה נאמן (שו"ת הרשב"א א תתקצח ואלף מ; רמ"א שם יח, בשם יש אומרים; ש"ך שם ס"ק קט, בדעת הרמב"ם מלוה יג ג, ומגיד משנה שם, ובדעת בעל התרומות מט ב), מאחר שבעל חוב קונה משכון (ראה ערך משכון), הרי הוא מוחזק בו, והלוה הוא המוציא מחברו (שו"ת הרשב"א אלף מ), ואף שיש סוברים שאין בעל חוב קונה משכון שבשעת הלואתו (ראה ערך משכון), מכל מקום הוא מוחזק בו לענין שנאמן עליו עד כדי דמיו בלא מיגו (ש"ך שם ס"ק קט), ועוד שהוא קנוי לו לכמה דברים, כגון לקדש בו את האשה (באור הגר"א שם ס"ק קיג).

חזקת המלוה וכן בעל חוב שבא לגבות מקרקע היתומים והיה בשבח שהשיחו שם שבת, יתומים אומרים אנו השבחנו ואין לבעל חוב לגבות השבח אלא בנתינת דמים, ובעל חוב

אומר אביכם השביח - על היתומים להביא ראיה (בבא מציעא קי ב; רמב"ם מלוה כא ז; טוש"ע חו"מ קטו ד. וראה ערך אפותיקי), לפי שבין כך בעל חוב נוטל את הקרקע (רש"י שם), וכיון שהקרקע לגבייה

(מגיד משנה שם), ולא אמרו שאין הולכים בממון אחר הרוב אלא בישראל גמור (מאירי שם).

ספק בחזקת הממון ויש שפירש בדעת ראשונים אלה, שדין זה שגוי משלם לעולם נזק שלם למדוהו ממה שנאמר: רָאָה וַיִּתֵּר גִּוִּים (חבקוק ג' ו'), שדרשו: ראה שבע מצוות שנצטוו בהן בני נח ולא קיימון, עמד והתיר ממונם לישראל (בבא קמא לח א. וראה ערך בן נח וערך גוי), הרי זה מדין הפקר (קצות החושן רנח סק"א), וכיון שספק לנו אם הוא מוחזק - אין חזקתו כלום (שם, ובשב שמעתתא ד' ז. וראה לעיל: כנגד רוב).

גזל הגוי ויש שפירשו שלדעתם אין לגוי חזקת ממון כלל והפקעת הלוואתו בכל מקום (רי"ט אלגזי בכורות ב טז, וראה קונטרס הספקות ו' ד), לפי שלדעתם גזל הגוי מותר מן התורה (ראה ערך גזל הגוי מחלוקת בדבר), אבל לסוברים להלכה שגזל הגוי אסור מן התורה יש לגוי חזקת ממון (רי"ט אלגזי שם), או שמכל מקום כיון שהוא ספק הרי זה כהפקעת הלוואתו שמותר במקום שאין חלול השם (תשובות רבי מרדכי מ"מ דק"ק לבוב בסוף ספר ברוך טעם), ועוד שאין האיסור בגזל הגוי אלא שירחיק הישראל עצמו מהרגל גזילה (תשובות ברוך טעם שם).

ויש שפירש הטעם שאין לגוי חזקת ממון לפי שחזקת ממון אינה אלא כשיש חזקה שכל מה שתחת יד אדם הרי הוא שלו (ראה ערך חזקת מטלטלים. שערי יושר שער ה טו, וראה לעיל: בדברא דממונא), וכיון שגוי חשוד על הגזל (ראה ערך גוי), אין מה שהממון נמצא ברשותו עושה אותו למוחזק (שערי יושר שם).

כתבו אחרונים שהדבר תלוי אם כשתפסו האחר מוציאים מידו, ולסוברים שמוציאים מידו - מקודשת, שהממון שלו, ואם תפסו השני וקידש בו - אינה מקודשת, ולסוברים שאין מוציאים מידו, קידושי שניהם ספק (קונטרס הספיקות א ח).

ויש שכתבו שאפילו אם אין מוציאים מידו, מכל מקום אם קידש בו הראשון בעודו מוחזק בו - מקודשת, שעל ההשתמשות בפועל הוא בעלים ודאי, וכן אם תפסו השני וקידש בו מקודשת, כיון שאין מוציאים מידו, והרי הוא עכשיו כבעלים (שערי יושר ה ח. וראה ערך תפיסה אם לתופס יש חזקת ממון), ולסוברים שמוציאים מידו, ותפסו השני וקידש בו, ספק מקודשת, לפי שאם באמת ממונו הוא, יכול לקדש בו אף על פי שהראשון בעלים ודאי על ההשתמשות (שערי יושר שם).

בגוי

חזקת ממון של ספק גוי (ראה ערכו), כגון אסופי (ראה ערכו) שנמצא בעיר שיש בה גויים (ראה ערך אסופי), כתבו ראשונים שאם רוב העיר גויים - נדון כגוי גם לענין ממון, שאם נגח שורו לשור של ישראל, בין תם בין מועד, משלם נזק שלם (תוספות יומא פה א ד"ה לא; שיטה מקובצת כתובות טו ב, בשם הרמב"א והרשב"א ועוד; מאירי קדושין עג ב; מגיד משנה איסורי ביאה טו כו. וראה ערך גוי), ואף על פי שאין הולכים בממון אחר הרוב, מכל מקום כיון שמטעם רוב אנו מחזיקים אותו לגוי שוב אין לו חזקת ממון (ראשונים הנ"ל בשיטה מקובצת כתובות שם).

ויש שהוסיף טעם, שהוא עצמו מסופק אם הוא גוי או ישראל

חִזְקַת מְרָא קָמָא

ממון שנולד לנו ספק של מי הוא, מעמידים אותו בידי בעליו הקודמים אפילו שאינם מוחזקים בו עכשיו

ס"ק לג. וראה קונטרס הספיקות שם, ונחל יצחק נט ב, ושערי תורה ב כב ב, ושערי יושר ה יד), ואין הדבר ברור שהוא שלו, אלא סברא היא, שאי אפשר להוציא ממנו מספק (ראה בבא קמא מו ב, וראה שו"ת חתם סופר שם). בקרקעות חזקת מרא קמא אמורה בין במטלטלין (ראה בבא מציעא ק א, וראה להלן), ובין בקרקע, אם נולד ספק אם מכרה (ראה יבמות לא ב ועוד, וראה להלן).

יש שכתבו בדעת ראשונים שחזקת מרא קמא בקרקעות עדיפה מבמטלטלין, והרי זה כמו שהבעלים מוחזקים ממש (תומים קיצור תקפו כהן ע, בדעת רשב"ם, וראה להלן דעות החולקים).

בספק מכירה

ספק בולד אם המחליף פרה בחמור וילדה, וכן המוכר שפחתו נולד קודם המכירה וילדה, ואין ידוע אם ילדה לפני המכירה או אחריה, נחלקו תנאים:

- לדעת חכמים על הלוקח להביא ראיה, לפי שאנו מעמידים את הוולד בחזקת מרא קמא, היינו המוכר (ראה בבא מציעא ק א ורש"י), ואפילו אינה ברשות אחד מהם, שעומדת באגם או בסימטא (בבא מציעא שם, ראה שם בתוספות ד"ה הא מני, ורא"ש שם ח יח, וטושי"ע חו"מ רכג א), או ברשות הרבים (תוספות שם ד"ה וליחזו).

גדרה

ממון שהיה בודאי של ראובן, ונולד בו ספק אם הוא עדיין שלו, או שהוא של שמעון, מעמידים אותו בחזקת מרא קמא - הבעלים הקודמים - היינו בחזקת ראובן, ועל שמעון להביא ראיה כדין המוציא מחברו (בבא מציעא ק א ועוד. וראה ערך המוציא מחברו עליו הראיה).

- יש מהאחרונים סוברים שהוא כחזקה דמעיקרא או כחזקת ממון (ראה ערך חזקה (ב)), שכל דבר שנולד בו ספק, מעמידים אותו בחזקת הדין שהיה עליו לפני שנולד הספק, וכך ממון מעמידים אותו בחזקת בעליו שהיה לפני שנולד הספק (פני יהושע בבא מציעא ו ב ד"ה והא; נתיבות המשפט פח סק"ד; שב שמעתתא ד כד, וראה קצות החושן רפ סק"ב; שו"ת חתם סופר אה"ע"ז פ ד"ה חזקה שניה; שו"ת באר יצחק יו"ד יח, וראה שו"ת רבי עקיבא איגר קלו ולז, בדעת הר"ן קדושין ה ב. וראה קונטרס הספיקות א ה, ושם ד ח, ואמרי בינה שחיטה כד ודיינים נ, ואחיעזר יו"ד לו).

- ויש סוברים שאינו בגדר חזקה דמעיקרא - שאין למדים ממון מאיסור (קונטרס הספיקות א ה, וראה ערך אסורא ממנו לא ילפינן, וערך ממנו מאיסורא לא ילפינן) - אלא הוא בגדר חזקת ממון (ראה ערכו), שכל שהיה ידוע שהממון שלו, נחשב אף עתה כאילו הוא מוחזק בו, אף על פי שעומד ברשות הרבים (מהרש"א בבא מציעא ק א; ש"ך חו"מ צא

בספק קנין שלא שור שנגח את הפרה ונמצא עוברת בצדה, ואין ידוע אם ילדה קודם הנגיחה, או שמחמת הנגיחה הפילה - לדעת סומכוס משלם רבע נזק לוולד, שהתם משלם חצי נזק (ראה ערך קרן ועד תס), ומספק משלם רבע, אבל לחכמים - והלכה כמותם (רמב"ם נזקי ממון ט ג; טוש"ע חו"מ שצט ג) - המוציא מחברו עליו הראיה (בבא קמא מו א ורש"י), ואף על פי שהשור באגם, ונמצא שאין בעליו מוחזק בו, לסוברים שבשור תם יש לניזק קנין בגוף השור והרי הוא שותף בו (ראה ערך הנ"ל מחלוקת רבי עקיבא ורבי ישמעאל), מכל מקום מעמידים אותו בחזקת מרא קמא (תוספות שם ד"ה שור; רשב"א שם; טוש"ע שם).

בספק בין שני היו לו שני עבדים, גדול וקטן, או שהיו לו שתי שדות, גדולה וקטנה, הלוקח אומר גדול לקחתי, והמוכר אומר קטן לקחתי, לסומכוס - לסוברים שאף בברי וברי אמר (ראה לעיל) - חולקים (בבא מציעא ק א), ולחכמים על הלוקח להביא ראיה (רמב"ם מכירה כ יב; טוש"ע חו"מ רכג ד), אלא שהמוכר חייב שבועה (ראה בבא מציעא שם, ורמב"ם וטוש"ע שם).

זה אומר איני יודע, וזה אומר איני יודע - לסומכוס יחלוקו (בבא מציעא שם א וב). וראה מגיד משנה מכירה שם יג, ולחכמים מעמידים בחזקת מרא קמא (מגיד משנה שם).

בספק תשלומין

לקח פירות מחנווני, ומונחים ברשות הרבים, החנווני וספק אם שילם אומר תן לי הדמים, והלוקח אומר נתתי לך - הלוקח נשבע ונוטל את הפירות (רי"ף שבועות כה ב, ור"ן שם בפירוש המשנה שם מה א; רמב"ם מכירה כ ז; שו"ע חו"מ צא ט, וראה בית יוסף שם בדעת הטור), ואין מעמידים את הפירות בחזקת מרא קמא אצל המוכר, שבוודאי מכרם בקנין ויצאו מרשותו, ואינו תובע אלא הדינר שבחזקת הלוקח (קצות החושן שם סק"ט). ויש שכתבו שאף אם לא עשה קנין הדין כן (תוספות יום טוב שבועות ז ו; נתיבות המשפט שם סק"ט; שער משפט צא סק"ז), מאחר שנגמר המקח בפסיקת דמים והמוכר הוציאם מרשותו, ואין תביעתו אלא על הדמים (שער משפט שם).

• ויש סוברים שמעמידים את הפירות בחזקת מרא קמא (ש"ך שם ס"ק לג ד"ה ולענין), אם לא עשה הלוקח קנין (שער משפט שם בדעתו), או אפילו עשה קנין, אם מכר על מנת לשלם מיד, וכשלא שילם בטל המקח, נמצא שלדברי המוכר עדיין הפירות שלו, ויש כאן חזקת מרא קמא (נתיבות המשפט שם בדעת הש"ך).

בספק ביטול המכירה

מכר קרקע, ובאו שנים והעידו שתנאי היה במכירה ולא התקיים, ושנים אחרים מעידים שמכר בלא תנאי - כתבו ראשונים שאין מעמידים את הקרקע בחזקת מרא קמא, מאחר שלדברי כולם הרי המכירה ודאית, וביטולה על ידי התנאי הוא בספק, לכן הקרקע בחזקת הלוקח שהיא בידו (שו"ת הרשב"א א תתקעב, ושם ב רכט. וראה קונטרס הספיקות ט ז).

ויש מצדדים לומר שלעולם מעמידים בחזקת מרא קמא, אלא אם כן התנאי מבטל את המכירה מכאן ולהבא, שאז הלוקח הוא המרא קמא (תקפו כהן (ש"ך) נח, בדעת הרשב"א, וראה קונטרס הספיקות שם).

• וסומכוס סובר ממון המוטל בספק - חולקים (בבא מציעא שם), לפי שלדעתו כאילו שניהם מוחזקים בו (תוספות בבא מציעא צא ב ד"ה לימא), ואין חזקת מרא קמא מועילה להוציא מהמוחזק (קונטרס הספיקות א ד, בדעת התוספות, וראה להלן: במקום מוחזק).

טענותיהם בברי ונחלקו אמוראים בדעת סומכוס:

• רבה בר רב הונא אמר אפילו המוכר אומר ברי לי שהוולד שלי, והלוקח אומר ברי לי שהוא שלי, סובר סומכוס יחלוקו, ואין מעמידים בחזקת מרא קמא;

• ורבא אמר דוקא כשזה טוען שמא, וזה טוען שמא - שהורע כחו של נתבע כשטוען שמא (ראה רש"י בבא קמא לה ב ד"ה רישא) - אבל בברי וברי מודה סומכוס שמעמידים בחזקת מרא קמא (בבא מציעא ק א).²

לדעת חכמים כתבו ראשונים שבין שניהם טוענים ברי ובין שטוענים שמא מעמידים בחזקת מרא קמא, ועל הלוקח להביא ראיה (ראה רי"ף שם נז ב, שפסק כרבא שכל מחלוקתם בשמא ושמא, וכן כתב ברא"ש שם ח יח, ובנמוקי יוסף על הרי"ף שם; טור חו"מ רכג, ושו"ע שם ב, לדעה א בסתם; הגר"א שם סק"א, בדעת הרמב"ם); ויש סוברים בדעת ראשונים שבשמא ושמא אף חכמים מודים שיחלוקו (מגיד משנה מכירה כ יא, וב"ח חו"מ רכג, והגר"א שם סק"ז, בדעת הרמב"ם שם), כשאינה ברשות אחד מהם, ולא נחלקו לומר המוציא מחברו עליו הראיה אפילו בשמא ושמא, אלא כשהיא ברשות המוכר (שם ושם).

בבא דררא במקום שנולד הספק על ידי טענות בעלי הדין, כגון שטען על חברו שדה זו שלי היא, והלה מכחישו - כתבו ראשונים שאף סומכוס מודה שאין חולקים, אלא הקרקע בחזקת בעליה עומדת, ולא אמר יחלוקו אלא כשראו לבית דין להסתפק אף בלא טענותיהם, כמו בלידת הוולד שיש ספק בלא טענותיהם אימתי ילדה (תוספות בבא קמא לה ב ד"ה זאת; רשב"א שם ד"ה חלוקים. וראה ערך דררא דמונא, וערך המוציא מחברו עליו הראיה).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש שפסקו כחכמים, שמעמידים בחזקת מרא קמא, ואפילו בשמא ושמא (רא"ש בבא מציעא ח יח; אור זרוע בבא קמא ריד, בשם רבינו חננאל, ובבא בתרא מב, בשם רבינו ברוך; נמוקי יוסף על הרי"ף בבא מציעא נז ב ד"ה משלקחתי, ובבא קמא כ א ד"ה אבל; מאירי בבא קמא צו ב, ובבא מציעא ק א; טור חו"מ רכג, ושו"ע שם ב דעה א).

• יש מי שסובר הלכה כסומכוס, ואף בברי וברי יחלוקו (רשב"ם בבא בתרא צב א ד"ה לשחיטה).

• ויש סוברים שבעומדת באגם, ולא ברשות המוכר, כשטוענים שמא ושמא - יחלוקו, ובברי וברי - מעמידים בחזקת מרא קמא (רי"ף בבא מציעא ק א בשמא ושמא, ובבא קמא כ א בברי וברי; רמב"ם מכירה כ י ויא; שו"ע שם ב, בשם יש מי שאומר), וביארו דבריהם: מפני שסוברים בשמא ושמא הלכה כסומכוס, ובברי וברי הלכה כחכמים (ב"ח חו"מ רכג; ט"ז שם), או מפני שסוברים שאף סומכוס מודה בברי וברי, והלכה כמותו (באור הגר"א שם סק"א), או מפני שסוברים שאף חכמים מודים בשמא ושמא כשאין אחד מהם מוחזק, והלכה כחכמים (מגיד משנה מכירה שם; ב"ח שם; באור הגר"א שם סק"ז. וראה להלן: במקום מיגו, רוב ועוד, טעמים אחרים מצד חזקת מעוברת).

2. וראה בבא קמא לה ב שכן נחלקו רבי חייא בר אבא ורב פפא בדעת סומכוס

במקום מוחזק

במטלטלין חזקת מרא קמא במטלטלין כשעומדת נגד מוחזק, היינו נגד מי שהדבר נמצא עכשיו תחת ידו (ראה ערך חזקת ממון), אין מוציאים מיד המוחזק להעמידים בחזקת מרא קמא, כגון במחליף פרה בחמור, ולא ידוע אם ילדה הפרה קודם שקנה או אחר כך (ראה לעיל: בספק מכירה), אם היתה הפרה ברשות הלוקח, המוכר הוא המוציא מחברו ועליו הראיה (בבא מציעא ק א; טושי"ע חו"מ רכב א וסמ"ע סק"ה).

יש מהראשונים שכתבו שרב יהודה אמר שמואל סובר שאף נגד מוחזק מעמידים בחזקת מרא קמא, אלא שאין הלכה כמותו (תוספות כתובות עו א ד"ה על בעל החמור).

בטעם הדבר: יש שכתבו לפי שחזקת ממון עדיפה (מהרש"ל בבא מציעא שם); ויש שכתבו שחזקת מרא קמא לא שייכת במקום חזקת ממון, שחזקת מרא קמא הוא לומר שאפילו הדבר אינו בחזקתו הרי זה כאילו הוא מוחזק בו (ראה לעיל: גדרה), אבל כשהאחר מוחזק ממש, אין שייך כלל חזקת מרא קמא (מהרש"א שם).

בקרקות אבל קרקעות מעמידים בחזקת מרא קמא, אף על פי שהאחר מוחזק בהן (כתובות כ א, ותוספות שם ד"ה אוקי ארעא), שקרקע בחזקת בעליה עומדת (ראה בבא מציעא קב ב), וקרקע אינה נגזלת (ראה ערך גזל).

שכירות ושאלה השכיר או השאל דבר לחברו, ונולד ספק עד איזה זמן השכירו או השאלו - אם קרקע היא מעמידים אותה בחזקת מרא קמא, היינו המשאל, אף שזה מוחזק בה, שקרקע בחזקת בעליה עומדת (תוספות בבא מציעא קג א ד"ה פרדיסי; רמב"ם שכירות ז ב; טושי"ע חו"מ ש"ב טז), ואם מטלטלים הם - לסוברים שהשואל או השוכר הוא המוחזק (ראה ערך חזקת ממון: בספק בשטר ובזמן) - זוכה בהם השוכר או השואל (תוספות שם, ובבא בתרא סא ב ד"ה ארעתא, בשם יש מפרשים).

כשהמרא קמא מכר חפץ לחברו על ידי סרסור, וטוען המוכר במאה ברי והמוחזק דינר אמרתי למכור, והסרסור מכר בחמשים והמקח שמוא, והלוקח אומר שמוא אמרת לו למכור בחמשים והמקח קיים, והוא מוחזק, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שהלוקח צריך להחזיר לבעלים (רמב"ם שליחות ב ו, וטור חו"מ קכה בשמו; שו"ע שם ד), אף שלהלכה אין ברי עדיף להוציא ממוחזק (ראה ערך ברי ושמוא), כשחזקת מרא קמא מסייעת לו - מוציאים מהמוחזק (דברי משפט קפג סק"ה; דברי חיים דיני תפיסה ט; נחל יצחק נט ב. וראה שערי יושר ה כה).
- יש סוברים שאינו צריך להחזיר (ראב"ד שם, וטור שם בשמו; רמ"א שם, בשם יש אומרים), שאין מוציאים ממוחזק אפילו כשחזקת מרא קמא מסייעת לטוען ברי (דברי משפט שם).
- ויש מהראשונים שמסתפקים אם חזקת מרא קמא בצירוף ברי ושמוא מוציאים מהמוחזק (שיטה מקובצת בבא מציעא ק א ד"ה ולענין פסק, בשם הרמ"ד), ויש שכתבו לדעתם שלא הסתפקו אלא כשהמכירה ודאית והספק בזמן המכירה, אבל במקום חזקת מרא קמא גמורה, שהספק בגוף המכירה, אף הם סוברים שמוציאים מהמוחזק כשהמוכר טוען ברי והמוחזק שמוא (דברי חיים שם).

כשרוב מסייע למרא קמא אפילו אם היה רוב (ראה ערכו) מסייע לחזקת מרא קמא אין מוציאים מידי המוחזק, להלכה שאין הולכים בממון אחר הרוב (ראה ערך אין הולכים בממון אחר הרוב), כגון המוכר שור לחברו ונמצא נגחן, הלוקח אומר לחרישה קניתי, ונגחן אינו ראוי לכך, והרי זה מקח טעות, והמוכר אומר לשחיטה מכרתיו, אף על פי שרוב בני אדם לוקחים לחרישה (בבא קמא מו א וב ועוד), אין מעמידים את הממון בחזקת מרא קמא של הלוקח (תוספות כתובות עו א ד"ה על בעל החמור).

כשלמרא קמא היתה למרא קמא טענת מגו (ראה ערכו), לסוברים יש מגו שאין מיגו להוציא (ראה ערך מגו וערך חזקת ממון), אף מרא קמא עם המיגו אינם מועילים להוציא ממון (ראה תוספות בבא בתרא נב ב ד"ה דברים תירוץ ב), ודוקא במטלטלים, אבל בקרקע מוציאים מהמוחזק, שקרקע בחזקת בעליה עומדת, ודנים כאילו המרא קמא מחזיק (תומים פב כלל מיגו סק"ט, וראה שם בנתיבות המשפט כללי מיגו סק"ה, על פי תוספות בבא בתרא לה ב ד"ה ואי דלי).

במקום מיגו, רוב ועוד

כנגד מיגו היתה לאחד חזקת מרא קמא בקרקע, ולשכנגדו שמחזיק בקרקע יש מיגו - כתבו ראשונים שמחלוקת אמוראים בדבר: רבה סובר שנאמן המחזיק במיגו, ורב יוסף סובר שקרקע בחזקת בעליה הראשונים עומדת, ואינו נאמן במיגו להוציא מהמרא קמא (ראה תוספות בבא בתרא לב ב ד"ה אמאי בשם ריב"ם, ושם בשם ר"י שדווקא כשמחזיק, ועוד ראשונים שם). הלכה כרבה (בבא בתרא שם; רמב"ם טוען ונטען טו ט; טושי"ע חו"מ קמו)³.

כנגד רוב • יש סוברים שכשם שאין להוציא ממון על ידי רוב מהמוחזק (ראה ערך אין הולכים בממון אחר הרוב), כך אין הולכים אחר הרוב להוציא קרקע מחזקת מרא קמא, אפילו כשהרוב מסייע למחזיק בקרקע, שקרקע בחזקת בעליה עומדת (שו"ת מהרי"ב יל עד; טורי אבן מגילה באבני מלואים ג ב ד"ה נידון), והוא הדין במטלטלים כשאין בהם מוחזק, מעמידים אותם בחזקת מרא קמא, אף כשהרוב מסייע לשכנגדו (ש"ך צא ס"ק לג ד"ה ואם, ובקצות החושן שם סק"י בדעתו גם ברוב).

• ויש סוברים שהולכים אחר הרוב להוציא ממרא קמא, שלדעתם חזקת מרא קמא היא בגדר חזקה דמיעקרא באיסורים (ראה מחלוקת לעיל: גדרה), והלכה שרוב וחזקה רוב עדיף (שב שמעתתא ד כד, וקצות החושן צא שם ורפ סק"ב, וראה קונטרס הספיקות ו א).

כנגד חזקת כשיש כנגד חזקת מרא קמא חזקת הגוף, כגון חזקת מעוברת, כתבו ראשונים שחזקת מרא קמא עדיפה, שכן במחליף פרה בחמור, שמעמידים את הוולד בחזקת מרא קמא (ראה לעיל: בספק מכירה), הרי נגד זה יש חזקת מעוברת המסייעת ללוקח, שחזקתה שהיתה מעוברת ואחר כך ילדה, אלא שחזקת מרא קמא עדיפה (תוספות בבא מציעא ק א ד"ה הא מני. וראה ערך חזקה ב).

ויש שהסבירו הטעם לפי שחזקת מעוברת הורעה, שהרי כבר ילדה, וחזקת מרא קמא לא הורעה (שב שמעתתא ד יב), ומטעם זה כתבו שלדעת הראשונים הסוברים שבכל חזקה שיש כנגדה חזקה שהורעה, הדבר ספק, אף, כאן הדבר ספק, ויחלוקו (שב שמעתתא שם בדעת הרמב"ם מכירה כ יא, וראה ערך הנ"ל וערך תרתי לריעותא)⁴.

בברי או בשמוא, בשם מגיד משנה ובי"ח והגר"א ועוד, טעמים אחרים בדעת הרמב"ם.

3. וראה שב שמעתתא ד כד וקצות החושן פב ס"ק יג. 4. וראה נתיבות המשפט חו"מ רכב סק"ג בדעת הרמב"ם. וראה לעיל: בספק מכירה: טענותיהם

בספק בדין

והיה ספק אם הבעלים הקנו את הכפל לשומר לכשיגנב (ראה בבא מציעא לד ב, וראה ערך כפל), נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שחולקים (רי"ף בבא מציעא שם; רמב"ם שאלה ח ה, וטור חו"מ רצה בשמו; ריטב"א שם, בשם הראב"ד; רשב"א ומאירי שם), מאחר שאינו תחת יד אחד מהם (רא"ש שם ג ב, בדעת הרי"ף; רמב"ם שם), ואין למפקיד חזקת מרא קמא, לפי שהכפל מעולם לא היה בידו (בית יוסף שם).
- ויש סוברים שמכיון שהספק הוא אם הקנה את הפקדון לכפילו, מעמידים את הפקדון בחזקת מרא קמא, ולא קנה השומר את הכפל (רא"ש בבא מציעא ג ב; טור חו"מ רצה, בשם ר"י ורא"ש).

בהקדשות, מצוות ואיסורים

ספק בכור
שתפסו הכהן
בהמה טהורה שילדה זכר ונקבה, ואין ידוע איזה מהם יצא ראשון, שאין הישראל חייב ליתנו לכהן (ראה בכורות יז ב, וראה ערך בכור בהמה טהורה), כתבו ראשונים לסוברים שאם תפסו הכהן אין מוציאים מידו (ראה ערך הנ"ל דעת הרמב"ם, וראה ערך תפיסה), אין לישראל בו חזקת מרא קמא, שאף שהוחזק באם, לא הוחזק בוולד (שו"ת הרשב"א א שיא), שמיד היה ראוי לכשיוולד להיות בספק (פתח הבית דיני תפיסה ו לחלק בין זה למחליף פרה בחמור).

לסוברים תקפו כהן מוציאים מידו (ראה בבא מציעא ו ב, וראה ערך הנ"ל וערך תפיסה), כתבו אחרונים שהרי זה לפי שלדעתם יש לישראל חזקת מרא קמא בוולד (ראה דברי משפט רכג).

ספק פדיון
פטר חמור
במעשר בהמה
ספק פטר חמור (ראה ערכו), שצריך להפריש שה לפדיונו, אבל אין צריך ליתנו לכהן מספק (ראה ערך פטר חמור), נכנס לדיר עם שאר טלאים שלו להתעשר למעשר בהמה

(ראה בכורות יא א, וראה ערך הנ"ל וערך מעשר בהמה), ואין אומרים כיצד זה פוטר ממונו בממונו של כהן, לפי שבספק פטר חמור לדברי הכל תקפו כהן מוציאים מידו, שכבר הוחזק הישראל בשה קודם שפדה (בבא מציעא ו ב ורש"י, ושו"ת הרשב"א א שיא בדעת הרמב"ם), ומעמידים אותו בחזקת מרא קמא (שב שמעתא ד ה), וכל שמעמידים בחזקת מרא קמא, הוא שלו לגמרי (קונטרס הספיקות א ו; חמדת שלמה או"ח א; חזון איש אהע"ז לט סק"ג. וראה לעיל: גדרה), ומטעם זה חייב במעשר בהמה, אף שבמעשר בהמה דרשו עשירי ודאי ולא עשירי ספק (ראה ערך מעשר בהמה. ראה בבא מציעא ו ב, ורש"י ד"ה לאו מילתא).

ויש שכתבו שאפילו לסוברים שאין מוציאים מידו, כל זמן שלא תפסו הכהן דינו כבעלים גמורים (תומים קיצור תקפו כהן סק"א).

ויש שכתבו שאף אם תקפו כהן מוציאים מידו, אינו בעלים על ידי חזקת מרא קמא, אלא שמכיון שעל כל פנים אין השני יכול להוציא ממנו מחמת שהוא מוחזק בו, הרי הוא מתיאש, וזה קנה ביאוש (ראה ערכו). תשובות בעל נתיבות המשפט בחמדת שלמה שם ב).

בספיקא דדינא, היינו שהספק אינו במעשה אלא בהלכה, כגון בעיא שלא נפשטה בגמרא, או מחלוקת של אמוראים שלא הוכרעה, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שאף בזה מעמידים הממון על חזקתו הקודמת (רא"ש בבא מציעא ג ב; ר"ן קדושין ה ב ד"ה ת"ר, ראה שו"ת רבי עקיבא איגר לו, וקונטרס הספיקות ד ה; אור שמח מלוה ולוה כ ה, בדעת התוספות בבא בתרא לב ב ד"ה והלכתא);

- ויש סוברים שאין מעמידים בחזקת מרא קמא (תוספות בבא בתרא לב ב, בדעת רשב"ם; קונטרס הספיקות שם בדעת הרי"ף; אבן האזל שאלה ח ה, בדעת הרי"ף), ואם קרקע היא אין מוציאים מידי המוחזק בה עכשיו (תוספות שם בדעת רשב"ם: שו"ת הרא"ש א יח ופה י). ואם הם מטלטלים, ואין אחד מהם מוחזק, כתבו אחרונים שחולקים (ראה קונטרס הספיקות שם).

בספק שלא
מחמת מחלוקת
מחלוקת, ואין הדין יכול להכריע, אין מעמידים בחזקת מרא קמא, אבל כשהספק מחמת עצמו, כגון בעיא שלא נפשטה, מעמידים בחזקתו (משנה למלך שכירות ז ב, בשם מהר"א ששון). יש שכתבו בטעם החילוק לפי שבבעיא שלא נפשטה אי אפשר לומר ברי לי שהדין הוא לזכותי (הגהות משנה למלך שם. וראה עוד בקונטרס הספיקות ה ו).

ויש שאינם מחלקים וסוברים שלעולם אין מעמידים בחזקת מרא קמא (מהרי"ק קיח).

בדמי הדבר

ספק בדמי
שכירות קרקע
חזקת מרא קמא מועילה גם להוציא את דמי החפץ השכירות קרקע המתדיינים עליו, כגון המשכיר בית לחברו בדינר לחודש, שנים עשר דינרים לשנה, והתעברה השנה, שספק אם חייב לשלם שלשה עשר דינרים, או שתופסים לשון אחרון, וחייב שנים עשר דינרים (ראה ערך אדר), הרי חודש העיבור של המשכיר, שקרקע בחזקת בעליה עומדת (רב נחמן בבא מציעא קב ב; רמב"ם שכירות ז ב; טוש"ע חו"מ ש"ב טו. על המחלוקת ראה ערך תפוס לשון ראשון), ואפילו כבר דר השוכר, שהספק נולד מתחילת החודש, והעמד קרקע על חזקתה, ונמצא שדר בשל חברו (רש"י שם ד"ה ורב נחמן; טור שם וסמ"ע ס"ק כו), ואף על פי שמתדיינים עכשיו על דמי השכירות, מאחר שהקרקע בחזקת המשכיר עומדת אנו אומרים שלא הושכר הבית בחודש זה, ומוציאים מהשוכר את דמי השכירות (פתח הבית מא ו)⁵.

בתשלומי כפל
בדמים הנובעים מהחפץ, כגון המפקיד בהמה או כלים ונגנבו, ונמצא הגנב, שמשלם תשלומי כפל,

חֻזְקַת קֶרְקָעוֹת

החזקת קרקעות תחת רשותו של אדם כהוכחה לבעלותו

הפרקים:	הטענה
חזקת שלש שנים	בטענה שהמערער הודה
הזמן	שלא בפני המערער
שלימותה ורציפותה	בצירוף שטר
החזקה	העדות
בבתיים	החזרת הפירות
באילנות	שאין להם חזקה
בשותפים, לקוחות ויורשים	חזקת יום אחד

חזקת שלש שנים

מחזקה המחזיק בקרקע הידועה בעדים שהיתה של חברו, וטוען שלקחה ממנו, אם הביא עדים שהחזיק בה שלש שנים כראוי, היינו שאכל פירות הקרקע ונהנה בכולה כדרך שבני אדם נהנים באותה קרקע, מעמידים אותה בידו (רמב"ם טוען ונטען יא ב, על פי בבא בתרא כח א; טוש"ע חו"מ קמ ז).

שבועת היסת אם המחזיק צריך להישבע שבועת היסת, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאינו צריך, מפני שאין נשבעים על הקרקעות (רשב"ם בבא בתרא לג א ד"ה מהימנא. וראה ערך שבועת היסת מחלוקת), או לפי שהחזקה במקום שטר עומדת (רשב"ם ועוד ראשונים שם. וראה ערך הני"ל. וראה סמ"ע שם קמ סק"ג).

• ויש סוברים שלעולם צריך המחזיק להישבע שבועת היסת (תוספות בבא בתרא לג א ד"ה מיגו; רבנו יונה בבא בתרא לג א; רא"ש שם ג יז; רמב"ם שם, וראה שם טו א; טוש"ע חו"מ קמ א), שאין החזקה במקום שטר אלא לענין שאין מוציאים מידו, אבל לא לענין לפטרו משבועה (רא"ש שם. וראה ערך חזקת מטלטלין וערך שבועת היסת).

טעם חזקת שלש שנים נחלקו תנאים:

• לדעת רבי ישמעאל למדים דין חזקה משור המועד (ראה ערכו), מה שור המועד כיון שנגח שלש נגיחות יצא מחזקת תם ועמד בחזקת מועד (ראה בבא קמא כג ב, וראה ערך שור המועד), אף קרקע כיון שאכלה שלש שנים - היינו שלש אכילות (תוספות בבא בתרא כט א ד"ה שתא; רמב"ן שם כח א ד"ה גמ') - יצאה מרשות בעלים הראשונים ועמדה ברשות המחזיק (בבא בתרא כח א וב).

• לדעת חכמים אין למדים דין חזקת שלש שנים משור המועד (תוספות שם כט א ד"ה שתא; רשב"א שם כח א ד"ה ורוב), אלא טעם אחר לדבר: עד שלש שנים נזהר אדם לשמור את שטרו, אבל יותר משלש שנים אינו נזהר (רבי שם כט א), לפי שרוב בני אדם מקפידים באכילת פירות של שלש שנים, אם אוכלם אחר כדרך בעלים (ראה להלן: החזקה), ולכן כל שלש שנים חושש שמא יבוא המערער ויערער עליו, אבל לאחר שראהו שותק שלש שנים, בטוח הוא שלא יערער עליו עוד, ואינו נזהר לשמור שטרו יותר (רשב"א ור"ן שם כט א ד"ה אלא).

תקנת חכמים יש מהראשונים סוברים שחזקת שלש שנים היא תקנת חכמים, מאחר שאין אדם נזהר בשטרו יותר משלש

שנים, תיקנו חכמים שיהיה נאמן לומר לקחתה ואבד ממני השטר (רש"י כתובות יז ב ד"ה שני חזקה; רא"ש בבא בתרא ג א), והטילו חכמים על המערער למחות בתוך שלש, וכשלא מיחה אנו אומרים בודאי מכרה לו (רבנו יונה בבא בתרא כט א), ומשום הפסד לקוחות היא התקנה (קצות החשן קמ סק"ב; שער משפט שם סק"ג), והמערער לא יפסיד כלום, שאם האמת כדבריו הרי יכול למחות ולבטל החזקה, והואיל ולא מחה הפסיד את עצמו, ואף אם ימחה בשקר, ידע המחזיק שיש לו להיזהר בשטרו (קצות החושן שם).

שיטת רבי יהודה שלש שנים שאמרו, לדעת חכמים הרי זה אף כשהחזיק בפניו כשהחזיק בפני המערער, ולדעת רבי יהודה ורבי ישמעאל ברבי יוסי אם החזיק בפני המערער הרי זו חזקה מיד (ראה בבא בתרא מא א, ורשב"ם שם), שלדעתם טעם החזקה לפי שאין אדם מניח שיאכלו אחרים קרקעו אפילו שעה אחת ושותק (רשב"ם שם לח א ד"ה א"ר; מאירי שם), ולא מצד שמחל לו, אלא שמאמינים לטענת המחזיק שלקחה (רבנו יונה שם מא א; מאירי שם לח א). ויש סוברים שלדעתם הרי זו חזקה מיד אפילו שלא בטענה (ריטב"א שם מא א ד"ה כמאן).

אמר רבי יהודה: לא אמרו שלש שנים אלא כדי שיהיה המערער רחוק מהלך שנה, ויחזיק שנה, וילכו שנה ויודיעו את המערער, ויבוא לשנה האחרת וימחה (בבא בתרא לח א. וראה יד רמה שם ג א).

אין הלכה כרבי יהודה ורבי ישמעאל ברבי יוסי (בבא בתרא מא א), אלא כחכמים, שאפילו בפניו פחות משלש שנים אינה חזקה (טוש"ע חו"מ קמג א, וכן משמע ברמב"ם טוען ונטען יא ב), שטעמה של חזקה הוא, שעד שלש שנים נזהר אדם בשטרו, ויותר מזה אינו נזהר (רמב"ם שם ד; טוש"ע חו"מ קמ ז).

טענת לפירות הורדתיך החזיק שלש שנים, אין המערער יכול לומר לפירות הורדתיך (בבא בתרא לה ב, ורשב"ם ד"ה אבל לאחר; רמב"ם שם י; טוש"ע חו"מ קמב א), ואין אומרים אם הורידו לפירות מה היה לו לעשות (רבנו יונה לה ב), או מה תקנה תיקנו למי שהוריד חברו לפירות שלא יפסיד קרקעו (רשב"ם ותוספות שם), לפי שיש לו למחות ולומר לפירות הורדתיך (בבא בתרא שם; רמב"ם שם ז; טוש"ע חו"מ קמב א).

חזקת שלש שנים החזיק שלש שנים והיה למערער מיגו, נחלקו כעדים או כמחזיק ראשונים:

• יש סוברים שזה כמיגו במקום עדים, או כמיגו להוציא (תוספות

זרע שדהו אספסת - שגדילה בחודש אחד - שלש פירות בשלשה חדשים פעמים בשלשה חדשים, אינה חזקה לדעת חכמים (בבא בתרא כח ב) ³, אבל שלש פעמים בשלש שנים עלתה לו חזקה, אם השדה עומדת לאספסת, והוא שלא תהיה ביד אחרים בכל אותן שלש השנים (רשב"א שם כח א ד"ה ומה).

2. וראה שם ברמב"ם ושו"ע שכן דין חצירות, חנויות ופונדקאות, גנות

(ב), ואם לא נהנה בדבר הראוי לו, לא החזיק (רמב"ם שם; שו"ע שם), וכל שכן אם השדה ראויה לזריעה והובירה לגמרי, אפילו היתה בחזקתו שלש שנים, אינה חזקה (ראה טור חו"מ קמא ה. וראה לעיל: שלמותה ורציפותה), ואפילו גדר ונעל את השדה (ראה תוספות כח א ד"ה שלשה), ואף אם נהנה בדבר שאינו ראוי למקום זה (מאירי שם), ולכן קרקע הראויה לזריעה אין לו חזקה בשטחית פירות והעמדת בהמות, שאין דרך הבעלים להשתמש כן (ערוך השלחן קמא ד).

זרע בשדה חוץ זרע כל השדה חוץ מבית רובע (ראה ערך בית סאה) - ממקום אחד החזיק בכולה חוץ מאותו בית רובע (בבא בתרא כט ב ורשב"ם; רמב"ם טוען ונטען יב טז; טוש"ע חו"מ קמא יד), שהמערער אומר, אילו שלך הוא למה לא זרעת אותו, ולפיכך לא מחיתי (רשב"ם שם ד"ה דבר).

היה אותו מקום אינו ראוי לזריעה, נחלקו אמוראים: רב הונא בריה דרב יהושע אמר שיש לו חזקה אגב כל השדה, ורב ביבי בר אבבי אמר שלא החזיק באותו מקום, שהיה לו לשטוח שם פירות, או להעמיד שם בהמות (שם). הלכה כרב ביבי בר אבבי (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

מקום שאינו שדה מוקפת גדר, וזרע חוץ לגדר - שזורעים כדי שמור שהחיות יאכלו משם ולא יכנסו לשדה (רשב"ם לו א ד"ה האי) - לא עלתה לו חזקה (בבא בתרא לו א; רמב"ם טוען ונטען יב טו; טוש"ע חו"מ קמא יג), שהמערער טוען מה שזרע חית השדה תאכלנו, ולכן לא מחיתי (בבא בתרא שם, ורשב"ם שם; רמב"ם שם). ויש שכתב מפני שיכול לומר על ידי שזרע זה שדי משתמרת, ולפיכך לא מחיתי (סמ"ע שם ס"ק כא). היה זורע לפניו מן הגדר ומחוצה לו, עלתה לו חזקה בשניהם (ריטב"א שם לו א ד"ה מימר, וכן כתב בערוך השלחן קמא ה מדעת עצמו). וכן כל הזורע מקום שאינו שמור, אלא רגל חיה ויד כל אדם מצויות בו, אין לו חזקה (רמב"ם שם; שו"ע שם).

קרקע רעה היתה הקרקע מלאה בקעים - ואינה מוציאה פירות (רשב"ם בבא בתרא לו א ד"ה תפתיחא) אלא כדי הזרע (טור חו"מ קמא בשם רשב"ם) - אין לו חזקה בה (בבא בתרא לו א: תפתיחא, לדעתם. וראה להלן פירושים אחרים בתפתיחא), שמפני רעתה לא הקפיד למחות (רשב"ם שם).

וכן שדה שזרעה ולא הרויח כלום, אלא זרע כור ואסף כור, לא החזיק, שהרי לא נהנה (בבא בתרא שם, ורשב"ם שם; רמב"ם שם י; שו"ע שם ה), ולפיכך לא חשש זה למחות (רשב"ם שם).

זרע בבקעי זרע את השדה בלא חרישה, כגון שהוגשמה ונשבה הקרקע הרוח וזרחה השמש ונתבקעה זרע שם, אינה חזקה (בבא בתרא לו א: תפתיחא, לפירוש רבינו חננאל, הובא ברשב"ם שם ובטור שם; רמ"א שם ח), שאין זה כדרך שאדם עושה בשלו (ריטב"א שם ד"ה תפתיחא), ורגלים לדבר שבגזל ירד לתוכה (ב"ח שם).

אכלה שחת אכלה שחת - אינה חזקה (בבא בתרא לו א; רמב"ם טוען ונטען יב יא; טוש"ע חו"מ קמא יז), היינו שלא המתין עד שתגדל התבואה, אלא קצרה שחת והאכיל לבהמתו, והואיל ואינו אוכל אלא כנשמת ובורח, לכן לא חשש המערער למחות (רשב"ם שם ד"ה אכלה). ואין זה דומה לאכילת אספסת (ראה לעיל: הזמן), שעיקר זריעתה לאספסת, אבל זו עיקר זריעתה לתבואה (מאירי שם).

היה דרך בני המקום לקצור שחת - שצריכים להאכיל לבהמות (רשב"ם שם ד"ה בצואר; טור שם) ודמיו יקרים (רמב"ם ושו"ע שם) -

לפי דרך המחזיק בבית דירה, לא עלתה לו חזקה אלא אם כן דר שם בימים ובלילות (בבא בתרא כט א; רמב"ם טוען ונטען יב ב; טוש"ע חו"מ קמ ח), מאחר שעשוי לדירת ימים ולילות, אבל שדות וכיוצא שאין משתמשים בהן אלא ביום, אם העידו עדים על מלאכת ימי שלש שנים, הרי זו חזקה (רשב"ם שם ד"ה בליליא; תוספות שם ב ד"ה ומודה).

חניוית דר בבית בימים ולא בלילות, אפילו דר שם שש שנים אין לו חזקה, שלא החזיק שלש שנים רצופות (רבנו יונה ועוד ראשונים שם כט א; טור חו"מ קמא יח). במה דברים אמורים בחצרות ובתים שעשויים לדור בתוכם ביום ובלילה, אבל חנויות של תגרים וכיוצא, שאין דרים בהן אלא ביום - ובלילה רגילים להוציא הסחורה מהן (יד רמא כד) - הרי זו חזקה, אף שלא דר שם בלילות (בבא בתרא שם ב; רמב"ם טוען ונטען יב ג; טוש"ע שם יד).

מקומות בבית וכן בית הכנסת שיש לכל אחד מן המתפללים מקום הכנסת קנוי לו (ראה ערך בית הכנסת), והחזיק אחד במקום שהיה של חברו שלש שנים, יש לו חזקה (רבנו יונה שם; שו"ת הרשב"א א תתקמ; טור חו"מ קמ טז; רמ"א שם), שאין שם תשמיש אלא לישוב עליו בבואו להתפלל, לכן נחשב כאילו דר שם כל הזמן (סמ"ע שם סק"ב).

ונחלקו ראשונים:

- יש סוברים שאם ישב שם שלש שנים בכל עת שנכנס לבית הכנסת, ולא ישב במקום אחר - זולת אם שינה מקומו מחמת אבלות (ראה ערך אבלות. טור ורמ"א שם) - יש לו חזקה, אף אם כשהיה טרוד בעסקיו לא נכנס לבית הכנסת, שכן מנהג העולם (רא"ש בבא בתרא ג ב; טור שם בשמו; רמ"א שם), והוא שלא ישב שם אדם אחר אז (ריטב"א שם כט ב ד"ה ואומר בשם בעל העיטור).
- יש סוברים שאין לו חזקה אלא אם ישב שם מספר ימים של שלש שנים (רבנו יונה שם, ראה לעיל ברוכל).
- יש סוברים שלעולם אין לו חזקה, אלא אם ישב במקומו בכל עתות התפילה, בין בחול ובין בשבת, ולכן החזקה בבית הכנסת נפלאה היא ורחוקה מאד, ואין הדין יכול לצאת ידי שמים בדין זה אלא על ידי פשרה (שיטה מקובצת שם בשם הרמ"ה, והוא בשו"ת הרמ"ה רסג).
- ויש מחלקים: כשלא ישב במקומו מחמת אבלו, יש לו חזקה בשלש שנים, וכל שכן שימי חוליו אין מבטלים חזקתו, אבל אם הלך לעסקיו, הליכתו מפקעת חזקתו (מאירי שם עמ' 166).

החזקה

כדרך שבני אדם מחזיקים אין החזקה עולה לו אלא אם יחזיק כדרך שבני אדם אדם מחזיקים (ראה רשב"ם בבא בתרא לו א ד"ה האי מאן, ורא"ש שם ג כה, וטור חו"מ קמא ג, ועוד), ונהנה כדרך שנהנים כל אדם (רמב"ם טוען ונטען יא ב), אבל לא החזיק כדרך שבני אדם מחזיקים, אינה חזקה, לפי שאין המערער חושש למחות (רשב"ם שם; תוספות שם כח א ד"ה שלשה; רבנו יונה שם כט א ד"ה אמר ר"ה), שרגלים לדבר שבגזל ירד לתוכה, ולכן הוא ירא להחזיק כשאר בני אדם (רשב"ם שם ד"ה אכלה שחת).

הנאה שלא היה המקום שהחזיק בו אינו ראוי לזריעה, צריך בדבר הראוי לו ליהנות בדבר הראוי לו, כגון שישטח פירות או יעמיד בו בהמה (בבא בתרא כט ב; רמב"ם שם יב יג; טוש"ע חו"מ קמא

• ותנא קמא אומר ניר אינה חזקה, שהמערער חושב הלוואי ויחרוש עד שתכלה מחרשתו, ואחר כך אטלנה ואזרענה אני (שם א וב ורשב"ם).

הלכה כתנא קמא (רמב"ם טוען ונטען יב ט; טושי"ע חו"מ קמא ה וט).
חזקה בתיקון וכן אם פתח בה שבילי מים לתקן השדה, אינה חזקה (תפתחא בבבא בתרא לו א, לפירוש רב האי גאון, הובא ברמב"ן וברשב"א שם, ובטור חו"מ קמא יב; רמב"ם טוען ונטען יב ט; שו"ע שם ה, ורמ"א שם ח. וראה לעיל פירושים אחרים), כיון שלא נהנה ממנה (רשב"א שם; טור ורמ"א שם).

בביתים

עדות שכנים או המחזיק בבית העשוי לדירה, שאין לו חזקה בו
אלא אם דר בו בימים ובלילות (ראה לעיל: שלמותה
ורציפותה), צריך להביא עדים על כך (ראה בבא בתרא כט א, ורמב"ם
טוען ונטען יב ב, וטושי"ע חו"מ קמ ח). עדות זו תיתכן בשני אופנים:

• אביי אמר בעדות השכנים (בבא בתרא שם), ואף שבזמן שהם ישנים
אינם רואים אותו, די שיעידו שלא הרגישו בו שיצא בלילות (רבנו יונה
שם עמ' קטז וקכא; רא"ש שם ג ב; טושי"ע חו"מ קמ ח), אלא ראוהו כמנהג
העולם, נכנס בערב ויוצא בבוקר (רא"ש שם; טושי"ע שם).

• רבא אמר כגון שהשכיר את הבית, והשוכרים העידו שדרו בבית
שלש שנים ביום ובלילה (בבא בתרא שם).

טען המערער ואמר יבואו שני עדים להעיד שדר
בו בימים ובלילות, אמר מר זוטרא טענתו טענה
(בבא בתרא כט א לגירסה שלפנינו). ונחלקו ראשונים:

• יש שפירשו שלא הצריכו עדות שכנים אלא כשטען המערער
שלא דר בלילות, אבל כשאנו טוען, די שיעידו עדים סתם (רשב"ם
שם ד"ה אמר; תוספות שם ד"ה אמר; טור חו"מ קמא ה, ודעה א בשו"ע
שם ח), ומן הסתם מעידים גם על הלילות (רא"ש שם; טור שם). אבל
אם טוען הבא ראייה שדרת בלילות - אין טענתו טענה (רבנו יונה
שם לדעה זו; רשב"א שם), שמאחר שאינו יודע שלא דר בלילות היה
לו למחות (שו"ת הרשב"א א תתקמא).

• יש סוברים שאפילו טוען שמא לא דר בלילות, טענתו טענה (רמב"ן
שם; רשב"א שם בשם איכא מרבותא; רמב"ם טוען ונטען יב ב, ושו"ע שם
בשמו). וכתבו אחרונים שאף לדעתם לא אמרו אלא כשטוען שבא
וראה שאין המחזיק שם (שו"ת שם סק"ז), כיון שטוען מחמת ריעותא
(תומים שם סק"ה), ויש חולקים (חתם סופר בבא בתרא שם ד"ה ואי).

• ויש סוברים שאף כשאין המערער טוען צריך המחזיק להביא
ראייה שדר בו בכל הימים והלילות (רבנו יונה עמ' קכא וקכב; יד רמה
כד), ואם המערער טוען שהיה המחזיק יוצא בלילות, אף אין
לסמוך על עדות השכנים שלא הרגישו בטלטולו מן הבית בלילות
(רבנו יונה שם; ר"ן ונמוקי יוסף שם).

ברוכל בית דין ברוכלים המחזירים בעיירות, מודה מר זוטרא, שאף
אם לא טען, אנו טוענים לו (בבא בתרא כט ב).

• יש מפרשים שכשהמחזיק רוכל, אף על פי שהמערער לא טען,

הרי זו חזקה (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שאכל כדרך
בני המקום (בית יוסף שם), ואפילו השדה ראויה לזריעת תבואה
(ריטב"א שם ד"ה אכלה).

אספסת שלא זרע שדהו אספסת, שעלתה לו חזקה בשדה העומדת
גדלה כל צרכה לזריעת אספסת (ראה לעיל: הזמ"ק⁴, הדברים אמורים
שהמתין שגדלה כל צרכה, אבל אם תוך שלשים יום, כשגדלה קצת,
גזזה - לא עלתה לו חזקה (בבא בתרא כח ב לרבי ישמעאל, וראה יד רמה
יח שכן הדין לרבנן), שאינו אוכל בשופי כדרך אדם בשלו (ריטב"א שם
ד"ה ואקשינן), אלא כדרך הגזלנים, שאינו מניח לעשב לגדול (רבנו יונה
שם), או לפי שאין זה אכילה גמורה (יד רמה שם פירוש ב).

דקל נערה החזיק בדקל נערה, נחלקו רב ושמואל אם עלתה לו
חזקה (בבא בתרא לו ב). ונחלקו בפירושו:

• יש מפרשים שהוא דקל המשיר פירותיו, לרב עלתה לו חזקה
- כיון שאכלו כדרך הוצאת פירותיו (יד רמה שם פא) - ולשמואל
לא עלתה לו חזקה, עד שילקט הפירות בידים (רבנו יונה שם כח א,
ורא"ש ג כו, בשם רב האי גאון; ר"י מייגש שם; ר"ן שם לו ב, בשם רבינו
חננאל; יד רמה שם; וראה טור ורמ"א חו"מ קמא טו). הלכה כשמואל
(רב האי גאון שם; טושי"ע שם). יש שכתבו שאפילו גדלו כל צרכם
ואחר כך נשרו, לא החזיק (טושי"ע שם), שאין לקיטת פירות
תלושים חזקה (חידושי הר"מ קמא ס"ק טז). ויש סוברים שלא אמרו
אלא כשהיתה לו שהות ללקטם לאחר בישולם, ולא לקטם אלא
לאחר שנשרו (יד רמה שם).

• יש מפרשים שהוא דקל המשיר פירותיו קודם גמרם, ולשמואל
אינה חזקה, שהרי לא לקט (רשב"ם שם ד"ה דקל, בשם רבינו חננאל),
אבל אם היו מתבשלים על האילן, אף על פי שנשרו, יש לו חזקה
(דרישה ופרישה חו"מ קמא טז; ב"ח שם).

• ויש מפרשים שהם תמרים שאינם מתבשלים באילן, אלא
מתמתקים בשמש אחר שנתלשו, ונחלקו מתי עלתה לו חזקה,
לרב לא עלתה לו עד גמר בישולם בשדה, ולשמואל משיכניסם
לבית עלתה לו חזקה שזו היא גדירתם (רמב"ן שם ד"ה מאי לפירוש
רבינו חננאל), והלכה כשמואל (תומים קמא סק"ט).

החזיק באכילת אכלה ערלה (ראה ערכו), שביעית (ראה ערכו), וכלאים
איסורי הנאה (ראה ערכו) - הרי זו חזקה (כתובות פ א, ובבא בתרא לו א,
לגירסת רבינו חננאל בתוספות שם ד"ה הכי, והרא"ש שם ג כה)⁵.

לא הכניס ראוהו חורש וקוצר ומעמר ודש ובורר, ולא ראוהו
הפירות לבית מכניס פירות - אינה חזקה (ירושלמי בבא בתרא ג ג,
הובא ברשב"ם בבא בתרא לח א ד"ה אמרינן; טושי"ע חו"מ קמא ז), שציקר
חזקה בהכנסת פירות לבית (ירושלמי שם, ופירוש הר"א פולדא ושדה
יהושע שם), אלא שצריך שיעשה גם עבודות הקרקע (הר"א פולדא
שם; פני משה שם). וכן כתבו ראשונים בשדה האילן (רש"י בבא בתרא
כח א ד"ה ומסק, ותוספות שם ד"ה כנס).

חזקה בחרישת חרש את השדה, נחלקו תנאים:
• רבי אחא אומר, אם נרה שנה וזרעה שנתיים,
ואפילו נרה שנתיים וזרעה שנה, הרי זו חזקה, שאין אדם רואה
את חברו חורש את שדהו ושותק (בבא בתרא לו ב);

זו חזקה, וראה תוספות כתובות שם וריטב"א בבא בתרא שם שגירסתם
כלפנינו.

4. ראה שם שלרבי ישמעאל שלש פעמים בשלשה חדשים, ולרבנן שלש פעמים
בשלש שנים. 5. הגירסה שלפנינו בבבא בתרא: אינה חזקה, ובכתובות: הרי

שהשטר בידו, שאנו אומרים לו קיים את שטרך (שם ל א. ראה ערך קיום שטרות), וחזקת שלש שנים במקום שטר היא (רשב"ם שם). וכתבו ראשונים שהדברים אמורים כשהיו לו עדים שדר בבית הפנימי אלא שלא היו יודעים באיזו דרך היה יוצא, אבל בלא עדים שהיה דר שם, אין שומעים לו, שאם לא כן כל מערער יטעון שדר עמו ימים מספר (תוספות שם ד"ה בשכונני; רא"ש שם; טור חו"מ קמ, וראה דעה א ברמ"א שם יג).

• ורבא אמר המוציא מחברו עליו הראיה (בבא בתרא כט ב), שהרי הלוקח מוחזק בבית (שם ל א), ועל המערער לברר מחאתו (חידושי הר"מ שם. וראה ערך מחאה), ויש מפרשים לדעת רבא שבכל ספק אם עלתה חזקה, נחשב הלוקח למוחזק, והמוציא מחברו עליו הראיה (שו"ת מהרי"ט א קלג), ואף כשהספק אם החזיק שלש שנים (קצות החושן קנה).

הלכה כרב נחמן (ר"ף שם; רשב"ם שם; טור שם; רמ"א שם).

באילנות

קרקע מקום אכל פירות אילן שלש שנים, וטען לבעל האילן מכרת לי אילן זה וקרקעו, יש לו קרקע כעובי האילן עד התהום (בבא בתרא לו ב, וכרבא שם לח א; רמב"ם טוען ונטען יב יח; טוש"ע חו"מ קמא כ), שהרי אוכל את הקרקע שהאילן נטוע בה, והיה למערער למחות (רשב"א שם). לפיכך המוכר אילן יחיד לחברו, שאין לו קרקע (ראה בבא בתרא פא א וב. וראה ערך מכירה), צריך למחות בו כל שלש שנים (בבא בתרא לח א ורשב"ם; טוש"ע שם כ).

בשדה האילן במה דברים אמורים, באילנות שבשדה הלבן - של תבואה וכיוצא, אבל שדה אילן, והם נטועים עשרה לבית סאה (ראה ערכו) - קנה את כל הקרקע, לפי שהקרקע טפילה לאילנות (ריטב"א שם לו ב ד"ה אמר אביל), היו מפוזרים יותר משיעור זה - לא החזיק בכל הקרקע (רשב"ם ותוספות לו ב ד"ה ממטע; טור חו"מ קמא יט ורמ"א שם יז), שאינו נקרא שדה אילן, ואין הקרקע נגררת אחר האילנות (רשב"א שם ד"ה שלשים).

ונחלקו ראשונים: יש סוברים שלא קנה קרקע כל עיקר (תוספות שם, מלבד מקום האילן עצמו, ראה לעיל); ויש סוברים שקנה קרקע הצריכה להם (רשב"ם שם; טור ורמ"א שם).

היו נטועים יותר מעשרה לבית סאה (ראה רשב"ם לו ב; תוספות לו ב ד"ה ממטע) נחלקו אמוראים: נהרדעי אמרו אין לו חזקה (בבא בתרא לו ב), לפי שעומדים ליעקר, ולא החזיק בדרך שבני אדם מחזיקים (רשב"ם שם, וראה שם עוד פירוש); רבא אמר יש לו חזקה (בבא בתרא שם), וכן הלכה (תוספות שם לו ב ד"ה ממטע; רמב"ם טוען ונטען יב א; טור חו"מ קמא, בשם ר"י ורמ"ה; שו"ע שם א ויח). ואפילו לא היה ארבע אמות בין האחד לשני (רבנו יונה עמ' קעה; יד רמה שם וטור שם בשמו; שו"ע שם י ח).

החזיק אחד החזיקו שנים, זה באילנות וזה בקרקע, וכל אחד באילנות ואחר טוען שהכל שלו (רמב"ם במלחמות שם לו א; יד רמה שם בקרקע פג; מאירי שם; רמב"ם טוען ונטען יב יז; שו"ע חו"מ קמא יח) - נחלקו אמוראים:

• רב זביד אמר זה קנה אילנות, וזה קנה קרקע (בבא בתרא לו א, לפירוש תוספות שם בשם ר"י), ואין למחזיק באילנות בקרקע כלום (תוספות שם).

טוענים לו בית דין שיביא עדים על הלילות (ר"י מיגש שם, וריטב"א שם; רמב"ם טוען ונטען יב ג, וטוש"ע חו"מ קמ ח בשמו).

• ויש מפרשים שהמערער היה רוכל, ואף על פי שלא טען אנו טוענים לו שלא דר בו המחזיק ביום ובלילה (רשב"ם ורבנו יונה ורא"ש שם; טוש"ע שם), שאנו חוששים שמא המחזיק יצא מהבית כשהמערער חזר לעיר (רשב"ם שם; רבנו יונה שם), ולא ידע המערער מחזקתו מעולם, ולכך לא מיחה (רשב"ם שם).

כשהמחזיק ויש גורסים בדברי מר זוטרא: אם טען ואמר יבואו טוען העידוני עדים ויעידו לי שדרתי בו בימים ובלילות, טענתו טענה (רבנו יונה שם בשם הגאונים; תוספות שם ד"ה אמר בשם רבינו תם).

ופירשו ראשונים, שאם אמר המחזיק לעדים העידו לי שדרתי שלש שנים ימים ולילות, אף על פי שאינם יודעים אלא שכל שעה שהיו נכנסים היו רואים אותו, עדותם עדות (תוספות ורא"ש שם, בשם רבינו תם; טור חו"מ קמה יד בשמו; רמ"א שם, בשם רבינו תם והרא"ש), לפי שאין צריכים בעדותם אלא כמנהג שרגילים השכנים לידע (רא"ש וטור שם, בשם רבינו תם). ואפילו אם טוען המערער ברי לי שלא דר בלילות (טור שם, בשם רבינו תם; רמ"א שם), ויש סוברים שאם המערער טוען ברי צריכים להעיד בפירוש על הימים והלילות, אפילו אם המחזיק טוען העידוני (שו"ע שם ס"ק יא).

שימוש המחזיק אין המחזיק צריך לדור בעצמו בבית, אלא אפילו בבית בנו ובני ביתו, וכן אם השאיר שם חפציו, והמפתח בידו - עלתה לו חזקה (יד רמה כד). ואין צריך להביא ראיה שהשתמש בכל החדרים (שו"ת הרשב"א א תתקמא; רמ"א שם ז), שאין המערער יודע שלא השתמש בכל המקומות והיה לו למחות (רשב"א שם).

חזקה על ידי השכירו לאחרים, ודרו בו שלש שנים הרי זו חזקה שוכרים (בבא בתרא כט א; רמב"ם טוען ונטען יב ב; טוש"ע חו"מ קמ ח), שהשוכרים דרו מכחו (ריטב"א שם ד"ה ודרינק).

• יש סוברים שהדברים אמורים כשנתנו לו את השכר (רמב"ם שם, בשם יש מי שאומרים), שכל עוד לא קיבל שכר, עדיין לא אכל פירות הבית (ראה רשב"א שם), וכן אם השאיל את הבית, לא עלתה לו חזקה (יד רמה כג).

• ויש חולקים, כיון שדרו בו מכחו, ואין השכר פירות הבית, אלא תשמיש הבית הוא פירותיו, ושלוחו של אדם כמותו (ראה ערך שליחות), ואפילו השאיל את הבית עלתה לו חזקה (רמב"ם ורשב"א שם; טוש"ע שם ט).

כשלא פרעו כשהשוכרים עצמם מעידים (ראה לעיל), הדברים השכירות אמורים כששכר הבית עדיין בידם, אבל אם כבר פרעו השכר למחזיק, הם נוגעים בעדות, שאם לא יעידו עבור המחזיק, יצטרכו לפרוע למערער את השכר (בבא בתרא כט א; טוש"ע חו"מ קמ ח), ואף על פי שיוכלו לתבוע את המחזיק שיחזיר להם השכר ששילמו לו, חוששים שמא לא יהיה לו מה לשלם (טור שם. וראה עוד רבינו יונה שם).

כשאין עדים טען המערער שהיה עובר דרך הבית החיצון, ודר בבית הפנימי ולא היו לו עדים על כך, נחלקו אמוראים:

• רב נחמן אמר שהמחזיק צריך להביא עדים שדר לבדו בלא המערער (בבא בתרא כט ב, ורשב"ם שם), שלא יהיה אלא כלוקח

אכלה האב שנה, והבן שנה, והלוקח מן הבן אכלה שנה שלישית, הרי זו חזקה (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אם לקחה בשטר (רשב"ם שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

מת בעל הקרקע אכלה המחזיק שנה ומת בעל הקרקע, ואכלה בפני בנו ואכלה בפני בנו שנים, או בפני האב שנים ובפני הבן שנה, או בפני האב שנה ובפני הבן שנה ובפני לוקח מן הבן שנה, הרי זו חזקה, והוא כשמכרה הבן בכלל שדותיו, ולא הכיר המחזיק שנמכרה ולא נזהר בשטרו, אבל מכר שדה זו בפני עצמה, אין לך מחאה גדולה מזו (בבא בתרא שם, ורשב"ם שם; רמב"ם שם ח; טוש"ע שם ד. וראה ערך מחאה).

הטענה

חזקה בלא טענה כל חזקה שאין עמה טענה אינה חזקה. כיצד, אינה חזקה אכל פירות שדה כמה שנים, ובא המערער ואמר לו מה אתה עושה בתוך שלי, ואמר לו מפני שלא אמר לי אדם דבר מעולם - ואיני יודע של מי היא - אינה חזקה (בבא בתרא מא א; רמב"ם טוען ונטען יד יב; טוש"ע חו"מ קמו ט), שהרי לא טען שלקחה ממנו, ולא שנתנה לו, ולא שירשה (רמב"ם שם; שו"ע שם).

אין פותחים ואין פותחים למחזיק לומר לו שמא שטר היה לך ואבד למחזיק (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שלא טען כן מעצמו, לפי שחשש שמא יאמרו לו הראה את שטרך, ואינו יודע שחזקה במקום שטר עומדת (בבא בתרא שם ורשב"ם), שכיון שטען שלא אמר לי אדם דבר מעולם הרי זה כמודה שלא לקחה (רבנו יונה שם).

טוענים ליורש טען שירשה מאביו, אינו צריך טענה (בבא בתרא מא וללוקח א; רמב"ם טוען ונטען יד יג; טוש"ע חו"מ קמו י), שאין אדם בקי בקרקעות אביו (רשב"ם שם), ומאחר שאינו יודע, בית דין טוענים בשבילו (ריטב"א שם כח ב).

וכן אם טען מפלוני לקחתי, אינו צריך לטעון שאותו פלוני לקחה מהמערער (בבא בתרא כג א ורש"י; רמ"א שם. וראה שם מא ב, ורמב"ם שם יד, וטוש"ע שם יד), לפי שטוענים ליורש וטוענים ללוקח (שם כג א), שאין הלוקח יודע בעסקי המוכר (יד רמה שם).

גר בו המוריש יורש ולוקח שטוענים בשבילם, נחלקו אמוראים: רבי חייא ואביו ורבא סוברים שצריכים להביא ראיה שדרו בו המוריש והמוכר יום אחד; ורב סובר שאפילו לא הביא ראיה הרי זו חזקה, שאדם עשוי ליקח ולמכור בלילה (בבא בתרא מא ב).

הלכה כרבי חייא (רשב"ם ל ב ד"ה אמרי ליה, ושם מא ב ד"ה איבעיא; רמב"ם טוען ונטען יד יג ויד; טוש"ע חו"מ קמו ט ויד). אבל אם לא הביא עדים שדר בו המוריש או המוכר יום אחד - מוציאים מידו (בבא בתרא מא ב; רמב"ם שם יג ויד; טוש"ע שם ט ויג). ויום אחד לאו דוקא, אלא אפילו שעה אחת (ריטב"א שם; טור ורמ"א שם יד).

נראה המוריש הביא המחזיק ראיה שנראה המוריש בקרקע, או המוכר בקרקע נחלקו אמוראים:

• אב"י אמר הרי זה כאילו העידו שדר בה יום אחד (בבא בתרא מא ב), וכגון כשהלך למדוד את הקרקע (רשב"ם שם; ריטב"א שם), שנראה כבעל הקרקע (ריטב"א שם).

• רבא אמר נראה בה אינה כלום (שם). הלכה כרבא (רמב"ם טוען ונטען יד יג; טוש"ע חו"מ קמו י, ורמ"א שם יד).

• רב פפא אמר זה קנה אילנות וחצי קרקע, וזה קנה חצי קרקע (בבא בתרא שם). וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

אכל בכל פעם שדה אילן שנטועה מינים שונים, שעלתה לו חזקה מקצת האילנות לדעת רבי ישמעאל בשלש אכילות (ראה לעיל: הזמן), ואף על פי שלא אכל כל פעם את פירות כל האילנות, מפני שכשהחזיק במין אחד כאילו החזיק בכולם (בבא בתרא לו א ורשב"ם), מאחר שבכל אכילה הוא מלקט כל מה שגדל בשדה (רשב"ם שם ד"ה וה"מ). ונחלקו ראשונים: יש סוברים שהדברים אמורים כשהיו המינים השונים מפוזרים בכל השדה (רשב"ם שם ד"ה והוא דבואי, ועוד ראשונים שם; מגיד משנה שם יט בדעת הרמב"ם), ויש סוברים שאפילו היו נטועים כל מין לעצמו (רשב"א שם בשם הראב"ד).

וכן לדעת חכמים, שהולכים אחר השנים (ראה לעיל, שם): היו לו שלשים אילנות נטועים עשרה לבית סאה, ואכל עשרה בשנה זו, ועשרה בשנה זו, ועשרה בשנה שלישית, הרי זו חזקה (בבא בתרא לו ב ולו א; רמב"ם טוען ונטען יב יט; טוש"ע חו"מ קמא יז), כאילו החזיק בכל שנה בשלשים האילנות (בבא בתרא לו א ורשב"ם), שכל מה שאמר רבי ישמעאל בשנה אחת אמרו חכמים בשלש שנים (רשב"ם שם לו ב ד"ה אמר אב"י. וראה עוד שיטה מקובצת שם בשם ר"י מיגש).

במה דברים אמורים, כשלא הוציאו פירות אלא עשר הללו שאכלם, אבל אם כל האילנות הוציאו פירותיהם, ואכל עשרה מהם אינה חזקה (בבא בתרא לו א ורשב"ם), שגילה שהשדה אינה שלו, ולפיכך לא חשש המערער למחות (רשב"ם שם), והוא שהיו האילנות שאכל מפוזרים בשדה (שם).

בשותפים, לקוחות ויורשים

שותפים שותפים שהחזיקו בשדה, האחד אכלה ראשונה שהחזיקו בשדה שלישית וחמישית, והשני אכלה שניה רביעית וששית, לא עלתה חזקה לאחד מהם (רמב"ם טוען ונטען יב ה, וטוש"ע חו"מ קמד א, על פי בבא בתרא כט ב), שבעל הקרקע אומר כיון שלא שמעתי שהחזיק בה אדם אחד שנה אחת שנה לא מחיתי (רמב"ם שם), שלא ידעתי שבשותפות החזיקו בה (יד רמה שם).

לפיכך אם כתבו השותפים שטר ביניהם, עלתה להם חזקה, שהשטר יש לו קול (רמב"ם שם וטוש"ע שם, על פי בבא בתרא שם), והואיל ולא מיחה איבד זכותו (רבנו יונה שם; רמב"ם שם).

שלושה שקנו זה שדה שהיתה ידועה לראובן, והחזיק בה שמעון מזה שנה, ומכרה ללוי והחזיק בה לוי שנה, ומכרה ליהודה והחזיק בה אף הוא שנה, ובא ראובן וערער שלא מכרה לשמעון, חזקת שלשתם מצטרפת (בבא בתרא מא ב ורשב"ם; רמב"ם טוען ונטען יב ו; טוש"ע חו"מ קמד ב), ששני מכח ראשון בא, ושלישי מכח שני, ולכן אכילותיהם מצטרפות לאכילת השלישי כאילו החזיק בה שלש שנים (יד רמה קכ). במה דברים אמורים, כשהיו המכירות בשטר (שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שיודע המערער שהם מחזיקים זה מכח זה, והיה לו למחות (רשב"ם שם).

מת המחזיק המחזיק בשדה שנה ומת, והחזיק בה בנו שנים, או והחזיק יורשו שאכלה האב שנים, והבן שנה, הרי זו חזקה (בבא בתרא מא א; רמב"ם טוען ונטען יב ז; טוש"ע חו"מ קמד ג), שהרי הכל יודעים שדרך הבן לירש את האב, והיה למערער למחות (רשב"ם שם). היה הבן קטן, ראה להלן: שאין להם חזקה.

שאכלה שלש שנים, יש סוברים שאינו נאמן לומר שהחזיק בה לפני כן (רבנו יונה שם עמ' קלה, וטור שם בשמו; דעה א בשו"ע שם), ויש סוברים שאם לא פירש שלש שנים ולא יותר, יכול לחזור ולומר שנים רבות החזקתי, מאחר שסתם חזקה בשלש שנים, עשוי אדם שלא להזכיר אלא שלש שנים (רשב"א שם ד"ה ומעשה; שו"ע שם, בשם ויש אומרים).

שנים רבות שטען הוא שאכל שני חזקה לפני שלקחה המערער, אבל פחות משבע שנים, כיון שמכרה לאחר לפני שכלתה חזקתו, אין לך מחאה גדולה מזו (בבא בתרא ל ב ולא א ורשב"ם; רמב"ם טוען ונטען טו ז; טוש"ע חו"מ קמו לב), והיה לזה להיזהר בשרטור לעולם (רשב"ם שם; טוש"ע שם).

ביקש המחזיק טען המחזיק מפלוני לקחתיה, ואכלתיה שני חזקה, אמר לו המערער והלא יש לי עדים שבאת אלי בערב, וביקשת ממני שאמכור לך שדה זו, אין זו ראייה למערער (בבא בתרא ל ב, לפירוש הרא"ש שם; רמב"ם טוען ונטען טז ד; טוש"ע חו"מ קמו טז), מפני שהמחזיק יכול לומר רציתי לקנותה ממך, כדי שלא תערער ותטריחני בדין (רמב"ם שם. וראה רא"ש שם וטוש"ע שם).

לא טען המחזיק טענה זו, אין אנו טוענים לו (רמב"ם שם; רמ"א שם), לפי שאין אדם רגיל להוציא מעותיו לחינם (סמ"ע ס"ק לז). מת המחזיק, טוענים כן ליורשים (נתיבות המשפט ס"ק כג).

בטענה שהמערער הודה

טען המחזיק שהמערער הודה לו, כגון שהיה מעדי על שטר המכירה העיד המערער שטר המכירה

• חכמים אומרים איבד המערער את זכותו, שהרי אין העדים חותמים על השטר אלא אם כן קראוהו, ומאחר שחתם על השטר - הודה שאין לו עסק בה (כתובות קט א, ורש"י שם, וראה ערך שטר. וראה רמב"ם טוען ונטען טז א; שו"ע חו"מ קמו א).

• אדמון אומר יכול לומר השני נוח לי, הראשון קשה הימנו (שם), וחתמתי על השטר לפי שראובן אדם חזק, וקשה להוציא ממנו, ונוח לי שתהא השדה בידך, שאוציאנה ממך בדין (רש"י שם).

הלכה כחכמים (שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

במעשה ולא במעשה ולא במה דברים אמורים, כשעשה המערער מעשה לסייע בדיבור את הלוקח לקנות שדהו, אבל אם לא היה אלא דיבור, לא איבד את זכותו (בבא בתרא ל ב, ורשב"ם ד"ה אמר).

קיים את השטר דיין שקיים את השטר, יכול לטעון לא ידעתי מה היה כתוב בשטר, שהדיינים מקיימים את השטר אף על פי שלא קראוהו, שאינם מעידים אלא על חתימת העדים (כתובות שם ורש"י, וראה ערך קיום שטרות; רמב"ם טוען ונטען טז ב; טוש"ע חו"מ קמו ד).

יעץ לו לקנותה הביא המחזיק עדים שיעץ לו המערער לקנות שדה זו, לא איבד את זכותו, שיש לו לומר אתה נוח לי יותר להוציאה מידך (בבא בתרא ל ב; רמב"ם שם ג; טוש"ע חו"מ קמו יז, ושו"ע קמו ה), שהרי לא עשה מעשה (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; שו"ע קמו שם) ⁷.

עשאה סימן עשאה סימן לאחר, איבד את זכותו (כתובות קט א; טוש"ע חו"מ קמו ב), ואף אדמון מודה בזה (רש"י שם).

טען המחזיק בפני לקחה המוכר ממך ומכרה לי, אף על פי שלא דר בה - נאמן, שהרי יש לו טענה, ואילו רצה היה יכול לטעון למערער ממך לקחתיה (בבא בתרא מא ב; רמב"ם טוען ונטען יד י; שו"ע חו"מ קמו יד) ⁶.

טען המערער של אבותי זה אומר של אבותי וזה אומר של אבותי והמחזיק טוען של אבותי היא, והביא עדים שאכלה שני חזקה, נחלקו אמוראים:

• רבה אמר המחזיק נאמן, שאילו רצה היה טוען ממך לקחתיה ואכלתי שני חזקה (בבא בתרא לא א), ואף על פי שאין מיגו מועיל נגד עדים המכחישים דבריו (ראה ערך מגו), מכל מקום אנו מתקנים את לשונו, ואומרים שכוונתו של אבותי שקנו מאבותיך (רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן ונמוקי יוסף שם).

• ואביי אמר אין אומרים מה לי לשקר במקום עדים (בבא בתרא שם), ואין לנו לתקן לשונו (ריטב"א שם), או שמאחר שהשיב כן על דברי המערער, מן הסתם כוונתו של אבותי ולא של אבותיך (ר"ן שם; טור חו"מ קמו לט; רמ"א שם כד, ונתיבות המשפט ס"ק כט). הלכה כאביי (רמב"ם טוען ונטען טו ו; טוש"ע שם).

חזר וטען של חזר המחזיק לאחר שהעידו העדים וטען של אבותי אבותי שלקחה שלקחה מאבותיך - נאמן (בבא בתרא לא א; רמב"ם מאבותיך טוען ונטען טו ו; טוש"ע חו"מ קמו יד). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שטוען שדרו בה יום אחד, ושמה לקחה מאבותיך (תוספות שם ד"ה מה), שמפרש דבריו הראשונים, ונאמן במיגו שהיה יכול לטעון בתחילה ממך לקחתיה (קצות החושן ס"ק יב שלכן אין זה מיגו למפרע).

• ויש מפרשים שטוען בפני לקחה מאבותיך (רבנו יונה שם), ואף על פי שאין מיגו למפרע (ראה לעיל. וראה ערך מגו), מכל מקום מאחר שהיה לו מיגו, צריכים לתרץ דבריו בכל מה שאפשר, ולומר שאף בתחילה היתה כוונתו כך (קצות החושן שם), או שאין זו טענה חדשה, אלא מפרש ששל אבותיו היתה על ידי שראה שלקחה (נתיבות המשפט שם סק"ל).

מפלוני לקחתי טען פלוני מכרה לי, שאמר לי שלקחה ממך, אמר לו שאמר לי המערער גולן הוא, הואיל והודה המחזיק שהיתה של המערער ושלא לקחה ממנו (ראה ערך הודאת בעל דין), תחזור השדה וכל הפירות למערער, אף על פי שאין לו עדים שהיתה שלו (בבא בתרא לא א וב ורשב"ם; רמב"ם טוען ונטען יד יד; טוש"ע חו"מ קמו יג). ואף על פי שהחזיק שלש שנים (רי"ף שם; רשב"ם שם; רמב"ם ושו"ע שם; טור שם כא), שהרי אינו יודע שהיתה של אותו שמכרה לו (רשב"ם שם).

מפלוני קניתי ראובן שהחזיק בשדה ובא שמעון וערער עליו, ואכלתי שני חזקה ואין לו עדים שהיתה שלו, ואמר ראובן מלוי ואין למערער עדים קניתיה ואכלתיה שני חזקה, אמר לו שמעון

והלא שטר מקויים בידי שאני לקחתיה מלוי לפני ארבע שנים, אינה חזקה (רמב"ם טוען ונטען טו ז, על פי בבא בתרא ל ב; טוש"ע חו"מ קמו יט), שהרי קדם המערער לזה שנה אחת, ולא היה לוי יכול למכרה לו, ואין המחזיק טוען שלקחה מן המערער (רשב"ם שם).

חזר ראובן ואמר שנים רבות יש לי משלקחתיה, טענתו טענה, שאדם קורא לשנים רבות שני חזקה (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואין זה כמכחיש טענתו הראשונה (רשב"ם שם). ואם טען בתחילה

6. וראה קצות החושן שם ס"ק יב אם נחשבת חזקה עם טענה או שנאמן במיגו.

7. וראה סמ"ע קמו ס"ק לט שעובר על לפני עיור לא תתן מכשול ועל ארור

הדבר בשלש שנים, והיה לו למחות בפני עדים (רמב"ם טוען ונטען יא ב, על פי בבא בתרא לח א; טוש"ע חו"מ קמג א).

ויש סוברים שאינה חזקה אלא אם כן נודע לנו שנודע הדבר לבעל הקרקע, ולכן אין לו חזקה אלא אם כן היה המערער עמו בעיר כשזה ירד לקרקע (עיתור אות מ מחאה, ורמב"ן כט ב, בשם רבינו חננאל).

בשעת חירום במה דברים אמורים, כשיש שלום בין המדינה שהמחזיק שם למדינה שהמערער שם, ששירות מצויות בין זו לזו, אבל אם היה שעת מלחמה ושיבוש דרכים - אפילו החזיק עשר שנים, אינה חזקה (רמב"ם שם, על פי בבא בתרא לח ב; טוש"ע שם).

יהודה עבר שלש ארצות לחזקה: יהודה, עבר הירדן והגליל; היה הירדן והגליל - המערער - ביהודה והחזיק בגליל, בגליל והחזיק ביהודה, אינה חזקה עד שיהיה עמו במדינה, אמר רבי יהודה לא אמרו שלש שנים אלא כדי שיהיה באספמא ויחזיק שנה, וילכו ויודיעוהו שנה, ויבוא לשנה אחרת (בבא בתרא לח א; רי"ף ורא"ש שם; מאירי שם. הרמב"ם וטוש"ע השמיטו). טעם חכמים לפי שסתם יהודה וגליל ועבר הירדן כשעת חירום (בבא בתרא שם ב).

לדעת רבי יהודה אין חוששים לחירום שבין המדינות (רשב"ם בבא בתרא לט א ד"ה אלא כדי; יד רמה שם ג), שאי אפשר שלא יבוא אדם ממדינה זו לזו, והמחאה יכולה להגיע לאזני המחזיק, וכיון שלא מיחה הפסיד (יד רמה שם). אין הלכה כרבי יהודה (רמב"ם טוען ונטען יא ב; טוש"ע חו"מ קמג א).

היה טרוד בשוק הביא המחזיק עדים שהמערער בא בסוף כל שנה, ועמד במקום זה שלשים יום או פחות, וטען המערער כל אותם הימים טרוד הייתי בשוק - טענתו טענה, שכל שלשים יום אדם עשוי להיות טרוד בשוק (בבא בתרא ל א; רמב"ם טוען ונטען יא ג; טוש"ע חו"מ קמג א). עמד יותר משלשים יום ולא מחה, איבד את זכותו (רמב"ם שם), ויש סוברים שלא אמרו בזה שיעור, אלא כל זמן יום השוק, כמה שהוא (מאירי שם).

בורח מחמת סכנת נפשות, אין מחזיקים בנכסיו (בבא סכנת נפשות בתרא לח ב; רמב"ם טוען ונטען יד י; טוש"ע חו"מ קמג א), ואפילו החזיק שנתיים בפניו ובשלישית ברח (כתובות יז ב), ואין אומרים לו למה לא מחית, מפני שהוא מתעסק בנפשו (רמב"ם שם, וראה כתובות שם), וירא למחות פן יודע מקומו (רשב"ם בבא בתרא שם; טוש"ע שם).

בצירוף שטר

הבא לידון בשטר וחזקה - כגון שטוען שהשטר בידו בשטר ובחזקה (רש"י סנהדרין כג ב ד"ה הבא; רשב"ם בבא בתרא קסט ב ד"ה ת"ר), או שהביא את השטר, אלא שאינו מקיים (רמב"ם טוען ונטען טו א; טוש"ע חו"מ קמג ד), וגם יש לו עדי חזקת שלש שנים - נחלקו תנאים:

• רבי סובר שצריך להביא את השטר בפני בית דין (סנהדרין שם, ורש"י שם; בבא בתרא קסט ב וקע א לשון אחרון, ורשב"ם שם) ולקיים אותו (רמב"ם וטוש"ע שם), שהחזקה במקום שטר באה, ואילו השטר פסול אף החזקה בטילה (סנהדרין שם, ויד רמה שם), או לפי שהחזקה אינה מועילה אלא כשטוען שטר היה לי ואבד (ראה לעיל: הטענה), ולכן כשאמר ישנו בידי, צריך לברר (רש"י סנהדרין שם).

כיצד, מכר המחזיק שדה בצד שדה זו, ובשטר כתב בצד מזרח שדה שלי, והמערער חתם על השטר, איבד את זכותו (רש"י שם; טור שם), ואפילו מכר אדם אחר שדה סמוכה, וכתב מיצר פלוני שדה של שמעון, וחתם עליה המערער בתורת עד, איבד את זכותו (ירושלמי כתובות יג ו; רמב"ם שם א; טוש"ע שם ב). וכן אם מכר המערער קרקע בצדה, והזכיר מיצר מזרח שדה של שמעון, איבד את זכותו (תוספות כתובות קט ב ד"ה עשאה; טור חו"מ קמז ב).

אבל מכר המחזיק קרקע סמוכה למערער, וכתב לו מיצר מזרח שדה שלי, לא איבד את זכותו, שיכול לטעון אילו לא הייתי שותק לא היה מוכר לי את הקרקע (כתובות שם לפירש"י וגירסתו, וכן הוא הגירסה לפנינו; מאירי שם). וכן אם מכר המערער קרקע סמוכה למחזיק, וכתב בשטר מיצר מזרח שדה שלך, לא איבד את זכותו, שיכול לומר אילו לא עשיתייה סימן, לא היה קונה ממני (גירסת הרי"ף שם, וכפירוש רמב"ן וריטב"א ור"ן שם; מגיד משנה שם).

תלם אחד טען המערער תלם אחד הוא שעשיתי סימן, ולא כל עשיתי סימן השדה - נאמן (כתובות קט ב; רמב"ם טוען ונטען טז ב; טוש"ע חו"מ קמז ג), ויש לו לערער על כל השדה, חוץ מאותו תלם (רמב"ם שם; שו"ע שם).

טען המערער אף תלם זה שעשיתי סימן, חזרתי ולקחתיו משמעון - נאמן (כתובות קט ב; טור שם; רמ"א שם). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהוא נאמן לפי שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (ראה ערכו. רש"י כתובות שם באפוטרופוס).

• ויש סוברים שהוא נאמן במיגו, כשאין השטר מקיים, והיה יכול לומר מזוייף הוא (תוספות שם ד"ה אם טען; טור חו"מ קמז ורמ"א שם), ויש סוברים שאפילו השטר מקיים היה יכול לומר על תנאי מכרתיה לו, ולא התקיים התנאי (טור שם בשם הרמ"ה. וראה עוד שיטה מקובצת שם בשם תלמידי ר"י, ותוספות רי"ד שם).

אדם עשוי היה אוכל שדה, ובא מערער עליו, וטען המחזיק לקנות את דינו מפלוני לקחתי, ויש לי עדים שביקשת ממני לקנותה לך מאותו פלוני, או שביקשת ממני שאמכרנה לך - אינה טענה, שאדם עשוי לקנות את שלו כדי שלא לריב (בבא בתרא ל ב, לגירסת הרי"ף ופירוש א ברשב"א וריטב"א שם; טוש"ע חו"מ קמז יח).

סייעו המערער הביא המחזיק עדים שסייע לו המערער בנטילת בלקיטת הפירות, הפירות, הרי זו חזקה מיד (בבא בתרא לה ב, ורשב"ם שם; רמב"ם טוען ונטען יא ט; טוש"ע חו"מ קמב א), שאם לא שמכר או נתן לו לא היה עושה כך (רמב"ם שם), אלא היה לו למחות (רשב"ם שם), ומאחר שעשה מעשה המוכיח שהקרקע של המחזיק, איבד את זכותו (יד רמה שם), והרי זה כמודה שהקרקע של מחזיק הוא (רשב"ם שם; תוספות שם ד"ה ואי דלי; רבנו יונה שם).

טען המערער לפירות הורדתיו, אבל את הגוף לא מכרתי, או אריס הוא ומחלקו היו הפירות - נאמן (בבא בתרא לה ב ורשב"ם; רמב"ם טוען ונטען יא י; טוש"ע חו"מ קמב א). והוא שטען כן מתחילה (ריטב"א שם).

שלא בפני המערער

היה המערער המחזיק שלש שנים שלא בפני המערער, שהיה במדינה אחרת, הרי זו חזקה, ואין המערער יכול לומר לא ידעתי שהחזיק זה בקרקע, שאי אפשר שלא יגיע לידו

אף את הפירות שאכל (בבא בתרא לג ב, ורשב"ם שם; רמב"ם טוען ונטען טז ו; טוש"ע חו"מ קמה א).

ואפילו לא העיד עליהם אלא עד אחד - חייב להחזירם (בבא בתרא לד א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהרי העד מחייבו שבועה, ואינו יכול להישבע, שהרי מודה לדבריו, אלא שטוען שלי אכלתי, וכל מחוייב שבועה ואינו יכול להישבע - משלם (בבא בתרא שם ורשב"ם; רמב"ם שם. וראה ערך מחויב שבועה ואינו יכול להישבע).

פירות של שנה אינו מחזיר אלא פירות של שתי השנים (רשב"ם שם שלישית ד"ה והדרי, וכט א ד"ה אלמה), אבל פירות שנה שלישית אם נאמין לו שאכלם, נצטרך להחזיקו בקרקע (תוספות לג ב ד"ה ואי טען; טוש"ע שם).

וכן אם העיד עד אחד שאכלה שלש שנים, שמחזיר את הקרקע (ראה לעיל: העדות), אינו צריך להחזיר את הפירות (בבא בתרא לד א; רמב"ם שם ה; טוש"ע שם), ואין צריך לומר כשאין שם עדים כלל, אלא הוא טוען אכלתי שלש שנים, שאם אתה מאמינו, הרי אף הקרקע שלו (תוספות לג א ד"ה ה"ג; רבנו יונה שם; טוש"ע שם ה). אבל אם טען אכלתי שנתיים, אף הפירות חוזרים למערער (תוספות ורבנו יונה שם; ש"ך קמה סק"ב, בדעת טוש"ע שם).

ויש סוברים שאף אם טען אכלתי שנתיים, אינו צריך להחזיר את הפירות, לפי שנאמן שהם שלו במיגו שהיה יכול לומר לא אכלתי (רשב"ם לד א ד"ה אלא אי דמיא)⁸.

חיוב שבועה בכל אלו שאינו מחזיר הפירות, ישבע המחזיק שבועת היסת שאינו חייב לו (רמב"ם שם ה; טוש"ע שם ד. וראה ערך שבועת היסת). הביא עדים שאכל פירות שתי שנים, חייב להישבע שבועת התורה על פירות השנה השלישית (ראה ערך מודה במקצת. יד רמה ג נה ונ).

שאין להם חזקה

שאין מקפידים האומנים והאריסים והאפוטרופסים והשותפים זה על זה והאיש בנכסי אשתו והאשה בנכסי בעלה והבן בנכסי אביו והאב בנכסי בנו - אין להם חזקה, אף על פי שאכלו שלש שנים (בבא בתרא מב א; רמב"ם טוען ונטען יג א; טוש"ע קמט), שאין מקפידים זה על זה, לפיכך אין אכילתם ראייה (רמב"ם שם).

כיצד, הביא המערער עדים שהמחזיק ידוע שהוא שותפו, או אריסו, או אפוטרופסו, ומפני זה לא מיחה בו, תחזור השדה למערער, וישבע היסת שלא מכרה ושלא נתנה (רמב"ם שם ג; טוש"ע שם א). אבל אם הודה המחזיק מעצמו ואמר שותפו הייתי ומכרה לי, הואיל ויכול לומר שלא היה שותפו מעולם, הרי זה נאמן (רמב"ם שם, וכן הוא בטוש"ע שם).

ירדו מאומנותם ירדו מאומנותם - יש להם חזקה (בבא בתרא מז א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אם החזיקו שלש שנים לאחר שירדו מאומנותם (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואפילו ירד לשדה בעודו אומן (דרישה שם).

ויש סוברים שאם ידוע שירד בתורת אומן, אין לו חזקה (ריטב"א שם מב א), לפי שאין בעל הקרקע מקפיד אלא נהנה הוא בכך, אם יצטרך לתקן עוד איזה דבר (מאירי שם).

• רבן שמעון בן גמליאל סובר נידון בחזקה, שדיו אם יביא עדי חזקה (בבא בתרא שם קסט ב, ורשב"ם שם קע א, וסנהדרין שם).

להלכה נחלקו אמוראים וראשונים:

• לדעת רבי יצחק נפתח הלכה כרבי (בבא בתרא קע ב ורשב"ם);

• בדעת רב גידל בשם רב יש גורסים שהלכה כרבן שמעון בן גמליאל (רשב"ם שם א, וכן הגירסה לפנינו), ולדעתם אף רבא סובר כן (ראה תוספות בבא בתרא שם ב ד"ה אלא), וכן פסקו להלכה (רשב"ם שם);

• ויש גורסים הלכה כרבי (יד רמה בבא בתרא י צח; רמב"ן ורא"ש שם בשם הגאונים, ועוד), ולדעתם אף רבא סובר כן (תוספות שם תירוצ' ב), וכן פסקו להלכה (יד רמה שם; רשב"א ור"ן שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

העדות

בעד אחד הביא המחזיק עד אחד שאכלה שני חזקה, מוציאים אותה מידו (בבא בתרא לג ב ולד א; רמב"ם טוען ונטען טז ה; טוש"ע חו"מ קמה ד).

צירופי עדויות היו שנים מעידים על השנה הראשונה, ושנים על השנייה, ושנים על השלישית, רבי חלפתא אמר הרי זו חזקה (בבא בתרא נו ב ועוד), וכן סוברים חכמים (ראה שם נו א בהזמנה). רבי עקיבא חולק (שם ב, וראה ערך חצי דבר), והלכה כחכמים (רמב"ם עדות כא ז, וטור קמה).

העידו שלשה אחים, כל אחד על שנה אחת, ועד אחר מעיד על כל שלש השנים, הרי זו חזקה, שהרי אלו כשלוש עדויות (שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם ה), ואין כאן שני עדים קרובים בעדות אחת (רשב"ם שם. וראה ערך פסולי עדות).

דקדוק במין העיד אחד שאכלה חטים, והשני העיד שאכלה שעורים, האוכל עדותם קיימת, שאין העד מדקדק בזה (בבא בתרא נו ב; רמב"ם טוען ונטען טו ב; טוש"ע חו"מ קמה א. וראה ערך דרישה וחקירה).

עדות על שנים העיד אחד שאכלה שנה ראשונה, שניה ושלישית, והשני מעיד שאכלה רביעית, חמישית וששית, הרי זו חזקה (סנהדרין ל ב, ורש"י שם; רשב"ם בבא בתרא נו ב ד"ה אלא, ועוד ראשונים שם; טור חו"מ קמה א; טוש"ע חו"מ קמ יג. וראה ערך עדות). אפילו היו ששה עדים, שכל אחד מעיד על שנה אחת - מקבלים עדותם (רשב"א כט א ד"ה ואוקימנא; טוש"ע קמ יג).

בירושלמי יש אומרים שאינה חזקה, לפי שכל חזקה צריכה שני עדים (ירושלמי כתובות ב ד). ויש פוסקים כן להלכה (עיטור שם), שעל מה שהעיד זה לא העיד זה (מאירי שם).

העיד האחד שאכלה ראשונה שלישית וחמישית - במקום שהדרך לזרוע שנה ולהוביר שנה, שעלתה לו חזקה (תוספות שם. ראה לעיל: שליומותה ורציפותה) - והשני מעיד שאכלה שניה רביעית וששית, אין עדותם מצטרפת (בבא בתרא שם נו ב; רמב"ם טוען ונטען טו ב; טוש"ע חו"מ קמה ב).

החזרת הפירות

העידו על הביא עדים שאכלה שנתיים, ולא מצא עדים על שנה שלישית, שהקרקע חוזרת לבעליה הראשונים, מחזיר

⁸ הקרקע והיא יוצאת ממנו.

⁸ ראה תוספות שם שאין זה מיגו, שהרי אינו טוען על הפירות אלא מכח

הלכה כרבינא (רשב"ם שם ד"ה דלית; רמב"ם טוען ונטען יג ח; טוש"ע חו"מ קמט ב). ירד לחציה, נחלקו ראשונים: יש סוברים שדינו כירד לכולה (טור שם בשם רבינו חננאל); ויש סוברים שלעולם אין לו חזקה (רי"ף ורא"ש שם; רמב"ם שם; טור שם בשם הרא"ש; רמ"א שם בשם מהר"ם ומרדכי), שדרך השותפים לעמוד זמן גדול בלא חלוקה (ריטב"א שם); ויש סוברים שלעולם יש לו חזקה (מאירי שם בשם יש פוסקים).

אחים בירושה האחים בנכסי ירושתם דינם כשותפים (שו"ת הרשב"א ב ריא; ריטב"א בבא בתרא מב ב. וראה שו"ע שם ז). ויש שכתבו שאינם כשותפים, ומחזיקים זה על זה (טור שם בשם העיטור), ופירשו אחרונים שאפילו לא חלקו אינם כשותפים, שהשותפים נשתתפו בתחילה, מה שאין כן באחים (פרישה שם בדעת העיטור).

איש בנכסי אשתו התנה עמה שאין לו פירות בנכסיה (בבא בתרא מט א; רמב"ם טוען ונטען יג ח; טוש"ע חו"מ קמט ט, ואה"ע"ז פז א), שאין האשה מקפדת על בעלה כשאוכל פירותיה שלא כדין (רשב"ם שם; פירוש המשניות לרמב"ם שם מב א; רא"ש שם נג).

רב אמר אשת איש צריכה למחות (שם נ ב), ורבא מפרש שדבריו אמורים כגון שחפר בה הבעל בורות שיחים ומערות (שם נ ב), ויש לו חזקה שהרי הוא מקלקל השדה, ולא היתה מתירה לו אם לא שמכרה לו (רשב"ם שם; טור שם).

להלכה יש פוסקים שיש לו חזקה בשלש שנים (טור ורמ"א חו"מ קמט ט); ויש פוסקים שאין לבעל חזקה בנכסי אשתו (רמב"ם שם; שו"ע שם), ואפילו חפר בה בורות שיחים ומערות (מגיד משנה שם בדעת הרמב"ם, וראה שם שפירש שרב יוסף חולק על רבא).

אשה בנכסי בעלה וכן האשה שאכלה פירות מנכסי בעלה, אפילו יחד לה שדה למזונותיה ואכלה שדות אחרות, אין לה חזקה (בבא בתרא נא א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שאין הבעל מקפיד אם היא אוכלת יותר מזונות (רשב"ם שם. וראה ערך שאר כסות ועונה על חיוב הבעל במזונותיה).

התגרשה אשה שהתגרשה, הרי היא כשאר כל אדם (בבא בתרא מז א; רמב"ם טוען ונטען יג ט; טוש"ע חו"מ קמט ט), ומחזקת בנכסי בעלה, ובעלה מחזיק בנכסיה (רשב"ם שם). ואפילו בספק גירושין, שבעלה חייב במזונותיה, מכל מקום יש לה חזקה (בבא בתרא שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם, וראה ערך ה"ל).

מתה האשה, או מתה הבעל, יש לבעל חזקה בנכסיה⁹, וכן אם מת הבעל, יש לה חזקה בנכסיו (ירושלמי בבא בתרא ג ה).

חזקה בנכסי אשת איש החזיק אחר בנכסי אשת איש, נחלקו אמוראים:

- רב אמר אין מחזיקים בנכסי אשת איש (בבא בתרא נ ב), שיכולה לומר על בעלי סמכתי שהוא ימחה (רשב"ם שם ד"ה אין מחזיקים, וד"ה רב יוסף, וראה שם פירוש ב; תוספות שם ד"ה כמאן; טור חו"מ שם, ואה"ע"ז פז), או שמאחר שברשות בעלה עומדת מן הסתם אינה יודעת מי אוכל הפירות (שיטה מקובצת שם, בשם ר"י מיגש; ועוד).
- דייני גולה - שמואל וקרנא (רשב"ם שם נא א) - אמרו, מחזיקים בנכסי אשת איש (בבא בתרא נא א).

הלכה כרב (רמב"ם טוען ונטען יד יא; טוש"ע חו"מ קמט יא, ואה"ע"ז שם ב).

אריסי בתי אבות היה המחזיק אריס של המצרער, והוא מאריסי בתי אבות, אין לו חזקה - כשידוע שירדו באריסות - אבל אם נעשה הוא אריס, הואיל ואין דרך אריס לאכול כל הפירות, יש לו חזקה (בבא בתרא מו ב, ורשב"ם שם ד"ה אריסי; רמב"ם טוען ונטען יג ה; טוש"ע חו"מ קמט כה. וראה ערך אריס).

הוריד אריסים אריס של בתי אבות שהוריד אריסים תחתיו, יש לו חזקה, שאין אדם רואה שיורדים אריסים לקרקע ושותק, אבל אריס שחלק לאריסים, אין לו חזקה (בבא בתרא שם; רמב"ם שם ו; טוש"ע שם כו).

ירדו האריס מאריסותו, יש לו חזקה (בבא בתרא מז א; מאריסות רמב"ם שם; טוש"ע שם). יש סוברים שהדברים אמורים כשירד לתוכה לאחר שירד מאריסותו (ב"ח שם, בדעת תוספות מז א ד"ה ירד), שכל שירד לשדה ברשות או בגזילה, אין להם חזקה לעולם (רמב"ן ור"ן מז א, וראה שו"ת הריב"ש שכז); ויש סוברים שאפילו ירד בתורת אריסות, אם אכלה שלש שנים לאחר שירד מאריסותו יש לו חזקה (שו"ת מהרשד"ם שם, בדעת הרמב"ם שם).

אפוטרופסים האפוטרופסים שמינו אותם בית דין, או אבי היתומים, וגדלו היתומים והניחו אותם, וכן מינה אדם אפוטרופוס על הוצאותיו והכנסותיו, הואיל ומשתמשים ברשות, אין להם חזקה (רמב"ם טוען ונטען יג ז; טור חו"מ קמט בשמו; שו"ע שם כט, וראה ערך אפוטרופוס).

ונחלקו ראשונים: יש סוברים שאם אינו אפוטרופוס אלא על שדה ידועה, יש לו חזקה בשדות אחרות (טור שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים); ויש סוברים שלעולם אין לו חזקה (רמב"ם שם; שו"ע שם). ויש שכתבו שדוקא כשאין ידוע, אבל אם ידוע שלא נתמנה אפוטרופוס אלא על שדה אחת, יש לו חזקה בשאר שדות (תומים שם ס"ק יד, בדעת הרמב"ם).

שותפים שותפים שלקחו קרקע בשותפות, והחזיק אחד שלש שנים, אינה חזקה, שכן דרך השותפים לאכול זה שלש שנים או יותר, ואחר כך יאכל השני כן (רשב"ם בבא בתרא מב א ד"ה שותפין). ונחלקו אמוראים: אבוא דשמואל ולוי סוברים שלעולם אין לו חזקה, ושמואל סובר פעמים שיש לשותפים חזקה (שם ורשב"ם ותוספות ד"ה אבל). ונחלקו אמוראים בדעת שמואל:

- יש סוברים שאם ירד לכל השדה יש לו חזקה, ואין לו חזקה כשירד לחצי השדה וטען שחלקו השדה, לפי שמנהג שותפים שזה יטול חצי הקרקע, וזה חצי ולאחר זמן יחליפו (שם לשון ראשון ורשב"ם).
- ויש סוברים שאם ירד לכולה אין לו חזקה, ויש להם חזקה כשהחזיק בחציה, שאילו לא חלקו היה להם לירד בה בשותפות, ולא לברר לכל אחד חלק מסויים (שם לשון שני ורשב"ם שם).
- רבינא אמר ירד השותף לכולה, אם היה בקרקע כדי חלוקה - ארבע אמות לזה וארבע אמות לזה (רשב"ם שם. ראה ערך חלוקת שותפות) - יש לו חזקה, לא היה בה כדי חלוקה אין לו חזקה (שם ורשב"ם), שאם יש בה כדי חלוקה, אין דרך השותפים להניח האחד לאכלה כולה שלש שנים, אבל כשאין בה כדי חלוקה דרך השותפים לאכלה כולה זה כמה שנים ואחר כך חברו, שהרי אינה ראויה לשניהם יחד (רשב"ם שם).

9. ראה פירוש הר"א פולדא לירושלמי שם שר"ל באופן שסלק עצמו מירושתה.

מתוקנות, ולמחות אינם חוששים, מפני שידם תקיפה, וכל זמן שירצו יטלו את שלהם (רשב"ם שם; רמב"ם שם, וכעין זה בטור שם). ויש מפרשים מפני שהם עסוקים בצרכי ציבור, ואינם יודעים מי מחזיק בשלהם (רשב"ם שם בשם יש מפרשים). ויש מפרשים שדרכם להניח לבני אדם לדור בבתיהם דרך נדיבות (יד רמה שם).

גדולים שבחצר ראשי גליות אלו כתבו ראשונים שהם אותם שהיו בזמן חכמים בבבל (רמב"ם טוען ונטען יג י; מאירי שם), שהיו מזרע המלוכה, והיו נוהגים כעין מלוכה על ישראל, אבל גדולים ההולכים בחצר המלך - שבזמן הראשונים - אין טבעם יוצא כל כך שלא יהיו יכולים למחות בהם, ויש להם חזקה (שו"ת הרא"ש יח יז; טור שם בשמו).

ויש סוברים שהאנשים שהם בעלי זרוע וקרובים למלכות, דינם כראשי גליות (ריטב"א שם. וראה קצות החושן שם סק"ח. וראה ערך חזקת מרא קמא: בספק בדין).

בני אלו שאין להם חזקה כל אלו שאין להם חזקה, לבניהם יש חזקה, ואם טענו שהיא ירושה מאבותיהם, אין להם חזקה (בבא בתרא מז א; רמב"ם טוען ונטען יד ג; טוש"ע ח"מ קנב א), שאין טוענים להם שאביהם לקחה, כיון שבאים מכח אביהם שאין לו חזקה (רשב"ם שם), ואין טוענים ליורשים אלא מה שאביהם היה נאמן לטעון (יד רמה קעו. וראה עוד תוספות שם ד"ה פעמים, לפירוש פני שלמה שם), ומאחר שאין טוענים ליורשים, הרי זו חזקה שאין עמה טענה (רשב"ם שם). וכן הלוך מהם אין לו חזקה (תוספות רי"ד שם).

בן בן הגזלן בן בן הגזלן יש לו חזקה (בבא בתרא מז א; רמב"ם טוען ונטען יד ד; טוש"ע ח"מ קנב א).

• יש מפרשים שבא בטענת ירושה מאביו, שלא היה גזלן (רשב"ם ד"ה לא צריכא; טוש"ע שם), שטוענים ליורש שאילו היה אביו חי לא היה בא בטענת ירושה מאביו הגזלן, אלא היה טוען אני קניתי ממך (רשב"ם שם).

• ויש סוברים שאין טוענים לו הואיל וזה דבר שאינו שכיח (תוספות שם, בשם ר"י בתירוץ ב, ומהרש"א שם בדעתו), ולא אמרו שיש לו חזקה אלא כשטוען בפני הודית לאבי אבי שמכרת לו, שכל כך אינו מטיל מורא בשביל בן בנו (תוספות שם ומהרש"א).

בן בן הגזלן שבא בטענת ירושה מאביו אביו, אין לו חזקה (בבא בתרא שם ורשב"ם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואין טוענים למחזיק שאביו לקחה מהמערער, כבשאר יורשים (ראה לעיל: הטענה), אם מפני שאין זה שכיח (ראה לעיל), או מפני שהודה שמאבי אביו ירשה, ומכלל דבריו שאביו בטענת הגזלן היה דר שם (רבנו יונה שם עמ' רכט), או שהדברים אמורים כשטען שאביו אמר לו שמהגזלן ירשה (תוספות שם לדעה זו).

טענו שהודה בן אומן ובן אריס שהביאו עדים שהודה המערער המערער לאביהם שמכרה לאביהם, יש להם חזקה (בבא בתרא שם; רמב"ם שם ג ושו"ע שם). ויש סוברים שאפילו הם עצמם אומרים בפנינו הודה לאבינו - נאמנים (שם לגירסת תוספות בשם רבינו תם; טור ורמ"א שם), במיגו שהיו יכולים לומר אנו לקחנו ממך (תוספות שם).

בן גזלן, אף שהודה המערער לאביו, אין לו חזקה, שמפני היראה הודה (בבא בתרא שם; רמב"ם שם ג; טוש"ע שם). ואפילו הודה בפני הבן, אבל בן בן הגזלן שהודה המערער בפניו שמכרה לאבי אביו, מעמידים השדה בידו (רא"ש שם; טור ורמ"א שם).

אכלה בחיי הבעל אכלה המחזיק בחיי הבעל, ושלש שנים לאחר מיתתו - יש לו חזקה (בבא בתרא נ ב ונא א; רמב"ם טוען ונטען ד יא; טוש"ע אה"ע פז ב), מיגו שהיה יכול לומר לה מכרת לי לאחר מיתת בעלך, נאמן לומר מכרת לבעלך, והוא מכרה לי (בבא בתרא שם, ורשב"ם ועוד ראשונים; טור שם), או לומר מכרתם לי את ובעלך (רמב"ם שם).

בן בנכסי אב בן בנכסי בן ביתו, אין אכילת הבן בנכסי האב ולא האב בנכסי הבן ראייה (רמב"ם טוען ונטען יג ח; טוש"ע ח"מ קמט ג), שאינם מקפידים זה על זה (יד רמה שם ה ורח), והם כאפטרופסים זה על זה (רשב"ם מב א).

נפרדו האב והבן, ואין הבן סמוך על שולחן אביו, ואינו מתעסק בנכסי אביו (רשב"ם בבא בתרא נב א), נחלקו אמוראים: רב יוסף אמר אין להם חזקה זה על זה, ורבה אמר יש להם חזקה זה על זה (שם). הלכה כרבה (שם; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם ד).

הורידו לשדה חבורו מעות, והורידו הלוה לשדהו לאכול פירותיה לזמן קצוב, והעלים המחזיק את שטר המשכנתא, וטען - בתוך הזמן - לקוחה היא בידי, אם אכלה שלש שנים - יש לו חזקה (בבא מציעא קי א, ובבא בתרא לה ב ולג א).

גזלן הגזלן (ראה ערכו) אין לו חזקה (בבא בתרא מז א; רמב"ם טוען ונטען יג ב ויא; טוש"ע ח"מ קמט יג). באיזה גזלן אמרו, נחלקו אמוראים:

• רבי יוחנן אומר כגון שהוחזק גזלן על שדה זו (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שיש עדים שבגזילה באה לידו (מגיד משנה שם פירוש א; רבנו יונה שם), ויש סוברים שאפילו גזל שדה זו והוציאה בית דין מתחת ידו, ועכשיו חוזר ומחזיק בה (רמב"ם שם; רשב"א שם בפירוש ב, וריטב"א ור"ן שם; מגיד משנה שם פירוש ב; טור שם), שמאחר שהוחזק גזלן עליה, חומדה וגוזלה שוב (רשב"א וריטב"א שם).

• רב חסדא אמר כגון של בית פלוני שהורגים נפשות על עסקי ממון (בבא בתרא שם), ואפילו הוחזקו בזה אבותיו שהורגים נפשות על עסקי ממון (רמב"ם שם ושו"ע שם), לפי שבני אדם יראים למחות בהם (רשב"ם שם; רבנו יונה שם).

מוסר המסור דינו כגזלן, ואין לו חזקה (תשובות מהר"ם מרוטנבורג פראג ק, וראה ערך מסור).

הודה בפני עדים הודה בפני עדים, הביא הגזלן ראייה שהודה בעל השדה בפני עדים שמכר לו, והבעלים אומרים מפני היראה הודינו לך, מוציאים את השדה מידו (בבא בתרא מז ב; רמב"ם טוען ונטען יד ב, וראה גזלה ט טו; טוש"ע ח"מ קנא ג).

ראשי גליות ראשי גליות אין להם חזקה (בבא בתרא לו א; רמב"ם טוען ונטען יג ב וי; טור שם), לפי שהיה בהם כח לרדות את העם, ואין אכילתם ראייה (רמב"ם שם ה), שמחמת יראתם לא מיחו בהם (רשב"ם בבא בתרא שם; טור שם). ואם מיחו בהם הבעלים פעם אחת, שוב אינם נאמנים לומר יראנו למחות (ראה ערך מחאה. הגהות אשר"י שם בשם ראב"ה).

החזיק אחר בנכסי ראשי גליות, אין לו חזקה (בבא בתרא לו א; רמב"ם שם; טור שם), שמתוך שהם עשירים מניחים להשתמש בשלהם, ושותקים ושמחים כדי להשביח קרקעותיהם וימצאון

תחת יד אחרים (רמב"ם טוען ונטען יא א, על פי ירושלמי בבא בתרא ג ד; טוש"ע חו"מ קמ א. וראה שו"ת הרשב"א ב קפב וה קלט).

על ידי הודאת לא הביא הראשון ראייה, אלא שהשני הודה ששל המחזיק הראשון היתה, וטוען שלקחה ממנו - נאמן (רי"ף ורא"ש

בבא בתרא כט ב, על פי כתובות טז א ויז ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהפה שאסר הוא הפה שהתיר (כתובות שם), ואילו רצה היה אומר שלא היתה של הראשון מעולם (תוספות כתובות טו ב ד"ה ומודה, ורא"ש בבא בתרא שם. וראה ערך הפה שאסר הוא הפה שהתיר: בחזקת קרקעות).

ויש סוברים שאין נאמן לומר שלך היתה ולקחתיה ממך (רשב"ם ל ב ד"ה אמר ליה כו'), שאם האמת כדבריו היכן שטרו, והרי זה כמיגו במקום עדים (דרישה ובית הלוי שם בדעת רשב"ם).

נכסי קטן אין מחזיקים בנכסי קטן (כתובות יז ב, ובבא מציעא לט א; רמב"ם טוען ונטען יג ב ויד ז; טוש"ע חו"מ קמט יט), לפי שקטן איננו יודע למחות (רש"י כתובות שם). וכן החרש והשוטה (רמב"ם יג שם; טור חו"מ קמג בשם הר"י ברצלוני, ושו"ע שם ד בשם יש מי שאומר).

נכסי קטן אפילו הגדיל הקטן, אין חזקה בנכסיו (כתובות שם, ובבא שהגדיל מציעא שם; רמב"ם טוען ונטען יד ז; טוש"ע חו"מ קמט יט), אפילו שטען אביך מכרה לי (רש"י בבא מציעא שם ד"ה ש"מ), או אתה מכרת לי משהגדלת (רש"י שם ב ד"ה ואפילו; רמב"ם יד שם; שו"ע שם).

חזקת יום אחד

כל הקרקעות בחזקת בעליהן עומדות, אפילו הן עתה קרקע בחזקת בעליה עומדת

חֲזַקַּת שְׂרָרָה¹

מי שהחזיק בשררה מסויימת, אין מורידים אותו ממנה

הפרקים:

- גדרה וכחה
- בשררה לזמן
- העברה לאחר
- בירושה
- ירושה מחיים
- בשעת מחלוקת
- סדר הירושה
- איבוד החזקה

אין מורידים מי שנתמנה להיות רב ודיין בהסכמת הקהל, אדם משררתו וקבלוהו עליהם, אין מורידים אותו משררתו (שו"ת הריב"ש רעא; שו"ת מהרשד"ם יו"ד ז; רמ"א בשו"ע שם רמה כב)², ואין לשום גדול בעולם להשתרר עליו ולהורידו (ריב"ש שם; רמ"א בשו"ע שם), אפילו אם אותו גדול היה ממונה על כל הקהילות למנות רבנים ודיינים עליהם (ריב"ש שם). וכן כתבו ראשונים שכל מי שמינוהו סתם בשום מינוי ושררה, בלא קביעות זמן (בנתמנה לזמן, ראה להלן: בשררה לזמן), אין מסלקים אותו ממנה אלא בטענה (ריטב"א מכות יג א ד"ה מאי).

נתמנה לשררה נמנו למנות חכם אחד בראש, ועדיין לא הושיבוהו ועדיין לא ישב בראש, יכולים להושיב אחר, וזה האחר זכה במינוי, ושוב אינם יכולים להורידו ולמנות את הראשון, שמעלים בקודש ולא מורידים, אלא יכולים להושיב שניהם בראש, ויהיו שניהם ראשי ישיבה (שו"ת הרד"ך יח יא ויח, וראה מקורו מסוגיות הש"ס).

כשהחזיק בשררה אפילו לא כתבו לו המינוי, אלא שקיבלו חכם כמה שנים אחד, ויש לו כמה שנים שהוחזק בהם להיות חכם, אין שום אדם יכול להעבירו מן המינוי, שגדולה חזקה מן התורה בכל מקום, ובפרט בדבר שררה של מצוה (שו"ת המב"י ג ר. וראה ערך חזקת המצות). ואפילו אם החזיק מעצמו בשררה, ונהג בשררתו בלי קבלת הקהל, אין נוטלים אותה ממנו לתתה לאחר גדול ממנו, מאחר שכבר זכה בה (שו"ת הריב"ש רעא ד"ה שנית, על פי הירושלמי סוף הוריות; רמ"א בשו"ע יו"ד רמה כב).

במה דברים אמורים שהמחזיק בה הוא תלמיד חכם, אבל אם הוא עם הארץ והאחר תלמיד חכם, מסלקים אותו (ריב"ש שם, על פי הירושלמי שם, והובא בדרכי משה יו"ד שם ז), שאין חזקת הכבוד

חזקת שררה, בתורת חזקה, נאמרה בעיקרה במי שהחזיק בשררה זו מעצמו, בלי התמנות וקבלת הציבור, אבל מי שהציבור מינוהו וקיבלוהו, שאין מורידים אותו, הרי זה מפני שלמדים מהאמור בתורה בפרשת מלך (ראה להלן), או משום שמעלים-בקודש-ולא-מורידים (ראה ערכו), אלא שבאחרונים יש שמוזכר השם חזקה אף בהתמנות של הציבור, שאין מסלקים אותו משררתו.

גדרה וכחה

מקורה כל השררות - וכל המינויים (רמב"ם מלכים א ז) - שבקרב ישראל, הזוכה בה זוכה לעצמו ולזרעו, שנאמר במלך: לְמַעַן יֵאָרֶיךָ יָמִים עַל מַמְלַכְתּוֹ הוּא וּבָנָיו בְּקֶרֶב יִשְׂרָאֵל (דברים יז כ. ריטב"א מכות יג א ד"ה מאי, בשם הרמב"ן; רמב"ם כלי המקדש ז ד, על פי ספרי שם קסב בירושה, וראה להלן: בירושה), ולא המלכות בלבד, אלא הוא הדין לכל שררה (ריטב"א שם; רמב"ם שם ושם. וראה להלן: בירושה; ברבנות), שנאמר בקרב ישראל, כל שהם בקרב ישראל (ספרי שם).

יש למדים שאין מסלקים אדם משררתו מהדין של מעלים בקודש ולא מורידים (שו"ת הריב"ש רעא; שו"ת מהרשד"ם יורה דעה ז; ביאור הגר"א שם רמה ס"ק לט ועוד. וכתבו כן במינוי של רבנות), וכן כתבו ראשונים מעלים משררה לשררה גדולה ממנה, ואין מורידים אותו לשררה שהיא למטה ממנה, שמעלים בקודש ולא מורידים, ואין מורידים לעולם משררה שבקרב ישראל אלא אם כן סרח (רמב"ם כלי המקדש שם כא).

ויש שכתבו בטעם שמי שירד לגדולה אין מעבירים אותו ממנה, שהוא כדי שלא יקלקל את עצמו לצאת לתרבות רעה (רש"י מנחות קט ב ד"ה היורד בביאור הגמרא שם, וראה ריב"ש שם שלמד אף מכאן שאין מורידים רב מרבנותו).

חזקת שררה. 1. יד, טורים שמו-שעג. 2. וראה להלן: איבוד החזקה, כעשה

שלא כהוגן.

מחזקתו, שהחזיק מעצמו, אין חזקת הראשון מועילה כלום (שו"ת הראנ"ח במים עמוקים ע; דעה ב בשו"ת בעי חיי יו"ד ריח, וראה שו"ת חקרי לב יו"ד ק), שהרי אף כשאנו מסלקו לגמרי, הוא מוציאו מחזקתו, שמתחילה היה הראשון מתעסק בכל עניני הרבנות בעיר, ועכשיו ימנע ממנו חלק מהם על ידי השני, ואין הפרש בין סילוק מועט למרובה (הראנ"ח שם).

• יש חולקים וסוברים, שלדברי הכל מועילה חזקת הראשון שלא יסלקוהו מחזקתו לגמרי, אלא שאף השני יכול להחזיק בשררה זו (שו"ת מהר"י לבית לוי בדעת פסקי מהרא"י, ושו"ת מהר"ש לבית לוי חיו"ד ח, ובעי חיי שם דעה א), שהנאה גדולה יש לציבור כשיש להם הרבה מלמדים ומורי הוראה, ולכן אין למנוע אחר מלהורות (גינת ורדים חיו"ד ג 2 בדעת מהרא"י³), אבל אם היא שררה כזו שאי אפשר לשניהם להחזיק בה, כגון לענין קדימה בחתימה וכיוצא, הראשון לעולם קודם (בעי חיי שם, וכ"כ בגינת ורדים שם שמודה מהרא"י במינוי של יחיד).

• ויש מחלקים ברבנות, שאם יש לכל אחד מקום קבוע לנהוג שררתו, אין הראשון יכול לעכב על השני, אבל כשהראשון הוא רב העיר, אין השני יכול להיכנס לתחומו, שאפילו יסכים להיות יחד עם הראשון, אין שני מלכים משתמשים בכתר אחד (שו"ת מהרש"ך ג מו, בדעת מהרא"י).

באופן השני החזיק במינוי, ובא אחר להחזיק במינוי זה במחלוקת הפוסקים להורידו, והוא באופן שיש בו מחלוקת הפוסקים, כתבו אחרונים שהראשון מוחזק מספק, וזה שבא להורידו מגדולתו עליו הראיה (בעי חיי יו"ד ריח).

החזיק בשררה החזיק בכבוד או במינוי באופן שיש לו חזקה, כתבו בדבר שאינו קבוע אחרונים שלא דוקא כשהוא דבר שנוהג תדיר, אלא אפילו בדבר שאינו בא אלא מזמן לזמן, ואינו דבר קבוע, הרי זו חזקה, ואי אפשר למנוע ממנה (מגן אברהם קג ס"ק מב, בשם הראנ"ח במים עמוקים ע, וראה בראנ"ח שכן כתב בחזקת המצות, ראה ערכו).

החזיק בכבוד החזק בכבוד מחמת כבוד אחרים, כגון בני תלמידי מחמת אחרים חכמים שאבותיהם ממונים פרנסים על הציבור, שאף בבית המשתה מושיבים אותם בצד הזקנים משום כבוד אביהם (ראה הוריות יג ב, ורש"י ד"ה עושין ד"ה סניפין), אין נוהגים בהם כבוד זה אלא בחיי אביהם (ראה הוריות שם), ואין אומרים שכבר הוחזקו בכבוד זה, לפי שאף מתחילה לא נהגו בהם כבוד זה אלא מפני כבוד אביהם, וכיון שמת אביהם, נסתלקה החזקה (הראנ"ח במים עמוקים ע, וראה חקרי לב או"ח טו).

בשררה לזמן

נתמנה במינוי לזמן, נראה מדברי ראשונים שאפשר לסלקו ממינוי בתום הזמן (ראה לעיל: אין מורידים אדם משררתו, בשם ריטב"א במכות יג א ד"ה מאי, וכן מבואר בגינת ורדים יו"ד ג 2).

ואפילו לא קבעו להם זמן בפירוש, אלא שהמנהג באותו מקום למנות אנשים על צרכי ציבור לזמן, ובהגיע זמנם יצאו אלו ויכנסו אחרים תחתיהם, כתבו ראשונים שהמנהג כהלכה הוא (תשובת הרשב"א ה רפג), וכן במינוי רב, במקום שיש מנהג למנות רב לזמן קצוב, הרשות בידם (רמ"א יו"ד רמה כב, על פי הכל בו).

חשובה כלום בפני כבוד תלמיד חכם, שכל אדם חייב בכבוד תלמיד חכם (שו"ת הראנ"ח מים עמוקים ע. וראה ערך חזקת המצות עמ' קמא).

לשתף אחר עמו כשם שאין מורידים משררתו חכם שנתמנה על ידי הקהל, או שהחזיק מעצמו, כך אי אפשר לשתף אחר עמו, שנאמר אצל המלך: שום תשים עליך מלך (דברים יז טו), מלך אחד ולא שנים, וממנו אנו למדים לשאר שררות, שדבר - מנהיג - אחד לדור ולא שנים (שו"ת המבי"ט ג ר. וראה להלן: איבוד החזקה, בהעברוהו מחמת אונס, שיש שממנים שנים).

כשיש אחר נחלקו הדעות האם מורידים אדם משררתו כשיש הראוי ממנו אחר הגדול ממנו, וכדלהלן:

• יש אומרים שאפילו אם יש אחר גדול ממנו, אין מסלקים את המחזיק בשררה, אם הוא תלמיד חכם (שו"ת הריב"ש רעא, והובא בדרכי משה יו"ד רמה ז, וראה מקורו; שו"ת המבי"ט ג ר), וכן פסקו להלכה שמי שהוחזק רב בעיר, אפילו החזיק בעצמו באיזו שררה, אין להורידו מגדולתו, אפילו בא שם אחר גדול ממנו (רמ"א בשו"ע שם כב), אלא שאם רצה לוותר על מינויו הרשות בידו (שו"ת חקרי לב אורח חיים יח).
• יש חולקים וסוברים שאפילו נתמנה לרב על ידי הקהילה, כל שיש גדול יותר ממנו, ידחה הקטן מפני הגדול, ולא אמרו מעלים בקודש ולא מורידים אלא כשהם שוים (שו"ת הרד"ך בית יח סוף חדר יא³. וראה שו"ת חקרי לב יו"ד ג סוף סי' ק שכתב בדעת הרד"ך שזה דוקא במינוי לזמן ועבר הזמן).

• יש שכתבו יותר מזה, שחכם שהחזיק ברבנות, בגיטין ובחליצה ובהוראות, ובא חכם אחר והחזיק גם הוא ברבנות, אין הראשון יכול לעכב עליו, ויכול השני ליתן גיטין ולסדר חליצה ולהורות הוראות (שו"ת מהר"י ווייל קנא; תרומת הדשן פסקים קכח; רמ"א בשו"ע יו"ד רמה כב), ואפילו קיבלוהו הקהל עליהם לרב (שו"ת מהר"י ווייל שם, על פי האור זרוע; רמ"א בדרכי משה שם), ואפילו מקפח קצת פרנסת הרב הראשון (רמ"א בשו"ע שם), ואין בו משום יורד-לאומנות-חבירו (ראה ערכו), הואיל ובקושי הותר לו ליטול שכר זה (ראה ערך תלמוד תורה), לכן אין דנים אותו לפרנסה עד כדי כך שיהיה אסור לאחר להשיג גבולו בזה (תרומת הדשן פסקים שם, והובא בדרכי משה ובש"ך שם טו).

• יש מחלקים, שאם השני אינו אלא רב מורה הוראה, אסור לו להשיג גבול הראשון, כיון שנתמנה על ידי הקהל, אבל כשהוא מרביץ תורה, ובני אדם צריכים לתורתו, אין הראשון יכול לעכב עליו, לפי שקנאת סופרים תרבה חכמה, כדרך שהתירו למלמד תינוקות ללמד בצד מלמד אחר (שו"ת משיב דבר א ח-ט, בדעת מהר"י ווייל, וראה ערך יורד לאומנות חברו).

• ויש מן האחרונים שכתבו, שאין הדברים אמורים אלא ברבנים שהיו בזמן הראשונים, שלא קיבלו את הרב כפועל, אלא כל תלמיד חכם הנהיג את בני עירו, וממילא היה מקבל שכר גיטין וכיוצא, אבל עתה שמקבלים רב וקוצבים לו שכירותו כדרך ששוכרים את הפועל, הרי שכר זה בהיתר גמור הוא, וזה שנכנס לגבולו הרי הוא יורד לאומנות חברו (שו"ת חתם סופר חו"מ כא).

האם אפשר לסלקו לגמרי מחזקתו בדעת הסוברים שאין חזקה ברבנות, נחלקו הדעות:
• יש שכתבו שאפילו בא השני לסלקו לגמרי

משיב דבר א ט שכתב שכל זה במרביצי תורה, אבל ברבנים שמתעסקים בהנהגת הציבור טוב שיהיה רק אחד למעט המחלוקת, וראה שם ח שכן כתב

3. ראה מקורו מהגמרא בברכות סג א, ורש"י ד"ה בששניהם, וצריך ביאור שרש"י שם לא בא להורידו ממינויו, וראה שם ברד"ך חדר ט. 4. וראה שו"ת

הדברים אמורים בתנאי שיהיה הבן ממלא מקום
אביו, בחכמה וביראה (רמב"ם כלי המקדש ד כ, ומלכים
א ז. וראה תורת כהנים שמיני טז לב).

היה ממלא מקומו ביראה, אף שאינו ממלא מקומו בחכמה,
מעמידים אותו במקום אביו (כתובות קג ב; תוספות מנחות קט ב ד"ה
חוניו; רמב"ם שם), ומלמדים אותו (רמב"ם מלכים שם).

יש מהראשונים מפרשים שהדברים אמורים שהבן חכם וראוי
להתמנות תחת אביו, אלא שאחיו הקטן גדול ממנו בחכמה, וכיון
שביראה הוא ממלא מקום אביו מעמידים אותו במקומו (ראה רש"י
כתובות שם ד"ה ההוא, וראה הפלאה שם).

וכל מי שאין בו יראת שמים, אף שחכמתו מרובה, אין ממנים
אותו למינוי מן המינויים שבישראל (רמב"ם מלכים שם, ומהמשך
הלשון שם משמע שגם בבן היורש כך הוא).

ירושת המלכות ושאר השררות שלמדנו מפסוקים
בתורה (ראה לעיל), כתבו אחרונים שהיא מן התורה
- שליםודים גמורים הם, ולא בתורת אסמכתא
(שו"ת שמחת יום טוב לר"ט אלגזי ו) - וכל ספק שיש אם הבן יורש
את אביו או לא הוא ספק דאורייתא, והולכים בו להחמיר, ואין
להוציא את המינוי מן היורש (גינת ורדים יו"ד ו ז).

ויש שכתבו שאם הציבור אינם רוצים למנות את הבן, כיון שאם
הדין נותן שאינו יורש, והוא בא להחזיק בשררה נגד דעת
הציבור, גזל הוא בידו, ואם הדין נותן שהוא יורש והציבור דוחים
אותו ממנה, גזל הוא בידם, הרי ספק זה ככל ספק-ממון (ראה
ערכו), שהמוציא-מחברו-עליו-הראיה (ראה ערכו). וראה ערך חזקת
ממון, והציבור הם המוחזקים לגבי היורש (שו"ת זרע אמת או"ח ט).

משוח-מלחמה (ראה ערכו) אין בנו מתמנה תחתיו
לעולם, אלא הרי הוא כשאר הכהנים, אם נמשח
למלחמה - נמשח, ואם לא נמשח - לא נמשח (רמב"ם כלי המקדש ד
כא), וכן שנינו: יכול יהיה בנו של משוח מלחמה משמש תחתיו,
תלמוד לומר: שְׂבַעַת יָמִים יִלְבָּשׁ הַכֹּהֵן תַּחְתּוֹ מִבְּנָיו אֲשֶׁר יָבֵא אֶל
אֹהֶל מוֹעֵד לְשֵׁרֵת בְּקֹדֶשׁ (שמות כט), את שבא אל אוהל מועד לשרת
בקודש, בנו עומד תחתיו, יצא משוח מלחמה שאינו בא אל אוהל
מועד לשרת בקודש (תורת כהנים צו, וברייתא ביומא עג א), ביום
הכפורים (רש"י על התורה שם ויומא שם). באחרונים הובאו טעמים
נוספים לכך:

- לפי משוח מלחמה היו מקפידים עליו שיהיה בעל קומה וקורא
בגרון, כדי שיהיה מוראו מוטל על אנשי הצבא, ויהיה אמיץ לב,
ויהיה נאה דורש ונאה מקיים (ראה ערך משוח מלחמה), ולכן אף שבנו
ממלא מקומו ביראה, כל שאין בו תנאים הללו בשלימות, אינו ראוי
להתמנות למשוח מלחמה (גינת ורדים יו"ד ג ז).
- לפי שאין ירושה אלא במינוי של שררה, ולא במשוח מלחמה,
שהוא מינוי של קדושה (שו"ת חתם סופר או"ח יב).
- או שמשוח מלחמה אינו שררה אלא מצוה, ואין ירושה במצוות
(שו"ת זרע אמת או"ח ט. וראה ערך חזקת המצות מחלוקת בדבר), ובכהן
גדול שיש בו ירושה, הרי זה מפני שלמדנו מפסוקים מיוחדים
(זרע אמת שם, וחתם סופר שם).

וכתבו אחרונים שאין הדברים אמורים אלא כשהיו שם כמה
אנשים הראויים למינוי רבנות, והיה מנהגם להתחלף ביניהם,
אבל מה שנהגו ברוב תפוצות ישראל לכתוב כתב הרבנות לזמן
מסויים, אינו כמנהג למנות לזמן, ואין קובעים זמן אלא לענין
שיוכל הרב לעזוב מינויו בתום הזמן, שלא יהיה כעבד-עברי (ראה
ערכו), אבל אין הקהל יכולים להעבירו לעולם, ומעולם לא נראה
ולא נשמע, שאחר כלות הזמן העבירו רב מרבנותו (שו"ת חתם
סופר או"ח רה ורו, ועיי' בתשובותיו חו"מ ה כב).

אבל אם התנו בפירוש שלאחר הזמן שקבעו יכולים שני הצדדים
לחזור בהם, אף הציבור יכולים להעביר את הרב (חתם סופר או"ח רה).

העברה לאחר

היה המנוי צריך לעזר, שישמש העוזר במקומו לפרקים,
בידו לברור מי שירצה שיעזרהו (שו"ת הרשב"א א ש, בחזן
העוסק בכל צרכי ציבור של העיר; שו"ת דברי ריבנות קיו, על פי
הרשב"א בתשובה זו; כנסת הגדולה או"ח נג הגהות בית יוסף בשם⁵), שדעת
הקהל ודעת המנוי היו שיהיה הוא משמש בפניהם רוב הפעמים,
וכשהוא צריך סיוע שיעמיד אחר תחתיו אותו זמן מועט שהוא זקוק
לסיוע (שו"ת הרשב"א שם; דברי ריבנות שם), ובלבד שהעוזר הוא ראוי
לכך, הן בענין המלאכה והן ביראת שמים (כנסת הגדולה שם).

ויש מהאחרונים סוברים שאף שיכול למנות לעצמו עוזר, אינו
יכול לבחור בכל מי שירצה, אלא הדבר תלוי בדעת הציבור, אבל
אם בא למנות את בנו, הרי זה קודם לכל אדם, אפילו יש ראויים
יותר ממנו, אם אף הוא ראוי (שו"ת דבר משה א ה, בדעת שו"ת
הרשב"א הנ"ל, וכן כתב בשו"ת שער אפרים לא).

במקום שנהגו
למנות עוזר
מלכתחילה
כתבו אחרונים שהדברים אמורים כשלא נהגו עד
עתה למנות עוזר, אלא שעכשיו קרה מקרה של
חולשה או זקנה וכיוצא, אבל במקום שנהגו למנות
מסייע מלכתחילה, אינו יכול למנות מי שירצה, שהרי במינוי זה
של מסייע ועוזר מעולם לא זכה בו (חקרי לב או"ח יח, בדעת הרשב"א
הנ"ל), ואפילו כשלא נהגו למנות עוזר, אם הוא אינו יכול כלל
לשמש, לא יוכל למנות אחר שליח במקומו, כדרך שאמרו בכהן
העובד במקדש, שאם היה חולה או זקן ואינו יכול כלל לעבוד,
אינו יכול לעשות שליח במקומו (חקרי לב שם יז).

בירושה

ירושת מלכות (הוריות יא ב; רמב"ם כלי המקדש ד כ,
ושאר שררות ומלכים א ז) - שעוברת בירושה מהאב לבנו - שנאמר
במלך: לְמַעַן יֵאָרִיךְ יָמָיו עַל מַמְלַכְתּוֹ הוּא וּבָנָיו בְּקֶרֶב יִשְׂרָאֵל
(דברים יז כ), שאם הוא מת, עומד בנו תחתיו (ספרי שם פסקא קסב;
רמב"ם שם ושם). וכל הקודם בנחלה, קודם לירושת המלוכה, והבן
הגדול קודם לקטן ממנו (רמב"ם שם ושם. וראה להלן: סדר הירושה).

ולא המלכות בלבד, אלא כל השררות וכל המינויים שבישראל,
ירושה לבנו ולבן בנו עד עולם (רמב"ם מלכים שם; החינוך תצו),
שנאמר הוא ובניו בקרב ישראל, כל שהם בקרב ישראל, מכאן
לכל פרנסי ישראל, שבניהם עומדים תחתיהם (ספרי שם). וכן נאמר
בכהן גדול: וְהִפָּהֶן הַכֹּהֲנִים תַּחְתּוֹ מִבְּנָיו (ויקרא ו טו), מלמד שהבן
קודם לכל שבעולם (תורת כהנים צו פרק ה).

אף לענין מורי הוראה. 5. וראה שם בשו"ת הרשב"א שמשמע שאם צריך

עוזר לזמן מרובה אינו יכול למנות מי שירצה אם לא התנו בפירוש, ומשמע שם

יוסף סו"ס נג; רמ"א בשו"ע יו"ד רמח"ב, אם היה ממלא מקום אביו ביראה, אף שאינו ממלא מקומו בחכמה (ריב"ש שם; רמ"א שם), והוא שיהיה חכם קצת (רמ"א שם), ומכל מקום צריך שיהיה חכם שהגיע להוראה (חקרי לב יו"ד ק). וכתבו אחרונים שאפילו מינו אחר במקום הרב שמת, ואחר כך מת השני, יורשו של הראשון קודם ליורשו של השני, שלא איבד יורש הראשון את זכותו אף שמינו אחר במקומו (שו"ת שם אריה או"ח סוף סי' ז).

• יש חולקים וסוברים שאין ירושה אלא בשאר מינויים - כגון מינוי של מלך ושל כהונה גדולה ושאר מינויי העיר (עשרה מאמרות מאמר חיקור דין ב יט) - אבל מינויי התורה, כגון נשיא ואב בית דין, אינם ירושה (עשרה מאמרות שם; שו"ת מהרש"ם יו"ד פח), שכן אמרו: בשלשה כתרים נכתרו ישראל, כתר תורה כתר כהונה וכתר מלכות, כתר כהונה זכה בו אהרן, כתר מלכות זכה בו דוד, כתר תורה הרי מונח ועומד לכל ישראל, כל מי שירצה ליטול יבוא ויטול (ראה יומא עב ב, ורמב"ם תלמוד תורה ג א), ואין הבן יורש גדולת אביו (עשרה מאמרות שם, ומהרש"ם שם, על פי יומא שם). ואף שאין ירושה במינויים של כתר תורה, מהלל הנשיא ואילך נהגו שבניהם קודמים (עשרה מאמרות שם) ¹¹.

• ויש סוברים שאף שמן התורה אין ירושה לכתר תורה, התקינו בית דין להושיב הבן על כסא אביו אף בכתר תורה, ויש ירושה לרבנות וכיוצא מדרבנן (שו"ת שמחת יום טוב ו, ושו"ת בית יצחק יו"ד ב סט, בדעת עשרה מאמרות).

כשהאב החזיק מעצמו ברבנות הדברים אמורים אלא כשנתמנה האב על ידי הקהל, אבל כשהחזיק מעצמו ברבנות, אף שיש לו חזקה (ראה לעיל: גדרה וכחה), אינו מוריש לבנו, שלא נאמר דין ירושה אלא במי שנתמנה (חקרי לב יו"ד ק); ויש שאינם מחלקים בכך, אלא אפילו שהחזיק מעצמו הרי זה מוריש גדולתו לבנו (שו"ת בית שלמה יו"ד סי' כא ¹²).

בשופטים הושפטים שהיו בישראל אחר מות יהושע בן נון, יש שכתבו שאינם כמלכים להוריש שררותיהם לבניהם, שהיתה שררה זו מיוחדת להם בלבד, כפי גבורתם והכנתם בחכמה ויראה (אברבנאל בהקדמה לספר שופטים בהבדל החמישי שבין מלכים לשופטים ¹³).

ירושא מחיים

ירושא שררה ירושה בשררה יש אף בחיי האב, שכשהוא מסתלק מן המינוי - בנו יורשו (תשב"ץ ד טור א סי' ז אות ד, בחיי האב בשליח ציבור (ראה ערך חזקת המצות), ודימה לזה כל המינויים שבישראל), שאין ירושת שררה דומה לירושא ממון, שאינה שייכת אלא לאחר מיתת המוריש (חקרי לב או"ח כ), ולכן רב שעקר דירתו לעיר אחרת, לסוברים שיש ירושה ברבנות (ראה לעיל: בירושא; ברבנות) - בנו מתמנה במקומו (שו"ת מנחת שי צב, על פי התשב"ץ שם ¹⁴).

הטעם לשימור לקטן במלוכה כדי שלא להרבות מחלוקת בישראל שכל אחד יאמר אני רוצה למלוך, מה שאין כן בשאר מינויים. ¹⁰ וראה בשו"ת חזון נחום קונטרס דברתי בחזון טו שהביא חולקים על הבית יצחק. ¹¹ וראה שו"ת חתם סופר אורח חיים יב-ג. ¹² וכן מבואר מלשון הרמ"א בשו"ע יו"ד סו"ס רמח"ב שכתב החזק לרב בעיר אפילו החזיק מעצמו כ"א אפילו בנו כ"א. ¹³ וראה שם שכתב שמה שאמרו ישראל לגדעון (שופטים ח כב) משול בנו גם אתה גם בנך גם בן בנך, אינו מן הדין. ¹⁴ וראה שו"ת זרע אברהם חו"מ

בבן קטן מלך שהניח בן קטן, משמרים לו את המלוכה, כדרך שעשה יהוידע ליואש (רמב"ם מלכים א ז; חינוך תצ"ז), וכן בשאר כל המינויים, אם הניח בן קטן, משמרים לו את המינוי עד שיגדיל (שו"ת דבר משה א ב; שו"ת זרע אברהם חו"מ כא, וראה חקרי לב או"ח יח), שהקטן כאנוס הוא (זרע אברהם שם).

וכן אם לא היה הבן ממלא מקום אביו, ואחר כך נתגדל בחכמה וביראה והוא ממלא מקומו, הרי זה יורשו (שו"ת דבר משה שם; שו"ת שמחת יום טוב לרב יום טוב אלגאזי ו, בשם מהר"א"י בבאורו על הספרי שופטים ⁶), ולא עוד אלא אפילו מינוי אחר תחתיו, לכשיגדיל הקטן מעבירים אותו (שמחת יום טוב שם בשם מוה"ר"נ ⁷), וכן אם הניח בן גדול שאינו ממלא מקום אביו, ומינוי אחר, ואחר כך נתגדל הבן בחכמה וביראה והוא ממלא מקומו, מעבירים את השני (שמחת יום טוב שם, בשם מוה"ר"נ ברבנות).

אמנם יש סוברים שזה שנתמנה לשררה זכה בה לעולם, ושוב אין הבן נוטל גדולתו (אשל אברהם להר"א אופנהיים או"ח נג ה ⁸), ואף לכתחילה יש סוברים שאין משמרים לו אלא מלוכה, אבל בשאר מינויים אם הבן קטן, אין משמרים לו השררה (שו"ת בית שלמה או"ח יג. וראה שדי חמד אסיפת דינים כ חזקה במצות ז סה שכן כתב בשם כמה אחרונים ⁹).

שו"ת ובודק שוחט ובודק שמת, נחלקו אחרונים אם בנו יורש אותו:

• יש שכתבו שאין במינויים אלו צד מעלה וכבוד להעמיד בניהם במקומם (גינת ורדים יו"ד ג ז, וכן כתב בשו"ת דבר משה א ב).

• אבל רוב האחרונים סוברים שאף בשוחט כשהחזק לשחוט במקום מסוים, הרי זה חזקה גמורה, ואם מת ויש לו בן הראוי למלא מקומו, הרי זה יורשו (כנסת הגדולה או"ח נג הגהות בית יוסף, וחז"מ קמ הגהות הטור קמט).

שמש וכן שמש בבית הכנסת, כתבו אחרונים שהוא בכלל המינויים להוריש לבנו (שו"ת בית יצחק יו"ד ב ע ¹⁰).

אשה שהיא ממונה להיות שמשית בעזרת נשים, כתבו אחרונים שמאחר שאין ממנים אשה לכל משימות שבישראל (ראה רמב"ם מלכים א ה), אין זה בכלל מינוי ושררה להוריש לבתה (בית יצחק שם וסי' ט).

על מינוי של שליח ציבור ראה ערך חזקת המצות.

מינוי של כבוד מינוי של כבוד שאין בו שררה, יש סוברים שאין בו בלבד ירושה, שלא אמרו דין ירושה אלא בשררה, כגון גבאות של צדקה, שהגבאי כופה על הצדקה, והרי זה שררה (ראה בבא בתרא ח ב), אבל בדבר שאינו אלא כבוד, אין בו ירושה (שו"ת זרע אמת או"ח ט); ויש חולקים וסוברים שאף במינוי של כבוד יש ירושה (גינת ורדים יו"ד ג ז; חקרי לב או"ח טו, על פי החינוך).

ברבנות ברבנות, אם יש דין ירושה, נחלקו בדבר:

• יש סוברים שמי שנתמנה לרב בעיר ומת, בנו קודם לכל אדם (שו"ת הריב"ש רעא; שו"ת מהרש"ך ג מו; כנסת הגדולה או"ח הגהות בית

ששנה הוא זמן מרובה. ⁶ וראה שו"ת דברי מלכאל ד פב שכתב שאם הוא גדול ולא למד עדיין אין ממתנינו עליו עד שילמד. ⁷ וראה חקרי לב שם שנקט שאין מעבירים את האחר לפי שמעלים בקודש ולא מורידים, כמו בכהן גדול ביומא יב ב, שני אינו ראוי כ"א, וראה שם יו"ד צט שדחה הראיה מכהן גדול. ⁸ וראה דבר משה שם שכתב שלכתחילה יש לחפש מי שירצה להתמנות לזמן עד שיהיה הבן ראוי, אבל אם לא מצאו ממנים בסתם כי אין ראוי שישאר המקום ריקם, והבן נדחה לעולם. ⁹ וראה שו"ת דברי מלכאל ד פב שכתב

אף על פי שהבן הגדול קודם לקטן ממנו, אם רצה האב להוריש את המיניו לבנו הקטן - שומעים לו (חקרי לב שם כד).

שאר קרובים כל הקודם לנחלה, קודם לכבוד (תוספתא שקלים ב טו, וחובא בשו"ת הריב"ש רעא; תורת כהנים שמיני א, וחובא בהגהות מיימוניות מלכים א ז), ולשררת המת, בין שהיה מלך, או כהן גדול, או אחד משאר הממונים (רמב"ם כלי המקדש ד כ, וכן בתוספתא שם מדובר לענין הממונים שבמקדש, ובתורת כהנים שם בסגן כהונה).

היה לו בן ואח - הבן קודם; אח ובנו - האח קודם (תוספתא שם, על פי גירסת הגר"א שם); ויש שכתבו שאין הכל מודים לדבר, אלא יש סוברים שהבן בלבד יורש שררת אביו, ולא שאר קרובים (אבני נזר יו"ד שם נט ואילך, בדעת המרדכי בבא קמא סוף פרק ח).

וכתבו אחרונים שהמנהג הוא שלא להושיב קרוב תחת הרב, ולכן אף לסוברים שמן הדין הם יורשים - אין ממנים קרוב (אבני נזר שם אות עט).

כשאין הבנים ראויים לא היו בני המנוי ממלאים מקום אבותם, למלאות מקום אביהם צידדו אחרונים ששאר היורשים יורשים את המינוי, אלא שאם יש לבן המנוי בן שממלא מקום המנוי, הוא יורש את אביו לפני האח (חקרי לב או"ח כא וכג); ויש שכתבו בדעת ראשונים שאם הבן אינו ראוי לירש, פקע דין ירושה לגמרי (שם כד, בדעת המרדכי שם; אבני נזר יו"ד שם סג, בדעת הרמב"ם).

ירושת חתן רב שמת - יש שכתבו שחתנו יורש רבנותו, לפי מחותנו שהבת קודמת לשאר יורשים כשאין בן (ראה ערך ירושה), וחתנו הוא כגופה (תשובות מוהר"ש שבסוף שו"ת הרמ"א, וראה חקרי לב או"ח כג שדחה ראיותיו; אבני נזר יו"ד שם).

וכתבו אחרונים שאם מתה אשתו ואחר כך מת אביה, אינו יורש את חותנו, שאין הבעל יורש בראוי (שו"ת ברכת רצה קי וקכ). וראה ערך ירושת הבעל וערך ראוי.

הניח בן וחתן, אם הבן ממלא מקום אביו הוא קודם, ואם אינו ממלא מקום אביו, או שאינו רוצה להתמנות - החתן יורש, לפי שכל זמן שלא נתמנה בפועל, אינו יורש עדיין, ואין לו אלא זכות להתמנות, וכיון שנסתלק מן המינוי, יורש החתן (אבני נזר שם אות צב ואילך).

וכן בן הבת יורש לפני האח (חקרי לב או"ח לו, לדעת מוהר"ש שבשו"ת הרמ"א, וראה אבני נזר שם שהאריך להוכיח כן; שו"ת בית יצחק יו"ד ב סט וט), ולא עוד אלא שהוא יורש לפני החתן, לפי שבן הבת יורש מכח של אבי אמו (ראה ערך ירושה. בית יצחק שם ט).

ויש חולקים לגמרי על ירושת החתן, וסוברים שכיון שאין הבת יורשת גדולת ושררת אביה לעצמה, אין החתן יורש את חותנו (שו"ת עבודת הגרשוני מט), ואינו דומה לבן הבת שיורש מכחה, שכיון שהבת אינה יורשת את המינוי, אף בעלה אינו יורש מכחה (חקרי לב שם כג), אבל בן הבת יורש מכח אבי אמו (בית יצחק שם, לדעת עבודת הגרשוני), או שלדעה זו אף בן הבת אינו יורש, כיון שאין הבת יורשת (חקרי לב שם, על פי לשון הרמב"ם מלכים א ז).

איבוד החזקה

כהן גדול שאירע בו פסול, ומינו אחר תחתיו - ועבר הפסול של

וכן כתבו ראשונים בשליח ציבור, שאם אין האב יכול לעמוד בשימוש, והבן ראוי לכך, הוא קודם לכל אדם (שו"ת הרשב"א א ש, ודימה לירושת שררה).

העבירו את האב ממינויו משום שנמצא בו פסול או פסול או דבר דבר עבירה, נסתפקו אחרונים אם בנו יורש שררתו עבירה (ראה חקרי לב שם או"ח כ); ויש מוכיחים שאם האב אינו ראוי והעבירוהו, יורש בנו תחתיו, מיותם שמלך בחיי אביו עוזיהו מפני שנצטרע (אבני נזר יו"ד שם פז, על פי הוריות י א), ומדין ירושה מלך, שאם מחמת עצמו מלך, היה צריך משיחה, ולא מצינו בו שנמשח (אבני נזר שם).

בשעת מחלוקת

המלכות, מכיון שירושה היא למלך, לכן אין מושחים מלך בן מלך בשמן-המשחה (ראה ערכו), כדרך שמושחים מלך שעומד בתחילה (כריתות ה ב ושם נתבאר; רמב"ם כלי המקדש א יא, ומלכים א יב, וראה ערך מלך וערך שמן המשחה).

במה דברים אמורים בזמן ששלום בישראל, אבל אם היתה שם מחלוקת - שהיו רוב ישראל או אף חלקם רוצים באחר (אבני נזר יו"ד שם; חקרי לב או"ח סו"ס יח) - מושחים את הבן (כריתות שם ושם נתבאר; רמב"ם שם ושם), שנאמר: לְמַעַן יֵאָרֶיךָ יָמִים עַל מְלָכְתָּו הוּא וּבָנָיו בְּקֶרֶב יִשְׂרָאֵל (דברים יז כ), בזמן ששלום בישראל (כריתות שם).

ונחלקו ראשונים:

- יש שכתבו שבזמן שיש מחלוקת אין המלכות ירושה, וצריך משיחה כבתחילה (רש"י כריתות שם ד"ה בזמן), שלא נתנה תורה דין ירושה במלוכה אלא על מנת שיסכימו העם למנותו (חקרי לב או"ח יח ויט, בדעת רש"י, וראה להלן שבסוף דבריו שם נסתפק).

- יש שכתבו הטעם שבשעת מחלוקת מושחים אותו, שהוא כדי לסלק המחלוקת ולהודיע לכל שזהו מלך לבדו (רמב"ם שם ושם), אבל אינו מינוי בתחילה, אלא מדין ירושה הוא מתמנה למלך (חקרי לב שם ושם, בדעת הרמב"ם).

- ויש שכתבו שאף לדעת הסוברים שאין דין ירושה כשיש מחלוקת, מכל מקום חייבים למנות את הבן במקום אביו, אלא שאינו יורש אז מאליו וצריך מינוי מפורש, ולכן הצריכה תורה משיחה בשעת מחלוקת (אבני נזר שם, בדעת רש"י, וכעין זה מצדד בחקרי לב שם בדעת רש"י).

סדר הירושה

הבן הגדול קודם לקטן ממנו (כתובות קג ב, בנשיא; רמב"ם מלכים א ג, וחינוך תצו, במלך, ודימו שם כל השררות למלוכה), שנאמר: וְאֵת הַמִּמְלָכָה נָתַן לְיְהוֹרָם כִּי הוּא הִבְכֹּר (דברי הימים ב כא ג. כתובות שם לענין נשיא), ולא דוקא בכור, אלא הבן הגדול (שו"ת זרע אברהם חו"מ כא; חקרי לב או"ח טו וכב, על פי הרמב"ם שם).

לא היה הגדול ממלא מקום אבותיו, ממנים את הקטן (ראה כתובות שם. וראה חקרי לב שם כא), אלא שאם הגדול ממלא מקום אביו ביראה, אף שהקטן ממלא מקום אביו בחכמה, ממנים את הגדול (שו"ת הריב"ש רעא, על פי כתובות שם).

מאי; רמב"ם רוצח ז' יד), ובין בעבד עברי (ריטב"א שם; רמב"ם עבדים ג ח); ויש שפסקו הלכה כרבי מאיר (ברטנורא מכות סוף פרק ב בגולה; אליה רבה סוף סי' קנג, בדעת רש"י על התורה שם בעבד עברי).

הטעם שגולה ועבד אינם חוזרים לשרתם בטעם שאין הגולה חוזר לשררה שהיה בה כתבו ראשונים שהוא לפי שעבר עבירה, שהרג אדם בשוגג, וכן עבד עברי שמכר את עצמו, או נמכר בגניבתו, שאינו חוזר, הרי זה מפני שעבר עבירה, ואינו דומה לעבד מחמת אונס, ולא מחמת עבירה, שאינו מפסיד חזקתו (תשובות מהר"ם בר"ב [דפוס קרימונה] קט, והובאה בתשובות מיימוניות שופטים ז, ובמרדכי בבא בתרא ג תקלג), ולכן אם עבר משרתו מחמת איזו עבירה שעבר, אפילו שעבר בשוגג, אינו חוזר לשרתו (מגן אברהם קנג ס"ק מט, וראה מחצית השקל שם).

ויש מהראשונים שכתבו הטעם ברוצח שהוא מורד מגדולתו כל ימיו, שהוא מפני שבאה תקלה גדולה זו על ידו (רמב"ם רוצח ז' יד; מאירי מכות יג א), ששפיות דמים, וכן בנמכר ונעשה עבד לאחרים, הם דברים חמורים מאד (ריטב"א שם ד"ה מאי), אבל בשאר עבירות, מודה רבי יהודה שכל ששב בתשובה שלימה, חוזר למה שהחזיק הוא או אבותיו (ריטב"א שם: ואפשר; אליהו רבה סוף סי' קנג, על פי לשון הרמב"ם שם).

איבוד החזקה כתבו ראשונים שאין מורידים אדם מקדושתו, רק אם עבר מסנהדרין גדולה ועד חזן הכנסת, עד שיעידו עליו עבירה בפרהסיא עדים שעבר עבירה בפרהסיא, אבל אין מסירים שום ממונה ממינויו בשביל שיצא עליו קול, ואפילו לא היו לו אויבים (ראה ערך קול), וכן אפילו נתקיימה עליו העדות, אינו מן הדין להסירו, אם קיבל עליו מה שהוא חייב (תשובת הרמב"ם [הוצאת בלאו] קיא, הובאה בשו"ת הרדב"ז ו' א' אלפים עה, ובשערי תשובה או"ח נג ס"ק לא), אלא אם כן עבר בפרהסיא (ראה רדב"ז שם, שכך כתב לדעת הרמב"ם).

וכן אמרו בירושלמי: זקן שאירע בו דבר - שראוי לנידוי (קרבן העדה) - אין מורידים אותו מגדולתו (ירושלמי מועד קטן ג א. וראה שו"ת חתם סופר או"ח מא).

וכן אמרו בכהן גדול שחטא, שמלקים אותו, ואין מעבירים אותו מגדולתו (ירושלמי סנהדרין ב א, והוריות ג א; רמב"ם כלי המקדש ד כב, וסנהדרין יז ח. וראה הטעמים בירושלמי שם).

נשיא שחטא, מלקים אותו ואין מחזירים אותו (ירושלמי סנהדרין והוריות שם), שמא יהרוג את אלו שהורידוהו בתחילה (ירושלמי סנהדרין שם, על פי הגירסא שלפנינו, והיא גירסת רדב"ז ברמב"ם שם¹⁶). וראשונים כתבו כן בראש ישיבה שחטא, שמלקים אותו, ואין מחזירים אותו לגדולתו (רמב"ם סנהדרין יז ט, וכן כתב במאירי שם על אב בית דין), ואף שאין בידו לנקום נקמתו (חתם סופר שם, וראה כסף משנה שם שלפי גירסתו לא נאמר בירושלמי הטעם שמא יהרוג).

הראשון - הראשון חוזר לעבודתו (ברייתא יומא יב ב ושם נתבאר; רמב"ם עבודת יום הכיפורים א ג¹⁵).

וכן פרנס הממונה על הציבור שעבר מחמת אונס, ומינו אחר תחתיו, כשיעבור האונס חוזר לשרתו (תוספות יומא יג א ד"ה הלכה; תשובת מהר"ם ב"ב במרדכי בבא בתרא ג תקלג, בשם ר"י), ואפילו מת בעודו באונס - בנו יורשו (שו"ת זרע אברהם חו"מ כא). וכן נשיא וראש ישיבה שעבר מחמת אונס - חוזר לגדולתו (תוספות סנהדרין שם).

וכתבו ראשונים שאף שהראשון חוזר לשרתו, נוהגים כבוד גם בשני - אלא שממעטים כבודו של שני מכבודו של ראשון (מגן אברהם קנג ס"ק מט) - כמו שמצינו שכשהעבירו את רבן גמליאל מנשיאותו ומינו את ר' אלעזר בן עזריה תחתיו, ושוב החזירו את רבן גמליאל לנשיאותו, אמרו שיהיה רבן גמליאל דורש שלשה שבועות, ור' אלעזר בן עזריה שבוע אחד (ראה ברכות כח א, ותוספות וריטב"א יומא שם).

כשימש השני יש מן הראשונים שכתבו שכהן גדול שגלה בגלות כמה שנים יכניה - או חלה (פירוש הרא"ש ניר מז א; מאירי שם, בשם תוספות) - ומינו אחר תחתיו ושימש בכהונה גדולה כמה שנים, אין הראשון חוזר לעבודתו, הואיל ושימש השני כמה שנים (תוספות ניר שם ד"ה וכן; פירוש הרא"ש שם, בשמו; מאירי שם, בשם תוספות), ולא אמרו הראשון חוזר לעבודתו, אלא כשעבר מחמת פסול קרי, שהשני אינו משמש אלא לפי שעה (פירוש הרא"ש שם), וכן בפרנס שמינו אחר תחתיו כמה שנים, אין הראשון חוזר למינויו (ראה הגהות בית מאיר לשו"ע או"ח קנג).

ויש מפרשים בדעתם שאם השני שימש כמה שנים, אין הראשון חוזר עד כדי לדחות את השני, אלא שניהם משמשים בכהונה גדולה (קרו אורה ניר שם, על פי הגמרא שם).

כשברור שנתיאש עבר מחמת אונס, כתבו אחרונים שאם הדבר מלחזור לשרתו ברור שנתיאש מלחזור לשרתו - איבד חזקתו (שו"ת הראנ"ח בספר מים עמוקים ב ע; שו"ת כנסת יחזקאל יג).

בגולה ועבד רוצח בשוגג שגלה לערי-מקלט (ראה ערכו), ושב לעירו עברי לאחר מות הכהן הגדול (ראה ערך גלות), נחלקו תנאים אם הוא חוזר לשררה שהיה בה קודם גלותו - כגון שהיה נשיא, או ראש בית אב (רש"י ומאירי מכות יג א), או אב בית דין, או שררה אחרת (מאירי שם) - רבי מאיר אומר חוזר לשררה שהיה בה קודם גלותו (משנה מכות שם, ורש"י ד"ה חוזר), ורבי יהודה אומר לא היה חוזר לשררה שהיה בה (משנה שם).

וכן עבד עברי כשיוצא לחפשי בשש שנים או ביובל (ראה ערך עבד עברי), רבי מאיר אומר שהוא שב לשררה שהוחזק בה אבותיו, ורבי יהודה אומר אינו שב (ברייתא שם ורש"י, וראה שם בגמרא הלימודים לכך).

הלכה שאינו חוזר לשררה שהיה בה, בין בגולה (ריטב"א שם ד"ה

לומר כמו בסנהדרין.

15. על דינו של השני, ראה ערך כהן גדול, וראה להלן. 16. בירושלמי הוריות יש גירסא אחרת, וראה פני משה סנהדרין שם שטעות סופר היא בהוריות וצריך

חִזְקַת תְּשֻׁמִּיּוֹת¹

החזיק בהשתמשות בנכסי חברו, אין חברו יכול לסלקו מהשתמשותו

הפרקים:

- גדרה ושיעורה
- בשפרכת מים
- בחלונות וזיזים
- בשאר תשמישים
- איבוד

גדרה ושיעורה

מחותה וגדרה המשתמש בנכסי חברו, ושתק הלה ולא מיחה בו, יש לו חזקה, ואין חברו יכול לסלקו מהשתמשות זו (ראה משנה בבא בתרא נז א, ורשב"ם שם), כגון שהחזיק להוציא ראש המזחילה - צינור קבוע העשוי להוריד מי גשמים מן גגו לקרקע - לחצר חברו (ראה משנה שם נח ב, וראה להלן: בשפרכת מים), או להעמיד סולם בחצר חברו לעלות בו לגגו (ראה משנה שם, וראה להלן: בשאר תשמישים), או שפתח חלון לחצר חברו (ראה משנה שם, וראה להלן: בחלונות וזיזים), וכיוצא.

ולא שזוכה בגוף הקרקע, אלא חזקתו היא לקיים תשמיש זה שהחזיק בו, אבל אינו יכול לשנותו לתשמיש אחר, וכן בעל הקרקע יכול להשתמש שם, באופן שאינו מעכב את תשמישו של המחזיק (רמ"ה שם ג רנו ד"ה ברם).

רק כשעשה דבר קבוע ברשות חברו, כגון שהניח קורותיו על כותלו של חברו (ראה להלן: בהנחת קורות), וכיוצא, או שעשאו ברשות שלו, ובא ממנו היזק לרשות חברו, כגון פתיחת חלון וכיוצא, אבל החזיק בהשתמשות ברשות חברו בלא שיעשה שם דבר קבוע - אינה חזקה (רמ"ה בבא בתרא אות רנו ד"ה ברם, וראה שם אות יא).

וכן כתבו אחרונים שאין לו חזקה בתשמישים אלא כשנראה ממעשיו שישאר כן לעולם, אבל כשלא עשה דבר קבוע בחצר חברו, אין לו חזקה כיון שאף בעל החצר משתמש עמו בחצר זו (נתיבות המשפט קמ ס"ק יט, ושם קנ"ג ס"ק יב).

וכן אין לו חזקה אלא אם כן עשה הדבר לשם קביעות, אבל אם אינו דבר של קביעות - לא החזיק, שאין חברו מקפיד עליו, ודרכו לשתוק שנתיים ושלש (ראה רשב"ם שם במשנה נח ב, ד"ה המרזב, ד"ה סולם, וד"ה חלון המצרית, בחילוק שבין מרזב למזחילה, ובין סולם קטן לגדול, וראה להלן, בפרקים של התשמישים).

האם המחזיק צריך טענה לחזקתו בגדרה של חזקה זו נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאף אם אין המחזיק בא מחמת טענה שמכר או נתן לו חברו תשמיש זה, יש לו חזקה, שכיון שלא מיחה בו - מחל לו (תוספות בבא בתרא כג א ד"ה והא, בשם ריב"ם; רמב"ם שכנים ח א, ז, ח; טור חו"מ קנ"ג, בשם הגאונים והרמב"ם; שו"ע שם ב, יז, יח; רמ"א בשו"ע שם טז, בשם ויש חולקים). וכתבו אחרונים שאין בעל החצר יכול לחזור בו ממחילתו, שכיון שהשתמש בהם המחזיק בהסכמת בעל הקרקע, נקנית לו הקרקע לתשמיש זה (קצות החושן קנ"ג ס"ק יג, ושם קפ"ט ס"ק יא; נתיבות המשפט קצב ס"ק יו).

• ויש חולקים וסוברים שאף בחזקת תשמישים לא החזיק אלא אם כן בא מחמת טענה שמכר לו חברו תשמיש זה, או נתנו לו במתנה, אבל אם לא טען כן, אלא טוען שלא אמר לי אדם דבר

מעולם, אינה חזקה, כדרך שאמרו בחזקת קרקעות (תוספת ברש"י שם ו א וב; רשב"ם מא א; תוספות שם ד"ה שלא; טור שם קנ"ג וקנ"ד, בשם ר"ת והרא"ש; רמ"א בשו"ע שם קנ"ג ב, בשם יש אומרים, ושם טז דעה א²).

טען המחזיק שמחל לו הלה בפירוש, כתבו ראשונים שזאת חזקה שיש עמה טענה היא (מגיד משנה שכנים יא ד בשם רבותינו הצרפתים).

שיעור החזקה בשיעור החזקה נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאם ראה בעל הקרקע ושתק, הרי זו חזקה לאלתר (מרדכי בבא בתרא א תע, שכן פסק הר"מ; רמב"ם שכנים ח א, ג, ד; טור חו"מ קנ"ג וקנ"ד, בשם הגאונים והרמב"ם; שו"ע שם קנ"ג ב, ו, טז, יז, ורמ"א בשו"ע שם טז, דעה ב).

• יש סוברים שאין לו חזקה לאלתר, אלא כשמתברר היזקו ושתק הוא שעלתה לו חזקה (רמב"ן בחידושו שם נט א ד"ה והוי, ובמלחמות ו ב, וכן כתב בשם הגאונים ורבי ספרד האחרונים; טור שם קנ"ד טו, בשם הרמב"ן).

• יש סוברים ששיעורה שלשים יום (שיטה מקובצת שם נט א, בשם הראב"ד; עליות דרבינו יונה עמ' כט, בשם ויש מרביתנו בשפרכת מים), וכתבו אחרונים לדעה זו שאפילו ראו הבעלים ושתקו, אין לו חזקה אלא בשלשים יום, לפי שכששתק שלשים יום אנו אומרים שהוקבע בלבו למחול, אבל לפני כן אפשר שהיה מתיישב עוד בדעתו (חזון איש שם יא סק"ו).

• יש מחלקים בין דבר של קביעות, שיש לו חזקה מיד, לבין תשמיש שאינו של קביעות, שחזקתו בשלשים יום (הרמ"ה שם א נט, וכן כתב בעליות דרבינו יונה עמ' לח, בשם יש אומרים).

• יש סוברים שבשעה אחת משתמש בפניו ושותק, יש לו חזקה (תוספת ברש"י שם ו א; עליות דרבינו יונה שם ז א (עמ' לח), בשם יש אומרים; הגהות אשרי שם א יד, בשם מהרי"ח; טור שם קנ"ג, בשם רשב"ם), שאנו אומרים שאין אדם מניח לחברו להשתמש בתוך שלו תשמיש של קביעות ושותק, וכיון ששתקו הבעלים בודאי נתנו או מכרו לו תשמיש זה (תוספת ברש"י שם).

• ויש חולקים על כל זה וסוברים שאין לו חזקה בתשמישים אלא בשלש שנים ובטענה (תוספות שם כג א ד"ה והא, דעה ב; ספר הישר לרבינו תם [הוצאת מקיצי נרדמים] צה; רא"ש שם א יד; טור שם קנ"ג וקנ"ד, בשם ר"ת ורא"ש; רמ"א בשו"ע שם טז, דעה א), או שאפילו אם אין צריך טענה צריך שלש שנים, שאין אנו אומרים שמחל לו אלא אם כן שתק שלש שנים (תוספות שם, בשם ר"י בר' מרדכי, ודחו; תוספות ר"ד כג א).

יש מהראשונים שכתבו שלהלכה הדבר ספק אם חזקת תשמישים היא לאלתר או בשלש שנים, ולכן אם החזיק שעה אחת ולא מיחו בו הבעלים אין מוציאים אותו מחזקתו מספק, שהמוציא-מחברו-עליו-הראיה (ראה ערכו). נמוקי יוסף שם ו ב, והובא בדרכי משה שם קנה יא; ט"ז שם קנה לה, בדעת רמ"א בשו"ע שם³, וראה ערך ספק ממוון).

רפד שנקבעה הלכה בישראל שכל חזקה צריכה טענה. 3. וראה ש"ך שם קנ

חזקת תשמישים. 1. יד, טורים שע-תכג. 2. וראה שו"ת מהרש"ם חו"מ

כשהבעלים

מסייעים למחזיק

נחלקו הראשונים האם כשהבעלים מסייעים למחזיק עלתה לו חזקה:

• יש שנראה מדבריהם שלא עלתה לו חזקה עד שלש שנים, לסוברים ששיעור החזקה שלש שנים, כל שלא סייעו לו בגוף הנאתו, אלא בהכשרתה, שיכול הוא לומר מגחך הייתי כך (שיטה מקובצת בבא בתרא לה ב, בשם הראב"ד, ובמאירי שם), וכן לסוברים ששיעור החזקה בשלשים יום (ראה לעיל: שיעור החזקה) אין הסיוע תוך שלשים ראיה (מאירי שם מא א, בשם גדולי המפרשים [הראב"ד]).

• יש שכתבו שהדבר תלוי אם הבעלים ניזוקים עכשיו, שכל שאינם ניזוקים בשעת הסיוע, אין ראיה (עלויות דרבינו יונה שם לה ב).

• יש סוברים שלעולם אין לו חזקה מיד על ידי הסיוע (רשב"א שם מא א ד"ה האי, ובתשובותיו א תתקא), אלא אם כן עמל בו יותר מן המחזיק, או שהוציא הוצאות בסיועו, שהדבר מוכיח שלא לכוונת גיחוך הוא עושה (רשב"א בבא בתרא שם).

• ויש שכתבו שמחלוקת התלמודים בדבר, שלדעת הירושלמי אין הסיוע חזקה, ולדעת הבבלי הרי הוא חזקה, שכיון שסייע עמו ודאי מתנה הוא שנתן לו, ואנו אין לנו אלא כדברי התלמוד שלנו, היינו תלמוד בבלי (שו"ת הרשב"א ו צב, והובא בבית יוסף חו"מ קמב; ביאור הגר"א שם סק"ו).

בהנחת קורות

היה כותל של ראובן עומד בין חצירו לחצירו של שמעון, שאין שמעון רשאי להשתמש בכותל זה (ראה ערך שכנים), וחפר שמעון בכותל זה והכניס בו ראש קורתו, וראובן שתק ולא מיחה בו, החזיק במקום הקורה (רמב"ם שכנים ח ז, על פי בבא בתרא ו א; טור חו"מ קנ, בשם הרמב"ם; שו"ע שם טז).

החזיק בהנחת קורות גדולות וכבדות, החזיק אף בהנחת קורות דקות וקטנות (בבא בתרא שם). החזיק בהנחת קורות קטנות ודקות, ובא להניח שם גדולות וכבדות, נחלקו אמוראים: רב נחמן אמר החזיק בקטנות לא החזיק לגדולות (שם ללשון ראשון כפירוש רש"י ורא"ש שם א יא⁴), ורב יוסף אמר החזיק אף לגדולות (בבא בתרא שם, וללשון שני אף רב נחמן⁵). להלכה, החזיק אף לגדולות (רמב"ם שכנים שם; טושי"ע שם).

קורה שעשויה היתה הקורה עשויה לסכך עליה לצל - ואינה ראויה לצל לסמוך עליה תקרה (מאירי עמ' 34) - לא החזיק אלא אם כן שתק בעל הכותל שלשים יום (בבא בתרא ו ב; רמב"ם שכנים ח ז; שו"ע חו"מ קנ יז), שהרי זה אומר לא הנחתך אלא מפני שהיא עראית (רמב"ם שם; שו"ע שם), וסובר הייתי שלימים מועטים תטלנה משם, ועד שלשים יום אין אדם מקפיד (רש"י שם).

החזיק בה שלשים יום - הרי זו חזקה (גמרא שם; רמב"ם שם; שו"ע שם), שאין זה עראי (רמב"ם שם; שו"ע שם).

קורה שעשויה היתה הקורה עשויה לסוכת מצוה של ימי החג, כל למצות סוכה שבעת ימי החג לא החזיק, לאחר שבעה החזיק (בבא בתרא ו ב; רמב"ם שכנים ח ז; שו"ע חו"מ קנ יז), שכיון שהניחה יותר מן הצורך, היה לזה למחות (רש"י שם ד"ה וא). ולא דוקא שבעה, שהרי ביום שמיני עצרת אינו יכול לסותר (תוספות שם ד"ה עד).

ויש מהראשונים שכתבו שהדברים אמורים בארץ ישראל שבשמיני עצרת אין ישיבה בסוכה, ולכן היה לו לסתרה ביום השביעי, סמוך לבין השמשות, וכיון שלא סתרה ושתק זה, הרי זו חזקה (רמ"ה שם. וראה ערך ישיבת סוכה).

חיבר ראשי חיבר ראשי הקורות בכותל בטיט, הרי זו חזקה מיד הקורות בכותל (בבא בתרא ו ב; רמב"ם שכנים ח ז; שו"ע חו"מ קנ יז), כיון בטיט שהוא דבר של קביעות (רמ"ה בבא בתרא שם אות נט), והוא שיביא ראיה שבעל הכותל סייע עמו או ראה ולא מיחה (רמב"ם שם; שו"ע שם).

בשפיכת מים

המרזב המרזב המרזב אין לו חזקה; המזחילה יש לה חזקה (משנה בבא והמזחילה בתרא נח ב).

המזחילה היא צינור ארוך ההולך על פני כל אורך הגג ויוצא חוץ לגג מעט, וכל מימי הגג נקלטים לתוכו ונשפכים ממנו לארץ, והמרזב הוא צינור קטן שרגילים לתלותו בסוף המזחילה, להרחיק קילוח המים מן הכותל (רשב"ם שם ד"ה המרזב, ומאירי שם); ויש מפרשים מזחילה, צינור זקוף משפת הגג ועד הקרקע, ופעמים אינה אלא משפת הגג עד חצי גובהו של כותל או שלישייתו, והמים יורדים דרך חללה ונשפכים לקרקע החצר, והמרזב הוא צינור קטן שתולים אותו בשפת הגג - ראשו האחד בגג, וראשו האחר לאויר החצר (שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים [הראב"ד]).

המזחילה יש לה חזקה, לפי שהיא קבועה - וכיון ששתק בעל החצר ולא מיחה ודאי פייסו המחזיק בדמים (רשב"ם שם ד"ה המזחילה), או שודאי מחל בעל החצר (מאירי שם) - אבל מרזב שאינו קבוע - שהוא מטלטל ממקום למקום (רשב"ם שם ד"ה המרזב; שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד), או שאין מניחים אותו אלא בשעת הגשמים (מאירי שם, בשם גדולי המפרשים) - אין אדם מקפיד עליו, ואין לו חזקה (רשב"ם ומאירי שם).

מחלוקת אמוראים המרזב אף שאין לו חזקה, יש למקומו חזקה באופנים שיש (משנה בבא בתרא נח ב). ונחלקו אמוראים בפירוש למרזב חזקה הדברים:

• רב יהודה אמר שמואל אין לו חזקה מרוח אחת, ויש למקומו חזקה משתי רוחות (בבא בתרא שם⁶), שבעל החצר יכול לסלק את המרזב לראשה השני של המזחילה, שמאחר שאין בעל הגג מפסיד בזה כלום, אין כאן קביעות להיותו מונח לעולמים לרוח זו, ולא חשש בעל החצר למחות, אבל יש למקומו חזקה באחת משתי רוחות, שאין בעל החצר יכול לעקרו לגמרי, שלגבי אחת משתי הרוחות יש למרזב קביעות בחצר, שסתם בית אי אפשר לו בלא מרזב, וכשעשה זה מרזב בחצר לשם קביעות עשאו, והיה לו לבעל החצר למחות, וכיון שלא מיחה הפסיד (רשב"ם שם ד"ה אין, וכעין זה בתוספות שם ד"ה המרזב בפירוש א. וראה מאירי שם). אבל המזחילה יש לה חזקה, שאין רגילות לעקרה ממקום למקום (רשב"ם נט א ד"ה בשלמא), שהרי קבועה היא, ויש טורח גדול בדבר (מאירי שם⁷).

• רבי חנינא אמר המרזב אין לו חזקה, שאם היה ארוך - מקצרו,

שאין כתוב בהם הלשון השני. 6. וראה ירושלמי שם ג ח: ר' יוחנן אמר לכל אותה הרוח, וראה עיטור אות מ מחאה, שר' יוחנן סובר כשמואל. 7. וראה

ס"ק יא שמספק הדין כל דאלים גבר. 4. וראה רמב"ן ורשב"א בבא בתרא שם שיש מפרשים המחלוקת בענין אחר. 5. וראה רא"ש שם שיש ספרים

דין מזחילה של אבנים), שהדבר ספק אם יכול לבנות תחתיה או לא, ומספק אין בעל הגג יכול למנוע אותו מלבנות (דרישה שם יב, וט"ז שם בישוב קושית הטור על הרא"ש שהשמיט דין זה).

צינור המקלח מים לחצר חברו, ובא בעל הגג מים לחצר ובא לסתמו, נחלקו אמוראים: בעל הגג לסתמו

• רב יהודה בשם שמואל ורבי אושעיא ורבי ביסא אמרו בעל החצר מעכב עליו (בבא בתרא נט א), שכשם שהחזיק בעל הגג לשפוך מימיו לחצר חברו, כך החזיק בעל החצר שיהיו מימי גגו של חברו באים אצלו לרשותו (רבי יהודה אמר שמואל שם), שבעל החצר רוצה להשקות במים אלו בהמותיו, ועל מנת כן נתרצה שיהיה בעל הגג שופך מימיו לחצר, ושעבד לו חצירו בשביל מימיו, והרי זה דומה למקח וממכר, ואין בעל הגג יכול לחזור בו (רשב"ם שם ד"ה לדידי).

• ור' חמא אמר אין בעל החצר יכול לעכב עליו (גמרא שם). הלכה, שמעכב עליו (רמב"ם שכנים ח ה; טוש"ע חו"מ קנ"ו).

החזיק לטפוף החזיק לנוטפים, החזיק לנשפכים (בבא בתרא ו א, או לקלוח לגירסא שלפנינו, וכן היא גירסת כל הראשונים), שאם היתה לו חזקה בחצר חברו שיטפוף גגו מי גשמים לתוכו על פני כל אורך גגו בלא מרזב - צינור - אם רצה עושה מרזב ויקלח כל מי הגג למקום אחד (רש"י שם ד"ה אחזיק; רמב"ם שכנים ח ו; טוש"ע חו"מ קנ"ו), שזה עדיף לו לבעל החצר (רש"י שם).

היו באים דרך צינור במקום אחד, ורצה לחלקם על רוחב הכותל להחזירם נוטפים, נחלקו אמוראים: ללשון ראשון אמר רב נחמן החזיק לנשפכים לא החזיק לנוטפים, ורב יוסף אמר החזיק אף לנוטפים, וללשון שני אמר רב נחמן החזיק אף לנוטפים, אבל לא לצריפא דאורבני, ורב יוסף אמר החזיק אף לצריפא דאורבני (בבא בתרא שם), שהרי מכל מקום הוחזקו מימיו לירד לחצר חברו (מאירי שם; רמב"ם שם; שו"ע שם).

בפירוש צריפא דאורבני נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים גג של צריף שמכסים אותו בענפי ערבה, שהטיפות סמוכות מאד (רש"י שם ד"ה א"י; רמ"ה שם א נ), ואין נוח לבעל החצר להשתמש תחתיהם (טור שם קנ"ג).

• ויש מפרשים גג העשוי בשפוע, רחב למטה וצר למעלה, שמי הגשמים יורדים במהרה לחצר (ר"י מיגש שם, וכעין זה פירש הרמב"ם שם; שו"ע שם).

לפירושים אלה בצריפא דאורבני פסקו ראשונים הלכה כרב יוסף, ללשון שני, והחזיק בין מנוטפים לשופכים ובין משופכים לנוטפים, וכן החזיק אף לצריפא דאורבני (ר"י שם, ורא"ש שם א יג; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

בחלונות וזיזים

חלון הפתוח חלון חסוי היה לו חלון בכותל ביתו, פתוח לחצר חברו, שאם בא בעל החצר לבנות כותל כנגדו צריך להרחיק את כותלו מכנגד החלון ארבע אמות, כדי שלא יאפיל עליו (ראה משנה בבא בתרא כב א; רמב"ם שכנים ז א; טוש"ע חו"מ קנ"ד כא. וראה ערך

ויש למקומו חזקה - שאם בא לעקרו אינו עוקרו (שם). ופירשו ראשונים שארוך שמקצרו הוא כשהוא ארוך יותר מכדי הצורך (רשב"ם שם ד"ה שאם), ואינו עוקרו לגמרי, לקצרו עד שיזובו מי הגג על הכותל ומן הכותל לחצר (ריטב"א שם ד"ה בונה; מאירי שם). אבל המזחילה יש לה חזקה, שאף לקצרה אינו יכול לפי שנוח לו באריכותה כדי שיתרחקו המים מן הכותל, והמרזב אף שנוח לו באריכותו, הואיל ואינו קבוע אין לו חזקה לענין אריכותו (מאירי שם).

• רב ירמיה בר אבא אמר, המרזב אין לו חזקה - שאם רוצה בעל החצר לבנות תחתיו בונה, ויש למקומו חזקה - שאם רצה לעקרו אינו עוקרו (גמרא שם), שלא החזיק אלא במקום המרזב, אבל לא באויר שתחתיו, ולכן יכול בעל החצר לבנות עד המרזב (רשב"ם שם ד"ה שאם, ומאירי שם). אבל המזחילה יש לה חזקה, שאף לבנות תחתיה אינו יכול, והוא שהיתה של בנין - אבנים (רשב"ם שם נט א ד"ה דתיתר) - שבעל הגג אומר לו אני רוצה שתבנה תחתיה ותקלקל את המזחילה (גמרא שם נט א ורשב"ם), אבל המרזב אינו חשוב כל כך, ואפילו היה של אבנים בונה תחתיו (רשב"ם שם בפירוש א), או שהדברים אמורים במרזב של עץ, שסתם מרזב הוא של עץ, וסתם מזחילה היא של אבנים (רשב"ם שם בפירוש ב; תוספות שם ד"ה במזחילה).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כרב יהודה אמר שמואל (העיסור אות מ במחלוקת הנ"ל מחאה; רשב"א בבא בתרא נח ב ד"ה שאם, בשם הראב"ד דעה ב), לפי שהלכה כשמואל בדינים (רשב"א שם, בשם הראב"ד דעה ב. וראה ערך הלכה).

• יש פוסקים הלכה כרבי חנינא, שהיה רבו של שמואל (העיסור שם, בשם ר"ח ורשב"א שם בשמו; הגהות אשרי שם ג עב, בשמו), שאם היה ארוך מקצרו, אבל להטותו אפילו באותה רוח אינו יכול (הגהות אשרי שם, בשם ר"ח).

• יש סוברים שמאחר שלא נפסקה הלכה, וזה החזיק במרזב, אנו הולכים אחר המיקל, והוא רב ירמיה בר אבא (רא"ש שם), ולא יגע בעל החצר במרזב זה (רא"ש שם; טור ורמ"א בשו"ע חו"מ קנ"ח) להטותו לרוח אחרת או לשנות בו כלל, ואפילו הוא ארוך אינו יכול לקצרו (טור ורמ"א בשו"ע שם), אם לא יקלחו בו המים יפה ככתחילה, אף שאין לו בזה היזק, אבל בלא טענה כופים-על-מדת-סדום (ראה ערכו. רא"ש שם; טור ורמ"א בשו"ע שם), אבל בעל החצר יכול לבנות תחתיו (רא"ש שם; טוש"ע שם), ולכן אם רוצה בעל החצר לעשות בנין במקום ירידת המים, ולקבל המים בכל פעם בכלי או בצינור שיעשה תחת המזחילה - הרשות בידו (רמ"א בשו"ע שם, על פי טור בשם הרמ"ה, וראה סמ"ע ס"ק כב).

• ויש פוסקים להלכה ככל דברי שלשת האמוראים, שיכול בעל החצר בין לשנות המרזב ממקום למקום, ובין לקצרו ובין לבנות תחתיו (רשב"א וריטב"א ומאירי שם, על פי הרי"ף שם שהביא דברי כולם וסוברים שאין כאן מחלוקת; ר"ן ונמוקי יוסף שם, וכן כתבו אף בדעת הרמב"ם).

ההלכה במזחילה, פסקו ראשונים שאם היא של אבנים אינו רשאי לבנות תחתיה, ואם היא של עץ יכול לבנות תחתיה (רמ"ה בבא בתרא נט א; טור חו"מ קנ"ג⁸); ויש סוברים שאף בשל אבנים יכול לבנות תחתיה (דרישה שם יג, ובי"ח שם, בדעת הרי"ף והרמב"ם שלא הביא

יכול לבנות אינו חולק, וראה בית יוסף שם שלא הביאו משום שהדין פשוט, ובלחם משנה שם שלא הביאו משום שאינו שכיח.

בתוספות שם פירושים נוספים בבאור דברי רב יהודה אמר שמואל. 8. וראה מגיד משנה שכנים ח שאע"פ שהרמב"ם השמיט דין מזחילה של אבנים שאינו

למעלה מארבע אמות, אין לו חזקה, שאין הלה מקפיד על חלון כזה (רשב"ם שם ד"ה למעלה; רשב"א שם; מרדכי שם, בשם ראב"ן). אבל חלון מצרי אפילו למטה מארבע אמות אין לו חזקה (רשב"ם שם; רבנו חננאל והרב אב"ד והראב"ד, הובאו ברמב"ן שם), שלעולם אין חזקה אלא לדבר של קביעות (רשב"א שם), וכיון שחלון זה אינו של קביעות לא חשש זה למחות (רשב"ם שם נח ב ד"ה חלון).

• ויש חולקים וסוברים שחלון צורי יש לו חזקה אף כשהוא למעלה מארבע אמות - כיון שהוא דבר של קביעות (תוספות שם נט א ד"ה למטה, בשם רבינו תם) - והחילוק שבין חלון גבוה לנמוך נאמר על חלון מצרי, שכשהוא למטה מארבע אמות, יש לו חזקה (תוספות שם, בשם רבינו תם; עליות דרבינו יונה ומאירי שם; רא"ש שם ג עג; רמב"ם שם כ"ט ז; טושי"ע ח"מ קנד י), שאף שהחלון צר, כיון שהוא נמוך, וזה רואה בחצר חברו בדרך הילוכו בבית בלא הכנסת ראשו לחלון, יש לו לבעל החצר למחות בו שלא יפתחנו, ולכן יש לו חזקה, אבל למעלה מארבע אמות, כיון שאין שם היזק ראייה, אינו יכול למחות, ואין לו חזקה (עליות דרבינו יונה ורא"ש ומאירי שם).

חלון מצרי חצושי לאורה ופרדסים דרכו (רשב"ם בבא בתרא נט א ד"ה אמר; רשב"א וריטב"א ומאירי שם), או לתשמיש, או שתיכנס בו הרוח (רמב"ם שם כ"ט ז; טושי"ע ח"מ קנד י), אבל העשוי לאורה, אפילו כל שהוא יש לו חזקה (גמרא שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שדבר של קביעות הוא, שכל הימים אדם צריך לאורה (רשב"ם שם; רמ"ה ומאירי שם; מרדכי שם תקנו, בשם רבני רענשובוק), ולא היה לו לשתוק (מאירי שם).

הוצאת זיז, הוציא זיז - נסר, או ראש קורה, הבולט מן העלייה שיעורו וטעמו ולחון, וראוי לתלות בו חפציו (רשב"ם בבא בתרא נט ב ד"ה זיז), או להשתמש בו על גביו (רמ"ה שם ג רעה) - על אור חצר חברו, אם היה בו טפח יש לו חזקה (משנה שם נט א; רמב"ם שם כ"ט ח ב; טושי"ע ח"מ קנג ג).

בשיעור הטפח נחלקו ראשונים: יש סוברים שהוא טפח על טפח (שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד; רמ"ה שם אות יב; ריטב"א שם, בשם יש מפרשים); ויש סוברים רוחבו טפח ומשכו ארבעה טפחים, שכל פחות מארבעה טפחים אינו חשוב (ריטב"א שם דעה א בסתם).

זיז שהוא פחות היה הזיז פחות מטפח, אין לו חזקה (משנה בבא מטפח בתרא נט ב; רמב"ם שם כ"ט ח ב; טושי"ע ח"מ קנג ג), שאינו חשוב, ואין בעל החצר מקפיד עליו (רשב"ם שם ד"ה פחות), וכל עת שירצה בעל החצר לבנות תחתיו ולבטל תשמישו של זיז, אין בעל הזיז יכול לעכב עליו (רשב"ם שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם⁹).

האם יכול להרחיב היה הזיז ברוחב טפח במשך ארבעה טפחים, את הזיז יותר החזיק אף ברוחב ארבעה טפחים (בבא בתרא נט ב). ממה שהחזיק

כיצד, היה רוחבו באורך הכותל טפח ומשך - בולט

- באור חצירו של חברו ארבעה טפחים (רמב"ם שם כ"ט ח ג; טור ח"מ קנג, בפירוש ב; המחבר בשו"ע שם ד), או שהיה בולט באור החצר טפח במשך ארבעה טפחים באורך הכותל (רשב"ם שם ד"ה הכי, וכפירוש הגר"א שם ס"ק יד; טור שם, בפירוש א; רמ"א בשו"ע שם ד), החזיק בארבעה על ארבעה טפחים, ואם בא להרחיבו עד שיעשה ארבעה על ארבעה טפחים, יש ראשונים שכתבו שיכול להרחיב

הרחקת נזקין, ושם על פרטי הדינים של הרחקה זו), הדברים אמורים כשפתח החלון ברשות, אבל אם ידוע שפתחו שלא ברשות, בעל החצר בונה בלא הרחקה ומונע ממנו את האורה ואינו חושש (רשב"א בבא בתרא כב א, ובתשובותיו א"י אלף קלב, והובא בבית יוסף שם ריש קנה; הגהות מיימוניות שכנים ט ה).

פתח חלון לחצר חברו, ושתק הלה ולא מיחה בו, החזיק בחלון, ואין בעל החצר יכול לבנות כנגדו, ולהאפיל עליו (משנה שם נח ב, וכפירוש רשב"ם שם נט א ד"ה א"ר, והראשונים שם נח ב; רמב"ם שם ו; טושי"ע שם).

חלון צורי חלון צורי יש לו חזקה, חלון מצרי אין לו חזקה (משנה בבא ומצרי בתרא נח ב), שהצורי נעשה על דעת קביעות, אבל המצרי שהוא קטן אינו דבר של קביעות (רשב"ם שם ד"ה חלון; רמ"ה שם אות יא; עליות דרבינו יונה שם נט א); או שבצורי יש היזק ראייה, וכיון שלא מיחה בו בעל החצר, ודאי מחל, אבל המצרי אין בו היזק ראייה (שיטה מקובצת שם בשם הראב"ד; מרדכי שם ג תקנו, בשם הראב"ן).

איזהו חלון המצרי כל שאין ראשו של אדם יכול להיכנס לתוכו (משנה שם), וחלון צורי כל שראשו של אדם יכול להיכנס לתוכו, דברי רבי מאיר (תוספתא בבא בתרא ב), ובלבד שיהיה לו מלבן או צורת הפתח (תוספתא שם, וראה בסמוך מהו מלבן וצורת הפתח), אבל חלון המצרי אף שעשה לו מלבן אין לו חזקה (רשב"א וריטב"א שם ד"ה חלון; הרמ"ה שם אות יא), שלא לצורך קביעות עשאו אלא לגוי (רמ"ה שם). רבי יהודה אומר אם יש לו מלבן, אף על פי שאין ראשו של אדם יכול להיכנס לתוכו, יש לו חזקה (משנה שם), שכיון שעשה בו מלבן, מן הסתם דבר של קביעות הוא (רמ"ה שם; מאירי שם), ולא חלקו בין חלון צורי למצרי, לדעת רבי יהודה, אלא כשאין לו מלבן, ויש לו צורת הפתח (רשב"א וריטב"א ור"ן שם).

ההלכה הלכה כרבי מאיר (רשב"א בבא בתרא נט א ד"ה נמצא; בחלונות אלו מאירי שם עמ' 313. וכן הרמב"ם שם כ"ט ז ו, וטושי"ע ח"מ קנד י לא הזכירו דברי רבי יהודה), אלא שנחלקו בכך:

• יש מהראשונים פוסקים שאין חזקה לחלון צורי אלא כשיש לו צורת הפתח או מלבן (רשב"א שם נט א ד"ה נמצא; ר"ן שם עמ' 224; טושי"ע שם יא, בשם יש אומרים), שאם לא כן הרי זה כחור שחרוהו עכברים (ר"ן שם; טושי"ע שם).

• יש חולקים וסוברים שחלון צורי יש לו חזקה אפילו כשאין לו מלבן, ואפילו אין עליו צורת חלון (רמ"ה שם אות רעה).

• ויש שכתבו שהכל לפי ענין בני המדינה (רמ"א בשו"ע שם, על פי בית יוסף שם בשם שו"ת הרשב"א ב צד).

גובה החלון היה החלון למטה מארבע אמות - יש לו חזקה, למעלה מארבע אמות - אין לו חזקה (בבא בתרא נט א). ונחלקו ראשונים באיזה חלון אמרו:

• יש סוברים שהדברים אמורים בחלון צורי (רשב"ם שם ד"ה א"ר; רבינו חננאל והרב אב"ד, הובאו ברמב"ן שם ד"ה אמר; מרדכי שם ג תקנו, בשם ראב"ן), שאין לו חזקה אלא כשהוא למטה מארבע אמות, שכיון שהוא גדול, והוא דבר של קביעות, ונמוך, ויכולים להסתכל ממנו בחצר, לא היה בעל החצר מניחו לעשותו אם לא שנתן לו רשות (רשב"ם שם; רשב"א שם ד"ה אמר), אבל כשהוא גבוה

9. אם הוא יכול לכופו להסיר הזיז משום היזק ראייה, ראה ערך הזק ראייה.

שכמה אנשים עוברים ושבים דרך בתים פתוחים, ואין הדרך להקפיד בכך (נתיבות המשפט קמ יט).

וכן כתבו ראשונים שדריסת הרגל אינה חזקה, שאין בני אדם מקפידים על כך (עיטור אות מ מחאה; נמוקי יוסף בבא בתרא נז א), אלא אם כן אין לו דרך ממקום אחר (עיטור שם¹⁰).

איבוד

היה מוחזק בחלון (ראה לעיל: בחלונות וזיזים), ובא בעל החצר וסתמו, ושתק בעל החלון, יש לו לסותם חזקה לאתרו, ובעל החלון איבד את חזקתו, שאין אדם עשוי לשתוק כשסותמים אורו בפניו (בבא בתרא ס א, ורשב"ם ד"ה שאין; רמב"ם שכנים ז ז; טוש"ע חו"מ קנד יב). וכן אם סתמה שלא בפניו, ונתברר שראה בעל החלון את חלונו סתום ושתק, הרי זו חזקה, ואבדה חזקתו של בעל החלון (רמ"ה בבא בתרא ג רעח).

סתם החלון וסתם החצר - שהשאר את חזקתו ומזוזותיו ומשקופו ומפתנו (ראה רש"י בבא בתרא יא ב) והמשקוף - נחלקו ראשונים בדבר:

• יש סוברים שלא הפסיד בעל החלון את זכותו (העיטור אות מ מחאה, בשם הרב קרובינו ובעל המתיבתא והסכים עמם).

• יש סוברים שאפילו אם לא פרץ את פצימיו נסתלק שעבודו של בעל החלון (רמ"ה בבא בתרא שם אות רעח; מרדכי שם א תקח, בשם אביאסף והראב"ן; ריטב"א שם ס א ד"ה ולסתום, ונמוקי יוסף שם, והובא בבית יוסף חו"מ קנד טו¹¹). ומכל מקום סתימה בנסרים או במטלניות - במטליות - וכיוצא אינה סתימה (ריטב"א שם ונמוקי יוסף שם בשמו).

• ויש סוברים שאף אם סתמו במטלניות וכיוצא, איבד את זכותו (עיטור שם, בשם הר"י מיגש. וראה ערך טמאת אהל).

אף אם לא סתם את החלון עצמו, אלא בנה כנגדו בלא הרחקת ארבע אמות, הרי זו חזקה, ואיבד בעל החלון את זכותו (רשב"ם בבא בתרא ס א ד"ה ולסתום; ראשונים שם; רמב"ם שכנים ז ז).

וכתבו אחרונים שאם בנה סוכת החג והאפיל על חלונו של חברו, וראה בעל החלון ושתק, אינו יכול למחות בו כל ימי החג, אבל לאחר החג יכול למחות ולומר לא שתקתי אלא משום מצות סוכה (שו"ת מבי"ט ג קכה). הניח את הסוכה כמה ימים לאחר החג, כשרוב אנשי העיר סתרו את סוכותיהם, וזה לא סתרה אלא משתמש בה, ושתק בעל החלון ולא מיחה בו, יש לו חזקה להשאיר שם לעולם (שו"ת מבי"ט שם).

ויש מן הראשונים סוברים שאף שאם סתמו ממש יש לו חזקה מיד, אם לא סתמו, אלא בנה כנגדו והאפיל עליו, חזקתו בשלשים יום (הראב"ד בהשגות שם; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים).

נפל הגג או הכותל המרזב והמזחילה לחצר חברו כבתחילה (ריטב"א בבא בתרא נט א ד"ה לדידי; שו"ת הרשב"א סי' אלף קלג; רמ"א בשו"ע חו"מ קנג ו), לפי שיש לו שעבוד על גוף החצר, שהיא קנויה לו כל זמן שהיא קיימת, ולא נשתעבדה החצר לשפיכת מי אותו המרזב דוקא, אלא לשפיכת מים (שו"ת הרשב"א שם).

(רשב"ם שם; רא"ש ג עד; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שכיון שהניח לו אורך של מקום חשוב נתרצה לו אף ברוחבו, שאין מקום חשוב אלא ארבעה על ארבעה (רשב"ם שם).

בשאר תשמישים

סולם המצרי אין לו חזקה, ולצורי יש לו חזקה (משנה והצורי בבא בתרא נח ב. וראה רמב"ם שכנים ח ד, וטוש"ע חו"מ קנג ג). סולם המצרי הוא סולם קטן שאין בו ארבע שליבות, והצורי הוא גדול שיש בו ארבע שליבות (גמרא שם נט א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שכל שהוא קטן ואינו קבוע, אין הלה מקפיד עליו, ואינו חושש למחות, ולכן אין לו חזקה (רשב"ם שם נח ב ד"ה סולם). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שסולם זה העמיד המחזיק בצד כותלו או גגו, בתוך חצר חברו (רשב"ם שם; רמב"ם שם; טור שם, בשם רשב"ם; שו"ע שם), שבסולם המצרי כל זמן שירצה בעל החצר בונה בצד הסולם ומבטל תשמישו, ובסולם צורי אם בא לבנות ולבטלו, בעל הסולם מעכב עליו, עד שירחק כשיעור, שהרי מחל לו להעמיד סולם גדול (רמב"ם שם; שו"ע שם).

• ויש סוברים שאם העמיד הסולם בחצר חברו, אף סולם קטן יש לו חזקה (רמ"ה שם אות יא; טור שם, בשם ר"י), שכיון שעובר זה על חצרו, ודאי בעל החצר מקפיד עליו (טור שם בשם ר"י). ולא אמרו בסולם מצרי שאין לו חזקה אלא כשהסולם עומד ברשות בעליו, וסמכו על כותל חברו, ולכן בסולם קטן אין לו חזקה שאין דרכו להקפיד (רמ"ה שם; טור שם בשם ר"י), כיון שאין תשמישו קבוע (רמ"ה שם).

האם אפשר למנוע מלהעמיד סולם קטן בחצר שאומרים לו אין לך הפסד, שכל זמן שתמצא תטלנו (רמב"ם שכנים ח ד; טור חו"מ קנג בשמו; שו"ע שם סעי' יג), וכופים על-מדת-סדום (ראה ערכו. מגיד משנה שם).

ויש חולקים וסוברים שאין אדם יכול להשתמש בשל חברו בעל כרחו (מאירי בבא בתרא נט א; טור שם), ולכן אף להעמיד הסולם ברשותו, ולסמכו על כותל חברו בעל כרחו - אינו רשאי (כנסת הגדולה שם הגהות בית יוסף אות כח, בשם שו"ת הרש"ד ב צח).

היוצא ובא דרך רשות חברו ויצא ובא דרך רשות חברו - החזיק, ואם בא חברו לבנות חצירו ולסתום בפניו, הרי זה מוחה בו, כדי שלא יאבד דרך ביאתו (שו"ת הרשב"א ב קעז, והובא בבית יוסף חו"מ סוף סי' קנג).

וצריך שיחזיק שלש שנים - אף לסוברים חזקת תשמישים לאלתר (ראה לעיל: גדרה ושיעורה. כנסת הגדולה קנג הגהות בית יוסף מ, בשם מהר"י הלוי ומהר"ש יונה) - שהרי יש בזה חיסור קרקע, כיון שזה משתמש בקרקעו ממש (שו"ת הרשב"א שם, ובבית יוסף שם).

ויש שכתבו שאין לו חזקה, אלא אם כן עשה מעשה הניכר שיש לו דריסת הרגל שם, כגון שעשה שם גשר וכיוצא, אבל אם לא עשה כן, אלא שהיה יוצא ובא דרך ביתו של חברו - לא החזיק,

11. וראה רמ"א בשו"ע שם שדוקא אם בעל החלון עצמו סתם צריך פריצת

10. ונראה שרצונו לומר שאז דריסת רגלו קבועה יותר, ודרך בני אדם להקפיד.

מרזבו כבתחילה (שו"ת הרשב"א שם, ורמ"א בשו"ע שם), ואפילו ירש בעל החצר את חצירו מאביו, ולא היה לזה גג מיום שירש את החצר, לא איבד בעל הגג את זכותו (הרשב"א שם).

וכל שעשה בעל החצר מעשה, שנראה ממנו שאינו רוצה במרזב, וראה בעל הגג ושתק, הרי זו מחילה מיד (רמ"א בשו"ע שם, על פי תשובות הרשב"א שם), והוא שבא בטענה (הרשב"א שם).

וכן אם היה לו חלון מוחזק, ונפל הכותל שבו היה החלון, לא איבד את זכותו (שם, ושו"ע שם קנד ט), לפי שגוף הדבר שנשתעבד לו, היינו חצר חברו, ישנו בעולם, ואין השעבוד לאותו חלון, אלא לאותו בית על אותה חצר (באור הגר"א שם ס"ק כו, על פי גמרא שם ס ב אמר רב הונא נפלה כו').

אף אם עמד הגג בחורבנו כמה שנים, יכול לחזור ולבנותו ולהניח

חזרת הש"ץ¹

תפילת שמנה-עשרה ששליח ציבור מתפלל בקול, אחרי שהציבור התפללו בלחש

גדרה וטעמה

תפילות שהש"ץ חוזר בהן היא בתפילת שחרית (ראה רמב"ם תפילה חזר בהם ט ג, וטושי"ע או"ח קכד א), וכן במנחה אחר שהתפללו כולם בלחש חוזר הש"ץ ומתפלל בקול רם כדרך שעשה בשחרית (רמב"ם תפילה ט ח; טור שם קלד⁵), ואף במוסף חוזר הש"ץ ומתפלל בקול רם כמו בשאר התפילות (רמב"ם שם יג; טור שם רפ, ורמ"א בשו"ע שם ב).

בתפילת ערבית אין שליח ציבור חוזר להתפלל בקול רם (רמב"ם שם ט; וטושי"ע שם רלז. וראה ערך מעריב), לפי שאין תפילת ערבית חובה (רמב"ם שם; טור שם. וראה ערך הני"ל), לפיכך לא יברך ברכות לבטלה, שאין כאן אדם שנתחייב בהן כדי להוציאו ידי חובתו (רמב"ם שם), ואף מי שקיבלה עליו חובה, אם התפלל בקי הוא, ואין ש"ץ מוציאו, ואם אינו בקי ולא התפלל, פטור הוא (שו"ת הרשב"א א קפג, ושם ג רפח; בית יוסף שם בשמו). ואף עכשיו שקבעה חובה (ראה ערך הני"ל) התקנה במקומה עומדת (בי"ח שם), וכן לטעם שאמרו בחזרת הש"ץ שהוא משום קדושה (ראה לעיל: כשכל הציבור התפלל), הרי בתפילת מעריב אין קדושה (ארחות חיים תפילה פא).

על חזרת התפילה כליל שבת, ראה ערך ברכה מעין שבע.

החזרה

חזרת הש"ץ היא מתחילת הברכות עד שישלים כל התפילה (רמב"ם תפילה ט ג, ה), ואומר קדושה בברכה שלישית (רמב"ם שם ד; וטושי"ע או"ח קכה).

על פרטי הקדושה ודיניה, ראה ערכו.

על סליחות ועננו שש"ץ מוסיף בתעניות, ראה ערך סליחות וערך תעניות.

על נשיאת-כפים (ראה ערכו) בברכה האחרונה של חזרת הש"ץ, ראה ערכו.

על פיוטים (ראה ערכו) שנהגו להוסיף, ראה ערכו.

על תשע ברכות שאומרים במוסף ראש השנה, אף לסוברים שהיחיד אינו אומר אלא שבע, ראה ערך מלכיות זכרונות שופרות.

פסוקים שמוסיפים אף החזן כשמתחיל חזרת הש"ץ אומר, כדרך בתחילת וסוף התפילה שהיחיד אומר, הפסוק ה' שְׁפָתַי תִּפְתָּח וגו' (תהילים נא יז). תרומת הדשן כתבים קי, והובא בבית יוסף או"ח קיא; ושו"ע שם

גדרה תפילת הציבור - היינו שיהיה אחד מתפלל בקול רם והכל שומעים (ראה רמב"ם תפילה ח ד, וארחות חיים תפילה עא, וראה ערך שליח ציבור וערך תפילה) - סדרה הוא, שאחר שהתפלל כל שידוע להתפלל בלחש, והתפלל אף שליח ציבור בלחש עם שאר העם, יעמוד² שליח ציבור ומתפלל בקול רם מתחילת הברכות - של שמונה עשרה - עד שישלים כל התפילה (רמב"ם שם ט א - ה; וטושי"ע שם א).

יש מהראשונים שהסמיכו דין זה שתפילה צריכה קול בחזקה מאנשי נינוה שנאמר בהם: יִקְרְאוּ אֶל אֱלֹהֵים בְּחִזָּקָה (יונה ג ח. ארחות חיים שם עב).

תפילה זו נקראת בפי הראשונים חזרת - או החזרת - התפילה, או חזרת הש"ץ (ראה רמב"ם שם ח: חוזר שליח ציבור כו').

טעמה חזרת הש"ץ היא תקנת חכמים (תשובות הרמב"ם [פריימן] לה - לו; וטושי"ע או"ח קכד ג. ובערוך השלחן שם קכד א: אנשי כנסת הגדולה. וראה חזון איש או"ח יט בארוכה)³, כדי להוציא את מי שלא התפלל (רמב"ם תפילה ט ג; מאירי ברכות כא א), שאם יש מי שאינו יודע להתפלל יכוין למה שהוא אומר ויוצא בו (וטושי"ע שם א).

כשכל הציבור אפילו בציבור שכולם בקיאים והתפללו, ירד הש"ץ להתפלל לחזרת הש"ץ כדי לקיים תקנת חכמים (תשובות הרמב"ם [פריימן] לו, והובאה באבודרהם סדר של שחרית, ובבית יוסף או"ח קכד; ושו"ע שם א), ואין זו ברכה לבטלה, שלא נתנו חכמים דבריהם לשיעורים לבדוק כל אדם בבית הכנסת ולראות מצבו - אם הוא בקי או אינו בקי - ועל פי זה יחזור הש"ץ התפילה או לא, שהתקנה היא משום שמא יהיה פעם אחת בבית הכנסת מי שאינו בקי ויוציאו (תשובות הרמב"ם שם, וכן הוא בלבוש או"ח שם, ובשו"ע הרב שם ד, ובמשנה ברורה שם ס"ק יב), ועוד שהשליח ציבור חוזר התפילה עוד פעם אפילו שכל הציבור בקיאים, כדי שיענו קדושה אחריו (רא"ש מגילה ג ז; ארחות חיים שם פא; טור שם; ושו"ע הרב שם. וראה ערך קדושה⁴), או משום ברכת כהנים שאינה אלא בציבור (ערוך השולחן שם ג. וראה ערך נשיאת כפים).

בראש השנה צריך ש"ץ לירד לפני התיבה אף כדי שיתקעו על הברכות, שלא אמרו אלא בציבור (ר"ן סוף ראש השנה, וראה ערך תקיעת שופר, על דעות שונות בדבר).

הפוסקים להתפלל בלחש, ואחר כך הש"ץ בקול. 4. הרמב"ם לא הזכיר טעם זה, ראה בי"ח שם. 5. וראה להלן: בלא תפילת לחש; בתפילת מנחה שנתאחרת, על מנהג הספרדים במנחה.

פצימים, וראה להלן. 1. חזרת הש"ץ. 2. יד, טורים תכג-תלב. 3. ובלשון הטושי"ע אורח חיים ריש סי' קכד: יחזור. 4. וראה לשון הרדב"ז אלף קסה (צד): הכל מודים שהוא מדין הגמרא, בבלי וירושלמית, והגאונים וכל

שם). ואף הבקאים שבהם שכבר התפללו יענו אמן, שמאחר שתקנת חכמים היא שיחזור הש"ץ הברכות, הן ברכות חובה (בית יוסף שם בסוף הסימן).

אם אין תשעה מכוונים לברכות הש"ץ קרוב להיות ברכותיו לבטלה, ולכן כל אדם יעשה עצמו כאילו אין שם תשעה זולתו ויכוון לברכות החזן (שו"ת הרא"ש שם, והובא בטור שם; שו"ע שם).

שיחת חולין כתבו ראשונים שלא ישיח שיחת חולין בשעה שש"ץ חוזר התפילה - אפילו אם ירצה להיזהר בסוף כל ברכה לכוון לענות אמן (משנה ברורה קכד ס"ק כו) - ואם שח הוא חוטא וגדול עונו מנשוא וגו' (ארחות חיים תפילה פב, בשם רבנו יונה, והובא בבית יוסף שם; שו"ע שם ז), שכל המשיח בבית הכנסת בשעה שהציבור עסוקים בשבחו של מקום מראה בעצמו שאין לו חלק באלהי ישראל (שו"ע הרב שם י, בשם זוהר). ואפילו העוסק בתורה, שאינו חוטא כל כך, מכל מקום לא יפה הוא עושה (שו"ת הרמ"ע מפאנו קב ח').

לעמוד בחזרת כתבו ראשונים שהציבור עומדים בחזרת הש"ץ (רמב"ם תפילה ט ג; רמ"א בשו"ע או"ח קכד ד, בשם יש אומרים), שכיון שמכוונים ושומעים התפילה מהש"ץ ושומע-כעונה (ראה ערכו), הרי זה כאילו מתפללים בעצמם (שו"ע הרב שם ז; משנה ברורה שם סק"כ. וראה ערך תפילה על חובת העמידה בתפילה).

לומר עם החזן המגביהים קולם ואומרים עם הש"ץ, יש לגעור בהם, באסור להם להתפלל אחרי שהתפללו כבר, ועוד שאפילו אם אינם אומרים חתימת הברכה, אם מזמרים עם החזן נראה כקלות ראש (שו"ת הרא"ש ד יט, ובית יוסף או"ח קכד ז').

על מי שאינו בקי וש"ץ מוציא, ראה ערך שליח ציבור, וערך תפילה.

על עניית ברוך-הוא-וברוך-שמו - ראה ערכו.

על מודים דרבנן שהקהל אומרים בשעה שש"ץ אומר מודים, ראה ערך הודאה: מודים דרבנן.

בלא תפילת לחש

אף על פי שתקנת תפילת ציבור וצורתה היתה שהכל יתפללו בלחש ויחזור ש"ץ על התפילה בקול רם, יש מהראשונים שהנהיגו להתפלל תפילה אחת בלבד - הש"ץ בקול רם והבקאים בציבור ביחד - ואין בזה הפסד, שזה שאינו בקי ישמע מהש"ץ ויצא ידי חובתו, והבקי יתפלל עם הש"ץ מילה במילה, והנהיגו כן לפי שהבקאים שיצאו ידי חובתם בתפילת לחש אינם מקשיבים לש"ץ ומשוחחים זה עם זה וכיוצא, ושאנם בקיאים כשיראו שכך נוהגים הבקאים יעשו גם הם כן, ונמצא שלא יצאו כלל ידי תפילה, ויש בזה חילול השם, שיאמרו שאין התפילה אצלנו אלא שחוק וקלות ראש (שו"ת הרמב"ם [פריימן] לה - לח').

וכתבו אחרונים שלא היתה תקנה זו אלא לפי הזמן וכפי המקום וכפי המתפללים, ובזמן הזה לא שייכים טעמיה (שו"ת רדב"ז ד סי' אלף קסה (צד)).

קיא ב, ושם קכג ו). אבל שאר פסוקים, כגון שמע תפילה עדיף כל בשר יבאו (תהילים סה ג), שיש נוהגים לאמרם ביחיד במוסף ומנחה (ראה טור או"ח קיא), אין צריך לחזור לאמרם כשמחזיר התפילה, שכבר אמרם בתפילתו, ואף בשחרית וערבית שלא אמרם, כדי שלא להפסיק בין גאולה לתפילה (ראה ערך ברכות קריאת שמע), לא יאמרם בחזרת הש"ץ שאין לחלק (תרומת הדשן שם); ויש שכתב שאף ה' שפתי תפתח אינו פותח בו (אהל מועד שער התפילה נתיב ט).

בפסוק יהיו לרצון אֱמָרֵי פִי וגו' (תהילים יט טו), שאומר היחיד בסוף תפילתו, נחלקו: יש סוברים שש"ץ אומרם בחזרת הש"ץ (בית יוסף שם קיא; ואפשר; שלי"ה, עניני תפילה, ומגן אברהם קכג סק"ד בשמו; באור הגר"א שם, שכן עיקר); ויש שכתבו שאין צריך לאמרו (אהל מועד שם; רמ"א בדרכי משה שם אות ג, ובשו"ע שם), לפי שעדיין לא גמר התפילה שמתפלל בעד הרבים עד הקדיש (לבוש שם).

שלוש פסיעות שלש פסיעות שאדם פוסע לאחוריו בסוף תפילתו (ראה בשו"ת התפילה ערך שמנה עשרה וערך תפילה), לא יפסיע הש"ץ אחרי חזרתו, שכן הוא פוסע בסוף התפילה אחרי קדיש (בית יוסף או"ח קכג, בדעת הרמב"ם תפילה ט ג; אהל מועד שער התפילה נתיב ט; תרומת הדשן יג; שו"ע שם קכג ה), אלא שנחלקו בש"ץ אחר תפילתו בלחש:

• יש סוברים שפוסע, ואחר כך יעמוד ויתחיל חזרת הש"ץ (רמב"ם שם ג; בית יוסף ושו"ע שם ה, ושו"ע הרב שם ו), ויכול לחזור למקומו מיד, שלא כדרך היחיד אחר תפילתו, מכיון שידוע שחוזר להוציא אחרים ידי חובתם (שו"ת הרשב"א א תלו, והובא בבית יוסף שם).

• ויש סוברים שאינו פוסע אחר תפילת לחש (אהל מועד שם, והובא בבית יוסף שם).

המתנה למאריכים כשסיימו ציבור להתפלל תפילת לחש, אין לחזן בתפילה להמתין מלהתחיל התפילה בקול רם בשביל אחד או שנים או שלשה שמאריכים תפילתם, ואפילו היו חשובי העיר, משום טורח הציבור (שו"ת בנימין זאב קסח, והובא בדרכי משה קכד א; רמ"א בשו"ע שם ג), אלא שנוהגים להמתין לרב אב בית דין, לפי שרוב האנשים מתפללים במרוצה, והמתפלל מילה במילה לא יוכל לומר קדושה עם הציבור (מגן אברהם שם סק"ז).

הציבור

תפילת הציבור, שאחד אומר בקול רם והכל שומעים (ראה לעיל: גדרה וטעמה), אינה בפחות מעשרה (רמב"ם תפילה ח ד, על פי משנה מגילה כג ב, וראה רש"י שם ד"ה ואין). שליח ציבור הוא אחד מהעשרה (רמב"ם שם).

על מקורו ועל המצטרפים לעשרה, וכן על יציאת מקצתם אחרי שהתחילו בעשרה - ראה ערך דבר שבקדושה.

חובתם לשמוע כשש"ץ חוזר התפילה, חייבים הציבור לשתוק הברכות לכוון ולכוון לברכות (ערוך ערך אמן, בשם רב כהן צדק; שו"ת ולענות אמן הרא"ש ד יט; טושי"ע או"ח קכד ד) ולענות אמן (רמב"ם תפילה ט ג; ערוך ושו"ת הרא"ש וטושי"ע שם. וראה ערך אמן), בין אלו שלא יצאו ידי חובתם, ובין אלו שכבר יצאו (רמב"ם שם; טושי"ע

שם שכן העיד רבי אברהם בן הרמב"ם בתשובה על אביו. וראה בית יעקב למהר"י כי רב תפילה ט ב שבמצרים רצו לבטל מנהג הרמב"ם והחזירם בנו הרב אברהם.

6. וראה מגן אברהם שם סק"ח, ושו"ע הרב שם י, ואלהיו זוטא על הלבוש שם. 7. וראה שערי תשובה סק"ד אם מותר בלחש לומר עמו מילה במילה בלי חתימת הברכה. 8. הובא בשו"ת רדב"ז ד סי' אלף קסה (צד), ובשאלה

ומתפלל פעם שניה, מפני טורח הציבור, אלא סומך על התפילה שיתפלל בקול רם (רמב"ם תפילה י ב; טוש"ע או"ח קכו ד), שהרי אין תפילתו בלחש אלא להסדיר תפילתו (באור הגר"א שם).

אלא שיש סוברים שהדברים אמורים כשלא טעה בשלש ראשונות, שאם טעה בהן לעולם חוזר, כמו שהיחיד חוזר (רמב"ם שם לפי גירסתנו, וכן היא גירסת דפוס רומי וקושטא; שו"ע שם); ויש שאינם מחלקים בכך (רמב"ם לפי גירסת כתב יד שהובאה בכסף משנה שם; טור שם), ואף לדעת המחלקים כתבו אחרונים שאם לא נזכר אלא אחד שהשלים תפילתו, לעולם אינו חוזר (לבוש שם; מגן אברהם שם סק"ה), שהרי בשעת הדחק מתפלל הש"ץ תפילה אחת בלבד בקול רם (ראה לעיל: בלא תפילת לחש), ובדיעבד לא גרוע משעת הדחק (מחצית השקל שם, בכוונת המגן אברהם שם. וראה ערך דיעבד).

טעה בחזרת טעה ש"ץ כשהוא מתפלל בקול רם, כל מקום שהיחיד חוזר ומתפלל כשטעה, אף הש"ץ שטעה כמותו חוזר ומתפלל (רמב"ם תפילה י א, יב; טוש"ע או"ח קכו ג. וראה ערך שמנה עשרה, מתי יחיד חוזר); ויש שכתבו שבימינו, שכל אחד מתפלל לעצמו, אם ש"ץ לא טעה בתפילתו בלחש וטעה בתפילה בקול רם, אין צריך כלל לחזור, שאינו חוזר ומתפלל בקול רם אלא משום קדושה (כלבו מג בשם ר' נתן, והובא בבית יוסף שם, וראה שם שדחה).

כשלא הזכיר טעה ולא הזכיר מעין המאורע בראש חודש - וכן יעלה ויבוא **בחול המועד** (אהל מועד שער התפילה נתיב י, וכן כתבו הפרי מגדים ומשנה ברורה קכו) - בשחרית, שבציבור אין מחזירים אותו, מפני שיכול לאמרו במוספים (ראה ברכות ל ב, וראה ערך תפילה וערך שמנה עשרה), יש מהראשונים מפרשים שבשליח ציבור הדברים אמורים, מפני טורח הציבור (הלכות גדולות ברכות סוף פרק ד; רמב"ם תפילה י ב; טוש"ע שם א), שהרי תפילת מוספים לפניו, שהוא מזכיר בה ראש חודש (הלכות גדולות שם, וסמ"ג עשין יט; טור שלחן ערוך שם א).

במה דברים אמורים כשנזכר אחרי שהשלים תפילתו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), אבל אם לא השלים עדיין, אין בזה טורח ציבור כל כך, שהרי חוזר לברכת רצה ולא לתחילת התפילה (טוש"ע שם ולבוש ושו"ע הרב שם).

בשבת ויום טוב נחלקו ראשונים בשבת ויום טוב כשטעה בשחרית והתפלל של חול:

- יש סוברים שדינו כמו בראש חודש (ראה לעיל בסמוך. סמ"ק יא, והובא בטור או"ח קכו, והסכים לו; רמ"א בשו"ע שם ג, וכתב שהכי נהוג).
 - ויש סוברים שבשבת ויום טוב חוזר (סמ"ג עשין יט, והובא בבית יוסף שם, וראה לבוש שם), שכיון שאין בהם עשיית מלאכה, לא הקלו משום טורח (בית יוסף שם לדעת הסמ"ג, וראה ערך השלחן שם שנתמה).
- בראש חודש שחל בשבת נחלקו אחרונים לדעה זו אם הוא כראש חודש שבחול (דברי חמודות לרא"ש ברכות ד עד: דלא פלוג), או כשבת (צל"ח ברכות ל ב).

טעה ונבחר שליח ציבור שטעה - שנבחר ולא ידע מהיכן יתחיל ואינו יודע **ושעה שעה** (רמב"ם תפילה י ג¹¹) - עומד אחר תחתיו לחזור למקומו (משנה ברכות לד א; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח קכו ב), ולא יחא

בתפילת מנחה **וכן אם תפילת המנחה נתאחרה עד שיש לחוש שיעריב השמש, יש לעשות כן, היינו תפילה אחת בקול רם על ידי הש"ץ והציבור עמו** (שו"ת הרמב"ם [פריימן] לה - לח).

ויש שכתבו שכך המנהג תמיד במנחה (שו"ת מב"ט ג קצ, מנהג הספרדים בגלילותיו, וכן כתב בבית יוסף או"ח רלד, בשם מנהג ספרדים, וראה שם בריש סי' קכד שברוב המקומות נוהגים כן), אלא שדחו מנהג זה (המב"ט שם, שמנהג משבשתא הוא; בית יוסף שם רלד, שבצפת גזרו על כך בנידוי; דרכי משה שם קכד ג: אין אנו נוהגים⁹), ולעולם הציבור והש"ץ מתפללים תחילה בלחש, ואחר כך חוזר הש"ץ בקול רם, אם לא שהיא שעת הדחק, שירא שיעבור זמן תפילה (מהרי"ל, והביאו הרמ"א בדרכי משה, ובשו"ע קכד ב), אבל בלא שעת הדחק אין לעשות כן, אלא כעיקר התקנה להתפלל מתחילה בלחש, ואחר כך בקול רם (מגן אברהם שם סק"ג, וראה שם במחצית השקל; משנה ברורה שם סק"ו בשם הרבה אחרונים).

לנוהגים כמנהג לנוהגים שאין מתפללים בלחש, נחלקו אם יאמרו זה, מה יאמרו **בקול רם כל התפילה מתחילה ועד סוף** (ספר חסידים תתט; כנסת הגדולה הגהות הטור רלד ה; לבוש סי' רלג; באור הלכה קכד ב, על פי הגר"א), או עד אחרי הקדושה והאל הקדוש בלבד (דרכי משה קכד, ומשמעות הרמ"א בשו"ע שם; באור הלכה שם, שכן העולם נוהגים; כף החיים קכד ט-י בארוכה), או שיאמר הש"ץ האמצעיות בלחש עם הציבור, ויתחיל שוב ברצה בקול רם (בית יוסף שם רלד, כמנהג הספרדים, אלא שדחה כל המנהג, כמובא לעיל; מגן אברהם קכד סק"ג, בשם כנסת הגדולה קא¹⁰).

יש שכתבו שאם אין השעה דחוקה, לא יתחילו הציבור אלא אחר שאמר הש"ץ האל הקדוש (דברי חמודות ברכות ד טו; אליה רבה קכד ד, ושם רלג ה בשמו); ויש חולקים וסוברים שהציבור אומרים עם הש"ץ מתחילת הברכות מילה במילה (אליה רבה קכד ד וה; כף החיים שם).

ש"ץ שלא הנכנס לבית הכנסת ומצא ציבור שהתפללו בלחש, והוא התפלל עדיין **צריך לעבור לפני התיבה לאלתר, יורד ומתפלל לציבור בקול רם** (כלבו כז; בית יוסף ושו"ע או"ח קכד ב). ואף שעיקר התפילה היא בלחש ולא בקול (ראה ערך תפילה), והוא עוד לא התפלל בלחש, אינו צריך לחזור ולהתפלל בלחש, שאם את האחרים הוא מוציא, את עצמו לא כל שכן (בית יוסף, ושו"ע הרב, ומשנה ברורה שם סק"ה), אלא שכתבו אחרונים שאם יש בהם אחר שיכול להתפלל, לא יעשה הוא כן, כיון שלא התפלל בלחש (משנה ברורה שם סק"ד).

ויש מהאחרונים שכתב שכיון שמצוה עליו להסדיר תפילתו קודם שיוציא אחרים, לכן אפילו שכבר התפלל לעצמו, וצריך הוא להוציא הציבור ידי חובתם, יחזור ויתפלל תפילתו בלחש, כשהוא בחול, שיכול להתפלל תפילת נדבה (שו"ת שאילת יעב"ץ א כא), אבל נחלקו עליו והוכיחו שלא יתפלל בלחש עוד פעם (ברכי יוסף שם). ש"ץ שלא התפלל בלחש אלא בקול רם, אף הוא פוסע שלש פסיעות אחר תפילתו שבקול רם, אף לסוברים שאין ש"ץ שהתפלל מקודם בלחש פוסע אחר חזרת הש"ץ (ראה לעיל: החזרה. רמ"א בשו"ע שם קכג ה).

כשטעה ש"ץ

טעה בתפילת לחש טעה ש"ץ כשהתפלל בלחש, לעולם אינו חוזר

הבאים אחריהם. ¹⁰ וראה בארוכה בשו"ת פועלת צדיק מט וקלז על מנהגי תימן. ¹¹ וראה ערך שליח ציבור על טעות בברכת המינים או במחיה מתים

⁹ וראה מב"ט שם שעשה פשרה, שהמנחה הראשונה שבבית הכנסת תהיה בלחש ובחזרת הש"ץ, מפני שמתקבצים בה רוב ויש עשרה שיענו אמן, משא"כ

השני מן הראשונה, טעה באחת מן האחרונות מתחיל מן ברכת העבודה (משנה וגמרא שם; רמב"ם שם ד; טור שלחן ערוך שם קכו ב). על שליח ציבור שדילג בתענית ציבור ברכת ענוו, אם צריך לחזור ולהיכן חוזר, ראה ערך תענית ציבור.

על שליח ציבור שטעה בראשונות שחוזר לראש אם חוזר לומר קדושה, ראה ערך קדושה.

סרבן באותה שעה (משנה שם; רמב"ם שם; טור שם; שו"ע שם נג יז) כדרך שצריכים לסרב כשאומרים לו לירד לפני התיבה (ראה ערך שליח ציבור), מפני שגנאי הוא שתהא תפילה מופסקת כל כך (רש"י שם ד"ה ולא; טור קכו).

מהיכן הוא מתחיל, מתחילת הברכה שטעה בה הראשון, כשטעה באחת מן האמצעיות. טעה באחת מן השלש הראשונות, מתחיל

חטאת

קרבן שחייב היחיד או הציבור להביאו לכפרה במקרים מסויימים או בזמנים קבועים

הפרקים:

- חטאת
- בזמן הזה
- חטאת העוף
- חטאת העוף הבאה על ספק
- חטאות הציבור
- חטאת נזיר
- חטאת מצורע
- חטאות הפנימיות
- חטאות החיצונות
- חטאות המתות

חטאת

בשם חטאת נקראים בתורה כמה קרבנות, בין של שבט חטאת יחיד בין של ציבור, הבאים לכפר על חטא. ויש שאינם באים לכפר על חטא ונקראים בשם חטאת, לפי שעבודתם כעבודת קרבן חטאת (ראה ערך מחסרי כפרה, וראה כריתות כו א, ביולדת ובמצורע).

סתם חטאת בכל מקום היא הבאה על שגגת דבר שזדונו כרת (רש"י זבחים ח א ד"ה מי), ונקראת גם חטאת חלב (ראה נדרים ד א), וכן נקראת חטאת קבועה (ראה חוריות ח ב, ורמב"ם שגגות א ג).

כל העובר בשגגה על אחת ממצוות לא תעשה שיש בה מעשה שחייבים עליה כרת (ראה ערך חייבי כריתות), הרי זה חייב להקריב קרבן חטאת (משנה כריתות ב א; רמב"ם שגגות א א), שנאמר: וְאִם נָפֵשׁ אַחַת תִּחַטָּא בְשִׁגָּגָה וְכו' או הוֹדַע אֱלֹהֵי חַטָּאתוֹ אֲשֶׁר חָטָא וְהִבִּיא קֶרְבָּנוֹ וְגו' (ויקרא ד כז - כח).

• אין חייבים חטאת בשגגת דבר שזדונו כרת אלא על עבירה שיש בה לא תעשה (רמב"ם שגגות א ב); ויש מן הראשונים שתלו הדבר במחלוקת תנאים (תוספות יומא פו א ד"ה חוץ. וראה ערך חייבי כריתות).

• אין חייבים חטאת על שגגת לא תעשה אלא אם כן יש בה מעשה (משנה כריתות ב א; רמב"ם שגגות א ב). ונחלקו אמוראים בדעת תנאים אם צריך מעשה לחיוב חטאת (סנהדרין סה א).

• אינו חייב חטאת על עבירה בשוגג אלא אם כן נודע לו אחר כך שחטא בודאי, שנאמר: או הוֹדַע אֱלֹהֵי חַטָּאתוֹ אֲשֶׁר חָטָא וְהִבִּיא קֶרְבָּנוֹ וְגו' (ויקרא ד כג, כח. כריתות ז ב, ושם יט א), ואם הביא חטאתו קודם שנודע לו החטא, אינה מכפרת (רש"י שבת עב א ד"ה והרי).

אחד האיש ואחד האשה שוים בחטאת (משנה כריתות י ב).

חטאת אינה באה אלא על חטא, ואינה באה בנדר ונדבה (ראה משנה חולין מא ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יד ח. וראה טור או"ח א).

הקרבן היחיד מביא כשבה או שעירה, והנשיא - היינו המלך - שעיר (ראה ערך שעיר נשיא), ומשיח, היינו כהן גדול שעשה מעשה בשגגת הוראתו, ובית דין הגדול (ראה ערכו) ששגגו בהוראה ועשו הקהל על פיהם, מביאים פר (ראה ערכים: פר כהן משיח; פר העלם דבר של ציבור; שגגת הוראה), ובעבודה זרה, היחיד והנשיא והמשיח מביאים שעירה, ובית דין מביאים פר לעולה ושעיר לחטאת (משנה חוריות ט א; רמב"ם שגגות א ד, יב א).

אחד יחיד ששגג באחת מאלו או מרובים (יבמות ט א וחוריות ח א; רמב"ם שגגות א ח).

כל כבשי ושעירי חטאת, בין של יחיד בין של ציבור, אינם אלא בני שנחם (תורת כהנים על במדבר טו כט).

כל חטאת יחיד היא נקבה, חוץ משעיר נשיא, ופר כהן משיח, ופר יום הכפורים (ראה ערכיהם); וכל חטאות הציבור הם זכרים, מן העז או מן הבקר, ואין בהם מן הכבשים (רמב"ם מעשה הקרבנות א טו)².

אין מביאים נסכים (ראה ערכו) עם החטאת (מנחות צ ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ב ב, ג. וראה ערך נסכים).

אף על פי שאין החטאת באה בנדר ונדבה וחייב עליה הפרשה וקדושתה להביאה, מכל מקום צריך שיתפס הבהמה בנדר (ראה נדרים יג א), היינו שאין הקדושה חלה עליה ממילא (תוספות שם ד"ה מרבה), וצריך להקדישה (פירוש הרא"ש שם ד"ה חטאת).

החטאת היא בכלל קדשי קדשים (זבחים מז א, ורש"י ד"ה קדשי קדשים; רמב"ם מעשה הקרבנות א יז. וראה ערך קדשי קדשים), ומשעה שהוקדשה יש בה מעילה (משנה מעילה ט א; רמב"ם מעילה ב ו. וראה ערך מעילה).

כל חטאת בהמה של יחיד טעונה סמיכה (ראה מנחות צב ואכילתה א, ורמב"ם מעשה הקרבנות ג ו, וראה ערך סמיכה), אבל חטאות הציבור אין טעונות סמיכה, חוץ מפר העלם דבר של

מצורע; חטאת נזיר. וראה גם ערכים: דם חטאת; פרים ושעירים הנשרפים. 2. על הדברים הפוסלים בחטאת ככלל קרבן, ראה ערך אסורי מזבח וערך קרבן.

שמשלקים אותו מיד שמא מין הוא. 1. חטאת. 1. יד, טורים תלג - תקמב. סיכום הערכים: חטאות החיצונות; חטאות המתות; חטאות הפנימיות; חטאות הציבור; חטאת; חטאת העוף; חטאת העוף הבאה על הספק; חטאת

המקדש בימיו, ויתחדש בית דין, ותתחדש הלכה ויאמרו שאינו חייב קרבן אלא על כזית גדול, ונמצא מביא חולין לעזרה (ראה רש"י יומא שם ד"ה אי נימא וד"ה אלא).

ואמרו באחד מן התנאים שהטה את הנר בשבת בשוגג, וכתב על פנקסו: אני פלוני בן פלוני קראתי והטיתי נר בשבת, לכשיבנה בית המקדש אביא חטאת שמנה (שבת יב ב).

ותננת צדקה וכתבו הפוסקים שבזמן הזה מי שעבר עבירה בשוגג, כגון שחילל את השבת, או שבא על הנדה - יתענה ארבעים יום, ולא רצופים אלא שני וחמישי, ולא יאכל בשר ולא ישתה יין, ויתן צדקה כשיעור חטאת (שו"ת מהר"ם למברג תלא; רמ"א או"ח שלד כו, וראה רמ"א יו"ד קפה ד), היינו כפי מה שקונים הפחות שבכבשים באותו זמן (מגן אברהם שלד ס"ק לד).

אמירת פרשת חטאת חטאת כל העוסק בתורת חטאת כאילו הקריב חטאת (מנחות קי א, וראה מגילה לא ב). וכן כתבו הפוסקים להלכה, שטוב לומר פרשת חטאת (טושי"ע או"ח א ה).

אפילו אם אינו יודע שחטא, יקרא מספק, ואם חטא - תכפר עליו; ואם לא חטא - יתנו לו שכר כקורא בתורה (בית יוסף שם), אלא שאחר פרשת חטאת לא יאמר יהי רצון מלפניך שיהא זה חשוב ומקובל כאילו הקרבתי חטאת, כדרך שאומר בשאר הקרבנות (טור שם).

ויש שכתבו שיאמר דרך תנאי, אם אני חייב חטאת יהי רצון לפניך שתהא מקובלת לפניך קריאתי כאילו הקרבתי חטאת בזמנה, וממילא נשמע שאם אינו חייב חטאת לא יהא אלא כקורא בתורה (ב"ח שם). וראה באר היטב שם שכן הסכימו כמה אחרונים.

ויש חולקים וסוברים שלא יאמר כלל, לפי שמשמע שאם אינו חייב חטאת יהא נדבה, ואין חטאת באה נדבה (ט"ז שם סק"ז), ועוד שהרי אינו חייב חטאת אלא אם כן נודע לו בודאי שחטא (מגן אברהם שם ס"ק יא. וראה ערך קרבנות).

חטאת העוף

בשם חטאת העוף נקראים החטאות שדינן לבוא מן העוף (חיובה וחשיבותה (ראה זבחים ז א). חטאות העוף באות לעולם עם עולה.

יש שעיקר החיוב הוא חטאת בהמה, וכשאין ידו משגת לקנות בהמה, באים העופות תחתיה (ראה רש"י זבחים שם ד"ה כל מקום), כגון בקרבן עולה ויורד (ראה ערכו), וכן במצורע (ראה ערכו). ויש שעיקר החיוב הוא חטאת העוף, כגון בזב (ראה ערכו) וזבה (ראה ערכו) ויולדת (ראה ערכו).

תורים קודמים לבני יונה בכל מקום (כריתות כח א), אלא שתורים אינם כשרים אלא גדולים, ובני יונה כשהם קטנים (חולין כב ב; רמב"ם איסורי מזבח ג ב).

חטאת העוף באה בין מן הזכרים בין מן הנקבות (תוספתא תמורה א כ). מליקתה חטאת העוף כיצד היתה נעשית, היה מולק את ראשה ממול ערפה, ואינו מבדיל הראש מן הגוף (משנה זבחים סד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ז ו. וראה ערך מליקה).

מלק והבדיל נחלקו תנאים אם החטאת פסולה (משנה זבחים סד ב תוספתא זבחים ז ה). הלכה שאם הבדיל פסל (רמב"ם שם).

ציבור (ראה ערכו), ושעיר המשתלח (ראה ערכו). מנחות שם; רמב"ם שם י). בשעירי עבודה זרה (ראה ערכו) נחלקו ראשונים (מנחות שם ב). הלכה שאין בהם סמיכה (רמב"ם שם).

שחיטת החטאת בצפון (ראה זבחים מז א, ושם נב ב, ושם מח א, רמב"ם מעשה הקרבנות ה ג. וראה ערך שחיטה). אף קבלת הדם של החטאת בצפון (משנה זבחים מז א; רמב"ם מעשה הקרבנות ה ב. וראה ערך קבלה).

החטאת הרי היא כשאר הקרבנות, שאינם קרבים אלא ביום (רש"י זבחים צח א ד"ה חטאת).

לשמה חטאת שנזבחה שלא לשמה פסולה (זבחים ב א; רמב"ם פסולי המוקדשין טו א). והוא הדין בשינוי בעלים, ששחט חטאת ראובן לשם שמעון (זבחים שם; רמב"ם שם ג).

ודווקא כששחטה לשם זבח אחר, כגון לשם שלמים (ראה רמב"ם שם ד), אבל שחטה סתם - כשרה (זבחים מז ב). שחטה לשם חולין כשרה, אבל אינה עולה לבעלים לשם חובה (זבחים מז ב; רמב"ם שם).

מלבד ששה הדברים שכל קרבן נזבח לשמם (ראה זבחים מז ב), בחטאת צריך שתהיה מחשבתו גם לשם חטא (זבחים מז ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ד יא). שחטה לשם חטא אחר, כגון חטאת חלב ששחטה לשם חטאת דם, נחלקו אמוראים אם כשרה או פסולה (זבחים ג ב, ז א, ט ב ומנחות ג ב)³.

הקדמתה הקרבת החטאת קודמת לשאר קרבנות (זבחים פט א). וכן בשעת הפרשה - מפריש החטאת תחילה, ואחר כך העולה (זבחים שם).

דם החטאת קודם לדם העולה (זבחים פט א; רמב"ם תמידין ומוספין ט ה), אבל איברי עולה קודמים לאימורי חטאת, כשנזרקו דמי שניהם (רש"י שם).

דם חטאת ואיברי עולה, או דם עולה ואימורי חטאת, נסתפקו בגמרא איזה מהם קודם (ראה זבחים פט ב). הלכה שאיזה שירצה יקדים (רמב"ם שם. וראה ערך מוקדש).

כפרתה החטאת מכפרת על החוטא כפרה גמורה (ראה כריתות כה א). חייבי חטאות שעבר עליהם יום הכפורים, חייבים להביא לאחר יום הכפורים (משנה כריתות שם; רמב"ם שגגות ג ט).

בעלי חטאות בעת שמביאים קרבנותיהם אין מתכפר להם בקרבנם עד שיעשו תשובה, ויתודו ודו דברים (רמב"ם תשובה א א. וראה ערך ודוי וערך תשובה).

החטאת מכפרת גם על חייבי-עשה (ראה ערכו) (רבא זבחים ז א), אבל אינה מכפרת עליהם כפרה קבועה כעולה (זבחים ז ב, ורש"י שם ו א ד"ה מקופיא), ויש לו להביא עולה כדי להשלים הכפרה (זבחים תודה שם).

בזמן הזה

רשימה בפנקסו אף בזמן שאין בית המקדש קיים, מי שעבר עבירה שחייבים עליה חטאת, יש עליו חיוב להביא חטאת לכשיבנה בית המקדש בימיו, וכן אמרו: האוכל חלב בזמן הזה, צריך שיכתוב לו שיעור, שאם אכל כזית בינוני לא יכתוב מחוייבי חטאת, אלא יכתוב כזית בינוני אכלתי, שמא יבוא בית דין אחר וירבה בשיעורים (יומא פ א ורש"י), היינו שיבנה בית

לשמה בחטאת שמוציאה מידי פיגול, ראה ערך פגול.

3. על השוחט קרבנות אחרים לשם חטאת, ראה ערך קרבנות. על מחשבת שלא

הקרבנות חטאת העוף הבאה על הספק נעשית כמצותה, ואינה וקדושתה נאכלת (כריתות ז ב; רמב"ם פסולי המוקדשין ז י). ומטמאה מספק בבית הבליעה, כנבלת עוף טהור (תוספתא זבחים ז כא. וראה ערך בית הבליעה וערך נבלת עוף טהור)⁶. ואסורה בהנאה (רש"י כריתות כו ב ד"ה ואסורה; רמב"ם מחוסרי כפרה א ז).

חטאות הציבור

חטאות הציבור יש מהן חטאות חיצוניות ונאכלות, והן שעירי ראשי חדשים (ראה ערך שעיר ראש חודש) ושל מועדות (ראה משנה זבחים נב ב. וראה רמב"ם מעשה הקרבנות א טז), ויש מהן חטאות פנימיות ונשרפות, והן פר העלם דבר של ציבור (ראה ערכו), ושעירי עבודה זרה (ראה ערכו), ושעיר יום הכפורים (ראה ערכו) שחברו משתלח (ראה רמב"ם שם).

יש מהן שאינן באות לכפר על עבירת מצוה ידועה (ראה זבחים לט ב. וראה כריתות כד ב), ושזמנן קבוע, ודוחות את השבת וטומאת מת (תמורה יד א, ויומא נ א. וראה רמב"ם ביאת מקדש ד י), והם שעירי ראשי חדשים ושל רגלים ויום הכפורים, אלא שהנאכלים שבהם באים בטומאה, ואינם נאכלים בטומאה (פסחים עו ב), ויש - פר העלם ושעירי עבודה זרה - שבאים לכפר על עבירת מצוה ידועה, ואין זמנם קבוע, ואינם דוחים לא את השבת ולא את הטומאה (תמורה יומא ופסחים שם).

חטאות הציבור נקראו אף חטאות הקהל (ויקרא ד כא, ותורת כהנים שם), והן אלו שכל ישראל או רובם חייבים (רש"י יבמות ט א ד"ה ת"ל), או ששבט אחד חייב (ראה ערך פר העלם וערך שעירי ע"ז), אבל לא בני עיר אחת אפילו הם מרובים (יבמות שם ורש"י).

חטאות הציבור, ככל קרבנות הציבור, באים מתרומת הלשכה (ראה שקלים ד א, וראה ערך קרבנות ציבור וערך תרומת הלשכה), אלא שבפר העלם דבר של ציבור ושעירי עבודה זרה נחלקו בהם תנאים אם גובים מעות מכל אחד ואחד, או שבאים מתרומת הלשכה (מנחות נב א). הלכה שגובים מכל אחד ואחד (רמב"ם שקלים ד ב).

חטאות הציבור אינן אלא מן העז או מן הבקר, ואין בהן מן הכבשים (רמב"ם מעשה הקרבנות א טו), וכן אינן אלא מן הזכרים, ככל קרבנות הציבור (משנה תמורה יד א, וראה ברייתא שם טו א; רמב"ם שם. וראה ערך הני"ל).

סמיכה (ראה ערכו) אינה בחטאות הציבור, שכל קרבנות הציבור אין בהם סמיכה (משנה שם צב א; רמב"ם מעשה הקרבנות ג י. וראה ערך סמיכה).

חטאת נזיר⁷

הנזיר כשימלאו ימי נזירותו, חייב להביא מלבד כבש לעולה ואיל לשלמים (ראה ערך איל נזיר) כבשה לחטאת, שנאמר: וְזֹאת תֹרַת הַנָּזִיר בְּיוֹם מְלֹאת יָמֵי נִזְרוֹ יָבִיא אֹתוֹ אֶל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד וְהִקְרִיב אֶת קָרְבָּנוֹ לַה' וְגו' וּבִכְשֶׁה אֶחָת בַּת שְׁנֵתָהּ לַחֲטָאת וְגו' וְעָשָׂה אֶת חֲטָאתוֹ וְגו' (במדבר יג - טז. משנה נזיר מה א; רמב"ם נזירות ח א).

חטאת נזיר אין מתפיסים אותה בנדר (נדרים ד א דלא מתפיס ליה כו').

על סמיכה שאינה נוהגת בקרבן עוף, ראה ערך סמיכה.

חטאת העוף אין בה קבלת הדם בכלי (זבחים צב ב. וראה ערך קבלה), ואין הזאת דמה באצבע כחטאת בהמה (פירוש הראב"ד והר"ה קנים שם, וראה ערך הזאה), אלא אוחז בעוף עצמו ומזה (רש"י זבחים סד ב ד"ה ומזה).

מקום הזאתה הוא על קיר התחתון של מזבח החיצון, למטה מחוט הסקרא (משנה קנים א א). היזה דמה למעלה מחוט הסקרא - פסולה (משנה זבחים סו א; רמב"ם פסולי המוקדשין ז ה)⁴.

שיירי הדם היו מתמצים על היסוד (משנה שם סד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ז ו. וראה ערך מצוי), שמקרב בית מליקתו לקיר המזבח ודוחקו בקיר, והדם מתמצה ויורד ליסוד (רש"י זבחים שם ד"ה היה), או שסוחט בין אצבעותיו וניצוק הדם הולך למרחוק (רש"י מנחות ב ב ד"ה הזאה)⁵.

מיצה דמה למעלה מחוט הסקרא, הדבר תלוי במחלוקת (זבחים סג ב, ומנחות ג א). וכן במיצה דמה שלא לשמה או במחשבת פסול, הדבר תלוי במחלוקת (זבחים סד ב, ומעילה ט א, ורש"י ותוס' שם). הלכה - מיצוי חטאת העוף מעכב, ומחשבת פסול פוסלת בו (רמב"ם פסולי המוקדשין יג ה).

חטאת העוף אין למזבח אלא דמה, וכולה לכהנים (זבחים סד ב; פסחים נט א; רמב"ם מעשה הקרבנות ז ז), ואין בה הקטרה (ראה ערכו) על גבי המזבח (רש"י פסחים שם ד"ה הכא. וראה ערך הקטרה א) כרד י).

חטאת העוף, אף על פי שבמליקתה נעשית נבלה, הותרה לכהנים (זבחים מד ב; מנחות עג א. רמב"ם מעשה הקרבנות ז ז. וראה ערך מליקה וערך נבלה).

חטאת העוף הבאה על הספק

חטאת הבאה על הספק (ראה ערכו), שמביאים עולה וחטאת מן העוף, מביאים אותם אף על הספק (ראה משנה כריתות ז ב). על של עולה מתנה: אם חייב תהא לחובתו, ואם לאו תהא נדבה; אבל של חטאת אינו יכול להתנות, שאין חטאת באה נדבה (ראה לעיל: חטאת), וחייב להביאה מספק (רש"י כריתות שם ד"ה מביאה). האשה שהיו עליה ספק חמש לידות, או ספק חמש זיבות, מביאה קרבן אחד ואוכלת בזבחים (כריתות ח א; רמב"ם מחוסרי כפרה א י), אף על פי שקרבן ודאי מביאה על כל אחת ואחת (ראה כריתות ט ב).

חטאת העוף הבאה על הספק מצינו בין בספק אם נתחייב בה מתחילה, ובין בספק אם נתכפר בחטאתו שהביא על הודאי.

ספק בחיוב - ספק יולדת (ראה ערכו), כגון אשה שהפילה, ואין ידוע מה הפילה, אם ממין פטור או ממין חובה, או שתי נשים שהפילו, אחת ממין פטור ואחת ממין חובה, ואין אחת מהן מכרת נפלה, מביאות כל אחת חטאת העוף מספק (כריתות ז ב, ורמב"ם מחוסרי כפרה א ז).

ספק בכפרה - כגון ספק נזרק הדם משחשכה - ופסולה (ראה ערך זריקה) - ספק לא חשכה, הרי זה מביא חטאת העוף ספק (תוספתא כריתות ב ז).

4. ויש מן הראשונים שכתבו שאם היזה בכל מקום כשרה, והוא שיתן למטה מעט מדם הנפש (רמב"ם מעשה הקרבנות ז ט, וראה תוספות זבחים סו א ד"ה למעלה). 5. ויש מן הראשונים שכתבו שבחטאת אין צריך לקרב בית מליקתו

למזבח (תוספות זבחים סה א ד"ה דמו). 6. ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם שסוברים שמליקתה מטהרתה מידי נבלה, כיון שהיא ראויה להזות דמה על המזבח (ראה רמב"ם פסולי המוקדשין ז ג, ט, י). 7. ראה ערכים: איל

(ראה ערכו). בשם זה נקראות כל החטאות סתם (ראה זבחים י ב, ומנחות כא א), בין של יחיד בין של ציבור, שדמן טעון ארבע מתנות על ארבע קרנות מזבח החיצון (ראה ערכו). וראה משנה זבחים יב ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ה ז. וראה ערך מתן דמים), ונקראו אף חטאות הנאכלות (ראה משנה זבחים צב א), לפי שבשרן נאכל לכהנים (ראה להלן, וראה ערך אכילת קדשים). ולא מצינו חטאת חיצונה נשרפת, אלא במלואים (ראה ערכו), שהיו על פי הדיבור (ראה רש"י שמות כט יד, ויקרא ט יא. וראה ערך מלואים), והוראת-שעה (ראה ערכו. רמב"ן שמות שם).

כיצד מעשה חטאת הנאכלת, שוחט, ונותן הדם (ראה ערך מתן דמים), ומפשיט (ראה ערך הפשט ונתוח), ומפריש האמורים (ראה ערכו), ומולח, וזורק על גבי האשים, ושאר בשרה נאכל לזכרי כהונה בעזרה (רמב"ם מעשה הקרבנות ז א. וראה משנה זבחים ג א), ונאכלים בכל מאכל ליום ולילה עד חצות (משנה זבחים ג א)⁹.

חטאות המתות

מהותן וגדרן חטאות המתות הן: (א) ולד חטאת; (ב) תמורת חטאת; (ג) מתו בעליה; (ד) נתכפרו בעליה; (ה) עברה שנתה (הוריות ו ב, תמורה טז א, פסחים צז ב). ונתנו ראשונים סימן: ותמנ"ע (סמ"ג לאוין שמה; ריטב"א יומא נ א ד"ה כולם). הלכה למשה מסיני (ראה ערכו) שחטאות אלו הולכות למיתה (נזיר כה ב ועוד; רמב"ם פסולי המוקדשין ד א), אף על פי שכל מותר חטאת הולך לקין-המזבח (ראה רש"י פסחים צז א ד"ה כאילו, וראה ערך מותרות וערך קין המזבח).

כיצד הן מתות, לא שיהרגן בכלי או בידו, אלא יכניסן לבית ונועל עליהן עד שימותו (רמב"ם פסולי המוקדשין ד א; סמ"ג לאוין שמה). וכן אמרו: כונסה לכיפה והיא מתה מאליה (קדושין נה ב, ורש"י ד"ה כחטאת; רמב"ם שם ו יח. וראה ערך כיפה), שאין נותנים לה מזונות (רש"י קדושין שם), או שמאכילים אותה שעורים עד שכריסה נבקעת (ראה רש"י סנהדרין קיב ב ד"ה היו)¹⁰.

המקריב אחת מחטאות אלו עובר בעשה (נזיר כה ב, תמורה יח א). מלבד העשה עובר אף משום איסור חולין בעזרה (ראה שו"ת אחיעזר יו"ד יג. וראה ערך חלין בעזרה).

- דנים חטאות אלו אסורות באכילה (בכורות טז א).
- וכן אסורות בהנאה לכתחילה, אך אם נהנו - פטורים מקרבן מעילה (משנה תמורה כב א, ומעילה י ב; רמב"ם מעילה ג ד. וראה ערך מעילה).
- חטאות המתות אינן עושות תמורה, שאם התפס בהן בהמה אחרת אינה קדושה (משנה תמורה כא ב, ומעילה י ב; רמב"ם תמורה א ב. וראה ערך תמורה).
- כל הזבחים שנתערבה בהם אחת מחטאות המתות, אפילו נתערבה אחת ברבוא, ימותו כולם (משנה זבחים ע ב, וראה ערך תערובת קדשים).

ולד חטאת ולד חטאת שהוא מחטאות המתות, הרי זה כשהקדיש בהמה ריקנית, ואחר כך נתעברה וילדה (רש"י יבמות עח א ד"ה א), שקדושת הולד היא מכח האם (רש"י תמורה כה א

כפרתה חטאת נזיר באה להתירו באיסורי נזיר (כריתות ח ב), ולדעת ר' אליעזר בן יעקב נמנה הנזיר בכלל מחוסרי-כפרה (ראה ערכו), שכל זמן שלא הביא קרבנו אסור ביין ובתגלחת ולהיטמא למתים (כריתות ח ב, וראה ערך מחוסרי כפרה).

חטאת נזיר אינה באה לכפר על חטא (תורת כהנים חובה ח).

חטאת מצורע⁸

חיובה המצורע (ראה ערכו) אחר שנרפא מצרעתו ונטהר (ראה ערך טהרת מצורע), חייב להביא ביום השמיני לטהרתו - מלבד כבש לאשם וכבש לעולה (ראה ערך אשם מצורע, וערך עולת מצורע) - כבשה לחטאת, שנאמר: וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי יָקַח שְׁנֵי כִבְשִׁים תְּמִימִם וְכִבְשָׁה אֶחָת פֶּת שְׁנֵתָה תְּמִימָה וּגְוִ' וַעֲשֶׂה תִפְחֵן אֶת הַחֲטָאֹת (ויקרא יד י, יט). ואם אין יד המצורע משגת - מביא חטאת העוף (כריתות י ב; רמב"ם שגגות י ג ומחוסרי כפרה א ג, וראה ערך השג יד).

חטאת מצורע טעונה נסכים (מנחות צ ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ב ב. וראה ערך נסכים). וכן טעונה מנחת נסכים (ראה ערכו. מנחות צא א; רמב"ם שם ו).

כפרתה חטאת מצורע מכפרת עליו (ערכין יז ב, וכריתות ט ב). ומכל מקום אין החטאת באה לכפר על חטאו, שכבר נתכפר לו העון בצער נגעו, אלא להתירו בקדשים (סוטה טו א).

חטאת מצורע הקרבתה היא אחר אשמו, כסדר הכתוב בתורה (ראה מנחות ה א, וראה רמב"ם מחוסרי כפורים ד ב). הקדים חטאתו לאשמו, תעובר צורתה - היינו שניחנה עד למחר, ותיפסל בלינה (ראה ערך עבור צורה) - ותצא לבית השרפה (מנחות שם; רמב"ם מחוסרי כפרה ה ג).

חטאת מצורע קודמת לעולתו (ראה תוספות פסחים נט א ד"ה דכתיב). הקדים עולתו לחטאתו, מה שעשה עשוי (פסחים שם).

חטאות הפנימיות

חטאות הפנימיות - והן קרבנות חטאת, שדמם טעון הזאה ונתינה בפנים, בהיכל - חמש הן: (א) פר כהן משיח; (ב) פר העלם דבר של ציבור; (ג) שעירי עבודה זרה; (ד) פר יום הכפורים; (ה) שעיר יום הכפורים (ראה ערכיהם). וראה רמב"ם מעשה הקרבנות א טז). ונקראו חטאות הפנימיות (ראה זבחים ד א, ושם צב א), לפי שדמן טעון הזאה ונתינה בפנים, בהיכל, על הפרוכת ועל מזבח הזהב (רש"י שבועות ז א ד"ה הואיל), ויש שדמן טעון גם הזאה לפני ולפנים, בקודש הקדשים, על בין-הבדים (ראה ערכו), והן פר ושעיר של יום הכפורים (ראה ערך הזאה א). אין בחטאות הפנימיות זריקה על המזבח החיצון (ע"י זבחים ד א, ורש"י ד"ה וישנן).

חטאות הפנימיות נקראות גם בשם פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים (ראה משנה זבחים מג א, ושם מז א, ושם קד א, ומעילה ט א ועוד. וראה ערך פרים ושעירים הנשרפים), או חטאות הנשרפות (רמב"ם מעשה הקרבנות ה יא), לפי שבשרן טעון שריפה בבית-הדשן (ראה ערכו), ואסור באכילה (רש"י זבחים מז א ד"ה פרים הנשרפים).

חטאות החיצונות

חטאות חיצונות הן קרבנות חטאת, שדמם ניתן על מזבח-החיצון

⁹ שחטאות המתות ממיתים אותן בידים (ראה שיטה מקובצת תמורה יז ב אות כא).

נזיר; נזיר; תגלחת נזיר. ⁸ ראה ערכים: טהרת מצורע; מצורע. ⁹ על מצות אכילתה והלכותיה, ראה ערך אכילת קדשים. ¹⁰ ויש שגורסים בגמרא

אחר שעברה שנתה, והפריש אחרת תחתיה (תמורה כב א, ראה רש"י ותוספות שם בבאור דעתו).

להלכה כתבו ראשונים כדעת ריש לקיש, שהמפריש חטאת ועברה שנתה תרעה (רמב"ם פסולי המוקדשין ד ז). ויש מן הראשונים שכתבו, שלדעת רבי שמעון, חטאת שעברה שנתה מתה בכל ענין שהוא, ואפילו לא נתכפרו הבעלים באחרת (תוספות פסחים צו ב ד"ה אלא, בסופו).

חטאת שאינה מלבד חמש חטאות המתות שמנו חכמים, מצינו עוד ראיה ליקרב חטאות שאמרו בהן שמתות:

• האשה שנדבה בנזיר (ראה ערכו), והפרישה את חטאתה (ראה ערך חטאת נזיר), ואחר כך הפר לה בעלה - החטאת תמות (משנה נזיר כד א; רמב"ם נזירות ט ט. וראה ערך הפרה).

• האב שהדיר את בנו קטן בנזיר (ראה ערך נזירות), והפריש עליו קרבנותיו, ולא רצה הבן בנזירות זו, ומחה הוא או קרוביו, או גילח הוא או שגלחוהו קרוביו - החטאת תמות (ראה משנה נזיר כח ב, ורמב"ם נזירות שם יב).

• האומר בהמה זו חציה חטאת וחציה עולה - תמות (ראה תמורה כו א, ראה רש"י ותוספות שם).

• בהמה שיש ספק שמה יצאה מירושלים, ורוב בהמות היוצאות ממנה זבחים הם (ראה קדושין נה א, ורש"י ד"ה ה"ג, וראה ערך ירושלים), אם נקבה בת שנתה היא, שיש לחוש שמה חטאת היא, כונסה לכיפה והיא מתה מאליה (קידושין שם ב; רמב"ם פסולי המוקדשין ו יח).

בדמי חטאת דין חטאות המתות נאמר גם בדמי חטאת, ולכן כל מקום שאילו היתה חטאת היתה מתה, אם הפריש דמים ואמר הרי אלו לחטאת, הדמים ילכו לים המלח (נזיר כד א, תמורה כב ב; תוספתא מעילה א ח; רמב"ם פסולי המוקדשין ה א).

דמי חטאת שהולכים לים המלח, לא נהנים מהם, ולא מועלים בהם, כמו בחטאות המתות (נזיר כח ב; משנה מעילה יא א).

בחטאות חטאות המתות יש מהן שלא ימצאו כלל חציבור בחטאות-הציבור (ראה ערכו), שאי אתה יכול לומר ולד חטאת בציבור, שאין חטאת נקבה בציבור, ואי אתה יכול לומר תמורת חטאת בציבור, שאין ציבור עושים תמורה, ואי אתה יכול לומר חטאת שמתו בעליה בציבור, שאין הציבור מתים (הוריות ו ב, ותמורה טז א; רמב"ם פסולי המוקדשין ד א. וראה ערך חטאות הציבור).

חטאת שכיפרו בעליה, ושעברה שנתה - שמתה, היינו ביחיד ולא בציבור (משנה תמורה טו א).

חטאת ציבור שנתכפרו בעליה - נחלקו תנאים אם תמות (משנה יומא סב א, ותמורה טו א).

הלכה שאין חטאת ציבור מתה (רמב"ם פסולי המוקדשין ב ב).

בחטאת העוף חטאות המתות יש מהן שלא ימצאו כלל בחטאת-העוף (ראה ערכו), שאי אתה יכול לומר בה ולד חטאת, שהרי אין ולד יוצא מגופה (מאירי קדושין יג ב), ולא תמורת חטאת, שאין עוף עושה תמורה (פירוש הרא"ש קנים ב ה, וראה ערך תמורה), אבל חטאת שמתו או נתכפרו בעליה תיתכן אף

ד"ה אבל), לפיכך אפילו עדיין לא נתכפרו הבעלים, אינם יכולים להתכפר בולד, לפי שאינו ראוי לכפרה, שלא הפרישו מתחילה לכך (רש"י מעילה י ב ד"ה ולד).

אבל הפריש חטאת מעוברת וילדה - רצה מתכפר בה, רצה מתכפר בולדה (מנחות פא א, תמורה י א)¹¹.

תמורת חטאת תמורת חטאת היא שיאמר בעל הקרבן על בהמת חולין שיש לו: הרי זו תמורת זו (ראה משנה תמורה כו ב, ורמב"ם תמורה ב א, וראה ערך תמורה), שאף על פי שבשאר קרבנות יש שתמורתיהם כיוצא בהם (ראה תמורה יז ב), בחטאת הלכה למשה מסיני שתמות (ראה משנה תמורה כא ב, ומעילה י ב).

מתו בעליה חטאת שמתו בעליה לאחר שהפרישה, הלכה למשה מסיני שתמות (ראה תמורה כא ב, ומעילה י ב), אף על פי שבשאר קרבנות מצינו שמקריבים אותם לאחר מיתה (ראה זבחים ה א, וראה ערך חייבי קרבן).

אף כשמתו הבעלים לאחר שחיתת החטאת, קודם מתן דמים, יש לה דין חטאת שמתו בעליה ופסולה (יומא נ א).

נתכפרו בעליה המפריש חטאתו ואבדה, והקריב אחרת תחתיה, ואחר כך נמצאת הראשונה - תמות (משנה תמורה כב ב; רמב"ם פסולי המוקדשין ד א, ח).

המפריש חטאתו ואבדה, והפריש אחרת תחתיה, ולא הספיק להקריב את השניה עד שנמצאת הראשונה, והרי שתיהן עומדות, יביא איזו מהן שירצה (תמורה טו א). ונחלקו תנאים על אותה שניה - רבי אומר שתמות, וחכמים אומרים שתרעה עד שיפול בה מום, ויפלו דמיה לנדבה, כדין מותר חטאת (משנה תמורה כב ב). הלכה כחכמים (רמב"ם פסולי המוקדשין ד ח).

אבדה ממנו ולא מן הרועה - אינה אבודה, וכל שכן אם אבדה מן הרועה ולא אבדה ממנו (תמורה כב ב; רמב"ם פסולי המוקדשין ד ט). אבדה ממנו ומן הרועה, ואחד בסוף העולם מכיר בה, הרי זה ספק (תמורה שם), לפיכך תמות (רמב"ם שם יב).

היתה החטאת גנובה או גזולה בשעת כפרה, ואחר כך חזרה, אינה מתה אלא רועה (תמורה כב ב; רמב"ם שם ט), שלא שמעו ממשה רבינו אלא אבודה (רמב"ם שם).

שעברה שנתה חטאת שעברה שנתה, שמנו אותה בין החטאות המתות (ראה תמורה כא ב, ומעילה י ב), נאמר בכבשי ושעירי חטאת שאינם כשרים אלא בני שנתם (ראה ערך חטאת), שלא הספיק להקריבם עד שעברה שנתם (רבנו גרשום).

בפר חטאת, שזמן כשרותו הוא בתוך שלש שנים (ראה פרה א ב מחלוקת תנאים, וראה ערך פרה), מצדדים ראשונים שאם עברו שנותיו, אף על פי שפסול, מכל מקום לא נאמרה בו ההלכה שימות (תוספות יומא סה ב ד"ה משום).

חטאת שעברה שנתה, לדעת ריש לקיש אינה מתה, אלא תרעה עד שיפול בה מום, ותימכר (פסחים צו א), ואפילו נתכפרו הבעלים באחרת, אינה מתה (ראה תמורה שם, ורש"י ד"ה תנן וד"ה עברה). ואותה ששנינו: חטאת שעברה שנתה, אם כיפרו הבעלים - תמות (משנה שם כא ב), פירש רבא לדעת ריש לקיש אינה אלא כשאבדה

עובר, אם שחיתת אמו מתרת איסור ולד חטאת, ראה ערך בן פקועה. על חטאת אם יכולים להקדיש עוברה לשלמים, כדי שלא יחול עליו דין ולד חטאת, ראה

11. ראה רש"י תמורה י א ד"ה אין, ושם כה א ד"ה אם שיירו, ותוס' שם ד"ה ואזדא, שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים. על השוחט את החטאת ומצא בה

וראה שער המלך פסולי המוקדשין ד ה). וכן מצינו שמנו בין הדברים שבין בהמה לעופות, שהבהמה יש בה חטאת מתה, מה שאין כן בעופות (תוספתא תמורה א יט).

בחטאת העוף, ואף הן מתות (משנה קנים ב ה, וראה יומא מא ב). ויש מן הראשונים שכתבו, שבחטאת העוף לא נאמרה ההלכה למשה מסיני שתמות (הר"י מאורליני"ש, הובא בפירוש הרא"ש קנים שם;

חִיבֵי כְרִיתוֹת¹

העוברים עבירה, שעונשה במזיד הוא כרת

גדרם וחיובם

גדרם חייבי כריתות נקראים בין אלה שחייבים כרת ממש, מפני שעברו במזיד על עבירה שעונשה כרת (ראה משנה מכות כג א: כל חייבי כריתות שלקו כו' ועוד), ובין אלה שאינם חייבים כרת ממש, מפני שעברו על עבירה זו בשוגג (ראה זבחים ז א, שם י ב, שם מח ב), ובין אלו שלא עברו לא במזיד ולא בשוגג, אלא שהן נשים הנקראות עריות (ראה ערכו), שאם יבואו עליהן אנשים שהן אסורות להם, יעברו שניהם על איסור שעונשו כרת (ראה יבמות י ב, שם יד א).

מספרם שלשים ושש כריתות בתורה נמנו במשנה (כריתות ב א), מהן שלא נאמר בהן אלא עונש כרת בלבד, ומהן שיש בהן מיתת בית דין אם היו שם עדים והתראה (ראה ערך חיבי מיתות בית דין), יתר על הכרת השוה בכולן (ראה רמב"ם איסורי ביאה א א, ורש"י כריתות ב א. וראה פירוטם להלן).²

יש מן הראשונים שמנה ארבעים ושלשה חייבי כריתות, שיש בשגגתם חטאת קבועה (רמב"ם שגגות א ד. וראה ערך חטאת), עשרים וששה בעריות (ויש גירסאות ברמב"ם: עשרים ושלש), ושבעה עשר בשאר עבירות לא תעשה (רמב"ם שם), מלבד החייבים כרת על ביטול עשה (ראה להלן: בביטול עשה), או על לאו שאין בו מעשה, שאין בשגגתם חטאת (ראה רמב"ם שם ב), ומלבד אלו שיש בשגגתם קרבן עולה ויורד (ראה רמב"ם שם ג. וראה ערך טמאת מקדש וקדשיו).

התראה חיוב כרת אינו צריך התראה (סנהדרין מ ב, וראה ערך התראה).³

בעריות

עונשם הבא על אחת מכל העריות האמורות בתורה בפרשת אחרי מות (ראה רמב"ם אישות א ה. וראה ערך עריות), במזיד - חייב כרת, שנאמר בסוף הפרשה: כִּי כָל אִשָּׁר יַעֲשֶׂה מִכָּל הַתּוֹעֵבֹת הָאֵלֶּה וְנִכְרְתוּ הַנֶּפֶשׁוֹת הָעֹשֹׂת מִקֶּרֶב עִמָּם (ויקרא יח כט. רמב"ם איסורי ביאה א א) - שניהם, הבורעל והנבעלת (רמב"ם שם. וראה ערך אשה, וערך גלוי עריות).

חייבי כריתות שבעריות, יש מהם שאינם אלא בעונש כרת בלבד,

ויש מהם שדינם במיתת בית דין, אם היו שם עדים והתראה (רמב"ם איסורי ביאה א ז).⁴

ממזרות הבא על אחת מן העריות שיש בהן כרת בלבד, ואין בהן מיתת בית דין, נחלקו תנאים אם הולד ממזר (יבמות מט א, ורש"י קדושין עד ב). הלכה שיש ממזר מחייבי כריתות (יבמות שם; רמב"ם איסורי ביאה טו א; טוש"ע אבן העזר ד יג, וראה ערך ממזר). קידושין חייבי כריתות אין קידושין תופסים בהן (יבמות שם, וראה ערך שם כ ב; רמב"ם אישות ד יב; טוש"ע אבן העזר מד ו. וראה ערך קדושין), חוץ מן הנדה - שאם קידש פנויה בימי נידותה, הקידושין תופסים (רש"י קדושין סח א ד"ה אפילו).⁵

בשאר עבירות

חייבי כריתות שבשאר עבירות לא תעשה שנמנו במשנה (ראה משנה כריתות ב א), יש מהם שאינם אלא בעונש כרת בלבד, ויש מהם שאם היו שם עדים והתראה מיתתם בסקילה (ראה ערכו), והם בכלל חייבי-מיתות-בית-דין (ראה ערכו).

שאינם אלא (א) הטמא שאכל קדש (כריתות ב א, ומכות יג א. וראה בכרת בלבד רמב"ם שגגות א ג, וראה ערך טומאת מקדש וקדשיו).

(ב) הבא אל המקדש טמא (כריתות ומכות שם; רמב"ם שגגות שם. וראה ערך הנ"ל וערכים: שלוח טמאים; ביאה במקצת; בית המקדש).⁶

(ג) האוכל חלב (כריתות ומכות שם; רמב"ם מאכלות אסורות ז א. וראה ערך חלב).

(ד) האוכל דם (כריתות ומכות שם; רמב"ם מאכלות אסורות ו א. וראה ערך דם (א)).

(ה) האוכל נותר (כריתות ומכות שם; רמב"ם פסולי המוקדשין יח י. וראה ערך נותר).

(ו) האוכל פגול (כריתות ומכות שם; רמב"ם פסולי המוקדשין יח ו. וראה ערך פגול).

(ז) השוחט קדשים חוץ לעזרה (כריתות ומכות שם; רמב"ם מעשה הקרבנות יח ג. וראה ערך שחטי חוץ).

על הערה מחייבי כריתות שנעשית זונה כשבא עליה, ראה ערכים: אתנן זונה; זונה. על אונס או מפתה נערה בתולה מחייבי כריתות, אם יש חיוב תשלומי קנס, ראה ערכים: אונס; מפתה. על הרודף אחר עריות מחייבי כריתות, שמצילים אותן בנפשו, ראה ערך רודף. 6. בדין ביאה אל מקום המקדש בזמן הזה, ראה ערך בית המקדש; קדושתו, שרוב הראשונים פסקו שקדושת המקדש קיימת ולא בטלה עם החרבן (רמב"ם בית הבחירה ו יד; ר"י בתוספות יבמות פב ב; יראים השלם רעז; החינוך קפד, ששב, שגג ועוד ראשונים) ואסור להיכנס בזמן הזה במקום המקדש בעזרות, שכולנו טמאי מתים, שאין לנו הזאה של אפר פרה (יראים שם). וכן פסקו האחרונים (מגן אברהם תקסא ב. וראה שו"ת משפט כהן צו בארוכה שכן דעת כל הפוסקים). ויש מהראשונים שפסקו שקדושת המקדש בטלה, והנכנס בזמן הזה למקדש אינו חייב כרת (ראב"ד בהשגות שם). ויש שפירשו בדעתם שאף הם מודים שאיסור תורה יש

ערך ולדות קדשים. 1. חייבי כריתות. 1. יד, טורים תקמח - תקסג. וראה ערכים: אסור כרת; כרת; חטאת. 2. ויש עוד חייבי כריתות שלא נמנו במשנה, לפי שנכללים באלו שנמנו (ראה רש"י שם ד"ה אשה ובתה), או שהוזכרו בברייתא (ראה להלן: בשאר עבירות). 3. אם צריכים אזוהרת התורה לחיוב כרת, ראה ערך אזוהרה. וראה ערך חיבי מלקיות: הלאים שאין לוקים עליהם, מחלוקת בדבר. אם חיוב הכרת ישנו מבין שלש עשרה שנה ויום אחד או מבין עשרים, ראה ערך כרת. 4. ראה ערכים: אחות; אחות האב; אחות האם; אחות אשה; אשת אח; אשת אחי האב; נדה; הבא על אמו; אשת אב; כלה; משכב זכור; רובע ונרבע; אשה ובתה; בת; בת הבן; בת הבת; אשת איש; בת כהן; ארוסה; אב; אחי האב. על הבא על הנכרית בזנות, שיש בה כרת מדברי-קבלה (ראה ערכו), ראה ערך בועל ארמית. 5. על העריות מחייבי כריתות שפטורות מן החליצה ומן היבום, ראה ערכים: חליצה; יבום; עריות.

עבירות נוספות מסית ומדיח, מכשף, נביא שקר, ועדים זוממין (ראה ערכיהם), יש מן הראשונים שכתב שהם מחייבי כריתות (רא"ם ויקרא ד ב), אבל רוב הראשונים כתבו שכל אלה אין בהם כרת (הראב"ד בתורת כהנים שם; תוספות כתובות שם, וראה מנחת חינוך מצוה תקיא).

רוצח רוצח (ראה ערכו), יש מן האחרונים שכתב שאם אין בית דין יכולים לענשו במיתה, חייב כרת, או מיתה בידי שמים (פני יהושע מכות ז ב, ראה ערך מיתה בידי שמים).

בביטול עשה

מצוות עשה שחייבים על ביטולן כרת, לא מצינו בכל התורה אלא שתיים (ספר המצות לרמב"ם שורש יד; ספר החנוך ב. וראה כריתות ב א), והן: מצות קרבן פסח (ראה ערכו), ומצות מילה (ראה ערכו).¹⁰

כשלקו

חייבי כריתות שאין בהם מיתת בית דין, שנימנו במשנה בין חיבי מלקיות (ראה ערכו), שאם התרו בהם למלקות - לוקים (ראה מכות יג א), נחלקו תנאים אם חייבים כרת אף לאחר שלקו, הלכה שאינם חייבים כרת (מכות כג א, ב; רמב"ם סנהדרין יז ז).

ונחלקו ראשונים: יש מפרשים אף בלא תשובה (המאור ורמב"ן במלחמות סוף מכות); ויש מפרשים שדווקא כשעשו תשובה (פירוש המשניות לרמב"ם מכות שם, וראה בהל' תשובה א א בכל חיבי מלקיות).

בזמן הזה בחייבי כריתות שיש בהם מיתת בית דין, יש שכתבו בדעת ראשונים שאף אם לקו על ידי בית דין לא נפטרו מידי כריתתם (שו"ת הרלב"ח בקונטרס הסמיכה). ויש מוכיחים בדעת גאונים, שנפטרו מידי כריתתם, וכן בזמן הזה שאין לנו בית דין סמוכים (ראה ערכים: בית דין; סמיכה), חייבי כריתות שיש בהם מלקות, בית דין מלקים אותם ונפטרים מידי כריתתם (ראה שו"ת הגאונים ליק עה, ושערי תשובה מה), אבל מי שחילל שבת במזיד בזמן הזה, כיון שאין בו מלקות מה אפשר לנו לעשות לו, אלא שמכל מקום מלקים אותו ומבזים אותו כדי שלא ישנה באולתו (שו"ת הגאונים שם. וראה פירוש המשניות לרמב"ם חולין א ב), ויש מן הגאונים שכתבו, שהבא לבית דין ואמר חיללתי שבת או עברתי עבירה, אם רצה לעשות תשובה מלקים אותו ועושים לו כפרה, וזו היא כפרתו שהמלקות במקום מיתה (בית יוסף בבדק הבית יורה דעה קנז, בשם הגאונים), ופירשו אחרונים בדבריהם שכל חייבי כריתות מתכפרים על ידי מלקות, אף כשאין חייבים מן הדין (אור שמח סנהדרין יז ז). ויש שנראה מדבריהם שאף בחייבי כריתות על ביטול עשה של פסח ומילה, שייך מלקות לפטרם מכרת (ראה רא"ם חיי שרה וב"ח יו"ד סוף רסא. וראה שו"ת חכם צבי מט שתמה על הרא"ם).

יש מן האחרונים שכתב, שבזמן הזה יש להתענות שלשים ותשעה ימים כנגד שלשים ותשע מלקיות, להיפטר מכרת (שו"ת חתם סופר או"ח קעה. וראה ערך תענית).

(ח) המעלה קרבן חוץ לעזרה (כריתות ומכות שם; רמב"ם מעשה הקרבנות יח ב. וראה ערך העלאת חוץ).

(ט) האוכל חמץ בפסח (כריתות ומכות שם; רמב"ם חמץ ומצה א א. וראה ערך חמץ).

(י) האוכל ושותה ביום הכפורים (כריתות ומכות שם; רמב"ם שביתת עשור א ד. וראה ערך יום הכפורים).

(יא) העושה מלאכה ביום הכפורים (כריתות ומכות שם; רמב"ם שביתת עשור א א. וראה ערך יום הכפורים).

(יב) המפטם את שמן המשחה (כריתות ומכות שם; רמב"ם כלי המקדש א ד. וראה ערך שמן המשחה).

(יג) המפטם את הקטרת (כריתות ומכות שם; רמב"ם כלי המקדש ב ט; וראה ערך קטרת).

(יד) הסך בשמן המשחה (כריתות ומכות שם; רמב"ם כלי המקדש א ד. וראה ערך שמן המשחה).

שיש בהם מיתת בית דין (א) המגדף (כריתות ב א; רמב"ם שגגות א ב. וראה ערך מגדף).

(ב) העובד עבודה זרה (כריתות שם; רמב"ם עבודה זרה ג א. וראה ערך עבודה זרה).

(ג) הנותן מזרעו למולך (כריתות שם; רמב"ם עבודה זרה ו ג. וראה ערך מולך).

(ד) בעל אוב וידעוני (כריתות שם; רמב"ם עבודה זרה ו א. וראה ערך אוב).

(ה) המחלל את השבת (כריתות שם; רמב"ם שבת א א. וראה ערכים: שבת; אבות מלאכות).

עבירות נוספות מלבד חייבי כריתות שנמנו, מצינו עוד עבירות שאמרו בהן חיוב כרת:

(א) הפורק עול⁷; (ב) המגלה פנים בתורה⁸; (ג) המיפר ברית בשר⁹ (שבועות יג א).

שאינן להם חלק לעולם הבא וכן אמרו במשנה וברייטא בכמה דברים אחרים שהעושים אותם אין להם חלק לעולם הבא (ראה משנה סנהדרין צ א וברייטא שם צט א. וראה ערך עולם הבא), וכתבו ראשונים שנכרתים ואובדים ונדונים על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים (רמב"ם תשובה ג ח).

ויש מן הראשונים שכתבו, שעבירות אלו חמורות משאר חייבי כריתות, שכל חייבי כריתות נכרתים מן העולם הזה (ראה ערך כרת), והעוברים על עבירות הללו נכרתים מן העולם הזה ומן העולם הבא, כדרך שאמרו בעבודה זרה (שערי תשובה ג קכא).

מקלל ומכה מקלל ומכה (ראה ערכו) אביו ואמו, אמרו בירושלמי שחייב אביו ואמו כרת (ירושלמי סנהדרין ז יא). וכן מכה אביו ואמו (ראה ערכו), יש מן הראשונים שכתב שחייב כרת (החנוך מצוה מה). אבל רוב הראשונים כתבו שאין בהם כרת (תוספות כתובות לו ב ד"ה מיתות ועוד).

שמבזה חבירו בפני תלמיד חכם (סנהדרין צט ב), או שעובר על דברי תורה בפרהסיא (ירושלמי סנהדרין י א; רמב"ם תשובה ג יא). 9. שמושך בערלתו (ירושלמי סנהדרין י א; רמב"ם תשובה ג ו. וראה ערכים: מילה; ערל), או שלא מל כלל (רש"י סנהדרין צט ב ושבועות יג א ד"ה ברית). 10. על המבטל מצוות אלו בשוגג, שאינו חייב חטאת אף על פי שיש בודונו כרת, ראה ערך חטאת.

גם עכשיו להיכנס לשם בטומאה, ולא מיעטו אלא מכרת (שו"ת משפט כהן שם). 7. שכופר בעיקר (רש"י שם ד"ה פורק עול. וביומא פה ב ד"ה חוץ פירש כופר בהקב"ה), או שפורק עול של כל המצוות (רש"י כריתות ז א ד"ה פורק עול), וראה שערי תשובה ג קמג שאף הפורק מעליו עול אזהרה אחת. 8. שבא על דברי תורה בחוצפה ובגילוי עזות פניו (סנהדרין צט ב ורש"י שבועות יג א ד"ה מגלה), או

בהחזק רשע

מי שלקה ושנה על אותו איסור כרת, וכן מי שעבר על איסור כרת והתרו בו למלקות והרכין בראשו או שתק, וחזר ועשה כך, והתרו בו והרכין בראשו או שתק, שהדין הוא שאין מלקים אותו, לפי שלא קיבל עליו התראה (ראה ערך התראה), אם עבר פעם שלישית אין מלקים אותו, אלא מכניסים אותו לכפה (ראה ערכו) ומאכילים אותו שעורים עד שכריסו מתבקעת (ראה סנהדרין פא ב, ורמב"ם סנהדרין יח ד-ה). ודבר זה הלכה למשה מסיני הוא (רש"י סנהדרין שם ד"ה והיכא).

כשעשו תשובה

אף שבעונשים המסורים לבית דין, אפילו עשה תשובה אין בית

דין מוחלים לו, חייבי כריתות שעשו תשובה, בית דין של מעלה מוחלים להם (מכות יג ב), ויכולים לפטור עצמם מעונש הכרת על ידי התשובה (רש"י שם ד"ה ר' עקיבא). ונחלקו תנאים: יש סוברים שהתשובה תולה עד שיבוא יום-הכפורים (ראה ערכו) ויכפר, ולדעת ר' ישמעאל התשובה ויום הכפורים תולים ויסורים ממרקים (יומא פה ב; רמב"ם תשובה א ד). ויש מן הראשונים מפרשים שלדברי הכל התשובה הגמורה מכפרת בכל עת, אלא שהיא נמצאת שלמה יותר ביום הכפורים (מאירי יומא פה ב), וכן מה שאמרו יסורים ממרקים, היינו שיש להיזהר ולהפליג בתשובה לפי חומר העון, ולעולם אין הפרגוד ננעל בפני התשובה הגמורה (מאירי יומא פו א. וראה ערך תשובה).

חַיְבִי לְאוֹיִן

איסורי ביאה שיש עליהם אזהרת לא תעשה, ואין בהם חיוב כרת ומיתה

מהותם וגדרם

השם חייבי לאוין מצינו שהוזכר על אלה שכבר עברו על עבירה שיש בה לא תעשה (ראה ברייתא יומא פו א), אבל נתייחד שם זה לאנשים ונשים שביאתם אסורה בלאו, ועדיין לא עברו, אלא שאם יבואו זה על זו יעברו שניהם על איסור לאו, בניגוד לעריות (ראה ערכו) שיש בהם כרת ומיתה (ראה סנהדרין נג א ועוד, וראה ערך חייבי כריתות).

יש חייבי לאוין שאיסורם נאמר בכהנים בלבד, והם הנקראים חייבי לאוין של כהונה (ראה יבמות נה א וקדושין עז ב, וראה ערכים: אלמנה לכהן גדול; גרושה; זונה; חללה. וראה ערך חלוצה על איסור חלוצה לכהן מדברי סופרים).

ויש חייבי לאוין שאיסורם שוה בכל:

- מהם הנקראים פסולי קהל (ראה יבמות סח א. וראה ערכים: ממזר; עמוני; מואבי; פצוע דכא; כרות שפכה. וראה ערכים: גוי; נתינים; שבע אומות על איסור חיתון עם שבע אומות בגירות).
- יש שאיסורם מחמת אישות (ראה ערך מחזיר גרושתו. וראה ערך אשת איש על אשת איש שזינתה ברצון שאסורה לבעלה).
- יש שהאיסור הוא מחמת זיקת יבום (ראה ערך יבמה לשוק).
- יש שאיסורם מחמת קורבה, ונקראים חייבי לאוין של שָׁאֵר (ראה יבמות צב א, ורש"י ד"ה האי תנא), והם: החולץ ליבמתו, שאסורה על היבם, (יבמות י ב), הכונס את יבמתו שצרתה אסורה עליו ועל שאר האחים (ראה יבמות יא א. וראה ערך יבום). וכן אנוסת אביו או מפותת אביו, לסוברים שעובר עליה בלאו (יבמות צז א. ראה ערך אנוסת האב), היא בכלל חייבי לאוין של שאר (רש"י שם מט א ד"ה כל).
- אף בת ישראל הנישאת לעבד, או ישראל הנושא שפחה, הם בכלל חייבי לאוין (ראה רש"י יבמות נה א ד"ה שפחה. וראה ערכים: עבד כנעני; שפחה כנענית; שפחה חרופה).
- יש מן הראשונים שסוברים שהלאו של לא תהיה קדשה (דברים כג יח) נאמר על הבא על הפנויה לשם זנות בלא קידושין (ראה רמב"ם אישות א ד. וראה ערך קדש; קדשה).

איסורם וחובם

בעל ולא קידש הבא על אחת מחייבי לאוין דרך זנות בלא קידושין,

לדעת רוב הראשונים לוקה (הראב"ד בחשנות איסורי

ביאה טו ב. ובמאירי כתובות לה ב שזוהי שיטת כל הגאונים). ויש מן הראשונים סוברים שדוקא באלמנה לכהן גדול, אבל בשאר איסורי כהונה, כגון זונה וחללה וגרושה, אינו לוקה על הביאה בלבד (רמב"ם איסורי ביאה יז ב).²

מחזיר גרושתו משנישאת, אם בעל ולא קידש - אינו לוקה (קדושין עח א. וראה ערך מחזיר גרושתו)

וכן יבמה לשוק, אם בעל ולא קידש - אינו לוקה (רמב"ם וריטב"א קדושין שם, וכן כתב בתשובת הר"א בן הרמב"ם בכסף משנה שם. וראה ערך יבמה לשוק).

קידש ולא בעל המקדש אחת מחייבי לאוין של איסורי כהונה, שנאמר בהם "קיהה", ולא בעל, נחלקו אמוראים (קדושין שם), והלכה שאינו לוקה (רמב"ם איסורי ביאה יז ד).

והכל מודים במחזיר גרושתו משנישאת, שאם קידש ולא בעל שאינו לוקה (קדושין שם, ראה ערך מחזיר גרושתו). וכן במחזיר חלוצתו (תוס' יבמות י ב ד"ה החולץ. וראה ערך חלוצה). וכל שכן שאר חייבי לאוין, שלא נאמר איסורם בלשון קיהה, כגון ממזר, עמוני ומואבי, ופצוע דכא וכרות שפכה (ראה ערכיהם, רמב"ם וריטב"א, קדושין שם), או נתין - היינו משבע אומות לאחר שנתגייר, שאינו חייב על הקידושין בלבד (רש"י סוטה מד א ד"ה כדברה), ויש סוברים שהמתחתן בשבע אומות לאחר שנתגיירו, אפילו לא בא עליה, עובר משום לאו זה (סמ"ג לאוין קיב; טור אהע"ז טז. וראה ערך שבע אומות).

וכן אנוסת האב, אם קידש ולא בעל אינו לוקה (תוס' יבמות י א ד"ה לר' יהודה. ראה ערך אנוסת האב). ומכל מקום ביבמה לשוק, כתבו ראשונים שחייב על הקידושין בלבד (רמב"ם וריטב"א קדושין שם. וכן נראה מרמב"ם סנהדרין יט ד, ראה ערך יבמה לשוק).

הנושא אשה מחייבי לאוין, כופים אותו להוציאה בגט (יבמות פד א, פה א; רמב"ם אישות כד ב, ד, ושם גירושין יא יב; טוש"ע אהע"ז קנד כ. וראה ערך גרושה לכהן וערך גרושין, ושם על אופני הכפיה).

בחומר עריות

הבא על אחת מחייבי לאוין והוליד ממנה בן, נחלקו

ממזרות

ותפיסת קידושין

תעשה. 2. מלבד כהן הבא על גויה, שלוקה עליה משום זונה (ראה ערכו)

חייבי לאוין. 1. יד, טורים תקסג - תקפ. וראה ערכים: חייבי מלקיות; לא

מגרשה, יש לה כתובה (יבמות פד א, פה א; כתובות ק ב; רמב"ם אישות כד ד; טוש"ע אבן העזר קטז א. וראה ערך כתובה), אך אין לה מזונות (ראה ערכו. יבמות פה א; טוש"ע שם) ורפואה (רש"י כתובות נא ב ד"ה אלמנה), ואם נשבת אינו חייב לפדותה, אלא נותן לה כתובתה, והיא תפדה את עצמה (רמב"ם אישות יד כב; שו"ע אבן העזר עח ז).

אף בנדונייתה כתבו ראשונים שדינה ככל הנשים (רמב"ם אישות כד ז, ח; טוש"ע קטז א. ראה ערך נכסי צאן ברזל וערך נכסי מלוג)⁴.

מעשי ידיה בדברים שהבעל זכאי באשתו, כגון מעשה ידיה ומציאתה (ראה ערכים: תנאי כתובה; בעל), אמרו בתוספתא שאף בחייבי לאוין זכאי בהם (תוספתא יבמות ב ג; רמ"א אבן העזר קטז א), ואינו זוכה במעשה ידיה אלא כשיעור המזונות שזן אותה (חלקת מחוקק ובית שמואל שם).

נכסי מלוג בפירות נכסי-מלוג (ראה ערכו), נחלקו ראשונים: יש סוברים שבחייבי לאוין אין הבעל אוכל פירות (ראה תוס' יבמות פה א ד"ה אלמנה, וראה רמב"ם אישות כד ד). ויש סוברים שאף בחייבי לאוין הבעל אוכל פירות (תוס' יבמות פה א ד"ה אלמנה, וכן הוא להלכה ברמ"א אבן העזר עח ז, ובשו"ע שם קטז א). ודוקא כשהכיר בה, אבל לא הכיר בה אין מוציאים מן הבעל הפירות שאכל (רמב"ם שם ב; שו"ע שם).

בנדרים ואבלות היפר נדריה - הרי אלו מופרים (תוספתא יבמות ב ג; רמב"ם נדרים יא ח; טוש"ע יורה דעה רלד ה. וראה ערך הפרה).

מתה - הבעל יורשה (תוספתא שם; רמב"ם אישות כב ד; טוש"ע אבן העזר צ ג), וחייב בקבורתה (ראה טוש"ע אה"ע קטז א).

אף באבלות (ראה ערכו) אמרו שאין הבעל מתאבל על אשתו פסולה (רא"ש מועד קטן ג לה; טוש"ע יורה דעה שע ד); ויש שכתבו שאונן ומתאבל עליה (מסכת שמחות ד ד, הובא בבית יוסף שם).

תנאים האם הולד ממזר (יבמות מט א, צב א וכתובות כט ב. ראה ערך ממזר). הלכה שאין הולד ממזר (תוספות קדושין סו ב ד"ה כל, וראה רמב"ם איסורי ביאה טו א, וראה ערך חיבי כריתות).

אף לענין תפיסת קידושין נחלקו תנאים (ראה יבמות י ב, שם מד ב, שם נ א, סוטה יח ב, קדושין סו ב, סנהדרין נג א ועוד). הלכה שקידושין תופסים בחייבי לאוין (רמב"ם אישות ד יד. וראה ערך קדושין).

רודף ויהרג ואל יעבור רודף (ראה ערכו), שאמרו שהרודף אחר אחת מן העריות לאנסה, מצילים אותה בנפשו (ראה סנהדרין עג א, ורמב"ם רוצח א י, וראה ערך רודף), אין חייבי לאוין בכלל (סנהדרין שם).

אף דין יהרג-ואל-יעבור שנאמר בגילוי עריות (ראה ערכים: יהרג ואל יעבור; גלוי עריות), כתבו ראשונים שלא נאמר אלא בחייבי כריתות ומיתות בית דין, אבל בחייבי לאוין יעבור ואל יהרג (חי' הר"ן סנהדרין עד א ד"ה דילמא, ספר החינוך רצו בשם מורו)³.

ריחוק מן באיסור קריבה לעריות, היינו קירוב בשר בלא ביאה (ראה העריות ערך גלוי עריות), לדעת הסוברים שהוא מן התורה ולוקה עליו (ראה ערך הנ"ל מחלוקת בדבר), כתבו ראשונים שבחייבי לאוין אינו לוקה, אלא שיש בה איסור (מגיד משנה איסורי ביאה כא א).

מה שגזרו חכמים להתרחק מן העריות אפילו בלא קירוב בשר, ואסור לאדם לקרוץ בידי וברגליו, או לרמוז בעיניו לאחת מן העריות, או לשחוק עמה או להקל ראש וכדומה (ראה ערך הנ"ל: הרחקה מעריות), דברים אלו אסורים אף בחייבי לאוין (רמב"ם איסורי ביאה כא ג; טוש"ע אבן העזר כא א).

בזכויות וחובות האישות

כתובה, מזונות, אלמנה שנישאת לכהן גדול, גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, רפואה, שביח, הרי היא כאשתו לכל דבר (תוספתא יבמות ב ג), וכשמת או נדונה

חיבי מיתות בידי שמים

העוברים עבירה שעונשה במזיד הוא מיתה-בידי-שמים.

גדרם וחובות

חיבי מיתות בידי שמים מצינו בין בעבירות לא תעשה, ובין בביטול עשה.

חיוב מיתה בידי שמים אינו צריך התראה (ראה יומא סו ב, וראה ערך התראה).

וכן אף על פי שבעונשים המסורים לבית דין אמרו שלא ענש הכתוב אלא אם כן הזהיר (ראה ערך אזהרה), חייבי מיתות בידי שמים אין צריכים אזהרה (ראה מכות יג ב).

בתרומה וקדשים

כמה חייבי מיתות בידי שמים שבעניני תרומה וקדשים נמנו בברייתא:

האוכל טבל (ראה ערכו), וזר (ראה ערכו) שאכל תרומה (ראה ערכו),

וכהן טמא שאכל תרומה טהורה, וזר, וטמא, וטבול-יום (ראה ערכיהם), ומחוסר בגדים (ראה ערך בגדי כהונה: מחוסר בגדים), ומחסר-כפורים (ראה ערכו), ושלא רחוק ידים ורגלים (ראה ערך קדוש ידים ורגלים), ופרועי-ראש (ראה ערכו), ושתויי-יין (ראה ערכו) - ששימשו במקדש (תוספתא סנהדרין יד טז; סנהדרין פג א).

מלבד אלו שנמנו, מצינו עוד חייבי מיתות בידי שמים במקדש וקדשיו:

כהן, בין כהן הדיוט ובין כהן גדול, שנכנס לקדש-הקדשים (ראה ערכו) בכל ימות השנה, או כהן גדול שנכנס ביום הכפורים שלא בשעת העבודה (מנחות כז ב; רמב"ם ביאת מקדש ב ג. וראה ערך ביאת מקדש כרך ג עמ' קב).

הקטיר קטרת (ראה ערכו) של יום הכפורים, ולא נתן בה מעלה עשן (ראה ערכים: קטרת; הקטרה), חייב מיתה (יומא נג א; רמב"ם עבודת יום

או נגב או בלה או שנשחק מנכסי צאן ברזל, אין הבעל חייב לשלם, שהרי היא נתנה לו רשות להיותם אצלו, וכל מה שאבד או נגב מנכסי מלוג חייב לשלם, היפך מכל הנשים, שמפני שאין שם אישות גמורה לא זכה בנכסי מלוג (רמב"ם שם; טוש"ע שם). **חיבי מיתות בידי שמים. 1.** יד, טורים תקפ - תרג.

בביאה בלבד (רמב"ם יב ג). 3. ויש מן האחרונים חולק וסובר שכיון שאיסורי ביאה הם, הרי הם בכלל אביוהו (ראה ערכו) של גילוי עריות, שאף בהם אמרו יהרג ואל יעבור (שו"ת הרא"ם סי' נט. וראה מנחת חנוך רצו שם שדחה). 4. והיינו בשהכיר בה שהיא מחייבי לאוין, אבל אם לא הכיר בה, כל מה שאבד

- המוציא שכבת זרע לבטלה (שערי תשובה שם אות קיב, ראה ערך השחתת זרע).
- המשגר כוס של ברכה לאשה שלא מדעת בעלה (כלה רבתי א ז, ח).
- כל מי שלא נשא אשה (ראה ערך פריה ורביה) (יבמות סד א, ראה ב"י וב"ח אבן העזר א).
- המורה הלכה בפני רבו (ברכות לא ב, ועירובין סג א; רמב"ם תלמוד תורה ה ב; טושי"ע יו"ד רמב ד. וראה ערך הוראה) (שערי תשובה שם אות קיד).
- הנותן שלום לרבו ומחזיר לו שלום, והחולק על ישיבתו של רבו (כלה רבתי ב טו, וראה ברכות כז ב; שערי תשובה שם אות קטו).
- כל מי שיש לו בית המדרש בעירו ואינו הולך לשם (דרך ארץ פרק היוצא יד; שערי תשובה שם אות קיד).
- מי שיש לו תלמיד חכם בצדו ואינו משמשו (דרך ארץ פרק היוצא יד).
- הלומד דבר אחד מן המין (ראה ערך מין) הממשיכו לעבודה זרה (שבת עה א; שו"ע יו"ד קעט יט).
- פַּח וְרֶק בפני רבו (עירובין צט א; שו"ע יורה דעה רמב כט. וראה ערך כבוד הרב).
- תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו (שבת קיד א).
- המשתמש בכתרה של תורה (ראה נדרים סב א, ותוס' סוטה ד ב ד"ה נעקר. וראה אבות א יג, ד ה).
- כל העובר על דברי-סופרים (ראה ערכו) חייב מיתה (עירובין כא ב), היינו מיתה בידי שמים (רש"י קהלת י ח).
- אף בבן-נח (ראה ערכו) אמרו שחייב מיתה בידי שמים:
- עכו"ם שהכה את ישראל חייב מיתה (סנהדרין נח ב; רמב"ם מלכים י ו. וראה ערך בן נח).
- עכו"ם ששבת חייב מיתה (סנהדרין שם; רמב"ם שם ט).
- עכו"ם שעסק בתורה חייב מיתה (סנהדרין נט א; רמב"ם שם), וכתבו ראשונים שאינו נהרג עליהם בבית דין (רמב"ם שם), וחייב מיתה שאמרו היינו חיוב מיתה לשמים (כסף משנה שם).

הכפורים ה כה). וכן אם חיסר בה אחד מכל סממניה (יומא שם וכריתות ו א; רמב"ם שם וכלי המקדש ב ח).
כהן שיצא מן המקדש בשעת העבודה, חייב מיתה (רמב"ם ביאת מקדש ב ה. וראה ערך עבודה).

בשאר עבירות

- נביא (ראה ערכו) הכובש את נבואתו ולא אמרה (רש"י סנהדרין פט א), ומי שאינו חושש למה שאמר לו הנביא, ונביא שעבר על דברי עצמו, מיתתם בידי שמים (סנהדרין פט א; רמב"ם סנהדרין יט א).
- חייבי מיתות בית דין, בזמן הזה שבטלו דיני נפשות (ראה ערך דיני נפשות, וערך חיבי מיתות בית דין). אמרו: מיום שחרב בית המקדש, אף על פי שבטלו סנהדרין, דין ארבע מיתות לא בטלו (כתובות ל א), ובאה עליו פורענות בידי שמים הדומה למיתה שהוא מחוייב בה (רש"י סנהדרין שם ד"ה דין).
- האומר לשלוחו צא הרוג את הנפש (ראה קדושין מג א, דעת שמאי; וראה רמב"ם רוצח ב ב).
- ההורג גוי (ראה ערכו, כסף משנה רוצח ב יא, ראה ערך גוי)².
- ההורג טריפה (ראה רמב"ם רוצח ב ח, ושו"ת אחיעזר אבן העזר יט, וראה ערך טריפה).
- המגפף והמנשק לעבודה-זרה (ראה ערכו), לדעת ר' יהודה (תוספתא סנהדרין י א).
- אלו שראשונים הוכיחו מן התורה שחיובם במיתה בידי שמים:
- המענה אלמנה ויתום (שערי תשובה לרבנו יונה שער ג המדרגה השנית).
- הגוזל את העני, או הגוזל מתנות עניים (שערי תשובה שם אות כד ואות קי, ועיי"ש אות קיז וקית).
- המוציא שם רע על חברו (שערי תשובה שם).
- כל המשתף שם שמים ודבר אחר (תוס' סוטה ד ב ד"ה נעקר).
- ואלו שאמרו חכמים עליהם שחייבים מיתה וכוונתם בידי שמים:

חֵיבֵי מִיתוֹת בֵּית דִּין¹

העוברים עבירה שעונשה במזיד הוא מיתת בית דין.

- קטן וקטנה פטורים ממיתת בית דין (ראה משנה נדה מד ב, וראה רמב"ם אישות ב ג, ואיסורי ביאה א יג-יח), שאינם בני עונשים (רש"י נדה מד ב).
- שיכור, שלא הגיע לשכרותו של לוט, שעבר עבירה שיש בה מיתה, ממיתים אותו (עירובין סה א. וראה ערך שכור), אבל הגיע לשכרותו של לוט, אינו חייב על כל עבירה שיעשה, שאינו בן חיוב (רמב"ם נזירות א יב).
- אינו חייב מיתה על מעשה שעשה אלא אם כן הזהירו הכתוב מלעשות כן (ראה מכות יג ב).
- עבר העבירה בשוגג, אינו חייב מיתה (תוספתא שבועות ג ו, וראה

גזרם וחיונם

- ארבע מיתות נמסרו לבית דין: סקילה, שרפה, הרג - בסייף - וחנק (ראה ערכיהם, סנהדרין מט ב; רמב"ם סנהדרין יד א), והעוברים על איסור שעונשו במזיד אחת מארבע מיתות הללו נקראים חייבי מיתות בית דין (כתובות לו א).
- על שמונה עשר עבירות חייבים סקילה, על עשר עבירות חייבים שריפה, על שתיים חייבים הרג, ועל שש חייבים חנק, נמצאו כל הרוגי בית דין ששה ושלשים (רמב"ם סנהדרין טו י-ג. וראה להלן: המיתות, פירוטם).
- אחד האיש ואחד האשה דנים אותם בארבע מיתות בית דין (רמב"ם סנהדרין יד ח).

¹ **חיבי מיתות בית דין**. 1. יד, טורים תרג - תרכו. ראה ערכים: ארבע מיתות בית דין; הרג; חנק; מיתת בית דין; סקילה; שריפה.

ראה גם ערך דיני שמים וערך מיתה בידי שמים. 2. ראה שם גם בענין רודף שאפשר להצילו באחד מאביריו, שההורגו חייב בדיני שמים.

אלו הם הנשרפים:

בת-כהן (ראה ערכו) שזינתה, והבא על חמותו, ועל אם חמותו, ועל אם חמיו (ראה ערך אשה ובתה), והבא על בת אשתו, ועל בת בנה, ועל בת בתה (ראה ערך הנ"ל), והבא על בתו, ועל בת בתו, ועל בת בנו (ראה ערך בת. משנה סנהדרין עה א; רמב"ם איסורי ביאה א הו, וסנהדרין טו יא).

הרי אלו עשרה (רמב"ם סנהדרין שם).

אלו הם הנהרגים:

רוצח (ראה ערכו), ואנשי עיר-הנדחת (ראה ערכו. משנה סנהדרין עו ב; רמב"ם סנהדרין יד א, טו יב).²

אלו הם הנחנקים:

המכה-אביו-ואמו (ראה ערכו), והגונב-נפש (ראה ערכו) מִישראל, וזקן-ממרא (ראה ערכו) על פי בית דין, ונביא-שקר (ראה ערכו), והמתנבא בשם עבודה זרה, והבא על אשת-איש (ראה ערכו. משנה סנהדרין פד ב; רמב"ם סנהדרין טו יג).

הרי אלו ששה (רמב"ם שם).

שלא במיתותו

כל חיבי מיתות בית דין, אם עמד על נפשו ולא יכלו בית דין לאסרו ולהמיתו במיתה שהוא חייב בה, הורגים אותו ככל מיתה שיכולים להמיתו בה, מאחר שנגמר דינו (בבא מציעא לא ב; רמב"ם סנהדרין יד ח).³

מי שנתחייב שתי מיתות - נדון בחמורה (משנה סנהדרין פא א; רמב"ם סנהדרין יד ד).⁴

חיבי מיתות שנתערבו

כל חיבי מיתות שנתערבו זה בזה ידונו בקלה (משנה סנהדרין עט ב; רמב"ם סנהדרין יד ו).

הנסקלים שנתערבו בנשרפים, נחלקו תנאים: ר' שמעון אומר ידונו בסקילה, שהשריפה חמורה, וחכמים אומרים ידונו בשריפה, שהסקילה חמורה (משנה סנהדרין עט ב. וראה ערך ארבע מיתות בית דין), הלכה כחכמים (ראה רמב"ם סנהדרין יד ד).

הנהרגים שנתערבו בנחנקים, ר' שמעון אומר ידונו בסייף - שהרג בסייף קל מחנק (רש"י סנהדרין עט ב) - וחכמים אומרים ידונו בחנק (סנהדרין עט ב), שהחנק קל מהרג (רש"י שם, וראה סנהדרין נ א). הלכה כחכמים (ראה רמב"ם סנהדרין יד ד).

חִיבֵי מִלְקִיּוֹת¹

העוברים עבירה שעונשה במזיד הוא מלקות

אַרְבָּעִים זָכָנִי (דברים כה א - ג, ספרי תצא רפ. וראה מכות יג ב).

גדרם • כשם שהאיש לוקה, כך האשה לוקה (ראה מכות כב ב, ורמב"ם איסורי ביאה א ח, יג).

• קטן וקטנה אינם לוקים (ראה קדושין סג ב, ורמב"ם אישות ב כג, וראה ערך קטן).

נוספות. 4. על מחלוקת התנאים בסדר המיתות החמורות זו מזו, ראה ערך ארבע מיתות בית דין. **חיבי מלקיות**. 1. יד, טורים תרכו - תשיד. וראה ערכים: לאו הניתק לעשה; לאו שאין בו מעשה; לאו שבכללות; מלקות.

סנהדרין ח ב, וכתובות לד ב). ואינו חייב אלא כשהתרו בו (סנהדרין פ ב; רמב"ם יסודי התורה ה ד, וראה ערך התראה).

עבר העבירה באונס (ראה ערכו) פטור ממיתה (נדריס כז א; רמב"ם יסודי התורה ה ד. וראה ערך אונס (א)).

העובר עבירה שחייב עליה מיתה, אין העדים ממיתים אותו, ולא הוראים אותו, עד שיביאוהו לבית דין וידינוהו למיתה (רמב"ם רוצח אה).

חיבי מיתות בית דין שעשו תשובה, אין בית דין של מטה מוחלים להם (מכות יג ב).

כל חיבי מיתות שבתורה אין ממיתים אותם אלא על פי שני עדים (סנהדרין ח ב, ושם פ ב; רמב"ם יסודי התורה ה ד, ושם עדות ה א).

אין ממיתים על פי הודאת פיו (רש"י בבא קמא מג א, ומכות ה א; רמב"ם שם יח ו).

מצות המתתם

הריגת חיבי מיתות בית דין היא מצות עשה (יבמות ז א; רמב"ם סנהדרין יד ב). מחוייב מיתות בית דין, שלא המיתו אותו בית דין, ביטלו מצות עשה (רמב"ם שם יד א).

אסור לבית דין ליקח כופר לפטור את הרוצח (כתובות לו ב; רמב"ם רוצח א ד).

מצוה על הפוגע בחיבי מיתות בית דין להביאם לדין כדי לבער רשעים מישראל (רש"י חולין קלט א ד"ה ובערת), ומצוה על העדים שראו באחד שהרג את הנפש להעיד עליו בבית דין (רא"ש מכות א יא).

המיתות

אלו הם הנסקלים:

הבא על האם (ראה ערכו), ועל אשת אב (ראה ערכו), ועל הכלה (ראה ערכו), ועל נערה-המאורסה (ראה ערכו), ועל הזכור (ראה ערך משכב זכור), והשוכב עם בהמה (ראה ערך רובע ונרבע), והאשה המביאה את הבהמה עליה (ראה ערך הנ"ל), והמגדף (ראה ערכו), והעובד עבודה-זרה (ראה ערכו), והנותן מזורעו למולך (ראה ערכו), ובעל אוב (ראה ערכו), ובעל ידעוני (ראה ערכו), והמסית (ראה ערך מסית ומדיח), והמדיח (ראה ערך הנ"ל), והמכשף (ראה ערכו), והמחלל את השבת (ראה ערכו), והמקלל אביו או אמו (ראה ערך מקלל), ובן-סורר-ומורה (ראה ערכו. משנה סנהדרין נג א; רמב"ם סנהדרין טו ו).

הרי אלו שמונה עשר (רמב"ם שם).

גדרם וחיובם

העוברים על אחת ממצוות לא תעשה האמורות בתורה, חייבים מלקות (ראה מכות יג א ורמב"ם סנהדרין יח א, יט ד), והם הנקראים חיבי מלקיות (ראה כתובות לה א, ובבא קמא פו ב, וסנהדרין לג ב). למדים חיוב מלקות מהכתוב: **וְהִרְשִׁיעוּ אֶת הָרָשָׁע וְהָיָה אִם בֶּן הַכּוֹת הָרָשָׁע וְהָפִילוּ הַשֹּׁפֵט וְהָקִהוּ לְפָנָיו כְּדִי וְשַׁעְתּוֹ בְּמִסְפָּר**

2. על בן נח שמיתתו לעולם בסייף, ושיש סוברים שמיתתו בחנק, ראה ערך בן נח. על מורד במלכות, ראה ערך מורד במלכות. על שאר המומתים בידי המלך ראה ערך מלך. 3. ראה באנציקלופדיה התלמודית ערך זה, שהובאו דעות

(ראה ערך מנחש) - אם עשה מעשה מפני הניחוש לוקה (סנהדרין סו א; רמב"ם עבודה זרה יא ד).
 • המעונן, והוא העושה מעשה מפני האיצטגנינות, וכן האוחז את העינים (ראה ערכים: אחיזת עינים, אצטגנינות, מעונן) לוקה (רמב"ם שם ט); ויש מהראשונים סוברים שהאוחז עינים אינו לוקה, לפי שאין בו מעשה (סמ"ג לאוין נג; טור יו"ד קעט).

במקדש וקדשי

• הנוטע אילן במקדש, לוקה (רמב"ם ע"ז ו ט, ראה ערך עזרה).
 • הנותן אבן אחת מן ההיכל, או מן האולם, או מן המזבח, לוקה (רמב"ם בית הבחירה ב יז, וראה ערך אבני היכל ועזרות: נתיצת), ובכלל זה השורף עצי הקדש (פסחים מח א. רמב"ם יסודי התורה ו ז).
 • המוחק שם מן השמות הקדושים (שבת קכ ב; רמב"ם שם א. וראה ערך מחיקת השם) לוקה.
 • המקרע בגדי-כהונה (ראה ערכו), לוקה (יומא עב א; רמב"ם כלי המקדש ט ג, ראה ערך בגדי כהונה).
 • המסיר בדי הארון (ראה ערכו) לוקה (יומא שם ומכות כב א; רמב"ם כלי המקדש ב יג, וראה ערך ארון).
 • המזיח חושן מעל האפוד, לוקה (יומא ומכות שם; רמב"ם כלי המקדש ט י, ראה ערך חושן).
 • המכבה אש מעל המזבח, לוקה (יומא מו ב, וזבחים צא ב; רמב"ם תמידים ומוספים ב ו. וראה ערך אש תמיד, וערך מערכות).
 • הבונה אבן שנגע בו ברזל, במזבח או בכבש, לוקה (רמב"ם בית הבחירה א טו, וראה ערך מזבח).
 • העולה במעלות על המזבח - שפוסע עליו בפסיעה גסה עד שנגלית ערותו - לוקה (רמב"ם בית הבחירה א יז, ראה ערך מזבח).
 • המקטיר קטורת זרה על מזבח הזהב, או המקריב עליו קרבן, או המנסך עליו נסכים, לוקה (רמב"ם כלי המקדש ב יא. וראה ערך הקטרה וערך נסוך).
 • הסך בשמן המשחה, לוקה (משנה מכות יג א; רמב"ם סנהדרין יט א אות כ. ראה ערך שמן המשחה).
 • המפטם שמן, כדוגמת שמן המשחה, לוקה (משנה שם; רמב"ם שם אות יט ראה ערך הנ"ל).
 • המפטם קטורת להריח בה, בדוגמת הקטורת הנעשית במקדש, לוקה (משנה שם; רמב"ם שם אות כא, ראה ערך קטרת).
 • טמא שנכנס למקדש, לוקה (משנה מכות יג א; רמב"ם סנהדרין יט א אות טז, ראה ערך טמאת מקדש וקדשיו).
 • המכניס בגדים טמאים למקדש, לוקה (רמב"ם ביאת מקדש ג טז, ראה ערך הנ"ל).
 • זב וזבה נדה ויולדת שנכנסו להר-הבית (ראה ערכו) לוקים (פסחים סז א; רמב"ם ביאת מקדש ג ח, ראה ערך הנ"ל).
 • מצורע שנכנס לירושלים, נחלקו בו תנאים ואמוראים אם לוקה (פסחים סז א). הלכה שלוקה (רמב"ם ביאת מקדש ג ח, ראה ערך הנ"ל).
 • כהן שנכנס לקדש הקדשים, שלא בשעת עבודה, לוקה (רמב"ם

• שכור שלא הגיע לשכרותו של לוט, שעבר עבירה שיש בה מלקות, מלקים אותו (עירובין סה א), אבל הגיע לשכרותו של לוט אינו חייב (רמב"ם נזירות א יב, וראה ערך שכור).
 • בסומא (ראה ערכו) נחלקו תנאים (בבא קמא פו א, ב, ותוס' ד"ה חייבי). הלכה שחייב (ים של שלמה ב"ק ח כ).
 • חייבם אינו חייב מלקות אלא כשעבר העבירה במזיד והתרו בו (ראה רמב"ם איסורי ביאה א ג, ה וסנהדרין טז ד. וראה ערך התראה); ועל פי שני עדים (רמב"ם איסורי ביאה א וסנהדרין טז ד), אבל על פי עד אחד אין מלקים (ירושלמי סוטה ו ב; רמב"ם סנהדרין טז ו).
 • חייבי מלקיות שעבר עליהם יום-הכפורים (ראה ערכו) - חייבים (כריתות כו א).
 • מהראשונים יש שמנו מניין כל הלוקים להלכה מאתים ושבעה, ונתנו להם גימטריא: ילקו זדים (רמב"ם סנהדרין יט ד).
 • בפרקים הבאים נמנו רוב הלאוים שחייבים עליהם מלקות.

בעבודה זרה

• העושה צלם לעבודה-זרה (ראה ערכו) לוקה (ירושלמי עבודה זרה ד ד; רמב"ם עבודה זרה ג ט).
 • הנפנה להתעסק בענייני אלילים, איך עבודתם, ומה מעשיהם ומשפטיהם (ראה ערך עבודה זרה) לוקה (עירובין יז ב; רמב"ם עבודה זרה ג א).
 • המקים מצבה (ראה ערכו), אפילו לשמים, לוקה (רמב"ם עבודה זרה ו ו).
 • המשתחוה לשמים על אבן רצפה העשויה להשתחואה (ראה ערך אבן - משכית), לוקה (רמב"ם עבודה זרה ו ו).
 • הנודר בשם עבודה זרה והנשבע בשמה, לוקה (סנהדרין סג א; רמב"ם עבודה זרה ה יא); ויש סוברים שאין לוקים על לאו זה (ראב"ד בהשגות שם יא).
 • הנהנה מעבודה זרה, לוקה שתיים (רמב"ם עבודה זרה ז ב). וכן הנהנה מנוי-עבודה-זרה (ראה ערכו), לוקה (רמב"ם עבודה זרה ח ז).
 • הנהנה מדבר שהקריבוהו לפני עבודה זרה (ראה ערך תקרובת עבודה זרה), וממשמשי עבודה זרה (ראה ערך משמשי עבודה זרה), לוקה (רמב"ם עבודה זרה ז ב, ראה רמב"ם מאכלות אסורות יא א, ב).
 • הבונה עיר הנדחת (ראה ערכו) לוקה (משנה סנהדרין קיא ב; רמב"ם עבודה זרה ד ח).
 • הנהנה מעיר הנדחת לוקה (רמב"ם עבודה זרה ד ז).
 • העושה כחוקות הגויים, לוקה (רמב"ם עבודה זרה יג א; טור יו"ד קעח); ויש סוברים שאינו לוקה (ראה בית יוסף יו"ד קעח בשם הרמב"ם).
 • המגיד עתידות על פי קסמים (ראה ערך קוסם), והאומר לחשים על דעת לחבר בכך חיות (ראה ערך חובר חבר) - אם עשה מעשה, לוקה (רמב"ם עבודה זרה יא ז, טור יו"ד קעט בשם הרמב"ם).
 • השואל אוב (ראה ערכו) או ידעוני (ראה ערכו) לוקה (משנה סנהדרין סה א; רמב"ם עבודה זרה יא יד).
 • השואל עתידות מן המתים (ראה ערך דורש אל המתים) לוקה (רמב"ם עבודה זרה יא יג).
 • האומר הואיל ונפלה פיתי מפי, איני הולך למקום פלוני, וכיוצא

2. ויש מהראשונים שנסתפק בכל אלו אם הם לוקים, מפני שניתן לאו זה

- המקריב קרבן על גבי המזבח בלא מלח, לוקה (רמב"ם איסורי מזבח ה' יב, וסנהדרין יט ד אות מה. ראה ערך מליחה (ב)).
- המחמץ שיירי מנחה, לוקה (משנה מנחות נה א; רמב"ם מעשה הקרבנות יב יד. וראה ערך מחמץ).
- הנותן שמן על מנחת-חוטא (ראה ערכו), לוקה (רמב"ם מעשה הקרבנות ב ז, וראה ערך מנחת חוטא), וכן אם נתן עליה לבונה לוקה (רמב"ם שם ח). וכן במנחת-סוטה (רמב"ם סוטה ג ג ראה ערך מנחת סוטה).
- המולק חטאת-העוף (ראה ערכו), והבדיל את הראש מן הגוף, לוקה (רמב"ם מעשה הקרבנות ז ו. וראה ערך חטאת העוף).
- המטיל מום בקדשים, לוקה (בכורות לג ב; רמב"ם איסורי מזבח א ז, וראה ערך מטיל מום). בזמן הזה, שאינו ראוי להקרבה (ראה ע"ז יג ב), אינו לוקה (רמב"ם שם).
- העובר בקדשי מזבח וכן הגוזז אותם, לוקה (בכורות מא ב; רמב"ם מעילה א ז; טוש"ע יו"ד שח א בבכור, וראה ערך גזה ועבודה).
- הממיר בהמת קדשי מזבח בבהמת חולין, לוקה (תמורה ב א; רמב"ם תמורה א א, וראה ערך תמורה); ויש סוברים שלוקה שנים (תוס' תמורה שם ד"ה וסופג ת"י א).
- המקריב קרבן (ראה ערך העלאת חוץ) חוץ לעזרה, לוקה (זבחים קו א ומשנה מכות יג א; רמב"ם מעשה הקרבנות יח ב, וסנהדרין יט א אות יח). וכן השוחט קדשים חוץ לעזרה, לוקה (משנה מכות שם; רמב"ם שם אות יז).
- המקריב קרבן פסח בבמת יחיד, אף בשעת היתר הבמות (ראה ערך במה), לוקה (זבחים קיד ב; רמב"ם קרבן פסח א ג). ויש סוברים שאף בזמן הזה, אם הקדיש שה לפסחו ושחטו בבמת יחיד, חייב מלקות (ספר החינוך תפא), מלבד חיוב מלקות וכתרת משום שחוטא חוץ (מנחת חנוך שם).
- השוחט את הפסח על החמץ, שהיה חמץ ברשותו בזמן השחיטה (ראה ערך קרבן פסח), לוקה (פסחים סג א; רמב"ם קרבן פסח א ח).
- השובר עצם של קרבן פסח, לוקה (פסחים פד א; רמב"ם קרבן פסח י א, וראה ערך קרבן פסח).
- המוציא מבשר הפסח החוצה, לוקה (פסחים שם ב; רמב"ם קרבן פסח ט א, וראה ערך הנ"ל).
- המוכר מעשר-בהמה (ראה ערכו), לוקה (זבחים ט א ותמורה ה ב; רמב"ם בכורות ו ה, וראה ערך מעשר בהמה).
- וכן הפודה מעשר בהמה עובר בלאו זה (ראה בכורות לב ב, ותמורה ה ב. וראה ערך הנ"ל).
- הנהנה מן ההקדש, לוקה (משנה מכות יג א; רמב"ם מעילה א ג. ראה ערך מעילה).
- הטמא שאכל בשר קודש, לוקה (מכות יג א וזבחים לד א; רמב"ם סנהדרין יט א טו, וראה פסולי המוקדשין יח, יג, יד, טז. וראה ערך טמאת מקדש וקדשיו).
- טמא שנגע בקודש, נחלקו אמוראים אם לוקה (זבחים לג ב). להלכה אינו לוקה (רמב"ם פסולי המוקדשין יח יב, וראה ערך טמא).
- טהור שאכל בשר קודש שנטמא, לוקה (זבחים לד א ומכות יג א; רמב"ם פסולי המוקדשין יח יב. וראה ערך טמאת מקדש וקדשיו).

- סנהדרין יט ב אות ח, וראה ערך ביאת מקדש). וכן אם נכנס להיכל, שלא בשעת עבודה, עובר על לאו זה, ולוקה (מנחות כז ב; רמב"ם ביאת מקדש ב ד).
- כהן בעל מום שעבד במקדש, לוקה (רמב"ם ביאת מקדש ו א, ראה ערך בעל מום).
- הטמא שעבד במקדש, לוקה (רמב"ם ביאת מקדש ד א. וראה ערך טמא).
- טבול-יום (ראה ערכו), שטבל מטומאתו ועדיין לא העריב שמשו, שעבד במקדש, לוקה (רמב"ם ביאת מקדש ד ד).
- זר שעבד במקדש, לוקה (זבחים טז א; רמב"ם ביאת מקדש ט א. וראה ערך זר).
- מחוסר בגדים - כהן הדיוט בפחות מארבעה בגדים, וכהן גדול בפחות משמונה בגדים (ראה ערך בגדי כהונה) - שעבד, הרי הוא כזר (ראה סנהדרין פג ב), ולוקה (רמב"ם סנהדרין יט באות יב).
- ערל שעבד במקדש, נחלקו בו ראשונים: יש סוברים שלוקה כזר שעבד (רמב"ם ביאת מקדש ו ח); ויש סוברים שאין הערל לוקה (רש"י סנהדרין פד א, ראה ערך ערל).
- שתוי יין שעבד במקדש, לוקה (רמב"ם ביאת מקדש א א, ב, וראה ערך שתוי יין).
- כהן גדול שגידל שערו, וכן אם פרס בגדיו, שקרעם על מתו, אפילו לא נכנס כך למקדש, לוקה (רמב"ם כלי המקדש ה י, וראה ערך פרועי ראש).
- כהן שפרע ראשו ועבד עבודה במקדש, בין כהן גדול ובין כהן הדיוט, לוקה (רמב"ם סנהדרין יט ב אות יז, ראה ערך פרועי ראש), וכן כהן שעבד כשהוא קרוע בגדים, לוקה (רמב"ם סנהדרין שם אות יח, וראה ערך קרועי בגדים). ויש חולקים (רמב"ן לספר המצוות לא תעשה קסג).
- כהן גדול שיצא מן המקדש בשעת עבודה, לוקה (רמב"ם סנהדרין יט ב אות ט, ראה ערך כהן גדול); ויש סוברים שלוקה שנים (רמב"ן בספר המצוות שורש ה).
- לוי שעבד בעבודה מהעבודות המיוחדות לכהנים, לוקה (רמב"ם כלי המקדש ג ט, וסנהדרין יט ב אות י. וראה ערך לוי). וכן כהן שעבד עבודת לוי (רמב"ם כלי המקדש ג י. וראה ערך כהן).
- המקדיש בהמה בעלת מום למזבח והקריבה, עובר בחמשה לאוים ולוקה עליהם (תוספתא תמורה א ו, ומכות ד ג. וראה תמורה ו ב, ורמב"ם איסורי מזבח א ח).
- המקריב אחד מהפסולים לגבי מזבח, ולוקה (חולין פ ב).
- השוחט קרבן שהוא מחסר-זמן (ראה ערכו), נחלקו אמוראים אם לוקה (חולין פ ב).
- המקריב אתנן זונה או מחיר כלב על המזבח, לוקה (רמב"ם איסורי מזבח ג ז. וראה ערכים: אסורי מזבח; אתנן זונה; מחיר כלב).
- המקטיר שאור או דבש על המזבח, לוקה (מנחות נח ב; רמב"ם איסורי מזבח ה א, וראה ערך דבש וערך שאור ודבש).
- המעלה איברי בהמה טמאה על גבי מזבח - יש סוברים שלוקה (רמב"ם איסורי מזבח ו ו); ויש סוברים שאינו לוקה (רש"י זבחים לד א ד"ה דכו"ע; ראב"ד בהשגות שם).

- האוכל מקרבן פסול, בין שנפסל במחשבה, בין שנפסל במעשה, ובין שאירע בו דבר שפסלו, לוקה (רמב"ם פסולי המוקדשים יח ג).
- וכן קדשים שהטיל בהם מום, האוכל מהם כזית לוקה (רמב"ם פסולי המוקדשים יח ה).
- האוכל בשר קודש שניתותר אחר זמן אכילתו (ראה ערך נותר), לוקה (משנה מכות יג א; רמב"ם פסולי המוקדשין יח, על פי מעילה יז ב).
- וכן האוכל פיגול, היינו בשר קרבן שנשחט במחשבה לאכלו חוץ לזמנו (ראה ערך פיגול), לוקה (מכות שם; רמב"ם שם).
- האוכל בשר קדשים שיצא חוץ למקומו, לוקה (מכות יח א; רמב"ם מעשה הקרבנות יא ו. וראה ערך יוצא).
- האוכל קדשי-קדשים (ראה ערכו) חוץ לחומת העזרה, לוקה (מכות י א; רמב"ם מעשה הקרבנות יא ה. ראה ערך אכילת קדשים וערך יוצא).
- האוכל בשר הקדשים קודם זריקת דמם, לוקה (רמב"ם מעשה הקרבנות יא ד); ויש סוברים שאינו לוקה אלא בשלמים ותודה, אבל לא בבכור ובשאר קדשים (תוספות מכות יח א ד"ה איסורא תי א); ויש מהראשונים סובר שאף בתודה ושלמים אינו עובר בלאו (יראים השלם פב, וראה ערך אכילת קדשים).
- האוכל בשר עולה, אפילו לאחר זריקת דמו, לוקה (מכות יז א; רמב"ם מעשה הקרבנות א א. וראה ערך מעילה וערך עולה).
- וכן האוכל כזית מכל האמורים (ראה ערכו), בין לפני זריקה ובין לאחר זריקה, לוקה (מנחות עד ב; רמב"ם מעשה הקרבנות יא ג. וראה ערך אמורים).
- זר (ראה ערכו) שאכל בכור בהמה טהורה, בין לפני זריקה ובין לאחר זריקה, לוקה (תוספתא מכות ג ג; מכות יז א; רמב"ם בכורות א טז).
- זר שאכל קדשי קדשים לאחר זריקה, לוקה (מכות יח א; רמב"ם מעשה הקרבנות יא ח. וראה ערך זר: באכילת קדשים).
- בת כהן שנישאה לזר ונתאלמנה או נתגרשה ממנו, שאינה חוזרת לבית אביה לאכילת חזה-ושוק (ראה ערכו) של שלמים (יבמות סח ב; רמב"ם תרומות ו ז, וראה ערך בת כהן), אם אכלה, לוקה (רמב"ם סנהדרין יט ד אות נח).
- האוכל מבשר חטאות הנשרפות, לוקה (רמב"ם מעשה הקרבנות יא ג, וראה ערך פרים ושעירים הנשרפים). וכן האוכל כל דבר שטעון שריפה לוקה (רמב"ם סנהדרין יט ד אות עט).
- ערל (ראה ערכו) שאכל בשר הפסח, לוקה (פסחים צו א; רמב"ם קרבן פסח ט ח. וראה ערך אכילת פסחים), וכן אם אכל בשר קודש, לוקה (רמב"ם סנהדרין יט ד אות עט. וראה ערך אכילת קדשים).

במצוות שבארץ

- הזורע (ראה ערכו) והזומר (ראה ערכו) בארץ ישראל בשביעית (ראה ערכו), עובר בלא תעשה, ולוקה (רמב"ם שמיטה ויובל א א-ב, על פי מועד קטן ג א).
- הקוצר ספיחי שביעית כדרך שהוא קוצר כל שנה, לוקה (רמב"ם שמיטה ויובל ד א, וראה ערך קוצר וערך שביעית), וכן האוסף פירות שיוציא האילן בשביעית כדרך שאוסף בכל שנה, לוקה (רמב"ם שמיטה שם כב. וראה ערך הנ"ל).

במאכלות אסורות

- האוכל מבשר בהמה טמאה (ראה ערכו), או עוף טמא (ראה ערכו), לוקה (תוספתא מכות ה ו; גיטין פד א; רמב"ם מאכלות אסורות ב א).
- האוכל דג טמא, לוקה (רמב"ם מאכלות אסורות ב ד. וראה ערך דגים).

3. ראה יראים השלם סי' פב, ותועפות ראם שם, שיש חולקים.

- **בנזיר שאכל היוצא מן הגפן נאמרו לאוים הרבה:**
- **שתי יין או חומץ יין, לוקה** (רמב"ם נזירות ה ב. וראה ערך נזירות).
- **אכל ענבים לחים או יבשים, לוקה** (נזיר לח ב; וראה רמב"ם שם ב, ח).
- **פירטה תורה לחים ויבשים לחייב על זה בפני עצמו, ועל זה בפני עצמו** (נזיר שם ותוס' ד"ה ועל זה), **והם שני לאוים** (ראה רמב"ם נזירות ח).
- **אכל חרצני ענבים, לוקה** (ראה רמב"ם נזירות ב).
- **הנזיר לוקה על כל היוצא מגפן היין** (נזיר לד ב, לח ב; רמב"ם נזירות ב, ח). **ולכן אם אכל כולם, לוקה חמש** (נזיר לח ב; רמב"ם נזירות ה ח).
- **נזיר שגילח שער, לוקה** (נזיר מב א; רמב"ם נזירות א ב, ה יא).
- **נזיר שנשטמא למת, לוקה** (משנה נזיר מב א; רמב"ם נזירות א ב, ה טו).
- **אם נכנס לאוהל המת לוקה שתיים** (נזיר מב ב ותוס' שם ד"ה כאן; רמב"ם נזירות ה יח. ראה ערך נזירות).

באישות

- **בעריות מצינו ששה חייבי מלקיות: אחות; אחות האב; אחות האם; אחות אשה; אשת אח; אשת אחי האב** (ראה ערכיהם. מכות יג א, רמב"ם איסורי ביאה ב ב וסנהדרין יט א).
- **הבא על הנדה, לוקה** (משנה מכות יג א; רמב"ם סנהדרין יט א אות ז. ראה ערך נדה).
- **הקרב אל העריות בקירוב בשר בלא ביאה, לוקה** (רמב"ם איסורי ביאה כא א; טושי"ע אבן העזר כ א. ראה ערך גילוי עריות: קריבה לעריות)⁵.
- **הבא על אשה הזקוקה ליבם, לוקה** (רמב"ם יבוס ב יח. וראה ערך יבמה לשוק).
- **המחזיר גרושתו משנשאת לאחר, לוקה** (קדושין עח א; רמב"ם קדושין יא יב. וראה ערך מחזיר גרושתו).
- **הבא על אשתו שזינתה, לוקה** (רמב"ם גירושין יא יד, ראה ערך סוטה).
- **אשת כהן שנאנסה, בעלה לוקה עליה משום טומאה** (יבמות נו ב; רמב"ם איסורי ביאה יח ז, ראה ערך סוטה).
- **ממזר שבא על בת ישראל, או ישראל שבא על הממזרת, לוקים** (מכות יג א; רמב"ם איסורי ביאה טו ב, ראה ערך ממזר).
- **גר עמוני או מואבי שבא על בת ישראל, לוקה** (רמב"ם סנהדרין יט ד אות קסד, קסה. ראה ערך עמוני ומואבי).
- **פצוע דכא, או כרות שפכה, שבא על בת ישראל, לוקה** (משנה יבמות עו א; רמב"ם איסורי ביאה טז א)⁶.
- **כהן שנשא אשה זונה** (ראה ערכו), **חללה** (ראה ערכו), **או גרושה** (ראה ערכו) **לוקה** (רמב"ם איסורי ביאה יז ב).
- **כהן גדול שנשא אלמנה, לוקה** (משנה מכות יג א; רמב"ם איסורי ביאה יז ד. וראה ערך אלמנה לכהן גדול).
- **בכל חייבי מלקיות אלה, בין הנוהגים בכל ישראל ובין המיוחדים לכהנים, כשם שהבועל לוקה כך הנבעלת לוקה** (כריתות י ב; רמב"ם איסורי ביאה א ח, וראה ערך אשה).
- **המאנס שנשא אנוסתו** (ראה ערך אונס (ב)) **וגירשה, לוקה** (מכות טו א; רמב"ם נערה בתולה א ז).

- **האוכל אחד ממיני השרצים האמורים בתורה, לוקה** (מכות טז ב; רמב"ם מאכלות אסורות ב ו-יד, וראה ערך שרצים).
- **האוכל נבלה** (ראה ערכו), **לוקה** (פסחים כא ב ומכות יג א; רמב"ם מאכלות אסורות ד א. וראה ערך נבלה).
- **האוכל אבר-מן-החי** (ראה ערכו) **לוקה** (תוספתא מכות ג ו; רמב"ם מאכלות אסורות ה ג, וראה ערך אבר מן החי).
- **האוכל טרפה** (ראה ערכו), **לוקה** (שמנה מכות יג א; רמב"ם מאכלות אסורות ד ו).
- **האוכל גיד-הנשה** (ראה ערכו), **לוקה** (משנה חולין צו א, ותוספתא מכות ג ד; רמב"ם מאכלות אסורות ח ד).
- **האוכל דם** (ראה ערכו), **לוקה** (משנה מכות יג א; רמב"ם סנהדרין יט א אות ט).
- **האוכל חלב, לוקה** (משנה מכות יג א; רמב"ם מאכלות אסורות ז ז. וראה ערך חלב).
- **המבשל בשר בחלב לוקה** (פסחים מז ב; רמב"ם מאכלות אסורות ט א).
- **האוכל בשר שנתבשל בחלב לוקה** (פסחים שם; רמב"ם שם).
- **האוכל שור-הנסקל** (ראה ערכו) **לוקה** (ירושלמי ערלה ג א; רמב"ם מאכלות אסורות ד כב).
- **בן-סורר-ומורה** (ראה ערכו), **לוקה** (משנה סנהדרין עא א; רמב"ם ממרים ז ז).
- **כל איסורי אכילה שבתורה אין לוקים עליהם אלא אם אכל מהם שיעור כזית** (רמב"ם מאכלות אסורות יד א, ע"פ יומא פ א)⁴. **ר' שמעון אומר: כל שהוא למכות, ולא אמרו כזית אלא לענין קרבן** (מכות יז א).

בשבת ומועדים

- **העושה מלאכה ביום-טוב** (ראה ערכו) **לוקה** (פסחים מז ב; רמב"ם יום טוב א ב).
- **העושה מלאכה והאוכל ושותה ביום-הכפורים** (ראה ערכו), **לוקה** (משנה מכות יג א; רמב"ם סנהדרין יט א אות יא, יב).
- **האוכל חמץ** (ראה ערכו) **בפסח, לוקה** (משנה מכות יג א; רמב"ם סנהדרין שם אות י).
- **הקונה חמץ בפסח, או שחימצו בידים, לוקה** (רמב"ם חמץ א ג).

על ידי דיבור

- **המוציא-שם-רע** (ראה ערכו) **על בת ישראל, שהביא עדים שאשתו זינתה ונמצאו זוממים** (ראה ערך מוציא שם רע), **לוקה** (כתובות מה ב, מו א; רמב"ם נערה בתולה ג א).
- **המקלל חברו בשם, לוקה** (תוספתא מכות ד ה; תמורה ג א; רמב"ם סנהדרין כו ה; טושי"ע חושן משפט כז א. וראה ערך מקלל).
- **הנשבע שבועת שקר, כגון שנשבע שלא אכלתי, והוא אכל, או שנשבע שלא יאכל, ואכל, לוקה** (שבועות כא א; רמב"ם שבועות א ג).
- **האוסר דבר על עצמו בנדר** (ראה ערך נדרים על לשון הנדר), **לוקה** (נדרים ז א, נד א; רמב"ם נדרים א ה. וראה ערך בל יחל).

6. בכל חייבי מלקיות האלה אם לוקה על הביאה אף כשהיא דרך זנות, בלא קדושין, ראה ערך חיבי לאוין וראה גם בכל אחד בערכו.

4. ראה ערך יום הכיפורים, ששיעור האכילה ביום הכיפורים הוא בככותבת.
5. ויש סוברים שאינו לוקה (רמב"ן בהשגות ספר המצוות לא תעשה שכג).

בגוף האדם

- העושה מלאכה בשור וחמור כאחד, לוקה (כלאים ח ג; בבא קמא נד ב; רמב"ם כלאים ט ז, ראה ערך כלאי בהמה).
- המונע את הבהמה מלאכול בשעת מלאכתה, לוקה (בבא מציעא סח ב, שם צ ב; רמב"ם שכירות יג ב. וראה ערך חסימה).
- הרואה קן ציפור, ולקח האם על בנים, ואם שחטה - הרי זה לוקה (חולין קמא א, ומכות טז א; רמב"ם שחיטה יג א. וראה ערך שלוח הקן).
- לוי או כהן שנטל חלק בביזה, כשכבשו את הארץ, לוקה (רמב"ם שמיטה יג י); ויש סוברים שאינו לוקה (ספר החינוך תקח).
- הקוצץ אילני מאכל דרך השחתה, לוקה (מכות כב א; רמב"ם מלכים ו ח, וראה ערך בל תשחית)⁷.
- הזורע או העובד בנחל שנתערפה בו עגלה ערופה, לוקה (סוטה מו ב, ומכות כב א; רמב"ם רוצח י ט. וראה ערך עגלה ערופה וערך נחל איתן).
- המרכיב אילנות מין בשאינו מינו, לוקה (קדושין לט א; רמב"ם סנהדרין יט ד אות קכב. וראה ערך כלאי אילנות וערך כלאי זרעים).
- המוסיף על מצוות התורה, לוקה (זבחים פ א, ועירובין צו א; רמב"ם תפילה יב יד); ויש שכתבו בדעת ראשונים שאינו לוקה (מנחת חנוך תנד).
- המחלל שם שמים - שעובר עבירה בלא הנאה ותאוה, אלא כונתו למרוד ולפרוק עול שמים - עובר בלא תעשה, ולוקה (רמב"ם יסודי התורה ה י. ראה ערך חלול השם).

ריבוי מלקיות

- עבר עבירות רבות במעשה אחד, לוקה על כל אחת ואחת (משנה מכות כא ב).
- עבר עבירה אחת שיש בה כמה לאוין, יש מהראשונים סוברים שלוקה על כל לאו ולא (רמב"ם בספר המצות שורש ט; רש"י עירובין כח א, ומכות טז ב), וכן אמרו: אכל נמלה לוקה חמש (פסחים כד א); ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שאין לוקים שתי מלקיות על עבירה אחת (רמב"ם בספר המצוות שורש ט ולא תעשה קעט), ואם אכל כזית משרץ הארץ אינו לוקה אלא אחת (רמב"ם מאכלות אסורות ב ו).
- נזיר שהיה שותה יין כל היום כולו, בהתראה אחת, אינו חייב אלא אחת (משנה נזיר מב א, ומכות כא א; רמב"ם נזירות ה י. וראה ערך התראה).

הלאוין שאין לוקים עליהם

- אין חייבים מלקות אלא על לאו הדומה ללאו של חסימה (פסחים מא ב), אבל לאו הניתק לעשה אינו לוקה (משנה מכות יז א וחולין קמא א; רמב"ם סנהדרין יח ב. וראה ערך לאו הנתק לעשה).
- וכן לאו הניתן לתשלומין, שהעובר עליו חייב לשלם ממון, אין לוקים עליו (מכות טז א; רמב"ם סנהדרין ב יח. וראה ערך לאו הנתן לתשלומין וערך קם ליה בדבריה מיניה).
- לאו שאין בו מעשה, נחלקו בו תנאים ואמוראים (מכות ד ב, שם טז א, ופסחים סג ב). הלכה שאין לוקים עליו (רמב"ם סנהדרין יח ב. וראה ערך לאו שאין בו מעשה).
- לאו-שבכללות (ראה ערכו), שכולל הרבה איסורים, אין לוקים עליו (סנהדרין סג א; רמב"ם סנהדרין יח ב, ג. וראה ערך לאו שבכללות).
- לאו שאינו נוהג לדורות, כתבו ראשונים שלוקים עליו (רמב"ם קרבן פסח א א).

- המקיף את פאת ראשו, לוקה (יבמות ה א, ומכות כ א; רמב"ם עבודה זרה יב א; טוש"ע יו"ד קפא ב וראה ערך הקפת - הראש), וכן המקיף את חברו לוקה (מכות כ ב; רמב"ם שם).
- המשחית פאת זקנו, לוקה (מכות כא א; רמב"ם עבודה זרה יב ז. וראה ערך השחתת זקן), וכן המשחית פאת זקנו של חברו, לוקה (תוספתא מכות ג ז).
- השורט את בשרו על המת, לוקה (מכות כ א, ב; רמב"ם עבודה זרה יב יב; טוש"ע יורה דעה קפ ה.ח. וראה ערך גדידה ושריטה).
- וכן השורט לעבודה זרה בכלי, חייב מלקות (רמב"ם עבודה זרה יב יג. וראה ערך הנ"ל). השורט שריטה בבשר חברו, לוקה (תוספתא מכות ח ג; רמב"ם שם טז; טוש"ע יו"ד קפ יא).
- הקורח קרחו (ראה ערכו) על המת, לוקה (מכות כ א; רמב"ם עבודה זרה יב טז; טוש"ע יו"ד קפ טו. וראה ערך קרחו), וכן הקורח קרחו בראשו של חברו, לוקה (תוספתא מכות שם; רמב"ם שם טז; טוש"ע שם יא).
- הכותב כתובת-קעקע (ראה ערכו) על בשרו, לוקה (מכות כא א; רמב"ם עבודה זרה יב יא, וראה ערך כתובת קעקע), וכן הכותב בבשרו של חברו, לוקה (תוספתא מכות ג ט; רמב"ם שם טז).
- האשה שלבשה בגדי איש, וכן האיש שלבש מלבושי אשה, לוקים (נזיר נח ב, נט א, וראה רמב"ם עבודה זרה ב י. וראה ערך לא ילבש).
- הלובש בגד שעטנז (ראה ערכו), עובר בלא תעשה, שנאמר: לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדו (דברים כב יא. שבת כז א), ולוקה (משנה מכות כא א; רמב"ם כלאים י יב. וראה ערך שעטנז).
- התולש סימני טומאה של צרעת, לוקה (שבת קלב ב, שם קלג א, ומכות כב א; רמב"ם טומאת צרעת י א. וראה ערך נגעי אדם). וכן המגלח את הנתק, לוקה (רמב"ם שם. וראה ערך נתק).
- המכה את חברו - אם אין בהכאה שוה פרוטה, הרי זה לוקה (כתובות לב ב; רמב"ם חובל ה ג; טוש"ע חושן משפט תכ ב. וראה ערך חובל).

בשאר לאוין

- מלך שהרבה לו נשים, סוסים, או כסף וזהב - יותר מן המותר לו (ראה ערך מלך) - לוקה (סנהדרין כא א, ב; רמב"ם מלכים ג ב, ג, ד).
- כהן שנטמא למת - מלבד המתים שמותר לו להיטמא להם (ראה ערך כהן וערך טמאת כהנים) - לוקה (קידושין לה ב, ומכות כא ב; רמב"ם אבל ג א).
- וכן המטמא את הכהן, אם היה הכהן שוגג, הרי המטמא לוקה (רמב"ם אבל ג ה).
- כהן שנכנס לאוהל המת, לוקה (רמב"ם שם), מלבד המלקות שהוא לוקה על טומאתו (רמב"ם שם).
- השוחט בהמה וולדה ביום אחד, לוקה (חולין עח א; רמב"ם שחיטה יב א. וראה ערך אותו ואת בנו).
- המסרס אדם, בהמה, חיה, או עוף, לוקה (תוספתא מכות ד ד; שבת קיא א; רמב"ם איסורי ביאה טז יא, וראה ערך סרוס).
- המרביע בעלי חיים, מין בשאינו מינו, לוקה (בבא מציעא צא א, ומכות כב א; רמב"ם כלאים ט א, ראה ערך כלאי בהמה).

7. ויש סוברים שאינו לוקה אלא מכות מרדות (רמב"ם מלכים שם י).

7. וכן המשחית שאר דברים (ראה ערך בל תשחית שיש ראשונים הסוברים כן).

חִיבֵי עֲשֵׂה¹

איסורי ביאה שאין עליהם אזהרת לא תעשה, אלא נשמעים מכלל עשה

איסורם וחובם

הנושא אשה מחייבי עשה, כופים אותו להוציאה בגט (רמב"ם אישות כד ד, ואיסורי ביאה יז טו). וכתבו ראשונים שאף על פי שהבא על חיבי עשה אינו לוקה, הרשות ביד בית דין להכותו מכת-מרדות (ראה ערכו) כדי להרחיק מן העבירה (רמב"ם איסורי ביאה א ח. ראה ערך כפיה).

בחומר עריות

הבא על אחת מחייבי עשה והוליד ממנה בן, אין הולד ממזר, וקידושין תופסים בהם (רמב"ם אישות ד יד, ואיסורי ביאה טו א; טוש"ע אבן העזר ד יג, ושם יח א).²

אף בדין יהרג-ואל-יעבור (ראה ערכו) שנאמר בגילוי עריות (ראה ערך גלוי עריות), כתבו ראשונים שלא נאמר אלא בחייבי כריתות ומיתות בית דין, אבל בשאר איסורי ביאה יעבור ואל יהרג (ראה ר"ן ונמוקי יוסף סנהדרין עד ד"ה דילמא, וספר החינוך מצוה רצו בשם מורו); ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שהם בכלל אביזריהו (ראה ערכו) של גילוי עריות, שאף בהם אמרו יהרג ואל יעבור (שו"ת הרא"ם נט. וראה מנחת חנוך שם שדחה, שכיון שאינם בגדר עריות אינם בכלל אביזריהו).

בזכויות וחובות האישות

הנושא אשה מחייבי עשה, אם יש לה כתובה (ראה ערכו), הדבר תלוי במחלוקת תנאים (יבמות פה ב). הלכה שיש להן כתובה (רמב"ם אישות כד ד; טוש"ע אבן העזר קטז ב).³

היפר נדריה, הרי אלו מופרים (רמב"ם נדרים יא ח; טוש"ע יורה דעה רלד ה. וראה ערך הפרה). ויש מפרשים שלא אמרו אלא בדיעבד, אבל לכתחילה אינו מיפר (לחם משנה שם; לבוש שם ד).

חִיבֵי קִרְבָּנוֹת¹

החייבים להביא קרבן לבית המקדש

גדרם וחובם

השם חייבי קרבנות באופן כללי לא הוזכר בתלמוד - לא בקרבנות יחיד, ולא בקרבנות צבור, אבל הוזכרו חייבי קרבנות יחיד מסויימים: חייבי עולות ושלמים, וחייבי חטאות ואשמות (משנה ערכין כא א).²

ראשונים חילקו חייבי קרבנות יחיד לחמשה: א) שמתחייב על חטא שעשה במעשה או בדיבור; ב) שמתחייב על ענין מן העניינים שיש בו בגופו, כגון זב ומצורע וכיוצא; ג) שמתחייב על ענין מן העניינים שיש בנכסיו, כגון מעשר בהמה וכיוצא; ד) שמתחייב בהגיע זמן ידוע; ה) שמתחייב בו דרך נדר ונדבה (הרמב"ם בפירוש המשנה בהקדמתו לסדר קדשים).

חיבי עשה. 1. יד, טורים תשיד - תשכ. וראה ערכים: אסור עשה; לאו הבא מכלל עשה. 2. ראה יבמות מט א, שלדעה אחת בגמרא יש ממזר מחייבי עשה. על הנולד מבעולה לכהן גדול אם הולד חלל, ראה ערך בעולה לכהן גדול וערך חלל. על הנולד ממזרי או אדומי, ראה ערכיהם וראה ערך יוחסין. על אשה שנבעלה לחייבי עשה אם נעשית זונה ואסורה לכהונה ולתרומה, ראה ערך זונה וערך אתגן זונה. 3. יש מן הראשונים סוברים שאם לא הכיר בה אין לה כתובה (פי"א מן ההר

סוגי הקרבנות הקרבנות שאדם מתחייב בהם הם: בהמה, עוף, מנחה, ונסכים (ראה ערך קרבנות).

קרבנות בהמה הם ארבעה מינים: החטאת (ראה ערכו), והאשם (ראה ערכו), והעולה (ראה ערכו), והשלמים (ראה ערכו). רמב"ם מעשה הקרבנות א ב).

ועוד יש שלשה מיני קרבן - הדומים לשלמים - והם הפסח (ראה ערך קרבן פסח), והבכור (ראה ערך בכור בהמה טהורה), והמעשר (ראה ערך מעשר בהמה. רמב"ם בהקדמה שם).

קרבנות העוף הם שנים: חטאת-העוף (ראה ערכו), ועולת-העוף (ראה ערכו). וראה ערך קרבנות).

מנחות היחיד הם תשעה: מנחת-חוטא (ראה ערכו), מנחת-סוטה

יבמות שם, וכן כתב הפרישה ס"ק ז בדעת הטור שדינם כחייבי לאוין).

חיבי קרבנות. 1. יד, טורים תשכ - תשלד. וראה ערכים: קרבנות; קרבנות ציבור. 2. ערך זה אינו עוסק אלא בחייבי קרבנות יחיד מסויימים, שעליהם מצינו בתלמוד שנקראו "חייבי קרבנות". על חיוב הציבור בקרבנות שקבוע להם זמן - ראה ערך קרבנות צבור. על החיוב להביא קרבן כשציבור עברו על עבירות מסויימות על פי הוראת בית דין - ראה ערך שגת הוראה.

כשמקריבים את הפסח ביום ארבעה עשר בניסן, מקריבים עמו שלמים, והיא הנקראת חגיגת ארבעה עשר (רמב"ם קרבן פסח י ב, על פי פסחים סט ב, ראה ערך חגיגת ארבעה עשר).

מצות עשה על הכהן הגדול להקריב בכל יום מנחת חבתין (ראה ערכו), מחצה בבוקר, עם תמיד של שחר, ומחצה בין הערבים, עם תמיד של בין הערבים (רמב"ם תמידים ומוספים ג יח).

ביום הכפורים מקריב הכהן הגדול משלו - מלבד מה שמקריב משל צבור - שני קרבנות: פר לחטאת, ואיל לעולה (רמב"ם עבודת יום הכפורים א א. ראה ערכים: עבודת יום הכפורים; אילו של אהרן; פר יום הכפורים).

שאר החייבים

- אין כהן עובד תחילה עד שיביא עשירית האיפה משלו, והיא הנקראת מנחת חינוך. וכן כהן שנתמנה להיות כהן גדול, אינו עובד תחילה עד שיביא מנחת חינוך (רמב"ם הלכות כלי המקדש ה טז. וראה ערך מנחת חנוך, וערך חבתין).

- נזיר שנשטמא למת (ראה ערך נזיר טמא), ונטהר מטומאתו, מביא שתי תורים או שני בני יונה, אחד לעולה ואחד לחטאת, וכבש לאשם (רמב"ם נזירות ו יא. וראה ערך אשם מצורע).

- נזיר שגמר ימי נזירותו, מביא שלש בהמות, כבש לעולה וכבשה לחטאת ואיל לשלמים, ומביא עם איל השלמים עשר חלות מצות ועשר רקיקי מצות, ומושחם ברביעית שמן (רמב"ם נזירות ח א. וראה ערך איל נזיר וערך נזיר).

- אשה שקינא לה בעלה - אמר לה בפני שנים אל תסתרי עם איש פלוני (ראה ערך קני וסתירה) ונסתרה עמו, שמשקים אותה מים המרים כדי לבדקה (ראה ערך השקאת סוטה) - מביא הבעל עשרון קמח שעורים (משנה סוטה יד א; רמב"ם סוטה ג יב), והיא הנקראת מנחת-סוטה (ראה ערכו).

- הגר (ראה ערכו), כדי להיכנס לברית, צריך, מלבד מילה וטבילה, להביא קרבן (בריייתא כריתות ח ב; רמב"ם איסורי ביאה יג ד).

- המחייב את עצמו בקרבן שאינו חייב בו, כגון שאמר הרי עלי להביא עולה, או הרי עלי להביא שלמים, או מנחה, וכיוצא, והוא הנקרא נדר, או שאמר בהמה זו עולה או שלמים, והוא הנקרא נדבה, הרי זה חייב לקיים דבריו (רמב"ם נדרים א ב, ד).

- הארבעה שצריכים לברך ברכת הגומל (ראה ערך ברכות הודאה), והם: יורדי הים, הולכי מדבריות, חולה שנתרפא, וחבוש בבית האסורים שיצא ממנו (ראה ברכות נד ב), כתבו ראשונים שהם מביאים קרבן תודה (ראה ערכו). רש"י זבחים ז א ד"ה לא ידיחה, וכתבו אחרונים שאינם חייבים להביא קרבן תודה מן התורה, אלא חיובם מדרבנן, מדברי קבלה (פרי מגדים או"ח ריט אשל אברהם סק"א), ויש שכתבו שאינו חיוב כל עיקר, אלא רשות (שדי חמד אסיפת דינים מערכת ברכות סי' ב אות י), ויש מהראשונים שנראה מדבריו שארבעה אלו חייבים להביא קרבן תודה מן התורה (ראה רש"י כת"י מנחות פד ב).

- מצות עשה להפריש בכור בהמה טהורה, ואם הוא תם מקריבים אותו (רמב"ם בכורות א ב. וראה ערך בכור בהמה טהורה).

- מצות עשה להפריש אחד מעשרה מכל בהמות שיוולדו לאדם בכל שנה ושנה (רמב"ם בכורות פרק ו א, וראה ערך מעשר בהמה).

- כל המביא בכורים טעון קרבן (רמב"ם בכורים ד א, על פי בכורים ב ד).

(ראה ערכו), מנחת-חנוך (ראה ערכו), מנחת חבתין (ראה ערכו), וחמש מנחות נדבה: מנחת סולת, מנחת מחבת, מנחת מרחשת, מנחת מאפה תנור, מנחת רקיקים (רמב"ם מעשה הקרבנות יב ד. וראה ערך מנחות), מלבד לחמי תודה (ראה ערך תודה), ולחמי נזיר (ראה ערכו), והמנחה הבאה עם הנסכים, ונקראת מנחת-נסכים (ראה ערכו).

הנסכים הם שנים: הבאים עם זבחים מסויימים (ראה ערך נסכים), והבאים בפני עצמם בנדר-ונדבה (ראה ערכיהם).

החיוב שעל חייבי קרבן להביא קרבנם הוא מצות עשה (ראה רמב"ם שגגות א א).

בתורת כפרה

העובר בשגגה על אחת ממצוות לא תעשה שאם עבר עליה במזיד חייב כרת (ראה ערך חייבי כריתות), ויש בה מעשה, הרי זה חייב להביא קרבן חטאת (כריתות ב א, ושבת סט א: רמב"ם שגגות א א. וראה ערך חטאת).

הנשבע שבועת העדות - שנשבע לחברו בשקר שאינו יודע לו עדות (ראה ערך שבועת העדות), והנשבע שבועת ביטוי - היינו שנשבע בשקר שלא אכל, או שנשבע שלא יאכל, ועבר על שבועתו (ראה ערך שבועת שקר) - חייב בקרבן עולה ויורד (משנה כריתות שם; רמב"ם שגגות י א).

נסתפק לו אם עבר עבירה שחייבים עליה חטאת קבועה, הרי זה חייב להביא אשם-תלוי (ראה ערכו, כריתות ב א, ושם יז א: רמב"ם שגגות ח א).

נתחייב לחברו ממון וכפר בו ונשבע לשקר, והודה על כך, הרי זה חייב להביא קרבן אשם (בבא קמא קח ב: רמב"ם גזילה ז א. וראה ערך אשם גזילות), מלבד מה שצריך להשיב את הקרן (ראה ערך גזל), ולהוסיף חומש (ראה ערך חומש).

המועל בקדשי ה' בשוגג, שנהנה מהם, או הוציאם מרשות הקדש (ראה ערך מעילה), חייב להביא קרבן אשם (רמב"ם מעילה א ג. וראה ערך אשם מעילות), מלבד מה שצריך לשלם את הקרן (ראה ערך מעילה), ולהוסיף חומש (ראה ערך חומש).

הבא על שפחה-חרופה (ראה ערכו) - מי שחציה שפחה וחציה בת חורין המאורסת לעבד עברי (כריתות יא א, כר' עקיבא וכך הלכה) חייב להביא קרבן אשם (כריתות יב: רמב"ם שגגות ט א. וראה ערך אשם שפחה חרופה).

כשנטהרים מטומאתם

ארבעה מחוסרי כפרה, שעדיין לא גמרה טהרתם כדי לאכול בקדשים עד שיביאו קרבנם, ואלו הם: הזב (ראה ערכו), והזבה (ראה ערכו), והיולדת (ראה ערכו), והמצורע (ראה ערכו). כריתות ח ב: רמב"ם מחוסרי כפרה א א, וראה ערך מחסרי כפרה).

שקבוע להם זמן

מצות עשה על כל קהל עדת ישראל לשחוט את הפסח בארבעה עשר לחודש ניסן בין הערבים (רמב"ם קרבן פסח א א. וראה ערך קרבן פסח).

שלש מצוות נצטוו ישראל בעלותם לרגל, בכל רגל משלש רגלים: ראיה (ראה ערכו), חגיגה (ראה ערכו), ושמחה (ראה ערכו). חגיגה ו ב: רמב"ם חגיגה א א. בבואו להיראות בעזרה ביום טוב הראשון של חג חייב להביא עמו קרבן עולה (רמב"ם שם), וכן חייב להביא עמו שלמים בבואו להיראות בעזרה, וזו מצות החגיגה (רמב"ם שם ע"פ חגיגה ו ב). וכן חייב להקריב שלמים יתר על שלמי חגיגה, והם שלמי שמחה (רמב"ם שם, ראה ערך שלמי שמחה).

חִיָּה¹

בעל חי הולך על ארבע, שמטבעו גדל שלא במקום ישוב

גדרה

השם חיה, אף שפעמים נכללו בשם זה כל בעלי החיים, כמו שנאמר: תוצא הארץ נפש חיה למינה בהמה ורמש וחייתו ארץ (בראשית א כד), וכן בבריות המים נאמר: ישרצו המים שרץ נפש חיה (בראשית א כ); ואף האדם בכלל חיה, שנאמר: ויהי האדם לנפש חיה (בראשית ב ז). רמב"ם מאכלות אסורות ב ג; מאירי חולין נט ב) - מכל מקום נתייחד השם חיה לבעלי החיים הגדלים שלא במקום ישוב (שנות אליהו כלאים ח ו. וראה פירוש המשניות לרמב"ם אהלות ח א, ובפירוש רבי אברהם אבן עזרא בראשית א כד), ואינם ברשות האדם (ראה תוספתא ביצה (ליברמן) א י), בניגוד לשם בהמה שהונח על בעלי חיים ביתיים הגדלים בישוב (ראה ערך בהמה).

ויש מן הראשונים מפרשים, שבשם חיה נקראים המינים האוכלים בשר, בין ישוביים בין מדבריים (רמב"ן בראשית א כד. וראה העמק דבר בראשית שם). ולענין שור בר וכלב - נחלקו תנאים אם הם חיה או בהמה (משנה כלאים ח ו).

חיה ובהמה אף במקום שהוזכרו בתורה, לענין מצוה וכדומה, חיה או בהמה בלבד, השם חיה כולל אף בהמה, והשם בהמה כולל אף חיה, וכן שנינו: זאת החיה אשר תאכלו מפל הבהמה אשר על הארץ (ויקרא יא ב), מלמד שהבהמה בכלל חיה, ומנין שאף חיה בכלל בהמה, תלמוד לומר: זאת הבהמה אשר תאכלו שור שה כשבים ושה עזים: אף וצבי ויחמור וגו' (דברים יד ד. ספרא שמיני ב; חולין עא א).

ולכן בערי הלויים, שנאמר בהם: ומגןשיהם יהיו לבהמתם ולרכשם ולכל חיתם (במדבר לה א) דרשו שאין פירוש 'חיתם' - חיה, שהרי חיה בכלל בהמה וכבר נאמר לבהמתם, אלא פירושו לכל הצריך לחיות האדם (נדרים פ ב).

במצוות ודינים

המצוות והדינים שנאמרו בתורה בחיה או בבהמה, פעמים שהוזכרו בהן בפירוש חיה או בהמה ואמרו חכמים שנוהגות בשתייהן, על פי הכלל שבהמה בכלל חיה וחיה בכלל בהמה (ראה לעיל: גדרה), או שאין נוהגות אלא בחיה או בבהמה בלבד, ממיעוט מיוחד; ופעמים שלא הוזכרו בהן בפירוש חיה או בהמה, אלא שור ושה, או בקר וצאן וכיוצא, ואמרו שאין נוהגות כלל בחיה, או שנוהגות אף בחיה מריבוי מיוחד, ונבאר חלק ממצוות אלו:

- אבר מן החי, שלמדו איסורו ממה שנאמר: ולא תאכל הנפש עם הבשר (דברים יב כג. וראה ערך אבר מן החי), לדעת ר' יהודה ור' אלעזר נוהג אף בחיה, בין טמאה בין טהורה; ולדעת ר' מאיר אינו נוהג אלא בבהמה טהורה בלבד, לפי שבאותה פרשה נאמר קודם לכן: וזבחתי מבקרך ומצאנך (שם כא); ולדעת חכמים נוהג בבהמה חיה ועוף טהורים, אבל לא בטמאים (חולין קא ב, קב א). הלכה כחכמים (רמב"ם מאכלות אסורות ה א; טוש"ע יורה דעה סב א).
- אותו ואת בנו, שאסור לשחוט בהמה עם ולדה ביום אחד (ראה ערך אותו ואת בנו), אינו נוהג בחיה, שנאמר: ושור או שה וגו' (ויקרא

כב כח) - שור ולא חיה (ספרא אמור ח. וראה חולין עט ב, ורש"י ד"ה כול).

- בכור בהמה טהורה אינו נוהג בחיה, וכן אמרו: כל פטר רחם לכל בשר (במדבר יח טו), שומע אני אף חיה במשמע, תלמוד לומר אשר יקריבו לה, להוציא את החיה (ספרי במדבר קיח).

- בשר בחלב, למדו איסורו באכילה, הנאה ובישול ממה שנאמר: לא תבשל גדי בחלב אמו (שמות כג ט), ואף כל בהמה טהורה בכלל גדי (ראה חולין קיג א. וראה ערך בשר בחלב). ונחלקו תנאים אם נוהג בחיה:

לדעת ר' יוסי הגלילי ור' יונתן ור' שמעון בן אלעזר אסור בחיה מן התורה; ולדעת ר' עקיבא אינו אסור מן התורה, לפי שנאמר בתורה שלש פעמים לא תבשל גדי, ואחד מהם בא למעט חיה, שאף על פי שחיה בכלל בהמה, בא יתור הכתוב ומיעטו (חולין שם, ורש"י ד"ה פרט).

וכן כתבו רוב הפוסקים להלכה שבשר חיה בחלב אינו אסור אלא מדרבנן שאסרו האכילה כדי שלא יפשעו העם ויבואו לידי איסור בשר בחלב של תורה (תוס' חולין נח א ד"ה ושיון, בשם בעל הלכות גדולות; רמב"ם מאכלות אסורות ט ד; טוש"ע יו"ד פז ג, וט"ז סק"ב, וש"ך סק"ד. וראה ערך בשר בחלב).

חלב של חיה בבשר בהמה דינו כבשר חיה בחלב בהמה (מראה כהן יו"ד פז ג; פתחי תשובה שם סק"ז, בשם תפארת למשה).

- גיד הנשה [איסור אכילת הגיד שעל כף ירך בעל חי] נוהג איסורו בבהמה וחיה (חולין פט ב; רמב"ם מאכלות אסורות ח ד; טוש"ע יו"ד סח ה).

- דם נוהג איסורו אף בחיה (חולין קיז א), שנאמר: וכל דם לא תאכלו פל מושבתיכם לעוף ולבהמה (ויקרא ז כז), וחיה בכלל בהמה (רש"י כריתות כא א ד"ה לאתויי; רמב"ם מאכלות אסורות ו א).

- חלב [איסור אכילת חלבים מסויימים של בהמה] אין איסורו נוהג בחיה אף על פי שנאמר: כי פל אכל חלב מן הבהמה אשר יקריב וגו' (ויקרא ז כח), וחיה בכלל בהמה (חולין קיז א), מפני שדרשו: פל חלב שור וצב וצאן לא תאכלו (ויקרא ז כג) - פרט לחיה (ספרא צו י; כריתות ד א. וראה זבחים ע ב).

- טרפה, שמלבד הלאו שבה, דרשו: זאת החיה אשר תאכלו (ויקרא יא ב) - חיה אכול, שאינה חיה דהיינו טריפה, לא תאכל (ראה חולין לו א, מב א; מאירי שם עא א. וראה ערך טרפה), אף על פי שבפסוק נאמר חיה, אף בהמה בכלל (רמב"ן ורשב"א חולין עא א).

בקרבנות

הקרבנות חיה עד שלא הוקם המשכן, אף חיה היתה כשרה לקרבן, שנאמר: ויבן נח מזבח לה' ויקח מפל הבהמה הטהרה וגו' (בראשית ח ט), וחיה בכלל בהמה. ובין נח אף לאחר מתן תורה מותר להקריב חיה (זבחים קטו ב; תוספתא זבחים (צוקרמאנדל) יג א).

משהוקם המשכן ונאסרו הבמות (ראה ערך במה), אין הקרבנות באים מן החיה, וכן אמרו: אדם פי יקריב מקם קרבן לה' מן הבהמה (ויקרא א ב) יכול אף החיה, שהיא קרויה בהמה, תלמוד

סימני חיה

סימני טהרה אף על פי שחיה בכלל בהמה לסימנים, שכל שיש לה סימני טהרה האמורות בבהמה מותרת באכילה (ראה לעיל: במצוות ודינים), צריכים אנו להבדיל בין בהמה טהורה לחיה טהורה, לפי שהחיה חלבה מותר, ודמה טעון כיסוי, והבהמה חלבה בכרת, ואין דמה טעון כיסוי (חולין נט א; רמב"ם מאכלות אסורות א ט).
ואלו הם סימני חיה: כל שיש לה קרנים וטלפים; ר' דוסא אומר יש לה קרנים אי אתה צריך לחזור על טלפים, יש לה טלפים צריך אתה לחזור על קרנים (תוספתא חולין (צוקרמאנד) ג כא; חולין נט א). וסימנים אלו הם מפי השמועה, דהיינו מהלכה למשה מסיני (רמב"ם שם י; שו"ע יו"ד פ א. וראה ערך הלכה למשה מסיני).

להלכה כתבו הפוסקים שסימן הקרנים לבדו הוא סימן חיה (רמב"ם מאכלות אסורות א י; טו"ע יו"ד פ א); אבל אינה חיה טהורה אלא כשהיא מעלה גרה ומפרסת פרסה (שו"ע שם סק"ב).
לא אמרו סימני חיה אלא במין שאינו מכיר, אבל שבעה מיני חיה האמורים בתורה, אם היה מכיר אחד מהם, אפילו לא מצא לו קרנים - חלבו מותר, ודמו טעון כיסוי (רמב"ם שם יא; שו"ע שם ב).

סימן הקרנים סימן הקרנים הוא שיש לה קרנים כקרני חיה, שהרי אף בהמה יש לה קרנים, וקרני חיה הם קרנים מפוצלות שהרבה פיצולים יוצאים מהן (חולין נט ב, ורש"י ד"ה מפוצלות וד"ה והרי; טור יו"ד פ; רמ"א שם א); ויש מפרשים שהן זקופות וראשיהן כפופים (תוס' שם ד"ה והרי צבי, בשם רבינו תם; רמב"ן ורשב"א ורא"ש ור"ן חולין שם). וכל שקרניה מפוצלות הרי זו חיה בודאי (חולין שם; רמב"ם מאכלות אסורות א י; טו"ע שם) [ראה איור מס' 2 בסוף הכרך].

סימן הטלפים בסימן הטלפים נחלקו הראשונים: יש מפרשים שהכוונה שפרסותיה סדוקות (תוס' חולין נט א ד"ה אלו, בשם ריב"ם); ויש מפרשים שטלפיה ארוכות וחדות כטלפי חיה, שהם משונים משל בהמה שטלפיה רחבות (רא"ש חולין ג נ, לדעת רבינו תם) [ראה איור מס' 2 בסוף הכרך].

בזמניו כתבו האחרונים שכיום אין אנו אוכלים אלא מה שקיבלנו במסורת מאבותינו (שו"ע יו"ד פ סק"א; חכמת אדם לו א)³, ולכן אסור לנו לאכול מן החיות אלא צבי שניכר לנו (חכמת אדם שם)⁴.

טבעה

עבור חיה ובהמה נחלקו בגמרא אם מתעברות זו מזו (בכורות ז א), ואם מתעברות זו מזו יש לדון על הולד אם הוא מין חיה או מין בהמה (ראה ערך חוששין לזרע האב).

הלכה שמתעברות זו מזו (רמב"ם מאכלות אסורות א יג, כלאים ט ד).
צידה סתם חיה אינה ברשות האדם, והיא מחוסרת צידה (ראה רמב"ם שחיטה יד ב; ספרא בהר א). ומטעם זה אמרו שחיה שקיננה בפרדס, צריכה זימון מערב יום טוב להוציאה מידי מוקצה (תוספתא ביצה (ליברמן) א י).

ולענין גזל אמרו שצדים חיה מכל מקום ואין בו משום גזל (תוספתא בבא קמא (ליברמן) ח יז).

ליומר: מן הַבְּקָר וּמִן הַצֹּאן (שם) - בקר וצאן אמרתי לך ולא חיה (ספרא ויקרא דבורא דנדבה ב; זבחים לד א).
איסור עשה המקריב איברי חיה טהורה על גבי המזבח, נחלקו אמוראים בדבר:

ר' יוחנן אמר שעובר בעשה, שהרי זה לאו הבא מכלל עשה (ראה ערך), שדרשו: בקר וצאן ולא חיה (ראה לעיל), אבל אינו לוקה; וריש לקיש אמר שאינו עובר עליו ולא כלום, שלא נתמעטה חיה אלא למצוה, שבהמה מצוה להקריב וחיה רשות (זבחים לד א, ורש"י ד"ה ההוא).
הלכה כר' יוחנן (זבחים שם; רמב"ם איסורי מזבח ה ו). ויש מן הראשונים שמנה עשה זו במנין המצוות (הרמב"ן בהוספות לספר המצוות לרמב"ם עשה י).

בעלי חיים שבכלל חיה

החיות החיות בין בעלי החיים שנמנו בתורה שמותרים באכילה, שבעה הטהורות מהם הם מיני חיה: אֵיל וְצִבִּי וְיִחְמור וְאֶקוּ וְדִישָׁן וְתֹאז וְזָמֶר (דברים יד ה. רמב"ם מאכלות אסורות א ח) [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך]. ושאר החיות שבעולם אסורים באכילה (רש"י חולין פ א ד"ה עשר; רמב"ם שם; סמ"ג עשין נט).

איל וצבי ידוע מה הם (רבי אברהם אבן עזרא דברים שם. וראה תבואות הארץ לר' יהוסף שווארץ, חלק תוצאות הארץ, על זהותן של החיות); וכן יחמור מצינו שהיה ידוע לחכמים (רש"י חולין פ א).

אקו כתבו הראשונים שהוא יעל, שכן תרגומו: יעלא (תרגום אונקלוס ויונתן בן עוזיאל דברים שם. תוס' ר"ה כו ב ד"ה של יעל; ר"ש כלאים א ו).

דישון כתבו הראשונים שהוא ראם, שכן תרגומו: רימא (ראה תרגום אונקלוס ויונתן בן עוזיאל דברים שם), והוא מין חיה גדולה (תוס' זבחים קיג ב ד"ה אורזילא דרימא).

תאו, יש סוברים שהוא שור הבר (ראה חולין פ א; ירושלמי כלאים ח ד). ואמרו בגמרא שאקו ותאו וזמר לא היו חכמים בקיאים בהם (ראה חולין פ א, ורש"י ד"ה מתקיף, ומהרש"א שם).

כוי כוי [בעל חיים טהור, שנחלקו חכמים במהותו, ואם דינו כחיה או כבהמה], נחלקו תנאים ואמוראים מהו:

- יש אומרים שהוא איל הבר (חולין פ א ורש"י חולין ד"ה איל הבר), ולדעה זו הוא מין חיה (תוס' שם ד"ה זה) [ראה איור מס' 1 בסוף הכרך].
- ויש אומרים שהוא הנולד מן התיש ומן הצביה (חולין שם; ירושלמי בכורים ב ו). ולדעה זו הוא ספק חיה ספק בהמה (ראה חולין שם, ורמב"ם מאכלות אסורות א יג ומגיד משנה. וראה ערך חוששין לזרע האב); ויש אומרים שלדעה זו הוא בריה בפני עצמה הוא, ולא הכריעו בו חכמים אם מין חיה אם מין בהמה (חולין שם; ירושלמי שם), לפיכך נתנו עליו חומרי חיה וחומרי בהמה (ראה בכורים ב ח, ופירוש המשניות לרמב"ם שם); ויש אומרים שלדעה זו כוי הוא מין בהמה (חולין שם).

כלב וחיתול כלב נחלקו בו תנאים: חכמים אומרים שהוא מין חיה; ור' מאיר אומר שהוא מין בהמה (כלאים ח ו; תוספתא כלאים (ליברמן) ה ז).

חתול הוא מין חיה (ראה בכורות ח א – ב. וראה רש"י פסחים כא א ד"ה בהמה)².

2. וראה ערך דגים, על חיות הים, אם הם מין חיה או מין דג. 3. וראה פרי מגדים שם סק"א, שפירש את דברי הש"ך רק לענין החלב שאין לאכול אלא במסורת. וראה חזון איש יו"ד יא ד, שכתב שאין לנטות מדברי החכמת אדם שמהגנו שלא לאכול בהמות וחיות אלא במסורת, כפשטם של דברי הש"ך.

4. וראה זבחי צדק פ אות ב, הובא בכף החיים שם אות ה, שבעיר בגדאד יש להם מסורת וקבלה על שלשה מיני חיות, איל וצבי ויחמור.

אֶתְכֶם וְהִכְרִיתָה אֶת בְּהֶמְתְּכֶם וְהִמְעִיטָה אֶתְכֶם (ויקרא כו כב. שבת לג א).
ובהבטחות נאמר: וְהִשְׁבֵּיתִי חַיָּה רָעָה מִן הָאָרֶץ (ויקרא כו ו),
וּדְרָשׁוּ: ר' יהודה אומר מעבירים מן העולם; ר' שמעון אומר
משביתם שלא יזיקו, וכן הוא אומר: וְגַר זָאֵב עִם פֶּכֶשׁ וְנֶמֶר עִם
גָּדִי יִרְבֹּץ וְעֵגֶל וְכֶפֶר וּמִרְיָא יִחָדּוּ וְנֶעֱר קָטָן נֶהָג בָּם: וּפְרָה וְדָב
תִּרְעִינָה יִחָדּוּ יִרְבְּצוּ יִלְדִיָּהֶן וְאַרְיֵה פִּבְקָר יֹאכֵל תֶּבֶן וְגו' (ישעיה יא
ו - ז. ספרא בחקותי א ב).

תענית חיה רעה שיש בה משום סכנה לבני אדם, נמנית בין צרות
הציבור שמתענים ומתריעים עליהן בכל מקום, שאם היא
במקום אחד, מתריעים עליה כל השומעים כדי שלא תבוא עליהם
מפני שהיא מכה מהלכת, ואפילו לא הזיקה אלא נראית בלבד
(תענית יט א, ורש"י ד"ה מתריעין; רמב"ם תעניות ב א; טוש"ע אורח חיים
תקעו ו. וראה ערך תענית צבור).

לגדלן בביתו חיות הטורפות, יש שכתבו שאסור לגדלן בביתו,
אפילו לא הזיקו, מאחר שדרכן לטרוף, ויש בהן
משום סכנת נפשות, אלא אם כן גידלן בביתו מקטנותן וגם
קשורות בשלשלאות (ים של שלמה בבא קמא א מח).

אף בשאר בהמות וחיות המזיקות, כגון כלב רע וחתול רע, אמרו
שאסור לגדלם ברשות, ומנדים אותו עד שיסלק היזקו (בבא קמא
טו ב; רמב"ם תלמוד תורה ו יד).

סחורה בהם אין מוכרים לגוי דובים ואריות וכל דבר שיש בו נזק
לרבים (עבודה זרה טז א; רמב"ם עבודה זרה ט ח, רוצח יב
יב; טוש"ע יו"ד קנא ה); וכן אסור למכרם לישראל החשוד למכרם
לגוי (עבודה זרה טו ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).
אבל ארי בן תרבות, שאין בו נזק לרבים - מותר (עבודה זרה טז א,
ורש"י ד"ה הא).

חיל¹

שטח קרקע או חומה המקיפה את הר הבית מסביב לעזרות, שממנו ולפנים קדושתו גדולה מקדושת שאר הר הבית שממנו ולחוץ

הבחירה ה ג, ד; כפתור ופרח ו; תוס' יום טוב מידות ב ג, בשם ראב"י;
הגר"א מידות ב א.

יש שכתב שעזרת נשים עצמה היא בכלל החיל, והחיל היה מקיף את
עזרת ישראל סביב לארבע רוחות (אלפסי זוטא לרמ"ע מפאנו יומא ד).

מהותו החיל הוא לפנים מן הסורג (מידות ב ג; רמב"ם בית הבחירה
ה א), שהוא מחיצה המקיפה סביב העזרות לפנים מחומת
הר הבית (ראה ערך הר הבית).

על מהותו של החיל ומקומו ביחס לסורג, נחלקו הראשונים:

• יש מפרשים שהחיל הוא המקום הפנוי, דהיינו רוחב הקרקע
בתחילת עליית הר הבית, המקיף את העזרות (רש"י פסחים סד ב
ד"ה בחיל; מאירי יומא טז א). אלא שמהם סוברים שהוא המקום
הפנוי בין מחיצת הסורג ובין חומת העזרה ועד שער עזרת נשים
(רש"י יומא טז א ד"ה לפנים ופסחים שם; תוס' ר"י יומא שם; ערוגת

בכמה כתבי יד נכתב בצירה, ובאחרים בפתח ובחיריק, ופעמים נכתב בקמץ
ובחיריק. וראה ערוגת הבושם ב עמ' 245 ובהערות שם; עזרת כהנים מידות ב
ג; ירושלים בספרותנו עמ' 329; מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז,
עמ' תמו. 3. וראה תוס' יום טוב מידות ב ג, שכתב שנעשה לחיזוק הקרקע

לגדלה חיה דקה מפסידה את השדות, לפיכך כשם שאין מגדלים
בהמה דקה בארץ ישראל במקום השדות והכרמים (ראה ערך
בהמה דקה), כך אין מגדלים חיה דקה, כגון צביים ושועלים (תוספתא
בבא קמא (ליברמן) ה יז; בבא קמא פ א, ורש"י ד"ה חיה; רמב"ם נזקי ממון ה ב).
אבל מגדלים כלבים הכופרים, וחתולים, וקופים, וחולדות סנאים,
מפני שעשויים לנקות את הבית (תוספתא ובבלי שם).

טבע החיות בכמה חיות מצינו שפירשו חכמים טבעם ומעלתם, וכן
אמרו: ארי, מלך שבחיות (חגיגה יג ב); שועל, פיקח
שבחיות (ברכות סא ב); כלב, עז בחיות (ביצה כה ב); צבי, קל מכל
החיות ואין עורו מחזיק את בשרו, שעורו מתכווץ לאחר הפשטו
(כתובות קיב א, ורש"י ד"ה אין), וכן כשהוא ישן, עינו אחת פתוחה
(שיר השירית רבה ח יב).

ואמרו: אלמלא ניתנה תורה היינו למדים צניעות מחתול, שאינו
מטיל רעי בפני אדם ומכסה צואתו (עירובין ק ב, ורש"י ד"ה צניעות);
ועוד אמרו: הוי עז כנמר וקל כנשר רץ כצבי וגבור כארי לעשות
רצון אביך שבשמים (אבות ה כ).

חיה רעה

שמה ומהותה בשם חיה רעה נקראות חיות הטרף המשכלות בני
אדם (רש"י תענית יט א ד"ה חיה רעה); ויש שהוזכרו
בשמותיהם המיוחדים:

הזאב והארי והדוב והנמר והברדלס והנחש (ראה בבא קמא טז א,
ותוס' סנהדרין טו ב ד"ה והברדלס); וכן הוזכרו כלב רע וחתול רע
(בבא קמא טו ב).

בעונש ובשכר אמרו חז"ל: בעון שבועת שוא ושבועת שקר וחילול
השם וחילול שבת, חיה רעה רבה, ובהמה כלה, ובני
אדם מתמעטים, שנאמר: וְהִשְׁלַחְתִּי בָכֶם אֶת חַיַּת הַשָּׂדֶה וְשִׁפְלָה

מהותו ומקומו

שמו החיל² הוזכר במקרא: וַיִּצְבֹּל חֵל וְחֹמָה (איכה ב ח), ופירושו
חומה קטנה, וחל וחומה הכוונה חומה נמוכה כנגד גבוהה
(פסחים פו א, ורש"י ד"ה בר שורא; ירושלמי שם ז יב; מדרש איכה שם.
וראה ישעיה כו א ורש"י, ושמואל ב כ טו ובמפרשים).³

יש מפרשים שפירוש חיל הוא היקף (תרגום איכה שם; הר המוריה בית
הבחירה ה ג, בדעת רבי עובדיה מברטנורא. וראה ספר השרשים לרד"ק ערך חיל).

מקומו החיל נמנה בין המקומות שבהר הבית ובבית המקדש,
והוא לפנים מהר הבית, דהיינו לפנים מאותו חלק שאין
בו קדושה יתירה אלא קדושת הר הבית בלבד (מידות ב ג; רמב"ם
בית הבחירה ה ג. וראה ערך הר הבית) [ראה איור מס' 3 בסוף הכרך].

לפנים מהחיל נמצאות עזרת נשים והעזרות, והחיל מקיף מכל
הצדדים (מידות ב ג, ה; פירוש המשניות לרמב"ם מידות א ה; רמב"ם בית

5. וראה ערכים: מלאכה שאינה צריכה לגופה; פקוח נפש, על חיות רעות אם
מותר להרגן בשבת. 6. וראה ערך דרוסה, על בהמה ועוף שהוכו בצפרני חיה
טורפת, אם נאסרו באיסור טריפה.
חיל. 1. טו, טורים א - ט. 2. במקרא בכל מקום הניקוד בצירה. במשניות

- יש שכתבו שמעלות אלו היו בחיל, באותן עשר אמות, שההר מגביה (רא"ש מידות שם; רש"י יומא שם ד"ה ושתים) (ראה איור מס' 3 בסוף הכרך).
- ויש שכתבו שהחיל היה ישר, ואדם שנכנס משער המזרחי של הר הבית מהלך עד סוף החיל בקרקע שוה, ועולה מן החיל לעזרת הנשים בשמים עשרה מעלות אלו (רמב"ם בית הבחירה ו א; מאירי יומא טז א) (ראה איור מס' 3 בסוף הכרך).
- אורך המעלות היה בכל רוחב ההר (רש"י יומא טז א ד"ה ושלחה).⁵

קדושתו

מעלות הר הבית, החיל, ועזרת נשים, נחשבים מחנה לויה, והם כנגד מחנה לויה שהיה במדבר (ראה ערך שלוח מחנות. אליהו רבא כלים א ח).

קדושת החיל נמנית מעשר קדושות בארץ ישראל שמנו חכמים, זו למעלה מזו (כלים א ו, ח; רמב"ם בית הבחירה ז יג, טז), וקדושתה גדולה יותר מקדושת הר הבית.

קדושת עזרת נשים והעזרות גדולה יותר מקדושת החיל (כלים א ח; רמב"ם שם טז, יז).⁶

יש מהראשונים שכתבו שקדושת החיל היא הלכה למשה מסיני (ראה רש"י יומא מד ב ד"ה מעלות, ור"ש כלים א ט). אלא שנחלקו עליהם שמעלת החיל היא לכל הדעות מדרכבן, שהרי מן התורה טמאי מת, ואפילו מת עצמו, מותרים בכל מחנה לויה, ואפילו בעזרת נשים (תוס' ישנים יומא שם ד"ה ש"מ; ראב"ד בית הבחירה ז טז; רמב"ן בספר המצות לא תעשה עג; ר"ש ורא"ש כלים א ח; רשב"א וריטב"א יבמות ז ב. וראה ערך שלוח מחנות).

כניסת טמאים החיל מקודש מהר הבית שאין נכנסים לשם נכרים וטמאי מתים (כלים א ח; רמב"ם בית הבחירה ז טז), ומשלחים אותם משם (רמב"ם ביאת מקדש ג ח). והראשונים הוסיפו אף בועלי נידה שאין נכנסים לשם גם אם טבלו לקריים, שאם לא כן אף להר הבית אינם נכנסים, כדין כל בעל קרי (רמב"ם שם; סמ"ג לאוין שד; מאירי יומא מד ב; דרך הקודש דף ד א). אבל טמאי שרץ מותרים להיכנס לחיל (תוס' זבחים לא ב ד"ה ובטמאים, חולין ב ב ד"ה שמא).

הטמאים שנכנסו לחיל אינם לוקים מהתורה, אלא שלוקים מכת מדרות מדרכבן (תוספתא כלים (צוקרמאנדל) א ח; כסף משנה ביאת מקדש ג ט).

טבול יום [טמא שטבל ועדיין לא העריב שמשו] נכנס לחיל, כיון שכבר טבל, ולא גזרו עליו בחיל כדרך שגזרו בעזרת נשים (רמב"ם ביאת מקדש ג ח).

נכרי אף על פי שעשאו כזבים לכל דבריהם (ראה ערכים: גוי; שלוח מחנות), לא אסרו להם אלא להיכנס לחיל, אבל התירו להיכנס להר הבית, לפי שלענין שילוח מחנות לא גזרו עליהם אלא שיהיו כטמאי מתים (כלים א ח, ור"ש ורבי עובדיה מברטנורא), כדי שהנכרי שיבוא מארץ רחוקה להתפלל, יכנס להר הבית ועיניו יביטו למחנה שכינה לכוון לבו למקום (שו"ת הרמ"ע מפאנו צח), וכדי שיראו את כבוד ה' (דרך הקודש בסוף ספר מגיד מראשית דף ט ב).

גר תושב, שקיבל עליו שבע מצוות, יש מהאחרונים שכתב

הבושם ב עמ' 244, בשם הר"י שמחה; רבי עובדיה מברטנורא ותוס' יום טוב מידות ב א, ואין לחיל חומה מיוחדת, אלא מחיצת הסורג היא חומה לחיל (ערוגת הבושם שם, בשם הר"י שמחה; תוס' יום טוב שם; באור הר"מ קזיס שם).

ומהם סוברים שלמקום החיל יש כותל וחומה בפני עצמו, וחומה זו היא לפנים מהסורג, וגבוהה ממנו (ערוך ערך חיל וערך סרג ד, וראה פירוש דבריו בערוגת הבושם שם; מאירי יומא טז א).

• יש מפרשים שהחיל עצמו הוא חומה, והיא חומה שלפנים ממחיצת הסורג, ועל זה נאמר וַיֵּאָכֵל חֵל וְחֹמָה (פירוש המשניות לרמב"ם מידות א ה, ורמב"ם בית הבחירה ג; מאירי מידות ב ב). ופירשו האחרונים שחומה זו אינה חומת העזרה, אבל אף המקום שבין חומה זו לחומת העזרה נקרא בשם חיל על שם החומה (מעשה רוקח שם, ושלטי הגבורים ב, ולחם שמים שם, בדעת הרמב"ם) (ראה איור מס' 3 בסוף הכרך).

• יש שפירשו שהחיל הוא חומה שראשה שוה לקרקע שמבפנים ממנה, ועליה עמד הסורג (תפארת ישראל מידות א אות מא. וראה בנין אריאל יא, ותבנית היכל ב ז).

• יש שקראו בשם חיל את החומה הנמוכה השוה לקרקע העזרה, והחומה הגבוהה היא מחוץ לחיל (רש"י פסחים פו א ד"ה בר שורא; ר"ח שם; ערוך ערך בר שורא), אלא שאף לדעתם היה גם חיל מחוץ לחומת העזרה, בינה לבין החומה הגבוהה (תוספות יום טוב וחק נתן מידות ב א).

יש מהראשונים שכתב שהחיל מקיף מרובע ארוך של שכ"ב אמה על קל"ה אמה שזהו מידת שטח כל העזרות, ועזרת נשים בכלל (ראה ערכים: בית המקדש; עזרה; עזרת כהנים; עזרת נשים), וכולל את כל הבנין; ובחומת החיל נמצאים שערי העזרה שבצפון ודרום ומערב, ובו שער המזרחי של עזרת נשים (כפתור ופרח ו).

החיל נבנה משירי הלשכה (רש"י כתובות קו ב ד"ה חוץ).

אף בבית ראשון היה חיל (ראה רש"י ירמיה לח יד).⁴

שיעור החיל הוא עשר אמות (מידות ב א), ונחלקו הראשונים בפירושו:

• לדעת הסוברים שהחיל הוא המקום הפנוי, ברוחב הקרקע עד חומת העזרה (רש"י פסחים סד ב ד"ה בחיל, ועוד) על רוחב זה אמרו שהוא עשר אמות (רש"י יומא טז א ד"ה לפנים; תוס' ר"י שם; ערוגת הבושם ב עמ' 244, בשם הר"י שמחה; רבי עובדיה מברטנורא מידות ב א).

• יש סוברים שהשיעור של עשר אמות נאמר על גובה החיל (רמב"ם בית הבחירה ג; מאירי מידות ב ב; ערוגת הבושם שם, בדעת הערוך), מפני שלדעתם החיל עצמו הוא חומה (ראה לעיל דעת הרמב"ם); או שזהו גובה כותל החיל (ערוך ערך סרג ד, לפירוש ערוגת הבושם שם).

• ויש מהראשונים שכתבו שיעור זה של עשר אמות בין על רוחב החיל ובין על גובה כותלו (מאירי יומא טז א).

המעלות שתיים עשרה מעלות היו בהר הבית, גובה כל מעלה חצי אמה, ושלחה דהיינו המקום שדורכים עליו חצי אמה, ומעלות אלו היו סמוכות לשער עזרת נשים, שבהן עולים מן החיל לעזרת נשים (מידות ג ב ופירוש הרא"ש; רמב"ם בית הבחירה ו א; תוס' ר"י יומא טז א). והראשונים נחלקו בדבר:

היקף החיל בכל הצדדים של העזרה, והתאמת הכתוב במשנה לממצאים הארכיאולוגיים בימינו. ⁶ וראה אלפסי זוטא להרע מפאנו יומא ד, שכתב שלפני שתיקן יהושפט קדושה מיוחדת לעזרת נשים, היתה קדושת החיל עד עזרת ישראל.

והחומה הגבוהה. ובשלטי הגבורים ב, כתב, שהוא Vallus בלשון רומי. ⁴ לגבי הבית השלישי אם יהיה בו חיל, ראה עזרת כהנים מידות ב ה, ובמפרשים על יחזקאל מ ו, יז. ⁵ וראה בספר ועשו לי מקדש לרב זלמן קרן עמ' 99-110, בנין

בצדה, בבית המקדש, בבית שני, ולשכת הגזית [מקום בבית המקדש שבו ישבו חברי הסנהדרין הגדולה בצורת חצי גורן עגולה] היו, בחלקם או כולם, בחיל (ראה ערכיהם), ויש שכתבו שהיו כמה לשכות בחיל (רש"י מגילה כו א ד"ה והלשכות).

- בשמירת המקדש (ראה ערך בית המקדש) היו הלויים שומרים בחיל (ר"מ קז"ט מידות א א; עזרת כהנים מידות שם אות יא).
- טבלאות של זהב שהיו מחפים בהן את ההיכל, ברגל היו מקפלים אותם ומניחים אותם על גב מעלות שבהר הבית שהיתה בחיל (ראה לעיל שהמעלות בחיל), כדי שיהיו עולי רגלים רואים שמלאכתן נאה (תוספתא מנחות (צוקרמאנדל) יג יט; פסחים נז א, ורש"י ד"ה בהר).
- אפר הפרה, שאין מכניסים ממנו לעזרה, וחלק אחד ממנו צריך להיות מוצנע למשמרת (ראה ערך אפר חטאת), מניחים אותו בחיל (פרה ג יא; רמב"ם פרה אדומה ג ד).

חִישִׁין לְמִיתָה¹

איסור, מצוה ודין התלויים בכך שהחי עכשיו יהיה עוד חי בזמן מסויים להבא, יש לחשוש שמא לא יהיה אז חי

הראשונים אם הוא מן התורה או מדרבנן:

- יש מן הראשונים שנראה מדבריהם שהוא מן התורה (ראה חקרי לב אורח חיים קג, הובא בשדי חמד פאת השדה מערכת ח ב; פירוש הרא"ש נדרים ג ב ד"ה לא אפרט), שנחשב כאילו אין כאן חזקה כלל, והרי זה ככל ספק דאורייתא, שהולכים בו להחמיר (חקרי לב שם. וראה ערך ספק דאורייתא).
- ויש מן הראשונים שכתבו, שהוא מדרבנן (רשב"א נדרים ג ב)², ופירשו האחרונים, שמן התורה חזקת חיים חזקה גמורה היא אף להבא, אלא שחכמים החמירו ועשו כאילו אין כאן חזקה (חקרי לב שם).

באיסור דרבנן נסתפקו האחרונים אם חוששים שמא ימות (חקרי לב או"ח קד).

לזמן מרובה אף לדעת הסוברים שאין חוששים שמא ימות, כתבו הראשונים שאינו אלא לזמן מועט, אבל לזמן מרובה לדברי הכל חוששים (תוס' יבמות יח א ד"ה דלמא, גיטין כח א ד"ה הא; תוס' ישנים יומא יג א ד"ה מיתה; ריטב"א יומא שם; רשב"א יבמות שם; פירוש הרא"ש נדרים ג ב).

ונסתפקו האחרונים מהו שיעור זמן מועט וזמן מרובה לענין זה:

- יש שהוכיחו ששבעה ימים נקראים זמן מועט (יערות דבש ב סוף דרוש ג; שער המלך סוכה ד טו; שדי חמד כללים ז כד, בשם כמה אחרונים).
- יש שהוכיחו ששלשים יום נקראים זמן מרובה (שער המלך שם, בדעת הרא"ש; שדי חמד שם, בשם אחרונים)³.
- ויש מן האחרונים שהוכיח שאף שנים או שלשה ימים נקראים זמן מרובה לענין זה (גלוי דעת למהרש"ם יו"ד קונטרס אחרון סי' נו, בדעת תוס' מועד קטן יח ב ד"ה ואלו).

בשניים כל מקום שאמרו חוששים למיתה, לא חששו אלא למיתה אחד, אבל למיתה שניים או יותר לא חששו (ראה יומא יג א, יבמות כו ב. וראה חקרי לב או"ח קכו).

סופר אורח חיים קג, שכתב שגם פחות משלשים יום נקראים זמן מרובה, ואין לנו ראיה אלא ששבעה ימים הם זמן מועט.

שמותר לו להיכנס לחיל, שאינו בכלל גוי במעלה זו (שו"ת שאילת יעבץ ב יז); ויש שכתב שאסור שהרי גוי הוא (צל"ח סוכה כח א).

שימוש

שימושי החיל החיל היה משמש לכמה דברים:

- אחד מבתי הדינים שבירושלים היה בחיל, והיה בית דין של שלשה (תוספתא חגיגה (ליברמן) ב ט, סנהדרין (צוקרמאנדל) ז א; ירושלמי סנהדרין א ד), או של עשרים ושלשה (סנהדרין פח ב).
- בשבתות וימים טובים היו בית דין הגדול יושבים בחיל, מפני שהעם רב והמקום צר, או כדי שלא ייראו כיושבים בדין (סנהדרין פח ב, ורש"י ד"ה יושבין).
- בית המוקד [בית על יד העזרה, שמדורת אש היתה שם תמיד לצורך הכהנים או לצורך המזבח], ובית הניצוץ [בנין בעזרה, או

הכלל וגדרו

בעבר ובעתיד חשש מיתה יתכן בשני מובנים: כשדנים על העבר, אם בשעה פלונית כבר מת אותו אדם שאנו דנים עליו; וכשדנים על העתיד, אם בזמן מסויים בעתיד ימות.

לענין החשש על העבר, שמעמידים אותו על חזקתו ואומרים שעודנו חי, או שהיה חי בשעה פלונית, ראה ערך חזקת חיים. בערך זה הדיון הוא אם חוששים שמא ימות בעתיד, ועל ידי כך ייגרם איסור או ביטול מצוה וכדומה, למפרע או להבא. ונחלקו תנאים בדבר:

יש חוששים שמא ימות, ויש שאינם חוששים (גיטין כח א. וראה בפרקים הבאים).

ביאור בדעת הסוברים שחוששים שמא ימות, נחלקו המחלוקת אמוראים:

• אביי אמר שהם חוששים בכלל למיתה, אפילו בחשש שמא מת בעבר (גיטין כח א. וראה ערך חזקת חיים); ופירשו האחרונים בדעתו שחזקת חיים היא חזקה העשויה להשתנות, שהרי סופו למות, ולכן אינה חזקה (פני יהושע גיטין שם).

• ורבא אמר שאף על פי שלשמא מת בעבר אין חוששים, שמעמידים אותו על חזקתו שהוא חי, לשמא ימות בעתיד חוששים, שאין זה סותר לחזקה (גיטין כח א. וראה רש"י שם ב ד"ה שמא); לפי שאין לו חזקה שלא ימות, שהרי סופו למות פעם (ריטב"א שם; שו"ת נודע ביהודה קמא יורה דעה נה, נו, בדעת רבינו תם); ועוד שלא אמרו הולכים אחר חזקה אלא לשעבר, אבל לא מצינו חזקה להבא, לפיכך חוששים לכל דבר שיארע להבא (נודע ביהודה שם נו, בדעת ר"מ מיוני).

בטעם הסוברים שאין חוששים שמא ימות, הרי זה מפני שלדעתם מעמידים אותו על חזקת חיים אף להבא (ראה גיטין כח א. וראה ריטב"א שם ב).

מהתורה לדעת הסוברים שחוששים שמא ימות, נחלקו

חישין למיתה. 1. טו, טורים ט – כג. 2. וראה חקרי לב שם שהביא ראיות לרשב"א, וכתב שראים דבריו. וראה המאיר לעולם ב א. 3. וראה שו"ת כתב

באיסור למפרע

אכילה בתרומה כהן האומר לאשתו בת ישראל הרי זה גיטך שעה אחת קודם למיתתי, אסורה לאכול בתרומה מיד, שמא ימות לאחר שעה (תוספתא גיטין (ליברמן) ד יב; גיטין כח א, ורש"י ד"ה אסורה), ובזמן שאוכלת היא השעה שקודם למיתתו, והרי היא מגורשת ממנו (רש"י סוכה כג ב ד"ה אסורה), נמצא שכל שעה אסורה לאכול בתרומה (תוס' קדושין מה ב ד"ה בפירוש). ונחלקו אמוראים בדבר:

• לדעת רב אדא בריה דרב יצחק אמרו כן לדברי הכל, שאפילו אם בכל מקום אין חוששים שמא ימות, במקרה זה אסורה, שהרי אסרה שעה אחת קודם למיתתו, וכל שעה יש להסתפק בה שמא היא השעה שעתידי להיאסר (גיטין שם, ורש"י ד"ה שאני).

• ולדעת אב"י ורבא הדבר תלוי במחלוקת התנאים אם חוששים למיתה, שכן מצינו שנחלקו בלוקח יין מבית הכותים, ואינו יכול להפריש מיד תרומות ומעשרות, שלדעת ר' מאיר קורא שם תרומות ומעשרות על מה שעתידי להפריש לאחר שישתה; ולדעת ר' יהודה ור' יוסי ור' שמעון אסור לעושות כן (ראה דמאי ז ד; גיטין כח א), שחוששים שמא יבקע הנוד, ויתברר שלא היה עתיד לבוא לידי הפרשה כלל, ונמצא שותה טבלים למפרע (ראה תוספתא (ליברמן) דמאי ח נ), ולדעתם הוא הדין שחוששים בכל מקום שמא ימות ואפילו לזמן מועט. ולדעת ר' מאיר הסובר שאין חוששים שמא יבקע הנוד, הוא הדין שאין חוששים בכל מקום שמא ימות לזמן מועט (גיטין שם), ולדעתו מותרת לאכול בתרומה כל ימיה, שאם אתה אסרה מיד, נמצאת חושש למיתה שלאחר שעה (רשב"א יבמות יח א).

באיסור להבא

בקיני חובה לדעת ר' יהודה לא היו שופרות במקדש לקיני חובה, כגון של זב וזבה ויולדת, או מטמא מקדש, כשם שהיו שופרות לקיני נדבה (ראה ערך שופרות), מפני התערובות; שמא ימות אחד מן הבעלים שנתנו מעות בשופר, וכיון שיש בהן חטאות, הרי הן מעות חטאת שמתו בעליה, שהן הולכות לים המלח (ראה ערך חטאות המתות), ונמצאו מעורבות עם הכשרות ופוסלות אותן (יומא נה א - ב).

ואף על פי שאם אין ידוע אם מת אחד מהם, אין לחוש שמא כבר מת, שכן שנינו: השולח חטאתו ממדינת הים, מקריבים אותה בחזקת שהוא קיים (גיטין כח א. וראה ערך חזקת חיים), מכל מקום יש לחוש שמא ימות בעתיד וידעו בו שמת לאחר שנתן מעות לשופר ועדיין לא הקריב (יומא נה ב ורש"י ד"ה שמתו). וכתבו הראשונים שאף על פי שבכל מקום שאמרו שחוששים שמא ימות, חששו אפילו באופן שלא יהיו יודעים בו שמת, זהו דוקא כשיש חשש איסור למפרע אם ימות, כגון באומר לאשתו הרי זה גיטך שעה אחת קודם למיתתי, שאם ימות אסורה לאכול בתרומה מיד (ראה לעיל: בחשש איסור למפרע); אבל כאן הרי אין חטאת שמתו בעליה אלא לאחר מיתה, לפיכך אפילו אם נחוש כל שעה שמא ימות, אם לא יהיו יודעים בו שמת, יהיה מותר להקריב (ראה תוס' יומא נה ב ד"ה אלא).

בחשש ביטול מצוה

בכח גדול בעבודת יום הכפורים, שמצותה בכח גדול נשוי (ראה ערך עבודת יום הכפורים) שנאמר: וְכָפַר בְּעֲדוֹ וּבְעֲדֵי בֵיתוֹ

(ויקרא טז ו) ודרשו: ביתו זו אשתו (יומא ב א), נחלקו תנאים אם מתקנים לו קודם יום הכפורים אשה אחרת, שמא תמות אשתו:

• חכמים סוברים שאף על פי שמתקנים לו כהן אחר תחתיו, שמא יארע בו פסול (יומא שם), אין מתקנים לו אשה אחרת, לפי שמיתה אינה מצויה, דהיינו שאינו מצוי שתמות אשתו פתאום בלא חולי (יומא יג א ורבנו חננאל; פירוש המשניות להרמב"ם יומא א א).

• ר' יהודה אומר שמתקנים לו אף אשה אחרת, שמא תמות אשתו (יומא שם), שסובר שחוששים למיתה אפילו לזמן מועט (תוס' ישנים יומא יג א ד"ה מיתה וד"ה למיתה); או שאפילו אם אין חוששים למיתה לזמן מועט, מכל מקום מעלה עשו בכפרה (סוכה כד א), שכפרת כל ישראל תלויה בו (ראה תוס' יומא ב א ד"ה וחכ"א), וחומר הוא בצבור (ירושלמי יומא א א).

הלכה כחכמים (פירוש המשניות להרמב"ם יומא א א; וראה רמב"ם עבודת יום הכפורים א ג).

בהפסד ממון

בנכסי מלוג בנכסים שהאשה מביאה לבעלה עם נישואיה, ואינם נרשמים בכתובה, שהקין לאשה והבעל אוכל פירות, ואין לבעל פירות אלא אם לא תכלה הקין (ראה ערך נכסי מלוג), נחלקו תנאים אם חששו למיתה:

• חכמים סוברים שולד בהמת מלוג לבעל, וולד שפחת מלוג לאשה שולדות השפחה אינם פירות אלא קרן, שחוששים שמא תמות האם ותכלה הקרן; אבל ולדות הבהמה פירות הם, שאפילו אם תמות הבהמה ישאר עזרה.

• וחנניה בן אחי יאשיה סובר שולד שפחת מלוג דינו כולד בהמת מלוג, שאין חוששים למיתה (כתובות עט ב ורש"י ד"ה תשלומי).

הלכה כחנניה (כתובות שם; רמב"ם אישות כב כה; טוש"ע אבן העזר פה טז). והטעם שלא חששו כאן למיתה, לפי שיש שני חששות, שתמות השפחה קודם האשה ושימות בעלה בחייה, שהרי אם תמות האשה בחיי בעלה לא איכפת לה במיתה השפחה (ר"ן שם).

בחול המועד דברים שהתירו לכתבם בחול המועד, כגון שטרות וכדומה (ראה מועד קטן יח ב. וראה ערכים: דבר האבד; חול המועד), כתבו הראשונים שהטעם הוא שחוששים שמא ימות הנותן או העדים או בית דין, או שמא ילכו הם למדינת הים, והרי זה דבר האבד (תוס' שם ד"ה ואלו).

באדם על עצמו

חשש למיתה מצינו אף באדם על עצמו, שיש לו לחשוש שמא ימות ולא יספיק לעשות מצוה מסוימת, או דבר שחייב לעשותו כדי להינצל מאיסור.

בנזירות האומר לא אפטר מן העולם עד שאהיה נזיר, הרי זה נזיר מיד, שמא ימות עתה (נדרים ג ב: רמב"ם נזירות א ד. וראה ערך נזירות). ואפילו לדעת התנאים הסוברים שאין חוששים למיתה לזמן מועט (ראה לעיל: בחשש איסור למפרע), פירשו הראשונים שלזמן מרובה של שלשים ימי נזירות חוששים, דהיינו שמא ימות קודם שלשים יום ולא יגמור נזירותו (פירוש הרא"ש נדרים שם; מחצית השקל או"ח תקסח ס"ק יג).

ויש מן האחרונים שנראה שחולק על כל זה וסובר שלא אמרו שחוששים למיתה בחשש ביטול מצוה אלא באופן שיש לחוש שמא ימות פלוני ונמצא החי מקולקל (ראה לעיל: בחשש בטול מצוה, לענין עבודת יום הכיפורים), אבל שמא ימות הוא עצמו אין לו לחוש כלל, שהרי אם מת נפטר ואין עליו כלום, ומותר לאחר המצוה כדי לעשותה יותר כתיקונה (שו"ת משיב דבר מא).

בתשובה וכן בתשובה שנינו: ר' אליעזר אומר שוב יום אחד לפני מיתתו; שאלו אותו תלמידיו: וכי אדם יודע איזה יום ימות, אמר להם: וכל שכן, ישוב היום שמא ימות למחר, ונמצא כל ימיו בתשובה (אבות ב י; שבת קנא א; רמב"ם תשובה ז. וראה ערך תשובה).

בשאר דינים

בירושלמי אשתו מלבד הדינים שאמרו בהם שחכמים חששו למיתה, מצינו כמה דינים שהשתמשו בהם בכלל זה, שמיתה מצויה יותר משאר דברים.

הכותב לאשתו דין ודברים אין לי בנכסיך, אף על פי שסילוק זה מועיל שאם מכרה ונתנה קיים (ראה ערך סלוק), מכל מקום אם מתה יורשה (כתובות פג א). ופירשו הטעם לפי שמדבר המצוי אין אדם מסלק עצמו, ודבר מצוי הוא שתמות היא בחייו, שהרבה פעמים מסתכנת בלידה (כתובות פג ב ותוס' ד"ה מיתה).

בתקנת חכמים אף בתקנת חכמים מצינו שעשו תקנה לחשש מקרה של מיתה יותר מלשאר מקרים, לפי שמיתה מצויה, שכן אמרו: המלוה מעות את העני בבית דין להיות מפריש עליו מחלקו, שכשיפריש מעשר עני ימכור המעשר ויעכב הדמים לעצמו בפרעון החוב, ומת העני, מפריש עליו בחזקת שאר עניים, שהואיל ותקנת עניים הוא, נוח להם לעניי ישראל שתהא דת זו נוהגת בישראל, כדי שימצאו מלוים להם כשיצטרכו (ראה גיטין ל א, ב ורש"י ד"ה בחזקת).

אבל אם העשיר העני, אינו מפריש עליו, וזכה הלה במה שבדור, שהרי הלווה על מנת שלא לפרוע ממנו (גיטין ל ב ורש"י ד"ה וזכה). ופירשו הטעם, שלמיתה עשו חכמים תקנה ולעשירות לא עשו תקנה, לפי שמיתה מצויה יותר מעשירות (גיטין שם).

בנדר ושבויה הנודר או הנשבע לעשות דבר, כתבו הראשונים שחייב לקיים מיד, שמא ימות ולא יוכל לקיים (שו"ת ריב"ש שלה, שדמ; בית יוסף ח"מ עה כד, בשמו). וכן אמרו: מי שנדר או נשבע ליקח בית או אשה בארץ ישראל, אין מחייבים אותו ליקח מיד, עד שימצא דבר ההגון לו, אבל חייב ליקח את הראשון ההגון, מחשש זה שמא ימות (ראה בבא קמא פ א; מגן אברהם או"ח תקסח ס"ק יא).

וכן מי שנדר להתענות כמה תעניות, שהדין הוא שיכול לדחות עד ימות החורף הקצרים (ראה שו"ע או"ח תקסח ג. וראה ערך תענית), כתבו הפוסקים שזהו דוקא לזמן מועט, אבל לא לזמן מרובה, שמא ימות, וכל שכן כשחייב להתענות מטעם תשובה, שמא ימות בלא תשובה (מגן אברהם שם ס"ק יג; מחנה אפרים נדרים טו. וראה ערכים: נדר; שבויה).

במצוה אף בכל מצוה אמרו שאין משהים עשייתה ואפילו כדי לעשותה יותר מן המובחר (ראה יבמות לט א. וראה ערך זריזין מקדימין למצות), שמא ימות ולא יספיק לעשותה (ראה תרומת הדשן לה; חוות יאיר ט).

ואף כאן כתבו הפוסקים שאין לחשוש אלא לזמן מרובה, אבל לא לזמן מועט (שו"ת בית יעקב קמב, הובא בשו"ת שבות יעקב א לד. וכעין זה בשו"ת חכם צבי קו). לפיכך הרואה לבנה בחידושה בימי חול, וליל מוצאי שבת הקרוב הוא קודם עשרה ימים לחודש, שאפילו יהיה מעונן בו ובארבעה לילות אחריו עדיין יש זמן לברך עליה עד חמשה עשר לחודש, יפה להמתין ולברך עליה במוצאי שבת כשהוא מבושם ובגדי נאים (תרומת הדשן לה; שו"ע או"ח תכו ב), שאין לחשוש שמא ימות בזמן מועט כזה (חכם צבי קו).

וכן יש מן האחרונים שכתב להתיר לברך ברכת שהחיינו בימי בין המצרים, לפי שיש לחוש שמא ימות קודם שיקיים מצוה זו, שימי בין המצרים נקראים זמן מרובה (ט"ז או"ח תקנב ס"ק יז; שו"ת כתב סופר או"ח קג. וראה ערך בין המצרים). ומכל מקום אף בימים האחרונים מותר לדעתו, אף על פי שאין החשש אלא לזמן מועט, שכיון שבמים הראשונים שייך לחוש שמא ימות, אין לחלק בדבר (שדי חמד כללים ח קלח).

חִישִׁינוֹן לְתִקְלָה¹

איסור השהיית דברים אסורים אצלו, וכן השימוש בהם באופן המותר, מחשש תקלה של אכילה או של שימוש האסור בהם

חכמים לאדם להשהות אצלו דבר, או להתעסק בו, שמא יבוא לידי איסור, מצד הכלל של חיישינון לתקלה (ראה להלן: בשאר איסורים; באיסורים דרבנן)².

בתרומה טמאה

יין תרומה יין של תרומה טמאה, שאסור בשתייה ומותר בהנאה לכהן (ראה ערך תרומה טמאה) נחלקו תנאים אם מותר לכהן לזלפו בביתו, ויהנה מן הריח; או אסור, שחוששים שמא יבוא לידי תקלה, כשישכח שהוא של תרומה טמאה וישתה ממנו.

החשש לתקלה הוזכר בתלמוד בפירוש בשלשה עניינים: בתרומה טמאה, שאסור להשהותה ולהשתמש בה באופן המותר, מחשש לתקלה שישתמש בה באופן האסור (ראה להלן: בתרומה טמאה); בקדשים האסורים בהקרבה בשעתם, שאסור להשהותם עד שיהא אפשר להקריבם, לפי שיש לחוש שבינתיים יבואו בהם לידי תקלה (ראה להלן: בקדשים); ובספק טריפה שאסור להשהותו עד שיתברר שאינו טריפה על ידי שיחיה זמן מסוים, שמא יבוא בינתיים לתקלה (ראה להלן: בטריפה).

בראשונים ובאחרונים מצינו אף בכמה מקומות אחרים שאסור

של שימוש אסור בו. חשש לתקלה באותם מקומות שלא מצינו בראשונים או באחרונים שדימוהו לחיישינון לתקלה האמור בתרומה טמאה וקדשים וספק טריפה, לא הובא בערך זה אלא צויין לענין בכל ענין בערכו.

חשינון לתקלה. 1. טו, טורים כג – נא. 2. החשש לתקלה במובן הרחב כחשש לעבירה משמש יסוד לחלק גדול מתקנות וגזרות חז"ל. בערך זה הובא ענין חשש תקלה בתורת איסור להשהות דבר האסור או להתעסק בו מחשש לתקלה

לפניה והיא מתה מאליה כדי שלא יבואו בה לידי תקלה (רש"י בכורות נג א ד"ה תיעקר; קרבן העדה לירושלמי שקלים שם); כלי מתכת יוליך אותם לים המלח; פירות כסות או כלים ירקבו (יומא סו א; רמב"ם ערכין ח ח), ויניחם במקום שלא יהא נקל לבוא לידי תקלה (תוס' עבודה זרה יג ב ד"ה ירקבו).

במעשר בהמה אסרו חכמים לעשר מעשר בהמה בזמן הזה, גזירה משום תקלה של גיזה ועבודה, או שמא ישחטנו בלא מום (בכורות נג א ורש"י ד"ה משום; רמב"ם בכורות ו ב).

עבר ועישר בזמן הזה - ימות, ואפילו יצאו שנים בעשירי, שאחד מהם מעשר והשני חולין, שניהם ימותו, אף על פי שיש בו הפסד מרובה, מפני התקלה שלא יבוא לאכלו שלא במום (בכורות סא א, ורש"י כתב יד ד"ה ומשום); ויש מהראשונים שפסקו שאם עבר ועישר בזמן הזה יאכל במומו (רמב"ם שם, וראה מהר"ט אלגזי בכורות ה אות מז).

בטריפה

ספק דרוסה [בעל חי שהוכה בצפרני חיה ועוף הטורפים, שנאסר משום כן באיסור טריפה], כגון סל מלא עופות שנכנס נץ ביניהם, ואין ידוע אם דרס מהם או לא, שכולם אסורים משום ספק טריפה (חולין נג א. וראה ערך דרוסה), אף על פי שאם ישהום שנים עשר חודש ויחיו - מותרים, שאין טריפה חיה שנים עשר חודש (ראה ערך טריפה), מכל מקום אין משהים אותם, שמא יבוא בהם לידי תקלה שיאכל מהם (חולין נג ב, ורש"י ד"ה לידי תקלה; טור יו"ד נז, בשם רשב"א; שו"ע שם כ).

לחוליד ולדות עוף נקיבה המטילה ביצים, שנולד בה ספק טריפה, משהים אותה עד שתטיל כל ביציה שטעונה כבר, ואם תטעון פעם נוספת, דהיינו ששהתה עשרים ואחד יום משנולד לה הספק של טריפה, אם לא היתה טעונה מקודם, או מזמן שנגמרה טעינה ראשונה, העוף והביצים מותרים, שהטריפה אינה יולדת (חולין נח א; רמב"ם מאכלות אסורות יג יא: טו"ע יו"ד פו ט ושו"ע שם נז יח, פו ט).

יש מהראשונים שכתבו שהטעם שאין חוששים כאן לתקלה, לפי שאין הטריפה אלא אחת, והוא הדין אם הן שתיים או שלוש, אבל בסל מלא עופות, שהם רבים, ואינו יכול להיזהר בהם, חוששים שמא יבוא לאכול אחד מהם (ראה רש"י חולין נג ב ד"ה לידי וראש יוסף שם בדעתו; רשב"א חולין שם ובתורת הבית הארוך ב ג; פרי חדש יו"ד נז ס"ק נב; פרי תואר שם ס"ק כג).

יש סוברים שאפילו עוף אחד שנולד בו ספק טריפה אסור להשהותו שנים עשר חודש כיון שאין הטריפות ידועה (סמ"ק קצו, ומרדכי חולין רמז תרו, בשם ר' פרץ; רמ"א יו"ד נז יח, כ). ולא התירו להשהות עוף נקיבה עד שתטעון, אלא לפי שהיא ממהרת לטעון, ואין צריך להשהותה זמן מרובה (ב"ח יו"ד פו).

ולא דוקא שנים עשר חודש שהוא זמן מרובה, אלא אפילו בהמה דקה נקיבה ספק דרוסה אסור להשהותה חמשה חדשים לברר אם תתעבר ותלד, שאף זה זמן מרובה (שו"ת חתם סופר יו"ד נז). ולדעה זו עופות נקיבות מותר להשהותן עד שיטענו ביצים, אפילו הן רבות, ואין חוששים לתקלה (תורת חטאת עג ד, בשם מהר"א).

וכן שנינו: חבית של יין של תרומה שנטמאה, בית שמאי אומרים תישפך הכל; ובית הלל אומרים תיעשה זילוף. אמר ר' ישמעאל ברבי יוסי אני אכריע: בבית תיעשה זילוף, ובשדה תישפך הכל (פסחים כ ב; בבא קמא קטז א).

בפירוש המחלוקת נחלקו הראשונים:

• יש מפרשים שמחלוקת בית שמאי ובית הלל היא אם חוששים לתקלה או לא, שלבית שמאי חוששים ולבית הלל אין חוששים, ור' ישמעאל ברבי יוסי הכריע לחלק בין שדה לבית, או בין חדש לישן (רש"י בבא קמא קטז א ד"ה בשדה, ותוס' שם ד"ה הכרעה בדעתו; רבינו חננאל ותוס' רשב"א משנץ פסחים כ ב; תוס' רי"ד ורשב"א בבא קמא שם).

• ויש סוברים שאף לדעת בית שמאי אין חוששים לתקלה (רש"י פסחים כא א ד"ה אין, ותוס' שבת מ א ד"ה הלכה בדעתו; תוס' בבא קמא שם, בשם יש מפרשים), ולא אמרו תישפך הכל אלא לפי שלדעתם אסור להריח תרומה טמאה, שהריח כשתייה הוא (ראה ערך ריחא מילתא). ור' ישמעאל הוא שסובר שחוששים לתקלה בשדה או ביין חדש (תוס' בבא קמא שם, בשם יש מפרשים).

להלכה נחלקו הראשונים:

• יש פוסקים שמשקים של תרומה שאינם ראויים להדלקה שנטמאו, כגון יין, קוברים אותם (רמב"ם תרומות יב יב), ואפילו היה יין ישן וראוי לזילוף (הר"י קורקוס שם ד, והובא בכסף משנה שם), שהלכה כבית שמאי שחוששים לתקלה (הר"י קורקוס שם יב, בדעת הרמב"ם, והובא בכסף משנה שם יב).

• ויש פוסקים כבית הלל שאין חוששים (שיטה מקובצת בבא קמא קטז א, בשם הרא"ה; רשב"א בבא קמא שם), בין בבית ובין בשדה, ואפילו יין חדש מותר ליישנו ולזלף (שיטה מקובצת בבא קמא שם, בשם הרמ"ה).

בקדשים

בקרבן פסח קרבן פסח, או מעות שהוקדשו לפסח, שלא קרבו בשנה זו, נחלקו בהם תנאים אם קרבים לפסח הבא³:

יש אומרים שיקרבו, ואין חוששים לתקלה שמא יקריבו בשאר ימות השנה שהוא פסול; ויש אומרים שלא יקרבו מפני שחוששים לתקלה (יומא סו א - ב וריטב"א).

וכתבו האחרונים שדוקא לשנה הבאה לא יקרבו, לסוברים שחוששים לתקלה, שהוא זמן מרובה, אבל לפסח שני יקרבו לדברי הכל, שאין חוששים לתקלה לזמן מועט (גבורת ארי יומא שם במלואים ד"ה בשני; שיח יצחק שם; שו"ת בית יצחק יו"ד א קל סק"ז).

בזמן הזה אמרו חכמים: אין מקדישים ואין מחרימים (ראה ערכים: חרמים, ערכים) בזמן הזה (יומא סו א; ירושלמי שקלים ח ד; רמב"ם ערכין ח ח. וראה ערך הקדש) משום חשש תקלה שמא יהנה ממנו (רש"י עבודה זרה יג א ד"ה ואין מחרימין; תוס' ביומא סו א ד"ה אין).

וכתבו האחרונים שאף לדעת הסוברים בקרבן פסח שלא קרב בשנה זו שיקרב לשנה הבאה ואין חוששים לתקלה (ראה לעיל), זה אינו אלא בזמן הבית, שאינו משהה אותו אלא שנה אחת, אבל בזמן הזה, שהחשש הוא לכמה שנים, לדברי הכל חוששים לתקלה (יפה עינים שקלים ח ד).

ואם הקדיש והחרים והעריך, בהמה תיעקר דהיינו שנועל דלת

שנתו, אלא שדמיו קרבים.

3. וראה ערך קרבן פסח, שהקרבן עצמו אינו קרב בפסח הבא משום שעברה

בשאר איסורים

בדיקת חמץ בדיקת חמץ שחייבו חכמים, אף על פי שביטל את החמץ, ואינו עובר עליו מן התורה בכל יראה וכל ימצא (ראה ערך בטול חמץ), יש מהראשונים שכתבו בטעם הדבר שחוששים שמא יבוא לאכול, ולכן חייבוהו חכמים לבדקו ולבערו, והחמירו בחמץ יותר משאר איסורי הנאה שלא הצריכו חכמים לבערו, לפי שחמץ מותר בכל השנה, ואינו נאסר אלא בפסח, ואין בני אדם בדילים ממנו (תוס' פסחים ב ד"ה אור. וראה ערך בדיקת חמץ).

אף עצם האיסור של כל יראה וכל ימצא שהחמירה תורה בחמץ, יש מהראשונים שכתבו בטעם הדבר, שהרי זה לפי שחמץ איסורו חמור, שחייבים כרת על אכילתו (ראה ערך חמץ), ואין בני אדם בדילים ממנו (ר"ן פסחים שם).

חמץ בפסח חמץ של גוי שנתגלגל מגגו לגגו של ישראל שהיה סמוך לו, דוחפו בקנה (ירושלמי פסחים ב ב; שו"ת ריב"ש תא, בשם רי"ץ גיאת בהלכותיו; שו"ע או"ח תמו ג), אבל לא יטלטלו בידו, לפי שחמץ אין בדילים ממנו, וחוששים שמא יבוא לאכול (ריב"ש שם).

אבל מי שמצא חמץ שלו בביתו, מותר ליגע בו כדי לבערו, שכיון שהוא מחזור אחריו לבערו, לא יבוא לאכול ממנו (ריב"ש שם; תרומת הדשן קלה; מגן אברהם תמו סק"ה)⁴.

באיסורים דרבנן

תקלה דרבנן האחרונים נחלקו אם חוששים לתקלה באיסורים דרבנן:

- יש סוברים שאף באיסורים דרבנן חוששים לתקלה, כדרך שחוששים באיסורים דאורייתא (פרי מגדים יו"ד נז שפתי דעת ס"ק כח; באר יעקב יו"ד צט. וראה להלן בענין שמן של חנוכה ותרומה בזמן הזה).
- יש מהאחרונים סוברים שהקילו באיסורים דרבנן, שלא לחשוש לתקלה באופנים מסויימים (ראה להלן בענין שמן של חנוכה).
- יש שכתבו בסתם שבאיסורים דרבנן אין חוששים לתקלה (ראה להלן בענין מצה בערב הפסח. וראה שדי חמד כללים פאת השדה מערכת ח כלל ג).
- ויש סוברים שאף באיסורים דרבנן אסרו להשהותם אצלו שמא יבוא לידי תקלה, אבל לא גזרו בהם שמא ישהה אותם (ראה להלן בענין כלי שנטמא).

מצה בערב בערב פסח, שאסור לאכול מצה (ראה ערך ערב פסח), יש הפסח שכתבו שאסור לפורר המצות או לשברן, שלא יבוא לאכול מהן, שכיון שהוא מתעסק בהן, חוששים שמא יאכל מהן, כדרך שחשש ר' יהודה בבדיקה בחמץ בפסח (שו"ת מהר"י ווייל קצג, בשם ספר פרנס והסכים כן; רמ"א או"ח תעא ב, בשם מהר"י ווייל).

ופסקו האחרונים שאין לחוש לדבריהם (רמ"א שם), לפי שאין האיסור לאכול מצה אלא מדרבנן (פרי חדש או"ח תריב י; חק יעקב תעא סק"ח: שו"ע הרב שם יג; ערך השלחן שם ה); וגם אינו רגיל במצה

כל השנה, ולכן אין חוששים שמא יאכל ממנה (חק יעקב ושו"ע הרב שם). ואף על פי שגם באיסור דרבנן חששו לתקלה, כגון בהדלקת תרומה טמאה דרבנן (ראה להלן), הרי זה דוקא כשעוסק בדבר האסור באכילה וגם נהנה ממנו, אבל כאן שאינו נהנה ממנו לא גזרו (ערך השלחן שם).

שמן של חנוכה שמן של נר חנוכה שניתותר, שאסור להשתמש בו מפני שהוקצה למצותו (ראה ערך נר חנוכה), כתבו הראשונים שאסור להשהותו לשנה הבאה, להדליק ממנו נר של חנוכה, לפי שחוששים שמא יבוא ליהנות ממנו, כיון שמששהה אותו זמן ארוך (טור או"ח תרעז, בשם מהר"ם מרוטנבורג), כשם שקרבן פסח שלא קרב בשנה זו לא יקרב לפסח הבא (פרי חדש שם סק"ד), וכמו ספק טריפה שאין משהים אותו שנים עשר חודש (ראה לעיל: בטרפה. מוצית השקל שם ס"ק יא). ואפילו אם נותן את השמן לכלי מאוס, חוששים שמא יבוא להדליק בו, והוא אסור בהנאה (טור שם, וחידושי הגהות שם סק"ג, בשם מהר"ח).

וכתבו האחרונים שאף על פי שאין איסורו אלא מדרבנן (ראה ערך נר חנוכה), חוששים בו לתקלה (ראה פרי מגדים יו"ד נז שפתי דעת ס"ק כח). ואפילו אם אין חוששים לתקלה באיסור דרבנן, כמו בפירור מצה בערב פסח (ראה לעיל), כאן שהחשש הוא לזמן מרובה, חוששים לתקלה, אף על פי שאין האיסור אלא מדרבנן (ערך השלחן או"ח תעא ה).

וכתבו האחרונים שלדעת הסוברים שמותר להשהות ספק טריפה שנים עשר חודש (ראה לעיל: בטרפה), מותר אף להשהות השמן לחנוכה הבא (פרי מגדים או"ח תרעז אשל אברהם ס"ק יא - יב בדעת המגן אברהם)⁵.

תרומה בזמן תרומה בזמן פת ושמן של תרומה טמאה, שאם הם ראויים לאכילה אסור להדליק בהם, גזירה שמא יבוא בהם לידי תקלה (ראה לעיל: בתרומה טמאה), אף בזמן הזה שאינה תרומה אלא מדרבנן (ראה ערכים: ארץ ישראל; תרומה), חוששים בה לתקלה (ערך השלחן או"ח תעא ה, בשם באר יעקב). ואף לדעת הסוברים שאין חוששים לתקלה באיסורים דרבנן, כתבו האחרונים שתורמה בזמן הזה חמורה יותר משאר איסורים דרבנן, וחששו בה לתקלה (שדי חמד כללים פאת השדה מערכת ח סוף כלל ג).

כלי שנטמא כלי שנטמא לפני יום טוב בולד הטומאה, מותר להטבילו ביום טוב (ביצה יח א; רמב"ם יום טוב ד יח); ואינו דומה לכלי שנטמא לפני יום טוב באב הטומאה (ראה ערך אבות הטומאות), שאסור להטבילו ביום טוב גזירה שמא ישהנו עד יום טוב ויבוא בו לידי תקלה להשתמש בו לטהרות (ביצה שם; רמב"ם שם יז), לפי שכלי הנטמא בולד הטומאה הוא טהור מן התורה, ולא גזרו בו שמא ישהה (רמב"ם שם יח ומגיד משנה), שאפילו ישתמש בו לתרומה, אין כאן תקלה דאורייתא, שהרי מן התורה אין התרומה נטמאת ממנו (צל"ח ומהר"ם ש"ף ביצה שם).

וכתבו האחרונים שאף על פי שחששו לתקלה אף באיסורים דרבנן, כגון בשמן של נר חנוכה שאסור להשהותו לשנה הבאה

מטבילים אותו ביום טוב משום תקלה; וערך איסורי הנאה, על איסורי הנאה שטעונים קבורה כדי שלא יבואו בהם לידי תקלה; וערך לפני עור לא תתן מכשול, על האיסור למכור דברים האסורים לגוי, שמא יחזור וימכרם לישראל. 5. וראה ערך כלים, על כלי שנבלע בו איסור, לסוברים שמותר להשתמש בו בצונן, אם אסרו להשהותו אצלו, שמא ישתמש בו בחמין, ואם מותר להשהות כלים האסורים לגוי; וערך חמץ, על כלים שנשתמשו בהם בחמץ אם מותר

4. וראה ערך חדש, על מחלוקת ר' יהודה ור' מאיר בקצירת חדש קודם לעומר, באופן שמותר מן התורה אם אסור מדבריהם שמא יבוא לאכול; וערך סחורה, על איסור סחורה בבכורות ובתרומות, ובבעלי חיים האסורים שדרך בני אדם לגדלם לאכילה, שיש סוברים שהוא משום חשש לתקלה; וערך תענית, על נגיעה באוכלים בתענית, אם אסרו מחשש תקלה; וערך נזיר, על נזיר אם אסור לנגוע ביון, או להיכנס לחרם; וערך יום טוב, על כלי שנטמא מערב יום טוב, שאין

- יש סוברים שאסור לקרוא בו אפילו ביחידות, שמא יקרא בו בציבור, כדרך שאסרו להשהות אצלו ספק דרוסה, שמא תארע תקלה על ידי כן (ראה לעיל: בטריפה. ט"ז יו"ד רפא סק"א).
- ויש חולקים וסוברים שמותר לקרוא בו ביחידות, ואינו דומה לספק דרוסה שהיא ממאכלות אסורות, וגנאי הוא שיאכל את האיסור אפילו בשוגג, מה שאין כן בשאר איסורים; ועוד שאפשר לכתוב על גבי העמוד שהוא פסול (נקודות הכסף שם).⁷

(ראה לעיל), זהו רק בהשהייה עצמה שאסורה מחשש לתקלה, אבל לא אסרו להטביל שמא ישהה, ואם ישהה שמא יבוא לידי תקלה, כל שאין האיסור אלא מדרבנן (שו"ת כתב סופר יו"ד כח; שו"ת בית שלמה ב קיז, בחגי"ה מבו המחבר).⁶

ספר תורה פסול ספר תורה שיש בו פסול שאינו ניכר, כגון שלא עיבדוהו לשם ספר תורה (ראה ערך ספר תורה), נחלקו בו הפוסקים:

חֲכָם

חכם בחכמת התורה, מורה הוראות, וממונה על הצבור ללמד ולדרוש ברבים וכיוצא בזה

מצינו לפעמים התואר חכם לאינו מוסמך, בניגוד לתואר רבי, שהוא מוסמך (בבא מציעא פה ב - פו א).

ובייחוד מצינו בזמן הסנהדרין שהיו שלש דרגות, זו למעלה מזו: חכם, אב-בית-דין (ראה ערכו) ונשיא (ראה ערכו). מועד קטן כב ב, וקדושין לג ב, והוריות יג ב, ויש הבדלים בדין ביניהם בנוגע למצות קימה-והדור (ראה ערכו). ראה קדושין והוריות שם, וכשמתו - בנוגע להספד (ראה ערכו) ולקריעה (ראה ערכו). מועד קטן כב ב, ולגבי נידויו של אדם שנודה בידי כל אחד מהם (ראה ערך נדוי. ירושלמי מועד קטן ג א).

חכם זה שהוזכר ביחס לנשיא ולאב בית דין, נחלקו בו ראשונים: • יש מפרשים שהוא הממונה על העיר שמבקשים ממנו הוראה (רש"י מועד קטן שם ד"ה חכם).

• ויש מפרשים שהוא הגדול שבחכמים, שנושאים ונותנים עמו בהלכה, ויודע טעמי תורה, ויושב לשמאלו של הנשיא, שהיה דורש ומלמד תורה לרבים (רש"י על עין יעקב הוריות שם ד"ה רשב"ג).

ויש שהוזכר לגבי התנאים השם חכם, ופירשו ראשונים שהכוונה לאב בית דין (כתובות קג ב, לפי המאירי שם, ושיטה מקובצת שם בשם רש"י במהדורא קמא).

בזמן שהיו בבבל ראשי גולה, היו ממנים אחד להיות חכם שלו (סדר עולם זוטא (גרסברג) עמ' לו ואילך).

ובזמן הגאונים היה החכם למטה מהתואר רב או גאון (הקדמת המאירי לאבות).

בימינו בזמננו חכם הוא הנקרא רב (אור זרוע ב תיח, בהספד), וכתבו הפוסקים שאף על פי שבזמן הזה מקבלים בקהילות ראשי ישיבות ואב בית דין, אין להם אלא דין חכם, וכדי שלא לחלק בין חכם לחכם, השוו מידותיהם שלא נקרא חכם אלא תופס ישיבה ואב בית דין (ש"ך יו"ד רמז ס"ק יא, על פי סמ"ג לב).²

חכם לאו דוקא ויש שנקרא חכם במובן הרחב:

• מי שחכם מטבעו, על פי תכונת נפשו, ממעלות בחכמת התורה

החכמה, כאותה ששינו: מהיר לשמוע וקשה לאבד - חכם (אבות ה יב), וזו מעלה שכלית ואינה בידו של אדם, ואינה מן המעלות שאפשר לקנותן (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

בחכמת התורה חכם - ברוב המקומות - נקרא מי שהוא חכם בחכמת התורה, ובמינוי שופטים לבית-דין (ראה ערכו) נאמר: אֲנָשִׁים חֲכָמִים (דברים א יג), והיינו שהוא חכם בחכמת התורה (רמב"ם סנהדרין ג ח).

אלא שמעלתו של חכם גדולה משל תלמיד-חכם (ראה ערכו). כן משמע מתוספתא דמאי (ליברמן) ב יג, שתלמיד חכם, היודע תורה ולומד תורה, לא מצינו לו מינוי, לומר שנתמנה לתלמיד חכם (ראה ערך חנ"ל), וחכם הוא ממונה מהציבור (ירושלמי בכורים ג ג, ותענית ב ב) לתפקיד מסויים, כגון דורש ברבים (ראה משנה עירובין לו ב, ורש"י לגמ' שם ד"ה מוטיב פרק), או מלמד לתלמידים (ראה רש"י שם ד"ה מקרי שמע), וכיוצא בזה.

ביחס למלך חכם קודם למלך, שחכם שמת אין לנו כיוצא בו, ומלך שמת כל ישראל ראויים למלכות (תוספתא הוריות (צוקרמאנדל) ב ח; גמ' שם יג א), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאינו ענין להלכה למעשה, שקדימת חכם למלך אינה אלא במחשבה בלבד - שיש לכל אחד להאמין שהחכם מועיל לישראל יותר מהמלך (חסדי דוד לתוספתא שם) - לפי שתועלת החכם לאומה גדולה מתועלת המלך, אבל במעשה אין להקדים על כבוד המלך (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

• ויש שפסקו כן להלכה, להקדים חכם למלך (פסקי רי"ד שם), להחיותו ולהשבת אבדתו (כן משמע מפסקי רי"ד שם).

ביחס לנביא חכם עדיף מנביא (בבא בתרא יב א):

• שהנביא צריך אות ומופת לדבריו, אבל החכם אינו צריך לאות ומופת, שהקב"ה נתן לו ממשלה לגזירותיו ולדבריו, שנאמר: עַל פִּי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יִדְרֹךְ (דברים יז יא. משנת רבי אליעזר ו).

• שעל הנביאים בזמנים מסויימים שורה עליהם רוח הקודש, ובזמנים אחרים אינה שורה, אבל מהחכמים רוח הקודש אינה זהה אפילו לרגע אחד (זוהר ב ו ב).

בימים עברו בתנאים מצינו שהיו שנקראו חכמים, לעומת אחרים שנקראו תלמידי חכמים (ברכות נז ב), ויש מפרשים שם שהחכמים זכו לסמיכה (ראה ערכו), ונקראו בשם רבי, מה שאין כן תלמידי החכמים (מהרש"א שם, חידושי אגדות). לעומת זה

בצרכי הצבור, ראה ערך בני העיר וערך חבר עיר; על חכם שטימא שאין חברו רשאי לטהר, אסר אין חברו רשאי להתיר, ואם טעם האיסור משום כבודו של החכם הראשון, או משום שהחכם הראשון עשה חתיכת איסור, ראה ערך הוראה: הוראה אחר הוראה.

לקיימם בפסח. 6. וראה ערך בשר בחלב, על האיסור ללוש פת בחלב, שמא יבוא לאכלה עם בשר, וכן על איסור לאפותה עם שומן, שמא יבוא לאכלה עם חלב. 7. וראה ערך הגהה, על האיסור להשהות ספר שאינו מונה יותר משלשים יום. חכם. 1. טו, טורים נא-נה. 2. על חכם העיר המתעסק

- מי שחכם בהתנהגותו, כמו: שבעה דברים בחכם, חכם אינו מדבר בפני מי שגדול ממנו וכו' (אבות ד א).
- מי שחכם בחכמות העולם, כמו: הרואה חכמי אומות העולם מברך עליהם (ברכות נח א), והם חכמים בחכמות העולם (סמ"ק קנא; שו"ע או"ח רכד ז).
- על מנת שאני המקדש את האשה ואמר לה על מנת שאני חכם, אין אומרים כחכמי יבנה, אלא כל ששואלים אותו דבר חכמה בכל מקום ואומרה (קדושין מט ב; רמב"ם אישות ח ה; טושי"ע אה"ע לח כח), והיינו דבר התלוי בסברא (רש"י שם ד"ה דברי חכמה; טושי"ע שם).
- ונחלקו הפוסקים:
- יש אומרים שהדברים אמורים אפילו שלא בדברי תורה, אלא בדברי חכמה אחרים, או סחורה (פרישה שם ס"ק מג; באר היטב שם ס"ק לט, בשם נחלת צבי).
- ויש אומרים שאין הדברים אמורים אלא בדברי תורה בלבד (באר היטב שם, שכן משמע משאר הפוסקים).
- וכתבו פוסקים אחרונים שבכל מקום הולכים אחר הלשון שרגילים בו (ראה ערך לשון בני אדם. ערך השלחן שם צג).

חכמות חיצוניות¹

החכמות שהן מחוץ לחכמת התורה בנוגע לאיסור והיתר לימוד²

הפרקים:

- לימוד החכמות
- חכמת יוונית
- ספרים חיצוניים
- פילוסופיה
- חישוב תקופות ומזלות
- רפואה, חשבון ודקדוק

לימוד החכמות

לימוד מגוים לזורך לימוד חכמות אלו יש ללמוד אף מחכמי האומות, שגם חכמתם היא משמים, והרואה חכמי אומות העולם אומר ברוך שנתן מחכמתו לבשר ודם (נתיבות עולם שם), והרי האומר דבר חכמה אף באומות נקרא חכם (שו"ת הרמ"א ז, על פי מגילה טו א), והוא כשאין בדבריהם דבר כנגד אמונתנו (נתיבות עולם שם).

חכמת יוונית

זמן הגזירה כשצרו מלכי בית חשמונאי זה על זה היה הורקנוס מבחון ואריסטובולוס מבפנים, ובכל יום ויום היו משלשלים בקופה - מבפנים לאותם שבחון (רש"י בבא קמא פב ב ד"ה היו משלשין) - דינרים, והיו מעלים להם תמידים, היה שם - מבפנים (רבנו גרשום מנחות סד ב ד"ה היה שם; רש"י שם ד"ה והיה שם) - זקן אחד שהיה מכיר בחכמת יוונית, לעז להם בחכמת יוונית ואמר להם: כל זמן שעוסקים בעבודה אין נמסרים בידכם. למחר שלשלו דינרים בקופה והעלו להם חזיר, ונודעוזה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה, באותה שעה אמרו: ארור האיש שילמד את בנו חכמת יוונית (מנחות שם וסוטה מט ב), מפני המסורות (ירושלמי פאה א א).

במקום אחר אמרו: בפולמוס - במצור (כן משמע מרש"י סוטה שם א ד"ה בפולמוס) - של טיטוס גזרו שלא ילמד אדם בנו חכמת יוונית (משנה שם, לגירסת תוספות מנחות סד ב ד"ה ארור), וביארו ראשונים ששתי גזירות הן, שהרי טיטוס היה בזמן החורבן, ומלכות בית חשמונאים קדמה לו הרבה, אלא שבתחילה גזרו על חכמת יוונית, ולא קיבלו - הציבור - עליהם, ולבסוף קיבלו (תוספות מנחות שם, בשם ה"ר יעקב ברבי שמעון; תוספות בבא קמא פב ב ד"ה ואסור, בתירוצו הראשון; ר"ש פאה א א)⁵.

היתר הלימוד את משפטי תעשו ואת חקתי תשמרו ללכת ביהם (ויקרא בחם יח ד), עשם עיקר ואל תעשם טפילה, שלא יהיה משאך ומתנך אלא בהם (תורת כהנים אחרי פרק יג יא), שלא תאמר למדתי חכמת ישראל, אלמד חכמת אומות העולם, תלמוד לומר: ללכת ביהם (ויקרא שם), אינך רשאי ליפטר מתוכן (תורת כהנים שם; ספרי דברים לד; רש"י שם)³, שלא ילמד אדם אלא מקרא, משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם. ושאר החכמות מותר ללמוד באקראי, לאחר שידע איסור והיתר ודיני המצוות (רמ"א יו"ד רמז ד, על פי ריב"ש מה; שו"ע הרב תלמוד תורה פג ז), שעל ספרים אחרים אמרו: ויתר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ ולזה הרבה יגעת בשר (קהלת יב יב), להגיון ניתנו, ליגיעה לא ניתנו (ירושלמי סנהדרין י א).

תועלת הלימוד כל החכמות נצרכות ללימוד התורה (רבנו בחי אבות ג בחם יט; נתיבות עולם, נתיב התורה יד; הקדמת פאת השולחן, בשם הגר"א; דרשות חתם סופר, בשלח, קיב ב), והן כרקחות טבחות ואופות לתורה (שו"ת הרמב"ם (בלאו) ג עמ' 57), אגרת הרמב"ם לר' יהונתן הכהן, תשו' הרמב"ם הוצ' בלאו ח"ג עמ' 57), וסולם לעלות לחכמת האלוהות (רבנו בחי שם; נתיבות עולם שם), וכפי שיחסר לאדם ידיעות בשאר החכמות, יחסר לו מאה ידות בחכמת התורה (הקדמת רבי ברוך משקלוב לספר אוקלידוס, בשם הגר"א), והמבזים אותן החכמות, הוא משום שהם ערומים מאותן חכמות, וכתיוק הבורח מבית הספר (הקדמת רבי ברוך שם), והם מבזים חכמי ישראל, שאף הם למדו החכמות הללו (זקן אהרן (הלוי) כה)⁴.

לימוד החקירות במהות המציאות וטבעו, חיוב ומצוה ללומדם (ראה ערך אמונת השם: גדרה), כי על ידי למודם נודע גדולתו של יוצר בראשית (שו"ת הרמ"א ז; נתיבות עולם שם).

שלא הניח מקרא ומשנה הלכות ואגדות דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים תקופות וגמטריאות - ונכללים בזה חכמות גדולות בשיעור, מספר ותשבורת (מאירי סוכה כא א) - שיחת שדים ושיחת דקלים ושיחת מלאכי השרת (סוכה כח א), וכל החכמות כלולות בתורה, ולא יחסר מהן דבר (רבנו בחי, פתיחה לתורה), ומפסוקי מעשה בראשית ידעו חכמינו כל מעשה בראשית על ידי רמזים, גזירות שוות וכדומה (רמב"ן בתורת ה' תמימה, כתבי הרמב"ן א קנח).⁵ או שבתחילה לא אמרו אלא ארור, ואילו רצה אדם לעמוד בארור לא היה

חכמות חיצוניות. 1. טו, טורים נה-29. 2. הלשון "חכמות חיצוניות" אינה נמצאת בדברי תנאים ואמוראים, אבל מצויה היא בראשונים ואחרונים במובן של חכמות אחרות, שאינן בכלל חכמת התורה (ראב"ע, הקדמה לתורה; שו"ת הרשב"א א תטו ותיח; שו"ת הרא"ש נה ט; ועוד). 3. על לימודים נוספים לאיסור זה, ראה: תורת הכהנים שם; ספרי דברים לד; זוהר ב קכד א; רבנו בחי נצבים ל יב. 4. חכמינו היו בקיאים בכל החכמות (כזרי ד כד-כט; מנורת המאור (אבוהב) ד רסח; זקן אהרן שם), ואמרו על רבן יוחנן בן זכאי

הגלחים (רש"י סנהדרין ק ב ד"ה מינים, בנוסחאות כנ"ל; פירוש ר"י אמלאדרי שם) - כמרי הנוצרים.

• ויש מפרשים ספרי אריסטו היווני וחבריו, שכופרים בהשגחה ובנבואה ובשכר ועונש (פסקי ריא"ז שם; ריב"ש מה; דרכי משה יו"ד רמו סק"ט, בשמו; ברטנורא סנהדרין י א), והרבה פרקו עול תורה ומצוות כתוצאה מהלימוד בדבריהם (ריב"ש שם; דרכי משה שם, בשמו).

ובמהות האיסור של הלימוד בספרי מינים, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא אמרו רק על המאמין בספרים החיצוניים, אלא אפילו הקורא אותם, פן יטו את לבבו להאמין בדבריהם, כמו שקרה לאלישע אחר, שנאמר עליו בתלמוד שבשעה שהיה עומד מבית המדרש, הרבה ספרי מינים נושרין מחיקו (חגיגה טו ב. ריב"ש מה), ואסור ללמוד בספרי מינים אפילו באקראי (ריטב"א בבא בתרא צח ב), ותלמיד חכם המתעסק בספרי מינות משמתיים אותו (רא"ש מועד קטן ג יא), וכן הלכה (רמ"א יו"ד רמו ד; טושי"ע יו"ד שלד מב).

• ויש אומרים שאין האיסור ללומדם, אלא על הלומד בהם על דעת להאמין, ולא על הלומד בהם להבין ולהורות (מאירי סנהדרין צ א), ואדרבא, צריך האדם ללמוד דתיהם וספרי אמונתם ומשפטיהם, כדי להכיר מעלת דתנו ושהיא העיקר (פירוש רבי יצחק מטולידו אבות ב יד; באר שבע סנהדרין ק ב, בדעת הרמב"ם), וכפי שאמרו חכמינו: דע מה שתשיב לאפיקורס (אבות ב יד)¹⁰, ונהגו היתר ללמוד ספרי מינים, כדי שמדברי עצמם נשיבם ונוכיח להם כי אין להם ראיות לסתור דברי תורה ונביאים (מגן אבות לרשב"ץ שם)¹¹.

ספרים רבים חיברו עובדי עבודה זרה בעבודתה, היאך עיקר עבודתה ומה משפטה ומעשיה, ציוונו הקדוש ברוך הוא שלא לקרות באותן הספרים כלל, ולא נהרהר בה, ולא בדבר מדבריה. ובעניין זה נאמר: ופן תדרש לאלהיהם לאמר איכה יעבדו הגוים האלה את אלהיהם (דברים יב ל), שלא תשאל על דרך עבודתה היאך היא, ואף על פי שאין אתה עובד, שדבר זה גורם לך להיפנות אחריה ולעשות כמו שהן עושין, שנאמר - בהמשך הכתוב - וְאַעֲשֶׂה כֵּן גַם אֲנִי (שם. רמב"ם עבודה זרה ב ב).

בן סירא תנאים ואמוראים ציטטו מספר בן סירא (שמעון בן שטח בירושלמי ברכות ז ב, על פי משלי ד ח ובן סירא (כהנא) יא א; רבי לויטס איש יבנה באבות ד ד, על פי בן סירא (כהנא) ז יז; ועוד)¹², ומהם אף שאמר: כתוב בתורה שנוי בנביאים ומשולש בכתובים, וציטט מבן סירא כמקור בכתובים (רבה בר מרי בבבא קמא צב ב, על פי בן סירא (כהנא) כז ט ויג טו), ומבואר שאפילו לבן סירא

מה נכלל חכמת יוונית האמורה כאן היתה ברמיזה (רש"י מנחות שם בגזירה ד"ה חכמת יונית; פירוש המשניות לרמב"ם סוטה שם), שהיו מדברים בלשונות שמשמעותם אחרת מכפי כוונתם, בחידות, והיו נושאים ונותנים בהם כל מה שירצו (פירוש המשניות לרמב"ם שם; מאירי שם), ונקראת אותה חכמה חכמת יוונית, והיוונים היו רגילים בה (ריב"ש מה), ולא אסרו אלא חכמת יוונית, ולא לשון יוונית (סוטה שם ב)⁶, וחכמת רמיונות זו בלבד הוא שאסרו מפני מעשה שהיה, אבל אין ספרי שאר החכמות הכתובים ביוונית בכלל הגזירה (ריב"ש שם)⁷.

על מי לא חלה לקרובים למלכות היתירו לספר בחכמת יוונית (בבא בגזירה קמא פב ב; ירושלמי שבת ו א, ועבודה זרה ב ב, לגירסת תוספות עבודה זרה כט א ד"ה מסתפר), וכן לנשים, מפני שהוא תכשיט לה (ירושלמי פאה א א, וסוטה ט טו), שבח ותפארת לה, ואין לחוש באשה למוסרות (פני משה שם ושם), שכל כבודה בת מלך פנימה, ואין דרכה להיכנס בבתי שרים (עמק ברכה (פרידמן) ד).

בימינו כתבו ראשונים שחכמת יוונית כבר אבדה מן העולם ולא נשאר ממנה אפילו מעט (פירוש המשניות לרמב"ם סוטה שם), ולכן לא נזכר בפוסקים איסור לימודה.

ספרים חיצוניים

הקורא בספרים חיצוניים, דהיינו ספרי מינים, נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שאין לו חלק לעולם הבא (רבי עקיבא במשנה סנהדרין צ א).
• ויש אומרים שאמנם אסור לקרוא בספרים הללו, אלא שאין עונשו חמור כל כך שלא יהיה לו חלקת לעולם הבא (תנא קמא במשנה שם, לפי יד רמ"ה שם).

ונחלקו ראשונים אם ההלכה כדעה הראשונה (פסקי ריא"ז סנהדרין יא א, וקונטרס הראיות לסנהדרין שם; קיצור פסקי הרא"ש שם יא ג; או השנייה (כן משמע מהרמב"ם תשובה ג ו).

ומהם ספרים חיצוניים, נחלקו התלמודים:

• לדעת הירושלמי הם ספרי בן סירא (ראה להלן)⁸ ובן לענה⁹ (ירושלמי סנהדרין י א).

• ולדעת הבבלי הם ספרי מינים (גמ' שם ק ב, בנוסחאות שאינן מצוירות).

ובביאור דעת הבבלי נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים ספרי תלמידי ישו (רש"י ברכות יב א ד"ה המינין, בנוסחאות כנ"ל; שו"ת הרדב"ז ח קצא, בשם רש"י, ושכן דעת הרמב"ם)

לסנהדרין ק ב). 9. ספר זה אינו מצוי לפנינו. 10. ולדעה הראשונה, אדרבא, על מנת למנוע מדבר זה נאמר שם: הוי שקוד ללמוד תורה, ודע מה שתשיב לאפיקורס, שלא תאמר אלמד בספרים חיצוניים כדי להשיב לאפיקורס, אלא אדרבא התבונן בתורה היטב (פתח עינים אבות שם), שאם תלמוד תורה בשקידה תדע להשיב לאפיקורס, אחר ששכלך יהיה מחודד מרוב העיון (זכות אבות שם), או שבשקידת התורה בלבד, ולא בזולת זה, תמצא תשובה מספקת לכופרים (ספורנו שם), והוא שאמרו חכמינו: הפוך בה והפוך בה - בתורה - דכולא בה (אבות ה כד). 11. ומהאחרונים יש שכתב שאף לדעה זו, אין ההיתר אלא לגדולי התורה בתורה ויראת שמים (אגרות משה יו"ד ב קיא). 12. אלא שציטטו ממנו בעל פה, ולכן אין הדברים תואמים תמיד את המצוי לפנינו (מבוא לבן סירא (כהנא) עמי' תמב), ולעיתים אף תרגמו פתגמים לארמית (ראה סנהדרין ק ב), וכפי שעשו אף למשנה לעיתים (מבוא לבן סירא שם, על פי אבות ב ה, וברכות סג א). לרשימות המקומות בהם ציטטו חז"ל מבן סירא, בין בהזכרת שמו ובין בהעלמתו, ראה: תולדות תנאים ואמוראים, בן סירא.

נקרא עברין, ולבסוף אסרו בגזירה דרבנן (תוספות שם ושם, בתירוץ השני); ויש מהראשונים המפרש שזה היה בזמן המצור של הורקנוס ואריסטובלוס ואורור והגזירה הם איסור אחד (רש"י שם ד"ה בפולמוס); ויש הגורסים שלא היה זה בפולמוס של טיטוס, אלא של קיטם (משנה שם, לגירסת כתי"י קופמן); ויש הגורסים שלא גזרו על חכמת יוונית, אלא על יוונית (משנה שם, לגירסתנו). 6. ויש הסוברים שהאיסור הוא אף על לשון יוונית (ירושלמי פאה א א, ושבת שם, ועבודה זרה שם, לגירסת הריטב"א עבודה זרה כא א, ומאירי שבת קמט א ועוד, ולפירוש הר"ש סירילאו פאה שם). 7. ויש מהראשונים מפרשים חכמת יוונית, שהיא חכמת החושים בכוכבים, מודיעים לחדשים מאשר יבואו עליך (שיטה מקובצת בבא קמא שם, בשם הרמ"ה); או הפילוסופיה היוונית (כן משמע מהמאירי שם; ספר הירח יג), ואסרו ללמוד מפני שמושכת לבו של אדם והורסת הרבה מפינות הדת (מאירי שם). 8. ויש מהאחרונים שהגיה הירושלמי בנוגע לבן סירא, להתאימו לבבלי (ראה להלן), ועל פי ההנחה לדעת הירושלמי הספרים החיצוניים הרי אלו ספרי הומרוס (ראה להלן). באר שבע

ספרי הומרוס לעומת ספר בן סירא, מבואר בירושלמי שספר הומירוס - מין יווני ידוע ששמו כך (ערוך, מרוס), והוא ראש הפייטנים היווני (מוסף הערוך שם) ¹⁶ - וכל הספרים שנכתבו מכאן ואילך, הקורא בהם כקורא באגרת (ירושלמי סנהדרין שם, לגירסת שרידי הירושלמי), ואין עליהם לא שכר ולא עונש (פני משה שם), שכן נאמר: וְיִתֵּן מִהֶמָּה בְּנֵי הַזֶּהָר עֲשׂוֹת סִפְרֵי הַרְבֵּה אֵין קֶץ וְלֹהֵג הַרְבֵּה יִגְעַת בָּשָׂר (קהלת יב יב), להגיון ניתנו, ליגיעה לא ניתנו (ירושלמי שם), שלא יתעסק בהם ביותר, ויבלה זמנו בדבריהם אלו (פני משה שם), שמכיון שהכל מודים שאין בהם קדושה, ואינם אלא חכמות חיצוניות, אין איסור בקריאתם אלא משום איבוד הזמן, וכל שכן שלפעמים נמצאים בהם דברי צורך לענייני העולם או לתשובת החולקים, לפיכך מותר לקרות אותם כאגרת, אבל לא לקרותם בקביעות (שיירי קרבן שם).

ספרי חול מליצות ומשלים של שיחת חולין, שניתן ללמוד מהם דברי מוסר ויראת שמים, מותר לקרוא בהם (אלה רבה שז סק"מ; משנה ברורה שם ס"ק נח), ומכל מקום אין ראוי להרבות בהם (שו"ע הרב שם ל), ודברי חשק, אסור לקרוא בהם, משום שמגרה היצר הרע (ראה ערך הרהור עברה. שו"ע או"ח שז טז).

ובספרי מלחמות ושיחת חולין ודברי הימים של אומות העולם, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאסור לקרוא בהם (פירוש המשניות לרמב"ם סנהדרין ז א; רא"ש שבת כג א, בשם ה"ר יונה; ברטורה שם י א; שו"ע שם), שאין בהם חכמה ותועלת אלא איבוד זמן בלבד, ויש שכתבו שאף הם בכלל הספרים החיצוניים (ראה לעיל. פירוש המשניות לרמב"ם שם; ברטורה שם).

• ויש אומרים שאסור לקרוא בהם כשהם כתובים בלעז, אבל בלשון הקודש מותר לקרוא בהם (תוספות שבת קטז ב ד"ה וכו"ש, בשם רבינו יהודה, לפי דרכי משה שם סק"ח; רמ"א שם), וכן המנהג (רמ"א שם) ¹⁷.

עיתונים מותר לקרוא עיתונים, משום שהם מודיעים מה שנעשה עתה, וזה נצרך להרבה בני אדם לדעת הן במה שנוגע לעסק, והן במה שנוגע לשארי עניינים (ערוך השולחן אורח חיים סימן שז ט) ¹⁸.

פילוסופיה

מחי פילוסופיה חכמת הפילוסופיה, היינו חכמת הטבע והאלהות מספרי יון (רשב"א במחנות קנאות עא, עח), וחכמת הטבע היא הפיסיקה, וחכמת האלהות מה שאחר הטבע - מטפיסיקה - מה שאין בו טבע, רק דברים שכללים נפרדים מחומר (ביאור מילים זרות (אבן תיבון), שבסוף מורה נבוכים). ובכל מקום שדברו על הפילוסופיה, לא דברו על חכמת הטבע כשהיא לבדה, שראוי ללמודה, אלא על עירוב ענייני הטבע עם התורה, דהיינו להביא ראיות מסברות הנוגעות להכרת הטבע לאמונת התורה (מנחת קנאות (פיסא) עמ' 118, בדעת הרשב"א) ¹⁹.

האם מותר בענין לימוד חכמה זו, נחלקו גאונים וראשונים:

קורא התלמוד כתובים (חזקוני בראשית כ ט) ¹³, וכתבו גאונים שהספר המצוי אצלם נכתב - כספרי התנ"ך - בניקוד וטעמים (רס"ג בספר הגלוי, נדפס בזכרון לראשונים, חוברת חמישית, עמ' קנא, לפי הערת המהדיר שם).

אכן, כאמור לעיל, לדעת הירושלמי הוא בכלל הספרים החיצוניים (ירושלמי סנהדרין י א), ואף בבבלי מצינו שאמרו שאסור לקרוא בספר זה (רב יוסף בסנהדרין ק ב), מפני שיש בו דברי הבל שאין בהם צורך (המענה הסופי של רב יוסף לאבבי שם, לפי הרי"ף שם) המביאים את האדם שלא להישען על ה' (יד רמ"ה שם), ונחלקו הגירסאות בבבלי:

• יש גורסים שאמנם אסור לקרוא בספר זה, אך מכל מקום דברים טובים שבו אנו דורשים (רב יוסף בגמ' שם, לגירסתנו), וביארו ראשונים שבזה הוא חלק מספרי מינים - שלדעת הבבלי הם הספרים החיצוניים (ראה לעיל) - שלא אסרו אלא לעשות ממנו קבע, אבל ראוי להגות בו בעתות, וללמוד ממנו חכמה ומוסר (ריטב"א בבא בתרא צח ב).

• ויש גורסים שאלמלא שגנזו חכמים לספר זה, היינו דורשים את הדברים הטובים שבו (רב יוסף בסנהדרין שם, לגירסת היד רמ"ה שם). ובביאור דעת הירושלמי כתבו אחרונים שספר בן סירא צירפו המינים - הנוצרים - לספרי התנ"ך, שיש בו עניינים ופסוקים כמו במשלי שלמה, ואינו דומה לו אלא כקוף בפני אדם, שזה נאמר ברוח הקודש וזה נאמר מדעתו, ולכן נקראים ספרים חיצוניים, ואנו אין לנו אלא עשרים וארבעה ספרים שנכנסו לכתבי-הקדש (ראה ערכו), וחלילה לחבר אליהם אפילו פרק אחד חוץ מהם, ולפיכך הקורא בהם אין לו חלק לעולם הבא, שיש בזה בזיון לכתבי הקודש (שיירי קרבן לירושלמי שם). ויש מהאחרונים שכתב לבאר שבתחילה אסרו חכמים לקרוא כליל בספרים החיצוניים, היינו הספרים שלא נכנסו לכתבי הקודש, וכן אמרו במדרש: וְיִתֵּן מִהֶמָּה בְּנֵי הַזֶּהָר עֲשׂוֹת סִפְרֵי הַרְבֵּה (קהלת יב יב), אל-תקרי (ראה ערכו) מהמה אלא מהומה, שכל המכניס בתוך ביתו יותר מעשרים וארבעה ספרים - שנכנסו לתנ"ך - מהומה הוא מכניס בביתו, כגון ספר בן סירא וספר בן תגלא (קהלת רבה יב יג), וזהו מה שנתבאר בירושלמי שבן סירא הוא בכלל הספרים החיצוניים, ולאחר שארכו השנים וראו שנתקבלה חתימת התנ"ך, שוב התירו לקרוא בהם, אלא שמכל מקום אסרו בבבלי לקרוא בספר זה, שיש בו דברי הבאי (מרגליות הים סנהדרין ק ב).

אלפא ביתא דבן ספר בן סירא אף בימינו ¹⁴. מלבדו מצוי גם ספר "אלפא ביתא דבן סירא", מלאכת סופרים מאוחרים אשר התחקו על ספר בן סירא, והוסיפו לו פתגמים נוספים בעברית ובארמית, ועליהם ביאורים עם סיפורים והגדות שונות (אוצר המדרשים עמ' 35) ¹⁵. ומצינו בראשונים שהביאו דברים מאלפא ביתא דבן סירא (מהרי"ל, ליקוטים ג, ותשב"ץ ג רסג, על פי אוצר המדרשים עמ' 43), והפוסקים דנו בדבריהם להלכה (חלקת מחוקק א ח; ברכי יוסף שם יד), ומכל מקום יש מהראשונים שפקפקו אם ניתן לסמוך על ספר זה (תשב"ץ שם).

13. ויש שדרשו לשונות מבן סירא על דרך אל-תקרי (ראה ערכו). ברכות מח א, לגירסת תשובות הגאונים (הקצרות) עח, וכתבו גאונים שאין לתמוה על כך, שכן דרך חכמים לדרוש אפילו לשון הדיוט (ראה בבא מציעא קד א. תשובות הגאונים שם). 14. מיעוטו במקור העברי, ורובו בתרגום חזרה לעברית שנעשה מהתרגומים הקדומים ליוונית ולארמית סורית (ראה מבוא לבן סירא (כהנא) עמ' תמב ועמ' תמו-ז). 15. ולכן יש שכתב לחלק: בן סירא שציטטו ממנו

תנאים ואמוראים הוא ספר בן סירא, ואילו בן סירא שאסור לקרות בו, ושהוא מהספרים החיצוניים הוא אלפא ביתא דבן סירא (כן משמע מאוצר המדרשים שם). 16. ויש מפרשים: כל הספרים החיצוניים של חכמת יוונים שמם בלשונם הומרוס (פירוש רב האי גאון לידים ד ו). 17. על הקריאה בספרים הללו בשבת, אם אסור משום שטרי הדיוטות, ראה ערך שבת. 18. על הקריאה בהם בשבת, ראה ערך הי"ל. 19. ולכן לא דנו כלל לאיסור

(גמ' שם). ונחלקו אחרונים אם הפירוש שאסור לספר עמו (גליוני הש"ס שם); או שאסור לספר דבר הלכה משמו (הגהות הרא"ם הורו"ץ שם).

אסטרולוגיה יש מהאמוראים שהעיד על עצמו שנהירים לו שבילי השמים כשבילי עירו (שמואל בברכות נח ב), ואף על פי כן דרש על הכתוב: לא בשמים היא (דברים ל יב), שאין התורה מצויה באסטרולוגין (שמואל בעירובין נה א, לגירסת התוספות תענית ז א ד"ה אף, ובדברים רבה ח ו), דהיינו החוזים בכוכבים (תוספות שם). אמרו לו: הלא אתה אסטרולוגי וגדול בתורה. אמר להם: לא הייתי מביט באסטרולוגיה אלא בשעה שהייתי נפנה לבית המים, והייתי פנוי מהתורה (עירובין שם, לגירסת התוספות תענית שם; דברים רבה שם). ולא אמר דבריו אלא על חכמת חז"ל הכוכבים - אסטרולוגיה - שאינה החכמה לעמוד על מציאות עולם וסדר שלו, אבל חכמת הילוך המזלות - אסטרולוגיה - מחוייבים ללמוד (נתיבות עולם, נתיב התורה יד).

דיינים אין מושיבים בסנהדרין, בין בגדולה בין בקטנה, אלא בעלי חכמה (רמב"ם סנהדרין ב א, על פי סנהדרין יז א) היודעים קצת משאר חכמות כגון רפואות (ראה להלן: רפואה), וחשבון (ראה להלן: חשבון ודקדוק), ותקופות ומזלות ואצטגנינות ועוד (רמב"ם שם).

רפואה, חשבון ודקדוק

רפואה לימוד רפואה התירתו התורה בפירוש, שנאמר: וְרָפָא יִרְפָּא (שמות כא יט) - מכאן שניתנה רשות לרופא לרפאות (ברכות ס א). ויש לו לאדם ללמוד חכמת הרפואה (שירי מוסר השכל לרב האי גאון קסב; שבילי אמונה ד), שכאשר נלמד אותה נדע את הנסים שעשה עמנו הבורא ונאמין בו ונעבדהו, ועל פיה אנו חיים, ועל פיה עלינו לחלל את השבת כשיש פיקוח נפש (שבילי אמונה שם), וחכמת הרפואה היא מבוא גדול למעלות החכמה וידעת השם (שמונה פרקים לרמב"ם ה).

חשבון והנדסה תקופות פרפראות לחכמה (אבות ג יח):

• יש מפרשים תקופות היינו ענין הילוך המזלות (רש"י שם; ברטנורא שם; מגן אבות שם), הילוך החמה ואריכות הימים והלילות (רבנו בחיי שם), אבל אין זה חישוב תקופות לרעת אם מעבירים את השנה, כי זה אינו פרפראות לחכמה אלא גופי הלכות (מגן אבות שם).

• ויש מפרשים תקופות שהוא חכמת החשבון (מגיד משנה גנבה ח א)²¹. אף גימטריאות פרפראות לחכמה (משנה שם):

• יש מפרשים חשבון אותיות (ראה ערך גימטריא. ערך, גמטריא; רש"י ורבנו בחיי וברטנורא שם).

• ויש מפרשים חכמת המדידה והתשבורת (מגיד משנה שם; תוספות יום טוב שם, בשם דרך חיים) שהיא חכמת ההנדסה (רמב"ם גנבה שם)²².

וכתבו אחרונים שחכמות החשבון וההנדסה אף שלא נצטוונו להגות בהן, ידיעתן הכרחית לקיום המצוות בכלאים, תחומים וכדומה, ויש לאדם לקבוע זמן ללמדן כפי מה שיצטרך לקיום מצוות אלו (דרך חכמה לרמח"ל, ג ע"א במהדורת אמשטרדם).

לאחר עשרים וחמש שנה, ויש לאסור לעולם ב"דור הזה" (הרא"ש שם צט).²¹ ולכן אמרו שאף גימטריאות פרפראות לחכמה (ראה להלן. משנה שם), מפני שיש בהם חשבונות רבים, וחכמת החשבון מחדדת את האדם (רבנו יונה שם).²² בטעם שקראו חכמות אלו בשם פרפראות לחכמה, ראה רש"י וברטנורא שם ומחזור ויטרי (הורו"ץ) תכו.

• יש אומרים שהבחינה בנבראים והלמידה בהם על חכמת הבורא יתברך חובה עלינו מן המושכל, והכתוב והמסור (חובת הלבבות, הבחינה ב), וצריך האדם להבין ולהשכיל בחכמות ותבונות המודיעים לו את קונו, כפי כח שיש באדם להבין ולהשיג (רמב"ם תשובה י ו).

• ויש אומרים שאין ללומדם (תשובת רב האי גאון במאור עינים, וישלח; שו"ת הרשב"א א תיד; ריב"ש מה), שהמתמיד בספרים שחיברום חכמי האומות אינו יכול להיזהר בהם, שדבריהם מושכים את הלב אחר שבנויים על הטבע בלבד, ואי אפשר שיאמין אדם במופת התורה, ובו בזמן יאמין שהכל הוא כפי הטבע (שו"ת הרשב"א שם, ומנחת קנאות ז), ועוד שיאמר מה תועלת יש בקיום מצות ציצית תפילין ומזוזות, שאין לדברים האלו טעם על פי השכל (הרשב"א במנחת קנאות מב), וכן יאמר האם אתרפה מלימוד חכמה מפוארת זו בכדי ללמוד דיני שור שנגח את הפרה (הרשב"א שם מ).

החרם על בזמן הראשונים היו בין לומדי הפילוסופיה בספרד לימודה שפירשו דברי תורה מסויימים בתורת משלים, כגון שאברהם ושרה לא היו ולא נבראו, אלא הם חומר וצורה, ומהם שאמרו שאף מצוות התורה אינן כפשוטן (הרבה ראשונים במנחת קנאות כ), ויצא קלקול גדול לתורה ומצוות. רבו פורצי הגדרים, דורשים בהגדות של דופי, ובמופת התורה יגדפו (רבי אבא מרי שם א), שמו התורה ומצוותיה פלסתר (הרשב"א שם י). באותו זמן החרימו כל הלומד וכל המלמד בספרי היוונים עד היותו בן שלשים (הרשב"א שם י, ויחד עם עוד ראשונים שם עח); ויש גורסים עשרים וחמש (שו"ת הרשב"א א תטו-טז, ומנחת קנאות עט; רבי אבא מרי שם ע), כדי שימלאו כריסם בתורה ובחכמת התלמוד, ואחר זמן זה הרשות נתונה להם להתעסק באותם ספרים חיצוניים, ואז יקחו את הטוב ויזרקו את הרע, כי תורתם משמרתם ומכשרתם (רבי אבא מרי שם)²⁰.

חישוב תקופות ומזלות

מצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות, שנאמר: וְשִׁמְרָתֶם וְעֲשִׂיתֶם כִּי הָיָה חֻקְמַתְכֶם וּבִינְתְּכֶם לְעֵינֵי הָעַמִּים (דברים ד ו), איו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים? הוי אומר זה חישוב תקופות ומזלות (שבת עה א), וחכמה מפוארת היא, שעל ידה מכיר גדולת קונו שתיקנם כרצונו, ואין בהם כח לשנות מה שגזר עליהם ולא להיטיב ולהרע, ויכיר טעות המשתחווים לשמש ולירח שטועים בהם ואומרים שמטיבים ומריעים, וידע להשיב את אפיקורס (המיוחס לר"ן שם, בשם רבנו יהונתן).

ונחלקו ראשונים:

• יש המונים אותה במנין המצוות (ספר המצוות שורש ב, בדעת הלכות גדולות; יראים רס; סמ"ג עשין מז).

• ויש אומרים שאינה מצוה כלל (רמב"ם; השגות הרמב"ן לספר המצוות שורש א; חינוך) ואפילו מדרבנן, ולא אמרו אלא לזרז היודעים אותה, שהיא מצוה שישתכלל בה (השגות הרמב"ן שם).

כל היודע לחשב תקופות ומזלות ואינו חושב, עליו הכתוב אומר: וְאֵת פֶּעַל ה' לֹא יֵבִיט וּמַעֲשֵׂה יְדָיו לֹא יָאֵן (ישעיהו ה יב), ואסור לספר הימנו

בלימוד רפואה, אף שהיא מחכמות הטבע, לפי שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות (ראה להלן: רפואה, חשבון ודקדוק. שו"ת הרשב"א א תטו, ומנחת קנאות מ, על פי בבא קמא פה א), ולא על חכמת התכונה - אסטרולוגיה - הנצרכת לקביעת המועדים והשנים (ראה להלן: חישוב תקופות ומזלות. רשב"א במנחת קנאות שם).²⁰ ויש מן הראשונים שכתב שמן הדין אין להתיר אף

וחכמת הדקדוק הוא יסוד לכל התורה (הרקמה (אבן ג'נאח), הקדמה), ומכל מקום לדעת הסעיפים וסעיפי הסעיפים אין לבלות בהם הזמן, כי הם רבים ותועלתם אינה אלא מעוטה (מעשה אפוד, הקדמה; חוות יאיר קכד).

דקדוק חייב אדם ללמד את בנו לשון הקודש (תוספתא חגיגה (ליברמן) א ב; ספרי עקב מו; ירושלמי סוכה יג יב), ומצוה גדולה שירגיל האדם את בנו בלימוד לשון הקודש ודקדוק הלשון, כמו שעשו קדמונינו (לבוש ומהר"ל בהסכמותיהם לאם הילד),

חכמים עשו חזק לדבריהם¹

יש שעשו חכמים סייג לדבריהם כמו שיש סייג בשל דברי תורה, ויש שעשו סייג לדבריהם אף יותר ממה שהוא בשל דברי תורה²

אף דברים שגזרו ואסרו בית דין הקודם כדי לעשות סייג לתורה, שלא תהייה גזירות אלו חמורות מדברי תורה עצמה (רמב"ם ממרים ב ד), ואין אומרים שחכמים עשו חזק לדבריהם יותר משל תורה אפילו בזה (כסף משנה שם).

בתורת קנס יש שעשו חכמים חזק לדבריהם בתורת קנס על שעברו על דבריהם, כגון מי שנשא שניה לעריות (ראה ערך שניות), שקנסו לאשה שאין לה כתובה (ראה ערכו), אף על פי שבנשא אחת מחיבי-לאוין (ראה ערכו) יש לה כתובה (משנה כתובות ק ב, ויבמות פד א), לפי שחייבי לאוין הם מן התורה ודברי תורה אינם צריכים חזק, ושניות הן מדברי סופרים, ודברי סופרים צריכים חזק (רבי ביבמות פה ב; רמב"ם אישות כד ד).

בתורת סייג יש שעשו חכמים חזק לדבריהם שלא במקום עבירה, ולא שייך בו קנס, אלא בתורת סייג, שלא יבואו לזלזל בגוף דבריהם, כגון שאסרו לאדם להעמיד בהמתו בשבת על גבי מוקצה, אף על פי שמותר לאדם להעמיד בהמתו על גבי עשבים מחוברים בשבת, ואין חוששים שמא יתלוש מהם בידים (ראה ערכו. שבת קכב א), לפי שאיסורו חמור עליו וזהיר בו, אבל מוקצה שאיסורו קל - שהוא מדרבנן - חוששים שמא יתן לה ממנו בידים (רש"י עירובין עט א ד"ה והא אמר).

בממון אם חכמים עשו חזק לדבריהם יותר משל תורה בדבר שבממון, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שהמקדש את האשה על מנת שיפחות לה מכתובתה, תנאו בטל (כתובות נו א-ב), משום שכתובה היא מדרבנן, וחכמים עשו חזק לדבריהם יותר משל תורה, ולכן אף על פי שהמקדש על מנת שאין לך עלי שאר כסות ועונה, בדבר שבממון - היינו שאר כסות - תנאו קיים, מכל מקום בכתובה שהיא מדרבנן תנאו בטל (רבי יהודה בגמ' שם א).

- יש אומרים שהמקדש את האשה על מנת שיפחות לה מכתובתה תנאו בטל, לא משום שהכתובה היא מדרבנן, אלא משום שהיא מדאורייתא (רבי מאיר בגמ' שם ב), ואף המקדש על מנת שאין לך עלי שאר כסות, כיון שהם מדאורייתא, אף על פי שהם דברים שבממון, תנאו בטל (גמ' שם א, לדעת רבי מאיר), ואילו היתה כתובה מדרבנן, לא היו עושים בה חזק אפילו כשל תורה, שכתובה אינה לא איסור ולא קנס, אלא ממון בעלמא (תוספות שם ב ד"ה הא, ויבמות לו ב ד"ה חזק)⁴.

ברוב המקומות לא עשו חכמים דבריהם חזקים כשל תורה, אבל בהרבה מקומות עשו חזק לדבריהם כשל תורה, ויש מקומות שעשו אף יותר משל תורה (מאירי בבא מציעא נה ב, על פי גמ' שם ויבמות לו ב), ואין להשיב מאלו על אלו, שמירת חכמים כך היא, הם-אמרו-והם-אמרו (ראה ערכו. מאירי שם). וכתבו ראשונים שנראה שמה שעשו דבריהם חזקים, זהו דוקא במקום שהיתה מצויה בו פירצת הגדר מצד קולת הענין, או מצד דברים אחרים שהחזק מצוי בהם, וחששו שאילו היה נידון כשאר דברי סופרים לא היו חוששים בו (מאירי שם).

ומכל מקום אמרו בתלמוד שני סוגי מקומות שבהם לא נאמר כלל זה:

- לא עשו חזק לדבריהם אלא בדבר השכיח, אבל בדבר שאינו שכיח לא עשו (כתובות נו ב, בדעת רבי יהודה; תוספות שם פג ב ד"ה וקסבר, בדעת רב)³.

- לא עשו חזק אלא בודאי של דבריהם, אבל בספק של דבריהם, כגון בדמאי (ראה ערכו), שלא נתקן אלא על הספק, לא עשו (אביי בכתובות שם, בדעת רבי יהודה).

וראשונים הוסיפו שלא עשו חזק לדבריהם אלא בדבר שיש לו שורש מן התורה, אבל בדבר שאין כמוהו בתורה לא עשו חזק (תוספות בבא בתרא מט ב ד"ה וכדבר, בתירוצי השני, בדעת רב); ויש שכתב בדעת גאונים וראשונים להיפך, שלא עשו חזק אלא בדבר שאין לו שום סמך בתורה, אבל בדבר שיש לו קצת סמך בתורה לא עשו חזק, שלא מזלזלים בו ואינו צריך חזק (כסף משנה נדרים ג ט, בדעת הרמב"ם, ובית יוסף או"ח תריג ו, בדעת הלכות גדולות).

כשלא מפורש כשלא מפורש בתלמוד שעשו חכמים חזק לדבריהם בדין מסויים, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שאין אומרים חכמים עשו חזק לדבריהם יותר משל תורה, אלא במקום שמפורש כן (חו"ט השני יח; יד מלאכי רפז).
- יש אומרים שאפילו עשו כשל תורה אין אומרים כשלא מפורש כן (מקור ברוך (קלעי) נח).

- ויש אומרים שאומרים שעשו חכמים חזק לדבריהם, אפילו יותר משל תורה, אף במקום שלא מפורש כן בתלמוד (עין זוהר ח טו, בדעת האחרונים; שדי חמד, כללים ח קכד, בדעת הבית יוסף).

עקירה בהוראת כשם שיש לבית דין רשות לעקור בהוראת-שעה (ראה ערכו) דברי תורה, כן יש להם לעקור בהוראת שעה

לדבריהם ט, בדעת תוספות יבמות לו ב ד"ה חזק). 4. ומכל מקום גם בכתובת אלמנה (ראה ערכו), שהיא מדרבנן (ראה ערך כתובה), תנאו בטל (תוספות שם ב ד"ה קסבר), שכל שתיקנו חכמים כעין של תורה תיקנו (ראה ערך כל דתקנו רבנן כעין דאורייתא תקון. תוספות שם נא א ד"ה מני, בשם ריב"ן), ועשו בכתובת אלמנה חזק כשל תורה (תוספות רבי עקיבא איגר

חכמים עשו חזק לדבריהם. 1. טו, טורים פא-צז. 2. על דברים שבהם השוו חכמים את דבריהם לדברי תורה, ולא הוזכר בהם הלשון "חכמים עשו חזק לדבריהם כשל תורה", ראה ערך כל דתקנו רבנן כעין דאורייתא תקון. 3. ויש שדקדק מדברי ראשונים שהדבר תלוי במחלוקת תנאים, ויש הסוברים שעשו חזק לדבריהם אף בדבר שאינו שכיח (מלא הרועים, חכמים עשו חזק

בדבר שבממון, אלא שמכיון שכל הפוחת מכתובתה בעילתו בעילת זנות מדרבנן, ואם כן הרי זה דבר איסור ולא דבר שבממון, ולכן עשו בזה חיזוק לדבריהם, כמו בדבר איסור של תורה (לחם משנה שם ו, בדעת הרמב"ם).

בביטול מצוה ויש שעשו חכמים חיזוק לדבריהם, אף שעל ידי זה תידחה מצוה דאורייתא, כגון שופר של ראש השנה, שאין מעבירים עליו את התחום (משנה ראש השנה לב ב), ששופר הוא מצות עשה, ומלאכה ביום טוב עשה ולא תעשה, ואין עשה דוחה לא תעשה ועשה (ראה ערך עשה דוחה לא תעשה. גמ' שם), ואף על פי שתחומין ביום טוב אינו אלא שבות מדבריהם (ראה ערך תחומין), עשו חכמים חיזוק לדבריהם כשל תורה, וכשם שאין שופר דוחה מלאכה דאורייתא, כך אינו דוחה שבות (ר"ן שם).

אף על פי שחכמים עשו חיזוק לדבריהם יותר משל מצוה דאורייתא ומצוה דרבנן, מכל מקום כשמדמנות לאדם מצוה דאורייתא ומצוה דרבנן ואין לו שהות לעשות שתיהן, נדחית המצוה שהיא מדרבנן מפני זו שהיא מן התורה (פרי חדש או"ח תרפו ב) ⁵.

• ויש אומרים שהמקדש את האשה על מנת שיפחות לה מכתובתה, תנאו קיים (רבי יוסי בכתובות שם ב), אם מפני שסוברים שהמתנה על מה שכתוב בתורה בדבר שבממון תנאו קיים (פני יהושע שם), או שכתובה היא מדרבנן, ולא עשו בה חיזוק (מלא הרועים, חכמים עשו חיזוק לדבריהם ט, בדעת הרא"ה והרמב"ן שם).

להלכה נחלקו ראשונים אם תנאו בטל (רמב"ם אישות יב ו, ח), וכן הלכה (טוש"ע אה"ע סו ט וסט ז); או שתנאו קיים (רמב"ן ורא"ה ר"ן כתובות נז א). ובביאור הדעה הראשונה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שההלכה כדעה הראשונה שכתובה דרבנן, וחכמים עשו חיזוק לדבריהם אפילו בדבר שבממון, יותר משל תורה (רמב"ן ורא"ה ר"ן שם, בדעת הרמב"ם). וכן כתבו ראשונים שהיורש את אשתו, שאינו מחזיר ביובל (משנה בכורות נב ב), אף על פי שלדעתם ירושת הבעל היא מדרבנן (ראה ערך ירושת הבעל), ומדאורייתא כיון שאינו יורש צריך להחזיר ביובל, כדרך שהלוקח מחזיר (ראה ערך יובל) עשו חיזוק לדבריהם כשל תורה (רמב"ם שמיטה יא כא).

• ויש אומרים שההלכה כדעה השנייה, שלא עשו חיזוק לדבריהם

חלב¹

איסור אכילת חלבין מסויימים של בהמה

איסורו וחיובו

חלב של בהמה אסור באכילה, והאוכלו עובר בלא תעשה (יומא עד א), שנאמר: **כָּל חֵלֶב שׁוֹר וְכֶשֶׂב וְעֵז לֹא תֹאכְלוּ, וְחֵלֶב נֶבֶלָה וְחֵלֶב טְרֵפָה וְגו' וְאָכַל לֹא תֹאכְלֶהוּ** (ויקרא ז כג-כד), ונאמר: **כָּל חֵלֶב וְגו' לֹא תֹאכְלוּ** (ויקרא ג יז). אכלו במזיד - חייב כרת (משנה כריתות ב א; רמב"ם מאכלות אסורות ז א, ושגגות א ד), שנאמר: **כִּי כָּל אֲכָל חֵלֶב מִן הַבְּהֵמָה וְגו' וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הָאֲכָלָת מַעֲמִיָּה** (ויקרא ז כה), ואם התרו בו הרי זה לוקה (משנה מכות יג א; רמב"ם מאכלות אסורות ז ב, וסנהדרין יט א); אכלו בשוגג - חייב חטאת, כדין כל חייבי כריתות (משנה כריתות שם; רמב"ם מאכלות אסורות ז א, ושגגות א ד).

במנין המצוות לאו זה נמנה במנין המצוות (ספר המצוות ל"ת קפה; סמ"ג לאוין קלח; חינוך קמז), ונמנה לאו אחד, אף על פי שנכפלה בו האזהרה (ספר המצוות שורש ט).

הטעם שנצרכו ונחלקו תנאים מדוע נצרכו לשני פסוקים שונים לשני לאוין ללמדנו לאו זה:

• יש אומרים שהלאו של כל חלב נאמר בחולין (כריתות ד ב, בדעת חכמים, ורש"י ד"ה קסברי), והלאו של חוקת עולם נאמר בקדשים, שכן פסוק זה כתוב בענין קדשים, שלפניו ולאחריו אין הכתוב מדבר אלא בקדשים (גמ' שם, בדעת חכמים, ורבנו גרשום ה א ד"ה ר' ישמעאל). והוצרכו ללימודים מיוחדים בחולין ובקדשים, שאילו נאמר בחולין בלבד היינו אומרים בחולין החלב אסור, שלא הותר מכללו (ראה ערך הטר מכללו), אבל לא בקדשים - היינו בולדות קדשים, שבחולין שהוקדשו הרי כבר נאסר החלב בעודם חולין,

ובהקדשתם לא נפקע האיסור (שיטה מקובצת כריתות ד ב יב-יג, בשם תוספות וגליון) - ואילו נאמר בקדשים בלבד היינו אומרים בקדשים החלב אסור, שחמורים יותר, שאסורים בהנאה, אבל לא בחולין (גמ' שם, ורש"י ד"ה קסברי).

• ויש אומרים שאף הלאו של כל חלב נאמר בקדשים, שדבר-הלמד-מענינו (ראה ערכו) הוא, שבסופו כתוב: **כִּי כָּל אֲכָל חֵלֶב וְגו' וְנִכְרְתָה** (ויקרא ז כה), ולמדים לאו מכתובת דבר הלמד מעניינו (גמ' שם, בדעת רבי יהודה, ורש"י ד"ה לאו מלאו), ואיסור של אכילת חלב חולין למדים מהלאו של **וְאָכַל לֹא תֹאכְלֶהוּ** (ויקרא ז כד) האמור בחלב נבלה וטריפה, שבחולין נאמר (תוספות מנחות עד ב ד"ה שם א) לאו, בדעת רבי יהודה; שיטה מקובצת כריתות שם ו), שהרי נבילה וטריפה אינן בקדשים (רמב"ן עה"ת ויקרא ז כה).

שיעור חיוב אינו חייב כרת אלא אם אכל כזית (תורת כהנים צו פרשה כרת י ד; יומא עד א; רמב"ם מאכלות אסורות ז א), שנאמר: **וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הָאֲכָלָת, וְאִין אֲכִילָה פְחוּתָה מְכֻזָּת** (ראה ערך אכילה: שיעורה). יכול כל שישנו בעונש ישנו באזהרה - ופחות מכשיעור שאינו בעונש ישנו באזהרה, שעונשו של חלב ואזהרתו סמוכים זה לזה בכתוב, **כָּל חֵלֶב וְגו' לֹא תֹאכְלוּ וְגו', כִּי כָּל אֲכָל חֵלֶב וְגו' וְנִכְרְתָה וְנִכְרְתָה וְגו'** (ויקרא ז כג, כה). רש"י יומא שם ד"ה אין לו) - תלמוד לומר: כל חלב (תורת כהנים שם; יומא שם), לרבות אפילו כל שהוא (רש"י שם ד"ה תלמוד). ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שחצי-שעור (ראה ערכו) אסור מן התורה (רבי יוחנן בגמ' שם), ודרשה זו דרשה גמורה, אלא שאין לוקים עליו (רמב"ם

לדבריהם אף בזה, או שמכיון שיש בזה גם דאורייתא, שאינה צריכה חיזוק, לא עשו בזה חיזוק אף לדבריהם, ראה שו"ת חתם סופר או"ח טו, ושאגת אריה ק, ועצי אלמוגים, שניות לעריות ב ד, ואור שמח אבות הטומאות ח ח.

חלב. 1. טו, טורים צח-קנד.

כתובות ה א); או שלדעה זו אף כתובת אלמנה היא מן התורה (שיטה מקובצת שם, בשם הריטב"א); או שלדעה זו בכתובת אלמנה שהיא מדרבנן, המקדש אותה על מנת שיפחות לה מכתובתה, תנאו קיים (רא"ה ורמב"ן שם, בפירוש הראשון). 5. במקומות שבהם עשו חכמים חיזוק לדבריהם יותר משל תורה, דנו אחרונים מה הדין כשנזדמנו בהם דאורייתא ודרבנן ביחד, אם עשו חיזוק

החלב האסור באכילה, ובין זה שיותר, ושומן אינו אלא לשון חכמים לחלב המותר כשמזכירים אותו יחד עם חלב האסור, כדי להבחין בין זה לזה (רש"י חולין מה ב ד"ה כל חלב), ואילו לא אמרה תורה מהו החלב האסור הייתי אומר שכל דבר השמן בבהמה נקרא חלב (יראים מז; התרומה מג), שלשון חלב זהו דבר המובחר, כמו שכתוב: **וְאָכְלוּ אֶת חֵלֶב הָאָרֶץ** (בראשית מה יח), והמובחר בבהמה הוא השומן (יראים שם)⁴.

גדרו כל החלב הקרב למזבח בקרבנות הוא הנקרא חלב לאיסור אכילה, שאיסור אכילת החלב נאמר באותו ענין של הקרבת הקרבנות (הלכות גדולות, חלב, עמ' תרמ במהדורת מכון ירושלים; שאילתות סח), נאמר: **כִּי כָל אֶכֶל חֵלֶב מִן הַבְּהֵמָה אֲשֶׁר יִקְרִיב מִמֶּנָּה אִשָּׁה לַה' וְנִכְרְתָה וְגו'** (ויקרא ז כח), למה נאמר אשר יקריב ממנה אשה לה', חלב שכמותו כשר להיקרב אמרתי (תורת כהנים צו פרשה י ט). ואם אינו קרב למזבח, אפילו יש בו סימני החלב, שהם "תותב קרום ונקלף" (ראה להלן: החלבים האסורים) אינו אסור מן התורה (מאירי חולין צג א), ולכן חלב הדפנות שיש בו סימני חלב התירו תורה, כיון שאינו קרב על גבי מזבח (סמ"ג לאוין קלח; הגהות מימוניות מאכלות אסורות ז ה, בשמו).

בעלי החיים

איסור חלב אינו נוהג אלא בבהמה טהורה בלבד (משנה חולין קיז א; רמב"ם מאכלות אסורות ז א), היינו בשור, בכבש ובעז (כריתות ד א; רמב"ם שם; טושי"ע י"ד סד א), אבל חיה, בין טהורה ובין טמאה, ובהמה טמאה, חלבן כבשן (רמב"ם שם ב ב, ושם ז א; טושי"ע שם), וכן חלב העוף מותר (משנה חולין שם; כריתות שם), שנאמר: **כָּל חֵלֶב שֹׁר וְכֶשֶׂב וְעֵז לֹא תֹאכְלוּ** (ויקרא ז כג), פרט לבהמה טמאה ולחיה ולעופות (תורת כהנים צו פרשה י ב; גמ' שם; רמב"ם שם ז א). ואין הבדל בזה בין החלב המכסה את הקרב (ראה להלן: החלבים האסורים), שבבהמה טהורה ראוי להיקרב על גבי המזבח, ובין שאר החלבים (כן משמע מהרמב"ם וטושי"ע שם; ים של שלמה חולין ז א; פרי תואר פ סק"א)⁵.

כלאים בהמה שאינה שור, כבש או עז, אלא כלאים של שנים מהם, אף היא בכלל איסור חלב, שנאמר באיסור כרת: **מִן הַבְּהֵמָה אֲשֶׁר יִקְרִיב מִמֶּנָּה אִשָּׁה לַה' (ויקרא ז כח. תורת כהנים צו פרשה י ד, וראב"ד שם), שכבר נאמר שור וכשב ועז שהם מינים הקרבים למזבח, וחזר ואמר מן הבהמה, לרבות כלאי בהמה (ר"ש שם), וכיון שהוא ענוש עליו כרת, ודאי מוזהר עליו בלאו (עזרת כהנים שם, תוספות העזרה).**

כוי (ראה ערכו), חלבו אסור כחלב בהמה, ואין חייבים עליו כרת (בכורים ב י).

• לדעה שהכוי הוא ספק בהמה ספק חיה (ראה ערך כוי) אין חייבים עליו כרת מספק (רש"י יומא עד א ד"ה כוי; רימב"ץ ופירוש המשניות לרמב"ם ופירוש הרא"ש בכורים שם) להביא חטאת על שגגתו, וכן אין לוקים עליו (פירוש הרא"ש וברטנורא שם).

• ולדעה שהוא בריה בפני עצמה, לא חיה ולא בהמה (ראה ערך

שם טז), שלא ריבה הכתוב חצי שיעור חלב אלא לאיסור, אבל לא למלקות (תוספות פסחים מד א ד"ה לענין; שו"ת הרשב"א א תלט), וכן הלכה (ראה ערך הנ"ל: האיסור, מקורו וטעמו).

• ויש אומרים שחצי שיעור אינו אסור אלא מדרבנן (ריש לקיש בגמ' שם), ואין דרשה זו אלא אסמכתא (יומא שם).

איסור הנאה חלב מותר בהנאה (כן משמע מתורת כהנים שם ז; פסחים כג ב), ובמקור ההיתר נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהדבר נלמד מהכתוב: **וְאָכַל לֹא תֹאכְלֶהוּ** (ויקרא ז כד. תורת כהנים שם), שנאמר: **לֹא תֹאכְלֶהוּ, יָכוֹל לֹא יֹאכִילֵנוּ לְאַחֲרֵים - שִׁיחָא אִסוּר בִּהְנָאָה, וְלֹא יוֹכֵל לְהֹאכִיל אוֹתוֹ לְנֹכְרִים** (פירוש הראב"ד שם) - תלמוד לומר: ואכל (תורת כהנים שם). ומה תלמוד לומר יַעֲשֶׂה לְכָל מְלֹאכָה (ויקרא שם), יכול במלאכת הקודש יהא מותר - אם צריך למשוך ממנו עורות למלאכת בדק הבית, שכן הותר חלב לגבי גבוה לאכילת מזבח (רש"י פסחים שם א ד"ה שיכול; פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם) - אבל במלאכת חולין יהא אסור, שכיון שנאמר **כֹּחַ לֹא תֹאכְלוּ** (ויקרא שם כג), אף איסור הנאה במשמע (גמ' שם ב), תלמוד לומר: יַעֲשֶׂה לְכָל מְלֹאכָה (רבי יוסי הגלילי בתורת כהנים שם ח, ובפסחים כג א).

• ויש אומרים שלא בא פסוק זה להיתר חלב בהנאה, אם משום שלדעתם אין משמעות לא תֹאכְלֶהוּ האמור בחלב אלא לאסור באכילה, ואין צורך בלימוד מיוחד להיתרו בהנאה, או לפי שכשהתירה תורה את הנבילה בהנאה, שאמרה: **לִגְרָא אֲשֶׁר בְּשַׁעֲרֶיךָ תִּתְּנֶנָּה וְאָכְלָהּ וְגו'** (דברים יד כא) היא וחלבה הותרו (גמ' שם ב, בדעת רבי עקיבא), שהחלב בכלל בשר הוא (ראה ערך בשר: חלב)².

אימתי נוהג איסור חלב נוהג בכל מקום ובכל זמן (חינוך קמז), ואף על פי שהאיסור נאמר בענין הקרבנות (ראה להלן: גדרו) איסורו נוהג אף בזמן שאין קרבנות (קדושין לו ב), שנאמר: **חֶקֶת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם כָּל מוֹשְׁבְּתֵיכֶם (ויקרא ג יז), חקת עולם לבית עולמים, שאף על פי שהותר אז בשר-תאווה (ראה ערכו) החלב אסור, לדתיתכם, שיהגה הדבר לדורות, אפילו בזמן שאין בית המקדש קיים, ואין קרבנות קרבים, בכל מושבתיכם, בארץ ובחוצה לארץ, ואף על פי שאינו מקום קרבן (תורת כהנים ויקרא נדבא פרק כ ו, לפי גור אריה ויקרא שם).**

גויים בני ישראל מוזהרים על החלב, ואין הנכרים מוזהרים עליו, שנאמר: **דְּבַר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר כָּל חֵלֶב וְגו'** לא תֹאכְלוּ (ויקרא ז כג. תורת כהנים צו פרשה י א). אין לי אלא בני ישראל, מנין לרבות הגרים והעבדים המשוחררים, תלמוד לומר: **כִּי כָל אֶכֶל חֵלֶב וְגו'** (ויקרא שם כח. תורת כהנים שם ב).

שתיה המחה את החלב - באור (כן משמע מתוספות פסחים כד ב ד"ה פרט) - וגמא, חייב עליו, שנאמר **כֹּחַ: הִנָּפֵשׁ (ויקרא ז כח), לרבות את השותה (חולין קכ א)³.**

גדרו

מה נכלל בשמו בשם חלב נקרא כל החלב - השומן - שבבהמה, בין

באכילה (רמב"ן עה"ת ויקרא ג ט). 5. ויש מהראשונים הסוברים שצריך לנקר כל מיני חיות טהורות, שכל חלב חיה אסור, ולא אמרו שחלב חיה מותר אלא בחלב, היינו החלב המכסה את הקרב (ראה להלן: החלבים האסורים), שבבהמה טהורה ראוי להיקרב על גבי המזבח, אבל שאר מיני חלב אסורים אף בחיה (הפרנס צב; מהרי"ל, הלכות איסור והיתר משערי דורא יג).

2. על היתר סחורה בחלב, ראה ערך סחורה. 3. אם איסור חלב נקרא הותר מכללו, ראה ערך הותר מכללו; על איסורי נבילה וטריפה ואבר מן החי אם חלים על איסור חלב, ראה ערך אין אסור חל על אסור. 4. ויש מהראשונים שכתב ששם חלב בלשון הקודש אינו אלא על השומן הנפרד מן הבשר, והוא האסור באכילה, והשומן המתערב בבשר ואינו נפרד ממנו, נקרא שומן, והוא המותר

שם ז' ובגמ' שם), אבל חלב הקיבה אינו תותב (רש"י שם ד"ה תותב; רבנו הלל שם), וכן הלכה (תורת הבית הקצר ג' ג; טוש"ע יו"ד סד ז').

תותב קרום בביאור המושגים תותב, קרום ונקלף, נחלקו ראשונים: ונקלף • יש מפרשים שיש על החלב קרום דק, והקרום נקלף מעליו, שאינו מדובק בחלב כל כך (רש"י שם מט ב ד"ה קרום ונקלף); ותותב הוא פרום כשמלה על גבי החלב (ערוך, תב ב; רש"י שם ד"ה תותב; מאירי שם, בשם יש מפרשים), שאינו עומד על הבשר חתיכות חתיכות (מאירי שם, בשם יש מפרשים), אלא הוא גוף אחד כשמלה פרוסה, וכן אינו מדובק בדבר שמונת עליו, אלא הוא כשמלה שעל הגוף (פרישה שם סק"ו).

• ויש מפרשים תותב מלשון גר תושב, שחלב זה אינו מחובר ונסבך בבשר, כמו שומן, אלא יושב עליו ונתלש ממנו במהרה (אשכול (אויערבך) ג עמ' 40, בשם יש אומרים; פירוש הראב"ד לתורת כהנים שם, בשם יש אומרים) [ראה איורים מס' 4.4-4.5 בסוף הכרך]; וקרום ונקלף שבדעה הראשונה אין פירושו קרום ונקלף שבדעה השנייה (אשכול שם; פרישה שם; ב"ח שם, בפירוש השני, וט"ז שם סק"ה, ומהר"ם שיף חולין שם, בדעת הטור), שלדעה השנייה אינו סימן לעצמו, אלא הוא דבר אחד עם תותב (ט"ז שם, בדעת הטור), ופירושו שיש קרום דק תחת החלב המפסיקו מן הבשר (אשכול שם; ראב"ד שם, בשם יש מפרשים), וכשמושכים אותו נקלף החלב מעל הבשר (האשכול שם), והדבר ניכר בחוש, שכל החלב הפרוס כשמלה, יש לו קרום תחתיו, שהוא המחוברו יחדיו, ועל ידו נקלף החלב מן הבשר בנקל, אבל חלב הקיבה אינו תותב, אלא חתיכות חתיכות, והוא אדוק בקיבה (פרישה שם) ואף על פי שיש קרום עליו, אין קרום תחתיו להפרידו מן הקיבה, אלא הוא מהודק בו (אשכול שם; פרישה שם, בפירוש הראשון).

בשאר חלבים סימנים הללו, תותב קרום ונקלף, אינם בחלבי הקרב בלבד, אלא כל החלבים שאסרה תורה הם תותב קרום ונקלף (כן משמע מהמאירי שם צג א; תורת הבית הקצר שם; טוש"ע שם) ⁸.

חלבים המחוברים לחלבים שזכרו אף חלבים שלא הזכירו בתורה בפירוש, ואינם תותב קרום ונקלף, אם הם מחוברים לחלב האסור, אסורים וחייבים עליהם כרת, כגון חלב הטחול (ראה להלן), וחלב היתר של הקיבה (ראה להלן: חלב הקיבה. שב יעקב א כו), ואין איסורם מפני החיבור עצמו בלבד, שמשום כן לא היו חייבים עליהם כרת, אלא שהחיבור עושה אותם לחלב אחד (ערוך השלחן סד לד).

ולכן הקרום שעל דד הטחול אסור מן התורה וחייבים עליו כרת (חולין צג א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שחלב הקרב הוא (רש"י ד"ה אמאי), שהוא מחובר לכרס ולחלב (כן משמע מרש"י שם ד"ה חות), וכיון שהוא דבוק ממש לחלב, הרי זה אסור מן התורה (תשובה שניה של רבנו יואל באור זרוע א תיג) ⁹.

חלב החפוי חלב שהבשר חופה אותו - מותר (גמ' שם; רמב"ם מאכלות בבשר אסורות ז ז; טוש"ע שם), שנאמר: אֲשֶׁר עַל הַפֶּסְלִים (ויקרא ג ד), ולא שבתוך הכסלים (ראה להלן: חלב הכסלים. גמ' שם). ואף על פי שחלב זה הוא תותב קרום ונקלף - מותר (רשב"א חולין צב ב),

הנ"ל), אין חייבים עליו כרת, שנאמר בכרת: מִן הַבְּהֵמָה (ויקרא ז כה. עזרת כהנים שם).

נפל בהמה שהטילה נפל, נחלקו בה לשונות התלמוד:

• ללשון הראשונה נחלקו בו אמוראים: יש אומרים שחלבו כחלב בהמה, וחייבים עליו כרת, שצאתו לאויר העולם היא הגורמת לו שם בהמה בפני עצמה, וכיון שנולד נאסר (רבי יוחנן בחולין עה א, ללשון הראשונה בגמ', ורש"י ד"ה אוירא); ויש אומרים שחלבו כחלב חיה, ואין בו אלא איסור נבלה, שאף כלות החדשים גורמת, וכיון שלא כלו לו חדשיו חלבו מותר (ריש לקיש בגמ' שם, ללשון הראשונה בגמ', ורש"י ד"ה חלבו כחלב).

• וללשון השניה הכל מודים שכיון שלא כלו לו חדשיו, אין בו איסור חלב (לשון שניה בגמ' שם).

ולהלכה נחלקו הדעות:

• יש פוסקים כלשון השניה, שחלבו של נפל כבשרו, ואין בו איסור חלב (רמב"ם מאכלות אסורות ז א; טור יו"ד סד, בשמו; ט"ז שם סק"ג), שאין מענישים כרת אלא בריה ברורה (מגיד משנה שם).
• ויש פוסקים שחלב נפל אסור (רמ"א שם ב), באיסור חלב בלבד, אבל אין בו איסור כרת (ש"ך שם סק"ה, בדעת הרמ"א), שמכיון שיש להסתפק בשתי הלשונות, יש לאוסרו (פרי חדש שם סק"ז) ⁶.

החלבים האסורים

החלבים שאסרה תורה וחייבים עליהם כרת, הם שלשה: החלב שעל הקרב (ראה להלן: חלבי הקרב), והחלב שעל הכליות (ראה להלן: חלב הכליות), והחלב שעל הכסלים (ראה להלן: חלב הכסלים. רמב"ם מאכלות אסורות ז ה, על פי חולין צג א; חינוך קמז; מאירי חולין צג א), שכן אלו החלבים המפורשים בתורה שקרבים על גבי המזבח, שנאמר: אֶת הַחֶלֶב הַמִּכְסָּה אֶת הַקֶּרֶב וְאֶת כָּל הַחֶלֶב אֲשֶׁר עַל הַקֶּרֶב וְאֶת שְׁתֵּי הַכְּלִיֹּת וְאֶת הַחֶלֶב אֲשֶׁר עָלֶיהֶן אֲשֶׁר עַל הַכְּסָלִים (ויקרא ג ד-ו) ושם ט-י ויד-טו ושם ד ט-ט), וכל החלבים הקרבים לגבוה אסורים באכילה, וחייבים עליהם כרת (מאירי שם מט ב; מגיד משנה שם, על פי גמ' שם צג א) [תמונות של החלבים האסורים ומיקומם בגוף הבהמה, ראה איור מס' 4 בסוף הכרך].

חלב הקיבה בחלב שעל הקבה (ראה ערכו) ובחלב של הדקין (ראה יחדיו ערכו), נחלקו תנאים:

• יש אומרים - ששניהם אסורים - חלב הקיבה אסור, שנאמר: וְאֶת כָּל הַחֶלֶב אֲשֶׁר עַל הַקֶּרֶב (ויקרא ג ג. רבי ישמעאל בתוספתא חולין (צוקרמאנדל) ט יד, ובתורת כהנים ויקרא, נדבה פרק ו, ז, ובחולין מט ב), מה החלב המכסה את הקרב קרום ונקלף (ראה להלן), אף כל שהוא קרום ונקלף אסור, כגון חלב הקיבה (רבי ישמעאל בתורת כהנים שם ז, ורבנו הלל שם, ובגמ' שם, ורש"י ד"ה אף כל), וחלב הדקין (רש"י שם).
• ויש אומרים - שחלב הקיבה מותר, ורק (רש"י שם ד"ה חלב שעל) - חלב הדקין אסור, שנאמר: ואת כל החלב אשר על הקרב (ויקרא שם. רבי עקיבא בתוספתא שם, ותורת כהנים שם, וגמ' שם), מה חלב המכסה את הקרב תותב קרום ונקלף (ראה להלן), אף כל שהוא תותב קרום ונקלף אסור, כגון חלב הדקין (רבי עקיבא בתורת כהנים

6. לדיון בהלכה, על פי השיטות השונות במחלוקת הראשונים כמי ההלכה כשיש שתי לשונות בתלמוד (ראה ערך הלכה ה: בשתי לשונות), ראה מנחת חינוך קמז ב. 7. על המנהג להחמיר בחלב הקיבה, ראה להלן: חלב הקיבה. 8. ויש מהאחרונים שכתב שסימנים הללו לא נאמרו אלא בחלבי הקרב, ואף הרי זה אסור (רמב"ן עה"ת ויקרא ג ט).

9. ויש מהאחרונים שכתב שסימנים הללו לא נאמרו אלא בחלבי הקרב, ואף הרי זה אסור (רמב"ן עה"ת ויקרא ג ט).

הזה, נחלקו ראשונים אם הוא מותר, אלא שהחמירו על עצמנו להסירו, לפי שחלב הקרב המכסה שוכב עליו (תשובה ראשונה של רבי יואל שם); או שהם אסורים מן התורה, וחייבים עליהם כרת, שתותב קרום ונקלף שאסרה תורה, הם שלשה חלבים - תותב, היינו חלב הפריסה, הקרום שתחתיו, והחלב הנקלף שתחת הקרום (תשובות רבנו אפרים שם, על פי רש"י חולין צג א ד"ה חות; מרדכי חולין תרכג, בשמו ובדעת הרמב"ם), וכן הלכה (שולחן ערוך יורה דעה סד ט)¹¹.

סוגי החלב הקיבה עשויה כקשת ויש עליה שני חלבים, האחד על שעל הקיבה גבי הקיבה מבחוץ, והוא נקרא חלב הקשת, והאחר בתוך עיגול הקשת, והוא נקרא חלב היתר (רש"י חולין נ א ד"ה ולדידן), מלשון מיתר של קשת (מאירי שם; פסקי רי"ד פסחים נא א), הראשון עקום כקשת, והשני משוך כמו יתר (רמב"ם מאכלות אסורות ז ו; סמ"ג לאוין קלח)¹² [ראה איור מס' 4.7 בסוף הכרך].

מנהג בני בבל בחלב הקיבה, שנחלקו בו אמוראים אם הוא ובני ארץ ישראל אסור או מותר, אמרו בתלמוד שהכהנים - בחלב הקיבה שהקיבה ניתנת להם בתורת מתנות כהונה (ראה ערך זרוע לחיים וקיבה. רש"י שם מט א ד"ה כהנים) - נהגו בו היתר (גמ' שם), ואמרו עוד: בני בבל לא היו אוכלים חלב הקיבה, ובני ארץ ישראל היו אוכלים אותו (גמ' שם מט ב - נ א), ונחלקו שתי לשונות בתלמוד באיזה חלב הדברים אמורים:

- ללשון הראשונה חלב הקשת לדברי הכל אסור, ולא נחלקו בני בבל ובני ארץ ישראל אלא בחלב היתר (לשון ראשונה בגמ' שם נ א, ורש"י ד"ה דאקשתא וד"ה כי פליגי דאייתרא).
- וללשון השנייה חלב היתר לדברי הכל מותר, ולא נחלקו אלא בחלב הקשת (גמ' שם, ורש"י ד"ה איכא דאמרי וד"ה כי פליגי דאקשתא).

ההלכה בחלב להלכה נחלקו ראשונים:

- יש פוסקים ששני החלבים אסורים, לפי שאנו בני הגולה נגררים אחר בני בבל (רש"י שם ד"ה כי פליגי דאקשתא; רא"ש שם ג ל; טור יו"ד סד, בשם רש"י והרא"ש), והלכה כלשון הראשונה להחמיר (רש"י שם)¹³, ושני חלבים הללו אסורים מן התורה, וחייבים עליהם כרת (סמ"ג לאוין קלח).

- ויש פוסקים שחלב הקשת בלבד אסור, אבל חלב היתר מותר (רי"ף שם; רמב"ם שם; רמב"ן שם מט ב; טור שם, בשם הרי"ף והרמב"ם), שאף שהלכה כלשון הראשונה, יש לנו לנהוג כבני ארץ ישראל, כיון שאף לבני בבל אינו אלא מנהג בלבד (רמב"ן שם; בית יוסף שם יד, לדעה זו), ובמקום שלא נהגו מנהג זה, אין צורך לנהוג אותו (רמב"ן שם; מגיד משנה שם).

וכתבו הפוסקים ששני החלבים אסורים (שולחן ערוך ורמ"א שם), אלא שנחלקו אם הוא מנהג בלבד, שראוי לנהוג איסור בחלב היתר, שכבר נהגנו בו כן (בית יוסף שם, בשם מהר"י בן חביב; שו"ע שם); או שמן הדין - היינו מדרבנן (פרי מגדים יורה דעה מח משבצות זהב סק"א, ושם סד משבצות זהב ס"ק יג; ביאור הגר"א שם ס"ק כח) - אסור, ולכן אין להקל בו (רמ"א יורה דעה סד יד), ואפילו במקום

ואין חילוק בזה בין סוגי החלבים השונים (יראים מז, בשם יש שאוכלים; מרדכי שם, בשם יש אוכלין; כן משמע מרמב"ם שם ח, ותורת הבית הארוך והקצר שם, וטושי"ע שם).

חלב שתחת חלב שתחת המתניים (ראה להלן: חלב הכסלים) - אסור המתניים (גמ' שם; רמב"ם שם ח; טושי"ע שם ז) מן התורה (כסף משנה קרבן פסח י יא, בדעת הרמב"ם; מעדני יום טוב חולין ז ח, בדעת הרא"ש; לב אריה שם, בדעת התוספות), אף על פי שהבשר חופה אותו לאחר שחיטה, לפי שבהמה בחייה מתפרקת (גמ' שם), שכשהיא הולכת אבריה נעים, ופעמים שהמתניים נמשכים כלפי מעלה והכסלים נמשכים כלפי מטה, ואין החלב מתכסה בהם (רש"י שם ד"ה פרוקי). ולא אמרו שחלב שהבשר חופה אותו מותר, אלא כשהבשר חופהו לעולם ואפילו בחיי הבהמה (תורת הבית הקצר שם).

חלב האליה חלב האליה (ראה ערכו) - זנב הכבש - אף על פי שנקרא חלב, שנאמר: חלבו האליה וגו' (ויקרא ג ט) - מותר באכילה (חולין קיז א; רמב"ם מאכלות אסורות ז ה; טושי"ע יו"ד סד ח), שנאמר: כל חלב שור וכשב ועז לא תאכלו (ויקרא ז כג), לא אסרה תורה אלא חלב השוה בשור וכשב ועז, ואליה אינה נוהגת בשור ובעז (מסקנת הגמ' שם)¹⁰.

חלב חלב חלב מותר (רמב"ם שם ט, על פי חולין מט ב).

חלב הדפנות חלב הדפנות שמותר (ראה לעיל: גדרו), הוא חלב הצלעות (ראב"ד ורבנו הלל לתורת כהנים צו פרשה י ט), ואין הבדל בין הצלעות שלצד הפנים לאלה שמאחורי חצר הכבד (משיב דבר ב כא), ואפילו החלב שכנגד הקרב מותר (העמק שאלה שאילתא סח ד).

חלבי הקרב

חלב שעל ההמסס אֶת הַחֵלֶב הַמְּכֻסֶּה אֶת הַקֶּרֶב (ויקרא ג ג), זהו חלב ובית הכסות החופה את הכרס (תוספתא חולין (צוקרמאנדל) ט יד), והוא חלב שעל ההמסס (ראה ערכו) ושעל בית-הכסות (ראה ערכו), והוא כולו אסור וחייבים עליו כרת (חולין צג א; רמב"ם מאכלות אסורות ז ו; טושי"ע יו"ד סד ח), שעיך הקרב הוא ההמסס ובית הכסות (תשובה ראשונה של רבנו אפרים באור זרוע א תיג) [ראה איורים מס' 4.1-4.2 בסוף הכרך], ולא נתרבה כל החלב שעל הכרס - היינו החלב הדבוק בכרס, מתחת לקרום שחלב הפריסה מונח עליו (כן משמע מתשובת רבנו אפרים שם) - לפי שחלב ההמסס ובית הכסות דומה לחלב המכסה את הקרב, שהוא תותב קרום ונקלף כמותו (ראה לעיל: החלבים האסורים. שאילתות סח; הלכות גדולות, חלב, עמ' תרלט במהדורת מכון ירושלים).

חלבים שעל הכרס שלשה חלבים ישנם על הכרס, חלב הפריסה הפרוס עליו מלמעלה, ומתחתיו קרום, ומתחת הקרום יש חלב הדבוק לכרס (תשובת רבנו אפרים ורבי יואל שם) [ראה איור מס' 4.3 בסוף הכרך].

- החלב הפרוס על הקרום מלמעלה, אסור לדברי הכל (ראה לעיל).
- בקרום שתחת החלב המכסה, ובחלב הדבוק לכרס שתחת הקרום

סק"א), ולדעה השניה דוקא חוט המשוך הוא חלב היתר, והשאר הוא מחלב הקשת (בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם, לפי פרי מגדים שם); ודחו הפוסקים דבריו וכתבו שאין מחלוקת בדין בין שתי ההגדרות (תבואות שור מח סק"א, בדעת השו"ע והפוסקים; שער אפרים סב; מחזיק ברכה יו"ד שם י).
13. שבכל מקום שיש בו שתי לשונות - לדעה זו (ראה ערך הלכה ה: בשתי לשונות) - הולכים בשל תורה להחמיר (רש"י שם).

10. וראה רמב"ן ויקרא ג ו, שחלב האליה אינו חלב אלא שומן. על חלב האליה לצד פנים שהוא אסור, ראה ערך אליה. 11. אכן, יש הנוהגים בו היתר עד הטחול (הגהות אש"רי חולין ג ל ורמ"א שם, שכן מנהג בני רייניס), ומה שמצד הטחול ותחתיו אסורים אף על פי שבדבוק לכרס (הגהות אש"רי שם). 12. יש מהפוסקים שכתב ששתי דעות הן, לדעה הראשונה החילוק הוא במקום החלב (בית יוסף יו"ד סד יד, בדעת רש"י, לפי פרי מגדים יו"ד מח, משבצות זהב

להלכה כתבו הפוסקים שירא שמים יצא ידי שניהם, לגרור אורן אמה (ראה לעיל) מכאן, ואורך אמה מכאן (בית יוסף ושו"ע שם), ובדיעבד די בחצי אמה לכל צד (ב"ח שם) ¹⁵.

חלב הכליות

חלב שעל הכליות, הקרב למזבח ואסור באכילה, וחייבים עליו כרת (ראה לעיל: החלבים האסורים), הוא בגובה הכסלים מלמטה כשהבהמה חיה (רש"י עה"ת ויקרא ג ד ד"ה הכסלים), ויש לו שני קרומים, עליון ותחתון (חולין צג א), העליון הוא הקרום הדק המכסה את החלב שעל הכליות (רש"י חולין שם ד"ה עילאה, וראה אור זרוע ח"א תמח; סמ"ג לאוין קלח; מאירי שם), והתחתון הוא הקרום שמתחת לחלב, המפסיק בינו לבין הכליה עצמה (אור זרוע א תמח, בשם ר"י; סמ"ג שם; מאירי שם) [ראה אור מס' 4.6 בסוף הכרך].

קרום העליון חייבים עליו כרת (גמ' שם; רמב"ם מאכלות אסורות ז יב; טוש"ע יו"ד סד יב), והוא חלב גמור (רש"י שם; סמ"ג שם; מאירי שם). קרום התחתון אסור, ואין חייבים עליו (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהעליון חלב ממש הוא, והתחתון קרום הוא, ואינו נימוח כשאר חלב (רבנו יהונתן שם) ¹⁶.

לובן כוליא לובן כוליא, שהוא שומן שבתוך הכליה, המכוסה בכליה מבפנים (יראים מז) בתוך החרץ, ומתפשט והולך בתוך הכליה (רש"י שם צב ב ד"ה לובן כוליא), נחלקו בו תנאים: יש מתירים (או רבי או רבי חייא בגמ' שם); ויש אוסרים (או רבי או רבי חייא שם), שלדעתם בחלב הכליות אסרה תורה אף חלב שבתוך הכליות (רשב"א שם). אף אמוראים נחלקו בו:

• יש שהיו משרשים אחריו (רבי יוחנן ורבה בגמ' שם), ונחלקו ראשונים אם מפני שסברו כתנאים האוסרים (מאירי שם, בשם קצת אחרונים); או שסוברים כמתירים, ומשום מידת חסידות החמירו לשרש אחריו (כן משמע מהרשב"א וריטב"א ור"ן שם); או שמדרכנן החמירו בו (תוספות שם צא א ד"ה כוליא).

• ויש שהיו גוממים אותו (רב אסי בגמ' שם), שלא היו מדקדקים בנטילתו (ר"ף שם צב ב), אלא היו נוטלים את הלובן שבתוך הכליה, אבל לא היו מחטטים אחריו (רמב"ם שם ז), שסוברים כתנאים המתירים את הלובן, אלא שהחמירו על עצמם, ולכן דיו שיטול קצת מהחפוי בתוך הכליות, ולא את כולו (לחם משנה שם, בדעת הרמב"ם).

וכן ראשונים נחלקו להלכה, האם לפסוק שמשרשים אחריו (רש"י שם צג א ד"ה חלב שהבשר; רשב"א ור"ן שם, בשם המאור והתרומה; טור שם, בשם יש אוסרים; שו"ע שם יב, בשם יש מחמירים), וכן המנהג (בית יוסף שם); או שגוממים אותו (שאלות כד; ר"ף שם צב ב; רשב"א וריטב"א ור"ן שם; שו"ע שם, בסתם).

כליה שצלאה בחלב שבתוכה, אף לסוברים שצריך לשרש אחר החלב שבכליות, כתבו ראשונים שאינה נאסרת (תוספות חולין צא א ד"ה כוליא; רשב"א שם, ותורת הבית הארוך ד א), לפי שאין איסורו אלא מדרכנן (ראה לעיל). וכן אם אירע שלא שירש מקצתו, ונתבשלה הכליה עמו, אינו אוסרה (אור זרוע א תמח; רמ"א שם), כיון שאין איסורו מן הדין (ב"ח שם).

שנהגו בו היתר - אסור (פרי חדש שם, לדעה זו), ואף על פי שמדין תורה מותר, חששו שאם יתירוהו יבואו לאכול אף חלב הקשת (חכמת אדם כח ז, לדעה זו).

לסוברים שחלב היתר מותר, אמרו שיש לקמצו (חולין נ א, לפי רש"י שם ד"ה רבי אמי), היינו שאין לאכול כולו (אשכול אויערבך) ג עמ' 42, אלא נוטלים מעט מחלב היתר מלמעלה, מפני שחלב הקרב שוכב עליו - והוא אסור מן התורה (ראה לעיל: החלבים האסורים. שב יעקב כו) - ואוכלים את השאר (רש"י שם) ¹⁴.

חלב הדקין

חלב הדקין האסור באכילה (ראה לעיל: החלבים האסורים), נחלקו הדעות בטעם האיסור:

- יש אומרים שהוא תותב קרום ונקלף (הלכות גדולות, חלב, עמ' תרלט במהדורת מכון ירושלים; שאלות סח; רבנו גרשום חולין מט ב ד"ה להביא חלב).
- יש אומרים שאינו ממש תותב, אלא ריבהו הכתוב לאיסור, לפי שבראש הדקין, במקום שהם יוצאים מן הקיבה, החלב תותב (תשובה שניה של רבי יואל באור זרוע א תיג).
- ויש אומרים שאסור לפי שהחלב הפרוס על הקרב (ראה לעיל: חלבי הקרב) מחובר בו, והכתוב מרבהו, שנאמר: וְאֵת כָּל הַחֵלֶב (ויקרא ג ג. רש"י חולין שם ד"ה חלב שעל הדקין), שהחלב המכסה את הקרב מתפשט על הדקין, ולכן אנו מרבים אותו מפסוק זה, וכל מקום התפשטותו צריך גרידה (ראה להלן. יראים מז).

גרידה ראש המעיין, באורך אמה (ראה ערכו. רש"י חולין צג א ד"ה ריש מעיא; תורת הבית הארוך ג ג; סמ"ג לאוין קלח; טוש"ע יו"ד סד טו), צריך גרידה (גמ' שם, לגירסת רבנו גרשום שם ד"ה ריש מעיא, ומרדכי שם תרכג), וזהו החלב שעל הדקין (גמ' שם: ריש מעיא באמתא כו; רמב"ם מאכלות אסורות ז ט; טוש"ע שם).

ראש המעיין ראש המעיין, נחלקו בו הדעות:

- יש אומרים שהוא ראש המעי היוצא מן הקיבה (רבנו גרשום שם; רש"י שם מט ב ד"ה חלב שעל הדקין, ושם צג א ד"ה ריש מעיא; ערוך, רש ב; רשב"א שם, ותורת הבית הארוך ג ג, בשם רבנו חננאל; רמב"ם שם; איסור והיתר הארוך שם; טור שם; שו"ע שם, בסתם), שהוא תחילת בני מעיים (רמב"ם שם) [ראה אור מס' 4.7 בסוף הכרך], וממקום שהקיבה מתחילה להתקצר והדקין יוצאים ממנה עד אמה צריך גרידה (סמ"ג לאוין קלח, בשם רש"י).

- ויש אומרים שראש המעיין שצריך לגררו הוא המעי שיוצא בו הרעי, שהוא סוף המעיין (רמב"ם וסמ"ג ורא"ש וטור שם, בשם יש מן הגאונים; ראב"ד שם ח; שו"ע שם, בשם יש אומרים), והוא המעי הנמשך מן הכרכשתא - החלחולת (ראה ערך דקין) - ולמטה (ערוך שם, בשם יש אומרים; רשב"א ותורת הבית שם, בשם רבנו חננאל, שכתב בשם אחרים), והחלב שעל גבי הכרכשתא אסור (מאירי שם, בשם יש מי שמחמיר) כשיעור אמה מנקב הרעי (יס של שלמה ז ז), וקרוי ראש המעיין לפי שכשהבהמה תלויה ברגליה הוא תחילת המעיין (ערוגות הבושם (שם אריה) סד).

14. ויש שמתירים אותו בלא גרידה (כן משמע מהאשכול שם, בדעת הר"ף והרמב"ם שהשיטו; מאירי שם, בשם מקצת גאונים). 15. על ההבדל במנהג.

16. על גדר איסור קרום התחתון, ראה ערך קרומים.

חלב הכסלים

החלב שעל הכסלים, הקרב למזבח, ואסור באכילה, וחייבים עליו כרת (ראה לעיל: החלבים האסורים), נחלקו בו תנאים:

- יש אומרים שהוא החלב שבין הפקוקלות (רבי עקיבא בתורת כהנים ויקרא, נדבה פרשה יד ז, לגירסתנו; רבי יוסי הגלילי בתורת כהנים שם, לגירסת פירוש הראב"ד שם, וילקוט שמעוני ויקרא תסב, ובתוספתא חולין (צוקרמאנדל ט יד), דהיינו מקום חיבור הירכים זו לזו (ראב"ד וקרנן אהרן שם, בשם השאילתות), והוא החלב שתחת האליה (ראב"ד שם).
 - ויש אומרים שהוא החלב שעל העוקץ (רבי יוסי הגלילי שם, לגירסתנו; רבי עקיבא שם, לגירסת הראב"ד וילקוט שמעוני שם), שהוא עצם הסמוך אל הכסלים, וחלב הכליות מחובר שם (ראב"ד וקרנן אהרן שם).
- [ראה איור מס' 4.8 בסוף הכרך].

בטומאת נבילה

בהמה טהורה חלב של בהמה טהורה שמתה - טהור מטומאת נבילה (ראה ערכו. עוקצין ג ט; רמב"ם אבות הטומאה א ה), אם מפני שנאמר: וְחֵלֶב נְבִילָה וְחֵלֶב טְרֵפָה יַעֲשֶׂה לְכָל מְלֶאכָה וְאָכַל לֹא

תֹאכְלֶהוּ (ויקרא ז כד), ויכל להיכתב יעשה למלאכה, ונכתב לכל מלאכה ללמדנו שאין חלב בכלל נבילה (רבי עקיבא בתורת כהנים צו פרשה י ח, ופסחים כג א, ורש"י שם ד"ה יעשה וד"ה ר' עקיבא), ואף על פי שהחלב בכלל בשר - ואסור משום נבילה (חולין לז א) - טהרתו תורה מלטמא טומאת נבילה (כן משמע מפסחים שם, ורש"י שם).

בהמה טמאה חלב בהמה טמאה מטמא טומאת נבילה (עוקצין שם; רמב"ם שם), וכן חלב החיה, בין טהורה ובין טמאה, חלבה מטמא כבשרה (רמב"ם שם, על פי זבחים ע ב), שנאמר: וחלב נבלה וחלב טרפה יעשה לכל מלאכה, בחלב בהמה טהורה הכתוב מדבר - לטהרו מלטמא טומאת נבילה (ראה לעיל. רש"י זבחים ע א ד"ה הכתוב; ראב"ד ורבנו הלל ור"ש לתורת כהנים שם ה) - או אינו אלא בחלב בהמה טמאה, תלמוד לומר: טרפה, מי שיש במינה טריפה, יצאה בהמה טמאה שאין במינה טריפה (תורת כהנים שם; זבחים שם), שאין לה איסור טריפה אלא איסור טמאה (רבנו הלל שם). אוציא בהמה טמאה שאין לה טריפה, ולא אוציא חיה טהורה שיש במינה טריפה, תלמוד לומר: וְאָכַל לֹא תֹאכְלֶהוּ (ויקרא ז כד. תורת כהנים שם; גמ' שם ב), חלב שאסור באכילה טהרתו, יצא חלב חיה שמותר באכילה (תורת כהנים שם) ¹⁷.

חלב¹

חלב בעלי חיים לענין היתר ואיסור אכילתו, טהרתו וטומאתו

הפרקים:

- מהותו
- היתרו באכילה
- בבהמת איסור
- בקדשים
- חלב אשה
- מי חלב
- בתורת משקה
- טבעו

היתרו באכילה

חלב בהמה או חיה טהורה מותר באכילה (בכורות ו ב; טוש"ע יו"ד פא ח). וחידוש הוא שמותר, שלדעה שדם נעכר ונעשה חלב (ראה לעיל: מחות) הרי מקודם היה דם והאוכלו בכרת, ועכשיו הותר; ולדעה שאין החלב בא מן הדם, הרי הוא בא מן החי, ואף על פי כן אינו נאסר משום אבר-מן-החי (ראה ערכו. גמ' שם), דהיינו משום יוצא מדבר האסור (ראה ערך יוצא מן הטמא), שהרי הבהמה והחיה אסורים ללא שחיטה (ראה ערכו. פלתי פא סק"ז; שו"ת חתם סופר יו"ד ע).

היתר זה לא מצינו בתורה בפירוש⁴, אבל למדוהו משלושה כתובים:

- וְאֵת עֶשְׂרֵת הַיָּרֵיץ הַחֵלֶב הָאֵלֶּה תָּבִיא לְשֵׁר הָאֵלֶּף (שמואל א יז יח), היינו לצורך אכילתו, שהרי אין דרכה של מלחמה לסחורה (גמ' שם).
- אֲרָץ זֶבֶת חֵלֶב וְדָבָשׁ (שמות ג ח, ועוד), שאם לא היה מותר, לא היה הכתוב משתבח בו (גמ' שם).
- לָכֵן שָׁבְרוּ וְאָכְלוּ וְגו' יֵין וְחֵלֶב (ישעיהו נה א. גמ' שם) ⁵.

בהנחת התינוק (גמ' שם). 4. על מקורות שהיה ניתן לחשוב שיש מהם ראייה להיתר זה, אך באמת אין הדבר כן, ראה בכורות ו ב, ושיטה מקובצת שם אות ב. 5. אף חלב זכר מותר באכילה (כן משמע מאיסור והיתר הארוך לא יא). על חלב מבהמות האוכלות חמץ בפסח, ראה ערך חמץ; על איסור בישול ואכילת חלב עם בשר והלכותיהם, ראה ערך בשר בחלב.

מהותו

רוב בהמות אין חולבות אלא אם כן יולדות (בכורות כ ב), אך אשה לעולם אינה מגיקה אלא אם כן ילדה (רי"ט אלגזי שם א ב) ².

בהתהוות חלב הנקבה אחר שילדה נחלקו תנאים:

- יש אומרים שהדם נעכר ונעשה חלב (רבי מאיר בבכורות ו ב, ונידה ט א, ובירושלמי נידה א ד) מחמת הלידה (רש"י בכורות שם ד"ה דאמר מר), שעד שלא תלד האשה מושכת דמים, משילדה - הדמים מסתלקים לשדים ונעשים חלב, והתינוק יונק מהם (רבי מאיר בתנחומא תזריע א, שנאמר: מִי יִתֵּן טָהוֹר מִטָּמֵא (איוב יד ד. רבי אלעאי בגמ' נידה שם, בדעת רבי מאיר), היינו חלב מדם (רש"י שם ד"ה טהור מטמא), שמקודם היה דם הנידה טמא אם היה יוצא לחוץ (ראה ערך דם נידה), ונעשה טהור כשנעשה חלב (תוספות הרא"ש שם), וכן בבהמה, הדם שהיה אסור, נעשה חלב ומותר (ראה לעיל: היתרו באכילה. תוספות הרא"ש שם, בשם רש"י) ³.

- ויש אומרים שאין החלב בא מן הדם, וסילוק הדם במינקת הוא מתוך צער הלידה (כן משמע מדעת חכמים ורבי יוסי בגמ' שם ושם, וירושלמי שם).

17. או: מי שחלבה אסור ובשרה מותר, יצאה חיה שחלבה ובשרה מותר (גמ' שם). 1. חלב. 2. טורים קנד-קעא. 2. אף הזכר, יש שמשנתנה ונעשים לו דדים, ויש לו חלב מועט מן הדדים (חולין קיג ב, ורש"י ד"ה ולא בחלב). 3. לפיכך אותה ששנינו, לענין טומאת נידה (ראה ערכו) וקביעת וסת (ראה ערכו), שמינקת מסולקת דמים (ראה ערך וסת וערך נידה), אין הדבר תלוי אלא

בבהמת איסור

חולין קל א), שתחילתו אינו ראוי למזבח, ואינו אלא כמקדיש עצים ואבנים למזבח, שלאחר שנפדו הם חולין גמורים (רש"י שם ד"ה כל הקדשים).

יניקת ולד ולד המעושרת - מעשר-בהמה (ראה ערכו) - וכן ולד קדשים המוקדשים, לא יינק מאמו (משנה מעילה יג א), לפי שהיא קדושה ובנה חולין, ונמצא נהנה מחלב המוקדשים (רש"י שם ד"ה ולד המעושרת). ולמדוהו מגזרה שוה מבכור, מה בכור מועלים בו - בכל דבר שיש בו, שזכר הוא ולא נקבה (רש"י שם ד"ה אתיא העברה) - אף חלב המעושרת וחלב המוקדשים מועלים בו (גמ' שם), ועשו את ההנקה כאילו היא עבודה בקדשים (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

קדשי בדק קדשי-בדק-הבית (ראה ערכו), כגון הקדיש חמורה, מועלים בהם ובחלבם (משנה מעילה יב ב; תורת כהנים ויקרא, חובה פרק כ ד), הואיל וקדושת דמים הם, ושניהם ראויים לבדק הבית (רש"י שם ד"ה אבל בקדשי), והרי זה בכלל קדשי ה' (תורת כהנים שם). ואפילו בהמה הראויה למזבח, שהקדישה קדושת דמים לגבי מזבח - היינו שיקנה בדמיה דבר הראוי למזבח (רש"י שם ד"ה השתא), כגון שאמר דמי בהמה זו לנסכים (רמב"ם מעילה ג יג) - נעשה כמי שהקדישה לבדק הבית, ומועלים בה ובחלבה (גמ' שם; רמב"ם שם).

פגול נותר וטמא חלב המוקדשים אין חייבים עליו משום פגול (ראה ערכו), נותר (ראה ערכו) וטמא (ראה ערכו). משנה זבחים לה א), שאם הזבח נתפגל או נותר לאחר זמנו ואכל מן החלב, או טמא הגוף שאכל חלב מקרבן כשר, אינו חייב כרת, שאינו בכלל הזבח (רש"י שם ד"ה ואין חייבין וד"ה וטמא).

חלב אשה

חלב אשה מותר באכילה (תורת כהנים שמיני פרק ד ד; כתובות ס א, וכריתות כב א; רמב"ם מאכלות אסורות ג ב; טוש"ע יו"ד פא ז). וכן אמרו: יכול יהא חלב מהלכי שתיים האוכלו עובר בלאו, ודין הוא, מה בהמה טמאה שהקלת במגעה - שאין בה זיבות ונידות - החמרת בחלבה (ראה לעיל: בבהמת איסור), מהלכי שתיים שהחמרת במגעם, אינו דין שתחמיר בחלבם, תלמוד לומר: וְזֶה לָכֵן הִטָּמָא (ויקרא יא כט), זה טמא, ואין חלב מהלכי שתיים טמא, אלא טהור (תורת כהנים שם; כריתות שם)¹¹. ואפילו מצות פרישה - לפרוש מאכילתו מדרבנן (רש"י כתובות שם ד"ה ואפי' - אין בו כתובות וכריתות שם), ומותר אפילו לכתחילה (ש"ך שם ס"ק יז)¹².

יניקה מהדד אף על פי שחלב אשה מותר, אסור חכמים לגדול לינוק אותו מדדי האשה - שלא יאמרו הרי אשה זו אינה בת אכילה, כבהמה טמאה האסורה באכילה, וכשם שחלבה מותר כך חלב בהמה טמאה מותר (ראה לעיל: בבהמת איסור. שיטה מקובצת כתובות שם, בשם רש"י במהדורה קמא)¹³ - אלא חולבת אשה

אינם אלא אסמכתא (פירוש הראב"ד לתורת כהנים שמיני פרק ד א; תוספות מעילה שם, בשם יש מפרשים).¹¹ או לפי שנאמר: אֶת הַגִּמְלָה כִּי מַעֲלָה גָרָה הוּא (ויקרא שם ד), הוא טמא, ואין חלב מהלכי שתיים טמא, אלא טהור (כתובות שם).¹² ואפילו לדעה שבשר אדם אסור מן התורה בעשה (ראה ערך אדם: אכילת בשרו, דמו וכו'), אין החלב אסור משום יוצא-מן-הטמא (ראה ערכו), שאין כלל זה אלא לטמאים בלאו, אבל בשר האדם אינו אלא בעשה, והתורה התירה חלבו ודמו בפירוש (מגיד משנה שם).¹³ או שכיון שבשרה אסור, לסוברים כן (ראה ערך אדם: אכילת בשרו, דמו וכו') גזרו חכמים שהינוק ממנה הוא כיונק מן השקץ (כן משמע מהמגיד משנה שם ב א); או שטעם הגזירה הוא לפי שנראה כיונק אבר מן החי (ריטב"א שם).

חלב בהמה וחיה טמאה, אסור באכילה מן התורה (בכורות ו ב; רמב"ם מאכלות אסורות ג א; טוש"ע יו"ד פא א), שנאמר שתי פעמים לענין איסור אכילה: אֶת הַגִּמְלָה (ויקרא יא ד, ודברים יד ז) - אחד לאיסור עצמו, ואחד לאיסור חלבו (תורת כהנים שמיני פרק ד ג; בכורות ו ב, בדעת חכמים), שאם אינו ענין לבשרו, תנהו ענין לחלבו (ראה ערך אדם אינו ענין ל... תנהו ענין ל... תורת כהנים שם)⁶. ומכל מקום אין לוקים על חלב בהמה טמאה, שנאמר: מִבְּשָׂרָם לֹא תֹאכְלוּ (ויקרא יא ח), על הבשר הוא לוקה, ואינו לוקה על החלב, והרי זה כאוכל חצי-שיעור (ראה ערכו), שהוא אסור מן התורה ואינו לוקה, אבל מכים אותו מכת-מרדות (ראה ערכו) מדרבנן (רמב"ם שם ו)⁷.

טרפה חלב בהמה טהורה שנטרפה (ראה ערך טרפה) אסור כחלב בהמה טמאה (כן משמע מחולין קטז ב; רמב"ם שם י; טוש"ע שם).

נבלה חלב המתה, היינו של בהמה שנתנבלה, נחלקו בו הפוסקים:

- יש אומרים שלוקים עליו מן התורה משום נבלה (בית יוסף יו"ד פז ז, על פי רמב"ם מאכלות אסורות ט י).
- יש אומרים שאסור מן התורה, אבל אין לוקים עליו (פרי מגדים יו"ד פא שפתי דעת סק"א, ויו"ד פז שפתי דעת ס"ק יד).
- ויש אומרים שאינו אסור אלא מדרבנן, שהרי חלב זה כנוס היה בחיי הבהמה, ואם הבהמה מתה ונאסרה משום נבלה, החלב לא נאסר (פרישה יו"ד פז סק"ה).

נשטמו סימניה בהמה שנשטמו סימניה, באופן שאין שחיטה מועילה לה משום עקור (ראה ערכו), כתבו ראשונים שאף על פי כן חלבה מותר, שבחייה כשרה היא, אלא שאין שחיטה מועילה לה (שו"ת הרשב"א ג שסג; רמ"א יו"ד כד טו)⁸.

בקדשים

קדשי מזבח קדשי-מזבח (ראה ערכו), כגון קרבן בהמה נקבה, אסור ליהנות מחלבם (משנה מעילה יב ב; רמב"ם מעילה ג יב) מן התורה, שהרי אף בפסולי-המוקדשים (ראה ערכו) שנפדו החלב אסור (ראה בסמוך), וכל שכן מוקדשים (תוספות שם ד"ה חלב). ומכל מקום הנהנה לא מעל (משנה שם; רמב"ם שם), שכיון שהחלב אינו ראוי למזבח, אינו בכלל קדשי ה' (תוספות מעילה שם ד"ה חלב, בשם מורי, בתירוצו הראשון)⁹.

פסולי המוקדשים כשנולד בקדשי מזבח מום קבוע ונפדו, אף על פי שיצאו לחולין (ראה ערך פסולי המוקדשים וערך פדיון קדשים) חלבם אסור (משנה בכורות יד א), שנאמר בפסולי המוקדשים: תִּזְבֹּחַ וְאָכַלְתָּ בָשָׂר (דברים יב טו), ודרשו: בשר, ולא חלב (גמ' שם טו א)¹⁰.

קדשי מזבח שקדם מום קבוע להקדשם ונפדו, חלבם מותר (משנה

6. ללימודים נוספים, ראה: בכורות ו ב; רמב"ם מאכלות אסורות ג א. 7. ויש מהראשונים סוברים שעובר בלא תעשה על אכילתו (ר"ן כתובות ס א, על פי תורת כהנים שם). 8. על חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו שאסור שמא עירב בו חלב בהמה טמאה, ראה ערך חלב של גוי; על כשירה שיניקה מן הטריפה, או טריפה שיניקה מן הכשירה, אם קיבתה מותרת, ראה ערך קבה. 9. וגם אין חיות הבהמה תלויה בחלב, שיהא חשוב כגוף הבהמה (תוספות שם, בשם מורי, בתירוצו השני). 10. ללימודים נוספים ראה: תורת כהנים שמיני פרק ד א; בכורות טו ב. יש מהראשונים סוברים שאין אסור מן התורה בין בקדשים ובין בפסולי המוקדשים אלא מעשה החליבה, משום עבודה בקדשים (ראה ערך גזה ועבודה), אבל החלב עצמו אינו אסור אלא מדרבנן, והלימודים

שם החלב מותר (רמב"ם נדרים א ח, לפי כסף משנה שם ובית יוסף יו"ד ריז יא; שו"ע שם), שכיון שלחלב קוראים חלב סתם, ולקום קוראים קום החלב, שהוא שם חדש - מותר (כסף משנה ובית יוסף שם).

• ויש מפרשים שאף לדעה הראשונה במקום שקוראים לקום על שם החלב אסור (ר"ן שם נג א ד"ה וחכמים; מאירי שם נא ב; טור ורמ"א שם).

הנודר מן הקום הנודר מן הקום, מותר בחלב (סתם משנה שם נא ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

הנודר מן החלב, מותר בגבינה, וכן הנודר מן הגבינה, הנודר מן החלב (גמ' שם נב ב; טוש"ע שם), שאין זה בכלל זה (מאירי שם).

בתורת משקה

החלב הוא אחד משבעת המשקים המכשירים את האוכל לקבל טומאה (ראה ערך הכשר. מכשירין ו ד; תורת כהנים שמיני פרשה ח א; רמב"ם טומאת אוכלין א ב), וכן לענין טומאת-משקין (ראה ערכו), החלב נקרא משקה (ראה ערך טמאת משקין), וכן לענין גלוי (ראה ערכו).

כשיצא שלא חלב הבהמה שיצא ממנה שלא לרצון - כגון שזב לרצון מהדרד מאליו, או שחלבו כמתעסק (ראה לחן. רמב"ם שם י ד) - נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שאינו חשוב משקה לענין הכשר וטומאה אלא אם כן יצא לרצון, ואין זה דומה לחלב אשה שמטמא שלא לרצון (ראה לחן), לפי שדם מגפתה - מכתה - טמא (ראה ערך דם ב), אף על פי שסתמו שלא לרצון הוא, וחלב כדם מגפתה הוא (ראה לחן), מה שאין כן בבהמה שדם מגפתה טהור (תנא קמא במשנה שם ח), וכן הלכה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שמטמא אף שלא לרצון, מקל וחומר: ומה חלב אשה שאינו מיוחד אלא לקטנים, מטמא בין לרצון בין שלא לרצון, חלב הבהמה שמיחד בין לקטנים בין לגדולים, אינו דין שיטמא בין לרצון בין שלא לרצון, ואף על פי שדם מגפתה טהור, מחמיר הוא בחלב יותר מבדם, שהרי החולב לרפואה - לרפואת הבהמה שלא יזיקנה חלבה, ולרצון הוא (רש"י שבת קמ"ד א ד"ה שהחולב) - טמא, והמקיז לרפואה טהור (רבי עקיבא במשנה שם ובגמ' שבת שם), אם כן אין החלב טמא משום דם, אלא משום שנקרא משקה, והוא הדין שלא לרצון טמא מטעם זה (תוספות שם ד"ה תותים).

כשחלב לתקן אוכל אף על פי שהחלב חשוב משקה, ואינו צריך הכשר לטומאה, אם חולב לתוך הקדרה של תבשיל לתקנו, הרי הוא חשוב כאוכל, שמשקה הבא לאוכל כאוכל הוא (שבת קמ"ד ב).

חלב אשה אף חלב אשה (ראה לעיל: חלב אשה) סתמו משקה, בין להכשר ובין לטומאת משקין (רמב"ם שם), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדין זה הוא מדאורייתא (כן משמע מתוספות שבת שם ד"ה לרצון, ונידה יט ב ד"ה דכתיב), שנאמר: ותקח את נאד החלב ותשקהו (נידה נה ב) ¹⁹.

הקפוי (ערוך שם, בפירוש השני, על פי ירושלמי נדרים ו ד; רבב"ד שם). ¹⁷ ויש שקראו למים אלה מימי חלב (שו"ע יו"ד פא ה). ¹⁸ ואף על פי שלענין בשר בחלב יש סוברים שדינו כחלב (ראה ערך בשר בחלב: החלב), מכל מקום בשעה שנדר לא היה דעתו אלא על מה שנקרא חלב בלשון בני אדם (ב"ח יו"ד ריז יא). ¹⁹ ויש מן הראשונים שכתבו שאין צריך לימוד לחלב אשה אלא לדעת הסוברים שאין החלב בא מן הדם (ראה לעיל: מהותו), שלדעת הסוברים דם נעדר ונעשה חלב, חלב ודם אחד הוא, והרי הוא כדם מגפתה

לתוך הכלי ושותה (גמ' שם; רמב"ם שם ג ד; טוש"ע שם), והוא הדין לתוך היד (בית יוסף שם; רמ"א שם), שכשהוא כנוס, יכול אדם לומר של עז או של רחל הוא, ולכן לא גזור בו (שיטה מקובצת שם, בשם תלמידי רבנו יונה). וגדול היונק מדדי האשה כיונק שקץ (גמ' שם) ¹⁴, ואפילו חולבת לתוך פיו (בית יוסף שם; רמ"א שם), ומכים אותו מכת-מרדות (ראה ערכו. רמב"ם שם), ככל העובר על דברי חכמים (בית יוסף שם) ¹⁵.

מי חלב

כשמעמידים את החלב בקיבה לעשות ממנו גבינה (ראה לחן: טבעו) יוצאים ממנו מים, והם הנקראים בתלמוד נסיובי דחלבא (פסחים מב א; עבודה זרה לה ב), ולדעת רוב הראשונים הוא הנקרא במשנה קום (ערוך, קם, בפירוש הראשון; המפרש נדרים נא ב ד"ה מן הקום; רמב"ם נדרים ט ח; ר"ן שם ד"ה הנודר) ¹⁶.

מי חלב וכשאמרו בתלמוד מי חלב: המבשל - בשר - במי חלב פטור (ראה ערך בשר בחלב: החלב. חולין קיד א), נחלקו ראשונים אם הם נסיובי דחלבא (תוספות שם ד"ה המבשל); או שמי חלב היינו שלאחר שעושים את הגבינה מבשלים את הנסיובי והאוכל צף למעלה, ולא נשאר בו אלא מים (יראים סג ושיב; רא"ש חולין ח נא; טור יו"ד פז; שו"ע שם ח, בשם יש מי שאומר) ¹⁷.

ובמי החלב הנעשים לאחר בישול הנסיובי, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכיון שאינם נקראים חלב, אסורים באכילה משום דבר מן החי, שהרי היתר החלב חידוש הוא (ראה לעיל: היתור באכילה), ואין לך בו אלא חידוש, שדוקא הנקרא חלב מותר, ואף על פי שבכל חלב יש גם מי חלב, ומכל מקום מותר, הרי זה לפי שנקרא שמו חלב, אבל מי חלב הופקע מהם שם חלב, וכן מצינו בדם, שבעוד הדם באברים מותר, שאין עליו שם דם אלא שם בשר, וכשפירש נקרא דם ואסור (יראים שם ושם; רא"ש וטור שם, בשמו; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר).

• ויש אומרים שדוקא לענין בשר בחלב אינם חשובים כחלב, שבחלב אמו שנאמר באיסור בשר בחלב, משמעו כמו שיוצא מן האם מעורב עם האוכל, אבל לשאר דברים הרי בכלל חלב, ומותרים (רא"ש וטור שם, בשם רבינו שמחה; שו"ע שם), וכן נוהגים (טור ורמ"א שם).

הנודר מן החלב בנדרים, שהולכים בהם אחר לשון בני אדם (ראה ערך נדרים), נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהנודר מן החלב מותר בקום (תנא קמא במשנה נדרים נא ב), שאינו בכלל חלב (המפרש שם ד"ה מן הקום; תוספות שם ד"ה ומותר בקום) ¹⁸.

• ויש אומרים (רבי יוסי במשנה שם), שבמקומם היו קוראים לקום קום החלב (גמ' שם נב ב), וכיון ששם אביו קרוי עליו - אסור (ירושלמי שם ו ד; ר"ן שם ד"ה באשישים).

ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שלדעה הראשונה אף במקום שקוראים לקום על

¹⁴. היינו דבר משוקץ (רש"י שם ד"ה כיונק); ויש מפרשים שמדרבנן הוא כיונק שקץ ממש (מגיד משנה שם ב א). ¹⁵. יש מן הראשונים סוברים שכל זמן שהוא ראוי לתינוק (ראה ערך מיינקת) מותר אפילו לגדול למצו מן הדד (רבינו גרשום כריתות כב א ד"ה אמר רב ששת; שיטה מקובצת כתובות שם, בשם רש"י במהדורה קמא ורבנו אליקים); והפוסקים לא חילקו בזה (רמב"ם שם; טוש"ע שם). על תינוק עד מתי הוא יונק והולך, ואם הוא יונק מהנכרית, ראה ערך מיינקת וערך קטן. ¹⁶. ויש מן הראשונים מפרשים שקום הוא החלב

• חלב הטהורה עומד - שראוי להעמידו על ידי קיבה, לעשות ממנו גבינה (רש"י שם ד"ה ביני נטפי) - וחלב הטמא אינו עומד (גמ' שם).
 • חלב הטהורה ראוי לעשות ממנו חמאה, מה שאין כן חלב טמא (ראה ערך חלב של גוי: חמאת גוי. כן משמע מהרמב"ם מאכלות אסורות ג טו).

לרפואה חלב ראוי בין לאכילה ושתייה ובין לרפואה, כגון לשוף בו את הקילור (שבת עז ב, ורש"י ד"ה במשיפה) שנותנים על העין (רש"י שם עז ב ד"ה קילור), אלא שאכילתו מצויה ורפואתו אינה מצויה, לפיכך בשיעור הוצאה מרשות לרשות בשבת (ראה ערך מוציא) הלכו בו אחר אכילתו להקל (גמ' שם עז א), ולכן המוציא חלב, שיעורו כדי גמיאה (תנא קמא במשנה שם עז ב; רמב"ם שבת יח ב), ומכל מקום בחלב בהמה טמאה, שאינו ראוי לאכילה (ראה לעיל: בבבית איסור) שיעורו כדי לכחול עין אחת (ירושלמי שבת ח א; רמב"ם שם), וכן חלב אשה, שרגילים לשוף בו את הקילור, שיעורו כדי ליתן במשיפה של קילור (שבת עז ב: רמב"ם שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שסתם חלב בהמה טהורה הוא לאכילה ושתייה, ולפיכך אמרו ששיעורו כדי גמיאה, ואותה שאמרו שהחולב בשבת - שחייב משום דש (ראה ערכו) - שיעורו בכגורגרת (גמ' שם עז א), שהוא פחות מכדי גמיאה, פירשוהו בחולב לגבינה, שכן שהחשיבו נחשב לכשיעור (תוספות שם עז ב ד"ה המוציא, בשם ר"י).
 • ויש אומרים שסתמו לגבינה, והחולב שחייב בכגורגרת הוא ביבש, שמתחילה היה יותר מכדי גמיאה, והמוציא שחייב בכדי גמיאה, הוא בחולב לשתייה (תוספות שם, בפירוש השני).

שכרות חלב נמנה בין המשקים המשכרים, לענין איסור כניסה למקדש בשכרות (ראה ערך שתוי יין. יומא עז א), או לאיסור הוראה (ראה ערכו) בשכרות (ראה ערך הוראה: שתוי יין. רמב"ם ביאת מקדש א ג).

חבאה לידי וכן נמנה בין הדברים המביאים לידי שכבת זרע ולידי זיבה, שאם שתה חלב או אכל גבינה וראה ראייה של זוב, הרי זו ראיית אונס (רבי אליעזר בן פנחס משום רבי יהודה בן בתירה בתוספתא זבים (צוקרמאנדל) ב ה), וכן בימי ספירתו של זב אין מאכילים אותו חלב וגבינה (אלעזר בן פנחס משום רבי יהודה בן בתירה ביומא יח א), שאף ראיית אונס סותרת (תוספות ישנים שם ד"ה אין מאכילין).

ומטעם זה אין מאכילים חלב - חם (רמב"ם עבודת יום הכפורים א ו) - לכהן גדול בערב יום הכפורים, שמא יראה קרי (כן משמע מהגמ' שם, לגירסת הגהות הגר"א שם סק"א; רמב"ם שם). וכן בסעודה-המפסקת (ראה ערכו) של ערב יום הכפורים אין לאכול מאכלי חלב - חם (מגן אברהם תרח סק"ו, על פי הרמב"ם שם; משנה ברורה שם ס"ק יח) - שמרבים זרע, אך בסעודת שחרית נהגו לאכלם (מהרי"ל, ערב יום כיפור ח, שכן המנהג; רמ"א שם) ²².

חולה אף החולה, יש שחלב מזיק לו, שכן מנו חלב וגבינה בין הדברים שמחזירים את החולה לחליו (ברכות נו ב), ואמרו: הקיז דם, לא יאכל לא חלב ולא גבינה (נדרים נד ב), ויש ששתייתו רפואה, שכן אמרו במיילל מכאב לב, ורפואתו חלב עז, שמותר לו לינוק חלב בשבת, שיונק מפרק כלאחר יד הוא (ראה ערך דש: חולב),

• ויש אומרים שדין זה אינו אלא מדרבנן, והלימוד מהכתוב אינו אלא אסמכתא (ראה ערך אסמכתא א. תוספות חולין פז ב ד"ה כל, וכריתות יג ב ד"ה וחלב; ר"ש מכשירין שם), שכן אמרו בזב וזבה: דמעת עינו ודם מגפתו וחלב האשה מטמאים טומאת משקין ברביעית (תוספתא זבים (צוקרמאנדל) ה ב; כריתות שם, ונידה נה ב), אף על פי שמשקה גמור מטמא בכל שהוא (תוספות חולין וכריתות שם). כשיצא שלא חלב האשה מטמא - היינו שדינו כמשקה לענין הכשר לרצון וטומאה (פירוש המשניות לרמב"ם מכשירין שם) - לרצון ושלא לרצון (משנה שם; שבת שם), שהרי דם מגפתה טמא, וחלב ודם אחד הוא, שדם נעכר ונעשה חלב (תוספות שם ד"ה לרצון), או שכיון שמצינו באשה בשום מקום שמכשיר שלא לרצון, והיינו בדם מגפתה, הוא הדין בחלבה (תוספות נידה יט ב ד"ה כתיב), שיש לנו להשוות משקים היוצאים מן האשה (ר"ש שם).

ונחלקו בתלמוד:

• יש מפרשים שרצון הוא אפילו גילה דעתו בפירוש שאינו רוצה בו (רבא בכריתות שם, לפי תוספות שבת קמד א ד"ה לא), שהרי הטעם הוא לפי שהחלב חשוב כדם מגפתה, שהוא מטמא אפילו היה בפירוש שלא לרצון (תוספות שם).

• ויש מפרשים שלא אמרו שחלב האשה מטמא שלא לרצון אלא בסתם, שדעת התינוק קרובה אצל חלב (מסקנת הגמ' בכריתות שם), וכגון שהחלב נופל לקערה שאינו הולך לאיבוד, שמועיל טעם זה להחשיבו כמשקה (תוספות שבת שם), וכן הלכה (כן משמע מהרמב"ם שם).

חלב שהתינוק יינק חלב אשה שהתינוק יונק, אינו משקה, אלא דין אוכל יש לו (כריתות שם), שמשקה הבא לאוכל הוא כאוכל (רש"י שם ד"ה וכי תימא). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים, שדוקא אותו חלב שבפי התינוק חשוב אוכל, שזהו מאכלו של תינוק, אבל סתם חלב אפילו מה שעומד ליתן לתינוק, כגון שנפל לקערה שאינו הולך לאיבוד, מועיל זה שדעתו של תינוק קרובה אצל חלב להחשיבו כמשקה (תוספות שבת שם).

• ויש מפרשים שסתם חלב אשה אוכל הוא, לפי שמייוחד לאכילת התינוק, ואינו חשוב משקה אלא הטיפה המלוכלכת על פי הדד בלבד, שזו אינה עומדת לאכילת התינוק (כן משמע מרש"י כריתות שם; שיטה מקובצת שם כג) ²⁰.

מי חלב מי חלב (ראה לעיל: מי חלב) כחלב (מכשירין ו ה; רמב"ם שם), אף על פי שלענין בשר בחלב אינו כחלב (ראה ערך בשר בחלב: החלב. חולין קיד א).

כשקש חלב שקרש, הרי הוא כאוכל (טהרות ג א; רמב"ם שם א כ וט ב), אלא שנחלקו ראשונים אם צריך מחשבה, ואם לא חשב הוא לא אוכל ולא משקה (רמב"ם שם א כ); או שאין צורך במחשבה (ראב"ד שם) ²¹.

טבעו

חלב בהמה טהורה וחלב בהמה טמאה אינם דומים בטבעם:

• חלב הטהורה לבן, וחלב הטמאה ירוק (עבודה זרה לה ב), דהיינו עכור (פרישה יו"ד קיח סק"ד; ש"ך שם סק"ח).

מכשירין שם). ²¹ על חלב שנטמא כשהוא משקה ואחר כך קרש ונעשה אוכל, ולהיפך, ראה ערך טמאת אוכלין וערך טמאת משקין; על חלב שבחל ושקביה, ראה ערך כחל וערך קבה. ²² ויש שפקפק בזה, שאף בשחרית אין

שהוא בכלל משקה לטומאה (תוספות שם ושם). ²⁰ חלב הזכר טהור (רבי שמעון בן אלעזר במכשירין ו ז; רמב"ם שם), שחלב שאינו צריך לו אינו משקה, לא מכשיר ולא מתטמא (רמב"ם שם); או לפי שחשוב כזיעה בעלמא (ר"ש

ומבהמה טמאה ואין חוששים ביונק שקץ, שסתם תינוק מסוכן הוא אצל חלב (יבמות קיד א), שאם לא יינק ימות בצמא (רש"י שם ד"ה סכנה). ואמרנו בתינוק שאין אמו יכולה להניקו, שיש להאכילו ביצים וחלב (יבמות מב ב) ²³.

שאינ דרך בני אדם לינוק אלא לחלוב ביד, ובמקום צער לא גזרו חכמים (כתובות ס א, ורש"י ד"ה גונח וד"ה יונק חלב וד"ה מפרק). החלב שהתינוק יונק הוא עיקר מאכלו (תוספות שבת קמד א ד"ה לא לרצון), ולכן יונק תינוק והולך מנכרית

חֶלֶב שֶׁל גֹּי¹

חלב שחלבו גוי שלא בפני ישראל

• באין חשש לחלב טמא	הפרקים:
• בכלים ותערובת	• איסורו
• חמאת גוי	• בישראל רואהו
• הנעשה מחלב	• באין לגוי דבר טמא

גדר האיסור בגדר איסור חלב של גוי, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שהוא כאיסור גבינת-גוים (ראה ערכו), שנאסרה במנין משום גזירה (ראה ערך גבינת גוים), ואף כשבטל הטעם לא בטל האיסור (ר"י ברונא עח, בשם רבנו יונה; שערי דורא פב, בשם רש"י, וכסף משנה מאכלות אסורות ג טו, לפי שו"ת חתם סופר יו"ד קז), אלא שבישראל רואהו מותר (ראה להלן: בישראל רואהו), לפי שעיקר הגזירה לא היתה אלא בחלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו (חקקי לב יו"ד כו, בשם מעיל שמואל). וכל הדברים של גוים שאסרו חכמים במשנה, נאסרו במנין, ואף חלב גוי בכלל (כן משמע מתורת הבית הארוך ג ו). ואף על פי שעיקר הטעם הוא משום חשש תערובת חלב טמא, כוונתם היתה להיות ישראל עם קדוש לה', כשם שאסרו פתם ובישוליהם (ראה ערך בשולי גוים וערך שמנה עשר דבר), אלא שבחלב הקילו כל שישראל רואהו בלבד (ספר הזכרונות ג א).
- ויש אומרים שחלב גוי אינו כגבינה ולא נאסר במנין, אלא כל האיסור הוא משום חשש חלב טמא בלבד, לפיכך כשאין חשש לחלב טמא, כגון שישראל רואהו וכיוצא, בטל האיסור (שו"ת הרדב"ז ד אלף קמז; רשב"ש תקנד).

ודין איסור חלב גוי ככל איסור דרבנן (ראה ערך אסור דאורייתא; אסור דרבנן. רמב"ם מאכלות אסורות ח יז-יח ויג י; איסור והיתר הארוך מה ז; טוש"ע יו"ד קיח א), שאף על פי שחששו לחלב טמא שאיסורו מן התורה (ראה ערך חלב: בבהמת איסור), הרי רוב חלב המצוי בידינו הוא חלב טהור, ומן התורה הולכים אחר הרוב (ראה ערך רוב), אלא שחששו חכמים לתערובת חלב טמא (איסור והיתר הארוך שם; דרכי משה יו"ד קטו סק"ג, בשמו) ². ומכל מקום אין זה ספק איסור אלא ודאי איסור, שאסורו מחשש תערובת שבו ועשו ספיקו כודאי, שכל שגדרו להרחיק מאיסורים של גוים החמירו בו יותר מבאיסורי תורה (שו"ת הרשב"א א קי) ³.

מכת מרדות האוכל חלב של גוי באופן שאסור, מכים אותו מכת-מרדות (ראה ערכו), כמו בכל איסור דרבנן (רמב"ם שם ג טו, ומגיד משנה שם).

עבדים ושפחות אף עבדים ערלים, או שפחות, הקנויים לישראל

שכיון שאין החשש שמא החליף כל החלב או רובו בחלב טמא, אלא שמא עירב בו מעט (ראה לעיל) אינו אסור אלא מדרבנן, שהרי מן התורה מין במינו בטל ברוב (פרישה יו"ד יח סק"ד; ש"ך שם סק"ח). ³ ויש מן הראשונים שכתבו שאיסור חלב גוי הוא ספק-דאורייתא (ראה ערכו. תשב"ץ ג קמג; רשב"ש תקנד), שיש לחוש שמא עירב בו הרבה חלב טמא (תשב"ץ שם).

איסורו

חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו נמנה במשנה בין הדברים של גוים האסורים באכילה ומותרים בהנאה (משנה עבודה זרה לה ב), ואיסורו מדרבנן (ראה להלן), ובטעם האיסור נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שהוא משום חשש חלב בהמה טמאה (סתמא דגמ' שם; רבי ירמיה בירושלמי עבודה זרה ב ח), ולא שחששו שמא החליפו הגוי בחלב טמא, שהרי אין מראיהם דומה, שהטהור לבן והטמא ירוק (ראה ערך חלב: טבעו), אלא שחששו שמא עירב בו חלב טמא (גמ' שם; ירושלמי שם), כדי להרבות שיעורו (מאירי שם), או שלא נזהר הגוי שלא ישאר בכלי שחולב בו חלב טמא (באור הגר"א יו"ד קטו סק"ד, על פי הסמ"ק רג, והמרדכי שם תתכו), ואינו ניכר כמראהו כיון שהוא מועט (פרי תואר שם סק"ד, בדעת הרשב"א; ערוך השלחן שם א).
- ויש אומרים שהוא משום גילוי (רבי בא בר רב יהודה ורבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי בירושלמי שם) - שמשקה שנתגלה אסור לשתותו, שמא שתה ממנו נחש והטיל בו ארס (ראה ערך גלוי) - ואין הגוים נזהרים ממנו (פני משה שם), ואף על פי שבשאר משקים של גוים לא גזרו משום גילוי, הרי זה לפי שמקפידים על נקייתם, אבל חלב שלרוב אינו נאכל כמות שהוא, וגם מסננים אותו, אף על נקייתו אינם מקפידים, והסינון אינו מועיל לארס (תוספות שם א ד"ה משום). ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאין שני הטעמים חולקים, שלטעם משום חלב טמא, אף כשאין לחוש לחלב טמא (ראה להלן: באין לגוי דבר טמא) אינו מותר אלא באופן שאין לחוש לגילוי (כן משמע מהתוספות שם לט ב ד"ה א), וכן לטעם משום גילוי, אף כשאין לחוש לגילוי אסור משום חשש חלב טמא (כן משמע מהתוספות שם לה א ד"ה משום).
- ויש אומרים שלטעם משום חלב טמא לא חששו כלל לגילוי (כן משמע מהתוספות רבנו אלחנן שם; פני משה שם, ויפה עינים עבודה זרה לט ב, בדעת הירושלמי).
- להלכה כתבו ראשונים הטעם של חלב טמא בלבד, ולא הזכירו הטעם של גילוי (ר"י שם; רא"ש שם ב כו; רמב"ם מאכלות אסורות ג יג; טוש"ע יו"ד קטו א).

לאוכלם (מהר"ל שם, בשם המהר"ש, על פי הגמ' שם). ²³ על עיסה שנילושה בחלב אם דינה כעיסה שנילושה במי פירות שאין מחמיצים, ראה ערך חמץ וערך מצה; על חיובה של עיסה זו בחלה ובשאר דברים שתלויים בלחם, ראה ערך לחם; אם מברכים עליה ברכת המוציא וברכת המזון, ראה ערך ברכת הפת וערך ברכת המזון. **חלב של גוי**. ¹ טו, טורים קעא-קצב. ² ועוד

קטן • אם קטן מועיל להיות ישראל הרואה ומתיר החלב, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שישראל רואהו שאמרו, היינו גדול וכן דעת, ששמירת קטן בשל גוי אינה שמירה כלל (ריטב"א עבודה זרה לט ב); ויש שכתבו שצריך להיות גדול מבן י"ח שנה ומעלה (ארחות חיים ב עמ' 332, בשם ר"י מקורבל).

• יש אומרים שאף קטן או קטנה מועילים, לפי שהגוי מתיירא מפניהם (איסור והיתר הארוך מה ח), וכן הלכה (רמ"א שם), ואפילו קטן יוצא ונכנס - מותר (ש"ך יו"ד ק"ח ס"ק לג). ודוקא בני הבנה, היינו בני תשע (איסור והיתר הארוך שם; ט"ז יו"ד קטו סק"ה; ש"ך שם ס"ק יב).⁷

באין לגוי דבר טמא

בחלב שחלבו גוי, וידוע שאין לו דבר טמא בעדרו, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמותר אפילו שאין שם ישראל כלל (עבודה זרה לט ב, לגרסת שערי דורא פב, בשם בני רומי; מרדכי שם תתכו, בשם יש מוכיחים; כן משמע מארחות חיים ב עמ' 330, בשם התוספתא).⁸

• יש אומרים שלא חילקו חכמים בדבר, וכל חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו - היינו שיכול לראותו (ראה לעיל: בישראל רואהו) - אסור (הפרדס רמח; שערי דורא שם, בשם רש"י; סמ"ק רכג), שלא תצא תקלה מכך, ופורץ גדר ישכנו נחש (שערי דורא שם, בשם רש"י).

• יש אומרים שאף על פי שצריך להיות ישראל יושב בצד עדרו, מכל מקום כשאין לו דבר טמא בעדרו מותר אפילו שאין הישראל יכול לראותו (תורת הבית הארוך והקצר ב ו; מרדכי שם, לפי הב"ח יו"ד קטו א; מאירי שם לה ב; רבנו ירוחם טו ח), שהרי באופן זה אין החשש אלא שמא יערב חלב טמא ממקום אחר, וכיון שישראל יושב מבחוץ מרתת הגוי לערב (פרישה שם סק"ב), ואפילו יוצא ונכנס - מותר (סמ"ק שם; איסור והיתר הארוך מה ב), שהרי רואה שאין הגוי יוצא מן העדר (ש"ך שם סק"ח), ומותר אפילו שהגוי חולב לצרכו (ב"ח וש"ך שם; פרי"ח ס"ק ב. וראה לעיל ציון 55), וכן הלכה (טוש"ע שם).

ישיבת ישראל • כשישראל יושב בצד עדרו שמותר, צריך הוא להיות שם בתחילת החליבה, ויבדוק הכלים שחולב בהם הגוי שלא יהא שם חלב טמא, וכן לא יחלוב בכלי שדרכו של הגוי לחלוב בו, שמא נשארו בו צחצוחי חלב, כדרך שאמרו ביש לו דבר טמא בעדרו (ראה לעיל: בישראל רואהו. רמ"א שם). וכן צריך שיראה שאין לגוי דבר טמא בעדרו, שאם לא כן אפילו ראה שהגוי נושא החלב מן הרפת, וראה אחר כך שאין בו בהמה טמאה - אסור, שלא תצא תקלה מכך (איסור והיתר הארוך שם א). ובדיעבד, שלא היה הישראל בתחילת החליבה, נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שבדיעבד אף שלא היה הישראל בתחילת החליבה, בזמן הזה שאין חלב טמא מצוי כלל - מותר (רמ"א שם, לפי באור הגר"א שם סק"ט).

למלאכתם, הרי הם בכלל גוים לענין זה (כנסת הגדולה יו"ד קטו, הגהות טור סק"א, על פי שו"ת הרשב"א א סח, ושערי דורא פב).

ישראל מומר • ישראל מומר לחלל שבת בפרהסיא (ראה ערך מומר), נחלקו בדינו הפוסקים:

• יש אומרים שדינו כגוי (שבילי דוד יו"ד קטו סק"א).
• יש אומרים שלטעם שאמרו באיסור חלב גוי שחכמים רצו להרחיק מאכליהם (ראה לעיל), כיון שאין טעם זה שייך בישראל אף שמחלל שבת בפרהסיא, אין לאסור אלא כשיש חשש ממש לחלב טמא (אגרות משה יו"ד א מו).⁴

בישראל רואהו

חלב שחלבו גוי וישראל רואהו - מותר (משנה עבודה זרה לט ב), ורואהו לאו דוקא, אלא שיכול לראותו (תוספות שם ד"ה תנינא, על פי גמ' שם), ולכן יושב ישראל בצד עדרו של גוי, והגוי חולב לו ומביא לו, ואינו חושש, ואפילו שיש לגוי דבר טמא בעדרו, אין חוששים שמא יביא חלב טמא ויערב (גמ' שם), שאף על פי שכשיושב אינו רואהו, כיון שכשעומד יכול לראותו - מאיזו בהמה הוא חולב (פירוש המשניות לרמב"ם שם) - מותר, לפי שהגוי מתיירא לחלוב מן הטמאה, שמא יעמוד ויראהו (גמ' שם; רמב"ם מאכלות אסורות ג יז: טוש"ע יו"ד קטו א) ויפסיד מקחו (מאירי שם לה ב). ואף אם הגוי חולב בביתו, וישראל יושב מבחוץ, אם יכול לראותו כשהוא עומד - מותר (תורת הבית הקצר גו; טוש"ע שם), ודוקא כשחולב לצורך ישראל וידוע שחלב טמא אסור לישראל (תורת הבית הקצר שם; מגיד משנה שם; איסור והיתר הארוך מה ג, בשם הסמ"ג; טוש"ע שם), שאם לא כן אינו חושש שהישראל יראהו (ב"י שם), ואינו מותר אלא אם רואהו ממש בשעה שחולב (ש"ך שם סק"ג).

יוצא ונכנס • אף כשישראל יוצא ונכנס ויושב בצד עדרו, מותר אפילו שיש לו דבר טמא בעדרו (סמ"ק רכג; איסור והיתר הארוך שם ב; פרישה שם סק"ג; ט"ז שם סק"ג; ש"ך שם סק"ד), שהגוי מתיירא בכל שעה ואומר עתה יבא ויראני, וכל שכן אם יוצא ונכנס למקום החלב (פרישה שם; ש"ך שם).

בתחילת החליבה • צריך הישראל להיות שם בתחילת החליבה, ויראה שלא יהיה בכלי שחולבים בו דבר טמא (סמ"ק שם; מרדכי עבודה זרה תתכו, בשם רבנו פרץ; איסור והיתר הארוך שם א; רמ"א שם), שמא יערב או ישים הגוי חלב טמא בכלי קודם שיבא הישראל (מרדכי שם). ונהגו להחמיר שלא יחלוב בכלי שדרכו של הגוי לחלוב בו, שמא נשארו בו צחצוחי חלב של גוי (איסור והיתר הארוך שם ב; רמ"א שם), ובדיעבד מותר אף בכלי שדרכו לחלוב בו, רק שיראה הישראל תחילה בכלי (איסור והיתר הארוך שם; ש"ך שם סק"ח, בדעת הסמ"ק והטור ושאר פוסקים).⁵

גילוי • אף לדעת הסוברים שטעם איסור חלב גוי הוא משום גילוי (ראה לעיל: איסורו), כשישראל יושב בצד עדרו, אין לחוש לגילוי, כיון שכל שעה תופס החלב בידו (תוספות עבודה זרה לט ב ד"ה אי).⁶

גוי, שלא הניחו בשום מקום שנחוש בו לגילוי (תוספות רבנו אלחנן שם לה א).
7. ויש שכתב שתשע לאו דוקא, אלא אף מבן שש ומעלה, הכל לפי חריפותו (פרי חדש שם סק"ט, על פי גיטין נט א).
8. ויש אומרים כעין זה, שהטעם שצריך ישראל יושב בצד עדרו כשאין לגוי דבר טמא, הוא משום חשש גילוי (תוספות עבודה זרה לה א ד"ה אי, לפי שו"ת הרדב"ז ד אלף קמז), ולדעתם בזמן הזה שאין חוששים לגילוי (ראה ערך גלוי) מותר אף באינו יושב בצד עדרו

4. על צדוקים, אם דינם כגוים לענין זה, ראה ערך צדוקים; על קראים, אם דינם כגוים לענין זה, ראה ערך קראים; על חלב שהפקידו ביד גוי, אם יש לחשוש שהחליפו בחלב אחר שלו, ראה ערך חשוד; על סחורה בחלב גוי, ראה ערך סחורה בדברים אסורים.
5. ויש הסובר שאף אם לא ראה תחילה בכלי מותר בדיעבד (תורת חטאת פא-פג, ודרכי משה שם סק"א).
6. ויש מן הראשונים שכתב שלטעם שאמרו משום גילוי, אינו מותר אלא כשראהו ביד

לחלק בין הגוים האלה לשאר גוים, מאחר שחכמים לא חילקו בדבר (שלטי גבורים שם, בשם רבנו תם).

כשיש פיקוח במקום שיש פיקוח הממשלה על החלב הנמכר שלא יערבו בו חלב בהמה טמאה, וצפויים לעונש על כך, צידדו הפוסקים להתיר חלב של גוי (חזון איש י"ד מא ד; אגרות משה י"ד א מז), אלא שכתבו שראוי להחמיר בדבר (אגרות משה שם).

באין חשש לחלב טמא

גבינה - או חמאה (ראה להלן) - שנעשתה על ידי ישראל מחלב גוי, הרי הדבר תלוי בטעם שאסרו חכמים חלב של גוי (ראה לעיל: איסורו):

• לדעה שהוא משום חשש גילוי, הגבינה אסורה, למרות שאם היה בה ארס אינו מניחה לייבש, לפי שיש לחוש לארס הנתון בין הנקבים (ירושלמי עבודה זרה ב ח, לפי תוספות עבודה זרה לה א ד"ה לפי).

• ולדעה שהוא משום חשש עירוב חלב טמא, נחלקו לשונות התלמוד: ללשון הראשונה מותרת, שאין לחוש שמא נתערב בה חלב טמא, שהרי חלב טמא אינו עומד (ראה ערך חלב: טבעו. גמ' שם)¹¹; וללשון השנייה אסורה, שיש לחוש שמא נשאר מן החלב הטמא עם הנסיוב בגומות שבגבינה (גמ' שם), וכל שכן חמאה, לפי שהיא לחה ואינה עומדת לגמרי כגבינה, שיש לחוש בה לצחצוחי חלב טמא (שו"ת הרשב"א א ק).

להלכה כתבו ראשונים שכיון שנאסר החלב נשאר באיסורו, וכל מה שנעשה ממנו אסור, שלא חילקו חכמים בגזירתם (שו"ת הרשב"א שם, ותורת הבית הארוך ג ו; רבנו ירוחם טו ה; בית יוסף י"ד קטו א; רמ"א שם)¹².

חלבו לצורך • בחלב שחלבו גוי לצורך עצמו, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא חששו לתערובת חלב טמא, אלא בחולב למכור, אבל בחולב לצורך עצמו, החלב מותר (מאירי עבודה זרה לה ב, בשם ספר חתום, שכתב בשם אחרוני הרבנים; תשב"ץ ד א לב, בשם יש סוברים).

• ויש אומרים שאין חילוק בדבר, ולעולם החלב אסור (סמ"ק רכג; הגהות סמ"ק שם; חוט המשולש שם, בדעת הרמב"ם, ובשם מהרי"ק, שכתב בשם הסמ"א, וכן הלכה (טור שם).

בכלים ותערובות

בכלים • חלב גוי אוסר הכלים שנתבשל בהם, כשאר איסורים, אף על פי שאינו אלא ספק שמא עירב בו דבר טמא (שו"ת הרשב"א א קמג; איסור והיתר הארוך מה ד; רמ"א י"ד קטו א)¹³. ואסור לבשל לכתחילה בכלי שבישלו בו חלב גוי, אפילו שיש

• ויש אומרים שיש להחמיר אף בדיעבד כל שאין הישראל רואה תחילת החליבה (ט"ז שם סק"ד).

וכשראה ישראל בתחילה ולא ראה בסוף, החלב מותר - ואין חוששים שמא החליפו (ראה ערך חשוד. איסור והיתר הארוך שם ז) - לפי שהגוי מתיירא שמא יבוא הישראל ויראהו (שערי דורא שם, בשם רבינו שמחה; איסור והיתר הארוך שם).

עיר שאין בהמה טמאה מצויה שם כלל, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא אסרו שם חלב גוי, כיון שאין לחוש לחלב טמא, וכיון שבטל הטעם בטל האיסור, שכן אמרו בכל איסור דרבנן, שבדבר שאינו מצוי לא גזרו חכמים (ראה ערך מילתא דלא שכיחא), והכל לפי העתים ולפי המקומות (כפתור ופרח ה, עמ' פא במהדורת המכון להלכה בהתישבות, בשם ספר העתים; תשב"ץ ד א לד; רשב"ש תקנ"ד)⁹. וכן במקום שמצוי שם דבר טמא, אלא שחלב טמא יקר יותר מחלב טהור, אין חוששים לתערובת חלב טמא, שבכל מקום שהאיסור ביוקר וההיתר בזול לא חששו לתערובת איסור (כפתור ופרח שם, בשם ספר העתים, על פי עבודה זרה לד ב; תשב"ץ שם, בדעת הרמב"ם מאכלות אסורות יז כו; רשב"ש שם).

• ויש אומרים שאין להתיר באופנים אלו (כפתור ופרח שם, בשם ספר העתים, שכתב בשם יש מחמירין; חכמת אדם סז א, שכן נראה מכל גדולי הראשונים והאחרונים; שו"ת חתם סופר י"ד קז), שלא יתכן שיהיה מקום ועיר בעולם שלא יהיה שם שום דבר טמא, ואף אם חלב טמא דמיו יקרים, הרי הסיבה היא מפני שאין דרך לחלבו, לפי שאין קונים אותו, ויש לחוש שכשיהיה לגוי חלב טמא, יערבנו עם הטהור כדי למכרו, ועוד שדוקא באין לגוי דבר טמא בעדרו וישראל יושב בצד העדר אמרו שמותר, שהרי זה בכלל ישראל רואהו, שאין הבדל בין רואה בעיניו, או שיש לו ידיעה שהיא כראייה, ואין זה בכלל גזירת חכמים, מה שאין כן כשחלב טמא ביוקר, שאין זה בכלל ישראל רואהו, ואינו יוצא מכלל גזירת חכמים (בית מאיר קטו, על פי שו"ת הרשב"א א רמח).

אף להלכה נחלקו הפוסקים: יש שפסקו כדעה הראשונה (פרי חדש שם; פרי תואר שם סק"ב; דרכי תשובה שם סק"ו, בשם כמה אחרונים); ויש שפסקו כדעה השנייה (חכמת אדם שם; שו"ת החתם סופר שם; דרכי תשובה שם, בשם כמה אחרונים).

אף במקום שרוב הגוים אינם חולכים אלא בהמות כשרות הגוים • טהורות - החלב אסור, כיון שאין ברור שאין חולכים אלא בהמות טמאות, ואין להתיר חלב שחלבו גוי בשום ענין (שלטי גבורים על המדכאי שם תתכו ה)¹⁰, ואפילו במקום שידוע שהגוים נזהרים מחלב טמא מחמת מיאוס, אין

הנסיוב של החלב אינו עומד (גמ' שם), ויש לחוש שמא נתערב בו חלב טמא, וכשמעמידו עומד הטהור שבו והטמא נשאר עם הנסיוב (רש"י שם ד"ה לפי שא"א).
12. ויש מהראשונים הסובר שחלב גוי מותר לעשות ממנו גבינה או חמאה, אלא שצריך לבשל עד שילכו מהן צחצוחי החלב (מגיד משנה מאכלות אסורות ג יב וטז, בדעת הרמב"ם). על חמאה שעשאה הגוי, ראה להלן: חמאת גוי. 13. ואף על פי שכלים שבישלו בהם הגוי דברים שיש בהם משום בשולי-גוים (ראה ערכו), יש סוברים שאינם נאסרים (ראה ערך הנ"ל: תערובת), הרי זה לפי שבשולי גוים עיקר איסורם מדבריהם משום גזירה (ראה ערך הנ"ל: מקורו וטעמו), אבל איסור חלב גוי הוא משום חשש איסור תורה שיש בחלב עצמו (כן משמע מאיסור והיתר הארוך שם).

(שו"ת הרדב"ז שם). 9. ואף הסוברים שאפילו אין לגוי דבר טמא בעדרו אסור (ראה לעיל) מודים שבמקום שאין בהמה טמאה מצויה כלל, מותר אף באינו יושב בצד עדרו (פרי חדש שם סק"ו, בדעת ספר הפרדס שם). 10. ויש מהראשונים הסובר שהחלב מותר, אפילו שהיו במקום זה רוב בהמות טמאות, שהולכים אחר רוב החולכים ולא אחר רוב הבהמות (שלטי גבורים שם, בשם הר"ר יוסף מניקולא), וכן יש מהראשונים הסובר שבמקום שמצויות שם בהמות טמאות, אלא שלא מצוי שם כי אם כלבות וחזירות, או חמורות וסוסות, שאין דרך לחלבן, לפי שהחליבה גורמת להן נזק והגוים חסים על בהמתם, אין חוששים לחלב טמא (תשב"ץ שם, על פי עבודה זרה כב ב). 11. ומכל מקום אין להתיר חלב גוי על ידי ניסיון, שיקח מעט ממנו ויעמידו לגבינה, ואם יתגבן אף השאר יהא מותר, לפי שאף בחלב טהור

(רמב"ם שם טז, לפי כסף משנה שם, ובית יוסף שם) - הרי זו מותרת, שאם תאמר נתערבו עמה ונתבשלו כולם, בטלו במיעוטם (רמב"ם שם). ואף לכתחילה מותר לעשות כן, אף על פי שאין מבטלים-אסור-לכתחילה (ראה ערכו), שהרי אינו מוסיף עליו היתר, אלא שממסמס את האיסור (איסור והיתר הארוך שם א; כסף משנה שם; ש"ך שם ס"ק כח), אלא שמכל מקום אין נכון לכתחילה ליקח חמאה מן הגוי כדי לבטל האיסור (ט"ז שם ס"ק יב).

ואפילו לדעת הסוברים שגבינה או חמאה שעשה אותה ישראל מחלב גוי אסורה אף על ידי בישול (ראה לעיל: כשאין חשש חלב טמא), הרי זה לפי שגזרו על חלב גוי ולא חילקו בגזירתם, אבל על חמאה לא גזרו (כסף משנה שם, ובית יוסף שם; ב"ח שם; ט"ז שם).

• יש אומרים שהחמאה מותרת אף בלא בישול (רבנו פרץ בהגהות סמ"ק רכג; טור שם, בשמו; מאירי עבודה זרה לה א). אלא שבאופן זה יש סוברים שאינה מותרת אלא כשהיא יבשה, היינו לאחר ארבעה ימים - ויש שכתבו לאחר שלשים יום (איסור והיתר הארוך שם) - שאז אין לחוש לתערובת נסיוב החלב, אלא שאם יודע בודאי שלא נתערב בה נסיוב החלב מותרת מיד, ואף אם יש ספק בדבר, הרי ספק דרבנן להקל (תשובת רבנו תם שם ושם ושם); ויש סוברים שאף אם יש בה נסיוב החלב מותרת, שאין נסיוב החלב מצוי אלא מחלב טהור (שערי דורא שם; איסור והיתר הארוך שם).

• יש אומרים שכל האיסורים הנוהגים בגבינת גוים נהגים בחמאת גוי, ואף אם בישלה אסורה, שאף על פי שהלך האיסור ונתמעט, כמה מכוער הדבר שנסתלק ממנו חשש איסור מפני ביטולו ברוב (ראב"ד שם; הרשב"א בתורת הבית ג; טור שם, בשמו), ועוד שאיסורים אלה הלכו בהם להחמיר, להתרחק מאיסורי גוים, ואין להם תקנה לעולם (הרשב"א שם ובשו"ת א קל)¹⁷.

• ויש אומרים שאין טעם ברור לאסור חמאת גוי, אלא שנהגו בה איסור, לפיכך אין מוחים באנשי המקום שנהגו בה היתר, אלא שאם רוב בני המקום נהגים בה איסור - אין לשנות (ראה ערך מנהג. טור שם, בשם הרא"ש), ורבותינו הקדמונים הניחו לעשות בזה כל מדינה ומדינה כמנהגה (איסור והיתר הארוך שם א). וכן הלכה, שהולכים אחר המנהג (שו"ע ורמ"א שם), ובמקום שאין מנהג, אם בישלה עד שהלכו צחצוחי החלב - מותרת (שו"ע שם) אף לכתחילה (רמ"א שם)¹⁸. וכתבו הפוסקים שהמנהג ברוב המקומות להחמיר ולא לאכול חמאה, ומכל מקום במקום שישאל מועטים יכולים לאכול חמאת גוים בלי פקפוק כלל (וערך השלחן שם כז).

כלים ותערובת אף במקום שנהגו איסור בחמאת גוי, אינה אוסרת את הכלים שנתבשלה בהם, ולא תערובת שלה, שאם נתערבה בהיתר הכל מותר (כן משמע מאיסור והיתר הארוך שם ה; רמ"א שם), אם יש רוב בהיתר (ט"ז שם סק"ח; ש"ך שם ס"ק יז), שהרי לא נתערב בה איסור ודאי כלל, אלא שמחמירים באותו מקום לכתחילה מחשש תערובת נבלה, או קערות שנשתמשו בהם

בתבשיל רוב נגד הכלי, שאסור להוסיף על שום איסור ולבטלו (ראה ערך אין מבטלין אסור לכתחילה. ש"ך שם ס"ק טו), ובדיעבד אם נתבשל בו, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאף על פי שבשאר איסורים צריך ששים נגד הכלי (ראה ערך בטול בששים), כאן אם יש רוב בתבשיל - מותר (איסור והיתר הארוך מז ז, לפי הש"ך שם); ויש מן אומרים שאף כאן צריך ששים (נמוקי יוסף יבמות פב ב), וכן הלכה (חכמת אדם סז ה, בדעת הרמ"א).

בתערובת חלב גוי שנתערב במאכל, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שצריך ששים כנגד כל החלב לבטלו, לפי שבחלב גוי יש חשש איסור דאורייתא בכל החלב (איסור והיתר הארוך מז ד)¹⁴.
- ויש אומרים שלא גזרו כלל על תערובת חלב גוי, כשם שלא גזרו בתערובת דמאי (כן משמע מהמרדכי חולין).

האפוי יחד עמו דבר שנאפה בתנור אחד עם דבר שיש בו חלב גוי, כתבו ראשונים שאינו נאסר משום ריח (ראה ערך ריחא מילתא), כיון שאין החלב בעצמו אסור אלא מחשש תערובת איסור, שלענין איסור אכילתו בלבד הוא שנחשב כגוף האיסור, אבל לא לאסור דבר אחר בריחו (איסור והיתר הארוך מח ה).

חמאת גוי

חמאה של גוי, נחלקו בה גאונים:

- יש המתירים אותה (רמב"ם מאכלות אסורות ג טו, בשם מקצת גאונים; מרדכי עבודה זרה תתכו, בשם תשובות הגאונים בני בבלי), שהרי לא גזרו על החמאה (רמב"ם שם; טור יו"ד קטו), שאף על פי שהחמאה נעשית מחלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו, לא גזרו אלא על החלב בעין ועל הגבינות (ב"ח שם א). ולחלב טמא אין לחוש, שחלב טמא אינו עומד להיעשות ממנו חמאה (כן משמע מהרמב"ם שם, ושערי דורא עח), ואפילו אם היה מעורב בו חלב טמא, הרי נפרד ממנו, ואין החמאה אלא מן הטהור (שערי דורא שם). ועוד שהחולב לעשות חמאה מן הסתם אינו מערב בו חלב טמא, מאחר שאינו עומד (תשובת רבנו תם בשערי דורא שם, ובאיסור והיתר הארוך מח ב, ול"ו שערים כז; תשב"ץ ג י)¹⁵.

- ויש האוסרים אותה (רמב"ם שם, בשם מקצת גאונים; מרדכי שם, בשם אנשי ארץ ישראל)¹⁶, משום צחצוחי חלב שישארו בה (רמב"ם שם), והיא בכלל גזירת הגבינה שאמרו בה טעם זה (מאירי עבודה זרה לה א), וכל שכן חמאה שהיא לחה ואינה עומדת לגמרי כגבינה, שיש לחוש בה יותר (שו"ת הראש"א א קז), וכל חלב שלהם חוששים לו שמה עירבו בו חלב בהמה טמאה (רמב"ם שם). וכן הטעם של גילוי נאמר אף בחמאה (המנהיג קלד).

להלכה נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאם לקח חמאה מן הגוי, ובישלה עד שהלכו להם צחצוחי החלב - היינו שניתכו על ידי האש ולא נשאר בו כלל

שאי אפשר בלא צחצוחי חלב (ראה ערך הני"ל), שהרי בחמאה אין גומות (לבוש שם א).¹⁶ ויש מן הראשונים שכתבו בשם הירושלמי שאיסור חמאת גוי הוא בכלל שמנה-עשר-דבר (ראה ערכו) שגזרו תלמידי שמאי והלל (סמ"ג לאוין קלב, בשם ספר העתים, שכתב בשם הירושלמי שבת א ב; המנהיג קלד, בשם הירושלמי עבודה זרה ב); ויש מהראשונים שכתב שגירסא משובשת היא (תשב"ץ ג י).¹⁷ ויש שהוסיף שלא אמרו חלב טמא אינו עומד אלא לענין שיקפה וייעשה קשה כעין גבינה, אבל אפשר שנקפה קצת ונתעבה ונתערב עם שאר החלב (שו"ת הרדב"ז ו ב אלפים רצא).¹⁸ על חמאה שבישלה הגוי,

¹⁴. ויש מן האחרונים שכתב שאין צריך ששים אלא כנגד חצי החלב, היינו כנגד מה שיוכל להתערב בו חלב טמא ולא יהיה ניכר (פרי תואר שם סק"ד); ויש מן האחרונים סוברים שבמקום שאין חלב טמא מצוי, בטל ברוב (מטה יהונתן בגליון יו"ד שם).¹⁵ והטעם שאמרו באיסור גבינת גוים מפני שמעמידים אותה בעור קיבת נבלה (ראה ערך גבינת גוים: האיסור וטעמו) לא שייך בחמאה, לפי שאינה צריכה העמדה (איסור והיתר הארוך שם א), וכן אין לחוש בחמאה לגילוי (ראה לעיל: איסורו) שהרי אין בה גומות שישאר בה הארס (תשובת רבנו תם שם ושם ושם), וכן אין בחמאה הטעם שאמרו בגבינה מפני

• יש אומרים שהכל מודים בה שהיא אסורה, שאין דינה כחמאה לדעת המתירים (ראה לעיל: חמאת גוים), שהרי אפשר לייבש חלב טמא כחלב טהור (חזון איש י"ד מא ד).

• ויש אומרים שהיא מותרת, שאין זה בכלל גזירת חלב גוי, כיון שנשתנה (הר צבי י"ד קג, על פי ריטב"א עבודה זרה לח ב).

העשוי ממי חלב מאכל של גוי הנעשה ממי חלב (ראה ערך חלב: מי חלב), על ידי שמרתיחם ומקפאם, נסתפקו ראשונים אם דינו כחמאה או כגבינה, שאפשר שמי חלב אינם בכלל חלב, ואין לאסרם משום חלב גוי, ומשום תערובת חלב טמא אין לחוש, שהרי חלב טמא אינו נקפה, כדרך שאמרו בחמאה לדעת המתירים, ואף על פי שיש בו פירורי גבינה שצפים למעלה בעת עשייתו ונקפאים עמו, אין אותם פירורים אסורים משום צחצוחי חלב, כיון שהם קטנים ואין בהם גומות, או שאפשר שאינו דומה לחמאה שעושים אותה בצונן, מה שאין כן מאכל זה שנעשה על ידי הרתחת החלב, ויש לחוש שמא היה בו חלב טמא ונתן טעם בחלב הטהור, אף על פי שאינו נקפה עמו (שלטי גבורים עבודה זרה טז א מדפי הרי"ף, ב; איסור והיתר הארוך מח ז, בשם הסמ"ק).

חלב שהועמד יום או יומיים עד שנעשה עב, והעליין הוא שמן והתחתון הוא חמוץ, החלב השמן אם הוא עב דינו כחמאה (חכמת אדם סז ג; ערוך השלחן שם כח), וקל ממנה, לפי שאין לחוש לצחצוחי חלב לפי שמעורבים בה ובטלים ברוב (חכמת אדם שם), לפיכך במקום שנוהגים היתר בחמאה, מותרים אף בזה (חכמת אדם וערוך השלחן שם); אבל אם הוא רך, שיש בו חלב הרבה - אסור (חכמת אדם שם), ומכל מקום החלב החמוץ אסור משום חשש תערובת חלב טמא (פרי חדש שם), אם לא בשעת הדחק, שאז ישפוך הנסיוני ויאכל (ערוך השלחן שם).

חִלְדָּה¹

פסול שחיטה, על ידי שהסכין מכוסה בשעת שחיטה²

רמב"ם שחיטה ג ט; טוש"ע י"ד כד ז) [ראה איור מס' 5.2 בסוף הכרך], שהיה לו לשחוט כדרכו, הקנה תחילה ואחריו הושט (רבנו גרשום שם ד"ה אמר רב יהודה). והוא הדין אם שחט העליון תחילה מלמטה למעלה, והוציא הסכין ושחט התחתון (טור שם, על פי התוספתא שם), וכל שכן אם הכניס הסכין תחת שני הסימנים ושחטם מלמטה למעלה, או ששחט התחתון מלמטה למעלה והעליון כהלכתו, שהרי זו בכלל חלדה (ש"ך שם סק"ו, על פי התוספתא שם).

החליד תחת העור החליד את הסכין תחת העור, שהכניס ראש הסכין בין העור לסימנים (הלכות גדולות, שחיטת חולין, עמ' תריב במהדורת מכון ירושלים), ושחט שני הסימנים כדרכם (רמב"ם שם ז) [ראה איור מס' 5.3 בסוף הכרך], נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים ששחיטתו כשרה (רב יהודה אמר רב בגמ' שם), שכיון שהעור אינו בתורת שחיטה, לא הקפידה בו תורה (המכריע ה; רבנו יהונתן שם).

• ויש אומרים שהדבר ספק (כן משמע מבי רב בגמ' שם), שיש להסתפק אם העור, כיון שאינו בכלל שחיטה, אינו מעכב, או שכיון

איסור (ראה לעיל), אבל בדיעבד אין מחזיקים האיסור וסומכים שהאיסור בטל בששים, ואף משום מראית עין אין כאן, שהרי לא נתפשט האיסור ברוב המקומות (איסור והיתר הארוך שם)¹⁹.

מרגרינה גם מרגרינה, שהיא בחזקת צמחונית, יש שמעריבים בה ממני בעלי חיים, אלא שהאחוזים הם נמוכים, ולכן הממשלה מרשה לרשום עליו שהיא נקייה מתערובת, ולכן כל שנעשית בידי גוים אין לאכלה ללא הכשר. ובשעת הדחק ניתן להקל לאכלה, אלא אם כן לא ידוע בבירור שנעשה מצמחים, שאז כולו בחזקת איסור (דעת כהן רכד).

הנעשה מחלב

יוגורט יוגורט שנעשה בידי גוים אסור באכילה (שו"ת הרדב"ז ו ב אלפים רצא; חקקי לב י"ד לב, בשם כמה אחרונים), שהרי גבינת גוים נאסרה במנין אף על פי שהיא יבשה ואין בה צחצוחי חלב, ואפילו העמידו אותה בשרף האילנות (ראה ערך גבינת גוים), כל שכן זה שעדיין הוא רך קצת, ואפילו נתייבש אסור, כי מה לי אם העמיד החלב בשרף האילנות ומה לי אם העמידו בדבר המחמיץ (שו"ת הרדב"ז שם). ונחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שבכלל חמאה הוא, ואינו אסור אלא לדעת האוסרים חמאת גוי (ראה לעיל: חמאת גוים. מהריט"ץ פא; פרח מטה אהרן ב לג).
• ויש אומרים שהכל מודים בו שאסור, שחמאה לא נקפה בה אלא שומן החלב בלבד, לפיכך לא חששו לחלב טמא שאין בו שומן הנקפה, מה שאין כן בזה שהחלב כולו נקפה מחמת הדבר המעמידו, ויש לחוש שמא יש בו חלב טמא (כנסת הגדולה י"ד קטו, הגהות טור ס"ק יד, בשם ה"ר"א י' יעיש).
אבקת חלב אבקת חלב, שנעשית על ידי שמייבשים את החלב, נחלקו בה הפוסקים:

חלדה היא אחד מחמשה הדברים הפוסלים את השחיטה (חולין ט א; רמב"ם שחיטה ג א; טוש"ע י"ד כג א), בין בבהמה ובין בעוף (כן משמע מחולין ל ב), והבשר נבלה (משנה שם לב א), וככל חמשה הדברים פסולו הוא הלכה-למשה-מסיני (ראה ערכו. חולין כז א)³.

הכיסוי

עיקר פסול חלדה נאמר בכיסוי הסכין על ידי הסימנים - הגרגרת (ראה ערכו) או הושט (ראה ערכו) - שתורת שחיטה נאמרה בהם (ראה ערך שחיטה), וכן שנינו: שחט אחד מהם, והחליד את הסכין תחת השני - ששחט סימן ראשון בהבאה, וכשחזר ובא לעשות הולכה תחב ראש הסכין בין סימן שני לצואר (תוספות חולין ל ב ד"ה או) - ופסקו, נבלה (רבי ישבב במשנה שם לב א, ובתוספתא שם (צוקרמאנדל) ב ט; רבי עקיבא שם ושם, לאחר שהודה לרבי ישבב) [ראה איור מס' 5.1 בסוף הכרך]. ולא זו בלבד, שאינה כדרך שחיטה לפי שפסקו מלמטה למעלה, אלא אפילו החליד הסכין בין סימן לסימן ושחט את התחתון כהלכתו, מלמעלה למטה, והוציא את הסכין וחתך העליון כדרכו - שחיטתו פסולה (גמ' שם ל ב, ורש"י ד"ה ופסקו;

ט א), שהסכין מכוסה בשעת שחיטה (ר"י מלוניל שם; רבנו ירוחם טו א), ונקראת בשם חלדה, שהיא כחולדה זו הדרה בעיקרי בתים, שהיא מכוסה (חולין כ ב). 3. לאסמכתא לפסול זה, ראה הפרדס (עהרנרייך) עמ' קמט

ראה ערך געולי גוים: במאכלי גוים. 19. ויש מן הראשונים שכתב שאינה בטלה אלא בששים (נמוקי יוסף יבמות פב ב). חלדה. 1. טו, טורי קצב-רה. 2. חלדה מובנה כיסוי והטמנה (יראים תנו; סמ"ג עשין סג; ר"י מלוניל חולין

שחיתתו פסולה, אלא במיעוט של הושט, שפסלותו במשהו (ראה ערך ושוט), אבל במיעוט של הקנה לא פסל, שהרי אמרו: מצא חצי קנה פגום והוסיף עליו כל שהוא וגמרו, שחיתתו כשרה (חולין כח א. המכרע ה; מאירי שם ל ב; דרישה שם סק"ב; ש"ך שם ס"ק יג; פרי חדש שם ס"ק יט), ודוקא אם שחט הקנה תחילה, אבל שחט הושט והחליד במיעוט הראשון של הקנה, וגמר השחיטה כדרכו - שחיתתו פסולה, כיון שבאמצע השחיטה שחט שחיטה פסולה (ריב"ש קפז ומגיד משנה שם יג, בדרך השני, בדעת הרמב"ם).

• ויש אומרים שאף אם החליד בתחילת השחיטה במיעוט הקנה, שחיתתו פסולה (הפרדס (עהרנרייך) עמ' קמז, בשם כמה ראשונים; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (כהנא) עמ' קעא; מרדכי חולין תכד), ואפילו אם הוציא הסכין וגמר השחיטה במקום אחר כהלכתה, הואיל ולא התחיל השחיטה כראוי ונתקלקל עסק השחיטה על ידו (הפרדס שם, בשם כמה ראשונים).

והמנהג להטריף כל חלדה, בין בקנה בין בושט (רמ"א שם), שאין אנו בקיאים בבדיקת הושט (ש"ך שם; באור הגר"א שם ס"ק יא).⁹

בספק וחשש

ספק חלדה אסור ככל ספק של תורה, ואפילו לסוברים שדבר שהוא הלכה למשה מסיני ספקו להקל (ראה ערך הלכה למשה מסיני: תקפה), הלכות שחיטה כיון שעיקרן מן התורה דינן כשל תורה ממש (פרי מגדים שם. וראה ערך שחיטה), והרי זה בכלל שאמרו: בהמה בחייה בחזקת איסור עומדת עד שיוודע לך במה נשחטה (חולין ט א. פרי מגדים, פתיחה להלכות שחיטה, בתחילתו).

חשש שוטה אף בחרש שוטה וקטן ששחיתתם פסולה (משנה שם ב וקטן א) אמרו הטעם שמא ישהו, שמא ידרסו, ושמא יחלידו (גמ' שם ב), היינו שיחלידו הסכין בין סימן לסימן, ויחתכו הסימנים מלמטה למעלה, שאי אפשר להבחין בה אחר השחיטה (רבנו גרשום שם ד"ה שמא ידרסו).

ומכל מקום בטבח שאינו יודע הלכות שחיטה, שאסור לאכול משחיתתו (ראה ערך שחיטה), לא אמרו אלא שמא ישהה או ידרס (גמ' שם ט א), ולא אמרו שמא יחליד, שהחלדה ניכרת אחר השחיטה, שאם החליד תחת צמר או עור ושחט, הרי הצמר והעור נשארו שלמים למעלה (ראב"ן רט).

במליקה

מליקת קרבן במליקת קרבן עוף - שהיא בציפורן ומן העורף (ראה עוף כהלכתו ערך מליקה) - אין חלדה פוסלת (רש"י חולין כ ב ד"ה לא אמרו; רשב"א שם א), שעיקר מליקה היא על ידי חלדה, שבשעה שחותך המפרקת נחלדת הציפורן בתוך העצם, ועוד שחותך הסימנים ממטה למעלה והיא חלדה (שו"ת הרדב"ז א רנד).

כשמלק בסכין כשמלק בסכין, ששנינו שהיא נבלה (משנה זבחים סח א) כשובר מפרקתו (חולין כח א), אין אומרים שכשמגיע לסימנים יהא

שהוא מגוף הבהמה - שחיתתו פסולה (מגיד משנה שם), וכן הלכה, והיא ספק נבלה (ר"י שם; תורת הבית הארוך ב א; רמב"ם שם; שו"ע שם ח, לפי ש"ך סק"ז, ופלתי ס"ק יב), הואיל ואין הסכין מגולה (רמב"ם שם).⁴

החליד תחת מטלית (ראה להלן) (ראה איור מס' 5.4 בסוף הכרך), אם אף כאן שחיתתו פסולה, או שאין מטלית דומה לעור, לפי שאינה מגוף הבהמה (גמ' שם, ורש"י ד"ה מהו), ולא נפשט הספק, לפיכך הולכים בו להחמיר (רש"י שם ד"ה תיקו), והרי זו ספק נבלה (רמב"ם שם).⁵

החליד תחת צמר ולדעה שיש להסתפק בהחליד תחת העור, נסתפקו בתלמוד כשהחליד את הסכין תחת צמר מסוכך, אם שחיתתו פסולה (גמ' שם) (ראה איור מס' 5.5 בסוף הכרך), או שכיון שהצמר עומד להיגזז - אין דינו כעור (רא"ש שם), ולא נפשט הספק, ולפיכך הולכים בו להחמיר (רש"י שם ד"ה תיקו), והרי זו ספק נבלה (רמב"ם שם).⁶ ואף בעופות נהגו למרוט הצוואר שלא יחליד תחת הנוצה, למרות שיש צער-בעלי-חיים (ראה ערכו) בדבר (מרדכי שם תרד); וכתבו ראשונים שאין לעשות כן, אם ניתן לשחוט בלא זה (אור זרוע א שפ; דרכי משה יו"ד כג סק"ז, בשמו; רמ"א שם ו), משום צער בעלי חיים (אור זרוע שם; דרכי משה שם, בשמו).

צורת השחיטה השוחט בראש הסכין, לפי שחט על העור שלא יעשה בו קרע גדול, צריך להיזהר שלא יכנס תחת העור ויחתוך הסימנים בראש הסכין, שהרי הוא מתכסה מן העור הנשאר שלם, ושחיתתו פסולה משום חלדה (התרומה ה; סמ"ג עשין סג; סמ"ק קצ; טושי"ע שם ט), ומכל מקום אם שוחט באמצע הסכין אין לחוש אם ראשו מתכסה בעור, כיון שהסכין במקום ששוחט בה כנגד הסימנים אינה מכוסה (התרומה שם; סמ"ג שם); ויש מן הראשונים שמחמיר אף בזה (יראים תנו; טושי"ע שם, בשם יש מי שמחמיר), שאף על פי שהסכין מגולה כנגד הסימנים, הרי זו נבלה (יראים שם), ויש לחוש לדבריו לכתחילה (שו"ע שם).⁷

במיעוט סימנים

החליד במיעוט סימנים,⁸ נסתפקו בתלמוד אם שחיתתו כשרה, ולא נפשט הספק (חולין ל ב), ונחלקו ראשונים בפירוש הענין.

להלכה כתבו ראשונים שכיון שהספק לא נפשט הולכים בו להחמיר (רש"י שם ד"ה תיקו), וכיון שנחלקו בפירוש ספק זה, יש לאסור כל חלדה, בין במיעוט ראשון, בין במיעוט אחרון (מרדכי תרד), ולכן כתבו הפוסקים ברוב אופני החלדה במיעוט סימנים, ששחיתתו פסולה מספק (רמב"ם שחיטה ג י; טושי"ע שם יא), מלבד בהחליד תחת המיעוט האחרון ופסקו, לאחר ששחט רוב הסימנים בהכשר, ששחיתתו כשרה, אלא שלכתחילה ראוי לחוש לדעת האוסרים (שו"ע שם), ובמקום שפשט המנהג לאסור בדיעבד (רא"ש שם, שכן המנהג באשכנז וצרפת) אין לפרוץ גדרם (בית יוסף שם), והמנהג להטריף כל חלדה בין במיעוט ראשון, בין במיעוט אחרון (רמ"א שם).

מיעוט קנה כשהחליד בתחילת שחיתתו בקנה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא אמרו שהשוחט מיעוט סימנים בחלדה וראב"ן רט. 4. ויש הסוברים שהיא ודאי נבלה, שלדעה השניה אין ספק בדבר, אלא שאמרו שלא שמעו שכשרה (הלכות גדולות שם, לפי פרי תואר שם סק"ט; יראים תנו, לפי שם חדש ב עמ' טו); ויש הסוברים שההלכה כדעה הראשונה ששחיתתו כשרה (מגיד משנה שם, בדעת הראב"ד). 5. ויש מן הראשונים שפסקו בו להקל (מגיד משנה שם, בשם הראב"ד). 6. ויש מן הראשונים פסקו בו להקל (מגיד משנה שם, בשם הראב"ד). 7. ויש מן האחרונים שמחמיר אף בדיעבד

(ב"ח שם); ויש שכתב שאין להחמיר אלא אם כן מתכוין לחוס על העור (ים של שלמה חולין א מב), והוא מטעם קנס, מפני שהזיד במתכוין (פרי מגדים שם, שפתי דעת סק"ט). על סכין שיש לה עוקץ חד בראשה, שאין לשחוט בה שמא יעשה חלדה, ראה ערך סכין של שחיטה. 8. ויש גורסים: במיעוט סימן (ראה להלן). מאירי שם. 9. על עוף ששחיתתו בסימן אחד, אם חלדה פוסלת בסימן השני אחרי שנשחט הראשון, ראה ערך שחיטה וערך שהיה.

• יש מפרשים שהחלדה היא לפי ששוחט הסימנים מלמטה למעלה (תוספות חולין שם, וזבחים שם; רבנו גרשום וריטב"א ותוספות הרא"ש חולין שם) [ראה איור מס' 5.8 בסוף הכרך], שהתורה אמרה לשחוט מצד הצואר, וכששוחט מצד אחר שכנגדו, הרי זה כאילו שוחט מלמטה למעלה (שיטה מקובצת זבחים שם, בשם ר"י); ולדעה החולקת אין זו חלדה כיון שהסכין מגולה (ריטב"א שם).

• ויש מפרשים שהחלדה היא לפי שנועץ ראש הסכין משום שאינו רוצה לחתוך רוב בשר קודם הסימנים (רש"י מכת"י זבחים שם; תוספות שם ושם, בשמו) [ראה איור מס' 5.9 בסוף הכרך], שבמליקה חותך שדרה ומפרקת בלא רוב בשר (ראה ערך מליקה), ומתכסה הסכין מרוב הבשר שנשאר שלם (התרומה שם); ולדעה החולקת אין זו חלדה, לפי שיכול לשמור עצמו שלא תתכסה הסכין במקום ששוחט בו (כן משמע מהתרומה שם).

חִלְהָ

התרומה שמפרישים מן העיסה או מן הלחם²

הפרקים:

- קדושתה כתרומה
- התבואה
- מקום החיוב וזמנו
- הפטורים ממעשר וחייבים בחלה
- בהקדש ומעשר שני
- הבעלים
- בתרומה, טבל וחדש
- שעת החיוב
- בשותפות
- העיסות החייבות
- הלישה והאפייה
- שיעורה
- בדעתו לחלק
- הצירוף והמצטרפים
- בתערובת חיוב ופטור
- בחלת חוץ לארץ

קדושתה כתרומה

החלה קרוייה תרומה, שנאמר: **וְאֵשֶׁת עֲרֹסְתְּכֶם חִלְהָ תָּרִימוּ תְּרוּמָה** (במדבר טו ב; רמב"ם תרומות טו כ), והיא קדושה כתרומה (כן משמע מביצה כז ב), ובכלל קדשים היא, וכהן האוכלה הוא כעובד עבודה (כן משמע מרמב"ם שם כב, על פי פסחים עג א), וכשנטמאה אינה נאכלת, אלא נשרפת (חלה ד ח) כקדשים טמאים (ראה ערך פסולי המוקדשים) וכתרומה טמאה (רמב"ם שם כא). וכשם שאין שורפים קדשים טמאים ביום טוב, כך אין שורפים חלה טמאה ביום טוב (משנה פסחים מו א, ורש"י ד"ה כיצד, ומשנה ביצה כז ב, ורש"י ד"ה חלה; רמב"ם יום טוב ג ח), וכשם שאין מפרישים תרומות ומעשרות ביום טוב, מפני שאסור להקדיש ביום טוב (ראה ערך הקדש: בשבת ויום טוב), והרי הוא מקדיש את התרומה (רמב"ם שבת כג ד), כך אין מפרישים חלה ביום טוב, שהרי הוא מקדיש את החלה (משכנות יעקב או"ח קמ; עמודי אור יג).

נתינתה לכהן החלה ניתנת לכהן (בבא קמא קי ב; רמב"ם בכורים א ו, טו, ושם ח ב; טוש"ע יו"ד שכב א), והיא בכלל עשרים

וארבע מתנות-כהונה (גמ' שם; רמב"ם שם א ו, טו), שנאמר: **מִנְחָה** וְאֵשֶׁת עֲרֹסְתְּכֶם תָּתִינוּ לָהֶּם תְּרוּמָה (במדבר טו כא. ספרי שלח קל)³.

אכילתה בידי אכילת חלה דינה כאכילת תרומה (רמב"ם שם כא), וזר שאכלה במזיד חייב מיתה בידי שמים, שנאמר בתרומה: **וַיָּמָתוּ בֹּי פִי חִלְהָו** (ויקרא כב ט), וחלה קרויה תרומה; ואם אכלן בשוגג, חייב עליהן חומש (חלה א ט, ור"ש ורימב"ץ שם)⁴. ואפילו חצי-שיעור (ראה ערכו) שלהן אסור מן התורה לזר (כן משמע מירושלמי בכורים ב א).

אכילתה בידי כהן שאכל חלה בטומאת הגוף, חייב עליה מיתה בידי שמים, כדרך שחייב בתרומה (ראה ערך אכילת תרומה: איסור אכילתה בטומאה. תוספות יום טוב שם, על פי ירושלמי בכורים שם). ואכילת חלה טעונה רחיצת ידים (משנה שם), אפילו באופן שאין צריך נטילת-ידים (ראה ערכו) בחולין (ר"ש שם). ואפילו טעונות רחיצה כשבא ליגע בהן (ריב"ם שם; ברטנורא שם), שסתם ידים פוסלות את החלה ואת התרומה (ראה ערך טמאת ידים. ברטנורא שם). אכילת חלה אף טעונה הערב-שמש (ראה ערכו. משנה שם),

תבואה ואילו עיסות חייבות בחלה, וכיוצא. הדיונים בנוגע להפרשת חלה, כיצד מפרישים, כמה מפרישים, וכיוצא, באו בערך הפרשת חלה. ³ ללימודים נוספים, ראה ספרי קרח קיז ורמב"ם בכורים ה ב. על מחלוקת הראשונים אם מצות הנתינה היא בכלל מצות הפרשת חלה, או שהיא מצוה מיוחדת, או שאינה מצוה כל עיקר, אלא שהחלה ממון כהן, ראה ערך הפרשת חלה: המצוה; על אופן נתינת חלה לכהן, ולאיזה כהן היא ניתנת, ראה ערך מתנות כהונה. ⁴ על הדעה שזר אינו חייב מיתה בידי שמים על אכילת תרומה, ראה ערך חיבי

חלה. ¹ טו, טורים רז-שלט. ² בלשון חכמים - מדרשי ההלכה, המשנה, התוספתא ושני התלמודים, והפוסקים - בשם חלה נקרא תמיד החלק המופרש מהעיסה (ראה חלה א א ואילך, ורמב"ם בכורים ה א ועוד). אכן בלשון המקרא נחלקו ראשונים אם הוא באותו המובן (כן משמע מרש"י במדבר טו כ; מרכבת המשנה בכורה ה יא, בדעת הראב"ד); או שביאור המילה העיסה שממנה מפרישים אותה תרומה (כן משמע מהסמ"ג עין קמא; באור הגר"א יו"ד שכח סק"ב). בערך זה באו הדיונים בנוגע לחלה עצמה לאחר שהופרשה, וכן איזו

התבואה

חמשה דברים חייבים בחלה: חטים, שעורים, כוסמין, שבולת שועל, ושיפון (חלה א, א, ומשנה מנחות ע א; רמב"ם בכורים ו ב; טוש"ע יו"ד שכד א), והם חמשת מיני דגן (ראה ערכו) אחר שנילושו ונעשו עיסה (מאירי שם)⁵, והדבר נלמד מגזרה-שוה (ראה ערכו) "לחם" "לחם", נאמר בפסח: לַחֶם עֲנִי (דברים טו ז א) ונאמר בחלה: בַּאֲכָלְכֶם מִלֶּחֶם הָאָרֶץ (במדבר טו טו), מה לחם האמור בפסח אינו אלא מדבר שבא לידי חמץ ומצה (ראה ערך מצה), אף לחם האמור בחלה אינו אלא מדבר שבא לידי חמץ ומצה (ריש לקיש במנחות ע ב; מספר אמוראים בשם רבי ישמעאל בירושלמי חלה א א, ופסחים ב ד), בדקו ומצאו שאין לך בא לידי חמץ אלא חמשת המינים בלבד, אבל שאר המינים אינם באים לידי חמץ ומצה אלא לידי סירחון (ירושלמי שם ושם)⁶.

קרמית ואורז הקרמית (ראה דגן: במצוות התורה) והאורז נחלקו בהם תנאים אם חייבים בחלה (רבי יוחנן בן נורי בפסחים לה א, וירושלמי חלה א א); או פטורים ממנה (סתם משנה חלה א ד; חכמים בירושלמי שם א א), וכן הלכה (רמב"ם בכורים ו ב).

מקום החיוב וזמנו

חלה היא מצוה התלויה בארץ (ירושלמי קדושין א ח), שהיא חובת קרקע (רש"י קדושין לו א ד"ה חובת), ואינה נוהגת מן התורה אלא בארץ ישראל (רמב"ם בכורים ה ה; טוש"ע יו"ד שכב ב) ככל המצוות התלויות בארץ שאינן נוהגות אלא בארץ ישראל (ראה ערך ארץ ישראל ה: חלה)⁷, ומכל מקום חייבים בה אף בחוץ לארץ מדברי סופרים (ראה להלן: חלת חוץ לארץ).

תבואה שיצאה תבואת ארץ ישראל שיצאה לחוץ לארץ, ותבואת מארץ ישראל חוץ לארץ שנכנסה לארץ, נחלקו בהן תנאים: • יש מחייבים תבואת ארץ ישראל שיצאה לחוץ לארץ (רבי אליעזר במשנה חלה ב א, ובספרי שלח קי, ובירושלמי שם ב א), שנאמר: וְהָיָה בַּאֲכָלְכֶם מִלֶּחֶם הָאָרֶץ (במדבר טו יט), בין בארץ ובין בחוץ לארץ (ספרי שם), ופוטרים תבואת חוץ לארץ שנכנסה לארץ (רבי יהודה בספרי ובירושלמי שם, בשם רבי אליעזר), שנאמר: והיה באכלם מלחם הארץ, להוציא את של חוץ לארץ (ספרי וירושלמי שם).

• ויש פוטרים תבואת ארץ ישראל שיצאה לחוץ לארץ בחלה (רבי עקיבא במשנה וספרי וירושלמי שם), שנאמר: אֲשֶׁר אָנִי מְבִיא אֶתְכֶם שָׁמָּה (במדבר טו יח), שם אתה חייב, לשם אתה פטור (ספרי שם), ומחייבים תבואת חוץ לארץ שנכנסה לארץ (סתםא דמשנה שם; תנא קמא בספרי שם, ורבי מאיר בירושלמי שם, שהכל מודים בזה; רבי יהודה בספרי ובירושלמי שם, בשם רבי עקיבא), שנאמר: אשר אני מביא אתכם שמה (ספרי וירושלמי שם), שמה אתם חייבין בין בפירות הארץ, בין בפירות חוץ לארץ (ירושלמי שם), וכן הלכה (רמב"ם תרומות א כב, ובכורים ה ו; טור יו"ד שלא; כן משמע משו"ע שם יב)⁸. ונחלקו הפוסקים אם הוא לימוד גמור והחיוב מן התורה (כסף משנה תרומות שם, בתירוצו השני; רדב"ז שם; אחיעזר ב לט טז, על פי הירושלמי שם); או שהוא אסמכתא והחיוב מדרבנן (כסף משנה שם, בתירוצו הראשון; ב"י ח שם).

חלה חובת קרקע, לפי שאין החיוב בא אלא בשעת הגלגול של העיסה, אלא היא חובת הגוף, ולכן הוצרכנו לפסוק מיוחד ללמד שאינה נוהגת אלא בארץ (מקנה קדושין לו ב). 8. ויש מהראשונים שפסק שהלכה כדברי שניהם להחמיר, ובין תבואת ארץ ישראל שיצאה לחוץ לארץ, ובין תבואת חוץ לארץ

שטבול-יום (ראה ערכו) - טמא שטבל, ועדיין לא העריב שמשו - אסור לאכלו (פירוש המשניות לרמב"ם ורימב"ץ וברטנורא שם). וכן אוכלים שהם שניים לטומאה שנגעו בחלה, פסלוה כדרך שפוסלים את התרומה (רמב"ם אבות הטומאות יא יד, על פי סוטה ל ב), וספק טומאה הנוהג בתרומה ולא בחולין, כגון זה וטהור שהיו פורקים מן החמור, שאנו חוששים לענין תרומה שמא מתוך כובד המשא נשען הזב על הטהור ונמצא טהור מסיטו ונטמא בהיסט (ראה ערכו), אף לחלה טמא (נדה ז א).

נכסי כהן החלה דינה כתרומה אף לענין ממון, שהיא נכסי כהן (חלה א ט; רמב"ם בכורים ד יד), לקנות בה עבדים וקרקעות ובהמה טמאה (ר"ש שם; רמב"ם שם, על פי בכורים ג יב; ר"ש שם), ולקדש בה את האשה (פירוש המשניות לרמב"ם שם), ובעל חוב נוטלה בחובו והאשה בכתובתה, וקונה בה ספר תורה (רמב"ם שם, על פי בכורים שם).

ביטול החלה עולה - מתבטלת - באחד ומאה (ראה ערך בטול אסורים. חלה שם, וערלה ב א; רמב"ם מאכלות אסורות טו יג), והיא מצטרפת עם תרומה ותרומת מעשר ובכורים (ערלה שם, ומשנה מעילה טו ב; רמב"ם שם, ותרומות טו כא) לאסור את החולין שנפלו אלו בהם, אם אין בחולין מאה כנגד כולם, שהחלה קרויה תרומה (ראה לעיל), וכולם שם אחד להם (ר"ש ורימב"ץ ערלה שם). וכן מצטרפת עם אלו לחייב זר האוכל מהם כזית (ראה ערך אכילה: שיעורה) חומש (משנה מעילה שם; רמב"ם תרומות י ד) ומיתה (רמב"ם שם), לפי שהיא קרויה תרומה (גמ' מעילה שם).

כשנטמאה חלה שנטמאה אסורה באכילה כתרומה (ראה לעיל) ותישרף (ראה לעיל), ומותר לכהן להסיקה תחת תבשילו כתרומה-טמאה (ראה ערכו. רמב"ם בכורים ה ד), לפי שהחלה קרויה תרומה (ראה לעיל. כסף משנה ורדב"ז שם), ונאמר בתרומה: וְאָנִי הִנֵּה נִתְּנִי לָךְ אֶת מִשְׁמַחַת תְּרוֹמָתִי (במדבר יח ח), ודרשו: בשתי תרומות הכתוב מדבר, אחת תרומה טהורה ואחת תרומה טמאה, ואמרה תורה: לך, שלך תהא להסיקה תחת תבשילך (שבת כה א), ואף חלה בכלל (רדב"ז שם; מגילת אסתר שורש יב).

שמירתה כשם שמצוה לשמור תרומה מן הטומאה (ראה ערך נטומאה תרומה) כך מצוה לשמור חלה מן הטומאה (רש"י נדה ו ב ד"ה תעשה בטהרה וגיטין סא א ד"ה וסיפא; תוספות נדה שם ד"ה נולד).

ברכה על מברכים על אכילת חלה, אחר שמברכים על אכילת אכילתה אותו המאכל (ראה ערך ברכות הנהנין), ברכת אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וציונו לאכול תרומה (דרכי משה יו"ד שכב סק"א, על פי כלבו פט; רמ"א שם ח), כדרך שמצינו שמברכים בתרומה (ראה ערך אכילת תרומה: המצוה וטיבה), שאף אכילת קדשי הגבול כעבודה, שנאמר: עֲבַדְתָּ מִתְּנָה אֶתְּךָ אֶת כְּהֵנָתְכֶם (במדבר יח ז). רמב"ם תרומות טו כב, על פי פסחים עג א), וכשם שהכהנים מברכים על אכילת קדשים (ראה ערך אכילת קדשים: המצוה ומקורה), כך מברכים על אכילת חלה (ביאור הגר"א שם ס"ק יג).

שאלה נשאלים לחכם על החלה, והיא חוזרת לטבלה (פסחים מו ב), כדרך שנשאלים על התרומה (ראה ערך התרת נדרים: דינה ומקורה).

מיתות בידי שמים: בתרומה וקדשים. 5. על שעת החיוב, ראה להלן: שעת החיוב. 6. ללימודים נוספים ראה ירושלמי שם ושם. 7. ויש מהראשונים שכתבו שזה שאינה נוהגת אלא בארץ ישראל למדים ממה שנאמר: בַּאֲכָלְכֶם מִלֶּחֶם הָאָרֶץ (במדבר טו טו). רמב"ם שם; טוש"ע שם, וביאורו בדעתם, שאין

לפי ר"ש סיריליאנו ור"א פולדא¹¹, ובכל עיסה ועיסה מצינו לימוד מיוחד לרבות דוקא אותה (ראה להלן).

לקט שכחה הלקט והשכחה והפאה חייבים בחלה (חלה שם; רמב"ם ופאה בכורים ו א), שנאמר: מִרְאשִׁית עֲרֶסְתֶּיכֶם (במדבר טו כא) להביא לקט שכחה ופאה שחייבים בחלה, שהיה בדין לומר ומה שאר פירות שחייבים במעשר (ראה ערך טבל) פטורים מן החלה (ראה לעיל: התבואה), לקט שכחה ופאה, שפטורים מן המעשר, אינו דין שיהיו פטורים מן החלה, תלמוד לומר: מראשית ערסתיכם (ספרי שלח קי)¹².

הפקר ההפקר חייב בחלה (משנה שם; רמב"ם שם), שקודם כיבוש וחילוק נתחייבו בחלה (ראה לעיל: מקום החיוב וזמנו), למרות שלא זכה כל אחד ואחד בנחלתו בארץ ישראל, והיתה כולה הפקר (רב כהנא בירושלמי שם, בהסבר השני, לפי ר"ש סיריליאנו ומלאכת שלמה שם)¹³.

במה דברים אמורים, כשזכה בו ואחר כך גלגלו לעיסה, או שגלגלו עיסתו ואחר כך הפקירה וזכה בה, אבל אם גלגלה בשעה שהיא הפקר - פטורה (רמב"ם שם ח א; טוש"ע יו"ד של ז), שחלה היא חובת הבעלים (לבוש שם ז).

שביעית עיסת שביעית חייבת בחלה (שביעית ט ט; רמב"ם שם ו ד), שנאמר בחלה: לְדִרְתִּיכֶם (במדבר טו כא. ספרי שלח קי; בכורות יב ב), ומשמע שמצות חלה נמשכת תמיד ללא הפסק (מלבי"ם במדבר שם), ואף בשנה השביעית (רש"י בכורות שם ד"ה לדורותיכם)¹⁴. שהיה בדין ומה שאר פירות שחייבים במעשר, פטורים מן החלה, עיסת שביעית שמינה פטור מן המעשר (ראה ערך שביעית), אינו דין שתפטר מן החלה, ואינה דומה ללקט שכחה ופאה שפטורים מן המעשר וחייבים בחלה (ראה לעיל), שמינם חייב במעשר, תלמוד לומר: לדרתיכם, להביא עיסת שביעית שתהא חייבת בחלה (ספרי שם)¹⁵.

מעשר ראשון מעשר ראשון שניטלה תרומתו - שהופרש ממנו שניטלה תרומתו תרומת מעשר (מאירי חלה שם) והקדימו בשבילים, היינו שהפרישו לפני מירוח, שאינו חייב לתרום ממנו תרומה גדולה (ראה ערך טבל. ירושלמי שם; רמב"ם שם) - חייב בחלה (חלה שם; רמב"ם שם א), ואף על פי שקרויה תרומה (ר"א פולדא שם), לפי שלפני הגלגול אין הקמח חייב בחלה (ר"ש סיריליאנו שם).

מעשר שני מעשר שני והקדש שנפדו - קודם גלגול (מלאכת והקדש שנפדו שלמה שם) - חייבים בחלה (חלה שם; רמב"ם שם), אף על פי שפטורים מן המעשרות (חלה שם), וכגון שהקדים את המעשר שני בשבילים, ולא פדאו עד לאחר מירוח, שהוא פטור מתרומה גדולה וממעשרות (ירושלמי שם); וכן בהקדש כגון שלא פדאו עד לאחר מירוח, שפטור מתרומות ומעשרות (ראה ערך הקדש: בתרומות ומעשרות. ר"ש שם).

וכן מותר העומר - שנפדה קודם גלגול (רש"י מנחות סו א ד"ה וחייב בחלה) - חייב בחלה (חלה שם, ומשנה מנחות שם; רמב"ם שם), וכן מותר שתי-הלחם (ראה ערכו), ולחם-הפנים (ראה ערכו) - כשיפדה חייב בחלה (רמב"ם שם).

בהקדש ומעשר שני

הקדש עיסה שהיתה הקדש בשעת הגלגול פטורה מן החלה (חלה

להלכה, ששעת חיוב חלה בכל עיסה היא בשעת גלגול העיסה (ראה להלן: שעת החיוב), אף כאן, כשנתגלגלה העיסה בארץ ישראל הרי היא חייבת (התרומה פה; כסף משנה תרומות א כב)⁹.

תחילת זמן משבאו אבותינו לארץ נתחייבו בחלה, אף קודם כיבוש החיוב הארץ וחילוקה, אף על פי שלא נתחייבו בתרומות ומעשרות אלא לאחר שבע שכבשו ושבע שחילקו (ראה ערך ארץ ישראל ה: תרומות ומעשרות. ספרי שלח קי; כתובות כה א, ובבא מציעא פט א, ונדה מז א), שנאמר: בְּבֹאֲכֶם אֶל הָאָרֶץ (במדבר טו יח. ספרי שם). יכול משנכנסו לה שנים ושלשה מרגלים, תלמוד לומר: בבאכם, בביאת כולכם אמרתי, ולא בביאת מקצתכם (כתובות ונדה שם), וכיון שנכנסו רובם נתחייבו בחלה (חינוך שפח)¹⁰.

בזמן הזה בזמן הזה, נחלקו תנאים ואמוראים:

• יש אומרים שחיוב חלה הינו מדאורייתא (רבי מאיר ורבי יהודה בנדה מז א, ורש"י ד"ה חייבת; רבנן דבי רב בגמ' שם וכתובות כה א), שאפילו אם תרומה בזמן הזה דרבנן (ראה ערך ארץ ישראל ה: תרומות ומעשרות) חלה דאורייתא, כשם שבשבע שכבשו ושבע שחילקו נתחייבו בחלה (ראה לעיל) אף על פי שלא נתחייבו עדיין בתרומות ומעשרות (גמ' שם ושם), שאין צריך כיבוש וקידוש לחיוב חלה, ולכן אף על פי שבזמן הזה בטל הכיבוש, לא נתבטל חיוב חלה, ואף שלא נתחייבו בחלה אלא בביאת כולם (ראה לעיל) אין זה אלא תנאי לתחילת מצות חלה, וכיון שנתחייבו בחלה, חייבים אף בזמן שאין יושביה עליה (שאלת דוד (פרידמן) א, חידושי שביעית; חזון איש שביעית א).

• ויש אומרים שחיוב חלה בזמן הזה אינו אלא מדרבנן (רבי יוסי ורבי שמעון בנדה שם; רב הונא בריה דרב יהושע בגמ' שם ושם), שאפילו אם תרומה בזמן הזה דאורייתא, שלא בטלה קדושת הארץ לאחר חורבן הבית (ראה ערך הני"ל: שם) חלה דרבנן, לפי שבשעת עליית עזרא לא עלו כולם, ואין כאן ביאת כולם (גמ' שם ושם), ולכן לא נתקדשה בימי עזרא לחלה (כן משמע מהגר"ח שמיטה יב טז).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כדעה הראשונה, שחלה בזמן הזה דאורייתא (כן משמע מרש"י חולין קד ב ד"ה בשלמא; טור יו"ד שכב, בשם איכא מאן דאמר; לבוש יו"ד שכב, בשם יש אומרים), שבימי עזרא נתחייבו בחלה, וקדושה שניה, שנתקדשה הארץ בזמן עזרא, לא בטלה אף לאחר שגלו (ראה ערך ארץ ישראל ד: קדושה שניה. טור שם; לבוש שם).

• ויש פוסקים כדעה השניה, שחלה בזמן הזה דרבנן, אם לפי שקדושת עזרא בטלה לאחר חורבן הבית (התרומה, ארץ ישראל), או שאפילו בזמן עזרא לא היתה אלא מדבריהם (רמב"ם בכורים ה ה; ראב"ד תרומות א כו; חינוך שפח; טוש"ע שם ב; לבוש שם ב, בסתם).

הפטורים ממעשר וחייבים בחלה

אף עיסה הפטורה ממעשרות, יש והיא חייבת בחלה (חלה א א), שריבה הכתוב חיוב בחלה יותר מבתרומות ומעשרות, שנאמר: חֲלָה תְּרִימוֹ תְּרוּמָה כְּתֻרֶמֶת גֶּחֳן בֵּין תְּרִימוֹ אֹתָהּ (במדבר טו כ), תרימו, כן תרימו, ריבה בלשון תרומה, לומר שאף הפטורים מן המעשרות חייבים בחלה (רב כהנא בירושלמי חלה א ג, בהסבר הראשון,

¹² ללימוד נוסף, ראה פסקי חלה לרשב"א א א. ¹³ ויש שלמדוהו מהלימוד הקודם (סמ"ג עשין קמא; יראים קמח). ללימוד שלישי, ראה מאירי חלה שם. ¹⁴ ללימוד נוסף, ראה רש"י שם וחידושי מהרי"ח למשניות שם. ¹⁵ ללימוד נוסף, ראה פירוש המשניות לרמב"ם שם. על תבואה שלא הביאה שליש, אם

שנכנסה לארץ חייבות (יראים קמח). ⁹ ויש מאחרוני אחרונים שכתבו שאין הלכה כן, אלא הדבר תלוי בקרימת פנים (רידב"ז לירושלמי שם; חזון איש שביעית ב ב). ¹⁰ והעיסה שהיתה קיימת אז בארץ ישראל, אף היא נתחייבה בחלה (ירושלמי חלה ב א). ¹¹ ללימודים נוספים, ראה ירושלמי שם.

תרומה, טבל וחדש

עיסת תרומה עיסה של תרומה פטורה מן החלה, שנאמר: חֲלָה תְּרִימוֹ תְּרוּמָה (במדבר טו כ), את שמורם קודש והשאר חולין, ולא שזה וזה קודש (ספרי שלח ק).

עיסת מדומע עיסה שנדמעה - העשויה מתרומה שנתערבה בפחות ממאה חולין (רש"י נדה מו ב ד"ה עיסת), שאינה בטילה בהם, והרי הכל אסור לזרים (ראה ערך מדומע) - או שנתחמצה בשאור של תרומה (ראה ערך הניל), נחלקו בה תנאים:

• יש אומרים שחייבת בחלה (רבי מאיר ורבי יהודה בנדה מו ב - מו א), שלדעתם חלה בזמן הזה דאורייתא (ראה לעיל: מקום החיוב וזמנו), ומדומע שאינו אלא מדרבנן - שמן התורה בטילה התרומה ברוב, וחכמים הם שהצריכו מאה (רש"י שם מו א ד"ה חייבת) - אינו מפקיע מידי חובת חלה דאורייתא (גמ' שם).

• ויש אומרים שפטורה מן החלה (סתם משנה חלה א ד; רבי יוסי ורבי שמעון בנדה בגמ' שם), שנאמר: תְּרִימוֹ תְּרוּמָה (במדבר שם), ולא שכבר היה תרומה (רש"י פסחים לו א ד"ה והמדומע; ר"ש ומאירי חלה שם), שלדעתם חלה בזמן הזה דרבנן (ראה לעיל: שם), ולכן מדומע דרבנן מפקיע חובת חלה דרבנן (גמ' שם; ר"ש שם), וכן הלכה (רמב"ם בכורים ו ד), אם מפני שחלה בזמן הזה דרבנן (מאירי נדה שם; רדב"ז שם), או שאפילו אם חיוב חלה בזמן הזה מדאורייתא, מכל מקום מדומע פטור מן החלה (מאירי שם, בשם כל הפוסקים; ר"י קורקוס שם ומראה הפנים חלה א ג, ומרכבת המשנה חמץ ו ח, בדעת הרמב"ם), לפי שחכמים-עשו-חזוק-לדבריהם (ראה ערכו), ויש-כח-ביד-חכמים-לעקור-דבר-מן-התורה (ראה ערכו) בשב ואל תעשה (ר"י קורקוס שם), או לפי שאף על פי שמן התורה בטילה התרומה ברוב חולין, אינו חייב בחלה, לפי שבחלק התרומה שבו אנו קוראים: ולא שכבר היה תרומה (מראה הפנים שם).

קודם גלגול במה דברים אמורים, כשנדמעה עד שלא גלגלה, אבל נדמעה משגלגלה חייבת (חלה ג ב; רמב"ם בכורים ח ו), שכיון שנתחייבה בחלה בשעת הגלגול (ראה להלן: שעת החיוב) שוב אין הדמוע פוטרה (מאירי שם; ר"ש סיריליא ו שם ג ב; ברטנורא שם).

עיסת טבל עיסת טבל (ראה ערכו), נחלקו בה הדעות:

• יש אומרים שחייבת בחלה (בריייתא בירושלמי דמאי ה ב, לפי תוספות סוכה לה ב ד"ה (שם א) אתיא; רבי יונה בשם רבי שמעון בן לקיש בירושלמי חלה א ג, לפי ר"ש סיריליא ו שדה יהושע שם), שכל שמותר בהנאה חייב בחלה, אף על פי שאסור באכילה ואינו יכול להתיר איסורו (שאגת אריה זז, במסקנתו), וכן הלכה (רמב"ם בכורים ו ז).

• ויש אומרים שפטורה מן החלה (רבי יוסי בשם רבי שמעון בן לקיש בירושלמי שם, לפי ר"ש סיריליא ו שדה יהושע שם), שכשם שמדומע פטור מן החלה, שנתמעט ממה שנאמר: תְּרִימוֹ תְּרוּמָה, ולא שכבר הוא תרומה (ראה לעיל), כך טבל פטור מן החלה מטעם זה (ר"ש סיריליא ו שדה יהושע שם).

שעת החיוב

העיסה משעה שנתחייבה בחלה, הרי זו טבל (ראה ערכו), והאוכל

ג; רמב"ם בכורים ח ז), שנאמר: עֲרֶסְתֶּכֶם (במדבר טו כא), ולא של הקדש (מנחות סז א; ירושלמי חלה א ד).

חלות תודה חלות תודה (ראה ערך לחמי תודה) ורקיקי נזיר (ראה ערך ורקיקי נזיר איל נזיר), הדבר תלוי בכוונת עשייתם:

• עשאו לעצמו, פטורים מן החלה (חלה א ו; רמב"ם שם ו ה) מפני שהם קודש (רמב"ם שם; מאירי חלה שם), וגלגול הקדש פוטר (ר"ש שם ור"ש סיריליא ו שם).

• עשאו למכור בשוק, חייבים בחלה (חלה שם; רמב"ם שם), לפי שבדעת הקוחות הדבר תלוי (ירושלמי שם), ושמו לא ימצא לקוחות (ירושלמי שם א ד, לגירסת ר"ש סיריליא ו שדה יהושע; רמב"ם שם) ויאכלם הוא עצמו (ריבמ"ץ שם; רמב"ם שם) בתורת חולין (מאירי שם), שכיון שעשאו למכור בשוק לא נתקדשו, לפי שדעתו לאכלם אם לא ימכרו (פירוש המשניות לרמב"ם שם) ¹⁶.

מעשר שניעיסה של מעשר שני בירושלים - שלא פדאה עד לאחר הגלגול (כן משמע מר"ש ומלאכת שלמה חלה א ג) - נחלקו בה תנאים:

• יש אומרים שפטורה מן החלה (רבי מאיר בפסחים לח א), שנאמר: רְאשֵׁית עֲרֶסְתְּכֶם (במדבר טו כו), משלכם, ולא של גבוה (רב פפא בגמ' שם, ורש"י שם לו ב ד"ה לדברי), ולדעתם מעשר שני ממון גבוה הוא (רב חסדא בסנהדרין קיב ב; רש"י פסחים שם).

• ויש אומרים שחייבת בחלה (ספרי שלח ק; חכמים בפסחים לח א), שלדעתם מעשר שני ממון הדיוט הוא (רב חסדא בסנהדרין שם); או שמעשר שני הוא ממון גבוה, ואף על פי כן אינו קודש גמור, שהרי מותר הוא בירושלים לזדים (ר"י קורקוס בכורים ו ד, בדעת הספרי), וכיון שיש בו היתר אכילה, אנו קוראים בו עריסותיכם (ר"י קורקוס ורדב"ז שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; מאירי פסחים לו ב וסוכה לה א) במה דברים אמורים בירושלים, אבל מעשר שני בגבולים לדברי הכל פטור (רב חסדא בסנהדרין שם), לפי שמעשר שני בגבולים הכל מודים שממון גבוה הוא (רש"י שם ד"ה אבל בגבולין, בסתם; תוספות סוכה לה א ד"ה לפי), ונאמר: חֲלָה תְּרִימוֹ תְּרוּמָה (במדבר שם), את שמורם קודש והשאר חולין, ולא שזה וזה קודש (ספרי שם).

הבעלים

עיסת גוי עיסת הגוי שנתנה לישראל במתנה משגלגלה פטורה מן החלה (חלה ג ה; רמב"ם בכורים ח ח; טושי"ע של ד), שנאמר: עֲרֶסְתֶּכֶם (במדבר טו כ), ולא עיסת הגוי (מנחות סז א).

וכן גר שנתגייר והיתה לו עיסה, אם נתגלגלה עד שלא נתגייר - פטורה, ואם משנתגייר - חייבת (חלה שם ו; רמב"ם שם ט; טושי"ע שם).

גוי שהפריש חלה - מעיסה שהיתה שלו בשעת גלגול (רש"י שם ד"ה שבשעת חובתה) - אינה חלה, ותיאכל לזרים (תוספתא תרומות (ליברמן) ד יג; גמ' שם; רמב"ם שם ו י; רמ"א שם א), ומודיעים לגוי שאינו צריך להפריש (תוספתא שם; גמ' שם; רמב"ם שם), כדי שלא יחשוב הגוי שהזר אוכל חלה (ש"ך שם סק"ג).

עיסת כהן אף עיסה של כהן חייבת בחלה (ספרי קרח קכא; קדושין מו ב), שנאמר: עֲרֶסְתֶּכֶם (במדבר טו כ), כל ישראל במשמע (יראים קמח) ¹⁷.

שירצו לאכלם בתורת חולין (ר"א פולדא שם). 17. ללימודים נוספים, ראה: יראים שם; מאירי חלה א ד ופסחים לו א ונדה מו א; ספרי דבי רב שם.

פטורה מן החלה או חייבת בה, ראה ערך הבאת שליש: בתרומות ומעשרות. 16. ויש גורסים: שמו ימצא לקוחות (ירושלמי שם, לגירסת הר"ש וגירסתנו).

(אמרו לו לרבי יהושע במשנה שם, לפי טור שם, וכסף משנה שם בדעת הרמב"ם), וכן הלכה (טור שם).

• ויש אומרים שהקמח אסור לזרים (רבי יהושע במשנה שם), שמא הרואים אותו בא ליד כהן בתורת חלה יאמרו ראינו זר אוכל חלה (פירוש הרא"ש שם והלכות קטנות, חלה ד; טור שם) ¹⁹.

בשותפות

בחלה נאמר: רִאשִׁית (במדבר טו כ), ובראשית הגז נאמר רִאשִׁית (דברים יח ד), ובתרומה נאמר רִאשִׁית (שם), ולכן בעיסת השותפים נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שלדעת התנאים הסוברים שבהמת השותפים פטורה מראשית הגז (ראה ערך ראשית הגז), שותפים פטורים אף מתרומה (רב חנינא מסורא בחולין קלו א), וממילא אף מחלה, ואפילו יש שיעור חלה בחלק של כל אחד מהם (פסקי חלה לרשב"א ב א, בדעה הראשונה).

• ויש אומרים שחייבים בחלה (רבא בגמ' שם קלה ב), שלדעתם שותפים חייבים בתרומה, ומכיון שיש ללמוד חלה מראשית הגז שפטורה, ויש ללמוד מתרומה שחייבת, כל שיש ללמוד להחמיר ולהקל, אנו למדים להחמיר (ראה ערך לקולא ולחומרא לחומרא מקשינן. מסקנת הגמ' שם).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שעיסת השותפים חייבת בחלה (רמב"ם בכורים ו ו; כן מצדד בפסקי חלה שם; מאירי חלה ג ב, במסקנתו), שלדעתם להלכה שותפים חייבים בראשית הגז (מאירי שם; ר"י קורקוס שם, בדעת הרמב"ם) ²⁰, וכל שיש בעיסה כולה כשיעור חלה חייבת, אף על פי שאין לכל אחד ואחד מן השותפים אלא כזית (פסקי חלה שם, ומאירי שם, בשם התוספתא), אבל אם אין לכל אחד מהם כזית פטורה מן החלה (רדב"ז שם), וכן הלכה (טוש"ע יו"ד של ב) ²¹.

• ויש פוסקים שעיסת השותפים פטורה מן החלה, שלדעתם להלכה שותפים פטורים מראשית הגז, ולמדים חלה מראשית הגז, ואפילו אם יש בחלקו של כל אחד מהם כשיעור חלה, הרי זו פטורה (פסקי חלה שם, בדעה הראשונה; מאירי שם, בדעה הראשונה) ²².

לרבים העושה עיסה לרבים - חייבת בחלה (תוספתא חלה (ליברמן) א ד; רמב"ם שם).

עם גוי העושה עיסה עם גוי - שעיסתו פטורה מחלה (ראה לעיל: הבעלים) - אם אין בחלקו של ישראל כשיעור חלה, הרי זו פטורה מן החלה (משנה חלה ג ה; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם ג); ואם יש בחלקו של ישראל כשיעור חלה - חייבת (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

העיסות החייבות

עיסת כלבים עיסת הכלבים, בזמן שהרועים אוכלים ממנה - חייבת חלה; ואם אינם אוכלים ממנה - אינה חייבת

(חלה א ח; רמב"ם בכורים ו ח; טוש"ע יו"ד של ט), שנאמר: בְּאֶכְלָם מִלֶּחֶם הָאָרֶץ (במדבר טו יט. פירוש המשניות לרמב"ם שם; מאירי שם;

הרמב"ם). ²⁰ או לפי שהכל מודים בחלה שחייבת, לפי שנאמר בה עריסותכם (ראה לעיל. כן מצדד בפסקי חלה שם; אור זרוע א רטו). ²¹ אם דעתם לחלק את העיסה ביניהם, ראה להלן: בדעתו לחלק. ²² ונחלקו ראשונים לדעה זו, אם מכל מקום חייבת העיסה בחלה מדרבנן (מאירי שם); או שפטורה לגמרי (כן משמע מפסקי חלה שם).

ממנה חייב מיתה בידי שמים (חלה ג א, ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם; רמב"ם בכורים ח ה, וסנהדרין יט ב), ואסורה אף באכילת עראי (משנה שם, ור"ש; רמב"ם בכורים שם ד; שו"ע יו"ד שכז ד).

ובזמן חיובה נחלקו תנאים, אם היא משתתגלגל העיסה בחטים ותיטמטם בשעורים (סתם משנה שם; רבי יוחנן בן נורי בספרי שלח קי, ובתוספתא שם (ליברמן) א יב), וכן הלכה (רמב"ם שם ד-ה; טוש"ע שם) ¹⁸; או משתעשה מקרצות מקרצות (רבי יהודה בן בתירה בתוספתא שם, ובירושלמי שם ג א); או משיקמו פניה בתנור (רבי עקיבא במשנה שם ג ו, וספרי שם, ותוספתא שם).

וכשם שמצינו בדגן שלשה זמנים בחיוב תרומות ומעשרות, כך מצינו שלשה זמנים בחיוב חלה:

• כשם שתבואה קודם הבאת שליש פטורה לגמרי, ומותר לאכול ממנה אכילת קבע, ואם הוציא ממנה תרומות ומעשרות לא עשה ולא כלום (ראה ערך הבאת שליש וערך טבל), כך כנגדו בחיוב חלה, בעודו קמח אין הפרשתו הפרשה (ראה להלן), וערך הפרשת חלה: שעת ההפרשה).

• וכשם שתבואה לאחר שהביאה שליש, אם הפריש ממנה תרומה, תרומתו תרומה, אלא שעדיין אינו חייב להפריש ממנה תרומה (ראה ערך הפרשת תרומות ומעשרות), ומותרת באכילה מן התורה אפילו קבע, ומדרבנן מותרת באכילת עראי (ראה ערך טבל), כך בחלה משנתן מים בקמח ולא גלגל עדיין, אם הפריש חלה הרי זו חלה (ראה ערך הפרשת חלה: שם).

• וכשם שמשעת דיגון ומירוח כבר נתחייבה התבואה בתרומות ומעשרות, ואסורה באכילת עראי מן התורה (ראה ערך גמר מלאכה), כך בחיוב חלה משהתחיל לגלגל נתחייבה העיסה בחלה (ריטב"א קדושין מו ב, בשם הרמב"ן).

הפריש מהקמח הפריש חלתו קמח שאינה חלה (ראה לעיל) הרי זו גזל ביד כהן (חלה ב ה; רמב"ם בכורים ח א), שלא נתנה לכהן אלא על מנת שתהא עיסתו פטורה, וזו אינה פטורה (ר"ש שם; מאירי שם). ואין אומרים אדם-יודע (ראה ערכו) שאין מפרישים חלה קמח, וגמר ונתן לשם מתנה, לפי שפעמים יצא קלקול מכך, לפי שאדם "יודע ואינו יודע", יודע שאין מפרישים חלה קמח, ואינו יודע הטעם, שכסבור שמשום טרחתו של כהן הוא, ומכיון שהכהן מחל על טרחתו הרי זו חלה, ויבוא הכהן לידי קלקול, אם יצרף לקמח זה פחות מחמשת רבעים קמח אחר וילושם יחד, ויאכל עיסתו טבל, שאינו יודע שיש כאן חמשת רבעים קמח החייב בחלה, או שבעל הבית יבוא לידי קלקול, שיהא סבור שנתקנה עיסתו מאחר שקיבל הכהן עליו את הטרחה, ויאכל עיסתו טבל, ולכן חייבו את הכהן להחזיר את הקמח לישראל (קדושין מו ב).

העיסה עצמה - שעשה הישראל מן הקמח שנשאר בידו (פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם) - חייבת בחלה, והקמח - שבא ליד כהן (ריבמ"ץ ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם) - חייב בחלה אם יש בו כשיעור (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם) ועשהו עיסה, כשאר כל קמח חולין (רמב"ם שם). ונחלקו תנאים:

• יש אומרים שהקמח שהפרישו חלה ונתנו לכהן - מותר לזרים

¹⁸ על מהות הגלגול והטמטום, ראה ערך גמר מלאכה: בעיסה. ¹⁹ ויש מפרשים שהכל מודים שהקמח מותר לזרים, שאין לחוש בו למראית עין כיון שהכהן צריך להחזירו לישראל (ר"י קורקוס שם, בדעת הרמב"ם), ולא נחלקו תנאים אלא בחלה שהוציאו מן הקמח הניתן לכהן לאחר שעשו ממנו עיסה (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ר"י קורקוס ורדב"ז ובית יוסף שם, בדעת

לחם העשוי לקשוי נשים (ברכות לו ב, לפי רבנו יונה לקשוי נשים שם, בפירוש השני), נחלקו הגירסאות אם חייב בחלה (רבנו יונה שם, לאחת הגירסאות בגמ'), מפני שלשים אותו כשאר פת (רבנו יונה שם); או שפטור מן החלה (רבנו יונה שם, לגירסא אחרת בגמ'; מאירי שם), אף על פי שבלילתו עבה ונאפה בתנור, הואיל ומתחילה לא נלוש לאכילה (רבנו יונה ומאירי שם).

עיסת מי פירות עיסה שנילושה במי פירות - בלא מים - נחלקו בה תנאים:

• יש אומרים שחייבת בחלה (סתם משנה חלה ב ב, לגירסתנו; רבי אליעזר בן יהודה איש ברתותא משום רבי יהושע בטבול יום ג ד, לפי רבי יוסי ברבי חנינא בירושלמי חלה ב א), שקרויה לחם (קריית ספר בכורים ו), ואף על פי שמי פירות אין מחמיצים (ראה ערך חמץ), ואין חיוב חלה אלא בדבר שבא לידי חמץ ומצה (ראה לעיל: התבואה), לא הקפידה תורה שתבוא העיסה לידי חימוץ, אלא שתיעשה העיסה מן המינים הבאים לידי חימוץ (נפסקי חלה לרשב"א א ד; אור זרוע א תשסח). וכשם שמי פירות מחברים את העיסה לטומאה (ראה ערך חבור: במשקים), כך הם מחברים לחלה את חלקי הקמח להיות שיעור חיוב חלה (אור זרוע שם).

• ויש אומרים שפטורה מן החלה (סתם משנה שם, לגירסה שהביא האור זרוע שם, ודחה; רבי עקיבא משום רבי יהושע בטבול יום שם, לפי רבי יוסי ברבי חנינא בירושלמי שם; רבי שמעון בן יוחאי משום רבי טרפון בירושלמי שם), שלדעתם אין מי פירות עושים חיבור לטומאה, ואף לענין חלה אינם עושים חיבור (אור זרוע שם; פני משה שם), והדבר נלמד בגזרה-שוה (ראה ערכו), נאמר כאן: חלה (במדבר טו כ) ונאמר להלן: וחלת לחם (ויקרא ח כו), מה חלה שנאמרה להלן עשויה בשמן, אף חלה שנאמרה כאן בעשויה בשמן, שהוא אחד משבעת המשקים (ראה ערך הנ"ל. רבי שמעון בן יוחאי משום רבי טרפון בירושלמי שם), אבל שאר מי פירות אינם מחברים לחלה (אור זרוע שם; פני משה שם) ²⁴.

להלכה נחלקו ראשונים אם ההלכה כדעה הראשונה (אור זרוע א רכה, בשם מספר ראשונים; שו"ת הרשב"א א תסד; טור יו"ד שכט, בשם הרמב"ם); או כדעה השניה (אור זרוע שם תשסח; רא"ש, פירוש לחלה שם, והלכות קטנות, חלה ג, ושו"ת ב יד); ויש שנסתפקו בדבר (טור שם, בשם הרא"ש). וכתבו הפוסקים שהעיקר שחייבת בחלה (שו"ע שם ט), ומכל מקום מלכתחילה יש להיזהר שלא ללוש עיסה במי פירות (רא"ש, בפירוש לחלה שם, ובהלכות קטנות שם; טור שם, בשמו), כדי לצאת מידי ספק חיוב חלה (רא"ש שם ושם; טור שם, בשמו), אלא אם לש פחות מכשיעור (ראה להלן: שיעורה. שו"ע או"ח תסב ה).

עם מעט מים עיסה שנילושה במי פירות ומעט מים, לדברי הכל חייבת בחלה (רא"ש שם ושם; טור יו"ד שם, בשמו; שו"ע שם), ודוקא מעט מים, אבל אם עירב במי פירות מעט משאר שבעת המשקים, אינה חייבת בחלה, לסוברים שהנילושה במי פירות פטורה, אלא אם כן יש בה רוב משאר המשקים (שער המלך ברכות ו).

בשבעת המשקים אם נילווה באחד משבעת המשקים, חייבת בחלה (אור זרוע א תשסח, במסקנתו; פרישה שם ס"ק יא, בשם מהרש"ל; מגן אברהם תסב סק"ה, בשמו), וכתבו הפוסקים שבשאר משקים יש להיזהר שלא

סמ"ג עשין קמא), העשוי לכם, ולא העשוי לשם כלבים (מאירי שם) ²³. איזוהי עיסת הכלבים, נחלקו תנאים ואמוראים:

• יש אומרים כל שעירב בה מורסן (רבי שמעון בן לקיש בירושלמי חלה א ה), שאם עירב בה מורסן הרבה עד שאינה ראויה לאכילת הרועים, פטורה מן החלה, ואם לא עירב בה מורסן אלא מעט, שראויה היא לאכילת הרועים - חייבת (ריבמ"ץ ור"ש ורא"ש שם; אור זרוע א רכב; פסקי חלה לרשב"א א ו, בפירוש הראשון; מאירי שם א ו, בפירוש הראשון), שאוכל אדם היא וקרויה לחם (ריבמ"ץ שם; אור זרוע שם).

• יש אומרים שכל שעשאה כעבין חייבת, עשה למודין פטורה (ברייטא בירושלמי שם; רבי יוחנן בירושלמי שם), שאם עשאה ערוכה ומקוטפת כגלוסקא נאה - חייבת, ואם עשאה כעין נסרים, שלא הקפיד על עריכתם - פטורה (ר"ש שם; פני משה שם), ואף על פי שלא עירב בה מורסן, שהרי יש בה היכר שעשאה על דעת שלא יאכלו הרועים ממנה (ר"י קורקוס שם; ביאור הגר"א לירושלמי שם), וכן עירב בה מורסן פטורה אף על פי שעשאה כעבין, שהרי יש כאן היכר (ר"י קורקוס שם).

• ויש אומרים שאפילו עשאה כגלוסקא יפה, פטורה מן החלה, כל שעשאה משעה ראשונה שלא יאכלו הרועים ממנה (רבי בא בשם שמואל ורבי אמי בשם רבי חייא רבה בירושלמי שם), אבל אם חשב בשעת הלישה בין על אכילת כלבים, ובין על אכילת בני אדם - חייבת בחלה, כמו עיסה העשויה לאכילת אדם ממש (פירוש המשניות לרמב"ם שם), אכן אם לא עשה בה שום שינוי ושום גריעות, ואין בה שום היכר, אפילו עשאה כמצתו של שלמה המלך, כיון שעשאה משעה ראשונה שלא יאכלו הרועים ממנה - פטורה (הלכות חלה לרמב"ם כו ב; בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם; ביאור הגר"א לשו"ע שם סק"י).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כדעה הראשונה, שאינה פטורה אלא אם כן עירב בה מורסן הרבה שאינה ראויה לאכילת אדם (ר"ש שם, לפי ר"י קורקוס וביאור הגר"א שם).

• יש פוסקים כדעה השניה, שהעושה עיסה להאכילה כשתיעשה פת לבהמה או לחיה - פטורה, ועיסת הכלבים בזמן שהרועים אוכלים ממנה - חייבת בחלה, ואם אין הרועים אוכלים ממנה פטורה אם ניכר בה שעשאה לכלבים, כגון שאינה ערוכה ועשויה כצורת לחם (טור יו"ד של, וכן ההלכה (שו"ע שם ט-ט).

• יש פוסקים כדעה השלישית, שאין חייבת בחלה אלא עיסה שסופה להיעשות לחם למאכל אדם (רמב"ם בכורים ו ח"ב; סמ"ג עשין קמא), ואם עשאה לכלבים פטורה אפילו כשאין בה שום גריעות ושום שינוי (מאירי שם; ר"י קורקוס וכסף משנה שם ח; בית יוסף וביאור הגר"א שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש פוסקים כדברי כולם להחמיר (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) סא). עיסה עבור גוי עשה עיסה על מנת ליתנה לגוי לאחר האפייה - חייבת בחלה, כיון שעשויה לאכילת אדם (סמ"ג שם, לפי חכמת אדם שערי צדק יד כד), ואנו קוראים בה באכלכם מלחם הארץ (ראה לעיל. פרי מגדים או"ח תנד משבצות זהב סק"ג).

²³. ללימוד אחר, ראה ספרי זוטא במדבר טו כא ומהר"ח אור זרוע קצג. ²⁴. ויש מהאמוראים הסוברים שהכל מודים שחייבת בחלה, שאף אם אין מי פירות מחברים לטומאה, מכל מקום מחברים לחלה (רבי יוחנן בירושלמי שם);

ויש הסוברים להיפך, שלא נחלקו מעולם אלא לענין טומאה, אף לענין הכשר הכל מודים שאין מי פירות מחברים (רבי שמעון בן לקיש בירושלמי שם), וזו ששינוי שעיסה שנילושה במי פירות חייבת בחלה, היא דעה נוספת בתנאים (אור

בחמה (רבי יוחנן בגמ' שם), ומעשה חמה אינו קרוי לחם (פסקי ריא"ז שם ב ג). וכל שהאור מהלך תחתיו חייב בחלה, ואומרים עליו המוציא, ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח (רבי יוחנן בירושלמי שם).

להלכה נחלקו גאונים וראשונים, אם ההלכה כדעה הראשונה, ואין חייבים כלל במעשה אילפס, אלא כשהרתיח ולבסוף הדביק (רבנו חננאל שם; תוספות שם ב ד"ה דכולי ורא"ש שם ב טו, בשמו; ר"י שם, בשם הלכות גדולות, שכתב בשם כהן צדק; אור זרוע א יז, בשם רבנו חננאל ורבנו יואל הלוי, והסכים עימם)²⁸; או שההלכה כדעה השנייה, וחייבים בכל מעשה אילפס (שאלתות עז; ר"י שם, בשמו, והסכים עימו; תוספות שם, בשם ר"י; רא"ש שם; אור זרוע שם, בשם רבנו תם; טור יו"ד שכתב, בשם הרא"ש)²⁹, וכן הלכה (שו"ע שם ב).

נתן משקה נתן משקה באילפס, הכל מודים שפטור מן החלה (רבי יוחנן בירושלמי שם; טוש"ע שם), שזה דרך בישול הוא ואינו קרוי לחם (מאירי שם).

ואין חילוק בזה אם נתן שם מים או שמן (תוספות שם, בשם רבנו תם; מאירי שם), כל עוד נתן באילפס שמן הרבה, אבל שמן מועט כדי צורך טיגון אינו מוציאה מידי לחם (ר"ש ופירוש הרא"ש חלה א ה; מאירי שם), שאותה סיכה שסכים האילפס בשמן כדי שלא תישרף העיסה אינה חשובה משקה לפטור מן החלה (הגהות רבנו פרץ לסמ"ק קנא ד, בשם מורו; רמ"א או"ח קסח ג). וכן אם נתן בו מעט מים חייבת בחלה (מאירי שם).

נתן מים רותחים על גבי קמח ולהיפך רותחים על גבי קמח, או נתינת מים רותחים על גבי קמח, הוא הנקרא במשנה: מעיסה וחליטה (חלה א ו), לפי פסחים לו א וירושלמי חלה א ד)³⁰, נחלקו בו תנאים:

• יש מחייבים, (בית הלל בחלה א ו, ועדויות ה ב וגמ' שם, במעיסה; בית שמאי בחלה שם וגמ' שם, בחליטה; תנא קמא בגמ' שם, לדעת רבי יוחנן בגמ' שם).

• יש פוטרים (בית שמאי בחלה שם, ועדויות שם, וגמ' שם, בחליטה; בית הלל בחלה שם, וגמ' שם, במעיסה)³¹.

• ויש אומרים שאם עשאו באילפס - פטור, עשאו בתנור - חייב (חכמים בגמ' שם; רבי יהודה בגמ' שם, לדעת רבי יוחנן בגמ' שם), שאין מעיסה וחליטה חייבין בחלה, שנאמר: בְּאֶכְלֶכֶם מִלֶּחֶם הָאֶרֶץ (במדבר טו יט), ואלו אינם לחם (כן משמע מתנא קמא בגמ' שם, ורש"י שם א ד"ה ופטורים), ואין לחם אלא האפוי בתנור, שנאמר: לֶחֶמְכֶם בְּתֵנּוֹר אֶחָד (ויקרא כו כו). כן משמע מרבי יהודה בגמ' שם ב, ורש"י שם א ד"ה מעשה). לדעה שמעשה אילפס חייב (ראה לעיל), לא פטור לדעה זו אלא את המעיסה וחליטה שאינן לחם, שקודם לישתן מבושלים ברותחים הן, כשהן עשויות במעשה אילפס, אבל אם

ללוש בהם לצאת מידי ספק, ובשבעת המשקים - מלבד מים - טוב למדקדק במצוות לעשותה עם מים (ראה להלן), כדי לצאת ידי כל הדעות והספיקות (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ה).

הלישה והאפייה

מעשה אילפס הסופגנים, והדובשנים, והאסקריטין, וחלת המשרת - פטורים מן החלה (חלה א ד; טוש"ע יו"ד שכתב א), שאין חייב בחלה אלא לחם, שנאמר: בְּאֶכְלֶכֶם מִלֶּחֶם הָאֶרֶץ (במדבר טו יט), ואלו אינם לחם (רש"י פסחים לו א ד"ה ופטורים; טוש"ע שם)²⁵.

• הסופגנים עשויים כספוג (רש"י שם ד"ה הסופגנין; ר"ש ופירוש הרא"ש וברטנורא שם, בפירוש הראשון; טוש"ע שם); ויש מפרשים שהם ריקים דקים, שכן וְרִיקָיָהּ (שמות כט ב) תרגומו: ואספוגין (אונקלוס שם. ר"ש ופירוש הרא"ש וברטנורא שם, בפירוש השני)²⁶.

• הדובשנים מטוגנים בדבש (רש"י שם ד"ה והדובשנין; ר"ש שם; רא"ש בפירושו שם והלכות קטנות, חלה ב; ברטנורא שם, בפירוש הראשון; טוש"ע שם); ויש מפרשים שנילושו בדבש (ריבמ"ץ חלה שם; מאירי פסחים שם; ברטנורא שם, בפירוש השני; ר"ש סיריליאן שם).

• האסקריטין הם צפיחית (רש"י פסחים שם ד"ה והאיסקריטין, ועה"ת שמות טז לא), כלומר בצק שמטגנים אותו בדבש (רש"י עה"ת שם; טוש"ע שם), שכן קְצִיפִיחַת בְּדֶבֶשׁ (שמות טז לא) תרגומו: כאסקריטון בדבש (אונקלוס שם. רש"י שם ושם; ר"ש ופירוש הרא"ש וברטנורא שם)²⁷.

• חלת המשרת היא העשויה במחבת (רבנו חננאל פסחים שם; כן משמע מרש"י שם ד"ה המסרת; ריבמ"ץ ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש חלה שם), שכן מִחְבַּת (ויקרא ו יד) תרגומו מסריתא (אונקלוס שם; רש"י פסחים שם; רא"ש, הלכות קטנות שם), והיא חלוט (ראה להלן) של בעלי בתים (פסחים שם), שאינו עשוי כתיקון לחם (רש"י שם ד"ה חלוט; ר"ש שם) של שאר אדם, שמתוך עושרם חולטים אותו במחבת (ר"ש שם).

בטעם פטורם של הסופגנים והדובשנים, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים מעשה אילפס - מחבת של מתכת (ר"ש טבול יוס ג ג; רש"ש בבא בתרא צט א) - הם (ריש לקיש בפסחים שם), שנותנים מעט שמן באילפס ומטגנים אותם בו (מאירי שם), ואינם לחם, שאין לחם אלא האפוי בתנור, שנאמר: לֶחֶמְכֶם בְּתֵנּוֹר אֶחָד (ויקרא כו כו). רש"י פסחים שם ד"ה מעשה). וכל שהאור מהלך תחתיו אינו חייב בחלה, ואין אומרים עליו המוציא (ראה ערך ברכת הפת), ואין אדם יוצא בו ידי חובתו בפסח (ראה ערך מצה. רבי שמעון בן לקיש בירושלמי חלה א ג). ודוקא שהדביק אותו באילפס ולבסוף הרתיחו - שאינו דרך תנור (מאירי שם) - אבל הרתיח את האילפס ולסוף הדביקו, חייבים (גמ' שם, לדעת ריש לקיש), שהרי זה כעין מעשה תנור (רש"י שם ד"ה שהרתיח; מאירי שם).

• ויש אומרים שמעשה אילפס חייבים, והללו שפטורים לפי שעשאו

בכורים ו יב, ופירוש המשניות שם, במהדורת הרב קאפח).³⁰ ונחלקו התלמודים אם נתינת הקמח על גבי המים נקראת מעיסה, ונתינת המים הרותחים על גבי הקמח חליטה (גמ' שם); או להיפך (ירושלמי שם).³¹ וביארו בתלמודים, שאין זה שביית הלל מחייבים במעיסה ופוטרים בחליטה, ובית שמאי פוטרים במעיסה ומחייבים בחליטה, אלא ששני תנאים נחלקו ביניהם האם בית הלל מחייבים בזה ובויה, ובית שמאי פוטרים; או להיפך (גמ' שם; ירושלמי שם), וכן שנינו בשם אחד התנאים, שבלשון הראשונה בתלמוד סובר שהן בית שמאי והן בית הלל פוטרים; ובלשון השנייה סובר שהן בית שמאי והן בית הלל מחייבים (רבי ישמעאל ברבי יוסי, בשם אביו, בגמ' שם).

זרוע שם; ר"ש סיריליאן ופני משה שם).²⁵ ללימוד נוסף, ראה ספרי זוטא שם ור"ש שם.²⁶ ויש - שאיחדו הפירושים - וכתבו שהסופגנים הם לחם העשוי כספוג ועשוי ריקים דקים (רא"ש, הלכות קטנות, חלה ב; טור שם, לפי הגהת הפרישה שם סק"ב); ויש שכתב כעין זה, הם לחם העשוי כספוג ועשוי ריקים רכים (טור שם, בגירסתנו), וביארו בדבריו דהיינו שהוא רך כספוג (ב"ח שם).²⁷ ויש שפירש שהאסקריטין עשויים כמין כיסים וממולאים ירקות ובצללים או גבינה (ר"ש סיריליאן שם).²⁸ ויש שפסק שאף בהרתיח ולבסוף הדביק אינו קרוי לחם, ופטור מן החלה (ר"י שם, בשם איכא מאן דפסק).²⁹ ויש שכתב בתחילה שההלכה כדעה הראשונה (פירוש המשניות לרמב"ם חלה שם, במהדורות המצויות); ולבסוף חזר ובו ופסק כדעה השנייה (רמב"ם

קנובקות הקנובקות - מאפה תנור העשוי מקמח קלוי שנלוש בשמן (פירוש המשניות לרמב"ם חלה א ה), שמחזירים אותם לסולתן (רימב"ץ ופירוש המשניות לרמב"ם ור"ש שם, על פי ירושלמי שם א ד) - חייבות בחלה (חלה א ה). ואף לסוברים שהעושה עיסה על דעת לבשלה פטורה מן החלה, אף כשבליטתה עבה (ראה לעיל) קנובקות חייבות, כיון שבישולן נעשה לאחר גמר האפייה (ר"ש שם) ³³.

עיסה מקמח קלי, אם לאפותה - חייבת קלי בחלה, ואם לאכלה בלא אפייה - פטורה (תוספתא חלה (ליברמן) א ד, לפי מנחת בכורים שם; ירושלמי חלה א ד; רמב"ם בכורים ו יב-ג; טוש"ע יו"ד שכט ו), וכתבו אחרונים שאף כשעשאה לאפותה אינה חייבת אלא מדרבנן, שאין חיוב מן התורה אלא בעיסה שאינה ראויה לאכילה עד שתאפה, שנאמר בחלה: **עֲרֹסְתָּם** (במדבר טו כ), ונאמר בה: **מִלֶּחֶם** (שם יט), וקמח קלי אינו צריך אפייה (קריית ספר בכורים שם).

עיסה לאכלה העושה עיסה לאכלה בצק - חייבת בחלה (תוספתא בצק שם), ודוקא כשנמלך לאפותה (מאירי שם א ד).

שיעורה

עיסה קטנה פטורה מן החלה, שנאמר: **מִלֶּחֶם הָאֶרֶץ** (במדבר טו יט), ולא כל לחם, פרט לעיסה קטנה (ספרי זוטא שם; ריבמ"ץ חלה ב ז). ואיזוהי עיסה החייבת בחלה, כשיש בה כשיעור עיסת המדבר - שהיו לשים במדבר, עומר לגולגולת (רש"י עירובין פג ב ד"ה כדי עיסותיכם) - שנאמר: **רָאשִׁית עֲרֹסְתָּם** (במדבר שם כ) - כדי עיסותיכם, וכמה עיסותיכם, כדי עיסת המדבר, והיא עשירית האיפה, שנאמר: **וְהָעֶמֶר עֲשִׂרִית הָאִיפָה** הוא (שמות טז לו. סתם ברייתא עירובין שם), והוא שיעור שבעה רבעים של קב, דהיינו שבעה לוגים (ראה ערך לוג. סתם ברייתא שם, ורש"י שם), ומשהגדילו המידות אמרו ששה לוגים ירושלמים (סתם ברייתא שם ב), שהם קב ומחצה ³⁴, ומשהגדילו המידות - עוד יותר - אמרו (חכמים בעדויות א ב): חמשה רבעים - של קב - חייבים בחלה (חכמים במשנה שם; רמב"ם בכורים ו טו; רא"ש, הלכות קטנות, חלה ד; טוש"ע שכט א) ³⁵.

בביצים חמשת רבעים קמח הם כשיעור ארבעים ושלש ביצים וחומש ביצה (תוספות עירובין פג ב, בשם מהר"י; רמב"ם שם; רא"ש שם; טוש"ע שם, ואו"ח תנו א), ונתנה תורה שיעור בביצים, שאף דברי סופרים על הר סיני ניתנו, לפי שהן נמצאות בכל מקום ואינן משתנות, מה שאין כן מידות ומשקלות (תשובת רב האי גאון בתשובות הגאונים (שערי תשובה) מו) ³⁶.

שיעור זה, לדעת רוב ראשונים הוא במידת הביצים - בנפחן - ולא במשקלן (ראה ערך ביצה ב), וכתבו שמידה המכילה ארבעים ושלש ביצים וחומש ביצה היא המידה לחיוב חלה (רמב"ם בכורים ו טו, ופירוש המשניות חלה ב ו, ועדויות א ה; רא"ש שם; טוש"ע שם) ³⁷.

חזר ועשאן בתנור, הרי הם כשאר לחמים (חכמים ורבי יהודה בגמ' שם, לדעת רבי יוחנן בגמ' שם, ורש"י ד"ה תנא קמא); ולדעה שמעשה אילפס פטור, הוא הדין לשאר לחמים (חכמים ותנא קמא ורבי יהודה בגמ' שם, לדעת ריש לקיש בגמ' שם).

להלכה אם על ידי המעיסה והחליטה התבשל הקמח על ידי רתיחת המים ונעשה הבצק אפוי, ולא אפאו לאחר מכן, אלא ייבשו בחמה בלבד - פטור (פירוש המשניות לרמב"ם חלה שם), ואם לאחר החליטה או המעיסה אפאו בתנור, או טיגנו במחבת - להלכה שחייבים במעשה אילפס (ראה לעיל) - חייב (כן משמע מרבי יוסי בירושלמי חלה א ד; רי"ף שם; השגות הראב"ד והמאור ומלחמות שם; רמב"ם בכורים ו יב; רא"ש, הלכות קטנות, חלה ג; טוש"ע יו"ד שכט ח), ואפילו אם הקמח כבר נתבשל קודם לכן על ידי החליטה (כן משמע מרבי יוסי שם; תוספות פסחים לו ב ד"ה ותנא; רמב"ן במלחמות שם ובהלכות חלה כו ב).

עיסה שבליטתה רכה חייבת בחלה (הישר (החידושים) שמד; תוספות פסחים לו ב ד"ה דכולי ורא"ש, הלכות קטנות חלה ב, וטור יו"ד שכט, בשם רבנו תם; ר"ש חלה א ה; שו"ע שם ב), ואף על פי שלא לש אותה, ואין בה גמר מלאכה להתחייב בחלה (ראה ערך גמר מלאכה: בעיסה) מתחייבת בחלה על ידי האפייה (תוספות רבנו פרץ בבא מציעא פט א; ריטב"א (החדשים) שם), ודוקא שאפאה בתנור, או באילפס באופן שדינו כתנור (ראה לעיל. ריטב"א שם; שו"ע שם), אבל בישלה במשקה פטורה (שו"ע שם).

אטריות עיסה שבליטתה עבה ונלושה על דעת לעשותה איטריות, לדעת הסוברים שכל שבליטתה עבה חייבת בחלה, אף על פי שדעתו לבשלה (ראה לעיל), אף זו חייבת בחלה (רא"ש שם ושם, בשם רבנו תם); ויש אומרים שהכל מודים שפטורה מן החלה, כיון שלא לשו אותה מתחילה אלא לבשלה, ולא לעשות ממנה פת כלל (רבנו יונה ברכות שם), שהרי אינן נאכלות דרך מאכל לחם אלא דרך ליפתן, כמו דייסה ושאר מעשה קדירה, ואף אין בהן תואר לחם, ואינן דומות לסופגנים וכיוצא בהן שיש בהן שם לחם (חידושי אנשי שם, שם).

אפייה מועטה העושה עיסה על דעת לבשלה, אם דעתו לאפות ממנה מעט, מתחייבת כולה על ידו (ראב"ד בכורים ו יט, לפי ר"י קורקוס וכסף משנה שם, על פי מסקנת הירושלמי חלה א ד; טוש"ע יו"ד שכט ד), ומברכים על הפרשתה, שתקנת חכמים היא לחייבה בחלה (ב"ח שם; ט"ז שם סק"ה; ש"ך שם סק"ו) ³². ודוקא אם אפה מן העיסה מעט, אבל אם לא אפה, אינה מתחייבת על ידי מה שדעתו לאפות ממנה מעט, מאחר שאפילו כשאפאה מעט אינה חייבת בחלה מן הדין אלא משום גזירה, לא גזרו בה אלא כשאפאה (בית יוסף שם, על פי הרי"ש חלה א ה ורא"ש שם) ולכן אינו מפריש ממנה חלה אלא לאחר שאפה מקצתה (ב"ח שם, בדעת הבית יוסף), וכתבו ראשונים שמנהג הנשים, כשעושות עיסה לבשלה במים, לאפות ממנה מעט, ולהפריש חלה מן האפוי על כל העיסה (תשובת מהר"ם מרוטנבורג במרדכי תקצב).

32. ויש החולק ופוסק שאין מברכים על הפרשתה, שלא נתייבה בחלה ממש, אלא שחוששים שמא יימלך ויאפה כולה (פרישה שם סק"א ודרישה שם סק"א, בשם המהרש"ל). 33. לסוגים נוספים של לחמים, וחיובם בחלה, ראה ברכות לו ב. 34. ויש מהתנאים הסובר - לגבי המידה הזאת של קב - שקב מחייב בחלה (שמאי בעדויות א ב); ויש מהתנאים הסובר שקביים מחייבים (הלל במשנה שם). 35. ויש מהתנאים הסובר - לגבי המידה הזאת של קב - חמשה רבעים פטורים, חמשה ועוד חייבים (רבי יוסי במשנה שם), ויש מהגאונים הסובר, שאף חכמים מודים לדעה זו, אלא שכוון ש"ועוד" זה משהו הוא, לא

נחנו בו חכמים שיעור (שאלות שאילתא עג), ויש אף שפסקו כמותה להלכה (מחזור ויטרי (הורוויץ) פסח טו; מאירי עדויות שם; ארחות חיים ב עמ' 205 ועמ' 208, בשם הראב"ד; רבנו ירוחם כא ג). לביאור דעה זו, ראה: רש"י שבת טו א ד"ה חמשה ועוד; ראב"ד לעדויות שם; תוספות עירובין פג ב ד"ה שבעת; מאירי שבת שם ועירובין שם; ויש מהתנאים הסובר חמשה רבעים מחוקים פטורים (רבי אליעזר בן יעקב בספרי זוטא שם). 36. אם הביצים שבזמננו נתקטנו מן הביצים שהיו בזמן התלמוד, ואם מודדים בביצים שלנו או בביצים גדולות, ראה ערך ביצה ב. 37. על אופן המדידה, ראה ערך ביצה ב.

עשיית עיסה אסור לאדם לעשות עיסה פחותה מכשיעור פחותה מכשיעור (ירושלמי חלה ג א, על פי משנה חלה ב ג; רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד שכד יד) כדי לפטור מן החלה (רמב"ם שם; טוש"ע שם), שלא תשתכח תורת חלה (מאירי חלה ב ב), אבל אם אין לו קמח כשיעור חלה מותר לאפותו בלא חלה (פרישה שם ס"ק כה; ש"ך שם ס"ק כה, בשמו; ט"ז שם ס"ק יז), ומכל מקום נהגו הנשים להדר בכל ערב שבת ללוש עיסה כשיעור חלה (ש"ך שם).

בדעתו לחלק

העושה עיסה על מנת לחלקה בעודה בצק לעיסות קטנות, שאין בכל אחת מהן שיעור חלה, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שפטורה מן החלה (רבי יוחנן בירושלמי חלה ד א; רבי שמעון בן לקיש בירושלמי חלה א ה, ומעשרות ה ג, לגירסתו; רבי יוחנן שם ושם, לגירסת ר"ש חלה א ה, ופסקי חלה לרשב"א ב יא), לפי שכל העושה עיסה על מנת לפטור - פטורה, אף על פי שנתגלגלה בענין של חיוב (הלכות חלה לרמב"ן כו ב); או שכיון שעומדת להיחלק בעודה עיסה, כמחולקת מעכשיו היא (פסקי חלה שם; מאירי שם א ה), וכן הלכה (רמב"ם בכורים ו יט; רא"ש, הלכות קטנות, חלה ב-ג; טוש"ע יו"ד שכו ב; רמ"א שם ד) ³⁸.

• ויש אומרים שחייבת בחלה (רבי יוחנן שם ושם, לגירסתו; רבי שמעון בן לקיש שם ושם, לגירסת ר"ש שם ופסקי חלה שם), שמא ימלך שלא לחלקה (ראב"ד שם, על פי מסקנת הירושלמי שם ד; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים) ³⁹.

ולא נחלקו אלא כשדעתו לחלקה לאחרים (לבוש שם ב; פרישה שם סק"ג; ב"ח שם; ש"ך שם סק"ה; ביאור הגר"א שם סק"ז), שכיון שאין דעתו לשייר לעצמו אלא פחות מכשיעור, אין חלק חברו מצטרף לשיעור (רי"ט אלגזי, חלה טו); אבל אם דעתו לחלק לעצמו - חייבת בחלה (רי"י קורקוס בכורים ז ח, בדעת הרמב"ם; ביאור הגר"א שם), לפי שבשעת חיוב חלה, היינו בשעת הגלגול, יש בה כשיעור, ודעתו לעשות כל העיסה לחם (רי"י קורקוס שם ו יט). וכן המנהג בכל תפוצות ישראל להפריש חלה בערב שבת ויום טוב מעיסה שיש בה שיעור חלה, אף על פי שהיו מחלקים אותה לככרות שאין בהם כשיעור (צל"ח ברכות לו ב; ביאור הגר"א שם) ⁴⁰.

שתי נשים שנתנו שתי נשים שנתנו קמח לנחתום לעשות להן נחתום אחד ששור, ועשה מהן עיסה אחת, שאם אין בשל כל אחת מהן כשיעור פטורה מן החלה (חלה א ז; רמב"ם שם כ; טוש"ע שם א), לדעה הראשונה הרי זה משום שעשאה לחלק; ולדעה השנייה אינו אלא כשעירב העיסות שלא מדעתן, אבל אם עירב מדעתן, חייבת בחלה, אף על פי שדעתן לחלקה (ירושלמי שם ושם).

לחלק לאחר לא היתה דעתו לחלקה בעודה בצק, אלא לאחר האפייה האפייה - חייבת (ירושלמי שם ושם, לפי הבית יוסף שם וביאור הגר"א סק"ז), שאינה נפטרת אלא אם כן עומדת להיות פטורה בשעה שנעשית לחם, אבל כוונתו להחסירה משיעור חלה לאחר שחל עליה שם לחם בחיוב אינה פוטרת אותה (גר"ח שם יט).

נחתום ששעשה עיסה לחלקה ששור - חייבת בחלה

וכתבו אחרונים שמנהג ירושלים להפריש חלה בברכה מקמח במשקל ק"ג אחד ושני שליש, ובלא ברכה מקמח במשקל ק"ג אחד ושש מאות וחמשה עשר גרם, ושראוי להפריש ממשקל ק"ג ומאתים ושלשים גרם (שיעורי תורה ג, ושיעורי מקוה ע"מ קפא); ויש שכתבו שאין להפריש בברכה אלא מקמח במשקל שני ק"ג ורבע, ובלא ברכה ממשקל ק"ג ומאתים גרם (שיעורין דאורייתא, בסוף הספר, שכן הנהיגו גדולי הדור שעבר).

צורת מדידת כשמודדים הקמח במידה זו שאמרו, יש למחוק הקמח המידה ולא לגדשה (מחזור ויטרי (הורו"ץ) פסח טז, בשם רבי יצחק בר שמואל; שו"ת הרשב"א א תסה; שו"ע או"ח תנו א). אכן, כשמודדים בקמח רפוי, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שיש לגדוש המידה, שהוא תוספת שליש, שהמידה המחוקקת יש בה שני שליש מן הגדושה, בכלי שגובהו כחצי רחבו, כדי שיהא בה קמח כמידת שיעור מים שבה (ארחות חיים ב ע"מ 205).

• ויש אומרים שאין להכביד על הקמח, שאם יעשה כן נמצאת המידה יתירה (תוספות מנחות נב ב ד"ה חסרה), וכן הלכה (רמ"א שם).

השיעור בקמח שיעור חמשת רבעים שאמרו הוא בקמח, ולא או בתבואה (רי"ש חלה א ד; רמב"ם בכורים ו טו, ופירוש הרא"ש שם, לפי בית יוסף יו"ד שכא א; שו"ת הרשב"א שם; שו"ע שם), שקמח בשיעור העומר אמרה תורה שחייב בחלה, ולא קמח הבא מתבואה שבשיעור העומר (שו"ת הרשב"א שם).

כשתפחה לאחר עיסה שנלושה מקמח שאין בו חמשה רבעים, ובשעת האפייה תפחה ויש בה כשיעור פת הנעשית מחמשה רבעים קמח, פטורה מן החלה (שו"ת הרשב"א א תסא; שו"ת הרא"ש ב יד; טור שם, לפי בית יוסף ובי"ח שם יג; שו"ע שם), וכן אם תפחה לפני האפייה - פטורה (בית יוסף ובי"ח שם; רמ"א שם), שכיון שלא היה בה שיעור בשעת תחילת חובתה, בשעת הטלת מים לעיסה, הולכים אחריה (שו"ת הרא"ש שם), ואין תפיחתה עכשיו מועילה להוסיף בשיעורה, אלא אף עכשיו דינה כאילו אין בה שיעור (אבני נזר יו"ד תלד, בדעת הרא"ש).

הנוטל חלה מן הקב, נחלקו בו תנאים: מפות מכשיעור

• יש אומרים שהרי זו חלה (רבי עקיבא בחלה ד א) מן התורה (ירושלמי חלה ד ב), שזהו כאומר הרי זו תרומה על הפירות המחוברים לכשיתלשו, ונתלשו, שתרומתו תרומה (ירושלמי שם, במסקנתו), ואף כאן הרי זו חלה לכשיתלשו לכשיעור, למפרע (ברטנורא שם; ר"א פולדא ופני משה לירושלמי שם), שאדם יודע שאין קב חייב בחלה, ואנו עדים שכוונתו לומר הרי זו חלה לאחר שישלים לכשיעור מעכשיו (רי"ט אלגזי, חלה כא-כב).

• ויש אומרים שאינה חלה (חכמים במשנה שם), שהוא כאומר הרי זו תרומה על הפירות הללו המחוברים (ירושלמי שם, במסקנתו, לגירסת הר"ש שם, ואור זרוע א רמז, ורי"ש סיריליאנו ושדה יהושע ורי"א פולדא שם), שאפילו נתלשו אינה תרומה (ר"א פולדא שם), וכן הלכה (רמב"ם בכורים ו טז; טוש"ע יו"ד שכו ה).

שאפילו דעתו לחלקה לעצמו, לעשות ממנה בצקות קטנים, פטורה (הגהות מימוניות שנדפסו לאחר סדר זרעים, בשם רבנו שמחה; ר"ש חלה ד ב, לפי ר"י קורקוס שם ז ח; ראב"ד שם ו יט, לפי ביאור הגר"א שם), אלא אם כן יצרפם בתנור או בסל לאחר האפייה (הגהות מימוניות שם, בשם רבנו שמחה).

38. ויש מהראשונים שפסקו כדעה השנייה (ראב"ד שם; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים, והסכים עמם). 39. ולדעה הראשונה אין חוששים שמא ימלך שלא לחלקה ויתחייב מן התורה, שמאחר שבדעתו הדבר תלוי אין חוששים שמא יחזור בו (מהרי"י קורקוס וכסף משנה שם). 40. ויש ראשונים הסוברים

ומאירי שם, שהנשיכה בשעת האפייה היא שמצרפת (כן משמע מהמאירי שם; רמב"ם שם, לפי הכסף משנה שם); או שאין נשיכה מצרפת אלא בעודה בלישה (פסקי חלה לרשב"א שם; רמב"ם שם, לפי קרית ספר שם).

ומכל מקום אם נתן את הככרות לסל לאחר אפייה, הסל מצרפן לשיעור חלה, אף על פי שלא נשכו (רמב"ם שם טז; טוש"ע שם).

ונחלקו ראשונים:

יש סוברים שהסל מצרף אף על פי שאינן נוגעות זו בזו (תוספות נדה ז א ד"ה ומקפת; ר"ש שם, בדעה הראשונה, ובמסקנתו), וכן הלכה (טוש"ע או"ח תנא א, ושם י"ד שם, לפי ט"ז או"ח שם סק"ב, וחק יעקב שם סק"ז).

• ויש אומרים שאף על פי שאין צריך נשיכה, צריך שיגעו הככרות זו בזו (ר"ש שם, בדעה השניה; התרומה פא; סמ"ג עשין קמא; ביאור הגר"א י"ד שם סק"ג).

צירוף הסל ובעיקר דעה זו שהסל מצרף, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שלא נאמרו הדברים אלא בככרות של בבל, אבל כעכים אינם מצטרפים (רבי יהושע בן לוי בגמ' שם; ירושלמי שם).

• ויש אומרים שאפילו כעכים הסל מצרפם (רבי חנינא בגמ' שם).

ונחלקו הדעות:

• יש אומרים שהצירוף הוא מן התורה (שאלתות ורי"ף ורמב"ם שם, לפי העמק שאלה שם י).

• ויש אומרים שאין הסל מצרף אלא מדרבנן, ולכן (יראים קמח, וראבי"ה קסו, בשם רבנו תם, לפי העמק שאלה שם) אין הסל מצרף לחלה אלא להחמיר, שלא מצינו צירוף סל אלא אצל מעלות בקודש, היינו מעלות שהחמירו חכמים בקודש (ראה ערך מעלות יראים שם; ראבי"ה שם, בשם רבנו תם).

כשאין דעתו הניח את הככרות בסל ולא היתה דעתו לצרפן, מכל מקום הסל מצרף (כן משמע מרמב"ם שם טז וטוש"ע י"ד שם).

עיסה ופת עיסה ופת אפויה אינם מצטרפים בסל, שדינם כשני מינים שונים שאינם מצטרפים בסל (ראה להלן. שו"ת מהרש"ל נח; דרישה י"ד שכד סק"ד ומחצית השקל תנו סק"ג, בשמו).

צירוף נשיכה בצירוף של נשיכה, נחלקו אמוראים אם מצרף מן התורה (רבי יוחנן בירושלמי חלה ג ה), וכן הלכה (כן משמע מהרמב"ם שם יז וטוש"ע שם); או מדרבנן (רבי שמעון בן לקיש בירושלמי שם).

לוח ללא אפה מעט מעט, וקיבץ הכל על טבלה שאין לה לבזבז מסגרת - לוח שאין מסגרת מסביבו - הדבר ספק אם יש כאן צירוף וחיוב בחלה או לא (גמ' שם; רמב"ם שם; טור י"ד שכה, בשמו), שאם אויר הכלי מצרף - חייב, ואם תוך הכלי מצרף - פטור, שהרי אין הככרות בתוך הכלי (גמ' שם, ורבנו חננאל ד"ה בעי ר' ירמיה), ולפיכך הדין תלוי במחלוקת הראשונים האם חלה בזמן הזה דאורייתא או דרבנן (ראה לעיל: מקום החיוב וזמנו), שאם היא דאורייתא, חייב להפריש מהן מספק (פסקי חלה לתשב"ץ ה); ואם חלה של דבריהם היא, אינו חייב להפריש עד שיצרפן בכלי שיש לו תוך (רמב"ם שם; טור שם, בשמו; שו"ע שם, א, לפי ש"ך שם סק"ב).

מה מצרף הקמח והסובין שבו, וכן המורסן שבתוך הקמח - לשיעור העיסה והשאור שנותנים בעיסה (חלה ב ו, לגירסתו; כן משמע מהרמב"ם בכורים ז יא; טוש"ע י"ד שכד ג) - מצטרפים יחד לשיעור חמשת רבעים (ראה לעיל: שיעורה) להתחייב בחלה (חלה ב ו,

חלה שם; רמב"ם שם יט; טוש"ע שם ב), ואף לדעה הראשונה, שהעושה עיסה על מנת לחלקה בצק, פטורה מן החלה, מכל מקום של נחתום חייבת, שמא ימצא לקוחות וחוזר ועושה אותה עיסה (ירושלמי שם ושם, לגירסתו, ולגירסת ר"ש שם ורא"ש שם, והלכות קטנות, חלה ג), היינו שמא ימצא לקוחות שיקנו את כולה ולא יחלקנה (ר"ש שם; רא"ש הלכות קטנות שם); ויש גורסים: שמא לא ימצא לקוחות (ירושלמי שם, לגירסת הרמב"ם בפירוש המשניות שם ובכורים שם והמאירי שם) ויאפנה כולה לעצמו (רמב"ם שם ושם; כן משמע מפירוש הרא"ש שם; שו"ע שם), ונמצא שאין ממש בדעתו הראשונה לחלקה (פרישה שם סק"ד).

הצירוף והמצטרפים

העושה עיסתו קבים, היינו פחות פחות מכשיעור חלה, ונגעו זה בזה, נחלקו תנאים בדבר:

• יש אומרים שפטורים מן החלה עד שישוכו (תנא קמא בחלה ב ד) - שידבקו זה בזה בשעת האפייה דיבוק יפה (פירוש המשניות לרמב"ם שם) - באופן שאם בא להפרידם נתלש מזה לזה (ר"ש שם; ריבמ"ץ שם). וככרות של בבל שנושכות זו מזו - מצטרפות (רבן שמעון בן גמליאל בפסחים מח ב), שהן רחבות ועגולות, וכשמדביקים זו אצל זו בתנור נושכות זו מזו (רש"י שם ד"ה שנושכות); או שנראות כנכנסות זו בזו (רבנו חננאל שם), שהן גדולות מאד, ועולות כל אחת על חברתה, והרי אלו כמו נושכות (ביאור הגר"א לירושלמי חלה ב ב).

• יש אומרים שהתנור מצרפם יחד, אבל לא כשאפם לבד ונותנם לאחר מכן בסל (רבי יהושע בפסחים שם, לפי שאלתות עג ור"ש ומאירי חלה שם; אית תני תני בירושלמי שם).

• יש אומרים שהרודה מן התנור ונותן לסל, הסל מצרפם לחלה (רבי אליעזר בפסחים שם), והסל בלבד מצרפם, ולא התנור (אית תני תני בירושלמי שם; כן משמע מרבי אליעזר בפסחים שם; כן משמע מרש"י שם ד"ה תנור מצרפן; מאירי חלה שם, בשם יש מפרשים, ופסחים שם).

• ויש אומרים שאף הרודה מן התנור ונותן לסל, הסל מצרפם לחלה (רבי אליעזר במשנה חלה שם, ונדה ח א), שהסל מצרפם, וכל שכן התנור (רבי אליעזר, לפי שאלתות שם ורמב"ן ורשב"א פסחים שם, ומאירי חלה שם, במסקנתו).

להלכה בתלמוד אמרו שההלכה כדעה שהסל מצרף (שמואל בגמ' שם), ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהסל בלבד מצרף, ולא התנור (רמב"ם בכורים ו יז; רבנו ירוחם כא ג).

• יש מפרשים שהסל והתנור שניהם מצטרפים (ר"ש חלה ג א; מאירי שם; הלכות חלה לרמב"ן כז ב; רא"ש, הלכות קטנות, חלה ה).

• ויש שכתבו שיש להסתפק בדבר, ולפיכך בחלת הארץ שהיא מן התורה, אף התנור מצרף, וחייבת בחלה מספק (פסקי חלה לרשב"א ב ה).

אף לענין נשיכה נחלקו הראשונים:

• יש אומרים ששתי עיסות שנשכו זו בזו מצטרפות לחיוב חלה, ואפילו אינן בסל אחד (רמב"ם שם, לפי רדב"ז וקרית ספר שם), ואפילו נשכו רק לאחר אפייה (פסקי חלה לרשב"א שם, ומאירי חלה ב ד, בדעת הרמב"ם), וכן הלכה (טוש"ע י"ד שכה ה).

• ויש אומרים שאין נשיכה לאחר אפייה מצרפת (פסקי חלה לרשב"א

מדרבנן (ר"א פולדא ופני משה שם). שסוברים אסורים-מבטלים-זה-את-זה (ראה ערכו), כגון פיגול ונותר וטמא שבללם זה בזה ואכלם, שפטור ממלקות, לפי שאי אפשר שלא ירבה מין אחד על חברו ויבטלנו (ראה ערך אסורים מבטלים זה את זה. רבי יעקב בר אחא בירושלמי שם, בדעת רבי שמעון בן לקיש); או שאפילו אם אסורים אינם מבטלים זה את זה, אין הדבר דומה לפיגול ונותר וטמא שבללם זה בזה, שזה איסור וזה איסור ויש הסוברים שאין אסורים מבטלים זה את זה, אבל בחלה, שני דברים רבים על דבר אחד והכל מודים שמבטלים אותו עד שלא נעשה איסור (רבי יוסי בירושלמי שם), שעדיין לא באו לכלל איסור כשנתערבו (ר"א פולדא ופני משה שם), שהרי קודם הגלגול עדיין לא נתחייבו בחלה, ונמצא שכל מין נתבטל במינים האחרים קודם שנתחייבו בחלה (ביאור הגר"א שם), והביטול אין מניחם להצטרף יחד להתחייב בחלה (ר"א פולדא שם).

• ויש אומרים שעיסה זו שעשויה מחמשת המינים חייבת בחלה מן התורה, שלדעתם אסורים אינם מבטלים זה את זה, וכן הדין אף בחלה (כן משמע מרבי יעקב בר אחא בירושלמי שם, בדעת רבי יוחנן), וכן הלכה (רי"ט אלגזי, חלה יח, בדעת הרמב"ם והטושי"ע).

צירוף משני העושה שתי עיסות שאין בכל אחת מהן שיעור חלה, מנינים ונגעו זו בזו, שמצטרפות לשיעור חיוב חלה (ראה לעיל) אינו אלא כששתיהן ממין אחד, אבל אם היו משני מינים - אינן מצטרפות (חלה ד א; רמב"ם שם ז ב; טושי"ע שם), אף על פי שכולם מן המינים החייבים בחלה, לפי שהוא מקפיד על תערובתם (מאירי חלה ב ג), ולא אמרו שכל המינים מצטרפים זה עם זה אלא בבלול, כשבלל הכל יחד ועשה מהם עיסה אחת, אבל לא בנשך (ירושלמי חלה א א), לא בנשיכה בעודן עיסות, ולא בצירוף סל לאחר האפייה (ר"ש שם ד א; פסקי חלה לרשב"א ב ז; מאירי שם ב ג; כלבו מח; דרכי משה או"ח תנז סק"א, בשמו)⁴².

עירוב עיסות עשה מכל מין עיסה בפני עצמה, ועירב העיסות יחד, הרי אלו מצטרפות (ירושלמי חלה א א, לפי הלכות חלה לרמב"ן לב ב, ומאירי שם א א; ט"ז יו"ד שכד סק"ב), אבל אם לא עירב את הכל, אלא עירב יפה את ראשי העיסות זה עם זה - בענין שאין ניכר שם כל מין לעצמו (ר"ש סיריליאן שם) - אינן מצטרפות, כדרך שאין הנשיכה מצרפת (ירושלמי שם; מאירי שם).

מה נחשב חלק איזהו מין במינו, החטים אינן מצטרפות עם הכל מאותו המין אלא עם הכוסמין, השעורים מצטרפות עם הכל חוץ מן החטים (חלה ד ב; רמב"ם שם ג; טושי"ע יו"ד שכד ב), שהכוסמין מין חטים הם, ושכולת שועל ושיפון מין שעורים הם (פסחים לה א, ומנחות ע א), ולא שהכוסמין הם מין החטים בלבד, אלא הם אף מין שעורים, ולכן השעורים והכוסמין מצטרפים זה עם זה (תוספות מנחות שם ד"ה תנא; ר"ש כלאים א א; רא"ש, הלכות קטנות, חלה א; מאירי פסחים שם, בשם אחרוני הרבנים; טושי"ע שם)⁴³. ואף על פי שלענין כלאים כוסמין וחטים שני מינים הם וכלאים הם זה בזה (ראה ערך כלאי זרעים), וכן לענין הפרשת חלה אין מפרשים מחטים על כוסמין (ראה ערך הפרשת חלה: בעיסות שונות), לענין צירוף לחיוב חלה אינו כן, שאינו תלוי במין אלא בעיסה, וחטים וכוסמין

לגירסתנו; רמב"ם שם ו יח; טושי"ע שם), שדרך עיסה היא (ירושלמי חלה ב ג), שכן עני אוכל פתו בעיסה בלוסה (שבת עו ב) המעורבת בסובנה ומורסנה, ואנו קוראים בה: מְלָחָם הָאֶרֶץ (במדבר טו יט. רש"י שבת שם ד"ה בלוסה)⁴¹.

במה דברים אמורים, כשלש את הקמח בלא הרקדה (רמב"ם שם; טושי"ע שם), אבל אם נטל את המורסן מן הקמח, וחזר ונתנו לתוכו, והשלים שיעור העיסה בכך, ולש הכל ביחד, פטורה העיסה מן החלה (חלה שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שכיון שניטל מורסנו מתוכו וחזר לתוכו, אין זו דרך עיסה (רבי יוסי בירושלמי שם, לדעת רבי יוחנן), לפי שמורסן שפירש קשה הוא, ואינו ראוי לאכילה (רוקח שנט), והרי נאמר ערסתכם, דרך עיסה (פירוש המשניות לרמב"ם שם; לבוש שם ג; ש"ך שם ס"ק יא). וכן אם חזרו הסובין לתוך הקמח, פטורה (שאלות עג; כן משמע מהרמב"ם שם; פסקי חלה לרשב"א א ב; טור שם; כן משמע מהשו"ע שם).

הקפדת נשים שתי נשים שעשו שני קבים, ונגעו זה בזה - היינו שנשכו זה מזה (ראה לעיל. ריבמ"ץ ור"ש חלה ד א; רמב"ם בכורים ז א; שו"ע יו"ד שכו א) - אפילו היו העיסות ממין אחד, פטורות מן החלה; ובזמן שהן של אשה אחת והיו מין במינו - חייבות (משנה שם; רמב"ם שם א-ב; טושי"ע שם), שסתם אשה אחת אינה מקפדת - על עירוב העיסות - וסתם שתי נשים מקפדות (ירושלמי שם א; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

היו של אשה אחת, והיא מקפדת, אינן מצטרפות, של שתי נשים וידוע שאינן מקפדות, מצטרפות (ירושלמי שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם). אשה אחת שאינה מקפדת הוא כשאין לה מקום ללוש את העיסות יחד, ולכן היא לשה כל אחת לחוד, אבל אם יש לה מקום ללוש העיסות יחד, והיא לשה כל אחת לחוד, הרי זו מקפדת (ירושלמי שם).

פת קיבר ופת פת קיבר ופת נאה, אפילו הן של אדם אחד - אין מצטרפות, שמן הסתם מקפיד הוא עליהן (ירושלמי שם; טושי"ע יו"ד שכו א), וכן שתי עיסות שעירב באחת כרכום ובשניה לא עירב - ואין הכרכום מספיק במראה ובטעם לשתיהן (תרומת הדשן שם) - שודאי מקפיד הוא על תערובתן, אין מצטרפות להתחייב בחלה אף על פי שנשכו זו בזו (תרומת הדשן שם, שכן רוב הדעות; רמ"א שם).

חמשת מיני דגן חמשת מיני דגן החייבים בחלה (ראה לעיל: התבואה) מצטרפים זה עם זה (חלה א א, ומשנה מנחות ע א) לענין שיעור חלה, שאם בלל קמח ממינים אלו ועשה ממנו עיסה אחת - כולם מצטרפים (ירושלמי חלה א א; ר"ש שם; תוספות מנחות ע ב ד"ה ע א) תנא; הלכות חלה לרמב"ן לב א-ב; רא"ש, הלכות קטנות, חלה א; טושי"ע יו"ד שכד ב).

ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים - שאין איסור זה אלא מדרבנן - ואין לוקים מן התורה על חלה שהופרשה מעיסה זו (רבי יונה בשם שמואל ורבי יוסי ורבי אבהו בשם רבי שמעון בן לקיש בירושלמי שם), שמן התורה ביטלו כל המינים זה את זה, ואין כאן שיעור חלה (ר"א פולדא וביאור הגר"א שם), ואינם מצטרפים יחד להיותם חייבים בחלה אלא

בשאינו מינו (פסקי חלה שם, לפי פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"א).
43. ויש מפרשים שהכוסמין אינם אלא מין חטים ואינם מין שעורים, ולכן שעורים וכוסמין אינם מצטרפים זה עם זה (מאירי שם, בשם יש מפרשים).

41. ויש מפרשים הטעם, שהרי היא בכלל: רִאשִׁית עֲרִסְתְּכֶם (במדבר שם כ) כיון שזו היא עיסת העני (רבנו חננאל שבת שם ד"ה ושניא חלה). 42. ואף לסוברים שהסל מצרף בלא נשיכה, ואף בלא נגיעה (ראה לעיל) אינו מצרף מין

שדרכם של בני אדם לעשות עיסה משאר מינים עם חטים ושעורים, מה שאין כן שאר מיני דגן, ועוד שאין גוררים ומביאים את המינים האחרים לידי חמץ ומצה אלא החטים והשעורים בלבד (הלכות חלה לרמב"ן שם; ר"א פולדא שם).

• ויש אומרים שלא שנינו אלא חטים ואורז, שאין גורר אלא מין חטים בלבד, ואינו נגרר אלא אורז בלבד (רבי הילא בשם רבי שמעון בן לקיש בירושלמי שם, לפי הלכות חלה לרמב"ן שם ור"א פולדא שם), שכיון שיש בה טעם דגן, הדגן גוררו לעשות הכל לחם להתחייב בחלה - ואף האורז מתחייב (ר"י אלגוזי שם יג) - ואף על פי שהדגן נתן טעם במין הפטור, וטעם-כעיקר (ראה ערכו) מן התורה, אינו מתחייב בחלה כל שאינו נגרר אחר הדגן (הלכות חלה לרמב"ן שם).

ומכל מקום אמרו אמוראים, שאף לתנאים הסוברים שצריך שיהיה שיעור דגן, מודים שצריך שיהיה טעם דגן (כן משמע מהלכות חלה לרמב"ן שם; ר"ש סיריליאן לירושלמי שם ג ה, בפירוש הראשון), אלא שנחלקו אמוראים:

• יש אומרים שאינה חייבת עד שיהא רובה דגן וטעמה דגן (רבי הילא בירושלמי שם), ואף התנאים הסוברים שצריך שיהיה טעם דגן, מודים שצריך יהיה רוב דגן (כן משמע מר"ש סיריליאן שם), שאם רובה דגן ואין טעמה דגן - פטורה, שאינה חשובה לחם אלא אם כן טעמה דגן (גר"ח חמץ ו ה).

• ויש אומרים טעמה דגן, אף על פי שאין רובה דגן - חייבת (רב הונא ורבי יוסי בשם רבי יוחנן בירושלמי שם), לפי שנותן טעם ברוב אינו בטל מדאורייתא (ראה ערך טעם כעיקר), שטעם-כעיקר (ראה ערכו) הוא מן התורה (כן משמע מתוספות וזבחים עח א ד"ה מתיב וד"ה לא).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כדעה הראשונה בתנאים (רמב"ם בכורים ו יא, לפי ר"י קורקוס וכסף משנה שם; טור יו"ד שכט, לפי הב"ח שם), שהמערב קמח חטים וקמח אורז ועשה מהם עיסה, אם יש בה טעם דגן חייבת בחלה - ואפילו רובה אורז (ראב"ד שם; כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם), שההלכה כדעת האמוראים הסוברים שאין צריך רוב אלא טעם בלבד (ר"י קורקוס שם) - ואם לאו, פטורה (רמב"ם שם; רא"ש, הלכות קטנות חלה ח), וכן הלכה (טוש"ע שם ט). ואין בזה חילוק בין אם עשה מן חטים ואורז, או מחטים ושאר מינים, שההלכה כאמוראים הסוברים כן (כן משמע מהטור שם) ⁴⁴.

• ויש פוסקים כדעה השניה בתנאים, שאינה חייבת בחלה אלא אם כן יש בה דגן כשיעור (ראב"ד שם; הלכות חלה לרמב"ן שם; פסקי חלה לרשב"א א ב; מאירי חלה ג ז), ואפילו אין בתערובת כזית דגן בתוך כדי אכילת פרס, חייבת בחלה (הלכות חלה לרמב"ן שם).

הנוטל שאור שלא עיסה שהורמה חלתה, אם יש לו פרנסה ממקום אחר מפריש עליה לפי חשבון (חלה ג ח; רמב"ם שם ז יא; טוש"ע יו"ד שכד יא), שאם יש לו עיסה אחרת, מפריש ממנה על זו לפי חשבון אחד מעשרים וארבעה של השאור החייב שבה (ר"ש ומאירי שם; טור שם), ואינו כמפריש מן החיוב מן התורה על הפטור מן התורה שאינה הפרשה (ראה ערך הפרשת חלה: בעיסות שונות), לפי שאין השאור מתבטל בעיסה מדאורייתא, שטעם

עיסותיהן דומות זו לזו (תוספות שם, ור"ש שם, ורא"ש שם, על פי ירושלמי חלה ד ב), לפי שבעיסה תלה הכתוב, שנאמר: ערסתכם, ולכן כל שעיסותיהן דומות - מצטרפים (לבוש שם ב; ש"ך שם סק"ח).

שאר המינים, והם הכוסמין ושיפון ושבולת שועל (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא חלה שם), יש מהתנאים שאמר שמצטרפים זה עם זה (רבי יוחנן בן נורי במשנה שם), ונחלקו ראשונים אם חכמים חולקים עליו:

• יש סוברים שלדעת חכמים שיפון ושבולת שועל אינם מצטרפים זה עם זה (ר"ש חלה שם; רא"ש שם י), שהשיפון מין כוסמין הוא, והשבולת שועל מין שעורים הוא (רא"ש שם, על פי ירושלמי שם ד א), ופסקו להלכה שהשיפון ושבולת שועל אינם מצטרפים (רא"ש שם; טור שם; שו"ע שם, בסתם), והכוסמין מצטרפים עם שיפון ועם שבולת שועל (טוש"ע שם; תשב"ץ שם) מאחר שהם מין חטים ומין שעורים (ראה לעיל. ב"ח שם; ביאור הגר"א שם סק"ח).

• ויש סוברים שאין כאן מחלוקת, ולא בא אותו התנא אלא לפרש דברי חכמים (רמב"ם שם, לפי ר"י קורקוס שם, ובית יוסף בבדק הבית שם), ופסקו להלכה שהשיפון ושבולת שועל מצטרפים זה עם זה (רמב"ם שם; שו"ע שם, בשמו), שכיון ששיפון ושבולת שועל מין שעורים הם (ראה לעיל) אף הם מצטרפים זה עם זה (ר"י קורקוס שם).

היה חצי קב של עיסת חטים מצד זה, וחצי קב של עיסת שעורים מצד האחר, וחצי קב של עיסת כוסמין - שמצטרפת עם החטים ועם השעורים (ראה לעיל) - באמצע, הרי אלו מצטרפות (תוספתא חלה (ליברמן) ב ד; טוש"ע שם ח). דהיינו, שהכוסמין, שהחטים והשעורים מצטרפות עמם - חייבים, אבל החטים והשעורים שאינם מצטרפות אלו עם אלו - פטורות (ר"ש כלאים א א; ש"ך שם ס"ק יג; ר"א פולדא חלה ד ב), ולא שפטורות ממש, אלא שמפריש מן הכוסמין על שלשתן (ירושלמי חלה ד ב, לפי ר"ש סיריליאן ושדה יהושע ור"א פולדא שם; טוש"ע שם).

בתערובת חיוב ופטור

עיסת חטים העושה עיסה מן החטים, שחייבות בחלה, ומן האורז, שפטור מן החלה (ראה לעיל: התבואה), נחלקו בדינו תנאים:

• יש אומרים שאם יש בעיסה טעם דגן - חייבת בחלה, ואם אין בה טעם דגן - אינה חייבת (סתם משנה חלה ג ז), וכן אם נטל שאור מעיסת החטים ונתן לתוך עיסת האורז, אם יש בה טעם דגן - חייבת בחלה, ואם לאו - פטורה (סתם משנה שם י).

• ויש אומרים שלעולם אינה חייבת בחלה עד שיהא בה דגן כשיעור (רבן שמעון בן גמליאל בתוספתא חלה (ליברמן) ב א, וירושלמי חלה ב ג, ושם ג ח) חיוב חלה (ראב"ד בכורים ו יא; הלכות חלה לרמב"ן לא ב; ר"ש סיריליאן שם ושם), שאין האורז מצטרף עם החטים להשלים את השיעור (מאירי שם).

ובדעה הראשונה נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שחטים ושעורים גוררות את שאר המינים להתחייב בחלה, אבל שאר מיני דגן אינם גוררים (סתמא דגמ' בירושלמי חלה א א, לפי הלכות חלה לרמב"ן לא א ור"א פולדא שם), וטעם החילוק

שם; מאירי שם. על עיסה שעשויה מקמח וסובין או מורסן, אם הם משלימים

44. אך בראשונים מצינו דעות נוספות בנוגע לזה, ראה: הלכות חלה לרמב"ן

אלא במקומות הקרובים לארץ ישראל (עיטור עשרת הדיברות - מצה ומרור, דף קל טור ב במהדורת רמ"י, במסכתו; מאירי יבמות פב ב; ר"ן פסחים מו ב, וביצה ד ב), וכתבו ראשונים שמנהג פרוכניצא שלא להפריש חלה כל השנה, אלא באפיית מצות לפסח בלבד (עיטור שם).

שתי חלות מעיקר הדין, בחוץ לארץ, וכן בארץ ישראל במקומות שלא כבשו עולי בבל, מפרישים שתי חלות, אחת לאור, לשריפה, כיון שהיא טמאה (ראה ערך ארץ העמים), וחייבו חכמים להפריש עוד חלה הניתנת לכהן לאכילה, שלא תשתכח תורת חלה מישראל, ובזמן הזה שאין טהרה אף בארץ ישראל אין נוהגים להפריש אלא חלה אחת בלבד (ראה ערך הפרשת חלה: השיעור).

ואף על פי שבתרומה, שנוהגת מדברי סופרים בחוץ לארץ בארצות הסמוכות לארץ ישראל (ראה לעיל), לא חייבו להפריש שם עוד תרומה לכהן, בחלה חששו יותר שלא תשתכח, לפי שהיא שייכת בכל אדם המגלגל עיסתו, מה שאין כן בתרומה, שאין רגילים בה אלא בעלי קרקעות וממרחי תבואות (תוספות חולין קד א ד"ה חלה, ובכורות כז א ד"ה פסק).

במקום שאין שם כהן, או שיש שם כהן אלא שאינו רוצה לקבלה, אף מעיקר הדין מפריש חלה אחת (מעשה הגאונים מא, בשם רבנו שמואל הלוי; יראים קמח).

בסוריא וכן הארצות שכבש דוד המלך לפני שכבש את כל ארץ ישראל (ראה ערך סוריא), נחלקו תנאים, ומחלוקתם תלויה במחלוקת התנאים האם כיבוש יחיד שמו כיבוש (ראה ערך ארץ ישראל ג: הכיבוש):

- יש אומרים שמפריש שתי חלות (רבן גמליאל בחלה ד ז), שלדעתם כיבוש יחיד אין שמו כיבוש, וכיון שעפרה טמא כעפר ארץ העמים צריך להפריש שתי חלות (מאירי שם), וכן הלכה (רמב"ם בכורים ה ח; טוש"ע יו"ד שכב ד).

- ויש אומרים שמפריש חלה אחת (רבי אליעזר במשנה שם), שלדעתם כיבוש יחיד שמו כיבוש, וכיבוש עולי בבל היה אף בסוריא (ר"ש סיריליאנו שם), וסוריא היא כמו ארץ ישראל ברוב הדינים, ואין עפרה מטמא, כעפר ארץ ישראל (פירוש המשניות לרמב"ם שם; ברטנורא שם).

הפרשה כשיש היה שם כהן טהור מטומאות היוצאות עליו מגופו, כהן טהור שמתור באכילת חלה חוץ לארץ (ראה להלן), אינו מפריש אלא חלה אחת, ומאכילה לכהן זה - שאין דינה כחלה טמאה האסורה באכילה, אלא היא כחולין טמאים המתירים באכילה (ראב"ן נד; ראב"ה שו"ת קסז, בשמו) - וכשאין שם אלא כהנים טמאים בטומאה שיצאה עליהם מגופם, שאסורים באכילתה, הוא שאמרו שזורקה בתנור לשרפה, ומפריש חלה שניה כדי שלא תשתכח תורת חלה, והיא נאכלת לכהנים טמאים (בכורות כז א, לפי רבנו גרשום שם ד"ה כהן קטן), ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שלא נאמרו הדברים אלא במקומות הרחוקים מארץ ישראל, אבל במקומות הקרובים לארץ ישראל אין חלה האור נאכלת אפילו לכהן טהור, כיון שהיא טמאה, ונראית כחלה ארץ

כעיקר מן התורה (ר"ש שם; מאירי שם, בשם התוספות), ומחמץ דינו כנותן טעם גמור (מחנה אפרים מעשר יב ח, בדעת הר"ש); או שמביא קמח ממקום אחר ומצרפו לחמשת רבעים (תוספתא חלה (ליברמן) ב ב; רמב"ם שם; טור שם), שילוש מן הקמח עיסה, ויערבנה עם עיסה זו על ידי נשיכה (ב"ח שם, בדעת הטור), ומפריש מן העיסה השניה שיעור חלה עליה ועל השאור (רמב"ם שם).

לא היתה לו פרנסה ממקום אחר - שאין לו עיסה חייבת, ואף לא קמח או עיסה לצרף לשאור זה - מוציא חלה אחת על הכל (חלה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), היינו שמפריש ממנה על עצמה כפי כולה (ר"ש שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שנעשית זו כולה טבל (רמב"ם שם; רא"ש, הלכות קטנות ט; שו"ע שם), שהטבל במינו אוסר בכל שהוא (ראה ערך בטול איסורים: בטבל. רמב"ם שם; רא"ש שם).

האופה פשטידה מעיסה שלא הורמה חלתה ובתוכה בשר, הרי זה מפריש מעיסה אחרת החייבת בחלה (בה שר) על עיסת הפשטידה ועל טעם העיסה שבתוך הבשר, ואין זה כמפריש מן החיוב על הפטור, לפי שטעם כעיקר הוא מדאורייתא (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) שט; בית יוסף יו"ד שכד, שכן מצא כתוב; רמ"א שם יב, וש"ך ס"ק כד, וביאור הגר"א ס"ק כא).

חלת חוץ לארץ

מפרישים חלה מדברי סופרים בחוץ לארץ (כן משמע מחולין קד ב; רמב"ם בכורים ה ז; טוש"ע יו"ד שכב ג), אף בזמן הזה (רא"ש, הלכות קטנות, חלה יד; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם ד), כדי שלא תשתכח תורת חלה (רמב"ם שם ז; שו"ע שם ג)⁴⁵. וכן מפרישים חלה בארץ ישראל במקומות שלא כבשו עולי בבל (חלה ד ח; רמב"ם שם; טוש"ע שם), לסוברים קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא (ראה ערך ארץ ישראל ד: קדושה ראשונה), לפי שמקומות הללו היו מתחום ארץ ישראל, וכאשר יבואו שם כל ישראל ויקדישו אותם יהיו מקודשים, ולכן עשאוהו כארץ ישראל להפריש חלה כדיני חלת הארץ (מאירי חלה ד ו).

חיוב חלה בארץ ישראל במקומות שלא כבשו עולי בבל יש לו עיקר מן התורה (פסקי חלה לרשב"א ד ז), אבל חיובה בחוץ לארץ אין לו עיקר מן התורה (רשב"א יבמות פב ב, בשם הרמב"ן; מאירי חולין צט א), שלא גזרו בחוץ לארץ מחשש חלת ארץ ישראל, אלא כדי שלא תשתכח תורת חלה (מאירי שם).

היכן נוהגת והיכן נוהגת, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שנוהגת בכל המקומות (רא"ש, הלכות קטנות, חלה יד; רמב"ם שם ט; טוש"ע שם ד). ואף על פי שלא חייבו חכמים להפריש תרומות ומעשרות בחוץ לארץ, אלא במקומות הקרובים לארץ ישראל, אבל לא במקומות הרחוקים מן הארץ (ראה ערך חוץ לארץ: במצוות התלויות בארץ), תקנו בחלה שתנהג בכל המקומות, לפי שדומה יותר לחובת הגוף, שהרי חיובה בא על ידי גלגול העיסה שהאדם עושה, ושייכת בכל אדם אף על פי שאין לו קרקע (תוספות קדושין לו ב ד"ה כל)⁴⁶.

- ויש אומרים שאינה אלא כדין תרומות ומעשרות שאינה נוהגת

רמ"י, בהוה אמינא). 46. או שלא חילקו בין המקומות הקרובים לרחוקים אלא במצוות שחובתן - בחוץ לארץ - אינה יכולה להיות בארץ, אבל לא במצוות חלה שחובת עיסה זו יכולה להיות בארץ, שהרי תבואת חוץ לארץ אפשר להוליכה לארץ ולחייבה בחלה (ראה לעיל: מקום החיוב וזמנו. יראים קמח).

לשיעור חלה, ראה לעיל: הצירוף והמצטרפים. 45. ויש המצדד שאינה נוהגת בזמן הזה, שעשו את החלה כתרומות ומעשרות, שרבותינו שבגולה היו מפרישים אותן עד שחזרו חכמים וביטלו (ראה ערך חוץ לארץ: במצוות התלויות בארץ. עיטור עשרת הדיברות - מצה ומרור, דף קל טור ב במהדורת

שמה יטעו בין קטן פחות מכן תשע לקטן שהוא יותר מכן תשע, האסור באכילתה (ראה להלן), ולכן התקינו הקדמונים שלא להאכילה לכהן קטן כל עיקר (ב"ח שם).

וכתבו ראשונים שהמנהג כדעה השנייה, ואף באפיית מצות בערב פסח (מהרי"ל שם); ופוסקים רבים כתבו שהמנהג לחלק: חלה הניטלת מן המצות שאופים לפסח, מאכילים אותה לכהן קטן - שמתוך שהחלות מרובות, אם לא יאכלנה יחזיקו בו שאינו כהן (מגן אברהם שם סק"ט) - אבל חלה שנוטלים בכל השנה נהגו לשרפה (ש"ך שם סק"ט; מגן אברהם שם; חכמת אדם, שערי צדק יד ד, שכן הנהיג הגר"א), ואחרוני הפוסקים כתבו שחזר המנהג לנהוג לעולם כדעה השנייה, ושורפים החלה אף באפיית מצות של ערב פסח (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ט; כן משמע מערך השלחן שם ויו"ד שכב יד).

איסורה לזרים חלת חוץ לארץ אסורה לזרים (כן משמע מחלה ד ח, ורמב"ם בכורים ה יב, וטושי"ע יו"ד שכג א) גזירה משום חלת ארץ ישראל (רש"י חולין קד ב ד"ה נאכלת), אלא שהיא נאכלת לכהן עם הזר על שולחן אחד (משנה ורמב"ם וטושי"ע שם), ואין גוזרים בה שמה יאכל ממנה הזר, שמאחר שאכילתה אינה אסורה אלא משום גזירה, אין גזרה-לגזרה (ראה ערכו. גמ' שם, ורש"י שם). כמה דברים אמורים בעודה בחוץ לארץ, אבל אם העלוה לארץ, אסור לכהן לאכלה עם הזר על השולחן, גזירה שמה יאכל חלת הארץ, האסורה מן התורה, עם הזר על השולחן, ויבוא הזר לאכלה (גמ' שם).

אף על פי שחלת חוץ לארץ אסורה באכילה לכהן נגיעה בטומאה חלת חוץ לארץ אסורה באכילה לכהן (ראה להלן) מותרת היא לו בנגיעה, לפיכך הנידה מפרשת חלת חוץ לארץ (בכורות כז א; רמב"ם בכורים ה יב).

אף על פי שחלת ארץ ישראל אינה ניתנת לכהן עם-הארץ נתינת לעם הארץ (ראה ערכו), שמה יאכל אותה בטומאה (ראה ערך מתנות כהונה), ואפילו מימי עזרא ואילך שאינה אלא מדרבנן (מאירי חלה ד ח), חלת חוץ לארץ ניתנת לכל כהן (משנה שם), ונחלקו בפירושו:

- יש מפרשים בין חבר ובין עם הארץ (ירושלמי חלה ד א), לפי שהיא טמאה בטומאת ארץ העמים (רמב"ם שם, ופירוש המשניות שם), ואין גוזרים בה שמה יאכלנה בימי טומאתו, כדרך שגזרו בחלת הארץ (תוספות חולין שם ד"ה וניתנת, ובכורות כז ב ד"ה וכי; מאירי חלה שם), ומותר לתתה לכהן טמא בטומאה היוצאת מגופו, שאסור באכילתה, ואין חוששים שיאכלנה בטומאה, מאחר שאינה אלא מדרבנן (רמב"ם חולין קל ב, בשם יש מפרשים). ואף על פי ששאר מתנות כהונה אינן ניתנות לכהן עם הארץ - ואפילו הן חולין ומותרות באכילה בטומאה, כגון זרוע-לחיים-וקיבה (ראה ערכו) - שנאמר: וַיֹּאמֶר לְעַם יִשְׂרָאֵל לְתַת מִנְת הַפָּהִים וְהַלֵּוִים לְמַעַן יִחַזְקוּ בְּתוֹרַת ה' (דברי הימים ב לא ד), ודרשו: כל המחזיק בתורה ה' יש לו מנת, ושאנו מחזיק בתורה ה' אין לו מנת (חולין קל ב), חלת חוץ לארץ ניתנת אף לכהן עם הארץ (רש"י חולין קד ב ד"ה לכל כהן), וכן הלכה (רמב"ם שם; וטושי"ע שם).
- יש מפרשים שאינה ניתנת אלא לכהן מחזיק בתורה ה', ולא

ישראל טמאה שאסורה באכילה (ראה ערך אכילת תרומה: איסור אכילתה בטומאה), ולכן לעולם היא נשרפת ומפריש חלה שניה ומאכילה לכהן (תוספות שם ד"ה פסק, וחולין קד ב ד"ה חלת; סמ"ג עשין קמא; רא"ש חולין ח ד, והלכות קטנות, חלה יד).

- ויש אומרים שבכל חוץ לארץ נאכלת חלת האור לכהן שאינו טמא בטומאה היוצאת מגופו, אף על פי שהיא טמאה וכשיש שם כהן הראוי לאכלה אין מפרישים אלא חלה אחת (כן משמע מיראים קמח, ורוקח שנט, ורמב"ם וטושי"ע שם), ואף בסוריא (רמב"ם שם; וטושי"ע שם), ודוקא בארץ ישראל במקומות שלא כבשו עולי בבל, מפריש לעולם שתי חלות (תשובת רבנו יואל בראבי"ה, שו"ת קסד) ⁴⁷.

תבואת ארץ ישראל שיצאה לחוץ לארץ, שפטורה מן החלה (ראה לעיל: מקום החיוב וזמנו), כתבו ראשונים שאינו אלא מדין תורה, אבל חייבת מדרבנן בשתי חלות, כדין חלת חוץ לארץ (רמב"ם וראב"ד בכורים ה ו, לפי ר"י קורקוס שם, בפירוש השני, וכסף משנה שם).

תבואת חוץ לארץ שנכנסה לארץ - למקומות שכבשו עולי בבל - שנתחייבה מן התורה בחלה אם נתגלגלה העיסה בארץ (ראה לעיל: שם), נסתפקו ראשונים אם חייבת בשתי חלות כדין חלת חוץ לארץ (ראב"ד שם, לפי ר"י קורקוס שם, בפירוש הראשון); או שאינה חייבת אלא בחלה אחת כדין חלת ארץ ישראל (ר"י קורקוס שם).

חלת חוץ לארץ, אוכל והולך ואחר כך מפריש אותה (ביצה ט א; רמב"ם שם יב; וטושי"ע יו"ד שכג א), שאין עיקרה אלא מדבריהם (רמב"ם שם; וטושי"ע שם), ואין הדברים אמורים בדיעבד, אלא מלכתחילה לעולם אוכל והולך ואחר כך מפריש (טור שם, לפי ה"ד אפרים שם; ט"ז שם סק"ג), ומכל מקום שנהגו להפריש קודם אכילה (הלכות חלה לתשב"ץ ו), ומצוה מן המובחר היא (יד אפרים שם) ⁴⁸.

חלת חוץ לארץ כשנאכלת לכהן קטן שלא ראה קרי או לגדול שטבל לקריו (ראה להלן), מברכים על אכילתה, כדרך שמברכים על אכילת חלת הארץ (ראה לעיל: קדושתה כתרומה. רמב"ם תרומות טו כב; רמ"א יו"ד שכב ה).

בזמן הזה, שאין הכהנים מיוחסים, ואין להם אלא חזקת כהונה (ראה ערך כהן), נחלקו ראשונים בדיון החלה האחת שנהגו להפרישה (ראה לעיל):

- יש אומרים שניתנת לכהן קטן, או לגדול שטבל, והם אוכלים אותה (טור או"ח תנו; רמ"א שם ב, בסתם; וטושי"ע יו"ד שכב ה; מהרי"ל, הלכות חלה ב, בשם מקצת רבותינו; שו"ת מהרש"ל ח, שכן דעת התוספות והרא"ש).
- ויש אומרים שאין להאכילה לכהן קטן (שו"ת רש"י (אלפנבייך) קפו; שו"ת מהרש"ל ח, בשמו, ויס של שלמה בבא קמא ה לה, וחולין ח ד; כן מצדד במהרי"ל וייל קצג; מהרי"ל, שם א, ושם ב, במסקנתו; רמ"א או"ח שם, בשם יש אומרים), שאין מחזיקים שום כהן בתורה כהן ודאי (מהרי"ל וייל שם; ים של שלמה שם ושם), או שחוששים שמה יפירה הקטן ויבואו בה לידי תקלה (מהרי"ל וייל שם), או שלא יאמרו חלת חוץ לארץ נאכלת (מהרי"ל שם ב), או שהטעם לפי שיש לחוש

בדעת הטור; מגן אברהם שם סק"ג, בשמו), ודוקא בשבתות וימים טובים, שאי אפשר לו להפריש חלה (ראה ערך הנ"ל: בשבת ויו"ט) הרי זה אוכל והולך לכתחילה ואחר כך מפריש (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ג ומשכנות זהב

⁴⁷ ויש מבארים באופנים אחרים, ראה: הלכות בכורות לרמב"ם כב א-ב; תשובת רבנו אפרים בראבי"ה שם. ⁴⁸ ויש הסובר שכל דין זה אינו אלא בששכח, אבל לכתחילה יש לו להפריש חלה ואחר כך יאכל (ב"ח או"ח תנו א, א

הבאה לארץ
ישראל
אין מביאים חלת חוץ לארץ ישראל, כשם
שאין מביאים תרומת חוץ לארץ לשם (ראה ערך
תרומה). רמב"ם בכורים ה' ז', על פי חלה ד' י', ואם הביאה, אינו יכול
להחזירה למקומה, שלא יהיו אומרים תרומה יוצאת מארץ ישראל
לחוץ לארץ (ראה ערך הנ"ל), ולאכלה אי אפשר שלא יאמרו ראינו
תרומה טמאה נאכלת, ולשרפה אי אתה יכול, שלא יאמרו ראינו
תרומה טהורה נשרפת (רבי בר בר זבדא בירושלמי חלה ד' ה) - שהרי
לא נטמאה חלה זו בטומאה מפורסמת, אלא בטומאת ארץ
העמים בלבד (פירוש המשניות לרמב"ם ומאירי וברטנורא שם), ואין
הכל יודעים שהובאה מחוץ לארץ (תוספות יום טוב שם) - ולכן
מניח החלה עד הפסח ושרפה (רבי בא בר זבדא בירושלמי שם;
רמב"ם שם)⁵¹.

אכילתה
בטומאת הגוף
חלת חוץ לארץ אסורה לזבים ולזבות, לנדות
בטומאת הגוף (חלה ד' ח; רמב"ם בכורים ה' י'; שו"ע יו"ד שכג
ה), שכל אלו טומאתם יוצאת עליהם מגופם (פירוש המשניות
לרמב"ם וריבמ"ץ ור"ש שם). ונחלקו בה תנאים: יש אומרים שטבול-
יום (ראה ערכו) אוכלה (תנא קמא במשנה שם); ויש אומרים שאינו
צריך טבילה (רבי יוסי במשנה שם).

אמרו שניתנת לכל כהן אלא כשאין שם כהן חבר הרוצה לקבלה
(תוספות שם ד"ה (שם א) חלת, ובכורות כז ב ד"ה וכי; רמב"ן חולין קל ב,
והלכות בכורות כ א; רשב"א וריטב"א ור"ן שם).

• ויש מפרשים שניתנת לכל כהן היינו לכהן חבר שאינו אוכל
חולין בטהרה, אבל לעולם אינה ניתנת לכהן עם הארץ (רא"ש,
הלכות קטנות חלה י', בשם ר"ש; ברטנורא שם), או שאינו בקי בטומאה
וטהרה, אבל הוא מחזיק בתורת ה' (סמ"ג עשין קמא)⁴⁹.

צורת השריפה כששורפים חלת האור של חוץ לארץ, כתבו
ראשונים שצריך לעשות לה מדורה בפני עצמה -
במקום שאין מבשלים שם (מהרי"ל, הלכות חלה א) - לפי שישאל
אסור לו ליהנות ממנה הנאה של כילוי (מהרי"י וי"ל קצג; מהרי"ל
שם; רמ"א יו"ד שכב ה), אלא אם כן יש כהן בבית שנהנה אף הוא
ממנה, שאז מותר אף לישראל ליהנות עמו (ראה ערך תרומה. מהרי"י
וי"ל שם; מהרי"ל שם)⁵⁰. ונהגו להשליכה לתנור קודם שאופים הפת
(רמ"א שם), ואז אין צריך להסיק מדורה בפני עצמו, אלא כיון
שמשליכים קודם אפיית הפת הרי אינו נהנה ממנה, ולמרות שעל
ידי זה החום יותר מעט, אין ממש בזה כי במה נחשב כזית עיסה
להרבות חמימות נגד עצי הסקה שבתנור (ערוך השלחן שם טז).

חלול השם

איסור עשיית דבר שעל ידי כך הוא עושה שם ה' כחולין

הפרקים:

- מקורו וגדרו
- בעבירה באונס
- בעבירה במזיד
- בעברות מיוחדות
- באדם חשוב
- בפני נכרים
- חומרו
- תשובתו וכפרתו

מקורו וגדרו

מקורו כל בית ישראל מוזהרים שלא לחלל את השם (רמב"ם יסודי
התורה ה' א². וראה ערך בן נח אם מצווה על קידוש השם), שנאמר:
וְלֹא תַחֲלִלּוּ אֶת שֵׁם קְדֹשִׁי וְנִקְדַּשְׁתִּי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (ויקרא כב
לב. רמב"ם שם).

הלאו נמנה במנין המצוות (הלכות גדולות לא תעשה קלו; רס"ג לא
תעשה לג, ספר המצוות לא תעשה סג; החינוך רצה).

גדרו חילול השם הוא ההיפך מקידוש השם (ספר המצוות לא תעשה
סג; החינוך רצה, וראה ערך קדוש השם).

וכתבו ראשונים שלא זו נחלק לשלשה חלקים, שנים מהם
כוללים ואחד פרטי:

• הכוללים, א. בעבירה באונס, באופנים שאמרו שחייב למסור את
נפשו ויהרג-ואל-יעבור (ראה ערכו), והוא עבר ולא נהרג; ב. בעבירה
במזיד, באופן שיש בה חילול השם, כגון שעושה להכעיס, שמלבד
הלאו המיוחד על עצם העבירה יש בה אף לאו של חילול השם.

• והפרטי, באדם-חשוב (ראה ערכו), שבני אדם למדים ממנו,
שעושה מעשים שהבריות מרננים אחריו בשבילם, אף על פי
שאינם עברות (ספר המצוות שם, והחינוך שם, וראה להלן: באונס: במזיד:
באדם חשוב); ויש מן הראשונים שלא הזכירו אלא מחלל את השם
על ידי מעשיו, כגון תלמיד חכם (ראה להלן: באדם חשוב), או שגורם
שיאמרו הגוים אין תורה לישראל (סמ"ג לאוין ב, וסמ"ק פה. וראה
להלן: בפני נכרים).

האם לוקים על
לאו זה
העבירה עצמה, לוקה אף על הלאו של חילול השם (מנחת חינוך
סוף מצוה רצו, על פי לשון החינוך שם), וכן אם עבר עבירה שאין בה
מלקות, כגון לאו-הנתק-לעשה (ראה ערכו) וכדומה, מכל מקום
לוקה על הלאו של חילול השם (מנחת חינוך שם), אבל אם עבר
עבירה באונס, באופן שחייב למסור את נפשו, אף שחילל את
השם (ראה להלן: באונס) - אינו לוקה, שהרי היה באונס (רמב"ם
יסודי התורה ה' ד, וראה ערך אונס, הכרח; אונס בעברות).

הנאה של כילוי יש לסמוך על דעת המתירים חלת חוץ לארץ לישראל על ידי
ביטול ברוב (מהרי"ל שם; מחצית השקל שם).⁵¹ ויש מהאמוראים הסובר,
שגזרו עליהם והחזירו למקומם בחוץ לארץ (רבי חיאי בירושלמי שם).

חלול השם. 1. טו, טורים שם-שם. 2. וראה אור גדול א שכוונת הרמב"ם
לרבות נשים אף על פי שכתוב בני ישראל, והוכיח כן מסנהדרין עד ב והא אסתר
פרהסיא הוי כו'.

49. סק"ג. בחלת חוץ לארץ, אם יש בה משום כהן המסייע בבית הגרנות
(ראה ערך מתנות כהונה), ראה: בכורות כז א; בית יוסף יו"ד שכג א; ביאור
הגרי"א שם סק"י. 50. ויש אומרים שאין צורך להסיקה במדורה, אלא מותר
לישראל להבעירה תחת תבשילו, כיון שיש שם רוב של עצי היתר (מהרי"ל שם,
בחוה אמינא; מגן אברהם תנו סק"ג, בשמו), ואף אם אסור לישראל לאכול
ממנה אלא כשנבטלה במאה במינה, או בששים באינו מינה (ראה להלן), לענין

על העובר עבירה באונס בנוגע לחיובו על עצם העבירה, ראה ערך אונס.

בעבירה במזיד

בעבירה שאין בה הנאה ותאוה (ראה ערך אונס, על אחת מכל המצוות האמורות בתורה בשאט נפש להכעיס - היינו שעושה עבירה שאין בה תאוה ולא הנאה, אלא מכוין בפעולתו למרוד ולפרוק עול מלכות שמים (ספר המצוות לרמב"ם לא תעשה סג) - הרי זה מחלל את השם, לפיכך נאמר בשבועת שקר: וְחִלַּלְתָּ אֶת שֵׁם אֱלֹהֶיךָ אֲנִי ה' (ויקרא יט יב). וראה להלן: בעברות מיוחדות), ואם עבר בעשרה מישראל, הרי זה חילל את השם ברבים (רמב"ם יסודי התורה ה י, וכן הוא בספר המצוות שם, ובמאמר קידוש השם).

בעבירה שיש בה הנאה ותאוה (ראה ערך אונס, על אחת מכל המצוות האמורות בתורה בשאט נפש להכעיס - ארמית (ראה ערכו), ובר"ן ובתורת חיים שם שחילול השם הוא שעושה בפרהסיא, והוא באופן זה שעובר לתיאבון), לפי שבני אדם רואים ולומדים ממעשיו (ראה רש"י סנהדרין שם ד"ה שמואל).

ואמרו: אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו, ילך למקום שאין מכירים אותו, וילבש שחורים, ויעשה מה שלבו חפץ, ואל יחלל שם שמים בפרהסיא (רבי אלעאי בברייתא מועד קטן יז א; חגיגה טז א), שכיון שאין מכירים אותו אין חילול השם (רש"י מועד קטן שם ד"ה מה), שגם אם יחטא אין אדם נותן לב, לפי שאינו חשוב בעיניהם (רש"י חגיגה שם ד"ה למקום); ויש מפרשים, לפי שבמקום שאין מכירים אותו אין דעתו גסה עליו, ושמו יקל כח יצרו, וכן בלבוש שחורים (רש"י חגיגה שם), או לפי שלבישת שחורים ויגיעת דרכים משברות את לבו, ושוב לא יבא לידי עבירה (תוספות חגיגה ד"ה ויעשה בשם ר"ח, וכעין זה ברש"י מועד קטן שם, בשם רב האי גאון), אבל חס ושלום שהותר לו לעבור עבירה אפילו בסתר (תוספות שם).

פרסום עבירה חילול השם יש אף בפרסום עבירה שנעשתה כבר, שנעשתה כבר ולפיכך אמרו לענין ודוי (ראה ערכו), שבחטא שאינו מפורסם אינו צריך להודות ברבים ולהודיע פשעיו, שנאמר: אֲשֶׁרִי נְשׁוּי פֶשַׁע פָּסוּי חֲטָאָה (תהלים לב א. יומא פו ב. וראה ערך ודוי), שכל מה שאדם חוטא בפרהסיא, מיעוט כבוד שמים הוא (רש"י שם ד"ה בחטא. וראה כסף משנה תשובה ב ה).

בעברות מיוחדות

מלבד הלאו של ולא תחללו את שם קדשי, שנאמר כאיסור בפני עצמו (ראה לעיל: מקורו וגדרו), מצינו שהזכיר הכתוב חילול השם אף בעברות מיוחדות, שמהותן הוא חילול שם ה', לפי שהן עברות חמורות.

שבועות בשבועת-שוא (ראה ערכו), או בשבועת-שקר (ראה ערכו) - וכן בשבועת-העדות (ראה ערכו), או שבועת-הפקדון (ראה ערכו). רמב"ם שבועות יב א. וראה ערכיהם) - נאמר: וְלֹא תִשָּׁבְעוּ בְשֵׁמִי לְשָׁקֶר וְחִלַּלְתָּ אֶת שֵׁם אֱלֹהֶיךָ וגו' (ויקרא יט יב), מלמד ששבועת שוא חילול השם (תורת כהנים קדושים פרשתא ב), שראוי לתת כבוד לשמו, והנושא את שמו לשוא מחללו (רמב"ן שמות כ ז).

ואפילו שנשבע באונס, שאין בה איסור של שבועת שקר (ראה ערך

ויש מן האחרונים שכתב שלעולם אינו לוקה על לאו של חילול השם, לפי שהוא לאו-שבכללות (ראה ערכו). אור שמח על הרמב"ם שם י).

בעבירה באונס

בכל עברות כל עברות שבתורה, אם אומרים לו לאדם עבור ואל שבתורה תיהרג, ונתכוין האנס להעבירו על המצוות, והיה הדבר בפרהסיא - היינו בפני עשרה מישראל (ראה ערך פרהסיא) - או בשעת גזירת המלכות, שהדין הוא שייהרג ואל יעבור (ראה ערך ייהרג ואל יעבור), כתבו ראשונים שנלמד מהכתוב ולא תחללו את שם קדשי ונקדשתי (ויקרא כב לב. שאילתות מב), שבפרהסיא יש חילול השם, לפי שלמדים ממנו לחלל קדושת השם (רש"י עבודה זרה כז ב ד"ה בפרהסיא), וכן בשעת הגזירה כיון שהגזירה באה לעקור את המצוה, יש כאן קידוש השם, ואנו קוראים בו ולא תחללו את שם קדשי (שאילתות שם).

ואם נתכוין האנס להנאת עצמו, במקום שהדין הוא שיעבור ואל ייהרג (ראה ערך ייהרג ואל יעבור³), הטעם הוא לפי שאין כאן חילול השם ליהרג על כך (שאילתות שם; רש"י סנהדרין עד ב ד"ה הנאת עצמו וד"ה ליקטול).

בשלש העברות בשלש העברות החמורות, שהן עבודה-זרה (ראה החמורות ערכו), גלוי-עריות (ראה ערכו) ושפיכות-דמים (ראה ערכו), שהדין הוא שייהרג ואל יעבור בכל אופן (ראה ערך ייהרג ואל יעבור שכן הלכה לדעת רוב הראשונים), נחלקו ראשונים בטעם הדבר:

• יש סוברים שאין הטעם משום חילול השם, אלא משום חומר עברות אלו שאינן נידחות מפני פקוח-נפש (ראה ערכו), ולפיכך אמרו בהן שאף בצינעא, או שנתכוין האנס להנאת עצמו, שאין שם חילול השם, ייהרג ואל יעבור (מלחמות לרמב"ן סנהדרין עד א, ונמוקי יוסף ור"ן שם).

• ויש סוברים שבעברות אלו אם עבר ולא נהרג, אפילו בצינעא, הרי זה מחלל את השם, ואם היה בעשרה מישראל הרי זה חילל את השם ברבים, וביטל מצות עשה, שהיא קידוש השם, ועבר על מצות לא תעשה, שהיא חילול השם (רמב"ם יסודי התורה ה ד, וכעין זה בספר המצוות לא תעשה סג שם ובחינוך רצה).

ונחלקו אחרונים בדעתם:

• יש מפרשים שאף בפחות מעשרה עובר על הלאו של לא תחללו, אלא שבעשרה מישראל עובר אף על העשה של ונקדשתי בתוך בני ישראל (לחם משנה שם. וכן מבואר בלשון הרמב"ם בספר המצוות שם).

• ויש מפרשים שלדברי הכל אינו עובר על לא תחללו בפחות מעשרה, שהכתוב ונקדשתי בתוך בני ישראל שמשמעו בפרהסיא מוסב אף על האמור ולא תחללו את שם קדשי (פרי חדש על הרמב"ם שם).

נחשב למחלל במקום שאמרו ייהרג ואל יעבור, ועבר ולא נהרג, השם באונס אף על פי שחילל את השם, אינו נקרא מחלל שם שמים ברצון, אלא באונס (מאמר קידוש השם לרמב"ם, וראה שם שאף אינו לוקה מטעם זה על הלאו של לא תחללו).

אבל אם יכול למלט נפשו ולברוח מתחת יד המלך הרשע ואינו עושה, הרי הוא ככלב שב על קיאו (רמב"ם יסודי התורה ה ד), ומחלל שם שמים והוא קרוב למזיד (מאמר קידוש השם, וברמב"ם שם והוא נקרא עובד עכו"ם במזיד כו').

3. וראה שם מחלוקת ראשונים אם אף בפרהסיא, או בשעת הגזירה, או בגי

העברות החמורות הדין כן.

דיין המקלקל את הדין, הרי זה גורם לחילול השם, שנאמר: לא תעשו עול במשפט (ויקרא יט טו), והעול נקרא תועבה, שנאמר: כי תועבת ה' אלהיך כל עשה אלה פל עשה עול (דברים כה טו), וכיון שנקרא תועבה הרי הוא כעובד עבודה זרה שמחלל את השם (ראה תורת כהנים קדושים ד, ופירוש הרמב"ד והר"ש משאנץ ובאור הגר"א שם. וראה ערך בית דין).

המשקר במידות ומשקלות, הרי זה מחלל את המידות ומשקלות השם, שנאמר: לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמשונה (ויקרא יט לה), אם לדין הרי כבר אמור: לא תעשו עול במשפט (שם טו), אלא מלמד שהמודד נקרא דיין, שאם שיקר במידה קרוי עול ומחלל את השם (ראה תורת כהנים שם ח, וסמ"ג לאוין קנב, וראה ערך מדות ומשקלות).

יש מן הראשונים שכתב שאף המשקר בדברי הבאי יש בדבר חילול השם (ספר היראה לרבינו יונה קעז⁴).

המלעיגים על חילול השם מצינו אף במלעיגים על דבר ה' ביד דבר ה' נביאיו, כמו שנאמר: והנה ששון ושמה וגו' אכול ושתו כי מחר נמות ונגלה בארץ ה' צבאות אם יכפר העון הזה לכם וגו' (ישעיה כב יג - יד. וראה יומא פו א שדרשו פסוק זה על חילול השם), שלא דאגו ולא פחדו לדברי ה' אלא לעגו ושמוחו ואמרו הואיל וסופנו למות מעתה נעשה ששון ושמה, וזהו חילול השם (רד"ק שם, וכעין זה בשערי תשובה לרבינו יונה ד ד שלא היו משגיחים על דברי הנביאים כו').

באדם חשוב

יש דברים שהם בכלל חילול השם, והוא שיעשה אותם אדם גדול בתורה ומפורסם בחסידות (ראה ערך אדם חשוב), דברים שהבריות מרננים אחריו בגללם, ואף שאינם עברות הרי זה חילול את השם, והכל לפי גודלו של חכם צריך שידקדק על עצמו ויעשה לפנים משורת הדין (רמב"ם יסודי התורה ה יא; ספר המצות לא תעשה סג; סמ"ג לאוין ב, וסמ"ק פה), לפיכך אמרו בכל מקום שאדם חשוב צריך להחמיר על עצמו (ראה שבת נא א ועוד, וראה ערך הנ"ל).

יש מן הראשונים שפירש שחילול השם באדם חשוב הוא לפי שבני אדם למדים ממנו, ואם אינו נזהר במעשיו נמצאו הקטנים מזלזלים על ידו בתורה, ואומרים זה מבין שאין ממש בתורה ובמצוות ונמצא השם מתחלל, שנעשו דבריו חולין (רש"י שבת לג א ד"ה חלול השם⁵), ועוד כשאדם חשוב עובר עבירה ופורענות באה עליו, הכל אומרים מה הועילה לו זכותו, ראה החסידים והחכמים רעה באה עליהם, נמצא שם שמים מתחלל וכבודו מתמעט (רש"י יומא פו א ד"ה באמור, ושם ב ד"ה מפרסמין; סנהדרין קז א ד"ה יאמרו, וראה אבות א יא וברש"י שם).

אופנים לחילול השם באדם חשוב, חילול השם באדם חשוב, פירשו אמוראים באדם חשוב בכמה דוגמאות:

• רב אמר כגון שקונה בשר מן הטבח, ואינו נותן דמיו לאלתר (יומא פו א), שמביא עצמו לידי חשד (מאירי יומא שם), שכשהוא מאחר לפרוע אומר הטבח שהוא גולן ולמד ממנו להיות מזלזל בגול (רש"י שם ד"ה ולא), והדברים אמורים במקום שאין דרך הטבח לילך ולתבוע הקפותיו, ועל הלוקח להביא לו מעות לביתו (אב"י שם ורש"י ד"ה באתרא).

אונס וערך שבועה, כתבו ראשונים שאם השומעים יודעים שנשבע לשקר, הרי זה חילול השם (תשובות מהר"ם בן בכרי שבהגהות אשרי שבועות ריש פרק ד; רמ"א יו"ד רלט א); ויש מן הראשונים מפרשים הטעם שיש חילול השם בשבועת שקר, שהרי זו עבירה להכעיס (ספר המצות לרמב"ם לא תעשה סג, ויסודי התורה ה י).

הנותן מזרעו בנותן מזרעו למולך (ראה ערכו) נאמר: ומזרעך לא תתן להעביר למלך ולא תחלל את שם אלהיך וגו' (ויקרא יח כא), ונאמר: כי מזרעו נתן למלך למען טמא את מקדשי ולחלל את שם קדשי (ויקרא כ ג), ופירשו ראשונים שדבר זה בעצמו הוא חילול השם (כד הקמח ערך חלול השם), וכן כל עבודה זרה (ראה ערכו) היא חילול השם, שמודה לאלהותה (רבינו יונה אבות ד ד, על פי יחזקאל כ לט. וראה תוספות יום טוב שם).

יש מן הראשונים מפרשים שבעברות חמורות הזכיר הכתוב חילול השם (רמב"ן ויקרא יח כא. וראה שם עוד טעמים).

גלוי עריות בגלוי-עריות (ראה ערכו) נאמר: ואיש ואביו ילכו אל הנערה - המאורסה (רש"י) - למען חלל את שם קדשי (עמוס ב ז), שאמרתי לכם קדשים תהיו כי קדוש אני ה' מקדשכם (ראה ויקרא יט ב, ושם כא ח), וכיון שאתם מחללים קדושתכם, הרי אתם מחללים את שם קדשי שקידשתי אתכם, ואתם נקראים בשמי, כי עם קדוש אתה לה' אלהיך (דברים יד ב. רד"ק עמוס שם, וכעין זה באגרת הקודש לרמב"ן א).

אף בבוועל-ארמית (ראה ערכו) נאמר: כי חלל יהודה קדש ה' אשור אהב ובעל פת אל גבר (מלאכי ב יא. וראה סנהדרין פב א. וראה ערך בוועל ארמית), ולכן הבא על הנכרית נקרא מחלל קודש ה' (רמב"ם איסורי ביאה יב ו). ואמרו שבית דין של חשמונאים גזרו על הבא על הנכרית שחייב עליה אף משום נדה (ראה ערך הנ"ל), אף על פי שמן התורה אין איסור נדה בגויה (ראה ערך גוי, וראה ערך נדה), מכל מקום מיאוס וחילול לקדושת השם הוא (רש"י סנהדרין שם ד"ה נדה).

בחילול קדשים כגון כהן טמא ששימש במקדש, וכדומה (ראה סנהדרין פג ב, וראה ערך חבי מיתות בידי שמים), נאמר: וינזרו מקדשי בני ישראל ולא יחללו את שם קדשי וגו' (ויקרא כב ב. ראה סנהדרין שם), ונאמר: ולא יחללו שם אלהיהם (ויקרא כא ו. וראה סנהדרין שם שדרשו מכאן לטבול יום ששימש במקדש, וראה ערך הנ"ל וערך טבול יום).

וכן המבזה את הקדשים הרי זה מחלל השם, וכן הוא אומר: כי גדול שמי בגוים וגו' ואתם מחללים אותו באמריכם שלחן ה' מגאל הוא וגו' (מלאכי א יא - יב, ראה שם וברד"ק), והוא בכלל מה שנאמר: כי דבר ה' בזה (במדבר טו לא. ראה סנהדרין צט א, ורש"י במוסגר שם, וראה ערך בזיון קדשים).

וכן ישראל שהפריש תרומה והניחה במקום שאינה משתמרת מבהמה וחייה, הרי זה חילול השם (רמב"ם תרומות יב יז).

הדן בערכאות המביא דיני ישראל לפני ערכאות של גוים (ראה גיטין של גוים פב ב, וראה ערך ערכאות), הרי זה מחלל את השם ומייקר שם האלילים להחשיבם, שנאמר: כי לא כצורנו צורם ואיבינו פלילים (דברים לב לא), שכשאויבינו פלילים - שופטים אותנו - זהו עדות לעילוי יראתם (ראה תנחומא משפטים ג: שכל מי שמוני דייני ישראל כו' כפר בהקב"ה תחלה כו'. וראה רמב"ם סנהדרין כו ז).

5. וראה שאין הכונה שגורם להחטיא, אלא כמו שכתב בכד הקמח ערך חלול

4. וראה פירוש מקור היראה שם הטעם שאמת משמותיו של הקדוש ברוך הוא.

שמלבד האיסור עצמו יש בהם איסור של חילול השם, ובדברים שמוותרים מן התורה ואסורים חכמים מפני חילול השם.

גזל הגוי גזל-הגוי (ראה ערכו) חמור מגזל ישראל, מפני חילול השם (תוספתא בבא קמא י. וראה ערך גזל הגוי), שמלבד איסור גזל הגוי שהוא מן התורה (ראה ערך חני"ל מחלוקת תנאים, ושכן הלכה לדעת רוב הראשונים), הרי הוא עובר אף על לאו של חילול השם (שו"ת חכם צבי כו). ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם, שאף שלמדו מן הכתוב שגזל הגוי אסור מן התורה (ראה ערך חני"ל), עיקר איסורו הוא משום חילול השם (ראה תוספות בבא קמא קיג ב ד"ה הכי, ושיטה מקובצת שם בשם הרא"ש).

וכן בגניבה מגוי, שאסורה מן התורה (ראה ערך חני"ל), יש מן הראשונים שכתבו שיש בדבר חילול השם כשידע לבסוף (תוספות בבא קמא שם).

וכל המשקרים לגויים וגונבים מהם הם בכלל מחללי השם, שיאמרו הגויים אין תורה לישראל (סמ"ג לאוין ב. וכעין זה בספר היראה לרבינו יונה קלט, וראה נתיבות עולם למהר"ל נתיב יראת ה' ד), והכתוב אומר: שְׁאֵרִית יִשְׂרָאֵל לֹא יַעֲשׂוּ עֲוֹלָה וְלֹא יִדְבְּרוּ כָזָב וְלֹא יִמְצֵא בְּפִיהֶם לְשׁוֹן תַּרְמִית (צפניה ג יג. סמ"ג שם).

אף לדעת התנאים הסוברים שגזל הגוי מותר מן גזל הגוי אסור התורה (ראה ערך גזל הגוי), יש מן הראשונים שכתבו שאינו אלא באופן שאין בו חילול השם, כגון שמשמט ממנו וכדומה, אבל במקום שיש חילול השם לדברי הכל אסור מן התורה (תוספות בבא מציעא פז ב ד"ה אלא, ובכורות יג ב ד"ה כמאן), ועל זה אמר הכתוב בעבד-עברי (ראה ערכו) הנמכר לגוי: וְחָשַׁב עִם קִנְיָהּ (ויקרא כו), שלא יגלוש עליו - שלא יטעהו - ולא יבוא עליו בעקיפין (ראה בבא קמא קיג ב, ורש"י על התורה שם מת. וראה ערך עבד עברי), לפי שהגוי בוטח בו ונותן לו כל שכרו, ויש שם חילול השם אם היה יוצא בחזקה לפני הזמן (תוספות בבא מציעא ובכורות שם).

וכן הפקעת הלואתו, או טעותו, או אבדתו, או לעשקו, או להבריא את המכס (ראה ערך דינא דמלכותא דינא, וראה ערך עשק), במקום שיש חילול השם לדברי הכל אסור (ראה בבא קמא קיג ב, ורמב"ם גזלה א ב, וכסף משנה שם, ושם ה יא, וטושי"ע חו"מ שמח ב, ושם רסו א), ועל זה נאמר: כִּי תִעֲבֹת ה' אֱלֹהֶיךָ כָּל עֲשֵׂה אֱלֹהַּ כָּל עֲשֵׂה עוֹל (דברים כה טז. פירוש המשניות לרמב"ם כלים יב ז).

בירושלמי אמרו שרבן גמליאל גזר על גזל הגוי שיהא אסור מפני חילול השם (ירושלמי בבא קמא ד ג. ראה באור הגר"א אה"ע"ז כח סק"ב).

במלחמת מצוה כשישראל עושים מלחמה עם האומות, אחת מלחמת ורשות -מצוה (ראה ערכו) ואחת מלחמת-הרשות (ראה ערכו), שמצוה לקרוא להם תחילה לשלום, ואם השלימו וקיבלו עליהם שבע מצוות בני-נח (ראה ערכו) אין הורגים מהם נשמה, והרי הם למס (ראה דברים כ, ורמב"ן שם, ורמב"ם מלכים ו א שהוא הדין ב' אומות⁷), אסור לשקר בבריתם ולכזב להם אחר שהשלימו וקיבלו שבע מצוות (רמב"ם שם ג), כי יש בדבר זה חילול השם (הרדב"ז על הרמב"ם שם⁸).

גוי שנדב לבית גוי שהתנדב מגורה או נר לבית הכנסת, אסור לשנותה הכנסת אפילו לדבר מצוה (ערכין ו ב; רמב"ם מתנות עניים ח ז;

• רבי יוחנן אמר כגון אדם חשוב כמותו שהולך ארבע אמות בלא תורה ובלא תפילין (יומא שם), שאין הכל יודעים שנחלש בגרסתו, ולמדים הימנו להיבטל מתלמוד תורה (רש"י שם ד"ה כגון). וכן כל תלמיד חכם שפורש מדברי תורה להבלי הזמן, הרי זה חילול השם (מאירי שם).

• יצחק דבי רבי ינאי אמר כגון תלמיד חכם שחבריו מתביישים מחמת שמועתו (יומא שם), היינו מחמת שם רע היוצא עליו (רש"י שם ד"ה מחמת), שהוא חשוד בעברות (מאירי שם), או שהיה מתעסק בספרי מינים ושותה במיני זמר (רא"ש מועד קטן ג יא).

• רב נחמן בר יצחק אמר כגון תלמיד חכם שאומרים עליו ימחול לו יוצרו על מעשיו [שרא ליה מריה לפלניא] (יומא שם⁶), שאף שלא עשה עבירה, חילל את השם, שראוי לאדם שיישמר מדברים שבני אדם מחזיקים אותם לעברות אף שאינן עברות בעיניו, ויישמר מפני בני אדם כמו שיישמר במה שיש בינו ובין בוראו, כמו שנאמר: וְהִיָּיתָם נְקִים מִה' וּמִיִּשְׁרָאֵל (במדבר לב כב. סמ"ק פה).

• אביי אמר כגון שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דיבורו בנחת עם הבריות - אלא בעל קטטה וכעס (רמב"ם יסודי התורה ה יא) - מה הבריות אומרות עליו: אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה, פלוני שלמד תורה ראו כמה מקולקלים מעשיו וכמה מכוערים דרכיו, ועליו הכתוב אומר: בְּאָמְרוֹ לָהֶם עִם ה' אֱלֹהֵי וּמֵאֲרָצוֹ יֵצְאוּ (יחזקאל לו כ. יומא שם על פי הברייתא שם).

כשגורם לזלזול חילול השם נאמר אף בתלמיד חכם שגורם לזלזול בכבוד התורה בכבוד התורה, שכן אמרו: כל תלמיד חכם המרבה סעודתו בכל מקום - שמרבה בשחוק או באכילה ושתייה אצל עמי הארץ (רמב"ם יסודי התורה ה יא), ומשתכר בפניהם (רמב"ם הלכות דעות ה ג) - הרי זה מחלל את השם (פסחים מט א. וראה ערך תלמיד חכם כמה דברים שתלמיד חכם צריך להתנהג בהם).

וכן: כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה, שנאמר: כָּל מְשֻׁנָּאִי אֶהְיֶה מוֹת (משלי ח לה), אל תקרי משנאי אלא משנאי (שבת קיד א, וראה ערך חיבי מיתות בידי שמים), שממאסים עצמם בעיני הבריות (רש"י שבת שם ד"ה משנאי), ושם שמים מתחלל על ידיהם (ספר היראה לרבינו יונה סי' רבו), ומכל מקום אם עושה מלאכה להתפרנס בה, אפילו מלאכה בזויה, אין כאן גנאי, ואין זה חילול השם (רשב"ם בבא בתרא קי א ד"ה וטול אגרא).

וכן יש מן הראשונים שכתב שכל המשים על לבו שיעסוק בתורה, ולא יעשה מלאכה, ויתפרנס מן הצדקה - הרי זה חילל את השם (רמב"ם תלמוד תורה ג י. וראה רמ"א יו"ד רמו כא. וראה ערך תלמוד תורה שהרבה חולקים עליו בזה). וכן מצינו בגדולי ישראל שהיו עוסקים במלאכה, ולא היו מתירים לעצמם לבקש ממון מבני אדם, והיו רואים בכך חילול השם בעיני ההמון, שיחשבו שהתורה היא מלאכה ככל המלאכות שמתפרנסים בהם, ותתבזה תורה בעיניהם ויהיה העושה כן דבר ה' בזה (פירוש המשניות לרמב"ם אבות ד ו).

בפני נכרים

חילול השם בפני נכרים מצינו בדברים שאסורים מן התורה, אלא

השם, שמתוכם יתבזו התורה והמצוות בעיני הבריות. 6. וראה רא"ש שם ח יז שגורס: היכי דמי אי"ר נחמן בר יצחק כו', ומשמע שהוא פירוש על חבריו

מתביישים ממנו. 7. וראה ערך מלחמה וערך שבע אומות, מחלוקת ראשונים בדבר. 8. וראה חינוך מצוה תקכו שזה בכלל מצות עשה וקראת אליה

שבועות יב ב), ומצינו שויתר הקדוש ברוך הוא על עבודה זרה, ולא ויתר על חילול השם, שנאמר: וְאַתָּם בֵּית יִשְׂרָאֵל וְגו' אִישׁ גִּלּוּלֵי לֶכֶן עָבְדוּ וְאַחֲרָם אִינְכֶם שְׁמָעִים אֵלֶי וְאַתָּ שֶׁם קָדְשִׁי לֹא תִחַלְלוּ (יחזקאל כ לט). ויקרא רבה כב. וכן בירושלמי שם למדו מפסוק זה. וכן מצינו בדור כשברח מפני אבשלום בנו, שאמר: מוטב אעבוד עבודה זרה - ואחלל את השם אני לבדי (רש"י ד"ה מוטב) - ואל יתחלל שם שמים בפרהסיא (סנהדרין קז א), שיאמרו מלך חסיד שכמותי הרגו בנו, ויהיו מתרעמים על מידותיו של הקדוש ברוך הוא (רש"י שם ד"ה יאמרו¹⁰).

אין חולקים כל מקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לרב, שנאמר: אֵין חֻקָּה וְאֵין תְּבוּנָה וְאֵין עֲצָה לְגִדְּ ה' (משלי כא ל. ברכות יט ב ושם נתבאר), ומטעם זה אמרו:

• המוצא כלאים בבגדו, פושטו אפילו בשוק (רב יהודה אמר רב ברכות שם), שאין כבוד-הבריות (ראה ערכו) דוחה לא תעשה מן התורה בקום ועשה (ראה ברכות שם ומאירי. וראה ערך כבוד הבריות), וצריך לבזות עצמו על קדושת השם (ראה רש"י שם כ א ד"ה בנויקין). ויש מן הראשונים שפסקו שהרואה על חברו כלאים של תורה, אפילו היה מהלך בשוק, קופץ וקורעו עליו מיד, ואפילו היה רבו שלימדו חכמה (רמב"ם כלאים י כט; טוש"ע יו"ד שג א¹¹).

• אם ראה אדם עושה דבר האסור מפני שלא ידע באיסורו, או מפני רשעו, יש לו להפרישו ולומר לו דבר זה אסור, אפילו בפני רבו, אף שהמורה הלכה בפני רבו חייב מיתה (ראה ערך הוראה), שכל מקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לרב (רבא עירובין סג א; רמב"ם תלמוד תורה ה ג; טוש"ע יו"ד רמב יא).

• תלמיד חכם היודע עדות לחברו, ואין כבודו שילך להעיד לפני בית דין פחות ממנו בחכמה, שהדין הוא שבעדות ממון יש לו להימנע מלהעיד (ראה ערך עדות וערך תלמיד חכם), מכל מקום בעדות שמפריש בה מן האיסור הולך ומעיד (שבועות ל ב, וראה שם ברש"י ד"ה אבל; רמב"ם עדות א ב; טוש"ע חו"מ כח ה), והוא הדין בעדות נפשות או מלקות (רמב"ם שם), לפי שיש בדבר חילול השם כשיש עדים ולא יתברר דין מדיני נפשות (כסף משנה שם), וכל מקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לרב (שבועות שם).

המחלל את השם המחלל שם שמים בסתר - שעובר עבירה בסתר בסתר נפרעים (רש"י אבות ד ד"ה כל) להכעיס (תפארת ישראל שם), או שעובר עברות שהן בעצמן חילול השם, כגון עבודה זרה, ונשבע לשקר וכדומה (רבינו יונה שם. וראה לעיל: בעברות מיוחדות¹²) - נפרעים ממנו בגלוי (אבות שם), שהקב"ה מגלה לכל חרפתו, שלא יתחלל שם שמים על ידו, שיאמרו: ראיתם פלוני שהוא חכם, ועשה מעשים טובים, ופגעו בו צרות כך וכך (רש"י שם).

אף על השוגג אחד שוגג ואחד מזיד בחילול השם (אבות ד ד; קדושין נפרעים בגלוי מ א), ולא שנפרעים ממנו על השוגג כמזיד, אלא שאף על השוגג נפרעים ממנו בגלוי כפי עונו (ראה רש"י ורמב"ם ורבינו יונה ומאירי אבות שם). וכל שהוא גדול במעלת התורה, חומר עון חילול השם יוסיף עליו יותר מזולתו, שכן מצינו במשה רבינו אדון הנביאים כולם, שנענש בעונש חמור על חטא הצור שעשאו בשוגג ונחשב לו למזיד, והוא שתפס עליו הקדוש ברוך הוא

טוש"ע יו"ד רנט ג) - אף על פי שבישראל הדין הוא שעד שלא נשתקע שם בעליה ממנה מותר לשנותה לדבר מצוה (ראה ערך בית הכנסת) - לפי שהגוי צועק ואומר למה שיניתם ממה שנתתי (רש"י שם ד"ה מדאמר), או שיאמר הקדשתי דבר לבית הכנסת של יהודים ומכרוהו לעצמם (רמב"ם שם. וראה ערך הנ"ל וערך גוי), ויש בזה חילול השם (הרא"ש בתשובותיו יג יד, הובא בבית יוסף שם; הרדב"ז על הרמב"ם שם), אבל ישראל אינו צועק (גמרא שם), ואפילו אם יש ישראל שאינו שומע לדברי חכמים וצועק, אין בזה חילול השם (הרא"ש בתשובותיו שם; הרדב"ז שם; רמ"א שם. וראה שם בש"ך וט"ז).

עדות לגוי היודע עדות לגוי התובע את ישראל לדין, במקום שדיני הגוים לחייב ממון על פי אחד, שאסור לישראל להעיד לו, שהרי מפסיד לישראל שלא כדין (ראה בבא קמא קיג ב. וראה ערך עדות), כתבו ראשונים שאם מתחילה ייחד אותו הגוי להיות עד, יש חילול השם אם לא יעיד, וחייב להעיד לו (רא"ש שם יד; טוש"ע חו"מ כג ג; רמ"א שם. וראה ערך הנ"ל עוד אופנים וטעמים שיכול להעיד).

אף חילול כבוד ישראל בעיני הגוים, הרי זה חילול השם, לפיכך אמרו שאסור לישראל ליטול צדקה מן הגוים בפרהסיא (רמב"ם מתנות עניים ח ט, על פי סנהדרין כו ב; טוש"ע יו"ד רנד א), משום חילול השם (רש"י סנהדרין שם ד"ה אוכלי), ופירשו הטעם לפי שמבזה עצמו בפרהסיא (ראה ש"ך שם סק"א⁹), וכן אמרו: אוכלי דבר אחר - מקבלי צדקה מן הנכרים (רש"י ותוספות שם ד"ה אוכלי; רי"ף שם, ורא"ש שם ג יב) - פסולים לעדות (סנהדרין שם; רמב"ם עדות יא ה; טוש"ע חו"מ לד יח. וראה ערך פסולי עדות), שמחללים את השם מחמת ממון, והרי זה כרשע של חמס שפסול לעדות (רש"י שם).

ומכל מקום אם אינו יכול לחיות בצדקה של ישראל, ואינו יכול ליטול מן הנכרים בצנעא, הרי זה מותר (רמב"ם מתנות עניים שם; טוש"ע יו"ד שם).

אף בתפלתם של צדיקים מצינו שהתפללו להקב"ה שלא ייגרם חילול השם בעיני הגוים כדלהלן: • באברהם אבינו נאמר: חָלְלָה לָךְ מַעֲשֵׂת פְּדָבָר הַזֶּה לְהַמִּית צִדִּיק עִם רָשָׁע (בראשית יח כה), ואמרו: חלילה, חילול השם יש בדבר (בראשית רבה מט).

• במשה רבינו נאמר: לָמָּה יֹאמְרוּ מִצְרַיִם וְגו' (שמות לב יב), וְאָמְרוּ הַגִּזְיוֹם וְגו' (במדבר יד טו), ופירשו: ויהיה בזה חילול השם (רמב"ן שם יג).

• דוד המלך התפלל: לָמָּה יֹאמְרוּ הַגִּזְיוֹם (תהלים עט י, וקטו ב, וכעין זה ביואל ב יז), ויהיה שמו מחולל (רד"ק תהלים עט ט - י).

שכשהקב"ה מביא פורעניות חס וחלילה על ישראל מפני שחטאו, זהו חילול השם, שיהיו אומות העולם אומרים, עובדים לשמו והוא הורגם (ויקרא רבה כב), לפיכך מצינו שאף בשעה שהיו ישראל חייבים כליה חס וחלילה במידת הדין, הבטיחם הקדוש ברוך הוא שלא יכלה אותם, והזכיר הנביא לעתיד: וְקִדְשְׁתִּי אֶת שְׁמִי הַגָּדוֹל הַמְּחַלֵּל בַּגִּזְיוֹם (יחזקאל לו כג. כד קמח ערך חלול השם).

חומרו

חילול השם קשה מכל העברות שבתורה (ירושלמי נדרים ג ט; רמב"ם

על הרמב"ם שם, מקור דין זה. וראה ערך אפרושי מאסורא. 12. ראה תוספות יום טוב שם עוד פירושים, וראה פירוש החסיד ר"י יעב"ץ שפירש על לשון הרע.

לשלום, וראה ערך הנ"ל. 9. וראה חכמת אדם קמו ד, שחילול השם הוא שיודעים שאין ישראל מפרנסים אותו. 10. וראה יד רמ"ה שם שלא ביקש לעבוד עבודה זרה אלא למראית פנים. 11. וראה כסף משנה שם, וצפנת פענח

תשובתו וכפרתו

התשובה והכפרה על עון חילול השם, קשה היא מכל עברות שבתורה, וכן אמרו: עבר על עשה שאין בו כרת, ושב, אינו זו משם עד שמוחלים לו; עבר על לא תעשה שאין בו כרת ולא מיתת בית דין, תשובה תולה ויום הכפורים מכפר; עבר על כריתות ומיתות בית דין, תשובה ויום הכפורים תולים ויסורים ממרקים - גומרים לו הכפרה - אבל מי שיש חילול השם בידו - שחטא והחטיא אחרים (רש"י יומא פו א ד"ה חילול), או שעשה בפרהסיא (ספר חסידים כ) - אין כח בתשובה לתלות, ולא ביום הכפורים לכפר, ולא ביסורים למרק, אלא כולן תולים ומיתה ממרקת, שנאמר: וְנִגְלָה בְּאֵזְנֵי ה' צְבָאוֹת אִם יִכָּפֵר הָעֶוֹן הַזֶּה לָכֶם עַד תִּמָּתוּן (ישעיה כב יד). יומא פו א; ירושלמי ח ז, וסנהדרין א א; אבות דרבי נתן כט; רמב"ם תשובה א ד). בירושלמי אמרו שהתשובה ויום הכפורים מכפרים שליש, ויסורים שליש, ומיתה ממרקת שליש (ירושלמי שם ושם).

שיקדש השם באותו דבר ידי שיקדש את השם באותו דבר שחיללו, ועל זה אמר הכתוב: וְלֹא תַחֲלִלוּ אֶת שֵׁם קְדֹשִׁי וְנִקְדַּשְׁתִּי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (ויקרא כב לב), לימדך הכתוב כי תקנת חילול השם בקידוש השם, כי העבירה היא חולי הנפש, והוא כחולי הגוף שאינו מתרפא כי אם בהפכו, וכן אמר הכתוב: בְּחֶסֶד וְאֱמֶת יִכָּפֵר עֲוֹן (משלי טז ו). רבינו בחיי ויקרא שם, ובכד הקמח ערך חילול השם, וכעין זה בשערי תשובה לרבינו יונה ד ה).

ואמר: יֵעָן לֹא הֶאֱמַנְתֶּם בִּי לְהַקְדִּישֵׁנִי לְעֵינֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל (במדבר כ יב. כד הקמח ערך חילול השם).

אין מקיפים בחילול השם (קדושין מ א), ונחלקו בכך בחילול השם אמוראים:

• יש מפרשים שאין עושים כחנווני (מר זוטרא קדושין שם), המקיף לאדם פעמים רבות וגובה כל הקפותיו יחד, אלא למחללי השם נפרעים מלמעלה מיד (רש"י שם ד"ה אין), ואין ממתינים לו עד שיעשה זכות כנגדו (ר"י גיאת הלכות תשובה).

• ויש מפרשים שאם היתה כף המאזנים שקולה - מכרעת (מר בריה דרבינא שם), שאם היו עוונותיו וזכויותיו מחצה על מחצה, ויש באחד העוונות חילול השם, מכריע את הכף לחובה (רש"י שם ד"ה שאם; סמ"ג לאוין ב). ומקיפים לשון עיון הוא (רש"י שם).

הצרות שבאות בעון חילול השם חיה רעה באה, ובהמה כלה, ובני מחמת עון זה אדם מתמעטים, והדרכים משתוממים, שנאמר: וְהִשְׁלַחְתִּי בְכֶם אֶת חֵיט הַשָּׂדֶה וגו' וְאִם בְּאֵלָה לֹא תִּסְרוּ לִי וגו' (ויקרא כו כב - כג), אל תקרי באלה אלא באלה [אל"ף ולמ"ד קמוצות], היינו שבועות שוא או שקר, שנאמר בה: וְלֹא תִשָּׁבְעוּ בְשֵׁמִי לִשְׁקֹר וְחִלַּלְתָּ אֶת שֵׁם אֱלֹהֶיךָ וגו' (שם יט יב), ובחילול השם נאמר: וְלֹא תַחֲלִלוּ אֶת שֵׁם קְדֹשִׁי (שם כב לב), ולמדים גזרה שזה חילול חילול משבועה (שבת לג א¹³).

מנדים אותו המביא את הרבים לידי חילול השם מנדים אותו (ירושלמי תענית ג ג, ומועד קטן ג א¹⁴).

חלוצה

אשה שהיתה זקוקה ליבום בעלה ונפטרה מזיקתה על ידי חליצה

היתרה להינשא

אשה שמת בעלה בלא זרע, ויש לו אח, שאסורה להינשא לאחר מפני שהיא זקוקה ליבום (ראה ערכים: זקה; יבום; יבמה לשוק), לאחר שחלץ לה היבם - מותרת להינשא (ראה ערך חליצה), וכן שנינו: היבמה קונה את עצמה - להיות ברשותה להינשא לאחר - בחליצה (קדושין ב א; רמב"ם יבום א ב), שנאמר: וְנִקְרָא שְׁמוֹ בְּיִשְׂרָאֵל בֵּית חֲלוּץ הַנָּעַל (דברים כה י), כיון שחלץ בה נעל - הותרה לכל ישראל (קדושין יד א).

וכן אם היו לבעלה נשים רבות ואחים רבים, חליצת אחד מן האחים לאחת מן הנשים פוטרת את השאר, ומותרות כולן להינשא לאחר (ראה יבמות מד א, ורמב"ם יבום א ט).

חלוצה נוטלת כתובתה כשאר כל האלמנות (רמב"ם יבום ב יד, וטוש"ע קסה ד. וראה ערכים: אלמנה; יבמה; כתובה)². וכל זה מן הדין, אבל הקהילות תיקנו שאם יתרצו היבם והיבמה בחליצה, יחלוקו כל הנכסים שהניח המת, אבל אינה נוטלת יותר מכדי כתובתה, ומנכים לה מחלקה כל מה שבזבזה בחיי בעלה, מלבד מה שנתן הבעל במתנת שכיב מרע, וצריכה לישבע, אם לא שהתפשרו ביניהם בלא שבועה (ראה מרדכי יבמות כג, בשם מהר"ם מרטנבורג;

רמ"א קסה ד. וראה ערך תקנות שו"ם). ולפי שיש דעות שונות בענין תקנת הקהילות, נוהגים להתפשר ביניהם (רמ"א שם).

איסורה לחולץ ולאחים

החולץ ליבמתו נאסרה עליו (יבמות יב; רמב"ם יבום א יד; טוש"ע קסב ב). איסור זה הוא איסור לאו (יבמות י ב, נב ב). ויש מן הראשונים שכתבו שהוא איסור עשה (ראב"ן תחילת יבמות; טוש"ע אבן העזר קסב ב, וראה בב"ח ובית שמואל סק"ב שתמהו, והגר"א הגיה בלאו). ויש מן הראשונים סוברים להלכה שאין האיסור אלא מדברי סופרים כשניות (ראה ערכו. רמב"ם יבום א יב).

חלוצה אסורה אף על שאר האחים שלא חלצו לה, וכן צרת החלוצה אסורה על כל האחים, אחרי שנפטרה מהם בחליצתה של זו (יבמות י ב). ונחלקו אמוראים אם יש בהם כרת משום אשת אח, או שדינם ככל חייבי לאוין (יבמות י ב). להלכה כתבו רוב הראשונים שאין בהם כרת, אלא לאו (ר"י יבמות מ ב; אור זרוע תר בשם ר"ח). ויש סוברים שהוא איסור עשה (טוש"ע קסב ב), או שאין האיסור אלא מדברי סופרים (רמב"ם יבום א יב)³.

החולץ ליבמתו, וחזר ובא או אחד מן האחים עליה או על צרתה

יבום; יבמה לשוק; מאמר. 2. אלא שלדעת הסוברים מצות יבום קודמת למצות חליצה (ראה ערך חליצה וערך יבום), אם היתה ראויה ליבום ולא רצתה להתייבם, יש שדינה כמורדת (ראה ערכו), ותצא בלא כתובה (ראה רמב"ם שם י, וטוש"ע קסה א. וראה ערך מורדת). 3. ויש מן הראשונים שכתבו הלכה

13. וראה אבות ה ט חיה רעה כו ועל חילול השם. ובתנא דבי אליהו רבה שם בשמונה דברים העולם חרב כו' על חילול השם. 14. וראה תענית כג א, ורמב"ם תלמוד תורה ו יד, וטוש"ע יו"ד שלד מג. וראה ערך נדוי.

חלוצה. 1. טו, טורים שסא - שעג. וראה ערכים: זיקה; חלוצה לכהן; חליצה;

קרובות חלוצה לא נאסרו אלא לחולץ, אבל שאר האחים, שלא חלצו מותרים בכולן (משנה יבמות מ ב והאחין מותרין; רמב"ם יבום א יד; טוש"ע קסב ג. וראה להלן: בחליצה פסולה).

בחליצה פסולה

כל מקום שאמרו חז"ל בחליצה שאינה חליצה, או שלא עשה כלום, או שאינה כלום (ראה ערך חליצה: חליצה פסולה), הרי היא כאילו לא נחלצה לו, ומותרת להתייבם (רמב"ם יבום ד כו, וראה מגיד משנה שם), וכל מקום שאמרו חליצתה פסולה, אף על פי שאינה מתירתה לשוק, פוסלתה מן האחים (רמב"ם שם; טוש"ע קסט נה), שלא תתייבם עוד, ששם חליצה עליה אלא שלא נעשית בהכשירה (רש"י גיטין כד ב ד"ה כל ד"ה ופוסלת).

החולץ ליבמתו ונמצאת מעוברת וילדה, בזמן שהולד של קיימא, הוא מותר בקרובותיה, והיא מותרת בקרוביו (משנה יבמות לה ב; רמב"ם יבום א כ; טוש"ע אבן העזר קסד ב), לפי שאין חליצתה חליצה, שהרי אינה צריכה (רש"י שם ד"ה הוא). אין הולד של קיימא, הוא אסור בקרובותיה, והיא אסורה בקרוביו (משנה שם).

אף החולצת תוך שלשה חדשים ממיתת הבעל, שיש סוברים שאינה חליצה (ראה ערך חליצה), אסור בקרובותיה, כיון שמן התורה חליצתה חליצה (תוספות שם ד"ה ונמצאת), וכל שכן לדעת הסוברים שבדיעבד אף מדרבנן אינה צריכה חליצה אחרת (ראה תוספות שם, וראה ערך הנ"ל).

חלוצה לכהן

איסור ביאה לכהן באשה שחלץ לה יבמה

אף בתנאי-כתובה (ראה ערכו) ושאר זכויות וחובות האישות, כגון מזונותיה, פדיונה וקבורתה, וכן פירות נכסי מלוג, ומציאתה, ומעשה ידיה, והפרת נדריה, וירושתה, וליטמא לה (ראה ערך תנאי כתובה), דין חלוצה לכהן כדין חייבי לאוין (ראה יבמות פה א. וראה ערך חייבי לאוין). כהן הבא על החלוצה פסלה (יבמות פה א), היינו שנעשית חללה (ראה ערכו) מדרבנן (רמב"ם איסורי ביאה יט ח; טוש"ע אבן העזר ז יט. וראה ערך חלל: חללה).

אף ולד חלוצה לכהן פסול (יבמות פה א, ראה מכות ב א בן גרושה וכן חלוצה), והוא חלל (ראה ערכו) מדרבנן (רמב"ם איסורי ביאה יט ח; טוש"ע ז יט. וראה ערך חלל: חללה).

בחליצה שאינה ראויה

כל שאינה ראויה לחליצה, אם נחלצה לא נפסלה לכהונה (רמב"ם איסורי ביאה יז יח, ובמגיד משנה שמקורו ממשנה יבמות לה ב, הובא להלן; החינוך מצוה רסח). וכן כל מקום ששנו חכמים בחליצה שאינה חליצה, או שלא עשה כלום, או שאינה כלום, הרי היא כאילו לא נחלצה, ולא נפסלה מן הכהונה; וכל מקום ששנו חליצתה פסולה - נפסלה מן הכהונה (רמב"ם יבום ד כו, וראה ערך חליצה: חליצה פסולה), שהולכים בה להחמיר בכל דבר (מגיד משנה שם).

- לוקה (ראה תוספות יבמות י ב ד"ה החולץ, וראה ערך חייבי מלקיות. וראה ערך חייבי לאוין, מחלוקת ראשונים בכל חייבי לאוין אם לוקה על ביאה בלא קדושין). קידש ולא בעל - אינו לוקה (ראה תוספות שם בגליין).

הנושא חלוצתו - יוציא, ולדעת רבי עקיבא הולד ממזר (יבמות מד א, ב), כדרך שסובר בכל חייבי לאוין (ראה ערך חייבי לאוין), וחכמים אומרים אין הולד ממזר (שם).

החולץ ליבמתו מותר לדור עמה בחצר (ירושלמי גיטין ח ט), מפני שאין לבו גס בה (שמחות ב יב). ומכל מקום אם לבו גס בה - היינו שרואים שיש להם קירוב דעת, ומכירים ברמיזות וקריצות שביניהם (שו"ת מהר"ם לובלין קלא; בית שמואל קנז ס"ק יב) - כתבו ראשונים שאסור לדור עמה (שו"ת הרשב"א א רט, הובא בבית יוסף קיט בסופו; רמ"א אבן העזר קנז י). ויש שסובר שאף באופן זה אינו אסור אלא לדור עמה בביתו ולאכול על שולחנו (שו"ת משאת בנימין קיב). ודוקא לאחר שחלץ, אבל קודם שחלץ - מותר (רמ"א קנז שם).

בקרובותיה וקרובי החולץ

החולץ ליבמתו אסור בקרובותיה, וכן היא אסורה בקרוביו (יבמות מ א; רמב"ם יבום א יג; טוש"ע אבן העזר קסב ג).

איסורים אלה - של קרובות חלוצתו - מדברי סופרים הם (יבמות מ ב; ירושלמי יבמות ג א; רש"י מ א ד"ה אסור; רמב"ם יבום א יג; שו"ע קסב ג; טוש"ע קעד ג), גזירה משום איסורי קרובות גרושתו (ריטב"א ונמוקי יבמות כג ב⁴).

האיסור ומקורו

חלוצה אסורה לכהן, וכן דרשו: וְאִשָּׁה גְרוּשָׁה מְאִישָׁה לֹא יִקְחוּ (ויקרא כא ז), וְאִשָּׁה, לרבות את החלוצה (יבמות כד א, וקדושין עח א). ומכל מקום אין האיסור אלא מדרבנן (יבמות כד א, ושם פה ב, וקדושין שם; רמב"ם אישות א ז; טוש"ע אבן העזר ו א), והדרש מן הכתוב אינו אלא אסמכתא (יבמות כד א, וקדושין שם), ואין בה אלא מכת-מרדות (ראה ערכו) מדבריהם (רמב"ם איסורי ביאה שם²).

כהן שנשא חלוצה, כופים אותו להוציא (יבמות פה א, וכתובות עז א; טוש"ע אבן העזר ו ו, ושם קנד כ. וראה ערך גרושין). וכן אותה ששנינו: הנושא נשים בעבירה פסול עד שידינה הנאה (משנה בכורות מה ב, וראה ערך כהן וערך עבודה), אף חלוצה לכהן בכלל (רש"י שם).

ואין נוהגים בו קדושה לקרות בתורה ראשון, ואינו נושא את כפיו (שו"ת הרא"ם א נט; מגן אברהם קכח ס"ק נז).

האישות

חלוצה לכהן יש לו בה קדושין, וצריכה ממנו גט, והרי היא כאשתו לכל דבר (תוספתא יבמות ב ג), והוא הדין שיש לה כתובה (יבמות פד א, ושם פה א, וכתובות ק ב; טור ובית יוסף אבן העזר קטז, ראה ערך כתובה³).

חלוצה לכהן. 1. טו, טורים שעד - שפה. וראה ערך חלוצה וערך חליצה. 2. ויש מפרשים שתנאים נחלקו בדבר (תוספות ישנים יבמות שם. וראה ערוך לנר שם, ויבמות פה ב. וראה העמק שאלה קד. וראה רע"ב יבמות ט ג שמחלק בין כהן גדול לכהן הדיוט, ובתוספות יום טוב שם תמה עליו). 3. ויש מפרשים

כדעה שיש בהם כרת (הראב"ד, הובא בנמוקי יבמות מ ב). 4. לדעת רבי עקיבא הנושא קרובת חלוצתו אין לו בה קדושין, והיא פסולה והולד ממזר (יבמות מד א, ב). וראה שם שלחכמים היא כשרה וולדה כשר, וכן הוא להלכה ברמב"ם איסורי ביאה יח ד). ופירושו בגמרא שלדעתו האיסור מן התורה (שם).

חלוק מלאכות¹

מלאכות ועבודות שונות שנכללו בלאו אחד, נחשבות כאיסורים שונים, לחייב את מי שעשן על כל אחת ואחת

בשבת

ענינו דינו יש חילוק מלאכות בשבת (שבת ע א, ופסחים מח א, ושם נתבאר; רמב"ם יום טוב א ג), שאם עשה בה בשוגג אבות-מלאכות (ראה ערכו) הרבה - כגון שחרש וזרע וקצר בהעלם אחד (רמב"ם שבת ז ח) - חייב חטאת על כל אב מלאכה ומלאכה (משנה שבת סז ב; רמב"ם שם ושגגות ז א), ואפילו עשה כל אבות המלאכות כולם, שהם ארבעים חסר אחת, בהעלם אחד, מביא שלשים ותשע חטאות (שבת סט א; רמב"ם שגגות שם. וראה להלן באיזה אופן חייב), ואף על פי שכל המלאכות אין אזהרתן אלא אחת, והיא: לא תַעֲשֶׂה כָּל מְלָאכָה (שמות כ י, וראה רש"י שבת ע א ד"ה בכלל, ורמב"ם שבת א א ועוד) - ואין בהן אלא כרת אחת (רש"י פסחים ה ב ד"ה ושי"מ) - חייב על כל מלאכה ומלאכה (רש"י שבת שם, ופסחים שם).

ואין זה כאוכל חלב וחלב בהעלם אחד, שאינו חייב עליהם אלא אחת (ריטב"א שבת [מהדורת רייכמן] ע א), אלא הן שמות מוחלקים (רש"י סנהדרין סב ב ד"ה קצירה. וראה מנחת חינוך ריש מצוה לב, ומצוה רצח ט), והרי זה כאוכל חלב ודם בהעלם אחד שחייב שתיים (ריטב"א [רייכמן] שבת סט א), שמאחר שלמדנו חילוק מלאכות לשבת מהבערה שיצאה לחלק (ראה להלן: מקורו), הרי זה כאילו כתוב לאו מיוחד על כל מלאכה ומלאכה, ולאויין הללו הם כמו לאויין של חלב ודם החלוקים זה מזה (תוספות רי"ד שבת קלח א. וראה ערך התראה).

מקורו במקור לחילוק מלאכות נחלקו בגמרא:

• רבי נתן אומר: יכול עשה כל המלאכות אינו חייב אלא אחת, תלמוד לומר לא תַבְעֲרוּ אֵשׁ בְּכָל מִשְׁבְּתֵיכֶם בְּיוֹם הַשַּׁבָּת (שמות לה א), למה נאמר, והרי הבערה בכלל לא תעשה כל מלאכה היתה, ולמה יצאת, להקיש אליה ולומר לך מה הבערה שהיא אב מלאכה, חייבים עליה בפני עצמה, אף כל שהוא אב מלאכה, חייבים עליו בפני עצמו (ברייתא שבת ע א ורש"י, לפי גירסת רש"י, וראה גירסת התוספות שם ד"ה יכול בשם ר"י), שדבר-שהיה-בכלל-ויצא-מן-הכלל-ללמד (ראה ערכו) לא ללמד על עצמו יצא אלא ללמד על הכלל כולו יצא (ראה רש"י שבת שם ד"ה להקיש. וראה ערך דבר שהיה בכלל ויצא כו').²

• לדעת רבי יוסי שסובר הבערה ללאו יצאת - ללמד שאין בה סקילה (ראה ערך מבטל) - למדנו חילוק מלאכות מהאמור בפרשת חטאת: וְעָשָׂה מֵאֶחָת מֵהֵנָּה (ויקרא ד ב), פעמים חייבים אחת על כולם, ופעמים חייב על כל אחת ואחת (ברייתא שבת שם, ושם נתבאר), שאנו דורשים את הפסוק כאילו כתוב אחת והנה, בלא מ', שהמ' של מאחת ושל מהנה נדרש לדרשה אחרת (ראה ערך כותב), ומפרשים "אחת" שהיא "הנה", שיש שעשה עבירה אחת והיא לו "הנה", שחייב חטאות הרבה, אף ששבת אחת הוא מחלל, וכן מפרשים "הנה" שהיא "אחת", שיש שעשייתו חשובה לו "אחת", אף ש"הנה" היו, ומעמידים אחת שהיא הנה בזדון שבת ושגגת מלאכות, והנה שהיא אחת בשגגת שבת וזדון

מלאכות (ראה משנה שם סז ב, וגמ' ע א ורש"י שם, ושם קג ב), שמסתבר להעמיד את החיוב בזדון שבת ושגגת מלאכות, שגופי מלאכות מחלקים, הואיל ויש כאן שגגות הרבה על כל מלאכה שגגה מיוחדת, ואת הפטור בשגגת שבת וזדון מלאכות, שאף שהם גופי מלאכות הרבה, אינו חייב אלא אחת, ששגגה אחת היא ששכח שהיום שבת (רש"י שם קג ב, על פי גמרא שם ע א).

• שמואל אמר לימוד אחר: מְחַלְלֵיהָ מוֹת יוֹמָת (שמות לא יד), התורה ריבתה מיתות הרבה על חילול אחד, שמות יומת מיתות הרבה במשמע, ואם אינו ענין למזיד, שכבר נאמר בו: כָּל הָעֹשֶׂה בּוֹ מְלָאכָה יוֹמָת (שם לה ב), תנהו ענין לשוגג, ויומת בממון, שהוא חייב להרבות בקרבנות (שבת ע א ורש"י), והיתה לשמואל קבלה שלא לדרוש את הלימודים של רבי נתן ושל רבי יוסי (תוספות שם ב ד"ה לא, וראה שם בפני יהושע ורש"י).

כשלא יודע שיש במה דברים אמורים שחייב על כל מלאכה שבת בתורה ומלאכה, כשהיה יודע עיקר שבת - שיש שבת בתורה ונאסרו בה המלאכות (רש"י), אבל השוכח עיקר שבת, ועשה מלאכות הרבה בשבתות הרבה, אינו חייב אלא אחת (משנה שבת סז ב; רמב"ם שגגות ז ב³), שהכל שגגה אחת היא (רש"י שם ע ב ד"ה מהו; רמב"ם שם).

היה יודע עיקר שבת, אלא שהעלם זה וזה בידו, היינו ששכח שהיום שבת, וגם לא ידע שמלאכות הללו אסורות בשבת, אינו חייב אלא אחת (רב נחמן בשבת שם, וכן מסקנת הגמרא שם לפירוש רבינו חננאל וריטב"א שם; רמב"ם שגגות ז ד), שכיון שאינו פורש אלא אם כן יודע לו שהיום שבת ושהמלאכות הללו אסורות, נמצא כאילו הכל שגגה אחת היא (רבינו חננאל שם), או לפי ששגגת שבת עיקר, שעיקר המצוה הוא משום שבת (תוספות שם ד"ה אמר).

ויש סוברים שהדבר ספק אם הוא כזדון שבת ושגגת מלאכות או שהוא כשגגת שבת וזדון מלאכות (תוספות שם ד"ה חזין; מהרש"א שם בדעת רש"י⁴), ומספק אינו מביא אלא אחת (מהרש"א שם בדעת רש"י), שלא להביא ספק חולין בעזרה (מהרש"א שם).

עשה כל המלאכות כולן בזדון שבת ושגגת מלאכות, שחייב על כל אחת ואחת, אינו אלא כשידע שיש איזה איסור שהוא בשבת, כגון שידע שהשבת אסורה ביציאה מחוץ לתחום, לדעת הסוברים תחומים דאורייתא (ראה ערך תחומין), אבל כשאינו יודע שום איסור בשבת, אינו חייב אלא אחת (שבת סט א וע ב ועג א), שכיון שאינו יודע אף אחת מהלכותיה, אין שבת חלוקה לו משאר ימים, ואין זה זדון שבת (רש"י שם סט א ד"ה היכי).

נעלם ממנו שחייבים כרת על כל מלאכה בשבת, ואינו זכור אלא שעוברים עליה בלאו, לדעת הסוברים שהזיד בלאו ושגג בכרת חייב קרבן (ראה שבת סט א מחלוקת אמוראים. וראה ערך שגגות), הרי

חלוק מלאכות. 1. טו', טורים שפה-תח. 2. וראה מכילתא ויקהל פרשה א שהובאו בה דברי רבי נתן במובן אחר. 3. וראה ערך שגגות, שאם לא ידע שבת מעולם, כגון גר שנתגיר כשהוא קטן, יש סוברים שפטור לגמרי. 4. וראה חידושי הר"ן שם שנסתפק בדעת רש"י אם המסקנה שאינו חייב אלא

בדעת ראשונים שהדבר תלוי במחלוקת תנאים, והלכה שאין לה כתובה (כסף משנה אישות כד ד, ובבית יוסף אבן העזר שם). ויש מן הראשונים סוברים שאף לדעת רבי יש לה כתובה (רשב"א וריטב"א יבמות שם; רע"ב שם ט ג; בית יוסף שם לדעת הטור).

וכן העושה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת, שכולן מינים הרבה של אב אחד, כגון הזורע והנוטע והזומר והמבריק והמרכיב בהעלם אחד - לסוברים שכולן אב אחד הם (ראה לעיל) - חייב על כל אחת ואחת (שיטה מקובצת בבא קמא ב א, בשם גיליונות התוספות בדעת התוספות שם; לחם משנה שגגות ז ח), וכן אם עשה שתי תולדות של אב אחד חייב על כל אחת ואחת (רש"י כריתות טז א ד"ה מלאכות, ורבינו גרשום שם), שאף שתי תולדות של אב אחד שמות מוחלקים הן (תוצאות חיים ג א).

לדעת רבי אליעזר עולה שפעמים שאדם מתחייב בהעלם אחד יותר משלשים ותשע חטאות, שהרי חייב על כל התולדות במקום אבות (שבת צז ב, ורש"י ד"ה דברים). אין הלכה כרבי אליעזר (רמב"ם שבת ז ז, ושגגות ז ח).

עשה שתי המלאכות בדבר אחד ובמעשה אחד, כגון הזומר (ראה ערכו) וצריך לעצים, שיש כאן מלאכת נוטע ומלאכת קוצר, אמר רב כהנא: חייב שתיים, אחת משום נוטע, ואחת משום קוצר (שבת עג ב, ומועד קטן ב ב), וכן הקוצר אספסת, שקצירתו מצמחת אותו ומגדלתו, אמר רב יוסף: חייב שתיים, אחת משום קוצר, ואחת משום נוטע (שבת שם), וכן המנכש ומשקה מים לזרעים בשבת, לדעת אביי חייב שתיים, משום חורש, שהרי אלו מרפים ומרככים את הקרקע (ראה ערך חורש), ומשום זורע, שהרי אלו מצמיחים את הפירות (ראה ערך זורע. מועד קטן שם, ודימה לזומר וצריך לעצים שחייב שתיים).

רבה ורב יוסף חולקים במנכש ומשקה מים וסוברים שאינו חייב אלא אחת, לרבה משום חורש, ולרב יוסף משום זורע (מועד קטן שם, וראה בערכים הנ"ל טעמי המחלוקת). ונחלקו ראשונים: יש סוברים שרבה ורב יוסף חולקים על רב כהנא בזומר וצריך לעצים, וסוברים שאינו חייב אלא אחת (תוספות שם סוף ד"ה חייב, וראה ריטב"א שם); ויש סוברים שבזומר וצריך לעצים לדברי הכל חייב שתיים (מאירי מועד קטן שם, וראה שם טעם החילוק), שבזומר וצריך לעצים יש שני תיקונים, תיקון הקצירה ותיקון ההצמחה, מה שאין כן המנכש ומשקה מים שאין בה אלא תיקון אחד, והוא הצמחת הזרעים, ולכן אינו חייב בהם אלא אחת (אגלי טל קוצר סק"ל).

ויש ראשונים סוברים שבשבת לדברי הכל חייב שתיים על מנכש או משקה מים, משום חורש ומשום זורע, ולא אמרו רבה ורב יוסף שחייבים עליהם אחת אלא ביום טוב, שלדעתם אין חילוק מלאכות ביום טוב (ראה להלן: ביום טוב ויום הכיפורים. ריטב"א מועד קטן שם).

להלכה פסקו ראשונים, שהזומר וצריך לעצים חייב שתיים, וכן הקוצר אספסת חייב שתיים (רמב"ם שבת ח ד). במנכש או משקה מים נחלקו ראשונים: יש פוסקים שאינו חייב אלא אחת (רמב"ם שם א וב); ויש פוסקים שחייב עליהם שתיים (סמ"ג לאוין סה; סמ"ק רפ; יראים השלם רעד; הגהות מיימוניות שבת שם ג).

חילוק מלאכות כשם שיש חילוק מלאכות להחמיר, כך יש חילוק להקל מלאכות להקל (ראה ראש יוסף שבת ע ב, ומנחת חינוך ריש מצוה לב), שאם חרש (ראה ערך חורש מחלוקת אם יש שיעור לחרישה) חצי שיעור זורע (ראה ערך זורע מחלוקת ראשונים אם יש שיעור לזריעה) חצי שיעור - אין מצטרפים (רש"י כריתות טז א ד"ה והא דתני, ושם

זה זדון שבת ושגגת מלאכות, וחייב חטאת על כל אחת ואחת (שבת שם ושם).

שכחת אבות וזכרון תולדות וכן אם שכח את כל שלשים ותשע אבות מלאכות, והיה זכור שתולדותיהן אסורות וחייב עליהן כרת, כגון שידע שהצר צורה בכלי חייב (ראה ערך מכה בפטיש), שניכרת לו מלאכה בכך, ולא ידע שהמכה בפטיש (ראה ערכו) חייב, שאין ניכרת לו מלאכה בכך, הרי זה זדון שבת ושגגת מלאכות (תשובת רבי אברהם בן הרמב"ם בספר ברכת אברהם יא, והובא בכסף משנה שגגות ז ב⁵). וכן אם עשה שלשים ותשע תולדות של שלשים ותשע האבות, ושכח שהתולדות אסורות, והיה זכור שהאבות אסורים, חייב על כל אחת ואחת (תוספות ר"ד שבת סט א).

זכר שיש מצות שבייתה בשבת שכתב בלבו וכן אם שכח כל איסורי שבת, ולא זכר אלא שהשבת יש בה מצות עשה של וביום השביעי תשבת (שמות כג יב), נחלקו ראשונים: יש שכתבו שאין זה זדון שבת, הואיל ולא ידע שיש בשבת איסור לאו (רמב"ן שבת סט א ד"ה עד; תשובת רבי אברהם בן הרמב"ם בספר ברכת אברהם יא); ויש סוברים שאף זה זדון שבת (רשב"א וריטב"א וחיידושי הר"ן שם).

העושה מלאכות הרבה מעין מלאכה אחת, אינו חייב אלא אחת (משנה שבת סח א; רמב"ם שבת ז ט, ושגגות ז ז), שאין חילוק חטאות בהעלם אחד אלא בגופי עבירה שאינם דומים (רש"י שם ד"ה אב). כיצד הזורע (ראה ערכו) והזומר (ראה ערכו) והנוטע (ראה ערכו) והמרכיב (ראה ערך הרכבה) אינו חייב אלא אחת, לפי שכולם מעין מלאכה אחת (בריייתא וגמרא שם עג ב; רמב"ם שם ושם), וכולם אב אחד הם (רמב"ם שבת שם⁶), וכן אם עשה אב אחד ותולדה שלו, אינו חייב אלא אחת (ראה רש"י ופירוש המשניות לרמב"ם, ומאירי סח א שפירשו כן המשנה שם; רמב"ם שבת שם ח, ושגגות שם ה באב ותולדותיו), שהרי זה כאילו חזר ועשה את האב (חיידושי הר"ן שבת שם, וראה רש"י שם ד"ה אב), ואין צריך לומר שהעושה תולדות הרבה של אב אחד שאינו חייב אלא אחת (רמב"ם שגגות שם).

לדעת הסוברים שזורע ונוטע שניהם אב אחד הם, וזומר הוא תולדה של נוטע ולא של זורע (ראה רש"י וחיידושי הר"ן שבת עג ב, וראה ערך זורע, וערך זומר), אם זרע ונטע או נטע וזמר, אינו חייב אלא אחת, אבל אם זרע וזמר, חייב שתיים, כיון שאין זומר תולדה של זורע (ראה רש"י שם ד"ה אימא, וריטב"א [רייכמן] וחיידושי הר"ן שם בדעתו).

החולק על הנ"ל לדעת רבי אליעזר חייבים על תולדה במקום אב (משנה כריתות טז א, וכפירוש הגמרא שם א וב, ובריייתא שם טו א, וגמרא שבת עה ב ושם נתבאר), הואיל ואינה אלא מעין האב, ואינה דומה ממש לאב (רבינו גרשום כריתות טו א), ואפילו עשאים בבת אחת, כגון שהיתה גפן מודלית על גבי תאנה, ויש תאנים בתאנה ואין ענבים בגפן, וקצץ בבת אחת פרי התאנה וזמורת הגפן, שיש כאן אב של קוצר (ראה ערכו) על פרי התאנה, ותולדה של קוצר על זמורת הגפן, שהיה צריך לה להסקה, חייב שתיים לדעת רבי אליעזר, שאף שעשאו בבת אחת, הואיל והם שמות מוחלקים, זה אב וזה תולדה, וגופים-מוחלקין (ראה ערכו) ששני אילנות הם - חייב שתיים (כריתות שם ורש"י ד"ה המודלית).

שיש סוברים שזומר תולדה היא, או שזורע ונוטע בלבד הם אב והשאר תולדות שלהם, או שאף נוטע הוא תולדה זורע, וראה להלן. 7. וכן הוא לדעת הריטב"א לעיל, שבשבת לדברי הכל חייב שתיים.

אחת, או שהדבר ספק. 5. וראה תוספות הרא"ש ותוספות ישנים שבת סט א (וכעין זה בריטב"א [רייכמן] שם בשם תוספות) שכתבו שלא העמידו בגמרא באופן זה לפי שכיון שלא ידע אבות כל שכן התולדות. 6. וראה ערך זורע

• ויש סוברים שאף לרבי נתן יש חילוק מלאכות ביום הכפורים, ואינו דומה ליום טוב שאין בו חילוק מלאכות, לפי שלא נאמר חילוק מלאכות אלא לענין חטאת, ואין למדים מלקות מחטאת, אבל ביום הכפורים ששגגתו חטאת, יש בו חילוק מלאכות (דרוש וחינוך לרבי עקיבא איגר סוף מערכה ז), או לפי שאף יום הכפורים נקרא שבת (ראה רמב"ן וריטב"א ור"ן חולין קא ב, וראה ערך יום הכפורים), ואף הוא נכלל בפסוק של לא תבערו אש וגו' ביום השבת (שו"ת בית הלוי א טז ד, על פי הראשונים הנ"ל).

בעבודה זרה ושאר איסורים

בעבודה זרה בעבודה-זרה (ראה ערכו), שכל עבודותיה באזהרה אחת: וְלֹא תַעֲבֹדֵם (שמות כ ה. ראה רש"י סנהדרין סב א ד"ה אינו), נחלקו אמוראים אם יש בה חילוק מלאכות - עבודות (ראה סנהדרין שם שהוזכר חילוק עבודות בעבודה זרה לחייב על כל אחת בשם חילוק מלאכות) - לחייב העושה שתי עבודות בהעלם אחד שתי חטאות:

• רבי יוחנן סובר זיבח וקטר וניסך בהעלם אחד, חייב על כל אחת ואחת (ראה סנהדרין שם), וכן אמר אביי ששלש אזהרות נאמרו בהשתחוואה לעבודה זרה (שמות כ ה; שם כג כד; שם לד יד), ואחת מהן לחלק (סנהדרין סג א), לחייב על כל אחת ואחת (תוספות שם ד"ה אמר).

• רבי אבא אמר שהדבר תלוי במחלוקת רבי יוסי ורבי נתן בהבערה שיצאה מן הכלל בשבת, אם ללאו יצאה או לחלק יצאה (ראה לעיל: בשבת; מקורו. וראה ערך דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד וערך מבעיר), שלדעת רבי יוסי שהבערה ללאו יצאה, אף השתחוואה ללאו יצאה, ואין חילוק מלאכות בעבודה זרה, ולרבי נתן שהבערה לחלק יצאה, אף השתחוואה לחלק יצאה (סנהדרין סב א).

• רב יוסף אמר אין רבי יוסי חולק אלא על הבערה, לפי שלמדנו חילוק מלאכות בשבת מן הפסוק מאחת מהנה (ויקרא ד ב, ראה לעיל שם), אבל בעבודה זרה, שאין ללמוד בה חילוק מלאכות מכאן, לפי שפסוק זה מדבר בשאר חיובי חטאת, שהכהן המשיח מביא פר, והיחיד כשבה או שעירה (ראה ערך חטאת), ואילו בעבודה זרה כהן משיח מביא שעירה כיחיד (ראה ערך ח"ל וערך עבודה זרה), מודה רבי יוסי שלמדים חילוק מלאכות מהשתחוואה, שיצאה לחלק (סנהדרין שם).

• רבי אמי אמר זיבח וקטר וניסך בהעלם אחד, אינו חייב אלא אחת (סנהדרין סג א), וכן שנה רבי זכאי בברייתא (סנהדרין סב א).

בטעמו של רבי אמי - שאין אומרים השתחוואה לחלק יצאה (רש"י סנהדרין סג א ד"ה מאי) - אמר אביי שהוא מפני שנאמר: ולא תעבדם, הכתוב עשאו כולם עבודה אחת (גמרא שם), שכל הפסוק מיותר, שעל עבודה זרה יש אזהרות אחרות, ולא בא אלא לדרשה זו (רש"י שם ד"ה לא).

מן הראשונים יש מפרשים שאף לרבי אמי יצאה השתחוואה לחלק, אלא שלא יצאה ללמד על הכלל כולו אלא על עצמה בלבד, לפי שעל הכלל כולו, מלבד על השתחוואה שיצאה, נאמר ולא תעבדם שהם עבודה אחת, ולכן אם השתחוואה וזיבח וקטר וניסך חייב שתיים, אחת משום זיבח וקטר וניסך ואחת משום השתחוואה (תוספות שם סג א, בשם רבינו תם; חידושי הר"ן סב א ד"ה א"ל בשם רבינו תם).

יו א ד"ה אלא באחת), ואפילו עשאו בשגגת שבת וזדון מלאכות אין מצטרפים, כיון שהן מלאכות חלוקות (שיטה מקובצת כריתות טז ב אות כו).

ביום טוב ויום הכפורים

ביום טוב נחלקו בדבר:

רבה אמר אין חילוק מלאכות ביום טוב (מכות כא ב), בין שעשה בו מלאכות הרבה - בהתראה אחת (ריטב"א שם ד"ה אמר) - ובין שעשה מלאכה שיש בה שתיים, אינו לוקה אלא אחת (ריטב"א ומאירי שם), ואפילו אם התרו בו שתי התראות (ריטב"א שם), לפי שלא למדנו חילוק מלאכות אלא בשבת, שיצאה שם הבערה לחלק (ראה לעיל: בשבת; מקורו), אבל לא ביום טוב (ריב"ן שם; ריטב"א שם), וכן לסוברים שהלימוד לחילוק מלאכות בשבת הוא מן הפסוק 'מאחת מהנה' האמור בפרשת חטאת (ראה לעיל שם), אין למדים ממנו אלא לענין שבת, שיש בזדונה כרת ושגגתה חטאת, אבל ביום טוב, שאינו חייב עליו אלא מלקות, ואין בזדונו כרת, אין בו חילוק מלאכות (ריב"ן שם, וכעין זה כתב הריטב"א שם), וכן לסוברים שהלימוד הוא מהאמור בשבת: מחלליה מות יומת (ראה לעיל שם), אין למדים יום טוב משבת (טורי אבן מגילה ז ב ד"ה הא).

• ויש חולקים וסוברים שאף ביום טוב יש חילוק מלאכות, ולוקה על כל מלאכה ומלאכה (ראה ביצה יב א: דתני תנא קמיה דרבי יוחנן כו', וראה רש"י שם ב ד"ה משום שסובר שיש חילוק מלאכות ביום טוב, ורצונו לומר שכן פירש רבי יוחנן ברייתא זו, וכן הוכיח ממנה אביי במכות שם), שיום טוב הוקש לשבת (ריטב"א שם).

להלכה כתבו ראשונים, שהעושה אבות מלאכות הרבה ביום טוב בהתראה אחת, כגון שזרע ובנה וסתור וארג בהתראה אחת, אינו לוקה אלא אחת, שיש חילוק מלאכות לשבת ואין חילוק מלאכות ליום טוב (רמב"ם יום טוב א ג).

ביום הכיפורים ביום הכפורים נחלקו האם יש בו חילוק מלאכות:

• יש סוברים שאין בו חילוק מלאכות, ואם עשה בו כל המלאכות בהעלם אחד אינו חייב אלא אחת על כולם (פני משה וקרוב העדה בירושלמי שבועות ג ד, בביאור דבריו שם; שו"ת הרמ"ע מפאנו קכ"ג).

• יש חולקים וסוברים שיש חילוק מלאכות ביום הכפורים (צל"ח סנהדרין סג א בתוס' ד"ה על), שכיון שהלאו נאמר בשבת וביום הכפורים באותו לשון: כל מלאכה לא תעשו (ויקרא לג ג בשבת, ושם טז כא וכג כח, ולא ביום הכיפורים), ולמדנו חילוק מלאכות בשבת, אף ביום הכפורים יש חילוק מלאכות, ואינו דומה ליום טוב שנאמר בו כל מלאכת עבודה לא תעשו (צל"ח שם).

• יש שתלו הדבר בלימודים של חילוק מלאכות בשבת, שלדעת רבי נתן שלמדים חילוק מלאכות בשבת מן הפסוק לא תבערו אש בכל משבתיכם ביום השבת - וכן לשמואל שסובר שהלימוד הוא ממה שנאמר בשבת מחלליה מות יומת (ראה לעיל: בשבת; מקורו. טורי אבן מגילה ז ב; פני יהושע שבת טז ב, ושם ע א) - אין למדין יום הכפורים, שאין זדונו אלא בכרת, משבת שזדונה סקילה, אבל לרבי יוסי שלמד מן הפסוק האמור בפרשת חטאת מאחת מהנה (ראה לעיל שם), אף לענין יום הכפורים למדנו, שהרי שגגתו חטאת (שער המלך שמיטה א א; טורי אבן שם; פני יהושע שם ושם).

ידע שזו עבודה זרה, כגון שלא היתה של כסף וזהב, ועלה על דעתו שאין קריית עבודה זרה אלא של כסף וזהב, ועבדה בכל העבודות, אינו חייב אלא אחת (כריתות שם ב; רמב"ם שם. וראה שם בגמרות אופנים נוספים).

בשביעית נחלקו ראשונים אם יש בה חילוק מלאכות לחייב את הזורע והחורש - לסוברים החורש שבביעית לוקה (ראה ערך חורש) - שתיים: יש סוברים שהדבר תלוי בדין חילוק מלאכות ביום טוב (ראה לעיל: ביום טוב ויום הכיפורים. רמב"ן [הוצאת מכון התלמוד הישראלי ירושלמי תש"ל] מכות כא ב; ריטב"א שם ד"ה ולילקי דעה א); ויש סוברים שבביעית לדברי הכל אין חילוק מלאכות, ואינו דומה ליום טוב שהוקש לשבת (ריטב"א שם דעה ב).

להלכה פסקו ראשונים שחייב על כל עבודה ועבודה, לפיכך המשתחוה לעבודה זרה וניסך וקטר וזיבח בהעלם אחד חייב ארבע חטאות, וכן אם פיער עצמו לפעור וזרק אבן למרקוליס בהעלם אחד חייב שתיים (רמב"ם שגגות ז א).

כשהזיד בעבודות כמה דברים אמורים שחייב על כל אחת ואחת, ושגג בעבודה זרה כשהזיד בעבודה זרה ושגג בעבודות אלו, אבל אם הזיד בעבודות הללו ושגג בעבודה זרה, אינו חייב אלא אחת (סנהדרין סב א, וכריתות ג א; רמב"ם שגגות ז א), כיצד, ידע שזו עבודה זרה ושאסור לעבדה, אבל לא ידע שהשתחוה והניסוך עבירה, והשתחוה וניסך - חייב שתיים (רש"י סנהדרין שם ד"ה בזדון; רמב"ם שם); ידע שאלו עבודות הן, ואסור לעבוד בהן לאל אחר, ולא

חלוקת שותפות¹

ביטול שותפות בנכסים על ידי חלוקתם בין השותפים

הפרקים:	• בבר מצרא
• גדרה וקנינה	• בתוך זמן השותפות
• בכפיה	• שלא בדיעת השותף
• דברים שיש בהם דין חלוקה	• לאחר החלוקה
• החלוקה	• בחלוקת חצר
• בחלקים שאינם שווים	• חלוקת זמנים

גדרה וקנינה

שנים שהיו שותפים בדבר ובאו לחלקו, כיון שביררו להם זה חלק פלוני, וזה החלק השני, וקנו מידם בקנין חליפין - קנה כל אחד מהם את חלקו, ואין לאחר חלק בו, ואם רצה אחד מהם לחזור בו - אינו יכול (בבא בתרא ג א, ורש"י ד"ה ברוחות וד"ה קנין דברים. וראה להלן: החלוקה).

אם ביקש אחד לחלק ואין חברו רוצה, יכול לכפותו לחלק, והוא שיש בדבר המשותף דין חלוקה, דהיינו שאם ייחלק יהא שמו עליו (ראה להלן: בכפיה), אבל כל דבר שאם ייחלק אין שמו עליו, אין כופה את חברו לחלק (בבא בתרא יא א; רמב"ם שכנים א א, ד; טושי"ע חו"מ קעא א, ג).

דבר שאין בו דין חלוקה שנתרצו השותפים לחלקו, חולקים אותו אף על פי שמפסידים את שמו (בבא בתרא שם; רמב"ם שם ב ט; טושי"ע חו"מ קעג א), ואין בו משום כל תשחית (יד רמה שם א טו). ולאחר שקנו זה מזה זכה כל אחד בחלקו, ואינם יכולים לחזור בהם; ואפילו אם אמר האחד סבור הייתי שאני יכול לקבל, ועכשיו אינני יכול ונמצאת קנייתי בטעות, אינו יכול לחזור בו (רמב"ן בבא בתרא ג א; רמב"ן ורשב"א ור"ן בבא בתרא יא א).

החזקה האחים, שנפלה להם קרקע בירושה, שחלקו ורוצה כל אחד מהם לזכות בשלו כדי שלא יוכלו לחזור בהם - אם נעל גדר ופרץ כל שהוא, הרי זו חזקה (בבא בתרא מב א, ורשב"ם ד"ה שחלקו).

וכן בשותפים שנתרצו לחלק חצר שאין בה דין חלוקה, אם הלך זה בתוך שלו והחזיק, וזה בתוך שלו והחזיק, אין אחד מהם יכול לחזור בו, אף על פי שלא עשו קנין (בבא בתרא ג א; רמב"ם שכנים ב י; טור חו"מ קעג, וטושי"ע קנז ב). ונחלקו הראשונים במהותה של החזקה:

• יש מפרשים שהיא חזקה גמורה, שנעל גדר ופרץ כל שהוא (רבינו גרשום בבא בתרא ג א; רש"י שם ד"ה והחזיק. וראה ערך חזקה), ואם החזיק אחד מהם בחלקו נתקיימה חלוקתם, ואינם יכולים לחזור בהם, וקנה השני את חלקו בלא חזקה (עליות דרבינו יונה בבא בתרא שם; ור"ן ונמוקי יוסף שם; רמב"ם בבא בתרא ג א; שו"ת הרשב"א א אלף רכו; רמב"ן וריטב"א ור"ן קדושין כח ב; טושי"ע חו"מ קנז ב); שכן שנינו: המחליף קרקע בקרקע, כיון שזכה זה - נתחייב זה בחליפיו (תוספתא קידושין (ליברמן) א ט. עליות דרבינו יונה ורשב"א ורמב"ם ור"ן ונמוקי יוסף שם), וחלוקת שותפות חליפין היא, שכל אחד מן השותפים מחליף חלקו בזכות שיש לו בחלק חברו (ריטב"א קדושין שם).

• יש חולקים וסוברים שצריך שיחזיק כל אחד בשלו (רמב"ן קדושין כח א, בשם חולקים; טור חו"מ קעג, בשם הרמב"ם), שקרקע אינה קונה קרקע אחרת בתורת חליפין (רמב"ן קדושין שם, בשם חולקים). ויש מפרשים שחזקה האמורה בחלוקת שותפות אינה נעל גדר ופרץ וכיוצא, אלא שההילוך עצמו לאורך ולרוחב חלקו הרי זה חזקה, ואף על פי שאין ההילוך חזקה לקנות במכירה ומתנה, הרי זה קונה בחלוקת שותפות, שמאחר שבירר כל אחד רוח לעצמו, והלך לאורכו ולרוחבו גמר בדעתו שיהא זה חלקו, ושוב אינו יכול לחזור בו, ולפי שההילוך חזקה גרועה היא, צריך שכל אחד מן השותפים ילך בחלקו; אבל אם החזיק אחד מהם חזקה גמורה, זכה אף האחר בחלקו (בית יוסף חו"מ קנז א-ב, בשם הגהות מיימוניות)².

ברירה האחים שנפלה להם ירושה מאביהם וחלקוה, לדעת הסוברים שיש ברירה [דבר שאינו מבורר עכשיו ומתברר אחר כך, אם אנו אומרים שהוברר הדבר למפרע] (ראה ערכו) אומרים על חלקו של כל אחד מהם שזה חלקו המגיעו משעה

שעשו חלקים שווים והפילו גורל ביניהם, אם קנו על ידי הגורל בלבד, או שצריך

חלוקת שותפות. 1. טו, טורים תט - תקל. 2. וראה ערך גורל, על השותפים

דין חלוקה היא מדין תורה (קריית ספר שכנים א א); וכתבו האחרונים שהוא מכלל הדברים שנמסרו לחכמים לקבוע כפי משפטי חכמת התורה שזכו בה, שכיון שבדבר משותף אין לאחד מהם הנאת היחיד בקנינו, הדין נותן שיהא האחד כופה את חברו לחלוק, שכל מה שיוכל ליהנות מן השותפות קנוי לו, ובכלל זה חלוקה, ולכן כתבו שאין צריך זה להקנות לו, אלא בית דין מחלקים על כרחו, ואף זה קנה חלקו על כרחו (חזון איש בבא בתרא ס"ק יז, ושם ח"ס ק"א).

גוד או אגוד בדבר שאין בו דין חלוקה, שאין בו כדי לזה וכדי לזה, יכול שותף אחד לכופף את חברו לקנות ממנו חלקו, או למכור לו הוא את החלק שלו, ונקרא גוד או אגוד (ראה ערכו); אבל בדבר שיש בו דין חלוקה חולקים גוף הדבר לשנים, ואין כופהו לקנות או למכור את חלקו (בבא בתרא יג א; יד רמא בבא בתרא א אות קס ד"ה ואף על גב; שו"ת הרשב"א א תתקז).

חזרה נתרצו השותפים לחלוק דבר שאין בו דין חלוקה, מהחלוקה ששומעים להם (ראה לעיל: גדרה וקנינה), יכול כל אחד מהם לחזור בו, ואפילו אם קנו זה מזה לעשות חלוקה, לפי שקנין זה אינו אלא קנין דברים (בבא בתרא ג א; רמב"ם שכנים ב י, מכירה ה יד; טוש"ע חו"מ קנו ב, ושם רג א), דהיינו קנין בדבר שאין בו ממש, שאינו מחייב (ראה ערך דבר שאין בו ממש); ואפילו אם קנו מידם להתחייב לחלוק, קנין דברים הוא (יד רמא שם אות כו), אלא אם כן קנו מידם ברוחות, דהיינו שכל אחד מהם בירר לו חלק מסויים וקנה חלקו, ואין לחברו חלק בו (בבא בתרא שם, ורש"י ד"ה ברוחות).

במקום הפסד במקום שצריך להוציא הוצאות כדי לחלוק, כגון בחלוקת בתים שלאחר החלוקה יצטרכו לשנות בפתחים וחלונות מפני היזק ראייה, אין כופים זה את זה לחלוק (שו"ת הריב"ש רכו, והביאו הרמ"א חו"מ קעא יד). וכתבו האחרונים שאם אין ההוצאות רבות - חולקים (דרכי משה שם סק"ט, ורמ"א שם).

בית שיש בו דין חלוקה, אלא שאם יחלקוהו יפחתו דמיו הרבה, שלא ימצאו קופצים לקנות או לשכור את החלקים, נחלקו הפוסקים בדינו:

- יש אומרים שאם הפסד הוא יותר מחומש אין כופים לחלוק (תרומת הדשן שלו; שו"ת מהר"א ששון פא; רמ"א חו"מ קעא יד).
- יש חולקים וסוברים שאפילו בהפסד גדול כופהו לחלוק (שו"ת מהר"ש כהן ג קכב, והובא בש"ך שם סק"ד).
- ויש שחילקו בין יורשים לשותפים, שביורשים חולקים אפילו כשיש הפסד גדול יותר מחומש, לפי שכל שירשו דבר העומד להיחלק מתחילה לא ירשו אלא כפי שיווי כל חלק בפני עצמו, ונמצא שאין כאן הפסד; אבל בשותפים שבתחילה השתתפו על מנת שלא לחלוק, אלא שאחר כך יכול אחד מהם לטעון סברתי שאוכל לסבול ועכשיו נתברר לי שאיני יכול - והדברים אמורים כשלא קבעו בפירוש זמן לשותפותם (ראה להלן: בתוך זמן השותפות) - כל שיש הפסד בחלוקה אינו יכול לכופף לחלוק (שו"ת חתם סופר חו"מ יב, והובא בפתחי תשובה שם סק"ג).

בשכירות שנים ששכרו מקום אחד בשותפות, או שאחד מהם

ראשונה, דהיינו משעת מיתת האב (בכורות נו ב, ורש"י ד"ה אבל חלקו); וכן שותפים שחלקו, אומרים שהוברר הדבר שזכה כל אחד בחלקו הראוי לו משעה ראשונה (ראה ביצה לו ב; גיטין מז ב).

לדעת הסוברים שאין ברירה, אין אומרים זה חלקו המגיעו משעה ראשונה (בכורות נ א, נז א), ויתכן שחלק שנטל זה היה ראוי לאחיו והחליפו (רש"י ביצה לו ב ד"ה לקוחות; תוס' גיטין מז ב ד"ה טבל); או שאם אין ברירה אין לך כל משהו ומשהו שאין בו חציו של זה וחציו של זה (ראה רש"י גיטין מז ב ד"ה טבל, ותוס' רבי עקיבא איגר דמאי ו אות סו).³

לפיכך אחים שחלקו, לדעת הסוברים שאין ברירה, רואים כאילו החליפו וקנו חלקיהם זה מזה (גיטין כח א; רש"י שם מח א ד"ה לקוחות). ולדעת הסוברים שיש ברירה, יורשים הם, שהוברר הדבר שזכה כל אחד בחלקו, ולא לקחו זה מזה כלום (רשב"ם בבא בתרא קז א ד"ה יורשים).⁴

טעו בשומא האחים והשותפים שחלקו וטעו בשומא, הרי הם כלקוחות, שאם היתה הטעות פחות משתות נקנה מקח, יתר על שתות בטל מקח, שתות קנה ומחזיר אונאה.

במה דברים אמורים שחלקו במטלטלים, אבל חלקו בקרקעות, אפילו טעו יותר משתות חלוקתם קיימת, שאין אונאה לקרקעות (קדושין מב ב; רמב"ם מכירה יג יב; טוש"ע חו"מ רכו לו). ואם היתה הטעות יותר ממחצית, הדבר תלוי במחלוקת הראשונים במכירת קרקעות, אם יש בה אונאה מהחצי ומעלה, או שאין בה אונאה כלל (ראה ערך אונאה).

לא אמרו בטעו במטלטלין בפחות משתות שהחלוקה קיימת, וכן בקרקעות אפילו בטעות ביותר משתות, אלא כשטעו בשומא, אבל טעו במידה, אפילו בכל שהוא - חוזרים, שטועה במידה טעות היא, ועל דעת כן לא חלקו, ואין זו אונאה אלא מקח טעות (קדושין מב ב, ורש"י ד"ה חוזר; טוש"ע שם).⁵

בכפיה

חלוקה כמה אנשים שהיו שותפים בקרקע, כגון שקנה מחברו חצי שדהו, או שנים שקנו שדה מאחר, או שירשוהו יחד, או ניתנה להם במתנה, או החזיקו בקרקע מן ההפקר או מנכסי הגר, וביקש אחד מהם לחלוק וליטול חלקו לבדו - אם יש באותה קרקע כדי לזה וכדי לזה, כופה את שאר השותפים וחולקים עמו; ואם אין בה כדי לזה וכדי לזה, אין אחד מהם יכול לכופף את חבריו לחלוק עמו (בבא בתרא יא א; רמב"ם שכנים א א; טוש"ע חו"מ קעא א).

דבר שיש בו כדי לזה וכדי לזה, נקרא דבר שיש בו דין חלוקה (ראה רש"י בבא בתרא יא א ד"ה בית השלחין, ותוס' שם יג א ד"ה אית), ויכול לכפות את שותפו לחלוק אפילו אם אין באותה קרקע הזק-ראיה (ראה ערכו) כופה אותם לחלוק, אף על פי שאינו כופה לעשות מחיצה בין החלקים (שו"ת הרשב"א א תתקז).

וכן הדין במטלטלים, שאם יש בהם כדי לזה וכדי לזה כופה האחד את שותפו לחלוק עמו (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

כפיה זו שכופה שותף אחד את השותף השני לחלוק בדבר שיש בו

לבין הסוברים יורשים הם, לענין דיני החלוקה, ועל הנפקא מינה במחלוקת זו אם אחים שחלקו מחזירים זה לזה ביוכל. וראה שם, שאם חלקו שני מינים מין אחד נגד המין האחר, לדברי הכל אין ברירה. ⁵ וראה ערך מקח טעות, אם מחזיר מה שטעה, או שהחלוקה בטילה לגמרי.

קנין אחר. ³ וראה אבן האזל שכנים ב י, שכתב שאף לדעת הסוברים אין ברירה, אין החלוקה הקנאה גמורה, אלא כל אחד מסתלק מן החלק שנטל חברו. וראה חידושי רבי חיים הלוי שכנים ב יא. ⁴ וראה ערך ברירה, בחלוקת שותפות, על חילוקי הדינים שבין הסוברים אחים שחלקו לקוחות הם

• יש חולקים וסוברים ששיעור בית הוא שש אמות על שמונה אמות לכל אחד (תוס' בבא בתרא צח ב ד"ה רבי).

• יש סוברים שהשיעור הוא ארבע על שש (מרדכי בבא בתרא רמז תקסט, בשם ר"י; הגהות מיימוניות מכירה כא ה סק"א, בשם תוס' שם).

• ויש מן הראשונים שהכריע שהדבר ספק אם שיעורו ארבע על ארבע אמות או ארבע על שש, ולכן מספק אין יכול לכפות לחלוק עד שיהא בו ארבע אמות על שש אמות לכל אחד (תשובות מיימוניות קנין לח).

חדר העשוי להצניע בו חפצים, יש בו דין חלוקה אף על פי שאין בו ארבע אמות לכל אחד (מרדכי בבא בתרא רמז תקסט, בשם מהר"ם, והובא בדרכי משה קעא סק"ב).

בית הכנסת בית הכנסת אין בו דין חלוקה (נדרים מו ב; ר"ן שם מח א. וראה ט"ז יו"ד רכד סק"א); ואף על פי שהוא גדול מאוד אין כופים זה את זה לחלוק (מאירי נדרים שם). ואפילו אם חלק ממפתלי בית הכנסת רוצים לחלוק בית הכנסת לשנים, ויש בו כדי לאלו וכדי לאלו, אין שומעים להם, הואיל ויצטרכו לבנות בית הכנסת לנשים בפני עצמם ומקום למעמד וכיוצא, וכל שצריך להוציא הוצאות כדי שיהא אפשר לחלוק - אין בו דין חלוקה (שו"ת מהרשד"ם יו"ד קפב).

היו שנים שותפים במקום אחד של בית הכנסת אין כופים זה את זה לחלוק, אבל אם היו שותפים בשני מקומות כופים זה את זה לחלוק (מאירי שם).

החלוקה

בגורל שני שותפים שבאו לחלוק דבר שיש בו דין חלוקה, עושים שני חלקים שווים על פי בקיאים, ונוטל זה אחד וזה אחד, ואם לא נתרצו בכרירה חולקים על פי הגורל, וכל אחד מהם נוטל את החלק שנפל לו בגורל (מאירי בבא בתרא יב ב; תוס' שם ד"ה כגון וד"ה מעלין; יד רמה בבא בתרא א אות קסב).

וכן אם היו כמה שותפים, עושים חלקים כמנין כולם, וחולקים על ידי גורל (מאירי שם), ויכולים הם לכפות זה את זה לכך (יד רמה שם).

באו לחלוק קרקע שוה לגמרי, וחלקיה בית דין לשני חלקים שווים לפי מידה, וכל אחד רוצה חלק מסויים - יש סוברים שכופים זה את זה לחלוק בגורל (רמב"ן בבא בתרא יב ב, בשם יש אומרים; יד רמה שם; מאירי שם); ויש סוברים שאין בית דין מזדקקים להם, לפי שדין שוטים הוא זה, כיון שאין לכל אחד מהם טעם להקפיד על חלק מסויים (רמב"ן שם).

דין חלוקה על ידי גורל הוא דין תורה (ריטב"א בבא בתרא יב ב), וכך נאמר בחלוקת הארץ: אַף בְּגוֹרָל יִחָלֵק אֶת הָאָרֶץ (במדבר כו נה. יד רמה אות קסב), וכתבו הראשונים טעם לדין גורל כדי שלא יבואו להתקוטט זה עם זה (יד רמה אות קנח ד"ה ברם).

בלא גורל אם לא היה אפשר לחלוק על ידי גורל, כתבו הראשונים שאינו מעכב את החלוקה, וחולקים בלא גורל, ולכן במקום שאם יחלקו בגורל יוכל ליפול לאחד חלק שאין בו כדי חלוקה, חולקים בלא גורל.

כיצד, בכור ופשוט, שהבכור נוטל שני שלישי והפשוט שלישי (ראה

שכר מחברו חלק בשדה או בחצר, נחלקו הפוסקים אם יכולים לכופו זה את זה לחלוק:

• יש סוברים שאם יש בו דין חלוקה - חולקים (רמב"ם שכנים א ג; רבינו ירוחם מישרים כז ב; שו"ע חו"מ קעא ט).

• יש שכתבו שבמקום שיש בו היזק ראייה ויצטרכו לעשות מחיצה, יכול הוא לעכב שלא לחלוק (סמ"ע קעא ס"ק כב, ושם שטו סק"ו; נתיבות המשפט קעא ס"ק יח, בדעת השו"ע), כיון שלאחר כלות זמן שכירותו יצא מן הבית, ונמצא מפסיד כל מה שהוציא בעשיית המחיצה (בי"ח חו"מ שם, לדעת הטור).

• יש חולקים וסוברים שלא שייך לחלוק דבר השכור (יד רמה אות קעג ד"ה ואיכא אנפי; רמ"א חו"מ קעא ט), וכן קרקע שקבלה במשכנתא או בקבלנות, אין האחד יכול לכופו את חברו לחלוק אלא מדעת בעלים, לפי שאין השוכר רשאי להשכיר, ואין השואל רשאי להשאיל (ראה גיטין כט א. וראה ערך שומרים). ואף על פי שכאן השכירו הבעלים לשניהם, שמא שמירת שנים יחד עדיפה להם משמירת כל אחד בחלקו (יד רמה שם), ויש שכתבו טעם אחר, שכיון ששכרו להשתמש בו יחד, על מנת כן נשתתפו שלא לחלוק (באר הגולה שם סק"ט, בדעת הראב"ד).

• ויש סוברים שכשיש בחצר היזק ראייה יכול לכופו את חברו לחלוק, אבל אם ויתר על היזק ראייה ורוצה לחלוק לפי שרוצה להשתמש בחלקו לבדו, אינו יכול לכופו את חברו לחלוק בדבר השכור לזמן (ש"ך שם סק"ח, בדעת השו"ע).

דברים שיש בהם דין חלוקה

בחצר דבר שיש בו דין חלוקה הוא באופן שכשייחלק יישאר שמו עליו, אבל אם אין שם הדבר השלם נקרא על חלקו של כל אחד, אין בו דין חלוקה (בבא בתרא יא א; יד רמה שם אות קעג; רמב"ם שכנים א ד; טוש"ע חו"מ קעא א), שאין כח לאחד מן השותפים לכופו שותפו לחלוק, אלא כשכל אחד יקבל חלק שיהנה ממנו מעין ההנאה שהיה נהנה מן הדבר כשהיה משותף, לפי חשבון חלקו (יד רמה שם אות יא), אבל כשהחלק שהוא נוטל אינו ראוי לו להשתמשותו, יכול לומר אני רוצה להשתמש בכולו (רא"ש בבא בתרא א לו); ואפילו אם אין לו הפסד בדבר, כגון שכל אחד יכול למכור כל חלק בחצי דמי הכל, אין בו דין חלוקה (חזון איש בבא בתרא ז סק"ח).

כיצד, כל חצר שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות מרובעות, אינה קרויה חצר, לפיכך אין חולקים את החצר עד שיהא בה ארבע אמות לכל אחד (יד רמה בבא בתרא אות יא; רשב"א וריטב"א ומאירי בבא בתרא יא א; רמב"ם שכנים א ד; טוש"ע חו"מ קעא א).

בבית נחלקו הפוסקים מהו שיעור חלוקה:

• יש אומרים שבית שיעורו כחצר, וצריך שיהיה בו ארבע אמות על ארבע אמות לכל אחד (ספר הירושות לרס"ג עמ' 50; העיטור אות ח חלוקת קרקעות דף כד טור ד; יד רמה א אות קלו וד"ה והוא הדין; הרמב"ן ורשב"א ונמוקי יוסף בבא בתרא צח ב; שו"ת הרשב"א ב רלה; שו"ת הרא"ש צח ג; טור חו"מ קעא כז, בשם הרא"ש), לבד מכתלי הבית (העיטור שם). ואף על פי שכשאין לו אלא ארבע אמות על ארבע אמות הוא בית גרוע ודירה סרוחה, לענין חלוקה שם בית עליו (רמב"ן ורשב"א).

6. וראה ערך הזק ראייה, לדעת הסוברים שכופים לחלוק בחצר שיש שם היזק

ראיה, אם כופהו אחר כך לעשות מחיצה כדי שלא יזיקו זה את זה בהיזק ראייה.

אם נוטל שני חלקיו במצר אחד:

• אביי אמר שדינו כבכור שנוטל שני חלקיו כאחת, לפי שקראו הכתוב בכור, שנאמר: וְהָיָה הַבְּכוֹר וגו' (דברים כה ו), ודרשו בו שגדול האחים מייבם את אשת המת (ראה יבמות כד א).

• ורבא אמר שאינו נוטל שני חלקיו במצר אחד, שנאמר: וְהָיָה הַבְּכוֹר, ודרשו: הוייתו כבכור - ליטול שני חלקים, ואין חלוקתו כבכור ליטול שני חלקיו כאחת (בבא בתרא יב ב, ורש"י ד"ה יבם ורבינו גרשום), שאינו כבכור אלא לגרע את כחו שלא יטול בראוי, אבל אין לו מעלת הבכור (תוס' ר"ד יבמות כד א).

הלכה כרבא שהוא נוטל חלקו וחלק המת בגורל, אם עלו במקום אחד - עלו, ואם עלו בשני מקומות - עלו (רמב"ם שניס יב ב; טוש"ע חו"מ קעד ב).

בשותפים שנים שקנו שדה בשותפות, זה שלישי וזה שני שלישים, ובאו לחלוק, נוטל בעל שני השלישים את חלקו במצר אחד כבכור שנוטל חלקו יחד, הואיל וחלק אחד הוא (ר"י מיגש בבא בתרא יב ב; יד רמא שם אות קנח ד"ה ושמעני; רשב"א בבא בתרא יב ב; רא"ש שם א מט; טוש"ע חו"מ קעד ד), ואפילו אם כשיטול במצר אחד יהא חלקו עידית ושל חברו זיבורית, הרי זה נוטל חלקו במצר אחד כבכור (ר"י מיגש ויד רמא שם).

ודוקא שבא לו כל חלקו ביחד, אבל אם באו לו החלקים בזה אחר זה, כגון שלשה שקנו שדה בשותפות, שלישי לכל אחד, ושוב קנה האחד מחברו את חלקו, אין בעל שני השלישים נוטל חלקו במצר אחד, אלא עושים שלשה חלקים ומפילים גורל, ודינו כיבם שאינו נוטל שני חלקיו יחד (ר"י מיגש ויד רמא שם; עליות דרבינו יונה ורשב"א וריטב"א בבא בתרא יב ב; רא"ש שם; טוש"ע שם).

בבר מצרא

אחד מן השותפים שהיתה שדהו סמוכה לשדה המשותפת, ואמר תנו לי חלקי אצל השדה שלי בלא גורל, כדי שתהיה הכל שדה אחת, נחלקו אמוראים בדבר:

• רבה אמר שבאופן זה כופים על מדת סדום (ראה ערכו), שהרי זה נהנה בכך ואלו אינם חסרים, שאם יפול להם חלק זה בגורל מה הנאה יש להם, והרי הוא אינו שוה יותר משאר החלקים (בבא בתרא יב ב ורשב"א).

כפיה זו יש סוברים שאינה מדין תורה, לפי שאין זו מידת סדום ממש, שהרי יש לבני אדם קפידא ברוחות, ועוד שלא אמרו זה נהנה וזה לא חסר פטור אלא לפטרו מתשלומים אם כבר נהנה, אבל לא לכופ את חברו לתת לזה הנאה זו לכתחילה (ראה ערך כופים על מדת סדום), אלא תקנת חכמים היא (תוס' שם ד"ה כגון, בשם הריצב"א); ויש סוברים שמדין תורה כופים כאן על מדת סדום (תוס' שם, בשם ר"י; עליות דרבינו יונה ורשב"א וריטב"א בבא בתרא שם).

• רב יוסף אמר שיכולים האחים לומר למצר: אנו מעלים דמי שדה זו יותר משאר החלקים, ואם תרצה חלק זה קח אותו בדמים יקרים, ואם לאו לא ניתן לך אותו בחינם אם לא יעלה בגורל (בבא בתרא יב ב).

הלכה כרב יוסף (בבא בתרא שם, לפי הגירסא שלפנינו), ולכן אם לא היו החלקים שוים אינו נוטל החלק שסמוך למצר בלא גורל (ר"י מיגש בבא בתרא שם; יד רמא שם; ריטב"א שם, בשם יש מפרשים; מאירי

ערך ירושת הבכור), שבאו לחלוק חצר שיש בה שני בתים גדול וקטן, נוטל הבכור את הגדול והפשוט את הקטן בלא גורל, וחולקים את שאר החצר באופן שיהיה לבכור פי שנים (יד רמא א אות קנח).

בכהן היה אחד מן השותפים כהן, נחלקו הראשונים:

• יש שכתבו שהוא נוטל חלק יפה בלא גורל, שנאמר: וְקִדְּשְׁתוּ (ויקרא כא ח), ודרשו: לכל דבר שבקדושה דהיינו שייראה גדול ומקודש בכל דבר, שצריך לפתוח ראשון ולברך ראשון, וליטול מנה יפה ראשון (נדרים סב א ורא"ש; רמב"ם כלי המקדש ד ב. וראה ערך כהן), ופרשו שהכוונה בחלוקת שותפות, שלאחר שעשו שני חלקים שוים צריך הישראל לומר לכהן ברור לך איזה חלק שתצצה, והוא מן התורה (רש"י גיטין נט ב; יד רמא בבא בתרא א אות קנח); ויש שכתבו שהכהן יכול לברור לו איזה חלק שירצה (ר"ן נדרים שם).

• ויש חולקים וסוברים שלא אמרו ליטול מנה יפה ראשון אלא בסעודה, אבל לא בחלוקת שותפות (תוס' גיטין שם ד"ה וליטול; יד רמא שם אות קסב), שלא נתרבה כהן אלא לדברים שבקדושה ששייך בהם כבוד ולא שייך בהם קפידא, אבל בחלוקת שותפות שדרך בני אדם להקפיד זה על זה, ודרכם לבוא לבית דין, לא חייבה תורה לנהוג כבוד בכהן, אלא הרי זה כשאר דינים, שנאמר בהם: לֹא תִהְיֶה גְדֻלָּה (ויקרא יט ט), לא תִּפְרֹדוּ פָּנִים בְּמִשְׁפָּט (דברים א יז. יד רמא שם).

וכן תלמיד חכם שהוא נוטל חלק בראש ככהן (נדרים סב א. וראה ערך תלמיד חכם) אינו חולק אלא בגורל, שכן מצינו בחלוקת הארץ שלמדנו מן הכתובים שיהושע וכלב נטלו חלקיהם שלא בגורל (ראה בבא בתרא קכב א), אבל כל השאר נטלו חלקם בגורל, ואפילו תלמידי חכמים שבהם (יד רמא שם).

בחלקים שאינם שוים

בירושת הבכור - בכור - שנוטל פי שנים בנכסי אביו (ראה ערך ירושת הבכור) - שבא לחלוק עם בן אחר שאינו בכור, נוטל

הבכור שני חלקיו יחד במצר אחד (בבא בתרא יב ב; רמב"ם שניס יב ב; טוש"ע חו"מ קעד ב), ואין הבן השני יכול לומר נחלק את השדה לשלשה חלקים שוים ונפיל גורל, ואם יפלו חלקין במפוזר תטלם, ואם אתה רוצה ליטלם יחד אין אני מסכים לוותר על זכותי אלא בדמים, לפי ששני חלקיו עשאו הכתוב חלק אחד (רבינו גרשום בבא בתרא שם; יד רמא שם אות קנח ד"ה וכי תימא; עליות דרבינו יונה שם; מאירי שם; רא"ש בבא בתרא א מו; טור שם), שנאמר: לִתֵּת לוֹ פִּי שְׁנַיִם (דברים כא יז) - הקיש הכתוב חלק בכורה לחלק פשיטות, מה חלק פשיטות נוטלו כולו במצר אחד (ראה לעיל: החלוקה), אף חלק בכורה נוטלו עם חלק הפשיטות במצר אחד. ולכן חולקים את השדה לשלשה חלקים, את החלק האמצעי נוטל הבכור ודאי, ומפילים גורל על שני החלקים החיצוניים, איזה מהם יטול הבכור ואיזה הפשוט (בבא בתרא קכד א, ורשב"ם ד"ה אחד מצרא; עליות דרבינו יונה שם יב ב; יד רמא שם ד"ה והשתא; טור שם).

אף הבאים מכחו של הבכור, כגון שמת הבכור והניח שני בנים, הרי הם נוטלים את חלקיו של אביהם במצר אחד, ואפילו מת הבכור בחיי אביו (יד רמא בבא בתרא א אות קנח ד"ה ברם צריכנא לברורי, ואות קסג ד"ה ול"ש).

ביבם היבם, שנוטל בנכסי האב את חלקו וחלק אחיו המת (ראה ערך ירושה), שבא לחלוק עם אחיו החי, נחלקו אמוראים

(גיטין לא ב, לפירוש הר"ף בבא מציעא קה א, ותוס' שם ד"ה לשותפין, בשם רבינו חננאל ורבינו תם; רמב"ם שלוחין ושותפין ד ד; שו"ע שם יז).

• ויש חולקים וסוברים שאף כשנשתתפו לזמן יכול האחד לכוף את חברו לחלוק בתוך הזמן (ריטב"א בבא מציעא קה א, בדעת רש"י; נמוקי יוסף שם; טור חו"מ קעו, בשם ר' ישעיה), שכן השותף אינו גרוע מן הפועל שיכול לחזור בו אפילו בחצי היום (ראה ערך פועל), ומאחר שהוא אינו משתעבד אף נכסיו אינם משתעבדים, לפי שאינם משתעבדים אלא מכוחו (נמוקי יוסף שם).

מת השותף אחד מן השותפים שמת, בטלה השותפות אף על פי שהתנו לזמן קבוע, שכבר יצא הממון לרשות היורשים (רמב"ם שלוחין ושותפין ה יא; רמב"ן ור"ן בבא מציעא קט א; רא"ש שם ט לו; טושי"ע חו"מ קעו יט), ויכולים השותפים לומר לא נשתתפו אלא עם אביכם מפני שהוא היה בקי בטיב משא ומתן, או מטעם אחר (סמ"ע קעו ס"ק נו). וכן היורשים אינם מחוייבים לקיים את השותפות (שו"ת מהרש"ם חו"מ קנ"ג, רטו, שלג), שלא הממון היה משועבד לקיים את השותפות אלא בעל הממון, וכבר מת ונפקע שעבוד הממון (שו"ת הרדב"ז א קלב; מהרש"ם חו"מ ססד).

שלא בידעת השותף

בפני שלשה אחד מן השותפים שבא לחלוק שלא בידעת חברו, נחלקו אמוראים בדבר:

• רבה בר רב הונא אמר שצריך לחלוק בפני שלשה שהם בית דין, שאין כח להפקיר ממון זה אצל זה בפחות משלשה (בבא מציעא לא ב, לב א, ורש"י ד"ה אם יש).

• רב ספרא אמר שלא הצריכו בית דין אלא כשמפקיעים ממון מזה ונותנים לזה, אבל בחלוקה, שהחולק נוטל את שלו ואין צריך אלא לגלות הדבר שידעו שחלק בווה, דיו שיחלוק בפני שנים, ובגורל (בבא מציעא שם; הגהות מיימוניות שלוחין ושותפין ה ט סק"ג, בשם אביאסף).

• אביי אמר שאף על פי כן צריך לחלוק בפני שלשה, אלא שאין צריך מומחים, ודיו לחלוק בבית דין של הדיוטות (בבא מציעא לב א).

הלכה כאביי (רמב"ם שלוחין ושותפין ה ט; טושי"ע חו"מ קעה א, קעו יח). וכתבו הראשונים שאין צריך בית דין של הדיוטות שכשר לדון בדיני ממונות (ראה סנהדרין ג א. וראה ערך בית דין), אלא אף שלושה שכולם אינם יודעים את הדין כשרים לחלוקה, שלא הצריכו שלשה משום בית דין אלא משום שצריך שומא (ריטב"א בבא מציעא לב א; שיטה מקובצת שם, בשמו; ר"ן שם); וצריך שיהיו השלושה בקיאים בשומא ונאמנים (ריטב"א ור"ן שם; רמב"ם שם; טושי"ע חו"מ קעו יח ושו"ע קעה א), שאם אינם אנשים נאמנים אין להם נאמנות שיחלקו כהוגן (באר הגולה חו"מ קעה סק"ב)⁸.

אינו חולק שלא מדעת חברו אלא כשאין חברו בעיר, אבל כשהוא בעיר אפילו חלק בפני שלשה אין חלוקתו כלום (ריטב"א ונמוקי יוסף בבא בתרא קי ב); ואפילו אם אינו בעיר, כתבו הראשונים שיש לשלוח לו שיבוא, ואם אינו רוצה לבוא יחלקו בפני שלשה (שו"ת רמ"ה רעז).

• אין צריך שלשה, אלא בדברים שצריכים שומא

במעות

שם; רמב"ם שכנים יב א; שו"ע חו"מ קעד א); ויש סוברים שאפילו כשהיו כל החלקים שוים אינו נוטל בלא גורל (עלויות דרבינו יונה ורשב"א שם; טור שם, בשמו; רמ"א שם).

ויש שפסקו הלכה כרבה שאם היו כל החלקים שוים, הרי זה נוטל סמוך למצר בלא גורל (כסף משנה שכנים יב א, בדעת הרמב"ם).

בתוך זמן השותפות

עייסקא שנים שקיבלו מעות מאדם אחר בשותפות, כדי שיסחרו במעות ויחלקו את הרווח ביניהם ובין בעל הבית כדין העיסקא (ראה ערכו), ואמר האחד לחברו נחלק את העסק, ואתעסק אני בחציי ואתה בחציך, חברו יכול לעכב עליו שלא לחלוק (בבא מציעא קה א, ורש"י ד"ה בי תרי; טושי"ע יו"ד קעז לה). והראשונים נחלקו בדבר:

• יש ראשונים מפרשים שהדברים אמורים כשיש זמן טוב יותר למכירת העיסקא, וידוע שאם ימשיכו בהחזקת העיסקא יתוסף בה רווח (ר"ף בבא מציעא שם; ריטב"א ור"ן שם, בשמו).

• ויש שפירשו שהדברים אמורים שקיבלו את העיסקא לזמן, ובא לחלוק בתוך הזמן (רש"י שם ד"ה בי תרי וד"ה ואי אמר; מאירי שם; טושי"ע יו"ד קעז לה), והרוצה לחלוק טוען לחברו שלא קבענו זמן אלא לגבי בעל הבית עד אימתי נתעסק במעותיו, אבל אני ואתה לא קבענו לנו זמן לשותפותנו, שאין שומעים לו (מאירי שם).

• יש מן הגאונים שפירש שאין הדברים אמורים אלא כשהרוויחו בעיסקא זו הרבה יותר משאר הסוחרים, ותובע האחד לחלוק, והשני רוצה להמשיך לעסוק בה כדי להרויח יותר, ששומעים לו, לפי שיכול לומר שמא על ידי מזלך הרווחנו, ואם נחלק אפסיד לגמרי (אור זרוע בבא מציעא ב צג, בשם רב עמרם גאון)⁷.

בשאר שותפות השותפים שהתנו ביניהם שיעמדו בשותפות זמן קצוב, נחלקו הראשונים בדבר:

• יש סוברים שכל אחד מהם מעכב על חברו מלחלק עד שיגיע הזמן, ואין אחד מהם יכול ליטול חלקו מן הקרן ולא מן השכר עד סוף הזמן (רמב"ם שלוחין ושותפין ד ד; הגהות מיימוניות שם ה סק"ג, בשם תוס' בבא מציעא, ובתוס' לפנינו אינו נמצא; מרדכי כתובות י רמז רלח, בשם מהר"ם; אור זרוע בבא מציעא ב צא, צב; תוס' ר"ד בבא מציעא לא ב; שו"ע חומ קעו טו), שכן חברו יכול לומר לא נחלק בשום דבר אלא נרויח עד כלות זמן השותפות, לפי שמזלם של שנים עדיף ממזלו של אחד; ואף אם יאמר לחברו אני אקבל אחריות על חלקך אם תפסיד, יכול לומר אני רוצה בחלוקה לפי שמזלם של שנים יחד עדיף (סמ"ע קעו ס"ק מה).

אבל אם נשתתפו סתם ולא קבעו זמן לשותפותם הרי אלו חולקים כל זמן שירצה אחד מהם, וזה נוטל חלקו מן הסחורה וזה נוטל חלקו ממנה, אלא אם כן לא היה בסחורה דין חלוקה או שהיה בחלוקתה הפסד, שהרי אלו מוכרים אותה וחולקים הדמים (רמב"ם שם; טושי"ע שם טז).

ואם היה זמן ידוע למכירת אותה סחורה יש לכל אחד לעכב שלא יחלקו עד שימכרוה בזמן הידוע למכירתה, ואין אחד מהם נוטל לא מן הקרן ולא מן הרויח עד זמן החלוקה, אלא אם כן התנו ביניהם

8. וראה ערך ירושה, אם בחלוקת ירושה צריך בית דין.

7. וראה ערך עיסקא, אם תבע האחד לחלק את הרויח ולא את הקרן.

הנשאר (בבא קמא ט א; בבא בתרא קז א ורשב"ם ד"ה בטלה ורבינו גרשום).
 • שמואל אמר שאותו האח הפסיד, ואינו חוזר על אחיו, לפי שאחים שחלקו לקוחות הם, שאין ברירה, ונמצא שכל אחד נטל חלק אחיו, וכאילו החליפו זה בחלקו של זה, והם כלקוחות שלא באחריות (בבא קמא ט א; בבא בתרא קז א, ורשב"ם ד"ה ויתר).

• רב אסי אמר שנוטל רביע בקרקע ורביע במעות, לפי שהוא מסופק אם אחים שחלקו יורשים הם או לקוחות הם, וממון המוטל בספק חולקים (בבא קמא ט א; בבא בתרא קז א, ורשב"ם ד"ה ורב אסי).

הלכה שבטלה החלוקה (בבא בתרא קז א; רמב"ם נחלות י א; טוש"ע חו"מ קעה ד), ונחלקו הראשונים בטעם הדבר:

• יש סוברים שהלכה שאחים שחלקו יורשים הם, לפי שיש ברירה (רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה והלכתא; רמב"ם בבא בתרא שם, בשם הרב; רשב"א בבא בתרא שם, בשם רבינו תם).

• ויש סוברים שהלכה אחים שחלקו לקוחות הם, שאין ברירה, אלא שאף על פי כן הלכה שבטלה החלוקה, לפי שעל מנת כן חלקו שאם יטול בעל החוב חלקו של אחד מהם תבטל החלוקה (רמב"ם בבא בתרא שם, בשם רבנו; רשב"א ור"ן ונמוקי יוסף בבא בתרא שם, בשם רבינו תם); ויש שכתבו לדעה זו שהם כלקוחות באחריות, ולכן אפשר שיכול לסלקו במעות (תוס' גיטין מח א ד"ה אי לאו; רא"ש בבא בתרא ז ב).

זכות בחלק
חברו
האחים שחלקו, נחלקו אמוראים אם יש לאחד זכויות בחלק חברו:

• רב נחמן בשם שמואל אמר שאין להם לא דרך זה על זה, ולא חלונות זה על זה, ולא סולמות זה על זה, ולא אמת המים זה על זה (בבא בתרא ז ב, סה א), שלדעתו האחים שחלקו לקוחות הם זה מזה (ראה ר"ף ור"ף שם סה א), ושניהם מוכרים זה לזה, והמוכר בעין יפה מוכר (ראה ערך מכירה), ולא שייר לעצמו במכירה זו כלום, ולכן אין לבעל השדה הפנימית דרך בשדה החיצונה, שבעין יפה מכר לאחיו את חלקו שבחיצונה, ולא שייר לעצמו במכירה זו כלום (רשב"ם בבא בתרא סה א ד"ה אין להן).

• ורב אמר שיש להם זה על זה דרך וחלונות סולמות ואמת המים, משום שלדעתו מוכר בעין רעה מוכר, ומשייר לעצמו במה שמכר לאחיו דבר הצריך לו, כגון דרך ואורה (בבא בתרא ז ב, סה א ורשב"ם ד"ה ורב).

הלכה כשמואל (בבא בתרא ז ב; רמב"ם שכנים ב יב; טוש"ע חו"מ קעג א, וכן שנים שקנו שדה מאחד וחלקו, לא נשאר לאחד מהם כל זכות בחלק חברו (רמב"ם שם; מגיד משנה שם, בשם ר"י מיגש)⁹.

בחלוקת חצר

לפי פתחים באופן חלוקת החצר נחלקו אמוראים:

• רב הונא אמר שחצר מתחלקת לפי פתחיה, שאם יש לאחד פתח אחד מביתו לחצר, ולשני יש שני פתחים, זה נוטל חלק אחד בחצר, וזה נוטל שני חלקים, לפי שהחצר עשויה ליציאה וביאה מן הבתים לרשות הרבים, ומכניסים משאותיהם ופורקים לפני פתחיהם, לפיכך היא מתחלקת לפי הפתחים (בבא בתרא יא א, ורש"י ד"ה חצר; רש"י סוכה ג ב ד"ה חצר. וראה ערך חצר); ואפילו יש בה מאה אמה, שכל תשמיש החצר תשמיש של הפתחים הוא (יד רמה בבא בתרא א אות קלז).

(רש"י בבא מציעא לא ב; טור חו"מ קעו) כגון יין, שיש יין טוב ויש יין גרוע, וכיוצא; אבל אם היו שותפים במעות, אפשר לו לחלוק שלא בפני בית דין, שהמעות כחלוקות הן, מאחר שאין צריכות שומא (בבא מציעא סט א, ב, וראה רש"י שם ד"ה מאן פלג לך; רש"י בבא מציעא לא ב; רמב"ם שלוחין ושותפין ה ט; טוש"ע חו"מ קעה א, קעו יח). וכן שאר דברים שווים, דינם כמעות ולא כיון (הגהות מרדכי בבא מציעא רמז תלז).

ביתומים יתומים שבאו לחלוק בנכסי אביהם, בית דין מעמידים להם אפוטרופוס ובוררים להם חלק יפה (קדושין מב א; רמב"ם נחלות י ד; טוש"ע חו"מ רפט א). ונחלקו הראשונים כיצד חולקים:

• יש אומרים שחולקים בשומת בית דין (תוס' קדושין מב א ד"ה ובוררין, ומרדכי קדושין ב תקח, בשם רבינו תם; רא"ש כתובות יא יח; ר"ן קדושין שם; מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם; טור שם), ואת האפוטרופוס מעמידים לכל אחד אחר החלוקה כדי לשמור על חלקו (תוס' גיטין לד א ד"ה בית דין, בשם רבינו תם); ויש שכתבו שמעמידים להם אפוטרופוסים בשעת החלוקה, והאפוטרופוסים הם שחולקים, אלא שחלוקה זו היא בבית דין (ריטב"א קדושין שם).
 • ויש סוברים שאין צריך שומת בית דין, אלא החלוקה תלויה בדעת האפוטרופוסים (תוס' כתובות ק א ד"ה ובוררין; מרדכי קדושין רמז תקח, בשם ר"ן).

לאחר שהגדילו היתומים, נחלקו הדעות אם יכולים למחות בחלוקה: רב נחמן בשם שמואל אמר שיכולים הם למחות ברוחות לומר שאינם רוצים שדה ברוח זו, והועילה חלוקתם לפירות שעד המחאה (קדושין מב ב; רש"י יבמות סז ב ד"ה הגדילו); ורב נחמן עצמו אמר שאינם יכולים למחות, שאם כן מה בית דין יפה (קדושין מב א).

הלכה כרב נחמן (ר"ף כתובות ק א; רמב"ם ורשב"א ור"ן בבא בתרא קו ב; יד רמה שם ז אות כב; רא"ש כתובות יא יח; סמ"ג עשין צו; רמב"ם נחלות י ד; טוש"ע חו"מ רפט א); ויש פוסקים כשמואל (ריטב"א קדושין שם; עיטור אות ח חוב דף כח ג, בשם בעל מתיבות).

במה דברים אמורים שלא טעו בשומא אלא שבאו למחות ברוחות, אבל אם טעו בית דין בשומא ופיחתו שתות (ראה ערך אונאה) חלוקתם בטילה (קדושין מב ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

לאחר החלוקה

האחים שחלקו קרקע שירשו מאביהם, ובא בעל חוב של אביהם ונטל חלקו של אחד מהם, כגון ששדה זו שבא בעל חוב ליטלה עשאה אביהם אפותיקי [קרקע או מטלטלים המיוחדים לגביית חוב ידוע], ולכן יכול בעל החוב לגבות כל חוב ממנה (תוס' בבא קמא ט א ד"ה וטרף, בבא בתרא קז א ד"ה ובא; תירוצ' א ברמב"ם ורשב"א וריטב"א ומאירי בבא בתרא שם), ואותו האח לא ידע בשעת החלוקה שהיא אפותיקי, או שאפילו ידע, לא מחל (רמב"ם בבא בתרא שם), נחלקו אמוראים אם בטלה החלוקה, ושלש דעות בדבר:

• רב אמר שבטלה החלוקה, שהאחים שחלקו יורשים הם לפי שיש ברירה, והוברר הדבר שזכה כל אחד בחלקו הראוי לו ולא לקחו זה מזה כלום, ועל שניהם מוטל לפרוע חוב אביהם בשוה ולא על האחד, ולכן בטלה החלוקה, וחוזרים וחולקים בשוה את החלק

9. וראה פתחי חושן ז הלכות שותפים ה ס"ק לו, בענין שנים שחלקו ולקח

להלכה נחלקו הראשונים:

• יש שכתבו שאף על פי שרוב חולק על רב נחמן וסובר שאין עושים חלוקת זמנים כל שאפשר לחלוק בגוד או אגוד, אין הלכה כמותו אלא כרב נחמן, ולא נאמר דין גוד או אגוד אלא כשאנשים רוצים לחלוק בימים, אבל כשחברו אומר נחלק חלוקת ימים הרי זו עדיפה מדין גוד או אגוד (יד רמה בבא בתרא א אות קסו; רשב"א בבא בתרא יג א).

• ורבים מהראשונים חולקים וסוברים שאם תבע האחד לחלוק בימים, והשני אינו רוצה אלא אומר גוד או אגוד, שומעים לאומר גוד או אגוד, ולא נאמר דין חלוקת ימים, אלא כשכל אחד רוצה לקנות לעצמו, ואינו אומר לחברו גוד או אגוד (ר"י מיגש בבא בתרא יג א; יד רמה שם ואות קעג ד"ה ברם צריכין; רמב"ם שנינים א ב; טוש"ע חו"מ קעא ח).

• ויש פוסקים שאפילו אין שניהם רוצים בדין גוד או אגוד אין דין חלוקה לזמנים כלל, ואין חולקים חלוקת זמנים אלא בדבר שאין בו דין גוד או אגוד, כגון חצי עבד וחצי בן חורין (שו"ת הרשב"א ב קמא).

בבית וחדר הניח להם אביהם חצר העומדת לדירה, ולא להשכירה לאחרים, שאי אפשר שידורו בה יחד משום היזק ראייה, ואין כל אחד מהם רוצה לחלוק בגוד או אגוד אלא רוצה לקנות חלקו של חברו, הרי זה דר בה שנה אחת וחברו שנה אחת, ואינו יכול לומר נדור בה כל אחד שלשים יום, לפי שאין אדם עשוי לטרוח כל שלשים יום לפנות מחצר לחצר, אלא לשנה (ר"י מיגש בבא בתרא יג א; מאירי שם, בשם גאוני ספרד; שו"ת הרשב"א ב קמא; רמב"ם שנינים א ב; טוש"ע חו"מ קעא ח); וכן בית או חנות שאי אפשר להם להשתמש בהם ביחד, חולקים לפי שנים (רמ"א שם).

וכתבו הראשונים שהדין נקבע בכל דבר ודבר לפי המנהג, שבמקום שנוהגים לשכור לחודש הרי כל אחד משתמש בו חודש, ובמקום שנוהגים לשכור לשנה חולקים אותו לשנים (יד רמה בבא בתרא א אות קעג; טור שם).

וכן שנים שהיו שותפים במקום אחד בבית הכנסת, לדעת הסוברים שיש חלוקת זמנים חולקים אותו שנה שנה, שאף על פי שאין בו טורח פינוי כלים, אין לך טורח גדול מזה שישב כאן יום אחד וכאן יום אחד, שזה כצחוק הוא, והפסד יש בדבר שלא ימצא מי שישכיר לו מקום לימים מפוזרים (שו"ת הרשב"א ב קמא).

ויש מהראשונים חולקים וסוברים בחצר העומדת לדירה שאין בה חלוקה לפי זמנים כלל, לפי שיכול השני לומר לא אטרח להיות גולה שנה שנה, ועוד אם אין לו להיכן יפנה מה יהא עליו, ולכן יכול לומר לו או תסבול היזק ראייה או תחלק (ראב"ד שנינים א ב; מאירי בבא בתרא יג ב, בשם גדולי המפרשים).

• ורב חסדא אמר שנותנים ארבע אמות לכל פתח ופתח לרוחב החצר להלן מן הפתח, ורוחבן כפי רוחב הפתח לצורך פריקת משא, שהרי אינו יכול להכניס את החמור עם משאו לתוך הבית לפרקו שם, ואת שאר החצר חולקים בשוה (בבא בתרא יא א – ב, ורש"י ד"ה ורב חסדא; רמב"ם שנינים ב ג; טוש"ע חו"מ קעב ד).
הלכה כרב חסדא (רמב"ם שנינים ב א; טוש"ע חו"מ קעב א)¹⁰.

זכותו בארבע אמות בירושלמי שאינם שלו לקנין אלא כדי שיהיה מעמיד בהמתו לשעה ופורק חבילתו (ירושלמי בבא בתרא א ה), ונחלקו הראשונים להלכה:

• יש שפסקו שיש לו קנין גמור בארבע האמות, שאין הלכה כדעת הירושלמי לפי שהבבלי חולק (יד רמה בבא בתרא א אות קלו ד"ה הרי; עליות דרבינו יונה שם יב א; רשב"א שם, ובתשובותיו א תתקט; ריטב"א שם; שו"ת הריב"ש רמח, בדעת רש"י והר"י מיגש).

• ויש שפסקו כדברי הירושלמי, שאין לו את ארבע האמות אלא לשימוש לפי שעה, וסוברים שאין הבבלי חולק על כך (רמב"ן בבא בתרא שם; ריטב"א שם, בשם הרא"ה); וכתבו שאף לחברו יש רשות להשתמש בהן בשעה שאין הוא עצמו משתמש בהן, ואם בא הוא לבנות עליהן אין שומעים לו, וכן אינו יכול למכרן (רמב"ן שם).

חלוקת זמנים

חלוקת השימוש דבר שאין בו דין חלוקה, שאין שותף אחד יכול לכוף את חברו לחלקו (ראה לעיל: בכפיה), נחלקו בו אם חולקים אותו ביניהם לתשמישו, דהיינו שישתמשו בו כל אחד מהם זמן מסוים:

• לדעת רב נחמן שסובר אין דין גוד או אגוד [טענת שותף לחברו לבטל את השותפות על ידי שהלה יקנה ממנו חלקו, או ימכור לו את החלק שלו], אם לא היו חלקיהם שוים, כגון בכור ובן שאינו בכור שירשו מאביהם עבד או בהמה טמאה, שהבכור נוטל פי שנים (ראה ערך ירושת הבכור), עובדים לזה יום אחד ולזה שני ימים (בבא בתרא שם); ואף על פי שהבכור נוטל בחלוקה זו יותר מפי שנים, שאם יש עיר רחוקה מהלך יום שמרויחים בה הרבה, לא יוכל הבן השני ללכת שם אלא הבכור לבדו (בבא בתרא יג א, ותוס' ד"ה בכור, בשם רבינו תם). ואם היו חלקיהם שוים, כגון שני בנים שאינם בכורים, כתבו הראשונים שעובדים לזה יום אחד, ולזה יום אחד (תוס' שם; רשב"א שם, בשם יש מפרשים).

• לדעת רבא שסובר שיש דין גוד או אגוד (ראה בבא בתרא שם), יש ראשונים שכתבו שאין חלוקת זמנים חלוקה כלל, ואפילו בשני בנים שאינם בכורים, לפי שאין אחד מהם רוצה להתבטל ממלאכת עבדו או בהמתו יום אחד, שמא תזדמן לו מלאכה באותו היום.

חלזון

בריה שבדמה צובעים תכלת

כהונה (ראה ערכו). ראה רש"י על התורה שמות כה ד ועוד), ואין התכלת כשרה אלא ממנו (תוספתא מנחות ט ו; ברייתא דציצית. וראה ערך תכלת

מראהו החלזון שבדמו צובעים את התכלת (ראה ערכו) שבציצית (ראה ערכו). ראה מנחות מד א ומב ב) ובבגדי

שפטור, שמתכוין לשמרו שלא ימות (שם ורש"י)³, והוסיפו ראשונים שאין נטילת נשמה בנטילת הדם, שכן הדם שצובעים בו כנוס ועומד הוא (ראה רש"י כתובות ה ב ד"ה מיפקד).

מקום גידולו החלזון מצוי בחלקו של זבולון (מגילה ו א), ומצוי הוא בין סולם של צור לחיפה (שבת כו א).

כתבו ראשונים שהוא מצוי בים המלח (רמב"ם ציצית ב ב; סמ"ג עשין כו; חינוך שפ), ופירשו דבריהם שהיינו ים הגדול שמימיו מלווים (דברי יהוסף לר"י שוורץ לט)⁴. ויש שכתב שאף בים סוף היה, ואפשר שעד היום הוא מצוי אלא שאין מכירים אותו (שו"ת רדב"ז תרפה. וראה ערך תכלת).

• **יש מי שטרח למצוא את החלזון ולקבוע זהותו, וכתב כמה ספרים על כך, וחדש צביעת תכלת מדם דג הדיו⁵**

[ראה איורים מס' 6.1-6.2 בסוף הכרך], ולדעתו נתפשט הדבר בקרב רבים מישראל (רבי גרשון חנוך הנדן מראדזין בספריו: שפוני טמוני חול, פתיל תכלת, עין תכלת. וכך נוהגים חסידי רדזין וחלק מחסידי ברסלב), ולא נתקבלו דבריו על ידי שאר גדולי ישראל ואצל רוב ישראל (ראה ערוך השלחן או"ח ט ויב, שו"ת ישועות מלכו או"ח א - ג, הקדמת עין התכלת בשם הראב"ד מברסק, ועוד)⁶.

• **יש שהציעו לזהות את החלזון עם חלזון הינטינה (הרי"א הרצוג במאמריו בקובץ החד שנות תרצ"ב - תרצ"ה, נאספו בסוף ספר התכלת [בורשטיין, תשמ"ח] בשם "התכלת בישראל")⁷ [ראה איורים מס' 6.3-6.4 בסוף הכרך].**

• **יש שזיהו את החלזון עם חלזון ממשפחת הארגמונים, הנקרא ארגמון קהה קוצים⁸ (השימוש בחלזון זה נפוץ יותר כיום. הרי"א הרצוג שם, ודחה; מאמר התכלת [טבגר] מוריה רז-רח תשנ"ב;⁹ לולאות תכלת [טייטלבוים, תש"ס]). אבל יש שעירערו על זיהוי זה (תכלת וארגמן [אדלר, תשנ"ט]; הרי"ש אלישיב במכתב, הודפס בראש הספר הנ"ל; בין תכלת לארגמן [בני ברק תש"ע]), ויש שכתבו שאף אם זהו החלזון, אין לנו לעשות דבר חדש בלא מסורת (הרי"ח קנייבסקי במכתב בראש הקונטרס בין תכלת לארגמן) [ראה איורים מס' 6.5-6.6 בסוף הכרך].**

על בגדי כהונה, מראה גופו דומה לים (מנחות מד א, ורש"י ד"ה גופו) ולרקיע (ברייטא דציצית).

יש מהראשונים שכתב שסברא היא שפתיל התכלת שבציצית צבוע בדם חלזון, שהרי בציצית לזכרון המצוות נצטוו (ראה ערך ציצית), ויש לנו לומר שהצבע זכרון היוצר הוא, שכן אמרו שתכלת דומה לים, וים לרקיע, ורקיע לכסא הכבוד (יראים השלם תא, על פי מנחות מג ב).

דג או תולעת תבנית דיוקנו דומה לדג (מנחות מד א, ורש"י ד"ה גופו), ויש שקראו אותו דג (רמב"ם ציצית ב ב; רש"י שבת עד ב ד"ה צדי; תוספות שם עג ב ד"ה מפרק; ועוד), ויש שקראוהו תולעת (רש"י סנהדרין צא א ד"ה חלזון; ראב"ד תורת כהנים מצורע א יד), ויש שכתב שכמה מיני חלזונות יש (ראה רמ"ה סנהדרין שם).

עלייתו אחת החלזון עולה - מהים (רש"י סנהדרין שם), או מהארץ לשבעים שנה (רש"י מנחות מד א שם, ומגילה ו א ד"ה על ידי) - אחת לשבעים שנה², ולפיכך דמי התכלת יקרים (מנחות מד א, וברייטא דציצית).

נרתיקו וגופו יש לחלזון נרתיק, וכל זמן שהוא גדל, נרתיקו גדל עמו (שיר השירים רבה ד, וערוך ערך חלזון א). נחלקו המפרשים אם יש לו גידים ועצמות (ראה קרבן העדה ופני משה לירושלמי שבת א ג, ויפה עינים שבת עה א). יש מי שכתב שגופו אטום, ואינו בעל אברים (המיוחס לר"ן שבת קז א ד"ה הצדן).

צבע דמו דם החלזון, כתבו ראשונים שהוא שחור כדיו (רמב"ם ציצית ב ב), ויש שכתבו שהוא דומה לים (רש"י חולין פט א ד"ה שהתכלת).

פציעותו צדים את החלזון ברשתות (ראה שבת עד ב), ודוחקים להוצאת דמו בידים להוציא דמו כשהוא חי, כדי שיהיה צבעו צלול יותר, שדם החי טוב מדם המת (שבת עה א ורש"י). ולכן נחלקו אמוראים על הפוצעו בשבת אם חייב אף משום נטילת נשמה: רבי יוחנן אומר שחייב, וכשנחלקו תנאים אם חייב משום דישה (ראה שם. וראה ערך דש: חובל), בפצעו מת הוא שנחלקו; ורבא אמר

חֲלִיטָה¹

צמיתת אוכלים על ידי רותחים, המונעת איסורים שחלים בבישול כדרכו

סתם חליטה היא במים רותחים, ופעמים שהצמיתה נעשית על ידי חומץ (ראה להלן)².

באיסור חמץ

חליטה בין הדברים שאינם באים לידי חימוץ מנו חכמים את ברותחים החלוט. חליטה זו היא ברותחים, שאם הרתיח המים הרבה, ואחר כך השליך לתוכם הקמת, הרי זה מותר בפסח מדין התלמוד, משום שרק בבישול, כשמכניס את הדבר שרוצה לבשלו

שמה ומהותה חליטה היא נתינת דבר לתוך מים בעת רתיחתם, או נתינת מים רותחים עליו (וראה להלן אם יש הבדל בין שני דברים אלו), שעל ידי כך לא יחול עליו איסור חמץ בפסח, כיון שאחרי החליטה כבר לא יוכל החלוט להחמיץ; או איסור דם, שכן אחריה לא יוכל החלוט להפליט את הדם הבלוע בו, ואילו המבושל כדרכו יחמיץ ויפליט ויאסור.

חליטה פירושה צמיתה (רש"י חולין קיא א ד"ה חלטי. וראה אונקלוס ויקרא כה כג לצמיתת, ורש"י מלכים א כ לג, ורד"ק בספר השרשים ערך חלט).

הצליחו להפיק ממנו צבע עמיד. ⁸ ביוונית נקרא מין זה 'פורפירא', ובימינו 'מורקס' - Murex - ומונה כמה מאות זנים, והזן שזיהו כחלזון התכלת נקרא Murex trunculus. ⁹ ראה עוד בפירסומים של אגודת פתיל תכלת [הרב טבגר], ובהם מאסף של המאמרים והחיבורים שפורסמו בענין זיהוי זה של חלזון התכלת וההתנגדות לזיהוי. **חליטה**. ¹ טו, טורים תקלט - תקלט. ² לענין אם חלוט חשוב כמבושל לגבי זה שלא יחולו עליו דיני לחם או מצה לענין חיוב חלה, אכילת מצה, וקרבן מנחה, ראה ערכיהם וערך לחם. וראה

² יש גורסים בברייטא דציצית שבע שנים. ³ וראה ערך דבר שאינו מתכוין: בפסיק רישיה שלא ניחא לו, אם משום שפסיק רישיה דלא ניחא ליה מותר, או שטורח שלא ימות ואין כאן פסיק רישיה. ⁴ וראה זוהר בשלח מח ב וסוף שלח שנמצא בים כנרת. ⁵ Sepia officinalis (דיונון נפוץ) או Inkfish. ⁶ הרי"א הרצוג בעבודתו המדעית על התכלת (תרע"ד) דחה שיטה זו מאחר שהתברר שבשיטת צביעה זו ניתן להפיק את הצבע הזה מדמם של רוב בעלי החיים ולא דווקא מדג זה. ⁷ Janthina pallida, אולם נסיונות שנעשו לא

יא; רמב"ם מאכלות אסורות ו ח; טוש"ע שם. וראה ערך כבד), אם חלטהו מקודם ברותחים אינו אוסרו (חולין קיא א).

יש שפירשו טעם הדבר שהוא משום שנתבשל דמו בתוכו כדי שלא יפלוט עוד כשיבשלוהו עם דבר אחר ואינו אוסרו, ודמו המובלע בתוכו מותר כל זמן שלא יצא, ושוב אינו פולט לעולם, שהרותחים צומתים, וכל דבר רך מתכווץ ברותחים שלא יפליט (רש"י חולין שם ד"ה א"י וד"ה חלטי; משמרת הבית לתורת הבית הארוך ג ב; ראב"ן כג).

ויש שפירשו להיפך שהטעם משום שהרותחים מפליטים כל הדם (מאירי חולין קיא א).

וכן פסקו הראשונים שמדין התלמוד אם השליכו את הכבד לתוך המים הרותחים הרי הוא מותר לבשלו אחר כך עם בשר אחר; ואילו אם בישל הכבד ולא חלטה ברותחים - הקדרה כולה אסורה, הכבד וכל שנתבשל עמו (רמב"ם מאכלות אסורות ו ח; טוש"ע יו"ד עג א, ב. וראה להלן שהגאונים אסרו).

אלא שיש שכתבו שלא נאמר הדבר אלא כשחתך את הכבד והוציא מזרק דם שבתוכו (רמב"ם שם; טוש"ע שם; מאירי חולין קיא א), שאין חליטה מועילה אלא למה שבתוך הכבד, ולא לדם שבמזרקים (רשב"א חולין שם, בשם הראב"ד; טור שם, בשמו; שו"ע שם).

אף בבשר יש מהראשונים שכתבו שחליטה ברותחים מתירה בלי חתיכה ומליחה, מדין התלמוד, והעמוד הראשון של רותחים חולטו (רשב"א בתורת הבית הארוך ג; מאירי פסחים עד ב), אלא שהחמירו כשהאדים הבשר מחמת דם הצרור בתוכו, שאין החליטה מועילה בו כלל כיון שהדם שנצרר הוא כדם שפירש (מאירי שם); ויש שחלקו וכתבו שאין חליטה ברותחים פולטת אלא בכבד ולא בבשר (ר"ן חולין מד א מדה"ר; בית יוסף יו"ד עג).

חליטה לחומרא יש מהראשונים שהצריכו בבשר גם מליחה, ולא התירו בשר בחליטה בלבד; ויש שהחמירו עוד והצריכו בבשר חליטה אחרי מליחתו, וכתבו שאחר שמלחו הבשר יפה והדיחו משליכו מיד למים רותחים ולא לפושרים, כדי שיתלבן מיד ולא יצא דם (רמב"ם מאכלות אסורות ו י; טור יו"ד סט, בשמו; שו"ע שם יט, בשם יש מי שמצריך); וכן נוהגים בני תימן לעשות חליטה לבשר (שו"ת פעולת צדיק ב רנא, ג צד).

אלא שרוב הפוסקים חלקו עליהם וכתבו שאחר שיעור מליחה מותר לבשל את הבשר, ולא צריך חליטה ולא להרתח את המים שבקדירה, שלא הוזכרה חליטה אחר מליחה אלא בכבד בלבד (ראב"ד בהשגות שם; רבנו ירוחם טו כה, בשם שדרו ממתבתא; רשב"א בתורת הבית הארוך ג; שו"ע יו"ד סט יט, בדעה א בסתם; רמ"א שם) ³.

בזמן הזה כדרך שהורו הגאונים לאסור חליטה באיסור חמץ (ראה לעיל: באיסור חמץ), כך הורו הגאונים לאסור חליטה בכבד ובבשר, ולא נהגו בה בזמנינו שאין אנו בקיאים בחליטה שמא לא יהיו רותחים יפה יפה (ר"ף חולין קטז ב; רשב"א בתורת הבית הארוך ג; מאירי פסחים עד ב; בית יוסף יו"ד עג ב).

בדיעבד שכבר חלט - יש שהתירו (רשב"א בתורת הבית הארוך שם; טוש"ע יו"ד עג ב); ויש שאסרו אף בדיעבד (תורת חטאת כד ה, וראה ש"ך שם סק"י).

למים בעוד שהמים פושרים קודם שיגמור בישולם, הוא שמחמין, אבל כשנותן לתוך הרותחים, הוא מתבשל מיד קודם שיחמין, שהרותחים אינם מניחים אותו להחמין (פסחים לט ב, ורש"י ד"ה אדמבשל וד"ה חולטין ומאירי; רמב"ם חמץ ומצה ה ג, יז. וראה להלן שהגאונים אסרוהו); ולא יבוא לידי חימוץ לעולם אף לאחר שנחו הרותחים מרתיחתם כדרך שדבר הנאפה אינו בא לידי חימוץ לעולם (ראה ערך חמץ. מהר"ם חלאווה שם; שו"ע הרב תנ"ד ו).

אופן הרתיחה רותחים שאמרו הוא כשמרתיחים המים הרבה רתיחה עזה עד שיעלו אבעבועות (רמב"ם חמץ ומצה ב ג; ר"י צ גיאת הלכות פסחים שערי שמחה ב עמ' צא; שו"ת רשב"ש צ; ולא כשעדיין לא נגמר בישולם גם אם היד סולדת בהם בלבד (מאירי פסחים לט ב; חזון איש אורח חיים קכא ס"ק יח).

אף בשמן יש מן הראשונים שכתב שמדין התלמוד מותר לטגן במחבת עמוקה שכן מרתיחים את השמן תחילה (פסקי יו"ד פסחים שם).

המעיסה בלשון חכמים מצינו שהבדילו בין החליטה והמעיסה (ראה חלה א ו), אלא שנחלקו הגירסאות אם החליטה היא נתינת הקמח לתוך חמים, והמעיסה חמים לתוך קמח (תוספתא חלה (ליברמן) א ב; ירושלמי פסחים ב ו); או להיפך, שרותחים על גבי קמח היא חליטה, וקמח על גבי רותחים היא מעיסה (פסחים לו ב, ורש"י ד"ה מוגלשין).

להלכה יש ראשונים שכתבו שחליטה היא כשנותן קמח לתוך חמים (רש"י פסחים לט ב ד"ה אדמבשל; רמב"ם חמץ ומצה ה ג, יז ועוד); ויש שכתבו שחליטה היא כשנותן חמים לתוך קמח (ראב"ה ב עמ' 102; טור או"ח תסא, בשם רב שרירא גאון); ויש שכתבו שחליטה היא בשניהם (ראה תוספתא חלה (ליברמן) א ב. פסקי הרי"ד פסחים לו ב. וראה שו"ת חתם סופר או"ח קלח; חזון איש או"ח קכד פסחים שם).

בזמן הזה הגאונים הורו שאין לעשות מעשה לסמוך על חליטה בפסח, שמכמה וכמה דורות כל חכמינו הקדמונים כתבו שאין בזמן הזה מי שידע לחלוט; ואין מתירים לעשות חליטה, ולא שמעו מי שהתירו אלא לחיה ולחולה בלבד על פי בקיאים, וההיתר הוא משום פיקוח נפש, וכן נהגו לאסור (רב האי גאון ורב שרירא גאון הובאו ברי"ף פסחים לו ב, וברא"ש פסחים ב כ, ובאוצר הגאונים פסחים שם; ריטב"א פסחים לט ב; רמב"ם חמץ ומצה ה ג; טוש"ע או"ח תנ"ד ג); ואסור אף בהנאה ולהשהות בביתו (משנה ברורה שם ס"ק יא). והטעם משום גזירה שמא לא ירתח המים יפה יפה (רמב"ם שם); או שמא יצטנן בקצה אחד (רי"צ גיאת הלכות פסחים שערי שמחה ב עמ' צא, בשם רב האי גאון).

בחומץ צמיתה המונעת מחימוץ מצינו אף בנתינת חומץ, לענין שעורים שלתת אותן ורואה שנופחות מחמת המים, שר' יוסי אומר שישירה אותן בחומץ וחומץ צומתן. ואין להלכה כדבריו (פסחים מ א).

באיסור דם

חליטת הכבד הכבד, שיש בו ריבוי דם (ראה טוש"ע יורה דעה עג א, וראה רש"י חולין קי ב ד"ה כבדא), ואם נתבשל יש סוברים שנאסר, ולכל הדעות אוסר מה שנתבשל עמו (תרומות י

ולדעת הרמ"א אין צריך לעשות חליטה כלל. אמנם ראה ערוך השולחן יו"ד סט לו, שכתב שלפי מה שנוהגים להשרות הבשר במלח שעה אחת גם לרמב"ם אין

ערכים: חבתי; לחמי תודה, על דין חליטה בעשיית מנחה רבוכה. 3. וראה ש"ך יו"ד סט ס"ק עח, שכתב שלדעת המחבר היכא דאפשר יש לחוש לעשות חליטה,

טושיע יו"ד עג ג; רמ"א יו"ד סז ו), אם משום שאין אנו יודעים איזה חומץ, החזק הוא או רפה, המעט הוא אם רב, ומה שאנו סוברים שיועיל שמא הוא מזיק (מאירי חולין קיא א, פסחים עד ב); או שלא חילקו בין חליטה לחליטה (בית יוסף יו"ד עג ב).

ולכן אסור לצמת בשר בחומץ קודם מליחה, ובדיעבד מותר במליחה אחריה (רמ"א יו"ד סז ו). ובכבוד דינו בדיעבד כמו בחליטה ברותחין (ראה לעיל: בזמן הזה).⁴

בחומץ צמיתה המונעת מאיסור דם מצינו אף בחומץ, לענין כבד שחלטהו בחומץ עד שיתלבן - מותר, כדין חלטה ברותחין שהחומץ חולטו ומצמית הדם, ואינו מניחו לפלוט עולמית (חולין קיא א, ורש"י ד"ה חלטי ומאירי; תוס' פסחים עד א ד"ה האי; רמב"ם מאכלות אסורות ו; טושיע יו"ד עג ב).

אף חליטה בחומץ לא נהגו בה בזמן הזה, שאין אנו בקיאים בחליטה (רי"ף חולין שם; מאירי שם; רבנו ירוחם טו כה, בשם רב עמרם;

חליפין

נתינת חפץ ליד חברו לשם חלות הקנאה, או החלפת דבר בדבר עם חברו, שוה בשוה

מהותם ומקורם

מהותם חליפין מצינו בשני מובנים:

• בתורת מעשה קנין, כגון שמוכר, או נותן, או מתחייב לחברו (ראה להלן: סוגי ההקנאות), והקנין נעשה על ידי שהקונה נותן למקנה² חפץ מיד ליד, ונקרא "קנין" (רמב"ם מכירה ה ה), וכן נקרא "קנין סודר" (ראה בבא מציעא ז א האי סודרא כו'. וראה רש"י קדושין ג א ד"ה חליפין), לפי שסתם קנין חליפין הוא בסודר (סמ"ע ח"מ קצה ס"ק יב), וכל סתם קנין שבתלמוד הכוונה לקנין חליפין (תוספות כתובות נה א ד"ה כתובו; רא"ש קדושין א לה), וכן כשאמרו "קנו מידו", הכוונה לקנין חליפין שהוא מיד ליד (תוספות כתובות נה ב ד"ה מתנת), והוא הדין כשאמרו "קנו מיניה" (תוספות נדרים כז ב ד"ה והלכתא, ובבא מציעא סו א ד"ה ומניומי).

• כשמחליף דבר בדבר עם חברו בתורת שיווי דמים, כאותה ששינו: המחליף פרה בחמור (בבא מציעא ק א), והחלפה זו נקראת חליפין שוה בשוה (תוספות שם מז א ד"ה גאולה, וראה להלן: חליפין שוה בשוה).

מקורם חליפין, בין בתורת מעשה קנין ובין בתורת שוה בשוה, למדו אותם מהכתוב: וְזֹאת לְפָנֶיךָ בְּיִשְׂרָאֵל עַל הָאֹלֶה וְעַל הַתְּמוּרָה לְקִנְיָם כֹּל דָּבָר שֶׁלָּךְ אִישׁ נִעְלָו וְנָתַן לְרֵעֵהוּ (רות ד ז. בבא מציעא מז א).

תוקפם קנין חליפין, כתבו ראשונים שמועיל מן התורה (רמב"ן בהשגות לספר המצות סוף שורש ב). ויש שכתב שאין קנין זה מועיל אלא מדרבנן (שו"ת רדב"ז תקג). ויש מן האחרונים שהוכיח, שקנין חליפין כל עיקרו מנהג הוא, אלא שכך היתה הלכה למשה מסיני, שכל שיקבע למנהג אצל התגרים לקנות, הרי זה קנין גמור מן התורה (שו"ת דבר אברהם א א).

מעשה הקנין

כליו של מי שֶׁלָּךְ אִישׁ נִעְלָו וְנָתַן לְרֵעֵהוּ (רות ד ז) שנאמר בקנין חליפין, נחלקו בו תנאים ואמוראים מי נתן למי: לדעת חכמים הקונה נתן למקנה, וכן סובר רב שקונים בכליו של קונה, שנוח לו לקונה שהמקנה יקנה את הכלי כדי שיגמור בדעתו להקנות לו הדבר; ולדעת רבי יהודה המקנה נתן לקונה, וכן סובר

לוי שקונים בכליו של מקנה (בבא מציעא מז א), שהמקנה נותן כלי לקונה, ואומר לו: קנה כלי זה, ועל ידי זה קנה גם הקרקע או המטלטלים (סמ"ע קצה סק"ט).³

הלכה כחכמים וכתב, ואין קונים אלא בכליו של קונה (רי"ף ורא"ש ומרדכי בבא מציעא שם; רמב"ם מכירה ה ה; טושיע קצה א).

סודר של אחר הקנה אחד כלי למקנה כדי שיקנה הקונה - קנה (רמב"ם מכירה ה ז; טושיע קצה ג). וכן אמרו בכל מקום בגמרא: שקנו מידו (ראה בבא מציעא טו א), שהעדים רגילים לקנות מן המקנה בסודר שלהם לצורך הקונה (תוספות קדושין כו ב ד"ה ה"ג). וכתבו גאונים שתקנת הישיבות ששליח בית דין או העדים קונים בשליחות הקונה והמקנה (העיסור ב קנין, בשם רב עמרם. וראה רא"ש קדושין שם, וטור קצה בשמו).

החזרת הסודר דרך העולם שהמקנה מחזיר הסודר לקונה (תוספות קדושין שם ד"ה לבר; רמ"א קצה ד), אלא שנחלקו אמוראים אם המקנה רשאי לעכב הסודר בידו (נדרים מח ב). להלכה נחלקו ראשונים: יש סוברים שאין המקנה רשאי לעכב הסודר (ראשונים נדרים שם; בית יוסף קצה, בשם ראשונים; רמ"א קצה ד); ויש חולקים וסוברים שאף על פי שדרך העולם להחזיר החליפין, אם תפס המקנה את הסודר אין מוציאים מידו (תוספות קדושין ו ב ד"ה לבר).

אחיזת המקנה אף על פי שלא אחז המקנה כל הסודר אלא מקצתו, בכלי ונשארה מקצתו ביד הקונה - מועיל לקנין (בבא מציעא ז א; רמב"ם מכירה ה ז; טושיע קצה ד), והוא שיאחז ממנו שיעור כלי, שהוא שלש על שלש אצבעות (בבא מציעא שם; רמב"ם וטושיע שם. וראה ערך בגד).

ויש מן הראשונים סוברים שאף אם אחז המקנה פחות משיעור כלי, אלא שהיה בענין שיכול לנתקו ולהביאו אצלו - קנה (רמב"ם שם; טושיע שם); ויש חולקים (רמ"א שם).⁴

האמירה עיקר קנין חליפין הוא שיתן הקונה למקנה הכלי ויאמר לו: "קנה זה חלף הקרקע שמכרת או שנתת לי" (רמב"ם מכירה ה ה; טושיע קצה א). ואין נוהגים שיאמר לו הקונה כן, שמן הסתם על דעת כן הוא נותן לו (טור שם; רמ"א שם).

בכליו של קונה (שמ"ק בבא מציעא שם ד"ה בההיא, בשם י"מ); ויש חולקים וסוברים שאינו מועיל אלא בענין זה (תוספות גיטין לט ב ד"ה משום).⁴ יש מן הראשונים סוברים שאם אותו החפץ שקונים בו צריך לו הקונה כדי שלא ישאר ערום, הואיל ואם רצה המקנה לחתכו אינו יכול - לא קנה (מאירי ב"מ ז א, בשם תלמידיהם של גדולי המפרשים שכתבו בשם רבותיהם).

צורך בחליטה. וראה ספר הכשרות ט עה וס"ק רלא - רלג. ⁴ וראה ערך צלי, על חליטת בשר אחרי שנצלה אם החומץ נאסר.

חליפין. 1. טו, טורים תקסט - תריג. 2. ולדעת מקצת תנאים ואמוראים המקנה לקונה (ראה להלן: מעשה הקנין, מחלוקת בדבר ושהלכה הקונה נותן למקנה). 3. אף לדעת הסוברים בכליו של מקנה, יש מן הראשונים סוברים שהוא הדין

בעלי חיים, אינם בכלל פירות (שיטה לתלמידי הרשב"א ור"ן בבא מציעא שם, הובא בבית יוסף שם).

וכן חתיכת כסף, יש שכתבו שקונים בה לדעה זו, שאין דינה כפירות כיון שאינה עשויה לירקב (מאירי בבא מציעא מו ב); ויש חולקים וסוברים שאין קונים בחתיכת כסף לפי שצריך שיהא ראוי להשתמש בו כמו שהוא (מאירי שם בשם תוספות).

והוא הדין מטלטלים שאינם ראויים להשתמש בהם, כגון שעומדים לסחורה, יש מן האחרונים שכתב שהם בכלל פירות (המקנה קדושין שם בתוד"ה ש"מ).

• ויש מן הראשונים סוברים שכל הנעשה בידי אדם הרי הוא בכלל כלי, והנעשה בידי שמים הוא בכלל פירות (העיסור, הובא בבית יוסף קצה; סמ"ע שם סק"ח ושי"ך סק"ד).

מטבע במטבע נחלקו אמוראים (בבא מציעא מה ב). הלכה שאין מטבע נעשה חליפין (רי"ף ורא"ש שם; רמב"ם מכירה ה ו; טוש"ע קצה ב).

נוסח כתיבת הקנין נהגו לכתוב בשטרות: וקנינא מפלוני בכלי הכשר לקנות בו (בבא מציעא מז א; רמב"ם מכירה ה ח)⁵, כדי להודיע שהקנין נעשה כראוי (מאירי בבא מציעא שם).

דברים הנקנים בחליפין

קרקע, מטלטלים, קנין חליפין מועיל בין בקרקע (ראה קדושין ג א ורש"י, בעלי חיים ושם יג א; רמב"ם מכירה ה ח), בין במטלטלים או בעלי חיים (רמב"ם שם וטוש"ע רג א). ומועיל אפילו לקנות עשר שדות בעשר מדינות, ואפילו כמה מטלטלים בבת אחת (שו"ת מבי"ט רמט בסופו).

אף הפירות, או כל דבר שאינו בכלל כלי, שאינם נעשים חליפין (ראה לעיל: דברים הנעשים בחליפין), נקנים בחליפין כשאר המטלטלים (בבא מציעא מה ב; רמב"ם מכירה ו א; טוש"ע שם).

מטבע מטבע אינו נקנה בחליפין (בבא מציעא מו א; רמב"ם שם; טוש"ע שם). במה דברים אמורים במטבע היוצא, אבל מעות שפסלתן מלכות או מדינה, או דינרים שאין יוצאים באותה מדינה, ואין נושאים ונותנים בהם עד שמשנים אותם למטבע אחר, הרי הם כפירות לכל דבר, ונקנים בחליפין (בבא מציעא שם; רמב"ם מכירה ו ו; טוש"ע ח). וכל שכן לשונות של זהב ושל כסף, שהרי הם כשאר המטלטלים (רמב"ם שם ב; שו"ע שם ג).

מלוה על פה אף מלוה על-פה (ראה ערכו) אינו יכול להקנות לחברו בחליפין (ראה כתובות נה ב, ורש"י ד"ה מתנת. וראה ערך דבר שאינו ברשותו), ופירושו ראשונים הטעם לפי שאין מטבע נקנה בחליפין (רש"י כתובות שם).

שיעבוד נכסים אף על פי שאין מטבע נקנה בחליפין, יכול אדם לשעבד נכסיו בקנין לגבות מהם סך ממון, שאינו מקנה לו המטבע אלא מחייב עצמו ליתן לו ומשעבד לזה נכסיו (שו"ת הרא"ש יג ו; טור רג. וראה ערך דברים הנקנים באמירה וערך התחייבות).

קידושי אשה האשה אינה מתקדשת בחליפין (קדושין ג א, ו ב), לפי שחליפין ישנם אף בפחות משה פרוטה, ואשה אינה מקנה עצמה בפחות משה פרוטה (שם ג א).

העדים אם צריכים עדים לקנין חליפין, נחלקו ראשונים: יש סוברים שאין הקנין מתקיים אלא בפני עדים (הראב"ד בהשגות על הרמב"ם מכירה ה ט); ויש סוברים שאין הקנין צריך להיות בפני עדים, אלא אפילו בינו ובין חברו קנה (רמב"ם מכירה ה ט).

להלכה כתבו הפוסקים שאפילו אין עדים בדבר, אין אחד מהם יכול לחזור בו, אם מודים זה לזה (טוש"ע קצה א). מכל מקום דרך העולם היא לייחד עדים לקנין חליפין, כדי שלא תבוא הכחשה ביניהם (סמ"ע קכג כא).

דברים הנעשים חליפין

בכלי אין קונים אלא בכלי (בבא מציעא מז א; רמב"ם מכירה ה ה; טוש"ע קצה ב), ואפילו שאין בו שוה פרוטה (בבא מציעא מז א. וראה קדושין ג א, יג א; רמב"ם שם ו; טוש"ע שם).

הכלי שיעורו כל שהוא (רמב"ם שם). ומכל מקום אין קונים אלא בכלי העשוי מדבר חשוב (טור קצה; רמ"א שם ב). וכן אין קונים בדבר האסור בהנאה (בבא מציעא מז ב; רמב"ם שם ח; טוש"ע שם).

אף בשברי כלים כתבו ראשונים שאין קונים (רש"י בבא מציעא שם), שכיון שאינם ראויים למלאכתם אינם חשובים ככלי (רמב"ן ורשב"א ור"ן שבעות לט ב).

בסודר סתם קנין חליפין הוא בסודר (סמ"ע ס"ק יב), והוא שיש בו שלש על שלש אצבעות (ראה בבא מציעא ז א, ורש"י ד"ה דכמאן, רמב"ם שם ז).

בפירות בפירות נחלקו אמוראים (בבא מציעא מז א). הלכה שאין קונים בפירות (בבא מציעא שם; ר"ח ורי"ף ורא"ש שם; רמב"ם מכירה ה ו; טוש"ע קצה ב).

בגדר הפירות שנתמעטו, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שפירות לאו דוקא, אלא כל דבר שאינו בכלל כלי (רש"י בבא מציעא ד"ה אבל), וכן שור חי אף על פי שעושים בו מלאכה, הרי הוא בכלל פירות, ואינו נעשה חליפין (רש"י קדושין כח ב ד"ה ופירי).

• יש חולקים וסוברים שלא נתמעטו אלא פירות ממש, וכן בשר הרי הוא כפירות, אבל שור או חמור או פרה חיים שמשתמשים בהם לטעון משאוי ולחרוש, ודומים לכלים, הכל מודים שנעשים חליפין (תוספות קדושין כח ב, בשם ר"ח ור"י; טור ורמ"א קצה ב). לדעה זו יש מן הראשונים מפרשים שדוקא שור וכיוצא בו, שראוי למלאכה, הרי הוא ככלי, מה שאין כן טלה וכיוצא בו שאינו ראוי למלאכה (הגהות אשרי בבא מציעא שם, בשם מהרי"ח); ויש מפרשים שאף טלה חשוב ראוי למלאכה, וכן כל בהמה, כיון שמגדלים אותם לוולדות ולצמר ולחלב (בית יוסף קצה; סמ"ע קצה סק"ז).

• יש מן הראשונים סוברים שכל דבר שאינו נאכל אין עליו דין פירות, ולא נקרא פירות אלא דבר הנאכל כמות שהוא (ריטב"א בבא מציעא מו ב ד"ה כל, בשם הראב"ד).

• וכן יש מן הראשונים סוברים שלא נתמעטו אלא פירות העומדים לאכילה ומרקיבים וחסרים והולכים, שאין דעתו של אדם עליהם (רמב"ן ב"מ מה ב ד"ה אמר), אבל דבר המתקיים, ואפילו

סוגי ההקנאות

מכירה ומתנה קנין חליפין נאמר בין במכירה בין במתנה (בעל הלכות גדולות הלואה מט; טוש"ע קצה א) ⁶.

מתנה על מנת להחזיר במתנה-על-מנת-להחזיר (ראה ערכו), כתבו ראשונים שאינה נקנית בחליפין (תוספות ערכין ל א סוד"ה ולא); ויש מפרשים בדעת ראשונים שאף מתנה על מנת להחזיר נקנית בחליפין (קצות החושן קצה ח, בדעת הרא"ש).

שאלה ושכירות בשאלה ושכירות נחלקו ראשונים: יש סוברים שאין חליפין מועיל בהן (תוספות קדושין כז א ד"ה ומקומו; טור קצה בסופו, בשם י"א; דעה ב בשו"ע קצה ט, ורמ"א שם א); ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם שדוקא שאלה אינה נקנית בחליפין, אבל שכירות נקנית בחליפין (ראה דרישה קצה ס"ק יד); ויש מן הראשונים סוברים ששאלה ושכירות מועיל בהן חליפין (רמב"ם מכירה ה ט; דעה א בשו"ע שם).

שיעבוד קרקעות שיעבוד קרקעות מועיל בו קנין חליפין (רש"י ב"ב ג א ד"ה קרקעות קנין. ראה ערך שיעבוד. וראה כתובות קב ב, וגיטין נא א, ורמב"ם אישות כג יח, וטוש"ע אבן העזר קיד ד).

התחייבויות אף בהתחייבות שאדם מחייב עצמו בממון לחברו כשלא היה חייב לו כלום (ראה ערך התחייבות), מועיל קנין חליפין. וכן מצינו קנין חליפין לקיום התחייבות או הקנאה שלא יהא בה משום אסמכתא (ראה נדרים כז ב, וראה ערך אסמכתא); בשומרים (ראה בבא מציעא נח א וצד א, וראה ערך שומרים); בשותפות (ראה רמב"ם מכירה ה יד, ושם שלוחין ד ב, והשגות הראב"ד שם ושם, וראה ערך שותפות וערך דבר שאין בו ממש); בחלוקת שותפות (ראה בבא בתרא, וראה ערך חלוקת שותפות); בשעבוד ערב (בבא בתרא קעו ב, וראה ערך ערב); בסילוק או מחילת זכות (ראה בבא מציעא סז ב, במשכנתא (ראה ערכו), ושם קח א בבר-מצרא (ראה ערכו). וראה ערכים: הרחקת נזיקין; מחילה; סלוק; בפשרה (ראה סנהדרין ו א, וראה ערך פשרה); בקבלת קרוב או פסול לדון ולהעיד (סנהדרין כד ב, וראה ערך זבלי"א).

ובדברים שאין צריכים קנין, ואין לקנין בהם טעם, כגון המשחרר את עבדו, והמגרש את אשתו, אין צריך קנין או עושה שליח (וראה ערך מילי לא מימסרן לשליח וערך שלוחות, על האופנים שהקנין מועיל בשליחות), או המוסר-מודעה (ראה ערכו), או מבטל מודעה, או המוחל לחברו חוב או פקדון שיש לו בידו (וראה ערך מחילה מחלוקת ראשונים בדבר), וכל כיוצא בדברים אלו, אלא שנהגו רוב המקומות להקנות למקצת אלו הדברים או כיוצא באלו להודיע שאינו אומר דברים אלו כמשחק וכמהתל, לפיכך אם אמר בלב שלם אני אמרתי וגמרתי לעשות דבר זה, אין צריך דבר אחר כלל (רמב"ם מכירה ה יא, יב).

חלות הקנין

כיון שהגביה או שמשך המקנה את הכלי וקנהו (ראה לעיל: מעשה הקנין), נקנו הקרקע או המטלטלים ללוקח או למקבל מתנה בכל מקום שהם, ואין אחד מהם יכול לחזור בו (רמב"ם מכירה ה ה; טוש"ע קצה א). ומכל מקום נתנו חכמים בקנין חליפין זמן לחזרה

(רא"ש בבא בתרא ח ה), אף על פי שבשאר קנינים אין בהם חזרה אלא תוך-כדי-דבור (ראה ערכו). טור קכו ושו"ע קצה ז).

ונחלקו אמוראים עד אימתי חוזר: רבה אמר כל זמן שיושבים, ורב יוסף אמר כל זמן שעוסקים באותו ענין (בבא בתרא קיד א), הלכה כרב יוסף (בבא בתרא קיד ב, ושם קמג ב; רמב"ם מכירה ה י; טוש"ע קצה ו) ⁷.

כל קנין בטעות - חוזר (גיטין יד א; רמב"ם מכירה ט ב; טוש"ע רלב א).

חליפין שוה בשוה

במטלטלים כל המטלטלים קונים זה את זה (בבא מציעא מד א; רמב"ם מכירה ה א; טוש"ע חו"מ רג א. וראה קדושין כח א), בתורת חליפין, שהחליף אלו באלו, שכיון שמשך האחד - קנה חברו את שלו (רש"י בבא מציעא שם ד"ה כל). והוא הדין אם הקנה האחד לחברו את שלו בסודר או אגב קרקע, נקנו לו חליפיו (נתיבות המשפט רג באורים סק"ג).

חליפין אלה הם הנקראים חליפין שוה בשוה, ולמדים מייתור הכתוב וְעַל הַתְּמוּנָה (רות ד ז. תוספות בבא מציעא מז א ד"ה גאולה).

בחליפין שמקפידים על הדמים, ששיערו כמה שוה זה, וכמה שוה זה, ואחר כך החליפו, נחלקו אמוראים אם קנו שניהם במשיכת אחד מהם (בבא מציעא מז א) להלכה כתבו ראשונים שקנו (רמב"ם שם; טוש"ע רג א).

בקרקעות אף בקרקעות כתבו ראשונים שנקנים בחליפין של שוה בשוה, שכיון שהחזיק אחד מהם בקרקע של חברו - קנה חברו את שלו (רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן קדושין כז א; שו"ע רג א).

ויש מן הראשונים חולקים וסוברים שאין חליפין של שוה בשוה מועיל בקרקעות (ראה רמב"ן קדושין שם בשם יש חולקים).

ויש סוברים שאינו מועיל מטעם חליפין אלא מטעם כסף, וקנה הקרקע בדמי הקרקע שנתן לו (שו"ת הרשב"א א אלה רכו).

בדברים שלא מועילים בקנין סודר (ראה לעיל: דברים הנעשים חליפין), או שאינם נקנים בחליפין (ראה לעיל: דברים הנקנים בחליפין),

נחלקו ראשונים אם הוא הדין בחליפין שוה בשוה: יש סוברים שכשם שאין קונים בפירות, או בכל דבר שאינו כלי, בתורת קנין סודר, הוא הדין אם החליפו אותם שוה בשוה ומשך האחד, לא קנה השני (העיסור ב קנין; מגיד משנה מכירה ה א, בשם קצת מפרשים); ויש מן הראשונים סוברים שלא אמרו אין פירות נעשים חליפין אלא בתורת קנין סודר, שמחזיר לו הסודר ואינו נותנו אלא לקנין, וצריך להיות דומה לנעל, אבל בחליפין גמורים, שמתכוין להקנות זה תחת זה שוה בשוה בתורת דמים, קונים אף בפירות (תוספות בבא קמא ע ב ד"ה באומר, בשם ר"ת; רמ"א חו"מ רג א, בשם י"א).

מטבע שאינו נעשה חליפין (ראה לעיל: דברים הנעשים חליפין), כתבו ראשונים שהוא הדין בחליפין שוה בשוה (תוספות בבא מציעא מז ב ד"ה ולר"ן. ראה רמב"ם מכירה ו ז, וטוש"ע רג ב); ויש מן הראשונים שסובר שחליפין שוה בשוה קונים אף במטבע, ודוקא בכיוצא בו, כגון מטבע במטבע, אבל מטבע בטלית לא (תוספות שאנץ בשמ"ק ב"מ מז ב).

המוכר יוצא ונכנס ותובע הדמים, שאינו קונה עד שיתן לו את הדמים (ראה טור קצ ושו"ע שם י וסמ"ע ס"ק יב). ⁷ יש מן הראשונים שסובר שלא אמרו שחוזר אלא במתנת שכב מרע במקצת, שצריכה קנין (ראה ערך מתנת שכב מרע), אבל בבריא אינו יכול לחזור בו (ר' יהודה הנשיא אלברצלוני בשם י"א,

⁶ במכירת קרקעות נחלקו ראשונים: יש סוברים שאין מועיל קנין חליפין בלא נתינת דמים אלא במתנה, אבל במכירה לא קנה עד שיתן לו דמים (העיסור מאמר ג אגב; בעל התרומות סד ג); אבל רוב הראשונים חולקים וסוברים שקנין חליפין לבד מועיל אף במכירת קרקע (שו"ע קצה א), אלא אם כן היה

חליפין ולשון מכירה אחד הוא (מרדכי בבא מציעא שצה, על פי בבא מציעא ק א. וראה ערך מכירה).

איסור הונאה באיסור אונאה שנאמר במקח וממכר (ראה ערך אונאה), נחלקו ראשונים אם נאמר אף בהחליף דבר בדבר:

- יש סוברים שחליפין אין בהם אונאה (תשובת הרי"ף שבשו"ת הרמב"ם פאר הדור קעב).
- יש מן הראשונים סוברים שאף בחליפין יש אונאה (ריטב"א בשטה מקובצת בבא מציעא מו ב).
- ויש מן הראשונים מחלקים, שהמחליף כלים בכלים או בהמה בבהמה, אפילו מחט בשיריים או בשריון או טלה בסוס, אין לו אונאה, שזה רוצה במחט יותר מן השיריים, אבל המחליף פירות בפירות, יש להם אונאה (רמב"ם מכירה יג א; טוש"ע רכז כ).

• דבר שאינו חשוב, וכן דבר שאינו מסויים, שנתמעטו מקנין חליפין (ראה לעיל, שם), כתבו ראשונים שמחליפין שוה בשוה לא נתמעטו (תוספות בבא מציעא מו ב ד"ה ולר"ט). וכן לדעת לוי שקנין חליפין הוא בכליו של מקנה (ראה לעיל: מעשה הקנין), בחליפין שוה בשוה מועיל הקנין אף על פי שהוא בכליו של קונה (תוספות שם).

• בדין חזרה, שאמרו שיכולים לחזור בהם כל זמן שעסוקים באותו ענין (ראה לעיל), כתבו ראשונים שאינו אלא בקנין סודר, אבל בחליפין שוה בשוה, אפילו שעסוקים באותו ענין אין יכולים לחזור בהם אלא בתוך כדי דיבור, כבשאר קנינים (רמ"ה בבא בתרא קיד א).

חליפין בכלל מכירה

גדר מכירה חליפין שוה בשוה בכלל מכירה (ראה ערכו) הם, שלשון

חֲלִיצָה¹

מצות חליצת נעל היבם על ידי היבמה, לשם הפקעת זיקתה ליבם והתרת נישואיה לאחרים

הפרקים:	הזמן
גדרה ומצותה	העיר
חלקיה	המקום
ביבמות ויבמים הרבה	הבירורים
הפסולים לחליצה	הקריאה
במעוברת	הנעל
הכוונה	חליצת הנעל
בשליחות ובתנאי	הרקיקה
בכפייה	סידורה
הדיינים והעדים	גט חליצה

גדרה ומצותה

אשה שמת בעלה בלא זרע, שזקוקה לאחי המת להתייבם (ראה ערך יבמה), ואסורה להינשא לאיש אחר (ראה ערך יבמה לשוק), אם לא רצה היבם לייבמה הרי זה חולץ לה (משנה יבמות לט א, קו ב ועוד; רמב"ם יבום א ב ועוד; טוש"ע אבן העזר קסה א ועוד), שנאמר: וְאִם לֹא יִחַפֵּץ הָאִישׁ לְקַחֵת אֶת יְבִמְתּוֹ וְגו' וְנִגְשָׁה יְבִמְתּוֹ אֵלָיו לְעֵינֵי הַזִּקְנִים וְחָלְצָה נְעָלָיו מֵעַל רַגְלָיו וְגו' (דברים כה ו-ט), ומשעה שחלץ לה מותרת להינשא לאחר (רמב"ם שם ועוד, וראה טוש"ע אבן העזר קסט ל, קע א ועוד), וכן שנינו: היבמה קונה את עצמה בחליצה (משנה קדושין ב א. וראה ערך חלוצה).

בגדר החליצה נחלקו אמוראים בירושלמי אם החליצה קנין, כאילו קנאה היבם תחילה ופטרה בחליצה, או שהחליצה אינה אלא פטור, והוכיחו בירושלמי שאין החליצה אלא פטור (ירושלמי יבמות ג א, וראה קרבן העדה בירושלמי יבמות א א).

המצוה מצות עשה מן התורה לחלוץ אם לא רצה לייבם, שנאמר: וְחָלְצָה נְעָלָיו (דברים כה ט. רמב"ם יבום א ב. ראה ספר החנוך תקצט, ושו"ת הריב"ש קנט).

מצות יבום קודמת למצות חליצה (משנה בכורות יג א)².

מצות חליצה כתבו ראשונים שהיבם הוא שמצווה בה ולא היבמה (ספר החינוך תקצט, ומנחת חנוך שם). ויש סוברים שאף היבמה מצווה במצות חליצה (מהרי"ט אבן העזר טז).

אין מברכים ברכת המצוות על החליצה (העיטור ציצית ג ב. וראה ערך ברכת המצוות). ויש מי שכתב שעל היבם לברך על מצות החליצה (מהרי"ל סוף חליצה, אך לא נהג כן)³.

חיובה בגדר מצות חליצה, יש שכתבו שאינה מצוה חיובית, ואם אין היבמה רוצה להינשא, ואין היבם מקפיד על זה שהיא זקוקה לו, הרשות בידם שלא לחלוץ, אלא שכתבו על פי הזהר שאפילו אינה רוצה להינשא מצוה לחלוץ (בית שמואל קסה סק"ט); ויש חולקים וסוברים שהחליצה מצוה חיובית היא, ואפילו נתרצו שניהם שלא לייבם ולא לחלוץ אין שומעים להם, אלא מצוה עליהם לחלוץ (שו"ת פרשת מרדכי (להר"ם בנעט) אבן העזר סג; העמק שאלה שאילתא קנד א). ויש מהאחרונים מחלקים, שאם נתרצתה להתענג ולא לחלוץ הרשות בידה, ולא חייבתה התורה לחלוץ, אבל אם היא תובעת את היבם שיחלוץ לה, מצות עשה עליו לחלוץ לה (חיים ושלוש לר"ח פלאגי אבן העזר לח).

הראויים כל העולה ליבום, עולה לחליצה, וכל שאינה עולה לחליצה

לכהן; יבום; יבמה; יבמה לשוק. 2. על מחלוקת התנאים והאמוראים וכן מחלוקת ראשונים להלכה, אם אף עכשיו, שאין מתכוונים ביבום לשם מצוה, מצות יבום קודמת, או שמצות חליצה קודמת, ראה ערך יבום. 3. על הברכה

הובא ברמב"ן ורשב"א ב"ב שם, ובשו"ת הרשב"א א תתקכח, אבל רוב הראשונים חלקו עליו, שהרי סתם אמרו בכל קנין (רמב"ן ורשב"א שם). חליצה. 1. טו, טורים תרטו - תתטו. ראה גם ערכים: זקה; חלוצה; חלוצה

- קטן (ראה ערכו) אינו חולץ ליבמתו (משנה יבמות קד ב, וברייתא סא ב; רמב"ם יבום א טז, ושם ו ג; טוש"ע אבן העזר קסט מג). קטנה (ראה ערכו), נחלקו בה תנאים (יבמות קה ב). הלכה שקטנה אינה חולצת עד שתביא שתי שערות (יבמות שם; רמב"ם יבום א יז; טוש"ע קסט מג).
- סומא (ראה ערכו) שחלץ, חליצתו כשרה (יבמות קג א; רמב"ם יבום ד טו; טוש"ע אבן העזר קסט מח). ונחלקו ראשונים האם סומא אינו חולץ לכתחילה (רמב"ם שם ח; טוש"ע שם), או שהסומא חולץ אף לכתחילה (רשב"א וריטב"א ונמוקי יוסף יבמות קו ב)⁴.

בעל מום טרפה (ראה ערכו) שחלץ, חליצתו כשרה (פסקי רי"ד יבמות קא א).

היה היבם קטע או חגור, או שהיו בו שאר מומי הגוף כיוצא באלו - יש סוברים שאינו חולץ, ונכון להחמיר כשיש יבם אחר שיכול לחלוץ לה, אבל כשאין שם אלא הוא, הרי זה חולץ לה לכתחילה (כנסת הגדולה קסט, סדר חליצה אות מה).

היתה רגל היבם קטועה למטה מהברך, וחליצה נעלו מעל השוק, נחלקו ראשונים: יש סוברים שכשרה (רי"ח בשם גאון הובא באור זרוע תרסה), וכן פסקו להלכה (טור קסט; שו"ע קסט לה דעה ב); ויש סוברים שאף אם נקטעה רגלו למטה מן הארכובה אינו חולץ (תוספות קג א; טור שם, בשם רי"ף ורמב"ם; שו"ע שם דעה א); ויש שכתבו שאינו חולץ במקום שאר אחים (מאירי שם), אבל כשאין שם אחר, הרי זה חולץ (שו"ת עזרת כהן לראי"ה קוק קט בדעת המאירי)⁵.

היה היבם מהלך על גב רגלו, שרגלו הפוכה ודורס בעליונה של רגל, נחלקו ראשונים בדעת אמוראים (יבמות קג א). יש מהגאונים שכתבו שחולץ (רי"ח בשם י"א, הובא באור זרוע א תרסה); ויש סוברים שאינו חולץ (אור זרוע שם בשם ריב"ף), ופסקו גאונים כן להלכה (תוספות יבמות קג א ד"ה מאן בשם גאונים), וכן פסקו רבים מהראשונים (רמב"ם יבום ד יז; טוש"ע שם קסט לד).

היתה רגלו הפוכה על צידה, או שהיה מהלך על ראשי אצבעותיו, כתבו ראשונים שאינו חולץ (רמב"ם ד ז; שו"ע קסט לד), ואם חלץ, חליצתו פסולה (רמב"ם שם).

במעוברת

החולץ ליבמתו ונמצאת מעוברת וילדה, בזמן שהולד של קיימא, הוא מותר בקרובותיה והיא מותרת בקרוביו, ולא פסלה מן הכהונה, והרי זו כמי שלא נחלצה מעולם (יבמות לה ב; רמב"ם יבום א כ; טוש"ע קסט ב). אם אין הולד של קיימא - שהפילה או שמת בתוך שלושים יום (ריטב"א יבמות שם) - הוא אסור בקרובותיה, והיא אסורה בקרוביו, ופסלה מן הכהונה (יבמות שם).

ונחלקו אמוראים כשהפילה (יבמות שם), והלכה כריש לקיש שצריכה חליצה מן האחים, שחליצת מעוברת אין שמה חליצה (רמב"ם יבום א כ; טוש"ע קסט ב).

הכוונה

חליצה צריכה כוונה, ואם לא נתכוונו היבם או היבמה, חליצתה פסולה, עד שיתכוונו שניהם כאחד (יבמות קו א, וכתובות עד א).

סוברים שאינו חולץ, ראה להלן: חליצת הנעל. על מומר שחולץ ליבמתו, ראה להלן: הכוונה. ⁵ נקטעה כף רגלו עד הקרסול, ונשאר הקרסול קיים - ראה שו"ת חתם סופר אבן העזר ב סט, ושו"ת רבי עקיבא איגר צח).

ליבום, אינה עולה לחליצה (יבמות שם כ א ושי"נ; רמב"ם יבום א יט). כלל זה אמור בשני אופנים: באופן שאינה זקוקה ליבום, שלכן אינה זקוקה לחליצה, ומותרת היא להינשא בלא חליצה (על פרטי הדברים, ראה ערך יבמה), ובאופן שהיא זקוקה ליבום אלא שאי אפשר לייבמה, או שאסור לייבמה, שאין חליצתה חליצה להתירה, אף על פי שאסורה להינשא לשוק, ותשב בזיקתה לעולם (ראה ברכת שמואל יבמות א, וקובץ הערות ה. וראה בית מאיר אבן העזר קנט).

חלקיה

מצות חליצה כיצד, בא הוא ויבמתו לבית דין, והיא אומרת: מֵאֵן יִבְמִי לְהָקִים לְאִחִי שֶׁם בְּיִשְׂרָאֵל לֹא אָבָה יִבְמִי (דברים כה ז), והוא אומר: לֹא חֲפָצְתִּי לְקַחְתָּהּ (שם ח. ראה להלן: הקריאה), והיא חולצת נעלו (ראה להלן: הנעל) מעל רגלו (ראה להלן: חליצת הנעל), ויורקת בפניו (ראה להלן: הרקיקה), ואומרת: כִּכָּה יַעֲשֶׂה לְאִישׁ אֲשֶׁר לֹא יִבְנֶה אֶת בֵּית אִחִי (שם ט, י), ונמצא סדר חליצה: קוראת וקורא, חולצת ורוקקת וקוראת (יבמות קו ב; רמב"ם ד ו-ט; טוש"ע אבן העזר קסט מג).

סדר זה של חלקי החליצה אינו אלא למצוה, ואינו מעכב (יבמות שם; רמב"ם שם י; טוש"ע שם).

יבמות ויבמים הרבה

היו למת נשים רבות, חליצתה של אחת מהן פוטרת השאר (משנה יבמות מג ב; רמב"ם יבום א ט; טוש"ע אבן העזר קסא א).

היו למת אחים הרבה, אחד מהם חולץ ליבמה ומתירה להינשא, וכן אם היו לו אחים הרבה ונשים הרבה, חליצת יבם אחד לאחת מן היבמות מתירה אותה ואת צרותיה לשוק (רמב"ם יבום א ט; טוש"ע אבן העזר קסא א).

על מי מהאחים מוטלת המצוה לחלוץ, נחלקו אמוראים אם חליצת הגדול שבאחים עדיפה (יבמות לט ב). להלכה פסקו ראשונים שמצוה על הגדול לחלוץ (רמב"ם יבום ב; טור ורמ"א קסא ד). ויש סוברים שהדבר ספק אם חליצת הגדול עדיפה על חליצת הקטן או לא, והולכים להחמיר, ומחזירים אחר הגדול שיחלוץ, ואם אינו רוצה אין כופים אותו כל זמן שיש כאן קטן שרוצה לחלוץ (רבנו ירוחם כה ג, ראה בית יוסף ובית שמואל קסא סק"ז).

היה הגדול נשוי, חליצת הקטן עדיפה (בית שמואל קסא סק"ז).

הפסולים לחליצה

• האילם והאילמת שחלצו, חליצתם פסולה (יבמות קד ב; רמב"ם יבום ד יג; טוש"ע אבן העזר קסט מג).

• החרש והחרשת שחלצו, יש מהראשונים סוברים שחליצתם פסולה (ריטב"א יבמות קד ב). ויש סוברים שחליצתם כשרה (אבני נזר אבן העזר רכה; שאגת אריה ז בסופו). החרש אילם והחרשת אילמת - שאינם שומעים ואינם מדברים, חליצתם פסולה (יבמות קד ב).

• השוטה שחלץ (ראה ערך שוטה), חליצתו אינה חליצה (רמב"ם יבום ד טז; טוש"ע אבן העזר קסט מג), וכן יבמה שוטה אינה חולצת (תוספתא יבמות ב ה; רמב"ם יבום ו ו).

שמברך הגדול שבדיינים לאחר החליצה, ראה להלן: סידורה. ⁴ ויש שכתבו שאם אין שם אחר אלא הוא, חולץ אפילו לכתחילה (ראב"ד בהשגות שם, וטור שם בשם; שו"ע שם, בשם ויש מי שאומר; רמ"א קעב טו). על איטר רגל שיש

להתיר לנדרותו בפירוש עד שיחלוץ, שהרי זו כפייה, ויש לחשוש בה משום חליצה מעושה (מהרי"ק שם).

יבמה שאינה רוצה לחלוץ, וחליצה בכפייה, כתבו אחרונים שחליצה מעושה היא ופסולה (אור שמח יבוס ד כה). ויש מהאחרונים שכתב שכשם שאדם מגרש את אשתו שלא לרצונה, כך הוא חולץ ליבמתו שלא מרצונה (קרית ספר יבוס ב בסופו).

יבמה שנפלה לפני מוכה שחין, שאין סותמים טענותיה לכופה להתייבם לו (יבמות ד א רש"י שם), כתבו ראשונים שאף כופים אותו לחלוץ לה (רש"י שם; טור ורמ"א קסה א). ויש מהראשונים חולקים ומפרשים שאין כופים אותו לחלוץ לה (רשב"א לט ב).

לא היה היבם מוכה שחין וכיוצא, ולא רצתה היבמה להתייבם אלא תובעת שיחלוץ לה, נחלקו בו ראשונים, וחמש דעות בדבר (ראה טוש"ע ונושאי כליהם אבן העזר קסה). המנהג הוא שלא לכוף את היבם לחלוץ אפילו יודעים בו שנתן עיניו בממון (רמ"א קסה א). יש מהאחרונים שכתבו שבאשכנז, צרפת ורוסיה פשטה התקנה לכוף לחלוץ (ים של שלמה יז).

במה דברים אמורים שאין כופים את היבם לחלוץ, כשהיבם רוצה לייבם והיא אינה רוצה, אבל אם אין היבם רוצה לא לייבם ולא לחלוץ - כופים אותו (רמ"א קסה א).

כל יבמה שאסורה על היבם, כופים אותו לחלוץ לה (רשב"א וריטב"א ומאירי ונמוקי יבמות קו א. וראה רמ"א קסה א, והגרי"א ס"ק יד).

היה היבם נשוי ונפלה יבמה לפניו, נחלקו ראשונים: יש סוברים שכופים אותו לחלוץ לה (אור זרוע תרלח, תשלט; רמ"א קסה א. וכן הכריע להלכה בים של שלמה יז) משום חרם-דרבנו-גרשום (ראה ערכו. מרדכי ישן הובא במהרי"ק שורש קב); ויש סוברים שאין כופים אותו לחלוץ לה, לפי שהיבמה אינה בכלל תקנת רבנו גרשום (ראה ערך חרם דרבנו גרשום), ואף על פי שאין מניחים אותו לייבמה, אין כופים אותו לחלוץ לה (ספר התרומות קלג, והובא במרדכי יבמות ד לא).

יבמה שתבע אותה היבם לחליצה, והיא אומרת אני חולצת ואיני נוטלת כתובה, אלא אשב בבית בעלי כשאר כל האלמנות, כתבו ראשונים שאין שומעים לה (רמב"ם יבוס ב טז. וראה טוש"ע קסה ג).

הדיינים והעדים

מספר דיינים החליצה צריכה בית דין, ונחלקו תנאים אם צריכה שלשה דיינים או חמשה. הלכה בשלשה (יבמות קא

א; רמב"ם יבוס ד ה; טוש"ע קסט א).

מצוה לכתחילה לצרף עוד שנים - לשלשת הדיינים - כדי לפרסם הדבר (יבמות קא ב; רמב"ם יבוס ד ה; טוש"ע קסט ג) שחלוצה היא, ולא תינשא לכהן, או להודיע שהותרה לשוק, ויקפצו עליה בני אדם לנשאה (רש"י קא ב).

שלשה שאמרו בחליצה, אפילו הם הדיוטות (יבמות קא א; טוש"ע קסט א, ובסדר חליצה א). וצריך שיהיו יודעים להקרות ליבם וליבמה: "מאן יבמי וגו' לא חפצתי וגו' ככה יעשה" וגו', בלשון הקודש (יבמות שם ורש"י; רמב"ם יבוס ד ה; טוש"ע קסט א). ונחלקו ראשונים: יש סוברים שלא צריך שידעו שאר דיני החליצה, שהרי

בגדר הכוונה, יש מהראשונים שכתבו שצריך שתתכוין היבמה שתחלוץ לו, ויתכוין הוא שיחלוץ לה, ויעשו מעשים אלו לשם (רמב"ם יבוס ד ח), שיתכוונו שניהם לחליצת מצוה (רש"י קב ב ד"ה הא), וצריך ששניהם יתכוונו שתהא ניתרת לזר בחליצה זו (סמ"ג עשין נב; טוש"ע קסט מד).

מומר היה היבם מומר, לדעת הסוברים שהמומר זוקק את יבמתו (ראה ערך יבמה), הרי זה חולץ ליבמתו, והיא ניתרת בכך להינשא לשוק (אוי"ז א תרה; טור קנז, בשם רב שרירא גאון; רמ"א קנז ד), וכתבו אחרונים שאף על פי שהמומר לדעת עצמו הוא עושה, אין חוששים שמא אינו מתכוין להתירה (ראה חכם צבי א, ושאלת יעב"ץ כו, וחתם סופר אבן העזר צ).

בשליחות ובתנאי

חליצה אינה בשליחות (ראה ערכו), שאם אמר לשלוחו צא וחלוץ לה במקומי, אינה חליצה (כתובות עד א, ורש"י ומאירי שם). וכן אין החולצת יכולה לעשות שליח שיחלוץ במקומה (שו"ת הרשב"א ה צה; אבני נזר אבן העזר רכג).

נחלקו אמוראים בדעת תנאים האם יש תנאי בחליצה (יבמות נג א; קו א). להלכה כתבו ראשונים שאין תנאי בחליצה, לפי שאי אפשר לעשותה על ידי שליח (רמב"ן ורשב"א ורא"ש גיטין עה א)⁶, ואם אמרו לו חלוץ לה על מנת שתתן לך מאתים זוז, אפילו לא נתנה לו חליצתה כשרה (רמב"ם יבוס ד כד; טוש"ע קסט ג).

• אין תנאי בחליצה שאמרו יש מן הראשונים סוברים שכן הדין בין שהתנה הוא ולא קיים לה את התנאי, ובין שהתנתה היא ולא קיימה לו (ספר הישר לרי"ת (שלינגר) מג).

• ויש מהראשונים שכתבו שלא אמרו שכשרה אלא כשאמרו לו חלוץ לה על תנאי, אבל אם אמר אני חולץ על מנת שתתני לי מאתים זוז, ולא נתנה, הדבר ספק אם חליצתו חליצה (אור זרוע בבא מציעא ש, בשם רבנו חננאל. וראה פתחי תשובה קסט ס"ק מא).

בכפייה

חליצה מעושה - שייסרו את היבם עד שחלץ (פסקי ריא"ז יב א) - פסולה (יבמות קו א), ודוקא שלא אמר "רוצה אני", אבל אמר "רוצה אני", חליצתו כשרה (ראה ערך גט מעושה. יבמות שם; פירוש סדר חליצה ס"ק מה).

היתה הכפייה שלא כדין, חליצתו פסולה (רמב"ם ד כה; טור אבן העזר קסט, וראה שו"ע קסט נג, ורמ"א יג שדין חליצה מעושה כדין גט מעושה, וראה ערך גט מעושה).

כפייה בבית דין של נכרים פסולה, ואם כפוהו הנכרים לעשות מה שישראל אומרים לו - כשרה (תוספתא יבמות יב יג, הובאה בביאור הגר"א קסט מז; טור קסט).

יבם שאינו רוצה לחלוץ, ואינו מאלו שכופים אותם לחלוץ (ראה לחלוץ), כתבו ראשונים שאפשר לגזור באלה חמורה על כל איש ואשה מזרע בית ישראל שלא יהיו רשאים לדבר עמו, ולישא וליתן עמו, ולהרויחו, ולהאכילו ולהשקותו, וללוותו, וללכת לבקרו בחוליו וכיוצא, ואם חלץ מחמת כן חליצתו כשרה, שאין זו בכלל כפייה (שו"ת מהרי"ק קב, הובא בבית יוסף קלד), אבל אין

החליצה (ראה שער המלך אישות ו ב).

6. ויש פוסקים להלכה שאין תנאי בחליצה דוקא כשלא הזכירו התנאי בשעת

בחדר בית הכנסת (כנסת הגדולה קסט הגהות בית יוסף יז). ויש מהראשונים שכתבו שלהלכה אין צריך שתהא החליצה בגובהה של עיר (רבי אברהם מן החר קא ב. וראה ים של שלמה יב ב).

קביעת המקום הדיינים צריכים לקבוע מקום לשם חליצה, ואחר כך תחלוץ שם בפניהם, שנאמר: וְעִלְתָּהּ בְּמִתָּהּ הַשְּׁעָרָה אֶל הַזְּקֵנִים (דברים כה ז), מקום המזומן לכך במשמע (רש"י שם. יבמות קא ב; רמב"ם ד ב; טוש"ע קסט ד).

קביעת המקום לחלוץ בו נעשה בפה, שאומרים: "נלך למקום פלוני לחלוץ שם" (רא"ש יבמות יב יט; טוש"ע שם). ויש שכתבו שאף בשעת החליצה צריכים לומר: "נלך למקום פלוני שקבענו לחלוץ בו" (רמ"א סדר חליצה יג).

• באופן קביעת המקום נחלקו אחרונים: יש סוברים שצריכים הם לילך למקום שקבעו (רמ"א בסדר חליצה), ויאמרו שם: "כאן נשב לחלוץ למחר" (סדר חליצה למהר"י מרגליות-כת"י).

• ויש שכתבו שבמקומם הראשון אומרים: "נלך למקום פלוני ונקבע שם מקום לחליצה" (ראה פ"י סדר חליצה בשם קונטרסים).

• ויש סוברים שהם צריכים אף לישב במקום שקבעו (רמ"א סדר חליצה).

ויש חולקים וסוברים שאין הם צריכים לילך למקום שקבעו, אלא די שיאמרו שבמקום פלוני יחלצו (רמ"א שם בשם י"א), אלא שצריך שישבו במקומם ויקבעו את המקום לחליצה, ויעקרו ממקומם וילכו שם לחלוץ (פ"י סד"ח ס"ק יב).

לא קבעו מקום, אלא היו שם במקרה וחלצו בפניהם - חליצתם כשרה (רמב"ם יבוס ד ב; טור ורמ"א אבן העזר קסט ד).

הבידורים

יבם ויבמה שבאו לחלוץ, ואין בית דין מכירים בו שהוא יבם שלה, נחלקו אמוראים אם חולצים אף על פי שאין מכירים (יבמות קו א). הלכה שאין חולצים אלא אם כן מכירים (רמב"ם יבוס ד כט; טוש"ע אבן העזר קסט ח, נו).

וכן אין חולצים אלא אם כן מכירים בית דין את היבמה שזו היא אלמנת פלוני בת פלוני (רמב"ם ד כט; טוש"ע קסט ח, נו).

וכן צריך שבית דין ידעו שכבר נולד היבם בשעת מיתת אחיו (טוש"ע קסט ח).

וכן צריך שהדיינים ידעו שהיבם בן שלש עשרה שנה ויום אחד, והיבמה בת שתיים עשרה שנה ויום אחד, וכן שהביאו שתי שערות (ראה ערך גדול וערך גדולה. טוש"ע קסט י). אבל אם יש להם ריבוי שערות, או שהן ארוכות, כמו שרגיל להיות אצל איש גדול ואשה גדולה, חזקה שבאו לכלל שנים וחולצים (טוש"ע קסט יא). וכן אם היו גדולים בקומה, יש לסמוך שבאו לכלל שנים אפילו לא הביאו אלא שתי שערות (שו"ע שם, ע"פ תוס' קדושין סג ב).⁸

הקריאה

לפני חליצת המנעל צריכה היבמה לומר: מֵאֵן יְבָמִי לְהָקִים לְאִחִי

יכולים לשאול אחר כך לבקיאם אם עשו את החליצה כדינה (תוספות קא א ד"ה מצות); ויש סוברים שצריך שידעו הלכות חליצה כעין דיינים (ראשונים הובאו בבית שמואל קסט סק"א).

עדות עשרה בפרקי דרבי אליעזר אמרו: עדות חליצה בעשרה (פרקי דרבי אליעזר יח), ופירשו ראשונים שצריך לחלוץ בפני עשרה (ראבי"ה תתצד; סדר חליצה לרשב"א שבתשובותיו) כדי לפרסם הדבר (סדר חליצה ליראים). ונחלקו ראשונים להלכה: יש שכתבו שצריך לחלוץ בפני עשרה (רשב"א שם; יראים שם; ראבי"ה שם; שו"ע סדר חליצה יג), אלא שאין הדבר מעכב (ראבי"ה שם), וכתבו אחרונים שאף היבם מצטרף לעשרה (סדר חליצה למהר"ם כ, וראה ערוך השלחן קסט ח שאף היבמה מצטרפת); ויש סוברים שאף לכתחילה אין צריך עשרה (סדר חליצה בדרכי משה).

הזמן

חליצה בלילה, נחלקו תנאים (יבמות קד א). להלכה חליצתה פסולה (רמב"ם יבוס ד טז; טוש"ע קסט ו, וסדר חליצה יא). ויש פוסקים שבדיעבד חליצתה כשרה (אור זרוע תרסה, תשמה, וראה שו"ת נודע ביהודה קמא אבן העזר צו).

אין חולצים בשבת (ביצה לו ב; רמב"ם שבת כג יד; שו"ע או"ח שלט ד, ואבן העזר קסט ז) וביום טוב (ביצה שם; טוש"ע או"ח תקכד א), ואם חלצו - מה שעשו עשוי (תוספתא ביצה ד ד; טור שם).

חולצים בחול-המועד (ראה ערכו. שו"ע אבן העזר קסט ז, ורמ"א בסדר חליצה יא) ואין חולצים בערב-שבת (ראה ערכו. שו"ע סדר חליצה יא; רמ"א בשו"ע קסט ז, בשם י"א).⁷

היבמה לא תחלוץ עד שיעברו עליה שלשה חדשים (משנה יבמות מא א), היינו תשעים יום, ממיתת הבעל (רמב"ם יבוס א יט).

העיר

היבמה הולכת אחר היבם לעירו כדי לחלוץ (סנהדרין לא ב; רמב"ם יבוס ד א; טוש"ע אבן העזר קסט א), שנאמר: וְקָרָא לוֹ זִקְנֵי עִירוֹ (דברים כה ח), ולא זקני עירה (סנהדרין שם).

בא היבם לעירה וחלץ לה, כתבו אחרונים שהותרה להינשא, אלא שאינו מנהג של תורה, וצריך היבם לדור בעירה שלשים יום, וייעשה כבן העיר לכל דבר, ואחר כך יחלוץ (ים של שלמה יב מא). וראה כנסת הגדולה הגהות בית יוסף ב שצריך י"ב חודש). ויש שכתבו שכל ששניהם מתרצים אין מצוה בזקני עירו יותר מבזקני עירה (תשובת בעל מגיני שלמה, נדפס בשו"ת ב"ח החדשות צה בסופו).

אין לבית דין לילך אחר היבם, אלא הוא ילך למקום הועד ויפטור את יבמתו (פסקי ריא"ז יבמות פרק יב א; רמ"א קסט א).

המקום

החליצה מצותה להיות בגובהה של עיר, כלומר מקום מפורסם (הגהות מרדכי יבמות קט; שו"ע בסדר חליצה ט). ואם אין בעיר מקום מפורסם שהוא בגובהה של עיר ממש, יש לקבוע את החליצה בשאר מקום מפורסם (סדר חליצה למהר"ם טו). ונוהגים לחלוץ

7. וראה ט"ז קסט סק"ו שבמקום הכרח גדול יש לסמוך על הבית יוסף קסט המתיר. 8. יש שכתבו שאין צריך לברר אלא על היבם שהוא גדול (מאירי סוף פרק יב בסדר חליצה). כשיש להם סימן העליון, היינו שנתמלא זקנו של היבם

(ראה ערך גדול), או שנראו ביבמה דדים גדולים, אם יש לבדוק אחר שערות, וכן אם יש לברר אחר שנותיהם, ראה ערך גדולה (וראה פתחי תשובה לסדר חליצה למהר"ם ח, וראה ערך גדול).

ויש להחמיר שלא להכשיר לחליצה אלא במחופה עור (המאור יומא עח ב, וראה תוספות חד מקמאי קא א).

העור עור שאמרו הוא דווקא של בהמה טהורה (ב"ח קסט בדעת רבנו תם); ויש סוברים שיכול לעשות הסנדל מאיזה עוד שרועה, אף עור של בהמה טמאה (סמ"ג עשין נב; טור קסט), ומכל מקום לכתחילה יש לעשותו מעור בהמה טהורה (שו"ע שם יז). ואף רצועות המנעל והקרסים והלולאות ורצועות התפירה, כולם יהיו מעור בהמה טהורה (רמ"א שם).

כמידת הרגל חליצה בסנדל שאינו מכוון למידת הרגל - חליצתה כשרה (יבמות קא א; רמב"ם יבוס ד יט; טוש"ע קסט כא) כדיעבד (מאירי קב א; טור שם). אך אם היה גדול שאינו יכול ללכת בו, או קטן שאינו חופה רוב רגלו - חליצתה פסולה (רמב"ם ד יח; טוש"ע קסט כב).

מנעל מרופט לא תחלוץ אשה במנעל המרופט, ואם חליצה בו - חליצתה כשרה (שבת קמא ב). יש מפרשים מרופט שהמנעל רפוי, והוא משתרבב מן הרגל (רבנו חננאל שבת שם; מאירי שבת שם, בשם י"מ); ויש מפרשים מרופט שקרוע מלמעלה (רש"י שבת שם ד"ה מרופט).

העקב סנדל של חליצה צריך שיהא לו עקב, אבל אם אין לו עקב - פסול (יבמות קא א, ותוספות קב א ד"ה ה"ח), ואם חליצה בו - חליצתה פסולה (רמב"ם יבוס ד יח, וטוש"ע קסט כב).

יש מהראשונים מפרשים "עקב" העור המכסה גובה אחורי הרגל שכנגד שוקו (מאירי קב א; רע"ב כלים כו ד. וראה תוספות יוס טוב יבמות יב א); ויש מפרשים "עקב" שהוא הסוליה שתחת הרגל (רש"י קא א וקב ב), שאין לסנדל זה סוליה, אלא כנגד חודי אצבעות הרגל יש עור מועט, שבו הרגל נסמכת בלכתו (אור זרוע תרסו בשם ריב"ף), ולכן בין שאין לסנדל העור שמאחורי הרגל, ובין שיש לו עור זה ואינו חסר אלא מעט מן הסוליה במקום עקב הרגל - חליצתה פסולה (נמוק"י קא א בדעת רש"י).

סנדל או מנעל נעל האמורה בחליצה משמעה בין סנדל ובין נעל, אך נהגו העם לחלוץ בסנדל (יבמות קב א, ורש"י ד"ה ה"ג)¹¹.

אם חולצים במנעל לכתחילה, נחלקו תנאים ואמוראים (יבמות קב א ורש"י). להלכה נחלקו ראשונים: יש סוברים שחולצים במנעל אף לכתחילה (כסף משנה יבוס ד ו, בדעת הרמב"ם); ויש סוברים שאין חולצים בו לכתחילה (רא"ש יבמות יב ג; טור קסט).

בזמן הזה שאין הסנדל מצוי, יש מהראשונים שכתבו שלדברי הכל חולצים במנעל לכתחילה (רמ"א קסט טז); ויש סוברים שאף בזמננו אין חולצים במנעל לכתחילה (רמב"ן ורשב"א וריטב"א יבמות קב א). וכתבו אחרונים שכיון שבזמננו אין לנו סנדל חולצים במנעל, שהרי זה כדיעבד (הגר"א קסט ס"ק נו. וראה טוש"ע שם היאך יש לעשות המנעל שיהיה דומה קצת לסנדל).

שחור המנעל צריך שיהא שחור (ספר הישר לר"ת סי' יח (ס); רמ"א בשו"ע קסט יח), וכן הקרסים והלולאות (דרכי משה קסט יח), ודוקא מבחוץ, אבל מבפנים אין לחוש אם אינו צבוע (רמ"א קסט יח); ויש שכתבו שהקרסים והלולאות יהיו לבנים, מאחר שעושים אותם להיכר (ים של שלמה ו) [ראה איור מס' 8.1-8.2 בסוף הכרך].

שם בְּיִשְׂרָאֵל לֹא אָבָה יָבָמִי (דברים כה ז), והיבם אומר: לֹא תִפְצְתִּי לְקַחְתָּהּ (שם ח. יבמות קו ב; רמב"ם יבוס ד ו; טוש"ע אבן העזר קסט כט).

לאחר החליצה והריקיה היא אומרת: כָּכָה יַעֲשֶׂה לְאִישׁ אֲשֶׁר לֹא יָבָנָה אֶת בֵּית אָחִיו (דברים שם ט. יבמות שם; רמב"ם שם ז; טוש"ע קסט מב). הוחזקו להיות גומרים את כל הפרשה: וְנִקְרָא שְׁמוֹ בְּיִשְׂרָאֵל בֵּית הַלֹּוֹץ הַנֶּעֱל (דברים שם י. יבמות שם). וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם). וכתבו גאונים שצריכה לומר שלש פעמים הַלֹּוֹץ הַנֶּעֱל (הובאו במרדכי יבמות פרק יב נו; שו"ע קסט מב, בשם וי"א), ויש שכתבו שמקריאים אותה שלש פעמים בֵּית הַלֹּוֹץ הַנֶּעֱל (רמ"א סדר חליצה נד).

מצוה בדיינים לענות אחריה: הַלֹּוֹץ הַנֶּעֱל, ר' יהודה אומר מצוה על כל העומדים שם לומר: הַלֹּוֹץ הַנֶּעֱל (יבמות שם). הלכה שכל העומדים שם אומרים שלש פעמים: הַלֹּוֹץ הַנֶּעֱל (רמב"ם ד ח; טוש"ע קסט מב).

בעמידה היבם אינו אומר דבריו אלא בעמידה (רי"ף בסדר חליצה, ועוד), ויש מהראשונים שכתבו שמצוה חליצה שיהיו שניהם עומדים בשעת קריאה (רמב"ם ד ז; טוש"ע קסט כט), ויש סוברים שלא הצריכה תורה עמידה אלא בקריאת היבם, אבל היבמה קוראת אפילו כשהיא יושבת, שלא נאמר בה עמידה (רשב"א יבמות קג א), ויש שכתבו שכל המקראות נאמרים בעמידה, ולא מן הדין אלא בתורת מנהג (מאירי יבמות סוף פרק יב דעה א)⁹. העמידה בשעת הקריאה אינה אלא לכתחילה, אבל אינה מעכבת, ואם ישב - חליצתה כשרה (רמב"ם ד טו).

באינם יודעים לא היו יכולים לקרוא בלשון הקודש, יש שכתבו שדינם לקרוא כאינם ראויים לקריאה, וחליצתם פסולה (קרן אורה יבמות קד א; עונג יום טוב קעג); ויש שכתבו שחליצתם כשרה (אור זרוע ד ח).

לא היה היבם יודע לקרוא את הדברים כתיקונם, כתבו ראשונים שקריאתו מעכבת (מאירי יבמות קד ב).

צריך שהיבם יבין את דברי היבמה, ומה הוא משיב לה (שו"ע סדר חליצה ג), ואם אינו מבין מתרגמים לו את דבריה ללשון לעז (סדר חליצה למהר"י מרגליות ולמהר"ם מינץ).

קריאות הללו של היבם והיבמה אינם קוראים מעצמם, אלא מקריאים אותם (ראה יבמות קו ב, ורמב"ם ד ו, וטוש"ע קסט כט, מב), מילה במילה זו אחר זו (טור קסט; שו"ע סדר חליצה מח).

נוהגים להקרות מתוך הכתב (תשב"ץ בסדר חליצה. וראה בדרכי משה), ויש שכתבו שאין נוהגים כן (דרכי משה בסדר חליצה)¹⁰.

הנעל

נעל של עץ נעל של חליצה, נחלקו בה תנאים אם צריך שתהיה עשויה מעור (יבמות קג א, וראה שבת סו א, ובראשונים שם).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שחליצה בנעל של עץ או של שעם פסולה (רי"ף ורא"ש יבמות קג ב; רמב"ם יבוס ד יח; טוש"ע קסט כב), וכשהם מחופים עור - חליצתה כשרה (רמב"ם שם יט; טור ורמ"א קסט כב) כדיעבד (נמוקי יוסף יבמות קג ב. וראה בית שמואל ס"ק כא); ויש סוברים שאף לכתחילה חולצים במחופה עור (רשב"א יבמות קב ב); ויש מהראשונים חולקים וסוברים שדוקא במנעל של שעם ושל סיב חליצתה פסולה, אבל במנעל של עץ חליצתה כשרה (דעה א בריטב"א שבת שם); ויש סוברים שלהלכה הדבר ספק,

9. ויש סוברים שמחלוקת תנאים בדבר (רשב"א שם). 10. ראה יבמות קו ב

11. בהבדל שבין מנעל לסנדל נחלקו מחלוקת אמוראים באופן ההקראה. 11. בהבדל שבין מנעל לסנדל נחלקו

אטר רגל, שדרכו לעקור ראשונה את רגלו השמאלית (ראה ערך אטר), נחלקו בו ראשונים, וארבע דעות בדבר (ראה רשב"א יבמות קד א, בשם רבותינו הצרפתים, ומאירי שם קב א בשם תוס', שנסתפקו אם חולץ בשמאלו או בימינו, או בשתייהן, או שאינו חולץ כל עיקר. ראה טושי"ע קסט כה). נהגו שהאיטר חולץ בשתי רגליו (ים של שלמה כב בשם ראשונים; רמ"א קסט כה). כשיש אח אחר שאינו איטר, כתבו אחרונים שזה שאינו איטר יחלוץ לה אפילו הוא הקטן שבאחים, כדי לצאת ידי הסוברים שהאיטר אין לו ימין כל עיקר (נודע ביהודה אבן העזר קנה. וראה שו"ת רבי עקיבא איגר תנינא מג שהאיטר יחלוץ תחילה ואחר כך הקטן).

לאחר שהיבם נעל את המנעל יהלך בו מעט (ראב"ה ד תתצד; טושי"ע קסט יד בשם ו"א). ויש שכתבו שיהלך בו ארבע אמות (הגהות מרדכי קיז; שו"ע בסדר חליצה מד).

בירושלמי אמרו שהיבמה חולצת את המנעל בידה הימנית (ראה ירושלמי יבמות יב א). ונחלקו ראשונים: יש סוברים שאין הדבר מעכב (תוספות יבמות קה א ד"ה מי); ויש שכתבו שמדרבנן צריך שתחלוץ בימינה, אבל לא מן התורה (סמ"ג עשין נב); ויש סוברים שהימין מעכב בה (דעה א בתוספות חולין כ א ד"ה לא); ויש מהראשונים שכתבו שמחלוקת התלמודים בדבר, והלכה כדעת הבבלי שאינה צריכה לחלוץ בימין (רשב"א קב ב); ורבים מהראשונים פסקו שתחלוץ בימין לכתחילה (רבנו ירוחם כה ב; טושי"ע קסט כד, ל).

הגבחה הרגל חליצת הנעל כיצד, אמרו בירושלמי: מתירה את המנעל בימין ותופסו בשמאל, היינו שתופסת רגל היבם בידה השמאלית - בעובי בשר השוק כדי שלא ינוד ויזוז (ב"ח קסט יט) - ושומטת העקב בימין וגוררתו מן הרגל בימין, כדי שתהא החליצה וההתרה בימין (ירושלמי יבמות יב א; טושי"ע קסט ל, ולא תהא שמאל מסייעתה (טושי"ע שם). ויש מהראשונים שכתבו שחולצת את המנעל בימין, ושמאל מסייעתה (ספר הישר לר"ת ס, הובא בטור שם).

היבמה תגביה את רגל היבם מעל הארץ בשמאלה (ראב"ה שם טושי"ע שם, ובסדר חליצה נב); ויש שכתבו שתגביה את הרגל מן הארץ בימינה, ותתפוס בה בשמאלה כדי שלא תזוז, ותחלוץ את המנעל בימינה (ים של שלמה י. וראה פתחי תשובה לסדר חליצה ס"ק יד).

השלכת המנעל לאחר שהיבמה חולצת המנעל מעל רגלו, הרי זו משליכתו לארץ (רמב"ם ד ו; שו"ע קסט ל, וסדר חליצה נב) בכח (ים של שלמה יט) למרחוק (רמ"א בסדר חליצה שם), ומגביהה את המנעל קודם שמשליכתו (סדר חליצה למהר"י מרגליות (כת"י)), ויש שכתבו שמשליכתו לארץ בפני הדיינים, ומגביהה מן הארץ ומשליכתו למרחוק (סדר חליצה למהר"מ מינץ (כת"י) על פי קבלה).

הדיינים צריכים לראות את מעשה חליצת המנעל (מאירי קו ב; סדר חליצה למהר"י מרגליות (כת"י) נוסח א; סדר חליצה למהר"ם אות פב).

חליצת בין על היבם לנעול המנעל על גבי רגלו כשהיא יחפה, הרגל למנעל ולא על בית שוקיים [-גרב] (ריטב"א יבמות קב ב; סמ"ג עשין נב; טושי"ע קסט כה), ואם חלצה את המנעל מעל הגרב - חליצתה פסולה (בית שמואל ס"ק כה).¹³

יש לדקדק שלא יהא טיט דבוק למנעל מבפנים, וכן יש ליבם לרחוק רגלו הימנית יפה (ראב"ה ד תתצד; טושי"ע קסט כו), כדי שלא

הרצועות יהיו לבנות (ספר הישר שם; שו"ע קסט יח בשם ו"א); ויש שכתבו שבזמננו אין להקפיד על כך (הגר"א ס"ק סז) [ראה איורים מס' 8.1-8.2 בסוף הכרך].

צריך שיהא לבית דין מנעל של חליצה, והוא מ"כלי הדיינים" (סנהדרין ז ב; טור חושן משפט א). ונותנים אותו לכל הבא לחלוץ במתנה על מנת להחזיר (אור זרוע א תרסו, בשם ריב"ן)¹².

חליצת הנעל

לפני החליצה נועל היבם את המנעל ברגלו, וכורך עליה את רצועותיו וקושרן (רמב"ם ד ו; שו"ע אבן העזר קסט כה).

קשירת באופן קשירת הרצועות על רגלו נחלקו בירושלמי הרצועות (יבמות יב א. הובא בראשונים יבמות קב א), והלכה שעונבו כדי שיהא אפשר להתירו ביד אחת (ראב"ה ד תתצד, ראה ביאור הגר"א קסט ס"ק צט). וכתבו ראשונים שנוהגים לעשות קשר אחד ועניבה על גביו (סמ"ג עשין נב), או שעושה שני קשרים זה על גבי זה אלא שלא יהדק הקשר השני (ראב"ה שם; ים של שלמה ו).

יש מהראשונים שכתבו שנהגו לקשור היטב בקשר גמור, ולא בעניבה (רבנו ירוחם כה ב; טור קסט דעה א בסתם).

יש ראשונים סוברים שצריך שיקשור שני קשרים זה על גבי זה (ספר החינוך תקצט; טור שם דעה ב בשם ו"א).

יש שכתבו שצריך לעשות שני קשרים ועניבה על גביהם (סדר חליצה למהר"ל; שו"ע קסט כה), ועושים הקשר העליון רפוי, ועל ידי כן תוכל היבמה להתיר הכל ביד אחת (דרכי משה שם, בשם סדר חליצה למהר"י מינץ; רמ"א קסט כה), ויש שכתבו שיהדק את שני הקשרים (שו"ע סדר חליצה מג).

קשירת הרצועות, כתבו ראשונים שצריכה להיות על בשר רגלו ממש, ולא על גבי המנעל (מרדכי יבמות יב נז; טור ושו"ע קסט כה). צריך לקשור את הקשר על בשר השוק מלפנים (סדר חליצה למהר"י מינץ, ועוד; שו"ע קסט כט) [על אופן כריכת הרצועות וקשירתן, ראה איורים מס' 8.3-8.5 בסוף הכרך].

בעמידה חלץ ליבמתו בין עומד, ובין יושב, ובין מוטה על צידו - חליצתו כשרה (בריי"א יבמות קג א; רמב"ם יבום ד טו; טור ורמ"א קסט יב). ונחלקו ראשונים: יש סוברים שאף לכתחילה חולץ כשהוא יושב (ראב"ה ד תתצד ועוד); ויש סוברים שלכתחילה חולץ מעומד (תוספות יבמות קג א; סמ"ג עשין נב; טושי"ע קסט יב); ויש שכתבו שאין צריך עמידה אלא מדרבנן (תוספות מועד קטן כא א ד"ה אלא).

היבמה אף היא צריכה לעמוד לכתחילה, לסוברים שהיבם חולץ מעומד (רש"י קו א ד"ה לישנא אחרינא; שו"ע קסט יב, כט); ויש סוברים שהיבמה אינה צריכה לעמוד (ספר הפרנס שנו).

החולץ צריך לדחוק את רגלו בקרקע (יבמות קג א; רמב"ם יבום ד יז; טושי"ע קסט נא).

בשמאל ואטר חלצה בשמאל, נחלקו תנאים באם חליצתה פסולה (יבמות קד א). הלכה שחולצת בימין, ואם חלצה בשמאל חליצתה פסולה (רמב"ם ד ו; טושי"ע קסט כא).

המנעל על גבי גרב, חליצתו כשרה (מאירי קב א בשם רבותיו). וכן אמרו בירושלמי: חלצה במנעל ובאנפיליא, אם היתה האנפיליא של בגד חליצתה כשרה (ירושלמי יב א).

ראשונים, ראה באנפיקלופדיה התלמודית. ¹² וראה טור (ח"מ א) שרב האי גאון לא הביא מנעל בכלל כלי הדיינים. וראה ב"ח שם, לפי שלכתחילה צריך המנעל להיות של היבם. ¹³ ויש מהראשונים מצדדים לומר שאם נעל את

כדי שלא יצא מפיה דם (סדר חליצה למהר"י מרגליות; סדר חליצה למהר"ם מינץ (כת"י); רמ"א בסדר חליצה י).

סידורה

סדרי חליצה מצינו במשנה (יבמות קו ב), ובשולחן ערוך (אבן העזר סדר חליצה [אחרי סי' קסט]), ורבים מהגאונים, הראשונים והאחרונים הביאו בספריהם סדרי חליצה הלכה למעשה; חלק מהם נדפסו, וחלקם מצוי עדיין בכתב יד (ראה סדרי חליצה לגאונים שהובאו באוצר הגאונים יבמות תקיג - טז, ספר הישר לר"ת ס (שלזינגר), תשובות ופסקים (קופפר) קמב, והוא סדר חליצה ליראים, ראבי"ה ד תתצד, ספר התרומה קלג, ר' שמואל הלוי בתשובות ופסקים (קופפר) קמד, סמ"ק קפה, רבנו פרץ בסמ"ק שם, ובשו"ת הרשב"א ז שצט, הרשב"א בתשובותיו ז שצח, ובארחות חיים הלכות חליצה, מאירי יבמות סוף פרק יב, רא"ש יבמות שם, ספר החינוך תקצט, מהרי"ל הלכות חליצה, רשב"ץ בסוף ספר משפט הכתובה (קושטא רע"ח), מהר"י מרגליות כת"י (אוקספורד 804) בשתי נוסחאות, ובדרכי משה סוף אה"ע הביאו בחלקו עם הוספות מהרמ"א, הר"ז כת"י (אוקספורד 820), שו"ת מהר"י מינץ בסופו, מהר"ם מינץ כ"י (אוקספורד 820), שו"ת בנימין זאב פו, שו"ע קסט בסופו עם פירוש סדר חליצה (למחבר עצמו) והגהות הרמ"א, ים של שלמה יבמות פרק יב בסופו, שו"ת מהרשד"ם אבן העזר קח, שו"ת דברי ריבות כג, לבוש אבן העזר קסט בסופו, ר' מיכל בר' יוזפש מקראקא נדפס בשו"ע, ונדפס בפני עצמו (וילנא תרל"ד) עם פתחי תשובה, כנסת הגדולה קסט בסופו, סוף ספר גט פשוט למהר"י בנבנישתי, שו"ת פרח מטה אהרן כה, ר' משה אמריאלא בשו"ת דבר משה א אבן העזר צא, זכור לאברהם (אלקלעי), ערוך השולחן קסט בסופו, נהר מצרים (אוסף מנהגי מצרים) לר' רפאל אהרן ו' שמעון, ועוד).

גט חליצה

לאחר שחלצה, בית דין שהיתה החליצה בפניהם כותבים לה גט חליצה (טוש"ע קסט נו, על פי יבמות לט ב, קו ב. וראה רמב"ם יבוס ד כט), והוא שטר חליצה שמצינו במשנה (מועד קטן יח ב, ובבא מציעא כ א). גט חליצה זה אינו בא להתירה להינשא, שהרי כבר הותרה על ידי החליצה, ואינו אלא מעשה בית דין כדי שתהיה בידה ראייה שחלצה (רמב"ם יבוס שם) ¹⁷.

יש שכתבו שאין אנו נוהגים לכתוב גט חליצה (ים של שלמה יב בסופו. בשו"ע לא הובא נוסח גט חליצה, אף על פי שכתב בסי' קסט נו שכותבים לה גט חליצה. ברוב סדרי חליצה של האחרונים אף לא הוזכר שכותבים לה גט חליצה). וכתבו אחרונים שאף על פי כן מנהג יפה לכתבו (הובא בבאר היטב קסט ג).

יהא טיט דבוק בה (פי' סדר חליצה ס"ק נב), וכתבו אחרונים שאינו אלא חומרא (בית שמואל שם ס"ק כה; הגר"א ס"ק צז). יש שכתבו שטוב שהיבם יחתוך את צפרניו (רמ"א בסדר חליצה י), ויש מאחרונים שדחו המנהג (ים של שלמה ט).

הרקיקה

לאחר חליצת המנעל יורקת היבמה בפני היבם (משנה קו ב; רמב"ם יבוס ד ז; טוש"ע אבן העזר קסט לח, וסדר חליצה ג), שנאמר: וְחָלְצָה נַעֲלֹהָ מֵעַל רַגְלָהּ וְיָרְקָה בְּפָנָיו (דברים כה ט). חליצה ולא רקקה - חליצתה כשרה (שו"ע קסט מג).

בפניו אינה יורקת בפניו ממש (מאירי קו ב), אלא יורקת בארץ ¹⁴ כנגד פניו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואף לא כנגד פניו ממש, אלא כנגד הבטת פניו, וכל שיבוא הרוק כנגדו, באיזה מקום שמראשו ועד רגליו, קרוי בפניו (מאירי שם).

היבמה עומדת כנגד היבם בשעה שרוקקת (סמ"ק קפה; שו"ע קסט לח), כדי שתהא הרקיקה כנגד פניו (פי' סדר חליצה ס"ק עו).

רוק רב היבמה יורקת בפניו רוק הנראה לדיינים (יבמות קו ב; רמב"ם ד ז; שו"ע קסט לח), וצריכה לירוק רוק רב (סמ"ק קפה, ושו"ע בסדר חליצה נב, ג), וצריכים הדיינים לראותו כשהוא יוצא מפיה (יבמות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם). לא ראו הדיינים הרוק כשיצא מפיה - כשר (רמב"ם ד כג; שו"ע שם לח).

אף היבם יש מהראשונים סוברים שצריך שיראה את הרוק (רמב"ם ד ח; טוש"ע קסט מח); ויש מהראשונים חולקים וסוברים שאין היבם צריך לראות הרוק (רשב"א וריטב"א ונמוקי יבמות קו ב).

מצות חליצה שיהיו שניהם עומדים בשעת הרקיקה (רמב"ם ד ז; שו"ע בסדר חליצה מו); ויש שכתבו שהרקיקה דינה כחליצה עצמה, ואין צריך בה עמידה אף לכתחילה (פירוש סדר חליצה ס"ק סד).

רוק הבא יבמה שאכלה שום או גרגיר, שהם דברים מחמת דבר אחר המרבים את הרוק, ורקקה, לא עשתה ולא כלום (יבמות קו ב; רמב"ם ד כב; טוש"ע קסט מא) ¹⁵.

ויש שכתבו שצריך שלא תאכל כלום ביום החליצה, לפי שאין אנו בקיאים לידע מה גורם להרבות הרוק (ראבי"ה תתצד). ונהגו למנעה מלאכול כלום (סדר חליצה ליראים; רא"ש יבמות יב יט; שו"ע קסט מא, וסדר חליצה י), וכן שלא תשתה (סדר חליצה למהר"ל; סדר חליצה למהר"י מרגליות; רמ"א בשו"ע שם). וכן כתבו שהגון לה אף למעט בדבור, כדי שיבוא הרוק מעצמו (סדר חליצה ליראים; דרכי משה קסט כז בשם ראבי"ה; רמ"א בשו"ע שם) ¹⁶.

נהגו להזהיר את היבמה שלא תנקר שינייה בבוקר קודם החליצה,

בדעת הר"י' שהשמיט דין זה). ¹⁷ נוסחאות מקוטעות של גט חליצה ראה תוספתא יבמות יב טו, ובבלי יבמות לט ב. וראה טור אבן העזר קסט בסופו, ובסוף ספר גט פשוט נוסח גט החליצה.

¹⁴ ויש שכתבו שאין הרוק צריך להגיע לארץ (תוספות לט ב ד"ה דמיתחזיא; סמ"ג עשין נב). ¹⁵ וראה מגיד משנה שם שמכל מקום חליצתה כשרה, שהרי אין הרקיקה מעכבת. ¹⁶ יש מהראשונים חולק וסובר שאפילו אכלה דברים המרבים רוק חולצת ואין חוששים לה (רא"ש יבמות יב יט, וטור קסט שם,

חָלָל; חֲלָלָה¹

בן או בת שנולדו מכהן שבא על אשה האסורה לכהונה, ונתחללו מקדושת כהונה, וכן האשה עצמה שנתחללה בביאתה

הפרקים:

- חלל מלידה
- שנתחללה בביאה
- בעבודת המקדש
- בתרומה וקדשים ומתנות כהונה
- בשאר דינים
- חללה לכהן
- באישות ויוחסין
- חלל מדרבנן
- ספק חלל
- שלא מאיסורי כהונה

חלל מלידה

חלל כהן שבא על אחת מן הנשים האסורות לכהונה, כגון גרושה (ראה ערך גרושה לכהן), או זונה (ראה ערכו), או חללה (ראה להלן: חללה לכהן), וכן כהן-גדול (ראה ערכו) שבא על אחת מאלו, או על אלמנה (ראה ערך אלמנה לכהן גדול), זרעו ממנה חלל (כן משמע מתוספתא יבמות (ליברמן) ב ג, וגמ' שם פה א; רמב"ם איסורי ביאה יט ג; טוש"ע אה"ע ז יב), שנתחלל מקדושת כהונה (רש"י עה"ת ויקרא כא טו), והרי הוא כזר (ראה ערכו). רש"י פסחים עב ב ד"ה בן גרושה; רמב"ם שם י, ותרומות ו ז, ובכורים ט כ: טוש"ע שם כ), ואינו בכלל זרעו של אהרן (כן משמע מיבמות עד ב), ואין דינו אפילו כלוי, אלא כישראל בלבד (כן משמע מכתובות כו א, ובכורות מז ב; תוספות שם א ד"ה אלא; מנחת חינוך שצח טו). שנאמר בכהן גדול: אֶלְמָנָה וְגִרְוֹשָׁה וְחֲלָלָה זֶנֶּה אֶת אִלָּהּ לֹא יִקַּח וְגו' וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ (ויקרא כא יד-טו), שהכתוב מזהירו שלא יקח כדי שלא יתחלל זרעו (רמב"ן עה"ת שם, בדעת רש"י), או שהוא לאו מיוחד שלא יחלל זרעו, וממילא נלמד שזרעו מחולל (רמב"ן שם, על פי קדושין עח א). והוא הדין לכהן הדיוט, שכן נאמר בכהן גדול: זֶנֶּה (ויקרא שם יד), ולמה נאמר, הרי אסורה אף להדיוט - שנאמר: אִשָּׁה זֶנֶּה וְחֲלָלָה לֹא יִקַּחוּ (ויקרא שם ז) - נאמר כאן זונה, ונאמר להלן זונה, מה כאן זרעו חולין - שנאמר בכהן גדול: וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ (ויקרא שם טו). רש"י קידושין עז ב ד"ה מה כאן - אף להלן זרעו חולין (גמ' שם), ואחד הבן ואחד הבת בכלל, שהרי לא נאמר בנו, אלא זרעו (גמ' שם א), ואף בביאת זנות בלא קדושין הולד חלל (גמ' שם עח א).

חללה אף על חללה האמורה בתורה - וְחֲלָלָה לֹא יִקַּחוּ (ויקרא כא ז) - אמרו: איזו היא חללה המוזכרת, שעיקרה ממשמעות המקרא, ואין צריכים לפרש מדברי סופרים, כל שנולדה מפסולי כהונה, שסתם חלל היינו ולד פסול לכהונה (גמ' שם עז א, ורש"י ד"ה ה"ק וד"ה כל שנולדה).²

הולד הולך אחר חלל מלידה הרי הוא בכלל ששנינו: כל מקום שיש קדושין - שהקדושין תופסים בה - ויש עבירה, הולד הולך אחר הפגום (משנה שם סו ב), שהנולד מפסולי כהונה - פסול (רש"י שם ד"ה אחר הפגום), והרי הוא חלל כאמו (מאירי שם).³

בעולה לכהן בבעולה-לכהן-גדול (ראה ערכו), שאסורה עליו בעשה גדול (ראה ערך הנ"ל) נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהולד חלל (רבי אליעזר בן יעקב ביבמות נט ב), שלדעתם

יש חלל מחייבי עשה, שנאמר: אֶת אִלָּהּ לֹא יִקַּח כִּי אִם בְּתוּלָהּ וְגו' וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ (ויקרא כא יד-טו), שבכל אלה הולד חלל (מסקנת הגמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם איסורי ביאה יט ג; מאירי שם, בשם רוב הפוסקים; שו"ע אה"ע ז יב)⁴, ודוקא כשנשאה, אבל בעל בעולה בלא נשואין אין הולד חלל (רמב"ם שם ד, על פי גמ' שם נט ב), שעל ביאה בלבד אינו מוזהר יותר מאחרים, ואינו איסור כהונה (מגיד משנה שם), ועוד שהלאו הבא מכלל העשה של והוא אִשָּׁה בְּתוּלָיָהּ יִקַּח (ויקרא שם יג), אינו אלא בנושואין (ים של שלמה יבמות ו כג).⁵

• ויש אומרים שהולד כשר (חכמים בגמ' שם), ש"אלה" הפסיק הענין (יבמות שם), להשמיענו שחייבי לאוין חלוקים מחייבי עשה (רש"י ד"ה אלה), ומסתבר ש"ולא יחלל זרעו" נאמר על חייבי לאוין, ולא על בעולה הסמוך לו (תוספות ד"ה אלה).⁶

נשא מעוברת כהן שנשא גרושה מעוברת, בין ממנו בין מאחר, וילדה כשהיא חללה - הולד כשר, שהרי לא בא מטיפת עבירה (רמב"ם איסורי ביאה יט ז, על פי קדושין עז א; שו"ע אה"ע ז יח).

פסילה מכשרות מי שהוחזק לכהן כשר, הרי הוא בחזקתו עד שיעידו עליו שני עדים בבית דין שנולד מפסולי כהונה (כן משמע מקדושין סב ו, וירושלמי תרומות ח א).

שנתחללה בביאה

אחת מן הנשים האסורות לכהונה שנבעלה לכהן - נתחללה (רמב"ם איסורי ביאה יט א; טוש"ע אה"ע ז יב), ואסורה לכהן אף משום חללה (ראה להלן: חללה לכהן. כן משמע מרש"י קדושין עז א ד"ה היא), שנאמר: וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ (ויקרא כא טו), אין לי אלא זרעו, היא עצמה מנין, קל וחומר, מה זרעו שלא עבר עבירה - מתחלל, היא שעברה עבירה אינו דין שמתחלל, ואם נפשך לומר: מה לזרעו שכן יצירתו בעבירה, אמר הכתוב: ולא יחלל זרעו, לא יחולל זה שהיה כשר ונתחלל (קדושין שם), שעיקר חילול האמור כאן משמע ביאת עצמה, שהיתה כשרה ונתחללה, אבל זרעו מעיקרו נפסל, ואין זה לשון חילול (רש"י שם ד"ה ואם נפשך).

חילול אלמנה אף בביאה לבד בלא קדושין אמרו שאלמנה לכהן גדול מתחללת (יבמות סט א; רמב"ם שם יז ג), אף על פי שנאמר לא יקח וגו' וְלֹא יִחַלֵּל (ויקרא שם יד-טו), שהרי לחילול הבן אין להצריך קדושין, שכל שכן שבלא קדושין מתחלל (ראה לעיל: חללה מלידה), וכיון שהבן נפסל, אף היא נפסלת (תוספות שם

4. ויש שפסקו כדעה השניה (כן משמע מהלכות גדולות, יבום וחליצה, עמ' שלג במהדורת מכון ירושלים, ומיאון, עמ' שמח במהדורת מכון ירושלים; מאירי שם, בשם יש פוסקים). 5. ויש שנראה מדבריהם שאף בלא נשואין הולד חלל (כן משמע מהמשנה למלך שם יז טו, בדעת הרשב"א). 6. ולדעה הראשונה

חלל; חללה. 1. טז, טורים א-מב. 2. על חללה שנעשית על ידי שנבעלה לכהן שהיא אסורה עליו מאיסורי כהונה, ראה להלן: שנתחללה בביאה. 3. ויש מהתנאים הסובר לדעת התנא הסובר יש ממזר מחייב-לאוין (ראה ערכו), שאף מאיסורי כהונה הולד ממזר (רבי ישבב בכתובות כט ב, בדעת רבי עקיבא).

אתה כשר, אף בניך כשרים, יצאו חללים (תורת כהנים שמיני פרשה א א), שחלל שתי שעבד אין בו חיוב מיתה מחמת היין, מפני שעבודה מחוללת היא (השגות הרמב"ן לספר המצוות ל"ת עג).

בתרומה וקדשים ומתנות כהונה

חלל וחללה אסורים לאכול בתרומה (כן משמע מתרומות ח א; יבמות עד ב, וקדושין עז ב; רמב"ם תרומות ו ז; חינוך רפ ורפג) ובקדשים (תוספות תענית יז ב ד"ה דבר), שהחלל כזר לכל דבר (רש"י פסחים עב ב ד"ה בן גרושה, ויבמות נח ב ד"ה לדברי; רמב"ם שם; חינוך רפ), והוא הדין בשאר מתנות-כהונה (ראה ערכו) אין חללים בכלל כהנים (רמב"ם בכורים ט כ), שנאמר: וְזֶה לָךְ תְּרוּמַת מִתְּנֶם לְכָל תְּנוּפֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לָךְ נִתְּתִים וּלְבָנֶיךָ וּלְבָנֹתֶיךָ (במדבר יח יא), בניך, פרט לבני חללה; בנותיך, פרט לבנות חללה (ספרי זוטא שם).

מעשר ראשון אף מעשר-ראשון (ראה ערכו), לאחר שקנס עזרא את הלויים שיתנוה אף לכהנים (יבמות פו ב) אין נותנים אותו לחלל בתורת חלוקה, אף על פי שמותר לזרים, וכן לדעת הסובר שמעשר ראשון אסור לזרים (ראה ערך מעשר ראשון) אסור אף לחלל (כתובות כו א), שאף על פי שהוא משבט לוי, כיון שפסלתו תורה מכהונה אין דינו כלוי אלא כישראל (ראה לעיל: חלל מלידה. מנחת חינוך שצה טו).

נודע שהוא בן גרושה או חלוצה כהן שהיה אוכל בתרומה ונודע שהוא בן גרושה או חלוצה או בן חלוצה, נחלקו בו תנאים: יש מחייבים קרן וחומש (רבי אליעזר בתרומות ח א), כדין אוכל תרומה בשוגג (ראה ערך תשלומי תרומה. רש"י פסחים עב ב ד"ה וקרן); ויש פוטרם (רבי יהושע בתרומות שם).

ובביאור דעה זו נחלקו בתלמוד:

- יש אומרים שלא נחלקו אלא בחומש, אבל בקרן חייב לדברי הכל (ירושלמי תרומות ז ב, לגירסתנו).
- יש אומרים שנחלקו אף בקרן (הסבר שני בגמ' פסחים שם; ירושלמי תרומות שם, לגירסת הר"ש סיריליאנו), שאכילת תרומה נקראת עבודה, שנאמר: עֲבֹדָת מִתְּנָה אֶתְּ אֶת פְּהִנְתָּם (במדבר יח ז), והתורה הכשירה עבודת חלל שכבר עבד (ראה לעיל: בעבודת המקדש. גמ' שם).
- ויש אומרים שהכל מודים שחייב קרן וחומש, ולא נחלקו אלא באוכל תרומת חמץ בערב פסח, שזמנו בהול שלא תישרף, והרי זה כטועה-בדבר-מצוה (ראה ערכו) שפטור (רב ביבי בר אבבי בפסחים שם, ויבמות לד א).
- אף להלכה נחלקו ראשונים:
 - יש פוסקים שמשלם הקרן בלבד (רמב"ם תרומות י יב), שכיון שאכילת תרומה נקראת עבודה שכשרה בדיעבד קודם שנודע, אינו כזר לה ופטור מן החומש, אבל בקרן חייב כל שאינו כהן גמור ואינו ראוי לאכלו (כסף משנה שם), ואם היתה תרומת חמץ בערב הפסח פטור מלשלם, מפני שזמנו בהול ונחפז לאכול ולא בדק (רמב"ם שם).
 - יש פוסקים שבשאר ימות השנה משלם קרן וחומש, ובערב הפסח משלם את הקרן בלבד (מאירי פסחים שם, בשם יש פוסקים).
 - ויש פוסקים שאף בשאר ימים אם היתה התרומה שלו פטור

ד"ה כהן). ובין שנבעלה באונס או בשגגה, בין כדרכה בין שלא כדרכה, משהערה בה נתחללה (כן משמע מהמשנה יבמות נג ב; רמב"ם שם יט ב, בנוסחאות מדויקות; טושי"ע אה"ע ז יב).

קידש ולא בא כהן שקידש אשה מאיסורי כהונה ולא בא עליה, ונתארמלה או נתגרשה - לא נתחללה (רמב"ם שם ג, על פי משנה יבמות נו ב; טושי"ע שם), שהביאה היא שעושה אותה חללה (גמ' שם נט א), שנאמר: וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ (ויקרא שם טו), כשיש זרע - חילל (רש"י שם סט א ד"ה כהן גדול), שכל מקום שזרעו מתחלל, אף היא מתחללת (ריטב"א שם נח ב). ומכל מקום אם נשאת, אף על פי שלא נבעלה - נתחללה, שכל נשואה בחזקת בעולה היא, אף על פי שנמצאת בתולה (רמב"ם שם, על פי המשנה שם; טושי"ע שם), שחזקה נבעלה, ונמצאת בתולה מפני שהערה בה, ולא גמר ביאתו או בא עליה שלא כדרכה (מהרשד"ם אה"ע כב).

הכהן המחלל הכהן עצמו שעבר העבירה ובא על אשה מאיסורי כהונה - לא נתחלל (משנה סוטה כג א; קדושין עז א; רמב"ם שם יט א; שו"ע שם ז יג), שנאמר: וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ (ויקרא שם), זרעו מתחלל, והוא אינו מתחלל (סוטה כג ב), שאף על פי שחטא - כהן הוא (ערוך השלחן שם לב). אלא שכל זמן שהוא נשוי עמה פסול לעבודה (ראה ערכו), עד שידירוהו בית דין על דעת רבים שלא יוסיף לחטוא, ועובד ויורד ומגרש (רמב"ם ביאת מקדש ו ט, על פי משנה וגמ' בכורות מה ב).

ואם עבר ועבד קודם שידיר, נחלקו הדעות: יש אומרים שחילל העבודה, שנאמר: בְּעֶמְלֵי הָהָלָל (ויקרא כא ד), בזמן שהיא - אשתו - עמו הרי הוא חולין (תורת כהנים אמור פרשה א טו, לפי ר"ש משנץ שם; רש"י עה"ת שם); ויש אומרים שלא חילל העבודה (כן משמע מתורת כהנים שם, לפי הראב"ד שם; רמב"ם שם).

בעבודת המקדש

עבודת הקרבנות מצותה בכהן כשר, שנאמר: וְהִקְרִיבוּ בְנֵי אֶהֱרֹן (ויקרא א ח), יכול חללים, תלמוד לומר: הַפְּהִיגִים (שם). תורת כהנים ויקרא, נדבה פרשה ד ו, והללו אינם כהנים, אלא זרים (ראה ערך זר), שהרי מחולל קראה אותו תורה, שנאמר: וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ (ויקרא כא טו), שנתחלל מקדושת כהן (רש"י פסחים עב ב ד"ה בן גרושה; מרכבת המשנה ביאת מקדש ו י, בדעת הרמב"ם).

נודע שהוא בן גרושה או חלוצה כהן שהיה עומד ומקריב, ונודע שהוא בן גרושה או חלוצה או בן חלוצה, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שכל הקרבנות שהקריב על גבי המזבח פסולים (רבי אליעזר בתרומות ח א), וצריכים בעלי הקרבנות להביא קרבן אחר (רימב"ץ שם).
- ויש מכשירים (רבי יהושע במשנה שם; רבי טרפון בתוספתא מקוואות צוקרמאנדל א יח, וגמ' קדושין סו ב; כן משמע מרבי עקיבא שם ושם), שנאמר: בְּרֶךְ ה' חִילוֹ וּפְעֵל יָדָיו תִּרְצָה (דברים לג יא), אפילו חולין שבו - חללים שבשבט לוי (רש"י קדושין שם ד"ה חולין) - תרצה (אבהו דשמואל בקדושין שם; פסחים עב ב, ומכות יב א; רב בירושלמי תרומות ח א; רמב"ם ביאת מקדש ו י, וכן הלכה (רמב"ם שם; סמ"ג לאוין שח).
- שימש שתי יין באיסור עבודת כהנים שתוי-יין (ראה ערכו), דרשו: יֵין וְשֵׁכָר אֵל תִּשְׁתְּ אֶתָּה וּבְנֶיךָ אֶתָּה (ויקרא י ט), מה

ונאמר: דְּבַר אֶל אֶהְרֶן וְאֶל כָּהֵן וְגו' (במדבר ו כג), שיהא כעין אהרן ובניו (רבנו מנחם שם), ואף עם כהנים אחרים אין לו לישא כפיו; ואם עלה - ירד, ואם בירך ברכת כהנים - עובר בעשה, כדרך שאמרו בזר (ראה ערכו. פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ב).

כבוד כהנים אף במצות כבוד כהנים, שלמדו מהכתוב: וְקִדְשָׁתוּ (ויקרא כא ח) לכל דבר שבקדושה, לפתוח ראשון, ולברך ראשון, וליטול מנה יפה ראשון (גיטין נט ב), אין חללים בכלל (כן משמע מהגמ' שם; מנחת חינוך רסט א).

קריאת התורה וכן בקריאת-התורה (ראה ערכו), שתקנו חכמים שכהן קורא ראשון, ואחריו לוי, ואחריו ישראל (ראה ערך דרכי שלום וערך קריאת התורה) - אין החלל אף כלוי, אלא כישראל (גיטין שם).

יחוס חלל מתייחס אחר אביו הכהן, ונקרא כהן שהרי עבודתו כשרה בדיעבד (עונג יום טוב אה"ע קנז, על פי קדושין סו ב, ובכורות מז ב), ולכן בגט (ראה ערכו) של חלל יש לכתוב את שמו: פלוני בן פלוני הכהן (עונג יום טוב שם).

שלא בדיני אף שלא בדיני כהונה אין דין החלל כישראל כשר, ולכן הכל כשרים לדון דיני ממונות, ואין הכל כשרים לדון דיני נפשות אלא כהנים לויים וישראלים המשיאים לכהונה (משנה סנהדרין לב א), היינו המיוחסים וראויים להשיא בנותיהם לכהנים (רש"י שם ד"ה וישראלים), ואף חלל בכלל הפסולים (תוספות שם לו ב ד"ה לאתויי ונדה מט ב ד"ה תנינא), וכן אין מעמידים מלך אלא מן המשיאים לכהונה (ראה ערך מלך).

חללה לכהן

כהן - בין כהן הדיוט, בין כהן גדול - אסור לישא חללה (קדושין עז א-ב; רמב"ם איסורי ביאה יז א; טוש"ע אה"ע ו א), שנאמר בכהן הדיוט: וְחָלְלָהּ לֹא יִקְחוּ (ויקרא כא ז), ונאמר בכהן גדול: וְחָלְלָהּ וְגו' לֹא יִקְחוּ (שם יד), ונמנה לאו זה במנין הלאוין (ספר המצוות ל"ת קנט; סמ"ג לאוין קכב; חינוך רסז; סמ"ק קצא) כלאו אחד, ואף כהן גדול שנשא חללה אינו עובר אלא בלאו אחד (מנחת חינוך רעא ד); ויש מן הראשונים סוברים שבחללה לכהן יש אף איסור עשה, שנאמר בכהנים: קִדְּשִׁים יִהְיוּ (ויקרא כא ו. תוספות יבמות פד א ד"ה והא; ערוך לנר שם, בדעת רש"י).

מלקות כהן שעבר ונשא חללה - שקידש ובעל - לוקה (רמב"ם שם ב, וסנהדרין יט ד, וספר המצוות ל"ת קנט, על פי קדושין עז א). קידש ולא בעל, או שבא עליה דרך זנות בלא קדושין, אם לוקה, וכן בקידש ובעל אם לוקה שנים ולוקה על כל ביאה וביאה, נחלקו בדבר אמוראים וראשונים בגרשה-לכהן (ראה ערכו), והוא הדין בחללה (רש"י שם ד"ה קידש). ומכל מקום אף לדעת הסוברים שבגרשה לוקה בביאה לחוד, ואף בהעראה בלבד, משום לא יחלל, בחללה אינו חייב עד שיגמור ביאתו, משום חילול הזרע, אבל בהעראה אינו חייב משום חילול האשה, שהרי מחוללת ועומדת היא מן התרומה (מאירי שם).

מי נכללת איסור חללה לכהן נאמר בין בחללה שנולדה מאיסורי כהונה ולא היתה לה שעת הכושר (ראה לעיל: חלל מלידה), ובין שנתחללה בביאה (כן משמע מהגמ' שם, ורש"י ד"ה והרי אלמנה), כגון אלמנה שנבעלה לכהן גדול, שנאסרת אף להדיוט משום חללה (ראה לעיל: שנתחללה בביאה). וגרשה שנבעלה לכהן ונעשית

אף מן הקרן, ולא אמרו שחייב אלא בתרומה של חברו מדין גזל (ר"י קורקוס שם).

אכל לאחר שנימצא חלל, הכל מודים שחייב (ירושלמי שם; רימב"ץ שם), שלאחר שנודע ונפסל בבית דין ודאי זר הוא (כן משמע מהכסף משנה שם; מרכבת המשנה שם).

היתה תרומה היתה תרומה בתוך פיו ונודע לו שהוא חלל, נחלקו בתוך פיו ונודע: אמוראים: שהוא חלל

• יש אומרים שיפלוט, שאף לדעת התנאים שאשת

כהן שאכלה בתרומה, ובאו ואמרו לה מת בעלך או גרשך, ועבד שאמרו לו מת רבך או מכרך לישראל - יבלעו, מכל מקום כאן מודים שיפלוטו (רבי יוחנן בירושלמי שם ח א), שמעולם לא הותר (ר"ש סיריליאן שם), ולכן יפלוט, אף על פי שמאבד תרומה (ר"י קורקוס תרומות י ג), וכן הלכה (רמב"ם שם; מאירי פסחים עב ב).

• ויש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת תנאים זו, שהסוברים יבלעו, טעמם לפי שלעוס כבלוע (רבי נתן בירושלמי שם), ואין חילוק בין התחיל בהיתר להתחיל באיסור (ר"ש סיריליאן שם).

קיבל חמש סלעים כהן שקיבל חמש סלעים לפדיון בכור (ראה ערך לפדיון בכור בכור לאמו וערך פדיון הבן) ונודע שהוא חלל, נחלקו אחרונים אם כשם שעבודת חלל כשרה בדיעבד (ראה לעיל: בעבודת המקדש), כן כאן הבן פדוי (ושועות ישראל ח"מ לא); או שאין הבן פדוי, וצריך להחזיר הדמים (חוות יאיר קיג), ואין זה דומה לאכילת תרומה שנקראת עבודה (ראה לעיל), שבתרומה מקיים הכהן מצוה באכילתה, מה שאין כן בפדיון הבן שאין הכהן מקיים מצוה, ואין זה בכלל עבודה (באר יצחק יו"ד כה, על פי בכורות מז ב).

בנתינת מתנות בנתינת מתנות כהונה - שכהנים ולויים פטורים (ראה כהונה ערך מתנות כהונה) - חלל חייב בהם כישראל (כן משמע מבכורות מז ב, ורש"י ד"ה בן; משנה למלך בכורים ט כ), לפיכך כהן שנולד לו בכור חלל, חייב בפדיונו, אלא שהאב זוכה בדמים (גמ' שם). וכן בכור שנולד לכהנת - שפטור מן הפדיון (ראה ערך הנ"ל) - אם נתחללה בביאתה - חייב בפדיון, שנעשית זרה (גמ' שם; רמב"ם בכורים יא יא), ואף קדושת לוויה פקעה ממנה, שכשמתחללת פקעה קדושתה לגמרי (תוספות שם א ד"ה אלא).

בשאר דינים

חלל של תורה ודאי הרי הוא כזר, ומותר בנשים הפסולות לכהונה (רמב"ם איסורי ביאה יט י, על פי משנה יבמות פד א; שו"ע אה"ע ז כ), ומיטמא למתים (תורת כהנים אמור פרשה א א; רמב"ם שם ואב"ג יא; שו"ע שם), שלא נאמר באיסורים אלה: אמור אל בני אהרן, אלא (מזרחי ויקרא כא א) אֱמֹר אֶל הַכֹּהֲנִים בְּנֵי אֶהְרֶן (ויקרא שם), יכול חללים, תלמוד לומר: הכהנים (תורת כהנים שם), עד שיהיו בכיהונם (רמב"ם איסורי ביאה שם; סמ"ג לאוין קכב; שו"ע שם), וחלל אינו בכלל זרעו של אהרן (עונג יום טוב אה"ע קנז, על פי יבמות עד ב).

ראיית נגעים חלל פסול לראיית נגעים (ראה ערכו), שנאמר: וְהִזְבָּא אֶל אֶהְרֶן הַכֹּהֵן אוֹ אֶל אֶחָד מִבְּנָיו הַכֹּהֲנִים (ויקרא יג ב), הכהנים - יצאו חללים (תורת כהנים תזריע, נגעים פרשה א ח; רמב"ם טומאת צרעת ט ח).

נשיאת כפים נשיאת-כפים (ראה ערכו) אינה בחלל, לפי שאינו בכיהונו (רמב"ם נשיאת כפים טו ה; שו"ע או"ח קכח מב),

את בתה ממנו לכהונה (ראה לעיל) - כך בנות ישראל מקוה טהרה לחללים (רבי דוסתאי ברבי יהודה בגמ' שם עז א), להכשיר את בתו ממנה לכהונה (רש"י שם ד"ה כשם), שאשתו טהרה את זרעו (רש"י שם סד א ד"ה כר' דוסתאי), שנאמר: ולא יחלל זרעו בעמיו (ויקרא שם), בעם אחד - כשהוא ואשתו שניהם חללים (רש"י שם עז א ד"ה בעמיו) - הוא שמיחל, בשני עממים אינו מיחל (גמ' שם), ובנות ישראל לאו דוקא, אלא אפילו בנות כהנים, ואין נקראים עם אחד אלא חלל שנשא חללה (שיטה לא נודע למי שם סד א, בשם הראב"ד).

חלל שנשא כשרה חללים, כן נחלקו בחלל שנשא כשרה אם פוסל הנבעלת להינשא לכהן:

• לדעה שזרעו חללים, אף על פי שמותרת לו (ראה לעיל: חללה לכהן) נפסלה לכהונה (סתם משנה יבמות פד א, וגמ' שם סח א, ורש"י ד"ה פסולה; רמב"ם שם יח א, ה; טוש"ע אה"ע ו ח), שנאמר באלמנה לכהן גדול: ולא יחלל זרעו (ויקרא כא טו), מקיש זרעו לו, מה הוא פוסל את האלמנה בביאתו (ראה לעיל: שנתחלה בביאה), אף זרעו פוסל (יבמות סט א, ורש"י ד"ה מקיש זרעו), וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

• ולדעה שבנות ישראל מקוה טהרה לחללים, וחלל שנשא כשרה בתו כשרה לכהונה, הוא הדין שאינו פוסל אותה בביאתו (קדושין סד א, בדעת רבי דוסתאי ברבי יהודה), שכל שאתה נושא בתו אתה נושא אלמנתו (רש"י שם ד"ה כר' דוסתאי).

חלל מדרבנן

בא על חלוצה כהן שבא על חלוצה - שלהלכה אסורה לכהן מדרבנן (ראה ערך חלוצה לכהן) - היא וולדה חללים מדרבנן (רמב"ם איסורי ביאה יט ח; טוש"ע אה"ע ז יט), גזירה חלוצה משום גרושה (רשב"ם בבא בתרא קכז ב ד"ה בן גרושה), וכן קראו בכל מקום לכהן חלל: בן גרושה או בן חלוצה (תרומות ח א; יבמות מז א, וקדושין סו ב, ומכות ב א, ועוד).

דיני חלל מדרבנן נותנים עליו חומרי כהנים וחומרי ישראל: אינו אוכל בתרומה, ולא מיטמא למתים (רמב"ם שם י; טוש"ע שם כ), ואינו עובד עבודה בבית המקדש (כן משמע מתרומות ח א), ואינו נושא את כפיו (מגן אברהם קכח ס"ק סג), ונושא אשה הראויה לכהן (רמב"ם שם; טוש"ע שם), שלא באו חכמים להקל עליו להתירו במה שישאל מותר אלא להחמיר עליו (מגיד משנה שם), והוא הדין שאסור בחלוצה, אף על פי שאין איסורה אלא מדרבנן, ומדרבנן אינו כהן (חלקת יואב אה"ע לה).

ספק חלל

ספק דאורייתא כהן שבא על ספק זונה (ראה ערכו) - כגון ספק גיורת או משוחררת - או ספק גרושה, וכן כהן גדול שבא על ספק אלמנה, הרי זו ספק חללה, וולדה ספק חלל (רמב"ם איסורי ביאה יט ט, על פי כתובות יד ב; טוש"ע אה"ע ז כ).

ספק דרבנן כהן שבא על ספק חלוצה, נחלקו בה ראשונים:

- יש אומרים שהיא כשרה וולדה כשר, מפני שלא גזרו חכמים אלא על חלוצה ודאית (רמב"ם שם יז ז), ואינם בכלל ספק חללים מדרבנן (בית שמואל שם סק"מ).
- יש סוברים שהרי זו ספק חללה, והולד ספק חלל (טור ורמ"א שם).

חללה, כהן לוקה עליה משום גרושה ומשום חללה, לדעת הסוברים - וכן הלכה - שבאיסור מוסיף איסור חל על איסור (ראה ערך אין איסור חל על אסור), ואף כאן כשנעשית חללה, כיון שנוסף בה איסור, שנאסרת בתרומה (ראה לעיל: בתרומה כו) נוסף בה איסור אף לגבי הכהן (רמב"ם איסורי ביאה יז י, על פי הגמ' שם ב).

אף חללה הבאה מחייבי עשה, היינו שנולדה מכהן גדול שנשא בעולה (ראה לעיל; חלל מלידה) בכלל איסור חללה לכהן (יבמות עז ב, ורש"י ד"ה ורבנן).

אזהרת החללה כשם שהכהן מוזהר על החללה, כך החללה מוזהרת עליו, שנאמר: לא יקחו לא יקחו - שתי פעמים (רש"י יבמות פד ב ד"ה לא יקחו; מאירי שם): אִשָּׁה זֹנָה וְחִלָּה לא יִקְחוּ וְאִשָּׁה גְרוּשָׁה מְאִישָׁה לא יִקְחוּ (ויקרא כא ז. מאירי שם) - מלמד שהאשה מוזהרת על ידי האיש (תורת כהנים אמור פרק א יב, לגירסתנו; גמ' שם; ירושלמי יבמות ט א), וכל מקום שהוא לוקה היא לוקה (רמב"ם שם יז ה).

כהנת לחלל לא אסרה תורה אלא חללה לכהן, אבל כהנת מותרת להינשא לחלל (משנה יבמות פד א; רמב"ם שם יט יא; טוש"ע אה"ע ז כב), שלא הוזהרו כשרות להינשא לפסולים (גמ' שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שנאמר: בְּנֵי אֶהְרֹן (ויקרא כא א) ולא בנות אהרן (רמב"ם שם; סמ"ג לאוין קכב; שו"ע שם), שבכהן לבד אמרה תורה שלא ישא חללה, שלא יפסול זרעו, שהרי אם ישא בת ישראל זרעו כהנים, אבל כהנת אינה אסורה לחלל, אף על פי שאין זרעה ממנו כהנים (ראה להלן: באישות ויוחסין), שהרי אף אם תינשא לישראל אין זרעה כהנים (שאלתות קה).

באישות ויוחסין

בת ישראל שנשא חללה, בתו כשרה לכהונה (משנה שנשא חללה קדושין עז א; רמב"ם איסורי ביאה יט יד; טוש"ע אה"ע ז טז), שנאמר כאן וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ בְּעַמּוּי (ויקרא כא טו), ונאמר בטומאת כהנים: לֹא יִשְׁמָא בְּעַל בְּעַמּוּי (שם ד), מה להלן זכרים הוזהרו ולא נקבות (ראה ערך טומאת כהנים), אף כאן זכרים נפסלו (ראה להלן) ולא נקבות (גמ' שם). והרי זה בכלל ששנינו: כל מקום שיש קדושין ואין עבירה - שהקדושין תופסים בה, ואין עבירה בנושאים שלא אסרתה תורה עליו (רש"י קדושין סו ב ד"ה כל מקום) - הולד הולך אחר הזכר (משנה שם; רמב"ם שם טו; חינוך רסז), שנאמר: לְמִשְׁפַּחְתָּם לְבֵית אֲבֹתָם (במדבר א ב. רש"י שם ד"ה כהנת). גר שנשא חללה אף גר (ראה ערכו) שנשא חללה, הולד הולך אחר הזכר (רמב"ם שם טז; טוש"ע אה"ע ח ג) ובתו כשרה לכהונה (בית יוסף שם).

חלל שנשא בת ישראל, אם זרעו חללים, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שזרעו חללים (סתם משנה קדושין עז א; תורת כהנים אמור פרק ב ט) לעולם (סתם משנה שם), שאף בת בנו ובת בן בנו עד סוף כל הדורות של חללים, זכר בן זכר, בת האחרון פסולה כבת הראשון (רש"י שם), שנאמר באלמנה לכהן גדול: וְלֹא יִחַלֵּל זֶרְעוֹ בְּעַמּוּי (ויקרא כא טו), מקיש זרעו לו - שהאב והזרע הוזכרו יחד בתיבת זרעו (רש"י קדושין שם ד"ה זרעו) - מה הוא בתו פסולה, אף בנו בתו פסולה (גמ' שם), וכן הלכה.
- ויש אומרים שכשם שבני ישראל מקוה טהרה לחללות - להכשיר

ישראל, אף לסוברים - וכן הלכה - שהולד כשר (ראה ערך ממזר) הרי הוא פגום לכהונה, מקל וחומר מאלמנה לכהן גדול שאין איסורה שוה בכל ובנה פגום, זו לא כל שכן, ואין להשיב מה לאלמנה שכן היא עצמה מתחללת, שאף זו כיון שנבעלה לפסול לה פסלה (יבמות מה א), ונקרא הולד ישראל פסול (יבמות כג א). ונחלקו הדעות:

• יש מפרשים הולד פגום, שאם ילדה בת פסולה לכהונה כחללה (ירושלמי יבמות ד טו, וקדושין ג יב; רש"י יבמות מד ב ד"ה שהולד, ושם מה א ד"ה שבנה; רי"ף שם; רא"ש שם ד ל), שאף על פי שאין חללה אלא מאיסור כהונה, מכל מקום פגומה היא, אלא שאין שם חללה עליה (רמב"ן שם ס א), אבל הזכר כשר, שאם ילדה בן ובא על בת ישראל, אין בתה פסולה לכהונה, וכן לא פסל אותה בביאתו כדרך שחלל פוסל (ראה לעיל: באישות ויוחסין. ריטב"א קדושין סח ב, בשם איכא מאן דאמר; ים של שלמה יבמות ד לח), שאין חלל אלא מאיסור כהונה (ים של שלמה שם). ובנה פגום שאמרו לאו דוקא, שהרי בן הגוי אינו כהן, ומותר אף בכהנת, שאף בחלל אמרו לא הוזהרו כשרות להינשא לפסולים (רש"י יבמות מה א ד"ה שבנה).

• יש מפרשים בנה פגום שאף זכר דינו כחלל לענין זה, שאם בא על הכשרה בתו פסולה לכהונה כבת חלל, שהרי למדוהו מאלמנה לכהן גדול שבנה חלל, והרי זה בכלל ששנינו: כל מקום שיש קדושין ואין עבירה הולד הולך אחר הזכר (קדושין סו ב. רמב"ן יבמות מה א; ריטב"א קדושין סח ב, בשם רבו), וכן פוסל אשה בביאתו כחלל (ריטב"א יבמות שם, בדעת הרמב"ן).

• ויש מפרשים שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים אם הולד פגום לכהונה, ושלדעת כמה אמוראים אף הבת כשרה לכהונה (רמב"ן ונמוקי יוסף יבמות שם; ריטב"א שם וקדושין סח ב), שאין ללמוד מאלמנה לכהן גדול, לפי שגוי ועבד התורה הפקירה את זרעם, והולד נגזר אחר האם, וכאילו כולו ישראל (רמב"ן ונמוקי יוסף יבמות שם).

אף להלכה נחלקו גאונים וראשונים:

• יש פוסקים שאם נקבה היא פסולה לכהונה (הלכות גדולות, מיאון, עמ' שמח במהדורת מכון ירושלים; רי"ף שם, בשם איכא מרבואתא, על פי הגמ' שם; רא"ש שם), ואף בדיעבד אם נשאת לכהן - תצא (תוספות חד מקמאי ורבי אברהם מן ההר שם), והולד חלל (באר הגולה אה"ע ד סק"י).

• יש פוסקים שכשרה אף לכהונה (רי"ף שם, בשם אחרים; רמב"ם איסורי ביאה טו ג, לפי בית יוסף שם ד יט, ושו"ת הרמ"א כד וסט; מאירי שם).

• ויש שנסתפקו בדבר (רי"ף שם, על פי הגמ' שם; ספר הזכות לרמב"ן שם, על פי בכורות מז א; ריטב"א קדושין סח ב, בשמו, ויבמות שם, בשם יש מפרשים; מאירי שם), ולדעתם אם נשאת לכהן אין מוציאים אותה מידו, והולד ספק חלל (ספר הזכות לרמב"ן שם; מאירי שם).

ונחלקו הפוסקים האם ההלכה כדעה הראשונה ופסולה לכהונה (טוש"ע שם יט וז יז, ובאר הגולה שם, ובאר הגר"א שם ז ס"ק נד); או שאנו מסופקים בדבר, ולכן אם נשאת לכהן אין מוציאים אותה מידו והולד ספק חלל (מהרש"ל בשו"ת יז ובים של שלמה יבמות ד לח; חלקת מחוקק ד סק"ג; בית שמואל שם סק"ב ושם ז ס"ק לו).

חייבי לאוין חשויים בכל הבא על חייבי לאוין השוים בכל, כגון יבמה-לשוק (ראה ערכו), אם הולד כשר, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהולד כשר לכהונה, שכן העידו על שתי משפחות גדולות שהיו בירושלים שהם בני צרת-ערוה (ראה ערכו) שנפלה

• ויש מן האחרונים מחלקים, שדוקא אם נישאת - שלא גזרו חכמים להוציאה (ראה ערך חלוצה לכהן) - היא וולדה כשרים, אבל בא עליה דרך זנות, הרי הם ספק חללים (ב"ח שם; בית שמואל שם).

דיניו ספק חלל, נותנים עליו חומרי כהנים וחומרי ישראל: אינו אוכל בתרומה, ולא מיטמא למתים, ונושא אשה הראויה לכהן (רמב"ם שם יט י, על פי יבמות צט ב; טוש"ע שם), ואם אכל או נטמא או נשא גרושה, מכים אותו מכת מרדות (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

ובנשיאת כפים, יש מן האחרונים שציידד לומר שספק חלל מותר לישא את כפיו ביחד עם כהנים אחרים, שהרי זה ספק-ספקא (ראה ערכו), שמא עם כהנים אחרים מותר אף לחלל, אלא שלא יברך הברכה, ושמכל מקום ספק חלל דרבנן מותר לישא את כפיו (פרי מגדים או"ח קכח, אשל אברהם ס"ק סג).

שלא מאיסורי כהונה

הבא על חייבי כריתות מן העריות מחייבי כריתות, כגון אחותו (ראה ערכו) - שעשאה זונה (ראה ערך זונה: מהותה) - אינו עושה אותה חללה, ולכן נאמרה חללה - אף בכהן גדול, למרות שאסורה אף לכהן הדיוט - ללמד שאין חללה אלא מאיסור כהונה (קדושין עז ב), שתלמד מסדר האמור חללה אחר אלמנה וגרושה, שאין איסורן נוהג אלא בכהנים. ומכל מקום, כהן הבא על אחותו ועשאה זונה, וחזר ובא עליה, הוא או כהן אחר, עשאה חללה (גמ' שם עח א; רמב"ם איסורי ביאה יט ה; טוש"ע אה"ע ז יד), שהרי אסורה לו משום זונה שאינו נוהג אלא בכהונה (רש"י שם), אבל בביאה אחת שבא על אחותו אין אומרים שבהעראה לבד - שהיא כגמר ביאה (ראה ערך ביאה) - עשאה זונה, וכשנמר ביאתו עשאה חללה, שאין מחלקים ביאה אחת לשתיים (שיטה מקובצת כתובות ל א, בשם שיטה ובשם הרשב"א; מאירי קדושין שם, בשם רבותיו).

ולד חייבי ולד הנולד מחייבי כריתות, הסוברים שאין ממזר כריתות מחייבי כריתות (ראה ערך חייבי כריתות: בעריות) מודים שהוא פגום (יבמות מד ב, וירושלמי שם ד טו, וקדושין ג יב, בדעת רבי יהושע), שאם ילדה בת פסולה לכהונה כחללה (ירושלמי שם ושם), וכן אם כהן הוא, הילד פסול לכהונה ואסור בתרומה (שו"ת הרשב"א א אלה רא), מקל וחומר: ומה אלמנה לכהן גדול שאין איסורה שוה בכל, בנה פגום - חלל (כן משמע מרש"י נדה סט ב ד"ה בנה פגום) - זו שאיסורה שוה בכל לא כל שכן (יבמות מד ב). ומכל מקום להלכה שמחייבי כריתות הולד ממזר (ראה ערך חייבי כריתות: שם) כתבו ראשונים שכהן הבא על אחת מן העריות אין הולד חלל (רמב"ם שם יט ה, לפי באור הגר"א אה"ע ז ס"ק נג; טוש"ע שם יד), ואם בת היא וכהן בא עליה, אין מתרים בו משום חללה אלא משום ממזרת (פרישה שם ס"ק כו; ב"ח שם).

ולד נדה כהן הבא על הנדה (ראה ערכו), אין הולד חלל (תורת כהנים אמור פרק ב ה; יבמות ס א; רמב"ם שם ו; שו"ע שם טו), שאין איסור הנדה מיוחד בכהנים אלא שוה בכל (רמב"ם שם), וכשר לכהונה לכל דבר (שו"ת הרי"ד קו; פסקי ראי"ה יבמות ד ז). ואין אומרים שיתחלל מקל וחומר מאיסורי כהונה שאין בהם כרת והולד חלל (תורת כהנים שם), לפי שנאמר באיסורי כהונה: אֵת אִלָּהּ לֹא יִקַּח וגו' וְלֹא יִחַלְל וְיִזְרְעוּ (ויקרא כא יד-טו), מאלה אתה עושה חלל, ואי אתה עושה חלל מנדה (תורת כהנים שם; יבמות ס א).

הנבעלת לגוי ועבד גוי (ראה ערכו) ועבד (ראה ערכו) הבא על בת

הנושא חלוצותו אף הנושא חלוצותו, שהיא מחייבי לאוין (ראה ערך חלוצה) - הולד כשר לכהונה (יבמות מד ב).
 אשתו שזינתה אשת איש שזינתה ברצון, שנאסרת לבעלה, והיא מכלל חייבי לאוין (ראה ערך סוטה), שהדין הוא שאם בא עליה - הולד כשר (ראה ערך הנ"ל. יבמות מט ב), נחלקו ראשונים: יש אומרים שכשר אף לכהונה (רשב"א שם פה ב, בדעת רש"י, והסכים עמו; ריטב"א שם; פסקי ריא"ז שם ד ז), וכן הלכה (בית שמואל ד ס"ק כה; בית אפרים ז; מלבושי יום טוב ט ח); ויש אומרים שהולד מזוהם לכהונה (רשב"א וריטב"א שם, בשם רבנו חננאל; ים של שלמה יבמות ה לח ונה). ומכל מקום אשת כהן שזינתה, שאסורה לבעלה אף משום זונה (ראה ערך אשת כהן) - הולד ממנה חלל (מהר"י וייל כד; מהר"י ברונא סח; רמ"א שם טו), ואין אומרים שכיון שאף אשת ישראל שזינתה אסורה לבעלה, אין זה איסור כהונה, שהרי שאף בזינתה באונס, שאינה אסורה אלא לבעלה כהן - לדעת הסוברים שהאיסור הוא משום זונה (ראה ערך הנ"ל) - הולד חלל, ולא יהא אונס חמור מרצון, ועוד שאף בזינתה ברצון יש איסור כהונה, שאם מת בעלה אסורה לכהן בלבד (מהר"י וייל שם; מהר"י ברונא שם).

ליבום ונשאת לשוק, ומהם כהנים גדולים ושמשו על גבי המזבח (רבי יהושע בתוספתא יבמות (ליברמן) א י, וגמ' שם טו ב), וכן הלכה (רמב"ם שם ה; טוש"ע אה"ע ז יד).

• ויש אומרים שלדעה שצרת ערוה זקוקה ליבום (ראה ערך הנ"ל), צרת ערוה שנשאת לשוק - הולד פגום (רבי יוחנן בן נורי בתוספתא שם ט, וגמ' שם יד ב, בדעת בית שמאי), ופסול לכהונה, שאף על פי שבני חייבי לאוין כשרים לקהל, חללים הם לענין כהונה (רש"י שם ד"ה הולד).

חזר ובא עליה, הוא או כהן אחר - לסוברים שבביאה ראשונה עשאה זונה - היא חללה, וולדה חלל, לפי שהוא מאיסורי כהונה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

המחזיר גרושתו ישראל שהחזיר גרושתו משנישאת - שהיא בכלל חייבי לאוין (ראה ערך מחזיר גרושתו) - בתו מותרת לכהונה (רבי יהושע בנדה סט ב; כן משמע מהרמב"ם איסורי ביאה טו ב; פסקי ריא"ז יבמות ד ז; מאירי שם טו ב), שנאמר במחזיר גרושתו: תועֶבְהָ הִיא (דברים כד ד), היא תועבה, ואין בניה תועבים (רבי יהושע בגמ' שם).

חמי טבריה

מי מעינות רותחים שבעיר טבריה, וכיוצא בהם

סילון של צונן מעשה שעשו אנשי טבריה והביאו - בערב שבת מבעוד יום - סילון של צונן לתוך אמה של חמין, ואסרו להם חכמים (משנה שם לח ב; רמב"ם שם כב ג), שמא יבואו לערבים בשבת (כן משמע מתוספות שם לח ב ד"ה מעשה), שאסור משום תולדות האש (ראה לעיל. גמ' שם).

קרבן פסח קרבן-פסח (ראה ערכו) שבישלו בחמי טבריה - היינו במעינות רותחים (רש"י פסחים מא א ד"ה חמי) אם ימצאו בירושלים (רש"י שם, לפי פרי יצחק כ, על פי גמ' שם ח ב) - אינו עובר עליו משום מבושל (ראה ערך אכילת פסחים: איסור אכילתו נא, מבושל וחי), שאין בישול אלא בתולדות האש (גמ' שם מא א), אבל מכל מקום אסור, שאין זה צלי אש (רבא ורבי חייה בריה דרב נתן שם בדעת רב חסדא בגמ' שם; רמב"ם קרבן פסח ח י).⁴

בשר בחלב המבשל בשר-בחלב (ראה ערכו) בחמי טבריה, ספק הוא אם אסור מן התורה (ירושלמי נדרים ו א, לפי מגיד משנה מאכלות אסורות טו; קרית ספר שם ושבת ט), ולכן להלכה אין לוקים עליו (רמב"ם מאכלות אסורות שם; טוש"ע יו"ד פז ו).⁵

הנודר מן המבושל, ספק הוא אם מותר בתבשיל המבושל שנתבשל בחמי טבריה (ירושלמי שם), שאף על פי שבלשון תורה אין זה בישול, אפשר שנקרא בישול בלשון בני אדם (קורן אורה נדרים מט א), לפיכך כתבו ראשונים שהולכים בו אחר הלשון של בני העיר, שבנדרים הלך אחר לשון בני אדם (רמב"ם נדרים ט א; טוש"ע יו"ד ריז א), אלא שאם היו מקצתם קוראים לו מבושל, ומקצתם אין קוראים לו כן, אין הולכים בו אחר הרוב,

חמי טבריה הם מי המעינות הרותחים שבעיר טבריה, או סמוך לה (כן משמע ממגילה ו א, ושבת קט א; טבור הארץ (קליערס) כז ב), ויש שנקראו מי טבריה (שבת שם, ושם קמז א ועוד), ובהשאלה נקראו כן אף מי מעינות חמים שבשאר מקומות (פסחים ח ב). בהלכה דנו בחמי טבריה בין לענין טבע החום שלהם, ובין לענין המים עצמם, אם דינם כמים של שאר מעינות, כיון שהם חמים מתחילת ברייתם, והם מרים ומלוחים, וריחם רע, ואינם ראויים לשתייה, ויש ברחיצת הגוף בהם משום רפואה.

בבישול

המבשל בשבת בחמי טבריה, נחלקו בו תנאים ואמוראים:

- יש אומרים שאסור (חזקיה בירושלמי שבת ז ב), והמבשל בהם בשבת - חייב (יחסי תנאים ואמוראים עמ' רפו, בדעת רבי יוסי בשבת לט א), שחמי טבריה בכלל תולדות האש הם, לפי שעוברים על פתחו של גיהנם (גמ' שם), היינו על מקורות הקנקנתום והגפרית (כן משמע מפירוש המשניות לרמב"ם נגעים ט א; הלכות קטנות א קפט).
- ויש אומרים שפטור (רב חסדא בשבת מ ב, ופסחים מא א), שאינו חייב משום מבשל (ראה ערכו) אלא בתולדות האש (שבת שם), אבל אסור מדרבנן (רבינא בגמ' שם), גזירה משום מבשל בתולדות האש (אחרות חיים שבת מג), שגזרו בישול בחמי טבריה, שהם תולדות חמה - ואינם בכלל תולדות אש - משום תולדות האש (כן משמע מהגמ' שם לט א, בדעת חכמים)², ואין זו גזרה-לגזרה (ראה ערכו) שהכל גזירה אחת היא (תוספות שם לח ב ד"ה מעשה), וכן הלכה (רמב"ם שבת ג א).³

השניה (מראה הפנים שם). 4. עוד לגבי איסור זה, ודעות אחרות במהותו, ראה ערך אכילת פסחים: איסור אכילתו נא, מבושל וחי. 5. ויש מהאחרונים שכתבו שאינו אסור מן התורה לפי שאין בישול אלא בתולדות האש (פרי חדש שם סק"ב; באור הגר"א שם ס"ק יד; קורן אורה נדרים מט א, בדעת הירושלמי

חמי טבריה. 1. טז, טורים מד-נא. 2. ולדעה הראשונה לא גזרו במבשל בתולדות חמה משום תולדות האש (ראה ערך מבשל. גמ' שם). 3. ויש אמוראים האומרים שמותר לבשל בחמי טבריה (רבי יוחנן בירושלמי שם), וביארו בדעתם שסוברים שהדבר מותר מדאורייתא ואסור מדרבנן, וכדעה

חזקיה בגמ' שם, לגירסתנו; רבי יוחנן בגמ' שם, לגירסת הרי"ף ברכות מ ב מדפי הרי"ף, ועוד).

• ולדעת ר' שמעון בן אלעזר, וכן לדעת ר' יוחנן - ויש גורסים חזקיה (ראה ציון 57) - דוקא כל גופו טובל בהם, אבל לא ידיו (רבי שמעון בן אלעזר בגמ' שם, רבי יוחנן בגמ' שם, לגירסתנו; חזקיה בגמ' שם, לגירסת הרי"ף ברכות שם ועוד), גזרה שמא יטול מהם ידיו בכלי, שפסולות (גמ' שם).

להלכה נחלקו ראשונים אם ההלכה שפסולים לטבילת ידים (רי"ף ברכות שם; רמב"ם ברכות ו ט; טור או"ח קס); או שכשרים לה (רבנו יונה שם; תורת הבית שם; אור זרוע שם). וכתבו הפוסקים שיש לחוש לכתחילה לדעת הפוסלים (שלחן ערוך הרב שם יא), ומכל מקום אם יש בהם שיעור מקוה, אפילו אינם מחוברים כשרים (שו"ע שם ז).

מים חיים במקום שהצריכה תורה מים חיים, כגון בטבילת זב (ראה ערכו), וטהרת מצורע (ראה ערכו), ומי חטאת (ראה ערכו מי חטאת), חמי טבריה פסולים, מפני שהם רותחים ואינם ראויים לשתייה (תפארת ישראל מקואות א ח), ונאמר: מִיִּם חַיִּים (במדבר יט יז), פרט למבוע החולט (ספרי זוטא שם; ילקוט שמעוני שם), היינו מים רותחים שחולטים בהם (זית רענן שם), שחיים משמע טובים ובריאים (משנה אחרונה מקואות שם).

נטילת ידים לנטילת-ידים (ראה ערכו), לאכילה, חמי טבריה פסולים (חולין קו א; רמב"ם ברכות ו ט; טוש"ע או"ח קס ז), אף על פי שבחמי האור הלכה כדעת הסוברים שאפילו היד סולדת בהם כשרים (ראה ערך הנ"ל), ונחלקו ראשונים בטעם הדבר: • יש מפרשים שכשתקנו חכמים נטילת ידים לא תקנו בחמים (רש"י שם ד"ה דכ"ע), שלנטילת ידים צריכים מים שלא נשתנתה צורתם (ריטב"א שם), אלא שמכל מקום חמי האש כשרים לפי שהיתה להם שעת הכושר קודם שהוחמו (רש"י שם; רי"ף ברכות מ ב - מא), אבל חמי טבריה לא היתה להם שעת הכושר (רש"י שם), ואפילו נצטננו - פסולים, כיון שמתחילת ברייתם היו חמים (כסף משנה שם; בית יוסף שם, בדעת רש"י) ⁹.

• ויש מפרשים שאין פסולם מחמת החמימות, אלא מפני שהם מרים ביותר, שאפילו על ידי הדחק אין אדם יכול לשתותם, וכן אינם ראויים לשתייה בהמה (רבנו יונה ברכות שם מ ב מדפי הרי"ף), ויש להם ריח גפריית (רבנו יהונתן שם), ואף לטעם זה אף אם נצטננו - פסולים (תמים דעים לראב"ד שם; תורת הבית הארוך שם; רבנו יהונתן שם). וכן אם ימצאו מי מעינות חמים אחרים שאינם מרים כל כך ויוכל אדם לשתותם על ידי הדחק, כשרים לטעם זה (רבנו יונה שם; שו"ע שם ח) ¹⁰.

ברחיצה

אף על פי שאסרו חכמים להיכנס למרחץ בשבת, מפני הבלנים שהיו מחממים המים בשבת ואומרים מערב שבת הוחמו, וכן גזרו שלא ישטוף כל גופו בחמים, ואפילו הוחמו מערב שבת (שבת מ א; ירושלמי שם ג), לא אסרו אלא בחמי האש, אבל חמי טבריה וכיוצא בהם מותר לרחוץ בהם כל גופו (גמ' שם; רמב"ם שבת כב כב; טוש"ע או"ח שכו א) ¹¹.

אלא הרי זה ספק נדרים והולכים להחמיר (רמב"ם שם ד; טור שם, לפי הבית יוסף שם) ⁶.

בשולי גוים בבשולי-גוים (ראה ערכו), לא גזרו במבושל בחמי טבריה (קרבן אורה שם, בדעת הירושלמי שם).

דברים שנשתנו בדברים שנשתנו ממהותם על ידי בישול, ומתוך כך ממהותם נשתנה דינם, כגון דם (ראה ערכו), או יין-נסך (ראה ערכו), או פת (ראה ערכו), הוא הדין בנתבשלו בחמי טבריה (טבור הארץ (קליעוס) פג א - פד א).

בבליעה והגעלה וכיוצא

חמי טבריה דינם כרותחים לענין בליעה, כגון שנתבשל בבישול איסור בכלי על ידי חמי טבריה, שהרי רותחים הם, וחוששים לומר שמבליעים (ארחות חיים, חמץ ומצה), ומכל מקום אף על פי שאסור לבשל בשר בלא מליחה - לפי שהבשר פולט את הדם ושוב בולעו, שהרי נשאר הדם בכלי (ראה ערך דם א) - בחמי טבריה מותר, לפי שפולט ואינו בולע (אגודה חולין קכט, בשם אבי העזרי; פתחי תשובה יו"ד כט ס"ק יח, בשמו), שהמים מהלכים, וכל מה שיוצא מהבשר הולך ואינו נבלע (טבור הארץ (קליעוס) פג א).

הגעלה בהם חמי טבריה אין מגעילים בהם כלים שנבלע בהם איסור על ידי חמי האש, אפילו אותם כלים שדינם להגעיל בכלי שני (ראה ערך הגעלה: הכשרו כתשמישו), לפי שחמי טבריה אינם תולדות האש, ודין ההגעלה הוא כבולעו כן פולטו, מה בולעו על ידי תולדות האש, אף פולטו כן (ארחות חיים שם; חידושי הרי"ן שבת מ ב ד; שו"ע יו"ד כט ה) ⁷. ומכל מקום אם נבלע בהם האיסור על ידי חמי טבריה, מגעילים בהם או בחמי האש בכלי ראשון (ארחות חיים שם; בית יוסף שם), אבל לא בחמי חמה (פרי מגדים שם, סדר הגעלה ה).

נכוה בהם נכוה בחמי טבריה, אינו נידון לענין טומאת נגעים (ראה ערכו) משום נכוה (ראה ערכו), כדין נכוה בחמי האש (ראה ערך נכוה), אלא משום שחין (נגעים ט א; חולין ח א; רמב"ם טומאת צרעת ה ב), שנאמר: וּבָשָׂר פִּי יִהְיֶה בּוֹ בָּעוֹר שְׁחִין וּגּוֹ' (ויקרא יג יח), אין לי אלא שחין שעלה מאליו, מניין לקה בעץ ובאבן ובגפת ובמי טבריה ובכל שאינו בא מחמת האש שהוא שחין, תלמוד לומר שחין שחין - ריבה (תורת כהנים תזריע פרק ו ו).

בטבילה ונטילת ידים

טבילה המעיינות של חמי טבריה - אם אין המים עוברים דרך בית קיבול - כשרים לטבילה (ראה ערכו), בין לטבילת כל גופו (חולין קו א; רמ"א יו"ד רא עה), בין לטבילת ידים (גמ' שם; רמב"ם ברכות ו ט; טוש"ע או"ח קס ז) ⁸.

המשיך אותם בארץ דרך חריץ חוץ למקומם, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שכל גופו טובל בהם, כל שכן ידיו (חכמים בגמ' שם;

10. ויש מהראשונים הסובר שכשם שנחלקו אמוראים בחמי האש אם נוטלים מהם לידים (גמ' שם), הוא הדין שנחלקו בחמי טבריה, ושהלכה כדעת המכשירים (המאור שם). 11. יש מן הראשונים שכתב שמידת פרישות היא להימנע מלרחוץ בחמי טבריה בשבת, שהרי לא התירו אלא מפני שראו שאין הדבר עומד (ראה להלן. ראב"ה שבת רב), ויש שחלק עליו וכתב שכיון שעיקר הדבר אינו אלא גזרה, מאחר שהתירו מאיזה טעם, כבר הותר, ולא שייך

שם), אלא שאסור מדרבנן (ש"ך שם ס"ק יג). 6. ויש מי שפסק שהולכים להחמיר בו בכל מקום (טור שם, לפי הב"ח שם). 7. ויש מן הראשונים הסובר שכלים שדינם להגעיל בכלי שני, מועילה להם הגעלה בחמי טבריה (חידושי הרי"ן שם, בשם יש מי שכתב, ודחה). 8. מרחצאות חמי טבריה שבזמננו אינם ראויים לטבילה, שלפי המציאות שם דינם כשאובים. 9. או שאפשר כיון שאין פסולם אלא מחמת חמימותם, אם נצטננו כשרים (בית יוסף שם).

אלה, שלא התירו רחיצה בחמי טבריה אלא כשאין המקום מקורה, אבל אם המקום מקורה - אסור, משום שיש בו הבל מרובה ויבא לידי זיעה שאסורה (רי"ף שם; תוספות שם קט א ד"ה רוחצין, בשם רב ניסים גאון; שו"ע שם ב, בשם יש אומרים, הראשון).

• ויש אומרים שכיון שרחיצה מותרת כל שכן זיעה, שהרי אף בחמי האש לא נאסרה זיעה אלא משום רחיצה (רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים, השני)¹².

רפואה אף משום איסור רפואה בשבת (ראה ערך שבות) לא אסרו לרחוץ בחמי טבריה (גמ' שם קט א; טוש"ע או"ח שכת מד), אפילו מתכוין לרפואה (תוספתא שבת (ליברמן) יב יג; ירושלמי שבת יד ג), לפי שדרך לרחוץ בהם בחול - אפילו בריאים (משנה ברורה שם ס"ק קלז) - ולא ניכר הדבר שעושה לרפואה (רש"י שם ד"ה רוחצין; טוש"ע שם), ואפילו שוהה בהם - מותר (מסקנת הגמ' שם ב, ורמב"ן ורשב"א שם).

בתענית בתענית-צבור (ראה ערכו), שאסור לרחוץ כל גופו בחמים משום תענוג (ראה ערך תענית צבור), אף חמי טבריה בכלל (תענית יג א).

ונחלקו ראשונים היכן התירום:

• יש אומרים שלא התירו אלא כשהם בקרקע, אבל לא בכלי (סמ"ג לאוין סה, על פי גמ' שם; סמ"ק רפב), שבכלי אין היכר בין חמי האש לחמי טבריה (בית יוסף שם), ויבואו להחליפם בחמי האש (שו"ע שם), וכן הלכה (טוש"ע שם).

• ויש אומרים שאף בקרקע דומה לכלי אסור (כן משמע מתוספות שם לט ב ד"ה והא, ושם קט א ד"ה רוחצין, ומרדכי שם שג).

• ויש שהתירו בכל ענין (טור שם, בשם הרא"ש).

וכן נחלקו במה התירום:

• יש אומרים שלא התירו אלא רחיצה, אבל זיעה אסורה, שכן אמרו: בתחילה אסרו להם את החמים והתירו את הזיעה, ועדיין היו רוחצים בחמים ואומרים מזיעים אנחנו, אסרו להם את הזיעה והתירו להם חמי טבריה, ועדיין היו רוחצים בחמי האש ואומרים בחמי טבריה רחצנו, אסרו להם חמי טבריה והתירו להם את הצונן, ראו שאין הדבר עומד, התירו להם חמי טבריה, ועדיין זיעה במקומה עומדת (שבת מ א. רמב"ן שם קמז א, בדעת הרי"ף), ומטעם זה סוברים ראשונים

חמסן¹

הלוקח דבר שלא ברצון בעליו ונותן את דמיו

לעדות ולשבועה

חמסן פסול לעדות מדרבנן (סנהדרין כה ב; רמב"ם עדות י ד; טוש"ע חו"מ לד יג), והוא הדין שפסול לשבועה, ככל פסולי עדות (תוספות בבא קמא סב א ד"ה חמסן, ובבא מציעא ה ב ד"ה בלא). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שאף על פי שלא אמר המוכר רוצה אני אין חמסן פסול אלא מדרבנן (תוספות בבא קמא שם; רשב"א ומאירי שם; רא"ש שם ו יז), לפי שעבר על גזל מדבריהם (רמב"ם שם). ואין לפסול חמסן מן התורה משום שעבר על לא תחמוד (ראה לעיל; מהותו ואיסורו), שכיון שלפי דעת בני אדם לא נאמר איסור זה אלא בלא דמים, אינו נפסל מן התורה (סמ"ג לאוין קנח, בשם ר' משה ור"א ממין; הגהות מיימוניות גולה א ט, בשם ריב"ם), לפי ששוגג הוא (באור ה"א שטין לסמ"ג שם); או שלא נאמר לאו זה לדעתם אלא כשאינו נותן דמים (ראה לעיל: מהותו ואיסורו. תוספות סנהדרין שם ד"ה מעיקרא, בתירוץ הראשון; סמ"ע לד ס"ק לב).

• ויש מפרשים שאם לא אמר רוצה אני פסול החמסן מן התורה, לפי שעבר על לא תחמוד, אלא שחכמים הוסיפו לפסול אף באמר רוצה אני (שיטה מקובצת בבא קמא שם, בשם תוספות שני; תוספות הרא"ש בבא מציעא שם, בפירוש השני).

שלבי הפסול בראשונה לא פסלו את החמסנים, שהרי נותנים דמים, וכיון שראו חכמים שחוטפים גזרו בהם (סנהדרין שם), לפי שבאים לידי גזלנות, שהיה קשה לבעלים למכור ובעל כרחם חוטפים וזורקים המעות לפניהם (רש"י שם ד"ה כיון דחזו).

או שבראשונה היו מפייסים את הבעלים עד שיאמרו רוצה אני, ולא היו עוברים על איסור לא תחמוד, וכיון שראו שלוקחים בעל כרחם, ולא היו חוששים אם יתפייסו - פסלום (תוספות שם ד"ה

מהותו ואיסורו

בלשון חכמים ישנו חילוק בין גזלן (ראה ערכו) לחמסן (רא"ש ב"ק יז)², שגזלן אינו נותן דמים, וחמסן נותן דמים (בבא קמא סב א) אלא שלוקח בכח (רש"י ביצה טו ב ד"ה נחמסת), על כרחו של בעל החפץ (רש"י קדושין נב א ד"ה חמסן) קרקע או מטלטלין (רמב"ם עדות י ד; טוש"ע חו"מ לד יג), והמוכר אומר שלא מכר מרצונו אלא מחמת אונס (ב"ח שם; כנסת הגדולה שם, הגהות טור מ), והוא שלא אמר לבסוף רוצה אני, שאם אנסו עד שאמר רוצה אני, כיון שנותן דמים אינו נקרא חמסן, שהרי מכירה באונס מכירה היא (בבא קמא שם).

אף שומר שנתן עיניו בפקדון שבידו, וטוען שנגנב או אבד בפשיעה ורוצה לשלם, בכלל חמסן הוא (תוספות בבא מציעא ה ב ד"ה בלא), וכן המזיק ממון חברו במזיד ומשלם לו, יש מן האחרונים שצייד שבכלל חמסן הוא (פני יהושע בבא קמא סב א).

מהו האיסור כל הגזול את חברו שוה פרוטה - ואפילו נותן דמים (כן משמע מבבא קמא קט א) - כאילו נוטל נשמתו ממנו, שנאמר: מַחְמָס בְּגִי יְהוּדָה אֲשֶׁר שָׁפְכוּ דָם נָקִיא בְּאֶרֶץ (יואל ד יט. גמ' שם). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהחמסן עובר על איסור לא-תחמוד (ראה ערכו. תוספות בבא קמא שם ד"ה חמסן, וסנהדרין כה ב ד"ה מעיקרא, בתירוץ השני; כן משמע מהרמב"ם וראב"ד גולה א ט; ריטב"א (החדשים) בבא מציעא שם), ונחלקו לדעה זו כשנתרצה המוכר לבסוף אם עובר על לאו זה (רמב"ם שם, לפי המגיד משנה שם); או לא (ראב"ד שם; תוספות סנהדרין שם, בתירוץ השני).

• ויש אומרים - שאמנם הדבר אסור, אבל אינו עובר כלל בלא תחמוד כשנותן דמים (תוספות שם, בתירוץ הראשון; סמ"ג לאוין קנח)³.

כתבו ראשונים שבלשון הכתוב אין חילוק בין גזל לחמס (תוספות בבא קמא סב א ד"ה חמסן; רא"ש שם). 3. במקום סכנת נפש, שמותר לגזול על דעת

להחמיר בו (בית יוסף שם). 12. ויש מן האחרונים שכתב שאם נכנס ומתכוין רק להזיע אסור (מעיל צדקה נב). חמסן. 1. טז, טורים נב-נז. 2. אבל

נתקיים המכר (בית יוסף וב"ח חושן משפט רה א; דרישה שם סק"א).
 כשלא אמר המוכר לא אמר המוכר רוצה אני, באופן שאין המכר חל רוצה אני (ראה לעיל), הרי החמסן כגזולן שחייב בהשבה (ראב"ד גזלה א ט), ואין החפץ שלו (בית שמואל אה"ע כח סק"ב; באור הגר"א שם סק"ג). ולפיכך המקדש את האשה בחמס - אינה מקודשת (קדושין יג א, ושם נב א; רמב"ם אישות ה ז; טוש"ע אה"ע כח א), אלא אם כן נתיאשו הבעלים (רמב"ם שם; טוש"ע שם), שיש כאן יאוש ושינוי רשות (מגיד משנה שם). וכן אם חמס את האשה, וחזר וקידשה בחמס שלה - אינה מקודשת, אלא אם כן קדמו ביניהם שידוכין ונטלה ושתקה (כן משמע מהגמ' שם יג א; רמב"ם שם י; טוש"ע שם ב).⁶ וכן החמסן יכול להקדיש ולתרום ולהפריש מעשר מהחמס רק אם נתיאשו הבעלים, שאז בעצם ההקדש וההפרשה נעשה שינוי שם (גמ' בבא קמא סז א, ושם קיד א, ורש"י שם ושם ד"ה אנס).

חיוב באחריות חמסן דינו כגזולן לענין תשלומים בתורת מזיק, כשאבד החפץ או נשתנה (ראה ערך גזל. מגילת ספר לסמ"ג לאוין קנח, על פי גיטין מט ב), או כשלא נתן אלא מקצת דמיו (גרש ירחים גיטין שם), או שאבדו הדמים מבעל החפץ, שהרי אינו חייב באחריותם (מחנה יהודה גיטין שם).

מעיקרא; או לפי שראו שנוטלים על דעת שלא יתנו דמים, ואחר כך היו נותנים דמים, ונפסלים על כוונתם הראשונה (חידושי הר"ן שם, בפירוש הראשון).⁴

הנותן עיניו שומר שנתן עיניו בפקדון שבידו וטוען שנגנב או אבד בפקדון בפשיעה, ורוצה לשלם (ראה ערך שומרים), אף על פי שהוא בכלל חמסן (ראה לעיל: מהותו ואיסורו) אינו נפסל לעדות ולשבועה, שלא פסלו חכמים אלא חמסן שחצוף לחטוף בדיעת הבעלים (תוספות בבא קמא קיט א ד"ה חמסן, ובבא מציעא ה ב ד"ה בלא; רמ"א חו"מ צב ד).⁵

הממון שבידו

כשאמר המוכר חמסן שנתן דמי החפץ, ואמר המוכר רוצה אני - רוצה אני המכר חל, שהלכה כדעת הסוברים שמכירה באונס הרי זו מכירה (ראה ערך אונס: במכר ומתנה. בבא מציעא מז ב - מח א); אבל אם לא אמר רוצה אני - אין המכר חל (הגהות מיימוניות מכירה י א, על פי קדושין עד א, ובבא מציעא ב ב; נמוקי יוסף סנהדרין כה ב). ואפילו אם לא אמר בפירוש רוצה אני, אלא שעשה מעשה המוכיח שנתרצה, כגון שמסר החפץ ביד החמסן, או שקיבל המעות מידו -

חֶמֶץ

איסור אכילה והנאה של חמץ בפסח²

• חימוץ בבצק	• הפרקים:
• בלתינתה ובישול	• איסור אכילה
• שאין באים לידי חימוץ	• איסור הנאה
• מי פירות	• בערב פסח
• איסור קטניות	• של נכרי והקדש

ואיסורו, ולפני זמנו נחלקו ראשונים בדבר (ראה להלן: בערב פסח) - למדים איסור תוך זמנו מהכתוב לא תאכל עליו חמץ, שהרי סמוך לו: שְׁבַעַת יָמִים תֹּאכַל עָלָיו מִצֹּת (דברים שם), והכתוב כל מחמצת לא תאכלו בא לאסור אף חמץ שנתחמץ על ידי דבר אחר - כגון על ידי שאור וכיוצא בו (רבנו חננאל שם מג א ד"ה תניא כרב יהודה) - ולא יאכל חמץ בא ללמד על פסח-מצרים (ראה ערכו) שלא נהגו בו איסור חמץ אלא יום אחד (גמ' שם כח ב, בדעת רבי שמעון).

להלכה נקטו מוני המצוות שאיסור אכילת חמץ בפסח הוא מהכתוב ולא יאכל חמץ (רמב"ם חמץ א ז, וספר המצוות ל"ח קצז; סמ"ג לאוין עו; חינוך יט), ומנוהו במנין הלאוין (ספר המצוות וסמ"ג וחינוך שם).

בירושלמי אמרו שיש בחמץ בפסח אף איסור עשה, שנאמר: שְׁבַעַת יָמִים תֹּאכַל עָלָיו מִצֹּת (דברים שם) ולא חמץ (ירושלמי פסחים א ד, וסנהדרין ה א), ונחלקו הדעות: יש שמנו איסור זה אף במנין העשין (זהר הרקיע, בסוף הספר; חרדים ד מ"ע התלויות בושט יא); ויש שפירשו שלא בא העשה ללמד על תוך זמנו אלא על ערב פסח (שיירי קרבן שם).³

שאף בלא אמר רוצה אני אינו חמסן אלא מדרבנן (ראה לעיל: לעדות ולשבועה) אף חיוב ההשבה אינו אלא מדרבנן (תומים לד ס"ק יג; באור הגר"א חו"מ רה סק"א). **חמץ**. 1. טז, טורים נז-קז. 2. על איסור חמץ במנחות, ראה ערכו; על איסור חמץ בלחם הפנים, ראה ערכו; על לחמי תודה הנעשים חמץ, ראה ערכו; על שתי הלחם הנעשים חמץ, ראה ערכו. 3. ויש שכתב בדעת

איסור אכילה

מקורו שלשה מקראות כתובים באיסור אכילת חמץ: פֶּל מִחֶמֶץ לֹא תֹאכַל (שמות יב כ); וְלֹא יֵאָכַל חֶמֶץ (שם יג א); לֹא תֹאכַל עָלָיו חֶמֶץ (דברים טז א).

ונחלקו תנאים:

• יש אומרים שבא כתוב אחד לאסורו תוך זמנו, וכתוב אחד לאסור לפני זמנו (ראה להלן: בערב פסח), ואחד לאחר זמנו (ראה ערך חמץ שעבר עליו הפסח: מקורו, גדרו ואיסורו. פסחים כח ב, בדעת רבי יהודה), ונחלקו הדעות אם הכתוב האוסרו תוך זמנו היינו כל מחמצת לא תאכלו, שיש בו לאו וזכר (רבנו חננאל שם כט א ד"ה; רש"י כריתות ב א ד"ה ופסח; מהר"ם חלואה וחינושי הר"ן פסחים כח ב), ונאמר בו: שְׁבַעַת יָמִים (שמות יב יט. פני יהושע פסחים כח ב); או שהכתוב ולא יאכל חמץ הוא הנאמר לתוך זמנו, שמשם למדו איסור הנאה (ראה להלן: איסור הנאה. תוספות שם ד"ה וחד; חידושי הר"ן שם ו ב).

• ויש אומרים שלפני זמנו ולאחר זמנו אינו עובר עליו - וכן הלכה בלאחר זמנו (ראה ערך חמץ שעבר עליו הפסח: מקורו, גדרו

לשלם, וכן על הגזול על מנת לשלם דבר יפה ממנו, ראה ערך גזל: איסורו. 4. על הכרזה שהצריכו לפסולי עדות מדבריהם, ראה ערך הכרזה; אם חמסן נפסל משעה שגזל או משעה שהעידו עליו בבית דין, וכן על האופנים שחמסן חוזר לכשרותו, ראה ערך גזלן וערך פסולי עדות. 5. ויש מן הראשונים הסובר שאף באופן זה פסלו חכמים (כן משמע מנמוקי יוסף סנהדרין כה ב). 6. לסוברים

שם), שנאמר: כָּל מִקְמָצָה לֹא תֹאכְלוּ (שמות יב כ), לרבות כותח הבבלי, ושכר המדי, וחומץ האדומי, וזיתום המצרי - שהוא חמץ גמור על ידי תערובת; יכול יהא ענוש כרת, תלמוד לומר: כִּי כָּל אֶכֶל חֶמֶץ וְנִכְרְתָה (שם טו), על חמץ דגן גמור ענוש כרת, ועל עירובו בלאו (סתם ברייתא שם ושם).

• ויש אומרים שאין עובר כלל על עירובו (חכמים בגמ' שם), שכיון שנתמעט מכרת, נתמעט אף מלאו (המאור והשגות הראב"ד שם), אלא שאסור מדרבנן (רי"ף שם; רא"ש שם ג א).

וביאריו בתלמוד שלא נחלקו אלא בכותח הבבלי, שכשאוכל אותו על ידי טיבול, שזהו דרך אכילתו, אין בתערובתו כזית-בכדי-אכילת-פרס (ראה ערכו. גמ' שם מד א), שלדעה הראשונה היתר-מצטרף-לאסור (ראה ערכו) אף בחמץ, לפיכך לוקה; ולדעה השניה אין היתר מצטרף לאיסור בחמץ (המאור ומלחמות לרמב"ן ור"ן שם מג א, על פי הגמ' שם מד א), וכיון ששהה באכילתו אפילו אכל כזית מהחמץ - פטור, שהרי זה כאוכל חצי זית היום, וחצי זית למחר שאינו לוקה (כסף משנה חמץ ד ח), אבל בשאר תערובת חמץ שיש בה כזית בכדי אכילת פרס, לדברי הכל אסור מן התורה (רי"ף שם; רא"ש שם). ונחלקו ראשונים: יש מפרשים שהיינו שיש בו לאו ולוקה (רי"ף שם; רמב"ם חמץ א ו, ופירוש המשניות שם, וספר המצוות ל"ת קצח; רא"ש שם); ויש סוברים שכיון שיש בו כזית בכדי אכילת פרס דינו כאוכל חמץ בעין, וחייב עליו כרת (השגות הרמב"ן לספר המצוות שם).

וכן נחלקו להלכה באין כזית בכדי אכילת פרס, האם ההלכה כדעה הראשונה, ולוקה (המאור שם; טור או"ח תמב, בשם העיטור); או שההלכה כדעה השניה, ואינו לוקה (רי"ף שם; ראב"ד בהשגות למאור שם, בשם רי"ף גיאת, והסכים עמו; רמב"ם שם; מלחמות לרמב"ן שם; רא"ש שם), אלא מכים אותו מכת מרדות (רמב"ם שם).

נשים אף נשים ישנן בכלל איסור חמץ בפסח, שהשהה הכתוב אשה לאיש לכל עונשים שבתורה (ראה ערך אשה: בלאוין. פסחים מג א) ⁴.

גרים אף גרים נתרבו, שנאמר: בְּגֵר וּבְכָזָבִית הָאֶרֶץ (שמות יב יט), שלפי שהנס נעשה בישראל, צריך להביא את הגרים (רש"י עה"ת שם, על פי מכילתא בא, פסחא ו).

זמן האיסור זמן איסור אכילת חמץ להתחייב עליו הוא מתחילת ליל חמשה עשר בניסן עד סוף יום אחד ועשרים בו (רמב"ם חמץ א א), שנאמר: בְּרֵאשִׁית בְּעָרְפָּעָה עֶשֶׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בְּעָרְבִי וְגו' עַד יוֹם הָאֶחָד וְעֶשְׂרִים לַחֹדֶשׁ בְּעָרְבִי שְׁבַעַת יָמִים שָׂאֵר לֹא יִמָּצֵא בְּבִתְיָכֶם כִּי כָּל אֶכֶל מִקְמָצָה וְנִכְרְתָה וְגו' (שמות יב יח-ט) ⁵.

איסור הנאה

האיסור ומקורו אם חמץ בפסח אסור בהנאה, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שמותר בהנאה (רבי יוסי הגלילי בפסחים כג א, ושם כח ב, לפי גמ' שם לב א-ב), שנאמר: וְלֹא יִרְאֶה לְךָ חֶמֶץ (שמות יג ז), שלך יהא (גמ' שם כג א).

מן הגאונים שכתב שבכלות שבעת ימי פסח יעשה משמרת, ולא יאכל חמץ שעה אחת (השגות רבי מבשר הלוי על רס"ג עמ' 106, בשם רס"ג); ויש מן הראשונים שכתב להיפך, שבמוצאי יום טוב האחרון נהגו להכניס חמץ מיד אחר הבדלה (ראה ערכו) ולאכול, שלא יהא כמוסיף על שבעת ימי המצות, ומכל מקום כתב שאין קפידא אם אינו עושה כן (מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג עמ' 28), ויש מן הראשונים שבמוצאי פסח לא היה שום חמץ בבית מדרשו, ולא חשו ואכלו

שאר אף שאור, שאינו ראוי לאכילה, אלא שחימוצו קשה, ובו מחמצים את העיסה (כן משמע מביצה ז ב), אסור באכילה מן התורה, שנאמר: כָּל מִקְמָצָה לֹא תֹאכְלוּ (שמות יב כ). רש"י עה"ת שם), ומחמצת משמעו שמחמץ אחרים (גור אריה שם).

חיוב כרת האוכל כזית חמץ בפסח במזיד חייב כרת, שנאמר: כִּי כָּל אֶכֶל חֶמֶץ וְנִכְרְתָה וְגו' (שמות יב טו). רמב"ם חמץ א א. אין לי אלא שנתחמץ מאליו, מחמת דבר אחר מנין, תלמוד לומר: כִּי כָּל אֶכֶל מִקְמָצָה וְנִכְרְתָה וְגו' (שמות שם יט. פסחים מג א), ש"כל" מרבה הוא (רש"י שם ד"ה שיאור).

אין לי אלא חמץ, שאור מנין, תלמוד לומר: כי כל אכל מחמצת ונכרתה וְגו' (מכילתא בא, פסחא ו), ומחמצת משמעו שמחמץ אחרים (מזרחי שם). שלא תאמר חמץ שראוי לאכילה ענוש עליו, שאור שאינו ראוי לאכילה לא יענוש עליו. ואם ענוש על השאור ולא ענוש על החמץ, הייתי אומר שאור שהוא מחמץ אחרים ענוש עליו, חמץ שאינו מחמץ אחרים לא יענוש עליו, לכך נאמרו שניהם (רש"י עה"ת שם).

וכן אם המחמה במים וגמעו - חייב (גמ' שם לה א, וחולין קכ א; רמב"ם שם), שנאמר: וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ (שם טו ושם יט), נפש - לרבות את השותה (חולין שם), שמשמע כל דבר המיישב דעתו של אדם (רש"י שם ד"ה לרבות).

מלקות, שוגג התרו בו למלקות - לוקה (משנה מכות יג א; רמב"ם ולא הודע סנהדרין יט א), ובשוגג חייב חטאת (ראה ערכו) קבועה, ועל לא הודע אשם-תלוי (ראה ערכו). משנה כריתות ב א; תוספתא פסחים (ליברמן) א ט; רמב"ם חמץ א א).

שיעורו אינו חייב כרת או קרבן אלא על אכילה כשיעור, שהוא כזית (תוספתא שם; רמב"ם שם ז), ואף הסוברים לענין בעור-חמץ (ראה ערכו) שאור בכזית וחמץ בככותבת (בית שמאי במשנה ביצה ב א) מודים לענין אכילה שזה וזה בכזית (גמ' שם ז ב). אכל כזית אפילו מחמשה מיני דגן שאין באחד מהם כזית, הרי אלו מצטרפים (תוספתא פסחים שם (וילנא) ח; ברכות לו ב, לפי תוספות שם ד"ה לקט). וכן התבואה - חטים ששראם במים והחמיצו (כן משמע מרש"י מנחות ע ב ד"ה התבואה וד"ה לענין) - והקמחים והבצקות, מצטרפים זה עם זה (מנחות שם; רמב"ם מאכלות אסורות יד ח). וכן פתיתים שאין בהם כזית שלקט מכולם כזית ואכלו - חייב (גמ' שם עה ב, לפי רש"י כת"י שם ד"ה ליקט מכולו).

פחות מכשיעור האוכל כל שהוא חמץ בפסח, אף על פי שאינו חייב עליו - אסור מן התורה, שנאמר: וְלֹא יִאָכֵל חֶמֶץ (שמות יג ג. רמב"ם שם).

כשנתערב חמץ בפסח שנתערב בהיתר, נחלקו בו תנאים אם אסור בהיתר מן התורה או מדרבנן:

• יש אומרים שעובר עליו בלאו, ואין בו כרת (סתם משנה פסחים מב א; סתם ברייתא בגמ' שם מג א, וירושלמי שם ג א; רבי אליעזר בגמ')

ראשונים שעובר אף על עשה של תשפיתו (שמות יב טו), שמשמע תשביתו שלא כדרך הנאה, היינו אכילה (מקור חיים תמב סק"ב, בדעת התוספות פסחים כח ב ד"ה רבי). ⁴ ויש מהתנאים שדרש לימוד מיוחד לרבות נשים, מהכתוב: כִּי כָּל אֶכֶל מִקְמָצָה וְגו' (שמות יב יט), לרבות את הנשים (רבי אליעזר בן יעקב בגמ' שם), והוצרך ללימוד מיוחד, כדי לרבות נשים אף לאכילת-מצה (ראה ערכו), שכל שישנו בבל תאכל חמץ, ישנו בקום אכול מצה (גמ' שם). ⁵ ויש

בערב פסח

באיסור חמץ לפני זמנו - היינו בערב-פסח (ראה ערכו) משש שעות עד שתחשך (רש"י פסחים כח א ד"ה ביו) - נחלקו תנאים:

• יש אומרים שעובר על אכילתו בלאו, אלא שאין בו כרת (רבי יהודה בתוספתא פסחים (ליברמן) א ח, וספרי ראה קל, ופסחים כח ב, וירושלמי פסחים ב ב), אם מפני שנאמר: וְזָבַחְתָּ פֶּסַח וגו' לֹא תֹאכַל עָלָיו חֻמֶּץ (דברים טז ב-ג. רבי יהודה בספרי וגמ' שם), היינו משעה שראויה לשחיטת הפסח (רש"י שם ד"ה לא תאכל), ומשעה שאסור באכילה אסור בהנאה (גמ' שם); או משום שנאמר: מִצּוֹת יֹאכֵל אֶת שִׁבְעַת הַיָּמִים (שמות יג ז. מכילתא בא, פסחא יז), "את" לרבות (ראה ערך אתיו וגמין). זה ינחמנו למכילתא שם; אמרי בינה, פסח יב; משך חכמה (שם), והרי זה לאו-הבא-מכלל-עשה (ראה ערכו. אמרי בינה שם).

• ויש אומרים שאין בו כלל איסור (כן משמע מחכמים בתוספתא שם; רבי שמעון בספרי וגמ' וירושלמי שם; ירושלמי שם א ד, בדעת רבי מאיר), והכתוב לא תאכל עליו חמץ נאמר על זמן אכילת הפסח שהוא בלילה (גמ' שם; ירושלמי שם א ד). וביארו ראשונים שאף על פי שלדעתו אינו עובר עליו בלאו, אסור באכילה מן התורה, והוא מן הכתוב: אך ביום הראשון תשביתו שאר מבתיכם (שמות יב טו), שדרשוהו על ערב פסח משש שעות ולמעלה (ראה פסחים ד ב), שמשמע תשביתו שלא כדרך הנאתו, היינו אכילה (תוספות שם כח ב ד"ה רבי; ראב"ד חמץ א ח; המאור שם כח א; רמב"ן במלחמות שם, ובספר המצוות ל"ת קצט; מרדכי שם תקנ), אבל מותר בהנאה, היינו להסיקו תחת תבשילו, ודוקא בבית אחת שלא יבא לאכלו (תוספות שם, בשם ר"י; רא"ש שם ב ד), וכן מותר למכרו לגוי, או שאר הנאות, כל שאין לחוש שיבוא לאכלו (רא"ש שם); ויש סוברים שדוקא מן התורה מותר בהנאה, לפי שלא כתוב בו לא תאכל או לא יאכל, אבל מדרבנן אסור (ראב"ד בהשגות על המאור שם ז א; מלחמות לרמב"ן שם; רא"ש שם, בשם העיטור), גזירה שמא ישהה ולא יבער ויאכל (מלחמות לרמב"ן שם); ויש מפרשים שאף מן התורה אסור בהנאה לדעתו, משום מצות השבתה (חינוך תפה, בדעת הרמב"ן; מאירי שם כח א; ר"ן שם ז א, ובחידושי שם ו ב; מהר"ם חלאוה ז א וכח ב).

להלכה נחלקו ראשונים: יש הפוסקים כדעה הראשונה (רמב"ם חמץ א ח; מגיד משנה שם, בשם הגאונים; סמ"ק רכב; רא"ש שם; מרדכי שם), והאוכל חמץ ביום ארבעה עשר מחצות היום ולמעלה לוקה מן התורה (רמב"ם שם ח, וסנהדרין יט ד), וכן אסור בהנאה מן התורה (רמב"ם חמץ א ט), וכן הלכה (טוש"ע או"ח תמג א), ומוני המצוות מנוהו במנין הלאוין: שלא לאכול חמץ אחר חצות יום י"ד (ספר המצוות ל"ת קצט; חינוך שם)⁹; ויש הפוסקים כדעה השנייה (המאור שם ז א, ושם כח א, על פי הגמ' שם ל א; ראב"ד שם; פסקי ר"י וריא"ז שם ז א; רמב"ן בספר המצוות שם).

וכתבו הפוסקים שאין להורות קולא בדבר, לפי שכבר פשט המנהג בכל ישראל לאסור בהנאה משש שעות ולמעלה, לפי שאבותיהם פסקו הלכה כדברי האוסרים (בית יוסף שם).

אף מתחילת שעה ששית אסור החמץ באכילה בשעה ששית ובהנאה מדברי סופרים (כן משמע מהמשנה פסחים יא ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שעשו חכמים הרחקה כדי שלא יגע

• ויש אומרים שאסור בהנאה (רבי יאשיה במכילתא בא, פסחא טז; רבי שמעון בגמ' שם כח ב), וכן הלכה (רמב"ם חמץ א ב).

ולדעה זו נחלקו תנאים ואמוראים:

• לדעה שכל מקום שנאמר איסור אכילה, אחד איסור אכילה ואחד איסור הנאה במשמע (ראה ערך אסורי הנאה: האיסורים ומקורותיהם), הרי איסור זה נלמד מאיסור אכילה האמור בו (ראה לעיל: איסור אכילה. רבי אבהו בגמ' שם כח ב).

• ולדעה שאין הדבר כן, הרי הוא נלמד מהלשון המיוחדת הנאמרת באיסור אכילת חמץ בפסח: וְלֹא יֹאכֵל חֻמֶּץ (שמות יג א) - בנפעל - שמשמע לא יהא בו היתר אכילה (חזקיה בגמ' שם; ר"י שם; רמב"ם שם), שסתם הנאות לידי אכילה הן באות, שלוקח בדמים דבר מאכל (רש"י שם ד"ה לא יאכל)⁶.

• ויש אומרים שהאיסור נלמד מהכתוב: לֹא תֹאכַל עָלָיו חֻמֶּץ (דברים טז ג. רבי יאשיה במכילתא שם)⁷.

כרת אין הנאה בכלל הכתוב פֶּלֶא אֶכֶל חֻמֶּץ וְנִכְרְתָה (שמות יב טו), ואין הנהגה מחמץ בפסח בכרת (תוספות שם ד"ה כל; מהר"ם חלאוה שם)⁸.

עבר ומכר חמץ בפסח, אף על פי שאסור למכרו, או להשתכר בו (תוספות שם כח א ד"ה כל), אם עבר ומכרו וקבל המעות מותר ליהנות מהם, שאין הדמים נתפסים באיסור, כדרך שאמרו בשאר איסורי הנאה (תוספות שם; טוש"ע או"ח תמג א).

להאכילו חמץ בפסח אסור להאכילו לבהמתו (משנה וגמ' לבהמת הפקר פסחים כא א), ולבהמת הפקר נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהכתוב וְלֹא יֹאכֵל חֻמֶּץ (שמות יג א) בא לאוסרו בהנאה אפילו לכלבים (מכילתא דרשב"י שם; משנה שם, לפי ירושלמי פסחים ב א) ולבהמת הפקר (ירושלמי שם; טור או"ח תמח), שכתוב יֹאכֵל ולא יֹאכֵל, ויש לו הנאה במה שמאכיל ומשביע את הבהמה (לבוש שם ו).

• ויש אומרים שמותר להאכילו לכלבים (רב הונא בשם רבי בירושלמי שם) ולבהמת הפקר (ירושלמי שם, לדעה זו).

אף ראשונים נחלקו להלכה: יש שפוסקים כדעה הראשונה (טור שם), וכן הלכה (טוש"ע שם ו); ויש שפוסקים כדעה השנייה (כן משמע מרש"י פסחים ה ב ד"ה שמע, ושם יג א ד"ה טהורות, ושם מו א ד"ה כיצד; הפרנס נב; מעשה גאונים לד).

להסיק בו תנור חמץ בפסח אסור להסיק בו תנור וכיריים (משנה שם וכיריים כא א; רמב"ם שם ג יא; טוש"ע או"ח תמה ב), ואף לסוברים שביעור חמץ מצותו בשריפה (ראה ערך בעור חמץ; מהותו ואפרו מותר, אסור בהנאה תוך כדי שריפתו (גמ' שם ב, ותוספות ד"ה בהדל), ואין האיסור אלא מדרבנן (תוספות שם ה א ד"ה ואומר). ונחלקו אחרונים:

• לדעה שלעולם שלא כדרך הנאתו אסור מדרבנן (ראה ערך אסורי הנאה: שלא כדרך הנאתו), הוא הדין כאן (פני יהושע שם כו ב ד"ה ולא).

• ולדעה שלעולם שלא כדרך הנאתו מותר, בחמץ בפסח החמירו (שער המלך יסודי התורה ה ח).

דרשב"י שמות יג א). 8. אם יש חיוב מלקות או מכת מרדות על הנאה, ראה ערך אסורי הנאה: חיובם ושעורם. 9. ויש ממוני המצוות שלא מנה אותו כמצוה בפני עצמה, אלא כלל אותו בלאו של חמץ בפסח (סמ"ק שם).

מצה (מהרי"ל, הלכות מאכלות אסורות בפסח לב, שכן נהג מהרי"ש). 6. או שמשמע שלא יעשה בו דבר לצורך אכילה, כגון להסיקו תחת תבשילו (שכל טוב שמות יב ב). 7. ויש שאמרו בסתם שהדבר נלמד מילול אֶכֶל חֻמֶּץ (מכילתא

ונחלקו התלמודים אם ההלכה כדעה השניה, מפני שהיא מעין שניהם (ראה לעיל). רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוידא (ירושלמי שם) שתי הדעות בחמץ רגיל, כראשונה בתרומה, וכשנייה בחולין (פני משה שם), והלכה כדברי-המכריע (ראה ערכו). כן משמע מקושית רבא בפסחים יג א; או שההלכה כדעה הראשונה (רב נחמן אמר רב בגמי שם), שדעה זו אינה מכריעה אלא אומרת טעם בפני עצמו (תשובת רב נחמן בגמי שם), וכן הלכה (רמב"ם שם) ¹¹.

של גוי והקדש

אכילת חמץ של איסור אכילת חמץ בפסח נאמר אף בחמץ של גוי (ראה ערכו). מרדכי פסחים תקפו, וטור או"ח תנ, בשם הר"ש משאנץ; רמ"א או"ח תמג א). ואף על פי שבאיסור כל-יראה-וכל-ימצא (ראה ערכו) דרשו: וְלֹא יִרְאֶה לָךְ שְׂאֹר (שמות יג ז), שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה, אין למדים שאור של אכילה משאור של ראייה (פסחים כט א), שיהא מותר באכילה (כן משמע מרש"י שם ד"ה וילף; ראב"ד בהשגות על המאור שם) או בהנאה (רבי יוסי בירושלמי פסחים ב ב; מסקנת הירושלמי שם, לפי ראב"ה פסחים תסא, וריב"ש ת; תוספות שם ד"ה בדין, בשם ריב"א; המאור שם), שהרי באיסור אכילה לא נאמר חמץ, אלא חמץ סתם (ראה לעיל: איסור אכילה), בין של ישראל בין של גוי (ריב"ש שם) ¹².

אף בחמץ של הקדש (ראה ערכו) אמרו שאין למדים שאור של אכילה משאור של ראייה (גמי שם), ואסור באכילה ובהנאה משום חמץ, מלבד האיסור משום נהנה מן ההקדש (כן משמע מתוספות שם).

אף בערב פסח משש שעות ולמעלה (ראה לעיל: בערב גוי והקדש ערב פסח אחר חצות) חמץ של גוי אסור בהנאה (רמ"א או"ח תמג א), והוא הדין בחמץ של הקדש, שכן אמרו: אין מביאים תודה (ראה ערכו) בחג המצות - היינו בארבעה עשר - מפני חמץ שבה (פסחים יג ב, וביצה יט ב), לפי שממעט זמן אכילתה, שאינו יכול לאכול החמץ של לחמי תודה אלא עד ארבע שעות (ראה לעיל; בערב פסח), ומתוך כך בא לידי נותר (רש"י ביצה שם ד"ה לבית).

חימוץ בבצק

שיעור חמץ בשיעור חימוץ בבצק נחלקו תנאים:

- יש אומרים שכל שהכסיפו פניו, כאדם שעמדו שערוותיו - מתוך פחד (רש"י פסחים מח ב ד"ה ואיזהו) - הוא הנקרא שיאור (חכמים במשנה שם; רבי מאיר בגמי שם), שיצא מכלל מצה (ראה ערכו), ולכלל חמץ לא בא (רש"י חולין כג ב ד"ה שיאור), והוא בכלל חמץ-נוקשה (ראה ערכו); וכשנסדק, אפילו קרני חגבים, סדק לכאן וסדק לכאן, הרי זה חמץ גמור, וחייב עליו כרת (רבי מאיר בפסחים שם מח ב, וגמי שם, בדעתו), וכן הלכה (רמב"ם חמץ ה יג; טוש"ע או"ח תנא ב).
- יש אומרים שכל שהכסיפו פניו מצה היא, ומותרת בהנאה (רבי יהודה במשנה שם, וחכמים בגמי שם, לפי חולין שם), אלא שאסורה באכילה מדרבנן (תוספות שם ד"ה א, ופסחים שם ד"ה ונותנו) משום

באיסור תורה (פסחים ב ב; רמב"ם שם), שמא יטעה ויסבור על השביעית שהיא ששית (רש"י שם יא ב ד"ה ושו"פ). והאוכל חמץ בשעה ששית מכים אותו מכת מרדות (רמב"ם שם י).

בשעה חמישית בשעה חמישית אם גזרו בה איסור אכילה, נחלקו תנאים: יש אומרים שאוכלים כל חמש, ושוורפים בתחילת שש (רבי מאיר במשנה פסחים יא ב); ויש אומרים שאוכלים כל ארבע, ותולים כל חמש, ושוורפים בתחילת שש (רבי יהודה במשנה שם), וכן הלכה (גמי שם יג א; רמב"ם חמץ א ט; טוש"ע שם). ונחלקו הדעות בביאור המחלוקת:

- יש מפרשים שנחלקו אם חמץ משש שעות ולמעלה אסור מדאורייתא או מדרבנן (ראה לעיל), שלדעה הראשונה אינו אסור אלא מדרבנן, לפיכך לא אסרו אלא בששית, ולא משום גדר, שהרי זו גזרה-לגזרה (ראה ערכו), אלא משום שמתחלפת בשביעית; ולדעה השניה משש שעות ולמעלה אסור מן התורה, לפיכך אסרו אף בחמישית משום שמתחלפת בשביעית (ירושלמי פסחים ד ד).
- ויש מפרשים מחלוקתם, שלדעה הראשונה אוכלים כל חמש, שאין לטעות ולומר על השביעית שהיא חמישית (רש"י שם יב א ד"ה ושו"פ), על פי גמי שם יב ב; ולדעה השניה חוששים שמא יטעה ויסבור על שביעית שהיא חמישית, אבל לשרוף אינו צריך, ומאכיל לבהמתו (רש"י שם יא ב ד"ה תולין, על פי גמי שם יב ב).

ומכל מקום הכל מודים שמותר בהנאה (רמב"ם שם ט-י, על פי המשנה שם יא ב; טוש"ע שם), אבל אינו לוקה מכת מרדות על אכילתו, שכיון שמותר בהנאה לא החמירו בו (לחם משנה שם), ויכול להאכילו לבהמה חיה ועוף, ובלבד שיעמוד עליהם לראות שלא יצינעו ממנו, ויבער מה שנשאר (כן משמע מהמשנה שם כא א; טוש"ע שם).

שעות זמניות שעות אלו הן שעות זמניות, היינו השעות שיש מהן שתים עשרה ביום, ושתים עשרה הלילה, וכשאמרו אוכלים כל ארבע, היינו עד שליש היום, בין שהשנה פשוטה, שהיום קצר, ובין שהשנה מעוברת, שהיום ארוך (מהרי"ל, ערב פסח ב, בשם מהר"א; דרכי משה או"ח תמג סק"א, בדעת הרמב"ם; רמ"א שם א, בסתם; חק יעקב שם סק"ז, שכן הסכמות האחרונים) ¹⁰.

בחמץ של אף בחמץ של תרומה (ראה ערכו) נחלקו תנאים:

- יש אומרים שאוכלים כל ארבע, ותולים כל חמש, שכן הדין לדעתם בחמץ רגיל (ראה לעיל). רבי יהודה בפסחים יא ב, ושם כא א).
- ויש אומרים שחולין נאכלים כל ארבע, ותרומה כל חמש - שאסור להפסיד קדשים בידים כל זמן שיכול לאכלם (רש"י שם יא ב ד"ה ותרומה) - ושוורפים בתחילת שש (רבן גמליאל במשנה שם יא ב), שהרי בודאי הרוב טועים בין שש לשבע (רש"י שם ד"ה ושו"פ). ונסתפק בתלמוד אם טעמם מפני קדושתה, והוא הדין בלחמי-תודה (ראה ערכו), או מפני שאין אוכלי תרומה מצויים, שאסורה לזרים, לפיכך הוסיפו לה שעה אחת, אבל לחמי תודה שמותרים לזרים, ואוכליהם מצויים - נאכלים כל ארבע, ותולים כל חמש כחולין (ירושלמי פסחים א ה).

¹⁰ ויש הסובר שהוסיפו לפני חצות היום שתי שעות שוות, ומתירים לאכול חמץ עד שתי שעות קודם חצות אף ביום ארוך (תרומת הדשן קכא; רמ"א שם, בשם יש אומרים), וכתבו הפוסקים שיש לסמוך על זה כששכח למכור חמץ (מגן אברהם שם סק"ג); ויש הסובר כן להחמיר, שאסור לאכול אחר ארבע שעות שוות מתחילת היום, אף כשהיום ארוך (דרכי משה שם, בשם תשובת

מהרי"י ברי). על הזמן שנחשב ליום, אם הוא מעלות השחר עד צאת הכוכבים, או מהנץ החמה עד שקיעתה, ראה ערך יום. ¹¹ על הסימנים שהיו עושים בערב פסח בזמן הבית, שידעו העם שהגיע זמן איסור אכילת חמץ ושריפתו, ראה ערך ערב פסח; על ערב פסח שחל להיות בשבת, ראה ערך בעור חמץ. ¹² ויש מהאמוראים הסובר שחמץ של גוי מותר בהנאה (רבי יוסי בירושלמי שם).

שנתחרש, אבל לא ראינו שנתחרש אין אוסרים אותו עד שיוכרו בו סימני חימוץ (מאירי שם)¹⁶.

בלתיתה ובישול

לתיתת שעורים אין לותתים שעורים בפסח (פסחים מ א; רמב"ם חמץ ה ו; טוש"ע תנג ה) היינו לשרותן מעט במים, ולכותשן במכתשת להסיר הקליפה החיצונה כדי שתהא סולתן נקיה (רש"י שם לו א ד"ה לתיתה, ובבא קמא צט ב ד"ה לטחון, וסנהדרין ה ב ד"ה מותר), או לרוחצן יפה מפני העפר והאבק שעליהן (רבנו יהונתן ור"ן ומאירי פסחים שם), משום שנאמר: וּשְׂמַרְתֶּם אֶת הַמִּצּוֹת (שמות יב יז), כלומר היזהרו במצה ושמרו אותה מכל צד חימוץ, לפיכך אמרו חכמים צריך אדם לזהר בדגן שאוכל ממנו בפסח שלא יבואו עליו מים אחר שנקצר עד שלא יהיה בו שום חימוץ (רמב"ם שם ח-ט, בנוסחאות מדויקות).

לתיתת חטים חטים קשות משעורים, ואינן ממהרות להחמיץ (רש"י שם ד"ה הכי קאמר), ונחלקו בהם אמוראים: יש אומרים שמותר מעיקר הדין ללותתם, אבל בעל נפש לא ילותת (רבה בגמ' שם); ויש אומרים שמצוה ללותתם, שנאמר: ושמרתם את המצות (שמות שם), ואם לא שצריך לתיתה - שעכשיו צריך שימור שלא יחמיצו (רש"י פסחים שם ד"ה ואי לאו) - שימור למה (רבה בגמ' שם, במסקנתו).

ואף על פי שמדין התלמוד מותר ללותת חטים, כתבו גאונים וראשונים שאין לנו ללותת כלל, שאין אנו בקיאים בלתיתה (ר"י גיאת, עמ' רצו במהדורת יצחק ירן, בשם רב האי ועוד מספר גאונים; ר"י שם; רא"ש שם ב כה; טוש"ע או"ח תנג ה), וחוששים שמא יהיו ויחמיצו (רמב"ם שם; סמ"ק רכב)¹⁷.

עבר ולתת שעורים, ונתבקעו מחמת הניפוח, ובודאי ממהרות להחמיץ - אסורות (גמ' שם, ורש"י שם ד"ה נתבקעו); לא נתבקעו - מותרות (גמ' שם), שאף על פי שעשה איסור, לא קנסוהו (גמ' שם מב א)¹⁸.

ואסורות שאמרו, נחלקו ראשונים אם דינן כחמץ גמור שחייבים עליו כרת (מרדכי שם תקסט, בשם היראים); או שאינן חמץ גמור אלא קרוב להחמיץ (רא"ש שם), ואסורות מדרבנן (לבוש או"ח תסז ט).

נפלו מים על קמח, או שנתלחלח השק שבו הקמח, יאחזו בידו כל מקום מלוחלח עד שיוציא כל הקמח שבשק (רא"ש שם ב כב, שכן ראה מורים הלכה למעשה; טוש"ע או"ח תסז ד)¹⁹. ונהגו לאחר מכן לרקד הקמח כולו (ב"ח שם, בשם המהרש"ל)²⁰. ואם אי אפשר לו להוציא כל מקום מלוחלח, כגון שנתלחלח בהרבה מקומות, ירקד כל הקמח (שו"ע שם), ודוקא כל זמן שהוא

מראית עין (ראב"י פסחים תכ), ואף כשנסדק כקרני חגבים, והוא הנקרא שיאור לדעה זו, אינו חייב עליו כלום (כן משמע מהגמ' שם ושם), או מפני שהוא ספק חמץ ספק מצה, או מפני שהוא "בריה", ואינו לא חמץ ולא מצה (חולין שם), ואינו חייב משום חמץ אלא כשנתערבו סדקיו זה בזה (פסחים שם)¹³.

כשלא נראו בו בצק שלא נראו בו סימני חימוץ, ואין שם כיוצא בו, אם שהה כשיעור שיהלך אדם מיל (ראה ערכו), כבר החמיץ וישרף מיד (פסחים מו א; רמב"ם שם ה יג; טוש"ע או"ח תנט ב)¹⁴, והוא הדין כשאינו בקי בסימני חימוץ, כתבו ראשונים ששיעורו מיל (יראים נב; סמ"ג ל"ת עח; סמ"ק רכב; מרדכי פסחים תר). ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שלא אמרו שיעור זה אלא כששהה הבצק בלא עיסוק (רבנו חננאל שם; רמב"ם שם; שו"ת הרשב"א א קכד; ר"ן שם מח ב), או באופן שאין מועיל בו עיסוק, כגון שהוא יותר מכשיעור העיסה שהתירו חכמים ללוש לכתחילה (רא"ש שם ג ו, בשם רבנו יונה), שכן אמרו: כל זמן שעוסקות - הנשים האופות את המצות - בבצק, אינו בא לידי חימוץ (תוספתא פסחים (ליברמן) ג ח; גמ' שם מח ב), ואפילו כל היום כולו (רמב"ם שם, ובפירוש המשניות; ר"ן שם, שכן משמע מהתוספתא), וכן הלכה (טוש"ע שם). אלא שלכתחילה לא התירו אף בעיסוק יותר מכשיעור שאמרו חכמים: שלש נשים עוסקות בבצק, אחת לשה, ואחת עורכת, ואחת אופה (ר"ן שם, על פי המשנה שם), ויש להחמיר ולמהר בעשיית המצות, כי יש לחוש שהשהיות יצטרפו לשיעור מיל, או שיהיה במקום חם שממהר להחמיץ (רמ"א שם). וכן אסור לכתחילה להשהותו בלא שום עיסוק, אף על פי שאינו נאסר אלא כשיעור מיל (ריטב"א שם מו א; שו"ע שם). ויתירה מזו כתבו ראשונים שלאחר שנתעסקו בבצק ונתחמם בידים, אם יניחו בלא עסק מיד יחמיץ (שו"ת הרא"ש יד ד; רבנו יונה ה ג; שו"ע שם)¹⁵.

- יש מפרשים שלא אמרו שאינו בא לידי חימוץ על ידי עיסוק אלא כשיעור שאמרו חכמים בשלש נשים (ר"ן ומאירי שם, בשם יש מפרשים; מהר"ם חלאוה שם לט ב), ואף על ידי עיסוק, אם שהה כשיעור מיל - אסור, אלא שמכל מקום אין אומרים שבלא עיסוק יהא נאסר מיד, שזה דבר שאי אפשר הוא, ואינו עולה על הדעת (ריטב"א שם מו א).

- יש מפרשים שיעור מיל שאמרו, שאם שהה בבצק כשיעור מיל יותר ממה שרגיל לשהות כשיעור שאמרו חכמים בשלש נשים, הרי זה אסור (פסקי ריא"ז פסחים ג ד ב).

- ויש מפרשים שלא אמרו שיעור מיל אלא לבצק החרש, שכל שעמד בשיעור זה בלא עיסוק אוסרים אותו, אחר שראינו בו

חימוץ, והמים שלשים בהם המצות, ראה ערך מצה. 17. ויש מן הגאונים וראשונים שכתבו שלהלכה מותר ללותת (הלכות גדולות, פסח פרק כל שעה, עמ' קפ במהדורת מכון ירושלים), ומצוה ללותת (מרדכי שם תקסט, בשם היראים), אלא שאין מורים כן לעם הארץ (הלכות פסוקות קסא, בשם רב נטרונאי). 18. ונחלקו אמוראים אם ההיתר הוא כל שלא נתבקעו (שמואל בגמ' שם מ א); או שכל שאילו מניחין על פי חבית והם מתבקעות מאלהן, היינו נתבקעו (רב חסדא בשם מר עוקבא בגמ' שם, לגירסתנו), ואף ראשונים נחלקו כמי ההלכה (ראה: ר"י שם; רא"ש שם; טור או"ח תסז). 19. ויש מן הראשונים הסובר שירקד הקמח כדי שתישאר העיסה למעלה, והשאר מותר (רוקח רסג; רא"ש וטור שם, בשמו). 20. ויש שכתב שהוא חומרא בעלמא

13. ויש מן הראשונים שכתב שאף אם שהה הבצק עד שהגיע להשמיע קול בזמן שאדם מכה בידו עליו, כבר החמיץ וישרף מיד (רמב"ם שם), ושיעור זה ושיעור סידוק כקרני חגבים אחד הוא (גמ' משנה שם); ויש מן הראשונים שכתב שאף תפיחה גמורה בבצק, אף על פי שאין בו סידוק או הכספת פנים, חמץ הוא (מאירי פסחים מה א, על פי משנה שם מח ב). 14. אכן, בירושלמי אמרו ששיעורו הוא כדי הילוך ארבעה מילין (ירושלמי פסחים ג ב). 15. ויש הסובר שבעיסוק אף לכתחילה יכול לשהות ולהתעסק בו כל מה שאפשר, ואין אסור אלא להניחו ולהתעסק בדברים אחרים (ריטב"א שם מח ב, בדעת הרמב"ם, ודחאו). 16. על האופנים שהבצק ממהר להחמיץ אף בפחות משיעור מיל, וכן על סדר ואופן אפיית המצות והדברים שיש להיזהר בהם שלא יבואו לידי

חלוט - החלוט - שחלט הקמח או גרעיני החיטה ברותחים - אינו בא לידי חימוץ (משנה וגמ' פסחים לט ב), שמתבשל מיד קודם שיחמיץ (רמב"ם חמץ ה א), והרי זה כפת הנאפת בתנור שאינה מחמיצה בשיהוי האפיה (מהר"ם חלאה שם; שלחן ערוך הרב או"ח תנד ו), אלא שהגאונים אסרוהו לפי שאין בזמן הזה מי שיודע לחלוט (ר"י שם; רא"ש שם ב ב; טור או"ח תנד ותסא ותסה), הלכך כל מין חליטה אסור (שו"ע או"ח תנד א) ²⁴.

קמח שמים קמח שחמץ - קמח שנפל לתוכו דלף, אפילו כל היום כולו, אינו דולפים לתוכו בא לידי חימוץ (גמ' שם; רמב"ם שם י; טוש"ע או"ח תסו ו), שטירוד הדלף הנופל תמיד אינו מניחו להחמיץ (רש"י שם ד"ה אינו בא), והוא שעושה טיף כנגד טיף (גמ' שם), היינו שנופל טיפה אחר טיפה סמוך ותכף, ואין שהות בינתיים (רש"י שם ד"ה טיף), שהרי זה דומה לעיסה, שכל כמה שמתעסקים בה אינה מחמיצה (מאירי שם מ ב; מהר"ם חלאה שם לט ב) ²⁵. והוא הדין דגן, שאם נפל עליו דלף, כל זמן שהוא טורד טיפה אחר טיפה, אפילו כל היום כולו, אינו בא לידי חימוץ (רמב"ם שם; סמ"ג עשין עט).

נפסק הדלף ונשתהה כשיעור מיל, הרי זה אסור (רמב"ם שם; סמ"ג שם), וצריך שיאפנו מיד לכשיפסק (ראב"ן פסחים קסב א; ראב"י שם תעו; רא"ש שם; טוש"ע שם) ²⁶, וכן בדגן צריך לטחנו מיד (שלחן ערוך הרב שם טז; משנה ברורה שם ס"ק לב, בשם האחרונים), והיינו לכתחילה, אבל בדיעבד אינו מחמיץ אלא אם כן שהה כשיעור (משנה ברורה שם ס"ק לא, בדעת כמה אחרונים) ²⁷.

עיסה המוטלת עיסה המוטלת במים צוננים אינה באה לידי חימוץ (כן במים צוננים משמע מטוש"ע או"ח תנו ב, על פי משנה פסחים מו א ומח ב), שקרירות המים מונעתה מחימוץ (מאירי שם מו א), ומועילה אפילו כל היום, ואף מעט לעת (פרי מגדים או"ח תסז, משבצות זהב, בהקדמה).

מי פירות

מי פירות עיסה שנילושה ביין ושמן ודבש - ולא נתן בה מים (רש"י פסחים לה א ד"ה ביין), או שנתן בה מים ואין בהם לבד כדי להחמיץ (ראה להלן) - אין חייבים על חימוצה כרת, לפי שמשקים אלו מי-פירות (ראה ערכו) הם, ואין מחמיצים (גמ' שם) אלא מסריחים (רמב"ם חמץ ה ב), שאין נקרא חמץ בלשון התורה אלא עיסה שנילושה במים ונתחמצה על ידי שאור, או שהניחוה בלא עסק עד שנתחמצה מאליה (שלחן ערוך הרב או"ח תסב א). ומכל מקום אסורה העיסה משום חמץ-נוקשה (ראה ערכו). רש"י שם לו א ד"ה אין; תוספות שם לה ב ד"ה ומי, ומנחות נג ב ד"ה אין, שכן מצינו בלחמי-תודה (ראה ערכו) ושתי-הלחם (ראה ערכו) ומחמץ (ראה ערכו) באיסורים, שנחלקו תנאים אם מי פירות מחמיצים בהם, ולכל הפחות עושים אותם נוקשה (תוספות מנחות שם). ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאמרו כן אף אם לא נתן כלל מים בעיסה (רש"י פסחים לה א ד"ה ביין, לפי הר"ן שם; ראב"ד שם), ולדעתם אם נתן בה מים הרי זה חמץ גמור (כן משמע מתוספות מנחות נד א ד"ה אין).

מהות ואופני החליטה המותרים מדין התלמוד ועל אופני האיסור לדעת הגאונים, ראה ערך חליטה. ²⁵ ואף לדעת הסוברים שאין עיסוק מועיל בעיסה אלא כשיעור שאמרו חכמים (ראה לעיל: חימוץ בבצק), כאן כיון שהמים צוננים מצננים העיסה, ואין מניחים אותה להחמיץ אפילו נפלו כל היום (מאירי ומהר"ם חלאה שם). ²⁶ וכן אם לא היו הטיפות רצופות זו אחר זו, יש מהראשונים שכתב שהשהיות מצטרפות לשיעור מיל (תרומת הדשן קכג). ²⁷ ויש מן האחרונים שכתבו שאין שיעור לדבר, לפי שטירוד אינו כעסק גמור, ובשהוי מועט

מלוחלח, אבל אם נתייבש לא מועיל לו ריקוד, שמתפורר ומתערב עם השאר, ואסור לאכלו בפסח, אלא ירקדנו וישמרנו עד אחר הפסח (מרדכי שם תקסט; טוש"ע שם) ²¹.

בישול אף בישול מביא לידי חימוץ (פסחים לט ב), שאף על פי שהחלוט ברותחין אינו בא לידי חימוץ (ראה ערך חליטה), היינו דוקא כשהרתיח המים לפני שנתן הקמח לתוכם, אבל אם נתנו בעוד שהמים פושרים, קודם שירתיחו, הרי הוא מחמיץ (כן משמע מרש"י שם ד"ה אדמבשל). ולכן אין מבשלים חטים במים, כגון ריפות, ולא קמח כגון לביבות, ואם בישל הרי זה חמץ גמור (רמב"ם שם ה א). ונחלקו ראשונים: האם הוא דוקא שנתבקעו החטים בתבשיל (רמב"ם שם ה א), אבל לא נתבקעו אינו חמץ גמור של תורה אלא מדברי סופרים (רבנו מנוח שם); או שחטים שנתבשלו דינן כחטים שטבעו, שמתחמצות אף בלא ביקוע (ריטב"א שם מ א, ועבודה זרה סה ב; מאירי שם מ ב, בדעת גאוני ספרד), וכן הלכה (רמ"א או"ח תסז ט, לפי באור הגר"א שם).

שאין באים לידי חימוץ

כשנאפתה מצה פת שנאפתה מצה אינה באה לידי חימוץ, ואפילו בישלה (פסחים לט ב; רמב"ם חמץ ה א), וכן שנינו: יוצאים - ידי אכילת-מצה (ראה ערכו) - ברקיק השרוי, ובמבשל שלא נימוח (רבי מאיר בגמ' שם מא א). ודוקא משקרמו פניו בתנור (תוספות מנחות נז ב ד"ה ושמעינן), היינו כל שפורסו ואין חוטים נמשכים ממנו (רש"י פסחים לו א ד"ה וכן; ריטב"א שם, בשם הרא"ה; מרדכי שם תר; תוספות מנחות עח ב ד"ה פורסה), אבל קודם לכן אפשר שיבוא לידי חימוץ (רמ"א או"ח תסא א) ²².

קמח מצה אף קמח של מצה אפויה שחזרו וטחנו אותה מותר לבשלו (ר"י פסחים מ ב, על פי הגמ' שם; רמב"ם שם ה; רא"ש שם ב כח; טוש"ע או"ח תסג א), ואין חוששים שמא יבואו להחליפו בקמח (טור שם).

ונחלקו לשונות התלמוד:

- ללשון הראשונה במקום שיש עבדים שמזולזלים באיסורים - אסור (לשון ראשונה בגמ' שם, ורש"י ד"ה בדוכתא), שמא יערבו בו קמח (מהר"ם חלאה שם), או שמא יבואו להתיר אף בקמח (טור שם).
- וללשון השניה מותר לעולם (כן משמע מהלשון השניה בגמ' שם).

אף ראשונים נחלקו להלכה: יש פוסקים כלשון הראשונה (מהר"ם חלאה וריטב"א ומאירי שם; בית יוסף ובי"ח שם וט"ז שם סק"ג, בדעת הטור); ויש פוסקים כלשון השניה (בית יוסף ובי"ח וט"ז שם, בדעת הר"י והרמב"ם והרא"ש), וכן הלכה (כן משמע מהשו"ע שם) ²³.

מצה שרויה יש שמחמירים על עצמם ואין אוכלים שום מצה שרויה או מבושלת במים, ואפילו קמח מצה שבושל במים, שמא נשאר בה מעט קמח שלא נילוש ויתחמץ על ידי השריה והבישול (ראה שערי תשובה או"ח תס סק"י).

(ט"ז שם סק"ד). ²¹ על קמח שנתלחלח מרוק או זיעה או שאר משקין, ראה להלן: המשקים המחמיצים. ²² ויש מן האחרונים שכתב שאף אם לא נאפה אלא למחצה או לשליש, שוב אינו מחמיץ (בי"ח שם, בדעת הטור). ²³ ויש שכתב להחמיר לעולם, שלא יבואו לטעות (ראב"י פסחים תעה), ויש מקומות שנוהגים איסור לעשות מיני תבשילים מקמח של מצה אפויה, או לטון בו דגים, ודוקא מיני תבשיל ומאפה שדרך לעשותם בקמח, שמא יבואו להחליפו בקמח (כנסת הגדולה או"ח תסא, הגהות בית יוסף סק"ג; מגן אברהם תסג סק"ה, בשמו). ²⁴ על

(ראה ערכו), ופולים, ועדשים וכיוצא בהם, אין בהם משום חמץ, אלא אפילו לש קמח אורז וכיוצא בו ברותחים, וכסהו בבגדים עד שנתפח כמו בצק שהחמיץ, הרי זה מותר באכילה, שאין זה חימוץ אלא סרחון (רמב"ם חמץ ה א, על פי פסחים לה א ומנחות ע ב), אלא שמכל מקום כתבו ראשונים שאורז צריכים לנקותו יפה-יפה, לפי שיש בו גרעינים שלא הוסרה קליפתם, וכשמתבשלים עם הקליפה נראים כגרעיני חטה, ומביא עצמו לידי ספק, או להיות לבו נוקפו בכך (מאירי פסחים לה א) ³¹ [ראה איור מס' 10 בסוף הכרך, תמונות של חמשת מיני דגן, וכן תמונות של מיני קטניות הנזכרים להלן].

איסור קטניות ואף על פי שאין בקטניות משום חימוץ, מכל מקום כתבו ראשונים שנהגו העולם מימי חכמים קדמונים שלא לאכלם בפסח (הגהות סמ"ק רכב; דרשה לפסח לרוקח עמ' 90; רבנו מנוח שם) ³², ואין זה מנהג בלבד אלא תקנת חכמים (נשמת אדם ב יט), ולכן דינו ככל גזרה (ראה ערכו) דרבנן שהעובר עליה עובר בלא תסור (מהרי"ל, מאכלות האסורות בפסח טז, בשם מהר"ש).

ומספר טעמים לדבר:

- שכיון שקטניות מעשה קדירה, ודגן מעשה קדירה, והם דבר הנדגן (ראה נדרים נה א), וכן עושים מהם פת (ראה בבא מציעא פז א), שמא יבואו להחליף (הגהות סמ"ק שם).

- שמיני חטים מתערבים בהם (דרשה לפסח לרוקח שם; המכתם וריטב"א פסחים לה א; טור או"ח תנג).

- שיש מין קטניות הנקרא "ויצאש", והוא מגרגרים של חיטה שנשתנו בתבניתם וטבעם, על כן אסרו כל קטניות (רבנו מנוח שם). היכן נתפשט האיסור בדורות מאוחרים פשט המנהג שלא לאכול קטניות בפסח בקהילות האשכנזים (תרומת הדשן קיג; רמ"א או"ח תנג א), אך לא אצל שאר הקהילות (בית יוסף שם) ³³.

- לא נהגו איסור בקטניות אלא אם כן נפלו עליהם כשלא נפל עליהם מים, בענין שכיוצא בו בחמשת מיני דגן באים לידי חימוץ (כן משמע מתרומת הדשן קיג; שלחן ערוך הרב או"ח תנג ה).

- במדינות ספרד המנהג הפשוט הוא ללוש במי פירות בלא תערובת מים, ואין חוששים בהם לחימוץ, שמי פירות אין מחמיצים אפילו שהו כל היום (בית יוסף או"ח תסב א, ושו"ע שם; ברכי יוסף שם סק"ז).

- ובמדינות אשכנז אין נוהגים ללוש במי פירות, ואפילו לקטוף המצות אין נוהגים אלא לאחר אפייתן בעודן חמות (רמ"א שם ד), שמא נתערבו בהן מים (לבוש שם ה; באור הגר"א שם), או שחוששים לכתחילה שמי פירות לבד מחמיצים, וכן ממהרים להחמיץ (באור הגר"א שם) ³⁰, ואין לשנות, אם לא בשעת הדחק (רמ"א שם).

- לא נהגו איסור בקטניות אלא באכילה בלבד, אבל בהנאה מותרים, כגון להדליק בשמן הנעשה מהם (תרומת הדשן שם; שו"ת מהרי"ל כה; רמ"א או"ח תנג א) ³⁵, ואין איסור להשהותם בביתו (תרומת הדשן שם; רמ"א שם) ³⁶, וכן אין אוסרים

וחייבים על חימוצו, ראה ערך אורז; על דוחן, ושיש הסוברים שהוא הדין בו, ראה ערך דוחן. ³² ויש מן הראשונים חולקים על מנהג זה, וכתבו שכמה גדולים נהגו בהם היתר (הגהות סמ"ק שם, בשם רבי יחיאל; רבי שמואל מפליז באור זרוע ב רנו, בשם מורו; מגדל עוז שם, בשם הרשב"א), ושחומר יתירה היא (טור או"ח תנג). ³³ על מקום שנהגו איסור, אם יש להתיר להם על ידי שאלה והתרה, וכן על האופנים שיש להתיר, כשעת הדחק וכדומה, ראה ערך מנהג וערך שעת הדחק. ³⁴ ויש האוסר אף באופן זה (שואל ומשיב קמא ב ק). ³⁵ ויש שנהגו איסור אף בזה (תרומת הדשן שם, שכן נהגו העולם; מהרי"ל, מאכלות האסורות בפסח יז, בשם מהרי"ש, שכתב בשם חסידים הראשונים שבעיר נייסטוט). ³⁶ ויש

- ויש אומרים שהדברים אמורים בשנתן בה מים, ובזה הוא שאמרו שנעשה חמץ נוקשה, אבל בלא מים אין מי פירות מחמיצים כלל (תוספות פסחים שם, בשם רבנו תם, ותוספות מנחות שם; רא"ש פסחים ב יג), וכן הלכה (טושי"ע או"ח תסב א) ²⁸.

אם מותר לכתחילה ללוש עיסה במי פירות ולשמרה לחימוץ, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שאין לשים עיסה בפסח ביין ושמץ ודבש (חכמים בפסחים לו א), או לפי שבמי פירות לבד נעשית חמץ נוקשה, ואותו חימוץ ממהרת להחמיץ ואי אפשר לשמרה (רש"י שם ד"ה אין), או שהדברים אמורים במי פירות המעורבים במים, שממהרים להחמיץ יותר מבמים לבד (טור או"ח תסב).

- ויש אומרים שהדבר מותר (רבי עקיבא בגמ' שם, שכן עשה מעשה לפני רבי אליעזר ורבי יהושע), ושאלך אם הדבר אסור, ודאי שמותר לקטף (רבי עקיבא בגמ' שם), היינו לטוח פניה לאחר עריכתה במי פירות (רש"י שם ד"ה מקטפין), שהקטוף דבר מועט הוא ואינו מחמיץ (רא"ש שם ב יג).

אף בדיעבד, אם לש, נחלקו תנאים: יש אומרים תישרף מיד (רבן גמליאל בגמ' שם); ויש אומרים תאכל (חכמים בגמ' שם), שסוברים אפשר לשמרה (רש"י שם ד"ה וחכמים).

להלכה נחלקו ראשונים:

- יש פוסקים שאין ללוש לכתחילה במי פירות, ואין לקטף, ודוקא אם מעורב בהם מים (רבנו חננאל שם; רי"ף שם, בשם מקצת רבוותא; המאור שם; רא"ש שם) ²⁹. ונחלקו גאונים וראשונים לדעה זו אם עבר ולש - אם ישרף מיד (רי"ף גיאת פסחים, עמ' שו במהדורת יצחק ירנן; רא"ש וטור שם, בשמו); או יאפה מיד (רי"ף גיאת שם, בשם רב חננאל; רא"ש שם), וכן הלכה (טושי"ע או"ח תסב א).

- ויש פוסקים שמותר ללוש במי פירות אף עם מים (רי"ף שם, על פי גמ' שם; רמב"ם שם ה כ; ראב"ד בהשגות על המאור שם; מלחמות לרמב"ן שם), שאין מי פירות ממהרים להחמיץ יותר ממים לבד (מגיד משנה שם).

ובמי פירות ללא מים, נחלקו המנהגים:

- במדינות ספרד המנהג הפשוט הוא ללוש במי פירות בלא תערובת מים, ואין חוששים בהם לחימוץ, שמי פירות אין מחמיצים אפילו שהו כל היום (בית יוסף או"ח תסב א, ושו"ע שם; ברכי יוסף שם סק"ז).

- ובמדינות אשכנז אין נוהגים ללוש במי פירות, ואפילו לקטוף המצות אין נוהגים אלא לאחר אפייתן בעודן חמות (רמ"א שם ד), שמא נתערבו בהן מים (לבוש שם ה; באור הגר"א שם), או שחוששים לכתחילה שמי פירות לבד מחמיצים, וכן ממהרים להחמיץ (באור הגר"א שם) ³⁰, ואין לשנות, אם לא בשעת הדחק (רמ"א שם).

איסור קטניות

אין אסור משום חמץ בפסח אלא חמשת מיני דגן בלבד (ראה לעיל: איסור אכילה), אבל קטניות (ראה ערכו), כגון אורז (ראה ערכו), ודוחן

מחמיץ (חק יעקב שם ס"ק יז), כיון שמתחילת טירוד הדלף עד סופו היה שיעור מיל ויותר (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ה). ²⁸ ויש מן הראשונים שכתב שבמי פירות בלא מים לעולם אינו בא לידי חימוץ, אלא אפילו הניחו כל היום עד שנתפח הבצק הרי זה מותר באכילה, אבל אם נתערבו בהם מים כל שהם הרי אלו מחמיצים (רמב"ם שם, לגירסתנו). ²⁹ ויש אוסרים אף במי פירות לבד (טור שם, בדעת רש"י), שיש לגזור במי פירות לבד שמא ילוש במי פירות עם מים (הגהות סמ"ק ריט); ויש סוברים כן דוקא בלישה, אבל קיטוף מותר אף עם מים (טור שם, בשם יש אומרים). ³⁰ או שמא יבואו לטעות ולהתירם אף באכילת מצה לשם מצותה (לבוש שם). ³¹ על אורז, שיש מהתנאים הסוברים מין דגן הוא

קפה גרעיני קפה, הגדלים באילן ועושים מהם משקה, כתבו אחרונים שאין לחוש בהם להחלפה, ואין לאסור במקום שנהגו היתר (מור וקציעה תנן; פרי מגדים או"ח תנו, משבצות זהב סק"א)³⁹.

תפוחי אדמה תפוחי אדמה אינם בכלל איסור קטניות, שהרי גדולים הם, ולכן אין בהם תערובת תבואה (פרי מגדים שם), אלא שיש מקומות שנהגו בהם איסור (פרי מגדים שם; נשמת אדם ב כ, שכן המנהג באשכנז), לפי שעושים מהם קמח (נשמת אדם שם). ומותר לאפות פת מקמח תפוחי אדמה, אף שצורתו כפת של חמץ, ואין לחוש למראית עין (קונטרס אבני זכרון בשו"ת ארי דבי עילאי ט).

בוטנים באגוזי אדמה - שקוראים "בוטנים" (מערכי לב (צירלסאה) קיז) - נחלקו המנהגים: יש נוהגים שלא לאכלם (מלמד להועיל פח, שכן המנהג בירושלים; מקראי קודש (פראנק) ב עמ' רח); ויש הנוהגים לאכלם (אגרות משה או"ח ג סג, שכן המנהג בהרבה מרומות).

לפתית "ריבס" - הנקרא בימינו לפתית, או כרוב הלפת, והוא צמח שזרעיו אינם ראויים למאכל אדם, ובדורות האחרונים למדו להפיק מהם שמן, וכן חומר הנקרא לציטין, המחבר יחד בין מים לשמן - נחלקו הפוסקים האם הם בכלל איסור קטניות, שזרעיו גדלים בתרמילים כמו קטניות (אבני נור או"ח שג), ועוד, שהזרעים הללו גדלים בשדות שבהם גידלו חיטה בשנים קודמות, ויש לחוש שגרעיני החיטה יתערבו בהם (באהלה של תורה ב סז); או שאינם בכלל האיסור, שאין להוסיף לגזרות חכמים מה שלא נכלל בגזרה, ומכיון שאיננו אכיל, ולא הפיקו ממנו בימיהם שמן, אין לאוסרו (אגרות משה או"ח ג סג)⁴⁰.

תערובתם במשהו, כחמץ גמור (תרומת הדשן שם; רמ"א שם)³⁷.

שומשום ותיירס מלבד אורז ודוחן ופולים ועדשים, הוזכרו בכלל איסור קטניות אף שושמין (תרומת הדשן שם), וכן מינים הנקראים טטרקי (שו"ת מהר"ם לובלין עח, בשם המנהגים; מגן אברהם תנן סק"א) - ובימינו נקרא כוסמת - וכן חיטי תוגרמה (חק יעקב שם סק"א), הנקראים בימינו תירס.

חרדל ושאר חרדל, אף על פי שאינו מין קטניות, הוא בכלל מיני זרעים האיסור, לפי שהוא דבר הנדגן (הגהות סמ"ק שם; תרומת הדשן שם; רמ"א או"ח תסד א), וגידולו בשרביטים כקטניות (ט"ז או"ח תנן סק"א), וכן שמן העשוי מזרעי פשתן וקנבוס יש אוסרים אותו לפי שהם דבר הנדגן (שו"ת מהר"ל כה; תרומת הדשן שם). מטעם זה יש האוסרים אף "זאנן בלוס", והוא צמח שעליו נוטים לצד השמש - ונקרא בימינו חמנית - שזרעים ממנו שדות כמו מפשתן וחרדל ונדגן כמותם (מרחשת א ג)³⁸. אבל שאר מיני זרעים (ראה ערכו), כגון השבת והכסבר וכיוצא בהם, אין נוהגים בהם איסור (כן משמע מהרמ"א או"ח תנא ג, וביאור הגר"א שם, ושלחן ערך הרב שם ד), שלא נהגו איסור אלא במיני קטניות שהתבשיל הנעשה מהם מתחלף בתבשיל הנעשה ממיני דגן שהם דומים זה לזה, ששניהם נקראים מעשה קדירה (ראה לעיל. שלחן ערוך הרב שם).

כמון, הנקרא "קימל" - יש אוסרים, ככל דבר הנדגן (שו"ת מהר"ל כה); ויש מתירים (שו"ת מהר"ל שם, בשם הר"ם מערזבורג), לפי שעשוי לריח, ואין לחוש בו להחלפה (מנהגים (טירנא) פסח, הגהות מנהגים פה).

חמץ נוקשה

חמץ שמתחילת חימוצו אינו ראוי לאכילה, או שאינו חמץ גמור

מהותו וגדרו

כמה מיני חמץ שאין דינם כחמץ גמור נמנו במשנה, ונקראו בתלמוד חמץ נוקשה (פסחים מג א ומנחות נד א, ועוד), ונחלקו ראשונים במובן המילה:

• יש מפרשים שמובנו חמץ רע (רש"י פסחים לו א ד"ה אין, ושם מג א ד"ה מאן; רי"ד וריטב"א ומאירי שם מב א; סמ"ג לאוין עט), שקשה ונמאס מלאכול (סמ"ג ומאירי שם), והמינים הללו אינם ראויים לאכילה (רש"י שם מג א ד"ה מאן וד"ה כותח; ר"ן ומאירי שם מב א) מעולם, שדבר שהיה ראוי לאכילה מתחילה, הרי זה חמץ גמור עד שיפסל מאכילת כלב (מגן אברהם תמב סק"א).

• ויש מפרשים שמובנו חמץ רעוע, כלומר שפל (רש"י מנחות נד א ד"ה נוקשה), מלשון נִקְשָׁת (משלי ו ב), כלומר נכשלת (תפארת ישראל, קופת הרוכלים, חמץ ונוקשה), שאינו לא חמץ ולא מצה (רבנו גרשום שם ד"ה נוקשה), ונקרא נוקשה לפי שאינו חמץ גמור (טור או"ח תמב), שמינים אלו אין חימוצם חימוץ ברור (ירושלמי פסחים ג א).

המינים במשנה ואלו שנמנו במשנה:

• זומן של צבעים (משנה פסחים מב א), דהיינו מי סובין שצובעים בהם עור אדום (רש"י שם ב ד"ה מ"א וד"ה צבעו, על פי הגמ' שם, וריטב"א שם א, בשמו).

• ועמילן של טבחים (משנה שם), דהיינו פת תבואה שלא הביאה שליש שמניחה על פי קדירה ושואבת הזוהמא (גמ' שם ב).

• וקולן של סופרים (משנה שם א), דהיינו דבק העשוי מקמח ומים שמדבקים בו הרצענים את עורותיהם והסופרים את ניירותיהם (מסקנת הגמ' שם ב, ורש"י ד"ה פירורא).

• ויש מהתנאים המוסיפים: אף תכשיטי נשים (רבי אליעזר במשנה שם א), דהיינו טיפולי הנשים, העשויים מסולת להשיר את השיער (גמ' שם ב).

שיאור אף בצק שלא החמיץ כל צרכו, והוא הנקרא שיאור (ראה ערך חמץ: חימוץ בבצק) דנו בו משום חמץ נוקשה (פסחים מג א),

(בית שערים (בלום) או"ח רטו) 39. ויש שנהגו בו איסור (פרי מגדים שם, בשם חק יעקב). 40. על דברים שיש נוהגים שלא לאכלם בפסח מחשש תערובת חמץ, או שלא נעשו בוהירות הראויה לפסח, ראה ערך תערובת חמץ. חמץ נקשה. 1. טז, טורים קז-קח.

שהצריך לבערם (לקט יושר או"ח, עמ' קס במהדורת מכון ירושלים, בשם מהר"ר שלום). 37. על העושה עיסה מחטים ומאורז, שהחיטה גוררת את האורז ובא לידי חימוץ, ראה ערך תערובת חמץ. 38. ויש החולקים בחמנית, שאין עושים ממנו מעשה קדירה, ולא פת, ואינו גדל בשרביטין, ואין צורתו כדגן

א, לפי רב יהודה בגמ' שם; רבי יהודה בגמ' שם, לפי מלחמות לרמב"ן שם
מב א; ועוד תנאים), ואינו אסור אלא מדרבנן (ר"ש תרומות י ב).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שאסור בלאו, ולוקה (המאור וכתוב שם לראב"ד
ומלחמות לרמב"ן שם; רמב"ם חמץ ה יג, לפי רבנו מנחם שם).

• יש פוסקים שאסור בלאו, אך אינו לוקה, כיון שאינו ראוי לאכילה,
ואין זו אכילה גמורה (מאירי שם, בשם גדולי הרבנים וגדולי המחברים;
רמב"ם שם, לפי לחם משנה שם; טור או"ח תמב, לפי בית יוסף שם א).

• ויש פוסקים שאינו אסור אלא מדרבנן (רי"ף שם, לפי מלחמות
לרמב"ן ורא"ש ור"ן שם; טור שם, בשם הרי"ף והרא"ש, ובאו"ח תנט,
בסתם), וכן הלכה (שו"ע או"ח תמב א, ושם תמו יב, לפי מגן אברהם תמב
סק"א, ושם תמו סק"ה).

באיסור הנאה • אם יש איסור הנאה מן התורה בחמץ נוקשה, לסוברים
שאסור באכילה מן התורה, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים, שלסוברים שכל
איסור אכילה שבתורה כולל אף איסור הנאה, עד שיפטר לך
הכתוב היתר הנאה (ראה ערך אסורי הנאה: האיסורים ומקורותיהם),
אף חמץ נוקשה אסור בהנאה; ולסוברים שלמדים איסור הנאה
של חמץ בפסח מלשון "לא יאכל" שבכתוב: וְלֹא יֵאָכֵל חֻמֶּץ
(שמות יג ג. ראה ערך הנ"ל: שם), אין חמץ נוקשה בכלל האיסור, שלא
נתרבה בכתוב (תוספות פסחים כג ב ד"ה מאי).

• ויש אומרים שהכל מודים שאסור בהנאה מדאורייתא, שאף
לדעה שחמץ נתרבה מכתוב מיוחד, כיון שנתרבה איסור הנאה
בחמץ מלא יאכל, כל איסורי חמץ בכלל (חידושי הר"ן שם).

ומכל מקום להלכה חמץ נוקשה אסור בהנאה (משנה שם מח ב, וגמ' שם
מג א), ואף לסוברים שאין איסור אכילתו אלא מדרבנן (ראה לעיל),
אסורו אף בהנאה (נודע ביהודה תניא או"ח ע; שלחן ערוך הרב או"ח תמב כ).

לפני זמנו • לפני זמנו, היינו בערב פסח משש שעות ולמעלה עד
הלילה, אפילו לדעות שחמץ גמור אסור בו מן התורה

(ראה ערך חמץ: בערב פסח), כתבו ראשונים שאין חמץ נוקשה אסור בו
אלא מדרבנן, אף לסוברים שאיסורו בפסח מן התורה, לא נתרבה
אלא לתוך זמנו (רא"ש שם ב ב), ומכל מקום מדרבנן גזרו עליו אף
לסוברים שאיסורו בפסח מדרבנן (כן משמע מתוספות שם ו ב ד"ה משש).
ואפילו לדעות שחמץ גמור אינו אסור בערב פסח אלא מדרבנן (ראה
ערך הנ"ל: שם), ואף בשעה ששית, שלדברי הכל אין איסורו אלא
מדרבנן (ראה ערך הנ"ל: שם), כתבו ראשונים שחמץ נוקשה אסור בה
(תוספות חולין ד ב ד"ה מותר, לפי תוספות רעק"א פסחים ג, אות יא) ⁵.

באיסור בל יראה

חמץ נוקשה הנמצא ברשות ישראל בפסח, נחלקו ראשונים אם
עובר עליו בכל-יראה-וכל-ימצא (ראה ערכו):

• יש אומרים שעובר עליו, וזהו ששנינו: ואלו עוברין בפסח

חולין שם ד"ה חמץ). ⁵ ויש מן האחרונים שכתב שלדעת הפוסקים שחמץ
נוקשה אינו אסור בפסח אלא מדרבנן, מותר לפני זמנו, שלא גזרו חכמים אלא
בפסח עצמו משום חומר איסור כרת (נודע ביהודה קמא או"ח כא, על פי יבמות
קט א), ואף לסוברים שאיסורו בפסח מן התורה, אינו אסור אלא משש שעות
ולמעלה, שגזרו ערב פסח משום פסח, אבל בשעה חמישית, שאף בחמץ גמור
לא גזרו בה אלא משום יום המעון, שיטעה בין חמישית לששית (ראה ערך

אם משום שאינו ראוי לאכילה, הואיל והחמץ קצת ולא גמור,
ולהחמץ עיסות אחרות כשאור אינו ראוי (רש"י שם ד"ה חמץ,
ופסחים מג א ד"ה שיאור, וחולין כג ב ד"ה חמץ); או לפי שאינו חמץ
גמור (רבנו חננאל פסחים שם), שיצא מכלל מצה ולכלל חמץ לא בא
(רש"י חולין שם ד"ה שיאור).

נילושה במי • עיסה שנילושה במי-פירות (ראה ערכו), אף לדעת
פירות הסוברים שאינה נעשית חמץ גמור (ראה ערך חמץ:
המשקים המחמיצים) נעשית חמץ נוקשה (ראה להלן: במנחות).

אורז ודוחן • אף דברים שאין באים לידי חימוץ, כגון אורז ודוחן
וכיוצא בהם (ראה ערך הנ"ל: איסור קטניות), יש מן
הראשונים סוברים שמכל מקום באים לידי נוקשה (ראב"ד חמץ ה
ב, לגירסת דפוס ונציה; ריטב"א פסחים לה ב, בשם יש מפרשים, ודחה).

חיטי קורדניא • חטים הנקראות חיטי קורדניא - שצומחות בהרי
אררט, וקשות הן מאד (רש"י פסחים ז א ד"ה אפילו, על פי
אונקלוס בראשית ח ד) - שכשנפלו עליהן מים אמרו שאסורות בהנאה
משום חמץ (פסחים שם וכא ב), יש מן הראשונים מפרשים שהן חמץ
נוקשה (תוספות שם ו ב ד"ה משש, בשם רבנו תם; מלחמות לרמב"ן שם ור"ן
ורבנו יהונתן; רא"ש שם ב ב), שאף על פי ששאר חטים מתחמצות אף
בלא ביקוע, לפי שהמים נכנסים דרך הסדק שבהן (ראה ערך חמץ:
בלתיתה ובישול), חטים אלו שהן יבשות אין שרייתן במים מביאתן
לידי חימוץ כל כך, כי אם לכעין חמץ (מאירי שם ז א) ².

נפלו מים על • אף שאר חטים שנפלו עליהן מים ואין ביקוען ניכר,
יש סוברים שנעשות חמץ נוקשה (פרי מגדים, פתיחה
להלכות פסח ג ד ב, בשם יש פוסקים).

סובין ומורסן • אף סובין ומורסן ששנינו שאין שורים אותם
לתרנגולים לפי שבאים לידי חימוץ (ראה ערך הנ"ל:
שם), כתבו אחרונים שאינם אלא חמץ נוקשה (פרי מגדים או"ח תסז,
אשל אברהם ס"ק יד; פני יהושע פסחים לט ב), כיון שאינם ראויים
לאכילת אדם (ראה לעיל. פני יהושע שם).

באיסור אכילה והנאה

באיסור אכילה • באיסור שעוברים באכילת מיני חמץ נוקשה
שבמשנה (ראה לעיל: מהותו וגדרו), נחלקו תנאים:

• יש אומרים שהרי אלו באזהרה - בלאו (פסחים מג א, לדעה זו) - ואין
בהם משום כרת (סתם משנה פסחים מב א; רבי אליעזר במשנה שם, לפי
תוספות שם ד"ה רבי; רבי אליעזר בגמ' שם מג א, לפי רב נחמן בגמ' שם; ועוד
תנאים), שנתרבה מהכתוב: כֹּל מִחֻמֶּצֶת לֹא תֹאכְלוּ (שמות יב כ). רש"י
פסחים מג א ד"ה שיאור; המאור שם; תוספות שם כג ב ד"ה מאי, ושם מב א
ד"ה ואלו, ומנחות נג א ד"ה אלא, וחולין כג ב ד"ה ואי, "כל" לרבות (רש"י
פסחים מג א ד"ה שיאור; המאור שם) ³, ובעה"מ שם), אבל אין בו כרת, כיון
שנתמעט מהכתוב: כִּי כָּל אֶכָּל חֻמֶּץ וְנִכְרְתָהּ (שמות יב טו), שדוקא על
חמץ גמור ענוש כרת (המאור שם, על פי הגמ' שם) ⁴.

• ויש אומרים שאינם אסורים אפילו בלאו (רבי אליעזר בגמ' שם מג

². ויש סוברים שאף הביקוע אינו עושה אותן חמץ גמור (מאירי שם, בשם יש
מפרשים); ויש מפרשים שחטים אלו שהן קשות אינן מתבשלות לעולם בקרקע
מעצמן עד קרוב לקציר שעושים להן עוגיות וממלאים אותן מים, והחטים
נישרות ומחמיצות קצת במחור, והוא כעין חמץ נוקשה (מהר"ם חלואה שם).
³. או שמחמצת בא לרבות כל מיני חימוץ (כתוב שם לראב"ד שם). ⁴. או
שאין בו כרת, כיון שאינו חמץ הראוי לאכילה (ראה לעיל: מהותו וגדרו. רש"י

שלא החמיץ כל צרכו, שאף הוא בכלל חמץ נוקשה (ראה לעיל: מהותו וגדרו), נחלקו תנאים:

• לסוברים שאיסור אכילת חמץ נוקשה בפסח הוא מדאורייתא (ראה לעיל: באיסור אכילה והנאה) לא יצא ידי חובתו, מפני ששיאור הוא חמץ, ולכן נקרא חמץ אף לענין מנחות (רבי מאיר במנחות נג א).

• ולסוברים שאין איסור אכילתו בפסח אלא מדרבנן, הרי שיאור מצה הוא, ויוצא ידי חובה בהבאתו במנחות (רבי יהודה בגמ' שם) ⁶.

לחמי תודה לחמי-תודה (ראה ערכו) - שמביא עם קרבן התודה ארבעים חלות, ושלושים מהם של מצה ועשרה של חמץ (ראה ערך הנ"ל) - אם הביאם מבצק שלא החמיץ כל צרכו, הרי זה תלוי במחלוקת התנאים הנ"ל אם נחשבים של מצה או של חמץ (חולין כג ב).

מנחת נסכים מנחת-נסכים (ראה ערכו), לדעת הסוברים שמגבלה במים וכשרה (ראה הנ"ל) - נתרבתה לאיסור חימוץ מהכתוב: כל המנחה וגו' לא תעשה חמץ (ויקרא ב יא. מנחות נז א), שאף על פי שמי פירות אין מחמיצים - והרי מנחת נסכים שמנה מרובה (רש"י שם ב ד"ה וקפיד; תוספות שם א ד"ה מנחת) - כיון שמגבלה במים יש בה חימוץ (גמ' שם ב, ורש"י שם), היינו חמץ נוקשה (תוספות שם נד א ד"ה נג ב) אין ופסחים לה ב ד"ה ומי) ⁷.

(משנה פסחים מב א), שכל אלו שמנו חכמים במשנה בכלל חמץ נוקשה, עוברים עליהם בבל יראה ובל ימצא (רש"י שם ד"ה ואלו עוברין; פירוש המשניות לרמב"ם ופסקי רי"ד ופסקי ריא"ז וריטב"א שם; רמב"ם חמץ ד יא, לפי ביאור הגר"א או"ח תמב סק"א), שאם איסור אכילתו הוא מן התורה (ראה לעיל: באיסור אכילה והנאה) נתרבה לכל דבר כחמץ גמור (מאירי ומהר"ם חלואה שם, על פי פסחים ה א); ואף אם איסור אכילתו מדרבנן (ראה לעיל: שם), הרי זה לפי שאינו כדרך אכילתו, אבל בבל יראה עובר עליו, אם לא נפסל מאכילת כלב (פני יהושע שם וביאור הגר"א שם, לפי מנחת ברוך מד ב).

• ויש אומרים שאינו עובר עליו (תוספות שם ד"ה ואלו, בשם רבנו תם; המאור שם, לפי המכתם שם; ר"ן שם), ואלו עוברין ששנינו היינו שעוברים מעל השולחן לפי שאינם בני אכילה (תוספות שם, בשם רבנו תם), או שמתבערים (המאור ומאירי ור"ן ומהר"ם חלואה שם), שמדרבנן צריכים ביעור (תוספות שם ב א ד"ה אור; תוספות רבינו פרץ שם; ר"ן שם מב א ומח א; המאור שם מב א, לפי המכתם שם; ב"ח או"ח תמב א, בשם מרדכי הארוך; ריב"ש ג, וכן הלכה (שו"ע או"ח תמו יב, לפי מגן אברהם תמב סק"א).

במנחות

מנחות (ראה ערכו) הבאות מצה, שנאמר בהם: מצות תאכל וגו' לא תאפה חמץ (ויקרא ו ט - י), אם הביאן משיאור, שהוא בצק

חֶמֶץ שֶׁעָבַר עָלָיו הַפֶּסַח¹

איסור אכילה והנאה אחר הפסח בחמץ שלא נתבער בפסח

- שבאחריות ישראל או נכרי
- בספק
- בנוקשה ותערובת

הפרקים:

- מקורו, גדרו ואיסורו
- בלא עבר עליו בבל יראה

מקורו, גדרו ואיסורו

מדאורייתא או חמץ שעבר עליו הפסח, נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שהאוכלו עובר עליו בלא תעשה, אלא שאין בו כרת (רבי יהודה בתוספתא פסחים (ליברמן) א ח, וירושלמי שם ב ב; רבי יהודה בפסחים כח א, ורש"י שם ד"ה לאחר זמנו), שבשלשה מקומות הזהירה תורה על חמץ בפסח (ראה ערך חמץ: איסור אכילה), ואחד מהם בא לאסורו לאחר זמנו (גמ' שם), והוא הכתוב: וְלֹא יֵאָכֵל חֶמֶץ (שמות יג ג. ירושלמי שם; חידושי הר"ן שם, על פי גמ' שם כט א), שאם אינו ענין לתוך הפסח, תנהו ענין לאחר הפסח (ירושלמי שם) ², וכל חמץ שעבר עליו הפסח, בין של ישראל בין של נכרי והקדש, אסור בהנאה (גמ' שם כח ב וכת ב).

• ויש אומרים שאינו אסור כלל מדאורייתא (כן משמע מחכמים בתוספתא שם; רבי שמעון בירושלמי שם, לפי רבי יונה ורבי יוסה בירושלמי שם; רבי שמעון בגמ' שם כט א, לפי הגמ' שם), אלא שחמץ של ישראל שעבר עליו בבל יראה, אסור מדרבנן משום קנס (גמ' שם) ³, ולא

קנסו אלא בשל ישראל, אבל בשל גוי והקדש, כיון שלא עברו עליו בבל יראה (ראה ערך בל יראה ובל ימצא: חמץ שאינו שלו) לא קנסו (גמ' שם), וכן הלכה (שאלות עד; ר"ף שם; רמב"ם חמץ א ד; רא"ש שם ב ה; טושי"ע או"ח תמב א).

גדרו בגדר חמץ שעבר עליו הפסח, כתבו ראשונים כגון שהיה ברשות ישראל, וזכה בו שעה אחת תוך הפסח (ריטב"א פסחים כח א), ואפילו שלא היה ברשותו אלא ביום טוב אחרון של גלויות (ראה ערך יום טוב שני של גלויות. העיטור שם; טור שם, בשמו; שו"ת הרשב"א א קעח), שכל שתקנו חכמים כעין של תורה תקנו, וכדי שלא יזלזלו ביום טוב שני של גלויות (חק יעקב תמח סק"ז).

ונחלקו אחרונים בחמץ שלא היה ברשותו אלא בערב פסח משש שעות ולמעלה, כגון שמכרו לגוי לאחר זמן איסורו - לדעת הסוברים שאינו עובר עליו בבל יראה אלא בעשה של תשבייתו (ראה ערך בל יראה ובל ימצא: הזמן והשיעור) - אם אף באופן זה קנסו (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"א, שכן נראה מכמה פוסקים; שו"ת חתם

לכתחילה לחמץ נוקשה לצורך מנחות (תוספות שם א ד"ה אלא וחולין כג ב ד"ה ואי). ⁷ על איסור שנפל לתוך עיסה של היתר ונתחמצה על ידו, שאין האיסור בטל ברוב, אפילו שלא נתחמץ חימוץ גמור, ראה ערך מחמץ.

חמץ שעבר עליו הפסח. 1. טז, טורים קיח-קלט. 2. או שלא יאכל חמץ משמעו לעולם (פני יהושע שם כח ב בתוד"ה וחד). 3. ויש מהאמוראים הסובר שלדעה זו איסורו מן התורה (רבי ירמיה בירושלמי שם), אלא שאינו עובר בלאו (קרבן העדה שם).

הנ"ל: שם), לא גזרו בחמץ נוקשה (נודע ביהודה שם). על השוחט את הפסח על החמץ, אם עובר אף בחמץ נוקשה, ראה ערך קרבן פסח; על חמץ נוקשה אסור אף לאחר הפסח, ראה ערך חמץ שעבר עליו הפסח; על חמץ נוקשה שנתערב בהיתר, אם אסור במשהו כחמץ גמור, או שבטל בששים כשאר איסורים, כיון שאין בו כרת, ראה ערך תערובת חמץ. 6. שתי-הלחם (ראה ערכו) ולחמי-תודה (ראה ערכו), יש מהראשונים מפרשים מחלוקת התנאים אם מחמיצים אותם בתפוחים (מנחות נג ב), שהיא מחלוקת אם ניתן להחמיץ

שהפקר (ראה ערכו) יוצא מרשותו מיד כשהפקירו, וחמץ זה שהפקירו לא עבר עליו בבל יראה (ראה ערך הנ"ל: שהופקר מדעת האדם), מכל מקום החמץ אסור, שחוששים להערמה (מסקנת הירושלמי שם), שמא לא יפקירונו ויאמר אחר הפסח הפקרתו (אור זרוע א תשמח, ושם ב רמז; רא"ש פסחים ב ד; טור או"ח תמח) ⁶, וכן הלכה (מאירי שם כט א; טור ובית יוסף שם ה; מגן אברהם שם סק"ח) ⁷.

והוא הדין בבטלו קודם הפסח, שמן התורה אינו עובר עליו, אלא שחכמים הצריכו לבדוק ולבער (ראה ערך בטול חמץ; גדרו ומקורו), שלדעה השניה חוששים שמא יערים (שו"ת הרשב"א א ע; רא"ש וטור שם; רבנו מנוח חמץ ג ה) ויאמר שבטלו אף על פי שלא בטלו (טור שם) ⁸, וכן הלכה (מאירי שם כח א; שו"ע שם ה) ⁹.

בשגה או אונס חמץ שעבר עליו הפסח והניחו ולא ביערו בשגה או באונס, אסורו חכמים (רמב"ם חמץ א ד; רמב"ן שם לא ב; ריטב"א ומאירי פסחים כח א; טוש"ע שם ג) ¹⁰, בין שלא היה יכול לבערו, בין שלא ידע ממנו כלל עד לאחר הפסח (שלחן ערוך הרב שם א), כדי שלא יניח אדם חמץ ברשותו בפסח שיהנה בו אחר הפסח (רמב"ם שם) ויאמר אנוס הייתי (שלחן ערוך הרב שם). ולא אמרו שקנסוהו משום שעבר עליו בבל יראה, אלא משום שראוי היה לעבור עליו (ריטב"א פסחים כט א, בשם הרא"ה, שכתב בשם הרמב"ן; מאירי שם כח א; מגיד משנה שם) ¹¹.

הפקיר חמצו הפקיר חמצו ולא ביערו בשגה או באונס, או שבדק ולא מצא, ולאחר הפסח מצא חמץ בביתו, או שמצאו במקום שאינו חייב בבדיקה - נחלקו בו ראשונים:

- יש אומרים שהחמץ אסור (כן משמע מהרמב"ן שם לא ב, ומאירי שם כח א, ומהר"ם חלאוה שם כט א), כיון שראוי לעבור עליו (מאירי שם), שכיון שאמרו חכמים שבטלו לבד אינו מועיל, והצריכו ביעור, הרי זה כדבר האסור מן התורה שקנסו בו שוגג משום מזיד (שו"ת הרעק"א כג).
- יש אומרים שלא אסרו בו כלל (רבנו מנוח שם; כן משמע מהמנהיג פסח יז).
- ויש אומרים שאסור באכילה ומותר בהנאה (מאירי שם כח א, בשם חכמי לוניל; תשב"ץ ב קצט).

אף הפוסקים נחלקו להלכה:

- יש אוסרים בהנאה (רא"ש שם, וטוש"ע שם, לפי כתב סופר פב; שו"ת פני יהושע יג-יד; נודע ביהודה קמא או"ח יט; מקור חיים תמח סק"ט; שלחן ערוך הרב שם כט).

חמץ קודם זמן איסורו על מנת לזכות בו אחר הפסח (אור זרוע א תשמח, על פי ירושלמי שביעית ט ד; דרכי משה או"ח תמח סק"א, בשמו, ודחאו), ושאל החולקים לא אסרו אלא לפי שחוששים שמא לא יפקיר כלל, אבל אם הפקיר בודאי מותר (אור זרוע ב רמז; פסקי ריקאנטי קנז). ⁸ או שכיון שנהנה ממנו אחר הפסח נמצא למפרע שביטולו לא היה ביטול, שדעתו היתה עליו (רבנו מנוח שם; שו"ת חתם סופר או"ח קיד, ושו"ת הרי"ם או"ח ז, בדעת הירושלמי); ויש מן האחרונים שכתב שאף לדעה הראשונה שאין חוששים להערמה, מכל מקום כאן יש לחוש לזה, כיון שאין זה הפקר ממש (שו"ת הרעק"א כג). ⁹ ויש מן הראשונים הסובר שאסור באכילה ומותר בהנאה (העטור עשרת הדברות - ביעור חמץ, דף קכ טור א במהדורת רמ"י; בית יוסף שם, בשמו), לפי שאין לחוש שיערים משום הנאה בלבד (בית יוסף שם); ויש מתירים אף באכילה, שבחמץ שביטלו לא קנסו (המכתם שם כט א, בשם יש מי שאומר; מהר"ם חלאוה שם, בשם יש מפרשים; כתב סופר או"ח פב ויו"ד סח, בדעת הרי"ף והרמב"ם). ¹⁰ ויש הסובר שלא אסורו (המכתם שם כט א, בשם יש מי שאומר). ¹¹ או לפי שאם היה בטל האונס בתוך הפסח היה חייב לבערו,

סופר או"ח קיד); או שלא קנסו כיון שלא עבר עליו בבל יראה (שו"ת פני יהושע יב-יד, פרי מגדים שם סק"ב, בשמו) ⁴.

איסור הנאה חמץ שעבר עליו הפסח אסור בהנאה לעולם (רמב"ם שם), בין לבעל החמץ שעבר עליו בבל יראה, בין לאחרים (העטור שם, דף קכ טור ג במהדורת רמ"י; רמב"ן פסחים לא ב; המכתם ומאירי ור"ן שם כט א; פרי חדש או"ח תמח סק"ג), בין שבא לידם דרך מכר או מתנה, ובין שזכו בו מן ההפקר (רי"ט אלגזי בכורות ה מג, בדעת הר"ן שם), שלא חילקו חכמים בגזירותיהם (שלחן ערוך הרב שם א), ואפילו מכרו ישראל לגוי אחר הפסח, אסור לכל אדם ליקח ממנו, שהחמץ לעולם עומד באיסורו בכל מקום שהוא (משנה ברורה תמב סק"י ז) ⁵.

עבר ומכר חמץ שעבר עליו הפסח, אף על פי שאסור בהנאה, אם עבר ומכרו או החליפו, דמיו מותרים (תוספתא פסחים (ליברמן) ב ד; חולין ד ב). ונחלקו ראשונים אם ההיתר הוא דוקא לאחרים, אבל לעצמו אסורים (רש"י שם ד"ה מפני; כן משמע מתוספות שם ד"ה מותר; סמ"ע רלד סק"י; ש"ך שם סק"א); או שאף לעצמו מותרים (כן משמע מתוספות פסחים כא א ד"ה כל; כן משמע מהמאירי שם, וחולין שם, ורמב"ן ור"ן חולין שם; שו"ע או"ח תמג ג, ושם תנ ד, לפי ביאור הגר"א או"ח תמג ג ד"ה אם קנז).

ביעור חמץ שעבר עליו הפסח צריך ביעור, שכן שנינו שאם לא בדק החמץ בזמנו יבדוק לאחר המועד (משנה פסחים י ב), היינו שיבדוק אחר הפסח (רי"ף ור"ן שם; תוספות שם ד"ה ואם; רמב"ם חמץ ג ה; טוש"ע או"ח תלה א), כדי שיבער מה שימצא מחמץ שעבר עליו הפסח שהוא אסור בהנאה (רמב"ם שם), שלא יתערב לו חמץ של איסור בשל היתר ויאכלנו (תוספות שם). שכיון שקנסוהו חכמים לאסרו בהנאה (ראה לעיל), עשו חיזוק לדבריהם כשל תורה להצריכו בדיקה (ר"ן שם). אף בדיקה זו צריכה להיות לאור הנר (ט"ז שם סק"ב, בשם הרוקח), ובחורים ובסדקים (משנה ברורה שם סק"ד, בשם האחרונים), אבל אינו מברך על ביעור חמץ (רמב"ם שם ו; טוש"ע שם), שהרי אוכל חמץ באותו זמן, ואין הבדיקה אלא להבדיל בין חמץ זה לחמץ אחר (מגיד משנה שם), ואף כשמבערו אינו מברך, כיון שאינו עובר עליו בשהייתו אפילו מדרבנן (כסף משנה שם).

בלא עבר עליו בבל יראה

הפקיר חמצו הפקיר חמצו לפני זמן איסורו, ועבר עליו הפסח, או ביטלו קודם נחלקו בו אמוראים:

- יש מתירים (רבי שמעון בן לקיש בירושלמי פסחים ב ב).
- ויש אוסרים (רבי יוחנן בירושלמי שם). ואפילו לתנאים הסוברים

4. אף בחמץ שהיה ברשות ישראל בפסח ועבר עליו בבל יראה, יש מן האחרונים שכתב שלא נאסר אלא אם כן היה ברשותו בגמר הפסח, שאז חל עליו איסור חמץ שעבר עליו הפסח, שהרי לפני כן היה אסור משום חמץ בפסח, ולדעתו אם מת בתוך הפסח אין החמץ נאסר, שהרי יורשיו לא ירשו את החמץ בפסח כיון שאסור בהנאה, ואין החמץ ברשותם לעבור עליו בבל יראה (נודע ביהודה קמא כ; נאות דשא לט, בשמו, וכתב שרוב האחרונים חולקים). על חמץ שהפקירו או ביטלו לפני הפסח, או שלא ביערו בשוגג או באונס, ראה להלן: בלא עבר עליו בבל יראה. ⁵ ויש מן הראשונים סוברים שלא קנסו אלא לבעליו שעבר בבל יראה (המכתם פסחים כט א, בשם יש מי שאומר, ודחה; רבינו מנוח חמץ א ד, בשם תשובת הרי"ף); ומהם שנשתפק אם דוקא באכילה אסור לאחרים משום חומרו של חמץ, או שאף בהנאה אסור הואיל ויש מקום להערמה (מאירי שם כח א). ⁶ או שמא יתכוין לחזור ולזכות בו אחר הפסח, ואינו הפקר בלב שלם (נשמת אדם פסח ב, בשם המהרי"ל; שו"ת פני יהושע יד ומקור חיים תמח סק"ט, על פי שו"ת הרשב"א א ע). ⁷ ויש מן הראשונים שכתבו שההלכה כדעה הראשונה, שאין חוששים להערמה, ומותר לכתחילה להפקיר

אלא של גוי (רש"י שם ד"ה נכרי שחלוח), אלא שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים באיזה אופן אמרו כן:

• לסוברים בעל-חוב (ראה ערכו) למפרע הוא גובה - שכשגובה עכשיו נתגלה הדבר שמשעה שהלוהו עמדו נכסים הללו בחזקתו (ראה ערך שעבוד) - מותר בהנאה אף אם לא מסרו לגוי, אלא ששעבדו לו כשאר לוויים, שאם לא יתן לו עד יום פלוני יבא לביתו ויגבה מחמץ זה (גמ' שם לא א, לדעת אב"י, ורש"י ד"ה תנן), ודוקא שבא לידי גביה (תוספות שם ב ד"ה אלא).

• ולסוברים מכאן ולהבא הוא גובה - שאין הנכסים בחזקתו אלא מגביה ואילך (ראה ערך הנ"ל) - אינו מותר אלא כשהרהינו אצלו (גמ' שם, לדעת רבא), היינו שנתנו בבית הגוי בתורת משכון (כן משמע מהערך, הרה"ק) ואמר לו אם לא אפרע לך עד זמן פלוני יהיה שלך מעכשיו (גמ' שם לא ב, ורש"י ד"ה לא קשיא), ושהה אצל הגוי כל הפסח, שכיון שבא זמנו ולא פרעו, ואינו מחוסר גביה, נתגלה הדבר למפרע שמשעה שהרהינו אצלו היה של הגוי (רש"י שם ל ב אחריות על חמצו של גוי בביתו של גוי (השלמה שם; מכתם שם; מגן אברהם תמא סק"ב). אבל אם לא אמר לו מעכשיו - אסור (גמ' שם), שלא אמרו בעל חוב קונה משכון (ראה ערכו) אלא בישראל שלוח מן ישראל (ראה ערך משכון), אבל גוי אינו קונה משכון מישראל, ונמצא אותו החמץ כאילו הוא פקדון אצל הגוי (רמב"ם חמץ ד ה; רמ"ש שם ב ז). ואם לא הרהינו אצלו, אף על פי שאמר לו מעכשיו - אסור, שלא גרע מחמץ של גוי ברשות ישראל, והאחריות היא על הישראל - שאסור (כן משמע מרש"י שם ד"ה לא קשיא; רמ"ש שם), וכן הלכה (רמב"ם שם; רמ"ש שם) ¹⁷.

כשזמן הפרעון במה דברים אמורים, כשהגיע זמן הפרעון קודם לאחר הפסח הפסח, אבל כשהגיע זמן הפרעון לאחר הפסח, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין החמץ מותר אלא כשהגיע זמן הפרעון קודם הפסח (רבנו חננאל שם ל ב; רמב"ם שם; מכתם ומהר"ם חלאוה ור"ן שם לא א, בשם רבנו אפרים), אבל אם לא הגיע הזמן אלא לאחר הפסח - אסור, כיון שהגוי לא קנהו קנין גמור עד לאחר הפסח (רא"ש ור"ן שם, לדעה זו), שהרי אין לו רשות למכרו, כיון שעדיין יכול הישראל לפדותו (קרבן נתנאל שם).

• ויש אומרים שאף אם לא הגיע זמן הפרעון עד לאחר הפסח - מותר (ראב"ד שם; השלמה ומהר"ם חלאוה ומאירי ורא"ש ור"ן ומגיד משנה שם), שכיון שאמר לו מעכשיו, כשלא פדהו נעשה החמץ קנוי לגוי לשעת הלואה (מאירי שם), ואפילו פדהו לאחר זמן, פנים חדשות הן (מאירי שם), וכן הלכה (טושי"ע או"ח תמא א).

לדעה זו אם היה זמן הפרעון קודם הפסח, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהחמץ מותר לאחר הפסח אפילו שלא אמר

• יש סוברים שמותר אף באכילה, או על כל פנים בהנאה (חק יעקב תמח סק"כ, ותורת השלמים ו; פנים מאירות ב קסג; נשמת אדם ב א), וכתבו אחרונים שיש לסמוך עליהם במקום הפסד-מרוכה (ראה ערכו). אליה רבה שם ס"ק יג; משנה ברורה שם ס"ק כה).

• ויש שכתבו להתיר כשלא ידע כלל מהחמץ, כגון שגויים אפו פת מחטים שלו בפסח שלא מדעתו (בית מאיר תמח ב), או ששלחו לו חמץ לפני הפסח ולא הגיע לידו עד לאחר הפסח (ברכי יוסף שם סק"ג), וכיוצא בזה (ראה שואל ומשיב תנינא ד יא, ויד יוסף קיג, וחתם סופר או"ח קיט, ושם אריה או"ח ט).

נפלה עליו חמץ שנפלה עליו מפולת, שדינו כמבוער, ואינו עובר מפולת עליו מן התורה - אלא שחכמים הצריכו ביטול, גזירה שמא יתפקח הגל במועד ויעבור עליו (ראה בעור חמץ: מהותו. פסחים לא ב) - אף לדעה שכשהפקיר חמצו חוששים להערמה (ראה לעיל), כאן מותר החמץ לאחר הפסח ואין חוששים להערמה (ירושלמי פסחים ב ב; שו"ת הרשב"א א ע; אליה רבה תלג סק"ח; שלחן ערוך הרב שם לד), שהרי מעצמו נפלה המפולת עליו (קרבן העדה ופני משה שם), ואין בדעתו לפנות הגל ולחטט אחר הפסח (שו"ת הרשב"א שם) ¹².

גר שמת ואין לו אף גר (ראה ערכו) שמת קודם הפסח ואין לו יורשים, יורשים ובזבזו ישראל את חמצו אחר הפסח - לדברי הכל מותר (ירושלמי שם), שלא שייך כאן הערמה, שהרי מעצמו נעשה הפקר (קרבן העדה ופני משה שם), ואין מי שעובר עליו בכל יראה (חק יעקב תמח סק"א).

חמץ שנגזל גזל חמץ ועבר עליו הפסח, שהדין הוא שהגזלן אומר והושב לנגזל הרי שלך לפניך (ראה ערך גזל: השבת הגזילה) - הכל מודים שהחמץ אסור בהנאה, אף על פי שבעליו לא עברו עליו בכל יראה, לפי שהקנס הוא בין בשוגג בין במזיד, בין באונס בין ברצון, בין לו בין לאחרים (העיטור שם דף קכה טור ג במהדורת רמ"י; רמב"ן פסחים לא ב; מאירי שם כח א; ריטב"א ומהר"ם חלאוה שם כט א) ¹³, ואין האיסור משום שהגזלן עבר עליו, שהרי אין קנס זה אלא לבעליו הראשונים, והם לא עברו עליו בכלום (רמב"ן שם), ואסור אפילו כשהגזלן גוי (מקור חיים תמח ס"ק יד) ¹⁴.

פחות מכזית פחות מכזית חמץ שעבר עליו הפסח אסור בהנאה, כיון שעבר על דברי חכמים שהצריכו לבערו, אף על פי שלא עבר עליו בכל יראה (שלחן ערוך הרב או"ח תמח, קונטרס אחרון סק"ט; חזון איש או"ח קטז יח) ¹⁵.

שבאחריות ישראל או גוי

גוי שהלוה לישראל גוי שהלוה את ישראל מעות על חמצו קודם על חמצו הפסח - שאם לא יפרע עד זמן פלוני יגבה מהחמץ (כן משמע מרש"י פסחים לא א ד"ה תנן) - ועבר עליו הפסח, מותר החמץ בהנאה (משנה שם ל ב; תוספתא פסחים (ליברמן ב ט) ¹⁶, שכיון שלא פרעו בזמן, נתגלה הדבר למפרע שאינו של ישראל

עבר עליו אלא הגזלן, לפי שכל חמץ שעבר עליו שום אדם נאסר לכל (פרי חדש שם סק"ג), ולדעה זו אם הגזלן גוי דינו כחמץ של גוי ומותר (אליה רבה שם סק"א). ¹⁵ אף בשאר אופנים כשלא עברו עליו בכל יראה, דנו אחרונים אם נאסר החמץ לאחר הפסח - ראה פרי מגדים או"ח תלד, אשל אברהם סק"ט, ושם תפ, משבצות זהב סק"א, וחלקת יואב יט, וזכר יצחק ז. ¹⁶ ויש הגורסים שנכרי שהלוה לישראל אסור החמץ בהנאה (תוספתא כפשוטה פסחים עמ' 492, בשם מספר כתבי יד של המשנה מהטיפוס הארץ ישראל, ושכן משמע מהירושלמי שם ב). ¹⁷ ויש מן הראשונים שפירשו שבאומר מעכשיו -

ומשום שלא ביערו באונס אין לו להרויח (מקור חיים תמח סק"ט). ¹² ויש מן הראשונים שכתב בדעת אחד מהאנשים שאסור באופן זה (שו"ת הרשב"א שם, בשם רב האי גאון), שכל מה שהצריכו בו חכמים ביטול, ולא ביטול, החמץ אסור (בית מאיר או"ח תמח ה). ¹³ ויש מן האחרונים שכתבו שלא אמרו שאסור בהנאה אלא לסוברים שחמץ שעבר עליו הפסח איסורו מן התורה (ראה לעיל: מקורו וגדרו), אבל להלכה שאסור מדרבנן, כיון שבעל החמץ לא עבר עליו לא קנסו (נודע ביהודה קמא או"ח כ, ותנינא או"ח סה; רי"ט אלגוי בכורות ה מג). ¹⁴ ויש מן האחרונים שפירש הטעם שאסור לנגזל אפילו שלא

קנייה מחדש ישראל שמכר או נתן חמצו לגוי קודם הפסח והוציאו מביתו, חוזר ולוקחו ממנו לאחר הפסח לגוי (תוספתא פסחים (ליברמן) ב יב; ירושלמי שם ב ב; רמב"ם שם ו; טושי"ע או"ח תמח ג), אף על פי שהישראל מכירו ויודע שהגוי לא יגע בו כלל אלא ישמרנו לו עד לאחר הפסח ויחזור ויתננו לו (תרומת הדשן קכ; שו"ע שם), ובלבד שיתננו לו מתנה גמורה (תוספתא וירושלמי ורמב"ם וטושי"ע שם).

ומכל מקום מתנה-על-מנת-להחזיר (ראה ערכו) אינה מועילה לענין זה (רמב"ם שם ז; שו"ע שם). ואף על פי שבכל מקום שמה מתנה, בחמץ החמירו (הגהות מיימוניות שם; תרומת הדשן שם; מגן אברהם שם סק"ח), וכן אם אמר לו הריני נותנו לך ותחזירו לי אינו מועיל (מגן אברהם שם) ²¹.

קבלת חמץ גוי שהביא לישראל דורון של חמץ, אפילו ביום טוב במתנה אחרון של גלויות (ראה ערך יום טוב שני של גלויות), לא יקבלנו הישראל, וגם לא יחזירנו מתוך מעשיו שחפץ בו, וטוב שיאמר שאינו רוצה שתקנה לו רשותו (טור או"ח תמח, בשם הרא"ש; שו"ע שם ב), ואם קבלו - אסור בהנאה (מגן אברהם שם סק"א).

ומכל מקום אם קבלו ממנו בפסח, ואחר הפסח נודע לו שיש בו חמץ, מותר החמץ בהנאה, כחמצו של גוי, ואפילו אם קנאו ממנו בפסח, ולאחר הפסח נודע שהוא חמץ, לפי שזכיה בטעות אינה זכיה (חק יעקב שם סק"ח, על פי נדרים לה א).

כשקנה בתקנת ישראל שקנה מגוי חמץ לפני הפסח בקנין-דרבנן חכמים (ראה ערכו), נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שאף על פי שמן התורה אין החמץ שלו, ולא עבר עליו בכל יראה, כיון שחכמים תקנו שיקנה הרי זה שלו, ואסור לאחר הפסח (מגן האלף שם סק"ז).

• ויש אומרים שאין החמץ נאסר, אם מפני שלדעתם בכל קנין דרבנן בין ישראל לגוי יכול הישראל לחזור בו, שלא הפקיעו חכמים ממון ישראל בתקנתם (מקור חיים שם באורים סק"ו); או שכיון שאין גוף החמץ שלו מן התורה, אף על פי שמדברנן חייב בביעור - לא אסרוהו (עין יצחק או"ח כב ה).

כשחלקו החמץ ישראל וגוי שהיו שותפים בחמץ, ולאחר שעבר עליו לאחר הפסח הפסח חלקוהו ביניהם, החלק שהגיע לגוי מותר, שבדבר שמדברנן הלכה שיש ברירה (ראה ערך ברירה: בתלית האדם), ואנו אומרים הוברר הדבר שזהו חלקו של הגוי משעה ראשונה (שאגת אריה פט-צ) ²², ומכל מקום החלק שהגיע לישראל - אסור (חק יעקב תמח סק"ב; חיי אדם ב קכד כה; מקור חיים ומגן האלף שם סק"א) ²³. עמד החמץ ברשות הישראל בפסח, אף חלק הגוי אסור, כיון שנתחייב בביעורו (מקור חיים ומגן האלף שם; שו"ת מהר"ם שיק רכז) ²⁴.

כשנמכר למומר חמץ שנמכר למומר (ראה ערכו), ועבר עליו הפסח, אף על פי שדינו כחמץ של ישראל, כתבו הפוסקים

מעכשיו, שכשהגיע זמנו ולא פרעו קנהו הגוי, שאף אם יש דין אסמכתא (ראה ערך אסמכתא ב) במשכון (ראה ערכו), אין דין אסמכתא לגוי (ראב"ד שם; רא"ש שם, בשם העיטור; מאירי שם),

• ויש אומרים שהכל תלוי במעכשיו, ובין שזמן הפרעון הוא קודם הפסח, ובין שזמנו לאחר הפסח אינו - מותר, אלא באמר לו מעכשיו (מגיד משנה שם, שכן דעת הר"י גיאת והר"ף והעיטור ורוב הראשונים, ושכן עיקר), וכן הלכה (שו"ע שם א, לפי המגן אברהם שם סק"ב) ¹⁸.

ישראל שהלוח לגוי על חמצו עליו הפסח - אסור בהנאה (משנה פסחים ל ב) ¹⁹, ואף כאן אמרו שלדעה שבעל חוב מכאן ולהבא הוא גובה אינו אסור אלא כשהרהינו הגוי אצל הישראל ואמר לו אם לא אפרע לך עד זמן פלוני יהיה שלך מעכשיו (פסחים לא ב, ורש"י ד"ה לא קשיא), שבדרך זה הרי הוא בחזקת ישראל לעבור עליו בכל יראה, אף על פי שאפשר לגוי לפדותו, שמא לא יפדנו ונמצא עובר למפרע, ואף אם יפדנו משהגיע הזמן לא נפקע איסורו (מאירי שם ל ב), אבל אם לא אמר לו מעכשיו אפילו הרהינו אצלו מותר - ואפילו הגיע זמנו קודם הפסח (שו"ע שם, לפי משנה ברורה שם סק"ט) - אלא אם כן קיבל עליו הישראל אחריות, שעבר עליו בכל יראה (רא"ש שם ב י; טושי"ע שם), וכן הלכה (רא"ש שם; מאירי שם; טושי"ע שם).

גוי שהפקיד חמצו אצל ישראל וקיבל עליו ישראל אחריות, באופן שחייב בביעורו ועובר עליו בכל יראה (ראה ערך בל יראה ובל ימצא: חמץ שאינו שלו), נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהוא מותר לאחר הפסח, שחמצו של גוי הוא, וישראל הוא שעבר עליו ולא ביעורו (רבי יונה בירושלמי פסחים ב ב).

• ויש אומרים שהוא אסור (רבי יוסה בירושלמי שם), שכיון שקיבל עליו אחריות נעשה כשל ישראל ואסור (כן משמע מתוספות שם לא ב ד"ה שקונה).

אף להלכה נחלקו ראשונים, אם ההלכה כדעה הראשונה (ריטב"א שם ה ב, בשם הרא"ה; השלמה שם ל ב); או השנייה (רבנו חננאל שם ל א; כן משמע מתוספות שם ורמב"ם חמץ ד ג), וכן מסקנת הפוסקים (מגן אברהם שם סק"א; מקור חיים שם סק"ד; שלחן ערוך הרב שם ט; ערוך השלחן שם ח) ²⁰.

ישראל שהפקיד חמצו אצל גוי, אף לדעת הסוברים חמצו אצל גוי שאינו עובר עליו בכל יראה (ראה ערך בל יראה ובל ימצא: חמץ שאינו ברשותו), כיון שמדברנן צריך ביעור, הרי הוא אסור לאחר הפסח (ריטב"א שם כט א, בשם הרא"ה, שכתב בשם הרמב"ן; ר"ן שם, בשם הירושלמי), שכיון שחכמים תקנו שהפקדתו אצל גוי אינה בכלל ביעור, הרי זה כאילו עבר על איסור תורה, וכדרך שאמרו בחמץ שביטלו ועבר עליו הפסח (ראה לעיל: בלא עבר עליו בכל יראה. מגן אברהם תמוז ס"ק מו).

(שו"ת הרדב"ז ה מג; מגן אברהם שם, בשמו), לפי שאנו אומרים הואיל (ראה ערכו), ואילו לא קיים התנאי היה עובר, אף עכשיו שקיים התנאי עובר (מגן אברהם שם, בדעת הרדב"ז). על האופנים השונים שמועילה בהם מכירת חמץ לגוי שלא יעבור עליו בכל יראה, ושיהא מותר לאחר הפסח, ראה ערך מכירת חמץ. ²² ויש שכתבו שמותר בהנאה בלבד, אבל באכילה אפשר שעשאוהו כשל תורה (חק יעקב תמח סק"ב; חיי אדם ב קכד כה). ²³ ויש שכתב שאף החלק של ישראל מותר, שדוקא להקל אמרו שבדברנן יש ברירה ולא להחמיר, ויש לתלות שחלק זה היה בפסח של הגוי (שאגת אריה שם). ²⁴ כשרוב החמץ הוא של הגוי יש שצדדו להחמיר, לפי שחלק הישראל בטל ברוב (עונג יום טוב

מותר, אפילו שלא הרהינו אצלו (השלמה שם; מאורות שם). ¹⁸ ומכל מקום בשעת הדחק יש לסמוך על הדעה החולקת (משנה ברורה שם סק"ד); ויש מהפוסקים שכתבו שהעיקר כדעה זו (לבוש שם א; אליה רבה שם סק"א). ¹⁹ ויש הגורסים שישראל שהלוח לכנרי מותר החמץ בהנאה (תוספתא כפשוטה פסחים עמ' 492, בשם מספר כתבי יד של המשנה מהטיפוס הארץ ישראל, ושכן משמע מהירושלמי שם ב ב). ²⁰ אך יש שפסק כדעה הראשונה (חק יעקב תמ סק"ד). ²¹ ויש שכתב שבמתנה על מנת להחזיר אסור מן הדין, כיון שכל זמן שהתנאי תלוי הרי זה כפקדון, שאף על פי שכשנתקיים התנאי נמצא שלמפרע היה של הגוי, מכל מקום קודם קיום התנאי כבר עבר בכל יראה

שחוששים שנפל מידם בפסח, שלא נחשדו ישראל על כך, אלא שמא נפל מידם קודם הפסח, ואין בעל החנות זוכה בו, ועדיין ברשות בעליו הראשונים הוא (רמב"ן וריטב"א שם), שלדעתם אין קנין חצר מועיל בגוי (מאירי שם) ²⁷.

להלכה נחלקו הפוסקים:

- יש פוסקים כדעה הראשונה, שהולכים לעולם אחר המלאי (ט"ז שם; פרי חדש שם סק"א; בית מאיר שם).
- יש מחלקים, כשהמלאי הוא של חמץ יש לתלות שהחמץ הוא מן המלאי, אבל אם הוא בענין שאין לתלות במלאי, הכל הולך אחר הפועלים (ב"ח שם; שלחן ערוך הרב שם).
- ויש שכתב בדעת ראשונים להקל לעולם, כדין ספק דרבנן (חק יעקב שם סק"א, בדעת הרי"ף והרמב"ם והרא"ש).

בנוקשה ותערובת

בנוקשה חמץ-נוקשה (ראה ערכו), אף לסוברים שאיסורו בפסח מן התורה (ראה ערך חמץ נוקשה: באיסור אכילה והנאה), אם עבר עליו הפסח מותר בהנאה מן התורה לדברי הכל, שלא נתרבה לאיסור אחר הפסח אלא חמץ גמור (תוספות פסחים ב א ד"ה אור; ר"ן שם מב א).

ואף לסוברים שאיסורו מדרבנן, אם עבר ולא ביערו מותר בהנאה לאחר הפסח (ר"ן שם; ריב"ש ג; שו"ע או"ח תמו יב. וראה מגן אברהם שם ס"ק מו).

ואם מותר באכילה נחלקו הפוסקים: יש אוסרים (חק יעקב שם ס"ק נג, בדעת הריב"ש; פרי חדש או"ח תמב סק"א); ויש מתירים (מגן אברהם שם; מגן האלף שם ס"ק כז).

בתערובת חמץ-נוקשה (ראה ערכו), באופן שאינה בטלה ברוב (ראה ערך בטול אסורים; בחמץ בפסח), אינה אסורה לאחר הפסח אלא לסוברים שעוברים עליה בפסח בכל יראה (ריטב"א פסחים כח א; באור הגר"א או"ח תמו יב).

שיש להתיר במקום הפסד-מרובה (ראה ערכו), שיחליף המומר החמץ בחמצו של גוי, או שימכרנו לגוי, ויהיו דמיו מותרים לישראל (ט"ז שם סק"ד) ²⁵.

בספק

חנות של ישראל ופועלים גויים לא ב ד"ה ומלאי) - של ישראל ופועלים גויים נכנסים לשם, או חנות ומלאי של גוי ופועלי ישראל נכנסים לשם, ונמצא שם חמץ אחר הפסח, ואין ידוע אם הוא של ישראל או של גוי, נחלקו גירסאות הגאונים והראשונים:

- לגירסא אחת הולכים אחר המלאי, שאם הוא של ישראל אסור החמץ בהנאה (תוספתא פסחים (ליברמן) ב ה, לגירסתו; גמ' שם, לגירסת רש"י ד"ה אסור בהנאה; טוש"ע או"ח תמט א, שכן גירסת רב האי גאון ורש"י), שכיון שהחמץ קבוע שם יש לתלות שהוא מן המלאי (בית יוסף שם, לדעה זו), אומרים כאן-נמצא-כאן-היה (ראה ערכו). מהר"ם חלאה שם), ואף על פי שבתי ישראל עשויים להתכבד מחמץ מערב פסח, חוששים שמא קודם הפסח אבד במקום שאין מכניסים בו חמץ, או שלא נמצא בבדיקה (רמב"ן ומאירי שם, לדעה זו). וכשהמלאי של גוי - מותר (תוספתא שם ו, לגירסתו; טוש"ע שם, שכן גירסת רב האי גאון ורש"י), אף על פי שהרי זה ספק שמא הוא של הפועלים, שבאופן זה אין שייך לקנוס (ט"ז שם סק"א).

- ולגירסא שנייה הולכים אחר הפועלים, ואם הם גויים החמץ מותר (גמ' שם, לגירסת רבנו חננאל ד"ה ת"ר, ורמב"ן שם; טוש"ע שם, שכן גירסת רבנו חננאל), לפי שהחנות של ישראל עשויה להתכבד בערב פסח, ובפסח אין ביד הישראל חמץ, ותולים שנפל מיד הגויים (רמב"ן וריטב"א שם), ואין אומרים שבעל החנות יקנה את החמץ מטעם חצר, שאין חצרו קונה שלא מדעתו, לפי שאין בקנייה זו זכות אלא חוב, שזכייתו גורמת לו עבירה (ר"ן ומאירי שם) ²⁶. וכשהפועלים ישראל - החמץ אסור (גמ' שם, לגירסת רבנו חננאל והרמב"ן שם; טוש"ע שם, שכן גירסת רבנו חננאל), ואין הטעם משום

חמר מדינה¹

משקה שבני אדם בארצם ומקומם שותים אותו במקום יין

- ויש מפרשים שדרך רוב אנשי העיר לקבוע סעודותיהם על משקה זה, כדרך שקובעים על היין במקום שהוא מצוי (כן משמע מראבי"ה, שאלות ותשובות קמט; שלחן ערוך הרב שם י).

אין יין מצוי אף באין יין מצוי שאמרו, נחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שאינו מצוי באותה העיר (רי"ף גיאת, הלכות קידוש, עמ' ז במהדורת מכון החתם סופר; רשב"ם שם ד"ה חמר מדינה; מאירי שם), ש"מדינה" כאן משמש במשמעות עיר (יצחק ירנן שם).
- ויש מפרשים שאינו מצוי בהגמוניא זו (ראבי"ה פסחים תקטז),

גדרו

בכמה דינים שנאמרו ביין, במקום שאין יין מצוי (ראה להלן) יש שאף משקה אחר דינו כיון אם הוא חמר המדינה (פסחים קז א), היינו ששותים אותו בני המדינה (רבנו חננאל שם ד"ה פי' חמר מדינה). ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שהוא יינם, ואין להם זולתו (רבנו חננאל שם).
- יש מפרשים שהוא רוב יינם (רמב"ם שבת כט יז; מאירי שם), היינו רוב שתיית ההמון בכל יום (מגן אברהם רעב סק"ו, שכן משמע ברמב"ם שם ובאגור שפג).

²⁷. ויש מן הראשונים שכתב ששתי הגרסאות יש להן עיקר, שלוו שהולכים אחר המלאי הטעם הוא שמא נתיאשו הפועלים והחמץ של בעל החנות, ולוו שהולכים אחר הפועלים הטעם הוא שמא לא נתיאשו והחמץ שלהם, והולכים בשניהם להחמיר (תמים דעים לראב"ד רמה).

¹ חמר מדינה. 1. טז, טורים קמ-קמד.

לג-לד; עין יצחק כב יג; שער הציון שם סק"ד). ²⁵. ויש שצידידו יותר מזה, שבמומר לא קנסו כלל כיון שלא ישמע לנו לבער את החמץ לפני פסח (מגן האלף שם סק"ז; שואל ומשיב תניא ד י). ²⁶. או שאף אם קנין חצר הוא משום שליחות, אין שליח-לדבר-עבירה (ראה ערכו). מאירי שם), או שכיון שהחנות, שהכל נכנסים לתוכה, אינה זוכה לבעלים מטעם חצר (ר"ן שם).

משמע מערוך השלחן או"ח רעב יד; עובר אורח לאדרי"ת; ציץ אליעזר ח טז), וגדולים רבים החשיבו תה מתוך וחלב כחמר מדינה (ערוך השלחן שם; עובר אורח שם), אם בשעת הדחק (ערוך השלחן שם), או בכל הזמנים (עובר אורח שם), והורו להבדיל על תה מתוך וקפה (עובר אורח שם).

מיץ תפוזים ומי ולדעה זו, אף מיץ תפוזים ואשכוליות הם בכלל סודה חמר מדינה (שאלת משה (וסרמון) או"ח ד), והוא הדין משקה משאר פירות (ציץ אליעזר שם), ומכל מקום מי סודה הרי הם כמים (אגרות משה או"ח ב עה).

יין שאינו ראוי לברכה קידוש, אף יין שאינו ראוי לברכה (ראה ערך יין וערך לברכה קידוש), אם רוב אנשי המקום שותים אותו דינו כחמר מדינה (שו"ע או"ח רעב ד, ומשנה ברורה שם ס"ק יא).

בארץ ישראל יש מהפוסקים שכתב שבארץ ישראל שהיא מקום גידול היין, אין שום משקה אחר נחשב כחמר מדינה (קצות השלחן צז, בדק השלחן סק"ח, על פי טור או"ח רעב).

בברכות הטעונות כוס

קידוש בקידוש, שמצותו על היין (ראה ערך קדוש), נחלקו תנאים ואמוראים אם מקדשים על השכר (ראה פסחים קז א), וביחס לחמר מדינה נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שנחלקו אף כשהשכר הוא חמר מדינה (רשב"ם שם ד"ה מהו; רא"ש שם י יז, בפירוש הראשון), ושהלכה כסוברים שמקדשים עליו (אור זרוע ח"ב סי' כה; ראב"ן עד ב; שו"ע או"ח רעב ט, בשם יש אומרים, הראשון); או שלא נחלקו אלא כשאין השכר חמר מדינה, אבל כשהוא חמר מדינה לדברי הכל מקדשים עליו (רא"ש שם י יז, בפירוש השני).

• ויש מפרשים שנחלקו אף כשהשכר חמר מדינה, ושהלכה כסוברים שאין מקדשים עליו (רי"ף גיאת, הלכות קידוש, עמ' ז במהדורת מכון החתם סופר; רמב"ם שבת כט יז; הגהות מיימוניות שם, בשם הרבה ראשונים; מאירי שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים, השני), ואפילו היה משובח ביותר (מאירי שם), שכיון שמקדשים אף על הפת (ראה ערך קדוש), ופת מצויה היא, קודמת היא לחמר מדינה (רי"ף גיאת שם), או לפי שהשכר אין עליו שם יין, ובקידוש צריך זכירה על היין (תוספות מערבי פסחים שבמרדכי).

ולהלכה יש מהראשונים שכתב שבקידוש הלילה טוב יותר לקדש על הפת, כיון שהסעודה באה לכבוד שבת, אבל בבקר טוב יותר לקדש על השכר, שאם יברך על הפת אין כאן שום שינוי (רא"ש שם; טוש"ע שם, בשמו), שהרי בבקר אינו אומר נוסח הקידוש (משנה ברורה שם ס"ק לא), וכן המנהג (רמ"א שם) ⁴.

ומכל מקום, אף לסוברים שאם שתה רביעית יין בקידוש, אפילו שלא אכל מיד, נחשב כקידוש במקום סעודה (ראה ערך קדוש), לא אמרו כן אלא ביין, שסועד הלב, ולא בשאר משקין אפילו שהם חמר מדינה (מגן אברהם רעג סק"א; משנה ברורה שם ס"ק כה).

הבדלה בהבדלה (ראה ערכו) שתיקנוה על היין, מבדילים אף על שכר או שאר משקים, אם הם חמר מדינה (פסחים קז א; רמב"ם שבת כט יז; טוש"ע או"ח רצו ב) ⁵.

טבעו. דעת תורה או"ח רצו סק"ב) ⁴. ויש שביאר המנהג שלא נחלקו אלא בקידוש הלילה שהוא מן התורה (ראה ערך הלילה), אבל בקידוש היום שהוא מדרבנן, לדברי הכל מקדשים על חמר מדינה (ב"ח שם). ⁵ יש מהראשונים

היינו באותה מלכות, שהרי לא אמרו חמר עיר אלא חמר מדינה (תשב"ץ קטן שא).

היכן צריך להיות מצוי, נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שאינו מצוי היינו שאין כרמים בתוך מהלך יום סביבות העיר (רא"ש שם י יז, וטור או"ח רעב, בשם יש אומרים), ואפילו שמצוי יין הרבה אצל החנווני (ב"ח שם א, לדעה זו), ואף אם גדלים מעט כרמים סמוך לעיר אין בכך כלום (מגן אברהם שם סק"ב). ואף אם מצוי יין בעיר, אלא שהוא ביוקר, אין זה נקרא מצוי, וכן הלכה (רמ"א או"ח קפב ב).

• ויש מפרשים שדוקא כשאין יין מצוי שם כלל, אבל אם הוא מצוי אלא שהוא ביוקר אין לשאר משקים דין חמר מדינה (ראב"ה שם). אף במקום שאין יין מצוי לא אמרו אלא כשאינו מצוי כל השנה (תשב"ץ קטן שם; מגן אברהם רעב סק"ו, על פי הגמ' שם). וכשאין יין מצוי בשנה זו בלבד מפני שלקו הכרמים, אבל מצוי בשאר שנים, הרי זה כאינו מצוי (תוספות מערבי פסחים שבמרדכי, בשם רש"י; בית יוסף ומגן אברהם שם, בשמם). והוא הדין כשאין מצוי יין של ישראל, אף על פי שמצוי של נכרים (בית יוסף שם) ².

מים סתם חמר מדינה הוזכר על שכר של תמרים (גמ' שם, ורשב"ם ד"ה ואסני), וכל שכן של שעורים או תאנים ותותים שחשובים יותר (כן משמע מהגמ' שם). והוא הדין למשקה של שאר פירות (בית יוסף שם, בדעת הטור), כגון הנעשה מדבש (אור זרוע ב כה; רמ"א או"ח תפא א), או יין שרף, אם הוא רוב שתיית העם (מגן אברהם רעב סק"ו), אבל מים אינם בכלל חמר מדינה, אף במקום שאין יין ושכר מצויים (רשב"ם שם ד"ה חמר; מאירי שם; שו"ע או"ח קפב ב, ושם רעב ט), ואף במקום שרוב שתייתם מים (מאירי שם; מגן אברהם קפב סק"ג). והוא הדין שאר משקים גרועים, כגון מי תפוחים ומי זנגביל ומי שורש אף על פי שהם רוב שתיית הבינונים באותה העיר, כיון שאינם משקים חשובים דינם כמים (שלחן ערוך הרב או"ח תעב כט, על פי שו"ת מהרש"ל כג). אלא שאם רגילים לשתותם בזמן ידוע, כגון בפסח בלבד, יש מן הפוסקים שכתבו שבזמן זה דינם כחמר מדינה (מגן אברהם קפב סק"ב; דגול מרבבה שם).

כיבוד לאורחים וכתבו אחרונים, שאין חמר מדינה אלא משקה החשוב ששותים אותו אף ללא צורך הגוף, אלא בשביל כבוד הסעודה וכבוד האורחים (כן משמע מעובר אורח לאדרי"ת; אגרות משה או"ח ב עה), שאין מי ששותה יין ויין שרף ושכר לצמא, אלא מים בלבד, ולכן מים, ששותים לצורך צמא, אין להם חשיבות להיקרא משקה, והוא הדין כל משקה ששותים אף לצורך צמא, גם אם הגשת השתייה היא לכבוד הסעודה והאורחים (אגרות משה שם).

חלב, קפה ותה אם חמר מדינה צריך לשכר, נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שאין בכלל חמר מדינה אלא הדומה ליין שמרווה ומשכר, ולכן משקה קפה אינו בכלל (הלכות קטנות א ט; ברכי יוסף או"ח רצו סק"א), והוא הדין משקה תה (מנחת שבת צו סק"ט), וכן חלב או שמן דינם כמים (ברכי יוסף שם) ³.

• ויש אומרים שאף משקה שאינו משכר הוא בכלל חמר מדינה (כן

². ויש המצדד שהוא הדין אם נשבע שלא לשתות יין, כיון שאסור בו הרי זה כאינו מצוי (תשובות מיימוניות הפלאה ד). ³. ויש שכתב לדעה זו שבמקום שרגילים לשתות חלב, נחשב כחמר מדינה, לפי שהוא משכר (ראה ערך חלב:

שכר (כלה רבתי א א; רא"ש כתובות א טז, בשם רבנו נסים; טושי"ע אה"ע סב א).
ברכת ארוסין וכן ברכת-ארוסין (ראה ערכו) שמברכים על הכוס (ראה ערך הנ"ל: מקורה ודיניה), מברכים אף על כוס של שכר (רמב"ם אישות ג כד) לכתחילה (כן משמע מהרמב"ם שם); ויש אומרים שאין מברכים על שכר כלל, ואם אין שם יין, מברכים בלא כוס (רא"ש כתובות א טז, וטור אה"ע סב, בשם רבנו ניסים), ואין המנהג כדבריהם (ב"ח שם).

בשאר דינים

שמחת יום טוב בשמחת-יום-טוב (ראה ערכו), שאמרו: אין שמחה אלא ביין (פסחים קט א), יש מהאחרונים שנסתפק במי שאין לו יין, אם חייב לשתות שכר לשמחה, שכיון שהוא חמר מדינה הרי הוא בכלל יין (גליוני השי"ס שם קז א).

אונן אונן לפני הקבורה, שאסור לו לשתות יין (ראה ערך אנינות: דינים דרבנן שלפני הקבורה), נסתפקו אחרונים אם מותר בחמר מדינה (מוצל מאש כג).

גילוי חמר מדינה הוזכר אף לענין איסור גלוי (ראה ערכו) - שאסור לשתות משקים שהיו מגולים שמא שתה מהם נחש (ראה ערך הנ"ל) - שאף מין יין שאין נחש שותה ממנו במקומו יש בו משום גילוי, הואיל וחמר מדינה הוא (עבודה זרה ל א), והנחשים רגילים בו (רש"י שם ד"ה חמר מדינה).⁹

ברכת המזון בברכת-המזון (ראה ערכו), לסוברים שטעונה כוס - ודוקא של יין ולא של שאר משקים, אפילו קבע סעודתו עליהם (ראה ערך כוס של ברכה) - כתבו ראשונים שבמקום שאין יין מברכים על שכר או שאר משקים אם הם חמר מדינה (תוספות שם קו ב ד"ה מקדש; רא"ש שם י יז; טושי"ע או"ח קפב ב). ואף במקום שהיין מצוי כתבו הפוסקים שאין למחות בידי הנוהגים לברך על שכר, שהרי יש אומרים שאין ברכת המזון טעונה כוס, ועוד שעיקר חמר מדינה הוא שכר, וקובעים סעודה עליו, ואף שיין מצוי אינו נקרא מצוי לדבר זה, שהוא ביוקר, ואי אפשר לקנות יין בכל סעודה ולברך עליו (רמ"א שם).⁶

ארבע כוסות בארבע-כוסות (ראה ערכו) בליל פסח, במקומות שנוהגים לשתות משקה הנעשה מדבש, יכול ליקח אותו משקה, אם אין לו יין (מנהגי מהר"ש מנוישטט שפ; המנהגים (טירנא), ליל הסדר, הגהות המנהגים פה, ודרכי משה או"ח תפג סק"א, בשם המהרי"ל; רמ"א שם א),⁷ אם אין חשש שמעריבים בתוכו קמח (דרכי משה שם).⁸

ואף לדעת הסוברים בקידוש, שאם אין יין מקדש על הפת ולא על חמר מדינה (ראה לעיל), בארבע כוסות יש לסמוך על הסוברים שמקדשים על חמר מדינה (רמ"א שם), לפי שכשתקנו חכמים ארבע כוסות תקנו לקדש על היין ולא על הפת (שלחן ערוך הרב שם ד).

ברכת חתנים אף ברכת-חתנים (ראה ערכו) שמברכים על הכוס (ראה ערך הנ"ל: מקורה ודיניה), אם אין שם יין מברכים אותה על

חֲמֵשֶׁה עָשָׂר בָּאָב

יום שנהגו בו שמחה ויום טוב, משום דברים טובים שאירעו בו

מקורו וטעמו

לא היו ימים טובים לישראל, שהיו נוהגים בהם שמחה יתירה, כחמשה עשר באב וכיום-הכפורים (ראה ערכו). משנה תענית כו ב, ומאירי שם). ומספר טעמים אמרו אמוראים לשמחה זו:²

• ביום זה הותרו השבטים שנתחלקה להם ארץ ישראל לבוא זה בזה (רב יהודה בשם שמואל בתענית ל ב, ובבא בתרא קכא א; רב שמואל בר רבי יצחק או רבי שמואל בר נחמן בירושלמי תענית ד ט), שפסק אותו דור של באי הארץ שנאסרה להם הסבת-נחלה (ראה ערכו). רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה יום שהותר, שנאמר: וְכָל בַּת יִרְשֶׁת נַחֲלָה מִמֶּמְטוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְאַחַד מִמֶּשְׁפַּחַת מִטָּה אֲבִיהָ תִּהְיֶה לְאִשָּׁה וְגו' וְלֹא תִסָּב נַחֲלָה מִמֶּשְׁתָּה לְמִטָּה אַחֵר (במדבר לו ח-ט), אך נאמר על זה: וְהַדָּבָר אֲשֶׁר צִוָּה ה' לְבָנוֹת צִלְפָּחֵד לְאִמּוֹ וְגו' (במדבר שם ו), וקבלו ממשה רבנו לדרוש (תוספות רי"ד בבא בתרא שם): דבר זה לא יהא נוהג אלא בדור זה (גמ' שם ושם) - של בנות צלפחד - שנכנסו לארץ (רבנו חננאל תענית שם), כדי שיזכה כל שבט בחלקו,

ואחר כך אם רצו לבוא זה בזה ולהסב נחלה ממטה למטה הרשות בידם (רמ"ה בבא בתרא קכ א), שכבר נודעה נחלתם ולא יקפידו על כך (רמב"ן עה"ת שם).³ ועמדו והתירו דבר זה בחמשה עשר באב (רש"י תענית שם), שנתאספו בו חכמי ישראל ודרשו הכתוב (לבוש או"ח תקפ ב), ופרסמו ברבים שהצווי לא היה אלא לאותו הדור, ועשו אותו היום יום טוב (תוספות רי"ד בבא בתרא קכא א), ששמחו שיוכלו בנות ישראל להינשא למי שייטב בעיניהן (לבוש שם).

• ביום זה הותר שבט בנימין לבוא בקהל, שנאמר: וְאִישׁ יִשְׂרָאֵל נִשְׁבַּע בְּמִצְפָּה לְאִמּוֹ אִישׁ מִמֶּנּוּ לֹא יִתֵּן בֶּתוֹ לְבָנִימָן לְאִשָּׁה (שופטים כא א), וכשהתירו דרשו: ממנו ולא מבנינו (רב יוסף בשם רב נחמן בתענית שם; רבי יוחנן בבבא בתרא שם; רבנן בירושלמי שם). שאילו אמרו סתם, אף בניהם אסורים (ריטב"א בבא בתרא שם), אלא על כרחך משמעות האיסור היה שעד שיכלה אותו הדור נאסרו כולם, ויום שכלה אותו הדור הותרו כולם ועשוהו יום טוב (רמב"ן שם; רשב"א וריטב"א שם, בשמו).

משום חשש חמץ (ראה ערכו). מנהגי מהר"ש מנוישטט מה; מהרי"ל, הלכות מאכלות אסורות בפסח י-יא, בשמו).⁹ על שכר ושאר משקים משכרים לענין איסור ביאת מקדש, ראה ערך שתווי יין; לענין איסור הוראה, ראה ערך הוראה; לאיסורי נזיר, ראה ערך נזיר; על שכר או יין שרף, שיש שדינים כיון אפילו כשאנים חמר מדינה, ראה ערך יין וערך שכר של גוים.
חמשה עשר באב. 1. טז, טורים קמה-קנב. 2. ואין האמוראים שאמרו טעמים שונים חלוקים זה על זה (רשב"ם בבא בתרא קכא א ד"ה יום שהותר), אלא הכל אמת, וכל הדברים אירעו בו ביום (פני משה תענית ד ט), אלא שכל אחד קיבל מרבו טעם אחר (רשב"ם שם). 3. ומפני שלא נודע זמן החילוק

הסוברים שיש מהאמוראים החולקים על דין זה, אלא שאין הלכה כמותם (סמ"ג עשין כט, ורא"ש שם י יז, בשם הרשב"ם, בדעת רב ושמואל בגמ' שם). 6. ויש שכתב שבשעת הדחק שאין לו שכר יכול לברך על משקה כל שהוא, שרוב שתיית ההמונים מהם (שו"ת מהרש"ל כג; ט"ז או"ח קפב סק"א, ומגן אברהם שם סק"ב, בשמו), וחמר מדינה עדיף מין פגום (פרי מגדים שם, אשל אברהם ס"ק יב); וכתבו הפוסקים שלא ראינו מי שנוהג כדעה זו (ערוך השלחן שם ח). 7. ויש מהגאונים הסובר שאף במקום שאין יין מצוי כל עיקר אין יוצאים במיני שכר, לפי שאין אומרים שירה אלא על היין (אוצר הגאונים פסחים, התשובות עמ' 92, בשם רב נטרונאי). 8. ואם מעריבים בו קמח, אין לשתותו כלל בפסח,

• **ביום זה כלו מתי מדבר** (רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן בתענית שם; רב דימי בר יוסף אמר רב נחמן בבבא בתרא שם), **שבטל החפר ממתי מדבר** (רבי אבון בירושלמי שם; רבי אבין ורבי יוחנן באיכה רבתי, פתיחתא לג), **שבכל ערב תשעה באב היה משה מוציא כרוז ואומר צאו לחפור**, והיו יוצאים וחופרים להם קברות וישנים בהם, ובשחר מוצאים את עצמם חסרים ט"ו אלף ופרוטרוט - פחות מאלף (מתנות כהונה לאיכה רבה שם) - ובשנה אחרונה עשו כן, ועמדו ומצאו עצמם שלמים, אמרו שמא טעינו בחשבון החודש, כיון שנתמלאה הלבנה אמרו דומה שביטל הקדוש ברוך הוא אותה גזירה קשה מעלינו, ועמדו ועשו יום טוב (רבי לוי בירושלמי ואיכה רבה שם), **לפי שאז בטחו בנפשם והאמינו בעצמם והרגישו בו רצון הבורא והשבת אפו וסילוק חמתו מהם, ולפיכך עשו אותו משם והלאה יום משתה וששון** (פירוש המשניות לרמב"ם שם)⁴. **וביום זה חזר הדיבור למשה, שנאמר: וַיְהִי כְאֲשֶׁר תָּמּוּ כָּל אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה לְמוֹת מִקֶּרֶב הָעָם דְּבָרִים וַיִּדְבֹּר ה' אֵלַי לֵאמֹר** (דברים ב טז-יז), **אלי היה הדיבור** (רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן בתענית שם; רב דימי בר יוסף אמר רב נחמן בבבא בתרא שם ככא א-ב), **שכל שלשים ושמנה שנה שהיו ישראל נזופים לא נתייחד עמו הדיבור בלשון חיבה פנים אל פנים וישב הדעת, שאין השכינה שורה על הנביאים אלא בשביל ישראל, ומשלוח המרגלים עד כאן לא נאמר "וידבר", אלא "ויאמר" (רש"י עה"ת שם), לפיכך יום טוב הוא** (רש"י תענית שם ד"ה דאמר מר), **שעשו ימי משתה ושמחה על הדיבור שחזר למשה** (רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה דאמר מר; רבנו בחיי עה"ת שם).

מנהגיו

בזמן המקדש בזמן המקדש היו נוהגים בחמשה עשר באב שמחה **יתירה** (כן משמע ממשנה תענית כו ב), **וביום זה היו בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולים** (משנה שם, לגירסתנו). **בת מלך שואלת מבת כהן גדול, ובת כהן גדול מבת סגן, ובת סגן מבת משוח מלחמה, ובת משוח מלחמה מבת כהן הדיוט, וכל ישראל שואלים זה מזה, שלא יתבייש מי שאין לו** (תענית לא א).

וכל הכלים טעונים טבילה (משנה שם כו ב) **קודם שילבשו** (כן משמע מהירושלמי תענית ד ז; רש"י שם ד"ה טעונים), **ואפילו מקופלים ומנוחים בקופסא** (גמ' שם לא א; ירושלמי שם), **והטענינום טבילה, כדי שיוציאו ומתוך כך ישאלו זה לזה** (ירושלמי שם; ר"ן וריטב"א שם, בשם הראב"ד)⁷.

ובנות ירושלים יוצאות וחולות בכרמים (משנה שם)⁸, **וכל מי שאין לו אשה נפנה לשם** (גמ' שם לא א), **והיו אומרות: בחור שא נא עניך וראה מה אתה בורר לך, אל תתן עניך בנוי, תן עניך במשפחה** (משנה שם כו ב). **מנהג זה היה כבר בימי השופטים, שכן הוא אומר: הִנֵּה חָג ה' פָּשְׁלוּ מִיָּמִים יָמִימָה וגו' וַיִּרְאֵם וַיִּהְיֶה אִם יֵצְאוּ בָנוֹת שִׁילּוֹ לְחֹל בְּמַחְלוֹת וַיִּצְאָתָם מִן הַכְּרָמִים וגו' (שופטים כא יט, כא. אהל דוד (ששון) א עמ' 57, בשם רב שריא רב האי)⁹.**

אף בזמן הזה כתבו הפוסקים שאין להתענות בחמשה עשר באב (לבוש או"ח תקפ ב; מגן אברהם תקע סק"א), **אפילו חתן ביום חופתו** (ראה ערך חתן וכלה: ביום החופה), **ואינו דומה לשאר ימים הכתובים במגילת תענית שמותרים בתענית לאחר החורבן**

• **ביום זה כלו מתי מדבר** (רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן בתענית שם; רב דימי בר יוסף אמר רב נחמן בבבא בתרא שם), **שבטל החפר ממתי מדבר** (רבי אבון בירושלמי שם; רבי אבין ורבי יוחנן באיכה רבתי, פתיחתא לג), **שבכל ערב תשעה באב היה משה מוציא כרוז ואומר צאו לחפור**, והיו יוצאים וחופרים להם קברות וישנים בהם, ובשחר מוצאים את עצמם חסרים ט"ו אלף ופרוטרוט - פחות מאלף (מתנות כהונה לאיכה רבה שם) - ובשנה אחרונה עשו כן, ועמדו ומצאו עצמם שלמים, אמרו שמא טעינו בחשבון החודש, כיון שנתמלאה הלבנה אמרו דומה שביטל הקדוש ברוך הוא אותה גזירה קשה מעלינו, ועמדו ועשו יום טוב (רבי לוי בירושלמי ואיכה רבה שם), **לפי שאז בטחו בנפשם והאמינו בעצמם והרגישו בו רצון הבורא והשבת אפו וסילוק חמתו מהם, ולפיכך עשו אותו משם והלאה יום משתה וששון** (פירוש המשניות לרמב"ם שם)⁴. **וביום זה חזר הדיבור למשה, שנאמר: וַיְהִי כְאֲשֶׁר תָּמּוּ כָּל אַנְשֵׁי הַמִּלְחָמָה לְמוֹת מִקֶּרֶב הָעָם דְּבָרִים וַיִּדְבֹּר ה' אֵלַי לֵאמֹר** (דברים ב טז-יז), **אלי היה הדיבור** (רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן בתענית שם; רב דימי בר יוסף אמר רב נחמן בבבא בתרא שם ככא א-ב), **שכל שלשים ושמנה שנה שהיו ישראל נזופים לא נתייחד עמו הדיבור בלשון חיבה פנים אל פנים וישב הדעת, שאין השכינה שורה על הנביאים אלא בשביל ישראל, ומשלוח המרגלים עד כאן לא נאמר "וידבר", אלא "ויאמר" (רש"י עה"ת שם), לפיכך יום טוב הוא** (רש"י תענית שם ד"ה דאמר מר), **שעשו ימי משתה ושמחה על הדיבור שחזר למשה** (רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה דאמר מר; רבנו בחיי עה"ת שם).

• **ביום זה ביטל הושע בן אלה פרוסדיות - שומרים** (ערוך, פרוסדאות) - **שהושיב ירבעם בן נבט על הדרכים שלא יעלו ישראל לרגל, ואמר לאיזה שירצו יעלו** (עולא בתענית ל ב - לא א, ובבא בתרא קכא ב; רבי חייה בר אשי בשם רב בירושלמי שם). **בְּשָׁנָה שְׁתַּיִם עֲשָׂרָה לְאַחַז מֶלֶךְ יְהוּדָה מֶלֶךְ הוֹשֵׁעַ בֶּן אֱלָה בְּשִׁמְרוֹן (מלכים ב יז א), ובאותו הזמן נאמר (כן משמע מסדר עולם רבה לב): וַיַּעַר אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֶת רוּחַ פּוֹל מֶלֶךְ אֲשׁוּר וגו' וַיִּגְלֹם לְרֹאשׁוֹ בְּנֵי יִלְגָּדִי וגו' (דברי הימים א ה כו), נטל עגל הזהב שבבית אל והלך לו, לקיים מה שנאמר: גַּם אוֹתוֹ לְאֲשׁוּר יִקָּל (הושע י ו. סדר עולם שם; רש"י הושע שם). כיון שראה הושע בן אלה שגלו עגלי הזהב, עמד והעביר פרסאות שהושיב ירבעם בן נבט על התחומין, שלא לעלות לירושלים (סדר עולם שם), **שבכל מלכי ישראל הוא אומר שהלכו בדרכי ירבעם בן נבט ובחטאתיו** (מלכים א טו כה, שם לד, שם טז יט, ועוד), **ובהושע הוא אומר: וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינָי ה' רַק לֹא בְּמַלְכִי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הָיוּ לְפָנָיו (מלכים ב יז ב. סדר עולם שם; רש"י תענית לא א ד"ה לאיזה; רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה יום שביטל).****

• **וביום זה ניתנו הרוגי ביתר לקבורה** (רב מתנה בתענית לא א, ובבא בתרא שם), **שעמד המצור על העיר שבע שנים ולא היו יכולים לקברם,**

חמשה עשר באב היה זמנם של משפחת בני זתוא בן יהודה, ועמם כהנים ולויים וכל מי שטעה בשבטו, וכן היתה עמם משפחת בני גונבי עלי ובני קוצעי קציעות (משנה שם כו א). **7. ויש מפרשים שהטענינום טבילה לפי שאין כל אחת בקיאה בחברתה שמא נידה היתה, ואין לבייש את שצריכה טבילה** (רש"י שם); **ויש מפרשים שאין הכלים טעונים טבילה קודם שילבשו, אלא לאחר מכן, שמא נטמאו, מפני שהיו מתערבות זו בזו** (פירוש המשניות לרמב"ם שם; כן משמע מריב"ן שם). **8. מנהג זה היה נהוג אף ביום-הכפורים** (ראה ערכו. כן משמע מהמשנה שם; תרגום איכה א ד); **ויש אומרים שלא היה נהוג אלא בטי"ו באב בלבד** (אהל דוד (ששון) א עמ' 57, בשם רב שריא רב האי). **9. על האמירות השונות שהיו אומרות בנות ירושלים, ראה: תענית לא א; ירושלמי תענית ד ז.**

הזהיר בכל הדור (רמב"ן עה"ת שם). **4. אם הבבלי האומר כלו מתי מדבר, חלוק על הירושלמי האומר שבו בטל החפר, ראה: תוספות בבא בתרא שם ד"ה יום, ורמב"ן וריטב"א שם. 5. ומכאן שיש לעשות שמחה ומשתה ויום טוב על השלמת מצוה** (נמוקי יוסף בבא בתרא שם). **6. אף במגילת-תענית** (ראה ערכו) **נמנה חמשה עשר באב בין הימים שקבעים חכמים לימים טובים, לפי שהתקינו את יום זה שיהיו מביאים בו קרבן-עצים** (ראה ערכו), **והוא אחד מתשעת הזמנים שהיו קבועים למשפחות בישראל להביא עצים למקדש** (מגילת תענית ה). **וכן שנינו: זמן עצי כהנים והעם - שמתנדבים עצים - תשעה** (משנה תענית כו א), **שכשעלו בני הגולה לא מצאו עצים בלשכה, ועמדו אלו והתנדבו משלהם, וכך התנו נביאים שביניהם שאפילו לשכה מלאה עצים יהיו אלו מתנדבים משלהם** (תוספתא תענית (ליברמן) ג ה; גמ' שם כח א), **ואמרו שיום**

(ראה ערך תפלה), אומרים אף ביום זה למנצח יענך (רמ"א שם א; פרי מגדים שם, אשל אברהם ס"ק טו), ובשני וחמישי אל ארך אפים (משנה ברורה שם ס"ק לה, בשם האחרונים); ואלה שאין אומרים אותו בימים שאין אומרים תחנון, אף עתה אין אומרים אותם (כן משמע מסידור היעב"ץ, שער הניצוץ).

צדוק הדין אין אומרים בט"ו באב צדוק-הדין (ראה ערכו. רמ"א או"ח תכ ב).

כחל בשבת חל ט"ו באב בשבת, אין אומרים בו אב הרחמים אחרי קריאת התורה (רמ"א או"ח רפד ז), ולא צדקתך במנחה (כן משמע מטוש"ע או"ח רצב ב), וכל שכן שאין מזכירים בו נשמות (ראה ערך הזכרת נשמות. פרי מגדים שם אשל אברהם סק"ח).

מיום זה ואילך

מחמשה עשר באב ואילך הלילות מתארכים והימים מתקצרים, לפיכך אמרו: מכאן ואילך המוסף לילות על הימים לעסוק בתורה יוסיף חיים על חייו, ושלא מוסיף - יסיף, שימות בלא עתו (תענית לא ב, ורש"י ד"ה מכאן ואילך וד"ה דלא יוסיף וד"ה תקבריה אימיה), כמו שכתוב: **כִּי הוּא חַיִּיךָ וְאַךְךָ יָמֶיךָ** (דברים ל כ), ואומר: **כִּי הוּא חַיִּיךָ וְאַךְךָ יָמֶיךָ** (משלי ג ב). נמוקי יוסף בבא בתרא קכא ב.¹¹

חֲמֵשֶׁה עָשָׂר בְּשָׁבָט¹

יום שנקבע לראש השנה, לדיני האילנות התלויים בחשבון שנים

ימות-הגשמים (ראה ערכו) ועלה השרף באילנות, ונמצאו הפירות חונטים מעתה (רש"י שם ד"ה הואיל ויצאו). אלא שלדעה הראשונה זמן חנטה של גשמי שנה זו הוא באחד בשבט, ולשניה בחמשה עשר בו, וכל החנוטים קודם זמן זה הם מגשמי שנה שלפני תשרי (תוספות שם ד"ה באחד), דהיינו שמעורב בו כח המים משנה שעברה, למרות שהועילו לו גם גשמי השנה הזאת (חזון איש שביעית ז יג).²

• ויש אומרים שעד כאן האילנות חיים ממי השנה שעברה, מכאן ואילך הם חיים ממי השנה הבאה (רבי זעירא בירושלמי שם), שהם מתלחחים ומתחילים לשתות ולחיות, ובדין הוא שיהא זמן זה ראש השנה לאילנות (תשובות הגאונים (הרכבי) עמ' 119; אשכל (אלבק) ב עמ' 20, בשם גאון).³

שבט ששט שאמרו הוא של חדשי הלכנה, ולא של תקופות חודש שבט החמה (גמ' שם טו א, ותוספות ד"ה או; ירושלמי בכורים ב ד), שהוא לסוף שלשים יום של תקופת טבת (רש"י שם ד"ה או שבט; ריטב"א שם). ואף על פי שבישול הפירות הולך אחר החמה, שנאמר: **וּמִמֶּגֶד תְּבוּאָת שָׁמֶשׁ** (דברים לג יד), הרי נאמר גם: **וּמִמֶּגֶד גֶּרֶשׁ יִרְחִים** (שם), ועוד שבני ישראל מונים ללכנה (תוספות שם ד"ה דחדשים). ואף בשנה מעוברת, שעושים בה שני חדשי אדר (ראה ערך אדר: אדר ראשון ואדר שני) - אף על פי שנשתנו בה זמני חנטת האילנות (ריטב"א שם) - ראש השנה לאילנות הוא בשבט הסמוך

(ראה ערך מגלת תענית), כיון שמוזכר בתלמוד (מגן אברהם שם)¹⁰.

תחנון באמירת תחנון (ראה ערך נפילת אפים) נחלקו המנהגים:

• יש שנהגו לומר בו תחנון, אף על פי שהוקש ליום הכפורים (משנה תענית כו ב), שהרי בטלה מגילת תענית (שבלי הלקט ל; מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג עמ' 5, ומהר"ל הלכות שבעה עשר בתמוז ותשעה באב כח, שכן נהגו במגנצא ובוורמייזא).

• ויש שאין אומרים בו תחנון בשחרית - לפי שנקרא יום טוב (מנהגים דבי מהר"ם שם) - אבל במנחה שביום זה אומרים (מנהגים דבי מהר"ם ומהר"ל שם), לפי שאין בו קריאת התורה (מנהגים דבי מהר"ם שם).

• ויש שאין אומרים בו תחנון, לא בשחרית ולא במנחה (מנהגים (טירנא) תשעה באב; מטה משה תשעה; שו"ע או"ח קלא ו; לבוש או"ח תקפ ב), אבל במנחה שלפניו אומרים (כן משמע ממנהגים (טירנא) ומטה משה שם; הגהות מנהגים שם, בשם קצת מנהגים; שו"ע שם, לפי עולת תמיד שם, וערוך השלחן שם יב).

• ויש שאין אומרים בו תחנון כלל, ואף לא במנחה שלפניו, וכן המנהג (הגהות מנהגים שם, וערוך השלחן שם, שכן המנהג; עולת תמיד שם, שכן המנהג; משנה ברורה שם ס"ק לב, בשמו).

למנצח האומרים למנצח אף בימים שאין אומרים בהם תחנון

בתרומות ומעשרות

פירות האילן (ראה ערכו), נחלקו בהם תנאים מאימתי מתחדשת שנתם: יש אומרים באחד בשבט (בית שמאי במשנה ראש השנה ב א); ויש אומרים בחמשה עשר בו (בית הלל במשנה שם), וכן הלכה (רמב"ם תרומות ה יא, ומעשר שני א ב; שו"ע יו"ד שלא נזקקה).

חידוש השנה משפיע על שלשה דברים:

• לענין בכורים, אין מביאים אותם משנה אחת על חברתה (ראה ערך בכורים: ההפרשה. ירושלמי בכורים א ו; רמב"ם בכורים ב ז).

• לענין הפרשת-תרומות-ומעשרות (ראה ערכו) הולכים אחר חנטה (ראה ערכו), ואין תורמים ומעשרים מפירות שחנטו בשנה זו על פירות שחנטו בשנה אחרת (ראה ערך הפרשת תרומות ומעשרות: בחדש וישן. רש"י שם ד"ה לאילן ויד א ד"ה באחד).

• לענין סדר השנים, שפירות שחנטו בשנה השלישית והששית מפרישים מהם מעשר עני, ובשאר השנים מעשר שני (ראה ערך הנ"ל: הסדר ושינויו. כן משמע מהגמ' שם יד ב וטו ב; ר"ן שם ב א).

בטעם שקבעו חכמים ראש השנה לאילן בחודש שבט, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים הואיל ויצאו רוב גשמי שנה (אמר רבי אלעזר אמר רבי אושעיא בגמ' שם יד א, ובירושלמי שם א ב), שכבר עברו רוב

¹ חמשה עשר בשבט. 1. טז, טורים קנ-קסא. 2. ויש מפרשים להיפך, שכיון שיצאו רוב גשמי שנה, כלה זמן החנטה, שמי שהיה לו לחנוט כבר חנט, והחונטים אחר ט"ו בשבט הולכים אחר השנה הבאה (פסקי רי"ד שם). 3. לטעמים נוספים לקביעת זמן זה, ראה: מאירי וחיידושי הר"ן ראש השנה יד א.

¹⁰ אף הנודר להתענות סך ימים ואמר חוץ מיום טוב, יש מהפוסקים שכתב שט"ו באב בכלל יום טוב הוא (אליה רבה תקע סק"ו, שכן משמע מהמהר"ל). ¹¹ על הנהגים להתענות ארבעים יום לפני יום הכפורים, שמתחילים מחמשה עשר באב, ראה ערך אלול; על הנוטע מ"ד יום לפני ראש השנה, שנחשב לו שנה לענין ערלה, שהזמן הוא ט"ו באב, ראה ערך ערלה.

הנוטע פחות מארבעים וארבע יום לפני אחד בתשרי, שלא עלתה לו שנה באחד בתשרי (ראה ערך ערלה), נחלקו ראשונים אם אף באופן זה הפירות אסורים עד ט"ו בשבט:

• יש אומרים שאין אסורים משום ערלה אלא הפירות שחנטו עד אחד בתשרי של שנה רביעית, ומאז דין רבעי עליהם עד אחד בתשרי של שנה חמישית (רש"י שם י א ד"ה ופירות, לפי הרא"ש, הלכות קטנות, ערלה ט, ורדב"ז מעשר שני ט יא; רמב"ם שם; ראב"ד שם, על פי ירושלמי ראש השנה א ב; שו"ע יו"ד רצד ה, בסתם), שדוקא בנטיעה שהקלו עליה בתחילתה, שעלו לה שלשים יום לשנה, הוא שהחמירו עליה בסופה להמשיך שנתה עד ט"ו בשבט, מה שאין כן כשמונים לה שלש שנים שלמות (ר"ן שם; כסף משנה שם).

• ויש אומרים שאיסור ערלה נמשך עד ט"ו בשבט של השנה הרביעית, אם חנטו קודם לכן (בעל המאור שם, על פי הירושלמי שם; רשב"א שם; רא"ש, הלכות קטנות שם; טור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים), לפי שאין הטעם משום שהחמירו בה, אלא מכיון שהאילן גדל על רוב מים של שנה שעברה, וכל שהוא חונט בין אחד בתשרי לט"ו בשבט הוא מחמת יניקת מים שלפני תשרי, הרי זה כאילו חנטו הפירות קודם תשרי (רשב"א ור"ן וריטב"א שם).

הנוטע בין ראש השנה לט"ו נטע מאחד בתשרי עד ט"ו בשבט, נחלקו ראשונים אימתי כלו שנות הערלה והרבעי:

• יש אומרים שמונה השנים מיום ליום (רמב"ם מעשר שני ט יב), היינו מיום הנטיעה ועוד י"ד יום לקליטה (כסף משנה שם).

• יש אומרים שמונה מט"ו בשבט עד ט"ו בשבט (ראב"ד שם, ובפירוש תורת כהנים בהר פרק א ד; רשב"א שם), שלא עלתה לו שנה ראשונה עד ט"ו בשבט בשנה הבאה. ואפילו נטע מ"ד יום קודם ט"ו בשבט, אין אומרים שבט"ו בשבט עלתה לו שנה, שלא אמרו כן אלא בנוטע לפני ראש השנה של תשרי, ולא לפני ט"ו בשבט (רדב"ז שם. וראה ריטב"א שם).

• יש אומרים שבאופן זה אין צריך אלא שיעברו על הנטיעה שלש חנטות כדין ערלה (מאירי שם; שיטה קדמונית קדושין ב ב).

• ויש אומרים שאף על פי שכבר נשלמו השנים בט"ו בשבט השלישי, נאסרו הפירות עד אחד בתשרי משום גזירת הכתוב שתשרי ראש השנה לנטיעה (שיטת ריב"ב ראש השנה שם).

חוץ לארץ אף בחוץ-לארץ (ראה ערכו) פירות ערלה אסורים עד ט"ו בשבט (טור יו"ד רצד). ואף בארצות הדרומיות, שחודש שבט שם הוא בימות החמה, וימות הגשמים שם הם בימות החמה של שאר ארצות, יש שכתבו שאין לחלק, וכל שכן הוא, שהרי אין שם גשמים בין ראש השנה לט"ו בשבט, והחנטה של קודם שבט היא מהשרף שנבלע באילן לפני ראש השנה (תשובת הרב צבי פסח פרנק בקול תורה תשרי-חשוון תש"ל).

בשביעית

שְׁבִיט שְׁבִיטָה יְהִי לָאֲרֵץ (ויקרא כה ד), כיון שיצאת שביעית, אף על פי שפירותיה שמיטה, מותר אתה לעשות מלאכה בגופו של אילן, אבל פירותיו אסורים עד ט"ו בשבט (תורת כהנים בהר פרק א ד), שברור להם לחכמים שפירות שחונטים מתשרי עד ט"ו בשבט בידוע שהם חונטים משרף שבאילן שנכנס בו קודם תשרי (ר"ש משנץ שם).

לטבת, ולא באדר ראשון שהוא במקום שבט, לפי שהולכים אחר רוב שנים (גמ' שם).

אתרוג אף אילנות שהולכים בהם אחר לקיטה כירק, לסוברים כן, כגון אתרוג (ראה ערך חנטה: באתרוג ובצלף), ראש השנה שלהם ט"ו (מסקנת הגמ' שם טו א; ירושלמי שביעית ה א, ובכורים ב ד; רמב"ם תרומות ה יא, ומעשר שני א ה; שו"ע יו"ד שלא נזקקו). ואף על פי שלא שייך כאן הטעם שאמרו בשאר אילנות שחונטים בט"ו בשבט, פירשו אחרונים שכיון שלענין ערלה אף באתרוג הולכים אחר חנטה (ראה ערך הנ"ל) הוא הדין לענין מעשרות שהולכים בו אחר לקיטה ראש השנה שלו הוא ט"ו בשבט (פני יהושע שם); או שאף שהולכים בו אחר לקיטה לפי שגדל על מי השנה הבאה ועל כל מים כירק, מכל מקום שייך בו חנטה שהרי השרף בא בו קודם שבט כשאר אילנות, לפיכך שוה אף לאילן שמתחדשת שנתו בשבט (ערוך לגר שם).

זית זיתים, שהדין הוא שהולכים בהם אחר הבאת-שליש (ראה ערכו. ראה ערך חנטה: בזיתים וענבים), יש מן הראשונים סוברים שראש השנה שלהם אינו ט"ו בשבט אלא אחד בתשרי, שהוא ראש השנה מן התורה אף לאילנות, ודוקא במעשר שאר אילנות, שהוא מדרבנן לדעתם (ראה ערך טבל) אמרו שהולכים אחר חנטה, וראש השנה שלהם ט"ו בשבט, מה שאין כן בזיתים שמעשר שלהם מן התורה (חידושי הר"ן שם יד א). וכתבו אחרונים שאף לדעת ראשונים הסוברים בזיתים שהולכים בהם אחר הבאת שליש, ראש השנה הוא ט"ו בשבט (ערוך השלחן העתיד תרומות ע ב; חזון איש שביעית ז יב), וכל שכן לסוברים שהבאת שליש וחנטה שיעור אחד הוא (חזון איש שם).

בערלה ורבעי

ט"ו בשבט כראש השנה לאילן נאמר אף בערלה (ראה ערכו) ורבעי (ראה ערכו):

הנוטע ארבעים וארבע יום לפני - ועוד ארבעה עשר יום לקליטה (ראה ערך נטיעה. כן ראש השנה משמע מראש השנה י ב) - לפני ראש השנה, עלתה לו שנה - שכיון שהגיע יום אחד בתשרי עלתה לו שנה למנין שני ערלה (רש"י שם ט ב ד"ה עלתה) - ופירות נטיעה זו אסורים עד ט"ו בשבט (תוספתא שביעית (ליברמן) ב ג, וראש השנה (ליברמן) א ח; גמ' שם ט ב; ירושלמי ראש השנה א ב; רמב"ם מעשר שני ט ט; טו"ע יו"ד רצד ד), שאם חנטו בה פירות לאחר אחד בתשרי של שנה רביעית קודם ט"ו בשבט עדיין אסורים הם עולמית משום ערלה (רש"י שם י א ד"ה ופירות). שאף על פי שאחד בתשרי ראש השנה לנטיעה למנין שני ערלה, ט"ו בשבט ראש השנה לאילן, וזו כבר נעשית אילן, לפיכך אין שנתה מתחדשת לצאת מידי ערלה עד ט"ו בשבט, ומשם ולהלן אם יחנטו בה פירות דין רבעי עליהם, ובט"ו בשבט לשנה הבאה יצאו מידי רבעי פירות החנוטים בה מכאן ואילך (רש"י שם, לפי הגהות הב"ח שם). דבר זה נלמד ממה שנאמר: שְׁלֹשׁ שָׁנִים יִהְיֶה לָכֶם עֲרִילִים לֹא יֵאָכֵל וּבִשְׁנָה הַרְבִּיעִית וגו' וּבִשְׁנָה הַחֲמִישִׁית (ויקרא יט כג-כה) - וי"ו מוסיף על ענין ראשון (רש"י ראש השנה י א ד"ה ובשנה הרביעית) - פעמים שברביעית ועדיין אסורה משום ערלה, ופעמים שבחמישית ועדיין אסורה משום רבעי (רבי חייא בר אבא בשם רבי יוחנן או בשם רבי ינאי בגמ' שם; רבי יסא בשם רבי יוחנן לפי רבי זעירא בירושלמי שם א ב), כגון פירות שחנטו לפני ט"ו בשבט (רש"י שם ד"ה פעמים שבחמישית), שגילתה לנו תורה שיש התחלה אחרת לצמיחת פירות האילן חוץ מתשרי, ומסתבר שהוא שבט, שבו התחלת חנטת האילנות (חידושי הר"ן שם יד א).

בהם תענית על הציבור (ראה ערך ראש חודש וערך חנכה וערך פורים), ואם התחילו אין מפסיקים (בית יוסף שם; רמ"א שם) ⁵.

תחנון באמירת תחנון (ראה ערך נפילת אפים) נחלקו המנהגים:

• יש שנהגו לומר בו תחנון (מהרי"ל, הלכות טבת, שבט, אדר, ב, שכן נהגו במגנצא ובוורמייזא).

• יש שאין אומרים בו תחנון בשחרית, אלא במנחה בלבד (מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג עמ' 4; הגה"ה במהרי"ל שם).

• יש שאין אומרים בו תחנון, לא בשחרית ולא במנחה (כן משמע מהמהרי"ל שם; מנהגים (טירנא) שבט), אבל במנחה שלפניו אומרים (מנהגים (טירנא) שם, לפי הגהות מנהגים שם; הגהות מנהגים שם, בשם מנהגים ישנים, ושכן ראוי לנהוג; שו"ע יו"ד קלא ו, לפי עולת תמיד שם, וערוך השלחן שם יב)

• ויש שאין אומרים בו תחנון כלל, ואף לא במנחה שלפניו, וכן המנהג (הגהות מנהגים שם, וערוך השלחן שם, שכן המנהג; עולת תמיד שם, שכן המנהג; משנה ברורה שם ס"ק לב, בשמו).

למנצח האומרים למנצח אף בימים שאין אומרים בהם תחנון (ראה ערך תפלה), אומרים אף ביום זה למנצח יענך (רמ"א שם א), ובשני וחמישי אל ארך אפים (משנה ברורה שם ס"ק לה, בשם האחרונים); ואלה שאין אומרים אותם בימים שאין אומרים תחנון, אף עתה אין אומרים אותם (כן משמע מסידור היעב"ץ, שער הגיא ושער הניצוץ).

הספד וצדוק אף הספד (ראה ערכו) אסור בט"ו בשבט (תשב"ץ קטן קי), וכן אין אומרים בו צדוק-הדין (ראה ערכו. מנהגים (טירנא) שם; רמ"א או"ח תכ ב, ויו"ד תא ו), אלא לחכם בפניו (כן משמע מט"ז או"ח תכ סק"א, ושם תרע סק"ה).

כשחל בשבת חל ט"ו בשבט בשבת אין אומרים בו אב הרחמים אחר קריאת התורה (מנהגים (טירנא) שם; רמ"א או"ח רפד ז) ולא צדקתך במנחה (כן משמע מטוש"ע או"ח רצב ב), וכל שכן שאין מזכירים בו נשמות (ראה ערך הזכרת נשמות. פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ח).

אכילת פירות נוהגים להרבות בט"ו בשבט באכילת מיני פירות של אילנות (מגן אברהם קלא ס"ק טז, בשם תיקון יששכר, שכן נוהגים האשכנזים; כף החיים שם ס"ק צז, שיש מהספרדים הנוהגים כן), ויש הלובשים בו בגדי יום טוב (לקוטי מהרי"ח ג קטו ב).

וראה לעיל ציון 8). ומכאן למדו ראשונים, שאף על פי שאחד בתשרי ראש השנה לשמיטין וליובלות (ראה ערך שביעית), אין זה אלא לאיסור עבודה, אבל לענין פירות האילן ראש השנה הוא ט"ו בשבט, ופירות שחנטו במוצאי שביעית לפני ט"ו בשבט, דינם כפירות-שביעית (ראה ערכו), כדרך שאמרו בערלה ורבעי (פירוש הראב"ד שם; כן משמע מרבנו הלל ור"ש משנץ שם; טורי אבן ראש השנה יד א) ⁴.

ופירות שחנטו בשביעית מאחד בתשרי עד ט"ו בשבט, נחלקו ראשונים אם דינם כפירות שביעית ולא כפירות ששית, שלא אמרו כן להקל אלא להחמיר (ר"ש משנץ שם); או שנאמר כן אף בהם, להקל בפירות ששית שנכנסו לשביעית (רבנו חננאל ראש השנה טו ב; ערוך, בנות שבע; שלי"ה שער האותיות ק, שביעית, בדעת הרמב"ם שמיטה ד ו).

כיום חג

תענית חמשה עשר בשבט כיום חג לא הוזכר במשנה או בתלמוד, אבל ראשונים כתבו שאין להתענות בו, שהרי נמנה במשנה כאחד מארבעה ראשי שנים (משנה ראש השנה ב א), וכשם שהשלשה אסורים בתענית - שהם אחד בניסן, ואחד באלול, ואחד בתשרי - אף הרביעי שהוא ט"ו בשבט אסור (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג), בשם רבנו גרשום; מרדכי שם תשא; שו"ע או"ח תקעב ג), ועוד שצריך לעשות היכר שהיום ט"ו בשבט (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם, על פי סוכה נד ב).

ואפילו חתן ביום חופתו (ראה ערך חתן וכלה: ביום החופה) אינו מתענה בט"ו בשבט, כיון שמוזכר - היום - בתלמוד (מגן אברהם תקעב סק"א). ומכל מקום המתענה תענית-חלום (ראה ערכו) בט"ו בשבט אינו צריך לישב תענית אחרת לתעניתו, שלא אמרו כן אלא במתענה בימים האסורים בתענית מן הדין (פרי מגדים או"ח תקסח, אשל אברהם ס"ק יט).

ציבור שבקשו לגזור תענית שני וחמישי ושני (ראה ערך תענית צבור), ואירע אחד מהם בט"ו בשבט, דוחים התענית עד שבת הבאה, כדי שלא יגזרו תענית בט"ו בשבט (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם; שו"ע או"ח תקעב ג); אבל התחילו להתענות ופגע בהם ט"ו בשבט - אין מפסיקים, שאין זה חמור מראש חודש וחנוכה ופורים, שאין גוזרים

חנוך

חיוב להרגיל קטן במצוות שיתחייב בהן בגדלותו

הפרקים:

• החיוב וגדרו	• בשאר מצוות עשה
• החייבים לחנך	• בעינוי יום הכפורים
• קטן שהגיע לחינוך	• במצוות של רשות
• בתלמוד תורה	• במצוות וחייבים דרבן
• בקריאת שמע ותפלה	• באבילות
• בברכות	• באיסורים

החיוב וגדרו

כל התחלת כניסת האדם, או הכלי, לאומנות שהוא עתיד לעמוד

בה, נקרא חנוך (רש"י עה"ת בראשית יד יד), והוא תחילת העשייה, שמרגילים האדם בתחילת לימודו תכונות מסוימות שיתרגל

4. ויש שהוכיחו מאחד הראשונים שחלוק על זה וסבור שאחד בתשרי הוא ראש השנה לשביעית אף באילנות (רדב"ז שם ובשו"ת ו ב אלפים רכה לפני יהושע חנוך. 1. טז, טורים קסא-ר.

5. ויש הסובר שמפסיקים (ב"ח שם).

שכיון שכל חיובו של הקטן במצוות אינו אלא מדרבנן, ואף המצוה עצמה היא מדרבנן, אינו מוציא בה גדול שחייב במצוות מן התורה (תוספות שם ושם), או לפי שמצוות חינוך קלה יותר ממצוה שעיקרה מדרבנן, שאין מצוות חינוך אלא להרגילו במצוות קודם זמנו, שיהא רגיל בהן כשיגיע זמנו (רשב"א מגילה שם)².

מצוה שיהיה פטור ממנה כשיגדיל, או שיש פטור ממנה דבר שגורם לפטורו אילו היה גדול, אין חייבים לחנכו בה (כן משמע מחגיגה ו א), ומכל מקום, אף לסוברים מצוות-צריכות-כוונה (ראה ערכו), מחנכים קטן למצוות, אף על פי שאינו בר כוונה, שכיון שקטנותו היא שגרמה לו שאינו בר כוונה, אין זה מפקיע אותו מחיוב חינוך (טורי אבן שם), או משום שאף אם מצוות צריכות כוונה, אין זה עיכוב בפעולת המצוה (אמרי בינה או"ח יד).

דרך החינוך בדרך חינוך הקטנים למצוות, כתבו ראשונים שמחנכים אותם לעבוד מיראה - היינו שיעשו המצוות כדי שיקבלו כל הברכות הכתובות בתורה, או כדי שיזכו לחיי העולם הבא, ושיפרישו מן העבירות כדי שינצלו מן הקלות הכתובות בתורה, או שלא יכרתו מחיי העולם הבא - עד שתרכבה דעתם ויעבדו מאהבה (רמב"ם תשובה י א, ה), ולא ימנעו מהם מוסר, כמו שנאמר: חוֹשֵׁף שִׁבְטוֹ שׁוֹאֵא כְּנוֹ וְאֶהְבֹּ שְׁחָרוֹ מוֹסֵר (משלי יג כד. של"ה, האותיות, דרך ארץ).

בת בת קטנה (ראה ערכו), נחלקו ראשונים אם יש חיוב לחנכה במצוות שאשה (ראה ערכו) חייבת בהן (ראה ערך אשה):

• יש אומרים שאמוראים נחלקו בדבר, שיש אומרים שאינו חייב לחנכה (רבי אברהם מן החר נזיר כט ב, ומאירי שם א, וברכי יוסף או"ח שמג סק"ז, בדעת ריש לקיש בגמ' שם) - לפי שאינה חייבת כל כך במצוות שיתחייב לחנכה (שיטה מקובצת שם, בשם תוספות הרא"ש ורובנו פרץ); ויש אומרים שאף בתו חייב לחנכה (רבי אברהם מן החר שם ב, ומאירי שם א, וברכי יוסף שם, בדעת רבי יוחנן בגמ' שם).

• יש אומרים שאין חייב לחנך את בתו, שעיקר חינוך לבן הוא (כן משמע מהמלחמות לרמב"ן ור"ן יומא פב א).

• ויש אומרים שהאב חייב לחנך את בתו, שכן מצינו בחינוך לעיניו יום הכפורים שאף בת בכלל (כן משמע מתוספות נזיר כח ב ד"ה בנו; תוספות ישנים יומא שם ד"ה בן; תוספות הרא"ש שם; שו"ת מהר"ם מרטנבורג (קרימונא) ר³, והוא הדין בהפרשה מאיסורים (רשב"א יבמות קיד א, לפי אורח מישור נזיר שם, וחקרי לב או"ח ע; פרי מגדים, פתיחה כוללת ד, על פי שבת סה א), וכן הלכה (מגן אברהם שמג סק"א, על פי תורת כהנים אמור פרשה א ח, וילקוט שמעוני שם תרכז; פרי מגדים, פתיחה כוללת ד; חיי אדם סו ב; שלחן ערוך הרב שם סק"ב; משנה ברורה שם סק"ב)⁴.

החייבים לחנך

חובת חינוך הוזכרה בכל מקום באב, שהוא חייב לחנך את בנו - או את בתו (ראה לעיל) - למצוות (נזיר כט א, ועוד), וכן חייב לעשות או לקנות עבורו את חפצי המצוה (סוכה מב א וערכין ב ב)⁵.

האם בחיוב האם לחנך את בנה, נחלקו ראשונים:

בהם, עד שילקטו בו כתכונה (פירוש המשניות לרמב"ם מנחות מט א), ונאמר בהלכה בסתם כתואר לחיוב מדרבנן להרגיל את הקטן במצוות שיתחייב בהן בגדלותו (ראה יומא פב א, וסוכה ב ב, ונזיר כט א ועוד), כדי שיהא מחונך ורגיל למצוות (רש"י סוכה שם ד"ה מדרבנן), וכענין שנאמר: חֲנֹךְ לְנֶעֱר עַל פִּי דְרָכּוֹ גַם פִּי יִזְקִין לֹא יִסּוּר מִמֶּנָּה (משלי כב ו. רשב"א מגילה יט ב; ריטב"א סוכה שם), שאף על פי שקטן אינו בר חיוב במצוות (ראה ערך קטן), יש לו לקיים אותן מדין חינוך (ראה להלן). וכן באיסורים, שנאמרו בהם לימודים מיוחדים להזהיר הגדולים על הקטנים (ראה להלן: באיסורים), יש שהחיוב להפרישם הוא מדין חינוך (ראה להלן: שם).

מקור החיוב במקור החיוב נחלקו הדעות:

• יש אומרים שחיוב חינוך הוא מצות עשה מדברי-קבלה (ראה ערכו), מהכתוב חנך לנער וגו' (חיי אדם סו א), שגזרו כן בימי שמואל הנביא (טורי אבן חגיגה ו א), או מתקנת משה לדורו, ואחר כך תקנוהו לכל ישראל (העמק דבר דברים יא א).

• ויש אומרים שמקורו בתורה, מהכתוב באברהם: כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' וגו' (בראשית יח יט. משך חכמה שם).

ובמצוות תלמוד-תורה (ראה ערכו), כתבו ראשונים שהכתוב: וְלִמְדֻתָּם אֹתָם אֶת בְּנֵיהֶם לְדַרְבֵּר בָּם (דברים יא יט), ביאורו שתרגילו את בניכם להיות עסוקים תמיד בתורה (ראה להלן: בתלמוד תורה), כמו שנאמר: חנך לנער וגו' (רבינו מיוחס שם).

וכן הכתוב במצוות הקהל (ראה ערכו): וּבְנֵיהֶם אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּ יִשְׁמְעוּ וְלִמְדוּ וגו' (דברים לא ג) פירשו ראשונים: שעל ידי שהטף ישמעו וישאלו, האבות ירגילו ויחנכו אותם (רמב"ן שם). וכן פירשו לגבי ידיעת המצוות את הכתוב: חֲקֹת עוֹלָם לְדִרְתֵּיכֶם (ויקרא ג יז), מכאן שמצווים אנו שידעו בנינו המצוות, ואיך ידעו אותם אם לא נלמדם (רמב"ן דברים ו ז).

גדרו בגדר החיוב לחנך קטן למצוות, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהאב בלבד - או אחרים החייבים לחנכו (ראה להלן: החייבים לחנך) - חייבים בחינוך, כשם שחייבה תורה את האב למולו ולפדותו וללמדו תורה ואומנות, ושאר מצוות הבן שעל האב (ראה ערך אב: חובות האב. שו"ת מהר"ם מרטנבורג (קרימונא) ר), אבל אין הקטן עצמו חייב במצוות אפילו מדרבנן (רש"י ברכות מח א ד"ה עד; רמב"ן במלחמות שם כ ב, ובחינוכי לקדושין לא א; שו"ת הרא"ש ד כא), לפי שקטן אינו בר חיוב כלל (מלחמות לרמב"ן שם), וכל שאמרו בקטן אינו אלא כדי לחנכו (ירושלמי ברכות ג א). לפיכך אמרו שאין קטן מוציא אחרים ידי חובתם אפילו במצוות דרבנן (מלחמות לרמב"ן שם). ומכל מקום מברך ברכת-המצוות (ראה ערכו), ואומר אשר קדשנו במצוותיו וצונו, משום שעתידי לבוא לידי חיוב (רא"ם לסמ"ג עשין מב).

• ויש אומרים שאף על הקטן עצמו יש חיוב מדרבנן בעשיית המצוות, משום חינוך (כן משמע מתוספות ברכות טו א ד"ה ורבי, ומגילה יט ב ד"ה ורבי), ואף על פי כן אינו מוציא אחרים אף במצוה דרבנן,

בהן מן התורה, אלא שמכל מקום מדת-חסידות (ראה ערכו) היא ללמד את בתו בילדותה ולהרגילה במה שתהא חייבת בו - אפילו מדרבנן - ואין צריך לומר לפקוד בנותיו ולצוותן תמיד ללכת בדרכי ה' (מגדל עוז לעי"ן ג). על החיוב ללמד את בתו תורה מדין חינוך, ראה להלן: בתלמוד תורה. 5. אם החיוב

2. על מצוה, או פעולה הגורמת לחיוב מצוה, שעשה קטן, אם יש לה תוקף לענין חיובו במצוה זו בגדלותו, ראה ערך קטן. 3. ולא נחלקו אמוראים אם חייב לחנכה אלא בנזירות (ראה להלן: במצוות של רשות. תוספות ישנים ותוספות הרא"ש שם). 4. ויש שכתב שלא אמרו שחייב לחנכה אלא במצוות שתתחייב

• יש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת האמוראים על זמן החינוך למצות עינוי יום הכפורים (ראה להלן: בעינוי יום הכפורים. רש"י ערכין ב ב ד"ה שהגיע), וכתבו שקטן שהגיע לחינוך הוא כבן תשע וכבן עשר (רש"י ברכות טו ב ד"ה במה דברים, ומגילה יט ב ד"ה במה דברים; רשב"א ברכות מה א, בדעת הר"ף), לפי חריפותו, אלא שבדברים שידיעתם קלה ומצויה אמרו שמחנכים אותו בפחות מכן, משיגיע לדיעת אותו דבר (מאירי חגיגה ב א)¹¹.

• יש אומרים שלא אמרו שיעורים אלו אלא בחינוך להתענות, אבל בשאר מצוות כל אחד ואחד לפי דרכו (תוספות ערכין שם ד"ה שהגיע), ולפי ענין המצוה (כן משמע מתוספות סוכה כח ב ד"ה כאן, ורא"ה וריטב"א ור"ן שם; שו"ת הריטב"א צו; ריבב"ן ברכות מח ב; מאירי חגיגה ב א), וכן הלכה (מגן אברהם שמג סק"ג; משנה ברורה שם סק"ג, שכן דעת כל הפוסקים), ולמצוות שאין צריך בהם ידיעה מיוחדת סתם בן שש הוא בן חינוך (מגדל עוז ליעב"ץ ג), ובמצוות אחרות נתנו שיעורים מיוחדים (ראה להלן: בשאר מצוות עשה, וראה להלן: במצוות וחובים דרבנן).

• יש אומרים שחייבים לחנך בכל מצוה כל זמן שאפשר וראוי לכך (כן משמע מריטב"א ור"ן סוכה כח ב; פרי מגדים, פתיחה כוללת ב י, בדעת הר"ן והלב"ש או"ח תרמ א), ואפילו פחות מכן חמש, אלא שבדבר שצריך עשייה והבנה צריך זמן, וכל אחד חייב לחנכו לפי חריפותו, ואם אין בו הבנה אין בו חיוב חינוך (פרי מגדים שם).

שלא הגיע לחינוך שלא הגיע לחינוך יש להרגילו במצוות (רבנו יונה ברכות כ א), ואם רצה להקדים חינוכו של תינוק רשאי, ומחנך אותו לעשות המצוה כהלכתה כגדול ממש, מלבד עינוי יום הכפורים (ראה להלן: בעינוי יום הכפורים. ר"ן יומא פב א). ויש להרגיל ולחנך הקטן במידות טובות וישרות מעת שיוכל לדבר, ולא ימנעו ממנו מוסר לפי הבנתו (של"ה, האותיות, דרך ארץ).

קטן חרש קטן חרש (ראה ערכו) או שוטה (ראה ערכו) אין בו מצות חינוך, שהרי לא יבוא לכלל מצוות (מנחת חינוך ה ד), ועוד שלא ישמע לנו, ואינו בן דעה כלל (פרי מגדים שם ט).

בן גדול בן גדול חייב חינוך לא נאמר אלא בקטן (בית יוסף או"ח קסז יט ורצו ה; ב"ח שם ושם), אבל גדול (ראה ערכו) כבר יצא מרשות אביו (נזיר כט ב), וכל מצוה שהוא מחוייב בה אין אביו חייב לחנכו בה (פירוש הרא"ש שם ד"ה וכיון דנפיק), ולכן אמרו: צריך אדם להיטפל בבנו עד י"ג שנה, מכאן ואילך צריך שיאמר: ברוך שפטרני מענשו של זה (ראה ערך בר מצוה: ברכת ברוך שפטרני בראשית רבה סג י; תשב"ץ קטן שצ; מהרי"ל, קריאת התורה ה, בשם מרדכי הגדול; רמ"א או"ח רכה ב, בשם יש אומרים), לפי שעד עכשיו נענש האב כשחטא הבן, כשביל שלא חנכו (מגן אברהם שם סק"ה), ועכשיו שנעשה איש, מחוייב הוא להתחזק בעצמו למצוות (משנה ברורה שם סק"ז).

ומכל מקום יש על האב מצות תוכחה (ראה ערכו), כשרואה שאין

• יש מפרשים שאמוראים נחלקו בדבר, שיש אומרים שאינה חייבת לחנך את בנה (רבי אברהם מן החר נזיר כט ב, ומאירי שם א, וברכי יוסף או"ח שמג סק"ז, בדעת ריש לקיש נזיר שם); ויש אומרים שחייבת בדבר (רבי אברהם מן החר ומאירי וברכי יוסף שם, בדעת רבי יוחנן בגמ' שם).

• ויש אומרים שאין אשה חייבת לחנך את בנה (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (קרימונא) ר; כן משמע מריטב"א עירובין פב א), כשם שאינה חייבת בכל מצוות הבן על האב (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם)⁶. ואף קטן שאין לו אב אין אמו חייבת בחינוכו (תרומת הדשן צד, בדעת התוספות ישנים), אלא שקצת מצוה יש בדבר (מחצית השקל שמג סק"א, בדעת התוספות ישנים, על פי עירובין פב א; חקרי לב או"ח ע)⁷, ולא הוזכר האב בכל מקום אלא לפי שחיובו קודם לחיוב האם, ויש סיפק בידו יותר (חקרי לב שם)⁸.

• ויש אומרים שהאם חייבת לחנך את בנה (רש"י חגיגה ב א ד"ה איזהו; רבנו פרץ נזיר כט א)⁹.

אף להלכה נחלקו הפוסקים: יש פוסקים שהאם חייבת בחינוך (אורח מישור נזיר שם; תוספת שבת שמג א; אליה רבה תרמ סק"ד; חיי אדם סו ב, בשם יש אומרים); ויש פוסקים שאינה חייבת (מגן אברהם שמג סק"א ותרטז סק"ב ותרמ סק"ג; שלחן ערוך הרב שמג ד ותרמ ד).

אפטרופוס אפטרופוס (ראה ערכו) שנתמנה על יתומים קטנים (ראה ערך הנ"ל) חייב בחינוכם במצוות (כן משמע מתוספתא תרומות (ליברמן) א י, ובבא בתרא (ליברמן) ח יד; כן משמע מגיטין נב א; רמב"ם נחלות יא י; טושי"ע חו"מ רצ טו), שהוא עומד במקום האב (ערוך השלחן שם ל; יד דוד פסחים פא א; שדי חמד ח נט, בשם האחרונים)¹⁰.

בית דין בית-דין (ראה ערכו) - במקום שאין אב (תרומת הדשן צד), ואף כשיש לו אם, לסוברים שאינה חייבת לחנכו (ראה לעיל. מגן אברהם תרמ סק"ג) - נחלקו בו ראשונים: יש אומרים שחייבים לחנך קטן במצוות (כן משמע מרש"י עירובין צו ב ד"ה אין מעכבין; תוספות נזיר כח ב ד"ה בנו, ותוספות ישנים יומא פב א, בשם רבי אליעזר ממ"ץ, לפי תרומת הדשן שם; מגן אברהם שם; חיי אדם סו ג; אליה רבה שם סק"ד; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ד); ויש אומרים שאינם חייבים (תוספות נזיר שם, ותוספות ישנים יומא שם, בשם ר"י; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (קרימונא) ר; רמ"א או"ח שמג א, בשם יש אומרים; משנה ברורה שם סק"ג, בדעת השר"ע).

קטן שהגיע לחינוך

גיל החינוך מצוות שחייבים לחנך בהן קטן, יש שהוזכר זמן החינוך בהן משיוודע לעשותן כהלכתן, כגון ציצית ותפילין (ראה להלן: בשאר מצוות עשה), ויש מצוות שהוזכר בהן סתם: קטן שהגיע לחינוך, כגון תקיעת שופר (ראה להלן: שם) וקריאת המגילה (ראה להלן: במצוות וחובים דרבנן), ונחלקו בהן ראשונים:

ישנים, על פי עירובין פב א).⁸ ואף על פי שאין החיוב מוטל על האם, מכל מקום אם מחמירה על עצמה לחנך את בניה במצוות ובאיסורים, מצוה היא עושה (מטה אפרים תרטז, אלף למטה סק"ה, על פי שבת קנו ב, וסוכה ב ב).⁹ ולא נחלקו אמוראים אלא אם חייבת האם לחנך את בנה בנזירות (ראה להלן: במצוות של רשות. רבנו פרץ שם).¹⁰ ויש מן האחרונים שכתבו שלדעת הסוברים שאין חינוך אלא באב ולא באם (ראה לעיל) אף אפטרופוס אינו חייב, ואין החיוב לחנכם אלא בקניית ציצית וכיוצא משום שזכות הוא לקטנים, וזכין-לאדם-שלא-בפניו (ראה ערכו). חקרי לב או"ח ע ועד, ופתח הדביר שמג ג, על פני התוספתא שם ושם וגמ' שם).¹¹ ויש שכתב שזמן החינוך

הוא אף על הקטן עצמו, ראה לעיל: החיוב וגדרו.⁶ ואותה שאמרו בהילני המלכה שהיתה יושבת עם בניה בסוכה משום חינוך (סוכה ב ב, ורש"י ד"ה מדרבנן), שמא היה להם אב (תוספות ישנים יומא פב א ד"ה ב; רבנו פרץ נזיר כט א; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם), שמחנכם בכך (תרומת הדשן צד, בדעת התוספות ישנים). ואפילו לא היה להם אב, היתה מחנכתם למצוה בעלמא (תוספות ישנים שם), או שהיתה מחמירה על עצמה (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם).⁷ ויש מהראשונים שכתב במפורש בקטן שאין לו אב, שהאם חייבת בחינוכו (מאירי נזיר כט א); ויש שפירש בדעת ראשונים שכל שיש לו אב חייבת האם לחנכו בשליחות האב (חתם סופר סוגיות (מונקטש) כד, בדעת התוספות

קריאת שמע (שלחן ערוך הרב שם ב, לדעה זו). ואותה שאמרו שקטן היודע לדבר אביו מלמדו פסוק ראשון (ראה לעיל: בתלמוד תורה), אינו על דרך חיוב, אלא להרגילו במצוות (רבנו יונה שם, לדעה זו), או משום מצות תלמוד תורה (פני יהושע שם, ובאור הגר"א שם, לדעה זו).

• ויש אומרים שלא אמרו שקטנים פטורים מקריאת שמע אלא בקטנים שלא הגיעו לחינוך - שפטורים עד שיהא תדיר בה, דהיינו עד שיגיע לחינוך (תוספות ר"י שירלאון שם, בשם רבנו תם), שאף על פי שיש בה קבלת מלכות שמים, פטורים, כשם שפטורים מכל המצוות (שלחן ערוך הרב שם, לדעה זו) - אבל קטן שהגיע לחינוך יש לחנכו בקריאת שמע (תוספות שם ד"ה וקטנים, ושו"ע שם, בשם רבנו תם), ומפרשים כן אותה שאמרו שקטן היודע לדבר אביו מלמדו פסוק ראשון של קריאת שמע (ראה לעיל: בתלמוד תורה), שהרי זה כדי שידע לקרות קריאת שמע כשיגיע לחינוך (מרדכי שם ס, לדעה זו), וכל שכן שחייב בכולה כשהגיע לחינוך (ב"ח שם, לדעה זו), ומלמדים את הקטנים לקרותה בעונתה, ומברכים לפניה ולאחריה (רמב"ם קריאת שמע א ד).

להלכה כתבו הפוסקים שראוי לנהוג כסוברים שקטן שהגיע לחינוך - היינו כבן שש או שבע (פרי מגדים או"ח קו, אשל אברהם סק"ג; משנה ברורה ע סק"ו) - חייבים לחנכו בקריאת שמע (שו"ע שם).

תפילה בתפילה (ראה ערכו) חייבים לחנך קטן שהגיע לחינוך (משנה שם ב, ורש"י ד"ה וחיובין בתפילה; טוש"ע או"ח קו ב), לפי שתפילה רחמים היא (גמ' שם), ותקנוה אף לחינוך קטנים (רש"י שם), ועוד שזמנה ארוך מזמן קריאת שמע, והבן מצוי אצל אביו (מאירי שם) ¹⁴.

ברכות השחר אף בברכות-השחר (ראה ערכו) מחנכים קטן, שהרי הן והתורה והלל כתפילה, וכל שכן בברכת-התורה (ראה ערכו) שהיא מן התורה (מגדל עוז ליעב"ץ ג), וכן בהלל (ראה ערכו). כן משמע מתוספות מגילה יט ב ד"ה ורבי).

נשיאת כפים מותר לכהן קטן לישא כפיו עם כהנים אחרים (ראה ערך נשיאת כפים). תוספות סוכה מב א ד"ה היודע, ומגילה כד

א ד"ה ואין, וחולין כד ב ד"ה נתמלא, על פי סוכה שם; טוש"ע או"ח קכח לד, כדי ללמוד ולהתחנך (רשב"א ומאירי מגילה שם; שו"ע שם) - אף על פי שבפני עצמו אסור מפני כבוד הציבור (ראה ערך הני"ל) - והוא שיוודע לישא את כפיו כמנהג הכהנים (משנה ברורה שם ס"ק קכג, על פי סוכה שם), וכן רשאי לברך הברכה שלפניה (שו"ת הרדב"ז א תקסה; מגן אברהם שם ס"ק מט).

הליכה לבית מולכים את הקטנים לבתי כנסיות כדי לחנכם במצוות הכנסת (סופרים (היגר) יח ז; תוספות חגיגה ג א ד"ה כדלי, ואף הבנות (אור זרוע ב מח), ומביאים אותם לנשק התורה, ומנהג יפה הוא לחנך אותם למצוות ולזרזם (רמ"א או"ח קמט א), כדרך שאמרו במצות הקהל (ראה ערכו): טף למה באים כדי ליתן שכר למביאיהם (סופרים שם; תוספות שם), ועוד שעל ידי שבאים לבית הכנסת נכנסת יראת שמים בלבם, שכן מצינו ברבי יהושע בן חנניא שהיתה אמו מוליכתו לבית המדרש כדי שידבקו אזניו בדברי תורה (אור זרוע שם, על פי ירושלמי יבמות א ו). וצריך לחנכם שיעמדו שם באימה וביראה (מגן אברהם קכד ס"ק יא, בשם השל"ה;

בנו מתנהג כשורה, וכשאינו מוחה בידו נענש עליו (משנה ברורה שם, על פי שבת נד ב), וכן אמרו שבעוד ידך תקיפה על בנך הוי זהיר ללמדו תוכחות (קדושין ל א), וכמצות חינוך (ראה לעיל: החיוב וגדרו) אף זו למדו מהכתוב חנך לנער על פי דרכו (משלי כב ו. גמ' שם), שדרך שכל ימיו יהא מתנהג בו חנוך לו בנערותו (רש"י שם ד"ה על פי דרכו).

בן י"ג שלא הביא שתי שערות, שדינו כקטן (ראה ערך גדול), כתבו ראשונים שחייב בחינוך עד שביא שתי שערות, או עד הזמן שנעשה גדול (רש"י אבות ה כא ד"ה בן י"ג; פרי מגדים או"ח לו, אשל אברהם סק"ד, בדעת העיטור). ואף בספק אם הביא שתי שערות, שהבן בעצמו חייב במצוות כגדול מטעם חזקה שהביא סימנים (ראה ערך גדול), יש מן האחרונים שסובר שאף על פי כן לא נפקע מאביו חיוב חינוך משום חזקה זו (כן משמע מהפרי מגדים שם).

בתלמוד תורה

קטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה וקריאת שמע, היינו תורה צונו לנו משה מוֹרֶשֶׁה קְהֵלָת יִשְׂרָאֵל (דברים לג ד), ופסוק ראשון של קריאת-שמע (ראה ערכו). סוכה מב א; רמב"ם תלמוד תורה א ו; טוש"ע יו"ד רמה ה ¹². חיוב זה הינו מדרבנן, משום חינוך (ראה לעיל: החיוב וגדרו), וסמכוהו חכמים לכתוב (טורי אבן לרמב"ם תלמוד תורה א א): וְלִמְדָתָם אֹתָם אֶת בְּנֵיהֶם לְדַבֵּר בָּם (דברים יא יט), שיהא זה לימוד דבורו (רש"י עה"ת שם). מכאן אמרו: כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה (ספרי עקב מו), שכיון שיוודע לדבר הרי זה הגיע לחינוך למצות תלמוד-תורה (ראה ערכו). תוספות סוכה כח ב ד"ה כאן, ור"ן שם). ומיד שיהיה בן שלש שנים שלמות, מלמדים אותו אותיות התורה כדי שירגיל עצמו לקרוא בתורה (רש"י אבות ה כא, על פי תנחומא קדושים יד; רמ"א שם ח), ואחר כך מלמדו מעט-מעט פסוקים-פסוקים עד שיהיה בן שש או בן שבע, הכל לפי בוריו, ומוליכו אצל מלמד התינוקות (רמב"ם שם ו) ¹³.

בת אף בת שאין האב חייב ללמדה תורה (ראה ערך תלמוד תורה. קדושין כט ב), ויש סוברים שאסור ללמדה (ראה ערך הני"ל. סוטה כ א), מכל מקום חייב האב ללמד אותה המצוות, כגון פסקי הלכות, שאם לא תדע הלכות שבת איך תשמור שבת, וכן בכל המצוות (חסידים (מרגליות) שיג, על פי סנהדרין צד ב; אגור ב, בשם הסמ"ג; רמ"א יו"ד רמו ב), ואין זה מצד חיוב תלמוד תורה אלא שתדע הדינים (ברית עולם לחסידים שם).

בקריאת שמע ותפילה

קריאת שמע קטנים פטורים מקריאת שמע (משנה ברכות כ א), שנאמר: לְמַעַן תִּהְיֶה תוֹרַת ה' בְּפִיךָ (שמות יג ט), בשעה שהוא תדיר בה (ירושלמי ברכות ג א). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שקטנים פטורים לעולם מקריאת שמע, ואף קטן שהגיע לחינוך לא הטילו על אביו לחנכו בה (רש"י שם ד"ה קטנים; שו"ע ב, בשמו), לפי שאינו מצוי תמיד אצלו כשמגיע זמנה (רש"י שם), ואינו תדיר בה (ביאור הגר"א שם, ושנות אליהו שם). והוא הדין שפטור מברכות

בלימוד תורה לבנים ולתלמידים, ועל החיוב להושיב מלמדי תינוקות בכל מקום, ראה ערך תלמוד תורה. ¹⁴ ויש מהראשונים סוברים שפטורים מהתפילה, לפי שאינם בני כוונה, ומה שנאמר במשנה שחייבים בתפילה (משנה שם) אינו מוסב עליהם (ריבב"ן שם; כן משמע מהרמב"ם שהשמיט).

הוא מבן י' ובן י"א (רבנו חננאל ראש השנה לג ב ד"ה כר' יוחנן). ¹² ויש אומרים שהכוונה לפסוק שְׁמַע בְּנֵי מוֹסֵר אֲבִידָא וְאֵל תִּטֵּשׁ תוֹרַת אִמְךָ (משלי א ח. ראב"ה לולב תרצט, בשם הירושלמי שכתב בשם יש אומרים; אור זרוע ב שיד, בסתם; מרדכי סוכה תשסג, בשם הירושלמי). ¹³ על גרי ואופני החיוב

ציצית קטן היודע להתעטף - להשליך שתי כנפות לאחוריו ושתיים לפניו, ואוחז בציצית (ראה ערכו) כשורה בשעת קריאת שמע (ראבי"ה לולב תרפג, ומרדכי סוכה תשסג, והגהות מיימוניות לולב ז יט, בשם הירושלמי) - חייב בציצית (סוכה מב א; רמב"ם ציצית ג ט; טושי"ע או"ח יז א) מדברי סופרים, כדי לחנכו במצוות (רמב"ם שם; כן משמע מהיראים תא), והסמיכוהו לכתוב: **וְיָבֹרֵךְ אֶת פְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶמְרָת אֱלֹהִים וְעָשׂוּ לָהֶם צִיצִת** (במדבר טו לח), בני ישראל, להזהיר הגדולים על הקטנים, להנהיגן במצות ציצית (ספרי זוטא שם). אבל כשאנו יודע להתעטף, מותר להלבישו בגד של ארבע כנפות בלא ציצית (שפת אמת סוכה מב א, על פי תוספות ערכין ב ב ד"ה אביו) ²¹.

וכתבו הפוסקים שזמן חינוך לציצית הוא כבן שש או שבע (ב"ח או"ח טז א, בדעת הסמ"ק לא) לפי חריפותו (מחצית השקל שם סק"א); ויש שכתב כבן תשע (מגן אברהם שם סק"א, בדעת הסמ"ק והטור); ויש שכתב להלביש קטן בציצית כשיודע לדבר, ולפחות כשיגיע לשלש שנים (אליה רבה יז סק"ג; שערי תשובה שם סק"ב, בשמו) ²².

בגדר החיוב כתבו ראשונים שאם יש לקטן טלית חייב בציצית, אבל אין אביו חייב לקנות לו טלית (המכתם ורבנו יהונתן ומאירי סוכה מב א; שיטה מקובצת ערכין ב ב, בשם תוספות והרא"ש), ולפי שעכשיו הוזהרו הכל לקנות טלית לעצמם להיזהר במצות ציצית (ראה ערך הנ"ל), לפיכך צריך לקנות אף לקטן לחנכו, שכל חינוך הקטן הוא שיהא רגיל מקטנותו לקיים המצוות כמו שרואה באביו (ב"ח יז א), וכתבו אחרונים ששיעור הטלית הוא כדי להתעטף בה ראשו ורובו של הקטן עצמו, לפי גדלו ולפי קטנו, אבל אם אין בה שיעור זה אין לברך עליה (פרי מגדים או"ח טז, משבצות זהב סק"א; דרך החיים דין שיעור טלית א, בשמו; משנה ברורה יז סק"ט, בשם פרי מגדים ודרך החיים) ²³.

תפילין קטנים פטורים מהנחת-תפילין (ראה ערכו. משנה ברכות כ א-א), אך אמרו: קטן היודע לשמור תפילין - בטרה, שלא יישן, ושלא יפיה בהם (סמ"ק קנ; טושי"ע או"ח לו א), ושלא יכנס בהם לבית הכסא (רש"י סוכה מב א ד"ה לשמור) - אביו לוקח לו תפילין (סוכה מב א וערכין ב ב) כדי לחנכו (טושי"ע שם). ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שכל הקטנים פטורים מתפילין, אף אותם שהגיעו לחינוך, ולא הטילו על אביו לחנכו בהן, לפי שסתם קטן אינו יודע לשמור גופו (רש"י ברכות שם א ד"ה קטנים, ושם ב ד"ה מן התפילין), ואותה שאמרו שאביו לוקח לו תפילין, היינו קטן שאנו יודעים בו שידוע לשמור תפיליו (רשב"א ברכות שם, בדעת רש"י), או שלא אמרו כן בדרך חיוב, אלא להרגילו במצוות (רבנו יונה שם, בדעת רש"י), או שלא אמרו כן אלא בקטן שהגיע לגיל שלש עשרה שנה (העיטור א - תפילין, דף סא טור ג במהדורת רמ"י; בית יוסף או"ח לו ג, בשמו, ודחה).
- ויש אומרים שקטן שהגיע לחינוך אביו קונה לו תפילין (תוספות שם א ד"ה וקטנים, בשם רבנו תם; רמב"ם תפילין ד ג), ואותה ששינו

(ראה ערכו) כתבו אחרונים שמחנכים הקטן (משנה ברורה תכו סק"א, בשם היעב"ץ); ויש שנסתפק בדבר (משנה ברורה שם, לדעת הפוסקים בקריאת שמע). על ברכות השחר וברכת התורה, ראה לעיל: בקריאת שמע ותפלה; על ברכת הגומל אם מברך הקטן, ראה ערך ברכות הודאה. ²¹ ואף לסוברים שציצית חובת טלית היא, ואף כלי קופסא חייבים בציצית (ראה ערך ציצית) אין חייב מי שיש לו טלית אלא אם כן יודע להתעטף (תוספות שם ד"ה היודע). ²² ויש מהראשונים הסובר שקטן זה הוא דוקא מי שהגיע לגיל שלוש עשרה שנה (העיטור א - תפילין, דף סא טור ג במהדורת רמ"י; בית יוסף או"ח לו ג, בשמו, ודחה). ²³ ויש שכתב שבקטנים שהגיעו לחינוך אפשר להקל ולסמוך על דעת האומרים ששיעור בגד החייב בציצית הוא אמה על אמה בלבד (ראה ערך הנ"ל. סידור הרב, ציצית).

משנה ברורה שם ס"ק כח). וכן בחזרת-הש"ץ (ראה ערכו) ילמד בניו הקטנים שיענו אמן (ראה ערכו), כי מיד שהתינוק עונה אמן יש לו חלק לעולם הבא (רמ"א או"ח קכד ז), ונכון לכסות ראשם כדי שתהא עליהם יראת שמים (מגן אברהם ב סק"ו, על פי שבת קנו ב). ומכל מקום אין להביא לבית הכנסת הקטנים ביותר, הרצים ושבים בבית הכנסת בשחוק (מגן אברהם קכד ס"ק יא, בשם השלי"ה; משנה ברורה שם ס"ק כח), משום שהרגל נעשה טבע (פרי מגדים שם, אשל אברהם ס"ק יא; משנה ברורה שם), ועוד שמטרידים את הציבור בתפילתם (משנה ברורה שם).

קריאת התורה אף בקריאת-התורה (ראה ערכו) יש לחנך את הקטנים (כן משמע מהרמ"א או"ח תרסט א, ומשנה ברורה שם ס"ק ג), ונהגו לכבד בגלילה (ראה ערכו) קטנים שיש בהם דעת להבחין ענין דבר שבקדושה, כדי לחנכם במצוות (שער אפרים י כב; משנה ברורה קמ סק"ז) ¹⁵.

בברכות

ברכת המזון קטן שהגיע לחינוך (ראה לעיל: קטן שהגיע לחינוך) חייב בברכת המזון (כן משמע ממשנה ברכות כ ב; רמב"ם ברכות ה א; טושי"ע או"ח קפ ב) מדברי סופרים, כדי לחנכו במצוות (רמב"ם שם; טושי"ע שם) ¹⁶, ואפילו לא אכל כדי שביעה אלא כזית בלבד, באופן שאף גדול אינו חייב אלא מדרבנן (עולת תמיד קפ סק"ד; מגן אברהם שם סק"ג; שער הציון שם סק"ד, בדעת התוספות והאור זרוע), שכל שתיקנו חכמים כעין של תורה תיקנו (עולת תמיד שם) ¹⁷. ואף על פי שמן התורה קטן פטור, אין זו בכלל ברכה-שאינה-צריכה (ראה ערכו), לפי שקטן בא לכלל חיוב וחייב לחנכו (תוספות עירובין צו ב ד"ה דילמא, וראש השנה לג א ד"ה הא) ¹⁸.

שאר הברכות אף בשאר ברכות חייבים לחנך את הקטנים, לפיכך אמרו שמותר לברך ברכת המוציא - ושאר ברכות-הנהנין (ראה ערכו) - לבניו ובני ביתו הקטנים, אפילו שאינו אוכל עמהם, כדי לחנכם במצוות (ראש השנה כט ב; טושי"ע או"ח קסז יט), אם אינם יודעים לברך בעצמם (משנה ברורה שם ס"ק צג) - והוא הדין לקטנים אחרים שאין חינוכם מוטל עליו (בית יוסף שם, בפירוש השני; ט"ז שם ס"ק טז) - ואין בזה משום ברכה לבטלה (ראבי"ה ראש השנה תקלד), ודוקא בקטן שהגיע לחינוך (רשב"א עירובין מ ב; שו"ת הר"ן ג) ¹⁹. קדוש והבדלה קטן היודע מענין שבת, חייבים לחנכו לשמוע קידוש (מגן אברהם שמג סק"ג) והבדלה (משנה ברורה שם סק"ג) ²⁰.

בשאר מצוות עשה

חיוב חינוך נאמר על כל מצות עשה שהקטן ראוי לה (כן משמע מרש"י סוכה ב ב ד"ה מדרבנן), אלא שכמה מצוות מצינו שהוזכרו במיוחד לענין חינוך, ודנו בהן על אופני החיוב:

¹⁵. על המנהג לקרוא כל הנערים לספר תורה בשמחת תורה, ראה ערך שמחת-תורה; על קטן שהגיע לחינוך שיכול להפטיר ולברך בברכת ההפטר, ראה ערך הפטרה. ¹⁶ ויש מהראשונים המפרש שפטור מברכת המזון, לפי שקטן אוכל תמיד, ואין אביו מצוי אצלו, ומה שנאמר במשנה שחייבים בברכת המזון, אינו מוסב עליהם (ריבב"ן שם). ¹⁷ ויש מן האחרונים שסובר שלא חייבו קטן אלא כשאכל כדי שביעה, באופן שגדול חייב מן התורה (לבוש שם ג, לפי עולת תמיד שם). ¹⁸ על האופנים שקטן שהגיע לחינוך מוציא גדול ידי חובתו, ראה ערך ברכת המזון: להוציא את חברו; אם מזמנים על קטן שהגיע לחינוך, וכן אם קטנים שאכלו כאחד מזמנים לעצמם, ראה ערך זמון: החייבים בזמון. ¹⁹ על כל הברכות שמותר ללמד התינוקות כתיקונן, אף על פי שמברכים לבטלה, ראה ערך ברכה שאינה צריכה. ²⁰ אף בברכת-הלבנה

שאינן להפרישו ממנה (המכתם וריטב"א ור"ן סוכה שם), ופטור מדין מצטער (ראה ערך ישיבת סוכה: החייבים במצוה. גרי"ז ערכין ב ב)²⁵.

בגדר קטן שאינו צריך לאמו, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים כל שנפנה ואין אמו מקנחתו (דבי רבי ינאי בעירובין פב א, וסוכה כח ב, וירושלמי סוכה ב ט).

• יש אומרים כל שניעור משנתו ואינו קורא אמה-אמה (ריש לקיש בגמ' שם ושם; רבי יוחנן בירושלמי שם), שאינו כרוך אחריה לקרות ולשנות עד שתבוא אליו (רש"י סוכה שם ד"ה אלא כל ושם), ואמרו שיעור זה, לפי שמצות סוכה בשינה (פסקי תוספות חגיגה ב), ולא תיקנו חכמים חינוך לסוכה בקטן שאינו יכול לישון שם, כיון שאינו יכול לקיים המצוה כדינה (בכורי יעקב תרנ"ו סק"ג). ופירשו ראשונים ששיעור זה אחד הוא עם קודמו (ראב"ה סוכה תרמ, בדעת רבנו חננאל; ריב"ב לר"ף סוכה שם), והוא כבן ארבע או חמש (עירובין שם) לפי חריפותו (רש"י שם ד"ה כבר ארבע), והוא שאביו בעיר והתינוק נכנס ויוצא עמו - ואינו צריך כל כך לאמו (משנה ברורה תרמ סק"ד) - אבל אין אביו בעיר, אפילו בן שש צריך לאמו הוא (ריא"ז סוכה שם; קרבן נתנאל סוכה ב יז, בדעת הרא"ש).

• ויש אומרים שעד בן שש ועד בכלל, צריך לאמו הוא (רב אסי בעירובין שם).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שאין צריך לאמו הוא כבן חמש כבן שש (רמב"ם סוכה ו א, לגירסתו; מאירי יבמות טו א; ארחות חיים סוכה לא; כלבו עה; שו"ע או"ח תרמ ב), ונחלקו הפוסקים: יש מפרשים שכשאביו נמצא בעיר כבן חמש, וכשאביו בעיר כבן שש (כסף משנה שם, בדעת הרמב"ם; ב"ח שם, בדעת הטור; משנה ברורה שם סק"ד, בשם כמה אחרונים), ואפילו שהוא בעיר בחג, אלא שאינו בעיר כל השנה, ואין בנו כרוך אחריו אלא אחר אמו (ערוך לר' סוכה שם ובכורי יעקב תרמ סק"ד); ויש מפרשים שאין זה תלוי אם אביו בעיר, אלא כל אחד לפי חריפותו (ט"ז או"ח תרמ סק"ב, ומגן אברהם שם סק"ב, בדעת השו"ע; משנה ברורה שם סק"ד, בשם).

• ויש פוסקים שאינו צריך לאמו הוא מבן שש ומעלה (רא"ה ור"ן סוכה שם; אור זרוע ב קפו, בדעת הרמב"ם; ט"ז שם, בדעת הטור; באור הגר"א שם, בדעת הרמב"ם והשו"ע), אבל פחות מכן אפילו אביו בעיר לא הטריחוהו, כיון שחיוב חינוך אינו אלא מדרבנן (ט"ז שם. וראה חקרי לב או"ח סי' קצו שנסתפק בקטן שאין לו אם).

לולב קטן היודע לנענע - כדינו (שו"ע או"ח תרנ"ו א), שמוליק ומביא מעלה ומוריד כשהוא מנענע (ראב"ה לולב תרג, ומדכי סוכה תשסג, והגהות מיימוניות לולב ז יט, בשם הירושלמי) - חייב

בנטילת-לולב (ראה ערכו. משנה סוכה מב א, וגמ' שם וערכין ב ב; תוספתא חגיגה (ליברמן) א ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם) בארבעת מינים כשרים (ביאור הלכה שם ד"ה כדי לחנכו) מדברי סופרים כדי לחנכו במצוות (רמב"ם שם; טושי"ע שם), וחיוב זה הוא בכל ימי החג (כן משמע מפסקי תוספות ערכין ו; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"א)²⁷. ואף

(ריטב"א ור"ן שם); ויש מפרשים שסיכך בשביל קטן בן חמש שהיה שם, ולא היה יכול להיפרד מאמו (ריטב"א שם, לפי ערוך לר' שם; ר"ן שם, לפי הרש"י שם; מהרש"ל יבמות שם), ולא בשביל הקטן שנולד, שלא שייך בו חינוך (ערוך לר' סוכה שם).²⁶ ויש מהראשונים המפרשים שאין המדובר אלא בגדול בן שלש עשרה, שאינו חייב אלא כשיודע לנענע כדינו (ראה ערך נטילת לולב).²⁷ ויש שנסתפק לומר שאין חייבים לחנכו אלא ביום הראשון, שגדול חייב בו

שקטנים פטורים מן התפילין לא אמרו אלא בקטנים שלא הגיעו לחינוך (תוספות שם, בשם רבנו תם).

אף להלכה נחלקו הפוסקים: יש אומרים שקטן היודע לשמור תפילין בטהרה - כל שהוא בן תשע או עשר (שו"ת מהר"ש הלוי א או"ח א; כנסת הגדולה הגהות בית יוסף שם סק"ב, בשמו) - חייב אביו לקנות לו תפילין (טושי"ע שם); ויש אומרים שאין חייב אלא כשבנו בן שלש עשרה שנה בלבד (רמ"א שם), וקודם לכן אין הקטן מניח, אפילו אם ירצה (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ד, בדעת הרמ"א). ונחלקו המנהגים:

• יש נוהגים להניח תפילין, כל שהוא בן תשע או עשר ויודע לשמור את התפילין, שלא יפית בהם, ולא יישן בהם, ולא יכנס בהן לבית הכסא (שתילי זיתים שם; כף החיים שם ס"ק יד; שלחן ערוך המקוצר או"ח ט לא).

• יש נוהגים דוקא בן שלש עשרה שנה (רמ"א שם; שלחן גבוה לו ח, וארץ חיים לו, שכן המנהג בירושלים; ערוך השלחן שם ד, שיש נוהגים כן), שלא אמרו שקטן שומר תפילין בטהרה אלא בזמן התלמוד שהיו זריזים ופרושים, אבל עכשיו אי אפשר לסמוך על שום קטן שהוא קודם שלש עשרה שנה, והלואי שיזהרו בקדושת תפילין בהיותם בני שלש עשרה (ערוך השלחן שם).

• יש נוהגים להניח שנים או שלשה חדשים קודם שיהיה בן שלש עשרה (מגן אברהם שם סק"ד, שכן המנהג; קיצור שלחן ערוך י יד), שמגיל שנים עשרה שנה הוא גדול מופלא-הסמוך-לאיש (ראה ערכו), ולכן יש בו יותר דעת, וניתן לחנכו במצוה זו (תורת חיים לו סק"ו).

• ויש נוהגים להניח חודש אחד קודם שיהיה בן שלש עשרה (ערוך השלחן שם, שכן המנהג), כדי שיהיה בקי ורגיל בדיניו (נטעי גבריא, הלכות והליכות בר מצוה עמ' רכ, בשם מטעמי יצחק).

מזוזה קטנים חייבים במזוזה (כן משמע מהמשנה ברכות כ ב), ומחנכים את הקטנים - שהגיעו לחינוך - לעשות מזוזה לבתיהם (רמב"ם מזוזה ה י; טושי"ע יו"ד רצא ג)²⁴.

שופר הכל חייבים בתקיעת-שופר (ראה ערכו), לרבות קטן שהגיע לחינוך (ערכין ב ב), שמצוה להביאו לבית הכנסת ולאיים עליו שיטה אוזן לקול שופר כדי לחנכו במצוות (מטה אפרים תקפט ד; משנה ברורה תקפט ס"ק ט, בשמו).

סוכה קטן שאינו צריך לאמו חייב בישיבת-סוכה (ראה ערכו. משנה סוכה כח א, לפי גמ' שם ב; רמב"ם סוכה ו א; טושי"ע או"ח תרמ ב) מדברי סופרים כדי לחנכו במצוות (רמב"ם שם; טושי"ע שם), בין באכילה בין בשינה (תרומת הדין צד), ואסור להאכילו בידים או לצוות לו לאכול חוץ לסוכה (משנה ברורה שם סק"ה), וסמכוהו חכמים לכתוב (גמ' שם ב): **כָּל הָאֶזְרָח בְּיִשְׂרָאֵל יֵשֵׁב בְּסֻכָּה** (ויקרא כג מב), כל האזרח, לרבות את הקטנים (תורת כהנים אמור פרק יז ט; גמ' שם א) שאינם צריכים לאמם (גמ' שם ב; תרגום יונתן שם), אבל קטן שצריך לאמו - פטור (משנה שם א, לפי גמ' שם ב), שכיון שאמו פטורה - שאשה פטורה (ראה ערך אשה: במצות עשה שהזמן גרמא) - אינו ראוי לחינוך סוכה,

²⁴ ויש מהראשונים הסוברים שאין חיוב חינוך במזוזה (העיסור א - תפילין, דף סא טור ג במהדורת רמ"י; ריב"ב ומהירי שם).²⁵ מעשה וילדה כלתו של אחד התנאים, ופיחת את המעזיבה וסיכך על גבי המטה בשביל קטן (שמאי, במשנה סוכה כח א), לפי שמחמיר (גמ' שם ב) וסובר שאף קטן הצריך לאמו חייב בסוכה (רש"י יבמות טו א ד"ה בשביל; פירוש המשניות לרמב"ם סוכה שם), כיון שאפשר וראוי לכך, שכן הדין בכל מצוה לחייב בחינוך כל זמן שאפשר

ראיה במצות ראייה (ראה ערכו), נחלקו הדעות אם אביו חייב להביא עבורו קרבן מן התורה, שנאמר במצות ראייה: קָל זָכוּרָךְ (שמות כג יז), לרבות את הקטנים (ירושלמי חגיגה א א; רמב"ם חגיגה א ח, לפי העמק שאלה קלו ב, ומרומי שדה חגיגה ב א); או שאין החיוב אלא מדרבנן - שהטילו חכמים על אביו ועל אמו לחנכו בה (רש"י חגיגה ב א ד"ה אי זהו; תוספות שם ד"ה איזהו) - והלימוד מהכתוב אינו אלא אסמכתא (חגיגה ד א; רמב"ם שם, לפי משנה למלך ולחם משנה שם).

ומכל מקום הכל מודים שקטן ביותר פטור מהראיה, ונחלקו תנאים אם הוא כל שאינו יכול לרכוב על כתפו של אביו, ולעלות מירושלים להר הבית (בית שמאי במשנה שם ב א); או כל שאינו יכול לאחוז בידו של אביו, ולעלות מירושלים להר הבית, שנאמר: שְׁלֹשׁ רָגְלִים (שמות כג יד). בית הלל במשנה שם, והראוי לעלות ברגליו חייבו הכתוב, וכיון שגדול שאינו יכול לעלות ברגליו פטור מן התורה, אף קטן אינו בר חינוך (רש"י שם ד"ה שלש רגלים), וכן הלכה (רמב"ם שם).

בעינו יום הכפורים

אכילה ושתייה התינוקות אין מענים אותם - בצום - ביום-הכפורים (ראה ערכו), אבל מחנכים אותם לפני שנה ולפני שנתיים בשביל שיהיו רגילים במצוות (משנה יומא פב א; תוספתא יומא (ליברמן) ד ב), ושני מיני חינוך הם:

• חינוך להשלמה, שמשלים כל הצום כולו (רב נחמן ורב חונא בגמ' שם), ונחלקו הפוסקים אם משלימים הצום בן י"א, בין זכר ובין נקבה (רי"ף שם, שההלכה כרב נחמן; שו"ע או"ח תרטו ב); או שמשלימים הצום שנה אחת קודם החיוב, בת י"א ובן י"ב, אם מפני שאמרו שמחנכים לפני שעה בחולה ולפני שנתיים בבריא, ובזמן הזה כולנו כחולים (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"ב), או שמעיקר הדין אין חינוך להשלמה אלא שנה אחת בלבד, ושנתיים שאמרו הוא חינוך לשעות (המאור וההשלמה שם, בדעת רבי נחמן, ושהלכה כמותו)³⁰.

• חינוך לשעות - והוא מבין תשע שנים שלמות (שו"ע שם) - שאם היה רגיל לאכול בשתי שעות ביום מאכילים אותו בשלש, היה רגיל בשלש מאכילים אותו בארבע (גמ' יומא שם; רמב"ם שביתת עשור ב י; טוש"ע שם), ולפי כח הבן מוסיפים לענותו בשעות (רמב"ם שם; שו"ע שם), ואין מאכילים אותו עד שיצערנו הרעב (פירוש המשניות לרמב"ם שם)³¹.

לפני זמנו לפני הזמן שקבעו חכמים לחינוך שעות ולהשלמה, נחלקו ראשונים אם הרשות בידי ההורה לחנכם, ולא אמרו שאין מענים אותם, אלא שאין חייבים למנוע מהם מאכל (רש"י שם ד"ה אין מענין, לפי ר"ן שם ובית יוסף שם); או שפחות מבין תשע אין מענים אותו, שלא יבא לידי סכנה (רמב"ם שם יא), אף על פי שבשאר מצוות אם רצה להקדים חינוכו של תינוק - רשאי (ר"ן שם), והמענה אותו ומונע ממנו מאכל או משתה אפילו שעה אחת, מונע ממנו חסד, והרי הוא בכלל שופך דמים (רבנו מנוח שם, על פי ירושלמי יומא ו ד).

קטן הרוצה להתענות קודם זמנו, נחלקו הפוסקים אם מוחים בידו

על פי שאינו יודע לקרוא את ההלל (תוספות סוכה לו ב ד"ה בהודו; רא"ש שם ג כו)²⁸, ואפילו אם אינו יודע לברך על נטילת לולב, ינענע את הלולב ודיו (מהרי"ל, לולב יא; אליה רבה שם סק"א, וביאור הלכה שם ד"ה קטן הידוע, בשמו). אבל קטן שאינו יודע לנענע, אין חייבים לחנכו בנטילת לולב (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"א), אף על פי שאין הנענועים מעכבים (ראה ערך נטילת לולב), שכל שאינו יכול לחנכו כסדר שתיקנו חכמים לא תיקנו לו חינוך כלל (בכורי יעקב שם סק"ג), שאין מצוה לחנכו אלא באופן שיהא עושה כן כשיגדיל (מרומי שדה סוכה מב א), אבל מכל מקום יכול לברך עליו אם ירצה (ט"ז שם סק"א).

ונחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שחיוב הקטן בלולב היינו שאביו קונה לו לולב (טוש"ע שם; חקרי לב קכח, על פי סוכה מה א וגיטין נב א), אף על פי שיכול לצאת בלולבו של אביו, כדי שיוכל לברך בשעה שאומרים הלל (ט"ז שם). • ויש אומרים שאינו צריך שהלולב יהיה שלו, ויוצא בלולבו של אביו (כן משמע ממרדכי סוכה תשנט, בשם הראב"ן ור"ן סוכה מו ב; ט"ז שם, בשם המהרש"ל; בגדי ישע תרנח סק"ח).

להלכה כתבו הפוסקים שמי שידו משגת יקנה ארבעת המינים לבנו, כדי שיוכל לברך על לולב שלו בשעת ההלל, ואם ארבעת המינים ביוקר, די שנותן לו אביו לולב משלו (ט"ז שם; ערוך השלחן שם ב).

אכילת פסחים קטן היודע לאכול כזית צלי (ראה ערך אכילת פסחים: שיעורו וזמן אכילתו) שוחטים עליו קרבן-פסח (ראה ערכו).

תנא קמא בסוכה מב ב; תוספתא חגיגה (ליברמן) א ב; רמב"ם קרבן פסח ב א, היינו שממנים אותו על בני החבורה (רש"י שם ד"ה שוחטין), שכל שיודע לעשות הדבר מחנכים אותו (מגיד משנה ורבנו מנוח חמץ ו י), אבל אם אינו ראוי לאכילה - לא, שנאמר: אִישׁ לְפִי אָכְלוּ (שמות יב ד. תנא קמא שם), הראוי לאכילה (רש"י סוכה שם)²⁹. וכן הכתוב שֶׁהַלְפִיָּת (שמות יב א), מלמד שאדם מביא ושוחט על ידי - עבור - בנו ובתו הקטנים, בין מדעתם בין שלא מדעתם (פסחים פח א), ויש מהראשונים מפרשים שאין זה מן התורה ואין מינויים מינוי (המפרש נדרים לו א ד"ה על בישראל וד"ה אלא; כן משמע מתוספות פסחים שם ד"ה שה), והטעם שמביא עליהם שלא מדעתם הוא מפני שעליו לחנכם (רש"י פסחים שם ד"ה על ידי). ואף על פי שאסור להאכיל פסח שלא למנויו (ראה ערך אכילת פסחים: אכילתו למנויו), משום מצות חינוך - מותר (תוספות שם), שקטנותם גרמה להם שאין זה מינוי, שהרי כשיגדילו ויקיימו המצוה באופן זה תהיה המצוה כתיקונה (מנחת חינוך ז כ; מרומי שדה חגיגה ב א), ומכל מקום כתבו אחרונים שאסור להאכיל לקטן קרבן פסח אם לא הימנו אותו, כדי שלא יעשה כן בגדלותו (מנחת חינוך שם; משיב דבר א מא).

אכילת מצה קטן שיכול לאכול פת מחנכים אותו - במצות אכילת-מצה (ראה ערכו) - שיאכל מצה כשיעור כזית (ראה ערך הנ"ל: השיעור והזמן. רמב"ם חמץ ו י), אבל אם אינו יכול לאכול אלא פחות מכזית, אין מחנכים אותו לפחות מכשיעור, כיון שגדול באופן זה פטור, ועוד שיש לחוש שמא יעשה כן בגדלותו (שו"ת מהרי"ל דיסקין ד).

ירושלים, בדעת רבי יוחנן, ושהלכה כמותו; אור זרוע ב רעח; שיטה מקובצת כתובות נ א, בשם הראב"ד; תרומת הדשן קנה, ובית יוסף או"ח תרטו ב, בדעת התוספות; רמ"א שם, בשם יש אומרים, וכתבו הפוסקים שיש לסמוך עליהם בנער חלוש ואינו חזק להתענות (תרומת הדשן שם; רמ"א שם).³¹ בנוגע למחלוקת האמוראים לגבי חינוך להשלמה וחינוך לשעות, ראה: יומא פב א; רש"י שם ד"ה ורב נחמן וד"ה ותן; רי"ף שם; המאור שם; מלחמות לרמב"ן

מן התורה (ברכי יוסף שם סק"ג).²⁸ ויש מן הראשונים סוברים שצריך שידע מקום שמנענים בו בהלל (פסקי תוספות ערכין ה).²⁹ ויש מהתנאים סוברים שאין החיוב אלא כשיכול לברר אכילה, כיצד, נותנים לו צרור וזורקו, אגוז ונטלו (רבי יהודה בתוספתא וגמ' שם).³⁰ ויש מן הגאונים והראשונים שכתבו שהלכה אין חינוך להשלמה כלל אלא לשעות, שנתיים לפני הגדלות, בין בבן בין בבית (שאלות קסז והלכות גדולות, עמ' קפט במהדורת מכון

לקיש בגמ' שם כט א), שנזירות סייג לפרישות (פירוש הרא"ש שם ד"ה כדי לחנכו, על פי אבות ג יג), ואין האשה חייבת לחנך את בנה, ואין האיש חייב לחנך את בתו (גמ' שם, לדעת ריש לקיש). שלא אמרו שהאם חייבת לחנך (ראה לעיל: החיבים לחנך), ושחייבים לחנך בת (ראה לעיל: החיוב וגדרו) אלא במצוות שיש בהן חיוב, מה שאין כן במצוות התלויות ברצונו של אדם ובנדרת לבו (מאירי שם), שאין דרך אשה להדיר את בנה בניזיר ולחייבו בקרבן, וכן בתו לא הטריחוהו חכמים לשמרה כל ימי נזירותה מיון וטומאה (רבנו פרץ שם) ³³.

ומכל מקום אם מיחה הקטן או קרוביו בתוך הנזירות - בטלה נזירותו, אף לסוברים שהוא מטעם חינוך, לפי שחינוך שאינו חשוב הוא ואינם רוצים בו (גמ' שם כט א), שבזיון הוא לו שמגלח שערו (רש"י שם ד"ה קסבר); או שהקרובים אין מחשיבים אותו חינוך של מצוה, לפי שאינו אלא מכחיש עצמו ומצטער על פרישתו מן היין (רבי עזריאל שם), לפיכך לא הטריחוהו חכמים בחינוך כזה (רבנו פרץ שם); או שכיון שאין קרוביו מחשיבים אותו, לא רצו חכמים לתקן חינוך כזה, שמא ישמע לקרוביו ויעבור על נזירותו (פירוש הרא"ש שם ד"ה כל כמינהו).

לסוברים שהאב שמדיר את בנו בניזיר מטעם חינוך, הוא הדין שמחנכו בנדרים (נזיר כט א), כגון שנודר להביא קרבן (רש"י שם ד"ה לא מיבעיא; תוספות שם כח ב ד"ה בנדרים), או ליתן צדקה (רבי עזריאל שם כט א); ולסוברים שהוא הלכה למשה מסיני, אינו נוהג בנדרים (גמ' שם), וכן הלכה (רמב"ם נזירות ב יג).

בשאר מצוות אף בשאר מצוות של רשות יש לחנך קטן (כן משמע של רשות מרש"י עה"ת בראשית יח ז, ורא"ש עירובין ח ב), ולכן מערב אדם - ערובי-תחומין (ראה ערכו) - על ידי - עבור - בנו ובתו הקטנים (עירובין פב ב) שהוא כדי לחנכם במצוות, שאין מערבין אלא לדבר מצוה (אור זרוע ב קפו; רשב"א שם; רא"ש שם). וכן קטן הצריך לאמו, שיוצא בעירוב אמו (גמ' שם א), פירשו ראשונים שאף על פי שאין מערבין אלא לדבר מצוה, יש כאן מצוה להוליכו עמו לכל מקום מצוה שהגדול הולך, לחנכו ולהרגילו במצוות (תוספות הרא"ש שם) ³⁴.

במצוות וחייבים דרבנן

צריך לקרות המגילה (ראה ערך מקרא מגילה) בפני הקטנים, לפי שאף הם היו באותו הנס (ירושלמי מגילה ב ב), ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שמחנכים הקטנים לקרונה (רמב"ם מגילה א א; טוש"ע או"ח תרפט א), שהחיוב אינו אלא מצד חינוך (לבוש שם א; באור הגר"א שם), ככל המצוות (באור הגר"א שם), ומנהג טוב להביא קטנים וקטנות לשמוע מקרא מגילה (רוקח רלו, על פי הירושלמי שם; טוש"ע שם ו). והוא הדין שיש לחנך קטן במשלוח מנות ומתנות לאביונים בפורים (פרי מגדים או"ח תרצה, אשל אברהם ס"ק יד).
- יש אומרים שהוא חיוב, שאף הם היו באותו הנס, ולכן אפילו קטן שלא הגיע לחינוך, רק שיודע להבין צריך לשמוע מקרא-מגילה (ראה ערכו. ראב"ה מגילה תקסט).

(רמ"א שם); או שאם רצה להתענות לשעות אין למחות בידו, וכן המנהג (חקרי לב קט; אשל אברהם (בוטשאטש) שם).

האכלת קטן קטן שלא הגיע לחינוך, מותר להאכילו ביום הכפורים (ספר הישר (התשובות) נב ב, על פי יומא עז ב; רשב"א ומאירי עירובין מ ב, ויבמות קיד א; טור או"ח תרטז; רמ"א שם ב ותריב י) - אף על פי שבהגיע לחינוך אסור להאכילו מן התורה, כדרך שאמרו בכלל האיסורים (מגן אברהם תרטז סק"ב) - לפי שאי אפשר לו בלא אכילה ושתיה, אפילו שאין סכנה בדבר (ספר הישר שם; רשב"א ומאירי שם ושם). ומכל מקום אמרו בברכת-שהחיינו (ראה ערכו) שביום הכפורים אין מברכים אותה על הכוס ושיתן אותו לחינוך לשתות, לפי שחששו שמא יסוך אחר מנהגו וישתה ביום הכפורים אף לאחר שיגדיל (עירובין מ ב), ופירשו ראשונים שלא חששו אלא במה שהקטן עושה על ידינו לצרכינו, ולא במה שעושה לצרכיו (רשב"א וריטב"א ומאירי שם, ויבמות קיד א; ר"ן שבת קלט א), ומותר להאכילו אפילו הרבה (ר"ן שם) ³².

שאר עניינים ברחיצה וסיכה התינוקות מותרים, ובנעילת הסנדל אסורים (תוספתא יומא שם א; גמ' שם עח ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם א), שאין חוששים כל כך אם לא ינעלו (טוש"ע שם, על פי גמ' שם). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא אמרו שמותרים ברחיצה וסיכה אלא בלא הגיעו לחינוך, אבל הגיעו לחינוך מחנכים אותם בהם, כדרך שמחנכים אותם באכילה ושתיה (העיסור, עשרת הדברות - יום הכפורים, דף קז טור ב במהדורת רמ"י; שבלי הלקט שוב; מאירי שם; טור ורמ"א שם ב), היינו שלא ירחצו ולא יסוכו כלל, שלא שייך בזה חינוך לשעות (ראה לעיל. משנה ברורה שם סק"י).

• ויש אומרים שלא מצינו בהם חינוך, ועד שהקטנים לא הגיעו לפרקם - מותרים (ר"ן שם), ומותר לרחצם באופן שלא יהנה הגדול ברחיצה, כגון על ידי גוי (כן משמע מהטור והרמ"א שם), או על ידי כלי (ט"ז שם סק"א; מגן אברהם שם סק"א).

וכתבו הפוסקים שבזמן הזה אין נוהגים לרחוץ ולסוך את הקטנים (לבוש שם ב; מגן אברהם שם סק"א), לפי שאף בחול אין רוחצים אותם בכל יום (מחצית השקל שם).

במצוות של רשות

נזירות אם האיש מדיר את בנו הקטן בניזירות, נחלקו תנאים: יש אומרים שמדירו (סתם משנה נזיר כח ב; בית הלל בתוספתא נזיר (ליברמן) ג יז), וכן הלכה (רמב"ם נזירות ב יג); ויש אומרים שאינו מדירו (בית שמאי בתוספתא שם). ולדעה הראשונה אמרו בתלמוד שאיש מדיר ולא אשה, ומדיר בנו ולא בתו (גמ' שם כח ב - כט א). ונחלקו אמוראים:

- יש אומרים שהלכה-למשה-מסיני (ראה ערכו) היא (רבי יוחנן בגמ' שם כח ב, ותוספות ד"ה הלכה) שהאיש מדיר ולא האשה, ובנו ולא בתו (רש"י שם ד"ה הלכה וכת א ד"ה בשלמא).
- ויש אומרים שיכול להדירו - מדרבנן - כדי לחנכו במצוות (ריש

יום הכפורים. ³³ ויש מן האחרונים שכתבו הטעם לפי שאין חינוך זה אלא להרגילו בפרישות, ונשים אינן בנות חינוך בזהירות ופרישות (קרן אורה שם; מרומי שדה שם). ³⁴ על קטן שהגיע לחינוך לענין לסמוך עליו בטומאה וטהרה או שחיטה, או לחלוק לו תרומה וכיוצא, ראה ערך קטן.

שם; ראב"ד שביית עשור ב י. ³² ויש מן האחרונים שכתב שאסור להאכילו יותר מכדי צרכו, שכיון שאינו צריך, הרי זה ככל האיסורים שלהאכילם לקטן אסור מן התורה (מנחת חינוך שיג י יח). על קטן האוכל ביום הכפורים שאין צריך לקדש על היין, ואם צריך להזכיר בברכת המזון מעין המאורע, ראה ערך

התניקות לידי סכנה, ואין הבדל בין תשעה באב לשאר צומות, שהרי מן הדין אף בגדולים אמרו שבזמן שאין גזירת המלכות ואין שלום, רצו מתענים, רצו אין מתענים (ראה ראש השנה יח ב), אלא שכבר רצו וקבלו (ראה טושי"ע או"ח תקנ"א), אבל בקטנים אין חיוב כלל, ואפילו סמוך לפרקם, אלא יאכלו לחם ומים, להתאבל גם הם עם הציבור (רמ"ע מפאנו שם; מגן אברהם שם סק"ב, בשמו; תוספת יום הכפורים יומא פב א, על פי פסחים נד ב), ודוקא בקטן שיש לו דעת להתאבל (מגן אברהם שם). וכן כתבו הפוסקים להלכה (חיי אדם סו י; אליה רבה תקמט סק"ז; פרי מגדים, פתיחה כוללת ב י, ואו"ח תקנ, אשל אברהם סק"ב)³⁶.

באבלות

קטן שמת אחד מקרוביו שחייבים להתאבל עליהם (ראה ערך אבלות: על מי חייבים להתאבל) אינו נוהג אבלות (ראה ערכו), שאין אבלות בקטן (מועד קטן יד ב; רי"ץ גיאת, אבל, עמ' רג במהדורת המכון על שם החתם סופר; מרדכי שם תתע), שכן אמרו בטעם שמקריעים לקטן שהוא משום עגמת נפש (גמ' שם) שיבכו הרואים וירבו בכבוד המת, ולא מפני שהוא אבל (רש"י שם ד"ה מפני עגמות). ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שלא אמרו כן אלא בקטן שלא הגיע לחינוך, אבל הגיע לחינוך נוהג אבלות (רי"ץ גיאת שם), וכן קורע על קרוביו, כשאר מצוות שמחנכים אותו בהן (ראש"י שם ג עד, וחייושי הר"ן ונמוקי יוסף שם כו ב, וטור יו"ד שמ, בשם רי"ץ גיאת; רדב"ז אבל ח ד, בדעת הרמב"ם; שו"ע שם כז), ואפילו במקום שאין בו משום עגמת נפש (בית יוסף שם; דרישה שם ס"ק יב; ט"ז שם ס"ק טו), וכן לא די לו בקריעה כל שהיא, אלא צריך קריעה כשיעור (ב"ח שם; פרישה שם ס"ק מז).

- ויש מפרשים בדעת ראשונים שאינו נוהג אבלות אפילו שהגיע לחינוך (נקודות הכסף שמ, בט"ז ס"ק טו, וזרע אמת קנה, בדעת המהר"ם והרא"ש), שכן נחלקו בקטן שמת לו מת והגדיל תוך שלשים, שנדחה מאבלות בקטנותו, אם פקע ממנו חיוב אבלות לעולם (ראש"י שם צו; טושי"ע יו"ד שצו א), ונחלקו הפוסקים אם לדעה זו דוקא באבלות אינו נוהג לפי שמבטלו מתלמוד תורה, אבל בקריעה נוהג (נקודות הכסף שם); או שאף בקריעה אינו נוהג במקום שאין בו משום עגמת נפש (זרע אמת שם).

להלכה כתבו הפוסקים שקטן, אף שהגיע לחינוך, אינו נוהג באבלות (שו"ע יו"ד שצו ג; נקודות הכסף שם ושפד סק"ה; מגן אברהם תקנא ס"ק לח; חכמת אדם קנב יז)³⁷, ואין לבטלו מתלמוד תורה, והולך לבית רבו כהרגלו (שו"ע שפד ח; שואל ונשאל ג ריג)³⁸, ונחלקו המנהגים אם קטן זה קורע (נטעי גבריאל, אבלות א עמ' שו, שכן המנהג בחוץ לארץ); או שאינו קורע (נחמו נחמו עמי עמ' כח, ונטעי גבריאל שם, בשמו, שכן המנהג בירושלים).

אף באנינות (ראה ערכו) כתבו אחרונים שאין מחנכים קטן (שדי חמד, אנינות יד; שו"ת רבנו יוסף מסלוצק נה)³⁹.

שבהם יש להקל (חייושי חתם סופר כתובות נ א). על שאר דברים האסורים בתשעה באב אף לקטנים, או משום חינוך או משום עגמת נפש, וכן על דברים האסורים בשבוע שחל בו תשעה באב, ראה ערך בין המצרים וערך תשעה באב. 37. ויש מהפוסקים שכתב שנוהג באבלות, אלא שלא יבטל משום כך מתלמוד תורה (ט"ז יו"ד שמ ס"ק טו). 38. ומכל מקום אין נוהגים כן בימינו (נטעי גבריאל, אבלות א עמ' תרפז). 39. על אמירת קדיש על ידי קטן, ראה ערך קדיש.

נרות חנוכה אף בנר חנוכה (ראה ערכו), שמעיקר הדין מדליקים נר אחד לכל אנשי הבית (ראה ערך חנוכה: החיוב והחידור), קטן שהגיע לחינוך צריך להדליק (שו"ע או"ח תרעז ב), אם יש לו בית (מגן אברהם שם סק"ח), וכן למהדרים, שכל אחד מבני הבית מדליק (ראה ערך הנ"ל: החיוב והחידור), אף קטן מדליק (רמ"א או"ח תרעה א). ומכל מקום למהדרים מן המהדרים, שמוסיף והולך ומדליק נר נוסף בכל לילה (ראה ערך הנ"ל: שם), כתבו אחרונים שקטן די שידליק נר אחד כל לילה (משנה ברורה תרעה ס"ק יד).

ארבע כוסות בארבע-כוסות (ראה ערכו) בליל פסח, נחלקו תנאים אם תינוקות חייבים (תנא קמא בפסחים קח ב); או פטורים, שאין להם תועלת ביין (רבי יהודה בגמ' שם). ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שנחלקו בקטנים שהגיעו לחינוך - היינו בני חמש או שש (פרי חדש תעב טו, בדעת הר"ן), או שהגיעו לזמן שראוי לחנכם לשמוע הדברים שאומרים על הכוסות (שלחן ערוך הרב או"ח תעב כה) - שלדעה הראשונה יש לחנכם במצוה זו; ולדעה השנייה כיון שאינם נהנים ושמהים ביין אינו להם דרך חירות ואי אפשר לחנכם (ר"ן פסחים שם; רמב"ם חמץ ז ז, לפי פרי חדש שם).

- ויש מפרשים שלא נחלקו אלא בלא הגיעו לחינוך, אבל הגיעו לחינוך לדברי הכל חייבים (רמב"ם שם, לפי מעשה רוקח שם; רא"ש שם י כא, לפי קרבן נתנאל שם), וכן הלכה (תוספות פסחים צט ב ד"ה לא; רא"ש שם ושו"ת יד ה; טושי"ע או"ח תעב טו), ומכל מקום אין הקטן צריך לשתות רוב רביעית כגדול, אלא כמלא-לוגמיו (ראה ערכו) שלו (משנה ברורה שם ס"ק מז).

שאר המצוות בשאר מצוות וחייבים דרבנן, נחלקו הדעות:

- יש אומרים שיש בהם חובת חינוך (כן משמע מהרמב"ם נחלות יא י; כן משמע ממגן אברהם שמג סק"ב; חיי אדם סו ב; שלחן ערוך הרב שם ג; פרי מגדים, פתיחה כוללת ב י; בכורי יעקב תרנז סק"ד, בדעת ה"ט"ז).

- ויש אומרים שאין חובת חינוך בדרבנן (רמ"ע מפאנו קיא; אליה רבה קפו סק"ג, בדעת חלבוש; אמרי בינה או"ח יד), שכן אמרו: כל שגדול מחוייב מן התורה מחנכים את הקטן מדרבנן, וכל שגדול פטור מן התורה, קטן פטור אף מדרבנן (חגיגה ו א. אמרי בינה שם, וגליון החתם סופר או"ח שמג), שכיון שחיוב חינוך מדרבנן הוא, הרי זו כעין תקנה לתקנה (חקרי לב או"ח צט). ולא חייבו חכמים בחינוך אלא במצוה שיש לה שורש מן התורה, כגון תפילה (פרי מגדים או"ח קפו, אשל אברהם סק"ג), וכן מגילה וחנוכה וארבע כוסות (ראה לעיל), לפי שאף הקטנים היו באותו הנס (פרי מגדים שם; חקרי לב שם)³⁵.

תעניות דרבנן בתעניות דרבנן, כגון תשעה-באב (ראה ערכו) ושאר הצומות (ראה ערך תעניות, וראה תשעה באב), יש שנהגו לחנך בהם את הקטנים (סופרים יח ה, שכן מנהג ירושלים; השואל ברמ"ע מפאנו שם); ויש שכתב שחינוך לשעות לבריאים בלבד מנהג יפה הוא, וכן למיעוט תענוג, אבל לא להשלמה, שאין להביא

35. או שלא חייבו בחינוך אלא כשכל עיקר המצוה היא מדרבנן, שאם לא יחנוכו לא ידע הקטן מהמצוה כשיגדיל, מה שאין כן במצוה של תורה בזמן או באופן שאין חיובה אלא מדרבנן, שאף אם לא יחנוכו בה ידע מהמצוה, כיון שמחנוכו למצוה זו בזמן שחיובה מן התורה (בכורי יעקב שם). 36. ויש שכתב לחנך לשעות בלבד (חקרי לב יו"ד ג קנב, על פי פסחים נד ב ותענית ל א); ויש שצייד לחלק בין תשעה באב או תעניות-גשמים (ראה ערכו), שמתענים בהם מעת לעת, שבהם יש לחנך אף הקטנים, לבין שאר תעניות שאין מתענים בהם אלא ביום,

טומאת קטן כהן, שאסור לו ליטמא למתים, יש מן האחרונים שכתבו שמותר לו להיטמא לקרוביו כגדול מדין חינוך (חקרי לב יו"ד קמה; אחיעזר ג פא ו) ⁴⁰.

באיסורים

אסור להאכיל לקטן - אף שאינו בר הבנה (שלחן ערוך הרב או"ח שמג ה) - דברים אסורים (כן משמע מיבמות קיד א; רמב"ם מאכלות אסורות יז כז), שכן דרשו מה שנאמר בשרצים (ראה ערכו): לא תאכלום (ויקרא יא מב), לא תאכילום, להזהיר גדולים על הקטנים (יבמות שם), וכן דרשו באיסור דם (ראה ערכו) ובאיסור טומאת-כהנים (ראה ערכו. גמ' שם), ומהם נלמד לכל איסורים שבתורה (רמב"ן ויקרא כא א) שהקפידה תורה שלא ירגילו הקטן לעבור עבירות וכשיגדיל יבקש לימודו (תרומת הדשן, פסקים סב); ויש שכתבו בדעת ראשונים שבשאר איסורים אין האיסור להאכיל לקטן אלא מדרבנן (לבוש שם א, בשם יש מפרשים; פרי מגדים שם משבצות זהב סק"א, ופתיחה כוללת ב ט, בדעת הטור) ⁴¹.

הפרשת בית דין קטן שאכל איסור, או שעשה אחד מן האיסורים - וזהו הנקרא קטן-אוכל-נבלות (ראה ערכו) - אין בית דין מצווים להפרישו (מספר אמוראים ביבמות קיג ב - קיד א ונדה מו ב; רמב"ם שבת יז ז, ושם מאכלות אסורות יז כז, ושם אבל ג יב; סמ"ג ל"ת סה וקמח ורלד; רשב"א וריטב"א יבמות שם; טוש"ע או"ח שמג א, ורמ"א יו"ד שע א) ⁴². הפרשה מדין אם יש חיוב על בית דין, או על האב, להפריש קטן מאיסורים מדין חינוך, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאף בקטן שהגיע לחינוך אמרו שאין מצווים להפרישו, לפי שחינוך לא שייך אלא להזהיר לעשות ולקיים מצוה, אבל להזהיר מלעבור אין זה חינוך (תוספות ישנים יומא פב א, בשם ר"א ממיץ; תוספות נזיר כח ב ד"ה בנו, בתירוצ הראשון; רשב"א ותוספות יו"ד ומאירי ונמוקי יוסף יבמות קיד א; שו"ת הרשב"א א כח), שמצות עשה צריכה אזהרה יותר

שמחתו חינוך בית יש בו אף משום שמחה, שכן אמרו: נקי

⁴⁰. ויש שנסתפק בדבר לדעת הסוברים שטומאת-קרובים (ראה ערכו) היא משום אבלות, והרי אין אבלות בקטן (ושב הכהן נו). על אבלות תשעה באב, ראה לעיל: במצוות וחובות דרבנן. ⁴¹. על קטן העושה על דעת אביו או גדול אחר, ואם מעשה העבירה של הקטן נחשב לעבירה, ראה ערך קטן. ⁴². ויש מהאמוראים שנסתפק בדבר (רבי יוחנן ביבמות שם קיד א, לפי תוספות ד"ה אלא וריטב"א שם); ויש מהראשונים שכתבו שלהלכה לא נפשט ספק זה (תוספות גיטין נה א ד"ה ועל); ויש שכתב שבטומאת כהנים שדרשו להזהיר גדולים על הקטנים (ראה לעיל), כשם שאסור לטמא כהן קטן בידים, הוא הדין

מאיסור לאו שהוא שב ואל תעשה (תרומת הדשן צד).

• יש אומרים שלא אמרו אין בית דין מצווים להפרישו אלא בקטן שלא הגיע לחינוך, אבל הגיע לחינוך, כיון שחייבים לחנכו, כל שכן שצריך להפרישו שלא יעשה עבירה (תוספות שבת קכא א ד"ה שמע שם; רשב"א יבמות שם, וריטב"א שם, בשם הרא"ה; רמ"א או"ח שמג א, בשם יש אומרים). ואין חילוק בין בית דין לאביו (בית יוסף ובי"ח שם, בדעת התוספות), שכיון שהגיע לכלל שנים שאביו חייב לחנכו, מצוה על כל אדם להפרישו מאיסור (חיי אדם סו א).

• ויש אומרים שאף על פי שאין בית דין מצווים להפרישו, אפילו שהגיע לחינוך, אבל אביו מצווה לגעור בו ולהפרישו (רמב"ם מאכלות אסורות יז כח; תוספות ישנים יומא שם, בתירוצ הראשון; תוספות נזיר כח ב ד"ה בנו, בשם ר"י; רשב"א וריטב"א ורי"ז יבמות שם; שו"ע שם; רמ"א שם, בשם יש אומרים) כדי לחנכו בקדושה (רמב"ם שם), שאין יחנכו במצוות עשה ויניחו לאכול נבלות וטרפות (ריטב"א יבמות שם, בדעת הרמב"ם), ואם הניחו אביו - בית דין ממחים בידו שלא יניחו לעשות איסור (רדב"ז וכסף משנה מאכלות אסורות שם, בדעת הרמב"ם; בית יוסף שם; ט"ז שם סק"א). ומכל מקום לא אמרו שצריך להפרישו אלא בתינוק בר הבנה (איסור והיתר הארוך מח ח; מגן אברהם שם סק"ב, בשמו) שמבין כשאומרים לו שזה אסור (שלחן ערוך הרב שם א; משנה ברורה שם סק"ג).

עבירות שבין אדם לחברו, כתבו ראשונים שלדברי אדם לחברו הכל מצווים להפריש את הקטנים, כדי שלא תארע תקלה על ידם (מגיד משנה גנבה א י, בדעת הרמב"ם), וראוי לבית דין להכותם על הגנבה, כדי שלא יהיו רגילים בה, וכן אם הזיקו שאר נזקין (רמב"ם שם). ופשוט שאם שמע שבנו או בתו הקטנים מדברים לשון-הרע (ראה ערכו), מצוה לגעור בהם ולהפרישם, וכן ממחלוקת ושקר וקללות, שאם יניחם ויורגלו בכך, אף כשיגדלו וישמעו שיש בזה איסור יהיה קשה להם לפרוש מהרגלם (משנה ברורה שמג סק"ג).

חנוך ב"ת

התחלת מגורים בבית חדש

יְהִיָּה לְבֵיתוֹ שָׁנָה אֶחָת וְשָׁמַח אֶת אִשְׁתּוֹ וּגְו' (דברים כד ה), לביתו, זה ביתו, יהיה, זה כרמו (משנה סוטה מג א; ספרי דברים רעא), שאף הבונה בית וחנכו, או נטע כרם וחיללו, אינו יוצא לעורכי המלחמה כל עיקר (רמב"ם שם פ) ³.

סעודה המנהג לעשות סעודה ושמחה באכילה הראשונה שיאכלו עבדו בבית חדש, והתחלת האכילה נקראת חנוך, כמו שנקרא התחלת הלמוד בנער (ראה ערך חנוך. ספר השרשים לרד"ק, חנוך). וכתבו ראשונים שאין זו בכלל סעודת-מצוה (ראה ערכו), אלא סעודת הרשות (תשב"ץ קטן קע, בשם מהר"ם; ים של שלמה בבא קמא ז לו), שהיא דרך רעות (ים של שלמה שם), אלא אם כן רוצה לחנך ביתו בתורה

שמצווים להפרישו אם בא ליטמא (טור יו"ד שעג), ויש שפירש בדעתם שהוא הדין בדם ושרצים, שיש בהם ריבוי מיוחד (בית יוסף או"ח שם). על הקפת פאת הראש, שנחלקו אם גדול המקיף את הקטן חייב, ושמחנכים את הקטנים בפאת הראש, ראה ערך הקפת הראש: הניקף. **חנוך בית**. 1. טז, טור רא. 2. ויש מהראשונים שכתב שחנוך כאן היינו סעודה (ראה להלן. ספר השרשים לרבי יונה אבן ג'טאח, החת והטון והכף; ספר השרשים לרד"ק, חנוך, בשמו, ודחה); ויש מהתרגומים שתרגם את 'ולא חנכו': ולא קבע בו מזוזה לשכללו (תרגום יונתן שם). 3. על גדר הנקרא חנוך בית לענין זה, ראה ערך מלחמה.

שאינן הדברים אמורים אלא בחוץ לארץ, אבל בארץ ישראל שחנוך הבית הוא מצוה (ראה לעיל), אף הסעודה עבור חנוך הבית היא סעודת מצוה (באר שבע, שו"ע; מגן אברהם שם, וכפ החיים שם ס"ק כה, בשמו; כן משמע ממסקנת היד אפרים שם ד"ה דחונות הבית)⁴.

ומצוות וליתן שבח למקום אשר חננו, ולא הניח מתחילה לשמות ולשחוק בבית ולנהוג בו קלות ראש, אלא עושה סעודה לחנכו ולומר בו דברי תורה ולדרוש בו מעין המאורע, שבאופן זה הרי זו סעודת מצוה (ים של שלמה שם; מגן אברהם תקס"ח סק"ה, בשמו). וכתבו אחרונים

חנוך כלי המקדש¹

מצוה לחנך מזבח הזהב, המזבח החיצון, השולחן והמנורה, בעבודות מסויימות; עבודה בכלי שרת המחנכים לקדושה וקובעת עליהם תורת כלי שרת

המצוה, גזרה ודיניה

בכמה מכלי המקדש אמרו שבתחילת עשייתם לא יתחילו לעבוד בהם אלא בעבודות מסויימות: אין מחנכים² מזבח הזהב אלא בקטורת הסמים, ולא מזבח העולה - החיצון - אלא בתמיד של שחר, ולא את השולחן אלא בלחם הפנים בשבת, ולא את המנורה אלא בשבעה נרותיה בין הערבים (משנה מנחות מט א; תוספתא מנחות (צוקרמאנדל) ז ה; רמב"ם תמידין א יב, ושם ג א, יא, ושם ה ג).

חנוך מזבח זהב אלא בתמיד של שחר (ראה לעיל), כן חז"ל (משנה ותוספתא שם), ואם לא נתחנך בקטורת - שהיה המזבח חדש, ועדיין לא הקריבו עליו קטורת מעולם (רש"י זבחים מ ב ד"ה שאם לא) - לא היה מזה עליו (גמ' זבחים שם; רמב"ם עבודת יום הכפורים ה כד) דם פר כהן משיח (גמ' שם; כן משמע מתורת כהנים ויקרא, דיבורא דחובה פרשה ג יא, והראב"ד שם), ודם פר העלם דבר של ציבור, ודם פר יום הכפורים (כן משמע מתוספות שם ד"ה לאת), שנאמר: וְנָתַן הַכֹּהֵן מִן הַדָּם עַל קַרְנוֹת מִזְבֵּחַ קֹטֶרֶת הַסָּמִים לַפְּנֵי ה' (ויקרא ד ז. גמ' שם), שכיון שנאמר לפני ה' אנו יודעים שמזבח זה מזבח הזהב הוא (רש"י שם ד"ה מזבח קטרת), ולא נקרא על שם הקטורת אלא לפי שתחילת חינוכו בה (קרבן אהרן שם).

קטורת זו היא משל ציבור, שנאמר שם: קֹטֶרֶת (ויקרא שם. תורת כהנים שם), ולמדים בגזרה-שוה (ראה ערכו) "קטורת" "קטורת" מקטורת של ציבור, ואם נתחנך המזבח בקטורת של יחיד, כאילו לא נתחנך, שהרי עובר על הלאו: לא תַעֲלוּ עָלָיו קֹטֶרֶת זָרָה (שמות ל ט. ראב"ד לתורת כהנים שם, בפירוש השני).

ויהיו סממניה לתוכה, שנאמר: הַסָּמִים (ויקרא שם), היינו שיקטיר כל סממניה, ואם חיסר אחד מהם כאילו לא נתחנך (ראב"ד שם); או לומר שמערב כל סממניה ביחד ואחר כך מקטירים, ולא יביא כל אחד ואחד מסממניה ויקטירנו על המזבח (רבנו הלל שם; קרית ספר כלי המקדש יב).

באיזו קטורת מחנכים אותו, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שמחנכים אותו בקטורת של בין הערבים (משנה מנחות מט א, לגירסת הגמ' שם נ א), שכשם שהמנורה מתחנכת בערב (ראה לעיל), כך מזבח הזהב מתחנך בערב, שנאמר: וּבִהֲעֶלֶת אֶהְרֹן אֶת הַנֵּרֹת בֵּין הָעֶרְבִים יִקְטֹרֶנָּה (שמות ל ח. גמ' שם, לדעה זו, לפי רש"י שם ד"ה אי לאו), וכן הלכה (רמב"ם תמידין ג א).
- ויש אומרים שמחנכים אותו בקטורת של שחר (ברייטא בגמ' שם),

שכשם שהמזבח החיצון מתחנך בתמיד של שחר (ראה לעיל), כך מזבח הזהב מתחנך בקטורת של שחר (גמ' שם, לדעה זו).

חנוך מזבח זהב אלא בתמיד של שחר (ראה לעיל), כן חז"ל (משנה ותוספתא שם; צוקרמאנדל ז ה), שנאמר בחינוך המזבח - בימי המילואים (רש"י עה"ת במדבר כח ד) - וְאֵת הַכֶּבֶשׂ הַשְּׂנִי תַעֲשֶׂה בֵּין הָעֶרְבִים (שמות כט ט), שני בין הערבים ולא ראשון בין הערבים (גמ' שם נ א). לפיכך אם לא הקריבו עליו כבש בבוקר לא יקריבו בין הערבים (משנה שם מט א, על פי גמ' שם נ א), שדוקא אם "את הכבש האחד תעשה בבקר" הוכשר השני להיקרב בין הערבים (רש"י נ א), ולא אמרו שאם לא הקריבו תמיד של שחר, מקריבים בין הערבים את התמיד של בין הערבים (ראה ערך תמיד) אלא כשכבר נתחנך המזבח, אבל אם לא נתחנך עדיין לא יקריבו עליו תחילה בין הערבים (משנה שם, וגמ' שם; רמב"ם שם א יב)³.

עבר זמן הקרבת תמיד של שחר (ראה ערך תמיד) בטלה עבודת אותו יום, שאי אפשר להקריב שום קרבן על מזבח שלא נתחנך עדיין (גבורת ארי תענית יז א; תשובת רבי אברהם פארדו ביוסף אומץ (אזולאי) ו).

חנוך השולחן זהב אלא בתמיד של שחר (ראה לעיל), כן חז"ל (משנה מנחות שם; תוספתא שם) ולא בחול, שאין השולחן מקדש לחם הפנים אלא כשסידרוהו עליו בשבת (ראה ערך לחם הפנים. גמ' שם נ א, ורש"י ד"ה קדושים).

חנוך המנורה זהב אלא בתמיד של שחר (ראה לעיל), כן חז"ל (משנה שם מט א; תוספתא שם), היינו בהדלקתם (רמב"ם תמידין ג יא)⁴, שנאמר: בִּבְקֶרֶת בִּבְקֶרֶת בְּהִיטִיבוֹ אֶת הַנֵּרֹת (שמות ל ז), ואם לא הדליק הנרות מבערב, אין לו מה להיטיב בבוקר (גמ' שם נ א).

גדר החינוך בגדר החינוך נחלקו אחרונים:

- יש אומרים שכל זמן שלא נתחנך המזבח החיצון בתמיד של שחר אין עליו תורת מזבח כל עיקר (ר"י פרלא לספר המצוות לרס"ג פרשה מט), ולכן אם עבדו בכלי המקדש הללו קודם שחינכו, כגון שהקריבו על המזבח החיצון בתחילה תמיד של בין הערבים, שאין זה חינוך (ראה לעיל), או שהקטירו על מזבח הזהב בתחילה קטורת של שחר וכיוצא, הרי התמיד והקטורת פסולים (ספרי דבי רב פנחס ו).
- יש אומרים שהחינוך שאמרו בכלים הללו הוא מתורת קידוש כלי שרת שעבודתם מחנכתם (ראה לעיל: חינוך כלי שרת), שכלים הללו יש לחנכם לקדושת כלי שרת בעבודות הללו דוקא, וכל זמן

וקטאת סופרים, שורש ג; ושאר מוני המצוות לא מנאוה (רמב"ם; סמ"ג; הוספות הרמב"ם לספר המצוות; חינוך), שאין כאן ענין נוסף על מצות הקרבת התמידים, שבכל יום מקריבים שני תמידים (ראה ערך תמיד), וכשבוניו מזבח חדש ומתחילים להקריב תמיד של שחר, קרויה אותה התחלה חינוך (זוהר הרקיע נ; מגילת אסתר שם).⁴ ויש מהראשונים שכתב שחינוך המנורה אינו

4. על הבונה בית חדש אם מברך שהחינו, ראה ערך ברכת שהחינו: על הטובה. חנוך כלי המקדש. 1. טז, טורים רב-רטו. 2. כל התחלת כניסת האדם, או הכלי, לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, נקרא חנוך (רש"י עה"ת בראשית יד יד). 3. יש מהגאונים שמנה חינוך המזבח במנין המצוות (הלכות גדולות, הקדמה, עמ' יט במהדורת מכון ירושלים, לפי השגות הרמב"ם לספר המצוות

המזרקות שמקבלים בהם הדם, ושאר כלי השרת כולם, מתקדשים במלאכתם (רמב"ם כלי המקדש א יג). והוא הדין הסכין ששוחטים בו הקרבנות (רש"י סוטה יד ב ד"ה סכין) - לדעת הסוברים שהוא כלי-שרת (ראה ערכו) - וכן בגדי-כהנה (ראה ערכו) - לסוברים שאינם יוצאים לחולין על ידי מעילה (ראה ערך הנ"ל) - מתקדשים בעבודה (תוספות קדושין נד א ד"ה בכתנות). ואף שאין בהם אלא קדושת דמים, ויוצאים לחולין בפדיון או על ידי מעילה, חלה עליהם תורת בגדי כהונה על ידי עבודה (חזון איש מנחות ל א). ולבישת הבגדים מחנכתם, ואף על פי שלא עבד בהם עדיין (שאלת הכהנים תורה יומא יב א; מקדש דוד קדשים ב א; אור שמח כלי המקדש א יב), שהרי הליבישה עצמה מצוה היא (ראה ערך בגדי כהונה: מצותם) ⁹.

כיצד מחנכים אין כלי שרת מתחנך אלא אם כן הוקדש תחילה בקדושת פה, וחלה עליו קדושת דמים (קדושת יום טוב (אלגוזי) לג, בדעת תוספות והרשב"א והר"ן). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכל הכלים, כיון שנשתמשו בהם במלאכתם - נתקדשו (רמב"ם שם יב, על פי ירושלמי יומא ג ו ומגילה ג א), ואף על פי שאין זו עבודה גמורה (שיח יצחק יומא לט א, בדעת הרמב"ם; מקדש דוד קדשים ב א), שאם פינו לתוך כלי דבר שנתקדש כבר בכלי שרת, הרי כלי זה מתקדש ונעשה כלי שרת (ירושלמי שם ושם), שכלי חול, כיון שהוא מתמלא מן הקודש, הרי זה מתקדש (שמות רבה טו כד). ואם לא היה להם דבר שכבר נתקדש, כגון בשעה שעלו מן הגולה, הרי הכלים מתקדשים להיותם כלי שרת ומקדשים את הניתן לתוכם בבת אחת (ירושלמי שם ושם, לפי קרבן העדה שם, בפירוש השני, ופני משה שם), שלכתחילה יש לקדש הכלי על ידי שמשמש בו בדבר שכבר נתקדש, אלא שכשאין לו, יכול לקדש על ידי דבר של חול ויתקדש ויקדש כאחת (שאלת הכהנים תורה יומא יב א; מקדש דוד שם).

• ויש אומרים שאין כלי שרת מתחנך אלא בעבודה - הפסולה בזר (ראה ערכו. אוצר הספרא ו ד) - ולכן הקלפי שבו היו עושים את הגורל של שעירי יום הכפורים (ראה ערך גורל: בשעירי יום הכפורים) אינה כלי שרת, שכיון שהגורל אינה עבודה (ראה ערך שעירי יום הכפורים) אינה מחנכת את הקלפי לעשותה כלי שרת (תוספות ישנים יומא לט א ד"ה א"כ; תוספות הרא"ש שם) ¹⁰. וכן סכינים שבמקדש, שכיון שצריך לדעתם לשחוט הקרבנות לכתחילה בכלי שרת כדי לקדש את הדם, אלא שבדיעבד שוחט בכלי חול ומקדש הדם בקבלה (ראה ערכו), הרי הם קדושים ומקדשים את הדם (רמב"ן חולין ג א), שכיון שעושה בכלי מלאכה הטעונה כלי שרת, הרי זו חשובה כעבודה לעשות הכלי לכלי שרת (אוצר הספרא שם).

מקום העבודה אותם כלי שרת שאינם מקדשים אלא מבפנים ולא מבחוץ לפי שלא נמשחו אלא מבפנים (ראה ערך כלי שרת), אף לדורות, שעבודתם מחנכתם, אין מקדשים אלא מבפנים ולא מבחוץ (קריית ספר כלי המקדש א), לפי שהקדושה הבאה על הכלים על ידי עבודתם היא כערך הקדושה שהיתה באה עליהם על ידי המשיחה בימי משה (לקוטי הלכות מנחות צ א).

שלא חינוכם בעבודות הללו אין עליהם תורת כלי שרת (אוצר הספרא (זעמבא) ו ג ו).

• ויש אומרים שחינוך שאמרו אינו אלא שמצוה מלכתחילה לחנכם בצורות הללו (ערוך השולחן העתיד תמידים קב יד; שו"ת מהרש"א (אלפנדר) או"ח טו; חזון איש מנחות ל ה-ו), כעין הקרבת המילואים במשכן לאחר הקמתו (חזון איש שם), ולכן אם הקריבו על המזבח החיצון בתחילה תמיד של בין הערבים, או שהקטירו על מזבח הזהב בתחילה קטורת של שחר, הרי התמיד והקטורת כשרים (שולחן ערוך העתיד שם; שו"ת מהרש"א שם).

נגמרו הכלים נגמרו הכלים שלא בזמנם, אין מחנכים אותם אלא שלא בזמנם (ספרי פנחס קמג), שאם נגמר המזבח בחצי היום, וכן השולחן שנגמר בחול, אין מחנכים אותם אלא בזמנם (רבנו הלל שם), ואם חניך את המזבח החיצון בתמיד של בין הערבים, או שחיך את מזבח הזהב בקטורת של שחר, או שחיך את השולחן בחול - לא נתחנכו (ספרי דבי רב שם).

חינוך כלי שרת

קידוש כלי שרת שבא על ידי עבודה קרוי חינוך (יד רמה סנהדרין טו ב), והחינוך שאמרו בכלי שרת הוא לקדשם קדושת הגוף (רש"י שבועות טו א ד"ה משיחתו; מאירי וחיידושי הר"ן סנהדרין שם), שלא יצאו לחולין אף על ידי פדיון (מאירי וחיידושי הר"ן שם), ואם נשברו - טעונים גניזה (מאירי שם) ⁵, שצידד לומר. וכן לתת עליהם תורת כלי שרת לקדש את מה שהוכנס לתוכם (רש"י שבועות שם), ולהיותם ראויים לעבודות הקרבנות הטעונות כלי שרת (ראה ערך כלי שרת. חזון איש מנחות ל א) ⁶. צורת החינוך כל הכלים שעשה משה, משיחתם בשמן המשחה מקדשתם ⁷ - לצאת מדין כלי חול ולהיכנס לקדושת כלי שרת (מאירי יומא יב ב), אף על פי שלא נשתמשו בהם עדיין לעבודות המשכן (מאירי סנהדרין טו ב, ושבועות טו א, על פי הגמ' שם ושם) - מכאן ואילך עבודתם מחנכתם (גמ' יומא שם), שאין המשיחה נוהגת לדורות, אלא מתקדשים על ידי שמשמשים בהם במקדש (רמב"ם כלי המקדש א יב); ואפילו נמשחו, לא נתקדשו אלא על ידי עבודה (מאירי שבועות שם, על פי הגמ' שם ושם), שנאמר בכלים שעשה משה: וַיִּמְשְׁחוּ וַיִּקְדְּשׁוּ אֹתָם (במדבר ז א), אותם במשיחה, ולא לדורות במשיחה (גמ' שם ושם), ובכלים שלדורות נאמר: וַיִּקְחוּ אֶת כָּל פְּלִי הָעָרָה אֲשֶׁר יִשְׁרְתוּ בָם בְּקֶדֶשׁ (במדבר ד יב) ⁸, הכתוב תלאם בשירות (גמ' שם ושם; רמב"ם שם), שכפל הכתוב: כלי השרת אשר ישרתו, לומר שנעשו כלי שרת על ידי שירות (רש"י שבועות שם ד"ה תלאן).

במה דברים אמורים בכלים שנעשו במדבר לפני הקמת המשכן, אבל הכלים שנעשו במדבר לאחר הקמת המשכן ומשיחת כליו, כגון המזרקות שנדרבו הנשיאים - לא נמשחו, אלא עבודתם חינוכתם, שאין הם בכלל כלי המשכן שנאמר בהם: וימשחם (שאלת הכהנים תורה מעילה ט א), ואפילו אם היה משה עושה עוד כלים, לא היו נמשחים, אלא עבודתם היתה מחנכתם (שו"ת חתם סופר או"ח לו).

כלים המתחנכים הכפות והקערות שמקבלים בהן המנחות, וכן בעבודה

ראה ערך משיחה. ⁸ "ישרתו", להבא משמע, היינו לדורות הבאים (רש"י סנהדרין טז ב ד"ה אשר ישרתו). ⁹ וכהן גדול המתחנך לכהונה גדולה בלבישת בגדי כהן גדול (ראה ערך כהן גדול), אפילו הם חדשים שעדיין לא נתחנכו, הרי הם מתקדשים ומקדשים את הכהן הגדול בבת אחת (שאלת הכהנים תורה שם; אור שמח שם). ¹⁰ ודוקא הגרלה שאינה טעונה כלי שרת אינה מחנכת, כיון שאינה עבודה, אבל אם הוא מקדש מנחה בכלי, הרי זה

אלא בחול ולא בשבת (רבנו גרשום שם נ א ד"ה מה להלן). ⁵ ויש מהאחרונים המצדד שאף בלא חינוך טעונים גניזה (מקדש דוד קדשים ב ב). ⁶ ואין שני דברים הללו - קדושת הגוף, וקדושתם לקדש אחרים - תלויים זה בזה (אבן האזל כלי המקדש א יג, בהשמות; חזון איש שם א וב), ולכן כלי שרת שלא נמשחו מבחוץ, אינו מקדש אלא בפנים ולא מבחוץ, אף על פי שכולו קדוש קדושת הגוף (אבן האזל שם). ⁷ על דיני משיחת הכלים שעשה משה,

חנוכה

שמונת הימים שתחילתם כ"ה בכסלו, שקבעום לימים טובים, ולהדליק בהם נרות בערב, לזכר הניסים שאירעו בהם

הפרקים:	• בהדליק וכבתה
• ימי החנוכה	• השמנים והפתילות
• מצות נר חנוכה	• איסור השתמשות
• החיוב וההידור	• הדלקה מנר לנר
• הברכות	• הלל והודאה
• ההדלקה	• קריאת התורה
• מקומה	• איסור הספד ותענית
• זמנה	• משתה ושמחה

מצות נר חנוכה

מדליקים נרות בערב על פתחי הבתים בכל לילה ולילה משמונת לילות החנוכה להראות ולגלות הנס (רמב"ם חנוכה ג א), ועל ידי הדלקה זו מודים על הנס (פסקי ריא"ז שבת ב, חנוכה ח), והדלקת הנרות בלילות אלו מצוה מדברית סופרים כקריאת מגילה (רמב"ם שם), והיא חובה מדבריהם (רמב"ם ברכות יא א).

אשה נשים חייבות בנר חנוכה (שבת כג א; טושי"ע או"ח תרעה ג), אף על פי שהיא ממצוות שהזמן גרמן שנשים פטורות מהן (ראה ערך אשה: במצוות עשה שהזמן גרמן. תוספות הרא"ש ומאירי שבת שם), לפי שאף הן היו באותו הנס (גמ' שם; טור שם)³. ואשה מדליקה נר חנוכה - להוציא אנשים ידי חובתם (מאירי שבת כג א; ראבי"ה חנוכה תתמג; כלבו מד; ב"ח או"ח תרעה ג, וט"ז שם סק"ד, בדעת הטור) - כיון שחייבת במצוה (גמ' שם; טושי"ע שם), ועיקר הנס נעשה על ידי אשה (כנסת הגדולה או"ח תרעה, הגהות טור א; פרי מגדים או"ח תרפט, אשל אברהם סק"ב)⁴.

חרש שוטה חרש (ראה ערכו) - שאינו שומע ואינו מדבר (פרי מגדים וקטן או"ח תרע, משבצות זהב סק"ה) - ושוטה (ראה ערכו) וקטן (ראה ערכו) אינם חייבים בנר חנוכה (רמב"ם חנוכה ד ט; רבנו ירוחם ט א), ולכן אינם מדליקים להוציא אחרים ידי חובתם (פסקי ריא"ז שבת ב, חנוכה יג; ארחות חיים, חנוכה יב; כלבו שם; ב"ח או"ח תרעה, בדעת הטור; ט"ז שם סק"ד).

אכן, קטן שהגיע לחינוך צריך להדליק (ראה ערך חנוך. שו"ע או"ח תרעז ב) אם יש לו בית לעצמו (מגן אברהם שם סק"ח)⁵, ואף מדליק להוציא אחרים ידי חובתם (מאירי ור"ן שבת כג א, בשם העיטור; שו"ע או"ח תרעה ג, בשם ויש מי שאומר), הואיל ומצות נר חנוכה מדברית סופרים (מאירי שם, בשם העיטור)⁶.

סומא סומא (ראה ערכו), כתבו אחרונים שחייב בנר חנוכה - אם יש לו בית לעצמו (כן משמע מהפרי מגדים או"ח תרעה אשל אברהם סק"ד) - אף על פי שאינו רואה הנרות, שהרי אחרים רואים אותם, והוא מפרסם להם הנס, אלא שאם יש לו אשה תדליק היא עליו, וכן אם הוא בבית של אחר מוטב שישתתף עם בעל הבית בפרוטה, ויברך בעל הבית עליו (שו"ת מהרש"ל עז; מגן אברהם שם סק"ד, בשמו), וכן יכול הסומא להוציא אחרים ידי חובתם (פרי מגדים שם)⁷.

בכלל, ראה: רש"י שבת כג א ד"ה היו באותו ופסחים קח ב ד"ה שאף הן; ר"ן שבת שם; פסקי ריא"ז שבת ב חנוכה טו. ⁴ ויש ראשונים שכתבו שאינה מוציאה אחרים ידי חובתם (כן נסתפק בראבי"ה מגילה תקסט, בדעת הלכות גדולות; מאירי שם, בשם קצת מפרשים, ודחה). ⁵ אם קטן מדליק בתורת מהדרים, ראה להלן: החיוב וההידור. ⁶ ויש חולקים וסוברים שקטן אינו מוציא גדול ידי חובתו (מאירי שם; מגן אברהם שם, בדעת הר"ן). ⁷ ויש

ימי החנוכה

בבית שני, כשמלכו יון, גזרו גזרות על ישראל, ובטלו דתם, ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצוות, ופשטו ידם בממונם ובבנותיהם, ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות, וטמאו הטהרות, וצר להם לישראל מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול, עד שריחם עליהם אלקי אבותינו והושיעם מידם והצילם, וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום, והושיעו ישראל מידם, והעמידו מלך מן הכהנים, וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה, עד החורבן השני, וכשגברו ישראל על אויביהם ואבדום, בחמשה ועשרים בחודש כסלו היה (רמב"ם חנוכה ג א-ב).

כשנכנסו יוונים להיכל, טמאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן - שלא נטמא (רמב"ם שם) - שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא להדליק יום אחד, ונעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים (שבת כא ב; רמב"ם שם א), עד שכתשו זיתים והוציאו שמן טהור (רמב"ם שם). לשנה אחרת קבעום ועשאו ימים טובים בהלל והודאה (גמ' שם), היינו לקרות הלל (ראה ערכו, ולהלן: הלל והודאה) ולומר על הניסים בהודאה (ראה ערכו, ולהלן: שם. רש"י שם ד"ה הכי גרסינן), וימים אלו הם הנקראים חנוכה (רמב"ם שם), על שם חנוכת המזבח, שנסתרו ובנאוהו (אור זרועב שכא, על פי מידות ד ו). וכיון שהנס אירע בנרות, תיקנו להדליק בהם נרות כדי להזכיר הנס (ראה להלן: מצות נר חנוכה. טור או"ח תרעה; לבוש שם א)².

מדוע אין נוהגים בזמן שהיו בית דין מקדשים את החודש על פי הראייה (ראה ערך קדוש החדש), ובחדשים שיש בהם מועדות היו שולחים שלוחים להודיע לרחוקים אם קידשו יום שלשים, או יום שלשים ואחד, כדי שידעו מתי יעשו את המועדות (ראה ערך הני"ל) היו שלוחים יוצאים אף על כסלו, מפני חנוכה (משנה ראש השנה יח א; רמב"ם קדוש החדש ג ט), ומכל מקום בזמן הזה שאין מקדשים אלא על פי החשבון, ואין עושים בגולה שני ימים טובים אלא מתקנת חכמים שיזהרו במנהג אבותיהם (ראה ערך יום טוב שני של גלויות), אין עושים תשעה ימי חנוכה, שכיון שהוא מדבריהם, הם-אמרו-והם-אמרו (ראה ערכו. אבודרהם, סדר הדלקת נר חנוכה, בשם בעל העתים).

מתקדש ומקדש כאחת (ראה לעיל), לפי שקידוש מנחה טעון כלי שרת (אוצר הספרא שם ו); ויש אומרים שכיון שעבודת קלפי זו אינה אלא בהגדלה, זו היא עבודתה לקדשה, ואנו קוראים בה: אשר ישרתו (ריטב"א יומא שם). **חנוכה**. 1. טז, טורים רלט-שסט. 2. ויש מן הראשונים שכתב שמשום נס הנצחון קבעום ימים טובים, וכיון שנכפל להם הנס בשמן, הוסיפו הדלקת הנרות להזכיר כפילת הנס (רבנו יהונתן שם). 3. על מהות נס זה שהיו הנשים

(תוספות שם), אבל כשמוסיף והולך כל לילה נר אחד, לא יאמרו שבכל לילה נתווסף אדם אחד בבית, שזה דבר שאינו שכיח (פרי חדש שם), ויותר הידור להוסיף כמנין הימים, שיש בדבר פרסום התמדת הנס (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"א).

• ויש סוברים שהמהדרים מן המהדרים עושים כמהדרים אלא שהם מוסיפים עליהם, שמדליקים בלילה הראשון נר לכל אחד, ובלילה השני מדליקים שני נרות לכל אחד ואחד (רמב"ם שם א-ב; רבנו יהונתן שם; חידושי הר"ן שם, בשמו; ריטב"א שם, בשם יש שפירשו; רמ"א בשו"ע תרעא ב), שאם לא ידליק אלא שמונה נרות לכל בני הבית, פעמים שהמהדרים מן המהדרים ידליקו פחות נרות מהמהדרים המדליקים נר לכל אחד (ריטב"א שם).

מי המדליק נר לכל אחד שאמרו, נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שבעל הבית מדליק נרות כמנין בני הבית (רמב"ם שם; מאירי שם).

• ויש אומרים שכל אחד ואחד מבני הבית מדליק נר אחד לעצמו בלילה הראשון, ובלילה השני כל אחד מדליק שנים - כמהדרים מן המהדרים - ובכל לילה ולילה כל אחד מבני הבית מוסיף והולך נר אחד (רמ"א ולבוש שם, שכן המנהג) ומברך עליו (דרכי משה או"ח תרעז סק"א, בשם תרומת הדשן), שאף על פי שפטור הוא מלהדליק, כיון שמדליק - מברך (שו"ת הרמ"א צא, בדעת תרומת הדשן); או שלדעה זו אינו יוצא עיקר מצות נר חנוכה בנרו של בעל הבית, כיון שכונתו להיות מהמהדרים, ושלא לצאת בנרו של בעל הבית (פרי מגדים או"ח תרעד, אשל אברהם סק"א; שו"ת הרעק"א תנינא ג).

עיקר והידור זה שאמרו שהמהדרים מדליקים נר לכל אחד, והמהדרים מן המהדרים מוסיפים והולכים, עיקר המצוה אינה אלא נר אחד לאיש וביתו, והנרות האחרים הם נרות של רשות שבאים להידור מצוה (הגהות מימוניות (קושטא) חנוכה ד ט; רמ"א שם).

לא הדליק לילה לא הדליק לילה אחד אחד (תשובת ר"י בשבלי הלקט קפו, ובפרדס הגדול קצט; מרדכי שבת רסח; טוש"ע או"ח תרעב ב), אלא צריך להדליק חובת אותו הלילה בלבד, שבכל יום היה נס מיוחד (ראה לעיל: נס פך השמן), וכל יום מימי החנוכה מצוה בפני עצמה היא (שו"ת מהרי"ל כח), וצריך להדליק כמנין הנרות ששאר בני אדם מדליקים בלילה ההוא (תשובת ר"י שם ושם; רמ"א שם), דהיינו שאם לא הדליק בלילה הראשון ידליק בלילה השני שני נרות (דרכי משה שם סק"א, שם בשם אגודה ומהרי"ל; רמ"א שם)¹⁰.

אין לו די שמן לא היה לו די שמן אלא כדי להדליק שמונה נרות, ידליק בכל לילה נר אחד, ואם יש לו כדי תשעה ידליק בלילה השני שני נרות, ואם יש לו עשרה ידליק בלילה שני שנים, ובליל שלישי לא ידליק אלא אחד (חיי אדם קנ"ד כח; כתב סופר או"ח קלה).

חיסר בהדלקה הדליק בלילה השלישי שני נרות, או בלילה הרביעי

אונן (ראה ערכו) אינו מדליק נר חנוכה (אליה רבה תרע ס"ק יט; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ה), אלא אשתו או אדם אחר ידליקו, ויענה הוא אמן (אליה רבה שם), ואם אין לו מי שידליק עבורו, ידליק בעצמו בלא ברכה, כדי לפרסם הנס (פרי מגדים שם).

מי שאין לו מצות נר חנוכה מצוה חביבה היא עד מאד, וצריך מה יאכל האדם להיזהר בה, כדי להודיע הנס ולהוסיף בשבח ה' והודיה לו על הנסים שעשה לנו (רמב"ם חנוכה ד ב), ולכן מי שאין לו מה יאכל אלא מן הצדקה, שואל - על הפתחים (אליה רבה תרעא סק"א) - או מוכר כסותו, ולוקח שמן ונרות ומדליק (רמב"ם שם; טוש"ע שם א), עבור נר אחד, שחייב בו מן הדין, אבל לא בשביל הנרות הנוספים שמדליקים משום הידור (ראה להלן: החיוב וההידור. אליה רבה שם).

החיוב וההידור

החיוב מצות חנוכה נר איש וביתו (שבת כא ב; רמב"ם חנוכה ד א), שהאיש וכל בני ביתו די להם בנר אחד בכל לילה מלילות החנוכה (רש"י שם ד"ה נר איש), שמצות חנוכה שיהא כל בית ובית מדליק נר אחד, בין שהיו אנשי הבית מרובים, ובין שלא היה בו אלא אדם אחד (רמב"ם שם), וכיון שהדליק אחד מבני הבית, שוב אין חיוב על שאר בני הבית להדליק, שאין הדלקת נר חנוכה חובה מוטלת על ראש האדם אלא על אחד מבני הבית (חכם צבי (אמסטרדם) תוספות חדשים ג), ואינה כשאר חובות הגוף שהן חובה על כל אחד ואחד, אלא עשאוה כאילו היא חובת הבית, כיון שתקינו להדליק סמוך לפתח משום פרסום הנס (ראה להלן: מקומה. פני יהושע שם), והבעל קודם לאשתו בהדלקת נר חנוכה (ראב"ן שבת שם).

המהדרים המהדרים - אחר המצוות (רש"י שם ד"ה והמהדרין), שמכבדים אותן ושמחים בהן (רבנו יהונתן שם; חידושי הר"ן שם) - מדליקים נר לכל אחד (גמ' שם; רמב"ם שם), שעושים נר אחד בכל לילה לכל אחד ואחד מבני הבית (רש"י שם), בין אנשים ובין נשים (רמב"ם שם)⁸.

המהדרים מן המהדרים מן המהדרים - שמהדרים עוד יותר, המהדרים ועושים מצוה מן המובחר (רמב"ם שם) - נחלקו תנאים בדבר: בית שמאי אומרים יום ראשון מדליק שמונה נרות, מכאן ואילך פוחת והולך; ובית הלל אומרים יום ראשון מדליק נר אחד, מכאן ואילך מוסיף והולך (בגמ' שם)⁹, וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע או"ח תרעא ב).

אם בכלל זה אם המהדרים מן המהדרים עושים אף את הידור ההידור הראשון המהדרים להדליק לכל אחד ואחד, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאינם עושים כמהדרים, אלא מדליקים נר איש וביתו (תוספות שם ד"ה והמהדרין, בשם ר"י; חידושי הר"ן שם, בשם הרא"ה; מאירי שם; טוש"ע או"ח תרעא ב) בלילה הראשון, ובשני מדליקים שני נרות, עד שבלילה האחרון מדליקים שמונה נרות, ואף על פי שבני הבית רבים אינם מדליקים יותר (טוש"ע שם), שאם ידליקו לכל אחד ואחד - הרואים יסברו שכך בני אדם יש בבית

סק"ט), שהואיל ואשתו כגוף אין זה בכלל מהדרים (אליה רבה שם ושם); או שאף איש ואשתו מדליקים נר לכל אחד (שו"ת שער אפרים מב, בדעת תרומת הדשן; פרי מגדים שם, בדעת רש"י, בגירסת הרא"ש; ברכי יוסף שם סק"ב, בדעת הרמב"ם ורי"א).⁹ בטעמי המחלוקת נחלקו אמוראים, ראה גמ' שם.¹⁰ ויש שכתב שבלילה שמתחיל להדליק ידליק נר אחד, שלגביו הרי זה לילה

מהאחרונים שכתב שהסומא שמדליק לעצמו לא יברך, וכן אינו מוציא אחרים ידי חובתם (מור וקציעה תרעה; שערי תשובה שם סק"ג ומשנה ברורה שם סק"ט, בשמו).⁸ ונחלקו הפוסקים האם איש ואשתו די להם בנר אחד אף לממהדרים (שו"ת מהרש"ל פה; אליה רבה תרעא סק"ג ותרעז סק"ד; פרי מגדים או"ח תרעא, משבצות זהב סק"א, בדעת רש"י, בגירסתו; משנה ברורה תרעא

חיובו (אליה רבה שם סק"ב); ויש מהאחרונים חולקים על כל זה, וסוברים שאין בעל הבית צריך להוסיף כלום (פרי חדש שם סק"א). לנוהגים שכל אחד מבני הבית מדליק לעצמו (ראה לעיל) נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שאין לאכסנאי להשתתף עם בעל הבית מפני החשד (דרכי משה או"ח תרעז סק"ב, בשם מהר"י וייל), וכן אינו יכול לסמוך על מה שאשתו מדליקה עליו בביתו (ראה להלן), אלא צריך להדליק בעצמו מפני החשד (שו"ת מהרי"ל קמה).

• ויש אומרים שאף בזמן הזה יכול להשתתף בפרוטה (מנהגים (טירנא) חנוכה; דרכי משה שם, בשמו, והסכים עמו; שו"ת מהרש"ל פה), ואם אשתו מדליקה עליו בביתו אינו צריך יותר (מנהגים (טירנא) שם; שו"ת מהרש"ל שם; כן משמע מהרמ"א שם א), וכן הלכה (כן משמע מהרמ"א שם), ומכל מקום כתבו אחרוני הפוסקים שאם יש לו נר, טוב לחוש לדעה הראשונה (דרך החיים, דין אכסנאי בחנוכה א, לפי שער הציון שם סק"י).

הדלקת האשה עבור הלומד תורה
יש מהאמוראים שאמר שבתחילה כשהלך ללמוד עבור הלומד תורה תורה בעיר אחרת, היה משתתף בפרוטה עם בעל הבית (ראה לעיל), עכשיו שנשא אשה אינו משתתף, שהרי מדליקים עליו בתוך ביתו (רבי זירא בשבת כג א), וכן כתבו ראשונים שאכסנאי שמדליקים עליו בביתו אינו צריך להדליק במקום שנתארח בו (רמב"ם חנוכה ד א; טור או"ח תרעז), לפי שיש לו בית קבוע לעצמו בעירו, ומדליקים עליו בביתו (כן משמע מהמאירי שם). ויכול הוא לסמוך על כך שאשתו תדליק עליו, אם ידוע לו שהיא יודעת הדין שצריכה להדליק בביתה, שהמצוה מוטלת על מי שהוא בבית, וכן אפילו אם היא אינה יודעת זאת אלא שבני ביתה או שכניה יודעים דין זה, יכול לסמוך עליהם (תרומת הדשן קא), אך אם בני ביתו המדליקים אינם מכוונים להוציא אותו אלא את עצמם, אינו יוצא בהדלקתם, וצריך להדליק באכסנאי (ט"ז שם סק"א)¹¹.

שנים הדרים
בית אחד
היו שני אנשים דרים בבית אחד, יכולים להשתתף ולהדליק נר אחד (הפרדס הגדול קצו, בשם שאר רבותינו; לבוש או"ח תרעז ג; פרי מגדים או"ח תרעא, משבצות זהב סק"א, ותרעח, אשל אברהם סק"ג)¹². ודוקא משורת הדין, אבל להידור מצוה נוהגים שכל אחד מדליק נר בפני עצמו (לבוש שם) לדעת הסוברים שהמהדרים מן המהדרים מדליקים אף לכל אחד ואחד מבני הבית (ראה לעיל). אליה רבה תרעא סק"ט ואליה זוטא שם סק"ו).

אכסנאי שרצה
להדליק
אכסנאי שרצה שמדליקים עליו בביתו, שרצה להדליק בעצמו במקום שנתארח בו, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שרשאי להדליק ולברך (תרומת הדשן קא, בשם גדול אחד, והסכים עמו; שו"ת מהרי"ל קמה; רמ"א או"ח תרעז ג), ואין זו ברכה לבטלה, שהרי הוא בכלל המהדרים (ראה לעיל), וכשם שיש הידור בנר לכל אחד ואחד בבית אחד (ראה לעיל) כך יש הידור בנר לאיש ונר לאשתו בשני מקומות (תרומת הדשן שם).

• ויש אומרים שכיון שאינו צריך - לא ידליק, שכל הפטור מן הדבר ועושהו נקרא הדיוט (ראה ירושלמי שבת א ב), ואם יברך על הדלקתו הרי זו ברכה לבטלה, שלא מצינו הידור כזה בתלמוד (תרומת הדשן שם,

שלשה נרות, ישוב וידליק מה שהחסיר (ארחות חיים חנוכה י); ודוקא כשעדיין נרות הראשונים דולקים, אבל אם כבר, אין די בהשלמת החסר, שכן עדיין מקלקל מנין הימים (כתב סופר שם).

אכסנאי
טוש"ע או"ח תרעז א), אף על פי שאין לו בית, ואינו כמזוזה שמי שאין לו בית - אלא שהוא אכסנאי אצל חברו - פטור ממנה (ר"ן שם), ואין אומרים שמאחר שנר חנוכה מניחו על פתח ביתו (ראה להלן: מקומה) לא נתחייב בו אלא מי שיש לו פתח, כמו במזוזה, שאין הדבר כן, לפי שנר חנוכה אינו חובת הפתח (ארחות חיים שם) אין האכסנאי יוצא בנרו של בעל הבית (רא"ש שם ב ח; מאירי שם; טוש"ע או"ח תרעז א), שאינו בכלל "איש וביתו" (רא"ש שם, לגירסת הגהות הגר"א שם), אף על פי שאוכל על שולחן בעל הבית (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ג), ואם אינו משתתף עם בעל הבית (ראה להלן) חייב להדליק בעצמו (רבו חננאל שם; טור שם; לבוש שם א). וכן שני אנשים הדרים בבית אחד וסמוכים על שולחן אחד, צריך כל אחד מהם להדליק (מאירי שם, בשם חכמי התוספות). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאפילו בן גדול - ונשוי (מאירי שם, בשם חכמי התוספות) - הדר בבית אביו צריך להדליק (ארחות חיים, חנוכה יד, בשם יש אומרים; מאירי שם, בשם חכמי התוספות), ואף על פי שהוא סמוך על שולחן אביו דינו כאכסנאי, הואיל ואין ידו אביו (ארחות חיים שם, בשם יש אומרים).

• ויש סוברים שדוקא כשאינו סמוך על שולחן אביו דינו כאכסנאי, אבל כשהוא סמוך אינו צריך להדליק (ארחות חיים שם, בסתם; כלבו מד), שלא חייבו להדליק אלא זר שאינו מכלל בני הבית - שאף על פי שאוכל על שולחן בעל הבית דינו כאכסנאי (פרי מגדים או"ח תרעח, אשל אברהם סק"ג) - אבל כל שהוא מבני הבית אינו צריך להדליק (מאירי שם) אם הוא סמוך על שולחן אביו (ביאור הלכה תרעז ד"ה לתת פרוטה, לדעה זו).

ומכל מקום אין האכסנאי חייב להדליק נר מיוחד לעצמו, אלא רשאי להשתתף עם בעל הבית בשמן (שבת כג א; רמב"ם חנוכה ד יא) ובפתילות (שו"ת הרשב"א א תקמב), היינו שיתן פרוטה לבעל הבית להשתתף עמו בשמן (טוש"ע או"ח תרעז א, על פי הגמ' שם), שעל ידה בעל הבית מקנה לו חלק בשמן (חיי אדם קנד לב), או ידליקו כל לילה ולילה בשמן משותף, אבל לא ידליקו זה לילה אחד, וזה לילה אחר (מאירי שם), ואינו צריך לתת לו חצי ההוצאות, אלא דיו בפרוטה (גינת ורדים א, גן המלך מ; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"א), וכן יכול בעל הבית להקנות לו - באחד מדרכי הקנין (שער הציון שם סק"ט) - חלק בשמן ובפתילות (שו"ת הרשב"א שם) במתנה (מגן אברהם שם סק"א, בדעת הרשב"א). וכתבו ראשונים שצריך בעל הבית להוסיף בנר - כנגד - מה שנתן לו חברו (אגודה שבת ב לב, שכן שמע; ב"ח שם, בשמו) יתר על השמן כשיעור חצי שעה (ראה להלן: זמנה) שנותן בנר בשביל עצמו (ראה ב"ח שם, ומשנה ברורה סק"ג), וכן אם נתן בעל הבית לאורח חלק מהשמן במתנה, צריך להוסיף מעט שמן בנר על שיעור חצי שעה (מחצית השקל שם סק"א); ויש שכתבו שבעל הבית צריך להוסיף לנר - כנגד - כל מה שנתן לו האורח, שאם לא יעשה כן נמצא שלא נתן בעל הבית לעצמו כדי

נר אחד עבורו (מאמר מרדכי תרעז סק"א).¹² ויש מהראשונים שכתב ששני אנשים הנכנסים בפתח אחד, והם חלוקים בעיסתם ואינם סמוכים על שולחן אחד, צריך כל אחד מהם להדליק לעצמו (מגיד משנה חנוכה ד ד).

ראשון (דרכי משה שם, בשם מהר"ם מריזבורק).¹¹ לדעת הסוברים שמהדרים מן המהדרים עושים אף כמהדרים ומדליקים נר לכל אחד (ראה לעיל) יש מהאחרונים שכתב שכשמדליקים עליו בביתו צריך שבני הבית יוסיפו

בשם גדול אחד; בית יוסף שם. וראה פרי מגדים שם, בדעת הבית יוסף).

הדלקה בבית הכנסת (המנהיג, חנוכה קמח; שבלי הלקט קפה), וכיון שכל אחד מדליק בביתו, אין צורך להדליק בבית הכנסת (שבלי הלקט שם)¹³. ונהגו להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת (המנהיג ושבלי הלקט שם; ריטב"א שבת כג א; ארחות חיים, חנוכה יז; כלבו מד; שו"ע או"ח תרעא ז), ולברך על ההדלקה (ריב"ש קיא; בית יוסף שם, בשם הכלבו; שו"ע שם) כדי להוציא את מי שאינו בקי ואינו זריז במצוה זו (ארחות חיים וכלבו שם), ואת מי שאין לו שמן (תניא רבתי לה), או כדי להוציא אורחים (תניא רבתי שם; בית יוסף שם) שאין להם בית להדליק בו (בית יוסף שם), ועוד כדי לפרסם הנס במקום הרבים (ריטב"א שם).

וכתבו ראשונים שאף על פי שאין ההדלקה מן הדין אלא מנהג, מברכים עליה, כדרך שמברכים על הלל (ראה ערכו) בראש חודש (ראה ערך ברכת המצות: מצוות שאין מברכים. ריב"ש שם), ואף לסוברים שאין מברכים על הלל בראש חודש (ראה ערך הנ"ל: שם) מברכים על הדלקת נר חנוכה בבית הכנסת, שזה קידוש לשמו יתברך לברך במקהלות (חכם צבי פח)¹⁴.

אין אדם יוצא ידי חובתו בהדלקה של בית הכנסת, וצריך לחזור ולהדליק בביתו (ריב"ש שם; רמ"א או"ח תרעא ז), שמצות חנוכה נר איש וביתו (ריב"ש שם), ואין מדליקים בבית הכנסת אלא משום פרסום לרבים, אבל עדיין לא יכירו בני ביתו, ולכן צריך כל אחד ואחד להדליק בביתו (לבוש שם ח; פרי מגדים שם, אשל אברהם ס"ק יד). ואפילו מי שהדליק בעצמו בבית הכנסת צריך לחזור ולהדליק בביתו (באר היטב שם ס"ק יא; אליה רבה שם ס"ק יח, שכן משמע מהבית יוסף), וחזור ומברך בביתו ברכת להדליק, אבל אינו מברך עוד ברכת שהחיינו, הואיל וכבר בירכה בבית הכנסת (זרע אמת או"ח צו; שערי תשובה שם ס"ק יא, בשמו), אלא אם כן מכוין להוציא אשתו ובני ביתו; ואם הדליק בביתו מקודם, כשחזור ומדליק בבית הכנסת חוזר ומברך בשביל הציבור, כדרך שמי שבירך ברכת-התורה (ראה ערכו) וקראוהו לעלות לתורה, שחזור ומברך (ראה ערך ברכת התורה. זרע אמת שם).

בערב שבת כשמדליקים בבית הכנסת בערב שבת, כתבו אחרונים שאם הוא סמוך לחשיכה, שאם ימתין עד שיהיו עשרה בבית הכנסת יתקדש היום ולא יוכל להדליק, מדליק מיד בברכה אף על פי שאינו בעשרה, כיון שיהא פרסום הנס בשעה שיבואו עשרה אחר כך לבית הכנסת (מגן אברהם שם סק"י), וכן כתבו ראשונים שהשמש מדליק הנרות קודם שבא הקהל לבית הכנסת (מהרי"ל, חנוכה ד)¹⁵.

הברכות

המדליק נר של חנוכה צריך לברך (שבת כג א; רמב"ם חנוכה ג ד; טוש"ע או"ח תרעו א).

בלילה הראשון בלילה הראשון מברך שלש ברכות:

- אשר קידשנו במצוותיו וציוונו להדליק נר של חנוכה (גמ' שם, לגירסתנו; סופרים כ ד; שאלתות כו; רי"ף שם; רמב"ם שם; רא"ש שם ב ז; טור שם)¹⁶.

- שעשה נסים לאבותינו בימים ההם בזמן הזה (סופרים שם; רי"ף ורמב"ם ורא"ש וטוש"ע שם).

- שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה (רמב"ם שם; טוש"ע שם), והיא ברכת הזמן (ראה ערך ברכת שהחיינו) שמברכים על כל מצוה שבאה מזמן לזמן (ראה ערך הנ"ל: על המצוות)¹⁷.

מליל שני ואילך מליל שני ואילך מברך שתיים: להדליק ושעשה נסים (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם ב), לפי שהנס היה קיים כל שמונת הימים (גמ' שם), שכל שמונה הדליקו מן הפך, אבל אינו מברך ברכת שהחיינו וקיימנו והגיענו, לפי שמשגעינו לתחילת הזמן הגיענו (רש"י שם ד"ה כל יומי). ואומר להדליק נר, ולא נרות, אף על פי שמצוה להיות מוסיף והולך בכל לילה (ראה לעיל: החיוב וההידור), שלא חילקו בנוסח הברכה בין ברכת הלילה הראשון לבין ברכת שאר הלילות (פרי מגדים או"ח רסג, אשל אברהם ס"ק יא).

לא בירך שהחיינו לא הדליק בלילה הראשון, מברך ברכת הזמן בלילה הראשון בפעם הראשונה שהוא מדליק (מאירי שם; שבלי הלקט קפו, בשם רבנו ישעיה), שעל מצוה שבאה לידו משנה לשנה מברך, וכיון שלא בירך בזמנה מברך עליה בזמן שמגיעה לידו (שבלי הלקט שם, בשם רבנו ישעיה)¹⁸. וכן אם הדליק בלילה הראשון ושכח לברך ברכת הזמן, מברך בלילה השני או כשיזכור (טור או"ח תרעו, בשם תשובת הרא"ש; שו"ע שם א) בשאר הלילות בשעת ההדלקה (לבוש שם א)¹⁹.

זמן הברכות בזמנם של שלש הברכות, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שמברך קודם שמתחיל להדליק (ריטב"א שבת כג א, בסתם; רבנו ירוחם ט א ואבודרהם, חנוכה, בשם הראב"ד; מהרי"ל, חנוכה ג, ושו"ת קמה), שהן בכלל הברכות שאמרו שמברך עליהן עובר לעשייתן (ראה ערך ברכת המצות: עובר לעשייתן. ריטב"א שם, לדעה זו; רבנו ירוחם ואבודרהם שם, בשם רבנו יונה; שו"ת מהרי"ל שם. וראה הגר"א שם שהוכיח כן ממגילה כא ב), וכן הלכה (רמ"א או"ח תרעו ב)²⁰.

- ויש אומרים שדוקא ברכת להדליק אומרה קודם שמתחיל בהדלקה, שהיא ברכת-המצות (ראה ערכו), וצריך לברכה עובר לעשייתה (ריטב"א שם, בשם יש אומרים; מאירי שם), אבל שתי הברכות האחרות אומרן אחר שהתחיל להדליק, שיהא רואה הנר ומברך עליו, כעין הרואה נר חנוכה (ריטב"א שם, בשם יש אומרים)²¹.

הנרות הללו לאחר שהדליק יאמר: הנרות הללו אנו מדליקין וכו'.

מחרש"ל פה; מגן אברהם שם סק"א, בשמו). בירושלמי נוסח הברכה: על מצות הדלקת נר חנוכה (ירושלמי סוכה ג ד); ויש מהראשונים שכתב שכן עיקר הנוסח (שבלי הלקט קפה, בשם רבנו יוסף); אבל רבים מהגאונים ומהראשונים כתבו שמברכים להדליק (שאלתות ורי"ף ורמב"ם ורא"ש וטוש"ע שם). יש מהראשונים שכתבו שאם הוא מדליק עבור חברו - ואינו מוציא את עצמו בהדלקה זו (פסקי רי"ד פסחים ז ב) - מברך על הדלקת נר חנוכה (פסקי רי"ד שם; פסקי ריא"ז שם; רא"ם לסמ"ג, חנוכה); וכתבו אחרונים שלא נהגו כך, אלא לעולם מברך להדליק (שיירי כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף א; אליה רבה שם סק"ב, בשמו).¹⁷ ויש שהזכירו בסדר הברכות שהחיינו, ורק לאחר מכן שעשה ניסים (סופרים שם; שאלתות כו; רש"י סוכה מו א ד"ה מברך).¹⁸ ויש שנסתפקו בדבר (שבלי הלקט שם, בשם גאונים).¹⁹ ויש הסובר שלא יברך (מנהגי מהר"ש מנוישטט תקמ; ב"ח שם, בשמו).

¹³ ועוד שאמרו שתהא מזוזה בימין ונר חנוכה בשמאל (ראה להלן: מקומה), ובית הכנסת פטור ממזוזה (ראה ערך מזוזה. המנהיג שם).¹⁴ ויש מהראשונים שהיו נמנעים מלהדליק בבית הכנסת, שלא לברך עליה (שבלי הלקט שם, בשם אחיו; תניא רבתי שם, בשם מורו), שמאחר שכל אחד מדליק בביתו ואין אורחים בבית הכנסת, מה צורך יש להדליק בו (שבלי הלקט שם), ואם יש אורחים שישנים בבית הכנסת הם עצמם צריכים להדליק בו (שבלי הלקט שם; תניא רבתי שם); וכתבו אחרונים שאין לחוש לדבריהם (ברכי יוסף שם סק"ו).¹⁵ ויש מהאחרונים שכתב שכל שאינו מדליק בפני עשרה אינו מברך, שכל עצמה של הדלקת נר חנוכה בבית הכנסת היא לפרסם הנס בצבור, שהרי היחידים יוצאים בהדלקת הנר כל אחד בביתו (מור וקציעה שם).¹⁶ ויש אומרים שהנוסח: נר חנוכה (שו"ע שם; שער הכוונות, דף קח עמוד ד); ויש אומרים שהנוסח: נר שלחנוכה (פסקי רי"ד שם; פסקי ריא"ז שם; שו"ת

אכסנאי אכסנאי שמדליקים עליו בביתו, שאינו צריך להדליק בבית שנתארח בו (ראה לעיל: החיוב וההידור), נחלקו ראשונים אם צריך לברך ברכת הרואה (רשב"א שם, בשם יש מרבתי, ודחה; מאירי שם, במסקנתו; מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם; שו"ת מהרש"ל פה), כיון שלא שמע הברכות (המאורות שם), והדלקת אשתו עליו בביתו אינה פוטרתו אלא מהחיוב המוטל על ממונו, להדליק הנר ולפרסם הנס ברבים, אבל לא מהוראה על הנס ומברכת הזמן שהם חיוב המוטל על גופו (ב"ח שם); או שאינו צריך לברך (רשב"א ור"ן שם; מאירי שם, בשם ויש פוטרים), שלא מצינו יוצא במצוה שחוזר ומברך על הראייה (רשב"א ור"ן שם), שעיקר החיוב בחנוכה הוא להדליק הנר, אלא שמי שאינו מדליק חייבוהו לברך על הראייה במקום הדלקת הנר (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"א; מחצית השקל שם סק"א), וכן הלכה (טושי"ע שם).

טעם החיוב בטעם שחייבו הרואה לברך, אף על פי שלא מצינו כן בשאר מצוות כגון בסוכה ובלולב, כתבו ראשונים שהוא משום חביבות הנס, וכן משום שיש כמה בני אדם שאין להם בית ואין בידם לקיים המצוה (תוספות סוכה מו א ד"ה העושה, השני; תוספות הרא"ש שם), ועוד שבשאר מצוות לא תיקנו לרואה ברכה מיוחדת שאין עושה המצוה מברך אותה, ודוקא בנר חנוכה, שהמדליק מברך שעשה נסים, חייב אף הרואה לברך אותה (תוספות שם).

חיוב ראייה מי שלא הדליק נר חנוכה, חייב לראות נר חנוכה שהדליק אחר (מרדכי שבת רסז; רמ"א או"ח תרעו א), כדי לזכור הנס (בגדי ישע למרדכי שם; מאמר מרדכי שם סק"ד, בדעת השו"ע והרמ"א).

כשלא ראה לא הדליק נר חנוכה ואף לא ראה אותו, נחלקו הפוסקים:

- יש אומרים שאינו מברך שעשה נסים, אבל ברכת הזמן יש לו לברך, לפי שיש לו לברכה על היום, כמו במועדים (מור וקציעה תרעו; שער הציון שם סק"א), אלא שלכתחילה סמכוה להדלקת הנר, ולכן אף כשאנו מדליק, ואינו רואה כל ימי החנוכה - מברך (שער הציון שם).

- ויש אומרים שלא אמרו שאם לא בירך שהחיינו על הכוס יכול לאומרה אף בשוק (ראה ערך ברכת שהחיינו: על המועדים) אלא במועדים, אבל לא בחנוכה (פרי חדש שם א), שלא תיקנו בה ברכת הזמן אלא על ההדלקה - ועל הראייה (פרי חדש שם) - אבל לא על היום (מאירי מגילה ד א)²⁵.

שם, וכתבו ראשונים שהדברים אמורים לסוברים שכל המצוות מברך עליהן בשעת עשייתן (ראה ערך ברכת המצות: עובר לעשייתן), אבל לסוברים, וכן הלכה, שמברך עליהן עובר לעשייתן (ראה ערך הנ"ל: שם), וצריך לברך כל שלש הברכות קודם שיתחיל להדליק, אין אומרים "הנרות הללו" אלא לאחר כל שלש הברכות (שו"ת מהרי"ל קמה; ב"ח שם, בשמו).²³ ויש מהראשונים שכתבו שאף על פי ששמע מפי המדליק, כשרואה צריך הוא לברך על הראייה, שהרי לא יצא ידי הברכה (חידושי הר"ן שם, בשם הרא"ה).²⁴ ויש סוברים שכל שלא הדליק עדיין מברך על הראייה (ריטב"א שם; אור זרוע ב שכה; המנהיג קמט; ב"ח שם, בדעת רש"י), אלא שאם הוא רוצה לסדר הברכות על הדלקתו, הרשות בידו (המנהיג שם), ואינו צריך לברך עכשיו על ראייתו, ואין בזה משום אין-מעבירין-על-המצות (ראה ערכו), לפי שעדיף יותר לברך בשעת הדלקה (ריטב"א שם); ויש שכתבו שצריך הוא לברך על הראייה, שאין להחמיץ המצוה (ב"ח שם, בדעת רש"י), וכשיבוא לביתו וידליק לא יברך אלא להדליק, ולא יותר, שהרי כבר בירך בשעת הראייה (אור זרוע שם).²⁵ ויש מהראשונים שכתב שאם היה במקום שאינו יכול להדליק נר חנוכה, ואף אין שם נר חנוכה שהדליק אחר שיוכל לברך על ראייתו, מברך בלילה הראשון שעשה נסים וברכת הזמן, ובשאר הלילות מברך שעשה נסים (מאירי שבת כג

על הנסים ועל הנפלאות שעשית לאבותינו על ידי כהניך הקדושים, וכל שמונת ימי חנוכה הנרות הללו קודש, ואין לנו רשות להשתמש בהן אלא לראותן בלבד, כדי להודות לשמך על נפלאותיך ועל נסיך ועל ישועתך (סופרים כ ד; רא"ש שבת ב ח; טור שם; ש"ע שם ד). ונחלקו אחרונים:

- יש אומרים שיאמר כן לאחר שהדליק הנר הראשון (שו"ת מהרש"ל פה; ט"ז שם סק"ה, ומגן אברהם שם סק"ג, בשמו), ויגמור הדלקת שאר הנרות בעודו אומר "הנרות הללו" וכו' (שו"ת מהרש"ל שם; ט"ז שם, בשמו).

- ויש אומרים שיאמר "הנרות הללו" לאחר שהדליק כל הנרות (מאמר מרדכי שם סק"ה, שכן משמעות הפוסקים), שכיון שהברכה באה על הדלקת כל הנרות (ראה לעיל), איך יפסיק בין הברכה להדלקתם (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ה ואשל אברהם סק"ג)²².

הרואה נר חנוכה - דולק באחת החצרות (רש"י שבת כג א ד"ה הרואה) ולא בירך עליהם (רמב"ם שם) קודם לכן, שלא הדליק בביתו עדיין (רש"י שם, בשם רבנו יצחק בן יהודה, שאמר משם רבנו יעקב) - בלילה הראשון מברך שתיים: שעשה נסים ושהחיינו, מכאן ואילך מברך אחת: שעשה נסים (גמ' שם; רמב"ם חנוכה ג ד; טושי"ע או"ח תרעו א), אבל אינו מברך להדליק, שהרי הוא לא הדליק (רש"י שם); לא בירך בתחילת ראייתו, מברך כל זמן שרואה הנרות (שו"ת הרעק"א תניא יג). אבל אם הדליק בביתו ובירך, אינו חוזר ומברך (מאירי שם), וכן אם לא הדליק בביתו אלא ששמע הברכות מאדם אחר שהדליק, אינו מברך על הראייה (ארחות חיים, חנוכה ט)²³.

וכן אם היתה דעתו להדליק אחר כך בביתו, אינו מברך על הראייה (מרדכי שם רסז, בשם רש"י; תוספות ר"ד ורשב"א ומאירי ור"ן שם; ארחות חיים שם; טושי"ע שם), ולא אמרו שמברך אלא כשאנו עתיד להדליק, כגון שמהלך בספינה (רש"י שם; תוספות ר"ד שם; רא"ש שם ב ח) ורואה הנרות שהודלקו בעיר (רא"ש שם), ויודע שלא יגיע באותו לילה לביתו (תוספות ר"ד שם; ט"ז שם סק"ג, בדעת רש"י)²⁴.

אם לא הדליק בלילה הראשון, ובירך אז על הראייה, אינו חוזר ומברך ברכת הזמן כשמדליק בלילה השני (בית יוסף שם, בשם תשובה אשכנזית; ב"ח שם, בשם מהר"ם מץ; שו"ע שם), כדרך שמצינו ביום טוב, שאם בירך זמן בשוק אינו חוזר ומברך על הכוס (ראה ערך ברכת הזמן: על המועדים. בית יוסף שם, בשם תשובה אשכנזית).

20. וכתבו אחרונים שאם לא בירך קודם, יכול לברך שעשה נסים ושהחיינו כל זמן שהנרות דולקים, כדרך שהרואה מברך אותן (ראה להלן. שו"ת רעק"א תניא יג; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ב, במסקנתו), אבל אינו יכול לברך ברכת להדליק, כיון שאין עשיית המצוה נמשכת אז (פרי מגדים שם). ויש מהראשונים הסובר שמעיקר הדין כל זמן שהנרות דולקים יכול לברך, כדין מצוות שעשייתן נמשכת, שמברך עליהן כל זמן שמקיים המצוה (הפרדס לרבי אשר בר חיים, ברכות נר חנוכה), ויש מהאחרונים שכתבו כן להלכה מדעתם (פרי מגדים או"ח רסג, אשל אברהם ס"ק יא; כן מצדד בשו"ת הרעק"א שם).²¹ ויש שכתב שברכת שעשה נסים מברך בכל זמן שירצה (כן משמע מהמאירי שם). בלילה השני, יש ראשונים שכתבו שמברך ברכת שעשה נסים קודם הדלקת הנר השני, כיון שהיא באה על נס אותו היום, וכן בלילה השלישי מברך אותה קודם הדלקת הנר השלישי (רבנו ירוחם ואבדורחם שם, בשם רבנו יונה); ולא נהגו כן (רבנו ירוחם שם), שלא מסתבר שיברך בלילה הראשון קודם הדלקה, ובלילה השני יברך לאחר הדלקה (בית יוסף שם). כשצריך להדליק משום חשד, אם מברך, ראה לעיל: החיוב וההידור; על הדלקת נר חנוכה בבית הכנסת שמברכים עליה, ראה לעיל: שם.²² במסכת סופרים מצינו שאומרים "הנרות הללו" קודם לברכת שעשה נסים ולברכת שהחיינו (סופרים

ההדלקה

עיקר מצות נר חנוכה הוא בהדלקתה (שבת כב ב, במסכת הגמ'; רמב"ם חנוכה ד ט; טושי"ע או"ח תרעה א) ²⁶, ולפיכך אם הדליקו חרש שוטה וקטן - או גוי (רמב"ם שם, בגירסאות מדויקות) - לא עשה ולא כלום (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע או"ח תרעה ב), אף על פי שהניחו בר דעת (פסקי רי"ד שם; ר"ן שם; שו"ע שם). וכן אם היה מונח במקום הראוי להדלקה, שלא לשם מצות חנוכה, מדליקו שם ואינו צריך להסירו ולהניחו לשם מצות חנוכה, שהדלקה עושה מצוה (טושי"ע שם א).

עשיית הדלקה עשוית שהיתה דולקת והולכת כל יום השבת, במוצאי שבת מכבה ומדליקה (גמ' שם כב ב - כג א; רמב"ם שם; טושי"ע שם) למצות הלילה (רש"י שם כג א ד"ה ומדליקה), ואף על פי שהדלקה אתמול לשם נר חנוכה (רש"י שם ד"ה דולקת; ריטב"א שם; שו"ע שם) - כל לילה ולילה טעון הדלקה בפני עצמה (ריטב"א שם).

הדליק בפנים והוציא החוצה (בפנים) שאינו מקום הדלקה (ראה להלן: מקומה) - והוציאו דלוק לחוץ, על פתח ביתו - לא עשה כלום (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), מפני שההדלקה צריכה להיות במקומה (גמ' שם), במקום החיוב (רש"י שם ד"ה אי אמרת; פסקי ריא"ז שבת, חנוכה יז; מאירי שם; ב"ח שם, בדעת הרמב"ם) ²⁷.

המדליק אדם אחר עבורו - יצא ידי חובתו, והוא שיהא המדליק מחוייב בדבר, אבל מי שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתם (כן משמע משבת כג א), ומצוה מן המובחר שידליק אדם בעצמו, שמצוה בו יותר מבשלוcho (ב"ח או"ח תרעו א), וכשאחר מדליק עבורו, צריך הוא לעמוד על יד המדליק ולשמוע הברכות (שלטי הגבורים למרדכי שבת רפב; ב"ח או"ח תרעו א, בשמו; מן אברהם שם סק"ד, בשם הב"ח; פרי מגדים או"ח תרעה, אשל אברהם סק"ד) ולומר אמן, ובדיעבד יצא אף על פי שלא אמר אמן (פרי מגדים שם), אבל אם אינו עומד בשעת הברכה, אין למדליק לברך (שלטי הגבורים שם, בשם מהר"ח; ב"ח שם, בשמו; מן אברהם שם, בשם הב"ח) כיון שהדבר מוטל על גוף האדם (ב"ח שם). ואם המדליק מוציא אף את עצמו, כגון אשה המדליקה על בעלה, צריך הבעל לכתחילה לעמוד אצלה, אלא שמן הדין יוצא אף על פי שאינו עומד אצלה, שעיקר החיוב על ממונו להדליק נרות לפרסום הנס (ב"ח או"ח תרעו א).

החלפת המדליק שליח ציבור שהתחיל להדליק בבית הכנסת (ראה להלן: בבית הכנסת מקומה) והקהל רוצים להתפלל, יכול אדם אחר להדליק שאר הנרות (מהרי"ל, חנוכה ו; רמ"א או"ח תרעה ז). ונחלקו אחרונים:

- יש סוברים שאף המדליק בביתו שהדליק נר אחד שהוא העיקרי, יכול ליתן לאחר שיגמור ההדלקה (שו"ת מהרש"ל פה; מן אברהם תרעא ס"ק יא, בשמו), ודוקא כשממהר, אבל כשאפשר לו, טוב יותר שיגמור הוא עצמו המצוה שהתחיל לעשותה (כן משמע מביאור הגר"א שם).
- ויש סוברים שדוקא בבית הכנסת רשאי ליתן לאחר, לפי ששניהם עושים המצוה בשליחות הציבור, אבל המדליק בביתו, צריך הוא עצמו להדליק כל הנרות (לבוש שם ח; מור וקציעה שם), שהדלקת כל

נר מעשה בפני עצמו הוא, וכיון שלמהדירים מן המהדרים יש מצוה בהדלקת הנרות הנוספים, מצוה-בו-יותר- מבשלוcho (ראה ערכו), כיון שאינו בהול למצוה עוברת (מור וקציעה שם).

סדר ההדלקה המדליק את הנרות יוצא ידי חובתו באיזה אופן שמדליק, בין אם מתחיל בנר הנוסף, ובין אם בנר העיקרי, ובין אם מתחיל בימין, ובין אם מתחיל בשמאל, אלא שלמצוה מן המובחר נחלקו ראשונים בסדר ההדלקה (ביאור הלכה תרעו ד"ה ובליל ב):

- יש אומרים שיש לו להתחיל בצד שמאל - של האדם המדליק (תרומת הדשן קו) - ולפנות לצד ימין, שכן אמרו: כל-פנות-שאתה-פונה (ראה ערכו) לא יהיו אלא לימין (מרדכי שבת רסח, בשם מהר"ם; מהרי"ל, חנוכה ב, ושו"ת מ; שו"ע או"ח תרעו ה; לבוש שם ה, בשם יש אומרים), ולכן בלילה הראשון ידליק את הנר הימני - אם יש לו מנורה בעלת שמונה פיות, ואם יש לו מקום מיוחד להדליק שם, יניח הנר בימין אותו מקום (לבוש שם, לדעה זו) - ובלילה השני כשמוסיף נר אחד סמוך לו יתחיל להדליק בנר הנוסף ויברך עליו, כדי לפנות לימין בהדלקת הנר השני, וכן בשאר הלילות ידליק הנר הנוסף ויפנה לצד ימין, כדי שיברך על הנוסף בכל לילה, שהוא מורה על הנס, שכן בתוספת הימים נתוסף הנס (שו"ת מהרי"ק קפג; שו"ע שם; לבוש שם, לדעה זו), ויש יותר פרסום הנס בכך (לבוש שם, לדעה זו) ²⁸.

- יש אומרים שכל יום מתחיל להדליק באותו הנר (כן משמע מאבודרהם, חנוכה, בשם רבנו יונה; ביאור הגר"א שם), שאם יתחיל להדליק בנר הנוסף שאינו אלא למהדרים מן המהדרים, נמצא שמניח עיקר המצוה ומברך על הרשות, אלא מתחיל להדליק בנר העיקרי (ביאור הגר"א שם).

- ויש מחלקים: אם אין לפתח מזוזה, ומניח הנרות בימין הפתח, והנר שלימין המדליק מונח בטפח הסמוך לפתח - כשמדליקים בפנים הבית ליד הכותל הסמוך לפתח (ראה להלן: מקומה. פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ד) - הרי נר זה בו עיקר המצוה, שדי בנר זה לבדו אם לא היה רוצה להיות מהמהדרים מן המהדרים (ראה לעיל: החיוב וההידור), ולכן מתחיל להדליק בו ופונה ממנו לנר שבשמאלו, אף על פי שאינו פונה לימין (תרומת הדשן שם, שכן מנהג בני אוסטרייך; ב"ח שם), שלדעתם נר ראשון שמברכים עליו הוא עיקר ההדלקה (ב"ח שם), ואין לו לבטל עיקר המצוה שהיא בטפח הסמוך לפתח כדי לקיים פנייה לימין (כן משמע מביאור הגר"א שם); ואם מניח הנרות בפתח שיש בו מזוזה, שמניחם בשמאל הפתח, ונר זה הוא בטפח הסמוך לפתח, מתחיל להדליק בו ופונה לימין, ולא הוצרכו לטעם של כל פינות שאתה פונה אלא כשמניח הנרות מכנגד הפתח והלאה, כגון שהפתח במזרח, והניח הנרות ממזרח למערב - לפנים הבית - ומתחיל להדליק בנר המזרחי הסמוך לפתח, שצריך להפוך פניו לדרום כדי שהנר הסמוך לפתח יהא בשמאלו וממנו יפנה לימיו, ולא יהפוך פניו לצפון, שכיון שצריך להתחיל בנר הסמוך לפתח יהא פונה מימין לשמאל (תרומת הדשן שם, בדעת המהר"ם) ²⁹.

מזוזה, שמניח הנרות בכותל שבימין הפתח (ראה להלן: שם), שלעולם מניח הנר הנוסף לצד שמאלו, ובו מתחיל להדליק (בית יוסף שם), ואף על פי שפעמים הנר השמאלי אינו מונח בטפח הסמוך לפתח (ראה להלן: מקומה) עדיף יותר להתחיל בו כדי לפנות לימין בהדלקת הנר השני, מלהתחיל בנר המונח בטפח הסמוך לפתח (לבוש שם, לדעה זו) שם סק"ו, בדעת הבית יוסף). ²⁹ ויש שכתבו שיש למדקדקים להניח הנרות לארכם בטפח הסמוך לפתח - שיניחם כולם

א, בשם יש אומרים). ²⁶ יש ראשונים שכתבו שנחלקו בתלמוד אם עיקר המצוה ההדלקה או ההנחה, אלא שלהלכה הדלקה עושה מצוה (כן משמע מהרמב"ן שם; מאירי שם). ²⁷ ויש שכתבו הטעם שהרואה אומר שלצורכו הדליק (רי"ף שם; סמ"ג עשין דרבנן ה; רא"ש שם ז; טושי"ע או"ח תרעה א). ²⁸ ואין חילוק בין אם מניח הנרות בפתח שיש לו מזוזה - שמניח הנרות בכותל שבשמאל הפתח (ראה להלן: מקומה) - לבין שמניחם בפתח שאין בו

דר בעלייה היה דר בעלייה - שאין לו מקום בחצרו להניחו שם (רש"י שם ד"ה ואם היה) - מניחו בחלון הסמוך לרשות הרבים (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם) מבפנים כנגד החלון (רש"י שם ד"ה מניחה), ואפילו אם יש לה עוד חלון פתוח לחצר, אינו מניחו אלא בחלון הסמוך לרשות הרבים (פרי חדש שם, בדעת רש"י), והדברים אמורים כשאין לעלייה פתח פתוח לרשות הרבים (טושי"ע שם) אלא פתחה לבית, שאם יניחנו על פתח הבית לחצר, או על פתח החצר לרשות הרבים, לא יהא ניכר שהנר שייך לעלייה (בית יוסף שם).

טפח הסמוך מצוה להניחו בטפח הסמוך לפתח (גמ' שם כב א, לגירסתנו; לפתח רמב"ם שם; טושי"ע שם ז'³⁰), שאם ירחיקנו להלן מהפתח אינו ניכר שבעל הבית הניחו שם (רש"י שם ד"ה מצוה להניחה).

ימין הפתח או ונחלקו אמוראים היכן מניחו:

• יש אומרים שמניחו מימין (רב אחא בריה דרבא בגמ' שם), בכניסתו לביתו בימין (רש"י שם ד"ה מימין), כדי ששתי המצוות, מזוזה ונר חנוכה, יהיו יחד באותו צד (שאלות כו)³¹.

• ויש אומרים שמניחו משמאל (רב שמואל מדיפתא בגמ' שם), כדי שתהיה מזוזה מימין ונר חנוכה משמאל (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ויבוא בעל הבית ביניהן בטלית מצויצת (שאלות שם; ריטב"א שם; שבלי הלקט קפה), לקיים מה שנאמר: וְהָיוּ הַמִּצְוֹת לִפְנֵי הַיָּדָיִם לֹא בְמִתְרָה יִתְּנָק (קהלת ד יב. שו"ת מהרי"ל מו), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), ואם הניחו בימין הפתח - יצא בדעיבד (לחם משנה חנוכה ד ד, בדעת המגיד משנה שם; פרי חדש או"ח תרעא ז).

רצה להניחו בדלת עצמה - בחלל הפתח - מניחו בחצי השמאלי של חלל הפתח (התרומה רכח; סמ"ק רפ; מרדכי שם רסו; טושי"ע שם), באיזה מקום שירצה (ט"ז שם סק"ו, בפירוש השני); ויש שכתבו שצריך להקריבו לקצה השמאלי של חלל הפתח (ט"ז שם, בפירוש הראשון).

לא היתה מזוזה לפתחו, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שמניח הנר בימין הפתח (ראב"ה, תשובות וביאורי סוגיות תתקעב, בשם ה"ר מנחם שאמר בשם רבינו אפרים; הגהות סמ"ק רעט; ר"ן שם, בשם יש מי שכתב; ארחות חיים, חנוכה ג, בשם יש אומרים; כלבו מד, בשם רבנו פרץ; שו"ת מהרי"ל מו), שהימין עדיפה לכבוד המצוה (ר"ן שם), וכן הלכה (טושי"ע שם).

• ויש אומרים שלעולם מדליק בשמאל (ארחות חיים שם; כלבו שם), שכיון שתיקנו להדליק בשמאל משום המזוזה, לא חילקו חכמים דבריהם אף כשהטעם איננו (ראה ערך לא פלוג רבנן; העמק שאלה כא כב, לדעה ז).

כשמדליקים בזמן שנוהגים להדליק נר חנוכה בפנים (ראה להלן), נחלקו ראשונים אם מוטב להניח הנר לימין הפתח (שבלי הלקט קפה, בשם רבנו אפרים); או שלעולם מניחו בשמאל, כדי שתהא מזוזה מימין, ונר חנוכה משמאל (ראה לעיל. שבלי הלקט שם).

הדלקה בפנים בשעת הסכנה מניחו על שולחנו ודיו (גמ' שם כא ב; טושי"ע או"ח תרעא ה), דהיינו שמניחו בתוך ביתו בפנים, ואפילו הניחו על שולחנו דיו (רמב"ם חנוכה ד ז).

שעת הסכנה שאמר, נחלקו בו ראשונים:

• יש מפרשים כגון שגזרו הגוים על ישראל שלא להדליק נר

• ויש אומרים שלעולם צריך להתחיל בהדלקת הנר שכנגד ימינו ולפנות לנר שכנגד שמאלו, שכן הוא אופן הפנייה לימין לדעתם (תרומת הדשן שם, בטעם מנהג בני אוסטרייך; לבוש שם; ט"ז שם; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ו), ואם מניח הנרות אצל הכותל שמימין לפתח - כשאין לו מזוזה (פרי מגדים שם) - יתחיל בכל לילה בנר שכנגד ימין המדליק, שהוא הנר הנוסף - כשמניח הנרות בחוץ - ויפנה לשמאלו עד שידליק הנר הסמוך לפתח, ועוד שאם יתחיל בהדלקת הנר שכנגד ימינו נמצא שהוא מעביר על המצוות, שמדליק מקודם הנר השמאלי, ואחר כך מדליק הנר שמונח לפניו (ט"ז שם).

יציאה מהבית לאחר שהדליק, כתבו אחרונים שמצוה לראות הנרות, בכל שיעור זמן הדלקתם, היינו עד שתכלה

רגל מן השוק (ראה להלן: זמנה) כדי שיתפרסם הנס, ולכן אין נכון לצאת מביתו לאחר שהדליקם (שב יעקב כב, על פי סופרים כ ה).

לימוד תורה משהגיע זמן ההדלקה (ראה להלן: זמנה) אסור ללמוד ואכילה (שו"ת מהרש"ל פה; ב"ח או"ח תרעב א; מגן אברהם שם סק"ה), שמא יטרד בלימודו וישכח להדליק (ב"ח שם), וכל שכן שאסור לאכול (שו"ת מהרש"ל שם; משנה ברורה שם סק"י), ואפילו התחיל ללמוד - מפסיק (שו"ת מהרש"ל וב"ח ומגן אברהם שם), שיש לחוש לדעת הסוברים שאינו יכול להדליק אלא עד שתכלה רגל מן השוק (ראה להלן: שם), ואם לא יפסיק מלימודו יש לחשוש שמא יעבור הזמן (ב"ח שם; שער הציון שם ס"ק טו). ויש מהפוסקים שכתב שצריך להחמיר שלא לאכול חצי שעה קודם זמן הדלקת הנר (מחצית השקל שם סק"ה), ולדעת הסוברים שזמנה עם שקיעת החמה (ראה להלן: זמנה) אסור לאכול חצי שעה קודם השקיעה, אלא שלענין לימוד אין להחמיר, וסומכים על הסוברים שזמנה בצאת הכוכבים (ראה להלן: שם. שער הציון שם ס"ק יד, לדעה ז).

מקומה

נר חנוכה מצוה להניחו על פתח ביתו מבחוץ (שבת כא ב; רמב"ם חנוכה ד ז; טושי"ע או"ח תרעא ה), כדי לפרסם את הנס (רש"י שם ד"ה מבחוץ; מאירי שם) לעוברי דרכים (מאירי שם), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שהדברים אמורים בבית הפתוח לרשות הרבים (תוספות שם ד"ה מצוה), אבל כשביתו פתוח לחצר - מניחו על פתח החצר לרשות הרבים (תוספות שם; רשב"א ופסקי רי"ד שם; רבנו ירוחם ט א, בשם יש מפרשים) מבחוץ לפתח (רשב"א שם; רבנו ירוחם שם, בשם מפרשים; כן משמע מהטושי"ע שם), וכן הלכה (טושי"ע או"ח תרעא ה).

• ויש אומרים שהדברים אמורים כשביתו פתוח לחצר שמניחו בפתח הבית, ולא בפתח החצר לרשות הרבים (רש"י שם ד"ה מבחוץ; ר"ן שם; אור זרוע ב שכג; סמ"ג, עשין דרבנן ה, בשם ר"י) - אלא שאם הניחו בפתח החצר יצא (כן משמע מחידושי הר"ן שם; חכמת מנוח שבת שם, בדעת רש"י) - ואם היה ביתו פתוח לרשות הרבים, יש שכתבו שמניחו בפתח הבית מבחוץ (חידושי הר"ן שם, בדעת רש"י); ויש שכתבו שמניחו מבפנים (פרי חדש שם, בדעת רש"י); ויש שכתבו בבית הפתוח לחצר, שמניחו בפתח החצר הסמוך לרשות הרבים, אלא שמניחו בפנים החצר (רבנו ירוחם שם, בשם רש"י) - אם רצה, וכן יכול הוא להניחו בחוץ ממש, וכך היה המנהג בזמן התלמוד, ולא עוד אלא שאם אפשר לו, מצוה להניחו מבחוץ ממש (ריטב"א שם).

בפתח הסמוך לרשות הרבים (רש"י שם מה א ד"ה מקמי; תרומה רכט; סמ"ק רעט; מרדכי שם רסו). 31. או לפי שלעולם ימין עדיפה לכבוד המצוה (כן

בתוך חלל הפתח (מטה משה תתקעט, בשם המהרש"ל) - שאז כולם סמוכים לפתח בשוה, וידליק משמאל לימין (שו"ת מהרש"ל פה). 30. ויש שכתבו:

להסגירם בזכוכית, ולא הטריחו חכמים את האדם בכך, ואפילו יניח בזכוכית, לא יהיה היכר למצוה כל כך (ערוך השלחן שם).

• ויש שנחלקו על המנהג וכתבו שמי שיכול להדליק בחוץ ידליק שם (העיטור שם), ואינם יודעים הטעם מדוע לא להדליק בחצרות (אור זרוע שם).

חלוף אף בזמן שמדליקים בפנים, אם היה לבית חלון סמוך לרשות הרבים - יניחנו בחלון (מגן אברהם תרע"א סק"ח), כדי שיהא היכר לבני רשות הרבים ויתפרסם הנס (משנה ברורה שם ס"ק לה), ואם שכיח נזק מהדלקה בחלון - ידליקו בפנים (מגן אברהם שם).

גובה ההנחה נר חנוכה, אמרו בתלמוד שמצוה להניחו למטה מעשרה טפחים (שבת כא ב), ונתנו ראשונים מספר טעמים לדבר:

• נתנו לו חכמים אחד מן השיעורים הקבועים בשאר מצוות, והוא שיעור עשרה טפחים שהוא שיעור הכשר סוכה (ראה ערך סכה. רשב"א שם).

• שכשהוא בתוך עשרה טפחים הרי הוא ונרו ברשות אחת, שעד עשרה טפחים הרי זה חשוב אותה רשות, כדרך שמצינו ברשויות לשבת (ריטב"א שם).

• שכשמדליקו למטה מעשרה פרוסום הנס גדול יותר, לפי שנה העשוי להאיר אין מניחים אותו למטה מעשרה טפחים (רא"ש שם ב ה; רבנו ירוחם ט א; לבוש או"ח תרע"א ו).

ונחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שמניחו למטה מעשרה (רבנו חננאל שם כב א ד"ה נר חנוכה; ר"ן שם כא ב, בשם רבנו יונה; רשב"א וריטב"א שם; מאירי שם, בשם יש פוסקים) למצוה מן המובחר (סמ"ק רע"ט), ואם הדליקו למעלה מעשרה טפחים - יצא, וכן הלכה (טושי"ע או"ח תרע"א ו).

• ויש סוברים שלהלכה נדחו הדברים הללו, מפני שנדחה בתלמוד הראיה לדין זה מהמשה, ומניחו אף למעלה מעשרה (מאירי שם; התרומה רכ"ט; מגיד משנה חנוכה ד ז, בדעת הרי"ף והרמב"ם), ויש שכתבו שאדרכה הידור מצוה להגביהו למעלה מעשרה טפחים כדי להרבות בפרסום (מאירי שם; מאמר מרדכי שם סק"ח, בדעת הכלבו ועוד), אבל אם יניחנו למטה מעשרה, אין בזה פרוסום ולא היכר, וכמו שמניחו למעלה מעשרים אמה (ראה להלן. אלפסי זוטא שבת שם), ומצותו מעשרה טפחים ועד שמונה עשר טפחים, שהוא גובהה של המנורה שבמקדש (סדר היום, סדר חנוכה).

ומכל מקום אם הניח הנר למעלה מעשרים אמה - פסול (שבת כב א; רמב"ם חנוכה ד ז; טושי"ע שם) - אפילו בדיעבד (רמב"ם שם; טושי"ע שם) - כסוכה וכמבוי (גמ' שם), היינו כדרך שסוכה שעשאה למעלה מעשרים אמה, וכן קורה של מבוי שהניחה למעלה מעשרים אמה - פסולות, לפי שאין העין שולטת בהם (ראה סוכה ב א), ואף נר חנוכה למעלה מעשרים אמה אינו ניכר (רמב"ם שם), שאין העין שולטת למעלה מעשרים אמה, ואין כאן משום פרוסום הנס (רש"י שם ד"ה פסולה; רמב"ן שם; טור שם).

וצריך להניח הנר למעלה משלשה טפחים (מרדכי שם רסח, וטור שם, שכן נהג מהר"ם מרוטנבורג; שו"ע או"ח תרע"א ו), שכל למטה משלשה טפחים כקרקע הוא (בית יוסף ובי"ח שם; לבוש שם ו) ואין

חנוכה (תוספות שם מה א ד"ה מקמי, בשם ר"י; מאירי ור"ן ופסקי רי"ד שם כ א; פסקי ריא"ז שבת ב, חנוכה ו; טושי"ע שם, לפי בי"ח שם וט"ז סק"א), ועל שולחנו לא יידעו הגוים שלשם מצוה הדליקו (ר"ן שם; ט"ז שם). ואינו חייב להדליק בחוץ, אף על פי שבשעת השמד אפילו על מצוה קלה יהרג-ואל-יעבור (ראה ערכו), לפי שעל ביטול מצוה אינו צריך ליהרג אפילו בשעת השמד (ראה ערך יהרג ואל יעבור. כן משמע מהריטב"א שם כא ב). ואפילו אם אף על ביטול מצוה ייהרג ואל יעבור, לא ביטלו הדלקת נר חנוכה לגמרי משום הגזירה, אלא תיקנו לשנות מקום ההדלקה, להניחו על שולחנו - למצט הסכנה - שאין זה שינוי בגוף המצוה אלא במקומה, ואף בשעת השמד מותר לעשות כן (ראה ערך הנ"ל. בי"ח שם). לא היתה סכנת נפשות בדבר, אלא סכנה שיבואו גוים ויטלו הנר, יש ראשונים שנראה מדבריהם שמניחו בחוץ (כן משמע מתוספות שם מה א, בשם ר"י).

• ויש אומרים שאם גזרו הגוים שלא להדליק נר חנוכה, אין צריך לימר שלא ידליק בחוץ (ריטב"א שם כא ב), ושעת סכנה שאמרו הוא שיש חשש שיטלו הגוים את הנר, כגון ביום איד של פרסיים, שלא הניחו להדליק שום נר מחוץ לבית עבודה זרה שלהם (רש"י שם ד"ה הסכנה; ריטב"א שם; תוספות שם ד"ה ובשעת, בשם ר"י), וכשמניחו על שולחנו אין סכנה בדבר, שאין דרכם לחפש בבתים (תוספות שם, בשם ר"י) וכן אם יש סכנת צער או איבה מהגוים, מניחו על שולחנו (ריטב"א שם), ואף אם נשבה הרוח - ואי אפשר להדליקו בחוץ (שם) - מדליקו בפנים (סדר רב עמרם גאון (הרפנס), סדר חנוכה; הלכות קצובות, חנוכה; ריטב"א שם, בשם מורו).

הדליקו בפנים בזמן שאין סכנה - לא יצא (ביאור הגר"א או"ח תרע"א א). הדרים בין כתבו ראשונים שהדרים בין הגוים מדליקים בפנים הגוים (תוספות שבת כא ב ד"ה דאי, בשם ר"י; ראבי"ה חנוכה תתמג; ריטב"א ומאירי ור"ן שם), שידן תקיפה על ישראל (ריב"ש קיא; לבוש או"ח תרע"א ח), ואי אפשר להדליק נר חנוכה ברחוב העיר (לבוש שם) מחשש שהגוים יכבוהו (ארחות חיים, חנוכה טו, בשם מקצת הגאונים), והרי זה כשעת הסכנה שמדליקו בפנים (ראבי"ה שם), וכן נהגו בימי הראשונים (תוספות וראבי"ה וריטב"א ומאירי ור"ן שם) והאחרונים (לבוש שם; ערוך השלחן שם כד).

ונהגו להדליקו בפנים, סמוך לפתח (ריטב"א שם כג א; ראבי"ה שם; ריב"ש שם; טור או"ח תרע"א-תרע"ב) הבית, בטפח הסמוך לפתח (ראבי"ה, תשובות וביאורי סוגיות תתקעב; ארחות חיים, חנוכה ג). ואין מדליקים מבפנים לפתח הסמוך לרשות הרבים, לפי ששכיחים גוים וגנבים, ועוד שאין רגילים לקבוע מזוזה לפתח הפתוח לרשות הרבים, מחשש שיטלוהו הגוים (ראה ערך מזוזה), ולכן נהגו להדליקו בפתח הפתוח לחצר, שיש שם מזוזה (ראה לעיל. רבנו יונה ט א).

כשאין סכנה אף כשאין סכנה, כתבו ראשונים ואחרונים שנהגו להדליק בפנים (אהל מועד, מועד קטן א ה; אור זרוע ב שכג; ערוך השלחן שם), ונחלקו הדעות:

• יש אומרים שאחר שנהגו על הסכנה, נהגו (העיטור, עשרת הדברות - חנוכה, דף קיד טור ד במהדורת רמ"ל) שמשעת הסכנה ואילך נעקרה לגמרי התקנה להדליק בחוץ (דבר יהושע (אהרנברג) א ח וב ק-קא).

• ויש אומרים שנהגו כן במדינות אירופה, שימי חנוכה הם ימי סגריר גשם ושלג ורוחות חזקים, ואי אפשר להניחם בחוץ אם לא

ערך מנורה. תרומת הדשן שם); ויש שנהגו שמסדר הנרות בין צפון לדרום, שלדעתם כך היה במנורה (תרומת הדשן שם, שכן מנהג מרבוק; שו"ת הרדב"ז ג תקי, שכן מנהג ירושלים).

וכתבו אחרונים שאינו חייב להעמידו בכותל, אלא יכול להעמידו אף על השולחן העומד סמוך לכותל דרום (דוד החיים שם; משנה ברורה שם סק"מ, בשמו), ויש שכתב יותר מזה, שראה בכל קהילות גדולות שעבר בהם, שהמנורה שמדליקים בה נמצאת על שולחן העומד סמוך לכותל דרום, והמדליק עומד כשפניו למנורה ואחוריו לכותל, ומדליק ומתחיל מימינו שהוא הנר הסמוך לארון הקודש, ושוב מוסיף והולך ומתחיל מהשמאלי ופונה לימינו (ראה לעיל. שו"ת חתם סופר או"ח קפז).

ישן בחדר אחד היה ישן בחדר אחד ואוכל בחדר אחר, מדליק במקום שאוכל (רמ"א או"ח תרע"א, לפי ט"ז שם סק"ב, על פי שו"ת הרשב"א א תקמ), שהחדר שאוכל בו הוא העיקר (ט"ז שם)³³. ולכן אכסנאי שאוכל על שולחן בעל הבית וישן בבית אחר, משתתף עם בעל הבית בפרוטה (ראה לעיל) ואינו צריך להדליק בבית שישן בו (שו"ת הרשב"א שם). ודוקא כשאוכל במקום אחר בקביעות, אבל מי שיש לו דירה בעיר, והלך פעם אחת לסעוד אצל חבירו, צריך לחזור לביתו ולהדליק שם, או שבני ביתו ידליקו עליו בביתו (ב"ח שם; ט"ז שם; מגן אברהם שם סק"ז), שאם לא ידליק בביתו במקום שרגיל להדליק, יחשדוהו בני ביתו שלא הדליק (ב"ח שם).

אורח אכן, המתארח אצל אחר כל שמונת ימי החנוכה, כגון בן שהלך אצל אביו הוא וכל בני ביתו, כיון שסועד וישן בבית אביו, אינו מדליק אלא שם, אף על פי שביום אוכל אכילת עראי בביתו (פרי חדש שם א).

ספינה ורכבת מי שאין לו בית, אין בידו לקיים מצות נר חנוכה (תוספות סוכה מו א ד"ה הרואה; תוספות הרא"ש שם). היה מהלך בספינה, כתבו מרבית הראשונים שאינו מדליק (רש"י שבת כג א ד"ה הרואה; העיטור עשרת הדברות – חנוכה, דף קז טור ג במהדורת רמ"י; סמ"ג עשין דרבנן ה; סמ"ק רפ; אגודה שם ב לו; תוס' רי"ד שם; רא"ש שם ב ח), וביארו אחרונים בדבריהם, שאין הדברים אמורים אלא בספינה שאינה מקורה, שהרוח מנשבת שם ואינה בגדר בית (מהרש"ם ד קמו), וכן כתבו מקצת ראשונים שהנוסע בספינה מדליק בברכה (ארחות חיים, חנוכה יח; המאורות שבת כא ב), וכן כתבו אחרונים שהנוסע ברכבת ואינו עתיד להגיע בלילה לבית, חייב להדליק ברכבת, אם אין מדליקים עליו בביתו (ערוך השלחן או"ח תרעז ה), אם שילם עבור כל הלילה, והוא כמי ששכר בית לאכול בו ולישון בו (מהרש"ם שם).

חצר שיש לה חצר שיש לה שני פתחים) - חצר שיש לה שני פתחים) - חצר שיש לה שני פתחים)
שניהם פתחים) שהיה הפתח האחד בצפון והאחר במזרח (רשי"י שבת
כג א ד"ה משתי רוחות) - צריכה שני נרות (גמ' שם; רמב"ם פ"ד ה"י;
טושי"ע תרעא ח), נר לכל פתח (רשי"י שם ד"ה חצר)³⁵, מפני החשד (גמ'
שם; טושי"ע שם), שלא יאמרו העובדים ברוח זו שלא הניח נר
חנוכה (רמב"ם שם), שפעמים יעברו ברוח זו ולא יעברו ברוח
אחרת. ויאמרו כשם שלא הדליק בפתח שברוח זו כך לא הדליק

הרבים משגיחים בנר, ואין כאן פרסום הנס (לבוש שם), ובדיעבד אפילו הדליק למטה משלשה - יצא (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ו).

כשמדליקים **בזמן שמדליקים בפנים** (ראה לעיל), **לדעה שמצוה להניח בתוך עשרה טפחים** (ראה לעיל), **נחלקו ראשונים:**

- יש אומרים שכשמדליקים בפנים מותר להניחו למעלה מעשרה (ריטב"א שבת כא ב; מרדכי שם רסו), לפי שכשמדליק בפנים אין קפידא בדבר, שכן עד לרקיע רשות אחת היא (ריטב"א שם), או לפי שבזמן שמדליקים בפנים אין חוששים לפרסום (כן משמע מהמרדכי שם) לבני רשות הרבים אלא לבני הבית, והם יודעים שהנר לשם מצוה הודלק (מחצית השקל שם סק"ו), וכן המנהג (ריטב"א שם; אליה רבה שם סק"י).

- ויש אומרים שלעולם מצוה להניחו למטה מעשרה טפחים (טור שם, לפי בית יוסף ודרכי משה שם), וכתבו אחרונים שכן נהגו המדקדקים (בית יוסף שם).

אף בלמעלה מעשרים נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שכשמדליקים בפנים אפילו למעלה מעשרים כשר, כשם שאמרו בסוכה שאם הדפנות מגיעות עד הסך כשרה, לפי שהעין שולטת בה (ראה ערך סכת. ראב"ה חנוכה תתמג וטור שם. בשם רבנו יואל).³²

- ויש אומרים שאין נר חנוכה דומה לסוכה (ראב"י"ה שם ; טור שם), ששם צריך שתשלוט עינו בגג, אבל בנר חנוכה צריך שתשלוט עינו בנר, ואין הגג שהוא למעלה מן הנר מועיל שתשלוט עינו בנר (טור שם).

בעלייה היה דר בעלייה, שמניחו בחלון הסמוך לרשות הרבים (ראה לעיל), יש מהראשונים שכתבו שאף על פי שהחלון למעלה מעשרים אמה מרשות הרבים - מניחו בו (ריטב"א שם); ואחרונים כתבו שאם החלון למעלה מעשרים מניחו בפתח (פרי חדש שם ה; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ח ומחצית השקל סק"ו) העלייה, כדי שתהא מזוזה בימין ונר חנוכה משמאל (פרי מגדים שם). ואם החלון מתחת לעשרים אמה, אך מעל עשרה טפחים - מקרקע העלייה (פרי מגדים שם סק"ו ומחצית השקל סק"ו) - מניחו בחלון (מגן אברהם שם סק"ו), שעדיף שיהא קצת פרסום לבני רשות הרבים מלהדליק בבית למטה מעשרה, שאינו מפרסם לבני רשות הרבים כל עיקר, אלא שאם יש לו גם חלון שהוא למטה מעשרה, יניחנו בחלון זה (מחצית השקל שם).

בבית הכנסת אף בזמן שאין סכנה, ומדליקים נרות חנוכה בחוץ
(ראה לעיל), כשמדליקים נרות בבית הכנסת (ראה לעיל):

החייב וההידור) מדליקים בפנים, כדי לפרסם הנס לרבים (ביאור הלכה תרעא ד"ה ובבבכ"ו), וכתבו ראשונים שמניחים הנרות בכותל דרום (הגהות סמ"ק רעט; טור או"ח תרעא, בשם רבנו פרץ; שו"ע שם ז; דרך החיים, סדר הדלקת נר חנוכה ד), זכר למנורה שבמקדש שהיתה בדרום (הגהות סמ"ק שם; טור שם, בשם רבנו פרץ; רמ"א שם, לפי משנה ברורה שם ס"ק מא). ומסדר הנרות לאורך הכותל בין מזרח למערב (תרומות חדשן קד, שכן נוהגים ברוב המקומות; בית יוסף שם, שכן המנהג; רמ"א שם), שלעתם כך היו מונחים נרות המנורה במקדש (ראה

המהרש"ל, ושכן מנהג פרנקפורט). 34. ולסוברים שמדליקים בפתח הבית לחצר (ראה לעיל) הדברים אמורים בבית שיש לו שני פתחים פתוחים לחצר (רש"י שבת כ א ד"ה חצר; פסקי ריא"ז שבת, חנוכה ח; סמ"ג, עשין דרבנן ח). 35. שכן כתב שהדברים אמורים כגון שהיה האחד במזרח והאחר במערב, אבל אם היה האחד במזרח והאחר בצפון, והעובדים בצפון וראים אור

32. ויש שכתב הטעם לדעה זו, שזה שאין העין שולטת למעלה מעשרים אמה הוא לפי שהאור מזיק לעינים, ואינו יכול להביט למעלה ככל שירצה, אבל בכניסת הבית שולטת העין אף למעלה מעשרים אמה (בית יוסף שם, בשם מהר"י אברהם). **33.** ויש אומרים שהאכול בבית זה וישן בבית אחר, מדליק במקום שישן בו (שו"ת מהרש"ל פה. לפי הט"ז שם: יוסף אומצ' תתרע"א. בשם

וביאור הגר"א; חיי אדם קנ"ד יח), ואם הדליק קודם לכן, אף על פי שיצא (ראה להלן) אין כאן קיום המצוה אלא בצאת הכוכבים (תרומות הדשן קב, בדעת הגהות המרדכי).

• יש מפרשים משתשקע החמה שאמרו שהוא תחילת השקיעה, בשעה שהשמש שוקעת ונעלמת מהאופק (רמב"ם חנוכה ד ה, לפי ביאור הלכה תרע"ב ד"ה ולא מקדימים; ביאור הגר"א או"ח רס"ב; פרי חדש או"ח תרע"א א').³⁸

• ויש מפרשים שמשמשקע החמה היינו שיעור הילוך שלשת רבעי מיל קודם שקיעת החמה והיעלמותה מהאופק, שאף על פי שעדיין הוא קצת יום, כיון שהחשיך קצת אינו כאור הדולק ביום, שבאותו זמן מתחילים בני אדם לשוב לבתיהם, ותמהים לראות נר דלוק בעוד יום, ויודעים שמחמת מצוה הודלק, ומתפרסם הנס בכך (ראים רעד).

סוף זמן מוצתו עד שתכלה רגל מן השוק (גמ' שם; סופרים שם; ההדלקה רמב"ם שם; טוש"ע שם), היינו רגל הרבים, כגון מוכרי עצים והחנונים וכיוצא בהן, שדרכן לאחר בשוק אחר חשיכה (פסקי ריא"ז שם ב, חנוכה ד, על פי הגמ' שם), שעד אז יש בהדלקתו פירסום הנס (טוש"ע שם ב).³⁹

זמן זה של כילוי רגל מן השוק, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שהוא חצי שעה לאחר שתשקע החמה (רי"ף שם; רמב"ם שם; ארחות חיים, חנוכה טז), או יותר מעט (ארחות חיים שם).
• ויש אומרים שבכל מקום הדבר תלוי כפי מה שהוא, וכתבו במקומם זמן ההדלקה הוא כל זמן שחנויות שמוכרים בהן שמן פתוחות (ריטב"א שם).

עד שתכלה רגל בפירוש "מצותו עד שתכלה רגל מן השוק", נאמרו מחשוק שתי לשונות בתלמוד: ללשון הראשונה פירוש שאם לא הדליק משתשקע החמה, מדליק עד שתכלה רגל מן השוק; וללשון השניה הדבר נאמר לשיעורו (ראה להלן. שבת כא ב).

ביאור הלשון ובביאור הלשון הראשונה נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שמדליקים עם שקיעת החמה, ולא מאחרים, ואם שכח או הזיד ולא הדליק אז, מדליק והולך עד שתכלה רגל מן השוק (רמב"ם שם; שו"ע שם א), אלא שלא קיים מצוה כתיקונה (מגיד משנה שם, על פי הגמ' שם).

• ויש מפרשים שאם הדליק עד שתכלה רגל מן השוק קיים מצוה כתיקונה (רשב"א שם; מגיד משנה שם, בשם יש מן המפרשים), ויכול - לכתחילה - להמתין מלהדליק עד - קודם - שתכלה רגל (כן משמע מתהרומה רכח), אלא שמשום זריזים-מקדימים-למצות (ראה ערכו) יש להדליק מיד משתשקע החמה (מאמר מרדכי שם סק"ב, בדעת השו"ע).

לא הדליק עד שכלתה רגל מן השוק, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שעדיין יכול להדליק, שכן שנינו: דבר שמצותו בלילה כשר כל הלילה (משנה מגילה כ ב) - ומדליק כל הלילה בברכה (ראבי"ה תשובות וביאורי סגיות תקעב; פרי חדש שם; מאמר

בפתת שברוח האחרת (גמ' שם; טור שם), אבל אם היו שני הפתחים ברוח אחת, מדליק באחד מהם (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהרי שני הפתחים נראים כאחת (טור שם) ובני העיר יודעים שאין הבית חלוק בתוכו (רש"י שם ד"ה ואי חשדא).³⁶

כשמדליקים בזמן שמדליקים בפתח הבית מבפנים (ראה לעיל), נחלקו בפנים ראשונים:

• יש אומרים שאפילו שני הפתחים בשתי רוחות אינו צריך להדליק אלא בפתח אחד, כיון שאין ההיכר אלא לבני הבית (התהרומה רכח; טור שם וריטב"א שם, בשמו; מרדכי רסו; מאירי שם; ארחות חיים, חנוכה יג; כלבו מד), והנכנס לבית באיזה פתח שיכנס רואה את הנר (ארחות חיים וכלבו שם), או לפי שבני הבית ודאי יודעים שהוא מדליק בפתח האחר (ב"ח שם, בדעת התהרומה ראשונים).

• ויש אומרים שכיון שמדליקים סמוך לפתח הבית (ראה לעיל) יש כאן חשד של העוברים ושבים, ולעולם מדליק בשניהם (טור שם; ריטב"א).

כשמדליק בשני הפתחים, כתבו ראשונים שאינו מברך אלא בפתח אחד (רבנו יהונתן ומאירי ור"ן שבת כג א; רמ"א שם ח; לבוש שם ח), ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שמברך בפתח הראשון (מאירי שם), כיון שאינו מדליק הנר בפתח האחר אלא משום חשד (ר"ן שם; לבוש שם), ואינו למצוה (לבוש שם).

• ויש אומרים שחייב לברך אף על הנר של החשד (ר"ן שם, לפי פלתי יג סק"ד), שכיון שחייבוהו בו משום חשד, מצוה דרבנן היא ומברכים עליה (פרי חדש יו"ד יג ח), אלא שכיון שנר חנוכה הוא חובת האדם, ואינו מדליק בשני הפתחים אלא משום חשד, שניהם מצוה אחת, ואינו צריך לברך אלא ברכה אחת (ארחות חיים, חנוכה יג; כלבו מד; מאמר מרדכי תרעה סק"ה ותרע"ז סק"ג; פרי מגדים או"ח תרע"ז, אשל אברהם סק"ב; פלתי שם, בדעת הר"ן), ומברך על אחד ופוסט חבירו (פלתי שם), ואף אם שתי מצוות הן, כיון שעושה שתיהן בבת אחת די לשתיהן בברכה אחת (ארחות חיים שם; כלבו שם).

זמנה

תחילת זמן מצות נר חנוכה משתשקע החמה (שבת כא ב; סופרים כ ההדלקה ב).³⁷ ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהוא סוף שקיעה (ספר הישר (החידושים) רכ"א, בשם רבי יצחק ברבי ברוך, שאמר מפי רבנו תם; תוספות מנחות כ ב ד"ה נפסל, בשם רבנו תם; ריטב"א שבת כא ב; הגהות מרדכי שם תנה; טוש"ע או"ח תרע"א), שאילו בתחילת השקיעה עוד היום גדול, ונר באור היום אינו מועיל כלום (ספר הישר שם, בשם רבי יצחק ברבי ברוך, שאמר מפי רבנו תם; תוספות מנחות שם, בשם רבנו תם; הגהות מרדכי שבת שם). ונחלקו ראשונים לדעה זו, אם סוף שקיעה היינו שיעור מהלך שלשה מיל ורבע לאחר ששקעה החמה ונעלמה מעל האופק (ריטב"א שם); או שהוא צאת הכוכבים (המנהיג קמו; הגהות מרדכי שם; טור שם, לפי הב"ח וביאור הגר"א; שו"ע שם, לפי מגן אברהם סק"א

שם). 37. ואף על פי שאין ראייה לדבר זכר לדבר: לא ימיש עמוד הענן יומם וצמוד הקאש ללילה לפני העם (שמות יג כב. סופרים שם). 38. ויש שכתב שאין זמן הדלקת נר חנוכה בתחילת השקיעה מיד, אלא משעה שהחשיך מעט, ומתחילים להרגיש בהנאת אורו (מור וקציעה שם, על פי סופרים שם). 39. היינו רגלם של "תרמודאיי" (גמ' שם), ונחלקו גאונים וראשונים בפירושם,

הנר שבמזרח, דיו בנר אחד (פסקי ריא"ז שבת, חנוכה כ). 36. ואין חוששים לחשד של בני עיר אחרת (גמ' שם) שיחשבו שהבית חלוק בתוכו (רש"י שם ד"ה אפילו מרוח), לפי שבני עיר אחרת לא יבואו לחשוד בו, שאינם תולים הדבר אלא להעדר ידיעתם (מאירי שם), וכתבו ראשונים שמאחר שאין החשד אלא לבני העיר, אם ידוע שעיקר תשמישו בפתח אחד, דיו שידליק שם (ריטב"א

• יש שפסקו להחמיר כלשון הראשונה, שיש למהר להדליק בתחילת הלילה (תוספות שם בשם ר"י פורת; רא"ש שם), אלא שאם איחר עד שכלתה רגל מן השוק, ידליק מספק שמא הלכה כלשון השניה (תוספות שם בשם ר"י פורת; טור שם), ומספק לא יברך (מגן אברהם שם סק"ו, בדעת הבית יוסף; פרי חדש שם, בדעת ר"י פורת והרא"ש), וכן צריך ליתן שמן בנר כשיעור (רא"ש שם; טושי"ע או"ח תרעה ב). ואף על פי שבשל סופרים אמרו: הלך אחר המיקל (ראה ערך דברי סופרים), בנר חנוכה יש להחמיר להדליק לאחר הזמן משום פרסום הנס (פרי חדש שם).

• ויש שפסקו כשני הלשונות להקל, בין בשיעור השמן ובין כשלא הדליק בתוך הזמן, שכדברי סופרים הלך אחר המיקל (ראב"ה שם, בשם רבנו תם), וכתבו שנהגו לעשות נרות קטנים שאין בהם שיעור שידלקו עד שתכלה רגל, שסמכו על לשון ראשון להקל בדברי סופרים (ראב"ה, תשובות וביאורי סוגיות תתקעב), ומדליקים אף לאחר שכלתה רגל, לפי שסומכים על הלשון השני (ב"ח שם, בדעת רבנו תם).⁴⁵

להלכה כתבו הפוסקים שצריך לתת שמן בנר כשיעור שיהא דולק עד שתכלה רגל מן השוק, ושלאחר שכלתה רגל מן השוק אם רצה לכבותו או להשתמש לאורו - הרשות בידו, ואם שכח או הזיד ולא הדליק עם שקיעת החמה, מדליק והולך עד שתכלה רגל מן השוק, ואם עבר זה הזמן ולא הדליק, מדליק והולך כל הלילה (טושי"ע שם)⁴⁶ בברכה (מגן אברהם שם, בדעת השו"ע; פרי חדש שם; מאמר מרדכי שם סק"ד; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ו; בן איש חי א וישב ז; כף החיים שם ס"ק כו).

וכתבו הפוסקים שנכון להדליק בברכה כל זמן שבני הבית נעורים (הגהות סמ"ק רפ; הגהות מיימוניות שם, בשם הראב"ה), שאז יש פרסום הנס (סמ"ג, עשין דרבנן ה), אבל אם בני ביתו ישנים ידליק בלא ברכה (מגן אברהם שם סק"ו; בן איש חי שם), ודי בשני נעורים (בן איש חי שם, על פי חמד משה שם סק"ג).⁴⁷

הדלקה בבוקר לא הדליק עד שעבר כל הלילה, אינו מדליק בבוקר, אף לסוברים שיכול להדליק לאחר שכלתה רגל מן השוק (ראה לעיל). פרדס הגדול קצט; שבלי הלקט קפו; טור שם, בשם הרב יצחק בר יהודה; שו"ע שם ב, שכיון שיש שם אור אין בנר פרסום הנס (פרדס הגדול שם), שנר ביום אינו מועיל כלום (טור שם).

כשמדליקים בזמנים שמדליקים בפנים ואין הפרסום אלא לבני הבית (ראה לעיל: מקומה), כתבו ראשונים אין להקפיד על זמן ההדלקה, ויכול לאחר את ההדלקה אף לאחר שכלתה רגל מן השוק (תוספות שם, בשם ר"י; רשב"א רא"ש ור"ן שם; טור שם, בשם התוספות; רמ"א שם, בשם יש אומרים), ומברך עליה (ארחות חיים, חנוכה טו), שמצוותה כל הלילה עד עמוד השחר (סמ"ג שם; ארחות חיים שם, בשם מקצת גאונים), שהרי יש פרסום הנס לנמצאים בבית (רשב"א ור"ן שם), ומכל מקום מצוה לכתחילה להדליק משתשקע

מרדכי שם סק"ד; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ו)⁴⁰ - אלא שלא עשה מצוה כתיקונה, שאין אז פרסום הנס כל כך (רשב"א שבת שם; מגיד משנה שם, בשם יש מן המפרשים), ואינה מצוה מן המובחר (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תרלד; מרדכי שם רסה, בשמו). וזו שאמרו שאם לא הדליק - מדליק עד שתכלה רגל, היינו שלא יאמר כיון שעבר הזמן - שקיעת החמה - יש לו שהות כל הלילה להדליק שלא בזמנה, אלא ימהר להדליק קודם שתכלה רגל מן השוק, שעד אז שכר מצוה בזמנה יש לו, ולאחר מכן שכר מצוה בלבד - מצוה שלא בזמנה - יש לו (ראב"ה שם), ולא יצא ידי חובת הדלקה בזמנה (מאירי שם).⁴¹

• ויש אומרים שכיון שכלתה רגל מן השוק עבר הזמן (תוספות שם ד"ה דאי; ריטב"א שם), ואינו מדליק כל עיקר (תוספות שם; רמב"ם שם; התרומה רכח; סמ"ק רעט; פסקי רי"ד שם; פסקי ריא"ז שבת ב, חנוכה ד)⁴², וביטל המצוה (פסקי ריא"ז שם), שכבר אין בהדלקתה פרסום הנס (התרומה שם), שעיקר המצוה שיראו הרבים העוברים ליד ביתו את הנר, ולא משום בני ביתו (פסקי רי"ד שם).

ביאור הלשון אף בביאור הלשון השניה, שמצותו עד שתכלה רגל מהשוק לענין שיעורו, נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שצריך לתת שמן בנר כשיעור שיהא דולק עד שתכלה רגל מן השוק (רבנו חננאל שבת כא ב ד"ה אמר רב; רש"י שם ד"ה בשיעורה; רי"ף שם, בפירוש הראשון, לגירסת המגיד משנה חנוכה ד ה והגהות הב"ח לרי"ף שם).

• ויש מפרשים שלאחר שכלתה רגל מן השוק אם רצה לכבותו או להשתמש לאורו, הרשות בידו (רי"ף שם, לגירסת הרמב"ם שם והגהות דרך תמים לרי"ף שם; רי"ף שם, בפירוש השני, לגירסת המגיד משנה שם והגהות הב"ח לרי"ף שם).⁴³

האם הלשונות והאם שתי הלשונות של זמן ההדלקה ושיעור חלוקים זה על זה? ההדלקה חלוקים זה על זה, נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים ששתי הלשונות אינן חולקות זו על זו (כן משמע מהרי"ף ומאירי ור"ן שם; רמב"ם שם, לפי הב"ח שם; נר מצוה למהר"ל), ופסקו כשתי הלשונות (רי"ף ומאירי ור"ן שם; רמב"ם שם, לפי הגהות מיימוניות שם), שאם כלתה רגל מן השוק לא ידליק - לדעתם שכן הוא ללשון הראשון (ראה לעיל) - וכן צריך ליתן שמן בנר כדי שיהא דולק והולך עד שתכלה רגל מן השוק, ולאחר מכן יכול לכבותו (ראה לעיל. רמב"ם שם).

• ויש מפרשים ששתי הלשונות חולקים, וללשון השניה מדליק אף לאחר שכלתה רגל מן השוק (תוספות שם ד"ה דאי, בשם ר"י פורת; ראב"ה חנוכה תתמג, בשם רבנו תם), וללשון הראשונה אינו צריך ליתן בו שמן כשיעור שידלק עד שתכלה רגל (ראב"ה שם, בשם רבנו תם; אור זרוע ב שכב; סמ"ג, עשין דרבנן ה והגהות מיימוניות שם, בשם רי"ף).⁴⁴ ולדעה זו נחלקו ראשונים להלכה:

שהביא שני הפירושים יחד (רי"ף שם, לגירסתו).⁴⁴ ויש מהאחרונים שכתב שכיון שאין שיעור בשמן ללשון הראשונה, אסור להשתמש לאורו או לכבותו אף לאחר שכלתה רגל מן השוק (ב"ח שם).⁴⁵ ויש מהראשונים שכתבו שנהגו העם כלשון הראשון (סמ"ג, עשין דרבנן ה, והגהות מיימוניות שם, בשם רי"ף).⁴⁶ ויש שכתב שהזמן הוא עד חצות, שעד אז עדיין יש פרסום הנס (שו"ת מהרש"ל פה), ולאחר חצות לא יברך (מגן אברהם שם סק"ו, בדעת המהרש"ל).⁴⁷ ויש מהפוסקים שכתב שאף אם בני ביתו ישנים יכול לברך, אלא שלכתחילה יש להעיר שנים או שלשה מבני ביתו כדי לפרסם הנס (חמד

ראה: תשובות הגאונים (שערי תשובה) רלג; רש"י שם ד"ה רגלא.⁴⁰ ויש שכתבו שמדליק בלא ברכה (ארחות חיים, חנוכה טו, בשם איכא מאן דאמר; מאירי שם, בשם יש מפרשים).⁴¹ ויש מהראשונים שכתב שדוקא אם לא הדליק קודם שכלתה רגל מחמת שכחה, ולא ביטל במזיד, מדליק כל הלילה, כדרך שאמרו במי שטעה ולא התפלל שמשלים בתפילה שלאחריה (ראה ערך תפלה, אבל אם לא הדליק במזיד, כיון שכלתה רגל מהשוק, עבר זמנו (ראה להלן. ראב"ה שם).⁴² ויש מהראשונים שכתב שמכל מקום מדליק בפנים, כבשעת הסכנה (ראה לעיל: מקומה. ריטב"א שם).⁴³ ויש מהראשונים

לעיל) - לפי שמן הסתם אינם כבים בשיעור זמן מועט זה (מאירי שבת כא א). ומכל מקום אם רואה בשעה שמדליק בשמנים ובפתילות הללו שהאור אינו נאחז בפתילות ובודאי יכבו מהרה - לא יצא, וצריך לחזור ולהדליקם (משנה ברורה שם סק"ה).

הדליק בפני הרוח וכבה במקום שאין בו רוח, שכיון שאינו יכול לעמוד בפני הרוח, הרי זה כמי שלא נתן בו שמן כשיעור (פסקי רא"י שבת ב, חנוכה ג; שלטי הגבורים שם ט א מדפי הרי"ף, ה; בי"ח או"ח תרעב ב, בשמו), ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שחזור ומברך (פרי חדש שם ב, ושם תרפ א; גינת ורדים, גן המלך מג; באר היטב או"ח תרעג יא, בשמו), שההדלקה שהדליק כמי שאינה (פרי חדש שם ושם), ועוד שכל שהניח נר במקום שהרוח מצויה הרי זה כמכבה אותו בידים (גינת ורדים שם).

• ויש אומרים שלא יברך שנית (כנסת הגדולה או"ח תרעג, הגהות טור ב; מגן אברהם שם ס"ק יב; בשמו; ט"ז שם סק"י), כי שמא זה דומה למדליק בשמנים פסולים (ט"ז שם) שאין הדבר ברור שהרוח תכבנו (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"י, בדעת ה"ט"ז).

הדליק קודם שקיעת החמה בא להדליק קודם שתשקע החמה (ראה לעיל), נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין מדליקים נר חנוכה קודם שתשקע החמה (וכן משמע מסופרים כ ב; רשב"א ור"ן שבת כא ב, בשם הלכות גדולות; רמב"ם חנוכה ד ה), אלא עם שקיעתה, ולא מקדימים ולא מאחרים (רמב"ם שם, על פי שבת כג ב), שמשמשקע החמה שאמרו הוא לעיכובא (שלטי הגבורים שם, בדעת הרמב"ם), לפי שקודם שקיעת החמה הרי זה כאור המאיר בצהריים (ארחות חיים, חנוכה טו, לדעה זו; מאירי שם), ואין בכך פרוסום הנס (מאירי שם). וכן לסוברים שמדליקים בצאת הכוכבים (ראה לעיל) אין מקדימים להדליק קודם לכן (שו"ע או"ח תרעב א, בסתם).

• ויש אומרים שמשמשקע החמה שאמרו היינו עיקר מצותה, אבל אם רצה להדליק קודם לכן - סמוך לשקיעה (רשב"א שבת כא ב) - מדליק, כשם שמדליקים נר חנוכה בערב שבת קודם שתשקע החמה (ראה להלן. רשב"א וריטב"א ור"ן שם), שהרי יש כאן פרוסום הנס שניכר שלצורך חנוכה הדליק (רשב"א שם) ⁵⁰.

• ויש ראשונים שכתבו שאפילו בחול, אם הקדים להדליק מפלג המנחה ואילך מפני שהוא טרוד, יצא (ארחות חיים, חנוכה טו; שו"ע שם, בשם יש מי שאומר), כדרך שמצינו בהבדלה (ראה ערכו), שאם הבדיל מפלג המנחה ואילך יצא (ראה ערך הבדלה: לפני זמנה. ארחות חיים שם, בית יוסף שם, בשמו), ואף לכתחילה יכול להדליק מפלג המנחה ואילך אם הוא טרוד (שו"ע שם, בשם יש מי שאומר) לצאת לדרך אחר כך, וכיוצא (לבוש שם א), ומברך על הדלקה זו (פרי חדש שם ומחצית השקל שם סק"א, על פי רמ"א או"ח תרעט א), כיון שיוצא בה ידי חובתו (פרי חדש שם). הדליק קודם פלג המנחה, צריך לכבותו ולחזור ולהדליקו (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"א).

לדעה הראשונה נחלקו הדעות בזמן ההדלקה בערב שבת:

• יש אומרים שאף בערב שבת, שאי אפשר להדליק אז בבין השמשות, אין מדליקים נר חנוכה אלא משמשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימים, שלדעתם להלכה עדיין יום הוא, ואין

החמה, שזריזין-מקדימין-למצות (ראה ערכו. רשב"א ור"ן שם); ויש שכתב שאף כשמדליקים בפנים צריך לדקדק להדליקו קודם שתכלה רגל מן השוק, כיון שמדליקים בפתח הבית (ראה לעיל: מקומה), וכשהוא פתוח יש היכר לעוברים ושבים ברשות הרבים (טור שם), וכתבו הפוסקים שטוב להיזהר ולחוש לדבריו (רמ"א שם).

ואם צריך ליתן שמן בנר כשיעור, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שצריך (הגהות סמ"ק רפ, בשם רבנו שמשון; ארחות חיים שם, בשם רבנו פרץ שכתב בשם רבנו שמשון; שו"ת מהרש"ל פה), וכן הלכה (מגן אברהם שם סק"ג; פרי חדש שם ב) ⁴⁸.

• ויש אומרים שאין צורך בדבר, אף על פי שבזמן שמדליקים בחוץ צריך שיעור בשמן (סמ"ג שם, לפי ביאור הרא"ם שם; אור זרוע ב שכב; מרדכי שם רסו), שצריך היכר גדול, משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק, אבל כשמדליקים בפנים אין צריך (מרדכי שם), ובלבד שיהא בנרות שמן שידלקו זמן מה, שלא ידליק ויכבו מיד (לבוש שם ב).

כשמדליק קודם שתכלה הרגל לתת בו שמן אלא כשיעור שידלק עד שתכלה רגל או אחריו (מגן אברהם שם סק"ב; פרי חדש שם), ודוקא בזמן שמדליקים בחוץ, אבל בזמן שמדליקים בפנים - לסוברים שאף אז צריך ליתן שמן כשיעור (ראה לעיל) - כיון שיכול להדליק כל הלילה (ראה לעיל) צריך ליתן בו שמן כדי חצי שעה (פרי חדש שם; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ב) כשיעור משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק (ראה לעיל) וכן כשמדליק לאחר שכלתה רגל, צריך ליתן בו שמן כשיעור זה (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ג).

זמן נתינת השמן צריך שיהא בנר שמן כשיעור קודם ההדלקה (רא"ש שבת ב ז; טוש"ע שם; לבוש שם), כיון שעיקר המצוה בשעת ההדלקה (טור שם), שהדלקה עושה מצוה (ראה לעיל: ההדלקה), ואם בירך והדליק ואחר כך הוסיף שמן עד כדי השיעור, לא יצא ידי חובתו (רא"ש שם; שו"ע שם; לבוש שם), ועליו לכבות את הנר ולחזור ולהדליקו, ומכל מקום אינו מברך על ההדלקה, מאחר שיש סוברים שאף על פי שלא נתן בו שמן כשיעור - יצא (ראה לעיל), ואין מברכים מספק (חמד משה תרעג סק"ט; פרי מגדים או"ח תרעה, משבצות זהב סק"ג; חיי אדם קנד כא) ⁴⁹.

כשאין לו שמן לא היה לו שמן כשיעור, מדליק בלא ברכה (פרי כשיעור מגדים או"ח תרעב, אשל אברהם סק"ו).

נתינת שמן יותר מכשיעור אין הידור לתת שמן יותר מכשיעור, שאין הידור מצוה אלא בשעת המצוה, ולאחר הזמן אינה שעת המצוה, שכן מותר אז ליהנות מאורו (ראה להלן: איסור השתמשות. דרכי משה או"ח תרעב סק"א).

הדליק בשמנים שיש לחוש בהם להדליק בהם נרות חנוכה אף על פי שיש לחשוש שמא יכבו בהם של יכבו (ראה להלן: השמנים והפתילות), אין זה דומה לנותן שמן בנרות פחות מכשיעור, לפי שאין הדבר ברור שיכבו (כן משמע מהפרי מגדים או"ח תרעג, משבצות זהב סק"י), ואף מותר להדליק בהם לכתחילה, ואינו כעושה המצוה שלא כראוי - שהרי לכתחילה צריך שידלקו עד שתכלה רגל מן השוק (ראה

שיכול להדליקו מתחילת שקיעה ראשונה - משעה שהחמה נעלמת מהאופק - שכל זמן שקיעת החמה, שאור הנר מבהיק, יכול להדליק ולברך עליו, אבל לא

משה שם). ⁴⁸ ויש מהפוסקים שפסק כדעה השניה (לבוש שם ב). ⁴⁹ ויש מהפוסקים שכתב שמברכים על הדלקה זו (פרי חדש שם). ⁵⁰ ויש שכתב

כחצות הלילה (מחזור מעגלי צדק יח א; מגן אברהם תרע סק"ב, בשמו).
וכתבו אחרונים שהאיסור להשתמש לאורם (ראה להלן: איסור
השתמשות) הוא עד כדי שידלקו חצי שעה (פרי מגדים או"ח תרעה,
אשל אברהם סק"ד).

הדלקה נהגים להדליק נרות חנוכה בבית הכנסת אף בבוקר,
בשעת תפילת שחרית (פרי מגדים או"ח תרע, אשל
בשחרית אברהם סק"ב; נהר מצרים, חנוכה יב) בלא ברכה (נהר
מצרים שם), זכר להדלקת הנרות בבית המקדש (בנין שלמה ג) ⁵⁴.
ואסור להדליק הנר בשבת חנוכה על ידי גוי - אף באופן
שאמירה-לגוי (ראה ערכו) מותרת לצורך מצוה (ראה ערך אמירה לגוי)
- שלא מצינו בשום מקום שתהא מצוה בהדלקת נרות חנוכה
בבוקר (שב יעקב טו).

מנחה בערב שבת, מדליקים נר חנוכה בעוד היום גדול (ראה
בערב שבת לעיל. תרומת הדשן קב; רמ"א או"ח תרעט א), ומתפללים
מנחה קודם ההדלקה (ברכי יוסף שם ב, בשם מהר"ש אבוהב; אליה רבה
שם סק"א), לפי שתפילת מנחה תיקונה כנגד תמיד של בין הערבים
(ראה ערך מנחה), ונר חנוכה הוא זכר לנס שנעשה בנרות המנורה,
שזמן הדלקתם הוא לאחר תמיד של בין הערבים (ראה ערך הדלקת
הנרות: זמנה. ברכי יוסף שם, בשם מהר"ש אבוהב), או לפי שמה
שמדליקים מפלג המנחה ואילך הוא משום שדנים שהוא לילה,
ואם ידליק ואחר כך יתפלל מנחה, הרי זה "תרתי דסתרי" (פרי מגדים
או"ח תרעא, אשל אברהם סק"א, בן איש חי א וישב כ), ומכל מקום אם
אינו יכול להתפלל בציבור בבית הכנסת אלא לאחר ההדלקה -
ידליק קודם (קיצור השלי"ה, חנוכה, עמי רמח במהדורת ירושלים תש"ך; כף
החיים או"ח תרעט ס"ק עט, בשמו; אליה רבה שם סק"א).

נר חנוכה נר חנוכה ונר שבת, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמדליק נר חנוכה, ואחר כך נר שבת
(הלכות גדולות, חנוכה, עמי קנח במהדורת מכון ירושלים; רמב"ן ורשב"א
שבת כג ב, בשמו; שו"ע או"ח תרעט א), שאם ידליק נר שבת קודם,
כבר קיבל עליו שבת בכך, ואסור לו להדליק נר חנוכה (הלכות
גדולות שם; רמב"ן ורשב"א וטור שם, בשמו).

• יש אומרים שאין קבלת שבת תלויה בהדלקת נר שבת (ראה ערך
תוספת שבת), ולדעתם יכול להדליק של שבת תחילה (טור שם, בשם
התוספות; מאירי שם), ואיזה שירצה יקדים (בית יוסף שם, בדעת
התוספות; מאירי שם).

• ויש אומרים יותר מזה, שכיון שאינו מקבל שבת בכך יקדים
להדליק של שבת (רמב"ן וריטב"א שם; רשב"א שם, ושו"ת א אלק ע;
חדושי הר"ן שם, בשם הרא"ה; ב"ח שם, בדעת התוספות), משום שהוא
תדיר לגבי נר חנוכה (רמב"ן שם; רשב"א שם ושם; ב"ח שם. בדעת
התוספות), והוא משובח מנר חנוכה, שכן אמרו: נר חנוכה ונר
ביתו, נר ביתו עדיף (ראה לעיל: מצות נר חנוכה. רמב"ן ורשב"א וריטב"א
שם; חדושי הר"ן שם בשם הרא"ה), ועוד שיש פרסום נס יותר גדול
כשמדליק נר חנוכה לאחר שכבר הדליק נר ביתו (ריטב"א שם),
ועוד שר של שבת מצוה להקדימו (ראה ערך נר שבת), ונר של

בין-השמשות (ראה ערכו) מתחיל אלא משעה שהכסיף התחתון
(ראה ערך בין השמשות: זמנו), ובמשך זמן זה, שהוא חלק אחד
משנים עשר מכדי הילוך מיל (ראה ערך הנ"ל: שם) מדליקים נר
חנוכה (רשב"א ור"ן שם, בדעת הלכות גדולות), שלדעתם "משתשקע
החמה" שאמרו בחנוכה הוא זמן זה (ראה לעיל. רשב"א ור"ן שם).

• יש אומרים שבערב שבת שאי אפשר להדליק אלא קודם שקיעת
החמה - שלדעתם להלכה בין השמשות מתחיל משקיעת החמה,
אף על פי שעדיין פני מזרח מאדימים (ראה ערך הנ"ל: שם. מאירי
שבת לד ב), מדליקים בכדי שישלים ההדלקה עם שקיעת החמה,
או סמוך לה ככל האפשר (מאירי שם כג ב).

• ויש אומרים שיכול להדליק מפלג המנחה ואילך (לבוש שם; מגן
אברהם שם סק"א), ואף מברכים עליו, אף על פי שקודם צאת
הכוכבים אין כאן קיום מצוה, לפי שכיון שאי אפשר בענין אחר
נמצאת הדלקה זו מבעוד יום הכשר מצוה (תרומת הדשן קב, על פי
תוספות יבמות ו א ד"ה שכן), והרי הנר ידלק אף לאחר שתשקע
החמה (לבוש שם), שמאחר שבכל חנוכה יש שבת, מתחילה תיקנו
חכמים להדליק בערב שבת קודם השקיעה, ובימי החול
משתשקע החמה דוקא (ברכי יוסף שם סק"א; חמד משה תרעט סק"א).

שיעור השמן המדליק מפלג המנחה ואילך (ראה לעיל) צריך לתת בו
שמן כשיעור שידלק עד שתכלה רגל מן השוק (ארחות
חיים שם; שו"ע שם), וכן בערב שבת, שמדליקים בעוד היום גדול
(ראה לעיל) צריך ליתן בו שמן שידלק עד שתכלה רגל, היינו עד חצי
שעה לאחר שתשקע החמה (פרי מגדים או"ח תרעט, אשל אברהם סק"ב;
מחצית השקל שם סק"ב). שאף על פי שיכול להדליק מבעוד יום
ולברך עליו, הואיל ואי אפשר בענין אחר (ראה לעיל) ידי מצוה לא
יצא במה שדולק קודם שתשקע החמה (מחצית השקל שם) ⁵¹.

תפילת ערבית לדעת הסוברים שזמן הדלקת נר חנוכה בצאת הכוכבים
(ראה לעיל), נחלקו אחרונים אימתי יתפלל ערבית:

• יש אומרים שאם לא התפלל תפילת ערבית עדיין, ידליק קודם
ואחר כך יתפלל, לפי שהדלקת הנרות נעשית בזמן מועט, ואין לחוש
שלא ישכח להתפלל (מגן אברהם תרעב סק"ה). והוא שמתפלל בביתו,
אבל לא ידליק וילך מיד לבית הכנסת, שהרי לא יראה הנרות אלא
זמן מועט (ראה לעיל: ההדלקה. כן מצדד בשב יעקב כב, לדעה זו).

• ויש אומרים שלעולם יתפלל ערבית ואחר כך ידליק, לפי שתדיר
(ראה ערכו) ואינו תדיר, תדיר קודם (שבות יעקב ב מ; שב יעקב שם),
וקריאת שמע תדיר לגבי נר חנוכה, ועוד שיש להקדים קריאת שמע
שהיא מן התורה, לנר חנוכה שאינו אלא מדרבנן (שב יעקב שם) ⁵².

בבית הכנסת מנחה לתפילת ערבית (אבודרהם, חנוכה; ארחות חיים,
חנוכה יז; כלבו מד; רמ"א או"ח תרעא ז) מבעוד יום (מהרי"ל, חנוכה
ד) ⁵³, ואין ממתנינים לעיקר זמנה, שהוא צאת הכוכבים (ראה לעיל),
לפי שאם ידליקו לאחר תפילת ערבית וילכו מיד לבתיהם לא
יראו הנרות לאחר ההדלקה במשך הזמן הראוי, ולא יתפרסם הנס
כראוי (שב יעקב כב). ויש שכתב שנהגים שיהיו הנרות דולקים עד

או"ח תרעב, אשל אברהם סק"א). ⁵² אף לדעה זו יש שכתבו שהמדליק
קודם שמתפלל ערבית לא הפסיד, לפי שיש לחוש שעד שיתפלל יעבור זמן
ההדלקה שהוא חצי שעה (מחזיק ברכה שם ג). ⁵³ ויש שנהגו להדליק הנרות
לאחר קדיש תתקבל של ערבית (שתילי זיתים תרעא ס"ק כב; שלחן ערוך
המקוצר או"ח קכ טז, בשם יש נוהגים). ⁵⁴ ויש שלא נהגו בהדלקה זו (שלחן

קודם לכן (ריטב"א שם). ⁵¹ ויש מהאחרונים המצדד שבערב שבת מפלג
המנחה ואילך זמנה הוא, ואם נתן בו שמן כדי שידלק חצי שעה בצמצום - יצא.
ואף בחול כיון שהתירו להדליק מפלג המנחה ואילך זמנה הוא, שכן הדלקה
עושה מצוה (ראה לעיל: ההדלקה), ואי אפשר להדליק אלא בזמן החיוב, ולכן
אם נתן בו שמן כדי חצי שעה משעה שמדליק, אינו חוזר ומברך (פרי מגדים

בביתו, מבדיל ואחר כך מדליק (ט"ז שם), ולדעה הראשונה נחלקו הפוסקים:

- יש אומרים שלדעה הראשונה שמדליקים בבית הכנסת לפני הבדלה, כל שכן בביתו, שמדליק ואחר כך מבדיל, כיון שכבר הבדיל בבית הכנסת (רמ"א שם, לגירסתו), אלא שאם שכח להבדיל בתפילה, יבדיל תחילה על הכוס, ואחר כך ידליק נר חנוכה (מגן אברהם שם סק"א).
- ויש אומרים שאף לדעה זו בביתו יבדיל ואחר כך ידליק, שכיון שכבר הבדיל בבית הכנסת כבר יצא מן השבת (רמ"א שם, שירי כנסת הגדולה שם א, בדעת הרמ"א שם, על פי הלבוש שם ב; לבוש שם, בשם יש אומרים).

בהדליק וכבתה

נר חנוכה שהדליקה וכבתה קודם שעבר זמנה - עד שתכלה רגל מן השוק (ראה לעיל: זמנה) - נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שזקוק לה (רב הונא בשבת כא ב), לתקנה (רש"י שם א ד"ה זקוק לה), שסוברים שהוטלה עליו חובה נוספת שתהא הנר דולקת עד תום זמנה, ואם לא חזר והדליקה אין ברכתו לבטלה, לפי שקיים המצוה בהדלקתו ובמה שדלקה זמן מה, אלא שלא נתקיימה בכל פרטיה, כיון שלא דלקה כל זמן חיוביה (בית אפרים או"ח סג).
- ויש אומרים שאינו זקוק לה (רב חסדא בגמ' שם א; רב בגמ' שם ב), דהיינו שאינו חייב להדליקה (אור זרוע ב שכב), ואפילו כבו כל הנרות (ביאור הלכה תרעג ד"ה אם כבתה), לפי שהדלקה עושה מצוה (שו"ת הרשב"א א תקלט; שו"ע או"ח תרעג ב), וכבר הדליקה (שו"ת הרשב"א שם), ומיד כשהדליק נעשתה המצוה ונגמרה (לבוש שם א), שמעשה ההדלקה הוא קיום המצוה ויש בו פרסום הנס, אף על פי שאין הנר דולק אחר כך (בית אפרים שם), וכן הלכה (רמב"ם חנוכה ד ה; טוש"ע שם), וישאיר הנר כבוי במקומו עד שתכלה רגל מן השוק (ראה לעיל: זמנה), מפני החשד, שיאמרו שלא הדליק כל עיקר (שבות יעקב ג מח; שערי תשובה תרעג ס"ק יב, בשמו).

ולמרות שאינו חייב להדליקה, כתבו ראשונים שטוב יעשה אם ידליקה (אור זרוע שם), והיא מצוה מן המובחר, אלא שאינו מברך עליה (ב"ח שם), והרוצה לזכות במצוה שלימה יחזור וידליקנה, שלא יתא זה גרוע מן המהדרים שמדליקים אף על פי שאינם חייבים מן הדין (ראה לעיל: החיוב וההידור. שו"ת מהרש"ל פה) ⁵⁷.

כיבה הנר הדליק הנר, ובא אחר כך לתקנה וכיבה אותה בשוגג, אינו זקוק לחזור ולהדליקה (שו"ת הרשב"א שם; ר"ן שבת כא ב, בשמו; שו"ע שם), שהרי זה ככבתה מעצמה שאינו זקוק לה (שו"ת הרשב"א שם; ר"ן שם, בשמו) ⁵⁸. ואם בא להדליקה - שרוצה להחמיר על עצמו (רמ"א שם) - לא יברך עליה (רשב"א שם; ר"ן שם, בשמו; רמ"א שם), שמצות הדלקה כבר עשה (רשב"א שם; ר"ן שם, בשמו).

כיבה הנר כיבה הנר במזיד, צריך לחזור ולהדליקה (מור וקציעה תרעג במזיד; ותרעה; מאמר מרדכי תרעה סק"ו, בשם האחרונים; פרי מגדים או"ח תרעג, אשל אברהם ס"ק יב; גינת ורדים, גן המלך מג), ומברך על

חנוכה מצוה לאחר, שכן זמנו בסוף השקיעה (ראה לעיל. ב"ח שם). ונהגו להדליק נרות חנוכה קודם, ואחר כך להדליק של שבת (דרכי משה שם סק"א; ב"ח שם), ואם הדליק של שבת תחילה, אם לא קיבל עליו שבת במחשבתו יכול להדליק נרות חנוכה (לבוש שם א; מגן אברהם שם סק"א). במה דברים אמורים שהיה המדליק איש, אבל אשה שהדליקה נרות שבת, כיון שהמנהג שמקבלות שבת בהדלקת נרות שבת (ראה ערך תוספת שבת) אסור לה להדליק נרות חנוכה, אלא תאמר לאחר שידליק עבורה (מגן אברהם שם), ויברך הוא ברכת להדליק, אבל ברכת שעשה נסים, וכן ברכת שהחיינו בלילה הראשון, יכולה לברך בעצמה, כדרך שהרואה מברך (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"א) ⁵⁵.

בבית הכנסת בבית הכנסת נחלקו המנהגים:

- ראשונים כתבו שמדליקים בערב שבת קודם מנחה (ארחות חיים, חנוכה יז; כלבו מד; אבודרהם, חנוכה; מהרי"ל, חנוכה ד; מחזור מעגלי צדק יט א; שו"ת מהרש"ל פה; רמ"א או"ח תרעא ז, בשם יש נוהגין), ואין בו משום "תרתי דסתרי", כדרך שמצינו בהדלקה בביתו (ראה לעיל), לפי שאין מדליקים בבית הכנסת אלא משום פרסום הנס לרבים (ראה לעיל: מקומה. פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"א).
 - ויש מהפוסקים שאף כאן, כבחול (ראה לעיל), נהגו להדליק בין מנחה למעריב (דרכי משה שם סק"ה; מגן אברהם שם סק"י, בשמו; כף החיים שם ס"ק עח, בדעת הלבוש והחיי אדם) ⁵⁶.
- בימינו נוהגים ברוב המקומות להתפלל מנחה סמוך לשקיעה, וממילא אין אפשרות להדליק נרות לאחר מנחה, כי אז צריכים לקבל את השבת, וידליקו נרות החנוכה לפני מנחה (פניני הלכה חנוכה, הדלקת נרות חנוכה יד).

במוצאי שבת במוצאי שבת כתבו ראשונים מנהגים שונים בזמן ההדלקה בבית הכנסת:

- יש אומרים שמדליקים נר חנוכה בבית הכנסת קודם הבדלה על הכוס (ארחות חיים, חנוכה יז; כלבו מד; תרומת הדשן ס, בשם מנהגים; שו"ע או"ח תרפא ב), לאחר קדושה - דסידרא - וקדיש (ארחות חיים וכלבו שם), שמאחרים לצאת מן השבת כדי שלא יראה עליו כמשא (תרומת הדשן שם, על פי ברכות נב א; בית יוסף שם ומגן אברהם שם סק"א, בשמו), ועוד שפרסום הנס עדיף (אליה רבה שם סק"א, על פי מרדכי שבת עדר), וכן המנהג (ט"ז שם סק"א; לבוש שם ב; משנה ברורה שם סק"ג).
 - ויש אומרים שמבדילים, ואחר כך מדליקים (תמים דעים קעד, בשם הראב"ד; ארחות חיים שם, בשמו; אבודרהם, חנוכה; נר מצוה למהר"ל; מטה משה תתקצב; ט"ז שם; פרי חדש שם), שאינו רשאי לברך על הנר - ברכת-הנר (ראה ערכו) בהבדלה - אחר שמילא עיניו ממנו (ארחות חיים שם, בשם הראב"ד -) מנר חנוכה - ויש שכתבו הטעם, שמאחר שפעמים אדם שוכח להבדיל בתפילה, ואז צריך להבדיל על הכוס קודם שידליק נר חנוכה, לכן לעולם מקדים הבדלה, שלא מצינו שפעמים יעשה כך ופעמים כך (מהר"ל שם), ויש שכתבו הטעם לפי שהבדלה תדירה לגבי נר חנוכה, ותדיר ושאינו תדיר קודם (ט"ז שם).
- ובביתו, לדעה זו, כפי שבבית הכנסת מבדיל ואחר כך מדליק, כן

בדעת אחד הראשונים שאינו זקוק לה אף לכתחילה (פרי מגדים או"ח תרעג, משבצות זהב סק"א, בדעת הטור). אם מותר להדליקה מנר חנוכה אחרת, ראה להלן: הדלקה מנר לנר. ⁵⁸ ויש מהאחרונים הסובר שאף אם כיבה בשוגג זקוק לה לחזור ולהדליקה (שו"ת מהרש"ל פה; מטה משה תתקפו, בשמו), אבל לא יברך (מטה משה שם).

ערוך המקוצר או"ח קכ יז, שכן מנהג התימנים). ⁵⁵ ויש המצדד שאף אשה יכולה להדליק נרות חנוכה לאחר שהדליקה נר שבת, שכיון שעדיין יש לה להדליק נרות חנוכה איה מקבלת שבת בהדלקת נר שבת, ומכל מקום להלכה כתבו להחמיר כדעה הנ"ל (אליה רבה שם סק"ב). ⁵⁶ אם אפשר להדליק קודם שבא הציבור לבית הכנסת, ראה לעיל: החיוב וההידור. ⁵⁷ ויש שכתב

• יש אומרים שלא ידליק מקצת הנרות בשמן זית או בשמן אחר, ומקצתן בשל שעווה, לפי שהרואים יאמרו ששני בני אדם הדליקו אותם, וכל אחד מהם לא עשה כמהדרים שמדליקים נר אחד, ולא כמהדרים מן המהדרים המדליקים נרות כמנין הימים, ויאמרו שלצרכם הדליקום (שער אפרים לט), או לפי שהנר הנוסף צריך שיהא דומה לנר העיקרי (ישועות יעקב שם סק"ב).

• ויש מתירים (ברכי יוסף שם; פרי מגדים או"ח תרעו, אשל אברהם סק"ה). פתילות כל הפתילות כשרות לנר חנוכה (רמב"ם שם; טוש"ע או"ח תרעא), ומצוה מן המובחר בצמר גפן או בחוטי פשתן (חיי אדם שם ב; משנה ברורה שם סק"ב), ומדליקים בכל לילה באותן הפתילות עד שיכלו (סופרים כ ב; אבודרהם חנוכה, על פי שבת כג א ורש"י ד"ה דולקת; שו"ע שם ד), שאין בזיון מצוה בכך, שאדרבה נוח יותר להדליק בפתילה שהודלקה כבר (לבוש שם ד) ⁶³.

פתילות ושמינים שאין מדליקים בהם בשבת (ראה ערך נר שבת) - מפני שאין אורם יפה, ואסרו חכמים להדליק בהם גזירה שמא יהא אור הנר עמום ויטה אותה בשעה שישתמש לאורו (ראה ערך הנ"ל) - נחלקו אמוראים אם מדליקים בהם נר חנוכה:

• יש אומרים שאין מדליקים בהם בחנוכה בין בחול ובין בשבת (רב הונא בשבת כא א) - היינו בערב שבת - שלדעתם נר חנוכה שכבתה זקוק לה לתקנה ולהדליקה (ראה לעיל: בחדלק וכתבה) ולכן לא ידליק בהם בחול (גמ' שם) אם יש לו שמנים ופתילות אחרים (פני יהושע שם לתוספות ד"ה ומותר; בית הלוי לחנוכה, שבת שם, על פי רש"י שם ד"ה זקוק), שלכתחילה צריך לעשות הנר יפה, שמא יכבה ויפגע ולא יתקנו (רש"י שם). ובשבת לא ידליק בהם - ואפילו אין לו שמנים ופתילות אחרים (פני יהושע ובית הלוי שם, בדעת רש"י שם ד"ה ומותר) - לפי שלדעתו מותר להשתמש לאורו של נר חנוכה (ראה להלן: איסור השתמשות. גמ' שם), וחוששים שמא יטה לצורך תשמישו (רש"י שם).

• ויש אומרים שמדליקים בהם בחנוכה בין בחול ובין בשבת (רב בגמ' שם ב), שלדעתם כבתה אין זקוק לה - ולכן מדליקים בהם בחול (מאירי שם) - ואסור להשתמש לאורו (ראה להלן: איסור השתמשות. רבי ירמיה בגמ' שם, בדעת רב), ולכן מדליקים בהם בשבת, שאין לחוש שמא יטה (רש"י שם ד"ה אסור) ⁶⁴, וכן הלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם). ומכל מקום לא התירו להדליק בהם בשבת אלא כשאנו נותן בנר יותר משיעור מצותו (ראה לעיל: זמנה. שו"ת הרשב"א א קע; מאירי שם; רמ"א שם), אבל אם נותן בו יותר, יש לחוש שמא יטה לאחר שיעבור הזמן, שכבר מותר להשתמש אז לאורו (ראה להלן: איסור השתמשות. שו"ת הרשב"א שם; ט"ז שם סק"ב), ואף על פי כן יתן בו באומד גס שידלק כפי שיעורו, ולא יתן בו בצמצום (שו"ת הרשב"א שם) ⁶⁵. ומכל מקום השמש שמדליקים בו

הדלקתה (כן משמע ממור וקציעה ומאמר מרדכי שם; גינת ורדים שם) ⁵⁹. כבה נר אחד כבה נר אחד קודם שהשלים הדלקת כל הנרות שמדליק לפי מנין הימים (ראה לעיל: החיוב וההידור) כתבו אחרונים שצריך לחזור ולהדליק, לפי שבעת ההדלקה צריך שידלקו כל הנרות כדי שיהא בכלל המהדרים מן המהדרים (ביאור הלכה תרעג ד"ה אם כבתה).

כתבה קודם הדליקה קודם שקיעת החמה, וכבתה קודם שקיעה, השקיעה זקוק לה לחזור ולהדליקה משתקע החמה, כיון שהדליקה קודם זמנה (ראה לעיל: זמנה. הלכות גדולות, חנוכה, ע' קנו במהדורת מכון ירושלים), אבל אם הדליק בערב שבת מבעוד יום, וכבתה קודם קבלת שבת, אינו זקוק לה (תרומת הדשן קב; שו"ע או"ח תרעג ב). ואף על פי שעיקר מצות נר חנוכה אינה בשעת הדלקה מבעוד יום אלא מה שהיא דולקת משחשיכה, שכן מצותה משתקע החמה, היינו בצאת הכוכבים - לסוברים כן (ראה לעיל: שם) - אינו זקוק לה, לפי שבערב שבת הדלקה זו היא הכשר מצוה, שהרי אי אפשר בענין אחר, שאינו יכול להדליקה אלא מבעוד יום (ראה לעיל: שם), ולכך מברכים עליה מבעוד יום, וכיון שהותחלה המצוה בהכשר וכבתה, יצא ידי חובתו (תרומת הדשן שם), שלהלכה קיום המצוה הוא במעשה ההדלקה, וכל שהדליק בזמן שאמרו לו להדליק שוב אינו זקוק לה (בית אפרים או"ח סג) ⁶⁰.

השמנים והפתילות

כל השמנים כשרים לנר חנוכה (רמב"ם חנוכה ד ו, על פי שבת כג א; טוש"ע או"ח תרעא א), ושמן זית מן המובחר (גמ' שם; רוקח רכו; הגהות מיימוניות שם; רמ"א שם), שבו היה הנס (ארחות חיים, חנוכה ז; כלבו מד; לבוש שם א), וכשאנו מצוה בשמנים שאורם זך וצלול (רמ"א שם), שעל כל פנים הנס היה בשמן (מאירי שם כא א; מהר"י ברונא לט), וצריך לחזור אחרי שמנים אלו (לבוש שם א). לא מצא שמנים, ידליק בנרות שעווה (שו"ת מהרש"ל פה), שאורם צלול (דרכי משה שם סק"א, בשם מהר"א מפראג; רמ"א שם) ⁶¹, ואם אינו מצוה, ידליק בשומן או חלב (שו"ת מהרש"ל שם) ⁶².

אורך הנרות המדליק בנרות שעווה, יעשה ארוכים (ארחות חיים וכלבו שם), לא כדי שידלקו לאחר הזמן (ראה לעיל: זמנה), אלא שנרות שעווה ארוכים נאים יותר (מגן אברהם תרעב סק"ג).

כשאנו יכול להדליק כשאין ידו משגת להדליק נרות כמנין הימים בשמן זית, מוטב שידליק בנרות שעווה ויהא מהמהדרים מן המהדרים, ממה שידליק בשמן זית נר אחד בכל לילה (חיי אדם ב קנד כד; בנין עולם או"ח לד; משנה ברורה תרעא סק"ז). לא היה לו די שמן זית, יכול להדליק לילה אחד בשמן זית, ולילה אחר בשעווה (אליה רבה שם סק"ב). ובאותו הלילה, נחלקו הפוסקים:

והלהבה שולטים בכל השעווה, ואבוקה פסולה לנר חנוכה (נר מצוה למהר"ל); והאחרונים דחו דבריו (אליה רבה שם סק"ב; מחצית השקל שם סק"א; ברכי יוסף שם ד), שכל שאינו קלוע מכמה נרות אינו אבוקה (ראה ערך אבוקה. אליה רבה שם). ⁶³ ויש ראשונים שכתבו שנהגו להחליפין בכל לילה, לפי שבכל לילה התחדש הנס, ועוד זכר למקדש שהיו מחדשים הפתילות שבמנורה בכל לילה (ראה ערך הדלקת הנרות. ארחות חיים, חנוכה ה), ומכל מקום אינו מן הדין, אלא דרך הידור, ומדמיון נרות של מקדש (מאירי שבת כא א). ⁶⁴ ואף לדעת הסוברים שמותר להשתמש לאורו תשמיש של קדושה (ראה להלן: איסור השתמשות) לא חששו בהם שמא יטה לצורך תשמישו (בי"ח שם; ט"ז שם סק"א). ⁶⁵ לסוברים שאף לאחר הזמן אסור להשתמש לאורו (ראה להלן: שם) מותר לתת שמן בנר אף יותר משיעור מצותו (בי"ח שם; פרי חדש שם א;

⁵⁹. ויש שכתב שאינו מברך (פרי מגדים שם). ⁶⁰. ויש מהאחרונים סוברים שאף בערב שבת, אם כבתה קודם הזמן זקוק לה (שו"ת מהרש"ל פה; ט"ז שם סק"ט), שאף על פי שיכול להדליק בברכה מפלג המנחה ואילך, עדיין לא קיים המצוה כל שלא דלקה בזמן החיוב, היינו בשעה שצריך לקבל עליו שבת מן הדין (ט"ז שם). ⁶¹. ויש שכתב שנרות שעווה אף הם מצוה מן המובחר, כמו שמן זית (מנהגים (טירנא) חנוכה; דרכי משה שם, בשמו), וכתבו הפוסקים שהמנהג להדליק בהם (רמ"א שם). ⁶². ויש מן האחרונים הסובר שר של שעווה או של חלב הכרוכים על הפתילה פסולים לחנוכה, לפי שהנס נעשה בנר, ואינו קרוי נר - בלשון התלמוד - אלא כשיש בו שמן, שאין האור שולט בכל השמן אלא בראש הפתילה ומושך משם את השמן אליו, אבל של שעווה או של חלב אינו קרוי נר אלא אבוקה, שכיון שהאור הולך אחר הפתילה, נמצא שהאור

והשעוה נוטפת מנר לנר עד שנכפלים ונופלים, ואם עשה כן לא קיים מצות נר חנוכה (דרכי משה שם סק"ב, בשם האור זרוע), שזה דומה למדורה, שאינם נשרפים כדרך הנר שיש לו ריוח - מקום מרווח - להישרף כהלכתו (אור זרוע ב שכו), והרי זה כאילו לא נתן שמן בנר כשיעור (ראה לעיל: זמנה. ב"ח או"ח תרעב ב, בדעת האור זרוע), וצריך להרחיק הנרות זה מזה כשיעור אצבע (משנה ברורה תרעא ס"ק יח).

איסור השתמשות

נר חנוכה, אם מותר להשתמש לאורו, נחלקו אמוראים: יש מתירים (רב הונא ורב חסדא בשבת כא ב); ויש אוסרים (רב ורבי יוחנן בגמ' שם ב), וכן הלכה (רי"ף שם; רמב"ם חנוכה ד' ו; טוש"ע או"ח תרעג ג).

ומספר טעמים לדעה זו:

- כדי שיהא ניכר שהוא נר מצוה (רש"י שם ד"ה ואסור; לבוש שם ב), שכל שמשמש לאורו אין הנס מתפרסם, לפי שהרואה אומר שלצורכו הוא שהדליק (רשב"א שם), ואפילו יש לו נר אחר לצרכו, פעמים אדם מדליק כמה נרות בבית (מלחמות לרמב"ן שם; מאירי שם).
- שכיון שעל ידי נס שנעשה במנורה תיקנו נר חנוכה, עשאוה כמנורה שבמקדש שאין משתמשים בה (רשב"א שם; ר"ן שם; לבוש שם), שהרי היתה עומדת בהיכל במקום שלא ראו בני אדם את אורה (לבוש שם).

- משום בזוי-מצוה (ראה ערכו. רמב"ן בחידושו שם כא א ובמלחמות שם; רשב"א שם; מאירי שם) ⁷⁰.

תשמיש של בתשמיש של מצוה - ושל קדושה (מלחמות לרמב"ן מצוה ומאירי שם) - נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאסור להשתמש לאורו (רמב"ן בחידושו שם ב ובמלחמות שם; רשב"א וריטב"א ומאירי ור"ן שם; ארחות חיים, חנוכה ד, בשם הראב"ד; טור או"ח תרעג, בשם הרא"ש, והסכים עמו; שו"ע שם א, בסתם), ולכן אסור לאכול לאורו סעודת שבת (רמב"ן ורשב"א שם; ארחות חיים שם, בשם הראב"ד), או ללמוד תורה לאורו (ארחות חיים שם, בשם הראב"ד; טוש"ע שם), שאף על פי שאין באלו ביזוי מצוה - אסור, משום שהרואה אומר שלצורכו הדליק (ראה לעיל. רשב"א שם), או משום שכיון שאסור להשתמש לאורו משום ביזוי מצוה, הקצהו לשמן מדעתו לגמרי, ונאסר בכל התשמישים שבעולם, שהרי הוקצה למצוה, כמו נוי סוכה והדס של מצוה (ראה ערך מקצה. מלחמות לרמב"ן שם) ⁷¹.

- ויש אומרים שנחלקו אמוראים בדבר, שלאוסרים להשתמש לאורו (ראה לעיל. רב בגמ' שם) כל תשמיש במשמע, ואפילו תשמיש מצוה ותשמיש קדושה אסורים; ולא להאסורו להרצות מעות כנגד נר חנוכה (ראה להלן. רב אסי בגמ' שם א) לא אסור אלא תשמיש של חול, משום ביזוי מצוה, אבל של מצוה ושל קדושה מותרים (המאור שם), ופסקו להלכה כדעה זו (המאור שם; העיטור, עשרת הדברות - חנוכה, דף קטו טור ב במהדורת רמ"י; טור שם, בשמו; שו"ע שם, בשם ויש אומרים).

בדעת הרמ"א ⁶⁹. ויש מהאחרונים שכתב שאינו דומה למדורה אלא לאבוקה, ומותר להדליק באבוקה (פרי חדש שם ד). ⁷⁰ ויש מהראשונים שכתב שיש בשמן קדושה גמורה ואיסור הנאה, שכיון שר נר חנוכה הוא זכר לנרות המנורה ולשמן של היכל, הקצה את השמן מדעתו לגמרי, והרי הוא כנוי סוכה או הדס של מצוה שהקצם למצותם ואסור ליהנות מהם (ראה ערך מקצה. מאירי שם). ⁷¹ או שתשמיש של מצוה אף הוא אסור משום ביזוי מצוה, שכל שאדם משתמש במצוה זו לשם מצוה אחרת, ביזוי מצוה הוא, שמראה שאין מצוה זו חביבה עליו (רמב"ן ורשב"א ומאירי שם).

הנרות, שמותר להשתמש לאורו (ראה להלן, שם) אסור לעשותו בשבת משמנים ופתילות הללו (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"א).
• ויש אומרים שמדליקים בהם בחול, אבל לא בשבת (רב חסדא בגמ' שם א), שלדעתו כבתה אין זקוק לה - ולכן מדליקים בהם בחול (רש"י שם ב ד"ה אין זקוק) - ומותר להשתמש לאורו, ולכן אין מדליקים בהם בשבת (גמ' שם ב).

קעריות נאות יש להדר לעשות הנרות - הקעריות - יפים, ואם ידו להדלק משגת יעשה מכסף (סדר היום, חנוכה; באר היטב שם ס"ק יג, בשמו), ויעמדו הכלים לבד ללא סמיכה, ואם אינם יכולים לעמוד לבד אינם ראויים לנר חנוכה, וכן קליפות ביצים ובצלים וכיוצא, אין מדליקים בהם (חסד לאברהם ב נח), לפי שר בלשון חכמים הוא הכלי שבו השמן והפתילה, והכלי עצמו הוא מכלל המצוה, ולכן צריך שתהא בו תורת כלי, ולדעה זו המדביק נרות שעוה או חלב, ולא הניחם בכלי, לא יצא ידי חובתו (אבני נזר או"ח תק) ⁶⁶.

צורת העמדת צריך להעמיד הנרות בשורה, אבל העמידים בעיגול הנרות הרי זו כמדורה (הגהות סמ"ק רעט; רמ"א או"ח תרעא ד), היינו שנראים כמדורה (לבוש שם ד), שהאש מתחברת לאמצעיתה, ואינה דומה לנר (רש"י שבת כג ב ד"ה עשאה), ואינה זכרון לנס שהיה בנר (לבוש שם) ⁶⁷. ויניחם בשורה בשוה (מהרי"ל, חנוכה ו; רמ"א שם), שלא יהא אחד יוצא ואחד נכנס, שהרי הם כמדורה (מהרי"ל שם; דרכי משה שם סק"ב ומגן אברהם שם סק"ג, בשמו) ⁶⁸.

המדליק בנרות שעוה, נחלקו בו הדעות:

- יש אומרים שנכון לקבוע הנרות כל אחד גבוה מחברו, על דרך שאמרו: מעלים-בקודש-ולא-מורידים (ראה ערכו. מהרי"ל ברונא לט; שיירי כנסת הגדולה או"ח תרעג, הגהות בית יוסף א, בשמו; אליה רבה שם סק"ב, בשם שיירי כנסת הגדולה).

- ויש אומרים שלא יעמידם אחד גבוה ואחד נמוך (חיי אדם ב קנד י). פמוטם של נחושת העשוי קנים קנים - היוצאים בעיגול (תרומת הדשן קה; פרי חדש שם) - מותר להדליק בו אף על פי שהקנים פתוחים מלמעלה, כיון שהם מובדלים זה מזה במחיצה (תרומת הדשן שם; רמ"א שם), ורחוקים זה מזה כשיעור אצבע (אליה רבה שם סק"ח, בדעת הרמ"א). ומכל מקום המדקדקים אינם מדליקים בפמוטות, לפי שאין בהם הידור לנר חנוכה (שו"ת מהרש"ל פה; ט"ז שם סק"ב ומגן אברהם שם סק"ד, בשמו) מפני שהנרות בעיגול (חיי אדם שם). אף בפמוט שקניו יוצאים בשורה, צריך להרחיק הפיות זו מזו כשיעור אצבע (פרי מגדים או"ח תרעו, משבצות זהב סק"ו).

הדבקת נרות לא ידביק נרות שעוה יחד - ואפילו שנים (מגן אברהם שעוה זה לזה תרעא סק"ד, על פי שו"ת מהרש"ל פה) - שהרי הם כמדורה (מהרי"ל וי"ל, לקוטים סה; רמ"א שם ז; שו"ת מהרש"ל שם), ואף לאחר אינם עולים (מהרי"ל וי"ל שם) ⁶⁹.

ולא יתחוב נרות הרבה סמוכים זה לזה, שהם מתחממים זה מזה,

אליה רבה שם סק"ה; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ב). ⁶⁶ על נר שיש לו שתי פיות, שעולה לשני בני אדם, ראה: שבת כג ב; רש"י שם ד"ה שתי פיות; תוספות שם כא ב ד"ה מצוה; מגיד משנה חנוכה ד ז; מגן אברהם תרעא סק"ב. על קערה שמילא שמן והקיפה פתילות, שאם כפה עליה כלי עולה לכמה בני אדם ואם לא כפה אינה עולה אף לאחד, ראה: גמ' שם; רש"י שם ד"ה עשאה; מאירי שם; טור או"ח תרעא; בית יוסף שם ד. ⁶⁷ ויש המתיר בעיגול, כיון שכל אחד מהנרות מובדל מחברו (פרי חדש שם, על פי שבת כג ב). ⁶⁸ ויש המתיר באחד יוצא ואחד נכנס (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ג,

הסכנה מניחו על שולחנו ועל כרחו משתמש לאורו, צריך נר אחר לשם היכר (ר"ן שם) שהנר הוא של מצוה (מחצית השקל תרעג סק"ב), או שאפילו אינו צריך להשתמש, צריך נר אחר, שלא יאמרו שלצורכו הדליק (מאירי שם).

הדליקו על שולחנו בלא נר אחר - לא יצא (פרי חדש או"ח תרעא ו; פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ו), וצריך לכבותו ולהדליק נר אחר, ואחר כך להדליק נר חנוכה, או להדליקו שלא על שולחנו במקום שיש היכר שהוא נר חנוכה (ראה להלן), אלא שאינו חוזר ומברך על הדלקתו השניה (פרי מגדים שם) ⁷⁵.

וכשמדליק נר חנוכה על פתח ביתו (ראה לעיל: מקומה), נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שצריך נר אחר (טור או"ח תרעג, לפי שו"ת הרמ"א פא; מאמר מרדכי שם סק"א, בדעת מספר ראשונים), שאם ישתמש לאורו יהא השימוש לאור אותו הנר (טור שם), ואף על פי שאם אינו רוצה להשתמש אצל הנרות אינו צריך נר אחר, חוששים שמא ישתמש לאורו הואיל והוא מדליק בפנים, אבל בזמנים שמדליקים בחוץ ממש (ראה לעיל: שם) אינו צריך נר אחר (שו"ת הרמ"א שם), ויש שכתבו יותר מזה, שאף כשמדליקו בחוץ צריך נר אחר משום היכר, שלא יאמר הרואה שלצורכו הדליקו (תשובת הרב דוד אופנהיים בשבות יעקב לט; מאמר מרדכי תרעא סק"ז, בדעת הר"ן).

- יש אומרים שאם מדליק בפתח ביתו אינו צריך נר אחר אף על פי שעומד שם, הואיל ואינו בא להשתמש לאורו באיזה תשמיש שהוא (מאירי שבת כ), וכן לסוברים שהטעם שצריך להדליק נר אחר הוא משום היכר (ראה לעיל) לא הצריכוהו אלא במדליק על שולחנו, אבל לא במדליק במקומו (תשובת הרב דוד אופנהיים שם ומאמר מרדכי שם, בדעת המאור).

- יש שהנהיגו להדליק נר אחר, אף על פי שמן הדין אינו צריך, לפי שאין הכל בקיאים לחלק בין מקום שרגיל להדליק שם למקום שאינו רגיל (בית יוסף שם), וכתבו האחרונים אף כשיש לו נר על שולחנו לצרכו, שמעיקר הדין די לו בכך, נוהגים להדליק נר נוסף אצל הנרות, שמא ישכח וישתמש לאורם (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"א), כיון שמדליק בפנים (פרי חדש שם).

- ויש שכתבו שמניחים ליד נרות החנוכה את השמש שבו מדליקים את הנרות, וזה עדיף מאשר להדליק שם נר אחר (רמ"א או"ח תרעא א) - ואפילו יניחנו מרוחק מהנרות (לבושי שרד שם, למגן אברהם סק"ו) - שהדבר מוכיח שאינו ממנין הנרות (מגן אברהם שם), ואין לקחת את השמש מהנרות למקום אחר, אלא צריך שישאר שם כל הזמן (אליה רבה שם סק"י).

וכתבו אחרונים שאף כשמניח השמש אצל הנרות, צריך שיהא לו נר אחר על שולחנו, שלא יאמרו שלצרכו הדליק כל הנרות (מגן אברהם שם סק"ד), שכן פעמים שאדם מדליק כמה נרות לצרכו (מחצית השקל שם); ויש שכתב שאינו צריך נר אחר (אליה רבה שם סק"י).

מקום השמש כשמדליק נר אחר לצרכו, מניחו בפני עצמו - מרוחק קצת משאר הנרות (בית יוסף שם; שו"ע שם; לבוש שם א), שאם ישתמש שם יהא ניכר שמשמש לאור נר זה (לבוש שם),

להרצות מעות - להרצות - למנות (רש"י שם ד"ה להרצות) - מעות כנגד נר חנוכה, נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שמותר להרצות, כי אין בנר קדושה (שמואל בגמ' שם).
- ויש אומרים שאסור להרצות (רב אסי בגמ' שם), כדי שלא יהיו מצוות בזויות עליו (רב יוסף בגמ' שם) ⁷², וכן הלכה (רמב"ם שם ד ו; טושי"ע או"ח תרעג א).

ונחלקו ראשונים אם הכל מודים שמותר להשתמש לאורו של נר חנוכה, ולא נחלקו אלא לגבי הרצאת מעות, שהיא תשמיש של בזיון (תוספות הרא"ש שם; השלמה שם); או שהכל מודים שמותר להשתמש בתשמיש של מצוה, ולא נחלקו אלא בתשמיש של חול (המאור שם; ב"ח שם, בדעת העיטור); או שהכל מודים שאסור להשתמש לאורו, ולא נחלקו אלא בהרצאת מעות, שאינה אלא עיון קל, ואינו נראה כנהנה שהרי מרחוק הוא מרצה המעות (רמב"ן ורשב"א ומאירי שם) ⁷³.

הנרות הנוספים אף הנרות הנוספים, שהדליקום בתורת מהדרים מן המהדרים, ואינם מעיקר החיוב (ראה לעיל: החיוב וההידור), אסור להשתמש לאורם (כן משמע משו"ת הרמ"א פא; גינת ורדים, גן המלך מב; באר היטב או"ח תרעג סק"ב, בשמו), שדין נר חנוכה עליהם אף על פי שאינם באים אלא משום הידור (גן המלך שם).

נרות בית וכן נרות חנוכה שמדליקים בבית הכנסת משום מנהג (ראה הכנסת לעיל: החיוב וההידור) אסור להשתמש לאורם אפילו תשמיש של קדושה (ראה לעיל. פרי מגדים או"ח תרעה, אשל אברהם סק"ב).

שימושים לא אסרו אלא להשתמש לאורו, אבל מותר לשבת המותרים בביתו בשעה שהנרות דולקים - אף על פי שאין לו נר אחר לתשמישו (ראה להלן. שער הציון תרעג סק"א) - כל שאינו משתמש לאורם (פני אריה מז; שערי תשובה שם סק"ג, על פי מגן אברהם תרעא סק"ב), ואף מותר ללכת לאורם לפי תומו כדי שלא יכשל, ואינו מחוייב לעצום עיניו (פרי חדש תרעא א, בשם מוהריק"ש; שערי תשובה שם, על פי מגן אברהם שם), ומותר לעמוד ליד הפתח - שהדליק שם הנרות - ולדבר עם חברו, הואיל ואינו בא להשתמש ממש לאורם (מאירי שם כא ב) ⁷⁴.

שמש בשעת הסכנה שמניח נר חנוכה על שולחנו (ראה לעיל: מקומה), אמרו בתלמוד שצריך נר אחר להשתמש לאורו, לעשות היכר שהנר הוא של מצוה, ואם יש שם מדורה אינו צריך נר אחר, לפי שהוא משתמש לאור המדורה, ויש היכר שהנר של מצוה, ואם אדם חשוב הוא, צריך נר אחר, לפי שאין דרכו להשתמש לאור המדורה (רבא בגמ' שם כא ב, ורש"י ד"ה נר אחרת וד"ה ואי איכא וד"ה ואי אדם; ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שלדעה זו מותר להשתמש לאורו של נר חנוכה, ואף על פי כן צריך נר אחר קבוע בבית לכל תשמישיו, שלא יאמר הרואה שלצורכו הדליק אותו (רש"י שם ד"ה נר אחרת, לפי פרי חדש או"ח תרעא א, וביאור הגר"א רסד א, ודמשק אליעזר שם סק"ח; המאור שם).

- ויש מפרשים שלדעה זו אסור להשתמש לאורו, ולכן הצריך להדליק נר אחר (רשב"א שם; אור זרוע ב שכב; מרדכי שם רסט), אם כדי שלא ישתמש לאור נר החנוכה (ריטב"א שם), או שאף שבשעת

ורטב"א שם; רא"ש שם ב ו; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ג. ⁷⁴ ויש מהראשונים שכתב שאסור לשוח עם חברו בפתח לאורם (ריטב"א שם). ⁷⁵ ויש שכתב שאם הדליקו על שולחנו ולא הדליק נר אחר - יצא (מחצית השקל

⁷² ולדעה הראשונה אין ביזוי מצוה אלא במשתמש בגופו של נר (המאור שם), או שכיון שעצם המצוה נעשתה כהלכה, אין בהשתמשות לאורו אחר כך משום ביזוי מצוה (השלמה שם). ⁷³ לדעות נוספות בביאור המחלוקת, ראה: מאירי

לאחר זמנו נר חנוכה שדלק עד שכלתה רגל מן השוק (ראה לעיל: שם), נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שרשאי לכבותו, או להשתמש לאורו (רי"ף שבת כא ב; רא"ש שם ב ג; שו"ע או"ח תרעב א; לבוש שם א), כיון שעבר זמן עיקר מצותו (טור שם), ואף בזמן הזה שמצותו כל הלילה, כיון שדלק כשיעור מותר ליהנות ממנו (דרכי משה שם סק"א).

• ויש אומרים שאף לאחר הזמן אסור להשתמש לאורו (רבנו ירוחם ט א, בשם הגאונים), ולא התירו אלא כשנטלו ממקומו (מאירי שם, בשם קצת גאונים), והטעם שאסור להשתמש לאורו מפני הרואה, שלא יידע לחלק בין תוך הזמן לאחריו, אבל רשאי לכבותו (כן משמע משו"ת מהרש"ל פה).

שמן שנותר שמן שנותר ביום הראשון, נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שמוסיף עליו ומדליקו ביום השני, ומוסיף עליו ומדליקו ביום השלישי, ואם נותר ביום השמיני עושה לו מדורה ושורפו בפני עצמו, שהרי הוקצה למצותו (תנחומא נשא כט; שאילתות כו; תוספות שבת מד א ד"ה שבנר; מרדכי שבת רסו, בשם פסיקתא רבתי; טושי"ע או"ח תרעז ד), ואסור להשתמש בו (תנחומא ומרדכי שם; שאילתות (מירסקי) שם; רא"ש שם ב ט, בשמו)⁷⁸. ומכל מקום לא אסרו מותר השמן אלא כשלא נתן שמן בנר יותר מהשיעור - וכבה בתוך הזמן (שו"ת מהרש"ל פה; לבוש שם ד; בגדי ישע למרדכי שם א) - אבל אם נתן בו בתחילה יותר משיעורו, לא נאסר המותר, וזו שאמרו שנהר חנוכה שנשאר דולק לאחר שכלתה רגל מן השוק מותר להשתמש לאורו (ראה לעיל), הרי זה כשבתחילה נתן שמן בנר יותר משיעורו (מרדכי שם, בשם מהר"ם; מאירי שם, בשם יש מפרשים, בדעת הרי"ף; בית יוסף שם, בדעת הטור; שו"ע שם) - שלא הוקצה למצוה אלא השמן הצריך לשיעור הדלקה (בית יוסף שם). ודוקא בסתם, אבל הקצה כל השמן בפירוש, נאסר כולו (לבוש שם א)⁷⁹.

• ויש אומרים שמותר להשתמש בשמן שנשאר בנר, ואפילו ביום ראשון (תשובות הגאונים (שערי תשובה) צב, בשם רב האי גאון; רמב"ן וריטב"א ומאירי שם, בדעת הרי"ף), שהשמן הנשאר לאחר שכלתה רגל מן השוק שייך למצוה הוא, ושייך מצוה נזקקים (ראה מגילה כו ב. תשובות הגאונים שם, בשם רב האי גאון; מאירי מגילה שם), וכיון שכן רשאי הוא להשתמש בו לצורכו (מאירי שם), ואף כשכתבה בתוך הזמן מותר ליהנות ממנו (רמב"ן וריטב"א שבת שם)⁸⁰.

הדלקה מנר לנר

אם מותר להדליק נר חנוכה מנר חנוכה אחר, נחלקו אמוראים: יש אוסרים (רב בשבת כב א; ויש מתירים (שמואל בגמ' שם; אביי בשם רבה בגמ' שם).

ובביאור המחלוקת נחלקו אמוראים:

שאם לא כן יאמרו על כל הנרות שלצורכו הדליקם (רבנו ירוחם ט א; ועוד, כדי שיהא היכר למנין הימים (לבוש שם). ונחלקו הדעות:

• יש אומרים שמניחים את השמש למטה מנר החנוכה, אבל לא למעלה ממנו ולא כנגדו (ארחות חיים, חנוכה ד, בשם יש מחכמי צרפת; שלטי גבורים למרדכי שבת רסה, ובי"ח שם ב, בשמם), לפי שהאור מתפשט למעלה מהנר, וכשמניחים השמש למטה היא עיקר תשמישו לאורו (בי"ח שם).

• ויש אומרים שמניחים אותו למעלה מנר החנוכה (מהרי"ל, חנוכה א), שכיון שעיקר מקום נרות החנוכה הוא למטה מעשרה, מקום שאין דרך בני אדם להשתמש שם (ראה לעיל: מקומה) מעמידים השמש למעלה מן הנרות במקום תשמיש בני אדם, כדי שישתמשו לאורו (בי"ח שם), וכן המנהג (בי"ח שם)⁷⁶.

גודל השמש נהגו לעשות השמש גדול יותר מהנרות האחרים, שאם בא להשתמש שם ישתמש בשמש שהוא חול (מרדכי שם רסט; רמ"א שם), ואם מעמידים אותו גבוה משאר הנרות (ראה לעיל) אין צורך לעשותו גדול יותר (בי"ח שם; מגן אברהם שם סק"ז)⁷⁷.

כשכמה בני אדם מדליקים בבית, צריך כל אחד ואחד להניח שמש לנרותיו (שו"ת הרמ"א פא; מגן אברהם תרעג סק"ה, בשמו), שאף על פי ששמש אחד דיו להתיר השימוש לכל הנרות, הרי זה כשכולן במקום אחד, מה שאין כן בכמה בני אדם שכל אחד מהם מדליק נרותיו במקום מיוחד (ראה לעיל: מקומה. שו"ת הרמ"א שם).

השתמשות לאור שאר הנרות כשיש שמש אצל נרות החנוכה, אם מותר להשתמש לאור כל הנרות, נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שמותר להשתמש לאור כל הנרות (דרכי משה שם סק"ה; ט"ז שם סק"ה), אף על פי שעל ידי נרות החנוכה יש לו אור גדול יותר, לפי שמאחר שאין האיסור להשתמש לאורם אלא כדי שיהא היכר שלשם מצוה הודלקו, או משום ביזוי מצוה - לסוברים כן (ראה לעיל) - כל שיש נר של חול אצלם מותר להשתמש, שאין כאן פגם בהיכר, ולא ביזוי המצוה (ט"ז שם). ומכל מקום לא התירו אלא בתשמיש שאפשר לעשותו לאור נר אחד, כגון לאכול לאורו וכיוצא, אבל תשמיש הצריך עיון גדול ואין די לו בנר אחד, אסור להשתמש לאורם אלא אם כן מדליק כמה שמשים, שיהא די לו באור השמשים לבד (פרי חדש שם).

• ויש אומרים שאינו מותר להשתמש אלא לאור השמש בלבד, אבל אסור להשתמש לאור כל הנרות יחד (בי"ח שם).

קודם זמנו הדליק נר חנוכה מפלג המנחה ואילך, שיצא ידי חובתו (ראה לעיל: זמנה), כתבו אחרונים שאסור להשתמש מיד לאורו, אף על פי שעדיין הוא קודם זמן המצוה (ראה לעיל: שם. פרי מגדים או"ח תרעב, אשל אברהם סק"א).

לא נתנם אלא למצות החג, אבל בנר חנוכה היתה דעתו שיכלה כל השמן שבנר - שהרי עשוי היה להתבער לגמרי, ואין אדם עומד ומצפה מתי יכבה נרו (רמב"ן ורשב"א ורי"ן שם).⁷⁹ ויש סוברים שאף כשנתן בו שמן יותר מכשיעור, אם נתנו בסתם הוקצה למצותו ואסור להשתמש בכולו, אלא אם כן התנה בפירוש כשנותן השמן בנר, שאינו מקצהו אלא לשיעור המצוה, ואז מותר להשתמש בו לאחר הזמן (בית יוסף שם, בשם מהר"י אבוהב; בי"ח ופרי חדש שם).⁸⁰ אם מותר להשהות השמן לשנה הבאה, לסוברים שאסור בהנאה, ראה ערך חוששין לתקלה: באיסורים דרבנן.

השקל שם סק"ו).⁷⁶ ואם הניח נרות החנוכה למעלה מעשרה, נחלקו אחרונים אם מעמידים אותו גבוה מהם (פרי מגדים שם, אשל אברהם סק"ז, בדעת הבי"ח); או שמעמידים השמש למטה מהם (אליה רבה שם סק"י, בדעת הבי"ח).⁷⁷ לסוברים שאסור להשתמש לאור הנרות אף לאחר זמנם (ראה להלן), יעשהו גדול מנרות החנוכה כדי שידלק כל זמן שהם דולקים (כן משמע מהלבוש שם), ולכן אף אם העמידו מרוחק - או גבוה - משאר הנרות, צריך לעשותו גדול יותר (אליה זוטא שם סק"ו, בדעת הלבוש).⁷⁸ ואף על פי שעצי סוכה ונויי סוכה מותרים לאחר החג (ראה ערך סוכה), הרי זה לפי שמתחילה

כבה הנר קודם כבה אחד הנרות קודם שדלק כשיעור, כיון שלהלכה שדלק כשיעור אינו זקוק לה (ראה לעיל: בהדליק וכבתה) אין להדליקה מן האחרות (הגהות מיימוניות (קושטא) שם; דרכי משה שם סק"א, בשם; ב"ח שם, בשם מרדכי הארוך, שכתב בשם רבי ישראל) להכחיש המצוה בחינם (ב"ח שם, בשם מרדכי הארוך, שכתב בשם רבי ישראל).

ואף לסוברים שמצוה לחזור ולהדליקה (ראה לעיל, שם) אין מדליקים אותה אלא מנר של חול (ב"ח או"ח תרעג א, בשם מהר"ש; אליה רבה תרעד ס"ק יד; משנה ברורה שם סק"ב).⁸³

עבר זמן המצוה עבר זמן מצוותו, מותר להדליק ממנו נר של חול (נמוקי יוסף, הלכות קטנות, ציצית; דרכי משה שם סק"ב, בשמו; רמ"א שם א). ומכל מקום לסוברים שאסור להשתמש לאורו אף לאחר הזמן (ראה לעיל: איסור השתמשות) אסור אף להדליק ממנו נר של חול (ב"ח שם; פרי חדש שם), ודוקא של חול, אבל מותר להדליק ממנו נר של חנוכה, שהרי מן הדין מותר להדליק נר מנר אלא שנהגו להחמיר (ראה לעיל), ולאחר הזמן אין להחמיר בו (משנה ברורה שם סק"ח).

השמש השמש, דינו כנר של חול, ואין להדליקו מנר חנוכה (שו"ת מהרש"ל פה; ב"ח ופרי חדש שם).

נרות שמותר להדליק מנר חנוכה, כיון שאף הם של מצוה (התרומה רכט; טור שם, בשמו; נמוקי יוסף שם; שו"ע שם ב, בשם יש מי שאומר); ואף את השמש שבבית הכנסת מותר להדליק מנר חנוכה, לפי שכל הנרות שבבית הכנסת של מצוה הם (שו"ת מהרש"ל שם); וכן מותר להדליק נר לצורך תלמוד תורה מנר חנוכה (נמוקי יוסף שם; ב"ח שם); וכן נר לצורך חולה שיש בו סכנה או יולדת (נמוקי יוסף שם; דרכי משה שם, בשמו); וכן נר הבדלה (ב"ח שם).⁸⁴

הלל והודאה

חיוב הלל ימי החנוכה - אף על פי שאינם קרואים מועד, ולא נתקדשו בעשיית מלאכה (ראה להלן: משתה ושמחה) - נמנים בין הימים שגומרים בהם את ההלל (ראה ערכו. תוספתא סוכה (ליברמן) ג ב; תענית כח ב וערכין י א; רמב"ם חנוכה ג ה; טוש"ע או"ח תרפג א) מפני הנס (ערכין י ב), ונביאים שביניהם תקנו להם לישראל שיהיו אומרים אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה וצרה שלא תבוא עליהם, וכשנגאלים אומרים אותו על גאולתם (פסחים קז א), כגון חנוכה (רש"י שם ד"ה ועל כל).

הלל שלם בכל יום ויום משמונת הימים גומרים את ההלל (כן משמע מתענית וערכין שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ומספר טעמים לדבר:

- לפי שבכל יום היה הנס מתגדל ומתחדש, והיה כל אחד מהם יום טוב לעצמו, כדרך שאמרו בשמונת ימי החג שגומרים בהם את ההלל לפי שחלוקים בקרבנותיהם (תוספות תענית שם ד"ה ויום; מאירי שבת כא ב; שבלי הלקט קעד, בשם אחיו ר' בנימין).
- לפי ששמונת ימי החנוכה חלוקים בנרותיהם, שבכל לילה

• יש מפרשים דעת האוסרים משום ביזוי מצוה, והדברים אמורים כשמדליק מנר לנר על ידי קיסם - שיש ביזוי מצוה בדבר, שמדליק הקיסם שאינו מן המצוה מנר של מצוה (רש"י שם ד"ה טעמא), או משום שהרואה סבור שלצורכו הדליק הקיסם כדי להוליכו בבית (רבנו יונה שם) - אבל מותר להדליק מנר לנר ממש (ההוא מרבנן בגמ' שם) בלא קיסם, היינו שמביא נר אצל נר ושניהם של מצוה (רש"י שם ד"ה משרגא); ולדעת המתירים אף על ידי קיסם מותר, הואיל והוא מדליקו לצורך נר חנוכה, אבל נר של רשות הכל מודים שאסור להדליקו מנר חנוכה משום ביזוי מצוה (גמ' שם, לפי המאור וריטב"א שם).

• ויש מפרשים דעת האוסרים מפני שמכחיש את המצוה - שנראה כאילו לוקח אורו של הנר ושואב קצת מלחלוחית שמנו (רש"י שם ד"ה אכחוש) - ואף מנר לנר ממש אסור (רב אדא בר אבהו בגמ' שם); ולדעת המתירים מנר לנר ממש מותר, שאינם חוששים להכחשת המצוה, אבל על ידי קיסם הכל מודים שאסור משום ביזוי מצוה (גמ' שם ב, ורש"י ד"ה אי אמרת).⁸¹

• ויש מפרשים שהמחלוקת היא אם הדלקה עושה מצוה או הנחה (ראה לעיל: ההדלקה), שאם הדלקה עושה מצוה מדליקים מנר לנר; ואם הנחה עושה מצוה (ראה לעיל, שם) אין מדליקים מנר לנר (רב הונא בריה דרב יהושע בגמ' שם ב), לפי שהדלקה אינה מצוה כל כך (רש"י שם ד"ה אין מדליקין), והרי הדלקה זו כעין דבר של חול, ויש כאן משום ביזוי מצוה אף על פי שאינו מבזה ההנחה של הנר שמדליק ממנו, לפי שכבוד ההנחה בנר דלוק הוא, וכשמדליק ממנו ממצעט בכבוד הנר המונח (ריטב"א שם).⁸²

להלכה מדליקים מנר לנר (רמב"ם חנוכה ד ט; טוש"ע או"ח תרעד א), ונחלקו ראשונים:

- יש פוסקים שאף על ידי קיסם מותר (ראב"ד שם; התרומה רכט; טור שם, בשמו; ר"ן שם, בדעת הר"ף; שו"ע שם, בשם יש אומרים).
- ויש פוסקים שדוקא מנר לנר ממש מותר, אבל על ידי קיסם אסור (רמב"ם שם, לפי המגיד משנה שם; רא"ש שם ב ז, בדעת הר"ף; שו"ע שם, בסתם).

ואין מדליקים מנר לנר אלא בפתילות ארוכות (רשב"א שם כב ב; מגיד משנה שם), ויוצאות מחוץ לנר - הכלי שבו השמן והפתילה - ומדליקו כשמונה במקומו (כן משמע מהגמ' שם), אבל לא יגביהנו בידו וידליקנו ויניחנו במקומו, שהאוחז נר חנוכה בידו ומדליק - לא יצא (ראה לעיל: ההדלקה. מאמר מרדכי שם סק"ד; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ב, ותרעה אשל אברהם סק"א), ויכול למשוך הפתילה מהנר כדי לקרבה לנר הדולק, ובלבד שלא יסירנה לגמרי (פרי חדש או"ח תרעד סק"ד).

ומכל מקום כתבו ראשונים ואחרונים שמנהג העולם להחמיר שלא להדליק מנר לנר, ואין לשנות המנהג (תוספות כג א ד"ה שמע; מרדכי שם רעט, בשם ר"ש משנץ; רמ"א שם; כף החיים שם סק"ח), ואפילו מנר לנר ממש אין מדליקים (רמ"א שם), לפי שעיקר המצוה אינו אלא בנר אחד, ושאר הנרות אינם אלא רשות משום הידור מצוה (ראה לעיל: החיוב וההידור. הגהות מיימוניות (קושטא) שם).

להדליקה הרי זו כנר של חול (לבוש או"ח תרעד ב), אבל בתוך הזמן מותר להדליקה מנר חנוכה (שער הציון שם סק"ו, בדעת הלבוש).⁸⁴ לדעת האוסרים להשתמש לאורו תשמיש של קדושה (ראה לעיל: איסור השתמשות) אסור להדליק מנר חנוכה נר של מצוה אחרת, שאף להשתמש ממצוה למצוה

⁸¹ אם ביאור זה נדחה לחלוטין במסקנת התלמוד, או לא, ראה רא"ש שם ב ז. ולדעה זו נחלקו ראשונים ביחסה להדלקה על ידי קיסם, ראה: תוספות שם ד"ה מאי; רמב"ן שם; חידושי הרא"ה שם. ⁸³ ויש שכתב שאם בכתה לאחר שדלקה כשיעור, אין מדליקים אותה מנר חנוכה, שכיון שאין חובה

אין מחזירין; ויש אומרים שבברכת המזון אם לא הזכיר של חנוכה חוזר, משום שאי אפשר בלא אכילה (ראב"ה מגילה תקסג, בשם הירושלמי; הגהות מיימוניות ברכות ב יג, בשמו; מרדכי שבת רעט, לגירסת הגהות הב"ח שם; ב"ח לאו"ח שם), שכיון שבחנוכה לא בטלה מגילת תענית (ראה להלן: איסור הספד ותענית) נקרא יום טוב, ואי אפשר בלא פת, לפיכך צריך לחזור כמו בשבת ויום טוב כשלא הזכיר מעין המאורע (ב"ח שם), ועוד שכיון שנהגו להזכיר, וגם בירך על מנת להזכיר, נעשית עליו כחובה וחוזר (ראב"ה שם; הגהות מיימוניות ומרדכי שם), ומכל מקום לא אמר כן אלא בברכת המזון שמעיקר הדין אף לכתחילה אינו חייב להזכיר (ראה לעיל), לפיכך אם בירך מתחלה על מנת להזכיר נעשית עליו כחובה, מה שאין כן בתפילה, שדעתו כתקנת חכמים שאם ישכח אינו חוזר (ב"ח שם) ⁸⁵.

ובשבת של חנוכה שיש בו קרבן מוסף, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאין מחזירים אותו, כיון שאין מוסף בא בשביל חנוכה אלא בשביל שבת (בית יוסף שם, בשם תשובת הרשב"א; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ד; משנה ברורה שם סק"א); ויש אומרים שבשבת של חנוכה מחזירים אותו (הגהות מרדכי שבת שם, לפי ב"ח שם).

מכל מקום אם נזכר באותה ברכה, בין בתפילה בין בברכת המזון, כל זמן שלא הזכיר את השם, אפילו נזכר בין אתה להשם - חוזר (טו"ש שם). וכתבו ראשונים שאם שכח על הנסים בברכת המזון, כשיגיע להרחמן יאמר: הרחמן יעשה לנו נסים ונפלאות כשם שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה, בימי מתתיהו וכו' (כלבו מד; בית יוסף ורמ"א שם); וכן בתפילה, אם שכח על הנסים, יאמר נוסח זה אחר גמר התפילה, קודם יהיו לרצון וגו', דרך בקשה (ט"ז שם סק"ג וסק"ה; אליה רבה שם סק"ב).

כשם שעשית בנוסחאות הגאונים נמצא שאומרים בסוף על הנסים בחנוכה ובפורים (ראה ערכו): "כשם שעשית עמהם פלא ונסים, כן עשה עמנו ה' אלהינו נסים ונפלאות בעת ובעונה הזאת, ונודה לשמן הגדול סלה" (סדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר פורים, ובקצת שינוי: שם, סדר חנוכה; מחזור ויטרי (הורוויץ) צג), ובשינוי ניכר: סידור רס"ג עמ' רנו). ונחלקו גאונים וראשונים:

• יש אומרים שאין לאמרו (תוספות מגילה ד א ד"ה פסק; ארחות חיים, חנוכה כב, וכלבו מד, בשם העתים; רשב"א ברכות לד א, בשם רב האי גאון; טור או"ח תרפב, בשם יש שאין אומרים; שו"ע שם ג, בסתם; כן הוא בסידורי האשכנזים), שהרי אמרו לא ישאל אדם צרכיו בשלש אחרונות (ברכות שם. תוספות שם; ארחות חיים וכלבו שם, בשם העתים); או שבשביל הציבור מותר לשאול, אין לאמרו, שלא תקנו אלא הודאה לשעבר (תוספות שם); ועוד שאין ראוי לומר תפילה בהודאה (מאירי ברכות שם, בשם הגאונים; טור שם, בשם יש אומרים).

• יש אומרים שיש לאמרו (סדר רב עמרם שם ושם; סידור רב סעדיה גאון שם; מחזור ויטרי שם; ארחות חיים שם; כלבו שם; טו"ש שם, בשם יש אומרים; כן הוא בסידורי התימנים), ושכן הנוסח ברוב התפילות הישנות (ארחות חיים וכלבו שם), שכיון שצורך רבים הוא מותר הדבר (ראה לעיל. טור שם, בשם יש אומרים); ועוד, שהואיל ועיקר על הנסים הודאה היא, כל שמשלים מעט בתפילה לא הפסיד (מאירי ברכות שם).

מוסיף והולך (ראה לעיל: החיוב וההידור. מחזור ויטרי (הורוויץ) רלח; הפרדס (עלהררייך) רמב; שבלי הלקט שם, בשם רש"י).

• שנתחנך הבית והוכשר לעבודה, ועשו חנוכה בתחילת חינוכם לעבודה, כמו שעשה משה, וכן נאמר בעזרא: וּבְחֲנֻכַּת חוֹמַת יְרוּשָׁלַם וגו' לַעֲשֹׂת חֲנֻכָּה וְשִׁמְחָה וּבְתוֹדוֹת וּבְשִׁיר (נחמיה יב כז), תודות זה קרבן, שיר זה הלל (שבלי הלקט שם).

• שהרי קוראים בחנוכה בנשיאים (ראה להלן: קריאת התורה), וכל יום נשיא שלו חלוק משל חברו, וכל נשיא צריך לגמור הלל על קרבנותיו, אין ראוי לחדש קריאת נשיא אחד בלא הלל (שבלי הלקט שם) ⁸⁵.

על הנסים כל שמונת ימי החנוכה, ערבית שחרית ומנחה בשמונה עשרה מתפלל שמונה-עשרה (ראה ערכו), ואומר מעין המאורע - על הנסים - בהודאה (ראה ערכו. תוספות ברכות (ליברמן) ג י; שבת כד א; רמב"ם תפלה ב יג; טו"ש או"ח תרפב א) לפני "ועל כולם יתברך" (סדר רב עמרם (הרפנס) סדר חנוכה; סידור רש"י שט), שכל דבר שהוא לשעבר - שנותן הודאה לשעבר (מאירי שם) - אומרו בהודאה (ירושלמי ברכות ד ג ותענית ב ב; תוספות מגילה ד א ד"ה פסק; מאירי שבת שם), ועוד שהרי כל עיקר חנוכה להודאה נתקנה (רש"י שבת שם ד"ה מה תפלה), ועל הנסים הודאה היא ולא תפילה (תוספות שם כד א ד"ה מזכיר).

במוספים של שבת ושל ראש חודש שבתוך החנוכה (ראה ערך מוסף) נחלקו אמוראים אם צריך להזכיר על הנסים בהודאה, שיום הוא שחייב בארבע תפלות (רבי יוחנן ורב נחמן בשבת כד א) ערבית ושחרית ומוסף ומנחה, וכיון שחובת תפילה זו היום, אינה פחותה משאר תפילות של יום (רש"י שם ד"ה בארבע תפילות), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם; טו"ש שם ב); ויש אומרים שאינו מזכיר, שהרי אלמלא שבת וראש חודש אין מוסף בחנוכה (רב הונא ורב יהודה בגמ' שם).

בברכת המזון בברכת-המזון (ראה ערכו), מן הדין אין צריך להזכיר מעין המאורע (גמ' שם), שתפילה בציבור היא ויש בה פרסום הנס, מה שאין כן בברכת המזון שהיא בבית ואין בה פרסום הנס כל כך (תוספות שם ד"ה מהו; ר"ן וריטב"א שם), או משום שהסעודה רשות היא (שאליות כו; הלכות גדולות, חנוכה, עמ' קנח במהדורת מכון ירושלים; אור זרוע ב שכו) ⁸⁶, ואם בא להזכיר מזכיר בהודאה - היינו בברכת הארץ (רש"י שם ד"ה בהודאה) - כשם שבתפילה מזכיר בהודאה (גמ' שם), ולא בברכת בונה ירושלים, כדרך שמזכיר שם יעלה ויבא בראש חודש (ראה ערך ברכת המזון: מעין המאורע), שעל הנסים הודאה היא ולא תפילה (תוספות שם ד"ה מזכיר וד"ה בבונה) ⁸⁷. וכתבו ראשונים שעכשיו נהגו להזכיר של חנוכה בברכת המזון, ונעשית עלינו חובה (אור זרוע שם; כן משמע מהרמב"ם ברכות ב ו, וטו"ש שם א).

טעה ולא הזכיר טעה ולא הזכיר של חנוכה - בין בתפילה (תוספות ברכות (ליברמן) ג י; רמב"ם תפלה י ד; טו"ש שם) בין בברכת המזון (רמב"ם ברכות ב יג; טו"ש שם) - אין מחזירים אותו, שכלל הוא שכל יום שאין בו קרבן מוסף אם לא אמר מעין המאורע אין מחזירים אותו (תוספתא שם), לפי שאינו מן התורה (רש"י שבת כד א ד"ה

איסור הספד ותענית) שהרי יכול לאכול דברים שאינם טעונים ברכת המזון (אור זרוע שם). ⁸⁷ בשבת של חנוכה, כיון שהסעודה חובה היא משום שבת, יש מן הגאונים שכתב שצריך להזכיר מן הדין (שאליות שם). ⁸⁸ ויש

יש בו משום ביזוי מצוה (כן משמע מהרשב"א ומאירי ור"ן שם). ⁸⁵ על חובת קריאת ההלל על הנס בכלל, אם היא מן התורה או מדברנן, ועל סדר קריאתו וברכתו, ראה ערך הלל. ⁸⁶ אף על פי שאסור להתענות בחנוכה (ראה להלן:

שלחן ערוך או"ח רע ב, וט"ז סק"ב), וכתבו הפוסקים שהמנהג לאומרו (בית יוסף שם; רמ"א שם); אך שבארץ ישראל אין המנהג לאומרו (ברכי יוסף שם ב; כן הוא בסידורי הספרדים; ילקוט מנהגים (וסרטיל) ב עמ' 108, שכן מנהג הפרושים בארץ ישראל), ובימינו אף בארץ ישראל יש שנהגו לאומרו (כן הוא בסידורי האשכנזים והתימנים)⁹¹.

קריאת התורה

בחנוכה קוראים בנשיאים (משנה מגילה ל ב; רמב"ם תפלה יב ב, ושם יג יז; טוש"ע או"ח תרפ"א א), היינו בקרבנות הנשיאים שבפרשת נשא (טוש"ע שם), והוא מענין היום, שאף בחנוכה היתה חנוכה המזבח (כן משמע מרש"י שם ד"ה בחנוכה), ועוד לפי שבכ"ה בכסלו נגמרה מלאכת המשכן (טור שם, על פי פסיקתא רבתי ו).

ביום הראשון ביום הראשון נחלקו המנהגים בתחילת הקריאה:

- יש מתחילים: וַיְהִי בַיּוֹם פְּלוֹת מִשֶּׁה (במדבר ז א. הלכות קצובות, הלכות חנוכה; סדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר חנוכה; טור שם, בסתם; רמ"א שם, בשם יש אומרים, ושכן המנהג; כן הוא בחלק מסידורי האשכנזים).
 - ויש מקדימים ומתחילים בברכת כהנים (רמב"ם שם; טור שם, בשם יש מקומות ושמנהג יפה הוא; טוש"ע שם; כן הוא בסידורי הספרדים והתימנים), לפי שנעשה הנס על ידי כהנים (טור שם)⁹².
- אף בסדר העליות נחלקו המנהגים:

- יש נוהגים לקרוא לכהן עד לַפְנֵי הַמִּשְׁכָּן (במדבר שם א), וללוי עד לַחֲנֻכַּת הַמִּזְבֵּחַ (במדבר שם יא), וישראל קורא קרבנו של נחשון שלם (הלכות קצובות שם; שבלי הלקט קפט; מהרי"ל, חנוכה ט; טוש"ע שם; כן הוא בסידורי הספרדים והתימנים).
- ויש נוהגים לקרוא לכהן כל הפרשה עד ביום הראשון, ולוי וישראל קוראים ביום הראשון, היינו שלוי קורא חצי פרשת נחשון עד מִלֶּאָה קִטְרֶת (במדבר שם יד), וישראל משלימה (סידור רש"י שם; מחזור ויטרי (הורו"ק) רל"ט; מנהגים (טירנא) חנוכה; רמ"א שם, בשם יש אומרים; כן הוא בסידורי האשכנזים), שמתוך שהיום ראשון לחנוכה והוא נשיא ראשון יקראו בו רובו (סידור רש"י שם)⁹³.

ביום השני של חנוכה קורא כהן עד מִלֶּאָה קִטְרֶת ואילך (במדבר שם כ), ולוי עד זֶה קֶרְבֶּן נִתְּנָאֵל בְּן צוּעָר (שם כג. טוש"ע שם), ובקריאת ישראל נחלקו המנהגים:

- יש נוהגים שישראל חוזר וקורא ביום השני (ארחות חיים, קריאת ס"ת נט, בשם יש אומרים; טוש"ע שם; כן הוא בסידורי הספרדים והתימנים; כן הוא בסידורי האשכנזים, ובספר ארץ ישראל עמ' נח, שהמנהג בארץ ישראל, לפי שפרשת הנשיא היא ששה פסוקים, ואין קוראים בתורה פחות מעשרה פסוקים (ראה ערך קריאת התורה), ואם יקרא מקרבן שני ארבעה פסוקים לתשלום עשרה, לא ישתירייר אלא שני פסוקים, ואין משיירים בפרשה פחות משלושה פסוקים (אבודרהם שם, סדר חנוכה), ואין לקרוא ביום שלמחרת, שאינה מענין היום (ביאור הגר"א שם).
- ויש נוהגים שישראל קורא ביום שלאחריו, היינו ביום השלישי (סידור רש"י שם; מחזור ויטרי שם; תוספות סוכה נה א ד"ה אתקין; ארחות

• ויש אומרים שאין לומר נוסח זה, ומכל מקום אין להשמיטו כליל, אלא יש לומר: ועשית להם נסים וגבורות בימים ההם בעת הזאת (טור שם, בשם הרא"ש; כן הוא בסידורי הספרדים).

בברכת מעין בברכת-מעין-שלש (ראה ערכו), אף על פי שמזכירים בה מעין המאורע בשבת ויום טוב וראש חודש (ראה ערך הנ"ל: הנוסח), אין מזכירים בה של חנוכה (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) ע; הגהות מיימוניות ברכות ג יג; שו"ע או"ח רח יב), שלא אמרו להזכיר אלא בהודאה, ובברכה מעין שלש אין שם הודאה (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם). ואף לאלה שמסיימים בה: ונודה לך על הארץ וגו' (ראה ערך הנ"ל: שם), כיון שאין אומרים אותו אלא שיהיה מעין החתימה סמוך לחתימה, אין ראוי להזכיר שם (לבוש שם י), לפי שאין להפסיק שם (מחצית השקל שם ס"ק יח)⁸⁹.

בברכה מעין אף בברכת מעין שבע (ראה ערך ברכה מעין שבע), שאומר השליח ציבור בליל שבת, אינו מזכיר של חנוכה, כשם שאינו מזכיר שאר ימים טובים (רוקח רכו).

וכן בברכת ההפטרה (ראה ערכו) אין מזכירים של חנוכה ההפטרה (דרכי משה או"ח תרפ"א סק"ג).

מגילת אנטיוכס יש מקומות שנהגו לקרוא בחנוכה מגילת אנטיוכס, ואין מברכים עליה, לפי שאין לה שורש חובה כלל (פסקי רי"ד סוכה מד א; שבלי הלקט קעד; פסקי רי"ד שם).

תחנן כל שמונת ימי החנוכה אין אומרים בהם תחנן (ראה ערכו). שבלי הלקט קפט; מהרי"ל, חנוכה ט; מנהגים (טירנא) חנוכה; דרכי משה או"ח תרפ"א סק"ב, בשם מהרי"ל ומנהגים, ורמ"א או"ח תרפ"א א, ולא במנחה שלפניו (דרכי משה שם ורמ"א שם). וכן אין אומרים אחר תפילת שחרית למנצח יענך (שבלי הלקט שם; מהרי"ל שם; מנהגים (טירנא) שם), לפי שהם כעין יום טוב, אחר שאומרים בהם הלל (שבלי הלקט שם), וכן אין אומרים אל ארך אפים (מהרי"ל שם; מנהגים (טירנא) שם; דרכי משה שם), ויהי רצון שאחר קריאת התורה (לבוש או"ח תרפ"א א; משנה ברורה שם סק"א). בשבת במנחה אין אומרים צדקתך (דרכי משה שם ורמ"א שם) כשם שאין אומרים אותו בכל שבת שיש בו הלל (אבודרהם, מנחה של שבת).

שיר של יום במקומות שאומרים אחר תפילת שחרית מזמור תהלים לפי ענינו של יום (ראה ערך שיר של יום) אומרים בחנוכה מזמור שיר חנכת הבית (תהלים ל. ארחות חיים, חנוכה כג; כלבו מד; אבודרהם, תפלות חנוכה; טור או"ח קלא), והוא השיר שהיו הלויים אומרים בחנוכה בבית המקדש (ארחות חיים שם, על פי סופרים יח א). במקום שאומרים אף שיר של יום הקבוע לימי השבוע, אומרים שיר של יום תחלה (פרי מגדים או"ח תרפ"א אשל אברהם סק"ד), וכן בראש חודש טבת יש להקדים של ראש חודש, שתדיר קודם (אבודרהם שם)⁹⁰.

במה מדליקין כתבו ראשונים שבערב שבת של חנוכה יש מקומות שאין אומרים במה מדליקין, לפי שמזכיר בה פסולי שמנים שאסור להדליק מהן בשבת, מה שאין כן בחנוכה שמדליקין בהם (ראה לעיל: השמנים והתפילות. ארחות חיים, חנוכה כג;

(שדי חמד שם). ⁹¹ על הפיוטים שיש שנהגו לאמרם בשבתות שבחנוכה, ראה ערך פיוטים. ⁹² ולמנהג הראשון אין נוהגים כן, לפי שאינו מענין הקרבנות (ערוך השלחן שם א). ⁹³ וראשונים הביאו מנהג נוסף, לקרוא לכהן בברכת כהנים, וללוי פרשת ויהי ביום כלות משה, ולישראל ביום הראשון (מאירי שבת כד א, בשם יש נוהגים); ויש מהאחרונים שכתב שמנהג טעות הוא זה, שהשלשה צריכים שיקראו בסדר היום שהוא פרשת נשיאים (פרי חדש שם; משנה ברורה

שפירש שמטעם זה אף בתפילה חוזר (בית יוסף שם, לדעה זו). ⁸⁹ ויש מפרשים הטעם, שכיון שלא אמרו כן מפורש שיש להזכיר (ראה ערך הנ"ל: שם), אין מזכירים אלא מה שכתוב בתורה, ולא חנוכה ופורים (דברי חמודות ברכות ו קלה). ⁹⁰ ויש אומרים להקדים של חנוכה, מפני פרסום הנס (שדי חמד, אסיפת דינים, חנוכה יג, בשם האחרונים); ויש נוהגים לומר בראש חודש טבת שיר של חנוכה אחר תפילת שחרית, ושל ראש חודש אחר תפילת מוסף

תורה וקוראים בראשון שלשה בשל ראש חודש, ובשני קורא רביעי בשל חנוכה (כן משמע מהרמב"ם תפלה יג כד; טושי"ע או"ח תרפד א).

• ויש אומרים שקוראים שלשה בשל חנוכה, ואחד בשל ראש חודש (רב דימי דמן חיפה ועוד בגמ' שם), שהרי ראש חודש גרם לרביעי שיבא, הלכך קורא רביעי בשל ראש חודש (רבי אבין בגמ' שם).

בשבת חנוכה בשבת של חנוכה מוציאים שני ספרי תורה, בראשון קוראים שבעה בפרשת השבוע - ואומר חצי קדיש (משנה ברורה שם סק"ח) - ובשני קורא המפטיר בשל חנוכה (טושי"ע שם ב), היינו הנשיא של אותו יום בלבד (צמח צדק החדש או"ח צח; ממשנה ברורה שם סק"ו).

חל ראש חודש טבת בשבת, מוציאים שלשה ספרי תורה, בראשון קוראים ששה בפרשת השבוע, ובשני קורא שביעי בשל ראש חודש, ומתחיל וביום השבת, ובשלישי קורא המפטיר בשל חנוכה (גמ' שם; רמב"ם וטושי"ע שם)⁹⁵.

איסור הספד ותענית

שמונת ימי חנוכה נמנים בין ימים טובים הכתובים במגלת-תענית (ראה ערכו) שאסרום חכמים בהספד ותענית (מגילת תענית ט; שבת כא ב; רמב"ם חנוכה ג; טושי"ע או"ח תקעג א, ושם תרע א). ואף לדעת הסוברים שאחר החורבן בטלה מגילת תענית (ראה ערך מגילת תענית), וכל הימים הכתובים בה מותרים בהספד ותענית, חנוכה לא בטלה (גמ' שם יח ב ויט ב; ירושלמי תענית ב יב; טושי"ע או"ח תקעג א), לפי שנתפרסם הנס (ראש השנה יח א), וכבר גלוי הוא לכל ישראל, על ידי שנהגו בה המצוות והחזיקו בה כשל תורה, ולא נכון לבטלה (רש"י שם ד"ה דמפרסם).

הספד אין מספידים (ראה ערך הספד) בחנוכה אלא לחכם ובפניו (רמב"ם אבל יא גה על פי מועד קטן כז ב; טושי"ע או"ח תרע א), וכן הנשים מענות - שכולן עונות כאחת (משנה שם כח ב) - ומטפחות - כף אל כף (רש"י על הרי"ף ור"ן ומאירי שם) - אבל לא מקוננות (משנה שם; רמב"ם יום טוב ו כד, ושם אבל יא חד; טושי"ע יו"ד תא ה), היינו שאחת מדברת וכולן עונות אחריה (משנה שם), ולחכם בפניו מענות ומקוננות כדרכן בחול (טושי"ע שם).

צדוק הדין בצדוק-הדין (ראה ערכו) נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאומרים אותו בחנוכה (טושי"ע או"ח תכ ב, וי"ד שם, בשם רש"י; טור יו"ד שם, בשם הרמב"ם), לפי שאינו הספד, אלא הודאה וקבלת דין שמים (טור שם).

• יש סוברים שיש לאמרו, אלא שאומרים אותו דרך הילוך (רא"ש מועד קטן פ ג, וטור שם, בשם חכמי גרמזא), שכל שהוא דרך הילוך, הרי זה דומה לנשים המענות, שמותר בחנוכה (ראה לעיל. בית יוסף שם; פרישה שם סק"י).

• ויש סוברים שאין לאמרו בחנוכה, שמתוך כך ירגילו בהספד (טור שם ושם, בשם רי"ף גיאת; רמ"א או"ח תכ ב, ושם תרפג א, וי"ד שם), אלא אם כן על חכם בפניו, שהרי מותר להספידו (רא"ש וטור יו"ד שם, בשם חכמי מגנצא)⁹⁶.

אבלות מכל מקום נוהגים בחנוכה כל דברי אבלות (ראה ערכו). רמב"ם אבל יא ג; טושי"ע או"ח תרצו ד, וטור יו"ד תא, אף על פי שאין אבלות נוהגת ברגל (ראה ערך הני"ל), שחנוכה אינו נקרא רגל (כסף משנה שם).

הפטרה. 96. ויש מהפוסקים הסובר שאין לאמרו כלל אפילו על חכם, שהרי זה כמו תחינה, ואין תחינה בחנוכה, אלא דורשים עליו אם הוא ראוי לכך (לבוש

חיים שם, בסתם; רמ"א שם; כן הוא בסידורי האשכנזים ובספר ארץ ישראל שם שהמנהג בחוץ לארץ; סידורי חב"ד ולוח מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז, שכן הוא המנהג אף בארץ ישראל) - למרות שאינו מענין היום - שהרי הקרבת הנשיאים לא היתה בזה הזמן אלא בניסן, ואין קוראים אותם אלא משום שדומה קצת לענין המאורע (לבוש שם א), והוא כאדם הקורא בתורה (סידור רש"י ומחזור ויטרי שם).

כדרך הזה נוהג בכל יום מימי החנוכה (טושי"ע שם) - מלבד ראש חודש (ראה להלן) והיום השמיני (ראה להלן) - ומכל מקום אם טעו וקראו ביום שני פרשת נשיא שלישי וכיוצא, עלתה להם, שאין קפידא בימים (ברכי יוסף שם; משנה ברורה שם סק"ג, בשמו).

ביום השמיני ביום השמיני של חנוכה מתחילים ביום השמיני (במדבר ז נד), ונחלקו המנהגים בסוף הקריאה:

• יש קוראים עד סוף הקרבנות (סדר רב עמרם גאון שם; רמב"ם תפלה יג יז; הגהות מיימוניות שם, בשם רב עמרם, ושכן המנהג; טור שם, בסתם): וְכָבֵד מִשֶּׁה וְגו' וַיִּדְבֹּר אֱלֹהֵינוּ (במדבר שם פט. סדר רב עמרם גאון שם; כן הוא בסידורי התימנים הקדומים)⁹⁴.

• ויש קוראים עד פרשה ראשונה של בהעלתך (מחזור ויטרי שם; טור שם, בשם יש מקומות, ושמנהג יפה הוא; המנהגים (טירנא) חנוכה; שו"ע שם), היינו עד כִּן עֲשֵׂה אֶת הַמִּנְחָה (במדבר ח ד. רמ"א שם), כדי להשלים של חנוכה בסדר הנרות (שבלי הלקט שם; טור שם; כן הוא בסידורי האשכנזים והספרדים; כן הוא בסידורי התימנים המאוחרים).

אף בסדר העליות נחלקו המנהגים:

• יש נוהגים שכהן ולוי קוראים ביום השמיני - כהן עד מִלֶּאֱהָ קִטְרֶת (במדבר ז נ), וישראל עד זֶה קֶרְבֵּן גְּמִלְיָאֵל כִּן פְּדֵהצֹר (שם נט. כן הוא בסידורי האשכנזים) - וישראל קורא ביום הַתְּשִׁיעִי (במדבר שם ס), וגומר כל הסדר (מחזור ויטרי שם; הגהות מיימוניות שם; המנהגים (טירנא) שם; דרכי משה שם סק"ב, בשמו).

• יש אומרים שלנוהגים בכל יום שהישראל חוזר על מה שקראו כהן ולוי (ראה לעיל), אף ביום השמיני חוזר וקורא ביום השמיני עד סוף הסדר (חיים שאל א קי; כן הוא בסידורי הספרדים).

• יש נוהגים שכהן קורא ביום השמיני וביום התשיעי, ולוי קורא ביום העשירי וביום עשתי עשר, וישראל קורא ביום שנים עשר עד סוף הסדר (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג הקצרות, חנוכה).

• יש נוהגים שכהן קורא ביום השמיני, ולוי ביום התשיעי, וישראל ביום העשירי עד סוף הסדר (כן הוא בסידורי התימנים).

• יש נוהגים שכהן קורא ביום השמיני וכל הפרשיות עד סוף כולם, ולוי וישראל קוראים בפרשת חנוכה המזבח עד סוף הסדר (מאירי שבת יד א, בשם יש אומרים).

• ויש נוהגים שביום זה מתחילים 'ויהי ביום כלות משה', וקוראים כל הקרבנות עד סוף הסדר (שו"ת הרשב"א א תע, בשם יש מקומות).

בראש חודש טבת, שקוראים בתורה ארבעה, כדרך שאמרו חודש בכל ראש חודש (ראה ערך קריאת התורה), נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שקוראים שלשה בשל ראש חודש ואחד בשל חנוכה (רבי יצחק נפחא ועוד במגילה כט ב), שתדיר ושאנו תדיר קודם (רבי מני בגמ' שם), וכן הלכה (מסקנת הגמ' שם), ומוציאים שני ספרי

שם סק"ג, בשמו). 94. ראה בתכלאל המדעי המהודר עמ' 252-253. 95. על קריאת ההפטרה בשבת של חנוכה, או בראש חודש טבת שחל בשבת, ראה ערך

הרשב"א א תרצט; דרכי משה או"ח תרע סק"א, בשם המרדכי הארוך; ים של שלמה בבא קמא ז לז, בדעת הרמב"ם חנוכה ג א, לפי שבאותם הימים היתה חנוכה המזבח על ידי החשמונאים (דרכי משה שם, בשם מרדכי הארוך); ועוד, שבזמן הזה נגמרה מלאכת המשכן (ראה לעיל: קריאת התורה. מגן אברהם שם סק"א), ולכן ריבוי הסעודות שעושים בחנוכה הם בכלל סעודת-מצוה (ראה ערכו), הואיל ונתחייבו בימים אלה באכילה, שהרי אסור להתענות בהם (ראה לעיל: איסור הספד ותענית); ועוד, שהרי בכל סעודה אומרים על הנסים (ראה לעיל: הלל והודאה), ומהללים להקב"ה על הנס ועל גבורתו, והוא פרסום הנס (דרכי משה שם, בשם מרדכי הארוך; רמ"א שם ב, בשם יש אומרים; ים של שלמה שם) ¹⁰¹.

• ויש אומרים שהסעודות שמרבים בימי החנוכה הן סעודות הרשות, שלא קבעום אלא להלל ולהודות, ולא למשתה ושמחה (מרדכי פסחים תרה, בשם מהר"ם מרוטנבורג; טושי"ע שם), והטעם שלא קבעום למשתה ושמחה כימי הפורים (ראה ערכו), לפי שבפורים היתה הגזירה להשמיד ולהרוג, שהוא ביטול משתה ושמחה, ולכן כשהצילם הקדוש ברוך הוא קבעו להללו ולשבחו על ידי משתה ושמחה, מה שאין כן בחנוכה שלא קבעו אלא להודות ולהלל שלא עזבנו מעבודתו (לבוש שם ב), או לפי שבחנוכה היתה הגזירה לבטל מהם העבודה לפי שנתרשלו בה, וכשחזרו בתשובה ומסרו נפשם עליה, הושיעם הקדוש ברוך הוא על ידי הכהנים עובדי העבודה, וכן נעשה הנס בנרות, ולפיכך לא קבעום אלא להודות ולהלל שהיא עבודה שבלב (ב"ח שם); או לפי שבחנוכה, אף על פי שהיתה ישועה במלחמה, לא היה הנס מפורסם אלא בנרות, לכן עשו עיקר מן הנס המפורסם (ט"ז שם סק"א).

להלכה נחלקו הפוסקים: יש פוסקים שאין כלל מצוה בסעודה בחנוכה (טושי"ע שם); ויש פוסקים שיש קצת מצוה בריבוי הסעודות, ונוהגים לומר זמירות ושבתות בסעודות שמרבים בהם, ואז הרי הן בכלל סעודת מצוה (רמ"א שם, בשם יש אומרים).

עשיית מלאכה ימי החנוכה מותרים בעשיית מלאכה (רש"י שבת כא ב ד"ה ה"ג; טושי"ע שם א), שלא קבעום לימים טובים אלא להלל והודאה, ולא לאסור בהם מלאכה (רש"י שם), אלא שנוהגות הנשים שלא לעשות מלאכה בעוד שהנרות דולקים (ארחות חיים, חנוכה כא; טושי"ע שם), כדי שיהיה להן היכר שאסור להשתמש לאורם (ראה לעיל: איסור השתמשות. ארחות חיים שם, בשם הרא"ש; בית יוסף), היינו שיעור זמן הדלקתם שהוא כמו חצי שעה (ראה לעיל: זמנה. שער הציון שם סק"ז); ויש שנהגו לאסור כל זמן שהנרות שבבית הכנסת דולקים, והוא עד כחצות (מחזור מעגלי צדק יח א; מגן אברהם תרע סק"ב, בשמו).

ודוקא הנשים נהגו כן (כן משמע מארחות חיים וטושי"ע שם), לפי שהנס נעשה על ידי אשה (מגן אברהם שם סק"א, בשם מטה משה); ויש אומרים שאף אנשים נוהגים בו איסור (כן משמע מהמהרי"ל, חנוכה יא, בהג"ה, ממנהגי ריינוס; כן משמע מהב"ח שם, בשמו; אליה רבה שם ס"ק יא, שכן משמע מהמהרי"ל והב"ח) ¹⁰².

ירושלמי נדרים ח א. ⁹⁹ ויש שכתבו שיום שלפני חנוכה אסור בתענית (ב"ח שם; שו"ת ראני"ח ב כ; פרי חדש שם, בשמו). ¹⁰⁰ על הנשבע להתענות בחנוכה, או להתענות כך וכך ימים ואירע בהם חנוכה, או שקיבל עליו כן בלשון נדר, ראה ערך נדרי אסור וערך שבועה. ¹⁰¹ או שכיון שבחנוכה לא בטלה מגילת תענית (ראה לעיל: איסור הספד ותענית) נקרא יום טוב, ואי אפשר בלא פת (ב"ח או"ח תרע ב, בשם מהר"ש מאוסטרליך, שכתב בדעת רבנו יואל). ¹⁰² יש מקומות שנהגו הנשים שלא לעשות מלאכה בחנוכה כל היום (שבלי

סעודת הבראה בסעודת הבראה נחלקו ראשונים אם מאכילים את האבל סעודת הבראה (ראה ערכו) בחנוכה (ירושלמי מועד קטן ג ט, לפי סמ"ג לאוין כה; בית יוסף ושו"ע יו"ד תא ד); או שאין מברים (ירושלמי שם, לפי ריטב"א שם; ערוך השלחן שם ג, שכן המנהג).

תענית יחיד אין מתענים בחנוכה, אפילו חתן וכלה ביום חופתם (ראה ערך חתן וכלה: ביום החופה. רמ"א או"ח תקעא א), או יום-שמת-בו-אביו-או-אמו (ראה ערכו. רמ"א או"ח תרע ב).

ומכל מקום תענית-חלום (ראה ערכו) מותר להתענות, שהרי אפילו בשבת מותר (שבלי הלקט קצא; תניא רבתי לז), אלא שצריך להתענות אחר חנוכה על מה שהתענה בחנוכה (הגהות מיימוניות תעניות א יב, בשם ה' אלחנן, על פי ראש השנה יח ב; שו"ע או"ח תיח ה ותקסח ח).

תענית ציבור אף תענית-צבור (ראה ערכו) אין גוזרים בחנוכה, אלא שאם התחילו - שקבלו תענית קודם לכן (רש"י תענית טו ב ד"ה ואם התחילו), והתענו על הצרה אפילו יום אחד (ראה ערך תענית. רמב"ם תעניות א ז; טושי"ע או"ח תקעב ב) - אין מפסיקים (משנה תענית טו ב; רמב"ם וטושי"ע שם), ונחלקו תנאים אם אף על פי שאין מפסיקים, אין משלימים (רבי מאיר במשנה שם, בדעת רבן גמליאל) להתענות כל היום, אלא אוכלים סמוך לערב (רש"י שם ד"ה שאין משלימים); או שמתענה ומשלים (רב יהודה אמר רב בגמ' שם יח ב, שחכמים חולקים), וכן הלכה (מר זוטרא בשם רב הונא בגמ' שם; רמב"ם וטושי"ע שם) ⁹⁷.

לפני חנוכה ביום שלפני חנוכה וביום שלאחריה, נחלקו ראשונים ולאחריה אם אסורים בהספד ותענית, כדרך שאמרו בימים הכתובים במגילת-תענית (ראה ערכו):

• יש סוברים שכיון שבחנוכה לא בטלה מגילת תענית, הוא הדין שלא בטלה לענין איסור הספד ותענית לפנייה ולאחריהם (רי"ף ובעל המאור מגילה ה ב).

• ויש סוברים שלענין זה אף בחנוכה בטלה מגילת תענית (תוספות תענית יח א ד"ה רב; מגיד משנה חנוכה ג ג, בדעת הרמב"ם), שהסברא נותנת שלא עדיף לפנייה ולאחריה של חנוכה מעיקר שאר הימים שבמגילת תענית (השגות הראב"ד על הרי"ף מגילה שם; רא"ש שם א ח; שבלי הלקט קצא, בשם רבי ישעיה), או שכיון שבטלה מגילת תענית, אנו רואים שהכל מודים שמקילים בהם, לפיכך אף על פי שבחנוכה לא בטלה הולכים אחר המיקל, היינו כסוברים שימים הכתובים במגילת תענית מותרים לפנייהם ולאחריהם (ראה ערך מגילת תענית. מלחמות לרמב"ן שם; ר"ן תענית שם בשם, הרב הברצלוני) ⁹⁸, וכן הלכה שלפניהם ולאחריהם מותרים בהספד ותענית (טושי"ע או"ח תקעא א ותפרו א) ⁹⁹, ומכל מקום כתבו הפוסקים שאסור לגזור בהם תענית ציבור (מגן אברהם תרפו סק"א, בשם ראני"ח וכנסת הגדולה) ¹⁰⁰.

משתה ושמחה

משתה ימי החנוכה, אם קבעום למשתה ולשמחה, נחלקו ראשונים: • יש אומרים שנקבעו אף למשתה ושמחה (כן משמע מרש"י שבת כא ב ד"ה ה"ג; תוספות תענית יח ב ד"ה הלכה; כן משמע משו"ת

או"ח תרע א; ט"ז שם סק"ה, בשמו). ⁹⁷ ויש מן הראשונים שכתבו שלא אמרו כן אלא בראשי חודשים, אבל בחנוכה ופורים אין משלימים, לפי שהם ימי משתה ושמחה (ראה להלן: משתה ושמחה. תוספות שם ד"ה הלכה). ⁹⁸ ויש הסובר שימי החנוכה, אף לפני שבטלה מגילת תענית, לפנייהם ולאחריהם היו מותרים, שכיון שהם לפרסום הנס הרי הם כשבת ויום טוב וראש חודש, שאסורים בהספד ותענית מן התורה, ומותרים לפנייהם ולאחריהם, לפי שדברי תורה אין צריכים חיזוק (הגהות מיימוניות תעניות א ו), על פי

חנוכת המקדש

הקרבת קרבנות לשם חנוכת המשכן והמקדש בגמר בנייתם

הקרבת הקרבנות

כשהקימו את המשכן חינוכוהו בהקרבת קרבנות מיוחדים, ככתוב: וַיִּקְרְבוּ הַנָּשִׂאִים אֶת חֲנֹכֶת הַמִּזְבֵּחַ בַּיּוֹם הַהוּא וַיִּקְרְבוּ הַנָּשִׂאִים אֶת קָרְבָּנָם לַפָּנִי הַמִּזְבֵּחַ (במדבר 19:2).¹ וכן עשה שלמה המלך חנוכת הבית, שנאמר: וַיִּזְבַּח שְׁלֹמֹה אֶת זִבְחַת הַשְּׁלָמִים אֲשֶׁר זָבַח לַה' וְגו' וַיִּחְנוּכוּ אֶת בֵּית הַה' הַמֶּלֶךְ וְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (מלכים א' ח:26). וכן עשו אנשי כנסת הגדולה כשבנו המקדש השני, שנאמר: וַעֲבָדוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל וְגו' חֲנֹכֶת בֵּית אֱלֹהֵי דָנָה בְּחֻדָּה, וַהֲקָרְבוּ לַחֲנֹכֶת בֵּית אֱלֹהֵי דָנָה תֹרֵינן מָאָה וְגו' (עזרא ו:16-17). במדבר רבה יג א; רמב"ן עה"ת שם יג) - ויעשו בני ישראל וכו' חנוכת בית האלהים הזה בשמחה, והקריבו לחנוכת בית האלהים הזה שוורים מאה וכו' - וכן כשנשלם בית המקדש שבנה הורדוס, עשו חנוכה בשמחה ובתהילות לה' ובקרבנות מרובים (קדמוניות היהודים טו יא ו; יוסיפון נה). אף לימות המשיח בחנוכת בית המקדש השלישי נאמר: שְׂבַעַת יָמִים יִכְפְּרוּ אֶת הַמִּזְבֵּחַ וְגו' וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי וְהִלָּאָה יַעֲשֻׂהוּ הַכֹּהֲנִים עַל הַמִּזְבֵּחַ אֶת עֹלֹתֵיכֶם וְאֶת שְׁלָמֵיכֶם (יחזקאל מג כו-כוז). כן משמע מרבי יוחנן במנחות מה א; רבי יוסי ומסקנת רבי יהודה ורב אשי בגמ' שם, לפי הלחם משנה מעשה הקרבנות ב'ד, בדעת הרמב"ם; רמב"ן עה"ת שם), והקרבות הללו באים לחנוכת המקדש (רמב"ן עה"ת שם)³.

חיובה לדורות בגדר מצות חנוכת המקדש נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שזו מצוה שנוהגת לדורות, שהמשכן בהקמתו והמקדש בהיבנותו צריכים חנוכה (השגות הרמב"ן לספר המצוות, שורש ג, בדעת הלכות גדולות, והסכים עמו). ואף על פי שהנשיאים מדעתם התנדבו להביא קרבנם, הסכימה דעתם לדעת עליונה וציוה עליהם ה', שנאמר: וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה נָשִׂיא אֶחָד לַיּוֹם נָשִׂיא אֶחָד לַיּוֹם יִקְרְבוּ אֶת קָרְבָּנָם לַחֲנֹכֶת הַמִּזְבֵּחַ (במדבר 19:1), ונצטוונו על כך לדורות (כן מצד הרמב"ן עה"ת שם יג)⁴, ובנדבת הנשיאים היתה הוראת שעה להקריב קרבנות בשיעור זה שעלה בדעתם, ולדורות אין מצוה בשיעור זה - והרשות נתונה לחנך המקדש כפי רצון הדור שנבנה המקדש בימיו, או על פי חכמים ונביאים שביניהם (קנאת סופרים לספר המצוות שם, בדעת הרמב"ן) - אבל עצם חנוכת המקדש בהקרבת קרבנות היא מצוה הנוהגת לדורות (השגות הרמב"ן לספר המצוות שם). ונחלקו לדעה זו מוני המצוות: יש שמנו מצות חנוכת המזבח במנין המצוות (הלכות גדולות, הקדמה, עמ' יט במהדורת מכון ירושלים; אזהרות רבי אליהו הזקן, עמ' 635 במחזור גולדשמידט-פרנקל לשבועות); ויש שלא מנאוה, שלדעתם היא בכלל מצות בנין בית-המקדש (ראה ערכו. קנאת סופרים שם, בדעת הרמב"ן).

• ויש אומרים שאין חנוכת המזבח מצוה נוהגת לדורות - לא בשיעורים הללו, ולא בשיעורים אחרים (זהר הרקיע לרשב"ץ מ"ע נ, ומגילת אסתר לספר המצוות שם, בדעת הרמב"ם) - ולכן אין למנותה במנין המצוות (ספר המצוות לרמב"ם שורש ג), וקרבנות שהקריבו הנשיאים

בהקמת המשכן, וכן הקרבנות שהקריב שלמה בבנין המקדש, והקרבנות שהקריבו אנשי כנסת הגדולה בחנוכת הבית השני, היו הוראת שעה (כן משמע מהמיוחס לרש"י עזרא ו יז, ומספר המצוות שם); או שבתורת נדבה הקריבום (זהר הרקיע ומגילת אסתר שם).

זמנה מיד לאחר סיום בנין בית המקדש עושים חנוכת הבית, שכיון שנתחייבו בחנוכתו אין ממתנים לה, כדי שלא יהא המזבח בטל, שזריזים-מקדימים-למצוות (ראה ערכו. תלמיד רבי יחיאל מפריש מועד קטן ט א, על פי הגמ' שם), והוא שסיימו לבנותו כולו, אבל אם שיירו בו דבר, כגון שלא השלימו עדיין את "כלי עורב" - שעשו בראש גג ההיכל למנוע העופות מלבוא שם (ראה ערך היכל: קרקע, היכל ועלייה) - ממתנים בחנוכתו עד שסיימוהו כולו (גמ' שם). ואף על פי שאין הדבר כל כך צורך המקדש, שכיון שלא נגמר הבנין אין כאן משום מזבח בטל (תלמיד רבי יחיאל מפריש שם)⁵.

דחיית שבת הנשיאים הקריבו קרבנותיהם אף בשבת, אף על פי ויום הכפורים שקרבנות יחיד היו, שנאמר: ביום עשתי עשר יום וְגו' ביום שנים עשר יום וְגו' (במדבר 19:1, עב, עח), ודרשו: מה יום כולו רצוף, אף עשתי עשר ושנים עשר כולם רצופים (מועד קטן ט א), שהקריבו יום יום בלא הפסק, ואף בשבת שבאמצע (רש"י שם ד"ה ביום עשתי). ואף על פי שאין קרבן יחיד דוחה שבת (ראה ערך קרבנות), על פי הדיבור עשו, שנאמר: וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה נָשִׂיא אֶחָד לַיּוֹם נָשִׂיא אֶחָד לַיּוֹם יִקְרְבוּ אֶת קָרְבָּנָם לַחֲנֹכֶת הַמִּזְבֵּחַ (במדבר 19:1). במדבר רבה יד א; תלמיד רבי יחיאל מפריש ומאירי שם).

וכן בחנוכת המקדש בימי שלמה נאמר: וַיִּקְהְלוּ אֶל הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה כָּל אִישׁ יִשְׂרָאֵל בְּיָרֵחַ הָאֲתָנִים בְּחָג הוּא הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי וְגו' וַיַּעַשׂ שְׁלֹמֹה כְּעֵת הַהִיא אֶת הַחָג וְכָל יִשְׂרָאֵל וְגו' שְׂבַעַת יָמִים וְשְׂבַעַת יָמִים אַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם (מלכים א' ח:2, ב, סה), ומכיון שנאמר ארבעה עשר יום, למה נאמר שבעת ימים ושבעת ימים, אלא ללמדנו שעשו שמחת חנוכת המקדש שבעה ימים קודם לחג הסוכות, ומיד לאחר מכן חגגו את חג הסוכות (מועד קטן ט א, ורבנו חננאל שם ד"ה ומנ"ל). ולמדו קל וחומר ממשכן שאין קדושתו קדושת עולם, וקרבן יחיד שהקריבו הנשיאים דחה את השבת שהוא איסור סקילה, מקדש שקדושתו קדושת עולם, וקרבן ציבור שהקריב שלמה לחנוכתו לא כל שכן שיהא דוחה את יום הכפורים, שאין איסורו אלא איסור כרת (גמ' שם, ורש"י ד"ה וקרבן יחיד וד"ה דאיסור סקילה וד"ה וקרבן צבור).

השמחה

בשבעת ימי חנוכת הבית עשו שמחה ומשתה (רש"י מועד קטן ט א ד"ה לא עשו, על פי הגמ' שם), לפיכך לא המתין שלמה בחנוכת הבית עד לימי חג הסוכות, שאין-מעריבין-שמחה-בשמחה (ראה ערכו. גמ' שם), אלא נהגו שמחת חינוך לחוד ושמחת החג לחוד (רבנו חננאל שם ד"ה ומנ"ל). ולא עוד אלא שביום הכפורים שבאותה שנה,

חנוכת המקדש השני (רבי יוסי ומסקנת רבי יהודה ורב אשי בגמ' שם, לפי רש"י ד"ה רב אשי).⁶ או שמתחילה היתה חובה על ישראל להקריב, והנשיאים התנדבו להקריב עבור ישראל (קנאת סופרים לספר המצוות שם).⁷ לגבי הקרבנות השונים שהקריבו בחנוכת הנשיאים, ראה: במדבר 19:1-2; ספרי נשא נא; מנחות נ א; לגבי הקרבנות השונים שהקריבו בחנוכת המקדש בימי שלמה, ראה: מלכים א' ח:2-3; מועד קטן ט א; לגבי הקרבנות השונים שהקריבו

הלקט קפד; טור שם); ויש נוהגים שלא לעשות מלאכה ביום הראשון וביום השמיני (ארחות חיים שם; מהר"ל שם, בהג"ה, ממנהגי ריינס), כדין תורה בפסח וסוכות (ארחות חיים שם).

חנוכת המקדש. 1. טז, טורים ששט-שעה. 2. כל התחלת כניסת האדם, או הכלי, לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, נקרא חנוך (רש"י עה"ת בראשית יד יד). 3. ויש מפרשים שיחזקאל לא נתבא כאן על המקדש השלישי, אלא על

בַּחֲצֹצְרוֹת וּבִמְצֻלָּתִים וּבְכָלִי הַשִּׁיר וּבְהִלָּל לַה' כִּי טוֹב כִּי לְעוֹלָם
תִּסְדֹּד (דברי הימים ב ה יג. העמק דבר ומשך חכמה במדבר י י), ואמרו אז
הלל, כמו ביום התקדש חג (העמק דבר שם).

שמחה לדורות בחודש ניסן שאין מתענים (ראה ערך ניסן. מסכת
סופרים כא א; שו"ע שם ב), הרי זה לפי שבאחד בניסן
הוקם המשכן, ושנים עשר נשיאים הקריבו קרבנותיהם בשנים
עשר הימים הראשונים, וכל אחד היה עושה ביומו יום טוב
(סופרים שם), ואחר כך יש ערב פסח, וימי הפסח ואסרו חג, וכיון
שיצא רוב החודש בקדושה, אין בו תענית בכולו (בית יוסף שם).
לפיכך אין אומרים תחנונים - נפילת-אפים (ראה ערכו) - כל חודש
ניסן (מס' סופרים שם; שו"ע שם). וכתבו ראשונים שאין נופלים על
פניהם בימים שבין יום הכפורים לסוכות (שבלי הלכות ל ושכ, שכן
המנהג בוורמייזא ובמגנצא; שו"ע או"ח קלא ז), לפי שבהם נשלם בנין
בית המקדש שעשה שלמה (שבלי הלכות שם; באור הגר"א שם).⁷

שהיה בתוך שבעת ימי חנוכת המקדש, אכלו ושתו, שסברו
שחנוכת המקדש דוחה את יום הכפורים לאכילה ושתיה - משום
שמחה (מאירי שם) - כשם שהקרבנות דוחה את יום
הכפורים (ראה לעיל: הקרבנות הקרבנות. גמ' שם). והיו דואגים ואומרים
שלא נתחייבו שונאיהם של ישראל כליה, לפי שדוקא הקרבנות
קרבנות החינוך שהיא צורך גבוה דוחה יום הכפורים, אבל לא
אכילה ושתיה שאינן אלא צורך הדיוט, ויצאה בת קול ואמרה:
כולכם מזומנים לחיי עולם הבא (גמ' שם), לפי שלא נתכוונתם
אלא למצוה (רבנו חננאל שם ד"ה יצאת ב"ק).

מקורה אף על פי שלא נאמרה שמחה בחנוכת המקדש אלא
הבאת קרבנות, כיון שמביאים קרבנות צריכה להיות שם
שמחה, שנאמר: וַיִּבְחַתְּ שְׁלֹמֹה אֶת־אֲכֻלָּתוֹ שֶׁשֶׁם וְשִׁמְחָתוֹ וְגו' (דברים כז
ז. תלמיד רבי יחיאל מפרש שם, בשם ריב"ם; תוספות הרא"ש שם).⁶
וכן מצינו בשעה שחינך שלמה את המקדש, שנאמר: וַיִּבְחַתְּ קוֹל

חנופה

איסור להצדיק רשע במעשיו, או להללו ולכבדו, כדי למצוא חן בעיניו

כשאנו מוחה אף כשאנו מוחה בידו, לא מתוך יראה מגופו או
ברע מתוך רשע מממונו, אלא מתוך רשע לכבו, נקרא חנופה (יראים
שם, על פי קדושין ע ב; שערי תשובה שם קצה-קצו; מאירי סוטה שם).⁴

כשהלל רשע אף המהלל רשע, בין בפניו בין שלא בפניו, אף על
פי שאינו מצדיקו על חמסו, אלא יאמר עליו כי איש
טוב הוא, בכלל חנופה הוא, ועל זה נאמר: עֲזָבִי תוֹרָה יְהִלְלוּ רָשָׁע
(משלי כח ד), לפי שייחשב צדיק אצל השומעים ויכבדוהו ותגבר
ידו (שערי תשובה שם קפט). ועוד, שמכשילו שלא ישוב מדרכו
הרעה, כענין שנאמר: בָּפָה חֲנָף לִשְׁחָת רָעָהוּ (משלי יא ט). שערי
תשובה שם קצב; כד הקמח, חנופה). והוא הדין המשבח אדם במעלות
שאינו בו, שהשומעים סומכים על דבריו, ובאים לידי מכשול ונזק
על ידו (שערי תשובה שם קצד). וכן מנו בכלל החנפים המחניף
לאנשי זרוע כדי שיכבדוהו וינשאוהו (שערי תשובה שם קצב), או
המתחבר לרשע ומקרבו כחבר, כענין שנאמר ליהושפט מלך
יהודה: פֶּה־תַּחֲבָרְךָ עִם אֲחֵיהֶיךָ פָּרֵץ ה' אֶת מַעֲשֶׂיךָ (דברי הימים ב
כ לו. שערי תשובה שם קצג).

אחד בפה ואחד בכלל חנופה הוא אף המדבר אחד בפה ואחד בלב,
שמראה פנים וחיבה יתירה לחברו, ואין פיו ולבו שוים
(כן משמע מארחות חיים לרא"ש קג; פלא יועץ, חנופה). וכן אמרו: הוי מכבד
את כל האדם, אל תאמר אחינף לזה שיאכילני, לזה שישקני, לזה
שילבישני, ולזה שיכסני (כלה רבתי ד טז; דרך ארץ זוטא ב).

חמראה עצמו וכן מצינו לשון חנופה על המראה עצמו כצדיק
כצדיק (רש"י יומא פו ב ד"ה מפרסמין, וסנהדרין כד א ד"ה

האיסור וגדרו

מקורו וְלֹא תַחֲנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ (במדבר לה לא), הרי זו אזהרה לחנפים
(ספרי מסעי קסא), שכן משמעו: לא תהיו חנפים (רבנו הלל
שם). שאחרי שהזהיר הכתוב: וְלֹא תִקְחוּ כֶפֶר לְנַפְשׁ רָצֹחַ וְגו' וְלֹא
תִקְחוּ כֶפֶר לְנוֹס אֶל עִיר מְקַלְטוֹ (במדבר לה לא-לב), חזר והזהיר
שלא נחניף להם למעלתם או לתקפם וכבוד משפחתם (רמב"ן
עה"ת שם לג, ובהשגות לספר המצוות שורש ה).

במנין המצוות אם אזהרה זו נמנית במנין המצוות, נחלקו מוני
המצוות: יש שמנאוה במנין הלאוין (הלכות גדולות,
הקדמה, עמ' יב; יראים רמח; אזהרות לרבי שלמה בן גבירול ל"ת שז)²;
ויש שלא מנאוה (רמב"ם; סמ"ג; סמ"ק; חינוך).³

איסור חנופה הוא במספר אופנים:

כששומע רע כששומע או רואה בחברו דבר עוול, או שאינו הגון,
ואומר טוב הוא ואומר טוב הוא הרי זו חנופה (יראים רמח, על פי סוטה מא
ב; שערי תשובה לרבנו יונה ג קפד; מאירי שם), שמלבד שנמנע ממצות
תוכחה (ראה ערכו), הרי הוא בכלל מחזיק ידי עוברי עבירה (ראה ערך אין
מחזיקין ידי עוברי עברה. תוספות שם ד"ה אותו וד"ה כל), ונותן הוא מכשול
לפני החוטא, כי אינו ניחם על רעתו ושונה באיולתו, מלבד שנושא
בעונש על הנזק שהזיק החוטא לשכנגדו, כענין שנאמר: מַצְדִּיק רָשָׁע
וּמַרְשִׁיעַ צָדִיק תוֹעֵבֶת ה' גַּם שְׁנֵיהֶם (משלי יז טו). וכל שכן אם העוול
גלוי לרבים, שהמצדיקו חילל וביזה דת ודין (שערי תשובה שם), והרי זה
בכלל חלול-השם (ראה ערכו). יד הקטנה דעות י, ועוד שהרי השומעים
סומכים עליו ונגררים אחרי מעשה הרשעים (מאירי סוטה שם).

שנה ושנה ביום שנתחנך בית המקדש שבנה (ויספון נה; תוספות יום טוב שם,
בשמו). חנופה. 1. טז, טורים שעה-שפא. 2. ויש שלמד מסמיכות
הכתובים: וְלֹא תַחֲנִיפוּ וְגו' וְלֹא תִטְמֵא אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲתֶם יֹשְׁבִים בָּהּ אֲשֶׁר
אָנִי שָׁכֵן בְּתוֹכָהּ (במדבר שם לג-לד), שהמחניף נקרא מטמא את הארץ ועובר
בשני לאוין, וגורם לשכינה שתסתלק מישאל (יראים רמט). 3. ויש שכתב
שבכלל הלאו של וְלֹא תַחֲנִיף פָּנֵי גְדוֹל (ראה ערך דיני ממונות: שלא להדר הנידון.
ויקרא יט טו) הוא שלא להחניף (סמ"ק רכט). 4. על החיוב למחות בעוברי
עבירה, ראה ערכים: אפרושי מאסורא; הלבנת פנים; תוכחה.

בחנוכת המקדש בימי עזרא, ראה: עזרא ו טז-יז. 6. ללימודים נוספים, ראה:
תלמיד רבי יחיאל מפרש שם; העמק דבר ומשך חכמה במדבר י י. 7. ויש
מהראשונים שפירש זו ששינו: לא היו ימים טובים לישראל כחמשה-עשר-באב
(ראה ערכו) וכיום הכפורים וכו', וכן הוא אומר וכו' וַיִּזְכְּרוּ שְׁמִיחָת לְבָבוֹ (שיר
השירים ג א) - זה בנין בית המקדש (משנה תענית כו ב), שהכוונה ליום
הכפורים שנתחנך בו המקדש בימי שלמה (ברטנורא תענית ד ח), שהיה בתוך
ימי חנוכת הבית (ראה לעיל: הקרבנות הקרבנות), והוא יום חזוה משום שמחת
החינוך (תוספות יום טוב שם). ויש שכתב שהורדוס ציוה לעשות משתה בכל

יתקוטט עמו, ואינו מפסיד בקטטתו כי אם חסדו ואהבתו (יראים רמח), ונהגו להקל מלמחות, כשיש לחוש שיהיו עומדים על גופנו ומאודנו (מהר"י וייל קנז; רמ"א יו"ד שלד א).

מפני דרכי אף חנופה שמהלל רשע בפניו או שלא בפניו (ראה לעיל: האיסור וגדרו) אסורה, אפילו שעושה כן מחמת יראה (שערי תשובה שם קצט), אלא שמכל מקום מותר לכבדו כדרך שמכבדים בני אדם אנשי זרוע בקימה והידור וכיוצא (שערי תשובה שם, על פי סוטה מא ב; כד הקמח, חנופה). ואף זה אינו מותר אלא כשמתכוין שלא יזיקוהו (מאירי שם), ודוקא במקום שאין בו חילול השם (כן משמע מהסמ"ק רכט; מאירי שם). וכן אמרו: מותר להחניף לרשעים בעולם הזה, שנאמר: לא יִקְרָא עוד לְנֶכֶל נָדִיב וּלְכִילִי לֹא יִאָמַר שׁוֹעַ (ישעיה לב ה), מכלל שבעולם הזה מותר (גמ' שם) ⁶.

וכן השואל בשלום רשע ומראה עצמו אוהבו מחמת יראתו, כתבו ראשונים שאינו נקרא רשע, שכן אמרו: שואלים בשלום - של נכרים - מפני דרכי שלום (משנה גיטין סא א. יראים רמח).

אף לשבח אדם במעלות שאין בו, או להראות פנים וחיבה יתירה לחברו ואין פיו ולבו שוים (ראה לעיל: האיסור וגדרו) מצינו שהתירו מפני דרכי-שלום (ראה ערכו), שכן אמרו: לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות (כתובות יז א) לעשות לאיש ואיש כרצונו (רש"י שם ד"ה תהא), ולהיות מדבר בשבח הבריות אף על פי שאין השבח בהן (שיטה מקובצת שם, בשם הגאונים), שכל שהוא מפני דרכי שלום אין בו משום מדבר שקר תרחק (שיטה מקובצת שם, בשם הריטב"א). וכן אותה שאמרו: רבי מכבד עשירים (עירובין פו ב), יש מפרשים שאף אם עשה העשיר קצת שלא כהוגן אין לזלזל כל כך בכבודו, שכן מצינו בתודוס איש רומי שאמרו לו חכמים: אלמלא תודוס אתה - אדם חשוב - גזרנו עליך נדוי (פסחים נג א. פלא יועץ, חנופה).

וכן כתבו בספרי מוסר, שיחניף אדם לאשתו משום שלום-בית (ראה ערכו), ולבעל חובו שלא ילחצנו, ולרבו שילמדנו תורה, ולתלמידיו וחבריו כדי שילמדו ממנו וישמעו לדבריו (ארחות צדיקים, חנופה).

וכן כתבו הפוסקים על המנהג בדורנו להפליג ולהרבות בתארים, כגון הרב או הגאון וכיוצא, שאין בזה משום חשש חנופה, כי העדר תואר זה נחשב להעדר כבוד (שדי חמד ח קמ, חנופה).

ככנפי, או כבן תורה (קהלת רבה ד ב וה א), וכן אמרו: מפרסמים את החנפים - שהם רשעים ומראים עצמם כצדיקים (רש"י יומא שם) - מפני חלול השם (גמ' שם). ויש שמנו בכלל החנפים העושה מצוה וכוונתו שיכבדוהו בני אדם (חובת הלבבות, יחוד המעשה ד; ראשית חכמה, הקדושה יב).

המספר גנות אף המספר בגנות חברו בפני שונאו כדי למצוא חן כדי למצוא חן בעיניו, כתבו אחרונים שמלבד שעובד על איסור לשון-הרע (ראה ערכו) עובר אף על איסור חנופה (פתיחה לחפץ חיים לאוין טז).

מחמת יראה ודרכי שלום

מחמת יראה איסור חנופה נאמר אף בחנוף מחמת יראה (תוספות סוטה מא ב ד"ה אותה), שלא במקום סכנה (ראה להלן. תוספות שם ד"ה כל), שכן אמרו באגריפס המלך שהיה קורא בתורה - בהקהל (ראה ערכו) - וכשהגיע לכתוב: לא תוכל לָתֵת עָלֶיךָ אִישׁ נִכְרִי (ראה ערך מלך. דברים יז טו) זלגו עיניו דמעות - לפי שהיה עבד - ואמרו לו: אל תתיירא אגריפס, אחינו אתה (משנה שם מא א), ובאותה שעה נתחייבו שונאיהם של ישראל כליה, שהחניפו לו לאגריפס (גמ' שם ב). לפי שמלך בזרוע שלא כדין תורה והחזיקוהו בכך, שאף על פי שלא היו יכולים למחות, היה להם לשתוק ולא להחזיקו, וזהו עונש החנופה בדבר עבירה, שמחניף לחברו מחמת יראה מפניו, ואינו חושש על יראת הקדוש ברוך הוא, ועושה עין של מעלה כאילו אינה רואה (תוספות שם ד"ה אותה).

ובמקום סכנת נפשות, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שמותר להציל עצמו על ידי חנופה (תוספות שם ד"ה כל, על פי נדרים כב א), שאם מתיירא שמא יהרגנו, מותר לומר לו יפה עשית (מגן אברהם קנו סק"ב, בדעת התוספות), אפילו עבר עבירה גדולה (שלחן ערוך הרב שם יח).
 - ויש אומרים שחייב אדם למסור עצמו לסכנה, ואל ישיא את נפשו עון אשמה כזאת (שערי תשובה שם קפח, על פי סוטה מא ב) ⁵.
- ומכל מקום השותק ואינו מוחה בעוברי עבירה מחמת יראה מגופו או ממנו, אינו בכלל חנוף, אלא אם כן שותק כדי שלא

חֲנֻטָּה

שיעור הצמיחה בפירות האילן, הקובע שנת הפרי בנוגע למעשרות, שביעית, ערלה ובכורים

בתורה: יִצְצֹן צִיץ (במדבר יז כג), שהוא חנטת הפרי כשהפרח נופל (רש"י שם); אבל הוצאת פרחים אינה חנטה (שו"ת משפט כהן א).

• ויש מפרשים שחנטה היא שיצא כעין פרח, והוא קודם שיצא הפרי כלל (מאירי ראש השנה ב א, בשם יש מפרשים); ולדעות אלו חנטה קודמת לעונת המעשרות, שהיא שעת הבאת שליש, שאז ראויים הפירות לאכילה וחשובים פרי (תוס' ראש השנה יב ב ד"ה התבואה; ריטב"א שם; ר"ש שביעית ב ז; פסקי רי"ד ראש השנה טו ב. וראה

גדרה

מחמת חנטה, שהולכים אחריה בחשבון השנים (ראה להלן: דיניה), נחלקו הראשונים בביאורה:

- יש מפרשים שחנטה היא הוצאת פרי קטן (מאירי ראש השנה ב א) [ראה איור מס' 9 בסוף הכרך], שיציאת הפירות והיראותם קודם גמר בישולם קרויה חנטה (רד"ק בספר השרשים ערך חנט; כפתור ופרח נג; ר"ש סיריליאו שביעית ה א). וכן פירשו הראשונים את האמור

שנאמר: דָּבַר שְׁקָרִים לֹא יִכְנֹד עֵינֶיךָ (תהלים קא ז), וכתוב: כִּי לֹא לְפָנֶיךָ חֲנָף (איוב יג טז), ולא הותר אלא בלשון הכולל שבח וגאון, ואם יבין הרשע לשון השבח אין חוששים (רבינו בחיי בראשית לג י, ובכד הקמח, חנופה, בדעת רבי פזי בגמ' שם).

חנטה. 1. טז, טורים רטו – רלח.

5. ויש מהאחרונים שכתב לחלק, שדוקא כשאין שם אלא חשש סכנה אסור, אבל בסכנה קרובה מותר להציל עצמו על ידי חנופה, אלא אם כן העבירה גלויה לרבים ויש בה חלול-השם (ראה ערכו). יד הקטנה דעות י יג-יד). 6. ללימודים נוספים, ראה: גמ' שם; תנחומא ותולדות ח. יש מהראשונים גורסים שהדבר שנוי במחלוקת אמוראים, ויש הסוברים שאף מפני היראה אסור לכבדו,

לענין חשבון השנים אחר עונת המעשרות שהוא זמן מאוחר יותר, שאם באו לעונת המעשרות קודם ט"ו בשבט של שלישית, אף על פי שנגמרו ונאספו אחר כך בסוף שנה שלישית, מתעשרים לשעבר ומפרישים מהם מעשר שני, ואם באו לעונת המעשרות אחר ט"ו בשבט, מתעשרים להבא (רמב"ם מעשר שני א ב; דעה ב במאירי ראש השנה יג ב; סמ"ג עשין קלו; חינוך תעג; שו"ע יו"ד שלא קכה), שהדעת נותנת שהולכים אחר שנה שהגיעו בה לעונת המעשרות, ונתחייבו אז בתרומות ומעשרות (ראה ערכים: הבאת שליש; עונת המעשרות. ר"י קורקוס מעשר שני א א).

וכן פירות ששית שנכנסו לשביעית, אם הגיעו לעונת המעשרות קודם ראש השנה (ראה ערך חמשה עשר בשבט, אם הכוונה לא' בתשרי או לט"ו בשבט), הרי אלו מותרים אף על פי שאוסף אותם בשביעית, והרי הם כפירות ששית לכל דבר; ואם לא באו לעונת המעשרות אלא אחר ראש השנה, הרי הם כפירות שביעית (רמב"ם שמיטה ד טו). וכן פירות של שביעית שיצאו למוצאי שביעית, הולכים אחר עונת המעשרות (רמב"ם שם יג).

בערלה ורבעי, כתבו האחרונים שאין הולכים אחר עונת המעשרות, אף לסוברים שהולכים אחריה במעשר ובשביעית, וכל מה שיוציא האילן קודם ט"ו בשבט של שנה רביעית הרי הוא ערלה, אף על פי שנגמר לאחר כמה ימים, וכל מה שיוציא האילן קודם ט"ו בשבט של שנה חמישית הרי הוא רבעי (רמב"ם מעשר שני ט ז), ואין הדבר תלוי בעונת המעשרות, אלא הולכים אחר שעה שדיני ערלה ורבעי נוהגים בפירות, והוא משיגיעו לכלל בוסר (ראה לעיל. חתם סופר תורת משה בשלח דרוש לט"ו בשבט; מלבושי יום טוב ב חובת קרקע טז; חזון איש שביעית ז ס"ק כ; מקדש דוד זרעים ס א, בדעת הרמב"ם).

וכן בבכורים הולכים אחר חנטה אף לסוברים שהולכים למעשרות אחר עונת המעשרות, לפי שמפרישים בכורים אף מפירות שהם בוסר או פגים, ואינם תלויים בעונת המעשרות (משנה ראשונה שביעית ה א; מקדש דוד שם); ויש שכתבו שלדעה זו אף בבכורים הולכים אחר עונת המעשרות (מלבושי יום טוב שם טו). טעם הדין בטעם שהולכים בפירות האילן אחר חנטה - לדעת הסוברים שחנטה היא קודם עונת המעשרות (ראה לעיל) -

כתבו הראשונים שלמדים ממה שהולכים בתבואה וענבים אחר הבאת שליש לחשבון השנים (ראה להלן: בזיתים וענבים), שהלכה בהם התורה אחר שנה שגדלו במימיה, שכן הבאת שליש היא גדילתם, שמאותה שעה ראויים להיקצר בדוחק, ולכן באילן הולכים אחר חנטה, שכל גדילת פירותיו היא על ידי שרף שעלה באילן לפני החנטה (רש"י ראש השנה יד א ד"ה באספך וד"ה אף כל), ששרף האילן נכנס בפירות תמיד, וממנו הם גדלים (רש"י שם יב ב ד"ה מנא), ולכן עיקר גדילתם בשעה שהם חונטים, וחנטה באילן היא כהבאת שליש כתבואה (חדושי הר"ן שם יג א, בדעת רש"י); שהאילן משעה שהגיע לחנטה כבר קיבל כל יניקתו הצריכה להביא הפרי לידי שלימות, ומעצמו הוא ממשיך יניקתו וגומר פריו, ואף על פי שהפרי עצמו לא קיבל עדיין שלימותו, שעדיין אין בו גמר פרי, הרי יש בו גמר פרי בכח, ולכן הלכו באילנות אחר חנטה לכל דבריהם, אף על פי שאין עדיין גמר פרי בפועל (ריטב"א ראש השנה יב א).

לביעור שביעית אף לענין בעור שביעית [מצות כילוי פירות שביעית מן הבית, בזמן שכלו מן השדה, על ידי איבודם מן

ערך עונת המעשרות]; וכן אמרו בירושלמי שחנטה בפירות דומה לעיבור בבהמה, והבאת שליש דומה ללידה (ראה ירושלמי שקלים ה א ותקלין חדתי).

• יש שכתבו שזמן החנטה הוא בהגיע הפרי לעונת המעשרות, שהוא זמן מאוחר יותר (מהר"י קורקוס מעשר שני א א; ר"ש סירליאו שביעית ג א; פני יהושע ראש השנה יג ב, בדעת הרמב"ם והסמ"ג והחינוך), ומפרישים שחנטה היא מלשון בישום, כמו: וַיִּחַנְטוּ הָרְפָאִים אֶת יִשְׂרָאֵל (בראשית נ ב), שנתנו שמן טוב ובשמים בגוף (ראה רש"י שם), ואף כאן האילן נותן מתיקות בפירות משעה שבאו לעונת המעשרות (ר"ש סירליאו שם) ².

דיניה

לתרומות ומעשרות השנים למעשרות; שבשנה ראשונה ושניה משנות השמיטה, וכן ברביעית וחמישית, מפרישים מעשר שני, ובשלישית ובששית מפרישים מעשר עני (ראה ערך הפרשת תרומות ומעשרות), ואם יצאו הפירות בשנה זו ונלקטו בשנה הבאה, כתבואה הולכים אחר הבאת שליש (ראה ערך הבאת שליש), ובירק אחר לקיטה (ראה ערך ירק), ובאילן הולכים אחר חנטה (ראש השנה יג ב ורש"י ד"ה בתר).

כיצד, אילן שחנטו פירותיו קודם חמשה עשר בשבט (ראה ערכו), שהוא ראש השנה לאילנות, מתעשר כדין המעשר של שנה שעברה, שאם היתה שנה שניה מתעשר מעשר שני, ואם שלישית מעשר עני (רש"י ראש השנה יג ב ד"ה מתעשרין לשעבר, סוכה מ א ד"ה שבשעת); ואם חנטו אחר חמשה עשר בשבט, מתעשר לשנה הבאה (ראש השנה טו ב; רמב"ם מעשר שני א א; שו"ע יו"ד שלא קכה).

וכן לענין שאין תורמים ומעשרים מן החדש על הישן ולהיפך (ראה ערך הפרשת תרומות ומעשרות: בחדש וישן) הולכים אחר חנטה, ופירות שחנטו קודם ט"ו בשבט נחשבים משל שנה שעברה, ואותם שחנטו לאחר ט"ו בשבט נחשבים משל שנה הבאה, ואין תורמים ומעשרים מאלו על אלו (רש"י ראש השנה ב א ד"ה לאילן; מאירי ור"ן שם; ריטב"א שם יב ב).

לשביעית וכן לשביעית הולכים אחר חנטה. כיצד, פירות האילן שחנטו בששית מותרים אף על פי שנגמרו ונאספו בשביעית (ראה סוכה לט ב, ורש"י ד"ה ומשני וד"ה ולשביעית, וראה ראש השנה טו א, ורש"י ד"ה אמאי); ואם חנטו בשביעית דינם כפירות שביעית אף על פי שנגמרו ונאספו בשמינית (ראה שביעית ב א ור"ש, ותוס' קדושין ב ב ד"ה אתרוג).

ערלה ובכורים וכן לערלה ורבעי הולכים אחר חנטה. כיצד, פירות שחנטו בשנה השלישית משני הערלה (ראה ערכים: חמשה עשר בשבט; ערלה; ערך רבעי), אסורים משום ערלה, ואם חנטו ברביעית דין רבעי עליהם (רש"י ראש השנה י א ד"ה ופירות, ותוס' שם ד"ה ופירות; בעל המאור וריטב"א וחדושי הר"ן שם; ר"ש שביעית ב ז).

וכן לבכורים - שאין מביאים בכורים מן החדש על הישן ולהיפך (ראה ערך בכורים: ההפרשה) - הולכים אחר חנטה, ואין מביאים מפירות שחנטו קודם ט"ו בשבט על פירות שחנטו לאחר ט"ו בשבט (ירושלמי ביכורים א ו; רמב"ם ביכורים ב ל).

עונת המעשרות ויש מהראשונים שכתבו שהולכים בפירות האילן

לעולם לענין מוכר פירות.

2. וראה ערך דבר שלא בא לעולם, אם בקניינים חנטה נחשבת כדבר שבא

אחר חנטה, ולא אחר הבאת שלישי (מלבושי יום טוב ב חובת קרקע טו ד"ה וגם).

בתאנים זמן חנטה בתאנים הוא כשנעשות פגים, וכן הוא בלשון הכתוב: הַתְּאֲנָה חֲנֻטָּה פְּגִיָּה (שיר השירים ב יג). שביעית ה א, ושנות אליהו שם א).

באתרוג

זמנו זמן חנטה באתרוג, הסתפקו הראשונים אם הוא בשעה שנעשה גדול כזית, או קודם לכן (תוס' סוכה לט ב סוד"ה לשביעית, וראה רש"י ראש השנה טו ב ד"ה אפילו כזית).

חנטה באתרוג באתרוג, נחלקו תנאים אם הולכים בו אחר חנטה, וארבע דעות בדבר:

- לדעת רבן גמליאל אתרוג שוה לאילן בשלשה דרכים, לערלה ולרבעי ולשביעית שהולכים בו אחר חנטה, ושוה לירק בדרך אחד, שבשעת לקיטתו עישורו, שאם חנט בשניה ונלקט בשלישית, מתעשר מעשר עני כדן שנה שלישית (בכורים ו ב; ראש השנה יד ב ורש"י ד"ה שבשעת).

- ונחלקו הראשונים בביאור דעה זו: יש שכתבו שאם היה משל ששית ונכנס לשביעית, אף לענין שביעית הולכים בו אחר לקיטה ונוהגת בו קדושת שביעית, ולא אמר רבן גמליאל ששוה לאילן לשביעית לילך אחר חנטה אלא להחמיר, שאם חנט בשביעית ונלקט בשמינית, קדושת שביעית נוהגת בו (תוס' קדושין ג א ד"ה מה, תירוץ א); ויש סוברים שלעולם אתרוג דומה לאילן לענין שביעית (תוס' ראש השנה יד ב, וסוכה לט ב ד"ה ולשביעית, ודעה ב בתוס' קדושין שם; ריטב"א ראש השנה שם, וסוכה שם, וקדושין שם).

- ר' אליעזר אומר שאתרוג שוה לאילן לכל דבר, שהולכים בו אחר חנטה אף למעשר, ואם חנט בשניה ונלקט בשלישית מתעשר מעשר שני (בכורים ב ו; ראש השנה יד ב ורש"י ד"ה שוה).

- רבותינו נמנו באושא ואמרו: אתרוג אחר לקיטתו בין למעשר ובין לשביעית (ראש השנה טו א).

- ר' שמעון בן יהודה אומר משום ר' שמעון: אתרוג של ששית שנכנס לשביעית פטור מן הביעור, שהולכים בו אחר חנטה כשאר אילנות; וכן אתרוג של שביעית שנכנס לשמינית פטור מביעור, שאין לך דבר שחייב בביעור אלא אם כן נחנט בשביעית ונלקט בשביעית (ראש השנה טו א, ורש"י ד"ה מיתבי ומאירי; בתוספתא שביעית (ליברמן) ד כא).

אף להלכה נחלקו הראשונים:

- יש ראשונים שפסקו לענין מעשר שהולכים אחר לקיטה, ולכן אתרוג של שניה שנכנס לשלישית מתעשר מעשר עני; ולענין שביעית הולכים אחר חנטה, ולכן אתרוג של ששית שנכנס לשביעית פטור מן הביעור כפירות ששית (ראב"ד בהשגות מעשר שני א ה; מאירי ראש השנה טו א ד"ה אחר; ריטב"א ראש השנה שם); אלא שחייב במעשר כפירות ששית (ראב"ד וריטב"א שם); ויש סוברים שפטור ממעשר (מאירי שם), ושל שביעית שנכנס לשמינית חייב בביעור כפירות שביעית, ופטור ממעשר (ריטב"א).

- יש פוסקים שהולכים אחר לקיטה בין למעשר ובין לשביעית,

החנטה. 4. וראה ערך הבאת שלישי, מחלוקת ראשונים בפירוש השיעור.

העולם אז על ידי הפקרתם] הולכים אחר חנטה, ולכן פירות של ששית שנכנסו לשביעית פטורים מביעור, ושל שביעית שנכנסו לשמינית חייבים בביעור (ראש השנה טו א).

חיוב במעשרות אף על פי שחנטה בפירות האילן, לענין חשבון השנים, היא כהבאת שלישי בתבואה (ראה לעיל), והולכים אחר חנטה אף על פי שקודמת לעונת המעשרות של הפירות, לסוברים כן (ראה לעיל: גדרה), לענין להתחייב במעשר אין חנטה בפירות כהבאת שלישי בתבואה שהיא עונתה למעשרות, ואין הפירות מתחייבים כמעשר עד שיביאו שלישי, או שבכל פרי נאמר שיעור מיוחד (ראה מעשרות א ב. וראה ערכים: הבאת שלישי; עונת המעשרות); שדוקא לחשבון השנים די בשלימות גמר הפרי בכח, והוא משעת החנטה, אבל לענין חיוב מעשר צריך שלימות גמר הפרי בפועל, והוא בשעת הבאת שלישי (ריטב"א ראש השנה יב ב) 3.

פירות גוי וכן לענין פירות של גוי - שבשדה שהביאה שלישי ביד גוי ולקחה ישראל, אף מה שנתוסף אחר כך ביד ישראל פטור ממעשר לדעת ר' עקיבא, והלכה כמותו (ראה ערך הבאת שלישי) - אין חנטה בפירות כהבאת שלישי בתבואה, ולכן פירות שחנטו ביד גוי ולקחם ישראל קודם שהביאו שלישי, חייבים במעשר (ירושלמי מעשרות ה ב ופני משה).

בזיתים וענבים ותאנים

בזיתים וענבים בזיתים, אין הולכים לחשבון השנים אחר חנטה כשאר אילנות, אלא אחר הבאת שלישי, שהולכים לענין מעשרות אחר השנה שהגיעו בה לשלישי בישולם, אם שניה ואם שלישית (ראש השנה יג ב; רש"י ראש השנה יב ב ד"ה והזיתים; תוס' שם ד"ה התבואה; תוס' רי"ד שם; ר"ש שביעית ב ז) 4; וכן לענין שביעית הולכים בזיתים אחר השנה שהביאו בה שלישי, לפי שהזיתים בכלל תבואה שהולכים בה אחר הבאת שלישי (תוס' ראש השנה שם; ר"ש שם).

ולדעת הסוברים שבכל האילנות הולכים למעשרות אחר עונת המעשרות (ראה לעיל: דינה), זיתים אינם שונים בזה משאר פירות האילן, שהבאת שלישי היא עונת המעשרות שלהם, ולא הוזכרו זיתים במיוחד אלא לפי שעונת המעשרות שלהם קבועה לשעת הבאת שלישי, מה שאין כן בשאר פירות (פני יהושע ראש השנה יג ב).

וכן הענבים דינם כזיתים, שאף הם בכלל תבואה, שנאמר: וְכִתְּבוּאָתָא יִקָּב (במדבר יח ל. רש"י ראש השנה יב ב ד"ה התבואה; תוס' רי"ד שם). ואף על פי שבשאר פירות האילן הולכים אחר חנטה, הרי זה לפי שמעשרותיהם מדרבנן, מה שאין כן בזיתים וענבים שחיוב מעשרותיהם מן התורה (רש"י שם ד"ה מנא).

ויש מן הראשונים שחולק וסובר שאף בזיתים הולכים לחשבון השנים אחר חנטה כמו בכל פירות האילן, בין לענין לתרום מן החדש על הישן, ובין לענין מעשר שני ומעשר עני (ראה לעיל: דינה), ובין לענין פירות של ששית שנכנסו לשביעית. ומה שאמרו בגמרא שאילן אחר חנטה, ותבואה זיתים אחר שלישי (ראש השנה יג ב), לאו בדוקא הוזכרו זיתים עם התבואה, אלא דינם כשאר פירות האילן (ריטב"א ראש השנה יב ב).

בערלה ורבעי בערלה ורבעי, כתבו האחרונים שהולכים בזיתים

3. וראה ערך עונת המעשרות, על מיני פירות שעונת המעשרות שלהם היא

אפילו היה כזית בששית ונעשה בשביעית כככר, חייב במעשר, דהיינו שמתעשר כפירות ששית להחמיר (רמב"ם מעשר שני א ו; שו"ע יו"ד שם).

• ויש מן הראשונים שפסקו כרבותינו שבאושא, שהולכים אחר לקיטה בודאי, בין למעשר ובין לשביעית (מאירי ראש השנה טו א, בשם ויש פוסקים).

חֲנֻקָּה

המטה בחניקה כאחת ממיתות בית דין

נג א, לגירסתנו וגירסת רש"י ד"ה הכי גרסינו).

• ויש אומרים שכל מיתה האמורה בתורה סתם אינה אלא חנק (רבי יונתן שם ושם), שכך קיבלנו הלכה-למשה-מסיני (ראה ערכו. רבי יונתן בתורת כהנים שם, וגמ' שם נב ב, לפי הגמ' שם נג א, לגירסת תלמיד רבנו פרץ שם, בשם הריב"ן, ותורת חיים שם, בשם ספרים ישנים; רמב"ם שם) ².

צורת ההמטה מצות הנחנקים כיצד: היו משקעים אותו בזבל עד ארכבותיו - כדי שלא יתהפך לכאן ולכאן ויקלקלם ברעי (יד רמ"ה סנהדרין נב א), או כדי שימות מהרה על ידי הריח הרע (ראב"ד לתורת כהנים שם) ³ - ונותן סודר קשה לתוך הרך, וכורך על צווארו - ושני העדים (כן משמע מפירוש המשניות לרמב"ם שם) - זה מושך אצלו, וזה מושך אצלו, עד שנפשו יוצאה (משנה סנהדרין נב ב; רמב"ם שם).

טעם שני סודרים הללו, שבסודר רך בלבד לא ייחנק אלא בזמן ארוך ויצטער, ולכן נותנים הקשה בתוכו שימות במהרה, ובקשה בלבד אין חונקים אותו כדי שלא יחבול גרונו, ולא תהא מיתתו יפה (רבנו יהונתן שם) ⁴.

בימינו מיום שנחרב בית המקדש ובטלו הסנהדרין, דין ארבע מיתות בית דין לא בטל - שבאה עליו פורענות בידי שמים הדומה למיתה שהוא מחוייב בה (רש"י סנהדרין לו ב ד"ה דין ארבע) - ומי שנתחייב חנק, או טובע בנהר, או מת באסכרה (גמ' שם).

כיצד: אתרוג שנלקט בשלישית אחר ט"ו בשבט מפרישים ממנו מעשר עני, אף על פי שנגמר בשניה (רמב"ם מעשר שני א ה; שו"ע יו"ד שלא קכו), ולכן אתרוג של ששית שנכנס לשביעית, אפילו היה כככר בששית, הואיל ונלקט בשביעית הרי הוא כפירות שביעית (רמב"ם שמיטה ד יב). ואף על פי שבשאר שנים הולכים בו אחר לקיטה למעשרות, מכל מקום אתרוג של ששית שנכנס לשביעית,

מקורו חנק היא אחת מארבע מיתות שנמסרו לבית דין (ראה ערך מיתות בית דין. משנה סנהדרין מט ב; רמב"ם סנהדרין יד א), ואף על פי שמיתת חנק לא הוזכרה בתורה, ארבע מיתות בית דין נמסרו הלכה למשה מסיני, וחנק אחת מהן (סנהדרין נג א).

ההמטה בחנק היא מצות עשה מן התורה, ונמנית במנין המצוות, אם כמצות עשה מיוחדת, או בכלל מצות עשה להמית מי שנתחייב במיתת בית דין (ראה ערך הנ"ל).

כל חיבי-מיתות-בית-דין (ראה ערכו) שלא נתפרשה מיתתם בתורה, אין מיתתם אלא חנק (סנהדרין נב ב, ושם פד ב; רמב"ם שם), ונחלקו תנאים בטעם הדבר:

• יש אומרים הטעם, לפי שאין אתה רשאי להחמיר אלא להקל (רבי יאשיה בתורת כהנים קדושים פרק י ח, וגמ' שם נב ב) על חיבי מיתות הסתומים, ומיתת חנק לדעתם היא הקלה שבמיתות-בית-דין (ראה ערכו), ואין לך כח להחמיר עליהם, לדונם במיתה חמורה מחנק, שמא לא נתחייבו בה (רש"י שם ד"ה אלא להקל), ולפיכך לא הוצרכה התורה לפרש באלו שמיתתם בחנק (קרבן אהרן שם).

• יש אומרים שכל מיתה האמורה בתורה סתם אינה אלא חנק (רבי יונתן שם ושם), שנאמרה מיתה בידי שמים, ונאמרה מיתה בידי אדם, מה מיתה האמורה בידי שמים מיתה שאין בה רועם - אין בה חבורה וסימן (רש"י שם ד"ה אין בה) - אף מיתה - סתם - האמורה בידי אדם מיתה שאין בה רועם (רבי שם ושם, לפי הגמ' שם

חֲסוּרָה

חסרון באברים ידועים של בהמה, חיה ועוף, האוסר אותה משום טרפה

הריאה (ראה ערכו) והרגלים (ראה ערך רגל. רמב"ם שם ח א; תורת הבית הארוך ב א), כגון ריאה שחסר בה מנין האונות (ראה ערך אונא. כן משמע מהמשנה חולין מב א, לפי הגמ' שם מז א; רמב"ם שם ב; טושי"ע יו"ד לה ב) מתחילת ברייתה (תרומת הדשן קעז, בדעת הרמב"ם; ש"ך יו"ד כט סק"ד), או שנתחלפו ונמצאו שלש משמאל ושתיים מימין - במקום שלש מימין ושתיים משמאל - שהיא חסרה מצד הימין (גמ' שם,

מקורה חסורה היא אחת משמונה מיני טרפות (ראה ערך טרפה ב: גדרה וסוגיה) שנאמרו למשה בסיני (חולין מג א; רמב"ם שחיטה ה ב; טושי"ע יו"ד כט א), ששאר כל הטרפות נכללות בהן (ראה ערך הנ"ל: שם. טור שם).

גדרה אלו מן הטרפות הן בכלל חסורה, נחלקו ראשונים: • יש אומרים ששני אברים הם שאם חסר ממנינם - טרפה, והם:

חכמים לחלק בין חנק לשריפה (לחם משנה סנהדרין טו ה). ⁴ על דיני מיתת חנק המשותפים לשאר מיתות בית דין, ראה ערך מיתות בית דין; על החייבים בחנק, ראה ערך חיבי מיתות בית דין: המיתות; על מי שנתחייב במיתה אחרת ואי אפשר להמיתו בה, אם ממיתים אותו בחנק, ראה ערך הנ"ל: שלא במיתתו. כשנתחייב חנק ועוד מיתה, באיזו ממיתים אותו, ראה ערך הנ"ל: כשנתחייב שתי מיתות.

חסורה. 1. טז, טורים שפג-שפה.

חנק. 1. טז, טורים שפג-שפג. 2. ויש שכתב טעם לדבר, שכיון שלא פירשה התורה את מיתתם, כדרך שפירשה בחייבי מיתות: שריפה, סקילה והרג, למדים שנדונים במיתה אחרת, וזוהי חנק (תלמיד רבנו פרץ שם, בשם רבנו נתנאל מקינון); במדרש אמרו: מות יומת (שמות כא טו), אין אנו יודעים במה תהא מיתתו, תלמוד לומר: וְאַחֲבֵת לְרֹעֶךָ כְּמוֹד (ויקרא יט יח), ברור לו מיתה יפה, וזוהי מיתת חנק (מדרש הגדול שמות שם), שהיא ממהרת המיתה (חינוך מז). 3. או שכיון שתיקנו לעשות כן בנשרפים (ראה ערך שרפה) לא רצו

מחולי או ביד, או שנברא חסר (רמב"ם שם ו כ; רשב"א ור"ן שם מב א; טוש"ע יו"ד נ ב), חוץ מן הטחול (ראה ערכו. טור ורמ"א שם), אבל אברים שאמרו בהם שאם ניטלו טרפה (ראה ערך נטולה), כגון צומת-הגידין (ראה ערכו), והכבד (ראה ערכו), והלחי העליון (ראה ערך לחי), נחלקו בהם ראשונים:

• יש אומרים שאינה נאסרת אלא אם כן נחתך אותו אבר, אבל אם נבראה חסרה הרי זו מותרת, שאם לא תאמר כן נמצאת החסרה והנטולה אחת (רמב"ם שם כד; טור שם, בשמו; תרומת הדשן קעז; שו"ע שם ב, בשם יש מכשיריו), והרי מנו אותן בשתיים במנין הטרפות (כסף משנה שם).

• ויש אומרים שאף אם נבראה חסרה אסורה, שכן נאמרה הלכה למשה מסיני, שבין ניטלו ביד ובין חסרו מתחילת תולדתם טרפה, כדי שלא נאמר שחסרה בלבד או ניטלה בלבד טרפה (תורת הבית הארוך ג ב; טור שם, בשמו; שו"ע שם, בסתם).

ונחלקו הפוסקים אם בהפסד-מרובה (ראה ערכו) יש לסמוך על המכשירים (רמ"א שם); או שלהלכה יש להחמיר אף בזה (פרי חדש ותבואות שור שם).

ומכל מקום אברים שאמרו בהם שאם ניטלו מותרת, כגון שניטל האם שלה, והוא בית הרחם, או שניטלו הכליות, קל וחומר אם חסרו מתחילת ברייתה שהיא מותרת (רמב"ם שם כד; טוש"ע יו"ד מד א).³

ורש"י שם מג א ד"ה לא תיפוק; רמב"ם שם ג; טוש"ע שם), וכן אם היתה חסרה רגל מתחילת ברייתה (רמב"ם שם יא, על פי חולין נח ב, ובכורות מ א; טור ורמ"א יו"ד נה ד), או שנחתכו רגליה מן הארכובה (ראה ערכו) ולמעלה (רמב"ם שם, על פי חולין עו א; טוש"ע יו"ד נה א).

• ויש שמנו בכלל חסורה ארבע טרפות: חסרון בגרירת (ראה ערכו), חסרו רגליה, חסרון בשדרה (ראה ערכו), וחסרון בגולגולת (ראה ערכו), אבל חסרון בריאה אינו ראוי להימנות, שהרי טריפות זו בכלל נקובה (ראה ערכו), שאין חסרון בלא נקב (מאירי שם מג א).²

חסורה ונקובה בהבדל בין חסורה לנטולה (ראה ערכו) ביארו ונטולה אחרונים, שחסורה היינו מקצת האבר, ונטולה שניטל כולו (מהר"ם שי"ף ורש"י חולין מג א, בדעת רש"י), ומכל מקום לא נימנו בכלל חסורה או נטולה אלא אברים שאפשר להם ליחסר או לינטל ותחיה הבהמה קצת, אבל אברים שאם ניטלו אי אפשר לה להתקיים אפילו שעה אחת - לא נמנו, לפי שזו לא תיקרא טרפה אלא נבלה (ראה ערכו), וכן לא נמנו אברים שאי אפשר לה להיבראות חסרה מהם, כגון מח (ראה ערכו), לב (ראה ערכו), ושט (ראה ערכו), וקנה (ראה ערכו), מפני שהם דברים שנמנעה מציאותם (כסף משנה שם י ט).

ניקב טרפה כל אבר שאמרו חכמים שאם ניקב במשהו טרפה וניטל טרפה (ראה ערך נקובה) כך אם ניטל כולו טרפה, בין שניטל

חֲסִיד

זריז במצוות ומחמיר על עצמו לפנים משורת הדין, ומוותר משלו בכל דבר שיש בו צד איסור

ששנינו: חסידים הראשונים היו מצניעים קוצותיהם וזכוכיותיהם בתוך שדותיהם, ומעמיקים להם שלשה טפחים, כדי שלא תעכב המחרישה (רבנו חננאל ורשב"א ומאירי שם); ויש מפרשים שיקיים הדינים האמורים בשלש הבבות של סדר נזיקין, והם נזקים וגזל והשבת אבדה ואונאה ורבית (נמוקי יוסף שם; דרכי משה חו"מ שעח סק"א, וסמ"ע שם סק"א, בשמו).

• יש אומרים שיקיים ענייני אבות (רבא בגמ' שם), כלומר הנאמר במסכת אבות (רבנו חננאל ומאירי שם; רשב"א שם, בפירוש הראשון); ויש מפרשים שיקיים מה ששנינו באבות: האומר שלי שלך ושליך שלך - חסיד (אבות ה י. רשב"א שם, בפירוש השני).

• ויש מפרשים שיקיים ענייני ברכות (אמרי לה בגמ' שם), היינו מה שאמרו: חסידים הראשונים היו שוהים שעה אחת ומתפללים, כדי שיכוונו לבם לאביהם שבשמים (משנה ברכות ל ב. רשב"א בבא קמא שם), או מה שאמרו: אסור ליהנות מן העולם הזה בלא ברכה (ברכות לה א) וכיוצא (רבנו חננאל שם).³

ומידת חסידות נמנית בברייתא בין המידות שאדם בא לידיהן על ידי שעוסק בתורה, כגון זהירות וזריזות ונקיות ופרישות וטהרה וקדושה וענוה ויראת חטא (עבודה זרה כ ב), וחסידות גדולה מכולן,

עושה לפנים חסיד הוא העושה לפנים-משורת-הדין (ראה ערכו. משורת הדין רש"י אבות ו א ורבינו יונה שם ב ח), והעושה כן נדבק במידותיו של ה', שנאמר: לְלֶכְתָּ בְּכָל דְּרָכָיו וּלְדַבְּקָהּ בּוֹ (דברים יא כב), מה הקדוש ברוך הוא נקרא חסיד - שעושה לפנים מן השורה (רש"י ראש השנה יז ב ד"ה חסיד, ותהלים קמה יז) - שנאמר: כִּי חֲסִיד אֶנִּי (ירמיהו ג יב), אף אתה היה חסיד (ספרי עקב מט).

אף בכמה הלכות שנשנו סתם, פירשו שלא נאמרו על דרך חיוב לכל, אלא מידת חסידות שנו כאן (שבת קכ א ובבא מציעא נב ב, ועוד), וכן מצינו שאמרו על דבר שמותר מן הדין, שמכל מקום אין רוח חסידים נוחה הימנו (שבת קכא ב), או שאין זו משנת חסידים (ירושלמי תרומות ח ד), שהחסידים מחמירים על עצמם (מנחות מא א).

זריז במצוות מלבד זאת אמרו בכמה מקומות: חסידים הראשונים היו עושים כן (משנה ברכות ל ב, וגמ' נדרים י א, ובבא קמא ל א, ועוד), שחסידים זריזים הם במצוות (רש"י מנחות מ ב ד"ה חסידים), שהחסידות היא הרחבת קיום כל המצוות בכל הצדדים והתנאים שראוי וש אפשר (מסילת ישרים יח).²

הדרך לחסידות כיצד יהיה האדם חסיד, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שיקיים ענייני נזיקין (רב יהודה בבבא קמא ל א), כאותה

כגון שחסר ממנינו, אבל חסר כולו, כגון כל ההמסס, או בית הכסוסות וכדומה, אינו בכלל חסורה אלא בכלל נקובה (לחם משנה שם ח א).³ על חסרון מבפנים, שנחלקו אם שמו חסרון, ראה ערך נקובה וערך ריאה; על אבר מיותר אם דינו כחסר או כנטול, ראה ערך יתר כנטול.

חֲסִיד. 1. טז, טורים שפה-שפט. 2. לענייני חסידות הקשורים לזריזות במצוות, ראה: אבות ה יא, ג-יד. 3. לבאיור מחלוקת האמוראים ראה נמוקי

2. ויש שפירש בדעת ראשונים שבכלל חסורה הן עשרים ושלוש טרפות: חסרון המרה (ראה ערכו), או הקבה (ראה ערכו), או הכרס (ראה ערכו), או ההמסס (ראה ערכו), או בית-הכסוסות (ראה ערכו), או אחד מהמעים (ראה ערך בני מעים), ועוד שש טרפות של חסרון בריאה, וחסרה רגל או הגלגלת (ראה ערכו), ותשע טרפות של אברים יתרים, שכל יתר כנטול הוא (כסף משנה שם י ט, בדעת הרמב"ם), ולדעה זו יש שפירש שחסורה היינו מה שחסר מקצת הדבר,

חסידי מעיקרו יש שחסידי בלשון חכמים, נאמר על חסיד מעיקרו, שכן אמרו בברייתא שבשמחת-בית-השואבה (ראה ערכו) היו חסידים ואנשי מעשה אומרים: אשרי ילדותנו שלא ביישה את זקנותנו (סוכה נג א, לגירסתנו, ורש"י ד"ה אלו חסידים), ויש שנאמר אף על בעל תשובה (בבא קמא קג ב).

חסידי שוטה בכמה דברים שאדם מחמיר על עצמו שלא כדין, אמרו שהרי זה בכלל חסיד שוטה, כגון שהיתה אשה טובעת בנהר, ואומר שאין דרך ארץ להסתכל בה ולהצילה (שוטה כא ב), או שראה תינוק מבעבע בנהר ואומר לכשאחלוץ תפילין אצילנו - שמתירא שיתמססו במים - ועד שהוא חולץ תפיליו הוציא זה את נפשו (ירושלמי שוטה ג ד), והוא הדין המונע עצמו מחילול שבת במקום פקוח-נפש שהוא חסיד שוטה (ראה ערכו). מלחמות לרמב"ן סנהדרין עד א; שו"ת הרדב"ז ג תתפא, ושם ד אלף קלט). וכן המקדיש או המחזיר כל נכסיו (ראה ערך הקדש) אין זו חסידות אלא שטות, שהרי הוא מאבד כל ממנו, ויצטרך לבריות, ואין מרחמים עליו, ובוזה וכיוצא בו אמרו חכמים: חסיד שוטה בכלל מבלי עולם (משנה סוטה כ א), אלא יהיה כמו שציוו נביאים, מכלכל דבריו במשפט, בין בדברי תורה בין בדברי עולם (רמב"ם ערכין ח ג)⁵.

שנאמר: אַז דַּבְּרָתְךָ בְּחֻזֵּן לְחַסְדִּיךָ (תהלים פט כ. גמ' שם). ולכן אמרו: לא עם-הארץ (ראה ערכו) חסיד (אבות ב ה), לפי שלא יוכל להגיע אל מעלת החסידות כי אם גדול בתורה (רבנו יונה שם). ואמרו: כל העוסק בתורה לשמה מכשרתו להיות צדיק וחסיד (אבות ו א).

הנאה ממה חסיד אינו נהנה מממון שאינו שלו, אפילו שהפקידו שאינו שלו אותו הבעלים, כשיודע שלא הפקירוהו (כן משמע משבת קכ א, ורש"י ד"ה דלא), וכן מותר משלו בכל דבר שיש בו נדנוד עבירה (רש"י שם ד"ה חסיד), ובוזה הוא גדול מירא שמים (רבנו חננאל שם ד"ה ואם). וכן אין חסיד לוקח שכר פעולתו, אף על פי שאין זה שכר-שבת (ראה ערכו) גמור (כן משמע מרש"י שם ד"ה חסיד), שאינו נקרא חסיד אלא אם כן מותר משלו (גמרא שם, ורש"י ד"ה חסיד)⁴.

הרחקת נזקיו חסיד מחמיר בהרחקת נזקיו, אף במקום שגורם נזק לעצמו, שכן אמרו לענין צפרנים - שאסור לזרקם שמא תעבור עליהם אשה עוברת ותפיל - שהשורפם חסיד (מועד קטן יח א ונדה יז א), שמחמיר לעשות כן שלא יארע נזק לאחרים, אף על פי ששריפת דבר הבא מן האדם מזקת לאדם (ערוך, שלש; תוספות נדה שם ד"ה שורפן, בשמו).

חסימה

איסור מניעת בעלי חיים מלאכול בשעת מלאכתם ממה שהם עושים בו

הלאו וגדרו

וְחִמְיָךְ וְכָל פְּהֶמְךָ (דברים ה יד), וכל בעלי חיים בכלל (ראה בבא קמא נד ב, ובבא מציעא פט א, וראה ערך בעלי חיים), אלא שדבר-הכתוב-בהוה (ראה ערכו). משנה בבא קמא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם; ויש מן האחרונים שכתב בדעת ראשונים שחיות הים לא נתרבו (מנחת חינוך תקצו, לדעת התוספות בבא קמא נה א ד"ה אתיא).

בספרי אמרו: מניין לרבות שאר בהמה וחיה ועוף כשור, תלמוד לומר לא תחסם - מכל מקום (ספרי דברים רפז), ולא נאמר שור אלא למעט אדם (ראה ספרי שם, ולהלן: באדם).

חסמה בקול חסמה בקול - שכשהיתה שוחה לאכול היה גוער בה (רש"י ד"ה חסמה) - נחלקן אמוראים:

• רבי יוחנן אמר חייב, שעקימת פיו הרי היא מעשה, ולא שיש בו מעשה הוא ולוקים עליו (שם). וראה ערך חיבי מלקיות, על לאו שאין בו מעשה).

• וריש לקיש אמר פטור, שהקול אינו מעשה (בבא מציעא צ ב. וראה סנהדרין סה ב, וראה ערך דבור; דבור כמעשה).

הלכה כרבי יוחנן (רמב"ם שכירות יג ב; טוש"ע חו"מ שלח א). וכן דרשו: לא תחסם, מכל מקום, אפילו חסמה בקול (מדרש תנאים דברים שם).

אופנים מסתפקים בגמרא באופנים שונים האם עובר על איסור חסימה וכדלהלן:

• היתה הבהמה מעוכבת מלאכול, באופן שאין הדש בה עושה

מקורו לא תחסם שור בְּדִישׁוֹ (דברים כה ד), אזהרה שלא למנוע את הבהמה מלאכול מן הדבר שהיא עושה בו, בשעת מלאכתה (ספר המצות לרמב"ם [מהדורת קאפח] לא תעשה ריט). האיסור נמנה בין הלאוין (ספר המצות שם; סמ"ג לאוין קפד; סמ"ק קסט; החינוך תקצו), והעובר עליו לוקה (ברייתא בבא מציעא צ ב, וצא א; רמב"ם שכירות יג ב; טוש"ע חושן משפט שלח ב. וראה ערך חיבי מלקיות). ויש שכתבו שמאחר שהזהירה תורה שלא למנוע את הבהמה מלאכול, מכלל שמצוה להניחה לאכול (רבי אליהו מזרחי דברים שם). וראה מנחת חינוך שם), וכדרך שפועל (ראה ערכו) אוכל ממה שעושה בו (ראה ערך פועל), כך בהמה אוכלת, ומותר הבהמה מן האדם שהחוסמה עובר בלאו (טור חו"מ שם).

גדרו בגדר איסור חסימה פירשו: לא תדוש בחסימה אמרה תורה, שבשעת דישה לא תהא חסימה (רבי סימאי במסכת בבא מציעא צ ב, ולמד כן מאיסור שתויי - יין (ראה ערכו)), או: שלא תדוש בשור חסום (ירושלמי תרומות ט א), לפיכך אף אם חסם הבהמה מבחוץ - קודם שתיכנס לדוש - ודש בה כשהיא חסומה - לוקה (בבא מציעא שם; רמב"ם שכירות יג ב; טוש"ע חו"מ שלח א).

אף כל בהמה אחד שור ואחד כל בהמה לחסימה (משנה בבא קמא חיה ועוף נד ב; רמב"ם שכירות יג ב; טוש"ע חו"מ שלח ב), וכן היה ועוף כיוצא בהם (משנה שם²), בין טמאים בין טהורים (רמב"ם ושו"ע שם), שלמדו כן מגזרה שוה שור שור משבת, שנאמר בה: וְשׁוֹרְךָ

ומפורסם בחסידות, לפי שנראה כיחרא, ראה ערך גאווה.
חסימה. 1. טז, טורים שצ-תח. 2. וברמב"ם ושו"ע שם: ואחד כל מיני בהמה וחיה, ולא הזכירו עוף, וראה במנחת חינוך תקצו שתמה. וראה להלן: המלאכות, בדש באוונים ותרגולים.

יוסף ומהרש"א שם. 4. לענייני חסידות נוספים הקשורים להנאה ממה שאינו שלו, ראה: בבא מציעא נב ב; גמ' שם ע א; חולין קל ב. 5. על היושב בתענית, שיש אומרים שנקרא חסיד, ויש אומרים שמי שאינו יושב בתענית נקרא חסיד, ראה ערך תענית; על דברים שאסרו חכמים להחמיר בהם אלא למי שמוחזק

שנאמר: **כִּי תֵבֵא בְכֶרֶם רֶעֶךָ וְגו'**, **כִּי תֵבֵא בְקֶמֶת רֶעֶךָ וְגו'** (דברים כה - כו), שור שאוכל בתלוש אינו דין שאוכל במחובר (בבא מציעא שם, וכעין זה בירושלמי מעשרות ב ד), או שנלמד מהכתוב בפועל רעך רעך שתי פעמים, אם אינו ענין לאדם במחובר תנהו ענין לשור (בבא מציעא שם).

בירושלמי אמרו שאם חסמו במחובר אינו עובר בלאו, שנתמעט מבדישו (ירושלמי שם, וכן הוא בספרי שם), ולא למדו מפועל אלא שמצוה להניחו לאכול, אבל אין בו לאו (צפנת פענח תרומות ב י) ⁴.

דבר שנגמרה מלאכתו למעשר ולחלה (ראה ערך גמר מלאכתו) (ירושלמי שם, וכן הוא בספרי שם), ולא למדו מפועל אלא שמצוה להניחו לאכול, אבל אין בו לאו (צפנת פענח תרומות ב י) ⁴.

דבר שנגמרה מלאכתו למעשר ולחלה (ראה ערך גמר מלאכתו) (ירושלמי שם, וכן הוא בספרי שם), ולא למדו מפועל אלא שמצוה להניחו לאכול, אבל אין בו לאו (צפנת פענח תרומות ב י) ⁴.

פרות המרכסות בתבואה, אמרו בברייתא שאינו עובר עליהן בלא תחסום (ברייתא בבא מציעא פט ב, וראה תוספתא שם ח, וירושלמי תרומות ט א). ונחלקו ראשונים בפירושו:

• יש מפרשים כגון ששורים שעורים במים, ומייבשים אותן בתנור, ודשים אותן בפרות להסיר קליפתן (רש"י שם ד"ה המרכסות; הראב"ד בהשגות שכירות י ד; טור ורמ"א חו"מ שלח ח), ולפי שנגמרה מלאכתן למעשר בשעת דישה אינו עובר (רש"י שם צ א ד"ה המרכסות; רבינו יחונתן בשיטה מקובצת שם; טור ורמ"א שם).

• יש מפרשים כגון פרות שמהלכות על התבואה מפני שירט להן הדרך (ראה רמב"ם שם ד, ובהשגות הראב"ד בדעתו; בית יוסף ושו"ע שם ח), היינו שהולכות עליה דרך הליכתן למקום אחר (ראב"ד שם. וראה שם במגדל עוז). לדעה זו יש שכתבו שאף שדרך הילוכן דשות את התבואה, אינו עובר, כיון שלא היתה כוונתו לדוש שם (ראה מאירי שם צ ב, ומשנה למלך שם; שו"ע הרב הלכות חסימה ל, והרי זה דבר-שאיין-מתכוין (ראה ערכו) שמותר (מנחת חינוך תקצו).

• ויש מפרשים פרות המרכסות בתבואה, כגון שאוכלות מן התבואה ומוציאות רעי, ומפסידות את התבואה (רמב"ן שם בשם ר"י אלברגלונט).

במשאוי

משא ששל גבה הבהמה אוכלת אף ממשאוי שעל גבה עד שתהא פורקת (משנה בבא מציעא צא ב ובחמור כו', וברייתא שם צב א חמור וגמל כו'; תוספתא שם ח; רמב"ם שכירות יג א; טוש"ע חו"מ שלח א), שלאחר שפרקה אי אפשר שתאכל, שהרי כל משאה פורקים בבית אחת והולכים (רש"י שם צב א ד"ה כשהיא), או לפי שבדישו אמרה תורה, ולא אחר דישו (שיטה מקובצת שם בשם הראב"ד).

שלא יטול בידו לא אמרו שאוכלת ממשאוי שעל גבה אלא שתאכל ויאכילנה

מעשה בידים, כגון ישב לה קוץ בפיה - שאם הושיב לה בידים חסימה גמורה היא (בבא מציעא צ ב: הושיב לה חסימה מעלייתא היא) - נסתפקו בגמרא אם עובר (בעי רמי בר חמא, בבא מציעא צ ב. ובלבוש שלח ו, לפי שלא תחסם משמע שלא יעשה מעשה בגוף הבהמה).

• רבץ לה ארי מבחוץ - ולא שהרביץ בידים (גמרא שם: הרביץ לה חסימה מעלייתא היא) - ולא ימתו אינה אוכלת, נסתפקו אם עובר, כיון שאין החסימה בגופה (בבא מציעא שם, ורש"י ד"ה הרביץ, ותוספות ד"ה רבץ).

• העמיד - ויש גורסים: עמד (תוספות שם ד"ה עמד ורא"ש שם ז ז) - בנה מבחוץ, נסתפקו אם עובר (גמרא שם), שהרי הבהמה כרוכה אחריו ואינה אוכלת (מאירי שם), אף שאינה נחסמת כל כך כמו מפחד הארי (תוספות שם).

• היתה צמאה למים (גמרא שם), ואינו משקה אותה (רמב"ם שכירות יג ג), ואינה יכולה לאכול (טור חו"מ שלח), שאף אם באופנים הקודמים אינו עובר, אפשר שכאן עובר כיון שהיא צמאה מכח טורח המלאכה שהוא בגרמתו (דרישה שם סק"ח).

וכתבו ראשונים שכל זה וכיוצא בו אסור ואינו לוקה (רמב"ם שם; טוש"ע שם ח), שכיון שהספק לא נפשט, מחמירים (רא"ש שם ז ז), ככל ספק דאורייתא (בית יוסף שם ³).

מניעת אוכל לא הזהירה תורה על חסימה אלא לטובתה של הבהמה, לפיכך נסתפקו באם היתה אוכלת ומתרת - שיש לה חולי מעיים והחטים קשים לה (רש"י ד"ה ומתרת) - אם עובר, ופשטו שאינו עובר, אף שרואה את המאכל לפניו ומצטער (בבא מציעא צ א בעיא דאיפשטא), ומותר למנעה, שלא הקפידה תורה אלא על הנאתה, והרי אינה נהנית (רמב"ם שכירות יג ג; טוש"ע חו"מ שלח ז).

ויש מן הראשונים שכתב שאינו מותר אלא למנעה על ידי קול ונערה, אבל חסימה גמורה אסורה משום מראית-העין (ראה ערכו. מאירי שם. וראה להלן: מפני מראית העין).

המלאכות

שאר מלאכות לא תחסם שור בדישו, אין לי אלא די, מנין לרבות שאר עבודות, תלמוד לומר לא תחסם, מכל מקום (ספרי דברים רפז), ולא נאמר בדישו אלא בהמה (רמב"ם שכירות יג ב; טוש"ע חו"מ שלח ב), שהשור רגיל לעשות בדיש ולאכול ממנו (סמ"ע שם סק"ח), אלא שלמדו ממה שנאמר בדישו - ולא נאמר לא תחסם שור במלאכה (תוספות בבא מציעא פט א ד"ה ס"ד) - שאין הבהמה אוכלת אלא בגידולי קרקע (ברייתא שם פט א בפועל, וכעין זה בספרי שם, ובתוספתא שם ח בבהמה, וכן הוא בסמ"ג לא תעשה קפד, וסמ"ק קסט).

ויש מן הראשונים סוברים שלא נתברר שאר מלאכות אלא שהבהמה אוכלת בהן - שמצוה להניחה לאכול - אבל אינו עובר בלא תחסם אלא בדיש בלבד (רמב"ן ור"ן שם, בשם יש מפרשים, ושכך כתב בעל הערוך), לפי שאין-עונשין-מן-הדין (ראה ערכו. רמב"ן ור"ן שם).

במחובר לקרקע אף במחובר לקרקע אמרו שהשור אוכל (בבא מציעא פח ב; רמב"ם שכירות יג א; טוש"ע חו"מ שלח א), קל וחומר מפועל (ראה ערכו), שאינו אוכל בתלוש - שלא מצינו במקרא מפורש (רש"י שם ד"ה אדם. וראה ערך פועל) - ואוכל במחובר

3. וראה ערך השולחן שם שדינו כגרמא - בנזקין (ראה ערכו), שפטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים. 4. וראה רש"י בבא מציעא צא ב ד"ה ואי אמרת,

ותוספות שם ד"ה שור, שנחלקו באופן ששור אוכל במחובר. 5. וראה שם בביאור הגר"א ומנחת חינוך תקצו שתמהו.

שנאמר: לא תוכל לאכל בִּשְׁעָרָיָךְ וגו' (דברים יב יז), לדברי הכל אינו עובר (בבא מציעא שם: והא בעי חומה, וראה בתוספות ד"ה כאן שהוא לדברי הכל), ואפילו אם מעשר שני ממון הדיוט הוא, אין זה בכלל דישו (תוספות שם, ובבכורות ט ב ד"ה ותנן).

בגידולי תרומה בגידולי תרומה, שאין איסורם אלא מדרבנן (ראה ערך גדולין), וכן תרומת מעשר ומעשר שני של דמאי (ראה ערכו) שאסורים מדרבנן (ראה ערך דמאי), עובר בלא תחסום (בבא מציעא ז א: כאן בגדולי תרומה כו' כאן בתרומת מעשר דמאי כו'; רמב"ם שכירות יג ח), שכיון שמן התורה חולין הם, הרי הם בכלל סתם דיש שאמרה תורה (רש"י שם ד"ה גדול), והרי זה דישו הראוי לו (ראה תוספות שם ד"ה והדשות).

בירושלמי נחלקו בדבר אם עובר בלא תחסום אף בדיש שהוא אסור לך, או דוקא בדיש שהוא מותר לך (ירושלמי תרומות ט א), להוציא גידולי תרומה (ר"ש סיריליאן שם. וראה שם בפני משה ורידב"ז).

מפני מראית העין

במקום שאינו עובר בלא תחסום, כגון הדש בתרומה או במעשר שני (ראה לעיל: בדבר האסור להאכיל), אמרו שמפני מראית-העין (ראה ערכו) - שלא יאמרו עליו שהוא חוסם (רש"י) - מביא בול - מלא אגרוף (רש"י) - מאותו המין, ותולה לה בטרסקלין - שק או סל⁷ - שבפיה (ברייתא בבא מציעא ז א; רמב"ם שכירות יג ד; טור ורמ"א חו"מ שלח ח), והמאכל בתוכה ואוכלת (רש"י בבא מציעא שם); רבי שמעון בן יוחאי אומר מביא כרשינים ותולה לה, שהכרשינים יפות לה מן הכל (ברייתא שם).

בשל אחרים ונכרי

בבהמת חברו איסור חסימה נאמר בין בבהמת עצמו, שדש בה דישה שלו (ראה רש"י בבא מציעא צב ב ד"ה שאין, וריטב"א בשיטה מקובצת שם), ובין בבהמת חברו, כגון ששכרה לדוש בה, שאין המשכיר יכול לקצוץ עמו ליטול דמים שלא תאכל (משנה שם צג א: ולא על ידי בהמתו⁸), שגזירת הכתוב היא (ריטב"א בשיטה מקובצת שם), או שלפי שאין בה דעת למחול על צערה (שם).

ועוד אמרו: רשאי בעל פרה - שהשכיר פרתו לדוש בה - להרעיב פרתו, כדי שתאכל מן הדישה הרבה (ברייתא שם צ ב, ותוספתא שם ח; רמב"ם שכירות יג ו; טוש"ע חו"מ שלח ט).

בבהמה של גוי ישראל הדש בפרתו של גוי עובר בלא תחסום (ברייתא בבא מציעא ז א, ותוספתא שם ח; רמב"ם שכירות יג ג; טוש"ע חו"מ שלח ח), שהרי לא אמרה תורה לא תחסום שורך (שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד), אלא שור סתם, בין של ישראל בין של גוי (קרית ספר על הרמב"ם שם; סמ"ע שם ס"ק יא), או לפי שצער בעלי חיים אסור מן התורה (שיטה מקובצת שם, בשם הרי"ה ותנן), ולכן אף בתבואה של גוי עובר (שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד; טור שם, וסמ"ע ס"ק יא, ולבוש שם ח).

ויש מן הראשונים שכתב שבתבואה של גוי אינו עובר (אור זרוע בבא מציעא רפג).

גוי הדש בבהמת גוי הדש בפרתו של ישראל - כגון שאמר לגוי חסום ישראל

בעצמה, וכן שנינו: ובלבד שלא יטול - השוכר - בידו ויאכילה (ברייתא בבא מציעא צב א, ותוספתא שם ח; רמב"ם שכירות יג א, וטוש"ע חו"מ שלח א), לפי שתאכל יותר מדי, ואין חובה מוטלת על השוכר אותה להשביעה, אלא שלא לחסמה (שיטה מקובצת שם בשם הרי"ה ותנן). והוא הדין בכל המלאכות (לבוש שם).

בדבר האסור להאכיל

בשל הקדש פרה - של חולין הדשה בשל הקדש (רש"י) - לא תאכל בכרשיני הקדש (משנה מעילה יג א; תוספתא שם א; רמב"ם מעילה ח ב. וראה ערך הקדש), והרי זה חוסם אותה (רמב"ם שם), שנאמר: לא תחסם שור בדישו, דישו שלך, ולא של הקדש (רב אחדבוי בר אמי מעילה שם), שכל הענין מדבר בחולין (רש"י מעילה שם ד"ה דישו), או משום שבדישו משמע דיש הראוי לו (רמב"ם שם).

בטעם שצריך למעט הקדש, אף שאין הקדש יוצא בלא פדיון ואסור להאכילו לבהמה (ראה ערך מעילה ודרך פדיון הקדש), פירשו אחרונים לפי שהייתי אומר שמשום צער בעלי חיים מותר להאכילה (קרבן אורה מעילה שם ד"ה דישו).

בתרומה פרה הדשה בתרומה (ראה ערכו) או בתרומת-מעשר ובתרומת מעשר (ראה ערכו), אין עוברים עליה בלא תחסום (ברייתא בבא מציעא ז א; רמב"ם שכירות יג ד). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים הטעם משום שסתם דיש האמור בתורה אינו בתרומה ומעשר, שאין תרומה ומעשר סתם אלא מן המירוח ואילך (רש"י שם ד"ה תרומה).

• ויש מפרשים הטעם משום שבדישו משמע דיש הראוי לו, ותרומה אסור לישראל ליתן לפני בהמתו, ואפילו כהן אינו מותר להאכילה אלא כרשינים שהם מאכל בהמה, ולא חטים, משום הפסד תרומה (תוספות שם ד"ה והדשות; רמב"ם שם פט א ד"ה אלא; ריטב"א בשמ"ק שם צ א, בשם יש שפירש), או משום שנאמר בתרומה: הֵם יֵאָכְלוּ בְּלֶחֶמָם (ויקרא כב יא), ודרשו: הם יאכלו, ולא הבהמה אוכלת, יכול אף בכרשינים תלמוד לומר בלחמו (שיטה מקובצת שם צ א בשם הראב"ד שכן הוא בתורת כהנים, ולפנינו בשינויים, וכן כתב המאירי שם בשם תוספתא).

במעשר-ראשון במעשר-ראשון (ראה ערכו) - לאחר שהופרשה ממנו תרומת מעשר (ריטב"א שם) - אמרו שעובר בלא תחסום (בבא מציעא ז א הא במעשר ראשון כו'), שנקרא דישו (תוספות שם ד"ה כאן), שהרי מותר לזרים (מאירי שם⁶). וראה ערך מעשר ראשון.

במעשר שני במעשר-שני (ראה ערכו) בתוך חומת ירושלים - שמותר באכילה (ראה ערך מעשר שני) - אם עובר בלא תחסום, הדבר תלוי במחלוקת תנאים:

• לרבי מאיר הסובר מעשר שני ממון גבוה הוא (ראה ערך הני"ל), אינו עובר (בבא מציעא ז א, וכן הוא להלכה ברמב"ם שכירות יג ד), שאין אנו קוראים בו בדישו (רש"י שם ד"ה ממון), לפי שאסור להאכילו לבהמתו מן התורה (תוספות יבמות עג א סוף ד"ה נכסין).

• ולרבי יהודה הסובר ממון הדיוט הוא (ראה ערך הני"ל) - עובר (בבא מציעא שם), שלדעתו אין איסור להאכילו לבהמתו אלא מדרבנן, הילכך בשעת דישה מותר (תוספות יבמות שם).

ומכל מקום אם דשה במעשר שני חוץ לחומה, שאסור באכילה,

או טרסקל, ובשבת ה א ד"ה טרסקל כתב שהיינו סל. 8. וראה רש"י שם, וריטב"א בשיטה מקובצת שם צ ב, שהוא משום לאו דחסימה.

6. וראה שיטה מקובצת שם בשם גליון שתלוי במחלוקת אם מעשר ראשון מותר לזרים, ראה יבמות פו א. 7. רש"י שם ד"ה בטרסקלין כתב שהיינו שק

שחייב השוכר לשלם (ראה ירושלמי תרומות ז א, וכתובות ג א).

במקום ספק במקום שספק הוא אם עובר בלא תחסום, כגון שאינו עושה מעשה בגוף הבהמה (ראה לעיל: הלאו וגדרו), יש מן האחרונים שכתבו שחייב לשלם, לפי שמשעה שמשכה נתחייב במזונותיה, והרי לא אכלה (ב"ח חו"מ שלח, לדעת הטור, שכיון שאינו לוקה משלם; סמ"ע שם ס"ק יב); ויש שכתבו שאף על פי שאסור, פטור הוא מלשלם, שהמוציא מחברו עליו הראיה (תרומות הכרי שם), או שאינו משלם אלא דמי עמיר בלבד (שער המלך שכירות יג, ומהר"ם שיק מצוה תקצו).

באדם

פועל העושה מלאכה לבעל הבית, באופן שמצוה על בעל הבית שיניח אותו לאכול ממה שהוא עושה בו, שנאמר: **כִּי תֵבֵא בְכֶרֶם רֹעֶךָ וְאָכַלְתָּ וְגו'** (דברים כג כה). וראה ערך פועל על האופנים שפועל אוכל, אם חסמו - אינו עובר בלאו של לא תחסום (בבא מציעא פח ב, ורש"י ד"ה פטור; רמב"ם שכירות יג ב; טור חו"מ שלו), בין שקצץ עמו שלא לאכול, בין שחסמו בחזקה (רש"י שם ד"ה אם חסמת; טור שלו בשמו).

ואין ללמוד אדם משור בקל וחומר: ומה שור שאי אתה מצווה להחיותו אתה מצווה על חסימתו, אדם שאתה מצווה להחיותו (ראה ערך הצלת נפשות, וערך צדקה) אינו דין שאתה מצווה על חסימתו, לפי שנאמר: **וְאָכַלְתָּ עֲנָבִים וְפִנְפָּשֶׁף** (דברים שם), מה נפשך אם חסמת פטור - כשאתה עומד בכרמך ואי אתה אוכל (ערוך ערך חסם), שהרשות בידך שלא תאכל (מאירי שם) - אף פועל אם חסמת פטור (בבא מציעא שם).

ואף לכתחילה מותר לחסום אותו מדעתו (פרישה שם סק"ב, וסמ"ע סק"א), אבל אסור לחסמו בעל כרחו (טור שם בשם הרמ"ה; שו"ע שם א) משום גזל (תלמיד הרשב"א (בשיטת הקדמונים) שם), שהרי התורה אמרה ואכלת (לבוש שם).

החוסם את הפועל את הפועל בעל כרחו, כתבו ראשונים שחייב לשלם לו (ריטב"א בשיטה מקובצת בבא מציעא פח ב; טור חו"מ שלו בשם רמ"ה; רמ"א בשו"ע שם ס"א) כשיעור שהיה אוכל (סמ"ע שם סק"ד); ויש שכתבו בדעת ראשונים שפטור מתשלומין (חוקני דברים כה ד, בדעת רש"י, וכן כתב המנחת חינוך תקעו בדעת הרמב"ם שלא הזכיר תשלומין).

פרתי ודוש בה (רש"י) - אינו עובר בלא תחסום (ברייתא בבא מציעא ז א, ותוספתא שם ח; רמב"ם שכירות יג ג; טוש"ע חו"מ שלח ה), אלא שלסוברים שבכל איסור לאו אסורה אף אמירה לגוי, כדרך שאמרו באיסור שבת (ראה ערך אמירה לנכרי שבות, ושם אם האיסור מהתורה או מדרבנן), אף כאן אסור (ראה בבא מציעא שם שנסתפקו, וברמב"ם וטוש"ע שם ו שאסור).

חיוב תשלומין

השוכר בהמה וחסמה, ודש בה, מלבד שלוקה (ראה לעיל: הלאו וגדרו) משלם לבעליה ארבעה קבים לפרה, ושלשה קבים לחמור (ברייתא בבא מציעא ז א; רמב"ם שכירות יג ב; טוש"ע חו"מ שלח ד) - בירושלמי אמרו: ששה קבים לפרה, וארבעה קבים לחמור (ירושלמי תרומות ז א, וכתובות ג א) - שכך שיערו חכמים אכילתם (רש"י שם ד"ה שלשה), כשאין איש מונע מהם (שיטה מקובצת שם, בשם ה"ר יהונתן), היינו ליום אחד ולדישה מרובה שיש לה לרוש כל היום (שיטה מקובצת שם; רמ"א בשו"ע שם), ואם דשה חצי יום או שליש, משלם לפי ערך זה (סמ"ע שם סק"ט).

ונחלקו אמוראים בחיוב זה:

- לדעת אב"י לא אמרו שמשלם אלא לרבי מאיר הסובר בכל מקום שחיוב מלקות וממון באים כאחד, שלוקה ומשלם (ראה מכות ד א, וראה ערך קס ליה בדרכה מיניה), אבל לחכמים הסוברים שאין אדם לוקה ומשלם (ראה מכות שם), אף כאן כיון שלוקה - פטור מלשלם (בבא מציעא שם).

- לדעת רבא אמרו שמשלם לדברי הכל, שאף במקום מיתה או מלקות חל עליו חיוב תשלומין, אלא שאין כח בבית דין לענשו בשתים, אבל ידי שמים לא יצא עד שישלם (בבא מציעא שם, ורש"י שם ד"ה רבא בפירוש א'; שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד וריטב"א. וראה ערך הנ"ל וערך דיני שמים).

- ולדעת רב פפא לוקה ומשלם מן הדין, לפי שלא אמרו אינו לוקה ומשלם אלא כשחיוב המלקות והתשלומין באים כאחד, מה שאין כן בחוסם, שמשעת משיכה נתחייב במזונותיה, ואינו חייב מלקות עד שעת חסימה (בבא מציעא שם, ורש"י ד"ה רב). וכן כתבו ראשונים להלכה (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

בהקדש או בתרומה, אף על פי שאינו עובר בלא תחסום (ראה לעיל: בדבר האסור להאכיל), אמרו בירושלמי

חסרות ויתרות

מילים בתורה נביאים וכתובים שדינן להיכתב חסרות או מלאות על פי המסורת, וכן מילים החסרות או יתרות אותיות שלא כדין

י, בניגוד לחסר או יתר של אותיות שמעיקר המילה, שלכמה דינים יש הבדל ביניהם (קריית ספר למאירי ב; רמ"א או"ח קמג ד).

גדרן ומקורן

מקורן צורת כתיבתן של מילים במקרא, מלאות או חסרות, הלכה למשה מסיני היא (שו"ת הרדב"ג תקצד, על פי נדרים לו ב), והתורה כולה מִבְּרָאשִׁית (בראשית א א) עד לְעֵינֵי כָל יִשְׂרָאֵל

חסרות ויתרות הוזכרו בין במובן חיובי, שמילים אלו ואלו בתורה נביאים וכתובים דינן להיכתב חסרות או מלאות (הקדמת מסורת סייג לתורה; קריית ספר למאירי ב; ועוד), ובין במובן שלילי, לענין הכשר ספר-תורה (ראה ערכו) ותפלין (ראה ערכו) ומזוזה (ראה ערכו) שנכתבו בהם מילים החסרות או יתרות אותיות שלא כדין (מנחות כט ב; רש"י שם ד"ה וה"מ; תוספות שם ל א ד"ה אבל; רמב"ם ספר תורה ז ג). ויש שקראו חסרות ויתרות לאלו של אותיות השימוש ו או

אמרו בתפילין ומזוזה, שאפילו כתב אחד - אות אחת (רש"י מנחות כח א ד"ה כתב אחד) - מעכב (משנה שם), ואפילו קוצה של יו"ד (גמ' שם כט א), כל שכן בספר תורה (רמב"ן ור"ן מגילה יח ב; רשב"א גיטין ס א). ואין בין ספרים לתפילין ומזוזות, אלא שהספרים נכתבים בכל לשון, ותפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית (מגילה ח ב), אבל לענין חסרות ויתרות זה וזה שוים (רמב"ן ור"ן ומאירי שם יח ב).⁴

קריאה בתורה בקריאת התורה בציבור (ראה ערך קריאת התורה) בספר תורה חסר, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שקוראים אף בספר תורה חסר, שכן אמרו: ספר תורה שחסר יריעה אחת אין קוראים בו (גיטין ס א), אבל חסר פחות מיריעה קוראים בו (תוספות מגילה ט א ד"ה בשלמא; ר"ן ומאירי שם יח א, בשם; קרית ספר למאירי ב ב, בשם יש מכשירין).

• יש סוברים שלא אמרו שאינו נפסל בחסר פחות מיריעה אחת, אלא בחסר בסופו, אבל באמצעיתו אפילו אות אחת מעכבת (רמב"ן ור"ן ומאירי מגילה יח ב; רשב"א גיטין ס א, בשם רבותיו).

• ויש שהכריעו בטעות של חסרות ויתרות כדעת הסוברים שמותר לקרוא בו כשאין להם ספר תורה אחר, שהרי אמרו שאין אנו בקיאים בחסרות ויתרות, ודוקא כשלא נתבררה הטעות (קרית ספר שם, בשם יש מי שמכריע).⁵

כשנמצאה טעות אף בנמצאה טעות בספר תורה באמצע הקריאה, שנחלקו ראשונים אם צריכים להוציא ספר תורה אחר ולברך עליו (ראה ערך קריאת התורה), הכריעו הפוסקים שדוקא בטעות גמורה מוציאים ספר תורה אחר - כגון שחסר או יתר תיבה או אות מעיקר התיבה, או טעות של קרי-וכתיב (ראה ערכו), או של פתוחות-וסתומות (ראה ערכו) וכדומה (משנה ברורה קמג ס"ק כה, בדעת הרמ"א) - אבל אם נמצאה בה טעות בחסרות ויתרות - כגון שחסר י' או ו' וכדומה, באופן שאין הענין והלשון משתנה (לבוש שם ד; ט"ז שם סק"ב) - אין להוציא ספר תורה אחר, שאין ספרי תורה שלנו מדויקים כל כך שנאמר שהאחר יהיה יותר כשר (רמ"א שם ד). ונחלקו אחרונים בטעמים:

• יש מפרשים שכיון שאין אנו בקיאים בחסרות ויתרות, יתכן שאין זו טעות, לפיכך אם נמצאה בו טעות בחסרות ויתרות שאנו בקיאים בהן, כגון שדרשו מהן חכמים דרשה להלכה (ראה לעיל: גדרן ומקורן), הרי זה פסול בודאי (שו"ת הבי"ח החדשות מב; גינת ורדים או"ח ב ה; שב יעקב א נו), ואין ספק חסרון הבקאות בספר תורה האחר מוציא מידי ודאי של ספר תורה זה שנמצאה בו הטעות (כן משמע משו"ת הבי"ח שם).

• ויש מפרשים שאף בטעות ודאית של חסרות ויתרות אין תועלת להוציא אחר, כי קרוב לודאי שאף שם תימצא טעות בחסרות ויתרות מחמת חוסר בקיאותנו (נודע ביהודה תניא או"ח יב, ושם יו"ד קעה; דרך החיים, דין על איזה טעות מוציאין אחרת א; מנחת חינוך תריג ב).

(דברים לד יב), כתבה משה רבנו מפי הקדוש ברוך הוא, ותיבה שאמר לכתבה מלאה כתבה מלאה, ותיבה שאמר לכתבה חסרה כתבה חסרה (פירוש הרמב"ם לתלמוד מגילה לא ב; הקדמת הרמב"ן לתורה), וזה שהביא לגדולי המקרא למנות מלא וחסר בכל המקרא, ולחבר ספרים במסורת (הקדמת הרמב"ן שם).

הבנת התורה החסרות והיתרות שבתורה הן גדר וחזוק לתורה שבכתב, שעל ידיהן אנו מבינים כמה מצוות איך יעשו אותן, כגון מה שדרשו: פסלת (ויקרא כג מב), פסלת (שם), פסלות (שם) וג', שנים חסרים ואחד מלא, מכאן להכשר סוכה (ראה ערכו) שהוא בשלש דפנות (סוכה ו ב), וכן: מוֹעֲדֵי ה' אֲשֶׁר תִּקְרְאוּ אֹתָם (ויקרא כג ב, ד, לו) חסר ו, שדרשו: אתם אפילו שוגגים, ואפילו מזידים, ואפילו מוטעים (ראש השנה כד א. ברטנורא אבות יג יג). וכל חסרות שבמקרא לדרוש הן באות (רש"י פסחים ג ב ד"ה רכבת).

מסורת בתלמוד אמרו שאין אנו בקיאים בחסרות ויתרות שבספר תורה (קדושין ל א), ואף על פי כן כתבו ראשונים שאנו סומכים על הספרים המוגהים והמדוקדקים והמסורות המדוקדקות (הקדמת מסורת סייג לתורה; מאירי שם ב), ובמחלוקת הולכים אחר הרוב (הקדמת מסורת סייג לתורה; שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רלב; קרית ספר למאירי ג ג, בשם גדולי הדור), שכן אמרו: שלשה ספרים נמצאו בעזרה, באחד מצאו כתוב: מעון, ובשנים מצאו כתוב: מְעֻנָּה (דברים לג כז), וקיימו שנים ובטלו אחד (סופרים ה ח. שו"ת הרשב"א שם; קרית ספר שם), וכן סומכים על התיקונים המדויקים מיד הגדולים שחקרו העניינים והוציאו לאמתם (קרית ספר למאירי א, בהקדמה), או על המדרשות (הקדמת מסורת סייג לתורה).

מחלוקת בין המסורת לדעת החכמים בדבר שמצינו בו מחלוקת בין מדרשי רבותינו לספרי המסורת, כתבו ראשונים שבכל דבר שבא בתלמוד דרך עיקר דין, כגון בתפילין: וְלִטּוֹטְפַת (שמות יג טז), לִטּוֹטְפַת (דברים ו ח), לִטּוֹטְפַת (דברים יא יח), שנים חסרים ואחד מלא, הרי כאן ארבע (סנהדרין ד ב), סומכים על דברי רבותינו אפילו שהם נגד המסורה (כן משמע משו"ת הרשב"א שם; קרית ספר למאירי ג ג, בדעת הרשב"א; מאירי קדושין ל א, בשם הגאונים), וכל שבא דרך מדרש, כגון הַפִּילְגָשִׁים (בראשית כה ו) שדרשו: הפילגשם, חסר כתיב, שלא היתה אלא פילגש אחת (בראשית רבה סא ד; רש"י עה"ת שם), סומכים על המסורת שהוא מלא (שו"ת הרשב"א שם; קרית ספר שם, ומאירי קדושין שם).²

בהכשר ספר תורה, תפילין ומזוזה

ספר תורה שחסר או יתר אות אחת - פסול (רמב"ם תפילין א ב), וכן אם כתב המלא חסר או החסר מלא - פסול (רמב"ם שם ז יא; טושי"ע יו"ד רעה ו)³, ואין בו קדושת ספר תורה כלל, אלא כחומש מן החומשים שמלמדים בו התינוקות (רמב"ם שם ז יא, ושם י א), שכן

חסר - יכתוב מלא (תוספות שם ל א ד"ה אבל, בשם יש אומרים; המנהיג, תפילין, עמ' תרג במהדורת מוסד הרב קוק), ונדחו דבריהם (תוספות שם; ראבי"ה מגילה תקנד; רא"ש, ספר תורה יז; בית יוסף או"ח לו ב, שכן דעת כל הפוסקים).⁴ ויש שלמד כן ממה שדרשו: וכתבתם (דברים ו ט) - שתהא כתיבה תמה, שלא יכתוב אלפ"ן ועיני"ן אלפ"ן וכדומה (שבת קג ב), שכל שנפסדה צורת האות עד שאינה דומה לשום אות, או שדומה לאות אחרת - פסולה, שהרי היא כמי שאינה, כל שכן אם חיסר בתיבה אות אחת שפסל (קרית ספר למאירי ב ב).⁵ לדעות נוספות, ראה: רשב"א גיטין ס א ושו"ת א תריא; קרית ספר שם.

2. על מקומות שבהם התלמוד והמדרשים חולקים על המסורה, ראה: גליון הש"ס שבת נה ב; הפלאה שבערכין, מאה. 3. ויש מהראשונים המצדד שכל חסר ויתר שאין הדבר ברור בו כל כך, כגון שנמצא בו מחלוקת בין ספרי התיקונים, או בין המדרש למסורה (ראה לעיל: גדרן ומקורן), אין פוסלים בהם ספר תורה, אבל במה שלא נמצא בו מחלוקת - פוסלים אותו, שאף על פי שאין אנו בקיאים בחסרות ויתרות, כל שאין בו מחלוקת אין לך בקיאות גדולה מזו (הקדמת קרית ספר למאירי א); ויש מהראשונים שכתבו שהיתר אינו פוסל, שהרי אמרו יתר-כנטול (ראה ערכו), ואינו מעלה ואינו מוריד (נמוקי יוסף, ספר תורה ד א מדפי הרי"ף, על פי מנחות כט ב), וכשיש ספק אם לכתוב מלא או

המסורת, שאף על פי שאמרו בגמרא שאין אנו בקיאים בחסרות ויתרות, אין חוששים לפסול ספר תורה נגד המסורת, שאנו תופסים להלכה כמסורת נגד הגמרא (דברי נחמיה שם), או לפי שאנו בקיאים בחסרות ויתרות שיש בהן שינוי בפירוש הכתוב, או שדורשים מהן להלכה, והחסרות והיתרות שאינן משנות פירוש הכתוב אינן פוסלות ספר תורה, לפי שאין סברא לומר שמצוה הנהוגה תשתכח שלא יוכלו ישראל לקיימה (מנחת חינוך שם).

ספר שאינו ספר תורה שחסר או יתר אות אחת, הרי הוא בכלל ספר מוגה שאינו מוגה, שאסור להשהותו (כן משמע מכתובות יט ב, ושיטה מקובצת שם; כן משמע מרמב"ם ספר תורה ז יב; רמב"ן מגילה יח ב), אלא יתקן או יגנו (רמב"ם שם). וכן אם נמצאו בו שלש טעויות, כתבו ראשונים שאסור לקרוא בו עד שיגיהנו - היינו שיבדוק כל הספר - כי הוא מוחזק במוטעה (שו"ת הרשב"א ז רפז; בית יוסף יו"ד רעט א). ודוקא כשהטעות היא בשינוי ענין ולשון, אבל אם אחת מהטעויות היא בחסרות ויתרות שאינה משנה את משמעות הענין או המבטא, אין הספר מוחזק במוטעה על ידי כך (אליה רבה קמג סק"י, בשם זקנו), שאף אם יש בו עוד איזה חסר או יתר, אפשר שאין זה טעות, וראוי להיות כן, כיון שאין אנו בקיאים בחסרות ויתרות (שב יעקב א נו) ⁶.

מצות כתיבת ספר תורה
אף לענין מצות כתיבת-ספר-תורה (ראה ערכו) כתבו ראשונים שספר תורה שחסר או יתר אות אחת אינו מקיים בו המצוה עד שיתקנו (ר"ן מגילה יח ב), וכן אמרו שכל המגיה ספר תורה אפילו אות אחת, כאילו כתבו כולו (מנחות ל א), כיון שעל ידי כך נעשה ספר תורה (מאירי מגילה יח ב). ונחלקו אחרונים:

- יש אומרים שכיון שאמרו שבזמן הזה אין אנו בקיאים בחסרות ויתרות (ראה לעיל: גדרן ומקורן) אי אפשר לנו לקיים מצות כתיבת ספר תורה, ואין לחייב במצוה זו אלא משום מצות תלמוד תורה, שלא תשתכח תורה מישראל (שאגת אריה לו; תשובה מאהבה ג שפט; שו"ת חתם סופר או"ח נב), ולפיכך אין מברכים על מצוה זו (שו"ת חתם סופר שם).
- ויש אומרים שהספרים שבידינו בחזקת כשרים גמורים הם, ומקיימים בהם מצות כתיבת ספר תורה (גינת ורדים או"ח ב ו; דברי נחמיה יו"ד כב; מנחת חינוך שם), לפי שמן הסתם הסופרים שלפנינו דקדקו בענין החסרות והיתרות, והלכו אחר רוב הספרים שראוי לסמוך עליהם, והספר שדקדקו בו באופן זה חשוב כאילו כך מקובל בידינו מסיני (גינת ורדים שם, בדעת הרמב"ם), או לפי שאנו בקיאים בחסרות ויתרות שאין בהן מחלוקת, ואלו שיש בהן מחלוקת אין פוסלים על ידן ספר תורה, או לפי שאנו בקיאים בחסרות ויתרות לפי

חֹפֶה

כניסת האשה לרשות הבעל להיות אשתו לכל דבר על ידי מעשים מיוחדים שנוהגים בהם בזמן הנשואין

הפרקים:

- חופה שאינה ראויה לביאה
- חופה לשם קידושין
- בחיבי לאוין
- מהותה
- זמנה
- באלמנה וגרושה

אף מנהגים אחרים שנוהגים בהם לשם נשואין, הוזכרו בראשונים שהרי הם בכלל כניסה לחופה, שלדעתם אין צריך אלא שיעשה דבר שנראה ממנו שמייחדה להכניסה לביתו (לבוש אה"ע נד א):

- חופה היא שפורסים סודר על ראש החתן והכלה בשעת הברכה (מאירי כתובות ז ב, ומגן אבות ה, על פי ירושלמי סוטה ט טו; רמ"א שם, בשם יש אומרים), שכן היה מנהג שכשמברכים ברכת חתנים לוקחים צעיף ונותנים על ראשם, על שם שנאמר: וַיִּתְּצֵבוּ בְּתֻלָּתָם הָהָר (שמות יט יז. רוקח שג), שכל מנהגי חתן וכלה למדו ממתן תורה (תשב"ץ קטן תסד), או על שם שנאמר ברבקה: וַתִּקַּח הַצֵּעִף וַתִּתְּכֶס (בראשית כד סח. תשב"ץ קטן תסא).

- חופה היא כשחופפים החתן והכלה בטלית מצוייצת כדי לזרום במצוות, והרמז על זה: פִּי יִקַּח אִשׁ אִשָּׁה (דברים כב יג), וסמוך לו: גְּדֹלִים תַּעֲשֶׂה לָךְ (שם יב. כלבו עה), או שפורס החתן טליתו עליה לשם אישות, כענין שנאמר: וּפְרִשְׁתָּ כְּנָפֶךָ עַל אִמְתְּךָ (רות ג ט), וזוהי כניסתה לחופה (פסקי ריא"ז כתובות א א), וחופה נקראת כן על שם שחופה אותה בטליתו (אבודרהם, ברכת ארוסין, על פי קדושין יח ב).

- חופת בתולה היא משיצאה בהינמא (תוספות יומא יג ב ד"ה ולחדא; רמ"א שם, בשם יש אומרים), והיא כמין חופה של הדס

השם חופה הונח בדרך כלל על מקום מיוחד לשיבת חתן וכלה בזמן הנשואין, כמו שנאמר: יֵצֵא חֲתָן מִחֻדְרוֹ וְכָלָה מִחֻפָּתָה (ויאל ב טו), ונאמר: וְהוּא כְּחֹתֵן יֵצֵא מִחֻפָּתוֹ (תהלים יט ו), אבל נתייחד השם חופה - או כניסה לחופה - לעצם הנשואין, כמו ששנינו: בן שמנה עשרה לחופה (אבות ה כא) וכן למעשים מיוחדים שנהגו בהם בזמן הנשואין, שעל ידם נכנסת האשה לרשות הבעל לנשואין.

מהותה

מהותה
במהות החופה שעושה את הנשואין, נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שיביא הארוס את ארוסתו לתוך ביתו, ויטייחד עמה, ויפרישנה לו (רמב"ם אישות י א), ויחוד זה הוא הנקרא כניסה לחופה, והוא הנקרא נשואין בכל מקום (רמב"ם שם; רמב"ן ורשב"א כתובות ד א, בשם ר"י מיגש; ר"ן שם ב א, בשם יש אומרים; שו"ע אה"ע נה א).

- ויש אומרים שחופה אינה יחוד, אלא כל שהביא הארוס את ארוסתו מבית אביה לביתו לשם נשואין הרי זו חופה (ר"ן שם, בשם אחרים, על פי גמ' שם יב א; רמ"א שם, בשם יש אומרים), שלמדים מהכתוב: וְאִם בֵּית אִשָּׁה נִדְרָה (במדבר ל יא), שכל שהיא בבית אישה הרי היא ברשותו (ר"ן שם) וזהו לשון חופה, שחופה אותה החתן ונכנסת לביתו (שיטה מקובצת שם ח א).

חֹפֶה. 1. טז, טורים תיז-תמ.

6. על ספר תורה או תפילין ומוזוה שלא כתב בהם האותיות כתיקון, או שהחסיר התגין או הנקודות, ראה ערך כתיבת סת"ם.

להתייחד עמה מבעוד יום, לפי שיש לחוש לדעת הסוברים שחופה אינה אלא יחוד (ראה לעיל: מהותה), ואם יבא עליה בשבת נמצא קונה קנין בשבת (חופת חתנים ט; דרך החיים, דיני תענית חתן וכלה וכו' ג; משנה ברורה שם, בשמו)⁴.

באלמנה וגרושה

אלמנה מן הנשואין - והוא הדין גרושה גרושה (ראה ערכו. תשב"ץ קטן תנד, בשם מהר"ם) - נחלקו בה ראשונים:

• יש אומרים שאין לה חופה - היינו המעשים שנוהגים בהם לשם חופה בבתולה - ואינה נקנית לבעלה להיותה נשואה אלא על ידי ביאה, שכן אמרו שהנשוא אלמנה בערב שבת צריך לכנסה מבעוד יום, שלא יהא כקונה קנין בשבת (תוספות יומא יג ב ד"ה ולחדא, בסתם, על פי ירושלמי יומא א א וכתובות א א; מרדכי ביצה תרצח, בשם מהר"ם).

ויש מפרשים שאף אלמנה יש לה חופה בלא ביאה, אלא שבתולה חופה שלה היא - לדעתם - משעה שיצאה בהינמא (ראה לעיל: מהותה), מה שאין כן אלמנה, כיון שאינה יוצאת בהינמא (ראה ערך הכנסת כלה) היחוד שמתייחדת עמו זהו חופתה (תוספות שם, שכן נראה לו לפרש; תשב"ץ קטן שם, בשם מהר"ם), וזה יש לעשות קודם השבת אחר ברכות הנשואין (תוספות שם), ואין צורך אלא ביחוד הראוי לביאה, וכן הלכה (משאת בנימין ז, שכן דעת רוב הפוסקים; ט"ז אה"ע סד סק"א; חלקת מחוקק נה סק"ו; בית שמואל שם סק"ד; מגן אברהם שלט ס"ק יא; משנה ברורה שם ס"ק לב).

אלמנה וגרושה ודוקא אלמנה או גרושה מן הנשואין, אבל מן הארוסין הארוסין דינה כבתולה (חופת חתנים ג)⁵.

כקנין נשואין

אשה שנתקדשה לאיש באחת מהדרכים שהאשה נקנית בהן (ראה ערך ארוסה וערך קדושין) - והיא הנקראת ארוסה (ראה ערכו) - משתיכנס לחופה נקראת נשואה, אף על פי שלא נבעלה (רמב"ם אישות י ב; טושי"ע אה"ע סא א), וכן דרשו: **פִּי יְהוָה נִצְרָה בְּתוּלָה מֵאֲרֻשָּׁה לְאִישׁ** (דברים כב כג), בתולה ולא בעולה, מאורשה ולא נשואה, ולא בא למעט נשואה ממש, שנכנסה לחופה ונבעלה, שאם כן היינו בתולה ולא בעולה, אלא כגון שנכנסה לחופה ולא נבעלה (כתובות מח ב), ומכאן שחופה מן התורה (ריטב"א ומאירי שם ז ב; שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד) שאם זינתה מיתתה בחנק, כנשואה, ולא בסקילה, כארוסה (רש"י כתובות מח ב ד"ה הרי), והוא הדין לכל הדברים שיש בהם הבדל בין ארוסה לנשואה, כגון ליורשה וליטמא לה ולהפר נדריה (ראה ערך בעל וערך נשואין) שהחופה מן התורה היא לעשותה נשואה (ריטב"א שם ז ב)⁶.

חזקת בעולה אשה שנכנסה לחופה, אפילו יש לה עדים שלא

עגולה, או צעיף על ראשה משורבב על עיניה (כתובות יז ב, ורש"י ד"ה תנורא וד"ה קריתא).

• חופה היא מה שמוסר האב את הכלה בשחרית לחתן (מרדכי כתובות קלב), והחתן מכסה ראשה (דרישה יו"ד שמב סק"א, ואה"ע סה סק"א, בדעת המרדכי), וכן היה מנהג שבעלות השחר מוליכים את החתן לחצר בית הכנסת, וחוזרים ומביאים את הכלה וחברותיה עד חצר בית הכנסת, והיו מוליכים את החתן לקראת הכלה - והוא הנקרא "מיי"ן" (מהר"ם מינץ קט).

וכתבו הפוסקים שהמנהג פשוט הוא עכשיו לקרות חופה למקום שפורסים יריעה - או טלית - על גבי כלונסאות (רמ"א שם), שהוא כעין בית עם ארבע צורות הפתח (עזר מקדש שם), ומכניסים תחתיה החתן והכלה ברבים ומקדשה שם, ומברכים שם ברכות אירוסין ונישואין, ואחר כך מוליכים אותם לביתם, ואוכלים שם ביחד במקום צנוע (רמ"א שם). וכתבו הפוסקים שמנהגו בחופה הוא כדברי הכל, מפני הספק, לפיכך אחר היציאה מבית הכנסת שחרית מכסים ראש הכלה בסודר, שאז מוסרה האב לחתן, והחתן אוחו בכיסוי עם הרב והחשובים, ולערב פורסים יריעה על גבי כלונסאות, ומכניסים תחתיה החתן והכלה, והוא במקום הסודר שהיו פורסים על ראשיהם, אבל עיקר החופה הוא שמתייחדים במקום צנוע ואוכלים שם, לפיכך יש למנוע מלהכנס שם רבים (בי"ח אה"ע סא א).

מקום החופה במקום החופה - היינו פריסת היריעה על גבי כלונסאות - נחלקו המנהגים:

- יש נוהגים לעשותה תחת השמים, לסימן טוב שיהא זרעם ככוכבי השמים (מהר"ם מינץ קט; רמ"א אה"ע סא א).
- יש נוהגים להעמידה בתוך הבית (שדי חמד, חתן וכלה, שכן מנהג הספרדים).
- ויש נוהגים להעמידה בבית הכנסת (מהר"ל, הלכות נישואין ג)².

זמנה

זמן הכניסה לחופה בין ביום בין בלילה (כן משמע מכתובות מז א ונו א), אלא שאין כוננים אשה לחופה בשבת (ירושלמי יומא א א, וכתובות א א; רמב"ם אישות י יד; טושי"ע אה"ע סד ה, ושו"ע או"ח שלט ד), כיון שעל ידי כך זוכה במציאתה ובמעשה ידיה ובהפרת נדריה (ראה להלן: כקנין נשואין), ונמצא קונה קנין בשבת (ירושלמי שם ושם), והוא הדין ביום טוב (כן משמע מהרמב"ם יום טוב א יז), ואפילו אין לו אשה ובנים (תוספות ביצה לו ב ד"ה והא, בדעת רש"י; מגן אברהם שלט סק"ה, בשם הסמ"ק)³. ומכל מקום בין-השמשות (ראה ערכו) מותר, שלא גזרו בו משום שבות (מאירי כתובות ג א; בית שמואל שם סק"ו).

אף הכונס אשה לחופה בערב שבת, כתבו הפוסקים שצריך

2. ויש מהאחרונים שכתבו למחות נגד מנהג זה (שו"ת חתם סופר אה"ע צח; שדי חמד שם, בשם כמה אחרונים). על המצוה ללוות את הכלה לחופה ועל המנהגים שנהגו לעשות לבעולה בשעה שמוליכים אותה לחופה, ראה ערך הכנסת כלה; על הקידושין והברכות והמנהג לקרוא את הכתובה תחת החופה, ראה ערך ברכת ארוסין; על מנהגי חתן וכלה ביום החופה, לפניה ולאחריה, ועל סעודת המצוה ושמחת חתן וכלה ושבעת ימי המשתה, ראה ערך חתן וכלה וערך נשואין. 3. ויש מהראשונים שנראה שסוברים שאם אין לו בנים מותר, כיון שהוא לצורך מצוה (כן מצדד הרמ"א או"ח שלט ד, בדעת התוספות שם בשם רבנו תם, וסמ"ג עשין מח), וכתבו הפוסקים שבשעת הדחק - כגון שלא יכלו להשתוות על הנדוניא ביום עד הלילה, וכבר הכינו לסעודה ולנשואין, ויש ביוש לחתן ולכלה אם לא יכנסו - יש לסמוך על המתירים, כי גדול כבוד הבריות

(רמ"א שם). וכן מותר להעמיד את החופה ולסלקה, ואין בזה משום איסור עשיית אהל (ראה ערכו) בשבת (מגן אברהם שטו סק"ח) כל שהחופה קשורה בכלונסאות מערב שבת (שער הציון שם ס"ק לד). 4. על נשואין בערב שבת, וכן ביום ראשון, שיש אוסרים מטעם שמא יבא לידי חילול שבת בתיקון הסעודה, ראה ערך נשואין; על תקנת חכמים בזמן שאין בתי דינים יושבים אלא בשני וחמישי, שבתולה נישאת ליום הרביעי, ראה ערך הנ"ל וערך טענת בתולים. על איסור נשואין במועד, ושאלו עושים שתי חופות של אחים או אחיות ביום אחד, ראה ערך אין מערבין שמחה בשמחה; על ימים שאין נושאים בהם נשים משום אבלות, ראה ערך בין המצרים וערך בין פסח לעצרת. 5. על יבמה שתקנו חכמים שצריך לקדשה, ושצריכה חופה אחר הקדושין, ראה ערך יבום; על ברכות הנשואין באלמן שנשא אלמנה, ראה ערך ברכת חתנים. 6. על

לנשואה, וכתבו כן להלכה שכיון שהספק לא נפשט אין חופה קונה אלא אם כן ראויה לביאה (רי"ף שם, לפי הר"ן שם; רמב"ם אישות י ב, לפי המגיד משנה שם; משנה למלך שם ג יא, בדעת רש"י והריטב"א), אבל נדה, אף על פי שנכנסה לחופה ונתייחד עמה לא גמרו הנשואין, והרי היא כארוסה עדיין (רמב"ם שם; שו"ע אה"ע סא א, בסתם) ואין הבעל יורשה ולא מיטמא לה (מגיד משנה שם; מאירי כתובות ב א) והוא הדין לשאר תנאי-כתובה (ראה ערכו. חלקת מחוקק שם סק"ב; בית שמואל שם סק"ב).

• ויש מפרשים שלא נסתפקו אם חופת נדה קונה אלא לענין תוספת-כתובה (ראה ערכו), שאינה גובה אותה אלא בנתאלמנה או נתגרשה מן הנשואין, לפי שלא כתב לה אלא על מנת לכונסה - שאפילו אם גובה אותה בנכנסה לחופה לחוד, לפי שחיבת חופה קונה (ראה ערך תוספת כתובה) אינו אלא בחופה הראויה לביאה (רא"ש שם ה ו; ר"ן שם נו א) - אבל לשאר דברים אף חופת נדה קונה (רא"ש שם; ר"ן שם; מאירי שם ב א, בשם גדולי הדורות; טור שם; שו"ע שם, בשם יש אומרים), שהרי אף לחייבי לאוין יש חופה (ראה להלן: בחייבי לאוין) כל שכן נדה שיש לה שעת הכושר (ריטב"א כתובות ב א, בשם התוספות) ואין חופה יתירה על קדושין (ראה ערכו) שתופסים בנדה (מאירי שם ב א).

כניסת נדה אף לדעת הסוברים שחופת נדה קונה, מכל מקום אינה לחופה ראויה להיכנס לחופה בנדוטה, שכן אמדו בארוסה (ראה ערכו) שהגיע הזמן שקבעו חכמים שתינשא, ולא נשאה, שחייב במוזנותיה אלא אם כן עיכבו אונס, ושאל אם פירסה נדה הרי זה אונס שמעכבו, ואינו חייב במוזנותיה (כתובות ב א), אם משום שחופה היינו יחוד (ראה לעיל: מהותה), וכיון שפירסה נדה אסורה להתייחד עמו, או שאפילו אם חופה אינה יחוד (ראה לעיל: שם), מכל מקום כיון שאין חופה זו ראויה לביאה לא חייבוהו חכמים לכונסה (רי"ן שם), וכשר הדבר שלא תיכנס לחופה עד שתיטהר (רי"ן שם ב א; שו"ע אה"ע סא ב). וכל שכן להסוברים שחופת נדה אינה קונה כלל, שלא תינשא עד שתיטהר, ואין מברכים לה ברכת-חתנים (ראה ערכו) עד שתיטהר (רמב"ם אישות י ו; תמים דעים קפח ושיטה מקובצת שם ד א, בשם הר"י מיגש), שהרי חופה משום ביאה היא, וכיון שאסור לבוא עליה ואפילו להתייחד עמה, אין ראוי שתיכנס לחופה (מגיד משנה שם), אלא שאם עבר ונשא ובירך, אינו חוזר ומברך (רמב"ם שם).

ויש מן הראשונים שכתבו שעכשיו אנו מתירים להכניס נדות לחופה, לפי שאנו מתי מעט במקום אחד, ויש לחוש שמא יקדמנו אחר (ארחות חיים, קידושין ג, שכן המנהג; הגהות מימוניות שם, בשם הסמ"ק; ריטב"א כתובות ב א), ומכל מקום צריך להודיע לחתן שהיא נדה בשעת כניסה לחופה (ארחות חיים שם וריטב"א כתובות נו א, בשם רבנו פרץ; רמ"א אה"ע סא א), שאם לא כן הרי זו חופה בטעות (ריטב"א שם).

כשהגיעה זמנה נכנסה לחופה בנדוטה כשהגיע זמנה לטבול, יש מן האחרונים שכתבו שלדברי הכל הרי זו חופה הראויה לביאה, כיון שבידה לטבול (חופת חתנים ו, בשם מהרימ"ט; ערוך השלחן אה"ע סא טו); ויש שכתב שאף זו אינה ראויה, כיון שמחוסרת

נבעלה, הרי היא בחזקת בעולה, לפיכך אם נתאלמנה או נתגרשה ונישאת לאחר, כתובתה מהשני מנה (משנה כתובות יא א וגמ' שם ב; רמב"ם אישות יא א-ב; טו"ש אה"ע סז ב), וכן אם לא מצא לה השני בתולים, אינו יכול להפסידה את כתובתה ולומר בחזקת בתולה נשאתיך והיה מקחי מקח טעות (משנה שם וגמ' שם; טו"ש שם). וכן כשנכנסה לחופה ולא נבעלה, ונתאלמנה או נתגרשה ונתארכה לאחר, וזינתה, מיתתה בחנק כבעולה, שהנשואין עושים אותה כבעולה לכל דבר (תוספות שם מט א ד"ה ואימא).

כשקדמה חופה באה לאחר קידושין (כן משמע מקדושין ה ב ורש"י לקידושין שם ד"ה ועוד), וכשקדמה החופה לקידושין, נחלקו ראשונים: יש אומרים שאין החופה כלום (תוספות יבמות נו ב ד"ה רב ורשב"א שם ועוד, לפי המגיה למשנה למלך אישות י ב; משאתר בנימין ז); ויש אומרים שאף אם קדמה החופה, מאחר שקידשה נעשית נשואה לכל דבר (תוספות יומא יג ב ד"ה לחדא, לפי חלקת מחוקק נה סק"א; רמב"ן קדושין י א, ועוד, לפי המגיה למשנה למלך שם).

עדים כניסה לחופה, נחלקו ראשונים אם צריכה להיות בפני עדים (תוספות ר"י הזקן קדושין י ב), שכשם שהמקדש בלא עדים אין חוששים לקידושין, לפי שאין דבר-שבערוה (ראה ערכו) פחות משנים (ראה ערך דבר שבערוה) הוא הדין לחופה, שכל עניני אישות צריכים עדים, והרי בכמה דברים שונה נשואה מארוסה (אבני מלואים לח ס"ק יז); או שאין צריכים עדים לחופה, שאין זו בכלל דבר שבערוה, שהרי כבר נאסרה לכל העולם משעת אירוסין (רמב"ם אישות ז כג, לפי מרחשת ב א ז; רא"ש בבא בתרא ט טז, לפי חלקת יואב אה"ע ו; אבני נזר אה"ע שצה), והמנהג שלא ליחד עדים לכניסה לחופה (שלחן העזר י).

שלא מדעתה אין חופה קונה לעשותה נשואה אלא כשהכניסה מדעתה (כן משמע מקדושין ה ב), ואף אם בא עליה לשם נשואין אינה נעשית נשואה בעל כרחה (שיטה מקובצת כתובות ז ב, בשם הרשב"א), ומכל מקום אמרו שהאב מוסר את בתו קטנה או נערה לחופה, שנאמר: אֶת בְּתִילָתִי לְאִישׁ הִזָּה (דברים כב טז. כתובות מז א) כל נתינות שבה במשמע (רש"י שם ד"ה הא), ואף בעל כרחה, לפי שהאב עומד במקום בתו (תוספות קדושין שם ד"ה אף) ⁷.

תנאי בנשואין אין תנאי (ראה ערכו) בנשואין (יבמות קז א), שאפילו היה לו תנאי בקדושין, בשעת ביאה מחל על תנאו (רש"י שם ד"ה לפי שאין) שאין אדם עושה בעילתו בעילת זנות (רש"י שם צד ב ד"ה אבל נשואין). ואף אם נכנסה לחופה ולא נבעלה, אמרו שאין תנאי בחופה (יבמות קז א) שכל כניסה לחופה כוונת ביאה היא (מאירי שם).

חופה שאינה ראויה לביאה

קנין בחופת נכנסה לחופה ופירסה נדה (ראה ערכו) ⁸ ונאסרה לבעלה (ראה ערך חנ"ל), נסתפקו בתלמוד אם החופה קונה, כיון שאינה ראויה לביאה, ולא נפשט הספק (כתובות נו א). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהספק הוא לענין כל הדברים שיש בין ארוסה

אם היינו לפני חופה, אבל פירסה נדה אחר החופה לא נסתפקו, שכבר קטאה בתחילת החופה (רא"ש שם ה ו); ויש מפרשים שאף אם פירסה נדה אחר החופה פסקה לה חיבת ביאה ואינה קונה (מרדכי שם קעח, בשם ספר המקצועות, שכתב בשם רבנו חננאל); או שפירסה נדה היינו אחר החופה, אבל

איסור ארוסה לבעלה, ראה ערך ארוסה; על כמה אופנים של מסירה לרשות הבעל או לשלוחיו, שיוצאה על ידי כך מכלל ארוסה, ודינה כנשואה, ראה ערך נשואין. ⁷ על קטנה יתומה שהשיאוה אמה ואחיה, שהחופה שהיתה בקטנותה קונה ומועילה בגדלותה, ראה ערך קדושין קטנה. ⁸ נחלקו ראשונים

חופתה חופה, מודים כאן, כיון שדעתו לבוא עליה כשיתרפא, ועוד שהאשה מצד עצמה ראויה לביאה (באר יצחק שם).

בקטנה פחותה מבת שלש שנים ויום אחד, שאין קטנה פחות מבת שלש ביאתה ביאה (ראה ערך ביאה), נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאין חופתה חופה (רש"י סנהדרין נה ב ד"ה אוכלת וסט א ד"ה נשאת) ואף הסוברים שחופת נדה קונה, מודים בזו, כיון שאינה ראויה לביאה כלל (רמב"ן כתובות ד א);

• ויש אומרים שחופתה חופה, ולא אמרו שדינה כארוסה אלא לענין אכילת-תרומה (ראה ערכו) אם נישאת לכהן, שכיון שאין ביאתה ביאה חוזרת לבית אביה, ויש לגזור בה שמא תאכיל תרומה לאחיה ולאחיותיה, או שמא ימצא בה מום ונמצאו קדושה בטעות, כדרך שגזרו בארוסה (תוספות יבמות נו ב ד"ה נשאת וסנהדרין נה ב ד"ה נשאת, לפי משנה למלך אישות ג יא).

טומטום טומטום (ראה ערכו) שביציו ניכרות מבחוץ, שדינו כודאי זכר (ראה ערך טומטום), לדעת האמוראים הסוברים שאם היה כהן מאכיל את אשתו בתרומה (אב"י יבמות עב א) כתבו ראשונים שאף על פי שאינו ראוי לביאה, חופתו חופה, כיון שראוי להיקרע ויהיה ראוי לביאה (תוספות שם ד"ה מבחוץ).

כהן גדול כהן גדול שמתה אשתו ביום-הכפורים (ראה ערכו), נושא אשה אחרת ומכניסה לחופה בו ביום (ירושלמי ביום הכפורים יומא א א) - לפי שאין עבודת היום כשרה אלא בכהן גדול נשוי (ראה ערך עבודת יום הכפורים) - אין זו חופה שאינה ראויה לביאה, אף על פי שיום הכפורים אסור בתשמיש (ראה ערך יום הכפורים) לפי שאין החסרון באשה אלא היום גורם (חופת חתנים ד), או שכיון שאינו אלא מחוסר זמן, הרי זו חופה הראויה לביאה (חידושי חתם סופר כתובות נו א)⁹.

חופה לשם קידושין

נכנסה לחופה לשם קידושין, ולא נתקדשה קודם לכן, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שהחופה קונה, מקל וחומר: ומה כסף שאינו גומר לעשותה נשואה - ואפילו אחר קידושי כסף - קונה (ראה ערך קדושין) חופה שגומרת אחר קידושי כסף אינו דין שתקנה (קדושין ה א) היינו שמתקדשת בחופה בלבד, והביאה שלאחר כן גומרת (תוספות הרא"ש שם, בפירוש השני); או שכיון שחופה קונה, הוא הדין שגומרת לעשותה נשואה, שאין לומר שצריכה עוד חופה, שאין החופה שלאחר כן עדיפה מחופה זו (תוספות הרא"ש שם, בפירוש הראשון).

• ויש אומרים שאין חופה קונה לשם קידושין, שהרי שנינו: האשה נקנית בשלש דרכים, בכסף ובשטר ובביאה (משנה שם ב א) ולא מנו חופה עמהם, ועוד שאין ללמוד חופה שלא על ידי קידושין מחופה שעל ידי קידושין (רבא בגמ' שם ה ב).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שההלכה כדעה השניה, ואם הכניס אשה לחופה לשם קידושין אינה מתקדשת בכך (תוספות שם ד"ה חופה; רמב"ן ור"ן שם, בשם רב יהודאי גאון; רא"ש קדושין א א, בדעת הר"ף; ר"ן שם, בדעת הרמב"ם; טוש"ע אה"ע כו ב, בסתם).

מעשה, וגם אפשר שתראה ותסתור (חידושי חתם סופר כתובות נו).

אלמנה וגרושה באלמנה או גרושה, לדעת הסוברים שאין קונה בה אלא יחוד הראוי לביאה (ראה לעיל: באלמנה וגרושה), נחלקו אחרונים: יש אומרים שלדברי הכל אין חופת נדה קונה בה, שהרי אין היחוד ראוי לביאה (מגן אברהם שלט ס"ק יא); ויש אומרים שאף על פי שאסור להתייחד עמה, אם עברו ונתייחדו קונה, שלא אמרו אלא שצריך יחוד במקום הראוי לביאה (שו"ת פני יהושע אה"ע ג).

מטעם זה שצריכים חופה ראויה לביאה, צריך לכתוב הכתובה (ראה ערכו) קודם החופה (רמב"ם אישות י ז, לפי המגיד משנה שם; ר"ן כתובות ב א, בשם העיטור; רמ"א אה"ע סא א), שהרי אסור מדרבנן לבוא עליה בלא כתובה, וצריך לכתחילה שתהא החופה ראויה לביאה שלא יחסר דבר אפילו מדבריהם (מגיד משנה שם), אבל בדיעבד אם לא כתב לה כתובה הרי זו חופה (בית שמואל שם סק"ג; חלקת מחוקק שם סק"ג). ויתירה מזו, לדעת הסוברים שאין צריכים חופה ראויה לביאה (ראה לעיל) מותר אף לכתחילה לעשות החופה לפני כתיבת הכתובה (רמ"א שם), ואף לדעת הסוברים שחופה היינו יחוד (ראה לעיל: מהותה) לא מצינו שתהא אסורה להתייחד בלא כתובה (ר"ן שם), אלא שמכל מקום נוהגים לכתחילה לכתבה קודם לכן (רמ"א שם).

ברכת חתנים אף ברכת-חתנים (ראה ערכו) כתבו ראשונים שמברכים אותה קודם הנשואין (רמב"ם שם י ג; טוש"ע אה"ע סב א), היינו קודם כניסה לחופה (טור שם), לפי שחופה היא יחוד וצריך שתהא ראויה לביאה, וכלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה (רמב"ן ור"ן פסחים ז ב). ואף לדעת הסוברים שאין הברכות מעכבות, ומשנכנסה לחופה מותרת לו, ובלא ברכה הכוונה בלא חופה (ראה ערך ברכת חתנים), מכל מקום לכתחילה צריך שלא יחסר שום דבר (בית שמואל שם סק"א). ואף אם חופה שאינה ראויה לביאה קונה, מצוה מן המובחר שתהא החופה ראויה לביאה בכל מה שאפשר (ב"ח שם, בדעת הטור), ויש שכתבו שאין מברכים עד שתיכנס לחופה (דרכי משה שם סק"א). בזמננו נוהגים לברך ברכת חתנים תחת החופה (דרכי משה שם ורמ"א אה"ע סא א), היינו תחת היריעה שעל גבי הכלונסאות, לפי שעיקר החופה הוא היחוד שלאחר כן (דרכי משה שם; ב"ח אה"ע סב ב).

אשה נוטה אשה שחלתה ונטתה למות, והכניסוה לחופה כדי שיירשנה בעלה, ומתה מחוליה ולא קרב אליה, כתבו ראשונים שאין זו חופה, ואין בעלה יורשה (שו"ת הרא"ש נד ב; בית יוסף אה"ע ז א; רמ"א שם סא א), שאף לדעת הסוברים שחופת נדה קונה, הרי זה לפי שדעתו לבוא עליה לאחר שתיטתר, מה שאין כן בחולה שאינה ראויה לביאה כלל ואין כוונתו אלא ליורשה (ט"ז שם סק"ב ובית שמואל סק"ד, בדעת הרא"ש; לבוש שם ס א; דרישה שם ז סק"ב).

איש שאין לו איש שאינו ראוי לביאה, כגון שאין לו גבורת גבורת אנשים אנשים, יש מן האחרונים שכתבו שאין החופה קונה, שדוקא בחופת נדה יש סוברים שקונה לפי שיש זמן מוגבל לנדוניה, מה שאין כן בזה, שאין כאן חיבת ביאה כלל (משפטים ישרים לו; חופת חתנים ד, בשמו; פרח מטה אהרן א קיד); ויש שכתבו שאף כאן קונה (שו"ת רעק"א החדשות נא, על פי תוספות יבמות סה ב ד"ה כי; באר יצחק אה"ע ד ג). ואף הסוברים באשה שחלתה שאין

שחוכיח מכאן שמן התורה אין צריך שתהא החופה ראויה לביאה (פסקי הלכות

לפני החופה ודאי שאינה קונה (ריטב"א שם, בשם יש מפרשים). 9. ויש

• ויש מפרשים מחלוקתם בחופה שלאחר הקידושין, וכגון שנתאלמנה או נתגרשה אחר החופה, שלדעה הראשונה כשם שבנתאלמנה או נתגרשה אחר שנבעלה פסולה, הוא הדין אחר החופה, שחופה חשובה כביאה לפסול לעולם; ולדעה השנייה דינה כנתאלמנה או נתגרשה מן האירוסין, שכשרה לדברי הכל (תוספות שם ורשב"א ותוספות הרא"ש שם, בשם רבנו תם) ¹⁰.

לעשותה נשואה אף בחופה שלאחר קידושין לעשותה נשואה (ראה לעיל: כקנין נשואין) אמרו שהדבר תלוי במחלוקת, שלסוברים יש חופה לפסולות, קונה, לפיכך בהשקאת-סוטה (ראה ערכו), שהדין הוא שארוסה אינה שותה, שנאמר: תחת אישך (במדבר ה יט. ראה ערך הנ"ל), אם קינא לה כשהיא ארוסה ונסתרה ונכנסה לחופה ולא נבעלה, אף על פי שאחרי שנסתרה אסורה לבעלה (ראה ערך חיבי לאוין) שותה, לפי שהחופה קונה בה ואנו קוראים בה תחת אישך (רב עמרם בשם רב ששת ביבמות נח א); ולדעה שאין חופה לפסולות, אינה חופה, ודינה כארוסה (תוספות שם נז ב ד"ה רב; ריטב"א ותוספות הרא"ש ונמוקי יוסף שם) ¹¹.

להלכה כתבו ראשונים יש חופה לפסולות (מאירי וריטב"א ונמוקי יוסף יבמות שם; ר"ן כתובות ב א), בין בחופה בלא קידושין לפסלה מן התרומה (רמב"ם תרומות ז כא; מאירי וריטב"א ונמוקי יוסף יבמות שם; ר"ן כתובות שם), ובין בחופה שלאחר קידושין לעשותה נשואה לכל דבר (רמב"ן יבמות נח א) ¹².

חפיפה¹

רחיצת השיער² וסירוקו קודם טבילה, לשם הסרת דברים חוצצים

ויש שכתבו שאף העיון והבדיקה אינם מהתורה, אלא מתקנת עזרא (בית יוסף קצט ד"ה ומ"ש רבנו ובלבד כו'). תקנת עזרא של חפיפה, יש מהראשונים שכתבו שלא באשה נידה בלבד אמורה, אלא אף בכל חיבי טבילות, שחופפים וטובלים (שבולי הלקט שו').

מהותה

חפיפה וסירוק בירושלמי אמרו: עזרא התקין שתהא אשה חופפת חשיער (ירושלמי מגילה ד א בסופו).

• וכתבו ראשונים שפירוש חפיפה הוא רחיצה במים (רמב"ן נדה ט; טושי"ע קצט א), וכן צריכה לסרוק שיער ראשה במסרק (רוקח שעט בסופו; טושי"ע שם); ויש שכתבו שסורקת אותן או מפספסת אותן בידיה יפה יפה, שאם יש בהן קשר תתירנו (רמב"ן נדה ט, והובא בטור שם).

• ויש מהראשונים שפירשו חפיפה שתיקן עזרא שתהא האשה חופפת במסרק (רש"י בבא קמא פב א ד"ה האשה), וכתבו אחרונים שאף לדעה זו עיקר תקנת החפיפה היא להעביר הזוהמה על ידי רחיצה, אלא שהצריכה גם לסרוק במסרק (פרישה קצט ג).

ב) שלדברי הכל אם נכנסה לחופה דינה כנשואה (ריטב"א שם, בשם יש אומרים, ודחה). ¹² על כהן שנשא אשה מאיסורי כהונה שמתחללת אף על פי שלא נבעלה, לפי שהיא בחזקת בעולה, ראה ערך חלל; חללה; על קידושין שתופסים בחיבי לאוין ועל זכויות וחובות האישות, ראה ערך חיבי לאוין.

חפיפה. 1. טז, טורים תמ - תעו. וראה ערך חפיפה וערך טבילה. 2. או אף

• ויש שנסתפקו בדבר שמא הלכה כדעה הראשונה (רמב"ן ורשב"א ורא"ש ור"ן שם, בשם רבנו חננאל; ר"ן שם, בדעת הר"ף; חופת חתנים שם, בדעת רש"י; טושי"ע שם, בשם יש אומרים), וכתבו שאין להתירה בלא גט (רשב"א קדושין שם ושו"ת א אלף ריט; ר"ן שם).

בחיבי לאוין

אשה מחייבי לאוין - כגון אלמנה לכהן גדול, או גרושה וחלוצה לכהן הדיוט (ראה ערך חיבי לאוין) - שנכנסה לחופה ולא נבעלה, נחלקו אמוראים אם נפסלת מן התרומה - אם בת כהן היא - כשם שנפסלת על ידי ביאה (ראה ערך אכילת תרומה. רב ביבמות נז ב); או שאינה נפסלת (שמואל בגמ' שם); או שהדבר תלוי במחלוקת תנאים (רמי בר חמא בגמ' שם). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים מחלוקתם בחופה בלא קידושין (כן משמע מרש"י שם ד"ה יש חופה) - שלדעת אמוראים אלו חופה לשם קידושין קונה (ראה לעיל: חופה לשם קידושין) - ובזה נחלקו, שלדעה הראשונה כשם שקונה בכשרות כך קונה בפסולות, ועדיפה מקידושי כסף, שאפילו אם אינה נפסלת מן התרומה על ידי קידושי עבירה, בקידשה על ידי חופה החמירו בה חכמים יותר, כיון שקרובה לביאה; ולדעה השנייה אין חופה קונה בפסולות, שאפילו אם נפסלת באירוסין לבד, אינה נפסלת על ידי חופה, לפי שהחופה קרובה לביאה היא, ואינה קונה אלא בראויה לביאה (תוספות שם ד"ה רב, בשם ר"י, בדעת רש"י).

הגדרתה

הבא לטבול מטומאתו צריך להסיר מגופו דברים החוצצים בין גופו למים על ידי רחיצה וסירוק שיערו, וכן צריך לעיין בגופו ולבדוק כדי לברר שאין עליו חציצה. בערך שלפנינו באים הן דיני הרחיצה והסירוק והן דיני הבדיקה.

חפיפה היא מלשון חף אֲנֹכִי וְלֹא עוֹן לִי (איוב לג ט). השרשים לרד"ק ע חפף, שהוא כמו זך; יש שכתבו שהוא מלשון חיכוך (השרשים לאבן גינאח ערך חפף ורד"ק שם) וגרירה (רד"ק שם); ויש שכתבו שחפיפה פירושה רחיצה (ראה תוספות בבא קמא פב א).

חיובה

מדין תורה אין האשה צריכה אלא שתעיין בגופה ותבדוק קודם טבילה שמא יש בו דבר החוצץ (בבא קמא פב א; רמב"ן שם, והובא בטור שם; שו"ע שם ח), היינו שמא שערותיה קשורות - באופן שחוצצות (ראה ערך חציצה) - או שמא יש בה דבר לכלוך (ראה ערך הנ"ל. בבא קמא שם, ורש"י), ובאו עזרא - ובית דינו (רמב"ן נדה ט בתחילתו; רשב"א בתורת הבית הקצר ז ז; החינוך קעה) - ותיקנו שלא יהא די לה בבדיקה, אלא צריכה גם חפיפה (בבא קמא שם; רמב"ם מקואות ב טז; טור יו"ד ריש קצט. וראה שו"ע קצט א).

יד דוד אישות ג ח). ¹⁰ ויש מפרשים שנחלקו בין בחופה בלא קידושין ובין בחופה שלאחר קידושין (רשב"א שם נח א, שכן נראה דעת רבנו חננאל, והסכים עימו). ¹¹ ויש מן הראשונים מפרשים שאף לדעה שאין חופה לפסולות אינו אלא אלא מדרבנן, אבל מן התורה יש להן חופה, שהרי בטמאת-כהנים (ראה ערכו) הוצרכו ללימוד מיוחד שלא יטמא כהן לאשתו פסולה (ראה יבמות כב

ויש שכתבו שלדעה זו פירושה של חפיפה הוא גירוד ושפשוף, שעל ידם מופרדות השערות זו מזו (סדרי טהרה קצט ט), אלא שצריכה אף לרחוץ את השערות במים עם החפיפה (סדרי טהרה שם לדעת רש"י) - ולפיכך צריכה לחפוף ראשה תחילה במים, ואחר כך לסרוק שערה הרטוב (סדרי טהרה שם; חכמת אדם קכ ב), אבל אם סרקה שערה כשהוא יבש, ואחר כך חפפתו במים, הרי זו כאילו לא סרקה (ראה חכמת אדם שם) - ויש מהראשונים שנראה מדבריהם שאינה צריכה לרחוץ במים כל עיקר, ודי לה בחפיפת שערה ביד (רשב"א נדה סו ב).

נהגו לסרוק שיער הראש במסרק, ולפספס שיער שאר הגוף בידיים יפה יפה (ש"ך קצט סק"א).

בשאר הגוף בשאר גופה - שלא במקום שיער - נחלקו ראשונים אם תיקן עזרא לחפפו:

• יש סוברים שצריכה לחפוף כל גופה (הל' נדה לרש"י במחזור ויטרי עמ' 609, והובא בסמ"ג לאוין קיא; וראה תוס' נדה סו ב ד"ה אם, ורא"ש מקואות בסופו), כדי שלא יהא בו דבר חוצץ בשעת טבילה (אור זרוע ששא, בשם רשב"ם).

• יש שכתבו לדעה זו שצריכה לשורות בשרה (כן הוא בהפרדס רעג, ובהאורה ח"ב עמ' 171) במים חמים כדי לרכך גלדי פצעים שבגופה, החוצצים כשהם יבשים (ראה ערך חציצה. מחזור ויטרי שם; הפרדס שם; האורה שם).

• ורבים מהראשונים סוברים שלא תיקן עזרא חפיפה אלא בשערות הראש (ר"ת בתוספות וחולין י א; רמב"ם מקואות ב טז; וראה שו"ע קצט א, וש"ך סק"ב, והגר"א סק"ד).

שיער שבגופה וכן צריכה לחפוף כל מקום שיער שבגופה (יראים השלם כו; טור קצט בשם הרמב"ן; ב"ח קצט; ש"ך קצט סק"ב), כגון בית השחי ובית הערוה (רמב"ן נדה ט); ויש שכתבו בדעת ראשונים שלא תיקן עזרא חפיפה אלא בשערות הראש (פרישה שם אות ד).

מנהג בנות וכתבו ראשונים שנהגו בנות ישראל לחפוף כל גופן ישראל (תוס' נדה סו ב ד"ה אם; רא"ש מקואות בסופו, וטור קצט בשמו) במים חמים (תוספות בבא קמא פב א) - אף על פי שלדעתם אין תקנת עזרא אלא בשיער - ואף בזמן התלמוד כבר נהגו הנשים כן (רמב"ן נדה שם ט³). וכתבו ראשונים שהמעביר מנהג זה - לוקה (יראים שם. רמב"ן נדה שם; החינוך קעה).

עיון ובדיקה בעיון ובבדיקה שמדין תורה (ראה לעיל), כתבו ראשונים דאורייתא שצריכה לעיין ולבדוק בכל גופה, לפי שמן התורה מקום שיער ושאר כל הגוף שוים (ראה ערך חציצה. רשב"א שם ושם; ר"ן שם ושם). ואינה צריכה לרחוץ גופה במים, אלא שתעיין בכל גופה ותבדוק שאין בו דבר חוצץ (תורת הבית הארוך ז ז, טור קצט), ובמקומות שאינה יכולה לראות, כגון בראשה וגבה, צריכה למשמש בידיים לבדוק שאין שם דבר חוצץ, ואינה צריכה שחברתה תעיין שם (ט"ז סק"ד), וכן אינה צריכה לסרוק ראשה במסרק (ע"י רש"י ב"ק פב א ד"ה האשה, ושם ב ד"ה חפיפה), אבל צריכה למשמש - ולפספס שערה ביד (ריטב"א נדה סו ב) - ולעיין שלא יהא בשערה קשר (נמוקי יוסף בבא קמא פב א).

ויש מהראשונים שכתבו שמן התורה צריכה לסרוק שערה במסרק, שלעולם תהיינה השערות קשורות זו בזו אם לא תסרקן (תוספות ר"ד בבא קמא פב א).

ויש מהראשונים שכתבו שעיון זה שצריכה מן התורה לעיין בכל גופה הוא על ידי רחיצה, אלא שאינה צריכה לרחוץ במים חמים, ודיה ברחיצה בצונן (בעלי הנפש שער הטבילה דיני חפיפה).

כל הגוף (תוס' נדה שם; וכן כתב בבאר הגולה קצט ד, ובב"ח שם ד"ה ושתהא).
4. אם הוא חיוב או עצה טובה, ראה סדרי טהרה קצט ס"ק כה.

כל הגוף (ראה הלך: מהותה, מחלוקת ראשונים בדבר). 3. ויש ראשונים שכתבו שצריך לחפוף כל הגוף, לחוש לדעת הסוברים שתקנת עזרא היא לחפוף

לא תחפוף אלא בלילה, והדבר תלוי אם "אפשר" או "אי אפשר" (ראה נדה סח א ורש"י). ונחלקו ראשונים בדבר:

• יש מפרשים שהדברים אמורים על חפיפה ביום, שאם אפשר לה לחפוף ביום, חופפת ביום וטובלת בלילה, ואם אי אפשר לה לחפוף ביום, כגון שהגיעה עת טבילתה במוצאי שבת, לא תחפוף אלא בלילה שטובלת בו (רש"י שם, וכן הכריע הש"ך קצט סק"ו); ויש סוברים שאף זה חשוב "אפשר", וחופפת ביום בערב שבת, ו"אי אפשר" שאמרו הוא כשאנינה יכולה לחפוף ביום מצד הרחקת החפיפה מהטבילה, כגון שהגיעה עת טבילתה במוצאי יום טוב שני של גלויות שחל להיות בשני בשבת (גירסת הב"ח קצט ברש"י), שאי אפשר לה לחפוף בערב שבת ולהרחיק את החפיפה מהטבילה יותר מדאי (ראה הלחן מחלוקת ראשונים), וכיון ש"אי אפשר", אינה חופפת אלא בלילה שטובלת בו (ראב"ה א קפט). וכתבו ראשונים ש"חופפת ביום" שאמרו, היינו שטוב יותר לחפוף ביום, אבל מותר לה לחפוף בלילה אף על פי שהיתה יכולה לחפוף ביום ולא חפפה (תוספות נדה סח א ד"ה כד), ולא שמותרת לכתחילה לדחות החפיפה ללילה, אלא שכשעברה ולא חפפה ביום, מותרת לחפוף בלילה ולטבול, כדי שלא תדחה טבילתה ותבטל עונתה (שו"ת מהרש"ל ו). ויש שכתבו שבשעת הדחק כשאי אפשר לה לחפוף ביום, חופפת בלילה, אבל שלא בשעת הדחק אסורה לחפוף בלילה (ראה בית יוסף קצט ד"ה חל. וכן משמע ברמ"א קצט א); ויש שכתבו שמותרת לחפוף בלילה, אף בלא אונס, אלא שמצוה מן המובחר לחפוף ביום (בית יוסף שם, וראה גר"א טו).

• ויש מפרשים "אפשר" ו"אי אפשר" שאמרו להיפך, שהדברים אמורים על חפיפה בלילה, שאם אפשר לה לחפוף בלילה טובלתה לא תחפוף אלא בלילה, ולא תרחיק חפיפתה מטבילתה כלל - שכל שאפשר לחפוף בלילה ולטבול מיד תיכף לחפיפה, הרי זה משובח (רמב"ם מקואות ב טז) - ואם אי אפשר לה לחפוף בלילה, כגון שהוא ליל שבת או יום טוב, חופפת ביום וטובלת בלילה (שאלות צו; רמב"ן נדה ט ו; טור קצט, בשם שאלות; שו"ע קצט ג. וראה הגר"א ס"ק יא שכן דעת רוב הפוסקים), וכן אם היתה שעת הדחק ואינה יכולה לחפוף בלילה, או שאינה יכולה לחפוף בלילה מפני החול, מותרת להקדים חפיפתה (רמב"ם שם; רמ"א שם).

בשאינה יכולה לא היתה יכולה לחפוף סמוך לטבילתה, נחלקו אמוראים עד כמה מותר להרחיק החפיפה מהטבילה,

וכמה דעות בדבר:

• לדעת רב הונא ורב חסדא, אשה שהגיעה עת טבילתה במוצאי יום טוב שני של ראש השנה שחל להיות לאחר השבת, ואי אפשר לה לחפוף במוצאי יום טוב, שלדעתם אין אשה חופפת בלילה טובלתה (ראה לעיל, רוקח שעט; ח"י הר"ן נדה סז ב), ואף אי אפשר לה לחפוף ביום הסמוך לטבילתה מפני שהוא יום טוב (ראה לעיל), הרי זו חופפת בערב שבת, וטובלת בלילה שלישי בשבת (נדה סז ב, ראה ירושלמי מגילה ד א בסופו).

• לדעת רב יימר אשה חופפת בערב שבת, וטובלת מוצאי יום טוב שחל להיות אחר השבת, אבל אינה חופפת בערב שבת וטובלת במוצאי שני ימים טובים של ראש השנה שחל להיות

השיער והבגדים (פירוש המשניות לרמב"ם כלים ב א). יש מהראשונים שכתבו שלא אסרו לחפוף בנדר אלא באותו נדר שמחתך השיער, אבל מין נדר שאינו מחתך אלא מחליק את השיער ומסלסלו, מותר לחפוף בו (תשב"ץ א כח).

אָהֶל הוא מין עשב (ערוך אהל). וכן לא תחפוף אשה בדברים אחרים המסבכים את השיער (תורת הבית הקצר ז ז; טושי"ע קצט ב).

סבון ושאר יש מהאחרונים סוברים שלא תחפוף אלא במים, ולא בשאר משקים (בית יוסף קצט; חכמת אדם קכ ד) ושאר דברים, לפי שיש דברים הרבה שמסבכים את השיער (חכמת אדם שם). ויש שכתבו שדוקא דבר שידוע שדרכו לסבך או להקשות השיער לא תחפוף בו, אבל כשאנו ידוע בכך מותר לחפוף בו, שאין לנו לחוש מספק לכך (ב"ח קצט, לדעת הטור).

ואף מהראשונים יש שפסקו באשה שאסרו עליה הרופאים לחפוף ראשה במים, שיכולה לחפפו ביין חם, שאין לנו לאסור אלא מה שאמרו חכמים, והם מים צוננים ונדר ואהל, ולא שאר המשקים הצלולים (מהרי"ק קנט קנז), והובא בבית יוסף קנט).

וכתבו אחרונים שאף לסוברים שאסור לחפוף בשאר משקים, אם בדקתם או שאמרו לה הרופאים שאינם מסבכים, רשאת לחפוף בהם (דברי חמודות לרא"ש מקואות פו, בדעת הרמ"א). וצריכה האשה לבדוק בשיער של עצמה, אבל אין אנו יכולים לבדוק בדרך כלל אם היין מסבך השיער או לא, לפי שאין טבע השערות שיהא אצל כל הנשים (שו"ת סק"ה).

הדחת בית קמטיה (ראה לעיל), כתבו ראשונים שצריך לעשותה במים דוקא, ולא במשקים אחרים (מהרי"ק קנט קנז); רמ"א קצט א, לפי שכתם המשקה עשוי להישאר בתוך הקמט (מהרי"ק שם; ט"ז סק"ב. וראה ב"ח קצט שמצדד להתיר), אבל שאר הגוף מותרת לחפפו אף בשאר משקים (סדרי טהרה סק"ט) ⁵.

נהגו לחפוף בסבון, לפי שאינו מסבך השערות אלא מנקה אותן היטב (פרישה יו"ד קלה יז; שו"ת קצט סק"ג). וכתבו אחרונים שלא תחפוף בסבון רב, שברובו נדבקות השערות (ברכי יוסף שם). ויש שכתבו שנהגו הנשים, לאחר שחפפו בסבון, לשוב ולשטוף במים חמים נקיים (מקור חיים ס"ק יב; דרכי תשובה ס"ק יג בשם בעל דברי חיים מצאנז, לפי שבכל זמן משנים את החומרים מהם עשוי הסבון, ומי יודע שאין בו נתר או אהל).

זמנה

ביום או בלילה אשה אם חופפת בלילה טובלתה, או ביום הסמוך לטבילתה, נחלקו אמוראים: מר זוטרא אסר לחפוף בלילה ולטבול בלילה (נדה סז ב), ואם לא חפפה ביום תדחה טבילתה למחר (סדרי טהרה סק"א), שמתוך שמהומה לביתה (רש"י סח א) - שממהרת לבעלה (ראה רש"י ד א ד"ה שמהומה) לא תחפוף יפה (רש"י סז ב; רשב"א סח א) ⁶. רב חננאל מסורה מתיר לחפוף בלילה (נדה שם), וכתבו ראשונים שאף לדעת רב חננאל עדיף יותר שתחפוף ביום כדי שתחפוף יפה (רשב"א שם).

אפשר להלכה, פעמים אשה חופפת ביום וטובלת בלילה, ופעמים ואי אפשר

מתעצלת לחפוף יפה (ירושלמי מגילה ד א בסופו, וקרנן העדה שם). ויש מהראשונים שפירש הטעם שחופפת ביום כדי שתראה ותחפוף יפה (תשובות חכמי צרפת ולותיר יד).

5. יש מהאחרונים מצדדים שיכולה להדיח בית קמטיה אף בשאר משקים, ולא הוזכר שתדיח במים אלא למעט שלא תקנה בבגד (ב"ח קצט). 6. בירושלמי אמרו טעם שלא תחפוף בלילה טבילתה: שמא בית הטבילה רחוק מהער, והיא

אינה טובלת בליל שבת ויום טוב, שאינה יכולה לחפוף סמוך לטבילה (בעלי הנפש חפיפה, והובא בבית יוסף קצט), וכן לפוסקים להלכה שאף בזמנה אין טבילה מצוה, אין ראוי לטבול בליל שבת ויום טוב ולהרחיק החפיפה מהטבילה, אלא תדחה טבילתה למוצאי שבת (מאירי נדה סז ב, בשם הראב"ד). אבל רבים מהראשונים חולקים וסוברים שאף בזמן הזה, שאין לנו טבילה בזמנה, חופפת בערב שבת וטובלת בליל שבת (בית יוסף שם, שכן דעת כל הפוסקים).

נהגו להתחיל ביום ולהמשיך ועוסקות בחפיפה עד שתחשך, וטובלות (רא"ש מקואות בלילה לו; טוש"ע קצט ב), שבזה הן יוצאות ידי כל הדעות (ראה לעיל. בית יוסף וב"ח קצט; הגר"א ס"ק יב), וצריך שתעסוק בחפיפה עד עת הטבילה בלא בטלה (שו"ת מהרש"ל ו, ובשעת הדחק, שאינה יכולה לחפוף בלילה, תחפוף ביום, וכן כשאינה יכולה לחפוף ביום, תחפוף בלילה, ובלבד שלא תמהר לביתה אלא תחפוף כראוי (רמ"א קצט ג), ותעסוק בה שעה אחת (חכמת אדם קכ ה).

וכתבו ראשונים שיש נשים המחמירות על עצמן, שאף על פי שכבר חפפו - וסרקו (לבוש שם) בביתן, נושאות עמהן מסרק וסורקות את עצמן בבית הטבילה (רא"ש מקואות לו; שו"ע קצט ג), כדי להסמך חפיפה לטבילה, שכן החפיפה היא במסרק (ראה לעיל: מהותה. הגר"א שם ס"ק יא).

ויש שהנהיגו להעמיד שעון בבית המרחץ, וגזרו על הנשים הטובלות בלילה להתעסק בחפיפה שעה שלימה, כדי שיחפפו יפה (מהרש"ל ו, וראה הרמ"א שם, ובש"ך סק"ו).

במוצאי שבת הגיעה עת טבילתה במוצאי שבת, שמן הדין חופפת בליל טבילתה (ראה לעיל), כתבו ראשונים שמנהג יפה שתחפוף היטב בערב שבת, ובמוצאי שבת תחפוף מעט ותסרוק שערוניה (טור קצט; רמ"א בשו"ע שם צ).

ויש ראשונים שכתבו שבמוצאי שבת תשפשף גופה וידיה בחמים, ותסרוק ראשה היטב במסרק (סמ"ג לאוין קיא) ⁷.

הנהגתה כשמרחיקה כשאינה חופפת סמוך לטבילתה (ראה לעיל) כתבו החפיה מהטבילה ראשונים שבודקת כל גופה ושערות ראשה סמוך לטבילתה, שלא יהא עליה דבר חוצץ (תורת הבית הארוך ז ז; שו"ע קצט ו), שלא הקילו להרחיק מהטבילה אלא החפיפה שהיא מתקנת עזרא, אבל לא הבדיקה שהיא מן התורה (תורת הבית שם; הגר"א ס"ק יט). וכתבו אחרונים שצריכה לבדוק אף בשעת החפיפה, לפי שאין להפריד את הבדיקה מהחפיפה (שו"ך קצט ס"ק יא), ויש שנראה מדבריהם שאינה צריכה לבדוק אלא סמוך לטבילה (שו"ע קצט ו, וש"ך שם לדעתו).

לדעת הסוברים שהבדיקה היא מתקנת עזרא (ראה לעיל), כתבו אחרונים שאין להפריד הבדיקה מהחפיפה, וכשמקדימה חפיפתה אף הבדיקה נעשית באותה שעה, ואינה בודקת סמוך לטבילה (בית יוסף קצט ד"ה ומש"כ רבנו ובלבד).

שמירתה בין אשה שחופפת בערב שבת וטובלת במוצאי שבת חפיפה לטבילה שהוא ליל יום טוב, כתבו ראשונים שצריכה לשמור שערוניה בין החפיפה לטבילה שלא יתלכלכו, ולא יתהוו בהם קשרים (בעלי הנפש דיני חפיפה), וצריכה לקשור שערוניה לאחר החפיפה (רא"ש מקואות בסופו; טוש"ע קצט ו), וצריכה לשמור את

לאחר השבת, מאחר שאפשר לה, לדעתו, לחפוף בליל טבילתה (נדה שם, וראה ירושלמי שם).

• רבין שלח באיגרתו: אשה לא תחפוף בערב שבת ותטבול במוצאי שבת, ותמה על עצמן איך חופפת ביום וטובלת בלילה, והרי צריך תיכף לחפיפה טבילה (נדה סח א).

• בדעת מרימר (ראה נדה שם) נחלקו ראשונים: יש שכתבו שסובר כרב יימר (רש"י שם); ויש שכתבו שכל שאפשר לה לחפוף במוצאי שבת, אסורה, לדעתו, לחפוף בערב שבת, ואינה יכולה להקדים חפיפתה אלא כשהגיעה עת טבילתה במוצאי שבת והוא ליל יום טוב, או במוצאי אחד בשבת והוא ליל יום טוב שני של ראש השנה (הגר"א קצט ס"ק טז).

ביכולה היתה יכולה לחפוף סמוך לטבילתה, נחלקו אמוראים אם מותר לה להרחיק חפיפתה מטבילתה (נדה סז ב).

הלכה שאשה חופפת סמוך לטבילתה, ואסור לה להרחיק ממנה, ואפילו הגיעה עת טבילתה במוצאי שבת, לא תקדים חפיפתה לערב שבת, אף לסוברים אשה חופפת ביום וטובלת בלילה (ראה לעיל מחלוקת ראשונים להלכה), אלא חופפת בליל טבילתה (רש"י סח א, כפי שהובא בתוס' שם ד"ה כך, ובטור קצט); ויש שכתבו שחופפת בערב שבת, ולא טבול במוצאי שבת עד שתחזור ותחפוף ראשה אז (מחזור ויטרי עמ' 612); ויש חולקים וסוברים שחופפת בערב שבת ואינה חופפת בליל טבילתה, ואף אם ליל טבילתה במוצאי יום טוב שחל להיות לאחר השבת חופפת בערב שבת, אלא אם כן ליל טבילתה במוצאי שני ימים טובים של ראש השנה שחל להיות לאחר השבת, שחופפת בליל טבילתה (ראב"ה א קפט, וש"ך סק"ו).

הגיעה עת טבילתה במוצאי שבת, ואינה יכולה לחפוף בלילה, כגון שהוא ליל יום טוב, נחלקו גאונים וראשונים להלכה: יש שכתבו שמוטב שתדחה טבילתה (רא"ש מקואות לו); ורבים מהראשונים חולקים וסוברים שתחפוף בערב שבת, ולא תדחה טבילתה (יראים כו בסופו; רמב"ן נדה ט; טוש"ע קצט ו).

לא היתה יכולה לחפוף במוצאי שבת מפני שהיתה שעת הדחק, או מפני החולי, כתבו ראשונים שתחפוף בערב שבת (רמב"ם מקואות ב טז).

כשחופפת בלילה, לסוברים שעיקר זמנה בלילה, צריכה לחפוף מיד בתחילת הלילה, שאם תאחר חפיפתה, יש לחשוש שתמהר ולא תחפוף יפה (דרישה קצט אות ד, בפירוש דברי הטור שם).

כשחופפת ביום, לדעת הסוברים שעיקר זמנה ביום, לא תרחיק החפיפה מהטבילה יותר מדי (רבנו ירוחם כו ה), וכתבו אחרונים שלא התירו לחפוף ביום אלא סמוך לחשיכה, וכשחופפת בערב שבת שאסורה לחפוף עם חשיכה, מותרת לחפוף קודם לכן (דרישה קצט ד).

לדעת הסוברים שחופפת ביום, כתבו אחרונים שצריכה להיכנס למרחץ בעוד שהוא יום (שו"ת מהרש"ל ו; שו"ת רמ"א יט בסופו).

בזמן הזה בטעם הדבר שכש"אי אפשר", כגון שהגיעה עת טבילתה בליל שבת, חופפת ביום וטובלת בלילה (ראה לעיל) - אף על פי שעיקר חפיפה הוא בלילה, לסוברים כן (ראה לעיל שכן דעת השאילתות) - כתבו גאונים לפי שטבילה בזמנה מצוה (ראה ערך טבילה. שאילתות צו), ולפיכך יש ראשונים שכתבו שבזמן הזה שאין לנו טבילה בזמנה (ראה ערך זבה: בזמן הזה, וערך טבילה)

7. כשטובלת במוצאי שני ימים טובים שחלו להיות אחר השבת, ראה ש"ך קצט

ויש שכתבו בדעת ראשונים שדוקא כשלא בדקה גופה לא עלתה לה טבילה, אבל אם בדקה שערויה וכל גופה, עלתה לה טבילה אף על פי שלא חפפה (ב"ח שם ד"ה לשון, בכונת הטור)⁸.

נתעסקה בין חפפה כדין, ונתעסקה בין חפפה לטבילה בדברים החוצצים, לא עלתה לה טבילה (תורת הבית ז ז; טוש"ע קצט יא). עסקה בדברים חוצצים, ובדקה עצמה לאחר מכן, וראתה שלא נדבק בה דבר חוצץ וטבלה, כתבו ראשונים שאינה צריכה טבילה אחרת (רמב"ן נדה סו ב; תורת הבית הקצר ז ז; רמ"א קצט יא).

יש מהראשונים סוברים שמה שאמרו בנתעסקה בין חפפה לטבילה בדברים חוצצים שלא עלתה לה טבילה, אינו אלא לטהרות, אבל מותרת היא לבעלה (ר"ת בתוספות נדה סז א, וברא"ש מקואות לה; רמב"ם מקואות ב כב).

וכתבו ראשונים שמותרת ללבוש בגדיה בין חפפה לטבילה (הגהות שער דורא יב; רמ"א בשו"ע שם יא), שאין רגילות שיהא דבר לח על הבגד (שם, ובש"ך ס"ק כא).

לא עיינה בבית הסתרים ובבית הקמטים שלה ולא בדקה שם, וטבלה, עלתה לה טבילה (ראה ערך טבילה. טור סוף קצט, בשם הראב"ד; שו"ע קצט ט). יש מהאחרונים שכתבו בדעת ראשונים שחולקים וסוברים שאף אם לא בדקה בבית הסתרים לא עלתה לה טבילה (מחצית השקל קצח, בדעת רוקח).

חפפה במקום שער, ועיינה ובדקה שאר גופה, עלתה לה טבילה אף על פי שלא חפפה שאר גופה, כיון שמן הדין - לדעת רוב הראשונים (ראה לעיל: מהותה) - אינה חייבת לחפוף שאר הגוף, אלא מקום שיער בלבד (תורת הארוך ז ז; ב"ח סוף קצט ד"ה חפפה ועלתה).

עצמה בין החפפה לטבילה מכל טינוף ככל יכולתה (סמ"ג לאוין קיא; רמ"א שם), ותיזהר מלתת תבשיל לבנה, ומלהתעסק בדבר המביא לידי חציצה (רא"ש שם; טור ורמ"א שם), אם אפשר לה להיזהר מהם, ואם אי אפשר לה להיזהר, כגון שאין לה מי שיעשה במקומה, או שצריכה ליגע בשעת אכילה, אין לחוש - שהרי צריכה לחזור ולעייין בעצמה בשעת טבילה (הגר"א ס"ק יח) - אלא שתרחץ ידיה בכל פעם, שלא תבוא לידי חציצה (רמ"א שם).

מהאחרונים יש שחולקים וסוברים שמותרת ליגע בתבשיל ובכל מה שתרכה, שהרי צריכה לבדוק ידיה וכל גופה בשעת טבילה, ואם תמצא אז דבר חוצץ תוכל להסירו, ועוד שחומרא זו שתזהר לאחר החפפה מלהתעסק בדברים חוצצים היא חומרא הבאה לידי קולא, שיש לחשוש שתסמוך על הבדיקה שבשעת החפפה, ולא תחזור לבדוק סמוך לטבילתה (ראה בית יוסף שם, שלכן לא הזכירו הרשב"א והר"ן זהירות זו. וכן בשו"ע שם השמיט, ולא הביאה אלא בשערות), ועוד שאף אם תיזהר מלתת תבשיל לבנה אינה יכולה להיזהר מתבשיל שאוכלת, שאפילו תאכל בכף, ידיים עסקניות הן, ואי אפשר שלא תסיח דעתה ותגע בתבשיל ולא תדע (ראה בית יוסף שם). אף מהראשונים יש מצדדים שאינה צריכה לשמור אלא את שערות (בעלי הנפש חפפה).

כשלא חפפה

טבלה ולא חפפה, לא עלתה לה טבילה, אף על פי שעיינה ובדקה בגופה שאין עליה דבר חוצץ (רמב"ן נדה ט ח; שו"ע קצט ח), ואין צריך לומר שאם חפפה שערויה ולא עיינה ובדקה בשאר הגוף, שלא עלתה לה טבילה (תורת הבית הקצר ז ז).

חֲצוּצוֹת¹

כלי שיר, שמצוה על הכהנים לתקוע בהם במקומות ובזמנים ידועים²

הפרקים:	• בעת צרה
• עשייתן	• בקרבנות צבור
• התקיעות במדבר	• בשאר עבודות שבמקדש
• במלחמה	• התוקעים

כח א)³, שנאמר: עֲשֵׂה לָךְ שְׁתֵּי חֲצוּצוֹת כֶּסֶף מְקֻשָּׁה תַעֲשֶׂה אֹתָם (במדבר י ב. גמ' שם)⁴. עשאן מן הגרוטאות - כסף שבור - כשרות (תוספתא חולין (צוקרמאנדל) א יט; ספרי בהעלותך סא; גמ' שם), שנאמר במנורה (ראה ערכו): מְקֻשָּׁה הִיא (במדבר ח ד), היא ולא חצוצרות (ספרי שם; גמ' שם). עשאן משאר מיני מתכות - פסולות (תוספתא שם; ספרי שם; גמ' שם), שנאמר בהן כסף והויה - שְׁתֵּי חֲצוּצוֹת כֶּסֶף וּגְוִי וְהָיוּ לָךְ (במדבר י ב) - לעכב (מנחות שם) [ראה איור מס' 7 בסוף הכרך].

לדורות חצוצרות שנצטוו עליהן לדורות, כגון אלו שתוקעים בהן בשעת הקרבת הקרבנות (ראה להלן: בקרבנות צבור), נחלקו בהן ראשונים:

• יש מפרשים שאף הן נעשות מן העשת של כסף, ואם עשאן

בשם חצוצרה נקרא בכל מקום כלי ידוע העשוי לתקוע בו, בין של מתכת בין של קרן, וצורתו פשוטה (כן משמע מרש"י שבת לה ב ד"ה חצוצרות, וסוכה לד א ד"ה חצוצרתא), שלא כשופר (ראה ערכו), שראשו כפוף (רש"י שבת שם ד"ה והתניא). משחרב בית המקדש נשתנה שם שופר - כפוף - לחצוצרה, ושם חצוצרה - פשוטה - לשופר (שבת לו א וסוכה שם), לפי שנתבלבל להם הלשון (מאירי סוכה שם), לפיכך מצינו כמה מקומות שהוזכר בהם שופר והכוונה לחצוצרה, וכן להיפך (שבת שם, ועוד).

עשייתן

חצוצרות היו באות מן העשת - חתיכה שלמה - מן הכסף (מנחות

ראה ערך שירה. 3. ולא ציוותה תורה לעשות חצוצרות של זהב, לפי שהתורה-חסה-על-ממונם-של-ישראל (ראה ערכו). מדרש אגדה במדבר י ב; רבנו גרשום חולין מט ב ד"ה התורה חסה; או כדי שלא להזכיר מעשה העגל (בעל הטורים שם). 4. ויש שלמדו מכאן: אין מקשה אלא מין קשה, מעשה אומן

8. חפפה ראשה במים חמים, ולא סרקה שערויה במסרק, ולא פספסה בהן בידיה נחלקו אחרונים (ראה שבות יעקב ב עה, וחכמת אדם קכ ב). 2. זה השם שנתייחד בהלכה לקרוא לענין חצוצרות. 1. טז, טורים תע-תצח. זה השם שנתייחד בהלכה לקרוא לענין זה. על החצוצרות שהיו הלויים תוקעים בהן בבית המקדש, בין שאר כלי השיר,

במדבר י א, ששני כהנים תוקעים בשתי חצוצרות (רש"י שם ז), שנאמר: וְתִקְעוּ בָהֶן וְנוֹעְדוּ אֶלֶיךָ כָּל הָעֵדָה אֶל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד (במדבר י ג. רש"י שם ז), והתקיעה היא כאחת (פנים יפות שם), שנאמר: וְאִם בְּאַחַת יִתְקַעוּ (במדבר שם ד. ספרי זוטא שם), ואין בה אלא תקיעה בלבד בלא תרועה, שנאמר: וּבִהֲקֵהִיל אֶת הַקָּהֵל תִּתְקַעוּ וְלֹא תִרְיעוּ (במדבר שם ז). ואין תוקעים אלא בפתח אהל מועד, שנאמר: וְתִקְעוּ בָהֶן וְנוֹעְדוּ אֶלֶיךָ כָּל הָעֵדָה אֶל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד (פסיקתא זוטרתא שם).

מקרא נשיאים באחת, שנאמר: וְאִם בְּאַחַת יִתְקַעוּ וְנוֹעְדוּ אֶלֶיךָ הַנְּשִׂאִים רָאשֵׁי אֲלָפֵי יִשְׂרָאֵל (במדבר שם ד. רש"י שם ז), ואף תקיעה זו כתבו ראשונים שאין בה תרועה (רש"י שם; רבינו בחיי ואברבנאל וספורנו שם); ויש שדרשו: וּבִהֲקֵהִיל אֶת הַקָּהֵל תִּתְקַעוּ וְלֹא תִרְיעוּ (במדבר שם ז) - מריע אתה בשל נשיאים (ספרי זוטא שם).

מסע המחנות מסע המחנות נחלקו בו הדעות אם הוא בשתי חצוצרות, שנאמר: וְהָיָה לָךְ לְמִקְרָא הָעֵדָה וּלְמִסַּע אֶת הַמַּחֲנֹת (במדבר י ב), מה מקרא העדה בשנים (ראה לעיל) אף מסע המחנות בשנים (ספרי בהעלותך עד; רש"י שם ז); או באחת, שנאמר: וְאִם בְּאַחַת יִתְקַעוּ וְגו' וְנִסְעוּ הַמַּחֲנֹת (במדבר י ד-ה), שאין נוסעים אלא באחת (ילקוט שמעוני במדבר תשכד).

סימן מסע המחנות, תקיעה תרועה ותקיעה (רש"י שם ה), שנאמר: וּתְקַעְתֶּם תְּרוּעָה וְנִסְעוּ הַמַּחֲנֹת הַחֲנִיִּם קִדְמָה (במדבר שם), תקיעה בפני עצמה, ותרועה בפני עצמה (ספרי שם עג; ראש השנה לד א); אין לי אלא תקיעה לפני תרועה, תקיעה לאחר תרועה מנין, תלמוד לומר: תְּרוּעָה יִתְקַעוּ לְמַסְעֵיהֶם (במדבר שם ו. תנא קמא בספרי שם ובגמ' שם) ⁷.

נאמר בכתוב: וּתְקַעְתֶּם תְּרוּעָה וְנִסְעוּ הַמַּחֲנֹת הַחֲנִיִּם קִדְמָה, וּתְקַעְתֶּם תְּרוּעָה שְ�נִית וְנִסְעוּ הַמַּחֲנֹת הַחֲנִיִּם תִּימָנָה (במדבר שם ה-ו), ונחלקו תנאים אם כשם שתוקע למזרח ולדרום כך תוקע למערב ולצפון (חכמים בתוספתא ראש השנה (ליברמן) ב ג; יש אומרים בספרי שם); או שיותר מזה, תוקע לכל מטה ומטה (חכמים בתוספתא שם); או שאינו תוקע אלא לשתי רוחות, שנאמר: תְּרוּעָה יִתְקַעוּ לְמַסְעֵיהֶם, תקיעה אחת לשתי רוחות (תנא קמא בספרי שם), שתקיעה של מזרח מועילה לשל מערב, ותקיעה של דרום מועילה לשל צפון (חזקוני שם; ספרי דבי רב שם).

ובצורת התקיעה נחלקו תנאים:

- יש אומרים שתקיעה תרועה ותקיעה שתוקעים בחצוצרות אחת היא (סוכה ג ב, וערכין י א, בדעת רבי יהודה), היינו מצוה אחת (רש"י סוכה שם ד"ה אחת), וקול אחד הוא, תחילתו וסופו פשוט ושובר באמצע (ריטב"א תענית טו א), שנאמר: וּתְקַעְתֶּם תְּרוּעָה וְכו' תְּרוּעָה יִתְקַעוּ (במדבר י ה-ו. גמ' שם ושם), הרי שקורא לתרועה תקיעה ולתקיעה תרועה (רש"י ערכין שם ד"ה ותקעתם). ונחלקו ראשונים לדעה זו אם היה מפסיק ביניהן כדי נשימה (רש"י סוכה שם ד"ה ולא כלום; תוספות שם נד א ד"ה מהו), שמכל מקום צריך הפסקה (תוספות שם, על פי ראש השנה לד א); או שלדעה זו יש לתקוע ולהריע בנשימה אחת (רמב"ן ראש השנה שם).
- ויש אומרים תקיעה לחוד ותרועה לחוד (גמ' שם ושם, בדעת

משאר מיני מתכות - פסולות (רמב"ם כלי המקדש ג ה; תוספות עבודה זרה מז א ד"ה קרניה, וזבחים סח א ד"ה כשהוא, ומנחות כח א ד"ה חצוצרות; סמ"ג עשין קע; חינוך שפד), שכן שנינו בהקרבת התמיד (ראה ערכו): ושתי חצוצרות של כסף בידם (תמיד ז ג. תוספות וזבחים שם ומנחות שם). והוא הדין בחצוצרות שתקעו בהן בשאר עבודות שבמקדש (כן משמע מטורי אבן ראש השנה כו ב, ובאר שבע תמיד שם), וכן התקיעות שבשעת מלחמה (ראה להלן: במלחמה) ועת צרה (ראה להלן: בעת צרה), אינן אלא בחצוצרות של כסף (טורי אבן שם; הר המוריה כלי המקדש ג יט; יהודה יעלה או"ח קפג).

• ויש מפרשים שלא אמרו של כסף אלא בחצוצרות של משה, אבל לדורות כשרות אף בשל קרן (תוספות עבודה זרה שם, ותוספות ר"י מפאריש, שם בשם ר' יהודה; תוספות וזבחים ומנחות שם, בהוה אמינא, ודחו), וכן מצינו שהיו תוקעים בהקהל בחצוצרות של זהב (תוספתא סוטה (ליברמן) ז טו. תוספות עבודה זרה שם).

מנין וצורת עֲשֶׂה לָךְ שְׁתֵּי חֲצוֹצְרוֹת (במדבר י ב), מיעוט חצוצרות החצוצרות שתיים, אם כן למה נאמר שתי, שיהיו שוות (ירושלמי יומא ו א; ספרי זוטא שם) במראה ובקומה ובנוי (ספרי בהעלותך עד).

של משה משל חצוצרות שנצטוו עליהן משה, נחלקו תנאים משל מי היו נעשות: יש אומרים: עֲשֶׂה לָךְ (במדבר שם) משלך (רבי יאשיה בספרי שם, וביומא ג ב, ומנחות כח ב); ויש אומרים משל ציבור הכתוב מדבר, ומה תלמוד לומר לומר עשה לך, כביכול - אם היה אפשר (רש"י מנחות שם ד"ה אלא) - בשלך אני רוצה יותר מבשלהם (רבי יונתן בספרי שם).

כשרותם כל הכלים שעשה משה - במשכן - כשרים לדורות, חוץ מן לדורות החצוצרות (ספרי שם; מנחות כח ב), שנאמר: עֲשֶׂה לָךְ וְגו' וְהָיָה לָךְ (במדבר י ב. מנחות שם) ⁵, שמצות התקיעה בחצוצרות קיימת לעולם, אבל לא באותן שעשה משה (זית רענן לילקוט שמעוני תשכד).

כלי שרת החצוצרות שתוקעים בהן על הקרבנות (ראה להלן: בקרבנות צבור) כתבו אחרונים שדינן ככלי-שרת (ראה ערכו. טורי אבן ראש השנה כו ב ד"ה ושני; חקרי לב או"ח נא).

התקיעות במדבר

כשהיו ישראל במדבר, נצטוו שיתקעו הכהנים בחצוצרות כשירצה משה לדבר עם הסנהדרין ושאר העם לאספם אליו, או בשעת סילוק המסעות, שנאמר: וְהָיָה לָךְ לְמִקְרָא הָעֵדָה וּלְמִסַּע אֶת הַמַּחֲנֹת וְתִקְעוּ בָהֶן וְגו' (במדבר י ב-ג), שתהא מזמן בהן את העדה, ומסיע בהן את המחנות (ספרי זוטא שם ב). ונחלקו תנאים:

- יש אומרים שהתקיעות להקהיל את הקהל מצוה הן (גמ' סוכה ג ב, וערכין י א, בדעת חכמים), שמצווים להקהיל בסימן זה ולא באחר (רש"י סוכה שם ד"ה רחמנא) ⁶.
- ויש אומרים שאינן אלא לסימן (רבי יהודה בגמ' שם ושם), כשהיה רוצה משה לדבר אליהם, ואינן מצוה (רש"י סוכה שם ד"ה ההוא וערכין שם ד"ה סימנא).

מקרא העדה מקרא העדה בשנים (ספרי בהעלותך עד; רש"י ורשב"ם והנשיאים

שמנאוה (ר"י פערלא שם, בשם כמה אזהרות לשבועות). 7. או לפי שנאמר: וּתְקַעְתֶּם תְּרוּעָה שְ�נִית וְנִסְעוּ הַמַּחֲנֹת הַחֲנִיִּם תִּימָנָה, מה תלמוד לומר שנית, זה בנה אב לתקיעה שתהא שניה לתרועה (רבי יוחנן בן ברוקא בספרי שם; רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקא בגמ' שם).

ומעשה קורנס (ספרי בהעלותך עד). 5. או לפי שנאמר: וְהָיָה לָךְ לְמִקְרָא הָעֵדָה וּלְמִסַּע אֶת הַמַּחֲנֹת (במדבר י ח), לחקה ניתנו ולא לדורות (ספרי שם). 6. אף לדעה זו מצוה זו אינה נמנית במנין המצוות, לפי שאינה נוהגת לדורות (ר"י פערלא לספר המצוות לרס"ג מ"ע טז, בדעת הרמב"ם והסמ"ג); ויש מהגאונים

• יש אומרים שהיא מצות עשה מן התורה (רמב"ם שם א), ומלבד זאת מדברי סופרים להתענות על כל צרה שלא תבוא על הצבור, עד שירוחמו מן השמים (ראה ערך תענית צבור), ובימי התענית האלו זועקים בתפילה ומתחננים ומריעים בחצוצרות (רמב"ם שם ד). וכן שנינו: בתעניות - במקדש, שהיו תוקעים בחצוצרות ובשופרות (ראה להלן) - שתי חצוצרות באמצע, שופר מקצר וחצוצרות מאריכות, שמצות היום בחצוצרות (משנה ראש השנה כו ב), ולדעתם מצוה זו נמנית במנין המצוות, ביחד עם המצוה להריע בקרבנות צבור (ספר המצוות לרמב"ם מ"ע נט; חינוך שפד).

• ויש אומרים שאין חיוב תקיעות אלא מדרבנן (בעל המאור ראש השנה כח א, לפי הר"ן שם), שאינן אלא לקיבוץ העם (רש"י שם ד"ה שמצות) שמתקבצים בתעניות, כמו שנאמר: קדשו צום קראו עצה (יואל א יד. פסקי ריא"ז שם), וכל קיבוץ הוא בחצוצרות, כמו שנאמר: והיו לך למקרא העדה (במדבר י ב. רש"י ור"ן ראש השנה שם).

תקיעה מחוץ למקדש
אם תוקעים בחצוצרות בתענית-צבור (ראה ערכו) אף בגבולין - מחוץ למקדש - נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שתוקעים בחצוצרות בלבד (רש"י בבא קמא פ ב ד"ה מתריעים, לפי יהודה יעלה או"ח קסג; כן משמע מרש"י ראש השנה כז א ד"ה מקום שיש; רמב"ם תעניות א ד; המאור ראש השנה כו ב), שכן אמרו שאין תוקעים בחצוצרות ובשופרות כאחד אלא במקדש, שנאמר: בַּחֲצֹצְרוֹת וְקוֹל שׁוֹפָר הָרִיעוּ לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ ה' (תהלים צח ו), אבל בגבולין, מקום שיש חצוצרות אין שופר (ראש השנה שם), והיינו בתעניות (רש"י שם ד"ה מקום שיש; המאור שם; פסקי רי"ד וריא"ז שם), אלא שבזמן הזה שאין חצוצרות, תוקעים בשופר (פסקי ריא"ז תענית ב ב ה), או שבזמן הבית תקעו בגבולין בחצוצרות, ולאחר החורבן תיקנו לתקוע בשופרות (מאירי ראש השנה כז א, ותענית יד א, בשם יש מפרשים).

• יש מפרשים שאף בגבולין היו תוקעים בחצוצרות ובשופרות, אלא שהתקיעה בכהנים לא היתה אלא בחצוצרות בלבד (כתוב שם לראב"ד ראש השנה שם).

• יש מפרשים שלא היו תוקעים בתעניות בגבולין אלא בשופר (המאור וריטב"א ור"ן שם, בשם תשובות הגאונים), ומקום שיש חצוצרות שאמרו, היינו במלחמה (ראה לעיל: במלחמה), לפי שלא נאמרה התרעה בחצוצרות אלא במקדש או במלחמה, שכל ישראל תלויים בדבר, שכן מצינו מצות חצוצרות בכינוס כל ישראל - כמו שנאמר: וְהָיוּ לְךָ לְמִקְרָא הָעֵדָה (במדבר י ב. ר"ן שם ותענית טו ב) - אלא שכיון שריבתה תורה על הצר הצר אתכם (ראה לעיל) למדים התרעה לכל צרה וצרה שלא תבוא על הציבור, ובמה בשופר, כעין ראש השנה (רמב"ן במלחמות ראש השנה שם, ובחידושים בתענית שם, ובדרשה לראש השנה, כתבי הרמב"ן א עמ' רלג), ושכן נהגו בכל מקום לתקוע בשופר בתעניות (דרשת הרמב"ן לראש השנה שם; רשב"א וריטב"א ור"ן ראש השנה ותענית שם).

• ויש מפרשים שלא אמרו אלא שבגבולין אין תוקעים בחצוצרות ובשופרות כאחד, אלא או בחצוצרות או בשופר (רשב"א שם ושם);

חכמים), שהרי נאמר: וּבְהִקְהִיל אֶת הַקָּהָל תִּתְקַעוּ וְלֹא תִרְיעוּ (במדבר שם ז), ואם מצוה אחת היא איך אמרה תורה לעשות חצי מצוה (גמ' שם ושם).

חניית המחנות בשעת חניית המחנות, נחלקו הדעות:

• יש סוברים שהיו תוקעים בשתי חצוצרות, אבל לא מריעים, ולמדו כן מהכתוב: וּבְהִקְהִיל אֶת הַקָּהָל תִּתְקַעוּ וְלֹא תִרְיעוּ (במדבר שם ז), היינו בזמן שחונים והיו נקהלים סביב למשכן (ספרי בהעלותך עד, לגירסת רבנו הלל); ויש שדרשו: עֲשֵׂה לָךְ שְׁתֵּי חֲצוֹצְרוֹת (במדבר שם ב), באחת יסעו ובאחת יחנו (ילקוט שמעוני תורה תשכד).

• ויש סוברים שאין תקיעה כלל בחנייה, שנאמר: וְלִמְסַע אֶת הַמַּחֲנֹת (במדבר שם ב. פסיקתא זוטרותא שם).

במלחמה

וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצר אתכם והרעתם בַּחֲצֹצְרוֹת (במדבר י ט), מכאן שתוקעים בחצוצרות בשעת מלחמה (כן משמע מתענית יז א, ורש"י ד"ה ובשעת; מלחמות לרמב"ן ראש השנה כז א, ורשב"א ור"ן שם) ⁸.

במלחמות וכי תבאו מלחמה בארצכם, בין שאתם יוצאים עליהם, הרשות ובין שהם באים עליכם (ספרי בהעלותך עו), היינו בין מלחמת-חובה (ראה ערכו), שהיא כיבוש ארץ ישראל, בין מלחמת-מצוה (ראה ערכו), שהיא אחר שכבר כבשו וחלקו ובאים אויבים עליהם, ובין מלחמת-רשות (ראה ערכו), שהיא לכבוש שאר ארצות (ספרי דבי רב שם, בדעת רבנו הלל שם) ⁹.

זמן התקיעה תקיעה בחצוצרות במלחמה, כתבו ראשונים שהיא בשעת התפילה, שהיו אומרים שם פסוקי מלכיות-זכרונות-שופרות (ראה ערכו), כדרך שאומרים בראש השנה וביובל (רש"י תענית יז א ד"ה ובשעת; רמב"ן תענית שם, ומלחמות ראש השנה כז א) ¹⁰.

כששים מחמלחמה אף כששים מארץ אויב, או מנצחים אויב הבא עליהם וקובעים יום שמחה, יש מן הראשונים שכתב שתוקעים בחצוצרות, ושהוא בכלל הכתוב: וּבְיָוִם שְׂמֵחָתְכֶם וגו' וּתְקַעְתֶּם בַּחֲצֹצְרוֹת (במדבר י י. אבן עזרא שם).

בעת צרה

וכי תבאו מלחמה בארצכם וגו' וְהִרְעַתֶּם בַּחֲצֹצְרוֹת (במדבר י ט), אין לי אלא מלחמה, שדפון וירקון מנין, תלמוד לומר: עַל הַצָּר הַצָּר אֶתְכֶם (שם), על כל צרה וצרה שלא תבוא על הציבור (ספרי בהעלותך עו). מכאן שזועקים ומריעים בחצוצרות על כל צרה שלא תבוא על הציבור, כלומר כל דבר שייצר לכם, כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהם, זעקו עליהם והריעו, ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו, ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להם, ככתוב: עֲזוּנֹתֵיכֶם וגו' (ירמיהו ה כה), וזה הוא שיגורם להם להסיר הצרה מעליהם (רמב"ם תעניות א א-ב).

ונחלקו ראשונים:

לא ו) אלו השופרות (סוטה מג א. רמב"ן תענית טו א), ומכל מקום כתב שיתכן שאף שם היו חצוצרות, וקראו לחצוצרות שופרות (רמב"ן שם, על פי שבת לו א). ¹⁰ ויש מהאחרונים שכתב שהיו תוקעים במקום המלחמה, כמו שנאמר: וַיִּקְנוּ יְהוּדָה וְהִנֵּה לָהֶם הַמֶּלֶכְמָה פָּנִים וְאַחֲרֵי וַיִּצְעְקוּ לֵה' וְהַפְּתָנִים מִחֻצָּיִם בַּחֲצֹצְרוֹת (דברי הימים ב יג יד. שלטי הגבורים (שער אריה) מג, עמ' קפד במהדורת מכון ירושלים).

⁸ ויש מן הראשונים שכתבו שהיא בכלל המצוה לתקוע בעת צרה (ראה להלן: בעת צרה. כן משמע מספר המצוות לרמב"ם מ"ע נט; זהר הרקיע לרשב"ץ עשין רכב עד). ⁹ ויש שכתב שבמלחמת רשות לא היו תוקעים (תולדות אדם לספרי שם); ויש מן הראשונים שנסתפק לומר שאין המצוה לתקוע בחצוצרות אלא במלחמת אויבים הצרים עליהם בארץ, שנאמר: בארצכם על הצר הצר אתכם, שכן דרשו מה שנאמר בפנחס במלחמת מדין: וחצוצרות התרועה בידו (במדבר

בערב יום טוב כשם שהיו תוקעים בערב שבת, כך היו תוקעים בערב יום טוב (רבנו חננאל שבת קטו א ד"ה וראינו שפירש, בשם רב האי גאון; רש"י חולין כו ב ד"ה תקיעה; תוספות שבת קיד ב ד"ה ליתקע).

בסוכות בחג הסוכות היו מוסיפים עוד שתיים עשרה תקיעות - בחצוצרות (רמב"ם כלי המקדש ז ו) - שכן שנינו שבחג היו שם שלש תקיעות לשער העליון, שלש לשער התחתון, שלש למילוי המים, ושלש על גבי מזבח (משנה סוכה ג; רמב"ם שם)²¹.

• התקיעות לשער העליון ולשער התחתון, נחלקו בהן ראשונים: יש מפרשים שהן התקיעות שבשמחת-בית-השואבה (ראה ערכו). רש"י שם ד"ה שלש לשער, שעמדו שני כהנים בשער העליון שיורד מעזרת-ישראל (ראה ערכו) לעזרת-נשים (ראה ערכו) ושתי חצוצרות בידיהם, קרא הגבר, תקעו והריעו ותקעו (משנה שם נא ב) לסימן שילכו למלאות מים לנסוך-המים (ראה ערכו). רש"י שם ד"ה תקעו, וכן כשהגיעו לעזרת נשים תקעו והריעו ותקעו, והיו תוקעים והולכים עד שהגיעו לשער היוצא ממזרח (משנה שם) והוא שער התחתון (רש"י שם ג ב ד"ה שלש), והתקיעות הן לפתיחת שערים אלה (סוכה נד א); ויש מפרשים שתקיעות אלו הן בכל רגל, שתקעו שלש לפתיחת שער התחתון, ושלש לפתיחת שער העליון, והוא שער ניקנור, שהוא למעלה מעזרת נשים (רמב"ם שם).

• שלש למילוי המים שאמרו, אף הן של שמחת בית השואבה היו, שלאחר שמלאו צלוחית של מים ממעין השילוח לצורך ניסוך המים, שבו ובאו להם לעזרה דרך שער המים, הגיעו לשער המים תקעו והריעו ותקעו (משנה שם מח א, ורש"י שם ג ב ד"ה שלש למילוי המים; רמב"ם תמיד י ז), ונחלקו התלמודים אם טעם התקיעות משום שמחה, שנאמר: וישאֲבֹתָם מִים בְּשִׁשֹּׁן (ישעיהו יב ג. גמ' שם מח ב); או כדי לפרסם הדבר (ירושלמי שם ד ו), מפני הצדוקים שאינם מודים בניסוך המים (פני משה שם).

• שלש על גבי מזבח שאמרו, נחלקו בהן ראשונים: יש מפרשים שהן אותן ששנינו במצות ערבה (ראה ערכו) שבמקדש, שהיו מביאים מורביות של ערבה וזוקפים אותן בצדי המזבח, ותקעו והריעו ותקעו (משנה שם מח א. רש"י שם ג ב ד"ה שלש לגבי מזבח; רבנו יהונתן ופסקי רי"ד ומאירי וריטב"א שם), משום שמחה (תוספות סוכה מה א ד"ה תקעו), ואותן תקיעות סמוכות לניסוך המים, ולא הוצרכו לחזור ולתקוע לניסוך (ריטב"א שם ג ב); ויש מפרשים שתוקעים שלש על גבי המזבח בשעה שמנסכים המים (רמב"ם כלי המקדש ז ו; מאירי וריטב"א שם ג ב, בשם יש מפרשים, ודחו), או כשמולכים את המים למזבח (רש"י שם נד א ד"ה ה"ג, שכך שמע), ואף לפירוש זה הן אלו התקיעות ששנינו בזקיפת הערבה, שאפשר שהיתה בשעה שמולכים את המים למזבח (רש"י שם, לדעה זו).

בראש השנה בראש-השנה (ראה ערכו וערך תקיעת שופר) היו תוקעים במקדש - בשערי מזרח ובהר הבית (ראש השנה כז א) - בשופר אחד ושתי חצוצרות מן הצדדים, שופר מאריך וחצוצרות מקצרות, שמצות היום בשופר (ראה ערך תקיעת שופר. משנה שם כו ב; רמב"ם שופר א ב). וחשוב התקיעה בחצוצרות הוא

קרבו פסח קרבן-פסח (ראה ערכו) תוקעים עליו בחצוצרות (רמב"ם קרבן פסח א יב, על פי משנה פסחים סד א) בשעת קריאת ההלל (ראה ערכו) שהיו קוראים בזמן שחיטתו (רש"י סוכה נד ב ד"ה ערב הפסח), שנאמר: וּתְקַעְתֶּם בַּחֲצֹצְרוֹת וּגְו' וְעַל זִבְחֵי (במדבר י ו), זו זביחת הפסח (ספרי זוטא שם, לגרסת מדרש הגדול שם).

תמיד שיש לו נסכים, תוקעים לנסכים (ראה לעיל), פסח שאין לו נסכים, תוקעים על שחיטתו (ירושלמי פסחים ה ה; רמב"ם שם).

כשלא תקעו קרבן שלא תקעו עליו כשר, שנאמר: וְהָיוּ לָכֶם לְזִכְרוֹן (במדבר י ו), לזכרון ניתנו, ולא להכשר קרבן (ספרי בהעלותך עז).

במשכן שילה אף במשכן שילה תקעו בחצוצרות, שנאמר: וְהָיוּ לָכֶם לְחֶקֶת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם (במדבר י ח), לחקת עולם, לפני שילה, לדורותיכם, לבית העולמים (ספרי זוטא שם).

בשאר עבודות שבמקדש

התקיעות שבכל יום אין פוחתים מעשרים ואחת תקיעות במקדש בכל יום (משנה סוכה ג ב, וערכין י א), שמלבד תשע תקיעות לתמיד של שחר, ותשע לתמיד של בין הערבים (ראה לעיל: בקרבנות ציבור), היו תוקעים - בחצוצרות (רמב"ם כלי המקדש ז ו; מאירי סוכה שם) - שלש תקיעות לפתיחת שערי העזרה (משנה סוכה שם; תוספתא סוכה (ליברמן) ד י; רמב"ם שם ג)¹⁸ - תקיעה תרועה ותקיעה (רש"י שם ד"ה תשע; רמב"ם שם).

בשבת ובשבת נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שמכיון שאינן אלא לסימן בלבד, לפיכך אין תוקעים לפתיחת שערים בשבת (רבי זירא בגמ' שם, לפי רש"י שם).
- ויש אומרים שתוקעים אף בשבת, שהרי שנינו שבכל יום תוקעים (רבי בגמ' שם), לפי שאין-שבות-במקדש (ראה ערכו), וכן הלכה (תוספות שם ג ב ד"ה ורבנן).

בערב שבת בערב שבת מוסיפים שש תקיעות - בחצוצרות (רמב"ם כלי המקדש ז ו; מאירי סוכה ג ב)¹⁹ - שלש - תקיעה תרועה ותקיעה (רש"י שבת לה ב ד"ה שש)²⁰ - להבטיל את העם ממלאכה, ושלש להבדיל בין קודש לחול (משנה סוכה ג ב; רמב"ם שם ושבת ה יט), ואף ביום טוב שחל בערב שבת תוקעים (משנה חולין כו ב; רמב"ם שבת ה כא) להבדיל ממלאכת אוכל-נפש (ראה ערכו) המותרת ביום טוב (רש"י שם ד"ה תוקעין), מה שאין כן ביום הכפורים שחל בערב שבת (סוכה נה ב, ושבת קיד ב; רמב"ם שם). ולא לכהנים שבמקדש עשו סימן זה, שהרי אמרו כהנים-זריזים-הם (ראה ערכו), ובקאים הם בכל, ואינם צריכים סימן, אלא עשוהו לשאר העם שבירושלים (שבת קיד ב).

כיצד תוקעים, חזן (ראה ערכו) הכנסת נוטל את החצוצרה ועולה לראש גג גבוה של עיר ותוקע, ומקום היה בראש הגג ששם מניח את החצוצרה (תוספתא סוכה (ליברמן) ד יא), לפי שאין מטלטלים אותה בשבת (כן משמע מהגמ' שם).

המים, אלא שהיו שם שלש תקיעות למעלה עשירית (חכמים בסוכה נד א), שכן שנינו שכשירדו משער העליון והגיעו למעלה עשירית מבין חמש עשרה המעלות היורדות מעזרת ישראל לעזרת נשים, תקעו והריעו ותקעו (משנה שם נא ב); ויש הסוברים שלא תקעו אלא על גבי המזבח ולא למעלה עשירית (רבי אליעזר בן יעקב בגמ' שם נד א), וכן הלכה (רמב"ם כלי המקדש ז ו).

פרק (ברטנורא תמיד ז ג). 18. ויש מהתנאים הסובר שלא תקעו על פתיחת השערים אלא על נעילתם (כן משמע מהתוספתא שם). 19. ויש שכתבו שאפשר אף בשופר (ראה ערכו) (תוספות סוכה ג ב ד"ה ורבנן). 20. ויש אומרים שהן תקיעות בלבד (רמב"ם שבת ה יט, וברטנורא חולין א ז, לפי רש"י חולין כו ב). 21. ויש מהתנאים הסוברים שלא היו שם תקיעות על גבי המזבח, שהרי כבר תקעו למילוי

אף בקרבנות ציבור שנינו שתקיעת החצוצרות היתה על ידי כהנים (משנה תמיד לג ב; רמב"ם כלי המקדש ג ה ותמידין ו ו; חינוך שם), ואין תוקעים אלא ברשות הממונה על המשוררים שהיה במקדש (ראה ערך ממונים במקדש. רמב"ם שם ושם), ומכל מקום אין זר (ראה ערכו) שתקע חייב מיתה (כן משמע מרמב"ם כלי המקדש ט ב) ²⁵.

אף שאר התקיעות בחצוצרות שבמקדש מצינו שהיו על ידי כהנים, כגון בשמחת בית השואבה (ראה לעיל: בשאר עבודות שבמקדש. משנה סוכה נא ב) ובהקהל (ראה לעיל: שם. תוספתא סוטה (ליברמן) ז טו). וכן בראש השנה וביובל, שהיו תוקעים בהם במקדש בחצוצרות ובשופר (ראה לעיל: שם), הכהנים היו תוקעים בחצוצרות, וישאלים בשופר (מנחת חינוך שפד ה, על פי ספרי בהעלותך עה).

בעל מוס ²⁶ כהן בעל-מום (ראה ערכו) פסול לתקיעות בחצוצרות (רבי עקיבא בספרי בהעלותך עה, וירושלמי יומא א א; רבי טרפון שם ושם, לאחר שחזר בו), שהיו במדבר במקראות ומסעות (כן משמע מרבנו הלל לספרי שם), ולתקיעות שעל הקרבנות (רבי עקיבא בירושלמי שם), ותקיעות בעת צרה שמצוותן בכהנים (מנחת חינוך שפד ה), והדבר נלמד מגזרה-שוה (ראה ערכו), נאמר כאן כהנים: וּבְגִי אֶהְרֹן הַכֹּהֲנִים יִתְקְעוּ בַּחֲצֹצְרוֹת (במדבר י ח), ונאמר להלן כהנים: וּזְרָקוּ בְּגִי אֶהְרֹן הַכֹּהֲנִים (ויקרא א יא), מה כהנים האמורים להלן תמימים ולא בעלי מומים, שנאמר: כָּל אִישׁ אֲשֶׁר בּוֹ מוֹם מִזֶּרַע אֶהְרֹן הַכֹּהֵן לֹא יֵגֵשׁ לְהִקְרִיב (ויקרא כא כא), אף כהנים האמורים כאן תמימים ולא בעלי מומים (רבי עקיבא בספרי שם, ורבנו הלל שם) ²⁶.

ומכל מקום כשר לתקיעות בהקהל (רבי טרפון בתוספתא סוטה (ליברמן) ז טז; רבי עקיבא בירושלמי שם), ובראש השנה וביום הכפורים ביובל (רבי עקיבא בספרי שם), שאף על פי שצריך בהם כהנים, כיון שאין בהם חיוב תקיעה בחצוצרות אלא מדברי קבלה (ראה לעיל: בשאר עבודות שבמקדש), כך היתה הקבלה שבעלי מומים כשרים (מנחת חינוך שם).

מניין החצוצרות אין פוחתים משתי חצוצרות (משנה ערכין יג א), שכשתוקעים בחצוצרות אין פוחתים משתים (ברטנורא שם ב ח), שותקעם בַּחֲצֹצְרוֹת (במדבר י י) משמע שתים (תוספות יום טוב שם, בפירוש הראשון) ²⁷, ומוסיפים עד לעולם (משנה ערכין שם). ועד כמה מוסיפים, עד מאה ועשרים, שנאמר: וְעִמָּהֶם כֹּהֲנִים לְמַאֲה וְעֶשְׂרִים מִחֲצִירֹת בַּחֲצֹצְרוֹת (דברי הימים ב ה יב. גמ' שם ב).

משום שנאמר: בַּחֲצֹצְרוֹת וְקוֹל שׁוֹפָר הָרִיעוּ לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ ה' (תהלים צו ו. גמ' שם כז א; רמב"ם שם), והוא חיוב מדברי-קבלה (ראה ערכו. מנחת חינוך שפד ה).

בהקהל ²⁸ ביום ההקהל (ראה ערכו) היו תוקעים בחצוצרות בכל ירושלים להקהיל את העם (תוספתא סוטה (ליברמן) ז טו; רמב"ם חגיגה ג ד), ואותו היום כהנים עומדים בגדרים ובפרצות וחצוצרות של זהב (ראה לעיל: עשייתו) בידיהם, תוקעים ומריעים ותוקעים, כל כהן שאין בידו חצוצרה אומרים דומה שאין כהן הוא, ושכר גדול היה לאנשי ירושלים שמשכירים חצוצרות בדינר זהב (תוספתא שם), ומטעם זה אמרו שיום הקהל שחל להיות בשבת מאחרים אותו לאחר השבת, מפני תקיעת החצוצרות והתחינות שאינן דוחות את השבת (משנה מגילה ה א, וירושלמי שם א ד, ורמב"ם שם ז).

חנוכת המקדש אף בחנוכת המזבח או העזרה (ראה ערך חנכת המקדש) כתבו אחרונים שתוקעים בחצוצרות, שנאמר: וּבְיֹמָם שִׁמְחֶתְכֶם וְגו' וְתִקְעֶתֶם בַּחֲצֹצְרוֹת (במדבר שם), ושמחה היא לישראל (העמק דבר שם, על פי תענית כו ב; משך חכמה שם, על פי מועד קטן ט א). וכן נאמר בחנוכת המקדש בימי שלמה: וְעִמָּהֶם כֹּהֲנִים לְמַאֲה וְעֶשְׂרִים (ראה לעיל: התוקעים) מִחֲצִירֹת בַּחֲצֹצְרוֹת (דברי הימים ב ה יב-יג). וכן בבנין המזבח וקידוש העזרה בימי עזרא נאמר: וַיִּסְדּוּ הַכֹּהֲנִים אֶת הַיֵּכָל ה' וַיַּעֲמִדוּ הַכֹּהֲנִים מְלָכִישׁ בַּחֲצֹצְרוֹת (עזרא ג י). העמק דבר ומשך חכמה שם). ובימי חזקיה, שהקריבו שעירי חטאת ועשו על פי הדיבור (ראה ערך הוראת שעה) חינוך בית ה' (ראה ירושלמי הוריות א ח) נאמר: וַיַּעֲמִדוּ הַלְוִיִּם בְּכָלִי דָוִיד וְהַכֹּהֲנִים בַּחֲצֹצְרוֹת (דברי הימים ב כט כו). וכשהשיבו את הארון למקומו בימי דוד נאמר: וְכָל יִשְׂרָאֵל מְעֲלִים אֶת אֲרוֹן בְּרִית ה' בְּתוֹרָעָה וּבְקוֹל שׁוֹפָר וּבַחֲצֹצְרוֹת וּבְמִצְלָתִים (דברי הימים א טו כח), שהשבת הארון הרי היא כחינוך (משך חכמה שם) ²².

התוקעים

כהנים מצות תקיעה בחצוצרות אינה אלא בכהנים - שעליהם המצוה לתקוע (חינוך שפד) - שנאמר: ובני אהרן הכהנים יתקעו בחצוצרות (במדבר י ח. ספרי בהעלותך עה), ואף במקראות ובמסעות (ראה לעיל: התקיעות במדבר) המצוה בכהנים (כן משמע מהספרי שם; רש"י עה"ת שם; חינוך שם) ²³. וכן שנינו בתקיעות שבעת צרה, שהיו על ידי כהנים (משנה תענית טו ב) ²⁴. עברו הכהנים ולא תקעו, ביטלו מצות עשה (חינוך שם).

חצות

הזמן החולק את היום או את הלילה לשני חלקים שווים

הזמן וגדרו

חצות היום הוא בחצי הזמן שבין זריחת החמה לשקיעתה (התכונה (ויטאל) א), כמו שנאמר: וַיַּעֲמֵד הַשֶּׁמֶשׁ בַּחֲצִי הַשָּׁמַיִם (יהושע י יג), היינו בחצי היום (רש"י עבודה זרה כה א ד"ה ויעמד), ובחצות היום

החמה באמצע הרקיע וזריחתה תחתיה בראש כל אדם, שאין הצל נוטה לא לכאן ולא לכאן אלא צל כל אדם תחתיו (פסחים יב ב, ורש"י ד"ה אי הכי וד"ה בי קרנא), היינו שאינו נוטה למזרח או למערב, אף על פי שנוטה לצפון או לדרום לפי מרחק המקום

שזר שתקע בחצוצרות על הקרבן חייב מיתה בידי שמים, כדן זר שעבד במקדש (שלטי הגבורים (שער אריה) יב, עמ' סט במהדורת מכון ירושלים). ²⁶ ויש מהתנאים שסבר בתחילה שבעלי מומים מקריבים, ולבסוף חזר בו (רבי טרפון בספרי שם, ובירושלמי שם). ²⁷ או שלמדים מחצוצרות של משה שנאמר: עֲשֵׂה לָךְ שְׁתֵּי חֲצֹצְרוֹת (במדבר י ב. תוספות יום טוב שם, בפירוש השני; כן משמע ממנחת חינוך שפד א). ²⁸ חצות. 1. טז, טורים תק-תקי.

²² ויש מהאחרונים שכתב שאין ציווי לתקוע בחצוצרות בחנוכת המזבח והעזרה, אלא במועדות בלבד (מלבי"ם עזרא שם, בדעת הרמב"ם), ולא עשו כן אלא בתור הוראת-שעה (ראה ערכו), שחשבוהו כמועד מפני רוב שמחתם (מלבי"ם שם). ²³ ויש הסוברים שלא נאמר ובני אהרן יתקעו אלא בתקיעות שבמלחמה (אבן עזרא ורלב"ג ואברבנאל שם) וקרבת (רלב"ג ואברבנאל שם; רש"י סוכה נד א, על פי הגמ' שם). ²⁴ ויש מן הראשונים שכתב שאם אין שם כהן תוקעים לויים וישראלים (רמב"ן שם). ²⁵ ויש מהאחרונים שכתב

• ויש אומרים שזמן הקרבת תמיד של שחר עד ארבע שעות (רבי יהודה בתוספתא שם, ובגמ' שם כו ב).

להלכה זמן תפילת שחרית עד ארבע שעות, ומכל מקום אם עבר או טעה והתפלל עד חצות, יצא ידי חובת תפילה, אלא שלא יצא ידי חובת תפילה בזמנה (רמב"ם תפלה ג א; טוש"ע או"ח פט א).

תמיד של בין הערבים (ראה ערך תמיד), שזמן שחיטתו מן התורה הוא משינוט ותפילת מנחה (פסחים נח א), היינו מתחילת שעה שביעית ואילך (רבנו חננאל שם ד"ה תמיד נשחט; רש"י שם ה א ד"ה לא תשחט, ושם צג ב ד"ה ט"ו מילין, ויומא כח ב ד"ה מכי משחר), שהשמש מתחילה לנטות קצת לצד מערב והכתלים הפונים למזרח משחירים, והוא חצות היום (רש"י פסחים שם ויומא שם), ומשעה זו נקרא ערב (רש"י יומא שם), אלא שתיקנו חכמים שאין תמיד של בין הערבים נשחט אלא בשש ומחצה (פסחים נח א), אם מפני שאין כותלי בית המקדש משחירים לפני כן, לפי שאינם מכוונים בצמצום אלא רחבים מלמטה וקצרים מלמעלה (יומא שם, ורש"י ד"ה דלא מכוונת), אם מפני שאין אנו בקיאים לכוין את השעה (גמ' שם), ובשש ומחצה הצל מאריך ונראה לכל שהאריך (רמב"ם תמידין א ג). וכן תפילת המנחה (ראה ערכו) - שתיקנוה כנגד תמיד של בין הערבים (ראה ערך מנחה) - זמנה מן הדין הוא מתחילת שבע, אלא שאין מקדימים אותה לפני שש ומחצה, לפי שאין אנו בקיאים בשיעור שעות היום (תוספות נדה סג ב ד"ה מן) ⁵.

קרבת פסח אף קרבן-פסח (ראה ערכו), שנאמר בו: וְשָׁחֲטוּ אֹתוֹ וּגְרָוּ בֵּין הָעֶרְבָּיִם (שמות יב ו), עיקר זמנו הוא משש שעות ולמעלה (מכילתא בא, פסחא ה), ואם שחטו קודם חצות פסול (משנה פסחים סא א; רמב"ם קרבן פסח א ד), אלא שיש לימוד מיוחד שאינו נשחט לכתחילה אלא אחר תמיד של בין הערבים (ראה ערך הני"ל).

וכן באכילת חמץ (ראה ערכו) בערב פסח משש שעות ולמעלה (ראה ערך חמץ) לתנאים הסוברים שעובר עליו בלאו (ראה ערך הני"ל), הלימוד הוא מהכתוב בקרבן פסח: לֹא תֹאכַל עֲלֵיו חֻמֶּץ (דברים טז ג), היינו משעה הראויה לשחיטת הפסח שהיא בין הערבים, והוא חצי היום (רמב"ם חמץ א ח).

בעור חמץ בעור-חמץ (ראה ערכו), שזמנו מן התורה הוא בערב פסח משש שעות ולמעלה (ראה ערך בעור חמץ), יש הלמדים אותו מהכתוב: לֹא תִשָּׁחַט עַל חֻמֶּץ דָּם זָבָחִי (שמות לד כה), שלא תשחט את הפסח ועדיין החמץ קיים, היינו בזמן שחיטה (פסחים ה א) שהוא מחצות ואילך (רש"י שם ד"ה לא; רמב"ם שם פ"ב ה"א); ויש הלמדים אותו ממה שנאמר: אַךְ בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבִּיתוּ שָׂאֵר מִבְּתִיכֶם (שמות יב טו) - שהוא בערב פסח (ראה ערך הני"ל) - "אך" חלק (ראה ערך אכין ורקין. פסחים שם) - חציו לאיסור וחציו להיתר (רש"י שם ד"ה אך חלק, בסתם).

אף חגיגת-ארבעה-עשר (ראה ערכו) הבאה עם קרבן ארבעה עשר הפסח, לסוברים שמן התורה היא (ראה ערך חגיגת ארבעה עשר), זמן שחיטתה הוא אחר חצות היום, שנאמר בה: אֲשֶׁר תִּזְבַּח בַּעֲרֵב (דברים טז ד. פסחים עא ב).

מקו המשוה (תוספות יום טוב פסחים ה א; סדר זמנים (חבר) דף יא), וכן בכותל המכוון מצפון לדרום, אין החמה נוצצת אלא בראש הכותל בעביו, ועובי הכותל מיצל על זקיפת הכותל (יומא כח ב, ורש"י ד"ה מכי משחר).

זמן זה הוא בסוף שש שעות של היום (פסחים ה א, ורש"י ד"ה לא תשחט), היינו שעות זמניות, שיש מהן שתיים עשרה ביום, בין ארוך בין קצר (ראה ערך שעה). ואף למה שנחלקו בכל מקום - לענין חישוב שעות זמניות - אם היום נחשב מעמוד-השחר (ראה ערכו) עד צאת-הכוכבים (ראה ערכו), או שנחשב מהנץ-החמה (ראה ערכו) עד שקיעת-החמה (ראה ערכו). ראה ערך יום וערך שעה, אין הבדל בזה לענין חצות היום, לפי מה שאמרו ששיעור הזמן שמעמוד השחר עד הנץ החמה שווה לזמן שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים, והוא מהלך ארבעה - או חמשה - מילים (פסחים צג ב - צד א) ².

זמן חצות הלילה הוא בסוף שש שעות - זמניות - של הלילה (ברכות ג ב, ורש"י שם ד"ה כנור), והוא חצי הזמן שבין שקיעת החמה לזריחתה (דברי יוסף (שוארץ), דרך מבוא השמש עמ' ס) באמצע חשכה של לילה (בכור שור ברכות ב, בשם ליקוטי האור). זמן זה כתבו אחרונים שהוא שתיים עשרה שעות אחר זמן חצות היום (דרישה יו"ד קפד סק"ב, על פי נדה סה ב, ורש"י ד"ה בתקופת; שערי תשובה או"ח א סק"ו, בשם הרבה אחרונים). ואף לדעת הסוברים שזמן האשמורות נחשב מצאת הכוכבים עד עלות השחר (ראה ערך אשמורה) אין הבדל בזה לענין חצות הלילה (דברי יוסף שם), וכן אף על פי שהזמן שמעלות השחר עד הנץ החמה נחשב יום (ראה ערכו) לדיני התורה, אין לחשב את זמן חצי הלילה משקיעת החמה - או מסוף בין השמשות הסמוך לה - עד עלות השחר (לוח לארץ ישראל, דיני ליל הסדר) ³.

הקדמה ואיחור אין כל אדם בקי לכוין זמן חצות היום (יומא כח ב, לענין חצות ופסחים יב ב), לפי שהחמה קרובה לנטות למזרח ולמערב, ואין עומדים עליה (רש"י פסחים שם ד"ה בי קרנתא), וכל שכן ביום המעונן שאין החמה זורחת כלל (פסחים שם), לפיכך מצינו בכמה מצוות ודינים שזמנם עד חצות, או מחצות ואילך, שאמרו בהם להקדים או לאחר (פסחים יב ב, ושם נח א). וכן חצות הלילה אי אפשר לבשר ודם לעמוד עליו (מכילתא בא, פסחא יג; ברכות ג ב) ⁴.

חצות היום בהלכה

תמיד של שחר בזמן תמיד של שחר נחלקו תנאים:

• יש אומרים שזמנו עד חצות (תנא קמא בתוספתא ברכות (ליברמן) ג א, וגמ' שם כו ב), שנאמר בו: אֶת הַכֶּבֶשׂ אֶחָד תַּעֲשֶׂה בַבֶּקֶר (במדבר כח ד), וחצות הוא סוף זמן בוקר לדעתם (גמ' שם כז א), או לפי שנאמר: שְׁנַיִם לַיִם (במדבר שם ג), חלוק את היום (ירושלמי ברכות ד א) - חציו לבוקר וחציו לערב (מאירי ברכות כו א). ולכן אף זמן תפילת שחרית - שתיקנוה כנגד תמיד של שחר (ראה ערך שחרית) - עד חצות (תנא קמא במשנה שם כו א, ותוספתא שם, וגמ' שם).

2. ואף לסוברים שסוף זמן בין-השמשות (ראה ערכו) אינו אלא שיעור מהלך שלשת רבעי מיל אחר שקיעת החמה (ראה ערך בין השמשות) אין להקדים את זמן חצות היום לפני הזמן שבו נמצאת החמה באמצע הרקיע (דברי יוסף (שוארץ), דרך מבוא השמש עמ' נח). 3. ויש מן האחרונים שכתב שלענין שאמרו שחצות הלילה עת רצון הוא (ראה להלן: חצות הלילה בהלכה) נחשב

הלילה לעולם לשתיים עשרה שעות - בינוניות - ושש שעות אחר תחילת הלילה הוא זמן חצות (מגן אברהם א סק"ד, ושם רגל סק"ד, על פי הזהור ב קצה ב). 4. בחישוב תקופות ומולדות, שאין מתחשבים בשינוי הזמן של חצות, אלא רואים אותו כאילו הוא בשעה קבועה, ראה ערך מולד וערך קדוש החדש וערך תקופות. 5. ויש מן הראשונים מפרשים שמן התורה זמן תמיד של בין

פסח (רשב"א ברכות ט א; רמ"א שם), והגדה (ראה ערכו). משכנות יעקב או"ח קלט). וכן אכילת פת בסוכה בלילה הראשון של סוכות, שלמדה מאכילת מצה (ראה ערך ישיבת סוכה וערך סוכות) זמנה עד חצות (מהר"י וייל קצא; רמ"א או"ח תרלט ג).

עשיית סייג ויש שמצותם מן התורה עד שיעלה עמוד השחר, אלא שאמרו בהם חכמים עד חצות כדי להרחיק את האדם מן העבירה, כגון קריאת-שמע (ראה ערכו) של ערבית (משנה ברכות ב א), וכן קדשים שזמן אכילתם הוא ביום הזביחה עם הלילה שלאחריו עד שיעלה עמוד השחר (ראה ערך אכילת קדשים) אמרו בהם חכמים שאין נאכלים אלא עד חצות (משנה שם). והוא הדין קרבן פסח, לתנאים החולקים וסוברים שמן התורה נאכל כל הלילה (רבי עקיבא בברכות ט א), מדרבנן אינו נאכל אלא עד חצות (זבחים נז ב), וכן בהקטרת אימורים ואיברים, שמצותם עד שיעלה עמוד השחר (משנה ברכות שם ומגילה כ ב) יש מן הראשונים סוברים שגזרו בהם חכמים עד חצות (רמב"ם מעשה הקרבנות ד ב, ותמידין א ו; תוספות פסחים קכ ב ד"ה אמר).

וידוי במוצאי שבת או יום טוב - והוא הדין מוצאי ראש חודש וחנוכה (כף החיים או"ח קלא ס"ק יד) - כתבו המקובלים שעד חצות הלילה נמשכת קדושת היום, לפיכך אין לומר וידוי עד חצות (מהר"ם זכות ל, בשם האר"י), וכן אין ראוי לאחר סעודת מוצאי שבת לאחר חצות (משנה ברורה ש סק"ב).

הנותן לשכוי בברכת הנותן לשכוי בינה, יש מן האחרונים סוברים שמברכים אותה אף בשמיע קול תרנגול מיד אחר חצות (מגן אברהם מז ס"ק יג; חיי אדם ח א; פרי חדש שם יג; שלחן ערוך הרב שם ט), שמחצות לילה ואילך הדרך לקום כמו שנאמר: חצות לילה אָקום וגו' (תהלים קיט סב), ושכן מצינו בתנאים שהיו להם תרנגולים להקיצם משנתם (פרי חדש שם, על פי ברכות ס ב).

עת רצון חצות לילה עת רצון היא (יבמות עב א), וכן האריכו המקובלים בענין תפילת חצות לילה, והיא הנקראת "תקון חצות" (ראשית חכמה, הקדושה ז; סידור התניא, סוף סדר תיקון חצות; ועוד); ויש שכתבו שראוי להימנע מלישון ברגע חצות, והקילו בכמה פרטים בדיני נטילת-ידיים (ראה ערכו) שחרית, במי שלא ישן בחצות (ראה נהר שלום לרש"ש עמ' פה, וכף החיים ד ס"ק נב-נג). במדינות הצפון במדינות הצפון, שבהן אין החמה מתרחקת בקיץ מתחת לאופק ואורה ניכר כל הלילה, זמן עלות השחר הוא בחצות הלילה (באור הגר"א או"ח רסא ב; סידור התניא, סדר ספירת העומר).

חדש באיסור חדש (ראה ערכו), שרחוקים מירושלים שאינם יודעים אם כבר קרב העומר, מותרים בו בששה עשר בניסן מחצות היום - של ירושלים (פירוש המשניות לרמב"ם מנחות סח א) - ולהלך, מפני שהם יודעים שאין בית דין מתעצלים בו עד אחר חצות (משנה שם, ורש"י ד"ה הרחוקים; רמב"ם מאכלות אסורות י ב).

לקט שכחה זמנים שקבעו חכמים שמחלקים בהם לקט (ראה ערכו) ושכחה (ראה ערכו) ופאה (ראה ערכו) לעניים, אחד מהם הוא בחצות היום (פאה ד ה; רמב"ם מתנות עניים ב יז), מפני שיש עניים קטנים שאין נעורים בבוקר, ולא יגיעו לשדה עד חצי היום (רמב"ם שם, ובפירוש המשניות שם, על פי ירושלמי שם ד ג).

זמן סעודה שעה ששית מאכל תלמידי חכמים, מכאן ואילך כזורק אבן לחמת (שבת י א, ופסחים יב ב), וזמן ישיבת הדיינים הוא מן הבוקר עד זמן סעודה (שבת שם), שהיא עד סוף שש שעות ביום (רמב"ם סנהדרין ג א), היינו עד חצות היום (מאירי סנהדרין לו א, ושם פח ב; טור חו"מ ה). וכן פירשו ראשונים אותה ששנינו: היו מתענים - תענית-גשמים (ראה ערכו) - וירדו להם גשמים קודם חצות לא ישרימו, לאחר חצות ישרימו (רבי אליעזר במשנה תענית יט א, ורבי יהודה בגמ' שם כה ב), לפי שמחצות ואילך חל התענית כיון שלא סעדו בשעת סעודה (רש"י שם ד"ה קודם), וכן אמרו שמטעם זה אסור להתענות בשבת עד שש שעות (ירושלמי תענית ג יא; טוש"ע או"ח רפח א). וכן ביום-טוב (ראה ערכו), כתבו הפוסקים שיש לגעור בחזנים המאריכים בתפילה יותר מחצות (ים של שלמה ביצה ב ד; מגן אברהם תקט סק"ז, בשמו), מלבד בראש-השנה (ראה ערכו), שמצוה להאריך בתפילה ובפיוטים לכל הפחות עד חצות (מהר"ל, סדר מוסף של ראש השנה יא; רמ"א או"ח תקפד א), אם לא כשחל בשבת (ים של שלמה שם; מגן אברהם שם סק"ד, בשמו).

חצות הלילה בהלכה

אכילת פסח אכילת פסח בשר הפסח בליל פסח (ראה ערך אכילת פסחים), ומצה והנלמד יש מהתנאים הסוברים שמצותה עד חצות, שנאמר: וְאָכְלוּ אֶת הַבֶּשֶׂר בְּלִילָה הַזֶּה (שמות יב ח), ונאמר: וְעִבְרָתִי בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּלִילָה הַזֶּה וְהִפֵּיתִי כָּל בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם (שם יב), מה להלן עד חצות, אף כאן עד חצות (רבי אליעזר בן עזריה בברכות ט א), וכן זמן אכילת-מצה (ראה ערכו) לדעה זו אינו אלא עד חצות (פסחים קכ ב, בדעת רבי אליעזר בן עזריה), והוא הדין לאכילת-מרור (ראה ערכו). פרי מגדים או"ח תעז, אשל אברהם סק"א, ואפיקומן (תוספות מגילה כא א ד"ה לאתווי; רא"ש פסחים י לח; טוש"ע או"ח תעז א); ויש סוברים שהוא הדין להלל (ראה ערכו) של ליל

מלאכה בערב פסח אחר חצות, וכן על איסור אכילה בערב פסח, שיש סוברים שהוא מחצות, ראה ערך ערב פסח; על איסור אכילת פת בערב סוכות, אם הוא מחצות, ראה ערך סוכות; על אבלות תשעה באב, שבכמה דברים לא נהגו בהם אלא עד חצות, ראה ערך תשעה באב; וכן על דברים שנהגו בהם בערב תשעה באב אחר חצות, ראה ערך ערב תשעה באב; על דברים שנהגו בהם בעשירי באב לפני חצות, ראה ערך בין המצרים. 7. על איברים שפקעו מעל גבי המזבח, שיש הבדל בין קודם חצות לאחר חצות, ראה ערך הקטרה; על תרומת הדשן,

העריבים הוא משש ומחצה, לפי שמחצי שש עד חצי שבע החמה עומדת בראש כל אדם (ראה פסחים צד א), ומחצי שבע ואילך נוטה לצד מערב (כן משמע מרש"י ברכות כו ב ד"ה מנחה, ושבת ט ב ד"ה מנחה, ופסחים נח א ד"ה אלא, ותוספות הרא"ש נדה שם; מאירי פסחים נח א), ועד שעה זו בכלל חצות הוא (תוספות הרא"ש נדה שם). 6. על איסור עשיית מלאכה בערבי שבתות וימים טובים מן המנחה ולמעלה, שיש סוברים שהוא מזמן מנחה גדולה, היינו משש שעות ומחצה ולמעלה, ראה ערך ערב שבת וערך ערב יום טוב. על איסור

חֲצִי דָּבָר¹

עדות על מקצת דבר אינה מצטרפת לעדותם של עדים אחרים שהעידו על מקצתו האחרת של הדבר

הדין וגדרו

העדים שבית דין דנים על פיהם (ראה ערך עדות) צריך שיעידו על כל הדבר, אבל אם העידו שנים על מקצתו האחת של דבר, ושנים אחרים על מקצתו האחר, אין מקיימים הדבר בעדותם, לפי שכל כת לא העידה אלא על חצי דבר, ואין זו עדות (רמב"ם עדות ד ז, על פי בבא קמא ע ב ובבא בתרא נו ב), ואינו מחשש שהעדים משקרים, אלא גזרת-הכתוב (ראה ערכו) היא (ישועות יעקב אה"ע יז סק"ו)², שנאמר: **עַל פִּי שְׁנֵי עֵדִים וְגו'** יקום דָּבָר (דברים יט טו), דבר, ולא חצי דבר (גמ' שם ושם)³. ושלשה ביאורים לדבר:

• "דבר" מיותר, ובא לדרשה (תוספות בבא בתרא שם ד"ה ורבנן, בתירוץ לקושיא הראשונה).

• משמעות המילה "דבר" - כל הדבר (תוספות הוריות ד א ד"ה קרי).

• אין הדבר נלמד מ"דבר", אלא משמעות המילה "יקום" שתקום כל העדות ולא חציה (תוספות בבא בתרא שם, בתירוץ השני לקושיא השניה).

כיצד, עדים המעידים על כת שהביאה שתי שערות והיא גדולה (ראה ערכו), שנים מהם מעידים שראו שער אחת בגבה, ושנים מהם מעידים שראו שער אחת בכריסה (ראה ערך גדול: שיעור הסימנים ומקומם) - ואינם מכחישים אלו את אלו אלא שכת אחת בדקו בגבה, והכת האחרת בדקו בכריסה (רשב"ם בבא בתרא שם ד"ה אלא) - אין עדותם מצטרפת (גמ' שם ושם; רמב"ם שם; טושי"ע חו"מ ל יג)⁴.

גדרו בגדר פסול חצי דבר, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שזהו פסול בעצם העדות, שכיון שלא ראו כל מה שיכולים לראות, שהרי לא ראו עדות שלמה, אין עדותם על מקצת הדבר עדות כל עיקר (נתיבות המשפט כה, כללי תפיסה ז; ברית יעקב אה"ע מב; בית אפרים אה"ע מא).

• ויש אומרים שאינו פסול בעצם העדות, אלא בצירוף שתי הכתות (ברכת שמואל בבא בתרא נ, בשם הגר"ח מברסק), שגזירת הכתוב היא ששתי כתי עדים שכל אחת מעידה על חצי דבר, אינן מצטרפות שיקום כל הדבר על פיהם (ברכת שמואל שם).

ראיה ועדות חצי דבר תלוי בשעת ראית העדות, ולכן כל שבשעת ראיה היתה עדותם ראויה להיות דבר שלם, אף על פי שבשעה שמעידים בבית דין אין עדותם מועילה לבדה אלא בצירוף עדות עדים אחרים, אין כאן משום חצי דבר (נתיבות המשפט מו סק"י, ושם מט ס"ק כא, על פי תוספות גיטין סג ב ד"ה אפי'; חידושי הר"מ גיטין שם), ודוקא שכשהמקצת שהם מעידים עליה בבית דין היתה בשעת ראיה דבר שלם, אבל עדים שראו דבר שלם ושכחו מקצתו, ומעידים בבית דין על המקצת שהם זוכרים, הרי זה חצי דבר (נתיבות המשפט שם).

בעדי חזקה עדי חזקה - המעידים שהחזיק בשדה חברו שלש שנים (ראה ערך חזקה קרקעות: חזקה שלש שנים) - שהיו שנים מהם מעידים שהחזיק בה שנה ראשונה, ושנים אחרים

מעידים על השניה, ושנים אחרים על השלישית, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאין זו חזקה (ברי יוחנן בן נורי בשם רבי עקיבא בתוספתא בבא בתרא (ליברמן) ב י, ובגמ' שם), שנאמר: דבר, ולא חצי דבר (רבי יוחנן בן נורי בשם רבי עקיבא בגמ' שם), והרי כל כת וכת אינה מעידה אלא על שליש החזקה, ואין כאן דבר שלם, ש"על פי שנים עדים יקום דבר" משמעו שכל הממון ישתלם על פי שני עדים (רשב"ם שם ד"ה ולא חצי וד"ה שהיה).

• ויש אומרים שעדותן מצטרפת, ועלתה לו חזקה (סתם משנה שם א; רבי חלפתא ורבי יוחנן בן נורי בתוספתא שם, ובגמ' שם ב), וכן הלכה (כן משמע מהרמב"ם עדות כא ז, וטור חו"מ קמא). ואין הדבר דומה לעדי גדלות, ששם כל כת שמעידה על שער אחת אין עדותה מועילה כלום, ועדיין קטנה היא, מה שאין כן בעדות חזקה, שהעדות על כל שנה ושנה לבדה מועילה לחייב את המחזיק להחזיר למערער את הפירות שאכל (ראה ערך חזקה קרקעות: החזרת הפירות) - ולכן עדותם היא "דבר שלם" ומתקבלת (חידושי הר"ן שם, בשם הר"ף) - וכשבאה הכת השלישית ומעידה ששלמה החזקה, והרי הוא בעלים על הקרקע ומשלו אכל, הרי עדותם מתקבלת לענין החזקה מתוך שעדותם היתה עדות לענין פירות (ר"ף שם; תוספות בבא קמא ע ב ד"ה למעוטי, בשמו; תוספות בבא בתרא שם ד"ה אלא, בשם הרשב"א).

בצירוף לדבר שלם

היתה עדותה של כת אחת על דבר שלם, היינו שעדותם כשלעצמה היא עדות גמורה ואינם צריכים לכת האחרת (תוספות רבנו פרץ בבא קמא ע ב), כגון שהעידו שנים שקידש אשה בניסן, ושנים אחרים העידו שנבעלה באייר לאדם אחר וחייבת מיתה, אף הסוברים שעדי חזקה אינם מצטרפים זה עם זה (ראה לעיל: הדין וגדרו), מודים כאן שעדי הביאה מצטרפים לעדי הקידושין (גמ' שם, ורש"י ד"ה ושניים), כיון שעדי קידושין אינם צריכים לעדי ביאה, שאף בלא עדי ביאה עשאוה עדי קידושין אשת איש להיאסר לכל העולם ולקרובים, ולכן עדות קידושין היא דבר שלם, ואף על פי שהם צריכים לעדי ביאה לענין חיוב מיתה, כיון שלמקצת דברים אינם צריכים להם, חשובה עדותם דבר שלם (גמ' שם, ורש"י ד"ה דאע"ג וד"ה כיון).

גונב נפש העידו שנים שגנב הנפש, ושנים אחרים מעידים שמכרו, וחייב מיתה כדין גונב-נפש (ראה ערכו) ומכרו, הרי הדבר תלוי במחלוקת אמוראים:

• לסוברים שאין לוקים על גניבת נפש לפי שהוא לאו-שניתן-לאזהרת-מיתת-בית-דין (ראה ערכו) אם ימכור (רבי יוחנן בסנהדרין פו ב), הרי הדבר תלוי במחלוקת התנאים בעדי חזקה, שלסוברים דבר ולא חצי דבר, אין מקבלים עדותם, לפי שעדות כל אחת מהכתות עדות חצי דבר היא (רש"י שם ד"ה אתחלתא; המאור שם; מאירי שם),

כן, ראה להלן. 4. ויש מהאמוראים הסובר שעדותם מצטרפת (או רבי יוסי בי רבי בון, או רבי הושעיה בריה דרבי שמי בירושלמי סוטה א א, לפי קרבן העדה ונועם ירושלמי שם).

שביום הכפורים מקדימים אותה בחצות הלילה, ראה ערך תרומת הדשן. חצי דבר. 1. טו, טורים תקי-תקלד. 2. ולכן הוכשר בעדות אשה (ראה להלן: בעד אחד. ישועות יעקב שם). 3. על הדעה בראשונים שלחלה אין אומרים

בית יוסף רעא, בדעת הרבה אחרונים), שכשם שהכשירו בעדות אשה עד מפי עד (ראה ערך הנ"ל), כך הכשירו בה עדות חצי דבר (כנסת הגדולה שם), שהרי אין צריך הכשר עדות להתירה אלא לברר אמיתות הדבר, שכן אפילו גוי מסיח-לפי-תומו (ראה ערכו) נאמן בה (ראה ערך הנ"ל). דרכי נועם שם; בית אפרים שם). וכן מצינו שכתבו ראשונים שאם העיד עד אחד שראובן מת, ועד אחר העיד שראובן זה היה בעלה של זו, מצרפים עדותם להתירה (ריב"ש תקח), אף על פי שעדות כל אחד מהם עדות חצי דבר היא (כתב סופר שם).

• ויש אומרים שאף בעדות אשה אין מקבלים עדות חצי דבר (תומת ישרים ע; שו"ת חתם סופר אה"ע א סא וסה, בדעת המבי"ט, והסכים עמו), ולא אמרו שמצרפים עדויות שני העדים, אלא כשהעד המעיד שראובן הוא הבעל, אף הוא מעיד ששמע מפי העד האחר שראובן מת, וכיון שהוא מעיד על דבר שלם מקבלים עדותו, או שמאחר שעיקר העדות להתירה היא עדות המיתה, והעדויות שזה היה הבעל היא גלוי-מילתא-בעלמא (ראה ערכו), אין כאן משום חצי דבר (תומת ישרים שם, בדעת הריב"ש).

כשעד אחד נאמן מן הדין במקום שעד אחד ופסול נאמנים מן הדין, יש מהפוסקים שכתבו שאף עדות חצי דבר כשרה, ולכן שלח שהביא גט מעיר אחרת, והעידו עדים על אשה זו שהיא בת ראובן, ועדים אחרים מעידים שאשת המגרש היא בת ראובן - מקבלים עדותם (דרכי משה אה"ע קמב סק"י, בשם מהר"ש, ודחה), לפי שעד אחד נאמן להעיד שאישה זו בת ראובן, וכן שאשת המגרש היא בת ראובן, שזה מלתא-דעבידא-לאגלויי (ראה ערכו), ואף עד פסול נאמן בו, ולכן מקבלים עדות חצי דבר (תורת גיטין שם, בדעת מהר"ש; נטע שעשועים עג).

בעדות אישות

כתובת הגט בכתיבת הגט, שצריך שיעידו עדים שציוה הבעל לסופר לכתבו, ושכתבו הסופר לשמה (ראה ערך גט), וכן צריך שיחתמו בו עדים (ראה ערך הנ"ל), אפילו היו שלש כתי עדים מעידים על כך עדותם כשרה אם העידו על כל שלשת הדברים (סמ"ג עשין ג, בדעת הר"ף; רמ"א אה"ע קל א), וכן נהגו שעדי החתימה הם עצמם יהיו עדי המסירה (בית יוסף שם קלג א; רמ"א שם וקל א וסדר הגט סו) מטעם זה (תומת ישרים שם), ואין זה מן הדין, שהרי הגט כשר בעדי מסירה בלא עדי חתימה, אלא טוב לעשות כן (ט"ז אה"ע קלג סק"ג; בית שמואל שם סק"ד).

בפני נכתב ובפני שליח שהביא גט שאינו מקויים ממדינת הים, שצריך לומר בפני נכתב ובפני נחתם (ראה ערך שליח להולכה), והיה השליח סומא שאינו יכול לומר כן (ראה ערך הנ"ל), ויש כאן עדים שהבעל מסר לו גט זה לגירושין, שהגט כשר לגרש בו על פי עדותם (ראה ערך הנ"ל) - כתבו ראשונים שצריך שימסרנו השליח לאשה בפני אותם העדים המעידים על שליחותו (טור אה"ע קמב, בשם הרמ"ה; שו"ע שם יב), שאם ימסרנו בפני עדים אחרים הרי זו עדות חצי דבר (טור שם, בשם הרמ"ה), שהרי אינם יכולים להעיד שגט כשר נמסר בפניהם אלא על ידי העדים שמעידים שהבעל מסרו לשליח, ונמצא שכל כת מעידה על חצי דבר (פרישה שם סק"ל).

וכן שליח המביא ממדינת הים גט שלא נכתב בפניו - שאם היו שנים מעידים שעשאו הבעל שליח להולכה, או שהיה עד אחד מעיד עם השליח על זה, כשר הגט לגרש בו (ראה ערך הנ"ל) -

שבלא עדי מכירה אינו נהרג על הגניבה, ובלא עדי הגניבה אינו נהרג על המכירה, שיכול לומר עבדי מכרתי (רש"י שם ד"ה פלוגתא); ולסוברים שבעדי חזקה העדות מצטרפת, אף כאן מקבלים עדותם, והוא נהרג על פיהם אף על פי ששתי הכתות צריכות אלו לאלו (רש"י שם ד"ה אתחלתא; המאור ומאירי שם), לפי שעדות הגניבה היא עדות על התחלת החיוב, ואינה כעדות על שעה אחת שאינה עדות על התחלת הגדלות (חידושי הר"ן סנהדרין שם א).

• ולסוברים שהגונב נפש לוקה (חזקיה בגמ' שם ב), כיון שעדי גניבה באו להלקותו, הכל מודים שחשובה עדותם "דבר שלם" (גמ' שם, ורש"י ד"ה לחודה קיימא), אם התרו אותו למלקות (מהרש"ל שם), שהם אינם צריכים לעדי מכירה, ולכן אף עדות המכירה מתקבלת, כמו בעדי קדושין ועדי ביאה (המאור שם).

בדרבנן

בעדות שאין צריכים לה אלא מדרבנן, נחלקו אחרונים בדעת ראשונים:

- יש אומרים שלא הוכשר בה פסול חצי דבר (פני יהושע גיטין יז א, ומחנה אפרים קידושין ז יד, בדעת הטור אה"ע קמב, בשם הרמ"ה).
- יש אומרים שהוכשר בה פסול חצי דבר (מחנה אפרים שם, בדעת הרמב"ם גירושין ו יד).
- ויש מחלקים: כששתי העדויות אין בהן צורך אלא מדרבנן, מצטרפות העדויות, כיון שמן התורה אין צורך בעדותם כל עיקר, וחכמים שהצריכו העדות, הם הקילו להכשיר בה חצי דבר; אבל כשמן התורה צריך עדות אחת, וחכמים תיקנו שלא יהא די בה והצריכו עדות נוספת, כל שאין אותם השנים מעידים על הכל - אין מצרפים עדותם, לפי שהעדויות שהיא מן התורה צריכה שתהיה על דבר שלם, וכיון שמדרבנן צריך לה עוד עדות, הרי זו חצי דבר (כתב סופר אה"ע כג, בדעת הטור שם, בשם הרמ"ה, על פי גיטין יז א).

היתר עגונה העיד עד אחד שהספינה שהיה בה הבעל טבעה במים שאין להם סוף, שמדרבנן לכתחילה האשה אסורה להינשא (ראה ערך עגונה), וגוי אחד מסיח-לפי-תומו (ראה ערכו) העיד שראה את כל אנשי ספינה זו מתים וקברם, כתבו אחרונים שבעדות הראשון יצאה מחזקת אשת איש מן התורה, ובעדות הגוי הותרה להינשא לכתחילה (מבי"ט ג קט), ואף על פי שהיא עדות חצי דבר (ראה להלן: בעד אחד), כיון שאין צריך לעדות הגוי אלא להתירה להינשא לכתחילה, מקבלים עדותו (מבי"ט ב מט, לפי שו"ת חתם סופר אה"ע א סא וסה), שאף מדרבנן אין צריך לעדותו מעיקר הדין, כיון שיש לנו עדות שטבע בים, אלא שהחמירו חכמים חומרא יתירה באשת איש לחשוש שמא ניצל (ראה ערך הנ"ל), ולא פסלו בעדות זו חצי דבר (כתב סופר שם).

בעד אחד

היתר עגונה בעדות-אשה (ראה ערכו), היינו עדות על מיתת הבעל להתירה להינשא, שעד אחד וכל הפסולים כשרים בה (ראה ערך עדות אשה), נחלקו אחרונים:

- יש אומרים שמתירים אותה על פי שתי כתי עדים שכל כת מעידה במקצת הדבר (דרכי נועם יא; בית אפרים אה"ע כט; ישועות יעקב אה"ע יז סק"ו; כתב סופר אה"ע כג ג אה"ע יז ס"ק ו; כנסת הגדולה אה"ע יז, הגהות

ב א) שמעידים שנסתרה (רש"י שם ד"ה ומשקה), ואפילו היו שנים מעידים על הקינוי, ושנים אחרים מעידים על הסתירה (אור שמח סוטה א ב, על פי שבועות לב א; חידושי הרי"מ גיטין סג ב; אחיעזר אה"ע ח), אין בעדותם משום עדות חצי דבר, לפי שעדות הקינוי היא עדות דבר שלם (ראה לעיל: בצירוף לדבר שלם), שעל ידה נתחדש הדין שתיאסר על בעלה אם תיסתר, ולכן אף עדות סתירה היא עדות דבר שלם, כדרך שאמרו בעדי קידושין ועדי ביאה (ראה לעיל: שם. אחיעזר שם א)⁷.

קיום שטרות עדים שהעידו לקיים השטר (ראה ערך קיום שטרות), והיו שנים מעידים על חתימת אחד העדים, ושנים אחרים מעידים על חתימת העד האחר, עדותם מצטרפת ומקיימים את השטר (כן משמע ממשנה כתובות כ ב, ורמב"ם עדות ז ג, וטושי"ע חו"מ מו ט), ואין כאן משום עדות חצי דבר, אם לפי שעדי כל כת ראו כל מה שהיו יכולים לראות באותה שעה, או לפי שקיום חתימת עד אחד הועילה להחשיבו עד אחד לחייב שבועה (פרישה שם ס"ק יא; פני יהושע כתובות כא א).

וכן שטר מקויים שבא לפני בית דין, ואינם מכירים לא חתימת העדים ולא חתימת דייני הקיום, שאם העידו עדים לקיים חתימת אחד העדים, וחתימת אחד הדיינים - עדותם מצטרפת (ראה ערך הנ"ל) אפילו היו שנים מעידים על העד, ושנים אחרים על הדיין - עדותם מצטרפת, לפי שעדי קיום העד מועילים לחייב שבועה, וכיון שעדותם עדות דבר שלם אף עדות קיום חתימת הדיין חשובה עדות דבר שלם (תומים מו סק"כ).

מועדות שור שור שעדים העידו עליו שנגח שלש פעמים, שנעשה מועד על פיהם לשלם נזק שלם (ראה ערך מועד), אפילו העידו שנים על נגיחה ראשונה, ושנים על שניה, ושנים על שלישי - עדותם מצטרפת (בבא קמא כד א; רמב"ם עדות כא ח), ואין כאן משום עדות חצי דבר, אף לסוברים שאין מקבלים עדי חצי דבר גם כשראו כל מה שהיו יכולים לראות באותה שעה, לפי שהועילה עדות כל כת וכת לחייב את בעל השור חצי נזק (ראה ערך קרן. נתיבות המשפט מט ס"ק כא; פתח הבית ל; באר יצחק אה"ע ט כא).

צריך שימסור את הגט בפני עדי השליחות (טור שם, בשם הרמ"ה; שו"ע שם, בשם ויש מי שאומר), אבל אם מוסר בפני עדים אחרים אין הגט כשר, שהרי עדות כל כת היא עדות חצי דבר (טור שם), שהרי אין תועלת בעדות כל כת לבדה (ריב"ש שיח; ב"ח שם), שכיון שתיקנו חכמים במביא גט ממדינת הים לסלק ערעורו של הבעל קודם נתינת הגט על ידי קיום הגט, או על ידי אמירת השליח בפני נחתם (ראה ערך הנ"ל), כל שהגט לא נתקיים נמצא שכשיבוא הבעל ויערער אין ערעורו מסתלק אלא כשיעידו העדים הללו שהבעל מסרו לשליח והשליח מסרו לידה, והרי הכל עדות אחת לסלק ערעורו של הבעל, וכל כת וכת מעידה על חצי דבר (ריב"ש שם, בשם הרמ"ה).

כשנקרע הגט אשה שנתגרשה על ידי שליח לקבלה, ונקרע הגט (ראה ערך גרושין), שצריכה להביא עדים שיעידו שבפניהם אמרה לשליח לקבל לה את הגט, ושבפניהם קיבל לה את הגט (ראה ערך שליח לקבלה), והיו שנים אומרים בפנינו אמרה, ושנים אחרים אומרים בפנינו קיבל - מקבלים עדותם (משנה גיטין סג ב; רמב"ם גרושין ו א; וטושי"ע אה"ע קמא ה)⁵, שעדות אמירה - מינוי השליחות - עדות בפני עצמה היא, ואינה צריכה לצירוף של עדי קבלה, שהרי אינם מעידים על גירושיה אלא שהוא שליח לקבלה וידו כידה, ויכול לקבל לה גט (רמב"ן ורשב"א ור"ן ונמוקי יוסף בבא בתרא נו ב), ולכן עדות השליחות היא עדות דבר שלם (ריטב"א גיטין שם), שהרי נתחדש ענין מיוחד על פיהם (אחיעזר אה"ע ח א), ואף על פי שאין עדותם לבדה מועילה כלום, שהרי לא יוכל השליח לקבל לה גט אלא בפני עדי מסירה (ראה ערך גרושין), כיון שדנים על פי עדותם דבר מיוחד, שהוא שליח, אין צריך שתועיל עדותם (אמרי בינה עדות כו)⁶.

בשאר עדויות

קינוי וסתירה אשה שקינא לה בעלה, שאמר לה אל תסתרי עם פלוני, ונסתרה עמו, שאסורה עליו (ראה ערך סוטה) עד שתשתה המים המרים (ראה ערך השקאת סוטה: הדין וגדרו), שלדעת חלק מהתנאים - וכן הלכה (רמב"ם סוטה א ב; וטושי"ע אה"ע קעח ב, ד) - מקנא לה על פי שני עדים, ומשקה אותה על פי שנים (רבי יהושע במשנה סוטה

חצי נזק¹

תשלומי נזק של שור תם, היינו של בהמה שאינה רגילה בנזק זה

חושן משפט שפ"ב ואילך² - משלם בעל השור חצי הנזק (משנה שם וטז ב; רמב"ם שם והלכה ז; וטושי"ע שם וסעי' ט), שנאמר בשור תם: וְכִי יִגָּף שׁוֹר אִישׁ אֶת שׁוֹר רֵעֵהוּ וַיָּמָת וַיִּמְכְּרוּ אֶת הַשׁוֹר הַחַי וַחֲצוֹ אֶת פְּסָפוֹ וְגַם אֶת הַמָּת יִחַצְצוּ (שמות כא לה. רמב"ם שם ב ושו"ע שם ב).

גדרו בגדר תשלומי חצי נזק נחלקו אמוראים:

• רב פפא אמר חצי נזק ממון, שלדעתו סתם שוורים אינם בחזקת שימור (כתובות מא א, ובבא קמא טו א), שאינם בחזקת משתמרים מאליהם שלא יזיקו (רש"י כתובות שם ד"ה לאו), אלא דרכם להזיק (תוספות בבא קמא ה ב ד"ה שכן, בשם רבינו תם), ולדעתו מן הדין שיהא בעל השור משלם כל הנזק - שהרי היה עליו לשמרו שלא יזיק (רש"י כתובות שם) - אלא שחס המקום עליו כיון שעדיין לא

תשלומי חצי נזק מצינו בתשלומי נזק של שור תם, ובתשלומי נזק של "צרורות" (ראה ערכו), היינו כשבהמה הזיקה בכחה ולא בגופה. על חצי נזק של "צרורות" ראה ערך צרורות. בערך שלפנינו דנים על תשלומי חצי נזק של שור תם. על מהותו של תם, ראה ערך תם. על אופני ההיזק שמתחייב בהם חצי נזק של תמות, ראה ערך קרן.

מקורו וגדרו

מקורו בעל חיים שהזיק באופן שאינו רגיל בו, כגון שור שנגח בקרנו - או שנגף, או נשך, או רבץ, או בעט, שהן תולדות קרן (ראה ערכו). משנה בבא קמא כד ב; רמב"ם נזקי ממון א ב ואילך; וטושי"ע

אפילו; ריב"ש שיח. 7. לטעמים נוספים, ראה: אחיעזר שם ב; חידושי הרי"מ שם; אור שמח שם. חצי נזק. 1. טז, טורים תקלה-תקצה. 2. וראה ערך קרן אם כל נזק משונה משלם חצי נזק, או שהדבר תלוי בכונתו להזיק.

5. ויש מהראשונים הסוברים שקבלת עדות העדים תלויה במחלוקת התנאים בעדי חזקה (ראה לעיל: הדין וגדרו. תוספות בבא קמא ע ב ד"ה למעוטי). 6. לטעמים נוספים מדוע מקבלים עדותם, ראה: תוספות גיטין סג ב ד"ה

וכתבו ראשונים שאף לסוברים חצי נזק ממון אין דנים אותו בחוץ לארץ, לפי שדרך בעל המזיק לשמור שורו, ואין הדבר שכיח שיזיק, ואין גובים בחוץ לארץ דבר שאינו שכיח (ראה ערך דיני קנסות. ריטב"א כתובות שם ד"ה והא), ויש שנראה מדבריהם שלסוברים חצי נזק ממון גובים אותו בחוץ לארץ (ראה שיטה מקובצת בבא קמא שם, בשם ה"ר ישעי', וכן כתב בתורת חיים בבא קמא שם).

תפס הניזק תפס הניזק - על פי עדים שראו הנגיחה - אין מוציאים מידו (כתובות מא ב, ובבא קמא טו ב, רמב"ם סנהדרין ה יז, וטושי"ע חו"מ א ה, בכל הקנסות).

לסוברים שתפיסה בקנס מועילה אפילו תפס כל דבר (ראה ערך דיני קנסות: כשתפס, מחלוקת ראשונים), יש שכתבו שאף בחצי נזק יכול לתפוס כל דבר (רא"ש בבא קמא א כ, והובא בטור שם; שיטה מקובצת בבא קמא שם, בשם מהר"י כ"ץ, וכתובות שם, בשם ריב"ן); ויש שכתבו שבחצי נזק הואיל ואינו משתלם אלא מגופו (ראה להלן: מגוף המזיק), אין תפיסתו מועילה אלא אם כן תפס את השור המזיק עצמו (ריטב"א כתובות שם; מרדכי בבא קמא ג מ, בשם ה"ר ברוך ממגנצא).

הנזקים

שור תם שחבל שור תם שחבל באדם, נחלקו תנאים בדבר: לדעת באדם חכמים משלם חצי נזק, ורבי עקיבא אומר נזק שלם (משנה בבא קמא לג א).

לדעת חכמים למדים מהאמור: או בן יגח או בת יגח פמ'שפט הנה יעשה לו (שמות כא לא), כמשפט שור בשור כך משפט שור באדם, מה שור בשור, תם משלם חצי נזק, אף שור באדם, תם משלם חצי נזק.

רבי עקיבא אומר: כמשפט הזה, כתחתון ולא כעליון (ברייתא בגמרא שם), "הזה", ללמד שדינו כשור מועד האמור למטה שמשלם נזק שלם (ראה ערך מועד), ולא כשור תם האמור לפניו (רבינו חננאל שם). הלכה שמשלם חצי נזק (רמב"ם נזקי ממון ז ג; טושי"ע חו"מ תה א).

נזק שור של שור תם של הדיוט שנגח שור של הקדש, לדעת רבי הקדש שמעון בן מנסיא הסובר שחייב בתשלומי נזק (ראה ערך הקדש), משלם נזק שלם (בבא קמא לו ב. ראה ערך הנ"ל המקורות לזה, ושם שלהלכה פטור לגמרי).

ברשות הניזק שור תם שהזיק ברשות השייכת לניזק, נחלקו תנאים: רבי טרפון אומר משלם נזק שלם, וחכמים אומרים חצי נזק (משנה בבא קמא כד ב. על טעמי המחלוקת, ראה ערך דיו לבא מן הדין. וראה ערך קרן). הלכה כחכמים (רמב"ם נזקי ממון א ז; טושי"ע חו"מ שפט יא).

בהמה שאכלה פירות באופן משונה, שחיובה משום פירות באופן משונה, ואינה משלמת אלא חצי נזק (ראה בבא קמא טו ב, ושם כא א, ותוספות שם ד"ה דקיימא, וראה ערך קרן וערך שן), כתבו ראשונים שאם דמי הנאתה מרובים מחצי הנזק - משלמת דמי מה שנהנית (ראה ערך נהנה), ולא אמרו חצי נזק אלא כשהוא יותר מדמי מה שנהנית (תוספות רבינו פרץ שם כא א, ובשיטה מקובצת שם, בשמו ובשם הרא"ש).

מגוף המזיק

חצי נזק של שור תם אינו משתלם מן העלייה - מנכסי הבעלים

הועד השור (גמרא שם ושם), ולכן תשלומי חצי נזק שהוא משלם אינם קנס, אלא מן הדין מתחייב לשלם (רש"י שם ושם).

• רב הונא בריה דרב יהושע אמר חצי נזק קנס, שלדעתו סתם שוורים בחזקת שימור הם, ומן הדין היה שלא ישלם כל עיקר - שהרי הוא אנוס (נמוקי יוסף בבא קמא שם) - אלא שקנסו המקום כדי שישמור שורו (גמרא שם ושם).

הלכה כרב הונא בריה דרב יהושע (כתובות שם ב; בבא קמא שם ב. רמב"ם נזקי ממון ב ז, ועוד; טור חו"מ א).

על תשלומי חצי כופר בתם שהרג את האדם (ראה ערך כופר, מחלוקת תנאים אם חייב), אם הם קנס, ראה ערך כופר.

שור שנגח שלש פעמים, ולא העידו עדים על כך חצי נזק אף עד לאחר הנגיחה השלישית, שהדבר ספק אם הוא מועד בנגיחה הרביעית, או שעדיין הוא תם (בעיא שלא נפשטה בבבא קמא כד א; רמב"ם נזקי ממון ו א),

כתבו ראשונים שאף שכבר יצא השור מחזקת שימור אין המזיק משלם אלא חצי נזק - לצד הספק שעדיין הוא תם - שכן דרך הקנסות, שכלפי שהחמיר הכתוב לקנסו בתשלומי חצי נזק, הקל בדינו שאינו משלם אלא חצי נזק עד שיעידו בו בכל פעם, שאין לך אלא מה שכתוב בו (שיטה מקובצת שם בשם ה"ר ישעיה).

וכן שור שנגח שלש נגיחות של פטור, כגון שנגח שוורים של הפקר וכיוצא, שאינו נעשה מועד בכך, ואם חזר ונגח נגיחה רביעית אינו משלם אלא חצי נזק (ראה תוספות שם כד ב ד"ה במכירין, וראה ערך מועד), הרי זה קנס, אף שהורגל בנגיחה, לפי ש"אין חצי נזק חלוק" (חזון איש בבא קמא יא סק"ב).

המודה מעצמו המודה מעצמו ששור תם שלו נגח, לסוברים חצי נזק ממון הוא הרי זה משלם על פי עצמו, ולסוברים חצי נזק קנס אינו משלם על פי עצמו (כתובות מא א, ובבא קמא טו א), כדין שאר הקנסות (ראה ערך קנס), וכן הלכה (רמב"ם נזקי ממון ב ח וט ו).

ויש מן הראשונים שכתבו שקנס של חצי נזק אינו דומה לשאר קנסות, לפי שחצי הנזק מתשלומי הקרן הוא, ולכן אם הודה המזיק, אומרים לו בית דין: לך שלם (חידושי הראב"ד בבא קמא לה ב ד"ה גופא), וכל שכן שאם תפס הניזק, שאין מוציאים מידו (חידושי הראב"ד שם), אף שתפס לאחר שהודה המזיק (שער המלך עבדים ה יז, וקצות החושן פח ס"ק יד, ואור שמח נזקי ממון ט יא, ועוד, בדעת הראב"ד), ולא אמרו שאינו משלם חצי נזק על פי עצמו, אלא שאם אינו רוצה לשלם אין בית דין כופים אותו, ואין גובים ממנו (השלמה שם סוף פרק ג בשם הראב"ד; מאירי שם לדעת הראב"ד).

ויש חולקים וסוברים שדין חצי נזק כשאר קנסות הוא, ואין בית דין אומרים לו "לך שלם" על פי הודאת עצמו (השלמה שם; מאירי שם בשם יש חולקים), וכן אם תפס הניזק מוציאים מידו (נמוקי יוסף שם לה ב; ש"ך חו"מ ט ס"ק יג).

האם גובים חצי נזק בחוץ לארץ (כתובות מא ב, ובבא קמא טו ב, בכלב שאכל כבשים; רמב"ם סנהדרין ה ט), שאין דנים דיני קנסות אלא בסמוכים, ובחוץ לארץ אין בית דין סמוכים (רש"י בבא קמא שם ד"ה ולא. וראה ערך דיני קנסות: בית הדין), וכן בזמן הזה שבטלה הסמיכה (ראה ערך סמיכה) אין דנים חצי נזק אף בארץ ישראל (ראה טושי"ע חו"מ א א).

שור תם שהמית אדם וכן הזיק, שדנים אותו דיני אדם וכן הזיק נפשות להיסקל (ראה ערך שור הנסקל), אין דנים אותו דיני ממונות (תוספתא בבא קמא ה, וברייטא שם צ ב; רמב"ם נזקי ממון יא ז), לפי שהתם אינו משלם אלא מגופו, והרי הוא נסקל (רש"י שם ד"ה ואין), ואין משהים את השור לחרישה, ויגבה הניזק ממנו תשלומי חצי נזק, ואחר כך ידינוהו דיני נפשות ויסקלוהו, לפי שהחרישה אינה חשובה מגופו של השור, אלא דינה כשאר נכסי הבעלים, ואין חצי נזק משתלם מהם (גמרא שם צא א, ורש"י ומאירי שם).

בשני מזיקים

שני שוורים שני שוורים של איש אחד שהזיקו יחד, גובה הניזק מכל אחד מהם את חלקו, שהוא רביע הנזק (ראב"ד בבא קמא לו א, והובא בשיטה מקובצת שם; רמב"ן חולין נח א ד"ה אבל⁵), ואם נאבד האחד אינו גובה מחברו אלא את החלק שלו (תוספות שם מז א ד"ה מאי; הגהות אשרי שם סוף פרק ג⁶).

בספק מי היה הדבר ספק איזה משני השוורים הזיק, אם היו מהשוורים הזיק של שני בעלים, שניהם פטורים - שכל אחד מהם יכול לדחות הניזק ולומר לו לא שורי הוא שהזיק (רש"י לה ב ד"ה שניהם) - ואם היו של איש אחד, שניהם חייבים (משנה בבא קמא לה ב; רמב"ם נזקי ממון ט ז; שו"ע חו"מ ת ב), והוא ששניהם קיימים, אבל אם נאבד אחד מהם אומר המזיק הבא ראייה שזה העומד הוא שהזיק ואשלם לך (גמרא שם לו א: רמב"ם שם; טושי"ע שם).

היה אחד גדול היה אחד מהם גדול - ויש בגופו כדי חצי הנזק (רש"י ואחד קטן ומאירי בבא קמא לה ב) - ואחד מהם קטן - ואין בגופו כדי חצי הנזק (מאירי שם) - והניזק אומר גדול הזיק, והמזיק אומר קטן הזיק - וקח דמי הקטן, והמותר תפסיד (רש"י שם ד"ה קטן) - המוציא מחברו עליו הראיה (משנה שם; רמב"ם נזקי ממון ט ט; טושי"ע חו"מ ת ג. וראה ערך טוען ונטען, אם חייב המזיק לשלם לפחות כדבריו).

שור תם שדחף שור אחר לבור, לדעת רבי נתן - וכן שור אחר לבור הלכה - משלם בעל הבור שלשה רבעים מהנזק, ובעל השור רביע הנזק (ברייטא וגמרא בבא קמא נג א; רמב"ם נזקי ממון יב יט; טושי"ע חו"מ תי לב), ואף לסוברים בשנים שהזיקו שכל אחד מהם נדון כעושה כל הנזק (ראה גמרא שם שני לשונות, וראה ערך נזיקין), אין התם משלם חצי הנזק, לפי שבעל השור אומר לבעל הבור: אם כן מה הועילה לי שותפותך, שאף בלא שותפותך הייתי משלם מחצה (גמרא שם, ורש"י ד"ה שותפותא), ולכן תמותו מנכה לו עד חצי נזק, ושותפותו מנכה לו עד רביע הנזק (מאירי שם).

פרה מעוברת פרה מעוברת שהזיקה וילדה, והיתה היא של אחד והעובר של אחר, כגון שמכר לו פרה חוץ מעוברת, גובה מן הפרה רביע הנזק, ומן הולד רביע הנזק (בבא קמא מו ב ורש"י), הואיל ואינם של אדם אחד (אור זרוע רכא, ומאירי שם).

הגבייה

חצי נזק, שאינו משתלם אלא מגוף השור המזיק (ראה לעיל: מגוף המזיק), נחלקו בו תנאים אימתי הוא נגבה:

• רבי ישמעאל אומר יושם השור בבית דין, שנאמר: וּמְכָרוּ אֶת

- אלא מגופו של השור המזיק (משנה בבא קמא טז ב; רמב"ם נזקי ממון א ג, ז; טושי"ע חו"מ שפט ב ט), שנאמר: וּמְכָרוּ אֶת הַשּׁוֹר הַחִי וְחָצוּ אֶת פְּסָפוֹ (שמות כא לה. רמב"ם שם ג; שו"ע שם ב), לפיכך אם היה השור המזיק שוה פחות מחצי הנזק, נוטלו הניזק ומפסיד את השאר. כיצד שור שוה עשרים שהזיק שור שוה מאתיים, והנבילה שוה מנה, אין בעל הנבילה יכול לומר למזיק תן לי חמישים, אלא אומר לו המזיק הרי השור שהזיק לפניך קחה ולך, ואפילו אינו שוה אלא דינר (רמב"ם שם; טושי"ע שם ד), שחם עליו המקום שאם אין גופו שוה חצי הנזק, נוטלו הניזק ואינו משתלם מן הבעלים (שיטה מקובצת שם לט א, בשם ה"ר ישע"י).

שחטו את השור שחטו את השור המזיק, גובה הניזק מבשרו (בבא קמא לג ב; רמב"ם נזקי ממון ח ז; טושי"ע חו"מ תז ב) את כל חצי הנזק (מאירי שם), וכן שנינו: ומכרו את השור החי, אין לי אלא חי, שחטו מנין, תלמוד לומר: ומכרו את השור, מכל מקום (ברייטא שם³).

פרה מעוברת שהזיקה, גובה הניזק חצי הנזק ממנה ומוולדה מפני שהוא גופה (בבא קמא מז א; רמב"ם נזקי ממון ט א; טושי"ע חו"מ שצט א). היה הדבר ספק אם עדיין היתה מעוברת כשנגחה, או שילדה קודם לכן, גובה כל חצי הנזק מן הפרה (גמרא שם מו ב), שהיא עיקר - ודאי - והולד ספק (ראב"ד שם ובשיטה מקובצת בשמו), וכן כשהיתה מעוברת ודאי בשעת הנגיחה אלא שנאבד הולד, גובה כל חצי הנזק מן הפרה (ראה שיטה מקובצת שם מז א, בשם הרא"ה), ואם הפרה נאבדה - גובה כל חצי הנזק מן הולד (גמרא שם מז א, ורש"י ד"ה ליתא לפרה; טושי"ע שז), וכן אם הפרה קיימת אלא שאין בשויה כדי חצי הנזק, משתלם אף מן הולד (מאירי שם; סמ"ע שם סק"ב).

תרנגולת שהזיקה תרנגולת שהזיקה, אין הניזק גובה מביצתה (בבא קמא מז א; רמב"ם נזקי ממון ט א; טושי"ע חו"מ שצט א), לפי שהביצה אינה מגופה, אלא דבר המובדל ומופרש ממנה (רמב"ם שם ושו"ע שם, על פי הגמרא שם), או לפי שאינה בשר אלא פרש, ואין לה שום חיות להיחשב כאחד מאבריה (מאירי שם בבאור "פירשא בעלמא"; פסקי רי"ד שם, ופסקי ריא"ז שם ה א), ואינה מסייעת לנזק (שם ושם).

ודוקא שנגמרה הביצה בגופה בשעת ההזיק (רמב"ן חולין נח א ד"ה והא; שיטה מקובצת בבא קמא שם, בשם הרא"ה והר"מ מסקסותא), כגון שנולדה מיד, שהדבר ידוע שכבר נגמרה אתמול (רמב"ן ורשב"א חולין שם), אבל אם היתה הביצה אגודה בגופה - גובה ממנה (רשב"א בבא קמא שם, וחולין שם; מגיד משנה שם, בשם קצת מפרשים, וצידד שכן סובר הרמב"ם; רמ"א בשו"ע שם, בשם יש אומרים), והיינו כשידוע שבשעת הנזק היתה מעורה בגידים, שנמצאה אדומה במעי התרנגולת, והרי היא כגופה (תוספות בבא קמא שם ד"ה מ"ט), ויש שכתבו שאפילו הביצה מעורה בגידין אינו גובה ממנה (ר"ן חולין שם).

ונחלקו ראשונים: יש סוברים שאינו גובה מביצתה שאמרו היינו שאינו גובה את כל חצי הנזק, אבל גובה לפי מה שתשוה הביצה, ומה שיגיע לה מן הנזק (חידושי הראב"ד שם⁴); ויש סוברים שאינו גובה ממנה כלל, לפי שאינה מסייעת בנזק כלל (מאירי שם).

מזיקים. 5. וראה תוספות בבא קמא שם ד"ה ש"מ ושיטה מקובצת בשם ה"ר ישע"י. 6. ראה שם שכתב "וצ"ע לקמן".

3. כשאין הבשר שוה חצי הנזק אם חייב המזיק לשלם פחת שחיטה, ראה להלן: הגבייה. 4. כשהתרנגולת של אחד והביצה של אחר, ראה להלן: בשני

וכתבו ראשונים שאין הדברים אמורים אלא אם כן יש בידו של כל ניזק להביא עדים לאלתר, ולכן הוא מתחייב בשמירתו, אבל אם אין בידו להביא עדים אין שמירת השור מוטלת עליו, שמאין הוא יודע אם יזכה בשור, והראשון נשכר (תוספות שם א ד"ה שור, ורובא בש"ד שם סק"א).

לדעת רבי עקיבא, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שאין תפיסת הניזק מחייבתו על חלק המזיק (תוספות שם ד"ה כגון; ראי"ש שם ד א, וטור חו"מ תא בשמו; רמ"א בשו"ע שם ב, בשם ויש אומרים), שמאחר שלרבי עקיבא שותפים הם בו, וברשות שניהם עומד לענין כחש ושבח (ראה לעיל: הגביה), לא נעשה שומר שכר על חלקו של מזיק, אלא על כל אחד מהם מוטל לשמור חלקו (תוספות שם; ראי"ש שם. וראה רבנו יהונתן שם טעמים אחרים).
- ויש סוברים שאף לרבי עקיבא נתחייב הניזק הראשון בתפיסתו

במה דברים אמורים כשהושבת מעצמו, אבל אם הושבת על ידי שפיטמו המזיק - והוציא עליו הוצאות (רש"י שם; טור שם) - אינו משלם אלא כשעת הנזק (גמרא שם; רמב"ם נזקי ממון ז' יב; טוש"ע שם ב).

- ויש שכתבו שאין עיקר הטעם משום שהניזק היה יכול לגבות את השור מבעל החוב אילו היה שלו לפני ההיזק, אלא עיקר הטעם הוא שאומר מהשור שהזיקני אגבה (תוספות שם לד א ד"ה אילו,

7. ברמב"ם נזקי ממון ז יב ובשו"ע שם ב לא הובא אלא דין הושבת. 8. וראה רשב"א לו א שתמה שאם אין למזיק נכסים אחרים למה הניזק עדיף ממנו.

ונתרוקנה רשות וזכות שור המזיק לניזק, ולכן אף שחרש שוטה וקטן אינם בני שמירה, כיון שיש להם אפוטרופוס גובה הניזק מגופו (שיטה מקובצת שם מ א, בשם הר"מ מסרקסתא).

להלכה, יש פוסקים שמעמידים אפוטרופוס לתם לגבות מגופו (שיטה מקובצת שם, בשם הר"מ מסרקסתא; רמב"ם נזקי ממון ו ג ד) כל מה שיזיק לאחר שהעמידו האפוטרופוס (ר"מ מסרקסתא שם), אבל לא לגבות מה שהזיק קודם לכן (תוספות שם לט א ד"ה אלמא, ותוספות רבינו פרץ שם); ויש חולקים ופוסקים שאין מעמידים אפוטרופוס לתם לגבות מגופו (מאירי שם לט א; אור זרוע ג קפח; ראב"ד בהשגות שם).

כשהזיקו זה את זה

שני שוורים שני שוורים חצי נזק (משנה בבא קמא לג א; רמב"ם נזקי ממון ט יד; טוש"ע חו"מ תב). כיצד, שור שוה מאתים שנגח שור שוה מאתים והפסידו חמשים זוז, חזר האחרון והפסידו שבעים וחמשה זוז, האחרון משלם לראשון שנים עשר זוז ומחצה (תוספתא שם ג, והובאה ברי"ף שם, וראה רמב"ם שם, וטוש"ע שם), שיצאו חמשים בחמשים, והמותר משלם לו חציים (טוש"ע שם).

היה אחד תם היה אחד תם אחד מועד בתם משלם כמות נזק שלם (משנה בבא קמא לג א; רמב"ם נזקי ממון ט יד; טוש"ע חו"מ תב). ונחלקו בכך ראשונים:

• יש אומרים שאנו מחשבים כמה הנזק שהזיק המועד יתר על חצי הנזק שהזיק התם, ומשלם לו מותר זה, כגון שהזיק המועד חמישים והתם ארבעים, שהמועד משלם שלושים, שהוא המותר על חצי הנזק שנתחייב לו התם (רא"ש שם ג יג, בדעת התוספות; פסקי רי"ד שם; טור שם בסתם, ובשם הר"י; שו"ע שם).

• ויש סוברים שהדברים אמורים כשהזיק המועד את התם יותר ממה שהזיקו התם (רש"י שם ד"ה מועד; אור זרוע ג קסו), אבל כנגד כל הנזק שהזיקו התם אין המועד משלם כלום, ואינו משלם אלא עשרה - וכן אם הזיקו זה את זה בשוה אין המועד משלם כלום (פסקי ריא"ז ג ו; ב"ח שם לדעה זו) - שמותר בנזק אמרו, ולא מותר בחיוב התשלומים, ונמצא שהתם משלם נזק שלם בנגיחה זו, שמאחר שהתחילו שניהם כאחד אין כאן חבלה אלא כמות (רא"ש שם בדעת רש"י; טור שם בשם הרא"ש; פסקי ריא"ז שם).

תם במועד משלם כמות חצי נזק (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם). כיצד, הזיק התם את המועד שוה מנה, והמועד הזיק את התם שוה ארבעים, משלם התם עשרה (רמב"ם שם, וכעין זה בנמוקי יוסף שם, ובטוש"ע שם).

שבח נבילה

השביחה הנבילה - כגון שנתיקרה (ראה רש"י בבא קמא לד ב ד"ה והנבילה, ובשיטה מוקבצת שם בשם הרא"ה) אחר הנזק לפני ההעמדה בדין (מאירי שם, וכן הוא ברמב"ם וטוש"ע להלן) - לדעת רבי יהודה הניזק והמזיק חולקים בשבח, ולדעת רבי מאיר אין למזיק בנבילה כלום, אלא הניזק נוטל השבח כולו, והמזיק משלם לו כל חצי הנזק (גמרא שם א וראה שם טעמיהם, וראה רש"י ופירוש המשניות לרמב"ם שם). הלכה כרבי יהודה שהמזיק חולק בשבח (רמב"ם נזקי ממון ז י; טוש"ע חו"מ תג ב).

אף על חלקו של המזיק, ואחרון נשכר, ואם יש בו מותר יטול זה שלפניו, כדרך שאמרו לרבי ישמעאל (רש"י שם; רמב"ם נזקי ממון ט יג; טור שם, בשם רי"ף ורש"י; שו"ע שם).

בשומר, גזלן ואפוטרופוס

בשומר ובגזלן מסר שור תם לשומר-חנם (ראה ערכו), ולשוואל (ראה ערכו), לנושא שכר (ראה ערך שומר שכר), ולשוכר (ראה ערכו), שכולם נכנסו תחת הבעלים (משנה בבא קמא מד ב, וראה ערך נזקי ממון), אין הניזק גובה משל השומר אלא מגופו של השור (גמרא שם מ א, ורש"י ד"ה מגופו).

וכן אם נגזל שורו, ונגח כשהוא אצל הגזלן - שהגזלן עומד תחת הבעלים לשלם נזקי שור מועד (ראה ערך שמירת נזקי) - גובה הניזק מגופו של השור (תוספות בבא קמא נו ב, ורשב"א שם ד"ה פשיטא; מאירי שם).

הטעם שגובה מגופו של שור מהשומר: ולא

• יש שכתבו שלא משום חיוב השומר גובה הניזק מהשור, שהרי אין השור שלו, ואינו מפסיד בגביית הניזק, אלא החיוב הוא על הבעלים שמסרו לשומר ומכחם גובה הניזק (אור שמח נזקי ממון ד ח; חזון איש בבא קמא ז סק"ח. וראה אבן האזל ד ח שהאריך), ואין בעל השור יכול להפטר משום שהוא אנוס, שלא העלה על דעתו שיפגע השומר בשמירתו, לפי שלעולם אין מסירה לשומר נחשבת כשמירה וכאנוס (אבן האזל שם, וע"ע נזקי ממון).

• ויש שכתבו שחיוב הנזקים הוא על השומר, שהוא נחשב המזיק ופשיעתו מחייבת, אבל חיוב תשלומין אין בתם כל עיקר, אלא חיוב חצי נזק חל על גופו של השור, אם מדין שותפים לרבי עקיבא, ואם מדין בעל חוב לרבי ישמעאל (ראה חידושי רבי חיים הלוי נזקי ממון ד ד, בדעת תוספות בתירוץ ב).

באפוטרופוס שור תם של חרש שוטה וקטן, שאם הזיק פטור (ראה משנה בבא קמא לט א, וראה ערך קרן) כיון שאין לו בעלים בני חיוב (ראה נמוקי יוסף שם), וכן שור שהלכו בעליו למדינת הים (ראה ברייתא בגמרא שם לט ב, וראה ערך הנ"ל), נחלקו תנאים אם מעמידים אפוטרופוס להיות במקום בעלים, ויגבה הניזק חצי נזק מגוף השור: חכמים אומרים מעמידים אפוטרופוס לתם לגבות מגופו, ויהודה בן נקוסא אמר בשם סומכוס שאין מעמידים (בריתא שם לט ב, וגמרא שם בדעתם).

כמה טעמים נתנו ראשונים לדעה זו שאין מעמידים:

• לפי שחצי נזק קנס (ראה לעיל: מקורו וגדרו; גדרו, מחלוקת אמוראים בכך), ויתומים אינם בני קנס (רש"י שם לט א ד"ה שור, ורשב"א שם ד"ה אלמא, בשם יש מפרשים; ראב"ד שם טעם א; מאירי שם).

• לפי שהתם משלם מגופו, ואין בית דין נזקקים למטלטלים של יתומים (רש"י שם).

• מאחר שבתם חס המקום על המזיק שלא ישלם נזק שלם, ושלא ישלם אלא מגופו של השור, יש לנו לחוס עליו שלא להעמיד לו אפוטרופוס לחיובו (תוספות שם ד"ה אין; שיטה מקובצת שם, בשם הרא"ה).

בדעת חכמים שאמרו שמעמידים אפוטרופוס לתם לגבות מגופו, יש ראשונים שכתבו שסוברים כרבי עקיבא שהוחלט השור לניזק,

שור שוה מאתים שנגח שור שוה מאתים והפחיתו חמישים, ובשעת ההעמדה בדין השביח השור הניזק והרי הוא שוה ארבע מאות, נותן לו כשעת הנזק (ברייתא וגמרא שם לד א; רמב"ם נזקי ממון ז יא, ושולחן ערוך חושן משפט תד א) עשרים וחמש, ואין המזיק יכול לומר לא הפסדתיך שהרי עכשיו השור שוה יותר, לפי שהניזק אומר לו אילולא הנגיחה היה שוה שמונה מאות (רש"י שם ד"ה אימא בלשון א).

הושבחה הנבילה יותר משוויה לפני הנזק שור שוה עשרים שנגחוהו, והוקרה הנבילה ושוה שלשים, אין המזיק זוכה בשבח - חמשה מן העשרה שהשביחה יותר ממה שהיתה שוה לפני הנזק (רש"י שם ד"ה והנבילה, וכן הוא ברבינו חננאל שם: יטול זה כ"ה וזה כ"ה) - שנאמר: שְׁלֹם יִשְׁלָם (שמות כא לו), ודרשו: בעלים משלמים, ואין בעלים נוטלים (בבא קמא לד ב), שכל שאם יטול חצי השבח יעלה יותר מהזיקו, אינו נוטל השבח, שאין לו להרויח (טור ח"מ תג, ורמ"א בשו"ע שם ב).

חצי שיעור¹

מעשה איסור - או מצוה - בפחות מהשיעור הקבוע לו

האיסור, מקורו וטעמו

איסור חצי שיעור (מגן אברהם שם סק"ט); ויש שכתבו שאין בו אלא לאו ומלקות על השיעור השלם, אבל אין עליו עונש בדי שמים על איסור חצי שיעור (חקרי לב אורח חיים צ (דף קצ), וראה קובץ שיעורים בבא בתרא אות שסז).

פחות מחצי חצי שיעור שאמרו, הוא לאו דוקא חצי, אלא פחות שיעור (רש"י יומא עג ב ד"ה חצי), ואפילו לא אכל אלא כל שהוא - איסורו מן התורה (תוספות שבועות כג ב ד"ה דמוקי; רמב"ם מאכלות אסורות יד ב).

גדר "חצי" בטעם של "חצי לאצטרופי" שאמרו באיסור חצי לאצטרופי שיעור, דנים על גדרו ומהותו, וכן אם איסורו של חצי שיעור תלוי בכך שהוא "חצי לאצטרופי".

"חצי לאצטרופי" שאמרו, יש מפרשים שאפשר להשלימו לכשיעור בכדי-אכילת-פרס (ראה ערכו) (שאגת אריה פא בסופו; פרי מגדים יו"ד סה משבצות זהב סק"ד; מנחת חנוך קיז), ואסרה התורה חצי שיעור, כיון שאם ישלים לכשיעור יתגלה הדבר למפרע שהתחיל האיסור בתחילת האכילה (שאגת אריה שם; ברוך טעם שער התערבות דין ב ט), או שחששה התורה שמא ישכח ויאכל מעט מעט, ויסבור שהוא יותר מכדי אכילת פרס (פרי מגדים או"ח תמב משבצות זהב סק"ח). לפיכך אותם איסורים שאינם מצטרפים בכדי אכילת פרס, ואינו לוקה עליהם אלא כשאכלם בבת אחת, כגון גיד-הנשה (ראה ערכו), לסוברים כן (ראה ערך גיד הנשה) וכיוצא, אין חצי שיעור בהם חשוב "חצי לאצטרופי" (פרי מגדים יורה דעה שם).

• יש מפרשים "חצי לאצטרופי" שהיה אפשר לו לאכול בבת אחת שיעור שלם (דעה ב בפרי מגדים יו"ד בפתיחה לבב"ח; מנחת חנוך צב). וכתבו בטעם איסור חצי שיעור, שחששה התורה שמא יאכל שיעור שלם בבת אחת (פרי מגדים יו"ד סה משבצות זהב סק"ד). לדעה זו אף באיסורים שאינם מצטרפים כשעשאו כזה אחר זה, חצי שיעור חשוב "חצי לאצטרופי" (פרי מגדים שם ובפתיחה שם).

• ויש מפרשים "חצי לאצטרופי" שאותו חצי שיעור שאכל, הוא עצמו ראוי להיות שיעור שלם אם יקיאנו ויחזור ויבלענו, ור' יוחנן לשיטתו, שלדעתו אכל חצי זית, והקיאנו וחזר ואכל - חייב

מקורו חצי כזית של חֶלֶב אסור באכילה, אף ששיעורו לעונשין הוא בכזית, ודרשו כן מהפסוק כֹּל חֶלֶב (ויקרא ז כג. יומא עד א) - אפילו כל שהוא (רש"י שם), ומשם למדו לשאר איסורים.² יש ראשונים שכתבו שבאיסור דם למדים איסור חצי שיעור מהכתוב: וְכָל דָּם לֹא תֹאכְלוּ (ויקרא ז כו), ובאיסור נבילה מהכתוב: לֹא תֹאכְלוּ כָּל נֶבִלָה (דברים יד כא. שו"ת הרשב"א א תלט), ולמדים כל האיסורים מחלב דם ונבילה (האשכול חלב ודם).

איסורו נחלקו אמוראים באיסור חצי שיעור: רבי יוחנן אמר אסור מן התורה, שכיון שחצי שיעור "חצי לאצטרופי", שאם יאכל עמו עוד חצי שיעור יצטרפו יחד לכשיעור, איסור הוא אוכל³; ריש לקיש אמר מותר מן התורה, שלא אסרה תורה אלא אכילה, ואכילת חצי שיעור אינה אכילה (יומא עד א), שאין אכילה אלא בכזית (משנה למלך חמץ א ז. וראה ערך אכילה), ומודה ריש לקיש שאסור מדרבנן (יומא עג ב). הלכה כר' יוחנן (רמב"ם שביתת עשור ב ג, ומאכלות אסורות ג ו, ושם ז טז, ושם יד ב).⁴

טעמו מן האחרונים יש שכתבו בטעם שחצי שיעור אסור מן התורה שהוא לפי שעשה בו מעשה להחשיבו (חכם צבי פו דעה ב), שכשם שכתבו ראשונים בטעמו של ר' שמעון שאמר: כל שהוא למלקות (ראה ערך שיעורים), שהוא משום אחשביה (ראה ערכו), שכיון שאכלו החשיבו (ראה ערך אחשביה), כך אף להלכה שאין לוקים על פחות מכשיעור (ראה ערך שיעורים) אסור חצי שיעור באכילה מן התורה משום "אחשביה" (ישועות יעקב אורח חיים שא סק"ג).

נפקא מינה לפיכך באיסורים שאין בהם מעשה, אין חצי שיעור אסור מן התורה, כיון שלא עשה מעשה שמראה שמחשיבו, ואין אומרים בו ש"חצי לאצטרופי" (חכם צבי שם).

לדעה זו אין חצי שיעור אסור מן התורה אלא במזיד, אבל אם היה שוגג לא עבר על איסור תורה, לפי שבשוגג לא שייך לומר "אחשביה" (ראה ערך אחשביה. ישועות יעקב תמב סק"ח).

אכל כזית שלם אכל שיעור שלם של איסור, יש מהאחרונים שכתבו שעובר על כל משהו ומשהו שבו משום

ונבילה, שאף פחות מכשיעור אכילה לא תאכלו, ואנו מפרשים הריבוי של "כל" לאיסור, והמיעוט של לשון אכילה למלקות (שו"ת הרשב"א שם); ויש שכתבו להיפך שאכילה משמעה כל שהוא, אלא שהלכה למשה מסיני שעונשים דווקא על כזית, אבל לענין איסור המשמעות במקומה עומדת, ואסור בכל שהוא, ולא אמר רבי יוחנן הטעם שראוי להצטרף אלא כדי שלא נעמיד את ההלכה למשה מסיני אף לענין עצם האיסור (ח"י הר"א מזרחי על הסמ"ג ל"ת עו, סט).

חצי שיעור. 1. טז, טורים תקצב - תרסה. 2. ראה ש"ס מתיבתא יומא ג אוצר עיונים מערכה כג. הרחבה גדולה בענין חצי שיעור. 3. בטעם שלדעת רבי יוחנן צריך הן את הריבוי "כל חלב", והן את הסברא של "חצי לאצטרופי", ראה תוספות וריטב"א יומא שם. 4. ובביאור החילוק בין האיסור שהוא גם בחצי שיעור, לעונש שאינו אלא בשיעור שלם, יש מהראשונים שביארו שאף על פי שהאיסורים נאמרו בלשון אכילה, ואין אכילה פחות מכזית, למדנו מ"כל" האמור בחלב ודם

שיש בו סכנה אם לא יאכל, ואין לפניו אלא מינים של איסור, שמאכילים אותו האיסור הקל הקל תחילה (ראה יומא פג א, וראה ערך חולה), כתבו ראשונים שאף כשמאכילים אותו פחות מכשיעור מאכילים אותו את האיסור הקל תחילה, שכיון שבשיעור השלם זה חמור יותר מזה, אף בפחות מכשיעור חומרו של זה גדול מחומרו של זה (רמב"ן בספר תורת האדם ענין הסכנה דעה א); ויש חולקים וסוברים שלא אמרו לתת לו איסור קל אלא כשהוצרך לאכול שיעור שלם בכדי אכילת פרס (רמב"ן שם דעה ב), אבל כשמאכילים אותו פחות מכשיעור אין הפרש בין איסור חמור לאיסור קל (שו"ת צפנת פענח רפח).

מכת מרדות על האוכל פחות מכזית מכים אותו מכת מרדות (רמב"ם חצי שיעור חמץ א ז). ונחלקו אחרונים: יש סוברים שאפילו אכל מעט מן המעט, מכים אותו מכת מרדות (תוספת יום הכפורים יומא עג ב); ויש שכתבו שדווקא אם היה דבר הראוי להנאת גרונו קצת, והוא שיעור הראוי להיקרא "פחות מכזית" (כסף משנה חמץ שם).

באיסורים דרבנן, כגון סתם יינם של גויים שלוקים על שתייתו מכת מרדות (ראה ערך מכת מרדות), כתבו ראשונים שלוקה אם שתה רביעית (רמב"ם מאכלות אסורות יא ג), אבל לא על פחות מכשיעור אף על פי שהוא אסור בכל שהוא (ראה לחם משנה מאכלות אסורות יא ב), שאין לוקים אלא באופן שאילו היה בו איסור דאורייתא היה לוקה עליו מלקות של תורה (פרי מגדים יורה דעה קי, כלל איסור חל על איסור). ויש סוברים שאף באיסורים דרבנן לוקה על חצי שיעור מכת מרדות (פרי מגדים או"ח משבצות זהב סק"ו).

האיסורים

אף באיסורי תורה שאינם איסורי אכילה, יש שכתבו שחצי שיעור אסור מן התורה (שו"ת חכם צבי פו. וכן הכריע המשנה ברורה בבאור הלכה שם א ד"ה על). לפיכך אותה שכתבו ראשונים שאסור לגנוב מחברו פחות משה פרוטה מדין תורה הרי זה משום שחצי שיעור אסור מן התורה (מגיד משנה גניבה א ב, וסמ"ע חושן משפט שמח סק"א). וכן על מה שכתבו ראשונים שאסור לתלוש שצרה אחת (רא"ש מועד קטן ג צג; טוש"ע יורה דעה קפ ט), כתבו אחרונים בדעתם שאסור מן התורה שהוא חצי שיעור באיסור קרחה (חכם צבי הנוספות יא; הגר"א שם ס"ק יב).

ויש חולקים וסוברים שאין איסור חצי שיעור מן התורה אלא באיסורי אכילה, לפי שאין למדים שאר איסורים מחלב (חכם צבי שם דעה א; רי"ט אלגזי בקהלת יעקב תוספת דרבנן קלו), אך אף לדעה זו אסור מדרבנן (דגול מרבבה או"ח תמב, למנן אברהם סק"י, וצל"ח ברכות מא א; מנחת חנוך תפד); ויש שכתבו שאף מדרבנן מותר (ראה חכם צבי שם).

באיסורי הנאה נהנה מאיסורי הנאה פחות מכשיעור (ראה ערך אסור הנאה: חיובם ושיעורם, אם השיעור כזית או פרוטה) אסור מדין חצי שיעור (צל"ח פסחים כב ב; חלקת יואב יורה דעה ט. וראה פרי מגדים יורה דעה פתיחה לבשר בחלב ד"ה הנאה, ובפתיחה לפסח ב ד).

בירושלמי אמרו: מודה ריש לקיש באיסורי הנאה (ירושלמי תרומות ו א). באיסור עשה באסור-עשה (ראה ערכו), כגון תרומה-טמאה (ראה ערכו) - שעובר עליה בעשה (ראה ערך תרומה טמאה) - כתבו ראשונים שאסור מדין חצי שיעור (תוספות שבת צא ב ד"ה

ראה חולין קג ב, וראה ערך אכילה: הנאתה), ולכן חצי שיעור אסור מן התורה (מרחשת א נב ה).

כשאינו "חזי לאיצטרופי" • חצי שיעור שאינו "חזי לאיצטרופי", יש סוברים שאינו אסור מן התורה (ריב"ש רפח; פרי מגדים יורה דעה סה משבצות זהב סק"ד), כגון שנשבע שלא יאכל פירות מסויימים, ונאכלו מקצתם ולא נשאר מהם אלא פחות מכשיעור, מותר לאכלם אף לסוברים חצי שיעור בשבועה אסור מן התורה (שו"ת רבי עקיבא איגר קנד; ח"י חת"ס שבועות כב ב וכח א), וכן האוכל חצי שיעור בסוף יום הכפורים, או עשה חצי שיעור במלאכת שבת בסוף היום, ואין שהות ביום כדי להשלים לכשיעור, אין איסור מן התורה לפי שאינו "חזי לאיצטרופי" (צל"ח פסחים מז א; נודע ביהודה תנינא אורח חיים נג; שו"ת חת"ס ו סה; שו"ת רבי עקיבא איגר קנד; ישועות יעקב אורח חיים תרח ס"ק א).

• ויש סוברים שחצי שיעור אסור מן התורה אף כשאינו "חזי לאיצטרופי" (אבני מילואים שו"ת יד ד"ה עוד), ולכן אף חצי שיעור ביום הכפורים בסוף היום אסור מן התורה (אבני מילואים שם), לפי שאין צריך "חזי לאיצטרופי" כל עיקר.

חצי שיעור שאינו "חזי לאיצטרופי", לדעת הסוברים שאינו אסור מן התורה, אסור מדרבנן (נודע ביהודה תנינא אורח חיים נג); ויש שכתבו שמותר לגמרי (שאגת אריה שם; שו"ת נפש חיה יורה דעה יב). אף כשלא היה לפניו אלא חצי שיעור, ואי אפשר לו להשיג יותר, כתבו אחרונים שהרי זה "חזי לאיצטרופי" (חקרי לב אורח חיים צ).

גדרו ודיניו

מלקות חצי שיעור שאסור מן התורה לא נתרבה אלא לאיסור, אבל אין לוקים עליו (תוספות שבועות כא ב ד"ה כר"ש; רמב"ם מאכלות אסורות ז טז, ושם יד ב).

גדר האיסור • איסור חצי שיעור, יש ראשונים שכתבו שאין בו לא לאו ולא עשה, אלא איסור סתם (תוספות שבועות כג ב ד"ה דמוק).

וכתבו אחרונים שאין הדברים אמורים אלא באיסורים שנאמרו בתורה בלשון אכילה, אבל איסורים שלא נאמרו בלשון אכילה, כגון בשר-בחלב (ראה ערכו) וכלאי-הכרם (ראה ערכו) יש בהם לאו על כל שהוא, אלא שאינו לוקה עליהם בפחות מכזית (פרי מגדים פתיחה לפסח ב ג ה); ויש חולקים וסוברים בכל האיסורים שעובר בלאו על כל שהוא (ביאור מהרש"ל על הסמ"ג חמץ), וכן כתבו ראשונים באיסור אכילה ושתיה ביום הכפורים, שאם אכל או שתה פחות מכשיעור עובר בלאו (הפרדס הגדול לרש"י קפו, והאורה השלם א צח).

האם מושבע • יש סוברים שאף על פי שחצי שיעור אסור מן התורה, אין מושבעים עליו מהר סיני, כדרך שמושבעים על כל האיסורים שבתורה (ראה מכות כב א. תוספות שבועות כב ב, ושם כג ב, ורמב"ם שבועות ז, ושו"ע יורה דעה רלח ד, שלכן שבועה חלה על חצי שיעור).

• ויש סוברים שאף על איסור חצי שיעור מושבעים מהר סיני (רשב"א שבועות כג ב; מאירי יומא עג ב).

איסור חמור, חצי שיעור מאיסור חמור, יש סוברים שאיסור לעומת איסור קל חמור מחצי שיעור של איסור קל, ולפיכך חולה

אלא פחות מכשיעור, כגון שיש לו מצה פחות מכזית, אינו זקוק לאכלה (שבות יעקב ב יח; רי"ט אלגזי בקהלת יעקב תוספות דרבנן קלז)⁷.

ויש חולקים וסוברים שכשם שחצי שיעור באיסורים אסור מן התורה, כך חצי שיעור במצוות יש בו קצת מצוה מן התורה (רי"ט אלגזי בכורות ה פא בסופו; שו"ת מהר"י אסאד אורח חיים קמח), ואם אין לו אלא פחות מכשיעור, חייב מן התורה לאכלו (מחזיק ברכה תעה, ורי"ט אלגזי שם. וכן כתב בברכי יוסף אורח חיים תפב אות ד).

לסוברים שיש מצוה באכילת מצה פחות מכזית, נסתפקו אחרונים אם מברכים עליה, שהרי אף על מצוה דרבנן מברכים (ראה ערך ברכת המצות); או שמא כיון שאין דין חצי שיעור מפורש בתורה, ואין עוברים עליו משום לא תסור (ראה ש"ך יורה דעה רלט סק"כ, בשם רלב"ח), אינו דומה למצוה דרבנן, ואין מברכים עליה (דברי מרדכי אורח חיים נב); ויש שכתבו שמברכים (שו"ת מהר"י אסאד אורח חיים קלז).

כעין חצי שיעור

איסורים קלושים שאיסורם נלמד מן המקרא, ואין לוקים עליהם, יש שהוזכר בהם שהם כעין חצי שיעור, כגון חוטים וקרומים הנמצאים בגוף הבהמה, שמהם איסורים משום חלב, ומהם איסורים משום דם (ראה רמב"ם מאכלות אסורות ז י, וראה ערך חוטים, וערך קרומים), כתבו ראשונים שאפילו אם איסורים הם אין לוקים עליהם אלא מכת מרדות, כחצי שיעור שהוא אסור מן התורה, ואין לוקים עליו מלקות של תורה (רמב"ם שם טז). והסבירו אחרונים שאינם חלב ודם גמור - שיש בהם קצת איכות של בשר, וקצת איכות של חלב או דם (שיח השדה שער הכללים כלל יא בהג"ה) - והרי הם חצי שיעור באיכות (חתם סופר על סוגיות בלומנטאהל) מג ד"ה דחזי; שיח השדה שם)⁸.

באיסורים מסויימים שאין לנו מקרא לאסור ואין לוקים עליהם, מצינו שאסורים מסברא, שהם כחצי שיעור, כגון קריבה לעריות בלא ביאה, יש ראשונים שכתבו שאסורה מן התורה אף על פי שלדעתם לא נתרבה מן המקרא בפירוש (ראה ערך גלוי עריות), שכל שהוא נהנה מן האיסור הרי זה אסור, כענין חצי שיעור שאסור מן התורה (רמב"ן בספר המצות לא תעשה שנג)⁹.

כגון). וכן בלאוין שאין בהם מלקות (ראה ערך חיבי מלקיות) חצי שיעור אסור מן התורה (מנחת חנוך ח).

ויש חולקים וסוברים שבאיסור עשה אין חצי שיעור אסור מן התורה (אור גדול למשניות יומא תחילת פרק ח), שכל איסור שאין בו מלקות או כרת, אין חצי שיעור ממנו אסור מן התורה (יד המלך שביתת עשור ב ה; ישועות יעקב אורח חיים תרח). אף לדעה זו מדרבנן אסור (יד המלך שם; אור גדול שם); ויש סוברים שמותר לגמרי (ישועות יעקב או"ח תריב סק"א).

באיסורי דרבנן אף באיסורים דרבנן חצי שיעור אסור (שו"ת ריב"ש רפז; בית יוסף יורה דעה סח); ויש שכתבו שחצי שיעור באיסור דרבנן מותר לגמרי (תוספת שבת שו סק"ט)⁵.

באיסורי שבועה, נדר ונזירות

נשבע שלא יאכל, שלהלכה אינו חייב עד שיאכל כזית (ראה שבועות יט ב, וכב א, וראה ערך אכילה) נחלקו ראשונים: יש סוברים שמותר לאכול פחות מכזית (רמב"ן שבועות כב א); ויש חולקים וסוברים שחצי שיעור אסור מן התורה (רמב"ם שבועות ד א; רא"ש שבועות ג ה; טוש"ע יורה דעה רלח א)⁶.

לדעה זו, כתבו ראשונים שאף אם נשבע על ככר שלא יאכלנה, שאינו חייב עד שיאכל את כולה (ראה שבועות כז ב, וראה ערך שבועה) אסור לאכול ממנה כל שהוא (טוש"ע שם י), שחצי שיעור אסור מן התורה (ב"ח שם; הגר"א שם ס"ק יב. וראה ש"ך רלח ס"ק יב, ושו"ת חוות יאיר טו בסניף הדי שחולקים).

בנזיר באיסורי נזיר כתבו ראשונים שחצי שיעור אסור מן התורה (תוספות שבועות כב ב; רמב"ן ורשב"א ורא"ש שבועות שם). מן האחרונים יש שכתב שלסוברים שבשבועה אין איסור חצי שיעור, הוא הדין בנזיר (ח"י חתם סופר שבועות שם).

במצוות עשה

מצוה שנאמר בה שיעור, ועשה פחות משיעורה, יש סוברים שלא עשה כלום (משנה למלך חמץ א ז; מנחת חנוך קלד). לפיכך אם אין לו

חֲצִיו עֶבֶד וְחֲצִיו בֶּן חוֹרִין

עבד כנעני ששחרר מקצתו

שותפים, ושחרר אחד מהם את חלקו, הרי זה קרוי חציו עבד וחציו בן חורין (פירוש המשניות לרמב"ם גיטין שם).

עבדותו

מי שחציו עבד וחציו בן חורין, לסוברים שאין כופים את רבו לשחררו (ראה להלן: שיחרורו), הרי זה עובד את רבו יום אחד, ואת

המצוה (מחזיק ברכה תעה).⁸ וראה בקרית ספר נדרים יא בהפרת אב ובעל בערה המאורסה שמקלישה את הנדר, שיש בו איסור דאורייתא כמו חצי שיעור. וראה חכם צבי פב בשנים שעשו זה יכול וזה אינו יכול, שאסור מן התורה לפי שהוא בכלל כל מלאכה לא תעשו, וכמו חצי שיעור.⁹ ראה חתם סופר או"ח תקסז לענין טעימת איסורים, וראה לחם משנה שבת כא יג לענין ריסוק דבר שהוא מחוסר דיכה בשבת, וראה בית מאיר אורח חיים תרלה א לענין סותר בשבת שלא על מנת לבנות. **חציו עבד וחציו בן חורין.** 1. טז, טורים תרסה - תשכח. וראה ערך עבד כנעני.

הגדרתו

חציו עבד וחציו בן חורין הוא עבד כנעני שרבו שחרר חציו (גיטין מא ב; רמב"ם עבדים ז ד; טוש"ע יו"ד רסז ס. וראה ערך גט שחרור, וערך שחרור, באלו אופנים אפשר לשחרר חצי עבד), או שהיה עבד של שני שותפים, ושחרר אחד מהם את חלקו (גיטין מב א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ולא חציו דוקא, אלא אפילו היה עבד של אלה

5. בכמה איסורים מצינו שדנים בהם אם חצי שיעור אסור - מן התורה, או מדרבנן - או מותר, הן מצד הכללים האמורים למעלה, והן מטעמים מיוחדים שיש בהם. ראה באנציקלופדיה התלמודית ערך זה.⁶ וכתבו ראשונים שאף על פי שאסור מן התורה לא עבר על שבועתו, שהוא לא נשבע אלא על אכילה שהיא בכזית (ריב"ש שם); וכן מי שקיבל עליו תענית, ואכל פחות מכשיעור (ראה ערך תענית) במזיד, אף על פי שאסור, נחשב מתענה, ולא איבד את תעניתו (ריב"ש שם. וכן הוא ברא"ש תענית א טז, בשם הירושלמי, וכן בטוש"ע אורח חיים תקסח א).⁷ ויש שכתבו שמדרבנן מצוה לאכול, שלא תשתכח תורת

חציו עבד וחציו בן חורין שקידש בת חורין, נסתפקו בתלמוד אם קידושו קידושין (גיטין מג א). להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שהיא ספק מקודשת (רמב"ם אישות ד יז; רא"ש גיטין ד לו; טור אבן העזר לא בסופו, וטושי"ע אבן העזר מד יא); יש פוסקים שמקודשת ודאי (ראב"ן ותוס' ר"ד ורשב"א גיטין מג א); ויש שכתבו שאינה מקודשת (רמב"ן גיטין שם).

כשקידש אשה מי שחציו עבד וחציו בן חורין שקידש אשה - לדעת הסוברים שקידושו קידושין (ראה לעיל), ובא עליה, הרי צד עבדות שבו משתמש באשת איש (יבמות מה ב), שאינה מקודשת אלא לצד חירות שבו (רש"י שם), ולדעת הסוברים שעבד הבא על אשת איש הולד ממזר, אף על פי שעבד הבא על בת ישראל פנויה הולד כשר, הולד שלו אין לו תקנה, משום ממזרות (יבמות שם), לפיכך אסור לו לבוא עליה משום אסור אשת איש (שאגת אריה החדשות טו ב; אבני מלואים מא סק"א), מלבד מה שאסור בה משום עבדות (שו"ת רבי עקיבא איגר רד).

חציה שפחה וחציה בת חורין שנתקדשה, נחלקו בה אמוראים אם קדושה קידושין (גיטין מג א). להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שקידושה קידושין (טור אבן העזר מד, בשם הרא"ש; ט"ז אבן העזר מד סק"ח); יש פוסקים שהיא ספק מקודשת (ב"ח אבן העזר מד; רשב"א קידושין ו א; הגר"א יורה דעה רסז ס"ק קט); ויש פוסקים שאינה מקודשת (מאירי גיטין מג ב, בשם הרבה פוסקים; פרישה אה"ע מד כו, בדעת הרמב"ם).

ביחס

מי שחציו עבד וחציו בן חורין, אם אין קידושו קידושין (ראה לעיל: באישות), בנו אינו יורשו (גיטין מג א. וראה רמב"ם נזקי ממון יא ב, וטושי"ע י"ד רסז סב, וש"ך שם ס"ק עו), לפי שמי שחציו עבד וחציו בן חורין אין זרעו מיוחס אחריו (תוספות גיטין שם ד"ה ואי).

במצוות ובשאר דינים

מי שחציו עבד וחציו בן חורין חייב במצוות-עשה-שהזמן-גרמא (ראה ערכו), שאין נשים ועבדים חייבים בהן (ראה ערך עבד כנעני. מגיד משנה סוכה ו א), לפי שצד חירות שבו חייב במצוות כבן חורין גמור (תוספות חגיגה ד א ד"ה לא). וכן אמרו: הכל חייבים בתקיעת שופר, ואפילו חציו עבד וחציו בן חורין (ראש השנה כט א; רמב"ם שופר ב א. וראה טושי"ע תקפט ח).

בכמה מצוות שהעבדים פטורים מהן, דנים אם חציו עבד וחציו בן חורין חייב, וכיצד הוא יוצא ידי חובתו.²

בתקיעת שופר בתקיעת-שופר (ראה ערכו) אמרו: אינו מוציא לא את מינו, ולא את שאינו מינו, שאף באופן שהשומע גם הוא חציו עבד, אין צד עבדות של המשמיע מוציא ידי חובתו את צד חירות של השומע (ראש השנה כט א). ונחלקו אמוראים אם את עצמו הוא מוציא ידי חובה (שם). הלכה שאינו מוציא אף את עצמו (גמ' שם; רמב"ם שופר ב ג; טושי"ע או"ח תקפט ח). כיצד ייצא ידי חובתו, ישמע מבן חורין שיתקע לו (רמב"ם שם; טושי"ע שם).

בשאר מצוות • בישיבת-סוכה (ראה ערכו), חציו עבד וחציו בן חורין חייב (רמב"ם סוכה ו א; שו"ע תרמ א), ומוציא את

עצמו יום אחד (משנה גיטין מא א, ועדיות א יג); וכן לחולקים, כתבו ראשונים שבאופן שאין כופים, כגון חציה שפחה וחציה בת חורין שלא נהגו בה מנהג הפקר (ראה להלן, שם), עובדת את רבה יום אחד, ואת עצמה יום אחד (רא"ש גיטין ד לו; רמב"ם עבדים ז ז; טושי"ע י"ד רסז סב).

באופן שכופים את רבו לשחררו, ועדיין לא הספיק לשחררו, נחלקו ראשונים:

- יש שכתבו שמאחר שכופים את רבו לשחררו, דינו כמעבד-גט-שחרור (ראה ערכו) שמעשה ידיו לעצמו, וצריך גט שחרור לצאת לחרות (רא"ש שם; טושי"ע רסז סב).
- יש חולקים וסוברים שעובד את רבו יום אחד, ואת עצמו יום אחד (ראב"ן גיטין מב א).
- ויש שציידו שאין בו דין חלוקה זו, אלא עובד בכלבול ובלא סדר (מאירי חגיגה ב ב, בשם גדולי נרבונא).

חלוקת הימים חלוקת ימים שאמרו במי שחציו עבד, אינה חלוקה לענין קנין הגוף, שהרי ביום של עצמו אסור הוא בבת חורין (ראה גיטין מב א), וגופו קנוי תמיד לשניהם, לרבו ולעצמו, ולא נתחלק אלא למלאכתו (תוספות ר"ד ב"ב יג א; קצוה"ח רמט סק"ב, וראה מה שכתב שם בדעת הירושלמי שחולק).

נגחו שור והזיקו, ביום של רבו - לרבו, ביום של עצמו - לעצמו (גיטין מב א; רמב"ם חובל ד יב; טושי"ע י"ד רסז סב, וטור חו"מ תכד), וכן אם ביישו אדם או ציערו (רמב"ם שם).

דמי נזקיו למי להלכה, שמי שחציו עבד וחציו בן חורין כופים את רבו לשחררו (ראה להלן, שיחרורו), דינו כמעבד-גט-שחרור (ראה ערכו), שהדבר ספק אם יש לו קנס (ראה גיטין מב ב. וראה ערך מעבד-גט שחרור וערך שלשים של עבד), ולכן אם המיתו שור אינו נותן לרבו כלום (גיטין מב ב; טושי"ע י"ד רסז סב), וכן אם חבל בו אדם, הדבר ספק אם חבלתו לרבו או לעצמו, וכותבים הרשאה (ראה ערכו) זה לזה, וגובים תשלומי החבלה מהחובל (ראב"ד בהשגות חובל ד יא).

ויש מהראשונים חולקים, ופסקו להלכה במי שחציו עבד וחציו בן חורין שביישו אדם או ציערו, או נגחו שור וכיוצא, שאם אירע ביום של רבו - לרבו, וביום של עצמו - לעצמו (רמב"ם חובל ד יב), וכן אם המיתו שור נותן חצי קנס לרבו (רמב"ם נזקי ממון יא ב).

באישות

לישא שפחה חציו עבד וחציו בן חורין, אסור לישא שפחה משום צד חירות שבו - שבן חורין אסור בשפחה כנענית (ראה ערך עבד כנעני) - ואסור לישא בת חורין משום צד עבדות שבו (משנה גיטין מא א ורש"י, ועדיות א יג; רמב"ם עבדים ז ז; טושי"ע רסז סב), שעבד אסור בבת חורין (ראה ערך עבד כנעני). ומותר הוא לבוא על ממזרת, שצד חירות שבו מותר בה, להלכה שעבד משוחרר מותר בממזרת (ראה ערך גר: חיתונ), ואף צד עבדות שבו מותר בה מן התורה (תוספות חגיגה ב ב ד"ה לישא), אלא שאסור לו לישאנה, שאם ישאנה נמצא צד עבדות שבו משתמש באשת איש (ראה להלן. תוספות פסחים פח א). וכן חציה שפחה וחציה בת חורין אסורה להינשא הן לעבד והן לבן חורין (גיטין לח ב; טור י"ד רסז. וראה רמב"ם עבדים ז ז, שם ט ו, ושו"ע שם סב).

2. ראה בהרחבה באנציקלופדיה התלמודית ערך זה.

ראשונים האם עבדים פטורים ממצוה זו (ראה תוספות גיטין מא ב ד"ה לא תהו, ותוספות חגיגה ב ב ד"ה לא תהו. וראה ערך פריה ורביה, מחלוקת ראשונים בדבר). ולדברי הכל אינו יכול לקיים מצוה זו, שהרי אסור הוא לשאת אשה (ראה לעיל: באישות. ראה משנה גיטין מא א), אלא שאם עבר ונשא בת ישראל, והוליד ממנה - קיים מצוה פריה ורביה (אמרי ברוך לטורי אבן תחילת חגיגה) אם קידושו קידושין, ובנו מתייחס אחריו (ראה לעיל: ביחס. אבני מלואים א סק"א).

• חציו עבד וחציו בן חורין פסול לעדות (רמב"ם עדות ט ה; החינוך מצוה עה) ³.

שחרורו

מי שחציו עבד וחציו בן חורין, עובד את רבו יום אחד, ואת עצמו יום אחד (ראה לעיל: עבדותו), דברי בית הלל; בית שמאי אומרים: תיקנתם את רבו ואת עצמו לא תיקנתם, לישא שפחה אינו יכול שכבר חציו בן חורין, ולישא בת חורין אינו יכול שכבר חציו עבד (ראה לעיל: באישות), יבטל? והלא לא נברא העולם אלא לפריה ורביה, אלא מפני תיקון העולם כופין את רבו ועושה אותו בן חורין, וכותב העבד שטר על חצי דמיו. וחזרו בית הלל להורות כבית שמאי (משנה גיטין מא א, ועדות א יג).

הלכה שכופים את רבו לשחררו (רמב"ם עבדים ז ז; טוש"ע יו"ד רסז סב) ⁴. חציה שפחה וחציה בת חורין, לדעת רבי יוחנן בן ברוקה שאשה מצווה בפרו ורבו (ראה ערך פריה ורביה), כופים את רבה לשחררה, כדי שתהא מותרת להינשא, ולדעת חכמים שאינה מצווה בכך (ראה ערך הנ"ל, ושם שכן הלכה), אין כופים את רבה לשחררה (יבמות סו א ורש"י; גיטין מג ב). הלכה שאין כופים (רמב"ם עבדים ז ז; טוש"ע יו"ד רסז סב), אלא שאם נהגו בה החוטאים מנהג הפקר - שכיון שאינה יכולה להינשא היא מפקרת עצמה (רש"י יבמות שם, וראה ש"ך יו"ד שם ס"ק ק) - כופים רבה לשחררה (יבמות שם; רמב"ם שם; טור שם (אות קמט)), כדי שתינשא ויסור המכשול (ראה רמב"ם ט ו, ושו"ע יו"ד רסז עט).

עצמו בשיבתו בה. וכן חייב בנטילת-לולב (ראה ערכו. ביכורי יעקב תרנו בסופו).

• במקרא מגילה, מי שחציו עבד לחציו בן חורין חייב (ראה להלן). לדעת הסוברים שעבדים פטורים ממקרא מגילה (ראה ערך מקרא מגילה), צד חירות שבו הוא שחייב, ולדעת הסוברים שהם חייבים, אף צד עבדות שבו חייב (ראה בית יוסף או"ח תרפט, וראה שאגת אריה ו).

• בברכת-המזון (ראה ערכו), שיש סוברים שעבדים אינם חייבים בה מן התורה (ראה ערך עבד כנעני), חציו עבד וחציו בן חורין חייב משום צד חירות שבו (מנחת חנוך תל).

• בקריאת התורה, שצריך שתהיה בעשרה, ואין העבדים מצטרפים לעשרה (ראה ערך קריאת התורה), יש מהאחרונים שכתב שחציו עבד וחציו בן חורין מצטרף, שמאחר שכופים לשחררו, ל"משנה אחרונה", הרי הוא חייב בכל המצוות (עולת תמיד קמג סק"א); ויש חולקים וסוברים שאינו מצטרף לעשרה (אלה רבה קצט ה).

• בקריאת שמע, שעבדים פטורים (ראה משנה ברכות כ א וירושלמי ברכות ג ג, וראה ערך קריאת שמע), יש שכתבו שחציו עבד וחציו בן חורין פטור (מראה הפנים בירושלמי ברכות ג ג; רבי עקיבא איגר על השו"ע או"ח ע א), אבל באופן שכופים לשחררו, חייב הוא בקריאת שמע (רבי עקיבא איגר שם); יש שכתבו שצד חירות שבו חייב בקריאת שמע (מנחת חנוך תכ בקומץ המנחה), אלא שאינו מוציא את עצמו, וצריך לשמעה מאחר (מנחת חנוך שם); ויש שכתבו שהוא מוציא את עצמו (שו"ת חסד לאברהם (תאומים) או"ח ח).

• בהנחת תפילין, שעבדים פטורים (ראה ערך הנחת תפילין, וערך עבד כנעני), כתבו אחרונים שצד חירות שבו חייב, אלא שהם מסתפקים אם מוציא את עצמו (מנחת חנוך מצוה תכב).

• בציצית (ראה ערכו), יש שנסתפקו אם צד חירות שבו חייב (פרי מגדים או"ח פתיחה כוללת ב כב. וראה מנחת חנוך שפו שחייב בציצית).

• במצות פריה-ורביה (ראה ערכו), תלוי הדבר במה שנחלקו

חִצְיָה

הפסק בין שני דברים, במקום שהצריכה התורה שלא יהא הפסק ביניהם

הפרקים:

• הדוקה ורפויה	• בטבילה
• בכלים	• רובו ומקפיד
• בנטילת ידים	• ההקפדה
• בקידוש ידים ורגלים	• בעומד להינטל
• שלא בטבילה	• בבית הסתרים
• במקדש	• לחה ויבשה
• בשאר דינים	

א) בינו לבין המים; ואם היה דבר חוצץ, כגון שהיה בצק או טיט מודבק בבשר האדם, או בגוף הכלי, לא עלתה לו טבילה, והרי הוא טמא כשהיה (רמב"ם מקואות א יב, על פי חולין י א), שנאמר: וְרָחַץ אֶת בְּשָׁרוֹ בַּמַּיִם (ויקרא יד ט, טז כד, ועוד), שלא יהא דבר חוצץ בין בשרו למים (סוכה ו א; בבא קמא פב א).

דברים שאסורה כתבו ראשונים, שלא אדם בלבד, אלא כל הדברים בהם חציצה

חציצה מצינו הן בטבילה - ובנטילת ידים וקידוש ידים ורגלים - והן בשאר דינים שבתורה.

בטבילה

כל הטעון טבילה במקוה, אחד האדם ואחד הכלים, לא יהא דבר חוצץ [מבדיל (פירוש המשניות לרמב"ם מקואות ט

שכתבו שאין כופים (מאירי חגיגה ב ב). חציצה. 1. יז, טורים א - קלו. וראה

3. אמנם ראה ר"י מלוניל (ראש השנה כב א) שמשמע שכשר לעדות. 4. ויש

שדעתו להסירו (ר"ח סוכה ו ב; ר"ש מקואות ט ז; רמב"ם מקואות א יב), ו"אינו מקפיד" שאמרו היינו שאינו שם לבו אליו אם עבר מגופו או לא (רמב"ם שם), ואין סופו ליטלו, ולכן בטל לגבי גופו (רש"י סוכה ו ב ד"ה אין).

מקפיד לפעמים היה מקפיד עליו לפעמים - חוצץ, אף על פי שבשעת הטבילה אינו מקפיד (רא"ש מקואות כה, כו; רמ"א או"ח קסא ג), ולכן:

• חוטי צמר וחוטי פשתן ורצועות שבראשי הבנות - חוצצים (ראה להלן: הדוקה ורפוייה), אף על פי שאינן מקפידות עליהם בשעת הטבילה, כיון שהן מקפידות עליהם בשעת חפיפת הראש (רא"ש שם; ט"ז יו"ד קצח סק"ה);

• וכן טבעת מהודקת שעל אצבעה שמסירה בשעה שאופה ומבשלת או לשה (ט"ז ס"ק כג);

• וכן דבר שדרכה להסירו בשעת שינה, הרי זה חוצץ (ראה תשב"ץ ג רפ);

• וכן שן תותבת שמסירתה לפעמים כדי לנקותה - חוצצת (אבני נזר רנט ה. וראה שו"ת רב פעלים ד יו"ד יג שמצדד שאינה חוצצת);

• וכן טבעת שיש לאשה בבית הרחם לרפואה, במקום שצריך שיהיה ראוי לביאת מים (ראה להלן: בבית הסתרים), כתבו אחרונים שאם צריכה להסירה בזמן הפסק טהרה, או לצורך בדיקת שבעה נקיים (ראה ערך בדיקת אשה), הרי זו חוצצת (נודע ביהודה קמא יו"ד סד).⁴

וכן לענין כלים - בצק שבסדקי עריבה אינו חוצץ כל ימות השנה, אף על פי שבהגיע פסח יצטרך ליטלו משם ולבערו, שאינו חשוב "מקפיד עליו" בשאר ימות השנה (זכרון יוסף יו"ד י). וכן הצבע שעל גבי ידי האומן אינו חוצץ, אף על פי שודאי יקנה ידיו בשבת או ברגל (זכרון יוסף שם).

הקפדה שלא דבר חוצץ שדרך רוב בני אדם להקפיד עליו, כתבו ראשונים שחוצץ אף במי שאינו מקפיד (יראים השלם י כו; טוש"ע קצח א), שבטלה-דעתו-אצל-כל-אדם (ראה ערכו. יראים שם); ויש מצדדים בדעת ראשונים שחולקים וסוברים שאין הדבר תלוי אלא בקפידתו של הטובל, ואם הוא אינו מקפיד אינו חוצץ, אף על פי שדרך רוב בני אדם להקפיד עליו (בית יוסף יורד קצח, בדעת הרמב"ם).

היה דרכם של רוב בני אדם שלא להקפיד, וזה מקפיד, נחלקו ראשונים בדבר: יש סוברים שחוצץ (האשכול סב; יראים השלם י כו, וראה ש"ד סק"ב. וראה רמ"א או"ח קסא א); ויש שכתבו שאינו חוצץ (תורת הבית ז ז).⁵

היה דם על בגדו של טבח - אינו חוצץ, שאין הטבח מקפיד בדם שעל בגדו (רש"י זבחים צח ב ד"ה אינו; רמב"ם מקואות ג ו, ז), וכן רבב על בגדו של מוכר רבב [- שומן חֲלָב ושעוה (רש"י שם)] אינו חוצץ (זבחים צח ב; רמב"ם שם). טבח ומוכר רבב, שהיה על בגדו דם ורבב, הדבר ספק אם אינו מקפיד עליהם, ואינם חוצצים, או שכיון שיש על הבגד דם ורבב גם יחד, הרי זה מקפיד, וחוצץ (זבחים שם; רמב"ם שם).

והיתר נח צג).⁴ ויש שכתבו שאפילו לא היתה צריכה להסירה אלא בשעת לידה - חוצצת (נודע ביהודה שם); ויש סוברים שאינה חוצצת, שכיון שאין קפידתה אלא בשעת לידה, שהוא פעם אחת לזמן מרובה, אינה חשובה כמקפדת לפעמים (שו"ת זכרון יוסף יו"ד י).⁵ ויש מהראשונים שכתבו שמחלוקת תנאים בדבר (תורת הבית הארוך ז ז בסופו. וראה סדרי טהרה קצח סק"ה).

הנטבילים למדים מ"פְּשָׁרוֹ" לפסול בהם חציצה (יראים השלם כו, וראה תועפות ראם ט).

כל דבר שחוצץ בטבילה של נידה לענין מגע טהרות, חוצץ בטבילת גר ועבד משוחרר (יבמות מז ב; רמב"ם מקואות ב כב), ונידה לבעלה (יבמות שם לגירסא שלפנינו, ורש"י), ובטבילת בעל קרי (יבמות מז ב, לגירסת חלק מן הראשונים).

אף בטבילת כלים הנלקחים מן הגוי (ראה ערך טבילת כלים) חציצה פוסלת (ראב"ד עבודה זרה עה ב; טוש"ע יו"ד קכ ב, ג).

רובו ומקפיד

מן התורה, אין חוצץ אלא דבר החופה את רובו מדרבנו, מהמנהג של הטובל, והוא מקפיד עליו ורוצה להעבירו.

וחכמים גזרו על רובו ואינו מקפיד עליו משום רובו ומקפיד, וכן על מיעוטו ומקפיד משום רובו ומקפיד. אבל אם היה הדבר החוצץ במיעוטו ואינו מקפיד עליו, אינו פוסל (מקואות ט ג; עירובין ד ב; רמב"ם מקואות א יב).²

היה הדבר החוצץ חופה את כולו, הרי זה חוצץ מן התורה אף על פי שאינו מקפיד עליו (יבמות עה ב).

היה דבר חוצץ על מיעוטו ואינו מקפיד, אף שחכמים לא גזרו לפסול הטבילה, כתבו ראשונים שנהגו להחמיר להסירו (מרדכי שבועות תשמח), וכן כתבו אחרונים שלא תטבול נידה לכתחילה כשיש עליה דברים שאינם חוצצים, גזירה משום דברים החוצצים (רמ"א קצח א).³

"חציצות" נאמרו "הלכה למשה מסיני", ואף על פי שלמדים חציצה מהאמור: פְּשָׁרוֹ בְּמִים (ויקרא יד ט, ראה לעיל), נאמרה ההלכה לרובו ומיעוטו, למקפיד ושאינו מקפיד (עירובין ד ב; סוכה ו ב).

היה דבר חוצץ בשיער, יש מהראשונים שכתבו שאפילו אם הוא בכל שער ראשו עלתה לו טבילה אם אינו מקפיד עליו (רמב"ם ב טו). מהגאונים יש שכתבו שאם היתה חציצה ברוב השיער, אף על פי שאין חציצה בגופו, לא עלתה לו טבילה (רמב"ם שם, בשם הגאונים; ראב"ד בהשגות שם; טוש"ע קצח ח).

ונסתפקו אחרונים אם כל מקום כינוס שיער נדון בפני עצמו, או ששיער כל הגוף כולו נדון יחד (פרישה אות כג; סדרי טהרה ס"ק יז). ויש מהראשונים סוברים שלא דוקא שיער, אלא כל אבר ואבר נדון בפני עצמו, וכל שיש דבר חוצץ ברוב אבר אחד ומקפיד עליו, לא עלתה לו טבילה מן התורה (ר"י מלוניל שבועות סוף פרק ב).

לאחר שגזרו חכמים שרובו ואינו מקפיד חוצץ (ראה לעיל), יש מהאחרונים שכתבו שטבילתו פסולה מן התורה (ישועות יעקב יו"ד קצח סק"א. וראה אבני נזר רב ד); ויש חולקים (אחיעזר ג לג).

ההקפדה

הכלל "מקפיד" שאמרו - שאם היה ברובו חוצץ מן התורה, ובמיעוטו חוצץ משום גזירה (ראה לעיל: רובו ומקפיד) היינו

ערכים: טבילה; טבילת כלים. 2. דבר חוצץ על מיעוטו ואינו מקפיד, שאינו פוסל, כתבו ראשונים שבשעת הטבילה צריך שיהא הדבר החוצץ כולו שקוע במים (ראה ערך טבילה. מאירי חולין עג א בשם הראב"ד). 3. וכתבו אחרונים שכשאי אפשר להסיר, הרי זה כבדיעבד ומותרת לטבול (חכמת אדם קיט ג). ואף בטבילת כלים הנלקחים מן הגוי יש להיזהר במיעוט שאינו מקפיד (איסור

צפורן המדולדלת - שנקרעה מקצתה במקום שחותכים את הצפורן, ואותה מקצת תלויה בצפורן (או"י שסג יא בשם ראב"ה), ויש מפרשים שנידלדלה כל הצפורן ממקום חיבורה לאצבע (אור זרוע שם; לבוש שם כא) - אינה חוצצת (מקואות ט ד).

ר' יונתן בן יוסף אומר: צפורן שפירשה רובה, אינה חוצצת (תוספתא מקואות ו י). ונחלקו ראשונים: יש מפרשים שלדעת ר' יונתן דוקא כשפירשה רובה אינה חוצצת, אבל פירשה מיעוטה חוצצת - כיון שעומדת לפרוש, וכבר התחילה בפרישה, מה שאין כן בפירשה רובה, שאינה חוצצת לפי שרובה ככולה (מרדכי שבועות ב תשמו) - ופסקו כן להלכה (מרדכי ברכות רג; טוש"ע קצח כא); ויש שפסקו בסתם שצפורן המדולדלת אינה חוצצת (אור זרוע שם; רמב"ם מקואות ב יד), שלדעתם חולקים חכמים על ר' יונתן, וסוברים שלעולם אינה חוצצת, והלכה כחכמים (פירוש שני בבית יוסף קצח, וב"ח שם, בדעת הרמב"ם), או שאין כאן מחלוקת כל עיקר, ו"פירשה רובה אינה חוצצת" שאמר ר' יונתן היינו אף כשפירשה רובה, וכל שכן שאם לא פירשה אלא מיעוטה, שאינה חוצצת (אור זרוע שם; פירוש ראשון בבית יוסף שם בדעת הרמב"ם).

יבולת וקילוף אבר ובשר המדולדלים, יש אומרים שאינם חוצצים עיר (תוספתא כלים ב"ק ג א), שמקום החתך אינו צריך שיהיה ראוי לביאת מים (דרישה קצח ה); ויש שכתבו שאבר ובשר המדולדלים חוצצים (תוספתא מקואות שם, לגרסת הרא"ש מקואות כו; רמב"ם מקואות ב ב; טוש"ע קצח כב).

יבלת, או תבלול בעין, אינם חוצצים, שהם בטלים לגוף, וכן יותרת אינה חוצצת אף על פי שעומדת להיחתך (תשובת ר"י בסמ"ג עשין רמח בסופר, וראה רמ"א קצח כב).

קליפות - קילוף - עור התלויות בגוף, כתבו אחרונים שאינן חוצצות (חכמת אדם קיט טז).

שן מתנדנדת, כתבו אחרונים שאינה חוצצת (אבני נזר י"ד רס, ועיי"ש הטעמים).

בבית הסתרים

אף בבית הסתרים (ראה ערכו) לא יהא דבר חוצץ, שאף על פי שאין צריך שיבואו בו המים בשעת טבילה (ראה ערך בית הסתרים וערך טבילה), צריך שיהיה ראוי לביאת מים (קדושין כה א ונדה סו ב; רמב"ם מקואות א י; טוש"ע קצח כה, קצט א).

טבל והיה דבר חוצץ בבית הסתרים, נחלקו ראשונים: יש סוברים שטבילתו פסולה מן התורה (תוספות קדושין כה א ונדה סו ב); ויש חולקים שאינו אלא מדרבנן (רמב"ן קדושין שם, בשם י"מ).

מקומות בית אלו הם בית הסתרים ובית הקמטים: פנים הגוף, כגון הסתרים תוך האף, ותוך האוזן, ותוך הפה (פירוש המשניות לרמב"ם ורא"ש ומאירי מקואות ח ה), ובין השיניים, והלשון (קדושין כה א), וכן בית השחי (ערוך ערך קמט א); רש"י נדה סו ב, ובין הירכיים, ותחת הדדים באשה (ערוך שם), ותחת הצואר, ובין הרגלים (רא"ש מקואות שם), ובין הצפורן לאצבע, ומקום גדולים וקטנים (ראב"ן

ברפואה ובסכנה להסירו אלא שאינו יכול, הרי זה חשוב מקפיד עליו וחוצץ, אף על פי שאין דעתו להסירו לעולם, ולפיכך אשה שיש לה נקב בשיניה, וסתמתו בשערה או בעופרת כדי שלא יכנס אויר בשן, ואין הסתימה משמשת לנוי - חוצצת (בית אדם בית הנשים אות יב). ורבים מהאחרונים חולקים וסוברים שאינו קרוי מקפיד עליה, ואינה חוצצת (פחד יצחק ערך אשה; שו"ת צמח צדק (לובאוויטש) יו"ד קס; אבני נזר יו"ד רנט; ועוד אחרונים).

דבר חוצץ שאי אפשר להסירו מפני הסכנה אינו פוסל את הטבילה (אור זרוע שםב יא, בשם ראב"ה), שהרי אין האדם מקפיד להסירו (לבוש קצח ו; סדרי טהרה ס"ק יט). ולכן אשה שיש לה טבעת ברחם לרפואה, אינה חוצצת מטעם זה (זכרון יוסף ט; רבי עקיבא איגר דרוש וחדוש א א). וכתבו אחרונים שאם הסכנה להסיר את הדבר החוצץ אינה אלא בשעת הטבילה, הרי זה חוצץ (חזון איש יו"ד צב ס"ק א, ח).

דבר חוצץ שהוא מצטער בנטילתו, כתבו ראשונים שאינו פוסל את הטבילה, כגון גלד שעל גבי המכה (ראה להלן: לחה ויבשה), שאף על פי שמקפיד עליו, כיון שמחמת הכאב אין דעתו ליטלו עכשיו, הרי זה חשוב אינו מקפיד (מרדכי שבועות תשמח). ויש ראשונים שנראה מדבריהם שגלד שחוץ למכה שחוצץ (ראה להלן, שם), הרי זה אף במצטער בנטילתו (ראה סדרי טהרה ס"ק כג).

בעומד להינטל

ידות כלים ידות הכלים שהן ארוכות - יותר מכדי צרכן (רמב"ם מקואות ג כה) - ועתיד לקצצן, נחלקו תנאים האם מטביל עד מקום המידה, או שמטיל הכל (מקואות י ה, חולין עג א). הלכה שמטביל עד מקום המידה (רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד רב ט. וראה ערך טבילה. שיש ראשונים פוסקים כר' יהודה שמטביל הכל) ⁶.

צפרנים ושיער צפרני הידים והרגלים שעומדות להינטל, יש מהראשונים שכתב שנידה צריכה ליטלן קודם טבילה, שכיון שעתידות להינטל - חוצצות (ראב"ן שכו, הובא בש"ך קצו סק"א); ושערות הראש שאינן חוצצות, הרי זה לפי שרוב הנשים אין דרכן לגזוזן, מה שאין כן צפרניים שדרך כל הנשים ליטלן (ב"ח קצח, לדעה זו). וכתבו אחרונים שהכלות שנהגו לגזוז שערותיהן, אין שיער זה העומד להיגזז פוסל בטבילתן, אפילו אם הוא חוצץ על רוב השיער הנשאר (שו"ת חתם סופר יו"ד קצה. וראה ברכי יוסף קצח ב בענין שיער של אותו מקום).

ורבים מהראשונים חולקים וסוברים שאין צפורן העומדת להינטל חוצצת, אף על פי שגדלה מעבר לבשר (רוקח שעו; אור זרוע שסג יא; שו"ע קצח כ). וכתבו ראשונים לדעה זו, שהצפורן אינה חוצצת לפי שהיא מגוף האדם (מרדכי שבועות תשנא, בשם ראב"ה). מהאחרונים יש שכתבו הטעם שהצפורן אינה חוצצת, לפי שאינו מקפיד עליה (בית יוסף קצח).

מנהג הנשים ליטול צפרניים קודם טבילה (ראה ערך טבילה), יש שכתבו שהוא משום דעת הסוברים שצפורן חוצצת כיון שעומדת להינטל (ב"ח קצח) ⁷.

מפני שהוא מגוף הכלי (מרומי שדה חולין שם). ויש מהראשונים שכתב שהכל מודים שצריך לשקעו כולו במים (מאירי חולין שם בשם הראב"ד).
7. הטובלת בשבת או ביום טוב, ושכחה ליטול צפרניה מבערב, אם תאמר לגוי ליטלן, או שמותרת לטבול בלא נטילתן, ראה ערך טבילה.

6. ויש מהראשונים חולקים וסוברים שהעודף על המידה חוצץ, שהרי זה כמיעוטו ומקפיד עליו, ולא נאמרו הדברים אלא בידות העשויות כמו חוליות של שלשלת, שאין כאן חציצה כל עיקר (תוספות חולין שם), וכתבו אחרונים שאף לדעה זו שהעודף על מקום המידה חוצץ, אם הטביל היד כולה, אינו חוצץ,

לחה ויבשה

הכלל הדם והדיו, הדבש והחלב - וכיוצא (ראה לחל) - יבשים חוצצים, לחים אין חוצצים (שבת קכ ב; רמב"ם מקואות ב ב; טוש"ע קצח טו). ונחלקו ראשונים: יש שכתבו הטעם לפי שהמים מחלחלים דרכם (תוספות זבחים עח ב ד"ה דלי שיש, וחולין כו ב ד"ה הכא); ויש סוברים שאין המים מחלחלים דרך דברים לחים, ואף על פי כן אינם חוצצים, לפי שאין הדרך להקפיד על דבר לח (נראה השלם כו), ולפיכך אם היה מקפיד עליהם - חוצצים (נראה השלם שם; רמ"א קצח יד).

דס דם שנסרך [-שהתחיל להתייבש ונמשך כחוט] בבשר, אפילו לח חוצץ (מנחות כא א; רמב"ם מקואות ב ב; שו"ע קצח טו).

דיו דיו יבש שחוצץ, הוא כשיש בו ממש, אבל אם הושחרו ידיו בדיו, ואין שם אלא "חזותא" [-מראה] בלבד - אינו חוצץ (מאירי מקואות ט. וראה נודע ביהודה או"ח א שכל כתב של דיו יש בו ממש).

שמן הסך בשמן והוא מנטף, וירד וטבל, עלתה לו טבילה (ראה עדות ד ו, וראה ערך טמאת משקין). מן הגאונים יש גורסים בגמרא: אמר ר' יהודה כל השמנים אינם חוצצים, חוץ משמן המור, וכתבו שנהגו בנות ישראל בעצמן שאינן סכות בשמן בשעת טבילה כל עיקר (בעל הלכות גדולות נדה, הובא בש"ך ס"ק יד).

שכבת זרע שכבת זרע, יבשה חוצצת, לחה אינה חוצצת (בעל הלכות גדולות נדה), והרואה קרי והוא על בשרו וטובל, אם הוא לח אינו צריך לשפשף אותו, ואם נתייבש צריך לשפשפו (יומא פח א).

טיט טיט היון, וטיט היוצרים, וגץ יוני¹⁰ - חוצצים, ור' יוסי מטהר בשל יוצרים (מקואות ט ב). הלכה כחכמים (רמב"ם ב א; טוש"ע קצח יד).

ונחלקו ראשונים: יש שכתבו ששלשה מיני טיט הללו חוצצים אף כשהם לחים, ושאר כל הטיט, יבש חוצץ, לח אינו חוצץ (רמב"ם שם; סמ"ג עשין רמח).

ויש חולקים וסוברים ששלשה מיני טיט הללו חוצצים אם הם נדבקים בבשרו והם יבשים - היינו שנדבקו כשהיו לחים ויבשו שם (ראה בית יוסף קצח, וסדרי טהרה סק"ל), ושאר מיני טיט אפילו יבשים אינם חוצצים (טור קצח).

כתבו אחרונים שכיון שאין אנו בקיאים במיני טיט, כל טיט חוצץ (ב"ח שם; חכמת אדם קיט ט), ואפילו בדיעבד (בינת אדם קיט כד). ויש שכתבו שכל טיט שאינו מאותם מיני טיט שאמרו חכמים שחוצצים, אינו חוצץ (ראה לעיל), ונהגו הנשים לטבול במקוה שיש בה טיט, לפי שסתם טיט אינו טיט היון, ואינו חוצץ (ש"ך ס"ק מז).

אבק לא יטבול אדם כשאבק על רגליו (מקואות ט ב; רמב"ם ב י; שו"ע קצח מה), שמא ישרה האבק במים ויעשה טיט, וחוצץ (בית יוסף קצח בסופו); ואם טבל, נחלקו ראשונים אם טמא או טהור (ראה ר"ש מקואות י ד, ורמב"ם שם, ושו"ע שם שהביא ב' דעות, והגר"א שם נב).

ליפלוג כחול ליפלוג יבש שבעין, וכחול שעל גבי העין, ו"רבידי וגלד דכוסילתא" [- מקום הקזת דם] - שיש אמוראים סוברים שחוצצים (ראה נדה טז א):

שכו, ומקום הערוה באשה (פירוש המשניות לרמב"ם מקואות ט ב), וכן הקמטים שבכרס האשה ושבשאר הגוף באשה שהיא בעלת בשר (ב"ח קצט בתחילתו). קמטי העפעפיים, היינו למעלה מן העין כשפותחת עיניה ביותר (ראה לחל: הדוקה ורפויה), יש סוברים שהם כבית הסתרים (סמ"ג לאוין קיא).

מקום בלוע מקום שהוא בלוע⁸ אינו צריך שיהיה ראוי לביאת מים, ואם יש בו דבר חוצץ אינו פוסל את הטבילה (תוספתא מקואות ז ט; מרדכי שבועות תשנ, תשנא; סדרי טהרה קצח סוף ס"ק כג).

אותו מקום אותו מקום באשה, שנחלקו בו אביי ורבא אם הוא כבלוע באשה לענין טומאה, או שהוא כבית הסתרים (ראה ערך בית הסתרים: בטומאה), אף לענין חציצה הדבר תלוי במחלוקת זו, והלכה כרבא שכבית הסתרים הוא, ואם יש בו חציצה - טבילה פסולה (נודע ביהודה קמא יו"ד סד, תנינא יו"ד קלה; סדרי טהרה שם), ודוקא בבית החיצון, אבל למעלה ממנו - למעלה ממקום שהשמש דש (נוב"י שם ושם) - בלוע הוא, ואין חציצה שם פוסלת (נוב"י שם ושם)⁹.

מי רגלים קודם טבילה צריכה אשה להטיל מי רגליה, אם צורך בשלפוחית לה לכך (ראב"ן שכו; רמ"א קצח מג), ואם טבלה, לא עלתה לה טבילה (ראב"ן שם, ראה גר"א קצח נ, ושו"ת רבי עקיבא איגר ס). מהאחרונים יש שכתבו שלא אמרו שצריכה להטיל מים אלא לכתחילה, אבל בדיעבד אינו מעכב (ש"ך ס"ק נה; חכמת אדם קכא ב). וכן חייבת - לכתחילה (ש"ך שם; חכמת אדם שם) - לבדוק עצמה בגדולים ובקטנים (רמ"א קצח מג). ויש שכתבו שאין צריכה להקפיד על כך - אף לכתחילה (הג"י מהריק"ש [ערך לחם] ליו"ד קצח).

צואת האזניים וכן צריכה, קודם טבילה, להסיר צואת האזניים (הובא והחוטם בדרכי משה קצט ב. וראה חכמת אדם קכא א שבטעות נשמט מהרמ"א) והחוטם (רמ"א קצח מג), אלא שאם לא עשתה כן וטבלה אין הדבר מעכב (ש"ך ס"ק נה). יש מהאחרונים שכתבו שהצואה הדבוקה בגובה החוטם, או בחלל החוטם מבפנים, אין להחמיר לנקותה, שאין צריך שיהא שם ראוי לביאת מים, לדעתם (שו"ת רמ"ע מפאנו קי, הובא בבינת אדם כלל קיט אות יא (כ)), וכן אינה צריכה לנקות הצואה שבחלל האוזן מבפנים (בינת אדם שם).

בין השיניים עצם בין שיניה, שחוצצת, יש מהראשונים שכתבו שאין הדברים אמורים אלא כשהיא נראית מבחוץ (אור זרוע שסב, בשם ראב"ה). ומהאחרונים יש שכתב שאף על פי שאינה נראית מבחוץ - חוצצת, כיון שאין מקום זה חשוב בלוע (אמרי ברוך ליו"ד קצח ש"ך ס"ק כד).

הנותנת מעות בפיה וטבלה, אין בכך משום חציצה (מקואות ח ה; רמב"ם ב יג; טור קצח), לפי שהמעות אינן מהודקות (בעלי הנפש דיני חציצה).

בשר שבין השיניים כתבו ראשונים שחוצץ (בעלי הנפש חציצה, הובא בבית יוסף קצח), וכן דבר אחר חוצצים (טוש"ע קצח כד).

חץ וקוץ חץ, וכן קוץ, התחוב באדם, בזמן שהוא נראה - חוצץ, ובזמן שאינו נראה - אינו חוצץ (מקואות י ח; רמב"ם ב ח; טוש"ע קצח יא). ויש שכתבו שבזמן שאינו נראה היינו שאינו מרגיש בו ואינו מקפיד עליו (רמב"ן נדה ט טו).

יכרותיה זו מזו, אינו צריך שיהא ראוי לביאת מים, אף על פי שבית הסתרים הוא ולא בלוע, ואין חציצה שם פוסלת (אבני נזר יו"ד רנה ב) ¹⁰. טיט היון, הוא טיט הבורות; טיט היוצרים כמשמעו; גץ יוני, אלו יתדות הדרכים (מקואות ט ב).

8. לענין טומאה, שאף אם היתה שם טומאה המטמאה במשא, אינו נטמא (ראה נדה מב ב, וראה ערך בית הסתרים: בטומאה). ⁹. ויש מהאחרונים שכתבו שלא הצריכו שיהא ראוי לביאת מים אלא במקום שהמים יכולים להיכנס שם, אבל אותו מקום שבאשה, שאין המים יכולים להיכנס שם אף אם תרחיק

הכוחלת לרפואה, כתבו גאונים שהכחול חוצץ, ואם כוחלת לנוי אינו חוצץ (בה"ג הלכות נדה, הובא בש"ך ס"ק יד, וראה בינת אדם קיט כא).

גלד גלד שחורץ למכה - ריר היוצא מן המכה שהתייבש ונעשה גלד (ר"ש ורא"ש מקואות ט ב; סמ"ג עשין רמח), ויש מפרשים שהוא העור הדק העולה על המכה (ערוך ע' גלד) - חוצץ (מקואות שם לגירסה שלפנינו; רמב"ם ב א), ושעל המכה אינו חוצץ (מקואות ט ד, לגירסה שלפנינו; רמב"ם שם יד), אבל אם נתפשט חוץ מכנגד פי המכה - חוצץ (ב"י וב"ח שם), וכתבו אחרונים שכיון שאין אנו בקיאים להבחין בין נתפשט מחוץ לכנגד פי המכה ללא נתפשט, יש להחמיר בכל גלד (ב"ח שם)¹².

נהגו הנשים להסיר כל גלד - וכל גרב (סמ"ק רצג), וכל שחין (בית יוסף קצח בשם ר"י) - קודם הטבילה, או להמתין בטבילתה עד שתתפא, ותוכל להסיר אותם בקלות, משום חומרא (ספר התרומה קג), אף על פי שמן הדין אינה צריכה להסיר (סמ"ק שם). ולכן אשה שיש לה חטטים בראשה מותרת לטבול (סמ"ק רצג) אם הם במיעוט הראש, שכיון שאינו אלא מנהג אין להחמיר כשאי אפשר (סדרי טהרה קצח ס"ק כג). ויש שכתבו שאשה בעלת חטטים צריכה לחוף במים עד שיתרככו (רא"ש ח' מקואות כו; טוש"ע קצח ט), ותחוף הרבה שיתרככו היטב, ודי בכך אפילו הם ברוב הגוף או השיער (סדרי טהרה שם).

הדוקה ורפוייה

דבר חוצץ המהודק לגוף, אף על פי שאינו דבוק בו, הרי זה חוצץ, ואם היה רפוי, שהמים נכנסים בינו לבין הגוף, אינו חוצץ (ראה להלן).

ויש שכתבו בדעת ראשונים שאף ברפוי אם הוא מקפיד עליו להסירו - חוצץ, שרובו ומקפיד עליו, חוצץ מהלכה למשה מסיני, ולא דוקא חוצץ, שכיון שהוא רפוי ונכנסים המים תחתיו אין כאן חציצה, אלא שכל שמקפיד עליו אסור לטבול בו (רש"י שבת נז א ד"ה הא בשם רבותי, ותמה עליהם, וראה טור ורמ"א קצח ד, וראה מחלוקת בית יוסף וב"ח שם, האם הדבר תלוי בשני לשונות בגמ').

כל הדברים החוצצים, שאם היו רפויים אינם חוצצים (ראה להלן), יש שכתבו שלכתחילה לא תטבול בהם (ראה רמ"א בשו"ע קצח א). ויש שכתבו שנהגו הנשים להסיר את טבעותיהן בשעת טבילה אף על פי שהן רפויות, לפי שאינן בקיאות לידע אימתי נקראות רפויות (ים של שלמה חולין ח כא. וראה להלן: בנטילת ידים).

וכתבו אחרונים שלא החמירו הפוסקים אלא לכתחילה, אבל אם כבר טבלה, עלתה לה טבילה (מגן אברהם קסא סק"י); ויש מהאחרונים שכתבו שאף בדיעבד לא עלתה לה טבילה בחציצה רפויה, גזירה משום מהודקת, או משום שאין אנו בקיאים לידע מה נקרא רפוי (בית הלל ליו"ד סי' קצח כג), אלא שאם שימשה כבר עם בעלה, אינה צריכה לחזור ולטבול (בית הלל שם. וראה פת"ש שם שבחמודי דניאל מחמיר אף בזה, אלא אם כן היה רפוי הרבה).

ויש מהאחרונים חולקים וסוברים שאף לכתחילה טובלת בחציצה רפויה, ולא גזרו אלא בדברים שטורח לה להסירם לגמרי, כגון חוטי קמיע שבצוארה ומצנפת שבראשה, וגזרו שמא לא תסירם

• יש גורסים בגמרא שאין הלכה כן, ואינם חוצצים (רמב"ן ורשב"א נדה סז א).

• יש גורסים שאין הלכה כן אלא בטבילה לענין טהרות, אבל בטבילת נידה לבעלה, אינם חוצצים (תוספות נדה סז א ד"ה פתחה; רי"ף הלכות נדה בסופו), שכל אלו אינם חוצצים אלא מדרבנן, ולא גזרו אלא לענין טהרות, אבל לא לענין ביאה (רמב"ם ב כב).

• יש שכתבו שכל החומרות הללו החמירו האמוראים יותר ממה ששינו במשנה, ואין הלכה כן אלא לטהרות (תוספות שם בשם ר"ת). • יש שכתבו שלכתחילה יש להחמיר בחציצות הללו אף בטבילת נידה לבעלה (סמ"ק רצג; ש"ך ס"ק יג), שלכתחילה דין טבילה לבעלה כדין טבילה לטהרות (ש"ך שם).

• ויש מן הראשונים שאינם גורסים כן, וסוברים שהליפולף והכחול ו"רבדי דכוסילתא" חוצצים אף הם בטבילת נידה לבעלה (ראב"י"ה חולין אלף וקט; שו"ע קצח ח ט, וראה ש"ך ס"ק מט והגר"א ס"ק מד).

ליפולף שבעין - הליחה שמתהווה בעין חולה (פירוש המשניות לרמב"ם מקואות ט ד) - אינו חוצץ (מקואות שם; רמב"ם ב יד; טוש"ע קצח ז), ושחורץ לעין - הליחה המתקבצת בעפעפיים ובקצות העין (פירוש המשניות שם) - חוצץ (מקואות שם ב; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

אמר מר עוקבא: ליפולף שבעין, לח אינו חוצץ, יבש חוצץ, אימתי נקרא יבש, משעה שמתחיל להיות ירוק (נדה סז א; רמב"ם שם; טוש"ע שם). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שדברי מר עוקבא בליפולף שבתוך העין, שאם היה יבש חוצץ (תוספות שם ד"ה לפולף; סמ"ג לאוין קיא; שו"ע קצח ז), אבל ליפולף שמחוץ לעין חוצץ אפילו בהיותו לח (תוספות ד"ה לפולף; שו"ע שם).

• יש ראשונים סוברים שהדבר תלוי בליפולף עצמו אם הוא לח או יבש, ולא במקום הליפולף, אם הוא בעין או מחוצה לה (סמ"ג שם בפירוש ראשון; מרדכי שבועות תשמח).

• יש סוברים שדברי מר עוקבא בליפולף שמחוץ לעין, שחוצץ אם הוא יבש משעה שהתחיל להוריק, אבל שבתוך העין אפילו יבש אינו חוצץ (ראה רא"ש הלכות מקואות כה, וטור שם).

• יש מהראשונים שכתבו שלאחר שלשה ימים אף ליפולף שבתוך העין חוצץ, ושמחוץ לעין שחוצץ, הרי זה אף בתוך שלשה ימים (טור שם בשם הרמב"ם)¹¹.

כחול שבעין - כחול שמואל: שבתוך העין אינו חוצץ, ושעל גבי העין חוצץ (נדה סז א; רמב"ם מקואות ב כא; טוש"ע קצח ח).

היו עיניה פורחות, אפילו כחול שעל גבי העין אינו חוצץ (נדה סז א; רמב"ם מקואות ב כא; טוש"ע קצח ח). "עיניה פורחות", יש מפרשים שהיתה פותחת ועוצמת עיניה תדיר (פירוש א ברש"י נדה שם, ובטור שם; שו"ע שם); ויש מפרשים "עיניה פורחות" שהיו עיניה פתוחות (ראה רמב"ם שם, ובית יוסף וב"ח שם בדעתו) בשעת טבילה (ב"ח שם, וט"ז ס"ק יב, בדעת הרמב"ם); ויש מפרשים "פורחות" - דומעות (פירוש ב ברש"י ובטור שם).

12. ויש גורסים: גלד שעל המכה חוצץ, ושבמכה אינו חוצץ (ראב"י"ה חולין אלף קט; אור זרוע שג ט, וראה סדרי טהרה ס"ק כג).

11. אם הלכה כדברי מר עוקבא, ואם יש חילוק בין הטובלת לענין טהרות לנדח הטובלת לבעלה, ראה תפלה למשה קצח, וש"ך ס"ק יג, וסדרי טהרה ס"ק כא.

רמב"ם ב ד; טושי"ע קצח כג), שהקטלאות אשה חונקת עצמה בהן כדי שתיראה בעלת בשר (שבת ז ב; רמב"ם ב ו; טושי"ע שם ב).

שרשראות של חוטי צמר או פשתן, חלולות ועגולות, אינן חוצצות, שכל שהוא ארוג אינו חוצץ (שבת ז א, ורש"י ד"ה הא; טושי"ע או"ח שג א, וראה טושי"ע יו"ד קצח ג), שאינו מתהדק היטב (רש"י שם), ולא אמרו שחוטי צמר ופשתן חוצצים (ראה לעיל) אלא כשעשויים מעשה גדיל, שהם מהודקים, אבל ארוגים רפויים הם ואינם חוצצים (דעה א' בטור שם בסתם).

היו השרשראות הללו, שאינן חוצצות, מטונפות - בטיט (רש"י שבת ז א ד"ה הא) - חוצצות, מפני שדרכה להקפיד עליהן שלא יהיו עליה בשעת טבילה, מפני שהמים ממחים את הטיט, ומתלכלכת בו בעלייתה מן המים (רש"י שבת שם. ראה בית יוסף קצח בפירוש א, וב"ח שם בביאור דבריו, ושיש חולקים), ופסקו להלכה שאם היו מטונפות או מוזהבות - שמקפדת שלא תטנף אותן (רמ"א בשר"ע קצח ד) - חוצצות (טור ורמ"א בשו"ע קצח ד).

נזמים וטבעות השירים - אצערות (רש"י קדושין מח א) - והנזמים והטבעות, בזמן שמהודקים בבשר - חוצצים, רפויים - אינם חוצצים (תוספתא מקואות ו ח; רמב"ם ב ד; טושי"ע קצח כג), וסתם טבעת חוצצת, עד שנדע שרפויה היא (ראב"ה חולין אלף קט), ואף על פי שאין אשה מקפדת על טבעת - חוצצת, לפי שדרכה להסירה בשעת לישה או אפייה ובישול (בעלי הנפש הל' טבילה, הובא בראשונים לעיל: ההקדמה), כדי שלא תיטנף (רמ"א או"ח קסא ג), לפיכך אשה שאין דרכה ללוש ולבשל בעצמה, הטבעת שבאצבעה אינה חוצצת, שהרי אינה מקפדת עליה (גנת ורדים גן המלך קכא, הובא בסדרי טהרה ס"ק מד. וראה להלן: בנטילת ידים, כעין זה בטבעת של איש); ויש שכתבו שאף אשה שאין דרכה לבשל בעצמה צריכה להסיר טבעת מהודקת מאצבעה קודם טבילה, ואם טבלה צריכה לחזור ולטבול, כיון שרוב נשים דרכן להקפיד בכך, ולא חילקו חכמים בדבר (סדרי טהרה שם).

וכן נזמים שאמרו שחוצצים אם הם מהודקים (ראה לעיל), היינו נזמי האף, אבל נזמי האוזן אינם חוצצים, שהם מיעוט שאינו מקפיד, כיון שאין דרכה להסירם לעולם, אף בשעת שינה או רחיצה (תשב"ץ ג רפ, הובא ברבי עקיבא איגר יו"ד קצח כג), ואין להחמיר בהם (תשב"ץ שם).

טבעת רפויה שאינה חוצצת - מעיקר הדין (ראה לעיל) - כתבו גאונים שהדברים אמורים כשהיא מתעגלת - מסתובבת - על אצבעה בנקל (מאירי מקואות ט בתחלתו, בשם גאונים). ויש שכתבו שצריך שתהיה הטבעת רפויה כל כך, שאם תנענע אצבעותיה בחוזק, כאילו זורקת דבר מה, תישמט הטבעת מאצבעה ותפול (שו"ת מהר"י ברונא קח). ואחרונים כתבו שכל שאינו מהודק יותר מחוטי צמר הכרוכים בצואר, רפוי הוא ואינו חוצץ (סדרי טהרה קצח סק"י).

אגד שעל המכה האגד שעל המכה, והקשקשים שעל גבי השבר - לוחות שמניחים הרופאים על השבר מכאן ומכאן, כדי שלא ינוד העצם אנה ואנה (רש"י שבת ג א) - מהודקים חוצצים, רפויים אינם חוצצים (תוספתא מקואות ו ח; רמב"ם ב ד;

אפילו כשהם מהודקים, ואף באלו דוקא לכתחילה החמירו, אבל אם טבלה, עלתה לה טבילה (ב"ח יו"ד קצח ד"ה לא תאחו).

קשר בשערותיה היתה שיערה אחת קשורה בעצמה - חוצצת (סוכה ו א; רמב"ם מקואות ב טו; טושי"ע יו"ד קצח ה), לפי שהקשר מהודק היטב, ואין המים נכנסים בו (רש"י שם). היו שלשה - קשורות כאחת, קשר אחד (רמב"ם שם; טושי"ע שם) - אינן חוצצות (סוכה שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שמתוך שהשערות קשות אינן מהודקות היטב, והמים נכנסים בתוך הקשר (רש"י סוכה ו א ד"ה שלש). היו שתיים קשורות, נחלקו אמוראים יש אומרים שהדבר ספק (עירובין ד ב, וסוכה שם); ויש אומרים שאינן חוצצות (נדה סו א). להלכה יש פוסקים ששתיים אינן חוצצות (רמב"ם שם; טושי"ע שם); ויש פוסקים שהדבר ספק אם חוצצות או לא (יראים השלם כו בסופו), ואפילו בדיעבד צריכה לחזור ולטבול (ב"ח שם בד' הרשב"א).

אף אם היתה שיערה אחת קשורה בחברתה - כגון שקשר ראש שיערה זו בראש השיערה האחרת, שני קשרים זה על גבי זה (ב"ח שם) - לא עלתה לה טבילה, כדין שיערה אחת קשורה שחוצצת (האשכול סא).

שיערה אחת קשורה שחוצצת (ראה לעיל), כתבו ראשונים שהדברים אמורים כשמקפידה עליה (רמב"ם ב טו; שו"ע קצח ה), או שהיו שערות רבות קשורות, אחת אחת, עד שדרכה להקפיד עליהן (רבנו ירוחם כו ה; בית יוסף שם), אבל אם אינה מקפידה עליהן, אינן חוצצות, אלא אם כן היו רוב השערות קשורות, כל שיערה בפני עצמה, או שנצטרפה החציצה שבשיער לדברים חוצצים אחרים שעל הגוף, עד שבין הכל ישנה חציצה ברוב הגוף (רמב"ם שם)¹³. היו שערותיה קלועות, כתבו ראשונים שאינה צריכה לסתור קליעותיה, לפי ששיער על גבי שיער אינו חוצץ (אור זרוע שבת עח ב); ויש שכתבו שצריכה להתיר קליעותיה לגמרי (פרי מגדים או"ח שג משבצות זהב סק"א, וראה סדרי טהרה סק"ט).

חוטים רצועות חוטי פשתן והרצועות שבראשי הבנות, הרי הם ושרשראות חוצצים. חוטי צמר נחלקו בהם תנאים: (מקואות שם). הלכה שחוצצים (מקואות ט א; רמב"ם ב ה; טושי"ע קצח ב). ואינה טובלת בהם עד שתתירם מעט ויהיו רפויים, ויכנסו המים בינם לבין השיער (שבת ז א ורש"י; טושי"ע שם). וכן כשהם בשאר מקומות שבגופה, לא טבול בהם עד שתירפם (טושי"ע שם).

חוטי שיער - שבראשי הבנות, שקולעות בהן שערותיהן (ראה רש"י שבת סד ב ד"ה בחוטי) - אינם חוצצים (מקואות ט א, וראה שבת ז ב; רמב"ם ב ה; טושי"ע קצח ד), מפני שהמים באים בהם (מקואות שם; רמב"ם שם).

קשרה חוטי שיער על גבי בשרה, יש שכתבו שחוצצים (רמב"ן ורשב"א שבת ז ב); ויש שכתבו שאף על גבי הבשר אינם חוצצים (בעלי הנפש שער הטבילה. וראה סדרי טהרה ס"ק טו שכן משמע בטור).

חוטי צמר וחוטי פשתן שכרכתם בצוארה - אינם חוצצים, לפי שאין אשה חונקת עצמה ואינה מהדקתם (שבת ז א ורש"י; רמב"ם ב ו; טושי"ע קצח ב, ושי"ך ס"ק ג), אבל קטלאות - רצועות שסביב הצואר (רש"י שם ב)¹⁴ - מהודקים חוצצים, רפויים אינם חוצצים (תוספתא מקואות ו ח;

שהחוליות גסות ורחבות, יכולה להדקה בצוארה, ולכן חוצצתה (אור זרוע שבת פד א). ויש שכתבו שקטלא של כסף אינה חוצצת, שכיון שהיא קשה, אם תהדקנה יכאב לה, ולא אמרו שאשה חונקת עצמה אלא בשל רצועה שהיא רכה (רשב"א שבת ז).

13. על החיוב לסרוק השיער קודם טבילה שלא יהיו בו קשרים, ראה ערך חפיפה. 14. קטלא זו, יש מפרשים שהיא רצועה של בגד (רש"י שבת ז א, וראה טושי"ע או"ח שג ג), ויש מפרשים שהיא של מתכת, ועשויה חלולות של כסף ושל זהב או של אבנים טובות ומרגליות, או זכוכיות מחורזות בחוט, וכיון

גדילתה, כגון ששחתה או זקפה ביותר, לא עלתה לה טבילה, לפי שאין המים יכולים לבוא במקומות הסמוכים לבית הסתרים (בעלי הנפש סוף דיני חציצה)¹⁶.

יש שכתבו שלא נאמרו הדברים אלא בטובלת למגע טהרות, אבל לא בנידה הטובלת לבעלה (ערוך ע' עזר; תשב"ץ א יז), שאף אם שינתה מדרך גדילתה עלתה לה טבילה (ראה שו"ע קצח לה, וראה שו"ע ס"ק מט, והגר"א שם); ורבים מהראשונים חולקים וסוברים שהדברים אמורים אף בטובלת לבעלה (תוספות נדה סז א ד"ה פתחה, בשם ר"ת), ואם טבלה לא עלתה לה טבילה אף לבעלה (דעה ב' בשו"ע שם).

פתחה או עצמה עיניה
שלא עלתה לה טבילה (נדה סז א), שבפתחה ביותר
יש חציצה למעלה, ובעצמה ביותר יש חציצה למטה (רש"י שם). ונחלקו ראשונים להלכה:

- יש סוברים שאין הלכה כר' יוחנן, ועלתה לה טבילה, לפי שפתיחת העיניים אינה מעכבת כלום, אלא עושה קמטים במקום שדרכה בכך (רמב"ן נדה סז א ד"ה וקשיא).
- יש סוברים שהלכה כר' יוחנן בטבילה לענין מגע טהרות, אבל לא בטובלת לבעלה, ואם פתחה עיניה ביותר או עצמתה, עלתה לה טבילה (תוספות נדה שם, בשם ר"ת, ויראים כו בסופו; רמב"ם ב כב; טור שם, בשם ויש מתירים) - בדיעבד, אבל לכתחילה לא תפתח ביותר ולא תעצום ביותר אף כשטובלת לבעלה (יראים שם).
- ויש חולקים וסוברים שהלכה כר' יוחנן אף בטובלת לבעלה, ולא עלתה לה טבילה (רש"י בתשובה, הובאה בתוספות שם; שו"ע שם לט).

קפצה ידה
קפצה שפתותיה
קפצה ידה - הרבה (ר"י מלוניל שבועות פרק ב; תורת וקמצה שפתותיה חבית הקצר ז בסופו) - כאילו לא טבלה (מקואות ח ה; רמב"ם ב יג; טוש"ע קצח כז).

קרצה - ויש גורסים: קמצה (תוספות נדה סז א ד"ה פתחה) - שפתותיה, כאילו לא טבלה (מקואות ח ה; רמב"ם ב יג; טוש"ע קצח כז, לח). "קרצה" שאמרו, יש מפרשים שהדיקה שפתותיה ולא נכנסו המים בפיה, שאף על פי שהפה בית הסתרים הוא, ואין צריך שיבואו בו המים (ראה ערך טבילה), צריך שיהא ראוי לביאת מים (ראה לעיל: בבית הסתרים. תוספות נדה שם); ויש חולקים וסוברים שאינה צריכה לפתוח פיה בשעת טבילה (בעלי הנפש דיני חציצה בתחילתה), שכל שסותמת פיה כדרכה, כיון שאינה מהדקת שפתותיה בחוץ, ראוי הפה שיכנסו בו המים (ר"י מלוניל שם), וקרצה שפתותיה שאמרו הוא שדחקתה, בענין שחיתוך השפתים הנראה מתכסה בקריצתה (בעלי הנפש שם), ולא באו בהם המים (טוש"ע שם כז).

נתנה שעה
בפיה
נתנה שעה - נתנה שעה בפיה, כאילו לא טבלה (מקואות ח ה; רמב"ם בפיה ב יג; טוש"ע קצח כז), שאין המים מגיעים לשיער שבפיה (ר"י ורא"ש מקואות שם); ויש שכתבו שנתנה שעה בתוך פיה, לא עלתה לה טבילה, שהשיער בתוך הפה מעכב, מפני שדבק בבשר עד שאין הבשר ראוי לביאת מים (מאירי נדה סו ב עמ' 293. וראה ב"ח קצח ד"ה נתנה מעות בפיה).

בכלים

הכלל אף בטבילת כלים להעלותם מטומאתם אין חציצה

טוש"ע קצח כג); ויש שכתבו בדעת ראשונים שחולקים וסוברים שאף רפויים חוצצים, לפי שאין המים נכנסים בהם יפה (ב"ח קצח, הובא בשו"ע ס"ק כח); ויש שכתבו להיפך שאף מהודקים אינם חוצצים (שו"ת רבי עקיבא איגר ס).

כנים ופרעושים
כנים הדבוקות בבשר בחוץ, במקום שיער, ונושכות בעור, צריך להסירן על ידי חמין ולגרדן בצפורן - ואם לא הסירתן, חוצצות אפילו בדיעבד (שו"ע ס"ק נח) - ואם אינה יכולה להסירן, אינן חוצצות (רוקח שעו בסופו; שו"ע קצח מז), מפני שאינה מקפדת עליהן (רוקח שם). וכן כנים קטנות מתות הדבוקות בשיער - חוצצות (פתחי תשובה ס"ק כה, בשם חמודי דניאל).

כתבו ראשונים ששאר כנים ופרעושים שבגוף אינם חוצצים, לפי שאינם נדבקים, והמים נכנסים ביניהם לבין הגוף (הגהות שערי דורה יב, הובא בדרכי משה קצט בסופו, וראה סדרי טהרה קצח ס"ק פח).

לבוש בגדים
הטמא שטבל כשהוא לבוש בבגדיו, עלתה לו טבילה, ואם היתה נידה, מותרת לבעלה (ביצה יח א; רמב"ם א ז; טוש"ע קצח מז), מפני שהמים באים בהם, ואינם חוצצים (רמב"ם שם), והדברים אמורים בבגדים רחבים, אבל לא בבגדים מהודקים לגוף (ראב"ן שכו; חינוך קעה; שו"ע קצח ס"ק נו).

וכתבו ראשונים שצריך לטבול - לכתחילה - כשהוא ערום, אלא שאם טבל בבגדיו עלתה לו טבילה (רמב"ם שם; רא"ש בקיצור הלכות נדה) בדיעבד (חינוך שם; ראב"ן שם), כגון נידה שנפלה למים עם בגדיה, ובשעת הדחק, כגון שהיו בני אדם עומדים שם, טובלת לכתחילה בבגדיה (ראב"ן שם); ויש ראשונים שכתבו שנידה יכולה לטבול בבגדיה (רא"ש הלכות מקואות כח) אף לכתחילה (מעדני יו"ט על הרא"ש שם בדעתו).

אחז באדם או אחז באדם או בכלים והטבילם, הרי הם בטומאתם כלי והטבילו (מקואות ח ה; רמב"ם ב יא; טוש"ע קב ב, קצח כח), לפי שלא באו המים במקום אחיזתו (ר"ש מקואות שם; טוש"ע קצח כח), וידו חוצצת (טוש"ע קב ב).

הדיח את ידו במים - תחילה (טוש"ע קצח שם) - עלתה להם טבילה, שהמשקה שעל ידו מתחבר למי המקוה (ר"ש ורא"ש מקואות שם; תורת הבית הארוך בית ז בסופו; טוש"ע שם); ר' שמעון אומר: ירפה - אחיזתו - כדי שיבואו בהם המים (מקואות שם). ונחלקו ראשונים: יש מפרשים שחכמים מחמירים יותר מר' שמעון, וסוברים שאם לא הדיח ידיו במים, אפילו אם הרפה לא עלתה להם טבילה, גזירה שמא לא ירפה (פרוש המשניות לרמב"ם ורא"ש מקואות שם; הרא"ה בבדק הבית שם), וכן הלכה לדעתם (רמב"ם ב יא; רמב"ן הלכות נדה ט טו), ולדעת ר' שמעון אם הדיח ידו, או שהרפה אותה, עלתה להם טבילה (בדק הבית שם); ויש מפרשים שאם הרפה ידו, לדברי הכל עלתה להם טבילה, ור' שמעון בא להחמיר, שאפילו הדיח ידו, לא עלתה להם טבילה עד שירפה את ידו, והלכה כחכמים (תורת הבית שם), שאם הרפה ידו - ולא הדיחה - עלתה להם טבילה - בדיעבד (סדרי טהרה ס"ק נו), וכן אם לא הרפה, אלא שהדיח ידו תחילה - טהורים (תורת הבית שם; טוש"ע קב ב, קצח כח)¹⁵.

אופן העמידה
גדילתה (נדה סז א; רמב"ם א י; טוש"ע קצח לה), היינו כדרך הליכתה ושימושה תדיר (רש"י שם), ואם שינתה מדרך

להגביה רגליו מן הקרקע כדי שיכנסו המים תחתיו, ועל הטובל ורגליו שוקעות בטיט, אם אומרים שהמים מקדמים ועלתה לו טבילה, ועל גדר ידרך גדילתה,

15. וראה ב"ח שם שיש להחמיר כדעה ראשונה, וראה סדרי טהרה שם שיש להחמיר לחזור ולטבול, אא"כ לנה עם בעלה. 16. על הטובל במקוה אם צריך

בזמן הזה בחציצה בנטילת ידים (ספר התרומה עט; רמ"א קסא א, בשם י"א). אבל רבים מהראשונים סוברים שאף בנטילת ידים לאכילת חולין פוסלת חציצה (תוספות ורשב"א וריטב"א חולין שם; ספר התרומה שם; רמב"ם שם ושם; רא"ש חולין ח טו; טוש"ע ורמ"א קסא א. וראה הגר"א שם שכן כתבו כל הפוסקים)¹⁷.

מים אחרונים במים אחרונים - או במים אמצעיים (ראב"ד בתמים דעים סי' סז, הובא בכלבו סי' כג; מאירי קוני' בית יד סוף שער יד) - כתבו ראשונים שאין חציצה פוסלת בנטילתם (ראב"ד שם סי' סז; מאירי שם), בדיעבד (מ"ב סי' קעג ס"ק ו), אף לסוברים שדינם כנטילת ידים לברך עליהם (ראה ערך מים אחרונים, מחלוקת בדבר. ראב"ד שם ושם).

בקידוש ידים ורגלים

כל דבר שחוצץ בטבילה הרי זה חוצץ בקדוש-ידים-ורגלים (ראה ערכו) במקדש (חולין קו ב; רמב"ם ביאת מקדש ה טז).

כתבו ראשונים שלמדים פסול חציצה בקידוש ידים ורגלים מהאמור: וְרָחַצוּ וְגו' (שמות ל יט), ורחיצה בלא שתהיה חציצה במשמע (רלב"ג שמות שם, וראה רמב"ן ויקרא טו יא. וראה מנחת חנוך קו).

שלא בטבילה

אף בדינים אחרים - נוסף על טבילה ונטילת ידים - מצינו שהצריכה התורה שלא תהא חציצה בין שני דברים, כגון בקבלת הדם, שנאמר בה: וְלָקַח הַכֹּהֵן (ויקרא ד ה), ודרשו שתהא לקיחה בעצמו של כהן (ראה להלן: במקדש), וכן בבגדי כהונה, שנאמר בהם: עַל פְּשָׁרוֹ (ויקרא ו, טז ד), צריך שלא יהא דבר חוצץ בינם לבין בשרו (ראה להלן, שם), וכן בלידת בכור, צריך שלא יהא דבר חוצץ בין הבכור לבין הרחם (ראה להלן: בשאר דינים), וכן בנטילת לולב צריך שלא יהא דבר חוצץ בין ידו ללולב (ראה להלן, שם), ועוד.

לשם נוי דבר חוצץ שבא לשם נוי, כגון שאגד הלולב לנוי ואוחז האגד בידו, נחלקו אמוראים: לדעת רבה חוצץ, ורבא אמר כל לנאותו אינו חוצץ (סוכה לו א). הלכה כרבא (רמב"ם לולב ז יא: טור ושו"ע או"ח תרנא א). בטעם הדבר כתבו ראשונים שכיון שאגד את הלולב משום זה-אלי-ואנוהו (ראה ערכו), ולצורך מצוה הוא, אינו חוצץ (רבינו יחננתן סוכה שם). ויש שכתבו שכל דבר העשוי לנוי ורוצה הוא שיהא על חפץ אחר, מתבטל לגבי החפץ האחר, ונעשה כגופו (שו"ת פני אריה ו).

מין במינו היה הדבר החוצץ מין במינו של החפץ שהוא עליו, נחלקו אמוראים (סוכה לו א). בחציצות שבקדשים (ראה להלן: במקדש) נסתפק רמי בר חמא אם מין במינו חוצץ או לא (יומא נח א).

הלכה שמין במינו אינו חוצץ (רמב"ם לולב ז יב ושופר א ה; טוש"ע או"ח תקפו טו, תרנא א).

לא אמרו מין במינו אינו חוצץ אלא כשהדבר החוצץ מתבטל, אבל כשאינו מתבטל - חוצץ, ולכן כהן שעומד על גבי רגל חברו בשעת עבודתו, רגל חברו חוצצת בין רגלי העובד לבין הרצפה (ראה להלן: במקדש), אף על פי שהיא ממין רגל הכהן, לפי שאינו יכול לבטלה (יומא נח א).

בטבילה, ראה אנציקלופדיה תלמודית ערך זה.

פוסלת דבר תורה אלא כשהדבר החוצץ ברוב הכלי והוא מקפיד עליו, אבל במיעוטו ומקפיד עליו, או ברובו ואינו מקפיד, טבילתו פסולה משום גזירה, ואם הוא במיעוט ואינו מקפיד, עלתה לו טבילה (ראה לעיל: רובו ומקפיד).

וכן בטבילת כלים הנקחים מן הגוים (ראה ערך טבילת כלים), אין חציצה פוסלת אלא ברובו או במקפיד (טוש"ע רב ב), ולכתחילה יזהר אף במיעוט ואינו מקפיד (איסור והיתר נח צג).

בית הסתרים בית הסתרים שבכלים, שאין צריך שיבואו שם המים בכלים (ראה ערך טבילה), יש שכתבו שאף על פי כן צריך שיהא ראוי לביאת מים, כדרך שאמרו בבית הסתרים שבאדם (ראה לעיל: בבית הסתרים. ר"ש סוף מקואות, וראה חזון איש מקואות קמא י סק"א בסופו); יש סוברים שבכלים אין חוששים לחציצה שבבית הסתרים (ר"ש ורא"ש ורע"ב מקואות י ה; רא"ש מקואות ל; לבוש רב בסופו); ויש שכתבו שבית הסתרים אין צריך שיהא ראוי לביאת מים (חסדי דוד מקואות ז ה; חזו"א מקואות שם).

כלי בתוך כלי המטביל כלי זכוכית בתוך כלי אחר (ראה ערך טבילה. ושם אם צריך שיהא בפי החיצון כשפופרת הנוד), יזהר שלא יושיב את הכלי הפנימי על שוליו - על תחתיתו - שלא תהא בו חציצה מחמת כובד הכלי - ולא תעלה טבילה לא לזה ולא לזה (ראה תוספות חגיגה כב א ד"ה מאי איכא) - אלא יטנו על צידו, ויגלגלנו הנה והנה בעוד הכלים שקועים במי המקוה (מרדכי עבודה זרה תתס).

בגד צבוע בגד צבוע מטבילים אותו, ואין הצבע חוצץ, שכן מצינו טבילה לפרוכת שבמקדש שנטמאה (ראה שקלים ח ב, וחולין צ ב), אף על פי שיש בה תכלת וארגמן ותולעת שני (ראה ערך פרכת), שאין הצבע כדבר הנוסף אלא כעיקרו של הבגד (ראה תורת הבית הקצר ז ז, הובא בבית יוסף קצח).

דברים החוצצים ואלו חוצצים בכלים: הזפת והמור - ויש גורסים: הכלים (רמב"ם מקואות ג א; וכיוצא בהם) - בכלי זכוכית (מקואות ט ה; טוש"ע יו"ד רב א. וראה ערך טומאת כלים, באיזה אופן יש לכלי זכוכית טהרה במקוה). ונחלקו ראשונים: יש שכתבו שבכלי זכוכית דוקא הזפת והמור חוצצים, שהם מתדבקים היטב ומקפיד עליהם (רש"י וחיידושי הר"ן שבת טו ב), אבל דברים אחרים - כגון טיט וכיוצא (רש"י שם) - אינם חוצצים, לפי שאינם נדבקים בכלי זכוכית שהם חלקים (רש"י והר"ן שם; טור שם), ואינו מקפיד עליהם (רש"י והר"ן שם), ובשאר כל הכלים כל דבר נדבק וחוצץ (טור שם); ויש חולקים וסוברים שבשאר כלים אין זפת ומור חוצצים, לפי שהדרך לזפתם (סמ"ג עשין רמח בסופו, הובא בבית יוסף שם), ובכלי זכוכית אף זפת ומור חוצצים, וכל שכן שאר דברים שחוצצים בהם (סמ"ג שם. וראה ב"ח רב שכן נוהגים, הובא בש"ך ס"ק א).

בנטילת ידים

הכלל כל דבר שחוצץ בטבילה בגוף, חוצץ בנטילת-ידים (ראה ערכו) לחולין (חולין קו ב; רמב"ם ברכות ו ד, ומקואות יא ב; טוש"ע או"ח קסא).

יש מהראשונים מפרשים שלנטילת ידים לשם אכילת חולין אינם חוצצים, אלא בנטילת ידים לצורך אכילת חולין שנעשו על טהרת תרומה או על טהרת קודש (ראה ערך חליו), ולפיכך מקילים הם

ראה ערך טבילה. ¹⁷ על חלוקי הדינים בין חציצה בנטילת ידים לחציצה

במקדש

חציצה במקדש מצינו בכמה אופנים:

ראשו ורובו, שאינו קדוש בבכורה (ראה חולין ע א, ובכורות ט ב; רמב"ם בכורות ד יז; טור יו"ד שטו, וראה ערך בכור בהמה טהורה וערך פטר חמור)¹⁸.

• **בנטילת לולב**, שהיה דבר חוצץ בין היד ללולב (ראה סוכה לו א, ורש"י שם, ותוספות ד"ה דבעינא, ופסחים נז א ד"ה דכריך, ויומא נח א ד"ה מין, וזבחים כד א ד"ה הואיל; רמב"ם לולב ז יא; טוש"ע או"ח תרנא ז, ומגן אברהם שם ס"ק טז, וראה ערך נטילת לולב).

• **בתקיעת שופר**, שהיה דבר חוצץ בין השופר לקול, כגון שנתן שופר בתוך שופר (ראה ראש השנה כז ב; רמב"ם א ו; טוש"ע תקפו כ. וראה ערך שופר), שיש מפרשים הטעם מפני שהפנימי חוצץ (ריטב"א ראש השנה שם). וכשהיה דבר חוצץ בין פיו לשופר כגון שציפהו זהב במקום הנחת הפה, שהוא פסול (ראה ראש השנה כז ב, ורמב"ם שופר א ו, וטוש"ע תקפו טז), שיש מפרשים שהוא משום שהזהב חוצץ בין שפתי התוקע לשופר (טור שם בשם הרמב"ן).

• **בשילוח הקן**, שהיה דבר חוצץ בין האם לביצים (ראה חולין קמ ב; רמב"ם שחיטה יג יג; טוש"ע יו"ד רצב ט).

• **בהנחת תפילין**, שהיה דבר חוצץ בין התפילין לבשר (ראה רא"ש תפילין יח, וטוש"ע או"ח כז ד שחוצץ; וראה שו"ת הרשב"א ג רפב שאינו חוצץ, וראה ריטב"א ור"ן סוכה לו א, שבשל יד חוצץ ובשל ראש אינו חוצץ, וראה משנה ברורה כז סק"י, וראה ערך הנחת תפילין).

• **במזוזה**, שהיה דבר חוצץ בין המזוזה למזוזה הבית (ראה תשובת הר"י אב"ד ריז, וערוך השלחן רפט בסופו שאינו חוצץ, אולם ראה מעשה רב צח הובא בפתחי תשובה יו"ד רפט ב, וראה ערך מזוזה).

• **בקבלת הגט**, שלא יהא שום דבר חוצץ בין ידה של האשה לגט, ושתהא האשה מסירה הטבעת מידה (סדר הגט פא, ורמ"א אבן העזר קלט יד).

• **לא יהא דבר חוצץ בין יד הכהן לבין הכלי שהוא עובד בו** (עירובין קג ב, וזבחים יט א; רמב"ם כלי המקדש י ט, וביאת מקדש ה יז, ושם ט טו).

• **בסמיכה** (ראה ערכו), לא יהא דבר חוצץ בינו לבין הקרבן (יומא לו א, ומנחות צג ב; רמב"ם מעשה הקרבנות ג יג).

• **בתנופה** (ראה ערכו), לא יהא דבר חוצץ בין יד הבעלים לבין הקרבן (מנחות צד א ורש"י), וכן הכהן, שמניח ידו תחת יד הבעלים ומניף (ראה ערך תנופה), לא ישים מפה על ידו (ירושלמי קדושין א ז בסופו).

• **לא יהא דבר חוצץ בין הכהן לבין רצפת העזרה שהוא עומד עליה בשעת עבודתו**. לפיכך כל הזבחים שקיבל הכהן דמם כשהוא עומד על גבי כלים, על גבי בהמה, על גבי רגל חברו - פסולים (משנה זבחים טו ב, וגמ' שם כד א; רמב"ם באמ"ק ה יז וסוף פרק ט), וכן בכל העבודות שבמקדש (רמב"ם שם).

• **בגדי כהונה**, לא יהא דבר חוצץ בינם לבין בשרו (זבחים יט א, וערכין ג ב; רמב"ם כלי המקדש י ו).

• **היה דבר שאינו ראוי להקטרה חוצץ בין האימורים למערכה**, כשמעלה אותם להקטרה, אינה הקטרה (ראה ערכו, רש"י זבחים קי א ד"ה והאיכא).

בשאר דינים

בכמה דינים - מלבד אותם שבמקדש (ראה לעיל: במקדש) - מצינו שדנים על חציצה:

• **בלידת בכור**, שהיה דבר חוצץ בינו לבין הרחם בשעת יציאת

חצר (א): מקום

מקום מיוחד לפני פתח הבית, העשוי לתשמיש דרי הבית

קרפף חצר אינה אלא כשיש בית שפתוח לה (ערכין לג ב), כחצר המשכן (יד רמ"ה בבא בתרא ד מט), אבל כשאין בה בית קרויה קרפף (ערכין שם).

שיעורה אין חולקים את החצר עד שיהא ארבע אמות לזה, בארבע אמות וארבע אמות לזה (בבא בתרא יא א; רמב"ם שכנים א ד; טוש"ע חו"מ קעא ג), מלבד ארבע אמות שלפני כל פתחי הבתים שבחצר (בבא בתרא שם). והיינו ארבע אמות על ארבע אמות (רמב"ם שם; רשב"א וריטב"א בבא בתרא שם; טוש"ע שם) מרובעות, שאם אינה רחבה ארבע, אף על פי שהיא ארוכה, אינה ראויה לתשמיש חצר (רי"ף ורא"ש בבא בתרא שם; טור שם קעב, ושו"ע שם קעא ג).

ויש שכתב כן בכל מקום שהוזכר חצר (ראה שבת קל ב, עירובין נט א, ערכין לב א ועוד), ששיעור החצר הוא ארבע אמות על ארבע אמות (חזון איש או"ח סה יז, ושם קי קיט).

ללא תקרה דרך החצר היא שאינה מקורה, כחצר המשכן, לפיכך אם אין בחצר לכל אחד מהשותפים ארבע אמות על

השם חצר הונח על כל מקום שהוא רשותו של אדם (ראה בבא מציעא יא א ועוד, וראה ערך חצר ב), ואף שדה או בית יש שנקראים חצר (ראה שם, ולחן: הנכלל במכירתה).

בהלכה דנו על חצר כמקום מיוחד שלפני פתח הבית, בתורת רשות בפני עצמה (ראה בבא בתרא יא א, ויד רמה שם).

מהותה ותשמישה

לפני הבתים כל חצר ששנו חכמים, לפני הבתים היא, והבתים פתוחים לה (רש"י עירובין ה א ד"ה בתים), ויוצאים דרכה לרשות הרבים או למבוי (רש"י ביצה כא א ד"ה ומשתתפים), ורוב תשמישם בחצר (רש"י בבא בתרא ב א ד"ה השותפים), ואין דרך לדור בבית בלא חצר (ראה עירובין כו ב, ושם סח ב).

רחבה היקף שאחורי הבתים קרוי רחבה, או מוקצה (בבא בתרא ו ב, ורש"י ד"ה אבל, ורש"י עירובין ה א ד"ה בתים), ואין תשמישו תדיר (רש"י עירובין ז א ד"ה כל).

ואינו בכור. חצר (א): מקום. 1. יז, טורים קלו - קעא.

18. וראה אבני נזר יו"ד שצא-שצד, וחלקת יואב כו, בבכור אדם שנולד ב"לית מלקחיים", שהוציאתו המיילדת על ידי מלקחיים, אם המלקחיים חוצצות

פס ארבעה לצד המבוי, והעומד כפרוץ לצד רשות הרבים (ראה לעיל). עבודת הקודש א יד ועוד) - מותרת בטלטול, ואפילו בוקעים בה רבים (עירובין ז ב, ושם ח א; רמב"ם שבת יז יח; טוש"ע או"ח ששה ג).

שפיכת מים חצר שהיא פחות מארבע אמות על ארבע אמות, אין בחצר בשבת שופכים בה מים בשבת, לפי שהמים יוצאים לרשות הרבים, אלא אם כן עשו לה גומא מחזקת סאתיים (עירובין פח א; רמב"ם שבת טו טז; טוש"ע או"ח שנו א. וראה ערך מוציא), אבל אם יש בה ארבע אמות על ארבע אמות - מותר (עירובין שם; טוש"ע שם). לרבה הטעם הוא לפי שאדם עשוי להסתפק בסאתים מים בכל יום, ובחצר שיש בה ארבע אמות אדם רוצה לזלפם - להרביץ עפרה שלא יעלה אבק - וכיון שרוצה לזלפם, אף אם יוצאים לחוץ לא מתקיימת מחשבתו (עירובין שם, ורש"י ד"ה אדם), ומותר אף בלא זילוף, שדבר שאינו מצוי הוא, ולא חילקו חכמים (רשב"א שם ד"ה בארבע), וכשאין בה ארבע אמות דרכו לשפכם, שאינה ראויה לזילוף (עירובין שם ב ורש"י ד"ה פחות).

לטעם זה, בחצר ארוכה וצרה אין שופכים בה (שם ב), לפי שאין אויר שולט בה כל כך, ואינה ראויה לזילוף (רשב"א שם ד"ה אריק). ולרבי זירא הטעם לפי שבחצר של ארבע אמות על ארבע אמות המים ראויים להיבלע, ולכן אפילו יוצאים לחוץ לא מתקיימת מחשבתו (עירובין שם ב, ורש"י ד"ה תימל). ואף יותר מסאתים מותר, לפי שאינו מצוי ולא חששו (עבודת הקודש ג ו). אבל כשאין בה ארבע אמות על ארבע אמות אינם ראויים להיבלע (עירובין שם). אף להלכה נחלקו ראשונים: יש שפסקו כרבי זירא (עבודת הקודש שם; רא"ש שם; טוש"ע שם); ויש שפסקו כרבה (רמב"ם שבת טו טז; רשב"א שם בשם הראב"ד).

בקביעות למעשר

כראה פני חיוב הטבל (ראה ערכו) במעשר, שאינו נקבע עד שיראה הבית פני הבית, שנאמר: **בְּעֶרְתִּי הֶקְדַּשׁ מִן הַבֵּית** (דברים כו יג). וראה ערך גמר מלאכה וערך טבל וערך קביעות למעשר, לדעת רבי ינאי אין חצר קובעת (ברכות לה ב, ובבא מציעא פז ב), ולדעת רבי יוחנן אף חצר המשתמרת שהיא דומה לבית, קובעת, שנאמר: **וְאָכְלוּ בְשַׁעֲרֶיהָ וְשִׁבְעוּ** (דברים כו יב). ברכות שם ובבא מציעא פח א, ואף רבי ינאי מודה שקובעת מדרבנן (תוספות ברכות שם ד"ה דרך, ובבא מציעא שם ד"ה עד). להלכה נחלקו הפוסקים: יש סוברים שחצר קובעת מן התורה (לבוש י"ד שלא פג; ש"ך שם ס"ק קיב; באור הגר"א שם ס"ק קלד וקלט, ובדעת הרמב"ם מעשר ד ז); ויש סוברים שאינה קובעת אלא מדרבנן (כסף משנה שם בדעת הרמב"ם; נקודות הכסף שם).

גדר חצר המשתמרת איזוהי חצר המשתמרת שקובעת למעשר, נחלקו תנאים: • רבי ישמעאל אומר, חצר הצורית שהכלים נשמרים בתוכה (מעשרות ג ח), שכן בצור מושיבים שומר על פתח החצר (נדה מז ב). • רבי עקיבא אומר, כל שאחד פותח ואחד נועל - פטורה (מעשרות שם), וכגון שהיו בחצר שני בתים, וכשאחד פותח השני נועל, וכשהאחד נועל השני מוחה בידו ופותח (פירוש המשניות לרמב"ם שם; רע"ב שם), ואינה משתמרת (רע"ב שם).

3. על האיסור לעשות חצר כמידת העזרה (ראה ערכו), ראה ערך בית המקדש. על שערי חצר שחייבים במזוזה, ראה ערך מזוזה. על בדיקת חמץ שלא חייבו בחצר לפי שעופות מצויים שם וכבר אכלוהו, ראה ערך בדיקת חמץ.

ארבע אמות שאינן מקורות, אין בה דין חלוקה (יד רמ"ה בבא בתרא א קלט. וראה ערך חלוקת שותפות).²

מרבוע דרך החצר להיות מרובעת, שלא כמבוי, שארכו יתר על רחבו (ראה עירובין יב ב), לפי שעשויה לתשמיש (גור אריה למחר"ל מפראג עירובין ה ב. וראה ירושלמי עירובין א א, ושם ו ח, וקרבן העדה שם).³

כרשות היחיד לשבת

מוקפת מחיצות חצר המוקפת מחיצות בגובה עשרה טפחים, הרי היא כרשות היחיד (ראה ערכו), לחייב המוציא ממנה בשבת לרשות הרבים (ראה ערכו), או מרשות הרבים לתוכה (ראה רמב"ם שבת יד א, ושם טז א, וראה ערך מוציא וערך רשות היחיד), ומותר לטלטל בכולה, מה שאין הדין כן בגינה וקרפף שלא הוקפו לדירה, שאם יש בהם יותר מבית סאתים אסור לטלטל בהם ככרמלית (ראה ערך כרמלית, וערך מוציא וערך רשות היחיד. ראה עירובין יח א ורש"י). תיקון רוח נפרץ אחד מכתליה - לרשות הרבים או לכרמלית (ראה רביעית טוש"ע או"ח שעד ב) - אסור חכמים לטלטל בה עד שיעשה לה תיקון ברוח רביעית, כמבוי שניתר בלחי או קורה (ראה טוש"ע שם שסג א. וראה ערך מבוי וערך עירובין).

ונחלקו בתיקון זה: חצר ניתרת בפס אחד, רבי אומר בשני פסים (עירובין י א ויב א) [ראה איור מס' 12.1 בסוף הכרך]. לדעת רב אדא בר אבימי סובר רבי שרוחב כל פס שלשה טפחים (ראה עירובין ט ב, ורש"י ד"ה קטנה), ורבי יוחנן אומר: מרוח אחת - בפס ארבעה, אבל משתי רוחות - משהו לכאן ומשהו לכאן (עירובין יב א). וכן הלכה (רמב"ם שבת יז ז; טוש"ע או"ח שסג ב. וראה ערך כרמלית וערך עירובין וערך רשות היחיד). גובה הפסים עשרה טפחים (שו"ע שם. וראה ערך מחיצה).

נפרצה משתי רוחות נפרצה החצר משתי רוחות, להלכה שבפחות משלש מחיצות אינה רשות היחיד (ראה ערך רשות היחיד), אסורה בטלטול, אלא אם כן אין הפרוץ מרובה על העומד, או שעשה צורת הפתח (תוספות שם צד א ד"ה מאי; וראה משנה ברורה שם ס"ק מה, ובאור הלכה שם).

חצר ארוכה איזוהי חצר שאינה ניתרת אלא בפס ארבעה, כל וחצר רחבה שמרובעת או עגולה, אבל אם היה ארכה יתר על רחבה, הרי היא כמבוי, וניתרת בלחי או קורה (עירובין יב ב; רמב"ם שבת יז ח; טוש"ע או"ח שסג כז). ויש סוברים שאין שום חצר ניתרת בתיקוני מבוי כלל (רשב"א וריטב"א שם, בשם הראב"ד, על פי גירסתו בגמרא שם).

פתחה פחות אף חצר שפתחה פחות מארבעה טפחים צריכה מארבעה טפחים תיקון - אפילו לסובר שבמבוי אין צריך תיקון (עירובין יב א; טוש"ע או"ח שסג א) - לפי שמרובעת היא, וניכרת שם פירצה אפילו בפחות מארבעה טפחים (ריטב"א שם ד"ה ופרקינן).

פירצה עד עשר חצר הותרה בה פירצה עד עשר אמות (עירובין ה ב). ואף על פי שמבוי, לדעת רב הונא, פירצתו בארבעה טפחים (ראה עירובין ו א, וראה ערך מבוי), הרי זה לפי שמבוי ניתן אף בלחי משהו (תוספות שם ה ב ד"ה תאמר).

מפולשת נפרצה מצידה האחד למבוי, ומצידה השני לרשות הרבים - פירצות שאינן יתירות מעשר אמות, ויש לה שני פסים או

2. על שותפים שחלקו את החצר, שיכולים לכופ זה את זה להשתתף בבנין מחיצה ביניהם, ראה ערך הזק ראיא. על תשמישי החצר, שהשותפים בחצר יכולים לעכב זה על זה, ראה ערך שותפות וערך חזקת תשמישים. על שותפים בחצר שגדרו הנאה זה מזה, אם מותרים להיכנס לחצר, ראה ערך נדרים.

ג ב ד"ה חצר), ומטעם זה נחלקו אמוראים בחצר שפתוחים לה כמה בתים, ובאו לחלקה ביניהם:

• רב הונא אמר חצר מתחלקת לפי פתחיה [ראה איור מס' 12.2 בסוף הכרך].

• ורב חסדא אמר נותנים ארבע אמות לכל פתח לפריקת משא, והשאר חולקים בשוה (בבא בתרא יא א; סוכה שם; רמב"ם שניי ג; טוש"ע חו"מ קעב ד) [ראה איור מס' 12.3 בסוף הכרך].

דין זה פירשו ראשונים בחולק נכסיו על פיו, וחצר לא חילק, ובאו לחלוק את החצר (רש"י בבא בתרא שם ד"ה חצר), שמן הסתם כך היתה כוונתו, ודוקא בשכיב מרע (ריטב"א סוכה שם ד"ה כדרב); ויש מפרשים בשנים שזכו חצר מן ההפקר, שכל אחד ואחד בונה לו בית במקום הפקר, ונמצאת החצר שבין שני הבתים משותפת (ר"י מיגש שם; רמב"ם שניי א; טוש"ע שם א).

הלכה כרב חסדא (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

כפי רוחב הפתח ארבע אמות הללו הם לרוחב החצר להלן מן הפתח - וסמוכות לו (יד רמ"ה שם קלו ד"ה ואשמעין, וראה טוש"ע חו"מ קעב א) - ורחבן כרוחב הפתח (ראה בבא בתרא יא א, ורש"י ד"ה נותן; רמב"ם שניי א; טוש"ע שם).

היה לאחד פתח רחב שמונה אמות, נוטל שמונה אמות כנגד רוחב הפתח, על ארבע אמות לרוחב החצר (בבא בתרא שם ורש"י) [ראה איור מס' 12.4 בסוף הכרך]. ולא דוקא שמונה אמות, אלא אפילו עשר אמות ויותר (רמב"ם שם; שו"ת הרשב"א א תקפה ואלף קג; טוש"ע שם), ובלבד שתהיה לו צורת הפתח (שו"ת הרשב"א שם).

שני פתחים חלוקת החצר לפי פתחים, בין לרב הונא בין לרב חסדא, נאמרה אף כשיש לבית אחד שני פתחים (רש"י בבא בתרא יא א ד"ה חצר, ועוד ראשונים שם; עליות דרבנו יונה שם; טוש"ע חו"מ קעב א), שפעמים נוח לו לפרוק משאו בפתח זה, ופעמים בפתח זה (יד רמ"ה שם א קלו).

ויש סוברים שלפי פתחים היינו לפי הבתים הפתוחים לחצר, ואינו נוטל אלא ארבע אמות משום פתח אחד (רא"ה וריטב"א סוכה שם).

סתם הפתח בית שהיה לו פתח לחצר וסתמו יש לו ארבע ופרץ את פצימיו אמות, אבל פרץ את פצימיו - שכשסתמו סילק את המזוזות והמשקוף והמפתן - אין לו ארבע אמות (בבא בתרא יב א ורש"י; רמב"ם שניי א; טוש"ע חו"מ קעב ז), שכל שלא פרץ את פצימיו, לא פקע שם פתח ממנו (רש"י שבת קמו ב ד"ה בית), וגילה דעתו שסופו לפתחו לאחר זמן (רמ"ה בבא בתרא שם).

בית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמות, אין לו ארבע אמות בחצר כנגד פתחו (סוכה ג ב, ורש"י שם; רמב"ם שניי א; טוש"ע חו"מ קעב ח), שהרי הוא עומד לסתור (סוכה שם), ועוד שלא יהא מקום פירוק משא גדול מהבית (ראב"ד שם), או שכיין שאינו ראוי לדירה לא שייך בו פירוק משא (מאירי סוכה שם).

וכן בחלוקת שותפות, שאין חולקים את החצר עד שיהא בה ארבע אמות לכל אחד, מלבד ארבע אמות שלפני הפתח (ראה בבא בתרא יא א, וראה ערך חלוקת שותפות), אם אין בבית ארבע אמות על ארבע אמות, אין לו ארבע אמות כנגד הפתח (רמב"ם שם; שו"ע שם).

בית שחציו מקורה, וחציו אינו מקורה, אין לו ארבע אינו מקורה אמות לפני פתחו (בבא בתרא יא ב; רמב"ם שם ו; טוש"ע שם ו), שיכול להכניס בהמתו לפניו ולפרק (בבא בתרא שם), שאין דרך לתת כלים בחלק שאינו מקורה (רש"י שם ד"ה לא), או לפי

• רבי נחמיה אומר, כל שאין אדם בוש לאכול בתוכה - חייבת (מעשרות שם).

• רבי יוסי אומר, כל שנכנסים לה ואין אומרים לו מה אתה מבקש - פטורה (מעשרות שם).

יש מפרשים שזו לדברי הכל אינה קובעת (כסף משנה מעשר ד ז, בדעת הרמב"ם); ויש מפרשים שלרבי נחמיה הסובר שאין הדבר תלוי בשמירה, חצר כזו קובעת (משנה ראשונה מעשרות שם); ויש שכתב שאף רבי ישמעאל ורבי עקיבא מחייבים בה (חזון איש מעשרות ה יב).

• רבי יהודה אומר, שתי חצרות זו לפניו מזו, הפנימית חייבת והחיצונה פטורה (מעשרות שם).

ונחלקו בפירושו: לדעת רבי זעירא, דברי רבי יהודה בשיטת רבי עקיבא רבו (ירושלמי שם ג א), והחיצונה פטורה הואיל ובני הפנימית יוצאים דרך שם, שהוא נועל ובני פנימית פותחים (ריבמ"ץ ור"ש ורע"ב מעשרות שם); ולדעת רבי לעזר רבי יהודה כשיטת רבי נחמיה (ראה ירושלמי שם ב א), והפנימית חייבת לפי שאין אדם בוש לאכול בתוכה (פני משה שם).

הלכה כדברי כולם להחמיר (נדה מז ב; רמב"ם מעשר ד ח). ונחלקו בפירושו:

• יש מפרשים שאם יש בה אחד מכל אלו - קובעת (רש"י נדה שם ד"ה כדברי);

• יש שפסקו להחמיר שלא כרבי עקיבא, וחצר של שותפים, הואיל והם פותחים ונועלים - קובעת (רמב"ם שם). וכן שתי חצרות זו לפניו מזו - שתיהן קובעות (רמב"ם שם י).

• ויש מפרשים הלכה כדברי כולם להחמיר, שאם אין אדם בוש לאכול בתוכה - קובעת למעשה (רש"י נדה שם בפירוש הב').

בית שער בית שער (ראה ערכו) של חצר, או של אכסדרה (ראה ערכו), ומרפסת, הרי הם כחצר שלהם, אם היתה קובעת - קובעים, ואם לאו - אין קובעים (מעשרות ג ו; רמב"ם מעשר ד ט). אויר חצר אויר חצר אינו קובע, לפיכך אם עלה לראש התאנה ממלא חיקו ואוכל שם (רמב"ם מעשר ד טו, על פי מעשרות ג ח; שו"ע יו"ד שלא פט).

נעדרה או חצר שנעדרה רובה, הרי היא כגינה, ואינה קובעת נזרעה (ירושלמי שם ג ד; רמב"ם שם יד). זרע רובה או נטע רובה - קובעת (ירושלמי שם; רמב"ם שם), שאין דרך לזרוע בחצר, ועתיד לעקור (פני משה שם).

עדר וזרעה - קובעת (ראה ירושלמי שם, ופני משה שם), שנתברר שנעדרה לצורך זריעה, ולפי שאין עתיד לקיים הזרעים - קובעת (פני משה שם); ויש סוברים שאינה קובעת (ראב"ד שם, על פי עירובין כג ב).

נטעה לנוי נטע רובה לנוי - אינה קובעת (ירושלמי שם). וראה רמב"ם שם יד, שנטעה לנוי היא דבר קבוע, והרי זו כגינה (כסף משנה שם); ויש סוברים דוקא כשהיא נעדרת (רמב"ם שם), שאין הנטיעה מבטלת שם חצר, ואדרבה, נטיעה לנוי אין זו נטיעה גמורה, והעידור מבטל שם חצר (חזון איש מעשרות ה ח, לדעת הרמב"ם).

בזכויות הבתים הפתוחים לה

חלוקת חצר חצר עשויה ליציאה וביאה, שדרך החצר נכנסים לפי פתחיה ויוצאים מן הבתים ומכניסים משאותיהם (רש"י סוכה

• יש מפרשים שיוצאים מפתח העליה לתוכה, ועולים מן החצר בסולם למרפסת ומשם לעליה, ויש לה ארבע אמות כנגד רגלי הסולם (מאירי שם, וכעין זה ברש"י), וכל שכן אם אין מרפסת, שיש לעליה ארבע אמות בחצר כנגד רגלי הסולם (מאירי שם).

• ויש מפרשים שהיא כעין בית שער שבתים ועליות פתוחים לתוכו, ופתחה פתוח לחצר (יד רמ"ה שם, וכעין זה במגיד משנה שם). היו ארבעה או חמשה בתים פתוחים למרפסת, אין להם אלא ארבע אמות בלבד (בבא בתרא שם; רמב"ם שכנים ב ד; טושי"ע חו"מ קעב ד), שהרי כולם נכנסים דרך המרפסת (מגיד משנה שם) [ראה אור מס' 12.9 בסוף הכרך].

בתוספתא אמרו: סולם הצורי - שמתוך כבדו אין נוטלים אותו ממקומו (ראה עירובין עז ב, ורש"י ד"ה כובדו) - יש לו ארבע אמות, ולמצרי - שהוא קטן ואינו קבוע (ראה עירובין שם, ובבא בתרא נט א) - אין לו ארבע אמות, אלא אם כן קבוע במסמר (תוספתא בבא מציעא יא יד).

פירא דסופלי פירא דסופלי - חפירה בחצר שנתנים בה גרעיני תמרים למאכל בהמה (רש"י בבא בתרא יא א ד"ה האי) - יש לה ארבע אמות לכל רוח (בבא בתרא יא א; טור שם) [ראה אור מס' 12.10 בסוף הכרך].

ארבע אמות אלו, יש ראשונים סוברים שהם לכל רוח ורוח ממש (רבינו גרשם שם, וכן נראה מרש"י שם; רשב"א שם, בשם רבינו חננאל ורוב המפרשים; טור שם דעה א), לזרוק הגרעינים, שלא יצטרך לסבב עם המשא (נמוקי יוסף שם), או לצורך פירוק משא העורות, שפעמים בא מכאן, ופעמים בא מכאן (יד רמ"ה שם); ויש סוברים שאין לו אלא לצד אחד, לאותו רוח שירצה (רשב"א וריטב"א שם, וטור שם בשם הראב"ד).

במה דברים אמורים שיש לו לכל רוח, כשלא ייחד לו פתח, אלא דרך פתח ביתו היה לו דרך לצאת לחצר ולילך אחר החפירה, אבל ייחד לו פתח אין לו אלא ארבע אמות לפני פתחו (בבא בתרא שם ורש"י; טור שם); ויש מפרשים ייחד לו פתח מפתחי החפירה שאינו רגיל להיכנס אלא ממנו (מגיד משנה שכנים ב ב, בדעת הרמב"ם), או שסתם שאר הכניסות (ריטב"א שם ד"ה אמר), שהדבר מוכיח ששאר הפתחים אינם עשויים לתשמיש (יד רמ"ה שם).

לול של לול של תרנגולים, אין לו ארבע אמות בחצר (בבא בתרא תרנגולים יא א; רמב"ם שם ח; טושי"ע שם ה), שאין שם צורך פירוק משא, לפי שהתרנגול מטפס דרך ראש הכותל לתוך הלול (בבא בתרא שם ורש"י).

בירושלמי אמרו: אף בית התרנגולים יש לו ארבע אמות בחצר (ירושלמי בבא בתרא א ה), וכן בחולית הבור אמרו שיש לה ארבע אמות לפני הבור להעמיד דליו (שם לפני משה שם. וראה תוספתא בבא מציעא יא טו), אף על פי שאין כאן צורך פירוק משא (מהר"א פולדא וחסדי דוד ושדה יהושע שם). וכתבו אחרונים שהתוספתא והירושלמי סוברים שאף בלא פירוק משא נותנים לו ארבע אמות, והלכה כבבלי (חסדי דוד שם). יציע ועליה היציע - בנין נמוך אצל הבית מצידו או מאחוריו (ראה בבא בתרא סא א, ורשב"ם שם. וראה ערך בית) - אין לו ארבע אמות (תוספתא בבא מציעא שם), שהוא טפל לבית (חסדי דוד שם), וכן העליה אין לה ארבע אמות (תוספתא שם), שאף שפותח לה פתח בחצר, יכול לפרק משאו בפתחו של הבית, אבל אם היתה פתוחה לחצר יש לה ארבע אמות (רמב"ן בחשנות לספר הצבא), ומכל מקום חדר הפתוח לחצר, אף שפתוח לבית, יש לו ארבע אמות (רמב"ן שם).

שדוקא במקורה אינו יכול לפרוק מפני נמיכות התקרה (שיטה מקובצת שם בשם הראב"ד. וראה עוד מאירי שם), ודברים אלו אין לו לדין אלא מה שענינו ראות (מאירי שם).

אכסדרה - שפתוחה מכל צדדיה (רש"י בבא בתרא יא ב ד"ה הכא, וראה ערך אכסדרה, מחלוקת ראשונים), או שרוח רביעית שנכנסים בה פרוצה לגמרי (תוספות שם ד"ה הכא, וטור חו"מ קעב ו בשם ר"י; רמ"א שם) - אין לה ארבע אמות, שהרי יכול להיכנס ולפרוק משאו (בבא בתרא שם; רמב"ם שם; טושי"ע שם), שאין מניחים בה כלים (רשב"א ועוד ראשונים שם לדעת רש"י), ואין שם פתח נמוך שימנע הכנסת המשא (מאירי שם), או שמטונפת היא תמיד מן הזבלים ומן הגשמים, ואינה כבית שאינו מכניס חמורו שם (רבינו גרשם שם).

אכסדרה זו, יש מפרשים כגון שעומדת בפני עצמה בחצר ופתוחה לה (רבינו גרשם שם; רש"י שם לגירסת הב"ח), ולדעה זו אכסדרה שלפני הבית יש לה ארבע אמות, לפי שאינה פנויה מכלים (ב"ח שם); ויש מפרשים שהדברים אמורים באכסדרה שלפני הבית (רא"ש שם מ; טור שם בשם ר"י).

אכסדרא דבי רב - שדפנות לה אלא שמוקפת חלונות דבי רב (רש"י שם ד"ה אכסדרה. וראה ערך אכסדרה) [ראה אור מס' 12.5 בסוף הכרך], ויש מפרשים שיש לה שלש מחיצות גמורות, והרביעית אינה מגעת לתקרה (רבינו גרשם שם; תוספות שם ד"ה הכא), או שיש לה מעט מחיצות (שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד) - יש לה ארבע אמות, שהרי היא כחדר גמור (בבא בתרא שם).

אכסדרא וכן אכסדרה "רומית" יש לה ארבע אמות (בבא בתרא יא רומיתא ב; טור חו"מ קעב ו).

יש מפרשים שיש לה דפנות נמוכות שאינן מגיעות לתקרה (רש"י שם ד"ה אכסדרא), ומכניסים שם כלים (נמוקי יוסף שם) [ראה אור מס' 12.6 בסוף הכרך]; ויש מפרשים שיש לה מחיצה רביעית נמוכה, ובונים על פני כולה חלונות גדולים (רבינו גרשם שם); ויש מפרשים שהמחיצה הרביעית גבוהה עשרה טפחים או פחות (תוספות שם ד"ה הכא) [ראה אור מס' 12.7 בסוף הכרך]; ויש מפרשים שדלתותיה גדולות ורחבות אלא שאינן פתוחות מרוב גדלן, וחותרים דלת קטנה בתוך הגדולה, ואינו יכול להיכנס עם משאו, ואין מטריחים אותו לפתוח את הגדולה (מאירי שם).

כלל הדברים, כל שיכול להיכנס עם חבילתו בריוח ואין תשמישים שבבית מונעים פירוקו מבפנים, לא החזיק ארבע אמות כנגד פתחה, וכל שאי אפשר להיכנס לתוכה במשא, יש לה ארבע אמות (רמב"ם שכנים ג ג; טושי"ע שם קעב ד).

בית שער בית שער יש לו ארבע אמות (בבא בתרא יא ב; רמב"ם שם ד; טושי"ע שם ד).

• יש מפרשים שהוא בית קטן שלפני פתח הטרקלין (רש"י שם ד"ה בית; טור שם; רמ"א שם), ופתוח לחצר (טור שם. וראה ערך בית שער), ופעמים שמקצר דרכו ונכנס דרך בית השער ופורק שם (מאירי שם) [ראה אור מס' 12.8 בסוף הכרך].

• ויש מפרשים שעוברים בו כשנכנסים לחצר, וראוי לדירה, ואף שהוא צריך לעבור בבית השער כדי להיכנס לחצר, פעמים שהוא בא בלילה, ואינו יכול לפרוק משאו אלא בחצר לאור הכוכבים (יד רמ"ה שם קמ).

מרפסת מרפסת יש לה ארבע אמות (בבא בתרא יא ב; רמב"ם שם; טושי"ע שם).

מטלטלים שבתוך החצר, אינם מכורים בכלל חצר (בבא
שבחצר בתרא סז א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), היינו תשמישי הבית
שאינם קבועים, ואינם נמכרים בכלל בית (ראה ערך בית), וכל שכן
מטלטלים שאינם בכלל תשמישי בית (רשב"ם שם ד"ה אבל).

בירושלמי הסתפק רבי יצחק אם אף המטלטלים מכורים (ירושלמי
שם ד ד), ופירשו בדעתו שהספק הוא שמא לא אמרו שאינם
מכורים אלא כשפירט בתים שיחים ומעורות, שמתוך שלא פירט
המטלטלים דעתו לשיירם (פני משה שם ויפה עיניים בבא בתרא שם),
או ההיפך, שכיון שיש יתור בלשונו, שמא התכוין להוסיף אף
המטלטלים (רידב"ז בירושלמי שם).

אמר לו היא אמר לו המוכר: היא וכל מה שבתוכה, הרי כולם
וכל מה שבתוכה מכורים (בבא בתרא סז א; רמב"ם שם; טוש"ע שם),
היינו מטלטלים שהם תשמישי בית (רשב"ם שם ד"ה הרי).

ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שמכר כל כלי תשמישיו המטלטלים, אף על פי
שבמוכר בית לא מכר אלא כלי תשמישים המיוחדים לבית (ראה
ערך בית), לפי שבמוכר חצר, שמסתלק מכל השכונה, טורח הוא
לו להוציא כליו משם (רשב"ם שם סה ב ד"ה הרי), או לפי שבטלים
הם לגבי חצר שהוא דבר גדול (רשב"ם שם), אלא שמכל מקום לא
מכר אלא דברים המצויים ברוב חצרות, מיטה ושולחן וסכין
וקערות וכוסות ומצעות (יד רמ"ה שם ד וה).

• ויש מפרשים שלא מכר אלא מטלטלים שהם צרכי הבית ודרך
הבתים בהם, כגון מפתחות ומכתשת ותנור וכירים, אבל לא כלים
שאין להם קביעות בבית, ודעתו להביאם לחצר אחרת שידור בה
(נמוקי יוסף שם).

מרחץ ובית מרחץ ובית הבד, אינם בכלל חצר, אף על פי שאמר
הבד לו היא וכל מה שבתוכה (בבא בתרא שם; רמב"ם שם;
טוש"ע שם), לפי שאינם שייכים לחצר (רשב"ם שם ד"ה המוכר),
שחשובים הם, ואין תשמישם דומה (יד רמ"ה שם ה ד"ה וכ"ת). וכן
אם אמר לו חצר וכל תשמישיה ואלו מיצריה, לא קנה, ואפילו
כתב לו לא שיירתי במכירתה כלום (יד רמ"ה שם נד).

בתוספתא אמרו: ואם היו עשויים לתשמיש החצר הרי כולם
מכורים (שם א), וכגון שאינם עשויים אלא לצורך בני החצר בלבד
(חסדי דוד שם).

אז"ל החצר באז"ל החצר נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאינו נקנה אלא עד ראש כותלי החצר, ואם בא
מוכר לבנות עליה על גבי עמודים, בונה (רשב"א בבא בתרא סג ב
ד"ה אמר; מגיד משנה מכירה כד טו; שו"ע שם ד,ה).

• ויש סוברים שקנה כל האז"ל (עליות דרבנו יונה בבא בתרא שם; שו"ע
שם ה, בשם יש אומרים; רמ"א שם שכן ראוי להורות), לפי שאין שם
מקום מסויים למעלה (עליות דרבנו יונה שם; טור שם), או לפי שאז"ל
החצר טפל ובטל אליה (יד רמ"ה שם נד).

עומק החצר • יש מן הראשונים סוברים שאף עומק החצר אינו
נקנה (רשב"א שם סג ב ד"ה ובמוכר; מגיד משנה מכירה כד
טו; שו"ע שם ד), אף על פי שקונה בורות שיחים ומעורות (ראה לעיל),
הרי זה לפי שחצר כולל כל הבנוי שם (רשב"א שם), ולדעתם רשאי
המוכר לחפור מבחוץ תחת הקרקע, ובלבד שלא יזיק בחפירתו
(רשב"א שם; מגיד משנה שם; שו"ע שם).

הנכלל במכירתה

מכר את החצר המוכר את החצר, נחלקו תנאים מה מכר בכלל החצר:
סתם

• לדעת חכמים מכר אף בתים החיצוניים הפתוחים
לחצר (בבא בתרא סז א, ורשב"ם שם), ובתים הפנימיים הפתוחים
לאותו בית הפתוח לחצר (שם), ושיטה לא נודע למי בשיטה מקובצת שם).
• ולדעת רבי אליעזר לא מכר אלא אדמה של חצר (שם), אלא אם
כן אמר לו: היא וכל מה שבתוכה (ירושלמי שם ד ד).

ונחלקו בפירושו:

• ללשון ראשון בגמרא פירש רבא שאם כשמכר לא אמר חצר
זו, אלא מדור זה, לדברי הכל מכר חצר ובתים, שהכל יחד קרוי
דירה (שם ורשב"ם), ולא נחלקו אלא כשמכר לו בלשון "דרתא" -
שהוא תרגום של חצר - שלחכמים הוא לשון דירה, ודירה אינה
אלא אם יש בה בתים, ולרבי אליעזר הרי זה כאילו אמר חצר זו,
שהכל מודים שאז"ל לבד קרוי חצר (שם).

• וללשון שני פירש רבא שאם מכר לו בלשון דרתא לדברי הכל
אף הוא לשון דירה, ולא נחלקו אלא כשמכר לו בלשון חצר,
וחכמים למדו מחצר המשכן, שנאמר: אֲרֹךְ הָחֵצֵר מִצֵּה בָּאֶמֶת
וְרֹחֵב חֻמָּשִׁים בְּחֻמָּשִׁים (שמות כז יח), ובכלל אלו קדש הקדשים
ואהל מועד שהם כבתים, וקראם הכתוב חצר (שם ורשב"ם).

הלכה כחכמים (רמב"ם מכירה כה ו; טוש"ע חו"מ רטו א), וכלשון שני
(רשב"ם שם ד"ה ורסר).

בורות שיחין אף בורות שיחים ומעורות - לדעת חכמים - בכלל
ומעורות חצר הם (בבא בתרא סז א; רמב"ם שם; טוש"ע שם) [ראה
אז"ל מס' 12.11-12.13 בסוף הכרך].

יש מפרשים בורות שבתוך הבית, אף שאינם מכורים בכלל בית (ראה
ערך בית), בטלים הם לחצר (רשב"ם שם ד"ה המוכר); ויש מפרשים בורות
שתחת הבית ופתוחים לחצר (רבינו גרשם שם); ויש מפרשים בורות
שבחצר (ראה ר"י מיגש, הובא במגיד משנה מכירה שם), שדרך החצר להיות
בה בורות שיחים ומעורות (ר"י מיגש שם), ועוד שהחצר עשויה לכביסה
ולהשקות בהמות, ותשמיש החצר והבור אחד הוא (רשב"א שם).

בית החולסאות המוכר את החצר מכר בית החולסאות (בבא בתרא
סז א; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

• יש מפרשים: קרקע שעפרו חול שמוציאים ממנו זכוכית (רשב"ם
שם ד"ה בשם רבינו חננאל, וראה רמב"ם שם וטוש"ע שם), וראוי אף
לשטוח בו עורות (שיטה מקובצת שם), או פירות (ר"י מיגש שם).

• יש מפרשים: בית שקרקעו חול, ועשוי להקר בו בימות החמה,
והוא מתשמישי החצר (יד רמ"ה שם מח).

• ויש מפרשים סלעים (רבינו גרשם שם; אור זרוע שם ד מז), וגורסים
שאינו מכור עם החצר, לפי שהוא מקום חשוב בפני עצמו (אור
זרוע שם). ויש שגורסים כן אף לפירושם שהוא קרקע שעפרו חול,
שאינו מכור מטעם זה (ראה אור זרוע שם, לפירוש רשב"ם).

חנויות חנויות הפתוחות לתוך החצר, שאין מוכרים אלא
הפתוחות לחצר לבני החצר, נמכרות עמה, ושארין פתוחות לתוכה
אלא לרשות הרבים, אין נמכרות עמה (בבא בתרא סז א ורשב"ם;
רמב"ם שם; טוש"ע שם), אף על פי שיש לחנות יציאה וביאה בחצר
(תוספות ר"ד שם). היו פתוחות לכאן ולכאן, אם רוב תשמישן
לרשות הרבים, אין נמכרות עמה, ואם רוב תשמישן לפנים,
נמכרות עמה (בבא בתרא שם; רמב"ם וטוש"ע שם).

• יש סוברים שאין המוכר רשאי לחפור, אלא שאם חפר הלוקח בורות בחצר, הרי הם של מוכר (ר"י מיגש שם סג ב, ורשב"א שם בשמו), ויכול הלוקח לכוף את המוכר שיכסה פי הבור, שהרי שטח העליון שלו הוא (ערוך השלחן שם).

• יש סוברים שאין המוכר רשאי לחפור, אלא שאם חפר הלוקח בורות בחצר, הרי הם של מוכר (ר"י מיגש שם סג ב, ורשב"א שם בשמו), ויכול הלוקח לכוף את המוכר שיכסה פי הבור, שהרי שטח העליון שלו הוא (ערוך השלחן שם).

חצר (ב): קנין

רשותו של אדם, בתורת קנין לדברים הנמצאים בה

הקנין ומקורו

המקום חצרו של אדם הוא מקום שהוא רשותו (ראה בבא בתרא פה א, וראה רמב"ם גירושין ה א, וטושי"ע חושן משפט ר א, ושם שמח ד, ושם אורח חיים תמח ב), כגון ביתו (גיטין עז א), שדהו (בבא מציעא יא א; רמב"ם אישות ד כא ועוד; טושי"ע אבן העזר ל א, וחושן משפט רסח ג, גגו (גיטין עט א; רמב"ם גירושין ה ג; טושי"ע אבן העזר קלט ד), וקרפיפו (ברייטא גיטין עז א), וכן עבדו (ראה גיטין כא א, ובבא קמא יב א) הכנעני (מאירי קידושין מד ב), בהמתו (ראה בבא מציעא ט ב), וכליו (ראה להלן: כלים).

סוגי הקניינים החצר ודומיו קונה לו דברים הנמצאים בתוכה, שאם נפלה מציאה לתוכה, הרי היא של בעל החצר (משנה בבא מציעא יא א; רמב"ם גזלה ואבדה יז ח; טושי"ע חושן משפט רסח ג, וכן הוא במתנה (בבא מציעא יא ב, ושם יב א; רמב"ם זכיה ומתנה ד ח; טושי"ע רמג כ), ובמקח וממכר (בבא בתרא פה א; רמב"ם מכירה ד ו; טושי"ע ר א).

וכן בגירושין, אם נתן הבעל גט לתוך חצר של אשתו, הרי זו מגורשת (משנה גיטין עז א; רמב"ם גירושין ה א; טושי"ע אה"ע קלט א); וכן בקידושין, אם נתן כסף או שטר קידושין בחצרה, הרי זו מקודשת (משנה גיטין עז א; רמב"ם אישות ד כא; טושי"ע אבן העזר ל א); וכן לענין גנבה, משהכניסה לרשותו נעשה עליה גנב, ונתחייב בה (ברייטא גיטין עז א; טושי"ע חושן משפט שמח ד); וכן בחזקת ממון, דבר שיש בו ספק של מי הוא ומונח בחצר, בעל החצר מוחזק בו, והמוציא ממנו עליו הראיה (ראה בבא מציעא ק א, ושם קטז ב, וראה ערך המוציא מחברו עליו הראיה, וערך חזקת ממון).

מקור הקנין קנין חצר הוא מן התורה (ראה מגיד משנה גזלה יז יח), ונתרבה בגנבה ובגט (גיטין עז א). בגנבה נאמר: אם המצא תמצא בידו הגנבה (שמות כב ג), דרשו מ"המצא תמצא", לרבות חצרו (גיטין שם). בגט נאמר: וכתב לה ספר פריית ונתן פניה (דברים כד א, ג), דרשו מ"ונתן" לרבות חצרה (ירושלמי גיטין ח א, וברייטא גיטין עז א).

בתוך החצר ומחוץ לה אין החצר קונה אלא אם הדבר הנקנה נמצא כולו בתוכה, אבל אם מקצתו יוצא חוץ לחצר - אינה קונה (שטה מקובצת בבא מציעא קב א, בשם ראב"ד; נתיבות המשפט רסח סק"ב) את מה שיוצא חוץ לחצר (אמרי בינה חו"מ קונטרס הקנינים ו), ויש שכתבו שלא קנה אף את מה שבתוכה (שב שמעתא ד יד).

אף דבר המתגלגל בתוך חצרו ואין סופו לנוח בה - קנתה לו חצרו (בבא מציעא יב א; רמב"ם גזלה ואבדה יז יז; טושי"ע חו"מ רסח ד).

הקונים בחצר

קטן וקטנה בקנין חצר חלוק דין קטן מדין קטנה, שקטנה יש לה

חצר לענין גט (בבא מציעא י ב), ולענין מציאה, נחלקו אמוראים (בבא מציעא יא א), והלכה שקטנה יש לה חצר לענין מציאה, וקטן אין לו (רמב"ם גזלה ואבדה יז י; טושי"ע חו"מ רסח ב). וכן חלוקים הם במתנה (רמב"ם זכיה ד ט; טושי"ע רמג כ), ובמכירה (רמב"ם מכירה כט י; טושי"ע חו"מ רלה ו); ויש סוברים שלא אמרו אין חצר לקטן אלא לענין מציאה בלבד, אבל לענין מתנה יש לו חצר (ראב"ד זכיה ומתנה ד ט).

חצר של קטנה, נחלקו ראשונים אם קונה לה דווקא כשעומדת בצד חצרה (ראה ש"ך חו"מ רמג סק"י).

חצר של קטנה, נחלקו ראשונים אם קונה לה דווקא כשעומדת בצד חצרה (ראה ש"ך חו"מ רמג סק"י).

חצר של קטנה, נחלקו ראשונים אם קונה לה דווקא כשעומדת בצד חצרה (ראה ש"ך חו"מ רמג סק"י).

היה דבר מונח בכלי של גוי - קנה (עבודה זרה עא ב; טור ורמ"א יורה דעה קלב ב), שחצרו של גוי קונה לו (קצות החושן קצד סק"ג); ויש חולקים וסוברים שאין חצרו של גוי קונה לו (נודע ביהודה או"ח סי' סג; נשמת אדם פסח י א).

חצר המשתמרת

חצרו של אדם קונה לו מציאה אף כשאינו עומד בצידה. במה דברים אמורים בחצר המשתמרת, אבל חצר שאינה משתמרת, כגון שדה וגינה וכיוצא בהן, אם היה עומד בצד חצרו - קנה, ואם לא - לא קנה את המציאה (בבא מציעא יא א; רמב"ם גזלה יז ח, ושם זכיה ד ט; טושי"ע חו"מ רמג כ, כא, ושם רסח ג).

חצר שאינה משתמרת שכשעומד בצידה היא קונה, הרי זה לפי שעכשיו היא משתמרת על ידו (רש"י יא א ד"ה אי עומד. וראה בית מאיר אבן העזר קלט ס"א; נתיבות המשפט רב סק"ה; סמ"ע רסח ס"ק ג). עומד בצד חצרו, נחלקו בו ראשונים: יש מפרשים בצד ממש, ואפילו חוצה לה (ריטב"א גיטין עט א; וראה נתיבות המשפט חידושים ר סק"ה); ויש חולקים וסוברים שצריך שיעמוד בתוך חצרו ממש (רש"י עירובין צב ב, ותוספות שם ד"ה אשה; רמ"א ר א).

• בחצר שאינה משתמרת יש סוברים שאינה קונה אלא מדעתו (ר"ן בבא מציעא יא א ד"ה ראה וד"ה אלא).

טושי"ע רעה כח), ובמתנה (רמב"ם זכיה ומתנה ד ח; טושי"ע חו"מ רמג כ).
 כוונה במה דברים אמורים בחפץ שבעל החצר אינו יודע שמונה בחצרו, ואילו היה יודע היה מתכוין לקנותו, אבל אם יודע שהחפץ מונה בחצרו ואינו מתכוין לקנותו - לא קנה (תוספות בבא בתרא נד א ד"ה אדעתא), אלא אם היתה דעת אחרת מקנה אותו (שו"ת מהרי"ט א ק, ראה ערך דעת אחרת מקנה; שו"ת רבי עקיבא איגר סי' לו ד"ה וזוה).

בעל כורחו חצרו של אדם אינה קונה לו בעל כורחו, שאם נתכוין שלא לקנות חפץ שהגיע לתוכה - אינו קונה (שו"ת הרשב"א א קעח; טושי"ע או"ח תמח ב, וראה להלן: במקום איסור).

בגט ובקידושין

בגט הזורק גט לאשתו והיא בתוך ביתה, או בתוך חצרה, הרי זו מגורשת (גיטין עז א; רמב"ם גרושין ה אב; טושי"ע אהע"ז קלט א. וראה ערך גרושין), שחצרה קונה לה הגט בתורת יד, ולכן אפילו זרקו לה בעל כורחה - מגורשת (רשב"א גיטין עז ב).

אף כשעומדת בצד חצרה, צריך שתהא החצר משתמרת לדעתה (מאירי שם עז ב; טושי"ע אהע"ז קלט א וטז), שלא יהא לאחר כוח ושליטה באותה חצר (ט"ז אהע"ז קלט ס"ק ב), ולכן אם נתנו בחצר גדולה, והיא עומדת בצידה האחד, שצידה האחר שנתן בו את הגט אינו משתמר לדעתה - אינה מגורשת (בית יוסף קלט בתחילתו).

בקידושין המקדש את האשה בכסף או בשטר, וזרק לה קידושה לתוך חצרה - הרי זו מקודשת, אף על פי שאינה עומדת בצידה (ריטב"א קידושין ח ב; מגיד משנה אישות ד כא; טור אבן העזר ל⁴).

במקום איסור

גנב הגנב, משהכניס הגנבה לרשותו (ראה ערך גנבה), אפילו לא עשה בה קנין אחר, נעשה עליה גנב ונתחייב (בבא מציעא י ב; טושי"ע חו"מ שמח ד) בתשלומי כפל (רש"י בבא מציעא נו ב ד"ה אין), ובהשבת הגנבה, ובאונסיה (ראה טושי"ע שם).

אם על הבנים יונים מדבריות שקיננו בשוכך, והיתה האם רובצת על הביצים, אין בעל השוכך קונה הביצים בקנין חצר (רמב"ם שחיטה יג ח, ומכירה כג י; טושי"ע חו"מ ריג ב), כיון שאסור לזכות בהן בשעה שהאם רובצת עליהן (ראה ערך שלוח הקן), וכל שהוא אינו יכול לזכות, אף חצרו אינה זוכה לו (בבא מציעא קב א, וחולין קמא ב; רמב"ם שחיטה שם, וראה טושי"ע שם).

חצרו של שליח

בקבלת גט חצרו של שליח לקבלת הגט (ראה ערך שליח לקבלה), נסתפקו בירושלמי אם נעשית כידו של השליח (ירושלמי גיטין ו ב), וכן נסתפקו בה ראשונים (טור אהע"ז קמ), והכריעו שדין השליח כדין האשה לכל דבר, שאם זרק הבעל את הגט לחצרו מגורשת (טושי"ע קמ ג. וראה ט"ז קמא סק"ג, ובית שמואל קמ סק"ב).
 בהפקר אף בהפקר כתבו אחרונים בדעת ראשונים שיכול לזכות בחצירו לאחר (קצות החושן ר סק"א).

שיהא עומד בצידה (רי"ן ב"מ יא ב). אף במכירה, כתבו ראשונים שאינו צריך לעמוד בצידה, כדין מתנה, לדעת הסוברים כן (ריטב"א בבא מציעא יא ב ד"ה כלל; רמ"א ר א).⁴ בחצר שאינה משתמרת אם צריך שתהא עומדת בצידה, נחלקו אחרונים (ראה ב"ח ט"ז חלקת מחוקק ובית שמואל אבן העזר ל. וראה

• יש שכתבו יותר מזה, שבחצר שאינה משתמרת צריך לומר בפירוש: "זכתה לי שדי" (רמב"ם גולה יז ה; טור רסח בשם הרמב"ם; שו"ע רסח ג).

• יש חולקים וסוברים שאף על פי שלא אמר "זכתה לי שדי", זכתה לו (רא"ש שם עירובין ד יג, בבא מציעא א לא; טור ורמ"א רסח ג).

• יש שכתבו לדעה זו שאפילו שלא מדעתו קנה, כל שעומד בצידה (מחנה אפרים חצר ב, לדעת הרשב"א והרא"ש).

• ויש ראשונים סוברים שדוקא בבעלי חיים שמהלכים בתוך שדהו צריך שיאמר זכתה לי שדי (רי"ן בבא מציעא יא א במשנה. וכן הוא בסמ"ע רסח ס"ק טו²).

חצר שאינה משתמרת, ואין הבעלים עומד בצידה, שאינה קונה לו (ראה לעיל), אם יצא קול בעיר שבאה מציאה לתוך שדהו - דבריו קיימים (בבא מציעא יא א; טור חו"מ רסח).

במתנה שדעת-אחרת-מקנה (ראה ערכו) אותה, נחלקו אמוראים האם דינה כמציאה, ואין חצר שאינה משתמרת קונה לו כל זמן שאינו עומד בצידה (בבא מציעא יא ב). להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שגם במתנה צריך שיעמוד בצד חצרו (רמב"ם זכיה ד ט; טור רמג, בשם הרי"ף והרמב"ם; שו"ע קצח ה, ר א, רמג כא. וראה ש"ך ר סק"א).

• יש פוסקים שקנה גם כשלא עמד בצד חצרו (טור רמג, בשם הרא"ש; רמ"א רמג כא).

• ויש ראשונים חולקים וסוברים שאף אם אין החצר משתמרת כל עיקר - קנתה לו (ראה שיטה מקובצת יב א, בשם הריצב"ש, וראה קצות החושן ר סק"ב³).

אילו היא חצר המשתמרת היא הגדורה מסביב, ובעליה פותח משתמרת ונועל (רש"י קדושין מד ב ד"ה ניעור). וכתבו אחרונים שכשהיא מוקפת מחיצות, ויש דלת לפתח שלה, אף על פי שאינה נעולה במנעול, חשובה חצר המשתמרת (נתיבות המשפט ר סק"ג); ויש שכתבו שצריך שהחצר תהא נעולה והמפתח בידו (המקנה קונטרס אחרון ל ט).

מקום שרבים מצא מעות בחנות, הרי הן של המוצא (ראה משנה נכנסים יוצאים בבא מציעא כו ב, וראה ערך מציאה), ואין בעל החנות קונה אותן בקנין חצר, כיון שרבים נכנסים ויוצאים שם, ולא סמכה דעתו (רא"ש ב"מ ב י). וכן המוצא מציאה בבתים שלנו שהרבים דורסים שם, הרי זו שלו, ואין בעל הבית קונה מדין חצר (ש"ך רס ס"ק יח); ויש חולקים וסוברים שאף מקום שהרבים מצויים שם, כמו חצר בית הכנסת, הרי זו חצר המשתמרת לבעליה, וקונה לו שלא מדעתו (חתם סופר או"ח מד, וכן נקט במגן אברהם קנד ס"ק כג, וראה פרי מגדים שם א"א ס"ק כג).

שלא מדעתו

סוגי הקניינים חצרו של אדם - אם היא משתמרת - קונה לו שלא מדעתו (בבא מציעא יא א; רמב"ם וטושי"ע שבצינונים הבאים), במציאה (בבא מציעא שם; רמב"ם גולה ואבדה טז ח, ושם יז ח; טושי"ע חו"מ רסח ג), ובנכסי הגר (בבא קמא מט ב; רמב"ם זכיה ב טז;

2. וראה בשיטה מקובצת ב"מ יב א בשם הרמ"ך חילוק אחר. 3. ויש שכתבו שחצר שאינה משתמרת דוקא במציאה אינה קונה, מה שאין כן כשיש דעת אחרת מקנה (תוספות רבנו פרץ ב"מ יב א, בדעת רש"י). יש שכתבו שבמתנה קונה חצר שאינה משתמרת גם כשאינו עומד בצידה, מה שאין כן במציאה צריך

- יש סוברים שאינו קונה בתורת קנין חצר (שו"ת מהרי"ט א סה, בשם אחד מגדולי החכמים; ט"ז חו"מ קפט).
- ויש ראשונים חולקים וסוברים שהנפקד קונה את הפקדון בחצרו (שיטה מקובצת בבא בתרא פה א, בשם רבנו יונה; בית יוסף בבדק הבית קפט; נתיבות המשפט קצב סק"ו).

חצר השותפים

במקח וממכר חצר שהמוכר והלוקח שותפים בה, נחלקו אמוראים אם היא קונה לזה מזה (בבא בתרא פד ב). הלכה שלא קנה (רא"ש קידושין א יב. ראה ירושלמי נדרים ה א).⁶

ויש מן האחרונים שכתבו בדעת ראשונים שלא אמרו, להלכה, שחצר השותפים אינה קונה לזה מזה אלא כשהיה החפץ מונח בחצר מקודם, אבל אם הניח המקנה את החפץ בחצר המשותפת כדי שיקנהו הלוקח - קנה, שהרי גילה דעתו שמשאל לו את מקומו (מחנה אפרים חצר ו, וגט מקושר יא); ויש ראשונים חולקים וסוברים שאפילו הניחו שם כדי שיקנה הלוקח - לא קנה (אור שמח שותפין ד א, בדעת תוספות ורא"ש בקידושין ח ב).

בגט בכתבו ראשונים שאם נתנו לתוך חצר המשותפת לו ולאשתו - אינה מגורשת (מאירי קידושין ח ב, בשם הראב"ד).

במציאה חצר השותפים, כתבו ראשונים שקונה מציאה לשניהם (יד רמ"ה בבא בתרא פ"א אות קמד). וכתבו אחרונים שלא נאמרו הדברים אלא כששניהם רוצים לקנות בחצר, אבל אם האחד אינו רוצה לקנות, כיון שהחצר אינה קונה לו, אף חברו לא קנה (נתיבות המשפט רס סק"ט); ויש חולקים וסוברים שאין חצר השותפים קונה מציאה לשניהם, אלא המוצא זכה (קצות החושן רס סק"א).

כלים

סוגי הקניינים פל'יו של אדם קונה לו (בבא בתרא פה א, ועוד, וראה להלן) את המונח בתוכו בתורת קנין קצר (רמב"ן ורשב"א וריטב"א בבא מציעא ט ב; רא"ש בבא מציעא א טז), בין במקח וממכר (בבא בתרא שם ב, ושם פד ב; רמב"ם מכירה ד א; טוש"ע חו"מ ר א), ובין בזכית הפקר (גיטין ס ב, ורש"י שם סא א ד"ה כו"ע; רמב"ם זכיה א ג; טוש"ע חו"מ רע"ג יג), ובין לענין גט (משנה גיטין עז א, וגמ' שם עח א, ושם עט ב, ובבא מציעא ט ב; רמב"ם גירושין ה זח, טוש"ע אה"ע קלט ט, י).

כלי עם כלי מציאות כל שיש לו מחיצות הוא כחצר המשתמרת, וקונה אף כשאין בעליו עומד בצידי (נתיבות המשפט רס"ג, רב ס"ק ה).

מקום הקנין בכל מקום שיש לאדם רשות להניח כליו, הרי אלו קונים לו (בבא בתרא פה א; רמב"ם מכירה ד א; טוש"ע ר א).

ברשות הרבים אין כליו של אדם קונה לו (בבא בתרא פה א וב; רמב"ם מכירה ד א; טוש"ע חו"מ ר א).

כלי של לוקח ברשות מוכר, נסתפקו בגמרא אם הכלי קונה ללוקח (בבא בתרא פה ב). וכן כלי של מוכר המונח ברשות לוקח, הדבר ספק אם הכלי מעכב על בעל החצר מלקנות (בבא בתרא שם, ורשב"ם ד"ה ואי בכליו, ותוס' ד"ה בכליו).

להלכה, נחלקו ראשונים: יש סוברים שאין כלי של לוקח ברשות מוכר קונה ללוקח (רא"ש בבא בתרא א טו; רמב"ם מכירה ד א, ב; שו"ע

במוכר היה החפץ ברשות המוכר, כתבו ראשונים שאינו יכול לזכות ללוקח על ידי חצרו, שאין אדם יכול לזכות בשל עצמו לאחרים (רמב"ן ועוד ראשונים בבא בתרא פה א).

חצר מהלכת

בהמה המקנה לחברו בהמה וכלים שעליה, ומשך הלה את הבהמה, לא קנה את המטלטלים שעליה בתורת קנין חצר, לפי שהבהמה כחצר מהלכת היא, וחצר מהלכת אינה קונה (בבא מציעא ט ב; רמב"ם מכירה ג יג; טוש"ע חו"מ רב יג). מן הראשונים יש שכתבו שכמה אמוראים חולקים וסוברים שחצר מהלכת קונה (תירוצ' א' בתוס' בבא מציעא שם ד"ה משוך).

אף אם הבהמה עמדה, חצר מהלכת היא, שכל שאילו מהלך לא קנה, אף עומד לא קנה (גיטין כא א, ושם עח א, ובבא מציעא ט ב בהמה, וכן הוא ברמב"ם וטוש"ע).

בספינה הספינה אינה כחצר מהלכת, לפי שהספינה נחה על המים, והמים הם שמוליים אותה (בבא מציעא ט ב; רמב"ם זכיה א ה; טוש"ע חו"מ רע"ג טו), ואינה מהלכת מצד עצמה (ראשונים בבא מציעא שם; רמב"ם שם; שו"ע שם).⁵

חצר שכורה

במציאה השכיר חצרו לחברו, ובאו בהמות של אחרים והשאירו שם זבל, שהוא הפקר, נחלקו ראשונים מי זוכה בו:

- יש סוברים שהשוכר זוכה בו (רש"י בבא מציעא קב א ד"ה בחצר; ראב"ד בהשגות שכירות ו ה; טור חו"מ שיג. וראה טוש"ע רס ד, ובסמ"ע שיג ס"ק ה); ויש חולקים וסוברים שהזבל שבחצר הוא של המשכיר, שחצרו של אדם קונה לו שלא מדעתו אף על פי שהיא שכורה ביד אחרים (רמב"ם שכירות ו ה; סמ"ג עשין פט; שו"ע שיג א).

- יש מחלקים בין זבל שבחצר שלא סמכה דעת השוכר עליו כששכר את החצר, לבין שאר הפקר שרגיל להיות בשדה וסמכה עליו דעת השוכר (ט"ז שיג ד).

להלכה - יש מהאחרונים שהכריע להלכה שקונה למשכיר (ש"ך חו"מ שיג סק"א); יש שכתבו שדעת רוב הפוסקים שקונה לשוכר (שו"ת בית מאיר לה); ויש סוברים שהדבר ספק (שו"ת מהרי"ט א סה).

ראובן שדר עם שמעון בביתו ומעלה לו שכר, ונכנסה אבדה - קנו שניהם (שו"ת הרא"ש א א; טוש"ע רס ד), שהרי זו כחצר השותפים שקונה לשניהם (רא"ש שם); אבל אם הכניס את חברו לדור בביתו בחינם, אם נפלה מציאה בבית כולה לבעל הבית (נתיבות המשפט קלח ס"ק ב).

במכר ומתנה במקח וממכר, או במתנה, אם המקנה השכיר - או השאיל (תוספות בבא מציעא יא ב ד"ה מקומו) - לקונה את החצר שהחפץ הנקנה נתון בה - קנה בחצר (מעשר שני ה ט, וראה בבא מציעא יא ב; בבא בתרא פה א; קדושין כה ב; רמב"ם מכירה ג ז; טור ורמ"א חו"מ ר ב; שו"ע קצח ה).

חצר הנפקד

הפקיד חפץ אצל חברו, ובא להקנותו לנפקד נחלקו הפוסקים:

6. ויש מן הראשונים שכתבו להלכה שחצר השותפים קונה לזה מזה (שו"ת הרא"ש א א, וראה קצות החושן רס א).

כסף משנה אישות ד כא, וביאור הגר"א בשו"ע שם, ודרישה שם). 5. בדיון רכב או מטוס אם נחשבים כחצר מהלכת ראה חשוקי חמד בבא מציעא ט ב.

כשאין סופו הגיע החפץ לאויר החצר, ולא היה עומד לנוח שם, כגון שזרק ארנק בפתח זה, ויצא מפתח אחר, נסתפק בו בגמרא (בבא מציעא יב א). להלכה נחלקו ראשונים: יש סוברים שהדבר ספק אם אויר שאין סופו לנוח כמונח או לא (ראשונים בבא מציעא שם; טושי"ע רמג כד); ויש פוסקים שאינו כמונח (מאירי בבא מציעא שם; מגיד משנה גירושין ה י).

גט שהגיע לאויר שאין סופו לנוח - יש סוברים שודאי אינה מגורשת (רשב"א שם עב ב ד"ה היתה; דרישה אבן העזר קלט ג, בדעת הטור שם. וראה רמב"ם גירושין ה י; טור שולחן ערוך אבן העזר קלט ח); ויש סוברים שהיא ספק מגורשת (מגיד משנה גירושין; דעה ב בשו"ע שם).

מחיצות אויר חצר שקונה, הרי זה באויר שבתוך מחיצות החצר, אבל כשאין לחצר מחיצות, או שהגיע הגט לאויר שלמעלה מן המחיצות - אינה מגורשת (ירושלמי גיטין ה ג; גיטין עט א, ב; רמב"ם גירושין ה ג; טור שולחן ערוך אבן העזר קלט ד, ט). וכן בממוץ, אם זרק המוכר את החפץ לחצר הלוקח, אין הלה קונה אלא משעה שהגיע כנגד המחיצות (תוספות גיטין עט א, ובבא קמא עב ב ד"ה מאן).

חוי"מ ר ג, ה, להבנת הסמ"ע שם סק"ט), וכן בכלי של מוכר ברשות לוקח נפשט הספק שלא קנה לוקח (רמב"ם שם, ושו"ע שם ה); ויש חולקים וסוברים להלכה שהדבר ספק בין בכלי של לוקח ברשות מוכר, ובין בכלי של מוכר ברשות לוקח, ומספק לא קנה לוקח (רא"ש שם; טור שם; בית שמואל שם, בדעת השו"ע אהע"ז קלט י).

אויר חצר

סוגי הקנינים אויר חצר קונה כחצר עצמה, ואם הגיע גט לאויר חצרה של אשה, הרי היא מגורשת אף על פי שלא נח עדיין (גיטין עט א; רמב"ם גירושין ה ג, ד; טושי"ע אבן העזר קלט ד). וכן במקח וממכר, כיון שנכנס הדבר הניקח לאויר חצרו של לוקח - קנה (בבא קמא ע ב, וראה בבא מציעא יב א, ורש"י ד"ה כמונח; טושי"ע חוי"מ רמג כה. וראה רמב"ם גנה ג ח). וכן בזכיה מן ההפקדון אויר חצרו קונה לו (בבא מציעא קב א, וראה שם יב א).

הטעם וכתבו ראשונים הטעם, לפי שהרשות הקנויה לאדם היא שלו מההתהום ועד רום הרקיע, שרשות היחיד עולה עד לרקיע (ר"ן גיטין עב ב ד"ה גרסי' בגמ').

חצר הפבד

אחד מן האברים הפנימיים בבמה, החוצץ בין הריאה לכבד, או: חלק ידוע של הכבד

שמה ומהותה

השם חצר הכבד הוזכר במשנה (יומא פג א, וחולין לח ב), וכן הכתוב בתורה: וְאֵת הַיִּתְּרָה עַל הַכֶּבֶד (שמות כט יג; ויקרא ג ד) תרגומו: וית חצרה דעל כבדא (אונקלוס ויונתן שם), ונחלקו ראשונים במהותה:

• יש מפרשים שהיא דופן המסך (כן משמע מרבנו גרשום חולין שם ד"ה מחצר; רש"י ויקרא שם), היינו הבשר החוצץ בין הריאה לכבד (יראים מז, בדעת רש"י), והוא הנקרא בתלמוד טרפש הכבד (ערוך, טרפש; רש"י ברכות מד ב ד"ה יתרת, וחולין לח ב ד"ה חצר), שהכבד תלוי ומעורה בצד אחד עם הטרפש, ומצד אחד עם אחת משתי הכליות (חולין מז א, ורש"י שם ד"ה במקום) [ראה איור מס' 11 בסוף הכרך].

• ויש מפרשים שחצר הכבד עיקרה הוא לשון ארמי, ומשמעה האצבע הקטנה שבכבד, שיש בכבד חתיכות גדולות הדומות לאצבעות גדולות, וזו היותר קטנה דומה לאצבע קטנה (ר"ץ גיאת, יום הכפורים, עמ' עב במהד' המכון על שם החתם סופר, בשם רב), והיא הנקראת במשנה: אצבע הכבד (תמיד ד ג. ערוך, אצבע; מדרש הגדול שמות כט יג), היינו הקצה התחתון היוצא ממנו כמו הבוהן מן היד (הקדמת הרמב"ם לקדשים), והיא חתיכת כבד קטנה נכפלת על הכבד (יראים שם) [ראה איור מס' 11 בסוף הכרך], ולפיכך נקראת יתרת הכבד, שהיא יתרה סביב הכבד, והיא מגוף הכבד ותלויה בו (ראב"ה תשובות וביאורי סוגיות אלף פט).

באימורי הקרבנות

יתרת הכבד - חצר הכבד (ראה לעיל: שמה ומהותה) - היא בכלל האימורים הנקטרים על המזבח מן החטאות ומן האשמות ומן השלמים (תוספתא חולין (צוקרמאנדל) ט יד; רמב"ם מעשה הקרבנות א יח), שנאמר בהם: וְאֵת הַיִּתְּרָה עַל הַכֶּבֶד וגו' (ויקרא ג ד, ג ט, ד ט, ז ד). והוא הדין בבכור ומעשר-בהמה (ראה ערכו) ופסח, שנאמר בהם לימודים מיוחדים (ראה ערך הקטרה א: אימורים).

חצר הכבד. 1. יז, טורים רפז-רצה. 2. ויש מן הראשונים סוברים שאף הכליות ויתרת הכבד היו על היד עם החלבים, ועליהם חזה ושוק (ראב"ד

נתינת חלק כשמקטיר את יתרת הכבד, נוטל עמה מעט מן הכבד מהכבד (רמב"ם שם), שכן דרשו: וְאֵת הַיִּתְּרָה עַל הַכֶּבֶד עַל הַפְּלִיטָה יִסְרְנָה (ויקרא ג ד), דבר שקול שיטול מן הכבד על היתרת, ומן היתרת על הכבד - שאין אנו יודעים אם כוונת הכתוב שיניח מעט מן היתרת על הכבד והשאר יסירנה, או שהיתרת עם מעט מן הכבד יסירנה, שאי אפשר לומר שעם הכבד כולו יסירנה, שאם כן היה לו לומר יסירם, אלא שיחתוך מן הכבד ויניחנו מחובר על היתרת (ראב"ד לתורת כהנים ויקרא, דבורא דנדבה פרשה יד ח) - כשהוא אומר וְאֵת הַיִּתְּרָה מִן הַכֶּבֶד מִן הַחֲטָאת הַקָּטֵר הַמִּזְבֵּחַ (ויקרא ט י), שיטול מן הכבד על היתרת (תורת כהנים שם) מעט (ראב"ד שם). וביארו אחרונים, שכיון שלא נתפרש בו השיעור, צריך כזית, שהרי אמרו אין הקטרה פחותה מכזית (ראה ערך הנ"ל: שיעורה. פנים יפות ויקרא שם).

תנופה בשלמים יתרת הכבד היא בכלל האימורים הטעונים תנופה (ראה ערכו) בקרבן שלמים, שנאמר: הַמִּקְרִיב אֶת זֶבַח שְׁלָמֵיו וגו' יָדְיוֹ תְּבִיאֶינָה אֶת אֲשֵׁי ה' וגו' יְבִיאֶנּוּ אֶת הַחֶזֶה לְהִנִּיף אֹתוֹ תְּנוּפָה (ויקרא ז כט-ל). ואמרו: כיצד הוא עושה, יביא את החלבים על ידי הבעלים, וחזה-ושוק (ראה ערכו) למעלה מהם, שתי כליות ויתרת הכבד למעלה מהם (תורת כהנים צו פרק טז ג, לגירסתנו; רמב"ם מעשה הקרבנות ט ח).²

מעילה אף במעילה, שלמדו מן הכתוב: כָּל חֶלֶב לֵה' (ויקרא ג טז) לרבות אימורי קדשים קלים למעילה (חולין קיז א), אמרו שיתרת הכבד היא בכלל האימורים, אף על פי שאינה נקראת חלב (ראה ערך חלב א: גדרו), ולמדו כן מהכתוב בפר-כהן-משיח (ראה ערכו): פָּאֲשֶׁר יוֹרֵם מִשּׁוֹר זֶבַח הַשְּׁלָמִים (ויקרא ד י), מה פר כהן משיח יש בו מעילה - באימוריו, שהרי מחיים היה בו דין מעילה, לפי שקדשי קדשים הוא (רש"י חולין שם ד"ה מה פר) - אף שור זבח השלמים יש בו מעילה (גמ' שם).³

לתורת כהנים שם, על פי מנחת סב א; תורת כהנים שם, לגירסת הגר"א שם). 3. על הפרדת אצבע הכבד מן הכבד, ושנקטרת עם העוקץ והכליות, ראה ערך

היתר אכילה

יותרת הכבד - שהיא חצר הכבד (ראה לעיל: שמה ומהותה) - אף על פי שהזכרה בתורה בכלל החלבים הנקטרים על המזבח (ראה לעיל: באימורי הקרבנות), אין דינה כחלב, ומותרת באכילה (כן משמע מספרי ראה עה, ורמב"ם מאכלות אסורות ז ה, ורמב"ן ויקרא ג ט; ראבי"ה תשובות וביאורי סוגיות אלה פט), ולא הוזכרה בכלל חלבים אלא לענין קרבן בלבד, לפי שמרימים אותה מן הקרבן לשריפה לה, שאין דבר טוב אלא המורם לה, וכמו שנאמר: **פְּהָרִימְכֶם אֶת חֶלְבּוֹ מִמֶּנּוּ** (במדבר יח לב. רמב"ם שם)⁴.

שומן שעל שומן שעל יותרת הכבד - לסוברים שהיא הבשר החוצץ היותרת בין הריאה לכבד (ראה לעיל: שמה ומהותה) - היינו מה שמונח תחת הקרום ומעורב בבשר, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שאינו בכלל חלב, ומותר לאכלו, הואיל ואינו דומה כלל לחלב, ואינו קרב על המזבח בתורת חלב, אלא אגב היותרת (תוספות חולין צב ב ד"ה אמר; רא"ש שם ז ג, ומרדכי שם תרס, בשם ר"י; סמ"ג לאוין קלח; מאירי חולין צג א, בשם חכמי הצרפתים), ואינו נקרא חלב בשום מקום (מאירי שם).

• ויש אומרים שבכלל חלב הוא, ואסור מן התורה, שהרי אף חלב דפנות לא נתמעט אלא לפי שאינו קרב על המזבח (ראה ערך חלב א: גדרו), אם כן חלב היותרת שהוא קרב על המזבח - אסור (יראים מז; תוספות שם, בשמו; מרדכי שם, בשמו ובשם רבנו תם; רמ"א יו"ד סד יב, בשם יש מחמירין עוד).

להלכה נחלקו הפוסקים: יש שכתבו שהמנהג להחמיר לנקר השומן שתחת הקרום שעל היותרת (בית יוסף שם, שכן מנהג הנשים)⁵; ויש שכתבו שאין המנהג כן (רמ"א שם, וים של שלמה חולין ז ד, ולבוש שם טו, לפי כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף צט).

הקרום שלצד הקרום שעל יותרת הכבד שלצד הכבד, כתבו ראשונים שצריך להסירו, לפי שהחלב המכסה את הקרב - שהוא אסור באכילה (ראה ערך חלב א: גדרו) - שוכב עליו (אור זרוע א תמח; התרומה מה; רמ"א שם, בשם יש מצריכין), אף על פי שלא נזכר בגמרא בכלל חמשה קרומים (ראה ערכו) האסורים משום חלב או משום דם (אור זרוע שם), אבל קרום היותרת מבפנים לצד הריאה, אין צריך להסירו, משום שבאותו צד אין חלב (אור זרוע שם; התרומה שם; רמ"א שם), אלא שאם נחתכה היותרת, ואינו מכיר איזה צד הוא מבחוץ, יקלוף משני צידי היותרת מספק (התרומה שם), והמנהג לנקר ולהסיר שני הקרומים, שמא יבוא לטעות (אור זרוע שם; רמ"א שם; ים של שלמה שם; לבוש שם)⁶.

בטריפות

בהמה שניקב בה טרפש הכבד - שלדעת הסוברים שהיא חצר

הכבד (ראה לעיל: שמה ומהותה) - כתבו גאונים וראשונים שהיא **טריפה** (הלכות גדולות, טריפות, עמ' תרכא במהדורת מכון ירושלים; ראבי"ה תשובות וביאורי סוגיות אלה פט, בשמו ובשם הגאונים; אור זרוע א תכח, ומרדכי חולין תרלא, בשם הגאונים; הגהות אש"רי חולין ג מט, בשם האור זרוע ומרדכי; טור שולחן ערוך יורה דעה מא ח)⁷, לפי שחוששים שסוף הכבד כולו להינטל (ראבי"ה שם; אור זרוע שם, ומרדכי שם, בשמו; הגהות אש"רי שם, בשם אור זרוע ומרדכי)⁸; שהאור שנקנס לכבד מזיקו (שו"ת ר"ח כהן ו), וכדרך שאמרו בכבד שהוריק כנגד בני מעים (ראה ערך כבד) שאסרו תחילתו משום סופו (אור זרוע שם, ומרדכי שם; הגהות אש"רי שם, בשם)⁹.

ולא נאסר אלא נקב מפולש (ראבי"ה שם; מרדכי חולין תרכ, בשם מספר גאונים; בית יוסף ושו"ע שם), ואפילו משהו (איסור והיתר הארוך נא לא; דרכי משה יו"ד נא סק"א), אבל נסרך בסרכא (ראה ערכו) לשומן הלב או לצלעות - כשרה (ראבי"ה שם), שכיון שאין הנקב פוסל מצד עצמו, אלא משום שסוף הכבד לינטל (ראה לעיל) יש לומר שאינו אלא במפולש (תרומת הדשן קסג), ולכן מועילה לו סתימה שעל ידי הסירכא (ט"ז יו"ד מא סק"ט).

מחט בהמה שנמצא בה מחט בטרפש הכבד, הרי זו ספק-טרפה (ראה ערכו). הלכות גדולות שם; רמב"ן חולין מח ב, ותורת הבית הארוך ב ג, בשמו; טושי"ע יו"ד מא טו, ואסורה (הלכות גדולות שם; רמב"ן שם, ותורת הבית הארוך שם, בשמו), שחוששים שמא ניקב אחד מהאברים הפנימיים בכניסתו לשם (שו"ת שם ס"ק טו), והספק הוא באופן שנמצא המחט בתוך עובי הבשר וכולו מכוסה, שאם לא כן אינו עדיף ממחט שנמצא בחלל הגוף שהיא טריפה (פרישה שם ס"ק יג; ט"ז שם סק"י).

בדיקה אין הבודק צריך לבדוק בטרפש הכבד אם יש בו נקב, לפי שסומכים על הרוב, כשם שאין צריך לבדוק אחר שאר טריפות, מלבד הריאה (ראה ערך בדיקת ריאה), לפי שהטריפות מצויה בה (ט"ז שם).

עוף אף עוף שניקב בו הקרום הדק המפסיק בין הריאה ובין המעיין (ראה לעיל: שמה ומהותה), נראה מדברי ראשונים שהוא טריפה (מרדכי חולין תרלא); ויש מן האחרונים שנסתפקו בדבר (דעת קדושים שם סק"י; דרכי תשובה שם ס"ק נט, בשמו); ויש מהאחרונים שכתב שמעולם לא ראינו לחוש לזה (מקדש מלך שם ס"ק יט; דרכי תשובה שם, בשמו).

כשהטרפש מגן ניקב אחד מהאברים ונסתם על ידי טרפש הכבד, על סתימה והמקום הלבן שבאמצעה - אף על פי שהוא חלב טהור, והדין הוא שחלב טהור סותם (ראה ערך בדיקת ריאה) - אינו כסתום, שאינו מגין, לפי שהוא קשה (רמב"ם שחיטה ו י, על פי חולין מט ב, לגירסתו), ואינו מתדבק יפה בנקב (בית יוסף שם).

טור יא, וכן יש מהאחרונים שהקלו במקום ספק (פרי תואר מא ס"ק יא; דעת תורה שם ס"ק כט).⁸ ויש מהראשונים שכתב שיש הוכחה שסוף הכבד לינטל (תרומת הדשן קסג).⁹ אבל אין הטריפות מחמת הטרפש עצמו (תרומת הדשן שם), ולפיכך לא מנו טריפות זו במשנה במנין הנקובים (ראה ערך טרפה), לפי שלא מנו אלא אלו שטריפותם מחמת עצמם (פרי חדש יו"ד מא ס"ק יג, על פי חולין מח); ויש מן הראשונים שכתב הטעם שניקב טרפש הכבד טריפה, משום שהוא כקנה הכבד (שלטי גבורים חולין מה א מדפי הרי"ף, ג, בשם ריא"ז), ולדעתו טריפותו מחמת עצמו (דעת תורה מא ס"ק כז).

הפשט ונתוח.⁴ ויש מן הראשונים שכתב שיש שאין אוכלים אותה מפני שקרבה עם החלב, ודחה דעתם (ראבי"ה שם, ודחה).⁵ ויש שאין אוכלים את היותרת כלל, כדי שלא להטריח עצמם בניקורה (בית יוסף שם, ולבוש שם טו, בשם קצת הנשים).⁶ על יותרת הכבד שלא ניטל הקרום שלה, ונתבשלה בקדירה עם בשר, אם צריך ששים לצורך בטול בששים כנגד כל החתיכה, ראה ערך חתיכה נעשית נבלה.⁷ ויש מן הראשונים חולקים ומכשירים בניקב טרפש הכבד (הרי"ד בשו"ת סד, ובפסקים חולין מו א; כן משמע משו"ת הרשב"א א כא ותרא, והמיוחסות קסב, לפי כנסת הגדולה יו"ד מא, הגהות

חֵק תּוֹכוֹת¹

חקיקה בתוך חלל האות וסביבותיה, או עשיית מעשה שלא בגוף האות, באופן שהכתב נעשה או הוכשר מאליו, לענין מצוות ודינים שנאמרה בהם כתיבה

שהיא בולטת כמו שהיתה (רש"י שם). ואין אומרים שתוכותיה של צורת החותם דוחקים את התוכות של צורת הכתב, ונכנס הזהב קצת בדוחק בתוך שקיעת הצורה, ואין הכתב נעשה מאליו אלא בידים (רש"י שם ד"ה או כנופלי).

כתב לבן על גבי אף כתב לבן על גבי שחור, כגון שמילא דיו מסביב לצורת האותיות, באופן שהכתב נעשה מאליו מנייר חלק, הרי זה בכלל חק תוכות, לפי שלא עשה מעשה בגוף האותיות, ואין זה כתב (תוספות סנהדרין כא ב ד"ה כתב).

במלאכת כותב (ראה ערכו) בשבת (ראה ערך כותב)
כתבו ראשונים שאף חק תוכות בכלל כתיבה, לפי
שבשבת מלאכת-מחשבת (ראה ערכו) אסרה תורה, וכיון שמתכוין
לעשות אותיות חייב בכל ענין, ועוד שמלאכות שבת למדו
ממשכן, ומלאכת כותב היתה במשכן, שכן היו רושמים על
הקרשים לידע איזה הוא בן זוגו (ראה שבת קג ב. וראה ערך הני"ל),
ולא היו חוששים באיזה ענין נעשו האותיות (התרומה קטו ורה; אור
זרוע א תשטו; מרדכי גיטין שדמ; קרית ספר למאירי ב ב)³.

בהכשרת אות פסולה

נפלה טיפת דיו לתוך חלל אות ב ונעשית אות פ, וכיוצא, באופן שאין שמה עליה ואינה ניכרת, כתבו ראשונים שאין לה תקנה על ידי מחיקת החלק המיותר בלבד, לפי שעל ידי כך נעשית האות מאליה והרי זה בכלל חק תוכות, והוא הדין אם כתב ד במקום ר, או ב במקום כ, או מ סתומה במקום מ פתוחה (התרומה שם ושם; אור זרוע ומרדכי וקריית ספר למאירי שם; סמ"ג עשין כב ונ; טוש"ע או"ח לב יז, ואח"ע קכה ח-ט), או ה במקום ד (סמ"ק קפד), שאין לו תקנה למחוק ולתקן האות, בין בגט, שנאמר בו וכתב ולא וחקק (שו"ע או"ח שם), בין בכתיבת ספר תורה ותפילין ומזוזה, שנאמר בהם: וּכְתַבְתֶּם (דברים ו ט), וזו נקראת חקיקה, שחוקק החלל, ונשארת צורת האות מאליה (לבוש שם יז; שלחן ערוך הרב שם יז). ואף על פי שלענין מלאכת כותב בשבת אמרו שאם נטל גגו של ח ועשאו לשני זיינים חייב (שבת קד ב), הרי זה לפי שבשבת חייב אף בחק תוכות (התרומה שם ושם; אור זרוע ומרדכי וקריאת ספר למאירי שם; סמ"ג עשין ג) ⁴.

כשנפלה הטיפה
לאחר שנכתבה
האות

טיפת דיו שנפלה לתוך חלל האות, שאמרו שיש
במחיקתה ותיקונה משום חק תוכות, היינו אף אם
נכתבה האות כתיקונה, ואחר כך נפל הדיו (טור
או"ח לב, ויו"ד רעד, בדעת התרומה והרא"ש; שו"ע אה"ע קכה ח, לפי פתחי
תשובה שם סק"ג)⁵.

חק תוכות אם נקרא כתב, הוזכר לענין כתיבת גט (ראה ערכו), או ספר תורה תפילין ומזוזה (ראה ערך כתיבת סת"ם), או מלאכת כותב (ראה ערכו) בשבת, בין באופן שהכתב עצמו נעשה מאליו, ובין באופן שהכתב הוכשר - לאחר שנפסל - על ידי מעשה שלא בגוף האות.

בכתב הנעשה מאליו

בכתיבת גט אשה, שנאמר בו: וְכָתַב לָהּ סֵפֶר כְּרִיתָת (דברים כד א) דרשו: וכתב - ולא חקק (גיטין כ א; ירושלמי שם ב ג, ושבט יב ד). ואין המיעוט ממעט חקיקה, שהרי אף חקיקה בכלל כתיבה, שכן שנינו: עבד שיצא בכתב חקוק שעל גבי טבלה ופנקס - יצא לחירות (גמ' שם), ונאמר: וְהִמְכַּתָּ מִכָּתֵב אֱלֹהִים הוא חָרוּת עַל הַלְחָת (שמות לב טז), שהיה הכתב חקוק (תוספות שם ד"ה למימרא), אלא בא למעט כתיבה על ידי חק תוכות (גמ' שם; כן משמע מהירושלמי שם; רמב"ם גרושין ד ו; טוש"ע אה"ע קכה ד), היינו שחקק תוכות של אותיות וצדידיהן והאותיות בולטות, שאין זה כתב, לפי שלא צייר את האותיות אלא חקק סביבותיהן (רש"י שם ד"ה הא), ועיקר הכתב נעשה מאליו (מאירי שם), ולא עשה מעשה בגוף האותיות (סמ"ג עשין נ; ר"ן שם; קרית ספר למאירי ב ב). אבל חק ירכות, שחקק ירכותיהן של האותיות ממש, שישקע הכתב, זו היא כתיבה (רש"י שם ד"ה הא), והגט כשר (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), שהרי עשה מעשה בגופו (מאירי שם), והרי הוא אומר: כְּתוּבָה בַּעֲטַב בְּרוֹזַל (ירמיהו יז א), כלומר שהוא חופר (רמב"ם שם).

חֲקִיקָה בַטָּס חֶקֶק יָרִכִי הָאוֹתִיּוֹת מֵאַחֲרֵי הַטָּס עַד שֶׁבִּלְטוּ בַּפִּנִּי
הַטָּס, אֵינִי בְּכֻלָּל חֶק תּוֹכוֹת, אֲלֵא בְּכֻלָּל חֶק יִרְכּוֹת
(רַמְבַּ"ם ש"ס, ע"ל פ"י ג'מ' ש"ס; טוֹשֵׁי"ע ש"ס), שֶׁכֵּן נֹאמַר בְּצִיץ (רֹאה עֲרֹכוֹ):
וַיִּכְתְּבוּ עָלָיו מִכְתָּב פְּתוּחִי חֻזָּם וּגוֹ' (שְׁמוֹת ל"ט), וּשְׁנִינוּ: לֹא הִיָּה
כְּתָבוֹ שׁוֹקֵעַ אֲלֵא בּוֹלֵט, כְּדִינְרֵי זֶהָב (ג'מ' ש"ס), וּפִירְשׁוּ שֶׁלֹּא הִיָּה
כְּדִינְרֵי זֶהָב מִמֶּשׁ, שֶׁבָּהֶם הִכְתֵּב הוּא תּוֹכוֹת, וְאֵילּוֹ כֹּאֵן יִרְכּוֹת (ג'מ'
ש"ס), שֶׁהִיָּה הֲצִיץ דֶּק כַּעֵין טָס, וְצֵר הָאוֹתִיּוֹת - הַפּוֹכוֹת (מֵאִירֵי ש"ס)
- מֵהַעֲבֵר הָאֶחָד, וְדַחַק יִרְכּוֹתֵיהֶן וְהָיוּ בּוֹלְטוֹת מֵהַעֲבֵר הַשְּׁנִי (רִשְׁיִי
ש"ס ד"ה וְאֵילּוֹ), וְכֹל כִּיּוֹצֵא בִּזָּה נִקְרָא כְּתָב מִצַּד הַבְּלִיטָה שֶׁבְּצַד
הָאַחֵר, שֶׁהָיָה מְכֻלָּמֶּה מִקּוֹם עֲשֵׂה מַעֲשֶׂה בְּגוֹף הָאוֹתִיּוֹת (מֵאִירֵי ש"ס)².

טביעת חותם אותיות בולטות שנעשו על ידי טביעת חותם שיש בו צורה שוקעת על גבי טס של מתכת, כחותם שעושים בו המטבע, הרי הם בכלל חק תוכות (גמ' שם, ורש"י ד"ה מיחרץ; טוש"ע שם), לפי שהתוכות והסביכות של צורת החותם שהיא שוקעת, חורצים ודוחקים תוכות וסביכות של צורת הכתב עד

תתקנב), ופירשו בדעתם שבאופנים אלו אין משום חק תוכות מן התורה, אלא שמכל מקום פסול מדרבנן (בית מאיר אה"ע קכה ח). 5. ויש מהראשונים הסובר שאינו אלא כשנפל הדיו לפני שנגמרה כתיבת האות, ועל ידי כך לא היתה צורת האות ניכרת, אבל נפל הדיו לאחר שכתבה האות תכיקונה, אין בה משום חק תוכות (סמ"ק קנ"ג וקפ"ד, על פי ירושלמי ברכות ב ג, ומגילה א ט; טור או"ח לב, ויו"ד רע"ד, בשמו), שהרי כבר קיים באות זו מצות כתיבה (לבוש או"ח לב יז), ואין זה דומה לכתב במקום ד, שאין לה תקנה במחיקת הרגל, לפי שכתבה אחר גמר כתיבת אות ד בכוונה (גט פשוט קכה ס"ק לב, בדעת הסמ"ק), או לפי ששם נשתנתה צורת האות, מה שאין כן כשעל ידי הטיפה לא ניכרת האות. שאינה אלא ככיסוי שמותר לגלותו. ואין זה בכלל חק

חק תוכות. 1. יז, טורים רצו-ד. 2. ויש מן הראשונים שפירש שלא אמרו שנקראת כתיבה באופן זה, אלא כשלוקט הזהב במלקחיים ומגביהו ועושה בו האותיות, שכן דרך לכתוב מצד הקריאה (תוספות הרא"ש שם, בשם רבנו תם).

3. ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם שאף לענין שבת אין חק תוכות בכלל כתיבה (רשב"א שבת קד ב; ר"ן שם, בשמו; מרדכי, הלכות קטנות תתקנב). על חק תוכות במלאכת מוחק בשבת, ראה ערך מוחק; על חק תוכות באיסור מחיקת-השם, ראה ערך מחיקת השם. 4. ויש מן הראשונים שכתבו שבנטל גגו של ח ועשאו לשני זיינים אינו בכלל חק תוכות, לפי שאינו אלא כמפריד בין שתי אותיות דבוקות, וכן בנטל תגו של ד ועשאו ר, שאינו אלא כדיו שנפל על גבי האות ומעבירו (רשב"א שבת קד ב; ר"ן שם, בשמו; מרדכי, הלכות קטנות

גרידת מקצת האות במקום שאמרו שאין מועיל תיקון על ידי מחיקת המיותר משום חק תוכות (ראה לעיל), נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שיש להכשיר על ידי שיגרור מקצת מן האות עד שתיפסד צורתה, ואחר כך יכתבנה כתיקונה, שלא אמרו שפסול משום חק תוכות אלא כשעל ידי המחיקה לבד נתקנה האות מקלקולה, מה שאין כן כשעדיין צריך לכתוב ולהוסיף על המחיקה כדי לעשותה אות (מהר"י וייל כז; בית יוסף אה"ע קכה ד, בדעת הסמ"ק והכלבו; רמ"א שם ולבוש שם ט, בשם יש אומרים), והכל הולך אחר החיתום (גט פשוט שם ס"ק לח, לדעה זו). ומטעם זה כתבו באות מ שנדבקה פתיחתה ונסתמה (ראה לעיל), שתקנתה היא שיגרור כל החרטום ותישאר כצורת נ, ואחר כך לכתוב מה שגרר (בית יוסף או"ח לב יח, בדעת הרבה ראשונים), וכן הלכה (שו"ע שם יח).

• ויש אומרים שאין לה תקנה עד שיגרור את כולה ויכתבנה מחדש (תשובת רבי אברהם צרפתי בשו"ת מהרלב"ח א; רד"ך א יב, ומהר"ם אלשקר ה, בדעת הרבה ראשונים), שאם יגרור מקצתה אינו עושה מעשה אלא באותו מקצת שמחק, ונמצא מקצתו עשוי על ידי כתיבה, ומקצתו על ידי מחיקה (מהר"ם אלשקר שם), וחק תוכות פוסל אף במקצת האות (רד"ך שם).

ומכל מקום אם כתב ד במקום ר, נסתפקו הפוסקים בדבר, שאפשר שאף לדעת הסוברים באות מ שנסתמה שמועיל לגרור מקצתה עד שתישאר צורת נ, הרי זה לפי שצורת נ שבה נעשתה בהכשר - והוא הדין שאר אותיות הנכתבות בשתי כתיבות, כגון ג וכיוצא (ט"ז או"ח שם ס"ק יז) - מה שאין כן באות ר שעשאה כעין ד, שבין הגג ובין הירך נעשו בפסול, שיש להחמיר ולומר שלא די בגרירת אחד מהם, אלא צריך שיגרור את כולה (בית יוסף שם ושו"ע שם יח). ומכל מקום אם כתב מתחילה ר כהלכתה, ואחר כך טעה והוסיף בה תג ונעשית כמין ד, דיו שיחזור ויגרור הגג או הירך עם התג לבדו, ויחזור ויכתבנה כמין ר, שהרי נעשית מתחילה בהכשר (לבוש שם; מגן אברהם שם ס"ק כה).⁶

וכן כתבו הפוסקים שאם כתב ד במקום ר יכול להוסיף עליה דיו ולעשותה עגולה, או אם כתב ר במקום ד יכול להוסיף דיו ולעשותה ד (ט"ז שם ס"ק טז; משנה ברורה שם ס"ק סח), וכן כל כיוצא בזה (כן משמע מהמשנה ברורה וביאור הלכה שם).⁷

אותיות דבוקות היו שתי אותיות דבוקות - שהרי אמרו שצריך שתהא כל אות מוקפת גויל (ראה ערך אותיות: היקף גויל) - כתבו ראשונים שיכול לגרור הדיו שביניהן ולהפרידן, ואין זה בכלל חק תוכות (התרומה רה, במסקנתו; מרדכי גיטין שמה, בשמו; רא"ש שם ב יט; טו"ש או"ח לב יח, ואה"ע קכה ו), מאחר שהאות עצמה היתה כתובה כתיקונה (שו"ע או"ח שם), וכשגרור אינו נוגע בגוף האות (חלקת מחוקק שם ס"ק יז), והוא שהיתה צורתן ניכרת היטב (ב"ח שם), אלא שבגט נהגו שלא להפריד, ויכתוב גט אחר (כן משמע מהרמ"א שם).

אף אם נגעה רגל של ה או של ק בגג שלמעלה שהדין הוא שהאות פסולה (ראה ערך ה וערך ק) - יש מן הראשונים סוברים שדינה כנגיעת אות בחברתה, ויכול להפריד הרגל מן הגג בסכין, ואין זה חק תוכות (מרדכי, הלכות קטנות

תתקנב, שכן מסקנת הר"ץ; ים של שלמה גיטין ב כג); ויש חולקים וסוברים שהרי זה בכלל חק תוכות (מרדכי שם, בשם הר"ץ, שכן כתב בתיקון; האגור פא, בשם מהר"ם; קרית ספר למאירי ב ב; תרומת הדשן מח; מהר"ק צח; מהרלב"ח א; שו"ת הרדב"ז א שסג וב תקצו), וכן הלכה (שו"ע או"ח לב יח), ואין זה דומה לשתי אותיות דבוקות שאין הפסול בגוף האות, מה שאין כן כנגיעת הרגל בגג שלמעלה, שהפסול בגוף האות (בית יוסף שם). והוא הדין באות א שנגעה רגלה בגג שלמעלה, או שנגע ה"ד העליון שלה בגג שתחתיה (ראה ערך א: צורת האות), שאין לה תקנה בגרירה להפרידן, שהרי זה חק תוכות (האגור מח; שו"ע שם), וכן ביו"ד של האותיות ע, פ, צ, ש, שנגעו בגוף האות יותר ממקום דבוקן הראוי להן (בית יוסף או"ח לו א; רמ"א שם לב יח).

כשכא לתקן אותיות אלו נחלקו ראשונים: יש סוברים שצריך למחוק כל האות (מהר"ם אלשקר ה, בשם רש"י ובדעת הרא"ש); ויש סוברים שאין צריך אלא לגרור רגל של ה או של ק בלבד, כי הגג כדין נכתב (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רלו; תרומת הדשן שם; מהר"ם אלשקר שם, בשם רבנו תם והרשב"ם), וכן הלכה (שו"ע או"ח לב יח), וכן בשאר הנגיעות יגרור כל מה שנעשה בפסול - היינו כל מה שכתב באות אחר הנגיעה (מגן אברהם שם ס"ק ל) - ויחזור ויכתבנה (בית יוסף שם; שו"ע שם).

נפלה טיפת דיו נפלה טיפת דיו במקום שצריך לכתוב שם י או ו, במקום שצריך נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאין למחוק בה קצת ותישאר י או ו, שכיון שנעשה על ידי מחיקה לבד הרי זה חק תוכות, אבל אם הוסיף עליה לעשותה י, או משך אותה לעשותה ו, הרי זה חק ירכות וכשרה (בית יוסף אה"ע קכה ו, בדעת הכלבו עו), לפי שלדעתם אינו נקרא חק תוכות אלא כשנתקנה האות על ידי מחיקה בלבד, מה שאין כן כשצריך להוסיף ולכתוב (בית יוסף שם; בית שמואל שם ס"ק ה).

• ויש אומרים שאף כאן, כיון שתחילת האות אינה על ידי כתיבה, אינו מועיל להשלימה על ידי כתיבה, שהרי זה חק תוכות במקצת האות (מהר"ם אלשקר ה; ט"ז שם ס"ק, בדעת הכלבו).

ומכל מקום אם נפלה טיפת דיו ובעודה לחה משכה והזיזה ממקום למקום עד שעשה ממנה אות שלמה, אף על פי שלא כתבה על ידי קולמוס, לדברי הכל הרי זה חק ירכות וכשרה (ט"ז שם, בדעת הכלבו). וכן אם האריך בה ועשאה ו או נ, ויש בחלק שהאריך כשיעור האות, צידדו אחרונים שכשרה, לפי שאותה טיפה הרי היא כמי שאינה (גט פשוט שם ס"ק לד, בדעת מהר"ם אלשקר).

גרידת אות ספר תורה, או פרשיות של תפילין ומזוזה, שנמצאה בהם אות יתירה, שהדין הוא שיש להם תקנה על ידי שיגרור את האות (ראה ערך כתיבת סת"ם), אינם נפסלים משום חק תוכות, אף על פי שעל ידי המחיקה מתכשרים שאר התיבות והאותיות, כיון שאינו עושה מעשה בגופן (גט פשוט קכה ס"ק לו; משנה ברורה לב ס"ק קיא), והוא הדין בגט, ואף על פי שעל ידי האות היתירה נשתנתה משמעות התיבה (גט פשוט שם), ומכל מקום בספר תורה מנוקד, שכתבו הפוסקים שפסול, ואפילו הסירו ממנו הניקוד (ראה ערך הני"ל) - יש שכתבו הטעם שכיון שבספר תורה

לגרר הטיפה, כי מה שנפל הוא נוטל, והכתב הכשר נשאר למטה אלא שהיה מכוסה ונתגלה, ואין זה חק תוכות (לבוש אה"ע קכה ט). 6. ויש מהפוסקים שכתב שהמחמיר תבא עליו ברכה (לבוש שם); ויש שתמה על זה (פרי מגדים שם, אשל אברהם שם ס"ק כה). 7. ויש שנסתפק בדבר (מהר"ם אלשקר שם).

תוכות (גט מקושר שם); ויש מהפוסקים שכתב שאין לפסול אלא כשנפלה הטיפה בעוד האות לחה, שנתערב דיו הנפילה בדיו הכתיבה, ויש לחוש שמה יגרר דיו הכתיבה וישאר דיו הנפילה באות, והרי זה חק תוכות במקצת האות, מה שאין כן כשנפלה טיפת דיו לאחר שנתייבשה האות, ורושמה ניכר, שיכול

קטו ורה; אור זרוע א תשטו; סמ"ג עשין כב; מרדכי גיטין שדמ; קרית ספר למאירי ב ב; מגן אברהם לב ס"ק כו, שלא אמרו שמועיל אלא בכותב שלא לשמה (ראה שבת קד ב, וגיטין כ א), שהאות נכתבה כהלכתה ואינה מחוסרת אלא כוונה, והכתיבה השניה מועילה להחשיבו לשמה, מה שאין כן בחק תוכות, שאין זו אות כלל, ואין הכתיבה השניה מועילה להחשיבה לאות (התרומה רה; סמ"ג ומרדכי וקרית ספר למאירי שם) ⁸.

יש אם למקרא, ויש אם למסורת (ראה ערך הנ"ל וערך יש אם למסורת), ואינו יכול לקרוא כפי המסורת אלא על ידי מחיקת הניקוד, הרי זה בכלל חק תוכות (גט פשוט שם).

העברת קולמוס לאחר מחיקה שלא כדין במקום שאמרו שיש במחיקת המיותר משום חק תוכות (ראה לעיל) כתבו ראשונים שאף אם העביר קולמוס על האות לאחר שתיקנה, אינו מועיל (התרומה

חקות הגוים

איסור עשיית דברים שנוהגים בהם הגוים, כדי להתדמות להם

הפרקים:

- האיסור וגדרו
- במלבושי גוים
- בתספורת וקישוט הגוף
- בתיאטרות וקרסאות
- בלשון ובשמות של גוים
- בעבירות כמעשה הגוים
- חיקוי הגוים במצוות
- במנהג ישראל שנהגו בו הגוים
- בקרובים למלכות
- בשעת הזירה

האיסור וגדרו

אין הולכים בחוקות הגוים, ולא מתדמים להם, לא במלבוש, ולא בשיער, וכיוצא בהם (ראה בפרקים הבאים), שנאמר: וּבְחֻקֵּיהֶם לֹא תֵלְכוּ (ויקרא יח ג. רמב"ם עבודה זרה יא א) ². וכי מה הניח הכתוב שלא אמרו, והלא כבר נאמר: לֹא יִמָּצֵא בָךְ מַעֲבִיר בְּנוּ וּבִתּוֹ בָּאֵשׁ וְגו' וְחָבֵר חָבֵר וְגו' (דברים יח י-יא), אלא שלא תלכו בנימוסות - מנהגות - שלהם, בדברים החקוקים להם (תורת כהנים אחרי פרק יג ט).

הגוים הנכללים גוים שהוזכרו באיסור זה, נחלקו בהם ראשונים:

• יש אומרים שהם שבע-אומות (ראה ערכו) ומצרים (ראה ערכו) בלבד, שנאמר: כְּמַעֲשֵׂה אֲרָץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר יִשְׁכְּתֶם בָּהּ לֹא תַעֲשׂוּ וְכַמַּעֲשֵׂה אֲרָץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אֲנִי מְבִיא אֲתֶכֶם שָׁמָּה לֹא תַעֲשׂוּ וּבְחֻקֵּיהֶם לֹא תֵלְכוּ (ויקרא יח ג. יראים שיג), ונאמר: וְלֹא תֵלְכוּ בְּחֻקֵּי הַגּוֹי אֲשֶׁר אֲנִי מְשַׁלַּח מִפְּנֵיכֶם (ויקרא כ כג), ודרשו חכמים: ולא תלכו בחקות הגוי, אלו המצריים, אשר אני משלח מפניכם אלו הכנענים (תורת כהנים קדושים פרק ט ח) ³.

• יש אומרים שהוא הדין בכל שאר הגוים, מפני שהם סרים מאחרי ה', ועובדים עבודה זרה (חינוך רסב, במהדורות שאינן מצונזרות; עבודת המלך עבודה זרה שם, בדעת הרמב"ם) ⁴.

• ויש אומרים שאף גוים שאינם עובדים עבודה זרה - כגון המוסלמים (ראה ערך גוי: גדרו) - בכלל (כן משמע משו"ת הרשב"א א שמה; ריב"ש קנח; תשב"ץ ג צג וקלג).

גדר האיסור בגדר הלאו של הליכה בחוקות הגוים, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שבכל מה שמיוחד להם צריך הישראל להיות נבדל מהם, ולא הזכירו חכמים אלא הדברים שהיו נוהגים בהם הגוים באותם הימים, אבל הוא הדין בכל מנהגי הגוים שנתחדשו בכל הזמנים (רמב"ם שם, וסמ"ג שם, לפי הב"ח יו"ד קעח א), ומכל מקום

דברים שאין הגוים נוהגים כן באותה מדינה ובאותו דור אין בהם משום חוקות הגוים (ספרי דבי רב לספרי ראה ל, ומנחת חינוך רנא א, לדעה זו), אבל דברים שמנו חכמים בכלל חקות הגוים, אף על פי שאין הגוים בזמן הזה נוהגים כן, אסור לישראל לנהוג בהם, שכיון שכבר היה קבוע חוק זה לשם דתם, נראה כמודה להם ולתורתם (ב"ח שם; דברי חיים יו"ד א ל, בדעת הקרית ספר שם).

• ויש אומרים שעיקר האיסור אינו אלא בדברים שהם חוק לעבודה זרה, שלא ידמה להם בדברים המיוחדים לכומריהם, עד שיחשוב הרואה שהוא משלהם, אלא שהדבר מתפשט מדברי סופרים להרבה דברים שאינם ממין זה, כדי שיתרחקו מהם ומאליליהם, ולא ימשכו אחריהם מזו לזו (מאירי סנהדרין נב ב; יפה מראה שבת ו א, בדעת התוספות בבא קמא פג א ד"ה התירו) ⁵.

להידמות לגוים אף במהות החוק שעושה כגוים, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאיסור זה נאמר בשני אופנים: האחד הוא בדברים שאין טעמם נגלה, כגון דברים תמוהים, או דברי ניחוש וכדומה, שמנו חכמים בכלל דרכי-האמורי (ראה ערכו), וזהו לשון חוק, שאין טעם לדבר, שכיון שאינו עושה דבר זה אלא משום שהגוים נוהגים כן, נראה כנמשך אחריהם ומודה להם, והשני הוא בדברים שיש בהם משום פריצת גדרים הצניעות והענוה, ושפירשו ישראל מדברים אלו מפני צניעותם או מטעם אחר, והוא עושה כן כדי להתדמות להם, לפיכך אם אינו מתכוין להתדמות להם - מותר (מהרי"ק פח).

• ויש אומרים שמן התורה אינו אסור אלא בעושה להתדמות, וחכמים גזרו אף באינו עושה להתדמות (דברי חיים שם, בדעת התוספות שם), ושדברים שמנו חכמים בכלל חוקות הגוים אסורים מן התורה אף באינו עושה להתדמות (דברי חיים שם, בדעת הקרית ספר שם). וכן דברים שהגוים עושים לשם פריצות ושחץ, אסור לישראל

א. ונאמר: וְהִבְיֹאדָה אֶל הָעָמִי וְהַחֲתִי וְהַכְּנַעֲנִי הַחַי וְהַנִּבְסִי וְהַכְּחָדְתִּיו וְגו' וְלֹא תַעֲשֶׂה כְּמַעֲשֵׂיהֶם (שמות כג כג-כד. יראים שם). 4. ויש המצדד שאינו לוקה (ראה להלן) אלא על שבע אומות, ובשאר האומות אינו אלא איסור בלבד (ברית משה לסמ"ג לאוין ו). 5. ויש מהראשונים הסובר שלא נאמר לאו זה אלא על החוקות שהורגלו בהם הגוים לשם דתם, וחכמים פירשו כל מה שהיתה קבלה בידם שהוא מחוקותיהם, ואין להוסיף עליהם, כי

8. ויש שכתב בדעת ראשונים שאף בחק תוכות מועילה העברת קולמוס להכשיר (גט פשוט שם ס"ק לג, בדעת התוספות גיטין יט א ד"ה דיו).

חקות הגוים. 1. יז, טורים שה-שכה. 2. ונאמר: וְלֹא תֵלְכוּ בְּחֻקֵּי הַגּוֹי (ויקרא כ כג), ונאמר: הַשֹּׁמֵר לְךָ פֶּן תִּנְקֹשׁ אַחֲרֵיהֶם (דברים יב ל), הכל בענין אחד הוא מזהיר, שלא ידמה להם, אלא יהיה הישראל מובדל מהם, וידוע במלבושו ובשאר מעשיו, כמו שהוא מובדל מהם במדעו ובדעותיו (רמב"ם עבודה זרה יא

גילוי ראש גבר גילוי הראש, לדעת הסוברים שאינו אסור אלא ממידת חסידות (ראה ערך גלוי ראש: בהילוך), נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שבארצות שבהם אין ישראל ניכרים מן הגוים אלא בכיסוי הראש, יש בו איסור משום חוקות הגוים (מהר"י ברונא לד), ושמטעם זה נהגו ישראל בזה חומרא יתירה, וחושבים מגלה ראשו לפושע (חידושי חתם סופר נדרים ל ב).

• יש אומרים שאין בזה משום חוקות הגוים, לפי שאין הגוים נוהגים כך אלא לשם כבוד (פתח הדביר או"ח ב, בשם כמה אחרונים).

• ויש אומרים שאינו עובר בלאו של חוקות הגוים אלא בגילוי ראש בשעת התפילה או דבר שבקדושה, לפי שכך הוא חוק עבודה זרה של הנוצרים (צורר החיים (לוונשם), כסוי חטאה).

גילוי ראש אישה נשואה אף אשה היוצאת וראשה פרוע, שאמרו שהיא בכלל עוברת על דת-יהודית (ראה ערכו), יש מן האחרונים שכתב שדבר זה הוא בכלל הלאו של חוקות הגוים (אלה המצוות רסג).

בתספורת ובקישוט הגוף

סיפור קומי בכלל חוקות הגוים ודרכי-האמורי (ראה ערכו) מנו ועשיית בלורית חכמים במספר מקומות המספר קומי (תורת כהנים אחרי פרק יג ט; סוטה מט ב, ובבא קמא פג א; דברים רבה ב יח), ובמקומות אחרים העושה בלורית (כן משמע מתוספתא עבודה זרה (צוקרמאנדל) גו; דברים רבה שם; רמב"ם עבודה זרה יא א)¹¹. ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהם שני דברים נפרדים: המספר קומי (רבנו חננאל בבא קמא שם; ערוך, קמי; כן משמע משו"ת הרמב"ם (פרידברג) רמז; כסף משנה שם, וב"ח יו"ד קעח א, בדעת הרמב"ם) הוא איסור שלא יגלח את השער מכנגד פניו מאוזן לאוזן, ויניח הפרע מלאחריו כדרך שעושים הם (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ובלורית היינו (הרמב"ם בעבודה זרה שם, ושו"ת שם) שלא יגלח מן הצדדים ויניח השער באמצע כמו שהם עושים (רמב"ם שם; טוש"ע שם)¹².

• ויש מפרשים שמספר קומי ובלורית הם ענין אחד, והוא השער שמניח מאחורי העורף (רש"י סוטה מט ב ד"ה מספר, וקדושין עו ב ד"ה מספרים, ובבא קמא פג א ד"ה מדרכי, ומעילה יז א ד"ה וסיפר), ולדעתם אין איסור לגלח סביבות הראש להניח שער באמצע (בית יוסף שם)¹³.

גידול ציצית וכן בכלל הלאו הוא שלא יגדל ציצית ראשו כמו ציצית ראשם (רבי יהודה בתורת כהנים שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם). ונחלקו הדעות:

• יש מפרשים שהוא איסור בפני עצמו, שמגדל השער לנוי וליופי כמו הבתולות, דרך שחן וגאווה (ב"ח שם; ש"ך שם סק"א), או כדרך

לעשות כן אפילו מתכוין לתועלת, וכל שכן שאסור אם כוונתו לילך בדרך שחן, או ששובש מלבושי פריצות כדי להתנאות בפני הבריות, אפילו שאינו מתכוין להתדמות לגוים, שבדבר זה מתדמה להם, שאף הם עושים כן לשם כך (דברי חיים שם).

איסור הליכה בחוקות הגוים נמנה במנין הלאוין (ספר המצוות לרמב"ם ל"ת ל; סמ"ג לאוין נ; חינוך רסב)⁶, והעושה דבר שהוא בכלל חוקות הגוים - להתדמות לגוים (חינוך שם) - חייב מלקות (רמב"ם שם, ועבודה זרה יא א, וסנהדרין יט ד; חינוך שם; טור שם). ואף על פי שלא זוהי כולל כמה דברים, אינו בכלל לאו-שבכללות (ראה ערכו) - שאין לוקים עליו (ראה ערך לאו שבכללות) - לפי שכל הנכללים בלאו זה אסורים משום שם אחד, ועונשם שוה (כסף משנה שם, ובית יוסף שם)⁷.

בשב ואל תעשה כשעושה דבר הדומה לחוקות הגוים בשב ואל תעשה, כגון שאינו נושא שתי נשים, שאף הגוים עושים כן, אינו עובר על האיסור (שאלת יעב"ץ ב טו).

במלבושי גוים

בכלל איסור הליכה בחוקות הגוים, שלא ילבש ישראל מלבוש המיוחד להם, אלא יהיה מובדל מהם וידוע במלבושו (ראה להלן). רמב"ם עבודה זרה יא א; טוש"ע יו"ד קעח א), וכן דרשו: הַשְׁמֵר לָךְ פֶּן תִּנָּקֵשׁ אַחֲרֵיהֶם (דברים יב ל), שמא תימשך אחריהם, או שמא תידמה להם, או שמא תעשה כמעשיהם ויהיו לך למקוש, שלא תאמר הואיל והם יוצאים באבטינא ובארגמן ובתלוסין - מיני מלבושים (באור הגר"א שם סק"א) - אף אני כן (ספרי ראה פא), ולשון הנביא: וּפְקַדְתִּי וְגו' וְעַל כָּל הַלְבָּשִׁים מְלָבוֹשׁ נִכְרִי (צפניה א ח), דהיינו מלבושי גוים (ספר המצוות לרמב"ם ל"ת ל; חינוך רסב)⁸.

מלבוש מיוחד וכתבו ראשונים שבכלל מלבוש המיוחד לגוים שאסור ללבוש, מלבוש שנתייחד לכלל אומתם מחמת גיותם, ושפירשו ישראל ממנו מפני צניעותם או מטעם אחר, כגון שנהגו ללבוש בגדים אדומים וכדומה ממלבושי הפריצות (מהרי"ק פת, על פי ר"י סנהדרין עד ב; רמ"א יו"ד קעח א), שכשולבושו ישראל נראה כמודה לגוים ונמשך אחריהם, אבל כשאינו מיוחד לכלל אומתם, כגון בגד שנתייחד לחכמים מפני חכמתם, או משום כבוד או טעם אחר, מותר לישראל ללבושו (מהרי"ק שם; רמ"א שם)⁹.

כשנתפשט במקום שכבר נתפשט המנהג שישראל לובשים המנהג מלבושים כמו הגוים, הבא לשם מותר לו ללבוש בגדים כמנהג המקום, ואין בו משום חוקות הגוים, אחרי שכבר נעשו מלבושי ישראל (בית שלמה יו"ד א קצז)¹⁰.

צריך שיהיה הישראל ידוע בו ומובדל מהם (רמב"ם שם, לפי פרישה שם סק"ב, בפירוש הראשון), או שאם הוא דר בין הגוים, שיש לטעות בו שגוי הוא, צריך ללבוש מלבוש מיוחד שלא ידמה להם (רמב"ם שם, לפי פרישה שם, בפירוש השני); ויש שפירש בדעת ראשונים שמלבוש המיוחד להם, אפילו שאין בו פריצות, אסור ללבושו, אלא אם כן אנו לובשים אותו מדעתנו, ולא מהם אנו למדים (באור הגר"א שם סק"ז, בדעת הר"י)¹⁰. על מקום שהגוים גזרו על ישראל שילבשו מלבושי גוים, ראה להלן: בשעת הגזירה. ¹¹ ונחלקו ראשונים אם היו מניחים בלורית לשם עבודה זרה (רש"י סוטה מט ב ד"ה מדרכי); או שכן מדרכי האמורי להיות מצויינים בתספורת שלהם בין שאר העמים (מאירי בבא קמא פג א). ¹² ויש מפרשים הבלורית בצורות אחרות (ראב"ד לתורת כהנים שם; ארחות חיים ב עמ' 241; מאירי עבודה זרה כט א). ¹³ ויש מהאמוראים שדרשו את האמור בערים שקללם אלישע: וַיִּקְלַם (מלכים ב ב כד), שטעם הקללה היתה שראה בלוריתם כאמוריים (רבי

אינם מסביר אלא מן הקבלה (יראים שם; הגהות מיימוניות שם, בשמו). ⁶ ויש מהראשונים שלא מנה לאו זה (סמ"ק); והאחרונים תמחו עליו (ר"י פערלא לספר המצוות לרב סעדיה גאון ל"ת יב). ⁷ ויש מן הראשונים הסוברים שאין לוקים על לאו זה, אם מטעם שהוא לאו שבכללות (יראים שג, לפי תועפות ראם שם), או משום שהוא לאו שישנו אף בדיבור (סמ"ג שם, לפי ברית משה שם). ⁸ אלא שיש מהראשונים המפרשים כתוב זה בענין אחר (ראה רד"ק שם שאסף הפירושים השונים בראשונים). ⁹ וכן אפילו אם מנהגם של ישראל במלבוש אחר מהגוים, אם אין מלבוש הישראל מורה על היהדות או על הצניעות יותר מאותו שהגוים נוהגים ללבוש, אין בו שום איסור, ואין הישראל חייב להשתנות במלבושו כלל (מהרי"ק שם), ואף אם נאמר שחייב להשתנות, אינו חייב לשנות כל מלבושיו, ודיו במלבוש אחד שניכר בו שהוא ישראל (מהרי"ק שם על פי תענית כב א); ויש שפירש בדעת ראשונים שדוקא מלבוש ארעי אינו אסור אלא כשהוא מיוחד להם, אבל מלבוש שלובש תמיד

אבל אותם העשויים לוועד להתייעץ על עסקיהם ולמשפט, אין איסור לבנות כתבניות (בי"ח שם; ש"ך שם סק"ב).

• יש מפרשים שאין האיסור אלא לעשות בהם צורות כמו שהם עושים (ראב"ד בהשגות שם).

• ויש מפרשים שלא נתכוונו באיסור זה אלא להליכה למקומות קיבוציהם (כן משמע מרבנו הלל ור"ש משנץ לתורת כהנים שם; חינוך רסב; שו"ת הרדב"ז שם, בדעת הראב"ד והמגדל עוז)¹⁷.

חשב לנזר וכן דרשו חכמים: אֲשֶׁר הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא הָלַךְ בְּעֶצֶת בזה רָשָׁעִים (תהלים א א), זה שלא הלך לטרטיות ולקרסאות של גוים (עבודה זרה יח ב). ובתפילה שאומרים ביציאה מבית המדרש מודים שנתת חלקי מיושבי בית המדרש ובתי כנסיות, ולא נתת חלקי בבתי תרטיות ובבתי קרקסיות (ירושלמי ברכות ד ב), או ששמת חלקי מיושבי בית המדרש, ולא שמת חלקי מיושבי קרקסאות ותאטרות (ברכות כח ב, לגירסת הרב אברהם יצחק הכהן קוק בגנזי קדם א כא).

בלשון ובשמות של גוים

איסור בכלל אזהרת ובחוקתיהם לא תלכו, יש מהראשונים דאורייתא שמנו שיהיו ישראל מובדלים מן הגוים בדיבור (סמ"ג לאונין ב), שלא תספר קומי שפה (תורת כהנים אחרי פרק יג ט), דהיינו שלא יספר לשון צחות בחכמתן של אומות (רבנו הלל לתורת כהנים שם; כן משמע מהר"ש משנץ שם), ואמרו במכילתא שבידי ישראל במצרים היתה מצוה שאין כל העולם כדאי בה, שלא שינו את לשונם (מכילתא בא, פסחא ח).

איסור דרבנן אכן בירושלמי מנו בין הגזירות של שמונה-עשר-דבר (ראה ערכו), שגזרו על לשונם (ירושלמי שבת א ד), היינו שלא ירגיל אדם עצמו ובניו לדבר בלשון גוים (קרבן העדה שם); ולא נזכר דבר זה בבבלי (שבת טו א – יז ב).

שם גוים עוד אמרו במכילתא שמצוה נוספת שאין העולם כדאי בה היתה ביד ישראל במצרים, שלא שינו את שמם (מכילתא שם), ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שהמכנה עצמו בשם של גוים, יש בו איסור משום חוקות הגוים (מהר"ם שיק יו"ד קסט).

• ויש אומרים שדוקא אם מכנה עצמו בשם של גוים אסור, אבל אם מתרגם שמו העברי ללשון אחרת מותר (צפת פנח רעה)¹⁸.

בעבירות כמעשה הגוים

בכמה עבירות מצינו שפירשה תורה שהן כמעשה הגוים, כגון עריות (ראה ערכו), שנאמר בהן: כְּמַעֲשֵׂה אֲרָץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר יִשְׁכְּתֶם בָּהּ לֹא תַעֲשׂוּ וּכְמַעֲשֵׂה אֲרָץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אֲנִי מְבִיא אֶתְכֶם שָׁמָּה לֹא תַעֲשׂוּ (ויקרא יח א), ושני לאוין אלו הם כלל על כל העריות שנאמרו בפרשה שאחריהם (ספר המצוות לרמב"ם ל"ח שג)¹⁹, שמלבד הלאו של

הגוים בעלי מלחמות בהרבה מדינות, שמגדלים שערם ואינם מגלחים עצמם כלל, ואף זה בכלל מגדל בלורית, שהכלל הוא שיש לישראל להיבדל מהם, ומה לי בכך או בכך, כי המדינות חלוקות במנהגם (ט"ז שם סק"א).

• ויש מפרשים שמגדל ציצית ראשו הוא שמספר קומי ובלורית (ראה לעיל). רבנו הלל לתורת כהנים שם; ר"ש משנץ שם, בשם יש מפרשים; כסף משנה שם, ובית יוסף שם, בדעת הרמב"ם והטור; לבוש שם א), אבל בגידול שערו בלבד אין איסור (פרי חדש שם).

הקפת ראש במדינות שמנהג הגוים הוא להקיף פאת ראשם והשחתת זקן ולהשחית זקנם, המתדמה להם בזה - אף על פי שעושה כך בדרך שאינו עובר על לאו של הקפת-הראש (ראה ערכו) או השחתת-זקן (ראה ערכו) - עובר על לאו של חוקות הגוים (מנחת חינוך רנא א; אמרי אש נח; היכל הברכה רסג; בית הלל יו"ד קפא, בדעת תרומת הדשן רצה), אלא אם כן נתפשט המנהג תחילה בהיתר, וכיון שהותר - הותר (שו"ת חתם סופר או"ח נט). וכן השפם, והוא השיער שעל גבי השפה העליונה, שמן הדין מותר לגלחו אפילו בתער (ראה ערך הני"ל), לא נהגו ישראל לגלחו (רמב"ם עבודה זרה יב ח; טור יו"ד קפא), שכיון שהגוים נהגו להשחיתו, הרי זה בכלל ובחוקתיהם לא תלכו (בי"ח שם)¹⁴.

קישוט הגוף יש מהראשונים הסוברים שאף שאר דברים של קישוט הגוף שנהגו בהם הגוים נתרבו בכלל חוקות הגוים (כן משמע מראב"ד ור"ש משנץ לתורת כהנים אחרי פרק יג ט), ולכן דרשו מן הכתוב ובחוקתיהם לא תלכו, שלא תנקור (תורת כהנים שם, לגירסת הראב"ד שם), היינו שרואה עצמו במראה לנאות את עצמו (ראב"ד שם), והוא דרך הגוים שמקשטים עצמם לזנות (ראב"ד שם); ויש גורסים: תנהור (תורת כהנים שם, לגירסת הר"ש משנץ שם), היינו שמושך בושם להצהיל פנים (ר"ש משנץ שם)¹⁵.

בתיאטרות וקרקסאות

בכלל חוקות הגוים הוזכרו תיאטרות וקרקסאות ואסטריות (תורת כהנים אחרי פרק יג ט, לגירסתנו; ספר המצוות לרמב"ם ל"ח ל, בשמו) ואצטדיאות (תורת כהנים שם, לגירסת הר"ש משנץ; רש"י עה"ת ויקרא יח א), שהם בתי עבודה זרה ובתי משתאות ומקום שחוק שלהם (רבנו הלל ור"ש משנץ לתורת כהנים שם)¹⁶.

מהות האיסור ונחלקו ראשונים במהות איסור זה:

• יש מפרשים שלא יבנה מקומות כבנין היכלות של עבודה זרה כדי שיכנסו בהם רבים, כמו שהם עושים (רמב"ם עבודה זרה יא א; מאירי סנהדרין נב ב; טוש"ע יו"ד קעח א), והאיסור הוא לבנות כתבנית אותם היכלות (מגדל עוז שם; הגהות מהר"י בירב שם; שו"ת הרדב"ז א אף רכ), ועובר בלאו אף על ההשהיה והקיום, ולא על מעשה הבנין בלבד (תשובת מהר"ם שיק בסוף שו"ת מכתב סופר), ומכל מקום לא אסר הכתוב אלא כתבנית אותם העשויים לקבוץ עבודתם,

16. ויש המפרש שהם מקומות שהיו מתקבצים בהם לעבודת הצלמים (ספר המצוות שם). 17. ויש מהראשונים שכתב שבבן-סורר-ומורה (ראה ערכו), שיש בו חיוב מיתה, למדים אזהרתו מלא תלכו בְּחֻקֵּי הַגּוֹי (ויקרא כ כג), שמחוקות הגוים להיות זוללים וסובאים, ונצטוו שלא ילך אדם בחקותיהם לרדוף אחרי שרירות לבבו (יראים רעה). 18. על האיסור שגזרו שלא ילמד אדם את בנו חכמת יוונית, ראה ערך חכמות חיצוניות: חכמת יוונית. 19. כמו שנאמר בסוף הפרשה: כִּי אֵת כָּל הַתּוֹעֲבוֹת הָאֵל עָשׂוּ אֲנָשֵׁי הָאֲרָץ אֲשֶׁר לִפְנֵיכֶם

יצחק נפחא בסוטה מו ב). יש מהראשונים המבארים המספר קומי לענין דיבור בלשון האומות (ראה להלן: בלשון ובשמות של גוים). 14. על הקפת הראש והשחתת הזקן בדרך איסור, שעובר אף על הלאו של חוקות הגוים, ראה להלן: בעבירות כמעשה הגוים. 15. ויש גורסים: שלא תנהור (תורת כהנים שם, לגירסת רבנו הלל שם ולגירסתנו), וביארו שמוסב על בלורית (כן משמע מרבנו הלל שם; בי"ח שם), שלא יגלח ראשו כחררה עגולה (בי"ח שם). על האופנים שעובר בדברים אלה על לא ילבש גבר שמלת אשה, ראה ערך לא ילבש.

בנוסחאות שאינן מצוירות), שכשזוכחים לעבודה זרה כופתים ארבע רגלים יחד (המפרש שם ד"ה חד אמר).

תפילה בתפלה (ראה ערכו) אמרו: לא יעמוד אדם בבקעה ויתפלל, כדרך אומות העולם (תנא דבי אליהו רבה ח; ילקוט שמעוני תורה תתקלד, וראבי"ה ברכות עז, בשמו). וכן יש מן האחרונים שפירש בטעם שאין אנו מתפללים בפרישת כפים למעלה, כמו שמצינו במקרא כמה פעמים (שמות ט לג, ומלכים א ח נד, ועוד), לפי שהגויים עובדי עבודה זרה עושים כן (באר שבע). אף בניגונים שמזמרים הגויים בבתי עבודה זרה, כתבו אחרונים שאסור לזמרם בבית הכנסת, משום חוקת הגויים (שו"ת ב"ח קכז, על פי תוספות עבודה זרה יא א ד"ה וא"ל).²⁴

ריבוי סיגופים ריבוי סיגופים שאסרו חכמים ואמרו: לא דיין מה שאסרה תורה, אלא שאתה אוסר עליך דברים אחרים (ירושלמי נדרים ט א; רמב"ם דעות ג א), יש מפרשים הטעם משום ובחוקתיהם לא תלכו (מגדל עוז שם), שכן היו נוהגים כהניהם (כן משמע מהרמב"ם שם).

תענית ערב חג בערב ראש השנה שנוהגים להתענות (ראה ערך ערב ראש השנה), כתבו ראשונים שיש מקומות שנוהגים שלא להתענות, משום חוקת הגויים (הגהות מיימוניות שופר א א), שהיו נוהגים להתענות בערבי חגיהם, ורבים נוהגים לאכול קודם עלות השחר מטעם זה (רמ"א או"ח תקפא ב). ומכל מקום בתענית בכורות בערב-פסח (ראה ערכו), לא נהגו בזה, מפני שמועטים הם, ואין הדבר מפורסם כל כך (מגן אברהם שם ס"ק יב), או משום שיש טעם בדבר, שהוא לזכר הנס של מכת בכורות (אליה רבה שם ס"ק לא).

העמדת אילנות בבית הכנסת אף המנהג להעמיד אילנות בבית הכנסת ובבתים בחג השבועות (ראה ערכו). מגן אברהם תצד סק"ג; ערוך השלחן שם ו, בשם יש נהגו, יש שכתבו לבטלו, משום שעכשיו הוא חוק העמים להעמיד אילנות בחג שלהם (חיי אדם קלא יג, וחכמת אדם פט א, בשם הגר"א; משנה ברורה שם סק"י, בשם החיי אדם שהביא מהגר"א; ערוך השלחן שם, בשם הגדולים שבדור).

קידושי אשה בקידושי אשה בשבת ויום טוב, יש מהראשונים שכתב שאף באופן שאין בזה משום שבות (ראה ערך שבות), כגון שקידשה בחול, ורצה לקדשה עוד פעם בשבת, עובר משום ובחוקתיהם לא תלכו, כי הגויים עושים נישואיהם ביום אידיהם (שבלי הלקט ב, הובא בתשובות הגאונים (אסף) לב). ויש מן האחרונים שכתבו שמטעם זה יש למחות נגד המנהג להעמיד החופה בתוך בית הכנסת, שכן דרך הגויים (ראה ערך חפה: מהותה. שו"ת חתם סופר אה"ע צח).

קבורת מתים אף קבורת מתים בתכריכים של משי ובגדים מוזהבים, כתבו ראשונים שזוהי גסות רוח והשחתה ומעשה גויים (רמב"ם אבל ד ה), וכן במצבות שעושים בבית הקברות כצורת המצבות שעושים הגויים, להתדמות להם, כתבו אחרונים שאסור (בית שלמה (סקאלא) יו"ד רפז), ושמטעם זה אסור לכתוב על המצבות בלועזית (מהר"ם שיק חו"מ נו).²⁵

היו משמשים במצבה כמנהג עובדי עבודה זרה (רמב"ן עה"ת שם).²² או שלא יתדמה למעשה המינים (מאירי שם); או שלא יעשה מעשה עבודה זרה, והוא מלשון ולא תלכו בחקות הגוי (ויקרא כ כג. ערוך, חק ב).²³ ויש מן האחרונים שכתבו שהשוחט לתוך הגומא עובר בלאו מן התורה (תורת חיים שם; ראש יוסף שם; תפארת יעקב שם).²⁴ על שינוי מקום הבימה בבית הכנסת כדי להתדמות לבתי עבודה זרה של הנוצרים, ראה ערך בימה.²⁵

העבירה עצמה, עובר עליהן אף משום הנאמר - מיד לאחר מכן - ובחוקתיהם לא תלכו (ויקרא יח ג. יראים שיג; ב"ח יו"ד קעח א): יכול לא יבנו בנינים, ולא יטעו נטיעות כמותם, תלמוד לומר: ובחוקתיהם לא תלכו, לא אמרתי אלא בחוקים החקוקים להם ולאבותיהם ולאבות אבותיהם, ומה היו עושים, האיש נושא לאיש (ראה ערך משכב זכור), והאשה לאשה (ראה ערך זונה), האיש נושא אשה-ובתה (ראה ערכו), והאשה נישאת לשנים (תורת כהנים אמור פרשה ח ח), ועוד.²⁰

לשם שמים אף דברים שאדם עושה לשם שמים, מצינו שאסרה תורה מפני שהגויים עושים כן, כגון מצבה (ראה ערכו) שאסרה תורה, ואפילו לעבוד את ה', שכן היה דרך עובדי עבודה זרה (הרמב"ם בספר המצוות ל"ת יא, ועבודה זרה ו ו), שנאמר: וְלֹא תִקֵּים לָךְ מִצֵּבָה אֲשֶׁר שָׁנָא ה' אֱלֹהֶיךָ (דברים טז כב), שאף על פי שהיתה אהובה לו בימי האבות, משעשאה חוק לעבודה זרה - שנאה (רש"י עה"ת שם; תוספות עבודה זרה יא א ד"ה וא"ל).²¹

חיקוי הגויים במצוות

בכמה מצוות ודינים מצינו שאסרו חכמים לעשותם כדרך שהגויים עושים, ואמרו הטעם: שלא יחקה את המינים (משנה חולין מא א, וגמ' שם ב, בנוסחאות שאינן מצוירות), והוא מלשון חוק, שלא יחזיק ידיהם בחוקותיהם (רש"י שם ד"ה יחקה; סמ"ג עשין סג).²²

שחיטה לתוך גומא אין שוחטים לתוך הגומא (משנה שם א, וגמ' שם ב; רמב"ם שחיטה ב ה; טושי"ע יו"ד יב א), משום שהוא חוק המינים לעבודה זרה (רש"י שם ד"ה אבל), אבל שוחט חוץ לגומא, והוא יורד ושותת לגומא, ובשוק לא יעשה כן, שלא יחקה את המינים (משנה שם וגמ' שם, בנוסחאות שאינן מצוירות), משום שנאמר: ובחוקתיהם לא תלכו (ויקרא יח ג. גמ' שם). ואין האיסור אלא מדרבנן, משום מראית-עין (ראה ערכו). כן משמע מתוספות שם ד"ה ובשוק; שו"ת הרשב"א א שמה), שלא יאמרו שעושה כן לשם חוק המינים (כלבו קז), והלימוד אינו אלא אסמכתא (ראה ערך אסמכתא א. כן משמע מהריטב"א מכות כ ב).²³

ודוקא כשעושה כן בשוק, שאין טעם בדבר, אבל בביתו, אף על פי שאסור אינו עובר בלאו, כיון שיש לו טעם לעשות כן כדי לנקות את ביתו (תורת חיים שם, על פי מהר"ק פח). בזמן הזה, שאין המינים רגילים בכך, כתבו ראשונים שמותר לשחוט לגומא אפילו בפרהסיא (ראבי"ה תשובות וביאורי סוגיות אלף פד; אור זרוע א שפד-שפה), אלא שלכתחילה טוב להיזהר (דרכי משה שם סק"א), ובדיעבד אין לאסור (רמ"א שם).

שחיטת התמיד אף בשחיטת התמיד (ראה ערכו) שנינו: לא היו כופתים את הטלה, אלא מעקידים אותו (משנה תמיד ל ב; רמב"ם תמידין א י) יד ורגל, כעקידת יצחק בן אברהם (גמ' שם לא ב), היינו שלא כופתים אותו ארבע רגלים ביחד, אלא יד ורגל בפני עצמן, ויד ורגל בפני עצמן (פירוש הרא"ש שם ל ב ד"ה היו). ואין דבר זה אלא מדרבנן (לחם משנה שם), ויש מהאמוראים שפירשו הטעם משום שמהלך בחוקי המינים (רב הונא או רב חסדא בגמ' שם לא ב,

ותַּסְמָא הָאָרֶץ (שם כז. ספר המצוות לרמב"ם שם).²⁰ וכן יש עבירות שנתנו בהן ראשונים טעם, שהן כדי שלא נתדמה לעובדי עבודה זרה, כגון הקפת-הראש (ראה ערכו) והשחתת-זקן (ראה ערכו). הרמב"ם בספר המצוות ל"ת מג, ועבודה זרה יב א, ומורה נבוכים ג לו; חינוך רנא) ואיסור לא-לבוש (ראה ערכו). הרמב"ם בספר המצוות ל"ת ט-מ, ומורה נבוכים שם).²¹ ויש מן הראשונים שכתב שבימי האבות לא נאמר עדיין ובחוקתיהם לא תלכו, לפיכך

במנהג ישראל שנהגו בו הגוים

במצוה, או מנהג שהוזכר בכתוב, שנהגו בכך אף הגוים, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאין בדבר משום חוקות הגוים, כיון שכתובה בתורה, ולא מהם אנו למדים - ולא נהגנו כן מצד שאנו נמשכים אחר נימוסיהם, אלא מצד עצמנו (מאירי שם) ²⁶ - ולכן במיתת הרג (ראה ערכו) מתיזים את ראשו בסייף כדרך שהמלכות עושה (סנהדרין נב ב, בדעת תנא קמא במשנה שם, וחכמים בגמ' שם).

• ויש אומרים שאין עושים כן (רבי יהודה במשנה וגמ' שם), שהרי אמרה תורה: וּבְחֻקֵּיהֶם לֹא תֵלְכוּ (ויקרא יח ג. רבי יהודה בגמ' שם), וניוול הוא לו (רבי יהודה במשנה שם), שניוול ומיאוס הוא ללמד ולעשות כחוקות הגוים (רמ"ה וחינוכי הר"ן שם), ולדעתם אף בדבר הכתוב בתורה יש משום חוקות הגוים (תוספות עבודה זרה יא א ד"ה ואי, בהוה אמינא; תוספות שני ותוספות רבנו אלחנן שם; רבנו יונה סנהדרין שם), אלא מניחים את ראשו על הסדן, וקוצץ בקופיץ (רבי יהודה במשנה שם); ויש מפרשים שהכל מודים שאין משום חוקות הגוים בדבר הכתוב בתורה, אלא שלדעה השניה שמיתת סייף אינה כתובה בתורה כיון שאפשר לקיימה בקופיץ, ואפילו בעיר הנדחת שכתוב בה: לְפִי חֶרֶב (דברים יג טז), יש לומר שאף קופיץ בכלל חרב (תוספות עבודה זרה שם, במסקנה; תוספות שני ותוספות רבנו אלחנן שם; ותוספות שני ורמ"ה ורבינו יונה ותוספות הרא"ש סנהדרין שם).

שריפת כלי תשמיש של מלכים
אף אותה ששנינו ששורפים על המלכים ועל נשיאם שמתו את כלי תשמישם ואין בכך משום דרכי האמורי, שנאמר בצדקיהו: בְּשָׁלוֹם תָּמוּת וּבְמִשְׁפָּחוֹת אֲבוֹתַיִךְ וגו' יִשְׁרְפוּ לָךְ (ירמיה לד ה. תוספתא שבת (ליברמן) פרק ז יח; סנהדרין נב ב, ועבודה זרה יא א; רמב"ם אבל יד כו; טור ורמ"א יו"ד שמח א), פירשו הטעם כיון שכתובה בתורה - היינו בנביאים (מאירי סנהדרין שם) - ולא מהם אנו למדים (סנהדרין שם) ²⁷.

מנהגי אבלות אחרים
אף בשאר מנהגי אבלות או כבוד המתים שנהגו בהם הגוים, דנו אחרונים אם אסורים משום חוקות הגוים, או שכיון שבימי קדם נהגו בהם אף ישראל, לא מהם אנו למדים (כתב סופר יו"ד קעה; שו"ת מהר"ץ חיות ו; מאמר הרב בצלאל זיליטני בנועם ב עמ' קסא, ועוד).

בקרובים למלכות

ישראל שהיה קרוב למלכות וצריך לישב לפני מלכיהם, והיה לו גנאי אם לא ידמה להם, הרי זה מותר ללבוש כמלבושיהם (ראה לעיל: במלבושי גוים), ולגלח כנגד פניו (ראה לעיל: בתספורת וקישוט הגוף) כדרך שהם עושים (רמב"ם עבודה זרה יא ג, על פי בבא קמא פג א; כן משמע מטוש"ע יו"ד קעח ב).

גדרו בגדר ההיתר נחלקו הדעות:

• יש מפרשים, שאף על פי שדברים אלו אסורים מן התורה ולוקים עליהם (ראה לעיל: האיסור וגדרו), ואין כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה (ראה ערך יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה), משום הצלת

ישראל יש כח בידם להתיר, שכשיש ישראלים קרובים למלכות, עומדים בפרץ לבטל הגזירות, שכן מצינו שהיו עושים כן כדי שלא יכירו בהם שהם יהודים, ועל ידי כך ביטלו את הגזירות (יחסי תנאים ואמוראים, ברוקה; כסף משנה שם, ובית יוסף שם, בפירוש הראשון, על פי מעילה יז א, ותענית כב א; קרית ספר שם).

• יש מפרשים שבאיסור חוקות הגוים לא פירשה התורה דבר, אלא אמרה ובחקותיהם לא תלכו, ומסרה הדבר לחכמים, והם אסרו דברים אלו לשאר בני אדם, ולא ראו לאסרם לקרובים למלכות (בית יוסף שם, וכסף משנה שם, בפירוש השני) משום שלום-מלכות (ראה ערכו. ט"ז יו"ד קפא סק"א).

• יש מפרשים שאיסור ובחקותיהם לא תלכו אינו אלא כשרוצה להתדמות ולנהוג כמותם, שנראה שמודה לדתם (ראה לעיל: האיסור וגדרו), מה שאין כן אם אין דעתו להתדמות להם, אלא שצריך ללבוש כמלבושיהם כדי שלא יהיה לו גנאי אם לא ידמה להם, שדבר זה לא אסרה תורה, ולא עליו נאמר הלאו (ב"ח שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש מפרשים בדעת ראשונים שמן התורה אינו אסור אלא דבר שהוא מחוקי עבודה זרה, אבל מספר קומי וכדומה אינו אלא מדרבנן, והם לא גזרו על קרובי מלכות (יפה מראה ירושלמי שבת ו א; כהונת עולם עד, בדעת התוספות).

האיסור בתורה לא התירו בקרובים למלכות אלא דבר שאיסורו בפירוש משום חוקות הגוים בלבד, מה שאין כן דבר שאסרה תורה בפירוש (ראה לעיל: בעבירות כמעשה הגוים), אף שטעם האיסור הוא משום שהוא כמעשה הגוים (פנים מאירות ב עט; משנת חכמים עבודה זרה שם).

בשעת הגזירה

בשעת גזירת המלכות - היינו שעמד מלך רשע וגזר על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצוות (רמב"ם יסודי התורה ה א) - אמרו שיהרג ואל יעבור, ואפילו גזרו לשנות את רצועות הנעלים (סנהדרין עד ב, ורש"י ד"ה ערקתא), ופירשו ראשונים כגון שהגוים שבאותו הזמן היו עושים רצועות מנעליהם אדומות, וישראל היו עושים שחורות, כדי שלא ילבוש מלבוש נכרי (רבנו חננאל ורי"ף ורמ"ה ומאירי שם; רא"ש שם ח א) ²⁸.

וכן כתבו ראשונים שאם גזרו על היהודים שילבוש מלבושי גוים, שיהרג ואל יעבור (נמוקי יוסף בבא קמא קיג א; מהר"ק פח, בשם הגהות סמ"ק; ש"ך יו"ד קנו ס"ק יז), אף על פי שאינו אלא לאו של הליכה בחוקות הגוים (נמוקי יוסף שם), והוא הדין בכל דבר שישראל רגילים לשנות בו ממנהג הגוים, שאין בו אלא משום ובחקותיהם לא תלכו, שיהרג ואל יעבור (רמ"ה שם).

גוים שגזרו שכל הנקרא בשם ישראל ייהרג על שאינו עובד עבודה זרה, כתבו ראשונים שאף על פי שאסור לומר להם שהוא גוי כדי שלא יהרגוהו (רא"ש עבודה זרה ב א; טוש"ע יו"ד קנו ב), מותר ללבוש מלבושי גוים שלא יכירוהו (נמוקי יוסף בבא קמא שם, על פי נדרים סב; מהר"ק שם, בשם

וראה: תוספות עבודה זרה שם ד"ה אי; תוספות שני ותוספות רבנו אלחנן ר"ן שם; תוספות שני ורבנו יונה סנהדרין שם. ²⁸ ויש המפרש שדרך הגוים לקשור כך, ודרך ישראל בענין אחר, וכגון שיש צד יהדות בדבר, ודרך ישראל להיות צנועים, שאין באופן זה מצוה אלא מנהג בעלמא (רש"י שם ד"ה ערקתא).

האיסור להביא פת שלמה על השולחן קודם ברכת-המזון (ראה ערכו), או בלילה שקודם בריית-מילה (ראה ערכו), שנראה כעושה כן לשם עבודה זרה, ראה ערך עבודה זרה. ²⁶ או לפי שלא אסרה תורה אלא מנהג מיוחד לנימוסי עבודה זרה, שמא ימשך אחריהם (ר"ן שם). ²⁷ במקום אחר אמרו הטעם לפי שלא היה דבר זה חוק לגוים לשם עבודה זרה, אלא משום חשיבות (עבודה זרה שם),

יכירו בו (תשב"ץ קטן טטו; ש"ך שם ס"ק יט, בשמו; מהרי"ק שם, בשם הגהות סמ"ק).

• ויש אומרים שמותר, ובלבד שלא ילבש כלאים (תרומת הדשן שם, בשם ספר חסידים; אגודה שבת ד עה, בשם רבותיו; מהרי"ק שם), שדוקא כשמכירים בו שהוא ישראל, ומשנה מלבושיו שיהיו סוברים שכפר - אסור, מה שאין כן כשלא מכירים בו, ואין כאן חילול השם (אגודה שם), וכן הלכה (ב"ח שם; ש"ך שם).

ומכל מקום אם גזרו הגוים על מקומות ידועים שכל יהודי שיעבור שם דמו בראשו, אסור לשנות בגדיו ולעבור שם, הואיל ומתחילה מכניס עצמו לסכנה, ועוד שיש לחוש שיכירוהו אחרי כן וידעו שנתדמה לגוי, ונמצא חילול השם למפרע (תרומת הדשן שם; ש"ך שם).

וכן במקום שהגוים הטילו מכס על ישראל בלבד, כתבו ראשונים שאסור ללבוש בגדי גוים שלא יכירו בו, שנראה ככופר ביהדותו כדי ליפטר מן המכס (רא"ש ב"ב קמ"א י א; נמוקי יוסף שם ק"ג א; תרומת הדשן שם; רמ"א שם ב) ³⁰.

הגהות סמ"ק; טושי"ע שם). ואין זה דומה לעבירות שאמרו בהם ייהרג ואל יעבור, כגון עבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים (ראה ערך ה"ל), שאסור אף להציל עצמו בהם, ואפילו באיסורי לאוין שבהם - כגון להתרפא בעצי אשרה (ראה ערכו. ראה פסחים כה א) - לפי ששם בדעתו ורצונו ליהנות מן האיסור, לפיכך החמירו אף בלאוין שבהם, מה שאין כן כשאינו מתכוין אלא להטעותם, ועושה כך נגד רצונו, שבאופן זה מותר (נמוקי יוסף בבא קמא שם).

אף בשעת גזירת המלכות, שאמרו שאף אם גזרו שילבשו מלבושי גוים, ייהרג ואל יעבור (ראה לעיל), לא אמרו אלא כשהגוים מכירים בו שהוא ישראל, ורוצים לכופו שישנה מנהגו, שחייב למסור עצמו שלא יחלל את השם, אבל מותר לו ללבוש מלבושי גוים ולעשות עצמו כגוי שלא יכירוהו, שהרי אין כאן חילול השם (תרומת הדשן קצו) ²⁹.

ההולך בדרך שיש בה סכנה לישראל, נחלקו בו ראשונים: • יש אומרים שאסור לו ללבוש בגדי גוים שלא

חרושת

תעובת של פירות או ירקות כתושים, עם תבלין ויין או חומץ, שמטבילים בה הדברים הטעונים טיבול בליל ראשון של פסח ²

באכילת מרור

חרושת הוזכרה בדברי התנאים בין שאר הדברים שמביאים על השולחן בליל ראשון של פסח (משנה פסחים קיד א; תוספתא שם (ליברמן) פרק י ט; גמ' שם קטז א; רמב"ם חמץ ז יא, ושם ח א; טושי"ע או"ח תעג ד), וכן אמרו באכילת-מרור (ראה ערכו), שכשאוכלים את המרור מטבילים אותו בחרושת (רב פסחים קטז ב; רמב"ם שם ח ח; טושי"ע או"ח תעה א). ונחלקו תנאים:

• יש אומרים שאין חרושת מצוה (תנא קמא במשנה שם קיד א, ותוספתא שם), ואין מביאים אותה אלא משום "קפא" (גמ' שם קטז א), ונחלקו גאונים אם פירושו שרף החזרת - אחד ממניי המרור (ראה ערך מרור) - שיש בו ארס (ערוך, קף טז, בשם רבנו גרשום; רש"י שם קטז ב ד"ה צריך, ושם קטז א ד"ה משום קפא; רשב"ם שם קטז ב ד"ה צריך, ושם קטז א ד"ה משום קפא) כדרך הבצלים (רש"י שם קטז ב ד"ה צריך לשקועיה; רשב"ם שם ד"ה צריך לשקועיה), או שהוא תולעת הנמצאת בחזרת (רבנו חננאל שם; רשב"ם שם, ותוספות ד"ה קפא, בשמו; ערוך שם, בשמו ובשם אביו רבי יחיאל), ויש בה סכנה (תוספות שם), והחרושת ממיתה אותה (גמ' שם); או שהוא רוח האוחזת במעיים, והחרושת טורדת אותו (ערוך שם, בשם רב האי).

• ויש אומרים שהחרושת מצוה (רבי אלעזר ברב צדוק במשנה שם קיד א, ותוספתא שם, וגמ' שם קטז א), וכן הלכה (רבי יוסף טוב עלם באזהרות לשבת הגדול; תוספות שם ד"ה תגרי, בשמו, והסכימו עמו; רמב"ם חמץ ז יא, לפי מגיד משנה שם; מאירי שם), שהחרושת מצוה מדברי סופרים (רמב"ם שם; סמ"ג עשין מא; ארחות חיים ליל פסח ט; כלבו ט) ³. ונחלקו

בתלמוד אם המצוה היא זכר לתפוח (רבי לוי בגמ' שם), שכשהיו ישראל במצרים היו יולדות שם - בשדה תחת התפוח (ראה סוטה יא ב) - בלא עצב שלא יכירו בהן המצריים, כמו שנאמר: תחת התפוח עוררתין (שיר השירים ח ה. רש"י פסחים שם ד"ה זכר לתפוח; רשב"ם שם ד"ה זכר לתפוח) ⁴; או שהיא זכר לטיט (ברייתא שם, ורבי יוחנן בגמ' שם; ירושלמי שם י ג, בדעת רבי יהושע בן לוי; רמב"ם שם; מהרי"ל, סדר ההגדה ו), שנאמר: וימררו את חייהם וגו' בחמר ובלבנים (שמות א יד. תוספות שם קיד א ד"ה מטבל), והחרושת דומה לטיט (מאירי שם); או שהיא זכר לדם (ירושלמי שם, בדעת ברייתא אחת), שמכת דם היא הראשונה שבאה על המצרים (פני משה שם); או שהיא זכר ללבנה, שהיא מעשה חרסית (רוקח רפג וראב"ה פסחים תקכה ומרדכי, הסדר בקצרה, בשם הירושלמי).

טיבול ונטילת ידיים

• יש אומרים שצריך להשקיעו - כולו (טושי"ע או"ח תעה א) - בחרושת (רב פפא בפסחים קטז א; טושי"ע שם), ולפיכך צריך נטילת-ידיים (ראה ערכו), ככל דבר שטיבולו במשקה (גמ' שם, לפי המאירי שם), היינו שנטילת ידיים שנוטל לסעודה באה אף לצורך טיבול המרור (תוספות שם ד"ה צריך).

• ויש אומרים שאין צריך אלא לטבל מקצתה, לפי שריח החרושת דיו לבטל הארס, או להמית התולעת (דחיית הגמ' שם; בית יוסף שם, בדעת הרי"ף והרמב"ם והרא"ש; פרי חדש שם, ומשנה ברורה שם ס"ק יג, בשם יש מקומות).

חרסית (רבי שמואל מפלייזא באור זרוע ב רנו, בשם מורו), ואף שער החרסית (ירמיהו יט ב) ביארו המפרשים שהוא שער האשפות (רש"י שם, על פי יונתן שם; רד"ק שם). ³ ויש מפרשים שהכל מודים שמצוה לעשות החרושת משום זכר, אלא שלדעה הראשונה מלבד המצוה יש בה אף חובה משום "קפא" (סמ"ק קמד; מרומי שדה פסחים קיד א, בדעת הרמב"ם). ⁴ ויש מפרשים זכר לתפוח כשהיו נושאים הטיט על צווארם היה טופח צווארם ונעשה מוגלה, ושלכך משימים בו פירות ודכים במדוכה (האורה פז, בשם יש אומרים).

²⁹ ויש מן הראשונים שנראה מדבריהם שאף באופן זה אסור (דרכי משה יו"ד קנו סק"י, בדעת הנמוקי יוסף). ³⁰ ויש מן הראשונים שפירש שתנאים נחלקו בדבר (מהרי"ק שם, בשם הגהות סמ"ק, שיש מפרשים כן).

חרושת 1. יז, טורים תפה-תצה. 2. יש מפרשים שנקראת חרושת, שהיא זכר ללבנה (ראה להלן) שהיא מעשה חרסית (רוקח רפג, וראב"ה פסחים תקכה, ומרדכי, הסדר בקצרה, בשם הירושלמי); ויש מפרשים שנקראת חרושת לשון דברים מעורבים ונדרסים, שכן תרגומו של שער הקאשפות (נחמה ג יד) תרעא

• יש סוברים שצריך, שכן שנינו מטבל בחזרת (משנה פסחים קיד א), היינו שמטבל החזרת - אם אין לו ירק אחר לכרפס (רש"י שם ד"ה מטבל; רשב"ם שם ד"ה מטבל) - בחרוסת (רבי יוסף טוב עלם באזהרות לשבת הגדול; רבנו חננאל שם; ערוך, פרפרת; רש"י שם; תוספות שם ד"ה מטבל, בשם רבי יוסף טוב עלם ורש"י וה"ר שמעיה; רמב"ם חמץ ח ב; טור או"ח תפג, בשם רי"ץ גיאת), ואף בטיבול זה אמרו שחרוסת מצוה, זכר לתפוח או לטיט (מאירי שם).

• ויש סוברים שטיבול ראשון, שהוא הכרפס, אינו בחרוסת (רשב"ם שם; סמ"ג עשין מא; רא"ש שם י כה, בשם רבנו תם; טוש"ע שם ו) אלא בחומץ (תוספות שם ד"ה מטבל; טוש"ע שם), או ביי"ן (ב"י שם), או במים ומלח (תוספות שם; בית יוסף שם). שכיון שהלכה שחרוסת מצוה (ראה לעיל: באכילת מרור) אין ראוי לטבל בו אלא המרור, שהוא טיבול של מצוה, ולא שלאחר שמילא כריסו ממנו בטיבול ראשון, יביאנו למצוה (התרומה רמב, בשם רבנו תם ור"י; רא"ש שם, בשם רבינו תם)⁵. ומכל מקום, אף לדעתם, יש מן הראשונים שכתבו שאם רצה לטבל בחרוסת הרשות בידו (הגהות מיימוניות שם, בשם מהר"ם, בדעת רבנו תם), ויש שנהגו לתת מעט חרוסת בחומץ שמטבל בו הכרפס, כדי לצאת ידי כולם (אגור תת, בשם האגודה; דרכי משה שם ס"ק טו, בשמו, ושכן המנהג).

באכילת מצה

מצה שאוכלים בליל פסח לשם מצות אכילת-מצה (ראה ערכו), אם אף היא צריכה טיבול בחרוסת, נחלקו הדעות:

• יש סוברים שמטבל המצה בחרוסת ואוכל (סדר רב עמרם גאון (הרפנס) סדר פסח; טור או"ח תעה, בשמו; רמב"ם חמץ ח ח; הגהות מיימוניות שם, בשם תשובות הגאונים), ופירשו כן אותה ששנינו מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת (משנה שם קיד א), שהוא טיבול המצה בחרוסת, והטעם הוא, משום חובת הבוצע לטבל הפת במלח או בלפתן (ראה ערך בציעת הפת), וכאן אין לפתן לפניו אלא החרוסת (רבנו מנחם שם). ובלבד שלא ישהה אותה בה, שלא יבטל טעם המצה (רבנו ירוחם ח ב), וכן צריך לנער את החרוסת מעליה, כדרך שאמרו במרור (ב"ח או"ח תעה ט, לדעה זו).

• ויש סוברים שאין מצה צריכה טיבול בחרוסת (ראב"ד שם; מגיד משנה שם, בשם הרבה חולקים, ושכן המנהג; טור ובית יוסף שם), שהרי יכול לטבל אותה במלח (ראה ערך אכילת מצה: סדר אכילתה. טור שם). ואי אפשר לומר שמצה צריכה טיבול בחרוסת, שהרי מצה זכר לחירות, וחרוסת זכר לטיט ולשיעבוד, ואין יתחברו זה עם זה (טור שם, בשם המנהג; רבנו מנחם שם, בשם יש שתמהו, ודחה).

עשייתה

באופן עשיית החרוסת אמרו שכיון שהיא זכר לתפוח או לטיט (ראה לעיל: באכילת מרור) צריך להקהות אותה - היינו להטיל בה תפוחים ויי"ן (רש"י שם ד"ה צריך לקהייה), או תפוחים חמוצים

ולא ישהה המרור בחרוסת, שלא יתבטל טעם מרירותו (רב פפא בפסחים שם; רמב"ם שם ח ח; טוש"ע שם), ולכן צריך לנער החרוסת מעליו (טור שם, בשם רבנו יונה; טוש"ע שם), אבל אין צריך לנערה לגמרי (משמרת שלום (קידנוב), הוספה ללה, שכן משמע מהטור שם, ועוד)⁵.

לדעת הסוברים שחרוסת מצוה (ראה לעיל) יש מן הראשונים שכתב שמברכים עליה ברכת-המצות (ראה ערכו): אשר קדשנו במצותיו וציונו על אכילת חרוסת, אלא שאין הלכה כן (פירוש המשניות לרמב"ם שם), אף על פי שלענין שהיא מצוה הלכה כדבריו (ברכי יוסף שם). וכן כתבו ראשונים שאין מברכים על אכילתה (המנהג פסח פ; כלבו נ; טור שם), לפי שאינה אלא לזכר (ראה לעיל. כלבו שם, בתירוץ הראשון), או לפי שאינה עשויה אלא לטיבול, לפיכך מברך על העיקר שהוא המרור, ופותר את הטפילה (כלבו שם, בתירוץ השני), או לפי שהברכה על אכילת מרור פוטרת אף את החרוסת, שדומה למרור, שאף הוא זכר לשיעבוד עבודת פרך בחומר ובלבנים (המנהג שם).

אף לענין שיעור החרוסת, יש שכתב בדעת ראשונים שלהלכה שחרוסת מצוה, צריך כזית (מרדכי סדר של פסח, בגירסא הישנה, לפי בגדי ישע שם יט), שאף על פי שאמרו שלא ישהה המרור בחרוסת, וצריך לנער החרוסת מן המרור (ראה לעיל), מכל מקום צריך להשקיע המרור בחרוסת שיש בה שיעור כזית, שכל דבר אכילת מצוה בכזית (בגדי ישע שם); ויש חולקים וסוברים שלדברי הכל אין צריך כזית, כיון שאין מברכים עליה, וטפילה היא למרור (מרדכי שם, לגירסת הרמ"א; מרדכי שם, לגירסת הבגדי ישע שם, בשם המהרש"ל; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ז).

כורח בכריכת מצה ומרור ביחד, לדעת הלל הזקן שהיה עושה כן בזמן שבית המקדש היה קיים (ראה ערך אכילת: כריכת מצה ומרור), כתבו ראשונים שהיה מטבל בחרוסת (ראה רמב"ם שם ו; הגהות מיימוניות שם, בשם מהר"ם), שזו היתה אכילת מרור שלו (הגהות מיימוניות שם, בשם רבנו תם), וכן בזמן הזה, שלאחר שאוכל מצה בפני עצמה, ומרור בפני עצמו, חוזר וכוך מצה ומרור ביחד ואוכל, וזכר למקדש כהלל (גמ' שם).

יש סוברים שמטבל המרור בחרוסת (רמב"ם שם ח; טור שם, שכן כתב רבנו שמעיה בשם רש"י, ובשם הרא"ש; טוש"ע שם), וכן הכרעת האחרונים (ב"ח שם; מגן אברהם שם סק"ז, ועוד); ויש סוברים שאין צריך (רבי יוסף טוב עלם באזהרות לשבת הגדול; ראב"ה פסחים תקכה; טור שם, בשמו; רמ"א שם, שכן המנהג), ששני טיבולים מצינו בזמן הזה, שלשה לא מצינו (טור שם, בשם הראב"ה), ואף משום "קפא" שבמרור אין לחוש, כיון שאוכלו יחד עם המצה (הגהות מיימוניות שם).

בכרפס

בירק שאוכלים בליל פסח לפני הסעודה בשביל היכר לתינוקות כדי שישאלו - והוא הנקרא כרפס (ראה ערכו) - נחלקו ראשונים אם צריך טיבול בחרוסת:

5. ויש מהראשונים שלא חשש לכך, ונתן למסובים הרבה חרוסת עם המרור (מהר"ש מנושטט שצח ח; מהר"ל, סדר ההגדה לג, בשמו). 6. ואף לטעם שחרוסת היא משום "קפא" (ראה לעיל: באכילת מרור) אין להביאו בטיבול ראשון, לפי שאינו אלא להיכר לתינוקות, ורגילים כל השנה לאכול חזרת בלא חרוסת, ולא חששו חכמים אם יאכלוהו כן אף בליל פסח, מה שאין כן בטיבול שני שהיא מצוה, הוזהירו חכמים שלא יהא בו חשש סכנה (רא"ש שם, בשם

5. ויש מהראשונים שלא חשש לכך, ונתן למסובים הרבה חרוסת עם המרור (מהר"ש מנושטט שצח ח; מהר"ל, סדר ההגדה לג, בשמו). 6. ואף לטעם שחרוסת היא משום "קפא" (ראה לעיל: באכילת מרור) אין להביאו בטיבול ראשון, לפי שאינו אלא להיכר לתינוקות, ורגילים כל השנה לאכול חזרת בלא חרוסת, ולא חששו חכמים אם יאכלוהו כן אף בליל פסח, מה שאין כן בטיבול שני שהיא מצוה, הוזהירו חכמים שלא יהא בו חשש סכנה (רא"ש שם, בשם

המשקה לתוך החרוסת, אלא אם כן עושה אותה רכה (ראה ערך לש. כלבו נ, בשם רבנו פרץ). חל ערב פסח בשבת, יש מן הראשונים שכתב שיעשה אותה מערב שבת, ואם ירצה לעשותה במוצאי שבת שהוא יום טוב, הרשות בידו, שהרי אמרו חרוסת מצוה, ואינה מכשירי מצוה, ואם בתבלין אמרו שנידוכים ביום טוב (ראה ערך יום טוב), כל שכן חרוסת (רוקח שם).

פירות שעושים מהם חרוסת (ראה לעיל) יש נוהגים שלא לאכלם בערב פסח, כדי שיאכלו בלילה החרוסת לתיאבון, כדרך שאמרו כן באכילת מצה (דרכי משה ורמ"א בשו"ע תעא ב. וראה ערך אכילת מצה, וע' ערב פסח, ושם שו"א שהוא הדין במרור), שהרי הלכה שחרוסת מצוה (באור הגר"א שם), וכתבו הפוסקים שאין לחוש למנהג זה, שאין החרוסת באה לאכילה שנצטרך לאכלה לתיאבון (ד"מ ורמ"א שם. וראה לעיל ציון 72). ויש מן הראשונים שכתב שאין החרוסת נאסרת קודם זמנה כמצה, שהרי אמרו שמתחילה עושים אותה עבה, ובלילה מרככים אותה ביין וחומץ (ראה להלן: עשייתה), וכל זמן שלא נתן בתוכה משקה לא נגמרה מצותה (רי"ש מפלייש באו"ז שם).

וחומץ (העיסור, עשרת הדיברות - מצה ומרור, דף קלד טור א במהדורת רמ"י; ר"ן שם) - זכר לתפוח (אביי בפסחים קטז א, לגירסתנו).

ונחלקו תנאים ואמוראים:

- יש אומרים שתהיה עבה (רבי יהושע בן לוי בירושלמי פסחים ג ג; אביי בגמ' שם) זכר לטיט (ירושלמי שם, לדעת רבי יהושע בן לוי; אביי בגמ' שם).
- ויש אומרים שתהיה רכה (אית תניי תני בירושלמי שם, לגירסת התוספות שם ד"ה צריך, והטור או"ח תעג), זכר לדם (ירושלמי שם, בדעת האית תניי תני).

וצריכים לחוש לשניהם, לפיכך עושים אותה מתחילה עבה, ובשעת אכילה מרככים אותה ביין וחומץ (ירושלמי שם, לגירסת רבי שמואל מפלייז באור זרוע ב רנו; תוספות שם, שכן המנהג), ושמתעם זה יש לחרוסת דין משקה לענין טיבול (תוספות שם). וכתבו הפוסקים שנותנים בה יין אדום, זכר לדם (רמ"א שם) ⁷.

זמן העשייה החרוסת יש לעשותה מערב יום טוב, ואם שכח מותר לעשותה ביום טוב (משנה ברורה תעג ס"ק מז, על פי רוקח רסז), אבל בפסח שחל בשבת, יש סוברים שאסור ליתן את

חרם (א): הרחקת עֲבָרִין¹

הרחקת אדם מן הציבור בתורת עונש או כאמצעי כפייה

וכתבו גאונים שהמוחרם מוציאים אותו מכלל ישראל (ראה להלן: המוחרם. תשובות הגאונים שערי צדק יד, והובא בארחות חיים שם עמ' 504).

מהתורה או חרם, אם הוא מן התורה או מדרבנן, נחלקו בדבר: • יש ראשונים סוברים שאינו אלא מדרבנן (שו"ת מהרי"ק מדרבנן; שו"ת מהר"ם פדואה פא), היינו מדברי-קבלה (ראה ערכו) כדין הנידוי (ראה ערך נדוי), שמאותו פסוק שלמדנו ממנו דין הנידוי, למדנו דין החרם (שו"ת מהר"ם פדואה שם, ושו"ת ראנ"ח מים עמוקים נה, על פי שו"ת הרשב"א המיוחסות רסג, שנידוי מדרבנן, כיון שלמד מדברי קבלה), לפיכך לסוברים ספק נידוי להקל (ראה ערך נדוי, וראה להלן), אף ספק חרם להקל, שספק דרבנן להקל (מהרי"ק שם, להבנת ראנ"ח שם שדבריו אף בחרם).

• ויש שכתבו בדעת ראשונים שחולקים וסוברים שהחרם הוא מן התורה, ולפיכך ספק חרם להחמיר (דרכי משה י"ד שלד סק"ט, בדעת שו"ת הרשב"א ד תתקצא, ושחולק על מהר"ם פדואה ומהרי"ק הנ"ל).

הטלתו

הנוסח כיצד מטילים החרם, אומרים: פלוני מוחרם (רמב"ם תלמוד תורה ז ב, והובא בארחות חיים ב עמ' 33; מאירי מועד קטן טז א ד"ה לשון; קונטרסים שער ב), ואם מחרימים אותו בפניו, אומרים: פלוני זה מוחרם (שם ושם).

כששליח-בית-דין (ראה ערכו) מחרים צריך שיאמר שמחרימים משמו של החכם, שנאמר: אורו מִרְדּוֹ אֶמְר מִלְאָךְ ה' (שופטים ה כג. מועד

חרם במובן של הרחקה מן הציבור מכונה אף שמתא, והוא שם כולל לשני עניינים: נידוי וחרם (ראה ערך נדוי, ושם שיש סוברים שהוא ממין הנידוי וחמור יותר, או שהוא קללה בלבד. מאירי מועד קטן טז א), היינו שפעמים הכוונה בלשון זה לנידוי ופעמים לחרם (רמב"ן במשפט החרם, מהדורת מכון התלמוד הישראלי, עמ' שא), וכן יש שהוזכר בתלמוד לשון נידוי והכוונה לחרם (משפט החרם שם, בבאור הגמרא בשבועות לו א).

גדרו

חרם חמור הוא מן הנידוי (משפט החרם עמ' רצה; ריטב"א שבועות לו א ד"ה אמנם), שיש בו נידוי, ויש בו קללה, ויש בו איסור הנאה מבני אדם (ראה להלן: המוחרם. תשובות הראב"ד הובאה בספר המכתם מועד קטן טז א; רא"ש ונמוקי יוסף שם).

וכתבו ראשונים שאף שלשון ארור שייך אף במנודה (ראה ערך נדוי), יותר הוא שייך במוחרם שחמור יותר (ריטב"א שבועות שם).

המוחרם נוהגים בו כל דיני המנודה (ראה ערך הנ"ל), ויתר המוחרם על המנודה, שהמוחרם לא שונה לאחרים ולא אחרים שונים לו, לא נשכר ולא נשכרים לו (ראה להלן: המוחרם).

נכנס ברמ"ח החרם נכנס ברמ"ח אבריו של המוחרם - שלוקה אבריו ברמ"ח אבריו (ארחות חיים ב עמ' 503) - שנאמר: וְהִתָּהּ הָעִיר הַזֶּה (יהושע ו יז), "חרם" בגימטריא רמ"ח (מועד קטן יז א), וכן מצינו שרב יהודה החריס אדם ועקצתו דבורה ומת (ראה מועד קטן שם), כיון שנכנס החרם ברמ"ח אבריו (רא"ש מלוגיל שם, ופירש שמתא שאמרו שם בחרם).

7. בפירות שעושים מהם את החרוסת נאמרו מנהגים רבים (ראה: סידור רס"ג עמ' קלה; תוספות פסחים קטז א ד"ה צריך; רמב"ם חמץ ז יא; רבי שמואל מפלייז באור זרוע ב רנו; כלבו נ; ועוד), ומעיקר הדין יכול לעשותה אפילו מירקות, ולרככה אפילו במים ושאר משקין (שלחן ערוך הרב או"ח תעג לב, על פי רשב"ם פסחים קטז א ד"ה לסמוכיה). מלבד הפירות נותנים בחרוסת אף

תבלין, זכר לתבן (גמ' שם; רמב"ם שם), ואף במהות התבלין נאמרו מנהגים רבים (ראה: רי"ף שם; פירוש המשניות לרמב"ם שם; מאירי שם; ועוד).

חרם (א): הרחקת עֲבָרִין. 1. יז, טורים שכה-שמג. 2. להבנת שו"ת ראנ"ח מים עמוקים נה, ושו"ת רדב"ז ג תתקנא (תקטז) ד"ה ולענין (הא'), ודרכי משה י"ד שלד ח, שדברי מהרי"ק אף בחרם.

תלמוד תורה ז יג; ארחות חיים ב עמ' 36; פסקי ריא"ז מועד קטן יג ג אות טז; ויש שכתבו שאין בית דין מחרימים אלא לאחר שנידוהו ששים יום, אבל אינם רשאים להחרימו בתחילה (טור יו"ד שלד⁴).

וכתבו ראשונים שאם היתה השעה צריכה לכך, רשאי הדיין להחרים אף את מי שאינו בר נידוי, כפי מה שייראה לו, כדרך שיש לבית דין להלקות את מי שאינו חייב מלקות, ולהרוג את מי שאינו מחוייב מיתה, לעשות סייג לתורה (ראה ערך בית דין וערך הוראת שעה. רמב"ם סנהדרין כד ז; קונדרסים שער א).

תלמיד חכם תלמיד חכם ששמועתו רעה - כגון שחבריו ששמועתו רעה מתביישים משמועתו, ויש חילול השם בדבר (ראה רבינו חננאל מועד קטן יז א, ורא"ש מלוניל בספר המאורות שם עמ' נו, וראה ערך חילול השם) - שמשתמים אותו (ראה מועד קטן שם, וראה ערך נדוי), יש מהראשונים שכתבו ששמתא זו היא חרם (רא"ש מלוניל שם), אבל הפוסקים כתבוהו בין עשרים וארבעה דברים שמנדים עליהם (ראה ערך הנ"ל. רמב"ם תלמוד תורה ו יד; שו"ע יו"ד שלד מג; קונדרסים שער ד).

המבזה את "אפקירותא" - היינו אדם המבזה את התורה, או התורה או את לומדיה (הגהות אשרי מועד קטן ג ח), כתבו ראשונים שמחרימים אותו (רא"ש מלוניל בספר המאורות שם עמ' נז ד"ה והשני; הגהות אשרי שם; מאירי טז א דעה ב, בשם יש פוסקים) לאלתר (הגהות אשרי שם), או שמנדים ושונים, ולאחר ששים יום מחרימים אותו (ראה מאירי שם שתמה על דעה זו איך החרימו לאלתר).

ויש חולקים וסוברים שכיון שנידוהו שלשים יום - מתירים אותו, ואף שלא חזר בו, אין מחרימים אותו (שיטת ריב"ב ותוספות הרא"ש מועד קטן טז א, וראה שו"ת הראב"ד סי' רו שנסתפק), שהנידוי על "אפקירותא" דינו כעונש מלקות, וכשם שהעובר על לא תעשה ולקה, אין חוזרים ומלקים אותו אף שלא עשה תשובה על העבירה שעבר, כך בנידוי כיון שנידוהו שלשים יום קיבל עונשו, ואין חוזרים ומענישים אותו אף שלא עשה תשובה (ריב"ב שם, וכעין זה בשו"ת הראב"ד שם), ודוקא בממון, שאנו רוצים שיוציא הממון מתחת ידו, חוזרים לנדונו, ולאחר ששים יום מחרימים אותו (ראב"ד שם).

ויש שכתבו שעל "אפקירותא" אין מחרימים אלא מנדים בלבד, אלא שאם ראו בית דין בעניינו שהוא ראוי להחרימו, רשאים להחרימו (דעה א במאירי שם).

כהן שנשא כהן שנשא גרושה, שאסורה לו (ראה ערך גרושה לכהן), מחרימים אותם, וכן מחרימים את כל הנושאים ונותנים עמהם, ומחמירים עליהם עוד חומרות כיוצא באלו (ראה להלן: המוחסר; חומרות שנהגו בקהילות ישראל), עד שיגרשנה (תשובות הרמב"ם [פריימן] קנז, הובא בבית יוסף אהע"ז ו; שו"ע שם ו). וכתבו אחרונים שכן הדין אף בישראל שנשא אשה הפסולה לו (בית שמואל שם סי"ק יא).

מן הראשונים יש שכתבו שבתחילה מנדים את הכהן והגרושה, וחוזרים לנדונום לאחר שלשים יום, ולאחר ששים יום אם לא גירשה מחרימים אותם (ר"ש בן היתום מועד קטן טז א, בפירוש גמרא שם).

ההולך לדון בערכאות של גויים - ולא קיבל רשות בערכאות של גויים (ראה ערך ערכאות) - יש ביד בית דין רשות לנדונו (ראה ערך נדוי) ולהחרימו עד שיסלק יד הגויים מעל חברו (רמ"א בשו"ע חו"מ כו א, על פי שו"ת מהרי"ק [ויניציא] קנד), וכן

קטן טז א, ורש"י שם³, שברק בן אבינועם החרים את מרוז משמו של ה' (רש"י שם), וכן צריך שיפרט חטאו ברבים, שנאמר: ארו אָרוֹר יִשְׁכְּיָהּ כִּי לֹא בָאוּ לְעֶזְרָת ה' וגו' (שופטים שם. גמרא שם; רמב"ם סנהדרין כד ז; ויפרסם).

בעשרה כשבית דין או גדולי הקהל מחרימים אדם, יש שכתבו שצריך שיחרימו בעשרה (ארחות חיים ב עמ' 502, וראה ערך חרם (חרמי צבור) בחרם לאסור, אם צריך שיהא בעשרה).

וכתבו ראשונים כשמחרימים את המוציא לעז על הגט, ועבר על חרם הקדמונים (ראה ערך הנ"ל), אין צריך להחרימו בעשרה, שמעצמו חל החרם, ודי בגילוי מילתא בעלמא, ואפילו מפי יחיד, וכל שכן שאפשר להחרימו בשלשה (שו"ת מהרי"ק לו. וראה ערך חרם (חרמי צבור) בעובר על חרמי ציבור אם צריך להחרימו, או שמוחרם ממילא).

בספר תורה מחרימים כשספר תורה בזרועם (ארחות חיים ב עמ' 502. ובשפלות וכן מצינו בשו"ת הרמב"ם [בלאו] שמשט שהוציא ספר תורה בשעת החרם), ויש לבית דין להחרימו בשופרות (המאורות מועד קטן עמ' מט, בשם הראב"ד; מאירי שם טז א עמ' צז; קונדרסים שער א).

וכן מוסיפים בענין החרם להחרים עם נודות נפוחים ובמיטה - שנושאים עליה את המתים (ראה ערך היסט, שכך כתב בשבועה (ראה ערכו)) - ונרות דולקות (קונדרסים שם), וכן להוסיף בו קללות, שיפרעו מהמוחרם מן השמים, וישברו אותו ואת גאונו שמחמתו הוא מתגאה (המאורות שם, בשם הראב"ד), הכל לפי ראות עיני המחרימים (מאירי שם, וראה ראב"ד שם).

בכתב אף בכתב אפשר להחרים, ואין צריך להוציא החרם בפה (שו"ת חתם סופר יו"ד רכז ד"ה וראיתי, על פי מועד קטן יז א), אבל אי אפשר להחרים בהרהור הלב (חתם סופר שם, על פי מועד קטן שם שהוצרך לכתב דוקא, וראה ערך חרם (חרמי צבור) אם חרם לאסור חל בכתב ובהרהור).

אם מותר להחרים בשבת, ראה ערך נדוי.

על מה מחרימים

אין מחרימים אלא את מי שעבר עבירה חמורה, או את מי שמסרב - לבוא - בבית דין כמה פעמים (ראה להלן. ריטב"א מועד קטן טו א).

היושב בנידוי מי שישב בנידוי - על שעבר עבירה (ראה ערך נדוי. ר"ש בן היתום מועד קטן טז א) - שלשים יום, ולא ביקש להתירו, ונידוהו פעם שניה (ראה ערך נדוי, ושם בביקש להתירו אלא שלא חזר בו, אם מתירים לו לאחר שלשים), וישב בנידוי שלשים יום נוספים, ולא ביקש להתירו - ולא חזר בו (ראה טושי"ע יו"ד שלד א) - מחרימים אותו (רמב"ם תלמוד תורה ז ו: טושי"ע שם).

ואף מן הגאונים יש שכתבו שבין מי שעבר עבירה, ובין מי שמסרב לקיים פסק דין של ממון (ראה להלן: בדיני ממון), אם נידוהו שלשים יום ולא חזר בו, מחרימים אותו (תשובות הגאונים שערי צדק יד, והובא באורחות חיים ב עמ' 504).

להחרים מיד ראו בית דין צורך להחרים אדם בתחילה - מיד, בלא במקום הצורך שינדוהו תחילה - כתבו ראשונים שמחרימים כדי לייסרו, וכדי לעשות סייג לתורה שלא יפרצו החוטאים (רמב"ם

3. וראה רמב"ם סנהדרין כד ז: ויאמר שהחרימוהו ונדוהו על דעתו, וראה כסף משנה שם שרצונו לומר על דעת גדול הבית דין. 4. וראה בית יוסף שם שלד

המחזיק ידי מי שהולך לדון בערכאות, יש לנדותו ולהחרימו (שו"ת ריב"ש קב, והובא בבית יוסף שם; רמ"א שם; מחרימים).

העובר עבירה שחייבים עליה מיתת בית דין, בזמן הזה שאין דנים דיני נפשות (ראה ערך בית דין וערך דיני נפשות), מחרימים אותו חרם עולם, ואין מתירים אותו לעולם (פירוש המשניות לרמב"ם ריש חולין. ברמ"א בשו"ע חו"מ תכה: מנדים ומבדילים אותו מהקהל).

העובר על חרמי צבור (ראה ערך חרם (חרמי צבור)), או על חרם שהחרימו הקדמונים (שם), כגון חרם-דרבנו-גרשם (ראה ערכו), אם מחרימים אותו, או שהוא מוחרם מעצמו, ראה ערך חרם (חרמי צבור). בדיני ממון כתבו ראשונים שמי שבא לבית דין וקיבל הדין, ואמרו לו לשלם והלך ולא שילם, שמתרים בו שני וחמישי ושני, ואחר כך מנדים אותו עד שיתן מה שהוא חייב (ראה ערך נדוי), אם עמד בנידויו של שלשים יום ולא ביקש להתירו, מחרימים אותו (רמב"ם סנהדרין כה יא; טוש"ע חו"מ יט ג).

המוחרם

המוחרם דינו כמנודה, וכשם שהמנודה אסור לספר שערו ולכבס בגדיו כאבל (ראה ערך אבלות וערך נדוי), כך המוחרם אסור בכל אלו, וכשם שאין מזמנים על המנודה, ולא כוללים אותו בעשרה לכל דבר שבקדושה שצריך עשרה (ראה ערך דברים שבקדושה), ולא יושבים עמו בתוך ארבע אמות (ראה ערך נדוי), כך דינו של המוחרם (ראה רמב"ם תלמוד תורה ד ז ה, וטוש"ע יו"ד שלד ב), וכן אסור לאכול ולשתות עם מוחרם, כדרך שאסור במנודה (ראה ערך הנ"ל. טוש"ע שם ב וה).

יתר המוחרם על המנודה, שהמוחרם אינו שונה ולחתפנס לאחרים, ואין אחרים שונים לו, אבל שונה הוא לעצמו שלא יפסיד (כן הוא בדקדוקי סופרים וכן גירסת הראשונים שם. לפנינו: יספיק) את לימודו (ברייתא מועד קטן טו א; רמב"ם תלמוד תורה ז ה, וטוש"ע יו"ד שלד ב; שלא ישכח); וכן אינו נשכר - למלאכת אחרים (רש"י שם) - ואין אחרים נשכרים לו (ברייתא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואין נושאים ונותנים עמו (רמב"ם שם), אבל מותר לעשות לו חנות קטנה - בתוך ביתו (מאירי שם ע"פ, וראה להלן⁵) ומוכר בצינעא (מאירי שם) - כדי פרנסתו (ברייתא שם; טוש"ע שם), היינו כדי צורך מזונותיו בצמצום (נמוקי יוסף שם). וכן מותר בסחורה קלה שאינו צריך בה למשא ומתן (מאירי שם).

לדבר עמו אם מותר לדבר עם המוחרם, נחלקו ראשונים:

• יש מתירים לדבר עמו (תשובות הרמב"ם [בלאן] שיא; שו"ת הרשב"א [וילנא] ד פו; שו"ת ריב"ש קעג; שו"ע יו"ד שלד ב) מרחוק (תשובות הרמב"ם שם), שכן התירו לו לעשות חנות קטנה (ראה לעיל), ואי אפשר להתעסק עמו שום עסק אלא בדיבור, אלא שאין ראוי להרבות בשיחה עמו, כיון שהוא מרוחק ומובדל משאר העם (ריב"ש שם).

• יש שכתבו שלא ידברו עמו כמדבר עם שאר בני אדם אלא דוקא לצורך גדול, כמדבר עם האבל (ראה ערך אבלות. דרכי משה שם אות י, בשם הגהות אלפסי [ש"ג בשם הראי"ז] פרק אלו מגלחים, וכעין זה בריב"ש שם; רמ"א בשו"ע שם).

• ויש שכתבו שאסור לדבר עם המוחרם (קיצור פסקי הרא"ש מועד קטן ג ח, וכן כתב הב"ח שם בדעת הרא"ש והטור שלא התירו אלא במנודה), אלא שלצורך פרנסתו התירו, שאי אפשר בלא דיבור, אבל שאר דברים אסור לדבר עמו (ב"ח שם לדעת הרא"ש והטור).

להתפלל עמו מותר למוחרם לבוא לבית הכנסת ולשבת במקומו (רא"ש מלוניל ע"מ סא: שלא מצינו שינוי מקום אלא לאבל, וראה תשובות הגאונים שערי תשובה מא), ומותר לציבור להתפלל בבית הכנסת בעודו שם (תשובות הרמב"ם [בלאן] שיא; שו"ת הריב"ש קעג ושע"א), אלא שאם רוצים בית דין לאסור זאת, הרשות בידם (רא"ש מלוניל שם. וכן כתב בשו"ע או"ח נה יב במנודה⁶).

כשמת מת המוחרם, יש שכתבו שישראל מתעסקים בקבורתו, כדין המנודה (שו"ת הרשב"א ה רלו, והובא בבית יוסף יו"ד שלד ד"ה וכתוב (ה"ב)) - לדעתם (ראה ערך נדוי מחלוקת ראשונים) - ומותר לקברו בקברי אבותיו (רשב"א שם, והובא בבית יוסף שם, ובש"ך ס"ק יח).

ויש שכתבו שקוברים אותו בריחוק שמונה אמות משאר הקברים (ספר חסידים תשז במנודה בחרם הקהילות⁷). יש מהראשונים שכתבו בנוסח החרם, שאם ימות לא יאמרו עליו צדוק-הדין (ראה ערכו), אלא יארו שמחה וששון בהעדר הרשע (תשובות הרמב"ם [בלאן] שטמ).

חומרות שנהגו נתחייב לחברו בבית דין וסירב לשלם, ועבר על בקהילות ישראל גזירת בית דין, כתבו גאונים שכותבים לקהילות ישראל: פלוני גזרנו עליו דין וסירב, והחרמנו אותו שלא יתפלל בעשרה, ולא יזמנו עליו בשלשה, ואל תמולו את בנו, ואל תקברו לו מת, והוציאו את בניו מבית הספר, ואת אשתו מבית הכנסת, עד שיקבל עליו הדין (נמוקי יוסף בבא קמא קיב ב: כתב הרי"ף בשם רב פלטי גאון; שו"ת ריב"ש קעג בשם הגאונים).

ויש שכתב לקהילות ישראל בלשון זה: אף אתם נדו אותו והחרימיהו בכל יום תמיד, והכריזו עליו שפתו פת כותי (ראה ערך פת גויים), ויינו יין-נסך (ראה ערכו), ופירותיו טבלים (ראה ערך טבל), ספריו ספרי קוסמים, וחיתכו ציצית שלו, ועיקרו מזוזותיו, ולא תתפללו עמו, ולא תמולו את בנו, ולא ילמדו בניו בבית הספר, ולא תקברו לו מת, ולא תכניסו אותו לא לחבורת מצוה ולא לחבורת הרשות, ושטפו כוס אחריו, ותנהגו בו מנהג גויים (ארחות חיים ב ע"מ 504 בשם רב פלטי גאון, והובא בריב"ש שם).

וכתבו ראשונים שכל אלו חומרות יתירות שהיו נוהגים הגאונים למי שעבר על גזירתם ומסרב בדינם, לפי שהם היו על כל בני הגולה כסנהדרין על כל ישראל, אבל בדורות שבאו אחריהם לא נהגו אלא כפי דין התלמוד (ריב"ש שם); ויש שכתבו שאם ראו בית דין להחמיר על המוחרם שלא ימולו בניו, ולא יקברו לו מת - הרשות בידם (שו"ת הרשב"א המיוחסות רמז; שו"ע יו"ד שלד י, וראה רמ"א בשו"ע שם ו, וכתבו כן במנודה וכל שכן במוחרם), וכן יש רשות לבית דין להחמיר עליו שלא יקבר אם ימות, ולגרש את בניו מבית הספר, ואת אשתו מבית הכנסת, עד שיקבל עליו הדין (רמ"א בשו"ע שם במנודה. וראה ים של שלמה בבא קמא יא יג, וט"ז שם סק"ג שחלקו על כך).

החרמת האוכלים ראו בית דין צורך להחרים את מי שיאכל עם המוחרם וישתה עמו, או את מי שיעמוד בארבע

הכיפורים להתפלל עם המוחרם, אפילו החמירו עליו שלא להתפלל עמו, וראה ערך יום הכפורים. 7. וראה שו"ת אמרי יוסף ב לג, שזה מדיני המוחרם, ולא משום שהוא עברין, ולכן הדין כן אפילו עשה תשובה, וראה שו"ת חתם סופר

5. וכן הוא בגמרא כתב יד בריטיש מוזיאום 400 [צילומו במכון התלמוד הישראלי, ירושלים]. לפנינו אין, וכן הוא בכתב יד מינכן, ועוד כתבי יד שבמכון הנ"ל. 6. וראה פרי מגדים תריט משבצות זהב סק"א שמתירים ביום

"מחול" פירשו ראשונים מלשון התרה, כאדם שמצא חבל קשור והתירו, שהרי הוא כאילו לא היה, וכמחילת חוב שעושה אותו כאילו לא היה (שו"ת הרשב"א המיוחסות רסב).

יש סוברים שבהתרת החרם צריך השמש להכריז שפלוני אינו בחרם עוד (דרישה שם שלד יא, בשם יש שרוצים), ונדחו דבריהם, שאין צריך להכריז, אלא מתירים החרם בינם לבין עצמם, ומודיעים למוחרם (דרישה שם), אלא שמשום חשד צריך השמש להכריז שפלוני נקי מהחרם, שמא לא ישמע אחד שהתירו לו, וכשיראה שאין נוהגים בו דין מוחרם, יבוא לזלזל בחרמות (ט"ז שם סק"ט ויא, ובאר היטב ס"ק לג).

מי הם המתירים את החרם, אם המחרימים עצמם או אחרים במקומם, או על ידי שאלה לחכם, ראה ערך נדוי.

האם יוצא גם החרם - שכשהוטל נכנס לרמ"ח אבריו (ראה לעיל: מרמ"ח איבריו גדרו; נכנס ברמ"ח איבריו) - נחלקו אמוראים אם בהתרתו יוצא מהם:

• אבוא דשמואל (כך גרסת רבינו חננאל. לפנינו אינו ברור אם מדברי שמואל הוא, אם גמרא סתם) אמר שנבלע בתוכו, כשמן שטוחים את התנור - שאינו יוצא ממנו לעולם, כלומר שהחרם מכה את המוחרם לעולם (רש"י ד"ה ומהניא), ועושה בו רושם אף על פי שהתירוהו (ריטב"א שם).

• וריש לקיש אמר כשם שכשנכנס נכנס ברמ"ח אבריו, כך כשהוא יוצא הרי זה יוצא מרמ"ח אבריו, שנאמר: כְּרָגָו רַחֵם תִּזְכֹּר (חבקוק ג ב), "רחם" בגימטריא רמ"ח (מועד קטן יז א), וכן הלכה (ראה קונדרסים שער ה בשם הלכות גדולות והראב"ד, וחובא בבית יוסף יו"ד שלד). ודוקא כשחזר בו יפה, והתירוהו יפה בדעת נוחה, יוצא החרם מרמ"ח אבריו, אבל לא כשהתירוהו מפני היראה (קונדרסים שם בשם הראב"ד).

אם התרת החרם חלה למפרע לעקור את החרם מעיקרו, או שחלה מכאן ולהבא, ראה ערך נדוי. החרימו כמה בני אדם ואחר כך התירו לאחד מהם, אם חרם שהותר מקצתו הותר כולו, ראה ערך הנ"ל.

אמותיו - לפי שראו קושי העבירה והאיסור שעשה המוחרם (תשובת הראב"ד הובאה בספר המכתם מועד קטן טז א; רא"ש שם ג ח, בשם הראב"ד; טוש"ע יו"ד שלד ט) - מחרימים (מועד קטן טז א: דאכיל ושתי בהדיה וכו'; רמב"ם תלמוד תורה ז יג; טוש"ע שם), כדי לייסור, וכדי לעשות סייג לתורה, עד שלא יפרצו החוטאים (רמב"ם שם).

וכתבו ראשונים שדוקא אם החרימו בפירוש, אבל מן הסתם, אף שאסור לאכול ולשתות עמו, ואסור לעמוד בארבע אמותיו, אין העושה כן מוחרם (תשובת הראב"ד שם, ורא"ש שם בשמו; קונדרסים שער א; טוש"ע שם ח).

ויש שכתבו שאף שבמנודה, האוכל ושותה עמו והיושב בארבע אמותיו אינו מנודה כמותו (ראה ערך נדוי), במוחרם הרי הוא מוחרם כמותו (רא"ש מלוניל בספר המאורות למועד קטן עמ' סא, וכעין זה בשו"ת הריב"ש קעג בשמו בשם רב האי גאון ראה שם).

התרתו

אינו ניתן החרם אינו ניתן מאליו, אף אם עמד בו המוחרם זמן מאליו מרובה, עד שיתירוהו בפירוש (קונדרסים שער ה, וחובא בבית יוסף יו"ד שלד; רמ"א בשו"ע שם כד), ואפילו אם חזר בו מן העבירה שהחרימוהו עליה, צריך היתר לחרם (רמ"א שם).

אם מתירים לו אף שלא עשה תשובה, או אף שלא בא לבקש שיתירו, ראה ערך נדוי. זלזל המוחרם בחרם, ולא נהג בדיני המוחרם (ראה לעיל: המוחרם), אם קודם שיתירו לו את החרם צריך הוא לנהוג איסור כימים שנהג בהם היתר, ראה ערך הנ"ל.

קבעו בתחילה זמן לחרם, אם ניתן מאליו בהגיע הזמן, או שצריך שיתירוהו לו, ראה ערך נדוי.

הנוסח כיצד מתירים את החרם, אומרים למוחרם: שרוי לך ומחול לך, ואם התירוהו שלא בפניו אומרים: פלוני שרוי

לו ומחול לו (רמב"ם תלמוד תורה ז ג: החרם או הנדוי. וכן כתב בטוש"ע יו"ד שלד כג בהתרת נדוי).

חרם (ב): חרמי ציבור¹

הטלת איסור על עשיית מעשה מסויים, או הטלת חיוב לעשותו, בתוקף של אלה וארור

הפרקים:

- גדרו וחומרו
- המחרימים
- הטלתו
- התרתו

בלשון הראשונים נקראים חרמים הללו בשם חרמי ציבור (רמב"ן במשפט החרם ושאר ראשונים, ראה להלן בגוף הערך), או חרמי קהל (ראה בפרקים הבאים). ויש שנקראו חרמי ביטוי (משפט החרם [מהדורות הר"מ הרש"ל] עמ' רצד ורצו). וכתבו ראשונים שהחרמים הללו הם מענין הנידוי והשמתא (ראה ערך נדוי. משפט החרם שם).

גדרו וחומרו

חרמי ציבור, יש מהראשונים שכתבו שמתורת משה רבנו מקורו לא למדנום, אלא שנתפרשו לנו בדברי-קבלה (ראה ערכו).

יש כח בידי המלך, או הציבור, או בית דין להטיל איסור בתוקף של חרם על עשיית מעשה שמן הדין אין איסור לעשותו, וכן להטיל חיוב לעשות מעשה שמן הדין אין מחויבים לעשותו, בין שהם מטילים החרם על הציבור כולו, ובין שהם מטילים אותו על היחיד (ראה ערך תקנות הקהל). וכן יכול יחיד לאסור או לחייב את עצמו בתוקף של חרם.

חרם במובן של הטלת איסור או חיוב הוא מה שאומרים: כל העושה כך וכך יהא בחרם, או: ארור אשר יעשה כך וכך, או: מחרימים אנו שלא לעשות כך וכך (ראה להלן: הטלתו).

¹ יו"ד סוף סי' י' שמא. חרם (ב): חרמי ציבור. 1. יז, טורים שמג-שעת.

שם³, ולפיכך כשמנהג המקום לנהוג בעובר על החרם דין מוחרם, הרי המנהג הזה כהלכה (רדב"ז ב תשמד).

אמנם יש שכתבו שנהגו בקהילות - מסוימות - שהעובר על החרם אין מכריזים עליו, ואין נוהגים עמו דין מוחרם, שכן היא דעתם בשעת הטלת החרם שהעובר עליו עונו ישא, אבל לא ינהגו עמו דין מוחרם כל עיקר (שו"ת ריב"ש רמט, בשם הרשב"א בתשובה; שו"ע שם רכח לב).

ויש שכתבו שמאחר שבמקצת חרמות נהגו לפרש שכל העובר יהא לו דין מוחרם ומנודה, כל שלא פירשו כן אין דעתם אלא לאסור את הדבר, אבל לא להטיל חרם ונידוי על העובר (שו"ת הר"ן סה), אף שהם רשאים לעשות כן, ולכן אם התנו בפירוש שינהגו בעובר דין מוחרם, הרי זה מוחרם (ר"ן שם; רמ"א בשו"ע שם), אף שלא הכריזו עליו (ראה שו"ת סק"צ, וכתב שהריב"ש חנ"ל חולק).

העובר על חרם העובר על חרם הקדמונים, כגון על חרם-דרבנו-גרשם (ראה ערכו) וכיצא, יש סוברים שהוא מוחרם מאליו, ונוהגים בו דיני מוחרם (שלטי גיבורים שבועות סוף פרק ה, בדעת רש"י בתשובה; רמ"א בשו"ע יו"ד שלד כב⁴), ודוקא שידע שיש חרם בדבר (רמ"א שם).

ויש שכתבו שאינו מוחרם עד שיחרימוהו בפירוש (שלטי גיבורים שם, בדעת רבינו תם).

אף לדעה זו, אם פתח איגרת של חברו שלא ברשות, והיה כתוב עליה "בחרם דרבנו גרשם" (ראה ערך חרם דרבנו גרשם: בקריאת כתב חברו), הרי זה מנודה - מוחרם - מיד, אם היה יודע שיש חרם דרבנו גרשם בדבר, שהרי זה שכתב כן על האיגרת נידהו, ואף שאינו בר סמכא לנדות, כיון שנידהו כדן, חל הנידוי (שלטי גיבורים שם).

חרם במובן של הטלת איסור נחלקו ראשונים בגדרו: במובן של הטלת איסור • יש שכתבו שהוא מן התורה (שו"ת הרשב"א א תקצא, ושם ג תלז; שו"ת יו"ד רח ס"ק יד; הגר"א שם רכח ס"ק פד; שו"ת נודע ביהודה קמא אהע"ז סוף סי' עז, בדעת שו"ת הר"ן סי' לח), וכתבו אחרונים שכן דעת רוב הפוסקים (שו"ת בעי חיי חו"מ א יב, ושדי חמד ה מ).

• יש סוברים שעיקר החרם הוא דין תורה, כשאר תורה שבעל פה, אלא שנתפרש בכתוב בדברי קבלה (רדב"ז ד תתקנ). וכתבו ראשונים שספק חרם להחמיר (רשב"א א ש ג שם; שו"ת ריב"ש רסב; תרומת הדשן רפא), ככל ספק-דאורייתא (ראה ערכו. רשב"א ג שם; תרומת הדשן שם), כדרך ששנינו: סתם נדרים להחמיר (ראה נדרים יח ב, וראה ערך נדרים. ריב"ש שם),

• ויש חולקים וסוברים שחרימי ציבור אינם אלא מדרבנן (הגהות מרדכי כתובות רצא; שו"ת מהר"ם פדואה עא, הובא בדרכי משה יו"ד שלד ח), כיון שאין החרם מפורש בתורה אלא בדברי קבלה (מהר"ם פדואה שם; שו"ת נודע ביהודה תניא יו"ד קמו), ולפיכך ספק חרם להקל (ראה מהר"ם פדואה שם; נודע ביהודה שם); ויש סוברים שאף שחרימי ציבור מדרבנן, ספיקם להחמיר (רדב"ז שם לדעת מהרי"ק).

חרם שהחרימו חרם שהחרימו רוב ישראל (ראה להלן: המחרימים), יש רוב ישראל שכתבו שהוא מן התורה אף לסוברים שחרימי ציבור אינם אלא מדרבנן (ראה לעיל), כיון שלמדוהו מהאמור: כָּל חָרָם

רמב"ן במשפט החרם עמ' רצד), שנאמר: וַיִּשְׁבַּע יְהוֹשֻׁעַ בָּעֵת הַהִיא לְאֹמֶר אֲרוֹר הָאִישׁ לִפְנֵי ה' אֲשֶׁר יָקוּם וּבְנֶה אֶת הָעִיר הַזֹּאת אֶת יְרִיחוֹ וְגו' (יהושע ו כו. משפט החרם עמ' רצז). וכן במעשה פילגש בגבעה: כִּי נִשְׁבַּעוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל לְאֹמֶר אֲרוֹר נָתַן אֲשֶׁר לְבִנְיָמִן (שופטים כא יח. משפט החרם שם). וכן החרימו אז בני ישראל: כִּי הִשְׁבֹּעָה הַגְּדוּלָּה הַזֵּיתָה לְאֲשֶׁר לֹא עָלָה אֵל ה' הַמִּצְפָּה לְאֹמֶר מוֹת יוֹמָת (שופטים שם ה), ואמרו: וכי שבועה היתה שם - והרי חרם היה - אלא ללמדך שהחרם הוא השבועה, והשבועה היא החרם (תנחומא וישב ב. משפט החרם עמ' רצו).

יש מן הראשונים מצדדים לפרש את האמור בתורה: כָּל חָרָם אֲשֶׁר יִחָרֵם מִן הָאָדָם לֹא יִפְדֶּה מוֹת יוֹמָת (ויקרא כז כט), שהעובר על מה שהסכימו עליו הכל והוחרם לדעתם - חייב מיתה (משפט החרם שם. וראה ריטב"א כתובות לו ב ד"ה הוקשו שאינה אלא אסמכתא).

חסומי אסור לעבור על חרם (משפט החרם עמ' רצח; שו"ת הר"ן סה), שהחרם מדין שבועה הוא (ראה להלן. שו"ת הר"ן שם, על פי תנחומא וישב ב), והעובר עליו כעובר על השבועה (משפט החרם שם, על פי תנחומא חנ"ל), ופסול לשבועה, לסוברים כן בעובר על שבועת ביטוי (ראה ערך חשוד על השבועה וערך פסולי העדות. תוספות שבועות מו ב ד"ה אבל, בשם רבינו תם; שו"ת הרא"ש קז ו), וכן פסול לעדות (שו"ת הרא"ש שם; טו"ש חושן משפט לד ה; שו"ת ריב"ש רסו) מהתורה (ריב"ש שם), והוא שיעידו עדים שהעובר על החרם ידע שהטילוהו (שו"ת הרא"ש שם, הובא בדרכי משה שם).

ואמרו שחמש פעמים נאמר במעשה עכן "וגם": חָטָא יִשְׂרָאֵל וְגַם עָבְרוּ אֶת בְּרִיתִי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתָם וְגַם לָקְחוּ מִן הַחֵרֶם וְגַם גָּנְבוּ וְגַם פָּחְשׁוּ וְגַם שָׁמוּ בְּכָלֵיהֶם (יהושע ז יא), ללמדך שהעובר על החרם כעובר עד חמשה חומשי תורה (תנחומא וישב אות ב, וכן הוא בקיצור בספר חסידים קו, ובכל בו קלט).

וכתבו גאונים שהעובר על החרם הוא בכלל עובד עבודה זרה, שנאמר: וְלֹא יִדְבֹק בִּידֶךָ מְאוּמָּה מִן הַחֵרֶם (דברים יג יח. שו"ת ריב"ש קעא, בשם הגאונים והרשב"א, והובא בדרכי משה יורה דעה רכח כה), ולא שיהא דין חרם כדן עבודה זרה ממש, לענין שיהרג ולא יעבור על החרם (ראה ערך יהרג ואל יעבור), אלא להפליג בחומר העון אמרו, כדי שיישמר אדם מלעבור עליו (ריב"ש שם).

האם דינו העובר על חרם של ציבור הרי הוא כמנודה (ראה כמוחרם, והאם ערך נדוי) לאנשי עירו, ולא כמנודה גרידא, אלא מכריזים עליו כמוחרם, שחמור יותר (ראה ערך חרם א): המוחרם, וחייבים לנהוג בו כדרך שנוהגים כמוחרם, והוא אסור בדברים שהמוחרם אסור בהם (ראה ערך חנ"ל, שם. משפט החרם עמ' רצח; תשב"ץ א קכג; שו"ת ריב"ש סב).

ואין צריך להחרימו בפירוש, אלא כיון שעבר על החרם, מוחרם הוא ממילא (ריב"ש שם; תשב"ץ שם).

כתבו ראשונים שהמנהג הוא שהעובר על חרמי הקהל אין נוהגים עמו כמוחרם עד שיכריזו עליו (שו"ת ריב"ש סב; שו"ע יו"ד שלד כב²), שעל דעת כן החרימו מתחילה (ריב"ש שם; שו"ע יו"ד רכח לב), שהעובר על החרם עונו ישא, אבל הקהל לא יתפסו במכשול עונו עד שיכריזו עליו, והרי זה כאילו כתבו כן בפירוש בתקנתם (ריב"ש

מהרש"ם יו"ד רכח שאם עבר בפרהסיא, מוחרם מיד. 4. וכן מצדד במהרי"ק שורש לו, וכתב שלכל הפחות די בגילוי מילתא בעלמא ואפילו מפי

2. וכן כתב בשו"ת רדב"ז ב תשמד, בדעת הרשב"א בשו"ת א תרצז. 3. וראה רדב"ז שם שטעם המנהג הוא שלא להכשיל הרבים, ולכן אפשר להכריז, וראה

המיעוט, אלא שאם היו היחידים המחרמים טובי העיר, שהועמדו על ידי הציבור להנהיג ענייני הציבור, מה שעשו עשוי, לפי שהם כאפוטרופוסים ופרנסים שהעמידו בני העיר על עצמם, ומן הסתם בני העיר מסכימים לכך (שו"ת הרשב"א ה שם⁶), ואם הסכימו ראשי הקהל, ולא הסכימו עמם רוב בני העיר, יכולים הם למחות (תשובות ראב"ה במרדכי בבא בתרא תפב; שו"ת רא"ם יד ונו ד"ה מיהו); ויש שכתבו שאם שמעו בני העיר ולא מיחו, חל עליהם חרם טובי העיר (תשובות רד"ך יב א).

בדבר שאין רוב קהל שהחרימו בדבר שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בו, אין הם חייבים לקיימו (שו"ת הרשב"א ג לעמוד בו תיא, ושם ה רמב; רמ"א בשו"ע יו"ד רכח ג, על פי פסקי מהרא"י רנב), כדרך שאמרו שכל גזירה שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בה, הרי זו בטילה (ראה עבודה זרה לו א. הגר"א שם ס"ק קכז⁷).

אין הקהל צריך לענות אמן בשעה שמטילים חרמי חרם ציבור האם צריך את מעמד כולם הרשב"א המיוחסות רפ; תשובת ראב"ה במרדכי בבא בתרא תפב), ואין היחיד יכול לומר איני בכלל גזירה זו (תשב"ץ א קכג), ואף אם לא היה שם בשעה שהחרימו, חל עליו החרם (שו"ת הרשב"א ד רצו, ושם ז קמב; שו"ת ריב"ש רמט; תשב"ץ א קכג; רמ"א בשו"ע יו"ד רכח לג).

יש שכתבו שהסכמת הרוב להחרים אינה מועילה אלא כשהיתה במעמד כל הקהל, כדין רוב בבית דין (ראה ערך בית דין), והם מצדדים לומר שמי שאינו נמצא בעיר בשעת הטלת החרם אינו מעכב בהטלתו, שאם לא כן לעולם לא יוכלו בני העיר להחרים, שכן לעולם מקצת מבני העיר אינם נמצאים בעיר (שו"ת מהרש"ם יו"ד פב, וראה שם קמה; משפט צדק ב ד ולח, על פי כמה ראשונים).

חרם הציבור, יש שכתבו שאינו חל אלא על מחוייבים בתשלום מס עם הקהל, אבל אלו שאינם מחוייבים בתשלום מסי הקהל, אינם בכלל בני העיר והקהל (תשב"ץ א קכג. וכעין זה בשו"ת הרשב"א ג תכא); ויש שכתבו שכל בני העיר בכלל החרם, אף אותם שאינם משלמים מסים (רמ"א בשו"ע יו"ד רכח לג, על פי שו"ת הרא"ש ו ל, שכתב בתקנת בני העיר, ראה ערך בני העיר: כחם בתקנת העיר).

חבא לעיר אדם שיצא ממקומו ובא לעיר אחרת, חייב לנהוג בחרמי העיר (ראה ראשונים שבציונים הבאים), ולכן אם הוא במקום שאין חרם-דרבנו-גרשם (ראה ערכו) נוהג, ובא למקום שהחרם נוהג, אסור לו לישא שם אשה על אשתו (כנסת הגדולה אהע"ז א הגהות בית יוסף אות כב, בשם מוהר"י חן).

וכתבו ראשונים שאין חרמי העיר נוהגים אלא בתוך תחום העיר, והעובר על החרם בהיותו חוץ לתחום, והוא היה בן עיר אחרת שבא לעיר זו, ודעתו לחזור - אינו חשוי עובר על החרם (מרדכי חולין ח תשיא).

יש מן האחרונים שכתבו שמי שהוא מעיר שאין חרם מסויים נוהג שם, אף בשעה שנמצא בעיר שחרם זה נוהג בה, אינו חייב לנהוג בחרמי העיר, אף אם אין דעתו לחזור לעירו, מאחר שהחרם חל על "קרקפתא דגברא", ואין המקום גורם (שו"ת קול אליהו ב [ליוורנו תקס"ז] אהע"ז יב).

אֲשֶׁר יִחְרֹם מִן הָאָדָם לֹא יִפְדֶּה מוֹת יוֹמָת (ויקרא כז כט). קרית ספר סוף הלכות תלמוד תורה⁸).

המחרמים

בית דין לבית דין יש רשות להטיל חרמי ציבור, שנאמר באותם שהושיבו נשים נכריות בעת עליית עזרא ונחמיה: וְאֶקְלָלֶם וגו' וְאֶשְׁפִּיעַם בְּאֵלֵהֶם אִם תִּתְּנוּ כְּנִתֵּיכֶם לְבָנֵיהֶם וגו' (נחמיה יג כח). משפט החרם עמ' רצה; שו"ת ריב"ש רמט), וכל אדם חייב להתנהג באותה גזירה שהם גוזרים (ריב"ש שם), ואף אם לא קיבל עליו את החרם, ואפילו לא היה שם בשעת הגזירה חל עליו החרם ואסור לו לעבור עליו, כדין המושבע מפי עצמו (משפט החרם שם).

מלך ונשיא וכן המלך רשאי להחרים, כדרך שמצינו בחרם שאול: וַיֵּאָלֶם שָׁאוּל אֶת הָעָם לְאֹמֶר אֲרוּר הָאִישׁ אֲשֶׁר יֹאכֵל לֶחֶם עֵד הָעֶרֶב וגו' (שמואל א יד כד, רמב"ן על התורה ויקרא כז כט). וכן הנשיא רשאי להחרים על כל ישראל, ואין כל אדם יכול להוציא עצמו מכלל גזירותיו (תשב"ץ א קכג).

אנשי העיר אף אנשי העיר דינם כבית דין, ואם הסכימו רובם להחרים - חל החרם (משפט החרם עמ' רצה; שו"ת ריב"ש רמט) על כל אנשי העיר, והם חייבים לנהוג על פי התקנה שתיקנו (ריב"ש שם. וראה להלן אימתי כופה הרוב את המיעוט), שכשם שבני העיר רשאים להסיע על קיצתם (ראה בבא בתרא ח ב) - היינו לקנוס את העובר על קיצת דבריהם (ראה רש"י שם ד"ה להסיע) - כך רשאים הם להחרים, וחל החרם על כל מי שחייב לילך בתקנתם (ראה להלן. משפט החרם שם).

יש שכתבו שבני העיר לענין זה הם כבית דין הגדול (ריב"ש שם), ורשותם על אנשי העיר היא כרשות הנשיא על כל ישראל (תשב"ץ א קכג).

ציבור של וכן כל ציבור של אנשים יכולים להחרים על בני אותו ציבור (שו"ת ריב"ש תסו; תשב"ץ א קנט; תשובות רד"ך יב ב), כגון בעלי אומניות, שיכולים להחרים על כל בני אותה האומנות בדבר הנוגע לבעלי אומנות זו (תשב"ץ שם; רד"ך שם), וכן בני בית הכנסת הם כציבור, ויכול רוב שלהם להחרים ולכוף את המיעוט, בדבר שיש בו גדרת פרצות ותקנה לכל באי בית הכנסת (רד"ך שם). וכתבו ראשונים שחרם של הציבור אינו מתקיים אלא בעשרה - אף לסוברים שהטלת החרם אינה טעונה עשרה (ראה להלן: הטלתו; במעמד עשרה, מחלוקת ראשונים) - לפי שפחות מעשרה אינם ציבור, ואף לא בית דין שהוא במקום הציבור, ולכן אין להם כח להחרים (משפט החרם עמ' רצה - ו, על פי תנחומא וישב אות ב).

יחיד אף היחיד יכול לאסור דבר על עצמו בחרם (שו"ת מהר"ח אור זרוע ב; תשב"ץ ב צח; חקרי לב יו"ד ג קמג).

הסכמת כל או רוב אנשי העיר חרם הציבור, צריך שיסכימו כולם לחרם, או רובם במעמד טובי העיר - ובמעמד תלמידי החכמים שבה (שו"ת הרשב"א ב רצו) - כדי שיחול (משפט החרם עמ' רצה; שו"ת ריב"ש רמט. וראה שו"ת הרשב"א ה קכה מקור לדבר, וכעין זה בריב"ש שם). ולכן אם לא הסכימו והחרימו אלא מיעוט של אנשי העיר, אין העובר על חרמם כעובר על החרם, לפי שאין הרוב הולך אחר

העיר. 7. וראה משפט החרם עמ' שד בשם תשובות ראשונים, והובאה בריטב"א שבועות לו א.

אחד. 5. וראה שם שחרם אחי יוסף היה מהתורה כיון שהם היו אז רוב ישראל. 6. אם די ברוב טובי העיר או שצריך שיסכימו כולם, ראה ערך טובי

האם הרוב יכול לכופ את המיעוט
אין קהל אחד שבעיר כופה על קהל אחר, כגון שיש כמה בתי כנסת בעיר, שאין בני רוב בתי כנסת מחרימים על בני בית כנסת אחר, אלא אם כן היה החרם לגדור פרצה הקיימת בכל העיר, שבכיוצא בזה בבני העיר כולם הדבר תלוי, והרוב כופה את המיעוט (תשובות רד"ק יב ב⁸).
ויש שכתבו שאפילו כשאין החרם בא לגדור פרצה, בכל דבר שרוב הקהל יכול לכופ את המיעוט, אף רוב הקהילות - שבעיר כופה את המיעוט (שו"ת מהריב"ל ב עב), ודוקא קהילות שהן בעיר אחת, אבל בני עיר אחת אינם יכולים לכופ בני עיר אחרת לנהוג בחרמם, ואין הולכים אחר רוב עיירות (ראה מהר"ם אלשיך סוף סי' נט, על פי הרשב"א בתשובותיו ג תיא).

כפייה דבר רצו רוב בני הקהל להטיל חרם בענין של רשות שאין רשות בו משום מצוה, נחלקו ראשונים:
• יש סוברים שאינם יכולים להטיל חרם על אחרים שיעשו או שלא יעשו, ואינו חל על אותם האנשים שלא קיבלוהו על עצמם (שו"ת הרמב"ם [בלאן] שכט, והובא בשו"ת רא"ם נז), ואין הרוב יכול לכופ את המיעוט אלא כשמחרימים כדי לגדור פרצה (שו"ת הרמב"ם קפג; שו"ת מהריב"ל ב עב בדעת הרמב"ם שבציון הקודם; אבקת רוכל ר), או מענייני מסים וארנוניות (ראה מהריב"ל שם לדעת הרמב"ם). ודוקא בני העיר, או אף גדולי העיר או המדינה, אבל גדולי הדור יכולים להחרים אף לדבר הרשות, ולכופ את כל ישראל לנהוג על פי החרם (רא"ם שם בארוכה, על פי חרם שאול ושבעת הנשיאים לגבעונים, ועוד).

• ויש חולקים וסוברים שאף לדבר הרשות יש בכח רוב הציבור לכופ את המיעוט (ריטב"א עבודה זרה לו ב ד"ה כתוב בשם מורו, והובא במהרשד"ם יו"ד קיז; רא"ם שם ד"ה מיהו; מהריב"ל שם בשם כמה מרבנותא⁹), וכן רוב בני אומנות יכולים להחרים בדבר מדבריהם ולכופ את המיעוט על הדבר (תשב"ץ א קנט).

• ויש חולקים וסוברים שאף לדבר הרשות יש בכח רוב הציבור לכופ את המיעוט (ריטב"א עבודה זרה לו ב ד"ה כתוב בשם מורו, והובא במהרשד"ם יו"ד קיז; רא"ם שם ד"ה מיהו; מהריב"ל שם בשם כמה מרבנותא⁹), וכן רוב בני אומנות יכולים להחרים בדבר מדבריהם ולכופ את המיעוט על הדבר (תשב"ץ א קנט).

• ויש חולקים וסוברים שאף לדבר הרשות יש בכח רוב הציבור לכופ את המיעוט (ריטב"א עבודה זרה לו ב ד"ה כתוב בשם מורו, והובא במהרשד"ם יו"ד קיז; רא"ם שם ד"ה מיהו; מהריב"ל שם בשם כמה מרבנותא⁹), וכן רוב בני אומנות יכולים להחרים בדבר מדבריהם ולכופ את המיעוט על הדבר (תשב"ץ א קנט).

חרם שנעשה מחמת אונס אותו החרם חל, אף ששבועה שאדם נשבע לאנסים חלה השלטון (תשובת רב יהודאי גאון, הובאה בשו"ת רשב"ש ריב; שו"ת הרשב"א ז תנג; הגהות מיימוניות שבועות ג, בשם רב נחשון גאון ריש מתיבתא), לפי שבשבועה הוא נשבע מפי עצמו, או שאמר אמן, אבל חרם שהשליח ציבור הוא שמחרימים ואין עונים אחריו אמן, כל שהחרים מחמת אונס השלטון אינו חל על הציבור (רשב"ש שם).

חל אף על חרמי ציבור חלים אף על הדורות הבאים (רמב"ן הדורות הבאים במשפט החרם עמ' רצז; הרשב"א ז קמב, ושם ד רצו; שו"ת הרא"ש ה ד; שו"ת ריב"ש רמט ושצט; שו"ת יו"ד רכח לה), בין שהחרימו בית דין על אנשי העיר ועל זרעם בפירוש, ובין שהחרימו סתם (משפט החרם שם; ריב"ש שם), כדין כל קבלת הרבים שחלה אף על זרעם (ראה ערך תקנת הצבור), וכדרך שמצינו בקבלת התורה, וכן במגלת אסתר (ראה ערכו. ראה ערך קריאת המגילה) ובצומות (ראה ערך תענית צבור. משפט החרם עמ' רצח). וכן מצינו בחרם שהחרים יהושע את מי שיכנה את יריחו, שנתקיימה גזירתו לאחר כמה דורות (משפט החרם עמ' רצז; ריב"ש סי' רמט).

וכן חרם שהחרימו אנשי העיר וקיבלו עליהם ועל זרעם, חל אף על הדורות הבאים (רשב"א שם ושם; ריב"ש שם ושם).

וכתבו ראשונים שאם החרם מוכיח מתוכו שהמקום גורם, כגון שהיה החרם שיתן כל אחד מבני העיר לפרנסת עניי העיר, הולכים אחר האומדנא שלא נתחייבו אלא כל זמן שהם דרים באותה העיר (שו"ת הר"ן שם).

כשיש ספק קהל שהחרימו, ויש בחרם ההוא לשון מסופק, בלשון החרם הולכים אחר מה שיפרשוהו רוב הקהל, כפי שיאמרו שכן היתה כוונתם בשעת החרם (שו"ת ריב"ש רסב ושלא ותנז; שו"ת יו"ד רכח ט), כדרך שמצינו בנדרים, שהנודר יכול לפרש למה הוא התכוון בנדרו (ראה נדרים יח ב: ופירושו לחקל, וראה ערך נדרים. ריב"ש שם ושם; ביאור הגר"א שם ס"ק קכח).

ואף שמיעוט הקהל מפרשים כוונתם באופן אחר, הולכים אחר הרוב, שאין החרם חל אלא על פי מה שהיתה כוונת הרוב (שו"ת ריב"ש שלא), ואפילו אם הזכירו בחרם בפירוש שהוא נעשה על דעת המחמיר שבקהל, אין כוונתם שיפרשוהו כפירוש המחמירם שבקהל, אלא אמרו כן כדי למנוע כל הערמה, והולכים בפירוש החרם אחר כוונת הרוב (שו"ת ריב"ש תנז).

וכתבו ראשונים שאם אין הקהל או מנהיגיהם מבארים כוונתם בתקנה ההיא, הכל אסור מן הסתם, כדרך ששנינו בנדרים: סתם נדרים להחמיר (ראה נדרים שם וראה ערך הנ"ל. שו"ת ריב"ש רסב).

הטלתו

הנוסח כיצד לשון החרם, אומרים: כל העושה כך וכך, וכל הפורץ גדר בדבר פלוני - יהא בחרם, או: מוחרם הוא (משפט החרם עמ' רצד; תשב"ץ א קכג), וכן: ארור אשר יעשה כך וכך (תשב"ץ שם), וכן: מחרימים אנו שלא לעשות כך וכך, בין בסתם, ובין שיפרטו שלא יעשה פלוני כך וכך, או שמחרימים שיעשה פלוני כך וכך, ואומרים שכל העובר על דבריהם יהא בחרם או בארור (שו"ת הרשב"א ד רצו).

וכתבו ראשונים שכיון שחרם מדין שבועה הוא חל (ראה לעיל: גדרו וחומרו; חומרו), לכן לשון הטלת חרם הוא כלשון שבועה, היינו לאסור על האדם שלא יעשה מעשה מסוים (ראה נדרים ב ב. שו"ת הר"ן מח).

וכן יחיד שבא לחייב את עצמו בתוקף של חרם אומר: אני מקבל עלי בחרם לעשות דבר פלוני או שלא לעשותו, אבל אם אמר: קיבלתי עלי בחרם וכו', אין זה לשון חרם, אלא שמעיד על עצמו שכבר החרים, וכיון שבאמת לא החרים עדיין, אין כאן חרם (שו"ת נודע ביהודה קמא יו"ד סו).

בחיודשי רבי עקיבא איגר יו"ד רכח לד. 9. וראה שו"ת הרשב"א ג תיא שכן

8. וראה בשו"ת מהריב"ל ב עב, ובשו"ת מהר"ם אלשיך סוף סי' נט, והובא

אור זרוע שם¹¹), ונראה מדברי ראשונים שאף בית דין יכולים להחרים על הציבור שלא בעשרה (ראה משפט החרם להרמב"ן עמ' רצה - ו).

בספר תורה נהגו להחרים חרמי ציבור כשספר תורה בידם (ראה ובמעמד הציבור תשובות הגאונים שערי תשובה לג, ושו"ת הרמב"ם [בלאן] שכת, ושו"ת הרשב"א א תטו, ושם ה קג, ושו"ת ריב"ש קע ועוד). וראה ערך חרם כשמחרימים אדם). ובית דין או טובי-העיר (ראה ערכו) מצווים לשלוח ציבור להכריז החרם במעמד הציבור (ראה שו"ת הרשב"א ג שד, ושם ה קג, ושו"ת מהרש"ם י"ד עז ועוד), ואם הוסיף שלוח הציבור יותר על מה שציוו לו, כגון שאמר מדעתו שהוא מחרים על דעת הקהילות הרחוקות, אין בדבריו כלום, ואף על פי שהציבור שתקו וקיבלו מה שאמר, אין קבלה זו כלום כיון שהיתה בשגגה (שו"ת הרשב"א ג שד).

מברכים את אחרי שמטילים החרם מברכים את העם, כדרך שאמרו: אמר הקדוש ברוך הוא למשה כיון שקיבלו ישראל את התורה¹² צריך לברכם, שנאמר: וְלַמּוֹכִיחִים יִנָּעַם וְעַלֵּיהֶם תִּבְּאוּ בְרָכָה טוֹב (משלי כד כה). דברים רבה א ט; שו"ת מהר"ם בן בכרי [פראג] תתרכב (עמ' קס), ושו"ת מהר"ם מינץ קב, ולכן נכתבה בתורה פרשת וזאת הברכה לאחר פרשת אתם נצבים (מהר"ם בן בכרי ומהר"ם מינץ הני"ל).

ויש שכתבו טעם אחר, שנשאר מנהג זה מזמנים הקדמונים, ששלחי הציבור המחרימים היו חכמים, וכיון שאמרו: קללת חכם אפילו על תנאי היא באה (מכות יא א), נהגו לברך את העם לאחר הטלת החרם (שיירי כנסת הגדולה י"ד שלד הגהות הטור יד).

בשבת אין מחרימים בשבת (מגיד משנה שבת כג יד, בשם ספר העתים; ריטב"א קידושין מג ב, בחרם שמי שיועד עדות שיעיד; רמ"א בשו"ע או"ח שו יב, בשם אגודה שבת כג, ולפינו באגודה אין¹³), אלא אם כן החרם הוא לצורך השבת (מגיד משנה שם, בשם ספר העתים; רמ"א בשו"ע שם), אלא שאם החרם הוא דבר חשוב עבור הכלל, מותר להטילו בשבת, וכמו שמצינו באותו חרם שהחרימו ראשונים שלא ללמוד חכמות חיצוניות (ראה שו"ת הרשב"א א תטו), שהטילוהו בשבת (ט"ז י"ד רכח סק"ו, על פי רשב"א שם).

ויש שכתבו שכל חרמי ציבור מותר להטילם בשבת (מגן אברהם שם ס"ק כד), לפי שצריכים קיבוץ של רבים, ואי אפשר לקבץ את הציבור בימי החול (מחצית השקל שם, בדעת המגן אברהם. וראה לבוש שם).

בעשרת ימי בעשרת ימי תשובה אין מחרימים (רמ"א בשו"ע או"ח תשובה ובחוש תרב. וראה שם בלבוש ובט"ז הטעם שלא לעורר קטרוג¹⁴); ויש שכתבו שאסור להחרים בכל חודש תשרי מפני שתלויים אז בדין (מגן אברהם שם: מצאתי כתוב), ובחודש ניסן מותר להחרים לצורך גדול (מגן אברהם שם: מצאתי כתוב).

התרתו

האם צריך חרמי ציבור שהחרימו ורוצים להתיר את החרם, יש התרת חכם מהראשונים שכתב שצריך שילכו אצל חכם ויתירו להם, כדרך שעושים בשבועה (ראה ערך התרת נדרים. שו"ת הרי"ף רפא, והובא במשפט החרם עמ' רפה, ובשו"ת ריב"ש קעח, ועוד; מאירי נדרים ג סוף משנה א, בשם הרבה גאונים), וצריך שיתירו יחד מומחה, או שלשה הדיוטות (ראה ערך הני"ל: המתירים).

לשון "בכח" ציבור שקיבלו עליהם תקנה בלשון "בכח חרם", יש ראשונים שכתבו שאין כאן חרם, אלא הוא איום על כל מי שיעבור על התקנה שיחרימוהו (תשב"ץ א קכג, והובא בשו"ת מהריב"ל בעב, ובבית יוסף י"ד רכח (קמו ע"ב)), וכן יחיד שמקבל על עצמו בלשון "בכח חרם", אין זה כלום (ראה חקרי לב י"ד ג מד לדעה זו).

ויש חולקים וסוברים ש"בכח חרם" לשון חרם הוא (ראה שו"ת הרשב"א א תטו: וגורנו וקבלנו עלינו וכו' בכח חרם), וכן האומר: בכח אלות התורה, חרם גמור הוא (שו"ת ראנ"ח מים עמוקים נז, והובא בחקרי לב שם). בלב קיבל בלבו על עצמו דבר בחרם, ולא הוציא את החרם בשפתיו, יש שכתבו שהחרם חל עליו, שאף על פי ששבועה אינה חלה בלב, שנאמר בשבועה: לְבָטָא בְשִׁפְתַּיִם (ויקרא ה ד. ראה ערך שבועה), אין החרם כשבועה (שו"ת נודע ביהודה קמא י"ד סז, ושם חו"מ ל יב¹⁰).

ויש חולקים וסוברים שאין החרם חל בהרהור הלב, אלא צריך להוציאו בפיו כמו שבועה (שו"ת חתם סופר י"ד רכז, ודימה לחרם שמחרימים אדם, ראה ערך חרם).

בכתב חרם חל בכתיבה, אף שלא הוציאו אותו בפה (שו"ת נודע ביהודה קמא י"ד סז, ושם חו"מ ל יב; שו"ת חתם סופר י"ד רכז), וכן מצינו בחרמות שנהגו להטיל בהסכמות על ספרים שלא להדפיס אותם שנית, שמעולם לא שמענו ולא ראינו שצריך הרב להוציא החרם בפיו, אלא כותבו בכתב ידו (נודע ביהודה חו"מ שם), אם לפי שכתובה כדיבור היא אף לענין שבועה (ראה ערך כתיבה וערך שבועה, מחלוקת בדבר. חתם סופר שם), או שאף אם אין דין כתיבה כדיבור לענין שבועה, שנאמר בה: לְבָטָא בְשִׁפְתַּיִם (ויקרא ה ד), בחרם שלא נאמר בו "לְבָטָא בְשִׁפְתַּיִם" אף בכתיבה אפשר להחרים (נודע ביהודה שם ושם).

וכן חרם שאדם מקבל על עצמו בכתיבה, הרי זה חרם גמור, שהחרם אינו טעון דיבור, וכמו שמצינו שחרם של בית דין חל מפי אחרים אף על מי שאינו מקבלו (ראה לעיל: המחרימים; בית דין), ולכן יכול לקבלו על עצמו בלא ביטוי שפתיים (נודע ביהודה שם ושם). ודוקא שכתב החרם בכתב ידו, אבל אם כתב הסופר וחתם הוא - אינו חל (נודע ביהודה קמא י"ד סח); ויש שכתבו שכיון שחתם הרי זה כאילו כתבו הוא עצמו, וחל (שו"ת חתם סופר שם; שו"ת משפט צדק סז).

ויש סוברים שאין החרם חל בכתב, ולכן כתבו שהחרם שנהגו להחרים בהסכמות על ספרים שלא להדפיסם שנית אינו חרם, כדרך שאין שבועה חלה בכתב (פתחי תשובה י"ד רלו סק"א, בשם הר"ם בענט שהובא בשו"ת תפארת צבי י"ד סב).

במעמד עשרה אין החרם חל אלא במעמד עשרה, ואף המחרימים על עצמו שלא בפני עשרה, אין החרם חל, ואין כאן שבועה, וכן אמרו שאחי יוסף במעשה מכירתו החרימו בעשרה, לפי שאין החרם חל אלא בעשרה (נתנומא וישב אות ב. שו"ת מהר"ח אור זרוע ב, בשם אביו: כמו שפסק רבינו תם, וכן מבואר בהגהות רבינו פרץ לסמ"ק קח, ובמהר"ק לז), וכן בית דין כשמחרימים צריך שיטילו החרם בעשרה (ראה הגהות רבינו פרץ לסמ"ק שם).

ויש סוברים שאין צריך עשרה אלא כדי שיחול החרם אף על מי שאינו שם, אבל אדם יכול להחרים על עצמו שלא בעשרה (מהר"ח

13. וכן כתב בספר חסידים תט, וכתב הטעם לפי שבשבת נאמר ברכה, אלא שאינו ברור אם דבריו בחרמי ציבור, או בחרם שמחרימים אדם. 14. וראה מגן אברהם תכס סק"ח שנראה שמדובר בחרמי ציבור.

כתב בצרכי הקהילה. 10. וראה לעיל: גדרו וחומרו, שאיסור חרם משום שבועה, וצריך ביאור. 11. וראה שם שכתב שדעתו בטלה בפני דעת אביו בשם רבינו תם. 12. כן הוא במהר"ם בן בכרי. בדברים רבה לפנינו: התוכחה.

מכאן ולהבא (ראה ערך הפרה: דינה וגדרה. רשב"א שם ושם; ריב"ש שם). במה דברים אמורים שהתירוהו הציבור על ידי עצמם, אבל אם נשאלו עליו לחכם והתירו, החכם עוקר החרם מעיקרו כאילו לא היה מעולם (ש"ך שם ס"ק צו, בדעת שו"ת הרא"ש ז, וראה נודע ביהודה תנינא אהע"ז קצט ג).

התרת מקצת החרם רצו הציבור להתיר מקצת החרם ולהשאיר מקצתו, הרשות בידם (משפט החרם עמי שא; שו"ת ריב"ש קפה; תשב"ץ א קכג; שו"ת מהרי"ט א סט; רמ"א בשו"ע יו"ד רכח כז), ואין אומרים שכיון שהותר מקצתו הותר כולו כדרך שמצינו בהתרת נדרים (ראה ערך התרת נדרים: התרה במקצת), שמאחר שהתרת החרם אינה עוקרתו למפרע אלא מתירתו מכאן ולהבא (ראה לעיל), דינה כהפרת הבעל, שאם הופר מקצת הנדר לא הופר כולו (ראה ערך הפרה. ריב"ש שם; תשב"ץ שם; מהרי"ט שם).

במה דברים אמורים שהתירוהו הציבור על ידי עצמם, אבל אם נשאלו עליו לחכם בחרטה גמורה כדין התרת נדרים, הותר כולו, לסוברים שנדר שהותר מקצתו על ידי חרטה הותר כולו (ראה ערך התרת נדרים: התרה במקצת. תשב"ץ שם).

ויש ראשונים שנראה מדבריהם שחרם שהותר מקצתו הותר כולו (שו"ת הרא"ש ז ה).

חרם שנעשה היתה ההסכמה - התקנה - שהחרימו עליה גדר כסייג לדבר לרבים, או סייג לתורה ולדבר מצוה - שלא תתבטל מצוה המצוה - אינם יכולים להתיר (משפט החרם עמי רצב, ושו"ת ריב"ש קעח; שו"ע יו"ד רכח כח).

מן האחרונים יש שכתבו שחרם שהוא לצורך סייג וגדר, כיון שאינו לדבר איסור ממש, אפשר להתירו על ידי שאלה לחכם - לסוברים כן בהתרת נדרי יחיד (ראה שו"ע יו"ד ריד א, ורמ"א בשו"ע או"ח סוף תרכד) - ודוקא הציבור עצמם אינם יכולים להתירו (ספר שמלת בנימין ליו"ד ריד ורכח סעי' כח בבגדי כהונה, והובא בעצי לבונה רכח כח).

החרימו על דעת המקום ועל המקום ועל דעת הקהל, כתבו ראשונים שאף שבנדר ושבועה כיוצא בזה אין להם התרה (ראה ערך התרת נדרים: ברבים, ועל דעת רבים), בחרמי ציבור יש התרה (תוספות שבועות כט ב ד"ה כי; רא"ש שם סוף פרק ג, וטושי"ע יו"ד רכח כה ב"על דעת המקום", ורמ"א בשו"ע שם ב"על דעת הקהל"), לפי שדעת הקהל כך היא שיתירו כשירצו (תוספות שם), וכן אם החרימו "על דעת רבים" (רשב"א ור"ן שבועות שם; שו"ת הרשב"א ג שג ושד; שו"ת ריב"ש קעח).

וכתבו אחרונים שאם הוסיפו חומר בחרם, שאי אפשר להם להתירו בעצמם אלא על ידי שאלה לחכם, אם היה החרם על דעת רבים, דינו כנדר, ואין לו התרה (שו"ע יו"ד רכח כח).

ויש חולקים וסוברים שאם החרימו "על דעת רבים ועל דעת המקום", אין מתירים החרם לדבר הרשות, אלא דוקא לדבר מצוה, כדין נדר "על דעת המקום" (שו"ת ריב"ש שצה סוף ד"ה אין).

כשמיעוט הציבור לא רוצים כתבו ראשונים שהולכים אחר הרוב, ואם רוב הציבור להתיר החרם מסכימים להתירו - מתירים (שו"ת הרא"ש ה ב, ושם ז; תשב"ץ א קכג ד"ה אבל; שו"ע יו"ד רכח לא), שעל כל חילוקי דעות

ורבים מהראשונים כתבו שנהגו שהציבור מתירים את החרם שלא על פי חכם (משפט החרם עמי ש; שו"ת הרשב"א א תרצה, ושם ג שג; רא"ש שבועות ג כג, ובתשובותיו ה ד; מאירי נדרים שם; טושי"ע יו"ד רכח כה, ועוד), וכמה טעמים נאמרו בדבר:

- יש שכתבו שכיון שהמנהג הוא שהציבור מתירים, בתחילה כשהחרימו על דעת כן החרימו שיוכלו להתיר ללא כל דיני התרת נדרים (ריב"ש שם, וכעין זה ברשב"א שם, וכן כתבו תוספות בשבועות כט ב ד"ה כי בקיצור). לפיכך אם פירשו בחרם שהם עצמם לא יתירוהו, וכיוצא, אין הם עצמם יכולים להתירו (שו"ת הרשב"א הנ"ל; ריב"א שם ושם; בית יוסף שם בשם ר"י בן מינר; שו"ע שם), אלא צריך שאלה לחכם (שו"ת הרשב"א ד שי; ר"י בן מינר שם; שו"ע שם).

- יש שכתבו שיכולים להתיר מן הדין, שכשם שמצינו בעובר על החרם שעשה תשובה, שהמחרימים יכולים הם עצמם להתיר החרם שהוטל עליו (ראה ערך חרם), כך יכולים המחרימים להתיר את איסור החרם עצמו בלא שאלה לחכם, וכדרך שמצינו בנידוי, שתלמיד חכם מנדה לעצמו ומתיר לעצמו, ואף שהחרם הוא מענין השבועה, יש דרכים בחרם שאינם בשבועה (משפט החרם עמי רצח ועמ"ש ¹⁵).

- ויש שכתבו הטעם שמתחילה כשהחרימו לא נתכוונו לחרם - איסור חרם - או לשבועה, אלא הם מחרימים ומנדים את כל מי שיעבור על גזירתם, ולכן יש כח בידם להתיר החרם ולבטל הנידוי (רא"ש שבועות ג כג, ובתשובותיו ה ד, ושם ז ט; טושי"ע יו"ד רכח כה), ואפילו הזכירו לשון שבועה, לא היתה דעתם אלא להחרים (שו"ת הרא"ש כלל ה וכלל ז הנ"ל).

כשלא בטלה אף כשלא בטלה הסיבה שמחמתה החרימו יכולים הם הסיבה, או להתיר, ואפילו בתוך הזמן שקבעו בתחילה להמשך בתוך הזמן התקנה (בית יוסף יו"ד רכח קמו ע"א), בשם תשובות הרשב"א; שו"ע שם כז), ואף לסוברים שזה שהציבור יכולים להתיר חרמיהם הוא משום שמתחילה על דעת כן החרימו (ראה לעיל), הרי זה כאילו התנו שיוכלו להתיר אף בתוך הזמן (תשובת הרשב"א שם; ש"ך שם ס"ק פב), ואינם צריכים ליתן טעם להיתורם, אלא כל שירצו להתיר מתירים, כדין הפרת הבעל (שו"ת ריב"ש קפה).

בהתרת החרם שעל ידי הציבור, כתבו ראשונים שאין הציבור צריכים לומר שום לשון - של היתר - אלא שליח ציבור, מדעת הציבור, אומר במעמד הציבור: חרם פלוני מסכימים הציבור לבטלו, ומותר הוא (שו"ת הרשב"א ג שו; תשובות הראב"ד שהובאה בסוף משפט החרם: יצו את שלוחם להתיר חרמם), ואף אין צורך להזכיר בפירוש לשון התרה, אלא משסהכינו לבטל את החרם, ונתנו רשות לרבים לעבור עליו, הרי הוא בטל, מאחר שזה שהציבור מתירים החרם הוא מצד התנאי שיוכלו להתירו כשירצו (שו"ת מהריב"ל ב עב, ושו"ת מהרי"ט א סט).

מכאן ולהבא התרת חרמי ציבור אינה חלה למפרע אלא מכאן ולהבא (שו"ת הרשב"א א תרצה, ושם ג שג; שו"ת ריב"ש קפה; שו"ע יו"ד רכח כו; נדרי צבור, ורצונו לומר חרמי צבור, ראה ביאור הגר"א שם ס"ק עט), שמאחר שכח הציבור להתיר החרם הוא ממה שמתחילה הטילוהו עד הזמן שירצו (ראה לעיל), אינה כהתרת נדרים שחכם עוקר הנדר מעיקרו ועושהו כאילו לא חל מעולם (ראה ערך התרת נדרים: גדרה), אלא דומה להפרת הבעל שגוזז הנדר

הותר הנדר מאליו (ראה ערך נדרים. רשב"א שם בשם רש"י).
וכתבו אחרונים שאין לחוש לדעת הסוברים שצריך היתר,
שמאחר שנהגו שכשעובר הזמן שלא לחשוש לחרם, על דעת כן
החרימו בתחילה (שו"ת משפט צדק ב עז, חובא בשו"ת כנסת הגדולה רכח
הגהות הטור צ"ל¹⁷).

התרת חרם אף היחיד שקיבל על עצמו דבר בחרם, מתירים לו בלא
יחיד פתח וחרטה (שו"ת יו"ד רכח ח, ושי"ך ס"ק טז, וטי"ז ס"ק יב),
ולכן אף אם קיבל עליו בחרם לעשות דבר פלוני בלא שום פתח
וחרטה - מתירים לו, כיון שאין התרת החרם צריכה לא פתח ולא
חרטה (בית יוסף שם רכח ד"ה והרמב"ם בשם הרשב"י).

עבר על החרם קיבל עליו דבר בחרם, ועבר על החרם, כתבו
ראשונים שאין מתירים לו החרם עד שינהג איסור
כימים שנהג בו היתר, כדרך שאמרו בהתרת נדרים של תורה (ראה
ערך התרת נדרים. שו"ת ריב"ש שצ"ח¹⁸), ואפילו לא היתה שבועה
בקבלתו (שו"ת ראנ"ח מים עמוקים נה), וכן בחרמי ציבור, אם נהגו
מקצת מהציבור קלות ראש בדבר, אין רשאים להתיר להם, אלא
עונשים אותם (משפט החרם עמ' רצא, והובא בתש"ץ ב כא) עד שינהגו
נידוי כימים שנהגו בו היתר (תש"ץ שם בדעת משפט החרם).

בשבת נהגו להתיר חרמי הקהל בשבת, אף שאין ההתרה לצורך
השבת (שו"ת הרשב"א ד רצו; שו"ת או"ח שמא ג; רמ"א בשו"ע
שם שו"י), לפי שאין הציבור מתאספים יחדיו אלא בשבת, ואם
לא יתירום בשבת לא יותרו לעולם, ולכן אינו דומה לנדרים שאין
מתירים אותם בשבת אלא לצורך השבת (ראה ערך התרת נדרים.
רשב"א שם). וכתבו אחרונים שמטעם זה אף כשאין בהתרת החרם
אלא צורך של יחיד, מותר להתירו (ראה מגן אברהם שם ס"ק כג,
ומחצית השקל ולבושי שרד שם בדעתו).

ויש שכתבו הטעם שמתירים חרמי ציבור בשבת, לפי שדינם
כעסקי רבים, שמתירים בשבת (ראה ערך שבת. רמ"א בשו"ע שם¹⁹),
ולטעם זה אפילו כשאפשר לכנס את הציבור בימי החול, מותר
להתיר חרמי ציבור בשבת (אליה רבה שם ס"ק כז).

אמרה תורה: אֶחָדִי רַבִּים לְהַטֹּת (שמות כג ב. שו"ת הרא"ש ז ה), אלא
שלזה שלא הסכים להתירו נשאר החרם בתוקפו (רא"ש שם; שו"ע שם).
נתנו הציבור רשות לטובי הקהל - שיהיו כל צרכי העיר נחתכים על
פיהם (שו"ת הרא"ש ה ד) - הרי הם במקום כל הקהל (רא"ש שם; רמ"א
בשו"ע שם), והולכים אחר רובם (ראה שם שו"ת ס"ק פט בשם תשב"ץ).

וכתבו אחרונים שבמקום שאין מנהג ידוע, הולכים אחר הרוב,
והמועטים בטלים וצריכים לקיים הסכמת הרוב (שו"ת מהרשד"ם
יורה דעה פב).

במעמד כל אלו בהתרת החרם, כתבו ראשונים שצריך שיהיו כל אותם
בני אדם שהיו בשעת הטלתו, שכשם שהחרימו כך
יתירו (שו"ת הרמב"ם פאר הדור קנא; תשובת הראב"ד, חובא במשפט החרם
עמ' שב¹⁶), שכל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו (שו"ת הרמב"ם
שם), ואם אי אפשר, כגון שמתו מקצתם, יבואו אחרים שהם חשובים
כמותם וימלאו את החסרון (הראב"ד שם), ואם מת כל הדור ההוא,
יכולים העומדים תחתיהם להתיר, והוא שיהיו גדולים כמותם
בחכמה ובמנין (מהר"ם אלשיך נט), וכן אם חלק מן המחרימים נתנו
רשות לחבריהם להתיר במקומם, יכולים הם להתיר, ואם יצא אחד
המחרימים מן המדינה, יציאתו חשובה כנתינת רשות לנשארים שם
להתיר במקומו (תשב"ץ א סוף סי' קכג, וראה שם עוד).

על חרם-דרבנו-גרשם (ראה ערכו), שלא לשאת שתי נשים או שלא
לגרש אשתו בעל כרחו, כשיש טעם מבורר להתירו לגבי אדם
מסויים, באיזה אופן מתירים אותו, ראה ערך חרם דרבנו גרשם.

כשקבעו זמן ציבור שהחרימו וקבעו זמן לחרם, יש ראשונים
לחרם שכתבו שאינו נותר מאליו עד שיתירוהו, שכל דבר
שנאסר במנין צריך מנין אחר להתירו, אף שמתחילה לא אסרוהו
אלא לזמן (ראה ביצה ה א. תוספות שם ד"ה כל בשם יש שהיו רוצים,
ומרדכי שם תרמט בשם יש טועים, וראה תוס' סנהדרין נט ב ד"ה לכל);
ורבים מן הראשונים חולקים וסוברים שהוא נותר מאליו, ואין
צריך להתירו (תוספות ביצה שם, ומרדכי שם; שו"ת הרשב"א המיוחסות
רעז, בשם רש"י), שלא יהא גרוע מן הנודר לזמן, שכשעבר הזמן

חֶרֶם דְּרַבְּנֵי גֵרְשֻׁם¹

שלוש תקנות שהתקין רבנו גרשום מאור הגולה וגזר עליהן בחרם נידונו בעיקר בפוסקים:

א. שלא ישא אדם אשה על אשתו; ב. שלא יגרש אדם אשתו בעל כרחו; ג. שלא יקרא אדם כתב חברו בלא רשותו²

הפרקים:

- בנושא אשה על אשתו
- בגירושין בעל כרחו
- זמן התקנות ותקפן
- מקומות התפשטותן
- העובר על החרם
- בנישואי מצוה
- בביטול פריה ורביה
- בנאסרת ועוברת על דת
- במורדת
- בבורחת ושוביה
- בחולה ובעלת מומים
- בנשטתית
- חיובי הבעל לראשונה
- היתר מאה רבנים
- בקריאת כתב חבירו

בנושא אשה על אשתו

מדין התלמוד הלכה כדעת הסובר שנושא אדם כמה נשים על אשתו,

והוא שיהא יכול ליתן לכל אחת ואחת שאר-כסות-ועונה (ראה ערכו.
ראה יבמות סה א; רמב"ם אישות יד ג; טוש"ע אה"ע א ט), ורבנו גרשום

שלד כח. וראה תשב"ץ ב כא. ¹⁹. וראה אליה רבה שם ס"ק כז שתמה
שמהרשב"א הנ"ל לא משמע כן. **חרם דרבנו גרשום**. 1. ז, טורים שעה-תנד.
2. על שאר תקנות הקהילות, שהרבה מהן המיוחסות לרבנו גרשום, ומהן

¹⁶. וכן כתב במשפט החרם עמ' רצח בהתרת חרם שהחרימו אדם. ¹⁷. וכן
כתב בפשיטות בשו"ת דברי ריבות קסג. אבל בשו"ת בנימין זאב שט החמיר,
והובא בשו"ת כנסת הגדולה שם. ¹⁸. וכן כתב בשו"ת רח ס"ק יד בדעת שו"ע

משמע ממשנה יבמות קיב ב; רמב"ם גרושין א ב; טוש"ע אה"ע קיט ו), ואפילו שאין לו לשלם את כתובתה ונדונייתה אינה יכולה לעכב בשביל זה את הגירושין, אלא תתגרש ותתבע אותו מה שחייב לה (רמ"א שם), ורבנו גרשום החרים שלא לגרש אשה שלא מדעתה (כן משמע מתוספות נדרים צ ב ד"ה בראשונה; ראב"ה תשובות וביאורי סוגיות תתקכ"א; רמ"א שם), ואפילו רוצה לתת לה כתובתה (רמ"א שם). ומספר טעמים נתנו ראשונים ואחרונים לדבר:

- כדי לגדור בפני הפריצים וההוללים המתעללים בנשיהם לגרשן שלא כראוי, ותולים מעשיהם בדברים בטלים (תשובת הרשב"א בשנתון המשפט העברי ב עמ' 230; מהר"ק קא, ודרכי משה שם סק"י, בשמו), שרבו פרוצים שזלזלו בבנות ישראל ההגונות, בערב היא באה ובבקר היא שבה (שו"ת חתם סופר אה"ע א ג).

- לפי שראה שהדור פרוץ ומזלזלים בבנות ישראל בזריקת גט בעל כרחיה, לכן תיקן להשוות כח האשה לכח האיש, שכשם שהאיש אינו מוציא אלא לרצונו, כך האשה אינה מתגרשת אלא לרצונה (שו"ת הרא"ש מב א).

- כדי לעשות סייג לתורה, לפי שמדין תורה אין אדם רשאי לגרש את אשתו אלא אם כן מצא בה ערות דבר (ראה גיטין צ א), לפיכך תיקן שאפילו באופן שמותר מדין תורה לגרשה, לא יגרשה בעל כרחה (עין יצחק אה"ע ד א כ).

על מי חל החרם בנוסח התקנות נאמר שהחרם חל לא רק על הבעל, אלא אף על הסופר והעדים (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תתרכב; מהר"ם מיינץ קב) ⁵.

נמצא פסול בגט בנוסח התקנות נאמר שאם קיבלה האשה את הגט מראשון מרצונה, ואחר כך נמצא פסול בגט, מותר לו ליתן לה גט שני אף בעל כרחה (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם; מהר"ם מיינץ שם; רמ"א אה"ע קיט ו) ⁶, שכיון שנתרצתה להתגרש, שוב אינה חוזרת בה (צמח צדק אה"ע ה) ⁷.

זמן התקנות ותקפן

נשיאת אשה בחרם דרבנו גרשום שלא ישא אדם אשה על אשתו שניה (ראה לעיל: בנושא אשה על אשתו), נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שלא גזר אלא עד סוף האלף החמישי (תשובת הרשב"א בשנתון המשפט העברי ב עמ' 230, שכן שמע מחכם אחד; מהר"ק קא, בשם הרשב"א; בית יוסף אה"ע א י, ושו"ע שם, ושו"ת, דיני כתובות יד; דרכי משה שם סק"י; שו"ת הרדב"ז ד קח), ושבזמן הזה - אחרי האלף החמישי - כבר כלה זמן הגזירה, ומכאן ואילך אינו אלא מנהג (ראה ערכו) שנהגו להחמיר (דרכי משה שם; שו"ת מהרש"ד"ם אה"ע עח).

- ויש אומרים שגזר לעולם (ים של שלמה יבמות ו מא, ושו"ת מהרש"ל יד, בדעת האור זרוע והמרדכי והסמ"ק; תשובת ר"י די מולינא בשו"ת בית יוסף שם; מהרש"ד"ם יו"ד קמ ואה"ע קכ).

מאור הגולה החרים על הנושא אשה על אשתו (ריטב"א יבמות סד א, בשם התוספות; ראב"ה תשובות וביאורי סוגיות תתקכ"א ותתקעג; שו"ע שם י; ועוד). ומספר טעמים נתנו ראשונים ואחרונים לדבר:

- כדי לגדור בפני הפריצים וההוללים המתעללים בנשיהם שלא כראוי (תשובת הרשב"א בשנתון המשפט העברי ב עמ' 230; מהר"ק קא, ודרכי משה שם סק"י, בשמו).

- כדי למנוע קטטה (הגהות מרדכי כתובות רצא, בשם ר' אביגדור; דרכי משה שם ס"ק יב, ולבוש שם י, ובית שמואל שם ס"ק כא, בשם הגהות מרדכי; שו"ת הר"ן מח).

- לפי שחשש שמא ירבה לו נשים ולא יוכל לפרנסן, לפי שבגולה אנו טרודים ונענים, וכל ממוננו על קרן הצבי (מהר"ם פדובה יד; מהר"ם (פדובה) טז, בשם יש אומרים; משכנות יעקב א).

- לפי שאמרו בתלמוד: מיום שפשטה מלכות הרשעה שגזרת עלינו גזירות רעות וקשות, ומבטלת ממנו תורה ומצוות, דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים, ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו, אלא הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין (בבא בתרא ס ב), ורוב הציבור יכולים לעמוד באשה אחת (שמן ששון לד, בשם מהר"ם).

- לפי שאמרו בתלמוד: לא ישא אדם אשה במדינה זו, וילך וישא אשה במדינה אחרת, שמא יזדווגו הבנים זה לזה ונמצא אח נושא את אחותו (יבמות לו ב), ואנו נעים ונדים ממקום למקום, ודין הוא שנגזור אף באותה מדינה (משכנות יעקב שם; שואל ומשיב קמא א קעח).

- כדי למנוע מלעבור על איסורים, לפי שבידוע ששתי נשים צרות שונאות זו את זו, והאחת חשודה לקלקל חברתה, אפילו כשעל ידי כך מקלקלת את עצמה (מהר"ם שיק אה"ע ד, על פי יבמות קכ א).

- שיש בכך סכנה ליהודים לפי שהיא נגד דת הגוים, ואין בזה משום הליכה בחקות-הגוים (ראה ערכו), כיון שהוא בשב ואל תעשה (ראה ערך הנ"ל: האיסור וגדרו. שאילת יעבי"ץ ב טו).

נתרצתה אשתו אף אם נתרצתה אשתו וישא אשה אחרת, אינו מועיל להתיר החרם (דרכי משה שם סק"ח; בית שמואל שם סק"כ), שאם לא כן מה הועיל רבנו גרשום בתקנתו (חיים ושלום כו) ³.

על מי חל החרם נחלקו הדעות אם החרם חל על האיש בלבד, ולא על האשה שלא תינשא לאדם נשוי (הלכות קטנות ב לה; באר היטב שם סק"כ, בשמו), ולא מצינו בשום מקום שהאשה נקראת עבריינית (ישועות יעקב אה"ע כ; בית אפרים א); או שהחרם חל אף על האשה (כן משמע מהגהות סמ"ק קפו; תשובת רבי יחיאל אשכנזי ביובל לאסף עמ' רלג).

בגירושין בעל כרחה

מדין התלמוד האשה מתגרשת בין לרצונה, בין שלא לרצונה (כן

ממנה שאר כסות ועונה עד שתתצרה לקבל ממנו גט, הרשות בידו (ח"מ שם); ויש מן הפוסקים חולקים וסוברים שאף זו בכלל תקנת רבנו גרשום, שלא למנוע ממנה שאר כסות ועונה כדי שתתצרה להתגרש (כן משמע מחלקת מחוקק עז סק"ג, ובית שמואל שם סק"ו). ⁵ ויש מן האחרונים שכתב שחל אף על השליח, ועל כל מי שנטפל לכך (נודע ביהודה קמא אה"ע עח). ⁶ ונחלקו אחרונים אם דין זה הוא דוקא כשהפסול היה מדרבנן (שדי חמד, גרושין ב, בשם חידושי אנשי שם); או אף אם הפסול מדאורייתא (פרי חדש שם; צמח צדק אה"ע ה). ⁷ ונוסף בנוסח התקנות שלא נאמר כן אלא כשלא ידעה

המיוחסות לשאר חכמי הדורות, ראה ערך תקנת הקהילות. ³ ויש מהראשונים שנסתפק בדבר, שאפשר שכיון שלא נעשה החרם אלא לתקנת האשה, והיא אומרת אי-אפשרי-בתקנת-חכמים (ראה ערכו). שו"ת הר"ן מח, ויש מהאחרונים שכתב להלכה שמחילתה מועילה (מהרש"ך א כ). ⁴ לדעת הסוברים שהרצאה לגרש את אשתו והיא אינה רוצה פטור הוא משאר-כסות-ועונה (ראה ערכו וערך מורד. שו"ת הרא"ם ל, הובא בב"ח עז, וח"מ שם ס"ק ג, וב"ש ס"ק ו. וראה ערך מורד ועי' שאר כסות ועונה, מחלוקת בדבר) לא היתה תקנת רבנו גרשום אלא שלא לגרשה בעל כרחה כדי לישא אחרת, אבל למנוע

שתי נשים (חקרי לב יו"ד ג פז), וכיון שנהגו כן אינו רשאי לישא אשה על אשתו, שאומדנא מוכחת היא שעל דעת כן נישאת לו (ריטב"א ונמוקי יוסף יבמות מד א; טושי"ע שם ט ועו ח).

וכתבו הפוסקים שמדינה שרוב תושביה הם מבני בניהם של יוצאי אשכנז וצרפת, דינה כמקום שפשט שם החרם דרבנו גרשום (מהר"ם שיק אה"ע ד), ובזמננו פשטה תקנת רבנו גרשום ברוב גלויות ישראל, ואמריקה ואוסטרליה בכלל, לפי שרוב ישראל שם באו ממקומות שפשטה בהם התקנה (ערוך השלחן אה"ע א כג).

וכתבו הפוסקים עוד שבמקום שאין ידוע אם פשט שם החרם דרבנו גרשום, מן הסתם נוהג שם (מהר"י מינץ י; רמ"א ולבוש שם).

החולך ממקום ההולך ממקום שפשט שם החרם דרבנו גרשום למקום שלא פשט שם, כתבו ראשונים שאסור לו לישא אשה על אשתו, לפי שאין המקום גורם, אלא החרם דרבנו גרשום חל על האדם, וכיון שחל עליו בעודו במקומו, אין אומרים שמפני שיצא ממקומו יהא החרם מסולק מעליו (שו"ת הר"ן מח; רמ"א יו"ד רכח כט), ואפילו הלך למקום שלא פשט שם על מנת להשתקע שם (ים של שלמה ושו"ת מהרש"ל שם), ואם נותנים לו שם אשה על אשתו, עוברים על לפני-עור-לא-תתן-מכשול (ראה ערכו. מהרש"ך ב צז). ונחלקו אחרונים:

גירושין בעל כרחא (ראה לעיל: בגירושין בעל כרחא), נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שיש ארצות שקיבלוהו עליהם, ויש שלא קיבלוהו (שו"ת הרשב"א ד קפו), ולא פשט החרם בספרד ובפרובינצא (שו"ת הרשב"א ג תמו), ובמצרים (מהר"ק קז, ושו"ת הרמ"א יג, ושו"ת מהרש"ל לג, בדעת הרמב"ם; שו"ת מהר"ם אלשקר, בדעת השו"ע).

• ויש אומרים שדבר זה פשט איסורו בכל ישראל - ואף בספרד (כן משמע משו"ת הר"ן לח) - ולא ראינו ולא שמענו אשה מתגרשת בעל כרחא (שו"ת הר"ן שם).

העובר על החרם

תוקף קידושין הנושא אשה על אשתו, אף על פי שעבר על החרם דרבנו גרשום, הקידושין תופסים, ואין לומר כאן: כל המקדש על דעת חכמים הוא מקדש, והפקיעו חכמים את הקידושין ממנו (ראה ערך אפקיעוהו רבן לקדושין מניה), שהרי אף בחיבי-לאוין (ראה ערכו) ושניות (ראה ערכו) הקידושין תופסים (מרדכי קדושין תקכב, בשם מהר"ם).

כפייה שלא ישא חרם דרבנו גרשום שלא ישא אדם אשה על אשתו, חייבים לכוף עליו (ריטב"א ונמוקי יוסף יבמות מד א, בשם התוספות). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאם עבר ונשא כופים אותו בחרמות ונידויים לגרש אחת מהן (מהר"ח אור זרוע קפב; רמ"א אה"ע א י; שו"ת מהרש"ל יד), והשניה תידחה מפני הראשונה, אלא אם כן נתרצתה הראשונה לקבל גט (שו"ת מהרש"ל שם; חלקת מחוקק שם ס"ק יח, ובית שמואל

גירושין בעל כרחא (ראה לעיל: בגירושין בעל כרחא), נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא גזר אלא עד סוף האלף החמישי (שו"ת הר"ן לח, ושו"ת בית יוסף שם, לפי ראש משביר ב סט; בית שמואל קטו סק"ז, לפי פתחי תשובה אה"ע קיט סק"ח), ושבזמן הזה אינו אלא מנהג (ראה ערכו. מהר"ם אלשקר צה).

• ויש אומרים שגזר לעולם (כן משמע משו"ת הרא"ש מג ח; נודע ביהודה קמא אה"ע פג ופד, ותינאי קב וקג).

תוקף התקנות באופנים שיש להתיר לישא אשה על אשתו, או זו מול זו לגרשה בעל כרחא (ראה בפרקים הבאים), נחלקו אחרונים איזה משני איסורים אלה קל יותר להתיר:

• יש סוברים שיותר טוב להתיר לגרש בעל כרחא, לפי שאיסור שתי נשים חמור יותר (מים חיים (רפפורט) א, בדעת כמה פוסקים; שואל ומשיב קמא א פ), שיש לו יסוד בתלמוד, שהרי יש מהאמוראים הסוברים שכל הנושא אשה על אשתו יוציא ויתן כתובה (מים חיים שם, על פי יבמות סה א), ואף לחולקים לא התירו לישא אשה על אשתו אלא אם כן יכול לפרנס שתיהן (יבמות שם. גור אריה יהודה כב). ועוד שחרם דרבנו גרשום שלא לגרש בעל כרחא הוא נגד המפורש בתורה להתיר (ראה ערך גרושין: דעת המתגרשת), מה שאין כן שתי נשים, שלא התירה תורה אלא כשבידו לפרנסם (גור אריה יהודה שם) ⁸.

• ויש סוברים שיותר טוב להתיר לישא אחרת, לפי שהאיסור לגרש בעל כרחא חמור יותר, כיון שפשט איסורו בכל ישראל (ראה להלן: מקומות התפשטות), ולא נקבע לו זמן (ראה לעיל: נודע ביהודה קמא אה"ע א ועז; שו"ת חתם סופר אה"ע א ג וב קסז, ועוד), והוא משום סייג לתורה, מה שאין כן האיסור לשאת שתי נשים (חתם סופר שם ושם); או שלגרש בעל כרחא, כיון שהוא דבר קל לעשותו, הוצרכו להחמיר בו ביותר, מה שאין כן בנושא אשה על אשתו, שאין זה מצוי שתתרצה להינשא לאדם שיש לו אשה, לא הוצרכו להחמיר בו כל כך (פאת השדה א פז); או שכיון שהיה הדור פרוץ, ויש שפרצו לגרש בעל כרחא, החמירו בזה יותר (בית שלמה אה"ע עז); או לפי שבגט בעל כרחא יש סוברים שאם עבר וגירש - הגט בטל (ראה להלן: בעובר על החרם), לפיכך יש להחמיר בו (שם אריה קט).

• ויש סוברים שאין חרם אחד חמור יותר מחברו (כנסת הגדולה אה"ע א, הגהות בית יוסף כג), ושתי התקנות שוות ולמדים זו מזו (תורת חיים לג), והכל לפי הענין ולפי ראות עיני הדיינים (חיים ושלום א א).

מקומות התפשטות

נשיאת אשה תקנת רבנו גרשום שלא ישא אדם אשה על אשתו פשטה במהלך הדורות בכל ארץ אשכנז (מהר"ק קפד; שו"ת בית יוסף, דיני כתובות יד), וכן בצרפת הסמוכה לאשכנז (שו"ת הר"ן מח; שו"ת בית יוסף שם) ⁹ ובמדינות פולין (כן משמע מהרמ"א ולבוש אה"ע א י), אבל לא פשטה בספרד (שו"ת הרשב"א ג תמו), ובמצרים (מהר"ק קז), ובארץ ישראל (כן משמע משו"ת בית יוסף שם; ים של שלמה יבמות ו מא, ושו"ת מהרש"ל יד), אלא שיש מקומות שנהגו מעצמם שלא לישא

(אמרי דוד אה"ע ב), או לפי שהנושא אשה על אשתו כל ימיו בעבירה, מה שאין כן המגרש בעל כרחא שאינו עובר אלא בשעה שמגרשה (עצי ארזים אה"ע א יג; כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף כג). ⁹ אך לאחר גירוש צרפת, כשנתיישבו שם איטליינים שלא קבלו את החרם דרבנו גרשום, כתבו הפוסקים שדינה כמקום שלא קיבלו שם חרם דרבנו גרשום (לב שלמה לד).

האשה פסול זה קודם הגט (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם; מהר"ם מינץ שם), שאם ידעה הרי לא נתרצתה מעולם (צמח צדק שם). ⁸ ועוד שהרי אמרו שלא ישא אשה במדינה זו וילך וישא במדינה אחרת (יבמות לו ב. שואל ומשיב שם קיד), או לפי שבנושא אשה על אשתו, אף האשה שנושא עוברת על החרם (ראה לעיל: בנושא אשה על אשתו), מה שאין כן במגרש בעל כרחא שהוא לבדו עובר

בגט זה (ברכת רצה שם). וכן אסור לו לישא אחרת, ואם נשא אחרת דינו כנושא אשה על אשתו ואסור בה, עד שיחזור ויגרש את הראשונה מרצונה (ברכת רצה שם; שם אריה קד; בית הלוי שם).

• יש פוסקים שהמגרש אשתו בעל כרחא מגורשת בדיעבד (כנסת הגדולה שם; נודע ביהודה תנינא אה"ע קכט; שו"ת מהרש"ם ג מז), ולא נאמר בנוסח התקנות שאין הגט כלום אלא לענין שהבעל חייב במזונותיה (נודע ביהודה שם), ושחייב להחזירה (צלעות הבית בסוף בית מאיר אה"ע ד), ושאסור לו לישא אחרת (שו"ת מהרש"ל סה; צלעות הבית שם).

• ויש פוסקים שהותר לו לישא אחרת (בית יצחק סב י-יא; שואל ומשיב קמא א קכג), ואין לומר אם כן מה הועיל רבנו גרשום בתקנתו, לפי שלא נחשדו ישראל לעבור על חרם (שואל ומשיב שם).

עבר וגירשה בעל כרחא, והלכה ונישאת לאחר, נאמר כשנישאת לאחר בנוסח התקנות שאינו נקרא עברין (כלבו קטז; רמ"א אה"ע קיט ו), שכיון שנישאת גילתה דעתה שברצונה נתגרשה (אנציקלופדיה תלמודית יז תשסז, בהערת שוליים, שכן הוא בשלושה עשר מקורות של כתבי יד).

בנישואי מצוה

היה נשוי אשה ונפלה לפניו אשת אחיו ליבום (ראה ערך יבום) נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שמותר לו לייבם (התרומה קלג; מרדכי יבמות לא, בשמו; ריטב"א יבמות מד א; נמוקי יוסף שם, בשמו; בית יוסף ושו"ע אה"ע א י, ואין בזה משום חרם דרבנו גרשום שלא ישא אשה על אשתו, שבמקום דיחוי מצוה לא החרים (התרומה שם; מרדכי שם, בשמו; נמוקי יוסף שם, בשמו; ריטב"א שם; נמוקי יוסף שם, בשמו), ועוד שכיון שממילא נפלה לפניו ואשה הקנו לו מן השמים (ראה יבמות לט א), אין זה בכלל נושא שתי נשים (התרומה שם; מרדכי שם, בשמו), לפיכך מותר אף לדעת הסוברים שלא התירו במקום ביטול פריה ורביה (ראה להלן: בביטול פריה ורביה. מהר"י מינץ י). ואין צריך לכך היתר מאה רבנים (ראה להלן: היתר מאה רבנים)¹³.

• ויש אומרים שאינו יכול לייבם (תשובת הריצב"א בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תתסו; אור זרוע א ח"א תרלח ותשלט; מהר"ח אור זרוע ריב; מרדכי יבמות קי; רמ"א שם, בשם יש חולקים), וכופים אותו לחלוץ (סמ"ק קפה; טור אה"ע קסה; רמ"א שם א), אף לדעת הסוברים שמצות יבום קודמת למצות חליצה (ראה ערך יבום. שי למורה אה"ע קסה ד), שהרי אף הנשבע שלא ייבם חלה עליו השבועה (ראה ערך הנ"ל), ואין חרם דרבנו גרשום פחות משבועה (חוט המשולש ג טו).

בביטול פריה ורביה

נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה, שהדין הוא שאינו רשאי ליבטל מפריה ורביה (ראה ערכו), אלא יגרשנה - וישא אחרת הראויה לילד - או ישא אחרת עמה (ראה ערך פריה ורביה), נחלקו ראשונים:

ס"ק כד, וט"ז ס"ק יח), שאף על פי שלכתחילה ראוי להשתדל שיגרש את השניה, אם הראשונה מתרצית לקבל גט והוא רוצה להישאר עם השניה אין מוחים בידו (ערוך השלחן שם כח). ואסור לדור עם השניה כל עוד שלא גירש את הראשונה (בית יצחק אה"ע ב צו), אבל עם הראשונה מותר לדור אף לפני שגירש את השניה, שאין אדם אוסר את אשתו עליו במעשיו (תשובה לשואל יח). ויש שכתב שאף אם נתרצתה הראשונה וקיבלה גט, ראוי שיגרש את השניה, לפי שיש לקנוס אותם שלא יהנו מן האיסור ולא יוסיפו בני עולה לעשות כן, אלא שלאחר שגירשה מותר לו לחזור ולישאנה (שואל ומשיב קמא א קכג). וכשמגרש אותה יכול לגרשה אף בעל כרחא, ואין כאן משום חרם דרבנו גרשום (ראה לעיל: בגירושין בעל כרחא), כיון שנשאה באיסור (שו"ת הרא"ם יד; כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף טו, בשמו).

• ויש סוברים שאם עבר ונשא אשה על אשתו אין כופים אותו לגרש (שו"ת הרא"ם יד; מבי"ט ב טז), שלא תיקן רבנו גרשום אלא שלא ישא, אבל אם נשא שיגרשנה, זו לא שמענו ולא עלה על לב, ועוד שאם יגרשנה והיא אינה רוצה להתגרש יעבור על חרם דרבנו גרשום שלא לגרש בעל כרחא, ואף אם תתרצת להתגרש אסור להכלים בת ישראל, ואין זה חמור מהנישאת בגט שהוא פסול מדרבנן, שאם נישאת לא תצא (מבי"ט שם)¹⁰. ולא אמרו שחייבים לכופ עליו אלא כשבא לישא בתחילה, שטוב לעשות תקנה בחרמות ונידויים שלא ישא אדם אשה על אשתו, או שאמרו כן לאחר שנשא לענין שיהא נחשב לעברין, ומחרימים אותו על שעבר על החרם דרבנו גרשום (כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף סק"ט)¹¹.

ומכל מקום לסוברים שאחרי האלף החמישי בטל החרם, ואינו אלא מנהג שנהגו להחמיר (ראה לעיל: זמן התקנות ותקפן), אין לכופ את העובר על החרם דרבנו גרשום (בית יוסף אה"ע עו א; רמ"א שם א י), ואין מנדים אותו, אלא שמכל מקום אומרים לו חייב אתה להוציא, ואם אינך מוציא מותר לקרותך עברין (שו"ת הרא"ם שם).

בתקנת רבנו גרשום שלא יגרש אדם אשתו בעל כרחא, נאמר בנוסח התקנות שאם עבר וגירש אין הגט כלום (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תתרכב; מהר"ם מינץ יז), שאף בעובר על חרם אמרו "כל מלתא דאמר רחמנא לא תעבד אי עביד לא מהני" (ראה ערכו. כנסת הגדולה אה"ע קיט, הגהות טור ט, על פי הגהות מרדכי שבועות תשפד), או משום שבנוסח הגט נאמר: כדת משה וישראל (ראה ערך גט: מטבע הגט ונוסחו), וכל שלא נעשה כדין יש כח ביד בית דין לבטלו (שואל ומשיב קמא א קעז, ותנינא ג כ, ותליתאה קפה)¹².

להלכה נחלקו הפוסקים:

• יש פוסקים שאם גירשה בעל כרחא, כיון שעבר על החרם - הגט בטל (מהר"ם מינץ יז; תשובת רבי חיים מוולוז'ין בבית הלוי סוף חלק א; חלקת מחוקק קיז סק"כ, לפי ברכת רצה לד), והאשה אסורה להינשא

כל כך, אלא יפרישו אותו בנידוי עד שיתירו לו בית דין (משיב דבר שם); ויש שהצריך אף בדיעבד היתר של מאה רבנים (יד יצחק ב ה).¹² או לפי שחכמים הפקירו את הגט שהוא ממון הבעל, וגט שאינו שלו אינו יכול לגרש בו (צמח צדק, מלואים סז; ברכת רצה לד ה), או לפי שכל דבר הנעשה בעל כרחו של חברו אין יכולים לעשותו אלא בית דין סמוכים או בשליחותם, וכיון שמתקנת רבנו גרשום אסור לגרש בעל כרחא, אין אנו עושים בזה שליחות הראשונים (תשובת רבי חיים מוולוז'ין בבית הלוי סוף חלק א).¹³ ויש מהפוסקים המצדד שצריך מאה רבנים (בי"ח שם).

10. ועוד שכיון שלא מצינו שום היתר להורות בו כפייה, ראוי להחמיר שלא לכופ אותו, כדי שלא יהא בכלל גט מעושה שלא כדין שהוא פסול (שו"ת הרא"ם שם).
11. באופנים שאמרו שמתירים לו לישא אשה על אשתו על ידי מאה רבנים (ראה בפרקים הבאים), ועבר ונשא לפני שהתירו לו, אף לדעת הסוברים שאם עבר ונשא אשה על אשתו באיסור כופים אותו לגרש, באופן זה אין כופים אותו (משיב דבר ד ו; אוצר הפוסקים א פ ג, בשם הרבה אחרונים), ומכל מקום מפרישים אותו ממנה עד שיתירו לו, אלא שבזה יש להקל, שאף על פי שלכתחילה נוהגים שאין להתיר אלא במאה רבנים, בדיעבד אין כופים להחמיר

חללה (ראה ערכו), כתבו הפוסקים שאין להתיר לגרשה בעל כרחא, או לישא אחרת, אלא שאם קידשה בלבד ועדיין לא נשאה, ורוצה להחמיר על עצמו, רשאי לגרשה בעל כרחא, או לישא אחרת, שבמקום חשש איסור לא גזר רבנו גרשום (מהר"ם פדובה יד).

כשהאשה זינתה (ראה ערך גרושין: גרושין מחמת איסור), מותר לו לגרשה בעל כרחא (הגהות מרדכי יבמות קכב; שו"ת הרשב"א א תקנו), ואם אינו יכול לגרשה מותר לו לישא אחרת (כן משמע מהרמ"א אה"ע א י), ואין צריך לכך היתר מאה רבנים (עבודת הגרשוני לו, בדעת הב"ח; שב יעקב א; מהרש"ם ז נט).

כשהמירה דתה וכן מי שהמירה אשתו ונשתקעה בגוים, מותר לו לישא אחרת (תשובת רבי שמחה ב"ר שמואל בשו"ת מהרש"ל סה; מהר"ק קמא; תרומת הדשן פסקים רנו; רמ"א שם), שלא תיקנו אלא בנוהגות מנהג ישראל, ועוד שאינו נקרא נושא שתי נשים אלא כשהראשונה מותרת לו, מה שאין כן בזו שבדאי זינתה כמה פעמים, שאין זו בכלל אשתו לענין זה (מהר"ק שם), ואף כאן אין צריך לכך היתר מאה רבנים (פתחי תשובה א ס"ק כא, בשם כמה אחרונים).

זיכוי גט ומכל מקום נוהגים בקצת מקומות שמי שהמירה אשתו מזכה לה גט על ידי אחר - כדי להצילה מאיסור אשת איש (ראה ערך זכין לאדם שלא בפניו) - ואחר כך נושא אחרת (תרומת הדשן מד פסקים רנו, שכן מנהג אושטרייך; רמ"א שם). והוא הדין באשה שנאסרה על בעלה (רמ"א אה"ע קמ ה), אבל במקום שאין מנהג אין להחמיר (תרומת הדשן שם; רמ"א אה"ע א י).

עוברת על דת אשה העוברת על דת משה ויהודית (ראה ערך דת יהודית וערך דת משה) שאמרו שיוצאת שלא בכחובה (ראה ערך גרושין: גרושין מחמת איסור) מותר לגרשה בעל כרחא (תשובת מהר"ם מרוטנבורג בהגהות מיימוניות אישות כד יא; מרדכי כתובות קצו, בשם הר"ם; שו"ת הרשב"א א תתסד), שלא תיקן רבנו גרשום אלא לגדור בפני הפריצים וההוללים המתעללים בנשים לגרש שלא כראוי (ראה לעיל: בגירושין בעל כרחא), אבל לא תיקן באותן הנשים שמן הדין או מן החיוב לגרש (מהר"ק קא, בשם הרשב"א י¹⁸). ואף על פי שנסתפקו בתלמוד בעוברת עד דת אם כופים את הבעל להוציאה (סוטה כה א), מכל מקום פשוט הוא שמצוה לגרשה (מרדכי כתובות שם).

במורדת

המורדת על בעלה, היינו שמונעת ממנו תשמיש, באופנים שאמרו שצריכה התראה והכרזה ארבע שבתות זו אחר זו, ואין נותנים לה גט עד לאחר שנים עשר חודש (ראה ערך מורדת), נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שיכול לגרשה בעל כרחא, או לישא אחרת עליה, אף במקום שנוהג חרם דרבנו גרשום (שו"ת הרשב"א ג תמו; נמוקי יוסף יבמות סד א, בשם רבני צרפת; דרכי משה אה"ע א סק"י, בדעת המרדכי)¹⁴, שהדעת נוטה שלא גזר רבנו גרשום בכל הנשים ובכל המגרשים, לפי שלא עשה כן אלא לגדור בפני הפריצים וההוללים (ראה לעיל: בנושא אשה על אשתו), אבל לא באלו שמן הדין לגרש או לישא אחרת (תשובת הרשב"א בשנתון המשפט העברי ב עמ' 230; מהר"ק קא, בשמו), והרי היא גזירה שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בה (תשובת הרשב"א שם), ועוד שבמקום דיוחוי מצות פריה ורביה לא תיקן (דרכי משה שם, ורמ"א שם י). ועוד שבנוסח התקנות נאמר שאין להתיר עד שיראו טעם מבורר להתיר (ראה אנציקלופדיה תלמודית יז תשסה), ואין לך טעם מבורר להתיר יותר מזה (משכנות יעקב א). ואף בזמן הזה שנהגו שלא לכופף את הבעל על פריה ורביה (ראה ערך פריה ורביה) יכול לגרשה בעל כרחא (בית שמואל שם סק"י)¹⁵.

• ויש אומרים שחרם דרבנו גרשום נהג אף במקום מצות פריה ורביה (נמוקי יוסף שם, על פי מהר"ם פדובה יג; מהר"י מינץ י, על פי יבמות סה א)¹⁶.

להלכה כתבו הפוסקים שהמיקל וסומך על דברי המתירים לא הפסיד, שהרי רבנו גרשום לא גזר משום חשש איסור תורה אלא משום קטטה (ראה לעיל ציון 14), ואינה אלא תקנה, והרי אף בשל סופרים אמרו הלך אחר המיקל (דרכי משה שם), לפיכך כיון שיש מחלוקת אם תיקן רבנו גרשום אף במקום מצוה, יש להקל (בית שמואל שם ס"ק כא). וכל שכן לדעת הסוברים שלא גזר אלא עד סוף האלף החמישי, ומכאן ואילך אינו אלא מנהג (ראה לעיל: זמן התקנות ותקפן), שבמקום ספק מעמידים על דין תורה, ויכול לגרשה בעל כרחא (בית שמואל שם), וכל שכן שיכול לישא אחרת (נודע ביהודה תנינא אה"ע קב)¹⁷.

בנאסרת ועוברת על דת

נשא אשה הנושא אשה האסורה עליו מחיבי-לאוין (ראה ערכו), האסורה עליו שהדין הוא שכופים אותו להוציאה בגט (ראה ערך גרושין: גרושין מחמת איסור), מותר לגרשה בעל כרחא (תשובת הרשב"א בשנתון המשפט העברי ב עמ' 230, על פי כתובות עז א; מהר"ק קא, בשמו), ואם אינו יכול לגרשה - מותר לו לישא אחרת (שו"ת חתם סופר אה"ע ג; אמרי אש ב א), ואין צריך לכך היתר מאה רבנים, שכיון שמן הדין לגרשה בגלל פשיעותה, יש לומר שבכגון זה לא תיקן רבנו גרשום (חסד לאברהם מב; חיים של שלום ב א), אלא שמכל מקום אין נוהגים להתיר אלא על ידי מאה רבנים (שו"ת חתם סופר שם; אמרי אש שם).

כשחושש לאיסור היתה אשתו מותרת לו מן הדין, אלא שלבו נוקפו וחושש לאיסור, כגון כהן שהיו מרננים על אשתו שהיא

בדבר אם על ידי כך יקיים מצות פריה ורביה, שאם יגרשה, שמא לא יזכה לישא אחרת, ואף אם ישא אחרת, שמא לא יזכה לבנים אף ממנה (שב יעקב אה"ע א; נודע ביהודה תנינא אה"ע ו), או שחוששים שמא אין כוונתו לפריה ורביה וישא אשה שאינה בת בנים (עין יצחק ב נו; ושב הכהן נה), שהדור פרוץ וקרוב לודאי שענינו נתן באחרת (האלף לך שלמה ז וי). ¹⁷ ויש מהפוסקים שנראה מדבריהם שפסקו להחמיר, שאינו יכול לגרשה או לישא אחרת (רמ"א שם, על פי באור הגר"א שם ועבודת הגרשוני ג). ¹⁸ ועוד שאם לא כן בטל מה שאמרו שיוצאת שלא בכחובה, שהרי זו תענוג עד שיתן לה כל אשר לו (תשובות ופסקים מחכמי אשכנז וצרפת קסז).

¹⁴ ואם ילדה זכרים בלבד או נקבות בלבד, נחלקו אחרונים: יש אומרים שאף על פי שעדיין לא קיים בזה פריה ורביה - שהמצוה בזכר ונקבה (ראה ערך פריה ורביה) - כיון שמן הדין אין כופים אותו באופן זה להוציא או לישא אחרת (ראה ערך הנ"ל), אף חרם דרבנו גרשום לא התירו לו (שו"ת הרדב"ז ב תש, בדעת הנמוקי יוסף יבמות סד א; דברי חיים ב אה"ע יד; עין יצחק א אה"ע ד א); ויש אומרים שאף באופן זה התירו לו, כיון שעדיין לא יצא ידי מצות פריה ורביה (מהרש"ך ב לו). ¹⁵ ויש מן הראשונים שכתב שאף על פי שאין כופים אותה לקבל גט וכתובה, מתירים לו לישא אחרת (תשב"ץ קטן תע, בשם תשובת רבנו גרשום). ¹⁶ ויש שהוסיפו טעם לדבריהם לפי שיש כמה ספיקות

• יש סוברים שעדיף יותר לישא אחרת, שלדעתם איסור גירושין בעל כרחו חמור יותר (ישועות מלכו שם, על פי תשב"ץ קטן תפס; שו"ת חתם סופר אה"ע א קנ וב קסז).

הנושא אשה בחוץ-לארץ (ראה ערכו) ורוצה לעלות לעלות והיא לעלות והיא אינה רוצה
עמה לארץ ישראל, והיא אינה רוצה לעלות, הדין הוא שתצא בלא כתובה (ראה ערך שאר כסות ועונה), מכל מקום אינו יכול לגרשה בעל כרחו, משום חרם דרבנן גרשום, ואף אם נשבע לעלות לארץ ישראל, לפי שאין אומרים לאדם לפרוץ גדרם של ראשונים כדי לקיים שבועתו (שו"ת הר"ן לח; שם אריה סח).

בבורחת ושבויה

בורחת אשה שברחה מבית בעלה מחמת קטטה שביניהם, ולא נודע מקומה, וכבר עברו כמה שנים, והבעל לא קיים פריה ורביה, מתירים לו לישא אחרת, כשם שהתירו במורדת (ראה לעיל: במורדת), וכל שכן באופן כזה שיש לנו לומר שיצאה לתרבות רעה (ראה לעיל: בנאסרת ועוברת על דת), או שמתה, ושאלף הסוברים בשהתה עשר שנים ולא ילדה שנוהג בה החרם דרבנן גרשום (ראה לעיל: בבטול פריה) מודים בזו, כיון שאין לו אשה כלל, ואין לו תקוה שתשוב אליו (משיבת נפש א מב; זית רענן א אה"ע ב).

עזבה ברשות אשה שעזבה את בית בעלה ברשותו, ועברו כמה שנים ולא נודע לו מקומה ואבד זכרה, נחלקו אחרונים:

• יש פוסקים שאין מתירים לו לישא אחרת, שהרי יש לה חזקת-חיים (ראה ערכו). נודע ביהודה תנינא אה"ע ו).

• ויש פוסקים שמתירים על ידי מאה רבנים (ראה להלן: היתר מאה רבנים). דברי חיים א אה"ע א, שכיון שלא חזרה יש לנו לומר שמתה, או שהיא מורדת (דברי חיים ב ו; אור המאיר נט).

כשנפרדה ולא הודיעה לו מקומה, אף על פי שנודע לו מקומה על ידי סיבה ויכול לקרוא לה, כתבו אחרונים שכיון שלא הודיעה לו דינה כמורדת, ומותר לו לישא אחרת (צמח צדק אה"ע ו). וכן אם ברחו מרצונה ואחר כך אינה יכולה לחזור מחמת אונס, יש שכתב שדינה כמורדת לענין זה, שהרי זה כתחילתו-בפשעיה-וסופו-באונס (ראה ערכו). שם אריה ק; ויש שכתב שאין לקבוע כלל לכל בורחת, אלא הדבר נמסר לחכמים שבדור שהם יחליטו לפי הענין אם היא בכלל מורדת מרצון, שבאופן זה מתירים לו (דברי חיים אה"ע ב ו).

שבויה אשה שנשבת לבין הגוים, שבעלה חייב לפדותה (ראה ערך בעל: פדיונה, וערך תנאי כתובה), נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שאין להתיר לו לישא אחרת (חלקת מחוקק קיט סק"ז; בית שמואל שם סק"ח; ברכת יוסף אה"ע ב, בדעת הב"ח), אפילו על ידי מאה רבנים (נטעי נעמנים לט, בדעת החלקת מחוקק), לפי שהיא אנוסה ונסתחפה שדהו (דברי חיים ב אה"ע ו), אלא אם כן יש עדים שנבעלה שם ברצון ונאסרה על בעלה (ב"ח עא א).

• ויש מתירים בשבויה כשיש לחוש בה למיתה, ואין לה חזקת חיים (בני משה נז, על פי תוספות בבא מציעא לט ב ד"ה דלמא; נאמן שמואל מב; פרח מטה אהרן ב סו).

• יש אומרים שלא אמרו שמששים אותה אלא בזמן התלמוד, שאין הבעל מפסיד בכך, שהרי מותר לו לישא אחרת, אבל בזמן ובמקום שנוהג חרם דרבנן גרשום, אם רוצה לגרשה ולישא אחרת, אין משהים אותה, ואם אינה רוצה לקבל גט מתירים לו לישא אחרת, והיא תשב ותתענג (ראב"ן כתובות נו א; מרדכי שם קפו, ושו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תתקמו ותתקא (וברלין) נג, בשמו; רמ"א אה"ע עז ב, בשם יש אומרים).

• ויש אומרים שאין להתיר לו לישא אחרת תוך שנים עשר חודש (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תמב; מהר"ק סג; רמ"א שם, בשם יש חולקין), לפי שהדור פרוץ (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם; מהר"ק שם), ואם יתירו לו במורדת יבואו להתיר אף בשאינה מורדת, ואפילו אם היא תקדיח תבשילו בלבד יאמר שמורדת היא, כי יתן עינו באחרת (מהר"ק סג), אלא זקני העיר יטילו פשרה ביניהם לפי מה שהוא אדם ולפי השעה (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם), וכן הלכה (רמ"א שם), ומכל מקום אם רוצה לתת לה כתובה, מחוייבת היא לקבל את הגט (חלקת מחוקק שם ס"ק טז), ויכול לגרשה בעל כרחו (בית שמואל שם ס"ק יט, בדעת החלקת מחוקק).

לאחר שנים עשר חודש לדברי הכל אם רוצה לגרש צריכה לקבל ממנו גט בעל כרחו, או שמתירים לו לישא אחרת, שאין כח ביד האשה לענגו לעולם (רמ"א שם), ודוקא לאחר שנעשו בה כל משפטי מורדת, היינו התראה והכרזה והמתנה של י"ב חודש (בעי חיי יז), שכבר אבדה כתובתה (חלקת מחוקק שם ס"ק טו).

ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שכשגורשה בעל כרחו אין צריך לכך היתר של מאה רבנים (ראה להלן: היתר מאה רבנים), לפי שבמורדת לא גזר רבנן גרשום (לחם רב נה; שבות יעקב מב; שו"ת רבי עקיבא איגר תנינא פב), אלא שמכל מקום צריכים בית דין של שלשה, כדי שלא יעשה כל אחד דין לעצמו (ישועות מלכו אה"ע ז) ¹⁹.

• ויש אומרים שצריכים היתר מאה רבנים, לפי שרבנן גרשום תיקן אף במורדת, אלא שתיקן שיתירו לו על ידי מאה רבנים (שו"ת חתם סופר אה"ע ב קסז; משיב דבר ד ה, בדעת הרמ"א), וכן המנהג (אור גדול ד יד; אחיעזר י ד).

לגרשה או לישא בהיתר חרם דרבנן גרשום שאמרו במורדת, נחלקו אחרת ראשונים ואחרונים מה עדיף, לגרשה בעל כרחו, או לישא אחרת:

• יש סוברים שתלוי ברצון הבעל, שאם ירצה ישא אחרת, ואם ירצה יזרוק לה גט (תשובת מהר"ם מרוטנבורג בתשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז קלח, בשם הראב"ן; מהר"ם פדובה יג; שו"ת הרדב"ז ב תש; אור גדול ב ומד).

• יש סוברים שעדיף יותר לגרשה בעל כרחו (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ברלין), בשם רבי חיים פלטיאל; ראנ"ח מא; חלקת מחוקק עז ס"ק טז; בית שמואל שם ס"ק יט), ודבר זה הוא לתקנת האשה, לפי שאם נתיר לו לישא אחרת יעגן את הראשונה (שואל ומשיב מהדורה תליתאה א שט), ועוד שאם תחזור אליו הראשונה הרי יהיו לו שתי נשים, ולא יוכל לגרש אחת מהן (שואל ומשיב מהדורה קמא א קיד), ועדיפה עבירה אחת שמגרשה בעל כרחו, מאשר עבירה נמשכת שיש לו שתי נשים (ישועות מלכו אה"ע ג).

19. ראה נוסחאות של אגרת-מרד (ראה ערכו) שכתבים להתיר לישא אשה על

תאמר רוצה אני, יכול הוא למנוע ממנה שאר כסות ועונה (נודע ביהודה תנינא אה"ע קד; הפלאה, קונטרס אחרון ק"ז).

נולדו בה שאר נולדו בה שאר מומים, אין כופים אותה לקבל גט אלא במום גדול כזה שאף באיש הדין הוא שכופים אותו להוציא, אלא שמכל מקום אין כופים אותו להיות עמה (מהרי"ק קז; רמ"א אה"ע ק"ז יא), ואינו חייב אלא בשאר כסות, אבל לא בעונה (חלקת מחוקק שם ס"ק כב; בית שמואל שם ס"ק כד), שבענין זה לא תיקן רבנו גרשום לכופו כיון שבא מחמת טענה, ונמאסת בעיני מחמת המום, ואם יהיו לו בנים ממנה הרי הם בני שנואה וגרושת הלב (מהרי"ק שם). אבל אין להתיר לו לגרשה מטעם זה משום מצוה, שאם כן נעקרה תקנת רבנו גרשום לגמרי, שכל אחד יאמר ששונא את אשתו ויגרשה בעל כרחא (נודע ביהודה קמא אה"ע פד), וכן אין מתירים לו לישא אשה אחרת (כנסת הגדולה אה"ע א, הגהות בית יוסף לג).

כשנודע שהיא הנושא אשה ונודע לו אחר כך שהיא עקרה בודאי, עקרה כגון שחתכו לה את רחמה, דינה כאילונית שלא הכיר בה, ומותר לגרשה בעל כרחא, או לישא אחרת על ידי היתר מאה רבנים (אמרי יוסף ב קנט, על פי רשב"א יבמות סה א).

בניה מתים וכן אשה שיש לה מום הגורם שבניה מתים בשעת לידתם, שכופים אותה לקבל גט, או מתירים לו לישא אחרת, ושאף המחמירים בשהתה עשר שנים ולא ילדה (ראה לעיל: בביטול פריה ורביה) - מודים בזו (זית רענן א דף קסא).

כשאינו יכול אשה שרואה דם מחמת תשמיש, שאסור לבוא עליה לשמש עמה (ראה ערך וסת), מותר לגרשה בעל כרחא, ואם אינו יכול לכופה לקבל גט מותר לו לישא אחרת, שבמקום מצוה או שמן הדין לגרשה לא גזור (שלחן ערוך הרב יו"ד קפז נז; הון רב טו). והוא הדין באשה שיש לה מכות ופצעים שאינה יכולה לטבול, שהדין הוא שתצא מתחת בעלה כדי שלא יבטל מפריה ורביה (יו"ד קפז יד), אם אינה רוצה לקבל גט מתירים לו לישא אחרת (שלחן ערוך הרב שם). והוא הדין באשה שיש לה אוטם ברחם, ועל ידי כך כשבעלה משמש עמה זורה מבחון ואסור (ראה ערך השחתת זרע), שיכול לגרשה בעל כרחא או לישא אחרת (מהרש"ם ה מח; פרשת מרדכי יד), וכן באשה שרחמה צר, ואין בעלה יכול לבוא עליה (חסד לאברהם תנינא מו; מלואי אבן יא), שאף הסוברים שגור רבנו גרשום אף במקום ביטול מצוה (ראה לעיל: בביטול פריה ורביה) מודים שבמקום איסור לא גזר, ואין לך איסור גדול מזה שהוא שרוי בלא אשה (פרשת מרדכי שם; תפארת ישראל, סוף נשים, רמזי אה"ע א, בשם אביו). ועוד שלכמה פוסקים אינה צריכה גט ואינה אשתו כלל, או שאין קידושיה אלא מספק, כדרך שאמרו באילונית (ראה ערכה. מהרש"ם שם). ונחלקו הפוסקים אם צריך להתיר זה מאה רבנים (ראה להלן: היתר מאה רבנים. פרשת מרדכי שם), או שדי בהסכמת שלשה רבנים מובהקים (אהל יוסף כ).

בנשתטית

מי שנשתטית אשתו ואינו יכול לדור עמה, שתקנת חכמים היא שלא יגרשה - אפילו באופן שמן התורה מתגרשת, כגון שידועת לשמור את גיטה (ראה ערך גרושין: דעת המתגרשת) - כדי שלא ינהגו בה מנהג הפקר, כיון שאינה יודעת לשמור את עצמה, אלא מניחה

כשנידונה אשה שנידונה על ידי המלכות למאסר עולם, מתירים למאסר עולם לבעלה לישא אחרת, ואף המחמירים בשבוייה מודים בזו, כיון שאינו חייב לפדותה (ברכת משה, קונטרס התשובות ל; כוכב מיעקב מ)²⁰, ועוד שדוקא בשבוייה לזמן מסויים החמירו, מה שאין כן בנידונה למאסר עולם, שהרי אם היה כן באיש כופים אותו להוציא, ולא עדיף כח האשה מכח האיש, ובאופן כזה, שיהא מעוגן כל ימיו, לא גזר רבנו גרשום (כוכב מיעקב שם).

בחולה ובעלת מומים

אשה שחלתה, שהדין הוא שאם ראה הבעל שהחולי ארוך, יכול לומר לה רפאי עצמך מכתובתך, או הריני מגרשך ונותן כתובה והולך, אלא שאין ראוי לעשות כן מפני דרך ארץ (ראה ערך בעל: רפואתה), נחלקו בה הפוסקים: יש אומרים שבזמן הזה שיש חרם דרבנו גרשום אינו יכול לגרשה בעל כרחא (מהרש"ל לטור אה"ע עט; ב"ח שם ג, וחלקת מחוקק שם ס"ק ג, ובית שמואל שם ס"ק ד, בשמו); ויש אומרים שאף בזמן הזה יכול לומר לה כן (בית שמואל שם).

נודע לו שאשתו נכפית - חולה במחלת הנפילה (כן במחלת הנפילה משמע מרש"י כתובות עז א ד"ה נכפה) - כופים אותה לקבל גט (שו"ת הרא"ש מב א; שו"ע אה"ע ק"ז יא), ואין בזה משום תקנת רבנו גרשום (רמ"א שם), שלא תיקן אלא להשוות כח האשה לכח האיש, שכשם שהאיש אינו מגרש אלא לרצונו, כך האשה אינה מתגרשת אלא לרצונה, אבל לא תיקן שיהא כח האשה יפה מכח האיש, והרי אף באיש אמרו כן, שאם נולדו בו מומים גדולים כופים אותו להוציא (שו"ת הרא"ש שם), ואינו צריך היתר מאה רבנים (ראה להלן: היתר מאה רבנים. בית יעקב ק"ז; ישועות מלכו אה"ע א). ונחלקו הפוסקים:

- יש מפרשים שלא אמרו כן אלא אם לאחר הנישואין נודע לו שהיתה נכפית קודם לכן ולא ידע מכך, מה שאין כן אם ידע ומחל (חלקת מחוקק שם ס"ק יט, בדעת השו"ע; תומת ישרים קלט, בשם תשובת הרא"ש), או שנכפית לאחר הנישואין שנסתתפה שדהו (תומת ישרים שם, בשם תשובת הרא"ש).
- ויש מפרשים שאמרו כן אף בנכפית לאחר הנישואין, או שהיתה נכפית קודם וידע ומחל, לפי שיש סכנה לבעל בנישואיה (בית שמואל שם ס"ק כא), שאף על פי שידע ומחל אינו חייב למחול לעולם (שו"ת בני יעקב ח).

וכן במה שאמרו שכופים אותה לקבל גט, נחלקו הפוסקים:

- יש מפרשים שהדבר ספק אם יכול לגרשה בעל כרחא, ושתהא מותרת לכל אדם בגט זה (ראה לעיל: בעובר על החרם), או שלא אמרו אלא שאם תמאן לקבל גט יכול הוא למנוע ממנה שאר-כסות-ועונה (ראה ערכו. חלקת מחוקק שם ס"ק כ, בדעת הרא"ש).
- יש מפרשים שכופים אותה אפילו בשוטים, כדרך שאמרו כן בבעל במקום שכופים אותו להוציא (ראה ערך גט מעושה), וכל שכן שיכול לזרוק לה גט בעל כרחא (שו"ת מהר"ם לובלין א, בדעת הרא"ש; בית שמואל שם ס"ק כב).
- ויש מפרשים שהדבר ספק אם יכול לזרוק לה גט, אבל מכל מקום כופים אותה עד שתאמר רוצה אני, ואם היא סרבנית ולא

נרתצה בזנות (ברכת משה שם, על פי רמ"א אה"ע ז יא).

20. ועוד שכיון שהיא מסורה במקום המאסר לעבודה קשה יש ספק שמה

נדרפאה לאחר נישואיו השניים נשא אשה שניה בהיתר, ואחר כך נדרפאה נישואיו השניים הראשונה לגמרי, כתבו הפוסקים שחייב לגרש את הראשונה מיד, כדי שלא תהיינה לו שתי נשים (צמח צדק הקדמון סו), אבל אסור לגרשה בעל כרחא (אוריין תליתאי קח; בית יצחק יג ויז; אבני נזר אה"ע י), שהרי לדעת כמה פוסקים חמור יותר החרם שלא לגרש בעל כרחא מהחרם שלא לישא שתי נשים (ראה לעיל: זמן התקנות ותקפן. בית יצחק שם), אלא שמכל מקום רשאי למנוע ממנה מזונות עד שתתרצה לקבל גט (בית יצחק שם; אבני נזר שם)²².

חיובי הבעל לראשונה

בעל שהתירו לו לישא אשה שניה על אשתו (ראה בפרקים הקודמים) כתבו הפוסקים שאם אין הראשונה בת גירושין, כגון שנשתתית (ראה לעיל: בנשתתית), חייב הוא במזונותיה ורפואתה ובכל תנאי כתובה (ב"ח אה"ע קט ו; חלקת מחוקק שם סק"ט-יב), ושאל הסוברים בנשתתית שמניחה ונושא אחרת, ואין מחייבים אותו בשאר כסות ועונה, ואינו חייב לרפאותה (ראה רמב"ם גירושין י כג, וטושי"ע שם ו), לא אמרו כן אלא לדין התלמוד, שהיה יכול לגרשה בעל כרחא, שכיון שרוצה לגרשה אלא שחכמים מנעוהו לפי שאינה יכולה לשמור את עצמה, לא חייבוהו בחיובי ממון אלא בכתובתה בלבד, מה שאין כן בזמן שיש חרם דרבנן גרשום שלא לגרש בעל כרחא אפילו פיקחת, לדברי הכל חייב ברפאותה ובכל חיובי ממון שבין איש לאשתו (חלקת מחוקק שם); אבל אשה שהדין הוא לגרשה, וכשהיא מסרבת לקבל גט מתירים לו לישא אחרת, כגון בשהתה עשר שנים ולא ילדה, וכדומה, כיון שרוצה לגרשה ולתת לה כתובתה, אינו חייב במזונותיה, ולא בשאר חיובי ממון (נודע ביהודה תניא אה"ע קב).

בטוחה במזונותיה באופנים שאמרו שחייב במזונותיה, יש מן הראשונים שכתב שאין מתירים לו לישא אחרת עד שתאה הראשונה בטוחה במזונותיה (הגהות אש"רי יבמות ד א; שו"ת מהרי"ל (החדשות) רב, בשמו), ויש מן האחרונים שכתבו שצריך להשליש שטר התחייבות שאם יהיה ביכולתו יזון את שתיהן (בית יצחק יג; צל הכסף ב ט)²³; ויש סוברים שאף על פי שחייב במזונותיה אינו חייב להשליש, ואין לעכב את ההיתר בשביל כך (אמרי יוסף א סטו; תורת חסד (לובלין). וכן חייב בנשתתית לייחד לה בית בפני עצמה, וישמרנה ממנהג הפקר (ב"ח שם; בית שמואל א ס"ק כג), או שיחזיק אותה בבית חולים (שאילת שלום תניא לב), ואין מתירים לו עד שיתחייב להחזיקה שם אלא אם כן היה חוק המדינה שחולי נפש יהיו משומרים בבית המיוחד להם (חשק שלמה בהשמטות ד).

אם אין ידו של הבעל משגת לייחד לה בית, יש מן האחרונים שכתב שאין הדבר מעכב (שמן רוקח ב לב; שואל ומשיב קמא א קכ), ומכל מקום אם בשעת הקידושין היתה קצת מטורפת, באופן שיש ספק בקידושה, יש מן האחרונים שכתב שאף על פי שחוששים לקידושין להצריכה גט, אינו חייב לייחד לה בית ומזונות (דבר משה פב).

השלשת גט הבעל שהתירו לו לישא אחרת כשאין הראשונה בת גירושין, או כשמן הדין לגרשה ואינה רוצה לקבל גט, כתבו הפוסקים שצריך להשליש גט ביד אחר להיות שליח-להולכה (ראה ערכו), ושיהא הגט בידו עד שתשתפה, או עד

ונושא אחרת (רמב"ם גירושין י כג; טושי"ע אה"ע קט ו), נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שבזמן הזה במקום שנוהג שם החרם דרבנן גרשום אין להתיר לו לישא אחרת, ואין לחוש לביטול פריה ורביה, שמוטב להפסיד נפש אחת מלעשות קלקול לדורות הבאים (ראב"ה ורבינו אפרים בשו"ת מהרש"ל סה, ויס של שלמה יבמות יד ג; ב"ח אה"ע קט ו, וט"ז שם ס"ק יב, בדעת מהר"י מינץ), אלא צריך לקיימה בשאר וכסות עד שירחמו עליו ועליה מן השמים (יס של שלמה שם).

• ויש אומרים שמתירים לו לישא אחרת (רבינו שמחה בשו"ת מהרש"ל שם; מהרי"ק קא, בשם הרשב"א; דרכי משה אה"ע א סק"י, בשמו; הגהות אש"רי יבמות יד א, בשם כל רבותינו), שבמקום דיחוי מצות פריה ורביה לא תיקן (רבינו שמחה שם), ועוד שהרי היא גזירה שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בה, ואפילו היו לו כמה בנים מתירים לו לישא אחרת, שהרי אסור לו לעמוד בלא אשה, שאף אם ינצל מעבירה, מהרהור עבירה לא ינצל (תשובת הרשב"א בשנתון המשפט העברי ב עמ' 231). ואנו עושים בזה שליחותו של רבנו גרשום, שבודאי לא היתה כוונתו לעגן את האיש ולבטל מפריה ורביה במקום שאי אפשר לו לדור עם אשתו ולא לגרשה (נודע ביהודה קמא אה"ע ג), ומלכתחילה לא תיקן רבנו גרשון באופן זה (אחיעזר א י ב), וכן הלכה (רמ"א אה"ע א י; ב"ח שם).

וכשמתירים לישא אשה אחרת בנשתתית, כתבו הפוסקים שאין להתיר אלא על ידי מאה רבנים (ראה להלן: היתר מאה רבנים. הגהות אש"רי שם; שו"ת מהרי"ל (החדשות) רב; ב"ח שם ושו"ת צג; חלקת מחוקק שם ס"ק טז, ושם קט סק"ז; בית שמואל א ס"ק כג, ושם קט סק"ח), שכך קבלו רבותינו מפי בית דין של רבנו גרשום, שלא יהא הדבר קל בעיני הדורות הבאים (ב"ח שם), וכדי שתתפרסם סיבת ההיתר (אחיעזר א י ב)²¹.

זמן השטות נשתתית שאמרו שמתירים לו לישא אחרת, כמה זמן תשתטה, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שאין מתירים אלא לאחר שעברו שמונה עשר חודש ולא נדרפאה, כדרך שמצינו שתיקן רבנו גרשום שלא ירחיק הבעל נדוד מהאשה יותר משמונה עשר חודש (ראה ערך שאר כסות ועונה וערך תקנות הקהילות), ולא גרע כח האיש מכח האשה (עמק שאלה פ; צמח צדק אה"ע א).

• יש שכתבו זמן של שנים עשר חודש, כדרך שאמרו במורדת (ראה ערכו. פרי השדה ג קפ).

• ויש שכתבו שאין להתיר לפני שעברו שנתיים שלמות (אמרי דוד קב; מצפה אריה י), לפי שלרפואה ושינוי הטבע יש להמתין קצת וחורף שלמים (נחלת אבי"ד).

עבר זמן זה ולא נדרפאה, אף אם אפשר שתתפאה, מתירים לו (צמח צדק אה"ע א), ואף אם הרופאים אומרים שברור להם שתתפאה, יש מן האחרונים שכתבו שאין לסמוך עליהם (בית יצחק א ה); ויש שכתבו שאם הרופאים אומרים שיש לה תקוה להתפאה, אין להתיר לישא אחרת, אף על פי שאינו יכול לדור עמה בעת חליה (שאילת שלום תניא רעד; דברי יששכר קיז).

הרי בשמים ג טז; מים רבים ג). 23. ויש שהוסיף שתקנה זו מיוסדת על דין התלמוד, שאסור לישא אשה על אשתו אלא אם כן יכול לזון שתיהן (אבן יקרה א ו, על פי יבמות סה א).

21. ויש סוברים שמן הדין אין צריך מאה רבנים, אלא שכבר נהגו כן (שו"ת רבי עקיבא איגר תניא מד, בדעת הרמ"א). 22. ויש שצדדו להתיר אף לגרשה בעל כרחא, שבאופן זה אין משום חרם דרבנן גרשום (עין יצחק אה"ע ב יא;

ראוי להחזיק בחרם שלא ישא אשה אחרת, יתירו אותו בהסכמת מאה רבנים, כדי שלא יהא הדבר קל בעיני הדורות הבאים לישא אשה על אשתו (ב"ח אה"ע א ט, וש"ת צג) ²⁶.

אף באופנים שאמרו להתיר לגרש אשה בעל כרחא (ראה בפרקים הקודמים) נאמר בנוסח התקנות שאין להתיר אם לא ברשות שלש קהילות (שו"ת מהר"ם (פראג) תתרכב), ויש מן הראשונים שכתבו שלהוציא אשה בעל כרחא על ידי הוראת שעה על פי גדולים צריך מאה אנשים (הגהות מרדכי יבמות קח); ויש מן הפוסקים שכתב שלא הצריכו מאה רבנים אלא להתיר לישא אחרת, אבל לגרש בעל כרחא, במקום שנוכל לומר ולדון שבכגון זה לא תיקן רבנו גרשום מעולם, הרשות נתונה, ואין צריך למאה רבנים להתיר, שלא שייך היתר בדבר זה, רק תלמוד ודקדוק שעל כיוצא בזה לא גזר (מהר"ם פדובה יג), וכן כתבו אחרונים, שלגרש אשה בעל כרחא במקום שיש להתיר אין צריך מאה רבנים (נודע ביהודה קמא אה"ע א; חתם סופר אה"ע א ג, ושם חו"מ רט), שדוקא לישא אחרת צריך מאה רבנים להתיר החרם, שמא תתבטל הסיבה שהתירו לו בגללה, ונמצא עובר על חרם דרבנו גרשום שיש לו שתי נשים (נודע ביהודה שם).

בזמן הזה בזמן הזה הזוהר שאחרי האלף החמישי - לדעת הסוברים שמכאן ואילך אין איסור שתי נשים אלא מנהג שנהגו להחמיר (ראה לעיל: זמן התקנות ותקפן) - יש מן הפוסקים שכתב שאין צריכים מאה רבנים להתיר (דרכי משה אה"ע א סק"י), ואף לדעתם כתבו אחרונים שכבר נהגו שלא להתיר אלא במאה רבנים (שדי חמד, אישות ז), ומכל מקום אם עבר ונשא לפני שהתירו לו - באופנים שיש להתיר - אינו חייב לגרשה (אוצר הפוסקים פ ג-ז) ²⁷.

ראויים להוראה מאה רבנים שאמרו, כתבו אחרונים שאין צריך שיהיו רבנים היושבים על כסא הרבנות בקהילות, אלא שיהיו ראויים להוראה (נודע ביהודה שם; שו"ת חתם סופר אה"ע א ד; משיב דבר ד ז) ומביני מדע להסכים עם המורה הראשון בהיתר זה, וכן שיהיו ראויים לסדר קידושין, אבל לא בחורים, אפילו גדולים וטובים (שו"ת חתם סופר שם), וכל רב בעירו יצרף עמו את הראויים לצרף (נודע ביהודה שם; ערוך השלחן אה"ע א כה) ²⁸.

צירוף קרובים אף קרובים שאינם כשרים לדון ולהעיד (ראה ערך בית דין) כתבו אחרונים שמצטרפים למאה רבנים, כשם שהתרת-נדרים (ראה ערכו) כשרה בקרובים (צבי תפארת ה, על פי סנהדרין לו א, ורמב"ם סנהדרין יא ז; בית יצחק ח; חבלים בנעמים ב עח) ²⁹. מניין הרבנים בטעם שהצריכו מספר של מאה רבנים, כתבו אחרונים שהוא כדי שתתפרסם סיבת ההיתר (אחיעזר א י ב), או כדי להטריח על הבעל, שאולי בשביל כך יחזור בו מרצונו (אגרות משה אה"ע א ב).

אלא שלא ישא אדם שתי נשים, ובית דין שלאחריו תיקנו שבטעם מבורר יתירו לו מאה רבנים (צמח צדק סז); ויש שכתב שרבנו גרשום התנה שאם יראו חכמי הדור צורך להתירו - יתירו על ידי מאה אנשים (חתם סופר אה"ע א ג). ²⁷ ויש מן האחרונים שכתב שבשעת הדחק די בהיתר של שלשים רבנים (זקן אהרן ב צה). ²⁸ ויש שכתב שאין צריך שיהיו בעלי הוראה, אלא די שיהיו חכמים להבין דברי הפוסקים הכתובים על ספר, ויודעים לישא וליתן ולהבין טעמי ההיתר (בנין עולם ג א); ויש שכתב שאף על פי שמצד עיקר התקנה צריך שיהיו יודעים בטיב איסור והיתר, ובקיאם בהתרת נדרים, מכל מקום בזמן הזה שאחרי האלף החמישי יש להקל על ידי מאה רבנים שאינם מובהקים, ושכבר פשט המנהג כן (גינת ורדים ב א). ²⁹ ויש שכתב שאין לצרף קרובים למנין המתירים (גור אריה יהודה כב).

שתרצה לקבל גט (ב"ח שם, בשם חכמי פרנקפורט, ושכן הסכימו עמהם כל חכמי אשכנז ורוסיה; חלקת מחוקק שם ס"ק יב, ובית שמואל א ס"ק כג), כי אולי לא יוכל לכתוב את הגט בשעה זו, ויעבור על חרם דרבנו גרשום באונס (שו"ת מים חיים (רפפורט) לח, הובא בשדי חמד מערכת אישות ב אות ט; שם אריה ה), או שתיקנו כן לטובת האשה, שכשתשתפה ותרצה להתגרש לא תהא צריכה לחזור אחר הגט (דברי רב משולם טו). וכן משלשים הגט באופנים שהתירו לשאת אחרת על ידי מאה רבנים כשאינה רוצה להתגרש (אוצר הפוסקים סג ז, ושם סח ב, ושם עג ב-יא, בשם הרבה אחרונים), ואין להתיר החרם דרבנו גרשום עד שימסור גט ביד שליח להולכה (נודע ביהודה קמא אה"ע א) ²⁴.

השלשת מלבד הגט שמשלש ביד שליח להולכה, כתבו הפוסקים הכתובה שכשמתירים לו לישא אשה אחרת צריך להשלש ביד בית דין את סך הכתובה ותוספת הכתובה והנדוניה של הראשונה (ב"ח שם, בשם רבותיו שקבלו מגדולי עולם, וק"ט א, בשם חכמי פרנקפורט ושהסכימו עמהם כל חכמי אשכנז ורוסיה; חלקת מחוקק שם ס"ק יב, ובית שמואל א ס"ק כג), וכך נאמר בנוסח התקנות, שאף כשמתירים כשיש טעם מבורר, אין להתיר עד שתהא כתובתה צרורה ומונחת ביד נאמן במשכונות או במעוה (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תתרכב; מהר"ם מינץ קב). בטעם הדבר יש שכתבו, שאף על פי שחייב במזונותיה ובשאר חיובי הממון של האשה הראשונה, כל זמן שאינו מגרשה (ראה לעיל), מכל מקום כיון שמשום חומר תקנת רבנו גרשום באיסור שתי נשים הצריכו לייחד לה גט, צריך שאף הכתובה תהיה מוכנה אם תשתפה ויגרשנה (חלקת מחוקק שם), ואף תקנה זו ככלל חרם דרבנו גרשום, שהרי לפני תקנת רבנו גרשום היה יכול לגרשה אפילו כשאין בידו לשלם כתובתה מיד (שואל ומשיב קמא ב ח קסה, ושם ג יב); ויש שכתבו טעם לפי שיש לחוש שיהיה קשה בעיניו להוציאה מחמת כתובתה, ויענן אותה (משיב דבר ג), וכן יעבור על חרם דרבנו גרשום שיש לו שתי נשים, שהרי חייב לגרשה כשתשתפה (שו"ת הרי"מ כד); או שיש לחוש שיגרשנה מפאת חרם דרבנו גרשום, ולא יהיה בידו לפרוע כתובתה (צמח צדק הקדמון סז) ²⁵.

היתר מאה רבנים

באופנים שהתירו לישא אשה על אשתו (ראה בפרקים הקודמים) נאמר בנוסח התקנות שאין להתיר אלא במאה אנשים - דהיינו מאה תלמידי חכמים (הגהות אש"ר יבמות יד א) - משלש ארצות ומשלש קהילות (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תתרכב; מהר"ם מינץ קב). בפוסקים ובשאלות ותשובות האחרונים הוזכר הדבר בסתם: היתר מאה רבנים.

גדרו בגדר היתר קיבלנו מרבתינו איש מפי איש מפי רבנו גרשום, שכשיהיה איזה ענין בין איש לאשתו שבגללו אין

²⁴. ויש סוברים שאין צריך להשלש גט כלל, שהרי לא הוזכר הדבר בראשונים, ושבמקום שאין מנהג מבורר להשלש גט, עדיף שלא להשלש, שמא תסמוך על גט זה ותינשא בו, אלא שמכל מקום צריך הבעל להתחייב לתת לה גט כשתשתפה ותרצה לקבלו (בית מאיר א; ברכת רצה קח-קט). ²⁵. או שתיקנו כן כדי שיהא אסור לדור עמה אחר שהשלש כתובתה, שהרי אסור לשחות עם אשתו שעה אחת בלא כתובה (ראה ערך כתובה), ועל ידי כך לא יעבור על חרם דרבנו גרשום (מהר"ם פדובה ג); או לפי שמן הדין היה על כל בעל להשלש כתובה לאשתו, אלא כדי שלא תהא קלה בעיניו להוציאה תקנו שיהא כותב לה שכל נכסיו אחראים לכתובתה (ראה ערך הני"ל), ובזו אין לחוש לכך שהרי חייב לגרשה (דברי מלכאל א עא). ²⁶. ורבנו גרשום עצמו תיקן שיתירו אותו מאה אנשים (הגהות מרדכי יבמות קח); ויש שכתב שרבנו גרשום ובית דינו לא תיקנו

לראות בכתב ששולח אדם לחברו, בלא ידיעתו (תשובות מהר"ם מרוטנבורג (פראג) תתרכב; כלבו קטז) ובלא רשותו (כלבו שם). ונהגו לכתוב על האגרות ששולח אדם לחברו, שיש בזה חרם דרבנו גרשום (שלטי גבורים שבועות יז א מדפי הרי"ף; כנסת הגדולה יו"ד שלד, הגהות טור ה; הלכות קטנות א נט וקעג ורעו), ויש שנהגו לכתוב: ופג"ן - ופורץ גדר ישכנו נחש - דרבנו גרשום (כנסת הגדולה שם; הלכות קטנות שם), ויש שנהגו לכתוב: ולזר נח"ש - נידוי חרם שמתא - דרבנו גרשום (תורת חיים ג מז), ומכל מקום אף אם לא כתב כן, יש חרם דרבנו גרשום שלא לפתוח אגרת חברו (חקקי לב יו"ד מט), ובפתיחה לבד עבר על החרם (בית דוד יו"ד קנח). ומספר טעמים ניתנו לחרם זה:

- שמן הסתם הפותח את האגרת עושה כן לשם התועלת המגיעה לו מכך, ונמצא משתמש בשל חברו, והרי הוא כשואל-שלא-מדעת (ראה ערכו) שדינו כגזולן (ראה ערך הנ"ל), ואסור אפילו לדבר מצוה (תורת חיים שם), וכן אם השליח שנשתלחה האגרת על ידו פתחה וקראה, הרי זה כשולח יד בפקדון, שהוא כגזולן (חקקי לב יו"ד מט, בדעת התורת חיים).

- שברוב פעמים גורם על ידי כך היזק לחברו שמגלה סודותיו (תורת חיים שם).

- משום לא תלך רכיל בְּעַמֶּיךָ (ויקרא יט טז), שיש איסור לבקש ולחפש מסתוריו של חברו (הלכות קטנות א רעו).

- משום וְאֶהְיֶה לְרֹעֶךָ כְּמוֹךָ (ויקרא יט יח), שמה ששנאוי עליך על תעשה לחברך (חקקי לב שם).

- שהרי זו בכלל גנבת-דעת (ראה ערכו. חקקי לב שם).

אגרת של גוי אף אגרת של גוי (ראה ערכו), יש מן האחרונים שכתבו שיש בה חרם דרבנו גרשום, לפי הטעם שאמרו שהוא משום שואל שלא מדעת שנקרא גזולן (ראה לעיל), שבאיסור גזל אין חילוק בין ישראל לגוי (ראה ערך גזל הגוי. חקקי לב שם). וכן לטעם שהוא משום גניבת דעת (ראה לעיל) הרי אמרו: אסור לגנוב דעת הבריות, ואפילו דעתו של גוי (חקקי לב שם, על פי חולין צד א).

כשבעל הכתב זרקו, ומצאו אחר, מותר לקראו (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם; כתבי היד צוינו באנציקלופדיה תלמודית יז תשסח, בהערות שוליים), ומכל מקום אם מצא אגרת פתוחה וכתוב עליה "ופג"ן דרבנו גרשום" (ראה לעיל), יש שכתב שאף על פי שאצל המקבל יש לומר שאינו חושש לה, יש לחוש שמא אין השולח רוצה שידעו בעסקיו, וכל שכן אם מצא אגרת חתומה, שאסור ליגע בה, וחייב להחזירה לבעליה, שמן הסתם אין לומר שהשליכה המקבל לפני שקראה (הלכות קטנות א נט).

לגלות לאחר מה שכתבו לו אף המקבל מכתב מחברו, אסור לו לגלות לאחרים מה שכתבו לו מה שכתב בו, אפילו אין בו דבר מגונה (חקקי לב שם, על פי תנחומא מסעי יב שהובא ברש"י מלכים א ב ה), ככל השומע דבר מחברו שהוא בכל יאמר כל זמן שלא הרשהו חברו (חקקי לב שם, על פי יומא ד ב).

לגלות לאחר מה שכתבו לו אף המקבל מכתב מחברו, אסור לו לגלות לאחרים מה שכתבו לו מה שכתב בו, אפילו אין בו דבר מגונה (חקקי לב שם, על פי תנחומא מסעי יב שהובא ברש"י מלכים א ב ה), ככל השומע דבר מחברו שהוא בכל יאמר כל זמן שלא הרשהו חברו (חקקי לב שם, על פי יומא ד ב).

מנין הארצות ומספר טעמים ניתנו מדוע צריכים שיהיו הרבנים משלש ארצות:

- כדי להטריח עליו (ראה לעיל. גינת ורדים ב א; שמן ששון לב).
- לפי שאין דעת בני אדם ומנהגם וטבעם שוה, לפיכך אם מאה רבנים משלש מדינות, השונות במנהגיהן וטבען, מסכימים שאין אשה זו ראויה לו שידור עמה, מותר לו לישא אחרת (דברי חיים ב מא; גינת ורדים שם).

- שמא יחתום רב גדול שבמדינה על ההיתר, ויחתמו אחריו כל הכפופים לו במדינה זו, ולכן אמרו משלש ארצות, שאין רבניהן כפופים זה לזה (בית יצחק אה"ע כ).

- כדרך שהתקנה היתה עד ידי כמה חכמים מכמה ארצות, אף ההתרה כן (מהר"ם שיק אה"ע ב).

- כדרך שסנהדרין גדולה היתה משלש ארצות שבארץ ישראל (משיב דבר ד ז).

שלש ארצות שאמרו, אף על פי שהן מלכות אחת ושפה אחת (הגהות אש"ר יבמות יד א; שו"ת חתם סופר אה"ע א ד; דברי חיים ב מא-מב), אם כל אחת שונה מחברתה במנהגיה ודעותיה, וכל אחת נמשכת אחר רבניה, נחשבות לשלש ארצות (שו"ת חתם סופר שם; דברי חיים שם) ³⁰.

אם נמצאים במדינה אחת מאה רבנים שבאו משלש ארצות די בכך, ואין צורך שיהיו כולם בשלש ארצות בשעת החתימה על ההיתר (שם אריה צב; דבר משה א מד; משיב דבר שם) ³¹.

מספר המתירים אף במספר הרבנים שמכל ארץ, כתבו אחרונים מכל ארץ שנראה מעיקר התקנה שצריך שיהיו כל שליש מהם מארץ אחרת, אבל לא נהגו כן בזמן הזה, אחרי האלף החמישי (ראה לעיל: זמן התקנות ותקפן), ודי שיהיו שני רבנים משתי ארצות, והשאר מארץ שלישית (שו"ת חתם סופר שם) ³².

מתירים ממקומות אף רבני ארצות שלא נתפשט שם החרם דרבנו שלא נהגו בחרם גרשום (ראה לעיל: מקומות התפשטות) מצטרפים להיתר מאה רבנים (מהר"ם שיק ב, על פי כלבו קטז).

סדר ההתרה באופן וסדר ההתרה, כתבו הפוסקים שיש להציע את הענין לפני הגדולים שבאותו הדור, והם יסכימו

בהיתר זה, ויחתמו מאה רבנים על ההסכמה (ב"ח אה"ע א ט, שכן קבלה מגדולי עולם; בית שמואל שם ס"ק כג) ³³. וכל אחד יהיה נוכח לדעת מגוף הענין שראוי הוא להתיר, שכן מפורש בנוסח התקנות שאין להתיר עד שיראו טעם מבורר (פרדס רמונים היתר ג דף כב; נחלת שמעון נז) ³⁴. ואין צריך שהבעל בעצמו יקבץ את החתימות, אלא אפשר אף על ידי שליח (גינת ורדים ב א י), או שהרבנים ישלחו חתימתם על ידי הדואר (מהר"ם שיק ב; בית יצחק ב; אבני חפץ פד), ומכל מקום בבית דין שבעירו צריך הבעל לבוא בעצמו לבקש התרה, ויתירו לו שלשה רבנים בפניו, כדין התרת נדרים (גינת ורדים שם).

בקריאת כתב חברו

בין תקנות רבנו גרשום שגזר עליהן בחרם, הוזכרה אף תקנה שלא

חפץ פד). ³³ ויש מן האחרונים שכתבו שכל רב בעירו יקבץ את הלומדים הראויים להוראה (ראה לעיל), ויסקימו על ההיתר (נודע ביהודה קמא אה"ע ג, ושם תנינא אה"ע קב), או שהרב שהדין בא לפניו ידרוש ויחקור את הענין ויסקים שראוי להתיר, ואחר כך יציע דבריו לפני תשעים ותשעה רבנים שיסכימו עמו (שו"ת חתם סופר אה"ע א ד). ³⁴ ויש שכתב שצריכים הרבנים לומר את נוסח ההיתר בפייהם, שפלוני בן פלוני הותר לו לישא אשה על אשתו

³⁰ ויש מהאחרונים הסוברים שאין חשבות שלש ארצות אלא אם כן נחלקו לשלש מלכויות (חיים של שלום ב קב), או שלש לשונות (בית יצחק כ). ³¹ ויש מהאחרונים שכתב שצריך שיהיו מאה רבנים משלש קהילות, ונמצאים בשלש ארצות, ולא די בכך שבאו משלש ארצות, ונמצאים כולם בארץ אחת (שו"ת חתם סופר שם). ³² ויש שכתבו שראוי שיהיו לפחות עשרה מכל מדינה (שם אריה צב; בית יצחק שם), או אפילו שלשה (בית יצחק שם; אבני

אחרים, ראוי לבית דין לגדור גדר ולייסר מי שעושה כן, כנראה בעיניהם (תורת חיים שם; בית דוד יו"ד קנח), ואף אם לא ידע שיש בזה חרם דרבנו גרשום, צריך כפרה (בית דוד שם; ברכי יוסף יו"ד שלד כב)³⁵.

כשעבר ופתח הפותח אגרת חברו שלא ברשותו, כתבו אחרונים שאף על פי שאין לחייבו משום גרמא-בנזקין (ראה ערכו), מכל מקום כיון שרבו המתפרצים לפתוח בסתר כתבם של

חֲרָמִים¹

נכסים שהוקדשו בלשון חרם, והם ניתנים לבדק הבית או לכהנים

מפרשים שאינו מחרים אלא דברים שלעולם יש לו רשות למכרם (ראה רש"י שם ד"ה בתו; פירוש ב בתוספות שם ד"ה אלא), ויש מפרשים שיש לו רשות למכרם מכירה עולמית (פירוש א בתוספות שם).

דבר שאינו כשם שאין אדם מקדיש דבר שאינו ברשותו (ראה ערכו), ברשותו כך אין מחרים דבר שאינו ברשותו (שו"ת ריב"ש קעא).

כינויי חרמים אותה ששנינו: כל כינויי חרמים - שאמר חרק חרף (נדרים י א) - כחרמים (שם ב א), וכאילו אמר חרם (ר"ן שם ד"ה וחרמים), פירשו בירושלמי שהדברים אמורים בחרמים סתם, שהם חרמי בדק הבית או חרמי כהנים (ראה להלן: סתם חרמים. ירושלמי א א, וכן פירשו רא"ש ותוספות שם ב א ד"ה וחרמים).

ויש מהראשונים שפירשו שהדברים אמורים באוסר חפץ בנדר ומתפיסו בחרם (ראה ערך נדרים. ר"ן נדרים ב א ד"ה כל וד"ה וחרמים, ושם י א ד"ה הרי; המפרש נדרים י א ד"ה חרק).

איסור חפצא החרמים הם איסור חפצא (ראה ערכו) כנדרים (נדרים ב ב).

מצוה בחרמים החרמים הם מצוה (ביצה לו ב; רמב"ם ערכין ח יב), וראוי לאדם להנהיג עצמו בהם כדי לכופף את יצרו, ויקיים כַּבֵּד אֶת ה' מִהוֹנֶה (משלי ג ט), ואף על פי כן אם לא החרים מעולם אין בכך כלום, שהרי התורה אמרה: וְכִי תִחְדָּל לָנֶדֶר לֹא יִהְיֶה כָךְ חֻטָּא (דברים כג כג. רמב"ם שם).

כמה דברים אמורים בחרמי בדק הבית, אבל חרמי כהנים אין בהם מצוה (רש"י ביצה שם, וכן הוא במשנה למלך ערכין ו ח); ויש סוברים שאף בחרמי כהנים יש מצוה (חסדי דוד ערכין ד ד"ה חרמי כהנים).

בשבת וביום טוב אין מחרימים ביום טוב, וקל וחומר בשבת (ביצה לו ב; רמב"ם שבת כג יד; טושי"ע או"ח שלט ד בשבת, ושם תקד א ביום טוב), גזירה משום מקח וממכר (ביצה לו א; רמב"ם שם, וראה ערך גזרה לגזירה), שדומה למקח וממכר, שמוציא מרשותו לרשות הקדש (רש"י שם ד"ה משום), וכל שכן חרמי כהנים שהם מהדיוט להדיוט (תוספות יום טוב שם).

החרים בשבת, מה שעשה עשוי, ואין צריך לומר ביום טוב (תוספתא ביצה ד ג; רמב"ם שבת כג טו; טושי"ע או"ח שלט ד).

איסור בל אף על חרמים עוברים בלאו של בל תאחר (ראה ערכו. תאחר ראש השנה ד א; רמב"ם מעשה הקרבנות יד יג).

יש שכתבו שהדברים אמורים בחרמי בדק הבית (רש"י שם ה ב ד"ה אלו, ושם ד א ד"ה והחרמים); ויש שפירשו בין בחרמי בדק הבית, ובין בחרמי כהנים (תוספות שם ה ב ד"ה ערכין, ושם ד א ד"ה והחרמים). אף לדעה הראשונה יש שכתבו שעוברים עליהם בכל תאחר, שלא יהיו גרועים מצדקה (תוספות ישנים ראש השנה ה ב).

• יש שכתבו שלשון חרם מובנו איבוד והשחתה, שאצל המחרים כאילו הוא מושחת, שלא יהנה ממנו (ספר השרשים לרד"ק שורש חרם).

• יש שכתבו שהוא לשון קללה, שהמקלל ומחרים ממנו, אף על פי שאינו יכול להוציא הממון מרשותו המבורכת לרשות אחרת - שתהא הקללה חלה על הממון - כיון שמכל מקום כוונת המחרים להוציאו מרשותו, ראוי שיושלם חפצו, וישוב הממון לרשות ה' ויהא קודש (חינוך שנו).

• ויש שכתבו שהוא לשון הקדש (רש"י יחזקאל מד כט).

מהותם וחלותם

חרמי כהנים שני חרמים הם: חרמי כהנים וחרמי גבוה (ראה ויקרא וחרמי גבוה כז כח. תוספתא ערכין ד), שהאומר נכסים אלו חרם לכהנים, הרי אלו חרמי כהנים; ואם אמר הרי הם חרם לשמים, או חרם לבדק הבית, הרי אלו חרמי בדק הבית (ראה להלן).

כל דבר שלו כל דבר שהוא שלו יכול אדם להחרימו (ראה ערכין כח א, ורמב"ם ערכין ו כא. וראה להלן), הן מטלטלים ובעלי חיים והן קרקעות (ראה להלן).

קרקע שהוחרמה קרויה שדה חרם (ויקרא כז כא), או שדה חרמים (ראה להלן).

כל מה שיש לו אינו רשאי להחרים כל נכסיו (ערכין כח א; רמב"ם ערכין ח יג), שדרשו: מְכַל אֲשֶׁר לוֹ (ויקרא כז כח), ולא כל אשר לו, מֵאֲדָם ולא כל אדם, מִכְּהֶמָּה ולא כל בהמה, מִשְׁדֵּה אֲחֻזָּתוֹ ולא כל שדה אחוזתו (ערכין שם), לפיכך לא יחרים אדם כל בהמתו, ולא כל עבדיו, ולא כל שדותיו, וכן במטלטלים לא יחרים כל מה שיש לו מאותו המין (ראה להלן. רמב"ם ערכין ו ב).

החרים את הכל, נחלקו תנאים:

• לדעת חכמים הרי אלו מוחרמים (תוספתא ערכין ד כג; פירוש המשניות ערכין ח ד; סמ"ג עשין קלב), וכן הלכה (רמב"ם ערכין ו ב);

• רבי אליעזר אומר, אינם מוחרמים (ערכין שם; תוספתא שם כד), ואפילו החרים מין אחד כולו, אינו מוחרם (ראה ערכין שם). מהאחרונים יש שהסתפקו לדעתו אם הדברים אמורים אף בחרמי בדק הבית (צפנת פענח ערכין ו ב).

שגופו אינו שלו המחרים בנו ובתו הקטנים, ועבדו ושפחתו העברים, ושדה מקנתו - אינם מוחרמים, שאין אדם מחרים

דבר שגופו אינו שלו (ראה ערכו. ערכין כח א; רמב"ם ערכין ו כא), שנאמר: וְכֶהֱמָה, מה בהמה יש לו רשות למכרה לעולם, אף כל שיש לו רשות למכרו לעולם (ראה ערך אמה העבריה. ערכין שם). יש

גדרו וחומר. חרמים. 1. יז, טורים תנד - תפה.

פלוגית בת פלוני, ואחר כך יחתמו לראיה (נחלת שמעון שם). 35. על העובר על חרם דרבנו גרשום זה, אם הוא בכלל מוחרם ומנודה, ראה ערך חרם ב:

חרמי כהנים

האומר נכסים אלו חרם לכהן, הרי אלו חרמי כהנים (תורת כהנים בחוקות יב ה; רש"י ויקרא כז כח), וניתנים לכהנים (ערכין כב ב, ועוד; רמב"ם ערכין ו ד).

ממתנות כהונה חרמים נמנה בין עשרים וארבע מתנות כהונה, והיא אחת מעשר המתנות שבגבולין (ראה ערך מתנות כהונה). חולין קלג ב; רמב"ם בכורים א טו), ואחת מהחמש שזוכים בהן הכהנים אף בחוץ לארץ (רמב"ם שם ז).

קדושתם כל זמן שהם בבית בעלים הרי הם כהקדש לכל דבריהם (ערכין כט א; רמב"ם ערכין ו ה), והנהגה מהם - מעל (תמורה לב ב; רש"י ערכין כח ב ד"ה הרי; תוספות מנחות עג ב ד"ה ואפילו), ומשלם קרן וחומש להקדש (מנחת חינוך קכו ו).

נתנם לכהן הרי הם כחולין לכל דבריהם (ערכין שם; רמב"ם שם), והכהן רשאי למכרם (רש"י בכורות לב א ד"ה חולין), ולעשות בהם כל חפצו (חינוך שנט), שכיון שנעשית מצוותם וניתנו לכהן פקעה קדושתם (חזון איש בכורות כב סק"י). וראה ערך נעשית מצותו).

חרמי קרקע החרים קרקע ונתנה לכהן, הרי היא לו כשדה אחוזה (ערכין כט א), ואינה חוזרת ביובל למחרים (ראה בבא בתרא קיב א, ורשב"ם ד"ה משדה).

חרמי כהנים אין להם פדיון (ערכין כב ב; רמב"ם ערכין ו ומכירתם ד), והפודה עובר בלא תעשה, שנאמר וְלֹא יִגָּאֵל (ויקרא כז כח). תמורה ה א).

וכן המוכר חרמי כהנים לאחר, עובר בלא תעשה, שנאמר לֹא יִמָּכֵר (ויקרא כז כח), אינו אלא בחרמי כהנים (רש"י על התורה שם; רש"י ותוספות ערכין שם; רמב"ם שם), ואדרכא כל עיקר חרמי בדק הבית לפדיון הם עומדים (תוספות תמורה לב ב ד"ה למעילה). צריך לפדותם בשוויים (ערכין שם; רמב"ם שם), ובדיעבד אף אם חיללם על שוה פרוטה מחוללים, כהקדש (ראה ערך פדיון. ערכין שם, וראה רמב"ם ערכין ח י).

חרמי בדק הבית וקדשי בדק הבית, כתבו ראשונים שהם אחד אלא שהשמות שונים (פירוש המשניות לרמב"ם תמורה לב א), ומטעם זה כתבו אחרונים שכל דין הקדש נוהג בהם, כגון: תוספת חומש בפדיונם (ראה ערך חומש וערך פדיון הקדש); ושצריכים העמדה והערכה (ראה ערכין); ושאינם נפדים בקרקעות ובעבדים ובשטרות (ראה ערך פדיון הקדש); ונשאלים עליהם לחכם, לסוברים שיש שאלה בהקדש (ראה ערך התרת נדרים); וגוי מחרים לבדק הבית, כדרך שהוא מקדיש (ראה ערך גוי. מנחת חינוך שנו ב ו).

אין לומר לה' המחרים לא יאמר: לה' חרם, אלא: חרם לה', שמא יאמר לה', ולא יאמר חרם, ונמצא מוציא שם שמים לבטלה (ראה תוספות נדרים י א ד"ה ה"ג. וראה ערך הקדש: מהותו וחלותו).

האומר הרי עלי מנה לחרמי בדק הבית, חייב לשלם, שאמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט (ראה ערכין), כדרך שאמרו במקדיש (ראה ערך אמירה לגבוה כאמירה להדיוט. תוספות תמורה לב א ד"ה והאמר).

גבייתם על ידי בחמשה עשר באדר, כשבית דין עושים כל צרכי בית דין הרבים (ראה ערך אדר), הרי הם פודים את החרמים (ירושלמי שקלים א א; רמב"ם ערכין ח א), היינו שגובים אותם מן המחוייבים (מאירי שקלים שם).

כהן שהקדיש שדה שהחרימה ישראל ונתנה לכהן, הרי היא לו שדה חרם כשדה אחוזה, ולפיכך הקדיש את השדה, יוצאת מתחת ידו ומתחלקת לאחיו הכהנים ביובל, כדין שדה אחוזה (ראה ערך יובל וערך שדה אחוזה. ערכין כט א, ורש"י ד"ה שהקדיש, ושם לד א; רמב"ם ערכין ו ו, לגירסת קרית ספר שם).

ממשכנים על חייבי חרמים ממשכנים אותם (ראה ערך כפיה. תוספתא החרמים (צוקרמנדל) ערכין ג ח), ואם מתו חייבים היוורשים להביאם (תוספתא שם. וראה ערך נכסי יתומים). יצא עליו קול (ראה ערכין) שהחרים את נכסיו, אין חוששים עד שתהיה ראייה ברורה (רמב"ם ערכין ז כ).

חרמי בדק הבית

החרים בפירוש האומר הרי זה חרם לבדק הבית, או חרם לשמים - או חרם לה' (תוספות נדרים ב א ד"ה וחרמים) - וכן אם אמר כל נכסי חרם לבדק הבית, או חרם לשמים, הרי אלו יפלו לבדק הבית (ראה ערכין. רמב"ם ערכין ו א).

חרמים אלו נקראים חרמי בדק הבית (רש"י ותוספות ערכין כב ב; רמב"ם שם יא ועוד), או חרמי גבוה (תוספתא ערכין ד; רא"ש נדרים ב א ד"ה וחרמים, ועוד), או חרמי שמים (נדרים יח ב; רמב"ם שם ד, ועוד).

הקדש מעילה חרמי בדק הבית הם הקדש (רמב"ם ערכין ו ד), והנהגה מהם מעל (ראה ערך מעילה. רש"י סנהדרין פח א ד"ה לבדק הבית. וראה להלן: חרמי כהנים). ויש שכתב שאף עובר בולא יִדְבֹּק בְּיָדָּהּ מְאוּמָה מִן הַחֵרֶם (דברים יג יח), אף שנאמר בעיר הנידחת ובעבודה זרה (ראה ערכיהם), אף חרמי בדק הבית בכלל (יראים השלם שעה).

וכן יש לחרמי בדק הבית פדיון כהקדש (ערכין כט א, ורש"י ותוספות כב ב; רמב"ם ערכין ו ד), שעל דעת כן החרים (רש"י ערכין כב ב ד"ה חרמי) לעשות מהם צרכי בדק הבית (תוספות שם ד"ה חרמי), ומה שנאמר: לֹא יִמָּכֵר וְלֹא יִגָּאֵל (ויקרא כז כח), אינו אלא בחרמי כהנים (רש"י על התורה שם; רש"י ותוספות ערכין שם; רמב"ם שם), ואדרכא כל עיקר חרמי בדק הבית לפדיון הם עומדים (תוספות תמורה לב ב ד"ה למעילה). צריך לפדותם בשוויים (ערכין שם; רמב"ם שם), ובדיעבד אף אם חיללם על שוה פרוטה מחוללים, כהקדש (ראה ערך פדיון. ערכין שם, וראה רמב"ם ערכין ח י).

קדשי בדק הבית חרמי בדק הבית וקדשי בדק הבית, כתבו ראשונים שהם אחד אלא שהשמות שונים (פירוש המשניות לרמב"ם תמורה לב א), ומטעם זה כתבו אחרונים שכל דין הקדש נוהג בהם, כגון: תוספת חומש בפדיונם (ראה ערך חומש וערך פדיון הקדש); ושצריכים העמדה והערכה (ראה ערכין); ושאינם נפדים בקרקעות ובעבדים ובשטרות (ראה ערך פדיון הקדש); ונשאלים עליהם לחכם, לסוברים שיש שאלה בהקדש (ראה ערך התרת נדרים); וגוי מחרים לבדק הבית, כדרך שהוא מקדיש (ראה ערך גוי. מנחת חינוך שנו ב ו).

אין לומר לה' המחרים לא יאמר: לה' חרם, אלא: חרם לה', שמא יאמר לה', ולא יאמר חרם, ונמצא מוציא שם שמים לבטלה (ראה תוספות נדרים י א ד"ה ה"ג. וראה ערך הקדש: מהותו וחלותו).

האומר הרי עלי מנה לחרמי בדק הבית, חייב לשלם, שאמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט (ראה ערכין), כדרך שאמרו במקדיש (ראה ערך אמירה לגבוה כאמירה להדיוט. תוספות תמורה לב א ד"ה והאמר).

גבייתם על ידי בחמשה עשר באדר, כשבית דין עושים כל צרכי בית דין הרבים (ראה ערך אדר), הרי הם פודים את החרמים (ירושלמי שקלים א א; רמב"ם ערכין ח א), היינו שגובים אותם מן המחוייבים (מאירי שקלים שם).

• ורבים מהראשונים סוברים שאף בזמן הזה סתם חרמים לכהנים, ואם החרים מטלטלים, ניתנים לכהנים (רמב"ם שם. וראה ערכין כט א, לפירוש רש"י שם ד"ה כתיב, ורש"י ותוספות יומא סו א, ועוד), וכתבו אחרונים שמה שאמרו שהם לכהנים או לבדק הבית, אינו מצד אומדן כוונתו אלא גזירת הכתוב, ואפילו פירש אחר כך את כוונתו (קרבן אורה נדרים יח ב).

חלותו בזמן המחרים סתם בזמן הזה, כתבו ראשונים שהרי זה חרם, ואינו דומה למקדיש סתם בזמן הזה שאומרים שכוונתו להקדש עניים (ראה ערך הקדש), לפי שבלשון בני אדם אין הקדש עניים בכלל חרם (מאירי עבודה זרה יג ב).

בנכסי כהנים ולויים

חרמי כהנים ולויים אין מחרימים חרמי כהנים, ואף ולויים מטלטלים אינם מחרימים, דברי רבי יהודה; רבי שמעון אומר: כהנים אין מחרימים, שהחרמים שלהם, כיון ששלו הוא, מה הנאה בחרמו, שהרי הוא עצמו יזכה בו ולא יתן אותו לכהן אחר, אבל לויים מחרימים, שאין החרמים שלהם (ערכין כח א, ורש"י ד"ה שהחרמים).

אמר רבי: נראים דברי רבי יהודה בקרקעות, ואף רבי שמעון מודה לו, ודברי רבי שמעון שהלויים מחרימים במטלטלים, ולא נחלקו רבי יהודה ורבי שמעון אלא במטלטלים (ערכין שם). וגם טעמו שאין מחרימים לפי שהחרמים שלהם, לא נאמר אלא במטלטלים, שלדעתו ניתנים לכל כהן שירצה (ראה לעיל: נתינתם לכהן), אבל קרקע הרי צריך ליתנה לכהן שבאותו משמר, ומה שאינה חרם הוא משום הלימוד של רבי יהודה (תוספות שם ב ד"ה כמאן).

להלכה פסקו ראשונים כרבי יהודה (רמב"ם ערכין ו ז; סמ"ג עשין קלב; חינוך שנו, ויש שפסקו כרבי שמעון (רע"ב ערכין ח ה, וכן פסק בפירוש המשניות לרמב"ם בנוסחה שלפנינו).

כהן וישראל שהתערבו זה בזה - כגון אשת כהן שנתערב ולדה בולד שפחתה, וגדלו ושיחררו זה את זה מספק - והחרים אחד מהם מנכסיו, אין מוציאים אותם מידו (יבמות צט ב, לפירוש ב ברש"י ד"ה ואין), שיכול לומר שמא כהן אני (רש"י שם), ואף שחרמים הקדש הם עד שיבואו ליד כהן (ראה לעיל: חרמי כהנים), כיון שמספק אינו צריך ליתנם, שהמוציא מחברו עליו הראיה (ראה ערכו), אין בהם קדושה (אור שמח תרומות י).

ויש ראשונים שכתבו שצריך ליתנם לחברו כדי להפקיע קדושתו, ויתנו ביניהם (תוספות שם ב ד"ה ואין).

חלותם על קדשים

מחרים אדם את קדשיו, בין קדשי קדשים, בין קדשים מזבח (חרם בקדשי מזבח (ראה ערכיהם. ערכין כח ב; רמב"ם ערכין ו יא).

לדעת רב הונא לא נאמרו הדברים אלא במחרים לבדק הבית, אבל קדשי מזבח שהתפיסם לחרמי כהנים לא עשה כלום (תמורה לב א), שהרי אינם שלו (רבינו גרשם שם). ונדחו דבריו (תמורה שם; רמב"ם שם).

אין גופם מותרם, שהרי אינם שלו (רש"י ערכין כח ב חלקו בקרבן ד"ה שחל) - או לפי שאין הקדש חל על קדשים (רבינו גרשם שם. וראה ערך הקדש: מהקדש להקדש) - אלא שנותן לכהן או

מכרה הכהן והקדישה לוקח, הרי זה כמקדיש שדה מקנה (ראה ערכו), וחזרת ביובל לכהן שמכרה (רמב"ם שם ז; סמ"ג עשין קלב), שהיא לו כשדה אחוזה (ראה לעיל. רדב"ז וקריית ספר שם).

נתינתם לכהן

לכהן שבאותו חרמי כהנים ניתנים לכהנים כתרומה (ערכין כח ב; רמב"ם ערכין ו ד). ונחלקו תנאים:

• יש אומרים שהקרקעות ניתנות לאנשי משמר, והמטלטלים לכל כהן (ירושלמי חלה ד ד). וכן אמר רב חייא בר אבין: החרים שדותיו, נותנן לכהן שבאותו משמר - המשמש בשעה שהחרים (רמב"ם שם ה), ומתחלקות לכל כהני המשמר (חסדי דוד לתוספתא ד) - ונלמד דבר זה בגזירה שוה מגזל הגר הניתן לכהן שבאותו משמר (ראה ערך גזל הגר. ערכין כח א וב).

• לדעת רבי יהודה, הסובר שמקשים מטלטלים לקרקעות (ראה להלן), אחד המחרים קרקע, ואחד המחרים מטלטלים, ניתנים לכהן שבאותו משמר (ערכין שם ב ורש"י).

להלכה פסקו ראשונים כרבי יהודה (רמב"ם שם ה). ויש שפסקו כרבי שמעון שאין מקשים מטלטלים לקרקעות (ראה להלן, דעת הרע"ב ועוד), ולדעתם מטלטלים ניתנים לכל כהן שירצה (שו"ת חיים שאל ב לא ד).

לכל כהן חרמי כהנים ניתנים לכל כהן (חלה ד ט), ואף לזה שאינו אוכל חוליו בטהרה, שהרי אין להם איסור טומאה (ר"ש שם), ויש שכתבו שניתנים אף לכהן עם הארץ (פירוש המשניות שם. וראה ערך מתנות כהונה).

סתם חרמים

החרים ולא החרים סתם ולא פירש אם לכהנים או לבדק הבית, נחלקו תנאים ואמוראים:

• רבי יהודה בן בתירא אומר סתם חרמים לבדק הבית (ערכין כח ב), שמן הסתם רוצה אדם שיהיו נכסיו לשמים (רא"ש בשיטה מקובצת ערכין שם). וכן אמרו רב ורב יהודה, שהלכה כדבריו (ערכין כט א).

• לדעת חכמים סתם חרמים לכהנים (שם כח ב), וכן סובר עולא (שם כט א). וכתבו ראשונים שאף רב הונא סובר כן (תוספות תמורה לב א ד"ה כל).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש שפסקו סתם חרמים לכהנים (רמב"ם ערכין ו א; חינוך שנו; רע"ב ערכין ח ו; וכן הוא בשו"ע יו"ד שו א, ראה גר"א שם סק"ד).

• יש שפסקו סתם חרמים לבדק הבית (רבינו ירוחם נתיב יט א; וראה משנה למלך ערכין ו, וברכי יוסף יו"ד שו, והגר"א שם סק"ד, בדעת הטור בשם הרא"ש; ים של שלמה בבא קמא ה לה).

• ויש שכתבו שהדבר ספק, ומספק צריך פדיון על שוה פרוטה, ואם החזיק בהם כהן אין מוציאים מידו (יראים השלם קנ, וראה ערך תפיסה).

סתם חרמים סתם חרמים בזמן הזה, נחלקו ראשונים:

• יש ראשונים שכתבו שלדברי הכל הם לבדק הבית, כיון שחרמי כהנים ניתנים לאנשי המשמר (ראה לעיל: נתינתם לכהן), ועכשיו אין משמרות (ראה ערך משמרות), ולא נתכווין זה אלא לשמים (ראב"ד ערכין ח יא).

מנחת חינוך שנו ז', בדעת החינוך שם), אבל חרמי בדק הבית נוהגים אף בזמן הזה (לחם משנה שם).

• יש שכתבו שהדברים אמורים במחרים סתם - לסוברים סתם חרמים לכהנים (ראה לעיל) - לומר שבזמן הזה לא נתכווין לכהן אלא לבדק הבית (ראב"ד שם, בשם יש מי שסובר. וראה לעיל הטעם), ולדעתם אם החרים בפירוש לכהנים, אינו חרם (לחם משנה שם).

• ויש סוברים שאף חרמי בדק הבית אינם נוהגים כשאין היובל נוהג (רש"י שם ד"ה כתיב; שו"ת ריב"ש קעא. וראה ים של שלמה בבא קמא ה לה).

חרמי מטלטלין חרמי מטלטלים נוהגים אף בזמן הזה (ערכין כט א; רמב"ם ערכין ח יא). ואף קרקעות שבחוצה לארץ, הרי הן כמטלטלים של ארץ ישראל, ונוהג בהן חרם אפילו בזמן הזה (שם ושם).

איסור להחרים אין מחרימים לכתחילה בזמן הזה (עבודה זרה יג א ועוד; בזמן הזה רמב"ם שם ח), שבחטאינו אין מקדש לחזק את בדקו (ראה ערך בדק הבית. רמב"ם שם), ושמא יבואו בהם לידי תקלה שיהנו מן ההקדש וימצאו (יומא סו א, ורש"י שם, ורש"י עבודה זרה שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש שכתבו שהדברים אמורים בחרמי בדק הבית (רש"י שם ושם; תוספות עבודה זרה שם ד"ה אין מחרימין; ועוד), אבל בחרמי כהנים אין חשש לתקלה, שיכול ליתנם לכהנים מיד (תוספות שם), ואין בזמן הזה חשש יותר מבזמן המקדש (ים של שלמה בבא קמא ה לה).

• יש סוברים שאף חרמי כהנים אסור להחרים בזמן הזה, שכל זמן שהם ביד הבעלים הרי הם כהקדש (ראה לעיל. תוספות יומא סו א, ובכורות נג א ד"ה ואין; חינוך שנו), ועכשיו אין בני אדם בקיאים וזהירים בדברי קדושה, או לפי שבזמן הזה אין הכהנים מצויים, והבעלים צריכים להשהותם (תוספות יומא שם. וראה לחם משנה ערכין ח ח, בדעת הרמב"ם).

• ויש שכתב שאף שאין לחוש לתקלה, גזרו חכמים שלא להחרים, שכן גזרו שלא להקדיש (ראה ערך הקדש: בזמן הזה), והחרם הוא כהקדש (תלמידי רבינו יונה עבודה זרה שם ד"ה אין).

חרמים בזמן הזה עבר והחרים קרקעות לבדק הבית, פודה אותם לבדק הבית בדבר מועט (ערכין כט א; רמב"ם ערכין ח י).

חרמים לכהנים קרקעות חוץ לארץ שהחרימן לכהנים בזמן הזה, בזמן הזה נותנן לכהנים (ערכין כט א; רמב"ם ערכין ח יא).

החרים מטלטלים, לסוברים שאסור להחרים לכהנים בזמן הזה (ראה לעיל), דינם כהקדש בדק הבית בזמן הזה, שלסוברים שאסור לפדותם, אף חרמי כהנים צריך לאבדם (תוספות בכורות נג א ד"ה ואין; תלמידי רבינו יונה עבודה זרה יג א ד"ה אין); ולסוברים שהקדש מותר לפדותו, אף חרמי כהנים ניתנים לכהנים (חינוך מצוה שנו; רמב"ם שם. וראה ערך הקדש: בזמן הזה).

החרים לבדק הבית קרקע ומטלטלים כאחת, שאת הקרקעות יכול לפדות, יש סוברים שאף למטלטלים יש תקנה בפדיון (תוספות שאנץ ותלמידי רבינו יונה עבודה זרה שם), ויש חולקים (תוספות יומא שם, ובכורות שם).

לבדק הבית דמי מה שיש לו בהם (רש"י ערכין כח ב, ותמורה לב א ד"ה ומחרימין; רמב"ם שם), והוא הנקרא הקדש עילוי (ראה תמורה שם, וערכין כט א, וראה ערך הקדש: הקדש עילוי), שמעלים אותם בדמים לפי מה שיש לו כח בהם (רש"י תמורה לב א ד"ה הקדש עילוי).

כיצד, החרים קדשים שחייב באחריותם, כגון שאמר הרי עלי עולה (ראה ערך אחריות), והפריש בהמה לנדרו, והחרימה, נותן את כל דמיה, שכיון שאם מתה או נגנבה חייב באחריותה, נמצא שכולה שלו (ערכין כח ב, ורש"י שם ד"ה שחל; רמב"ם שם). ואף שלחרמי כהנים אין פדיון (ראה לעיל), לקדשים שהחרים יש פדיון, שהרי לא את גופם החרים (רש"י ערכין שם).

החרים קדשי נדבה, שאינו חייב באחריותם (ראה ערך אחריות), נותן את טובתם (ערכין כח ב, וראה רמב"ם ערכין ו יב), היינו טובת הנאה (ראה ערכין) שיש לו בהם, שאין לו חלק בה אלא טובת הנאה (רש"י תמורה שם ד"ה הקדש), ולא חל החרם אלא בכדי טובת הנאה זו (רש"י ערכין שם ד"ה ואם וד"ה אלא).

וכן בכור אפשר להחרימו (ערכין כח ב; רמב"ם ערכין ו יג), ולא שיהא גופו מוחרם, שהרי הוא של כהן, אלא נותן דמי טובת הנאה שיש לו בו (ערכין שם, ורש"י ד"ה אלא). ואין צריך לומר שיכול הכהן להחרים את הבכור לאחר שבא לידו (רמב"ם שם).

תפיסת החרם לדעת עולא האומר שהמתפיס עולה לבדק הבית אין בגופה הקדושה נתפסת בגופה, אף כשמחרים קרבן לכהנים אין החרם נתפס על גוף הקרבן (ראה תמורה לב ב, ורש"י ותוספות שם).

• יש ראשונים שכתבו שאינו צריך לתת דמים לכהן אלא מדרבנן (ראה רש"י שם ד"ה ומשנל).

• ואחרונים כתבו בדעת הראשונים הסוברים בהקדש עילוי שחייב מן התורה ליתן הדמים להקדש (ראה תוספות שם א ד"ה והאמר), שאף בחרם חייב מן התורה לתת דמים (משנה למלך שם, וטורי אבן ראש השנה שם), אלא שאינו חל על גוף הבהמה, ואין לכהנים זכות אלא לעכב מלשחטה עד שישומו אותה (משנה למלך שם, וטורי אבן שם).

• ויש שכתבו שמודה עולא לרב הונא שמן התורה המתפיס קדשי מזבח לחרמי כהנים לא אמר כלום (ראה לעיל), ורבנן הסמיכו על הכתוב: "כָּל חֵרֶם (ויקרא כז כח), שיכול להתפיס קדשיו לחרמי כהנים, כשם שמתפיסים לגבוה (תוספות שם תירוצ ב בשם ר"י).

חרמים בקדשי קדשי בדק הבית או חרמי בדק הבית שהחרימם בדק הבית לכהנים, לא עשה כלום (תמורה לב א; רמב"ם ערכין ו ח), כמקדיש קדשי בדק הבית למזבח שלא עשה כלום (ראה ערך הקדש: מקדושה לקדושה).

ויש מהאחרונים שכתב שחרמי בדק הבית חלים על קדשי בדק הבית (חידושי הגר"א תמורה שם).

בזמן הזה

חרמי קרקעות אין שדה חרמים נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג (רבי בזמן שאין שמעון בר יוחאי ערכין כט א; רמב"ם ערכין ח יא, ושמיעה היובל נוהג יובל י ט).

ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהדברים אמורים בחרמי כהנים (רמב"ם ערכין שם;

חרש¹

שאינו שומע ואינו מדבר, בתורת שאינו בן דעת, או: שמדבר ואינו שומע, במצוות ודינים התלויים בשמיעה, או בתורת מוס

הפרקים:

- מהותו וגדרו
- במצוות ואיסורים
- בקידושין ונישואין
- בגירושין
- ביבום וחליצה
- בכתובה ותנאיה
- באכילת תרומה
- במקח וממכר וקניינים
- בדינים התלויים בשמיעה
- בתורת מום וחבלה.

מהותו וגדרו

חרש הוזכר בהלכה בשני מובנים:

שאינו שומע (א) אדם שאינו שומע ואינו מדבר - חרש-אילם, ואינו מדבר שהשוו אותו לשוטה וקטן (ראה ערכיהם), שאינם בני דעת (ראה ערך חרש שוטה וקטן. ראה תרומות א ב; חגיגה ב ב; נדה יג ב, ורש"י ד"ה בכל; רמב"ם אישות ב כו), שכך מקובל לחכמים, שמי שאינו שומע ואינו מדבר אינו בן דעת (רש"י חגיגה שם ד"ה חרש).

יש שלמדו מן הכתוב שאדם כזה שאינו מדבר נקרא חרש (תוספות חגיגה שם ד"ה המדבר, בשם בראשית רבה), ויש שהוסיפו טעם לפי שסיבת האילמות היא חרשותו ממעי אמו (פירוש המשניות לרמב"ם תרומות שם), וכיון שלא שמע מעולם אי אפשר לו שידבר (רע"ב שם ד"ה שאינו).

מה שאמרו שאינו בן דעת, זו דעת חכמים (ראה תרומות א א), שלדעתם דעתו קלושה ומועטת, שאינו מחודד להבין כשאר בני אדם (ראה יבמות קג א, ורש"י ד"ה קלישתא), אבל דעת רבי אליעזר חרש ספק יש בו דעת, אלא שהסתפק רב אשי אם הספק הוא האם הדעת שיש בו צלולה, או שלעתים דעתו צלולה ולעתים שוטה (ראה יבמות שם, ורש"י שם). ולדעת רבי יהודה פירשו ראשונים שסובר שחרש דעתו צלולה (ר"ש תרומות שם).

מדבר ואינו	(ב) אדם המדבר ואינו שומע, שתחילתו היה פיקח
שומע, שומע	עד שלמד לדבר, ואחר כך התחרש (רש"י חגיגה ב ב
ואינו מדבר	ד"ה מדבר), וכן אמרו: המדבר ואינו שומע זהו חרש,
	שומע ואינו מדבר זהו אלם (ראה ערכו), וזה וזה כפיקחים לכל
	דבריהם (חגיגה שם, וגיטין עא א; רמב"ם אישות ב כו), אלא שדנו בהם
	לענין דינים התלויים בשמיעה או בדיבור, שאין ראויים לקיימם,
	או שהתמעטו מהכתוב (ראה להלן, וראה ערך אלם).

ומכל מקום מצינו ששנו "חרש שוטה וקטן", ואף חרש המדבר ואינו שומע בכלל (ראה ירושלמי תרומות א ב, ורי"ש ור"י בן מלכי צדק שם), או שהדברים אמורים דוקא במדבר ואינו שומע (ראה מגילה יט ב, ותוספות ד"ה חוץ), וכן יש שאף שומע ואינו מדבר נקרא חרש (ראה חגיגה ב ב).

פיקח ונתחרש אף פיקח והתחרש, אם גם אינו מדבר, דינו כחרש ואינו מדבר

מעיקרו (ראה יבמות קיב ב. וראה ב"ח יו"ד א, וש"י שם ס"ק כב); **ויש שכתבו שלרבי שמעון בן גמליאל אינו כחרש מעיקרו** (ראה ירושלמי תרומות א א, וגיטין ז א, ובחידושי אנשי שם תרומות א ב). **ויש שציידד לומר שאינו כחרש מעיקרו אלא מספק** (אפי' מגדים בפתיחה כוללת ב ד-ה).

יודע לכתוב פיקח והתחרש ויודע לכתוב, לדעת רב כהנא בשם רב פיקח גמור הוא (גיטין עא א, ורש"י ד"ה חרש. וראה להלן: בגירושין), וכן סובר רבי שמעון בן גמליאל; אבל לחכמים לא הלכו בחרש אחר כתב ידו (שם, ושם ב), וכן הלכה (רמב"ם גירושין ב יז; טוש"ע אהע"ז קכ ה, ושם קכא ו).

וחרש מעיקרו, אף אם יכול לכתוב - כגון שלמד לכתוב בבית ספר לחרשים (רש"י שם) - לרבני הכל דינו כחרש גמור (גיטין שם).

חרש גמור
שלמד לדבר
ולהבין
חרש גמור מעיקרו, שהתחנך בבית ספר לחרשים ולמד לדבר באופן שהשומע מבין דיבורו, ולמד להבין דברי המדברים אליו מתוך תנועת כלי המבטא, ועוסק במלאכתו בחכמה ובדעת ככל האדם, נחלקו אחרונים:

• יש שכתבו לדונו כחרש המדבר ואינו שומע, שהוא כפיקח לכל דבריו אף לענין חיוב במצוות (שו"ת דברי חיים ב אהע"ז עב; שו"ת שבט סופר אהע"ז כא; שו"ת מהרש"ם ב קמ; היעב"ץ בסידורו קריאת התורה; שו"ת מנחת שלמה לד; קובץ תשובות י, ועוד);

- יש שהסתפקו אם דינו כפיקה (שו"ת שבט סופר שם, בשם הכתב סופר; שו"ת נחלת בנימין לא; קריינא דאיגרתא קלו; שו"ת יחווה דעת ב ו).

• ויש סוברים שאף על פי שהתחנך ככל האדם אפשר שאין בו דעת צלולה, וכיון שהוא ספק אין מוציאים אותו מחזקתו, ויש לדנו כחרש גמור (שו"ת מהר"ם שיק אהע"ז עט; שו"ת זכר שמחה (במברגר) ט; שו"ת משפטי עוזיאל ב פט ועוד. וראה שו"ת מנחת יצחק א קלב). ואף אם היה חריף ביותר דינו כשוטה, לפי שאין לחלק בין החרשים (שו"ת צמח צדק (ניקלשבורג) עז; פרי מגדים בפתיחה כוללת ב ג), שאם לא כן נתת דבריך לשיעורים (פרי מגדים שם).

חרש גמור
 השומע בעזרת
 מכשירי שמיעה

וכן חרש מעיקרו, שאינו שומע ואינו מדבר, ובעזרת
 מכשירי שמיעה מצליח לשמוע ולמד לדבר, יש
 שכתבו שדינו כמדבר ואינו שומע שהוא כפיקח
 (שו"ת דברי חיים אהע"ז ב עב ועג; אגרות משה אהע"ז ג לג; ציץ אליעזר טו
 מו), אך אין הוא נחשב כשומע ומדבר, כיון שאין בו כח שמיעה
 בעצמו ללא המכשיר (אגרות משה שם); ויש שכתבו שאף הוא
 נחשב כשומע ומדבר וכפיקח לכל דבריו (שו"ת יביע אומר ז או"ח
 יח, ואהע"ז יח ב. וראה להלן: השומע קצת ואינו מדבר, בשם ציץ אליעזר).

ונחלקו אחרונים:

• יש סוברים שכיון שאינו שומע אלא את הקול המופק על ידי ההמכשיר, ולא את הקולות עצמם, אינו יוצא בשמיעה זו במצוות התלויות בשמיעה כתקיעת שופר ומקרא מגילה (מנחת שלמה א ט; משפטי עוזיאל א כא; שו"ת באר משה קונטרס עלקטריק טו יג; שו"ת

אף בדבר שבקדושה, שאין אומרים אותו בפחות
מבעשרה (ראה ערך דבר שבקדושה), אין חרש מצטרף
(שו"ת מהרי"ל קצו; שו"ע או"ח נה ח).

חינוכו למצוות כתבו אחרונים שקטן חרש אין בו חיוב חינוך
למצוות (ראה ערך חנוך), כיון שלא יבוא לעולם
לכלל חיוב (מנחת חינוך ה ב), ועוד שלא ישמע לנו, ואינו בן דעת
כלל (פרי מגדים בפתחה כוללת ב ט).

אף על פי שחרש פטור מכל המצוות, הרי הוא
כישראל גמור, וחייבים על הריגתו, והתורה
הקפידה על קללתו, שנאמר לא תקלל חרש (ויקרא יט יד. שו"ת
מהרי"ל שם). ואביו קיים בו פריה ורביה (שו"ת מהרי"ל שם, הובא
בבית יוסף אהע"ז א; רמ"א שם ו. וראה ערך פריה ורביה).

חרשת בבדיקת בבדיקת אשה (ראה ערכו) לטהרות או להתירה
לבעלה, שנינו: החרשת, פיקחות מתקנות אותה
(נדה יג ב; רמב"ם איסורי ביאה ח טו, ומשכב ומושב ד ט; טוש"ע יו"ד קצו
ח. וראה ערך בדיקת אשה), שבודקות אותה ומטבילות אותה (רש"י
נדה שם); והמדברת ואינה שומעת, בודקת לעצמה, ואפילו
חברותיה יכולות להראות לה דם שלהן, אם בקיאה במראה דם
טמא ודם טהור (נדה שם).

בקידושין ונישואין

נישואין מדרבנן חרש וחרשת, לסוברים שאינם בני דעה (ראה לעיל):
מחותו וגדרו, אין נישואיהם מהתורה, אלא חכמים
תיקנו להם (יבמות קיב ב, ורש"י ד"ה דתקינו; רמב"ם אישות ד ט; טוש"ע
אהע"ז מד א), אף שבשטחים לא תיקנו, לפי שאין אדם דר עם נחש
בכפיפה אחת (ראה ערכו), ואין שלום ביניהם, מה שאין כן בחרש
וחרשת (יבמות שם ורש"י ד"ה דקיימא), וכן אין דומה לקטן (ראה
ערכו) שלא תיקנו לו, שקטן יבוא לידי נישואין כשיגדל, מה שאין
כן חרש, לפיכך תיקנו לו נישואין שלא ייבטל מפריה ורביה
(יבמות שם, ורש"י ד"ה תקינו), ואף בחרשת תיקנו, כדי שלא תישאר
פנויה לעולם (רמב"ם יבום ה כג), או כדי שלא ינהגו בה מנהג הפקר
(לבוש שם א, על פי יבמות שם).

• לדעה זו, הבא על אשת חרש, או על חרשת אשת
אשת איש פיקח - פטור (יבמות קיג א; רמב"ם איסורי ביאה ג א.
בנישואיהם וראה ערך אשת איש), ואם היה מזיד מכים אותו מכת
מרדות (רמב"ם שם).

• ולדעת רבי אליעזר שחרש ספק אם יש בו דעת (ראה לעיל), אף
קידושי קידושי ספק, והבא על אשתו בשוגג חייב אשם תלוי
(ראה ערכו) כספק אשת איש (ראה יבמות שם).

• ולרבי יהודה הסובר שחרש דעתו צלולה ואינו כשוטה (ראה
לעיל), חייבים על אשתו משום אשת איש (ר"ש תרומות א).

להלכה כתבו ראשונים כחכמים (רמב"ם אישות ד ט; טוש"ע אהע"ז מד א).

קידושי חרש חרש כונס ברמיזה (יבמות קיב ב; גיטין עא א; רמב"ם

תשובות והנהגות א קמט), וכן אינו יכול לצאת בשמיעת ברכה מאחר
(מנחת שלמה ב ד אות ל).

• ויש שכתבו שאף שמיעת הקול המופק על ידי המכשיר נחשבת
כשמיעה טבעית לענין דינים ומצוות התלויות בשמיעה (שו"ת אגרות
משה או"ח ב קח, ושם ד צא אות ד ושם ככו; חזון איש הובא במנחת שלמה א
ט הערה ד; שו"ת מנחת יצחק ג מא; שו"ת יביע אומר ז אהע"ז יז². וראה שו"ת
שבט הלוי ה פד, ושם ח רעז. וראה להלן: בדינים התלויות בשמיעה).

חרש השומע על ידי שתל השבלול³, יש שכתבו שלדברי הכל
שמיעה על ידי שתל השבלול נחשבת כשמיעה טבעית לכל
המצוות התלויות בשמיעה (ר"י נויבירט, במכתב בספר יעיר לי און.
וראה מכתב ר"מ שטרנבוך בקובץ עטרת שלמה ט עמ' קנא); אבל יש
שכתבו שאין הבדל בין מכשירי שמיעה ושתל השבלול לענין זה
(ר"ש וואזנר, במכתב רמ"ש קליין שם בשמו)⁴.

המדבר ואינו המדבר ואינו שומע, שדינו כפיקח (ראה לעיל), יש
שומע כלום שפירש שלא אמרו כן אלא כששומע קצת, אבל אם
אינו שומע כלום, דינו כחרש גמור (כסף משנה מכירה כט ב, ובית
יוסף חו"מ רלה, בדעת הרמב"ם), אבל אין נראה כן מדברי כל
הפוסקים (פרי מגדים בפתחה כוללת שם).

יש שכתב שגם אם דיבורו נלעג דינו כפיקח (שו"ת מהרש"ם ב קמ),
ויש שכתב שאם אינו יכול לדבר בצורה המובנת לרוב בני האדם,
דינו כחרש גמור (שו"ת אגרות משה יו"ד ד מט א).

השומע קצת וכן השומע ואינו מדבר, שדינו כפיקח (ראה לעיל), יש
ואינו מדבר שנראה מדבריו שאף אם אינו שומע אלא אם
מדברים אליו בקול רם, ואין דעתו מיושבת עליו כל כך, דינו
כפיקח (ראה שו"ת הרא"ש פה, ופרישה חו"מ שם ס"ק יט בדעתו). והוא
הדין כשאינו שומע אלא על ידי חצוצרות (פרי חדש אהע"ז קכא ו),
או מכשירי שמיעה, אף אם נזקק גם לקריאת שפתיים כדי לשמוע
ולהבין הנאמר אליו, וכל שכן אם גם מדבר, אף אם דיבורו מועט
ומשובש (ציץ אליעזר טו מו).

אולם אם אינו יכול לשמוע דיבור, אלא שומע רק הקולות בלא
חיתוך דיבור, נחשב שאינו שומע כלל, שעיקר השמיעה היא
בשמיעת דיבור שהוא צורת האדם (אבני נזר חו"מ ק).

במצוות ואיסורים

במצוות חרש שאינו שומע ואינו מדבר, פטור מכל המצוות
(חגיגה ג א; רמב"ם חגיגה ב ד), שאין דעתו נכונה, ואינו בן
מצוות (רמב"ם עדות ט יא), ואף מדרבנן פטור (פרי מגדים פתיחה
כוללת ב ט, ואו"ח רסו משבצות זהב סק"ד).

באיסורים וכן באיסורים דינו כשוטה וקטן שאינם מצווים, ואין
יבוענשין בית דין מצווים להפרישם (ראה יבמות קיד ב, ומאירי שם
קיג א וקיד א; רמב"ם יבום ז יח. וראה ערך חנוך וערך קטן אוכל נבלות),
אף על פי שאסור להאכילם איסורים בידים (ראה שבת קנא א,
ותוספות ד"ה מי, ופרי מגדים שם, ובפתיחה כוללת ב א), וכן אינו בר
עונשים (רמב"ם מלכים י ב. וראה בפרי מגדים בפתחה כוללת שם).

המתקבל מהמכשיר החיצוני לגירוי חשמלי המועבר לעצב השמיעה שבתוך
השבלול באמצעות אלקטרודות. למכשיר זה יכולת לסייע גם במצבי שמיעה
קשים יותר. אופן פעולתו שונה משל מכשירי שמיעה, שכן אינו מפיק כלל קול,
אלא מחליף את פעולת האוזן ביצור הגירוי החשמלי בעצב השמיעה.⁴ וכן
ראה ר"ש ברייש אב"ד ציריך בקובץ נזר התורה אלול תשס"ח ור"א וייס בקובץ

שמע קולנו] על ההלכות למעשה בתנאים הטכנולוגיים כיום, וראה להלן.
2. ראה שם א או"ח יט יח, וביחוד דעת ב סח, שלגבי שמיעה מרדיו או רמקול
כתב שאינו יוצא ידי חובה. 3. Cochlear implant - שתל קוכלארי, מורכב
ממכשיר חיצוני המוצמד לראש, שתפקידו לעבד את קולות הסביבה למידע
דיגיטלי, ומכשיר פנימי המושתל על עצב הגולגולת, אשר ממיר את המידע

בגירושין

גירושין חרש שנשא פיקחת, להלכה שחרש אינו בן דעת, בנישואי חרש וקידושו מדרבנן (ראה לעיל: בקידושין ונישואין), אם רצה להוציא - מגרשה בגט, אף על פי שצריך דעת המגרש (ראה ערך גרושין), שכשם שכונסה ברמיזה, כך מוציאה ברמיזה (יבמות קיב ב; רמב"ם גירושין ב יז; טוש"ע אהע"ז קכא ו).

לרבי אליעזר הסובר שספק אם יש בו דעת (ראה לעיל), הסתפק רב אשי האם הוא כ"עתיים חלים ועתיים שוטה", ואינו יכול לגרש, שמא בשעת קידושין היה בריא וקידושו מן התורה, ובשעת גירושין נעשה שוטה; או שדעתו שוה כל ימיו, ויכול לגרש (יבמות קיג ב).

מוציא ברמיזה כיצד מוציא, רומז ונותן לה גיטה (תוספתא יבמות יג; ירושלמי שם יד א), שרומז בידיו או בראשו כמו שאומר הרי זה גיטך (חסדי דוד (השלם) לתוספתא שם. וראה ערך גרושין). וכן אם אחרים רומזים לו ונתרצה (ירושלמי שם, וקרבן העדה ופני משה שם).

וכן בכתיבת הגט, שצריך שתהיה על ידי הבעל או במצוותו (ראה ערך גט), כותבים על ידי רמיזה החרש (ריטב"א גיטין נט ד"ה והא), אף שאינו בר שליחות (ראה ערך חרש שוטה וקטן וערך שליחות), כיון שקידושו אינם קידושין גמורים (בית שמואל שם קכא סק"ט).

גרושין בקפיצה לדעת בן בתירא הסובר במכירת מטלטלין שחרש קופץ ונקפץ - היינו בעקימת שפתים, שאין זה סימן ניכר כרמיזה (ראה גיטין נט א, ולחן: במקח וממכר וקנינים) - נאמרו שתי לשונות בגמרא אם סובר כן אף בגיטין (גיטין שם).

וכן נחלקו ראשונים להלכה אם מגרש אף בקפיצה (העיטור ז א; רא"ש גיטין שם יח), או דוקא ברמיזה (העיטור שם בשם רבינו חננאל; בית יוסף שם בפירוש דברי הטור; חלקת מחוקק שם סק"ט, ובית שמואל שם סק"ט).

בכתיבה כתב בכתב ידו שיכתבו גט לאשתו - יש סוברים שמועיל, שכתובה גדולה מרמיזה (מאירי גיטין שם; ב"ח אהע"ז קכא, לדעת התוספות).

ויש אחרונים שכתבו שלסוברים שנשתתק שאין כתיבה מועילה (ראה ערך אלם), אף כאן אין כתיבה מועילה, אלא אם כן קידשה על ידי כתב ידו, שכשם שכנס כך מוציא (ב"ח שם קכ ד"ה ואף אם; בית שמואל שם קכא סק"ט; ט"ז שם סק"י).

ויש סוברים שאף אם קידשה על ידי כתב ידו אינו מוציא בכתב ידו, לפי שאין כאן ציווי לסופר לכתוב את הגט (הגהות רבי עקיבא איגר שם קכא סק"ד; תורת גיטין קכ ס"ק כד).

בדיקה בדעתו חרש המגרש, יש סוברים שצריך בדיקה כבדיקת מי שנשתתק (רי"ף גיטין לד א; רא"ש שם ו ג; מגיד משנה (המפרש) גירושין ב יז, והגהות מיימוניות שם ב. וראה ערך אלם), שבדוקים אותו שלש פעמים אם אומר על לאו לאו ועל הן הן (ראה ערך הנ"ל).

ויש סוברים שאין צריך בדיקה, שכשם שכנס ברמיזה, כך מוציא ברמיזה (בית יוסף קכא), אבל שואלים אותו אם רצונו לגרש (בית שמואל שם סק"ט).

נוסח גט חרש נוסח גט חרש, יש שהביאו שאינו כשאר גיטין, שהם

גירושין ב יז), שרומז לאשה עד שמתרצית לו וכונסה (רש"י יבמות שם ד"ה חרש), או שכותב בכתב ידו (ראה בית שמואל קכא סק"ט), היינו שכותב הרי את מקודשת לי (מלאכת חרש ב ט).

ויכול לקדש אף בשטר, אף שאינו יכול לכתוב לשמה (ראה ערך חרש שוטה וקטן וערך קידושין), אפשר שירמוז לאחרים לכתבו (נודע בשערם, הובא במלאכת חרש שם ז).

וכן יכול לקדשה בביאה (ראה ירושלמי יבמות יד א). ויש מפרשים שבביאה קידושו מן התורה, שלא אמרו אלא בכסף, לפי שאין נתינתו נתינה, מה שאין כן בביאה, שבהנאת ביאה מקנה האשה את עצמה (שו"ת מהרש"ם א רכ). אבל בחרשת, אף קידושי ביאה הם מדרבנן (ראה אוצר הפוסקים מד סק"ב ג, בשם כמה אחרונים).⁵

סדר קידושי נהגים שהולך עמו לחופה מי שהוא רגיל עמו ומכיר חרש ברמיזותיו, ומראה לו ברמיזה ענין קידושין, והחרש מושיט הטבעת לאשה ומקדשה (שו"ת צמח צדק (הראשון) עז, הובא בפתי תשובה מד סק"א).

ויש שכתב שטוב להוליך אותו קודם החופה להראות לו סדר קידושין ונישואין אצל אנשים אחרים, ויש לבדוק אם אינו בכלל שוטה, ולבדוק אם אינו שומע כשמדברים אליו בקול רם, שאם כן יש לחוש שקידושו מן התורה, וצריך שהקידושין יהיו בפני בית דין, ובטבעת דוקא ולא במטבע, שיהא ברור שכוונתו לקידושין (מלאכת חרש ז, וראה שם עוד).

ברכת האירוסין בברכת אירוסין, שנוהגים שאין המקדש מברך בעצמו (ראה ערך ברכת אירוסין), יש שהסתפק בנישואי חרש אם יש לברך, כיון שאין המקדש יוצא בברכה, שהרי אינו שומע, אם לא שגם המתקדשת שייכת בברכה זו, אבל חרש שנשא חרשת, ששניהם אינם שומעים, אין כאן ברכה (שו"ת נודע ביהודה תנינא אהע"ז א).

ויש שכתבו שיש לברך מטעם שאף האשה שייכת בברכה (שו"ת בית שלמה פא; שו"ת מהר"ש ענגל ב כח ועוד), ואף בחרש שנשא חרשת יש לברך, לדעת רוב הראשונים הסוברים שאין זו ברכת המצוות אלא ברכת הודאה ושבח (ראה ערך הנ"ל), ולא נתקנה למקדש אלא לכל הנועדים שם (תבואות שור יו"ד א ס"ק נט).⁶

ובמדבר ואינו שומע, שקידושו מהתורה, יש סוברים שהחתן יברך בעצמו, שאינו יוצא ידי חובתו בברכת אחר (ראה אוצר הפוסקים לד סק"א א, בשם כמה אחרונים).⁷

ברכת חתנים (ראה ערכו), כתבו אחרונים שיש לברך, לפי שאין החתן מברך אותן (מלאכת חרש א מז).

אשת חרש חרש שנשא פיקחת, ובא פיקח אחר וקידשה, מקודשת שקידשה אחר לשני קידושין גמורים (ירושלמי יבמות יד א; רמב"ם אישות ד ט; טוש"ע אהע"ז מד א), כיון שקידושי החרש אינם אלא מדברי סופרים (מגיד משנה שם), ואסורה לשניהם (קרבן העדה שם).

התחרש בין פיקח שקידש פיקחת והתחרשו הוא או היא, קידושין לנישואין ונישאו, אין נישואיהם אלא מדרבנן (ראה יבמות נו א, ואור שמח אישות י ב ד"ה וכיון).

שבחרש וחרשת הנכון שלא לברך. 7. חרש המרכיב מכשירי שמיעה ויכול לשמוע בעזרתם את הברכות, אם יוצא ידי חובה בשמיעה זו, ראה להלן במצוות

אור השבת יט עמ' ז. 5. ראה ט"ז אהע"ז קכא סק"י לגבי קידושי חרש על ידי שליח. וראה מלאכת חרש ז יג. 6. וראה שו"ת אגרות משה אהע"ז פז

• לחכמים אם רצה להוציאה בגט יוציא, שהאשה יוצאה לרצונה ושלל לרצונה, ואין צריכים בגט דעת האשה (יבמות קיב ב, ורש"י שם ד"ה פיקח).

• לדעת רבי יוחנן בן נורי אינה מתגרשת (יבמות שם וק"ג ב), לפי שהיא חוזרת ואינה מבינה עד שמוציאים אותה בעל כרחה, כשוטה (תוספות שם קיב ב ד"ה העיד. וראה ערך שוטה), או שצריך מכל מקום שתדע שקיבלה גט (ק"ר אורה שם קיב ב ד"ה איבעיא).

הלכה כחכמים (רמב"ם גרושין י כג; טוש"ע שם קיט ו).

גירושין בחרשת שהשיא אותה אביה בקטנותה, שקידושה מהתורה (ראה לעיל), העיד רבי יוחנן בן גודגא שיוצאת בגט, ואפילו משגדלה (יבמות קיב ב, ורש"י ד"ה שהשיאה, וגיטין נה א, ועדיות ז ט), אף על פי שאין בה דעת, שהרי האשה מתגרשת בעל כרחה (רש"י גיטין שם ד"ה שהשיאה).

ביבוס וחליצה

חרש מייבם מן חרש שמת אחיו בלא בנים, ונפלה אשתו לפניו ליבוס התורה (ראה ערכו), כונס (ראה יבמות קיב ב, ושם לט א; רמב"ם יבוס ו ג; טוש"ע אהע"ז קעב יב. וראה ערך יבוס), ופוסט את צרתה (ירושלמי שם ו א. וראה ערך הנ"ל), והיא אשת איש גמורה (רמב"ם שם), ככל יבוס, שאין ביאתו גרועה מכל ביאת יבם על יבמתו, שקונה אף בשוגג או באונס או בזנות (רש"י שם נו א ד"ה אוכלת).

אין גירושין כנס את יבמתו, אינו מוציאה לעולם (יבמות קיב ב; אחר היבוס רמב"ם שם ו ג; טוש"ע שם קעב יב), שאין גיטו מפיקע קידושי אחיו הפיקח שהזיקה לו ליבוס (רש"י שם קי א ד"ה כונס), שבעילת החרש עושה אותה אשת איש גמורה, ואין גירושיו גירושין גמורים (רמב"ם שם).

חרש באשת אחיו חרש נפלה לפני החרש ליבוס אשת אחיו חרש - שקידושו מדרבנן (ראה לעיל) - כונס (ראה יבמות קיב ב; טוש"ע שם קעב יב ובית יוסף שם), וקונה אותה מדרבנן (ראה גיטין עא א), לפיכך אם רצה להוציא - מוציא (יבמות שם; טוש"ע שם).

חרשת שנפלה ליבוס - מתייבמת, ואם רצה אחר כך לגרשה - מגרש, שכשם שנכנסה ברמיזה, כך תצא ברמיזה (ראה יבמות קיב ב, ורש"י ד"ה יכנסו; רמב"ם יבוס ו ג; טוש"ע אהע"ז קעב יא). וכן שתי יבמות חרשות, ביאת אחת מהן פוטרת צרתה, כבשאר יבמות (יבמות קי א; רמב"ם שם ה כג; טוש"ע שם קעא ב).

חליצתם פסולה אף במקום שאמרו בחרש או בחרשת כונס (ראה לעיל), אינו חולץ (יבמות קי ב; רמב"ם שם יבוס ו ג; טוש"ע שם קעב יא. יב. וראה ערך חליצה), ואם חלצו - חליצתם פסולה (יבמות קד ב; רמב"ם שם ד יג, טז; טוש"ע שם קסט מג), לפי שחליצה צריכה קריאה (ראה ערך הנ"ל), וחרש וחרשת אינם בני קריאה (יבמות שם), אף שאין הקריאה מעכבת, צריך שיהיו ראויים לקריאה (יבמות קד ב. וראה להלן: מדבר ואינו שומע).

ואין לפסול חליצתם מטעם שאינם בני דעה (ראה יבמות שם משום דלאו בני דעה נינהו), כיון שבית דין עומדים על גביהם (תוספות ד"ה והא, ועוד ראשונים. וראה ערך גט, וערך חרש שוטה וקטן), ודעה קלושה יש בו (רמב"ם יבמות קד ב ד"ה הא; רשב"א חולין יב ב ד"ה ורבותינו); ויש מפרשים שהפסול אף מטעם שאינם בני דעה (מסקנת הרמב"ם

בלשון הבעל שמדבר אל אשתו בלשון נוכח: אני פלוני מגרש אותך (ראה ערך גט), אלא בלשון מעשה בית דין: בכך וכך וכו' (ראה ערך הנ"ל), אנחנו בי דינא דחתימי לתתא במותב תלתא כחדא הוינא כד אתא קדמנא פלוני בר פלוני, ורמזנא ליה ורמז להוציא פלונית בת פלוני דאינסבא ליה ברמיזה, ומדרמז לנא כתבנא לה גיטא דנא למהוי מגורשת גמורה וכו' (רבינו ירוחם ח כד, בשם בעל העיטור; תיקון סופרים למהר"ש יפה, וסדר הגט למהר"י בנבנשת בסוף ספר גט פשוט רפ, ראה שם הנוסח המלא).

ויש מפרשים שאין זה הגט, אלא כותבים כן לראיה שהרמיזה היתה כהוגן (שו"ת צמח צדק (הראשון) סח, בשם בעל תוספות יום טוב), ותיקנו ליתן בידה נוסח זה, שלא יסברו שהיא גרושה מן התורה, אבל בזמננו אין משאירים הגט ביד האשה (ראה ערך גרושין), ולפיכך לא הביאו הפוסקים נוסח זה (שו"ת משיב דבר אהע"ז מז).

פיקח שנשא פיקחת ונתחרש - היינו שאינו שומע והתחרש ואינו מדבר, שדינו כחרש מעיקרו (ראה לעיל) - אינו מוציאה עולמית (יבמות קיב ב; רמב"ם גירושין ב יז; טוש"ע אהע"ז קכא ו), שאין כח בגירושיו חרשות להפקיע קידושי חכמה (רש"י גיטין עא א ד"ה חרש), ואף על פי שרואים בו שהוא חריף (גיטין עא ב).

היה יכול לדבר מתוך הכתב - שיודע לכתוב תנו גט לאשתי - אמר רב כהנא אמר רב, וכן אמרו לדעת רבן שמעון בן גמליאל, שכותבים ונותנים גט לאשתו, שפיקח גמור הוא (גיטין עא א, ורש"י שם ד"ה חרש). אבל לחכמים לא הלכו בחרש אחר כתב ידו בגיטין (שם, ושם ב).

להלכה כתבו ראשונים שאינו מוציא עד שיבריא, ואין סומכים על רמיזתו, ולא על כתבו, אף על פי שדעתו נכונה ומיושבת עליו (רמב"ם שם; טוש"ע שם, וקכ ה), שסתם חרש לאו בר דעת הוא (רשב"א גיטין שם).

קידושין וגירושין חרש המדבר ואינו שומע, שדינו כפיקח (ראה לעיל: במדבר ואינו שומע מהותו וגדרו), מקדש ומגרש מן התורה (ראה פסקי ריא"ז גיטין ז א ו), ואין צריך בדיקה, שמתוך דיבורו ניכר שהוא בן דעת (בית יוסף אהע"ז קכ, וכסף משנה גירושין ב טז, בדעת הרמב"ם). ויש שכתבו שצריך בדיקה (שם ושם בדעת הר"ן).

אף פיקח שנשא חרשת, אם רצה להוציא יוציא (יבמות בנישואי חרשת קיב ב), שכשם שנכנסה ברמיזה, כך מוציאה ברמיזה (ראה שם ורש"י ד"ה כשם). ויש מפרשים בלא טעם זה, שהרי אין צריך דעת האשה בגירושין (תוספות הרא"ש שם ד"ה ומאירי שם).

מיאון לא תיקנו חכמים שחרשת תצא במיאון - כדרך שתיקנו בקטנה יתומה שהשיאוה אמה ואחיה, שנישואיה מדרבנן (ראה ערך מאון) - שאם כן ימנעו מלשאתה (יבמות קיג א; רמב"ם גירושין יא ב; טור אהע"ז מד), הואיל ולעולם היא יכולה למאן מפני חרשותה, אבל קטנה גבול יש לה (רש"י שם ד"ה מימנעו).

וכתבו ראשונים שקטנה יתומה חרשת יוצאת במיאון, שלא חילקו חכמים במיאון בין פיקחת לחרשת (שו"ת הרשב"א א אלף רג, הובא בבית יוסף קנה).

נוסח גט חרשת נוסח גט חרשת הוא כשאר גיטין (שבות יעקב א ככ, וכן כתב בנודע ביהודה קמא אהע"ז פד, ובישועות יעקב קכא).

פיקח שנישאה פיקח שנשא פיקחת והתחרשה, נחלקו תנאים: והתחרשה

התלויות בשמיעה: בקריאת מגילה.

ימנעו מלשאת אותה (יבמות ק"ג א; רמב"ם אישות י"א ד; טושי"ע אהע"ז סז ח). וכן אין לה מזונות, ולא תנאי מתנאי הכתובה (רמב"ם שם; טושי"ע שם). ומכל מקום אם כתב לה כתובה, הואיל ורוצה בכך תנאו קיים (יבמות שם, ורש"י ד"ה שרוצה; רמב"ם שם ה; טושי"ע אהע"ז סז ט).

כתובתה אם חרשת שנישאת והתפקחה, יש לה כתובה ותנאי התפקחה כתובה, וכתובתה מנה (רמב"ם אישות י"א ד; טושי"ע אהע"ז סז ח). ואף על פי שלא כתב לה, גובה כתובתה ככל אשה שנישאת, מתנאי בית דין (בית יוסף שם).

ויש סוברים שלא אמרו שיש לה כתובה, אלא אם רוצה לקיימה משנתפקחה (מגיד משנה אישות שם, בדעת הרמב"ם), כבחרש שנתפקח (ראה לעיל).

ירושתה חרשת שנישאת לפיקח ומתה, אינו יורשה (ירושלמי כתובות א ב; רמב"ם אישות כב ד, ונחלות א ט; טושי"ע אהע"ז צ ג. וראה ערך ירושת הבעל), והיא אינה בת דעת שתוכל לזכות לו (מגיד משנה שם), ואפילו התפקחה, שיש לה מזונות וכתובה (ירושלמי שם; רמב"ם נחלות שם; שו"ע שם); ויש מפרשים שאם נתיחד עמה אחרי שהתפקחה, הרי היא כאשתו גמורה לכל דבר (חלקת מחוקק שם ס"ק יא).

באכילת תרומה

אינו מאכיל כהן חרש שנשא בת ישראל אינו מאכילה בתרומה (יבמות סז ב; רמב"ם תרומות ח א, ט; טור יו"ד שלא), שבאכילת תרומה נאמר וְכֹהֵן פִּי יִקְנֶה נֶפֶשׁ קִנְיָן פְּסוּל הוּא יֹאכַל בּוֹ (ויקרא כב יא). וראה ערך אכילת תרומה), וחרש אינו בר קנין (יבמות סח א; רמב"ם שם ט), ואף בתרומה דרבנן אינה אוכלת, גזירה משום תרומה של תורה (יבמות ק"ג א; גיטין נה א; רמב"ם שם יב).

והוא הדין לחרשת שנישאת לכהן פיקח, שאינה אוכלת (יבמות שם; רמב"ם שם ו ד), ואפילו בתרומה דרבנן (תוספות ר"ד גיטין שם; ריטב"א יבמות שם ד"ה ואילו, וגיטין שם ד"ה וליכול), גזירה שמא יאכילו חרש בחרשת, וחרש בחרשת גזרו משום חרש בפיקחת (יבמות שם).

התחרש בין בת ישראל שהתקדשה לכהן, ולא הספיק לכנסה ארוסין לנישואין עד שהתחרש - שנישואיהם מדרבנן (ראה לעיל) - נחלקו תנאים:

- לדעת חכמים אינה אוכלת בתרומה, שמא יאכילה אף כשקידשה כשהוא חרש, שאין קניינו קנין (יבמות נו א ורש"י).
- לדעת רבי נתן אוכלת, ואין גוזרים משום קידושי חרש (יבמות שם), שהרי מן התורה ארוסה אוכלת בתרומה, אלא שגזרו שאין אוכלת עד שתיכנס לחופה (ראה ערך אכילת תרומה), וכיון שנכנסה לחופה אין לגזור (רש"י שם ד"ה קסבר, ותוספות שם ד"ה מת).
- הלכה כחכמים (רמב"ם תרומות ח י). ואם כנסה ואחר כך התחרש, אוכלת בתרומה לדברי הכל (יבמות שם; רמב"ם שם).
- בת כהן שנישאת בת כהן שנישאת לישראל חרש, אינה אוכלת לישראל חרש (יבמות סז ב; רמב"ם תרומות ח ט; טור יו"ד שלא. ראה ערך הנ"ל: איסורה לזרים), ואף מן האירוסין נפסלת (יבמות סח א). בירושלמי אמרו שאוכלת בתרומה (ירושלמי שם ז ד).

יבמות שם; רשב"א ומאירי שם), לפי שיש בחליצה ריבוי דברים, ואין בהם דעת לעשותה (קרית ספר יבום ד; בית שמואל שם קסט ס"ק מד).

אשת חרש אשת חרש שנפלה ליבום לפני אחיו הפיקח, הרי היא כשאר כל היבמות - רצה - חולץ, רצה - מייבם (ראה יבמות ק"ב ב; רמב"ם יבום ו ז; טושי"ע אהע"ז קעב יג וטז), אף שמן התורה אין נישואי חרש כלום, מותרת להתייבם, שאם נישואי אחיו נישואין, הרי זקוקה ליבום, ואם אינם נישואין, הרי אינה אסורה משום אשת אח (ראה מאירי שם).

בכתובה ותנאיה

מזונות וכתובה אף על פי שתיקנו נישואין לחרש (ראה לעיל), אין בנישואי חרש לאשתו עליו מזונות ולא כתובה (יבמות ק"ג א; רמב"ם אישות י"א ו; טושי"ע אהע"ז סז י. וראה ערך בעל, וערך כתובה), לפי שאין לו דעת (רש"י יבמות שם ד"ה אין), ולא חששו שתימנע מלהינשא לו, לפי שיותר משהאיש רוצה לישא, האשה רוצה להינשא (יבמות שם. וראה ערך אשה).

כתב הוא או כתב אם כתב כתובה מעצמו, אין הקנאתו כלום, לפי בית דין כתובה שאינו בן דעת (מאירי וריטב"א יבמות שם ד"ה אילו).

ואם בית דין השיאו את החרש וכתבו כתובה, נוטלת כל מה שכתבו לה (רמב"ם שם ושו"ע שם), שבית דין אביהם של חרשים הם, ומפקחים בכל ענייניו (מאירי וריטב"א ונמוקי יוסף שם), ואינו גרוע מאילו לקחו לו מנכסיו שפחה לשמשו (יבמות ק"ג א). וכותבים את הכתובה בלשון מעשה בית דין (נחלת שבעה מהדורה בתרא לט ב), ומתחייבים מתורת אפטרופוס (ראה ערכו. שו"ת אבני נזר אהע"ז קמו).

שיעור כתובתה התפקח אחרי כן, אין לאשתו עליו כלום, אלא שאם הם התפקח רצה לקיימה, יש לה כתובה מנה (יבמות ק"ג א; רמב"ם אישות י"א ו; טושי"ע אהע"ז סז י), כאילו נשאה עכשיו, והרי היא בעולה, שכתובתה מנה (בית יוסף שם).

שאר חיובי אף בשאר חיובי הבעל (ראה ערך תנאי כתובה), אין לה וזכויות הבעל עליו כלום (ראה הפלאה צ). ומכל מקום אם מתה נחלקו ראשונים:

- יש שכתבו שאם מתה - יורשה, שהרי לדעתה נשאה, וזיכתה לו ממנה (רמב"ם אישות כב ד, ונחלות א ח, וראה ירושלמי כתובות א ב; טושי"ע אהע"ז צ ג. וראה ערך ירושת הבעל).
- ויש שסובר שאינו יורשה, שמה שלאחר מיתה לא זיכתה לו (הראב"ד שם. וראה בית יעקב אהע"ז שם בדעת הראב"ד).

מעשה ידיה, שתיקנו לבעל תחת מזונותיה (ראה ערך בעל, וערך תנאי כתובה), אין לחרש, כיון שאינו חייב במזונותיה (הפלאה צ; אור שמח שם יא ז). וכן פירות נכסי מלוג (ראה ערכו), שתיקנו לבעל כנגד חיוב פדיונה אם נשבת (ראה ערך תנאי כתובה וערך נכסי מלוג), אין לו, כיון שאינו חייב בפדיונה (הפלאה שם).

ויש סוברים שכיון שיורשה, כל שכן שאוכל פירות נכסיה (אור שמח שם); ויש סוברים שאם נשבת חייב להחזיר הפירות (בית יעקב שם).

כתובה בנישואי אף חרשת שתיקנו לה חכמים נישואין (ראה לעיל: חרשת בקידושין ונישואין), לא תיקנו לה כתובה, כדי שלא

בירושתי בדבר שנפל לו בירושה (ראה ערכו), שיש לו בו זכייה גמורה, כתבו ראשונים שממכרו ממכר, לפי שהפקר בית דין הפקר (ראה ערכו. ראה רש"י גיטין נט א ד"ה מהו).

במתנה במתנה נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שחרש זוכה לעצמו (רמב"ם זכיה ד; טוש"ע חו"מ רמג יז), כקטן (ראה ערכו) שזוכה כשדעת אחרת מקנה אותו (מגיד משנה שם)⁸, אבל אינו זוכה לאחרים (רמב"ם שם ו; טוש"ע שם).

• ויש שנראה מדבריו שאין זוכה לעצמו אף בדעת אחרת מקנה אותו (ראה רשב"א קדושין ח א ד"ה הא דתניא. וראה שו"ת רידב"ז א).

במדבר ואינו המדבר ואינו שומע, אף שדינו כפיקח (ראה לעיל: שומע מהותו וגדרו), אם אינו שומע כלום, אינו מוכר ולוקח ברמיזה אלא במטלטלין, ולא יתקיימו מעשיו עד שבדקים אותו (יז). ופירשו בדעתם שאינו כפיקח אלא לדברים שנאמרו בפירוש (כסף משנה שם בתירוץ א), או שאינו כפיקח אלא כששומע קצת (כסף משנה שם, ובית יוסף שם בתירוץ ב), או לפי שמכירת קרקע צריכה חריפות, ומדבר ואינו שומע אינו חריף (נתיבות המשפט שם).

ויש סוברים שדינו כפיקח אף לענין מקח וממכר (טור חו"מ שם). ומכל מקום מי שכבדו אזניו משמוע, ונושא ונותן יפה, ומבין כשמדברים עמו בקול רם, כתבו ראשונים שאף אם אין דעתו מיושבת עליו כל כך, אין דינו כחרש, ויכול למחול ולמכור ולהקדיש (שו"ת הרא"ש פה, הובא בטור שם; שו"ע שם יט).

בדינים התלויים בשמיעה

חרש המדבר ואינו שומע, אף על פי שחייב במצוות (ראה לעיל: מהותו וגדרו), מכמה דינים התמעט מלימוד מיוחד, או מפני שאינו ראוי לקיימם, כיון שתלויים בשמיעה.

בדינים התלויים בדיבור, כגון קריאת שמע ברכות ותפילות, אף שלכתחילה המברך צריך שישמיע לאזנו מה שהוא אומר, חרש חייב בהם, שהרי להלכה גם אם לא השמיע לאזנו - יצא (ראה ט"ז או"ח תרפ"ס סק"א; שו"ת שאגת אריה ו-ז; פרי מגדים פתיחה לאו"ח ב ג-ד).

הקהל במצות הקהל (ראה ערכו) נאמר לְמַעַן יִשְׁמְעוּ (דברים לא יב), ודרשו: פרט למדבר ואינו שומע (חגיגה ג א), ואף חרש באזנו אחת פטור, שנאמר: בְּאִזְנֵיהֶם (דברים שם יא. חגיגה שם בראייה, וראה מהרש"א שם; רמב"ם חגיגה ב א בראייה, וראה שם ג ב). בירושלמי אמרו שחרש באזנו אחת תלוי במחלוקת תנאים (ירושלמי חגיגה א א).

ואם אינו שומע אלא אם מדברים אליו בקול רם, יש סוברים שהתמעט מ'למען ישמעו', שקריאת המלך היא בקול בינוני (שו"ת צמח צדק (החדש) אהע"ז שכג), ויש חולקים (שו"ת חתם סופר אהע"ז ב צב).

עולת ראייה במצות ראייה (ראה ערכו) חרש אפילו באזנו אחת ושלמי חגיגה פטור (חגיגה שם; רמב"ם שם ב ג), שלמדים גזרה שוה מהקהל (חגיגה שם).

ובשלמי חגיגה (ראה ערכו), יש סוברים שכל הפטור מן הראייה פטור מן החגיגה (רמב"ם שם ד; מאירי שם ב א); ויש סוברים שאף על פי שפטור מראייה חייב בחגיגה (תוספות שם ב ב ד"ה שומע).

התייבמה לחרש בת ישראל שנישאת לכהן, ומת בלא בנים, וייבם אותה אחיו החרש (ראה לעיל), נחלקו בגמרא:

• ללשון ראשון מאכילה בתרומה (יבמות נו א), שאין ביאת חרש ביבמתו גרועה מביאה בשוגג וזנות ואונס, שקונה (רש"י שם ד"ה אוכלת).

• ללשון שני, לדעת רב אוכלת, שכבר אכלה בחיי הבעל, ולדעת שמואל אינה אוכלת, שלא ריבתה תורה ביאת שוגג כמזיד אלא לשאר דברים האמורים בפרשת יבמים (יבמות שם).

נפלה ליבום לפני חרש כשלא אכלה בחיי הבעל, כגון מן האירוסין, ללשון ראשון נחלקו רב ושמואל אם אוכלת, וללשון שני לדברי הכל אינה אוכלת, כיון שלא אכלה בחיי הבעל (יבמות שם).

להלכה כתבו ראשונים כלשון שני וכתב, שדוקא אם נפלה לפני החרש ליבום מנישואי אחיו הפיקח אוכלת, הואיל והיתה אוכלת בתחילה (רמב"ם תרומות ח י; ר"ף ורא"ש יבמות שם).

במקח וממכר וקניינים

מעשיו קיימים חרש שאינו שומע ואינו מדבר, מן התורה אין מקחו מדרבנן מקח, ואין ממכרו ממכר, אבל חכמים תיקנו שיהא נושא ונותן ומעשיו קיימים, משום כדי חייו (רמב"ם מכירה כט א), שאם לא כן לא ימכרו לו מזונות ולא יקנו ממנו (ראה רש"י גיטין נט א ד"ה מהו).

רומז ונרמז חרש רומז ונרמז, בן בתירא אומר קופץ ונקפץ, קופץ ונקפץ במטלטלין (גיטין שם). ונחלקו ראשונים בפירוש:

• יש מפרשים שלחכמים קונה ומקנה ברמיזה, היינו בידיו ובראשו (רש"י שם ד"ה רמיזה) ובענינו (ערוך ערך קפץ ב), שמה שהוא רומז או רומזים לו והוא מתרצה - קיים (רש"י שם נט א ד"ה רומז); ולדעת בן בתירא אף בעקימת שפתים, אף על פי שאינה סימן ניכר כרמיזה (רש"י שם ד"ה קפיצה).

• ויש מפרשים שלבן בתירא אין רמיזה מספקת, אלא נתינת המעות ונטילת החפץ - וקופץ ונקפץ היינו מלשון קפיצה ממקום למקום - והוא יותר מן הרמיזה (ראה פירוש המשניות לרמב"ם שם ה ז; ראב"ד על הר"ף שם כז ב).

וכן נחלקו להלכה:

• יש סוברים שהלכה כחכמים שמוכר ולוקח מטלטלין ברמיזה (רמב"ם מכירה כט ב; רא"ש שם ה יח; טוש"ע חו"מ רלה יז), אבל לא בקפיצת פה (קצור פסקי הרא"ש שם ה יח; טור שם. לדעתם שכן בתירא מיקל), או שאין צריך קפיצה (ראה פירוש המשניות ומאירי שם. לדעתם שכן בתירא מחמיר).

• ויש סוברים שהלכה כבן בתירא, וקונה ומקנה אף בקפיצה (רא"ש שם בדעת הר"ף), ומכל מקום אם יודע לכתוב, יש מן הגאונים שכתב שמועיל יותר (ראה ספר המקח לרב האי גאון סוף שער ג).

בקרקות אם קונה ומקנה בקרקע, נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שלא תיקנו אלא במטלטלין משום כדי חייו (רש"י שם ד"ה קמ"ל; רמב"ם מכירה שם; טוש"ע שם).

• ויש סוברים שאף בקרקע מקחו וממכרו קיים (ראב"ד מכירה שם).

8. וראה ערך דעת אחרת מקנה, אם קונה מן התורה או מדרבנן.

וכמו ששומע הד (ראה מקראי קודש פורים יא; שו"ת מנחת יצחק ב קיג; שו"ת משפטי עוזיאל א כא; שו"ת ציץ אליעזר ד כו)¹².

• יש סוברים שכיון שהקול נוצר במכשיר מיד עם קול השופר עצמו, נחשב כקול השופר, ויוצא ידי חובה כשמיעה טבעית (חזון איש, הובא במנחת שלמה שם. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב קח בקריאת מגילה, ואו"ח ד קכו שהסתפק, וראה שו"ת שבט הלוי ה פד)¹³, אך מכל מקום ראוי שאם יכול ישמע התקיעות ללא המכשיר (ראה מנחת שלמה שם, וראה לעיל בשומע על ידי חצוצרה).

• ויש שכתבו שהקול הנוצר על ידי המכשיר אינו קול השופר כלל אלא קול חדש מלאכותי, שאינו מיוחס לקולו של השופר, ואינו יוצא ידי חובה בשמיעה כזו (מנחת שלמה א ט, על פי הלכות קטנות ב רעו; שו"ת מנחת יצחק ג לח; שו"ת באר משה [שטערן] ג קסו; שו"ת משנה הלכות ח לו; מועדים וזמנים ו קה).

יש שכתבו, שגם לדעת האוסרים, שמיעה על ידי שותל שמיעה נחשבת כשמיעה טבעית, ויוצא ידי חובה (רי"י נויבירט, במכתב בספר יעיר לי אוזן. וראה מכתב ר"מ שטרנבוך בקובץ עטרת שלמה ט עמ' קנג. וראה לעיל: מהותו וגדרו, ושם דעת החולקים).

קריאת מגילה הכל כשרים לקרוא את המגילה, חוץ מחרש שוטה וקטן (מגילה יט ב), וחרש זה הוא המדבר ואינו שומע, שהרי קורא את המגילה (תוספות שם ד"ה חוץ). ופירשו בגמרא שלא אמרו שאין מוציא אחרים, אלא לדעת הסובר בקריאת שמע (ראה ערכו) שאם קרא ולא השמיע לאזניו לא יצא (ברכות טו א ומגילה שם. וראה ערך קריאת שמע, וערך ברכות, וערך הרהור כדבור), שכיון שאינו יוצא, אינו מוציא אחרים (ר"ן על הרי"ף מגילה שם ו ד"ה חוץ), אבל לדעת הסובר קרא ולא השמיע לאזניו יצא, בדיעבד יצאו ידי חובה (ברכות שם ומגילה שם).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהשומע ממנו לא יצא (רי"ף ברכות ו ב; רא"ש שם ב ז; ראה רמב"ם מגילה א ב, וכסף משנה שם. לגירסה שלפנינו לא כתוב ברמב"ם חרש; שו"ע או"ח תרפט ב), אף שבקריאת שמע להלכה אם לא השמיע לאזניו יצא, בקריאת המגילה לא יצא, שאין כאן פרסום הנס (כסף משנה שם), או לפי שלדעתם חרש שאינו ראוי לשמוע גרוע מפיקח שאינו משמיע לאזניו (בי"ח שם; ט"ז שם סק"א, וראה ערך כל הראוי לבילה אין בילה מעכבת בו).

• יש סוברים שמוציא אחרים בדיעבד (המאור ברכות שם ח ב, אף לדעת הרי"ף; בי"ח שם; מגן אברהם שם סק"ג; ביאור הגר"א שם ב; שאגת אריה ז; משנה ברורה שם סק"ה, וביאור הלכה ד"ה חרש).

• ויש סוברים שאף לכתחילה מוציא אחרים (ארחות חיים מגילה ג, הובא בבית יוסף שם; כלבו מה; רשב"ץ ברכות שם, בדעת הרמב"ם), שכיון שאינו יכול להשמיע לאזניו, ויכול להוציא את עצמו, מוציא אף אחרים לכתחילה (רשב"ץ שם).

החרש עצמו חייב בקריאת המגילה, אף על פי שאינו שומע (מאירי מגילה יט ב. וראה בבאור הלכה שם ד"ה חרש, אף לסוברים שאינו מוציא אחרים), ויקרא בעצמו (פרי מגדים או"ח נג באשל אברהם סק"ח. וראה שו"ת שבט הלוי ט קמה).

וחייב בשמחה (ראה ערכו) לדברי הכל (חגיגה שם; רמב"ם שם), ועל כך שנינו שהרי הוא כפיקח לכל דבריו (תוספות שם).

עדות חרש פסול לעדות (ראה ערכו). תוספתא [צוקרמנדל] שבועות ג ח; רמב"ם עדות ט יא; טוש"ע חו"מ לה יא), שנאמר בשבועת העדות: וְשָׁמְעָה (ויקרא ה א), רבי עקיבא אומר: וְדַבְּרָתָּהּ וְחִקְרָתָּהּ (דברים יג טו), וכי יש דורשים לאחרים (תוספתא שם), שצריך שיהיה ראוי לשמוע דברי הדיינים והאיומים על העדים (רמב"ם שם).

ומכל מקום להעיד על אשה שמת בעלה, להתירה להינשא, כתבו אחרונים שאף חרש כשר (מראות הצובאות בקונטרס אחרון לאהע"ז יז יב; ערוך השלחן אהע"ז יז עד. וראה ערך עדות אשה).

הפרת נדרים בהפרת נדרים - שהאב מיפר נדרי בתו, והבעל נדרי אשתו (ראה ערך הפרה) - אמרו: וְשָׁמְעָה אִבִּיהָ (במדבר ל ח), וכן: וְשָׁמְעָה אִשְׁתָּה (שם יב), להוציא את החרש (נדרים עג א בבעל; רמב"ם נדרים יב יג; טוש"ע יו"ד רלד כה).

ואף לסוברים שיכולים להפר בלא שמיעה (ראה נדרים עב ב), כיון שאינו ראוי לשמיעה, השמיעה מעכבת בו (נדרים עג א; רמב"ם שם. וראה ערך כל הראוי לבילה כו).

השקאת סוטה בהשקאת סוטה (ראה ערכו) אשת מי שאינו שומע, וכן אשה שאינה שומעת, אינן ראויות לשותות (רמב"ם סוטה ב ב, וראה ערך השקאת סוטה), שנאמר: וְאָמַר אֶל הָאִשָּׁה (במדבר ה יט), פרט למי שאינה שומעת (רמב"ם שם א).

בן סורר ומורה היה אביו או אמו חרש, אינו נעשה בן סורר ומורה (ראה ערכו), שנאמר: אֵינָנוּ שֹׁמְעֵי קְלָנָנוּ (דברים כא כ), ולא חרשים (סנהדרין עא א; רמב"ם ממרים ז י. וראה ערך בן סורר ומורה), שאינם שומעים מה שמשיב להם, ואינם יודעים אם שמע תוכחתם (רש"י שם מה ב ד"ה ולא חרשין), וכל שכן אם הבן חרש, שאי אפשר להתרות בו (ערוך לנר סנהדרין שם).

תקיעת שופר בתקיעת שופר בראש השנה, שמצוה לשמוע התקיעה ממי שהוא בר חיוב (ראה ערך תקיעת שופר⁹), חרש המדבר ואינו שומע אינו מוציא אחרים ידי חובתם, שכיון שאינו שומע אינו בר חיוב (ארחות חיים תקיעת שופר ח; כלבו סד; בית יוסף או"ח תקפט ותרפט; שו"ע או"ח תקפט ב), כיון שהמצוה היא השמיעה (לבושי שרד או"ח שם); ויש סוברים שמוציא אחרים ידי חובתם, שהרי הוא כפיקח (מאירי ראש השנה כט ב; ר"י מלוניל שם), אלא שלגבי שופר אנוס הוא שאינו יכול לשמוע (שו"ת אבני נזר או"ח תלת¹⁰).

יש שכתב שאף הוא עצמו חייב לתקוע, שהרי יש סוברים שהמצוה היא התקיעה (ראה ערך הנ"ל), אבל לא יברך מספק (ערוך השולחן או"ח תקפט ו). ומכל מקום אם שומע על ידי כלי כמין חצוצרה, לדברי הכל חייב בשופר (הלכות קטנות ב מה, הובא בבאר היטב או"ח תקפט סק"א, ומשנה ברורה שם סק"ד), אלא שיש שכתבו שראוי שישמע השופר ללא כלי זה, שמא על ידי החצוצרה שומע קול הברה שפסול בשופר (ראה ערך הנ"ל. ראה תורת חיים תקפט סק"ב, ומנחת שלמה א ט הערה 2).

שמיעת שופר עיי' מכשיר שמיעה כששומע תקיעות על ידי מכשיר שמיעה¹¹:

• יש שכתבו שאינו יוצא ידי חובה, שהרי מעורב כאן קול אחר,

9. וראה שם מחלוקת ראשונים אם החיוב היא התקיעה או השמיעה. 10. ראה שם הסבר בדעת השו"ע, וראה עוד קובץ שעורים ב לא א. 11. הנדון ברוב האחרונים דלהלן נסוב על שמיעה באמצעות כל אמצעי אלקטרוני, כטלפון, רמקול וכדומה. 12. וראה ספר יעיר לי אוזן תקיעת שופר לשון למודים עמוד נא ואילך סיבות נוספות שדנו בהם אחרונים שאין לצאת בשמיעת חשופה על ידי מכשירי שמיעה. 13. ראה לעיל: מהותו וגדרו, על הגדרת החרש

9. וראה שם מחלוקת ראשונים אם החיוב היא התקיעה או השמיעה. 10. ראה שם הסבר בדעת השו"ע, וראה עוד קובץ שעורים ב לא א. 11. הנדון ברוב האחרונים דלהלן נסוב על שמיעה באמצעות כל אמצעי אלקטרוני, כטלפון, רמקול וכדומה. 12. וראה ספר יעיר לי אוזן תקיעת שופר לשון למודים עמוד נא ואילך סיבות נוספות שדנו בהם אחרונים שאין לצאת בשמיעת חשופה על ידי מכשירי שמיעה. 13. ראה לעיל: מהותו וגדרו, על הגדרת החרש

ערכו. פרי מגדים בפתיחה כוללת ב ג, וראה באור הלכה נה ד"ה חרש. וראה ערך שליח ציבור וערך תפלה;

• ויש שכתבו ששליח ציבור חרש מוציא את הרבים אף לכתחילה, שהרי הוא מחוייב בדבר, שלהלכה אם לא השמיע לאזניו יצא, ולכתחילה שלו הרי היא כדיעבד (תשב"ץ ג קיג; שו"ת רשב"ש תד. וראה לעיל), וכל שכן בזמננו שהכל נוהגים לקרוא בעצמם, ואין הש"ץ מוציאם (תשב"ץ שם).

צירוף לדבר שבקדושה וכן בקדיש (ראה ערכו) וברכו (ראה ערכו) וקדושה (ראה ערכו), שצריך עשרה (ראה ערך דבר שבקדושה), אף חרש המדבר ואינו שומע מצטרף (שו"ת מהרי"ל קו; בית יוסף נה בשמו; שו"ע או"ח נה ח), הואיל ובר דעת הוא וחייב במצוות (שו"ת מהרי"ל שם), וכל שהרוב הם פיקחים שיכולים לענות אמין (ראה ערכו) אין עניית המיעוט מעכבת, כיון שהם בני מצוה והשכינה שורה עליהם (שו"ע הרב שם יא).

ומכל מקום בחזרת הש"ץ שצריך שיהיו תשעה שיתכוונו לברכותיו ויענו אמין (ראה ערך חזרת הש"ץ), יש סוברים שאין מצרפים את מי שאינו שומע (ט"ז או"ח קכד ס"ק ב; שו"ע הרב או"ח נה יא), אלא אם כן מכויין וכשרואה שעונים אמין עונה עמהם (פרי חדש שם נח; משנה ברורה שם ס"ק לח); ויש סוברים שאף מי שאינו שומע מצטרף (משנה ברורה שם ס"ק לח, בשם הרבה אחרונים).

נשיאת כפים נשיאת כפים (ראה ערכו) כתבו אחרונים שכהן חרש כשר (שדי חמד מערכת ח קז, בשם פתח הדביר א קכח כב).

ברכת המזון ברכת המזון (ראה ערכו) להוציא אחרים ידי חובתם, לא יברך חרש לכתחילה (רבינו חננאל מגילה כ א. וכן כתב בבאור הלכה קצט ד"ה מצטרפין), ומכל מקום לזמון (ראה ערכו) מצטרף, אם מכויין ומבין (מהרי"ל סעודה; רמ"א בדרכי משה ובשו"ע או"ח קצט ז), ואפילו שני חרשים ויותר מצטרפים (שו"ע הרב שם), ודוקא לזמון בעשרה, אבל לזמון בשלשה לא, שצריך שהשנים ישמעו מפי המזמן ויענו אחריו (ראה ערך זמון. שו"ע הרב שם).

ויש שציידד שחרש יכול להיות המזמן, אף על פי שאינו שומע שאומר נברך (באור הלכה קצט ד"ה מצטרפין).

שומע כעונה בברכה שמברך פיקח להוציא אחרים מדין שומע כעונה (ראה ערכו), כגון בקידוש ובהבדלה, יש שהסתפק אם חרש יוצא בברכתו, כשיודע שמברך ומתכוין לצאת (ראה פרי מגדים נה אשל אברהם סק"ח, הובא בבאור הלכה שם ד"ה חרש). אם יוצא ידי חובה כששומע בעזרת מכשיר שמיעה, ראה לעיל בתקיעת שופר ובקריאת מגילה.

אם חרש מברך ברכת הנותן לשכוי בינה, כיון שאינו שומע קול תרגול, ראה ערך ברכות השחר.

חליצה חליצה שצריך להקרות ליבם וליבמה דברים שנאמרו בפרשה (ראה ערך חליצה) יש סוברים שחליצתם פסולה, שאינם ראויים לקריאה (ריטב"א יבמות קד ב ד"ה מ"ט), או לפי שאין קריאתם חשובה קריאה, כיון שאינם שומעים זה דברי זה (ריטב"א שם וקי א ד"ה וחרשת).

חרש באוזנו חרש באוזנו בדברים התלויים בשמיעה, אם היה חרש באזנו אחת אחת (פרי מגדים בפתיחה כוללת ב ה, בהפרשת תרומות ומעשרות).

שמיעת המגילה חרש השומע את קריאת המגילה בעזרת מכשיר על ידי מכשיר שמיעה (ראה לעיל: שמיעת שופר על ידי מכשיר שמיעה), נחלקו אחרונים:

• יש שכתבו שיצא ידי חובתו, ואף מוציא אחרים ידי חובתם (ראה לעיל: מהותו וגדרו. ראה מקראי קודש פורים כז-כח; שו"ת מנחת יצחק ב קיג; חזון איש שם; שו"ת אגרות משה או"ח ב קח, ושם ד קכו; ציץ אליעזר ח יא; שבט הלוי ה פד; חזון עובדיה מגילה עמוד נה, וילקוט יוסף קריאת המגילה ט).

• יש שכתבו שלא יצא ידי חובתו בשמיעה על ידי המכשיר (מנחת שלמה שם ועוד, ראה לעיל בתקיעת שופר). ולכן אם אינו יכול לשמוע ללא המכשיר, יקרא לעצמו כשמרכיב את המכשיר כדי שישמיע לאזניו (הלכות הגר"א ומנהגיו [שטרנבוך] עמוד קו).

• ויש שחילקו, שאם ללא המכשיר אינו שומע כלום לא יצא ידי חובתו, אך אם גם ללא המכשיר ישמע אם ידברו לאזניו בקול רם, יצא ידי חובתו אף בשמיעה על ידי המכשיר (שערים מצויינים בהלכה קצג ס"ק יא).

על שמיעת המגילה בעזרת שתל שמיעה, ראה לעיל: מהותו וגדרו, ולעיל: שמיעת שופר על ידי מכשיר שמיעה.

חובת אשה חובת אשה אשה חייבת בקריאת מגילה אף לדעת הסוברים חרשת בקריאת שאינה מוציאה את האנשים ידי חובתם (ראה שו"ע המגילה או"ח תרפט א וב), שאין טעמם אלא משום כבוד הציבור (מגן אברהם שם), או משום שסברו שאינה מוציאה את האנשים מפני שאינה חייבת בקריאת המגילה אלא בשמיעת מקרא מגילה (ביאור הגר"א שם. וראה ערך מקרא מגילה).

לדעת הסוברים שחייב האשה הוא בשמיעת קריאת המגילה ולא בקריאתה, יש שכתבו שאשה חרשת פטורה כיון שאינה שומעת, ואינה מוציאה אף נשים ידי חובתן (פרי מגדים שם משבצות זהב סק"א); ויש שכתבו שמכל מקום חייבת בקריאת המגילה משום פרסומי ניסא (אבני נזר או"ח תקיא; מקראי קודש פורים כט). ואם אינה יודעת לקרוא את המגילה, יש שכתבו שתאמר הלל בלא ברכה (שו"ת תורה לשמה קצד. אם יכולה לשמוע בעזרת מכשיר שמיעה, ראה לעיל).

ברכות תרומות לענין ברכות (ראה ערכו) שצריך להשמיע לאזניו מה שהוא אומר (ראה ערך ברכות), אמרו שחרש אינו ראוי לברך, וכן שנינו בהפרשת תרומות ומעשרות (ראה ערכו) שלא יתרום (תרומות א ב; רמב"ם תרומות ד ב; טוש"ע יו"ד שלא לב), לפי שאינו שומע הברכה שהוא מברך עליה (רש"י ברכות טו א ד"ה לא; רמב"ם שם), ואם תרם - תרומתו תרומה (תרומות שם; רמב"ם שם), שאין התרומה תלויה בברכה (ברכות שם).

ויש שכתב שלא אמרו אלא שלא יעשוהו שליח לתרום, הואיל ואפשר על ידי אחר, אבל את שלו תורם לכתחילה (שו"ת מהרי"ל דיסקין בקונטרס אחרון קפא).

וכן כתבו ראשונים שאף על פי ששחיטתו כשרה (ראה רמב"ם שחיטה ד ט, וטוש"ע יו"ד א ו. וראה ערך שחיטה), לכתחילה לא ישחט, לפי שאינו יכול להשמיע לאזניו את הברכה (רא"ש חולין א ג; טוש"ע שם).

שליח ציבור • מטעם זה יש שכתב שאין מעמידים חרש שיהא פורס על שמע (ראה ערכו. רבינו חננאל מגילה כ א). וכן כתבו אחרונים שאין כדאי שיהא שליח ציבור לחזרת הש"ץ (ראה

בתורת מום וחבלה

בעבד כנעני, שיוצא לחרות בשן ועין (ראה ערכו) ובשאר ראשי אברים שהם בכלל מומים שבגלוי ואינם חוזרים (ראה ערך עבד כנעני וערך שן ועין), אם הכהו רבו על אזנו וחרשו, יוצא לחירות (קדושין כד ב; רמב"ם עבדים ה ז; טור יו"ד רסז), כיון שלפי מנהגו שמתנהג ניכר שהוא חרש, או שאין צריך אלא שהאבר שבו הקלקול יהא בגלוי (תוספות בבא קמא צח א ד"ה מתיב).

במכה אביו במכה אביו (ראה ערכו), שאינו חייב מיתה אלא אם כן עשה בהם חבורה (ראה ערך מכה אביו ואמו), אם הכהו על אזנו וחרשו - חייב, שאי אפשר בלא חבורה, שיצאה טיפת דם בפנים האוזן (בבא קמא פו א; רמב"ם ממרים ה ו; טור שולחן ערוך יורה דעה רמא ב).

בחובל בחברו בחובל בחברו (ראה ערך חובל, וערך נזק), אם הכהו על אזנו, או אחזו ותקע באזנו וחרשו, נותן לו דמי כולו (בבא קמא פה ב; רמב"ם חובל ב יב; טוש"ע ח"מ תכ כה. וראה ערכים הנ"ל), שאינו ראוי לכלום (רש"י שם ד"ה חירשו).

ומה ששנינו שנידריים ונערכים, שיש להם דמים (ערכין ב א ורש"י. וראה ערך ערכין), פירשו ראשונים בחרש בידי שמים (תוספות שם ד"ה חרש, בשם רבנו תם), או כשיכול להתרפא (תוספות שם בתירוץ ב), או כשיש לו אומנות (תוספות בבא קמא שם ד"ה חרש בתירוץ ב; רא"ש בבא קמא ח ה; שו"ע שם).

וכן החובל בחרש, אף על פי שחייב בתשלומי בושת וצער וריפוי (ראה ערכיהם. ראה רא"ש שם), יש שכתב שפטור מנזק ושבת (ראה ערכיהם), כיון שאין לו דמים (ים של שלמה כתובות ג ח). על החובל בחרש שאינו שומע ואינו מדבר, או שחבל הוא באחרים, ראה ערך חובל.

החרש נמנה בין הכהנים הפסולים לעבודה במקדש (בכורות מה ב; רמב"ם ביאת מקדש ה טז, וראה ערך בעל מום א, ובעל מום ב, וערך מומים), ואם עבד אין עבודתו מחוללת כבעל מום שעבד, שפסולו מטעם שאינו שוה בזרעו של אהרן, שאף בלא מום נפסל (בכורות מג א-ב ורש"י; רמב"ם שם ו ו. וראה ערך בעל מום א).

והסתפקו אחרונים אם גם המדבר ואינו שומע פסול (ראה שו"ת נודע ביהודה קמא אהע"ז נג, ושו"ת מלבושי יום טוב אהע"ז ד).

בדיינים שבבית דין (ראה ערכו) של עשרים ושלשה, או של שבעים ואחד, שצריך שיהיו מנוקים מכל מום (ראה יבמות קא א ועוד, וראה ערך בית דין), הסתפקו אחרונים אם חרש המדבר ואינו שומע הוא בכלל בעל מום (שו"ת רבי עקיבא איגר מהדורה תניינא סד), והדברים אמורים כשנתחרש כל כך שאילו היה נולד כן לא היה מדבר, אבל אם כבר אזניו, אין זה מום (שו"ת חתם סופר אהע"ז ב צב).

מום בקידושין ובשידוכים המקדש אשה על מנת שאין בה מומים, ונמצאו בה מומים, שאינה מקודשת, או כנסה סתם ונמצאו בה מומים שלא ידע בהם, שתצא בלא כתובה, ושכל המומים הפסולים בכהנים פוסלים בנשים (ראה כתובות עב ב; רמב"ם אישות ז ז וטוש"ע אהע"ז לט ד. וראה ערך מומי אשה), כתבו אחרונים שאם היא חרשת, אפילו מדברת ואינה שומעת, אין לך מום גדול מזה, ואפילו אינה חרשת אלא כבר אזניה משמוע (שו"ת נודע ביהודה קמא אהע"ז נג. וראה ערך הנ"ל).

שידך אשה והתחרשה, יכול לבטל השידוך בלא קנס (נודע ביהודה שם. וראה ערך שדוכים), וכן יש שכתב שאם שידך אשה בקנין ושבועה ונמצא החתן חרש, על דעת כן לא נשבעה (שדי חמד מערכת ח קז, בשם שו"ת חיים ושלום).

חרש שוטה וקטן¹

חרש שאינו שומע ואינו מדבר, או שוטה, או קטן, בתורת שאינם בני דעת וחיוב במצוות ודינים התלויים בדעת, מחשבה וכוונה

הפריקים:

- בדברים הצריכים דעת
- בדברים הצריכים מחשבה וכוונה
- בגדול עומד על גביו
- במצוות ואיסורים
- בחיובי ממון

וכן אמרו במצוות שאדם מוציא אחרים ידי חובתם, כגון תקיעת שופר וקריאת המגילה (ראה ערכיהם, וערך שומע כעונה), שחרש שוטה וקטן אין מוציאים את הרבים כיון שאינם מחוייבים בדבר (ראה ראש השנה כט א, ומגילה יט ב. וראה שבת כג א בנר חנוכה).

וכן בברכות ותפילות שאין אומרים בפחות מעשרה, כגון ברכו וקדיש וקדושה (ראה ערכיהם), אין חרש שוטה וקטן מצטרפים (ראה ערך דבר שבקדושה, ושם שיש סוברים שקטן מצטרף), ובברכת המזון (ראה ערכו) אין מזמנים עליהם (ראה ערך זמון).

איים בתורת ... במקום שדרשו לפסול מי שאינו בתורת דבר זה, כגון בכתיבת ספר תורה ותפילין ומזוזות, הקטן פסול (ראה גיטין מה ב, וראה ערך כתיבת סת"ם), והוא הדין חרש ושוטה, לפי שפטורים מכל המצוות (בכור שור גיטין שם).

חרש שוטה וקטן, אף על פי שאין שוים בכל מקום, הוזכרו ביחד בתורת דוגמא לשאינם בני דעת וחיוב. על חרש שהשווה לשוטה וקטן, כשאינו שומע ואינו מדבר, ועל דיניו המיוחדים, ראה ערך חרש. על גדרם ומהותם של שוטה ושל קטן, ודיניהם המיוחדים, ראה ערך שוטה וערך קטן (וראה ערך גדול וערך גדולה, וערך חנוך).

במצוות ואיסורים

איים בני חיוב חרש שוטה וקטן פטורים מכל מצוות התורה (חגיגה ב ב, ושם ג א; רמב"ם חגיגה ב ד), לפי שאינם בני דעת (ראה חגיגה שם ועוד), ואינם בני חיוב (רמב"ם שם).

ואף מדרבנן פטורים (פרי מגדים או"ח פתיחה כוללת ב אות א), אלא שבקטן יש חיוב מדרבנן לחנכו במצוות (ראה ערך חנוך).²

ראשונים אם הקטן עצמו חייב מדרבנן לקיים המצוות, או שהחיוב על הגדול לחנכו.

כשומע כששומע על ידי מכשיר שמיעה.
חרש שוטה וקטן. 1. יז, טורים תקלח - תקנט. 2. ראה שם מחלוקת

בתרומה, אבל אין חולקים להם תרומה בבית הגרנות, לפי שאינם בני דעה (יבמות צט ב; רמב"ם תרומות יב כב. ראה ערך אכילת תרומה וערך מתנות כהונה), והוא זלזול בתרומה לחלק להם בגורן לעין כל (רש"י שם ד"ה דלאו. וראה עוד רש"י סוכה מב א ד"ה חולקין), או שחוששים שיטמא, או יתנוה לזרים (רשב"א וריטב"א יבמות שם ד"ה בשלמא בשם רבינו חננאל), אבל משגרים להם לביתם (יבמות שם; רמב"ם שם), כשאין לחוש שלא ישמרו בטהרה, כגון שיש להם אפטרופוס (תוספות שם ד"ה וכולן; ריטב"א שם), או שידעו לשמרה (רש"י סוכה שם).

בטומאת זיבה בטומאת זב וזבה (ראה ערכיהם), אף חרש שוטה וקטן בכלל (זבים ב א; רמב"ם מחסרי כפרה ג ו).

גירס חרש, או שוטה, או קטן שבאו להתגייר, יש מהגאונים שכתב שאין מקבלים אותם, מפני שאינם כשרים להתנות עליהם (טור יו"ד רסח בשם הלכות גדולות. וראה ערך נרות).

בחייובי ממון

בחבלות חרש שוטה וקטן פגיעתם רעה, החובל בהם חייב, והם שחבלו באחרים פטורים (בבא קמא פז א; רמב"ם חובל ד כ; טוש"ע חו"מ תכד ח. וראה ערך חובל), אלא שיש לדיינים ליסור אותם, כדי להסיר היזקם מבני אדם (פירוש המשניות לרמב"ם בבא קמא ח ד).

ואף אם התפקח החרש, והשתפה השוטה, והגדיל הקטן - אינם חייבים, שבשעה שחבלו לא היו בני דעת (רמב"ם חובל שם; טוש"ע שם), אלא שיש סוברים שקטן צריך לשלם לפנים משורת הדין (ראה ערכו. ט"ז או"ח שמג), ויש סוברים שחייב לשלם מן הדין (אור זרוע בבא קמא ח שמו), היינו מתקנת חכמים מפני תיקון העולם (ב"ח שם).

בזקי ממון שור של פיקח שנגח שור של חרש שוטה וקטן - חייב, ושל חרש שוטה וקטן שנגח שור של פיקח - פטור (בבא קמא לט א; רמב"ם נזקי ממון ו ג; טוש"ע חו"מ תו ה. וראה ערך חצי נזק, וערך קרן), שאין בהם דעת לשמרו, והם אנוסים על נזקיו (פסקי ריא"ז שם ד ב ו).

גזלה מהם הגזול מחרש שוטה וקטן דבר הקנוי להם מן התורה, הרי זה גזל גמור (ראה תוספות סנהדרין סח ב ד"ה קטן). וכן השוכרם למלאכה, חייב לשלם שכרם (ראה תוספות שם, ובית יוסף חו"מ רע, בשם הרשב"א, וקצות החושן רמג סק"ו).

ונחלקו תנאים במציאתם - שלא זכו בה לפי שאין להם דעת (ראה להלן):

• לחכמים יש בה גזל מפני דרכי שלום (ראה ערכו. גיטין נט ב. וראה ערך גזל, וערך דרכי שלום), אבל אין מוציאים אותה מהגזלן בדיינים (גיטין סא א ורש"י).

• רבי יוסי אומר גזל גמור, שמפני דרכי שלום עשו את שאינו זוכה לקנות קנין גמור כזוכה (גיטין נט ב ורש"י ד"ה גזל).

הלכה כחכמים (רמב"ם גזילה יז יב; טוש"ע חו"מ רע א).

גנב או גזל חרש שוטה וקטן שגנבו או גזלו מחזירים לבעלים אם הוא בעין, ואם אינו בעין - פטורים (רמב"ם גניבה א ח, וטוש"ע חו"מ שמת ג, וסמ"ע שם סק"ו).

ומכל מקום בכתיבת גט (ראה ערכו), באופנים שאף הם כשרים (ראה ערך גט, ולהלן: בגדול עומד על גביו), אין נחשבים שאינם בתורת גיטין וקידושין (ראה ערך הנ"ל), כיון שאם הגדיל הקטן, ונשתפה השוטה בני כריתות הם (תוספות גיטין כב ב ד"ה והא).

הפרשתם להלכה שקטן אוכל נבלות אין בית דין מצווים מאיסורים להפרישו (ראה ערך קטן אוכל נבלות וערך חנוך), הוא הדין לחרש ושוטה (ראה יבמות ק"ג א, ושם ק"ד ב, ורמב"ם יבם ז יח בחרש, וראה שו"ת חתם סופר או"ח פג, ואחיעזר ג פא), אלא שמכל מקום אסור להאכילם איסורים בידים (ראה יבמות שם בקטן, ובמגיד משנה שבת כ ז בשם ראשונים בחרש ושוטה).

ומטעם זה חרש שוטה וקטן ששחטו ואחרים רואים, שחיטתם כשרה (ראה חולין ב א; רמב"ם שחיטה ד ה; טוש"ע יו"ד א ה. וראה ערך שחיטה, ולהלן: בגדול עומד על גביו), ואין פוסלים מטעם שאינם בני זביחה, וכשחיטת גוי (ראה ערכו) שפסולה, לפי שאינו מצווה על השחיטה (ראה ערך שחיטה וערך גוי), שגוי אינו מצווה כלל, אבל קטן הרי אסור לו לאכול בלא שחיטה (ש"ך יו"ד שם ס"ק כז), היינו שאסור להאכילו בידים (יד אברהם יו"ד שם), וכן חרש ושוטה בני מצוות הם, ופיקחים מוזהרים עליהם (תבואות שור שם ס"ק מט, על פי שו"ת מהרי"ל קצו).

אינם בני עבירה וכן כתבו אחרונים שאם עשו איסור הרי זה בכלל מעשה עונשים (פרי מגדים בפתיחה כוללת ב ב; שו"ת כתב סופר או"ח ט; עמודי אור יג ועוד). ומכל מקום אינם בני עונשים (רמב"ם מלכים י ב), ואין קטן צריך תשובה (ראה ערכו) על חטאיו כשהגדיל (תרומת הדשן פסקים סב, חובא ברמ"א או"ח שמג³. וראה ערך תשובה), והוא הדין חרש שהתפקח, או שוטה שהשתפה (שו"ת מקום שמואל כה).

ההפרשים ביניהם אף על פי שדינם שוה לענין איסורים (ראה לעיל), - מי שהחשיך הקילו בשוטה יותר: מי שהחשיך לו בדרך בערב שבת, והיו אצלו מעות - שהתירו לו לתת כיסו לחרש, או שוטה, או קטן (ראה שבת קנ"ג א)⁴ - אם היו אצלו חרש ושוטה, או קטן ושוטה - נותנו לשוטה (שבת שם; רמב"ם שבת כ ז; טוש"ע או"ח רסו ד-ה), ששוטה אין לו דעת כלל, אבל לחרש יש דעת קלושה (רש"י שם ד"ה לשוטה, על פי יבמות ק"ג א. וראה ערך חרש), וקטן יבוא לכלל דעת (טוש"ע שם ה), ויבוא להיסרך אחר מנהגו כשיגדיל (פסקי רי"ד שם; ר"ן שם ד"ה איכא), או שאף לקטן יש דעת קלושה (מהרש"א שבת שם, והגהות רבי עקיבא איגר בשו"ע שם).

היו עמו חרש וקטן, לרבי אליעזר הסובר שחרש הוא ספק בן דעת (ראה ערך חרש), נותנו לקטן (שבת שם), אבל לחכמים הסתפקו בגמרא אם נותנו לחרש, לפי שהקטן יבוא לכלל דעת, או שנותנו לקטן, שאם יתנוהו לחרש יבואו להחליפו בגדול פיקח (שבת שם).

הלכה שנותנו למי שירצה (רבינו חננאל ורי"ף ורא"ש שם⁵; רמב"ם שם; טוש"ע או"ח רסו ה), אלא שאם הקטן הוא בנו, שחייב בחינוכו (ראה ערך חנוך: באיסורים), יתנוהו לחרש (פרי מגדים שם משבצות זהב סק"ד).

היו אצלו גם גוי או חמור, נותנו לגוי או מניחו על החמור, לפי שחרש שוטה וקטן הם אדם מישראל (שבת שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ויבואו להחליפם בגדול פיקח (רש"י שם ד"ה האי. וראה ערך אמירה לנכר, וערך מחמר).

אכילתם בתרומה חרש שוטה וקטן - שהם כהנים - אוכלים

3. ראה שם שמכל מקום טוב לו שיקבל על עצמו איזה דבר לתשובה ולכפרה.
4. ראה ערכים: אדם בהול על ממון; אין אדם מעמיד עצמו על ממון; קטן

אוכל נבלות, ושם שלדעת רוב הראשונים לא התירו אלא איסור דרבנן. 5. לפי שלא נפסקה הלכה להדיא, ראה ערך הלכה.

ומכל מקום במעילה בהקדש, שאף אם שלח ביד שליח מעל המשלח (ראה ערך מעילה), הוא הדין אם שלח ביד חרש שוטה וקטן (מעילה כא; רמב"ם מעילה ז א), אף שאינם בני שליחות, כיון שנעשתה שליחותו - מעל (ראה מעילה שם, ורש"י ד"ה אבל וד"ה ורבי יוחנן).

בזכיה בזכיה עבדו חברו מדין זכין לאדם שלא בפניו (ראה ערכו), אין חרש שוטה וקטן זוכים (ראה רמב"ם זכיה ד ו ז, וטושי"ע חו"מ רמג יד-יז), ויש שכתבו הטעם לפי שזכיה היא מטעם שליחות (באור הגר"א חו"מ שם ס"ק כח).

על ערוב חצרות (ראה ערכו) שמזכה אף על ידיהם, ראה ערך ערוב חצרות.

בעירוב תחומין השולח עירוב תחומין שלו להוליכו לסוף אלפים אמה (ראה ערך ערוב תחומין) ביד חרש שוטה וקטן, אינו עירוב (עירובין לא ב; רמב"ם עירובין ו כב; טושי"ע או"ח תט ח), לפי שבעירוב זה קונה שביתה (ראה ערך הנ"ל), ואין בהם כח לקנות (רש"י שם ד"ה עירוב), או שהחמירו בעירוב תחומין שיש לו אסמכתא מן הכתוב (ראה ערך הנ"ל), ולא האמינו להם, אלא בעומד ורואהו (תוספות שם ד"ה כאן).

בשליחות להזיק השולח אש (ראה ערכו) ביד חרש שוטה וקטן, ויצאה להזיק והזיקה, באופנים שפטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים (ראה בבא קמא ט ב, ושם ט ב, ורמב"ם נזקי ממון יד ה, וטושי"ע חו"מ תיח ז, וראה ערך אש וערך דיני שמים), אף לסוברים שכשאיין השליח בר חיוב יש שליח לדבר עבירה ומתחייב שולחו (ראה בבא מציעא י ב. וראה ערך אין שליח לדבר עברה), אין לחייב את השולח, שחרש שוטה וקטן אינם בני שליחות (תוספות בבא מציעא שם ד"ה אשה), אלא מעצמם עושים (תוספות הרא"ש שם ד"ה אשה).

ויש שכתב שהדברים אמורים כשמסר הבעירה אבל לא שלחם להזיק, שאין זה אלא גרמא בניזקין (ריטב"א שם ד"ה ואידך. וראה ערך גרמא בניזקין), ולדעתו אם שלחם להזיק, חייב מדין גרמי (ראה ערכו. מחנה אפרים נזקי ממון ז), או לפי שבמקום שיש שליח לדבר עבירה, אינו מדין שליחות שבכל התורה, ואין צריך שיהא השליח בן דעת (נתיבות המשפט קפב סק"א).

בעדות חרש שוטה וקטן פסולים לעדות (ראה ערכו. בבא בתרא קכח א, ושם קנה ב; רמב"ם עדות ט א; טושי"ע חו"מ לה א, ח, יא. וראה ערך פסולי עדות. ראה הלימוד על חרש שוטה בתוספתא שבועות ג, ועל קטן בבבא בתרא קנה ב). וקטן פסול אף על פי שהיה נבון וחכם (רמב"ם עדות ט ז; טושי"ע שם א).

ויש שכתב שהשוטה פסול לפי שאינו בן מצוות (רמב"ם שם ט), ועוד שכיון שאינו בן דעת אין סומכים על עדותו (בית יוסף חו"מ שם), שדעתו משובשת ואינו מכין עדותו (רדב"ז עדות שם), והחרש כשוטה (רמב"ם שם. וראה ערך אלם וערך חרש, ושם על עדות בכתב או ברמו).

בערכין חרש שוטה וקטן נידרים ונערכים - שאם אמר אחד עליהם דמיו עלי, שמים אותו כעבד הנמכר בשוק ונותן להקדש, ואם אמר ערכם עלי נותן לפי השנים הכתובות בפרשת ערכין (ראה ערך נדרי הקדש וערך ערכין) - אבל לא נודרים ולא מעריכים, מפני שאין בהם דעת (ערכין ב א, ורש"י ד"ה הכל וד"ה מעריכין, ושם ה ב. וראה תורת כהנים בחקותי ג).

שבועה על אין נשבעים על טענת חרש שוטה וקטן (שבועות לח ב, טענתם ראה הלימוד שם מב א; רמב"ם טוען ונטען ה ט; טושי"ע חו"מ צו א). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שלא אמרו אלא בשבועה הבאה מחמת טענה, כגון שטענו שחייב להם והודה במקצת (ראה ערך מודה במקצת), או שעד אחד (ראה ערכו) העיד שחייב להם, ופטור לפי שאין נחשבים כתובע, אבל שבועת השומרים (ראה ערכו) נשבעים להם, שכל השומרים שבועתם שבועת שמה היא (רמב"ם שם ט, ושם שכירות ב ז, בשם רבותיו, בקטן; ר"י מיגש, הובא בראשונים שבועות שם⁶).

• יש סוברים שאף בעד אחד נשבעים להם, שאין החיוב על תביעתם אלא על פי העדאת העד (תוספות סנהדרין סח ב ד"ה קטן; טור הובא ברמ"א שם).

• ויש סוברים שאין נשבעים להם כלל (ראב"ד שכירות שם; רמב"ן ורשב"א וריטב"א ורא"ש שבועות שם; רמ"א שם).

בדברים הצריכים דעת

במקח וממכר חרש שוטה וקטן אין מקחם מקח, ואין ממכרם ממכר, מדין תורה (רמב"ם מכירה כט א), לפי שאינם בני דעת (ספר המקח לרב האי גאון ג).

בקידושי אשה בקידושי אשה, שצריכים דעת המקדש והמתקדשת (ראה ערך קדושי), חרש שוטה וקטן אין קידושיהם קידושין (ראה יבמות קיב ב), שאינם בני דעה, ואין קניינם קניין (רש"י שם ד"ה דתקינו).

על חרש וחרשת שתיקנו להם נישואין, ראה ערך חרש.

על קטנה שמתקדשת על ידי אביה, ועל יתומה שתיקנו לה קידושין, ראה ערך קדושי קטנה.

בגירושין בגירושין, שאין האיש מגרש אלא לרצונו (ראה ערך גרושין), אם היה חרש או שוטה, אינו יכול לגרש (יבמות שם; רמב"ם גירושין ב יז; טושי"ע אהע"ז קכא ו), וכן קטן בן תשע שבא על יבמתו, שקנאה (ראה ערך יבום), אינו יכול לפטרה בגט עד שיגדל (נדה מה א; טושי"ע שם קסז ב).

על האופנים שאפשר לגרש חרשת או שוטה או קטנה, כיון שאין צריך דעת האשה בגירושין, ראה ערך גרושין, וערך חרש.

על יבום וחליצה בחרש שוטה וקטן, ראה ערכיהם.

בשליחות שלוחים חרש שוטה וקטן אינם בני שליחות - אינם נעשים שלוחים, ולא עושים שליח (ראה ערכו. מעילה כא א ועוד; רמב"ם שלוחין ב ב; טושי"ע חו"מ קפח ב), לפי שאינם בני דעת (גיטין כג א; רמב"ם אישות ג יז).

וכן שנינו: הכל כשרים להביא את הגט, חוץ מחרש שוטה וקטן (גיטין כג א; רמב"ם גירושין ו ו; טושי"ע אהע"ז קמא לא), לפי שאינם בני דעה (גיטין שם). וכן פסולים לכתובת הגט, לסוברים שטעונה שליחות הבעל (ראה ערך גט), אף כשאין לפסלם מטעם שאין כותבים לשמה, כגון כשגדול עומד על גביהם (תוספות גיטין כב ב ד"ה והא). והוא הדין שפסולים לשליחות קידושין (ראה ערכו. רמב"ם אישות ג יז; טושי"ע אהע"ז לה ו. וראה ערך קדושי).

6. וראה שער המשפט לחו"מ שם סק"ג, שלדעתם הוא הדין בחרש שוטה.

לצפון התכוין לשמה, אלא שלא נראה בעיניו המקום הראשון (חולין שם ורש"י; רמב"ם פסולי המוקדשים א ו).

ומכל מקום מדרבנן סומכים עליה לחומרא (ראה חולין יג א, ורש"י ד"ה אבל; רמב"ם טומאת אוכלין יד ב, בהכשר אוכלים לטומאה. וראה עוד מעשרות ד ב; רמב"ם מעשר ה כא).

אף בשאר דברים הצריכים כוונה בעשייתם חרש בדברים נוספים
הצריכים כוונה לשמה
שוטה וקטן פסולים, כגון:

• בכתיבת גט (ראה ערך גט), שצריך לכתוב לשמה (ראה גיטין כב ב וכג א, ורש"י כב ב ד"ה והא. וראה להלן: בגדול עומד על גביו).

• בעשיית מצה (ראה ערכו), שצריך שימור לשם מצה (ראה טוש"ע או"ח תס א).

• בטויית ציצית (ראה ערכו), שצריך לעשותה לשם ציצית (ראה טוש"ע שם יא א, ומגן אברהם סק"ב).

• בהזאת מי חטאת (ראה ערכו) על טמא מת, שצריך לכוין להזות עליו, או שצריך לכוין אף לטהרו (ראה ערך הזאה, וערך מי חטאת), וכן בנתינת אפר הפרה על המים (ראה פרה ה ד, ותוספתא שם יב ח; רמב"ם פרה יו ו, ושם ב), ובאסיפת אפר הפרה (יומא מג א; רמב"ם שם ד יז).

בנטילת ידים בנטילת ידים לחולין או לתרומה, הכל כשרים ליתן לידים אפילו חרש שוטה וקטן (ידים א ה; רמב"ם ברכות ו יג; טוש"ע או"ח קנט יא. וראה ערך נטילת ידים), לפי שיש להם מעשה (ראב"ד שם)⁷, והיינו אף לרבי יוסי הסובר שנטילת ידים צריכה כוונת נותן ונוטל (ראה תוספתא ידים א. ר"ש ורא"ש ידים שם), ודי בכך שמתכוונים לעשות כמו שאומר להם הנוטל, אף שאין להם כוונה לטהרה (משנה אחרונה שם).

קטן כשר למול (רמב"ם מילה ב א; טוש"ע יו"ד רסד א), שאין צריך בה כוונה לשמה (באור הגר"א שם. וראה ערך מילה), ויש שכתב שהוא הדין לחרש ושוטה (מנחת חינוך ב ד"ה לעיל).

תרומה וקדשים שנפסלים בהסח-הדעת (ראה ערכו), אף חרש שוטה וקטן שמירתם שמירה, שלא נאמר בהם מחשבה אלא שמירה; ורבי יהודה חולק, מלבד בחרש שלדעתו דינו כפיקח (ירושלמי תרומות א א. וראה ערך חרש).

בגדול עומד על גביו

דברים הצריכים בעשייתם כוונה, הכשירו אותם אף על ידי חרש שוטה וקטן כשגדול עומד על גביו.

הכל כשרים לכתוב את הגט, אפילו חרש שוטה וקטן (גיטין כב ב. וראה ערך גט), והוא שהיה גדול עומד על גביו (שם כג א), שאומר לו כתוב לצורך פלוני (רש"י שם ד"ה והוא), ומלמדו ומזהירו לעשות לשמה, ומחשבתו ניכרת מתוך מעשיו שכותב השמות והזמן והמקום (תוספות שם כב ב ד"ה והא); ויש מפרשים שכוונת הגדול מועילה ככוונת העושה מדין שליחות (רשב"א חולין יב ב ד"ה מאן בשם רבינו יונה), או לפי שהחרש שוטה וקטן עושה על דעת הגדול (מאירי שם, וגיטין שם, בשם גדולי הדורות).

מצה (ראה ערכו) שנעשתה על ידי חרש שוטה וקטן בעשיית מצה וציצית (ראה לעיל), נחלקן ראשונים:

חרש שוטה וקטן לא יתרמו, ואם תרמו אין תרומתם תרומה (תרומות א א; רמב"ם תרומות ד ב. וראה ערך הפרשת תרומות ומעשרות), שנאמר בתרומת המשכן: מֵאֵת כָּל אִישׁ (שמות כה ב), פרט לקטן; וְאִשֶּׁר יִדְבְּנוּ לָבוֹ, פרט לחרש ולשוטה (ירושלמי תרומות שם), שאין להם לב להתנדב (רש"י שבת קנג ב ד"ה והתורם; פירוש המשניות לרמב"ם תרומות שם). ויש שלמדו מהכתוב: וְנִחַשְׁבָּ לָכֶם תְּרוּמַתְכֶם (במדבר יח כז), את שאין כתוב בו מחשבה אינו תורם, או מהכתוב: וְלֹא תִשָּׂאוּ עָלָיו חֶטְא פְּהַרִימְכֶם (במדבר שם לב), את שאינו בנשיאת עון אינו תורם (ירושלמי שם).

בדברים הצריכים מחשבה וכוונה

בדברים החלים כדינים התלויים במחשבה (ראה ערכו), חרש שוטה במחשבה וקטן אין להם מחשבה (חולין יג א; רמב"ם טומאת אוכלין יד ב, וכלים ח יא), כגון:

• בטומאת כלים - שאין כלי מקבל טומאה אלא אם כן נגמרה מלאכתו, היינו שחשב שזה יהיה גמר מלאכתם (ראה כלים כה ט ועוד. וראה ערך טומאת כלים) - אין מחשבת חרש שוטה וקטן מועילה (רמב"ם כלים כה יא), אלא אם כן מעשיהם מוכיחים שלשם כלי התכוונו, וגם הם אומרים כן (ראה חולין יב ב, ורש"י ד"ה שיש).

• בהכשר אוכלים לקבל טומאה - שאין משקים הניתנים עליהם מכשירים אלא אם כן נתלשו מהקרקע ברצון, וניתנו על האוכלים ברצון (ראה ערך הכשר) - אם נתלשו ברצון חרש שוטה וקטן אין מכשירים (ראה מכשירין ג ח; רמב"ם טומאת אוכלין יג ד), אלא אם כן עשו מעשה (ירושלמי תרומות א א). וכן אם ניתנו על האוכלים ברצון חרש שוטה וקטן אין מכשירים (ראה מכשירין ו א; רמב"ם שם יד ב).

• בטומאת אוכלים, שאין תורת אוכל לטומאה אלא אם חשב עליו למאכל אדם (ראה ערך אוכל וערך טמאת אוכלין), אם חשבו עליו חרש שוטה וקטן - טהור (ראה טהרות ח ו; רמב"ם שם ג י).

בכוונת לשמה וכן במקום שצריך כוונה לשמה, כגון בשחיטת בקדשים קדשים (ראה ערך שחיטה ב), קטן אין לו מחשבה ואינו שוחט (ראה חולין יג א, ורש"י שם יב ב ד"ה קטן, ורמב"ם פסולי המוקדשין א ו), והוא הדין חרש ושוטה (מאירי שם).

אף כאן יש סוברים שאם יש מעשה המוכיח, כגון שהיתה העולה עומדת בדרום המזבח, ואמר הריני מביאה לצפון לשחטה לעולה מפני שאינה כשרה בדרום (ראה ערך קדשי קדשים), שחיטתו כשרה (רש"י שם יב ב ד"ה אמר ויג א ד"ה יש); ויש חולקים (תוספות שם ד"ה ותיבע).

ובשאר עבודות כגון קבלה והולכה וזריקה (ראה ערכיהם) חרש ושוטה אף על פי שפסולים לעבודה משום בעל מום (ראה ערכו), אינם מחללים עבודה (ראה בכורות מה ב, ושם מג ב), שעבודות אלו חשובות כמעשה גמור, שכיון שאינן בחולין, ודאי לשם קדשים התכוונו (אור שמח מקואות א ח ט. וראה עוד אחיעזר יו"ד ד. וראה להלן: בגדול עומד על גביו).

היתה מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו - היינו לפי ראות עינינו (רש"י חולין יג א ד"ה מחשבתו) - מן התורה אין סומכים עליה, כגון אם היתה עולה עומדת בדרום, והביאה הקטן לצפון ושחטה, אין אומרים שמכיון שהביאה

בשר, ודוקא בגט מועיל, לפי שיש הוכחה על כוונתו, שכותב שם פלוני ופלונית כמו שאמרו לו (שו"ת הרשב"א שם). וראה תוספות יבמות שם, או לפי שבשחיטה לסוברים שצריכה כוונה צריך דוקא דעת השוחט (רשב"א חולין יב ב ד"ה מאן, בשם רבינו יונה).

בשחיטת קדשים (ראה לעיל) יש שכתב שאין מועיל בהם גדול עומד על גביהם (רמב"ם פסולי המוקדשין א ו, בקטן).

בחליצה (ראה ערכו) שהתמעטו בה חרש וחרשת (ראה יבמות קד ב. וראה ערך חליצה), וקטן (ראה יבמות סא ב), יש שכתבו שאין לפסול חליצתם מטעם שאינם בני כוונה - וכן קטנה שחלצה, שיש אומרים שחליצתה כשרה (ראה ערך הנ"ל) - לפי שבית דין עומדים על גביהם (תוספות שם קד ב ד"ה והא, ועוד ראשונים), ומכל מקום שוטים אינם בני חליצה (תוספתא יבמות ב ויא; רמב"ם יבוס ד טז, ושם ו ג, ושם י בחולצת), שאין מוכח שעושים לשמה (תוספות חולין יב ב ד"ה מאן), ולא אמרו אלא בחרש וקטן שיש להם דעת קלושה, ויש להם מקצת כוונה (רשב"א חולין שם ד"ה מאן, ובתשובות א כו ותקצא).

ויש סוברים שהפסול הוא אף משום חסרון כוונה (רמב"ם יבוס ו ג; רמב"ן יבמות שם ד"ה והא; רשב"א שם ושם בשם רבינו יונה), לפי שכוונת הגדול מועילה מדין שליחות, וחליצה אינה על ידי שליח (רשב"א שם, ושם בשם רבינו יונה), או לפי שבחליצה צריכים דעת עצמם להתיר את היבמה לשוק (ריטב"א ור"ן גיטין כב ב. וראה ערך הנ"ל: הכוונה), או לפי שיש בה ריבוי דברים, ואין להם דעת לעשותה אפילו שבית דין עומדים על גביהם (קריית ספר יבוס ד).

אף בקידושין וגירושין (ראה לעיל) יש מצדדים שמועיל בהם גדול עומד על גביו, לסוברים כן בחליצה (נודע ביהודה, הובא בבית מאיר אהע"ז קכא ו; משכנות יעקב או"ח כא).

ונדחו דבריהם, שגדול עומד על גביו מועיל במקום שהחסרון משום כוונה בלבד, אבל בקידושין וגירושין צריכים דעת ורצון לקנין (בית מאיר שם; שו"ת חתם סופר אהע"ז ב ק; אור שמח מקואות א ח יב; שו"ת מנחת ברוך ד ב, ועוד). ויש שהסבירו שבחליצה אין צריך אלא כוונה על עצם מעשה החליצה, והיתר היבמה בא ממילא, מה שאין כן בקידושין וגירושין הבעל הוא האוסר והוא המתיר, ולכך צריך דעתו (חידושי רבינו חיים הלוי יבוס ד טז).

בכתיבת סת"ם בכתיבת ספר תורה ותפילין ומזוזה (ראה לעיל: במצוות ואיסורים), כתבו אחרונים שלדברי הכל אין מועיל

גדול עומד על גביהם (שערי תשובה או"ח לט סק"א; משנה ברורה שם סק"ח). ויש שהסתפק בחרש ושוטה (פרי מגדים בפתחה כוללת ב ג).

• יש סוברים שמועיל בה גדול עומד על גביו, לדעתם שמועילה כוונת הגדול מדין שליחות (שו"ת הרשב"א א כו ותקצא, בדעת רבינו יונה).

• יש סוברים שאין מועיל אלא בחרש וקטן, שהגדול מלמד אותם לעשות לשמה, אבל לא בשוטה שאין בו דעת כלל (שו"ת הרשב"א שם לדעת התוספות).

• ויש סוברים שאין מועיל, שאין הוכחה כלל על כוונתם (שו"ת הרשב"א שם; מגיד משנה חמץ ומצה ה ט; באור הגר"א או"ח תס, בדעת הטושי"ט).

והוא הדין בטוית ציצית (ראה לעיל), הדבר תלוי במחלוקת זו (מגן אברהם יא סק"ב).

ולהלכה אם אי אפשר בענין אחר מותר אף על ידי חרש שוטה וקטן כשגדול עומד על גביהם, אלא שלכתחילה יש להחמיר (ראה משנה ברורה תס סק"ג, ובאור הלכה יא ב).

במי חטאת ובקידוש מי חטאת (ראה לעיל) חרש שוטה ובתרומות ומעשרות וקטן שהזו, ואחרים רואים אותם - הזאתם כשרה (תוספתא פרה יב ח, וראה ערך הזאתה), וכן אם קידשו ואחרים רואים - קידושם כשר (תוספתא שם ה ז).

וכן בהפרשת תרומות ומעשרות (ראה לעיל), יש מפרשים שמועיל בה גדול עומד על גביו (ראה ירושלמי תרומות א א, ובבאור הגר"א).

בשחיטה חרש שוטה וקטן ששחטו, ואחרים רואים שלא קלקלו בשחיטתם, שחיטתם כשרה בדיעבד (ראה חולין ב א, ושם פו א, וראה ערך שחיטה), לסובר שאין צריך כוונה בשחיטה, אבל לסובר שצריך כוונה, שחיטתם פסולה (חולין יב ב), שהרי מכוונים לחיתוך בעלמא (רש"י שם ד"ה מאן).

ונחלקו ראשונים:

• יש שכתבו שאף בשחיטה מועילה בגדול עומד על גביהם, כשם שכתבת גט מועילה, שמלמד אותם לעשות לשמה (ראה לעיל), ומה שאמרו שאין מועיל, כשרואים שלא קלקלו אבל אינם מלמדים אותם לכוין (תוספות יבמות קד ב ד"ה והא), או שלא אמרו שמועיל אלא כשעומד על גביהם ואימתו עליהם, אבל אם אינם עומדים על גביהם, לדעת עצמם הם עושים (רמב"ן חולין לא א ד"ה ואיכא), ולדעתם אילו גדול עומד על גביהם - שחיטתם כשרה (שו"ת הרשב"א א כו ותקצא, בשם רבינו יונה), או שבחרש וקטן בלבד כשרה, אבל לא בשוטה, לפי שאין בו דעת כלל (שם לדעת התוספות שם).

• ויש שכתבו שבשחיטה אין מועיל גדול עומד על גביו, לפי שאין מחשבתו ניכרת מתוך מעשיו, שאינו מתכוין אלא לחיתוך

חשד

האיסור לחשוד בחברו והמצוה לדונו לכף זכות

איסור חשד

מידה, הוא נתן מום בעמיתו מה שאין בו, כך ינתן בו מום, שילקה בגופו (יפה תואר לשמות רבה שם), שכן מצונו במשה רבנו שאמר: וְהָן לֹא יֵאֱמִינוּ לִי וגו' (שמות ד א), וגלוי לפני הקדוש ברוך הוא שמאמינים בני מאמינים הם, ולקה בגופו, שנאמר: וַיֹּאמֶר ה'

אסור לחשוד בחברו, אלא צריך לדון אותו לכף זכות (ראה להלן. שאילתות מ). והחושד בכשרים - והוא הדין החושד את חברו ואין בו (שמות רבה ג יג) - לוקה בגופו (שבת צז א ויומא יט ב), מידה כנגד

ריח). ואף על פי שעיקר מצות 'בצדק תשפוט עמיתך' שהיא להשוות בעלי הדין אינה נוהגת אלא בזכרים שעליהם מוטלת החובה לדון (ראה ערך בית דין), החיוב לדון לכף זכות, שבכלל מצוה זו, נוהג אף בנקיבות (חינוך שם), שמהאמור: עמיתך, בלשון יחיד, למדים שלא בבעלי דין - בלבד - הכתוב מדבר, אלא - אף - בשפיטת השכל על דבר שאתה רואה בחברך (קרבן אהרן לתורת כהנים שם).

• ויש מפרשים שמפסוק זה למדים דיני בית דין, אלא שיש בו סרך רמז לדבר אחר, שיהא דן חברו לכף זכות, ואינה אלא אסמכתא (ראה ערך אסמכתא א. מאירי שבועות שם).

שכר הדן את חברו לכף זכות, דנים אותו לזכות (שבת קכז ב), שהגומל יגמלהו כפי הראוי לו (חיבור התשובה למאירי עמ' 91), וזה אחד מהדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה, והקדן קיימת לו לעולם הבא (גמ' שם א), והרי זה בכלל הבאת שלום בין אדם לחברו, ששנינו שאדם אוכל פירותיה בעולם הזה, והקדן קיימת לו לעולם הבא (פאה א א. גמ' שם ב, ורש"י ד"ה הכי גרסינן), שמתוך שהוא מכריעו לזכות, ואומר לא חטא לי בזאת, אנוס היה, או לטובה נתכוין - יש שלום ביניהם (רש"י שם).

כשנוטה לכף חובה • יש אומרים שהדברים אמורים הן באדם שאינך יודע אם הוא צדיק או רשע, והן באדם בינוני שפעמים עושה רע ופעמים עושה טוב (רבנו יונה לאבות א ו), שכן שנינו: הוי דן את כל האדם לכף זכות (משנה שם), ובין שהדבר שקול לזכות ולחובה, ובין שהדבר נוטה לכף חובה, אם יש צד שאתה יכול לדונו לכף זכות, יש לך לומר שלטובה נתכוין (רבנו יונה שם), או שאם הדבר נוטה לכף חובה, יהא אצלך כמו ספק, ואל תכריעהו לכף חובה (שערי תשובה לרבנו יונה ג ריח).

• ויש אומרים שאם המעשה מכריע לכף חובה, ראוי לדונו כפי ההכרע (מאירי שבת קכז ב, וחיבור התשובה עמ' 85), שאם הדבר ניכר לעיניים שהוא ענין רע או דבר עבירה אי אפשר לדונו לזכות (רבנו בחיי לאבות שם), אבל אם אין בדבר הכרע אלא מצד האומדן, צריך לדונו לכף זכות (מאירי שבועות א א). ואותה ששנינו הוי דן את כל האדם לכף זכות אינה אלא מידת חסידות (פירוש המשניות לרמב"ם שם; חיבור התשובה שם, בשמו). ואף הם מנו בין מידותיו של תלמיד חכם שהוא דן את כל האדם לכף זכות (רמב"ם דעות א ז), שלדעתם אין זו חובה מן הדין, אלא מדרכי החסידות היא, ומידה טובה הראויה לתלמיד חכם, ומצות עשה של 'בצדק תשפוט עמיתך' (ראה לעיל) אמורה באדם שאתה יודע שאינו רשע, אלא הוא מן הבינונים, שמן הדין חייב לדונו לכף זכות (חפץ חיים בפתיחה עשין ג בבאר מים חיים בדעת הרמב"ם⁴).

מי שרוב מעשיו אדם שרוב מעשיו הם לרוע, או שבחנתו ומצאת כי לרעה אין יראת אלקים בלבו, יש להכריע מעשיו ודבריו לכף חובה (שערי תשובה שם; מאירי וברטנורא אבות שם), שנאמר: בצדק תשפוט עמיתך, שהוא בדומה לך, אבל אם הוא רשע מצוה לדון אותו לכף חובה (קרבן אהרן לתורת כהנים שם). ואם הוא רשע

לו עוד הבא נא ידך בְּחִיקָךְ וגו' וְהָיָה יָדוֹ מְצֻרֶת פְּשָׁלָג (שם ו. שבת שם). ולא לשם אות ומופת בלבד נעשה הדבר, אלא להענישו על שחשדם (שאלתות שם). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שלא יחשוד אדם בחברו, שמא כשר הוא בדבר, והחושד בכשרים לוקה בגופו (ספר היראה לרבנו יונה).

• ויש מפרשים שדוקא כשחושד באדם שהוא בחזקת כשרות ולא ראה בו שום דופי, אמרו: החושד בכשרים לוקה בגופו, וכגון בבני ישראל שחשדם משה רבנו (ראה לעיל), מה שאין כן באדם שאינו יודע לו ואינו מכירו (תשובות הרב אב"י מד).

מעכב את התשובה המעכבים את התשובה (מסכת דרך ארץ שבמחזור ויטרי; רי"ף יומא ו א מדפי הרי"ף; רמב"ם תשובה ד ד), לפי שאין חזקתו לשוב מעוון זה, שהוא דבר קל בעיני רוב בני אדם, ונמצא חוטא והוא מדמה שאין זה חטא, שהוא אומר מה עשיתי לו, ואין כאן אלא חשד, שמא עשה או לא עשה, ואינו יודע שזהו עוון, שמשים אדם כשר בדעתו כבעל עבירה (רמב"ם שם)².

פיוס החושד את חברו בדבר שאין בו, צריך לפייסו, ולא עוד אלא שצריך לברכו, שכן מצינו שאמר עלי הכהן לחנה לאחר שחשדה בשכרות: וְאַלֶּהִי יִשְׂרָאֵל יִתֵּן אֶת שְׁלֹתָךְ אֲשֶׁר שְׁאַלְתָּ מֵעַמּוֹ (שמואל א א יז). ברכות לא ב; רי"ף שם; רא"ש שם ה ח), וכן אמר לה: לְכִי לְשָׁלוֹם (שמואל שם), מכאן שהיה צריך לפייסה (פני יהושע שם). וכתבו ראשונים שצריך אדם למחול לכל החושדים אותו (ספר היראה לרבנו יונה).

כשמעורר חשד כשאדם נותן לבני אדם אמתלא לחשדו ולדבר עליו, אין החושדים אותו לוקים בגופם, אף על פי שהוא כשר (רבנו מנוח תפלה ה ו), ואם עשה דברים ניכרים - המעוררים חשד - מותר לחשוד בו (מהר"י ברונא לח, על פי שבת נו א). וכתבו ראשונים שאדם שאינו חס על ממון חברו, כגון אותו תלמיד שהיה נוטל ידיו ומנגבן בכסות של חברו, יש לחוש בו לכל דבר שבממון, אף על פי שהוא תלמיד חכם, ולא עוד אלא שאדם רשאי לחשדו, שהרי הוא מביא עצמו לידי כך (מאירי בבא מציעא כד א, על פי גמ' שם)³.

לדון לכף זכות

הוי דן את חברך לכף זכות, שנאמר: בְּצִדְקָה תִּשְׁפֹּט עַמִּיתְךָ (ויקרא יט טו. שבועות א א; ספר המצוות לרמב"ם מ"ע קעז; סמ"ג עשין קו; חינוך רלה), ולא בדין בעלי דינים - בלבד (ראה להלן) - הכתוב מדבר, אלא ברואה את חברו עושה דבר שאפשר להכריעו לצד עבירה ולצד זכות, שצריך להכריעו לזכות, ולא לחשדו בעבירה (רש"י שם ד"ה הוי דן). ואף על פי שמקרא זה למדנו שמצוה על הדיין הדן בעלי דינים להשוותם לכל דבר (ראה ערך דיני ממונות: השוואת בעלי הדין), יש בכלל מצוה זו אף החיוב לדון חברו לכף זכות, שלא לפרש מעשיו ודבריו אלא לטוב (ספר המצוות שם). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהיא מצות עשה מן התורה (שערי תשובה לרבנו יונה ג

החכמים, שאין לדון ולהרהר אחר חזקת חסידותם, עד שיוודע בבירור שחטאו (חיבור התשובה למאירי עמ' 84). 3. ויש מהראשונים הסובר שאסור לחשוד בו (כן משמע מספר חסידים (מרגליות) מד). 4. ויש שכתב שאף בדברים הנראים בעיני ראשון מגונים ומכוערים, מצד החסידות והיושר יזהר האדם

2. או שאף על פי שאין בענין חשד בכשרים גוף עבירה, שהרי לא חמסו ולא ביישו, הרי זו מדה שתביאהו שיהיו הצדיקים אצלו כרשעים, ולא ישמע לתוכחת החכמים, לפי שחושדם שהם עצמם יכשלו במה שמוכיחים בני אדם, ומטעם זה הזהירונו תמיד להיותנו דנים את האדם לכף זכות, וכל שכן את

או שיבוש, כתבו ראשונים שבכלל "הוי דן את כל האדם לכף זכות" הוא שלא ידון את המחבר לכף חובה, אלא יתלה הטעות בעצמו (פירוש ר"י בר"ש אבות א ו, בשם ה"ר ישראל).

בשעה שבני אדם באים לפני הדיין לדין, לא ידון כשבים לדון וכתנפטרם אותם בדעתו לכף זכות (תוספות יום טוב אבות א ח), וכשהיו בעלי דינים עומדים לפניך יהיו בעיניך כרשעים (משנה שם; רמב"ם סנהדרין כג י; טוש"ע חו"מ יז י), ובחזקת שכל אחד מהם טוען שקר (רמב"ם שם; טוש"ע שם), שכיין שהם בעיניו כרשעים יחפש רמאותו של כל אחד מהם, ועל ידי כך ירד לאמיתות הדין (תוספות יום טוב שם); וכשנפטרים ממך יהיו בעיניך כצדיקים, כשקיבלו עליהם את הדין (משנה שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), וידון כל אחר מהם לכף זכות (רמב"ם שם; טוש"ע שם) לומר שכל אחד מהם היה סבור בלבם שטענתו צודקת, ולא במרד ובמעל טען, שהרי כשהדיין פסק שלא כטענתו קיבל עליו הדין (מאירי אבות שם). ואף אם הדבר ברור שבמזיד תבעו שקר, או כפר שלא כדיון, יש לך לומר שמשום מלוה ישנה שהיתה לו עליו עשה כן (סמ"ע שם ס"ק כד), ואם נתחייב אחד מהם שבועה ונשבע, אל תאמר שלשקר נשבע (רש"י ורבנו בחי וברטנורא שם), שאף על פי שיש כאן מקום לחשדו, הרי זה בכלל "הוי דן את כל האדם לכף זכות" (תוספות יום טוב שם).⁶

ונתפרסמו מעשיו, אף אם כל צדדי המעשה שעשה מורים לטוב, ויש בו צד אפשרות רחוקה לדון אותו לרע, ראוי להישמר ממנו, ושלא להאמין בו שהוא טוב, ועל זה אמר שלמה: כִּי יִחַן קִלּוֹ אֶל תִּאֲמַן בּוֹ כִּי שָׁבַע תּוֹעֲבוֹת בְּלִבּוֹ (משלי כו כה). פירוש המשניות לרמב"ם שם; חיבור התשובה שם, בשמו), ואפילו מעשהו כולו טוב, ואין נראה לחוש בו שום צד עוון, יש לדנונו לכף חובה, ולומר לפנים עשה, ולא נתכוין למצוה אלא לשום עצמו בחזקת הטובים, ואין תוכו כברו (רבנו יונה שם).⁵

היה עושה המעשה נודע כצדיק ומפורסם במעשים המעשים טובים טובים, אף אם כל צדדי המעשה שעשה מורים שהוא מעשה רע, ואינך יכול להכריעו לטוב אלא בדוחק גדול ובאפשרות רחוקה, צריך לדנונו לטובה, ועל כגון זה אמרו החושד בכשרים לוקה בגופו (ראה לעיל: איסור חשד. פירוש המשניות לרמב"ם שם; חיבור התשובה למאירי עמ' 86, בשמו), ולא עוד אלא שאפילו המעשה נוטה לכף חובה מכל עבר שהוא, ידינוהו לטובה לומר כי שוגג היה, וודאי עשה תשובה, כמו שאמרו: אם ראית תלמיד חכם שעשה עבירה ביום, אל תהרהר אחריו בלילה, שודאי עשה תשובה (ברכות יט א), כיון שהוא תלמיד חכם, ועד עתה לא אירע דבר קלקלה בידו (רבנו יונה אבות שם).

טעות בספרי הלומד באחד מספרי המחברים ונראה לו בו טעות מחברים

חֶשֶׁד ; מְרִאִית הָעֵיִן¹

חיוב להוציא את עצמו מחשד הבריות, ואיסור לעשות דבר המביא לידי חשד והנראה לבני אדם כאילו עושה איסור

הפרקים:	• באישות
• גדרים	• בעבודה זרה
• חשד	• בשחיטה
• מראית העין	• בשבת ובמועד
• בחדרי חדרים	• על ידי גוי
• בממון	• במאכלות אסורות
• בעדות, דין והוראה	• בקיום מצוות

גדרים

חשד החיוב להוציא את עצמו מחשד הבריות מצינו בשני עניינים: בתורת כלל, שצריך אדם לצאת ידי הבריות, ולמדים אותו מהאמור: וְהִיָּתָם נִקְיָם מִה' וּמִשְׁרָאֵל (במדבר לב כב), ומעוד פסוקים (ראה להלן: חשד), ובתורת טעם לדינים פריטיים, שאמרו שאסור לעשות מעשה מסויים, או שחייב לעשותו, למנוע חשד שעבר עבירה, או שלא קיים מצוה (ראה להלן: בקיום מצוות), ופעמים שסמכוהו על האמור: וְהִיָּתָם נִקְיָם וגו'.

מראית העין דברים מותרים - מסויימים - הנראים שהם מעשים אסורים (ראה להלן), אסרו חכמים לעשותם משום מראית העין, לפי שהרואים יאמרו מותר לעשות כן (רש"י עירובין פח ב ד"ה אי משום, וסוטה מג ב ד"ה כל, וכריתות כא ב ד"ה שכנסו, וחולין מא ב ד"ה לשם עולה ועוד), ויבואו לידי תקלה לעשות אף הם באופן

האסור מן הדין (באר שבע שו"ת יז), או כדי שלא יחשדוהו הרואים בדבר עבירה (רש"י שבת סד ב ד"ה כל שאסרו, ועוד). ויש ראשונים שכתבו באיסור של מראית העין, שרמז יש לו מהאמור: וְהִיָּתָם נִקְיָם וגו' (יראים השלם רע בסופו).

ההבדל ביניהם חשד ומראית העין, יש שכתבו שהם שני עניינים נפרדים ורחוקים זה מזה, שכן מצינו שבמראית העין אפילו בחדרי חדרים שאין שם רואה - אסור, להלכה (ראה להלן: בחדרי חדרים), ואילו בדברים שאסור משום חשד - בצינעא מותר, לדעתם (חסד לאברהם (תאומים) אורח חיים כא, בשם חוות דעת בכת"י). בהבדל שביניהם, יש שכתבו שמראית העין הוא דבר שבעיני הרואים נראה בבירור שעושה איסור, ולכן אף בחדרי חדרים אסור, שמא יזדמן שם אדם שרואהו; וחשד הוא כשהדבר שקול אם זה עושה איסור או היתר, ודוקא בפרהסיא אסור שמא ימצאו

להבא, שאף על פי שאתה יודע שהאחד טען שקר, לא יהא בעיניך בחזקת שקר לעולם, אלא מידת חסידות היא לחשוב שחזר בו בתשובה, ואין בדעתו לעשות כן כל ימיו (רבנו יונה שם). **חשד; מראית העין. 1.** יז, טורים תקסז - תשנ.

למצוא להם דרך ולדונם לטובה (פירוש ר"י ב"ר שלמה אבות שם). 5. ויש הסובר שמן הדין צריך לדון כל האדם לכף זכות, ואפילו הוא רשע המפורסם ברשעותו (מוסר לר"י עקנין אבות שם). 6. ויש המפרש שהדברים אמורים

העוברים בצד הפתח האחר, שכשם שלא הדליק בפתח ההוא לא הדליק בפתח השני (ראה שבת כג א).

מראית העין

דוגמאות במקומות הרבה מצינו שאסרו חכמים - לעשות דבר שהוא מותר מן הדין (רש"י עבודה זרה יב א ד"ה כל מקום) - משום שחששו למראית העין (ראה שבת סד ב), שהרואה יחשדנו בדבר עבירה (רש"י עבודה זרה שם), בין שיהא סבור שהוא עושה עכשיו עבירה, כגון שאוכל דם דגים והרואה סבור שדם בהמה הוא (ראה להלן: במאכלות אסורות), או שסבור שכוונתו לעבירה, כגון ששוחה לפני עבודה זרה להגביה מעות שנתפזרו לו, והרואה אומר שכוונתו להשתחוות לעבודה זרה (ראה להלן: בעבודה זרה), ובין שהרואה סבור שעבר עבירה קודם לכן, כגון שנשרו כליו במים שאם ישטחם לייבשם בשבת, הרואה אומר שהוא כיבסם בשבת (ראה להלן: בשבת ובמועד), או שסבור שמתכוין לעבור עבירה בעתיד, כגון שמוליך סולם של שובך ביום טוב, והרואה אומר להטיח גגו הוא צריך, וכן כל כיוצא בזה (ראה בפרקים הבאים).

חומרת האיסור איסור מראית העין הוא מדרבנן (קרבן אליצור עבודה זרה ד ב), והולכים בספקו להקל (שו"ת פני יהושע ב ב, וכן הוא ברא"ש ביצה ט א בהולכת סולם ביום טוב, ורשב"א ורא"ש ור"ן חולין עה ב בשחיטת בן פקועה, ופרי מגדים יו"ד ה משבצות זהב סק"א בשוחט לשם קדשים, ועוד). וכתבו אחרונים באיסור מראית העין של איסורי שבת, שדינו כדין שבות, ומותר בבין השמשות באופנים שלא גזרו על השבות בבין השמשות (משנה ברורה שא"ס קסו).

כשנשתנה העניין דבר שאסרוהו חכמים מפני מראית העין, ונשתנה העניין שכבר אין בו עכשיו משום מראית העין, כתבו ראשונים שהותר איסורו, ולכן אף על פי שאסרו חכמים ללבוש בגד העשוי ממשי עם צמר, לפי שהמשי דומה לפשתן, בזמן הזה שהמשי מצוי והכל מכירים אותו מותר, שכבר אין כאן מראית העין (רא"ש נדה ט כלאי בגדים ז; טושי"ע יו"ד רצח א).

באיסורים מדרבנן באיסורים דרבנן, יש מהאחרונים שכתב שלא חששו למראית העין, כגון לאכול בשר עוף בחלב העשוי משקדים, שאף על פי שהרואים סבורים שחלב בהמה הוא, בשר עוף בחלב אינו אסור אלא מדרבנן (ראה ערך בשר בחלב. רמ"א יו"ד פז א), ורבים מהאחרונים חולקים וסוברים שאף באיסורים דרבנן חששו למראית העין (ים של שלמה חולין ח נב בבשר עוף בחלב שקדים, והסכימו עמו הב"ח יו"ד פז, ובשי"ך סק"י ועוד).

בחדרי חדרים

מחלוקת דברים שאסרו חכמים משום מראית העין, נחלקו תנאים אם אסורים אף בחדרי חדרים, שאין שם רואה (ראה שבת קמו ב). אף אמוראים נחלקו בדבר:

- רב אמר כל מקום שאסרו חכמים משום מראית העין, אף בחדרי חדרים אסור (שבת סד ב), שאם אתה מתיר לו ברשות היחיד, אף הוא יעשה כן ברשות הרבים, ויאמר אין כאן רואים, וכן יש לחכמים לחוש שמא יראהו אדם ברשות היחיד, ולכן אסרוהו לגמרי (ר"ן ביצה ט א), או משום שלא-פלוג-רבנן (ראה ערכו), לא חילקו חכמים דבריהם (מחצית השקל תרמ סק"ח).
- ורב חנן בר אמי אמר בדעת תנאים שדבר שאסרו חכמים משום

הנחשד בדבר ואין בו צריך להודיעו (ברכות לא ב; רי"ף ורא"ש שם), לנקות את עצמו, ולהודיע לחושד בו שאין בו אותו דבר מגונה (רש"י ברכות שם ד"ה שצריך).

החייב להוציא עצמו מן החשד, יש שכתבו שהוא מן התורה (שו"ת ראני"ח מים עמוקים מא, ע); ויש שכתבו שאין האיסור אלא מדרבנן (שו"ת פני יהושע ב ב).

במקום שהדבר שקול אצל בני אדם לדון לכף זכות ולכף חובה, יש שכתבו שמחלוקת תנאים בדבר, והלכה שאין חוששים (ראני"ח מים עמוקים ע); ויש סוברים שאף כשהדבר שקול חוששים לחשד (ראה בית יוסף תרעא לענין בית כנסת שיש לו שני פתחים, וראה ט"ז שם סק"ט. וראה חכמת שלמה שם).

דוגמאות למניעת חשד במקומות הרבה מצינו שאסרו לעשות מעשה מסויים, או שחייבו לעשות מעשה מסויים, כדי שלא יחשדוהו שעבר עבירה או שלא קיים מצוה, ובכמה מקומות הסמיכו איסור זה על הפסוקים האמורים, וכן מצינו שהביאו פסוק אחר על כך: הָסֵר מִמֶּךָ עֲקָשׁוֹת פֶּה וּלְזוֹת שְׁפָתַי הִרְחַק מִמֶּךָ (משלי ד כד. ראה יבמות כד ב).

אף במקום שאין בדבר איסור משום חשד, מצינו שאמרו שאף על פי כן ראוי שלא לעשות דבר מסויים, שאמרו חכמים: הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו, שאם הוא בעל נפש, טוב לו להרחיק מן הכיעור (ראה להלן: בעדות, דין והוראה).

פאה אף מדין תורה מצינו דינים מסויים שנקבעו כדי להוציא אדם מן החשד (מאירי שבת כג א). וכן אמר ר' שמעון: מפני ארבעה דברים אמרה תורה להניח פאה בסוף שדהו - בגמר קצירו - ואחד מהם הוא מפני החשד, שלא יהיו עוברים ושבים אומרים תבוא מארה לאדם שלא הניח פאה בשדהו (שבת כג א).

משכון אלמנה אף לגרום לאחרים שיחשדום - אסור, וכן מצינו באיסור לחבול בגד אלמנה, שלדעת ר' שמעון, הדורש טעמא דקרא, לא נאמרו הדברים אלא באלמנה ענייה, שצריך להשיב לה המשכון שחרית או ערבית (ראה ערך השבת עבוט), ומתוך שיוצא ונכנס אצלה שחרית וערבית להחזיר לה משכונה, נמצא משיאה שם רע בשכנותיה (ראה בבא מציעא קטו א, וראה ערך אלמנה), וכתבו אחרונים שהרי זה משום שאסור להביא אדם לידי חשד (שו"ת ראני"ח מים עמוקים ע).

תלמיד חכם כל אדם חייב להוציא עצמו מידי חשד, ואפילו הוא תלמיד חכם ומפורסם בחסידות (ראה להלן). וכן אמרו שרבן גמליאל היה אסור לו להשהות אצלו צורות שהנכרים עובדים לכמותם, משום חשד שיאמרו שהוא עובד להם (ראה ראש השנה כד ב). ואף במשה רבנו מצינו שבשמונת ימי המילואים שימש בחלוק לבן שאין בו אימרא (תענית יא ב), כדי שלא יחשדוהו שהוציא בשפת הבגד מעות הקדש שגנב, משום שנאמר: והייתם נקים וגו' (רבנו גרשום מאור הגולה ורש"י תענית שם), שכל אדם, ואפילו הוא כמשה רבנו, חייב להרחיק עצמו מן החשד (שו"ת מהר"י ברונא קלב).

חנוכה אף במקום שהרואים יכולים לברר בנקל שאין החשד אמת, יש שחששו לחשדם, וכן מצינו בהדלקת נר חנוכה בחצר שיש לה שני פתחים, שחייבו חכמים להדליק נר לכל פתח מפני החשד, שאם לא ידליק אלא כאחד מהם, יאמרו

רמב"ם מתנות עניים פרק ט יא; טושי"ע יו"ד רנז ב), שלא יחשדום שהם פורטים לעצמם בזול (רש"י בבא בתרא שם).

בעדות, דין והוראה

המוציא אשה מבעלה בעדותו או בהוראתו, לא יישאנה משום חשד. כגון עד אחד שהעיד לאשה שמת בעלה - שנאמן להתירה להינשא (ראה ערך עדות אשה) - שהרי זה לא יישאנה (יבמות כה א; רמב"ם גירושין י יד; טושי"ע אבן העזר יב א), הואיל ועל דיבורו סומכים להתירה להינשא (יבמות שם, ורש"י ד"ה לא ישא וד"ה מת), יש ראשונים שכתבו שהטעם הוא משום חשד (טושי"ע שם ועוד); ויש שכתבו שאנו חוששים שמא עיניו נתן בה ושקר העיד (רמב"ם שם ועוד).

חכם שבא לפניו ספק איסור והורה להתיר, אף על פי שמותר לו לקנות ממה שהתיר, לא יקנה משום חשד - אם היה בעל נפש (ראה תוספות חולין מד ב ד"ה וכן) - משום: הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו (חולין שם), שלא יאמרו שמשום שהתיר לו, הרי זה מוכרה לו בזול, ונראה כנוטל שכר על הוראתו (רש"י שם ד"ה הרחק; אור זרוע א תו), אבל לא חששו שיאמרו שהתיר האיסור שלא כדין, לפי שודאי לא יחשדוהו שהתיר דבר האסור כדי לאכול ממנו (מהר"ם לובלין שם).

חכם שהורה להתיר, מותר לו לטעום דבר מועט ממה שהתיר כדי לברר לכל שהדבר מותר, אבל לקבל במתנה דבר חשוב ממה שהתיר, אסור משום חשד (אור זרוע קד; רמ"א יו"ד רמו כא).

באישות

קול שנתקדשה יצא קול (ראה ערכו) על אשה שנתקדשה, ונתברר אחר כך שהוא שקר, שנחלקו אמוראים אם משתיקים הקול או לא (ראה גיטין פט א), כתבו ראשונים בדעת הסוברים שאין מבטלים הקול, שאף על פי שאין בקול כדי לאסור, אין מבטלים אותו מפני החשד, שאם תינשא יאמרו ראו אשת איש שנישאת (רש"י שם ד"ה מימר אמרי), או מפני חשד ורינון על בית דין שמתירים אשת איש (ראש"י גיטין שם, וראה ב"ח אבן העזר מו ד"ה כי ב"י).

אשת חמיו אשת חמיו שמתרת לו מן הדין (ראה יבמות כא א, וראה ערך אשה ובתה), אמרו בירושלמי שאסורה מפני מראית העין (ירושלמי יבמות ב ד, הובא בראשונים יבמות כא א), שנראה כנושא חמותו (בית יוסף אבן העזר טו; ט"ז שם ס"ק טו), ויש שפסקו כן להלכה (תוספות וראש"י יבמות כא א; טושי"ע אבן העזר טו כה).

חורגים שני חורגים שגדלו בבית אחד - שאביו של זה נשא אמו של זה - אמרו בירושלמי שאסורים להינשא זה לזה מפני מראית העין (ירושלמי יבמות ב ה, הובא בראשונים יבמות כא א), היינו שכל אחד מהם אסור לינשא אשת השני שנראית כאשת אחיו (ים של שלמה יבמות ב ה, בית יוסף אבן העזר טו ד"ה שני חורגים).

וכן חורגת הגדילה בין האחים אסורה להינשא לאחד מהם, לפי שנראית כאחותם (סוטה יג ב). אבל אם לא גדלו בבית אחד - מותרים (שו"ת ר"ח אור זרוע קפב). ויש שכתבו בדעת ראשונים שאם לא גדלה עמם בבית כל שכן שאסורה, שאין הדבר ידוע שאינה אחותם (דרכי משה אה"ע טו ד, בדעת אור זרוע א תקצה. וראה ערך חורג).

חשד של זנות וביאה אסורה

אלמנה אלמנה לא תגדל כלב, וכן לא תשכין בר בי רב בביתה

מראית העין אינו אלא ברשות הרבים, אבל ברשות היחיד מותר, שאין אדם רואהו (ביצה ט א. ראה שם שני לשונות בדעתו).

הלכה להלכה נחלקו ראשונים: יש שפסקו שכל איסורי מראית העין מותרים בחדרי חדרים (טור או"ח שא בשם גאונים; אור זרוע א שפה); ויש שפסקו שאף בחדרי חדרים אסור (שאילתות בראשית מב; רי"ף וראש"י שבת קמו ב; רמב"ם שבת כב כ, ויום טוב ה ד).

דברים שאסרו משום חשד (ראה לעיל: חשד), יש מהאחרונים שכתבו שבחדרי חדרים לא אסרום לדברי הכל (שו"ת חסד לאברהם (תאומים) אורח חיים כא בשם החוות דעת. וראה פרישה יו"ד קמא כה, ל).

• לא אסרו בחדרי חדרים, אלא כשיש שם מראית העין אילו היה שם רואה, אבל אם בצינעא אין הדבר נראה כאיסור אפילו היו שם רואים, כתבו ראשונים שלא אסרוהו, ולכן מותר לשחוט בחצירו לתוך הגומא, אף על פי שבשוק אסור לעשות כן מפני מראית העין שהוא שוחט לעבודה זרה (ראה להלן: בשחיטה), לפי שבחצירו אין בשוחט לתוך הגומא משום מראית העין, שהרואה אומר לנקות חצירו הוא עושה כן (תוספות שבת סה א ד"ה אמר; ראש"י שבת כב ט).

• בחדרי חדרים, לא אסרו חכמים מפני מראית העין, אלא באופן שאם יעשה כך בשוק יהא חשש מראית העין בדבר. ולפיכך דם שבין השיניים מוצצו (ראה כתובות ס א), ואף על פי שאסרו לאכול דם שעל גבי הכיכר משום מראית העין, דם שבין השיניים אין כאן מי שיראנו (רש"י כתובות ס א), ולא אסרוהו כדרך שאסרו בחדרי חדרים משום מראית העין, כיון שאפילו עומד בשוק אין כאן מי שיראנו (שער המלך יום טוב ה ד).

במראית העין של איסור דרבנן (ראה לעיל: מחלוקת דרבנן בדבר), יש ראשונים סוברים שלא אסרו בחדרי חדרים (ראש"י שבת כב ט; בית יוסף וב"ח או"ח שלו, וט"ז שם ס"ק ט; פרי מגדים רמז משבצות זהב ס"ק כח); ויש שנראה מדבריהם שחולקים וסוברים שלדעת האוסרים מראית העין בחדרי חדרים, אף באיסור דרבנן אסור (ראה שער המלך יום טוב ה ד); ויש שכתבו שמחלוקת אמוראים בדבר, והלכה שבאיסור דרבנן לא אסרו בחדרי חדרים (מגן אברהם שא נו, וביאור הגר"א שם יא).

במראית העין של איסורי אכילה, יש שכתבו שנעשה המאכל "חתיכא דאיסורא", חפצא של איסור, ואסור בחדרי חדרים אף באיסור דרבנן (פרי מגדים יו"ד סו שפתי דעת ס"ק טו).

בממון

גבאי-צדקה (ראה ערכו) כשגובים את הצדקה - שהיא נגבית בשנים משום שאין עושים שורה על הציבור פחות משנים (ראה ערך גבאי צדקה: מינויים ותפקידים) - אינם רשאים לפרוש זה מזה לגבות (ברייתא בבא בתרא; רמב"ם מתנות עניים ט ח; טושי"ע יו"ד רנז א), מפני החשד, שלא יאמרו: זה הגובה יחידי דעתו לגנוב (רש"י שם. וראה ערך הנ"ל: הנהגתם), או שלא יחשדו הגבאים זה את זה (רגמ"ה שם).

אף על פי שאין גבאי צדקה צריכים ליתן חשבון, ואין מדקדקים אחריהם (ראה בבא בתרא ט א, וראה ערך גבאי צדקה: נאמנותם), טוב להם ליתן חשבון, משום והייתם נקים וגו' (טור ורמ"א יו"ד רנז ב).

גבאי צדקה שצריכים לפרוט מעות שגבו, פורטים אצל אחרים, ואין פורטים לעצמם (פסחים יג א, ובבא מציעא לח א, ובבא בתרא ח ב;

2. אמנם ראה רמב"ם עבודה זרה ט י ובמפרשים שם שהאיסור מטעם אחר.

תער (ראה ערך השחתת זקן), מידת חסידים שלא לעשות כן מפני חשד הרואים, וראוי לנהוג כן (ריטב"א מכות כא א ד"ה ת"ר. וראה ערך הנ"ל מהרבה ראשונים שהתירו לעשות כן לכתחילה).

בית הקברות בית הקברות, שאין מלקטים בו עשבים, ואם ליקטם שורפם במקומם (ראה ערך בית הקברות: כבודו), כתבו ראשונים הטעם כדי שלא יחשדוהו שמוליקים לבהמתו (מרדכי מגילה כט א, וש"י י"ד שסח סק"ג).

גילוי ראש תלמיד חכם צריך להיזהר שלא ללמוד בגלוי ראש, אף לסוברים שאין איסור בגילוי הראש כל שאינו מזכיר את השם, ואף לא משום מידת חסידות (ראה ערך גלוי ראש), לפי שבני אדם סבורים שיש בדבר קלות ופרשות, וכאילו עובר על דת יהודית, ואפילו לומד בחדרו יש לחשוש שמא יראנו עם הארץ, שלא לחינם אמרו שכל שאסרו חכמים מפני מראית העין, אף בחדרי חדרים אסור (ראה לעיל: בחדרי חדרים. שו"ת מהרש"ל עב). פאה נכרית אשה נשואה שאסורה לילך בפריעת הראש (ראה ערך דת יהודית), נחלקו אחרונים אם מותרת ללבוש פאה נכרית בלא כיסוי:

- יש שכתבו שאסורה משום מראית העין (באר שבע יח; תשובת מאהבה מח; תורת שבת להר"י ווייל שג י; שו"ת מהרי"ל דיסקין קונטרס אחרון ריג; שו"ת סבא קדישא ב א), ואף בחצר שרבים עוברים בה, שאין איסור פריעת הראש שם אלא מדרבנן (ראה ערך דת יהודית), אסור משום מראית העין (תפארת ישראל שבת ו ה).

- יש מתירים בחצר, לסוברים שלא אסרו משום מראית העין בחדרי חדרים באיסור דרבנן (ראה לעיל: בחדרי חדרים), וחצר דינה כחדרי חדרים (שו"ת הרי בשמים א לו).

- ויש מתירים פאה נכרית (שלטי הגיבורים שבת פרק ו, הובא בדרכי משה או"ח שג ו; רמ"א או"ח עה ב, וראה מג"א שם סק"ה ומחצית השקל שם; אליה רבה שג ס"ק יח; שו"ע הרב עה ד, וכן משמע בביאור הגר"א שם) אף ברשות הרבים (שלטי הגיבורים, וראה מחצית השקל שם; פרי מגדים עה אשל אברהם סק"ה; שו"ע הרב שם), ואין כאן משום מראית העין (מגן גבורים עה בשלטי הגיבורים סק"ג; שו"ת תשורת שי מהדורה קמא תקע; שו"ת סתרי ומגיני מד א; אגרות משה אה"ע ב יב: רוב רבותינו ועיקרי ההוראה מתירים ואינם חוששים למראית העין), שברבים לא אסרו משום מראית העין, שרבים אינם חשודים (ראה לעיל: גדריהם), וכל שכן בפאה נכרית שכל הנשים נהגו בה, וודאי שהרואים לא יתלו שכולן עוברות על דת משה ויהודית, אלא יתלו בפאה נכרית (מגן גבורים שם), ועוד מאחר שכל נשי העיר עושות כן, הדבר ידוע לכל שפאה נכרית היא, ולא יחשדוהו בפריעת שערו (תשורת שי שם; סתרי ומגיני שם).

וכתבו אחרונים שבמקום שאין הנשים רגילות ללבוש פאה נכרית, אסור ללבוש משום מראית העין (מגן גבורים שם). ויש שכתבו שכיון שידוע לכל שאפשר ללבוש פאה נכרית הנראית כשערותיה, לא יחשדוהו ששיער ראשה הוא, כיון שהיא אשה כשרה (אגרות משה שם).

פינוי זבל במקצת מקומות נהגו לפנות הזבל מן הרחובות בשבת על ידי פועלים גוים בקבלנות (מגן אברהם רמד סק"ח), וכתבו אחרונים שאף על פי שפינוי הזבל מלאכה דאורייתא היא, שכן הנוטל גבשושית חייב משום בונה (ראה ערך בונה), מותר על ידי גוי בקבלנות, לפי שברבים אין חשד (ראה לעיל: גדריהם, מחלוקת בדבר); ויש שכתבו הטעם לפי שהדרך לפנות הזבל מהרחובות על ידי גוים בקבלנות, ולכן אין כאן משום מראית העין (שו"ת לחמי תודה שבספר תודת שלמים ג).

במאכלות אסורות

דם אדם דם אדם, שאין חייבים עליו משום דם - לסוברים כן (ראה ערך דם) - אם פירש מן האדם אסור באכילה (כריתות כא ב; רמב"ם מאכלות אסורות ו ב; טוש"ע יו"ד סו י), משום מראית העין (שו"ת הרשב"א ג רנו; טוש"ע שם).

דם דגים דם דגים, שאין חייבים עליו משום דם, ואם כינסו אסור מדרבנן (ראה כריתות כא ב, וראה ערך דם) - לסוברים כן³ - הרי זה משום מראית העין (ראב"ד בהשגות מאכלות אסורות ו א; טוש"ע יו"ד סו ט).

חלב אשה בשר בחלב של אשה, שאין בו איסור בשר בחלב (ראה ערך בשר בחלב), כתבו ראשונים שאסור לבשלו משום מראית העין (שו"ת הרשב"א ג רנו; שו"ע יו"ד פז ד), וכל שכן לאכלו (שו"ת הרשב"א שם). ויש מהאחרונים שכתב שבבישול עצמו אין בו איסור משום מראית העין, שהרואים יאמרו שמבשל לצורך רפואה וכיוצא, ולא אסרו אלא לאוכלו (ש"י סק"ז). וכתבו אחרונים שבשר עוף מותר, כיון שאיסור בשר עוף בחלב אינו אלא מדרבנן (ראה ערך בשר בחלב. רמ"א יו"ד פז ד); ויש שכתבו בדעת ראשונים שאף בשר עוף בחלב אשה אסור (ש"י סק"ח).

בקיום מצוות

אחורי בית אסור לעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללים הכנסת (ברכות ח ב, שם סא ב, ועירובין יח ב; רמב"ם תפילה ו א; טוש"ע או"ח צ ח), אף על פי שכבר התפלל (פרי מגדים או"ח תרעא משבצות זהב סק"ט). יש שכתבו הטעם לפי שיחשדוהו שפורק עול תפילה מעליו, כיון שהציבור מתפללים, והוא אינו נכנס (תלמיד רבנו יונה ברכות ח ב), ונראה ככופר (רש"י ומאירי עירובין שם; טוש"ע שם)⁴.

נר חנוכה בהדלקת נר חנוכה (ראה ערך חנוכה וערך נר חנוכה) אמרו שחצר שיש לה שני פתחים בשתי רוחות צריכה שני נרות, נר לכל פתח, מפני החשד, שאם לא ידליק אלא בפתח אחד, יאמרו העוברים ברוח האחרת, שכשם שלא הדליק בפתח שברוח ההיא, כן לא הדליק בפתח האחר (שבת כג א ורש"י; רמב"ם חנוכה ד י; טוש"ע או"ח תרעא ח).

בשאר דברים

השחתת הזקן בהשחתת זקן, יש מהראשונים שכתבו שאף על פי שמשורת הדין מותר לגלח במספרים אפילו כעין

שאיין הטעם משום חשד. וראה ברמב"ם ושולחן ערוך שם האופנים שאין חשד ומותר.

ואופני האיסור. 3. הרמב"ם מאכלות אסורות ו א חולק וסובר שדם דגים מותר באכילה, ואף על פי שכינסו בכלי. 4. וראה מגן אברהם תרעא ס"ק יב,

חֲשׁוֹד¹

אדם שאין לו נאמנות באיסורים, לפי שעבר על איסור וחשוד לעשות כן אף להבא, או: אדם שהוא בחזקת חשוד לדברים מיוחדים

הפרקים:

- מהותו וגדרו
- בנאמנות על של עצמו
- במתארח אצלו
- באשתו ובני ביתו
- בפקדון ושלחות
- בנאמנות על של חבירו
- בתורת רשע הפסול לעדות
- חשוד מדבר לדבר
- קנס חכמים בחשוד
- העברתו מאומנותו
- בדברים שכהנים חשודים
- בדברים שעמי הארץ חשודים
- בדברים מיוחדים

מהותו וגדרו

כו ב; שו"ת ריב"ש קיג; ש"ך יו"ד ב ס"ק יא, וסי' קיט סק"ל, ופרי חדש שם ס"ק כח; ברכי יוסף או"ח נח ו, ועוד).

• יש סוברים שאינו נעשה חשוד עד שיעבור שלש פעמים, שהחזק בדבר (שו"ת מהרי"ק קס; אמרי בינה חו"מ יח, בדעת הרמב"ם; שו"ת נודע ביהודה תניא קלב, בחשוד על העריות; רי"ט אלגזי בכורות ד לב ד"ה איברא דלא⁴).

• ויש שצידדו לחלק בין הנחשד לעבירה של תורה, שנעשה חשוד בפעם אחת, לנחשד לעבירה של דבריהם, שצריכים שלש פעמים (ים של שלמה חולין ז טז; שו"ת חקרי לב קסה).

בנאמנות על של עצמו

אף על פי שער אחד נאמן באיסורים (ראה גיטין ב ב ושם נתבאר, וראה ערך נאמנות וערך עד אחד), שהרי האמינה תורה כל אחד ואחד מישראל על הפרשת תרומה, ועל השחיטה, ועל ניקור הגיד והחלב (רש"י גיטין שם ד"ה ומשנ⁵), אם היה חשוד על הדבר אינו נאמן על שלו (רמב"ם עדות יא ז).

וכן כתבו הפוסקים שהחשוד לאכול דברים האסורים - בין אם הוא חשוד באיסור תורה, בין אם הוא חשוד באיסור דרבנן - אין לסמוך עליו בהם (טושי"ע יו"ד קיט א), היינו לקנות ממנו ולאכול (פרישה שם סק"א; ט"ז שם סק"א, ושי"ך שם סק"ב), שכיון שהוא חשוד לאכלם, כל שכן שהוא חשוד להאכילם לאחרים (בית יוסף שם). וכן החשוד למכור דברים אסורים - שעובר על לפני עור לא תתן מכשול (ראה ערך לפני עור) - אין לוקחים ממנו דבר שיש לחוש בו לאיסור (ראה עבודה זרה לט ב, ובכורות כט ב, וטושי"ע שם ב).

האם אינו נאמן החשוד על הדבר, שאינו נאמן על שלו, נחלקו מהתורה או מדרבנן אחרונים בגדרו:

• יש שכתבו בדעת ראשונים שדין זה מן התורה הוא (שו"ת חקרי לב יו"ד קנט; אמרי בינה שחיטה ט, בדעת הרשב"א בתשובה תל), שכיון שאינו נאמן בתורת עד, מפני שהוא חשוד, אין הדבר יוצא מחזקת איסור (שו"ת חקרי לב שם; העמק שאלה צב סק"ב; צפנת פענח מאכלות אסורות יא כה).

• יש שכתבו שאינו אלא מדרבנן (אמרי בינה שם, בדעת התוספות בבא קמא קח א ד"ה ותרי; שו"ת שם אריה סו).

• ויש שכתבו לחלק בין העידו עליו עדים שעבר עבירה, לבין יצא עליו קול בלבד (שו"ת חקרי לב קסז); או בין עבירה שיש בה

מהותו חשוד במובן הרחב נאמר על אדם שלא ידוע שעבר עבירה בודאי, אלא שיש עליו חשד (ראה ערכו), כגון שיצא עליו קול (ראה ערכו) שעבר עבירה, או שיש רגלים-לדבר (ראה ערכו), וחשוד על העבר (ראה סנהדרין כו ב, ותוספות ד"ה החשוד, ולהלן: בתורת רשע הפסול לעדות²).

בהלכה נתייחד השם חשוד על מי שחשוד לעבור עבירה להבא, לפי שכבר עשה כן בעבר (ראה בפרקים הבאים), או שאפילו לא עבר עבירה, אלא שחכמים אמרו שאדם זה הוא בחזקת חשוד לדברים מיוחדים (ראה להלן: בדברים שכהנים חשודים, והלאה³), ושמטעם זה אינו נאמן בדברים אלו על של עצמו, או אף על של אחרים (ראה להלן: בנאמנות על של עצמו, ובנאמנות על של חברו). וכן העובר עבירה, באופן שאמרו שפסול לעדות (ראה ערכו), לפי שהתורה אמרה: אֶל תִּשֶׁת יָדְךָ עִם רֵשָׁע לְהִיטֵעַד (שמות כג א. ראה ערך פסולי עדות), יש שהפסול הוא מטעם שהוא חשוד להעיד שקר (ראה להלן: בתורת רשע הפסול לעדות).

גדרו אין אדם נעשה חשוד - לפסלו לעדות או לשבועה - עד שיבואו עליו עדים שעבר עבירה שנפסל בה, אבל על פי עצמו אינו נפסל, לפי שאין-אדם-משים-עצמו-רשע (ראה ערכו). רמב"ם טוען ונטען ב ג, ועדות יב ב; טושי"ע חו"מ לד כה, ושם צב ה). ומכל מקום לענין נאמנות לאותו דבר שהוא חשוד עליו (ראה בפרקים הבאים), יש מן הראשונים שנראה מדבריהם שנעשה חשוד אף על ידי קול (ראה תוספות סנהדרין כו ב ד"ה החשוד, ורא"ש שם ג יג, ובית יוסף חו"מ לד, בדעתם), או על ידי עד אחד, כשיש רגלים לדבר (שו"ת השיב משה יו"ד סי' ד; שו"ת דברי חיים א יו"ד ז; שו"ת משפט צדק ג ד); ויש שנראה מדבריהם שנעשה חשוד אף בהודאת עצמו (ראה קובץ שיעורים כתובות אות סז).

ויש חולקים וסוברים שאף לאותו דבר שהוא חשוד עליו אין להוציא אדם מחזקת כשרות אלא על ידי עדים (תבואות שור ב סק"ה, בדעת הרמ"א יו"ד ו; כנסת הגדולה חו"מ לו הגהות הטור ה, בשם מהריב"ל; מנחת חינוך מצוה לז).

כשעבר על איסור פעם אחת נחלקו הפוסקים אם נעשה חשוד אף אם עבר על איסור פעם אחת:

• יש שכתבו שנעשה חשוד (רמב"ן במלחמות סנהדרין

הוא על דבר תמיד, וראה שו"ת הרא"ש כ כט: שנים ושלוש פעמים, ולהלן: העברתו מאומנותו. 5. וראה רש"י חולין י ב ד"ה עד, ורמב"ם עדות יא ז, וראה ערך הני"ל. וראה ערך חזקת כשרות, וערך חשד על האיסור לחשוד בכשרים.

חשוד. 1. יח, טורים א-מו. 2. וראה ערך קול וערך רגלים - לדבר, על האופנים שחוששים לכך. וראה ערך חשד. 3. וראה פרי תואר יו"ד קיט א, ורי"ט אלגזי בכורות ד לב שהגדירו כן דין זה. 4. וראה ערך השלחן יו"ד קיט יד שלשון חשוד

אינו חשוד לאכול
אסור, אך
חשוד למכור
אם אינו חשוד לאכול דברים אסורים, אבל חשוד
הוא למכרם - מתארח אצלו ואוכל עמו (טושיע
יו"ד קט ב, על פי עבודה זרה לט ב, ורש"י שם ד"ה אין
לוקחין), שאף שאינו מקפיד על האיסור של לפני עור לא תתן
מכשול (ראה ערך לפני עור) כיון שהוא עצמו אינו אוכל, מותר
לאכול עמו (רש"י ור"ן שם).

ויש שכתב בדעת ראשונים שאף אם אינו חשוד אלא למכרם
בלבד, כיון שאינו מקפיד על לפני עור אסור להתארח אצלו
(רדב"ז על הרמב"ם בכורים ח טו, על פי הגירסא שלפנינו בעבודה זרה שם).

ואף לדעת המתירים, יש מן האחרונים שכתב שלא אמרו אלא
כשמוחק בכושרות ונזהר במאכלות אסורים, אבל אם אין ידוע לנו
בדאי שנוזהר בהם, אף שאינו חשוד לאכלם, כיון שחשוד למכרם
אסור לאכול עמו, אלא אם כן יש לפני החשוד אף מאכל היתר,
שחזקה היא שלא יניח את ההיתר ויקח את האסור (פרי תואר יו"ד שם).

באופנים האסורים, באופנים שאמרו שאסור להתארח אצלו, יש מן
האם נאסרו אף הראשונים שכתבו שאף דברים של היתר אסור
דברים של היתר לאכול עמו, שמא יהא רגיל אצלו ויאכילנו דברים
אסורים (פסקי ריא"ז שבת א ג אות י, הובא בשלטי גיבורים שם יג א⁸).
וכתבו אחרונים שאין זה מעיקר הדין אלא חומרא ומידת חסידות
(פרי חדש יו"ד קטו סק"ו; לחם הפנים שם סק"ו).

שלח לו חברו
מאכל לביתו
במתנה
שלח לו חברו מאכל לביתו במתנה, אם אינו חשוד
לאכול דברים אסורים, אפילו שחשוד למכרם, כתבו
ראשונים שמותר המקבל לאכול, שחזקה שממה
שהוא אוכל משגר לו (ראה עבודה זרה לט ב, ורש"י בתורת הבית
הארוד ד ב; טושיע יו"ד קטו ב).

ויש מן הראשונים שכתב שאף אם הוא חשוד לאכול דברים
אסורים, כיון שנותן לו מתנה ורוצה לכבדו, בודאי נותן לו מדבר
שחברו אוכל ממנו ולא מאיסור (הרא"ה בבדק הבית שם. וראה
משמרת הבית שם שדחה⁹).

הנוהג להחמיר
באיסור מסויים
לפי שמחמיר על עצמו, כתבו הפוסקים שמותר לו
לאכול עם אחרים שנוהגים בו היתר, שבדאי לא יאכילוהו דבר
שהוא נוהג בו איסור (הגהות מרדכי יבמות צו, על פי יבמות יד א; רמ"א יו"ד
קט ז. וראה ש"ך שם סק"כ כמה חילוקי דינים בענין זה. וראה ערך לפני עור).

באשתו ובני ביתו

כשהוא נאמן
ואשתו אינה
נאמנת
היה הוא נאמן, ואשתו אינה נאמנת - היינו חשודה (ראה
ערך אשת חבר, שמן הסתם נאמנת) - לוקחים ממנו (תוספתא
דמא, ג, וירושלמי שם ב ב; רמב"ם מעשר י ה), ואפילו מוכר
מביתו אין אשתו חשודה להחליף מה שמוכר (חסדי דוד השלם שם),
אבל אין מתארחים אצלו (תוספתא שם; ירושלמי שם; רמב"ם שם), לפי
שאשתו אינה נוהרת מלשאל קמח ופת מאשת עם הארץ שכנתה
(חסדי דוד שם).

כשאשתו נאמנת
והוא אינו נאמן
היתה אשתו נאמנת, והוא אינו נאמן, מתארחים
אצלו - לפי שאשתו היא המבשלת והאופה ועקרת

חימוד ממון, לבין שאין בה חימוד ממון (שו"ת כתר כהונה נה; שו"ת
בית יצחק יו"ד א א אותיות ה - ו).

אינו נאמן אף
בשבועה
החשוד על הדבר, כתבו ראשונים שאינו נאמן עליו
אפילו בשבועה (שו"ת הרשב"א סד, ובמיוחדות להרמב"ן
קע; בית יוסף יו"ד ב, בשם אהל מועד; טושיע שם ב ג, ושם קט ח), שכיון
שעבר על איסור הרי הוא כחשוד-על-השבועה (ראה ערכו) בדבר זה,
שהרי מושבע ועומד הוא מהר סיני על כל האיסורים (שו"ת הרשב"א
שם), ואף באיסור דרבנן הרי הוא מושבע ועומד על הלאו של לא
תסור (ראה ערך אסור דאורייתא, איסור דרבנן, וערך דברי סופרים), או לפי
שחכמים עשו סייג לתורה (ש"ך שם ס"ק כב, על פי שו"ת הרשב"א שם).

ויש שכתבו טעם שאינו נאמן, לפי שכל שאין העד נאמן מצד
עדותו לבד, אף בשבועה אינו נאמן, שהרי יצא מכלל עד (בית
יוסף בבדק הבית יו"ד קכח, על פי שו"ת ריב"ש סי' רסו).

ומכל מקום החשוד על דבר שלא נחשב לעבירה בעיני בני אדם,
כתבו הפוסקים שנאמן עליו בשבועה (שו"ת רמ"א קכד, הובא בש"ך
יו"ד קט ס"ק יט).

העובר עבירה
לתיאבון
כן אינו מוצא היתר (ראה רש"י חולין ג א ד"ה לתיאבון)
כתבו ראשונים שאין דינו כחשוד (שו"ת הרשב"א תל ותפרו, הובא
בבית יוסף יו"ד קט; רמ"א שם ב), שכן אמרו: מומר אוכל נבלות
לתיאבון, בודק - ישראל כשר - סכין ונותן לו, ומותר לאכול
משחיטתו (חולין ג א. וראה ערך בדיקת סכין: החשודים בבדיקה),
שמאחר שהסכין בדוקה ונתונה בידו, שוחט כראוי, שכל כמה
שיכול לאכול היתר אינו אוכל איסור (ראה רש"י שם ד"ה לתיאבון).

וכתבו הפוסקים שלא אמרו כן אלא כשאין לחוש שיעבור אף
עתה על עבירה זו לתיאבון (ט"ז שם קט סק"ד, וש"ך סק"ו, ופרי חדש
סק"ו, בדעת הרמ"א שם⁶), וכגון שאין טירחה יתירה בהיתר יותר
מבאיסור (שו"ת מים רבים ב כו).

אמנם יש מן הראשונים שכתב שאף אוכל נבלות לתיאבון אינו
נאמן להעיד שבשר זה של שחוטת (שו"ת הר"ן כה); וכן יש מן
האחרונים שכתב שבזמננו מי שהוא חשוד לאכול נבלות לתיאבון
אין אוכלים ממנו שום דבר מאכל שיש בו חשש איסור, וכל שכן
שאין ליתן לו סכין בדוק ולאכול משחיטתו, ובכלל מומר יחשב
לכל דבר (בית הלל יו"ד ב, הובא בבאר היטב שם סק"ד⁷).

במתארח אצלו

המתארח אצל בעל הבית בכל מקום ובכל זמן, והביא לו יין או
בשר או גבינה וחתיכת דג, הרי זה מותר, ואין צריך לשאול עליו,
אף שאינו מכירו אלא יודע שהוא יהודי בלבד (רמב"ם מאכלות
אסורות יא כו, על פי עבודה זרה לט ב; טור ורמ"א יו"ד קט א), ואם הוחזק
שאינו כשר, ולא מדקדק בדברים אלו, אסור להתארח אצלו (רמב"ם
שם, וראה כסף משנה שם), ואם נתארח עמו לא יאכל משלו מדברים
שהוא חשוד עליהם (טושיע שם, וכעין זה ברמב"ם שם), עד שיעיד לו
אדם כשר עליהם (רמב"ם שם), בין אם הוא חשוד באיסור תורה, ובין
אם הוא חשוד באיסור דרבנן (טושיע שם).

6. וראה באור הגר"א שם ס"ק יח שתמה על הרמ"א, שהרי כל המשניות בדמאי
ובבכורות שלמדו משם דיני חשוד נאמרו בעובר לתיאבון. 7. וראה שמלה
חדשה ב יב, שאע"פ שכל הפוסקים האחרונים לא כתבו כן, ראוי לחוש לדבריו,
והמורה ידון לפי הענין, והובא בפרי מגדים שם ב שפתי דעת ס"ק יז. 8. וראה

ט"ז יו"ד קט סק"ד שכן כתב הדרכי משה בשם הגהות אשרי, ולפנינו אינו.
9. וראה אגרות משה יו"ד א נד שכתב להחמיר בשעת הדחק אף להתארח אצל
בנו או בתו החשודים, אם יודע בבירור מצד טבעם ומנהגם שלא יכשילוהו
באיסורים, ולא מדין נאמנות אלא מדין "קים לי בגויה".

שכיון שטורחת בשבילו מורה היתר לעצמה ומחלפת לו טוב ברע (רבינו גרשום חולין ו א; תוספות שם ד"ה התם, וגיטין שם ד"ה התם; ר"ש דמאי שם), ולדעתם אפשר שאם משלם לה שכר טירחתה, כיון שאין לה הוראת היתר אין חוששים להחלפה (ש"ך שם).

בשליחות אף בשולח ביד חשוד אין חוששים להחלפה, וכן כתבו ראשונים שהלוקח בשר ושלחו ביד אחד מעמי הארץ, הרי זה נאמן עליו, ואף שאינו מוחזק בכשרות אין חוששים לו שמא יחליף, ואפילו עבדי ישראל ואמהותיהם נאמנים בדבר זה (רמב"ם מאכלות אסורות ח י, ראה שם במגיד משנה שהוא הדין בחשוד ממשי; טוש"ע יו"ד קיח ח), אבל לא ישלח ביד גוי (ראה ערכו), שמא יחליף (רמב"ם שם. וראה ערך גוי).

אופנים שחוששים האומר למי שאינו נאמן על המעשרות קח לי ממי לאיסור בשליחות שהוא נאמן וממי שהוא מעשר, והלך ולקח והביא לו, אינו נאמן לומר מנאמן לקחתיו (דמאי ד ה, הובא בבכורות לו א, וראה רש"י ד"ה אין; רמב"ם מעשר יב ו), אף על פי שאין אדם משקר בדבר העשוי להיגלות (ראה ערך מילתא דעבידא לאיגלווי), לפי שאף אם ימצא שלקח ממי שאינו נאמן, יכול להישמט ולומר אני חשבתי לנאמן (בכורות שם ב, ורש"י ד"ה דאית).

וכן כתבו ראשונים שהאומר למי שהוא חשוד לאכול גבינת-גוים (ראה ערכו) קח לי גבינה כשרה מן המומחה - הבקי ונאמן בדבר - והלך והביא לו ואמר לו מן המומחה קנתי, אינו נאמן (רשב"א חולין ו ב ד"ה כללא, ובתורת הבית הארוך ד ב; טוש"ע יו"ד קיט יט), שאף שהלכה כדעת הסוברים שהחשוד נאמן על של חברו (ראה להלן: בנאמנות על של חברו), יש לחוש שמא לא נודמן לו מומחה, וקנה ממי שאינו מומחה, ואומר מן המומחה קנתי כדי שלא יפסיד ממונו (ש"ך שם ס"ק לו).

אמר לו קח לי מאיש פלוני, נחלקו תנאים: • לדעת חכמים נאמן לומר ממנו לקחתי (דמאי ד ה, הובא בבכורות לו א), שמתירא לשקר, שמא יתבענו המשלח, כיון שהקפיד להזכיר שם האיש (בכורות שם ורש"י ד"ה התם).

• ולדעת רבי יוסי אינו נאמן עד שיאמר לו קח - מפלוני - ואני נותן מעות (ירושלמי דמאי ד ד, הובא בר"ש שם משנה ה). הלכה כחכמים (רמב"ם מעשר יב ו; רשב"א בתורת הבית הארוך ד ב, וטור יו"ד קיט בשמו).

ונחלקו ראשונים, יש סוברים שבאומר לקחתי מפלוני נאמן אפילו שהמשלח לא אמר לו לקחת מפלוני מומחה דוקא (ב"ח שם; ש"ך שם ס"ק לה, וחוות דעת שם, בדעת השו"ע), שמתירא הוא שמא ישאלנו לאותו פלוני וייתפס כגנב (רשב"א שם); ויש שחולק וסובר שדוקא אם אמר לו קנה לי מאיש פלוני נאמן, אבל אם השליח בעצמו אומר מאיש פלוני קנתי - אינו נאמן, לפי שיכול להשתמט ממנו ולומר לקחתי מאחר שמוחזק אצלי לנאמן (הרא"ה בבדק הבית שם).

וכן נחלקו הפוסקים:

- יש סוברים שלא אמרו שנאמן אלא באיסור דרבנן (בית יוסף שם; רמ"א בשו"ע שם יט; ש"ך ס"ק לו).
- ויש סוברים כן אף באיסור תורה (ט"ז שם ס"ק יח; פרי חדש שם; באור הגר"א שם סק"מ).

בנאמנות על של חברו

החשוד לעבור על איסור, או להוציא מתחת ידו דבר אסור בחזקת היתר, שאינו נאמן על של עצמו (ראה לעיל: בנאמנות על של עצמו),

הבית (מנחת בכורים שם) - ואין לוקחים ממנו (תוספתא דמאי ג, וירושלמי שם ב ב; רמב"ם מעשר י ה), אבל אמרו תבא מארה למי שאשתו נאמנת והוא אינו נאמן (ירושלמי שם; רמב"ם שם).

כשאינו נאמן, מי שאינו נאמן, והיה אחד מבניו או מעבדיו וממשפחתו נאמן, לוקחים ממנו ואוכלים על פיהם ביתו נאמן (תוספתא דמאי ג; רמב"ם מעשר י ה), שכיון שהנאמן שעמו אומר ללוקח שהפירות מעושרים, סומך עליו (חסדי דוד שם), אבל בשביעית ובטהרות אינו רשאי לעשות כן (תוספתא שם), שלא אמרו כן אלא לענין דמאי, לפי שרוב עמי הארץ מעשרים הם (ראה ערך דמאי), מה שאין כן בשביעית, שאין סומכים על הבן לאכול בבית אביו, וכן מי שאוכל חולין בטהרה אינו יכול לסמוך על בנו של עם הארץ, לפי שאינו יכול להיזהר ממנו אביו (חסדי דוד שם. וראה ערך חולין).

בפקדון ושליחות

בפקדון המפקיד דבר מאכל אצל החשוד לאכול דברים אסורים, אין חוששים שמא יחליפנו בשלו (תורת הבית הארוך ד ב, על פי משנה דמאי דלהלן; רמ"א יו"ד קיט ג), וכן שנינו: המוליך חטים לטוחן עם הארץ - שחזקתו חשוד למעשר ולשביעית (ראה להלן: בדברים שעם הארץ חשודים) - וכן המפקיד פירותיו אצל עם הארץ, הרי הם בחזקתם למעשרות ולשביעית (דמאי ג ד; רמב"ם מעשר יא יג. וראה ערך דמאי), שאינו חשוד להחליף בשאינו מעושר ובפירות שביעית (רש"י גיטין סא ב ד"ה בחזקתו).

וכן מותר ליתן לחשוד דבר מאכל לתקן ולבשל, ואין חוששים שמא יחליפנו בשלו (תורת הבית שם; טוש"ע שם), שכן אמרו בברייתא שהנותן לשכנתו - אשת עם הארץ - עיסה לאפות וקדירה לבשל, ומסר לה שאור או תבלין משלו, אינו חושש שמא החליפה ונתנה משלה שאינו מתוקן (חולין ו א, ורש"י ד"ה וקדירה, ור"ן שם; רמב"ם שם יב).

בטעם הדבר שאינו חשוד להחליף, פירשו ראשונים שאינו חשוד לפי שאינו חשוד על הגזל (רש"י חולין ו א ד"ה וקדירה; להחליף טוש"ע יו"ד קיט ג), ואף שהחשוד לאכול איסור חשוד אף למכור - והמוכר איסור בחזקת היתר הרי זה גזל גמור (ערוך השלחן יו"ד שם טו, בדעת הש"ך דלהלן) - הרי זה לפי שמורה היתר במכירה, אבל לגזול ולהחליף בידים אינו חשוד (ש"ך שם סק"ח). ומטעם זה כתבו ראשונים שהחשוד על הגזל, כל שכן שהוא חשוד אף להחליף (תורת הבית הארוך ד ב; טוש"ע שם יט).

כשיש חשש שהחשוד יורה במקום שיש לחוש שהחשוד יורה היתר לעצמו להחליף, אין מפקידים אצלו לכתחילה (תורת הבית הארוך ד ב, ורשב"א חולין ו א, על פי משנה וגמרא דלהלן; טוש"ע יו"ד קיט ג), וכן שנינו: הנותן לפונדקית - כגון שנתאכסן אצל עם הארץ, והפונדקית אופה לו את עיסתו (רש"י גיטין סא ב ד"ה לפונדקית) - מעשר את שהוא נותן לה ואת שהוא נוטל הימנה, מפני שחשודה מחלפת (דמאי ג ה; גיטין שם; רמב"ם מעשר יא יב), ופירשו בגמרא הטעם לפי שמורה היתר לעצמה (גיטין שם).

יש מן הראשונים מפרשים שמתכוונת לטובה (רש"י שם ד"ה ולא; תורת הבית שם; טוש"ע שם), לפי שבושה מהאכסנאי ומחלפת לו רע בטוב (טוש"ע שם), ולדעתם אם אנו יודעים שאינה בושה ממנו אין חוששים להחלפה (ש"ך שם סק"ט); ויש מפרשים שמתכוונת לרעה,

בשל אחרים, שאם יכול לשאול אדם כשר לא יסמוך על החשוד (בית מאיר סוף סי' קיט, על פי התוספתא שם).

בתורת רשע הפסול לעדות

החשוד לעבור על איסור, אף לדעת הסוברים שנאמן להעיד על של חברו (ראה לעיל: בנאמנות על של חברו, ושם מחלוקת בדבר), לא אמרו כן אלא לענין איסורים, שאין צריך בהם עדות, ואף פסולי-עדות (ראה ערכו) נאמנים (ראה ערך נאמנות), אבל במקום שצריכים עדות, כגון דיני-ממונות (ראה ערכו) ודיני-נפשות (ראה ערכו) - פסול, שכן דרשו: אַל תִּשָּׁעַת יָדְךָ עִם רָשָׁע לְהִיטֵי עַד חֶמֶס (שמות כג א), אל תשת רשע עד (סנהדרין כז א. וראה ערך גזלן וערך פסולי עדות), ואף כאן פירשו ראשונים הטעם לפי שחשוד הוא ליקח שוחד ולהעיד שקר (רש"י סנהדרין שם ד"ה ומלוי רבית).

ויש מן הראשונים שכתב שמן התורה אינו פסול להעיד אלא בדבר שהוא חשוד בו, אבל בדבר שאינו חשוד בו אינו פסול אלא מדברי סופרים (שלטי גיבורים סנהדרין ג בשם ריא"ז¹⁰).

החשוד על העריות (ראה ערכו) אמר רב נחמן שכשר לעדות העריות (סנהדרין כו ב), ותמה עליו רב ששת למה הוא כשר, מאחר שחייב מלקות (סנהדרין שם).

ונחלקו ראשונים במהותו של חשוד זה:

• יש מפרשים כגון שידוע שבא על הערוה (רי"ף בתשובה, הובא בבעל המאור שם; רמב"ן במלחמות שם; בית יוסף חושן משפט לד בבדק הבית, בדעת הרמב"ם), ושלדעת רב נחמן אין רשע פסול לעדות אלא כשהוא רשע של חמס (רש"י שם ד"ה כשר).

• יש מפרשים חשוד זה, שאינו אלא חשוד בלבד, ואין עליו עדים כי אם שמועה (תוספות שם ד"ה החשוד; מרדכי שם תרצה; רא"ש שם ג יא).

• ויש מפרשים חשוד על העריות שלוקה, היינו המחבק ומנשק לעריות של חייבי כריתות ומיתות בית דין, לדעת הראשונים הסוברים שלוקה מן התורה (מגיד משנה איסורי ביאה כא ב, בדעת הרמב"ם שם; חלקת מחוקק כ סק"ב, ובית שמואל מב סק"כ, בדעת השו"ע. וראה ערך קריבה לעריות).

ומכל מקום לעדות-אשה (ראה ערכו) פסול לדברי הכל (רבא סנהדרין שם).

אף להלכה נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהבא על הערוה פסול לעדות (רי"ף שם; מרדכי שם תרצה, בשם רב האי גאון; טור חו"מ לד; בית יוסף שם, בדעת הרמב"ם עדות י ב), לפי שהלכה כרב ששת נגד רב נחמן באיסורים (רי"ף שם. וראה ערך הלכה).

• יש סוברים שכשר לעדות, מלבד לעדות אשה (העיטור שם; רא"ש שם), שלדעתם לא נחלק רב ששת על רב נחמן אלא כמתמיה על דבריו (רא"ש שם).

• יש שהכריע להלכה שאם יש עדים שבא על הערוה, אף שלא התרו בו - פסול לכל עדות (בית יוסף חו"מ שם, לדעת הרי"ף), אבל אם הוא חשוד בלבד, כשר לשאר עדות (בית יוסף שם, לדעת הרא"ש; רמ"א שם סעיף כה), מלבד לעדות אשה שפסול (בית יוסף שם; רמ"א שם ואהע"ז סי' מב ה) בין לענין קידושין בין לענין גירושין (רמ"א אהע"ז שם).

• ויש שכתבו שאם אינו אלא חשוד, אף לעדות אשה אינו פסול

נחלקו תנאים אם נאמן להעיד על של חברו, וכן שנינו לענין היתר שחיטת בכור-בהמה-טהורה (ראה ערכו) - שהדין הוא שאם הטיל בו מום בידים קונסים אותו, ואין הבכור נשחט על מום זה (ראה ערך מטיל מום בקדשים) - שלדעת רבי שמעון בן גמליאל אף כהן, שאינו נאמן על של עצמו לומר שמום זה נפל בו מאליו (ראה להלן: בדברים שכתנים חשודים; להטיל מום וכו'), נאמן הוא על של חברו (משנה בכורות לה א), שחזקה היא שאין אדם חוטא כדי שיהנו בו אחרים (ראה רמב"ם מעשר יב יז, ובכורות ב יז, ועדות יא ז וח. וראה ערך אין אדם חוטא ולא לו), ורבי מאיר אומר - וכן שנינו בסתם משנה (בכורות ל א) - החשוד על הדבר לא דנו ולא מעידו (משנה שם לה א), שחוששים שמא מצפה הוא להנאה מעדותו (חוות דעת יו"ד קיט ז).

וכן נחלקו בעם-הארץ (ראה ערכו) - שאינו נאמן על המעשרות (ראה להלן: בדברים שעמי הארץ חשודים. וראה ערך דמאי) - אם נאמן להעיד על פירות חברו שמתקנים הם, שלדעת רבי שמעון בן גמליאל נאמן, ורבי אומר החשוד על הדבר לא דנו ולא מעידו (תוספתא דמאי ד, וירושלמי שם ד ח). ואמרו: הלכה כרבי שמעון בן גמליאל (יומא עח א, ובכורות לה ב). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שבכל האיסורים אמרו שהלכה היא שנאמן על של חברו (רמב"ם מעשר יב יז, ובכורות ב יז, ועדות יא ז וח; שו"ת הרשב"א א סד, ושכך כתבו כל הפוסקים; טושי"ע יו"ד קיט ז, וראה שם קכד ט).

• יש סוברים שלא אמרו הלכה כרבי שמעון בן גמליאל אלא לענין היתר שחיטת בכור, לפי שאין איסור שחיטת בכור שהטילו בו מום בידים אלא משום קנס (ראה ערך מטיל מום בקדשים), אבל בשאר איסורים הלכה כסתם משנה שאינו נאמן (הראב"ד בחשגות מעשר שם).

• ויש שכתב שלא אמרו שנאמן בשל אחרים אלא בחשוד לעבור עבירה לתיאבון, אבל שלא לתיאבון אינו נאמן אף בשל אחרים (שו"ת הר"ן כה).

באכסנאי הנכנס לעיר ואינו מכיר אדם שם, ואמר מי כאן נאמן ועוברי דרכים - שאינו לוקח פירות מעם הארץ (רש"י בכורות לו א ד"ה קח) - מי כאן מעשר, ואמר לו אחד אני איני נאמן, איש פלוני נאמן - הרי זה נאמן (דמאי ד ו לגירסת המשניות שבש"ס, ותוספות כתובות כד א ד"ה שלי, וכעין זה בתוספתא דמאי ה); ויש גורסים: אמר לו אחד אני - כלומר אני נאמן - אינו נאמן, אמר לו איש פלוני נאמן - הרי זה נאמן (גירסת המשנה שבמשניות, ובתוספות יום טוב שם בשם ספרים אחרים), ולוקח מאותו פלוני אף שאינו מכירו, והולך ואוכל על פיו (רמב"ם מעשר יב ז).

ופירשו בירושלמי שהקילו חכמים באכסנאי ועוברי דרכים משום חיי נפש (ירושלמי דמאי ד ה; פירוש המשניות לרמב"ם ור"ש דמאי ד ו), שמא ימות ברעב אם יחשוש על כל אחד שהוא עם הארץ (באור הגר"א בירושלמי שם ה).

במה דברים אמורים בזמן שאינו מכיר שם אדם, אבל אם היה מכיר שם אדם לא הקילו בו, ואינו לוקח אלא מן המומחה (תוספתא דמאי שם; רמב"ם שם ח), וכן אם שהה שם שלשים יום, אף שאינו מכיר אדם שם אינו לוקח אלא מן המומחה (תוספתא שם; רמב"ם שם).

ויש מן האחרונים שכתב כן בכל מקום שאמרו שהחשוד נאמן

10. וראה כנסת הגדולה אבן העזר מב הגהות הטור כו, שדעת יחיד היא.

ותרפו, הובא בבית יוסף שם; שו"ע שם ז', שאף הוא חשוב כעובד עבודה זרה ומחלל שבת (שו"ע שם ס"ק טז).

מוסר מוסר (ראה ערכו), יש מן הראשונים שכתבו שהרי הוא כמומר לכל התורה כולה (שלטי גיבורים חולין יב ב, בשם ריא"ז; רמ"א יו"ד ב ט. וראה שו"ע שם ס"ק כח); ויש חולקים וסוברים ששחיטתו כשרה ונאמן על האיסורים (בית יוסף שם קיט, בשם תשובות הרשב"א ז מא); שו"ע שם י).

גר גר (ראה ערכו) שנחשד לדבר אחד, אמרו בברייתא שחשוד הוא לכל התורה כולה (ראה בכורות ל ב); ויש שאין גורסים כן בברייתא (ראה גירסת השיטה מקובצת שם, וכן הוא בכמה כתבי יד, ותוספתא דמאי ב. וברמב"ם ובטוש"ע לא הובא).

בשני איסורים היו שני האיסורים שוים - בין בעונש, בין בעיני בני שוים אדם - כתבו ראשונים שהחשוד על איסור אחד חשוד אף על איסור אחר כמותו (פירוש המשניות לרמב"ם בכורות סוף פרק ד; הלכות בכורות לרמב"ן ד); ויש שכתבו שאף באיסורים שוים אינו חשוד מזה לזה (רבינו ירוחם נתיב טו לב; לבוש יו"ד קיט ה; פרי תואר שם סק"ה¹⁴).

החשוד לדבר חמור בעבירה שיצרו של אדם תוקפו, יש מן הראשונים שכתב שאינו חשוד על דבר קל ממנו, שכן אמרו שאם היתה זונה גויה במסיבת ישראל, אין היין נאסר, לפי שאין מניחים אותה לנסך (ראה עבודה זרה סט ב; רמב"ם מאכלות אסורות יב כו; טוש"ע יו"ד קכט יד), אף שחשודים על הזנות, ואיסור סתם יינם קל יותר מאיסור זנות בגויה, לפי שלזנות יצרו תוקפו, ולא לאיסור יין נסך (הלכות בכורות לרמב"ן ד, על פי עבודה זרה שם).

ויש מן הפוסקים שכתבו שלא אמרו כן אלא לדין התלמוד, שהיו מרוחקים מאד מסתם יינם, והיו אוסרים אותו אף בהנאה (ראה ערך סתם יינם), אבל בזמננו שאין אנו מרוחקים כל כך, שהרי מותר בהנאה (ראה ערך הנ"ל), ועוד שרבו המתפרצים והאיסור קל בעיניהם, החשוד על הזנות חשוד אף על שתיית סתם יינם, ואינו נזהר ממגע הזונה ביינו (ט"ז יו"ד קכט ס"ק כד).

קנס חכמים בחשוד

ענינו ודינו החשוד לעבור על איסור, או להוציא מתחת ידו דבר אסור בחזקת היתר, אסרו חכמים לקנות ממנו כל דבר שיש בו זיקת אותו איסור, וכן שנינו: החשוד על הבכורות - להטיל מום בבכור בהמה טהורה כדי להתירו (רש"י בכורות כט ב ד"ה החשוד. וראה ערך בכור בהמה טהורה), או למכור בכור לשם חולין (רמב"ם בכורות ג ח; טוש"ע יו"ד שיא א) - אין לוקחים ממנו אפילו בשר צבאים (משנה בכורות שם; תוספתא שם ג; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

החשוד על החשיבות על השביעית - היינו לזרוע בשביעית (רש"י חשיבות בכורות כט ב. וראה ערך זרוע וערך שביעית), או לעשות סחורה בפירות שביעית (רש"י שם; רמב"ם שמיטה ח יד. וראה ערך פירות שביעית) - אין לוקחים ממנו דבר שיש עליו זיקת שביעית (רמב"ם שם), ואין לוקחים ממנו פשתן (משנה בכורות שם; רמב"ם

אלא מדרבנן (חלקת מחוקק שם ס"ק יד; בית שמואל שם סק"כ), אבל המחבק ומנשק לעריות של חייבי כריתות ומיתות בית דין, שהוא חשוד על העריות, פסול מן התורה (בית שמואל שם).

חשוד מדבר לדבר

החשוד על איסור אחד, נחלקו תנאים אם חשוד הוא אף על איסורים אחרים: רבי מאיר אומר החשוד לדבר אחד נחשד לכל התורה כולה; וחכמים אומרים אינו נחשד אלא לאותו דבר בלבד (תוספתא דמאי ב, וברייתא בכורות ל ב; עירובין סט א). ונחלקו ראשונים להלכה:

• יש שכתבו הלכה כרבי מאיר (ראה אור זרוע סנהדרין ג לד, ואמרי בינה ב דיני עדות לב, בדעתו).

• ויש שכתבו הלכה כחכמים (תוספות בכורות לו א ד"ה אימר; רמב"ם משכב ומושב י ט; רא"ש שם ה ט; טוש"ע יו"ד קיט ד), ואפילו מוחזק לנו שעבר על דבר אחד אינו חשוד לכל התורה כולה (תוספות בכורות שם).

אף לדעת חכמים שהחשוד על איסור אחד אינו חשוד על איסורים אחרים, החשוד על איסור חמור, כל שכן שהוא חשוד על איסור קל ממנו (הלכות בכורות לרמב"ן ד, וראה שם מקורותיו; רא"ש בכורות ה ח), אלא אם כן יש באיסור הקל צד חמור, שיש לומר שהאיסור החמור קל בעיניו לעבור עליו, והאיסור הקל חמור בעיניו (הלכות בכורות לרמב"ן שם).

אף להלכה כתבו הפוסקים שהחשוד לדבר החמור בעיני בני אדם כל שכן שהוא חשוד גם לדבר הקל ממנו (טור יו"ד קיט), אלא אם כן הדבר חמור ממנו בעונש, שאולי כבוד שמים חביב עליו יותר (שו"ע שם ס"ק יב, בדעת הטור, וכן כתב בחסדי דוד השלם בכורות ג, בדעת הרמב"ם), וכן החשוד על איסור חמור בעונש, חשוד גם על הקל ממנו, אלא אם כן האיסור הקל חמור בעיני בני אדם (שו"ע שם ה¹¹), שאולי מורא הבריות עליו יותר ממורא שמים, וכדי שלא להוציא האדם מחזקת כשרות דנים אותו כאן וכאן להקל (שו"ע שם).

מומר לעבודה היה מומר לעבודה-זרה (ראה ערכו), לדברי הכל חשוד זרה לכל דבר (עירובין סט ב, ורש"י ד"ה עד; שו"ת הרשב"א תל ותרפו; שו"ת ריב"ש ד; שו"ע יו"ד קיט ז. וראה ערך מומר), שכן אמרו: חמורה עבודה זרה שכל המודה בה ככופר בכל התורה כולה, שנאמר: וְכִי תִשְׁגוּ וְלֹא תַעֲשׂוּ אֶת כָּל הַמִּצְוֹת הָאֵלֶּה וְגו' (במדבר טו כב), ובעבודה זרה דבר הכתוב (רש"י עירובין שם¹²).

בתוספתא אמרו: החשוד על עבודה זרה חשוד על כל מצות שבתורה, ולא למפרע אלא מכאן ולהבא, שנאמר: מִן הַיּוֹם אֲשֶׁר צִוָּה ה' וְהִלָּאָה לְדֹרֹתֵיכֶם (במדבר טו כג. תוספתא בכורות ג). והוא הדין כמומר לנסך יין לעבודה זרה (שו"ת הרשב"א סד, ובמיוחד לרמב"ן קע; שו"ע שם ס"ק טו. וראה ערך יין נסך וערך עבודה זרה).

אף המחלל שבת בפרהסיא, כתבו ראשונים שדינו כעובד עבודה זרה לענין זה, והרי הוא כמומר לכל התורה (שו"ת הרשב"א סד, ובמיוחד לרמב"ן קע; שו"ע יו"ד קיט ז¹³), והוא הדין מי שאינו מאמין בדברי רבותינו ז"ל (שו"ת הרשב"א תל

¹¹ יו"ד א-ב מה שכתב ליישב, ושו"ת עין יצחק או"ח יג שצירף דעת החתם סופר להלכה. ¹⁴ וראה רי"ט אלגזי שם שאילו ראה הפרי תואר את דברי הרמב"ן לא היה כותב כן, וראה שו"ת צמח צדק החדש יו"ד א, שלפרי תואר גירסא אחרת בפירוש המשניות.

¹² וראה רמ"א שם ז, וט"ז שם סק"ט, ושו"ע ס"ק יט בדעתו. ¹³ ועי' שו"ע שם ס"ק יג, שהוא מטעם שחשוד על החמור חשוד על הקל ממנו. ¹⁴ וראה שו"ת חתם סופר אהע"ז כב שמומר לחלל שבת אינו חשוד לכל התורה, ובשו"ת דברי מלכאל ב ט, ושו"ת בית יצחק אהע"ז פט שתמהו, וראה מחנה חיים ב

(רמב"ן במלחמות סנהדרין כו ב) - אין לו תקנה עד שילך למקום שאין מכירים אותו, ויחזיר אבדה בדבר חשוב, או ישחט לעצמו ויוציא טריפה לעצמו בממון חשוב (רב אידי בר אבין סנהדרין שם; רמב"ם שם ושם; טוש"ע יו"ד שם. וראה ערך תשובה), שכיון שעשה כן, בודאי חזר בו מחמת ממון (רש"י סנהדרין שם ד"ה ויחזיר), ועשה תשובה בלא הערמה (רמב"ם מאכלות אסורות שם; טוש"ע שם), כיון שאינו חש על ממון (טוש"ע שם. [בשו"ע שם: חס]), אבל במקום שמכירים אותו אין תשובה מועילה, לפי שיש לחוש להערמה, שעושה כן כדי שיחזירוהו לאומנותו (ראה סנהדרין שם ורש"י ד"ה שאין).

טעם הדבר שהחמירו בטבח שהוציא טריפה מתחת ידו, פירשו ראשונים, שכיון שהאכיל טריפות במזיד - חזרתו קשה (איסור משהו להראב"ד ב; תשב"ץ ג קעב), או שלא החמירו אלא בטבח שהוא ממנה לרבים, והרבים סומכים עליו (חדושי הר"ן סנהדרין כה ב ד"ה עד בשם רמב"ן).

האם נאמן לומר שוגג הייתי טבח שיצאה טריפה מתחת ידו, באופנים שאמרו שמעבירים אותו (ראה לעיל), כתבו ראשונים שאינו נאמן לומר שוגג הייתי (שו"ת הרשב"א א כ ותרלב, הובא בבית יוסף יו"ד קט; שו"ע שם יז), שאם כן לעולם יאמר כן (שו"ת ריב"ש קיג).

המוחזק בכשרות וטעה אדם שידוע שהוא ירא שמים ומדקדק במעשיו, שבדק ריאה שהיתה בה סירכא (ראה ערך בדיקת ריאה), ולא הרגיש בה, כתבו הפוסקים שאין מעבירים אותו, שבדאי משגה הוא כיון שהוא מוחזק בכשרות, ואין מחמירים עליו כל כך להכלימו ולביישו ולדחותו בשתי ידים (שו"ת מהר"י וייל צז, הובא בש"ך יו"ד קט ס"ק לג).

כשיודע בעצמו שאינו חשוד שוחט שידוע בעצמו שאינו חשוד, ואך שקר ענו בו, כתבו הפוסקים שרשאי לשחוט בעיר אחרת (פתחי תשובה יו"ד ב סק"ה, בשם חוות יאיר), והוא הדין שיכול החשוד לשחוט לעצמו ואין בית דין מונעים אותו, לפי שכל אדם נאמן לעצמו (קונטרס אחרון בשו"ע הרב שם).

טבח שמנקה בשר ונמצא בו חלב טבח - שדרכו לנקר הבשר מן החלב והחוטאים בשר ונמצא בו חלב (ראה רש"י חולין צג ב ד"ה טבח; רמב"ם מאכלות אסורות ז כא¹⁵), ונאמן על כך (ראה חולין פט ב מחלוקת תנאים, וכן הלכה. וראה ערך נקור), ומוכר בשר בחזקת מנוקד (בית יוסף יו"ד סוף סי' סד, בשם תרומת הדשן) - שנמצא אחריו חלב, מעבירים אותו (חולין צג ב; רמב"ם מאכלות אסורות ז כא; טוש"ע יו"ד סד כא), שלא ליקח ממנו בשר (איסור משהו להראב"ד ב; ר"ן חולין שם), ויש שמלקים אותו (חולין שם), והדבר תלוי בפירוש מחלוקת האמוראים בגמרא (חולין שם, ובראשונים שם).

להלכה כתבו ראשונים, שאם נמצא אחריו חלב כשעורה מעבירים אותו (רמב"ם שם; אור זרוע א תמח; טוש"ע שם), ואפילו בפעם הראשונה (ש"ך יו"ד ב ס"ק יא), ודוקא אם נמצא במקום אחד (אור זרוע שם, וכן נראה מלשון הרמב"ם והטוש"ע שם), ואם נמצא כזית מלקים אותו מכת-מרדות (ראה ערכו), ומעבירים אותו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), ואפילו נמצא כזית בהרבה מקומות (רמב"ם שם; טוש"ע שם).

בבדיקת ירקות מתולעים הבדקים את הירקות מתולעים (ראה ערך בדיקת תולעים), שנמצא אחריהם תולעת, כתבו ראשונים

(שם), ואף שפשתן אינו מאכל אדם, ולא מאכל בהמה, ואין בו קדושת שביעית (חזון איש שביעית י ס"ק יב; שבת הארץ ח ז. וראה ערך פירות שביעית), פירשו בירושלמי שגזרו עליו משום איסור ספיחים (ראה ערכו). ראה בירושלמי מעשרות ה ג בשם ר' תנחום בר ירמיה, וחזון איש שביעית שם בדעתו, או לפי שהזרע שגדל בו יש בו מקדושת שביעית (ר' חיינא בירושלמי שם), או שהוא משום קנס (ר' מנא בירושלמי שם). ואפילו פשתן סרוק אין לוקחים ממנו (משנה בכורות שם, ורש"י ורבינו גרשום שם; רמב"ם שם), שאין לומר שאם היה של שביעית לא היה טורח לסרוק, לפי שדבר קל הוא (רבינו גרשום שם), אבל לוקחים ממנו טווי ושזור (משנה וגמרא שם; רמב"ם שם).

החשוד על התרומה והמעשר החשוד להיות מוכר תרומה לשם חולין, אין לוקחים ממנו דבר שיש בו זיקת תרומה ומעשר (משנה בכורות כט ב; רמב"ם מעשר יב טז), ואפילו קרבי דגים, לפי שמעריכים בהם שמן זית (גמרא שם; רמב"ם שם). ואין אסור אלא מדברים שלפניו, אבל מאוצרו מותר לקנות, מפני שהוא מתיירא לערב תרומה באוצרו, שמא יודע הדבר ויפסיד הכל (ראה עבודה זרה מ ב; רמב"ם שם).

האם קונסים אף בדבר שאין בו זיקת אותו איסור אם קונסים אותו אף בדברים שאין בהם זיקת אותו איסור, נחלקו תנאים:

• לדעת רבי יהודה, החשוד להיות מוכר תרומה לשם חולין אין לוקחים ממנו אפילו מים ומלח (משנה בכורות כט ב), והוא משום קנס (רש"י שם ד"ה אפי', וכן הוא בירושלמי סוף מעשרות), והוא הדין בשאר איסורים, כגון החשוד למכור חלב בחזקת שומן, אין לוקחים ממנו אפילו מים ומלח (גמרא שם ל א).

• ולדעת רבי שמעון כל שיש בו זיקת אותו איסור אין לוקחים ממנו (משנה שם כט ב, בתרומה, וגמרא שם לדעתו בשאר איסורים).

הלכה כרבי שמעון (ראה רמב"ם מעשר יב טז, ובכסף משנה שם; רמב"ן הל' בכורות שם, ורא"ש שם ח ט¹⁵). ומכל מקום אף לרבי שמעון יש שקנסו חכמים שלא לקנות ממנו אף דברים שאין בהם זיקת אותו איסור, כשיש לחוש שיעשה בהם איסור, כגון אותו טבח שהיה חשוד למכור חלב במקום שומן, שקנסו רבא שלא ימכור אפילו אגוזים, לפי שהתינוקות נמשכים אחר אגוזים, שמא יטעה בהם את בני הטבחים ויביאו לו חלב שגונבים מאביהם, וימכרו במקום שומן (ראה בכורות ל א, ורש"י שם), או לפי שהיה חשוד להרגיל הנערים לבוא לקנות ממנו, באגוזים שהיה נותן להם (טוש"ע יו"ד קט ד).

העברתו מאומנותו

כשיצאה טריפה תחת ידו טבח הנאמן למכור בשר - היינו ששוחט ובודק לעצמו ומוכר לאחרים (רמב"ם עדות יב ט) - שנמצאת טריפה יוצאת מתחת ידו, מנדים אותו ומעבירים אותו (סנהדרין כה א; רמב"ם מאכלות אסורות ח ט, ושחיטה יד; טוש"ע יו"ד קט טז), ואפילו בפעם הראשונה (שו"ת ריב"ש קיג; ש"ך יו"ד ב ס"ק יא וקט סק"ל; פרי חדש קט ס"ק כח), ואסור לאכול משחיטתו, שהרי זה פושע, או שאינו חושש להאכיל טריפות (שו"ת הרשב"א א כ וס"י תרלב, הובא בבית יוסף יו"ד קט) מחמת חימוד ממון (שו"ת הרא"ם ב כד).

וכן אמרו: החשוד על הטריפות - היינו שיצאה טריפה מתחת ידו

וראה ערך הלכה (ג) מחלוקת ראשונים בדבר. ¹⁶ וראה ערכים גיד הנשה, חוטין, חלב, נקור, קרומים.

¹⁵ וראה בית יוסף יו"ד קט שכתב וידוע דרבי יהודה ורבי שמעון הלכה כרבי שמעון, ובב"ח וט"ז סק"ז שתמחו שהרי הלכה כרבי יהודה נגד רבי שמעון,

נאמן הכהן לומר הראיתי בכור זה לחכם ואמר לי
לומר הראיתי שמום קבוע הוא, ושוחטו (משנה בכורות לו א, ורש"י שם;
בכור זה לחכם רמב"ם בכורות ב יח; טוש"ע יו"ד שיד ז), ואין חוששים
שלא לא הראהו, ושלא בכור תם הוא, שלא נחשדו לשחוט קדשים
בחזק מפני שהוא עון כרת (בכורות שם; רמב"ם שם), או משום שאין
אדם משקר בדבר העשוי להיגלות (ראה בכורות שם, ולחם משנה שם.
וראה ערך מלתא דעבידא לאגלוי), שיבא החכם ויאמר לא התרתיו לך
(רש"י שם ד"ה דעבידא).

על השביעית כהנים חשודים על השביעית (סנהדרין כו א; רמב"ם
שמיטה ח יח) להשהות אותה אחר זמן הביעור (רש"י שם
ד"ה נחשדו. וראה ערך בעור שביעית), שמורים לעצמם היתר, לפי שהותרו
להם תרומה וקדשי קדשים, ואף שביעית קדושת הארץ היא (רש"י
שם), או לפי שהם אומרים הואיל והתרומות מותרות לנו, אף שהן
אסורות על הזרים במיתה (ראה ערך חייבי מיתות בידי שמים), קל וחומר
פירות שביעית (רמב"ם שם), לפיכך סאה תרומה שנפלה לפחות
ממאה חולין - שהדין הוא שמוכרים הכל לכהנים בדמי תרומה (ראה
ערך מדומע), - אם החולין היו של שביעית - ירקבו הכל, ולא ימכרו
לכהנים, לפי שהם חשודים על השביעית (תוספתא תרומות ו; ברייתא
סנהדרין שם; רמב"ם שם. וראה ערך הנ"ל). ואף כהן חבר (ראה ערכו) חשוד
על כך (חזון איש שביעית יב ס"ק טז, בדעת הרמב"ם).

בדברים שעמי הארץ חשודים

מעשרות עם-הארץ (ראה ערכו) חשוד על המעשרות (ראה ערך דמאי,
וערך עם הארץ), וכן אמרו שבימי יוחנן כהן גדול גזרו שאין
עמי הארץ נאמנים לומר שפירותיהם מעושרים, לפי שראו חכמים
שלא היו מפרישים אלא תרומה גדולה בלבד, לפיכך פירותיהם
ספק מעושרים, והוא הנקרא דמאי (ראה ברייתא סוטה מח א, ורש"י שם,
ורמב"ם מעשר ט א, וראה ערך דמאי שם). ואף שרוב עמי הארץ מעושרים
הם (ראה שבת יג א ושם נתבאר. וראה ערך הנ"ל וערך רוב), חששו כאן
למיעוט יותר במבוקם אחר, לפי שהוא מיעוט המצוי הרבה, והיו
רבים נכשלים בזה (תוספות שבת שם ד"ה רבא).

טהרות אף על טהרות אין עם הארץ נאמן (ראה חגיגה כב ב,
ובכורות ל ב ועוד; רמב"ם משכב ומושב י א. וראה ערך חבר, וערך
עם הארץ), לפי שאינו בקי בדקדוקי טהרות וטומאות (רמב"ם שם),
שאף שהוא ישראל וישנו בתורה ובמצוות, הרי הוא בחזקת טמא,
ולעולם הוא בחזקת זו עד שיקבל עליו דברי חברות, היינו שיהא
נזהר בטומאות שלא יטמא בהן, ובטהרות שלא יטמא אותן
(רמב"ם שם. וראה ערך חבר).

שביעית אם עם הארץ חשוד אף על השביעית - היינו לעשות
סחורה בפירות שביעית, או לשמור פירות שדהו
בשביעית ולמכור מהם (ראה ערך פרות שביעית) - נחלקן ראשונים:
• יש סוברים שסתם עם הארץ חשוד על השביעית (רש"י סוכה לט
א ד"ה אין; תוספות כתובות כד א, בשם ר"ש¹⁷), שכן שנינו: אין מוסרים
דמי פירות שביעית לעם הארץ (בריייתא סוכה שם; רמב"ם שמיטה ח
י. וראה ערך פרות שביעית מחלוקת בדבר), שכל פירות שביעית חייבים
להתבער בשביעית הם ודמיהם, ולא שיעשה בהם סחורה, ועמי
הארץ חשודים על כך (רש"י שם ד"ה אין), או שמא לא יאכל אותם
בקדושת שביעית (רמב"ם שם).

¹⁷ שמיטה ח יד, וכן כתב בצפנת פענח מאכלות אסורות ח ט.

שאינן דינם כחשודים, ואין דוחים אותם מבדיקה עד שימצאו
אחריהם תולעת שלש פעמים, שאז הוחזקו כפושעים, אבל בפעם
אחת או שתיים אין זה אלא אונס, וכל הדברים נידונים לפי מה
שהם, לפי כוונת האנשים ולפי אונסם ופשיעתם (איסור משהו
להראב"ד ב; שו"ת הרא"ם ב כד).

וכן כתבו ראשונים שאשה - שבדקה ירקות - שנמצא אחר
בדיקתה שרץ הנראה לעינים, כגון חומט, אסור לאכול מבדיקתה,
אבל אם לא נמצאו אלא תולעים המתלעלים בתוך העלים, שאינם
נראים אלא לאחר שליכתם, מותר לאכול מבדיקתה (ארחות חיים
לר"א מלוניל ב מא, בשם הראב"ד, הובא בבית יוסף יו"ד פד; שו"ע שם יא).

בדברים שכהנים חשודים

להטיל מום כהנים חשודים להטיל מום בבכור-בהמה-טהורה
בבכור בהמה (ראה ערכו) שבידים (ראה משנה בכורות לה א, וגמרא שם
טהורה ב; רמב"ם בכורות ב יז; טוש"ע יו"ד שיד א. וראה ערך בכור
בהמה טהורה), לפי שבכור בזמן הזה אין לו תקנה לשוחטו אלא
אם כן יש בו מום, ועל הכהן לטפל בו משנתנוהו לו (רש"י יומא
עח א ד"ה כהנים), וכיון שהמטיל מום בבכור קנסוהו חכמים שלא
ישחטנו עד שיפול בו מום אחר מאליו (ראה בכורות לד א, ורמב"ם
שם הלכה ז. וראה ערך מטיל מום בקדשים), אין הכהנים נאמנים על
בכור שבידם לומר שהמום נפל בו מאליו (משנה בכורות לה א;
רמב"ם שם יז; טוש"ע שם). ואם הביא הכהן בכור להראותו לחכם
להתירו, צריך שני עדים עמו שיעידו שמאליו נפל בו מום זה
(רש"י סנהדרין ל ב ד"ה בעדות בכור. וראה ערך הנ"ל).

בכהן חבר או אף בכהן חבר (ראה ערכו), השיב רבן גמליאל לרבי
חכם צדוק שאינו נאמן, שלא חילקו בין חבר לעם הארץ
(בכורות לו א; רמב"ם בכורות ב י; טוש"ע יו"ד שיד א). ואפילו אם היה
הכהן חכם ויושב בישיבה, אינו נאמן (רא"ש בכורות ה ט; טוש"ע שם).

האם כהן יכול ככהן מן השוק נחלקו תנאים אם נאמן להעיד על
להעיד על בכור בכור של חברו שהמום נפל בו מאליו, שלדעת רבי
חברו שנפל בו שמעון בן גמליאל נאמן (משנה בכורות לה א), ורבי
מאיר אומר: החשוד על הדבר לא דנו ולא מעידו
מום (משנה שם, וראה לעיל: בנאמנות על של חברו). הלכה כרבי שמעון בן
גמליאל (בכורות שם ב; רמב"ם בכורות ב יז; טוש"ע יו"ד שיד א).

האם בני ביתו וכן נחלקו תנאים אם בני ביתו של כהן מעידים
יכולים להעיד עליו: עליו

• רבי יהושע בן קפוסאי אומר בכור בבית כהן צריך
שנים מן השוק להעיד עליו (בריייתא בכורות לה ב), אבל כהנים
שבביתו לא (רש"י שם ד"ה צריך).

• רבי שמעון בן גמליאל אומר אפילו בנו, אפילו בתו (בריייתא
שם), שהרי נאמן הוא על של חברו, ואף אביו בכלל חברו (רש"י
שם ד"ה ואפילו).

• רבי יוסי אומר אפילו עשרה והם בני ביתו אין מעידים עליו
(בריייתא שם), אבל מן השוק אפילו עד אחד נאמן (רש"י שם ד"ה אפילו).
הלכה כרבי שמעון בן גמליאל (מסקנת הגמרא שם; רמב"ם בכורות ב יז;
טוש"ע יו"ד שיד ד). ודוקא בנו ובתו נאמנים, אבל אשתו לא, לפי
שאשתו כגופו (גמרא שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם. וראה ערך אשתו כגופו).

¹⁷ וראה חזון איש שביעית י ס"ק יא ויב ס"ק יד שכן כתב בדעת הרמב"ם

שם מחלוקת תנאים, וכן הלכה. וראה ערך זורע, שאם תאמר בשוגג יקיים, יאמר המזיד שוגג הייתי (רמב"ם שמיטה ויובל א ב).

ישראל חשוד לגזול מתנות כהונה (ראה בכורות לו ב, ורש"י ד"ה הכי השתא; רמב"ם בכורות ג ג; טוש"ע יו"ד שיד כהונה יא), לפיכך בכור שנפל בו מום - שאין שוחטים אותו

אלא על פי מומחה הבקי במומים (ראה ערך בכור בהמה טהורה), והרי הוא נאכל לכל אדם אלא שהוא ממון כהן (ראה ערך הנ"ל) - אם היה של ישראל אין רואים לו את הבכור עד שיהא כהן עמו, שמא יאמר לו המומחה מום הוא, וילך וישחטנו לעצמו, ולא יתנונו לכהן (בכורות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אלא אם כן היה הישראל חכם וידוע שהוא מדקדק על עצמו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), או שהיה המום מובהק וידוע לכל, שהואיל והביאו לחכם המומחה מפני כבודו של חכם, כל שכן שאינו חשוד לגזול, לפיכך רואים לו אף שאין כהן עמו (בכורות שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם).

אשה שאמרה מת בעלי, ואמרה מת בעלי, שהדין הוא שנאמנת על עצמה להינשא, ואינה נאמנת על צרתה (ראה יבמות ק"ח א; רמב"ם גירושין יב טז; טוש"ע אהע"ז יז ד. וראה ערך עדות אשה), פירשו בירושלמי הטעם לפי שחשודה לקלקל עצמה - להינשא שלא כדין ולהיאסר על בעלה - כדי לקלקל צרתה (ירושלמי יבמות טו ז), ומכל מקום נאמנת על עצמה, שמתוך שהיא יודעת שלא עשו דבריה אצל חברתה כלום, אף היא אומרת אמת (ירושלמי שם).

גוי וגר תושב (ראה ערכו) חשוד הוא אפילו על שבע מצוות בני נח שהזהר עליהן (ראה רמב"ם מכות ט א. וראה ערך גוי), וכן גר-תושב (ראה ערכו) הרי הוא כגוי (עבודה זרה סד ב. וראה ערך גר תושב, מחלוקת במהותו), שכיון שלא מל, חשוד הוא לכל התורה (רש"י עבודה זרה שם ד"ה הרי).

• ויש חולקים וסוברים שסתם עם הארץ לא נחשד על השביעית, שכן שנינו: החשוד על המעשר אינו חשוד על השביעית (בכורות ל א. וראה לעיל: חשוד מדבר לדבר), ואותה שאמרו שחשוד על השביעית, הדברים אמורים בודאי חשוד (תוספות סוכה שם ד"ה בד"א, וכתובות שם ד"ה שלי בשם ר"ת).

אף באיסור חדש (ראה ערכו) - היינו איסור אכילת תבואה חדשה וקצירתה לפני הבאת קרבן העומר (ראה ערך חדש) - נחלקו ראשונים אם עם הארץ חשוד עליו (ראה רש"י כתובות נו ב ד"ה שלי חדש, בשם יש מפרשים שהכוונה לחדש לפני העומר, ודחה פירושם).

גזל באיסור גזל (ראה ערכו) אין סתם עם הארץ חשוד (רש"י חולין ו א ד"ה וקדשה); ויש מן הראשונים שפירש אותה ששנינו שאין ממנים עם הארץ אפוטרופוס (ראה ערכו) על יתומים (ברייתא פסחים מט ב. וראה ערך אפוטרופוס), שהטעם הוא לפי שחשוד על הגזל (רש"י שם ד"ה על היתומים), ופירשו בדעתו שכיון שטורח עבור היתומים, מורה היתר לעצמו (מגיד משנה נחלות יו בדעת רש"י).

בדברים מיוחדים

אף על פי שכל ישראל בחזקת כשרים הם (ראה ערך חזקת כשרות), ובכמה איסורים אמרו: לא נחשדו ישראל על כך (ראה עירובין ל ב: לא נחשדו חברים לתרום שלא מן המוקף; קדושין פב א: לא נחשדו על משכב זכור ולא על הבהמה, וכדומה), מצינו דברים שאמרו שנחשדו ישראל בהם, או סוג אנשים שנחשדו על דברים מיוחדים.

נחשדו ישראל על השביעית, ולא נחשדו על השבתות (תוספתא שבת ג; גיטין נד א), לפיכך אף על פי שהנוטע בשבת בשוגג יקיים ובמזיד יעקר (ראה תוספתא שם, וגיטין שם, וראה ערך מעשה שבת), הנוטע בשביעית בין בשוגג בין במזיד - יעקר (תוספתא שם וגיטין שם, ראה

חשוד על השבועה

עובר עבירה שנתחייב שבועת הדיינים, שאנו חוששים שמא ישבע לשקר

הפרקים:

- גדרו
- פסולו לשבועה
- שכנגדו - התובע - נשבע ונוטל
- כשהתובע אינו יכול להשבע
- בשבועת הנוטלים
- הראיה לפסלו
- "מיגו שחשוד וכו"

חשוד על השבועה מצינו בשני אופנים:

- אדם שיש לנו עדים או ראיה שהוא חשוד להישבע לשקר, שאין משביעים אותו אלא שכנגדו נשבע ונוטל;
- כשאין לנו ראיה לפסלו, אלא שאילו טענתו שקר נפסל מלהישבע. על אופן זה ראה להלן: "מיגו שחשוד וכו".

גדרו

נשבע לשקר או עבר עבירה (ראה שבועות מד ב, ורש"י מה א ד"ה אחת), ובמובן הרחב כולל אף את מי שעבר עבירה אחרת, שאנו חוששים בו שישבע לשקר (ראה להלן. ראה שם מה א, ובבא מציעא ה

א, ורש"י ד"ה לשכנגדו, ועוד; רמב"ם טוען ונטען ב ב; טוש"ע חו"מ צב ג). וכתבו ראשונים שכל הפסול לעדות מחמת עבירה (ראה ערך פסולי עדות), חשוד על השבועה (רמב"ם טוען ונטען ב ב; טוש"ע צב ג. וראה תוספות בבא מציעא ה ב), ויש שכתבו שמצינו הרבה פסולים לעדות שאינם פסולים לשבועה (תוספות ר"ד בבא קמא קה ב ד"ה תדע: כגון פסולים דרבנן).

חשוד על השבועה מחמת שבועת שקר, כיצד, בין שקר שנשבע שבועת העדות (ראה ערכו), ובין שנשבע שבועת הפקדון (ראה ערכו. שבועות שם; רמב"ם טוען ונטען ב ב; טוש"ע חו"מ צב ב), ואף באופן שאינו נפסל מחמת כפירת הממון (בבא קמא קה ב, ראה שם).

(אור זרוע סנהדרין ג כה וכו, בשם רבינו חננאל; רמ"א חושן משפט לד יד).

האוכל נבילות וכן האוכל נבילות חשוד על השבועה (רמב"ם טוען והעובר עבירות ונטען ב ב; טוש"ע חו"מ צב ג), ואף לדעת רבא שכשר לעדות, שרע לשמים אינו חשוד להיות רע לבריות (ראה סנהדרין כז א, וראה ערך פסולי עדות), לענין שבועה מודה שהרע לשמים חשוד על השבועה (ראה לעיל לענין נשבע שבועת שוא).

ויש שכתבו שלדעת רבא אף לשבועה הוא כשר, אלא שהלכה שפסול (קונטרס הראיות לריא"ז שבועות מו ב), וכן כתבו ראשונים שעובר עבירה דרבנן שאין בה חימוד ממון כשר, שלדעתם לא אמרו שרשע להכעיס פסול לעדות, אלא בעבירה של תורה (מאירי שבועות מה א).

הכופר בפקדון, שנעשה עליו גולן וחייב באונסין (ראה בבא קמא קה ב), הרי זה חשוד על השבועה (שם; טוש"ע חו"מ צב ד, ושם רצד א. הרמב"ם השמיט) משעת כפירתו (בבא קמא שם, ורש"י ד"ה ואם איתא; תוספות בבא מציעא ה ב ד"ה ההיא; רמב"ן שם ו א ד"ה ותו; טוש"ע שם ושם).

כשהיה ברשותו כשהיה ברשותו אין הכופר בפקדון נעשה גולן וחשוד על השבועה, באותה שעה אלא כשבאו עדים שבאותה שעה היה הפקדון בביתו וידע ממנו (בבא מציעא ה ב, בפסול עדות, וראה בבא קמא קה ב, ורש"י שם ד"ה דקאי; טוש"ע חו"מ רצד א. וראה רמב"ם גזילה ג יד), או שהיה הפקדון בידו וטען שהוא שלו (בבא מציעא שם; טוש"ע חו"מ צב ד). אבל אם היה הפקדון באגם אין זו כפירה, לפי שרצה להשתמט ממנו עד שיביאנו (בבא קמא שם), לפיכך אם לא באו עדים שהיה הפקדון ברשותו, כשר לשבועה, שמה כפר בו עד שימצאנו ויחזיר לו (טוש"ע חו"מ רצד א, על פי בבא מציעא שם).

הכופר במלוה, אינו חשוד על השבועה, לפי שלא נתכוין לגזול אלא להשתמט ממנו (ראה בבא מציעא ה ב, בעדות; טוש"ע חו"מ צב ד. וראה רמב"ם טוען ונטען ד י, וטוש"ע שם עה ד) עד שתשיג ידו לפרוע (רש"י בבא קמא קה ב; סמ"ע צב ס"ק יב).

הכופר במלוה, אם נשבע על כפירתו, כתבו ראשונים ונשבע שנעשה חשוד משום שבועת שקר (רי"ף בבא מציעא ה ב; רש"י ותוספות בבא קמא קה ב; תוספות בבא מציעא ה ב ד"ה ההיא; טוש"ע חו"מ צב ד, וכן משמע ברמב"ם טוען ונטען ב יב).

ויש שכתבו שאינו חשוד (שערים דרב אלפס כ ד"ה והרביעי; שו"ת מהרי"ל החדשים חו"מ קמה, בשם איכא מרבתינו), שאפשר שמשמטמט (תרומת הדשן פסקים רלו; מהרי"ל שם), היינו שהיה צריך למעות, והרי זה כמו אנוס (מהרש"ד חו"מ קצה), ויש שכתבו הטעם, לפי שתולים ששכח שהוא חייב (תשובות מהרי"א הלוי שם).

ויש שכתבו שכשר, מאחר שהדרך להשביעו שאינו חייב לו, ושמה מלוה יש לו עליו, מה שאין כן בפקדון שהדרך להישבע שלא הפקיד אצלו (בית יוסף לד מחודש כח, בדעת הריב"א), אבל אם נשבע בפירוש שלא לוה, הרי זה חשוד על השבועה, שהרי נשבע לשקר (מהרש"ד שם, וקצות החושן שם).

עוברת על דת אשה שעברה על דת משה (ראה ערכו), יש שכתבו משה שהיא חשודה על השבועה (ב"ח אהע"ז קטו ד"ה ומי"מ);

ויש שכתבו שדוקא אם שימשו נדה (ראה ערך דת משה), אבל בשאר עוברת על דת משה, שהיא עצמה לא עברה איסור, אלא שהכשילתו ועברה על לפני עור (ראה ערכו), אינה נפסלת לשבועה,

מחמת שבועת אפילו נשבע שבועת שוא - כגון שנשבע על אבן שהוא זהב (שערי שבועות לרי"ף כ ד"ה והרביעי), או על אבן שהוא אבן (סמ"ע צב סק"ד), או על דבר שאינו יכול להיות, או לבטל את המצוה (שערי שבועות שם) - הרי זה חשוד על השבועה (שבועות מה א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), אף על פי שאין בשבועתו כפירת ממון (שבועות מו ב), ואינו רע לבריות, אלא לשמים בלבד (רש"י שם מה א).

מחמת שבועה וכן אם נשבע לשקר שבועת הסת (ראה ערכו) - שהיא דרבנן בלא נקיטת חפץ (ראה שם) - הרי זה חשוד על השבועה (רמב"ם טוען ונטען ב יא; טוש"ע פז כח ולא, ועוד), ואף על שבועת התורה (מאירי שבועות ו, וכן כתב בשם הרמב"ם. וראה שער משפט צב סק"ו שהדבר פשוט), אף שאינה אלא מדרבנן (ראה ערך הני"ל), כיון שפסולו אינו משום שכופר ממון, אלא משום שנשבע לשקר, וכדרך שפסול העובר על שבועת ביטוי, אף על פי שאינה שבועת ממון (ראה להלן. שו"ת רדב"ז א קעד).

ויש סוברים שאינו חשוד על שבועה דאורייתא (מאירי שם בשם יש מי שאומר, ודחה).

מחמת שבועת נשבע שבועת ביטוי לשקר, כגון שנשבע שלא אכלתי ואכל, וכיוצא, הרי זה חשוד על השבועה (שבועות מו ב; רמב"ם טוען ונטען ב ב; טוש"ע צב ב), והוא בכלל שבועת שוא (ראה לעיל. שבועות מז א).

מוציא שם אדם הרגיל להוציא שם שמים לבטלה, כתבו גאונים שמים לבטלה שהוא פסול לשבועה (בעל הלכות גדולות, חובא בהגהות מרדכי בבא מציעא תמג; רב יהודאי גאון בתשובות הגאונים שערי צדק ד ה כח; מאירי כתובות פה ב, בשם קצת גאונים), שכיון שעובר על לא תשא (שמות כ ז, וראה ערך אזכרות), הרי זה כנשבע שבועת שוא (הגהות מרדכי שם, בשם רבנו יהודה).

יש שכתבו שהדברים אמורים כשהוא רגיל בכך (ברכי יוסף חו"מ לד יז), ויש שכתבו בסתם שהמזכיר שם שמים לבטלה פסול לשבועה (שו"ע חו"מ פז לט, בשם יש מי שאומר).

ויש חולקים וסוברים שאינו נפסל לשבועה (תומים חו"מ פז ס"ק לד, בדעת תוספות שבועות מו ב).

גולן דאורייתא גזל ממון חברו, הרי זה חשוד על השבועה (בבא ודרבנן מציעא ה א, וראה בבא בתרא לד א; רמב"ם טוען ונטען ב ב; טוש"ע חו"מ צב ג), וכן המלוה בריבית (שבועות מה א; רמב"ם שם; טוש"ע שם), בין ריבית דאורייתא (רמב"ם שם; סמ"ג עשין צה; טוש"ע שם), ובין ריבית דרבנן (סמ"ג שם; גר"א שם סק"ו, בדעת תוספות).

וכן המשחקים בקוביא ומפריחי יונים וסוחרי שביעית - שפסולים לעדות מדרבנן (ראה ערך פסולי עדות) - חשודים על השבועה (שבועות שם; רמב"ם וטוש"ע שם, והשמיטו סוחרי שביעית) מדרבנן (ראה שבועות מז א). וכן הרועה בהמות של עצמו, פסול לשבועה (בבא מציעא ה ב), שחזקת רועה שהכניס בהמותיו לרעות בשדות אחרים (רש"י שם), וכתבו אחרונים שאינו אלא ספק (שער משפט צב סק"ד).

וכן העובר על גזל של דבריהם, כגון שגזל מציאת חרש שוטה וקטן (ראה ערכו וערך גזל וערך דרכי שלום), והמוכסים, שגובים יתר על הראוי ונוטלים לעצמם (ראה סנהדרין שם), פסולים לשבועה מדרבנן (משפטי שבועות שם), ויש מפרשים שממונים להעריך כמה ישלם כל אחד, והם נושאים פנים למקצתם ומכבידים על אחרים, והרי הם גזלנים

(שבועות שם), ונשבעים אותה בנקיטת חפץ, לסוברים כן בשאר שבועות המשנה (ראה ערך שבועת הדיינים וערך שבועת המשנה. רמב"ם שבועות יא ח; טושי"ע חו"מ פז יג).

גדר התקנה יש שכתבו שלסוברים בדין כל המחוייב שבועה ואינו יכול להישבע, שפטור מלשלם (ראה שבועות מז א, וראה ערך מחויב שבועה ואינו יכול להשבע), החשוד פטור לגמרי, וחכמים תיקנו שישבע שכנגדו ויטול - שלא יהא חוטא נשכר (רשב"א שבועות מז ב) - ולהלכה במחוייב שבועה ואינו יכול להישבע, שמתוך שאינו יכול להישבע משלם (ראה שבועות שם, וראה ערך הנ"ל), חייב החשוד מן הדין, אלא שתיקנו שלא יטול התובע אלא בשבועה (עליות דרבנו יונה בבא בתרא לד א; רמב"ן שבועות מד ב ועוד), שכיון שהכל יודעים שאינו יכול להישבע, יביאווהו לידי שבועה ויטלו כל אשר לו (תוספות בבא מציעא צח א).

ויש שכתבו שהטעם שאינו משלם בלא שישבע התובע, לפי שברצון היה נשבע, אלא שאנו איננו מניחים לו להישבע (תירוצ' ב' בתוספות בבא מציעא ה א). לדעה זו מן הדין פטור החשוד בלא כלום, ותיקנו חכמים לתובע שיהא נשבע ונוטל (ריטב"א כתובות פח א; ב"ח חו"מ צב יא, וקצות החושן עה ס"ק יא, ועוד), כדי שלא יהא חוטא נשכר (חמדת שלמה בבא מציעא ג ב ד"ה ולפי זה).

שבועת עד אחד התחייב החשוד שבועת עד אחד, שכנגדו נשבע ונוטל (שבועות לב ב), ואין העד פטור את התובע מלהישבע, שאם כן נמצא שהעד מחייב את החשוד לשלם, ואין עד אחד קם לחייב ממון (מהר"ם ב"ב בתשובות מיימוניות משפטים סא). ויש שכתבו טעם אחר, שכיון שהעד חייב את החשוד להישבע, אין הוא יכול להועיל עוד לפטור את התובע משבועה (שי"ח חו"מ צב סק"ח, והגרי"א ס"ק טז), שאין העד יכול לעשות שתי פעולות, לחייב את החשוד שבועה, ולפטור את התובע מאותה שבועה שנהפכה עליו (תומים חו"מ פז סק"ט, ורבי עקיבא איגר שם, וראה ערך עד אחד).

שבועת היסת התחייב החשוד שבועת היסת, אין שכנגדו נשבע ונוטל (בבא מציעא ה א, ושבועות מא א; רמב"ם טוען ונטען ב ז; טור חו"מ פז כא; שו"ע שם צב יא), אלא הנתבע פטור (רמב"ם וטור ושו"ע שם), ששבועת היסת תקנת חכמים היא (ראה ערך שבועת היסת), ואין עושים תקנה לתקנה (בבא מציעא ושבועות שם; רמב"ם שם), ובשבועה דרבנן לא תיקנו חכמים להפוך את השבועה על התובע (שבועות שם), שמן הדין היה פטור, לסוברים כן (ראה לעיל), וחכמים תיקנו שהתובע ישבע ויטול, ולא תיקנו כן בשבועת היסת (תומים צב סק"י; קצות החושן עה ס"ק יא, ושם צב סק"י).

מחרימים אותו חשוד שהתחייב שבועת היסת, שהוא פטור (ראה לעיל), אם רצה התובע, מחרימים סתם על כל מי שכפר ממון חברו ואינו משלם (משפטי שבועות לרב האי גאון א שער שבועת היסת; טור חו"מ פז כא וצד בשם הר"י ישעיה; שו"ע שם צב יא), או שאף מחרימים אותו אם הוא מעכב ממון התובע בידו, ו"חרם סתם" היינו שאין מזכירים בו לשון שבועה (ט"ז שם, בדעת הרמ"א שם).

אמר הנתבע לתובע: הישבע אתה וטול, שומעים לו, ופטור הנתבע מקבלת חרם (רמ"א חו"מ צב יא), אבל אם אין התובע רוצה אלא לחייב את הנתבע בקבלת חרם, שומעים לו (סמ"ע שם ס"ק לב; נתיבות המשפט חידושים ס"ק יב); ויש שכתבו שאין שומעים לו (בית אפרים חו"מ עא, הובא בפתי תשובה ס"ק יב).

חשוד מפורסם רועה (ראה ערכו), שהוא חשוד על השבועה (ראה לעיל):

וכל שכן כשעברה על דת יהודית (ראה ערכו). חלקת מחוקק שם סק"ל, בדעת מגיד משנה אישות כד יד).

החובל בחבירו החובל בחברו במזיד, חשוד על השבועה (ב"ח חו"מ לד יב, בשם מרדכי הארוך). יש שכתבו שפסול אף כשיש בהכאתו שוה פרוטה, שמשלם ואינו לוקה (ראה ערך חובל. שו"ת בית יוסף קדושין ב); ויש מכשירים, כיון שניתן לתשלומים (שו"ת מהרי"ט אהע"ז מג ד"ה ולפי, לענין עדות).

מזיק המזיק ממון חברו, הרי זה "רשע של חמס" (ראה ערך פסולי עדות), ואף על פי שמשלם - רשע הוא (ראה בבא קמא ס ב), ולכן פסול לשבועה (מרדכי ארוך הובא בב"ח לד יב). אבל אם הדליק אש בתוך שלו, ופשע בה והזיקה בשדה חברו, אינו חשוד כיון שלא הזיק בידים (השלמה בבא קמא ו). ויש שכתבו שאף המדליק בשל חברו, והמזיק ממון חברו בידים - כשר (ים של שלמה בבא קמא ו ל בעדות).

מוסר המוסר ממון חברו לאנסים, אין לך פסול גדול מזה (רמב"ם חובל ח ח; טושי"ע חו"מ שפח ח). ויש שכתבו שכיון שחיובו משום גרמי (ראה ערך גרמא בנוזקין; גרמא), אינו פסול אלא מדרבנן, לסוברים שחיוב גרמי מדרבנן (ראה ערך הנ"ל. שו"ת פנים מאירות ב צא).

פסולו לשבועה

איזו שבועה החשוד על השבועה, אין משיעים אותו לא שבועת אינו נשבע התורה, ולא שבועה שמדבריהם (רמב"ם טוען ונטען ב א; טושי"ע חו"מ צב א), ולא שבועת היסת (רמב"ם שם; שו"ע שם יא), שחוששים שמא ישבע לשקר (רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן בבא מציעא ה ב, בשם רבינו תם), ואינו נאמן בשבועתו (שבועות מו ב; רמב"ם שם ג).

עשה תשובה החשוד פסול לשבועה לעולם, עד שילקה בבית דין, ואם באו עדים שלקה ועשה תשובה, חוזר לכשרותו (רמב"ם טוען ונטען ב י; טושי"ע חו"מ צב יד).

נדע החשד נשבע, ואחר כך באו עדים שהוא חשוד, אין שבועתו לאחר שבועתו כלום (רמב"ם טוען ונטען ב ט; טושי"ע חו"מ צב יג; רמ"א שם פז יד), ושכנגדו נשבע ונוטל (ראה להלן. רמב"ם וטושי"ע ורמ"א שם). ויש שכתבו שתקנת הגאונים היא (הגהות מרדכי סוף שבועות), אבל מן הדין פטור (שי"ח חו"מ פז סק"מ).

חשוד בדין טוען הנשבע לשקר ונעשה חשוד על השבועה, וטען על טענת גנב פקדון שברשותו שנגנב ונשבע על כך, נעשה טוען טענת גנב (ראה ערכו) וחייב כפל (בבא קמא קח א, ותוספות ד"ה ותרי; רמב"ם גנבה ב ה), ואף על פי שאין דין טוען טענת גנב אלא כשהשביעוהו בית דין (ראה ערך טוען טענת גנב), הדברים אמורים כשלא ידעו בית דין שהוא חשוד והשביעוהו (מגיד משנה שם).

שכנגדו - התובע - נשבע ונוטל

חכמים הפכו החשוד על השבועה שהתחייב שבועה דאורייתא, כגון שבועת עד אחד ושבועת השומרים (ראה ערך שבועת הדיינים), שכנגדו, היינו התובע, נשבע ונוטל (שבועות מא א, ופירוש המשניות שם; רמב"ם טוען ונטען ב ד; טושי"ע חו"מ צב ז), אם היה תובע בטענת כרי (רמב"ם וטושי"ע שם).

שבועה זו תקנת חכמים היא (בבא מציעא ה ב, ושבועות מא א; רמב"ם שם), שהפכו את השבועה המוטלת על החשוד ושמוהו על התובע

להישבע אם משלם, ולכן בשניהם חשודים חולקים מספק (ראה ערך ספק ממון. רשב"א וריטב"א שבועות מז א).

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שחולקים (טור שם, בשם הרא"ש; רמ"א חו"מ צב ז, בשם ויש אומרים, ועוד). ויש פוסקים שחזרה שבועה למחוייב לה, ומתוך שאינו יכול להישבע - משלם (רמב"ם טוען ונטען ב ד; טור שם, בשם הר"י והרמב"ם, ועוד); ויש שכתבו שמאחר שמחלוקת הראשונים היא - יחלוקו (דרכי משה שם, וכעין זה ברמ"א שם).

בשבועת הנוטלים

התחייב התובע שבועת המשנה, להיות נשבע ונוטל (ראה ערך שבועת המשנה), והוא חשוד על השבועה, דנים אם נוטל בלא שבועה, או שאינו נוטל; וכן דנים על הנתבע כשהוא פטור, אם חייב להישבע שבועת המשנה, או שבועת היסוד, או שאינו חייב להישבע כל עיקר (ראה להלן).

דיונים אלה מצינו בשבועות שמהדין היה התובע נוטל בלא שבועה, ותיקנו חכמים שיטול בשבועה, כגון בשטר חוב שהודה המלוה שנפרע מקצתו (ראה ערך הנ"ל), ובשבועות שמהדין הנתבע פטור, ותיקנו חכמים שישבע התובע ויטול, כגון בשכיר התובע מבעל הבית שכרו, והוא אומר נתתי (ראה ערך שכיר).

באופן שמן הדין היה נוטל בלא שבועה, וחכמים תיקנו כשהשבועה מתקנת חכמים שיטול בשבועה, והוא חשוד, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שנוטל בלא שבועה (ראב"ד טוען ונטען ב ה; רמ"ה הובא במגיד משנה שם, ובטור פב יא ושם צב יג; רמב"ן ועוד ראשונים כתובות פח א; דעה ב' בטוש"ע חו"מ פב ח; דעה ב' בטוש"ע חו"מ צב ט), ואין הופכים את השבועה על הנתבע (ראה לעיל; שכנגדו נשבע ונוטל), לפי שאין עושים תקנה לתקנה (ראה לעיל, בשבועת היסוד. ראב"ד על הר"י כתובות שם), וכן אין אומרים שיפסיד התובע, כיון שמן הדין שיטול בלא שבועה (רמב"ן שם).

- ויש סוברים שכיון שאינו יכול להישבע, אינו נוטל (שו"ת הר"י פה, ובראשונים שבועות מח ב, וכתובות פח א, ועוד, בשמו; רמב"ם שם; דעה ב' בקונטרס הראיות שבועות שם; דעה א' בטוש"ע חו"מ פב ח, ושם צב ט), שאף בשבועה דרבנן מתוך שאינו יכול להישבע מפסיד (העיטור מלוה על פה; שו"ת נודע ביהודה קמא אה"ע"ז לה. וראה ערך מחוייב שבועה ואינו יכול להשבע).

ולדעה זו הנתבע נשבע היסוד ונפטר (שו"ת הר"י פה; דעה א' בטוש"ע פב ח וצב ט), ואין אומרים שנהפוך עליו את השבועה שהתחייב התובע, וישבע בנקיטת חפץ, שלא עשו תקנה לתקנה (שו"ת הר"י שם; קצות החושן פב סק"ד, בדעת הרמב"ם).

נשבע שבועת הנוטלים ונטל, ואחר כך נודע שהוא חשוד על השבועה, שאין שבועתו כלום (ראה לעיל), חייב להחזיר לנתבע מה שנטל ממנו (רמב"ם טוען ונטען ב ט; טוש"ע חו"מ צב יג), באופן שאם היה ידוע שהוא חשוד לא היה נוטל (ראה לעיל. סמ"ע ס"ק לו; ש"ך ס"ק טו).

הראיה לפסול

אין אדם נעשה חשוד על השבועה עד שיעידו עליו עדים שעבר עבירה שנפסל בה (רמב"ם טוען ונטען ב ג;

גדרו), שנתחייב שבועת התורה, יש שכתבו שאין שכנגדו נשבע ונוטל (תוספות רבנו פרץ בבא מציעא ה ב, ועוד), וכן בכל חשוד, אם ידע התובע בעת שהתעסק עמו שהוא חשוד (דעה א' ברמ"א חו"מ צב ז), שלא היה לו לעשות בלא עדים, כיון שידע שהוא חשוד (תוספות רבנו פרץ שם), והוא הפסיד על עצמו (רבינו ירוחם שם בשם הראב"ד, הובא בבית יוסף צב מחודש ד).

ויש חולקים (שו"ת הרא"ש יא א; רמ"א חו"מ צב ז, בשם יש חולקים; שער משפט צב סק"י, בדעת רמב"ם גניבה ה ה, וטוש"ע שנו ד), שאין לומר שהתובע הפסיד על עצמו, שאדרבה החשוד היה לו לפרוש ממשא ומתן, שמא יתחייב שבועה דאורייתא וישבע שכנגדו ויטול (שו"ת הרא"ש שם).

כשהתובע אינו יכול להישבע

שניהם חשודים היה גם התובע חשוד על השבועה, נחלקו תנאים: רבי מאיר אומר חזרה שבועה למקומה, ורבי יוסי אומר יחלוקו (שבועות מה א, ושם מז א), ועשה רב נחמן מעשה כדברי רבי יוסי (שם).

חזרה שבועה בפירוש "חזרה שבועה למקומה" נחלקו אמוראים: • רבותינו שבבבל, שהם רב ושמואל, אמרו חזרה שבועה לסיני (שם), היינו שחזר הדין לקדוש ברוך הוא שאמר בהר סיני וְלֹא תִגְזֹל (ויקרא יט יג), והוא יפרע מהעושה את חברו, אבל בטל דינם מידי בני אדם (משפטי שבועות לרב האי גאון ב יא. וכעין זה ברש"י שם).

- רבותינו שבארץ ישראל, והוא רבי אבא, אמרו חזרה שבועה למחוייב לה (שם), והוא הנתבע, וכל המחוייב שבועה ואינו יכול להישבע (ראה ערכו) - משלם (רש"י שם), לפי שמן הדין היה מחוייב לשלם בלא שישבע שכנגדו (ראה לעיל), אלא שלתקנת החשוד חייבו שכנגדו להישבע, ושבועה זו אינה כאן (רמב"ן במלחמות מח א).

לדעת רב ושמואל המחוייב שבועה ואינו יכול להישבע אינו משלם (ראה שבועות מז א וב, וראשונים דלהלן), וכיון שמן הדין פטור הוא לגמרי, מעמידים הדבר על הדין, ונשאר הממון אצל הנתבע המוחזק בו (רשב"א שבועות מז א ד"ה ורב וד"ה ואם תאמר. וראה ר"ן שם).

ויש שכתבו שלדברי הכל מחוייב שבועה שאינו יכול להישבע משלם, אלא שלדעת רבי אבא בשבועה דאורייתא אמרו כן, ולכן הנתבע משלם שחיובו בשבועה מן התורה, ולדעת רב ושמואל שאף בשבועה דרבנן - כגון הבא להיפרע מנכסי יתומים - מתוך שאין יכול להישבע מפסיד (ראה לעיל), אף בחשוד שמדרבנן נהפכה השבועה על התובע, והוא אינו יכול להישבע, הרי זה מפסיד (הגר"א צב ס"ק יח, בדעת תוספות בבא מציעא צז ב, ושבועות מז א).

יחלוקו בטעם הסוברים שיחלוקו, יש שכתבו שלדעתם מחוייב שבועה ואינו יכול להישבע - משלם, וכיון ששניהם אינם יכולים להישבע, לפיכך יחלוקו (תוספות בבא מציעא צז ב, בשם רבינו תם), שאף שבשבועה דרבנן לא אמרו מתוך שאינו יכול להישבע מפסיד, כיון ששבועתו מחמת הנתבע שהיה חייב שבועה דאורייתא, אף שבועתו דינה כשבועה דאורייתא (תוספות בבא מציעא שם), או שכיון שהוא חשוד קנסוהו (תוספות בבא בתרא לד א, בשם רבינו תם. וראה תוספות בבא מציעא שם תירוץ א החולק).

ויש שכתבו שלדעתם הדבר ספק בכל מחוייב שבועה שאינו יכול

חשוד על השבועה, שמא אנוס היה, שלא היו לו מעות לפרוע (שו"ת הרשב"א א אלף ויח; ריב"ש תקטו; ים של שלמה בבא קמא ט מז). ויש שנראה מדבריהם שדוקא כשטוען אנוס הייתי, אינו נפסל (ראה ים של שלמה שם).

יש שכתבו במי שבאו עליו עדים שעבר על שבועתו, שאינו יכול לומר אנוס הייתי (רמ"א חו"מ לד ה לענין עדות), ויש מהאחרונים שכתבו שאף לדעה זו, דוקא כשנשבע על דבר שבידו לעשותו, וטען אנוס הייתי, אינו נאמן (כנסת הגדולה לד הגהות בית יוסף כט).

הנשבע לשקר אינו נעשה חשוד אלא אם כן יש עדות או ראיה ברורה שלשקר נשבע, אבל אם אין, אף על פי שלא היה נאמן בשבועתו, אינו נעשה חשוד בכך, שאפשר שהאמת כמו שנשבע (ראה להלן). וכן בשאר עבירות, אם טוען שאין זו עבירה, יש שכתבו שאף על פי שלענין ממון אינו נאמן - כגון שחטף חפץ מחברו וטוען שלי חטפתי (ראה ערך חזקת מטלטלים) - אינו נעשה חשוד על השבועה בכך (ראה להלן, מחלוקת בדבר).

לווה שטען שפרע חובו ונשבע בבית דין, והוציא המלוה שטר חוב מקויים (ראה ערך שטר חוב), אין הלווה חשוד על השבועה, שהרי לא העידו עדי השטר שלא פרע (רמב"ם טוען ונטען ב יב; טוש"ע פז לא), ואף על פי שאינו נאמן לומר פרעתי, שחזקה שלא היה משאיר שטרו אצל המלוה (ראה ערך הני"ל), אינו נפסל לשבועה על ידי חזקה זו, שאף על פי שמן הסתם לא פרע, הרי אפשר שפרע (קצות החושן כח סק"ח).

"מיגו שחשוד וכו"

גדרו "מיגו - מתוך - שחשוד על הממון חשוד על השבועה", נאמר באדם שאין עליו עדים או ראיה שהוא חשוד על השבועה, אלא שהתחייב שבועה באופן שאם שקר הוא טוען אין כוונתו להשתמט, אלא בא לגזול את הממון (ראה לעיל: גדרו).

לסוברים שחשוד הוא על השבועה (ראה להלן), הרי זה לפי שאם אנו חושדים בו שגזול הממון, הרי גזול חשוד הוא להישבע לשקר (ראה רש"י בבא מציעא ה ב ד"ה ונימא), וכשם שבחשוד ודאי אפילו רצה התובע להשביעו אין שומעים לו, לפי שאסור להשביעו (ראה לעיל: פסולו לשבועה. שער משפט צב סק"ו); ויש שכתבו שאין משיבים אותו, לפי שאין תועלת בשבועתו, שאם רוצה הוא לגזול אף ישבע על כך לשקר (ראה סמ"ע חו"מ צב ס"ק יא, ומהר"ם שי"ף כתובות יח ב, וקצות החושן צב סק"א, ורבי עקיבא איגר בדרוש וחדוש בבא מציעא ג ב); ויש חולקים, שכן החשוד על דבר אחד אינו חשוד על דבר אחר (ראה ערך חשוד. שער משפט שם).

אף על פי שהחשוד על השבועה שכנגדו נשבע ונוטל מהשבועה (ראה לעיל: שכנגדו נשבע ונוטל), ואם הוא מהנשבעים ונוטלים - מפסיד (ראה לעיל: בשבועת הנוטלים), כשאינו חשוד ודאי אלא מיגו שחשוד על הממון, פטור בלא שבועה (ראה תוספות בבא מציעא ו א ד"ה ספק, ועוד), ואם הוא מהנשבעים ונוטלים, נוטל בלא שבועה (תוספות שם).

מחלוקת האמורים
אם אומרים מיגו שחשוד על הממון חשוד על השבועה, נחלקו אמוראים:

טוש"ע חו"מ צב ה), ואינו נפסל על פי עדותם של פסולי עדות (ראה ערכו. מאירי כתובות פה א). וכתבו אחרונים שצריך להעיד עליו בפניו, שאין מעידים לחייב אדם אלא בפניו (ראה ערך עדות. ש"ך חו"מ לח).

על פי עצמו המורה מעצמו שהוא חשוד ושעבר עבירה שנפסל בה, אם נתחייב שבועה להפטר, משיבים אותו (רמב"ם שם; טוש"ע שם), שאדם קרוב אצל עצמו, ואין אדם משים עצמו רשע (ראה ערכו. משפטי שבועות לרב האי גאון ב ד; ריטב"א בבא מציעא ו א, בשם הרא"ה; שו"ת הרא"ש קז ו ד"ה והנה); ויש מחלקים, שאם לא היה סבור לעשות עצמו חשוד, כגון שנשבע שבועת העדות, ואחר כך הודה שראה את העדות, הרי זה נעשה חשוד מאליה (מאירי בבא קמא קה ב).

ויש שכתבו שאם טען שכנגדו אני אשבע ואטול, כיון שהודית שאתה חשוד, הרי זה נשבע ונוטל (טור חו"מ צב, בשם הרמ"ה; שו"ע שם ה, בשם ויש מי שאומר), שכיון שמחייב את עצמו ממון בהודאתו, הודאת בעל דין היא כמאה עדים לענין ממון (ר"ן שבועות מו ב; סמ"ע ס"ק יח; ט"ז ה).

ויש ראשונים חולקים וסוברים שאף אם רצה להישבע וליטול, אין שומעים לו, שאין אדם נעשה חשוד על פי עצמו (משפטי שבועות וריטב"א ורא"ש שם).

עד אחד העיד עליו עד אחד שגזל את חברו, ונתחייב שבועת עד אחד, הרי זה נשבע (רש"י שבועות לב ב, ושם מז א; תוספות שם לב ב, ובבא בתרא לד א; שו"ע חו"מ עה ח), שאין נפסל לשבועה על פי עד אחד (תשובות הרשב"א, הובא בבית יוסף לד מחודש כט; סמ"ע ס"ק כא).

ידיעת הדיין היה הדיין עצמו יודע שפלוגי חשוד על השבועה, יש לו להפוך השבועה על שכנגדו, אף על פי שאין לו ראיה ברורה בדבר (רמב"ם סנהדרין כד א; טור חו"מ טו בשם הרמב"ם, וראה שו"ע שם ה), וכן אם העידה אשה על כך, והיא נאמנת אצל הדיין (כתובות פה א; רמב"ם שם; טור שם, וראה שו"ע שם), אבל אם אין הדבר ברור לו, אינו נעשה חשוד על פי אחד, אפילו היה העד גדול שבגדולים (מאירי כתובות שם).

ויש חולקים וסוברים שלא נאמרו הדברים אלא כשהיה מן הנשבעים ונוטלים, שהופכים את השבועה על הנתבע, ונשבע ונפטר (ראה לעיל: בשבועת הנוטלים. רא"ה וריטב"א שם בשם רבנו פרץ אחי הרא"ה).

משרבו בתי דינים שאינם הגונים או שאינם חכמים כראוי ואינם בעלי בינה, הסכימו רוב בתי דיני ישראל שלא יהפכו שבועה אלא בראיה ברורה (רמב"ם שם, וטוש"ע שם, על פי גאון. וראה ערך אומדנא²).

כובש עדותו עדים היודעים במי שנתחייב שבועה שהוא חשוד על השבועה, צריכים לבוא להעיד על כך, כמו בשאר עדויות (רמ"א חו"מ צב ה), ואם לא העידו הם גורמים איסור לבית דין, ומפסידים ממנו של התובע, וחייבים בדיני שמים (שו"ת הרשב"א ג צג).

כשנוכל לתרץ אין מחזיקים אותו לחשוד על השבועה כל זמן שנוכל לתרץ עניינו ולומר שלא התכוין לעבירה (סמ"ע צב ס"ק יב), וכן אמרו שהכופר במלוה כשר, לפי שאומרים שלא התכוין לגזול אלא להשתמט ממנו עד שיהיו לו מעות לפרוע (ראה לעיל).

תלייה באונס הנשבע לפרוע לזמן פלוני ועבר הזמן ולא פרע, אינו

שבועה אף על פי שאינו פורש מספק ממון, שכן ממון אפשר בחזרה מה שאין כן שבועה שאינה בחזרה (בבא מציעא שם), שאם נשבע שלא כדין אין לו תקנה (רא"ש שם).

להלכה נחלקו ראשונים:

- יש פוסקים כאב"י שאומרים מיגו שחשוד על הממון חשוד על השבועה, אלא שכל שאפשר לתלות בספק מלוה ישנה, משביעים אותו (ר"ף בבא מציעא ו א, ורא"ש שם בדעתו; שו"ת הרשב"א ב רלא; טוש"ע חו"מ צב ג).

- ויש פוסקים שאין אומרים מיגו שחשוד וכו' (הגהות מיימוניות טוען ונטען ט ז, ובית מאיר אהע"ז קטו ז, בדעת הרמב"ם; דרוש וחדוש לרבי עקיבא איגר בבא מציעא ג ב, בדעת תוספות שם).

חתיכה הראויה להתכבד¹

חתיכה של איסור, הראויה להתכבד בה לפני האורחים, שאינה בטלה ברוב של היתר

הכלל וגדרו

חתיכה של איסור שנתעברה בחתיכות של היתר, באופן שמן הדין הוא שתתבטל ברוב (ראה ערך בטול ברוב), אם החתיכה ראויה להתכבד בה לפני האורחים - אינה בטלה (חולין ק א; רמב"ם מאכלות אסורות טז ה; טוש"ע יו"ד קא א) אפילו בכמה אלפים (רמב"ם שם, על פי תוספתא תרומות (ליברמן) ח כ), שהרי החתיכה חשובה אצלו (ראה ערך דבר חשוב. רמב"ם שם). ואין חילוק בזה בין אסורי-הנאה (ראה ערכו) לאסורי-אכילה (ראה ערכו. בית יוסף שם, שכן דעת כל הפוסקים)².

ולכן חתיכה של נבלה או של דג טמא שנתבטלה עם החתיכות, בזמן שמכירה - ומשליכה לחוץ, ואין כאן אלא פליטתה (רש"י חולין צו ב ד"ה בזמן שמכירו) - בנותן טעם (ראה ערך בטול ברוב וערך בטול אסורים), ואם לאו כולן אסורות (משנה שם; רמב"ם מאכלות אסורות טז ה; טוש"ע שם), שכל אחת יש לחוש ולומר שמא זו היא (רש"י שם ד"ה בזמן), והרוטב מותר אם אין בחתיכת האיסור כדי לתת טעם בכל החתיכות והקיפה והרוטב (משנה שם, ורש"י ד"ה בזמן שמכירו), ואין החתיכה בטלה ברוב הואיל וראויה להתכבד בה לפני האורחים (גמ' שם ק א), שאף על פי שהחתיכה אסורה ואינה ראויה לישראל, כיון שאם תתבטל, ותהא מותרת תהא ראויה להתכבד בה - אינה בטלה (תוספות שם ד"ה שאני, ויבמות פא ב ד"ה דברי, וזבחים עב א ד"ה אלא; התרומה נ; רוקח תעז; תורת הבית הארוך ד א; טוש"ע יו"ד שם)³.

מקורו דין חתיכה הראויה להתכבד שאינה בטלה, אינו אלא מדרבנן, אבל מן התורה אף חתיכה הראויה להתכבד בטלה ברוב, כדרך שאמרו כן בכל דבר חשוב (רש"י גיטין נד ב ד"ה לא יעלו; תוספות זבחים עב ב ד"ה אלא; כן משמע מרמב"ם מאכלות אסורות טו ו, ושם טז ט), ומטעם זה אם היה הדבר ספק אם החתיכה ראויה להתכבד, אפילו אם היתה החתיכה אסורה מן התורה, הרי היא בטלה, שהולכים בה להקל כדין כל ספק דרבנן (איסור והיתר הארוך כה ז; רמ"א שם)⁴.

גדרו החשיבות של חתיכה הראויה להתכבד, שמטעם זה אינה בטלה, משום שהרי היא בכלל דבר-שבמנין (ראה ערכו), שאינו בטל (תוספות חולין ק א ד"ה שאני, ועבודה זרה עד א ד"ה למעוטי, וזבחים עב א ד"ה אלא; מלחמות לרמב"ן יבמות פא ב; רא"ש חולין ז לו; ריטב"א יבמות שם, ועבודה זרה שם), שכן אמרו בתלמוד שלדעת הסובר שכל דבר שיש בני אדם המקפידים עליו מפני חשיבותו למכרו במנין אינו בטל (ראה ערך דבר שבמנין), אף חתיכה אינה בטלה מטעם זה (חולין שם), שפעמים שנמנית, לפי שאדם עשוי למנות חתיכותיו למנין אורחים שזימן (רש"י שם ד"ה כל שדרכו); ולדעת הסובר שדוקא המיוחד למנין אינו בטל, אבל דבר העשוי לינתן באומד בטל (ראה ערך הני"ל), הטעם שחתיכה אינה בטלה הוא הואיל וראויה להתכבד בה לפני האורחים (גמ' שם), היינו שכיון שראויה להתכבד בה הרי היא בכלל "את שדרכו לימנות" (תוספות שם ושם ושם; מלחמות לרמב"ן שם; רא"ש שם; ריטב"א שם ושם), וראויה להתכבד שאמרו אינו אלא שיעור, שאם היא גדולה כל כך שראויה לינתן לפני אורח נכבד, חשובה כדרכו לימנות (רא"ש שם)⁵.

דבר שבמנין ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שלא אמרו שחתיכה הראויה להתכבד אינה בטלה אלא לדעת התנאים הסוברים שכל דבר שבמנין אינו בטל (ראה ערך הני"ל), אבל לדעת הסוברים שאף דבר שבמנין בטל, מלבד אגוזי פרך ורמוני באדן ושאר דברים שמנו חכמים (ראה ערך הני"ל), אף חתיכה הראויה להתכבד אינה עדיפה משאר דברים שבמנין, ובטלה, אלא שלדעתם אין הלכה כדעה זו (רמב"ן ור"ן חולין שם; ריטב"א שם, ויבמות פא ב, בשם התוספות).

- ויש מפרשים שהכל מודים שחתיכה הראויה להתכבד אינה בטלה, שהרי היא כדברים שמנו חכמים (תוספות זבחים עב א ד"ה אלא; רמב"ן ור"ן חולין שם, בדעת הרמב"ם).

במה; ריטב"א יבמות פא ב, וחולין שם, בשמו; מאירי שם ושם, בשם יש מפרשים).⁴ ואין דין ספק זה כספק מחמת חסרון ידיעה, שמחמירים בו אף באיסור דרבנן (ראה ערך ספק דרבנן), לפי שבספק אם החתיכה ראויה להתכבד לא גזרו חכמים שלא תתבטל (פרי תואר שם סק"ד; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ב, בדעת ה"י, ושפתי דעת ס"ק יב, בדעת הש"ך).⁵ ויש המפרשים שאין חתיכה הראויה להתכבד בכלל דבר שבמנין, אלא מכיון שחשובה להתכבד בה אינה בטלה (ר"ן חולין שם), וחשובה מצד עצמה (מאירי יבמות פא ב).

חתיכה הראויה להתכבד. 1. יח, טורים קצ-רז. 2. ויש מהראשונים הסוברים להלכה שדין חתיכה הראויה להתכבד לא נאמר אלא באיסורי הנאה, אבל איסורי אכילה בטלים ברוב (רמב"ן עבודה זרה עד א, ורשב"א שם, וחולין שם, ויבמות פא ב, ותורת הבית הארוך ד א, בדעת הרי"ף), שלדעתם הדבר שנוי במחלוקת תנאים (תוספות חולין שם ד"ה שאני, בתירוץ השני; רמב"ן שם ורשב"א שם ושם ושם, בדעת רש"י והרי"ף). 3. ויש מפרשים הטעם, מכיון שחתיכה של היתר כמותה ראויה להתכבד בה, אינה בטלה (בדק הבית לרא"ה שם, וב ד"ה עוד

אלא מדרבנן (ראה לעיל: הכלל וגדרו), הלכה כדברי המקילים (בדק הבית לבית יוסף שם); ויש שכתבו שנוהגים שאף מחוסרת תיקון חשובה חתיכה הראויה להתכבד, מלבד תרנגולת בנוצתה שמחוסרת מעשה גדול (רמ"א שם), וכל שכן כבש שלם שלא הופשט מעורו (ט"ז שם סק"ו, וש"ך שם סק"י), אבל תרנגולת שהוסרה נוצתה, ועדיין לא ניטלו המעים ולא נפתח הבטן, אין זה חשוב מחוסר מעשה (ט"ז שם).

כשאין איסור מחמת עצמה

חתיכה הראויה להתכבד שאינה בטלה (ראה לעיל: הכלל וגדרו) אין הדברים אמורים אלא אם כן היתה החתיכה אסורה מחמת עצמה, כגון נבלה ודג טמא וכיוצא, אבל חתיכת היתר שקיבלה טעם מן האיסור, באופן שהחתיכה אסורה מחמת בליעת האיסור (ראה ערך טעם), אף לסוברים שחתיכה שבלעה טעם איסור ונאסרה נעשית היא עצמה כדבר אסור, אין לה דין חתיכה הראויה להתכבד ובטלה ברוב, לפי שאין האיסור הבלוע שבה ראוי להתכבד (התרומה נ; רוקח תפ; סמ"ג לאוין קמא; טוש"ע יו"ד קא ב; תורת חטאת מ ד), ואפילו שבלעה טעם האיסור על ידי בישול (שו"ת רשב"ש תריג). וכל שכן חתיכה שקיבלה טעם האיסור ולא נאסרה רק כדי קליפה (ראה ערכו), שהרי הקליפה אינה ראויה להתכבד (תשובות מימוניות מאכלות אסורות יז; רבנו ירוחם טו כה; הרמ"א בדרכי משה שם סק"א, בשם הגהות שערי דורא, ובתורת חטאת שם, ובמפה שם ב). וכן חתיכת בשר ששהתה שלשה ימים בלא מליחה (ראה ערכו) - שהדין הוא שאינה מותרת באכילה אלא על ידי צליה (ראה ערך מליחה) - שנתערבה בחתיכות אחרות שלא שהו שלשה ימים, בטלה ברוב, אפילו היתה החתיכה ראויה להתכבד, לפי שאין איסורה מחמת עצמה אלא מחמת הדם הבלוע בה (תרומת הדשן קע; שו"ע שם יד; רמ"א שם ב), והוא הדין בחתיכת בשר שנתבשלה בלא מליחה ונתערבה באחרות (איסור והיתר הארוך ג; רמ"א יו"ד סט יד), שאף על פי שלענין ביטול ברוב משערים בכולה, לפי שאין אנו יודעים כמה דם יוצא ממנה (ראה ערך הני"ל), מכל מקום חשיבות החתיכה אינה מחמת הדם, אלא מחמת גוף הבשר שהוא היתר (תרומת הדשן שם).

בשר בחלב - חתיכת בשר שנתבשלה בחלב, ונאסרה משום בשר-בחלב (ראה ערכו), שנתערבה בחתיכות של היתר, כתבו ראשונים שדינה כחתיכה שאיסורה מחמת עצמה, ואינה בטלה (התרומה נ; תורת הבית הארוך ד א, בשם רבותינו הצרפתים, על פי עבודה זרה עד א; איסור והיתר הארוך כה ח; טוש"ע יו"ד צב ג, ושם קא ב), שכיון שהבשר והחלב כל אחד בפני עצמו היה מותר ועל ידי חיבורם יחד נאסרו, חוזר הכל להיות כגוף אחד של איסור (התרומה ותורת הבית ואיסור והיתר שם; בית יוסף שם), ומכל מקום טיפת חלב שנפלה על חתיכת בשר, כתבו ראשונים שאם יש בחתיכה ששים לבטל הטיפה - מותרת, אף על פי שהחתיכה ראויה להתכבד, שהרי הטיפה אינה ראויה להתכבד (התרומה שם; שערי דורא מא), שחשיבותה של ראויה להתכבד אינה תלויה בדבר הנאסר אלא בדבר האוסר (מבוא שערים בשערי דורא שם).

מבהמות וחיות ועופות, בין חתיכה גדולה בין חתיכה קטנה, הרי היא חשובה וראויה להתכבד בה, להוציא שקצים ורמשים, או ביצה שיש בה אפרוח (ראה ערך אפרוח), או איסור נימוח ואינו עומד בעינו, שאינם בכלל חתיכה הראויה להתכבד (מהרלב"ח פח, בדעת הרמב"ם).⁸ לדוגמה בני מעיים (ראה: איסור והיתר הארוך כה כב; טור יו"ד קי ושו"ע שם קא ה), תלחולת (ראה מרדכי ביצה תרמז), ורגלי בהמה ועוף (ראה: איסור והיתר שם; רמ"א יו"ד קא ג).

שלא במינה חתיכה הראויה להתכבד, שאמרו שאינה בטלה, נחלקו בה ראשונים אם היא דוקא כשנתערבה במינה, אבל נתערבה שלא במינה בטלה ברוב, כדרך שאמרו כן בדבר-שיש-לו-מתירין (ראה ערכו). איסור והיתר הארוך כה; דרכי משה שם סק"ב, בשמו; או שאינה בטלה בין במינה בין שלא במינה (דרכי משה שם, בדעת הרשב"א והשערי דורא), וכן הלכה (רמ"א שם ו).⁶

חתיכות שבכלל חתיכה הראויה להתכבד

חתיכה הראויה להתכבד בה לפני האורחים, פירשו ראשונים שהיינו לפני אורחים נכבדים וחשובים (תורת הבית הארוך ד א; רא"ש בפסקים חולין ז ל, ובשו"ת כ יז; מאירי שם צז א; ים של שלמה שם נא), כל שדרכם של בני אדם להניח בפני אורח אחד, שהיא חתיכה בינונית (תורת הבית הארוך שם), והכל לפי המקום ולפי הזמן (רשב"ש תריג; ים של שלמה שם נג, על פי רמב"ם מאכלות אסורות טז ט; תורת חטאת מ ד; ט"ז יו"ד קא סק"ט; ש"ך שם ס"ק יב-ג).⁷

וכמה סוגי חתיכות מצינו שדנו בהם ראשונים אם הם בכלל חתיכה הראויה להתכבד,⁸ ופירשו אחרונים בדעתם שכל מה שנזכר בפירוש שהיא בכלל חתיכה הראויה להתכבד, אף על פי שיש מקומות ששם אין חתיכה זו ראויה להתכבד, בטלה דעתם; או שכל מה שנזכר בפירוש שהיא בכלל חתיכה הראויה להתכבד, מן הסתם היא כן עד שיתברר שאינה ראויה להתכבד, ומה שלא נזכר בפירוש אינה בכלל חתיכה הראויה להתכבד עד שיתברר שראויה להתכבד (מנחת יעקב לתורת חטאת מ סק"ח; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ט, בשמו).

במחוסרת תיקון

חתיכה שאינה ראויה להתכבד אלא לאחר תיקון, נחלקו ראשונים אם היא בכלל חתיכה הראויה להתכבד:

- יש סוברים שאינה חשובה חתיכה הראויה להתכבד, ומטעם זה כתבו שחתיכת נבלה שאינה מבושלת שנתערבה בחתיכות כשרות, בטלה ברוב, שכיון שאינה ראויה כמות שהיא אינה חשובה ראויה להתכבד (בדק הבית לרא"ה ד ב, בשם רבותיו; רשב"א יבמות פא ב; רא"ש בפסקיו חולין ז לו, בשם יש מן הגדולים, ובשו"ת כ יז, בשם הרא"ה; טור יו"ד קא, בשם יש אומרים; שו"ע שם ג, בסתם).
- ויש סוברים שאף חתיכה חיה היא בכלל חתיכה הראויה להתכבד (סמ"ק ריד; הגהות סמ"ק שם; משמרת הבית שם; רא"ש שם ושם, על פי עבודה זרה עד א; רבי אברהם מן החר יבמות שם; שו"ע שם, בשם יש חולקין), לפי שאדם מתכבד בה בפני האורחים כשמראה אותה להם (רבי אברהם מן החר שם), או לפי שחשובה בעיניו לבשלה ולהתכבד בה (משמרת הבית שם), או שלא אמרו ראויה להתכבד אלא לענין שיעור, שתהא גדולה וראויה לכבד בה אורח לכשתתבשל, אבל בשביל שהיא חיה לא בטלה חשיבותה, כדרך שאמרו כן בדבר-שבמנין (ראה ערכו), שאף דברים שאין ראויים עתה לאכילה אינם בטלים מפני חשיבותם (רא"ש חולין שם, על פי ערלה ג ז).

להלכה כתבו הפוסקים שכיון שדין חתיכה הראויה להתכבד אינו

6. על בשר הנמצא, באופנים שהולכים אחר הרוב, שאמרו כן אף בחתיכה הראויה להתכבד, ראה ערך כל דפריש מרובא פריש. 7. ויש מן הראשונים שכתבו שאין חתיכה בכלל חתיכה הראויה להתכבד אלא אם כן היא מנה יפה ושמנה ומפולגת במינה (תשובת רבי שלמה מן החר בסוף המאורות לחולין, על פי זבחים עב א; מאירי חולין צז א, בשם גדולי החר, ושם ק א, בשם יש אומרים; ועוד); ויש שכתבו בדעת ראשונים שכל חתיכה מדבר חשוב, כגון נבלות וטרפות וטמאות

באיסור דרבנן

דין חתיכה הראויה להתכבד נאמר אף באסור-דרבנן (ראה ערכו), שאם נתערבה החתיכה בחתיכות של היתר אינה בטלה (איסור והיתר הארוך כה א; כסף משנה מאכלות אסורות טז ו, ובית יוסף יו"ד קא א, בדעת הרמב"ם; רמ"א שם, ותורת חטאת מ ב). ואינו אלא כשהחתיכה אסורה מחמת עצמה - כדרך שאמרו כן בחתיכה האסורה מן התורה (ראה לעיל: כשאין אסורה מחמת עצמה) - כגון אבר המדולדל בבהמה (בי"ח שם), או כלאי-הכרם (ראה ערכו) דרבנן (חוות דעת שם סק"ב, על פי תוספות יבמות פא א ד"ה מאי), אבל לא בחתיכה האסורה מטעם שבלעה איסור דרבנן, לפי שאין האיסור הבלוע שבה ראוי להתכבד (בי"ח שם; פרי מגדים, פתיחה לבשר בחלב).

בשר בחלב באיסור בשר-בחלב (ראה ערכו) דרבנן, כגון חתיכת בשר דרבנן עוף שנתבשלה בחלב (ראה ערך הנ"ל: הבשר), יש מן האחרונים שכתב שדינה כחתיכה האסורה מחמת עצמה, ויש בה דין חתיכה הראויה להתכבד, כדרך שאמרו כן בחתיכת בשר בחלב האסורה מן התורה, שכיון שהבשר והחלב כל אחד בפני עצמו היה מותר, ועל ידי חיבורם יחד נאסרו, חוזר הכל להיות כגוף אחד של איסור (בי"ח שם).

וכן בבשר הכבוש בחלב, שאיסורו מדרבנן (ראה ערך הנ"ל: הבישול), יש מן האחרונים שכתבו שדינו כחתיכה האסורה מחמת עצמה, ויש בה דין חתיכה הראויה להתכבד (רשב"ש תריג, בדעת הרשב"א והטור; פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"ד ושפתי דעת סק"ג); ויש שכתבו שדינו כחתיכה שנאסרה מחמת תערובת של איסור שאין בה דין חתיכה הראויה להתכבד (חכמת אדם נג ל).

גבינת גוים אף גבינת-גוים (ראה ערכו), שחכמים גזרו עליה ואסורה באכילה אפילו כשידוע שאין בה חשש איסור (ראה ערך הנ"ל), חשובה כאיסור מחמת עצמו, ולא כדבר שנבלע בו איסור, ויש בה דין חתיכה הראויה להתכבד (איסור והיתר הארוך כה ה; בי"ח שם; נקודות הכסף שם, לט"ז סק"ד).

כשבושלה חתיכה שנתבשלה בשבת, שאסורה באכילה מדרבנן בשבת משום מעשה-שבת (ראה ערכו), דינה כחתיכה האסורה מחמת עצמה, ויש בה דין חתיכה הראויה להתכבד (פרי מגדים או"ח שיח, משבצות זהב סק"ג; יד אברהם בגלין יו"ד קא ב).

כשנתבטלה חשיבותה

חתיכה הראויה להתכבד שאינה בטלה, לא אמרו אלא בעודה שלמה, אבל אם נחתכה או נתרסקה עד שאבדה צורתה - בטלה, ששוב אינה חשובה (תוספתא תרומות (ליברמן) ח כ, וחולין (צוקרמאנדל) ז ז; תוספות יבמות פא ב ד"ה דברי; רמב"ם מאכלות אסורות טז יא; רשב"א בתורת הבית הארוך ד א, וחולין ק א; רא"ש שם ז לה; טושי"ע יו"ד קא ו), ואפילו נתרסקה לאחר שנתערבה עם ההיתר (טושי"ע שם), ואפילו לאחר שנודעה התערובת (רמ"א שם), והוא שנתרסקה שלא במתכוין לבטל את האיסור (טושי"ע שם). והוא הדין אם נסרחה קצת או שנתמעכה בבישול, שאינה בכלל חתיכה הראויה להתכבד (פרי מגדים שם, שפתי דעת ס"ק טו, על פי איסור והיתר הארוך לב א, ותורת חטאת פה כד), אבל אם נתפוררה על ידי בישול כדרך שראויה להתפורר, עדיין היא חתיכה הראויה להתכבד (חכמת אדם נג א, על פי בית יוסף שם).

גבינת טריפה גבינה שהועמדה בחלב טריפה, ונתערבה באחרות, יש בה דין חתיכה הראויה להתכבד, ואינה בטלה, שכיון שתחילת עשייתה באיסור, הרי זו כנוולדה באיסורה (איסור והיתר הארוך כה ה, על פי מרדכי חולין א תשלג; בי"ח יו"ד קא א; ט"ז שם סק"ד).

בקדשים ותרומה

חתיכה של חטאת (ראה ערכו) טמאה, או פרוסה של לחם-הפנים (ראה ערכו) טמאה - שאסורה בהנאה (ראה ערך אסורי הנאה) - אם נתערבה במאה חתיכות של חטאת טהורות, או במאה פרוסות של לחם הפנים טהורות, בטלה ברוב (יבמות פא ב; רמב"ם פסולי המוקדשים ו כג). אבל חתיכה של חטאת טהורה, או פרוסה של לחם הפנים טהורה - שאינה מותרת אלא לזכרי כהונה (ראה ערך אכילת קדשים) - שנתערבה במאה של חולין טהורות, אינה בטלה (יבמות שם), אלא יאכל הכל לכהנים (רמב"ם שם כד). והטעם שאם נתערבה בחולין אינה בטלה, לפי שהיא בכלל חתיכה הראויה להתכבד (תוספות יבמות שם ד"ה דברי, וזבחים עב א ד"ה אלא, וחולין ק א ד"ה שאני; התרומה נ; רשב"א בתורת הבית הארוך ד א, וביבמות שם, וחולין שם), שהרי אם תתבטל תהא מותרת לכל אדם, מה שאין כן כשנתערבה החתיכה בחתיכות של חטאת, או כשנתערבה הפרוסה בפרוסות של לחם הפנים, שאף אם תתבטל לא תהא ראויה אלא לכהנים, שאינה בכלל חתיכה הראויה להתכבד, שלא שייך כיבוד בפני כהנים במקדש (תוספות יבמות שם), לפי שכהנים - באכילת קדשים - אינם מחזיקים טובה זה לזה, שכולם שוים, שנאמר: לְכָל בְּנֵי אֶהֱרָן תִּהְיֶה אִישׁ כְּאִשׁוֹ (ויקרא ז י). תוספות זבחים עב א ד"ה אלא, וחולין ק א ד"ה שאני), שאף על פי שנחלקו למשמרות (ראה ערכו) וחולקים בגורל (ראה ערכו), רגילים היו לאכול כל אחד עם חברו אף שאינו ממשמר שלו - שלא יבואו קדשים לידי נותר (רא"ש חולין ז לד), או שאינה קרויה ראויה להתכבד לפי שאינה מותרת אלא לזכרי כהונה בלבד (התרומה שם; סמ"ג לאוין קמא; תורת הבית הארוך שם).

באיסורי הנאה

איסורי הנאה חתיכה הראויה להתכבד של איסורי הנאה שנתערבה בחתיכות של היתר, אינה בטלה (כן משמע מעבודה זרה עד א), ואף איסור ההנאה שבה אינו בטל, אף על פי שדמי ההנאה בפני עצמם אינם ראויים להתכבד, לפי שאי אפשר שתהא מותרת בהנאה בלבד, שאין ביטול לחצאין (כן משמע מהר"ן שם; פרי מגדים יו"ד קא, שפתי דעת סק"א).

איסורי הנאה חתיכה האסורה בהנאה, שנתערבה בחתיכות באיסורי אכילה האסורות באכילה בלבד, כגון חתיכת בשר-בחלב (ראה ערכו) שנתערבה בחתיכות של נבלה (ראה ערכו), שאף לאחר שתתבטל לא תהא מותרת אלא בהנאה, כנבלה, כתבו אחרונים שבטלה ומותרת בהנאה (פרי תואר שם סק"ב; פרי מגדים שם), שמשום היתר ההנאה בלבד לא גזרו דין חתיכה הראויה להתכבד, ועוד שדמי ההנאה בפני עצמם אינם חתיכה הראויה להתכבד (פרי תואר שם), או שכיון שאינה ראויה להתכבד בה אלא לפני אורחים גויים, אינה בכלל חתיכה הראויה להתכבד (פרי מגדים שם), לפי שאסור לתת לגוי מתנת חנם (ראה ערך לא תתנם. נודע ביהודה יו"ד קמא טז).

חתיכה נעשית נבילה¹

חתיכת היתר שנבלע בה טעם שאסרה, שנעשית כאיסור עצמו, לאסור היתר אחר שנתערבה בו לפי שיעור כולה

• התערבות • בחצי חתיכה • כשהאיסור הופרד • כשיש בחתיכה ששים • בבליעה בכלים	- הפרקים: • בבשר בחלב • בשאר איסורים • באיסורים דרבנן • בהיתר

- אסור כי חתיכה נעשית נבילה, ולסוברים אפשר לסחטו - מותר, כי אין החתיכה נעשית נבילה (חולין קח א); ויש מצדדים לומר שאף לסוברים אפשר לסחטו מותר, אין חתיכת בשר זו שנבלעה בה טיפת חלב חוזרת להיותה אלא אם כן נסחט ממנה טעם החלב בודאי, אך כל שאין ידוע לנו בודאי שנסחט טעם החלב מן החתיכה, הרי זו נעשית נבילה, ואוסרת שאינו מינה אם אין בו ששים כנגדה (ר"ן חולין שם). ואף תנאים נחלקו האם חתיכה נעשית נבילה (ברייתא חולין קח ב).

הלכה להלכה, החתיכה עצמה נעשית נבילה (רמב"ם מאכלות אסורות ט ח, ט; טוש"ע צב א, ב).

יש סוברים שלא אמר רב חתיכה עצמה נעשית נבילה אלא לשיטתו שמין במינו אינו בטל (ראה לעיל), אבל לדעת חכמים שסוברים מין במינו בטל (ראה ערך בטול אסורים), אין צריך שיעור ביטול אלא כנגד טעם החלב הבלוע בחתיכת הבשר, ולדעה זו, לסוברים להלכה מין במינו בטל (ראה ערך הנ"ל), אין חתיכה נעשית נבילה בבשר בחלב (הראב"ד בהשגות מאכלות אסורות ט ט). ורבים מהראשונים חולקים וסוברים שאף על פי שלהלכה מין במינו בטל, לדעתם, חתיכה נעשית נבילה בבשר בחלב (רמב"ם שם; תורת הבית הארוך ד א; טוש"ע צב א, ב).

איסור מן "חתיכה נעשית נבילה" בבשר בחלב הוא מן התורה, שגזירת הכתוב הוא שבשר שנתבשל בחלב נעשה כל אחד מהם איסור מחמת עצמו (האשכול ג לב; יראים השלם מח; ר"ן חולין פרק ח בסופו).

מהאחרונים יש שכתבו הטעם שבבשר בחלב חתיכה נעשית נבילה יותר מבשאר איסורים, לפי שאיסור אכילת בשר בחלב הוא מפני שאסור לבשלם יחד (ראה ערך בשר בחלב), והרי זה בכלל הלאו: לא תאכל כל תועבה (דברים יד א), ודרשו: כל שתיעבתי לך - שאסרתי לך לעשותו - הרי זה בכלל תאכל (ראה חולין קיד ב), ולכן אסורים הם לעולם אף שיש ששים כנגד החלב לבדו, או הבשר לבדו (ישועות יעקב י"ד צב סק"ו), שכיון שהבשר והחלב נעשו תועבה, אסורים אף לאחר שנפרדו זה מזה (בית מאיר י"ד צב ד).

בשר בחלב שנתן טעם בחתיכה של היתר, כגון שנתן טעם בחתיכה של היתר (ראה ערך), דק דק בסכין שנבלע בה בשר בחלב, ונפל הצנן לקדירה - לסוברים שאין חתיכה נעשית נבילה אלא בבשר בחלב (ראה להלן: בשאר איסורים, מחלוקת ראשונים) - נחלקו אחרונים אם דינה כבשר בחלב, או כשאר איסורים: יש שכתבו שדינו כדין שאר איסורים (דרישה י"ד צד ג, צו ב, ושי"ח צד ס"ק כב); ויש חולקים

הכלל "חתיכה נעשית נבילה" מובנו שחתיכת היתר שנאסרה על ידי טעם שנבלע בה, נעשית היא עצמה כגוף איסור לענין שחתיכות אחרות שנתבשלו עמה נאסרות כשאין בהן שיעור ביטול כנגד כולה, כאילו היתה כולה איסור. כלל זה מצוי בשני אופנים: בבשר בחלב, שהחתיכה והטעם היתר גמור היו, וכשנתבשלו יחד נעשה כל אחד מהם גוף איסור; בשאר איסורים, כשטעם של דבר האסור נבלע בחתיכה של היתר, וחזרה החתיכה ונתבשלה עם חתיכות אחרות, שחתיכה זו אוסרת את כל החתיכות, אף על פי שאין בטעם האיסור הבלוע בה כשיעור לאסורן.

בבשר בחלב

חלב שנפל לבשר טיפת חלב שנפלה על חתיכה של בשר המתבשלת בקדירה [שאם יש בטיפה כדי נתינת טעם באותה חתיכה, היינו שאין בחתיכה ששים כדי לבטל את הטיפה, הרי זו אסורה] (חולין קח א; רמב"ם מאכלות אסורות ט ט, וטוש"ע י"ד צב ב. ראה ערך בטול בששים, וערך בשר בחלב) - אמר רב: כיון שהחלב נתן טעם בחתיכה, החתיכה עצמה נעשית נבילה, ואוסרת כל החתיכות כולן (חולין שם) המתבשלות עמה בקדירה, אף על פי שאין בחלב עצמו כדי ליתן טעם בהן (רבנו גרשום שם), שכיון שנאסרה חתיכה זו, נעשית היא עצמה כולה איסור, ואוסרת את כל החתיכות כולן (רש"י שם). ולא עוד אלא שאף אם יש בשאר החתיכות כדי לבטל את חתיכת הבשר הזו כולה - אסורות, לפי שמין במינו אינו בטל, לדעת רב (ראה ערך בטול אסורים, מחלוקת תנאים ואמוראים, ומחלוקת ראשונים להלכה) - וטעם הבשר היוצא מחתיכה זו לשאר החתיכות הוא עצמו אסור, ואינו מתבטל במינו (רש"י שם ב ד"ה מפני וד"ה קסבר) - אלא אם כן יש ברוטב שבקדירה, שאינו ממין החתיכה, כדי לבטלו, שאנו אומרים: סלק את מינו - שאר החתיכות שבקדירה - כאילו אינו, ושאנו מינו - והוא הרוטב - רבה עליו ומבטלו (ראה ערך הנ"ל. חולין קח א ורש"י).

בשר שנפל לחלב וכן כזית בשר שנפל לתוך יורה של חלב, שהבשר אסור כיון שהחלב נתן בו טעם, והחלב שביורה מותר, כיון שיש בו כדי לבטל טעם הבשר (ראה חולין קח א, ב ורש"י, וטוש"ע צב א), לדעת רב אותו מקצת חלב שנבלע בבשר נאסר ונעשה נבילה, וכשחזר ונפלט לשאר החלב באיסורו הוא עומד, ואוסר את כל החלב, שכיון שמין במינו אינו בטל, לדעתו (חולין קח ב ורש"י).

אפשר לסחטו דין "חתיכה נעשית נבילה" בבשר בחלב תלוי בדין אפשר לסחטו [היינו אוכל שנבלע בו טעם שאסור, וסחטו ממנו את הבלוע, שנחלקו בו תנאים ואמוראים אם הוא מותר או אסור (ראה ערך אפשר לסחטו)], שלסוברים אפשר לסחטו

אפשר לסחטו; בטול אסורים; בטול בשישים; בשר בחלב; היתר מצטרף

חתיכה נעשית נבילה. 1. יח, טורים רח - שטו. וראה ערכים: אסור דבוק;

איסורים, תלוי במחלוקת תנאים, ופסקו להלכה שחתיכה עצמה נעשית נבילה (רמב"ן סוף חולין, וראה יראים השלם מח שחולק).

הלכה המנהג, כתבו ראשונים שהוא לפסוק שחתיכה עצמה נעשית נבילה אף בשאר האיסורים (ספר התרומה נב; מרדכי חולין ח תרצז; רמ"א יו"ד צב ד). וכתבו אחרונים שכן מנהג בני אשכנז, אבל מנהג בני ספרד לפסוק שאין חתיכה עצמה נעשית נבילה בשאר איסורים (שו"ת מהרש"ך ב לה, וראה כנסת הגדולה הגהות בית יוסף מ, שהם נוהגים כפסק המחבר, וכן הכריע בפרי תואר ס"ק יא, אבל הפרי חדש ס"ק יד פסק שחתיכה נעשית נבילה); ויש שכתבו שאף במקום שהמנהג לפסוק שחתיכה נעשית נבילה אין זה מעיקר הדין, שכן רוב הפוסקים סוברים שאינה נעשית נבילה, אלא בתורת חומרא (תורת חטאת לח ב).

דין חתיכה נעשית נבילה בשאר איסורים - מלבד באיסור בשר בחלב - לסוברים כן (ראה לעיל), הוא מדרבנן (תוספות קח ב ד"ה אמאי. וראה פרי מגדים יו"ד צב שפתי דעת ס"ק יב שהכריע כן להלכה); ויש חולקים וסוברים שאף בשאר איסורים חתיכה עצמה נעשית נבילה מן התורה (פלתי צב סק"ט, ופרי מגדים צג שפתי דעת סק"ג).

באיסורים דרבנן

בשר בחלב שאינו אסור מן התורה אלא מדרבנן, נחלקו בו ראשונים:

- יש סוברים שאינו נעשה נבילה, ולכן חלב שנפל לקדירה שיש בה בשר עוף, מרבה עליו בשר עוף אחר עד שיבטל הטעם (רמב"ם מאכלות אסורות טו כז), שכיון שאין איסור בשר בחלב שבו אלא מדרבנן, אין החתיכה נעשית נבילה (ט"ז צ סק"ד, ופרי חדש סק"ה, ושם צב ס"ק יז בדעת הרמב"ם). וכן בשאר איסורים, לסוברים שהחתיכה נעשית נבילה, באיסורים דרבנן אין חתיכה נעשית נבילה (ט"ז שם; פרי חדש צב ס"ק יז).

- יש סוברים שאף בבשר בחלב דרבנן חתיכה נעשית נבילה (ט"ז יו"ד צ סק"ד, לדעת הרשב"א והרמ"א). ולכן בשר עוף שנבשל בחלב, נעשה נבילה (פרי מגדים שפתי דעת פז סק"ג, ושם צב ס"ק טו). וכן בכל האיסורים, לסוברים בהם שחתיכה נעשית נבילה, אף כשאין האיסור אלא מדרבנן - נעשית נבילה (ט"ז צ סק"ד; פרי מגדים משבצות זהב צ סק"ד, ושם צב ס"ק יא: "חלילה להקל"), ואף בהפסד מרובה אסור (פרי מגדים צב שם).

בהיתר

אין החתיכה עצמה נעשית נבילה אלא כשנבלע בה איסור, אבל אם נבלע בה היתר אינה נעשית נבילה (ספר התרומה עה; רמ"א יו"ד צד ו). ולכן ירקות שנבלע בהם בשר ובישולם בקדירה חולבת, אין צריך ששים אלא כנגד הבשר הבלוע בהם (טור צד, בשם ספר התרומה; שו"ע יו"ד צד ו).

וכן אם חתך צנון או שאר דבר-חריף (ראה ערכו) בסכין של בשר, ונפל לחלב, אם יש בחלב ששים כנגד חלק הסכין שנגע בצנון - מותר (ספר התרומה ס; סמ"ג לאוין קמא; שו"ע יו"ד צד א), אף שאין בחלב ששים כנגד כל הצנון, שכיון שהבשר מותר לאכלו בפני עצמו, אין אומרים שכל הירק נעשה כבשר (בית יוסף צו, וראה ט"ז צו סק"ה).

וסוברים שהיתר שנבלע בו בשר בחלב דינו כדין בשר בחלב עצמו ונעשה נבילה (בית יוסף קג בסופו; שו"ע קג ז, קכב ד, והסכימו כן בט"ז קג סק"י, והגר"א ס"ק כג; דרכי משה צט ב, ושו"ך צט ס"ק יד).

בשאר איסורים

חתיכה של נבילה או של דג טמא שנתנה טעם בחתיכה של היתר - ואסרתה, ואחר כך נתבשלו שתייהן עם חתיכות אחרות (ראה להלן: התערובת) - נחלקו אמוראים אם חתיכת ההיתר נעשית נבילה לאסור שאר החתיכות (חולין ק א). ופסקו ראשונים הלכה שחתיכה עצמה נעשית נבילה (הראשונים שלחן דעה א); ויש שכתבו שהלכה שאין חתיכה עצמה נעשית נבילה (העיטור הכשר הבשר עמ' 30).

שיטות הראשונים בביאור הדעה שבשאר איסורים חתיכה עצמה נעשית נבילה, נחלקו ראשונים, וחמש דעות בדבר:

- יש שכתבו שכיון שקיבלה החתיכה טעם מן הנבילה, הרי היא כנבילה עצמה (ר"ן חולין קא א), ואוסרת כל החתיכות (תוספות חולין צו ב ד"ה אפילו; האשכול ג לב; יראים השלם מח; אור זרוע תנח; ים של שלמה חולין ז נח: 'וכן דעת רוב המחברים'; רמ"א בשו"ע צב ד, צט ג, קג ז).

- יש ראשונים חולקים וסוברים שאין אומרים חתיכה עצמה נעשית נבילה, להצריך ששים כנגד כל החתיכה, אלא בבשר בחלב בלבד, ואין צריך לבטל אלא את טעם האיסור בלבד (רבנו אפרים, הובא בתוספות חולין ק א ד"ה בשקדם, וברבים מן הראשונים, וראה בתשובת ר' אפרים שבסוף הראב"ן; שו"ע צב ד, צט א). ורב שאמר שחתיכה עצמה נעשית נבילה, לא בא לומר שההיתר נעשה איסור, אלא שאותה בליעה של איסור שנבלעה בהיתר אוסרת שאר החתיכות (ריטב"א ק א, בשם ר' אפרים) שהן ממנה במשהו, לדעתו שסובר שמין במינו אינו בטל לעולם, שחשובה כאילו היא בעין (תוספות ק א שם; ספר התרומה נב, בשם רבנו אפרים).

- יש ראשונים סוברים שלא אמרו חתיכה עצמה נעשית נבילה בשאר איסורים, אלא כשהאיסור שנבלע בהיתר היה מין במינו, וחזר ונתבשל באינו מינו, ולדעת ר' יהודה שסובר שמין במינו אינו בטל, שכיון שההיתר אינו ראוי לבטל את האיסור שהוא מינו, אף כשנצטרף עמו אחר כך היתר אחר שאינו מינו אינו מתבטל (רמב"ן חולין קח א ד"ה וראיתו).

- יש ראשונים סוברים שאין חתיכה עצמה נעשית נבילה אלא לדעת ר' יהודה שסובר מין במינו אינו בטל (הראב"ד בהשגות מאכלות אסורות ט ט), שכשהחתיכה שנבלע בה האיסור חזרה ונתבשלה במינה, כיון שמין במינו אינו בטל אין מינה מוציאתה מכלל איסורה (רמב"ן חולין קח ב, ובמלחמות ק א, לדעה זו), אלא אדרבה היא אוסרת כל מינה (האשכול גיד הנשה לב), אבל אם חזרה ונתבשלה באינו מינה, אין צריך שיעור ביטול אלא כנגד האיסור עצמו.

- יש ראשונים מצדדים שכשהתערובת היתה מין בשאינו מינו, אין החתיכה נעשית נבילה, אף לר' יהודה שסובר מין במינו לא בטל (יראים השלם מח). אבל רוב הראשונים חולקים וסוברים שאף במין בשאינו מינו, החתיכה עצמה נעשית נבילה (תוספות חולין צו ב ד"ה אפילו; רמב"ן קח א, וע"ז עג א; רא"ש חולין ז בסופו).

יש ראשונים שכתבו שדין חתיכה עצמה נעשית נבילה בשאר

התערובת

אופני תערובת דין חתיכה נעשית נבילה בשאר איסורים לא הוזכר בתלמוד בפירושו אלא בחתיכה שנבלע בה טעם שאסרה (ראה חולין ק א, קח א). בשאר אופני תערובת נחלקו ראשונים, וכמה דעות בדבר:

- יש סוברים שבין שנתערב האיסור בהיתר לח בלה, ובין בתערובת יבש ביבש, חתיכה עצמה נעשית נבילה (רמב"ן סוף חולין).
- יש סוברים שלא אמרו חתיכה נעשית נבילה אלא בחתיכה שנבלע בה איסור, או בתערובת של לח בלה, מה שאין כן בתערובת של יבש ביבש אין ההיתר נעשה איסור (תוספות ק א ד"ה בשקד; רא"ש חולין ז לח).
- יש סוברים יותר מזה, שלא אמרו חתיכה נעשית נבילה אלא בחתיכה שנבלע בה איסור, אבל איסור שנתערב בהיתר לח בלה, ואחר כך ריבה עליו היתר, אין צריך שיעור ביטול אלא כנגד האיסור עצמו (הראב"ד בתמים דעים ז; ב"ח צט ד"ה כ' בס' המצות, בדעת הטור שם. וראה אוהל מועד ו יב שכן דעת רוב החכמים).

• ויש מהראשונים שכתב שאין חילוק בין חתיכה לבין לח בלה, אלא שכל שנאסר דרך בישול, או שנתן צונן לתוך חם שאף הוא דרך בישול, חתיכה נעשית נבילה, אבל תערובת של צונן בצונן, כגון תערובת של יין נסך ביין של היתר וכיוצא, אין החתיכה נעשית נבילה, לפי שלא גזרו בשאר איסורים אלא דרך בישול שאסור בבשר בחלב מן התורה (ראה ערך בשר בחלב. ר"ן חולין סוף פרק ח).

הלכה להלכה פסקו אחרונים שאם נתערב איסור בהיתר יבש ביבש, אין החתיכה נעשית נבילה (רמ"א צב ד, צט ה), ואם נתערב לח בלה יש לסמוך על המתירים בהפסד מרובה (רמ"א צב שם); ויש מתירים גם בלא הפסד מרובה, אם נתערב צונן בצונן (ט"ז שם ס"ק ט), אבל אם נתערב בדרך בישול אסור אף בהפסד מרובה (ראה נודע ביהודה תנינא נו, נח). ויש סוברים שבהפסד מרובה מותר גם אם נתערב לח בלה דרך בישול (נודע ביהודה שם).

בבשר בחלב נעשית נבילה (ש"ך צב ס"ק טז, והגר"א ס"ק כד, בפירוש הרמ"א צב ד), כגון חתיכת בשר שנתבשלה בחלב, ונאסרה ונתערבה בחתיכה אחרת, יבש ביבש (פרי מגדים שפתי דעת ס"ק טז).

בשר בחלב שנתערב לח בלה, יש ראשונים שכתבו שחתיכה נעשית נבילה, כיצד כזית בשר שנפל לתוך יורה של חלב, ואין בבשר כדי לאסור את החלב שביורה, אלא שמעט החלב שנבלע בבשר נעשה נבילה, וכשחזר ונפלט ליורה, אוסר כל החלב שבה, לסוברים מין במינו במשהו (ראה חולין קח ב), ואף על פי שהחלב הנסחט מן הבשר מתערב כולו בחלב שביורה (תורת הבית הארוך ד א); ויש אחרונים שכתבו בדעת ראשונים שבתערובת לח בלה אף בבשר בחלב אין חתיכה נעשית נבילה (דרכי משה צט ב, בדעת הטור שם, וראה רמב"ן קח ב). וכתבו אחרונים שלא נאמרו הדברים אלא לדעת חכמים שמין במינו בטל ברוב, אבל לר' יהודה

סובר שאינו בטל לעולם, חתיכה נעשית נבילה בבשר בחלב אף בתערובת של לח בלה (פלתי צב סק"י, וישועות יעקב סק"ז).

ויש מהאחרונים שכתבו שדין חתיכה נעשית נבילה בבשר בחלב בתערובת של לח בלה, תלוי בדין חתיכה נעשית נבילה בשאר האיסורים (ראה לעיל: בשאר איסורים, מחלוקת הראשונים. תורת יקותיאל צב ז²).

במליחה, בצליה איסור שנבלע בהיתר על ידי מליחה (ראה ערך מליח ובדבר חריף כרותח), נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שדרך מליחה שאין בו איסור בשר בחלב מן התורה (ראה ערך הנ"ל), לא גזרו בו בשאר איסורים שחתיכה נעשית נבילה (ר"ן חולין סוף פרק ח). וכן חתיכה שבלעה איסור דרך צליה, שנאסרת כדי קליפה (ראה ערך צלי וערך תערובת), אין כדי קליפה זו נעשה נבילה לחזור ולאסור כדי קליפה שבצידה ושניה לשלישית עד שתיאסר כל החתיכה, כיון שאין בשר שנצלה בחלב אסור מן התורה (ראה ערך בשר בחלב, מחלוקת הפוסקים בדבר. ר"ן שם³). וכן דבר-חריף (ראה ערכו) שחתכו בסכין שנבלע בו איסור, שנאסר כדי נטילה, לסוברים כן (ראה ערך דבר חריף), ונתנוהו בתבשיל, אם יש בו ששים כנגד הסכין מותר אף על פי שאין בו כנגד כל מקום הנטילה, שאין החתיכה נעשית נבילה, הואיל ואינו דרך בישול (פרי חדש צו סק"ח).

• ויש מהראשונים שכתבו בבשר שנמלח עם חלב, שחתיכה נעשית נבילה (רש"י חולין קטז ב ד"ה הרי; ש"ך יו"ד פו סק"ל; פרי חדש ס"ק כז), וכן אף בשאר האיסורים שנבלעו בחתיכה דרך מליחה, רבים מהראשונים סוברים שחתיכה נעשית נבילה (תוספות חולין צו ב ד"ה אפילו; ספר התרומה נב; רמב"ן ורשב"א חולין קח א; רא"ש חולין ז כד ועוד), וכן בצליה חתיכה נעשית נבילה (רא"ה בבדק הבית ד א; ריטב"א חולין קח ב בסופו), וכן דבר חריף שחתכו בסכין של איסור דק דק ונתנוהו בקדירה, חתיכה נעשית נבילה, וצריך ששים כנגד כולו (ספר התרומה ס, הובא בטור יו"ד צו).

להלכה פסקו אחרונים שבשאר איסורים, לא החמירו אלא בבישול אבל לא במליחה, (תורת חטאת לח ב). אבל אם אין הפסד מרובה צריך ששים כנגד כל החתיכה שנאסרה על ידי מליחה (ראה רמ"א קח ט); ויש חולקים ופוסקים להלכה שגם בהפסד מרובה נעשית החתיכה נבילה במליחה (מנחת יעקב לח סק"ח).

ניער וכיסה טיפת חלב שנפלה על חתיכת בשר שבקדירה, שאם נתנה טעם בחתיכה נעשית זו נבילה, ואוסרת כל החתיכות כולן (ראה לעיל: בבשר בחלב), הרי זה כשבתחילה לא ניער את הקדירה ולא כיסה אותה, וקיבלה החתיכה את הטעם, ואחר כך ניער את הקדירה או כיסה אותה, שמי השוליים עולים עד פיה ויורדים, ונתפשט הטעם בכלה, ואם אין ברוטב ובחתיכות כדי לבטל את החתיכה כולה, הכל אסור (חולין קח ב ורש"י), אבל אם ניער את הקדירה, או כיסה אותה בשעה שנפלה עליה הטיפה, מעיקר הדין אין החתיכה נעשית נבילה, שכל מה שבקדירה

הר"ן). ויש סוברים שאין הפרש בין בשר בחלב לשאר איסורים, ודוקא בצליה שאינה אוסרת אלא כדי קליפה אין החתיכה נעשית נבילה, אבל באופן שמתפשט האיסור בכל החתיכה שלא בדרך בישול, כגון טיפת איסור שנפלה על היתר רותח, אף על פי שאינו אסור בבשר בחלב מן התורה כיון שאינו דרך בישול, נעשית החתיכה נבילה, כיון שהחתיכה רותחת ודומה לבישול (מסקנת רבי עקיבא איגר שם).

2. אף לדעת הסוברים שדין בשר בחלב כדון שאר איסורים לענין תערובת של לח בלה, אין להתיר למעשה בבשר בחלב אף בהפסד מרובה, אף על פי שבשאר איסורים מתירים (מנחת יעקב פה לב). 3. ודוקא בשאר איסורים, אבל בבשר בחלב עצמו החמירו חכמים בחתיכת בשר רותחת שנפלה עליה טיפת חלב, שתהיה החתיכה נעשית נבילה, אף על פי שאינו בדרך בישול, גזירה משום בשר בחלב בדרך בישול (דעה א' בהגהות רבי עקיבא איגר על חוות דעת צב ג בדעת

(רמ"א צב ד), ואם ניער את הקדירה או כיסה אותה, כולה אסורה (ש"ך שם ס"ק יג; הגר"א ס"ק כ).

אף בשאר איסורים שאין מה שבקדירה אסור, החתיכה עצמה אסורה (רמ"א צב ד).

ויש שכתבו שאף בשאר איסורים חתיכה שמקצתה ברוטב נעשית נבילה (ים של שלמה ז סא, ח מט).

ויש אחרונים שפסקו שאין חתיכה נעשית נבילה כשמקצתה בתוך הרוטב, ולכן אף חתיכה זו מותרת, בין בשאר איסורים, ובין בבשר בחלב (הגהות מהרש"ל על הטור צב, והובא בפרשה צב ה; ש"ך צב ס"ק יג, ובנקודות הכסף לט"ז סק"ב, שכן דעת רוב הפוסקים).

בחצי חתיכה

חתיכה שנבלע בה איסור, ולא נאסר אלא מקצתה, נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שאין צריך שיעור ביטול אלא כנגד טעם האיסור עצמו, שלא אמרו חתיכה עצמה נעשית נבילה אלא כשכולה אסורה, אבל לא במקצתה (ראים השלם מח; רא"ש חולין ז לח).
- ויש חולקים וסוברים שאף מקצת חתיכה נעשית נבילה (תוספות חולין צו ב ד"ה אם דעה א; רא"ש חולין ז כד).

יש מהאחרונים שכתבו שלהלכה אין חצי חתיכה נעשית נבילה (ט"ז צו סק"ו; חוות דעת צא סק"ח) מן הדין, אלא שהחמירו להצריך שיעור ביטול כנגד כל המקצת שנבלע בה טעם האיסור, ולכן בחצי חתיכה אין מחמירים החומרא של אסור-דבוק (ראה ערכו. חוות דעת צו סק"ב בדעת הט"ז).

כשהאיסור הופרד

בשאר איסורים חתיכה שנעשתה נבילה ונתנה טעם בחתיכות אחרות, שאוסרתן אף על פי שאין האיסור הבלוע בה נותן בהן טעם (ראה לעיל), נחלקו ראשונים:

- יש הסוברים שאין הדברים אמורים אלא כשהאיסור האוסר את החתיכה הראשונה מתפשט עם טעם החתיכה שנאסרה ליתן טעם בשאר החתיכות, כגון טיפת חלב שנפלה על חתיכה של בשר ונתנה בה טעם, שהחתיכה אסורה, ואחר כך ניער את הקדירה, ונתפשט טעם הטיפה בכל החתיכות, שכולן אסורות אף על פי שאין בטיפה עצמה כדי לאסור; אבל כשלא נתפשט לשאר החתיכות אלא טעם החתיכה שנאסרה, אינן נאסרות, כגון צלי חם של איסור שנגע בחתיכה של היתר, שאוסרה כדי קליפה (ראה ערך צלי), אין אותה קליפה שנאסרה ונעשית נבילה חוזרת ואוסרת כדי קליפה שאצלה ושניה לשלישית, עד שתיאסר כל החתיכה, לפי שאפילו משהו של טעם האיסור עצמו אינו עובר יותר מכדי קליפה ראשונה (תוספות חולין צו ב ד"ה אפילו; רא"ש חולין ז כד).

- ויש חולקים וסוברים שכיון שהחתיכה נעשתה נבילה, ואפילו היה אפשר שייסחט האיסור ממנה היתה נשארת באיסורה, הרי היא כגוף האיסור, וכל מה שהיא פולטת מגופה פליטת נבילה היא ואוסרת היתר אחר, אף על פי שאין משהו מן האיסור עצמו יכול ללכת לשם (ריטב"א קח א ד"ה והשתא).

בבשר וחלב אף בבשר בחלב, יש שכתבו שאין טעם של מין אחד אוסר אלא כשמשוהו מן המין השני הולך עמו, ולכן

מצטרף לבטל את הטיפה (חולין קח ב, קט א), כיון שנתערבה הטיפה בכל (רש"י קח א ד"ה ניער), ולא בלעה החתיכה הראשונה יותר מן האחרונות (רש"י קט א ד"ה היו).

ונחלקו תנאים בניער וכיסה, אם חוששים שמא לא ניער וכיסה תחילה יפה יפה, ונאסרה חתיכה זו, וכשניער לבסוף פלטה, או שאין חוששים כן (חולין קח ב, קט א). הלכה שאין חוששים, ואם ניער מתחילה ועד סוף הכל מצטרף לבטל טעם החלב (רמב"ם מאכלות אסורות ט ט; טוש"ע צב ב), וכן אם ניער בתחילה והפסיק מלנער, כבר נתערב הטעם בכל הקדירה, ומצטרפת כולה לבטל (טור צב; רמ"א צב ב); ויש סוברים שאם ניער בתחילה והפסיק מלנער - אסורה (ראה טור שם שהבין כן בדעת הרמב"ם, וראה ש"ך צב סק"ה).

במונחת בתוך לא ניער ולא כיסה, שהחתיכה נעשית נבילה, יש הרוטב שכתבו שהדברים אמורים אפילו בחתיכה המונחת בתוך הרוטב, ואין הרוטב ושאר החתיכות שבקדירה מסייעים לבטל את טעם החלב (סמ"ג לאוין קמא, בדעת רש"י), והוא שהיתה מקצת החתיכה מונחת ברוטב, ומקצתה חוץ לרוטב (תוספות צו ב ד"ה אם בדעת רש"י; טור צב בשם רש"י), או שהיתה רובה ברוטב ומיעוטה מגולה (העיטור הכשר הבשר: בשר בחלב), אבל אם היתה כולה ברוטב, אף אם פניה היו מגולות, אינה נעשית נבילה, שכל מה שבקדירה מצטרף לבטל את הטיפה (בית יוסף צב בדעת הטור בשם רש"י; דרכי משה צב א בדעת המרדכי); ויש סוברים, שאפילו היתה החתיכה כולה מונחת ברוטב ומשוקעת בו, נעשית נבילה (ים של שלמה ז סא, ח מט).

ונחלקו ראשונים לדעה זו:

- יש סוברים שאפילו לא ניער ולא כיסה עד לבסוף, החתיכה שנפלה עליה הטיפה אסורה כולה (תורת הבית הארוך ד א, ראה דרכי משה צב ב), ונעשית נבילה ואוסרת כל הקדירה כולה, הואיל ומקצתה ברוטב, עד שיהא בקדירה ששים כנגד כל החתיכה (דרכי משה שם; ט"ז צב סק"ב, בדעת ראשונים); ויש סוברים שאין הרוטב שנוגע בקצה החתיכה מוליך ומערב את מה שבלעה החתיכה בצידה האחר שאינו ברוטב, ולכן אף על פי שהחתיכה נאסרת כולה, אין שאר הקדירה אסורה עד שינער או יכסה לבסוף, שעל ידי כן מתפשט הטעם בכולה (תורת הבית שם; דרכי משה שם בדעת הטור); ויש שכתבו שאף אותה החתיכה עצמה אינה נאסרת אלא עד המקום שבו היא נוגעת ברוטב, וצריך להמתין עד שתצטנן החתיכה, ואז חותכים אותה מקצת שמחוץ לרוטב שהיא אסורה, והשאר מותר (הגהות הר"פ לסמ"ק ריג, הובא במרדכי חולין ח תרצא. וראה פרי תואר צב סק"ה שכתב כן מסברת עצמו).

- ויש חולקים וסוברים שאם מקצת החתיכה שנפל עליה האיסור, מונחת ברוטב, אפילו לא ניער ולא כיסה, הרי הרוטב ושאר החתיכות מסייעים לבטל את האיסור, לפי שטעם האיסור מתפשט על ידי הרוטב בכל מה שבקדירה (תוספות צו ב ד"ה אם; רמב"ן קח א בסופו; טור צב בשם ר"י). ולא אמרו שהחתיכה נעשית נבילה להצריך ששים בקדירה כנגד כולה, אלא אם כן היתה מונחת כולה חוץ לרוטב בשעה שנפלה עליה הטיפה (הגהות אשרי חולין ז כד; הרא"ה בבדק הבית ד א).

להלכה פסקו אחרונים, שבשאר איסורים אם מקצת החתיכה מונחת ברוטב, מצטרף כל מה שבקדירה לבטל את האיסור, אבל בבשר בחלב חתיכה נעשית נבילה אף כשמקצתה בתוך הרוטב

לעולם אסור - ואפילו בהפסד מרובה (פרי מגדים שם בשם ים של שלמה ז' לו) - ובכלי עץ וכלי מתכת מותר אף בבשר בחלב (ים של שלמה), אם היה הפסד מרובה (פרי מגדים שם בדעתו).

בקדירה קדירה שבישל בה בשר, וחזר ובישל בה חלב בתוך מעת לעת, אסור בנותן טעם (חולין צ"א; רמב"ם מאכלות אסורות ט יא; טוש"ע יו"ד צג א), היינו שיטעמנו קפילא (ראה ערכו), ואם אין בחלב טעם בשר - מותר (בית יוסף שם; ש"ך סק"א. וראה רמ"א בשו"ע צב א,ב, ושם צח א שאנו איננו סומכים על קפילא אלא לעולם משערים בששים, וראה ערך קפילא), ואין אומרים שהחלב שנבלע בקדירה נעשה נבילה, וכשחוזר ונפלט לחלב שבקדירה אסור כולו, לסוברים מין במינו לא בטל (ראה ערך בטול אסורים), לפי שאין בלוע אסור בלוע, ועוד שהחלב שבחוץ והחלב שבלוע בקדירה מצטרפים יחד לבטל טעם הבשר הבלוע בקדירה (מרדכי חולין ז' תרעט, בשם הראב"ן, ראה תרומת הדשן קפג בביאור דבריו).

בדופן הקדירה קדירה שעומדת על האש (ראה ערך כלי ראשון, כשאין מבחץ הקדירה עומדת אצל האש) ויש בה תבשיל של בשר, ונפלה על דופנה מבחוץ טיפת חלב - לדעת הסוברים שאומרים חתיכה נעשית נבילה בכלים (ראה לעיל) - נחלקו ראשונים:

- יש סוברים שהבשר הבלוע בקדירה נעשה נבילה, וצריך ששים כתבשיל כנגדו, וכמה דעות מצינו בדבר: יש סוברים שאין הטיפה מתפשטת מחוץ למקום נפילתה, ולכן במקום שנפלה נאסר כל הבלוע בדופן ונעשה נבילה, אפילו יש ששים בלוע שבכל הקדירה כנגד מקום הנפילה, וחזר ואסר את התבשיל, עד שיהא בו ששים כנגד עובי הדופן במקום שנפל שם החלב (מרדכי חולין ז' תרעט, בשם ר"י), שהרי אין ידוע כמה בשר בלוע (אגודה זבחים יא, בשם ר"ת); יש סוברים שצריך שיהא כתבשיל שבקדירה ששים פעמים ששים כנגד הטיפה, ואז מותר ממה נפשך (טור צב, בשם מהר"ם, וראה בית יוסף שם, ופרישה שם טו, וראה ערך תערובת). ואם אין ידוע כמה חלב נפל על הקדירה, צריך שיהא כתבשיל ששים כנגד כל הקדירה כולה (תשובת מהר"ם במרדכי שם); יש סוברים שהטיפה מתפשטת בכל הקדירה ונעשית כולה נבילה, ולכן צריך שיהא כתבשיל ששים כנגד כל הקדירה (סמ"ג לאוין קמא; ב"ח צב, בדעת הטור שם); ויש סוברים שאם יש בקדירה עצמה ששים כנגד הטיפה אינה נעשית נבילה, הואיל ולא נכנס בה אלא טעם משהו (דעה ראשונה בשערי דורא נה).

- ויש חולקים וסוברים שאם נפלה הטיפה כנגד התבשיל - מותר, לפי שהטיפה מפעפעת בפנים, והרי זה כאילו נפלה כתבשיל עצמו, שאם יש בו ששים כנגדה - מותר (סמ"ק רי; טור צב בשמו; שו"ע צב ה) ⁵. אך אם נפלה הטיפה במקום הריקן - למעלה מכנגד התבשיל - שהתבשיל מותר, כיון שאין בו נתינת טעם מן האיסור (ראה ערך תערובת. שערי דורא כלל נה, בשם רבתי), אנו חוששים שמא הטיפה מפעפעת בדופן הקדירה עד סמוך לתבשיל באופן שאין ששים בבליעת ההיתר כנגד הטיפה, ונעשה כל אותו מקום נבילה, ואם יערה התבשיל מן הקדירה כנגד מקום הקדירה שנאסר, יאסר התבשיל, ולכן יניחנה ולא יגע בה עד שתצטנן (סמ"ק סי' ריג; טור צב בשמו; שו"ע צב ה).

אם נפלה טיפת חלב על החתיכה הנוגעת בחתיכות אחרות, אף על פי שטעם הבשר עובר מחתיכה לחתיכה כשהן חמות, אין שאר החתיכות אסורות כיון שאין טעם החלב נכנס בהן (ספר התרומה נא; תורת הבית הארוך ד א, בשם תוספות; ט"ז קה ס"ק יג, והגר"א ס"ק מ, בדעת טוש"ע קה ז).

ויש מהראשונים מחלקים בין שאר איסורים לבשר בחלב, שאף על פי שבשאר איסורים אין חתיכת היתר שבלעה איסור אסורת חברתה בנגיעתה, בשר בחלב דינו כחתיכה האסורה מחמת עצמה, ואסורת בנגיעתה חם בחם אף בלא רוטב (הרא"ה בבדק הבית ד א ד"ה אדרי; טור יו"ד קה, להבנת דרישה ט, וראה ש"ך קה ס"ק יז).

כשיש בחתיכה ששים

חתיכה שנבלע בה איסור מין במינו, ויש בה ששים כנגדו, לסוברים שמין במינו אינו בטל, והרי היא נאסרת בכל שהוא (ראה ערך בטול אסורים), נחלקו ראשונים אם נעשית נבילה:

- יש סוברים שנעשית נבילה, ואם נפלה לתוך קדירה אסורת כל החתיכות כולן אם הן מינה (רמב"ן חולין ק א; הרא"ה בבדק הבית בית ד שער א ד"ה ולענין חתיכה).
- ורבים מהראשונים חולקים וסוברים שאף על פי שחתיכת ההיתר עצמה אסורה, לסוברים מין במינו אינו בטל, אינה נעשית נבילה לאסור שאר החתיכות כל שלא נאסרה זו אלא על ידי משהו (תוספות חולין ק א, בשם ר"ת; רא"ש עבודה זרה ה כח; טור צב בשם ר"ת).

בבליעה בכלים

בכף ניצר קדירה של בשר רותח בכף, ולאחר שהוציאה נפל בכף חלב רותח ונאסרה הכף, וחזר וניצר בה קדירה של בשר, נחלקו ראשונים בדבר:

- יש סוברים שצריך שיהיה בקדירה ששים כנגד כל הכף, לפי שכל מה שבלוע בה מבשר בחלב נעשה נבילה (רמב"ן חולין צז ב, דעה א; בית יוסף ובי"ח צח, בדעת הטור; שו"ע צח ה, דעה א). וכן בשאר איסורים (טור יו"ד קז, בשם י"א).

- יש סוברים שאין צריך ששים בבשר שבקדירה אלא כנגד החלב שנבלע בכף, שאין אומרים בבשר הבלוע חתיכה נעשית נבילה (רמב"ן שם; דעה ב בשו"ע שם), וכן בשאר איסורים (איסור והיתר כד ט, בשם ראשונים; דרכי משה קז ד).

- ויש שכתבו טעם אחר, שאין כלי עץ וכלי מתכת נעשים נבילה הואיל ואפשר להפריד את האיסור מהם על ידי הגעלה (ראה ערכו) או ליבון (ראה ערכו) (יראים השלם מח; רמ"א יו"ד צח ה) ⁴.

להלכה למעשה כתבו אחרונים שבבשר בחלב יש להחמיר בכלי מתכת וכלי עץ שהבליעה שבהם נעשית נבילה, אלא שאם יש הפסד מרובה יש להקל (ש"ך צח ס"ק כא), אבל בכלי חרס יש להחמיר שהיא נעשית נבילה אף בהפסד מרובה (פרי מגדים משבצות זהב סק"ח בדעת הט"ז), ובשאר איסורים יש להקל בכלי מתכת אף במקום קצת הפסד (רמ"א בתורת חטאת נא ב; ש"ך ס"ק יח); ויש שאינם מחלקים בין בשר בחלב לשאר איסורים, אלא בכלי חרס

⁴ רמ"א צב ו, וש"ך ס"ק יט, כז; ויש סוברים שאף הקדירה מותרת (ים של שלמה ז' לו), וראה ט"ז ס"ק יט, וראה חו"ד ס"ק יג ד"ה ועתה נבאר, וראה ערך תערובת).

⁵ בכלי חרס שאין לו תקנה אלא בחזרתו לכבשן, ראה איסור והיתר כד ט, תורת חטאת פה א, רמ"א שם, ט"ז צח סק"ח, ש"ך צב ס"ק כב. ⁵ יש שכתבו שאף על פי שהתבשיל מותר, הקדירה אסורה (תורת חטאת נה א,

צב ז, בשם יש מי שמתיר, וברמ"א שם שכן נוהגים), וכן לכל צורך גדול כגון לצורך אורחים, או הפסד מרובה, או לעני, כפי ראות עיני המורה (תורת חטאת נה ב, והובא בש"ך ס"ק כט), ולא עוד אלא שאם צריך לתבשיל מיד לצורך אורחים אינו צריך להמתין עד שיצטנן, אלא יערה מהצד האחר (ש"ך סק"ל); ויש שכתבו שלעולם נוהגים להתיר התבשיל על ידי צינון (ים של שלמה ז לו; ש"ך ס"ק כד).

המנהג נהגו העולם לאסור את התבשיל אף אם נפלה הטיפה על דופן הכלי למעלה מן התבשיל (הגהת הר"פ לסמ"ק ריג; טור צב, בשם הסמ"ק; שו"ע צב ו), ואפילו הניחו עד שהצטנן - אסור (ט"ז שם סק"כ), אלא שאם יש בתבשיל ששים פעמים ששים - מותר (ב"ח שם). וכן אם היתה שעת הדחק כגון בערב שבת, אם יש ששים בתבשיל כנגד הטיפה - מותר (טור שם, בשם ר' יחיאל; שו"ע

חָתָן וְכֵלָה¹

איש ואשה בזמן שמחת נישואיהם²

הפרקים:

- בשבת שלפני החופה
- ביום החופה
- בכניסה לחופה
- המצוה לשמחם
- החיוב בכבודם
- בשבעת ימי המשתה
- בשבת שלאחר החופה
- במצוות שהחתן פטור
- בדחיית דיני אבלות
- בשנה הראשונה

ביום החופה

לילה שלפני החופה
בלילה שלפני החופה, יש שנהגו לעשות סעודה (מהר"ם מינץ קט, שכן המנהג באשכנז; מגן אברהם תמד סק"ט, בשמו; בית הלל אה"ע לה א; בית שמואל שם סק"ב, בשמו), וקוראים לה סעודת סבלונות, לפי שהחתן משלח סבלונות - מגדנות ודורונות (רש"י כתובות עג ב, וקדושין נ א ד"ה סבלונות) - לארוסתו קודם אכילה, והיא בכלל סעודת-מצוה (ראה ערכו. מהר"ם מינץ שם)⁴.

תפילה ביום החופה
תפילה ביום החופה (אבודרהם, ברכת נשואין), ואף אם מתפללים בבית הכנסת שיש בו חתן כתבו ראשונים שאין נופלים על פניהם כלל (שבלי הלקט, תפילה ל; אבודרהם שם; תרומת הדשן, פסקים פ), ואפילו אם אינו נכנס לחופה עד הערב (תרומת הדשן שם, ורמ"א או"ח קלא ד, לפי פרי חדש שם; ערוך השלחן שם יג), הואיל ובאותו יום נכנס לחופה כל היום ענין אחד הוא (תרומת הדשן שם); ומהאחרונים יש הסוברים שנופלים על פניהם כל זמן שלא נכנס לחופה (שו"ת הרדב"ז א קעט, שכן המנהג; פרי חדש שם; דרך החיים, דיני תחנון ט; משנה ברורה קלא ס"ק כא, בשמו), אלא שהחתן עצמו אינו אומר תחנון (שו"ת הרדב"ז שם), ומכל מקום אין נופלים על פניהם בתפילה הסמוכה לחופה, בין שחרית בין מנחה (ברכי יוסף שם סק"ה, שכן המנהג בארץ ישראל; משנה ברורה שם).

בשני וחמישי, שיש בהם קריאת-התורה (ראה ערכו), נהגו שהחתן ביום חופתו עולה לתורה, והוא קודם לכל החיובים (לבוש או"ח רפב ז).

תענית ביום החופה
נהגו - האשכנזים וחלק מקהילות הספרדים (ראה רמ"א אה"ע סא א, וכנסת הגדולה או"ח תקנט, הגהות בית יוסף ז, ושדי חמד, חתן וכלה ד) - שהחתן והכלה מתענים ביום חופתם (מהר"ם מינץ קט; שלה, האותיות, סדר ברכת נשואין; רמ"א שם), ומספר טעמים לדבר:

בשבת שלפני החופה

נהגו ישראל להכין סעודה ושמחה בשבת שלפני החופה (משמרת הבית ז ב; צמח צדק, פסקי דינים יו"ד קצה וחוות יאיר ע, שכן מנהג האשכנזים), וקוראים בשבת זו לחתן לעלות לתורה ומזמרים לפניו, והוא בכלל ה"חיובים" לעלות לתורה, שהם קודמים לאחרים (לבוש או"ח רפב ז). אף אביו של החתן ושאר קרובי החתן והכלה, נוהגים לקרותם לעלות לתורה בשבת זו, אבל אינם דוחים שום חיוב (שערי אפרים ב ג)³.

שבת חזון
בשבת חזון - והיא השבת שלפני תשעה באב, או שבת שחל בה תשעה באב (ראה ערך בין המצרים) - אף לנוהגים לשנות בה כמה דברים להראות קצת סימני אבלות (ראה ערך הנ"ל), נחלקו ראשונים ואחרונים:

• יש שהתירו לעשות שמחה זו (מהר"ל, הלכות שבעה עשר בתמוז ט; מגן אברהם תקנא סק"ו, בשמו; לקט יושר ב עמ' 100, ששמע שכן עושים בריינאס), וכן למנהג שלא ללבוש כל בגדי שבת בשבת חזון (ראה ערך הנ"ל) התירו כשיש לו נישואין בשבת זו (מהר"ל שם; רמ"א שם א), ואף אבי החתן ואבי הכלה לובשים בגד עליון של שבת לכבוד החתן והכלה (דגול מרבבה שם, על פי מהר"ל שם), אבל לא בגדים חדשים (מגן אברהם שם), ואף בתשעה באב שחל בשבת יש שכתב להתיר לחתן ללבוש בגדי שבת, אבל לא לאביו (דגול מרבבה שם, על פי דרכי משה שם ס"ק יא).

• ויש שלא התירו לעשות שמחה זו בשבת חזון, או ללבוש כל בגדי שבת (לקט יושר שם, בשם התרומת הדשן).

ומכל מקום תספורת לכבוד שבת זו אסורה אף לחתן (דגול מרבבה שם). בימי הספירה בימי הספירה, שנוהגים שלא להסתפר (ראה ערך בין פסח לעצרת), חתן בערב שבת שלפני חתונתו מותר לו להסתפר (דגול מרבבה או"ח תצג).

מותר להוציא ספר תורה מבית הכנסת לצורך זה, ראה ערך ספר תורה.
4. ויש שכתב טעם לסעודה זו כדי שיראה החתן את הכלה קודם הקידושין, שכן אמרו: אסור לאדם שיקדש את האשה עד שיראנה (בית הלל שם; בית שמואל שם, בשמו).

חתן וכלה. 1. יח, טורים שטז-שנז. 2. בהלכה הוזכר על פי רוב החתן בלבד, בנוגע למצוות או מנהגים שבזמן שמחת נישואין, ומהם שנאמרו אף בכלה. על הדינים המיוחדים שנאמרו בכלה בזמן הכנסתה לחופה, ראה ערך הכנסת כלה. 3. על האופנים שחתן דוחה חיובים אחרים, ראה ערך קריאת התורה; אם

שם סק"א, ומשנה ברורה שם סק"ו). וכן באסרו-חג (ראה ערכו), וחמשה-עשר-באב (ראה ערכו), וחמשה-עשר-בשבט (ראה ערכו) - אף על פי שאינם אסורים בתענית מצד הדין - אין חתן מתענה בהם, כיון שמוזכרים בתלמוד (מגן אברהם שם סק"א). אבל בימים שאינם אסורים בתענית אלא מצד המנהג, כגון בימי ניסן (ראה ערכו) - מתענה (רמ"א שם), והוא הדין בל"ג-בעומר (ראה ערכו), ומראש חדש סיון עד שבועות, ובימים שבין יום כפור לסוכות (מגן אברהם שם). וכן בראש חדש ניסן חתן מתענה בו, לפי שהוא אחד מהימים שקבעו אותם לתענית מפני הצרות שאירעו בהם (רמ"א שם)⁸; ויש מקילים בכל הימים שאין אומרים בהם תחנון (ראה ערכו), שאין מתענים בהם (אליה רבה שם סק"ב, בשם נחלת שבעה; משנה ברורה שם סק"ז). ומכל מקום אף כשאינם מתענים, כתבו הפוסקים שלא יהיו החתן והכלה רודפים אחר מותרות מאכל ומשתה (בית שמואל סא סק"ו), וכן יזהרו ממשקה המשכר (ראה לעיל. חכמת אדם קכט ב)⁹.

בזיווג שני אף אלמן ואלמנה - וכן גרוש וגרושה - מתענים ביום חופתם (אליה רבה תקעג סק"ב, על פי ירושלמי בכורים ג א).

כשאין חופה וכן בקידושין לבד בלא חופה (ראה ערכו), לטעם שאמרו שמתענים שמא ישתכרו, ולא תהא דעתם מיושבת עליהם בשעת הקידושין (ראה לעיל), צריכים להתענות, מה שאין כן לטעם משום סליחה וכפרה, שאינו אלא בנישואין על ידי חופה (כנסת הגדולה אה"ע סב, הגהות טור טו; פרי מגדים או"ח שם, אשל אברהם ד"ה טעם).

וידי בתפילת שמונה עשרה שלפני החופה, נוהגים - האשכנזים (עצי ארזים אה"ע סא סק"ח) - שהחתן והכלה מתוודים (של"ה, האותיות, סדר נשואין; עצי ארזים שם) כסדר היודים של תפילת מנחה בערב יום הכפורים (כרם שלמה סה; פתחי תשובה שם סק"ט, בשמו), ואם החופה בלילה מתוודים במנחה ולא בערבית (שלחן העוז ב יז ב) - ויעשו תשובה, לפי שהוא יום מחילת עוונותיהם (של"ה שם), ואף בימים שאין מתענים בהם (ראה לעיל) - מתוודים (פתחי תשובה שם).

בכניסה לחופה

שושבינים נהגו להיות לכל חתן שושבינים - המשתדלים בחופתו ובזיווגו (כן משמע מרש"י ברכות סא א ד"ה שושבין), וכשמוליכים אותו לחופה - שני שושבינים מוליכים אותו, אחד מימין ואחד משמאל (מטה משה ג, בהכנסת כלה א ב), שכן חתן דומה למלך, מה מלך חיילים מקיפים אותו, אף חתן שושביניו מקיפים אותו (תשב"ץ קטן תסה), וכן דרשו מה שנאמר בחוה: וַיָּבֹא אֵל הָאָדָם (בראשית ב כב), מלמד שנעשה הקדוש ברוך הוא שושבין לאדם הראשון, מכאן למדה תורה דרך ארץ שיחזור גדול עם קטן בשושבינות ואל ירע לו (ברכות סא א).

לבוש החתן בכניסה לחופה, נחלקו המנהגים:

• יש נוהגים שהחתן לובש לבנים ומתעטף לבנים (כן משמע מר"י

• שהמצוה חביבה עליהם, כדרך שעשו חסידים הראשונים שהיו מתענים על מצוה חביבה, כגון לולב (רוקח צג).

• שבני ישראל התענו ביום מתן תורה (תשב"ץ קטן תסה).

• לפי שהוא יום סליחה וכפרה שלהם, שכן אמרו שחתן מוחלים לו עוונותיו (מהר"ם מייץ שם, על פי ירושלמי בכורים ג א), ואף הכלה מוחלים לה כל עוונותיה (של"ה שם; סידור היעב"ץ, דיני ברכות ארוסין).

• שחתן דומה למלך (פרקי דרבי אליעזר טז), ומלך נידון בכל יום, והרי זה כיום הדין אצלו (מהר"י ברונא צג).

• משום חשש שמא ישתכרו, ולא תהא דעתם מיושבת עליהם בשעת הקידושין (מהר"ם מייץ שם).

• שלא יאמרו שנשתכרו, וקידושי טעות הם (מהר"י ברונא שם).

• שאין כתובה שאין בה מחלוקת (ראה שבת קל א), לפיכך מתענים לבטל הפורעניות (מהר"י ברונא שם).

במקום שנהגו להתענות, אין רגילות לקבל עליו התענית במנחה שלפניו (ראה ערך תענית יחיד) כיון שנהגו כן (משנה ברורה תקסב ס"ק יא; ערוך השלחן אה"ע סא כא), ומכל מקום טוב לקבלו בלבו בשומע תפילה (חופת חננים ו א).

סוף התענית אם עשו את החופה מבעוד יום אינם משלימים התענית, אלא עד לאחר החופה, ויתפללו "עננו" בתפילת מנחה קודם החופה, ואז יוכלו לשנות מכוס של ברכת אירוסין ונישואין (תרומת הדשן קנז; רמ"א או"ח תקסב ב), ואף על פי שלא התנו קודם שאינם משלימים התענית, אלא שהמחמיר להתנות בפירוש תבוא עליו ברכה (ב"ח שם, בדעת תרומת הדשן), וגם לטעם שהוא יום סליחה וכפרה, ואין צורך להשלים התענית, שמכל מקום קצת כפרה הוא, ויום טוב שלהם הוא (פרי מגדים או"ח תקעג, אשל אברהם, בתחילת הסימן; חכמת אדם קכט ב)⁵.

ואם איחרו את החופה עד הלילה, כתבו אחרונים שיש לסמוך על הטעם שהוא משום סליחה וכפרה, ואין צריכים להתענות אלא עד צאת הכוכבים, כי לא קיבלו עליהם להחמיר בזו יותר מבשאר תעניות, אלא שיש להם להיזהר ממשקה המשכר קודם החופה (חכמת אדם שם; ליקוטי מהר"ח, סדר נשואין, שכן הורה הדברי יחזקאל)⁶.

כשחל בתענית היה יום החופה בתענית-צבור (ראה ערכו), אסור לחתן צבור לשנות מכוס של ברכה מבעוד יום, ונותנים אותו לתינוקות (מגן אברהם תקנ סק"ו), ומכל מקום בתענית ציבור שחל בשבת ונדחה ליום ראשון, לא ישלים תעניתו אחר החופה, אף על פי שהיה בידו לדחות את החופה ליום אחר (כנסת הגדולה או"ח תקנט, הגהות בית יוסף סק"ז; מגן אברהם שם ס"ק יא, בשמו)⁷.

כשחל בימים בימים האסורים בתענית מצד הדין, כגון ראש-חדש שאסור (ראה ערכו), וחנוכה (ראה ערכו), ופורים - היינו יום להתענות בהם י"ד וט"ו באדר, בין בראשון בין בשני, בין לפרוים בין למוקפים (ראה ערך פורים) - כתבו הפוסקים שאף חתן ביום חופתו אינו מתענה בהם (מהר"י ברונא צג; רמ"א או"ח תקעג א, וט"ז

ערכו), יש שכתב שאין צריך להשלים תעניתו (ברכי יוסף או"ח תע סק"ב).
8. ויש שכתב שדוקא אם הוא רגיל להתענות ביום זה, שאם לא כן, כיון שראש חדש אסור בתענית, אף חתן ביום חופתו לא יתענה בו (מגן האלף תכט סק"ב).
9. ויש שכתב שבימים שאין מתענים בהם יעשו את החופה בשחרית, ולא יאכלו עד לאחר החופה (מהר"י ברונא צג; כנסת הגדולה אה"ע סב, הגהות טור ט, בשמו).

5. ויש מן האחרונים שכתבו שלא אמרו שאין משלימים אלא לפי הטעם שאמרו שמא ישתכרו בשעת הקידושין (ראה לעיל), אבל לפי הטעם שהוא יום סליחה וכפרה שלהם, ראוי להשלים התענית, אם לא שהתנו מתחילה שלא להשלים (כנסת הגדולה אה"ע סב, הגהות טור טו; בית שמואל סא סק"ו). 6. ויש שכתב שאף באופן זה נהגו להתענות עד לאחר החופה (ערוך השלחן אה"ע סא כא). 7. וכן חתן בכור שנשא בערב פסח, שהוא יום תענית-בכורות (ראה

רבי אבהו בגמ' שם), וכאילו בנה אחת מחורבות ירושלים, שנאמר: **פִּי אֶשִׁיב אֶת שְׁבוּת הָאָרֶץ כְּבָרְאשָׁנָה אָמַר ה'** (ירמיהו שם. רב נחמן בר יצחק בגמ' שם)¹².

הנהגה מסעודת חתן שאמרו, הוא שאוכל בסעודה שבמקום החופה, מה שאין כן הנהגה ממה ששלחו לו לביתו מגדנות, או אפילו לחם ותבשילים שהוכנו לסעודה זו. וכן לא אמרו שעובר אלא כשאני משמחו כלל, מה שאין כן מי שאומר ברכה של סידור קידושין, או קצת מהברכות שתחת החופה, שמקיים בזה מצות שמחת חתן וכלה, וכן יוצא ידי חובתו על ידי שמברך ברכת המזון בסעודה, או על ידי שיחה קלה עם החתן לעוררו לשמחה של מצוה, או שמושיט לו מאכל או משקה, או שמשבח לפניו את זיווגו (עזר מקודש אה"ע סה א)¹³.

נרות בכלל שמחת חתן וכלה מצינו אף אור נרות, כמו שנאמר: **קוֹל שִׁשּׁוֹן וְקוֹל שְׂמִיחָה קוֹל חֲתָן וְקוֹל כְּלָה קוֹל רַחֲמִים וְאוֹר נֵר** (ירמיהו כה י), וכן אמרו: אור הנר בברור חיל משתה שם (סנהדרין לב ב; ירושלמי כתובות א א), ופירשו ראשונים שבימי הגזירה היה להם סימן, וכל מי שהיה רואה נרות דולקים באסקופה יודעים שבאותה חצר סעודת הכנסת כלה (רבנו חננאל שם ד"ה קול רחיים; ערוך, אור; תשובות הגאונים (הרכבי) שסא), ואף על פי שבטלה הגזירה לא בטל המנהג (תשובות הגאונים שם), ומטעם זה נוהגים להוליך אבוקת שעוה לפני החתן (חידושי הר"ן שם).

כלי זמר כלי זמר, כתבו ראשונים שאין שמחת חתן וכלה בלעדם (ראב"י"ה יום טוב תשצו; מרדכי ביצה תרצו, בשמו; מהרי"ל, עירובי חצרות ז), ושלא יעשו הנישואין בלא כלי זמר שהוא עיקר השמחה שלהם, ושם אי אפשר במקומם ילכו למקום שאפשר (מהרי"ל שם; מגן אברהם שלח סק"ד, בשמו), וכן מולכים אותם לחופה בכלי זמר (מהרי"ל, נישואין כ).

לצורך שמחת נישואין מותר לומר לגוי לנגן בכלי זמר בשבת (ראב"י"ה שם; מרדכי ביצה שם, בשמו; טושי"ע או"ח שלח ב), או אפילו לומר לו לתקנם (דרכי משה שם סק"א, ורמ"א שם), ומכל מקום אותה שאמרו שאין מטפחים ביד, ואין מספקים על ירך, ואין מרקדים ברגל לשמחה ולשיר בשבת ויום טוב, גזירה שמה יתקן כלי שיר (ראה ביצה לו ב; טושי"ע או"ח שלח ג), אף בשמחת חתן וכלה אסור (שלחן ערוך הרב שם ב; משנה ברורה שם שם סק"ח).

התקנה בירושלים אף לאחר החורבן שגזרו שלא לנגן בכלי שיר שלא לנגן בכלי (ראה ערך זכר לחרבן; עטרוט וזמרה), בבית חתן וכלה זמר מותר, שהוא צורך מצוה (תוספות גיטין ז א ד"ה זמרא; רמ"א או"ח תקס ג). ומכל מקום בירושלים גזרו - לפני קרוב למאתיים שנה¹⁴ - חרם (ראה ערך חרם ב) שלא לנגן בתזמורת

גיא, אבל, עמי' רנו במהדורת המכון ע"ש החתם סופר; כלבו עה), לקיים מה שנאמר: **בְּכָל עֵת יִהְיוּ בְּגָדֶיךָ לְבָנִים** (קהלת ט ח. כלבו עה), ויש שכתבו ביחוד שהחתן לובש בגד לבן הנקרא "קיטל", לרמז שעוונותיו נמחלים וחטאיו כשולג ילבינו (מטה משה ג, בהכנסת כלה ב), או לפי שהוא בגד מתים, והשושבינים מלבישים אותו בו, להזכיר לו יום המיתה, ויתעורר לתשובה (סידור היעב"ץ, דיני ברכות ארוסין ונישואין).

• יש נוהגים לעטוף את החתן בטלית מצוייצת, כדי לזרוז במצוות, והרמז לזה: **פִּי יָקַח אִישׁ אִשָּׁה** (דברים כב ג), וסמוך לו: **גְּדִלִים תַּעֲשֶׂה לָּךְ** (דברים כב יב. כלבו שם). ומהראשונים יש שהזכירו שנהגו להניח לו תפילין, ולהשים נזר על ראשו במגבעת של משי, לקיים מה שכתוב: **פָּתַחְתָּ יָבִיחָן פָּאָר** (ישעיהו סא י. כלבו שם).

• ויש נוהגים שהחתן לובש בגדי שבת, וכן כל קרובי החתן והכלה, והמברך ברכת חתנים, לובשים בגדי שבת לכבודם (מהרי"ל, הלכות נישואין ב), וכן אמרו: חתן דומה למלך, מה המלך לובש בגדי כבוד, אף חתן לובש בגדי כבוד כל שבעת ימי המשתה (פרקי דרבי אליעזר טו)¹⁰.

המצוה לשמחם

מצות עשה של דבריהם לשמח החתן והכלה ולסעדם בכל צרכיהם (רמב"ם אבל יד א; טושי"ע אה"ע סה א), והיא בכלל גמילות חסדים שבגופו שאין לה שיעור (רש"י סוכה מט ב ד"ה גמילות חסדים; רמב"ם שם). ואף על פי שמצוה זו מדבריהם, הרי היא בכלל **וְאֶהְיֶה לְרֵעֶךָ כְּמוֹד** (ויקרא יט יח), שכל הדברים שאתה רוצה שיעשו לך אחרים, עשה אתה אותם לאחריך בתורה ובמצוות (ראה ערך אהבת ישראל. רמב"ם שם), ומצוה לרקוד לפניהם ולומר שהכלה נאה וחסודה, אפילו אינה נאה (טושי"ע שם, על פי כתובות יז א)¹¹. ועיקר קיבול שכר בשמחת נישואין היא לשמח את החתן בדברים (ברכות ו ב, ורש"י ד"ה מילי).

המשמח את החתן ומי שאינו משמחו כל הנהגה מסעודת חתן ואינו משמחו, עובר בחמשה קולות (גמ' שם; סמ"ג עשין מח; טור אה"ע סה) - היינו שמזלזל בחמשה קולות שבירך בהם הקדוש ברוך הוא את ישראל (רש"י שם ד"ה עובר), ולא יזכה לחמשה קולות אלו בנחמת ירושלים (לבוש שם סד א) - שנאמר: **עוֹד יִשְׁמַע וְגו' בְּעָרֵי יְהוּדָה וּבְחֻצוֹת יְרוּשָׁלַם וְגו' קוֹל שִׁשּׁוֹן וְקוֹל שְׂמִיחָה קוֹל חֲתָן וְקוֹל כְּלָה קוֹל אֲמָרִים הוֹדוּ אֶת ה' צְבָאוֹת פִּי טוֹב ה' פִּי לְעוֹלָם חֲסִדוֹ** (ירמיהו לג י-יא). ואם משמחו מה שכרו, זוכה לתורה שניתנה בחמשה קולות, שנאמר: **וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי בְּהֵיטָב הַבֶּקֶר וַיְהִי קֶלֶת וּבְרָקִים וְגו' וְקָל שֶׁפָּר וְגו' וַיְהִי קוֹל הַשֶּׁפָּר וְגו' וַהֲאֱלֹהִים יַעֲנֶנּוּ בְּקוֹל** (שמות יט טז, יט. רבי יהושע בן לוי בגמ' שם), וכאילו הקריב תודה, שנאמר: **מִבָּאִים תוֹדָה בֵּית ה'** (ירמיהו שם).

(טור שם, לפי הב"ח שם). ¹² יש מן האחרונים שכתב שדוקא הנהגה ממנו חייב לשמחו, לפיכך עובר בחמשה קולות, אבל אם אינו נהנה ממנו אינו חייב לשמחו (פרישה שם סק"ב); וחלקו עליו, שבכל אופן מצוה לילך לשם ולשמחם (בית שמואל שם סק"א, ממשמעות הפוסקים), אבל אינו עובר בחמשה קולות אלא אם כן נהנה (טיב קדושין שם סק"א). ¹³ ואדם-חשוב (ראה ערכו) מקיים השמחה על ידי שהולך לסעודה, שמכבד בכך את החתן, שאף כבוד הוא ממהות השמחה, כמו שנאמר: **יַעֲלֶזּוּ חֲסִידִים בְּכָבוֹד** (תהלים קמט ה. עזר מקודש שם). על שמחת חתן וכלה ותנחומי אבלים, מי קודם, ראה ערך קדימה במצוות וערך תנחומי אבלים. ¹⁴ בימי האמרי בינה (בית אהרן וישראל סה עמי' קה; ירושלים במועדיה, בין המצרים, עמי' רלח). על הדיון אם התקנה באה בעקבות המגיפה שפרצה באותה שנה והפילה חללים רבים וביניהם מגדולי

¹⁰ ויש שנהגו לעשות אפריון למושב החתן והכלה ונקראת חופה, ושם מברכים ברכת-חתנים (ראה ערכו) כל שבעת ימי המשתה (רא"ש סוכה ב ח, שכן נהגו באשכנז). על המצוה ללוות את הכלה לבית חופתה, ועל הדברים שגזרו עליהם לאחר החורבן, ראה ערך הכנסת כלה וערך זכר לחרבן; על הקידושין והברכות ועל החופה ומהותה, ראה ערך ברכת ארוסין וערך ברכת חתנים וערך חפה וערך קדושין; על ביאה ראשונה והפרישה שלאחריה, ראה ערך בעילת מצוה וערך דם בתולים וערך טענת בתולים; על איסור יחוד בחתן שפרסה אשתו נדה, ראה ערך יחוד; על החיוב שעל החתן לעשות סעודת נישואין, ראה ערך נישואין. ¹¹ במדרש אמרו: למה לא אכלו הכלבים כפות ידיה ורגליה של איזבל (ראה מלכים ב ט לה-לו), לפי שהיתה מרקדת ומטפחת בהן לפני חתן וכלה (פרקי דרבי אליעזר י; רש"י ורד"ק מלכים שם וטור שם), ומכאן שמצוה גדולה היא

בסיום החופה, וראה להלן: בשבת שלאחר החופה. ארחות חיים ב, קידושין, עמ' 66, שכן המנהג; שיירי כנסת הגדולה או"ח רפב, הגהות בית יוסף יא, שכן המנהג בקושטא, ושכן ראוי לנהוג¹⁷.

- חתן אינו עומד בפני תלמיד חכם או נשיא (תשב"ץ קטן תסה).
- החתן דומה למלך, מה המלך אינו יוצא לשוק לבדו, כך החתן אינו יוצא לשוק לבדו (ראה להלן: בשבעת ימי המשתה), מה המלך לובש בגדי כבוד, כך החתן לובש בגדי כבוד כל שבעת ימי המשתה, מה המלך הכל מקלסים אותו, כך החתן מקלסים אותו כל שבעת ימי המשתה (פרקי דרבי אליעזר טז)¹⁸.

בשבעת ימי המשתה

הנושא בתולה הנושא בתולה, תקנת משה רבנו (ירושלמי כתובות א א; רמב"ם אבל א א) שיהיה שמח עמה שבעת ימים, אינו עוסק במלאכתו, ולא נושא ונותן בשוק, אלא אוכל ושותה ושמח (רמב"ם אישות י יב; טוש"ע אה"ע סד א), והרי הימים הללו כרגל (רש"י כתובות ד א ד"ה ופורש; רמב"ם אבל יא ז), והוא יום טוב שלהם (סוכת שלום יצחק א ו; שלחן העזר יב ו, בשמו). וחתן דומה למלך, מה מלך משתה ושמחה לפניו, כך החתן משתה ושמחה לפניו (ילקוט שמעוני שופטים ע; רמב"ן שם, בשם פרקי דרבי אליעזר), מה מלך אינו עושה מלאכה, אף חתן אינו עושה מלאכה (ר"ן שם, בשם פרקי דרבי אליעזר ואגדה).

וביום הראשון נחלקו ראשונים:

- יש אומרים שאף הוא תקנת משה רבנו הוא (רמב"ם אבל א א), ואינו מן התורה (כן משמע מהרא"ש כתובות א ה).
- ויש אומרים שיום ראשון של שמחה הוא מן התורה, שנאמר: בַּיּוֹם הַתְּנַתוּ וּבַיּוֹם שִׁמַּחְתָּ לְבֹו (שיר השירים ג יא. רא"ש שם, בשם הרמ"ה; מאירי שם ה א), ואף במלאכה יש מן האחרונים שכתב שאסור ביום ראשון מן התורה, לדעתם, כדרך שאמרו כן באבל (מנחת פתים אה"ע סד).

הנושא אלמנה הנושא אלמנה - היינו אלמנה או גרושה שנבעלה וגרושה (ב"ח אה"ע סד ב, על פי הרמב"ם אישות י יב, וטוש"ע שם; בית שמואל שם סק"ג) - אין לו אלא שלשה ימים לשמחה (רמב"ם שם, על פי כתובות ה א; טוש"ע שם). ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שאמרו כן בין בבחור בין באלמנה (רמב"ם שם, על פי כתובות ז א; רמב"ן ורא"ה שם; טור שם; שו"ע שם, בסתם), שאף על פי שבברכת-חתנים (ראה ערכו) אמרו שבחור שנשא אלמנה מברכים כל שבעה (ראה ערך הנ"ל: בשבעת ימי משתה), הרי זה לפי שהברכה היא על שמחת הלב של החתן, ולפיכך בחור שלא נשא עדיין, ששמחתו מרובה, מברך כל שבעה אפילו שנשא אלמנה, מה שאין כן שמחה וביטול מלאכה בימי המשתה, שהוא משום תקנת האשה, אף אם הוא בחור אין לו אלא שלשה ימים, שכיון שאלמנה היא אינה צריכה פיתוי כל כך (ר"ן ושיטה מקובצת שם)¹⁹.

אליעזר טז). 18. על הכבוד שעושים לכלה בהכנסתה לחופה, ושכבוד החיים קודם לכבוד המתים, ראה ערך הכנסת כלה. 19. ואף באלמנה שנשא אלמנה תיקנו שלשה ימים לשמחה, אף על פי שבברכת חתנים אמרו שאינו מברך אלא יום אחד (ראה ערך ברכת חתנים: בשבעת ימי משתה) שלא אמרו כן אלא בברכה, שכיון שכבר נשא ועכשיו אינו נושא אלא אלמנה אינו שמח כל כך, אבל שמחה שהיא לתקנת האשה, כיון שאפילו נישאת לבחור יש לה שלשה ימי שמחה, כל שכן כשנישאת לאלמנה (ר"ן ושיטה מקובצת שם).

בשמחת חתן וכלה אלא בתופים בלבד (אות חיים ושלום, אות שלום מילה רסה יב ס"ק כט; ירושלים במועדיה, בין המצרים, עמ' רמ), מפני שהחורבן נמצא לפני בני ירושלים, והרי הם כמי שמתו מוטל לפניו (שלמת חיים א עז; ציר נאמן, שערי תפילה, בסופו; ירושלים במועדיה שם עמ' רלח); ועוד, שחששו שלפעמים על ידי שמחת התזמורת יבואו לידי הרגל עברה (בית אהרן וישראל סה עמ' קה; ירושלים במועדיה שם), ואין חרם זה חל אלא על אשכנזים בלבד, ולא על שאר העדות, שלא קיבלוהו עליהם (בית אהרן וישראל שם עמ' קח; ירושלים במועדיה שם). ומקודם לכן בכל ארץ ישראל לא ידעו בכלי נגינה (שערי ירושלים, מנהגי הארץ ט; בית אהרן וישראל שם עמ' קו, בשמו), וכתבו אחרונים שלא כתבו הפוסקים שחייבים בשמחה בכלי זמר, אלא בארצותם, ובארצותינו - ארץ ישראל ודמשק ומצרים (כן משמע משו"ת הרדב"ז ד קלב) - יש שמחה בבשר ויין ושיר בפה בשירים וקרוכות שתיקנו הראשונים (שו"ת הרדב"ז שם). ובאותו הדור באו עולים מחוץ לארץ וחידשו המנהג לנגן בכלי זמר, ובירושלים החרימו שלא לעשות כן (בית אהרן וישראל שם, על פי שערי ירושלים שם), ומכל מקום בתופים היה נהוג כבר קודם לכן לנגן בחתונה (שערי ירושלים שם), והותירו המנהג על כנו (בית אהרן וישראל שם)¹⁵.

קלות ראש שמחת חתן וכלה הרי היא בכלל הדברים שנאמר בהם: וְהִצַּנֵּץ לְכֶת עִם אֶלְהֵיךָ (מיכה ו ח), שצריך לשמח במידה נאה, ולא להנהיג קלות ראש בעצמו (רש"י סוכה מט ב ד"ה הוצאת). וכן דרשו: עֲבְדוּ אֶת ה' בִּירְאָה וּגְלִילוּ בִּירְעָה (תהלים ב יא), במקום גילה שם תהא רעדה (ברכות ל ב), שאם שמח יותר מדי נראה כפורק עול (רש"י שם ד"ה דהות), וכן מצינו באמוראים שראו תלמידיהם שמחים יותר מדי בשמחת נישואין, והביאו כוס של זכוכית יקרה ושברוה לפניהם כדי שיתעצבו (ברכות ל ב - לא א), וכתבו ראשונים שמכאן נהגו לשבור זכוכית בנישואין (תוספות שם לא א ד"ה אייתי)¹⁶.

החיוב בכבוד

בכמה דברים מצינו שחייבים בהם בכבוד חתן, לפי שמכבדים את האדם בזמן שמחתו (מאירי מועד קטן כח ב):

- מנין לחתן שמיסב בראש, שנאמר: כחתן יכהן פאר (ישעיהו סא י) מה כהן בראש - שנאמר בו: וקדשתו (ויקרא כא ח), לכל דבר שבקדושה, לפתוח ראשון ולברך ראשון וליטול מנה יפה ראשון (ראה ערך כהן) - אף חתן בראש (גמ' שם; ר"ן שם; רא"ש שם ג צט).
- בבציעת הפת לשם ברכת המוציא, שהדין הוא שהגדול בוצע (ראה ערך בציעת הפת: הבוצע), בסעודת נישואין החתן בוצע, אף על פי שיש גדול ממנו (מגן אברהם קסז ס"ק נט, על פי ברכות מז א, ורש"י ד"ה קדים; באר שבע ג, שכן המנהג באשכנז וצרפת).
- בשעה שהחתן מהלך בדרך, עומדים העם על רגליהם, וכן כשמברכים לו ברכת אירוסין ונישואין (ראה ערך ברכת חתנים), וכשעולה לקרות בתורה (ראה לעיל: בשבת שלפני החופה, וראה לעיל:

הרבנים, ראה בית אהרן וישראל סה עמ' קה, בהערה. 15. ויש שביאר טעם ההיתר, שתוף אינו כלי שיר, שאי אפשר לנגן בו, ויש בו רק תוספת קצב לשירה בפה (שבות יצחק ז, בשם הר"י אלשיב). 16. על הדברים שגזרו עליהם לאחר החורבן אף בשמחת חתן וכלה, ראה ערך זכר לחרבן; על הקורע בגדו של חברו וכדומה, שיש שהוא פטור לפי שכן נהגו משום שמחת חתן וכלה, ראה ערך שמחה. 17. ויש מהפוסקים שכתב שמנהגו לעמוד לעולם כשהחתן עובר לפניו, מפני שהוא כמלך (ראה להלן). שיירי כנסת הגדולה שם, על פי פרקי דרבי

אחרון שם א; פתחי תשובה שם סק"ג, בשמו, וכן מסקנת הפוסקים האחרונים (חכמת אדם קצט יא; ערוך השלחן שם ה, שכן עיקר).

איסור מלאכה איסור מלאכה שאמרו, כל מלאכה בכלל (חיים שאל ב לח ס, ושיורי ברכה אה"ע סד; בית דוד (הספרדי) י"ד קעו), שכל מלאכה מונעת שמחה (חיים שאל ושיורי ברכה שם), ואף במלאכת דבר-האבד (ראה ערכו) המותרת בחול המועד (ראה ערך דבר האבד, ועי' חול המועד) אסור מטעם שדומה למלך (בית דוד שם), ומכל מקום אם רוצה לכתוב חידוש שנתחדש לו בתורה, הדבר מותר (ציץ אליעזר יא פה). וכתבו אחרונים שאף לסוברים שאין מחילת הכלה מועילה במלאכה (ראה לעיל), מכל מקום אם מוחלת על מלאכת דבר האבד, מותר במלאכה זו (מנחת אלעזר ב נז; דובב מישרים ג מו).

גיהוץ ותספורת בגיהוץ ותספורת, החתן מותר, שנאמר: מְלֶכֶךְ בְּיָפְיוֹ תִּתְּחַזֵּנָה צִיָּנִיךָ (ישעיהו לג יז. תורת האדם לרמב"ן, מי שמת; ורא"ש כתובות א ו; מאירי שם ד א; טושי"ע י"ד שמב א)²².

לימוד תורה הרגיל לעסוק בתורה בעיון גדול, יש מן האחרונים שכתב שלא יעשה כן בשבעת ימי המשחה, כדי שלא ישכח לשמח כלתו (חיים שאל שם ושיורי ברכה שם), ואף בדבר זה, כמו דבר האבד (ראה לעיל) מועילה מחילת הכלה (ציץ אליעזר יב עג).

איסור מלאכה בכלל, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שאסורה במלאכה בשבעת ימי המשחה (ים של שלמה כתובות א יב; שער המפקד, קידושין, בסופו), שהרי האיסור הוא מטעם שהוא יום טוב שלהם (סוכת שלום יצחק א ו; שלחן העזר יב ו, בשמו), וכן שנינו: כלה זו כשמלאו ימי חופתה חוזרת למלאכתה (פסיקתא דרב כהנא (מנדבובים), שוש אשיש. מנחת פתים אה"ע סד א)²³.

• ויש אומרים שלא אסרו במלאכה אלא לחתן בלבד (מנחת פתים שם, בדעת הרמ"א), שכן איסור מלאכה הוא מפני שחתן דומה למלך (ראה לעיל. מנחת פתים שם); וכל שכן לדעת הסוברים שהרשות בידה למחול לחתן על שמחתה (ראה לעיל) לא שייך לאסור עליה במלאכה (סוכת שלום יצחק שם)²⁴.

יצאה לשוק חתן וכלה צריכים שימור מן המזיקים (ברכות נד ב, ורש"י ד"ה שימור; מגן אברהם רלט סק"ז), וחתן אסור לצאת יחידי לשוק (רמ"א אה"ע סד א, על פי ר"ן כתובות ה א; לבוש שם א) כל שבעת ימי המשחה (פרישה שם סק"ב; בית שמואל שם סק"ב), ואף אם הכלה מוחלת - אסור (חלקת מחוקק שם סק"ב). וכן אמרו: חתן דומה למלך, מה מלך אינו יוצא לשוק לבדו, אף חתן אינו יוצא לשוק (פרקי דרבי אליעזר טז), שאין כבודו לצאת לבדו בלא לויית אחר (רד"ל לפרקי דרבי אליעזר שם, על פי מנחות צח א ורש"י ד"ה ורץ).

תחנון נהגו שלא ליפול על פניהם בבית החתן (שבלי הלכות ל; טושי"ע או"ח קלא ד), ולא בבית הכנסת כשיש שם חתן (שו"ע שם)²⁵. ונחלקו הפוסקים:

מקום שלא נהגו כן בטלה דעתם (חופת חתנים יב אות ב).²² ויש שכתב בדעת ראשונים שאסור בתספורת מטעם שלא יכנס לחתונתו כשהוא מנוול, כדרך שאסרו כן מטעם זה בחול-המועד (ראה ערכו). מהריב"ל ג עב, בדעת הראב"ד.²³ ולסוברים שחתן אסור במלאכה ביום הראשון מן התורה (ראה לעיל), אף בכלה כן (מנחת פתים שם, על פי רש"י כתובות מז א ד"ה הא).²⁴ ויש שכתב להתיר לכלה מלאכות קטנות שבבית, שאף בנות מלכים עושות אותן, לפי שהבטלה מביאה לידי חטא (יפה ללב אה"ע שם); ויש שהתיר לכלה לעשות מלאכה בביתה, אם החתן מסכים לכך (שו"ת מהרש"ם ג רו).²⁵ ויש שכתבו שנהגו כן אפילו כשאין החתן מתפלל עמהם (דעת תורה למהרש"ם שם;

• ויש מפרשים שנחלקו בדבר שתי לשונות בתלמוד אם הדברים אמורים אף בבחור, ושהלכה כלשון אחרון, שלא אמרו כן אלא באלמנה, אבל בחור שנשא אלמנה יש לו שבעה ימים, בין לברכה בין לשמחה, שאינו בדין שיהיו מברכים לו ברכת חתנים כל שבעה, וארבעה ימים אחרונים משכים למלאכתו וחבילתו על כתפיו (רמב"ן ור"ן שם, בשם איכא מאן דאמר; מגיד משנה שם, וריטב"א שם, בשם הרשב"א; מאירי שם, בשם חכמי האחרונים של ספרד; שו"ע שם, בשם יש אומרים)²⁰.

ואם הנושא בעולה אסור במלאכה, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמותר במלאכה (כן משמע מהתוספתא כתובות (ליברמן) א א, לגירסתו; מאירי שם ה א; רמב"ן שם, שכן משמע בגמ'), מלבד ביום הראשון שיש בו ברכת חתנים (מאירי שם).

• ויש אומרים שתיקנו חכמים שיהא אסור במלאכה (כן משמע מהתוספתא שם, לגירסת הרמב"ן שם; רמב"ן שם, שכן נראה; ר"ן ונמוקי יוסף שם).

המחזיר גרושתו המחזיר גרושתו, נחלקו בו אחרונים:

• יש סוברים שאינו חייב כלל בשמחתה (שו"ת הרדב"ז ז סד; שו"ת מהרי"ט א סד), כדרך שאמרו בחזורים מעורכי המלחמה: כי יקח איש אשה חדשה וגו' (דברים כד ה), יצא מחזיר גרושתו שאינה חדשה לו (סוטה מד א), וכן באיסור לשאת נשים במועד לפי שאין-מערבין-שמחה-בשמחה (ראה ערכו) אמרו שמותר להחזיר גרושתו (משנה מועד קטן ח ב. שו"ת הרדב"ז שם).

• ויש סוברים שאף המחזיר גרושתו חייב בשמחתה (דבר שמואל (אבוהב) ערה; טיב קדושין סב אות ט; בן איש חי א שופטים טז).

מחילת האשה האשה יכולה למחול על שמחתה (רבנו ירוחם כב ב; דרכי משה אה"ע סד סק"א, בשמו; רמ"א שם ב; ים של שלמה כתובות א יב), שכיון שהוא משום תקנתה, יכולה היא לומר אי-אפשי-בתקנת-חכמים (חלקת מחוקק שם סק"ב; בית שמואל שם סק"א)²¹. ובמלאכה, נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שאין מחילתה מועלת אלא על חובתו לאכול ולשתות עמה, אבל במלאכה, אף שהיא מוחלת אסור מטעם שאמרו שחתן דומה למלך (ראה לעיל. חלקת מחוקק שם, ובית שמואל שם סק"ב, בדעת הרמ"א).

• יש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת ראשונים, ושלדעת הסוברים בבחור שנשא אלמנה שיש לו שבעה ימים בין לברכה בין לשמחה, לפי שאינו בדין שיהיו מברכים לו ברכת חתנים והוא משכים למלאכתו (ראה לעיל), הוא הדין שאינה יכולה למחול מטעם זה (בית שמואל שם סק"א; ערוך השלחן שם ה, בשמו, ודחה).

• ויש מחלקים: בחור שנשא בתולה, שאסור במלאכה מצד עצמו לפי שהוא דומה למלך, אין מחילתה מועילה, אבל בנושא בעולה, שאינו אסור אלא מצד שמחתה, מחילתה מועילה (מקנה, קונטרס

20. ויש הסוברים שנחלקו בדבר שתי לשונות התלמוד, אלא שההלכה כלשון הראשונה שאמרו כן אף בבחור שנשא אלמנה (רמב"ן שם, בשם רבי שמואל הנגיד והלכות גדולות).²¹ ויש מן האחרונים שכתב שאין האשה יכולה למחול, לפי שתיקנו כן שיהא שמח עמה ותתחזק החיבה ביניהם כל ימי מגוריהם, וגדול השלום, ועוד שלא משום תקנתה בלבד תיקנו כן אלא בשביל תקנת כל בנות ישראל, ואם תוכל למחול הרי כל אחד יבקש מאשתו שתמחול, ותצטרך למחול אף שלא ברצונה משום שלום בית, ותיעקר תקנת חכמים (טיב קדושין שם א), וכן יש שכתב שבזמן הזה נשתרבב המנהג לעשות ימים אלה לימי משתה ושמחה ואין בזה מחילה, ומנהגם של ישראל תורה היא, ואם יש

מקום אינם בכלל "חיוב" אלא אם כן היתה החתונה מיום רביעי ואילך (לבוש או"ח רפ"ז; מגן אברהם שם ס"ק יח, בשמו), ואף אם היתה החתונה לפני יום רביעי, שאינו דוחה חיובים אחרים, הוא קודם לאחרים (שערי אפרים ב' ו').

מלבד הקריאה בסדר היום, יש שנהגו לקרוא לחתן - אם נשא בתולה, אבל לא לנושא אלמנה וגרושה (כנסת הגדולה או"ח רפ"ב, הגהות טור יא; מגן אברהם קמ"ד סק"ה, בשמו)²⁸ - בשבת מספר פסוקים מפרשת חיי שרה (ערוך, חתן; ריטב"א יומא ע"א, שכן נהוג מימות הגאונים; רבינו בחי בראשית שם ג; אבודרהם, ברכת נשואין); ויש שלא נהגו בקריאה זו (דברי דוד (מילדולה) כז-כט, שכן המנהג באשכנז ופולין וחלק מקהילות הספרדים; ערוך השלחן או"ח קמ"ד ה, שכן המנהג).

הנוהגים בקריאה זו קוראים מְאֻבְרָהּם זָקֵן (בראשית כ"ד א) עד וְלָקַחְתָּ אִשָּׁה לְבְנִי מִשָּׁם (בראשית שם ז). אבודרהם שם; כנסת הגדולה שם)²⁹, כדי להזכיר העם שיהיה בנישואיו, ושלא יקח אשה לשם יופי, או לשם ממון, או לשם שררת קרובים ובני משפחות שיהא נעזר בהם, אלא תהא כוונתו לשם שמים ושידבק במשפחה הגונה (רבינו בחי שם), או שהרגילו לקרות פרשה ידועה אפילו לעמי הארץ, ועוד שלפעמים אין בפרשה שקראו לחתן הפסקה טובה, כגון בפרשת האזינו (תשב"ץ ב' לוט).

וקוראים הפרשה עם תרגומה (ר"י הלוי פ"ב; כנסת הגדולה שם), כדי שתבין הכלה (ר"י הלוי שם), או שהמנהג נשתרבה מזמן חכמי התלמוד שהיו רגילים לתרגם, ואף שעכשיו אין המנהג כן, לשמחת חתן וכלה הניחו המנהג כן בפרשת ואברהם זקן (כנסת הגדולה שם)³⁰.

ונחלקו המנהגים בסדר הקריאה:

• יש שנהגו שאחרי שקראו בספר תורה בפרשת השבוע, גוללים ספר תורה, וקוראים בו פרשת 'ואברהם זקן' (רבינו בחי שם; כנסת הגדולה שם, בדעת האבודרהם והר"י הלוי, ושכן המנהג בארץ ישראל), ואף על פי שאין גוללים ספר תורה בציבור מפני כבוד הציבור (ראה ערך גלילה), לכבוד חתן אין הציבור מקפידים ומוחלים על כבודם, לפי שחתן דומה למלך, ומצוה לשמחו (כנסת הגדולה שם), ובשבת שמוציאים בה שני ספרים או שלשה, קוראים תחילה הפרשיות המוטלות על הציבור, ואחר כך יקראו פרשת החתן, כי הראשונות חובה, וזאת רשות (אבודרהם שם).

• יש שנהגו להוציא ספר תורה אחר לפרשת 'ואברהם זקן', ואין החתן קורא כלל בפרשת היום (ריטב"א שם, בשם יש מקומות; כנסת הגדולה שם, שכן המנהג), וכמנין חתנים שבבית הכנסת כך מנין ספרי התורה שמוציאים לחתנים, וקוראים כל אחד בספר תורה שלו פרשת 'ואברהם זקן', זה אחר זה, וקורא החתן פסוק אחד, והמפטירים מתרגמים אותו, וכן שני וכן שלישי על זה הדרך, 'עד ולקחת אשה לבני משם' (כנסת הגדולה שם).

• יש שנהגו לקרוא קריאה זו בעל פה (ערוך שם; ריטב"א שם, שכן המנהג; תשב"ץ שם), היינו שמברך וקורא שלשה פסוקים מעניינו

• יש אומרים שלא נקרא חתן לענין זה אלא ביום שנכנס לחופה (כן משמע מהגהות מימוניות תפילה טו; רמ"א שם, לפי ט"ז שם סק"י).

• ויש אומרים שנהגים כן בכל שבעת ימי המשתה (רמ"א שם, לפי ערוך השלחן שם טז; ט"ז שם; כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף ז, שכן המנהג; מגן אברהם שם ס"ק יב, בשם יש נוהגין), היינו משעת החופה שבעה ימים מעת לעת (מגן אברהם שם) - וכן באלמון שנשא אלמנה כל שלשה ימים (משנה ברורה שם ס"ק כו) - לפי שנקראים מועד אצל החתן (ט"ז שם), או לפי שהחתן שרוי בשמחה, וכיון שהוא דומה למלך הולכים כל הקהל אחרי (שיירי כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף טו), או לפי שאין לעורר מידת הדין בזמן שמחתו (ערוך השלחן שם), וכן המנהג (ערוך השלחן שם; משנה ברורה שם, בשם האחרונים)²⁶.

קריאת התורה בקריאת התורה בשני-וחמישי (ראה ערכו), שהדין הוא שקוראים שלשה, ואין מוסיפים עליהם (ראה ערך קריאת התורה), כתבו ראשונים שאם יש שם שני חתנים ישראלים וכהן מותר להוסיף ולקרות ארבעה, כדי שיוכלו שני החתנים לעלות לתורה, שאצל חתן דין ימים אלו כמועד, שקוראים ארבעה (מרדכי מגילה תתח, בשם ריטב"א; הגהות מימוניות תפילה יב טז, בשם ריטב"א; רמ"א או"ח קלה א). ומכל מקום אם אין שם אלא חתן אחד וקראו שלשה לפניו, אין קוראים ארבעה בשבילו, שאין שבעת ימי המשתה כרגל אלא אצל החתן עצמו, אבל לא אצל אחרים (מרדכי שם; לבוש שם א); וכתבו אחרונים שאין המנהג כן, ואין מוסיפים בשביל חתנים בשני וחמישי (בדק הבית לבית יוסף שם; לבוש שם א, לפי אליה רבה שם סק"א; תיקון יששכר נה א; כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף א, בשם בדק הבית ותיקון יששכר; מגן אברהם שם סק"ב, בשם לבוש וכנסת הגדולה; משנה ברורה שם סק"ג, בשם האחרונים)²⁷.

בשבת שלאחר החופה

פיוטים בברכת-המזון (ראה ערכו) שבשבת זו יש שנהגו בימי הראשונים לומר פיוטים בתוך הברכות (ראה מחזור ויטרי (הורוויץ) תצו); ואינו נהוג כלל בימינו (כן הוא בכל הסידורים).

וכן יש שנהגו בימי הראשונים לומר פיוטים בברכות-קריאת-שמע (ראה ערכו) של שחרית (מחזור ויטרי (הורוויץ) תע-תפ; מהרי"ל, נישואין ט; המנהגים (טיראנ) דיני יוצרות והפטרות), ורשויות מפיטות לעליות לתורה (מחזור ויטרי (הורוויץ) תפג-תפט; מהרי"ל שם; המנהגים (טיראנ) שם), ופיוט "אלהיכם" לקדושה של מוסף (מהרי"ל שם; עבודת ישראל (אשכנז) עמ' 244), ובימינו נהוגים חלקם אצל מקצת קהילות ישראל (כן הוא במקצת סידורי האשכנזים).

שינויים הנוהגים לומר "אב הרחמים" (ראה ערך הזכרת נשמות) אינם בתפילה אומרים זאת בשבת זו, מלבד בימי הספירה (רמ"א או"ח רפ"ז), וכן הנוהגים לברך "מי שברך" למי שיתענה בה"ב (ראה ערכו) אין מברכים בשחרית אלא במנחה (מגן אברהם תצב סק"ג). ובמנחה כשהחתן בא לבית הכנסת, אין אומרים "צדקתך" (מהרי"ל שם).

קריאת התורה בקריאת התורה בשבת זו, עולים לתורה החתן וכל שושביניו (ריטב"א מגילה כב א; מהרי"ל שם), ומכל

28. ואפילו הוא אלמן שנשא בתולה (כנסת הגדולה שם). וכתבו הפוסקים שבבחר שנשא בעולה אין מנהג קבוע, יש שמוציאים, ויש שאין מוציאים, והכל תלוי ברצון החתן (כנסת הגדולה שם, שכן ראה). 29. ויש מי שכתב שקוראים מיאברהם זקן שלשה פסוקים בלבד (ערוך שם). 30. לטעם נוסף למנהג זה, התלוי בדין דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם בעל פה (ראה ערך תורה שבכתב), ראה כנסת הגדולה שם.

חסד לאברהם (אלקלעי) או"ח ב; חנא וחסדא א קונטרס אחרון נט); ויש חולקים על זה (שלחן העזר ב קיט ח יג). 26. ויש מן האחרונים שכתבו שמטעם זה לא יבא החתן לבית הכנסת כל ימי המשתה, כדי שלא ימנעו מלומר תחנון (ט"ז שם; משנה ברורה שם). 27. על ברכת חתנים - והם שבע הברכות שמברכים בבית חתנים - שמברכים אותן כל שבעת ימי המשתה אם באו פנים חדשות, ומאימתי מתחילים שבעת ימים אלו, ראה ערך ברכת חתנים.

אבל אם הוא גדול ובוטח בעצמו שיכול להתכוין - הרשות בידו (תוספות שם טז א ד"ה מעשה).

להלכה כתבו ראשונים שבזמן הזה שבשום פעם אין אנו מכוונים, כל חתן קורא קריאת שמע, שיהא נראה כיוהרא אם לא יקרא, שמראה כאילו בכל שעה הוא מכוין (תוספות שם יז ב ד"ה רב; טור שם, בשם מהר"ם מרוטנבורק; שו"ע שם).

תפילה אף בתפילה (ראה ערכו) שנינו שחתן ושושביניו וכל בני החופה פטורים (תוספתא ברכות (ליברמן) ב י; סוכה כה ב; כן משמע מרמב"ם תפלה ו ט, וטושי"ע או"ח קו א) כל שבעת ימי המשתה (תוספתא שם) - וכן בנושא אלמנה כדינה, שלשה ימים (ראה לעיל: בשבעת ימי המשתה. כן משמע מהמאור ומלחמות סוכה שם) - מפני שתפילה צריכה כוונה (רש"י שם ד"ה פטורין) והם אינם בני כוונה (ריטב"א ומאירי ורא"ש ור"ן שם, בדעת רש"י), או משום שהעוסק במצוה פטור מן המצוה (ריטב"א ור"ן שם), וכיון שתפילה צריכה כוונה יתירה, אי אפשר לקיים שניהם, ואינם חייבים ליישב דעתם, כיון שטרודים במצוה (ריטב"א שם).

להלכה כתבו הפוסקים שבזמננו שאין אנו מכוונים היטב, אף חתן ושושביניו חייבים בתפילה, כדרך שאמרו כן בקריאת שמע (ראה לעיל. שו"ת הרמ"א קלב; מגן אברהם לח סק"ז, בשמו), וכבר נתפשט המנהג שהחתן וכל סיעתו מתפללים בכל שבעת ימי המשתה (ברכי יוסף שם ה; משנה ברורה שם ס"ק כג).

תפילין וכן בהנחת-תפילין (ראה ערכו) שנינו שפטורים (תוספתא שם; סוכה שם; כן משמע מרמב"ם קריאת שמע ד יג; טושי"ע או"ח לח ז ט), משום שמצויה בהם שיכרות וקלות ראש (רש"י שם ד"ה ומן התפילין; ר"ן שם; שו"ע שם), ותפילין צריך להיזהר בהן ביותר, ושלא יסיח דעתו מהן (מאירי שם), או משום שעוסקים במצוה (ב"ח שם, בדעת רש"י)³⁴.

להלכה כתבו הפוסקים שכיון שבזמננו חייבים בקריאת שמע (ראה לעיל) ובתפילה (ראה לעיל), חייבים אף בתפילין, שהרי אמרו: הקורא קריאת שמע בלא תפילין כמעיד עדות שקר בעצמו (ברכות יד ב. שו"ת הרמ"א שם; מגן אברהם שם, בשמו), וכבר נתפשט המנהג שהחתן וכל סיעתו מניחים תפילין בכל שבעת ימי המשתה (ברכי יוסף שם; משנה ברורה שם)³⁵.

סוכה בישיבת-סוכה (ראה ערכו) נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שחתן ושושביניו וכל בני החופה פטורים כל שבעה (רבי אבא בר זבדא אמר רב בגמ' שם), שהרי צריך לשמוח עם חבריו, וחבריו עמו (גמ' שם, ומאירי שם), ואין שמחה אלא בחופה (גמ' שם) - היינו מקום עיקר ישיבת חתן וכלה (תוספות שם ד"ה אין) - שמא תאמר ישמח בחופה ויאכל בסוכה, אין שמחה אלא במקום סעודה (גמ' שם), וסעודת חתן אין לה זמן קבוע, שכל היום באים לשמח זה אחר זה, והוא רוצה להאכילם (מאירי שם). ושמא תאמר יעשה החופה בתוך הסוכה, אי אפשר, משום יחוד (ראה ערכו. אביי

של יום, וגולל ספר תורה, וקורא מ'ואברהם זקן' על פה, ואחר כך מברך (ערוך שם).

• ויש שנהגו לקרותה מתוך החומש (תיקון יששכר פד ב; כף החיים או"ח קמד סק"י), וכן המנהג בימינו (כן הוא בסידורי הספרדים)³⁶.

הפטירה בהפטירה של שבת זו, כתבו ראשונים שנהגו להפטיר מעין המאורע בהפטרת שוש אשיש (ישעיהו סא ז)³⁷ -

מפני שנאמר בה: פָּתַחַן יִבְחֶן פָּאָר וְכַפְלָה תַּעֲדָה כְּלִיָּהּ (ישעיהו סא ז), וכן: פִּי יַבְעֵל בַּחֹר בְּתוֹלָהּ בְּעֶלְוֶן בְּנִיף וּמִשׁוֹשׁ חֶתָן עַל פֶּלֶה יִשִּׁישׁ עֲלֵיךְ אֱלֹהֶיךָ (ישעיהו סב ה) - ונשא ונתנו אלו הפטירות נדחות מפניה, ואלו דוחות אותה (ראה ראבי"ה מגילה תקנו, ואור זרוע ב שפט ושצג, ומאירי מגילה כג ב, ומהרי"ל טבת, שבט, אדר, ז; ויש הנוהגים להפטיר לאחר הפטרת השבוע שניים או שלשה פוסקים מ'שוש אשיש' (בית יוסף ושו"ע או"ח קמד ב). ואף שנהגו במנהג זה גם בתחילת ימי האחרונים, והובאה בפוסקים (ראה שו"ע או"ח קמד ב, ורמ"א שם תכה ב, ושם תכח ח, ושם תרפד ה, ולבוש שם קמד ב), מכל מקום אינה נהוגה בדורות האחרונים (שערי אפרים ט כו; ערוך השולחן או"ח קמד ה ורפה יא, ועוד; אגרות משה או"ח א קו)³⁸.

במצוות שהחתן פטור

בכמה מצוות וחייבים מצינו שפטרו מהם חתן מפני שטרוד במצוה או מטעמים אחרים.

קריאת שמע במצוות קריאת-שמע (ראה ערכו) שנינו שחתן - שנושא בתולה ביום רביעי (ראה כתובות ב א. וראה ערך נשואין) - פטור מקריאת שמע לילה הראשון עד מוצאי שבת, אם לא עשה מעשה (סתם משנה ברכות טז א; רמב"ם קריאת שמע ד א; טושי"ע או"ח ע ב)³⁹, ואף מקריאת שמע של יום פטור (הגהות מיימוניות שם, בשם תוספות; רבינו מנוח שם, בדעת הרמב"ם; טור שם)⁴⁰, ומשם ואילך חייב אף אם לא עשה מעשה, שהרי נתקרה דעתו ולבו גס בה (רמב"ם שם). טעם הפטור שהנושא את התולה טרוד במחשבת בעילת מצוה (רש"י ברכות יא א ד"ה הכונס, וסוכה כה א ד"ה ובלכתך), ואין דעתו פנויה, שמא לא ימצא לה בתולים (רמב"ם שם), או שמתיירא שלא יעשה כרות שפכה (רבינו יונה ברכות שם טז א).

ומעשה באחד התנאים שקרא קריאת שמע בלילה הראשון שנשא, אמרו לו תלמידיו למדתנו רבינו שחתן פטור מקריאת שמע, אמר להם איני שומע לכם לבטל הימני מלכות שמים אפילו שעה אחת (רבן גמליאל במשנה שם טז א), ונחלקו תנאים:

• יש אומרים שכל הרוצה להחמיר על עצמו ולקרות - קורא (תנא קמא במשנה שם טז ב).

• ויש אומרים שלא כל הרוצה ליטול את השם - כתר פרישות ויראת חטא (רש"י פסחים נה א ד"ה ליטול) - יטול (רבן שמעון בן גמליאל במשנה ברכות שם), שאם לא הוחזק חכם וחסיד לרבים אין זה אלא גאווה, שמראה בעצמו שיכול לכוין לבו (רש"י שם יז ב ד"ה לא),

³¹ ויש הנוהגים גם בימינו לקרוא הפרשה מתוך ספר תורה שני, לאחר קריאת הפרשה וההפטרה (סידור תפילת רפאל (גרזיה), סדר שבת חתן). ³² עד פל ימי עולם (ישעיהו טו ט. כן משמע מהמנהגים (טירנא) דיני יוצרות והפטירות). ואם הפטרת חתן והפטרת חשבת בנביא אחד - כגון הפטרה דרני עקרה, או עניה סוערה (הגהות המנהגים שם) - מפטירים בשל שבת ומקצת שוש אשיש (מהרי"ל, הלכות טבת, שבט, אדר, ז; המנהגים (טירנא) שם), עד ישיש עֲלֵיךְ אֱלֹהֶיךָ (ישעיהו סב ה. המנהגים (טירנא) שם). ³³ ויש הנוהגים לקרואה ללא ברכות מתוך חומש עד ישיש עליך אלהיך (ראה לעיל), לאחר קריאת "ואברהם

זקן" (ראה לעיל. סידור תפילת רפאל (גרזיה), סדר שבת חתן). ³⁴ ויש מהתנאים הסובר שחתן פטור מקריאת שמע בכל שבעת ימי המשתה (רבי שילא בתוספתא ברכות (ליברמן) ב י; רבי שילא בסוכה כה א, לפי המאירי שם), שסובר שחתן אינו יכול לכוין כלל (אליה רבה תרמ ס"ק יז). ³⁵ ויש מן הראשונים הסובר שדוקא מקריאת שמע של לילה פטור (רבינו מנוח שם). ³⁶ ויש מן הראשונים הסובר שאינם פטורים אלא בלילה הראשון בלבד, והדברים אמורים לסוברים לילה זמן תפילין (ראה ערך הנחת תפילין: זמנה. ספר הישר (התשובות) צט). ³⁷ על נפילת אפים וקריאת התורה בבית החתן,

חתן שנראה בו נגע נותנים לו שבעת ימי המשתה (משנה נגעים שם; תורת כהנים תזריע, נגעים פרק ה ב; מועד קטן ז ב, ובכורות לד ב; רמב"ם טומאת צרעת ט ח), שלא יראה הכהן את הנגע, וכל כמה שלא יראה אותו אינו טמא (רש"י בכורות שם ד"ה נותנין). וכן אם נראה נגע בבגדיו (ראה ערך נגעי בגדים) או בביתו (ראה ערך נגעי בתים) אין רואים אותו עד לאחר המשתה (כן משמע מהמשנה שם וגמ' שם ושם; רמב"ם שם) כדי שלא יעצב (פירוש המשניות לרמב"ם נגעים שם), שנאמר: וְכִי־וַיֵּרָאֶת בּוֹ (ויקרא יג ד) - שהיה לו לכתוב ביום, וכתב וְכִי־וַיֵּרָאֶת בּוֹ (ויקרא יג ד) - או שהיה לו לכתוב ובהראות בו (רמב"ם שם) - יש יום שאתה רואה בו, ויש יום שאין אתה רואה בו (גמ' שם).

תענית בתענית-צבור (ראה ערכו) - היינו שבעה עשר בתמוז ותשעה באב, וצום גדליה, ועשרה בטבת (ראה ערכיהם וערך תענית צבור) - שבתוך שבעת ימי המשתה, חייב החתן להתענות (ריטב"א תענית ל ב; הר"ש הלוי או"ח ב; כנסת הגדולה או"ח תקנט, הגהות בית יוסף ז, בשמו; מגן אברהם תקנט ס"ק יא, בשם; משנה ברורה תקנ ס"ק יב, בשם האחרונים), שאף על פי שהם ימי רגל ושמחה שלו (ראה לעיל: בשבעת ימי המשתה), ואין אבלות חדשה חלה בהם (ראה להלן: בדחיית דיני אבלות), ואין שמחה אלא באכילה ושתיה, מכל מקום אבלות של רבים דוחה רגל של יחיד מדרבנן, ועוד שביחיד מקרא מלא דבר הכתוב: אִם לֹא אֶעֱלֶה אֶת יְרוּשָׁלַיִם עַל רֹאשׁ שְׁמִי (תהלים קלז ו. ריטב"א שם) ³⁹.

ובתענית צבור שחל בשבת ונדחה ליום ראשון נחלקו הפוסקים אם חייב להתענות (כנסת הגדולה תקנט שם; מגן אברהם שם, בשמו); או שפטור ממנה (הר"ש הלוי שם, בדעת זקנו; שער הציון שם לד, בשם פתחי תשובה, שכתב בשם בית יהודה) ⁴⁰.

בדחיית דיני אבלות

חתן שמת לו מת - מן הקרובים שחייב להתאבל עליהם (ראה ערך אבלות: על מי חייבים להתאבל) - אפילו אביו ואמו, משלים שבעת ימי המשתה, ואחר כך נוהג שבעת ימי אבלות (רמב"ם אבל יא ז, על פי כתובות ד א; מאירי שם), לפי ששבעת ימי המשתה הרי הם כרגל (ראה לעיל: בשבעת ימי המשתה. רש"י שם ד"ה ופורש; רמב"ם שם), ואין האבלות חלה עליו (רש"י שם), שאף ביום מיתה וקבורה אין אבלות נוהגת מן התורה אלא מדרבנן (ראה ערך הני"ל: מצות האבלות ומקורה; רשב"א שם); ואף לדעת הסוברים שאבלות יום ראשון היא מן התורה, אין האבלות חלה עליו, לפי שאף יום ראשון של שמחת חתן הוא מן התורה (ראה לעיל: שם), שנאמר: כִּי־וַיֵּרָאֶת בּוֹ וְכִי־וַיֵּרָאֶת לְבָבוֹ (שיר השירים ג יא. רש"י שם א ה, בשם הרמ"ה; מאירי שם), ואף שאר ימי המשתה שמחה כתובה בהם, שנאמר: קוֹל שִׁשׁוֹן וְקוֹל שִׁמְחָה קוֹל חֲתָן וְקוֹל פֶּלֶה (ירמיהו לג יא. מאירי שם), או לפי שאף אם ינהג אבלות יום ראשון הרי צריך להפסיק אבלותו ולנהוג שבעת ימי המשתה, ואחר כך ישלים אבלותו, הלכך צריך שינהג שבעת ימי המשתה תחילה, ואחר כך שבעת ימי אבלות כדי שיהיו רצופים (רמב"ם ורא"ש ור"ן שם), או שהטעם הוא לפי שבית דין מתנים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה (רמב"ם ורשב"א ומאירי ור"ן שם) ⁴¹.

שכתבו, שלדעת הסוברים שאבלות יום ראשון היא מן התורה, אין קוברים את המת עד למחר, כדי שתהא האבלות מדרבנן, ולא תדחה שמחת חתן דרבנן, שאף על פי שהמלין את מתו עובר בעשה ולא תעשה (ראה ערך הלנת המת), מכל מקום הרי אמרו שמותר להלינו לכבודו (ראה ערך הני"ל), ואף כאן לפי כבודו הוא, כדי שלא יתבזה בנו ביום חתונתו (רמב"ם שם, בשם יש אומרים,

בגמ' שם), שסתם סוכה היו עושים בגנותיהם, ואין דרך ביאה ויציאה שם לרבים תמיד מפני הטורח, ושמא ירד החתן לעשות צרכיו וייתחד אחר עם הכלה (רש"י שם ד"ה משום ייחוד), או שאי אפשר משום צער החתן (רמב"ם שם), שהמקום צר ופתוח, שאין לסוכה אלא שלש דפנות, ובוש לשחק עם כלתו (רש"י שם ד"ה צער חתן), או לפי שהחתן צריך מקום מרווח שיכנסו שם כל בני החופה (אור זרוע ב רצט; מגיד משנה סוכה ו ג, בשם רש"י; מאירי שם), ולכן פטורים לפי שהעוסק במצוה פטור מן המצוה (מאירי ור"ן שם; ב"ח או"ח תרמ ו), או לפי שמצטער פטור מן הסוכה (רא"ה שם; לבוש שם ו).

• ויש שהעידו על עצמם שבנישואיהם אכלו בסוכה ושמחו בחופה, ושמחו יותר בזה שעשו שתי מצוות (רבי זירא בגמ' שם), סוכה ונישואין (רש"י שם ד"ה תרתל), ויש שהורו לשושבינים לשבת בסוכה (רבי יוסי ורבי לעזר בירושלמי סוכה ב ה).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים שחתן ושושביניו וכל בני החופה פטורים מן הסוכה כל שבעת ימי המשתה (רי"ף גיאת, סוכה, עמ' קכא במהדורת המכון על שם החת"ם סופר, בשם אית דפסקי ורב נטרונאי, ושכן עיקר; רי"ף שם; רמב"ם סוכה ה ג; טור או"ח תרמ, בשמו; שו"ע שם ו), ושמעולם לא נחלקו על זה אמוראים, אלא שיש שהחמירו בדבר (רי"ף גיאת שם) ממידת חסידות (ט"ז שם סק"ט; אליה רבה שם ס"ק טז).

• יש פוסקים שהחתן בלבד פטור, אבל השושבינים וכל בני החופה חייבים (רי"ף גיאת שם, בשם אית דסבירא ליה).

• ויש פוסקים שאף החתן חייב בסוכה (העיסור, עשרת הדברות - סוכה, דף פו טור א במהדורת רמ"י; רא"ש שם ב ח, בשמו, ובדעת הירושלמי שם, ושכן עיקר; טור שם, בשם הרא"ש), לפי שאפשר לו לשמוח בסוכה (קיצור פסקי הרא"ש שם וטור שם).

למעשה כתבו ראשונים ואחרונים שהמנהג לשבת בסוכה (המכתם שם; מאירי שם; חיים שאל ב לה, שכן המנהג בירושלים; שערי תשובה שם סק"י, בשמו), וכן להלכה כתבו הפוסקים שבזמננו חתן וכל בני החופה חייבים בסוכה (מגן אברהם שם ס"ק יא; גינת ורדים ד יג; שערי תשובה שם, בשמו; ערוך השלחן שם יד), שיש לנו ארבע דפנות, ואינו בוש לשחק עם כלתו (ראה לעיל. מגן אברהם שם); ועוד שאין מדרך החתן לשמוח כל כך, וגם השושבינים אינם אצל החתן תמיד, ואי אפשר לנו לפטור ממצות סוכה; ועוד שאין עושים אצלנו סעודות בכל שבעת ימי המשתה (ערוך השלחן שם); ומכל מקום יש שכתבו לחוש לדעת הפוסקים, ושראו לחתן להחמיר על עצמו ולישב בסוכה ולא לברך, וכן השושבינים כשאוכלים אצל החתן ומשמחים אותו בתוך שבעת ימי המשתה ויושבים שם בסוכה ראוי שלא יברכו, אבל כשאוכלים בביתם חייבים בסוכה ומברכים (דרך החיים, דין מי הם הפטורים מן הסוכה ח, בשם המגן אברהם והאליה רבה; משנה ברורה שם ס"ק לג, בשם אליה רבה ודרך החיים) ³⁸.

נגעים בראיית נגעים (ראה ערכו) - שאדם שנראה בו נגע מצוה עליו לבוא אל הכהן, שנאמר: והובא אל אהרן הכהן (ויקרא יג ב. כן משמע מהחינוך קסט, ופירוש הרא"ש נגעים ב ב) - שנינו:

ראה לעיל: בשבעת ימי המשתה. ³⁸ ויש מהפוסקים שכתב למעשה כדעה שפטורים (אליה רבה שם ס"ק טז). ³⁹ ויש מהאחרונים הסובר שאין חתן מתענה כלל בתענית ציבור (ברכי יוסף או"ח תרפו ו, בדעת בית דוד תעו), ויש שהעיד שכן המנהג בעירו (בן איש חי א שופטים יז). ⁴⁰ על כלה שמותרת לרוחץ פניה ביום הכפורים, ראה ערך יום הכפורים. ⁴¹ ויש מן הראשונים

מיהו חתן חתן שאמרו לענין זה, נחלקו בו ראשונים ואחרונים:

• יש סוברים שהיינו שנכנס לחופה אף על פי שלא בעל (רבינו ירוחם כב ב, בשם ר"ץ גיאת ורבי דוד כהן; שיטה מקובצת כתובות ג ב, בדעת התוספות; פרי חדש, ליקוטי יו"ד שמב וזרע אמת ב קמד, בדעת הרמב"ם; ערוך השלחן שם ז, במסקנתו).

• ויש סוברים שאם נכנס לחופה ולא בעל עדיין, ינהג אבלות תחילה, שלא חלה עליו השמחה עד שיבעל (רבינו ירוחם שם, בשם הרא"ש; חכמת אדם קנד ג).

כשמת קודם אף במת לו מת לפני הנישואין - שהדין הוא שאסור הנישואין לישא בתוך ימי האבלות (ראה ערך אבלות: אבלות שלשים) - אמרו שאם הכין כל צרכי חופתו, והיתה פתו אפוייה, וטבחו טבוח, ויינו מזוג, שאם תידחה החופה יפסיד מה שהכין (טור שם), ומת אביו של חתן או אמה של כלה, מכניסים את המת לחדר⁴², ואת החתן ואת הכלה לחופה, ובוכל בעילת מצוה - לפי שלא חלה עליו השמחה עד שיבעל (הגהות מיימוניות אבל ד ה, בשם הסמ"ק ורבינו ירוחם; שיטה מקובצת כתובות ג ב, בדעת רש"י)⁴³ - ופורש, ונוהג שבעת ימי המשתה, ואחר כך נוהג שבעת ימי אבלות (כתובות שם; רמב"ם אבל יא ח; טוש"ע יו"ד שמב א ושפג א)⁴⁴.

תשמיש המיטה בשבעת ימי המשתה, באופנים שאמרו שדוחים את האבלות (ראה לעיל), אף על פי שמותר בשמחה, שאם ימנע יהא ניכר שאבלותו מעכבתו (מאירי שם; שיטה מקובצת שם, בשם רבינו יונה), אסור בתשמיש (כן משמע מגמ' שם ד א, ורש"י ד"ה הוא), כדרך שאמרו כן במועד, שאף על פי שאין אבלות נוהגת בו, אבל דברים שבצנעא (ראה ערכו) נוהג (גמ' שם); ואף לסוברים שבמועד אין אבלות נוהגת אף בדברים שבצנעא (ראה ערך הנ"ל), מכל מקום בחתן נוהג, לפי ששמחת מועד היא מן התורה, ושמחת חתן אינה אלא מדרבנן (ריטב"א שם, לדעה זו); או לפי ששמחת הרגל היא שמחה של רבים, ושמחת חתן היא של יחיד (שיטה מקובצת שם)⁴⁵.

ובמה אסור, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאינו אסור אלא בתשמיש, אבל לא בשאר מיני פרישות, כגון מזיגת הכוס, והצעת המיטה, והרחצת פניו ידיו ורגליו, ואפילו בחיבוק ונישוק וכיוצא בהם מותר (בעלי הנפש לראב"ד, הפרישה; רא"ש מועד קטן ג לו וטור יו"ד שמב, בשמו).

• ויש אומרים שחייב אף בשאר פרישות (רא"ש כתובות א ח; רבינו ירוחם כב ב, בשם רבי אברהם בן אסמעאל), וכן כתבו אחרונים שאסור אף בתלמוד תורה, וכן ברחיצה ונעילת הסנדל, שהם בכלל דברים שבצנעא (פרישה שם סק"ה).

ומכל מקום בגיהוץ ותספורת, אף לדעת הסוברים שהם בכלל דברים שבצנעא, כתבו ראשונים שמותר, לפי שחתן דומה למלך, שנאמר בו: מֶלֶךְ בִּינְיָמִן תִּתְּנֶנָּה עֵינָיו (ישעיהו לג יז). תורת האדם לרמב"ם, מי שמתו; רא"ש כתובות א ו; רבינו ירוחם שם; טוש"ע שם א)⁴⁶.

יחוד במת לו מת לפני הנישואין, באופנים שהתירו לו להינשא ולדחות את האבלות (ראה לעיל), שהדין הוא שלאחר שבעל בעילת מצוה אסור בתשמיש (כתובות ד א) אסור אף ביחוד (ראה ערכו), וכל אותם הימים - של ימי המשתה וימי האבלות - הוא ישן בין האנשים, והיא ישנה בין הנשים (גמ' שם; רמב"ם אבל יא ח; טוש"ע שם), ואין מתייחדים זה עם זה שמא יבעל (רש"י שם ד"ה הוא). ואין זה דומה לפירסה אשתו נידה לאחר שבעל, שמותר להתייחד עמה (ראה ערך הנ"ל), שדוקא בנדה הבעל נאמן עליה, שלא יבא לזלזל באיסור כרת, מה שאין כן באבלות (גמ' שם, ורש"י ד"ה כי קאמר), וכן אין זה דומה לשאר ימי אבלות, שאף על פי שאסור בהם בתשמיש, אין בהם איסור יחוד (ראה ערך הנ"ל), לפי שכאן יש לחוש שכיון שהקלו עליהם לדחות את האבלות לאחר שבעת ימי המשתה, יבואו לזלזל בה (גמ' שם ב), ומכל מקום אם נכנס לחופה והתחילו ימי המשתה, ואחר כך מת לו מת, שהאבלות נדחת לאחר ימי המשתה (ראה לעיל) אף על פי שאסור בתשמיש - מותר להתייחד עמה (תורת האדם לרמב"ם, האבלות; רשב"א שם; טוש"ע יו"ד שפג ב), שלא אמרו שאסורים ביחוד אלא באופן שחלה עליו אנינות בתחילה, שכיון שהקלו עליו להיכנס לחופה ולנהוג שבעת ימי המשתה קודם, יש לחוש שמא יזלזל באבלות, מה שאין כן באופן זה, שמן הדין נדחת האבלות לאחר ימי המשתה, ולא יבא לזלזל בה (בית יוסף שם; ב"ח שם; ש"ך שם סק"א), והוא שבעל, אבל אם לא בעל - אסור להתייחד עמה, בין בחול בין בשבת (טוש"ע שם)⁴⁷.

בזמן הזה, שהדין הוא שהנושא בתולה בועל בעילת מצוה ופורש משום דם בתולים (ראה ערך דם בתולים: בזמן הזה), נחלקו הפוסקים:

• יש אומרים שמכיון שמלבד האבלות אסורה עליו משום דם בתולים, ואיסור זה חמור בעיניו כנידה, מותרים ביחוד אף במת לו מת לפני הנישואין (ב"ח יו"ד שמב א; ש"ך שם סק"ז, ונקודות הכסף שם).

• ויש אומרים שאף בזמן הזה אסור, שמכיון שבזמן התלמוד היו מחוייבים בשמירה, לפי שלא היו פורשים אחר בעילת מצוה, אין להקל בזה (ט"ז שם סק"ג)⁴⁸.

אנינות באופנים שהתירו לו לכונוס ולדחות את האבלות (ראה לעיל), אף אנינות (ראה ערכו) אינו נוהג, ומותר בבשר ויין (ריטב"א כתובות ג ב), וכן אינו קורע עד לאחר שבעת ימי המשתה (חכמת אדם קנד ד, בשם דרשות מהר"ל; ים של שלמה כתובות א ה)⁴⁹.

הטעם שאינם עולים למנין ימי אבלות שבעה פירשו ראשונים לפי שלא אמרו שיום טוב האחרון עולה לו אלא לפי שמקיים האבלות בשאר הימים, מה שאין כן בימי המשתה, שאם אתה אומר יעלו למנין ימי האבלות נמצא שלא קיים אבלות כלל, ואין לומר שהיום השביעי בלבד יעלה לו למנין שבעה שלאחריו, כיון שאין הימים הראשונים עולים לו, אף היום האחרון אינו עולה לו, שאין לחלק ביניהם (רמב"ם ורשב"א ומאירי כתובות ג ב)⁵⁰.

הנ"ל כתבו ראשונים שיש לחלק בין חתן למועד ושבת (תוספות שם ד"ה אבל, בשם ר"י), שחתן כיון שהשמחה היא של יחיד מחמירים בו יותר (שיטה מקובצת שם, בשם תוספות). ⁴⁶ ויש מן האחרונים שכתב לאסור אף בזה (ב"ח שם). ⁴⁷ ויש שכתב בדעת ראשונים שאף אם בעל אסור ביחוד (פרישה יו"ד ששג סק"ז, בדעת התוספות). ⁴⁸ על אופני חיוב השמירה במקום שאמרו שאסורים ביחוד, ראה ערך יחוד. ⁴⁹ ויש שכתב שעל אביו ואמו קורע מיד, כדרך שאמרו בחול המועד (שאלת יעביץ ב קפה). ⁵⁰ או לפי שלא

ודחה; רשב"א ומאירי שם). ⁴² שאם יקברוהו תחול אבלות על האבל בסתימת הגולל, ושוב לא יוכל לכונוס עד שתעבור האבלות (רש"י כתובות ג ב ד"ה אביו, ושם ד א ד"ה ופורש). ⁴³ או לפי שאם יהא אסור לבעול הרי זו חופה שאינה ראויה לבניא (שיטה מקובצת שם). ⁴⁴ על האופנים וחילוקי הדינים שבהם התירו לו לישא ולדחות האבלות, ואם יש חילוק בין אביו של חתן ואמה של כלה לשאר קרובים, או בין בתולה לבעולה, ראה ערך נשואין. ⁴⁵ וכן לסוברים שאף בשבת אין נוהגים אבלות אף בדברים שבצנעא (ראה ערך

בשנה הראשונה

מצות עשה שיתייחד החתן לאשתו שנה תמימה, שלא ילך בה למסעות (ספר המצוות לרמב"ם (קאפח) מ"ע ריד), ולא יצא בצבא, ולא יעבור עליו דבר מהדברים הדומים לאלו, אבל ישמח עמה עד מלאות לו שנה תמימה (ספר המצוות שם; סמ"ג עשין קכא; חינוך תקפב), וכן מצות לא תעשה שלא להוציא החתן מביתו שנה אחת (ספר המצוות לרמב"ם (העליר) ל"ט שיא; סמ"ג לאוין רל; חינוך תקפא), היינו שנמנע שר הצבא מלהוציאו בעל כרחו למלחמה, או לעשות מלאכות הצריכות למלחמה (חינוך שם), שאינו מספק מים ומזון, ולא מתקן דרך, ולא שומר בחומה, ולא נותן לצרכי העיר (רמב"ם מלכים ז יא), ואף החתן עצמו מוזהר מלצאת (ספר המצוות שם; חינוך שם), שנאמר: **כִּי יִקַּח אִישׁ אִשָּׁה חֲדָשָׁה לֹא יֵצֵא בְּצָבָא וְלֹא יַעֲבֹר עָלָיו לְכָל דְּבָר נָקִי יִהְיֶה לְבֵיתוֹ שָׁנָה אַחַת וְשִׂמְחָה אֶת אִשְׁתּוֹ אֲשֶׁר לָקַח** (דברים כד ה. רש"י עה"ת שם). ומניין שאינו מספק מים ומזון ומתקן הדרכים, שנאמר: **וְלֹא יַעֲבֹר עָלָיו לְכָל דְּבָר** (ספרי כי תצא רעא; סוטה מד א), ומאחר שכתב ולא יעבור, לא יצא בצבא למה לי, לעבור עליו בשני לאוין (גמ' שם; רמב"ם מלכים ז יא)⁵².

מלחמת מצוה מלחמת רשות (ראה ערך מלחמה), הנוהגת בזמן הבית (חינוך שם), אבל במלחמת מצוה הכל יוצאים, אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה (ראה ערך הנ"ל); ויש מן האחרונים שכתב שלא נאמר הלאו שלא יצא בצבא אלא באירעה מלחמה לאחר שנשא, אבל נשא אשה בזמן מלחמה אינו נפטר מהצבא, שעל דעת כן נישאת לו (שו"ת חתם סופר אה"ע ב קנח).

שמחה ושיבה עמה בכל מקום ובכל זמן (חינוך שם); ויש מהראשונים שכתב שבכלל העשה של 'ושמח את אשתו', שבשנה הראשונה חייב לשמחה בכל דבר שהוא יודע שיש לה שמחה בו (יראים רכח).

סחורה ליציאה לסחורה, נחלקו הדעות:

• יש אומרים שמוזהר החתן מלצאת מביתו כל שנתו, אף לסחורה (כן משמע מספר המצוות שם, בתרגומו; בינת אדם קכט, בדעת ליקוטי הפרדס).

• ויש אומרים שלא נאסר אלא לצאת מביתו בענייני מלחמה, אבל לסחורה מותר (כן משמע מספר המצוות (קאפח) שם; שו"ת הרדב"ז רלח, שכן הגירסא הנכונה בספר המצוות, ושכן דעת הסמ"ג; שו"ת חתם סופר שם, בדעת הסמ"ק), ולמה לא יצא להרויח לשמח את אשתו, שאם אין לו מה יאכל אין לך עצב גדול מזה (שו"ת הרדב"ז שם), וכן המנהג (שדי חמד, חתן וכלה כט).

לדבר מצוה לדבר מותר לחתן לצאת (חינוך תקפב), וכן מצינו בכמה מן התנאים שיצאו ללמוד תורה מיד לאחר נישואיהם (שו"ת חתם סופר שם, על פי כתובות סב ב).

מחילה ואם האשה מוחלת, נחלקו ראשונים: יש אומרים שמוותר לחתן לצאת (חינוך שם, בשם יש אומרים); ויש אומרים שאף במחילתה ביטל עשה זו (חינוך שם, בסתם).

ומכל מקום אם פגע בו רגל בתוך ימי המשתה, יש מן האחרונים שכתבו שהרגל מבטל גזירת שבעה, כדרך שאמרו כן בפגע בו רגל בתוך ימי האבלות (עדות ביעקב יא; כנסת הגדולה יו"ד, ליקוטים יז, בשמו); ויש שנסתפק בדבר, שכיון שעדיין לא חלה עליו אבלות אין הרגל מבטלה (חידושי רבי עקיבא איגר יו"ד שמב סק"א), וכדרך שאמרו כן בשני רגלים זה אחר זה, כגון סוכות ושמיני עצרת, שאם לא נהג אבלות שעה אחת לפני הרגל, אף שמיני עצרת אינו מבטל את האבלות (גליון מהרש"א שם).

אם עולים למנין אם שבעת ימי המשתה אלו עולים לו למנין ימי ימי אבלות של אבלות של שלשים (ראה ערך הנ"ל: אבלות שלשים), שלשים נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאינו מונה שלשים אלא משבעת ימי האבלות ואילך (רמב"ם אבל יא ז; רא"ש כתובות א ו; מאירי שם ד א; טוש"ע יו"ד שמב א), ואין זה דומה לקובר מתו ברגל, שהדין הוא שהרגל עולה למנין שלשים, אף על פי שאינו מונה שבעה אלא לאחר הרגל (ראה ערך הנ"ל: אבלות בשבת וברגל), לפי שאבלות שלשים - היינו איסור גיהוץ ותספורת מחמת אבלות (ראה ערך הנ"ל) - נוהגת אף ברגל, מה שאין כן בשבעת ימי המשתה אלו, שיותר בהם בגיהוץ ותספורת (מאירי ורא"ש שם; טור שם).

• ויש סוברים שימי המשתה עולים לו למנין שלשים (ראב"ד אבל שם; מאירי שם, בדעת גדולי הרבנים).

תכשיטים אין מונעים תכשיטים מן הכלה כל שלשים יום (יומא עח ב, וכתובות ד א; רמב"ם שם ח; טוש"ע יו"ד שפא ו), ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהדברים אמורים כשאירעה לה אבלות באופנים שאמרו שנוהג שבעת ימי המשתה, ואחר כך נוהג שבעת ימי אבלות (ראה לעיל), שאין אוסרים עליה תכשיטיה כל שלשים יום, אף על פי שהם ימי אבלות לשאר בני אדם, וכל שכן משלשים ואילך (רש"י כתובות שם ד"ה כל שלשים).

• ויש מפרשים שהדברים אמורים בכלה שאירעה לה אבלות בתוך שלשים יום מחופתה, שמתקשטת ככלה אפילו בתוך שבעת ימי אבלה, לפי שכל שלשים של חופתה זמן שמחת חתן וכלה היא, וצריכה שלא תנוול עצמה, ולא חלה עליה אבלות כלל לענין זה (רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן ורא"ש כתובות שם), וכן הלכה (טוש"ע שם).

רחיצה כיבוס אף באופן שהתירו לאבל לישא אשה בתוך שלשים וסיפור (ראה ערך אבלות: אבלות שלשים), מותר ברחיצה ובכיבוס בגדיו לפני הנישואין (שו"ת חתם סופר יו"ד שמח; פתחי תשובה יו"ד שצב סק"ב, בשמו), ומותר להסתפר ביום חתונתו (אליה רבה קלב סק"א; שו"ת חתם סופר שם), ומכל מקום אין הנישואין מבטלים גזירת שלשים, ולאחר הנישואין חוזר להשלים הימים הנשארים, וימי הנישואין עולים לו, ואין זה דומה לקובר מתו קודם הרגל שהרגל מבטל גזירת שלשים (ראה ערך אבלות: בשבת ויום טוב), שלא אמרו כן אלא ברגל של רבים ולא בחתן (שו"ת חתם סופר שם; שמש צדקה או"ח יז)⁵¹.

כמה אחרונים) 52. ונחלקו ראשונים אם בין אם עוסק בצרכי העיר, ובין אם עוסק בצרכי הגדוד, עובר בשני לאוין (השגות הרמב"ן בספר המצוות ל"ט שיא, בדעת הרמב"ם); או שהבא במערכה בלבד עובר בשני לאוין, אבל המספק מים ומזון, או מתקן את הדרכים, אינו עובר על לא יצא בצבא, שלא זה אינו אלא

אמרו כן אלא ביום טוב שני של גלויות, שהוא ספק יום טוב ספק חול, וספק אבלות להקל, מה שאין כן בימי המשתה שהם ודאי של דבריהם, ועוד שהם זמן שמחה, שאין עולים לו כלל לימי האבלות (רמב"ן ור"ן שם). 51. ויש שכתבו שהנישואין מבטלים אף גזירת שלשים (פחד יצחק, אבלות בפורים, בשם

כגון אלמנה לכהן גדול, גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, ממזרת ונתינה לישראל, בת ישראל לנתין ולממזר (ראה ערך חיבי לאוין) נתמעטו (ספרי), שנאמר: ושמה את אשתו, שמשמע אשתו הראויה לו, פרט לאלו שחייב לגרשן (רבינו הלל שם) ⁵⁴.

מחי שנה שנה שאמרו לענין זה, יש שכתבו שהיא שנים עשר חודש אף בשנה מעוברת (שדי חמד, כללים נ נב, על פי זהר ג רעב ב וחינוך תקפב); ויש שנסתפקו בדבר, שאפשר שבשנה מעוברת צריכים שנה שלמה מיום (שדי חמד שם, בשם כמה אחרונים).

חתנות¹

איסור להתחתן עם גויים, או אף עם גרים מבני שבע אומות, וכן דברים שגזרו חכמים כדי להתרחק מן הגויים ושלא יתערבו בהם

היינו דורשים טעם זה מעצמנו, ולמה נאמר, אלא לרבות שאר אומות (רש"י יבמות שם ד"ה לר"ש, וקדושין שם ד"ה דדריש; תוספות יבמות שם ד"ה ההוא, ועבודה זרה שם ד"ה כי, בשם רשב"א) ³ בגיורתם, אבל בגירותם מותרים (תוספות עבודה זרה שם; רשב"א קדושין שם), והכתוב לצדדין נאמר: לא תחתן בשבע אומות אפילו בגירותם, אבל שאר אומות בגירותם מותרים, ובגיותם לא תדבק בהם כי יסיר, וכן כל המסירים (רשב"א שם).

מדרבנן אף לדעת הסוברים שלא נאמר הלאו אלא בשבע אומות, גזרו חכמים על שאר אומות בגיותם, שכן אמרו: גזרו על פתם ושמן משום יינם (ראה ערך פת גויים וערך שמן של גויים. וראה להלן: גזירות חכמים משום חתנות), ועל יינם משום בנותיהם (ראה ערך סתם יינם), ועל בנותיהם משום דבר אחר (עבודה זרה שם), היינו משום עבודה זרה (רש"י שם ד"ה ובנותיהן).

להלכה נחלקו ראשונים:

- יש פוסקים שאין איסור מן התורה בגיותם אלא בשבע אומות (יראים כז; סמ"ג לאוין קיב; טור אה"ע טז, לפי ב"ח שם א; רמ"א שם, בשם יש חולקין), אבל בשאר אומות אין האיסור אלא מדרבנן (טור שם) ⁴.
- ויש פוסקים שאחד גוי משבע אומות, ואחד גוי משאר אומות, באיסור של לא תחתן במ בתן לא תתן לבנו וגו' (רמב"ם איסורי ביאה יב א; חינוך תכז; שו"ע שם) ⁵.

אף בשבע אומות נחלקו ראשונים להלכה אם אסורים מן התורה בגירותם (תוספות יבמות עט א ד"ה ונתינים, וכתובות כט א ד"ה אלו, בשם רבנו תם, על פי משנה מכות יג א; תוספות מגילה יד ב ד"ה דאגיירה; רמב"ן יבמות עב ב, ומלחמות שם, וקדושין עב א, בדעת הר"ף, והסכים עמו; סמ"ג שם; חינוך שם; טור שם; רמ"א שם, בשם יש חולקין) ⁶; או שאינם אסורים אלא בגיותם (רמב"ם שם; המאור ורבי אברהם מן החר ומאירי יבמות עט א) ⁷.

5. ויש מן הראשונים שכתב שאף על פי שאין בשאר אומות לאו של לא תחתן בהם, יש בהם איסור מן הכתוב בפת-תאר (ראה ערכו): ואחר כן תבא אליה ובעלתה (דברים כא יג), ולא קודם לכן, ולא הבא מכלל עשה - עשה (מאירי יבמות עו א). 6. ודוקא אותם שמתגיירים בעצמם, אבל בניהם מותרים (רמב"ן יבמות עב ב, ומלחמות שם; רשב"א שם, בשם יש מפרשים); ויש מן האחרונים הסובר שאסורים לעולם (ים של שלמה כתובות ג א). 7. והדבר ידוע שלא נתגיירו מהם אלא הגבעונים, ויהושע גזר עליהם שהיו אסורים לבוא בקהל, ולא אסר אותם אלא בזמן שיש מקדש, והם הנקראים נתינים (ראה ערכו), לפי שנתנם לעבודת המקדש, ובא דוד וגזר עליהם לעולם (רמב"ם שם כב-כד). על גר עמוני-ומואבי או מצרי או אדומי, שאסורים לבא בקהל, ועל האופנים שמוותרים, וכן על פצוע-דכא וכרות-שפכה שמוותרים בגיותם אף משבע אומות, ראה ערכיהם; על עבד-כנעני או שפחה-כנענית, שאסורים לישראל, ראה ערכיהם וערך קדש; קדשה.

הנושא אלמנה אף הנושא אלמנה או גרושה בכלל מצוה זו, שנאמר: כי יקח איש אשה חַדְשָׁה (דברים כד ה), אין לי אלא אשה חדשה (סוטה מד א) בתולה (ספרי כי תצא רעא; רש"י שם ד"ה אין לי), אלמנה וגרושה מניין, תלמוד לומר: וְשָׂמַח אֶת אִשְׁתּוֹ (דברים שם), מכל מקום (ספרי שם) ⁵³, אֲשֶׁר לָקַח (דברים שם), להביא יבמתו (משנה שם מג א; ספרי שם). אם כן מה תלמוד לומר 'אשה חדשה', מי שחדשה לו, יצא מחזיר גרושתו - מן הנישואין (כן משמע מהמנחת חינוך תקנז ז) - שאינה חדשה לו (גמ' שם מד א; ספרי שם). וכן חיבי-לאוין (ראה ערכו),

הלאו וגדרו

אסור להתחתן עם הגויים, שנאמר: וְנָשַׁל גּוֹיִם רַבִּים מִפְּנֵי הַחֵתִי וְהַגֵּרָשִׁי וְהָאֱמֹרִי וְהַכְּנַעֲנִי וְהַחִיטִי וְהַיְבוֹסִי שְׂכֵמָה גּוֹיִם וְגו', וְלֹא תִתְחַתֵּן בָּם בְּתֵן לָבְנוֹ וּבְתוֹ לֹא תִקַּח לְבִנְךָ כִּי יִסִּיר אֶת בְּנֶךָ מֵאַחֲרֵי וְגו' (דברים ז א, ג-ד), ואיסור זה נמנה במנין הלאוין (ספר המצוות לרמב"ם ל"ח נב; יריאים כז; סמ"ג לאוין קיב; סמ"ק רצ; חינוך תכז).

גדרו ומחלתו בגדר לאו זה ומהותו, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שלא נאמר הלאו אלא על שבע-אומות (ראה ערכו) שנזכרו בפרשה (קדושין סח ב ועבודה זרה לו ב, בדעת חכמים), לאחר גירותם (ראה ערך גרות), אבל בגיותם אין בהם חתנות (רבא ביבמות עו א, במסקנתו; רב ששת בגמ' שם), שלא שייך בהם חתנות לעבור עליהם משום לא תחתן במ (תוספות קדושין שם ד"ה אמר), אבל מכל מקום יש אף בגיותם איסור מן התורה (עבודה זרה שם), והוא מן הכתוב שם: 'בתן לא תתן לבנו ובתו לא תקח לבנך' (תוספות שם ד"ה דכתיב; תוספות יבמות שם ד"ה בהיותן; סמ"ג וסמ"ק וחינוך שם), והכתוב נאמר לצדדין: לא תחתן במ בגירותם, אבל בגיותם בתן לא תתן לבנו וגו', ולא תדבק בהם פן יסיר את בנך מאחרי (רשב"א קדושין שם; פרישה אה"ע טז סק"ה) ². ודוקא שבע אומות - שהם היו עיקר עבודה זרה ויסודה הראשון (חינוך שם) - אבל שאר האומות אינם בכלל איסור זה לדעת חכמים, לפי שאינם אדוקים בעבודה זרה כמותם (קדושין שם, ורש"י ד"ה דדריש); ויש מהאמוראים שצידד שהאיסור מן התורה בשבע האומות אינו אלא בהיותם גויים, שמא יוליד בן וילך ויעבוד עבודה זרה, אבל אם נתגיירו - מותרים (רבא ביבמות שם, בהוה אמינא).

- ויש אומרים שאף שאר האומות בכלל איסור לא תחתן במ, לפי שנאמר: כי יסיר את בנך וגו', לרבות כל המסירים (רבי שמעון בקדושין שם, ועבודה זרה שם, ויבמות כג א), שלדעתם דורשים בכל מקום טעמא-דקרא (ראה ערכו), ולכן אם לא נאמר בתורה 'כי יסיר'

על אנשי הצבא הבאים למלחמה, והוא אינו מהם (רמב"ן שם). ⁵³. ויש שדרשו: תלמוד לומר: אשה, מכל מקום (גמ' שם). ⁵⁴. ויש הגורסים שנתמעטו מ"אשר לקח" (יראים לקח, בשם הספרי).

חתנות. 1. יח, טורים שנו-שסו. 2. או שהכתוב ולא תחתן במ כלל הוא, בין בגירותם בין בגיותם, אלא שתפס הכתוב לשון חיתון משום גירותם, שיש בהם חתנות (רמב"ן וריטב"א קדושין שם). 3. או שכיון שאמרה תורה שהטעם הוא משום כי יסיר, נלמד לכל המסירים (ר"ן קדושין שם). 4. ואף לדעה זו, מכל מקום כתבו אחרונים שאם נשאה בפרהסיא, היינו שרבים יודעים שדר עמה כאיש ואשתו, כיון שהלכה למשה מסיני שהבועל ארמית בפרהסיא קנאים פוגעים בו, וענשו מפורש בקבלה שהוא בכרת (ראה ערך בועל ארמית), יש בה איסור מן התורה (אמרי אש יד; מהר"ם שיק אה"ע לו), והוא הדין אם היא בביתו תמיד בדרך איש ואשתו, שחייב עליה מן התורה לדברי הכל (ערוך השלחן שם ב).

בחיוב מלקות

איסור חתנות עם הגויים לא נאמר אלא באישות דרך חתנות (עבודה זרה לו ב; רמב"ם איסורי ביאה יב ב, וספר המצוות ל"ח נב; חינוך תכו; טושי"ע אה"ע טו א), היינו כדרך נישואין (מלחמות לרמב"ן יבמות ע"ב; ב"ח שם), שמייחדה לו לאשה (חינוך שם), ובא עליה לכוונת אישות (מאירי עבודה זרה שם). שאף על פי שאין אישות לגויים, היינו שאין קידושין תופסים בהם (ראה ערך אשת איש), אבל נישואין יש להם (ב"ח שם), על פי תוספות סנהדרין נב ב ד"ה פרט).

וישראל שבעל גויה - לסוברים שהאיסור מן התורה הוא בכל האומות (ראה לעיל: הלאו וגדרו) - דרך אישות, או ישראלית שנבעלה לגוי דרך אישות - בעדים ובהתראה (כן משמע מספר המצוות לרמב"ם ל"ח נב) - הרי אלו לוקים מן התורה (רמב"ם איסורי ביאה יב א, וספר המצוות שם; שו"ע אה"ע טו א) ⁸.

המייחד גויה אף האב המייחד אשה מהם לבנו, או שנתן בתו לאחד מהם, יש מן הראשונים שכתב שעובר על הלאו שנאמר בתך לא תתן לבנו ובתו לא תקח לבנך, אלא שאינו לוקה לפי שאין בו מעשה (חינוך שם).

גזירות חכמים משום חתנות

כמה דברים של גויים יש שאסרו אותם חכמים באכילה, או אף בהנאה, אף על פי שאין לאיסורם עיקר מן התורה, ופירשו בתלמוד שגזרו עליהם משום חתנות (ראה עבודה זרה לא ב, ושם לה ב), היינו כדי להתרחק מן הגויים, ושלא יתערבו בהם ישראל ויבואו לידי חתנות (רמב"ם מאכלות אסורות יז ט) ⁹. ואף בגויים שאין להם בנים אסרו, לפי שלא חילקו חכמים בגזירתם (שו"ת הרשב"א א רמח; דרכי משה יו"ד קיב סק"ב, בשמו; רמ"א שם א), ומכל מקום לא השוו חכמים מידותיהם בדברים אלו, אלא החמירו בכל אחד לפי מה שראו (רא"ה עבודה זרה לא ב; מאירי שם).

סתם יינם וכן אמרו: גזרו על פתם (ראה ערך פת גוים) - וכן על שמנם, אלא שחזרו והתירוהו (ראה ערך שמן של גוים) - משום יינם, ועל יינם משום בנותיהם (שבת יז ב; עבודה זרה לו ב), שהיין בוער בו ומביאו לידי בנותיהם (רש"י שם ד"ה משום יינן) ¹⁰.

בישולי גויים אף בשולי-גויים (ראה ערכו) - שאסרו חכמים כל דבר שבשלו גוי אפילו בכלי טהור (ראה ערך הני"ל) - כתבו

ראשונים שהאיסור הוא משום חתנות (רש"י ביצה טז א ד"ה אין בהם, ועבודה זרה לה ב ד"ה אין בהם; תוספות שם לו ב ד"ה והשלכות, ושם לח א ד"ה אלא; רמב"ם שם יז ט), שמא יזמינו הגוי לסעודתו ויתן עיניו בבתו, ויבא להתחתן עמו (איסור והיתר הארוך מג א) ¹¹.

שכר גוים אף שכר-של-גוים (ראה ערכו) אסרו חכמים (עבודה זרה לא ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז י; טושי"ע יו"ד קיד א), ויש מהאמוראים שאמרו שטעם האיסור משום חתנות (רמי בר חמא אמר רבי יצחק בגמ' שם), שלא ירגיל לעשות משתאות אצל גויים, ויתן עיניו בבתו (רש"י שם ד"ה משום חתנות. וברמב"ם שם: שעיקר הגזירה שמא יסעוד אצלו). וכתבו ראשונים איסור זה לא מצינו לא במשנה ולא בברייתא, וצידדו ראשונים שבימי האמוראים אסרוהו (תוספות שם ד"ה מפני; אור זרוע ד עבודה זרה קכב, בשם רבנו תם), ואין איסורו בכלל גזירה, אלא מנהג קדושים להרחקה יתירה, ולפיכך לא החמירו בו כמו שהחמירו בפת של גויים (תורת הבית ה שער א; מאירי שם) ¹².

שתייה עם גוים אף לשותות במסיבה של גויים אסרו חכמים, אפילו במקום שאין לחוש ליי-נסך (ראה ערכו), כגון יין מבושל, או שהיה שותה מכליו לבדו, ואם היה רוב המסיבה ישראל - מותר (רמב"ם שם; טור יו"ד קיב), וכן שנינו: ישראל שבחוצה לארץ עובדי עבודה זרה בטהרה - בלא כוונה - הם, כיצד, גוי שעשה משתה לבנו, וזימן כל היהודים שבעירו, אף על פי שאוכלים משלהם, ושותים משלהם, ושמש שלהם עומד לפניו, מעלה עליהם הכתוב כאילו אכלו מזבחי מתים, שנאמר: וְקָרָא לָךְ וְאָכַלְתָּ מִזִּבְחֹךָ וְלִקְחָתָּ מִבְּנֵיךָ לְבָנֶיךָ (שמות לד טו). עבודה זרה ח א). וכל ההרחקה הזאת מפני עבודה זרה היא, שנאמר שם: וְקָרָא לָךְ וְאָכַלְתָּ מִזִּבְחֹךָ וְלִקְחָתָּ מִבְּנֵיךָ לְבָנֶיךָ וְלִקְחָתָּ מִבְּנֵיךָ לְבָנֶיךָ וְזָנוּ בְּנֵיךָ אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶן וְהָזִנוּ אֶת בְּנֶיךָ אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶן (שמות שם טו-טז. רמב"ם שם) ¹³.

שאר דברים של גויים האסורים במשנה, כגון גבינת גוים (ראה ערכו), יש שכתב בדעת ראשונים, שאף על פי שעיקר הטעם הוא משום חשש תערובת דבר טמא, או מטעמים אחרים (ראה ערך הני"ל), כוונתם באיסורים אלה היתה גם להיות ישראל עם קדוש לה', ולהתרחק מהגויים, כדרך שאסרו פתם ובישוליהם (הזכרונות (אבהוב) מאכלת אסורות ג, בדעת המגיד משנה).

בפרהסיא היו אסורות להם, ועוד שגזרו שמא יתן ישראל עיניו בבתו של גוי ויתחתן עמו, ואם תאמר שהאשה לא תינשא לו מפני שהוא אסור לה, כל שכן שיש לחוש שמא ישתמד וישאנה (רמב"ן ותלמידי רבנו יונה שם). ¹¹ ויש שהסמיכוהו על הכתוב: וְקָרָא לָךְ וְאָכַלְתָּ מִזִּבְחֹךָ וְלִקְחָתָּ מִבְּנֵיךָ לְבָנֶיךָ (שמות לד טו-טז). איסור והיתר הארוך שם. ¹² או לפי שלא שייך בשכר חתנות כל כך, לפי שאין בני אדם מזמינים עליו, ואין בו קרבת הדעת (תורת הבית שם; מאירי שם), או שדוקא בפת החמירו, כי על הפת יחיה האדם, וצריך הרחקה יותר (רא"ש שם ב טו), או לפי שהפת מעשה נשים היא החמירו בה יותר (ר"ן שם). על אופני האיסור בשכר של גויים, ואם האיסור הוא אף בשכר של דבש ותבואה, או בשל תמרים ותאנים בלבד, ושאנו אסור אלא במקום מכירתו, ודוקא אם קובע עצמו לשותות שם, וכן על שאר דברים שהקלו בו, ראה ערך שכר של גוים. ¹³ והדבר אסור אף בגוי שמכירו, ואין להתיר משום איבה (ראה ערכו), שהרי למדוהו מן הכתוב וקרא לך ואכלת מזבחו וגו', הרי שהתורה צוהה שתהא לנו איבה עמהם משום הרחקת בנותיהם, ולא מצינו היתר משום איבה אלא כשהמצוה היא משום דבר אחר, מה שאין כן כשעיקר המצוה היא שלא תהיה לנו עמהם אהבה, וכן באיסור שלא לאכול בישולי גויים, שהוא כדי שלא יהא לנו קירוב עמהם משום בנותיהם (ראה לעיל), פשוט הוא שאין שום היתר משום איבה (ט"ז שם סק"א); ויש שפקפקו בזה (דרישה שם סק"א; נקודות הכסף שם).

⁸ על הבא על הגויה דרך זנות, שחייב עליה ארבע מלקיות מגזירת בית דין של חשמונאים, ועל ישראלית הנבעלת לגוי שאיסורה מגזירת בית דין של שם, ועל הבעל גויה בפרהסיא שהלכה למשה מסיני שקנאים פוגעים בו, וכן על ענשו כרת מדברי קבלה, ראה ערך בועל ארמית; על כהן הבא על הגויה, שחייב עליה משום זונה, וכן על כהן שנבעלה לגוי שנפסלת מן התרומה, ראה ערך זונה. ⁹ ויש שהם בכלל שמונה עשר דבר שגזרו תלמידי שמאי והלל (ראה ערך שמנה עשר דבר). ¹⁰ או כדי להתרחק מהם, שמסיבותיהם מביאות לידי חתנות ולזנות עם בנותיהם, וזנות בנותיהם מביא לידי עבודה זרה, כדרך שעשו בשטים, כמו שנאמר: וַיִּחַל הָעָם לָזְנוֹת אֶל בָּנוֹת מִזְרָאִים וַיִּקְרְאוּ לָעָם לְזָבָחִי אֱלֹהֵיהֶן (במדבר כה א-ב). תורת הבית הארוך ה א). יש הסובר שדוקא בימי רבותינו היו חוששים משום חתנות, לפי שהיו בנות ישראל חביבות על הגויים, שכן אמרו: חביבים עליהם בהמתם של ישראל יותר מנשותיהם (גיטין לח ב, ועבודה זרה כב ב), אבל בזמן הזה שיש להם בחקותיהם איסור חיתון עם ישראל, אין כאן גזירת חתנות (רמב"ן ותלמידי רבנו יונה עבודה זרה לה ב, בשם יש מי שאומר); ונדחו דבריו, שאין לסמוך עליו ושאין בדבריו ממש, לפי שכל דבר שגזרו בו, ולא עמד בית דין וביטלו, אף על פי שבטל הטעם אין הגזירה בטלה (ראה ערך גזרה וערך דבר שבמנין צריך מניין אחר להתירו), ועוד שאף בדורות הראשונים לא היו בנות ישראל חביבות עליהם אלא בצניעא, אבל

ט

האות התשיעית מכ"ב אותיות של אל"ף ב"ת

שהדבר תלוי במחלוקת ראשונים, וכפוף הרבה אינו פסול אלא לדעת המפרשים כן את האזהרה שלא יעשה טי"ן פיפ"ן (ראה לעיל), וכיון שהוא דין תורה יש להחמיר, אלא שבדיעבד אם נמצא כן בספר תורה בעת הקריאה, אין להוציא אחר (באור הלכה).

צורת גוף האות ט בצורת גוף האות ט, כתבו הפוסקים שתהא ארכה כרחבה (אלפא ביתא לרבי יום טוב ליפמן מילהויז), ויעשה אותה עגולה (כתרי אותיות לרבי יהודה החסיד בקובץ ספרי סת"ם עמ' ח; תקון תפילין שבברוך שאמר; האגור סי' פה) למטה (האגור שם), היינו שאין לה זווית (כתרי אותיות שם), ואינה סמוכה למטה, וכאילו נוטה לכאן ולכאן (מגן אבות לרשב"ץ ג נד א).

הראש השני לצד שמאל של אות ט, הוא דומה ממש לאות ז, והרגל משוכה בשוה למטה (אלפא ביתא לרבי יום טוב ליפמן מילהויז; בית יוסף או"ח לו, בא"ב הראשון; וישב היס ב ה, בשם שער הכוונות בכת"י רבי חיים ויטאל)².

טי"ן מיוחדות

אותיות גדולות בין האותיות הגדולות שבתורה נביאים וכתובים (ראה וקטנות ערך אותיות: אותיות גדולות וקטנות), נמנו במסורה:

• אות ט של טוב שם מְשֻׁמָּן טוב (קהלת ז א. מסורה גדולה לתחילת דברי הימים).

• אות ט של יסר מְעָלִי שְׁכָטוֹ (איוב ט לד. מסורה גדולה לתחילת בראשית ואיוב שם)³.

בין האותיות הקטנות (ראה ערך הני"ל: שם) נמנתה במסורה האות ט של טָבַעוּ בְּאֶרֶץ שְׁעָרֶיהָ (איכה ב ט. מסורה גדולה בסוף התנ"ך)⁴.

אותיות לפופות בספרי המסורה הוזכרו אותיות לפופות שנהגו בהן הסופרים (ראה ערך הני"ל: אותיות משונות) בספרי תורה, והעתיקו אותן איש מפי (רמב"ם ספר תורה ז ח; רמ"א יו"ד רעה ו), ואינן אלא למצוה מן המובחר, ובדיעבד אם לא עשאו, ספר התורה כשר (רמב"ם שם ט; רמ"א שם); ואינן נהוגות עוד אצלנו⁵.

תגין אף בתגין (ראה ערכו) שעל האותיות, יש שמנה כמה מקומות בתורה שיש על האות ט ארבעה תגין, או יותר (מחזור ויטרי (הורוויץ) תקב, בשם ספר תאגין); ואינן נהוגות אצלנו.

הברתה

אות ט היא מאותיות הלשון דטלנ"ת (יצירה ב ג; זוהר ג, רעיא מהימנא רכח א), וההבדל בינה לבין אות ת דגושה, הוא שמגביהים מבטא הטי"ת ומשפילים התי"ו (מגן אבות לרשב"ץ ג נג א), שאם יגע הלשון באמצע החניכיים יוציא ט, ואם יגע בסוף סמוך לשורש השיניים יוציא ת (מקנה אברם (דבלמש) מוצא האותיות), ורק המורגלים בלשון ערב מבדילים ביניהן (מגן אבות שם נד א; גט פשוט קכט קל), ושאר

צורתה

כפיפת ראשה בכתיבת אות ט' מאל"ף ב"ת של כתב-אשורי (ראה ערכו), בספר תורה ותפילין ומזוזה (ראה ערך אותיות: צורתן, וערך סת"ם) כתבו ראשונים שצריך לכופ ראשה הימני לתוכה (הלכות ספר תורה לרבנו תם במחזור ויטרי (הורוויץ) תקיז; תוספות שבת קג ב ד"ה טי"ן, ורמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן שם, בשם רבנו תם; יראים שצט; טור או"ח לו), שכן אמרו: וכתבתם (דברים ו ט) - שתהא כתיבה תמה, שלא יכתוב טי"ן פיפ"ן ופיפ"ן טי"ן (שבת קג ב), למדנו שכפיפת הטי"ת דומה קצת לכפיפת הפ"ה (יראים שם) [ראה איור מס' 13 בסוף הכרך].

ונחלקו ראשונים באזהרה זו:

• יש מפרשים שצריך שתהא כפולה קצת לפנים, שאם יפרידנה ברגלה השניה למטה תיראה כאותיות פז (מחזור ויטרי (הורוויץ) תקטו, בשם רבנו תם שם; המנהיג, הלכות תפילין, עמ' תרכד במהדורת מוסד הרב קוק), היינו שיהא התג היוורד בתוכה כפוף לצד ימין (מהרלב"ח א, בדעת רבנו תם), והאזהרה היא שידביק הקו השמאלי לשולי האות ולא יפרידנו (רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן שם; קרית ספר למאירי ב א), וכן אותה שאמרו: נתכוין לכתוב - בשבת - אות אחת, ועלו בידו שתיים - חייב (ראה ערך כתב. תוספתא שבת (ליברמן) יא יב; שבת קד ב), פירשו גאונים שהיינו שנתכוין לכתוב ט, ולא הדביק בה ירכה החיצון וכתב פו (רבנו חננאל שם קה א ד"ה תנא; הלכות ספר תורה לרבנו תם שם, בשמו); א"ו: פז (הלכות ספר תורה לרבנו תם בגני ירושלים א עמ' צח, ותקון תפילין שבברוך שאמר, בשם רבנו חננאל).

• יש מפרשים שצריך שתהא כפופה בראש ימין, דומה מעט לכפיפות אות פ, והאזהרה היא שלא יכפפנה כל כך עד שתהא נראית כמו פ (יראים שצט; הגהות מיימוניות תפילין א טז, אות צ).

• יש מפרשים אזהרה זו שלא יכתוב אות ט בקיצור הבריה השני - היינו הקו השמאלי - שעל ידי כך תהא דומה לאות פ (קרית ספר למאירי ב א, בפירוש הראשון).

• ויש מפרשים שצריך שיהא צד ימין של אות ט כפוף למטה, שאם יטה אותה על צידה השמאלי תדמה לאות פ (רא"ש, ספר תורה יב; רבנו ירוחם ב ב), ולדעתם האזהרה היא שלא יכתוב פ במקום ט (מקדש מעט ט ה), או שלא יכתוב אות ט מושככת כאות פ (בית שלמה יו"ד ב קלא).

להלכה כתבו אחרונים שצריך שיהא ראש ימין של אות ט כפוף מעט למטה לכתחילה (שלחן ערוך הרב או"ח לו ב; משנה ברורה שם, משנת סופרים ט), ובדיעבד אם לא כפף נחלקו אחרונים אם הוא כשר (פרי מגדים פרי מגדים או"ח לב, אשל אברהם ס"ק סט; משנה ברורה לו שם); או שפסול, לפי שדומה לפ"ה, שאף על פי שבטי"ת יש גם הצד השמאלי שאינו כן בפ"ה, מכל מקום כיון שנשתנתה צורת האות - פסול (רד"ך א ל; בית שלמה יו"ד ב קלא). ויש שכתב

(ורטהיימר) עמ' תעט). יש ספרי מסורה שהזכירו גם אות ט של וַתֵּרָא אֹתוֹ כִּי טוֹב הוּא (שמות ב ב. מנחת שי שמות שם, בשם כת"י מא"ב רתלי); ובמסורה שלנו אינו (מנחת שי שם). 4. ובמקצת נוסחאות הוזכרה אף האות ט של וַתֵּרָא אֹתוֹ כִּי טוֹב הוּא (מנחת שי שם). 5. ראה רשימה שלמה של האותיות שהוזכרו בספרי המסורה השונים, בתורה שלמה כט עמ' עז ואילך.

ט. 1. יח, טורים שסז-שעג. 2. ויש שכתבו על פי הקבלה שיהא כמו אות ו (משנת חסידים, תיקון תפילין א י), אך בתפילין בלבד, ולא בספרי תורה ומזוזות (כן משמע ממשנת חסידים שם ז; שלחן ערוך הרב שם). על התגין שבראש השמאלי של האות ט, וכן של שאר האותיות שעטני"ז ג"ץ, ראה ערך תגין. 3. ובחלק מהספרים אינו (מנחת שי איוב שם), ויש שמנוהו בין האותיות הקטנות (במקראות גדולות ריש בראשית ואיוב שם; בתי מדרשות

שתחילתם צד"י, כגון נְצַטְדֵּק (בראשית מד טז) במקום נצתדק, כדי להקל על ההברה הצחה של הצד"י ולא יקרא נסתדק (תשובות תלמידי מנחם ט; מגן אבות שם נג א), וכן בשרשים שתחילתם סמ"ך, כגון וְיִסְתַּבֵּל (קהלת יב ה), שאם היה בא בה טי"ת במקום תי"ו, היה מבטאה ויצטבל (תשובות דונס (לונדון) עמ' 9).

היהודים קוראים טי"ת כתי"ו דגושה (מגן אבות שם; מעשה אפוד לה), ולכן כתבו ראשונים לענין שמות-גיטין (ראה ערכו), שכל כינוי שהוא בלשון אשכנז, שיש לכתבו בתי"ו או בטי"ת, כותבים אותו בטי"ת, כי התי"ו יכולים לקרוא רפויה (תרומות הדשן רלא; רמ"א אה"ע קכט לא). בנין התפעל בבנין "התפעל" מתחלפת התי"ו בטי"ת, בשרשים

טבול יום¹

טמא שטבל ועדיין לא העריב שמשו, שהוא טמא לקדשים ולתרומה, והוא טהור לחולין ולמעשר שני

באכילת תרומה ומעשר שני

באכילת תרומה טבול יום אסור לאכול תרומה (כלים א ה, ונגעים יד ג; רמב"ם תרומות ז ב, וטומאת צרעת יא ב), שנאמר: **אִישׁ אִישׁ מִזֶּרַע אֱהָרֹן וְהוּא צָרוּעַ אוֹ זָב בִּקְדָשִׁים לֹא יֹאכַל עַד אֲשֶׁר יִטְהַר** (ויקרא כב ד), היינו עד שיעריב שמשו (יבמות עד ב), ש"ע עד אשר יטהר" גמר טהרתו במשמע, וגמר טהרתו בהערב שמש (ראה לעיל: מהותו וגדרו. רש"י שם עה א ד"ה לא ידענא), שנאמר באותה פרשה: **וְכָא הִשָּׁמֶשׁ וְטָהַר וְאַחֵר יֹאכַל מִן הַקְּדָשִׁים** (ויקרא שם ז. גמרא שם), ללמדך ש"יטהר" בטבילה, והערב שמש הוא (תוספות שם ד"ה דאי).

ואמרו שקדשים האמורים בפרשה זו הם תרומה, שנאמר: **אִישׁ אִישׁ מִזֶּרַע אֱהָרֹן וְהוּא צָרוּעַ וְגו'**, איזה דבר ששוה בזרעו של אהרן - שנאכל לזכרים ולנקבות (רש"י שם עד ב ד"ה בזרעו) - הוי אומר זו תרומה (גמרא שם, וראה רמב"ם תרומות ז א).

כשעבר ואכל טבול יום שאכל תרומה חייב מיתה בידי שמים (רש"י תרומה סנהדרין פד א ד"ה אמר קרא, וזבחים יז א ד"ה טבול יום; תוספות זבחים שם ד"ה דגמר בשם רבנו חיים, וסנהדרין פג ב ד"ה וילף; סמ"ג לאוין שה), והוא בכלל טמא שאכל תרומה ששינוי בברייתא שחייב מיתה בידי שמים (ראה סנהדרין פג א. תוספות שם ושם).

ויש מהראשונים שכתבו שאינו חייב מיתה בידי שמים, לפי שנתמעט מהאמור בטמא: **וּמָתוּ בּוֹ כִּי יִחַלְלֵהוּ וְגו'**, "בו" ולא בטבול יום (דעה אחת בתוספות שם ושם³).

ביכורים וחלה טבול יום מותר במעשר שני (בכורים ב א, וכלים א ה; רמב"ם בכורים ב א; רמב"ם בכורים ב א), וכן החלה (חלה א ט; רמב"ם שם ה יד).

מעשר שני טבול יום מותר במעשר שני (בכורים ב א, וכלים א ה; רמב"ם מעשר שני ג ד, ומשכב ומושב ה ד), וכן יולדת שהיא טבולת יום ארוך (ראה לעיל: מהותו וגדרו; יולדת), אוכלת במעשר שני (משנה נדה ע א; רמב"ם משכב ומושב שם), שנאמר: **נָפֶשׁ אֲשֶׁר תִּגַּע בּוֹ וְגו'** וְלֹא יֹאכַל מִן הַקְּדָשִׁים כִּי אִם רָחֵץ בְּשֶׁוּר בְּמַיִם (ויקרא כב ו), מכלל שאם רחץ טהור, וקדשים האמורים בפסוק זה הם מעשר שני, שאילו תרומה למדנו מפסוק אחר שאסורה לטבול יום (ראה לעיל. גמרא יבמות עד ב). רבא אמר שפסוק זה עצמו מוכיח שקדשים האמורים בו הם מעשר שני, שהרי נאמר בו: **נֶפֶשׁ אֲשֶׁר תִּגַּע וְגו'**, איזהו דבר ששוה בכל נפש - בישראלים ובכנהנים - הוי אומר זה מעשר שני (גמרא שם).

במקדש

מקורו ודינו טבול יום אסור להיכנס למקדש (פרה יא ד; רמב"ם

מהותו וגדרו

הטמא משעה שטבל, ועד שעת הערב שמש - שקיעת החמה, או צאת הכוכבים (ראה ערך הערב שמש: זמנו) - קרוי טבול יום (נגעים יד ג, וגמ' יבמות עד ב, ועוד; רמב"ם טומאת צרעת יא ב, ואבות הטומאה י א, ועוד), בין אדם ובין כלי (ראה ציון הקודם, וראה טבול יום ד ג, ועוד, ורמב"ם אבות הטומאה שם ועוד), והרי הוא כטמא לקדשים ולתרומה, וטהור לחולין ולמעשר שני ולפרה (ראה בפרקים הבאים). ואף על פי שכבר נטהר בטבילתו (ראה ערך טבילה), גמר טהרתו היא בהערב שמש (ראה גמרא שם עה א, ורש"י ד"ה לא ידענא), שנאמר **וְכָא הִשָּׁמֶשׁ וְטָהַר וְאַחֵר יֹאכַל מִן הַקְּדָשִׁים** (ויקרא כב ז, וראה גמרא שם עד ב, שקדשים אלו הם תרומה), ו"טהר" מכלל שעד ביאת השמש נקרא טמא (רש"י סוטה כט ב ד"ה הצד השוה; רמב"ם בפירוש המשניות טהרות ב ד, וזבחים יב). וכן נאמר בכלי שנטמא: **בְּמַיִם יוֹבֵא וְטָמֵא עַד הָעֶרֶב וְטָהַר** (ויקרא יא לב), הכתוב קראו לטבול יום טמא (ראה ברייתא יבמות עה א. רמב"ם אבות הטומאה י א), ונאמר "וטהר", מכלל שקודם לכן אינו טהור גמור (רש"י שבת יד ב ד"ה ובא), אלא שהוקלשה טומאתו (ראה גמרא מעילה ח ב ורש"י, פסחים יד ב, וחולין לד א).

יולדת שילדה זכר, וטבלה אחר שבעת ימי טומאתה, או שילדה נקיבה, וטבלה אחר ארבעה עשר יום (ראה ערך יולדת), הרי הוא עד סוף ימי טהור שלה - שהם ארבעים יום לזכר, ושמונים יום לנקיבה (ראה ערך הנ"ל וערך ימי טהור) - כטמא שטבל ועדיין לא העריב שמשו, והערב שמש של יום ארבעים לזכר, או יום שמונים לנקיבה הנו הערב שמש שלה, ובכל אותם הימים היא קרויה טבולת יום (רש"י יבמות עד ב ד"ה כיון, ובפירושו על התורה ויקרא יד ד; רמב"ם משכב ומושב ה ד) ארוך (ראה נדה כט ב, ושם עה ב, ורש"י שם, ויבמות שם), שנאמר ביולדת: **בְּכָל קֶדֶשׁ לֹא תִגַּע וְגו'** עַד מְלֵאת יְמֵי טָהָרָה (ויקרא יב ד. רש"י בפירושו על התורה שם; רש"י יבמות שם).

טמאים שלא מחמת נגיעה אף הטמאים שלא מחמת נגיעה ידי התעסקויות מסוימות (ראה ערך טמאה), שטבלו, הרי הם טבולי יום עד שיעריב שמשם, שנאמר בשורף פרה-אדומה (ראה ערכו): **וְהִשָּׂרָף אֹתָהּ יָכֶבֶס בְּגִדָיו בְּמַיִם וְרָחֵץ בְּשֶׁוּר בְּמַיִם וְטָמֵא עַד הָעֶרֶב** (במדבר יט ח), בא הכתוב ולימד על העוסקים בפרה מתחילה ועד סוף שיהיו טעונים רחיצת הגוף - טבילה - והערב שמש (ספרי שם, וראה רמב"ם פרה ה ד, וראה ערך פרה אדומה). וכן השורף פרים ושעירים (ראה ערך חטאות הפנימיות), טעון הערב שמש לאחר טבילתו (רמב"ם פרה ה ד), וכן המשלח את השעיר לעזאזל, טבול יום הוא עד שיעריב שמשו (שיח יצחק יומא סז ב לרש"י ד"ה השולח, על פי רמב"ם שם²).

¹ **טבול יום**. 1. יח', טורים שעד-תד. 2. וראה אבן עזרא וחזקוני על התורה ויקרא טז כו שכתבו שאינו טעון הערב שמש. 3. וראה תוספות סנהדרין שם

זבה), שוחטים עליה ביום שני שלה (ראה משנה שם א ורמב"ם שם) לאחר שטבלה (גמרא שם ב; רמב"ם שם).

נזיר שנטמא נזיר שנטמא במת, שמביא קרבנות נזיר טמא ביום השמיני לטומאתו (ראה ערך נזיר טמא), אינו מביאם אלא אם כן היה מעורב שמש (משנה נזיר מד ב, לפירוש המפרש שם, ופירוש המשניות שם, וראה רמב"ם נזירות ו יא, וכסף משנה שם. וראה להלן: מצורע, שבתוספות פירשו במצורע), כיצד, היזה בשלישי ובשביעי וטבל ביום השמיני, אינו מביא קרבנותיו בשמיני אלא בתשיעי (גמרא שם, וראה רמב"ם שם ג), וכן אם נתאחר בטבילתו כמה ימים, כשיטבול יעריב שמשו ויביא קרבנותיו למחר (רמב"ם שם), שהקפידה התורה שיביא קרבנותיו בטהרה, וכל זמן שהוא טבול יום אינו מביא קרבנותיו, ואף לא ישלחם בידי אחר (תוספות שם ד"ה הא).

זב וזבה ויולדת נקיבה וכן זב וזבה אינם מביאים קרבנותיהם בעודם טבולי יום, ולכן אם טבלו בליל שמיני, אינם מביאים קרבנותיהם אלא בתשיעי, לפי שהם טעונים הערב שמש (תוספות ישנים יומא ו ב ד"ה זב).

וכן היולדת נקיבה שאיחרה טבילתה עד יום שמונים ואחד, צריכה הערב שמש להבאת קרבנותיה, ואינה מביאתם עד למחר (פירוש הרא"ש נזיר סד ב, וכעין זה בתוספות שם ד"ה התם וד"ה אמר אביו).

וכן המצורע אינו מביא קרבנותיו אלא אם כן היה מעורב שמש (משנה נזיר מד ב, לפירוש תוספות שם⁴; תורת כהנים מצורע ב, על פי גרסת רבנו הלל שם), ולכן אם איחר טבילתו עד יום השמיני, אינו מביא קרבנותיו בו ביום, כיון שהוא טבול יום (תוספות נזיר שם ד"ה א"ל), והקפידה התורה בהבאת קרבנותיו שיטהר מטומאת צרעת (תוספות שם), וכן שנינו: מצורע שגילח בשמיני, אינו מביא קרבנותיו בו ביום (תורת כהנים שם לגרסת רבנו הלל והגהות הגר"א שם, וכן הוא בתוספות נזיר שם; רמב"ם מחזורי כפרה ד ב), לפי שטהרתו תלויה בתגלחתו (משנה שם; תורת כהנים שם).

בפרה אדומה

טבול יום כשר לשריפת הפרה (פרה ג ז; רמב"ם פרה א יד), וכל העוסקים במעשה הפרה מתחילה ועד סוף, שהיו טבולי יום - כשרים, וכן טבול יום מקדש ומזה מאפרה (רמב"ם שם ג), שנאמר: וְהָיָה הַטָּהוֹר עַל הַטָּמֵא (במדבר יט יט), ודרשו: "הטהור" מכלל שהוא טמא, לימד על טבול יום שכשר בפרה (יומא מג ב, ושם נתבאר), ש"הטהור" מיותר, שכבר נאמר למעלה: וְטָבַל בַּמַּיִם אִישׁ טָהוֹר (רש"י חגיגה כג א ד"ה להוציא, וכעין זה ביומא שם ד"ה והזה), ומצינו טבול יום שנקרא טהור, שנאמר במצורע שגילח: וְרָחַץ בַּמַּיִם וְטָהַר (ויקרא יד ח. רש"י חגיגה שם).

להוציא מלבם של צדוקים מטמאים היו את הכהן השורף את הפרה וטובל מיד, ואחר כך עוסק בפרה, כדי להוציא מלבם של צדוקים שהיו אומרים שאין מעשי הפרה כשרים אלא במעורבי שמש ולא בטבולי יום (פרה ג ז; רמב"ם פרה א יד), וכן כל הכלים שמכניסים לתוכם אפר הפרה, כולם טבולי יום הם (פרה ה ד; רמב"ם שם).

בטבול יום של זב, נחלקו תנאים:

• לדעת תנא קמא שסובר שמחוסר כפורים כשר בפרה

ביאת מקדש ג ו ואילך), שנאמר בשילוח מחנות: מִזְכָּר עַד נִקְבָּה תִשְׁלַח (במדבר ה ג), ודרשו: מזכר, זה טבול יום (ילקוט שמעוני נשא תרצט), והוא אזהרה שלא יכנס למקדש (זית רענן שם). וכן מצינו כמה טמאים שנאמר בהם שלא יכנסו למקדש בעודם טבולי יום: בבעל קרי נאמר וְהָיָה לַפְּנוֹת עָרֵב יֶרֶחַ בַּמָּיִם וּכְבֹּא הַשֶּׁמֶשׁ יָבֹא אֶל תוֹךְ הַמִּחְנֶה (דברים כג יב), ביאת שמשו מעכבתו מלהיכנס לפנים מן החומה (ספרי תצא פסקא רנו), והדברים אמורים במחנה שכינה (רש"י פסחים צב א ד"ה וא"ר יוחנן); ביולדת שהיא טבולת יום ארוך (ראה לעיל: מהותו וגדרו; יולדת) נאמר וְאֶל הַמִּקְדָּשׁ לֹא תָבֹא עַד מָלֵאת יְמֵי טְהָרָה (ויקרא יב ד), "המקדש" זה מחנה שכינה (תוספות ותוספות הרשב"א פסחים צב א), ועוד.

טבול יום שנכנס למקדש חייב (פרה שם; רמב"ם שם יד) כרת (ברייטא בגמרא מנחות כז ב; רמב"ם שם), שנאמר: אֶת מִשְׁפַּח ה' טָמֵא וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהִוא מִיִּשְׂרָאֵל וגו' טָמֵא יְהִי עוֹד טָמְאָתוּ בּוֹ (במדבר יט ג), ודרשו: טמא יהיה, לרבות טבול יום (נזיר מה א ומכות ח ב) שנכנס למקדש שחייב כרת (רש"י מכות שם ד"ה לרבות).

כהן טבול יום כהן טבול יום שעבד במקדש, עבודתו פסולה (משנה זבחים טו ב; רמב"ם ביאת מקדש ד ד), ועובר בלאו (ספר המצות לא תעשה עו), וחייב מלקות (רמב"ם סנהדרין יט ב), וכן חייב מיתה בידי שמים (תוספתא זבחים יב, וברייטא סנהדרין פג א; רמב"ם שם ושם), שנאמר: קִדְּשִׁים יִהְיוּ לְאַלְהֵיהֶם וְלֹא יִחְלְלוּ שֵׁם אֱלֹהֵיהֶם (ויקרא כא ו. ברייתא שם ב, וזבחים יז א; רמב"ם ביאת מקדש שם), אם אינו ענין לטמא ששימש, שכבר למדנו מפסוק אחר שמחלל עבודה (ראה ערך טמא), תנהו ענין לטבול יום ששימש (ברייטא שם ושם), ולמדים שהוא במיתה בגזירה שוה מתרומה (ראה גמרא שם ושם).

אין הציץ כשם שאין הציץ מרצה על כהן טמא (ראה ערך רצוי ציץ), מרצה כך אינו מרצה על טבול יום (תוספתא מנחות א; תוספות רי"ד פסחים פ ב ד"ה כהן), אף על פי שאינו טמא גמור (חסדי דוד שם).

בקדשים

טבול יום אסור לאכול בקדשים (כלים א ה; רמב"ם פסולי המוקדשין יח יד), ואם אכל הרי זה לוקה (רמב"ם שם; החינוך רסז).

ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאינו כטמא לענין חיוב כרת, שנאמר: וְהִנֵּפֶשׁ אֲשֶׁר תֹּאכַל בְּשֹׁר מִזֶּבַח הַשְּׁלָמִים אֲשֶׁר לַה' וְטָמְאָתוּ עָלָיו וְנִכְרְתָה וגו' (ויקרא ז כ), אינו חייב כרת עד שתהא כל טומאתו עליו (רמב"ם פסולי המוקדשין שם; החינוך שם).

• ויש חולקים וסוברים שחייב כרת (ראב"ד בחשונות פסולי המוקדשין שם) אם אכל במזיד, ואם היה שוגג חייב קרבן-עולה-ויורד (ראה ערכו), כדין טמא שאכל את הקדש (ראה ערך אכילת קדשים. מנחת חינוך כקב).

בקרבת פסח טבול יום, אמר רב יהודה אמר רב: שוחטים וזורקים עליו - את פסחו - כיון שהוא ראוי לאכול הפסח בערב כשיעריב שמשו (פסחים צ א וב; רמב"ם קרבן פסח ו א).

וכן זב שראה שתי ראיות, שהוא טמא שבעת ימים (ראה ערך זב), שוחטים עליו פסחו בשביעי (ראה משנה שם צ א, ורמב"ם שם ג) לאחר שטבל לזובו, שהרי הוא טבול יום (גמרא שם ב; רמב"ם שם), וכן זבה שראתה ראייה אחת שהיא שומרת יום כנגד יום (ראה ערך

שכתבו על זה ולא יתכן. 4. וראה לעיל: נזיר שנטמא במת, שיש מפרשים בנזיר.

ספק טבול יום אף ספק טבול יום פוסל את התרומה (טבול יום ב ב; רמב"ם אבות הטומאה י ה), כגון טבול יום שנולד עליו ספק אם נגע בתרומה (ר"ש ורא"ש שם) ברשות-היחיד (ראה ערכו. רא"ש שם).

משקים **משיקים היוצאים מטבול יום** - כגון רוקו ומימי רגליו היוצאים ממנו **וכיוצא** (ר"ש טבול יום ב א, וראה ערך טמא) - הרי אלו כמשקים שהוא נוגע בהם, שאלו ואלו אין מטמאים (טבול יום שם; רמב"ם משכב ומושב ה ה, ואבות הטומאה י ד), ואם נפל מרוקו על ככר של תרומה, הרי זה טהור (משנה נדה עא ב; רמב"ם משכב שם, ואבות הטומאות שם ו), כדרך שהמשקה שטבול יום נוגע בו אינו פוסל תרומה (רמב"ם שם, על פי גמרא שם).

אוכלים שנטמאים **יש אוכלים שהם מיוחדים לאדם ומתטמאים בכל הטומאות** והם טהורים בטבול יום (רמב"ם טומאת וטהורים בטבול יום אוכלין ז ח), ואלו הם: השעורה והכוסמת בזמן שאינן קלופות - שבשאר טומאות הן מקבלות טומאה לדעת חכמים, והלכה כמותם (ראה ערך טמאת אוכלים) - ונגע בהן טבול יום, טהורות (טבול יום א ה, לפירוש הר"ש ופירוש המשניות לרמב"ם שם⁶; רמב"ם שם), שאין תורת אוכל עליהן, אלא שבשאר טומאות גזרו עליהן שיקבלו טומאה אף שאינן ראויות לאכילה, ובטבול יום הקילו (ר"ש שם), כיון שטהר מטומאתו, ואינו מחוסר אלא הערב שמש (ברטנורא שם).

בחיבור טומאה וכן לענין חיבור (ראה ערכו), יש דברים שהם חיבור בכל הטומאות, ואם נגע טמא במקצתם פסל את כולם (ראה ערך חיבור), ואפילו היה טמא בטומאה קלה, כגון שאכל אוכלים טמאים, או שתה משקים טמאים (ראה ערך פסול גויה), ואם היה טבול יום, לא פסל אלא את שנגע בו (רמב"ם טומאת אוכלים ז ח, על פי טבול יום א א), שבטבול יום הקילו מפני שכבר טהר, ואינו מחוסר אלא הערב שמש (רמב"ם שם).

(ראה זבחים יז ב), אף טבול יום של זב כשר בה, שהפסוק שלימד שטבול יום כשר בפרה (ראה לעיל), בכל הטומאות שבתורה הכשיר, ולכן אף טבול יום של זב - בעל שלש ראיות - שהוא גם מחוסר כפורים, כשר לפרה (ראה גמרא שם, ורש"י ד"ה מר סבר).

• לדעת יוסף הבבלי שסובר שמחוסר כפורים פסול בפרה (ראה גמרא שם), אמרו שלא הוכשר אלא טבול יום של טומאה שבאותה פרשה, היינו של טמא מת שכתוב בפרשת פרה אדומה, ולמדים טבול יום של טמא שרץ בקל וחומר מטבול יום של טמא מת, אבל מחוסר כפורים של זב שהוא חמור יותר מטבול יום של מת, לפי שטומאתו יוצאת מגופו, לא הוכשר בפרה (גמרא שם).

מגעו

טבול יום שנגע באוכלים או במשקים של חולין, הרי הם טהורים כשהיו (טבול יום ב ב ואילך; רמב"ם אבות הטומאה י ג), שטבול יום טהור לחולין (ר"ש שם), וכן במעשר שני (יבמות עה א) ובפרה אדומה (פרה ה ד ותורת כהנים טו ז ורמב"ם פרה א יד באפר פרה), שהרי טבול יום כשר להתעסק בפרה (ראה לעיל: בפרה אדומה).

אבל פוסל הוא במגעו את הקדשים (משנה מעילה ח א, ובריייתא סוטה כט ב, ועוד; רמב"ם אבות הטומאה י ג ואילך), וכן פוסל את התרומה (זבים ה יב, וטבול יום ב ד; רמב"ם שם, ושם יא ג) - וכן את החלה והבכורים (תוספתא טהרות א; רמב"ם אבות הטומאה יא יד) - מן התורה (שבת יד ב ונדה ז ב⁵), שנאמר: **וְכָא הִשְׁמֵשׁ וְטָהַר וְאַחֵר יֵאָכֵל מִן הַקֶּדְשִׁים** (ויקרא כב ז. שבת שם; רמב"ם אבות הטומאה יא ג), והדברים אמורים בתרומה, שטבול יום אסור לאכלה (ראה לעיל: באכילת תרומה ומעשר שני), ואם נגע בה פסלה (רמב"ם שם). ואמרו שפסוק זה אמור לענין אכילה (ראה לעיל, שם. ראה יבמות עה א, ורש"י ד"ה לנגיעה), ונאמרו בגמרא שני לשונות בלימוד לענין נגיעה (ראה הלימודים בגמרא שם. וראה רש"י ותוספות שם).

טְבִילָה¹

טבילת אדם או כלים במי מקוה, לשם טהרה מטומאתם

• הטבילה וסדרה

• בכלים

• בשבת וביום טוב

• הכוונה

הפרקים:

• מקורה וגדרה

• מצותה וברכתה

• זמנה

ועוד (ראה מרדכי יומא תשכג, וראה ערך ערב יום הכפורים). בערך זה, הדיון הוא בעיקר על טבילה לטהר מטומאה (על שאר הטבילות, ראה בערכים שצוינו לעיל).

על החיוב של טבילת כלי גויים, ראה ערך טבילת כלים. על אופן טבילתם, ראה להלן: בכלים. על טבילת ידיים (ראה ערכו) לקודש, ראה ערך אכילת קדשים וערך מעלות וערך נטילת ידיים.

מקורה וגדרה

כל הטמאים, בין אדם ובין כלים - חוץ מכלי חרס ומפץ (ראה

טבילה מצינו בהלכה הן לטהר מטומאה (ראה להלן: מקורה וגדרה), והן לקדושה, כגון טבילת גירות (ראה ערך גרות), וחמש טבילות שכהן גדול טובל ביום הכפורים (ראה ערך עבודת יום הכפורים), וטבילת כלי סעודה הנקחים מן הגויים (ראה ערך טבילת כלים). וכן מצינו טבילה בטמא מת קודם הזאת שלישי ושביעי (ראה ערך הזאה (לטהרה)), כדי לקבל הזאה, לסוברים כן (ראה ערך הנ"ל: בטהרת טמא מת, מחלוקת ראשונים). וכן מצינו טבילות מתקנת חכמים: בבעל-קרי (ראה ערכו), להתירו לתורה ולתפילה (ראה ערך בעל קרי: תקנת עזרא), ובנכנס לעזרה אפילו שלא לעבודה (ראה יומא ל א וב, וראה ערך ביאת מקדש: טבילה לביאת מקדש). וכן נהגו לטבול בערב יום הכפורים,

רש"י בענין אחר. 6. וראה רא"ש שם שפירש בענין אחר. **טבילה. 1.** יח', טורים תד-תקו.

5. וראה רש"י חולין קכח א ד"ה ומהדר שנפסלת מדרבנן, ותמה על זה בגיליון הש"ס שם, וראה רש"י שם, וחזון איש טבול יום ה ס"ק יא, שפירש דברי

כל הכלים שנשמאו יש להם טהרה במקוה חוץ מכלי חרס וכלי זכוכית והמפץ³ (רמב"ם מקואות א ג), שנאמר וְכָל כְּלִי חָרָשׁ אֲשֶׁר יִפֹּל מֵהֶם אֶל תּוֹכוֹ וְגו' וְאֵתוֹ תִּשְׁבְּרוּ (ויקרא יא ג), מלמד שאין לכלי חרס טהרה אלא בשבירה (תורת כהנים שמיני סוף פרשת ו; רמב"ם שם), וכלי זכוכית עשאוהו ככלי חרס בזה (רמב"ם שם⁴); ויש שכתבו שמחלוקת אמוראים בדבר, ולרב אשי, וכן הלכה, כלי זכוכית דינם ככלי מתכת לענין טהרה, ויש להם טהרה במקוה (רבינו חננאל שבת טז ב, וכן כתב בבאור הגר"א יו"ד קכ יט לולי דברי הרמב"ם ותוספות שם, וכן כתב הר"ש סוף כלים שיש להם טהרה, ועוד).

אוכלים ומשקים אין להם טהרה במקוה (ראה תוספתא ומשקים טבול יום א ג, ומכשירין ד ה, במשקין), שלא מצינו להם טבילה בתורה (רש"י שבת פד ב ד"ה והא, וחולין כו ב ד"ה משהחמיק, ונדה יז א ד"ה נטהר).

מצותה וברכתה

טבילת הטמא במי מקוה היא מצות עשה, והוא מה שנאמר בבעל קרי: וְרָחַץ בַּמֵּיִם אֶת כָּל בְּשָׁרוֹ (ויקרא טו טז), ונמנית במנין המצוות (מנין המצוות לרמב"ם מצות עשה קט, ובספר המצות שם; סמ"ג עשין רמח; החינוך מצוה קעה). וכתבו ראשונים שאין מצוה על הטמא שייטטה, ואם רוצה לא להיטטה ולא להיכנס זמן רב למחנה שכינה, הרשות בידו (ספר המצות שם, והובא בחינוך שם), ומה שאמרו שהיא מצות עשה אינו אלא לענין שכשיטטה להיטטה, לא יוכל להיטטה אלא בטבילה (ספר המצות שם, הובא בחינוך שם).

וכן כתבו ראשונים שטבילה אינה אלא הכשר לדבר אחר, וכמו טבילת נדה שמתירתה לבעלה, אבל אינה מצוה של חובה (רמב"ם חולין לא ב ד"ה והא).

לסוברים טבילה לא נאמרו הדברים שאין מצוה לטבול ולהיטטה, בזמנה מצוה אלא לדעת הסוברים טבילה בזמנה אינה מצוה (ראה בסמוך מחלוקת תנאים ומחלוקת ראשונים להלכה) - ולדעתם אין הטבילה מצוה אלא הכשר (עין יצחק ב סב אות ה ונח) - אבל לסוברים טבילה בזמנה מצוה, ואסור לטמא להשהות טבילתו (ראה להלן), מצות עשה על הטמא לטבול ולהיטטה מטומאתו, ואפילו אינו רוצה להיטטה (מעין החכמה [רעדלהיים תקס"ד] דף מה א, ובאור הר"י פרלא לספר המצות לרש"י עשה קע), ואף כשעבר הזמן, הטבילה עצמה מצוה היא, ואפילו אינו נכנס למקדש ואינו אוכל קדשים, ואף שאינו חייב לטבול בו ביום כיון שעבר הזמן, אסור לו לעמוד בטומאתו ולא לטבול כל עיקר (אבני נזר אורח חיים תכא, וכעין זה בשו"ת בית יצחק או"ח סוף סי' פו).

ויש ראשונים שנראה מדבריהם שאף שטבילה בזמנה מצוה, אם עבר זמנה ולא טבלה אינה חייבת לטבול עוד (ראה רבינו ירוחם נתיב כו ה שכתב שאם רצתה לטבול טובלת, ומשמע שאינה חייבת, אף שלדעתו טבילה בזמנה מצוה. וכן כתב בשו"ת תפארת צבי יו"ד ב כז).

טבילה בזמנה אם מצוה על הטמאים לטבול מיד שהגיע זמן מצוה טבילתם, נחלקו תנאים:

• לדעת בית שמאי ובית הלל טבילה בזמנה מצוה (גמרא נדה לא א,

להלן) - יש להם טהרה בטבילה במים הנקווים בקרקע (ראה ערך מקוה וערך מעין. ראה רמב"ם מקואות א א).

לשון טבילה במובן של שיקוע הגוף במי מקוה מצינו במשנה. בתורה לא מצינו לשון טבילה לכך² אלא רחיצה לענין טבילת אדם, וכיבוס לענין טבילת בגדים, וביאה במים או שטיפה לענין טבילת כלים וכדלהלן:

• בטבילת אדם מצאנו לשון רחיצה במצורע הנטהר מטומאתו, כנאמר: וְרָחַץ בַּמֵּיִם וְטָהַר (ויקרא יד ח. וראה ערך טהרת מצורע), ובזב נאמר: וְרָחַץ בְּשָׁרוֹ בַּמֵּיִם חַיִּים וְטָהַר (שם טו יג), במתעסקים בפרה אדומה (במדבר יט ז ח), ובמשלח השעיר (ויקרא טו כו כח) ועוד.

• בטבילת בגדים טמאים נאמר: וְכָל בְּגָד וְכָל עוֹר אֲשֶׁר יִהְיֶה עָלָיו שִׁכְבַּת זָרַע וְכִבְּס בַּמֵּיִם וְטָמֵא עַד הָעֶרֶב (שם טו יז), וכן נאמר בבגד המנוגע: וְהַבְּגָד וְגו' אֲשֶׁר תִּכְבֵּס וְסָר מֵהֶם הַנֶּגַע וְכִבְּס שְׁנֵית וְטָהַר (שם יג נח), במתעסק בפרה אדומה: וְהַשֹּׁרֶף אֹתָהּ יִכְבֹּס בְּגָדָיו בַּמֵּיִם (במדבר יט ח) ועוד.

וכתבו ראשונים שכל מקום שנאמר בתורה רחיצת בשר וכיבוס בגדים, אינו אלא טבילת כל הגוף - וכל הבגד - במקוה, וכל הדברים הללו אף שמפי השמועה הם, הרי נאמר בכלי שנשמאו בשרץ: בַּמֵּיִם יוֹבֵא וְגו' (ויקרא יא לב), זה בנין אב לכל הטמאים שיבואו במים (רמב"ם מקואות א ב, ורצונו לומר שיטבלו, ולא רחיצה וכיבוס ממש). וכן למדים טבילה לכלי עץ מהאמור בכלים שנגע בהם זב: וְכָל כְּלִי עֵץ יִשְׁטַף בַּמֵּיִם (ויקרא טו יב. ראב"ד בחשנות מקואות א ד).

אף הטמאים שלא הוזכרה בהם רחיצה לטהרם, אלא נאמר בהם שהם טמאים שבעת ימים, כגון נדה וזבה, או טומאת ערב, כמו נוגע בנבילה ועוד, הרי הם בטומאתם עד שיטבלו (ראה רמב"ם אסורי ביאה ד א, ומקואות א א, ועוד). על המקורות לכך, ראה ערך טהרה (וראה על כל טומאה בערכה).

המקוה המקוה (ראה ערכו) מטהר את הטמאים (משנה יומא פה ב; ברייתא נדרים עה ב: מעלה את הטמאים מטומאתם), שנאמר בפרשת שרצים: אֶף מֵעֵץ וּבֹר מִקְנֵה מַיִם יִהְיֶה טָהוֹר (ויקרא יא לו), שהם מטהרים את מי שנשמאו בשרץ (רש"י חולין פד א ד"ה אך, על פי גמרא שם, וכעין זה ברש"י על התורה שם), והוא הדין בכל הטומאות שהן על איש ואשה (המנהיג הלכות נדה קיט).

וכן דרשו מהאמור: וְרָחַץ בַּמֵּיִם אֶת כָּל בְּשָׁרוֹ (ויקרא טו טז), "במים" במי מקוה (ברייתא בגמרא חגיגה יא א, ושם נתבאר), שכיון שה"ב" של "במים" נקוד בפתח, במים המיוחדים משמע - שנקוו מתחילה מעצמם (רשב"ם פסחים קט א ד"ה כדתניא) - להוציא שאובים (ראה ערך מקוה. רש"י חגיגה שם ד"ה במים; רשב"ם פסחים שם) שהוא מביאם עכשיו וטובל בהם (רשב"ם שם).

וכתבו ראשונים שאין האשה יוצאת מטומאתה - נדות או זבות - ומידי ערוה, עד שתטבול במים של מקוה כשר, אבל אם רחצה במרחץ, אפילו נפלו עליה כל מימות שבעולם, הרי היא אחר הרחיצה כמו שהיתה קודם לה, שאין דבר שמעלה מטומאה לטהרה אלא טבילה במי מקוה או מעיין (רמב"ם אסורי ביאה יא טז; טוש"ע יו"ד רא א).

וכעין זה ברמב"ם כלים כג א ומקואות א ד שהוא של קנים שאין לו בית קיבול. 4. וראה ביאור הגר"א יו"ד קכ ט"ק יט שכן דעת תוספות שבת טז ב ד"ה רב אשי, ועוד ראשונים.

2. לשון טבילה מצינו בתורה בטבילת אזור (שמות יב כב, ובמדבר יט יח), ובטבילת אצבע שקודם הזאה (ראה ערך הזאה (לכפרה): טבילת האצבע וההזאה) ועוד. וראה מלכים - ב ה יד. 3. ראה רש"י שבת פד א ד"ה מפך,

הברכה כל חייבי טבילות מברכים על טבילתם: אשר קדשנו במצוותיו וציונו על הטבילה (ר"ח ור"ף ורש"י ותוספות פסחים ז ב, ורמב"ם ברכות יא ו, וארחות חיים ב עמ' 149, ועוד⁶), ואף לסוברים שטבילה בזמנה אינה מצוה, אלא הכשר (ראה לעיל), מברכים על הטבילה כדרך שמברכים על השחיטה (ראה ערכו. ראה פסחים ז ב. שו"ת חתם סופר או"ח נה), וברכת המצוות היא (חתם סופר שם).

יש מהראשונים שכתבו שמה שמברכים "על הטבילה" ולא "לטבול" (ראה ערך ברכת המצוות: הנוסח), הרי זה לפי שברכת הרשות היא, שאם רצה עומד בטומאתו (מאירי פסחים ז ב. וראה ערך הנ"ל טעמים אחרים).

טבל ולא בירך, כתבו גאונים שעלתה לו טבילה, שאין הברכות מעכבות את המצוות (תשובת הגאונים [אסף תרפ"ט] סוף סי' קעג; ארחות חיים שם, בשם רב האי גאון. וראה ערך הנ"ל).

בעל קרי בזמן בעל קרי בזמן הזה (תשובת הגאונים שערי תשובה ו וקע וקעה; אבודרהם הלכות ערב יום הכיפורים, בשם רב יהודאי גאון; רא"ש יומא ח כד; טור או"ח תרו), שהרי בטלה תקנת עזרא (ראה ערך בעל קרי: ביטול התקנה. ראה רא"ש שם), ולכן כשטובלים בערב יום טוב (ראה ערך ערב יום טוב) לא יברכו, שאין חובה מן התורה לטבול אלא לביאת מקדש, ובזמן שאין בית המקדש קיים אין חובה, ואסור לברך (שערי תשובה קעה; אבודרהם שם בשם רב יהודאי), ולא מציינו ברכה על טבילה בזמן הזה אלא לנשים, היינו לנדה ויולדת הטובלות להיטהר לבעליהן, אבל לא באנשים (שערי תשובה קע וקעה; האשכול [אלבק] עמ' 7 ומהדורת רצ"א עמ' 4).

ויש שכתבו שבעל קרי בזמן הזה מברך (תוספות פסחים ז ב ד"ה על בשם ר"ח; העיטור סוף הלכות מילה; ספר הישר (שלזי) תו; שבלי הלקט שי; ר"ן פסחים שם ועוד), וכתבו אחרונים בטעם הדבר, שאף שאינו חייב להיטהר מקרייו בזמן הזה, אם רוצה הוא להיטהר וטובל, מצוה הוא עושה ומברך עליה, שהרי הועילה טבילתו לקרייו להתיר לו להיכנס להר הבית (ראה ערך שלוח מחנות שטמא מת מותר להיכנס להר הבית, ובעל קרי אסור, ואף בזמן הזה. שו"ת תפארת צבי יו"ד ב כז יא).

נדה על טבילה ברכה על טבילה שהיא משום נדה שטובלת משום החומרא שהחמירו בנות ישראל על עצמן שאפילו רואות טיפת דם כחרדל יושבות עליו שבעה נקיים (ראה ערך זבה: בזמן הזה), לסוברים ש"כחרדל" שאמרו היינו שראתה דם כמראה חרדל, שאינו דם טמא מן הדין (ראה ערך הנ"ל), יש מהאחרונים שכתבו שכשהיא טובלת, מברכת על טבילתה אף שאינה טמאה מן הדין, כדרך שמברכים על הלל בראש חודש - לסוברים כן - שאינו אלא מנהג (ראה ערך ברכת המצוות וערך הלל. שו"ת חתם סופר יו"ד קצא, וראה שו"ת תשובה מאהבה א סח), וכן יולדת הרואה דם בימי טוהר שלה, שמן הדין טהורה היא (ראה ערך דם טהור), ונהגו לישב עליו שבעה נקיים (ראה ערך הנ"ל), מברכת היא על טבילתה, אף שאינה חייבת לטבול מן הדין אלא משום מנהג (חתם סופר שם, ואורח חיים נה, וראה תשובה מאהבה שם שנסתפק).

ויש סוברים שאינה מברכת על טבילה משום דם טהור (דגול מרבבה תנינא לסי' קצד; יד אליהו פסקים סוף סי' לח. וכן מצדד בשמלה

בפירוש ברייתא שם כט ב), שהטמא חייב לטבול מיד שהגיע זמן טבילתו, ואם זמן טבילתו בלילה לא ימתין עד לבוקר (ראה נדה לא ב).
• לדעת רבי יוסי בר' יהודה טבילה בזמנה אינה מצוה (גמרא שם), שאם אחר טבילתו לא חיסר מצוה (יראים השלם תלט; הרוקח שו"ת ד"ה טבילה).

וכתבו ראשונים שרבי יוסי בר' יהודה אינו חולק על בית שמאי ובית הלל, אלא שלדעתו בית שמאי ובית הלל לא אמרו דבר זה מעולם (יראים השלם שם; תוספות שם ל א ד"ה ושמע).

להלכה נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים טבילה בזמנה מצוה (שאליות שאילתא צו; רמב"ן בתורת האדם שער אבלות (שעוועל עמ' קעה), ושער אבלות ישנה (שם עמ' רנה); שו"ע או"ח תקנ"ח, ובית יוסף שם, וכן הכריע הב"ח יו"ד ריש קצז), ואותה שאמרו בירושלמי: אסור לאשה להשהות טבילתה (ירושלמי נדה ב ד), הרי זה משום שטבילה בזמנה מצוה (אור זרוע א שנו ובהלכות נדה בקובץ ראשונים עמ' יז; טור שם).

• ויש פוסקים טבילה בזמנה אינה מצוה (רבינו תם בספר הישר שצא; טור או"ח תריג ויו"ד קצז, בשם רבינו תם; ש"ך סק"ג, שכן דעת "כל הפוסקים", וכן כתב הגר"א סק"ה בדעת הרמ"א שם), ולכן נהגו הנשים שלא לטבול כשאין הבעל בעיר (בית יוסף יו"ד שם; שו"ע שם ב⁵), ואותה שאמרו בירושלמי שאסור לאשה להשהות טבילתה, הרי זה מטעם אחר (ב"ח שם, וראה שם הטעם), אבל כשבעלה בעיר מצוה לטבול בזמנה כדי שלא לבטל מפריה ורביה אפילו לילה אחד (בית יוסף יו"ד שם, ושו"ע שם ב).

בזמן הזה בזמן הזה אין נדה טובלת בזמן שקבעה לה תורה, שהרי החמירו עליה חומרתו של רבי זירא שאפילו רואה טיפת דם כחרדל יושבת עליה שבעה נקיים (ראה נדה סו א, וראה ערך זבה: בזמן הזה), וטובלת בליל תשיעי לראייתה (ראה להלן: זמנה), ומדין תורה טובלת בליל שמיני לראייתה (ראה להלן, שם), ואם ראתה בימי זובה (ראה ערך ימי זובה; ימי נדה), אינה צריכה אלא שימור של יום כנגד יום (ראה ערך זבה), וטובלת למחרת ראייתה (ראה להלן, שם), ואף אם ראתה שלשה ימים רצופים בימי זובה, סופרת שבעה נקיים וטובלת ביום השביעי (ראה להלן, שם, וראה ערך הנ"ל), והחמירו חכמים שלא לטבול אלא בליל שמיני (ראה להלן, שם), ונמצא שלעולם אין טבילת נדה זובה בזמנה (בית יוסף יו"ד ריש קצז). ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שטבילה זו של סוף ימי ספירתה כיון שאינה בזמן טבילה מן הדין, טבילה שלא בזמנה היא, ואינה מצוה (תוספות ביצה יח ב ד"ה כל; מאירי נדה כט ב, בשם יש אומרים; שו"ע או"ח תקנ"ח).

• ויש שכתבו בזמן הזה, שמצוה - מדרבנן - שתטבול מיד ככלות ימי ספירתה, לסוברים טבילה בזמנה מצוה (טור יו"ד קצז, וראה ט"ז שם סק"ב ואילך, וש"ך סק"ג, והגר"א סק"ה), אף שאין הטבילה בזמן שנקבע לה מן התורה, טבילה בזמנה היא, כיון שאינה מתעכבת מלטבול אלא מפני תקנת חכמים, וכשטובלת בזמן שתיקנו חכמים, חשובה טבילה בזמנה, ומצוה היא (בית יוסף שם, בדעת הטור), אבל אם לא טבלה בזמן שקבעו לה חכמים, אף שנאנסה על כך, אין זו טבילה בזמנה (האגור סי' אלף שפג, הובא בב"ח שם).

ברכות יא ז, בטבילת גרות (ראה ערכו), ובהלכות גדולות הלכות נדה, וטושי"ע יו"ד ר בנדה, ועוד.

5. וראה להלן שאף אם טבילה בזמנה מצוה, יש סוברים שבזמן הזה לעולם אין הטבילה בזמנה ואינה מצוה. 6. וכן הוא בברייתא ברכות נא א, ורמב"ם

ושם), שנאמר בנדה: שְׂבַעַת יָמִים תִּהְיֶה בְּנִדְתָּהּ (ויקרא טו יט) - ותיבת "תהיה" מיותרת (רש"י פסחים צ ב ד"ה תהיה) - ודרשו: תהא בנדתה כל שבעה (תורת כהנים מצורע זבים ד, וברייתא בגמרא פסחים שם; רמב"ם שם), ששבעת הימים כולם יהיו בנדתה, ולא תטבול אלא בליל שמיני (רמב"ם שם), והיולדת הוקשה לנדה (גמרא שם; רמב"ם שם), שנאמר ביולדת: כִּימֵי נִדְתָּה דְּוִתָּהּ תִּטָּמָא (ויקרא יב ב. רש"י שם, ויומא ו א).

בועל נדה בועל נדה, לדעת רב שימי מנהרדעא טבילתו בלילה כנדה (יומא ו א, וראה תוספות שם ב ד"ה סיפא), ורבי זירא אמר טבילתו ביום ואינו כנדה (גמרא שם), אלא דינו כטמא מת, שהרי טומאת בועל נדה היא טומאת מגע, כמו טומאת טמא מת (תוספות שם). וכן שנינו בברייתא שטבילתו ביום (ברייתא בגמרא שם), וכן הלכה (גמרא שם: תיובתא, וראה תוספות ג ב ד"ה ר"י, ורמב"ם מקואות א ו).

הטובלים ביום כל חייבי טבילות שטבילתם ביום (ראה לעיל) נחלקו ועבר זמנם ראשונים, כשעבר זמן טבילתם האם טובלים אף בלילה:

• יש שכתבו שטובלים אף בלילה (רש"י ותוספות וריטב"א ופסקי רי"ד מגילה כ א; ר"ש פרה יב יא; תוספות ישנים בשם ריב"א, ותוספות הרא"ש יומא ו ב בזב וזבה).

• יש שנראה מדבריהם שחולקים וסוברים שטבילת טמא מת אינה אלא ביום, ולא בלילה שלאחר יום השביעי, שהוקשה טבילה להזאה שאינה אלא ביום (ראה ערך הזאה (לטהרה): הזמן. דעה א' בר"ש בתשובה שהובאה בכסף משנה פרה יא ב).

• יש שכתבו בטבילת זב וזבה שאינה אלא ביום, ולא בליל שמיני (תוספות ישנים ותוספות הרא"ש יומא ו ב, בשם יש מפרשים⁹).

• ויש מהראשונים מצדדים שמחלוקת תנאים בדבר, שיש סוברים שכל הטמאים שטבילתם ביום, אינם טובלים בלילות הבאים, ויש אומרים שלאחר זמן הטבילה טובלים אף בלילה, והלכה כדעה זו (אור זרוע (בקובץ ראשונים להלכות נדה) יב).

נדה שלא טבלה הנדה, שטבילתה בליל שמיני (ראה לעיל: נדה ויולדת), בזמנה האם אם לא טבלה בלילה, מן הדין טובלת מיום השמיני טובלת ביום והלאה אף ביום (ירושלמי שבת ב א; נדה סז ב, וראה

תשובת חכמי צרפת ולותר סוף סי' יד).

ונחלקו בכך אמוראים: בירושלמי אמרו שרבי חייא בר אבא הורה לאנשי צור שהיא טובלת - לכתחילה - בין ביום ובין בלילה, וחכמי בבל אומרים שאינה טובלת אלא בלילה, משום חמותה ומשום כלתה (ירושלמי שם¹⁰).

וכן אמרו רב ורבי יוחנן בבבלי: שלא בזמנה אינה טובלת אלא בלילה משום "סרך בתה" (נדה שם¹¹), שהבת הגדילה עמה תחשוב שיום שביעי הוא - שמן הסתם אין אשה מאחרת טבילתה (מאירי שם) - ותנהג היא עצמה לטבול ביום השביעי (רש"י שם ד"ה משום¹²), שתטעה לומר שכשם שזבה טובלת בשביעי לספירתה ביום (ראה לעיל: כל חייבי טבילות), כך נדה טובלת בשביעי לראייתה ביום (ראב"ה קצ, ונמצאת טבילתה פסולה, ותבוא לידי כרת (רש"י שם).

בלילה. 10. וראה שם בפני משה וקרנן העדה שרצונם לומר כ"סרך בתה", ראה בסמוך, וראה אור שמח איסורי ביאה ד ת. 11. וראה שם שבתחילה אמר רב שטובלת ביום, וחזר בו. 12. וראה חכמת אדם קיח ב ובשדי חמד קונטרס דברי חכמים סוף סי' קכט, בטעם שאין החשש אלא בבתה, וראה ש"ך קצא סק"ח, וחכמת אדם שם, ש"סרך בתה" אף באשה שאין לה בת משום לא

קצד סק"ד), שלא שייך לומר וציוונו על דבר שאף חכמים לא תיקנוהו, ואינו אלא מנהג שנהגו (דגול מרבבה תנינא שם).

ברכה על טבילה ראתה כתם או דם שנוהגים להחמיר מחמת חסרון שהיא משום חומרא או ספק דמים (ראה ערך דם נדה), יש שכתבו שאינה מברכת על הטבילה (יד אליהו פסקים סוף סי' לח, וראה מלבושי טהרה יו"ד ר, שעל כל טבילה מחמת כתם אין לברך); ויש סוברים שצריכה לברך (שאלות שמואל [מקרא] עד; טוב טעם ודעת ד צד).

הטובלת מחמת ספק, בין ספק מחמת מחלוקת הפוסקים ובין ספק במציאות, כגון כשיש ספק אם דם מן המקור הוא, או דם מכה (ראה ערך דם נדה), יש שכתבו שאין לה לברך (שאלות שמואל שם); ויש סוברים שמברכת (טוב טעם ודעת שם. וראה פני לוי א).

אימתי מברכים אף על פי שכל המצוות מברכים עליהן עובר לעשייתן (ראה ערך ברכת המצוות: עובר לעשייתן), בטבילה יש סוברים שטובל ואחר כך מברך, אם לפי שבטבילת גירות אינו מברך אלא לאחר שטבל (ראה ערך הנ"ל), ולא חילקו חכמים בין טבילה לטבילה, או לפי שבעל קרי אסור לברך קודם טבילה מחמת תקנת עזרא (ראה ערך בעל קרי: תקנת עזרא), ואינו מברך אלא לאחריה, תיקנו לכל חייבי טבילה לברך לאחר הטבילה (ראה ערך ברכת המצוות⁷).

ויש שכתבו שאף על פי שנדה ושאר טמאים - מלבד בעל קרי - מותרים לברך, לא יברכו עד לאחר שטבלו, שמוטב לברך בטהרה מלברך בטומאה (העיסור סוף הלכות מילה, בשם רב עמרם ורב צמח; ראב"ן שכן; המנהיג הלכות ברכת טבילת נדה קכא, בשם ר"ש); ויש חולקים וסוברים שכל חייבי טבילות המותרים לברך, מברכים קודם הטבילה (תוספות חולין קלו ב ד"ה כרבי אלעאי; ר"ף שם ד א בשם רבנן; רמב"ם ברכות יא ז; טור יו"ד ר, בשם הראב"ד והרא"ש; שו"ע שם. וראה ערך ברכת המצוות שם).

כדי לצאת ידי שתי הדעות, יש נוהגות לטבול תחילה, ולברך, ולטבול שנית (שליה שער האותיות, הלכות ביאה סוף "סור מרע", שכן הנהיג חסיד אחד, והובא בבאר היטב יו"ד ר, שכן הנהיגו חסידים ואנשי מעשה⁸).

זמנה

כל חייבי טבילות - חוץ מנדה ויולדת (ראה להלן בסמוך) טבילתם ביום (ברייתא בגמרא יומא ו א; רמב"ם אסורי ביאה ד ו, ומקואות א ו; טור יו"ד קפג וקצא בזבה) האחרון של ימי טומאתם (רבי אברהם מן החר מגילה כ א; מאירי יומא שם).

וכן שנינו: הזב והזבה, המצורע והמצורעת וטמא מת, טבילתם ביום (ברייתא בגמרא שם ב), ואינם צריכים להמתין ללילה שלאחריו (ר"ש פרה יב יא).

נדה ויולדת נדה ויולדת טבילתן בלילה (ברייתא בגמרא יומא ו ב, ונדה סז ב; רמב"ם אסורי ביאה ד ו, ומקואות א ו; טור יו"ד קפג בנדה, וטושי"ע קצד א, ג ביולדת), הנדה והיולדת זכר בליל שמיני, והיולדת נקיבה בליל חמשה עשר (רמב"ם אסורי ביאה שם; טור שם

7. וראה שם עוד טעם, שקודם שירד לטבול חוששים שמפני פחד המים לא יטבול, ולאחר שירד, ערום הוא ואסור לו לברך, ראה להלן. 8. וראה שו"ת חוות יאיר קפא, וברכי יוסף, ותשובה מאהבה ג לשו"ע שם, וחקרי לב יו"ד ב לא, ועוד אחרונים הובאו בדרכי תשובה שם, שכן המנהג בהרבה מקומות. 9. וראה שם בתוספות הרא"ש שדחה, שאם כן אין תקנה לנשותינו שטובלות

השמיני, או בימים שלאחריו, ביום (רמב"ם איסורי ביאה ד ח), וכן נדה בזמן הזה שלא היתה יכולה לטבול בליל שמיני לספירתה מפני האונסים הללו, יכולה לטבול בשמיני מבעוד יום (טוש"ע יו"ד קצז ד). וכעין זה ברמב"ם איסורי ביאה יא ד), שכל שיש אונס התירו ולא חששו ל"סרך בתה" (האשכול מה; תורת הבית הארוך ז ז), שאין גוזרים גזרה על הצבור אלא אם כן רוב הצבור יכולים לעמד בה (ראה ערכו). ראבי"ה קצ), או לפי שכל שיש אונס הניכר אין הבת טועה בכך (שו"ת חכמי צרפת ולותיר מה; אלפסי זוטא נדה סוף אות ח).

אבל בשביעי לספירתה לא תטבול אף מחמת אונס (תשובות רב נטרונאי גאון בתורתן של ראשונים ב עמ" 6; תורת הבית הקצר שם; טוש"ע שם), שלא תשמש בו ביום ותכנס לספק (תורת הבית הקצר שם). וכתבו אחרונים שאם בשמיני ובתשיעי ואילך לא תוכל לטבול אף ביום, כגון שהם ימי אידם של נכרים ויראה ללכת לבית הטבילה, טובלת בשביעי ביום לכתחילה (ב"ח שם בפירוש האגור, והובא בסדרי טהרה שם ס"ק יא).

וכן אשה שאינה יכולה להצניע טבילתה מבני אדם (ראה להלן: הטבילה וסדרה; לא לפרסם הטבילה) אם תטבול בלילה, מותרת לטבול בשמיני ביום, שאף זה אונס הוא, ואין חוששים ל"סרך בתה" (סדרי טהרה קצד סק"ט, ע"פ שו"ת רמ"א יט).

עברה וטבלה ביום - שלא מחמת אונס - יש סוברים שביום השביעי לספירתה לא עלתה לה טבילה (שאלות דרב אחאי צו; תורת הבית הקצר ז ז שם, בשם יש מגדולי המורים, והובא בטור יו"ד קצז; מהרי"ל הלכות טבילה, הובא בב"ח שם, והסכים כן¹⁴), שאם נכשיר את הטבילה, יש לחשוש שתשמש בו ביום, ולכן הצריכוה לחזור ולטבול בלילה (חידושי הר"ן נדה סז ב, בשם הראב"ד), אבל בשמיני שאין האיסור לטבול אלא מפני "סרך בתה" (ראה לעיל), עלתה לה הטבילה כדיעבד (תורת הבית הארוך שם, אף לשאלות; חידושי הר"ן שם בשם הראב"ד; טוש"ע שם קצז ח), שהרי במקום אונס צינה וכיוצא התירו לכתחילה (ראה לעיל), והוא הדין - שלא במקום אונס - כדיעבד (תורת הבית הארוך שם). ויש סוברים שאף אם עברה וטבלה בשביעי, עלתה לה טבילה (האשכול מה; רמב"ם איסורי ביאה יא ז; תורת הבית הארוך והקצר שם, והובא בטור שם; שו"ע שם), שעיקר גזירה זו דבר רחוק הוא, ולכן אין להחמיר כדיעבד (תורת הבית הארוך שם).

הטבילה וסדרה

כל הגוף הטובל, צריך שיטביל כל גופו במקוה (רמב"ם מקואות א ב; טוש"ע יו"ד קצח א), וכן צריך שיטביל כל שיער ראשו, והרי הוא כגופו מדין תורה (רמב"ם שם ז, וראה טוש"ע שם מ), אבל אם טבל כולו חוץ מראש אצבעו הקטנה, עדיין הוא בטומאתו (רמב"ם מקואות א ב. וראה שם מקורו).

בספרי זוטא למדוהו ממה שנאמר בטמא מת: וְרָחַץ בַּמִּים וְטָהַר בְּעָרְבֵי (במדבר יט יט), מה ערב שהוא בא כולו, אף מים כשיבוא כולו במים יטהר (ילקוט שמעוני חקת רמז תשסג, מספרי זוטא).

אף כשכולו במים לא יהא דבר חוצץ בינו ובין המים, ואם היה דבר חוצץ, כגון שהיה בצק או טיט מודבק על גופו, לא עלתה לו טבילה מן התורה אם

וכתבו גאונים שהלכה כבבלי נגד הירושלמי (תשובות הגאונים [אסף תרפ"ט] ריא, והיא תשובת רב האי גאון), וכן פסקו ראשונים שאם נתאחר ימים רבים, כשתטבול לא תטבול אלא בלילה, שאם תטבול ביום, יטעו ותבוא נדה אחרת לטבול בשביעי (רמב"ם איסורי ביאה ד ז).

נדה בזמן הזה אף נדה בזמן הזה שלא טבלה בליל שמיני לספירתה, כתבו ראשונים שאסורה לטבול בשמיני ביום משום "סרך בתה" (בעל הלכות גדולות הלכות נדה; רמב"ן בהלכות ט; טוש"ע יו"ד קצז א), כדרך שאסרו על נדה שלא בזמנה לטבול ביום (ראה לעיל), שחוששים שמא תחשוב בתה שביום שביעי היא טובלת, ותבוא אף היא לטבול בשביעי ביום, ושמא תשמש בו ביום (הראשונים הנ"ל). ואף בתשיעי לא תטבול אלא בלילה (תוספות נדה סז ב ד"ה משום; תשובות חכמי צרפת ולותיר מה; טוש"ע שם), וכן הדין אף לאחר ימים רבים (ארחות חיים הלכות טהרת נדה ז; הגהות שערי דורא הלכות נדה י; ב"ח שם ושו"ת סק"ז), שאין הבת מבחנת בין טבילה בזמנה, לבין טבילה לאחר זמנה (תשובות חכמי צרפת ולותיר שם), או לפי שלא חילקו חכמים בגזירותיהם (הגהות שערי דורא שם; ב"ח שם).

כלה שטובלת קודם חופתה, יכולה לטבול ביום, שהרי אינה באה אצל החתן עד הלילה (מהרי"ל הלכות טבילה, והובא בהגהות שערי דורא ריש הלכות נדה; רמ"א בשו"ע יו"ד קצז א), ולכן אין לחשוש שמא תשמש בו ביום, כיון שאינו מצוי אצלה, ואין לבו גס בה, וכן אין לחשוש ל"סרך בתה", שודאי ידעו לחלק בין כלה לבין שאר הנשים, שאין טובלות בשביעי (הגהות שערי דורא שם, בשם מהרי"ל, הובא בסדרי טהרה שם ס"ק יא), ולפיכך אף בשביעי מותרת לטבול ביום (סדרי טהרה הנ"ל על פי הגהות שערי דורא שם; שו"ת פנים מאירות ב ד; דגול מרבבה קצז), וצריך שלא יעמידו החופה עד הלילה, אבל אם מעמידים החופה מבעוד יום, אף שאינה מתייחדת אתו עד הלילה, אסורה לטבול ביום השביעי (דגול מרבבה שם. וראה שו"ת שם סק"ט).

ויש מהאחרונים חולקים על כל זה וסוברים שלא התירו לכלה לטבול ביום אלא כשטובלת ביום שלפני החופה שאינה באה אל החתן באותו לילה, אבל ביום חופתה אסורה לטבול ביום, ואפילו בשמיני לספירתה לא תטבול (יד אפרים שם, על פי לשון מהרי"ל שם, והגהות שערי דורא בשמו¹³).

חולה וכן אם היא חולה, ואינה יכולה לטבול בלילה, מותרת לטבול בשמיני ביום (רמב"ם איסורי ביאה ד ח; ארחות חיים ב עמ" 144), והוא הדין לשאר אונסים שיש לאשה שאינה יכולה לטבול בלילה מחמתם, אף שאינם אונס כללי לכל נשי העיר (שו"ת דברי מלכאל ב נו, על פי לשון הלכות גדולות הלכות נדה, ושכן משמע מפשטות לשון הפוסקים); ויש מהאחרונים שכתבו שלא התירו אלא מחמת אונס השייך לכל נשי העיר (פתחי תשובה קצז ס"ק יא בשם חמודי דניאל). ויש שכתבו שאף לדעה זו אם היתה חולה מותרת לטבול, שחוליה מוכיח עליה שאינה יכולה לטבול בלילה, ואין לחוש ל"סרך בתה", מה שאין כן באונס אחר שאינו ניכר בגופה (דברי מלכאל שם, בדעת חמודי דניאל).

נדה שמקום הטבילה בעירה רחוק, ואינה יכולה להגיע אליו ולחזור בלילה מפני הליסטים, או מפני הצינה, או מפני שנועלים שערי העיר בלילה, מותרת לטבול ביום

14. וראה פתחי תשובה שם ס"ק יג בשם חמודי דניאל שאם טבלה בבין השמשות אינה צריכה לחזור ולטבול מספק.

פלוג. 13. וכתב שהרמ"א היתה לו גירסא אחרת במהרי"ל וראה שם ביד אפרים שבשעת הדחק התיר לטבול בשביעי ביום אלא שתחזור ותטבול בלילה.

מפרשים. וראה רשב"א ומאירי שם שהביאו ב' הדעות, שכיון שאין צריך ביאת מים אף לכתחילה, אין להצריך - מדין תורה - שיהא המקום ראוי לביאת מים (רשב"א שם לדעה זו. וראה ערך חציצה: בבית הסתרים, על הטעמים שהצריכו חכמים ראוי לביאת מים).

על גדרם של בית הסתרים ובית הקמטים, ועל פרטי דיני חציצה בהם, ראה ערך חציצה: בבית הסתרים.

טבילה בשלג הטובל בשלג שיש בו ארבעים סאה, לדעת הסוברים ששלג שלא הופשר כשר למקוה (ראה ערך מקוה), יש ראשונים סוברים שלא עלתה לו טבילה, שלא יתכן שכל השלג העולה לארבעים סאה יגע בבשרו (מרדכי שבת סוף פרק ד סי' שלב, בשם רבנו שמחה¹⁵).

ויש חולקים וסוברים שטבילתו כשרה (מרדכי שם, בשם רבנו שמריה משפירא ורבנו ברוך ממגנצא; מהרי"ל הלכות טבילה; רמ"א בשו"ע יו"ד רא דעה א), שאין צריך שכל ארבעים הסאה יגעו בבשרו (בית יוסף שם לדעה זו).

צורת טבילת האשה האשה שבאה לטבול, לא תטבול אלא דרך גדילתה (נדה סז א; רמב"ם מקואות א י), כמניקה את בנה וכאורגת (גמרא נדה שם; רמב"ם שם; טוש"ע יו"ד קצח לה. וראה בסמוך, על גדר מניקה ואורגת ועורכת), וכעורכת את הפת (סמ"ג לאוין קיא; טוש"ע שם. וראה בית יוסף שם), שלא תדחק זרועותיה על בשרה, ולא רגליה ושוקיה זה בזה, אלא כדרך הליכתה ושימוש תמיד (רש"י שם ד"ה לא; סמ"ג שם), ומה שמכוסה וקמוט ואין מים באים בו, אינו מעכב, ואינה צריכה לפשוט בית קמטיה וסתריה, אלא שיהיו כדרכם תמיד (רש"י שם).

• "כמניקה את בנה" שאמרו, היינו שתגביה את דדיה (סמ"ג שם), שצריך שיהא תחת דדיה נראה כדרך שהוא נראה בשעה שמניקה את בנה (תוספות ותוספות הרא"ש נדה סז א; תורת הבית הקצר ז ז; טוש"ע יו"ד קצח לה); ויש שכתבו שכופפת את עצמה כדרך האשה המניקה את בנה (רש"י שם ד"ה כאורגת; ערוך ערך עצר), כדי לגלות בית הערוה (רש"י שם, וראה חזון איש יו"ד סוף סי' צה, בדעת רש"י).

• "כאורגת" שאמרו, היינו שיהא בית השחי נראה כדרך שהוא נראה בשעה שאורגת בעומדים (סמ"ג שם; שו"ע שם) - היינו באורגת בכלי אריגה העומדים לפני (ראה תוספות יום טוב נגעים ב ד, בשם הראב"ד) - שהיא מגביהה יד ימינה עד שמגלה בית השחי (סמ"ג שם¹⁶), אבל בית השחי השמאלי שאין דרכו להתגלות בשעת אריגה, בית הסתרים הוא (בית יוסף שם), ולדעת רבי יהודה אף צריך שתהא כטוה בפשתן לענין ידה השמאלית (בית יוסף שם, על פי דברי רבי יהודה בנגעים ב ד, לענין ראיית הנגע), שתגביה זרועה השמאלית כדרך הטוה בפשתן (ראה ר"ש נגעים שם).

• "כעורכת את הפת" שאמרו, הוא שתעמוד כדרך העורכת, שפושטת זרועותיה ופוסקת ירכותיה במקצת, כדי להתחזק לערוך את הפת (סמ"ג שם), ואינה צריכה להרחיק ירכותיה זו מזו יותר מדי (רא"ש הלכות מקואות לה; רבינו ירוחם נתיב כו ב; טוש"ע שם), וכתבו ראשונים שצריך שתשחה מעט עד שיהו סתרי בית הערוה נראים, כדרך שנראים בשעה שעורכת, ולא תשחה הרבה עד שידבקו סתריה זה בזה, ולא תטבול בקומה זקופה, מפני שיש

הוא על רוב גופו שהוא מקפיד עליו, אבל אם היה על מיעוט גופו והיה מקפיד עליו, או שהיה על רוב גופו ולא היה מקפיד עליו, טבילתו פסולה מדרבנן, ואם הוא על מיעוט גופו ואינו מקפיד עליו, עלתה לו טבילה אף מדרבנן (ראה ערך חציצה: בטבילה; רובו ומקפיד). וכתבו אחרונים שמה שחציצה שאינה על רובו אינה חוצצת מן התורה, הרי זה משום שכל הגוף שקוע במי המקוה, אבל כשאין כולו שקוע במים, ואפילו שערך אחת יוצאת מהמים, הרי זה כאילו לא טבל (סדרי טהרה קצח סק"א).

היה על מיעוט גופו דבר חוצץ ואינו מקפיד עליו, שעלתה לו טבילה אף מדרבנן, יש ראשונים שכתבו שצריך שיהא הדבר החוצץ שקוע כולו במים (מאירי חולין עג א, בשם גדולי המפרשים (הראב"ד)); ויש חולקים וסוברים שאפילו מקצתו מחוץ למים, הרי זו טבילה כשרה (ר"ן חולין שם).

בבית אחת הטובל צריך שיטביל כל גופו בבית אחת (רמב"ם מקואות א ז; טוש"ע יו"ד קצח א), וכן שנינו בתורת כהנים: **כִּי אִם רָחֵץ בַּשֶּׁטֶר בְּמַיִם** (ויקרא כב ו), יכול שיהא מרחיץ אבר אבר, תלמוד לומר **וְכָא הַשֶּׁמֶשׁ וְטָהַר** (ויקרא כב ז) - ולא נאמר וטמא עד הערב, כמו שנאמר בשאר מקומות (סמ"ג עשין רמח) - מה ביאת שמשו כולו כאחת - שבשעה ששקע חלקה האחרון כבר שקעה כולה (הגרי"א לתורת כהנים אמור ד), וכל זמן שלא שקע כל עיגול החמה אינה קרויה שקיעה (ראה ערך שקיעת החמה. ביאור חפץ חיים לתורת כהנים שם) - אף רחיצת בשרו במים, כולו כאחת (תורת כהנים שם), ולמדים לכל הרחיצות - טבילות - שיהיו כאחת (סמ"ג שם).

ביאת מים בבית הסתרים לא אמרו שצריך ביאת מים אלא במקומות הגלויים שבגוף (ראה להלן), אבל בית-הסתרים (ראה ערכו) ובית הקמטים (על מהותם, ראה ערך בית הסתרים וערך חציצה: בבית הסתרים) אינם צריכים שיבואו בהם המים (מקואות ח ה; רמב"ם מקואות א י. וראה המקור בתורת כהנים מצורע זבים סוף פרק ד, וכעין זה ברמב"ם שם).

יש מהראשונים סוברים שלא נאמרו הדברים אלא בטבילת נדה להיטהר לבעלה, אבל לענין טהרות צריך שיבואו המים בבית הסתרים (רבינו תם בתוספות נדה סז א ד"ה פתחה (הב'), ובתוספות הרא"ש שם, ובסמ"ג לאוין קיא, ובאור זרוע א שסג אות ה, וראה אשכול סג בשם יש שאומר). ורבים מהראשונים חולקים וסוברים שאף לטהרות אין צריך שיבואו המים בבית הסתרים (מסקנת הראשונים שבציון הנ"ל שלא כרבינו תם, וכן היא דעת הרבה ראשונים שהובאו בערך חציצה: בבית הסתרים).

ראוי לביאת מים אף שבית הסתרים אינו צריך ביאת מים (ראה לעיל בסמוך), צריך שיהא המקום ראוי לביאת מים, ואם יש שם דבר חוצץ, לא עלתה לו טבילה (קדושין כה א, ונדה סו ב; רמב"ם מקואות א י; טוש"ע יו"ד קצח כה), כדרך שאמר ר' זירא במנחה: כל-הראוי-לביילה (ראה ערכו) - שאין בה יותר מששים עשרונים, שראויה להיבלל יפה (ראה משנה וגמרא מנחות קג ב, ורש"י קדושין שם) - אין בילה מעכבת בו, וכל שאינו ראוי לביילה - שיש בה יותר מששים עשרונים (ראה שם ושם) - בילה מעכבת בו (גמרא קידושין שם, ונדה שם).

ויש מהראשונים חולקים וסוברים שאין צריך שבית הסתרים יהא ראוי לביאת מים אלא מדרבנן (רמב"ן קדושין כה א ד"ה נהי בשם יש

חזון איש שם שאינה צריכה להגביה את המרפק מהגוף אלא מעט, שאם תגביה הרבה ייראה כל בית השחי, והרי מקצתו בית הסתרים הוא.

¹⁵ וראה רמ"א בשו"ע יו"ד רא לדעה הב'. וראה שם במרדכי עוד טעם, שאין מטבילים בכיפים (ראה ערך מקוה), וע"י חזון איש תנינא ו סק"ג. ¹⁶ וראה

או בשיניה (ש"ך שם ומגן אברהם שם, וראה שם ושם, ובסדרי טהרה שם
אם אף ליטלן בכלי מותר).

נהגו הנשים שלא לאכול בשר ביום טבילתן, שלא
אכילת בשר ביום הטבילה
יהא דבר חוצץ בין שיניהן, שדרך בשר להישאר בין
השיניים יותר ממאכל אחר, ושמה ישתיר ממנו מעט ולא תשגיח
בו (רבינו ירוחם כו ה; שו"ע יו"ד קצח כד. וראה ערך חציצה), ובשבת
וביום טוב המנהג לאכול בשר, ותזהר לנקר שיניה קודם טבילה
(ט"ז שם ס"ק כה).

וכן נהגו הנשים מנהג יפה שאינן טועמות כלום בין הרחיצה
לטיבילה, שלא יהא דבר חוצץ בין השיניים (רא"ש בקיצור הלכות
נדה; רמ"א בשו"ע שם. וראה ערך הנ"ל), ואף כשטובלת בליל שבת או
יום טוב לא תאכל לאחר הרחיצה קודם הטבילה, שכיון שהוא
סמוך לטיבילה, יש לחוש שמה מתוך שממהרת לביתה לא תנקר
יפה (סדרי טהרה שם ס"ק מט).

טבילה בבגדים לכתחילה צריך לטבול ערום, ואם טבל בבגדיו עלתה
לו טבילה, ואם היתה נדה, מותרת לבעלה, (רמב"ם
מקוואות א ז; טו"ע יו"ד קצח מו), והוא שהיו הבגדים רחבים, ואינם
מהודקים לגוף (ראב"ן שכו; חינוך מצוה קעה; ש"ך שם ס"ק נו, וראה ערך
חציצה), ובשעת הדחק, כגון שהיו בני אדם עומדים שם, טובלת
בבגדים אף לכתחילה (ראה ראב"ן שם וחינוך שם).

כיצד מברכת הטובלת מברכת על הטבילה (ראה לעיל: מצותה וברכתה;
הברכה) קודם שתפשוט את בגדיה (בעלי הנפש סוף שער
הטבילה, הובא בטור יו"ד ר), לסוברים שמברכת קודם הטבילה (ראה
לעיל שם: אימתי מברכים), שאסור לאדם לברך כשהוא ערום (ראה ערך
ערוה. בית יוסף שם); ויש שכתבו שמברכת כשהיא פושטת בגדיה
בעודה לבושה בחלוקה (רא"ש בקיצור הלכות נדה; טור שם בשם הרא"ש;
שו"ע שם), לפי שצריך לברך סמוך לטיבילה (הגר"א שם סק"א, שלכן
מברכת לאחר שפשטה), ואם פשטה עד שלא בירכה, תיכנס עד צווארה
במים ומברכת, אם המים עכורים, ואם הם צלולים עוכרת אותם
ברגילה ומברכת (בעלי הנפש שם; שו"ע שם).

לסוברים שמברכים לאחר הטבילה (ראה לעיל שם), כתבו אחרונים
שמכסה עצמה בבגדיה או בחלוקה בעודה במים ומברכת (רמ"א
בשו"ע שם). וכתבו אחרונים שאין נוהגים כן, אלא מברכת כשהיא
במים עד צווארה, אף שהם צלולים, כיון שערוה מכוסה בהם (ט"ז
שם סק"ג, וש"ך סק"א, וחכמת אדם קכב יד), וצריך שלא תביט לתוך
המים, שלא תראה את ערותה (ש"ך שם; חכמת אדם שם), ולכתחילה
תפסיק בידה בין ליבה לערוה (ט"ז שם; חכמת אדם שם, וראה ערך הנ"ל).

זהירות בצאתה מן הטבילה - להיטהר לבעלה - תזהר שלא
מן הטבילה תפגע תחילה בבעל חיים טמא או גוי - או עם הארץ
(הרוקח ש"ז; ארחות חיים ב עמ' 149; כל בו קמה סוף דיני נדה) גמור שאינו
יודע לקרוא קריאת שמע (פתחי תשובה קצח ס"ק כט, בשם חמודי דניאל
(כת"ס)) - ואם פגעה בהם, אם היא יראת שמים תחזור וטבול
(הראשונים הנ"ל; רמ"א בשו"ע יו"ד קצח מח¹⁸), שפגיעת כל אלו מעלות
אצלה מחשבות רעות, ופוגמים את הולד אם תתעבר בלילה זה (לבוש
שם¹⁹), לפיכך נהגו שתהא חברתה פוגעת בה תחילה (ש"ך שם ס"ק סא;
רמ"א בשו"ע שם) כשהיא עולה מן המקוה (שער דורא הלכות נדה כג).

(מקוואות ח ה; רמב"ם שם ב יא; טו"ע יו"ד קכ ב בטבילת כלי גויים, וכן כתב
שם בס"י קצח כח), לפי שידו חוצצת (רא"ש מקוואות שם; טו"ע שם). הדיח
ידו במים, עלתה להם טבילה (מקוואות שם; רמב"ם שם; טו"ע שם ושם),
שהמים שעל ידו מתחברים למי המקוה (רא"ש ורא"ש שם; תורת הבית
הארוך סוף בית ז; טו"ע שם קצח כח), כיון שיש בהם טופח (תורת הבית
הקצר שם; טו"ע שם) על מנת להטפח (תורת הבית הארוך שם).

ודוקא כשמדיח ידו במים תלושים, אבל אם מדיחה במי המקוה,
אפילו אוחזם בכח, עלתה להם טבילה, לפי שמי המקוה
הטופחים על ידו יש להם חיבור מכל צד עם המים שבמקוה,
ונשארו בהכשרים (ט"ז יו"ד קכ סק"ד); ויש שנראה מדבריהם שאף
כשאינו אוחזם בכח, לא ידיח ידו אלא במי מקוה, אבל לא במים
תלושים (ראה רמ"א בשו"ע שם קכ ב, בטבילת כלי גויים).

ויש שכתבו בדעת ראשונים שחולקים על כל זה וסוברים שאף
כשמדיח ידו במים תלושים ודוחק הרבה, עלתה להם טבילה (ט"ז
שם בדעת הרא"ש, וכן מסקנת הגר"א שם סק"ז), שאין חילוק בין חיבור
של מים תלושים לחיבור של מי מקוה, שכל שיש על היד משקה
טופח, יש כאן השקה להכשרים (הגר"א שם).

אין האשה הטובלת צריכה להגביה רגליה מן
ההגביה רגליה הקרקע בשעת טבילה כדי שיכנסו המים תחתיהן,
לפי שהמים מקדמים לרגליה (בעלי הנפש סוף שער הטבילה, הובא
בתורת הבית הארוך ז ז; רא"ש הלכות מקוואות כא; שו"ע יו"ד קצח ל, וכעין
זה בטור שם), ואין כאן חציצה (תורת הבית הקצר שם; טו"ע שם),
ולא עוד אלא שיש תחת רגליה טופח על מנת להטפח, שהוא
חיבור עם מי המקוה (תורת הבית הארוך שם, בשם הראב"ד).

ויש מהראשונים חולקים וסוברים שצריכה לעקור רגליה מן
הקרקע בשעת טבילה, כדי שיכנסו המים תחתיהן, ותהא טבילתה
כולה כאחת (בעלי הנפש [קאפח] שם, בשם מקצת מחמירים, ודחה).

לא לפרסם בנות ישראל הולכות לטבול - להיטהר לבעליהן -
הטבילה בצניעה, שלא ירגישו בני אדם בהליכתן למקוה (רוקח
ש"ז ד"ה קידוש; רמ"א בשו"ע יו"ד קצח מח), ומי שאינה עושה כן נאמר
עליה: אָרוּר שֶׁכֵּב עִם כָּל בְּהֵמָה (דברים כז כא. רמ"א בשו"ע שם),
ואיסור גמור הוא ללכת לטבול בפרסום (שו"ת מהרש"ל ו. וראה שו"ת
רמ"א יט ש"חמירא סכנתא" לעמוד בסכנת ארור וגו').

ליטול צפרניה צריכה ליטול צפרניה עד מקום שהשחרות
שתחתיהן ניכרת (חכמת אדם קכא א).

הטובלת בחול המועד - לדעת הסוברים שאשה אסורה ליטול
צפרניה במועד (ראה ערך חול המועד) - כתבו ראשונים שתחתכן על
ידי גויה, ואם אין לה גויה, תנקר תחתיהן ותטבול (ספר התרומה
קד; מרדכי שבועות תשמז), וכן הטובלת בשבת או ביום טוב, ולא
נטלה צפרניה, מנקרת תחתיהן יפה ודיה (מאירי נדה סו ב, בשם
תוספות; ט"ז יו"ד קצח ס"ק כא, על פי מרדכי הנ"ל), וצריכה לעיין יפה
בצפרניה לראות שאין בהן דבר חוצץ (סדרי טהרה שם ס"ק לט).

מהאחרונים יש שכתבו שאין סומכים על הניקור לפי שיש
לחשוש לדעת הסוברים שהצפרנים עצמן חוצצות, כגון שעומדות
להינטל (ראה ערך חציצה: בעומד להנטל. נקודת הכסף שם, וכן כתב במגן
אברהם שם, ראה שם במחצית השקל), אלא תאמר לגויה ליטלן בידה

כמה פעמים תחזור וטבול. 19. וראה סדרי טהרה שם ס"ק צא שלפי זה

18. וראה שו"ת פני לוי א שתיזהר שלא תברך שוב. וראה ש"ך וכל בו שם עד

• יש שפסקו כטעמו של רב ביבי שמא ישהה, לפי שהברייתא מסייעת לו (שיטה מקובצת ביצה יח ב, בשם רוב פוסקים).
 • יש שכתבו את טעמו של רב ביבי ואת טעמו של רב יוסף גזירה שמא יסחט (רי"ף שם²⁴; העיטור הלכות יום טוב מחלוקת טז; ספר המאורות ביצה שם).

• יש שכתבו הטעם שנראה כמתקן (רמב"ם בפירוש המשניות, ורי"י מלוניל ביצה שם; סמ"ג לאוין סה; שיטה מקובצת שם, בדעת ר"ה וריטב"א) כרבא, שהוא חולק על כל שאר הטעמים (רא"ה שם ד"ה רבא וד"ה ואם איתא; שיטה מקובצת שם, בשם ריטב"א), והלכה-כבתראי (ראה ערכו). שיטה מקובצת שם בדעת ר"ה וריטב"א).

• יש שכתבו להלכה הן כרבא שחוששים שמא יעבירונו וכו', שהלכה כמותו לגבי רב יוסף (ראה ערך הלכה: רבה ורב יוסף), והן הלכה כרבא שנראה כמתקן, ש"הלכה כבתראי" (רא"ה שם ב יב. וראה ערך טבילת כלים, הנפקא מינה להלכה בין הטעמים).

• ויש שכתבו הגזירה שמא ישהה לענין יום טוב (רמב"ם יום טוב ד יז, וראה שם במגיד משנה ולחם משנה), והטעם שהוא כמתקן לענין שבת (רמב"ם שבת כג ח). מהאחרונים יש שכתבו בדעתם שאף ביום טוב יש לאסור משום שהוא כמתקן (ים של שלמה ביצה ב יט. וראה אור שמח יום טוב שם שחילק).

כשנטמא ביום לא אסרו טבילת כלים ביום טוב אלא אם נטמא ביום בערב יום טוב - שהיה לו להטבילם קודם יום טוב (רש"י ביצה יח א ד"ה אין) - אבל אם נטמא ביום טוב, מותר להטבילם (בריייתא בגמרא שם; רמב"ם יום טוב ד יח), שאין לגזור בו שמא ישהה (חידושי המאירי שם; ר"ן שם. וראה שאגת אריה נו), ולא דוקא שנטמא ביום טוב עצמו, אלא אפילו נטמא קודם לכן במת, והגיע זמן טבילתו ביום טוב, מטבילו בו ביום (שאגת אריה שם).

וכן לדעת רבא שאסרו משום שנראה כמתקן (ראה לעיל), כתבו ראשונים שבנטמא ביום טוב מותר, שכל שעדיין לא נתפרסם קלקולו, אינו נראה כמתקן (חידושי המאירי שם). ואמרו שלטעמו של רבה שגזרו שמא יעבירונו וכו', אף בנטמא ביום טוב היה לנו לגזור משום כלי שנטמא בערב יום טוב, אלא שלא גזרו בדבר שאינו שכיח (גמרא שם. וראה ערך גזירה), שכן אינו מצוי שיקבל טומאה ביום טוב, שהרי הכל מיטהרים ברגל, וכל שכן שזהירים שלא לקבל בו טומאה (רש"י שם ד"ה דלא), ומטעם זה אף לרב יוסף שהגזירה היא שמא יסחט, לא גזרו בנטמא ביום טוב משום נטמא בערב יום טוב (גמרא שם).

הכלים האסורים לא אסרו להטביל ביום טוב אלא כלי שנטמא בטבילה באב הטומאה, אבל כלי שנטמא בולד-הטומאה (ראה ערכו) - היינו שנטמא במשקין (ראה ערך שמנה עשר דבר וערך מעלות. תוספות ביצה יח א ד"ה כלל), שאינו טמא מן התורה (רש"י שם ד"ה בולד. וראה ערך ולד הטומאה), ואינו פוסל אלא תרומה וקדשים (ראה שבת יד ב, וערכים הנ"ל) - מטבילים אותו ביום טוב (בריייתא בגמרא ביצה יח א, וראה תוספתא שם ב; רמב"ם יום טוב ד יח), לפי שמן התורה הוא טהור (ראה ערך הנ"ל. רמב"ם שם, רש"י שם) גמור, ואין כאן תיקון (רש"י שם, וכעין זה בתוספות שם).

בשבת, יש ראשונים שכתבו שאף כלי שנטמא בולד הטומאה אסור להטבילו, ואפילו נטמא בו ביום (תוספות שם יח ב ד"ה ושוי,

להטביל כלי בתוך כלי, אם יש בפי החיצון כשפופרת הנוד (רמ"א בשו"ע שם רס ו), וכן כלי שעשוי כולו נקבים, המים שבתוכו חיבור למי המקוה אף שאין בפיו כשפופרת הנוד, ומטביל בתוכו (מקואות ו ה, ורי"ש שם; רמב"ם שם ו ח; רמ"א בשו"ע שם רא ט).

במה דברים אמורים, כשהיה הכלי החיצון טהור, אבל אם היה הכלי החיצון טמא ומטבילו, עלתה טבילה לכלים שבתוכו אף כשאין בפיו כשפופרת הנוד (מקואות ו ב; רמב"ם מקואות ג כו; טוש"ע יו"ד רא ט), שמתוך שעלתה טבילה לכלי החיצון כולו, עלתה טבילה אף לכלים שבתוכו (רמב"ם שם).

בשבת וביום טוב

אסור להטביל כלים טמאים בשבת (משנה ביצה יז כלי טמא וטעמו ב, וגמרא שם; רמב"ם שבת כג ח; טור או"ח שכג) וביום טוב (תוספתא שבת יז, ושם ביצה ב, ובריייתא בגמרא ביצה יח א; רמב"ם יום טוב ד יז; רא"ה ביצה ב יב. נטמא בשבת או ביום טוב, ראה להלן), וארבעה טעמים נאמרו בדבר:

• רבה אמר אין מטבילים בשבת גזירה שמא יטול הכלי בידיו ויעבירונו ארבע-אמות (ראה ערכו) ברשות-הרבים (ראה ערכו. ביצה יח א) ממקומו עד המקוה (רש"י שם ד"ה ויעבירונו), מתוך שהוא להוט לטהרו (תוספות שם ד"ה נגזור) לקיים מצות טהרת כלים (רשב"א שם בשם תוספות; רא"ה שם²³). אף ביום טוב - שאין בו איסור הוצאה כשהוא לצורך (ראה ביצה יב א, וראה ערך יום טוב) - גזרו שלא להטביל, גזירה משום שבת (גמרא שם יח א).

• רב יוסף אמר אין מטבילים - בשבת וביום טוב (רש"י ורי"ן שם) - גזירה משום סחיטה (גמרא שם יח א) של בגדים (רש"י שם ד"ה רב), שמא אחרי הטבילתם יבוא לידי סחיטה (ראה ערך דש; במשקים בלועים, וערך מלבן. רא"ה שם), ואף בכלים שאינם בני סחיטה אסור, גזירה משום בגדים (גמרא שם).

• רב ביבי אמר, וכן שנינו בבריייתא, גזירה שמא ישהה (בריייתא וגמרא ביצה יח א) את הכלי בטומאתו עד יום טוב שהוא פנוי בו (רבינו חננאל ורש"י תוספות ושיטה מקובצת שם), וביתניים יבוא לידי תקלה להשתמש בו לתרומה (רש"י תוספות ורי"ן שם). ואף בשבת אסור להטביל, גזירה שמא ישהה (פסקי רי"ד שם; רא"ה שם פירוש א); ויש שכתב בדעת ראשונים שבשבת שאינו משהה אלא ששה ימים לא חששו לתקלה, והאיסור להטביל בשבת הוא מטעם אחר (צל"ח שם ד"ה ביאת).

• רבא אמר שאסרו להטביל מפני שנראה כמתקן כלי (ביצה יח א, וראה רמב"ם שבת כג ח: שהוא כמתקן), שכן כלי טמא אי אפשר להשתמש בו - לכל הדברים (פירוש המשניות לרמב"ם על המשנה שם) - ועל ידי הטבילה משתמש בו (רבינו חננאל שם; פירוש המשניות שם; חידושי המאירי שם בפירוש המשנה), והרי זה דומה לתקנת מלאכה (ראה ערך מתקן), וגזרו עליה חכמים (רש"י שם ד"ה רבא), ויש שכתבו שאינו חשוב מתקן, אלא שבעיני הרואים הוא נראה כמתקן (ראה תוספות שם ד"ה מדלן).

אף ביום טוב אסור להטביל מטעם שנראה כמתקן (רבינו חננאל שם; מאירי שם יז ב); ויש שכתבו בדעת ראשונים שביום טוב לא אסרו להטביל מטעם זה (שו"ת מהרלב"ח טז, ומהרש"א וצל"ח שם, בדעת הרמב"ם).

להלכה נחלקו ראשונים:

חוששים, לדעת רבה, שמא יעבירונו באיסור כדי להטבילו. ²⁴ וראה מהרש"א

²³ וראה שאגת אריה נו שכתב שאף בטבילת רשות שאינו להוט עליה כל כך,

משום תיקון, אלא משום גזירה שמא ישהה - לדעתם (ראה לעיל): להלכה באיסור הנ"ל, דעת הרמב"ם - לא אסרו להשתמש בדיעבד (אור שמח יום טוב ו יז, וכן כתב בתורת חסד או"ח כח ה וסוף י: לפלפולא, אבל לא למעשה).

להטביל כשפסק ערב שבת ספק חשיכה ספק אינה חשיכה, אין חשכה מטבילים את הכלים (משנה שבת לד א; טוש"ע או"ח רסא א, בטבילת כלי גויים, ראה ערך טבילת כלים; בשבת ויום טוב), ואף שאיסור טבילה בשבת אינו אלא שבות (ראה ערכו), שנראה כמתקן (ראה לעיל: איסור טבילת כלי טמא וטעמו), לדעה זו גזרו על השבות אף בבין השמשות (ראה ערך בין השמשות וערך שבות, מחלוקת תנאים. רש"י שם ד"ה ואין).

וכן שנינו ביום טוב: כלי שנטמא מערב יום טוב, אין מטבילים אותו בבין השמשות (ברייטא בגמרא ביצה יט א), מפני שהוא ספק לילה, ונמצא מטביל ביום טוב (רש"י ביצה שם ד"ה אין).

להלכה, שלא גזרו על השבות בבין השמשות לצורך מצוה, או באופן שהוא טרוד ודחוק (ראה ערכים הנ"ל, שכן דעת הרמב"ם), מותר להטביל כלים בבין השמשות באופנים הללו (צל"ח שם²⁶). וראה שאגת אריה נו).

טבילת אדם בטבילת אדם נחלקו תנאים: לדעת בית שמאי אין טובלים בשבת, ובית הלל מתירים לטבול בשבת (משנה ביצה יז ב), וביום הכפורים (ברייטא שם יח ב), וביום טוב (תוספתא שבת יז וביצה ב, וראה רש"י ביצה יז ב ד"ה ובית הלל), וטובל כדרכו מטומאה חמורה, וכל שכן מטומאה קלה (תוספתא שם ושם), ולא אסרו משום שנראה כמתקן - עצמו, שאתמול היה טמא ועכשיו נטהר (רבינו חננאל שם יח א), ומתיר את עצמו להשתמש בטהרות, וכן אשה הטובלת לנדותה, מתירה את עצמה לבעלה (באור הלכה שכו ח) - לפי שאדם נראה כמיקר (גמרא שם), היינו כיורד במים להצטנן, ולא כמתקן את עצמו (רבינו חננאל שם).

אף ביום הכפורים שהרחיצה אסורה בו - משום עינוי (ראה ערך יום הכפורים), ואינה מותרת אלא לטבילת מצוה (ראה ערך הנ"ל), והדברים מוכיחים שלטבילה הוא מתכוין ולא להקר (רש"י ביצה יח ב ד"ה ביום) - מותר לטבול, שהואיל ומותר בשבת, מותר אף ביום הכפורים (גמרא שם).

הלכה כבית הלל, שאדם מותר לטבול בשבת (רמב"ם שבת כג ח; טוש"ע או"ח שכו ח), וביום הכפורים (רמב"ם שביתת עשור ג ב. וראה ערך יום הכיפורים על חייבי טבילה בזמן הזה), וביום טוב (רמב"ם יום טוב ד יח).

בטבילה שאין בה מצוה, נחלקו ראשונים:

• יש אוסרים, שלא התירו לטבול בשבת אלא לסוברים שטבילה בזמנה מצוה (ראה לעיל: מצוה וברכתה. אור זרוע בקובץ ראשונים להלכות נדה עמ' טז ומרדכי שבועות סוף הלכות נדה, בשם רבינו תם; המנהיג הלכות צום כפור בשם ר"י), שאף שהתירו לטבול בשבת משום שנראה כמיקר, לא התירו אלא טבילה בזמנה (דרכי משה יו"ד קצא ג, לדעת רבינו תם²⁷).

• יש שכתבו שאף לסוברים טבילה בזמנה אינה מצוה (ראה לעיל:

ורשב"א שם יז ב), וכתבו אחרונים בדעתם שבשבת שאסרו להטביל משום שנראה כמתקן (ראה לעיל), אף בנטמא בו ביום אסור מטעם זה (שאגת אריה נו; שו"ת תורת חסד או"ח כח ט; אור שמח יום טוב ד יז), ואפילו נטמא בולד הטומאה נראה כמתקן (אור שמח שם).

ויש סוברים שאף בשבת מותר להטביל כלי שנטמא בולד הטומאה (מגן אברהם שם ס"ק יא; ט"ז שם סק"ה).

להטביל בדרך מותר להטביל את הכלים בדרך הערמה (ראה ערכו. הערמה ראה להלן. וראה ערך הערמה: במלאכת שבת). וכן שנינו: מדלים - ממלאים מים מן המקוה - בדלי טמא, והדלי נעשה טהור (ברייטא ביצה יח א; רמב"ם יום טוב ד יח) מאליו (רבינו חננאל ורש"י ותוספות ורא"ה שם).

ונחלקו ראשונים:

• יש סוברים שאף בשבת מותר להטביל על ידי הערמה (ראב"ה קצט וסוף תשנ; הגהות מיימוניות שבת כג ח, בשם רבנו פרץ, הובא בבית יוסף או"ח שכג; מאירי ביצה יח א, בשם יש אומרים; רמ"א בשו"ע שם ז, בטבילת כלי גויים).

• ויש סוברים שבשבת לא התירו (מאירי שם דעה א, וכן כתב בצל"ח שם יח ב, בדעת הרמב"ם).

הערמה בטבילת נדה שאין לה בגדים - טהורים ללבוש אחרי טבילתה, והיום יום טוב, ואסור לה להטביל את אלו שעליה (רש"י ביצה יח א ד"ה שאין) - מערימה וטובלת בבגדיה (גמרא שם; רמב"ם יום טוב ד יח), ואין כאן משום נראה כמתקן, שכיון שלטבילת עצמה נכנסה לטבול, אין הדבר מוכיח שהיא מתקנת בגדיה (רש"י שם ד"ה מערמת. וראה להלן: טבילת אדם, שאדם טמא מותר לטבול בשבת וביום טוב). ואמרו שאין לגזור שמא תטבילם לבדם, שכיון שלא הותר לה אלא בדרך זו, זכורה היא (גמרא ביצה יח א), ומטעם זה לא גזרו בה שמא תסחט (מהר"ם שיף שם ד"ה מתוך וד"ה ולעניותי. וראה ערך סוחט).

עבר והטביל המטביל כלים טמאים בשבת, בשוגג ישתמש בהם, בשבת או ביום במזיד לא ישתמש בהם (תרומות ב ג, והובא בגמרא טוב ביצה יז ב; רמב"ם שבת כג ח²⁵), עד למוצאי שבת (רמב"ם שם. וראה ערך מעשה שבת), והדברים אמורים שהיו לו כלים אחרים, או שאפשר לו לשאול כלים מאחרים (גמרא שם), אבל אם לא היו לו כלים אחרים, ולא היה אפשר לו לשאול מאחרים, ישתמש בהם (ראה מאירי שם, לדעה זו, (ראה בסמוך שלדעתו אין הלכה כן), וכן כתב במגן אברהם תה ס"ק יד), כיון שלא עבר על איסור דאורייתא (ראה מאירי שם, וראה רש"י ד"ה איסורא דשבת, ומגן אברהם שם ומחצית השקל שם בדעתו).

ויש ראשונים שכתבו שאפילו אין לו כלים אחרים, ואין יכול לשאול, לא ישתמש בהם, שבאיסורי שבת החמירו (מאירי שם על פי מסקנת הגמרא שם: איסורא דשבת שאני, שהוא גם לענין מטביל).

אף ביום טוב אם הטביל במזיד לא ישתמש בהם, כדין המטביל בשבת (מאירי שם יח ב); ויש מהאחרונים שכתבו לדעת ראשונים, שדוקא בשבת שהאיסור להטביל הוא משום שנראה כמתקן, אסור להשתמש בכלי, מה שאין כן ביום טוב, שאין האיסור

בטבילה בשוגג, לפי שהטובלם לטהרת כלים הוא מתכוין. ²⁶ וראה בית יוסף או"ח ריש סי' רסא, וט"ז סק"א, ומגן אברהם סק"ו. ²⁷ וראה ש"ך בנקודת

שם שטעמו של רב ביבי נאמר לענין יום טוב, וטעמו של רב יוסף לענין שבת. ²⁵ וראה גמרא גיטין נד א שאף שרבי מאיר גזר בשוגג משום מזיד, לא גזר

שדינה כטבילה לחולין (חולין לא א) - נחלקו תנאים ואמוראים: לדעת רבי יונתן בן יוסף אינה טבילה (ברייתא שם ב. וראה המקור). וכן אמר רבי יוחנן: נדה שנאנסה וטבלה - שאנסוה לטבול - אף לביתה לא טהרה (שם לא א).

ויש תנאים סוברים שטבילה אינה צריכה כוונה לחולין (ברייתא בגמרא שם ב, וכן הוא בירושלמי חגיגה ב ו). וכן אמר רב יהודה אמר רב נדה שנאנסה וטבלה טהרה לביתה (חולין לא א).

להלכה, נחלקו ראשונים:

• יש פוסקים כרב שאין טבילה צריכה כוונה (רבינו חננאל חגיגה יט א; סמ"ג עשין רמח; רמב"ם אבות הטומאה יג ב, ומקואות א ח; שו"ע יו"ד קצח מח).

• יש פוסקים טבילה צריכה כוונה (הרוקח סוף סי' שעט; האשכול הלכות שחיטה סוף סי' ו, בשם הרבה מרבתינו; רבינו ירוחם נתיב כו ה ועוד), שהלכה כרבי יוחנן כנגד רב (ראה ערך הלכה. הרוקח שם).

• ויש שכתבו שהדבר ספק (רמב"ן חולין שם; המנהיג דין חפיה קכב: ואנו אין יכולים להכריע; רמ"א בשו"ע שם, בשם ויש שמחמירים, ורצונו לומר מספק, וכמשי"כ בש"ך סי"ק נט שלא יברכו מספק), ובשל תורה הלך אחר המחמיר (רשב"א חולין לא ב ד"ה ולענין, ועוד), וצריך לחזור ולטבול (המנהיג שם³⁰) בלא ברכה (המנהיג שם, וראה ב"ח שם, וש"ך סי"ק נט).

מחות הכוונה לדעת רבי יוחנן שטבילה צריכה כוונה (ראה לעיל), צריך שתתכוין לטהר את עצמה (הרוקח סוף סי' שעז; תרומת הדשן רנז).

נתכוונה בפירוש נתכוונה בפירוש שלא להיטהר, לסוברים טבילה אינה צריכה כוונה, יש מהאחרונים שכתבו שלא עלתה לה טבילה (חקרי לב יו"ד ב לא³¹); ויש שנראה מדבריהם שעלתה לה טבילה (ראה דגול מרבבה תנינא לסי' ר. וראה אתון דאורייתא כג שהאריך).

מצותה וברכתה), אם בעלה בעיר מותרת לטבול משום מצות עונה (תרומת הדשן רנה; שו"ת מהרי"ל החדשות צו: או משום ביטול פריה ורביה. וכן פסק רמ"א בשו"ע קצז ב. וראה ש"ך סק"ג בטבילת כלה), ואף שלא בשעת עונתה, זה שמשמח את אשתו בתשמיש הרי זו מצוה (תרומת הדשן שם). ודוקא בזמנה, אבל אם היתה יכולה לטבול מקודם, ודחתה טבילתה לליל שבת, לא תטבול (תרומת הדשן שם; רמ"א בשו"ע שם, בשם יש אומרים).

• יש שכתבו שלסוברים טבילה בזמנה אינה מצוה אסורה לטבול אף שבעלה בעיר, אלא שנהגו הנשים לטבול בשבת טבילה בזמנה, משום שלדעה זו הלכה טבילה בזמנה מצוה, אבל שלא בזמנה לא תטבול, אף אם היתה אנוסה מלטבול בזמנה (ב"ח שם, בדעת מהרי"ל ווייל שהובא בדרכי משה שם, וראה רמ"א בשו"ע שם ב).

• ויש חולקים וסוברים שלעולם מותר לטבול בשבת, אף טבילה שאין בה מצוה כטבילה שלא בזמנה, שכיון שנראה כמיקר אין בו איסור משום מתקן את עצמו (בית יוסף יו"ד ריש קצז, וכן כתב הגר"א שם סק"ה²⁸). וכתבו אחרונים בטבילת נדה, שבמקום שאין מנהג, אין להחמיר אף שהיתה יכולה לטבול מקודם ודחתה טבילתה, והוא שבעלה בעיר (רמ"א בשו"ע שם, והסכים עמו בש"ך שם, ובנקודת הכסף שם, וראה סדרי טהרה שם²⁹).

על טבילת עזרא בשבת וביום טוב, ראה ערך תקנת עזרא.

על טבילה ביום הכפורים, אם אסורה משום איסור רחיצה ביום הכפורים, ראה ערך יום הכפורים. על טבילה בתשעה באב ובאבלות, ראה ערכיהם.

על טבילה במים חמים, ראה ערך רחיצה.

הכוונה

טבל בלא כוונה (ראה להלן מחות הכוונה) - לחולין, וכן נדה לבעלה,

טבילת כלים¹

חיוב טבילה של כלי סעודה שהיו של גוי ונכנסו לרשות ישראל

הפרקים:

• החיוב, מקורו וגדרו	• רשות ישראל המחייבת בטבילה
• הכלים שבכלל כלי סעודה	• הטבילה ושיעור המים
• בכלי מתכות ושאר מינים	• ברכתה
• הכלים שבכלל כלי גויים	• בשבת ויום טוב

החיוב, מקורו וגדרו

הלוקח כלי תשמיש סעודה מן הגוי (ראה להלן: הכלים בכלל כלי סעודה) בין שנשתמש בהם הגוי, ונאסרו משום געולי-גוים (ראה ערכו), והוכשרו על ידי הגעלה (ראה ערכו), ובין שלא נשתמש בהם - צריכים טבילה (כן משמע מהמשנה עבודה זרה עה ב, וגמ' שם, וירושלמי שם ה טו; רמב"ם מאכלות אסורות יז ג; טוש"ע יו"ד קכ א), ואחר כך

יהיה מותר לאכול ולשתות בהם (שאלות קלז; רמב"ם שם ג, ה) מיד (כן משמע מהגמ' שם, והרמב"ם שם).

מקורו טבילה זו למדוה מהכתוב בפרשת כלי מדין: כָּל דָּבָר אֲשֶׁר יָבֵא בְּאֶשׁ - שֶׁנִּשְׁתַּמְשׁוּ בָּהֶם בְּנֵי מִדְיָן עַל יְדֵי הָאוֹר (רש"י עבודה זרה שם ד"ה כל) - תַּעֲבִירוּ בְּאֶשׁ וְטָהַר (במדבר לא כג), והכתוב 'וטהר' מיותר הוא (רש"י עבודה זרה שם ד"ה וטהר), ודרשו:

30. וראה רמ"א בשו"ע שם שלכתחילה יש להחמיר, וראה ש"ך שם סק"ס שרצונו לומר לחזור ולטבול אם אפשר. 31. וכן כתבו בעונג יום טוב נז וערוך השלחן יו"ד ג ב לדעת ים של שלמה חולין ב יג שכתב בשחיטה שאם נתכוין שלא לשם שחיטה אינה שחיטה. טבילת כלים. 1. יח, טורים תקז-תקמד.

הכסף, והגר"א שם סק"ו, וראה סדרי טהרה שם סק"ד. 28. וראה נקודת הכסף שם שכן משמע בספר התרומה וסמ"ג לאוין סה ושאר פוסקים שהתירו לטבול בשבת בסתם, ושכן עיקר לדינא אלא שיש להחמיר כשאין בעלה בעיר. 29. וראה ב"ח שם וט"ז סק"ד שמחמירים, וראה סדרי טהרה שם שמכל מקום מותרת לטבול בבין השמשות, שלא גזרו על השבות בבין השמשות לצורך מצוה.

• יש אומרים שכלים הצריכים טבילה אסור להשתמש בהם עד שיטבילם (רוקח תפא; אור זרע ד עבודה זרה רצג; מהר"ח אור זרוע סג; פסקי ריא"ז עבודה זרה עה ב; תשב"ץ קטן שכו), ואפילו דרך ארעי (רמ"א יו"ד קכ ח), שגזירת הכתוב היא (אור זרוע שם), וכן הלכה (טור ורמ"א שם).

• ויש אומרים שאין כאן איסור אלא מצוה (ראב"ה פסחים תסד; הגהות מיימוניות מאכלות אסורות יז ו; פסקי רי"ד עבודה זרה שם; פסקי ריא"ז שם, בשמו), ואין הטבילה מעכבת מלהשתמש בהם עד שיטבילם (פסקי ריא"ז שם, בשם הרי"ד). ואין זו דומה לשאר מצוות של חובה (ראה ערך חובה מצוה ורשות), שהרי אם רוצה יכול לפטור עצמו ולהשתמש בכלי אחר שאינו טעון טבילה (ראב"ה שם; הגהות מיימוניות שם, בשמו).

להלכה שאסור להשתמש בכלי עד שיטבול, נחלקו אחרונים:

• יש אומרים שאף לדעת הסוברים שחייב טבילה הוא מן התורה (ראה לעיל), היינו שהתורה הצריכה טבילה כשיזדמנו לו מים, אבל אין האיסור להשתמש בלא טבילה אלא מדרבנן (ישועות יעקב יו"ד קכ סק"א; באור הלכה שכך ד"ה מותר).

• ויש אומרים שאף האיסור להשתמש בלא טבילה הוא מן התורה, ומטעם זה כתב שאסור אפילו לצורך שתיית ארבע-כוסות (ראה ערכו) בליל פסח, לפי שאין מצוה דרבנן דוחה איסור תורה (פרי מגדים או"ח תפ, משבצות זהב, בתחילת הסימן).

עבר והשתמש בכלי קודם טבילה, לא פטרו מחיוב טבילה לאחר מכן (מאירי שם, בשם הגאונים; טור יו"ד קכ), ומכל מקום אין המאכל שבישל בו נאסר (תוספות שם ד"ה וכול, במסקנה; טור ורמ"א שם טז)².

כלי ישראל לא הצריכה תורה טבילה אלא בכלים שנכנסו הטעונים הכשר מרשות גוי לרשות ישראל, אבל כלים של ישראל שבלעו איסור, וטעונים הכשר על ידי הגעלה או ליבון, אין צריכים טבילה (תורת הבית הארוך ד ד; מאירי שם)³.

הכלים שבכלל כלי סעודה

חייב טבילת כלים הלוקחים מן הגוי לא נאמר אלא בכלי תשמיש סעודה (עבודה זרה עה ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז ג; ושו"ע יו"ד קכ א). ואף על פי שאין הטבילה משום פילוט איסור, שהרי אף כלי סעודה חדשים צריכים טבילה (ראה לעיל: החיוב, מקורו וגדרו), אין אומרים שהוא הדין שאר כלים, כגון מספרים שגוזזים בהם בגדי צמר יהיו צריכים טבילה, לפי שכלי סעודה אמורים בפרשה (ראה לעיל: שם. גמ' שם), שכן נאמר שם: **כָּל דָּבָר אֲשֶׁר יָבֹא בְּאֵשׁ** (במדבר לא כג), ואין דרך להשתמש על ידי האש אלא בכלים של צרכי סעודה, ובאלו נאמר: **וְנָטְהָר** (שם), היינו טבילה (ראה לעיל: שם. רש"י עבודה זרה שם ד"ה כלי).

כלי הכשר אוכל כל הנוגע במאכל עצמו נקרא כלי סעודה, אף על פי שאין אוכלים ושותים מהם, ואינם אלא להכשר אוכל, ואפילו המחבת שצולים תחתיה מאכל ונותנים עליה גחלים, שלפעמים נוגעת במאכל (איסור והיתר הארוך נח פג), אבל

הוסיף לך הכתוב טהרה אחרת (רבא בגמ' שם), שאחר עבירתו באש (רמב"ם שם ה; יונתן עה"ת שם) יטהר לאחר מכן במים (יונתן שם) להתירו מגעולי גויים (רמב"ם שם), והיינו בטבילה, כשם שנאמר בכלים טמאים: **במים יובא וגו'** וטהר (ויקרא יא לב. ט"ז שם סק"ב).

ודרשו עוד: **אֵף בְּמִי נָדָה יִתְחַטֵּא** (במדבר שם), שומע אני שצריך הזאה שלישי ושביעי - כטומאת מת (ראה ערך הזאה ב) - תלמוד לומר: אך, חלק (ראה ערך אכין ורקין), אם כן מה תלמוד לומר: במי נדה, מים שנדה (ראה ערכו) טובלת בהם, הוי אומר ארבעים סאה (תני בר קפרא בגמ' שם), שאף להכשירו מן האיסור הטעינו טבילה (רש"י עה"ת שם).

מדאורייתא או חייב טבילה זו, נחלקו בו ראשונים:

מדרבנן

• יש אומרים שמן התורה הוא, שהרי למדוהו מן הכתוב (רש"י עבודה זרה עה ב ד"ה זוזא; תוספות שם ד"ה מים; סמ"ק קצט; באר הגולה יו"ד קכ יד, וט"ז שם ס"ק טז, בדעת השו"ע; ועוד), ויש שמנוהו בכלל העשין (סמ"ק שם).

• ויש אומרים שאין החיוב אלא מדברי סופרים (רמב"ם מאכלות אסורות יז ה; תוספות רי"ד שם; ועוד), והדרשה מן הכתוב אסמכתא (ראה ערך אסמכתא א) היא (תורת הבית הארוך שם, בדעת הרמב"ם; קרית ספר מאכלות אסורות שם).

טעם הטבילה טעם הטבילה לפי שיצאו מטומאת הגוי, ונכנסו לקדושת ישראל (ירושלמי עבודה זרה ה טו), וטבילה זו אינה מפני טומאה וטהרה, אלא לטהרן מידי געולי גויים (כלבו פו), שדומה לגר שנכנס לקדושה על ידי טבילה (ריטב"א שם, בשם הרמב"ן; מהר"ח אור זרוע סג; איסור והיתר הארוך נח עו), אף על פי שקודם שלקחו מן הגוי היה מותר להשתמש בו (איסור והיתר הארוך שם).

כלים חדשים הלוקח כלי תשמיש מן הגויים, נאמרו בו מספק ומשומשים חילוקים:

• הלוקח כלים חדשים שלא נשתמש בהם הגוי, מטבילם והם טהורים (תוספתא עבודה זרה (צוקרמאנדל) ח ב; גמ' שם עה ב; רמב"ם שם ג), שהרי כלים ישנים שליבנס כחדשים הם, ואף על פי כן צריכים טבילה (ראה לעיל. גמ' שם רב נחמן אמר רבה בר אבוא ע"ז שם; ושו"ע יו"ד קכ א), שגזירת הכתוב היא, ולא משום פילוט איסור (רש"י שם ד"ה זוזא).

• דברים שנשתמש בהם על ידי צונן, כגון כוסות וקתניות וצלוחיות, מדיחם ומטבילם, והם טהורים (תוספתא שם; גמ' שם; רמב"ם שם).

• דברים שנשתמש בהם על ידי המים, כגון היורות והקומקמוסון ומחמי חמין, מגעילם ומטבילם, והם טהורים (תוספתא שם; גמ' שם; רמב"ם שם).

• דברים שנשתמש בהם על ידי האור, כגון השפודים והאסכלאות, מלבנם (ראה ערך לבון) ומטבילם, והם טהורים (תוספתא שם; גמ' שם; רמב"ם שם).

שימוש לפני בגדר חיוב הטבילה נחלקו ראשונים:

טבילה

מפלייזא באור זרוע ב רנו, בשם הרי"י מקינן; אור זרוע ד עבודה זרה רפא ט, בשם הרשב"ם; ויש שהצדיקו המנהג, שאגב כלי מתכות חדשים הלוקחים מן הגוי, הנהיגו טבילה אף בכלים שאינם לקוחים (ראב"ן שם; ראב"ה שם), והרי זה בכלל דברים המותרים ואחרים נהגו בהם איסור, שאי אתה רשאי להתירם

2. על מחלוקת התנאים בנושא, לאלה שמפרשים שנחלקו בענין זה, ראה תוספות שם. 3. יש מהראשונים שהביאו מנהג להטביל כלים עבור פסח, לאחר ההגעלה והליבון (ראב"ן שטו, שכן הנהיגו ראשונים; ראב"ה פסחים תסד, שכן נהגו במגנצא), וכתבו ראשונים שמנהג שטות הוא (רבי שמואל

בפניהם (ראבי"ה שם, בשם הראב"ן). 4. או לפי שהמרק והזיעה עולים לכיסוי, והרי הוא כקדירה עצמה (באור הגר"א שם ס"ק טו, על פי חולין קח ב). 5. אף לדעת הסוברים שטבילת כלים הלקוחים מן הגוי מן התורה היא (אשכול שם; איסור והיתר הארוד שם; קרית ספר שם; פרי מגדים או"ח תנא.

מן הגוי עצמו, ובין בכלים שלקחם מישראל שלקחם מן הגוי (בית יוסף ורמ"א י"ד קכ ח; שו"ת הרדב"ז א תשמח), ואפילו עבר הראשון ונשתמש בהם בלא טבילה (שו"ת הרדב"ז שם) ואפילו שלא נתחייבו בטבילה ביד הראשון, כגון שלקחם שלא לצורך סעודה או לסחורה, נתחייבו ביד השני שלקחם לצורך סעודה (ראה להלן: רשות ישראל המחייבת. בית יוסף ורמ"א שם), שהרי טבילה זו היא משום שיצאו מטומאתו של גוי לקדושתו של ישראל (ראה לעיל: החיוב, מקורו וגדרו), ומה לי ישראל ראשון, ומה לי שני, שכיון שעדיין לא הטבילם לא יצאו מידי טומאתם, ולא נכנסו לקדושתו של ישראל (שו"ת הרדב"ז שם).

מכרו לגוי אף כלי שמכרו ישראל לגוי, וחזר ולקחו ממנו -
וקנאו חזרה צריך טבילה (תוספות עבודה זרה עה ב ד"ה אי; סמ"ק קצט; רא"ש שם ה לד; איסור והיתר הארוך נח צא; טוש"ע שם יא) בברכה (איסור והיתר הארוך שם), כיון שנקרא על שם הגוי (תוספות וסמ"ק ורא"ש שם). ואפילו שלא הגיע ליד הגוי מעולם, כגון שהאמינו הגוי בביתו, או בבית ישראל אחר, שהרי היה שם הגוי עליו פעם אחת (איסור והיתר הארוך שם) ⁷.

משכנו אצל גוי כלי שמשכנו ישראל ביד הגוי (ראה ערך משכון), וחזר ופדאו ממנו - אין צריך טבילה (תוספות שם; סמ"ק שם; רא"ש שם; איסור והיתר הארוך שם; טוש"ע שם יא), ואף על פי שבכלי שמשכנו לגוי ביד ישראל נסתפקו בגמרא אם משכון כמכר (ראה להלן: רשות ישראל המחייבת), לענין זה ודאי אינו כמכר (ראשונים הנ"ל) לפי שאין שם הגוי עליו (סמ"ק שם), שלחיו טבילה צריך שיהא של הגוי לגמרי (באור הגר"א שם סק"ל) ⁸.

רשות ישראל המחייבת בטבילה

כלים שאולים חיוב טבילת כלים לא נאמר אלא בלקוחים, וכמעשה שהיה (עבודה זרה עה ב) במדין, שהיו הכלים חלוטים לישראל (רש"י שם ד"ה וכמעשה), שנלקחו במלחמה, ונעתקו לגמרי מרשות זה לרשות זה (אשכול (אלבק) ב עמ' 144; לבוש שם ח), והוא הדין בנתונים במתנה (נמוקי יוסף שם), או גזולים מן הגוי (ראבי"ה פסחים תסד; אור זרוע ד עבודה זרה רפט, בשם הרשב"ם), שהרי במעשה מדין גזולים היו (ראבי"ה שם), שכל שנשתקעו ביד ישראל והיו מן הגויים - צריכים טבילה (רבנו ירוחם יז ה); אבל שאולים מן הגוי אין צריכים טבילה (גמ' שם; רמב"ם מאכלות אסורות יז ו; טוש"ע י"ד קכ ח), אף על פי שהשואל מתחייב בשמירתם (מאירי שם) לפי ששאלה אינה קונה, ולא חייב הכותב טבילה אלא בשל ישראל (תורת הבית הקצר ד ד) ⁹.

כלים שכורים אף השוכר כלים מן הגוי אין צריכים טבילה (תורת הבית הקצר שם; מאירי שם; איסור והיתר הארוך נח פט), אף על פי שאמרו ששכירות הרי היא כמכירה ליומה (ראה בבא מציעא נו ב), שלענין טבילת כלים דינה כשאלה (באור הגר"א שם סק"כ) ¹⁰.

קכ, הגהות הטור א י; שאילת יעביץ א סז; פרי מגדים או"ח תנא, משבצות זהב ס"ק לא) ⁶, ומכל מקום כתבו הפוסקים שנהגו לטובלם בלא ברכה, לפי שיש מהם מצופים בזכויות (ערוך השלחן שם כט).

כלי פלסטיק כלי פלסטיק, נחלקו בהם גדולי הדורות האחרונים:

• יש אומרים שמכיון שעשויים מנפט, אין זה הסוג והמין שהתורה טימאה את הכלי הנעשה ממנו, ופטורים מטבילה (ארחות רבנו ד עמ' נה, בשם הסטייפלר, שאמר בשם החזון איש), וכן המנהג (תשובות מבית לוי, ניסן תשנ"ו).

• ויש אומרים שיש להטבילם מפני שניתן להתייחסם ולחברם מחדש, ככלי זכויות (מנחת יצחק ג עה א), ועוד, שדומים לפורצלן (מנחת יצחק שם עז ב), ומכל מקום יטבילם בלא ברכה, שכיון שכלי זכויות גזרת חכמים, אולי לא גזרו רק על כלי זכויות, ולא על שאר כלים שאפשר להתייחסם (מנחת יצחק שם, על פי מלמד להועיל י"ד מט).

כלי חרס קוניא - כלי שתחילתו של חרס, ומצפים אותו המצופים במתכת במיני מתכות, כגון בדיל ועופרת (רי"ף עבודה זרה עה או זכויות ב; רש"י שם ד"ה קוניא, ועוד; תוספות שם ד"ה והלכתא; רמב"ם מאכלות אסורות יז ו; טוש"ע י"ד קכ א); ויש מפרשים שמצפים אותו בזכויות (ערוך, קניא; תוספות כתובות קז ב ד"ה הני, ועבודה זרה לג ב ד"ה קוניא, בשם רבנו תם) - נחלקו בו אמוראים רב אחא ורבינא אם נידון כתחילתו, ואין צריך טבילה (או רב אחא או רבינא בעבודה זרה עה ב); או שנידון כסופו וצריך טבילה (או רב אחא או רבינא בגמ' שם) מדרבנן (קרית ספר שם), וכן הלכה (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), ודוקא אם עשוי לחזק את הכלי (כלבו מח). ונחלקו ראשונים אם אמרו כן בין שמצופה בפנים ובין שמצופה בחוץ (מחזור ויטרי, הלכות פסח י; ראבי"ה פסחים תסד, בשם תשובות רש"י); או רק כשהוא מצופה בפנים, אבל אם היה מצופה מבחוץ בלבד אין טעון טבילה (תוספות עבודה זרה שם ד"ה והלכתא; טור שם), כיון שאין משתמשים בו דרך המתכת, לפי שכלי סעודה האמורים בפרשה היינו שמשתמשים בהם (תוספות שם; טוש"ע שם); או שאין טעון טבילה בברכה אלא אם כן היה מצופה מבית ומחוץ (מאירי ורי"ף עבודה זרה שם, בשם יש אומרים; רשב"ש תסח), שאין החרס נראה (מאירי שם), שחשוב כלי מתכות (לבוש שם ו, לדעה זו), אבל אם אינו מצופה אלא מבחוץ בלבד או מבפנים בלבד, טובלו בלא ברכה (רמ"א שם). וכתבו הפוסקים שטוב להטבילו עם כלים אחרים בברכה, לפי שיש שמצופים בפנים כדי שלא יבלעו (איסור והיתר הארוך נח פב).

כלי מעורב כלי המעורב מדבר הצריך טבילה, ומדבר שאין צריך טבילה, הולכים אחר עיקרו (מאירי שם, בשם חכמי הצרפתים), ואין צריך טבילה אלא כשעיקר הכלי הוא של מתכת, אבל אם עיקר הכלי הוא של עץ, ורק מעט ברזל קבוע בו, הואיל ואפשר להשתמש בו בלא הברזל - אין צריך טבילה (רמ"א שם ז).

הכלים שבכלל כלי גויים

חיוב טבילה בכלים הלקוחים מן הגוי, נאמר בין בכלים שלקחם

(פרישה שם ס"ק כא), או שאף על פי שנחלקו תנאים אם ישראל קונה משכון של גוי (ראה ערך משכון), אין גוי קונה משכונו של ישראל לדברי הכל (ט"ז שם ס"ק יד). ⁹ ויש שכתב שמכל מקום מכוער הדבר להשתמש בהם (כנסת הגדולה שם, הגהות בית יוסף א, על פי איסור והיתר הארוך נח עז). ¹⁰ ויש מהאחרונים שכתב בשני מקומות שהשוכר כלים מן הגוי צריכים טבילה, שהרי הם נחלטים לישראל כל זמן השכירות (רדב"ז על הרמב"ם שם, ושו"ת הרדב"ז ו ב אלפים קיט); ובמקום אחד כתב כראשונים שאינם צריכים טבילה (שו"ת

⁶ ויש שנראה מדבריו שצריכים טבילה (ש"ך י"ד קכ סק"ב). ⁷ מטעם זה יש מן האחרונים שמצריכים טבילה לכלים שמכרו אותם לגוי בערב פסח במכירת-חמץ (ראה ערכו), וחזרו לרשות ישראל לאחר הפסח (חכמת אדם עג ג; פתחי תשובה שם ס"ק יג, בשם שיבת ציון); ויש שכתבו שהמנהג הוא שלא להצריכם טבילה, לפי שהכל יודעים שאין המכירה אלא משום חומר איסור חמץ, ושללאחר הפסח יחזרו לישראל, ולא נקרא שמו של הגוי עליהם (ערוך השלחן שם נב). ⁸ או לפי שהוכיח סופו על תחילתו שלא הקנה לו הכלי כלל

הכשירים, ואף לשון הכתוב כך הוא: תַּעֲבִירוּ בְּאֵשׁ (במדבר לא כג) היינו ליבון, ואחר כך: וְטָהַר (שם), היינו טבילה (רמב"ן וריטב"א ומאירי שם; תורת הבית הארוך שם), אבל לפני כן לא מועילה להם טבילה, שדומה למי שטובל ושרץ בידו (סמ"ג שם, בשם הרשב"ם; ריטב"א שם), שהרי אמרו בטעם טבילה זו: לפי שיצאו מטומאת הגוי, ונכנסו לקדושת ישראל (ראה לעיל: החיוב, מקורו וגדרו), וכל שלא הוכשרו מאיסור שבהם היאך נכנסים לקדושתם של ישראל (תורת הבית הארוך שם), ואף בדיעבד אם הטבילים ואחר כך הגעילים - צריך לחזור ולהטבילים (מאירי שם; שו"ע יו"ד קכא ב, בשם יש אומרים).

• ויש אומרים שלא דוקא אמרו בברייתא מגעילים ומטבילים, אלא אפילו מטבילים בתחילה, שטבילה זו אינה משום טומאה שיהא כטובל ושרץ בידו, שהרי אף כלים חדשים צריכים טבילה (תוספות שם ד"ה מגעילן, בשם ר"י; תוספות ר"י מפריש שם; רא"ש שם; טור שם). לדעה זו נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שיכול להטביל הכלי להשתמש בו בצונן, וכשירצה להשתמש בו בחמים יגעילו, ותספיק לו הטבילה שהטבילו כבר (תוספות שם; רא"ש שם; טור שם), שכן שנינו: הסכין - של גויים - שפה והיא טהורה (גמ' שם), אף על פי שלא טהרה לגמרי, שהרי צריכה הגעלה לחתוך בה רותח, ואף על פי כן מטבילה לחתוך בה צונן (תוספות ורא"ש שם), ומכאן שיש הכשר לחצאין (רא"ש שם).

• ויש אומרים שאף על פי שלכתחילה צריך להגעילים או ללכנס ואחר כך להטבילים, שכן משמע לשון הכתוב (ראה לעיל), מכל מקום בדיעבד עלתה להם טבילה, שעיקר לא כתוב (ראב"ד עבודה זרה שם; תורת הבית הארוך שם, בשמו; מאירי שם, בשם גדולי המפרשים; שו"ע שם, בסתם).

ללא כוונה אף אם נפלו הכלים למקוה בלא כוונה לטבילה, עלתה להם טבילה, אף לדעת האמוראים הסוברים שנידה צריכה כוונה אף לבעלה (ראה ערך טבילה: הכוונה), יש לומר שטבילת כלים הלקוחים מן הגוי, כיון שאינה משום טומאה וטהרה, ואין הכלים אוסרים מה שבא לתוכם קודם הטבילה (ראה לעיל: החיוב, מקורו וגדרו), אלא גזירת הכתוב היא, אינה צריכה כוונה (תרומת הדשן רנז) ¹².

מטעם זה שהטבילה אינה צריכה כוונה, אף אם הטבילים על ידי קטן (ראה ערכו) - טבילתו טבילה (תרומת הדשן שם; רמ"א יו"ד קכ יד, לפי ט"ז שם ס"ק טז) ¹³.

גוי וכן מטעם זה אם הטביל הכלים על ידי גוי (ראה ערכו) עלתה להם טבילה (שו"ת הרשב"א א תקיא, ושם ג רנה ורנט, ובמיוחד לרמב"ן קנא; שו"ע שם טו). ואף על פי שהטבילה מצוה היא, ויש לעשותה על ידי הבעלים, או על ידי שלוחו, וגוי אינו בר שליחות (ראה ערך הנ"ל: בשליחות), כאן אין צריכים שליחות, שהרי אף אם הטבילים ישראל שלא מדעת הבעלים עלתה להם טבילה (שו"ת הרשב"א שם ושם ושם). ומכל מקום אינו מברך על מה שמטביל הגוי, כיון שהישראל אינו עושה כלום (ט"ז שם ס"ק יז), ואין מעשה הגוי נחשב כאילו עשה הוא עצמו כדי שיברך עליו

כשאינו יכול מטעם זה שכלים שאולים מן הגוי אין צריכים טבילה, כתבו ראשונים שאם שכח ולא הטביל כלי מערב שבת או יום טוב - לדעת הסוברים שאסור להטבילים בשבת ויום טוב (ראה להלן: בשבת ויום טוב) - יתנו לגוי במתנה, ואחר כך ישאלנו ממנו, ומותר להשתמש בו (מרדכי ביצה תרעז; שו"ע או"ח שכג ז ויו"ד קכ טז), והוא הדין בחול במקום שאין לו מקוה (בית יוסף ורמ"א יו"ד שם) ¹¹.

אורח המתארח בבית חברו, אסור לו לאכול ולשתות בכליו שלקחם מן הגוי, ונתחייבו בטבילה (חידושי חת"ס ליו"ד שם; טוב טעם ודעת מהדורא תליתאה ב כב; דעת כהן רכז).

משכנו גוי אצל במשכון (ראה ערכו) של גוי אצל ישראל, ורוצה הישראל להשתמש בו, נסתפקו בתלמוד אם צריך טבילה לפי שמשכון כמכר, ושמטעם זה הטביל רב אשי כוס של כסף שמשכן לו גוי, או שאין צריך טבילה, שטעם שהטבילו הוא משום שראה שבדעת הגוי לשקעו בידו (עבודה זרה עה ב), ולהלכה נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שצריך טבילה (ראב"ן עבודה זרה שטו; אור זרוע ד עבודה זרה רכט, בשם הרשב"ם; תורת הבית הארוך ד ד, בשם הראב"ד), שספק הוא אם משכון כמכר (אור זרוע שם, בשם הרשב"ם), והרי הוא ספק של תורה (ראה לעיל: החיוב, מקורו וגדרו), והולכים להתמיר (תורת הבית הארוך שם, בשם הראב"ד; איסור והיתר הארוך נח צא).

• ויש אומרים שאין צריך טבילה (מחזור ויטרי, הלכות פסח ח; הפרדס קכה; שבלי הלקט רז, בשם רש"י; סמ"ג לאוין קמח ומרדכי עבודה זרה תתנט, בשם רבותינו שבצרפת; רמב"ם מאכלות אסורות יז ו; טור יו"ד קכ, בשם יש אומרים), שלדעתם אין זה ספק איסור, שאין כאן איסור - אלא מצוה (ראה לעיל: שם) - ואין זה דומה לשאר מצוות שהן חובה עליו, לפי שאם היה רוצה היה פוטר עצמו ושותה בכוס אחר (ראב"י פסחים תסד); או לפי שלדעתם טבילת כלים אינה אלא מדרבנן (ראה לעיל: שם), והולכים להקל (תורת הבית הארוך שם, ורשב"א עבודה זרה שם; ר"ן שם, בדעת הרמב"ם).

וכתבו ראשונים שלצאת מספק יש להטבילו בלא ברכה (תוספות שם ד"ה אי; רוקח תפא; מרדכי שם, בשם יש אומרים; רא"ש שם ה לד; טוש"ע שם ט), או יקנה כלי אחר ויטביל זה עמו, ויברך על שניהם (תוספות שם; טוש"ע שם).

הטבילה ושיעור המים

לאחר שימוש כלים הלקוחים מן הגוי לאחר שנשתמש בהם הגוי, שצריכים הכשר על ידי הגעלה וליבון וכיוצא (ראה ערך געולי גויים), נחלקו ראשונים בסדר הכשרם:

• יש אומרים שמכשירים, ואחר כך מטבילים (סמ"ג לאוין קמח, ורא"ש עבודה זרה ה לו, ועוד, בשם הרשב"ם; רמב"ן שם עה ב; תורת הבית הארוך ד ד), שכן שנינו: דברים שנשתמש בהם על ידי צונן, מדיחם ומטבילים והם טהורים, דברים שנשתמש בהם על ידי חמים, מגעילים ומטבילים והם טהורים, דברים שנשתמש בהם על ידי האור, מלכנס ומטבילים והם טהורים (גמ' שם), שאין טבילה זו עולה להם אלא לאחר

צריכים בה כוונה לטבילה אלא לאכילת תרומה וקדשים, אבל לבעלה טהורה אף בלא כוונה, לפי שטבילה לחולין אין צריכה כוונה (שו"ת הרשב"א ג רנה, על פי חולין לא א). ¹³ ואף לדעת הסוברים שטבילה לחולין צריכה כוונה (ראה ערך טבילה: הכוונה), הרי מצינו שקטן בר כוונה הוא אם גדול עומד על גביו ומלמד אותו לכיון, ובטבילה יכולים ללמדו שיכיון לטהר אפילו לא יעמדו

הרדב"ז א תצא). ¹¹ יש מהפוסקים שכתב לחדש שאין תיקון זה אלא לפי שעה, אבל לאחר השבת, או כשיזדמן לו מקוה, כיון שישתקע עולמית ביד ישראל הרי הוא כלקוח בידו, וצריך טבילה, ומכל מקום כתב שכיון שאין הדבר מפורש בפוסקים, יטביל כלי אחר עמו משום חשש ספק ברכה (ט"ז או"ח שם סק"ו, ויו"ד שם ס"ק יח). ¹² וכל שכן לדעת הסוברים בטבילת נידה שאין

• יש פוסקים שעל כלי אחד מברך - אשר קדשנו במצותיו וציונו - על טבילת כלי, ואם הם שנים או יותר מברך: על טבילת כלים (טוש"ע יו"ד קכ ג), וכן הלכה (ט"ז שם סק"ה; ערוך השלחן שם כג; ועוד). ולדעה זו אם הטביל כלי שחיובו ודאי עם כלי שחיובו ספק, יאמר כלים, בלשון רבים (פרי חדש שם ס"ק כז; פרי מגדים או"ח שכג, משבצות זהב סק"ו), ומכל מקום אם בירך על כלי אחד בלשון רבים, ועל רבים בלשון יחיד - יצא (פרי חדש יו"ד שם סק"י).

• ויש פוסקים שיש לברך: על טבילת כלי מתכות (אור זרוע ד עבודה זרה רפט; מרדכי עבודה זרה תתנט; איסור והיתר הארוך צח ק; ב"ח שם, שכן ראה נוהגים על פי זקנים, ושכן עיקר), ולא יאמר כלים, סתם, שמשמע אפילו שאר כלים שאינם של מתכות (אור זרוע ומרדכי שם), והרי יש כלים שאין צריכים טבילה (איסור והיתר הארוך שם). ועוד, שכל הברכות נתקנו במפורש, כמו: על נטילת לולב, ולהדליק נר של חנוכה (ראה ערכו. ב"ח שם). ולדעה זו אם מטביל כלי זכוכית יאמר: על טבילת כלי זכוכית (לקט יושר יו"ד עמ' 8; ב"ח שם), ובכלי קוניא יאמר: על טבילת כלי קוניא (ב"ח שם), ואם הטביל שני כלים, האחד של מתכות והשני של זכוכית, יאמר: על טבילת כלי מתכות בלשון רבים (לקט יושר שם) ¹⁸.

בשבת ויום טוב

כלים הלקוחים מן הגוי הטעונים טבילה, נחלקו ראשונים אם אסרו חכמים להטבילם בשבת ויום טוב, כדרך שאסרו טבילת כלים טמאים (ראה ערך טבילה: בכלים):

• יש מתירים (כן משמע מהרא"ש ביצה ב יב, ורבנו ירוחם ד א, בדעת הרי"ף; כלבו נח, בשם יש מתירין; בית יוסף או"ח שכג ז, בדעת הרמב"ם, ובמסקנתו; שו"ע שם, בסתם), שלדעתם עיקר הטעם שאסרו הוא לפי שגזרו שמא יבא בהם לידי סחיטה בשבת ויום טוב (ראה ערך הנ"ל: שם), ובכלים חדשים הטעונים טבילה לא יימצאו כלים בני סחיטה, או שהאיסור הוא לפי שגזרו שמא ישהה אותם עד יום טוב שהוא פנוי, ויבא בהם לידי תקלה להשתמש בהם תרומה (ראה ערך הנ"ל), ובטבילת כלים חדשים אין לגזור כן, שאף אם ישהה אותם וישתמש בהם בלא טבילה אין המאכל נאסר (מחצית השקל שם ס"ק יא).

• ויש אוסרים (עבודת הקודש לרשב"א, בית מועד ג ד; רא"ש שם; מרדכי שם תרעז; כלבו שם; טור או"ח שכג ותקיא; שו"ע או"ח שכג ז, בשם יש אוסרים; דרכי משה שם סק"ג), ואפילו לצורך שבת ויום טוב (משנה ברורה שם ס"ק לב), שלדעתם עיקר הטעם שאסרו הוא שגזרו שמא יעבירם ארבע אמות ברשות הרבים בשבת (ראה ערך הנ"ל: שם), או משום שנראה כמתקן כלי (ראה ערך הנ"ל: שם), ולשני טעמים אלו אף טבילת כלים חדשים אסרו (רא"ש שם).

וכתבו הפוסקים שירא שמים יצא את כולם, ויתן הכלי לגוי במתנה, ויחזור וישאלנו ממנו, ואין צריך טבילה (מרדכי שם; בית יוסף שם, בשמו; שו"ע) ¹⁹.

(מחנה אפרים, שלוחים יא), ולכן אין ראוי לעשות כן לכתחילה, אלא אם כן מטביל הישראל איזה כלי באותה שעה, שנמצא שהברכה היא על מה שהישראל עושה (ט"ז שם) ¹⁴.

שיעור המים לדעה שחיוב טבילת כלים אינו אלא מדרבנן, והלימודים הם אסמכתא בלבד (ראה לעיל: חיובו, מקורו וגדרו), שיעור המים לטבילה זו, שלמדוהו מהכתוב: במי נדה (במדבר לא כג), מים שנדה טובלת בהם, הוי אומר ארבעים סאה (עבודה זרה עה ב), אין הלימוד אלא אסמכתא, ואין השיעור אלא מדרבנן (שו"ת הרשב"א ד שיח, בתירוץ הראשון; מאירי שם); ולדעה שחיוב טבילת כלים מדאורייתא, נחלקו ראשונים:

• יש מפרשים, שאף על פי שלטבילת כלים טמאים די מן התורה בשיעור רביעית (ראה ערכו), שראוי להטביל בו מחטים וצינוריות (ראה פסחים יז ב), ואין צריכים בהם ארבעים סאה אלא מדרבנן (ראה נזיר לח א ל), מכל מקום בטבילת כלים הלקוחים מן הגוי, שחידוש היא (ראה ערך חדוש), צריכים מן התורה ארבעים סאה, וגזירת הכתוב היא (ספר הישר (התשובות) נו א; תוספות שם ד"ה מים; ראב"ה פסחים תסד; הגהות סמ"ק קצט אות ד; רמב"ן שם, בפירוש הראשון; שו"ת הרשב"א שם, בתירוץ השני), משום מעלה, שעשאה כטבילת גר (ריטב"א שם, בשם הרמב"ן).

• ויש מפרשים שאף בטבילה זו די מן התורה לכלים קטנים ברביעית, ולא למדו מנידה אלא שצריכים מים שכל גופם של כלים עולה בהם, לפי מה שהם, וארבעים סאה שאמרו אינו אלא מדרבנן (אור זרוע ד עבודה זרה רפח; רמב"ן שם, בפירוש השני) ¹⁵.

ברכתה

המטביל כלים החייבים בטבילה מברך קודם הטבילה, כדרך שאמרו בכל המצוות שמברכים עליהן עובר לעשייתן (סידור רש"י שסא; מחזור ויטרי (הורוויץ) הלכות פסח י; ראב"ה פסחים תסד; רוקח תפא; אור זרוע ד עבודה זרה רצ; טוש"ע יו"ד קכ ג) ¹⁶. ומכל מקום אין הברכה מעכבת, כדרך שאמרו כן בכל המצוות, שאם עשה המצוה ולא בירך יצא ידי חובתו (איסור והיתר הארוך נח פב), ולפיכך כלי שיש בו ספק, או שנחלקו בו, אם חייב בטבילה - שאם יברך יש לחוש לברכה לבטלה (ראה ערך ברכה שאינה צריכה) - ראוי לטובלו בלא ברכה (איסור והיתר הארוך שם); ויש מן הראשונים שכתבו שירא שמים יטביל עמו כלי חדש שחייב בטבילה, ויברך על הודא, ויכלול את הספק (מרדכי עבודה זרה תתנט, בשם רש"י; איסור והיתר הארוך שם, בשמו ובשם הרי"ף).

אף כלי זכוכית, שחיוב טבילתם מדרבנן (ראה לעיל: בכלי מתכות ושאר מינים), מברכים עליהם (מאירי עבודה זרה עה ב; כלבו מח; איסור והיתר הארוך שם; ב"ח שם; פרי מגדים או"ח תנא, משבצות זהב ס"ק לא) כדרך שמברכים על כל מצוה דרבנן (פרי חדש יו"ד שם סק"י).

נוסח הברכה בנוסח הברכה מצינו דעות רבות בראשונים ¹⁷, ובפוסקים מצינו שתי דעות:

פ; מרדכי עבודה זרה תתנט; הגהות איסור והיתר הארוך נח קג. ¹⁸. ולדעה הראשונה, אדרבא אין צריך להזכיר בברכה כל פרטי פירושי המצוות, שאם לא כן יאמר גם להטביל כלי סעודה (ט"ז שם סק"ה), ולא מצינו שתיקנו שני נוסחי ברכה במצוה אחת (פרי חדש שם סק"י). ¹⁹. כלי שבא לרשותו ביום טוב, יש מהפוסקים שכתבו שדינו כנטמא ביום טוב, ומותר להטבילו (ים של שלמה ביצה ב יט; מגן אברהם תקט ס"ק יד), ומכל מקום הוסיפו דאין עושים כן בפני ההמון (ים של שלמה שם), ואין מורים כן (מגן אברהם שם). על טבילת

על גביו (תרומת הדשן שם). ¹⁴. ויש מן האחרונים שכתב שהישראל מברך אף על מעשה הגוי (פרי חדש שם סק"מ). ¹⁵. על אופן הטבילה, שצריך שיגיעו המים לכל חלקי הכלי, וכן על חציצה שפוסלת בטבילה, ועל הדברים שחוצצים בכלים, ראה ערך חציצה: בכלים. וערך טבילה: בכלים. ¹⁶. ויש מהראשונים שכתב שמברך אחר הטבילה (אור זרוע שם, בשם הרשב"ם, על פי פסחים ז ב, ודחה); ויש מהראשונים שכתב שאין מברכים עליה (ריטב"א שם, בדעת הרמב"ם, ושכן המנהג). ¹⁷. ראה: מחזור ויטרי (הורוויץ) הלכות פסח י; כלבו

טְבִיעוֹת עֵין¹

הכרת אדם או חפץ על פי מראהו

- המכירים
- בממוך, אישות ואיסורים

הפרקים:

- גדרה ומהותה

גדרה ומהותה

טביעות עין היא הכרת אדם או חפץ על פי דמותו הטבועה במוחו של זה שמכירו (תפארת צבי (ר' צדוק) יו"ד טז ה), שעל ידי שקודם לכן הורגל בראייתו ושבעתו עינו, הרי זה כאילו טבע ונשקע בדבר עד שמכירו היטב היטב (תוספות יום טוב בבא מציעא ב א).

עיקרה של עדות (ראה ערכו) על פי טביעות עין היא (מרדכי כתובות קמו, בשם תשובת רבנו תם; פסקי רי"ד גיטין כז ב; ריטב"א בבא מציעא יח ב) - בלא שום סימנים:

- שכשעדים מעידים על פלוני שהוא הרוצח, ובית דין דנים אותו על פיהם להריגה, הרי זה משום שסומכים על טביעות עינם של העדים שזהו שהרג את הנפש (ראה חולין צו א), אף על פי שאין להם בו שום סימן (פסקי רי"ד שם; שאילת דוד אה"ע יא הערה א; ועוד).
- וכן אם העידו עדים שכלי זה הנמצא ביד ראובן הוא של שמעון, ומכירים אותו בטביעות עין בלא שום סימן, דנים על פיהם (ראה להלן: בממוך, אישות ואיסורים. פסקי רי"ד שם).

- וכן שליח הולכה שאיבד הגט, שמחזירים אותו לו אם מכירו בטביעות עין (ראה להלן: שם), אף על פי שאין לו בו סימן, אלא שאומר נתתי עיני בו עד שאני מכירו יפה (רש"י גיטין כז ב ד"ה אי).

היחס לסימנים ההבדל שבין סימנים לטביעות עין, שסימנים הם הכרה שכלית (ראה ערך סימנים), וטביעות עין היא הכרה חושית (רא"ם לח), שכיון שהורגל בו חוש הראות מצטיירת בלבו אותה הצורה, וכשתבוא לפניו יודע הוא בודאי שזו היא (מחנה חיים א נ), וזוהי הכרה שאי אפשר לתארה לאחרים (מחנה חיים שם; נפש חיה אה"ע ד). לפיכך אם ראה אדם שאינו מוכר לו, ובא לתאר את מראהו בפני אנשים המכירים אותו, אין זו טביעות עין (שב שמענתא ז יד; נפש חיה שם), וכן אם מעיד שזה פלוני משום שדומה ביותר לאחיו המוכר לו, אין זו טביעות עין (חתם סופר אה"ע א נ).

טביעות עין עדיפה מסימנים (חולין צו א), ואפילו מובהקים ביותר (שו"ת פני משה א טו; קצות החושן רנט סק"ב ורצ"ב סק"א), שהרי האומר לשלוחו צא וקרא לי לפלוני שאלו סימניו, ספק הוא אם יכירנו - שמא יש אחר שנמצא בו סימן כזה (ראה להלן) - אבל אם יש לו בו טביעות עין, ודאי הוא שיכירנו (גמ' שם). ולכן, באבדה אם נתן אחד סימנים מובהקים, ואחר מביא עדים שמכירים את האבדה - בטביעות עין (שו"ת רבי עקיבא איגר קז) - נותנים אותה לבעל העדים (רא"ש בבא מציעא ב יג; טוש"ע חו"מ רסז ט), שכישי הכחשה בהכרת הדבר בין טביעות עין לסימנים, סומכים על טביעות העין, ולכן אפילו אינו מביא עדים אלא הוא עצמו מכירה בטביעות עין, מחזירים האבדה לבעל טביעות העין, ולא לנותן הסימנים (ריטב"א חולין שם).

היחס לחזקה ורוב סומכים על טביעות עין נגד חזקה (ראה ערכי

חזקה השונים) ונגד רוב (ראה ערכו. פרי מגדים יו"ד, כלל סימנים וטביעות עין ד"ה תשובה).

שנים כמאה העידו שני עדים על אשה שמת בעלה, ונשאת לאחר ובא הבעל, אף על פי שאלו השנים מעידים שמת - והרי הם כמעידים שזה שבא אינו הבעל - אין אומרים שהרי זו כהכחשה של שנים אלו כנגד כל בני העיר המכירים אותו שהוא הבעל, ושנים שקולים כנגד מאה (ראה ערך הכחשה: גדרה), ולא תצא מזה שנישאה לו (ראה ערך הנ"ל: באישות), לפי שבדבר הנראה וידוע לכל אין אומרים בו ששנים הם כמאה (תוספות יבמות פח א ד"ה אתא). ונחלקו אחרונים:

- יש סוברים שכל דבר התלוי בטביעות עין דנים בו על פי רוב דעות, ואין אומרים בו ששנים הם כמאה (נתיבות המשפט מו סק"ז, בדעת התוספות), ולכן אם שנים מקיימים את השטר ואומרים שזה כתב ידם של העדים, ושנים אחרים אומרים אין זה כתב ידם, מקיימים אותו על פי עדים אחרים, לפי שבקיום שטרות על פי טביעות עין הולכים אחר רוב דעות (נתיבות המשפט שם).

- ויש חולקים וסוברים שאף בעדות שעל פי טביעות עין שנים הם כמאה, ודוקא כשבא הבעל, שהדבר גלוי לכל שזהו בעלה, ואין צריך עדות בדבר, אין חוששים לעדותם של אלו המעידים שמת (הגהות אמרי ברוך לנתיבות המשפט שם, על פי ש"ך שם ס"ק סו, בשם מהר"ק).

כלים ששבעתם כלים ותשמישם (כן משמע מרש"י בבא מציעא כג ב ד"ה שלא שבעתם) בעליהם מכירים אותם יפה (כן משמע מהגמ' שם) בידיעה ברורה (רבנו חננאל שם ד"ה מתני'; רמב"ם מאכלות אסורות ח יב; טוש"ע יו"ד סג א) - סומכים על טביעות העין לענין השבת אבדה (ראה ערך אבדה: החזרת האבדה בטביעות עין) לתלמיד חכם (ראה להלן: המכירים).

כלים שלא שבעתם העין כלי אנפוריא, והם כלים שלא שבעתם העין, יש מהתנאים שאמר שאין המוצאם חייב להכריז עליהם (רבי שמעון בן אלעזר במשנה בבא מציעא כא א, לפי הגמ' שם כג ב), לפי שאין בעל האבדה מכירם יפה (גמ' שם, ורש"י שם ד"ה שלא), ואף כשאומר שמכירם, אין סומכים עליו, ואין מחזירים לו, אפילו הוא תלמיד חכם, ולא משום שאנו חוששים שהוא משקר, אלא לפי שהוא סבור להכיר ואינו מכיר (רשב"א חולין צו א).

ונחלקו ראשונים:

- יש אומרים שחכמים חלוקים עליו וסוברים שבדברים שדרכם שיש לאדם בהם טביעות עין חייב להכריז אף על פי שלא שבעתם העין (תוספות בבא מציעא כד א ד"ה ומודה; רא"ש שם ב ה; רשב"א ור"ן שם), שלדעתם אף בהם אפשר שיכיר, ואין חושדים בו שמשקר (רא"ש שם), או שאינו מדייק (רשב"א ור"ן שם), שאילו לא היה הדבר ברור לו שמכירם, לא היה אומר כן (ר"ן שם).

¹ טביעות עין. 1. יח, טורים תקמד-תקעו.

כלי בשבת ויום טוב על ידי הערמה, ששואב בו מים לשתות, או שפוטרו מטבילה על ידי שנותנו לגוי במתנה וחוזר ושואלו ממנו, ראה ערך הערמה.

טביעות עין בדברים שלא שבעתם העין שאין סומכים עליה באבדה (ריטב"א שם).

המכירים

מצא אבדה, ובא אחד ואמר שיש לו בה טביעות עין שהיא שלו, שמחזירים לו את האבדה (ראה להלן: בממון, אישות ואיסורים), הרי זה כשהוא "צורבא מרבנן", תלמיד-חכם (ראה ערכו), אבל אם אינו תלמיד חכם אין מחזירים לו (בבא מציעא כג ב; רמב"ם גולה יד יג; טוש"ע חו"מ רסב כא). ונחלקו ראשונים בטעם הדבר:

• יש מפרשים שאין הטעם לפי שצורבא מרבנן הוא חכם ובקי בטביעות עין, אלא לפי שחסיד הוא ואינו משקר (רמב"ן חולין צו א), אבל עם הארץ אינו נאמן אף על פי שיש לו טביעות עין (תוספות גיטין כז ב ד"ה דוקא, ובבא מציעא יט א ד"ה אבל, בשם רבנו תם; רמב"ן ורשב"א וריטב"א ומאירי ור"ן גיטין שם, וחולין שם), שמה משום חמדת הממון הוא משקר (רש"י חולין שם ד"ה בטביעות; רמב"ן ורשב"א ומאירי וריטב"א ור"ן גיטין שם, וחולין שם).

• ויש מפרשים הטעם שאין סומכים על עם הארץ, לפי שאין דרך עם הארץ לדייק (רמב"ן וחידושי הר"ן גיטין כז א, בדעת רש"י; ריטב"א בבא מציעא יט א; שו"ת פני יהושע ב סז, ומשיב דבר ד פג ד, בדעת הרמב"ם) - או לפי שחוששים שמתוך שיש לו נגיעה בדבר "אומר בדדמי", היינו שטועה הוא בדמיונו (סדר אליה רבה א; כתב סופר חולין שם, בדעת הריטב"א שם; משיב דבר שם).

ומקור לדין זה מהכתוב, שנאמר: עד דרש אַחִיךָ אֶתֹּךְ (דברים כב ב), ועל הצד שסימנים דרבנן, אין הפירוש דרשהו בסימנים, אלא דרשהו אם הוא תלמיד חכם ואינו משנה בדיבורו, ואז תחזירו בטביעת עין (בבא מציעא כח א, לגירסת רבנו חננאל שם ד"ה ואסיקנא).

לדעה שאף לעם הארץ יש טביעות עין, סומכים עליה במקום שאין חשש שמשקר (תוספות גיטין שם, ובבא מציעא שם), ולפיכך האמינו לשני עדים המעידים על פי טביעות עינם - אף על פי שאינם תלמידי חכמים - בדיני-ממונות (ראה ערכו). ראה להלן: בממון, אישות ואיסורים. רמב"ן חולין שם; רשב"א שם, בשם (בשם) ובדיני נפשות (ראה ערכו). רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן גיטין שם; רמב"ן וריטב"א חולין שם). ואף לדעה שאין להם טביעות עין, אם הכירו עדים את החפץ בטביעות עין, אפילו היו עמי הארץ סומכים על עדותם, לפי שעדים מדייקים בדבריהם (כן משמע מהריטב"א בבא מציעא יח ב), ואינם טועים בדמיונם (שיטה מקובצת בבא מציעא כז ב, בשם שיטה).

אף בזמן הזה מחזירים אבדה לתלמיד חכם בטביעות עין (ט"ז יו"ד סג סק"א, וגן המלך קמז, על פי הרמ"א שם א). ואף על פי שלענין כמה דברים יש סוברים שאין דיני תלמיד חכם נוהגים בזמן הזה (ראה ערך תלמיד חכם), מחזירים אבדה לתלמיד חכם בזמן הזה, לפי שאין כאן הוצאת ממון משום אדם בבירור, ויש לסמוך על הסוברים שאף בזמן הזה נוהג דין תלמיד חכם (ט"ז שם) ³.

ויש שכתבו שלדעת ראשונים הסוברים שאין להתיר איסור ערוה על פי טביעות עין של תלמיד חכם, לפי שאין תלמיד חכם מצוי בדורות הללו, כל שכן שאין מחזירים אבדה לתלמיד חכם בזמן הזה (שו"ת פני יהושע ב סז; אגודת אוזב אה"ע טז אות כ).

• ויש אומרים שאין מחלוקת בדבר, ולדברי הכל אין צריך להכריז בדברים שלא שבעתם העין (רשב"א שם, בפירוש השני, וצידד שלא כמותו; רבנו יהונתן שם) ².

להלכה נחלקו ראשונים: יש פוסקים שחייב להכריז (רמב"ם גולה יד יב; רשב"א חולין צו א; רא"ש שם; מאירי שם; רבנו ירוחם מישרים כ ב), וכן הלכה (טוש"ע חו"מ רסב כא); ויש הסוברים שמחלוקת תנאים בדבר (ראה לעיל) ופסקו כחכמים, שאינו חייב להכריז (הגהות מיימוניות שם; שיטה מקובצת שם, בשם שיטה).

הכרת איסורים בהכרת איסורים על ידי טביעות עין, כגון בהכרת חתיכת בשר או פקיע של תכלת (ראה להלן: בממון, אישות ואיסורים), נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאין סומכים על טביעות עין אלא אם כן ראה אותם בתחילה היטב ודקדק בראייתו (רשב"א חולין צו א), אבל אין סומכים על טביעות עין בדברים שלא שבעתם העין (רשב"א שם; ר"ן שם, בשם; ים של שלמה שם ז כו, ושו"ת פני יהושע ב נה, ונודע ביהודה קמא אה"ע לט, בדעת התוספות), שאם באבדה של כלים לא סמכו עליה (ראה לעיל), כל שכן בהכרת חתיכות בשר ופקיעי תכלת וכיוצא שאין טביעות עין בהם כמו בכלים (רשב"א שם).

• ויש אומרים שסומכים על טביעות עין באיסורים, אף בדברים שלא שבעתם העין, אם מפני שפוסקים שמחזירים אבדה בטביעות עין אף על פי שלא שבעתה העין (ראה לעיל. שו"ת פני יהושע ב נח ואגודת אוזב אה"ע טז יט, לדעה זו); או שלדעתם לענין אבדה אין סומכים על טביעות עין באלו, ומכל מקום סוברים שלענין איסורים הכל מודים שסומכים על זה, מפני שהדרך לדייק יותר (שו"ת פני יהושע שם, בשם הנמוקי יוסף).

טביעות עין גרועה טביעות עין גרועה - "כל שהיא" - נחלקו בה ראשונים:

• יש אומרים שסומכים עליה להתיר איסורים (תוספות חולין צו א ד"ה ולא; ריטב"א ור"ן שם, בשם; רמב"ם מאכלות אסורות ח יב, וטוש"ע יו"ד סג א, לפי נודע ביהודה תנינא אה"ע סב; ים של שלמה שם; פלתי סג סק"א), ואפילו איסורי תורה (פלתי שם; עצי ארזים יז ס"ק צח).

• ויש אומרים שאין מתירים איסורים על פי טביעות עין גרועה, כל שאינו מכירו ודאי שהוא זה (רמב"ם וטוש"ע שם, לפי פרי חדש שם סק"ד, וקהלת יעקב (קרליו) ו; רמב"ן שם, לפי דברי יוסף (מונקטש) ב תלא; פרי מגדים שם, שפתי דעת ס"ק יא).

ושני סוגי טביעות עין גרועה הם:

• ששבעתו עינו בתחילה, והכירו הכרה גמורה, אלא שאחר כך נשתנה הענין ועכשיו אין לו בו טביעות עין גמורה (ים של שלמה שם), היינו שאינו מכירו על פי מה שטבוע במוחו, אלא שדומה הוא לאותו דבר (תפארת צבי (ר' צדוק) יו"ד טז ה), והוא קצת מסופק בהכרת הדבר, ואם יבואו עדים ויעידו כנגדו לא יהיה בטוח כל כך בהכרתו כדי להכחישם (מחנה חיים א נו), אבל אם לא שבעתו עינו ולא הכירו בתחילה יפה, אין מתירים על פי טביעות עינו (ים של שלמה שם).

• בדברים שווים שאין בהם שינוי וחילוק, והיא עדיפה על

סק"א); ויש שביארו בדעת ראשונים שחלוקים על זה וסוברים שאין תלמיד חכם מצוי בזמן הזה לענין השבת אבדה (שו"ת פני יהושע ב סז, ואגודת אוזב

2. על חפצים שסומכים בהם על טביעות עין אף על פי שלא שבעתם העין, ראה להלן: בממון, אישות ואיסורים. 3. ויש מהפוסקים שפקפק בזה (סמ"ק שם

חכם (ראה לעיל: המכירים) - ויאמר אני מכירו בטביעות עין שהוא שלי, ומחזירים לו אבדה זו בטביעות עין (רמב"ם גולה יד יב, על פי בבא מציעא כג ב; טושי"ע שם).

המוצא כלים חדשים "כלי אנפוריא" שהם כלים חדשים שלא שבעתם העין - מן הסתם (תוספות רי"ד שם כג א) - אינו חייב להכריז עליהם, לסוברים כן (ראה לעיל: גדרה ומהותה), לפי שאין נאמנים עליהם בטביעות עין, או לפי שמן הסתם לא יכירם הבעלים, ולא יתן בהם טביעות עין (ראה לעיל: שם); ואם שבעתם העין חייב להכריז (גמ' שם כד א), לפי שבעליהם נאמן עליהם בטביעות עין אם תלמיד חכם הוא (רבנו חננאל שם; אור זרוע ג בבא מציעא סב).

אלו הם כלים חדשים שלא שבעתם העין: בדי מחטים וצינורות ומחרוזות של קרדומות (תוספתא בבא מציעא (ליברמן) ב א; גמ' שם כד א; ירושלמי שם ב"ב), ופירשו ראשונים שמפני דקותם אין העין שולטת בהם עד לאחר זמן (שיטה מקובצת שם, בשם הראב"ד), או לפי שאינם חביבים עליו כל כך, ולכן אין לו בהם טביעות עין עד שישתמש בהם, ותשבע בהם העין (אור זרוע שם), אבל שאר כלים - כגון גלימא וסודר, כוסות כפות וקערות (אור זרוע שם) - חייב להכריז אף קודם ששבעתם העין (אור זרוע שם; שיטה מקובצת שם, בשם שיטה), לפי שיש לאדם בהם טביעות עין אף בזמן מועט (שיטה מקובצת שם, בשם שיטה).⁵

מהראשונים יש שכתבו שהמוצא כלי חרס וכיוצא בהם מהכלים שצורת כולם שוה, אם היו חדשים הרי הם שלו, ואם היו כלים ששבעתם העין - חייב להכריז (רמב"ם גולה יד יב; שו"ע חו"מ רסב כא), ופירשו אחרונים שבדי מחטים וצינורות צורת כולם שוה, לפיכך אין בהם טביעות עין קודם ששבעתם העין, ואין צריך להכריז עליהם, אבל מצא כלים שאין צורתם שוה, חייב להכריז אף על פי שלא שבעתם העין, שבכלים הללו יש לאדם טביעות עין אף על פי שלא שבעתם עינו (מים חיים (רפפורט) אה"ע כ, ולבוש מרדכי מה, בדעת הרמב"ם; אמרי אש אה"ע קיא; מעין החכמה בבא מציעא שם).

המוצא דברים שאין הדרד להיות בהם טביעות עין מוצא כריכות ועיגולי דבלה וככרות ומחרוזות של דגים וכיוצא, שאינו חייב להכריז עליהם (ראה משנה בבא מציעא כא א), אם מצאם במקום שתלמידי חכמים מצויים נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאינו צריך להכריז, לפי שאין דרכם של דברים אלו שתהיה בהם טביעות עין (תוספות שם כד א ד"ה ומודה; רבנו יחונתן שם; רמב"ן שם; אור זרוע שם), ולכן אף אם בא תלמיד חכם ונותן בהם טביעות עין אין מחזירים אותם לו (אור זרוע שם), ואף לדעת הסוברים שלדברי חכמים גם כלים שלא שבעתם העין חייב להכריז, ולהחזיר אותם לתלמיד חכם בטביעות עין (ראה לעיל: תוספות שם), דברים אלו שאינם חביבים על בעליהם לא שייך בהם טביעות עין (אור זרוע שם שם), או שמן הסתם אין באלו טביעות עין, ולכן אינו חייב להכריז (רמב"ן שם).

• ויש אומרים שאף בדברים אלו חייב להכריז, אם מצאם במקום שתלמידי חכמים מצויים שם, כמו בכלים (רשב"א ומאירי ור"ן ונמוקי יוסף שם, בדעת הראב"ד).

אשה אשה, נחלקו בה אחרונים אם סומכים על טביעות עין שלה באיסורי תורה:

• יש אומרים שכשם שאינה נאמנת באיסור שיש בו צדדים להקל, לפי שמורה בו היתר מחמת קלות דעתה (ראה ערך אשה: בנאמנות), כך בטביעות עין אנו חוששים שמא לא תשבענה עיניה, ותטעה בדמיונה (תבואות שור יו"ד סג, בסוף הסימן; כתב סופר אה"ע לט), אבל באיסור דרבנן סומכים על טביעות עין שלה, כיון שמהתורה הדבר מותר אף בלא טביעות עינה (תבואות שור שם).

• ויש אומרים שאשה נאמנת בטביעות עין אף באיסור תורה (נודע ביהודה תנינא אה"ע סא; חקרי לב אה"ע יב; מחנה חיים א נו).

קטן קטן (ראה ערכו), כתבו אחרונים שאין להאמינו בטביעות עין אף כשהוא מעיד על איסור דרבנן, שמא אין לו טביעות עין (תבואות שור שם).⁴

בהכרת אשה תלמיד חכם שאין דרכו להסתכל בנשים - משום צניעות (ראה ערכו). רבנו גרשום בבא בתרא קסח א ד"ה דלמא מחלפו) - אין דרכו לדייק בהכרת אשה. לפיכך אם היה חתום על שובר של אשה שנפרעה כתובתה, ובאה אותה אשה ואומרת לא ציויתי לכותבו, אלא אשה אחרת ששמה כשמי, והודה לדבריה, יכול לחזור בו ולומר זו היא שציויתה, ואין כאן משום "כיון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד" - שאין דרכו לדייק בכך (גמ' שם, לפי רשב"ם ד"ה צורבא וד"ה אע"ג; טור אה"ע קי ורמ"א שם) גמ' שם, אבל אם אמר תחילה ברי לי שאינה זאת, אינו יכול לחזור בו (טור שם, על פי גמ' שם), שאף על פי שאין דרכו של תלמיד חכם לדייק בכך, כשהוא אומר בפירוש שדייק, מקבלים דבריו, ואינו יכול לחזור בו (כן משמע מהגמ' שם).

בממון, אישות ואיסורים

הוצאת ממון עדים המעידים על כלי שביד ראובן שהוא שייך לשמעון, שמוציאים בית דין מראובן ונותנים לשמעון, אין עדותם אלא על פי טביעות עין שיש להם בכלי (פסקי רי"ד גיטין כז ב), ואף על פי שאין סומכים על סימנים להוציא ממון - לסוברים כן (ראה ערך סמנים) - סומכים על הכרת העדים שהיא בטביעות עין (כן משמע מקצות החושן מו סק"ח, בדעת רבנו תם).

קיום שטרות וכן בקיום-שטרות (ראה ערכו), כשהעדים המקיימים מכירים את החתימה, הרי זו עדות על פי טביעות עין, ולכן אף על פי שאין סומכים על דימוי החתימות של שטר זה לשטרות אחרים של אותם העדים, באופנים מסויימים (ראה ערך קיום שטרות) כשהעדים מכירים את החתימות סומכים על עדותם, שהרי מתוך בינת הלב וטביעות עין הם מעידים, וטביעות עין עדיפה מסימנים, ובחוט השערה מכירים השינוי (ספר הישר לרבנו תם (תשובות) לה; מרדכי כתובות קמו, בשמו).

אבדה שאין בה המוצא חפץ שאפשר שתהיה לו לבעליו בו טביעות סימן עין (ראה להלן) - אם מצאו במקום שתלמידי חכמים מצויים (רמב"ן בבא מציעא כג ב; טור ורמ"א חו"מ רסב כא) - חייב להכריז אף שאין בו סימן, שמא יבוא בעליו - אם הוא תלמיד

תשמיש כגון כוס וסכין וכיוצא, חייב להכריז עליהם אף על פי שהם חדשים, שאפשר ששבעתם העין (תוספות רי"ד שם); ויש שכתבו שבדי מחטים אפילו היו ישנים דינם כחדשים שלא שבעתם העין (מאירי שם).

אה"ע טז כ, בדעת הרמב"ם).⁴ על גוי מסיח לפי תומו אם נאמן בטביעות עין, ראה להלן: בממון, אישות ואיסורים.⁵ ויש מפרשים הטעם בבדי מחטים לפי שעומדים לסחורה, והדבר ידוע שאין לו בהם טביעות עין, אבל כלי

והוא בהכרת הפדחת (תוספות שם ד"ה הכרת), וכן אמרו: מעשה באחד שהדביק שעוה על מצחו, ולא הכירוהו (גמ' שם).

• ויש מפרשים הלימוד מהכתוב, שזה החוטם - שבו עיקר הכרת הפנים (פני משה יבמות טז ג) - ואמרו: הרוצה שלא יכירוהו, ידביק רטיה על חוטמו (ירושלמי שם).

ונחלקו בתלמוד:

• יש אומרים שהצריכו הכרת פרצוף פנים עם החוטם משום חומרא שהחמירו חכמים בעדות-אשה (ראה ערכו) - שלא להתירה על פי הכרת הפדחת, ואם נישאת תצא (צמח צדק אה"ע סג) - אבל מן התורה די בהכרת הפדחת (תירוצו ראשון בבכורות מו ב, בדעת רבי יוחנן), ולכן לענין עדות להורדת הבנים לנחלה די בהכרת הפדחת (עצי ארזים יז ס"ק פד).

• ויש אומרים שאף מן התורה צריך הכרת פרצוף פנים והחוטם (כן משמע מהתירוצו השני בגמ' שם, בדעת רבי יוחנן, והגמ' שם, בדעת ריש לקיש), ולכן אף כשמעידים לענין נחלה וכיוצא, צריך שיכירוהו בפרצוף פנים עם פדחתו וחוטמו (עצי ארזים שם, על פי רבנו יורחם שם).

הכרת פרצוף פנים עם החוטם, כתבו ראשונים שהיא הכרה בטביעות עין (הגהות אש"ר יבמות טו א, בשם הראב"ה; רא"ם לח), והיא ההכרה האמתית והברורה בלא שום פקפוק (רא"ם שם). וכתבו ראשונים שכל שאין הראש כולו קיים אין כאן הכרת טביעות עין, ואינו אלא כסימנים, שאומר פרצוף הפנים והפדחת והחוטם של מת זה דומים לאותם של פלוני (ספר הישר (תשובות) צב), שכל טביעות עין שאינה בכל הגוף אלא בכמה מאיברי הגוף אינה אלא כסימנים כלפי הגוף כולו, שזהו סימן על גוף זה שיש לו פרצוף פנים וחוטם כאלו (שו"ת חתם סופר אה"ע א נא).

נאמנות עם אף עם הארץ נאמן להעיד בטביעות עין על מת, אף על הארץ פי שאינו נאמן בגט שאבד כל שאין לו מיגו (ראה לעיל), שדוקא בגט שאבד חוששים שהוא משקר, מה שאין כן בעדות אשה שהקילו להאמין אפילו לגוי ולעבד ולשפחה (מהר"י ברונא נג; רא"ם שם), או שהטעם שדוקא בגט שאבד אין עם הארץ נאמן לפי שיש בו חשש נגיעה (ראה לעיל), אבל בעדות אשה שאין לו נגיעה בדבר, נאמן אף בלא מיגו (שו"ת הב"ח פז; בית שמואל אה"ע יז ס"ק סח).⁸

איסורים סומכים על טביעות עין באיסורים, כאותה שאמרו בבשר-שנתעלם-מן-העין (ראה ערכו) - שאסרוהו חכמים מחשש שנטלו העורבים את החתיכה שהניח, והניחו במקומה בשר נבילה (ראה ערך בשר שנתעלם מן העין: דינו) - שאם יש לו בו טביעות עין שזהו הבשר שלו, מותר לאכלו (חולין צה ב; רמב"ם מאכלות אסורות ח יב; טוש"ע יו"ד סג א).

החזרת גט שליח המביא גט ואבד ממנו, ומצאו לאחר זמן - שהגט פסול, שמא מאחר נפל, ואין זה הגט שלו (ראה

ערך שליח להולכה) - אם מצאו בחפיסה או בדלוסקמא ומכירו (משנה גיטין כז א, לגירסת הרי"ף שם) - כשר (משנה שם; רמב"ם גרושין ג ט; טוש"ע אה"ע קלב ד), ואף על פי שהגט לא שבעתו העין, שאין אדם משהה גט בידיו, סומכים על טביעות עין (תוספות בבא מציעא כד א ד"ה), והדברים אמורים לדעת הסוברים שאף באבדה סומכים על טביעות עין כזו (ראה לעיל. תוספות שם), או שאף אם אין סומכים באבדה על טביעות עין כזו (ראה לעיל), באיסורים סומכים עליה לדברי הכל (ראה לעיל. מראות הצובאות ס"ק פה).⁶ ואין מחזירים את הגט לשליח אלא אם כן הוא תלמיד חכם - שאינו משנה בדיבורו (ראה לעיל: המכירים) - אבל לאדם אחר אין מחזירים (גמ' גיטין כז ב, ובבא מציעא יט א).

החזרת הגט אף הבעל שאבד גיטו ומצאו אחר, ומכירו הבעל בטביעות עין שהוא שלו, כתבו ראשונים - לסוברים שהשליח אינו נאמן כשמצאו אחר (ראה לעיל) - שאם אינו תלמיד חכם אינו נאמן, ואין מחזירים לו (תוספות גיטין כז ב ד"ה מעולם, ובבא מציעא יח ב ד"ה מעולם; פסקי ריא"ז ומאירי ורא"ש גיטין שם), שחוששים שמא הוא משקר (פסקי ריא"ז שם) משום הפסד שכר הסופר (בית שמואל קלב ס"ק יג), או שאף על פי שמשום שכר הסופר אינו חשוד לשקר ולקלקלה במזיד, מכל מקום חוששים שאינו מכירו ואומר שמכירו, לפי שלא נראה לו לחשוש שנפל מאדם אחר ששמו כשמו (תוספות שם), ואין זה חשוב בעיניו קלקול, לפיכך משקר שמכיר הגט (דרוש וחינוך, השמטות לבבא מציעא כג ב, בדעת התוספות), או שאף על פי שאינו חשוד לשקר, מכל מקום יש לומר שטועה בדמיונו משום שאינו חושש שנזדמן כאן גט אחר (פני יהושע גיטין כח א).⁷

הכרת פני המת אדם שנמצא מת, והכירוהו בטביעות עין שהוא פלוני, מתירים את אשתו להינשא, וצריך שיכירו בפרצוף פנים - צורת הפנים (פירוש המשניות לרמב"ם יבמות קכ א), היינו הלחיים (מאירי שם; רבנו ירוחם כג ג, בשם הרמ"ה), אבל אין משגיחים על העינים והפה (רבנו ירוחם שם, בשם הרמ"ה) - עם החוטם (משנה יבמות שם; רמב"ם גרושין יג כא; טוש"ע אה"ע יז כד, כו) והפדחת (גמ' שם; רמב"ם שם; טוש"ע שם), היינו המצח (רש"י שם ד"ה פדחת), שנאמר: הִפְרַת פְּנֵיהֶם עֲנָתָהּ כָּם (ישעיהו ג ט. גמ' שם ובכורות מו ב), ונחלקו הדעות:

• יש מפרשים הלימוד מהכתוב מכלל שאין עדות בשאר הגוף אלא בהיכר הפנים (רש"י יבמות שם ד"ה הכרת).

• יש מפרשים הלימוד מהכתוב שצריך הכרה לבד מן הפנים,

(ראה ערכו) שהוא יכול לפטרה בגט אחר (פסקי רי"ד גיטין כז ב).⁸ ויש מהפוסקים הסובר שאין עם הארץ נאמן להעיד בטביעות עין על כליו של מת, שכשם שבגט שאבד אין השליח נאמן עליו כשאין לו מיגו, כך בעדות עונה כשאין לו מיגו אינו נאמן (שו"ת בית יוסף דיני גוי מסיח, לפי שו"ת פני משה א טו, ושב שמעתתא שמעתתא ז פרק כב), שמא טועה הוא בדמיונו (שו"ת פני משה שם).

6. ויש מהאחרונים שכתבו שכיון שאין צורת כל הגיטין שוה, יש בגט טביעות עין אף על פי שלא שבעתו העין (אמרי אש אה"ע קיא), או שהדברים אמורים ששהה הגט בידיו ויש לו בו טביעות עין טובה (לחם משנה גולה ואבדה יד יב), או שכל גט שבעתו העין, לפי שצריך השליח לתת בו עינו ולדקדק בו כדי לומר עליו בפני נכתב ובפני נחתם (ראה ערך שליח להולכה. סדר אליה רבה א).
7. ויש מהראשונים הסובר שהבעל נאמן בטביעות עין אפילו כשמצאו אחר, מנו

טְבִיעוֹת קוֹל¹

הכרת אדם על פי קולו

כשסותר
לטביעות עין
הכרה על פי טביעות קול שעומדת בסתירה להכרה
בטביעות עין, כגון אדם שבא לעיר והכירוהו על פי
קולו שהוא פלוני, אבל על פי מראהו אינו נראה שזה הוא, נחלקו
בו אחרונים:

• יש אומרים שיש בכך ריעותא בטביעות הקול, ואף כשיש סיבה
לשינוי מראהו, כגון אם יצא בלא חתימת זקן וחזר בחתימת זקן,
אין סומכים על טביעות הקול (עבודת הגרשוני קי; פתחי תשובה חו"מ
רפ סק"א, בשמו; דברי חיים א אה"ע לב).

• ויש אומרים שכיון שיש לתלות שינוי מראהו באיזו סיבה, הרי זו
טביעות קול גמורה, ודנים על פיה (שבות יעקב א ק; מרחשת ב ו יג).

כשאנו רגיל
בקול
סומכים על הכרת אדם על פי טביעות קולו אף
כשאין מכיר הקול רגיל עמו (שבות יעקב שם; נודע
בשערים קמא יד א)⁶.

התרת אשה
לבעלה
הסומא מותר באשתו, וכן שאר בני אדם מותרים
בנשותיהם בלילה - אף כשאין האשה נמצאת בבית
המיוחד לה, ויש מקום להסתפק שמא אחרת היא (ים של שלמה חולין
ז כו) - על פי הכרה בטביעות קול (גיטין כג א וחולין צו א), שנותן דעתו
להכירה על פי קולה (רש"י חולין שם ד"ה בטביעות), וכן האשה מותרת
בבעלה בלילה על פי הכרת קולו (קהלת יעקב (אלגאזי) עדות חכמים ט
קכד; כתב סופר אה"ע לא)⁷, ומותר לסומא לסמוך על טביעות קול
שיש לו באשתו אף בלילה הראשון (שבות יעקב שם; נודע בשערים שם),
וכן בני אדם מותרים בנשותיהם בלילה הראשון, אף על פי שעדיין
אינם רגילים זה עם זה (קהלת יעקב שם).

סומא שליח סומא, נחלקו בו אמוראים:

• יש אומרים שאם הוא מכיר את הבעל והאשה בטביעות קול
כשר להולכת הגט (רב יוסף בגיטין כג א), וכן הלכה (טושי"ע אה"ע קמב
יא, ובית שמואל ס"ק יח).

• ויש אומרים שלעולם פסול להביא את הגט, לפי שאינו יודע
ממי נוטלו ולמי נותנו (רב ששת בגמ' שם), שלדעתם סומא אינו בר
הכרה לעולם (מגיד משנה גרושין ז יט), או שלדעתם אין סומכים על
טביעות קול בשליחות הגט להתיר אשת איש (מרחשת ב ו ח).

אף עם הארץ - שאין מחזירים לו אבדה בטביעות עין (ראה ערך
טביעות עין: המכירים) - סומא מותר באשתו, וכן כל עם הארץ מותר
באשתו בלילה על פי טביעות קול, שאין כאן חשש שקר (רמב"ן
ורשב"א חולין צו א; ריטב"א ור"ן גיטין כז א, וחולין שם), וכן כשר להיות
שליח להולכת הגט, אם הוא עושה שליחותו בחינם, שאין
לחשוש בו שמשקר (ראה ערך הנ"ל: שם. בית אפרים אה"ע א ח), או

מהותה

הכרת אדם על פי קולו מכונה בתלמוד טביעות עין של קול (גיטין
כג א וחולין צו א, לגירסתנו)²; ויש גורסים: טביעות קול (ר"ף חולין
שם, ועוד). וכשם שסומכים על טביעות-עין (ראה ערכו), כך סומכים
על טביעות קול, ואם הוכר אדם על פי קולו, סומכים על ההכרה
- ואף על פי שהשומע אינו מכיר את הקול הזה עצמו, אלא
שמדמה את הקול ששומע עתה לקול ששמע מכבר (בית אפרים
אה"ע א ח; תפארת צבי (ר' צדוק) יו"ד טז ה; מרחשת ב ו ה) - שהרי
סומא מותר באשתו, ובני אדם מותרים בנשותיהם בלילה על סמך
טביעות קול (גמ' שם ושם)³.

עדות על פי טביעות קול, לסוברים שדנים על פיה (ראה
להלן: בעדות), נחשבת כעדות ידיעה, ולא עדות ראיה
(נתיבות המשפט פא סק"ז; שו"ת חתם סופר חו"מ ב; שער משפט לה סק"ד;
רש"י סנהדרין סז א; ועוד), כיון שאינו מכיר קול זה עצמו, אלא
שמדמה קול זה לקול המוכר לו מכבר (מרחשת ב ו ח)⁴.

טביעות קול אינה ניתנת לתיאור, לפיכך מי שלא
הכיר את בעל הקול, ומתאר את קולו בפני המכירים
אותו, שהיה קולו עב וכעסן, וכיוצא, אין זה בגדר טביעות קול
(קהלת יעקב (קרלין) ו; גליא מסכת ט).

קולות שאין
אדם ניכר בהם
אין אדם ניכר על פי קול נשימותיו וכיוצא (תשובות
אדם ניכר בהם רבי אליעזר מטלו יט), וכן כשמדבר בלחש ונשתנה
קולו, אי אפשר להכירו בטביעות קול (מים חיים עבודה זרה ה ג,
בדעת רש"י), וכל מקום שיש לומר שנשתנה קולו מחמת בגרותו
וזקנותו, אין סומכים על הכרת קולו (קהלת יעקב שם; דברי חיים א
אה"ע לב, על פי בבא בתרא קסז ב).

כתיבת גט שמעו אדם אומר כל השומע קולי יכתוב ויתן גט
לאשתי, שאם אין זו שעת הסכנה, ואין לחוש לעיגון,
אין כותבים גט לאשתו, שמא צרתה היא שהשמיעה הקול (גיטין
סו א) כדי לקלקלה (רש"י שם ד"ה צרה), הרי זה אף כשהכירו קולו,
ואף לסוברים שסומכים על טביעות קול להתיר עגונה (ראה להלן:
בעדות), מכל מקום כיון שיש חשש שהצרה משנה קולה לקול
בעלה בכוונה כדי לקלקלה, אין סומכים על טביעות הקול (רמז
אבי עזרי, נשים יז; מרחשת ב ו יג, בדעת הרמב"ם). ולא אמרו שיכול
להעיד על פי טביעות קול אלא כששמע לפי תומו את חברו
שמכירו בקולו, אבל אם הכמינו עדים מאחורי הגדר כדי להעיד
על פלוני, אין סומכים על הכרתם, שאפשר שהכניסו שם אדם
אחר, והלה שינה קולו במכוון לקולו של פלוני (שו"ת חתם סופר
שם, בדעת רש"י, על פי הרמב"ן עה"ת בראשית כז יב)⁵.

של אדם, חוששים שמא קול אשה הוא, ועיבתה את קולה כדי שיהא נשמע
כקולו של איש, אבל אם הכירו הקול שהוא קולו של פלוני, אין חוששים שמא
אדם אחר שינה קולו בכוונה, שאין אדם יכול לשנות את קולו לקול של חברו
(מרחשת שם יב, בדעת רש"י). 6. ויש שכתב שאין סומכים על טביעות קול
אלא ברגיל עמו (הרא"י מלצר ביגדיל תורה (סלוצק) א יב). 7. ואמרו חכמים:
בשלשה דברים אדם משתנה מחברו, ואחד מהם בקול, משום ערוה (סנהדרין
לח א), שאשה לא יתחלף לה בלילה בעלה באיש אחר (רש"י שם ד"ה משום
ערוה; רמ"ה שם), ושלא יתחלף אשת חברו באשתו (רמ"ה שם).

טביעות קול. 1. יח, טורים תקעו-תקפו. 2. משגרת לשון טביעות-עין (ראה
ערכו). מעדני יום טוב לרא"ש שם ז כב; או שמצינו לשון טביעות עין על קול
לפי שהחוששים משותפים, וכן וְכָל הָעָם רֹאִים אֶת הַקּוֹלֶת (שמות כ טו). כריתות
ה, לשון לימודים ג ב). 3. יש מהאחרונים שכתב שאין סומכים על טביעות
קול אלא בצירוף הוכחה נוספת, כמו מישוש וכיוצא (שו"ת חתם סופר חו"מ
ב). 4. ויש שכתב שכיון שמשגיג עדותו על ידי אחד מהחוששים, ולא נזקק
להשערה ולאומדנא, הרי זו בכלל עדות ראיה (משובב נתיבות שם). 5. ויש
שכתב בדעת ראשונים שדוקא כשלא הכירו קולו של מי הוא, אלא שמעו קול

אף עדות ידיעה מועילה בדיני נפשות (רש"י סנהדרין סז א, על פי שבועות לד א ותוספות שם).

• ויש אומרים שאין מעידים על האדם על ידי הכרת קולו (תשובות הגאונים (קורניל) פג), שנאמר: והוא עד או ראה או ידע (ויקרא ה א), שאין מחייבים אלא בעדות ראייה או ידיעה, אבל קול אינו בכלל ראייה ולא בכלל ידיעה, ואין זו עדות ברורה, שאפשר שאדם אחר היה ונדמה לעדים שזה הוא (תשובות הגאונים שם, על פי משנה מכות ה ב). לדעה זו לעולם אין סומכים על טביעות קול, הן בדיני נפשות (תשובות הגאונים שם; רמ"ה שם), והן בדיני ממונות (תשובות הגאונים שם; כן משמע מהרמ"ה שם; ברכת רצה פז, על פי סנהדרין מז א), והן בחיוב מלקות (תשובות הגאונים שם), והוא הדין בעדות אשה (רמ"ה שם, על פי יבמות קכב א; קרן אורה יבמות שם; באר אברהם נב). וכתבו ראשונים שזה שהסומא מותר באשתו, ובני אדם מותרים בנשותיהם בלילה על פי טביעות קול (ראה לעיל: מהותה), וכן סומא שכשר להוליך את הגט, ולהכיר הבעל והאשה על ידי טביעות קול (ראה לעיל: שם), הרי זה משום שבאלו אין טביעות הקול נצרכת לענין עדות, אלא לענין דבר התלוי באדם עצמו - המכיר בטביעות קול - לעשותו (רמ"ה שם) ⁹.

כשמכחיש העידוהו על פי טביעות קול - לסוברים שסומכים עליה חידות (ראה לעיל) - והוא מכחיש וטוען שלא הוא בעל הקול, נחלקו בו הדעות:

• יש אומרים שמקבלים עדותם אף על פי שמכחישם (שו"ת ר"י מיגש קמט; שבוות יעקב א ק; שער משפט לה).

• ויש אומרים שאין מקבלים העדות כנגדו (פתחי תשובה ח"מ רס סק"א; בית יצחק אה"ע א עב ג; בית אפרים אה"ע ח), ואף על פי שסומכים על טביעות עין במקום הכחשה, כגון שהעידו העדים שזה הוא שהרג את הנפש, שהורגים אותו על פיהם (ראה ערך טביעות עין: גדרה ומהותה) אף על פי שהוא מכחישם, בטביעות קול יש לומר שהעד טועה בהכרתו, כיון שאינם מכירים קול זה עצמו, אלא מעידים שהוא דומה לקול שהם מכירים (ראה לעיל: מהותה. בית אפרים שם).

עדי מסית עדי מסית (ראה ערך מסית ומדיח), שמעמידים אותם מאחורי הגדר, ומדליקים לו נר בבית הפנימי כדי שיהיו רואים אותו ושומעים את קולו (ראה סנהדרין סז א, ורמב"ם עבודה זרה ה א), פירשו ראשונים שאם לא ראוהו אינם יכולים לחייבו בעדותם אף על פי ששמעו קולו, שיכול לומר לא היה זה אני (רש"י שם ד"ה הן רואין), ואף על פי שהכירו את קולו, אין הורגים אותו על ידי טביעות קול, אם לפי שאין סומכים על טביעות קול לענין עדות (רמ"ה שם), או לפי שאין דנים דיני נפשות על פי טביעות קול (ראה לעיל. קצות החושן פא ס"ק יא), או משום שאין מקבלים עדות על פי טביעות קול כשהנידון מכחיש (בית יצחק שם).

שדוקא בגט שאבד חוששים שמתוך שהוא סבור שודאי לא נאבד עוד גט באותם השמות טועה הוא בדמיונו וסבור שמכירו, ולכן אין אנו סומכים על טביעות העין של עם הארץ (ראה ערך הנ"ל: שם), מה שאין כן בשליח להולכת הגט המכיר את הבעל בטביעות קול (קרבן נתנאל לרא"ש גיטין שם; תורת גיטין קמב יא) ⁸.

הסומא הרי הוא כבריא לכל ענייני טוען-ונטען (ראה ערכו), ונשבע כל מיני שבועות, ונשבעים על טענותיו (רמב"ם טוען ה יב; התרומות לו א ב; טוש"ע ח"מ צו ה), שהרי הוא מבחין בקולו של מי שהלוהו, ומי שלוה ממנו (התרומות שם).

הסומא רשאי לסמוך על עדותו של עד אחד באיסורים כשמכירו על פי טביעות קול, ואין לו לחשוש שמא גוי הוא (מחנה חיים עד). מושלך בבור היה מושלך בבור ואמר כל השומע קולי יכתוב גט לאשתי, שהרי אלו יכתבו ויתנו (משנה גיטין סו א; רמב"ם גרושין ב יג; טוש"ע אה"ע קמא יט), ואין חוששים שמא צרתה היא שהשמיעה הקול כדי לקלקלה, לפי שבשעת הסכנה כותבים ונותנים גט אף על פי שאין מכירים (גמ' שם), הדברים אמורים כשידעו אותו (רמב"ם שם), שהכירוהו בטביעות קול שהוא פלוני (גט פשוט קכ סק"כ, ומכתב מאליוהו א ט, בדעת הרמב"ם; מרחשת ב ו, בדעת רש"י והרמב"ם), לפיכך אף על פי שלא אמר את שמו, סומכים על הכרתם בטביעות קול ליתן גט לאשת אותו פלוני (גט פשוט ומכתב מאליוהו ומרחשת שם) ⁹.

בעדות

עדות על פי טביעות קול, נחלקו בה ראשונים:

• יש אומרים שעדים המעידים על פי הכרת קולו של אדם - עדותם כשרה, כדרך שעדים מעידים על פי טביעות עין (ראה ערך טביעות עין: גדרה ומהותה. שו"ת ר"י מיגש קמט, על פי חולין צו א), והסומא שפסול לעדות (ראה ערך סומא וערך פסולי עדות) הרי זה אף על פי שהוא מכיר את הקול - ויודע הוא בטביעות קול (ראה לעיל: מהותה) - שהתורה פסלתו (כן משמע מהרמב"ם עדות ט יב, וטוש"ע ח"מ לה יב), אבל מי שיכול לראות, מעיד על פי טביעות קול (שער משפט לה סק"ד, ומחנה חיים א עד, ורש"י סנהדרין סז א, בדעת הרמב"ם והטוש"ע). ולכן אם שמעו עדים מאחורי הגדר שאדם הודה לחברו מנה, והם לא ראוהו אלא שמכירים את קולו, מחייבים אותו על פיהם (שו"ת ר"י מיגש שם, על פי סנהדרין כט ב; שבות יעקב א ק, על פי בבא בתרא קסז ב), וכן בעדות עגונה, שהכירו את פלוני על פי קולו והעידו עליו שמת, מתירים את אשתו (שו"ת ר"י מיגש שם; שבות יעקב שם; פני משה יבמות טז ו, וסנהדרין ז יב; ועוד). וכן עדי קידושין שלא ראו את פני האשה אלא הכירו את קולה, הרי זו מקודשת (שו"ת הרשב"א א אלף קעט, לפי אמרי בינה, עדות מז, ואחיעזר ג טו), וכן בדיני נפשות, כגון ששמעוהו מקלל ומגדף (שו"ת ר"י מיגש שם), שאף אם עדות על פי טביעות קול אינה עדות ראייה אלא עדות ידיעה (ראה לעיל: מהותה), סומכים עליה, שכן

(חזון איש אה"ע קד סק"ז). ⁹ ויש שכתב שאין סומכים על טביעות קול, ולא התירו לתת גט לאשת אותו פלוני, אלא אם אמר שמו ושם עירו (קהלת יעקב (קרלין) ו, בדעת רש"י). ¹⁰ ויש שנראה מדבריהם שאין לאדם לסמוך על טביעות קול אף לענין דבר התלוי בו עצמו, וכתבו בטעם שאדם מותר באשתו בלילה, שרגילים הם זה עם זה, ואין לחשוש שמא אדם אחר בא להיזקק עמה הואיל ומכרת את קולו, ואחזוקי-איסורא-לא-מחזקינן (ראה ערכו). תשובות הגאונים שם) - היינו שאין חוששים לאיסור בדבר שאיננו רואים בו ריעותא - וכל שאין שם ספק ממש אלא חשש, סומכים על הכרת הקול (קרן אורה יבמות קכב א).

⁸ אף לסוברים שזה שאין מחזירים לו אבדה בטביעות עין הוא משום שאינו מדייק, ולכן אינו נאמן בטביעות עין להחזיר לו גט שאבד (ראה ערך הנ"ל: שם), מותר עם הארץ באשתו בלילה, לפי שבאיסור הנוגע לעצמו אף עם הארץ מדייק ויודע אם היא אשתו (ריטב"א בבא מציעא יט א), אבל אינו כשר, לדעה זו, להיות שליח להולכת הגט, אם הוא סומא, אלא אם כן ידוע לנו שזו שנותן לה את הגט אשת המשלח היא, שכיון שנותן לה ולא לאחרת נראים הדברים שהוא מכירה באמת (בית שמואל קמב ס"ק יחד, בדעת המגיד משנה). אף לסוברים שדוקא בטביעות עין גרועה אין סומכים על עם הארץ (ראה ערך הנ"ל: שם) אף בטביעות קול אין סומכים עליו, שהיא דומה לטביעות עין גרועה

טַבֵּל¹

גידולי קרקע שלא הופרשו מהם התרומות והמעשרות או החלה שהם מחוייבים בהם

הפרקים:

- מהותו ואיסורו
- חלותו
- באכילה
- קודם קביעתו
- בהנאה
- במכירה
- בטומאה
- במצוות
- בתערובת ובספק

מהותו ואיסורו

תבואה ופירות שגדלו בארץ-ישראל (ראה ערכו) שחייבים להפריש מהם תרומות-ומעשרות (ראה ערכו), ואלה עדיין לא הופרשו, קרויים **טבל** (פירוש המשניות לרמב"ם ברכות ז), ואסורים באכילה (ראה להלן: באכילה: איסורו), וכן עיסה - החייבת בחלה - שלא הופרשה ממנה חלתה, הרי זו **טבל** (ר"ש ופירוש המשניות חלה ג א; רמב"ם ביכורים ח ה). פירות החייבים בתרומות ומעשרות מדרבנן, כגון שגדלו בעציץ שאינו נקוב (ראה ערך עציץ, וערך תרומות ומעשרות), הרי הם **טבל** מדרבנן (ברכות מז ב, ושבת קכח א, ועוד).

אלו פירות חייבים בתרומות ומעשרות מן התורה, ואלו אינם חייבים אלא מדרבנן, ועל כל תנאי החיוב, וכן על חיוב ירקות שאינו אלא מדרבנן, ראה ערך תרומות ומעשרות.

על מחלוקת התנאים, וכן מחלוקת הראשונים להלכה, בטבל בזמן הזה, אם הוא חייב בתרומות ומעשרות מן התורה והוא **טבל** דאורייתא, או שאינו חייב אלא מדרבנן והוא **טבל** דרבנן, ראה ערך הנ"ל וערך ארץ ישראל.

השם **טבל** השם **טבל**, כתבו ראשונים שהוא מילה מורכבת מן המלים **טב** לא (פירוש המשניות לרמב"ם וברטנורא ברכות ז; רבינו מנוח חמץ ומצה ו ז, פירוש א; כפתור ופרח ב); יש שכתבו שהוא מלשון תערובת (רבינו מנוח שם פירוש א); ויש שכתבו שהוא מלשון **טבלה**, שהוא כמו **טבלה** של עץ ומתכת, שאין אדם יכול לאכול ממנה (ערוך ערך **טבלה**; רבינו מנוח שם פירוש ב).

כשהפריש חלק מהתרומות ומעשרות והמעשרות ולא הפריש את השאר, כגון שהפריש תרומה-גדולה (ראה ערכו) ולא הפריש מעשר-ראשון (ראה ערכו), או שהפריש מעשר ראשון ולא מעשר-שני (ראה ערכו), הרי זו **טבל** (ספרי ראה פסקתא עב, וברייתא בגמרא יבמות פו א, ושם נתבאר; תוספתא מכות ג, וברייתא בגמרא פסחים לה ב; רמב"ם מאכלות אסורות י כ), וכן תרומת מעשר - שלא הפרישה (ר"ש ביכורים ג ג, וראה פירוש המשניות שם) - אוסרת את הגורן (ביכורים ב ה, לפירוש ר"ש הנ"ל; רמב"ם מאכלות אסורות שם יט), וכן מעשר ראשון עצמו שלא הפריש ממנו תרומת מעשר, הרי זה **טבל** (תרומות ב ב; רמב"ם מעשר א ה; טושי"ע יורה דעה שלא ע).

ואפילו הפריש מן התבואה כל מה שחייב להפריש ממנה חוץ ממעשר-עני (ראה ערכו), הרי זו **טבל** (תוספתא מכות ג, וברייתא בגמרא פסחים לה ב; ירושלמי פאה סוף פרק א; רב בגמרא מכות טז ב). לדעת רב יוסף נחלקו בדבר תנאים: לרבי אליעזר אין מעשר עני טובל (ראה נדרים פד

א וב, ומכות שם); ולחכמים אף מעשר עני טובל (גמרא שם ושם); ואביי אמר שלדברי הכל מעשר עני טובל (גמרא שם), וכן הלכה (ראה ספרי דברים עב, וברייתא בגמרא יבמות שם; רמב"ם מאכלות אסורות י כ).

הפריש אך תבואה שהפריש ממנה תרומה ומעשר ראשון, ועדיין עדיין לא נתן לא נתן לא נתנם לכהן וללוי, יצאה מידי **טבל** (ראה דמאי ז ד, גיטין לא א, ורש"י ד"ה המנית, ותוספות ד"ה במחשבה, ועוד²), ואף שבשעת הפרשה לא היתה דעתו ליתנם, אין הנתינה מעכבת (ראה רש"י מכות יז א ד"ה לא נחשדו וד"ה אפרושי).

ויש שכתבו שאם אינו נותן את המתנות, לא הותר בהפרשתן, וכן הדין בעיסה החייבת בחלה, שאינה ניתרת בהפרשת החלה באופן זה (מגילת אסתר לספר המצות שורש יב), אלא שטבל של כהן שהפריש ממנו תרומה הותר מיד, כיון שאינו צריך ליתנו לכהן אחר (ראה ערך תרומה. מגילת אסתר שם).

בהמה שלא בהמה מתנותיה וקבה (ראה ערכו), לדעת רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן אסור לאכלה, והאוכל ממנה כאוכל **טבל** (חולין קלב ב), לפי שלמדים זרוע ולחיים וקיבה בגזרה שוה "נתינה נתינה" מתרומה (תוספות שם ד"ה כאילו). ואין הלכה כמותו (גמרא שם; רמב"ם ביכורים ט יד; טושי"ע י"ד סא ה), אלא מותרת היא באכילה, לפי שאין הבהמה דומה ל**טבל**, שכן מתנותיה מובדלות הן לעצמן (רבינו חננאל חולין שם, [נדפס בספר היובל לר"י פישמן ירושלים תרפ"ו עמ' עד]; רמב"ם שם; סמ"ג עשין קמב), ואין איסור **טבל** אלא כשההיתר והאיסור מעורבים יחד, מה שאין כן במתנות, שאף שהן מחוברות, אינן מעורבות (לב שמח על ספר המצות לרמב"ם סוף שורש יב).

ויש שכתבו הטעם מפני שאין בהן קדושה, אלא חובת הטבח הן (ר"י חולין שם, הובא באור זרוע סוף סי' תעט).

ראשית הגז ראשית-הגז (ראה ערכו) אינה טובלת, שנאמר: וְרֵאשִׁית גִּזְ צֹאנֶךָ תִּתֵּן לוֹ (דברים יח ד), אין לך בו אלא מראשיתו - משהופרשה ונעשתה ראשית (רש"י) - ואילך (חולין קלו א).

פאה פאה (ראה ערכו) שלא הופרשה אינה טובלת את התבואה (ירושלמי פאה סוף פרק א. וראה שם בפני משה והגר"א³).

ביכורים הביכורים שלא הופרשו אינם טובלים את הפירות (ביכורים ב ג, לפירוש ר"ש ופירוש המשניות שם), שאין החיוב שלהם תלוי בפירות אלא באדם, וחובת הגוף הם (תוספות בבא בתרא פא א ד"ה ההוא, על פי קדושין לו א).

פטור בעל הבית שאכל פירותיו טבלים, וכן לוי שאכל מתשלומים

שם בירושלמי שכן הוא אף בלקט ובשכחה וצריך ביאור. וראה תוספות ומאירי נדרים פד ב.

טבל. 1. יח', טורים תקפז-תרלח. 2. וראה מהר"י קורקוס מעשר שני א יא (הובא בכסף משנה שם), ושו"ת נודע ביהודה תנינא י"ד רא, ועוד. 3. וראה

א; לבוש יו"ד שלא פג; ביאור הגר"א שם ס"ק קלד וקלט, בדעת הרמב"ם מעשר ד ז, וראה חזון איש מעשרות ה סק"ז; ויש סוברים שאינה קובעת אלא מדרבנן (כסף משנה מעשר ג ד, בדעת הרמב"ם שם, וכן כתב בנקודת הכסף שלא פג⁵).

האם בתבואה ראית פני הבית שקובעת בטבל, נחלקו שני לשונות גם צריך ראית בגמרא אם צריך לה אף בתבואה שגמר מלאכתה פני בית במירוח (ראה לעיל: עד שתגמר מלאכתו):

• ללשון ראשון לעולם אינו חייב משום טבל עד שיכניסה לבית (בבא מציעא פח ב).

• ללשון שני דוקא זיתים וענבים שאינם בני גורן, אינם נקבעים בטבל עד שיראו פני הבית, מה שאין כן בחיטים ושעורים שנאמר בהם גורן (גמרא שם), ובגורן תלאן הכתוב, ולא בכניסה לבית (רמב"ן שם, ושו"ת הרשב"א א שסא).

להלכה יש פוסקים כלשון ראשון (רמב"ם מעשר ג ב ד; וטו"ע יו"ד שלא פג); ויש פוסקים שדוקא בשאינם בני גורן ראית פני הבית קובעת, אבל חיטים ושעורים שהן בני גורן, כיון שמירחן - הוטבלו (ראב"ד בהשגות שם; רבינו יחזקאל ורשב"ץ ברכות לא א; רמב"ן בבא מציעא שם), שהלכה כלשון שני (שו"ת הרשב"א א תצב; משנה למלך שם, ושו"ת שער אפרים פו בדעת הראב"ד).

באכילה

איסורו האוכל טבל - אחר שנקבע למעשרות או לחלה (ראה לעיל: חלותו) - עובר באיסור "בל תאכל טבל" (פסחים לה ב⁶) - מלבד שמבטל מצות עשה של הפרשת-תרומות-ומעשרות (ראה ערכו. ראה חינוך סוף מצוה תקז), או הפרשת-חלה (ראה ערך הפרשת חלה) - שנאמר: וְלֹא יִחְלְלוּ אֶת קִדְשֵׁי בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת אֲשֶׁר יָרִימוּ לַיהוָה (ויקרא כב טו), בעתידים לתרום הכתוב מדבר (סנהדרין פג א; רמב"ם מאכלות אסורות י יט; סמ"ג לאוין קמז; החינוך רפד), שלא ינהגו בהם מנהג חולין ועדיין הם קדשים, שעתידים להיתרם ולא הורמו (רמב"ם שם; סמ"ג שם), ואסרה תורה לחלל הקדשים בעודם מעורבים עם החולין (ספר החינוך שם), וחילול היינו אכילה (רש"י שם). הלאו נמנה במנין המצוות (הלכות גדולות לאוין שבמיתה סג; ספר המצות לא תעשה קנ; סמ"ג לאוין קמז; חינוך רפד).

עונשו האוכל טבל - כזית (רמב"ם מאכלות אסורות י יט; סמ"ג לאוין קמז) - חייב מיתה-בידי-שמים (ראה ערכו. תוספתא מעשר שני ג; סנהדרין פג א; רמב"ם שם; שו"ע יו"ד שלא ט), שנאמר בטבל: ולא יחללו את קדשי בני ישראל את אשר ירימו לה' (ראה לעיל), ולמדים טבל בגזרה שוה חילול חילול מתרומה - שאכלה זר (החינוך מצוה רפד), או שאכלה כהן בטומאה (רש"י סנהדרין פג א ד"ה מתרומה) - מה תרומה במיתה (ראה ערך חייב מיתות בידי שמים, מקורו), אף טבל במיתה (סנהדרין פג א).

אף טבל שהורמה ממנו תרומה גדולה, ולא הורמה ממנו תרומת מעשר, חייבים על אכילתו מיתה בידי שמים (ספר המצות לרמב"ם לא תעשה קנ, וחינוך רפד; רמב"ם מאכלות אסורות י יט), וכן האוכל מעשר ראשון קודם שניטלה ממנו תרומת מעשר, חייב מיתה בידי שמים, שנאמר בתרומת מעשר: וְאֶת קִדְשֵׁי בְנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא תִחְלְלוּ וְלֹא תָמוּתוּ (במדבר יח לב. ספר המצות שם; הרמב"ן במצות לא תעשה

מעשרותיו טבלים - שלא הפריש מהן תרומת מעשר (רש"י חולין קל ב ד"ה וכן) - פטורים מלשלם (ברייתא חולין שם; רמב"ם מעשר א ה; שו"ע יו"ד שלא ט) את המתנות לכהנים (רמב"ם ושו"ע שם), שאין לכהן בהם כלום, שנאמר: וְלֹא יִחְלְלוּ אֶת קִדְשֵׁי בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת אֲשֶׁר יָרִימוּ לַיהוָה (ויקרא כב טו), אין לך - לכהנים - בהם אלא משעת הרמה ואילך (ברייתא בגמרא חולין קל ב; רמב"ם מעשר שם; שו"ע שם. וראה ערך ממון שאין לו תובעים וערך מתנות כהונה, על האוכל אחרי הרמה).

חלותו

עד שתגמר אין חייבים על הגידולים משום טבל עד שתגמר מלאכתו (ראה ברייתא בגמרא בבא מציעא פח ב, וראה מעשרות א ה, ור"ש ופירוש המשניות לרמב"ם שם, וראה רמב"ם מעשר ג א ואילך, ושו"ע יו"ד שלא פג ואילך), וכגון בתבואה משימרח (מעשרות שם ו; רמב"ם שם והלכה יג; שו"ע שם), שלאחר שמסירים את המוץ מן התבואה צוברים אותה במקום אחד בגורן, ומייפים פני הערימה ומחליקים אותה, והוא המירוח (ר"ש שם על פי ירושלמי שם יד; רמב"ם שם), שנאמר בה גורן (גמרא בבא מציעא שם) - פְּדִינָן מִן הַגֶּרֶן (במדבר יח כז. וראה ספרי קרח קכא) - היינו שדש וזרה ומירח פניו של כרי (רמב"ן בבא מציעא שם).

אף על פי שאין חייבים משום טבל קודם גמר המלאכה, אינו מותר באכילה אלא עראי, אבל אכילת קבע אסורה מדרבנן, אף שעדיין לא נקבע בטבל, וראה על כל זה להלן בפרק: קודם קביעתו.

עד שיראה פני אמר רבי ינאי אין הטבל מתחייב במעשר - ואינו נאסר באכילה (תשובות גאונים קדמונים קיז מר' קלונימוס; שו"ת הרשב"א א שסא. וראה רמב"ם מעשר ד ב), ואפילו מירחו בשדה (רש"י בבא מציעא פז ב ד"ה אין) - עד שיראה פני הבית, שנאמר: בַּעֲרַתִּי הַקֶּדֶשׁ מִן הַבַּיִת (דברים כו יג. בבא מציעא פח א. וכן הוא בירושלמי מעשרות ג א), לומר שאינו קדוש עד שיהיה בתוך הבית (שו"ת הרשב"א שם).

ונחלקו בדבר:

• יש סוברים שקודם ראית פני הבית לא נגמרה חובת מעשרות, ודינם כקודם מירוח (ראה תוספות שבת קכז ב ד"ה האי, וראה חידושי רבי חיים הלוי הלכות מעשר בדעתם).

• ויש סוברים שכל שמירחם נגמר חיובם, אף שלא נקבעו באיסור טבל עד ראית פני הבית (ראה תוספות ביצה יג ב ד"ה ומה, וראה חידושי רבי חיים הלוי הלכות מעשר בדעתם, ושכן היא דעת הרמב"ם, וע"י חידושי רי"ז הלוי הלכות מעשר באורך).

רבי יוחנן אמר אפילו חצר קובעת, שנאמר: וְנִתְּתָה לְלֹאִי וּגְוִי וְאֶכְלוּ בְשִׁעְרֵיהֶם וּבְשִׁבְעוֹ (דברים כו יב. בבא מציעא שם⁴), משעה שנכנס לשעריך (רש"י שם ד"ה ואכלו), ולא נאמר "מן הבית" אלא לומר שחצר אינה קובעת אלא כשהיא דומה לבית, מה בית משתמר, אף חצר משתמרת (גמרא שם. וראה ערך חצר א): בקביעות למעשר, על פרטי החצר הקובעת).

ומודה רבי ינאי שחצר קובעת מדרבנן (ראשונים שם; ר"ש מעשרות ג ה, בשם רבינו תם; סמ"ג עשין קלה), גזירה שלא יחליפוה בבית, מתוך שהיא משתמרת כבית (רמב"ן שם).

להלכה יש שפסקו שחצר קובעת מן התורה (רש"י ומאירי ביצה לד

4. וכן דעת ר"ש בן לקיש בירושלמי מעשרות ד א, ראה שם בפני משה ובהגר"א.

5. וחזר בו ממה שהסכים בש"י ס"ק קיב לדעת הלבוש. 6. וראה מנחת חינוך

האוכל טבל שלא הפרישו ממנו כלום, אינו לוקה
אלא אחת (תוספתא מכות ג, וברייתא מכות כ א), שאף
על פי שהוא טבול לתרומה ולתרומת מעשר, שם

האוכל טבל
שלא הפרישו
ממנו כלום

טבל אחד הוא (ריטב"א מכות שם. וראה ערך לנר שם כ א).

אכל כזית טבל מכמה מינים, כתבו ראשונים שכל
החייב בתרומות ומעשרות מצטרף לכזית, מפני
שהוא שם אחד (רמב"ם מאכלות אסורות יד ו⁷).

צירוף כמה
מינים לכזית

אכל טבל שלא אכלו כדרך אכילתו (ראה ערך אכילה: איכותה),
יש שכתבו שחייב מלקות, לפי שאזהרתו משום לא
יחללו (ראה לעיל: איסורו), ולא נאמר בו לשון אכילה (שו"ת שאגת אריה
החדשות יב); ויש שכתבו שדין טבל כדין שאר האיסורים שאינו חייב
עליהם שלא כדרך אכילתם (ראה ערך הנ"ל), לפי שהוקש טבל לתרומה
(ראה לעיל: עונשו), שאין חייבים עליה אלא כדרך אכילתה (ראה ערך
הנ"ל וערך תרומה. מנחת חינוך רפד א, על פי סתימת הגמרא והרמב"ם).

קודם קביעתו

פירות שלא נקבעו בטבל, כגון שלא נגמרה
מלאכתם, או אפילו נגמרה מלאכתם אלא שלא ראו
פני הבית, שמותרים באכילה (ראה לעיל: חלותו), אינם מותרים אלא
באכילת עראי (מעשרות א ה, ורמב"ם מעשר ג א, ושו"ע יו"ד שלא פב,
כשדעתו להולכים לביתו), אבל אסור מדרבנן לאכול מהם אכילת קבע
(רש"י ברכות לא א ד"ה במוץ; שו"ת הרשב"א א שסא), שמא יבוא לאכול
טבל לאחר מירוח וראית פני הבית (שיטה מקובצת בבא מציעא פח ב,
בשם הרשב"א, וכעין זה בשו"ת הרשב"א שם).

אכילת עראי

אכילת עראי שמותרת בטבל קודם ראיית פני הבית,
כתבו אחרונים שאין גדרה כאכילת עראי המותרת חוץ
לסוכה (ראה ערך אכילת עראי: מחוץ לסוכה, וערך ישיבת סוכה), שבטבל
תיתכן אכילת קבע אף בפירות ויין, או בפת פחות מכביצה, מה
שאינן כן בסוכה, ואכילת עראי בטבל היא אף אם מילא כריסו ממנו,
מה שאין כן בסוכה (בינת אדם לשערי צדק ו א), שבטבל אין הדבר
תלוי בכמות האכילה אלא באיכותה (חזון איש מעשרות ד סק"י וז),
ובאיכות הפירות עצמם (מעשה רוקח על הרמב"ם מעשר ג ו).

גדרה של
אכילת עראי

כיצד היא אכילת עראי (רמב"ם מעשר ג יט; שו"ע יו"ד
אכילת עראי שלא פז), כגון שהוא מקלף שעורים - קודם שנתמרחו
(רש"י ופסקי רי"ד וחיידושי המאירי ביצה יג ב), שרוצה לאכלן חיים
ומקלפן מתוך שבולת שלהן (רש"י וחיידושי המאירי ביצה שם) - אחת
אחת ואוכל (מעשרות ד ה; רמב"ם שם; שו"ע שם), אבל אם קילף וכנס
לתוך ידו - חייב לעשר (מעשרות שם; רמב"ם שם; שו"ע שם), שהרי
זו אכילת קבע (רש"י שם ורי"ד וחיידושי המאירי שם), שכל שהוא
משתמש במה שהוא אוכל שימוש מרווח, אכילת קבע היא זו,
שהרי עשה כמו שעושים בקבע (חזון איש מעשרות ד יז לדעה ז).

כיצד היא
אכילת עראי

ויש מהראשונים מפרשים שאין חיובו לעשר משום שהיא אכילת
קבע, אלא לפי שכל שקילף הרבה ביחד, היינו דיגונו (תוספות
ביצה יג ב ד"ה ואם, ורשב"א שם), שכיון שהוא מקלף ומניח, נפרדו
שעורים אלו משאר פירות השדה וקבעו גורן לעצמן, ואינן
תלויות בגמר מלאכה של שאר התבואה (חזון איש שם ס"ק טז),
וכיון שאין דעתו להביאן לבית, נקבעו לטבל בשדה (חזון איש שם).

הנוספות מצוה ז, אזהרה לאוכל טבל הטבול לתרומת מעשר (רמב"ן
שם).

האוכל טבל במזיד והתרו בו - לוקה (משנה מכות
יג א; רמב"ם מאכלות אסורות י כ, וסנהדרין יט ב אותיות
ה-ו. וראה ערך חייבי מלקיות). ונחלקו תנאים בשיעורו: חכמים
אומרים כזית - מן הטבל, ורבי שמעון אומר כל שהוא (משנה שם),
שכשם שהאוכל נמלה חייב בכל שהוא כיון שהיא בריה (ראה
ערכו), כך האוכל חיטה אחת כבריייתה לוקה (ברייתא בגמרא שם),
ודוקא חיטה, אבל על קמח של טבל אינו לוקה אלא בכזית (גמרא
שם, לדעת רב ביבי), ולדעת חכמים אין חיטה של טבל חשובה
בריה, לפי שאין בה נשמה (גמרא שם). הלכה כחכמים (רמב"ם
מאכלות אסורות יד א. וראה ערך בריה).

האוכל טבל האוכל טבל דרבנן - שאינו חייב במעשרות אלא מדברי
דרבנן סופרים (ראה ערך תרומות ומעשרות) - מכים אותו
מכת-מרדות (ראה ערכו). תוספות בכורות נד א ד"ה ושני; רמב"ם מאכלות
אסורות י כא), אם אכל כזית (רמב"ם שם), והוא הדין לאוכל פירות
המחוייבים מן התורה שלא נקבעו למעשרות בראית פני הבית,
אלא בשאר דברים הקובעים מדרבנן (ראה לעיל: חלותו. רמב"ם מעשר
ד ב, וראה כסף משנה שם).

אזהרה אף כשם שישראל מזהרים שלא לאכול טבל, כך הכהנים
לכהנים מזהרים על כך (יראים השלם קמח; רמב"ם מעשר א ג), וכן
שנינו: כהנים, שאינם נותנים מעשר ללוויים (ראה ערך מעשר ראשון),
יכול יהיו אוכלים מעשר הטבול לתרומת מעשר - או שאר טבל
(רמב"ם שם) - תלמוד לומר: בְּן תְּרִימוֹ גַם אֲתֶם תְּרוֹמַת ה' (במדבר
יח כח. ספרי קרח קכא, הובא ביראים השלם שם; רמב"ם שם).

וכן מזהר הכהן על עיסה הטבולה לחלה, שנאמר: עֲרֹסְתֶכֶם
(במדבר טו כ), של כל ישראל במשמע (יראים השלם שם), או לפי
שחלה קרויה תרומה (יראים שם. וראה ערך חלה).

כשהורם חלקו אף טבל שלא הורם ממנו מעשר ראשון, או שהורם
מעשר ראשון ולא מעשר שני, ואפילו מעשר עני -
שהוא קל כצדקה, שאין בו צד קדושה (רש"י יבמות פו א ד"ה או) -
חייבים עליו מלקות (ספרי דברים עב, וברייתא בגמרא יבמות שם;
רמב"ם מאכלות אסורות י כ), וכן אמר רב: האוכל טבל של מעשר
עני לוקה (מכות טו ב), שנאמר: לֹא תֹכַל לְאָכַל בְּשַׁעֲרֶיךָ (דברים יב
יז), ולהלן הוא אומר: וְאָכַלְוּ בְּשַׁעֲרֶיךָ וְשָׂבְעוּ (דברים כו יב), מה
להלן מעשר עני, אף כאן מעשר עני, ואמרה תורה לא תוכל (ספרי
שם וברייתא שם, וראה רמב"ם שם כא).

עיסה הטבולה עיסה הטבולה לחלה חייבים עליה מיתה (שבועית ט
לחלה ט; חלה ג א; ספרי שלח קי; רמב"ם בכורות ח ה), לפי
שהיא טבל, והטבל במיתה (פירוש המשניות לרמב"ם חלה שם),
שהחלה עצמה קרויה תרומה והאוכלה במיתה (ראה ערך חלה),
והחולין הטבולים לחלה הם בכלל: וְלֹא יִחַלְלוּ אֶת קֳדָשִׁי בְּנִי
שְׂרָאֵל אֶת אֲשֶׁר יִרְיֶמוּ לָהּ (ויקרא כב טו. רבינו הלל בספרי שם).

וכתבו ראשונים שהאוכל מעיסה החייבת בחלה מן התורה לוקה
ככל אוכל טבל, ואם היתה חייבת מדבריהם, מכים אותו מכת
מרדות (רמב"ם שם).

האוכל בשדה האוכל בשדה (ירושלמי) שם כמה שירצה (ראה מעשרות ד א), ומותר לאכול שם כמה שירצה (ראה מעשרות ג י, ורמב"ם מעשר ד טז, וש"ע י"ד שלא צ), ובלבד שיאכל בדרך עראי, ולא יקבע עליו סעודתו (שערי צדק ו ב).

אבל אם היסב לאכול בשדה, הרי זה טובל - לפי שאין זו אכילת עראי אלא דרך קבע (מהר"א פולדא ופני משה שם), אף שאין דרך לאכול בהסיבה אלא בבית (מהר"א פולדא שם). איזהו היסב שהוא טובל, כל שיש בו יין (ירושלמי שם), שכל שיש יין באותה סעודה הרי זה דרך קבע (מהר"א פולדא שם).

קבע לאכול בהסיבה ולבסוף לא היסב, הדבר ספק (ירושלמי מעשרות שם) אם נקבע ואסור אף באכילת עראי, או מכיון שלא היסב מותר לאכלו עראי (ר"ש סיריליא ו שם).

בשבת שבת שקובעת למעשרות, לפי שנאמר: וְקָרַאתָ לַשַּׁבָּת עֲנֵג (ישעיה נח יג. ביצה לד ב), ולכן אין בה שם עראי אלא שם קבע (רש"י שם ד"ה כיון).

יש סוברים שאף פירות שלא נגמרו מלאכתם, בשבת עצמה אסור לאכלם (תוספות ביצה לה א ד"ה ר"א תירוצ ב; רשב"ם פסחים קה א ד"ה כשם, וראה חזון איש מעשרות ד ס"ק ה - ו⁹), שאכילת עראי בשבת, אפילו סעודה כל שהיא, קבע היא (רשב"ם פסחים שם); ויש חולקים וסוברים שאף בשבת עצמה מותרים הם באכילת עראי (רש"י ביצה לה א ד"ה ח"ג, ותירוצ א בתוספות שם ד"ה ר"א, וראה חזון איש שם סק"ד וסק"ו).

כשם שמותר לאכול עראי מפירות שלא נגמרו מלאכתם (ראה לעיל), כך מותר להאכילם לבהמה חיה ועופות (ראה לעיל), כן מותר להאכילם לבהמה חיה ועופות כל מה שירצה (רמב"ם מעשר ג כ; ש"ע י"ד שלא פח), וכן שנינו: מאכילים לבהמה ולחיה ולעופות, ופטורים מן המעשר עד שימרח (פאה א ו. לאחר מירוח קודם ראיית פני הבית, ראה להלן), שאכילת בהמה עראי היא (רש"י עבודה זרה מא ב ד"ה כדי; ר"ש סיריליא פאה א ה; תוספות יומא י ב ד"ה דילמא; סמ"ג עשין קלה), אם לפי שאין קבע לבהמה (רבנו יונה ברכות לא א), או שאף כשאוכלת קבע מותר, שלא גזרו באכילת בהמה משום אכילת קבע (רש"י פסחים ט א ד"ה כדי).

פירות שנגמרו מלאכתם בשדה, ועדיין לא ראו פני הבית, נחלקו ראשונים:

- יש שכתבו שמותר להאכילם לבהמה (ראה רש"י ותוספות עבודה זרה מא ב; שיטה מקובצת מנחות סז ב אות ב).
- ויש סוברים שכיון שנגמרו מלאכתם לא יאכל מהם לבהמה קבע עד שיעשר (רמב"ם מעשר ג כ, ומרכבת המשנה ואור שמח שם, בדעתו; ש"ע י"ד שלא פח), כיון שכבר חלה עליהם חובת מעשר, אף על פי שעדיין לא נקבעו באיסור טבל (חידושי רי"ז הלוי הלכות מעשר שם).

בהנאה

איסורו ומקורו אין מדליקים בטבל טמא (ברייתא בגמרא שבת כו א; רמב"ם הלכות מעשר ו ב; ש"ע י"ד שלא קטז) בחול, ואין צריך לומר בשבת (ברייתא שם¹⁰; רמב"ם שם), שנאמר: וְאֵי הִנֵּה נִתְּתִי לְךָ אֶת מִשְׁמֶרֶת תְּרוּמָתִי (במדבר יח ח), בשתי תרומות הכתוב

בסחיטת זיתים וכן סוחט הוא זיתים על בשרו (מעשרות ד א; רמב"ם מעשר ג יט; ש"ע י"ד שלא פז), וסך בשמן את בשרו (ר"ש וברטנורא שם), שזה בכלל אכילת עראי (כפתור ופרח לג, וכן משמע ברמב"ם שם ובש"ע שם), אבל הסוחט ונותן לתוך ידו - חייב לעשר (מעשרות שם; רמב"ם שם; ש"ע שם), אפילו היתה ידו ריקה (הגר"א י"ד שם ס"ק קנב), לפי שאין זה עראי אלא קבע (כפתור ופרח שם; ר"י קורקוס שם בדעת הרמב"ם שם; משנה ראשונה שם).

וכן נוטל הוא מן היין ונותן לקערה לתוך תבשיל צונן ואוכל (מעשרות ד א: המקפה לתבשיל פטור ופירוש המשניות שם; רמב"ם מעשר ג יט; ש"ע י"ד שלא פז), שזו אכילת עראי היא (ראה רמב"ם שם, וש"ע שם), אבל אם נתן לקדירה חייב, מפני שהיא כמו בור קטן (מעשרות שם; רמב"ם שם; ש"ע שם), שאף שבשעה שנטל היין בכלי עדיין שם עראי עליו, כיון שנתנו לקדירה שם קבע עליו (חזון איש מעשרות ד ס"ק יז).

הסוחט ענבים לתוך הכוס - נטבלו (תוספתא מעשרות א י, וירושלמי שם ד א; רמב"ם מעשר ה יז; ש"ע י"ד שלא קו), לפי שכן היא דרך קביעותו בשתייה (מנחת ביכורים שם, וראה מקדש דוד מעשרות ב⁸), אבל סוחט הוא לתוך ידו, ופטור מן המעשר (תוספתא שם), לפי ששתית עראי היא (כפתור ופרח לג; מנחת ביכורים שם).

וכן הסוחט לתוך תמחוי שיש בו תבשיל צונן - לא נטבל (ירושלמי שם; רמב"ם שם; וש"ע שם), שאין זה דרך קבע (ראה שערי צדק שם).

בשתיית יין בגת בשתיית יין בגת - מקום שדורכים שם ענבים (פירוש המשניות לרמב"ם מעשרות א ז; כפתור ופרח כו) - נחלקו תנאים, ושלש דעות בדבר:

- רבי מאיר אומר שותים על הגת, בין על החמים ובין על הצונן (מעשרות ד ז), היינו בין שמזגו בחמים, ובין שמזגו בצונן (רש"י עירובין צט ב ד"ה שותין), לפי שכששותהו על הגת ממש, שתיית עראי היא (רש"י שבת יא ב ד"ה לענין), ואינה נחשבת קבע (רש"י עירובין שם; ריבמ"צ ור"ש מעשרות שם), ופטור מן המעשר כל זמן שהיין לא ירד לבור שעדיין לא נגמרה מלאכתו (רש"י שבת שם).
- רבי אליעזר ב"ר צדוק אומר בין שמזגו בחמים ובין שמזגו בצונן - חייב לעשר (מעשרות שם). ונחלקו ראשונים בטעמו: יש שכתבו שמזיגתו במים עושה אותו קבע (רש"י ותוספות ר"י עירובין שם); ויש שכתבו שגזרו שמא יוציאנו חוץ לגת (ריבמ"צ ור"ש וברטנורא מעשרות שם).

• וחכמים אומרים מזגו בחמים חייב, מזגו בצונן פטור (מעשרות שם), לפי שבצונן הוא מחזיר את המותר (רבי יוחנן בירושלמי שם ב; שבת יא ב, ועירובין צט ב), ולכן היא שתיית עראי, אבל בחמים היא קבע (ירושלמי שם), שכיון שאין ראוי להחזיר המותר, שמקלקל את היין, היתה דעתו לשתות את כולו, ועושה אותה למזיגת קבע (רש"י עירובין צט ב ד"ה על; ברטנורא מעשרות שם; כסף משנה מעשר ה טז).

להלכה יש שפסקו כחכמים (רמב"ם מעשר ה טז); ויש שנראה מדבריהם שפסקו כרבי מאיר (ראה ערוך ערך חס א), ומאירי שבת יא ב שכתבו שלעולם מותר, וראה רבינו חננאל ורש"י עירובין צט ב, ותוספות שם א שפירשו סתם משנה שם כרבי מאיר).

מה חידוש יש בשבת, וראה קרית ספר מעשר ו, ושנות אליהו שבת ב סוף משנה א, ותשובה מאהבה ב רמא, וש"י שואל ומשיב תניא ב סוף סי' ב, ועונג יום טוב נ שישבו.

8. וראה רדב"ז על הרמב"ם שם שפירש מדין גמר מלאכה, וראה ערך גמר מלאכה. 9. ורצונם לומר שאף על פי שפירות שלא נגמרו מלאכתם אינם נקבעים במעשר, אכילת שבת אכילת קבע היא. 10. וראה רשב"א שם שתמה

לבהמה אסור להאכיל טבל לבהמה (פאה א ו, ור"ש שם; תוספות פסחים ט א ד"ה כדי; תוספתא דמאי א; רמב"ם מעשר ג כ; שו"ע יו"ד שלא פח), מן התורה (תוספות שם); ויש שכתבו שאין האיסור אלא מדרבנן (רדב"ז שם).

אמר רבי שמעון בן אלעזר אין בהמה אוכלת עראי בחצר (תוספתא מעשרות ב). יש ראשונים שפסקו כן להלכה (ראב"ד בהשגות מעשר ג כ), וכתבו שלא התירו אכילת עראי לבהמה אלא קודם גמר מלאכה (ראה ר"ש מעשרות ג ד, והגר"א יו"ד שלא קנא, בדעתו), אבל אחר שנקבע למעשרות אסור להאכילה אף אכילת עראי (רש"י עבודה זרה מא ב ד"ה כדי; מרכבת המשנה מעשר ג כ, וישועות מלכו שם ו בדעת הרמב"ם); ויש שפסקו שמותר להאכיל טבל לבהמה דרך עראי אפילו בתוך הבית (רמב"ם שם; שו"ע יו"ד שלא פח), ואף בטבל שנגמרה מלאכתו (רדב"ז שם; הגר"א שם ס"ק קנא), שחכמים חולקים על רבי שמעון בן אלעזר (רדב"ז שם; הגר"א שם).

במכירה

איסורו וטעמו אין אדם רשאי למכור טבל (דמאי ה ח; רמב"ם מעשר ו ו; שו"ע יו"ד שלא קיז), ותקנה היא שתיקנו חכמים, שמא לא ידע הלוקח שהוא טבל, ויבוא לידי מכשול (לבוש שם; ש"ך שם ס"ק קלה, וראה ערך לפני עור), ואסור להוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, וחוששים שלא יודיע ללוקח שהוא טבל (תוספות יום טוב דמאי ה ח).

לצורך מותר למכור (דמאי ה ח; רמב"ם מעשר ו ו; שו"ע יו"ד שלא קיז), ואין בדבר משום ביטול מצות הפרשת תרומות ומעשרות (ראה להלן: לגוי, במוכר לגוי), כיון שהלוקח יעשר (חזון איש שביעית א ס"ק כח).

כיצד, נתערב לחברו טבל בחולין, שמן התורה בטל ברוב, ומדברנן אסור עד שיעשר עליו ממקום אחר (ראה להלן: בתערובת), מותר למכור לו טבל כדי שיהא לו ממה לעשר על התערובת (ר"ש וברטנורא שם, על פי ירושלמי שם ז, סמ"ג עשין קלח). וכן אם היה שר המדינה דוחק בו למכור בזול, מותר לו למכור טבל (ירושלמי דמאי ב א, וראה פני משה והגר"א שם).

ואף לצורך לא התירו למכור אלא לחבר (ראה ערכו. ירושלמי שם ה ז; רמב"ם שם; שו"ע שם), או לנאמן על המעשרות (תוספות יום טוב שם ה ח. וראה ערך חבר: חבירות למעשרות), שידוע שנוהר בו (לבוש שם).

קודם גמר קודם גמר מלאכה מותר למכור (ריב"מ מעשרות א ח; מלאכה שיטה לא נודע למי קדושין מא ב, הובא בשו"ת ר"ב אשכנזי א), ואף למי שאינו נאמן על המעשרות (ריב"מ שם); ויש שנראה מדבריהם שאסור למכור, ואף לחבר (ראה רמב"ם מעשר ה יג, וחזון איש דמאי ז סק"ו).

לגוי אסור למכור טבל לגוי (תוספתא דמאי א יא, ורמב"ם מעשר יג טו בדמאי, וכל שכן בטבל. וראה חזון איש שביעית א ס"ק כח).

יש מהראשונים שפירשו הטעם לפי שתרומות ומעשרות מעורבים בו (שיטה לא נודע למי קדושין מא ב ד"ה ר"ש, הובאה בשו"ת ר"ב אשכנזי א ד"ה כתב), ומפקיעו ממצות הפרשת תרומות ומעשרות (שו"ת ר"ב אשכנזי שם, בדעתו. וראה חזון איש שם), או שהוא משום גזל השבט (חזון איש שביעית ד ס"ק יא; שו"ת משפט כהן לא).

במחלוקת תוספות והרמב"ם אם חייבים עליו מיתה.

מדבר, אחת טהורה ואחת טמאה, מה טהורה אין לך בה אלא משעת הרמה ואילך - לענין אכילה (רש"י שבת שם ד"ה מה) - אף טמאה אין לך - ליהנות (רמב"ם שם) - בה אלא משעת הרמה ואילך (גמרא שבת שם; רמב"ם שם. וראה ערך תרומה טמאה).

יש ראשונים שכתבו שכל שכן שטבל טהור אסור להסיקו תחת תבשילו (רש"י שבת שם; תוספות מנחות סז ב ד"ה כדי; לבוש יו"ד שלא קטז, ושו"ך שם ס"ק קלא); ויש שכתבו שאין זה קל וחומר, אלא שחוזרים ולמדים טבל טהור מטבל טמא, שכשם שטבל טמא אסור בהדלקה ובשאר הנאה של כילוי, הוא הדין טבל טהור (תוספות שבת כו א ד"ה אין).

גדור איסור הנאה של כילוי בטבל הוא מן התורה (ראה תוספות שבת כו א ד"ה אין, וכן כתב בשאגת אריה החדשות יב א), ובנדע ביהודה קמא או"ח לו בהג"ה, בדעת התוספות שם; חזון איש דמאי ד סק"ב, בדעת הרמב"ם מעשר ו ב שסתם), ואף אם תרומה מותרת בהנאה של כילוי לזרים (ראה ערך תרומה), טבל אסור (שאגת אריה החדשות שם), אלא שאין בו לא לאו ולא מיתה, ואינו אלא איסור סתם הנלמד בהיקש של משמרת תרומתי (אתוון דאורייתא כה; תורת הארץ א ב אות ט; חזון איש שם), והוא לאו הבא מכלל עשה (מנחת חינוך רפד ב סוף ד"ה והנה כבר), וכל אדם אסור בהנאה של כילוי, ואפילו אינו בעל הטבל, ואין מצות הפרשת תרומות ומעשרות מוטלת עליו (חזון איש דמאי ד סק"ט).

הטבל למעשר הטבל למעשר עני או למעשר שני אבל טבל למעשר (פסקי ריא"ז שבת ב א), וכן בטבל לתרומת מעשר, שהוא בכלל ההיקש של "משמרת תרומתי" (צל"ח ברכות מז א ד"ה והנעל"ד; נתיבות המשפט ר סק"א; מנחת חינוך רפד ב ד"ה והנה כבר), וכן עיסה הטבולה לחלה (שאגת אריה החדשות יב א); פני משה לירושלמי חלה ג א), לפי שאף החלה קרויה תרומה (ראה ערך חלה: קדושתה כתרומה. אחיעזר יו"ד לח סק"א).

אבל טבל הטבול למעשר עני, כתבו אחרונים שאינו אסור בהנאה של כילוי, לפי שאינו בכלל ההיקש של "משמרת תרומתי" (צל"ח שם; נתיבות המשפט שם; מנחת חינוך שם), וכן הטבול למעשר שני (מנחת חינוך שם¹¹); ויש סוברים שהטבול למעשר שני בכלל ההיקש של משמרת תרומתי, ואסור בהנאה של כילוי (אחיעזר שם).

לגוי אכסנאי גוי אסור להאכילו טבל (תוספות עירובין יז ב ד"ה ואת, בפירוש דברי רבי יוסי בירושלמי דמאי ג א).

יש מפרשים הטעם לפי שהטבל אסור בהנאה (תוספות שם, ורצונו לומר בהנאה של כילוי), וכשמאכילו לגוי נהנה בו הנאה של כילוי (צל"ח ברכות מז א בתוס' ד"ה ומאכילין; אחיעזר ג פא ס"ק יט; חזון איש שביעית א ס"ק כח). וכן גוי שאמר לישראל תן שמן על גבי מכתי, אם היה של טבל, אסור ליתן (תוספתא דמאי א טז; רמב"ם מעשר יג יז), לפי שהישראל מכלה אותו (מנחת ביכורים שם), ואסור משום הנאה של כילוי (בית אפרים יו"ד סב; תורת זרעים דמאי ו ב). וכן רופא ישראל שהיה מאכיל לחולה גוי מאכל של טבל, אם משל חולה מותר, ואם משל רופא אסור (ירושלמי דמאי ג א) משום איסור הנאה של כילוי (תורת זרעים שם).

יש מפרשים האיסור להאכיל טבל לאכסנאי גוי שהוא כשהטיל אותו המלך עליו, ונעשה כפורע חובו בממונו של כהן (תוספות ברכות מז א ד"ה ומאכילין; תוספות רבינו פרץ עירובין יז ב, בשם יש מפרשים).

11. וראה שם בטבול למעשר ראשון וכבר הופרשה תרומת מעשר, שתלוי

ברכות א יט; וטו"ע או"ח קצא א), ואף על פי שחייבים לברך עליו, אין מזמנים עליו, לפי שדבר איסור אין עליו חשיבות של קביעות, והרי זה כאכילת פירות שאין מזמנים עליה (ראב"ד בהשגות שם, והסכימו עמו בשו"ת הרשב"א א תשצד, ורא"ש ברכות מה א; ארחות חיים א, וכל בו הלכות ברכת המזון, בשם הגאונים).

ויש סוברים שהאוכל טבל אינו מברך עליו תחילה וסוף (רמב"ם שם; פסקי ריא"ז ברכות ז ב ועוד).

אפילו טבל שאינו טבול אלא מדרבנן, כגון שזרעו בעצין שאינו נקוב, אין מזמנים עליו (ראה ערך עציץ וערך תרומות ומעשרות. גמרא ברכות מז ב). מן הראשונים יש שכתב בטעם הדבר שחששו שמא יבוא לאכול טבל גמור מן התורה (ריבב"ן ברכות ז).

בעירוב אין מערבים בטבל (משנה עירובין לא א; רמב"ם עירובין א טו), אפילו בטבל שאינו טבול אלא מדרבנן (גמרא שם ב; רמב"ם שם), בין ערובי-חצרות (ראה ערכו) ובין ערובי-תחומין (ראה ערכו). ראה רש"י שם כו ב ד"ה בכל, וראה רמב"ם שם ופרק הלכה ז, שכל שאין ראוי לאכול אין מערבים בו (ראה רש"י שם ד"ה סומכוס).

ואף שראוי לתקנו ולעשרו ערב שבת בין-השמשות (ראה ערכו) שהוא זמן קנין העירוב (ראה ערך בין השמשות), ואיסור שראוי לתקנו, כגון יין לנזיר שיכול להישאל על נזירותו, מערבים בו (ראה משנה שם כו ב. וראה ערך ערובי חצרות), כתבו ראשונים שאין זה אלא באיסור שאף בזמן איסורו ראוי לאחרים, אבל טבל שאינו ראוי לשום אדם, אין מערבים בו (תוספות עירובין ל ב ד"ה ולפרוש).

באכילת מצה מצה (ראה ערכו) של טבל, אין יוצאים בה ידי חובת אכילת-מצה (ראה ערכו). משנה פסחים לה א; רמב"ם חמץ ומצה ו ז), בין כשלא תיקנה כלל, ובין כשהפריש ממנה תרומה גדולה ולא הפריש ממנה תרומת מעשר, או הפריש מעשר ראשון ולא מעשר שני, או אפילו לא הפריש ממנה מעשר עני - ואפילו בטבל דרבנן (גמרא שם ב) החמירו שלא ייצאו בו (תוספות שם קיד ב ד"ה אכלן דמאי) - שנאמר: לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות (דברים טו ג), מי שאיסורו - כשהוא חמץ - משום כל תאכל חמץ - אתה יוצא בו ידי אכילת מצה, אם עשאו מצה (רש"י) - יצא זה שאין איסורו משום כל תאכל חמץ אלא משום כל תאכל טבל (ברייתא בגמרא פסחים לה ב).

אמר רב ששת לא נאמרו הדברים אלא לדברי רבי שמעון שאין איסור חמץ חל על איסור טבל, כגון שאין-אסור-חל-על-אסור (ראה ערכו) אף באיסור כולל ומוסיף (גמרא שם לה ב), אבל לדעת חכמים הסוברים איסור חל על איסור - באיסור מוסיף וכולל (ראה ערך אין אסור חל על אסור, ושם שכן הלכה), ואיסור חמץ מוסיף הוא על איסור טבל, שהחמץ נאסר אף בהנאה (ראה ערך חמץ. רמב"ן שם), וכן איסור כולל הוא, שכל חמץ נאסר אף שאינו טבל, ולכן חל איסור חמץ על איסור טבל (ראה ערך אין אסור חל על אסור: אסור כולל) - יוצאים בטבל ידי חובת מצה (רמב"ן וריטב"א פסחים לה א, על פי גמרא שם).

רבינא אמר אף לדברי חכמים אין יוצאים בטבל ידי אכילת מצה, שלמדים מהאמור: לא תאכל עליו חמץ, מי שאיסורו משום כל תאכל חמץ בלבד, יצאה מצה של טבל שאסורה אף משום כל תאכל טבל (גמרא שם לו א). ונדחו דבריו, לפי שלא אמרה תורה

• ויש שכתבו הטעם שחששו שמא ימכרם הגוי לישראל אחר (רדב"ז על הרמב"ם מעשר יג טו בדמאי, וכן כתב בחסדי דוד לתוספתא שם). לפרוע בו חוב אין פורעים חוב מן הטבל, מפני שהוא כמוכרו (רמב"ם מעשר ו ט; שו"ע יו"ד שלא קיט).

המוציא פועלים לעשות לו מלאכה בשדה, אם יש להם מזונות לא יאכלו מפירות השדה אף שלא נגמרה מלאכתם, שאין פורעים חוב מן הטבל (רמב"ם שם ה יג, על פי פירושו במעשרות ג ב; שו"ע שם קא); ויש שכתבו שקודם גמר מלאכה מותר לפרוע ממנו חובו (ר"ש סיריליאן מעשרות ג ב¹²).

לשולחו לחברו כל דמאי שאינו רשאי למכרו, אף לא ישלחנו לחברו - וכל שכן טבל ודאי (רמב"ם מעשר ו ו; ר"ש סיריליאן דמאי ג ג; שו"ע יו"ד שלא קיז), ואפילו כשמודיעו (ר"ש סיריליאן שם), שמא יסמכו זה על זה ויאכלו טבל (רמב"ם שם), שחששו שמא ישלח לו ולא יודיענו (ראה פירוש המשניות לרמב"ם שם); רבי יוסי מתיר לשלוח את הטבל, ובלבד שיודיענו (דמאי שם), ואין חוששים שמא לא יודיענו (פירוש המשניות לרמב"ם שם); ורבי שמעון בן גמליאל אומר אם שולח לעם הארץ צריך לעשר, לחבר צריך להודיע (תוספתא שם).

הלכה כחכמים (רמב"ם שם; שו"ע שם. וראה ביאור הגר"א שם ס"ק קעט). ואסור לשלוח לחבריו אף לצורך, שאף שלצורך מותר למכור (ראה לעיל: לצורך), אסור לשלחו על ידי שליח, שמא לא יפרש לו השליח שהוא טבל, ויחשוב המקבל שהמשלח כבר תיקנו (משנה ראשונה דמאי ג ג, על פי לשון הרמב"ם שם).

בטומאה

פירות טבל אסור לטמאם (תוספתא חלה סוף פרק א), וכן עיסה הטבולה לחלה, ואפילו נולד בה ספק טומאה, תיעשה בטהרה (חלה ג ב; תוספתא חלה שם; רמב"ם ביכורים ח י), בכלים טהורים (רש"י נדה ו ב ד"ה תעשה; ריבמ"ץ חלה שם), וכן פירות טבל שנולד בהם ספק טומאה, ייעשו בטהרה (תוספתא שם), שחולין הטבולים לחלה כחלה - והם קודש (פירוש המשניות לרמב"ם גיטין ה ט), וכן חולין הטבולים לתרומה הרי הם כתרומה (ספר התרומה הלכות ארץ ישראל דף סא; הלכות ארץ ישראל וחלה למרדכי עמ' 32) - ואסור לגרום טומאה לחלה (ראה ערך חלה: קדושתה בתרומה. גמרא נדה ו ב), מדאורייתא (רש"י גיטין סא א ד"ה וסיפא), שנאמר בתרומה: מִשְׁמַרְתָּ תְּרומָתִי (במדבר יח ח), עשה לה שימור (ראה בכורות לד א. רש"י נדה שם, וגיטין שם; ספר התרומה שם), ובשתי תרומות הכתוב מדבר, אחת תרומה טהורה ואחת תרומה תלויה (רש"י נדה שם).

עיסה שלא נתגלגלה עדיין שנולד בה ספק טומאה, תיעשה בטומאה (חלה ג ב; תוספתא חלה סוף פרק א; רמב"ם ביכורים ח י), וכן פירות שלא נגמרה מלאכתם שנולד בהם ספק טומאה, ייעשו בטומאה (תוספתא שם).

במצוות

בזמן שלשה שאכלו כאחד שחייבים בזמן (ראה ערכו), אם אכל אחד מהם טבל - או שאכלו שלשתם טבל (תוספות ברכות מה א ד"ה אכל) - אין מזמנים עליו (משנה ברכות שם; ראב"ד בהשגות

12. וראה שם שתמה על הרמב"ם ממשנה (ורמב"ם) שם שמותר להם לאכול

ושני טעמים יש בדבר:

- כהיתרו כך איסורו, שכשם שהיתרו של טבל הוא במשהו, שכן חיטה אחת פוטרת את כל הכרי (ראה ערך הפרשת תרומות ומעשרות: השיעור. ושם, שחכמים נתנו בו שיעור), אף איסורו במשהו (ברייתא עבודה זרה עג ב, ותוספתא תרומות ה יח, וראה ערך בטול אסורים, שם).
- שיכול לתקנו ולהתירו, על ידי שיפריש עליו ממקום אחר, ודבר-שיש-לו-מתירין (ראה ערכו) אינו בטל (ראה ערך דבר שיש לו מתירין: במתירים שבידי אדם. רבי שמעון בברייתא נדרים נח א, ובתוספתא תרומות שם; רמב"ם מאכלות אסורות טו ו).

טבל הטבול אף טבל הטבול למעשר שני או למעשר עני שנתערב בחולין, איסורו במשהו (ראב"ד בהשגות מעשר שני א יא, למעשר עני וראה כסף משנה שם, בשם מהר"י קורקוס שאף דעת הרמב"ם כן); ויש שכתבו בדעת ראשונים שלא אמרו שאין טבל בטל ברוב אלא כשיש בו תרומת מעשר - ותרומה גדולה - אבל לא כשאין בו אלא מעשר שני ומעשר עני שהם חולין (רדב"ז שם בדעת הרמב"ם).

עיסה שהיא ספק טבל לחלה, חייב להפריש ממנה ספק טבל חלה (חולין קלד א), לפיכך עיסה של גר, ספק נתגלגלה אחר שנתגייר וחייבת בחלה, ספק נתגלגלה קודם שנתגייר ופטורה (ראה ערך חלה: הבעלים), חייבת בחלה (חלה ג ו; רמב"ם בכורים ח ט; טוש"ע יו"ד של ד), שספק איסור להחמיר (חולין שם), שהיא ספק איסור שיש בו עון מיתה בידי שמים (ירושלמי חלה ג ד; רש"י חולין שם ד"ה חלה; רמב"ם שם), ולכן אין סומכים על החזקה (רש"י שם).

וכן אם היה ספק בדין, כגון שתי עיסות שאין בכל אחת מהן כשיעור, ונאפו יחד בתנור (ראה ערך חלה: הצירוף והמצטרפים), לדעת הסוברים שהדבר ספק אם תנור מצרף או לא (ראה ערך הנ"ל, שם), חייבות בחלה מספק, שספק דאורייתא להחמיר (פסקי חלה לרשב"א ב, הובא בכסף משנה בכורים ו טז; תשב"ץ פסקי חלה ה).

בחלת חוץ לארץ, שאין חייבים להפרישה אלא וחלת ארץ ישראל מדרבנן (ראה ערך חלה: חלת חוץ לארץ), כתבו בזמן הזה ראשונים שספיקה להקל (פסקי חלה לרשב"א ב, ותשב"ץ פסקי חלה ה; אור זרוע א רכה א) ותשסח בנילוש במי פירות).

ואף בעיסת ארץ ישראל בזמן הזה, שלהלכה אינה חייבת בחלה אלא מדרבנן (ראה ערך הנ"ל: מקום החיוב וזמנו, שכן הוא לדעת רוב הפוסקים), יש שכתבו בספק אם נצטרפה לשיעור חיוב חלה, שספיקה להקל (רשב"א שם; תשב"ץ בפסקי חלה ה; ש"ך יו"ד שכה סק"ב, והגרי"א סק"ה, בדעת שו"ע שם).

"בלבד" (גמרא שם); ויש מן הראשונים שכתבו שלא נדחו דבריו להלכה, ולכן אף לדעת חכמים אין יוצאים בטבל (מאירי שם).

במרור (ראה ערכו) של טבל, אין יוצאים בו ידי חובת אכילת-מרור (ראה ערכו), שהרי זו מצוה הבאה בעבירה (רש"י ומאירי פסחים לט א; רבנו יהונתן שם), ואף על פי שמעשר ירק אינו אלא מדרבנן (ראה ערך תרומות ומעשרות), אין יוצאים בו (רש"י ומאירי שם); ויש מהראשונים שכתבו הטעם שהוקש מרור למצה, וכל האסור באכילה שאין יוצאים בו ידי אכילת-מצה (ראה ערכו) אין יוצאים בו ידי אכילת-מרור (ראה ערכו). תוספות פסחים קיד ב ד"ה אכלו).

באתרוג אחריו של טבל, כתבו ראשונים שאין אדם יוצא בו ידי חובת נטילת אתרוג (רמב"ם לולב ח ב, וכן כתב רש"י סוכה לה א ד"ה ומאן וד"ה אלא בהיתר), לפי שאסור באכילה, ואינו בכלל "לָקַח" (ויקרא כג מ, וראה ערך נטילת לולב. רש"י ורבנו יהונתן ומאירי סוכה שם; פסקי ריא"ז שם ג ה. וראה שו"ע או"ח תרמט ה, ומשנה ברורה שם ס"ק מה), ופסול ביום הראשון של סוכות (ראה תוספות סוכה שם ד"ה לפי, ומגן אברהם ומחצית השקל שם סק"כ), או שפסול אף בשאר ימי החג (שו"ע שם, וראה מגן אברהם שם, וראה ערך הנ"ל).

ויש ראשונים החולקים וסוברים שאם נטל אתרוג של טבל - יצא (ריטב"א ור"ן סוכה לה א, בשם הרמב"ן), שהטבל נקרא שלו, לפי שיכול להפריש עליו ממקום אחר (מאירי במגן אבות כא; ר"ן שם בשם הרמב"ן), אלא שלכתחילה לא יטלנו (רמב"ן במלחמות סוכה ריש פרק ג, הובא בריטב"א ור"ן שם).

בזמן הזה שאין המעשרות נוהגים מן התורה (ראה ערך ארץ ישראל (ה): תרומות ומעשרות, וערך תרומות ומעשרות), יש מהאחרונים שכתבו שלדברי הכל יוצאים באתרוג של טבל (שו"ת מהרש"ם יו"ד קצב); ויש סוברים שאף בזמן הזה אין יוצאים בו (כפות תמרים לה א, וכן נראה במגן אברהם תרמט סק"ד).

נר של שבת נר של שבת אסור להדליקו בשמן של טבל (ברייתא בגמרא שבת כו א; רמב"ם מעשר ו ב; טוש"ע יו"ד שלא קטז), לפי שהוא נהנה מהטבל הנאה של כילוי, שהרי נר של שבת עשוי ליהנות בו (ראה ערך נר שבת), אבל נר של חנוכה מותר להדליקו בשמן של טבל, לפי שאסור ליהנות מאורו (ראה ערך חנכה: איסור השתמשות. משנה למלך תרומות ב יד).

בתערובת ובספק

טבל שנתערב בחולין מתוקנים מין-במינו (ראה ערכו), מן התורה בטל ברוב (ראה ערך בטול ברוב. ראה מנחות לא א ורש"י ד"ה אין רוב), ומדרבנן החמירו שלא יתבטל (ראה חלה ג י, וראה ערך בטול אסורים: בטבל).

טבת

החודש העשירי למנין החדשים

זמנו וקביעותו

החדשים שמונים אותם מניסין (ראה ערכו. ראה ערך זכירת יציאת מצרים: זכירתה במצוות אחרות).

השם טבת הוא כשאר שמות החדשים שעלו בידם מבבל (כן משמע מירושלמי ראש השנה א ב).

ראש חודש טבת בזמן הזה, שקביעות החדשים היא על פי חשבון

שמו חודש טבת הוזכר במקרא בשם החודש העשירי (מלכים ב כה א; ירמיה לט א, ושם נב ד; עזרא י טז; דברי הימים א כז יג; אסתר ב טז) או: עשירי, סתם (יחזקאל כט א, ושם לג כא), וכן נאמר: בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי הוּא חֹדֶשׁ טֵבֶת (אסתר שם), שהוא עשירי למנין

טבת. 1. יח, טורים תרלח-תרמ.

דמאי ו ז, וראה חזון איש דמאי ז ס"ק יט שפירש דברי הרמב"ם בענין אחר.

ונקראו "זמן עצי כהנים והעם" (משנה תענית כו א), שבאלו הזמנים היו הכהנים והעם מתנדבים להביא עצים, והיו מקריבים קרבן אותו היום, ואפילו היו עצים הרבה למערכה היו אלו מתנדבים ומקריבים (רש"י שם ד"ה תשעה), ומטעם זה שנינו לענין מעמדות (ראה ערכו): באחד בטבת לא היה בו מעמד, שיש בו הלל (ראה ערכו), וקרבן מוסף, וקרבן עצים (משנה שם).

עשרה בטבת צום העשירי האמור במקרא (זכריה ח יט), נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים זה עשרה בטבת, שבו סמך מלך בבל על ירושלים, שנאמר: וַיְהִי דְבַר ה' אֵלַי בַּשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בַּעֲשׂוֹר לַחֹדֶשׁ וּגְו' סָמַךְ מֶלֶךְ בָּבֶל אֶל יְרוּשָׁלַיִם בַּעֲצָם הַיּוֹם הַזֶּה (יחזקאל כד א-ב). רבי עקיבא בתוספתא סוטה (ליברמן) ו י, וגמ' ראש השנה יח ב, וירושלמי תענית ד ה) ³.

• ויש אומרים שצום העשירי זה חמשה בטבת, שבו באת שמועה לגולה, שנאמר: וַיְהִי בַּשָּׁנָה הַשְּׁנִי עֶשְׂרֵה שָׁנָה בַּעֲשָׂרִי בַּחֹדֶשׁ לְגִלְתָּנוּ בָּא אֵלַי הַפֶּלִיט מִירוּשָׁלַיִם לֵאמֹר הִנֵּה הָעִיר (יחזקאל לג כא), ועשו יום שמועה כיום שריפה (רבי שמעון בתוספתא שם יא, ובבלי שם, וירושלמי שם).

תעניות נוספות ח' בטבת נמנה בין הימים שתקנו חכמים להתענות בטבת בהם (מגילת תענית, סוף המגילה; הלכות גדולות, הלכות תשעה באב ותעניות, עמ' רלג במהדורת מכון ירושלים; טוש"ע או"ח תקפ א), שבו נכתבה התורה יונית בימי תלמי המלך, והחושך בא לעולם שלשה ימים (הלכות גדולות שם; טוש"ע שם).

וכן ט' בטבת נמנה בין ימים אלו, ולא כתבו רבותינו על מה הוא (הלכות גדולות שם; כלבו סג; טוש"ע שם), וביום זה מתו עזרא הסופר ונחמיה בן חכליה (הלכות גדולות שם) ⁴.

(ראה ערך קדוש החודש) ראש חודש טבת פעמים שהוא יום אחד, והיינו כשחודש כסלו (ראה ערכו) שלפניו בן כ"ט יום, וביום השליש הוא ראש חודש טבת, ופעמים שהוא שני ימים, והיינו כשכסלו בן שלשים יום, וראש חודש טבת הוא ביום השליש ולמחרתו שהוא א' בטבת (רמב"ם קדוש החודש ח ד, ו).

הימים שאפשר שיחול בהם א' בטבת, הם א' ב' ג' ד' ו' (טוש"ע או"ח תכח ב), ואי אפשר שיחול ביום ב' אלא בשנה מעוברת (פרי חדש שם א).

מספר ימי חודש טבת - כשהקביעות היא על פי חשבון - לעולם החודש חסר, היינו בן כ"ט יום, וביום השליש הוא א' בשבט (ראה ערכו. רמב"ם שם ה).

יציאת שלוחי בית דין קדוש החודש) - שבחדשים שיש בהם מועדות היו שלוחי בית דין יוצאים למקומות הרחוקים מירושלים כדי להודיע באיזה יום קידשו בית דין את החודש - לא היו יוצאים על ראש חודש טבת, אף על פי שיש בו צום של עשרה-בטבת (ראה ערכו), לפי שאמרו שבזמן שאין שמד ואין שלום, אם רצו מתענים, ואם רצו אין מתענים (ראה ערך עשרה בטבת. ראש השנה יח ב), וכיון שרשות הוא לא מטריחים שלוחים עליו (רש"י שם ד"ה רצו).

דיני החודש

ראש חודש טבת, בין שהוא יום אחד בין שהוא שני ימים (ראה לעיל), וכן יום ב' בטבת - ולפעמים אף יום ג' - חלים לעולם בחנוכה (ראה ערכו) ².

זמן עצי כהנים אחד בטבת הוא אחד מתשעה זמנים שהיו ימים טובים - בזמן הבית - למשפחות מיוחדות מירושלם,

ודיינו המיוחדים, ראה ערך עשרה בטבת. ⁴ ויש שכתב שזהו הסוד (כלבו שם) - טעם התענית - ויש שמשמע מדבריו ששני עניינים נפרדים הם (הלכות גדולות שם); ויש מהאחרונים שכתב שביום זה נולד אותו האיש (תוספות

² על קריאת התורה בראש חודש טבת, שקוראים בשל ראש חודש ובשל חנוכה, וכן על קריאת התורה בראש חודש טבת שחל להיות בשבת, ראה ערך חנוכה; על ההפטר שקוראים בשבת זו, ראה ערך הפטרה. ³ על התענית ביום זה

טְהָרָה¹

העברת טומאה מאדם וכלים טמאים על ידי עשיית מעשים שקבעה תורה, כגון טבילה והזאה, וכן שמירת דבר טהור שלא ייטמא

הפרקים:

- שמירה בטהרה
- טהרה ברגל

- העברת טומאה

העברת טומאה

כל הטמאים, בין אדם בין כלים, בין שנטמאו טומאה חמורה של תורה, בין שנטמאו בטומאה של דבריהם, אין להם טהרה אלא בטבילה במי מקוה (רמב"ם מקואות א א). והדברים אמורים הן באותם שטומאתם יוצאת מגופם, והן באותם שקיבלו את טומאתם מאחרים על ידי מגע או משא וכיוצא, בין באותם שטמאים טומאת ערב, ובין באותם שטמאים טומאת שבעה, שכולם אינם נטהרים מטומאתם בגמר ימי טומאתם אלא בטבילה במי מקוה ובהערב-שמש (ראה ערכו), ויש שטהרתם טעונה מעשים נוספים, כגון טמא מת שטעון גם הזאת מי חטאת, וכן מצורע שטעון גם הבאת צפרים ותגלחת, ויש מהטמאים שטומאתם יוצאת מגופם שטעונים הבאת קרבנות לגמר טהרתם, והם קרויים מחוסרי כפרה (ראה על כל זה להלן).

טבילה והערב השמש גומר את טהרתו לתרומה, והקרבן - במחוסרי כפרה - מכשירו לאכילת קדשים (רמב"ם תרומות ז ב, ומעשר שני ג ד) ולביאת-מקדש (ראה ערכו רמב"ם ביאת מקדש ג ז). וכן שנינו: טבל ועלה אוכל במעשר, העריב שמשו אוכל בתרומה, הביא כפרתו אוכל בקדשים (נגעים יד א), ששלשה כתובים נאמרו בטהרת טמאים: וְלֹא יֹאכַל מִן הַקִּדְשִׁים כִּי אִם רִחֵץ בְּשׁוֹר בְּמִים (ויקרא כב ו), הֵא אִם רִחֵץ טָהוֹר, וְנֹאמַר: וְכֹא הִשְׁמֵשׁ וְטָהַר וְאַחֲרָיִם יֹאכַל מִן הַקִּדְשִׁים (ויקרא שם ז) - תלה הכתוב הטהרה אף בביאת שמש (רב נסים גאון ברכות ב א) - ונאמר: וְכֹפֶר עֲלֶיהָ הִכְהֵן וְטָהַרָה (ויקרא יב ח), הֵא כִיצֵד, כֹּאֵן לַמַּעֲשֶׂר, כֹּאֵן לַתְּרוּמָה, וְכֹאֵן לַקִּדְשִׁים (יבמות עד ב).

כל הטמאים טומאת ערב, אחד אדם ואחד כלים, מפורש בתורה שאינם נטהרים אלא בטבילה ובהערב שמש, כגון כבעל קרי, שנאמר: וְרִחֵץ בְּמִים אֶת כָּל בְּשׁוֹר וְטָמֵא עַד הָעֶרֶב (ויקרא טו טז), וכן מצינו פעמים הרבה שנאמר בטמאים כבוס בגדים, כגון בנטמא בביאה לבית המנוגע: וְהִשְׁכָּב בְּבֵית יִכְפֹּס אֶת בְּגָדָיו (ראה ערך נגעי בתים. ויקרא יד מז), וכתבו ראשונים שכל מקום שנאמר בתורה רחיצת בשר וכיבוס בגדים, אינו אלא טבילת כל הגוף - וכל הכלי - במקוה (רמב"ם מקואות א ב). אף הטמאים שלא פירש בהם הכתוב להצריכם טבילה, אלא נאמר בהם טומאת ערב, כגון בנוגע בזבה (ויקרא טו יט), כתבו ראשונים שלמדים בהם טהרת טבילה מאותם שנתפרש בהם ורחץ במים וטמא עד הערב (ראה לעיל), שאין טומאה פורחת מן הטמאים בלא טבילה (רמב"ם שבת יג ב).

טומאת שבעה הטמאים טומאת שבעה, יש מהם שנתפרש בתורה שאינם נטהרים בימים בלבד אלא טעונים אף טבילה ושאר מעשים שקבעה תורה לטהרתם, והם: טמא מת וזב ומצורע.

• הנטמא בטומאת-מת (ראה ערכו), שטומאתו שבעה ימים (ראה ערך טומאת מת, על אופני הטומאה), בין אדם בין כלים, טהרתו בהזאת מי

חטאת ביום השלישי וביום השביעי לטומאתו, וטובל ביום השביעי ונטהר מטומאתו, והרי הוא טבול-יום (ראה ערכו), וכשהעריב שמשו נטהר לגמרי, שנאמר: וְהָזָה עַל הָאֵהָל וְעַל כָּל הַכֵּלִים וְעַל הַנִּפְשׁוֹת וגו' וְהָזָה הַטָּהָר עַל הַטָּמֵא בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי וגו' וְכִפֹּס בְּגָדָיו וְרִחֵץ בְּמִים וְטָהַר בְּעֶרֶב (במדבר יט יח-יט).

• הזב שראה שתי ראיות או שלש ראיות (ראה ערך זב: מספר הראיות) זמן טהרתו הוא בגמר שבעה ימים נקיים מיום שפסק לראות בו, וטהרתו בטבילה במים חיים של מי מעיין, שנאמר: וְכִי יִטָּהַר הַזָּב מִזִּבּוֹ, הֵינּוּ כְּשִׁיפְסוֹק מִזִּבְתּוֹ (גמ' מגילה ח א) - וְסָפַר לוֹ שִׁבְעַת יָמִים לְטָהָרָתוֹ וְכִפֹּס בְּגָדָיו וְרִחֵץ בְּשׁוֹר בְּמִים חַיִּים וְטָהַר (ויקרא טו א), אלא שההזאה שלוש ראיות חמור מההזאה שתי ראיות, שבעל שלש ראיות אף טעון קרבן לגמר טהרתו (ראה ערך הנזיל: טהרתו וערך מחוסר כפרה), שנאמר: וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי יָקַח לוֹ שְׁתֵּי תִרְיִם וגו' (ויקרא שם יד). הזב שראה ראה אחת שטמא טומאת ערב כבעל קרי, אף לענין טבילה דינו כבעל קרי (מגילה כ א).

מנין ימי טומאה אף הזבה (ראה ערכו) והנדה (ראה ערכו) והיולדת (ראה ערכו) שלא נתפרש בהן בתורה אלא מנין ימי טומאה, אינן נטהרות בתום ימי טומאתן עד שיטבלו.

• זבה, בין קטנה ובין גדולה, וכן נדה, למדים טבילתן בבנין-אב (ראה ערכו) משאר טמאים שנאמר בהם: וְרִחֲצוּ בְּמִים (ויקרא טו ח), מכאן לכל הטמאים שאין עולים מטומאתם אלא בטבילה (רמב"ם איסורי ביאה ד ג; סמ"ג לאוין קיא; ועוד).²

• ביולדת זכר נאמר: וְטָמְאָה שִׁבְעַת יָמִים וגו' וּשְׁלֹשִׁים יוֹם וּשְׁלֹשֶׁת יָמִים תֵּשֵׁב בְּדָמֵי טָהָרָה (ויקרא יב ב,ד), וביולדת נקיבה נאמר: וְטָמְאָה שִׁבְעִים בְּנִדְתָּהּ וְשָׁשִׁים יוֹם וּשְׁשֶׁת יָמִים תֵּשֵׁב עַל דָּמֵי טָהָרָה (שם ח), ונאמר: וּבִמְלֹאֵת יָמֵי טָהָרָה לִבָּן אוֹ לְבַת תִּבְיֹא כָּכֶשׁ וגו' (שם ו).

בטומאת צרעת מצורע ובית המנוגע ובגד המנוגע יש להם טהרה לאחר שעבר מהם הנגע.

• מצורע מוחלט שנתרפא מצרעתו נתפרשה טהרתו בתורה, ושלשה חלקים בסדר טהרתו, וכל אחד נאמר לענין אחר (ראה ערך טהרת מצורע: סדר הטהרה), ובכל אחד מהם נאמר: וְטָהַר (ויקרא יד ח, ט, כ), ובמצורע שנטהר מתוך הסגר אין אלא טבילה והערב שמש בלבד (ראה ערך הנזיל: שם).

• בית המנוגע שסר הנגע ממנו או שכהה, אף הוא נתפרשה טהרתו בתורה, שנאמר: וְלָקַח לְחֵטָא אֶת הַפִּיִּת וגו' וְהָזָה אֶל הַפִּיִּת שָׁבַע פְּעָמִים וגו' וְכֹפֶר עַל הַפִּיִּת וְטָהַר (ויקרא יד נא, נג), ודוקא כשסר ממנו הנגע מתוך הסגר, אבל אם הוחלט הבית לטומאה, צריך לנתצו, ואין לו טהרה עולמית (ראה ערך נגעי בתים. תורת כהנים מצורע פרק ה טו).

נוספים, ראה: תוספות יומא עח א ד"ה מכאן; אור זרוע א שנט; מאירי נדה

חדשים למגילת תענית שם). **טהרה**. 1. יט, טורים א-כט. 2. ללימודים

• יש אומרים שהתורה הזהירה לשמור תרומה בטהרה (רש"י שבת יד א ד"ה ופסיל, ופסחים יד א ד"ה מדבריהם), ואסור לגרום לה טומאה (רש"י סוכה לה ב ד"ה שמכשירה, ועבודה זרה נו א ד"ה ואין בוצרין), שנאמר: **אַתָּה מְשַׁמֵּר תְּרוֹמָתִי** (במדבר יח ח. רש"י שבת שם, ופסחים שם, וסוכה שם, ועבודה זרה שם), עשה לה שימור (רש"י סוכה שם); וכן מעשר שני אסור לגרום לו טומאה, שהרי נקרא קודש (רב ניסים גאון ברכות ג א; רש"י סוכה שם), שנאמר: **וְכָל מַעֲשֵׂר הָאָרֶץ וגו' קָדֵשׁ לַיהוָה** (ויקרא כו ט), וטעון שימור (רש"י סוכה שם)¹⁰; וכן אסור לטמא קדשים, שנאמר בתרומה **מְשַׁמֵּר תְּרוֹמָתִי**, והוא הדין לקדשים (רש"י חולין ב ב ד"ה ובמוקדשין); והוא הדין בגדי-כהונה (ראה ערכו) שאסור לטמאותם (רש"י עירובין קד ב ד"ה כהן וד"ה שהיו; ביאור הר"י פערלא לספר המצוות לס"ג מ"ע ב, בדעת רס"ג), ומפרשים אותה ששנינו: שרץ שנמצא במקדש כהן מוציאו בצבת של עץ (רבי יהודה במשנה שם), אף על פי שהוא משהה את השרץ במקדש עד שיחזור אחר הצבת, ואינו מוציאו מיד באבנטו, כדי שלא להרבות את הטומאה, לפי שהאבנט הוא קדוש (רש"י שם ושם), ואסור לטמאו מן התורה (ביאור הר"י פערלא שם, בדעת רס"ג, על פי הגמ' שם), אם משום שנאמר: **בְּכָל קֹדֶשׁ לֹא תִגַּע** (ויקרא יב ד), או משום דין שמירת קדשים בטהרה הנלמד ממשמרת תרומתי (ראה לעיל. ביאור הר"י פערלא שם, בדעת רס"ג).

• ויש אומרים שלא בא המקרא אלא לומר שלא תגע בתרומה שלא תפסלנה ותפסידנה (תוספות מכות יד ב ד"ה ההוא, ושיטה מקובצת זבחים לג ב, בשם ה"ר שלמה מדריש), ואינו אסור מצד עצם הטומאה, אלא מפני שמפסידה (גאון יעקב עירובין שם, בדעת התוספות), והאיסור להרבות טומאה הוא משום שהאבנט נמצא במקדש, ואסור להכניס טומאה למקדש (ראה ערך טומאת מקדש וקדשיו. תוספות עירובין שם ד"ה לא; כן משמע מהרמב"ם ביאת המקדש ג כ), ואין כלל איסור לטמא בגדי כהונה, מפני שיש להם טהרה מטומאתם במקוה (גאון יעקב שם, בדעת התוספות).

מלקות ולענין חיוב מלקות, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שטמא שנגע בקודש לוקה, שנאמר: **בְּכָל קֹדֶשׁ לֹא תִגַּע** (ויקרא שם), ואף על פי שלדעתם בא לאו זה לאזהרה לאוכל קודש בטומאת הגוף (ראה ערך טומאת מקדש וקדשיו), הוציאה תורה אזהרה אכילה בלשון נגיעה, להזהיר אף על הנגיעה (ריש לקיש במכות שם זבחים שם), שהנגיעה כאכילה (יבמות עה א, לדעה זו).

• ויש אומרים שטמא שנגע בקודש אינו לוקה, שמקרא זה לא נאמר אלא על תרומה (רבי יוחנן במכות שם, וזבחים שם), ולדעתם אם נגע בתרומה לוקה, ואין קדשים בכלל קודש האמור בלאו זה (תוספות זבחים שם ד"ה לענין), ואין למדים מלקות לקדשים בקל וחומר מתרומה, לפי שאין-מזהירים-מן-הדין (ראה ערכו. רש"י זבחים שם ד"ה בתרומה); ויש מהראשונים סוברים שלדעתם אף אם נגע בתרומה אינו לוקה, שלא בא המקרא לאזהרה, אלא לומר שלא תגע בתרומה שלא תפסלנה (ראה לעיל. תוספות מכות שם ד"ה ההוא, ושיטה מקובצת זבחים שם, בשם ה"ר שלמה מדריש).

יולדת). אף הזאת שליש ושיביעי על טמא מת, מנוה רוב הראשונים למצות עשה (ראה ערך הזאה ב. ספר המצוות מ"ע קח; סמ"ג עשין רלג; חינוך שצט). 7. אם הן מצוות בחיוב, היינו שחייב אדם להיטהר מטומאתו, או שאין אלא רשות ומה שנמנו במנין המצוות אינו אלא בתורת דין, שאם רוצה אדם להיטהר לא יוכל להיטהר אלא באלו, ראה על כל טהרה בערכו. 8. ללימוד נוסף, ראה תורת כהנים שם י. 9. על חולין טמאים, אם יש בהם איסור לטהור לאכלם, ראה ערך חולין: אכילתם בטהרה. 10. ויש מהאחרונים שכתב שמותר לטמא

• בגד המנוגע שסר ממנו הנגע מתוך הסגרו, טהרתו אף היא מפורשת בתורה: **וְהַכְּגֵד וגו' אֲשֶׁר תִּכְבֵּס וְסָר מֵהֶם הַנֶּגַע וְכַבֵּס שְׁנֵית יוֹטָהוּ** (ויקרא יג נח), וכיבוס זה הוא טבילה (אונקלוס שם; רש"י שם; רמב"ן שם)³, ובגד המנוגע שהוחלט לטומאה יישרף, ואין לו טהרה עולמית (ראה ערך נגעי בגדים. תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ז טז).

כלים כל הכלים יש להם טהרה במקוה, חוץ מכלי חרס ומפץ (רמב"ם מקואות א ג, על פי שבת טו ב ופד א)⁴.

• כלי חרס אין לו טהרה בטבילה אלא בשבירה (תוספתא כלים (צוקרמאנדל), בבא קמא ז יד; רש"י שבת פד א ד"ה כלי חרס, ועירובין קד ב ד"ה דאין; רמב"ם שם), שנאמר: **וְכָל כְּלֵי חָרֶשׁ וגו' וְאֵתוּ תִשְׁבְּרוּ** (ויקרא יא לג), למה נאמר תשברו - והרי אין מצוה בשבירתו - מלמד שאין לו טהרה אלא בשבירתו (תורת כהנים שמיני פרשה ז יג; רש"י שבת שם; רמב"ם שם).

• מפץ - היינו מחצלת (כן משמע מהערך, מפץ) - שאין לו טהרה במקוה, הרי זה כשעשוי למדרס, שמקבל טומאת מדרס, ומקבל אף טומאת מת, ואין לו טהרה בטבילה לפי שאינו בכלל הכלים שנאמרה בהם טבילה, ולכן אין לו טהרה בטבילה אלא קריעתו מטהרתו (רמב"ם שם ד)⁵.

במנין המצוות בטהרת טמאים מנו ראשונים שלש מצוות עשה⁶:

• טהרת כל הטמאים על ידי טבילה במקוה (ראה ערך טבילה. ספר המצוות מ"ע קט; סמ"ג עשין רמח; חינוך קעה).

• טהרת-המצורע (ראה ערכו) על ידי שתי צפרים ועץ ארז ושני תולעת ואזוב (ספר המצוות מ"ע קי; סמ"ג עשין רלז-רלח; חינוך קעג).

• תגלחת-מצורע (ראה ערכו. ספר המצוות מ"ע קיא; סמ"ג שם; חינוך קעד)⁷.

שמירה בטהרה

נגיעה בטומאה מותר לאדם ליגע בכל הטומאות ולהיטמא להם (רמב"ם טומאת מת טז ט, על פי תורת כהנים שמיני פרק ד ח,

וראש השנה טז ב), שכן למרות שנאמר: **וּבְנִבְלָתָם לֹא תִגַּעוּ** (ויקרא יא ח), אין כתוב זה בא ללמדנו על איסור ליגע בנבילה, שכן נאמר: **אָמַר אֶל הַכֹּהֲנִים וגו' לִנְפֹשׁ לֹא יִטָּמָא** (שם כא א), בני אהרן מוזהרים - שלא להיטמא למת (ראה ערך טומאת כהנים) - בני ישראל אין מוזהרים, ומה טומאת מת שהיא חמורה כהנים מוזהרים ישראלים אינם מוזהרים, טומאת נבילה שהיא טומאה קלה לא כל שכן, ומה תלמוד לומר ובנבלתם לא תגעו, ברגל (ראה להלן: טהרה ברגל. תורת כהנים שם; גמ' שם; רש"י עה"ת שם יא ח; רמב"ם שם ט-י)⁸. ואף כהנים ונוזרים האסורים להיטמא למת (ראה ערך הנ"ל וערך נזירות) מותרים להיטמא בשאר הטומאות (רבנו חננאל שם ד"ה כתיב אמור; רמב"ם שם י), שממה שהזהירם התורה על טומאה חמורה, משמע שאינם מוזהרים על הקלה (רבנו חננאל שם)⁹.

שמירה בטהרה אם התורה הזהירה על שמירת דברים מסויימים בטהרה, נחלקו הדעות:

סו ב. 3. ויש המפרש שכיבוס זה אין מובנו טבילה, אלא כיבוס ממש בהעברת שבעה סממנים, כדרך שמעבירים על הכתמים (ראה ערך כתמים), ולאחר כיבוס זה מטבילו והוא טהור (כן משמע מרמב"ם טומאת צרעת יב אה). 4. על כלי זכוכית, אם דינם ככלי חרס או כשאר כלים, ראה ערך טבילה: מקורה וגדרה. 5. על אוכלים ומשקים שאין להם טהרה במקוה, ראה ערך טבילה: מקורה וגדרה. 6. וכן מנו חיוב הבאת קרבנות של מחוסרי כפרה - והם: זב, זבה, מצורע ויולדת - למצוות עשה (ראה ערך זב וערך זבה וערך טהרת מצורע וערך

כ ב, בדעת רבי יהושע, אבל בלא הפסד אסור לטמא מדרבנן (רא"ש תרומות שם), ודוקא להפסד מרובה חששו, אבל להפסד מועט לא חששו, ולכן לא התירו לטמא ביד כדי להציל את החולין אלא כשהיתה החבית שנשברה של יין שאינו ראוי לזילוף, ואם ייאסר היין של חולין על ידי תערובת התרומה הטמאה אינו ראוי לכלום, אבל אם היתה החבית שנשברה של שמן, שהשמן של החולין שייאסר ראוי הוא להדלקה - אסור לטמא התרומה בידים (גמ' שם; רמב"ם שם ה), וכן הלכה (רמב"ם שם ד-ה).

לתת לגוי לטמא היה עובר ממקום למקום ובידו ככרות של תרומה, ואמר לו גוי תן לי אחת מהן ואתמאנה, ואם לאו הריני מטמא את כולך, נחלקו תנאים:

- יש אומרים שיטמא את כולך, ואל יתן לו אחת מהן ויטמאנה (רבי אליעזר במשנה שם יא).
- ויש אומרים יניח לפניו אחת מהן על הסלע (רבי יהושע במשנה שם), אבל לא יתן אותה לידי הגוי, שבכך הוא מטמא אותה בידים (רא"ש שם; רדב"ז שם ו) - שהנכרי כזב לכל דבריו (ראה ערך טומאה: טומאות מדברי סופרים) - וכן הלכה (רמב"ם שם).

טהרה ברגל

אזהרה כל ישראל מוזהרים על הטומאה ברגל, שנאמר: **וּבְנִבְלָתָם לֹא תִגְעוּ** (ויקרא יא ח), ואין כתוב זה בא ללמדנו על איסור ליגע בנבילה, שכן נאמר: **אָמַר אֵל הַכֹּהֲנִים וְגו'** **לִנְפֹשׁ לֹא יִטְמָא** (שם כא א), בני אהרן מוזהרים - שלא להיטמא למת (ראה ערך טומאת כהנים) - בני ישראל אין מוזהרים, ומה טומאת מת שהיא חמורה כהנים מוזהרים, ישראלים אינם מוזהרים, טומאת נבילה שהיא טומאה קלה לא כל שכן, ומה תלמוד לומר ובנבלתם לא תגעו - ברגל (תורת כהנים שמיני פרק ד ח; ראש השנה טז ב; רש"י עה"ת שם יא ח; רמב"ם טומאת מת טז ט-ו), שאף על פי שאינם מוזהרים על מגע נבילה בכל ימות השנה (ראה לעיל: שמירה בטהרה), מוזהרים הם על כך ברגל (כן משמע מתורת כהנים, וגמרא, ורמב"ם שם)¹¹. ואם נטמא אינו לוקה (רמב"ם שם), שמאחר שהאזהרה שלא להיטמא ברגל הוא משום חובות הרגל (ראה להלן), לא יהא הנטמא חמור ממי שמבטל אותם בידים, שאינו עובר אלא בעשה (ראה ערך חגיגה וערך ראיה וערך שמחה. טורי אבן ראש השנה שם, ושגת אריה טז, בדעת הרמב"ם); או שאין האיסור אלא מדברי סופרים, ולא אמר הכתוב "ובנבלתם לא תגעו" להזהיר על הנגיעה בלאו, אלא לומר שהרוצה להיות טהור לא יגע בהם, או שהלימוד מכתוב זה אינו אלא אסמכתא (ראה ערך אסמכתא א. רמב"ן עה"ת שם).

חובת הטהרה חייב אדם לטהר את עצמו ברגל, שנאמר: **וּבְנִבְלָתָם לֹא תִגְעוּ** (גמ' שם; רמב"ם שם), שאף על פי שפסוק זה הוא אזהרה שלא לטמא את עצמו ברגל (ראה לעיל), יש בכללו שאם הוא טמא מקודם, חייב הוא לטהר את עצמו (טורי אבן שם), ולפיכך מטבילים את כל הצריך טבילה, בין אדם ובין כלים בערב יום טוב¹², כדי שיהא להם הערב-שמש (ראה ערכו) בכניסת יום

להלכה להלכה פסקו ראשונים שאסור לטמא קדשים, או לסבב להם טומאה, שהרי פוסלם, אלא שאף על פי כן המטמא את הקדשים אינו לוקה (רמב"ם פסולים המוקדשים יח יב; מאירי מכות יד ב), שהלאו לא נאמר אלא לאזהרה לאכילה בטומאה, אבל לא לנגיעה (מאירי שם), ואף על פי שלמדים גם איסור נגיעה ממקרא זה, כיון שהוציאה התורה איסור אכילה בלשון נגיעה, אין לוקים על נגיעה משום לאו זה, לפי שעיקרו בא להזהיר על אכילה (נחם משנה סנהדרין יט א, בדעת הרמב"ם, על פי מסקנת הגמ' שם). וכן אסור לטמא את התרומה כדרך שאסור לטמא שאר קדשים - שהרי התרומה קרויה קודש (רדב"ז תרומות יב א) - ולא יביאנה לידי טומאה (רמב"ם תרומות שם).

בגרמא אף בדרך גרמא אסור לטמא תרומה או קדשים (כן משמע מהרמב"ם שם ושם), ואסור לשים תרומה טהורה במקום התורפה - היינו במקום שעלולה טומאה להיגרם לה (רש"י פסחים טו א ד"ה יניחנה) - שמא יגע בה דבר טמא, אף על פי שאינו מטמאה בידים, שאף גרמא אסורה (כן משמע מבכורות לג ב, ורש"י ד"ה דגרמא), ולא עוד אלא שאם היתה התרומה מונחת במקום התורפה יניחנה במקום המוצנע (תרומות ח ח), שנאמר: **אֶת מִשְׁמַרְתָּ תְּרוֹמָתִי** (במדבר יח ח), ודרשו: עשה לה שימור (גמ' בכורות לד א).

הוספת טומאה קדשים טמאים או תרומה טמאה, מותר להוסיף טומאה על טומאתם (משנה פסחים יד א; רמב"ם פסולי המוקדשים יט ו), שאין נזהרים אלא בטהורים שלא יפסלו, אבל כל שיש עליו טומאה אין מקפידים על תוספתה (רמב"ם שם), שהואיל ואף מחמת הטומאה הקלה עומדים הם לשריפה, אין חוששים לטמאם בטומאה חמורה יותר (רש"י שם ד"ה מלשרוף).

הצלת תרומה תרומה שהולכת לאיבוד, כגון חבית של יין תרומה ההולכת לאיבוד שנשברה בגת העליונה ובתחתונה חולין טמאים - ואם תפול התרומה לתוכם תיטמא מהם (רש"י פסחים טו א ד"ה יציל וד"ה ואם לאו) - אם יכול להציל ממנה רביעית בטהרה - יציל (תרומות ח ט; רמב"ם תרומות יב ד), ואל יקבלנה בכלים טמאים כדי להציל את החולין הטמאים שלא ייאסרו על ידי תערובת התרומה, שאין מטמאים תרומה משום הצלת חולין (רש"י שם ד"ה יציל; ר"ש תרומות שם), הואיל והוא יכול להציל בטהרה כדי רביעית שהוא דבר חשוב (רא"ש וברטנורא תרומות שם), ומותר לקבל את התרומה בכלי שנטמאו אחוריו במשקים, שתוכו טהור וגבו טמא (ראה ערך טומאת כלים), ואין גוזרים שמא תגע התרומה בגב הכלי (גמ' שם כא א).

לא היה יכול להציל רביעית בטהרה, נחלקו תנאים:

- יש אומרים תרד ותיטמא, ואל יטמאנה ביד (רבי אליעזר בתרומות שם) להציל את החולין (רש"י פסחים טו א ד"ה יציל).
 - ויש אומרים לא זו היא תרומה שאני מוזהר עליה מלמאנה (רבי יהושע במשנה שם), ולכן יטמאנה ביד (גמ' שם), שיקבלנה בכלים טמאים (רש"י שם), או יציל בידים שאינן נטולות, שהיא נטמאת בכך (ראה ערך טומאת ידים. רמב"ם שם), שכיון שסופה לילך לאיבוד, מותר לטמאה ביד (רש"י שם ד"ה ואם לאו).
- ומכל מקום לא התירו לטמא ביד אלא משום הפסד (רבי יוסי בפסחים

מהראשונים שנראה מדבריו שהמצוה להיטהר היא ביום טוב עצמו (כן משמע מרש"י ביצה יז ב ד"ה ובית הלל), וכתבו אחרונים שלדעתו אין החיוב להיטהר - וכן האיסור להיטמא ברגל (ראה להלן) - אלא משום חובות הרגל, והיינו משום מצות ראיה (ראה ערכו) ומצות אכילת שלמי חגיגה (ראה ערכו), אבל לא

מעשר שני (פני יהושע פסחים לח א, על פי רש"י שם ד"ה אור). 11. יש מהאחרונים המבאר בדעת תנאים החולקים על זה וסוברים שאין אדם מוזהר מלמאנה את עצמו אף ברגל (משנה למלך שם, בדעת אחרים בתורת כהנים שם י); ויש המבאר שהכל מודים בזה (כן משמע מתורת כהנים שם). 12. ויש

ריטב"א כתובות נג א, בשם יש מפרשים; לחם משנה אבל ב ו, בדעת הרמב"ם; בית שמואל נה סק"י, ואף לסוברים שאיסור הטומאה ברגל הוא משום חובות הרגל, שאף על פי שאינה חייבת בראיה ובחגיגה, אין לה להיטמא לפי שחייבת היא בשלמי שמחה (ראה ערך שלמי שמחה), שלדעתם בתוך הרגל האיסור להיטמא הוא אף משום שלמי שמחה (שאגת אריה סו, ושאגת אריה (החדשות) ח, בדעת הרמב"ם); ולסוברים שאשה הבעל משמחה, אבל היא עצמה אינה חייבת בשלמי שמחה (אביי ראש השנה ו ב; ראב"ד חגיגה א א), אינה מזהרת על הטומאה ברגל (שאגת אריה שם ושם, בדעת הראב"ד).

טומאה למתים כשם שמותר לכהן להיטמא למת שהוא אחד משבעת הקרובים (ראה ערך טומאת כהנים), כך מותר לאדם להיטמא לקרוביו ברגל (ריטב"א כתובות נג א, בשם יש מפרשים), שלא תהא טומאת הרגל חמורה מטומאת כהנים (יד אליהו (לובלין) סח).

בימינו אם דין הטהרה בערב הרגל נוהג גם לאחר שחורב בית-המקדש (ראה ערכו), נחלקו הדעות:

• יש אומרים שאין חובה להיטהר בערב הרגל (תשובות הגאונים (שערי תשובה) קעה; שאגת אריה סז, בדעת הרמב"ם; יד אליהו (לובלין) סח, בדעת כל הפוסקים), שהרי אין עכשיו שום חוב מחובות הרגל שהוא זקוק להיטהר בשבילו (שאגת אריה ויד אליהו שם), ומכל מקום כתבו אחרונים שנהגו להיטהר בערב הרגל, זכר למקדש (שואל ומשיב מהדורא תליתאה כג) ¹⁴.

• ויש אומרים שאף בזמן שאין המקדש קיים חייב אדם לטהר את עצמו ברגל, אלא שבזמן הזה שאין לנו מי חטאת אין מברכים על הטבילה, שכיון שאינו יכול להיטהר מטומאת מת, אינו חייב להיטהר מטומאת קרי, שאין חיוב טהרה ברגל אלא כשיכול להיטהר מכל טומאה (רא"ש יומא ח כד; טור או"ח תרו, בשמו).

• ויש אומרים שאף בזמן הזה - שאין לנו אפר פרה - חייב אדם להיטהר ברגל (כן משמע מהבית שמואל אה"ע נה סק"י; תשובת הרב דוד אופנהיים בסוף חוות יאיר).

טוב, וייכנסו ליום טוב בטהרה, ואין לו להמתין בטבילתו עד יום טוב עצמו - אף על פי שלהלכה אדם מותר לטבול ביום טוב (ראה ערך טבילה: בשבת וביום טוב) - שהרי צריך להעריב שמשו קודם הרגל (מאירי ביצה יז ב, ובחידושו שם).

בטעם החיוב נחלקו הדעות:

• יש אומרים הטעם שהלא חייב להיכנס למקדש ברגל (כן משמע מרבנו חננאל ראש השנה טז ב ד"ה ומת"ל ובנבלתם; אשכול (אלבק) א עמ' 5), או כדי שיוכל להיכנס לעזרה ולאכול קדשים (רמב"ם טומאת אוכלים טז י; סמ"ג עשין רמז), ואין חובה להיות טהור בראש השנה וביום הכיפורים, שאין חובות הרגל נוהגות בהם (שאגת אריה סז, לדעה זו).

• ויש אומרים שגזרת-הכתוב (ראה ערכו) הוא שייטהר בכל יום טוב (צל"ח ביצה יח א, בדעת הרא"ש), ואף בראש השנה ויום הכפורים חייב לטהר עצמו כמו ברגל (שבלי הלקט רפג; רא"ש יומא ח כד; טור או"ח תרגה), וכל שכן הוא, שהרי הם ימי משפט שצריך לטהר ולקדש עצמו (שבלי הלקט שם).

מתי האיסור לסוברים שמצות הטהרה ברגל היא משום קיום חובות הרגלים, האיסור לטמא את עצמו ברגל אינו נוהג אלא כל זמן שלא קיים חובות הרגל, ואסור לו להיטמא אפילו טומאת ערב, שאף על פי שיוכל להיטהר ממנה ולקיים מצוות ראייה וחגיגה למחר, לא יוכל לקיים מצות שלמי שמחה שמצותם בכל יום ויום (ראה ערך שלמי שמחה), ואף על פי שמצות שמחה יוכל לקיימה גם בבשר ויין, כיון שהיה טהור בהגיע הרגל, וכבר נתחייב בשלמי שמחה שהן מצוה מן המוכרח (ראה ערך הנ"ל), עובר בלאו של "ובנבלתם לא תגעו" אם הוא מטמא את עצמו, אלא שאם כבר אכל שלמי שמחה באותו יום, מותר לו לטמא עצמו בטומאת ערב, שהרי הוא יכול לטבול בו ביום, ולאכול שלמי שמחה למחר (שאגת אריה סו) ¹³.

אשה האשה, אף היא מזהרת שלא להיטמא ברגל (רש"י יבמות כט ב ד"ה ולא מיטמאת; תוספות שם ד"ה לא, בפירוש הראשון;

טְהִירַת מְצֹרֶעַ

סדר המעשים המטהרים את המצורע - וכן את הבית המנוגע - שנרפא בו הנגע

הפרקים:

- גדרה ומצוותה
- זמנה
- המטהר
- סדר הטהרה
- הבאת קרבנותיו
- ספק מצורע
- בבית המנוגע

גדרה ומצוותה

מצורע שנתרפא מצרעתו (ראה ערך נגעי אדם), בין מתוך החלטת, היינו לאחר שהחליטו הכהן על פי אחד מסימני טומאת צרעת, ובין מתוך הסגר, היינו לאחר שהסגירו הכהן שבעת ימים ולא הוחלט (ראה ערך הנ"ל), הרי זה בטומאתו, ואפילו כמה שנים, עד שיאמר לו כהן: טהור אתה (רמב"ם טומאת צרעת ט ג, על פי תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) א יד).

שלשת חלקי טהרה שלשה חלקים הם בסדר טהרת מצורע - מוחלט (ראה להלן) - לאחר שנתרפא מצרעתו, ובכל אחד נאמר: וטהר (נגעים יד ג, לפי אליהו רבה שם).

• טהרה ראשונה בהבאת צפרים (ראה ערך צפרי מצורע), ובתגלחת (ראה ערך תגלחת מצורע), וטבילה - שבה נטהר מלטמא בביאה, ומלטמא משכב ומושב (ראה ערך מצורע), ועדיין הוא אב הטומאה לטמא כשרץ (ראה להלן: סדר הטהרה) - שנאמר: וְלָקַח לַמִּטְהָר שְׁתֵּי

(צל"ח שם; העמק שאלה קג טז; נחל אשכול א עמ' 3, בדעת האשכול). 14. על המנהג לטבול בערב ראש השנה ובערב יום הכיפורים שלא מצד חיוב טהרה ברגל, ראה ערך ערב ראש השנה וערך ערב יום הכיפורים. טהרת מצורע. 1. יט, טורים לא-עא.

(רמב"ם שם; חינוך קעג-קעד), שנאמר: זאת תהיה תורת המצורע וגו' (ויקרא יד ב), "תהיה" - לשון עתיד, אף (מלבי"ם שם) - בזמן הזה (תורת כהנים מצורע פרשה א א). ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שטהרה ראשונה, שהיא בהבאת צפרים תגלחת וטבילה, נוהגת אף בחוץ לארץ ובזמן הזה, לפי שאין לה קשר עם המקדש, ונסתפקו בטהרה שניה שהיא תגלחת וטבילה לסוף שבעת ימי ספורו, שמאחר שאינו יכול להביא קרבנותיו אשר בגללם מגלחת תגלחת שניה, שמא אין מצות עשה של טהרת מצורע דוחה את הלאוים של הקפת-הראש (ראה ערכו) והשחתת-הזקן (ראה ערכו). ראה להלן: סדר הטהרה, כיון שאינו יכול להשלים טהרתו (פירוש המשניות לרמב"ם נגעים יד יד).

• ויש אומרים שבין טהרה ראשונה ובין טהרה שניה, נוהגות בכל מקום ובכל זמן (כן משמע מהחינוך קעג-קעד; אבני נזר י"ד פו, בדעת הרמב"ם בספר המצוות), שאין הבאת הקרבנות מעכבת תגלחתו (אבני נזר שם).

אף על פי שטהרת מצורע נוהגת אף לאחר חורבן הבית בימינו (ראה לעיל) לא נהגו בכל דיני מצורע בזמן הזה, שאין לנו כהנים הבקיאים בראית הנגע (ראב"ה מועד קטן תתמ).

אף אשה נוהגת בה טהרת מצורע - בצפרים ובתגלחת (רש"י קדושין לה ב ד"ה לטהרת נגעים; חינוך קעד וקעו) - שכיין שבת טומאת צרעת היא (ראה ערך נגעי אדם), אף בת טהרה היא (גמ' שם).

מצורע מוסגר סדר טהרת מצורע אינו נוהג אלא במצורע שהוחלט (ראה ערך נגעי אדם) ונרפא, אבל לא במצורע שהוסגר ונטהר בסוף ימי הסגרו (ראה ערך הנ"ל), ואין בין טהור מתוך החלט, לטהור מתוך הסגר, אלא צפרים ותגלחת (משנה מגילה ח ב; רמב"ם טומאת צרעת י י), שהטהור מתוך הסגר פטור מהבאת צפרים ומתגלחת (משנה שם וכלים א ה, ונגעים ח ח; רמב"ם שם), ואינו טעון אלא טבילה (רבנו חננאל שם ד"ה אין בין; פירוש המשניות לרמב"ם שם; מאירי שם) והעריב שמש (ר"ח שם), שנאמר בו: וְכֵסֶם בְּגָדָיו וְטָהַר (ויקרא יג ו). פירוש המשניות לרמב"ם שם).

וכן אין מצורע מוסגר שנטהר מביא קרבנות לטהרו (ספרי נשא לא; תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ג ו; יבמות עד ב, וזיר נו ב; ירושלמי מגילה ח א; כסף משנה טומאת צרעת י י, בדעת הרמב"ם), שכן בשביעי מגלחת ובשמיני מביא קרבן (ראה להלן: סדר הטהרה) - שנאמר: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׂבִיעִי יִגְלַח וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי יִקַּח שְׁנֵי כִבְשִׁים וְגו' (ויקרא יד ט-י) - הטעון תגלחת מביא קרבן, שאינו טעון תגלחת אינו מביא קרבן (ירושלמי שם), והוא טהור מיד שנגמרו ימי הסגרו, ואינו צריך ספירת שבעת ימים (ראב"ד ורבנו הלל לתורת כהנים מצורע פרשה א ב).

זמנה

שחיטת הציפור והזאת הדם על המצורע וכן התגלחת (ראה להלן: סדר הטהרה) אינן נעשות אלא ביום, ושאר כל המעשים של סדר טהרת המצורע - והם: לקחת הצפרים ושילוח הציפור החיה וכיבוס בגדים וטבילה (ראה להלן: שם) - בין ביום ובין בלילה (תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ח ה; רמב"ם טומאת צרעת יא ה), שנאמר:

צִפְרִים וְגו' (ויקרא יד ד) יִגְלַח אֶת כָּל שְׁעָרוֹ וְרָחַץ בַּמַּיִם וְטָהַר וְאַחֵר יָבוֹא אֶל הַמִּטְהַר וְיֵשֵׁב מִחוּץ לְאֶהָלוֹ שִׁבְעַת יָמִים (שם ח).

• טהרה שניה לאחר שהוא מונה שבעת ימים - והם קרויים ימי סיפורו (ראה ערך הנ"ל) - שביום השביעי הוא חוזר ומגלח את שערו וטובל - ונטהר בכך מלטמא כשרץ, והרי הוא טבול-יום (ראה ערכו), עד שיעריב שמשו, והוא מחוסר כפורים (ראה ערך מחוסר כפרה) עד שיביא קרבנותיו (ראה להלן: סדר הטהרה) - שנאמר: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׂבִיעִי יִגְלַח אֶת כָּל שְׁעָרוֹ וְגו' וְרָחַץ אֶת בְּשָׂרוֹ בַּמַּיִם וְטָהַר (ויקרא שם ט).

• וטהרה שלישית ביום השמיני שמביא את קרבנותיו - ונטהר לאכול בקדשים (ראה ערך מחוסר כפרה) - שנאמר: וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי יִקַּח שְׁנֵי כִבְשִׁים וְגו' (ויקרא שם י) וְכָפַר עָלָיו הַכֹּהֵן וְטָהַר (שם כ). אליה רבה שם; מים טהורים שם, בדעת הרמב"ם).

עיקוב כל הכתוב בפרשת טהרת המצורע מעכב בטהרתו - מלבד מה שנתרבה בפירוש שאינו מעכב (ראה בפרקים הבאים) - שנאמר בתחילת הפרשה: זאת תהיה תורת המצורע (ויקרא שם ב). יומא סב ב; מנחות ה א, בהוייתה תהיה פרשה זו ככל הכתוב בה (רש"י יומא שם ד"ה תהיה).

במנין המצוות טהרת המצורע - היינו טהרתו בהבאת הצפרים (ספר המצוות מ"ע קי; סמ"ג רמזי מ"ע רלו; חינוך קעג) - היא מצות עשה (רמב"ם טומאת צרעת יא א, וספר המצוות שם, ומנין המצוות שם; סמ"ג שם; חינוך שם), שנאמר: זאת תהיה תורת המצורע ביום טְהַרְתּוֹ וְגו' (ויקרא שם), בין בצרעת האדם, ובין בצרעת הבית (מנין המצוות שם; סמ"ג שם; החינוך שם). וכן תגלחת המצורע מצות עשה (רמב"ם שם, וספר המצוות ומנין המצוות מ"ע קיא; סמ"ג עשין רלו; חינוך קעד), שנאמר: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׂבִיעִי יִגְלַח אֶת כָּל שְׁעָרוֹ וְגו' (ויקרא שם ט). ספר המצוות ומנין המצוות שם; סמ"ג שם; חינוך שם), ובין תגלחת ראשונה ובין תגלחת שניה מצוות עשה הן, ודוחות מצוות לא תעשה של הקפת-הראש (ראה ערכו) והשחתת-הזקן (ראה ערכו). כן משמע מיבמות ה א, ורש"י ד"ה תלמוד לומר זקנו וד"ה ת"ל ראשו, ומכל מקום תגלחת ראשונה ושניה הן מצוה אחת (ספר המצוות מ"ע צג). וכן הבאת קרבנותיו של המצורע מצוות עשה היא, שנאמר: וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי יִקַּח שְׁנֵי כִבְשִׁים וְגו' (ויקרא שם י). ספר המצוות ומנין המצוות מ"ע עז; סמ"ג עשין רכא; החינוך קעו), נמצאו כל המצוות הללו שלש מצוות (ראה לעיל)².

מי המחויב מצורע שנתרפא מצוה עליו להיטהר (כן משמע מהעמק דבר ויקרא יד ב), ומלבד זאת יש מהראשונים מפרשים שביום שיתרפא מצרעתו יובא אל הכהן בעל כרחו (רמב"ן עה"ת שם, על פי תורת כהנים מצורע פרשה א ג), שנאמר: בַּיּוֹם טְהַרְתּוֹ וְהוּבָא אֶל הַכֹּהֵן (ויקרא שם), "והובא", ולא "בא" (אור החיים שם).

היכן נוהגת טהרת מצורע נוהגת בין בארץ ובין בחוץ לארץ (רמב"ם טומאת צרעת יא ו; חינוך קעג-קעד), שנאמר: לְטַהֲרוֹ אוֹ לְטַמְּאוֹ (ויקרא יג ט), כשם שמצוה בארץ, כך מצוה בחוץ לארץ (תורת כהנים תזריע, נגעים פרק טז יג; תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ח א), שהרי לא ייחד להם הכתוב מקום (קרבן אהרן שם).

מתי נוהגת טהרת מצורע נוהגת בפני הבית ושלא בפני הבית

וטהרת בית המנוגע כמצוה שלישית (ספר המצוות לרש"י מ"ע קצד, קצה, קצז, לפי הר"י פערלא שם).

2. ויש שמנה כל שלשת חלקי טהרת המצורע כמצוה אחת, אלא שמנה טהרתו של מצורע עשיר וטהרתו של מצורע עני (ראה להלן: סדר הטהרה) כשתי מצוות,

המצורע, שהוא מחוץ לשלש מחנות (ראה ערך מצורע) לראות שנרפא הנגע, שנאמר: וַיֵּצֵא הַכֹּהֵן אֶל מַחוּץ לַמִּחָנָה וַיִּרְאֶה הַכֹּהֵן וַיִּהְיֶה נִרְפָּא וַיִּגַּע הַצִּרְעָת מִן הַצִּרְעָת (ויקרא יד א), ואומר לו: טהור אתה (תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) א יד; רמב"ם טומאת צרעת ט א). יכול שאין מטהר את המצורע אלא כהן שהיה במחנה - שכן משמע וַיֵּצֵא הַכֹּהֵן אֶל מַחוּץ לַמִּחָנָה (ויקרא יד א), שהיה במחנה, ויצא ממנה לטהר את המצורע (רבנו הלל לתורת כהנים מצורע פרשה א ה) - היה בימים ובנהרות ובמדבריות מניין, תלמוד לומר: וַיִּרְאֶה הַכֹּהֵן (שם). תורת כהנים (שם), שהוא מיותר, שכבר נאמר קודם לכן ויצא הכהן וגו', לרבות כהן שהיה מחוץ למחנה שמטהר את המצורע (קרבן אהרן שם).

הבאת הציפורים לאחר שראה הכהן שנרפא הנגע, הוא מטהר אותו בהבאת ציפורים (ראה להלן), שנאמר: וַיִּצְוֶה הַכֹּהֵן וַיִּלְקַח לַמִּטְהָר שְׁתֵּי צִפּוֹרִים חֲיֹת טְהוֹרוֹת וְעֵץ אֶזְרוֹ וּשְׁנֵי תוֹלַעַת וְאֶזֶב (ויקרא יד ד), ואמרו: הציצוי בכהן, והלקיחה בכל אדם (תורת כהנים שם ט).

שתי הציפורים החיות, מצותן שתהא לקיחתן כאחת לקיחת הציפורים (נגעים יד ה; רמב"ם שם יא ח), שנאמר: וַיִּלְקַח לַמִּטְהָר שְׁתֵּי צִפּוֹרִים וגו' (ויקרא יד ד), שתהא לקיחתן כאחת (רא"ש ומלאכת שלמה נגעים שם), ואם לקח אחת היום ואחת למחר, כשרות (משנה שם; רמב"ם שם), שנאמר: אֵת הַצִּפּוֹר הַחַיָּה יִקַּח אִתָּהּ (שם ו), הכתוב חילקן זו מזו (רא"ש ומלאכת שלמה שם) ⁸. וצריך שיקח את הציפורים לשם טהרת צרעת, שנאמר: וַיִּלְקַח לַמִּטְהָר (רמב"ם שם א, על פי תורת כהנים מצורע פרשה א ו), ש"למטהר" מיותר, שודאי לטהרת המצורע הן באות, ובא הכתוב ללמדנו שתהא הלקיחה לשם המיטהר (קרבן אהרן שם), אבל אינו צריך ליקח אותן לשם טהרת מצורע זה, אלא אפילו לקחן לשם איש, כשרות לטהר בהן אשה, לשם אשה כשרות לטהר בהן איש, לקחן לטהר בית המנוגע כשרות לטהר בהן אדם, לאדם כשרות לבית המנוגע, שנאמר: ולקח למטהר (תורת כהנים שם; רמב"ם שם ח).

טהרה ראשונה כיצד מטהרים את המצורע - בטהרה ראשונה - מביא מזרק של חרס חדש, ונותן לתוכו רביעית מים חיים הראויים לקדש אותם למי-חטאת (ראה ערכו), ושיעור זה הוא מדברי סופרים, ומביא שתי ציפורים, ושוחט את הברורה שבשתייהן על המים שבכלי חרס, וממצה עד שיהא הדם ניכר במים, ונוטל עץ ארז ואזוב ושני תולעת ועם שלשתן את הציפור החיה, וכורך את האזוב עם הארז בלשון של זהורית - והוא שני התולעת - וסומך להם ראשי אגפים - כנפים - וראש הזנב של הציפור החיה, וטובל ארבעתם במים שבכלי וברדם שעליהם, ומזה שבע פעמים על גב ידו של המצורע, ומשלח את הציפור החיה על פני השדה, ואחר כך מגלח הכהן את המצורע, והמצורע מכבס את בגדיו וטובל (רמב"ם שם יא א, על פי ויקרא יד ח-ה ונגעים יד א-ב).

קבורת הציפור השחווטה לאחר שמיצה דם הציפור השחווטה לתוך המים (ראה השחווטה לעיל) חופר וקובר הציפור השחווטה בפניו (נגעים יד א; יונתן ויקרא יד ז; רמב"ם שם) של המצורע (יונתן שם), ודבר זה הלכה

זאת תהיה תורת המצורע ביום (ויקרא יד ב), מלמד שטהרת המצורע ביום (תורת כהנים מצורע פרשה א ב), היינו שטהרתו באמירת הכהן היא ביום (ראב"ד לתורת כהנים שם), אין לי אלא טהרתו ביום, מנין ששחיטת צפרים והזאת הדם ותגלחתו יהא ביום, תלמוד לומר: תורת המצורע (תורת כהנים שם, לגירסתנו), שעיקר תורתו וטהרתו במשמע (קריית ספר שם),

וכן תגלחת שניה של מצורע אינה אלא ביום, שנאמר: וַיִּהְיֶה בְיוֹם הַשְּׂבִיעִי יִגְלַח וגו' (ויקרא יד ט), ביום ולא בלילה (תורת כהנים מצורע פרק ב א).

סוף הזמן כל היום כשר לטהרת המצורע (משנה מגילה כ ב; רמב"ם טומאת צרעת יא ג) בצפרים ועץ ארז ואזוב ושני תולעת (רש"י מגילה כא א ד"ה לטהרת), ואף על פי שזריזין-מקדימים-למצוות (ראה ערכו), אין הדבר מעכב (רש"י שם כ ב ד"ה כל היום).

המטהר

שחיטת הציפור והזאת הדם והתגלחת נעשות באנשים, ושאר כל מעשה טהרת המצורע בין באנשים ובין בנשים, אלו נעשות בכהן ³, ושאר כל המעשים בין בכהן ובין בישראל (רמב"ם טומאת צרעת יא ח) ⁴, שנאמר: זאת תהיה תורת המצורע ביום טהרתו והזאת אֶל הַכֹּהֵן (ויקרא יד ב). רבנו הלל לתורת כהנים מצורע פרשה א ג, מלמד שטהרתו בכהן, אין לי אלא בכהן, מניין ששחיטת הצפרים והזאת דם הציפור ותגלחת המצורע בכהן, תלמוד לומר: תורת המצורע - בכהן, יכול שאף לקיחת צפרים ושילוח צפרים וכיבוס בגדיו וטבילתו בכהן, תלמוד לומר: זאת (תורת כהנים שם), יצאו אלו שאינם צריכים כהן, כדרך שנתמעטו מכאן שהם אינם טעונים יום (ראה לעיל: זמנה. כן משמע מראב"ד לתורת כהנים וקריית ספר שם).

הכשרים כל הכהנים כשרים לטהרת מצורע, ואפילו זב ואפילו לטהרה טמא מת (תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ח א; רמב"ם שם ו), כהן בעל מום יכול לטהר את המצורע (ר"ש משנץ לתורת כהנים אמור פרשה ג ד), וכן כהן קטן כשר לגלח את המצורע (שער המלך עבודה זרה שם; מנחת חינוך קעג יא ויג) ⁵, ולשחיטת הציפור ולהזאה (מנחת חינוך שם ושם) ⁶. אבל אין מצורע מטהר מצורע אחר (תוספתא שם; תורת כהנים מצורע פרשה א ח; רמב"ם שם) ⁷, שנאמר: וַיֵּצֵא הַכֹּהֵן אֶל מַחוּץ לַמִּחָנָה (ויקרא יד ג), כהן שאפשר לו להיכנס לפנים מן המחנה מטהר, ואין מצורע שאי אפשר לו להיכנס לפנים מן המחנה מטהר את המצורע (תורת כהנים שם).

המטמא הוא הכהן שטימא את המצורע (ראה ערך נגעי אדם) מצוה המטהר שהוא עצמו יטהרנו (תוספתא שם; תורת כהנים תורה, נגעים פרק טז יג; רמב"ם שם), שנאמר: לְטַהְרֵהוּ אוֹ לְטַמְּאוֹ (ויקרא יג נט. תורת כהנים שם), שמשמעו שאותו כהן שמטמאו מטהרו (קריית ספר שם). מת הכהן שטימאו, יטהרנו כהן אחר (תורת כהנים שם).

סדר הטהרה

ראית הכהן נתרפא המצורע מצרעתו, יוצא הכהן אל מקום מושב

3. יש מהתנאים הסובר ששחיטת הציפור היא בכל האדם, שנאמר: וַיִּצְוֶה הַכֹּהֵן וַיִּלְקַח לַמִּטְהָר שְׁתֵּי צִפּוֹרִים חֲיֹת טְהוֹרוֹת וגו' (ויקרא יד ד), ציווי בכהן, ושחיטה בכל אדם (רבי יהודה ברבי יוסי בתורת כהנים מצורע פרק ב א); ולדעה החולקת "ושחט" מוסב על "הכהן" (קרבן אהרן שם). 4. ויש אומרים: שאר כל המעשים בין בכהן בין בלוי (תוספתא (צוקרמאנדל) נגעים ח ה; רש"י נגעים יד ד, בשמו). 5. ויש שכתב שאינו כשר (קרן אורה ניר נז ב). 6. ויש המצדד שאינו כשר (מנחת חינוך שעג ח). 7. ונחלקו אחרונים אם דבר זה הוא מצוה מלכתחילה ובדיעבד אינו מעכב (אפיקי ים ב לד, על פי הרמב"ם שם); או שאף בדיעבד מעכב (מנחת חינוך שם). 8. ויש שכתב בדעת ראשונים שבלקיחה עצמה קיים מצות עשה של "ולקח למיטהר", ואפילו ברחו הציפורים או מתו קיים מצוה (דינא דחיי

3. יש מהתנאים הסובר ששחיטת הציפור היא בכל האדם, שנאמר: וַיִּצְוֶה הַכֹּהֵן וַיִּלְקַח לַמִּטְהָר שְׁתֵּי צִפּוֹרִים חֲיֹת טְהוֹרוֹת וגו' (ויקרא יד ד), ציווי בכהן, ושחיטה בכל אדם (רבי יהודה ברבי יוסי בתורת כהנים מצורע פרק ב א); ולדעה החולקת "ושחט" מוסב על "הכהן" (קרבן אהרן שם). 4. ויש אומרים: שאר כל המעשים בין בכהן בין בלוי (תוספתא (צוקרמאנדל) נגעים ח ה; רש"י נגעים יד ד, בשמו). 5. ויש שכתב שאינו כשר (קרן אורה ניר נז ב). 6. ויש המצדד שאינו כשר (מנחת חינוך שעג ח). 7. ונחלקו אחרונים אם דבר זה הוא מצוה מלכתחילה ובדיעבד אינו מעכב (אפיקי ים ב לד, על פי הרמב"ם שם); או שאף בדיעבד מעכב (מנחת חינוך שם). 8. ויש שכתב בדעת ראשונים שבלקיחה עצמה קיים מצות עשה של "ולקח למיטהר", ואפילו ברחו הציפורים או מתו קיים מצוה (דינא דחיי

יְדוּ מִשְׁנֵה וְלָקַח כֶּבֶשׂ אֶחָד אֲשֶׁם וְגו' וּשְׁתֵּי תָרִים אוֹ שְׁנֵי בָנֵי יוֹנָה
אֲשֶׁר תִּשְׁיֵג יְדוּ וְהָיָה אֶחָד חֲטָאָה וְהָאֶחָד עֲלָה (ויקרא יד כא-כב).

נסכים ומביא עם קרבנותיו נסכים, שאם היה עשיר מביא
שלשה עשרונים סולת, אחד לחטאתו, ואחד לאשמו,
ואחד לעולתו (מנחות צא א; רמב"ם מעשה הקרבנות ב ו), שנאמר
בְּקִרְבָּנוּ: וּשְׁלֹשָׁה עֶשְׂרֹנִים סֹלֶת מִנְחָה בְּלוּלָה בַשֶּׁמֶן (ויקרא יד ו),
ובמנחת נסכים הכתוב מדבר (גמ' שם), וטעונים רביעית יין לכל
עשרון משלשתן, כשאר נסכי הכבשים (ראה ערך נסכים. רמב"ם שם,
על פי גמ' שם). ומצורע עני מביא עשרון אחד לאשמו, שנאמר
בְּקִרְבָּנוּ: וְעֶשְׂרֹן סֹלֶת אֶחָד בְּלוּל בַּשֶּׁמֶן לְמִנְחָה (ויקרא יד כא. תורת
כהנים מצורע פרשה ג ב; מנחות פט א). בין שהיה המצורע עשיר ובין
שהיה עני, הרי זה מביא לוג אחד שמן (ראה ערך לג שמן של מצורע.
תורת כהנים שם), שנאמר בעשיר: וְלֹג אֶחָד שֶׁמֶן (ויקרא יד ו), ונאמר
בעני: וְלֹג שֶׁמֶן (שם כא) ¹¹.

עני שהביא מצורע עני שהביא קרבן עשיר - יצא (נגעים יד יב) ¹²,
קרבן עשיר שנאמר במצורע עני: תֹּרֶת אֲשֶׁר בּוֹ נָגַע צִרְעָת (ויקרא
יד לב), מלמד שעני שהביא קרבן עשיר - יצא (תורת כהנים מצורע
פרשה ד טז; כריתות כח א), ש"תורת" משמע שתורה אחת לכל
המצורעים (רש"י שם ד"ה תורת), ואפילו לכתחילה מביא, ותבוא
עליו ברכה (ר"ש ור"ש נגעים שם).

עשיר שהביא עשיר שהביא קרבן עני - לא יצא (נגעים שם; תורת
קרבן עני כהנים שם; רמב"ם שגגות י ג, ומחוסרי כפרה ה ו), שנאמר
בעשיר: זֹאת תִּהְיֶה תֹרֶת הַמִּצְרָע (ויקרא שם ב), ומאחר שמקרא
אחד מרבה ואחד ממעט, מסתבר שעני יוצא בקרבן עשיר
ש"מעלין בקודש", ועשיר אינו יוצא בשל עני "שאינ מורידין"
(תורת כהנים שם, וכריתות שם, לפי רש"י שם ד"ה זאת וד"ה תורת).

מצורע עני שהביא מקצת קרבנותיו והעשיר, או
עשיר והעני, נחלקו תנאים: יש אומרים שהכל
הולך אחר החטאת (רבי שמעון בנגעים שם יא); ויש
אומרים שהכל הולך אחר האשם (רבי יהודה במשנה שם), וכן הלכה
(רמב"ם מחוסרי כפרה ה ט); ויש אומרים שהכל הולך אחר ציפורים
(רבי אליעזר בן יעקב בערכין יז ב, וכריתות ט ב).

זמן ההבאה עני שהביא מקצת קרבנותיו והעשיר, או
כשאיחור תגלחתו - במקום ביום השביעי (ראה לעיל: סדר הטהרה) -
נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאינו מביא קרבנותיו בו ביום (רבי עקיבא בתורת כהנים
מצורע פרק ב ז, לגירסת רבנו הלל שם, ותוספות נזיר מד ב ד"ה א"ל, ופירוש
הרא"ש שם, ור"ש ור"א נגעים יד ז), שנאמר: וְהָיָה בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי יִגְלַח
וְגו' וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי יִקַּח (ויקרא יד ט-י), והמילה "והיה" מיותרת,
ובאה ללמדנו שאם יגלח בשביעי, אז ביום השמיני יקח (קרבן אהרן
לתורת כהנים שם), שצריך לטבול לאחר תגלחת (ראה לעיל: שם), והרי
הוא טבול-יום (ראה ערכו) עד שיעריב שמשו, ולכן אינו יכול להביא
קרבנותיו עד למחר (תוספות ופירוש הרא"ש ומאירי נזיר שם), שאין
המצורע מביא קרבנותיו אלא אם כן היה מעורב שמש (תוספות שם),
וכן הלכה (רמב"ם מחוסרי כפרה ד ב; מאירי שם).

• ויש אומרים שמביא קרבנותיו בשמיני (רבי עקיבא בתורת כהנים

עלתה לו טבילה, וצריך לחזור ולטבול אחר הגילוח (תוספות שם
ד"ה א"ל; פירוש הרא"ש שם ד"ה אבל מצורע), שלמדים מהאמור
בהזאת מצורע: וְטָהַר (ויקרא יד ז), שכל הנעשה בגופו מעכב
בטהרתו (ראה לעיל. רמב"ם לתורת כהנים שם).

כשלא גילח נתאחר המצורע ולא גילח בשביעי, יגלח בשמיני, או
בשביעי אפילו לאחר כמה ימים, וטובל לאחר הגילוח,
ומעריב שמשו (רמב"ם מחוסרי כפרה ד ב, על פי נזיר מד ב), שנאמר:
וְאֵת כָּל שְׁעָרוֹ יִגְלַח (ויקרא יד ט). מה תלמוד לומר "יגלח" - והרי
כבר נאמר באותו פסוק: יִגְלַח אֵת כָּל שְׁעָרוֹ וְגו' (שם. קרבן אהרן
לתורת כהנים מצורע פרק ב ח) - ליתן אחריות לתגלחת, שאם לא
גילח בשביעי מגלח בשמיני, בתשיעי ובעשירי (תורת כהנים שם).

במה מטמא בטהרה שניה - שהיא גילוח וטבילה ביום השביעי
של ימי סיפורו (ראה לעיל) - הוא נטהר מלטמא
כשרץ, ועדיין הוא טבול-יום (ראה ערכו), ואוכל
במעשר שני, ואינו אוכל בתרומה (ראה ערך טבול יום. נגעים יד ג;
רמב"ם טומאת צרעת יא ב), ופוסל את התרומה במגעו (ראה ערך הנ"ל:
מגעו. ר"ש וברטנורא שם). העריב שמשו אוכל בתרומה, ועדיין הוא
מחוסר כפורים (ראה ערך מחסר כפרה) עד שיביא קרבנותיו (נגעים
שם; רמב"ם שם).

במה מטמא בטהרה השלישית, והיא הבאת קרבנותיו ביום
השמיני (ראה להלן: הבאת קרבנותיו), באה לטהרו
לאכילת קדשים (ראה לעיל) ולביאת מקדש (ראה ערך
מחסר כפרה. כן משמע מתוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ח ט, וגמ' זבחים לג
א, ורמב"ם ביאת מקדש ג ז). ואין הקרבנות באים לכפר על חטא,
שמשעה שנצטרע נתכפר לו על אותם חטאים שהנגעים באים
עליהם (ראה ערך נגעי אדם). אלא שהצריכה תורה כפרה לטהרתו,
כדרך שהצריכה כן בזב וזבה וביולדת (ראה ערך הנ"ל. רש"י סוטה
טו א ד"ה וכו'), ובהקרבנות קרבנותיו תיגמר טהרתו (רמב"ם במנין
המצוות בתחילת מחוסרי כפרה), ואף על פי שכבר נתכפר לו על ידי
צרעתו, השלמת הכפרה היא בהבאת קרבנותיו (חיים שאל א קא,
ושו"ת חתם סופר או"ח קעד, בדעת רש"י מנחות צא ב ד"ה הני מילין).

הבאת קרבנותיו

קרבנות העשיר ביום השמיני מקריב המצורע שלש בהמות: חטאת,
אשם ועולה (נגעים יד ז; רמב"ם שגגות י ג, ומחוסרי כפרה
א ב), שנאמר: וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי יִקַּח שְׁנֵי כֶבֶשִׁים תְּמִימִם וּכְבִּשָׁה אֶחָת
בֵּת שְׁנִיתָה תְּמִימָה (ויקרא יד ו). וצריך שיהיו האשם והעולה שוים
- במראה ובקומה ובדמים (מאירי יומא סב ב) - שנאמר: יִקַּח שְׁנֵי
כִבְשִׁים, מִה תִּלְמוּד לומר "שני", והרי מיעוט כבשים שנים, אלא
שהיו שניהם שוים, ומניין שאף על פי שאין שוים כשרים,
תלמוד לומר: כִּבֶּשׂ, כִּבֶּשׂ - ריבה (גמ' שם), היינו שנאמר: וְלָקַח
הַכֹּהֵן אֶת הַכֶּבֶשׂ הָאֶחָד (ויקרא יד יב), והיה יכול לומר: ולקח הכהן
את האחד, ובא "הכבש" לרבות שהם כשרים אף על פי שאינם
שוים (מאירי שם).

קרבנות העני ואם היה המצורע עני, ואין ידו משגת (ראה ערך השג
יד), מביא חטאת העוף ועולת העוף (נגעים שם; רמב"ם
שם ושם) וכבש לאשם (רמב"ם שם ושם), שנאמר: וְאֵם דָּל הוּא וְאֵין

¹¹ ויש מהראשונים הסובר בכל קרבן עולה ויורד - ואף במצורע - שלא יצא (חינוך
קכא).

לתורת כהנים שם; רמב"ם שם). ¹² על גדר עני ועשיר, ראה ערך קרבן עולה
ויורד. ¹² וכן הדין בכל קרבן-עולה-ויורד (ראה ערכו. רמב"ם שגגות י ג);

ביאה (ראה ערך הנ"ל וערך ביאה במקצת), ואף אם שמה ביאה, גזירת הכתוב היא להתירו להכניס אבריו בעזרה (רש"י פסחים פה ב ד"ה עומדין, על פי גמ' זבחים לב ב). ונחלקו תנאים:

• יש אומרים שמכניס המצורע את ראשו, ונותן הכהן מן הדם על תנוך אזנו הימנית, ואחר כך מכניס ידו הימנית, ונותן על בוהן ידו, ואחר כך מכניס רגלו הימנית, ונותן על בוהן רגלו (כן משמע מתנא קמא בנגעים שם), ולא יכניסם בבית אחת גזירה שמא יכניס ראשו ורובו ויהא ענוש כרת, אלא יכניסם בזה אחר זה (ירושלמי עירובין י יד), ואין איסור דאורייתא בהכנסת אבריו למקדש אחד אחד, שכיזון שהוציא אבר אחד משם, ודאי הותר לו עכשיו להכניס האבר האחר לתת עליו את הדם (חזון איש נגעים יב ס"ק כג), וכן הלכה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שלושם היה מכניס כאחת (רבי יהודה בנגעים שם), שאם יכניסם בזה אחר זה יטמא המקדש שלש פעמים (ירושלמי שם).

ומיד שנתן הדם צריך להוציא אבריו מהעזרה, ואינו משאירם שם עד שיתן עליהם מן השמן (ראה להלן), אלא מוציאם וחוזר ומכניסם (חזון איש שם).

תנוך ובוהן איזהו תנוך האוזן, זהו גדר האמצעי של האוזן (ראה ערך אוזן: צורת האוזן. תורת כהנים מצורע פרק ג ה; רמב"ם מחוסרי כפרה ה א). בוהן יד, וכן בוהן רגל, הוא הפרק האמצעי שבגודל (ראב"ד לתורת כהנים שם). נתן על צדי הבהונות כשר, על צדי צדיהם פסול (מנחות י א; רמב"ם שם).

נתינת השמן לאחר שנתן הדם על הבהונות, נוטל הכהן מלוג השמן ויוצק לתוך כפו השמאלית של חברו, וטובל אצבעו הימנית בשמן שבכפו, ומזה שבע פעמים כנגד בית קדש הקדשים, על כל הזיה טובל אצבעו בשמן, ואחר כך בא אצל המצורע, ונותן מן השמן על מקום דם האשם, בתנוך אזנו ובוהן ידו ובוהן רגלו, והנותר מן השמן שבכפו יתנונו על ראש המיטהר (נגעים יד י; רמב"ם שם ד ב).

כשאין לו בוהן מצורע שאין לו בוהן יד או בוהן רגל או אוזן ימנית, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שאין לו טהרה עולמית (תנא קמא בנגעים שם ט, ותורת כהנים מצורע פרק ג יא), ונשאר לעולם מחוסר כפרה (ראה לעיל: סדר הטהרה. רמב"ם שם ה א), לפי שצריך "קרא-כדכתיב" (ראה ערכו) [שמה שנכתב במקרא בדוקא הוא], ובמקרא נאמר שיתן הכהן על בוהן ידו, ועל בוהן רגלו, ועל תנוך אזנו הימנית (כן משמע מסנהדרין מה ב, ורש"י ד"ה ר' אליעזר), וכן הלכה (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שאין צריך "קרא כדכתיב", שלא לעכב נאמר אלא למצוה (רבי אליעזר ורבי שמעון בנגעים שם, ותורת כהנים שם, לפי סנהדרין שם, ורש"י שם), אלא שנחלקו אם נותן על מקומו ויוצא (רבי אליעזר בנגעים ותורת כהנים שם), שעדיף לתת על מקומו של הבוהן, שמתקיים בכך "ידו הימנית" אף על פי שאינו נותן על הבוהן (ראב"ד לתורת כהנים שם); או שנותן על שמאלו ויוצא (רבי שמעון בנגעים ותורת כהנים שם), שעדיף לתת על שמאלו, שמתקיים בכך "בוהן יד", אף על פי שאינו מתקיים "ידו הימנית" (ראב"ד שם), ואם אין לו אף בוהן שמאל, נותן על מקום בוהן ימין (חזון איש נגעים יב ס"ק כב).

שם, לגירסתנו ולגירסת המפרש נזיר שם ד"ה אמר לו; רבי טרפון בתורת כהנים שם, לפי ר"ש ור"א נגעים שם), ואינו צריך הערב שמש להבאת קרבנותיו, לפי שהוא טהור ועומד משעת טבילה ראשונה שטבל אחרי התגלחת הראשונה (ראה לעיל: שם), שנאמר בה: וְטָהַר (ויקרא יד ח. המפרש שם).

טבילה ביום השמיני בהונות מדם האשם ומהשמן (ראה להלן. רש"י יומא ל ב ד"ה ועומד וד"ה ששם) נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שטובל בלשכת המצורעים (ראה ערך לשכות) ביום השמיני, ונכנס לשער ניקנור (תנא קמא בנגעים יד ח, ותוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ח ט, וגמ' יומא ל ב), ואף על פי שכבר טבל מאמש הצריכוהו לחזור ולטבול, מפני שהיה רגיל בטומאה בימי חלוטו, ואינו נזהר מן הטומאה, ולכן חוששים לו שמא נטמא לאחר שטבל, וכן הלכה (רמב"ם מחוסרי כפרה ד א).

• ויש אומרים שאינו צריך טבילה (רבי יהודה במשנה ותוספתא וגמ' שם), שכבר טבל מבערב (ראה לעיל: סדר הטהרה. רבי יהודה בתוספתא וגמ' שם).

עמידתו בשעת וְהֶעֱמִיד הַכֹּהֵן הַמְטָהֵר אֶת הָאִישׁ הַמְטָהֵר וְאָתֶם הַבָּת קַרְבָּנוֹת (ויקרא יד יא), למדנו שהם - המצורע וקרבנותיו - טעונים כולם עמידה (תורת כהנים מצורע פרשה ג א). ומעמידם בשער ניקנור, שנאמר: לִפְנֵי ה' פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד (ויקרא שם. תורת כהנים שם ו), שכל מקום שנאמר "לפני ה'" זהו שער ניקנור (ירושלמי סוטה א ח), שהוא הפתח שבו דרך כניסה ויציאה לכל באי העזרה (רש"י סוטה ח א ד"ה לפני ה'; פני משה לירושלמי שם), והוא כנגד קדש הקדשים (רמב"ם סוטה ג א), ומעמידם אחוריהם למזרח (תורת כהנים שם) ופניהם למערב (תורת כהנים שם; רמב"ם מחוסרי כפרה ד ב), והמצורע טעון עמידה בשער ניקנור מתחילת הקרבת הקרבנות (רי"ז הלוי שם, על פי התורה כהנים והרמב"ם שם) ¹³.

המצורע עומד חוץ לעזרת ישראל - שהרי מחוסר-כפרה (ראה ערכו) הוא, ואסור להיכנס למחנה שכינה (ראה ערך טומאת מקדש וקדשיו. רש"י פסחים פה ב ד"ה שערי עזרה, ושם צב א ד"ה מצורע) - כנגד פתח מזרחי באסקופת שער ניקנור (רמב"ם מחוסרי כפרה ד ב), ששערי ניקנור לא נתקדשו, מפני שהמצורעים עומדים שם (פסחים פה ב).

הנפת האשם הכהן לוקח את האשם כשהוא חי, ומניפו עם לוג השמן במזרח, כדרך כל התנופות (ראה ערך תנופה), והמצורע מכניס שתי ידיו לעזרה, וסומך על האשם (נגעים יד ח; רמב"ם שם).

נתינת הדם ושוחרטים אותו, ושני כהנים מקבלים את דמו, אחד מקבלו בכלי וזורקו על המזבח - כשאר אשמות (ראה ערך זריקה) - ואחד מקבלו בידו, ובא לו אצל המצורע (נגעים שם; זבחים מז ב; רמב"ם שם), הכהן בפנים העזרה, והמצורע מבחוץ (רמב"ם שם) - לעזרה, בשער ניקנור (ראה לעיל) - ומכניס המצורע את ראשו וידו ורגלו, והכהן נותן עליהם מן הדם שבכפו (נגעים שם ט; רמב"ם שם). ואף על פי שמחוסר כפרה הוא, ואסור לו להיכנס למחנה שכינה (ראה ערך טומאת מקדש וקדשיו), כיון שאינו נכנס כולו אלא מכניס אבריו בעזרה, ביאה במקצת אין שמה

אלא שיהא מתן הדם על הבהונות לפני ה', וזה נעשה בחלל העזרה (רי"ז הלוי שם, בדעת רבנו תם בתוספות שם וריב"ן).

13. ויש מהראשונים הסובר ששער ניקנור אינו חשוב "לפני ה'" (תוספות יבמות ז ב ד"ה זה, בשם ריב"ן), ולדעתם לא הצריכה תורה להעמיד המצורע לפני ה',

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שלא נאמרו הדברים אלא כשנקטע הבוהן לאחר שהוזקק לטומאה, אבל אם נקטע קודם לכן, לדברי הכל נותן על מקומו (תוספות סנהדרין מה ב ד"ה אין; תוספות הרא"ש שם).

• יש אומרים שלא אמרו שאין לו טהרה אלא כשנקטע משנזקק לטהרה (ר"ש ורא"ש וברטנורא נגעים שם; תוספות שני סנהדרין שם), היינו ביום הבאת קרבנותיו (חזון איש נגעים שם), אבל אם נקטע קודם לכן, אף על פי שהיה לו בוהן בשעת חילוטו - נותן על מקומו (תוספות יום טוב נגעים שם, לדעה זו), שכל שאין לו בוהן מתחילה, מתקיים "קרא כדכתיב" במקומו, שזהו בוהן שלו (תוספות יום טוב שם, על פי תוספות סנהדרין שם ור"ש נגעים שם).

• ויש אומרים שאף אם היה קטוע קודם לכן אין לו טהרה עולמית (רמב"ם שם, לפי התוספות יום טוב שם), שלהלכה אין הטעם משום שצריך "קרא כדכתיב", אלא משום שנאמר: תהיה, שכל הכתוב בפרשה מעכב (תוספות יום טוב שם), או שאף משום "קרא כדכתיב" כל שהבוהן קטוע אין לו טהרה, אף על פי שנקטע מקודם, שלעולם אין הפרק העליון נקרא בוהן (חוות יאיר קסז).

הקרבנות והעולה
לאחר שהקריב את אשמו, מקריב את חטאתו ואת עולתו (רמב"ם שם ד ב), היינו מקודם החטאת ואחר כך העולה (כן משמע מפסחים נט א, ותוספות ד"ה דכתיב), שנאמר: וְלָקַח הַכֹּהֵן אֶת הַכֶּבֶשׂ הָאֶחָד וְהִקְרִיב אֹתוֹ לְאַשָׁם וְגו' (ויקרא יד יב) וְעָשָׂה הַכֹּהֵן אֶת הַחֲטָאת וְכִפֹּר עַל הַמִּטְהָר מִטְמְאָתוֹ וְאַחֲרַיִשְׁחֹט אֶת הָעֶלָּה (שם יט).

הקדים עולתו לחטאתו, מה שעשה - עשוי (תוספתא נגעים צוקרמאנדל ח י; פסחים נט א), שנאמר: וְהָעֶלָּה הַכֹּהֵן אֶת הָעֶלָּה (ויקרא שם כ), שהעלה כבר (גמ' שם). ולכן אף על פי שנאמר במצורע: תִּקְרָא (ויקרא יד ב), ודרשו: בהווייתה תהא (מנחות ה א), שכל הכתוב בפרשת טהרת המצורע מעכב בטהרתו (ראה לעיל: סדר הטהרה), אין סדר הקרבת החטאת והעולה מעכב (תוספות פסחים נט א ד"ה זה; רמב"ם לתורת כהנים מצורע פרק ג יד).

הקדים חטאתו לאשמו, תעובר צורתה, ותצא לבית השריפה (תוספתא שם; מנחות ה א; רמב"ם מחוסרי כפרה ה ג), שנאמר במצורע: תהיה, בהווייתה תהא (גמ' שם). ואף אם לא הקדים אלא השחיטה, שאינה עבודה (ראה ערך שחיטה) - ולא נאמר עליה תהיה (רש"י שם ד"ה ה"מ דכתיבא) - פסולה, משום שהיא מחוסרת זמן (ראה ערך מחסר זמן. גמ' שם).

עיקוב מלאכול
הקרבנות החטאת מעכבתו מלאכול בקדשים (פסחים נט בקדשים א, ונזיר ס א; רמב"ם שם א ה).

ואם העולה מעכבת, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שכשם שחטאתו ואשמו מעכבים אותו - שהחטאת מעכבת כדרך שמצינו בילולת (ראה ערכו), והאשם מעכב שהרי ממנו מתן הדם לבהונות (רש"י פסחים נט א, וכריתות ט ב ד"ה דבר המכשירו) - כך עולתו מעכבתו (רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקה בפסחים שם, וערכין כא א).

• ויש אומרים שאין העולה מעכבת, שנאמר: וְהָעֶלָּה הַכֹּהֵן אֶת הָעֶלָּה וְאֶת הַמִּנְחָה הַמִּזְבֵּחַה וְכִפֹּר עָלָיו הַכֹּהֵן וְטָהַר (ויקרא שם), יכול יהיו כולם מעכבים אותו, תלמוד לומר: וְעָשָׂה הַכֹּהֵן אֶת

הַחֲטָאת וְכִפֹּר (שם יט), מלמד שהכפרה תלויה בחטאת (תורת כהנים מצורע פרק ג יא), וכן הלכה (רמב"ם שם).

נתרפא וחזר
ונתנגע קודם
הבאת קרבנות
מצורע שנתנגע ונתרפא, וחזר ונתנגע, כגון שנרפא והביא צפרים וספר שבעה, ולא הספיק להביא קרבנותיו עד שחזר ונתנגע (כן משמע מתוספתא כריתות (צוקרמאנדל) א יד, ונגעים (צוקרמאנדל) ט ז; רש"י כריתות ט ב ד"ה שנתנגע), או שטרם הספיק לספור שבעה, ורק הביא ציפורים (כן משמע מתוספתא שם ושם; שיטה מקובצת שם), נחלקו בו תנאים:

• יש אומרים שמביא קרבן אחד על הכל (סתם משנה כריתות שם; רבי אליעזר בתוספתא שם ושם), שנאמר: זאת תִּקְרָא תוֹרַת הַמִּצְרָע (ויקרא יד ב), תורה אחת למצורעים הרבה (גמ' כריתות שם), ואף על פי שנתנגע בנגע השני ביום השמיני, וכבר יצאה עליו שעה שראויה להביא קרבנותיו, הרי זה מביא קרבן אחד על הכל (שיטה מקובצת שם).

• יש אומרים שמביא קרבן אחד על הכל, עד שיביא אשמו, שאם הביא אשמו ונתנגע, הביא אשמו ונתנגע, מביא קרבן על כל אחד ואחד (חכמים בתוספתא שם ושם), וכן הלכה (רמב"ם מחוסרי כפרה ח ה), כדרך שהאשם קובע בעניות או בעשירות (ראה לעיל. כסף משנה שם).

• ויש אומרים שמביא קרבן אחד על הכל, עד שיביא חטאתו, שאם הביא חטאתו ונתנגע, הביא חטאתו ונתנגע, מביא קרבן על כל אחד ואחד (רבי שמעון בתוספתא שם ושם).

בספק מצורע

טהרה ראשונה
ושניה
ספק מצורע מוחלט, כגון שני מצורעים שבאו אל הכהן, והחליט אחד מהם, ולא הספיק להחליט את השני עד שנתחלפו לו (ירושלמי נזיר ח ב), שכל אחד מהם ספק מוחלט הוא (פני משה שם), או שמתחילה החליטו הכהן מספק, שלא ידע אם נגע גמור הוא (רבנו גרשום כריתות כו א ד"ה אלא מעתה; תוספות נזיר נה ב ד"ה אוכל), שנרפא מצורעו, מטהרים אותו בעץ ארז ואזוב וצפרים כמצורע ודאי (תוספתא מסכת נזיר (ליברמן) פרק ו א; נזיר ס א; רמב"ם נזירות י ב), שאם מצורע הוא באים הם לחובתו, ואם אינו מצורע אין כאן משום חולין בעזרה, שכן עשייתם בחוץ (ראה לעיל: סדר הטהרה. גמ' שם), ומגלח תגלחת ראשונה, ומונה שבעה ימים, ומגלח ביום השביעי תגלחת שניה (תוספתא שם; גמ' שם; רמב"ם שם). במה דברים אמורים כשהיה המצורע קטן או אשה, אבל אם היה איש גדול אינו מגלח מספק, שמא אינו מצורע והוא מקיף פאת ראשו - ומשחית פאת זקנו (תוספות נזיר נז ב ד"ה והא) - שלא במקום מצוה (נזיר נז ב; רמב"ם שם ט).

הבאת חטאת
על-הספק (ראה ערכו), ומתנה: אם מצורע אני הרי זו חטאתי, ואם אינני מצורע הרי זו ספק (תוספתא שם); ואם היה עשיר כיצד יעשה, להביא חטאת בהמה אינו יכול, שאין חטאת בהמה באה על הספק (ראה ערך הנ"ל), ולהביא חטאת העוף אינו יכול, שהעשיר שהביא קרבן עני לא יצא (ראה לעיל: הבאת קרבנותיו), כיצד עושה, כותב נכסיו לאחרים ונמצא שהוא עני, ומביא חטאת העוף הבאה על הספק (תוספתא שם; רמב"ם נזירות י ב).

הבאת אשם
באשם, נחלקו תנאים:

• יש אומרים שמביא אשמו ולוגו עמו, ומעמיד את האשם בשער ניקנור, ומתנה עליו ואומר: אם מצורע אני הרי זה אשמי וזה

צריך נתיצה (ראה ערך הנ"ל), ואין לו טהרה מטומאתו (כן משמע מתורת כהנים שם פרק ה טו).

אמירה בידו כשרואה הכהן שהבית טהור, צריך שיאמר: טהור הכהן הוא, שנאמר: וְאִם בֹּא יָבֹא הַכֹּהֵן וַיִּרְאֶה וַיִּהְיֶה לֹא פֶשַׁע הַנֶּגַע בַּבַּיִת אַחֲרֵי הַטֵּחַ אֶת הַבַּיִת וְטָהַר הַכֹּהֵן אֶת הַבַּיִת כִּי נִרְפָּא הַנֶּגַע (ויקרא יד מח. יראים תסג).

סדר הטהרה כיצד מטהרים את הבית המנוגע לאחר החליצה והטיחה - או לאחר ההסגר באופן שאינו טעון חליצה וטיחה (ראה לעיל) - מביא מים חיים בכלי חרס, ושתי צפרים ועץ ארז ואזוב ושני תולעת, כטהרת אדם לכל דבר (ראה לעיל: סדר הטהרה) מלבד ההזאה, שבבית מזה שבע פעמים על המשקוף של הבית מבחוץ (רמב"ם שם ח), שנאמר: וְלָקַח לְחֹטֵא אֶת הַבַּיִת שְׁתֵּי צִפְרִים וְעֵץ אֶרֶז וּשְׁנֵי תוֹלְעֹת וְאֶזֶב, וְשָׁחַט אֶת הַצִּפֹּר הָאֶחָת אֶל כְּלִי חָרָשׁ עַל מֵים חַיִּים, וְלָקַח אֶת עֵץ הָאֶרֶז וְאֶת הָאֶזֶב וְאֶת שְׁנֵי הַתּוֹלְעֹת וְאֶת הַצִּפֹּר הַחַיָּה וְטָבַל אֹתָם בְּדָם הַצִּפֹּר הַשְּׁחוּטָה וּבְמֵים חַיִּים וַיִּהְיֶה אֶל הַבַּיִת שֹׁבַע פְּעָמִים, וְחָטָא אֶת הַבַּיִת וּגו' (ויקרא יד מט-נב), ואם הזה עליו מכל מקום - יצא (תוספתא נגעים (צוקרמאנדל) ח א)¹⁵. ולאחר מכן: וְשָׁלַח אֶת הַצִּפֹּר הַחַיָּה אֶל מִחוּץ לְעִיר אֶל פְּנֵי הַשָּׂדֶה וְכָפַר עַל הַבַּיִת וְטָהַר (ויקרא שם נג), וקובר את הציפור השחוטה בפני בעל הבית (יונתן שם).

המטהר כל סדר טהרת הבית המנוגע במעשה הצפרים וההזאה, אף על פי שלא נאמר בו כהן בפירוש, צריך שיעשה על ידי כהן, שנאמר: וְטָהַר הַכֹּהֵן אֶת הַבַּיִת וּגו' (ויקרא שם מח), ואחר כך נאמר: וְלָקַח לְחָטָא אֶת הַבַּיִת וּגו' ושחט את הצפר וּגו' והזה על הבית וּגו' (יראים תסג).

קרבתו בית המנוגע אינו טעון קרבתו לטהרתו, אלא הבאת צפרים בלבד (תורת כהנים מצורע פרק ה טו; רמב"ן עה"ת ויקרא יד נא).

טובי העיר

חשובי העיר, שלוחי הציבור ובאי-כחו

בשם הראב"י¹⁴, ואין הדברים אמורים אלא לענין מעשיהם בשם בני העיר, שאם עושים דבר שהוא תקנת העיר וישובה - תקנתם קיימת, ואין בני העיר יכולים לסרב לאחר זמן, אפילו אם יש בעיר טובים כאלו, אבל לתקן תקנות להפקיר ממון אינם יכולים, אם לא שיהיו בית דין (מהר"ח אור זרוע שם, בשם הראב"י).

מינויים כתבו ראשונים שמכלל המצוה למנות שופטים בכל מקום (ראה ערך בית דין: מינויים) יש ללמוד שאף על פי שאין לנו היום סמוכים (ראה ערך סמיכה), יש לכל קהל וקהל שבכל מקום למנות קצת מן הטובים שבהם, שיהא בהם כח על כולם להכריחם על עשיית מצוות התורה, ולמנוע מקרבם כל דבר מגונה, וכל הדומה לו (חינוך תצא).

טובי העיר נבחרים על ידי רוב בעלי הבתים המשלמים מסים (כן משמע מתשובות מיימוניות קנ"ז כ), ואף אם פורעי המס הם מיעוט לעומת דלת העם, נחשבים לרוב, לפי ש"רוב בנין" עיקר ולא

לוגי, ואם לאו יהא זה שלמי נדבה, וצריך לעשות בו סמיכה ותנופת חזה-ושוק (ראה ערכו. רבי שמעון בתוספתא שם, ובגמ' זבחים עו א) כחומר השלמים (רש"י שם ד"ה וסמיכה), וכן הלוג יהא נדבה (גמ' שם ב) אם אינו מצורע (רש"י שם ד"ה לוג זה). וקומצו ומקטיר הקומץ כדין נדבת שמן (ראה ערך מנחות), ומוסיף בו שמן למלאות הלוג (זבחים עו ב), ונותן ממנו מתן שבע ומתן בהונות ועל ראש המצורע (כן משמע מתוספות שם ד"ה לוג).

• ויש אומרים שאין מביאים אשם כלל, לפי שמביא קדשים לבית הפסול (כן משמע מחכמים בתוספתא שם, וגמ' נדה ע ב), שמא אינו מצורע, ושלמים הם שזמן אכילתם לשני ימים ולילה אחד (ראה ערך שלמים), ואם ישאר מהבשר ליום השני אי אפשר יהיה לאכלו שמא אשם הוא, ואשם אינו נאכל אלא ליום ולילה (ראה ערך אשם), ואין-מביאין-קדשים-לבית-הפסול (ראה ערכו. רש"י נדה שם ד"ה לבית הפסול), וכן הלכה (כן משמע מרמב"ם נזירות י ח).

בבית המנוגע

אף טהרת בית-המנוגע (ראה ערכו וערך נגעי בתים) מצות עשה היא, ונכללת היא במנין המצוות בכלל מצות העשה של טהרת מצורע (מנין המצוות מ"ע קי; סמ"ג רמזי מ"ע רלו; חינוך קעג)¹⁴.

מוסגר ומוחלט בית המנוגע שנרפא הנגע שבו, כגון שהסגירו הכהן פעם שניה, וראה בסוף ימי ההסגר שאין בו נגע, או שכהה הנגע (ראה ערך הנ"ל), הרי זה קולף מקום הנגע, ומטהר את הבית בצפרים; וכן אם פשה הנגע או עמד בעיניו בסוף שבוע שני, וחילץ את האבנים שבהן הנגע, וטח את הבית והסגירו שבוע שלישי, וראה הכהן בסוף ימי ההסגר שלא חזר הנגע (ראה ערך הנ"ל), מטהרים את הבית בצפרים (נגעים יג א; תורת כהנים מצורע פרשה ז יב; רמב"ם טומאת צרעת טו ב), אבל בית שהוחלט לטומאה

הגדרתם טובי העיר שאמרו בכל מקום, נחלקו בהם ראשונים:

- יש אומרים שהם תלמידי חכמים אנשי תורה ואנשי מעשים טובים (שו"ת הרמב"ם (פרידברג) רעא).
- יש אומרים שטובי העיר אינם אנשים המובחרים בחכמה או בעושר וכבוד, אלא אנשים שהעמידום הציבור פרנסים סתם על ענייני העיר, והרי הם כאפוטרופסים עליהם (שו"ת הרשב"א א תריז, ושם ג תמג ושצד, ושם ח קכה), לפי שכל ענייני הציבור אין למקצת הציבור רשות לעשות בלתי הציבור כולו, שהציבור כשותפים הם בכל העניינים המוטלים עליהם, ובכל המינויים הצריכים להם, אלא אם כן הם אנשים ממונים על ענייני הציבור בכלל, אבל אנשים אחרים בלא הסכמת הציבור, אם עשו, עשו שלא כדין, ושכן נהגו בכל הקהילות ששמענו שמעם (תשובת הרשב"א בשו"ת רבנו בצלאל אשכנזי כד).
- ויש אומרים שטובי העיר הם אותם שרגילים לעשות כל צרכי ציבור בלא מינוי (מאירי מגילה כו א; כן משמע ממהר"ח אור זרוע סה,

שם, בדעת המשנה והרמב"ם).
טובי העיר. 1. יט, טורים עב-צט.

14. ויש שמנה טהרת בית המנוגע כמצוה בפני עצמה (ספר המצוות לרס"ג מ"ע קצז, לפי הר"י פערלא שם). 15. ויש אומרים שלא יצא (חסדי דוד לתוספתא

כולם (שו"ת הרדב"ז שם, על פי שו"ת הרא"ש שם יא), או שנהגו כן (מהרשד"ם שם).

• ויש אומרים שאין הולכים אחר הרוב אלא בבית דין, אבל לא בבידור הקהל (תשובת הרשב"א בבית יוסף חו"מ יג, לפי רמ"א חו"מ יח א; שו"ע חו"מ יב יח, ושם יג ז, ורמ"א יח א), ולדעתם צריך הסכמת כל טובי העיר, אלא אם כן התנו אנשי העיר בשעת מינויים של טובי העיר שיתנהגו באופן זה שילכו אחר הרוב (באור הלכה קנ"ג ד"ה וי"ה, לדעה זו).

וכתבו הפוסקים שהמנהג ללכת אחר רוב טובי העיר (שו"ת חתם סופר חו"מ קטז; משנה ברורה שם, בשמו), ומכל מקום אין הסכמתם הסכמה אלא אם כן היו כולם במעמד אחד, ומתוך מעמדם יסכים הרוב (שו"ת הרשב"א ה ככו; מהרי"ק קפ; ועוד), כדרך שאמרו כן בבית-דין (ראה ערכו), שאפילו סנהדרין גדולה של שבעים ואחד אם ישבו בדין שבעים מהם לעצמם וחייבו או זיכו, אין דינם דין אלא אם כן היו שבעים ואחד במעמד אחד, ונושאים ונותנים בדבר, שמא יראה האחד ראה או יטעון טענה חזקה שיקבלוה חבריו וישובו לדעת אחרת (שו"ת הרשב"א שם).

הסכמת בני העיר במעשיהם של טובי העיר בשם בני העיר (ראה להלן) שנינו שאם קיבלו עליהם אפילו אחד - מעשיו קיימים, ואם לא קיבלו עליהם אפילו הרבה - אין מעשיהם קיימים, ולא אמרו שבעה מבני העיר כעיר אלא בסתם (ירושלמי מגילה ג ב). ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים "קיבלו עליהם" היינו שקיבלו אותם להנהיג קהלם בכל דבר, שאפילו יחיד שביררו מה שעשה עשוי בתקנת הקהל, שכן אמרו: יפתח בדורו כשמואל בדורו (ראש השנה כה ב. מרדכי בבא בתרא תפב, בשם הראב"ה; שו"ת מהר"ם מיינץ ז, ו"לא קיבלו עליהם" היינו שרוב הקהל לא הסכים למה שהם רוצים לעשות (מרדכי שם). וב"סתם" היינו אותם שרגילים לעשות כל צרכי ציבור בלא מינוי, והם הנקראים טובי העיר שהם ככל העיר (מאירי מגילה כה ב), כי כל בני העיר נגררים אחר טוביהם, ואם שבעה מהם עושים מעשה שהוא תקנת הקהילה וישובה, אף על פי ששאר בני העיר לא ידעו עד לאחר זמן, ובאים לסתור מעשיהם, אין כח בידם, לפי ששיערו חכמים שכיון שעשו הדבר שבעה מטובי העיר, יש בו פרסום לכל בני העיר, או שאם יש שבעה נושאים ונותנים בדבר, יודעים לעמוד על האמת מה היא תקנת העיר וישובה (מהר"ח אור זרוע סה, בשם הראב"ה).

• יש מפרשים "קיבלו עליהם" היינו שנתרצו בדבר לאחר ששמעו, ו"לא קיבלו עליהם" היינו שמיחו בדבר, ו"בסתם" היינו ששמעו ושתקו, או שלא שמעו כלל (רמב"ן שם; מאירי שם, בשם יש מפרשים, ודחה).

• ויש מפרשים "קיבלו עליהם" היינו שקיבלו עליהם בני העיר כל מה שיעשו טובי העיר במכר זה, או בדבר ידוע (שו"ת הרשב"א א תריז, ושם ה קכה; ריטב"א ור"ן מגילה שם), שאף אם קיבלו עליהם, כל אנשי העיר או רובם, אדם אחד, כל מה שעשה עשוי, והוא

"רוב מנין" (שו"ת מהרשד"ם או"ח לו), אלא שהולכים בזה אחר רוב פורעי המס, ולא אחר הנותנים רוב הממון, אם הם המיעוט (צמח צדק הקדמוני ב; פתחי תשובה חו"מ קסג סק"ד, בשמו)².

כשהמלכות מנהיגים העומדים על הציבור על פי כח ורשות שניתן להם על ידי המלכות, נחלקו בהם אחרונים:

• יש אומרים שאין להם דין של טובי העיר, שלא נאמר דין טובי העיר אלא בזמן שנתמנו מישראל יושבי העיר, שכיון שכולם הסכימו עליהם הרי הם כאילו קיבלו עליהם מתחילה שכל מה שיעשו מחוייבים לקיים (טוב טעם ודעת מהדורה תליתאה ופרט עוללות שבסוף שנות חיים).

• ויש אומרים שחשובים כאילו מינו אותם הקהל, מטעם דינא דמלכותא דינא (דברי יוסף ל; חיים שאל א ל, בשמו)³.

מת אחד מהם קהל שביררו ברורים - במספר ידוע - לתקן תקנות הקהל, ומת אחד מהם, נפרדה החבילה, ואין לנשארם כח לעשות דבר עד שימנו הקהל אחר במקומו (שו"ת הרא"ש ו יא; כן משמע משו"ת הרשב"א ה קכט; מהריב"ל א מז; דברי ריבונות נט, קצו, קצח), כדרך שאמרו בסנהדרין גדולה וקטנה ודיני ממונות בשלשה, שהולכים בהם אחר הרוב, ואף על פי כן אם מת אחד מהם בטלה כל החבורה עד שימנו אחר במקומו (שו"ת הרא"ש שם), והוא הדין בהלך אחד מהם למדינת הים על מנת לחזור (חקרי לב יו"ד מט), אלא אם כן היה מנהג הקהל שאף אם ילך או ימות אחד מהם שהמינוי ישאר במקומו לחבריו הנותנים (מהרשד"ם יו"ד קיז; כנסת הגדולה חו"מ יג, הגהות בית יוסף א), או שזה שהלך אמר לפני כן שהוא מקבל כל מה שיסכימו חבריו (מהרשד"ם שם)⁴.

הפסולים טובי הקהל הממונים לעסוק בצרכי רבים או יחידים, הרי הם כדיינים, ואסור להושיב ביניהם מי שפסול לדון מחמת רשעה (תרומת הדשן, פסקים ריד; רמ"א חו"מ לו כב), כגון גנב (ראה ערכו), או גזלן (ראה ערכו), וכל שכן מי שנשבע לשקר, אלא אם כן עשה תשובה (ראה ערכו) על פי בעלי הוראות, ואף אם מחלו לו הקהל בכתב אין מחילתם מועילה (תרומת הדשן שם), וכל מי שאין בו יראת שמים, אף על פי שחכמתו מרובה אין ממנים אותו למינוי מן המינויים שבישראל (רמב"ם מלכים א ז). וכן קרובים זה לזה, שפסולים לדון בבית דין (ראה ערך בית דין: הפסולים לבית דין, וערך קרוב), אין להם תוקף של טובי העיר (כן משמע מירושלמי פאה ח ו, לפי הפני משה שם; שו"ת פני יהושע ב צט)⁵.

הסכמתם טובי העיר שהסכימו לדבר אחד, בין לענין מעשיהם בשם הציבור, ובין לענין תקנותיהם לטובת העיר (ראה להלן), נחלקו בהם הדעות:

• יש אומרים שהולכים בהם אחר הרוב, שאם רוב טובי העיר הסכימו לדבר, אפילו שמקצתם מערערים - אין בערעורם כלום, לפי שעל כל ענין של רבים אמרה תורה: אֶחָדֵי רַבִּים לְהִטָּה (שמות כג ב. שו"ת הרדב"ז ג תעב, על פי שו"ת הרא"ש ו ה; מהרשד"ם יו"ד פב; ב"ח חו"מ ב א), אלא אם כן התנו שלא יגמר שום דבר בלא הסכמת

2. ויש שכתב שאין הולכים אחר רוב משלמי המסים, אלא אחר רוב הנפשות (כן משמע מכנסת הגדולה חו"מ קסג, הגהות בית יוסף רנו, בשם המהר"א).
3. על חוקי הכנסת של מדינת ישראל, כשאניס נגד התורה, אם דינם כתקנות טובי העיר, או שאפשר שיש להם תוקף מדין מלך, ראה הלכות מדינה ג.
4. ויש מן הראשונים שכתב בקהל שמינו גוברים או גבאים, שאף אם מת אחד

מהם אין המינוי בטל, אלא הנשארים נוהגים מינויים, והדין נותן, שאם לא כן אם הלך האחד קצת ימים לעסקיו יהא המינוי בטל עד שישוב, ואין זה דעת הציבור (שו"ת הרשב"א ג רצז). 5. אם כבר נברר ביניהם קרוב או פסול, הדבר תלוי במחלוקת האחרונים אם נמצא קרוב או פסול בבית דין (ראה ערך בית דין: הפסולים לבית דין. כן משמע משו"ת פני יהושע שם ותיקון עולם,

מדעתו שפטור מלשלם (ראה ערך מבריא ארי), לפי שהפרנסים ממונים הם, והרי הם כאפוטרופסים או שלוחים להם (שו"ת הרשב"א א תרמד, ושם ה קפג). וכן אם הסכימו טובי העיר שבני העיר יפרעו חוב שהיה עליהם לפרוע, אין בני העיר יכולים לטעון כנגדם שלא שלחנו אתכם אלא לתקן ולא לקלקל, לפי שיכולים לומר שאמדו את בני העיר שרוצים לקיים המצוה של פריעת חוב (ראה ערך הלואה), ולהתרחק מן הגזל (רשב"ש תקעג, על פי בכורות סא א).

דבר הנעשה בפני טובי העיר אין יכולים
בפני טובי העיר לחזור בהם, שאינו דומה מעשה רבים למעשה יחיד, ולכן נהגו שכל דבר הנעשה ברבים אין צריך קנין, אפילו במקום שיחיד צריך קנין (הגהות מרדכי בבא מציעא תנו-תנח; מהר"י מינץ ז; רמ"א חו"מ קסג ו), ושלשה טובי העיר חשובים ככל העיר (הגהות מרדכי שם; מהר"י מינץ שם).

תקנותיהם
לטובת העיר בכחם של טובי העיר לתקן תקנות לטובת בני העיר, כגון להגדיל סאת העיר או להקטין (רמב"ן מגילה כה ב, על פי בבא בתרא ח ב; תשובת הרשב"א ברבנו ירוחם יד א).

ונחלקו ראשונים:

• יש אומרים שטובי העיר שמינו אותם הציבור עליהם (ראה לעיל) יש בידם לתקן אפילו במקום הפסד לאחד, שכיון שהרוב הסכימו, אף המיעוט חלה עליהם הגזירה בעל כרחם (מרדכי בבא בתרא תפב, בשם הראב"ה), שכל כל עסק של רבים אמרה תורה: אַחֲרֵי רַבִּים לְהִטָּה (שמות כג א), ועל כל ענין שהקהל מסכימים הולכים אחר הרוב, והיחידים צריכים לקיים מה שיסכימו עליהם הרבים, שאם לא כן לעולם לא יסכימו הקהל על שום דבר אם יהיה כח ביחידים לבטל הסכמתם (שו"ת הרא"ש ו ח).

• ויש אומרים שמה שאמרו שיכולים לתקן ולקנס, הדברים אמורים כשכבר נהגו כן בעיר מימי קדם (מרדכי בבא בתרא תפא, בשם מהר"ם), או שכבר תיקנו ביניהם תקנה ידועה מרצון כולם, ואחר כך עבר אחד מהם על התקנה, שאז יכולים לקנסו ולהענישו, כדרך שאמרו כן בבעלי אומניות, שרשאים להתנות ביניהם שלא יעשה אחד ביומו של חברו וכדומה, ומי שיעבור על התנאי יענישו אותו כך וכך, שבהנאה זו שכל אחד עושה רצון חברו בדבר שיש ריוח לזה ולזה, גומרים ומשעבדים את עצמם (מרדכי שם), אבל אם לא התנו בתחילה אין כח בבני העיר - ולא בטובי העיר - להכריח אחד מבני עירם למה שירצו, אם יש בתקנה זו ריוח לאחד והפסד לשני (מרדכי שם תפ, ובבא קמא קעט, בשם רבנו תם, ועוד).

להלכה כתבו הפוסקים, שנוהגים בכל מקום שטובי העיר בעירם כבית דין הגדול, ומכים ועונשים, והפקרם הפקר כפי המנהג (רמ"א חו"מ ב א), ויכולים להפקיע ממון שיש לו בעלים (שו"ת הב"ח ס).⁸ ומכל מקום לא נהגו כן אלא במה שהוא לתקנת הקהל, כיון שנתמנו על כך, אבל לחוב לזה כדי לזכות לזה, ואין הקהל מרויח או מפסיד, לדברי הכל אין להם כח (שו"ת הב"ח שם, על פי מהר"ק יב), וכן תקנות שתיקנו להנאתם ולכבודם ותועלתם, אין להם לא כח חרם, ולא כח תקנה (רא"ם נז; מהריב"ל ב עב).⁹

ומקום, מי יודע איזה יכשר (מהרשד"ם יו"ד רכז).⁷ על האופנים שמותר לשנות מעות של צדקה לשאר צרכי ציבור, אף שלא לצורך עניים, ראה ערך בני העיר וערך גבאי צדקה.⁸ ואף על פי שיש חולקים וסוברים שאין כח ביד טובי העיר אלא להכריח הציבור במה שהיה מנהג מקדם, או שקיבלו עליהם מדעת כולם, מכל מקום הולכים אחר מנהג העיר (רמ"א שם).⁹ על הכח

מוכר ונותן לבדו כפי מה שיראה, ויתנה כפי מה שיראה (רמב"ם תפלה יא יט), ו"לא קיבלו עליהם" היינו שלא קיבלו עליהם מה שיעשו בדבר זה, ו"בסתם" היינו שהעמידו אותם סתם לפקח על עסקי ציבור, לפיכך כשהם שבעה יש להם רשות לכל דבר כאילו עשו כן כל בני העיר, אף על פי שלא העמידו אותם על דבר זה בפירוש (שו"ת הרשב"א א תריז; ריטב"א ור"ן שם), אבל בפחות משבעה אין כחם שיהיה ככל בני העיר עד שיטלו מהם רשות בפירוש (שו"ת הרשב"א שם), וזכר לדבר: שְׁבַעַת וְגו' רֹאִי פְנֵי הַמֶּלֶךְ (ראה אסתר א יד. שו"ת הרשב"א שם, ושם ה קכה, על פי סנהדרין י ב).

להלכה נחלקו הדעות:

• יש אומרים שכל תקנת טובי העיר היא כשרוב הקהל הסכימו לתקנתם, שהרי אמרו שאם לא קיבלו עליהם אין מעשיהם קיימים, ומה לי לא קיבלו אותם מתחילה, ומה לי לא קיבלו אותם בסוף (מרדכי שם, בשם הראב"ה; מבי"ט א פד, בדעת הרמב"ן והריב"ש; חיים שאל ל, בדעת הרשב"א), שאף על פי שהם עצמם מינו אותם בתחילה, יכולים לחזור בהם ממינויים (שו"ת חתם סופר יו"ד ח, בדעת הראב"ה).
• יש אומרים שאין כח בידי בני העיר לבטל הסכמת טובי העיר, שהם חשובים כרוב, לפי שבאו מכח הרוב שקבלום עליהם בסתם לפקח על כל ענייני הציבור (מבי"ט שם, בדעת הרמב"ן והרשב"א והריב"ש).⁶

• יש מחלקים בין קהילות גדולות, שפרנסיהם עושים בלי רשות הקהל, ודי במה שמינויים מתחילה היה מדעת כל הקהל, שהרי זה כאילו היה שם דעת כל יחיד ויחיד, שכל הקהל מבטלים דעתם אצלם, לבין קהילות קטנות שאנשיהם מועטים, שאין הפרנסים עושים אלא מרשות כולם (נחלת שבעה א כז).

• ויש מחלקים בין אם מיחו הרוב קודם גמר עשיית התקנה, שהרי זה כאילו לא קיבלו עליהם את הממונים ונתבטל כחם, לבין שכבר תיקנו התקנה ולא ידעו הקהל, שכיון שבשעת עשיית התקנה היה כח בידם לעשות, אף אם מיחו רוב הקהל מעשיהם קיימים (תיקון עולם, שבספר משפט שלום רלא, ד, בדעת המהרשד"ם).

ומכל מקום במקומות שגדולי הקהל בעצה ובהסכמה עושים כל צרכי הציבור אף בלא מינוי, אף אם קצת מהקהל מוחים - מחאתם מחאה, כל שלא קיבלו עליהם בפירוש (תשובת הרשב"א בשו"ת רבנו בצלאל אשכנזי כד).

מעשיהם בשם
בני העיר מצינו לענין מכירת בית-הכנסת (ראה ערכו. מגילה כו א וריטב"א ומאירי ור"ן שם) וצדקות העיר (ראה ערך צדקה. רבנו יונה ורשב"א ונימוקי יוסף בבא בתרא ח ב), ואפילו לשנות מצדקה לצדקה, ואפילו שלא מדעת המקדיש, אם הוא לצרכי ציבור (ראה מרדכי מגילה תתכא, ורמ"א או"ח קנ"ד יד), והרשות בידם למחול על רשות הרבים לצורך היחיד (תוספות בבא בתרא כג א ד"ה אחול).

הוצאותיהם
ההוצאות שהוציאו טובי העיר לצרכי העיר, כגון לתת שוחד לגוים וכיוצא, חייבים בני העיר לפרוע, ואינם יכולים לפטור עצמם בטענה שהרי זה כפורע חובו של חברו שלא

בספר משפט שלום סוף רלא, כג).⁶ ואין הקהל רשאים לשנות דבר ממה שהסכימו הממונים, שאם לא כן מה הועילו הציבור בתקנתם, כיון שאם יעשו הביורורים ויבטלו הציבור אחר כך, נמצא מעשה הביורורים כמעשה קוף, וכל שכן במקום שיש בין הממונים יודעי ספר ומביני מדע, שהדבר פשוט שאין לבדוק אחר מה שכבר עשו, שאם באנו לבדוק אחר כל בית דין שבכל מקום

מועיל אלא אם כן עשו מדעתו (גמ' שם), כדי שיראה שתקנתם תהא ראויה וידקדק בפרטיה וענייניה (בית יהודה חו"מ א) ¹⁰.
היה מנהג הקהל לתקן כל עסקי הציבור על ידי זקני הקהל וממוניהם, ואין מקפידים מעולם על הסכמת תלמיד חכם עמהם, כתבו אחרונים שלדברי הכל אין צריכים להסכמתו (ראנ"ח נב; שו"ת פני משה א ד), וכן במקום שאין הפסד לאחרים בתקנתם, יש מהאחרונים שכתבו שלדברי הכל יכולים לתקן ביניהם מה שירצו (ראנ"ח שם).
בדברים של קדושה, כגון מכירת בית הכנסת וכדומה, יש מן האחרונים שכתב שלדברי הכל צריכים הסכמתו של אדם חשוב (בית יהודה או"ח ט).

הסכמת אדם עיר שיש בה אדם חשוב - היינו תלמיד-חכם (ראה חשוב שבעיר ערכו) הממונה פרנס על הציבור (חידושי הר"ן ושיטה מקובצת בבא בתרא ט א, בשם הר"י מיגש), או: חכם חשוב לתקן מעשה המדינה ולהצליח דרכי יושביה (רמב"ם מכירה יד יא) - אין טובי העיר יכולים לתקן תקנות שלא מדעתו, ואפילו כל בני העיר אינם רשאים לקיים שום דבר אם לא על פיו (רמ"ה בבא בתרא שם; סמ"ג לאוין קע; רא"ש שם א לג; טור חו"מ רלא, ורמ"א שם כח), כדרך שאמרו כן בבעלי אומניות - שהדין הוא שרשאים לפסוק ביניהם שלא יעשה אחד ביומו של חברו וכיוצא בזה, וכל מי שיעבור על התנאי יענשו אותו בכך וכך (גמ' שם ט א) - שאם יש שם אדם חשוב אין התנאי שלהם

טובת הנאה¹

הזכות שיש לבעל הבית במתנות כהונה ובמעשרות ועוד, ליתנם למי שירצה - מהזכאים לקבלם - וליטול שכר על כך

הפרקים:

- במודר הנאה
- גדרה ומקורה
- בהקטנה וירושא
- המתנות
- בקידושין
- שלא מדעת הבעלים
- בשאר דינים

תְּרוּמַת הַקֶּדָּשִׁים אֲשֶׁר יָרִימוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לַיהוָה נְתַתִּי לָךְ וּגְו' (במדבר יח יט), שומע אני יטלום - הכהנים - בזרוע, תלמוד לומר וְאִישׁ אֶת קֶדְשׁוֹ לֹא יִהְיֶה (במדבר ה ט), ואיש את קדשיו לו יהיו, מגיד שטובת הנאת הקדשים לבעליהם (ספרי שם; במדבר רבה ח ז) ².

וכתבו אחרונים שלא הוצרכנו ללימוד זה אלא לאותן מתנות כהונה שלא נאמרה בהן נתינה, כמו חמשה סלעים של פדיון-הבן (ראה ערכו), ופדיון פטר-חמור (ראה ערכו), וכן חרמי כהנים של מטלטלים - לדעת הסוברים שביד הבעלים ליתן אותם לכל כהן שירצו (ראה ערך חרמים: נתינתם לכהן) - אבל בתרומה (ראה ערכו), וזרוע-ולחיים-וקיבה (ראה ערכו), וראשית-הגז (ראה ערכו) למדים ממה שנאמרה "נתינה" בהם עצמם (דברים יח ג וד), שהבעלים הם שנותנים אותם לכהן (פרי חדש יו"ד סא ס"ק לד; נתיבות המשפט רמג סק"ח; עמק הנצי"ב לספרי שם, בדעת הרמב"ן), כדרך שמצינו במעשר עני המתחלק בתוך הבית, שלמדים שיש בו לבעל הבית טובת הנאה ממה שנאמרה בו: נתינה (ראה חולין קלא ב. פרי חדש שם; עמק הנצי"ב שם), וכל עיקרה של "נתינה" לא לחייב את בעל הבית נאמרה אלא לזכותו בטובת הנאה, היינו שבעל הבית הוא שיכול לתת את המתנות לכל כהן שירצה (נתיבות המשפט שם).

קבלת שכר אם מותר לבעל הבית לתת מתנותיו בטובת הנאה של שכר, נחלקו אמוראים:

- יש אומרים שנותן אדם מעשרותיו בטובת הנאה (רבי יוסי בי רבי חנינא בירושלמי דמאי ו ב, ונדרים יא א), שמותר לו ליטול שכר מאוהבו של כהן כדי שיתן לו מתנותיו (פני משה וירדב"ז נדרים שם), שנאמר: וְאִישׁ אֶת קֶדְשׁוֹ לֹא יִהְיֶה (במדבר ה י. ירושלמי שם ושם, בדעת רבי יוסי בי רבי חנינא).
- ויש אומרים אין אדם נותן - אינו רשאי ליתן - מעשרותיו

גדרו וסייג, כל מי שהיה באותה הסכמה אינו יכול לחזור בו, אפילו לא היתה בהסכמת אדם חשוב (בית יהודה חו"מ א, בדעת הר"ן והרשב"ש).
טובת הנאה. 1. יט, טורים צט-קמח. 2. ללימוד נוסף, ראה רמב"ן במדבר ה י.

טובת הנאה שיש לבעל הבית במתנות כהונה ובמעשרות, שהפרישים וחייב ליתנם לכהן וללוי ולעני, נחלקו בה גאונים וראשונים:

- יש מפרשים שהיא ההנאה לתת את המתנות לכל כהן - או לוי או עני - שירצה, והמקבל יחזיק לו טובה על כך (רבנו חננאל פסחים מו ב ד"ה נימא בטובת; ערוך, טב א, בסתם).

• ויש מפרשים שהיא הנאת קבלת דבר מועט שרשאי בעל הבית לקבל מאוהבו של הכהן או הלוי או העני על מנת שיתן את המתנות להם (רבנו גרשום בכורות כז א ד"ה טובת הנאה, ועוד; ערוך שם, בשם פירוש אחר; רש"י פסחים שם ד"ה טובת הנאה, ועוד; ועוד).

וכתבו אחרונים שזכותו של בעל הבית ליתן את המתנות למי שירצה קרויה אף היא טובת הנאה (פרי חדש יו"ד סא ס"ק לד; טעם המלך אישות ה ו; פרי יצחק ב ג), ולפיכך אף זרוע-ולחיים-וקבה (ראה ערכו), שאסרו חכמים לקבל שכר עבור נתינתן (ראה ערך הנ"ל), הן בכלל מתנות שיש לבעל הבית בהן טובת הנאה, שהרי הזכות בידו ליתן למי שירצה (כן משמע מר"ן חולין קלא ב, ורמ"א יו"ד סא כח; טעם המלך שם), אלא שפעמים שקוראים טובת הנאה לשכר שיכול ליטול, ובמובן זה מצינו שכתבו ראשונים במתנות שאסור לו ליטול שכר עליהן, שאין לו בהן טובת הנאה (פרי חדש שם, בדעת רש"י).

גדרה ומקורה

מתנות כהונה הרי הן של בעל הבית ליתן לכל כהן שירצה, שנאמר: וְאִישׁ אֶת קֶדְשׁוֹ לֹא יִהְיֶה (במדבר ה י. רמב"ם תרומות יב טו, על פי ספרי נשא ו, וירושלמי דמאי ו ב, ונדרים יא א), וכולן יש בהן טובת הנאה לבעלים, כיצד ישראל שהפריש תרומה מכריו, ומצאו ישראל אחר ואמר לו הא לך סלע זה ותן את התרומה לבן בתי כהן, מותר לעשות כן (בכורות כז א; רמב"ם שם כ), שנאמר: פל

שיש ביד טובי העיר לעשות תקנה, או איסור על ידי חרם, ושאסור לעבור עליו, ראה ערך חרם ב. 10. ויש הסובר שלא הצריכו הסכמת אדם חשוב אלא לענין שתחול התקנה אף על הנולדים, ועל מי שלא היה שם בשעת התקנה, או כדי לכופ את המיעוט המוחה, אבל בני העיר עצמם אם הסכימו שום הסכמה או

ד"ה דכתיב), וכן הלכה (רמב"ם תרומות ד ב; טור שולחן ערוך יו"ד שלא ל).
 • ויש אומרים שטובת הנאה של בעל הפירות (רבי זירא בנדרים שם, ור"ן ד"ה תבואת זרע; רבי זעירא בירושלמי נדרים שם), שנאמר תְּבוּאֹת וְרֵעֶךָ וגו' (דברים יד כב) וְנִתְּתָהּ (שם כה. רבי זירא בבבלי שם), תלה הכתוב נתינה בבעל הזרע (ר"ן שם) ⁵, אלא שאם התנה התורם שטובת הנאה לא תהא לבעל הפירות, תנאו קיים (ירושלמי שם, לפי הפני משה שם).

זרוע לחיים
 וקיבה
 השוחט בהמה של חברו, שחובת נתינת מתנות זרוע-לחיים-וקיבה (ראה ערכו) לכהן היא על השוחט, טובת ההנאה היא של בעל הבהמה, והוא יכול ליתן לכל כהן שירצה, שאין הלה עושה סחורה בפרתו של חברו (ר"ן חולין קלב ב; בית יוסף ורמ"א יו"ד סא כח). והשוחט מחויב לטפל בעצמו ולילך לבעל הבהמה לשאול אותו אם רוצה ליתן לכהן זה או לאחר (פרי מגדים שם, משבצות זהב ס"ק כט).

גזבר
 גזבר שיש בידו מעות של צדקה שהתנו הנותנים שיהא יכול ליתן למי שירצה, יש לו טובת הנאה במעות הללו, ולסוברים טובת הנאה ממון (ראה לעיל) הם חשובים כממונו (שו"ת הרשב"א א תקסג, ושו"ת הריטב"א קסז).

המתנות

מתנות כהונה
 הניתנות לכל כהן
 בחלה (ראה ערכו) יש לבעל הבית שהפרישה טובת הנאה ליתן אותה לכל כהן שירצה (כן משמע מפסחים מו ב), וכן בתרומות ובמעשרות (משנה קידושין נח א, לפי רב הונא בגמ' שם; בכורות כו ב; רמב"ם תרומות יב טו; טור יו"ד שלא), ובשאר מתנות כהונה (רמב"ם שם).

ביכורים
 הבכורים (ראה ערכו), נחלקו בהם תנאים:

• יש אומרים שנותן אותם לכהן חבר (ראה ערכו) בטובה (רבי יהודה בבכורים שם), שהכהן מחזיק לו טובה על מה שנתנם לו, ולא לכהן אחר (כן משמע מהר"ש שם; מלאכת שלמה שם, בשם ה"ר יהוסף), שטובת הנאה שלו (משנה ראשונה ורש"י בבכורים שם).

• ויש אומרים שנותן אותם לאנשי משמר, והם מחלקים אותם ביניהם, כקדשי המקדש (חכמים במשנה שם), לפיכך אין הכהן מחזיק טובה לבעלים (מלאכת שלמה שם, בשם ה"ר יהוסף), שאין לבעלים בהם טובת הנאה (משנה ראשונה ורש"י שם) ⁶, וכן הלכה (פירוש המשניות לרמב"ם שם).

זרוע לחיים
 וקיבה
 וכן זרוע-ולחיים-וקיבה (ראה ערכו) יש לבעלים בהם טובת הנאה (משנה קידושין נח א, לפי רב הונא בגמ' שם; תוספתא פאה (ליברמן) ב יג; רש"י חולין קלד א ד"ה ורמינהו; רמ"א יו"ד סא כח). מעשר ראשון
 מעשר ראשון הניתן ללויים, יש בו טובת הנאה לבעלים (משנה שם, לפי רב הונא שם; כן משמע מהתוספתא שם; בכורות כו ב, ורש"י שם כז א ד"ה תיתחל).

מתנות עניים
 במתנות עניים, והם: לקט (ראה ערכו), ושכחה (ראה ערכו), ופאה (ראה ערכו), ופרט (ראה ערכו), ועוללות (ראה ערכו), אין לבעלים טובת הנאה (תוספתא שם; חולין קלא א; רמב"ם מתנות עניים א ח) לפי שכתוב בהם - בפאה ולקט ועוללות

בטובת הנאה (רבי יוחנן בירושלמי שם ושם), מפני מראית העין, ו"ל יחיו" פירושו שבעל הבית יתנם לכל כהן שירצה (ירושלמי שם ושם, בדעת רבי יוחנן) אבל אסור לו ליטול שכר על כך (פני משה ורידב"ז נדרים שם) ³.

לדעה זו, אותה ששינונו: אומר אדם לישראל הא לך סלע זה, ותן בכור - בהמה טהורה - לבן בתי כהן (ברייטא בירושלמי שם ושם), הרי זה כשבעל הבית רוצה ליתנו לשני כהנים, וכן בתו של זה הוא אחד מהם, שמותר לו לזה לומר לבעל הבית הא לך סלע ותנהו כולו לבן בתי כהן (ירושלמי שם ושם), שהרי אין בעל הבית נראה כמוכר את המתנות, כיון שאף ללא קבלת הסלע היה נותן לו חלק מן הבכור (קרבן העדה נדרים שם). וכן הלכה, שאין ישראל רשאי לומר לבעל הבית הא לך סלע זה, ותן תרומה או שאר מתנות לפלוני הכהן בן בתי, אלא כשהיה בעל הבית רוצה לתת אותן לאחד משני כהנים בחינם, שמותר לישראל לומר לו הא לך סלע ותן אותן לזה (רמב"ם תרומות יב כ-כא).

ממון בעל הבית
 טובת הנאה, נחלקו בה תנאים ואמוראים אם היא חשובה כממונו של בעל הבית (סתם משנה נדרים פג ב, לפי רב הושעיא בגמ' שם פד ב; רבי זירא בבבא מציעא יא ב; רב הונא בקידושין נח א) - לחייב עליה את הגנב בתשלומי כפל (ראה להלן: שלא מדעת בעל הבית), ולעבור עליה בלאו של בל-יראה-ובל-ימצא (ראה ערכו וראה להלן: בשאר דינים), ולדינים נוספים (ראה בפרקים הבאים) - או אינה חשובה כממונו (רבי יהושע בפסחים מו ב; עולא בקידושין נח א).

אף להלכה נחלקו הדעות: יש פוסקים שטובת הנאה ממון (שאלות קלב; רבנו חננאל קידושין נח א; רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן שם, ורא"ש שם ב לא, ואור זרוע ג בבא מציעא ל, בשמו, והסכימו עמו; ועוד); ויש פוסקים שטובת הנאה אינה ממון (ר"ף פסחים מח א; העיטור ב - קנין, דף ט טור ד במהדורת רמ"י; סמ"ג לאוין רנח; מאירי קידושין נב ב, בשם רוב פוסקים, ובבא מציעא יא ב; קיצור פסקי הרא"ש שם, וטור יו"ד שלא; ועוד) ⁴, וכן הלכה (רמ"א חו"מ לו ט, ושם רג א, ושם רעו ו; ש"ך חו"מ שנ סק"א; פרי חדש יו"ד סא ס"ק מז).

גדר טובת הנאה
 בגדר טובת הנאה ממון נחלקו ראשונים:

• יש סוברים שהמתנות בשלמותן חשובות כאילו הן של בעל הבית לגמרי (מסקנת הריטב"א קידושין נח ב; תוספות הרא"ש בבא מציעא מט א, לפי קצות החושן רד סק"ג), ויש לו בהן קנין הגוף (אמרי בינה; תרומות ומעשרות ד, לדעה זו).

• ויש סוברים שאף אם טובת הנאה ממון, אין לבעל הבית במתנות אלא כשיעור דמי טובת ההנאה בלבד (כן משמע מרמב"ן ורשב"א שם א; רשב"א נדרים פד ב; ריטב"א שם ב, בפירוש הראשון).

התורם משלו
 על של חברו
 התורם משלו על של חברו, נחלקו בו אמוראים:

• יש אומרים שטובת הנאה היא של התורם (רבי אבהו אמר רבי יוחנן בנדרים לו ב, ובתמורה י א; רבי אבהו בירושלמי נדרים ד א), שנאמר במעשר-ראשון (ראה ערכו) ומעשר-עני (ראה ערכו): כִּי תִכְלֶה לַעֲשֹׂר אֶת כָּל מַעֲשֵׂר תְּבוּאָתְךָ וגו' וְנִתְּתָהּ וגו' (דברים כו יב. תמורה שם, לדעה זו), מי שנטל - הפריש - המעשר נותנו למי שרוצה (רש"י שם

הקודמת, ראה ר"ן נדרים שם ד"ה טובת הנאה. ⁶ ויש מהאחרונים שכתב שאף לדעה זו מעיקר הדין רשאי ליתנם לכל כהן שירצה וטובת הנאה לבעלים, ומה שאמרו שניתנים לאנשי משמר אינו אלא מדרבנן (חזון איש זרעים לקוטים ח ב).

³ ואותה שאמרו שבעל הבית המקדש אשה בתרומות ומעשרות מקודשת, לפי שיש לו במתנות טובת הנאה (ראה להלן: בקידושין), הרי זה לדעת הסוברים נותן אדם מעשרותיו בטובת הנאה (ירושלמי שם ושם). ⁴ ויש שפסקו שהדבר ספק (מאירי קידושין נח א, בשם גדולי הדורות). ⁵ על ביאור כתוב זה לדעה

שלא ליטול את המתנות ממנו בעל כרחו, שלא תהא טובת הנאה פחותה מפחות-משה-פרוטה (ראה ערכו) שאינה ממון לכל דבר (ראה ערך ממון), ואף על פי כן אסור ליטלה מאדם שלא מדעתו (ים של שלמה בבא קמא ט סא; נאות יעקב ד).

הגונב טבל הגונב טבלו של חברו ואכלו, נחלקו תנאים אם משלם לו דמי טבלו (רבי בתוספתא מעשר שני (ליברמן) ג יא, ונדרים פד ב, וקידושין נח ב) - דהיינו דמי כולו (כן משמע מרש"י קידושין שם ד"ה משלם לו; מסקנת הריטב"א שם; ועוד) - וכן הלכה (רמב"ם גנה ב ד; או שאינו משלם אלא דמי חולין שבו (רבי יוסי ברבי יהודה שם ושם ושם)).

במודר הנאה

המדיר כהנים המדיר כהנים ולויים מליהנות לו, הרי אלו באים ונוטלים מתנותיהם ממנו על כרחו (משנה נדרים פג ב; רמב"ם נדרים ז יא; טוש"ע יו"ד רכז א). ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים שלסוברים טובת הנאה ממון אסורים ליטול - שהרי הם נהנים ממנו (נמוקי יוסף שם פד ב), כיון שטובת הנאה חשובה כממון ממש (ים של שלמה בבא קמא ט סא) - ולא נאמרו הדברים שמוותרים אלא לדעת הסוברים טובת הנאה אינה ממון (רב הושעיא בגמ' שם פד ב), ואין לו כלום בתרומות ובמעשר, ונמצא שאינם נהנים משלו (מאירי ונמוקי יוסף שם פג ב), שאף על פי שבידו ליתנם לכל כהן או לוי שירצה, אינם חשובים כנהנים ממנו, כיון שטובת הנאה זו אינה חשובה ממון (נמוקי יוסף שם פד ב), והרי זה כנותן להם משלהם, והוא לא אסר עליהם אלא ליהנות משלו (קרן אורה שם).

• ויש מחלקים: המדיר מקצת הכהנים או הלויים, אסורים ליטול ממנו מתנותיהם, אבל המדיר את כל הכהנים או את כל הלויים מליהנות לו, כולם יטלו על כרחו, לפי שהתרומה אינה ראויה אלא לכהנים, וכשבא לאסרה על כולם עשאה כ"עפר בעלמא" (רבא בנדרים פה א)⁹, וכן הלכה (רמב"ם נדרים ז יא; טוש"ע יו"ד רכז א)¹⁰.

האוסר על עצמו האוסר על עצמו הנאת הבריות, מותר ליהנות בלקט הנאת הבריות שכתה ופאה (משנה נדרים פג ב; רמב"ם נדרים ז י; טוש"ע יו"ד רלד סח), שאין בהם טובת הנאה לבעלים, ולכן אינו נהנה משל הבריות (ראה לעיל: המתנות. תוספות שם ד"ה ויכולה; פירוש הרא"ש שם ד"ה ויכולה; ר"ן שם ד"ה ויכולה).

אם מותר לו ליהנות במעשר עני, הרי זה תלוי בדין טובת הנאה במעשר עני (ראה לעיל: שם), שאם יש לבעל הבית טובת הנאה במעשר עני, אסור לנודר ליהנות בו - שהרי נהנה הוא משל הבעלים (ר"ן שם ד"ה קסבר) - ואם אין לו טובת הנאה במעשר עני, מותר לנודר ליהנות בו (גמ' שם), ולהלכה שמעשר עני המתחלק בגורן אין לבעלים בו טובת הנאה (ראה לעיל: המתנות) מותר לנודר ליהנות בו, אבל אסור לו ליהנות במעשר עני המתחלק בבית, שיש לבעלים בו טובת הנאה (ראה לעיל: שם. רבא בגמ' שם; רמב"ם נדרים ז ו; פסקי ריא"ז שם יא א), וטובת הנאה ממון היא (ראה לעיל: גדרה ומקורה. שיטה מקובצת שם פה א); או שאף על פי שאינה ממון (ראה לעיל: שם), הרי זו הנאה האסורה במודר הנאה (מאירי שם פד ב; קרן אורה שם, בדעת הרמב"ם).

ופרט - עזיבה (גמ' שם ב), שנאמר: לְעֵנִי וְלִגְרָתְעֻזְבִּי אֶתֶם (ויקרא יט י. שאילתות צח), שצריך שיניח אותם הפקר ולא יחלקם (רש"י שם). ואף בשכחה שלא נאמרה בה עזיבה, נאמר: לִגְרָתְעֻזְבִּי וְלִאֲלֻמְנָה יִהְיֶה (דברים כד יט), שמשמעו בהווייתו יהא על ידי עזיבה, שהרי לא נאמרה בה נתינה (רש"י שם). ואף על פי שפאה של דלית ושל דקל בעל הבית מורידה ומחלקה לעניים (ראה ערך פאה), אין לו בה טובת הנאה לתתה לעני שהוא קרובו (העמק שאלה שם א).

מעשר עני מעשר עני, שנאמרה בו נתינה: וְנָתַתָּה לְלוֹי לִגְרָתְעֻזְבִּי וְלִאֲלֻמְנָה (דברים כו יב), וְגַם נָתַתִּי לְלוֹי לִגְרָתְעֻזְבִּי וְלִאֲלֻמְנָה (שם יא), ונאמר בו: וְהִנָּחַתָּ בְּשַׁעְרֶיךָ (שם יד כח), שמשמעו שיניחנו וכל עני הרוצה יבוא ויטול (כן משמע מרשב"א ומאירי נדרים פד ב), אם יש לבעל הבית בו טובת הנאה, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שמעשר עני יש לבעלים בו טובת הנאה, ואינו כשאר מתנות עניים, שהם בעזיבה ומעשר עני בזכיה (סתמא דגמ' בירושלמי נדרים יא א), היינו שיש לבעל הבית זכיה בו ליתנו לעני שרוצה (פני משה שם), שנאמר בו: ונתת (דברים כו יב. קרבן העדה שם).

• יש אומרים שהדבר תלוי במחלוקת תנאים במעשר עני אם הוא טובל את הכרי - היינו אם הפירות שלא הופרש מהם מעשר עני הם טבל (ראה ערכו) ואסורים באכילה - או לא, שלסוברים שמעשר עני טובח (ראה ערך טבל: מהותו ואיסורו) יש לבעל הבית בו טובת הנאה; ולסוברים שאינו טובל אין לבעל הבית בו טובת הנאה (רב יוסף בנדרים שם)⁷.

• ויש מחלקים: מעשר עני המתחלק בבית יש לבעל הבית טובת הנאה, לפי שנאמרה בו נתינה: וְנָתַתָּה לְלוֹי (דברים שם יא), והמתחלק בגורן אין בו טובת הנאה, שנאמר בו: וְהִנָּחַתָּ בְּשַׁעְרֶיךָ (שם יד כח. רבא בנדרים)⁸, וכן הלכה (רמב"ם מתנות עניים ו י; טור יו"ד שלא).

כשאין טובת הנאה לבעלים (לעיל) בעל הבית מניח הפקר לעניים, ואינו מחלקן להם (רש"י חולין קלא ב ד"ה כולחו) אלא כל הרוצה בא ונוטל (רמב"ם מתנות עניים א ח, ושם ו י; רמב"ן וריטב"א וחדושי הר"ן שם א) על כרחו של בעל הבית (רמב"ם שם ושם; חינוך רטז; טור יו"ד שלא), וכל הקודם זכה (רש"י שם ב ד"ה אין בהן; מאירי שם).

מעות צדקה מעות של צדקה, כתבו ראשונים שיש למי שהפרישן טובת הנאה לחלקן לכל עני שירצה - אם אין מנהג בעיר ליתנן לקופה של צדקה שבעיר (ראה ערך צדקה. מרדכי בבא מציעא רמא, בשם מהר"ם ברי"ב) - והן חשובות כממונו, לסוברים טובת הנאה ממון (מרדכי שם ושבועות תשסז, בשם מהר"ם ברי"ב; רמ"א חו"מ פז לה, וסמ"ע שם ס"ק צח, וש"ך שם ס"ק פב).

שלא מדעת הבעלים

לא יטול הכהן מתנות כהונה אלא מדעת בעל הבית, שהרי הן של בעל הבית ליתנן לכל כהן שירצה (רמב"ם תרומות יב טו; טור יו"ד שלא). וגם לסוברים שטובת הנאה אינה ממון (ראה לעיל: גדרה ומקורה), ואין מקדשים בה את האשה (ראה להלן: בקידושין), ואינה יוצאת בדיינים (ראה להלן), הרי היא כממון של בעל הבית לענין

סופר נדרים פד ב; רשב"א ור"ן ונמוקי יוסף שם; ספר הישר (החידושים) צו וריטב"א שם. ¹⁰ ויש מהראשונים פוסקים שאף באוסר כהנים אלו או לויים אלו, מותר להם ליטול, שטובת הנאה אינה ממון (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג

⁷ להסבר דעה זו, ראה: רשב"א שם; מאירי שם; שיטה מקובצת שם, בשם הרא"ם. ⁸ אימתי מעשר עני מתחלק בתוך הבית ואימתי הוא מתחלק בגורן, ראה ערך מעשר עני. ⁹ לביאור דעה זו, ראה: שאילתות קלב וחדושי חתם

ולסוברים שהיא ממון, מורישה לבניו (כן משמע משו"ת הריטב"א ומהרי"ק שם)¹².

ואין הדברים אמורים אלא כשהיו המתנות בידי אחרים, שאין היורש יכול להוציאן מידם כדי ליתן לכהן, שכן אפילו בעל הבית עצמו אינו יכול להוציאן מידם (שו"ת שם סק"ד, בדעת מהרי"ק), אבל אם היו המתנות ביד היורש, טובת הנאה שלו היא (שו"ת שם; נתיבות המשפט שם סק"ד; נאות יעקב ד; מחנה אפרים, טובת הנאה), ואם הניח בכור ופשוט, הבכור נוטל בה פי שנים (ראה ערך ירושת הבכור. שער המלך אישות ה ו), לפי שזכות טובת הנאה חשובה דבר שיש בו ממש (כן משמע מנאות יעקב ומחנה אפרים שם), או שאף על פי שטובת הנאה היא דבר-שאיין-בו-ממש (ראה ערכו), היורש עומד במקום מורישו ויורש את זכותו, והרי זה כמו המוכר חצר ושייר האויר לעצמו, שהאויר משוייר למוכר, ואם מת המוכר אף על פי שאויר דבר שאין בו ממש הוא, ואינו יכול למכרו לאחרים, מורישה הוא אותו לבניו, לסוברים כן (ראה ערך הנ"ל. נתיבות המשפט שם)¹³.

כשתפס הגבאי הנודר לצדקה ומת, והלך גבאי צדקה ותפס מנכסי הירושה, חייב להחזיר ליורשים, שאין לגבאי הזכות לחלק הצדקה לדעתו, אלא היא מתחלקת לדעת היורשים (ר"י בתשובות מיימוניות קנין יט, ובהגהות מרדכי בבא קמא רג, ומרדכי בבא בתרא תצג; רמ"א יו"ד רנח ה), שטובת ההנאה שלהם היא (ביאור הגר"א שם סק"י). שכל מה שאמרו שאין אדם מוריש טובת הנאה, לסוברים כן (ראה לעיל), הרי זה במתנות שכבר הופרשו, ואין למוריש בהם אלא טובת הנאה שאינה בירושה, אבל אם לא הופרשו, כל הממון של היורשים הוא, ויכולים להפריש לצדקה איזה ממון שירצו, ואין תפיסת הגבאי מועילה כלום, ולכן יכולים הם לקיים נדר מורישם כרצונם (שו"ת חתם סופר חו"מ קזו).

בקידושין

ישראל שקידש את האשה בתרומות ובמעשרות ובזרוע לחיים וקיבה, שאין לו בהן אלא טובת הנאה, נחלקו אמוראים בדבר:

• יש אומרים שהיא מקודשת, שטובת הנאה ממון (ראה לעיל: גדרה ומקורה. רב הונא בקידושין נח א; רבא בנדרים פה א, לפי שאילתות קלב), ואף על פי שלא זכתה אלא בטובת הנאה זו, שהרי צריכה היא לתת את התרומות והמתנות לכהן, ואת המעשר ללוי, הרי זו מתקדשת בטובת הנאה זו (רש"י קידושין שם ד"ה ואפילו; ר"ן שם), או שהיא מתקדשת במתנות עצמן, שמשום טובת הנאה שיש לו בהן הרי זה כאילו הם שלו בשלימותם (ריטב"א שם).

• ויש אומרים שטובת הנאה אינה ממון (ראה לעיל: שם. עולא בגמ' שם) לקדש בה את האשה (רש"י שם ד"ה אינו ממון, על פי גמ' שם), ואף על פי שיש למקדש טובת הנאה, ואותה טובת הנאה האשה זוכה בה, אינה מקודשת, שכיון שטובת הנאה אינה ממון נמצא שלא נתן לה מעות (תוספות ר"י הזקן שם), שטובת הנאה אין עליה תורת כסף (יד דוד ה פ). וזכות זו לתת המתנות לאיזה כהן שתדע, אף שהיא קנין בגוף המתנות, אינה חשובה ממון להתקדש בה,

המדיר את חברו מליהנות לו, אם מותר לו לתרום משלו על של חברו, הדבר תלוי במחלוקת האמוראים של מי טובת ההנאה (ראה לעיל: גדרה ומקורה):

• לסוברים שטובת ההנאה של חברו היא, אסור לו לתרום משלו על של חברו, לפי שהוא מהנה אותו בכך (כן משמע מנדרים לו ב), שהרי הוא מזכהו ליתן אותה תרומה למי שירצה וליטול ממנו - היינו מאבי אמו ישראל (ר"ן שם ד"ה התורם) - שכר, ונמצא מהנהו ממש (ר"ן שם ד"ה וא"ל).

• ולסוברים שטובת ההנאה היא של התורם, מותר לו לתרום (כן משמע מהגמ' שם).

בהקנאה וירושה

הקנאה לכהן, במשנה מצינו שאחד התנאים הקנה בספינה מעשר לו, גזבר ועני ראשון לללוי ומעשר עני לגזבר, כדי שיזכה בו לעניים, ובכל אחד מהם בא הפירוט "ומקומו מושכר לו" (רבן גמליאל במעשר שני ה ט). ונחלקו אמוראים:

• יש אומרים אגב (ראה ערכו) קרקע הקנה להם (רבי זירא בבבא מציעא יא ב; קידושין כז א).

• ויש אומרים שטובת הנאה אינה ממון לקנותה באגב - שטובת הנאה דבר שאין בה ממש היא, ודבר שאין בו ממש אינו נקנה באגב (ראה ערך דבר שאין בו ממש. הגהות מיימוניות (קושטא) מכירה ה יד, בשם העיטור) - כדרך שאינה ממון, לדעתם, שתהא נקנית בחליפין (ראה ערכו), אלא בחצר (ראה ערכו) הקנה להם (רבא ורבי אבא בבבא מציעא שם, ורש"י ד"ה ומקומו), שלדעתם טובת הנאה אינה חשובה ממון לחול עליה קנין חליפין (רש"י שם ד"ה אינה חשובה) או אגב, אלא חצרים קנתה להם כדרך שקונה שאר הפקר (רש"י שם ד"ה אינה ממון).

להלכה נחלקו הדעות:

• יש פוסקים שאפשר להקנות מתנות באגב ובחליפין (רבנו חננאל שם ד"ה וקניין; ר"ף שם, לפי מהרי"ט יו"ד ה, וביאור הגר"א יו"ד רכז סק"ד; רמב"ם מעשר יא יא; מאירי וריטב"א (החדשים) שם; ש"ך חו"מ רג סק"א), אם לפי שלדעתם טובת הנאה ממון היא (ריטב"א שם), או שאף על פי שאינה ממון, הרי הן נקנות בקניינים הללו (מאירי שם; ש"ך שם)¹¹.

• ויש פוסקים שאינן נקנות בקניינים אלו (העיטור ב - קנין, דף ט טור ד במהדורת רמ"י; הגהות מיימוניות (קושטא) מכירה ה יד, בשמו; שיטה מקובצת שם, בשם רבו; רמ"א חו"מ רג א), אם לפי שלדעתם טובת הנאה אינה ממון (ביאור הגר"א שם, בדעת הרמ"א), או שאף על פי שחשובה ממון אי אפשר להקנותן בהם (שיטה מקובצת שם, בשם רבו).

ירושא מת בעל הבית, אם יש דין ירושה (ראה ערכו) בזכות טובת הנאה, הדבר תלוי במחלוקת אם טובת הנאה ממון (ראה לעיל: גדרה ומקורה), שלסוברים שאינה ממון אינו מורישה לבניו (שו"ת הריטב"א רו; מהרי"ק קנט ג), כדרך שאין דין ירושה בקנס (ראה ערכו). מהרי"ק שם, בטעם השני; ביאור הגר"א חו"מ רעו ס"ק כג;

אין טובת ההנאה שלהם (קצות החושן רעו סק"ב).¹³ ויש שכתבו שאף כשהמתנות ברשות היורש, אין הוא יורש את טובת ההנאה, שכיון שאינה ממון אין בה דין ירושה, וחייב ליתן למי שיבוא ראשון (של"ה סוף ב, ענין צדקה ומעשר; מהרי"ט צהלון רל).

(פראג רפו; פסקי ריא"ז נדרים יא ג).¹¹ ויש מהם שכתב שמכל מקום אסור להקנות בחליפין, שנראה כמכירה (רמב"ם שם).¹² ויש שכתב בטעם שאין ירושה בטובת הנאה, לפי שאין טובת הנאה אלא למי שחייב בנתינת המתנות, אבל יורשים שלא נתחייבו בנתינתן, שלא נאמר "ונתת" אלא לבעלים שהפרישו,

זו ריבית דאורייתא, ומוציאים אותה מידו (בית יוסף יורה דעה קס כג).
 שבוועה אין נשבעים על תביעת טובת הנאה (שו"ע חו"מ פז לה, על
 פי שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג) רפו, ומרדכי שבועות תשסז),
 ולכן אם תבע את חברו שהפקיד אצלו מעות של צדקה והלה
 מכחישו, אינו חייב להישבע על טענתו (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג
 שם; מרדכי שם, בשמו; שו"ע שם ורמ"א שם), שכיון שטובת הנאה
 אינה ממון יכול הנפקד לומר אינך בעל דברים שלי (שו"ת מהר"ם
 מרוטנבורג שם). ולא עוד אלא שאף לסוברים טובת הנאה ממון לא
 תיקנו עליה שבועת היסט (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם; סמ"ע פז ס"ק
 צח, ושי"ד שם ס"ק פב, וביאור הגר"א שם ס"ק קיב, בשמו), שהרי אין לו
 דררא דממונא - שייכות וזיקה לממון (ראה ערך דררא דממונא: בחיוב
 שבועה) - למה שהוא תובע, שכן הנתבע כופר בו ואומר לא היו
 דברים מעולם, ואף לדעת הסוברים שמשיבועים שבועת היסט גם
 כשאין לתובע דררא דממונא, הרי זה בתביעת ממון גמור, מה
 שאין כן בתביעת טובת הנאה שאין להשביעו אלא בראיה ברורה
 (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג שם, לפי ביאור הגר"א שם).

עדות מי שנתמנה שליח לחלק מעות צדקה למי שירצה, כתבו
 ראשונים שכיון שיש לו בהן טובת הנאה אינו יכול להעיד
 על הצדקה, לפי שטובת הנאה ממון היא, לדעתם, ונוגע בעדות הוא
 (שו"ת הרשב"א א תקסג), וכן קרובי גזבר שנתנו לו צדקה שיחלקה
 למי שירצה, פסולים להעיד עליה, שכיון שטובת הנאה ממון,
 לדעתם, הרי הם קרובים לבעל הדין (שו"ת הריטב"א קסג; בית יוסף
 חו"מ לו ט, בשמו); וכתבו אחרונים שלסוברים טובת הנאה אינה
 ממון, כשרים הם להעיד עליה (רמ"א שם; סמ"ע שם ס"ק כג; תומים שם
 סק"ד), וכן הגזבר עצמו כשר להעיד, שכיון שטובת הנאה אינה
 ממון, אינו נוגע בעדות (שו"ת מהרי"ט חו"מ צז; לבוש שם ט), שאף אם
 נגיעת הנאה פוסלת לעדות גם כשאין הנאת ממון (ראה ערך נוגע),
 הרי זה לפי שהוא חשוד לשקר, מה שאין כן בטובת הנאה, שכיון
 שאינה אלא דבר מועט אינה פוסלתו, שאין לחוש שישקר משום
 הנאה מועטת זו (אמרי ברוך לשי"ד חו"מ לו סק"ט)¹⁷.

ואף על פי שתהיה לה הנאה מהמתנות שיכולה לקבל עליהן
 שכר, בשעת הקידושין עדיין לא הגיעה לידה שום הנאה (מחנה
 אפרים, טובת הנאה)¹⁴.

אף להלכה נחלקו הדעות: יש פוסקים שהיא מקודשת, שטובת
 הנאה ממון (ראה לעיל: שם. שאילתות קלב; רבנו חננאל שם; רבנו חננאל
 קידושין נח א; רמב"ן ורשב"א וריטב"א ור"ן שם, ורא"ש שם ב לא, ואור
 זרוע ג בבא מציעא ל, בשמו, והסכימו עמו); ויש פוסקים שאינה
 מקודשת, שטובת הנאה אינה ממון (רמב"ם אישות ה ו, ומגיד משנה
 שם; רבנו יהונתן ורי"א ורבי אברהם מן ההר שם)¹⁵.

בשאר דינים

חמץ עיסת חלה (ראה ערכו) שהחמיצה בפסח, ועדיין לא נתנה
 לכהן, נחלקו בה תנאים:

- יש אומרים שאין בעל הבית עובר עליה בכל-יראה-ובל-ימצא
 (ראה ערכו). רבי יהושע במשנה פסחים מו ב), שאינו עובר בכל יראה אלא
 על חמץ שלו, וזו אינה שלו (ראה ערך בל יראה ובל ימצא: חמץ שאינו
 שלו. רש"י שם ד"ה לא זהו), ואף על פי שיש לו בה טובת הנאה, טובת
 הנאה אינה ממון (גמ' שם), ולכן אין החלה חשובה כשלו (רש"י שם).
- ויש אומרים שבעל הבית עובר עליה בכל יראה (רבי אליעזר
 במשנה שם א, לפי הגמ' שם ב), הרי זה משום שלדעתו טובת הנאה
 ממון היא (גמ' שם) - והרי היא כשלו ועובר עליה (רש"י שם ד"ה
 טובת) - או שאף על פי שגם לדעתו אינה ממון, עובר עליה בכל
 יראה מטעם אחר (גמ' שם, במסקנה, לפי הרי"ף שם)¹⁶.

ריבית כהן שהלוה לישראל על מנת שיתן לו תרומותיו, ונתנן לו,
 כתבו ראשונים שאם טובת הנאה אינה ממון, אין זו ריבית
 (ראה ערכו) דאורייתא, לפי שאין ריבית בלא נשך - שלוקח ומחסיר
 מממונו (ראה ערך ריבית) - וזה לא לקח ממנו כלום, ולא חיסר את
 ממונו, לפיכך אין הריבית יוצאת מן המלוה בדיינים (ראה ערך הנ"ל.
 רא"ש בבא מציעא ה יז, בשם הרמב"ן), אבל אם טובת הנאה ממון, הרי

טוה

איסור מלאכת טוית צמר וכדומה, בשבת

גדרו וחובו

טויה היא אחת משלשים ותשע אבות-מלאכות (ראה ערכו) שמנו
 חכמים (משנה שבת עג א; רמב"ם שבת ז א), והיא אב מלאכה לפי
 שהיתה במשכן (ראה ערך הנ"ל: גדר האב), היינו בצמר של מלאכת
 המשכן (רש"י שבת שם ד"ה הוזהר), והוזכרה בתורה בפירוש: וְכָל
 אֲשֶׁה חֲכָמָת לֵב בְּיָדֶיהָ טוֹו וְגו' טוֹו אֶת הָעֲזִים (שמות לה כה-כו).

גדר גדר מלאכת טויה הוא קיבוץ החלקים הקטנים שבצמר או
 פשתן (מהרלב"ח כג) על ידי שטווה אותם בידו, בין
 אצבעותיו או בפלך (כן משמע מרש"י מועד קטן יט א ד"ה וטווה; חיי
 אדם כה א; משנה ברורה שד"ם ס"ק יא), או בכלי המיוחד לכך (זכור
 תורת משה כט; משנה ברורה שם), ועושה מהם חוטים (כן משמע מהגמ'
 שם), ואחד הטווה את הצמר, או את הפשתן, או את השיער, או

לעדות, שאף על פי שאין לגזר נגיעת ממון, חשוב הוא נוגע בדבר מחמת
 ההנאה, ואף חוששים שהקרוב מעיד כדי שתהא לגזר טובת הנאה (שי"ד שם),
 שאדם חשוד לשקר לטובת קרובו (מחנה אפרים עדות א, בדעת השי"ד); ויש
 מחלקים בין הגזבר עצמו לבין קרוביו, שאף אם הגזבר עצמו נוגע הוא ופסול
 להעיד על הצדקה, קרוביו כשרים הם להעיד עליה (תומים לו סק"ד; נתיבות
 המשפט שם סק"ח; קצות החושן שם סק"ד), לפי שהגזבר אינו בעל דין אלא
 נוגע, כיון שטובת הנאה אינה ממון, וקרובי נוגע כשרים לעדות (מחנה אפרים
 שם; תומים שם; נתיבות המשפט שם; קצות החושן שם).

טוה. 1. יט, טורים קמט-קנ.

14. ויש שכתבו בטעם שאינה מקודשת לפי שלא זכתה בטובת ההנאה כל עיקר,
 שכיון שאינה ממון אין קנין נתפס בה (ראה לעיל: בהקנאה וירושא. מקור חיים
 תלא, פתיחה ג; חלקת יואב חו"מ כג, בדעת הרמב"ם). 15. ויש מהאחרונים
 שכתב, שאף על פי שלענין קניינים ולהיחשב נוגע בעדות טובת הנאה אינה ממון,
 הרי זו מקודשת, שלענין קידושין טובת הנאה ממון (שו"ת מהרי"ט ב חו"מ צז).
 16. ואף אם אינה ממון לכל דיני התורה, לענין בל יראה דינה כממון, שכיון
 שהחמירה תורה באיסור בל יראה שקבלת אחריות על חמץ שאינו שלו עושהו
 כשלו לעבור עליו (ראה ערך בל יראה ובל ימצא) אף טובת הנאה מחשיבה את
 החמץ כשלו אף על פי שאינה ממון לשאר דינים (שאגת אריה עז). 17. ויש
 מהפוסקים הסובר שאף אם טובת הנאה אינה ממון, פסולים הגזבר וקרוביו

שערה בין אצבעותיה, ופושטתו כשהוא נכרך (רש"י שם, בפירוש הראשון), או: שעושה מאותו כמין חוט (רש"י שם, בפירוש השני).

העושה את העושה את הלבד - והוא צמר טרוף בלי טויה ואריגה חלבד (ברטנורא כלאים ט ט) - נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שהוא תולדת טוה (רמב"ם שבת ט טו; רמ"ד שם, בשם הגאונים; מגיד משנה שם, שכן הוא בירושלמי), שהרי מלאכת הטויה היא קיבוץ החלקים הקטנים שבצמר או שבפשתן, ואף העושה את הלבד עושה כן (מהרלב"ח כג), אף על פי שלענין כלאי-בגדים (ראה ערכו) אין לבד בכלל טווי (מנחת חינוך לב, מוסד השבת טז), ולדעתם אף שיעורו הוא כטויה, והוא שילבד דבר שאפשר לטוות ממנו חוט ארוך ארבעה טפחים בעובי בינוני (רמב"ם שם).

• ויש אומרים שאין זה בכלל טוה אלא בכלל בונה (ראה ערכו. ראב"ד שם); או תופר (ראה ערכו. עץ החיים (חגיז), אבות מלאכות, טוה); או ממחק (ראה ערכו. רמ"ד שם, בשם רבותיו).

ומכל מקום אין זו תולדת אורג (ראה ערכו), לפי שאריגה נעשית לאחר טויה והנסכה, ואילו הלבד נעשה בעוד שחלקי הצמר נפרדים (מהרלב"ח שם); ועוד שאריגה היא הכנסת חוטים וקליעתם, מה שאין כן הלבד (מרכבת המשנה שם).

טוית צמר על גבי בהמה

הטוה צמר שעל גבי בהמה בשבת, נחלקו אמוראים:

• יש אומרים שחייב שלש חטאות, אחת משום גוזז (ראה ערכו), ואחת משום מנפץ (ראה ערכו), ואחת משום טוה (רבה בר בר חנה בשם רבי יוחנן בשבת עד ב).

• ויש אומרים שאין דרך גזיזה בכך, ואין דרך מנפץ בכך, ואין דרך טויה בכך (רב כהנא בגמ' שם). ואף על פי שהיו עושים כן במשכן, שכן נאמר: וְכָל הַנָּשִׁים אֲשֶׁר נָשָׂא לְבֶן אֶתְנֶה בְּחֻמָּה טוֹו אֶת הָעֵצִים (שמות לה כו), ודרשו: שטוף בעזים וטווי מן העזים (גמ' שם), ובגופם של עזים משמע (רש"י שם ד"ה שטוף), חכמה יתירה היתה שם (גמ' שם), אבל להדיוט אין דרכו בכך, והרי זה כלאחר-יד (ראה ערכו. רש"י שם ד"ה חכמה; מאירי שם), והעושים כן בטלה דעתם אצל כל אדם (תוספות שם ד"ה חכמה).

להלכה כתבו ראשונים שהטוה צמר מן החי - פטור, שאין דרך טויה בכך (רמב"ם שם ט ז; מאירי שם),

אבל מכל מקום אסור (רוקח עא; רבנו ירוחם יב יד, בשם רבנו חננאל; מאירי שם).

את הגידים, וכן כל כיוצא בהם חייב (רמב"ם שבת ט טו), וכן מצינו טויה אף בזהב (יומא מה א, וחולין ל ב ועוד).

שיעור הטוה הוא כמלא רוחב הסיט (ראה ערכו) כפול (משנה שבת קה ב), שאם טוה חוט ארוך כשיעור הזה חייב (רש"י שם קה ב ד"ה הסיט), ונחלקו ראשונים:

• יש מפרשים שהוא ארוך ארבעה טפחים (רמב"ם שבת ט טו; סמ"ג לאוין סה; סמ"ק רפב), שלדעתם רוחב הסיט הוא כדי למתוח מ"בהן" של יד עד האצבע הראשונה כשיפתח ביניהן בכל כחו, והוא קרוב לשני שלישי זרת (ראה ערכו. כן משמע מהרמב"ם שם ט ז), והזרת הוא שלשה טפחים לדעתם (מגיד משנה שם, בדעת הרמב"ם).

• ויש מפרשים שרוחב הסיט הוא הריוח שבין אצבע לאמה (רש"י שבת קה ב ד"ה הסיט), וסיט כפול הוא פעמיים כשיעור זה (רש"י שם קו א ד"ה רב יוסף), או הריוח שבין אגודל לאצבע פעם אחת, שיש בו כפליים כאותו שבין אמה לאצבע (רש"י שם ד"ה מחוי פשוט)².

ביום טוב אף ביום-טוב (ראה ערכו) אסורה טויה, ככל המלאכות שאינן באוכל-נפש (ראה ערכו. חיי אדם ב פז א, על פי רמב"ם יום טוב א ד, וטושי"ע או"ח תצה א).

מלאכות שבכלל טוה

השוור השוור - היינו שפוטל כמה חוטים ביחד (ערוך, שזר) - כתבו ראשונים שלדעת הירושלמי חייב משום טוה (רוקח עא; חיי אדם ב כה א, ונשמת אדם כז א, על פי ירושלמי שבת ז ב), וכן העושה חבלים, אמרו בירושלמי שחייב משום טוה (ירושלמי שם). ויש מן הראשונים שכתב שהפוטל חבלים מחוטים שיעמדו בלא קשירה, הרי זו תולדת קושר (ראה ערכו. רמב"ם שבת י ח), ויש שפירש בדעתו שלא אמר כן אלא בחוט עבה, אבל בחוט דק, כדרך טויה, חייב משום טוה (תפארת ישראל, כלכלת שבת כב).

הפוקסת אף אותה ששנינו: הפוקסת - היינו שמתקנת שערה במסרק או בידים (ערוך, פקס; רש"י שבת צד ב ד"ה וכן הפוקסת, בפירוש הראשון, ומועד קטן ו ב ד"ה פוקסת), ויש מפרשים טחה כמין בצק על פניה, וכשנוטלתו מאדים הבשר (רש"י שם, בפירוש השני, ורש"י מכת"י מועד קטן שם) - נחלקו בו תנאים: יש אומרים שחייבת חטאת (רבי אליעזר במשנה שבת שם); ויש האוסרים משום שבות (חכמים במשנה שם). ובטעם המחייב חטאת נחלקו אמוראים אם חייבת משום בונה (רבי אבהו בשם רבי יוסי ברבי חנינא בגמ' שם); או משום טוה (רבי אבין בשם רבי יוסי ברבי חנינא בגמ' שם), לפי שמתקנת

2. יש מן האחרונים שנסתפק בטוה בשבת חוט מצמר ופשתים יחד, שיהא חייב אף בפחות מכשיעור, שכיון שחשוב הוא לענין איסור כלאי-בגדים (ראה ערכו),

חשוב אף לענין שבת (מנחת חינוך לב, מוסד השבת טז). על הטוה פחות מכשיעור אם אסור, מן התורה או מדרבנן, ראה ערך חצי שיעור: האיסורים.

טוּחַן¹

איסור מלאכת טחינה, או שחיקה וכדומה, בשבת

• חיתוך וריסוק אוכלין • ביקוע עצים ונסירתם • כתישת עפר, אבנים ומתכת • טוחן אחר טוחן	הפרקים: • המלאכה וגדרה • טחינת תבואה או קטניות • שחיקת תבלין או מלח

טחינת תבואה או קטניות

ריחיים של הטוחן תבואה או קטניות, שאמרו שחייב משום טוחן מים (ראה לעיל: המלאכה וגדרה), נחלקו בו אחרונים:

• יש אומרים שהיינו דוקא בטוחן בריחיים של יד, שעושה מעשה בידים, אבל הנותן תבואה לתוך ריחיים של מים, הטוחנים מכת המים המניעים את גלגל הריחיים, אין בו חיוב חטאת, ואינו אסור אלא משום שבות (ראה ערכו. מגן אברהם רנב סק"כ, בדעת התוספות, הרמב"ם, הסמ"ג והסמ"ק; קרבן נתנאל שבת א לג, בדעת הרוקח, ושכן עיקר; חידושי חתם סופר או"ח שם, בדעת הירושלמי), ואין זה דומה למדביק פת בתנור בשבת, שחייב משום אופה (ראה ערכו), אף על פי שהפת נאפית מאליה, לפי שכל בישול ואפייה נעשים מאליהם, וכך היה במשכן, מה שאין כן טחינה, שלא היתה במשכן אלא בריחיים של יד (קרבן נתנאל שם; חידושי חת"ס שם), וכן אין זה דומה לזורה (ראה ערכו) שחייב אף על פי שהרוח מסייעתו, לפי שכל זורה הוא על ידי רוח, וכך היה במשכן (חידושי חת"ס שם), וכן אין זה דומה לפורס מצודה לחיה או עוף, שחייב אף על פי שניצודים מאליהם (ראה ערך צד), שכיון שבשעת פריסתו נכנס, הרי זה כאילו צד בידים (קרבן נתנאל שם).

• ויש אומרים שאף על פי שאינו טוחן בידים אסור מן התורה (אבן העזר או"ח שכח; דגול מרבבה רנב; אליה רבה שם יח; הגהות רבי עקיבא איגר שם; אגלי טל, טוחן ה; ועוד), כיון שדרך טחינה בכך (חזון איש או"ח לו א), והוא אב מלאכה (אבן העזר שם), או שאינו אלא תולדה כיון שלא היה כן במשכן (אגלי טל שם). ואף לדעתם יש מן האחרונים שכתב שאינו חייב אלא על מה שנטחן מכת דחיפת המים שהיו נקוים וצבורים אצל הדף והגלגל, אבל על מה שנטחן מכת דחיפת המים שבאו כדרך הליכתם ונתספפו אחר כך - פטור, שאינו אלא גורם, ואינו חשוב ככחו (אגלי טל שם, על פי חולין טז א), וכן אינו חייב אלא אם כן נתן את החטים לתוך הריחיים בשעה שכבר טחנו, שהדבר יבוא לידי גמר מלאכה ממילא, ודומה למדביק פת בתנור, אבל אם בשעה שנתן החטים עדיין לא טחנו, ואחר כך נתהווה ענין שהתחילו לטחון - פטור (מהרי"ם פאדווה נב; שביתת השבת טוחן נו, בשמו), ומכל מקום אם היו החטים מונחות בריחיים סגורות, ובא ופתח את מוצא המים בשבת, ודחפו המים את הגלגל ונטחנו החטים, כתבו אחרונים שחייב לדברי הכל, שהרי זה כאילו מסבב הריחיים בכחו, שהמים הראשונים שבאו מכחו הועילו שיטחן על ידם כשיעור טחינה (אגלי טל שם, על פי סנהדרין עז ב; באור הלכה רנב ד"ה להשמעת).

המלאכה וגדרה

טחינה היא אחת משלשים ותשע אבות-מלאכות (ראה ערכו) שמנו חכמים (משנה שבת עג א; רמב"ם שבת ז א), לפי שהיתה במשכן (ראה ערך הנ"ל: גדר האב), שטחנו סממנים לצבוע תכלת וארגמן ותולעת שני ועורות אילים (כן משמע מרש"י שם ד"ה האופה, ומט ב ד"ה הם).

כתישה סתם טוחן שנמנה בין אבות מלאכות, נאמר על טחינת תבואה (תרומת הדשן נו; בית יוסף או"ח שכא יב ד"ה אסור; מנחת חינוך לב, מוסף השבת, טוחן) או קטניות (תרומת הדשן שם; בית יוסף שם) בריחים של יד (מנחת חינוך שם; אגלי טל, טוחן א), והוא הדין הכותש תבלין וסממנים במכתשת (ירושלמי שבת ז; רמב"ם שבת ח טו וכא כ; סמ"ג לאוין סה; סמ"ק רפב). ואף על פי שכתישת סממנים היתה במשכן (ראה לעיל), לא מנו כותש בכלל אבות מלאכות, לפי שבכלל טוחן הוא לגמרי (תוספות הרא"ש שבת עד א, בשם רבנו תם), והוא אב אחד עם טוחן, ולא תולדה (כן משמע מרש"י שבת נג ב ד"ה גזירה, ורמב"ם שבת ח טו וכא כ; מנחת חינוך שם; אגלי טל שם ג), שהרי דומה ממש לטוחן (אגלי טל שם)².

גדרה בגדר מלאכת טוחן כתבו ראשונים שהוא שלוקח גוף אחד ומחלקו לגופים הרבה, וכל העושה דבר דומה לזה, הרי זה תולדת טוחן (רמב"ם שבת ז ה)³.

בדברים שאינם בגדירים שאינם בכלל גדולי-קרקע (ראה ערכו), כתבו גדולי קרקע הפוסקים שהדבר תלוי במחלוקת אמוראים אם חייבים בהם משום טוחן, ושלדעת הסוברים שאין עימור אלא בגידולי קרקע (אב"י בשבת עג ב) לפי שלמדים מסממנים שבמשכן (ראה ערך הנ"ל: במלאכות שבת) - וכן הלכה לדעת רוב הראשונים (ראה ערך הנ"ל: שם) - אף טחינה אינה אלא בגידולי קרקע (תרומת הדשן נו), אלא שמכל מקום אף בשאינם גידולי קרקע אסורה מדרבנן (פרי מגדים או"ח שכא, משבצות זהב סק"י, על פי טוש"ע שם ט; שו"ת רבי עקיבא איגר א כ, על פי רמ"א שם ח), שנראה כטוחן (שו"ת רבי עקיבא איגר שם)⁴.

כשהדבר הנוטח הולך לאיבוד ואינו צריך לו, יש מן הראשונים שכתבו שהרי זו בכלל מלאכה-שאינה-צריכה-לגופה (ראה ערכו), והדבר תלוי במחלוקת תנאים אם חייבים עליה (כן משמע מרש"י שבת עד ב ד"ה ואי חייטיה; לחם משנה שבת ח טו, בדעת הרמב"ם); ויש שכתבו בדעת ראשונים שכל שאינו צריך לדבר הנוטח אינו בכלל טחינה, ופטור לדברי הכל (ט"ז או"ח שב סק"ו, בדעת הסוברים כן בסחיטה; מרכבת המשנה שם), אלא שאסור מדרבנן (כן משמע מהט"ז שם; שלחן ערוך הרב שם יז).

¹ איסור טחינה ביום טוב והאופנים המותרים משום אוכל נפש, ראה ערך יום טוב. ² ויש מהאחרונים שכתב שלדעת הירושלמי יש טחינה שלא בגידולי קרקע (אגלי טל, דש יב, בהג"ה), וכן יש מהאחרונים שכתבו כן בדעת ראשונים (מנחת חינוך לב, מוסף השבת ח, בדעת רש"י והרמב"ם; אגלי טל, טוחן יח, בדעת התוספות בשם רש"י; טל אורות (בן גויא) לד א, בדעת היראים).

³ טוחן. ¹ יט, טורים קג-קפא. ² ויש מן הראשונים שכתבו שלא מנו אותו, לפי שלא כל אדם כותש הסממנים לצבוע, שכן עני צובע בסממנים בלא כתישה (תוספות שבת עד א ד"ה שכן, בשם ר"י); ויש שכתבו שכותש סממנים הוא תולדה של טוחן (פסקי ר"י שבת קט ב; ארחות חיים שבת ב ולי; ועוד). ³ על המלאכות שהן בכלל זה ואופני החיוב בהן, ראה בפרקים הבאים; על

5. ויש מן האחרונים שכתב שהטוחן בייחיים של רוח לעולם פטור, לפי שאף אם עשה כן במזיד פטור מסקילה, שהרי זו התראת-ספק (ראה ערכו), שמא יפסק הרוח, ולא יבוא לידי חיוב (תפארת ישראל, כלכלת שבת טוחן). 6. על הכותש חיטים במכתשת להסיר קליפתו. ראה ערך דש. 7. ויש מפרשים שאין

קרקע (שו"ת רבי עקיבא איגר כ, על פי ביצה יד א), ואף במלח דק אסור מדרבנן, לפי שנראה כטוחן (שו"ת רבי עקיבא איגר שם) ⁹.

אין כותשים את המלח במדוך של עץ - וכל שכן בשל אבן (משנה ברורה שכא ס"ק כו) - אבל מרסק הוא ביד של סכין ובעץ הפרוד ואינו חושש (תוספתא שם יד טו, וביצה (ליברמן) א יח; רמב"ן ורשב"א וריטב"א שבת קמא א, בשמו; שו"ע או"ח שכא ח) ¹⁰, ומותר אפילו הרבה כאחד, שדוקא בפלפלים יש סוברים שלא התירו אלא אחד אחד (ראה לעיל), לפי שצריכים דיכה יתירה (רמב"ן ורשב"א וריטב"א שבת שם). ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שלדעת הסוברים בפלפלין שצריכים שני שינויים (ראה לעיל), אף במלח לא התירו לדוך ביד הסכין אלא בקערה או על גבי שולחן, אבל לא במכתשת (משנה ברורה שם ס"ק כח, בשם אחרונים).

• ויש אומרים שבמלח לדברי הכל די בשינוי אחד (באור הגר"א שם; תהלה לדוד שם סק"ז), שאינו מגידולי קרקע (תהלה לדוד שם).

ומכל מקום אסור לחתוך המלח בסכין דק דק, כדרך שאמרו בפלפלין (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"י, על פי הרמ"א שם; שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם ס"ק כז).

ואף לדבריהם מותר לדוך מלח על ידי שמכסהו בשולי המפה, ודך ביד הסכין על המפה (מאירי שם), וכן מותר לפררו בידיו (שבלי הלקט שם בשם אחיו ר"ב, וכ"כ המאירי שם שמותר לדוכו בחתיכת הככר או בין אצבעותיו; א"ר שם ס"ק יב; מ"ב שם ס"ק כט).

חיתוך וריסוק אוכלין

חיתוך אוכלין - המחלתן סילקא - תרד (כן משמע מערוך, סלק, ומרש"י שבת עג ב ד"ה דקניב, וגיטין סט א ד"ה פירמא, ועוד) - חייב משום

טוחן (רב פפא בשבת עד ב, לגירסתנו), והוא תולדה של טוחן (רמב"ם שבת ז ה, ושם ח טו, ושם כא יח; סמ"ג לאוין סה; סמ"ק רפב; יראים רעד), שדומה לטוחן (רש"י שם קכא א ד"ה שלא; תוספות קיד ב ד"ה לעולם; רמב"ם שם ז ה; טור או"ח שכא), שלוקח גוף אחד ומחלקו לגופים הרבה (רמב"ם שם), אף על פי שאין הגוף הראשון משתנה לגמרי (מגיד משנה שם) ¹¹. ודוקא במחתכו דק דק (כן משמע מרש"י שם עד ב ד"ה דפרים; תוספות שם קיד ב ד"ה לעולם; רמב"ם שם כא יח), היינו חתיכות דקות מאד, מה שאין כן בחתיכות גדולות (תוספות שם ד"ה אלא) ¹².

פורס ביד - כשפורס ביד, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שאינו חייב אלא במחתך בכלי, אבל לא בפורס ביד (רש"י שם עד ב ד"ה דפרים, לפי מגן אבות, טוחן, ורש"י שם קכא א ד"ה שלא יקטום, לפי בית יוסף או"ח שכא יב), אלא שמכל מקום אסור מדרבנן (בית יוסף שם).

שחייב אלא בחיתוך עצים באופנים מיוחדים (ראה להלן: ביקוע עצים ונסירתם), אבל דבר שהוא אוכל ומחתך אותו דק דק לא שייכת בו טחינה (רא"ש שבת ז ה), כי התורה לא נתנה שיעור לאכול חתיכות קטנות (קרנן נתנאל שם), או שלא שייך חיוב משום טוחן אלא בחיטים ושעורים שרוב אכילתן על ידי טחינה, מה שאין כן בירקות (מנחת חינוך, מוסד השבת ח); ויש מהראשונים הסובר שאין האיסור לחתוך אוכלים אלא מדרבנן (העיסור, עשרת הדברות - יום טוב; דף קמו טור ג במהדורת רמ"י; שבלי הלקט צב, בשמו). ¹² כתבו ראשונים שאינו חייב אלא כעין כתישה ולא כעין חיתוך (רבנו חננאל שם ד"ה הטוחן; ערוך, פרס, בסתם; ספר העתים רכז), וביארו ראשונים שאף לדעתם אינו חייב אלא דק דק (אור זרוע ב שבת ס; אך יש מהאחרונים

וכן כתבו אחרונים שלא התירו אלא לדוכם ביד הסכין, אבל לחתכם בסכין דק דק אסור (מגן אברהם שם סק"ט; שלחן ערוך הרב שם ז), אלא אם כן כוונתו לאכלם לאלתר (שער הציון שם סק"ל); ויש שכתב שאף לאכול מיד אסור (פרי מגדים שם, משבצות זהב סק"י; שלחן ערוך הרב שם), ומכל מקום מותר לפוררם ביד, שהרי זה שינוי, כשם שמותר ביד הסכין (שבלי הלקט צב, בשם אחיו רבי בנימין; משנה ברורה שם ס"ק כט, בשמו; ים של שלמה ביצה ד ז; עולת שבת תקא סק"ב), וכל שכן הוא (משנה ברורה שם).

הלועס תבלין - הלועס תבלין וכדומה בשינוי ואינו רוצה לאכלו, כתבו אחרונים שיש בו משום טוחן (מגן אברהם שם ס"ק יב; שלחן ערוך הרב שם; משנה ברורה שם ס"ק לו), אלא שהוא על ידי שינוי (מחצית השקל שם), ואסור מדרבנן (לבוש יו"ד רסו ג; תוספות רבי עקיבא איגר שבת יט, קנח), שכן פירשו ראשונים אותה שאמרו במילה בשבת שעושים כל צרכיה ונותנים עליה אספלנית וכמון, ואם לא שחק את הכמון מערב שבת לועס בשינוי ונותן (משנה שבת קלא א; רמב"ם מילה ב ז; טוש"ע או"ח שלא א, ושם יו"ד רסו ב), שהטעם הוא שכמה שאפשר צריך לשנות (רש"י שם ד"ה לועס. מגן אברהם שם).

השוחק פלפלים במכתשת של עץ, נחלקו בו ראשונים:

• יש אומרים שהרי זה שינוי, ואינו חייב אלא במכתשת של אבן (פסקי רי"ד שבת עג ב, על פי ביצה יד א; שבלי הלקט צב, בשמו, ובית יוסף או"ח שכא א, בשמו), או של מתכת (אגלי טל, טוחן א), כדרך שאמרו במלאכת בורר, שבנפה ובכברה חייב חטאת, ובקנון ובתמחוי פטור אבל אסור (פסקי רי"ד שם).

• ויש אומרים שאף שחיקה במכתשת של עץ, אף על פי שהיא שינוי והתירו אותה ביום טוב, מכל מקום בשבת מלאכה גמורה היא, וחייבים עליה (מלחמות לרמב"ן ביצה כד ב).

השוחק תבלין וסממנים באופן שחייב משום טוחן - השוחק תבלין וסממנים (ראה לעיל), שיעורו כשיעור שאמרו במוציא (ראה ערכו): תבלין כדי לתבל ביצה קלה, ופלפלת בכל שהוא, וכן שאר מיני בשמים בכל שהן (מרכבת המשנה שבת ח טו, בדעת הרמב"ם; פרי מגדים, פתיחה כוללת להלכות שבת; מנחת חינוך לב, מוסד השבת, טוחן), וכן בטוחן סממנים לצבוע, אמרו בתוספתא ששיעורו כשיעור מוציא, והוא כדי לצבוע בו בגד קטן (תוספתא שבת (ליברמן) ט יט).

השוחק מלח - השוחק מלח חייב משום טוחן (ירושלמי שבת ז ב), ואף לדעת הסוברים שאין טחינה אלא בגידולי קרקע (ראה לעיל: המלאכה וגדרה), כיון שאינו ראוי לאכילה אלא על ידי תערובת, דינו כתבלין (כן משמע מתוספות יום טוב ביצה א ט; שלחן ערוך הרב או"ח שכא יב), או שדוקא במלח דק אמרו שאינו בכלל גידולי קרקע, אבל מלח גס הרי הוא כעפר, שנחשב לגידולי

אמרו כן אלא באוכלים, שכיון שאוכלם לאלתר אינה דרך מלאכה אלא דרך אכילה, ודומה לבורר אוכל מתוך פסולת שמותר כדי לאכול לאלתר (ראה ערך בורר), אבל פלפלין אינם אלא מכשירי אוכלים, ודומה לבורר פסולת מתוך אוכל, שחייב אפילו כדי לאכול לאלתר, משום שאינו אוכל מה שבורר (ראה ערך הני"ל), לפיכך אינו מותר אלא על ידי שינוי (אגלי טל, טוחן ל ה) ⁹. ויש מן האחרונים שכתבו שדין זה נאמר רק לדעת הסוברים שיש טחינה אף שלא בגידולי קרקע (תהלה לדוד שכא סק"ג; חמדת ישראל קמו א). ¹⁰ ויש מן הראשונים שמחמירים במלח, ואוסרים לדוכו ביד הסכין, הואיל וכך דרכו בחול להדקו על השולחן (אחרות חיים שבת לו; מאירי שם, בשם יש מחמירים, ודחה). ¹¹ ויש מן הראשונים החולק על עיקר הדין ומפרשים שלא אמרו

(בית יוסף שם; משנה ברורה שם ס"ק מג), אלא שנכון הדבר להזהיר שיחתכום לחתיכות גדולות קצת, שבאופן זה אין בו בית מיחוש לדברי הכל (בית יוסף שם).

פירות אף בפירות יש משום טחינה, ואסור לפורר אותם לפירורים דקים (יראים רעד; אור זרוע ב שבת ס; תרומת הדשן נו), שכן השוחק פלפלים חייב משום טוחן (ראה לעיל: שחיקת תבלין או מלח. ירושלמי שבת ז ב), ופלפלים פירות הם, שהרי חייבים בערלה (ראה ערכו. אור זרוע שם, על פי סוכה לה א)¹⁴.

פירות וירקות פירות או ירקות מבושלים, כגון תפוחי אדמה מבושלים וכדומה, נחלקו בהם אחרונים:

• יש אומרים שאסור לרסקם, משום טוחן (תפארת ישראל, כלכלת שבת, טוחן).

• ויש אומרים שאין בזה לא משום טוחן ולא משום לש (ראה ערכו), שהרי היו גוף אחד ונשאר גוף אחד (תהלה לדוד בהשמטות לרנב), או לפי שבישולם מפקיעתם ממלאכת טוחן, כיון שטחינתם נוחה, ואין שם מלאכה עליה (חזון איש מועד נח ט), או לפי שנאכלים אף בלא שחיקה, וכל שכן שמותר סמוך לאכילה (שביתת השבת טוחן יא), וכתבו הפוסקים שהעולם נוהג בזה היתר (ערוך השלחן או"ח שכא לט)¹⁵.

להאכיל בהמה אף להאכיל לבהמה או לעופות מיד, כתבו ראשונים שמותר לחתך אוכלים (שו"ת הרשב"א ד עה), שכן שנינו: מחתכים את הדלועים לפני הבהמה, ואת הנבילה לפני הכלבים (שבת קנו ב), ולפני בהמה לאו דוקא אלא אף לעופות שמחתך לפנייהם חתיכות קטנות (שו"ת הרשב"א שם)¹⁶.

בשר מבושל בשר מבושל או צלי, מותר לחתכו דק דק בסכין (תרומת הדשן נו; שו"ע או"ח שכא ט)¹⁷.

גבינה קשה גבינה קשה שגוררים אותה במגירה, כתבו הפוסקים שאסור לגררה בכלי שהוא "מורג חרוץ בעל פיפיות" (ריב"ש קפד; שו"ע שם י), שכיון שהכלי מיוחד לכך, הרי זו כשחיקת תבלין במכתשת שאסור (ראה לעיל: שחיקת תבלין או מלח. ריב"ש שם), לפיכך אסור אף על פי שגבינה אינה גידולי קרקע (טל אורות (בן גויה) לד א, בדעת השו"ע), ואף כדי לאכול לאלתר אסור (ריב"ש שם; באור הגר"א שם; משנה ברורה שם ס"ק לה)¹⁸, אבל מותר לחתכה בסכין דק, כיון שיכול ללועסה בקושי, כדרך שאמרו בבשר (מגן אברהם שם יב), וכן מותר לגררה במגירה (מגן אברהם שם, על פי משנה שבת קכב ב), אף על פי שנופל ממנה נסורת דקה כקמח (אגלי טל שם יא).

ביקוע עצים ונסירתם

טוחן מצינו אף בעצים, שכן אמרו בתלמוד: דסלית סילתי חייב משום טוחן (שבת עד ב). ונחלקו ראשונים:

למאכל בהמה, שקוטם ואוכל ביד אבל לא בכלי כדרך חול, שדומה לטוחן, ראה ערך עבדין דחול וערך שבות. 16. ויש מהראשונים שנראה מדבריו שאסור (רמב"ם שבת כא יח). על איסור להאכיל בהמה חיה או עוף בשבת כדרך שמאכלים בחול שמא יבוא לידי כתישה, ראה ערך עבדין דחול וערך שבות. 17. ויש מהאחרונים שכתב שלדעת הסוברים יש טחינה באוכלים אף בשר בכלל האיסור, שכן מצינו שבשר הוא בכלל גידולי קרקע, אלא אם כן מחתכו כדי לאכול לאלתר, שמותר לדעת הסוברים כן בשאר אוכלים (שלטי גבורים שבת לב א מדפי הרי"ף, ג). 18. או שהאיסור הוא משום עבדין-דחול (ראה ערכו. ריב"ש שם).

• ויש אומרים שחייב אף ביד (רא"ש שבת ז ה, וריב"ש קפד, לפי טל אורות, טוחן).

כשאינו רוצה אף באופן שאמרו שחייב, יש מן הראשונים שכתבו לבשל האוכלים שהדברים אמורים במחתך לבשלם (רמב"ם שבת ז ה, ושם כא יח; פסקי רי"ד שם), ופירשו בדעתם שלכן הזכירו סילקא, לפי שחותכים אותו דק דק לבישול, ושהוא הדין לשאר ירקות, שאם חתך אותם דק דק לבישול חייב, ואפילו ירקות שנאכלים חיים, אבל ירקות שרוצה לאכלם חיים, אפילו חתכם דק דק אין בהם משום טוחן, ואפשר שאף איסור מדרבנן אין בהם, שאין דרך טחינה בכך, או שמכל מקום אסור מדרבנן (כסף משנה שם כא יח, ובית יוסף שם), שאין חיוב טחינה אלא בדומה לטוחן תבואה, שלאחר הטחינה אין אוכלים אותה אלא על ידי בישול או אפייה, אבל אם מחתך כדי לאכול בלא תיקון, אין זה דומה לטחינה, כי מה לי אם לועס בשיניו, או מחתך קודם שיהא קל לאכול (מנחת חינוך שם, בדעת הרמב"ם); ואין הלכה כמותם (שו"ע שם).

בכל הירקות ובמה אמרו שאסור לחתוך, נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שדוקא בסילקא שייכת טחינה - שכן דרכה בכך (תוספות הרא"ש שבת עד ב; תרומת הדשן נו, בדעת התוספות שם ד"ה הא) - ולא בשאר אוכלים (תוספות ותוספות הרא"ש שם), ופירשו בדעתם שבאו למעט שאר ירקות (כן משמע מהגהות אש"ר שם ז ה, ובית יוסף שם).

• ויש שאינם מחלקים בדבר וסוברים שבכל ירק שחותכים אותו דק דק אמרו שחייב משום טוחן (כן משמע מתוספות שבת קיד ב ד"ה אלא, ויראים רעד, וסמ"ג לאוין סה, וסמ"ק רפב, ועוד), וכן הלכה (טוש"ע שם).

שום השוחק שום במדוכה חייב משום טוחן (ירושלמי שבת ז ב), אף על פי שעיקר אכילתו כשהוא חי (אגלי טל, טוחן יז ד, על פי ברכות לט ב), ואף הסוברים שאין טחינה באוכלים מודים באופן זה שנשתנה הגוף לגמרי, שהרי זו טחינה ממש (אגלי טל שם ח).

כשחותך לאכול מיד משום טוחן, כתבו ראשונים שאינו חייב אלא בדומה לסילקא, שמחתכו כדי לאכלו למחר, או אפילו בו ביום ולאחר שעה, אבל לאכלו מיד - מותר, שלא אסרו על אדם לאכול מאכלו חתיכות גדולות או קטנות (שו"ת הרשב"א ד עה; רמ"א שם)¹³, וכעין שאמרו במלאכת בורר (ראה ערכו), שאם היו לפניו שני מינים בורר ואוכל לאלתר (שו"ת הרשב"א שם, על פי שבת עד א), שאין זה נקרא בריירה, שהרי הוא דרך אכילה, והוא הטעם במחתך לאכול לאלתר (מגן אברהם שם סק"ז). ודוקא בסכין שאינו מיוחד לטחינה, אבל בכלי המיוחד לטחינה זו אסור, כשם שאסור בבורר (ריב"ש קפד; אגלי טל שם כד), וכדרך שאמרו בשחיקת תבלין, שאינה מותרת אלא ביד הסכין, שהוא על ידי שינוי (ריב"ש שם).

ואפילו שמכין קודם הסעודה לאכלו תוך הסעודה נקרא לאלתר (ט"ז שם סק"י), ואף אם אחד מכין לצורך כל בני הסעודה - מותר

שפירשו בדעתם שאינו חייב עד שיכתשם (אגלי טל, טוחן ז; שפת אמת שבת שם); ויש מן הראשונים סוברים שאף בפורס לחתיכות גדולות אמרו שחייב (אור זרוע שם, בדעת הערוך שם, בשם יש אומרים; כן משמע מרבנו מנוח שביתת עשור א ג). 13. ויש שמפקפק על היתר זה, שכיון שאסור משום טוחן, מה לי טוחן לבו ביום או לאלתר או למחר (שלטי גבורים שבת לב א מדפי הרי"ף, ג), וכן יש מן הראשונים שנראה מדבריהם שלא חילקו בדבר (אגלי טל שם כג ז, בדעת הגהות אש"ר). 14. ויש מהראשונים הסובר שאין טחינה בפירות (רמב"ם שבת כא יח, לגירסתו; אור זרוע שם, ושו"ת הרשב"א ד עה, בשמו, ודחו). 15. על מיני עשבים כגון חבילי פיאזה אזוב וקורנית, שהכניסם

ביד בשיבור עצים ביד נחלקו ראשונים:

• יש אומרים שחיתוך או ביקוע עצים שאמרו שחייב משום טוחן, אינו אלא בכלי (רש"י שבת עד ב ד"ה דסלית, ושם קכח א ד"ה שלא יקטום, ורא"ש ביצה ד ד, לפי ים של שלמה ביצה ד ז), ואפילו בכלי שאינו של אומן כגון קופיץ (מלחמות לרמב"ן ביצה כד ב), אבל ביד מותר (טל אורות, טוחן, בדעת הים של שלמה), או שאפשר שאסור מדרבנן (כן משמע מבית יוסף או"ח שכא יב).

• ויש אומרים שאף לשברם ביד הוא אב מלאכה (רא"ש שם, לפי בית יוסף או"ח תקא ב).

הדס יבש הדס יבש שמפרקים אותו ביד עד שנעשה לעפר דק, חייב בו משום טוחן (בית יהודה (עייאש) או"ח כו; ברכי יוסף או"ח שכא א, בשמו; אגלי טל, טוחן כז), ונחלקו אחרונים:

• יש אומרים שמפררו להריח בו לאלתר - מותר (בית יהודה שם; ברכי יוסף שם, בשמו).

• ויש אומרים שדוקא באוכלים מצינו היתר של לאלתר, לפי שכן הוא דרך אכילה ואינה דרך מלאכה, מה שאין כן בשמים או הדס להריח שאסור אף להריח בו לאלתר (אגלי טל שם, על פי רש"י ביצה ז ב ד"ה והא).

כתישת עפר, אבנים ומתכת

כתישת עפר הכותש רגבי עפר מדובקים, הרי זה תולדה של טוחן (רש"י ביצה ז ב ד"ה והא; תוספות ר"י שם ז ב; חידושי המאירי שם ח א)²², ודוקא ברגבים קשים מאד שצריך כלי לכתשם (פני יהושע ביצה ז ב). ואף לדעת הסוברים שאין טחינה אלא בגידולי קרקע (ראה לעיל: המלאכה וגדרה), עפר הרי הוא בכלל גידולי קרקע לענין זה (פרי מגדים או"ח שכא, משבצות זהב סק"י; שו"ת רבי עקיבא איגר כ), שאף הסממנים שהיו במשכן - שמהם למדו מלאכת טוחן (ראה לעיל: שם) - יש מהם כאבנים באדמה (פרי מגדים שם; אגלי טל, דש ז, וטוחן כא), או שבדבר שאינו אוכל יש בו טחינה אף בשאינו גידולי קרקע (תהלה לדוד שכא ס"ק יב; מנחת סולת לחנוך לב, מלאכה ח). וכתבו אחרונים ששיעורו כדי לכסות בו דם שחיטת צפור קטנה, כדרך שאמרו במוציא (ראה ערכו). כן משמע ממרכבת המשנה שבת ח טו; שביתת השבת, טוחן לא).

ביקוע אבנים המבקע אבנים דקות, יש מן הראשונים שנראה מדבריו שחייב משום טוחן, כדרך שאמרו במבקע עצים, לסוברים כן (ראה לעיל: ביקוע עצים ונסירתם. חידושי הר"ן שבת עד ב), ומכל מקום במסתת את האבן אמרו שחייב משום מלאכה אחרת (ראה שבת עה ב, ושם קב ב), ולא משום טוחן, לפי שהנשאר הוא העיקר, והסיתות אינו אלא ליפוחה (חידושי הר"ן שם), ואף לדעת הראשונים הסוברים בנוסר עצים שחשוב טוחן משום הנסורת היוצא מהם (ראה לעיל: שם), היינו דוקא כשצריך לאותה נסורת (חידושי הר"ן שם)²³.

• יש מפרשים כגון שמבקע עצים, ועושה מהם עצים דקים להבעיר אש (ערוך, סלת א, בפירוש השני; כן משמע מרש"י שם ד"ה דסלית), ולדעה זו יש מן הראשונים שכתבו שחייב אף בעושה מחתיכה אחת שתיים או שלש (רש"י שם ד"ה חייב; רבנו יהונתן ומאירי שם), ויש שכתבו לדעתם שאינו חייב אלא בעושה אותם קסמים דקים כדי להאחזי בהם את האור (תוספות ר"י ביצה לא ב; ראב"י יום טוב תשע; ט"ז או"ח תקא סק"ב, בדעת הרא"ש; פרי מגדים, פתיחה כוללת להלכות שבת, בדעת הרמב"ם), אלא שאף לחתיכות גדולות אסור לבקעם משום עבדין-דחול (ראה ערכו). מגן אברהם שיד ס"ק יד, על פי מרדכי ביצה תרצא).

• ויש מפרשים "דסלית סילתי" כגון עצי דקלים שהם עומדים נימים נימים, וכשמפרקים אותם הנימים יוצא מביניהם קמח דק, ומתוך כך נחשב כטוחן (רבנו חננאל שבת שם ד"ה הטוחן; ר"ף שם; ערוך שם, בפירוש הראשון), ולדעתם יש מן הראשונים שכתב שהמתחך עצים להבעיר אש אינו חייב משום טוחן, שאין טחינה אלא בטוחן דק דק, ואין דרך לטחון כן לצורך האש (אור זרוע ב שבת ס, על פי ביצה לג ב)¹⁹.

• ויש מפרשים כגון שנוסר עצים ליהנות מנסורת שלהם (רמב"ם שבת ח טו, ובפירוש המשניות שבת עג א), או שמבקע עצים לצורך הרקב הנושר מהם שהוא כעין קמח (שבלי הלקט רמט, בשם אחיו רבי בנימין). ונחלקו אחרונים בדעתם: יש מפרשים שהוא הדין אם דעתו ליהנות מן העצים שיהיו מנוסרים, אף על פי שאין דעתו ליהנות מהנסורת, לפי שסוברים מלאכה-שאינה-צריכה-לגופה (ראה ערכו) חייבים עליה, מה שאין כן אם אין דעתו ליהנות לא מהעצים ולא מהנסורת, שפטור, שהרי הוא מקלקל (ראה ערכו). לחם משנה שם; ויש מפרשים בדעתם שאם אין דעתו ליהנות אלא מן העצים המנוסרים אינו חייב משום טוחן (מרכבת המשנה שם ופז ב; טל אורות, טוחן), אלא משום מחתך (ראה ערכו. מרכבת המשנה שם).

גדר המלאכה חיתוך עצים, באופנים שאמרו שחייב משום טוחן, כתבו ראשונים שמלאכה גמורה היא, וחייבים עליה סקילה (מלחמות לרמב"ן ביצה כד ב; רא"ש ביצה ד ד); ויש אומרים שהיא תולדה של טוחן (פירוש המשניות לרמב"ם שם; סמ"ג לאוין סה)²⁰.

שיעורו בשיעור החיוב במחתך עצים, כתבו ראשונים שאינו חייב עד שידקדק מהם כדי לבשל כגורגרת מביצה (רמב"ם שבת ח טו), כדרך שאמרו במוציא עצים (מגיד משנה שם), אבל הנוסר עצים ליהנות בנסורת שלהם, לדעת הראשונים הסוברים שחייב משום טוחן (ראה לעיל), יש מן האחרונים שפירש בדעתם ששיעורו כדי שיהא בנסורת כגורגרת, ואפילו אין בדעתו ליהנות מהנסורת אלא מהעצים (פרי מגדים, פתיחה כוללת להלכות שבת, וראש יוסף שבת עד ב); ויש שפירשו בדעתם ששיעורו בכל שהוא (פירוש קדמון ממזרים (פרנקל), ופירוש רבי דוד ערמאה לרמב"ם שם; חיי אדם ב יז ז, ושם נא ד; משנה ברורה שכא סק"ה); או ששיעורו כדי לבשל כגורגרת מביצה, כדרך שאמרו במחתך עצים (ראש יוסף שם, בדעת הלחם משנה; ערוך השלחן שם א)²¹.

שם, על פי ירושלמי שבת ח ד, ורמב"ם שם יח יא; שלחן עצי שטים, טוחן ד; ויש שכתב שאף אם אין בנסורת שיעור, כיון שעל ידי הניסור מתנסרים הנסרים ויש שיעור בנסרים - חייב (אגלי טל, טוחן י).²² ויש מאחרונים שפירש בדעת אחד הראשונים שאין טחינה בעפר, לפי שלא נאמרה מלאכת טוחן אלא בדברים המחברים קשר אמיץ כתבואה (שביתת השבת, טוחן לא, בדעת המאור שבת שם).²³ ויש מפרשים כן אף בירושלמי (פני משה שבת ז ב, בדעת הירושלמי שם).

19. ויש שדחה פירוש זה, שהרי הקמח כנוס בתוך העץ, ואין הוא טוחנו, ואין זה אלא כשובר חבית מלאה קמח, ועוד שאין חיוב טחינה אלא כשצריך לאותה טחינה, וזה כשמפרקו אין צריך לאותו קמח (מאירי שם).²⁰ ויש מהראשונים הסוברים שאין האיסור אלא מדרבנן (העיטור, עשרת הדברות - יום טוב; דף קמו טור ג במהדורת רמ"י; שבלי הלקט צב, בשמו).²¹ ויש שכתבו ששיעורו כדי לכסות בנסורת דם ציפור קטנה, כדרך שאמרו במוציא עפר ואפר (מרכבת המשנה

נקרא חיבור (ראה אהלות ג ד. וראה ערך חבור), והרי הפת נעשית ביד אדם (טל אורות, מלאכת טוחן); או שלדעה זו אין טחינה אלא בגידולי קרקע (ראה לעיל: המלאכה וגדרה), וכיון שמשעה שנתלשו מן הקרקע היו פעם אחת טחונים, שוב אין בהם חיוב משום גידולי קרקע (אגלי טל, טוחן כא, ודש ז יא)²⁴.

אף בדבר שלא היה גוש אחד מתולדתו, ולאחר גוש מתולדתו שנעשה גוש אחד חזר וטחנו, אינו חייב משום טוחן, ומטעם זה כתבו בשו"ת את המלח, שלא אמרו שחייב (ראה לעיל: שחיקת תבלין או מלח) אלא במלח גס, אבל מלח שהיה דק מתחילה, ונתבשל ונעשה פתיתים, מותר לחתכו בסכין (ארחות חיים, שבת אות לו, וכלבו לא, בשם הרב מקינון; רמ"א או"ח שכא ח) דק דק (משנה ברורה שם סק"ל), כדרך שאמרו בפת (ארחות חיים וכלבו שם).

אף במקום שאמרו אין טוחן אחר טוחן, לא התירו אלא ביד או בסכין, אבל לכתוש במדוך וכדומה אסור (עולת שבת שכא סק"ט; משנה ברורה שם סק"ל ותקד סק"ה, בשמו; פרי מגדים או"ח שכא, משבצות זהב סק"י), משום מראית העין (ראה ערך חשד; מראית העין. עולת שבת שם), או משום עבדין-דחול (ראה ערכו. פרי מגדים שם)²⁵.

דבר טוחן שחזר וטחנו, כגון סמנים ותבלין שטוחנו שנית כתושים כל הצורך, ששחקם כדי שיהיו דק מן הדק, או קרטי סולת שחזר וטחנו כדי שיהא הסולת דק כאבק, יש מן האחרונים שכתב, שלדעת הסובר במבשל בשבת, שאם היה מבושל "כמאכל בן דרוסאי" אפילו שלא נתבשל כל צרכו שוב אינו חייב על בישולו (ראה ערך מבשל), הוא הדין בטוחן פטור (אגלי טל, טוחן ה וטו).

טומאה

טומאת אדם או נבלת בעלי חיים או שאר דברים, הן שטומאתם מחמת עצמם, והן שקיבלו מאחרים

- טומאות מדברי סופרים
- בגוי ועבד
- טומאה על טומאה

הפרקים:

- גדרה
- הטומאות וחומרתן

גדרה

המצוות, שתיים עשרה מצוות עשה במטמאים, ומצוות עשה אחת בנטמאים (ספר המצוות לרמב"ם עשה צו-קח; סמ"ג עשין רלא ורלג-ד ורלח-מז; חינוך קנט-סא וקסו וקסט וקעב וקעז-ח וקפ-פב ושצח-ט). וכתבו ראשונים שעצם הדין שמי שנוגע באחת מהטומאות יהיה טמא, וכן הדבר המטמא באיזה אופן הוא מטמא, נמנה למצוות עשה, אף על פי שאם רצה יטמא, ואם לא רצה לא יטמא (ספר המצוות לרמב"ם עשה צו, והחינוך קסא).

ויש ראשונים סוברים שמאחר שהטומאה עצמה רשות בכל צד, אין למנות דיניה במנין המצוות (רמב"ן לספר המצוות שם).

שאינו יכול לאכול בלא פירור - לפי שהוא מחוסר הכשר אחר (חידושי הר"ן שם, בשם יש מחמירים, ודחה); ויש שכתב בדעת ראשונים שהמפרר לחם לפירורים דקים מאד חייב משום טוחן (המגיה למשנה למלך שם, בדעת התוספות שבת קיד ב ד"ה לעולם; פרי מגדים או"ח שכא, משבצות זהב סק"ט, בשמו, ודחה).²⁵ ויש שכתבו להתיר אף בלא שינוי (טל אורות, מלאכת טוחן ד"ה והנה; עטרת זקנים תקד ג). **טומאה. 1.** יט, טורים תנו - תקז.

הלוקח לשון של מתכת, ושף אותו כדי ליקח מעפרו, כדרך שעושים צורפי הזהב, יש מן הראשונים שכתב שהרי זה תולדת טחינה (רמב"ם שבת ז ה, ופירוש המשניות שבת עג א), וחייב משישוף כל שהוא (רמב"ם שם ח טו), לפי שראוי לאיזה דבר (קריית ספר שם) - כדרך שאמרו במוציא (ראה ערכו) - ואף לדעת הסוברים שאין טחינה אלא בגידולי קרקע (ראה לעיל: המלאכה וגדרה), מתכת הרי היא בכלל גידולי קרקע לענין זה, כדרך שאמרו בעפר (ראה לעיל. אגלי טל, טוחן כא ודש ז), ומכל מקום אינו חייב משום טוחן אלא אם כן כוונתו ליקח מעפרו, שאם כוונתו להחליק הלשון, חייב משום מכה-בפטיש (ראה ערכו. מרכבת המשנה שם ז ב).

השלג והברד, שאסור לרסק אותם לחתיכות דקות כדי שיזובו מימיהם (ראה ערך דש), כתבו ראשונים שמכל מקום אינו חייב עליהם משום טוחן (אור זרוע ב שבת ס, בשם רבנו תם).

טוחן אחר טוחן

בשני מובנים הוזכר טוחן אחר טוחן:

- בדבר שנטחן, או שלא היה גוש אחד מתולדתו, ולאחר שנעשה גוש אחד חזר וטחנו.
- בדבר טוחן, שחזר וטחנו דק מן הדק.

אף לדעת הסוברים שיש טחינה באוכלים (ראה לעיל: לאחר שנעשה גוש חיתוך וריסוק אוכלין) מותר לפרר לחם (יראים רעד, בשם רבינו יוסף והרשב"ם; ר"ן שם עד ב, ובחידושי שם; רמ"א או"ח שכא יב) לפני התרנגולים (רמ"א שם), או לתינוק (חידושי הר"ן שם), או לחולה (תוספתא שבת (ליברמן) יב יד), שמאחר שנטחן כבר לא מצינו טוחן אחר טוחן (יראים שם; רמ"א שם). ובטעם הדבר ביארו אחרונים שכתבו שחבור (ראה ערכו) הנעשה בידי אדם אינו

דבר שאינו טחור רש"י סוטה ד ב ד"ה כל ויחזקאל ד יג), מזהם ומלוכלך (ראה איכה א ט. מורה נבוכים לרמב"ם ג מז). וכן משמעה דבר אסור, כמו שמצינו בבהמות ועופות האסורים שנקראים בתורה טמאים (ויקרא יא ד, ועוד. וראה ספר השרשים לרד"ק ערך טמא).

בהלכה נתייחד לשון טומאה על דבר שאינו טחור, בין שטומאתו מחמת עצמו, בין שקבל טומאה מאחרים.

מצוותיה דיני טומאת הטמאים, מנו אותם ראשונים במנין

²⁴ ויש מהראשונים הסוברים שיש טוחן אחר טוחן, ולא התירו לפרר לחם לפני התרנגולים אלא כדי להאכילם לאלתר, כדרך שהתירו כן בשאר אוכלים (כן משמע משו"ת הרשב"א ד עה; המגיה למשנה למלך חמץ ג א, בדעת הרמב"ם); וכן יש מן הראשונים שכתבו בטעם שיותר לפרר לחם לפי שראוי לאכילה כמו שהוא, ואינו מחוסר הכשר אחר (חידושי הר"ן שבת שם; כן משמע מתוספות רי"ד שם קכח ב, וריטב"א שם עד ב, ואגודה שם קב), ולדעתם אסור לפרר פת לתינוק

מג. וראה ערכים: אוכל; טומאת אוכלים; טומאת כלים; טומאת משקים; כלים; משקה).

כל שבים כל שבים - טהור (כלים יז יג; רמב"ם כלים א ג), שבעלי החיים שבים שמתו אינם מטמאים, ואפילו שרץ הים טהור (פירוש המשניות שם. וראה חולין קכו ב). וכן כלים העשויים מעצמות חיה או דג ועורם, וכן בגדים שנארגו מצמר הגדל בים, אינם מקבלים טומאה (רמב"ם שם, וטומאת מת כא א, על פי כלים י א), אבל טומאת אוכלים יש אף בדגים (ראה ערך דגים).

טומאת המת המת עצמו אינו טמא, אלא הנוגע במת (ילקוט שמעוני עצמו ושאר במדבר יט יא, בשם ספרי זוטא), לפיכך כשיחיו המתים לא המטמאים יהיו זקוקים להזאת שלישי ושביעי (זית רענן לילקוט שמעוני שם). ויש שכתבו שלא נאמרו הדברים אלא במת, אבל שרץ ונבילה זב וזבה ומצורע ושאר טומאות היוצאות מגוף האדם שקראה אותם התורה טמאים, הם עצמם טמאים (סדרי טהרות כלים רנ ב).

בשעיר המשתלח אמרו שגורם טומאה לאחרים המתעסקים בו, והוא עצמו טהור, שאין בהמה מטמאה מחיים (נדה לה א ורש"י).

דיני פסול דבר המקבל טומאה אין מסככים בו (סוכה יא א; במקבלי טומאה רמב"ם סוכה ה א; טוש"ע או"ח תרכט א. וראה ערך סוכה).

עשה מקוה על ידי דבר המקבל טומאה, כגון שנתן ידו תחת קילוח מים כדי שירדו למקוה - פסול (ראה זבחים כה ב, ורש"י ד"ה נתן וד"ה הווייתן, וראה מקואות ה ה, ורמב"ם מקואות ט טו, וראה ערך מקוה).

דרגות הטומאה • הדרגה העליונה של הטומאות היא אבי אבות הטומאה (ראה ערכו).

- הנטמא ממנו הוא אב הטומאה (ראה רמב"ם טומאת מת ה ט),
- הנטמא מאב הוא וולד הטומאה, וקרוי ראשון לטומאה,
- הנטמא מראשון הוא שני לטומאה, ומטמא תרומה וקדשים בלבד, ונעשים שלישי לטומאה,
- השלישי מטמא קדשים בלבד, ונעשים רביעי לטומאה,

• הרביעי אינו מטמא כלום (הקדמת הרמב"ם לטהרות, ורמב"ם טומאת מת ה ח, ואבות הטומאות יא ב - ד).

הראשון ושלמטה ממנו קרויים ולדות הטומאה (ראה ערכו. רמב"ם טומאת מת ה ח, וראה פסחים יד א).

אבות הטומאה, תולדותיהם - היינו ולדות הטומאה - אינם כיוצא בהם, שהאב מטמא אדם וכלים, והתולדות מטמאים אוכלים ומשקים, אבל לא אדם וכלים (בבא קמא ב ב; רמב"ם טומאת מת ה ז). וזה כלל גדול בטומאות: כל המטמא אדם וכלים בנגיעה הרי זה אב הטומאה (רמב"ם שם).

קבלת הטומאה אופני קבלת הטומאה הם:

- מגע, ובכלל זה טומאה שנכנסה לאויר כלי חרס (ראה ערך מגע וערך טומאת כלים);
- משא והסט של הטומאה (ראה ערך הסט וערך משא);
- אהל (ראה ערך אהל המת וערך טומאת אהל);
- היסט שהטמא מסיט את הטהור (ראה ערך הסט וערך זב: טומאות);
- מדרס, והוא דריסת הטמא על משכב טהור, ודריסת טהור על משכב טמא (ראה ערך זב: טומאות, וערך מדרס);

באיסורים דיני הטומאה נוגעים לכמה וכמה איסורים, כגון איסור שונים לכהן ונזיר להיטמא למת (ראה ערך טומאת כהנים וערך נזירות), וכן איסור על הטמא להיכנס למקדש ולעבוד בו ולאכול קדשים ותרומה ומעשר שני (ראה ערך טומאת מקדש וקדשיו וערך טמא א), ועוד, וכן איסור נדה וזבה ויולדת לבעלה (ראה ערכיהם), וכן איסור אכילת קדשים ותרומה ומעשר שני שנטמאו (ראה ערכים: אכילת מעשר שני; אכילת קדשים; אכילת תרומה), ועוד.

ספק טומאה ספק טומאה היחיד, טמא טומאת ודאי ברשות היחיד (סוטה שם, ונדה ג א, וראה ערך ספק טומאה), ואין מעמידים אותו בחזקת טהרה (ראה ערך חזקה ב), ואפילו יש כמה ספיקות לטהר, אין מטהרים אותו משום ספק-ספקא (ראה ערכו. טהרות ו ד).

יש ראשונים שכתבו שלדעת רבי שמעון אינו טמא ודאי אלא ספק (רש"י נדה ג א ד"ה מאי, ותוספות ד"ה ושניהם).

יש בו דעת כמה דברים אמורים בדבר שיש בו דעת לישאל - כגון לישאל שנולד ספק באדם אם נגע בטומאה, שהרי יש בו דעת לשאלו אם נגע או לא (רש"י סוטה כח ב) - אבל אם אין בו דעת לישאל, ספקו טהור (טהרות ג ו, וסוטה שם, ושם כט א; רמב"ם אבות הטומאות טו ח, ושם טז ב, וראה ערך דבר שאין בו דעת לישאל, לפיכך חרש שוטה וקטן שספק נגעו - טהורים (טהרות שם; רמב"ם שם).

ספק טומאה ספק טומאה ברשות הרבים - טהור (ראה טהרות ד ברשות הרבים יא, וסוטה כח ב, וראה ערך ספק טומאה), אף באופן שאין לו חזקת טהרה, מגזירת הכתוב (תוספות חולין ט ב ד"ה התם, ונדה ב א ד"ה והלל ועוד).

• ויש ראשונים סוברים שטהור מפני שמעמידים אותו בחזקת טהרה (תוספות סוטה כח ב ד"ה מכאן).

• ויש ראשונים שכתבו שאינו מגזירת הכתוב אלא לפי שאיסור כל הספיקות - לדעתם - מדבריהם (ראה ערך ספק איסור. רמב"ם אבות הטומאות טז א).

אין למדים איסור מטומאה (יבמות קג ב. וראה ערך איסור מטומאה אסור מטומאה לא גמרינן), שהלכות טומאה חידוש הן (רש"י שם, וראה ערך חדוש).

ואף לענין גזירות דרבנן, פעמים שלא גזרו בטומאה, אף על פי שגזרו כיוצא בדבר באיסורים (ראה ערך הנ"ל: בדרבנן), שאין גוזרים בטומאה יותר מדאי, שלא להרבות בטומאת טהרות (ראה ערך הנ"ל וערך אפוש טומאה לא מפשינן). וכתבו ראשונים שאף על פי שבדינים של תורה בכמה דברים איסור חמור מטומאה, בגזירות חכמים פעמים שהחמירו בטומאה יותר מבאיסורים (תוספות בבא קמא ק ב ד"ה אומר).

הטומאות וחומרתן

מקור כל הטומאות שמן התורה יוצאות ממיני בעלי החיים, מלבד צרעת בגדים ובתים (ראה ערך נגעי בגדים וערך נגעי בתים. הקדמת הרמב"ם לטהרות), ואין בכל בעלי החיים מי שיטמא או שיקבל טומאה בעודו חי - מלבד אם נעשה גולל ודופק (ראה ערכו) - אלא האדם מישראל בלבד (הקדמת הרמב"ם שם, ורמב"ם טומאת מת א יד. על גוי ראה להלן: בגוי ועבד).

מקבלי הטומאה אין מקבלים טומאה אלא ארבעה דברים בלבד: אדם, כלים, אוכלים, ומשקים (הקדמת תפארת ישראל לטהרות

- טומאה בבית הבליעה** (ראה ערך נבלת עוף טהור);
 - ביאה לבית** (ראה ערך בית המנגע);
 - התעסקות** (ראה ערכים: פרה אדומה; פרים הנשרפים; שעיר המשתלח);
 - ביאת אשה** (ראה ערך בועל נדה וערך בעל קרי).

אבי אבות הטומאה - המת הטומאה, **ומטמא אדם וכלים במגע** (במדבר יט יא, ושם לא יט; אהלות א א,ב; רמב"ם טומאת מת א א) **ובאהל** (במדבר יט יד; אהלות ב א; רמב"ם שם א), **ואדם במשא** (נזיר מט ב, וזבים ה ג; רמב"ם שם ב).

עצם מן המת שיש בו שיעור כשעורה, מטמא במגע ובמשא, ואינו מטמא באהל (אהלות ב ג; רמב"ם טומאת מת ב ח, ושם ג ב).

טומאת קבר **קבר סתום שהמת בתוכו, מטמא כמת** (אהלות ז א; רמב"ם טומאת מת ב טו. וראה ערך קבר סתום (טומאת קבר)), **וכן גולל ודופק** (כיסוי הקבר ומה שהכיסוי נשען עליו. ראה ערכו) **הם אבי אבות הטומאה, ומטמאים כקבר** (רבי עקיבא חולין עב א; רמב"ם שם. וראה ערך גולל ודופק, שאינם מטמאים במשא).

כלים ואהל כלים שנגעו במת מטמאים כמת, ש"חרב הרי הוא כחלל" (רמב"ם נזירות ז ח, וטומאת מת ה ג)², **וכן האוהל המאהיל על המת דינו ככלים שנגעו במת** (ר"ש ורא"ש אהלות ז ב; שו"ת הרא"ש ל א; רמב"ם טומאת מת ה יב. וראה ערך טומאת אהלים), **הצד - שבעובי האהל - המופנה כלפי הטומאה, אבל הצד השני הוא אב הטומאה ככלים שנגעו בכלים שנגעו במת** (ר"ש אהלות שם)³.

אבות הטומאה **אבות הטומאה, יש שטומאתם מחמת עצמם, ויש שטומאתם על ידי קבלת טומאה מאבי אבות הטומאה.**

מחמת עצמם **אבות הטומאה שטומאתם מחמת עצמם:**

 - זב** (כלים א ג; רמב"ם מטמאי משכב ומושב א א) **אחר ראייה שניה** (רמב"ם שם ב ויב, ומחוסרי כפרה ג ו, על פי מגילה ח א, וראה ערך זב. על זב בראיה ראשונה, ראה להלן);
 - זבה** (ראה ערכו. כלים שם ד; רמב"ם מטמאי משכב ומושב שם א,ב, וראה ערך זבה), **ואפילו ראתה יום אחד בלבד** (רמב"ם שם);
 - נדה** (ראה ערכו. רמב"ם שם);
 - יולדת** (ראה ערכו. רמב"ם שם);
 - דם נדה** (ראה ערכו) **וחברותיה** (כלים שם ג, וראה נדה לד א; רמב"ם שם ח);
 - זובו של זב** (כלים שם; רמב"ם שם יב);
 - רוקו ומימי רגליו של הזב** (כלים שם; רמב"ם שם יד. וראה ערך מעיינות, ושם על שכבת זרעו), **וכן רוק ומי רגלים של הנדה והזבה והיולדת** (ראה נדה שם; רמב"ם שם טו);
 - מצורע** (כלים א ד; רמב"ם טומאת צרעת י יא), **בין מצורע מוחלט, היינו שנחלט לטומאה, ובין מצורע מוסגר** (רמב"ם שם י, על פי מגילה ח ב), **היינו שהסגירו הכהן וקודם שנחלט לטומאה, ובין בימי סיפורו, היינו כשנרפא מצרעתו, והביא צפרים וגילח לטהרתו, שהוא סופר שבעה ימים עד לתגלחת שניה, שהיא גמר**

בעלתן הנדה והזבה והיולדת, מטמאות את בועליהן להיות כמותן (ראה לעיל). אבל הזב אינו מטמא את הנבעלת לו (כלים א ד), אלא בתורת נוגעת (פירוש המשניות שם; רמב"ם שם ג ג, וראה ערך זב).

בועל נדה בועל נדה מטמא אדם וכלים (נדה לג א; רמב"ם שם א), ומטמא משכב ומושב כזב - ואפילו על גבי אבן מסמא (תורת כהנים זבים ז) - אלא שמשכבו ומושבו נעשים ראשון לטומאה, ואינם מטמאים אלא אוכלים ומשקים (נדה שם; רמב"ם שם ב).

מעיינותיהם דם נדות של הנדה וחברותיה מטמא במגע ובמשא (כלים א ג; רמב"ם מטמאי משכב ומושב א ח).

וכן מעינות הזב וחבריו, והם זובו ורוקו ושכבת זרעו ומימי רגליו של זב (כלים שם; רמב"ם שם יב, יד), ורוק ומי רגלים של נדה וזבה ויולדת, מטמאים במגע ובמשא (רמב"ם שם יד וטו), ומטמא בגדים שעליו (זבים ה ז; רמב"ם שם ו ו, וראה ערך מעיינות).

טומאת מצורע - בין מוחלט בין מוסגר (רמב"ם טומאת צרעת י י) - מטמא כלים במגע, ואדם במגע ובמשא (כלים א ד; רמב"ם שם יא), ואף בגדים שעליו טמאים (זבים ה ו, וראה רמב"ם אבות הטומאות ו יב).

אבל אינו מטמא בהיסט, היינו כשנושא את הטהור או מסיטו (פסחים סז ב), ויש ראשונים שכתבו שמטמא בהיסט כזב (תוספות הרשב"א פסחים סז ב, בשם רבי מאיר מפונטישא; פירוש המשניות לרמב"ם זבים ה ו).

המצורע והמצורעת שוים בטומאתם (תוספות הרא"ש נדה סט ב). המצורעת אינה מטמאה את בועלה (תורת כהנים זבים ז ב, וראה תוספות פסחים סז ב).

מצורע בימי מצורע בימי סיפורו סיפורו הזב והזבה והנדה והיולדת, מטמאים אדם במגע ובמשא, וכלים במגע (זבים ה ו; רמב"ם מטמאי משכב ומושב א א).

טומאת בגד בגד המנוגע, הן מוסגר והן מוחלט, הרי הוא כמצורע לכל דבר, מטמא במגע ובמשא (רמב"ם טומאת צרעת יג ג), ובביאה לבית (נגעים יג ח; רמב"ם שם).

טומאת בית בית המנוגע, שנתלט בטומאתו, מטמא בין מתוכו בין מאחוריו, ומטמא בביאה (נגעים יג ד; רמב"ם טומאת צרעת טז ב).

בית המוסגר מטמא מתוכו אדם וכלים (נגעים שם ו, ח, ט; רמב"ם שם ב, ו), אבל אינו מטמא מאחוריו (תורת כהנים מצורע ה יא).

טומאת שרץ אחד משמונה שרצים האמורים בתורה: הַחֹלֶד וְהַעֲכָבֵר וְהַצִּבְּרִי וְהָאֶנְקָה וְהַפֶּלֶא וְהַלְטָאָה וְהַחֲמָט וְהַתְּשֵׁמֶת (ויקרא יא כט-ל. רמב"ם אבות הטומאות ד א) שמתו (ויקרא שם לא-לח; רמב"ם שם יד), או אבר מן החי (ראה ערכו) מהם (רמב"ם שם ג, ד) - מטמא אדם וכלים במגע, ואינו מטמא במשא (כלים א א; רמב"ם שם ב), ואינו מטמא בגדים שעליו (זבים ה י; רמב"ם שם).

טומאת נבילה אחת נבלת בהמה, ואחת נבלת חיה, בין המותרות באכילה, בין האסורות בה - וכן אבר מן החי מהן (חולין קכז ב, וקכח ב; רמב"ם אבות הטומאות ג ג) - מטמאה במגע ובמשא, אלא שהנוגע אינו מטמא בגדים שעליו, והנושא מטמא (כלים א ב; זבים ה ח, י; רמב"ם אבות הטומאות א א, ב, על פי ויקרא יא, וחולין ע ב).

• יש בזב וזבה ונדה ויולדת מה שאין בשאר טומאות, שמטמאים משכב ומושב, ועושים אותם אב הטומאה (ראה לעיל. ראה ר"ש כלים א ד. וראה זבים ד ו). וכן בועל נדה מטמא משכב ומושב, אבל אינם נעשים אלא ראשון לטומאה, ואינם מטמאים אלא אוכלים ומשקים (זבים ה יא; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ג ב).

• טומאת נבילה קרויה טומאה חמורה, וטומאת שרץ אינה טומאה חמורה (ראה כריתות כ ב, וכא א), שהנבילה מטמאה אף במשא (ראה להלן. כריתות כא ב; תוספות שם א ד"ה אוציא), או שהנבילה מטמאה אדם ובגדים שעליו, כשנטמא בה על ידי משא (ראה להלן. רש"י ותוספות כריתות שם א).

• וכן טומאת נבלת עוף טהור קרויה טומאה חמורה (ראה כריתות כ ב), שאף על פי שאינה מטמאה במשא, מכל מקום מטמאה אדם בבית הבליעה ובגדים שעליו (ראה להלן. שיטה מקובצת כריתות שם אות כז בשם גליון. וראה ערך נבלת עוף טהור).

• טומאת משא, יש מהראשונים סוברים שאינה שייכת אלא במי שהטומאה יוצאת ממנו, כגון מת, ונבילה, ומעיינות הזב ועוד, אבל כלים שנטמאו במת אינם מטמאים במשא (רש"י חולין עא ב); ויש חולקים, שהרי מדרס הזב מטמא במשא (ראה להלן. תוספות חולין עב א. וראה ערך טומאת מת).

מטמאי אדם אב הטומאה שמטמא במגע ואינו מטמא במשא, לטמא בגדים אדם הנוגע בו אינו מטמא בגדים שעליו (רמב"ם אבות הטומאות ו יא), וכל אב הטומאה שמטמא במגע ובמשא, מטמא בגדים כל זמן שלא פירש ממטמאיו (רמב"ם שם יב), חוץ מנבילה ומרכב הזב ומי חטאת שאין בהם שיעור הזאה, שהנושאם מטמא בגדים שעליו, והנוגע בהם אינו מטמא בגדים שעליו (כלים א ב ג; זבים שם ח ו; רמב"ם שם ויג).

טומאת זב זבה הזב והזבה והנדה והיולדת, מטמאים אדם במגע ובמשא, וכלים במגע (זבים ה ו; רמב"ם מטמאי משכב ומושב א א).

וכן מטמאים אדם וכלים כשהטמאים מסיטים אותם - היינו שמזיזים אותם (ראה ערך הסט) - שטומאת משא בהם היא אף כשהטמא מסיט את הטהור (ראה זבים ה א, ב, ג, ושבט פג א, ונדה מג א, ורש"י שם; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ח ב. וראה ערך הסט: בזב, וערך משא).

הנוגע בהם או הנושאם, וכן אדם שנישא על ידיהם, מטמא בגדים שעליו (ראה ערך טומאה בחבורים. זבים ה א, ו; רמב"ם שם ו ב, ח).

הזב וחבריו מטמאים משכב ומושב ומרכב, ונעשים אב הטומאה (ראה לעיל). ומטמאים כלים שעליהם אפילו אינם נוגעים בהם, ונעשים ראשון לטומאה, וזו היא טומאת עליונו של זב (ראה זבים ב ד, ורמב"ם מטמאי משכב ומושב ו ו).

חמורה טומאתם משאר טומאות שמטמאות במשא, שמטמאים באבן מסמא, שאם טהור נשא אבן גדולה וכבדה ועליה זב וחבריו - נטמא (ראה ערך אבן מסמא. ראה כלים א ג, ונדה סט ב, ועוד, וראה רמב"ם מטמאי משכב ומושב ו ח). וכן בהיסט, אם היה עליו אבן גדולה וכבדה, ואדם או כלים על גביה, נטמאו (ראה ערך אבן מסמא: בטומאת היסט של זב ומשכבו). ואף במשכב ומושב, אם דרסו על משכב על ידי אבן מסמא, וכן טהור שישב על משכב הזב על ידי אבן מסמא - נטמא (ראה ערך הנ"ל: בטומאת מרכב ומושב של זב).

כל הנטמא מאב הטומאה הוא ראשון לטומאה
ולד הטומאה - (רמב"ם טומאות מת ח, ואבות הטומאות י א), בין אדם
ראשון לטומאה (רמב"ם טומאות שם, בין אוכלים בין משקים
(רמב"ם שם ז ה).

כלי חרס ואוכלים ומשקים אינם נעשים אב הטומאה, ואפילו
נטמאו מאבי אבות הטומאה נעשים ראשון לטומאה (ראה עירובין
קד ב, ורש"י שם; סוטה כט ב, ורש"י ד"ה שכן; חולין קכא א, ורש"י ד"ה
זרעים. וראה רמב"ם טומאות מת ה ו, ואבות הטומאות י ט, ו).

יש טמאים שטומאתם מחמת עצמם, ודינם כראשון
לטומאה, והם:

- בעל קרי (ראה ערכו. רמב"ם אבות הטומאות ה א),
- זב בראיה ראשונה (ראה זבים א א; רמב"ם מחוסרי כפרה ב ו);
- אוכל שסופו לטמא טומאה חמורה, כגון נבלת עוף טהור,
שסופה לטמא את האדם ובגדיו כשהיא בבית הבליעה (ראה לעיל.
רמב"ם אבות הטומאות ג ב, ופירוש המשניות ריש טהרות).

טומאת בעל קרי אינו מטמא משכב ומושב (כלים א ה), ואינו
מטמא כלים, אלא הוא כנוגע בשרץ (תשובות הגאונים
גאונים עמוד 39).

שני לטומאה הוא הנטמא מראשון (פסחים יד א,
וטומאה, וטומאת רמב"ם טומאות מת ח וועד), כגון אוכל או משקה
אוכלים ומשקים שנגעו בכלי שהוא ראשון לטומאה (שבת קלח ב,
ורש"י ד"ה שהתנור, ופסחים שם, וועד; רמב"ם אבות הטומאות י ט-י, ושם
יא ב), או באדם שהוא ראשון (רמב"ם שם י ט), וכן משקה שנגע
באוכל שהוא ראשון (ראה תוספות פסחים טו א ד"ה ולד, וועד), אבל
אין אוכל נטמא מאוכל (פסחים יד א; רמב"ם שם ז א).

שלישי לטומאה מצינו בתרומה שנגעה בטבול יום
לטומאה (ראה ערכו. פסחים יד א; רמב"ם אבות הטומאות י א), או
באוכל שהוא שני לטומאה (ראה סוטה כז ב; רמב"ם שם יא א), וכן
בקודש שנגע בשני לטומאה (פסחים יח ב, וועד; רמב"ם שם ד), אלא
שתרומה שנגע בה טבול יום פסולה, ואינה טמאה כדי לפסול את
הקודש, ותרומה שנגעה בשני לטומאה טמאה לפסול את הקודש
(ראה להלן. פסחים יד ב, ותוספות ד"ה ואילו).

שלישי לטומאה אינו עושה תרומה רביעי (ראה
טומאת רביעי - פסול חגיגה כ ב, וטהרות ב ד, וראה פסחים יט א; רמב"ם
אבות הטומאות יא א), אבל אם נגע באוכל של קודש
- פסלו, ועשאו רביעי לטומאה (פסחים יח ב וועד; רמב"ם שם ד וח).

וכן טבול יום או מחוסר כפרה (ראה ערכו) שנגעו באוכל או משקה
של קודש - פסלוהו (מעילה ח א, ושם ט א, וועד; פרה יא ד, ומעילה ח
ב, בטבול יום; רמב"ם שם י א), ונעשה רביעי (רמב"ם שם).

יש שטומאתם מחמת עצמם, ומטמאים כשני או
כשלישי לטומאה, כיון שטומאתם החמורה הוקלשה:

- טמא - בין שהיה אב, בין שהיה ראשון - שטבל ועדיין לא
העריב שמשו, נעשה שני, והוא קרוי טבול יום (ראה ערכו. רמב"ם
אבות הטומאות י א).

- העריב שמשו, ועדיין לא הביא קרבנות לטהרתו - באותם טמאים
שגמר טהרתם בהבאת קרבנות - והוא קרוי מחוסר כפרה (ראה ערכו),
הרי זה פוסל קודש כשלישי לטומאה (ראה מעילה ח א, ורמב"ם שם ג).

טומאת נבלת עוף טהור מטמאה את האדם כשהיא בתוך בית
הבליעה (ראה ערכו. פרה ח ד; זבים ה ט; רמב"ם אבות
הטומאות ג א), ואינה מטמאה במגע ובמשא (זבחים סט ב; רמב"ם
שם). הנטמא בה מטמא בגדים שעליו (פרה שם; רמב"ם שם).

מי חטאת של פרה אדומה שיש בהם שיעור הזאה
חטאת (ראה ערך הזאה), מטמאים במגע ובמשא, והנושא
אותם מטמא בגדים שעליו (כלים א ב; רמב"ם פרה אדומה טו א), ואם
אין בהם שיעור הזאה מטמאים במגע ולא במשא (כלים שם א),
ואין הנוגע בהם מטמא בגדים שעליו (רמב"ם שם, על פי זבים ה י).
שכבת זרע מטמאה אדם וכלים במגע, ואינה מטמאה
במשא (כלים א א; רמב"ם אבות הטומאות ה א), והנטמא
אינו מטמא בגדים שעליו (זבים ה י; רמב"ם שם).

טומאת פרה אדומה מטמאה את כל העוסקים בה (פרה ד ד;
רמב"ם פרה ה א), כגון השוחט, והשורף, והמשליך את
עץ הארז לתוך שריפתה, והאוסף את אפר הפרה (ראה ערך פרה
אדומה. רמב"ם שם, על פי במדבר יט), וכל המסייע בשריפתה (מדרש
הגדול במדבר יט ח), וכן הבגדים שעליהם (פרה שם; רמב"ם שם).

טומאת פרים ושעירים הנשרפים מטמאים את העוסקים
בשריפתם ובגדים שעליהם (זבחים קד א ורש"י;
פרה ח ג; רמב"ם פרה אדומה ה ד). ונחלקו תנאים: חכמים אומרים
אף הנושאים אותם לשרפם, משיצאו חוץ לחומת העזרה -
טמאים; רבי שמעון אומר אינם טמאים עד שיוצאת האור ברובם
(יומא סז ב, וזבחים קד ב); רבי יהודה אומר טמאים משיוצאת בהם
האור; רבי מאיר אומר משיצאו מחומת ירושלים (תוספתא יומא ג,
לגירסת הגר"א). הלכה כחכמים (רמב"ם שם ה).

וכל המסייע בשריפה מטמא בגדים (יומא סח ב, וזבחים קו א; רמב"ם
שם ד), כגון המהפך בבשר והמשליך עצים, וכיוצא (רמב"ם שם),
אבל המצית את האש, והמסדר את המערכה, טהורים (יומא וזבחים
שם; רמב"ם שם).

טומאת שעיר המשתלח לעזאזל, המשלח אותו טמא, ומטמא
המשתלח בגדים שעליו (פרה ח ג; רמב"ם פרה אדומה ה ד).

ונחלקו תנאים: תנא קמא אומר, משיצא חוץ לחומת ירושלים; רבי
יוסי אומר משעה שיגיע לצוק; רבי שמעון אומר משעת דחייתו מן
הצוק (יומא סז א וב). הלכה כתנא קמא (רמב"ם פרה ה ו).

פרה ופריים ושעיר המשתלח, הנוגע בהם אינו טמא (פרה ח ג;
רמב"ם פרה ה ז).

טמא מת מטמא אדם וכלים במגע, ואינו מטמא
במשא (כלים א א; רמב"ם טומאות מת ה ט. וראה לעיל
שאינו מטמא בגדים).

טומאת משכב ומושב ומרכב של זב וחבריו מטמאים במגע
ובמשא (זבים ה ו, ח; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ו ב),
ובאבן מסמא (ראה לעיל), אלא שהמשכב מטמא
בגדים של הנטמא בו בין על ידי משא ובין על ידי מגע (זבים שם
ו; רמב"ם שם), והמרכב מטמא בגדים של הנושא, ולא של הנוגע
(זבים שם ח, י; רמב"ם שם).

משכב ומושב ומרכב מטמאים אדם השוכב או יושב עליהם,
אפילו אינו נוגע בהם (זבים ב ד; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ז א),
ובגדים שעליו (זבים ה ו, ח; רמב"ם שם ב).

טומאות מדברי סופרים

בכמה דברים שאין בהם טומאה, גזרו חכמים טומאה, משום ספק או משום סייג, מהם שעשאוהו אב הטומאה, ומהם שעשאוהו ולד הטומאה.

אבות הטומאה בחמש טומאות מצינו אבות הטומאה מדברי סופרים: **טומאת מת**; **טומאת זיבה**; **טומאת נדה**; **טומאת יולדת**; **טומאת עבודה זרה** (ראה ערכו). הקדמת הרמב"ם לטהרות, והקדמת הרע"ב שם, ארבעת הראשונים הסמיכום על אבות הטומאה של תורה, והחמישי עיקרו מדברי סופרים (הקדמת הרע"ב שם).

בטומאת מת בטומאת מת מצינו כמה אבות מדברי סופרים, ועשאוהו אבי אבות הטומאה כמת עצמו:

- **דם תבוסה** (ראה ערכו);
- **ארץ העמים** (ראה ערכו) ומדורות הגויים (ראה ערכו);
- **בית הפרס** (ראה ערכו). הקדמת הרמב"ם שם;
- **עור המת** (אליה רבה בהקדמה).

טומאת דם **דם תבוסה** - היינו דם המת שמעורב דם שיצא מחיים עם דם שיצא אחר מיתה, שמן התורה אין מטמא בטומאת מת אלא דם שיצא אחר מיתה (ראה ערך טומאת מת), וחכמים גזרו טומאה אף כשאין בו שיעור אלא על ידי תערובת דם שיצא מחיים (ראה ערך דם תבוסה) - מטמא במגע ובמשא ובאהל (אהלות ב ב; רמב"ם טומאת מת ב ג), מדרבנן (בבא קמא קא ב, ונדה סב ב; רמב"ם שם).

טומאת ארץ העמים **ארץ העמים מטמא במגע ובמשא** (אהלות ב ג; רמב"ם טומאת מת ב טז. על גדרה, ראה ערך ארץ העמים) **מדרבנן** (שבת יד ב; רמב"ם שם), משום ספק קברות (רש"י שם ד"ה על ארץ), שהגויים מתרשלים בקבורת מיתיהם, וקוברים אותם בכל מקום (פירוש המשניות לרמב"ם אהלות שם).

ושלש גזירות גזרו בה: בתחילה גזרו טומאת ספק על גושה, היינו גוף עפרה, שמא נמצא בו עצם כשעורה; וחזרו וגזרו טומאת ספק על אוריה שיטמא אף את מי שהכניס ראשו ורובו לאויר ארץ העמים בלא שנגע או נשא; וחזרו וגזרו טומאת ודאי על גושה (שבת טו ב).

אין ארץ העמים מטמא באוהל (אהלות ב ג; רמב"ם ב טז, ושם ג ב) - באופן שאין בה טומאת אויר (ראה ערך הנ"ל) - יש שכתבו שלא אמרו אלא לסוברים שאין מת גוי מטמא באוהל (ראה להלן: בגוי ועבד), אבל לסוברים שמטמא באוהל, אף ארץ העמים מטמא באוהל (תירוצו ב בתוספות שבת טו ב, וגיטין ח ב ד"ה דגזרו); ויש שכתבו שלא אמרו אלא בגזירה ראשונה שגזרו על גושה, אבל כשחזרו וגזרו על אוריה גזרו בה טומאת אוהל (תוספות שבת שם, ובגיטין שם, ונזיר נד ב, בשם רבינו תם).

טהרת הנטמא בגושה של ארץ העמים צריך הזאה בשלישי ושביעי ככל טמא מת (נזיר נד א וב; רמב"ם טומאת מת יא ב), וכן הנטמא מאוירה אם טומאתו משום מאהיל (ראה לעיל), אבל אם טומאתו משום האויר עצמו אינו צריך הזאה (נזיר נד ב). ופסקו ראשונים שהנטמא באויר ארץ העמים אינו טמא טומאת שבעה, ואינו טעון אלא טבילה והערב שמש בלבד (רמב"ם שם).

טומאת אהלים. 4. וראה ערך גוי, שלהלכה גזרו על זכר מבן תשע ועל נקבה

טומאת מדורות הגויים - מקומות בארץ ישראל שהגויים דרו שם - טמאים כמו ארץ העמים (אהלות יח ז; רמב"ם טומאת מת יא ז. על גדרם, ראה ערך מדורות הגויים), עד שייבדקו שמא קברו בהם נפלים (רמב"ם שם, על פי אהלות שם).

ויש סוברים לסוברים שמת גוי מטמא באהל, אף מדורות הגויים מטמאים באוהל, ולסוברים שאינו מטמא באוהל, מדורות הגויים טהורים (ראה להלן: בגוי ועבד. תוספות יבמות סא א ד"ה ממגע, ובבא מציעא קיד ב ד"ה מהו, וראה משנה למלך שם; תוספות הרשב"א פסחים ט א), או שמטמאים במגע ובמשא, כדין מת גוי (ראה להלן, שם. רש"י פסחים שם; רמב"ן ורשב"א יבמות שם, בשם יש מפרשים), שהנפלים הקבורים שם מתגלים בדריסת הרגל, ואי אפשר שלא יגע בעצם כשעורה (רמב"ן ורשב"א שם, בשם).

טומאת בית הפרס **בית הפרס - שדה שנחרש בה קבר, ונידוכו עצמות המת ונתפרסו בכל השדה** (רמב"ם טומאת מת י א, ובפירוש המשניות אהלות ב ג), וחוששים שמא יש בעפר עצם כשעורה (ר"ש ורא"ש ורע"ב אהלות יח ב) - מטמא במגע ובמשא (אהלות שם, וב ג; רמב"ם טומאת מת ב טז, ושם ג ב), מדרבנן (פסחים צב א, ועוד; רמב"ם שם ב טז, ושם ה יא), אבל אינו מטמא באוהל (אהלות ב ג, ושם יח ב; רמב"ם שם ב טז, ושם ג ב), לפי שאין עצם כשעורה מטמא באוהל (ר"ש ורא"ש ורע"ב).

טומאת עור המת שעבדו - שהוא טהור מן התורה (ראה ערך המת) **טומאת מת** - מטמא מדבריהם כבשרו, גזירה שלא להרגיל בני אדם לעבד עורות האדם ולהשתמש בהם (חולין קכב א; רמב"ם טומאת מת ג יא).

בטומאת זיבה **אב הטומאה מדברי סופרים בטומאת זיבה:**

• **גוי - וכן גר תושב** (ראה ערכו. תוספתא זבים ב) - גזרו עליו להיות כזב לכל דבריו (שבת פג א; רמב"ם איסורי ביאה ד ד, וטומאת מת א יד, ומטמאי משכב ומושב ב י), בין זכר ובין נקיבה (רמב"ם איסורי ביאה ומטמאי משכב ומושב שם), ואפילו לא ראו זיבה (רמב"ם איסורי ביאה שם)⁴, כדי שלא יהיה תינוק ישראל רגיל אצל הגוי במשכב זכור (שבת יז ב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב שם), והיא אחת מגזירות שמונה עשר דבר (ראה ערכו) שגזרו תלמידי הלל ושמאי (שבת שם).

• **וכן זוב הגוי ומעיינותיו, והם רוק ומי רגלים** (נדה לד א; רמב"ם שם), ודם הגויה (בית הלל נדה שם), בין דם נדה בין דם זיבה ולידה (רמב"ם שם).

• **משכבו ומושבו** (טהרות ז ו; רמב"ם שם).

• **ישראל שבעל גויה, טמא כבועל נדה** (ראה ערכו. רמב"ם שם).

כל אחד מאלו מטמא אדם וכלים במגע ואדם במשא (רמב"ם שם). הגויים מטמאים בהיסט, בין טהור שהסיט את הגוי שהוא כמשא, ובין גוי שהסיט את הטהור, כדין זב, וכן מטמאים באבן מסמא (ראה ערכו. שבת פג א ורש"י). אבל אין שורפים עליהם תרומה וקדשים (נדה שם; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ב י), ומתוך כך לא גזרו טומאה על שכבת זרעו, להודיע שטומאתו מדברי סופרים, ולא ישרפו עליה תרומה וקדשים (נדה שם; רמב"ם שם).

ויש שכתבו שגזירה מאוחרת גזרו באושא להחמיר עליהם לשרוף (ר"ש זבים ב א, והאריך לדחות; תוספות הרא"ש נדה שם).

מבת שלש.

בהקדמה לטהרות). ויש מפרשים שאם היא של מוקדשים, מטמאה מדרבנן את האדם הנוגע בה (רש"י חולין קכג ב).

טומאת עבודה זרה (ראה ערכו) טמאה מדרבנן (שבת פג ב בדעת זרה חכמים, שהלימוד אסמכתא; רמב"ם אבות הטומאות ו א), וארבעה אבות הטומאה יש בה: עבודה זרה עצמה; משמשיה; תקרובת עבודה זרה (ראה ערכו); ויין נסך, שאף הוא תקרובת עבודה זרה (ראה ערך יין נסך. רמב"ם שם). בירושלמי נחלקו אמוראים אם טומאת עבודה זרה מן התורה (ירושלמי שבת ט א, ועבודה זרה ג ו).

חומרתה בחומרת טומאת עבודה זרה עצמה, נחלקו תנאים: לחכמים מטמאה כשרץ, ולרבי עקיבא מטמאה במשא

כנדה (ראה לעיל: הטומאות וחומרתן. שבת פב א, ועבודה זרה מז ב).

ונחלקו אמוראים:

- לדעת רבה, אף לחכמים אם אחרים הסיטו אותה מטמאה במשא, ונחלקו כשהיא הסיטה אחרים, וכן לענין אבן מסמא, שלחכמים דינה כשרץ שאינו מטמא באלו, ולרבי עקיבא הרי היא כנדה לטמא אף באלו (ראה לעיל, שם).

- לדעת רבי אלעזר, אף רבי עקיבא אינו מטמא באלו, ונחלקו על טומאת משא כשאחרים הסיטו אותה, שלרבי עקיבא מטמאה במשא כנדה, ולחכמים אינה מטמאה במשא, כשרץ (שבת פב ב, ופג א).

הלכה שמטמאה אדם וכלים במגע, ואינה מטמאה במשא, כשרץ (רמב"ם אבות הטומאות שם ב).

טומאת משמשי עבודה זרה (ראה ערכו) מטמאים כשרץ (שבת עבודה זרה פג א; רמב"ם אבות הטומאות ו ה), היינו אדם וכלים במגע (ראה שבת שם; רמב"ם שם), ואף לרבי עקיבא שעבודה זרה מטמאה במשא (ראה לעיל), משמשיה אינם מטמאים במשא (שבת פב ב ופג א). בירושלמי יש סוברים שלרבי עקיבא משמשי עבודה זרה מטמאים במשא (ירושלמי שבת א א).

טומאת תקרובת עבודה זרה ויין נסך, נחלקו תנאים עבודה זרה בחומרתם:

- לרבי יהודה בן בתירא תקרובת מטמאה אף באוהל, כמת (חולין יג ב, ועוד), ויין נסך מטמא טומאה חמורה בכזית, היינו שמטמא באוהל (עבודה זרה ל ב, ורש"י שם).

- לחכמים אינה מטמאה באוהל (ראה חולין שם), כנבילה (פירוש המשניות לרמב"ם עבודה זרה מח ב).

הלכה שמטמאה במגע ובמשא כנבילה (רמב"ם אבות הטומאות ו ז), וכן יין נסך (רמב"ם שם ח). ויש שנראה מדבריהם שהלכה כרבי יהודה בן בתירא (ראה רש"י עירובין קה א ד"ה ויבאו, וחולין לט א ד"ה אלא).

טומאת בית המכנים ראשו ורובו לבית עבודה זרה - טמא עבודה זרה (תוספתא עבודה זרה ז, וזבים ח). ונחלקו ראשונים:

- יש מפרשים שנטמא באוהל משום תקרובת המצויה בו, ולדעת רבי יהודה בן בתירא שמטמאה באוהל (ראה לעיל. ר"ש סוף זבים), ואין הלכה כן (ראה לעיל. חסדי דוד זבים שם).

- ויש שפסקו שנטמא כנוגע (רמב"ם אבות הטומאות ו ו, ובהקדמה לטהרות).

טומאת הפורש גר שנתגייר בערב פסח, נחלקו תנאים:

- בית שמאי אומרים טובל ואוכל את פסחו לערב;

בטומאת נדה אב הטומאה מדברי סופרים בטומאת נדה:

- אשה שראתה דם שלא בהרגשה (ראה ערך נדה), שמן התורה טהורה היא (ראה נדה נו ב; רמב"ם איסורי ביאה ט ב; טוש"ע יו"ד קצ א), שמא הרגישה ולא נתנה לבה (רש"י שם נח א), או אפילו מוחזק לנו שלא הרגישה, הואיל וראתה דם נדה (תוספות שם).

- אשה שמצאה כתם בגופה או בבגדיה (נדה נו ב, ושם נח ב, ושם נט א; רמב"ם וטוש"ע שם), שמא בא הדם מן המקור (רמב"ם שם), ומטמאה אף כלים בהיסט (נדה ו א ורש"י; רמב"ם מטמאי משכב ומושב שם), ודם הכתם עצמו טמא (ראה נדה נו ב, ורמב"ם שם ד ו), והוא אב הטומאה (הקדמת הרמב"ם לטהרות), ומטמא את הבגד שהוא עליו (רמב"ם שם ג ז, על פי נדה שם א). וגזרו על משכבה ומושב (נדה ו א; רמב"ם שם ח), ומעיינותיה, והן רוקה ומימי רגליה (רמב"ם שם), ובוועלה (נדה יד א; רמב"ם שם) - ונעשים אב הטומאה (רמב"ם שם ט) - ומטמאה אוכלים ומשקים (נדה ו א) של תרומה וקדשים, ואין שורפים אותם, שטומאתה מספק, אבל אין מטמאה חולין (רמב"ם שם). ויש סוברים שאף חולין נטמאים בכתמים (תוספות נדה ג א ד"ה והא).

בטומאת יולדת אב הטומאה מדברי סופרים בטומאת יולדת:

מעוברת שהוציא העובר ידו והחזירה (נדה כח א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ג ט; טוש"ע יו"ד קצד יא), שמדרבנן אף לידת יד קרויה לידה (ראה שם ורש"י ד"ה ויתן), וגזרו על משכבה ומרכבה ומעיינותיה ובוועלה, וכולם אבות הטומאה מדברי סופרים (רמב"ם שם, ובהקדמה לטהרות).

טומאת הזב זב וזבה ונדה ויולדת ומצורע שמתו, מטמאים במשא וחבריו שמתו (נדה סט ב), ואפילו באבן מסמא, ומטמאים משכב ומושב אחר מותם כמו שהיו בחיים (רמב"ם מטמאי משכב ומושב ו ד, ורש"י נדה שם), גזירה שמא יתעלפו, וידמו שמתו והם עדיין לא מתו (נדה שם ורש"י; רמב"ם שם), ויבואו לטהר אף זב חי (רש"י שם), אבל אין שורפים עליהם את התרומה (תוספתא נדה ט לגירסה שלפנינו. בצוקרמנדל: שורפים).

טומאתם עד שימוק הבשר (נדה שם; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ו ד), משום רבי אליעזר אמרו: עד שייבקע כרסם (נדה שם).

טומאת עם עם הארץ (ראה ערכו) גזרו בו טומאה, ומטמא אוכלים ומשקים וכלים במגע (ראה טהרות ז ה; רמב"ם מטמאי משכב ומושב י א, ושם יב יג), וגזרו על רוקן שיטמא כלים (חגיגה כג א; רמב"ם אבות הטומאות יב ו), ועל בגדיו שיהיו מדרס לפרושים (חגיגה יח ב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב י א, ואבות הטומאות יג א), והיינו שיהיו טמאים בטומאת מדרס לגבי אוכלי חולין בטהרה (רמב"ם אבות הטומאות שם, וראה ערך חולין), אבל אינו מטמא משכב ומושב, ואינו מטמא בהיסט (תוספות ור"ש ורא"ש שלהלן, על פי טהרות ז ו).

טומאת שחיטת שחיטת גוי שהיא נבילה ומטמאה במשא (חולין יג גוי א; רמב"ם אבות הטומאות ב י), יש שכתבו שטומאתה מדרבנן (הקדמת הרמב"ם לטהרות), לפי שדומה קצת לתקרובת עבודה זרה (ראה להלן), והוא הדין שחיטת כותי (ראה ערכו) וגר תושב (ראה ערכו). רמב"ם אבות הטומאות שם; ויש סוברים ששחיטת גוי כמי שאינה, והיא נבילה מן התורה (ראב"ד שם).

טומאת טריפה טריפה (ראה ערכו) ששחטה, מטמאה את הקודש ששחטה (חולין עב א, ועג א, ורש"י שם וסח ב; רמב"ם אבות הטומאות ב ח וט), והיא אב הטומאה מדרבנן (אליה רבה

• ובית הלל אומרים הפורש מן הערלה כפורש מן הקבר (פסחים צב א), וצריך להמתין שבעה ימים (רמב"ם קרבן פסח ו ז), והזאת שלישי ושביעי (רש"י שם), והערב שמש (ר"ש ורא"ש טהרות א ג), גזירה שמא ייטמא לשנה הבאה, ויאמר: אשתקד לא נטהרתי עד ערב פסח וטבלתי ואכלתי, אף עכשיו אטבול ואוכל, ולא ידע שאשתקד היה גוי שאינו מקבל טומאה (ראה להלן: בגוי ועבד), ועכשיו הוא ישראל ומקבל טומאה (פסחים שם ורש"י).

ולדות הטומאה מדרבנן ומוכחים מדברי סופרים הם אדם וכלים ואוכלים ומשקים שנטמאו באבות הטומאה מדברי סופרים, וכן הטומאות שגזרו חכמים סייג לטומאה דאורייתא.

טומאת ידים הנוגע בידיו בראשון לטומאה - שאין גופו נטמא, לפי שאין ראשון מטמא אדם (ראה לעיל) - נטמא ידיו עד הפרק, מדרבנן (ידים ג א; חולין לג ב; רמב"ם אבות הטומאות ח א), ונעשו שני לטומאה (רמב"ם שם ב), ומטמאות משקים, והם נעשים ראשון לטומאה (ראה להלן: שבת יד ב; רמב"ם שם י).

שני לטומאה אם מטמא ידים, נחלקו תנאים: לרבי יהושע כל הפוסל את התרומה, מטמאים את הידים להיות שניות, וכן יד טמאה מטמאה את חברתה; ולחכמים אין מטמא את הידים, שאין שני עושה שני (ידים שם וב), וכן הלכה (רמב"ם שם א וז וט ח).

הפגול והנותר (ראה ערכיהם) מטמאים את הידים (פסחים קכ ב; רמב"ם אבות הטומאות ח א), שהם כראשון לטומאה (רמב"ם שם), ויש מצדדים שאין הם ראשון, ולא גזרו אלא שיטמאו את הידים (ראה ראב"ד שם).

בגזירות שמונה בין שמונה עשר דבר (ראה ערכו) שגזרו ביום שעלו חכמים לעליית חנניה בן חזקיה בן גרון, ונמנו ורבו תלמידי בית שמאי על תלמידי בית הלל (שבת יג ב), גזרו כמה גזירות על טומאה, ונתנו להן חומר ולדות הטומאה (ראה הקדמת הרמב"ם לטהרות).

משקין נעשים כל הפוסל את התרומה מטמא את המשקים להיות ראשון תחילה (פרה ח ז, ושבת שם), שנעשים כראשון לטומאה (רמב"ם אבות הטומאות י י), חוץ מטבול יום (פרה שם; טבול יום ב ב; רמב"ם שם ו), ומטמא את חברו וחברו את חברו ואפילו מאה, וכולם תחילה לטומאה (רמב"ם שם ז ה, ושם י י), גזירה משום משקים שנטמאו בשרץ שהם ראשון מן התורה, וגזרו משום שהמשקים מצויים לקבל טומאה, שאינם צריכים הכשר (שבת יד ב, ורש"י שם), ושיהיו הכהנים נזהרים בשמירתם (רש"י פסחים שם).

משקין טמאים וגזרו על משקים טמאים שיטמאו כלים (זבים ה יב, מטמאים כלים ושבת יד ב; רמב"ם אבות הטומאות ז א), והם פוסלים את התרומה (זבים שם; רמב"ם שם), שמן התורה אין כלי נטמא אלא מאב הטומאה (ראה לעיל: נדה שם; רמב"ם שם ב), וגזרו משום משקים של זב (שם ושם; רמב"ם שם), כגון רוקו וכיוצא שהוא אב הטומאה ומטמא כלים (ראה לעיל: רש"י שם ושם; רמב"ם שם), ואין שורפים קדשים ותרומה על טומאה זו (בכורות שם; רמב"ם שם ד).

טומאת אדם וגזרו טומאה על אדם שאכל אוכל ראשון או שני האוכל טומאה לטומאה, או ששתה משקים טמאים (שבת יג ב; רמב"ם אבות הטומאות ח י), ופוסל את התרומה (זבים ה יב), שמא ישתה עמו משקה של תרומה או יאכל עמו תרומה ויפסלנו (שבת יד א; רמב"ם שם), ואסור לאכול תרומה טמאה (ראה ערך אכילת תרומה. רמב"ם שם), או שאסור לטמא תרומה טהורה (רש"י שם).

טומאת הבא וגזרו על הבא ראשו ורובו במים שאובים לאחר שטבל מטומאתו במקוה, ועל טהור אף שלא טבל באותו היום שנפלו על ראשו ורובו שלשה לוגים מים שאובים, שפוסל את התרומה (זבים ה יב, ושבת יד א, ורש"י שם יג ב; רמב"ם אבות הטומאות ט א), והרי הוא כשני לטומאה (רמב"ם שם), ואם נגע בתרומה וקדשים עשאו שלישי, ואם נגע במשקים עשאו תחילה (רמב"ם שם), לפי שהיו טובלים במערות שמימיהם רעים, ואחר כך היו רוחצים במים יפים דרך נקיות, והיו רוב העם מדמים שמים שרוחצים בהם באחרונה הם המטהרים, ולא הטבילה במי מקוה (שבת יד א; רמב"ם שם), ואינו צריך הערב שמש (רמב"ם שם).

טומאת כתבי הקודש וגזרו על כתבי הקודש טומאה לתרומה (זבים ה יב, ושבת יד א; רמב"ם אבות הטומאות ט ח), מפני שהיו בני אדם מצניעים תרומה אצל הספרים, וכיון שראו חכמים שעכברים מפסידים את הספרים, גזרו עליהם טומאה כשני לטומאה (שבת יד א; רמב"ם שם).

וגזרו על מי שנגע באחד מכתבי הקודש, שייעשו ידיו שניות ויפסלו תרומה (שבת שם; רמב"ם שם), ויטמאו משקים, אף שאין הידים נטמאות אלא מראשון לטומאה (ראה לעיל: רמב"ם שם).

טומאת סתם וכן גזרו על הידים שפוסלות את התרומה (זבים ה יב; רמב"ם אבות הטומאות ח ב. ראה ערך ידים), אפילו סתם ידים (רש"י שבת יג ב), שאין ידוע שנטמאו (רמב"ם שם ח, וראה טהרות ז ח), מפני שעסקניות הן (טהרות שם. שבת יד א; רמב"ם שם), ונוגעות בבשרו ובמקום הטינופת, והתרומה נמאסת כשנוגעות בה, וגנאי לה בכך (רש"י שם), או שחששו שמא נגעו בטומאה המטמאה את הידים (רבינו חננאל שבת יג ב; רש"י שם בשם רבותינו, ודחה; פירוש המשניות לרמב"ם זבים שם).

כל אלו שגזרו עליהם שפוסלים את התרומה, מטמאים את הקודש (פרה יא ח), ואוכל - של תרומה וקדשים - שנגע בהם נעשה שלישי (רמב"ם אבות הטומאות ח י, ושם ט א), ואחר שטבלו - טהרו, ואינם טעונים הערב שמש (פרה שם ורש"י; רמב"ם שם ט א).

טומאת בשר בשר תאווה (ראה ערכו), היינו בשר חולין שאין תאווה אכילתו מצוה, גזרו שיהיה כשלישי לטומאה כדי שלא יערבבוהו עם בשר קודש, ויבואו לטעות בבשר קודש ויאכלוהו בטומאה (רמב"ם אבות הטומאות יא ח).

משקין קודש כל הפוסל את הקודש - כגון שלישי לטומאה שאינו נעשים ראשון פוסל תרומה (ראה טהרות ב ו, ז) - מטמא משקה קודש להיות תחילה לקודש (ר"ש ורא"ש שם; רמב"ם בהקדמה לטהרות ואבות הטומאות יא ח, ושם י ג, י), חוץ מטבול יום ומחוסר כפורים, שאינם מטמאים משקה קודש, אלא פוסלים אותו (חכמים בסוטה כט ב, בטבול יום; רמב"ם שם י ג וי).

בגוי ועבד

גוי אינו מקבל טומאה (נזיר סא ב), ואם נגע במת, או נשא, או האהיל עליו, דומה כבהמה שנגעה במת, או האהילה עליו (ראה ערך בעלי חיים). רמב"ם טומאת מת א יג, ובכל הטומאות כולן אין הגוי נטמא (רמב"ם שם), והוא הדין בטומאות היוצאות מגופו, כזיבה (שבת פג א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ב י), ונדה (רש"י עבודה זרה לו ב ד"ה נשג"א; רמב"ם שם), ולידה (רמב"ם שם), וצרעת (נגעים ג א; רמב"ם טומאת צרעת ט א), וראית קרי (ספרי דברים

טומאה על טומאה

מגע טמא על טומאה
דבר טמא שנגעה בו טומאה, הסתפקו אמוראים אם אף הטומאה השניה חלה עליו, או שאינה חלה עליו כיון שהוא טמא מכבר, ואין הטומאה השניה מוסיפה בו כלום (מנחות כד א, וראה שם דעת אביי). להלכה נשאר הדבר בספק (רמב"ם שם). וכתבו ראשונים שאף לענין טומאה דאורייתא, הדבר ספק (תוספות שבת צא ב ד"ה פחות, ורשב"א שם).

בטומאה חמורה
היה טמא טומאה קלה, חלה עליו טומאה חמורה, ולא הסתפקו אלא כשחזר ונטמא באותה טומאה (רמב"ם במנחות כד ב).

שתי טומאות בבת אחת
נטמא שתי טומאות בבת אחת, טמא מחמת שתיהן לדברי הכל (מנחות כד ב).

טומאה קלה על טומאה חמורה
כתבו ראשונים שבמקום שאין המגע מועיל כלום בשעת הנגיעה, ודאי שאין טומאה חלה על טומאה (רשב"א שבת קיב ב; וראה תוספות חולין עב ב ד"ה אלא, ומנחות כה א ד"ה בשני).

טומאה הבאה לו מגופו
היתה הטומאה הנוספת באה לו מגופו, כגון על ידי שנגע בעצמו כשהיה אב הטומאה (ראה שבת קיב ב, ורש"י שם), כתבו ראשונים שחזקה היא לחול יותר מטומאה שבאה לו מן החוץ (תוספות ורשב"א שבת שם).

ויש סוברים שאפילו טומאה הבאה לו מגופו אין טומאה שניה חלה כמו טומאה שמבחוץ (תוספות שבת שם בשם ר"י; דעה א ברשב"א שבת שם).

רנח), ושכבת זרעו אינה מטמאה (מקואות ח ד; נדה לד א וב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב שם, ואבות הטומאות ה יז), וביטול אינו נטמא בנגעי בתים (נגעים יב א; רמב"ם טומאת צרעת יד יא), ובגדיו אינם נטמאים בנגעי בגדים (נגעים יא א; רמב"ם שם יג ב).

טומאת גוי שמת, אמר רבי שמעון בן יוחאי, אין קברו מטמא גוי שמת באוהל (יבמות סא א), אבל מטמא במגע ובמשא (שם); ויש סוברים שאף במגע ומשא אינו מטמא (ראה תירוצו א בגמרא שם, ורמב"ן שם).

וכתבו ראשונים שחכמים נחלקו עליו, ולדעתם גוי מטמא באוהל (רש"י שבת יד ב ד"ה על, ופסחים ט א ד"ה מי לא; תוספות יבמות שם, ונזיר נד א, ובבא מציעא קיד ב, ובבא בתרא נח א; ועוד). ויש שכתבו שלדברי הכל אין גוי מטמא באוהל (שו"ת פאר הדור לרמב"ם נז).

להלכה נחלקו ראשונים:

- יש פוסקים שאין גוי מטמא באוהל (רמב"ם טומאת מת א יג, ואבל ג, וראה טור יו"ד שעב בשמו; ראב"ה חולין אלף וקנ; תשב"ץ ג שכג, ושכן פסק רבינו תם, ועוד), אלא שמכל מקום מטמא במגע ובמשא (רמב"ם טומאת מת א יב, ואבל שם; ראב"ה שם. וראה ש"ך יו"ד שעב סק"ד), שלא יהא פחות מנבילה (ראה לעיל: הטומאות וחומרתן. רבינו חננאל בבא מציעא קיד ב); ויש שכתבו שאינו מטמא אף במגע ובמשא (ראה הגהות מיימוניות אבל ג ב, בדעת היראים).

- ויש פוסקים שהגוי מטמא אף באוהל (תוספות ותוספות ישנים יבמות סא א, בשם ר"י ורבינו תם; תוספות בבא מציעא שם, בשם רבינו תם; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג [קרימונה] קסט; ועוד).

טומאה בחבורים

טומאתו של הנוגע במי שמחובר - נטמא - במת או בשאר טומאות

ממתכת (ראה ערך טומאת מת, על כלי מתכת שנעשים כחלל עצמו) - נוגעים במת, ובאותה שעה נגע בהם אדם (ראה להלן מרש"י וסמ"ג בשם הספרי, ועוד), בין בחיבורי כלים בכלים (ראה תוספות שבת שם ד"ה אמר).

גדרה בגדר טומאה בחיבורים נחלקו ראשונים:

- יש ראשונים שכתבו שהנוגע במת הוא כמותו (רמב"ן עבודה זרה לו ב; שו"ת הרשב"א א תי), ונעשה בשעת נגיעתו אבי אבות הטמאה (ראה ערכו. רמב"ן בבא בתרא כ א, ועוד).

- יש שכתבו שהנוגע בנוגע במת הרי זה כאילו הוא עצמו נוגע במת (תוספות ר"י עבודה זרה מהדורה תליתאה לו ב).

- ויש שכתבו בדעת ראשונים שמחלוקת תנאים היא (קהלות יעקב טהרות יד, בביאור המחלוקת באהלות א ד).

אם חיבורי אדם הנוגע באדם הנוגע במת, נחלקו ראשונים אם טומאתו מן התורה:

- יש סוברים שטמא טומאת שבעה מן התורה (רש"י עבודה זרה לו ב; תוספות שבועות יז א; דעה א ברמב"ן בתורת האדם עמוד קלה, בדעת מר זוטרא בשם רב נחמן עבודה זרה שם), וכן כתבו ראשונים להלכה שטומאה בחיבורים דאורייתא (תוספות שבת יז א ד"ה ששמע, ועבודה זרה לו ב ועוד; דעה א ברמב"ן עבודה זרה שם; תוספות ר"י עבודה

טומאה בחיבורים מצינו בשני אופנים:

- בטומאת מת, שאדם או כלים המחוברים במת - היינו בעודם נטמאים ממנו - נעשים כאבי אבות הטומאה לעשות את הנוגע בהם אב הטומאה, ושיהיה טמא טומאת שבעה;

- בשאר הטומאות, שיש מאבות הטומאה שאדם המחובר להם - היינו שנוגע בהם או נושאם - נעשה אב הטומאה, לטמא כלים הנוגעים בו.

על דברים המחוברים זה לזה מטבעם או בידי אדם, שנחשבים כגוף אחד, ראה ערך חבור וערך כלים.

בטומאת מת

הנוגע בנוגע בטמא מת בשעה שעדיין נוגע במת, טמא בטומאת שבעה (עבודה זרה לו ב; רמב"ם טומאת מת ה ב) כנוגע במת עצמו (רמב"ם שם), והרי הוא אב הטומאה (רמב"ן בבא בתרא כ א, ובתורת האדם (שעוועל) עמוד קלה).

טומאה בחיבורים מצינו בין בחיבורי אדם באדם, בין בחיבורי כלים באדם, כגון שנגע במת, ובאותה שעה נגעו בו כלים (ראה ר"ש ורא"ש אהלות טו י), בין בחיבורי אדם בכלים, כגון שהיו כלים - שאינם

זרה (מהדורה תליתאה) שם, בשם רבינו ברוך; ועוד. וכן משמע בשו"ת הרשב"א א (תח).

• ויש שכתבו שטומאת חיבורי אדם באדם אינה מן התורה (ראב"ד ותוספות ר"ד עבודה זרה מהדורה תליתאה לו ב, ועוד, שפירשו שרבה חולק עליו). וכן פסקו ראשונים להלכה שטומאת בחיבורים אינה אלא מדרבנן (רמב"ם טומאת מת ה ב; ראב"ד ותוספות ר"ד עבודה זרה שם, וראה ראב"ד טומאת מת שם, ומשנה למלך טומאת מת ה ג, וחזון איש אהלות ט סק"ו; דעה ב ברמב"ן עבודה זרה שם).

חיבורי כלים טומאת חיבורי כלים באדם הנוגע במת, כתבו באדם מן ראשונים שהיא מן התורה, כחיבורי אדם באדם, שהוא מן התורה לדעתם (ראה לעיל. תוספות שבת יז א, ונזיר נד ב; רמב"ן עבודה זרה לו ב דעה א); ויש שכתבו שאף לסוברים בחיבורי אדם באדם שאינה מן התורה (ראה לעיל), טומאת חיבורי כלים באדם מן התורה היא (ראה ראב"ד עבודה זרה לו ב, וראה ראב"ד טומאת מת ה ג, ומשנה למלך שם, וחזון איש אהלות ט סק"ו בדעתו).

חיבורי אדם וכן טומאת חיבורי אדם בכלים, כתבו ראשונים בכלים וכלים שהיא מן התורה (תוספות ותוספות הרא"ש שבת יז א ד"ה בכלים מן ששמע), אף אם חיבורי אדם באדם אינו מן התורה (ראה לעיל. חסדי דוד כלים בבא קמא ו יג, וחזון איש אהלות ט סק"ו, בדעת הראב"ד).

ואף חיבורי כלים בכלים, כתבו ראשונים שהיא מן התורה (תוספות שבת יז א ד"ה אמר, ותוספות הרא"ש שם). וכתבו אחרונים שכן הוא אף לסוברים שחיבורי אדם באדם מדרבנן (ראה לעיל דעת הראב"ד. משנה למלך שם ד"ה ודע שמדברי; קרן אורה נזיר מב ב ד"ה ומדברי); ויש שכתבו שלדעה זו חיבורי כלים בכלים טומאתם מדרבנן (חזון איש אהלות ט סק"ו, בדעת הראב"ד).

ויש סוברים שחיבורי אדם בכלים אין בהם טומאת שבעה אלא מדרבנן (רמב"ן על התורה במדבר לא יט), כחיבורי אדם באדם לדעתם (ראה לעיל. משנה למלך טומאת מת ה ג ד"ה ודע). או אף אם חיבורי אדם באדם מן התורה (ראה לעיל), לא מצינו חיבורי כלים בטומאה שיעשו כמותה, ואף מדרבנן לא גזרו (ראה משנה למלך שם, בדעת הרמב"ן), ויש שכתבו שמדרבנן גזרו בחיבורי כלים במת (חזון איש אהלות ט סק"ו, בדעת הרמב"ן).

בתרומה וקדשים טומאה בחיבורים, אמר רב יצחק בר יוסף בשם רבי ינאי שלא אמרוהו אלא לענין תרומה וקדשים (נזיר מב ב; רמב"ם טומאת מת ה ב), שלדעתו טומאה בחיבורים אינה אלא מדרבנן (ראה נזיר שם). אבל לענין נזיר ועושה פסח לא גזרו טומאה בחיבורים (נזיר שם; רמב"ם טומאת מת שם), שנזיר שנגע בנוגע במת אינו טמא טומאת שבעה (רמב"ם שם; ראב"ד עבודה זרה לו ב). וכן בעושה פסח - שמי שאינו מקריב קרבן פסח והוא טהור, חייב כרת (ראה ערך חיבי כריתות, וערך קרבן פסח) - לא העמידו חכמים דבריהם במקום כרת (מאירי נזיר שם), ואינו טמא אלא טומאת ערב (רמב"ם טומאת מת שם).

בחולין לענין חולין, נחלקו ראשונים:

• יש שכתבו שאף בחולין גזרו, ודוקא לנזיר ולעושה פסח לא גזרו (תוספות הרא"ש שבת יז א; תוספות ישנים שבת שם).

• ויש סוברים שלא גזרו לחולין (רש"י כתב יד, הובא בספר ברית יעקב (קונטרס יגל יעקב), ליקוטי גאונים לנזיר מב ב). לדעה זו אף לא גזרו

לענין חולין הנעשים על טהרת הקודש (רש"י כתב יד שם).

נזיר ועושה פסח לסוברים טומאה בחיבורים מן התורה (ראה לעיל), אם חיבורים נאמרה טומאה זו אף לענין נזיר ועושה פסח (ראה מדאורייתא נזיר מב ב), והנזיר סותר נזירותו, ומביא קרבן טומאה (ראה המפרש ותוספות ופירוש הרא"ש נזיר שם), וכן הכהן מוזהר מלהיטמא בטומאה בחיבורים (שו"ת שאגת אריה החדשות יא; מנחת חינוך רסד א).

ויש שכתבו שטומאה בחיבורים אינה כטומאת המת עצמו, ואין נזיר סותר נזירותו אלא כשנטמא במת עצמו (מרכבת המשנה טומאת מת ה ה, לדעת הראב"ד), וכן כהן אינו מוזהר עליה (מנחת חינוך רסג יג ד"ה והנה (הא'')).

חיבורים ב"חרב חיבורים ב"חלב הרי הוא כחלב" הנוגע בכלים שנטמאו במת - שהם אבי אבות הטומאה כמת עצמו, ש"חרב הרי הוא כחלב" (ראה ערך טומאת מת):

• יש שכתבו שאינו מטמא את הנוגע בו אלא טומאת ערב (מקדש דוד טהרות מט א; חזון איש אהלות ט סק"ו), שלא אמרו טומאה בחיבורים אלא כשמחובר אל המת עצמו, ולא בשאר טומאות הפורשות ממנו (חזון איש שם).

• ויש שכתבו שאדם הנוגע באדם הנוגע בחרב שהוא כחלב, טמא טומאת שבעה משום טומאה בחיבורים (מנחת חינוך רסג יג ד"ה והנה (הא''); רש"י אהלות טו ב).

בנוגע שלישי

הנוגע בנוגע טומאה בחיבורים, לסוברים שמטמאה מן התורה (ראה בנוגע במת לעיל: בטומאת מת), אינה מטמאה טומאה שבעה אלא את הנוגע בנוגע במת, אבל הנוגע השלישי אינו נטמא אלא טומאת ערב (ר"י בתוספות נזיר מב ב ד"ה בחבורי; תוספות שבת יז א ד"ה אמר).

במשא ובאוה

נוגע בנושא את נוגע בנושא את אף הנטמא במת על ידי משא, מטמא את הנוגע בו טומאת שבעה (תוספות נזיר נד ב ד"ה ת"ש, ור"ש אהלות א ב, ופירוש הרא"ש שם ג, ורמב"ן בבא בתרא כ א, בפירוש תוספתא כלים ו).

נוגע באוהל נוגע באוהל וכן הנוגע באוהל בשעה שמאהיל על המת, טמא טומאת שבעה משום טומאה בחיבורים (תוספות שבת יז א; ר"ש ורא"ש אהלות ז ב), שכל דבר המאהיל על המת הרי זה כאילו נוגע ומחובר בו (תוספות יום טוב אהלות טז א), ולכן איכר הנושא את המרדע על כתפו, והאהיל צידו האחד על הקבר, טמא האיכר (ראה אהלות טז א) טומאת שבעה משום טומאה בחיבורים (תוספות שם ור"ש ורא"ש שם).

בנוגע במי שאינו נעשה אב הטומאה

חיבור בדבר חיבור בדבר היה הנוגע במת מי שאינו מקבל טומאה, כגון גוי (ראה שאינו מקבל ערך טמאה: בגוי ועבד), אין הנוגע בו נטמא בחיבורים טומאה (תוספות בבא מציעא קה ב ד"ה על). וכן כלים שאינם מקבלים טומאה, כגון פשוטי כלי עץ (ראה ערך טמאת כלים), אינם מטמאים בחיבורים (תוספות שבת יז א ד"ה אמר וד"ה ועל; ר"ש ורא"ש אהלות טז א).

בגדים (רש"י נדה לג א ד"ה מה היא וד"ה אף; תוספות יום טוב שם, ומשנה למלך מטמאי משכב ומושב ג א, בדעת הרמב"ם); **ויש סוברים שהנוגע בו אינו מטמא בגדים** (ר"ש ורא"ש כלים א ג).

לטמא כלים טומאה בחיבורים בשאר טומאות כיצד: הנטמא באבות הטומאה שנאמר בהם כיבוס בגדים (ראה לעיל: בשאר טומאות) - אף על פי שהוא ראשון לטומאה שאינו מטמא כלים (ראה ערך ולד הטמאה וערך טומאת כלים) - הרי זה מטמא בגדים וכלים שנוגע בהם כל זמן שלא פירש ממטמאיו (רמב"ם פרה ה ב, ומטמאי משכב ומושב ו ב, ואבות הטומאות א א, ושם ו יב, וראה זבים ה א). בגדים וכלים אלו נעשים ראשון לטומאה (פירוש המשניות כלים א ב; רמב"ם שם ושם).

ואינו מטמא אדם וכלי חרס (זבים ה א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב שם, ואבות הטומאות א א).

ויש ראשונים שכתבו שאין הנושא את הנבלה מטמא אלא בגדים שהוא לבוש בהם, אבל לא מצינו שיטמא שאר בגדים (רש"י בבא בתרא ט ב).

הנטמא שטעון כיבוס בגדים אינו מטמא כלי שטף אלא במגע, אבל לא במשא (זבים ה א. וראה רמב"ם פרה ה ב, ומטמאי משכב ומושב ו ב), שאם בשעת מגעו בזב נשא בגדים ולא נגע בהם - טהורים (ר"ש ורא"ש שם).

יש ראשונים שכתבו שאם היה לבוש כמה בגדים נטמא אף העליון שאינו נוגע בו (פירוש הרא"ש זבים שם), שבגדיו בטלים כלפיו, והרי זה כנוגע בכולם (רא"ש שם); **ויש שכתבו בדעת ראשונים שחולקים וסוברים שאינו מטמא בגדים אלא כשנוגע בהם** (עזרת כהנים על ספרי שמיני ה ו, בדעת הרמב"ם פרה ה ד; אליה רבה כלים א ב).

כל המטמא בגדים, מטמא אוכלים ומשקים להיות תחילה כל זמן שלא פירש ממטמאיו (זבים ה א; רמב"ם אבות הטומאות א א, ושם ו יב), שהרי הוא אז כאב הטומאה לטמא בגדים (ר"ש אהלות א ב,ה, ורא"ש שם, ור"ש ורא"ש ורע"ב זבים שם ב), ואינו מטמא אלא אם כן נגע בהם (ראה לעיל. זבים ה א, ופירוש המשניות שם).

לטמא ידים ומטמא את הידים להיות תחילה - ראשון לטומאה - דברי רבי עקיבא, וחכמים אומרים להיות שניות (ידים ג א), וכן אמר רבי יהושע (זבים ה א), וכן הלכה (רמב"ם אבות הטומאות ח ב. וראה ערך טומאת ידים).

כלים המחוברים בגדים - וכן כלים - הנוגעים בזב אינם מטמאים באב הטומאה בגדים (אהלות א ה), ואפילו בשעת חיבורם (ר"ש ורא"ש שם, ור"ש זבים ה א), שחיבורי הזב טהורים (תורת כהנים מצורע זבים ג ז, לפירוש ר"ש ורא"ש אהלות שם).

בשאר טומאות

כיבוס בגדים בשאר אבות הטומאה - מלבד טומאת מת - אין הפרש בין הנוגע בנוגע בהם בחיבורים, או לאחר

שפירש (ראה זבים ה י, ופירוש המשניות שם, וראה כלים ח ד, ורש"י עירובין קד ב ד"ה כהן, ועוד), חוץ מהטומאות שהן מטמאות אדם לטמא בגדים (ראה כלים א ב, וזבים ה א, ועוד), שהאדם הנטמא בהם, באופנים מסוימים, הוא כאב הטומאה לטמא כלים ואוכלים ומשקים שנוגע בהם, והוא דין כיבוס בגדים שנאמר בתורה בטומאות הללו (ראה רמב"ם פרה ה ב, ואבות הטומאות ו ב, ועוד).

ואינו מטמא אלא כלי שטף - כלים שיש להם טהרה במקוה (ראה ערך טהרה וערך טומאת כלים) - אבל לא כלי חרס, ולא אדם (ראה לחלק). ואף טומאה זו קרויה טומאה בחיבורים (בבא בתרא ט ב לגירסתנו, והיא גירסת רש"י, וראה שם גירסת תוספות).

המטמאים במגע או במשא כיבוס בגדים מצינו הן כשנטמא האדם במגע או במשא - וכן בהיסט הזב וחבריו (זבים ה א; רמב"ם מטמאי משכב ומושב ו ה), או שדרס על מדרס טמא (זבים שם ו ח; רמב"ם שם ז ב) - או על ידי אכילת נבלת עוף טהור, והן בנטמא על ידי התעסקות בפרה ובפרים ושעירים הנשרפים ובשעיר המשתלח (ראה רמב"ם פרה ה ב ואילך, ואבות הטומאות ו יב ואילך, על פי זבים ה א ואילך, ופרה ח ג וד).

מטמאי אדם לטמא בגדים מן התורה אבות הטומאה מן התורה שהנטמא בהם מטמא בגדים כל זמן שלא פירש ממטמאיו, וכן מטמא אוכלים להיות ראשון, הם:

- **הזב והזבה והנדה והיולדת, ומשכבם ומושבם ומרכבם ורוקם ומימי רגליהם, ודם הנדה והזבה והיולדת, וזובו של זב** (ראה זבים ה ו, ושם ז ח, ורמב"ם מטמאי משכב ומושב ו ב), ושכבת זרעו (ראה זבים שם ז. הרמב"ם השמיט, וראה ערך מעיינות);

- **המצורע** (ראה זבים שם ו), ואבן המנוגעת (מנחת חינוך קעז ה; חזון איש נגעים י ס"ק יח);

וכן נבלת בהמה ומי חטאת שיש בהם כדי הזאה (כלים א ב, וזבים שם ח; רמב"ם פרה ה ב, ושם טו א, ואבות הטומאות ו יב, יג. וראה ערך מי חטאת), ונבלת עוף טהור בשעה שהיא בבית הבליעה (רמב"ם אבות הטומאות שם יד, על פי פרה ח ד, וזבים ה ט).

וכן הטמאים מחמת התעסקות, והם השורף פרים הנשרפים ושעירים הנשרפים, והשורף פרה אדומה, והעוסקים בה מתחילה ועד סוף, והאוסף את אפרה, והמשלח את השעיר לעזאזל, הרי אלו מטמאים בגדים (ראה זבים קד א, וקה א, ופרה ד ד, ושם ח ג, ורמב"ם פרה ה ב-ו) כל זמן שעוסקים בכך (רמב"ם שם).

בועל נדה בועל נדה (ראה ערכו), יש סוברים שמטמא אדם לטמא

אִיּוֹרִים וּתְמוּנוֹת

4

3

2

1

8

7

6

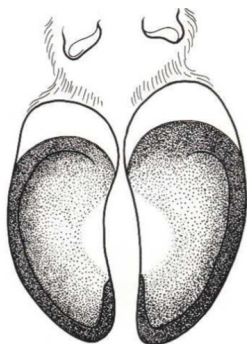

5

איור מס' 1

תמונות של חיות שהוזכרו בערך "חיה"

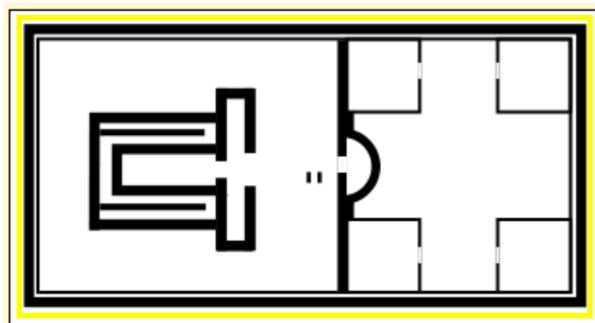
1. איל - איל הכרמל *Capreolus capreolus*. 2. צבי - צבי ארצישראלי [צילום: יוסף כרמל, מתוך ויקיפדיה]. 3. יחמור *Dama* [מתוך ויקיפדיה. צילום: B.navez]. 4. אקו - יעל *Capra* [צילום: תהילה רענן]. 5. דישון - ראם *Addax nasomaculatus* [צילום: חגי רענן]. 6. תאו - שור הבר *Bubalus bubalis* [מתוך ויקיפדיה, צילום: Djambalawa]. 7. זמר - ג'ירף *Giraffa* לפי הרס"ג ועוד [מתוך ויקיפדיה, צילום: Micha L. Rieser]. 8. כוי - אייל הבר *Ovis orientalis* [צילום: Volker.G].

איור מס' 2

קרניים וטלפיים של חיה לעומת קרניים וטלפיים של בהמה

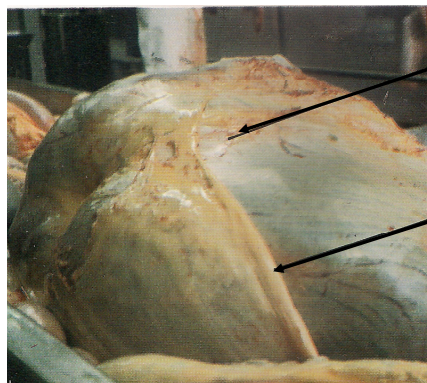
מימין: קרניים מפוצלות של חיות [Immanuel Giel], קרן אחידה של איל [מין בהמה]. **משמאל:** טלפיים מחודדות של אייל הכרמל [מין חיה], טלף מעוגל של פרה [מין בהמה].

איור מס' 3

החיל

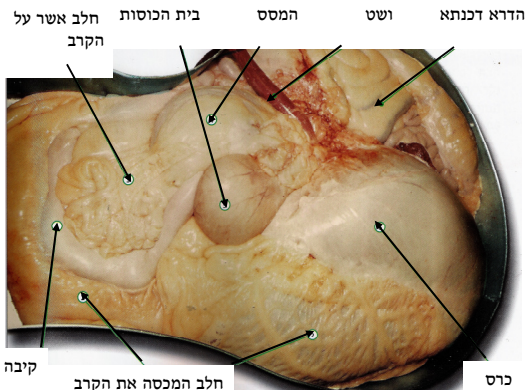
מימין: שיטת רש"י - החיל הוא מהסורג עד חומת העזרה. **משמאל:** שיטת הרמב"ם - החיל הוא השטח המישורי שבין הסורג לחומת העזרה. באדיבות ארגון והראנו בבנינו - הרב מנחם מקובר. לקוחות מתוך ספר אוצר הבית השני בהוצאת דני ספרים. **באמצע:** תרשים בית המקדש. מקום החיל צבוע בצהוב [מתוך ויקיפדיה].

החלב אשר
על הקרב,
מונח על
הכרס בית
הכוסות

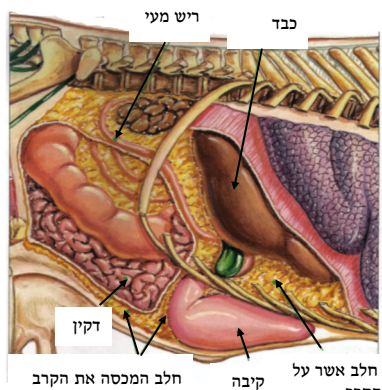
חלב הפרסה
נקלף מעל
הכרס, החלב
המכסה את
הקרב

3

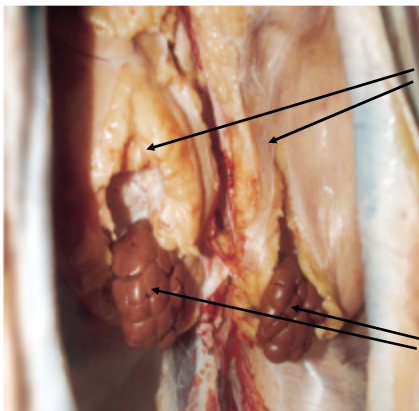
הדרא דכנתא ושת המסס בית הכוסות חלב אשר על הקרב חלב הפרסה חלב המכסה את הקרב קיבה כרס

2

כבד ריש מעי חלב אשר על הקרב חלב המכסה את הקרב קיבה דקין

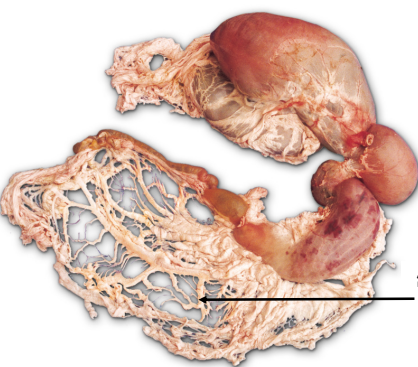
1

חלב הכליות

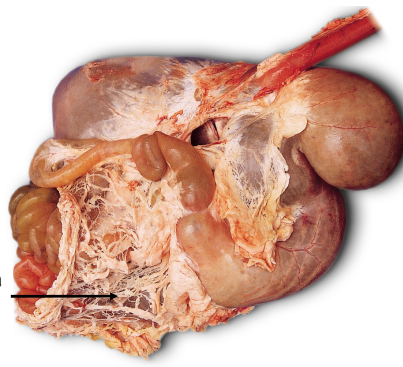
כליות

6

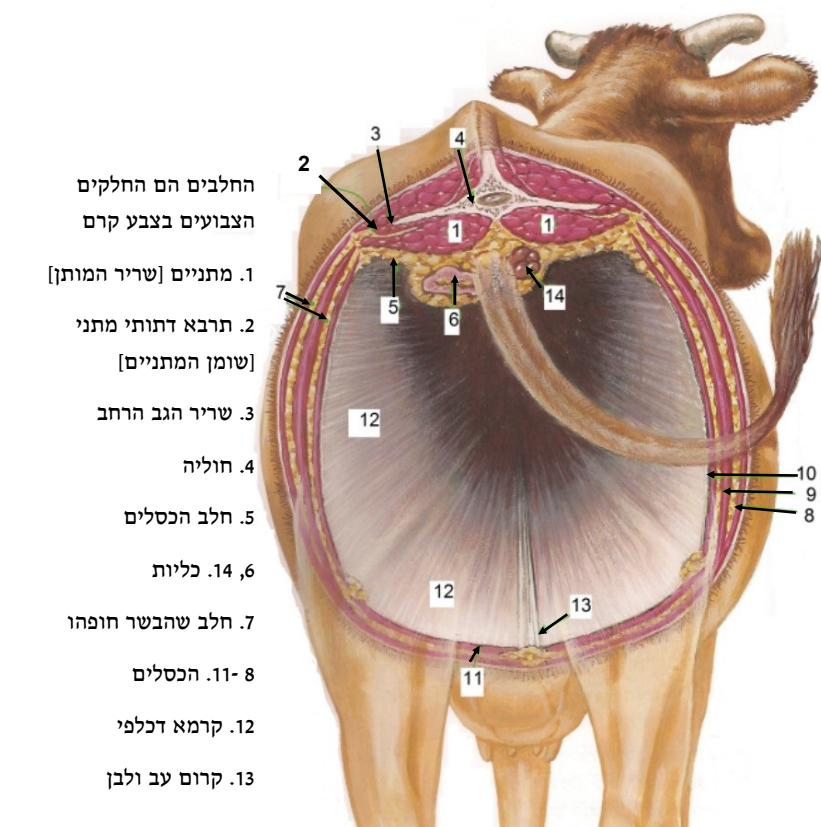

חלב המכסה
את הקרב

5

4

החלבים הם החלקים
הצבועים בצבע קרם

1. מתניים [שריר המותן]

2. תרבא דתותי מתני
[שומן המתניים]

3. שריר הגב הרחב

4. חוליה

5. חלב הכסלים

6, 14. כליות

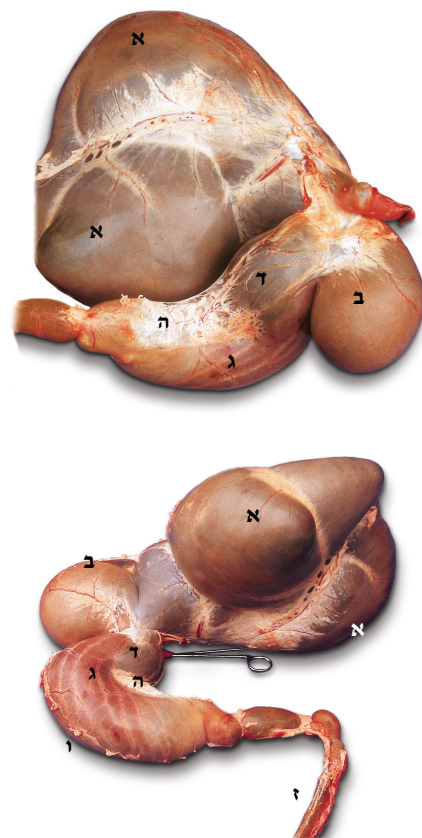
7. חלב שהבשר חופהו

8-11. הכסלים

12. קרמא דכלפי

13. קרום עב ולבן

8

א. כרס

ב. בית הכוסות

ג. קיבה

ד. המסס

ה. חלב דאייתרא

ו. חלב דאקשתא

ז. ריש מעי

7

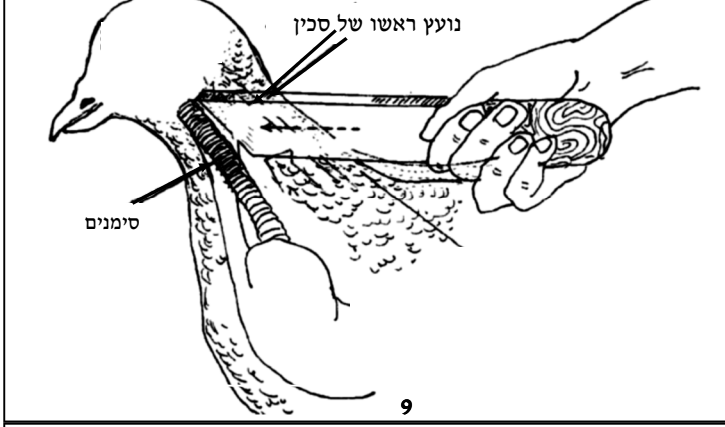
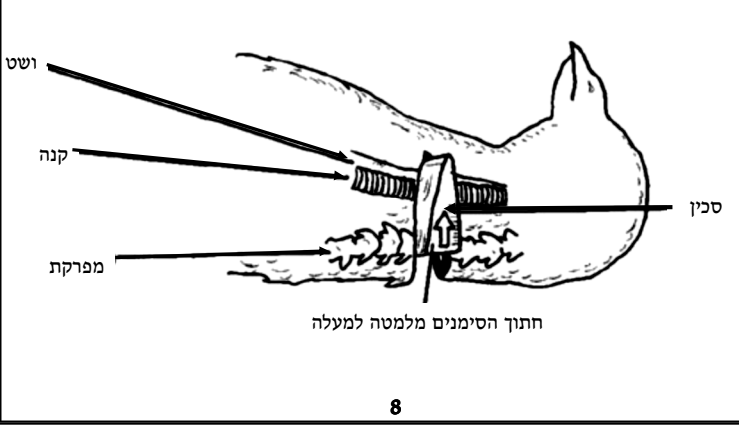
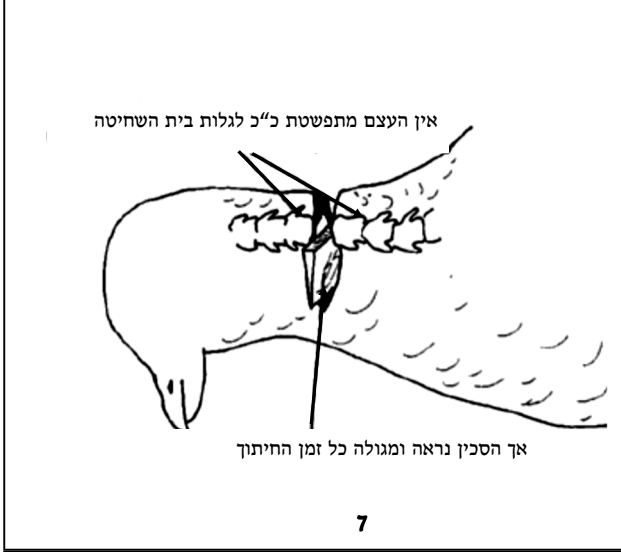
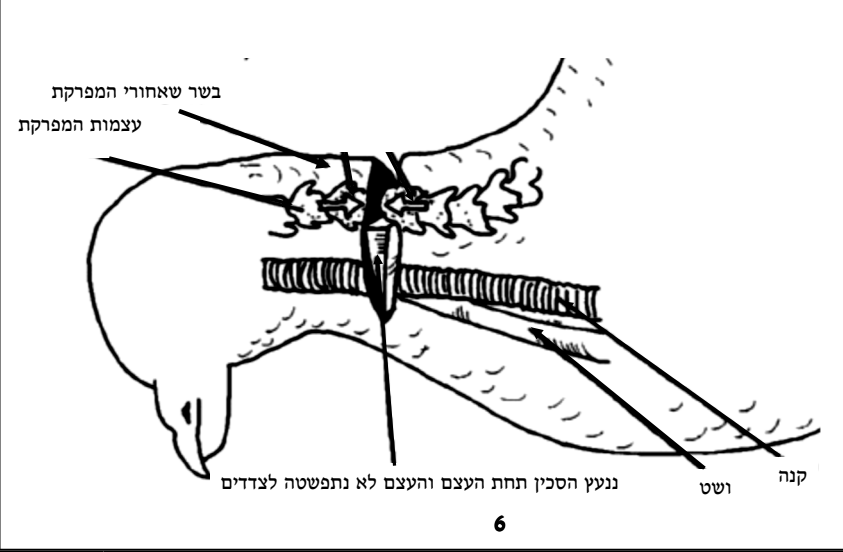
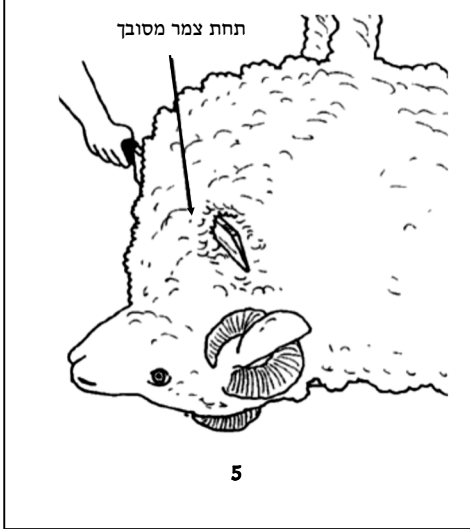
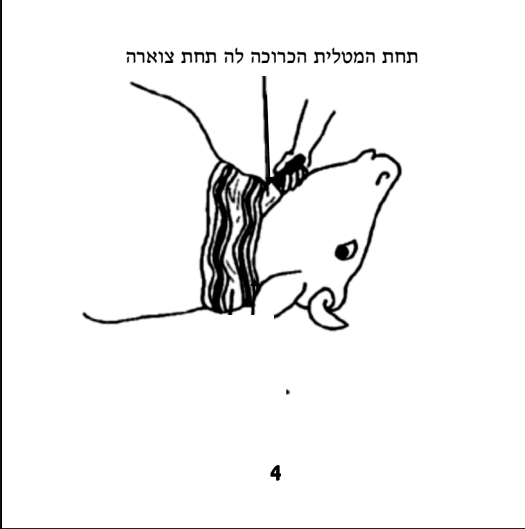
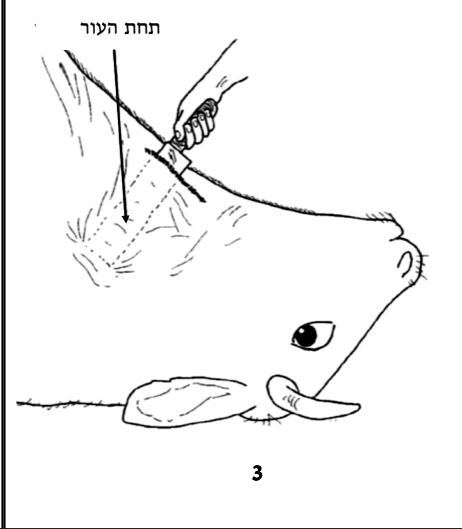
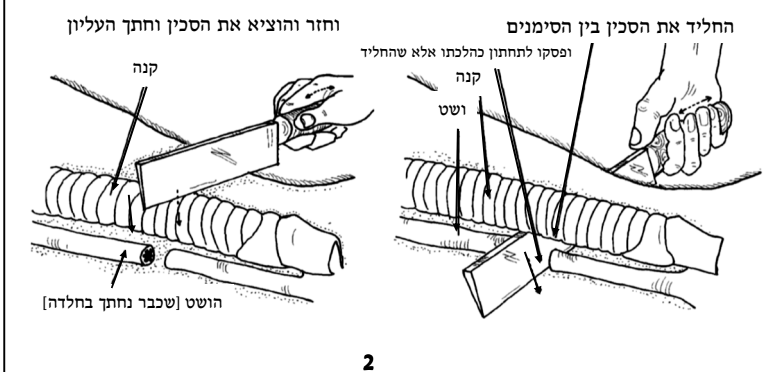
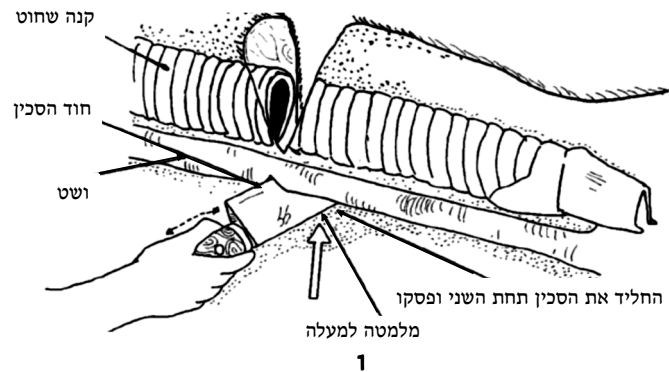
איור מס' 4

חלב

1 - 2. חלבי הקרב. 3. חלבים שעל גבי הכרס. 4 - 5. חלבי הקרב תותב קרום ונקלף [4- כשהוא מכסה, 5- כשהוא קלוף]. 6. חלב הכליות. 7. חלבי הקיבה [חלב הקשת וחלב היתר]. 8. חלב הכסלים.

תמונה 1 באדיבות הוצאת ארטסקרול-מסורה והרב יעקב לאך, תמונה 3 באדיבות הרב ד"ר ישראל מאיר לוינגר,

שאר התמונות מתוך הספר "טמוני חול" באדיבות המחבר הרב יעקב דוד לאך

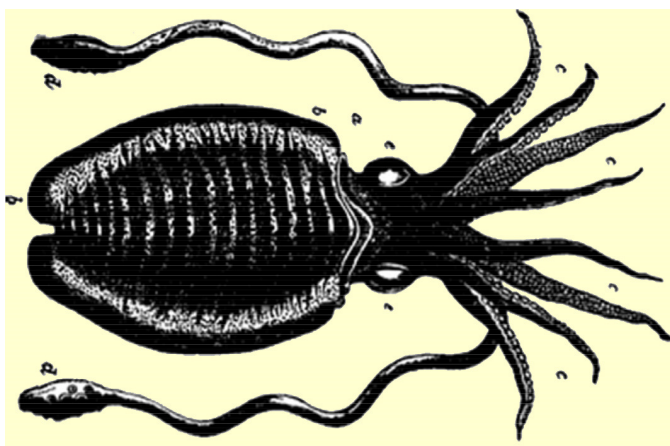
איור מס' 5

חלדה

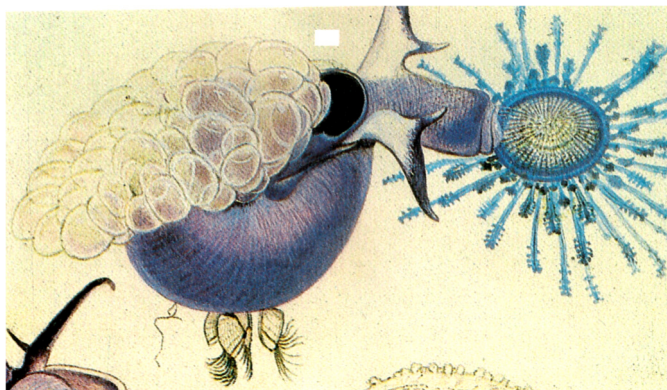
1. שחט אחד מהם והחליד את הסכין תחת השני. 2. החליד את הסכין בין סימן לסימן ושחט את התחתון כהלכתו ולאחר מכן הוציא את הסכין וחתך העליון כדרכו. 3. החליד תחת העור. 4. החליד תחת מטלית. 5. החליד תחת צמר. 6. חלדה במליקה לדעת התרומה בשם רש"י - הסכין מכוסה תחת עצם המפרקת. 7. רש"י בדעת רבא - אין זו חלדה מכיון שהסכין נראית בזמן השחיטה. 8. חלדה במליקה לדעת התוס' - מפני ששוחט מלמטה למעלה. 9. חלדה במליקה לדעת רש"י מכת"י זבחים - ששוחט בראש הסכין ומתכסה ראש הסכין בבשר. התמונות מתוך הספר "שיחת חולין" באדיבות המחבר הרב אמיתי בן דוד

2

1

4

3

6

בלוטת
הצבע

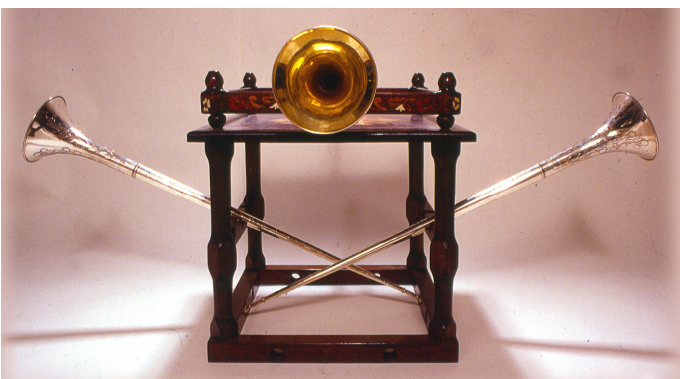

5

איור מס' 6

חלזון

1. דיונון הרוקחים - *Sepia officinalis* [שרטוט מבנה גוף]. 2. דיונון הרוקחים - *Sepia officinalis* [צילום: David Iliff, ויקימדיה]. 3. קנוכיות של סגולית - *Janthina* [צילום: ד"ר דוד דרום]. 4. סגולית - *Janthina* פולטת צבע כחול [צילום: וולטר פרגסון]. 5. ארגמון קהה קוצים - *Hexaplex trunculus* [צילום: Dezidor], ויקימדיה]. 6. פנים חלזון ארגמון קהה קוצים [צילום: ד"ר דוד דרום]. תמונות 3, 4, 6 לקוחות מתוך הספר "התכלת" באדיבות המחבר הרב מנחם בורשטיין

איור מס' 7

חצוצרות

חצוצרות כסף מקשה אחת. הוכנו על ידי מכון המקדש, ירושלים.

הצילום באדיבות מכון המקדש

2

1

6

5

4

3

איור מס' 8

חליצה - נעל חליצה

1 - 5. נעל חליצה מבית דינו של רבי שמואל סלנט בירושלים, מבית הדין באמשטרדם ועוד [מתוך "ערכי הייבום והחליצה", אנציק' תלמודית]: 1. הרצועות תפורות למנעל, ועדיין אינן כרוכות על הרגל. הלולאות עשויות מעור אחר ורכוסות בקרסים. בנעל זו הקרסים הם מצד שמאל. הרצועות בצבע שחור, לפי דעת הגר"א. 2. הנעל מצידה הימני, הרצועות משמאל והקרסים מימין. הרצועות בצבע לבן, לפי דעת ספר הישר. 3. הנעל כשהיא על הרגל [מבט מאחור], הפתחים מאפשרים את כריכת הרצועה על הרגל ממש. 4. הנעל כשהיא על הרגל [מבט מאחור], הרצועות כרוכות על הבשר ג' כריכות. 5. הנעל מלפנים, הפתחים מאפשרים את כריכת הרצועות על הבשר, הקשר נעשה על בשר השוק מלפנים. 6. מתוך: סדר תקוני שטרות, נוסחי שטרות שונים [ע"פ ספר 'נחלת שבעה'], עם תרגום מקביל לגרמנית. המבורג, [תקל"ג] 1773. לוח-תמונה עם איורי "נעל חליצה".

איור מס' 9

חנטה

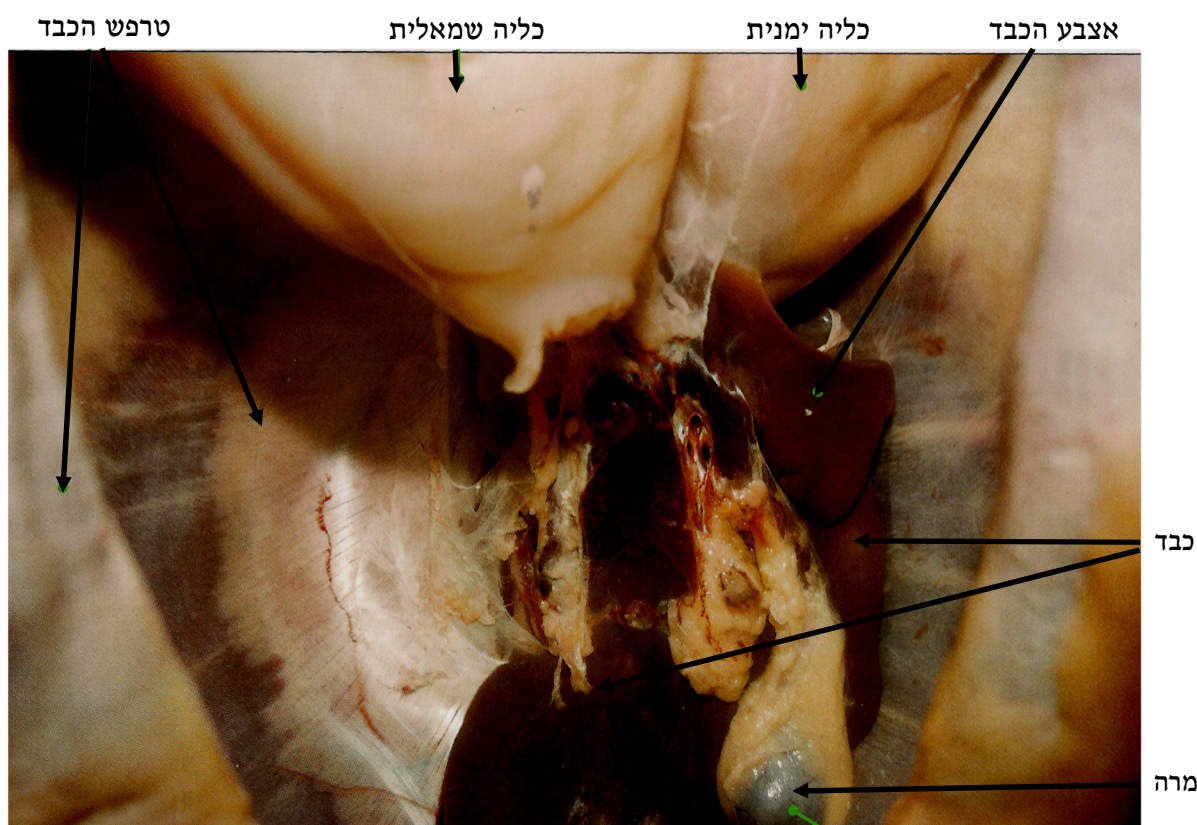
מימין: חנטת תאנה [צילום: Roel.tabak, מתוך ויקימדיה], משמאל: פרי תאנה בשל [צילום: ד"ר משה רענן]

איור מס' 10

חמץ - מיני דגן וקטניות שהוזכרו בערך

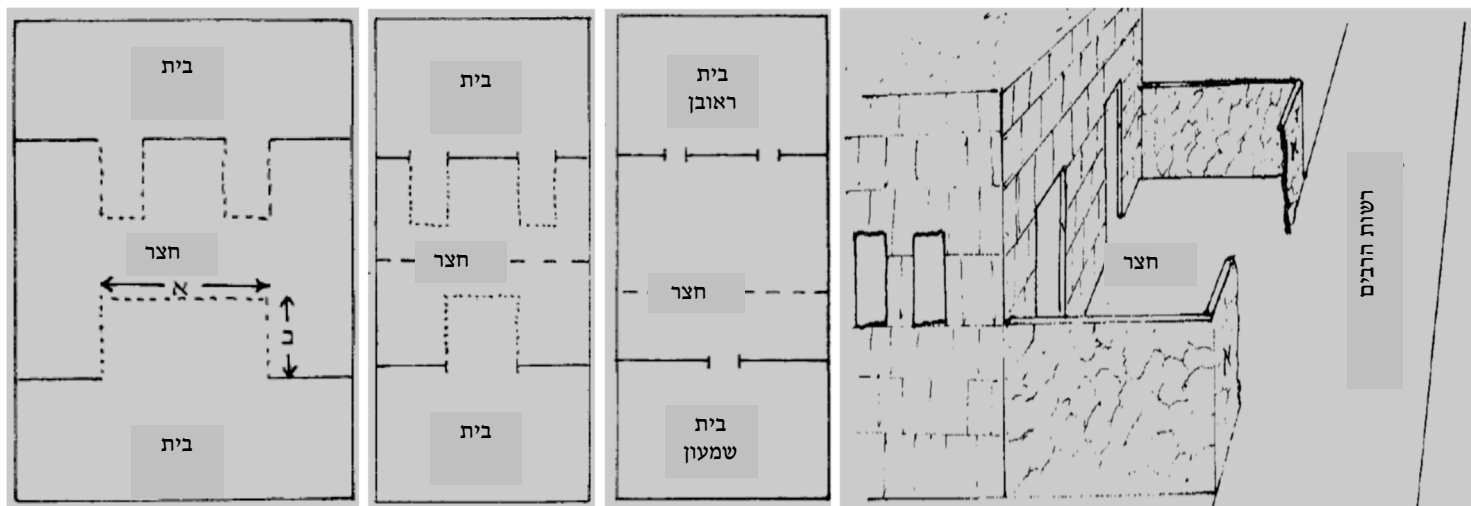
תמונות 1-5: חמשת מיני דגן: 1. חיטה *Triticum*. 2. שעורה *Hordeum vulgare*. 3. שיבולת שועל *Avena sativa*. 4. כוסמין *Triticum spelta*. 5. שיפון *Secale cereale*.
תמונות 6-18: מיני קטניות: 6. דוחן תרבותי *Panicum miliaceum*. 7. אורז *Oryza*. 8. בוטנים *Arachis hypogaea*. 9. פשתן *Linum usitatissimum*. 10. קימל - כרוויה תרבותית *Carum carvi*. 11. גרעיני חמניה *Helianthus annuus*. 12. זרעי חרדל *Sinapis*. 13. פולי קפה *Coffea*. 14. פול *Vicia faba*. 15. שומשום *Sesamum indicum*. 16. קנבוס *Cannabis Sativa*. 17. זרעי ליפתית *Brassica napus*. 18. כוסבר - גד השדה *Coriandrum sativum*.

איור מס' 11

חצר הכבד

אצבע הכבד, וטרפס הכבד, שהם "חצר הכבד" לדעות השונות
 התמונה מתוך הספר "טמוני חול", באדיבות המחבר הרב יעקב לאך

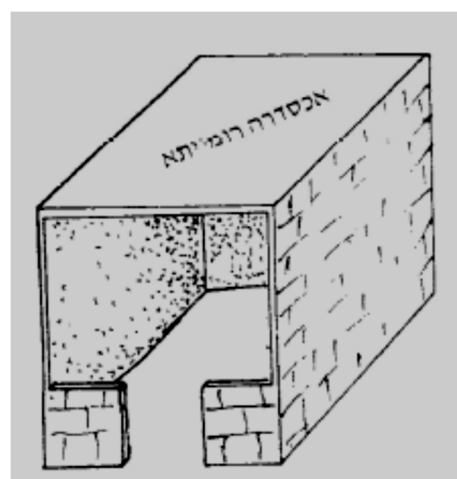

4

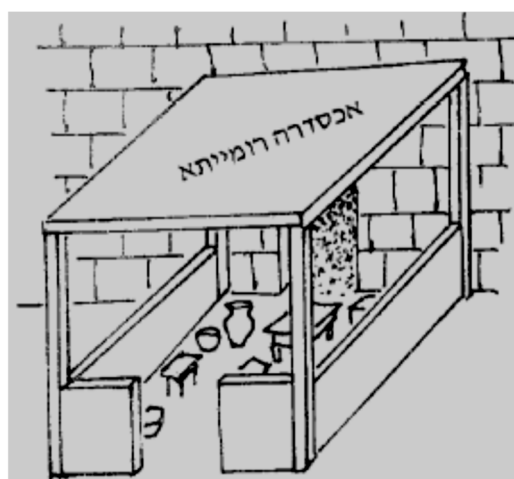
3

2

1

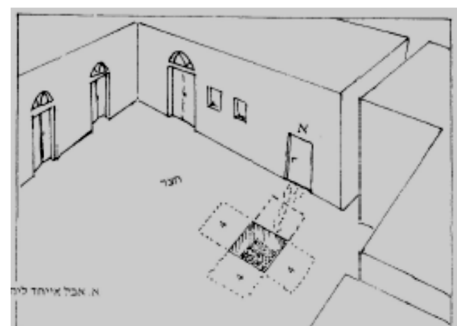
7

6

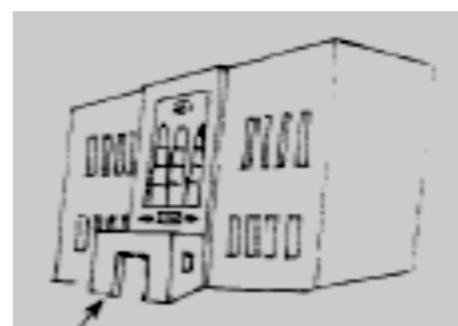
5

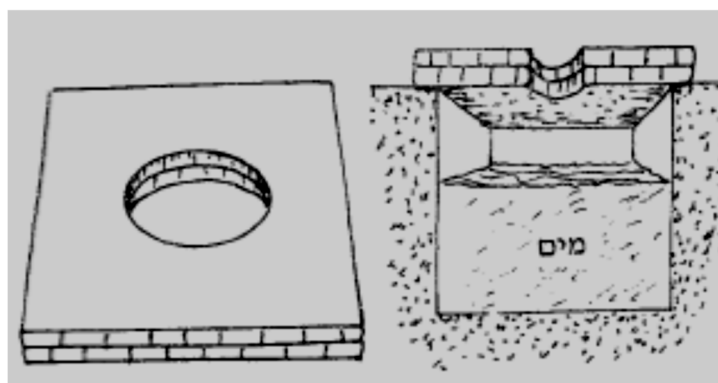
10

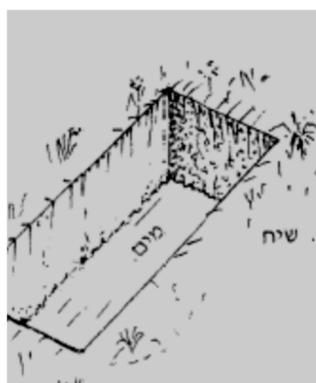
9

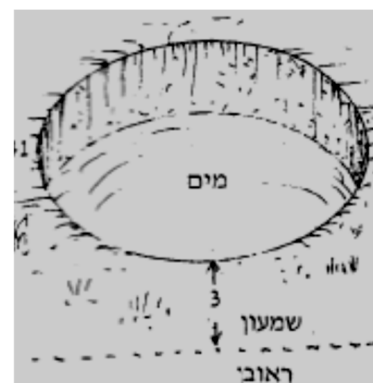
8

13

12

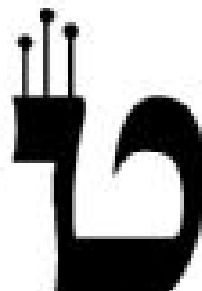
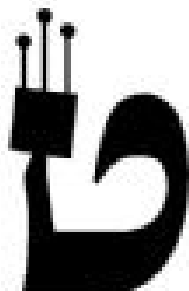

11

איור מס' 12

חצר

1. שיטת רבי - חצר ניתרת בשני פסים. 2. שיטת רב הונא - חצר מתחלקת לפי פתחיה. 3. שיטת רב חסדא - נותנים ארבע אמות לכל פתח והשאר מתחלק בשווה. 4. היה לאחד פתח רחב שמונה אמות. 5. אכסדרא דבי רב לשיטת רש"י. 6. אכסדרא רומיתא לשיטת רש"י ונמוק"י. 7. אכסדרא רומיתא לשיטת תוס'. 8. בית שער לשיטת רש"י והמאירי. 9. ארבעה פתחים פתוחים למרפסת. 10. פירא דסופלי. 11. בור. 12. שיח. 13. מערה.

איור מס' 13

האות ט

מימין לשמאל: כתב בית-יוסף, כתב האר"י, כתב ספרדי [וועליש], כתב האדמו"ר הזקן

The Rohr Micropedia Talmudit

carries the name and pays tribute to the memory of

Mr. Shmuel (Sami) Rohr Z"L

a man of action, whose far-reaching vision, warm open hand, love of Torah, and love of every Jew were catalysts for the revival and growth of vibrant Jewish life in the former Soviet Union and in countless communities the world over,

and to the memory of his beloved wife

Mrs. Sarah (Charlotte) Rohr (née Kastner) A"H

who survived the fires of the Shoah to become the elegant and gracious matriarch, first in Colombia and later in the United States, of three generations of a family nurtured by her love and unstinting devotion.

She found grace in the eyes of all whose lives she touched.

Together they merited to see all their children built lives enriched by faithful commitment to the spreading of Torah and ahavat Israel.

Dedicated with love by their children

George and Pamela Rohr

Dr. Shmuel and Evelyn Katz

Moris and Lillian Tabacnic

Miami and New York, USA

The series of "Talmudic Micropedia" is supported by the Council for Culture and Art
of Miphal Hapais

ספר זה יוצא לאור בסיוע
מלם-תים בע"מ *MalamTeam*

ISBN 978-965-445-032-4

No part of this work may be reproduced, copy, record, translate, store in a database, organize
or transmitted in any form or by any other means electronic mechanical -
without the express permission in writing from the publisher.

Printed in Israel, 5777 (2016)

Copyright by Talmudic Encyclopedia Publ. Ltd. Pbc.

Yad Harav Herzog, 30 Shmuel Hanagid St.

P.O.B. 71111, Jerusalem 9171002

THE ROHR

TALMUDIC MICROPEDIA

Based upon the entries of the TALMUDIC ENCYCLOPEDIA

An abridged version, with amendments and updates

Written in a simplified, user-friendly style

Review and comments

Rabbi Zalman Nechemia Goldberg

President

The Chief Rabbi of Israel

Rabbi David Lau

Editor-in-Chief

Rabbi Prof. Avraham Steinberg

Editors

Rabbi Yechezkel Fuchs

Rabbi Shlomo Hirsch

Rabbi Moshe Rosner

Rabbi Shmuel Shulewitz

Rabbi Moshe Wiener

Linguistic Editor

Rabbi Shlomo Rakovsky

Coordinator

Rabbi David Aronowski

Volume 7:

תזקה (ד): הוחזק – טומאה בחבורים

Talmudic Encyclopedia Institute Publ. Ltd. Pbc

Jerusalem, 5777 / 2016